

সত্ৰীয়া সংস্কৃতিৰ স্বর্ণবেৰা

শ্রীনাৰায়ণ চন্দ্ৰ গোস্বামী

Satriya Sanskritir Swarna Rekha a book on Vaishnavi literature-
Philosophy, religion & Culture of Assam written & Published
by Sri Narayan Chandra Goswami Satradhikar, Natun Kamalabari
Satra, Majuli, District. Jorhat Assam Price Rs 90 00

সত্ৰীয়া সংস্কৃতিৰ স্বৰ্ণৰেখা

প্ৰথম প্ৰকাশ :

১৯০৬ শক/১৯৮৭ চন

প্ৰকাশক :

শ্ৰীনাৰায়ণ চন্দ্ৰ গোস্বামী

সহাধিকাৰ

নতুন কমলাবাৰী সত্ৰ

মাজুলী

মূল্য : ৯০'০০

ছপা :

প্ৰবীণ প্ৰিণ্টাৰ্ছ

যোগাযোগ-৭৮৫০০১

RASHTRAPATI BHAVAN,
NEW DELHI-4

৪. ৬. ৭৫.

প্ৰিয় সত্ৰাধিকাৰ গোস্বামী,

আপোনাৰ চিঠিখন মোক ইন্দোনেচীয়াৰ পৰা কলিকতালৈ
সূৰি অহা বিমানতহে দিয়াৰ বাবে উত্তৰ দিয়াত পলম হৈছে। সত্ৰীয়া
সাংস্কৃতিক দলটো ইতিমধ্যে সুকলমে ঘৰ পাবগৈ পাই। তেখেত
সকলৰ মুখতে সকলো কথা নিশ্চয় শুনিছে। বিদেশত, নানা অসু-
বিধাৰ মাজত আৰু একেবাৰে আচহুৱা পৰিস্থিতিত দলটোৱে সুখ্যা-
তিৰে তেখেতসকলৰ কলা প্ৰদৰ্শন কৰি সকলোৰে, বিশেষকৈ,
ইন্দোনেচীয়ান দৰ্শকসকলৰ প্ৰশংসা লাভ কৰিছে। ই আমাৰ
সকলোৰে বাবে অতি গৌৰৱৰ কথা। মই দলটোৰ সকলোকে
তাৰ বাবে অভিনন্দন জনাইছো। দলটোক মোৰ লগত পঠোৱাৰ
বাবে আপোনাক ধন্যবাদ জনাইছো। ইতি

শ্ৰীনাৰায়ণ চন্দ্ৰ গোস্বামী
সত্ৰাধিকাৰ নতুন কমলাবাৰী সত্ৰ
পোঃ আঃ কমলাবাৰী
মাজুলী

আপোনাৰ
হৰকৰ্কাৰ্দ্দিন আহমদ

নং মু ম স ২২/৭১

মুখ্য-মন্ত্রী
অসম
স্থলং, ৯। ২২। ৭১

পূজ্যবৰেষু,

যোৱাকালি 'জনমভূমি' কাকতত আতাৰ লোকান্তৰৰ বাৰ্তাৰ
প্ৰতি দুঃখীত হ'লো। তেখেতৰ পূণ্যআই জীৱনমুক্ত হৈ স্বৰ্গতস্থান
পালে।

শ্রাদ্ধাদি কাৰ্য্য সকলোৰে সহযোগত সুকলমে সমাধা হ'ব
বুলি আশা কৰিছো।

ভকতসকল প্ৰমুখো সত্ত্বৰ সকলোৰে প্ৰতি মোৰ শ্ৰদ্ধা নিবেদন
কৰিছো।

শ্ৰদ্ধাৰে,

আপোনাৰ

শ্ৰীশ্ৰীনাৰায়ণ চন্দ্ৰ গোস্বামী,

মহেন্দ্ৰ মোহন চৌধুৰী

নতুন কমলাবাৰী সত্ৰ

সত্ৰাধিকাৰ দেৱৰ কৰকমলেশ

কমলাবাৰী, মাজুলী,

ঘোৰহাট।

অসমৰ প্ৰাক্তন মুখ্যমন্ত্রী মহেন্দ্ৰ মোহন চৌধুৰীদেৱে শ্ৰীশ্ৰীনাৰায়ণ চন্দ্ৰ গোস্বামীলৈ
ভিদ্ৰা ভিদ্ৰীৰ প্ৰতিভািলি।

Minister for Law,
Relief and Rehabilitation, Co-operation
and Municipal Administration, Assam,
Shillong.
The 9. 12. 71.

পৰম পূজ্যপাদ প্ৰভু,

প্ৰভুৰ ১৩৮১৯৩ শকাব্দৰ চিঠিখনি পাই মৰ্মাহত হলেঁ হৃদয়।
শ্ৰীশ্ৰীসত্ৰাধিকাৰ প্ৰভুৰ দৰে এজন সবল আৰু প্ৰকৃত ভগৱন্ত ভক্ত
গুৰুক হেৰুৱাটো অকল আপোনাৰে নহয় আমাৰো নিতান্তই দুখ
আৰু বেজাৰৰ বিষয়। তেখেতে যথেষ্ট পৰমায়ু পাই স্বৰ্গগামী
হৈছে—সেয়ে শান্তনা। ভগৱন্তই তেখেতৰ আত্মাৰ যি সন্দগতি কৰিব
তাত কোনো সন্দেহ নাই। প্ৰভুৱেও তেখেতক বৃদ্ধ বয়সত
যথেষ্ট পৰিচৰ্যা কৰিলে। প্ৰভুৰ এনে বিয়োগ বেদনাৰ সময়ত
এবাৰ সেৱা জনাই সমবেদনা আগবঢ়াবগৈ পৰা হলে নিজকে ধন্য
মানিলোঁহেতেন; কিন্তু ৰাজহুৱা লেঠাত তাকে কৰিব নোৱাৰাত যেন
আমাৰ কুটি মাৰ্জনা কৰে।

প্ৰভুলৈ আমাৰ ফালৰ পৰা হবপৰা সকলো প্ৰকাৰৰ সহায়
সহযোগ আগবঢ়োৱা হ'ল। মুখ্যমন্ত্ৰী ডাঙৰীয়াৰ লগতো কথা
হলোঁ। 'প্ৰভু ঈশ্বৰৰ প্ৰথম মাৰ্হেকীয়া তিথিৰ বাবে যথাসম্ভৱ
সাহাৰ্য্য পঠোৱা হ'ব। এতিয়া প্ৰভুৱে ইমান কম বয়সতে সত্ৰৰ
ভাৰ লোৱাৰ ওপৰিও অসমত সমাজ সংস্কাৰ আন্দোলনতো আগ-
ভাগ লব লাগিব। ভগৱানে প্ৰভুক সকলো দায়িত্ব লব পৰাকৈ
শক্তিদান কৰক—এয়ে প্ৰাৰ্থনা।

শ্ৰীচৰণাৰ্থে আন্তৰিক ভক্তিপূৰ্ণ সেৱাৰে—

ইতি

সেন্সক

শ্ৰীনাৰায়ণ চন্দ্ৰ গোস্বামী

যোগেন শইকীয়া

নতুন কমলাবাৰী সত্ৰ

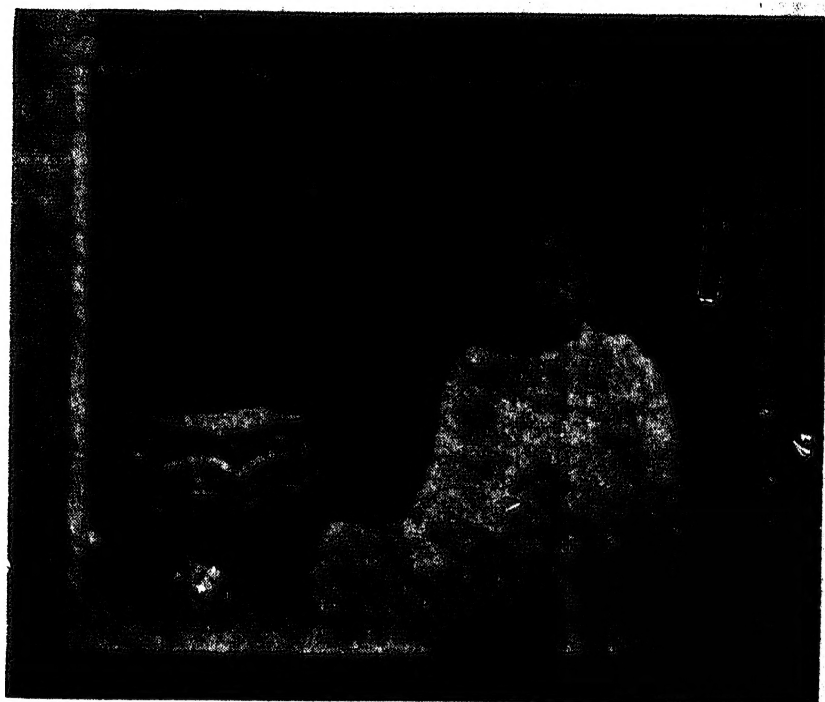
আইন মন্ত্ৰী

পোঃ আঃ কমলাবাৰী

অসম।

মাজুলী

অসমৰ প্ৰাক্তন আইন মন্ত্ৰী যোগেন শইকীয়াই শ্ৰীশ্ৰীসত্ৰাধিকাৰলৈ দিয়া চিঠিৰ
অভিলিপি।

গ্ৰন্থোৎসৰ্গা

যিজন পুৰুষৰ লালন-পালনত ডাঙৰ-দীঘল হলে, তাক সৰু
প্ৰেৰণাত সতীয়া সংস্কৃতিৰ ভিতৰখনত প্ৰবেশ কৰি নিজৰ জীৱন
আকাশখনত বিদ্যাকপ সূৰ্য্যৰ পোহৰ পেলাবলৈ সক্ষম হলে—নিজৰ
ভগ্নদাতা পিতৃগুৰু থাকিলেও “যেনমতে মানো বসুদেৱ দৈৱকীক।
তুমি পোতা পিতৃ দেখো তাহাতো জখিক” শ্ৰীশ্ৰীকৃষ্ণ দেৱৰ এই
মহাবাহী আদৰ্শ নিৰোগত কৰি সেই পোতা পিতৃ মাজুলীৰ গজাজল
স্বৰূপ শ্ৰীশ্ৰী শ্বশনকান্ত দেৱ পোন্ধৰী ব্ৰহ্মজনাৰ পৱিত্ৰ কৰকমলৰ
উদ্দেশে অভাজনে এই ক্ষুদ্ৰ গ্ৰন্থখনি অৰ্পণ কৰি নিজে কৃতार्थ
মানিছোঁ।

ইতি

ব্ৰহ্মকাৰ (বাপা)

প্ৰবন্ধকাৰৰ বক্তব্য

(উপোদ্বাত)

যোৱা ১৮৯৪ শকাব্দৰ কথা । সেই শকৰে ১৬ ফাগুন শুক্লাৰে হাতত দীঘলীয়া দিন লৈ ডিব্ৰুগড়লৈ যাত্ৰা কৰি চৌকিভিঙি নামঘৰতে দিন চৈধ্যেক থকা হৈছিল । সেই সুযোগতে ডিব্ৰুগড় বিশ্ববিদ্যালয়ৰ অসমীয়া বিভাগৰ অধ্যাপক ডঃ কেশৱানন্দ দেৱ গোস্বামী মহোদয়ে ৩০ ফাগুনৰ দিনা আমাক সাক্ষাত কৰেহি । আগমনৰ উদ্দেশ্য সোধাত তেখেতে ক'লে যে বিশ্ববিদ্যালয়ৰ অসমীয়া বিভাগৰ অধ্যাপক আৰু ছাত্ৰ-ছাত্ৰী সকলে সন্মীয়া সংস্কৃতি বিষয়ত এটি বক্তৃতা শুনাব অভিপ্ৰায় কৰি আছে । যিহেতু সেই বিষয়টোৰ ওপৰত এখন প্ৰশ্ন কাকডো আছে । এতেকে ছাত্ৰ-ছাত্ৰী সকলৰ সুবিধাৰ কাৰণে আৰু বহুদিনীয়া অভাব পূৰণৰ কাৰণে সকলোৱে আপোনাক সেই বিষয়ত এটি বক্তৃতা দিবৰ হেতুকে নিমন্ত্ৰণ কৰিছে ইত্যাদি । তেখেতৰ কথাত সন্মতি জনাই সেই শকৰে চ'তৰ পহিলা তাৰিখে বিশ্ববিদ্যালয়লৈ যোৱা হয় আৰু অতি কম সময়তে “সন্মীয়া সংস্কৃতি” বিষয়ত এটি নাতিদীৰ্ঘ বক্তৃতা দিয়া হয় । সেই সভাত সেই সময়ৰ উপাচার্য্য শ্ৰীযুত জিতেন দাস আৰু বিভাগীয় অধ্যাপক তথা ছাত্ৰ-ছাত্ৰী সকল উপস্থিত আছিল । অতি কম সময়ৰ ভিতৰতে সন্মীয়া সংস্কৃতিৰ নিচিনা এটি গুৰুত্বপূৰ্ণ বিষয়ত বক্তৃতা দি ভূবোকাৰ হাতী ভৰোৱাৰ যত্ন কৰাত আমাৰ মনটোত বৰ ভাল লগা নাছিল আৰু কিছুমান সন্দেহ ভূমুকি মাৰি আছিল । সন্মীয়া সংস্কৃতি বিষয়ত আমি এটি স্থায়ী ব্ৰণ দিবৰ কাৰণে প্ৰতিশ্ৰুতিবদ্ধ হওঁ আৰু সেই কথা আমি তিনিচুকীয়া বাহৰৰ পৰা উপাচার্য্য গৰাকীক চিঠিৰে জনালো । তেখেতৰ হৈ সেই সময়ৰ অসমীয়া বিভাগৰ প্ৰধানাধ্যাপক ডঃ সত্যেন্দ্ৰ নাৰায়ণ গোস্বামী মহোদয়ে আমালৈ এনেদৰে চিঠি লিখিলে ‘কিংশেকৈ আপুনি ‘সন্মীয়া সংস্কৃতি’ নামৰ প্ৰবন্ধ এটি যুগুত কৰিবলৈ লোৱা বাবে আমি আনন্দিত হৈছোঁ । প্ৰবন্ধটি সোনকালে পঠাবলৈ চেষ্টা কৰে যেন । এই প্ৰবন্ধটি পালে আমাৰ ছাত্ৰ-ছাত্ৰী সকল যে উপকৃত হ'ব তাত সন্দেহ নাই । শেষত আমাৰ প্ৰণাম লভ’’ ইত্যাদি । আমি সেই প্ৰশ্ন সম্বাস্ত কৰি সন্মীয়া উত্তৰি আহি তাৰ কিছুদিনৰ পিছতে ‘সন্মীয়া সংস্কৃতি’ নামৰ এটি প্ৰবন্ধ যুগুতাই মাজুলী মহাবিদ্যালয়ৰ উপাধ্যক্ষ শ্ৰীযুত মানিক নেওগক দেখুৱাওঁ আৰু তেখেতে প্ৰবন্ধটিৰ সামান্য সংশোধন কৰি দিলে যদিও আমাৰ মনত তেতিয়াও সন্মীয়া সংস্কৃতিত আৰু কিবা কিবা যত্ন কৰা

বৈ যোৱা ধূলি সন্দেহ ঘণীভূত হয়। আমি ফিৰিক্ৰতিৰ পৰা খাণ্ডৰ দাহ কৰা অস্তিত্বপ্ৰাপ্তেৰে পুনঃ নানা গ্ৰন্থ সংগ্ৰহ কৰি সেই বিষয়টোত বিশেষ মনোযোগেৰে অধ্যয়ন কৰিবলৈ লোৱা হ'ল। প্ৰবন্ধ আকাৰৰ পৰিচৰ্ত্তে গ্ৰন্থৰ আকাৰ কৰিবলৈ লৈ আমি বহুতো সমস্যাৰ সম্মুখীন হওঁ। একোটা নিৰ্দিষ্ট বিষয় নিৰ্ধাৰন কৰি লৈ লেখা কাম আৰম্ভ কৰা হ'ল যদিও মাজে মাজে সাংস্কৃতিক কাৰ্য্যক্ৰমত, সত্ৰীয়া কাৰ্য্যক্ৰমত, বাহিৰা কাৰ্য্যক্ৰমত আৰু ঘৰুৱা কাৰ্য্যক্ৰমত দীৰ্ঘদিন ব্যস্ত থাকিব লগীয়া হোৱাত লেখা কাৰ্য্যত বহু ব্যাহত হয়। একেবাহে একাণপতীয়াকৈ গ্ৰন্থখনত লাগি থাকিব নোৱাৰা কাৰণে আমি যথা শীঘ্ৰ লেখি উলিয়াব পৰা নহ'ল। বহুবিহিচাবে ধৰিলে গ্ৰন্থখন লেখাৰ আৰম্ভণিৰে পৰা এতিয়ালৈকে প্ৰায় ৯ বছৰ হয়। কিন্তু কাৰ্য্যতঃ দিন গণনাৰে প্ৰায় দুবছৰ মানহে সময় লাগিছিল।

আমি পোন প্ৰথমে এই গ্ৰন্থখনৰ নাম "সত্ৰীয়া সংস্কৃতি" ৰখা হৈছিল। কিন্তু ডঃ কেশৱানন্দ দেৱ গোস্বামী - যিজনৰ অনুৰোধক্ৰমে আমি "সত্ৰীয়া সংস্কৃতি" গ্ৰন্থখন লিখিবলৈ সুযোগ পোৱা হৈছিল - সেইজন লিখা "সত্ৰ সংস্কৃতিৰ ৰূপৰেখা" গ্ৰন্থৰ পিছত 'স্বৰ্ণৰেখা' এটিৰ বিশেষ প্ৰয়োজন হোৱাত সত্ৰ শব্দটোত অতিৰিক্ত 'ঈয়া' প্ৰত্যয় এটি লগলগাই দি "সত্ৰীয়া সংস্কৃতিৰ স্বৰ্ণৰেখা" নামেৰে নামকৰণ কৰা হ'ল। ডঃ গোস্বামী দেৱলৈ আমি কৃতজ্ঞতা জ্ঞাপন কৰা হৈছে।

গ্ৰন্থখনত সত্ৰৰ আভ্যন্তৰীণ বহুতো বিষয় সন্নিবিষ্ট হৈছে। সেই বিষয়বিলাক সংগ্ৰহ কৰোঁতে আমাক সৰ্বতো প্ৰকাৰে সহায় সহানুভূতি আগবঢ়োৱা সকল হ'ল সৰ্বশ্ৰী শ্ৰীযুত শৰ্মা ভাগৱতী বুঢ়াডকত, দেৱেন্দ্ৰনাথ বুঢ়াডকত, কমল চন্দ্ৰ নেওগ বাব্বন, ধৰ্ম্মেশ্বৰ নামলগোৱা, ডিৱেশ্বৰ গায়ন, নাৰায়ণ বৰা, অৰুণ চন্দ্ৰ গায়ন, তুলসী দেউৰী, গোপাল চন্দ্ৰ গায়ন, নিত্যানন্দ বাব্বন আৰু গুণকান্ত বাব্বনৰ নাম চিৰ স্মৰণীয়। বিশেষকৈ গ্ৰন্থ সূচনাত আৰম্ভ সাহাৰ্য্য আগবঢ়োৱা গুৰু আতৈব বহাৰ শ্ৰীযুত বোৰেশ্বৰ শৰ্মা ভাগৱতী বুঢ়াডকতৰ ওচৰত চিৰ কৃতজ্ঞ থাকিলো। তদুপৰি গ্ৰন্থখন লিখোঁতে আমাক বিবিধ গ্ৰন্থৰ পৰা উদ্ধৃতি কৰিবলৈ সহায় কৰাৰ কাৰণে আৰু দিশা পৰামৰ্শ দিয়াৰ কাৰণে শ্ৰীযুত ধৰ্ম্মেশ্বৰ নামলগোৱা আতৈব নাম প্ৰত্যাবে সোঁতৰো। এবাৰ গ্ৰন্থখন চমুকৈ লেখি সমাৰম্ভই থুঁজিছিলো। কিন্তু আঁঠুত বুকু দি ক'লে যে 'প্ৰভু ঈশ্বৰৰ এতিয়া বল বৃদ্ধ আছে। পিচলৈ নাথাকিব। এতেকে সমগ্ৰ থাকোঁতেই সকলো দিশ খৰচি মাৰি লেখি জন-সমাধিক ধৰ্ম্ম আৰু সংস্কৃতিৰ বসত্ৰাদান কৰাওক ইত্যাদি ইত্যাদি। তেখেতৰ কথামতেই আকৌ কাপ কাটি লব লগা হ'ল। প্ৰথম বঙালী আৰু বঙ্গ বাঙালী হ'ল যদিও আমাৰ

মনত আনন্দই নথবা হৈছে। গ্ৰন্থখনিত উল্লিখিত বিষয়বোৰ নিখুঁত বা পৰিপাকিত আনু সকলো দিশ সামৰি সম্পূৰ্ণ হৈছে বুলি ক'ব নোৱাৰি। কাৰণ এনে গ্ৰন্থ প্ৰণয়নত আমি একেবাৰে নতুন।

গ্ৰন্থখনৰ প্ৰাতিলিপি কৰাত যি সকল ব্যক্তিয়ে আমাক সহায় কৰিছিল সেই সকল হ'ল যথাক্ৰমে (আমাৰ সহকৰ্মী) সৰ্বশ্ৰী বিনোদ চন্দ্ৰ শৰ্মা ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰী, ডোলানাথ শইকীয়া বি.এ আৰু আমাৰ প্ৰিয় ছাত্ৰ শ্ৰীমানসকল-কুঙ্গ নাথ ভূঞা, বিপিন চন্দ্ৰ তামূলি, সুনন্দ ওজা, দীন কান্ত শইকীয়া আৰু আমাৰ মৰমৰ ভতিজা শ্ৰীমান নৰেণ গোস্বামী। এই সকলক যথাক্ৰমে ধন্যবাদ আৰু অশীৰ্বাদ জনাইছোঁ। এওঁলোকৰ সহায়ৰ কথা মোৰ মানস পটত সদায় জীৱিক থাকিব।

পৰিশিষ্ট খণ্ডটোত শ্ৰীযুত দেবেন্দ্ৰ নাথ বুঢ়াডকতৰ আৰু শ্ৰীযুত ধৰ্মেশ্বৰ নাম-লগোৱা আভেৰ নামত তিনিটা অধ্যায় সন্নিবিষ্ট কৰা হৈছে। তেবাসবৰ সেইখিনি গুৰুভক্তিৰ চিন। শ্ৰীযুত বুঢ়াডকতে শ্ৰীশ্ৰীধনকান্ত দেৱ গোস্বামী প্ৰভুজনাৰ জীৱনী পদ্য ভাগত আৰু শ্ৰীযুত নামলগোৱা আভেৰে শ্ৰীশ্ৰীচন্দ্ৰকান্ত দেৱ গোস্বামী প্ৰভু-জনাৰ জীৱনী পদ্য ভাগত আৰু আমাৰ নিজৰ জীৱনী গদ্য ভাগত বচনা কৰি ধন্যবাদৰ পাত্ৰ হৈছে। তেবাসকলৰ লিখনী তিনিটি ঠৈয়াত সন্নিবিষ্ট কৰি আমিও ধন্য হৈছোঁ। কাৰণ তেবাসবৰ সেই তিনি ভাগি ৰচিত জীৱনী আনত কোনো কালেও প্ৰকাশ নাপালে হে'তেন। সেই পৰিশ্ৰমৰ সাৰ্থকতা আৰু মৰ্যাদা ইয়াত প্ৰতিপন্ন কৰিব পৰাও আমি কৃতজ্ঞ মানিছোঁ।

আমি এই প্ৰসঙ্গতে লেখিছোঁ যে আকাৰ বিশিষ্ট গ্ৰন্থ প্ৰণয়নত আমি একে-বাৰে নতুন। আমাৰ মনৰ পৰা এতিয়াও ভয় আঁতৰা নাই। সেই ভয় আঁতৰাবৰ কাৰণে গ্ৰন্থখনত সন্নিবিষ্ট ধৰ্ম দৰ্শন আৰু কলা সংক্ৰান্তি দৰ্শন দুটা ভাগ যথাক্ৰমে শ্ৰীমন্ত লক্ষ্মণদেৱ সন্তৰ প্ৰাচীন পদ্যধিকাৰ শ্ৰীযুত সোনাৰাম চুতীয়া দেৱক আৰু যোগেট জগন্নাথ বৰুৱা মহাবিদ্যালয়ৰ অসমীয়া বিভাগৰ অধ্যাপক শ্ৰীযুত ডিম্বেশ্বৰ দত্তৰ শৰ্মা দেৱক চকু ফুৰাবৰ কাৰণে দিয়া হৈছিল। শ্ৰীযুত চুতীয়া দেৱে আমালৈ দিয়া এখন চিঠিৰ এঠাইত লেখিছে 'হাপা হৈ ওলালে এক শব্দ সম্পৰ্কত এখন অপূৰ্ণ গ্ৰন্থ হ'ব'। আকৌ এঠাইত লিখিছে 'যাইহওক নিৰুপণ আৰু পৰ্যবেক্ষণ কৰি মোৰ হে উপকাৰ হ'ল। সন্মত বুলি লিখা হেতু মোৰ মতামত দিবৰ অধিকাৰ নাই বুলি ভাবোঁ' ইত্যাদি। শ্ৰীযুত শৰ্মদেৱে লেখিছে "আপোনাৰ বহু বছৰৰ প্ৰচ্যক অভিযন্তা, বিজ্ঞত,

অধ্যয়ন আৰু গভীৰ মনোনিবেশৰ মাধ্যমেদি বিশেষ যত্ন কৰি লিখা “সতীয়া সংস্কৃতিৰ বৰ্ণবেখা” গ্ৰন্থ খনিৰ কেইবাটিও খণ্ড হাতে লিখা অৱস্থাতে চোৱাৰ সৌভাগ্য ঘটিছিল। যোৱা চাৰিশ বছৰতকৈও অধিক কাল অসমৰ ধৰ্ম, সাহিত্য, সংস্কৃতিৰ কেন্দ্ৰ স্বৰূপ বৈকুণ্ঠ সঠ সমূহে যি আপুৰুগীয়া বৰঙণি যোগাই আছিল তেওঁৰ তুলনা পাবলৈ বৰ টান। শ্ৰীশ্ৰী কমলাবাৰী সত্ৰৰ ধৰ্ম্মীয় আৰু সাংস্কৃতিক অবদান অসমীয়া ৰাইজৰ অতি শ্ৰদ্ধা আৰু গৌৰৱৰ বস্তু। এনেহেন ঐতিহ্য প্ৰধান সৰ্বতোপ্ৰকাৰে সৌষ্ঠৱপূৰ্ণ সত্ৰ এখনিৰ ধৰ্ম্ম আৰু সংস্কৃতিৰ আহল বহল তত্ত্বগত আৰু হৃদয়গ্ৰাহী বৰ্ণনাৰে গ্ৰন্থখনি সমৃদ্ধ হৈছে। এইখিনি নিবিড় ভাবে অধ্যয়ন কৰিলে ধৰ্ম্মপ্ৰাণ আৰু সংস্কৃতিপ্ৰাণ লোক সকল প্ৰভুত পৰিমাণে উপকৃত হ’ব। অসমৰ সতীয়া সংস্কৃতিৰ ওপৰত গবেষণা কৰিবলৈ ইচ্ছুক পণ্ডিত সকলৰ বাবেও গ্ৰন্থ খনিৰে প্ৰভুত সম্বল দিব। গ্ৰন্থ খনিও অক্ষীয়া ভাষা, শ্ৰীশঙ্কৰ মাধৱদেৱৰ নাটক সমূহ আৰু নাট্য-সাহিত্য আৰু কলাৰ ওপৰত এনে ব্যাপক আৰু গভীৰ আলোচনা আগতে ক’তো প্ৰকাশ হোৱা আমাৰ চকুত পৰা নাই। আপুনি ভৰতৰ নাট্য শাস্ত্ৰ, সাহিত্য দৰ্শন আদি গ্ৰন্থৰ সহায়ত অক্ষীয়া নাট আৰু চাৰিবিধ অভিনয়ৰ (সাত্বিক, বাচিক, আত্মিক, আহাৰ্য্য) যি সূত্ৰ আৰু পাণ্ডিত্যপূৰ্ণ বিশ্লেষণ এই গ্ৰন্থত দাঙি ধৰিছে তেনে গভীৰ আলোচনা ইয়াৰ আগতে কোনো অসমীয়া গ্ৰন্থত হৈছে বুলি মনে নখৰে। গ্ৰন্থখনি প্ৰকাশ পালে অসমীয়া আৰু সংস্কৃতিৰ বি, এ বা এম, এ শ্ৰেণীৰ ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ বাবে আৰু সকলো নাট্যপ্ৰেমী, অভিনয়প্ৰেমী লোকৰ বাবে গ্ৰন্থখনিৰ এই অংশ অতি প্ৰয়োজনীয় হ’ব। আপোনাৰ বহু কঠোৰ অধ্যয়ন আৰু প্ৰত্যক্ষ অভিজ্ঞতাৰ দাপোন স্বৰূপ এই মহাগ্ৰন্থ খনিৰে পণ্ডিত, ধৰ্ম্মবিদ আৰু সংস্কৃতিবিদ সকলৰ পৰা সমাদৰ লাভ কৰিব বুলি আমি আশা কৰিলে।। আমাৰ নিজৰ অভিজ্ঞতাৰে কওঁ যে “সতীয়া সংস্কৃতিৰ বৰ্ণবেখা” গ্ৰন্থখনি ডক্টৰেট ডিগ্ৰীৰ বাবে লিখিত গবেষণা গ্ৰন্থ বা ততোধিক মূল্যবান এখনি শ্ৰেষ্ঠ গ্ৰন্থ। আপোনাৰ পাণ্ডিত্য আৰু চিন্তা শক্তিৰ ফলশ্ৰুতি স্বৰূপে আমি বহুত আশা কৰোঁ” ইত্যাদি। এনেকৈ দুয়োজনা চিন্তাশীল পণ্ডিত লোকে তেখেত সকলৰ মূল্যবান সময় অপচয় কৰি আমাৰ হাতেলিখা গ্ৰন্থখনি চকু ফুৰাই দুটি অভিজ্ঞত ডাঙি ধৰি গ্ৰন্থখনিৰ মানদণ্ড উন্নীত কৰি দিয়াত আমি তেখেত সকলৰ শলাগ লৈছোঁ আৰু কৃতজ্ঞতা পাশত আৱদ্ধ হৈছোঁ।

গ্ৰন্থখনি পূৰ্বশ্ৰী প্ৰিন্টাৰ্ছত ছপাবলৈ আবন্ত কৰোঁতে আমাৰ মনত উদ্ভৱ হোৱা চিন্তা, শঙ্কা আৰু নানা সমস্যা দূৰ কৰি দিয়া আৰু সৰ্বজ্ঞপ্ৰকাৰে সন্মান

শ্রীকান্ত কবি গ্ৰন্থখনি নিজৰ বুলি ভাবি ক'ম কৰা পুৰোক্ত প্ৰেৰণ মালিক শ্ৰীযুঃ শিৱ প্ৰসাদ বৰুৱা ডাঙৰীয়ালৈ তামাৰ প্ৰীতি ভৰা শুভেচ্ছা আৰু কৃতজ্ঞতা জ্ঞাপন কৰিছোঁ। লগতে তেখেতৰ সহকৰ্মী আৰু আমাৰ অতি প্ৰিয়পাণ্ড শ্ৰীযুত পদ্মলোচন হাজৰিকালৈ আৰু সেই প্ৰেছৰ কৰ্মীসকললৈ আমাৰ প্ৰীতি পুৰণীৰূপে জ্ঞাপন কৰিছোঁ। উভয়ৰ ওচৰত আমি ধন্য।

সৌভাগ্যৰ কথা যে অসমৰ মহাপুৰুষীয়া সংস্কৃতিৰ এজন উজ্জল ভাস্কৰ পাপু ডঃ মহেশ্বৰ নেওগ ডাঙৰীয়াৰ এটি পাণ্ডিত্যপূৰ্ণ পত্ৰনি এই গ্ৰন্থখনি সন্যোগ কৰিব পৰা হৈছে। এনেকুৱা সহানুভূতি আৰু উৰ্ব্বাক্ষৰ মেহৰ কাৰণে তেখেতৰ ওচৰত আমি ধন্যগ্ৰস্ত হৈ থাকিলোঁ। মহাপুৰুষৰ ১৯৭৩ তেখেতৰ দীৰ্ঘায়ু কামনা কৰিছোঁ।

গ্ৰন্থখনি ছপাশালত দিয়াৰ পূৰ্বে পৰা ছপাকৰ্ম আৰম্ভ কৰিবলৈ খবৰখোদা কৰা আৰু লিখালিখি কৰি দিয়া যোৰহাট জিলাৰ অতিবিক্ত উপায়ুক্ত শ্ৰীযুত ভক্ত দাস ডাঙৰীয়াই আমাক কৃতজ্ঞতা পালত আৱদ্ধ কৰি ৰাখিছে। সেই সন্দৰ্ভতে গ্ৰন্থখনিৰ বিষয়ে আমাক সৰ্বতোপ্ৰকাৰে উদ্গনি দিয়া আৰু ছপাকৰ্ম ক্ৰিয়মান অগ-বাঢ়িছে তাৰ কাৰণে সঘনে বাতৰি লৈ থকা সকলৰ ভিতৰত ভাস্কৰ সাহিত্য সভাৰ প্ৰধান সম্পাদক ডঃ নগেন শইকীয়া ডাঙৰীয়া, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ লোক সংস্কৃতি বিভাগৰ প্ৰধান অধ্যাপক ডঃ বীৰেন্দ্ৰ নাথ দত্ত ডাঙৰীয়া, তথা বিশ্ববিদ্যালয়ৰে অসমীয়া বিভাগৰ অধ্যাপক শ্ৰীযুত ভৱ প্ৰসাদ চাঁলহা ডাঙৰীয়া, নগাওঁ এ. ডি. পি মহাবিদ্যালয়ৰ অসমীয়া বিভাগৰ অধ্যাপক ডঃ নবেন কলিতা ডাঙৰীয়া, বোকাখাট মহাবিদ্যালয়ৰ ইংৰাজী বিভাগৰ প্ৰধান অধ্যাপক শ্ৰীযুত খানেশ্বৰ হাজৰিকা ডাঙৰীয়া, শিল্পী লক্ষ্মীদেৱী শ্ৰীযুত কিশোৰী মোহন পাঠক ডাঙৰীয়া, অসম ৰাজ্যিক সঙ্গীত মহাবিদ্যালয়ৰ প্ৰবক্তা শ্ৰীমান গোবিন্দ শইকীয়া, শ্ৰীমান ঘনকান্ত বৰা আৰু শ্ৰীমান শৈলেন শইকীয়া আদি আমাৰ অতি প্ৰিয় আৰু বিশিষ্ট ব্যক্তি সকলৰ নাম সন্ম-যোগ্য। তেখেতসকলৰ উদ্গনিয়ে আৰু প্ৰশংসা বাণীয়ে আমাক বহুতো প্ৰেৰণা যোগাইছে। আমাৰ অগ্ৰজতুল্য ডিব্ৰুগড় বিশ্ববিদ্যালয়ৰ অসমীয়া বিভাগৰ সহ অধ্যাপক ডঃ কেশৱানন্দ দেৱ শোৱাৰী দেৱেও আমাৰ সৌভাগ্যক্ৰমে ক'বলৈ আমাৰ ওপা-জ্বৰ এককণ্ঠ চকু ফুৰাবলৈ পাই আমাক প্ৰশংসা বাণীৰে উদ্ধৃত কৰি তুলিছে

আবু উদদান দিছে। আটাই সকললৈকে আমাৰ প্ৰীতি শুভেচ্ছা আবু কৃতজ্ঞতা জ্ঞাপন কৰিছে।

সৰ্বশেষত জনাওঁ যে আমাৰ এই গ্ৰন্থখনত বহুতো ভুল ত্রুটি বৈ গৈছে। ছপাশালৰ ভুল প্ৰমাদটো আছেই। লগতে অধ্যায় বিশেষে একেটা কথাৰে চৰ্চিত চৰ্খনো হৈছে। আকৌ কোনো কোনো খণ্ডৰ মাজত উদ্ধৃত কৰা শ্লোকৰ ভুলত আমাৰ নিজাকৈ পদ্যানুবাদো কৰা হৈছে। সেই ঠাইত “পদ্যানুবাদ কৰোঁতে পদ্যানুবাদ আমাৰ নিজা”, “অনুবাদ গ্ৰন্থকাৰৰ”, আবু “পদ্যানুবাদ গ্ৰন্থকাৰৰ নিজা” আদি এনেবুৱা কিছুমান বাক্যেৰে সত্বেদ দিয়া হৈছে। আমি আশাকৰোঁ — সেই অপৰাধ একান্ত মাৰ্জ্জনীয়। ভুল বৈ যোগাটো বা থকাটো স্বাভাবিক। মানুহ মাথোঁ ভুল থাকে। নিৰ্ভুল হোৱা হলে সকলোকেই দেৱতাৰ শাৰীত বহিব পাৰিলেহেঁতেন। যি কি নহওক আমি বিনয় সহকাৰে জনাওঁ যে আমি কোনো বৈষ্ণৱ নহওঁ, জ্ঞানী নহওঁ, কবি নহওঁ, শিষ্য নহওঁ সাহিত্যিকো নহওঁ। আমাৰ সৰ্বাপৰাধ মাৰ্জ্জন কৰি সদাশয় পাঠকে ভুলবোৰ আঙুলিয়াই দিলে বা সংশোধন কৰি দিলে কৃতাত্ম শ্ৰানম আবু উপকৃত হ'ম। কৃষ্ণাৰ্ণৱমন্ত্ৰ।

হাঁত,

প্ৰীনাথায়ণ চন্দ্ৰ গোস্বামী

সজাধিকাৰ,

মাজুলী কমলাবাবী সঠ

পোঃ কমলাবাবী (মাজুলী)

তাৰিখ—৮।৩।৮০

বিষয় সূচী

প্রথম খণ্ড

প্ৰস্তাৱনা । সত্ৰাৱিকাৰ সমন্বিতে উক্ত বৈষ্ণৱ দৈনন্দিন

কৰ্ম প্ৰবাহ :

ক) পুৱা প্ৰসঙ্গ (ক-১)- দেউৰীজনে মুখা বন্ধাৰ বৈজ্ঞানিক নিয়ম । (ক-২) তিলক নিৰ্মাণ কৰা সামগ্ৰী আৰু প্ৰণালী (ক-৩)- দেউৰী হোৱাৰ যোগ্যতা । (খ) বিৱৰ্তিত প্ৰসঙ্গ (খ-১)-মন্মথ ভাৰতবাসী আৰু প্ৰসঙ্গ সৰ্বাঙ্গপুৰ আদৰ্শ । (গ) বাতিৰ প্ৰসঙ্গ (গ-১)- চৰিত পাঠ কৰাৰ আদৰ্শ, (গ-২)- জ্যাস কীৰ্ত্তনৰ বিকাশৰ সময় (ঘ) তিনি প্ৰসঙ্গত চৌক প্ৰসঙ্গৰ লেখ আৰু তাৰ পাৰমাৰ্গিক বিচাৰ, (ঙ)- প্ৰসঙ্গ - (ঙ-১)- সঙ্গতি প্ৰসঙ্গাৰ্থ - (ক-১) - সম্পৰ্ক ক ২) সঙ্গতি (ক-৩) আপত্তি (ক-৪) প্ৰসঙ্গি (ক-৫) - প্ৰস্তাৱ (ঙ-২) - বিসঙ্গতি প্ৰসঙ্গাৰ্থ (খ-১) - বিশেষ (খ-২) - (মৈথুন-সঙ্গি, (খ-৩) - ব্যাপ্তি ।

দ্বিতীয় খণ্ড

শঙ্কৰী ধৰ্ম প্ৰবাহত নিত্য নৈমিত্তিক

(ক) ভাৰতমহীয়া ভিন্দিগুৰু কীৰ্ত্তনৰ বিস্তৃত বিৱৰণ (খ) শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰ গুৰুৰ কীৰ্ত্তন । (খ ১) চাউল ভোজনী (১-ক) গায়ন বায়নৰ সাজপাৰ, (২-খ) স্বানচোক নাচ (৩ গ) স্বানচোক নাচৰ উদ্দেশ্য, (৩-ঘ) - কুম্ভা ন্যাস (৫-ঙ) কুম্ভা নাচৰ সাজপাৰ, (৬-চ) - চোট খেমালি, (৬-ছ) - গায়ন বায়নৰ সাজ (খ-২) আশনি (২-ক) - নাটুহনী (নাদুভাঙ্গ নৃত্যৰ বিৱৰণ, (২-খ) নৃত্যৰ সাজ (২-গ) - বিৱৰ্তিত প্ৰসঙ্গ কৰা আৰু কীৰ্ত্তন দিয়াৰ উদ্দেশ্য (২-ঘ) - বিকুৰিগ্ৰহ স্থাপনৰ কাৰণ (২-ঙ) - গায়ন বায়নৰ সাজ (২-চ) চাউল নৃত্যৰ সাজপাৰ, (২-ছ) (পূৰ্ব) চাউলনাচ আৰু বজাবীয়া চাউল নাচৰ পাৰ্থক্য, (২-জ) - চাউল নাচৰ অৰ্থ আৰু পাৰমাৰ্গিক বিচাৰ, (২-ঝ) বন্ধখেমালি '২-ঞ' বৰ প্ৰবেশ নাচ (২-ট) - বৰ প্ৰবেশৰ নৃত্যৰ সাজপাৰ (২-ঠ) বৰ প্ৰবেশৰ অৰ্থ (খ-৩) কীৰ্ত্তন, (৩-ক) চাউলী কীৰ্ত্তন দিয়াৰ কাৰণ, (৩-খ) শবাই সজোৱাৰ নিয়ম (৩-গ) বৰপেটীয়া খেমালি জলু কিয়াম নাচ,

(৩-ঘ) বিহৰ নচৰ বিস্তৃত বিবৰণ আৰু তাৰ সাজ-পাৰ, (৩-ঙ)- অক্ষীয়া ভাণো, (৩-চ) সূত্ৰৰৰ সাজ পাৰ। (৩ ছ) - সূত্ৰধাৰী হোৱাৰ ধোণাতা তথা তাৰ বীথি প্ৰণালী, (৩-জ) শ্ৰীকৃষ্ণৰ সাজ-পাৰ, (৩-ঝ)- শ্ৰীকৃষ্ণ নৃত্যৰ পৃষ্ঠভূমি, (৩ ঞ) - শ্ৰীপ্ৰবেশৰ নাচ (৩-ট)- অন্যান্য ভাৱৰীয়া প্ৰবেশৰ নাচ, (৩-ঠ) ওজাপালি, (৩-ড) নতুন ওজা উঠাৰ তথা শিকাৰ নিয়ম প্ৰণালী, (৩-ঢ)- ন ধেমালি (৩-ণ)- পৰধেমালি আৰু খোয়া ধেমালি (খ-৪) - ভাজনী, (৪-ক) - যাত্ৰা ঘোষা, (৪-খ) - চৰিত্ৰ পাঠ (৪-গ) - গীত গোৱাৰ পৰমার্থ। (গ-১)- মহাপুৰুষ মাঘৰ দেৱৰ কীৰ্ত্তন, (১-ক)- চাউল ভোজনী, (১-খ)- থাপনি, (খ-১)- চিন দিয়াৰ কাৰণ, (৩-গ)- কীৰ্ত্তন, (গ-১)- চাৰিটি কীৰ্ত্তন দিয়াৰ উদ্দেশ্য, (গ-২) বৰপেটীয়া ধেমালিৰ থিয় চাহিনি ঘোষা, (গ-৩)- ন-ধেমালিৰ থিয় চাহিনি ঘোষা, (৪-খ) ভাজনী, (খ ১) - মহাপুৰুষ বদলা আতাৰ কীৰ্ত্তন, (১-ক)- চাউল ভোজনী, (১-খ) থাপনি (৩-গ) কীৰ্ত্তন (গ-১) - বজাৱলী পুথি দিয়াৰ কাৰণ (গ-২) - শিশু লীলাৰ কীৰ্ত্তন দিয়াৰ উদ্দেশ্য (গ-৩) থিয় চাহিনি ঘোষা, (৪-খ) ভাজনী - (৫-ক)- কীৰ্ত্তন সম্বৰণ (৫-খ) - ওপৰাণ্ডি।

তৃতীয় অণ্ড

ক) কৃষ্ণজন্মান্তনী তিথি খ) শঙ্কৰদেৱৰ জন্ম জয়ন্তী গ) বাসোৎসৱ (গ-১) - বাসোৎসৱৰ উদ্ভৱৰ সময় (গ-২)-কোল গোপালৰ বিকৃত অভিনয় (গ-৩)- বাস লীলাৰ উদ্দেশ্য আৰু তাৎপৰ্য্য ঘ) ফলুৎসৱ (ফাকুৱা) (ঘ-১)- ফলুৎসৱৰ উৎপত্তি আৰু প্ৰসাৰিকাণ (ঙ) বহাগ বিহু (চৈৱ সংক্ৰান্তি) (ঙ-১)- গৰু বিহু (১-ক) গৰু বিহুৰ উদ্দেশ্য আৰু তাৎপৰ্য্য (ঙ-২)- মানুহৰ বিহু (ঙ-৩) - চেৰাবিহু (চ) মাঘ বিহু (চ-১)- মাঘ বিহুৰ উদ্দেশ্য আৰু তাৎপৰ্য্য (ছ) - কাতি বিহু (জ) - নাৰায়ণ দাস ঠাকুৰ আতাৰ কীৰ্ত্তন (ঝ) মথুৰা দাস বুঢ়া আতাৰ কীৰ্ত্তন (ঞ) বৰবিহু আতাৰ কীৰ্ত্তন (ট) কেশৱচৰণ আতাৰ কীৰ্ত্তন (ঠ) - ওপৰাণ্ডি (ড) - বৈকুণ্ঠী সন্মতিকাব সকলৰ তিথি (ঢ)- অম্ববাচী (ঢ-১) অম্ববাচী সম্বন্ধে ভিন্নমত (ন) পাল নাম ভংসৰ (ড) হৰিকীৰ্ত্তন (ধ) একাদশী তিথি (ধ-১) একাদশী - শুভ, মহিমা আৰু উৎপত্তি (ধ-২)- একাদশী পালনৰ শাস্ত্ৰীয় নিয়ম (ধ-৩)- মন্তব্য (ধ-৪) দশমী বিধ একাদশী (ধ) অম্বাবাস্যা তিথি (জাউলী) (ধ) পূৰ্ণিমা আৰু সংক্ৰান্তি (ন) সন্মতিকাব আৰু ভকত সকলৰ মৃত্যু তিথি (প) যাত্ৰা ঘোষা

দিয়াৰ নিয়ম প্ৰবৰ্তন (প-১) যাত্ৰা ঘোষা গোৱাৰ উদ্দেশ্য (ফ) নাম কীৰ্তনৰ বাবে আহিলা, (ঘ) কুসুপীয়া ঘোষা আৰু ধৰি গোৱা ঘোষাৰ উৎপত্তি তথা অৰ্থ ।

চতুৰ্থ অঙ্ক

(ক) শবণৰ বিধি ব্যৱস্থা, (ক ১)-শবণ ব্যৱস্থা প্ৰবৰ্তক শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰ গুৰু, (ক-২) সন্ত শবণৰ কাৰ্যক্ৰম (ক ৩) চাৰি বস্তু - ভক্ত, নাম, গুৰু, দেৱ, (৩-১) ভক্ত, (৩-২) নাম, (২-ক) নাম, (২-খ) ৰূপ, (২-গ) লীলা, (২-ঘ) ধাম, (৩-৩) গুৰু, (৩-৪) দেৱ (ক-৪)- শবণত উপদেশ বিধি (ক-৫) - শবণ অগ্ৰহণত হোৱা দোষাদোষ বিচাৰ (খ) একশবণ তত্ব বিবেচন (গ) সন্ত ভজন ভক্তিৰ কাৰ্যক্ৰম (ঘ) ভজন ভক্তি তত্ব বিবেচন (ঘ-১)-জ্ঞান (১-ক) সাংস্কৃতিক জ্ঞান (১-খ) বাহ্যিক জ্ঞান (১-গ) তামসিক জ্ঞান (ঘ-২) বিজ্ঞান (ঘ-৩) তদঙ্গ (ঘ-৪) বহুসা (ঘ-৫) জ্ঞান কৰ্মমুক্ত ভক্তি (ঘ-৬) ভক্তিৰ অধিকাৰী (ঘ-৭) সগুণৰ সাংস্কৃতিক ভক্তি (ঘ-৮) সপ্ৰেম ভক্তি, (ঘ-৯) ভক্তিৰ চৰম লক্ষ্য বা চৰম সিদ্ধান্ত (ঘ-১০) অতিৰিক্ত প্ৰসঙ্গ ।

পঞ্চম অঙ্ক

(ক) সন্তীয়া সদাচাৰ বিচাৰ প্ৰসঙ্গ, (ক-১) সন্ত বাহ্য শৌচ ব্যৱস্থা নিৰ্ণয় (ক-২) নৃত্য ধাৰন বিধি (ক-৩) তৈল স্নান বিধি (ক-৪) শৌচাচাৰ বিধি (ক-৫) স্নান বিধি (ক-৬) পূজা বিধি (গুৰু সেৱা বিধি) (ক-৭) ভোজন বিধি (ক-৮) গমন বিধি (ক-৯) উপবেশন বিধি (ক-১০) বচন বিধি (ক-১১) কৃষি বিধি (ক ১২) অৰ্তিৰ স্বকাৰ বিধি (ক-১৩) বৈকুণ্ঠ বিধি (ক-১৪) অন্যান্য বিধি (ক-১৫) শয়ন বিধি ।

(খ) সন্তীয়া পাৰমাৰ্থিক বিচাৰ প্ৰসঙ্গ (খ-১) কীৰ্তন ঘৰ (১-ক) সিংহাসন (১-খ) আসন (সিংহাসন) স্থাপনৰ নিয়ম প্ৰণালী (১-গ) ভগবৎকৰ্ম বিধি (১-ঘ) সন্ত শবাই পতা আৰু বাঁস্ত অৰ্জনা বিধি (১-৬, সন্যাসিকাৰ শবাই সজোৱা বিধি (১-৮) কীৰ্তন ঘৰ আৰু আসন পশ্চিমমুখা হোৱাৰ কাৰণ (১-৯) শ্ৰীমদ মাৰ্জ্জৰ কল (খ-২) মণিকূট (খ-৩) বদলা আতাৰ গৃহ (খ-৪) গুৰু গৃহ (পৰশীলা), (খ-৫) চাৰিহাটী (খ-৬) সন্যাসিকাৰ বহা (বাহাৰ বা গৃহ), (খ-৭) চাৰিধন বহা (খ-৮) ভাগৱতী (খ-৯) পাতক (খ-১০) বহু সজোৱা (খ ১১), উৰালী (খ-১২) দেউলী (খ-১৩) আমলী আমলী

(খ—১৮) দ্বাদশী (খ—১৫) বস (খ—১৬) কাকতি (খ—১৭) কৰাপাঠ
(খ—১৮) বাউৰি সোধা নিয়ম।

(গ) শঙ্কৰী সঙ্গীতৰ ধাৰা আৰু দ্বিগদৰ্শন (গ—১) অসমৰ সঠীয়া
নাট্য সঙ্গীতৰ উত্তৰ কাল আৰু ক্ৰমবিকাশ (গ—২) মাটি আখৰা
আৰু তাৰ সংখ্যা (২—ক) শৰীৰ সাধনা, (২—খ) হস্ত সাধনা (২—গ) কণ্ঠ সাধনা
(গ—৩) বাগৰ বৃৎপাতি আৰু মহত্ব (গ—৪) বৰগীত (গ—৫) বৰগীত আৰু অক্ষীয়া
গীতৰ ব্যৱধান (গ—৬) কৃষ্টি আৰু সংক্ৰতি (গ—৭) নৃত্ত নৃত্য, নাট্য (গ—৮)
নাটকীয় পদ্য আৰু প্ৰেক্ষক বিচাৰ (গ—৯) ছোমুখা আৰু খনিৰকাৰী কামৰ নমুনা
(গ—১০) নাটকীয় নৱবস (১০—ক) শৃঙ্গাৰ (১০—খ) হাস্য (১০—গ) কৰুণ
(১০—ঘ) বোঁৱ (১০—ঙ) বীৰ (১০—চ) ভয়ানক (১০—ছ) বীভৎস (১০—জ)-
অদ্ভুত (১০—ঝ) শাস্ত (গ—১১) অতিৰিক্ত ভক্তি বসৰ প্ৰাৰ্থা (গ—১২) অক্ষীয়া
ভাণ্ডা (গ—১৩) সংস্কৃত নাটকৰ লগত অক্ষীয়া নাটকৰ সাদৃশ্য আৰু ব্যৱধান (গ—১৪)
পূৰ্বৰ বিধান (গ—১৫) অক্ষীয়া নাটৰ সূত্ৰাৰ (গ—১৬) প্ৰেক্ষাগৃহ বা নাট্যৰ (গ—১৭)
অক্ষীয়া নাটত ব্ৰহ্মাৱসী ভাষা (গ—১৮) অক্ষীয়া শব্দৰ মূল বিচাৰ (গ—১৯) অক্ষীয়া
ভাণ্ডাৰ আদি পৰ 'চিহ্ন যাত্ৰা' নাট (গ—২০) খোলৰ চৰ্মাদি শূদ্ধিৰ কথা (গ—২১)
খোলা শব্দৰ মূল বিচাৰ (গ—২২) আলোক সজ্জা (গ—২৩) নাৰী ৰূপত পুৰুষৰ ভূমিকা
(গ—২৪) ঐশী শক্তিৰ নামক স্ৰীমন্ত শঙ্কৰ (গ—২৫) শঙ্কৰদেৱৰ কালি দমন অক্ষীয়া
নাট (২৫—ক) নাটকৰ থলমূল কাহিনী (২৫—খ) নাটকত বিসৰ্জিতপূৰ্ণ বিষয় আলোচনা
(গ—২৬) পত্নী প্ৰসাদ নাট (২৬—ক) নাটকৰ থলমূল কাহিনী (২৬—খ) মূলৰ আৰু
নাট্যৰ ব্যৱধান (গ—২৭) কেলি গোপাল নাট (২৭—ক) কেলি গোপাল নাটৰ কাহিনী
(২৭—খ) নাটকীয় চৰিত্ৰ বিচাৰ (২৭—গ) মূল আৰু নাটৰ ব্যৱধান বিচাৰ (২৭—ঘ)
কেলি গোপালৰ অন্তৰ্গত নিৰীক্ষণ (গ—২৮) বুদ্ধিগী হৰণ নাট (২৮—ক) বুদ্ধিগী
হৰণ নাটৰ নামকৰণ (২৮—খ) বুদ্ধিগী হৰণৰ বাহা দৃষ্টি (গ—২৯) পাবিজাত হৰণ
নাট (২৯—ক) নাটকীয় থলমূল কাহিনী (২৯—খ) মৌলিক আৰু নাটকীয়
কাহিনীৰ ব্যৱধান (২৯—গ) পাবিজাত হৰণ নাটৰ নামকৰণ বিচাৰ (গ—৩০)
বামবিকল্প নাট (৩০—ক) বামবিকল্প নাটৰ সলিল্প কাহিনী (৩০—খ) মূল আৰু
নাটৰ কাহিনী ব্যৱধান বিচাৰ (৩০—গ) নাটকীয় চৰিত্ৰ বিচাৰ (৩০—ঘ) বামবিকল্প
নাটৰ নামকৰণ বিচাৰ (৩০—ঙ) নাটকীয় মহাপুৰুষ ব্ৰাহ্মদেৱ (৩১—ক) ব্ৰাহ্মদেৱৰ
জন্ম নাট (৩১—খ) অৰ্জুন ভজন নাটৰ সলিল্প কাহিনী (৩১—ঘ) মূলৰ লগত

নাটকৰ ব্যৱধান বিচাৰ (৩১-ঘ) নাটকীয় পাৰ্ৱৰ গুণাগুণ বিচাৰ (ঘ-৩২) চোৰাধৰা নাট (ঘ-৩৩) পিন্ধাৰা গুহোৰা নাট (ঘ-৩৪) ভূমি জোঁটোৱা নাট (ঘ-৩৫) ভোজন বিহাৰ নাট (ঘ-৩৬) ভূষণ হোৰোৱা নাট (ঘ-৩৭) কোৱোঁৱা খেলা নাট (ঘ-৩৮) বাস ৰুদ্ৰুবা নাট (ঙ-৩৯) ফোজীয়া ভাওনা (৩৯-ক) ফোজীয়া ভাওনাৰ লক্ষণ (৩৯-খ) ফোজীয়া নাটৰ সংখ্যা (৩৯-গ) ৰাজসুন্ন নাট (৩৯-ঘ) দূতী সন্বাদ নাট (৩৯-ঙ) বুদ্ধিগী হৰণ নাট (৩৯-চ) দৰি মথন নাট (৩৯-ছ) কংস বধ নাট (৩৯-জ) অঘাসুৰ বধ, ব্রহ্মমেহন ভোজন বিহাৰ নাট (৩৯-ঝ) মুক্তা হৰণ নাট (৫-৪০) পুতলা ভাওনা (ছ-৪১) অসমীয়া ভাওনা (ছ-৪২) গীতৰ ভাওনা (ঝ-৪৩) ধূৰা ভাওনা (ঞ-৪৪) ছুৰি ভাওনা (ট-৪৫) চোকা গানৰ ভাওনা ।

পৰিশিষ্ট শ্ৰুতি

- (ক) শ্ৰীশ্ৰীকমলাবাৰী সন্ন্যাসীৰ ইতিহাস
- (ক-১) আদি গুৰু শ্ৰীশ্ৰীমন্ত শঙ্কৰদেৱ মহাপুৰুষ
- (ক-২) মহাপুৰুষ শ্ৰীশ্ৰীমাধৱদেৱ
- (ক-৩) মহাপুৰুষ শ্ৰীশ্ৰীবদলাপন্ন আত
- (০-ক) শ্ৰীশ্ৰীকৃষ্ণকান্ত দেৱ গোস্বামী প্ৰভু
- (০-খ) শ্ৰীশ্ৰীলক্ষ্মীকান্ত দেৱ গোস্বামী প্ৰভু
- (০-গ) শ্ৰীশ্ৰীচন্দ্ৰকান্ত দেৱ গোস্বামী প্ৰভু
- (০-ঘ) শ্ৰীশ্ৰীচন্দ্ৰহাস দেৱ গোস্বামী সন্ন্যাসিকাৰ প্ৰভু
- (০-ঙ) শ্ৰীশ্ৰীঘনকান্ত দেৱ গোস্বামী সন্ন্যাসিকাৰ প্ৰভু
- (০-চ) সন্ন্যাসিকাৰ শ্ৰীশ্ৰীনাৰায়ণচন্দ্ৰ গোস্বামীদেৱ
- (০-ছ) গুৰু আঠে বহা
- (০-জ) দক্ষিণ কুলীয়া কৃষ্ণ আঠে বহা
- (০-ঝ) আলখৰা আঠে বহা
- (০-ঞ) চক্ৰপাণি আঠে বহা
- (০-ট) ভাগৱতী আঠে বহা
- (০-ঠ) কমলাবাৰী সন্ন্যাসীৰ উৎসাহ লেখ
- (০-ড) কমলাবাৰী সন্ন্যাসীৰ সাংবিধানিক নীতি

(৫-৬) সন্ত মৰ্জিব কাৰণে অহা বিশিষ্ট ব্যক্তিৰ তালিকা

(৩-৭) সন্তৰ প্ৰতি বিশিষ্ট ব্যক্তিৰ শূভেচ্ছা আৰু প্ৰশংসা বাণী

(৩-৮) সঙ্গীতিক কাৰ্য্যক্ৰমৰ সংখ্যা আৰু স্থান

(৩-৯) ব.স্বীয় পুৰস্কাৰপ্ৰাপ্ত বাদ্যবিদ সকলৰ চমু জীৱনী

(ক) ৩মণিবাম দত্ত বায়ন মোক্তাৰ আতৈ

(খ) ৩বাপুৰাম বায়ন আটৈ

(গ) শ্ৰীৰোহিণীৰ শইকীয়া বায়ন মোক্তাৰ

(৩-১০)-মৃত আৰু জীৱিত সঙ্গীতবিদ ভকত সকল

(৩-১১) উদীয়মান শিল্পী ভকতসকল

(৩-১২) উৎসাহাব

(ক) বদলা আতাৰ বংশজতা

(খ) শঙ্কৰদেৱৰ পৰম্পৰা বংশজতা

(গ) বদলা আতা স্থাপিত কমলাবাৰী সন্তৰ মানচিত্ৰ

(ঘ) শ্ৰীশ্ৰীমতুন কমলাবাৰী সন্তৰ মানচিত্ৰ ।

লেখকৰ সহায়ক গ্ৰন্থ পৰিচয়

সংস্কৃত বিভাগ

গ্ৰন্থৰ নাম :

১] ঋগ্বেদঃ	২৩] ভবিষ্য পুৰাণম্
২] যজুৰ্বেদঃ	২৪] গবুড় পুৰাণম্
৩] অথৰ্ববেদঃ	২৫] কুৰ্ম পুৰাণম্
৪] কঠোপনিষদ্	২৬] বিষ্ণু ধৰ্ম্মোত্তৰ 'পুৰাণম্
৫] মুণ্ডকোপনিষদ্	২৭] বৃহৎ বামন পুৰাণম্
৬] মাণ্ডুক্যোপনিষদ্	২৮] নৰসিংহ পুৰাণম্
৭] শ্বেতাশ্বতৰোপনিষদ্	২৯] শিৱ পুৰাণম্
৮] শ্ৰংগোপনিষদ্	৩০] হৰিবংশ পুৰাণম্
৯] গোপাল পূৰ্বতাপিনী উপনিষদ্	৩১] আদি পুৰাণম্
১০] মহানাৰায়ণোপনিষদ্	৩২] আদিৰস পুৰাণম্
১১] ছান্দোগ্যোপনিষদ্	৩৩] দেবী ভাগৱতম্
১২] কুৰিকোপনিষদ্	৩৪] লঘু ভাগৱতম্
১৩] শ্ৰীমন্তাগৰতম্	৩৫] শাক্তৰ ভাগৱতম্
১৪] বিষ্ণু পুৰাণম্	৩৬] শ্ৰীমন্তাগৰতগীতা
১৫] ব্ৰহ্মাণ্ড পুৰাণম্	৩৭] গাণ্ডৰী গীতা
১৬] মৎস্য পুৰাণম্	৩৮] অৰ্জাৰত্ন গীতা
১৭] কল্প পুৰাণম্	৩৯] শিৱ গীতা
১৮] পদ্ম পুৰাণম্	৪০] বাম গীতা
১৯] নাবদীপ পুৰাণম্	৪১] উত্তৰ গীতা
২০] বৰাহ পুৰাণম্	৪২] ভীষ্মদৃষ্টি গীতা
২১] ব্ৰহ্ম বৈবৰ্ত পুৰাণম্	৪৩] গুব্ধ গীতা
২২] অগ্নি পুৰাণম্	৪৪] বেদান্ত সূত্ৰম্

- ৪১] নাথন ভক্তি সূচক
 ৪৬] বেলাত সিন্ধুভাঃ
 ৪৭] ব্যক্তিগত বামায়ণম্
 ৪৮] অধ্যাত্ম বামায়ণম্
 ৪৯] অদ্বৈত বামায়ণম্
 ৫০] যোগবাণীষ্ট বামায়ণম্
 ৫১] গুরু তত্ত্বম্
 ৫২] মহানির্বাণ তত্ত্বম্
 ৫৩] সাক্ষত তত্ত্বম্
 ৫৪] গৌতমীয় তত্ত্বম্
 ৫৫] ব্রহ্ম তত্ত্বম্
 ৫৬] জ্ঞান সঙ্কলিনী তত্ত্বম্
 ৫৭] ধোনিগী তত্ত্বম্
 ৫৮] মহাভাবতম্
 ৫৯] মনুসংহিতা
 ৬০] শবণ সংহিতা
 ৬১] কথ সংহিতা
 ৬২] অগ্নি সংহিতা
 ৬৩] বৈশম্পায়ণ সংহিতা
 ৬৪] জাবাল সংহিতা
 ৬৫] বিশ্বামিত্র সংহিতা
 ৬৬] বিষ্ণু সংহিতা
 ৬৭] -ব্রহ্ম সংহিতা
 ৬৮] শিব সংহিতা
 ৬৯] গর্গ সংহিতা
 ৭০] নাথন সংহিতা
 ৭১] অহিহুয় সংহিতা
 ৭২] বায়ু সংহিতা
 ৭৩] শাণ্ডিল্য সংহিতা
 ৭৪] পৈঠনসী স্মৃতিঃ
 ৭৫] বৃহদ্রথীত স্মৃতিঃ
 ৭৬] বাথুল স্মৃতিঃ
 ৭৭] বৃহৎ পৰাশর স্মৃতিঃ
 ৭৮] ব্যাস স্মৃতিঃ
 ৭৯] বিষ্ণু স্মৃতিঃ
 ৮০] নাথন পঞ্চব্রাহ্ম
 ৮১] ত্রৈলোক্য মোহন পঞ্চব্রাহ্ম
 ৮২] কাশ্যপ পঞ্চব্রাহ্ম
 ৮৩] ভেজোদ্রবিন পঞ্চব্রাহ্ম
 ৮৪] দ্বাবকা মাহাত্ম্যম্
 ৮৫] গীতা মাহাত্ম্যম্
 ৮৬] ভাগবত মাহাত্ম্যম্
 ৮৭] বিষ্ণু বহুসম্
 ৮৮] শূক বহুসম্
 ৮৯] সনৎ সুজাতিয়ম্
 ৯০] কাশী শতম্
 ৯১] শবণাগতি গল্পম্
 ৯২] চৈতন্য শিক্ষার্থকম্
 ৯৩] নিবৃত্তম্
 ৯৪] শ্রোত্র ব্রহ্মকথঃ
 ৯৫] ব্রীক্ষ লীলা সংগ্রহঃ
 ৯৬] বৈষ্ণবীয় তত্ত্বসাধঃ
 ৯৭] আত্মজ্ঞান নির্ণয়ঃ
 ৯৮] ভাব্য পৰিচ্ছেদঃ [নাম্ন দর্শনম্]
 ৯৯] শবণ মালিকা
 ১০০] মোক্ষ নির্ণয়ঃ
 ১০১] সৎ সঙ্গী জীবন দ্রষ্টা :

୧୦୨] ବିବେକ ଚୂଡ଼ାମଣି:	୧୧୭] ଅମ୍ବାର୍ଥ ଚାମ୍ପକା
୧୦୩] ପଦ୍ୟାବଳୀ	୧୧୮] ପ୍ରବୋଧ ସୁଧାକର:
୧୦୪] ଭକ୍ତି ବସ୍ତାବଳୀ	୧୧୯] ଭୂଜନ ପ୍ରସ୍ନାତ:
୧୦୫] ଭକ୍ତି ବସ୍ତାବଳୀ: [ଅଞ୍ଜନଦେବ ବାଚିତ]	୧୨୦] ଭବତ ନାଟୀ ଅଞ୍ଜନ
୧୦୬] ଭକ୍ତି ବସାଗ୍ନୟ:	୧୨୧] ନାଟକ ଚାମ୍ପକା
୧୦୭] ଭକ୍ତି ବସାମୂତ ସିନ୍ଧୁ:	୧୨୨] ମାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ:
୧୦୮] ଭକ୍ତି ବିବେକ:- [ଭଟ୍ଟଦେବ ବାଚିତ]	୧୨୩] ଅଭିନୟ ଦର୍ପଣ:
୧୦୯] ଗୀତ ଗୋବିନ୍ଦମ୍	୧୨୪] ସଂଗୀତ ବସ୍ତାବଳୀ:
୧୧୦] ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ କର୍ଣ୍ଣାମୃତମ୍	୧୨୫] ଉତ୍କଳ ନୀଳମଣି:
୧୧୧] ବସୁବଂଶ ମହାକାବ୍ୟମ୍	୧୨୬] ଚାମ୍ପକା ଗୋକ:
୧୧୨] ପାତଞ୍ଜଳ ଯୋଗ ଦର୍ଶନମ୍	୧୨୭] ଗୁଣିତ ସୁଧାକର:

୧୨୮] ପ୍ରବୋଧ ଚମ୍ପୋଦୟମ୍	ସମ୍ପାଦନା- ପଣ୍ଡିତ ବାମନାଥ ଶିମ୍ପାଣୀ
୧୨୯] ବିଦ୍ୟା ମାଧବମ୍	" ପଣ୍ଡିତ ବାମନାଥ ବା
୧୩୦] ଶ୍ରୀହସ୍ତ ଗୁଣାବଳୀ	" ଡ : ଗହେନ୍ଦ୍ର ନେତ୍ର
୧୩୧] ଗିହଲାତ:	" ଗୁରୁନାଥ ବିଦ୍ୟାନିଧି
୧୩୨] ସୁହସ୍ତେଦ:	" "
୧୩୩] ଗନାର୍ଥ କଳ୍ପଦ୍ରୁମ:	" "
୧୩୪] ନୀତି ଶତକମ୍	" ଅନନ୍ତ ବାମ ଶାନ୍ତି
୧୩୫] ସଂସ୍କୃତ ପାଠ ସଂଗ୍ରହ:	" ଡ: ଗୁରୁନାଥ ମାଧବ ଶର୍ମା
୧୩୬] ବୈଷ୍ଣବାନନ୍ଦ ଲହରୀ:	" ଶ୍ରୀମତୀ କେଶବୀ ଗହେନ୍ଦ୍ର
୧୩୭] ସଂସ୍କୃତ ମାହିତ୍ୟ ସମ୍ଭାଷ:	" ପ୍ରମୁଦ ବସୁ

ଅସମୀୟା ବିଭାଗ (କ — ମଦ୍ୟାହ୍ନାଂଶ)

୧] ଶ୍ରୀମଦ୍ଭାଗବତ	(ପ୍ରଣେତା) ଶ୍ରୀମତ ଅଞ୍ଜନଦେବ ଆଦି ଅନ୍ୟାନ୍ୟ
୨] କୀର୍ତ୍ତନ ଯୋବା	" "
୩] ନିମି ନରସିଂହ ସହାୟ	" "
୪] ଭକ୍ତି ପ୍ରସଂଗ	" "

(ত)

৫] বৰগীত	প্ৰণেতা	শঙ্কৰ-মাধৱদেৱ
৬] বামায়ণ	"	"
৭] শঙ্কৰদেৱৰ বাক্যামৃত	সম্পাদনা	ঔহৰিনাবায়ণ দত্ত বৰুৱা
৮] 'মাধৱ দেৱৰ বাক্যামৃত	"	পূৰ্ণ চন্দ্ৰ গোহাঞী
৯] নাম ঘোষা	প্ৰণেতা	মাধৱদেৱ
১০] ভক্তি বঙ্গৱলী	"	"
১১] ৰাজসূয় কাব্য	"	"
১২] ভক্তি বঙ্গাকব	"	ৰাম চৰণ ঠাকুৰ
১৩] বৈষ্ণৱানন্দ লহৰি	"	উদিত ৰাম দেৱ
১৪] সাধুত তন্ত্ৰ	"	ভাগৱত মিশ্ৰ
১৫] বৈষ্ণৱত পুৰাণ	"	কবি শেখৰ
১৬] বৈষ্ণৱামৃত	"	অনন্ত কন্দলি
১৭] ভক্তি প্ৰেমায়লী	"	নৰোত্তম ঠাকুৰ
১৮] পদ্ম পুৰাণ (স্বৰ্গ খণ্ড)	"	সাৰ্বভৌম ভট্টাচাৰ্য্য
১৯] নাৰদ পঞ্চৱাত		(অঙ্কাত)
২০] গোপাল আতাৰ গীত		
২১] সত্যৱলী		
২২] গুবু চৰিত	প্ৰণেতা	ঔৰাম চৰণ ঠাকুৰ
২৩] "	"	দ্বিজ ৰমানন্দ
২৪] "	"	দৈত্যাবি ঠাকুৰ
২৫] বদলা আতাৰ চৰিত	"	নিত্যানন্দ অষ্ট
২৬] ভক্তি বঙ্গমালা	সম্পাদনা	ঔদম্ৰ চন্দ্ৰ দেৱগোহাঞী
২৭] ন ঘোষা	প্ৰণেতা	পুৰুষোত্তম ঠাকুৰ

অসমীয়া গদ্য ভাগ (খ)

২৮] কথাগুবু চৰিত	প্ৰণেতা	ইন্দ্ৰজিত গাভৰুগিৰি।
২৯] বুন্ধিগী হৰণ নাট	সম্পাদনা	শ্ৰীৰাম চৰণ ঠাকুৰীয়া
	"	শ্ৰীৰক্ষণী কান্ত শৰ্মা
৩০] পাবিকান্ত হৰণ নাট	"	শ্ৰীহৰিবাবু শৰ্মাদেৱ
৩১] শ্যাম বিজয় নাট	"	শ্ৰীবিষ্ণু নাথায়ণ শৰ্মা

৩১] দধিমথন বা অৰ্জুন ভঞ্জন নাট	সম্পাদনা	ঔদিশ্বৰ পাঠক
৩৩] অক্ষমালা		ডঃ কেশৱানন্দ দেৱ গোস্বামী
৩৪] শ্ৰীশ্ৰীশঙ্কৰদেৱ	প্ৰণেতা	ডঃ মহেশ্বৰ নেওগ
৩৫] সতীষা নৃত্য আৰু সতীয়া নৃত্যৰ গাল	"	"
৩৬] যুগ্মনাটক শঙ্কৰদেৱ	"	ঔদিশ্বৰ নেওগ
৩৭] অসমীয়া সঙ্গীতৰ ঐতিহ্য	"	ডঃ যীবেশ্বৰ নাথ দত্ত
৩৮] অসমীয়া নাট্য সাহিত্যৰ জিগিজ্ঞানি	"	ডঃ হৰিশ্চন্দ্ৰ ভট্টাচাৰ্য্য
৩৯] আহামৰ দিন	"	ঔদিশ্বৰ বৰবৰুৱা
৪০] শঙ্কৰী সংস্কৃতিৰ অধ্যয়ন	সম্পাদনা	অধ্যাপক ভৱপ্ৰসাদ চলিহা
৪১] মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱ	"	"
৪২] শঙ্কৰী সাহিত্যৰ সমাধা	"	"
৪৩] মহাপুৰুষীয়া ধৰ্মৰ পঞ্চবক্ত	প্ৰণেতা	অৰ্জুন চন্দ্ৰ দাস
৪৪] অসমৰ সংস্কৃতি	"	ডঃ লীলা গগৈ
৪৫] নাম-সোষা তত্ত্ব দৰ্শন	"	শ্ৰীবাণ চন্দ্ৰ মহন্ত
৪৬] অসম গোঁৱৰ	সম্পাদনা	ডঃ হেমন্ত কুমাৰ শৰ্মা
৪৭] সম্ভৱতঃ দৰ্শন বা বৈষ্ণৱ দৰ্শন	প্ৰণেতা	শ্ৰীভুবন চন্দ্ৰ ভূঞা
৪৮] বেদৰ পৰিচয়	"	ডঃ যোগীৰাজ বসু
৪৯] হেমকোষ অভিধান	সম্পাদনা	আনন্দৰাম বৰুৱা
৫০] আধুনিক অসমীয়া অভিধান	প্ৰণেতা	ডঃ মহেশ্বৰ নেওগ, বজ্জী শৰ্মা, নৱকান্ত বৰুৱা
৫১] একশৰণ নাম ধৰ্ম	"	স্বামী কৃষ্ণানন্দ ব্ৰহ্মচাৰী
৫২] অসমৰ বৈষ্ণৱ দৰ্শনৰ স্বৰ্ণবৈখ্য	"	পণ্ডিত সোণাবাম চুতীয়া
৫৩] নাম-সোষা-নবনীত	প্ৰণেতা	ঔবিনোন্না ভাৱে
৫৪] প্ৰাচীন কামৰূপীয়া কায়স্থ সমাজৰ ইতিবৃত্ত	"	ঔহৰিনাৰায়ণ দত্তবৰুৱা
৫৫] একশৰণ ভাগৱতী ধৰ্ম আৰু মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱ	"	শ্ৰীভুবন চন্দ্ৰ ভূঞা
৫৬] ভক্তি সন্ধান নামগ্ৰন্থ	প্ৰণেতা	শ্ৰীভুবন চন্দ্ৰ ভূঞা
৫৭] উপদেশ ৰত্নাৱলী	"	"
৫৮] নীতি কথা	"	ঔধৰ্ম চন্দ্ৰ দেৱগোস্বামী
৫৯] সনাতন মহাপুৰুষীয়া ধৰ্মৰ আঁঠুগুৰি	"	ঔমণিবাম গান্ধৱ মোক্তাব
৬০] মণিবাম দেৱান	"	ঔবেণ্ণধৰ শৰ্মা
৬১] বুজলী বিবেক বক্ত	"	ঔমণিবাম দেৱান

(দ)

৬২] শঙ্করদেৱৰ পঞ্চ শততম জন্মোৎসৱ	সম্পাদনা	শ্ৰীঅচ্যুতানন্দ দাস
সভাৰ বক্তাৰ ভাষণাৱলী		
৬৩] প্ৰসাদ প্ৰণালী	প্ৰণেতা	শ্ৰীধৰেশ্বৰ নামলগোৱা
৬৪] শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰদেৱৰ সনাতন ধৰ্মৰ	"	"
বৰূপ		
৬৫] একশৰণ ভাগৱতী ভক্তি	"	"
৬৬] ভক্তি বন্ধাকৰ পৰিণতি	প্ৰণেতা	"
৬৭] লুইতগৰীয়া শিৰ্পী	প্ৰণেতা	শ্ৰীকিশোৰী মোহন পাঠক
৬৮] অসমৰ বৈষ্ণৱ সন্থাৰ বৰূপ	সম্পাদনা	শ্ৰীযোগেন নেওগ
৬৯] বৰগীত মুকুৰ	"	শ্ৰীগোলাপ দত্ত
৭০] তাল প্ৰদীপ	প্ৰণেতা	কেশৱ চাংকাৰ্কাট
৭১] সতীয়া খোল বাদ্যমঞ্চ	"	শ্ৰীমহানন্দ দাস
৭২] মহাপুৰুষীয়া বৈষ্ণৱ দৰ্শন	"	শ্ৰীকৃষ্ণেশ্বৰ কলিতা
৭৩] মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱ	(বক্তৃতা মালা)	পাৰ্জাণী বিশ্ববিদ্যালয়
৭৪] হৰি প্ৰসঙ্গ	প্ৰণেতা	শ্ৰীহৰিৰাম মেধি
		শ্ৰীমন্ত নাৰায়ণ দাস
৭৫] সাতৱন ছাল বা স্বাধীনতাৰ প্ৰথম বুক	"	ড°বেণুধৰ ধৰ্মা
৭৬] অসম্পূৰ্ণতা বৰ্জন	"	শ্ৰীনাৰায়ণ চন্দ্ৰ গোস্বামী,
		সহাধিকাৰ
৭৭] দামোদৰদেৱৰ গুৰু কোন ?	"	"
৭৮] শঙ্কৰী ধৰ্ম সন্থাৰ অন্তৰ্ভুক্ত	"	"
৭৯] জ্যোতি (দুমহীয়া আলোচনী)	সম্পাদনা	শ্ৰীৰাম প্ৰসাদ খইকীয়া
৮০] প্ৰাগজ্যোতিৰ স্বতি-গ্ৰন্থ	"	শ্ৰীভৱ প্ৰসাদ হালহা
৮১] শঙ্কৰজ্যোতিৰ স্বতি-গ্ৰন্থ	"	শ্ৰীতোলন চুতীয়া
৮২] স্বতি-গ্ৰন্থ [শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰ সংঘ]	"	শ্ৰীবদন চন্দ্ৰ খইকীয়া
৮৩] সোণালী জমিনী স্বতি-গ্ৰন্থ [বাঁলগাওঁ]	"	শ্ৰীজগদীশ্বৰ দয়াল দৰ্জ
৮৪] স্বতি-গ্ৰন্থ [শঙ্কৰদেৱ জন্মোৎসৱ, যোৰহাট]	"	শ্ৰীদেৱেশ্বৰ বৰা
৮৫] স্বতি-গ্ৰন্থ [নগৰী জিলা অক্ষীয়া নাট অভিবৰ্তন]	"	শ্ৰীখগেন্দ্ৰ নাথ ভূঞাবৰা
৮৬] শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰদেৱ [স্বতি-গ্ৰন্থ]	"	শ্ৰীনেমুখৰ কোঁৱৰ
৮৭] স্বতি-গ্ৰন্থ	"	ডাঃ পদ্মকৰ খইকীয়া
৮৮] পাণ্ডুনা [গীতাৰ্থী সমাজ পত্ৰিকা]	"	শ্ৰীবীৰেশ্বৰ ভট্টাচাৰ্য

(৪)

৮৯।	নামধর্ম (আলোচনী) শব্দবান	৫০২	সম্পাদনা	প্রামোদ্যন স্বরূপ
৯০।	" "	৫২০	"	প্রীতিবিন্দু শইকীয়া
৯১।	" "	৫২৫	"	প্রীতিবিন্দু কাব্যিত
৯২।	" "	৫২৬	"	প্রীতিবিন্দু শইকীয়া
৯৩।	" "	৫২৭	"	"
৯৪।	" "	৫২৮	"	"
৯৫।	" "	৫২৯	"	"
৯৬।	" "	৫৩০	"	"
৯৭।	" "	৫৩১	"	প্রীতিবিন্দু শইকীয়া
৯৮।	" "	৫৩২	"	"
৯৯।	" "	৫৩৩	"	"
১০০।	" "	৫৩৪	"	"
১০১।	প্রীতিবিন্দু, আলোচনী শব্দবান	৫২২	"	প্রীতিবিন্দু শইকীয়া
১০২।	" "	৫২৩	"	প্রীতিবিন্দু ববনলৈ
১০৩।	" "	৫২৪	"	প্রীতিবিন্দু শইকীয়া
১০৪।	" "	৫২৫	"	"
১০৫।	" "	৫২৬	"	প্রীতিবিন্দু ববনলৈ
১০৬।	" "	৫২৭	"	"
১০৭।	" "	৫২৮	"	"
১০৮।	" "	৫২৯	"	"
১০৯।	" "	৫৩০	"	"
১১০।	প্রীতিবিন্দু, আলোচনী শব্দবান	৫৩১	"	"
১১১।	" "	৫৩২	"	"
১১২।	বর্ণালী আলোচনী		"	প্রীতিবিন্দু হাজীবিলা
১১৩।	বাল্যকাল (ফোলালী নাট)		প্রণেতা	প্রবন্ধকাল অধিকার প্রবন্ধ
১১৪।	বর্ণালী হবন "		"	"
১১৫।	দ্বিতী সংকলন "		"	"
১১৬।	দ্বিতী সংকলন : "		"	প্রবন্ধকাল অধিকার প্রবন্ধ
১১৭।	কংস কব "		"	"
১১৮।	অম কব সংকলন "		"	প্রবন্ধকাল অধিকার প্রবন্ধ
১১৯।	মুক্তকাল নাট "		"	প্রবন্ধকাল অধিকার প্রবন্ধ
১২০।	ভবি ভবি (প্রবন্ধকাল প্রবন্ধ)		"	প্রবন্ধকাল অধিকার প্রবন্ধ

(ন)

হিন্দী বিভাগ

১। শঙ্করদেব সাহিত্যকার ওর বিচারক.	প্রণেতা	ডঃ কৃষ্ণ নাথায়ণ প্রসাদ মাগধ
২। হিন্দী অভিধান	"	বুদ্ধীন্দ্র চন্দ্র বব্বা
৩। বাম চকিত মানস	"	ভুলদী দাস
৪। তত্ত্ব চিন্তামণি	সম্পাদনা	হুম্মান প্রসাদ পোন্দাৰ
৫। প্রেম যোগ কা ওহ	প্রণেতা	ডঃদয়ান গোস্তেন্দকা
৬। ভক্তমাল গ্রন্থ	"	নাভাদাস
৭। বিষ্ণু অঙ্ক (কল্যাণ)	সম্পাদনা	গীতা প্রেজ, গোবত্পূৰ
৮। সম্ভবানী অঙ্ক	"	"
৯। তীর্থঙ্ক	"	"
১০। যোগযাশিষ্ঠ অঙ্ক	"	"
১১। নারী অঙ্ক	"	"
১২। পরসোক্ত পুনর্জন্মঙ্ক	"	"
১৩। ভক্তি অঙ্ক	"	"
১৪। ধৰ্ম্মাঙ্ক	"	"
১৫। মনবতা অঙ্ক	"	"
১৬। হিন্দু সংস্কৃতি অঙ্ক	"	"
১৭। ভগবৎ কৃপাঙ্ক	"	"
১৮। বৈকর সদাচার অঙ্ক	"	"
১৯। শ্রীকৃষ্ণ কনামৃত	"	"
২০। গীতা তত্ত্ব বিবেচনী	"	"

বঙলা বিভাগ

১। বৈকর ধৰ্ম প্রকাশন.	প্রণেতা	অবিনাশ চন্দ্র মুখোপাধ্যায়
২। ছাত্রবোধ অভিধান	"	আশুতোষ দেব
৩। পুৰাণ বা বৌদ্ধিক পদ্ম	"	যোগ প্রকাশ ব্রহ্মচাৰী
৪। ভাষ্যের নৃত্য কলা	"	শম্ভু চট্টোপাধ্যায়
৫। সংস্কৃত সাহিত্যের বৃক্ষ	"	ডঃ বিমান চন্দ্র ভট্টাচার্য্য

“সঙ্গীত সংস্কৃতিৰ স্বৰ্ণবোধা” নামটোৰে নতুন কমলাবাৰী-সঙ্গীত সঞ্চাধিকাৰ শ্রীনাৰায়ণ চক্ৰ গোস্বামীৰ যিখুৱা অভিজ্ঞতা আৰু অধ্যয়নৰ পৰা সমৃদ্ধ এই গ্ৰন্থখনি পাঠক সমাজত চিনাকি কৰি দিবলৈ এটি অনুৰোধ জাৰিছে। কমলাবাৰী সঙ্গৰ অধিকাৰৰ উক্ত আসনৰ পৰা অহা এটি অনুৰোধ পত্ৰৰ আভাৱে সমতুল্য। শ্রীগোস্বামী সংস্কৃত সাহিত্যত পুণ্ডিত হোৱাৰ অৰ্থে সিংজনাৰ দৃষ্টিও বহল আৰু উদাৰ। গতিকে সিংজনাৰে গোস্বামীৰ পৰা নিঃসৃত এই বিৰাটবশু গ্ৰন্থখনিৰ স্বাভাৱিকতে এটি বৃহৎ মূল্য থাকিব লাগিব। তাতে আকৌ, আমাৰ থান-সঙ্গ-সমূহৰ মাজত কমলাবাৰীৰ বিশেষ এখনি স্থান আছে। “উজানত কমলাবাৰী ডাঙীত মধুপুৰ, মধ্যত বৰপেটা”—এইটি এক গ্ৰন্থাত জনশ্রুতি, যিটি তাহানি ঔপাতিবাম বকৰাই “সৌম্যৰ ভ্ৰমণ”ৰ বৰ্ণনা লেখিবলৈ কাঁপ তুলি লৈয়েই স্মৰণ কৰিছিল। সংৰক্ষণ-শীলতা আৰু শুচিবায়ুতাৰ প্ৰতীকৰ দৰে কমলাবাৰীক লৈ দুই-এটি জন-প্ৰবাদো লোকৰ মাজত প্ৰচলিত আছে (‘তুমি কোন কুটা, কমলাবাৰীয়া তকতে খাই গৈছে শুদা।’ ‘আগৰ কমলাবাৰীয়াই ধুই খায় খৰি; আজিৰ কমলাবাৰীয়াই খাওঁতে নোঁধোৱে ভৰি।’ ইত্যাদি। সামাজিক ধাৰ্মিক আচাৰ-বিচাৰৰ দৰে গীত-বাদ্য-নৃত্যৰ ভৌৱনিকৰ অনুশীলনৰ বিষয়তো কমলাবাৰী মহাপুৰুষ দুজনা শুক তথা বদুলা পদ্ম আতাৰ দান কোৱাৰুগীয়াই ধৰি ৰাখিছে বুলি সেই সেই কলা-সম্পদৰ কিছু সূক্ষ্ম লক্ষণৰ অস্তিত্বৰ পৰা অনুমান কৰিব পাৰি। বিশেষকৈ কমলাবাৰীৰ কলা-সম্পদৰ ঐতিহ্য অসমৰ বাহিৰৰ কলা বীজা থকা লোকৰ চকুত ধৰা পৰে এক সি প্ৰভুত অঙ্গৰ পায়। আনফালে কমলাবাৰীয়া সংৰক্ষণশীলতা সত্ত্বেও কমলাবাৰীয়ে অৰ্বাচীন ভাষা ভাওনা, গীত-ভাওনা, ঔপাৰাংশ শতিকাত ধ্ৰুৱণ কৰা বঙলুয়া-ধুৰা-ভাওনা আৰু জুৰি-ভাওনা আৰু বিংশ শতিকাত অনুপ্ৰৱেশ কৰা টোকা-গানৰ ভাওনাকো গ্ৰহণ দি ৰাখিছে—যদিও সঙ্গত সিৰোৰৰ প্ৰাধান্য নাই বা সিহঁতৰ সঙ্গীয়া চৰিত্ৰও নাই। কিন্তু আমাৰ চেষ্ঠাত কোনো প্ৰকাৰে প্ৰস্তুত আৰু প্ৰকাশিত “স্বৰ্ণবোধাত বৰগীত”, Rhythm in the Vaishnava Music of Assam আৰু “সঙ্গীত নৃত্য আৰু সঙ্গীত নৃত্যৰ ভাৱ” পুথি আৰু কমলাবাৰীৰ এগৰাকী ডলিন শ্রীধৰ্মেশ্বৰ নামজগোৱাৰ “সঙ্গ-শ্ৰাব্য”ৰ বাহিৰে শঙ্কৰী ঐতিহ্যৰ বিৰাট এটি ভাণ্ডাৰ স্বৰূপ কমলাবাৰীৰ কলা-সম্পদ উদ্ঘাটন কৰিবৰ বিশেষ যত্ন হোৱা নাই। অথচ সঙ্গীত নৃত্যৰ বাবে সঙ্গীত নাটক অকাদেমীৰ ৰাষ্ট্ৰীয় পুৰস্কাৰ পাওঁতা তিনিজন কলাকাৰেই কমলাবাৰীৰ। আমাৰ সৌভাগ্যৰ বিষয় যে তিনিজনি কমলাবাৰী-সঙ্গৰ এখনিৰ পূৰ্ণাধিকাৰে নিজে সেই সঙ্গৰ ঐতিহ্য ধৰ্মনুষ্ঠান আৰু কলা-সম্পদৰ বিষয়ে সচেতন দিবলৈ আগবাঢ়ি আহিছে। সঙ্গৰ অভ্যন্তৰৰ একক ধৰ্ম-জীৱনৰ বহল চিত্ৰ এখনি ইয়াত সমিষ্টিষ্ট হৈছে—যিটি ইতিমূৰে কোৱা গ্ৰন্থত জাৰি পোৱা নাই। শ্রীগোস্বামীদেৱ

সেই চিত্র স্থান পাবি বিশদভাবে আঁকিছে আৰু সত্ৰীয়া জীৱন আৰু
কল্যাণৰ লক্ষ্য সৰ্বভাৰতীয় প্ৰাচীন ঐতিহ্যৰ সম্পৰ্ক দেখুৱাবৰ কাৰণেও যত্ন
কৰিছে। এই বিষয়ত লেখকৰ মতামতৰ লগত পাঠকৰ দৃষ্টি সদায়
মিলিব বুলি অৱশ্যে আশা কৰা নাযায়। কিন্তু লেখকে নিতান্ত আৱশ্যকীয়
আলোচনাৰ বাবে নিজৰ দৃষ্টিৰ কোণবপৰা মুকলি কৰি দিয়াটোৱেই
আমাৰ বাবে লাভৰ বিষয় হৈছে। আমাৰ কাৰণে প্ৰস্থখনি এটি চহকী
ভৱিষ্যমিথি তৈ থানকিল, আৰু আৱি সময়ত গুটিয়াই চাবলৈ ইয়াতে কমলা-
বাৰীৰ জীৱন অভিলেখবদ্ধ হৈ ব'ল। সেই কালবপৰা পৃথিখনিৰ বৰ্ণনা-
সম্ভাৰৰ প্ৰাচ্য আমাৰ লাভদায়ক হ'বই। সত্ৰাধিকাৰ প্ৰভুৰ নিজৰ তাৎপৰ্য
ব্যাখ্যা খনিবোৰ বিশেষ এটি মূল্য আছে। প্ৰভুদেৱে সকলো বিষয়তে কাৰ্পণ্য
নকৰি সত্ৰৰ ঐতিহ্য আৰু নিজৰ জ্ঞানৰ ফলবপৰা মুকলি কৈ অকুট সত্য
বৰ্ণন কৰি গৈছে। তাৰ দ্বাৰা আমাৰ জ্ঞান সমৃদ্ধ হৈছে। সংস্কৃতবোৰ
সুপাণ্ডিত লেখকে বিবিধ সংস্কৃত প্ৰস্থবপৰা ভূবি উদ্ধৃতি দি নিজৰ বক্তব্য
সমর্থন কৰি গৈছে। ইয়াৰ ভিতৰত শ্ৰীগোস্বামীৰ ঐতিহাসিক বিচাৰ-ধাৰা আমাৰ
বাবে উপাদেয় হৈছে। আহোম ৰাজত্বৰ শেহ জৰৰ দুৰ্বলতাৰ সময়ত কেনেকৈ
তাত্ত্বিক আৰু ৰাজন্যধৰ্মী লোকৰ তত্বক প্ৰভাৱ আৰু তাৰ ফল-স্বৰূপ
ৰাজকীয় দণ্ড আৰু আদেশৰ তাড়নাত কোনো কোনো সত্ৰত ফাকুৱাৰ ঘোষ-
দাহ প্ৰথা, অম্লবাচী পালন আৰু মহাপুৰুষ গুৰুজনাৰ কীৰ্ত্তনৰ 'থাপনি'ৰ
দিনাও বিগ্ৰহ-স্থাপন (বিষ্ণু-বিগ্ৰহেই হ'লেও) আদি অমিল-অজীৰ্ণ আচাৰ
সোমাইছিল। গোস্বামীদেৱে সিবোৰৰ সমালোচনা দি গৈছে। বুৰজীত আছে,
হুতি-গোসাঁই পূজা নকৰাৰ বাবে স্বয়ং কমলাবৰীয়া গোসাঁইক বোকা-প্ৰহাৰ কৰা
হৈছিল। ৰজাঘৰীয়া প্ৰগীড়ন আৰু ধৰ্ম-কাৰ্যত হেতা ওপৰা সন্মান দূৰলৈকে
গৈছিল, যদিও আজি সত্ৰত হুতি-গোসাঁই পূজা স্বাভাৱিক, যেন লগা হৈছে,
কথা প্ৰকৃততে তেনে নহয়। বৰ্ত্তমান প্ৰস্থৰ আলোচনাই, মহাপুৰুষীয়া আচাৰৰ
স্বৰূপ-নিৰ্ণয়ৰ দিশ সূচনা কৰিব।

পৃথিখনিৰ প্ৰাৰম্ভণতে সত্ৰ, আৰু সত্ৰীয়া জ্ঞান্যবোৰৰ ব্যাখ্যা
দিবৰ কাৰণে যত্ন কৰা হৈছে। মন কৰিব লগীয়া যে হেমচন্দ্ৰ বৰুৱাই
তেওঁৰ "হেমকৌম"ত 'সত্ৰ' শব্দটো ভুল, 'সত্ৰ'হে শুদ্ধ বুলি সন্ধান
কৰিছে। 'সত্ৰ' শব্দ বৈদিক যুগৰ সমানেই পুৰণি। 'সত্ৰপতি-ৰাজপতি'ত
(১৩.৬.১) তাৰ প্ৰয়োগ আছে কেইবাদিনো ভূবি হোৱা বক্তব্য অৰ্হত। মহা-
পুৰুষ শব্দবদন্তে শব্দটি কিন্তু 'ভাগৱত-পূৰাণ'ৰ পৰাহে মোকো বুলি অনু-
মান হয়। ভাগৱতৰ অনেক ঠাইত শব্দটি আহিছে। নৈমিষ-ক্ষেত্ৰত যখন
অহনি ঋষিসকল গোট খাই সত্ৰ নামে বক্ত পাতিছিল; ইয়াত শ্ৰীধৰ-স্বামীয়ে
'সত্ৰ-সংস্কাৰ কৰ' অৰ্থাৎ সত্ৰ নামে বক্ত বুলি ব্যাখ্যা দিছে (১.১.৪)।
আৰু আকৌ (৩.৫.১১) ঠীকাৰাৰজনাই সত্ৰ নামে কৰা বুলিছে (সংস্কৃত

সমাজেৰে) লৈছে। দশম, ক্ষুদ্ৰত 'ব্ৰহ্ম-সঙ্গ' (১০.৮৭.১) আখ্যাটি আছে। সেই
 গ্ৰন্থতে ত্ৰীমৰে ব্যাখ্যা দিছে এইদৰে 'ব্ৰহ্ম-সঙ্গমিতি'। যথা বৰ্ত্তমানা এব জমানা
 ঋত্বিগাদি-কপেথ যন্ত কৰ্ম কৰ্ত্ত্বি, তৎ কৰ্ম-সঙ্গং গ্ৰসিকম, তথা যথা সমানা
 এব বক্ত্ৰোক্ত-ভাৱেন ব্ৰহ্ম মীমাংসন্ত তৎকৰ্ম-সঙ্গম্। ১৭ যি সমাজত বক্তা আৰু
 শ্ৰোতা সমান শীৰ্ষত ৰহি ব্ৰহ্মৰ বিচাৰ কৰে, সেই ব্ৰহ্ম-সঙ্গ — যেনেকৈ
 পুৰোহিত আৰু যজ্ঞমান সন্মানস্বৰে ৰহি যজ্ঞ কৰিলে সি হয় কৰ্ম-সঙ্গ।
 ভাগৱত ৰণিত এই, ব্ৰহ্ম-সঙ্গৰ ধাৰণাৰ অনুকৰণতে মহাপুৰুষৰ সঙ্গ অনু-
 ষ্ঠান গঢ় লৈ উঠে — পোনতে গীত-ভাঙেৰে ঈশ্বৰতত্ত্বৰ "আলোচনাৰ নিত্য
 অভিবেশন-ৰূপে (বামানকৃ জিহে বৰ্ণোহা দৰে 'সত্ত্বত ৰসিয়া নাম গাত
 নিভ্যাগত; ৮৩২ পদ) আৰু পিছত গুৰু-ভকত একেলগে থকা আত্মাসিক
 সন্তোগাৰ-ৰূপ। শত্ৰুৰদেৱে বৰদোহাৰ নিজা মৰ এৰি ভকতসকলেৰে
 ঠায়ে ঠায়ে থাকিব লগীয়া হোৱাৰ বাবেই ই কপাতৰ হুটিব লগীয়া
 হৈছিল। ই এক স্বাভাৱিক বিকাশ। মহাপুৰুষৰ সময়তো বৰ্ত্তমান
 শতাব্দীৰো আগৰ উত্তৰ ভাৰতৰ ৰামনন্দী সম্প্ৰদায়ৰ মঠ, নামৰ আত্মাসিক
 অনুষ্ঠান বা বহুতে ভবা দৰে গুৰুজনাৰ কালত লোপ পোৱা বৌদ্ধসকলৰ-
 সৎসাৰামবিজ্ঞানক গড়ত মহাপুৰুষে সত্ত্ব অনুষ্ঠানক ৰূপ দিয়া নাছিল বুলি
 ভাবিবৰ বহুত কাৰণ আছে। সত্ৰীয়া চৈধ্য গ্ৰন্থৰ বিকাশ সেইদৰে
 স্বতন্ত্ৰভাৱেই হৈছিল। সাধাৰণ বিশ্বাস (যিটি "একচৰিত কথাত" অতি-
 লিখিত হৈছে) মাদ্ৰদেৱ পুৰুষে সুলবীদিয়াত থকা চৈধ্য গ্ৰন্থৰ ক্ৰম-
 শৃংখলা লগায়। আমাৰ গ্ৰন্থকাৰে বোধহয় ঠিকেই নিকাশ কৰিছে (গিটি ৩১)
 ব্যাস-কীৰ্ত্তন আদিতৈ চৈধ্য গ্ৰন্থৰ ভিতৰত নাছিল, পিছতহে সত্ৰনামুহৃত শূন্য
 গ্ৰন্থৰ মাজলৈ সোমায়। এই বিশ্বস্ত চিন্তাৰ খেল-মেল হ'ব নাশাণে
 যে 'গ্ৰন্থ' শব্দটি 'হৰি-কথা-গ্ৰন্থ' বা 'হৰি-নাম-গ্ৰন্থ' কথাৰে চমু ৰূপ
 মাথোন। সত্ৰীয়া নৃত্য আৰু নৈমিত্তিক গ্ৰন্থৰ ব্ৰাহ্মণ্য নিত্য নৈমিত্তিক
 (চাৰি ব্ৰহ্মৰ দুবিধ) কৰ্মৰ লগত বৰকৈ বিজনি নাথায়। ব্ৰাহ্মণ্য ধৰ্মত
 'সন্ধ্যাদীনি' অৰ্থাৎ সন্ধ্যা-পায়তী, পঞ্চৰত্ৰ আদি হ'ল নিত্যকৰ্ম আৰু 'পুৰুষা-
 দানুৰজীনি' অৰ্থাৎ ল'ৰা উপজিলে কৰিব লগীয়া বিবিধ সঙ্কেত আদি নৈমি-
 ত্তিক কৰ্ম। মহাপুৰুষীয়া ধৰ্মত একশৰণ নামধৰ্মৰ পৰিসৰেৰে সীমিত বিবিধ
 হৰিকথা গ্ৰন্থগ্ৰহে নিত্য আৰু নৈমিত্তিকৰ ভিতৰত পৰে। চৈধ্য গ্ৰন্থ হ'ল
 নিত্য-গ্ৰন্থ; আৰু নৈমিত্তিক গ্ৰন্থ হ'ল যেনে ভাদময়ীয়া কেইবাদিনো জোৰা
 গুৰু-কীৰ্ত্তন, কৃষ্ণ-জীৱনৰ লগত সংলিষ্ট জন্মাষ্টমী, বাস আৰু ফাল্গুন,
 ঋতুৰ লগত সম্পৰ্কিত বিহ কেইটা, ইত্যাদি; মহাপুৰুষ শত্ৰুৰদেৱৰ
 জন্মোৎসৱো যোৱা ডেৰ কুৰি বছৰ মানৰ ভিতৰত কোনো কোনো সত্ত্বত
 নৈমিত্তিক উছৰ-ৰূপে উপস্থাপিত হৈ আহিছে। নিত্য-নৈমিত্তিক গ্ৰন্থৰ
 মাজলৈ সত্ৰীয়া জীৱনৰ দিন, শ্বাহ, বছৰবোৰ কেনেকৈ শৃংখলাৰ মাধ্যমত
 উৎসৱ-মুহুৰ হৈ থাকে ভাব পূৰ্ণ বৰ্ণনা আৰু ব্যাখ্যা দ্বিতীয় আৰু তৃতীয়
 খণ্ডত সন্দেহভাৱে দিয়া হৈছে।

চতুৰ্থ খণ্ডত আটাইতকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ বিষয় — ভক্তিভাৱ আৰু সত্ত্বত
 ভাব ৰাস্তাৰ অনুশীলনৰ আলোচনা-সন্নিবেশ কৰা হৈছে। শত্ৰুৰদেৱৰ ধৰ্মৰ
 নাম একশৰণ নামধৰ্ম। নামধৰ্ম বহুটি যেনেকৈ নিত্য নৈমিত্তিক গ্ৰন্থ আৰু

নৈমিত্তিক বিবিধ 'প্ৰসঙ্গ'ৰ সাগেদি উক্তসকলে ব্যক্তিগতভাৱে আৰু সমাজিক পালন কৰে, সঙ্গীয়া শৃংখলাৰ মাজেদি সেইদৰে 'একশৰণ' অনুশীলন আৰু বন্ধাও সিসকলে কৰে। এই শৃংখলা সংগঠনৰ প্ৰণালীয়ে কালক্ৰমতহে জল জয়। লীক্ষা (সেই শব্দ এই সম্প্ৰদায়ত ব্যৱহাৰ কৰা নহয়) অৰ্থত 'শব্দ' শব্দৰ ব্যৱহাৰ মহা-পুৰুষৰ ধৰ্মভেদেই আছে। যদিও মহাপুৰুষকল্পেৰীত ক'তো নাই, সেই শব্দৰ বন্ধু অৰ্থাৎ পাৰমাৰ্থিক তত্ত্ব চাৰিটি—নাম, বৈশ্ব, গুণ, ভকত। শব্দৰ মূল-মূল্যপূৰ্ণ নহয় (এই শব্দও সম্প্ৰদায়ৰ ভিতৰত নহয়) 'হ'ল চাৰি নাম। ধৰ্মৰ মূল আধাৰ 'শব্দ' হ'ল ভাগৱত-পুৰাণ আৰু তাৰ হৃদয় 'হ'ল চাৰিটি শ্লোক চতুঃশ্লোকী (ভাগৱত-পুৰাণ ২.১৩৩-৩৬)। 'শব্দ' শব্দৰ 'চাৰি' আৰু 'শব্দ' 'হ'ল চাৰিটি তত্ত্ব—সত্তাৰ শব্দৰ দ্বিধাৰ সত্তাৰ ভৰ্তা 'বুদ্ধি, ভক্তি, ব্যাখ্যা' শিক্ষা দিওঁতে বজাই দিয়া জ্ঞান, বিজ্ঞান, তদন্ত, আৰু বহু। শ্ৰীমদ্বামীৰ, বাখ্যামতে জ্ঞান: শাস্ত্ৰাধ্যয় শাস্ত্ৰ পঠি পোতা ভগৱতত্ত্বৰ ভানেই এই জ্ঞান, বিজ্ঞান অনুভৱ, হৃদয়ৰ অনুভৱ (intuition) দ্বাৰা উপলব্ধ উত্তম জ্ঞান (revelation) 'হ'ল বিজ্ঞান। তদন্ত তস্য সাধনম সেই পৰম জ্ঞানৰ সাধন আৰু চূড়ান্ত হ'ল বহুসং ভক্তি; পৰম অনুভূতি-স্বৰূপ পৰমগুণ ভক্তি। এই আন্তৰ সাধন-পথৰ সহায়ক 'হ'ল বাহ্যিক শীলশিক্ষা আৰু সদাচাৰ, উপাসনা আৰু গীত-বাদ্য-নৃত্য-নাট্যকলা। শ্ৰীগোষ্ঠীদেৱে বহন প্ৰথম খণ্ডত সেই সমূহৰ বিষয় বিস্তৃত আলোচনা কৰিছে। বিশেষকৈ 'শ্ৰীমদ্বামী সঙ্গীতৰ দ্বাৰা আৰু দিগ্গজ্ঞান' অংশটি (পিঠি ৫০৯ ৮০৮) অসমৰ কলা-বৰজীৰ এটি উজ্জ্বল অধ্যায়েই হৈছে। নটৰা বা নটকসকলৰ শৰীৰ-সাধনৰ অৰ্থ পৰিকল্পিত মাটি-আখৰাক যদিও লেখকে ভৱতৰ "নাট্যশাস্ত্ৰ"ৰ এশ আঠপ্ৰকাৰ কৰণেৰে মিলাব এটি প্ৰশ্নাস কৰিছে, প্ৰকৃততে এই মাটি-আখৰা নামৰ কছৰংবিলাক "নাট্যশাস্ত্ৰ"ত উল্লিখিত ব্যায়ামৰূপে সমপৰ্যায়ৰ। অৱশ্যে কৰণৰ লেখনীকৈ মাটি-আখৰাৰ অঙ্গ চালনাবোৰ নাচৰ বিভিন্ন অৱস্থাত আপোনা আপুনি ব্যৱহৃত হৈ যায়। অসমত বিশেষকৈ অসমৰ সঙ্গ সমূহত "নাট্যশাস্ত্ৰ"ৰ চৰ্চা নাই। সেই বাবে সঙ্গীয়া নৃত্য শাস্ত্ৰীয় নৃত্য 'হ'লেও তাৰ শাস্ত্ৰীয় চৰিত্ৰ মূল্য হোৱাৰ নহে হৈছে। এনে স্থলত বৰ্তমান প্ৰস্থত "নাট্যশাস্ত্ৰ"ৰ পৰা কেইপ্ৰকাৰ মান অঙ্গ-কৰ্ম বৰ্ণনা কৰা হোৱাত সিবিলাকৰ লগত আমাৰ নৃত্যচাৰ্য বায়নসকলৰ পৰিচয় ঘটাৰ সম্ভাৱনা হ'ব।

কেৱল কমলাবাৰী-সঙ্গৰে নহয়, সমস্ত সঙ্গীয়া জীৱন আৰু কলাৰ চিত্ৰ-ৰূপে এই বহুশীয়া প্ৰস্থতনয় আমাক অসমীয়া সংস্কৃতিৰ এটি উজ্জ্বল ৰূপেৰে পঢ় পৰিচয় প্ৰদান কৰিছে। এগৰাকী সঙ্গীকাৰৰ নিজৰ হাতৰ লেখা-ৰূপে সেই পৰিচয়ৰ এটি বৰ্ণিত মূল্য আমি পাইছো। আশা কৰিছো সংস্কৃতি-প্ৰেমী সৰ্বজনবৰগৰাই পৃথিৱীয়ে প্ৰদত্ত সমাদৰ লাভ কৰিব। প্ৰস্থতনিৰ বাবে আমি শ্ৰীমোহনমীদেৱৰ ওচৰত কৃতজ্ঞ।

বেভুৱণী, উত্তৰ শব্দীয়া

হৰেশ্বৰ নেওগ

গুৱাহাটী ৭ ৮ ২০০৬

২৭ জুন ই, ১৯৮৪

সত্ৰীয়া সংস্কৃতিৰ স্বৰ্ণৰেখা

প্ৰথম খণ্ড

প্ৰস্তাৱনা

“সত্ৰীয়া সংস্কৃতিৰ স্বৰ্ণৰেখা” শব্দত্ৰয়ৰ ব্যাপকার্থ বিদ্যমান। অসমত পঞ্চ শতাব্দিক বা তদধিক সত্ৰানুষ্ঠান আছে। এখন সত্ৰৰ লগত অন্য এখন সত্ৰৰ সংস্কৃতি সম্পৰ্কত মতভেদ বা অমিল থকা দেখা যায়। এতেকে এখন সত্ৰৰ আধাৰত প্ৰবন্ধ বা পুস্তকাদি লিখিবলৈ যাওঁতে বিষয়টো সাৰ্বজনিন্ বা সৰ্বজনস্বাক্ষৰ নিতান্তই হব নোৱাৰে। কিন্তু আমি আমাৰ ক্ষুদ্ৰ বুদ্ধিৰে এইটোকেই সিদ্ধান্ত কৰা হ’ল যে অসমত যিমান সংখ্যক সত্ৰ আছে, উক্ত সত্ৰসমূহ মহাপুৰুষদেৱৰ আদৰ্শতেই প্ৰতিষ্ঠিত। দুজনা গুৰুৰ দ্বাৰা সংস্থাপিত মূল সত্ৰৰ অনুকৰণতে তদনুবৰ্তী শিষ্য প্ৰশিষ্যৰ দ্বাৰা স্থাপিত সত্ৰ সমূহৰ মূল ভাবাদৰ্শ ঐক্যসত্ত্বে নিবদ্ধ বা সংগঠিত। মাত্ৰ কিছু অমিল পৰিলক্ষিত হয় আচাৰ ব্যৱহাৰতহে। উক্ত অমিল বিলাক সেই সেই সত্ৰ সমূহৰ পৰম্পৰাগত পৰবৰ্তী সত্ৰাধীশ সকলৰ দিবসত যুগ, সমস্যা, কাল বা সময়ৰ সোঁতত উদ্ভৱ হোৱা আচাৰহে। আহোম স্বৰ্গদেউৰ দিনত ৰাজধৰ্ম্মই প্ৰজাৰ ওপৰত প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছিল। প্ৰজাধৰ্ম্মই তেতিয়া কোনো প্ৰকাৰে শিপাব পৰা নাছিল। গতিকে শ্ৰীগুৰুদেৱৰ নিৰ্দিষ্ট নিয়মৰ পথত্ৰুট হৈ সকলো সত্ৰ সাক্ষৰ্য্য দোষত পৰিছিল আৰু ৰাজধৰ্ম্মই বাধ্যতামূলকভাৱে সকলোকে সাবতি লৈছিল। সেইবিলাক নানা অসুবিধা অতিক্ৰম কৰি সমস্ত সত্ৰকে পূৰ্বভাবাদৰ্শলৈ আকৰ্ষিত কৰা বা ঐক্যমতত উপনীত কৰিব পৰাটো কঠিন কাম আৰু “আকাশ কুসুম কল্পনা” মাত্ৰ। যিকি নহওক আমি মাধৱদেৱৰ প্ৰিয় শিষ্য বদনা পদ্ম আতা পুৰুষৰ দ্বাৰা সংস্থাপিত তথা বৰ্ত্তমান মাজুলী কমলাবানী সত্ৰৰ ধৰ্ম্ম আৰু সংস্কৃতিৰ আধাৰতে পুস্তক-ৰূপে “মণ্ডুক প্লুতিৰে” ভাৱে লিখিবলৈ প্ৰয়াস কৰা হৈছে। অৱশ্যে ইয়াৰ মূল সঁতিটো প্ৰতি সত্ৰতে অব্যাহত ভাৱে বৈ আছে। সেই কাৰণেই

প্ৰস্থানিত ‘সন্নীয়া’ শব্দটো ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে।

‘সন্নীয়া’ মানে সন্ত্ৰ+উব্বাৰ্থে ঈয়, স্ত্ৰীলিঙ্গত্বাৎ আ-‘সন্নীয়া’। সম+কৃ+জিন্-সংস্কৃতি। স্বৰ্ণমানে সু+অন-স্বৰ্ণ। বেথ বা লেখ্+আ (ল স্থানে ৰ) -বেথা। উক্ত “সন্নীয়া সংস্কৃতিৰ স্বৰ্ণবেথা” পদত্ৰয় সংস্কৃত সিদ্ধ পদ। সংস্কৃতৰ আ প্ৰত্যয়টো আৰু জিন্ প্ৰত্যয়টো স্ত্ৰীলিঙ্গ। গতিকে তিনিওটা পদেই স্ত্ৰীলিঙ্গ। এতিয়া গোটেই পদৰ অৰ্থ এনেকৈ সন্নীয়া মানে সন্ত্ৰস্থ বা সন্ত্ৰৰ, সংস্কৃতি মানে পাৰম্পৰ্য্য চলি অহা বিধি ব্যৱস্থাসমূহ। স্বৰ্ণবেথা মানে সোণৰ এডাল বিস্তৃতিহীন দীঘধৰাতল লম্বাকৃতি চিহ্ন বা আঁক। স্বম্পূৰ্ণ অৰ্থ হ’ল — সন্ত্ৰৰ পাৰম্পৰ্য্য নীতিৰ এডাল সোণৰ দীঘলীয়া চিহ্ন। সংস্কৃতিয়ে সন্ত্ৰৰ যাবতীয় কৰ্ম্মনীতি পৰ্য্যায় পদ্ধতি স্পষ্টভাৱে প্ৰদৰ্শন কৰে। সন্ত্ৰই ধৰ্ম্ম, সাহিত্য, সংস্কৃতি, কলা, শিল্প আদি যাবতীয় কৰ্ম্মসমূহ বহন কৰিছে। সন্ত্ৰ এখন সীমাবদ্ধ কৰ্ম্মস্থলী নহয়। সন্ত্ৰ সমূহ বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ সংস্কৃতিৰে ভৰপূৰ। এইক্ষেত্ৰত সন্ত্ৰ এখন “বিশ্ববিদ্যালয়” বুলি কলেও অত্যাুক্তি নহয়। কিয়নো অন্যান্য ৰাজ্যৰ কথা বাদ দি অসমৰ সন্ত্ৰ সমূহত ইয়াৰ দৃষ্টান্ত বহুত আছে। সেই সম্পৰ্কে আমাৰ বক্তব্য “সন্নীয়া পাৰমাথিক বিচাৰ প্ৰসঙ্গ” অধ্যায়ত পৰিচকাৰ কৰি দিয়া হ’ব। আগলৈ আছে।

পাঞ্জাবী (শিখ সম্প্ৰদায়ৰ) সকলৰ শিৰস্ত্ৰাণ (পাণ্ডৰি,) কেশ, *মশ্ৰু (দাড়ি), মুছলমানসকলৰ *মশ্ৰু হিন্দুৰ ধৃতি, *মশ্ৰুহীনতা (সন্যাসীসকলৰ কথা ইয়াত ধৰা হোৱা নাই) আদিও প্ৰত্যেকৰে একোটা স্বতন্ত্ৰ সংস্কৃতি বুলি কব পাৰি। প্ৰত্যেক জাতিৰে একোটা নিজস্ব প্ৰাচীন বা পৰম্পৰাগত ভাৱে চলি অহা ৰীতি-নীতি, আচাৰ-ব্যৱহাৰ, চলন-ফিৰণ, ভাৱ-ভাষা, গতি-বিধিৰ ব্যৱধান আছে। অসমতো অসমীয়া হিন্দু সকলৰ নিজস্ব বৈশিষ্ট্যপূৰ্ণ প্ৰাচীন সংস্কৃতি আছে—যাক আমি থোৱতে “অসমীয়া সংস্কৃতি” বুলি কওঁ। উক্ত অসমীয়া সংস্কৃতিৰে এটা ঘাই সূঁতি হ’ল “সন্নীয়া সংস্কৃতি”। ই হ’ল অসমীয়া সংস্কৃতিৰ বিত্ত্বক ৰূপ। ‘সেই বাবেই হবলা পৃথক নামকৰণ হ’ল ‘সন্নীয়া সংস্কৃতি’।

‘সন্ত্ৰ’ শব্দটো পৌৰাণিক বা প্ৰাচীন শাস্ত্ৰীয় শব্দ হলেও ই ব্যৱহাৰিক ক্ষেত্ৰত পৌৰাণিক নহয়। জগত গুৰু শব্দৰ মাধৱ দেৱৰ দিনত আৰু উত্তৰ কালৰ কিছু বছৰলৈ যথা সম্ভৱ, ‘সন্ত্ৰ’ শব্দটো ধৰ্ম্মানুষ্ঠান বোৰত ব্যৱহাৰ হোৱা নাছিল বুলিয়েই ভবা হয়। ‘স্থান’ নামৰ এটা বিশেষ শব্দ (সন্ত্ৰ শব্দৰ প্ৰতি শব্দৰূপে) ব্যৱহাৰ হৈছিল যদিও দুজনৱ মহাপুৰুষৰ দিনত ব্যৱহাৰ হৈছিলনে নাই সন্দেহৰ বিষয় (‘স্থান’ক থোৱন্তে ‘থান’ বুলিও কয়

কিন্তু এইটো নিশ্চিত যে ‘সঙ্গ’ শব্দটো শঙ্কৰ দেৱৰে সৃষ্টি। অসমৰ বাদে ভাৰতৰ অন্য প্ৰদেশৰ ধৰ্মানুষ্ঠান বিলাকত বোধহয় এতিয়ালৈকে ‘সঙ্গ’ বা ‘স্থান’ শব্দ ব্যৱহাৰ হোৱা নাই। যদি হৈছে, বা ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে, তেন্তে কি অৰ্থত ব্যৱহাৰ হৈছে সেইটো জনা নাযায়। অন্য কি অসমৰ নতুন ধৰ্মীয় আৰু সাংস্কৃতিক বিষয়ত নৱপ্ৰতিষ্ঠিত অনুষ্ঠান বোৰতেই ‘সঙ্গ’ শব্দ প্ৰয়োগ কৰা হোৱা নাই যেনে শঙ্কৰ মন্দিৰ, মাধৱ মন্দিৰ, কুটিট সত্ৰ, শঙ্কৰদেৱ সত্ৰ ইত্যাদি। অৱশ্যে গুৱাহাটীত স্থাপিত “সঙ্গীত সঙ্গ”ৰ কথা এই স্থানিত উল্লেখ নকৰিও নোৱাৰি। অসম বজা শিৱসিংহই সংস্থাপন কৰা “মুকলিন্দ্ৰীয়া সঙ্গ”য়ো সঙ্গ নামকৰণৰ পৰা প্ৰভাৱমুক্ত হ’ব পৰা নাই। গতিকে সঙ্গ শব্দটো যে শঙ্কৰী অৱদান তাক বহুলাই নকলেও হ’ব।

‘সঙ্গ’ মানে সং+গ্ৰ=পুণ্যধামলৈ গতি কৰা অৰ্থত বা ‘সত’ (ধামিক লোকক) লোকক ‘গ্ৰ’ (গ্ৰাণ কৰে)=সংলোকক গ্ৰাণ কৰে। এইবোৰতে সঙ্গ বুজায় যেনে (১) ধৰ্মস্থান (২) যজ্ঞ (৩) দাতব্য ভোজনালয় (৪) নিৰ্দ্ধাৰিতকাল (৫) যোগ (৬) কাৰ্য্যাবধি (৭) গৃহ (৮) অৰণ্য (৯) আচ্ছাদন (১০) সদাদান (১১) সদাৱত (১২) কৈতব (১৩) ধন (১৪) সৰোবৰ আদি। সেই সম্বন্ধে ভাগৱতে কয়—

নৈমিষে নিমিষে ক্ষেত্ৰে ঋষয়ঃ শৌনকাদয়ঃ।

সঙ্গং স্বৰ্গায় লোকায় সহস্ৰ সমমাসত ॥

ভাগৱত/প্ৰথমস্কন্ধঃ

মহাভাগৱতৰ অপ্ৰমাদী টীকাৰ গ্ৰীধৰ স্বামীয়ে এই শ্লোকৰ টীকা এনেকৈ কৰিছে “সহস্ৰাং সমাং সং বৎসবাঃ অনুষ্ঠানকালঃ যস্য তৎ সঙ্গং সঙ্গ সংজ্ঞকং” ইত্যাদি। পৃথিবী বিখ্যাত মহাকাব্য পঞ্চমবেদ মহাভাৰতৰ প্ৰথম শ্লোকতে পোৱা যায় “লোমহৰ্ষণ পুত্ৰ” উগ্ৰশ্ৰবাঃ সৌতিঃ পৌৰাণিকো নৈমিষাৰণ্যে শৌনকস্য কুলপতৈদ্বাদশ বাৰ্ষিকে যাত্ন” অৰ্থাৎ “লোমহৰ্ষণৰ পুত্ৰ পুৰাণ শাস্ত্ৰবিৎ আৰু উপনিষৎ তত্ত্বজ্ঞ উগ্ৰশ্ৰবা সূত্ৰে নৈমিষাৰণ্যত কুলপতি শৌনকৰ দ্বাদশ বাৰ্ষিক যজ্ঞত”।

বহভাঃ দীৱতে সঙ্গ তৃপ্যন্তি প্ৰাণিনঃ বহ।

কৰ্ত্তাৰা বহবো যন্ত তৎ সঙ্গমভিধীয়তে ॥

(ইতি নীলকণ্ঠ বচনধৃতম্)

অৰ্থাৎ— য’ত বহু দান কৰা হয়, য’ত বহু প্ৰাণীয়ে তৃপ্তিলাভ কৰে, য’ত বহু কৰ্ত্তা ব্যক্তি থাকে, তাকেই সঙ্গ বুলি কয়।

জন্মোজ্জয়স্য যাং ৰাজো বৈশম্পায়ণ উক্তবা য় ।

স্বথাবৎ স ঋষিস্তুষ্টিয়া সত্ত্বে দ্বৈপায়ণাক্ষয়া ॥

মহাভাৰত আদিপৰ্ব ১/২০

অৰ্থাৎ— জন্মোজ্জয়ৰ সৰ্পযজ্ঞত বেদব্যাসৰ আজানুসাৰে প্ৰসিদ্ধ বৈশম্পায়ণ ঋষিয়ে আনন্দেৰে যথা নিয়মে কৈছিল—

যত্নাচৰন্তি সদ্ধৰ্ম্মান কেৱলা উগৰৱৎ প্ৰিয়াঃ ।

নৱধা উগৰজ্জক্তিঃ প্ৰত্যহং যত্ন বিদ্যতে ॥

তৎ সত্ত্বং উত্তমং ক্ষেত্ৰং বৈষ্ণৱং সুৰবঞ্জিতম্

তত্ত্বস্থাঃ বৈষ্ণৱাঃ সৰ্ব্ব হৰিনাম পৰায়ণাঃ ॥

শৰণ মালিকা ।

অৰ্থাৎ — যিস্থান দেৱতা আৰু বৈষ্ণৱৰ দ্বাৰা বন্দিত, যিস্থানত একান্ত ভক্ত সকলে ঈশ্বৰৰ প্ৰিয়কাৰ্য্য সাধন কৰে, আৰু যি স্থানত দৈনন্দিন নৱবিধ ভক্তিয়ে বিৰাজ কৰে, সেই শ্ৰেষ্ঠ স্থানকে সত্ত্ব বুলি কোৱা হয়। তাত বাস কৰা সকলো বৈষ্ণৱ হৰিনাম পৰায়ণ ।

মহাপুৰুষ শঙ্কৰ গুৰুৰ অনুবাদিত প্ৰথমস্কন্ধ ভাগৱতত প্ৰাঞ্জল ভাষাৰে পোৱা যায় —

আঠাইশ সহস্ৰ ঋষি বেদত প্ৰধান ।

বিষ্ণুৰ নৈমিষ তীৰ্থ মহাপুণ্যস্থান ॥

মান্য কৰি সূতক পাতিলা সত্ত্ব তথা

শৌনক প্ৰমুখো গুনে ভাগৱত কথা ॥

ভাগৱত/শঙ্কৰদেৱ

দ্বাদশস্কন্ধত—অথৰ্ববেদীয়বিপ্ৰসমস্তক আনি ।

পাতিলন্ত সৰ্পসত্ত্ব মহাকুণ্ড খানি ॥

দ্বাদশ স্কন্ধ/শঙ্কৰদেৱ ।

বৈবস্বত পুৰাণৰ ৭৮ পদত আছে—

সংসাৰী জীৱৰ যাতো ছেদিয়া সংশয় ।

নানান প্ৰকাৰে যোগ অৰ্থ দেখাৱয় ॥

বৈকুণ্ঠৰ নাথ মোৰ আজ্ঞা যাতো থাকে ।

জীৱৰ শৰণ কৰাই সত্ত্ব বোলে তাকে ॥

বৈবস্বত পুৰাণ (পদ্যভাগ)

এইদৰে বিভিন্ন পুথিত বিভিন্ন প্ৰকাৰে ‘সত্ত্ব’ শব্দৰ অৰ্থ প্ৰকাশ কৰা দেখা যায়। পুৰ্বোক্ত উদ্ধৃতি বোৰৰ পৰা ‘সত্ত্ব’ শব্দটো হৈ পৌৰাণিক

আৰু মহাশুৰজনাই যে পোন প্ৰথম বাৰৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰি ইতৰ সকললৈ অৱদান দি গৈছে, এই কথা মুক্তকণ্ঠে স্বীকাৰ কৰিব লাগিব। চৰিত পুথিত আৰু শঙ্কৰ নাতি পুৰুষোত্তম ঠাকুৰদেৱৰ ‘ন-ঘোষা’ৰ পৰা ‘স্থান’ শব্দ এটাৰ সূচনা পোৱা যায় যেনে—

জয় জয় বৰদোৱা বৈকুণ্ঠ দ্বিতয়।

সেহি স্থানে নিজ গুৰু ভৈলন্ত উদয় ॥

পুৰুষোত্তম ঠাকুৰ/ন-ঘোষা

“সেহি স্থানে” বোলোতে সেই ঠাইত বা সেই সত্তত এনেদৰেও অৰ্থ বোধ জন্মে। আজিৰ কথা বাদ দি এতিয়াৰ পৰা প্ৰায় পঁচিশ বছৰৰ পূৰ্বতে অসমৰ তিনিখন মুখ্য স্থান বৰপেটা, মধুপুৰ আৰু কমলাবাৰীক ‘স্থান’ বুলিহে আখ্যা দিয়া হৈছিল। অদ্য দিৱসত ‘স্থান’ৰ পৰিবৰ্তে ‘সত্ত’ বুলিহে প্ৰয়োগ হব ধৰিলে। ‘সত্ত’ শব্দটোৱে প্ৰকৃততে (শাস্ত্ৰমতে) যজ্ঞভূমি বুজায়। যজ্ঞ মানে পবিত্ৰ অৰ্থাৎ “পবিত্ৰ ভূমি”, এই পবিত্ৰভূমি মানে কি—

তোমাৰ চৰণ চিহ্ন যথাত ডকত থাকে

সেহি পুণ্য সেহি তীৰ্থ স্থান।

তোমাৰ অমৃত কথা ধাৰায়ে বহয় যথা

তাক যিটোজনে কৰে পান ॥

শঙ্কৰদেৱ/কীৰ্ত্তন

এই ‘সত্ত’ অৰ্থাৎ ‘যজ্ঞভূমি’ বা ‘পবিত্ৰভূমি’ নিশ্চৰ্মাণ হয় য’ত ঈশ কথা উক্তৰ মুখত প্ৰকাশ পায়, য’ত অবিৰাম ভক্তৰ সমাবেশ হৈ সৎ সংলাপ কৰোতে নিজানন্দ সুখ পৰিপূৰ্ণ বৈকুণ্ঠ পৰিহৰি ভগৱন্তে উদ্গদ বা শুনয় বিত্ত্ব ভক্তৰ আকুল আহবানত তেৰাসবৰ নিকটস্থ হৈ আত্মবিস্মৃত হয়, সেই ভক্ত ভগৱন্তৰ পদ বজসূত স্থানেই হ’ল ‘সত্ত’ বা ‘স্থান’। সেই বাবেই ভগৱন্তে নিজ মুখে কয়—

নাহং তিষ্ঠামি বৈকুণ্ঠে যোগীনাং হৃদয়ে ন চ।

মন্ত্ৰজ্ঞাঃ যত্র গায়ন্তি তত্র তিষ্ঠামি নাৰদ ॥

অন্য তন্ত্ৰেব গঙ্গা যমুনা চ তত্র গোদাবৰী সিদ্ধু সৰস্বতী চ।

সৰ্বান তীৰ্থানি বসন্তি তত্র সন্ন্যাস্যতোদাৰ কথা প্ৰসঙ্গঃ।

এতেকে উক্ত ‘সত্ৰ’ শব্দটো শঙ্কৰদেৱৰ আদৰ্শানুক্ৰমে আজি পৰ্য্যন্ত
এবজুত সৎ কৰ্মমানুষ্ঠানত প্ৰয়োগ হৈ আছে।

শঙ্কৰ মাধৱদেৱৰ দিনত ধৰ্ম্মাভিলাষী জনসাধাৰণে বিষয়াসক্তি
ত্যাগকৰি বুদ্ধ, অৰ্দ্ধ বুদ্ধ, ব্ৰাহ্মণ, অৰ্দ্ধাৰ্দ্ধ সৰুলোৱেই দৃজন গুৰুৰ সান্নিধ্যত
শৰণ ভজন ধৰ্ম্ম গ্ৰহণ কৰিছিল। তদনুৱৰ্তী ধৰ্ম্মগুৰু মহাপুৰুষ বদলা
আতা, গোপাল আতা, মধুবালাস আতা, নাৰায়ণ দাস আতা, বংশীগোপাল
দেৱ, দামোদৰ দেৱ আদি গুৰুগৰৰ দিনলৈকে বিষয় বাসনা ত্যাগী জন-
সাধাৰণে ধৰ্ম্মমুখী হৈ একান্ত ভক্ত হিচাবে স্বীকৃতি পাইছিল। কিন্তু প্ৰকোক্ত
সকলৰো পৰবৰ্তী কালত ধৰ্ম্মপ্ৰচাৰক সকলৰ ধৰ্ম্মভাৱত উদাসীন, দুৰ্বল
তথা বিষয়াসক্ত হোৱা হেতুকে বা আকৰ্ষণ গুণহীন হোৱা হেতুকে বিষয়-
ত্যাগী ভক্তৰ সমাবেশত বাধা পৰিল বা অৱসান হ’ল। লগে লগে সত্ৰ
পৰম্পৰা ৰক্ষাৰ কাৰণে বুদ্ধৰ ঠাইত বালকৰ সমাবেশ আৰু কোনোৱে
উদাসীন ৱত এৰি গাহস্থ্য ব্ৰতাবলম্বন কৰিব ধৰিলে। বৰ্ত্তমানলৈকে
উদাসীন সত্ৰ সমূহত উক্ত বালকৰ আনয়ন পূৰ্ণোদ্যমে চলি আছে আৰু
যদবধি সত্ৰ সংস্থান থাকিব তদবধি এই নিয়মেই চলাব সম্ভাৱনা।

সত্ৰাধিকাৰ সমন্বিতে ভক্ত বৈষ্ণৱৰ দৈনন্দিন কৰ্ম্ম প্ৰবাহ

পুৱা প্ৰসঙ্গ

সবৈষ্ণৱ সত্ৰাধিকাৰ শীতকালত প্ৰাতঃ সূৰ্য্যোদয়ৰ লগে লগে আৰু
গ্ৰীষ্মকালত সূৰ্য্যোদয়ৰ আঢ়ৈ দণ্ডৰ পূৰ্ব্বতে দৈনন্দিন গাত্ৰোত্থান কৰা
অভ্যাস। অৱশ্যে বুদ্ধ আৰু ৰোগী ব্যক্তিৰ ক্ষেত্ৰত ইয়াৰ ব্যতিক্ৰম
আছে। প্ৰাক্ গাত্ৰোত্থানতে “ব্ৰহ্মা আদি কৰি জীৱ যত” এই ঘোষা জোক।
সম্পূৰ্ণে উচ্চাৰণ কৰি ভকতসকলে শয়ন কক্ষ ত্যাগ কৰে। ব্ৰাহ্মমুহূৰ্ত্তৰ
ষ্টিক পিচতে “চৌপৰ দবা” মৰাৰ নিয়ম আছে। এই আহি সূতলপুৰত
থকা বলি ৰজাৰ ৰাজ্যৰ নিয়ম যেনে—

অৱজৰ নাহি ৰাতি প্ৰতি ঘৰে ঘৰে মাতি
ফুৰে কোটোৱাল বাটে বাটে।

কাটকে বজাৰে ভেৰি জাগ জাগ নিদ্ৰা এৰি
হৰি বোল হৰি বোল ৰাঙে ॥

প্ৰহ্লাদ নাতি বলি ৰজাৰ নিৰ্দেশক্ৰমে সূতজনপুৰীত চলা এই নীতি আদৰ্শমতে সত্তৰ ভকত শ্ৰেণীক “জাগ জাগ নিদ্ৰা এৰি হৰি বোল হৰি বোল ৰাস্তে” উচ্চাৰণ কৰাবলৈ এই বাৱস্থা ৰখা হৈছে। তদন্তে ভকত-সবৰ গাত্ৰোত্থান হয়।

অভিনৱ প্ৰাতঃ গমাগম হোৱাৰ লগে লগে কৃষক ভক্ত সকলে কৃষি কাৰ্য্যত, বিদ্যাৰ্থীসকলে অধ্যয়নত, ধৰ্ম্মীয় ৱদ্ধ সকলে ধৰ্ম্মালাপত, সন্নীয়া কৰ্ম্মচাৰী সকলে সত্তৰ যাত্ৰতীয়া কাষাত মনোনিবেশ কৰে। সত্তৰ ঘাই (মুখ্য) দেউৰীজনে পাত্ৰ লৈ পূতপ চয়ন কৰিবলৈ যায়। পূতপ চয়ন কৰোতে শৰীৰত এখন বস্ত্ৰাবৰণ কৰে। গা শুদ্ধি (শৌচাগাৰ প্ৰবেশ) হোৱাৰ শৰীৰেৰে পূতপচয়ন নিষিদ্ধ। যদি অনিবাৰ্য কাৰণবশতঃ গা শুদ্ধি ঘটে, তেন্তে মুখ্য দেউৰী বা ঘাই দেউৰী জনৰ নিৰ্দেশক্ৰমে সহকাৰী দেউৰী জনে সেই কাৰ্য্য সমাপন কৰিব। তুলসীক মুখ্যস্থান দিয়া হয়। বিনাতুলসীয়ে হৰি তুট নহয়। বিনাস্থানে তুলসী চয়ন ঘোৰ অপবাধ—

অস্নাতা তুলসীং ছিত্বা যঃ পূজা কৰুতে নৰঃ।

সোহপৰাধী ভবেৎ নিতাং তৎ সৰ্বং নিষ্ফলং ভবেৎ ॥

অৰ্থাৎ— যি লোকে বিনা স্নানে তুলসী চয়ন কৰি পূজা কৰে, সি সদায় অপৰাধী হয় আৰু তাৰ সকলো কৰ্ম্মই নিষ্ফল।

তুলসী চয়ন কৰোতে বাওঁহাতেৰে শাখা-প্ৰশাখাত ধৰি (বৃক্ষ-কম্পন নোহোৱাকৈ) সোঁহাতেৰে চয়ন কৰা হয়। চয়ন কৰোতে এই মন্ত্ৰ উচ্চাৰণ কৰিব লাগে—

ওঁ তুলাস্মৃত নামাসি সদা ত্বং কেশৱ প্ৰিয়ে।

কেশৱাৰ্থং চিনোমি ত্বাং বৰদা ভৱ শোভনে ॥

তুলসী চয়নৰ নিষিদ্ধ দিন দ্বাদশী, পূণিমা, অমাবস্যা, সংক্ৰান্তি, মধ্যাহ্ন-কাল, বাত্ৰিকাল, সায়াং কাল, তৈলমৰ্দনান্তে অস্নাত, অপবিত্ৰ, শৌচান্তে আৰু অশৌচাদি কালত নিষিদ্ধ বুলি জনা যায়।

ঘাই দেউৰীজনে পূতপচয়ন কৰি ঘোৱাৰ পিচত মন্ত্ৰৰ পৌৰাণিক নীতিমতে পুৱা চাৰিদাঁৰত (সং-দণ্ড) দবাত চাৰিটা কোব মাৰে। (ইয়াক সন্নীয়া ভাষাত ‘চাৰিদাঁৰ’ বুলি কয়। পুৱা ৮ বজাত এই কাম হয়) ইয়াৰ কাৰণে এজন ‘দবাদাৰী’ আছে। এওঁ সত্তৰ আৱশ্যকীয় কৰ্ম্মচাৰী। দিন-টোত ৭ বাৰ এওঁ দবা মাৰিব লাগে। তাৰ নামবোৰ হ’ল যথাক্ৰমে চৌপৰ-দবা, চাৰিদাঁৰ, পৰ মবা, তিনিপৰ দবা, সন্ধ্যা দবা, নাম থোৱা দবা আৰু শ্ৰৱণী

কোব। দবা মৰাৰ পৰা বা এওঁৰ পৰা প্ৰসঙ্গৰ সন্কেট পোৱা হয়। দবাৰ প্ৰতিটো কোবত যি শব্দ ধ্বনিত হয়, তাৰ দ্বাৰা হৰিভক্তি কৰা উকতৰ অন্তৰত উদ্ৰেক কৰি শম, দম, দয়া, দানৰ প্ৰতি দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰা হৈছে। দবাৰ দু-দু-দুম্ শব্দ সম্বন্ধে এনেদৰে ব্যাখ্যা পোৱা যায়।

প্ৰথম 'দু'—ভোনৰ! দয়াং পৰো ডৱ।

(অৰ্থাৎ —হে মানব (সমাজ)! দয়া পৰবশ হোৱা।

দ্বিতীয় 'দু'—ভোনৰ! দানং দেহি।

(অৰ্থাৎ—হে মানব (সমাজ) দৰিদ্ৰক দান দিয়া!

তৃতীয় 'দুম্'—ভোনৰ! দয়া-দান সমন্বিত ধৰ্ম্মঃ প্ৰজায়তে।

(অৰ্থাৎ —হে মানব (সমাজ) দয়া আৰু দানৰ সমন্বয়ত ধৰ্ম্ম সিদ্ধি হয় বা বৃদ্ধি হয়)

এইদৰে পুৱা আৰু সন্ধ্যা দুয়োবেলাতে দবাই ইয়াকে উপদেশ দি ওপৰত উক্তি জগাই তোলে। এয়ে ইয়াৰ আদৰ্শ।

চাৰিদাঁৰ মৰাৰ পিচত 'গুৰুবন্তি' প্ৰজ্বালক ঘাই দেউৰীজনে আৰু 'দাবাল' বুদ্ধ যুৱা উত্তসৰ্গে বাহা শুদ্ধি (মনান কৰি) কৰণান্তৰে কীৰ্ত্তন কৰ, পদশীলা (গুৰুগৃহ), আতাৰ গৃহ আৰু অন্যান্য উপাস্য স্থানত সেৱা প্ৰকাশ কৰি নিত্য কৰ্ত্তব্য "গুৰু সেৱা" কাৰ্য্যত ব্ৰতী হয়। অৱশ্যে বালক সকলৰ ক্ষেত্ৰত "গুৰু সেৱা" প্ৰযোজ্য নহয়। ইয়াৰ পিচত ঘাই দেউৰীজনে গুৰু আসনত বা সিংহাসনত চোঁৱৰেৰে তুলি বন্তি জ্বলাই দিয়ে। চোঁৱৰ সম্পৰ্কে সহ আদৰ্শ কীৰ্ত্তন ঘোষাত পোৱা যায়।

ধৱল চামৰে দুই পাশে বিধে।

সঘনে সুৰভী কুসুম সিধে ॥

বা

গুৰু চামৰে বিধে দুই কাছে।

ওপৰে শ্বেত ছত্ৰ তুলি আছে।

এই সূত্ৰৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি গুৰু আসনত চোঁৱৰেৰে তুলোৱা হয়। চোঁৱৰ বা চামৰৰ বায়ু ওজ্জ্বল, মক্ষিকাদি নিবাৰক। ইয়াৰ দণ্ড সুবৰ্ণ বা বৌদ্য বা উডয়ৰে মিশ্ৰিত ধাতুৰ পৰা হ'ব লাগে। গুৰু বৰ্ণ, দীৰ্ঘ, লঘু আৰু ঘন চামৰ দেৱৰো দুৰ্ভত। ই অমংগল দূৰ কৰে। সেই কাৰণেই ভগৱন্তৰ প্ৰিয় ব্যজন। ওপৰৰ এই সূত্ৰমতে আৰু আদৰ্শ অনুযায়ী

সন্ধ্যাৰ গুৰু আসনত চামৰ তুলোৱা হয়। ইয়াৰে হৰি স্নান হয় বুলি সন্নীয়া বিশ্বাস এটি আছে। ইয়াক নকৰিলে প্ৰসংগাদি একো নহয়। চামৰ তুলোৱাৰ পিচত বস্ত্ৰি প্ৰজ্বলন কৰি দিয়াৰ পিচতে নিৰ্দিষ্ট নামলগোৱা জ্বলন প্ৰাতঃ কালোচিত ৰাগ দি পুৱাৰ গীত গায়। জাগৰণৰ, চলনৰ, খেলনৰ আদি পুৱাৰ গীত গাব লগা হয়। ৰাগৰ ভিতৰত শ্যাম, কল্যাণ, অহিৰ, কৌ, ললিত আদি। ইয়াৰে যি কোনো এটি ৰাগৰ পূৰ্বাংশ দি পুৱাৰ গীত গোৱাৰ নিয়ম। তাৰ আৰু খোল সংগত নকৰে। হাতত তাল ৰাখি গাব লাগে নাই। পুৱাৰ গীত গাই ভগৱন্তৰ নিদ্ৰাভংগ কৰাৰ সৎ আদৰ্শ এটি স্কন্দ পুৰাণত আছে যেনে —

গীতং কুৰ্ব্বন্তি যে ভক্ত্যা জাগৰে চক্ৰপানিনঃ
জন্মায়ত শতৈঃ পাপৈঃ কৃতৈমুক্তঃ সুৰেশ্বৰি ॥

স্কন্দ পুৰাণম্

অৰ্থাৎ — হে সুৰেশ্বৰি ! চক্ৰপাণি ভগৱন্তৰ নিদ্ৰাভংগৰ উদ্দেশ্যে যি সকল ভক্তই ভক্তি ভাৱেৰে গীত গায়, তেওঁ শত অযুত জন্মৰ পাপ নাশ কৰি মুক্তি লাভ কৰে।

যি বিলাক গীত গাই নামৰ পাতনি মেলা হয়, উক্ত গীত সমূহৰ নাম যথাক্ৰমে—

১। অহিৰ ৰাগতঃ উঠ উঠ বাপ্ চান্দ বয়ন।

গোৱিন্দ চিত্তক বাল গোপালং (এইটো একাদশীৰ দিনাহে গায়)

২। কৌ ৰাগতঃ উঠৰে উঠ বাপ্ গোপাল হে।

চলৰে চল বন্ধু উদ্ধৰ হে।

৩। শ্যাম ৰাগতঃ তেজৰে কমলাপতি পৰভাতে নিন্দ।

গোৱিন্দ দুগ্ধ পিউ বোলেৰে যশোৱা।

গোৱিন্দ চলয়ে বিৰি দাবনে।

পৰভাতে শ্যাম কানু ধেনু লৈয়া সজে।

পৰভাতে সুমৰো গোৱিন্দ হৃষীকেশ ॥

৪। ললিত ৰাগতঃ যশোমতী পেখিতে নয়ন জুৰাই।

মাই খেলত গোপাল গোসাই।

গোপাল খেলে বালক সজে।

৫০ কল্যাণ ৰাগত : উদ্ধৱ বন্ধু মধুপুৰি বহল মুৰাক।

তদুপৰিও শ্যামগড়া ৰাগত “শুনলো পণ্ডিত” “ৰাধেবাত বজাৱলো তোহী,” কৌ ৰাগত “প্ৰাণ নাথ নকৰা বন্ধিত”, কল্যাণ ৰাগত (খৰমানত) “জয় জয় জগজন তাৰণ কাৰণ নাৰায়ণ বৰদেৱং”, “ব্ৰজমঙ্গল বসৰাস বসিক গুৰু” এই গীত কেইটা পুৰা আৱশ্যক বা ইচ্ছাবোধে গোৱাত বাধা নাই। দৰাচলতে এইখিনি গীত পুৰা বেলাৰ নহয়।

পুৰাৰ গীতবোৰ দৰাচলতে প্ৰাতঃ সূৰ্যোদয়ৰ পূৰ্বতে গাব লাগে। কিন্তু সকলোৰে কাৰণে সেই নিয়ম পালিত নহয়। গীত গাওঁতে বস্তি প্ৰজ্বলন নহয়। কাৰণ সেই সময়ত ঘাই দেউৰী গৰাকী নাথাকে আৰু থাকিবও নোৱাৰে। গতিকে বিনা বস্তিৰে গীত গাব পাৰে। কিন্তু ভটিমা আৰু উপদেশ বস্তি নজ্বলোৱাকৈ গাব নোৱাৰে। তদুপৰি সেইদৰে গন্ধ চন্দনাদি অৰ্পণ নকৰাকৈ “কৃষ্ণ ডাকিবও নোৱাৰে”। বস্তি জ্বলাবলৈ হলে গুৰু আসনৰ বা সিংহাসনৰ কাষতে উত্তৰফালে বস্তিৰ গছা ৰাখি দক্ষিণ মূৰাকৈ বস্তি আগবঢ়াব লাগে। সিংহাসনত প্ৰতিমা নাথাকে। ভগৱন্তৰ বাণময়ী মূৰ্ত্তি বা শব্দ ব্ৰহ্মৰূপ শ্ৰীমদ্ভাগৱত গ্ৰন্থ ৰখা হয়। শ্ৰীকৃষ্ণৰ চৈতন্যবিগ্ৰহ একমাত্ৰ ভাগৱত শাস্ত্ৰ। সেই সম্বন্ধে পদ্মপুৰাণৰ উত্তৰ খণ্ডৰ ভাগৱত মাহাত্ম্য প্ৰসঙ্গত উদ্ধৱে শ্ৰীকৃষ্ণক সুধিছে—হে গোবিন্দ! আজি আপুনি ভক্ত সকলৰ কাৰ্য্য সমাধানৰ অন্তত নিজ ধামলৈ গতি কৰিব। সম্প্ৰতি মোৰ কলিকাল মিলাছে। তাৰ সংস্পৰ্শত সকলো উগ্ৰ প্ৰকৃতিৰ হ’ব; জগতত বহু দলুট ব্যক্তিৰ জন্ম হ’ব। গতিকে আপুনি সাধুসকলৰ প্ৰতি কৃপা কৰি এই পৃথিৱীৰ পৰা আঁতৰি যোৱা উচিত নহয়। আপোনাৰ বিয়োগত আমি কেনেকৈ থাকিম। উদ্ধৱৰ কাতৰ বাক্যত ভগৱানে বহু সময় চিন্তা কৰিলে। সেই প্ৰসঙ্গতে সূত কৈছে—

অকীয়ং যন্তৱেৎ তেজঃ তচ্চ ভাগৱতেদ দধাৎ।

তিৰোধ্যায় প্ৰবিশ্লেটাৰ্হয়ং শ্ৰীমদ্ভাগৱতানবম্ ॥

তেনেয়ং বাণময়ী মূৰ্ত্তিঃ প্ৰত্যক্ষা বৰ্ত্ততে হৰেঃ।

সেৱনাৎ শ্ৰৱণাৎ পাঠদৰ্শনাৎ পাপ নাশিনী ॥

পদ্মপুৰাণান্তৰ্গত শ্ৰীমদ্ভাগৱত মাহাত্ম্য

৩/৬১.৬২

অৰ্থাৎ— তেতিয়া ভগৱানে নিজৰ সমস্ত শক্তি ভাগৱত শাস্ত্ৰত অৰ্পণ কৰিলে আৰু অন্তৰ্হিত হৈ এই ভাগৱত সমুদ্ৰত প্ৰবেশ কৰিলে। সেই

কাৰণে এই ভাগৱত শাস্ত্ৰ উগৱানৰ সাক্ষাৎ শব্দময়ী মূৰ্ত্তি। এই শাস্ত্ৰৰ সেৱন, শ্ৰৱণ, পঠন কিম্বা দৰ্শনত মানুহৰ সমস্ত পাপ নষ্ট হৈ যায়।

এই উক্তিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি আৰু উগৱন্তৰ সমস্ত শক্তি ভাগৱতত ন্যস্ত থকাৰ কাৰণে ভাগৱত শাস্ত্ৰ শ্ৰীকৃষ্ণৰ প্ৰতীক হিচাবে সিংহাসনত স্থাপন কৰা হয়। ব্ৰহ্মৰ ভাগ দুটা যেনে –

দেব ব্ৰহ্মণি বেদিতব্যে পৰম্পাপৰমেৱচ।

শব্দ ব্ৰহ্মণি নিষ্কাতঃ পৰমব্ৰহ্মাধিচ্ছতি।

(প্ৰয়োগ বহুমালা ব্যাকৰণৰ টীকা)

অৰ্থাৎ – ব্ৰহ্ম দুবিধ পৰমব্ৰহ্ম আৰু শব্দ ব্ৰহ্ম। শব্দ ব্ৰহ্মত অৱগাহন কৰি পৰমব্ৰহ্মক লাভ কৰিব পাৰি।

এই সূত্ৰমতে পৰমব্ৰহ্ম লাভৰ হেতু শব্দ ব্ৰহ্মক আশ্ৰয় কৰিব লাগে। কিন্তু ধৰ্ম্মীয় বিশ্বাসমতে “অক্ষৰং পৰমং ব্ৰহ্ম” অৰ্থাৎ আখৰেই পৰমব্ৰহ্ম। শব্দ ব্ৰহ্মকেই পৰমব্ৰহ্ম বুলি মনা হয়। যেতিয়া উগৱন্তে নিজে অক্ষৰ ব্ৰহ্ম বা শব্দ ব্ৰহ্মত আশ্ৰয় ললেহি, তেতিয়াই শব্দ ব্ৰহ্ম হ’ল মূৰ্ত্তি-মান তথা পৰমব্ৰহ্ম। এতিয়া শব্দ ব্ৰহ্ম ভাগৱত চৈতন্য মূৰ্ত্তি সাক্ষাত পৰব্ৰহ্ম শ্ৰীকৃষ্ণ। শত্ৰুৰদেৱে এই ভাগৱত শাস্ত্ৰখনি বৈকুণ্ঠৰ কল্পতৰু আৰু হৰিনাম বস্ত তাৰ ফল বুলি ডাৰি গভীৰ গৱেষণা কৰি গুৰু আসনত বা সিংহাসনত বহুৱাইছে। ভবিষ্যত তত্ত্বদৰ্শী গুৰুজনেই সকলোৰে উপযোগীকৈ এই নিয়ম প্ৰৱৰ্ত্তন কৰি গৈছে। শাস্ত্ৰ, শৈৱ বৈষ্ণৱ আৰু গানপত্য এই চাৰিওবিধৰ ভিতৰত এবিধে আনবিধক অমান্য কৰিব পাৰে বা প্ৰতিটোৱেই নিজৰ নিজৰ ইষ্ট দেৱতাক প্ৰধান কৰিব পাৰে; কিন্তু চাৰিওবিধে বিষ্ণুক সৰ্বপ্ৰধান বুলি বা শক্তি, শিৱ, গণপতিত কৈ অত্যাধিক বুলি গণ্য কৰি আহিছে। উগৱন্ত বস্ত সৰ্বজন গ্ৰাহ্য, সৰ্বজন নমস্যা আৰু বেজালি মন্ত্ৰৰ ফালৰ পৰা সৰ্বজ্ঞক। জাতি বৰ্ণ, ধৰ্ম্ম নিৰ্বিশেষে, বা সৰ্ব ধৰ্ম্মাৱলম্বীয়েই উগৱন্তক মান্য কৰে। গতিকে সৰ্বজন সাধাৰণে যাতে মান্য কৰিব পাৰে বা সেৱা জনাব পাৰে তালৈ লক্ষ্য কৰি গুৰুজনেই পৰমব্ৰহ্মৰ প্ৰতীক হিচাবে শব্দময়ী ভাগৱত শাস্ত্ৰ স্থাপন কৰিছে। শত্ৰুৰদেৱৰ ধৰ্ম্মত জডোপাসনা নাই। বিষ্ণু বিগ্ৰহ স্থাপন কৰি তাত সেৱা পূজাৰ বিধানো দিয়া নাই আৰু প্ৰাধান্যও নাই। বিগ্ৰহ হ’ল জড় পদাৰ্থ। ভাগৱত শাস্ত্ৰ সাক্ষাৎ চৈতন্য মূৰ্ত্তি। অষ্টম প্ৰতিমাৰ কথা একাদশ ৰূপ ভাগৱতত আছে যেনে —

শৈলী দাক্ষময়ী লৌহী লেপা লেখ্যা চ সৈকতি ।

মনোময়ী মনিময়ী প্ৰতিমাশ্ৰুতি বিধা: স্মৃতা: ॥

ভাগৱত/একাদশ স্কন্ধ ।

অৰ্থাৎ — প্ৰতিমা আঠবিধ যেনে—শিলৰ, কাঠৰ, লোহাৰ, চন্দনৰ, অঙ্কিতৰ (অঙ্কণৰ), বালিৰ, মনৰ আৰু মণিৰ ।

এই আঠবিধ প্ৰতিমাৰ ভিতৰৰ মনোময়ী মূৰ্ত্তি বৈষ্ণৱৰ বাবে গ্ৰহণীয় । “খিৰ বৃদ্ধি কৰি শুকতজনে । প্ৰত্যেক অংগক চিন্তিব মনে” এই প্ৰবচন মন কৰিবলগীয়া । বিষ্ণু বিগ্ৰহ বাহ্যিক ভাৱে নাই । বিষ্ণুৰ ৰূপ চিন্তাৰ কথাতে গুৰুজনাৰ উপদেশ । উদাহৰণ স্বৰূপে “মন ৰাম বোল ৰাম বোল ৰাম বোল ৰাম । চিন্ত চিন্ত চতুৰ্ভুজ চতুৰ্ভুজ হৰি” এই প্ৰবচনৰ দ্বাৰা মুখেৰে ৰাম বুলিবলৈ আৰু চিন্তত চতুৰ্ভুজীয়া ভাগৱতৰ ৰূপ চিন্তা কৰিবলৈ কোৱা হৈছে ।

সিংহাসনত কৃষ্ণদেৱ অধিষ্ঠিত থকাৰ পিচত তেৰাৰ প্ৰতিনিধি বা কৃষ্ণৰ শঙ্কৰ শঙ্কৰ গুৰু একৰূপে সন্নাধিকাৰৰ গাদীত বিৰাজ কৰে উত্তৰ দিশলৈ মুখ কৰি । এইটো ডকতীয়া বিশ্বাস বা সন্নীয়া বিশ্বাসহে । শাস্ত্ৰীয় নহয় । শ্ৰীশ্ৰীকৃষ্ণদেৱলৈ উদ্দেশ কৰি দক্ষিণমূৰাকৈ শঙ্কৰ গুৰুৰ প্ৰসন্নার্থে বস্তু দিয়া হয় । অন্য এটি শাস্ত্ৰীয় বিধানমতে শুকদেৱে পৰীক্ষিতক ভাগৱত শাস্ত্ৰ বাখ্যা কৰোতে মুনীদেৱে উত্তৰমূৰা হৈ আৰু পৰীক্ষিত ৰজা পূবমূৰা হৈ যথাক্ৰমে কীৰ্ত্তন আৰু শ্ৰৱণ কৰিছিল । পঞ্চ-পাণ্ডৱৰ স্বৰ্ণাৰোহণ কালত “ধৰিলা উত্তৰ দিশ ৰাজা মুখিষ্ঠিৰ” বুলি কৈছে । তদুপৰি বিপ্ৰ পুত্ৰ আনয়ণ কালত কৃষ্ণাৰ্জুনে “ধৰিলা উত্তৰ দিশ পথ” বুলিহে গুৰুজনে কৈছে । সেই আদৰ্শমতে শঙ্কৰদেৱক উত্তৰ মুখ কৰি সন্নাধিকাৰৰ গাদীত ৰখাৰ সন্নীয়া কল্পনা এটি কৰা হয় । পাঠক গৰাকীও সেইদৰে দক্ষিণমূৰাহৈ গুৰুজনাৰ অভিমুখে কীৰ্ত্তন দিব লাগে । কিন্তু ডেকা সন্নাধিকাৰ, ভাগৱতী, মুখ্য বৃদ্ধভকত সকল উত্তৰ মুখ কৰি ৰহিব । এইখিনি সন্নীয়া নীতি ।

সন্নাধিকাৰ, ডেকা সন্নাধিকাৰ, বৃদ্ধভকত সকল, দেউৰী, পাঠক, ভাগৱতী, নামলগোৱা আদি কৰি নাম প্ৰসঙ্গত অংশ গ্ৰহণ কৰোতা সকলে চোলা পৰিধান কৰিব নোৱাৰে । একমাত্ৰ কাপোৰহে পৰিধান কৰিব পাৰিব । উৎসৱাদি হলে গাত অতিবিস্তৃত এখন গামোচাও লয় । সন্নাধিকাৰ আৰু বৃদ্ধ ভকত সকলে তিনিখনীয়া বস্ত্ৰও গ্ৰহণ কৰে । তিনিখনীয়া বস্ত্ৰই তিনিগুণ অতিক্ৰম কৰি নিৰ্ভণ হোৱাকে সূচায় । দেউৰী সকলৰ পৰিচ্ছদ পৰিচকাৰ

হব লাগিব। থোৰ ওলোমাই, ঘাগৰিকটিয়াকৈ কাপোৰ আৰু গামোচাৰে মুখ বন্ধা হব লাগিব। এইখিনি সঙ্গীয়া ধৰা-বন্ধা নীতি।

(ক-১) দেউৰীজনে মুখ বন্ধাৰ বৈজ্ঞানিক নিয়ম:—

“শৰীৰং ব্যাধি মন্দিৰম্” বুলি বৈদ্য শাস্ত্ৰত এটি প্ৰবচন আছে। মানব শৰীৰ সদা ৰোগ গ্ৰস্ত। মুখ, শৌচদ্বাৰ, মূত্ৰদ্বাৰ আদি ছখন দ্বাৰেদি অপবিত্ৰ বস্তু নিৰ্গত হয়। সেইবোৰ স্পৰ্শনাদিৰ পৰা মানবৰ শৰীৰত নতুন ৰোগ আবিৰ্ভাব হোৱাৰ সম্ভাৱনা থাকে। স্বাস্থ্য বন্ধাৰ প্ৰধান বস্তু হ’ল বিণ্ডুৰু খাদ্য। খাদ্যত বিষক্ৰিয়া বা অপবিত্ৰ বস্তুৰ মিশ্ৰণে মানুহক ৰোগগ্ৰস্ত কৰে বা মৃত্যু ঘটায়। গতিকে এখন পবিত্ৰ স্থানত পবিত্ৰ ডাৱেৰে, পবিত্ৰ শৰীৰেৰে, পবিত্ৰ আসন পাতি “সাধকানাং হিতাৰ্থায় ব্ৰহ্মণো ৰূপ কল্পনা” কৰি ভগৱন্তক স্থিতি কৰা হয়। আনহাতে “যত জীৱ তত শিৱ” বা “যটে ঘটে ৰাম বিয়াপক হোই। আতমা ৰাম বিনে নাহি কোই” এই অৰ্থত প্ৰত্যেক মানুহৰ অন্তৰত পৰমাত্মাকপে ভগৱন্তে বিৰাজ কৰি আছে। নাম প্ৰসঙ্গ কালত জীৱাত্মাৰ সহিত পৰমাত্মাৰ সম্পৰ্ক বা মিলন ঘটে। উক্তই নাম বস্তুক চৈতন্য কৰে বা মূৰ্ত্তিমন্ত কৰে। উক্ত আৰু ভগৱন্তৰ মাজত ঐক্য স্থাপন হয়। সেই পৰি-
স্থিতত ভগৱৎ অপিত দ্ৰব্য বিণ্ডুৰু হব লাগিব। পবিত্ৰ শৰীৰেৰে, সদাচাৰ সম্পন্ন হৈ দ্ৰব্যাপৰ্ণ কৰা বিধেয়। সেয়েহে অপবিত্ৰ মট্ দ্বাৰৰ অন্তৰ্গত মুখখন ভালকৈ বান্ধি নিজৰ শ্বাস-প্ৰশ্বাস পবিত্ৰ দ্ৰব্যত নপৰাকৈ ভগৱৎ অপিত হ’ব লাগিব আৰু সেই দ্ৰব্য উক্তসকলৰ মাজত বিতৰণ কৰিব লাগিব। এইটো এটা বিজ্ঞান সম্মত নিয়ম। তদুপৰি হাত, ভৰি, মুখ ভালকৈ ধুই পৰিষ্কাৰ পৰিচ্ছন্ন শুদ্ধ বস্ত্ৰ পৰিধান কৰি কাৰো স্পৰ্শ নোহোৱাকৈ অকলগৰীয়াই থকাও উক্ত নিয়মৰে অন্তৰ্গত। প্ৰসাদ বিতৰণ কাৰ্য্য সমাপ্ত নোহোৱা পৰ্যন্ত এনে ভাৱে থকাটো বাধ্যতামূলক। পাঠক, নামলগোৱা, ভাগৱতী জনেও দেউৰীজনৰ দৰেই পবিত্ৰ বস্ত্ৰ পৰিধান কৰাটো সঙ্গীয়া আৰু বৈজ্ঞানিক নীতি। সকলোৰে কাৰণে পৰিধেয় বস্ত্ৰ শুদ্ধ হব লাগে। বিবিধ ৰঙৰ বস্ত্ৰ সঙ্গীয়া সেৱকৰ গ্ৰহণযোগ্য নহয়।

নামলগোৱা জনৰ গীত গোৱা শেষ হলে “প্ৰাতু সময়ে, যশোৱা জননী, মুখ চুহিত শ্যাম জগতনু কু” এই গুটিমাটি সম্পূৰ্ণে সুৰ সংযোগ কৰি গাই উপদেশ বোলে যেনে—

ডকক শুভ্ৰাসা কৰি পৰম যতনে ।
 চিৰকাল বেদ শাস্ত্ৰ পঢ়ে যিটোজনে ॥
 সিসব শ্ৰমৰ এহিমানৈ মাত্ৰ ফল ।
 কহিয়া আহুত মহামহন্ত সকল ॥
 হৰি পাদ পদ্ম যাৰ হিয়াত সাক্ষাত ।
 স্তনিব কৃষ্ণৰ গুণনাম তাসম্মাত ॥
 স্তনা সডাসদ সব যুগুতি বচন ।
 হৰি ডকতিৰ আদি জানিবা শ্ৰৱণ ॥
 মহন্তৰ মুখে কথা শুনি প্ৰথমত ।
 তেবেসে পূৰ্ণমে পাই ডকতিৰ তত্ত্ব ॥
 কথা শুনিলেসে ভুছে মনৰ সংশয় ।
 কৃষ্ণৰ সেৱাত ৰতি তেবেসে বাঢ়য় ॥
 জানি হৰি কথা স্তনা মহন্তৰ মুখে ।
 বোলা ৰাম ৰাম তেবে তৰিবাহা সুখে ॥

অথবা

শুনিমোক সডাসদ ভক্তি ৰক্তাৱলী পদ
 ডকতৰ ইসে মহাধন ।
 জানিবা সমস্ত তত্ত্ব ভূহিব সংশয় স্বত
 পৰম নিৰ্মল হৈব মন ॥
 ডকতিত পৰে আৰ নাহিকে শাস্ত্ৰৰ সাৰ
 জানি সবে এৰা আন কাম ।
 ভূহিবে সংসাৰ দুখ লভিবা পৰম সুখ
 নিৰন্তৰে বোলা ৰাম ৰাম ॥

এই দুটা উপদেশৰ যি কোনো এটা গাব। পুৱা বেলা এটো দূটা
 উপদেশৰ বাহিৰে অন্য উপদেশ গোৱা নহয়। ৰাতিপুৱাৰ বাবে উক্ত উপদেশ
 দুটা বাধ্যতামূলক। উপদেশান্তে নামলগোৱাই কৃষ্ণ ডাকিব। ইয়াক “কৃষ্ণ
 ডকা” বুলি কয়। “কৃষ্ণ ডকা” মানে কৃষ্ণক আহ্বান কৰা। কৃষ্ণক
 আহ্বান কৰি আনি বহুৱাই তেওঁক বিনম্ৰ সহকাৰে স্তুতি গীত (প্ৰসঙ্গাদি)
 গাব লাগে। এয়েই “কৃষ্ণ ডকা”ৰ তাৎপৰ্য। ধীৰ স্থিৰ ভাৱে কৰ জোৰ
 কৰি সুৰ সংযোগেৰে “কৃষ্ণ ডকা”ৰ নিয়ম। ইয়াত ৯ বাৰ কৃষ্ণ, ৮ বাৰ
 ৰাম আৰু ৪ বাৰ জয় উচ্চাৰণ হ’ব লাগে। এনে নিৰ্দিষ্ট সংখ্যা থকাৰ

এটি সন্নীয়া পাৰমাথিক নীতি থকা দেখা যায়। নিদিষ্ট সংখ্যাবোৰ এনেদৰে—

কৃষ্ণ বাম, কৃষ্ণ বাম, কৃষ্ণ বাম কৃষ্ণ বাম ॥

কৃষ্ণ কৃষ্ণ বাম জয় জয় বাম ॥

কৃষ্ণ কৃষ্ণ বাম জয় জয় বাম ॥

কৃষ্ণ হৰি বাম হৰি বাম বাম বাম ॥

অনন্ত অচ্যুত সনাতন নাৰায়ণ জ্ঞান ॥

‘কৃষ্ণ’ বুলি নামলগোৱাই তিনি চাপৰ তাল মৰাৰ পিচতে বাম ঘোষাৰ অন্তৰ্গত ওঠৰ কলুপ ঘোষাৰ যি কোনো এটি চুটি ঘোষা গাব (কলুপীয়া ঘোষাৰ সবিস্তৃত বিৱৰণ আমাৰ এই গ্ৰন্থৰ তৃতীয় খণ্ডত প্ৰকাশিত হ’ব)। প্ৰতি ফাঁকিতে চাৰিবাৰকৈ গায়। তিনিফাঁকি ঘোষা যোৱাৰ পিচতে পাঠক জন কীৰ্ত্তন ঘৰৰ ভিতৰ প্ৰবেশ কৰিব লাগে। কীৰ্ত্তনঘৰলৈ বহাৰ পৰা ওলাই যাওঁতে গোৱা মন্ত্ৰ এনেদৰে—

হৰিসে পিতৃ মাতৃ হৰিসে বন্ধুসাৰ।

হৰিসে সুহৃদ নিজ আত্মা আপোনাৰ ॥

ইহ পবলোকে হৰিকেসে পাইবা লাগ।

যৈক লাগি যাস্ত হৰি হোস্ত সাতো আগ ॥

এইটো কীৰ্ত্তনঘৰলৈ যোৱা সকলো ডকতৰ কাৰণে প্ৰয়োজ্য। অনুক্ৰমে আহি কীৰ্ত্তন ঘৰৰ দ্বাৰা মুখত বহি ভক্তি ভাৱেৰে সেৱা জনাই দ্বাৰা দলিৰ ভিতৰৰ ধূলি গ্ৰহণ কৰিব এই মন্ত্ৰেৰে যেনে—

পাইলো পাইলো বে কৃষ্ণ পদ পঙ্কজৰ ধূলি।

ব্ৰজাহৰে শিৰে ধৰে গুচ্ছ হওঁ বুলি ॥

এই নিয়মে পদ গাই সোঁ ফালৰ খটাত হাত দি সোঁ ভৰিৰে ভিতৰ প্ৰবেশ কৰিব লাগে। সোঁ-ভৰি আগ কৰি ভিতৰ প্ৰবেশ নকৰিলে দোষ আছে। বাওঁ ভৰি আগ কৰি ভিতৰ প্ৰবেশ কৰিব নোপায়। সেই সম্বন্ধে “সাত্বত তন্ত্ৰত” এটি প্ৰবৰ্তন আছে যেনে—

বামপাদ প্ৰবেশশ্চ কৰ্দ্দনং পাকভোজনম্।

শ্লেচ্ছম প্ৰক্ষেপপংচৈৰ তৎকৃত্যৈঃ দত্তধাৱনম্ ॥

সাত্বত তন্ত্ৰ (৩৫)

অৰ্থাৎ — (কীৰ্ত্তন ঘৰৰ ভিতৰত) বাওঁ ডৰিৰে প্ৰবেশ কৰা, পাকক্ৰিয়া কৰা, ভোজন কৰা, খেকাৰ পেলোৱা আৰু খেৰেৰে উললোৱা কাৰ্য্য দোষণীয়া ।

নামলগোৱাই ঘোষা গাই থাকোঁতে সগ্ৰাধিকাৰ প্ৰমুখ্যে ভকতসকল কীৰ্ত্তন ঘৰত প্ৰবেশ কৰিব লাগে । অৱশ্যে অনিবাৰ্য্য কাৰণবশতঃ ইয়াৰ তাৰতম্য হ'লে দোষ নাই । যিমান পাৰি দোষমুক্ত হ'বলৈ চেষ্টা কৰা কৰ্ত্তব্য । কীৰ্ত্তনঘৰ প্ৰবেশৰ পিচত কঠ পাৰি তাত হাত দি সন্মান জনাই সোঁফালৰ তপিনা পেলাই ভক্তি ভাৱেৰে বহিব । ডৰি, আঁঠু ঢাকি কাপোৰ লব আৰু আসনলৈ সোৱা জনাব । কঠখনক আসন বুলি কোৱা হয় । কঠখনৰ বিষয়ে এটি সন্নীয়া সনাতন বিশ্বাস আছে । সেইমতে কঠখনক তীৰ্থৰ কল্পনা কৰা হয় । তীৰ্থ মানে পবিত্ৰ । সেই কঠত উপবেশন কৰা মাত্ৰে পবিত্ৰ হয় । কঠখনক ব্ৰহ্মাদেৱ বুলি বিশ্বাস কৰা হয় । সেই সম্বন্ধে ভাগৱতৰ দশমস্কন্ধত এটি শ্লোক আছে যেনে—

তৎতুৰি ভাগ্যমিহজন্মকিমটব্যং
যৎগোকুলেহপি কতমাভিঘ্নৰজোভিষেকম্ ।
যৎ জীৱিতং তু নিখিলং ভগবান্ মুকুন্দঃ
ত্বদ্যপি যৎ পদৰজঃ শ্ৰুতিমুগ্যমেৱ ॥

ভাগৱত/দশমস্কন্ধ

শঙ্কৰ গুৰুৰ সংক্ষিপ্ত ভাঙনী—

বৃন্দাবনে তুণ হৈবো তেবে মহাভাগ ।
পাইবো ব্ৰজবাসীৰ চৰণ ৰেণু লাগ ॥

পুৰ্ব্বোক্ত সূত্ৰমতে ব্ৰহ্মাই একৰূপে আহি বৃন্দাবনত তুণ হৈ ব্ৰজ-বাসীৰ চৰণ ৰেণু লাভ কৰাৰ এটা সন্নীয়া লোক বিশ্বাস আছে । শ্ৰীমন্ত-গুৰুজনাৰ আদৰ্শত স্থাপিত সন্ত্ৰবোৰ “বৃন্দাবন তীৰ্থ” বুলি কোৱা হয় । তাৰ নিবাসী সকলে ব্ৰজবাসী বুলি ভবাৰ এটি পাৰমাথিক কথা আছে । তুণবনৰ (ক'হিলা, গোগোল আৰু মুঠাৰ) পৰা কঠ নিৰ্ম্মাণ হয় । উক্ত ব্ৰহ্মাৰূপ কঠত ব্ৰজবাসী ৰূপ ভক্তই পদধূলি পেলাই “পাইবো ব্ৰজবাসীৰ চৰণ ৰেণু লাগ” ৰ সাৰ্থক কৰে । সেই হেতুকেই ভকতসকলে কঠত হাত দি সন্মান জনাই তাত উপবেশন কৰে । কঠখন ব্ৰহ্মাৰ শক্তি বুলি ভকত সকলে বিশ্বাস কৰি আহিছে । কঠৰ সম্বন্ধে কথাগুৰু চৰিতত এটি আদৰ্শ পোৱা

যায়। এনেদৰে “আৰু একদিন চোট আতা এখনি কই সাজি কল থহৰাব সজকৈ ধুই পখালি দিলে নি গুৰুজনক। বোলে বাপ, আতে বহি হৰি কথা চচ্চা যাব। বোলে আৰ নাম কি দিছা? বোলে বাপ, কট নাম দিয়া হৈছে। বোলে সজ নাম হৈছে। আতে বহি হৰি গুণ ব্ৰহ্মণ কীৰ্ত্তন কৰিব দেহৰ কট শত বাসনা দূৰ হ’ব ভকতৰ”। এই কটেই সন্নীয়া ভাষাত কঠ বুলি কোৱা হয়। ‘কট’ শব্দটো সংস্কৃত শব্দ যেনে “কটং কৰ্ম্মাৎ”। কটৰ অপভ্ৰংশ শব্দ ‘কঠ’।

পাঠকজনে কীৰ্ত্তন পুথি চাই প্ৰতিদিনে দুটাকৈ কীৰ্ত্তন দিয়ে। সমগ্ৰ কীৰ্ত্তন ঘোষাখন একাদিক্ৰমে আৰম্ভণিৰে পৰা সমাপ্ত পৰ্য্যন্ত প্ৰতিদিনে দুটাকৈ দি থাকে। শেষ হলে পুনৰ আৰম্ভ কৰে। এনেকৈ নিত্য প্ৰসঙ্গৰ কাৰ্য্যসমূহ নিয়মিতভাৱে চলি থাকে। কৃষ্ণ ডাকোতে, নাম সামৰোতে, পাঠকে বাগ দিওঁতে অসমাপ্ত পৰ্য্যন্ত ক্তক থিয় দি থাকিব লাগে আৰু সেই সময়ত কোনো শব্দযুক্ত কাম কৰাও নিষিদ্ধ। পুৱা, বিয়লি আৰু ৰাতিৰ পাঠৰ সুৰ বেলেগ। নামত থকা সকলে প্ৰসঙ্গ চলি থাকোতে সংলাপ কৰা নিষিদ্ধ। সেই মৰ্ম্মে নামঘোষাত আছে—

হৰি কীৰ্ত্তনৰ সময়ে যি জনে
থাকে আন কথা পাতি।
অন্তকালে নিয়া যমদূতে ধৰি
কৰে তাক উগ্ৰশাস্তি ॥

নামঘোষা/মাধবদেৱ

নামলগোৱাজনে আৰুতি কৰি কীৰ্ত্তন দিলে বহু ক্ৰটি বিচ্যুতি ঘটে অৰ্থাৎ আশ্বৰ্য্য থাকি যোৱা, বাক্যৰ লৰচৰ হোৱা, পদৰ পঙক্তি ছোৰোৱা আদি এশ এবুৰি দোষ ৰৈ যায়। উক্ত দোষ আৰু অন্তৰ্দ্ধি সংশোধনৰ কাৰণে পুথি চাই কীৰ্ত্তন দিয়াটো অদ্ভান্ত আৰু অকাট্য যুক্তি বুলি ধৰি লোৱা হয়। বিস্তৃত উচ্চাৰণ আৰু মনন কৰা কাৰ্য্য প্ৰশস্ত বুলি ভবা হয়। তাৰ কাৰণেই এই ব্যৱস্থা। পাঠক গৰাকী ‘পাঠ’ৰ নিৰ্দ্ধিষ্ট আসনত উপবেশনৰ যোগ্য হব লাগিব। পাঠ পড়িবৰ কাৰণে সূকীয়া ধৃতি, কাপোৰ ৰাখিব লাগিব আৰু পৰিচ্ছন্ন হব লাগিব।

পাঠৰ থগাখনত (নিজৰ সোঁহাতে) এখন কাপোৰ বন্ধা থাকে। লগতে এটি জলপূৰ্ণ কাঁহৰ লোটাও থাকে। পাঠখন স্পৰ্শ কৰাৰ পূৰ্বতে হাত ধুই কাপোৰখনত হাত মুচি আসনলৈ সেৱা কৰি তদন্তে পাঠখনত সেৱা জনাই পবিত্ৰ ভাৱেৰে পুথি উন্মোচন কৰি ল'ব। দেউৰীয়ে থগা-খনত পুথি দুখন আগতে থয় বস্তি অৰ্চনাৰ আগে আগে। নামলগোৱাই ঘোষা সামৰিলে কীৰ্ত্তন আৰম্ভ কৰিব। কীৰ্ত্তন শেষ হলে পাঠকে পাঠ সামৰিব আৰু সিকাষে থকা পদপুথিখন নিজৰ সমুখলৈ আনি ল'ব। নামলগোৱাই সামৰণি ঘোষাৰে তিনি চাপৰ তাল মাৰি নাম সমাপ্ত কৰিব আৰু জয় দিব। জয় দিয়া নিয়ম এনেদৰে —

জয়ৰাম বোলা।

জয় নাৰায়ণ বোলা।

জয় শঙ্কৰ বোলা।

জয় মাধৱ বোলা।

অ' হৰি।

নিমি নৱসিদ্ধ সংবাদ পুথিত চাৰি নাম এনেকৈহে পোষা হয়—

অনাদৰি আন ধৰ্ম্ম মাধৱৰ জন্ম কৰ্ম্ম

শুনিবেক মহন্তৰ মুখে।

জগত প্ৰসিদ্ধ নাম কৃষ্ণ বিষ্ণু হৰি ৰাম

লাজ এৰি গাইব মহাসুখে ॥

এইখিনি উল্লেখ কৰাৰ কাৰণ হ'ল নিমি নৱসিদ্ধ সংবাদৰ মতে উক্ত চাৰি নামৰ জয় হ'ব লাগিছিল। কিন্তু সম্পূৰ্ণ বিপৰীত হোৱাৰ কাৰণ হ'ল শিতান্তই গুৰুজনাৰ দিনত জয় দিয়াৰ নীতি নাছিল। শঙ্কৰ মাধবোত্তৰ দিনত উক্ত জয় দিয়াৰ নীতি প্ৰৱৰ্ত্তন হোৱাত “নিমিনৱসিদ্ধ সংবাদ” ৰ মত এৰি পূৰ্বোক্ত জয় দিয়াৰ ব্যৱস্থা কৰা হ'ল। “জয় শঙ্কৰ” আৰু “জয় মাধৱ” বুলিবলৈ তেৰাসবে উপদেশ দিয়া নাছিল। তেৰাসৰে “কৃষ্ণৰ কিল্কৰ” “দাসৰো দাস” বুলি লিখি নিজক “তুলাদপি সূণীচেন”ৰ আদৰ্শ স্থাপন কৰি গৈছে। গতিকে দেখা যায় যে পৰবৰ্ত্তী কালৰ গুৰুসকলে প্ৰতিদিনে দুজনা গুৰুক স্মৰণ কৰাৰ মানসেৰে পিচত যোগ যিযোগ কৰিছিল। সত্ত্বে বিশেষে জয় দিয়াৰ নীতিও পৃথক বুলি জনা যায়।

কমলাবাৰী সন্নত পূৰ্বতে জয় দিয়াৰ নিয়ম নিম্নলিখিত ধৰণেৰে আছিল যেনে —

জয় বাম বোলা। জয় নাৰায়ণ বোলা।

জয় কৃষ্ণ বোলা। অ' হৰি।

উক্ত প্ৰথা পিত্ত পৰিবৰ্ত্তন কৰি ওপৰত দিয়া ধৰণে ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ ললে। পৰিবৰ্ত্তন এই কাৰণেই কৰিব লগা এই যে কমলাবাৰী সন্নত বৰদোৱা সন্নত পৰা প্ৰস্তাৱ আছিল যে (বোধহয় এশ বছৰৰ আগৰ কথা) “জয় কৃষ্ণ”ৰ ঠাইত “জয় শঙ্কৰ” আৰু তেৰাৰ একাত্মা বান্ধৱ মাধৱকো অন্তৰ্ভুক্ত কৰি “জয় মাধৱ” কৰিব লাগে। কাৰণ “অৰ্জুনঃ সখা কৃষ্ণঃ কৃষ্ণস্য সখিৰজ্জুনঃ। উভয়োৰন্তৰং নাস্তি পৰনাকাশয়োৰিব” অৰ্থাৎ আকাশ আৰু বায়ুৰ মাজত যেনেকৈ ব্যৱধান নাই, ঠিক তেনেকৈ কৃষ্ণৰ সখি অৰ্জুন আৰু অৰ্জুনৰ সখি কৃষ্ণৰ মাজত ব্যৱধান নাই। সেইদৰেই শঙ্কৰ মাধৱ প্ৰাণ বান্ধৱ কাৰণে শঙ্কৰদেৱৰ লগতে মাধৱদেৱকো অন্তৰ্ভুক্ত কৰিবলৈ কোৱা হ’ল। কমলাবাৰী সন্নত সেই প্ৰস্তাৱ গ্ৰহণ কৰিলে আৰু সেইমতে আজিলৈকে চলি আছে।

“নিমি নৱসিদ্ধ সংবাদ” পুথিত থকা “কৃষ্ণ বিষ্ণু হৰিৰাম”ৰ অন্তৰ্গত ‘বিষ্ণু’ শব্দটোৰ ঠাইত ‘নাৰায়ণ’ শব্দটোৰ সংযোগ তাৎপৰ্য্যপূৰ্ণ। নামঘোষা শাস্ত্ৰৰ মতে চাৰিবেদৰপৰা চাৰিঅক্ষৰ অৰ্থাৎ ‘নাৰায়ণ’ নামৰ উদ্ভৱ হোৱা বুলি ইঙ্গিত দিছে। উক্ত নাৰায়ণ নামেই হ’ল নৰসমন্তৰ পাপ হৰণ কৰোতা বিশেষ চোৰ। মনুসংহিতাৰ মতে “আপোনোৱা ইতি প্ৰোক্তা অয়নং আশ্ৰয়ং স্মৃতম্” অৰ্থাৎ নাৰা শব্দে জল আৰু অয়ন মানে আশ্ৰয় বুজায়। জলত যিজনে সৃষ্টিৰ অন্তত শয়ন কৰে, সেই জনেই ভগৱান্ নাৰায়ণ। শঙ্কৰ গুৰুৰ “গহনবন শয়ন”ৰ অৰ্থও একেদৰেই। সলিলশায়ী ভগৱন্তে (সংস্কৃত বিষ্ণু ধাতু ঋক প্ৰত্যয় প্ৰবেশ কৰা অৰ্থ বুজায়) প্ৰত্যেক জীৱ পদাৰ্থৰ শৰীৰত জীৱাত্মাৰূপে (জীৱ অংশে তুমি প্ৰবেশিলা গাৱে গাৱে কীৰ্ত্তন) প্ৰবেশ কৰিছে আৰু পৰমাত্মাৰূপে ইন্দ্ৰিয়, ভূত, প্ৰাণ, বুদ্ধি, মনক চৈতন্য শক্তি দি সকলোকে নিয়ন্ত্ৰণ কৰিছে সেইজনেই নাৰায়ণ। সেই নাৰায়ণ নামকে জয়ৰ বেলিকা দ্বিতীয় স্তৰত ৰখা হৈছে।

জয় দিয়াৰ পিত্ত সন্নত সেৱক দবাদাৰীজনে ‘পৰমবা’ দবা মাৰিব। জয় দিওঁতে আৰু দবা মাৰোতে সকলোজন নিস্তাৰ্থ আৰু শিৱ অৱনত

কবিব। চৰামৰা শেষ হ'লে পাঠকে অতিৰ বাগ তুলি আন পদ পুথি
সুৰ সংযোগ কৰি কথনেৰে গাব আৰু ডকতসকলে শ্ৰৱণ কৰিব।
ইয়াত গোৱা পুথিসমূহৰ নাম তালিকা উল্লেখ কৰা হ'ল (১) জন্ম
বচস্য (২) প্ৰথম স্কন্ধ (৩) দ্বিতীয় স্কন্ধ (৪) অনাদি পাতন
(৫) মৰ্ত্ত স্কন্ধ (উ.ডামিল উপাখ্যান) (৬) অষ্টম স্কন্ধ (তৃত্বত মন
বলি চক্ৰন) (৭) দশম স্কন্ধ (আদ্য দশম) (৮) কব্ধিণী হৰণ (কাব্য)
(৯) ৰাজসূয় (১০) কুৰুক্ষেত্ৰ (শেষ দশম) (১১) নিম্নিহিচ্ছ
সংবাদ (১২) একাদশ স্কন্ধ (১৩) দ্বাদশ স্কন্ধ (১৪) ডকতি প্ৰদীপ (১৫) ভক্তি
বদ্ধাবলী (১৬) ভক্তি বদ্ধাকৰ (পদ্য-ৰামচৰণ ঠাকুৰৰ) (১৭) নামমালিকা।

আমি ইয়াত উল্লেখ কৰা ক্ৰমানুসৰি পূৰ্বোক্ত পদ পুথিসমূহ পুৰা
বেলা প্ৰসংগত একাদিক্ৰমে পাঠ কৰে। শেষ হলে পুনৰ আৰম্ভ কৰিব।
দুজনা মহাপুৰুষৰ দ্বাৰা ৰচিত শাস্ত্ৰৰ বাহিৰে (ভাস্কৰ বেলিকা) অন্য
কবি ৰচিত পদ পুথি পাঠ কৰা নহয়। অৱশ্যে শঙ্কৰদেৱৰ দ্বাৰা
সংগৃহীত ভক্তিৰত্নাকৰ মূল শ্লোকৰ পৰা ৰামচৰণ ঠাকুৰে কৰা পদ-
পুথিৰ ক্ষেত্ৰত ইয়াত বাদ পৰিব। কাৰণ মূল পুথি শঙ্কৰদেৱেই ৰচনা
কৰা। গধূলি পাঠত গোৱা পদপুথিও উক্ত ধৰাবজ্ঞা নীতিৰ পৰা কিছু
বিচলিত হোৱা দেখা যায়।

পাঠকে পদপুথি পাঠকৰি থকা অৱস্থাতে ঘাই দেউৰীজনে
পুনৰ নিশ্মালি (চন্দন আৰু পুপ) অৰ্চনা কৰি নামত তদগত হৈ
থকা ডকতসকলৰ মাজত বিতৰণ কৰিব। (পাঠ পঢ়াৰ পূৰ্বতে শ্লোক
ভাগৱতো পাঠ কৰে। পিচে ইয়াক চৈধ্য প্ৰসঙ্গৰ লেখত ধৰা নহয়)
প্ৰথমতে সত্ত্বাধিকাৰক শৰাইত নিশ্মালি লৈ আগমান দিব। দ্বিতীয়তে
ডেকা সত্ত্বাধিকাৰক (সৰুকৈ কটা কলপাতত), তৃতীয়তে পাঠত, চতুৰ্থতে
ভাগৱতত, পঞ্চমতে মুখ্য বুঢ়াডকত জনক, ষষ্ঠতে বাকী তিনিজনক (যি
যেনেকৈ আগ পাচ হ'ব) সপ্তমতে বৰবুঢ়াসকলক (বয়স অনুপাতে) আৰু
অষ্টমতে বয়স অনুপাতে বা ক্ৰমানুসৰি অন্য সকলক নিশ্মালি বিতৰণ
কৰিব। প্ৰসাদ বিতৰণ কৰা নিয়মো একে ধৰণৰে।

(ক-২) তিলক নিশ্মাণ কৰা সামগ্ৰী আৰু প্ৰণালী :-

বিষ্ণুপ্ৰীত্যৰ্থে চন্দন কাঠ, পদ্ম কঠ, ৰচি কাঠ শিলৰ পটাত হাঁহ
চন্দন নিশ্মালি প্ৰস্তুত কৰা হয়। তাতে গোটাচৰেক আৰৈ চাউল মিহিকৈ

ঘঁহি দিয়া হয়। চন্দনাদি কাঠৰ লগত আৰৈ চাউল ঘঁহি মিহি কৰি তিলক ধাৰণ কৰাটো শাস্ত্ৰীয় নিয়ম। সেই সম্বন্ধে (আৰৈ চাউলৰ তিলক ধাৰণ সম্বন্ধে) একাদশ স্কন্ধ ভাগৱতত কৃষ্ণই উক্তকৰ কৈছে—

সাজোপাজাংসপাৰ্শ্বদাং তাং তাং মুক্তিং স্বমন্ত্ৰত : ।

পাদ্যার্ঘ্যচমনীয়া দৈঃ স্নানবাসোবিভূষণৈঃ ॥

গন্ধমাল্যাকুতস্ৰাণ্ডিঃ ধূপদীপোপহাৰকৈ : ।

সাজং সম্পূজ্য বিধিৰন্তৱৈ : স্তুত্বা নমেংহৰিষ্ম ॥

ভাগৱত- ১১/৩/৫২, ৫৩

অৰ্থাৎ — নিজৰ নিজৰ উপাস্য দেৱতাৰ বিগ্ৰহক হৃদয়াদি অঙ্গ, অস্ত্ৰাদি উপাঙ্গ আৰু পাৰিষদ সহিত তেওঁলোকক মূলমন্ত্ৰ দ্বাৰা পাদ্য, অৰ্ঘ্য, আচমন, মধুপৰ্ক, স্নান, বস্ত্ৰ, আভূষণ, গন্ধ, পুষ্প, দধি, অঙ্কতৰ তিলক (আৰৈ চাউলৰ ফোঁট), মালা, ধূপ, দীপ আৰু নৈবেদ্যাদিৰে বিধিবৎ পূজা কৰিব। আকৌ স্তোত্ৰ দ্বাৰা স্তুতি কৰি সপৰিবাৰে ভগবান হৰিক নমস্কাৰ কৰিব।

পূৰ্বোক্ত শাস্ত্ৰীয় বিধানমতে সঙ্গত ভগৱৎ অৰ্চনা কালত চন্দন কাঠৰ লগত আৰৈ চাউল মিহলি কৰি তিলক নিৰ্মাণ কৰা হয়। চন্দন কাঠৰ ব্যৱহাৰো সকলো ঋতুতে নহয়। সঙ্গীয়া হিচাবমতে কাতিমাহৰ পৰা ফাগুন মাহলৈকে বচি বা পন্থ কাঠ আৰু চ'ত মাহৰ পৰা আহিন মাহলৈকে চন্দন কাঠ ব্যৱহাৰ কৰা হয়। আৰৈ চাউল বাৰমাহ দিব পাৰে। সাত্ৰত তন্ত্ৰই শীতকালত চন্দন কাঠ দিবলৈ নিষেধ কৰিছে যেনে “পৌষে চ চন্দন স্পৰ্শো গ্ৰীষ্মেচাস্পৰ্শনং তথা” (সাত্ৰত তন্ত্ৰ) অৰ্থাৎ — বিষ্ণুক যি দৰে পুহ মাহত চন্দন (চন্দনৰ তিলক) দিলে দোষ আছে, তেনেদৰে গ্ৰীষ্মকালত চন্দন নিদিলে দোষ হয়। ইয়াৰ পৰা ইয়াকে বুজা হ'ল যে পুহমাহত চন্দনৰ তিলক দিব নাপায়, গ্ৰীষ্মকালতহে দিব লাগে। এনে উপদেশৰ প্ৰধান কাৰণ হ'ল চন্দন কাঠ পিহি কৰা তিলক এবিধ শীতল পদাৰ্থ। ই গ্ৰীষ্মকালৰ বাবেহে উপযোগী ॥ শীতকালত শীতলতাই বেছি অপকাৰ কৰে। সেই কাৰণেই নিষেধ কৰা হৈছে। শীতকালত চন্দন কাঠৰ পৰিবৰ্তে বচি আৰু পন্থকাঠ আৰু গ্ৰীষ্মকালত কেৱল চন্দন কাঠ পিহি বা ঘঁহি তিলক নিৰ্মাণ কৰা হয়। ইয়াক নিৰ্মাণি বুলি কোৱা হয়। চন্দন পদাৰ্থ বহু ৰোগ নিৰামক। বিশেষকৈ চকুৰ কাৰণে প্ৰশস্ত। সদায় চকুত ৰিজনে চন্দন

লেনপন কৰি থাকে, সেই জনৰ চকুৰোগ প্ৰায়েই হ'ব নোৱাৰে বা নহয়।
উগ্ৰৱৎ অপিত চন্দনৰ তিলক সোঁহাতৰ অনামিকা আঙুলিৰে লব লাগে।
কৃষ্ণিম নিম্নমুখ বৈদ্যুতিক তাঁৰতকৈ আমাৰ দেহস্থ নাড়ীবোৰ অধিক শক্তি-
শালী। সমগ্ৰ মানৱ শৰীৰ নাড়ী পুঞ্জৰে বেষ্টিত আৰু গঠিত। অনামিকাৰ
লগত কপালৰ নাড়ীৰ নিকট সম্পৰ্ক থকাৰ কাৰণে অনামিকাৰ দ্বাৰা
চন্দনৰ তিলক ধাৰণ কৰিলে চকুৰ কাৰণে উপকাৰ হয় আৰু আনুষংগিক
অন্যান্য ব্যাধিও উপশম হয়। এইবোৰ বিজ্ঞান সম্মত কথা। অনামিকাই
কপালত বিদ্যুৎ প্ৰবাহৰ দৰে কাম কৰে। তিলক ধাৰণ কৰাৰো বিধি
আছে। তদুপৰি তিলক ধাৰণৰ বিধি পুৰা বেলাৰ কাৰণেহে, পিচবেলা
নহয়। পদ্মপুৰাণ শাস্ত্ৰত পাৰমাথিক দৃষ্টিৰে দ্বাদশ সংখ্যক তিলক ধাৰণ
কৰিবলৈ ব্যৱস্থা দিছে যেনে---

ললাটে কেশৱং বিদ্যাৎ নাৰায়ণমখোদৰে।

মাধৱং হৃদয়ে ন্যস্য গোবিন্দং কণ্ঠকূপকে

বিস্মৃচ দক্ষিণে কুক্কৌ তন্তুজে মধুসূদনম্।

ত্ৰিবিক্ৰমং কৰ্ণদেশে বামে কুক্কৌ তু বামনম্ ॥

শ্ৰীধৰং তু সদান্যসেৎ বাম বাহৌ নৰঃ সদা।

পদ্মনাভং পৃষ্ঠদেশে ককুৎ দামোদৰং সমৰেৎ।

বাসুদেৱং সমৰেদ্ভুং তিলকং কাৰয়েৎ ক্ৰমাৎ ॥

পদ্ম পুৰাণম্।

শাস্ত্ৰীয় বিধানমতে দ্বাদশ সংখ্যক তিলক ধাৰণ কৰিব লাগে যদিও
সগ্ৰীয়া বা ভকতীয়া প্ৰথামতে পঞ্চ সংখ্যক তিলক হে ধাৰণ কৰে। উগ্ৰৱন্তৰ
পদৰ পঞ্চচিহ্নৰ লগত তুলনা কৰি শিৰোভাগৰ পাঁচঠাইত (কপালত, দুই ক্ৰ
মধাত, নাকত আৰু দুই কাণত) তিলক ধাৰণ কৰা হয়। সকলো সজ্ঞতে
তিলক ধাৰণ কৰা বিধি নাই। ব্যক্তিগত ভাবেও বহুতে তিলক ধাৰণ কৰে।

শ্ৰীকৃষ্ণৰ কপ বৰ্ণনা প্ৰসংগত তিলক ধাৰণৰ কথা ভাগৱতত
(কীৰ্ত্তন ঘোষাত) আৰু শঙ্কৰদেৱ মহাপুৰুষে তিলক ধাৰণ কৰা কথা
চৰিত পুথিত পোৱা যায়। দুটি উদাহৰণ দিয়া হ'ল

(১) প্ৰসন্ন বদন জ্বলে অলকা তিলক।

বসুদেৱে দেখিলন্ত অদ্ভুত বালক ॥ (কীৰ্ত্তন ঘোষা)

(২) কপোলে অলক তিলক সাজে।

শোভন অলকা কান্তি বিৰাজে ॥ (বৰগীত)

উগৱৎ অপৰ্ণাযোগ্য পুত্ৰপাদিৰ নাম যথাক্ৰমে নাজিৰ্, দমনা, তগৰ, কেতেকী, তৰুৱাকদম, গোলাপ, কৰবী, চম্পা, বাউন, নাহৰ আদি। দেৱী পূজা যোগ্য পত্ৰ পুত্ৰ দিয়া নহয়। তুলসী সদায় ইয়াৰ লগত থাকে। অন্য পুত্ৰৰ অভাৱ হলে কেৱল তুলসী দিলেও হয়।

(ক-৩) দেউৰী হোৱাৰ যোগ্যতা :—

উগৱৎ নিবেদন যোগ্য নৈবেদ্য, পত্ৰ পুত্ৰপাদি সমৰ্পণ, বিতৰণ কৰিবৰ কাৰণে সন্ত্ৰস্থ কোছ, কেওঁট, কলিতা, ব্ৰাহ্মণ, মহন্ত আদিৰ ভিতৰৰ যি কোনো কুলৰ ভকতেই যোগ্যতানুসৰি ঘাই দেউৰী বা পালি দেউৰী হ'ব পাৰে। আৱশ্যকীয় নীতি প্ৰণালী, নীতি সদাচাৰ শিকিলে সন্ত্ৰাধিকাৰ, সমূহ ভকতৰ দৃষ্টিত উপযুক্ত বুলি বিবেচিত হলে তথা আজ্ঞা আৰু আশীৰ্ব্বাদ পালে পূৰ্বোক্ত কুলৰ ভিতৰৰ যিকোনো ব্যক্তিকে দেউৰী পতা হয়। দেউৰী হবৰ কাৰণে এজন বুঢ়াভকতৰ কাষত গুৱাপাণ, গামোচা, খৰছা, দি “সজ্জকথা” আৰু পূজা অৰ্চনাৰ নিয়মবোৰ শিকিব লাগে। এই প্ৰসঙ্গতে উল্লেখযোগ্য যে অপৰিচিত ব্যাধিমুক্ত, কুষ্ঠৰোগী, অসৎ, অত্যন্ত ক্ৰোধী ব্যক্তি দেউৰী কামৰ কাৰণে যোগ্য নহয়। সন্ত্ৰৰ মাত্ৰসীয়া সজ্জ কৰ্মৰ কাৰণে ৫/৬ জন দেউৰী ৰখা হয়। সন্ত্ৰৰ উল্লেখযোগ্য উৎসৱাদিত অতিৰিক্ত দেউৰী পাতিও লোৱা হয়।

পাঠকে পাঠ থলে এজন বুঢ়াভকতে আৱৃতি কৰি ৰখা দুজনা ওকৰ বা বদলা আতাৰ চৰিত পাঠ কৰে। অৱশ্যে চৰিত পাঠ চৈধ্য প্ৰসঙ্গৰ লেখত নপৰে। চৰিত শেষ হ'লে পাঠকে “জয় ৰাম” আৰু “জয় হৰি” বুলি পুথি সামৰিব। থগাখন লৰাই নিজে গাভোথান কৰিলে বাকীসকল উঠিব। পুৱা প্ৰসঙ্গৰ কথা ইমানতে শেষ।

(খ) “বিয়লি প্ৰসঙ্গ”

বিয়লি প্ৰসঙ্গক সন্নীয়া ভাষাক তিনিপৰ প্ৰসঙ্গও বোলে। প্ৰসঙ্গৰ আৰম্ভণিৰ আগে আগে (শীতকালত ১ বজা আৰু গ্ৰীষ্মকালত ২ বজাত) সন্নীয়া সেৱক ‘দবাদাৰী’ জনে দবা মাৰি প্ৰসঙ্গৰ সঙ্কেট দিব। লগে লগে পাঠক, নামলগোৱা, শ্ৰোতা ভকত সমবেত হয়। শ্ৰোতাৰ সংখ্যা কম। ই সাংস্কৃতিক বিশ্বৰ প্ৰসঙ্গ। পাঠকে পুৱাৰ দৰেই পাঠত বহি সুৰ সংযোগ কৰি পদ পুথি গাব। ৰাগ, সুৰ, সঙ্কাৰ পুৱা প্ৰসঙ্গতকৈ

বেলেগ। ইয়াত দুটা ভাগত পদ পুথি গোৱা হয়। প্ৰথম ভাগক “আগ-পাঠ” আৰু দ্বিতীয় ভাগক “শেহ পাঠ” বোলে। আগ পাঠত গোৱা পদপুথিৰ তালিকা —

- ১) জন্মবহস্য ২) প্ৰথম স্কন্ধ ৩) দ্বিতীয় স্কন্ধ ৪) অনাদি পাতন
- ৫) ষষ্ঠ স্কন্ধ (অজামিল উপাখ্যান) ৬) অষ্টম স্কন্ধ (অমৃত মথন আৰু বলিহুলন) ৭) দশম স্কন্ধ (আদ্য) ৮) কশ্মিনী হৰণ (কাব্য) ৯) ৰাজ-সূয় ১০) কুৰুক্ষেত্ৰ (শেষ দশম) ১১) নিমিনৱসিদ্ধ সংবাদ ১২) একাদশ স্কন্ধ ১৩) দ্বাদশ স্কন্ধ ১৪) ডকতি প্ৰদীপ ১৫) বন্ধাৱলী ১৬) বন্ধাকৰ ১৭) নাম মালিকা ১৮) কীৰ্ত্তন ঘোষা।

শেহ পাঠত গোৱা পুথিৰ তালিকা :—

- ১) নাম ঘোষা ২) ভক্তি বন্ধাৱলী ৩) বৰগীত (শঙ্কৰ-মাধৱদেৱৰ)
- ৪) কথা সূত্ৰ (সমগ্ৰ অক্ষীয়া নাট) ৫) ভট্টমা ৬) গুণমালা ৭) তাৎপৰ্য্য দুজনা গুৰুৰ সমগ্ৰ উপদেশবোৰ)।

পূৰ্বোক্ত পদপুথিবোৰ পাঠত শেষ হ’লে পুনৰ ওপৰৰ পৰা আৰম্ভ কৰিব। পুথিবিলাক ঘাই দেউৰীজনে পাঠৰ থগাত নীতিগত ভাবে ৰাখিব আৰু পাঠ কৰা শেষ হ’লে নিদ্ৰিষ্ট ঠাইত থবগৈ। কাৰ পিচত কোনখন পুথি দিব লাগিব তাৰ তালিকাখন চাই ল’ব আৰু ক্ৰম লগাব।

পাঠকে “শেহপাঠ” আৰম্ভ কৰি ৩/৪ পদমান যাওঁতে নামলগোৱা জনে কঠ পাৰিব। প্ৰয়োজন সাপেক্ষে পাঠকে নাতিদীৰ্ঘ হিচাবে পাঠ গাই সামৰিলে (অধ্যায় শেষ নহলেও সামৰিব পাৰে) নামলগোৱাই “কৃষ্ণ ডাকি” এটি কুসুপীয়া ঘোষা গাব। ঘোষা গোৱাৰ বা উক্ত প্ৰসংগত কি কি ঘোষা গাব লাগে তাৰ কিছুমান বাধ্যতামূলক নীতি আছে। তদুপৰি এই প্ৰসংগত প্ৰতিজোকা ঘোষা দুবাৰকৈ গাব লাগে। চাৰিটা কুসুপীয়া ঘোষা প্ৰসংগৰ কাৰণে নিৰ্দ্ধাৰিত আৰু ইয়াৰ ভিতৰৰে দুটা ঘোষা সম্পূৰ্ণ আৰু দুটা ঘোষা অসম্পূৰ্ণ ভাবে গাব লগা হয়। তলত ঘোষা কেইটা ভুলি দিয়া হ’ল।

১। হৰি মোৰ বাজৰ কৃষ্ণ ৰাম ॥

কৃষ্ণ ৰাম ৰাম কৃষ্ণ ৰাম ॥

গোপাল গোপীনাথ গোবিন্দ ৰাম ॥

- গোবিন্দ বাম কৃষ্ণ গোবিন্দ বাম ॥
 গোবিন্দ বাম হৰি গোবিন্দ বাম ॥
 হৰি হৰি নাৰায়ণ গোবিন্দ বাম ।
 গোবিন্দ বাম গোবিন্দ বাম গোপাল গোবিন্দ বাম বাম ॥
- ২। বাম নিৰঞ্জন 'অ'বাম নিৰঞ্জন নিৰাকার হৰিৰে বাম ॥
 সদাশিৱ মোৰে প্ৰাণ সদাশিৱ সনাতন প্ৰভুৰে বাম ॥
 দয়াশীল মোৰে প্ৰভু দয়াশীল দেৱ দীন বজুৰে বাম ॥
 বাম বাম বাম বাম হৰি হৰি গোপাল গোপাল ॥
 যদুৰে যদুৰে অৰে বাপ কমললোচন ॥
 ভজুৰে ভজুৰে অৰে মন হৰি চৰণত ॥
- ৩। দীন দয়াশীল দেৱ দামোদৰ হৰি দামোদৰ দামোদৰ দামোদৰ দেৱ
 দামোদৰ ॥
 অনাদি অনন্ত সদাশিৱ সনাতন হৰি এ নিত্য নিৰঞ্জন হৰি নিত্য
 নিৰঞ্জন নিত্য নিৰঞ্জন নিত্য নিৰঞ্জন হৰি এ ॥
 মুৰাৰি মধুৰিপু বাঘৰ এ বাম ৰঘুপতি বাম বাম বাম হৰি বাম
 বাম বাম বাম বাম বাম নাৰায়ণ জয় নাৰায়ণ ।
 যাদৱ যদুপতি মধৱ এ বাম বাম কৃষ্ণ নাৰায়ণ হৰি নাৰায়ণ
 নাৰায়ণ নাৰায়ণ হৰি নাৰায়ণ ।
 বামকৃষ্ণ গোবিন্দ গোপীনাথ হৰি গোপীনাথ গোপীনাথ গোপীনাথ হৰি
 গোপীনাথ ।
- ৪। গোপাল গোপাল গোপাল গোপাল গোপাল গোপাল বাম ।
 গোপাল গোপাল গোপাল গোপাল গোপাল গোপাল বাম ॥
 বাম হৰি হৰি বাম হৰি হৰি বাম হৰি হৰি বাম ।
 বাম হৰি হৰি বাম হৰি হৰি বাম হৰি হৰি বাম ॥
 বাম কৃষ্ণ হৰি বাম কৃষ্ণ হৰি বাম কৃষ্ণ হৰি বাম ।
 বাম কৃষ্ণ হৰি বাম কৃষ্ণ হৰি বাম কৃষ্ণ হৰি বাম ॥
 বাম নিৰঞ্জন বাম নিৰঞ্জন বাম নিৰঞ্জন বাম ।
 বাম নিৰঞ্জন বাম নিৰঞ্জন বাম নিৰঞ্জন বাম ॥
 বাম নাৰায়ণ বাম নাৰায়ণ বাম নাৰায়ণ বাম ।
 বাম নাৰায়ণ বাম নাৰায়ণ বাম নাৰায়ণ বাম ॥

এই চাৰিটা ঘোম্বাৰ ভিতৰত ইচ্ছানুসৰি নামলগোৱাজনে ওলট
 পালট কৰি গায় থাকে । নামত তাল আৰু চাপৰি যুঁজুৱাৰে বজোৱা

হয়। ঘোষা গায় সামৰে, কীৰ্ত্তনঘোষা নিদিয়ৈ। জয় দিব পূৰ্বা প্ৰসঙ্গৰ দৰেই। এই প্ৰসঙ্গটো নিচেই সংক্ষিপ্ত।

(খ-১) বন্দ তাল ধ্বনি আৰু প্ৰসঙ্গ সংক্ষিপ্তৰ আদৰ্শ :-

দুজনা গুৰুৱে একশৰণ হৰিনাম ধৰ্ম প্ৰচাৰৰ কালত কেইবাবাৰো ৰাজৰোমত পৰাৰ কথা চৰিত সমূহত পোৱা যায়। একশ্ৰেণী স্বাৰ্থপৰ ব্যক্তিৰ স্বাৰ্থত বাধা পৰাত এনেকুৱা বিপদৰ সম্মুখীন হৈছিল। ৰাজদণ্ডৰ পৰা এৰাই চলিবৰ কাৰণে ডকত সকলৰ সৈতে দুজনা গুৰু সময় সাপেক্ষে আত্মগোপন কৰি ফুৰিছিল। সেই কালত সন্ত্ৰ থাকি তিনিও প্ৰসঙ্গ কৰাৰ দৰে আত্মগোপন কৰি থাকি অৰণ্যত প্ৰসঙ্গ সমূহ সমাপন কৰিব পৰা নাছিল। গতিকে প্ৰতিদিনে বিয়লি বেলা এটি মাত্ৰ প্ৰসঙ্গ সমাপন কৰি নিজৰ কৰ্ত্তব্য পালন কৰিছিল। ৰাজদণ্ড সকলে তেৰাসৰক আয়ত্তাধীন কৰিবৰ কাৰণে বিভিন্ন সন্দেহযুক্ত ঠাইত বিচাৰি ফুৰিছিল। প্ৰাতঃকালত মানুহৰ শৰীৰ সুস্থ থাকে। বিয়লি বেলা মানুহ বৌদ্ৰতাপত ক্লান্ত হয়। সেই সময়ত কৰ্ত্তব্য কাৰ্য্যত মানুহৰ অৱহেলা অহা দেখা যায়। এতেকে সুবিধা আৰু সময় বুজি তেৰাসৰে ৰাজচোৰাং চোৱাসকলৰ কৰ্ণ গোচৰ নোহোৱাকৈ মজিৰা তালেৰে যুদ্ শব্দেৰে সঙ্ক্ষেপে তিনিও প্ৰসঙ্গৰ বৈ বিয়লি প্ৰসঙ্গ সমাপন কৰিছিল। উক্ত আদৰ্শমতে (এতিয়া ৰাজদণ্ডৰ ডয় নাথাকিলেও) গুৰু পালিত প্ৰণালীতো শ্ৰদ্ধাৰে সৈতে পালন কৰি অহা হৈছে। প্ৰসঙ্গটো সঙ্ক্ষেপ কাৰণে কীৰ্ত্তন ঘোষা দিয়া নহয়। চাপৰিও বৰকৈ বজোৱা নহয়। ঘোষা অৱসানে পূৰ্বাৰ দৰেই জয় দিব। ইয়াৰ পিচতে পাঠকে ৰাগ দি গুৰুৰ ৰচিত উপদেশ এটি (মুখস্থ থকা) গাব। অন্যৰচিত উপদেশ গোৱা নহয়। নামলগোৱাজন যথাস্থানৰ পৰা উঠি নাহে। প্ৰসঙ্গ শেষ নোহোৱা পৰ্য্যন্ত তাতে থাকে। উপদেশ গোৱাৰ পিচত এজন বৃন্ডকতে বদলা পদম আতাৰ চৰিত পাঠ কৰে। এই প্ৰসঙ্গত দুজনা গুৰুৰ চৰিত পাঠ নকৰে। চৰিত সঙ্ক্ষেপে কয়। চৰিত অৱসানে প্ৰসঙ্গৰো অৱসান হয়। পাঠকে জয় নিদিয়ৈ। নাম-লগোৱাজনে তাল থোৱা থগাখন তুলি নিয়াৰ পিচত পাঠক সহ সকলোৱে গান্ধোখাম কৰি যায়গৈ।

পূৰ্বাৰদৰে ঘাই দেউৰীজনৰ বিয়লি প্ৰসঙ্গত প্ৰয়োজন নহয়। চন্দনা-পৰ্ণ, বস্তি প্ৰজ্বলন আদিও কৰিব নালাগে। আত্মগোপন কৰি থকা অৱস্থাত বিয়লি প্ৰসঙ্গ কৰোতে বস্তি প্ৰজ্বলন নহৈছিল বাবেই সেই আদৰ্শ

মতে বস্তি জলোৱা নহয়। পুৱা প্ৰসঙ্গত জলাই থোৱা বস্তি জলি বা নজলাকৈ থাকিলেও কোনো দোষ নহয়। অৱশ্যে কোনোৱে যদি এই প্ৰসঙ্গতে নৈবেদ্য এভাগি অৰ্পণ কৰিব খোজে, তেন্তে নৈবেদ্য প্ৰদান আৰু বস্তি প্ৰজ্জ্বলন কৰিব পাৰে বা কৰাৰ নিয়ম আছে; কিন্তু ঘাই বস্তি নজলায়। প্ৰসাদ বিতৰণ পূৰ্বত উল্লেখ কৰি অহা নীতিমতেই হয়; কিন্তু মুখ্য বুঢ়াভকত জনক প্ৰসাদৰ মান ধৰাৰ পিচত নামলগোৱাক দিয়ে। তাৰ পিচতহে বাকীসকল বুঢ়াভকতক দিয়াৰ নিয়ম। এই নিয়ম বিয়লি প্ৰসঙ্গৰ বাবেহে প্ৰযোজ্য। বিয়লি প্ৰসঙ্গ ইমানতে শেষ।

(গ) ৰাতিৰ প্ৰসঙ্গ :—

ৰাতিৰ প্ৰসঙ্গক গধূলি প্ৰসঙ্গ বুলিও কয়। উক্ত প্ৰসঙ্গ আৰম্ভ হয় প্ৰায়েই শীতকালত সূৰ্যাস্তৰ আগে আগে (৪ বজা মানত) আৰু গ্ৰীষ্ম কালতো তেনেদৰেই। গুৰু ভট্টিমাৰে এই প্ৰসঙ্গ আৰম্ভ কৰা হয়। কীৰ্ত্তন ঘৰ মাজ্জন কৰাসকলে বা বালক ভক্তসকলৰ দ্বাৰা ভট্টিমাৰে শুভাৰম্ভ কৰা উক্ত অনুষ্ঠানত সৰ্ব্বপ্ৰথমে গুৰু ভট্টিমা, দেৱ ভট্টিমা, গুণমালা, লীলামালা, টোটয় পাঠ হয়। ভট্টিমা চাৰিবিধ যেনে গুৰু ভট্টিমা, দেৱ ভট্টিমা, ৰাজ ভট্টিমা আৰু নাটৰ ভট্টিমা। এই চাৰিবিধৰ ভিতৰৰে ৰাজভট্টিমাৰ বাহিৰে বাকীখিনি ভট্টিমা গোৱা হয়। আকৌ নাটৰ ভট্টিমাৰ ভিতৰৰে সূত্ৰধাৰে গোৱা ভট্টিমাহে ব্যৱহাৰ হয়। নাটকীয় পাত্ৰৰ ভট্টিমা গোৱা নহয়। অৱশ্যে নাটৰ ভট্টিমা মুখস্থ থকা সকলৰ বাবেহে এনে ব্যৱস্থা আছে। যাৰ নাই তেওঁ গুৰু ভট্টিমা, দেৱ ভট্টিমাকে বোলে। কিন্তু “কেলি গোপাল” নাটৰ ভট্টিমা এটি প্ৰত্যহ গোৱা হয়। তলত উদ্ধৃতি দিয়া হ’ল সামান্যভাৱে—

(১) গুৰু ভট্টিমা	:— জয়গুৰু শঙ্কৰ, সৰ্বগুণাকৰ	(ইত্যাদি)
(২) দেৱ ভট্টিমা	:— জয় জয় জগত মহেশ্বৰ	(“)
(৩) নাটৰ ভট্টিমা	:— পৰম পুৰুষ পুৰাতন পাপী পাৱন	(ইত্যাদি)
(৪) গুণমালা	:— ৰাম নিৰঞ্জন পাতক ভঞ্জন	(“)
(৫) লীলামালা	:— বন্ধু সাধৱ হে, তুৱা বিনে আছে আৰ	তাৰককে (“)
(৬) টোটয়	:— মধুদানৱ দাৰণ দেৱবৰং	(“)

ভট্টিমা গায় থকা অৱস্থাতে পালি দেউৰীজনে সিংহাসনৰ (গুৰু আসনৰ) ভেটি মাজ্জন কৰিব, বস্তি জলাব, ৰাতি পড়িবলগীয়া পুথি নিদিল্লি

থাপনাত খব। এই কামবোৰ সমাপন হোৱাৰ পিচত সন্নীয়া হলে সত্তৰ সেৱক ‘দবাদাৰী’ জনে “সন্নীয়া দবা” মাৰিব। দবা মাৰোতে ক্ষুন্তেক চকু মুদি হৰি স্মৰণ কৰা হয়। ইয়াৰ পিচতে সত্তাধিকাৰৰ বাহৰত এজন বুঢ়াডকতে চৰিত পাঠ কৰে। শঙ্কৰদেৱ, মাধৱদেৱ, আতাসকল, আঠে সকল, কমলা-বাৰী, বৰপেটা, মধুপুৰ স্থানৰ অধিকাৰ সকলৰ চৰিত সমূহ একাদিক্ৰমে পাঠ কৰা হয়। অনুষ্ঠানত বুঢ়াডকত সকলে অংশ গ্ৰহণ কৰে। চৰিত শেষ হলে পুনৰ গুৰিৰে পৰা আৰম্ভ হয়।

(গ-১) চৰিত পাঠ কৰাৰ আদৰ্শ :-

সত্তৰ কীৰ্ত্তন ঘৰত পুৱা আৰু বিয়লি প্ৰসঙ্গত দুজনগুৰু আৰু বদলা আতাৰ চৰিত পাঠ কৰা হয় যদিও একাদিক্ৰমে পাঠ কৰিবপৰা নহয়। চৰিতৰ মাজৰ উপদেশমূলক আৰু আদৰ্শমূলক একোটা অংশ আনি পাঠ কৰে মাত্ৰ। ভাদৰ তিনিজনা মহাপুৰুষৰ কীৰ্ত্তনত তিনিওজনাৰে চৰিত আদিৰে পৰা প্ৰয়াণ পৰ্য্যন্ত পাঠ হলেও সম্পূৰ্ণকৈ এদিনতে চৰিত পাঠ শেষ কৰিব নোৱাৰে। এবাধৰা নীতিৰেহে চৰিত পাঠ কৰা হয়। গতিকে তিনিও জনাৰ চৰিত একাদিক্ৰমে সম্পূৰ্ণভাৱে পাঠ কৰিবৰ কাৰণে সত্তাধিকাৰৰ বাহৰত এনে ব্যৱস্থা ৰখা আছে। তদুপৰি বস্তা গৰাকীয়ে চৰিত সমূহ নিজৰ আয়তাদীন বা মুখস্থ কৰিবৰ কাৰণে এনে নীতি প্ৰবৰ্ত্তন কৰা হৈছে। এনে ব্যৱস্থাক সন্নীয়া ভাষাত “চৰিত তোলা” বুলি কয়। বস্তা বুঢ়াডকত জনে চৰিতৰ অংশবোৰ একাদিক্ৰমে মুখস্থ কৰি লয় আৰু প্ৰায় ৯০/১৫ মিনিট মান সময় চৰিত তোলে। চৰিত শেষ হলে নৈবেদ্য দি পুনৰ আদিৰে পৰা আৰম্ভ কৰে। শ্ৰোতা সকলেও চৰিত শ্ৰৱণ কৰিবলৈ হলে নৈবেদ্য বা অন্য কিবা উপকৰণ দ্ৰব্য দি নাম ভৰ্ত্তি কৰিব লাগে। এনে নিয়ম এতিয়াও চলি আছে। উক্ত “চৰিত তোলা” প্ৰথা তিনিও প্ৰসঙ্গৰ লেখৰ নহয়। “ই হ’ল অতিৰিক্ত প্ৰসঙ্গ। বৰপেটা, সুন্দৰী দিয়া আদি থান সত্ত সমূহতো এনেকুৱা নীতি এতিয়াও চলি আছে বুলি জনা যায়।

“চৰিত তোলা” শেষ হলে যুবক উক্তসকলে খোল-তালৰ প্ৰসঙ্গ কৰে। গায়ন বায়ন (৪ জন মান বা ততোধিক) সকলে খোৰ ওলোমাই, শৰীৰাবৰণ বস্ত্ৰ পৰিধান কৰে। শিবদ্ৰাপো (পাণ্ডৰি) থাকে। চোলা নিপিন্ধে। গায়ন সকলে ৰাগ (মেলাৰাগ) দি দুজনা গুৰুৰ ৰচিত (তলত উল্লেখ গীত সমূহৰ ভিতৰৰ যিকোনো এটা) বৰগীত বা অক্ষীয়া গীত এটি গাব। ইয়াক

“খোল তালৰ প্ৰসঙ্গ” বুলি কয়। গীত শেষ হলে বায়নে ঘাত মাৰি সামৰিব। গায়ন-বায়নসকলে প্ৰথমতে বহি লব আৰু বাগ দিবৰ সময়ত থিয় হৈ লয়। প্ৰসংগত ব্যৱহাৰ কৰা গীত সমূহ নিম্নস্থানত উল্লেখ কৰা হ’ল।

- ১। কানড়া বাগত — কৃষ্ণৰ চৰণে কৰিয়ে বিদায় ॥
- ২। আশোৱাৰীত — বাম গোসাঁই কৰোহো গোহাৰি ॥
 ,, আনন্দে গোবিন্দে বাই স্বন্দাবনে বেণু ॥
- ৩। ধনশ্ৰীত — হৰিক বয়নে হেৰি মাই ॥
 ,, প্ৰিয়াকেৰি কাহিনী শুনিয়ে মুৰাৰি ॥
 ,, বোলহ বাম নামেসে মুকুতি নিদান ॥
 ,, নাৰায়ণ কাহে ডকতি কৰো তেৰা ॥
- ৪। ডাটিয়ালী — ভুবন মোহন মুকুতি মধুৰ মদন জিনিয়া জ্বলে ॥
 দয়াল ঠাকুৰ হৰি যদুমণি ঐ বাম ॥
- ৫। তুড় ডাটিয়ালী— এ নাথ তাৰিয়ো তাৰিয়ো যদুমণি ॥
 ,, তন পান বিনে ৰোষিত গোবিন্দ
 ,, কপট পৰিহৰি। প্ৰাণে কি জীৱয় মোৰ ॥
- ৬। কেদাৰ — পাৱে পৰিহৰি কৰোহো কাতৰি ॥
- ৭। মাহৰ — নিন্দা নটৰৰ মুকুতি মনোহৰ ॥
 ,, মন মেৰি হৰি সঙ্গৈ মিত বজায়ো ॥
- ৮। নাটমল্লাৰ — অৱসখি পেশো মদন গোপাল ॥
- ৯। গোৰী — বাম পৰম ধন চিন্তহ মন ভাই ॥
 ,, ভালি নাচে মদন গোপাল
- ১০। সুহাই — সখিহে চলে কানু বিৰিন্দাবনে ॥
- ১১। নাট — শ্যামমুকুতি পীত অম্বক লাসা ॥
- ১২। শ্ৰী — উদ্ধৱ চলহগো কুলে লাই ॥
- ১৩। বৰাড়ি — কোটোৰা খেলাই হৰি ওহি বালকৰ কেলি ॥
 হৰি কমলাকান্ত কমল দল কোমল ॥

ইত্যাদি

উক্ত গীতবোৰকে গায়ন সকলৰ ইচ্ছামতে বা অভিকচিমতে গাব

পাৰে। ইয়াত আগপিচ নাই। গীতবোৰত বজাব পৰা (খোলেৰে) বহুতো ঘাত আছে। বায়নসকলে সেইবোৰ যথাৰীতি বজাব। ঘাত আৰু তালবোৰৰ নাম প্ৰকাশ কৰা হ'ল। (কমলাবাৰী সঙ্গত ৩৬ খন তাল আছে)।

(১) এতালি (২) পৰিতাল (৩) বন্তুতাল (৪) থাকতাল (৫) ব্ৰহ্মতাল (৬) মাঠ তাল (৭) ৰূপক (৮) সৰু বিষম (৯) বৰবিষম (১০) ৰূপ গঞ্জ (১১) দোমানি (১২) শ্ৰিমানি (১৩) চাৰিমানি (১৪) পাঁচমানি (১৫) দোবাজ (১৬) জামান (১৭) বিৰূপ (১৮) আচতলা (১৯) দশবাৰি (২০) চুত কলা (২১) চুটা (২২) যতি (২৩) ধৰম যতি (২৪) উনযতি (২৫) খন যতি (২৬) খেকেচা যতি (২৭) খৰ মান (২৮) মেলা চুটা (২৯) মানচোক (৩০) মাঠ যতি (৩১) চাৰিখনীয়া (৩২) দোপদৰ তৈলা (৩৩) তৈলা (৩৪) ধূলনা (৩৫) গুৰু ঘাত (৩৬) লনা ঘাত।

ঘাত বিলাকৰ ভিতৰত 'গুৰু ঘাত' আৰু 'লনাঘাত' এই দুটাই মুখ্য। 'গুৰু ঘাত' ৬টা। সমগ্ৰ বিশেষ ইয়াৰ ব্যৱহাৰ হয়। আগলৈ প্ৰকাশ কৰা হ'ব। 'লনা ঘাত' ১০ টা। প্ৰতিটোৱেই বেলেগ বেলেগ। ইয়াৰো ব্যৱহাৰ সময় বিশেষে হয়। আগলৈ আছে। পূৰ্বোক্ত গুৰু ঘাত আৰু লনা ঘাত দুটাৰ সংখ্যা থাকিলেও তাৰ কোনো নাম নাই। গুৰু ঘাত আৰু লনা ঘাত বুলিহে জনা যায়। ধূলনা ৭ খন। তাৰো নাম নাই।

পায়লৈ ৰাগ দিওঁতে 'ৰাম', 'হৰি', 'গোবিন্দ' আৰু বন্ধাৰাগ দিওঁতে (প্ৰসঙ্গত বন্ধাৰাগ ব্যৱহাৰ নহয়) হে, বে, ঋতে, টা, নে, না, বুলি দিয়ে। কাৰণ এইবোৰ হ'ল ৰাগৰ আধাৰ। বৰদোৱা আৰু তৎ সংজ্ঞাৰ সঙ্গ সমূহত 'কৃষ্ণ শঙ্কৰ গুৰু হৰি ৰাম' বুলি ৰাগৰ আৰম্ভণি কৰে। কিন্তু কমলাবাৰী সঙ্গত তেনে নিয়ম নাই।

'খোল তালৰ প্ৰসঙ্গ' শেষ হলে নামলগোৱাই নাম লব। কুলপীয়া ঘোষা এটি গায়। ধৰি গোৱা ঘোষা নাগায়। ঘোষা থলে কীৰ্ত্তন এটি দিব। নামলগোৱাই নিজে (মুখস্থ থকা) দিব পাঠকে নিদিয়। ইয়াৰ পিচতে জয় দি সামৰিব। সঙ্গৰ সেৱক দবাদাৰীয়ে দবাত চাৰিটা কোব মাৰিব ইয়াক "নাম থোৱা দবা" বুলি কয়। নামৰ পিচত বিয়াহ বা "বাস কীৰ্ত্তন" অথবা "ঘোষা কীৰ্ত্তন" কৰিব। বাস কীৰ্ত্তন এদিন আৰু ঘোষা কীৰ্ত্তন দুদিন কৰিব। সেই হিচাব সঙ্গৰ সেৱক সকলেই কৰিব, বাস কীৰ্ত্তন বা ঘোষা কীৰ্ত্তন কৰি থকা অৱস্থাতে "প্ৰৱণী কোব" মাৰিব।

সত্ৰৰ বৰবুঢ়া সকলক সেই সময়ত শ্ৰৱণ কৰিবৰ কাৰণে দবা মাৰি সঙ্কেট দিয়া হয়। সেই সময়তে পাঠকজনো আহে। ব্যাসকীৰ্ত্তন থলে পাঠকে ৰাগ দি পাঠ পঢ়িব। গধূলি পাঠৰ সুৰ সঞ্চাৰ বেলেগ। পাঠত পঢ়া পুথিৰ তালিকা নিম্নস্থানত তুলি দিয়া হ'ল।

(১) জন্মবহস্য (২) প্ৰথম স্কন্ধ (৩) দ্বিতীয় স্কন্ধ (৪) অনাদি পতন (৫) ষষ্ঠ স্কন্ধ (অজামিল উপাখ্যান) (৬) ঞ্চষ্টম স্কন্ধ (বলি বাসৱৰ যুদ্ধ) (৭) দশম স্কন্ধ (আদ্য দশম) (৮) কৃষ্ণকীৰ্ত্তনী হৰণ (কাব্য) (৯) ৰাজসূয় (১০) কৃষ্ণক্ষেত্ৰ (শেষ দশম) (১১) নিমি নৱসিদ্ধ সংবাদ (১২) একাদশ স্কন্দ (১৩) দ্বাদশ স্কন্ধ (১৪) ভকতি প্ৰদীপ (১৫) ৰত্নাৱলী (১৬) ৰত্নাকৰ (পদপুথি) (১৭) নাম মালিকা (১৮) ৰামায়ণ (সম্পূৰ্ণ পদপুথি) (১৯) হৰিচন্দ্ৰ উপাখ্যান (২০) গুৰু চৰিত (২১) কীৰ্ত্তন ঘোষা।

উক্ত পুথি বিলাক একাদিক্ৰমে পাঠ কৰে। শেষ হ'লে পুনৰ আৰম্ভ কৰিব। অধ্যায় শেষ নোহোৱা কৈয়ো সামৰিব পাৰে। “জয় ৰাম, জয় হৰি” বুলি পাঠকে পাঠ সামৰিব আৰু পালি দেউৰীজনে যথাস্থানত ৰাখিব। ৰাতিৰ প্ৰসঙ্গ ইমানতে শেষ হয়।

(গ-২) ব্যাস কীৰ্ত্তনৰ বিকাশৰ সময়:—

বহুতো অধুনা পণ্ডিতে ঐতিহাসিক দৃষ্টিকোণৰ পৰা “ব্যাস কীৰ্ত্তন” ক প্ৰাক্-শঙ্কৰী যুগৰ বুলি ঠাৱৰ কৰিছে। ৰাম দাস আতৈয়ে আৰু মথুৰা দাস আতাই ব্যাস কীৰ্ত্তন কৰা কথা চৰিত পুথিয়ে কৈছে। শঙ্কৰ মাধৱ গুৰুৰ নিজস্ব সৃষ্টি নহয় কাৰণে ব্যাস কীৰ্ত্তনক সঙ্গীয়া চৌদ্ধ প্ৰসঙ্গৰ লেখত ধৰা নহয়। ই হ'ল অতিৰিক্ত প্ৰসঙ্গ। ইয়াক “ওজাপালি” বুলিও কয়। কমলাবাৰী সত্ৰত এই অনুষ্ঠানটো সন্ত বা মৃত কল্প হৈ আছিল। পিচত কমলাবাৰী সত্ৰৰে বিখ্যাত সঙ্গীতজ্ঞ “কৃষ্ণকান্ত গোস্বামী প্ৰভৃ জনাই ইয়াক পুনৰ জাগ্ৰত বা সজীৱ কৰে। তেখেতে নিজে বহুতো সুৰ সঞ্চাৰ ইয়াত যোগ বিয়োগ কৰাত ই প্ৰাণৱন্ত হৈ পৰে। তেখেতৰ দিনতে ব্যাসকীৰ্ত্তন প্ৰসঙ্গত অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হয়। অৱশ্যে চৌদ্ধ প্ৰসঙ্গৰ বাহিৰ হৈ থাকে।

সত্ৰৰ ভকতসকলে দুয়ো বেলা গা-স্নান কৰে। সেই সময়ত গুৰু ভট্টিমা, দেৱ ভট্টিমা, ঘোষা, গীত পদ গোৱাৰ নিয়ম এটি আছে। স্নানৰ পিচত খাই বৈ সঙ্গীয়া গীত মাত, বাজনা, ওজা, ঘোষা কীৰ্ত্তনাদি সঙ্গীয়া

অভিভূত অধ্যাপকৰ ওচৰত শিক্ষা কৰেগৈ। এইখিনি যুবকসকলৰ বাবেহে।
ৰাতিৰ প্ৰসঙ্গ ইমানতে শেষ।

(ঘ) তিনি প্ৰসঙ্গত চৌদ্ধ প্ৰসঙ্গৰ লেখ আৰু তাৰ পাৰম্ভাৰ্থিক
বিচাৰ :—

মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱে পোনপ্ৰথমে উক্তসকলক উক্তিৰসত আপন্নত কৰি-
বলৈ আৰু হৰিভক্তিৰ বেছিকৈ মন নিয়োজিত কৰিবলৈ দিনটোৰ সৰহ ভাগ
সময় কীৰ্ত্তন ঘৰত ৰাখিছিল আৰু নিজে তেনেকুৱা আদৰ্শ দেখুৱাইছিল।
কিন্তু গৃহবাসীসকলে একমাত্ৰ প্ৰসঙ্গতে দিনটো কটাই দিলে গৃহ সংসাৰ
নচল। কাৰণ দিনটোৰ ভিতৰত চৌদ্ধটা প্ৰসঙ্গ সমাপন কৰিবলৈ হ'লে
ঘৰলৈ উক্ত সকল যাবলৈ মুঠেই এজৰি নাপায়। সেই বাবেই হবলা
মাধৱদেৱে উক্তিৰস্ৱলীত লিখিছে—

ইহাৰ উত্তৰ সাৱধানে শুনিয়োক।
পৰমবিষয়ী কৰ্ম্ম জড় যত লোক।
লাগিবে আলাস বহু কথা শুনি তাৰ।
এত কথা শুনিতে শক্তি আছে কাৰ॥
নাহিকে আলাস যাৰ শ্ৰদ্ধা শুনিবাক।
লাগে তাৰো অৱশ্যে কুটুম্ব পুষিবাক॥
নাপায় অৱজৰ ভাগৱত নুশুনিব।
মোৰ ইটো কৃত্যত তাহাৰ শ্ৰদ্ধা হৈব॥
কৰিলো সংগ্ৰহ মই তাকে লক্ষ্য কৰি।
নানা প্ৰকৰণ হস্তে শ্লোকক উদ্ধৰি॥

শঙ্কৰভট্টকৱে প্ৰবৰ্ত্তন কৰা উক্ত চৌদ্ধ প্ৰসঙ্গৰ ব্যৱস্থা মাধৱদেৱে সমৰ্থন
কৰা নাছিল। কাৰণ এনে ব্যৱস্থাৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত ভবিষ্যতে উক্তৰ সংখ্যা
হ্ৰাস হোৱা আশঙ্কা দেখি মাধৱদেৱে চৌদ্ধ প্ৰসঙ্গৰ ঠাইত তিনি প্ৰসঙ্গ
ব্যৱস্থা কৰিলে বুলি সত্ৰীয়া সন্ত সাধুৰ মুখোদি শুনা যায়। তিনি প্ৰসঙ্গ
প্ৰবৰ্ত্তনৰ মুখ্য উদ্দেশ্য হ'ল “হাতে কৃত্য কাম। মুখে বোলা ৰাম”ৰ ব্যৱস্থা
অৰ্থাৎ বিষয়ত ব্যস্ত থকা গৃহী সকলে যাতে গৃহকৃত্য কৰি ৰাম নাম লব পাৰে
আৰু ৰামনাম লৈয়ো যাতে গৃহকৃত্য কৰিব পাৰে এনে ব্যৱস্থা। শঙ্কৰ
ভট্টকৱে এনে নিয়ম প্ৰবৰ্ত্তনত সন্মতি জনালে আৰু তেতিয়াৰে পৰা চৌদ্ধ
প্ৰসঙ্গৰ ঠাইত তিনি প্ৰসঙ্গ চলিল।

চৌদ্ধ প্ৰসঙ্গৰ ঠাইত তিনিপ্ৰসঙ্গ সঙ্ক্ষেপকৰণ নীতি সমূহ নিম্ন স্থানত ডাঙি ধৰা হ'ল।

(১) প্ৰাতঃ প্ৰসঙ্গ (পুৱা প্ৰসঙ্গ) :- প্ৰাতঃ সূৰ্যোদয়ৰ পৰা প্ৰায় ৫ দণ্ডৰ পিছত (প্ৰায় ৮ বজাত) যি প্ৰসঙ্গ হয়, তাকে প্ৰাতঃ প্ৰসঙ্গ বা পুৱা প্ৰসঙ্গ বোলে। ইয়াত যথাক্ৰমে পঞ্চসংখ্যক প্ৰসঙ্গ সঙ্ক্ষেপকৰণ হৈ আছে যেনে (১) বৰগীত (২) ভট্টিমা আৰু উপদেশ (৩) ঘোষা (৪) কীৰ্ত্তন আৰু (৫) পাঠ।

(২) বিয়লি প্ৰসঙ্গ :- পুৱা প্ৰসঙ্গৰ পৰা প্ৰায় ১০ দণ্ড সময়ৰ পিছত (শীত কালত) আৰু ১২ দণ্ড ৩০ পলৰ পিছত (গ্ৰীষ্মকালত) “বিয়লি প্ৰসঙ্গ” বা “তিনিপৰ প্ৰসঙ্গ” কৰা হয়। ইয়াত চতুৰ্থ সংখ্যক প্ৰসঙ্গ সংক্ষেপ কৰা আছে যেনে— (১) আগপাঠ (২) শেহ পাঠ (৩) ঘোষা আৰু (৪) উপদেশ।

(৩) ৰাতিৰ প্ৰসঙ্গ :- শীতকালত প্ৰাতঃ সূৰ্যোদয়ৰ পৰা ১৭ দণ্ড ৩০ পল (প্ৰায় ৪ বজা) আৰু গ্ৰীষ্মকালত ২০ দণ্ড যোৱাত ‘ৰাতিৰ প্ৰসঙ্গ’ বা ‘গধলি প্ৰসঙ্গ’ আৰম্ভ হয়। এই প্ৰসঙ্গত পঞ্চ সংখ্যক প্ৰসঙ্গ সঙ্ক্ষেপকৰণ কৰা আছে যেনে—(১) গুৰু ভট্টিমা আদি (২) বৰগীত (খোল তালৰ প্ৰসঙ্গ) (৩) ঘোষা (৪) কীৰ্ত্তন (৫) পাঠ। (উক্ত তিনি প্ৰসঙ্গ নিৰ্দ্ধাৰিত সময়বোৰ অনিবাৰ্য্য কাৰণবশতঃ তাৰতম্যও হয়) ইয়াৰ পিছত প্ৰসঙ্গ শেষ।

চৌদ্ধ প্ৰসঙ্গৰ ক্ষেত্ৰত চৌদ্ধ প্ৰকাৰ পাৰমাথিক বিষয় ডকতীয়া অৰ্থত বিকশিত হৈছে। উক্ত চৌদ্ধ প্ৰকাৰতে সমুদ্ৰ মন্থন কৰোতে ওলোৱা চৌদ্ধ বস্তু আছে আৰু ইয়াত চৌদ্ধ বিদ্যা বা চৌদ্ধ শাস্ত্ৰও আছে। উক্ত চৌদ্ধ বস্তু আৰু চৌদ্ধ বিদ্যা একত্ৰিত হৈছে নামবস্তু বা নামধনত। ভাগৱতেই চৌদ্ধ শাস্ত্ৰ বা চৌদ্ধ বিদ্যাৰ সাৰ। ইয়াকে বেদৰ শিৰোবস্তু বোলে। ভাগৱতেই সাগৰ, জিভাখন মন্দৰ পৰ্বত। জিভাৰে পঢ়ি ভাগৱত সাগৰ মথিলে বৌদ্ধবস্তুৰ পূৰ্ণপ্ৰতীক নামামৃত বা নামধন পায়। “ৰাম মালিকা” পুথিত ইয়াৰ বিস্তৃতি আছে।

চৌদ্ধ ব্ৰহ্মাণ্ডৰে এই বিশ্বখন গঠিত। সকলোৰে মুখ্যস্থান বিষ্ণু-লোক। চৌদ্ধ ব্ৰহ্মাণ্ডই যাক আশ্ৰয় কৰি আছে, সেই বিষ্ণু লোকৰ প্ৰতীক কীৰ্ত্তন ঘৰ। চৌদ্ধ প্ৰসঙ্গ চৌদ্ধ ব্ৰহ্মাণ্ডৰ প্ৰতীক। ‘চৌদ্ধ ভুবনৰ বন্দ্যস্থান। যাক কুক্ষে কৰিছে নিৰ্ম্মাণ??’ এই আদৰ্শেৰে চৌদ্ধ ব্ৰহ্মাণ্ডৰ প্ৰতীক চৌদ্ধ প্ৰসঙ্গ কৰি ভগৱন্তক সন্তোষ কৰা হয়।

(ঙ) প্ৰসঙ্গ —ঃ

‘প্ৰ’ মানে প্ৰকৃষ্ট অৰ্থাৎ ভাঙ্গ ‘সংগ’ মানে লগ অৰ্থাৎ সংগ লাভ। সম্পূৰ্ণ অৰ্থ হ’ল সংসংগই প্ৰসংগ বা সাধুসংগই প্ৰসংগ। প্ৰসংগৰ কেইটিমান আভিধানিক বিধি এনেদৰে যেনে — (১) সম্পৰ্ক (২) সঙ্গতি (৩) বিশেষ (৪) আপত্তি (৫) প্ৰসক্তি (৬) প্ৰস্তাৱ (৭) মৈথুনাসক্তি (৮) ব্যাপ্তি।

পূৰ্বোক্ত প্ৰসঙ্গৰ ভাগবোৰ ‘প্ৰসংগ’ৰ লগত কোনবোৰ সংগতি বা খাপ খাব তাৰ উল্লেখ কৰা হ’ল যেনে সম্পৰ্ক, সঙ্গতি, আপত্তি, প্ৰসক্তি, প্ৰস্তাৱ এই দশ সংখ্যক শব্দ কেইটাহে ‘প্ৰসংগ’ৰ লগত খাপ খাব। ভগৱন্তৰ গুণনাম আমি সমবেত হৈ শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন কৰো বাবে ইয়াক প্ৰসঙ্গ বোলে। উক্ত প্ৰসঙ্গৰ লগত সঙ্গতি আৰু বিসংগতি থকা শব্দ কেইটাৰ প্ৰত্যেকটোৰ অৰ্থ বিশ্লেষণ কৰি দিয়া হ’ল।

(ঙ-১) সঙ্গতি প্ৰসঙ্গাৰ্থঃ — (ক-১) সম্পৰ্কঃ — সম্পৰ্ক মানে ভগৱন্তৰ লগত আমি বিশেষ সম্পৰ্ক ৰাখিব লাগে। তদানিন্তন আমি গৃহবাসৰ জঞ্জালখিনি গৃহতে ত্যাগ কৰি একান্ত ভাৱে কীৰ্ত্তন ঘৰত নান-কীৰ্ত্তনত ৰতি প্ৰীতি কৰিব লাগে। তদৱস্থাত ভগৱন্তই আমাত আৰু আমি ভগৱন্তত অপনুত হৈ গিলি যাব লগাটোকে ‘সম্পৰ্ক’ বোলে। সম্পৰ্কই হ’ল প্ৰেম।

(ক-২) সঙ্গতিঃ — (১) মনতে ভগৱন্ত সাক্ষাৎ হোৱা অনুভৱ।
(২) ভগৱন্তৰ সৈতে মিলিতা স্থাপন কৰা।
(৩) ভগৱন্তৰ সৈতে সমন্বয় সাধন কৰা।
(৪) উপযুক্ত কালত ভগৱন্তৰ গুণনাম শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন কৰা।
(৫) দেৱান্তৰ সেৱা বৰ্দ্ধন কৰি ভগৱন্তৰ চৰণত ৰতি কৰা।

(ক-৩) আপত্তিঃ (১) ভগৱন্তৰ আন এটা নাম হৰি। সংসাৰৰ আধিদৈৱিক, আধিভৌতিক, আধ্যাত্মিক, এই ত্ৰিতাপ হৰণ কৰে বাবে হৰি বোলে। এই ত্ৰিতাপ আৰু গৃহাসক্তি পৰিহাৰ কৰি তেওঁতেই একমাত্র ৰতি প্ৰীতি পদানৰ বাবে কৰা গ্ৰাৰ্থনাই হ’ল ‘আপত্তি’।

(ক-৪) প্ৰসক্তি :— (১) পুত্ৰ পৰিবাৰ গৃহাদিক লোভ্ৰুৱণ ভাৱি ভগৱন্তক একমাত্ৰ সঙ্গী আৰু সম্পত্তি বুলি অনুভৱ কৰাই প্ৰসক্তি।

(২) ভগৱন্তৰ প্ৰতি প্ৰণয় স্থাপন কৰাই 'প্ৰসক্তি'।

(ক-৫) প্ৰস্তাৱ :— (১) ভগৱন্তৰ কথানুষ্ঠান কৰাই প্ৰস্তাৱ।

(ঙ-২) - বিসঙ্গতি প্ৰসঙ্গাৰ্থ — (খ-১) — বিশেষ :— এই শব্দটোৱে প্ৰসঙ্গৰ লগত সঙ্গতি ৰাখিব নোখোজে। বিশেষৰ আভিধানিক বিশ্লেষণ এনেদৰে পোৱা যায় (১) প্ৰভেদ (২) বৈলক্ষণ (৩) তাৰতম্য (৪) প্ৰকাৰ (৫) ব্যক্তি (৬) নিয়ম (৭) বৈচিত্ৰ (৮) প্ৰকৰ্ম (৯) সাৰ (১০) অবয়ব (১১) 'আধিক্য' (১২) দ্ৰষ্টব্য দ্ৰব্য (১৩) তিলক আদি। ইয়াৰ ভিতৰৰ কোনোটোতেই প্ৰসঙ্গাৰ্থ সঙ্গতি থকা দেখা নাযায়। এতেকে বিশেষ শব্দটো ইয়াত যোগ হ'ব নোৱাৰে।

(খ-২) মৈথুনাসক্তি :— প্ৰসঙ্গৰ লগত ইয়াৰ কোনো প্ৰকাৰে মিল নহয়। গতিকে ই নিৰর্থক।

(খ-৩) ব্যাপ্তি :— ব্যাপন, সৰ্ব্বত্র অৱস্থান, ঐশ্বৰ্য্য বিশেষ আদি ইও প্ৰসঙ্গৰ লগত খাপ নাখায়। গতিকে নিৰর্থক।

“চৌদ্ধ প্ৰসঙ্গ”ৰ ব্যৱস্থা আৰু প্ৰৱৰ্ত্তন হয় সাৰ্বজনিনভাৱে অৰ্থাৎ সামূহিকভাৱে। একত্ৰ অৱস্থান কৰি সামূহিকভাৱে ভজন কৰাই হ'ল চৌদ্ধ প্ৰসঙ্গৰ নিয়ম। কিন্তু ব্যক্তিগতভাৱে নিজ গৃহত কৰা গুৰু সেৱাৰে সৈতে সৰ্ব্বমুঠ পোন্ধৰ প্ৰসঙ্গ হয়। অৱশ্যে ইয়াক চৌদ্ধ প্ৰসঙ্গৰ অন্তৰ্গত কৰিব নোৱাৰি বা কৰাও নাই। এতেকে উক্ত গুৰু সেৱা কাৰ্য্য কেনেকুৱা হ'ব লাগে, তাৰ বিৱৰণ ডাঙি ধৰা হ'ল। কীৰ্ত্তনৰ ভাগ পাঁচ প্ৰকাৰ যেনে (১) বীৰ (২) নিবিড় (৩) উপাঙ্গ (৪) মানস (৫) বিৰল।

(১) বীৰ — গীতবাদ্য সহকাৰে কৰা কীৰ্ত্তন।

(২) নিবিড় — নীৰৱ নিস্তম্ভ সহকাৰে কৰা কীৰ্ত্তন।

(৩) উপাঙ্গ — নৃত নাট্যাদিৰে কৰা কীৰ্ত্তন।

(৪) মানস — মনতে কৰা কীৰ্ত্তন।

(৫) বিৰল — গোপনভাৱে কৰা কীৰ্ত্তন।

কীৰ্ত্তন জপবিধিৰ তিনিটা লক্ষণ আছে যেনে —

জপস্ত ত্ৰিবিধ : প্রোক্ত : বাচিকোপাংশু মানস : ।

জপেধেতেষু বিপ্রেম্ভা : পূৰ্ব্বাৎ পূৰ্ব্বতৰো বৰ : ॥

নাৰদীয় পুৰাণম্ ।

অৰ্থাৎ হে বিপ্ৰসকল ! জপবিধি তিনিপ্রকাৰ বুলি জানিবা—বাচিক, উপাংশু আৰু মানস । এই তিনিবিধ জপৰ মাজত ইটোতকৈ সিটোৰ গুণ শ্ৰেষ্ঠতৰ হয় ।

(১) বাচিক :— মন্ত্ৰ সোচ্চাৰণং সম্যক্ স্ফুটাক্ষৰ পদং তথা ।

বাচিকস্ত জপো জ্যে : সৰ্ব্বযজ্ঞফল প্রদ : ॥

নাৰদীয় পুৰাণম্ ।

অৰ্থাৎ — যি মন্ত্ৰৰ উচ্চাৰণ স্পষ্টভাৱে, পৰিস্ফুটভাৱে হয়, তাকে বাচিক জপ (কীৰ্ত্তন) বুলি কয় । ই সকলো যজ্ঞৰ ফলদায়ক ।

(২) উপাংশু :— মন্ত্ৰসোচ্চাৰণং কিঞ্চিপদাৎ পদবিবেচনম্ ।

জপস্ত কথিতোপাংশু : পূৰ্ব্বস্মাদ্দিবগুনোহধিকম্ ॥

নাৰদীয় পুৰাণম্ ।

অৰ্থাৎ যি মন্ত্ৰৰ উচ্চাৰণ সামান্যভাবে (ঈষৎভাবে) কৰা হয় আৰু প্রতি পদৰ অৰ্থ বিবেচন কৰা হয়, তাকে উপাংশু বোলে । ই বাচিকতকৈ দ্বিগুণাধিক ফলদায়ক হয় ।

(৩) মানস :— মিত্ৰা যদাক্ষৰ শ্ৰেণ্যা যত্নতত্ত্ব বিচাৰণম্ ।

মানসস্ত জপ : প্রোক্তো যোগ সিদ্ধি প্রদায়ক : ।

নাৰদীয় পুৰাণম্ ।

অৰ্থাৎ চিন্তত যি মন্ত্ৰৰ প্ৰত্যেক পূৰ্ব্বাক্ষৰৰ পৰা পাছৰ অক্ষৰ পৰ্য্যন্ত ক্ৰমে তদ্ব্যৰ্থ বিচাৰবোধ জন্মে, তাক মানস জপ বোলে । ই যোগ সিদ্ধি সাধক ।

পূৰ্ব্বোক্ত ত্ৰিবিধ জপ (কীৰ্ত্তন) ব্যৱস্থাৰ ভিতৰত 'বাচিক' জপৰ বিধান সাম্প্ৰতিক কীৰ্ত্তন বা সাক্ষজনি কীৰ্ত্তনৰ ভিতৰত পৰে । বাকী দুবিধ গুৰুসেৱা কাৰ্য্যত (ব্যক্তিগতভাৱে কৰা জপত) থাকে । মুঠতে কীৰ্ত্তন ঘৰত বাচিক জপ আৰু নিজ ঘৰত উপাংশু আৰু মানস জপ কৰণীয় । এনেকৈ প্ৰসঙ্গ আৰু জপ বিধানৰ ব্যৱস্থা নিৰ্ণয় কৰিব পাৰি । বাহ্যিকৰ ভয়ত বেছি কোৱা নহ'ল ।

দ্বিতীয় খণ্ড

॥ শঙ্কৰী ধৰ্ম্ প্রবাহত নিত্য নৈমিত্তিক ॥

“শঙ্কৰী ধৰ্ম্ প্রবাহত নিত্য নৈমিত্তিক” ব্যৱস্থা এটি অপৰিহাৰ্য্য অঙ্গ বিশেষ। নিত্য আৰু নৈমিত্তিক দুটা শাখা। ইটোৰ লগত সিটোৰ ওতঃপ্ৰোতঃ সম্বন্ধ আছে। যেনে এটা কুপ, এখন সাগৰ। পাল্লৰ পাৰ্থক্য মাত্ৰ, জল পদাৰ্থ একেই।

১। আভিধানিক মতে ‘নিত্য’ শব্দৰ অৰ্থ এনেদৰে কৰা হয় যেনে—

- (ক) দৈনন্দিন বা প্ৰাত্যহিক। (খ) আদ্যন্তহীন। (গ) বিৰামহীন।
(ঘ) অন্যথা ভাব নোহোৱা ইত্যাদি।

২। নৈমিত্তিক মানে :—(ক) প্ৰয়োজনাৰ্থক (খ) নিমিত্তান্তিত্ত (গ) মাসসং-
বৎসবাদি, বিশেষ নিয়ম শূন্য অৱশ্য কৰ্ত্তব্য নিমিত্তোৎপন্ন পুণ্জন্মাদি
নিমিত্তক (শ্ৰাদ্ধাদি)।

কৰ্ম চাৰিবিধ :—নিত্য, নৈমিত্তিক, কাম্য, আৰু নিষিদ্ধ। কিন্তু বিষ্ণু
ভক্তই পিছৰ দুবিধ কৰ্ম (অৰ্থাৎ কাম্য, নিষিদ্ধ) ত্যাগ কৰি নিত্য,
নৈমিত্তিক কৰ্ম ঈশ্বৰৰ আদেশ বুলি আৰু তাক পালন নকৰিলে দোষ হ’ব
বুলি কৰিব যেনে :—

মোক্ষার্থী ন প্ৰবৰ্ত্তে তত্র কাম্য নিষিদ্ধয়োঃ।

নিত্য নৈমিত্তিকং কুৰ্য্যাৎ প্ৰত্যবায় জিহাসয়া ॥

(ভক্তি বিবেকঃ)

কৰিব লাগিব কি ?—নিত্য নৈমিত্তিক চৈব তথাৱশ্য মেবচ।

গৃহাশ্ৰমী বিষ্ণু ভক্তঃ কুৰ্য্যাৎ কৃষ্ণং ধিয়ান্মবণ্।

(সাঙ্খ্য তত্ত্বম্)

অৰ্থাৎ নিত্য নৈমিত্তিক কৰ্ম গৃহপ্ৰমী বিষ্ণু ভক্তই অৱশ্যে কৃষ্ণক মনতে ভাবি কৰিব লাগে। এই নৈমিত্তিক মানেনো কি ?

১। কানি নিত্যানি ? সন্ধ্যাদীনি (সন্ধ্যা মন্ত্ৰজপ কৰ্মাদি)

২। কানি নৈমিত্তিকানি ? পুত্ৰ জন্মাদান্ বন্ধীনি (অৰ্থাৎ পুত্ৰ জন্মাদি তৎ সঙ্ঘীয় কৰ্মসমূহ)

নিত্য আৰু নৈমিত্তিক সম্বন্ধে শাস্ত্ৰাদিত বহুমত পোৱা যায়। কিন্তু মহাপুৰুষীয়া সন্ত ইয়াৰ ব্যৱহাৰ বেলেগ। নিত্য কৰ্ম সম্বন্ধে আমি প্ৰথম খণ্ডত ব্যক্ত কৰি অহা হৈছে। দ্বিকৃতি নিষ্প্ৰয়োজন। “নৈমিত্তিক কৰ্ম” সন্ত “শিৰোনাস্তি শিবঃ পীড়া” অৰ্থাৎ মন্ত্ৰকহীন মানুহৰ মূৰ কামোৰণি নথকাৰ নিচিনা। উদাসীন সন্ত পুত্ৰ জন্মকৰ্মাদি কৰিব নেনেকৈ। গতিকে সন্ত অৱশ্য কৰ্তব্য বহুৰকীয়া তিথি উৎসৱাদিকে “নৈমিত্তিক কৰ্ম” হিচাবে কাম সমাপন কৰা হয়। মুখ্য আৰু গৌণ হিচাবে সন্ত তিথি উৎসৱাদি চলে। নৈমিত্তিক কৰ্ম হিচাবে এই কেইটাকে ধৰা হয় যেনে :— ১) ভাদ্ৰমহীয়া শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰ গুৰু, মাধৱদেৱ, বদলা আতা কীৰ্ত্তন, বহাগ বিহু, আতাসকলৰ কীৰ্ত্তন, ৰাসোৎসৱ, ফাগুৎসৱ, কৃষ্ণ জন্মাষ্টমী, শঙ্কৰ জন্মোৎসৱ আৰু মাঘ বিহু। গৌণ হিচাবে ধৰা হয় কাতি বিহু, “সন্তাধিকাৰ সকলৰ তিথি সমূহ।

(ক) ভাদ্ৰমহীয়া তিনিগুৰু কীৰ্ত্তনৰ বিস্তৃত বিবৰণ :—

চিৰস্মৰণীয় তিথি উৎসৱ পালনৰ ভিতৰত শঙ্কৰ, মাধৱ, বদলা আতাৰ কীৰ্ত্তনকে মুখ্য নৈমিত্তিক পৰ্ব হিচাবে ধৰা হয়। বিশেষ ভাৱে শঙ্কৰদেৱৰ কীৰ্ত্তনক মুখ্য স্থান দিয়া হয়। অৱশ্যে তিনিওজনা মহাপুৰুষৰ কীৰ্ত্তন প্ৰত্যেকতে চাৰিদিনকৈ পালন কৰা হয়। চাৰিওদিন অহোৰাত্ৰ নাম-কীৰ্ত্তন, গায়ন-বায়ন, নৃত্য, ওজাপালি, ঘোষা কীৰ্ত্তন, আদি সাংস্কৃতিক অনুষ্ঠান চলি থাকে। শাওণ মাহত কীৰ্ত্তন স্থাপন কৰা হয়। বিসৰ্জ্জন নিদিয়া পৰ্যন্ত কীৰ্ত্তনৰ অনুষ্ঠান চলি থাকে। শঙ্কৰ, মাধৱ, বদলা আতাৰ কীৰ্ত্তনক তিথি বোলা নহয়, কীৰ্ত্তনহে বোলা হয়। কীৰ্ত্তনৰ আগত দুদিন আৰু শেষত এদিনৰে সৈতে (মূল কীৰ্ত্তনৰ সৈতে) মুঠ চাৰিদিন। কীৰ্ত্তনৰ আৰম্ভণিৰেপৰা সাতদিনৰ আগৰ তাৰিখতে কীৰ্ত্তন স্থাপন কৰা হয়। ইয়াক

“থাপনি” বা “ধেমালি জোৰা” বোলে। সাতখন ধেমালি আৰু পোজৰখন ডগ্ৰী বায়। য্ত্ৰক ডক্ত বৃন্দই ইয়াত মুখ্য অংশ গ্ৰহণ কৰে। হৰিধ্বনি নিদিয়, কীৰ্ত্তনৰ চাৰিওদিনতহে দিয়ে। “ধেমালি জোৰা” দিনা সত্ৰৰ ডঁৰালৰ পৰা “গুৱাপাণ” বিতৰণ কৰে। গায়ন-বায়ন সকলে নাচি নাচি ‘ধেমালি’ পৰিবেশন কৰে। সকলোৰে মূৰত পাণ্ডৰি থাকে। ৰাগ দি দুজনী গুৰু বচিত বৰগীত গোৱা হয়। (গীত সামৰিলে ডগ্ৰী আৰম্ভ কৰে। অৱশ্যে প্ৰথম “ধেমালি জোৰা” দিনা ‘ডগ্ৰী’ নাবায়। ৰাগ দি “হৰিপদ পেখয়ে নপাৱলি মাই” এই গীত গাই সামৰে। ডগ্ৰীৰ লয়লাস বা গতি বৰ মনো-ৰম। আগৰ দিনত পোহৰৰ ব্যৱস্থা মিঠাতেলৰ বস্তিৰে হৈছিল। এতিয়া কেৰাচিন তেলৰে হলেও পুৰাতনীয়া ঐতিহ্য বজ্জা কৰি ৫/৬ গছ মিঠাতেলৰ বস্তি জ্বলোৱা হয়। গীত, ধেমালি আৰু ডগ্ৰী বিশেষে ১১ বা ২ ঘণ্টা মান সময় লাগে। ধেমালিত বোৱা ধেমালিৰ নাম আৰু সংখ্যা উদ্ধৃতি দিয়া হ’ল যেনে :— (ইয়াত উদ্ধৃতি দিয়া প্ৰথম চাৰিখন ধেমালিৰ নাম চমুকৈ ৰাগ ধেমালি আৰু খট প্ৰবেশ ধেমালি বুলিও কয়)।

- ১) ধেই ধেই ধেমালি।
- ২) ৰাতা তাতা ধেমালি।
- ৩) তাধেনিতি তাধিনাঙ ধেমালি।
- ৪) ধিনা থিতা ধেমালি।
- ৫) বং ধেমালি।
- ৬) গুৰু মৃদং ধেমালি (গুৰুমৃদঙ্গ বা গুৰু বন্দন)।
- ৭) বৰপেটীয়া ধেমালি।

সাত সংখ্যাৰ “বৰপেটীয়া ধেমালি”খন কীৰ্ত্তনৰ দিনা দিনৰ ভাগত বজোৱা হয়। কিন্তু “ধেমালি জোৰা”ত বাওঁতে কীৰ্ত্তনৰ দিনাৰ বাবে সন্মান জনাই দুটা মুখ্য সত্ৰাৰ এৰি বজাৰ লাগে। এইটো বাধ্যতা-মূলক নীতি।

ধেমালিৰ পিছত বোৱা ‘ডগ্ৰী’ৰ নাম আৰু সংখ্যা^১—

১।	বৰ বিহম	ডাল
২।	সৰু বিহম	„
৩।	ৰূপক	„
৪।	ৰূপ গজল	„

৫।	থাক	তাল
৬।	দুখৰ্ণায়া	..
৭।	চাৰিখনীয়া	..
৮।	চুটকলা	..
৯।	ব্ৰহ্ম	..
১০।	দোৱাজ	..
১১।	বৰ গজন	..
১২।	নোপদৰ ঠেতা	..
১৩।	আচতলা	..
১৪।	খৰমান	..
১৫।	মেলা চুটা	..

‘উগী বোৱা শেষ হ’লে পিছলৈ হহকি গৈ তিয়া হৈ সামৰণি ঘাত মাৰে। সেৱা কৰি ঘৰা ঘৰি যায়। তাৰ পিছতে নামলগোৱাই “কৃষ্ণ ডাকি” নাম লয়। “কুলুপীয়া” এটি আৰু “ধৰি গোৱা” ঘোষা এটি গায়। কীৰ্ত্তন সামৰণিৰ দিনালৈকে এনেদৰে নামলগোৱাজনে “ধৰিগোৱা ঘোষা এটি গাব। কীৰ্ত্তন এটি দিব। সামৰিব। নামৰ পিচতে “ঘোষা কীৰ্ত্তন” কৰিব। এই সময়তে গুৰু আসনৰ আগত অৰ্চনা কৰা শৰাই খন ঘাই দেউৰী জনে ডাঙিব। বৰা এজনে প্ৰসাদ নিবৰ কাৰণে ডকতক উচ্ছেঃস্বৰে নিমন্ত্ৰণ জনাব। ‘ঘোষা কীৰ্ত্তন’ শেষ হলে পাঠক আহি শাস্ত্ৰ পাঠ কৰিব সৰ সংযোগ কৰি। পাঠ থলে সেইদিনাৰ কীৰ্ত্তন “থাপনি”ৰ কাৰ্য্যসূচী সমাপন হয়।

কীৰ্ত্তনৰ চাৰিও দিন (কাৰ্য্যত তিনি দিনহে) নাচ-গীত হয়। নৃত্য সমূহৰ নাম ক্ৰমে ১। বিহাৰ নৃত্য ২। চালি নৃত্য ৩। প্ৰবেশ নৃত্য ৪। নাদু উগী নৃত্য ৫। ঝুমুৰা নৃত্য আদি। এই নাচসমূহ কীৰ্ত্তনৰ পৰা প্ৰায় এমাহৰ আগতে ভক্ত বালকক শ্ৰেণী বিশেষে এজা সঙ্গীতাধ্যাপকৰ দ্বাৰা শিক্ষা দিয়া হয়। কীৰ্ত্তনৰ দিনালৈ এই নাচ সমূহ প্ৰস্তুত কৰা হয়। ঝুমুৰা চালি, নাদুউগী নৃত্যত ৩/৪ জন ভক্ত বালকৰ প্ৰয়োজন। বিহাৰ আৰু প্ৰবেশ নৃত্যত সংখ্যা বাৰজন। সাজ-পোছাক পৌৰাণিক ধৰণৰ। নৃত্যকাৰী ভক্ত বালকসমূহৰ বৃত্তি আৰু অধ্যাপকৰ বেতন নাই। তিথি উৎসৱত অধ্যাপক জনক প্ৰসাদৰ এটি ভাগ দিয়া হয় মাত্ৰ। বালক (ছাত্ৰ) সকলৰ নাই। নিজস্ব কৰ্ত্তব্য বুলি তথা ভক্তিৰ কাৰণে সকলোৱে কামত যোগ দিয়ে।

অসমৰ সঙ্গীতাকাশৰ উজ্জল শ্ৰবতৰা শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰ গুৰুৱে পৃথিৱীৰ ভিতৰত সৰ্ব্বপ্ৰথমে আঞ্চলিক ভাষাত নাটলিখি বিভিন্ন নাচ বা গীত

মাত্ৰ প্ৰচাৰ কৰে। অসমত প্ৰাক্‌শতাব্দী যুগত এবিধ অসমীয়া সংস্কৃতি আছিল। কিন্তু শতাব্দীদেৱে তাত নতুন ৰূপ দি আৰু নিজস্ব সৃজনী শক্তি খটুৱাই নৃত্য প্ৰচলন কৰে। তেৰাৰ সৃজিত গীত নৃত্যই বেছি প্ৰাধান্য লাভ কৰে। তৎ মাধ্যমেদি মহাপুৰুষীয়া ধৰ্ম্ম সেই সময়ত প্ৰবল গতিৰে চলিছিল। সাংস্কৃতিক অনুষ্ঠান কৰি যে মানুহে ভগৱৎ সান্নিধ্য লাভ কৰিব পাৰে, তাৰ সবল যুক্তি শাস্ত্ৰৰ যোগেদি ডাঙি ধৰিছিল। “উৎসৱ প্ৰিয়াঃ খলু মনুষ্যাঃ” অৰ্থাৎ মানুহে উৎসৱ ভাল পায়। ভগৱন্তৰ আগত নৃত্য কৰিলে কি হয় সেই সম্বন্ধে “নাৰদ পঞ্চ ৰাৱত” পোৱা যায় :—

কেশৱাপ্ৰে নৃত্য গীতং যঃ কৰোতি কলৌ নবঃ।

পদে পদেহু যমেধস্য ফলং প্ৰাপ্নোতি নিত্যশঃ ॥

নাৰদ-পঞ্চৰাৱত- ৪।১১।২৩

আকৌ পৰম পুৰুষ শ্ৰীকৃষ্ণই উদ্ধৱক কৈছে :—

মোৰ যণ গায়ৱা যিটো কৰে গীত নৃত্য।

নাহি তাৰ জন্ম যিটো ভৈল কৃত কৃত্য ॥

কীৰ্ত্তন-যোৰা

আকৌ গায়ৱা গীত ৰাৱা বাদ্য নাচিব প্ৰত্যেক।

গোষ্ঠী হয়ৱা মোৰ গৃহোৎসৱ কৰিবেক ॥

এইদৰে ভগৱন্তৰ লীলানুষ্ঠান কৰিবলৈ শাস্ত্ৰত কোৱা হৈছে। মহাপুৰুষ শতাব্দীদেৱে নৃত্য গীতমাত্ৰ ভালেখিনি প্ৰকাশ কৰি গৈছে। শতাব্দীদেৱৰ “বাৰকুৰি বৰগীত” প্ৰসিদ্ধ আছিল। কমলা গায়নে আওঁৰাবলৈ নিওঁতে গৃহদণ্ডত নাশ হ’ল। মাধৱদেৱে তেৰাৰ আত্মানুক্ৰমে ন কুৰি বৰগীত লিখে। মহাপুৰুষ শতাব্দীদেৱে সমুদায় নৃত্য গীত মাত্ৰ, ধৰ্ম্ম-কৰ্ম্ম শক্তি ভক্তি মাধৱ দেৱৰ ওপৰত সমৰ্পণ কৰি তেৰা বৈকুণ্ঠী হয়। মাধৱদেৱে শেষ বয়সত নিজৰ নুমলীয়া শিষ্য বদলা পদ্য আতাক নিজৰ প্ৰতিনিধি হিচাবে ‘বদল’ দি মহাপুৰুষীয়া সংস্কৃতিৰ গুৰুভাৱ দি পঠালে। সেই কাৰণেই ‘বদলা’ আতা বোলে। বদলা আতা বৰপেটা সৱত কেইবা বছৰো বাস কৰি থাকি সঙ্গীতবোৰ শিকি অসমৰ উজনি খণ্ডত প্ৰচাৰ কৰে। শতাব্দীদেৱৰ পিছত মাধৱদেৱে আৰু মাধৱদেৱৰ পিছত বদলা আতাই মহাপুৰুষীয়া সংস্কৃতিত কিছু স্থান কাল ভেদে যোগ বিয়োগ কৰিছিল। বদলা আতাৰ নুমলীয়া বা শেষ কালত সংস্থাপিত শ্ৰীশ্ৰীকমলাবাৰী

সঙ্গীতৰ মহাপুৰুষীয়া সংস্কৃতিৰ ডবাঁল। এই সঙ্গত কলা সংস্কৃতি সম্পূৰ্ণে পোৱা যায়। সংস্কৃতি সমূহ ক্ৰমগতভাবে ডাৱৰ মহীয়া প্ৰকাশ কৰা হয়। তিনিজনী গুৰু কীৰ্ত্তনত ১২ দিন ব্যাপি সমগ্ৰ নৃত্য গীত প্ৰচাৰৰ প্ৰথম উদ্যোক্তা তথা প্ৰবৰ্ত্তক কমলাবাৰী সঙ্গৰে প্ৰাক্তন সঙ্গাধিকাৰ শ্ৰীশ্ৰী কৃষ্ণকান্ত গোস্বামী প্ৰভু। তেখেতে তিনিটা কীৰ্ত্তনৰ সমস্ত নিয়ম পদ্ধতি লগাই শৃংখলা কৰে। ওজা বা ব্যাস কীৰ্ত্তন প্ৰাক্ শঙ্কৰী যুগৰ। শঙ্কৰোত্তৰ যুগত অসমৰ স্থান বিশেষে ইয়াৰ প্ৰচলন হয়। উক্ত ব্যাস কীৰ্ত্তনো “গুৰু কীৰ্ত্তন”ৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হয়। তেখেতৰ অবদান কমলাবাৰী সঙ্গত বহু আছে। তিনিজনী গুৰু কীৰ্ত্তনৰ নিয়ম শৃংখলা নিম্ন ভাগত লিখা হৈছে।

(খ) শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰ গুৰুৰ কীৰ্ত্তন—

শঙ্কৰ গুৰুৰ কীৰ্ত্তন চাৰিদিন হয়। চাউল ভোজনী, থাপনি, কীৰ্ত্তন আৰু ভাজনী। এই চাৰিদিন অহোৰাত্ৰ নাম-প্ৰসঙ্গ, গায়ন-বায়ন, নৃত্য হয়। কীৰ্ত্তনৰ দিমা মহাপয়োত্তৰে কীৰ্ত্তন উদ্‌যাপন কৰা হয়। চাৰিদিন ৭ খন ধেমালি, ৫ খন নাচ, প্ৰায় ৩০ টা মান বৰগীত, দুটা ভাঙনা (এটা অক্ষীয়া আৰু এটা মাতৃভাষাৰ) প্ৰচাৰ কৰা হয়। গুৰু দিবতীয়া তিথিত (ডাৱৰ মাহত) এই কীৰ্ত্তম পৰে।

ধেমালি: — (১) গুৰু মূলং (২) চোট ধেমালি (৩) বাম ধেমালি (৪) বৰপেটীয়া ধেমালি (৫) ন ধেমালি (৬) ঘোষা ধেমালি (৭) বৰ ধেমালি।

নাচ: — (১) ঝুম্ৰা নাচ (২) নাদুভঙ্গী (৩) চালি-নাচ (৪) বিহাৰ (বহা) নাচ (৫) প্ৰবেশ নাচ।

বৰগীত: — আগলৈ প্ৰকাশ কৰা হ’ব।

নাট: — (১) কালিদমন (২) পদ্মীপ্ৰসাদ (৩) কেলি গোপাল (৪) কল্লিনী হৰণ (৫) পাৰিজাত হৰণ (৬) বাম বিজয়।

বাকী মাতৃ ভাষাৰ নাট যিকোনো এখন নিৰ্বাচিত কৰি থাপনিৰ দিনা (কীৰ্ত্তনৰ আগদিনা) নিশা বাম ধেমালি বায় বৰ প্ৰবেশ নৃত্যৰ পিছত অভিনীত কৰে। অক্ষীয়া নাট কীৰ্ত্তনৰ দিনা “দিবস ভাগত” অভিনীত কৰা হয়। শঙ্কৰগুৰুৰ স্বাৰা ৰচিত নাট শঙ্কৰদেৱৰ কীৰ্ত্তনত আৰু মাধৱদেৱৰ দ্বাৰা ৰচিত নাট মাধৱদেৱৰ কীৰ্ত্তনত দিনা অভিনীত কৰা

হয় । শঙ্কৰদেৱৰ দ্বাৰা ৰচিত নাট ৬ খনৰ অন্তৰ্গত যিকোনো এখন অভিনীত কৰে । নাটৰ গীত মাত স্তম্ভ বচন আদি এৰি যোৱাটো দোষণীয় । অক্ষীয়া নাটৰ বিষয়ে কৰ্তব্য সকলো বিস্তৃতি আগ ভাগত প্ৰকাশ কৰা হ'ব ।

(খ-১) চাউল ভোজনী :— কীৰ্ত্তনৰ আৰম্ভণী “চাউল ভোজনী”ৰ দিনা ঘাই দেউৰীজনে সোনকালে গ্ৰা স্নান কৰি আহি “গুৰু আসনত” নতুন বস্ত্ৰ দিব । বাকী দেউৰীসকলে আহি প্ৰসাদৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় দ্ৰব্য প্ৰস্তুত কৰিব । প্ৰসাদ “গাজ” মাহ দিয়ে । মণ্ড মাহ আগদিনাই ধুই তিয়াব । শিথিল হলেই তাক পাচিঙ জোখমতে থৈ কলপাত দি খৰাহিৰে ঢাকি গাপ দিব । পিচদিনা গজ্জালি মেলে । ই শক্তি-কাৰক আৰু সুস্বাদু । ঘাই দেউৰীজনে বস্তি প্ৰজ্বলন কৰি শৰাই পাতিব । নামলগোৱাই ৩৪ টা মান পুৰাণীত গাব । শ্যাম, অহিৰ, ললিত, কৌ, কল্যাণ আদি ৰাগ দি গীত গায় । প্ৰথমতে যি ৰাখত গীত গাব মাজত অন্য ৰাগৰ (মাজত ৰাগ নিদিয়ৈ) গীত গালেও শেষৰ “প্ৰাতুসময়ে” ভট্টিমাটো প্ৰথম ৰাগৰ সুৰতহে সমাপন কৰিব । এই কীৰ্ত্তনত গুৰু আসনত গৌৰ বস্ত্ৰ দিয়ে । পাঠ আৰু ভাগৱততো তেনেকৈ দিয়ে । পাঠকে হাত ধুবৰ বাবে নতুন লোটা নতুন গামোচা দিব । কীৰ্ত্তনৰ চাৰিওদিন সেই নিয়মেই থাকিব । ৰূপৰ ‘কৰণি’ আৰু অন্যান্য নতুন পাত্ৰ ব্যৱহাৰ কৰে । সন্ধ্যাধিকাৰ, ডেকাধিকাৰ, ভাগৱতী, পাঠক, নামলগোৱা, দেউৰী আৰু প্ৰসঙ্গত অংশগ্ৰহণকাৰী ভক্তসকলে নতুন বস্ত্ৰ পৰিধান কৰিব ।

ভট্টিমা গোৱা শেষ হলে নামলগোৱাই কৃষ্ণ ডাকি ঘোষা (নাম হৃদৰ) “ৰাম ৰঘুপতি পৰমানন্দ পৰম পুৰুষ দীনৰঞ্জন গোবিন্দ” এই খণ্ড গায় পুনঃ শৰণ হৃদৰ (ধৰিগোৱা) এক কূলপ “গোপী নাথ গোপী নাথ মোৰে একমল্ল কান্ত হৰি হৰি মোৰ প্ৰভু ৰাম নাৰায়ণ” এই খণ্ড গাব । এই ঘোষা নিৰ্দ্ধিষ্ট কৰি ধৰা বন্ধা আছে । নামলগোৱাৰ ওচৰত ৩৪ জন মান পালি নামলগোৱাই ৩/৪ জোৰ তাল লৈ গায় । ঘোষা থলে পাঠকে ‘কীৰ্ত্তন ঘোষা’ৰ অন্তৰ্গত “কংস বধ” অধ্যায়ৰ পৰা ৩ টা কীৰ্ত্তন ঘোষা দিব । তাৰ ধৰা বন্ধা নিয়ম আছে । কীৰ্ত্তনৰ ৩ দিনত ১২ টা কীৰ্ত্তন ঘোষা গাব লাগিব । “চাউল ভোজনী”ৰ দিনা “কংস বধ”ৰ ১। মাধৱ ৰাম মকুন্দ মুৰাৰি ২। গোবিন্দ স্বদুদেৱ দীন দয়ানীল । তুমিসি ৰাজৱ কৃষ্ণ আবেসে জানিল, ৩। প্ৰাণ ৰাজৱ মাধৱ ৰাম । ৬। হি দেখা

হৰি কৰোৱা প্ৰণাম” এই তিনিটা কীৰ্ত্তন দিব। যিকোনো ২টা কীৰ্ত্তন ঘোষাত ভাজনী দিব। নাম থলে জন্ম দিব আৰু সন্তৰ ভঁৰালীয়ে সন্তাধিকাৰ, সমূহ বৈষ্ণৱৰ সাক্ষাতে ভঁৰালত (আতাৰ গৃহত) মাহ বিতৰণ কৰিবলৈ আত্মা লব। প্ৰাৰ্থনা সমাপন হোৱাৰ পিছত সমূহ সন্তাধিকাৰে ‘সজ’ বুলি অনুমতি দিব। ভঁৰালীয়ে আতাৰ গৃহলৈ আহি মাহ বিতৰণ কৰে। প্ৰথমে সন্তাধিকাৰলৈ তিনিকঠা মাহ আগবঢ়াই থব লাগে। সেই মতে খোৱাৰ পিছত শুকতসকলক কোনো আগপাহ নোহোৱাকৈয়ে বিতৰণ কৰে। শতকৰদেৱৰ কীৰ্ত্তনৰ “চাউল ভোজনী”ত মাতিমাহ বিতৰণ কৰা হয়। মাহ বিতৰণ হৈ থকা অৱস্থাতে সিপিনে কীৰ্ত্তন ঘৰত ডবা মাৰিব আৰু ভাগৱতীয়ে মঙ্গলাচৰণ বাক্য বুলি ভাগৱত পাঠ কৰিব। সেইদিনা পাঠকে দিয়া তিনিটা কীৰ্ত্তনত যি কাহিনী প্ৰকাশ হয়, তাকে ভাগৱতত বৰ্ণনা কৰিব। ইপিনে প্ৰসাদ বিতৰণ হৈ থাকে। পদপুথিত পাঠকে যিকোনো এছোৱা গাব পাৰে। তাৰ ধৰাবন্ধা নিয়ম নাই। ভাগৱত সমাপনে পাঠকে সুৰ লগাই পাঠ পঢ়াৰ পিছতে অৰ্থাৎ সমাপনে বৃদ্ধা শুকত এজনে শতকৰ শুকত চৰিত পাঠ কৰিব। চিলাৰায় দেৱানৰ অনুৰোধক্ৰমে শতকৰ শুকত বৃন্দাবনীয়া বসু, ৰামবিজয় নাট, আদি নিৰ্ম্মাণ কৰি তেওঁৰ হাতত সমৰ্পণ কৰাৰ পৰা আৰম্ভ কৰি নিজ সন্ত পদাৰ্পণ কৰালৈকে এই শুভ চৰিত পাঠ কৰে। চৰিত শেষ হ’লে পাঠকে জন্ম দি পুণি সামৰিব আৰু লগে লগে গায়ন বায়নৰ জোৰা উঠিব। ইয়াত হৰিশ্ৰীনি নিদিয়ে, “থিয় চাহিনি” ঘোষাও নেগায়। ইয়াত “শুকমুদঙ্গ” (শুক মুদং) ধেমালি বজায়। ইয়াৰ “বহি চাহিনি” এখন। ইয়াত ভৱিষ্যন দিয়ে, কিন্তু “পানী পৰুৱা” নিদিয়ে।

(১—ক) গায়ন বায়নৰ সাজপাৰ :— গায়ন বায়নৰ সাজ-পোছাক শুদ্ধ বগা। খোৰ ওলোমোৱা গেৰোৱা লোটোৱা চুৰিয়া। গায়নৰ গাত মাজ কাপোৰ আৰু বায়নৰো তদনুৰূপ। বায়নৰ ‘চাপকন চোলা’ নামৰ এবিধ চোলা আছে। কিন্তু সেইদিনাৰ সঙ্গীতানুষ্ঠান কাৰ্য্যত উক্ত চোলা ব্যৱহাৰ নকৰে। সকলোৰে মূৰত শিৰস্ত্ৰাণ (পাণ্ডৰি) অপৰিহাৰ্য্য। গায়ন বায়নৰ পাণ্ডৰি বিষয়ে মহাভাৰত শান্তি পৰ্ব্বৰ মোক্ষ ধৰ্ম্ম পৰ্ব্বৰ ১২ সংখ্যাৰ শ্লোকত তীক্ষ্ণই স্থিতিৰূপক কৈছিল :— ত্ৰিগুণাতীত হ’বৰ কাৰণে তিনিগুণ ময় পাণ্ডৰি ব্যৱহাৰ কৰা হয়। আধ্যাত্মিক আধি-ভৌতিক, আধি-দৈৱিক এই ত্ৰিগুণ নিবাবৰণৰ কাৰণে নাম কীৰ্ত্তন কৰা বৈষ্ণৱে তিনি গুণময় জ্ঞানবৰণৰূপে তিনিখন বস্ত্ৰৰে দেহ সমাহৃত কৰিলে ত্ৰিগুণাতীত ভগবানৰ

সান্নিধ্য লাভ হয়। যেনেকৈ মৃগ বায়ু দেবতাৰ বাহন। সেই মৃগ চৰ্মত আসন কৰি বহিলে মন সংযম হয়। তদুপে ত্ৰিকালজ সকলৰ মতে এই ব্যৱস্থা কৰা হয়।

(২-খ)- “মান চোক নাচ”

গুৰু মৃদং ধেমালি শেষ হ’লে এজন গায়নে “অহিৰ” ৰাগ দিয়ে। এই দিনাৰ বাবে ই বাধ্যতামূলক। ৰাগ দিব লগা প্ৰয়োজন সম্বন্ধে গৰ্গ সংহিতাৰ বিশ্বজিত খণ্ডৰ ৪৪ অধ্যায়ত বিশদৰূপে আছে। নাৰদে বহুলাশ্ব নৃপতিক কৈছিল :— ৰাঙন্ ! দেশ ভেদে, কাল ভেদে, ক্ৰিয়া ভেদে ৰাগ গীত ৫৬ কোটি আছে। আনন্দময় শব্দ ব্ৰহ্মই সাক্ষাত শ্ৰীহৰিৰ মূৰ্তি। সেই কাৰণেই ৰাগ দি শব্দ ব্ৰহ্ম হৰিক আহবান কৰি লয়। পূৰ্বোক্ত আদৰ্শ মতে শ্ৰীহৰি ভগবানৰ মন তৃষ্ণিতৰ বাবেই প্ৰথমে ৰাগ দি লোৱা হয়। অহিৰ ৰাগ দি থকা অৱস্থাতে মুখ্য গায়ন বায়ন দুগৰাকীয়ে সন্তাধিকাৰ জনাক “মান চোক নাচ” দৰ্শনৰ কাৰণে জনাবহি।

(৩-গ) মান চোক নাচৰ উদ্দেশ্য :— মান চোক নাচত গোপীউদ্ধৱ সংবাদৰ আলমত ৰচিত তিনিটা গীত গোৱা হয়। এবছৰ গ্ৰীকৃষ্ণৰ লগত বিয়োগ বিৰহ কাতৰা গোপীসকলক সান্ত্বনা কৰিবলৈ গ্ৰীকৃষ্ণই যেতিয়া উদ্ধৱক পঠাইছিল, সেই সময়ত গোপীসকলে উদ্ধৱল ভাৱে উদ্ধৱক সন্মান দৰ্শোৱাৰ ভাৱত এই মান চোকৰ উদ্ধৱন কৰে। দ্বিতীয়তে শঙ্কৰদেৱে কামৰূপ পৰিত্যাগ কৰি বিহাৰ ৰাজ্যত প্ৰবেশ কৰোঁতে ৰাজা নৰনাৰায়ণে স্বাগত সৎকাৰ কৰাৰো দিগদৰ্শন কৰা হয়। মুখ্য গোলোক পতি মায়ী ৰহিত, ত্ৰিগুণাতীত ভগৱন্তক সাত বৈকুণ্ঠৰ ঈশ্বৰ সকলে সাতোটা ঘাত মাৰি মান ধৰি আগবঢ়াই নিয়াকে সূচায়।

‘অহিৰ’ ৰাগ দি শেষ হলে গীত আৰম্ভ হয় আৰু বৰবায়ন এজনে দক্ষিণ ফালে থাকি ঘাত মাৰে। বাকী বায়ন সকল উত্তৰ ফালে থাকে। গীত তিনিটা নিশ্চিন্তানত উদ্ধৃতি দিয়া হৈছে।

মান চোকৰ গীত, ৰাগ অহিৰ

১। গোবিন্দ গুণ মন লাগি।	সুমৰিতে তনু জ্বলে আগি ॥
মধুপুৰী মাধৱ পিউ।	কৈছে ধৰব অৱ জীউ ॥
নিশি সব বকোহোঁ জাগি।	ভেলি মাধৱ বধ ডাগী ॥

গীত বাগ অহিৰ

- ২। উদ্ধৰ বন্ধু মধুৰিপ্ৰাণ হামাৰি জীৱ হামাৰি ।
 যদুপুৰী পাৱত, পুনু নাৱত, কত সহৰি বিবহ কুমাৰী ॥
 কৈছে কেশৱ পুনু পায় ।
 দুখ মেৰি মোচন, ৰাজীৱ লোচন, চৰণ নাহেৰি জীৱ যায় ॥
 কহ মোহে কানুক বাতে ।
 নন্দ নন্দন পুনু, পাৱব পোপপুৰী, পৰশি জীয়াৱব হাতে ॥

গীত বাগ অহিৰ

- ৩। কহ মোহে উদ্ধৰ জীউ ।
 কৈচন চাউল গোষ্ঠ কৃষ্ণপ্ৰাণ পিটু ॥
 পতি সূত সুহাদ সবহ এভিলাষ ।
 চোড়ি কয়লো কৃষ্ণ চৰণক আণ ॥
 তবহ ৰহলি মেৰি বন্ধু মধুপুৰী ।
 নিকৰ্ণ কানু নাৱে অৱহ বহৰি ॥
 ব্ৰজকু জীৱন ধনৰে এ নন্দ কুমাৰ ।
 বিচোড়ল পুৰুষক স্নেহা হামাৰ ।
 কৈছে ধৰবো অৱ ব্ৰজ বধু প্ৰাণা ।
 কৃষ্ণ কিস্কৰ ৰস শঙ্কৰ ডাণা ॥

এই গীতত গায়ন সকলে ভোৰ তাল লৈ নৃত্য কৰে আৰু বায়ন সকলে কোৰি মেৰি কৈ পাক দি খোল সঙ্গত কৰে। এই নৃত্য বৰ মনোৰম।

চাউল ভোজনীৰ অৰ্থ এনেদৰে— কীৰ্ত্তনৰ প্ৰাৰম্ভিক অনুষ্ঠানটোত চাউলৰ ভোজনী দিয়ে বাবে ইয়াক শুকতীয়া ভাষাত ‘চাউল ভোজনী’ বোলে।

শুক মৃদঙ্গৰ অৰ্থ:— এই ধেমালিখন মৃদঙ্গত বজোৱা হৈছিল বা ইয়াৰ ‘বোণ’ বোৰ মৃদঙ্গীয়া বাজনাৰ লগত মিলে। ই বৰ শুক গম্ভীৰ বাবে ইয়াক ‘শুক মৃদং’ বুলি কয়। মৃদু+অঙ্গ=মৃদঙ্গ।

মানচোক নৃত্য শেষ হলে গায়ন বায়ন সকলক প্ৰসাদ বিতৰণ কৰা হয়। মানচোক দৰ্শন কৰিহে সকলোৱে অন্ন গ্ৰহণ কৰে। ইয়াৰ স্মৃতিতে “ঘোষা কীৰ্ত্তন” কৰে। ৩৪ জন কীৰ্ত্তনীয়া লোকে ভোৰ তাল লৈ এই প্ৰসঙ্গ সমাপন কৰা হয়। কীৰ্ত্তন ঘোষা, নাম ঘোষা শাস্ত্ৰৰ পদ

মুখস্থ মাতি এই অনুষ্ঠান পৰিবেশন কৰা হয়। এই সময়তে আতাৰ গৃহত (ডুৱালত) চাউলৰ সিধা বিতৰণ কৰে। আৰৈ চাউল, নোণ, ভেজ আদিৰে একোটি ডোজনী দিয়া হয়। পুৱা মাহ বিতৰণৰ লগত ইয়াৰ সঙ্গতি আছে। বৰাজনে ডাক দিয়াৰ লগে লগে সকলোৱে ডোজনী নিবৰ কাৰণে শাৰি পাতেহি। “ঘোম্বা কীৰ্ত্তন”ৰ পিছতে ওজাপালি (ব্যাসকীৰ্ত্তন) কৰে।

(৪-ঘ) “ঝুমুৰা নাচ”

“ওজাপালি” নৃত্য শেষ হ’লে ঝুমুৰা নাচ পৰিবেশন কৰে। ইয়াত বৰ দুহৰীয়া, সৰু দুহৰীয়া, গায়ন বায়ন সকলে অংশ গ্ৰহণ কৰে। বৰবায়ন সকলে ইয়াত যোগ নিদিয়ৈ। এই নৃত্যৰ বাবে ৯১০ বছৰীয়া দুজন বা ততোধিক সংখ্যাৰ ল’ৰা প্ৰয়োজন হয়। চাৰিজনতকৈ অৱশ্যে বেছি হ’লে অশোভনীয়।

(৫-ঙ) – ঝুমুৰা নাচৰ সাজপাৰ :—

ঝুমুৰা নাচৰ বাবে নটুৱাৰ মূৰত গায়ন বায়নৰ দৰে ডাটৌ চুটীয়া বগা কাপোৰৰ পাণ্ডৰি মাৰিব লাগে। দীঘল চুলি থাকিলে সৰু খোপা এটা বান্ধি কিল্কিত ওখকৈ (মূৰৰ ওপৰত) পাণ্ডৰি কাপোৰৰ তলতে বাখি ঢাকি দিয়া হয়। কপালত তিলক (ফোঁটি) থাকে। সুবিধা পালে কোনোৱে দৌলৰ কলচীটোৰ দৰে দাঠ কাগজ কাটি চেপেটা কৰি তাত গুণা চমুকি খুৱাই তিলক লোৱাৰ উপৰি ডাগৰ পাণ্ডৰিৰ সোঁমাজত চিলাই লয়। ই দেখিবলৈ ডাল হয়। নটুৱাৰ গাত জালি কটা বুকু ফলা চোলা। ইয়াক ‘জালদাৰ’ চোলা বুলি কয়। ককালত বগা কাপোৰৰ লহঙাৰ ওপৰত ফুলাম টঙালি মৰা থাকে। ডিঙিত এধাৰ মতা মণি। হাতৰ মূৰ্ত্তি আৰু বাউসিত চাৰিপাত বাজু, পাবত নূপুৰ, ভৰি তলুৱাৰ নিচেই কাষত চাৰিও ফালে ৰঙা বেখা। এয়ে ঝুমুৰা নৃত্যৰ সাজ পাৰ।

“ঝুমুৰা নৃত্য” শব্দার্থ :— “ঝু” মানে বায়ু মণ্ডল, অৰ্থাত্ কক্ষৰ ঘৰ। “ম্ব” মানে বেৰিলোৱা চলনা, আন্তৰি লোৱা কাৰ্য্য বা ঘূৰি ঘূৰি কৰা কাৰ্য্য। গতিকে এই নৃত্যত ঘূৰণ আৰু ঘূৰিব ফেৰ মেলা আৰু ওবা দিয়া কাৰ্য্য বৰ বেছি। এই নৃত্য তীব্ৰ গতিত চক্ৰ আৰু ইন্দ্ৰাত চমৎকাৰিত্ব গুণ আছে।

ঝুম্ৰা নাচৰ সাজপাৰ দেখাত পুৰুষৰ আৰু নাচো পুৰুষৰ।
ইয়াত মাইকী ওৰা, মাইকী পাক নিদিয়ে বা নপৰে। মতা ওৰা, মতা
পাক পৰে। ডকতীয়া বিশ্বাসমতে :-

হৃদ্যবনত যেতিয়া গোপীসকলৰ (বাস নৃত্যৰ সময়ত) মাজৰ পৰা নৃত্য
বিশাৰদ গ্ৰীকৃষ্ণৰ অন্তৰ্ধান হয় আৰু তদভাবে গোপীসকলে বিষাদ-
গ্ৰস্ত হৈ “মই কৃষ্ণ বুলি কৰে ডাৱনা” কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰে, সেই
সময়ৰ গ্ৰীকৃষ্ণৰ ৰূপ পৰিগ্ৰহ কৰা গোপীসকলৰ ডাৱনাই এই নৃত্য বুলি
ধৰা হয়।

এই ঝুম্ৰা নাচখনি গ্ৰীশ্ৰীমাধৱদেৱৰ দ্বাৰা সৃষ্ট বুলি সন্ত
সকলে কয়। কাৰণ শঙ্কৰদেৱৰ পূৰ্ণাঙ্গ অঙ্কীয়া নাট কেইখনৰ
তুলনাত মাধৱদেৱৰ নাট কেইখন সৰু আকাৰৰ। তেৰাৰ অঙ্কীয়া নাট
কেইখনক বাস ঝুম্ৰা, চোৰধৰা ঝুম্ৰা বোলে। ‘ঝুম্ৰা’ নামটো
এই নাট কেইখনৰ এটি সুকীয়া নাম। এই নাটত “বাস ঝুম্ৰা” নাটৰ
গীত ব্যৱহাৰ কৰা হয়। তদুপৰিও নাৰীৰ ডাব প্ৰকাশ কৰা বৰগীত
আৰু শঙ্কৰদেৱৰ দ্বাৰা ৰচিত নাটৰ গীতো এই নাটত প্ৰয়োগ হয়।

ব্যৱহাৰ হোৱা নাচৰ গীতসমূহ :-

১। হৰি পদ পেখয়ে নপাৱলি মাই।

ফোকাৰয় ঘনে ঘন নয়ন জুৰাই ॥ — পাহাৰীয়া ৰাগত

(সম্পূৰ্ণ গাব)

(ইয়াক অঙ্কীয়া বেলোৱাৰ ৰাগতো গোৱা হয়)

২। মোহন বাৱত মুকৰিবে কান্।

শুনি ব্ৰজ ৰমণী গণ নৰহে পৰাণ ॥ — আৰহণা ৰাগত

৩। উদ্ধৱ চলহ গোকুলে লাই।

হামো বিনে গোপীৰ তিলকে

যুগ যায় — এমত কল্যাণ ৰাগত

৪। হৰি হাসি বাংশী বায়।

বত্ৰিকম নয়নে চাই ॥ — কামোদ ৰাগত

৫। নাগ নাৰী আৱে অৱনত কায়।

তাপিত তনু মন নয়ন জুৰায় ॥ — দেশাগ ৰাগত

৬। দেখো জগত গুৰু কানু আৱত ।

সঙ্গে সুন্দৰী বাধে বজ্জ মিলৱত ॥—জয়ন্তী বাগত ।

ওপৰত উল্লেখ থকা গীতৰ বাগবোৰ “বজ্জা বাগ” বুলি কয়। অক্ষীয়া বাগবোৰ হৰি ৰাম গোবিন্দ এই তিনিটা শব্দৰ ওপৰত সুৰ চালনা হয়। ইয়াক মেলা বাগো বোলে। কিন্তু “বজ্জা বাগ”ত “হেৰে খতে নাথেন্” এই শব্দবোৰৰ ওপৰতহে সুৰ চালনা কৰে। (বজ্জা বাগৰ বিষয়ে আগলৈ বহলাই কোৱা হ’ব)

প্ৰথমে গায়ন বায়ন সকল ঠিয় হৈ গুৰু আসনলৈ সেৱা জনাই বাদ্য আৰম্ভ কৰিব। চালি নাচৰ বাগ ৰেপনিৰ (নাচৰ ভাগ তিনিটা— ৰামদানি, গীতৰ নাচ আৰু মেলা নাচ) আধা অংশৰ পৰা অৰ্থাৎ “ধেগি তিতা নিতি তানি তিতা নিতি” বুলি আৰম্ভ কৰে। বাগ ৰেপনি অৰ্থ হ’ল নাচৰ নটুৱা প্ৰৱেশৰ আগে আগে বজোৱা বাজনা। বাগ ৰেপনিৰ পিছতে বাগ দিব আৰু বাগৰ পিছতে নটুৱাৰ প্ৰবেশ হয়। বায়নে “জিন্‌হ্‌ থাক জিন্‌হ্‌ থাক” বুলি বজালেই নটুৱাই সোঁ ওঁৰি বাওঁ হাত আগ কৰি ওলোৱাৰ নিয়ম। প্ৰথমে গায়ন বায়নৰ মাজৰ পৰাই নটুৱা ওলাই থিয় হৈ বুকুৰ আগত হাত ৰাখি নমস্কাৰ জনোৱাৰ পিছতে নৃত্য আৰম্ভ কৰে। “শ্ৰীহস্ত মুক্তাবলী” বা তৎ সম্বন্ধীয় অন্যান্য সংস্কৃতি শাস্ত্ৰৰ লগত এই নাচৰ হাতৰ (হস্ত বা মুদ্ৰা) মিল বহুতো আছে। “ঝুম্‌ৰা নৃত্য”ৰ মেলা নাচত কাটি খব আৰু চিট খব মাৰে। ই বৰ আকৰ্ষণীয়। নাচ শেষ হলে সকলোৱে সেৱা জনাই বিদায় লৈ যাব। ইয়াৰ পিছতে “ঘোষা কীৰ্ত্তন” কৰি দিনৰ কাৰ্য্যসূচী শেষ কৰিব।

সঙ্ক্যা গুৰু ডট্টিমা, চপয়, টোটয় গাব। তাৰ পিছতে বৰ দুহৰীয়া আৰু সৰু দুহৰীয়া সকলে চোঁ (চোট) ধেমালি আৰম্ভ কৰে। এই ধেমালিত বৰ বায়নজন নুঠে।

(৬-চ) চোট ধেমালি :— শত্ৰুৰ গুৰুৱে “চিহ্নযাত্ৰা” ভাঙনাত এইখন ধেমালিও বজাইছিল। ইয়াক “চৰিত”ৰ ভাষাৰে “চোট ধেমালি” বোলে। কিন্তু আজিকালি ভুলকৈ “চো ধেমালি” বুলি কয়। চৰিত পুথিত আছে :—

নাট ধেমালি চোট ধেমালিক বাইলা।

বৰ ধেমালিক বাই লোকক ভুছিল ॥ ১৪৮৮ পদ

(ৰাম চৰণ ঠাকুৰ কৃত গুৰু চৰিত)

এই ‘চোট ধেমালি’য়েই এতিয়াৰ “চোধেমালি”। বোধহয় “ন ধেমালি”ৰ ঠাইত হ’ব “নাই ধেমালি”হে। গতিকে ‘চোট ধেমালি’ক আমি গ্ৰহণ কৰিছোঁ। চোঁ শব্দটোৱে কোনো ভাল অৰ্থ প্ৰদৰ্শন নকৰে। ‘চোট’ মানে সৰু আৰু ‘ধেমালি’ মানে নাট্য শাস্ত্ৰৰ বিহিত — “যন্মাত্য ভ্ৰমুনঃ পূৰ্বং বৰং বিদ্যোপশাস্তয়ে, কণীলবা : প্ৰকুৰ্ব্বন্তি পূৰ্ববঙ্গ সউচাতে” শ্লোকত থকা “পূৰ্ববঙ্গ” শব্দটোৰ (শত্ৰুৰ দেৱৰ দ্বাৰা প্ৰদত্ত) নৱৰূপ। নাট্য শাস্ত্ৰমতে “পূৰ্ববঙ্গ” আৰু সঙ্গীয়া ভাষাৰে ‘ধেমালি’ বোলে। ভাওনাৰ আগে আগে ‘পূৰ্ববঙ্গ’ বা ‘ধেমালি’ বজোৱা হয়। এই ধেমালি বাজনাৰ কাৰ্য্যকে “গায়ন বায়নৰ জোৰা” বোলা হয়। “গুৰু কীৰ্ত্তন”ৰ প্ৰথম দিনাই নিশাৰ সাংস্কৃতিক কাৰ্য্য সচীত প্ৰথম গায়ন বায়ন জোৰাই সামান্য ভাৱে কাৰ্য্য আৰম্ভ কৰিবলৈ এই চোট (সৰু) ধেমালিখন বজায়।

(৭—ছ) — গায়ন বায়নৰ সাজ : — গায়ন বায়ন সকলৰ মূৰত বগা পাণ্ডুৰি, থোৰ ওলোমোৱা বগা চুৰিয়া। গাত বগা কাপোৰ। (কাপোন লোৱা পদ্ধতি লিখাত সহজ নহয়)। ‘চাপকন’ চোলা নিপিন্ধে। (চাপকন চোলা : — এবিধ সঙ্গীয়া পদ্ধতিৰে নিৰ্ম্মিত দীঘল বগা চোলা, ই আঁঠুৰ তললৈকে ওলমি থকা হ’ব লাগিব)। অৱশ্যে চাপকন চোলা বায়ন সকলেহে পিন্ধে, গায়ন সকলৰ নহয়। গায়নে চাপকন চোলাৰ নিচিনাকৈ নিৰ্ম্মিত এবিধ কুৰ্টা চোলা পিন্ধাত বাধা নাই। এই “চোট ধেমালি”ত গায়ন বায়ন সকলৰ ‘চাপকন চোলা’ বজ্জিত হ’ব লাগিবই। গায়ন বায়নৰ সাজ এয়ে মাত্ৰ।

প্ৰথমে গায়নসকলে শাৰীপাতি থিয় হৈ হাতত ডোৰ ভাল ধৰি আৰু বায়নসকলে কান্ধত খোল লৈ উত্তৰ মূৰাকৈ বহি এখন হাতেৰে সেৱা জনাব। মূৰ দোৱাব। এজন গায়নে উল্লেখ্যৰে “জয় ৰাম বোলা” বুলি হৰিধ্বনি কৰিলে বাকী গায়নসকলে “জয় হৰি বোলা” বুলিব। আকৌ গায়ন জনে “জয় হৰি বোলা” বুলিলে বাকীসকলে “জয় ৰাম বোলা” বুলি হৰি ধ্বনি শেষ কৰিব। লগে লগে বায়নসকলে ‘খিত’ বুলি খোলত বোল দিব। বায়নসকলে হৰিধ্বনিত অংশগ্ৰহণ নকৰে, গায়নৰহে অধিকাৰ আছে। গায়ন সকলৰ সম্মুখ ভাগত বহি বায়ন সকলে খোল বজাব। ইয়াক “বহি চাহিনি” বোলে। চোট ধেমালিৰ বহি চাহিনি ১খন আৰু সঞ্চাৰ (সচাৰ) ১০ টা। বহি চাহিনি শেষ হলে বায়ন সকল থিয় হ’ব। তেতিয়া গায়ন সকলে পুনৰ হৰিধ্বনি কৰিব আৰু “থিয় চাহিনি ঘোষা” আৰম্ভ কৰিব।

খিয় চাহিনি ঘোষা “চাউল ভোজনী”ৰ দিনা ৰাতিৰ ‘চোট ধেমালি’ত তিনিওটা কীৰ্ত্তনত বেলেগ বেলেগ ধৰণে গোৱাৰ নিয়ম। অৱশ্যে আজিকালি ইচ্ছানুযায়ী গোৱা হৈছে।

চোট ধেমালিত (শতকৰদেৱৰ কীৰ্ত্তনৰ চাউল ভোজনীত) গোৱা খিয় চাহিনিৰ ঘোষা :

হৰি নাম ৰসে বৈকুণ্ঠ প্ৰকাশে
প্ৰেম অমৃতৰ নদী।
শ্ৰীমন্ত শতকৰে পাৰ ভাঙ্গি দিলা
বহে ব্ৰজাশুক :ভদি ॥

পূৰ্বোক্ত ঘোষা জোকাৰপৰা আৰম্ভ কৰি “ৰাম নাম ৰত্ন বেশায়া জগতে চলয় বৈকুণ্ঠ পুৰি” লৈকে গাব।

“খিয় চাহিনি ঘোষা” দিওঁতে গায়নসকলক বেচ সজীব যেন দেখা যায়। মুখা গায়নজনে পদ দিব আৰু বাকী গায়নসকলে পালি হিচাবে ঘোষা ফাকি দোহাৰি থাকিব। সেই সময়ত গায়নসকলৰ বেচ আহলাদ দেখা যায়। এই সময়ছোৱাৰ কাৰ্য্যখিনি দ্ৰুতৰূপে তথা শ্ৰোতব্য। “খিয় চাহিনি ঘোষা” শেষ হ’লে বায়নসকলে “চোট ধেমালি”ৰ মূল বাদ্য আৰম্ভ কাৰব। ইয়াৰ মাজতে ‘পানী পকুৱা’ দিয়াৰ নিয়ম আছে। এই দৃশ্য অতি মনোৰম। মুখ্য বায়নজন আগত আৰু পাত্ৰা পাত্ৰানুযায়ী বায়নবোৰ ক্ৰমে শাৰি পাতি ইজনৰ পিছত সিজন হৈ খোজ চলাব। পানীত কিছুমান পকুৱা থাকে। সিহঁতে পানীৰ ওপৰতে সহজতে একা বেকাকৈ অথবা কেৰিমেকৈ চলন কৰণ কৰে। ঠিক তেনেকৈ বায়ন সকলো যায়। সেই বাবে এই বক্ৰ গতিক “পানী পকুৱা দিয়া” বোলে। ৪ সংখ্যাটো মাটিত লেগি তাৰ ওপৰে ওপৰে খোজ চলালে যেনেকুৱা হ’ব, ঠিক তেনেদৰে চলিব। তদুপৰি “চোট ধেমালি”ত বায়নসকলে ‘ভৰি মান’ দিব। বায়নসকলে হাতেৰে বোল দিব আৰু ভৰিৰে তাৰ চেৰে চেৰে খোজ চলাই নৃত্য ভঙ্গিমা দি অগাপিছা কৰিব। সেইবাবেই তাক (ভৰিৰে মান ধৰে বাবে) “ভৰি মান দিছা” বুলি কয়। “পানী পকুৱা” দিয়া আৰম্ভ কৰিলেই গায়নসকলে হৰিধ্বনি কৰিব আৰু বায়নসকলৰ মাজে মাজে গায়ন সকল সোমাই লৈ “পানী পকুৱা” দিয়াত অংশ গ্ৰহণ কৰিব। ইয়াত বায়নসকলে পৃথকে ‘পানী পকুৱা’ নিদিয়ে। “পানী পকুৱা” দি শেষ হলে বায়নসকলে উত্তৰ আৰু দক্ষিণমুৱাকৈ দুশাৰী হৈ বহি সামৰণি

গুৰুঘাত মাৰিব। ঘাতৰ শেষত থিয় হৈ পুনঃ লনা ঘাত মাৰি “চোট ধেমালি”ৰ অন্ত কৰিব। তাৰ পিছতে গায়ন এজনে সিদ্ধুৰা ৰাগ দিব। ঘাই দেউৰী গৰাকীয়ে সেই সময়তে এপোন তামোল আৰু চাৰিগুছি পাপ লৈ এখন শৰাইত সজাই গুৰু আসনৰ আগত ৰাখি গায়ন বায়ন সকললৈ নমস্কাৰ কৰিব। ইয়াৰো এটি বহস্য আছে। ৰাগ দি শেষ হ’লে শ্ৰীমন্ত শতকৰদেৱ কৃত “আবত একানু সুৰভি চৰাই। ৰজিত ধেনু বেণু বেণু বজাই ॥” এই গীতটি গায়নসকলে উক্ত সিদ্ধুৰা ৰাগতে সম্পূৰ্ণে গাব। ৰাগ দি থকা অৱস্থাতে এজন মুখ্য বায়ন আৰু এজন মুখ্য গায়নে সঙ্গাধিকাৰক “মেলা প্ৰবেশ” দৰ্শন কৰিবৰ কাৰণে জনাই আহিবগৈ। “চোট ধেমালি” শেষ হলেই বৰদহৰীয়া আৰু সৰু দুহৰীয়াৰ কাম নাথাকে। কান্ধত খোল লৈ দুজন বৰ বায়ন উপস্থিত হয়হি। ইয়াত চাপকন চোলা নিপিন্ধে। সৰু বায়নেও অংশ গ্ৰহণ কৰিব পাৰে। কিন্তু মুখ্য অংশ গ্ৰহণত নিষেধ আছে। গীতটি শেষ হোৱাৰ লগে লগে দুয়োজন বৰ বায়নে কেৰিমেৰিকৈ পদ চালনা কৰি “মেলা প্ৰবেশ” বাদ্য আৰম্ভ কৰিব। “চোট ধেমালি”ৰ পিছৰ সিদ্ধুৰা ৰাগৰ পৰা আৰম্ভ কৰি বাকী ছোৱাক “মেলা প্ৰবেশ” বোলে। গীত শেষ হলে বায়ন গায়ন সকল বহি লৈ মেলা প্ৰবেশৰ” বাদ্য বজাব। “মেলা প্ৰবেশ” বাদ্য বৰ গাম্ভীৰ্যপূৰ্ণ। এয়া শেষ হলে নিত্য প্ৰসঙ্গ কৰিব অৰ্থাৎ কৃষ্ণ ডাকি নাম লব। কুলুপীয়া ঘোষা এটি গাই একলুপ ধৰি গোৱা ঘোষা গাব, কীৰ্ত্তন এটি দিব। ইয়াৰ পিছতে সবহৱা “ঘোষা কীৰ্ত্তন” কৰি পাঠ পঢ়িব। এইখিনি শেষ কৰালৈকে প্ৰায় ১১:১২ বজা হয়গৈ। ইমানতে “চাউল ভোজনী” শেষ হ’ব।

(খ—২) — থাপনি (দ্বিতীয় দিনা)

“চাউল ভোজনী” দিনাৰ দৰেই পিছদিনাৰ “থাপনি”তো দেউৰীসকলে সোনকালে কৰ্তব্য কাম সম্পাদন কৰিব। নাম লগোৱাজনে ৩/৪টা মান পুৱা গীত গাই নাম ছন্দৰ পৰা (কুলুপীয়া) ‘জয় হৰি ৰাম জয় শ্ৰীৰাম’ ঘোষা আৰু শেষত শৰণ ছন্দৰ পৰা “অচিন্ত্য অনন্ত শক্তিৰ পতি” এই “ধৰিগোৱা” ঘোষা কুলুপ গাব। পাঠকে “কংস বধ” খণ্ডৰ ১। “সেৱক বুলিয়া পালিয়ো ৰাম চৰণে শৰণ লৈলো” ২। “জগন্নাথ অনাথক থাপিয়ো চৰণে” আৰু ৩। “গোপাল কৃপাল কৰুণাময়” এই তিনিটা কীৰ্ত্তন ঘোষা দিব। এইটো ধৰা বন্ধা নিয়ম। যিকোনো দুটা বা তিনিটা কীৰ্ত্তন ঘোষাতে ভাঙ্গনি দিব। নাম থলে উপৰোক্ত ‘কংসবধ’ প্ৰসঙ্গৰ (দৰা মৰাৰ পিছত) ভাগৱত পাঠ কৰিব। ইয়াৰ ভিতৰতে অন্যান্য ঠাইৰ পৰা অহা কৰ

বৰঙণি দাতা সকলৰ হৈ ঘাই দেউৰীজনে আশীৰ্বাদ কৰাব। ভাগৱত
থলে পাঠকে পাঠ পঢ়িব। দেউৰীসকলে প্ৰসাদ বিতৰণ কৰিব। ‘থাপনি’
প্ৰসাদৰ নিৰ্মাণ প্ৰণালী আগদিনাতকৈ অলপ পৃথক্। গাজী মাহ তিয়াই
থৈ তাকে ভালকৈ ধুই চোকোৰা ওচাব। তাকে অৰ্চনা কৰিব। ইয়াক
“ধোৱা গাজী প্ৰসাদ” বোলে। ‘থাপনি’ৰ প্ৰসাদ পাবলৈ বহুতো লোকৰ আগ্ৰহ
দেখা যায়। ই বৰ সুস্বাদু হয়। প্ৰসাদখিনি দেখাতো সুন্দৰ। পাঠ পঢ়া
শেষ হলেই মুখ্য বুঢ়াভকতজনে আগদিনাৰ “চাউল ভোজনী”ত তোলা
চৰিতৰ বাকী অংশৰ পৰা অৰ্থাৎ চিলাৰায় দেৱানক বৃন্দাবনীয়া বস্ত্ৰ দিয়াৰ
পিছৰ খণ্ডৰ পৰা গণককুছী থানত মাধৱদেৱক ধৰ্ম্ম ৰাজ্যৰ ডাৰ দিকোছ
বিহাৰৰ কাকতকুটা থানত বাস কৰালৈকে এই অধ্যায়টো পাঠ কৰিব। চৰিত
থলেই পাঠকে জয় দিব আৰু লগে লগে গায়ন বায়নৰ জোৰা উঠিব। হৰি
ধ্বনি নিদিয়। ইয়াতো বৰদুহৰীয়া আৰু সৰুদুহৰীয়া সকলেহে অংশ গ্ৰহণ
কৰে। প্ৰয়োজন হলেহে বৰ বায়নজন যায়। বহি চাহিনি শেষ হ’লে গুৰু
মুদঙ্গ (মুদং) ধেমালি বাৰ। থিয় চাহিনি ঘোষা ইয়াত নাই। বায়নে ভৰি
মান দিয়ে। পানী পৰুৱা নিদিয়। ধেমালিৰ অন্তত প্ৰথমে “গুৰুঘাত” আৰু
পিছত “লনাঘাত” মাৰিলে বায়নে “শাৰঙ্গ ৰাগ” দিব। এই ৰাগ ‘মেলাৰাগ’
অৰ্থাৎ “অন্ধীয়া ৰাগ”। ৰাগ সঁচাৰ (সঞ্চাৰ) ঘাত মাৰি শেষ হ’লে “নাদু ভঙ্গী”
নৃত্য কৰিব।

(২-ক) - নাদুভঙ্গী (নাদু ভঙ্গি) নৃত্যৰ বিৱৰণ :— কোনো কোনো সন্ত
সাধুৰ মুখে শুনামতে কালিয় হৃদত শ্ৰীকৃষ্ণই যেতিয়া কালি নাগক দমন কৰি-
বলৈ নাদুৰিছিল, সেই ভঙ্গিমাৰ লগত ৰজিতা খোৱা বাবে ইয়াক ‘নাদুভঙ্গী’
বোলে। শ্বিতীয় কথা হ’ল—নাদুভঙ্গী বৃন্দাবনৰ গোপ-গোপীৰ নৃত্য অকল
শৰীয়াকৈ গোপ নৃত্য অৰ্থাৎ পুৰুষ নৃত্য হিচাবেও প্ৰদৰ্শন কৰা হয় (বদলা
আতাৰ কীৰ্ত্তনৰ বিৱৰণ দ্ৰষ্টব্য)। এই নৃত্যৰ ভাগ দুটা—ৰাম দানি আৰু
গীতৰ নাচ।

(২-খ)নৃত্যৰ সাজ :— ককালত ৰঙা চুৰিয়া বা পাটৰ চুৰিয়া ডৰিত নুপুৰ,
গাত দুটি হাতৰ বুকু ফলা ক’লা চোলা, মূৰত ৰঙা, হালধীয়া বা বগা কাপোৰ।
তাৰ ওপৰত বন কৰা নটুৱা টুপী, হাতত বাজু। এয়ে সাজ। মূঠতে ইয়াক
শ্ৰীকৃষ্ণৰ সাজ বুলি কলেও বঢ়াই কোৱা নহয়। ৩৪ জন ল’ৰাৰ প্ৰয়োজন।
প্ৰত্যেক জনৰে সাজ থাকে একেধৰণৰ।

ৰাম দানি শেষ হ’লে গায়নসকলে “শাৰঙ্গ ৰাগত” “অবসৰি পেৰো
ৰদন গোপাল” এই গীতটি গাব। শঙ্কৰ গুৰুৰ কীৰ্ত্তনৰ থাপনি’ৰ দিনা

“নাদুভজী” নৃত্যৰ বাবে এই গীতটি ধৰাবজ্জা । গীতৰ শেষত নৃত্যও শেষ হয় ; মেলা নাচ নাই ।

নৃত্যৰ অন্তত সবহুৱা “ঘোষা কীৰ্ত্তন” কৰিব । ইয়াত প্ৰায় ২ ঘণ্টা গান সময় লাগে । কাম শেষ হ’লে গায়ন বায়নক আৰু কীৰ্ত্তনীয়াক প্ৰসাদ দিয়াৰ নীতি আছে ।

এই প্ৰসঙ্গতে উল্লেখযোগ্য এটি কথা হ’ল এই যে মূল কীৰ্ত্তনৰ দিনা নাম খোৱাৰ (কীৰ্ত্তনৰ বিবৰণ চপ্টব্য) পিছতে দুখন শৰাই পাতে আৰু “থাপ-নিৰ প্ৰসাদ” বুলি প্ৰচাৰিত গাজী মাটিমাহ ঔকতক বিতৰণ কৰা হয় । উক্ত শৰাই দুখনৰ বাবে মণ্ডমাহ আৰু “থাপনিৰ প্ৰসাদ”ৰ বাবে মাটিমাহ পানীত তিওৱাৰ সময় এটি নিৰ্দ্দিষ্ট কৰি থোৱা আছে । থাপনিৰ দিনা পুৱা প্ৰসঙ্গত দুটা কীৰ্ত্তন দিয়াৰ পিছত তৃতীয় কীৰ্ত্তনৰ তিনি ফাৰ্ফ পদ যোৱাৰ পিছতে উক্ত কাৰ্য্যৰ বাবে পালি দেউৰী অথবা ঘাই দেউৰীজনে মণ্ডমাহ আৰু মাটিমাহ হিচাব মতে তিয়াব । কীৰ্ত্তনৰ বাবে ই ধৰাবজ্জা নিয়ম ।

“ঘোষা কীৰ্ত্তন” শেষ হ’লে “বিয়লি কীৰ্ত্তন” (ওজাপালি) কৰিব । এই দিনাতে নতুন ওজাও উঠে । ওজা থলে বিয়লি প্ৰসঙ্গ (তিনিপৰ প্ৰসঙ্গ) কৰে । অৱশ্যে “চাউল ভোজনী”ৰ দিনা এই বিয়লি প্ৰসঙ্গ নকৰে । “থাপনি”ৰ দিনা কৰাৰ কাৰণ আছে । প্ৰসঙ্গত নাম লগোৱাজনে ‘কংস বধ’ৰ এটি কীৰ্ত্তন দিয়ে । নিত্য প্ৰসঙ্গত অৱশ্যে কীৰ্ত্তন দিয়াৰ নিয়ম নাই ।

(২—গ)— বিয়লি প্ৰসঙ্গ কৰা আৰু কীৰ্ত্তন দিয়াৰ উদ্দেশ্য :—

শঙ্কৰদেৱ মহাপুৰুষে যেতিয়া কোছবিহাৰলৈ যোৱাৰ ইচ্ছাৰে তন্ত্ৰ সকলৰ সৈতে গৈ মাধৱদেৱৰ থান গগককুছীৰ ঘাটত নাও চপাইছিল, তেতিয়া মাধৱদেৱে তেৰাৰ নিজৰ কীৰ্ত্তন ঘৰত বিয়লি প্ৰসঙ্গ কৰিছিল । গুৰুৰ আগমন জানি প্ৰসঙ্গ আধাতে এৰি গুৱাপান লৈ মাধৱদেৱে সাপ্টোজ প্ৰলিপাত জনাই সাদৰি আনি কীৰ্ত্তন ঘৰতে উপবেশন কৰিবলৈ দিলে । তেৰাই শতকৰ গুৰুক সাক্ষাত ঈশ্বৰ মানি বাতৰি সুধি আধা কৰা বিয়লি প্ৰসঙ্গ সম্পূৰ্ণ কৰাৰ উপৰিও ওপৰকি এটি কীৰ্ত্তন দি গুৰুৰ প্ৰতি ভক্তি নিষ্ঠা প্ৰদৰ্শন কৰিছিল । সেই সজ আদৰ্শকে লৈ থাপনিৰ দিনা এটি কীৰ্ত্তন দিয়ে বিয়লি প্ৰসঙ্গত । সেই প্ৰসঙ্গত নামলগোৱাত্মক মাধৱদেৱ হিচাবে, কীৰ্ত্তন ঘৰটিক গগককুছী থান হিচাবে সন্তসকলে কল্পনা কৰিছে । সত্ৰাধিকাৰৰ গাদীত শঙ্কৰদেৱক কল্পনাৰে বহুৱাই থাপনা কৰি নামলগোৱাত্মক মাধৱদেৱে অতিৰিক্ত এটি কীৰ্ত্তন দিয়ে । ভক্তি নিষ্ঠা প্ৰদৰ্শনৰ এয়ে আদৰ্শ । শঙ্কৰদেৱক থাপনা কৰে বাবেও এই দিনটোক

‘থাপনি’ বোলে। ‘থাপনি’ৰ দিনা কীৰ্ত্তন ঘৰটোক কোছবিহাৰৰ কাকতকুটা খান(সত্ৰ)হিচাবেও কল্পনা কৰে। যিহেতু গগককুছিৰ পৰা বিদায় লৈ শঙ্কৰদেৱে কাকতকুটাত নৰ নাগ সামৰিছিল। “মূল কীৰ্ত্তন” ভাগ শঙ্কৰদেৱৰ তিৰোভাবৰ দিন ওলা দ্বিতীয়া তিথিত হয়। সেইদিনা তেৰাৰ অন্তহিত কল্পনা কৰা হয়। অৱশ্যে শঙ্কৰদেৱৰ ‘কীৰ্ত্তন’ৰ বাবেহে ই প্ৰযোজ্য। মাধৱদেৱৰ আৰু বদলা আতাৰ কীৰ্ত্তনতো পূৰ্বোক্ত চাউল ভোজনী আৰু ‘থাপনি’ৰ নিয়ম একে হলেও কল্পনা অৱশ্যে পৃথক ভাবে হয়। (মাধৱদেৱৰ আৰু বদলা আতাৰ কীৰ্ত্তনৰ বিৱৰণ দ্ৰষ্টব্য)। পাঠকে আগপাঠ, শেহপাঠ গোৱাৰ পিছতে নামলগোৱা জনে একুণ্ণ ঘোষা গাই কীৰ্ত্তনটি দি সামৰিব। প্ৰসঙ্গ সন্মাপতিৰ পিছতে বদলা আতাৰ গৃহৰপৰা ‘ঘাই বস্তু’ শাস্ত্ৰ উলিয়াব। আতাৰ গৃহত নিত্য সেবনীয় থাপনাক ‘ঘাই বস্তু’ বুলি কয়। তাত দুভাগ থাপনা থাকে। দুয়োখন থাপনাতো ভাগৱত শাস্ত্ৰ আছে। এগৰা তাতে বাঁধ দ্বিতীয়গৰা উলিয়ায়। ঘাই দেউৰীজনে পবিত্ৰ বস্তুাদি পৰিধান কৰি মুখত গামোচা বান্ধি থাপনাৰ কাষতে আঁঠুলৈ থাকিব। এগৰা দুগৰাকী পানী দেউৰী। সিফালে বৰদুহৰীয়া আৰু সৰু দুহৰীয়া গায়ন বায়নৰ এটা দল আৰু হাতত ৩৪ জোৰ বৰতাল লৈ ৩৪ জন নাম লগোৱা ঠকত আৰু মুখা বৃন্ডাভকত প্ৰমুখো ৪ গৰাকী বৃন্ডাভকত সহ সত্ৰাধিকাৰ গৰাকী আতাৰ গৃহৰ দুৱাৰ মুখত আঁঠুলৈ থাকিব। গায়ন বায়ন সকলে খোল তাম বাদ্য কৰিব আৰু নাম লগোৱা সকলে ‘কৰুণাময় ৰাম কৰুণাময়। কৰিয়ো, কৃপা যেন উচিত হয়’ এই ঘোষা গাই তাল বজাব। এই সময়ত গায়ন বায়ন সকল গিয়হৈ থাকে। এই সময়ছোৱা গান্ধীৰ্য্যপূৰ্ণ। ঘোষাৰ মাজ মানতে হৰিধ্বনি কৰিব আৰু দৰা মাৰিব। লগে লগে শাস্ত্ৰখন ডাঙি বাহিৰ কৰিব। মাজৰপৰাই ঘোষা পুনৰ আৰম্ভ কৰি গাই পিচ হহকি গৈ থাকিব। গায়ন বায়নৰ দল, নাম লগোৱাৰ দল আৰু অন্যান্য সকল শাস্ত্ৰৰ সমুখত পিচহহকি যায় আৰু বৃন্ডাভকত সহ সত্ৰাধিকাৰ জন শাস্ত্ৰৰ পিছত ধীৰগতি কৰিব। আতাৰ গৃহৰ দুৱাৰ মুখৰপৰা এজনে জল সিঞ্চন (পানী চতিয়াই) কৰি যাব শাস্ত্ৰৰ আগে আগে। এজনে এগছ বস্তি আৰু এজনে চোঁৱৰ ধৰি তুলি যাব। ইয়াত কালি (এবিধ মুখেৰে বোৱা বাদ্য) বজোৱা হয়। শাস্ত্ৰখন কীৰ্ত্তন ঘৰৰ ঘাই দুৱাৰ মুখেদি সৰুকাই ভিতৰ প্ৰবেশ কৰাব আৰু সিংহাসনৰ আগত পাতি থোৱা বৰ শৰাইত থাপিবগৈ। গায়ন বায়ন থিয় হৈ থাকে আৰু বাকী সকলে আঁঠু লৈ ভক্তিভাবেৰে বহি থাকিব। সিফালে ‘কৰুণাময়’ ঘোষা শেষ হ’লে হৰিধ্বনি কৰিব। লগে লগে সেই পৰ্ব্বৰ সামৰণি পৰিব। তাৰ পিছতে বিগ্ৰহ উলিয়াই গুৰু আসনৰ আগত বহা থাপনাত থাপিব। ইয়াত ঘোষা নাগায়। গায়ন সকলে

বিগ্ৰহ উলিয়াই আনোতে (“মহাপ্ৰভু উলিওৱা” বুলি কয়) “জয় জয় জগজন
তাৰণ কাৰণ নাৰায়ণ বৰ দেব” এই গীতটো গাই বিগ্ৰহৰ আগে আগে
যাব। ‘ঘাই বস্তু’ উলিয়াওঁতে গায়ন সকলে “জয় জয় নন্দ নন্দন পৰমানন্দ
বন্দো বাল গোপাল” গীত গায়। দুয়োটা গীত খৰমানতে গায়। বিগ্ৰহ উলিয়াওঁতে
সগ্ৰাধিকাৰ আৰু বুঢ়া ডকং সকল লগত নাযায়। সিংহাসনক মাজত ৰাখি
বিগ্ৰহ খনলৈ তিনিবাৰ প্ৰদক্ষিণ কৰে কীৰ্ত্তন ঘৰৰ ভিতৰত। বিগ্ৰহ আনোতে
আৰু যাওঁতে হৰিধ্বনি কৰিব। গায়ন সকলে “জয় জয় জগজন” গীতটো
সম্পূৰ্ণ গাব। গীত শেষ হ’লে হৰিধ্বনি কৰি ‘মহাপ্ৰভু উলিওৱা’ পৰ্ব সামৰণি
মাৰিব। লগে লগে কালি বাজিব। দবা মৰা অপৰিহাৰ্য্য। এই দৃশ্য বৰ
গাভীৰ্য্যপূৰ্ণ।

(২-ঘ) বিষ্ণু বিগ্ৰহ স্থাপনৰ কাৰণ :—

আগৰ দিনত ‘থাপনি’ৰ দিনা গুৰু আসনৰ আগত দুখন ভাগৱত শাস্ত্ৰ
থাপনা কৰাৰ নিয়ম প্ৰচলিত আছিল। বিগ্ৰহ স্থাপন কৰাৰ কোনো প্ৰশ্নই
নাছিল। পিছে কমলাবাৰী সত্ৰৰ প্ৰথিতযশা প্ৰাক্তন সগ্ৰাধিকাৰ ঐকৃষ্ণ কান্ত
গোস্বামী প্ৰভুৰ দিনত ৰাজ প্ৰভাৱত পৰি দ্বিতীয়খন শাস্ত্ৰৰ ঠাইত বিগ্ৰহে
স্থানাধিকাৰ কৰি ললে। তদবধি এই নিয়ম হ’ল। এই পৰ্য্যন্ত “প্ৰচলিত প্ৰথা”
বুলি ধৰি লৈ কাম কৰা হয়। অৱশ্যে বিগ্ৰহ গৌণ শ্ৰেণীত থাকে, ভাগৱত শাস্ত্ৰ
মুখ্য। ভাগৱত শাস্ত্ৰৰ গাত গুৰু বস্তু দিয়ে। কাপোৰত ৰূপ আৰু সোণৰ ফুল।
বস্ত্ৰি উত্তৰ মূৰা। বিগ্ৰহৰ ককালত লহঙা, হাতত বাঁহী, গাত কাপোৰ,
মূৰত কিৰীটি। এওঁৰ ওচৰত বস্ত্ৰি দক্ষিণ মূৰা হৈ থাকে। এওঁৰ গাতো
সোণ ৰূপৰ ফুল অপৰিহাৰ্য্য। ভাগৱত শাস্ত্ৰ আৰু বিগ্ৰহ সমানে ৰখা হয়।
ভাগৱত দক্ষিণ দিশে আৰু বিগ্ৰহ উত্তৰ দিশে থাকে পশ্চিম মূৰা হৈ। ‘ঘাই
বস্তু’ আৰু “মহাপ্ৰভু” থাপনাৰ পিছতে গুৰু আসনৰ তল থাকৰ চাৰিওফালে
ঘাই দেউৰীয়ে দশম, কীৰ্ত্তন, ঘোষা, বজ্জাৱলী এই চাৰি শাস্ত্ৰ স্থাপন কৰে।
তাৰ অৰ্থ হ’ল এই যে শঙ্কৰদেৱে মাধৱদেৱক কৈছিল —

গুনিয়ো মাধৱ মোৰ থাকিবাব থান।

দশম কীৰ্ত্তন মোৰ মূৰ্ত্তিৰ সমান ॥

ঘোষা নামে এক শাস্ত্ৰ তুমিয়ে লিখিবা।

ঘোষা বজ্জাৱলী মাজে তুমিও থাকিবা ॥

এই উপদেশ বাণীৰ মৰ্ম্ম ‘চাৰিশাস্ত্ৰ’ থাপনা কৰা হয়। প্ৰশ্ন
আহে — শঙ্কৰদেৱৰ মূৰ্ত্তি হিচাবে এই কীৰ্ত্তনত দশম আৰু কীৰ্ত্তন থব লাগে।

ঘোষা, বন্ধাবলী কিয় খোৱা হয়? উত্তৰ এয়ে যে “শঙ্কৰ মাধৱ প্ৰাণ বান্ধৱ” এই একাত্মা বোধৰ বাণী সাৰোগত কৰি এনে কৰা হয়। চাক্ষুৰ দৃষ্টিত শঙ্কৰ মাধৱৰ পাৰ্থক্য থাকিলেও অন্তৰ্দৃষ্টিত অভেদাত্মা। আমিও এই কীৰ্ত্তন ভাগি অন্তৰ্দৃষ্টিত অনুষ্ঠিত কৰিছোঁহক। সেয়ে এই কল্পনা।

সিংহাসনৰ দক্ষিণে দশম, উত্তৰে কীৰ্ত্তন, পূবে ঘোষা আৰু বন্ধা-বলী। পশ্চিম দিশেও খব লাগে। পিছে আসনৰ সমুখ ভাগত (পশ্চিমত) নিম্নমালি অৰ্চনাকৈ ধৰি অন্যান্য বহুতো কামৰ বাবে স্থল ৰাখিব লগাৰ হেতুকে পশ্চিম ভাগত মনেৰে ৰাখি পূবতে দুয়োখন স্থাপন কৰা হয়। অৱশ্যে কওঁতে চাৰিওফালে স্থাপন কৰা হৈছে বুলিয়েই কোৱা হয়। ইয়াৰ পিছতে সিংহাসনৰ আগত এখন প্ৰসাদৰ শৰাই দিয়া হয়। সেয়া মাহৰ নহয়। সুদা আৰৈ চাউল খুই ভক্তি ভাৱেৰে শৰাইত সজাই অৰ্পণা কৰিব লাগে। ইয়াক “লঠা প্ৰসাদৰ শৰাই” বুলি কোৱা হয়। এইখন শৰাই অতি আদৰৰ। ইয়াৰ বিশদ বিৱৰণ বাতিৰ সাংস্কৃতিক অনুষ্ঠানৰ কাৰ্য্যত তথা কীৰ্ত্তনৰ কাৰ্য্যক্ৰমত প্ৰকাশ পাব।

সেইদিনা পুৱাৰ পৰা ‘থাপনি’ৰ কাৰ্য্যক্ৰম পালিত হলেও আচলতে কীৰ্ত্তন ঘৰত ‘ঘাই বস্তু’ স্থাপন কৰা, গুৰু আসনৰ চতুৰ্দ্দেশে ‘চাৰি শাস্ত্ৰ’ স্থাপন কৰাৰ কাৰণে ইয়াক ‘থাপনি’ বোলে। দশম আৰু কীৰ্ত্তনেৰে শঙ্কৰদেৱ আৰু ঘোষা, বন্ধাবলীৰে মাধৱদেৱ সম্পূৰ্ণ কাৰণে “চাৰি শাস্ত্ৰ” থাপনা কৰে। এয়া সন্নীয়া বিশ্বাসৰ কথা।

‘ঘাই বস্তু’ থাপনা কৰাৰ পিছতে পুৱা নাম প্ৰসঙ্গৰ—তৃতীয়টো কীৰ্ত্তন ঘোষাৰ তিনি ফাকি পদ যোৱাৰ পিছত তিউৱা ‘থাপনি’ৰ প্ৰসাদ (মাটিমাহ) আৰু ‘শৰাই সজোৱা প্ৰসাদ’ (মণ্ডমাহ) টুকিব। লগতে তামোল, পান, কল, আদা আদি খুই পখালি থ’ব। ইয়াত নাৰিকল নিদিয়। কলৰ ভিতৰত পুৰাকল আৰু মালভোগ কলহে দিয়ে। চাউলৰ ভিতৰত জুহা চাউলৰ বাদে অন্য চাউল দিয়া নিষিদ্ধ। এই সময়ত পূৰ্বোক্ত কামখিনি কৰিবৰ বাবে বাধ্যতামূলক নিয়ম আছে। সময় পাব হ’লে দোষ হয়। এইখিনি কাম ঘাই বস্তু, আৰু ‘মহাপ্ৰভু’ উলিয়াই হৰিধ্বনি কৰাৰ পিছত গায়ন বায়ন সকলে যেতিয়া হৰিধ্বনি কৰিব তেতিয়াই কৰা কাম। ইয়াৰ ব্যতিক্ৰম হ’বলৈ দিয়া নহয়।

মহাপ্ৰভু থাপি হৰিধ্বনি কৰাৰ পিছতে লগে লগে গায়ন বায়ন জোৰাৰ হৰিধ্বনি হয়। হৰিধ্বনি দুজনে দুবাৰ দিয়ে। লগত কালি ৰাজে।

দৰা অপৰিহাৰ্য্য। গায়ন বায়নৰ দুয়োটা দল থিয় হৈ থাকে। বায়নসকল উত্তৰ মূৰাহে আৰু গায়নসকল আসনৰ দিশে পূব মূৰাহে থাকে। হৰিধ্বনি শেষ হ'লে বায়নসকলে “তাওঁ তাওঁ তাধেই” বোল দিব। ইয়াত আগশাৰীত বৰ বায়ন উঠে আৰু গায়নৰ দলত বৰগায়ন উঠে। গায়নৰ ইয়াত পাতি-তাল ব্যৱহাৰ হয়।

(২—ঙ) গায়ন বায়নৰ সাজ :— গায়ন বায়নৰ মূৰত ‘পাণ্ডৰি’ বায়নৰ গাত ‘চাপকন’ (বগা) চোলা আৰু কাপোৰ। গায়নৰ গাত চেলং কাপোৰ আৰু কৰ্কালত বৰ গায়নৰ পাটৰ চুৰিয়া। বাকী পালি গায়নৰ কপাহী চুৰিয়া। বায়নৰ কৰ্কালত পাটৰ চুৰিয়া, বাকী সৰু বায়নৰ কপাহী চুৰিয়া। বৰ বায়নৰ ডিঙিত কাঠৰ মালা। বৰ গায়নৰো মালা থাকে। সৰু সকলৰ নাই। এইখিনি গায়ন বায়নৰ জোৰাতে ‘চাপকন’ চোলাৰ ব্যৱহাৰ হয়। এই সাজ পোচাক কীৰ্ত্তনৰ শেষৰ দিনালৈকে গায়ন বায়নৰ ব্যৱহাৰ হয়। ইয়াক থাপনিৰ “ঘাই পাল” বুলি কয়। এইখিনিৰ পৰাই গায়ন বায়নৰ জোৰা বৰ গাভীৰ্য্যপূৰ্ণ হয়। বায়নৰ খোলৰ বোল খিনিও বেচ শ্ৰুতিমধুৰ।

বায়নে খোলৰ বোল আৰম্ভকৰি প্ৰথমতে “ৰাগৰেপনি” বাব। ইয়াত ‘ভৰি মান’ বা ‘পদ ভণিগ’ দিয়ে। এই পদভণি দৰ্শনীয়। গায়ন সকলৰ ‘ভৰি মান’ নাই। “ৰাগ ৰেপনি”ৰ মাজতে মুখ্য বায়ন দুজনমানে সঙ্গাধিকাৰৰ ওচৰলৈ যাব আৰু ভৰি মান দি নৃত্য কৰিব। সঙ্গাধিকাৰে অলপ খৰহা দি ‘মান’ ধৰিব। বায়ন কেইজনে ক্ৰমে বুঢ়া ভকত সকলৰ ওচৰত আৰু ভকত সকলৰ সৈতে দৰ্শক সকলৰ ওচৰতো ভৰিমান দিব আৰু তথানু-ক্ৰমে সকলোৱে খৰছাৰে সন্মান কৰিব। অৱশ্যে মান চোকৰ ভকত মৃদং ধেমালিৰ পৰা আৰম্ভ কৰি কীৰ্ত্তনৰ শেষলৈকে এনেদৰে বায়ন সকলৰ সঙ্গা-ধিকাৰ প্ৰমুখ্যে ভকত সকলৰ ওচৰলৈ অহাটো নিয়ম আছে। কেৱল বায়নেই নহয়, নটুৱাও আহে। পূৰ্বকালত নটুৱা সকলক শ্ৰীকৃষ্ণ আৰু (মুখ্যজনক শ্ৰীকৃষ্ণ আৰু বাকীবোৰক গোপবালক হিচাবে) গায়ন বায়ন সকলক স্বয়ং দেৱতা জ্ঞান কৰি দৰ্শক সকলে সেৱা জনাবৰ বাবে আহবান কৰিছিল। সেয়ে এতিয়া অভ্যাসত পৰিণত হৈ বিনা আহবানে আহে আৰু প্ৰাক্তন আদৰ্শানু-ক্ৰমে দৰ্শকসকলে সেৱা জনায়। আগতে উল্লেখ কৰা “ঝুমুৰা নৃত্য” আৰু “নাদুভঙ্গী” নৃত্যকাৰী সকলেও সঙ্গাধিকাৰ আৰু ভকত সকলৰ ওচৰত খৰছা গ্ৰহণ কৰিবহি। অনিবাৰ্য্য কাৰণবশতঃ আহিব নোৱাৰিলে সকলোৱে নৃত্যৰ ক্ষেত্ৰত গায়ন বায়ন তথা নৃত্যকাৰ সকলৰ উদ্দেশ্যে হাতত থকা খৰছাখিনি দৰাইড জম্মাদি সেৱা জনাই বিদায় লব। এয়া সঙ্গীয়া আদৰ্শ।

বায়নসকলে “বাগ বেপনি” শেষ কৰিলে মুখা গায়নজনে বাগ দিব। ইয়াত থিয় চাহিনি ঘোষা নাগায়। বাগ দুই প্ৰকাৰে আছে—এবিধ মেলা বাগ (অকীয়া) আৰু এবিধ “বন্ধা বাগ”।

মেলা বাগ :— অকীয়াখিনি

বন্ধা বাগ :— অকীয়া বাগৰ বাহিৰখিনি

মেলা বাগ বা অকীয়া বাগৰ সংখ্যা :— ১। আশোৱাৰী ২। মল্লাৰ ৩। ধনশী ৪। গৌৰী ৫। সুহাই ৬। বসন্ত ৭। শ্ৰী ৮। কেদাৰ ৯। মাহৰ ধনশী ১০। তুৰ বসন্ত ১১। কল্যাণ ১২। ভূপালি ১৩। অহিৰ ১৪। মাহৰ ১৫। ভাটিয়ালা ১৬। তুৰ ভাটিয়ালা ১৭। সিজুৰা ১৮। বৰাড়ী ১৯। নাট ২০। বেলেৱাৰ ২১। শ্ৰীগান্ধাৰ ২২। কামোদ ২৩। শাৰঙ্গ ২৪। শ্যামগড়া ২৫। নাট মল্লাৰ ২৬। কৌ ২৭। শ্যাম ২৮। ললিত ২৯। কানড়া ৩০। পূৰ্বী ৩১। শ্ৰীগৌৰী আৰু ৩২। তুৰ। সৰ্ব্ব মূৰ্ত অকীয়া বাগ ৩২ টা মান পোৱা হৈছে।

বন্ধা বাগৰ সংখ্যা ৮০ (আশী) টা মান আছে। তাৰে ৪০ (চল্লিশ) টা বাগৰ নাম পোৱা হৈছে। বাকীবোৰ পাহৰনিৰ গৰ্ভত। বন্ধা বাগৰ সংখ্যা ৪০ (চল্লিশ) টা।

১। চালেজী ২। সুহাই ৩। পৰজ ৪। আৰহণা ৫। পাহাৰীয়া ৬। কেদাৰ ৭। আশোৱাৰী ৮। তুৰ ৯। বসন্ত ১০। মালশ্ৰী ১১। ধনশ্ৰী ১২। জয়শ্ৰী ১৩। এমত কল্যাণ ১৪। পূৰ্বী ১৫। শ্ৰীগান্ধাৰ ১৬। শ্ৰী ১৭। চৰথ ১৮। ভাটিয়ালা ১৯। ভূপালী ২০। বৰাড়ী ২১। নৱনীত বৰাড়ী ২২। ৰামগিৰি ২৩। সৈ-সিজুৰা ২৪। শাৰঙ্গ ২৫। অহিৰ ২৬। কামোদ ২৭। ব্যাহগড়া ২৮। মাহৰ ২৯। কাফীৰ ৩০। গৌৰী ৩১। ভৈৰৱী ৩২। ৰাইচা ৩৩। মধ্যৱলী ৩৪। পটুমজুৰী ৩৫। মল্লাৰ ৩৬। সৌভাগী ৩৭। মালগড়া ৩৮। সিজুৰা ৩৯। খট ৪০। গান্ধাৰ। মুঠ— ৪০টা।

ইয়াৰ কিছুমান অপ্ৰচলিত হৈ আছে। ইয়াৰ ভিতৰৰ ২২ (বাইশ) টা মান বাগ চলোৱা হয়। পূৰ্বোক্ত গায়ন বায়ন জোৰাৰ প্ৰয়োজন চালি ন্তাৰ বাবে। চালি ন্তাত পূৰ্বোক্ত বাগসমূহৰ প্ৰয়োজন হয়। ইয়াত অকীয়া বাগ বা মেলা বাগৰ ব্যৱহাৰ নহয়। মুখ্য গায়নজনে বাগ দি শেষ কৰিলে বাকী ৩৪ গৰাকী মান পালি গায়নেও বাগটোৰ মাজৰ পৰা পুনঃ বাগ টনাৰ নিয়ম আছে। অৱশ্যে এজন মুখ্য গায়নে বাগ দিলেও হয়। বোধহয় বাকী বিলাকৰ অভ্যাসৰ বাবেই এই ব্যৱস্থা কৰা হৈছে। “বাগ বেপনি”ৰ শেষত গায়নসকলে বাগ দিওঁতে বায়নসকল উদ্ধৰ মূৱা হৈ বহি থাকে। বাগ শেষ হলে

উষ্টিৰ আৰু “চালি নৃত্য” প্ৰবেশ কৰাব। নাচনিয়াৰ ৩৪ জন ল’ৰা গায়ন বায়নৰ মাজেদি সৰকি “আসন”লৈ সেৱা জনাই ওলাই আহে। বায়ন সকলৰ আগত নাচনিয়াৰ সকল থিয় দিলে তেতিয়া বায়নৰ দলটো দুভাগ হৈ দক্ষিণ আৰু উত্তৰ মূৰাকৈ মুখামুখি কৰি বহি লব। বৰ বায়নকেজন আগত হ’ব। “চালি নৃত্য”ৰ প্ৰবেশ কৰাই বায়নে “ৰামদানি” বাদ্য বজাব। নৃত্যৰ আগ শব্দক ৰামদানি বোলে। ইয়াত নেগেৰাও খোলৰ লগত বজায়।

(২-৫)—“চালি নৃত্য”ৰ সাজপাৰ :— চালি নাচৰ নটুৱাৰ সাজপাৰ গোপীৰ সাজ। মূৰৰ ওপৰত দীঘলীয়া (ম’ৰা চৰাইৰ জ,জ, টোৰ নিচিনাকৈ) খোপা বান্ধি ওৰোণাৰে চাকি মুখখন উলিয়াই চুঁটিৰিৰ তলত কাপোৰখন সূতাৰে গাঁঠি মাৰি দিয়ে। খোপাটোৰ তল অংশৰ ওৰোণাটো গাঁঠি দিব। ডিঙিত সূতাৰে তৈয়াৰী মালা। গাত মখমলৰ ক’লা কাপোৰৰ হাতচুটি চোলা। একা একাকৈ বাহৰ ওপৰেদি ককালত মেৰিয়াই অনা পটি। ককালৰ পৰা ভৰিত পৰাকৈ বগা কাপোৰৰ লহঙা। তাৰ ওপৰত বনকৰা আঁচল বা দুকামে দুখন বিহা। ইয়াক দুয়োটা ঠপিনাৰ দুকামে দিয়া হয়। তাৰ ওপৰত নিজৰ নাভি-দেশৰ পৰা তললৈ নমাই লহঙা আৰু বিহা দুচলা টানি বন্ধা এদাল কপাহী কাপোৰৰ ৰঙা ফুল বহা টঙালি। ভৰিত জুনুকা। হাতৰ মুঠিত আৰু বাহৰ তলত চাৰিপাত বনকৰা বাজু। অৱশ্যে পূৰ্বকালত চমকিৰে সজা বাজু আছিল। আজিকালি কলিকতীয়া ধৰণৰ হৈছে। বুকুৰ দুকামে স্তনৰ ব্যৱহাৰো কৰে। এইখিনিতে উল্লেখযোগ্য এয়ে যে আজিকালি চালি নাচৰ নটুৱাৰ ওৰোণা হালধীয়া বা ৰঙা কাপোৰৰ হৈছে। আগৰ দিনত শুদ্ধ বগা কাপোৰৰ ওৰোণা দিয়া হৈছিল। তদুপৰি বিহা বা আঁচল দুচলা আগৰ ক’লা মখমল কাপোৰত চমকি দি নিৰ্মাণ কৰি লৈছিল। এতিয়া কাপোৰ একে ধৰণেই থাকিলেও চিত্ৰ বিচিত্ৰ ফুলবহা বনকৰা কাপোৰ ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ লৈছে। চমকৈ চালি নাচৰ সাজ পাৰ ইমানেই। চালি নাচৰ ভাগ দুটা। এটা ভাগক শুদ্ধ চালি নাচ আৰু আনটো ভাগক “ৰজাঘৰীয়া চালি নাচ” বুলি কোৱা হয়। শুদ্ধ চালি নাচ আঠখন আৰু ৰজাঘৰীয়া চালি নাচ ৪ খন—মুঠ ১২ খন। ইয়াৰ বাদেও এই পৰ্য্যন্ত ৰজাঘৰীয়া চালি নাচৰ আছিত (ঠাচঁত) আশীটা বন্ধা ৰাগৰ ভিতৰৰ বহুতো ৰাগৰ ছাঁ লৈ বৰগীত বা অন্ধীয়া নাটৰ গীতত সুৰ বান্ধি চালি নাচৰ সৃষ্টি কৰা হৈছে। আজিৰ পৰা প্ৰায় ৩৭ বছৰৰ আগতে আৰু মাজ ভাগতো কমলাবাবী সগ্ৰৰ বিশিষ্ট সন্নীতজ চকতৰ প্ৰবাসী শ্ৰুতিমধুৰ ৰাগৰ সুৰ বৰগীত বা অন্ধীয়া গীতত সংযোগ কৰি চালি নাচৰ সৃষ্টি কৰিছিল। ই জনশ্ৰুতি নহয়। সেইবাবেই ৰজাঘৰীয়া চালি নাচৰ আধিভাৱ। পূৰ্বকালত ৰাজাঘৰত প্ৰদৰ্শনৰ কাৰণে খনচৰেক

নাচ প্ৰস্তুত কৰি লোৱা হৈছিল বাবে ইয়াৰ নাম “ৰাজাহৰীয়া চালি নাচ”। এই চালি নাচত বায়ন উঠি নেগেৰাত বোল দি নাচ দেখুৱাই ৰজাক আমোদ দিয়াৰ বাবে কমলাবাৰী সত্ৰৰ এগৰাকী বিখ্যাত সঙ্গীতজ্ঞ “ৰূপি ৰাম ওজা আতৈক (কন্দৰ্পেশ্বৰ সিংহ ৰজাই) এখন প্ৰশংসা পত্ৰ, এদাল কুহুমফুলীয়া পাণ্ডুৰি আৰু ২৯ পদ বিশেষ বস্তু দি তেখেতক সন্মান কৰিছিল। আমি নিজে কবপৰা অৱস্থাতে নতুন কমলাবাৰী সত্ৰৰ চাৰিগৰাকী বিখ্যাত সঙ্গীতজ্ঞ পুৰুষে তিনিখন তালত, তিনিটা ৰাগত, তিনিটা গীত বান্ধি বাজনাৰ সৃষ্টি কৰিছিল। গীত, ৰাগ, তালখিনি যথাক্ৰমে:—

১। ৰূপক আৰু ৰূপ গজল তালত, তুপালী ৰাগত গীত—

“সুন্দৰী ধৰি হৰি চৰণে বিনায়ে”

গীতত সুৰ সংযোজক—শ্ৰীযুত কমল চন্দ্ৰ গায়ন বুঢ়াডকত
বাজনা সংযোজক —শ্ৰীযুত কমল চন্দ্ৰ নেওগ বায়ন আতৈ

২। এতালি, ৰক্ততাল আৰু পবিতাল মিশ্ৰিত তালত এমত

কল্যাণ ৰাগত গীত— “প্ৰিয়াকৈৰি কাহিনী শুনিয়ৈ মুৰাৰি”

গীতত সুৰ সংযোজক— “ঋগেশ্বৰ গায়ন আতৈ
বাজনা সংযোজক — “পৰমানন্দ বায়ন আতৈ

৩। বৰ বিষম তালত, কেন্দ্ৰা ৰাগত গীত—

“হৰি বিনে ৰমণী দেখত আন্ধিয়াৰী”

গীতত সুৰ সংযোগ কৰ্ত্তা — শ্ৰীযুত কমল চন্দ্ৰ গায়ন বুঢ়াডকত
বাজনা সংযোগ কৰ্ত্তা— শ্ৰীযুত কমল চন্দ্ৰ নেওগ বায়ন

এইখিনি চালি নাচত ব্যৱহাৰ কৰা হয়। অৱশ্যে ইয়াক ৰাজাহৰীয়া চালি নাচতহে অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হৈছে। ইয়াৰ উপৰিও এৰা সবৰ আগত বিজ্ঞ গায়ক বায়কসকলে বহুতো তাল আৰু ৰাগত বাজনা নিৰ্মাণ কৰি বৰগীত বা অঙ্কীয়া গীতত সুৰ সংযোগ কৰি চালি নাচক চহকী কৰি গৈছে। ইয়াৰ অভিলেখ বহুতো আছে। বিস্তৰৰ উন্নত লিখা নহ’ল। গীতত ৰাগৰ পৰা সুৰ উলিয়াই বান্ধি তাত বাজনাবোৰ তালমতে সংযোগ কৰি চালি নাচ ঠিক কৰা হয়। ই বৰ সহজ, সাধাৰণ কথা নহয়, লাগিব বিশেষ জ্ঞান, বিবেক; হৃদদাবে নহয়। চালি নাচ নিৰ্মাণ কৰিব পৰা আৰু বহুতো সমল আছে। মইহেতু ৮০টা বজ্জা ৰাগ বিদ্যমান। এইখিনি অৱশ্যে ৮ খন মূল চালি নাচৰ ভিত্তিত সমান কৰা নহয়। উক্ত ৮ খন সদায় শ্ৰেষ্ঠ স্থানত আছে।

(২-৬) (শুদ্ধ) চালি নাচ আৰু ৰজাঘৰীয়া চালি নাচৰ পাৰ্থক্য :—

শুদ্ধ চালি নাচ আৰু ৰজাঘৰীয়া চালি নাচৰ পোছাক পৰিচ্ছদ একেই। আমি আগতে কৈ আহিছোঁ যে চালি নাচ ৮ খন আৰু ৰজাঘৰীয়া চালিনাচ ৪ খন। তদুপৰি ৰজাৰ ঘৰত আকৰ্ষণীয় পৰ্যায়ত প্ৰদৰ্শন কৰিবৰ বাবে ইয়াক ঠিক কৰি লোৱাৰ কাৰণেও ইয়াক “ৰজাঘৰীয়া চালি নাচ” হিচাবে প্ৰখ্যাত বুলিও কোৱা হৈছে। পাৰ্থক্য এয়ে যে (শুদ্ধ) চালি নাচত গীত ধৰোঁতে বাদ্যখিনি গীতৰ মাজৰ পৰা তালৰ হিচাব ধৰি বজোৱা হয়; কিন্তু ৰজাঘৰীয়া চালি নাচত গীতৰ নাচৰ আৰম্ভৰে পৰা গীত, ৰাজনা, নাচ একেলগে চলি থাকে। ইয়াত অলপো জিৰণি নাই। গীত, ৰাজনা, নাচ একেলগে শেষ হয়। চালি নাচৰ গীতত ঘাত পৰাৰ লগে লগে নাচ ধৰে। গীতৰ গামানত নটুৱাই নানাচে। মাত্ৰ হাত দি ভৰিৰে তাল ৰাখি থাকে। কিন্তু ৰজাঘৰীয়া নাচৰ গামানতো নাচ চলি থাকে। চালি নাচৰ বোল আৰু ৰজাঘৰীয়া চালি নাচৰ বোল অলপ পৃথক্। চালি নাচৰ বোল-খেই, দাওঁ, খিত আদি। কিন্তু ৰজাঘৰীয়া নাচৰ বোল-“ঘেসি, তিন, দাং” ইত্যাদি। মৃদঙ্গৰেও ইয়াক বজোৱা হয়। কাৰণ ইয়াত মৃদঙ্গীয়া বোলৰ মিশ্ৰণ আছে। ৰজাঘৰীয়া নাচৰ গীত বজা ৰাগত গোৱা হয়।

ৰজাঘৰীয়া চালি নাচৰ ৰামদানি চাৰিখন। কেইবাখনো তালত ইয়াক গোৱা হয়। তাল সমূহ হ’ল ক্ৰমে —

- ১। ব্ৰহ্মতাল
- ২। ৰূপক
- ৩। ৰূপগজল
- ৪। বৰবিষম
- ৫। সৰুবিষম
- ৬। চাৰিখনিয়া
- ৭। দুখনিয়া
- ৮। যতি
- ৯। চুটী

শুদ্ধ চালি নাচৰ তাল মাত্ৰ দুখন। এতালি আৰু পৰিতাল। যিবোৰ অক্ষীয়া গীত আৰু বৰগীতত গোপী সমূহৰ কাৰ্য্য আৰু ভাবানুভূতিৰ প্ৰকাশ আছে; সেইবোৰ (চালিনাচত) গীতকে নাচত ব্যৱহাৰ কৰা হয়। আগতে কোৱা হৈছে যে নাচৰ ভাগ তিনিটা যেনে ৰামদানি, গীতৰ নাচ আৰু মেলা নাচ। ৰাগ ৰেপনিৰে সৈতে (নৃত্যৰ আগ খণ্ড) মুঠ ভাগ চাৰিটা।

বাগ ৰেপনি অৱশ্যে নাচৰ ভাগত নপৰে। ইয়াক বাগৰ আৰম্ভণি বুলিও কহ পাৰি। বাগৰ আগশব্দক “বাগ ৰেপনি”, গীতৰ আগশব্দক “ৰামদানি” গীত শব্দক “গীতৰ নাচ” আৰু গীত শেষ হ’লে পিচ শব্দক “মেলা নাচ” বুলি কয়। মেলা নাচতে নাচ শেষ হয়।

চালি নাচত গোৱা গীত আৰু বাগসমূহ এনেদৰে :—

- ১। হৰিকো আশু ৰাধা আজুৰি জুৰি মাগে (ৰাম গিৰি বাগ)
- ২। হৰি হৰি কিনা ভেলি ৰাজকুমাৰী — পৰজ
- ৩। প্ৰিয়া কেৰি কাহিনী শুনিয়ে মুৰাৰি — এমৎ কল্যাণ
- ৪। হৰিপদ পেখয়ে নপাবলি মাই — বৰাৰি আৰু নবনীত বৰাৰি
- ৫। মাধুৰ ৰজ মনাই — ধানপ্ৰী
- ৬। প্ৰিয়াকেৰি কাহিনী শুনিয়ে মুৰাৰি — বসন্ত
- ৭। শ্যাম মুৰুতি পীত অম্বক লাসা — চৰৎ
- ৮। সকল নিগম তেৰি — চালেপ্ৰী
- ৯। প্ৰিয়া কেৰি কাহিনী — শ্ৰীগান্ধাৰ
- ১০। হৰিপদ পেখয়ে — সুহাই
- ১১। যশোমতী পেখিতে নয়ন জুৰাই — ভূপালী
- ১২। ব্ৰজ মঙ্গল ৰস — — আশোৱাৰী, শ্ৰী, আৰহণা
- ১৩। কৃষ্ণক চৰণে কৰিয়ে বিদায় — — আশোৱাৰী

এই গোটেইখিনি এতানি আৰু পৰিহালত গোৱা হয়। একোটা গীততে দুই তিনটা বাগ বন্ধা থাকে। ইচ্ছানুযায়ী গাব পাৰে। এইখিনিক শুদ্ধ চালি নাচ বুলি কয়। বজাঘৰীয়া চালি নাচৰ গীত আৰু বাগ সমূহ দেখুওৱা হ’ল —

বাগ	গীত	তাল
১। শাৰঙ্গ -	চিহ্নিত গোপিনী পেখিয়ে নৈৰাশা -	চুটা
২। ডাটিয়ালা -	এ সখী চলহ বহুৰি গৌৰী ---	ব্ৰজতাল
৩। পুখুৰী	হৰিপদ পেখয়ে নপাবলি মাই ---	সকৰিষম
৪। পাহৰীয়া		
৫। ভূপালী-	সুন্দৰী হৰি হৰি---	ৰূপক, ৰাধাগজল

৬। মালত্ৰী	}	দেখু জগত শুক কানু আবত	}	ৰাপক
৭। জয়ত্ৰী				ৰূপগজল
৮। গন্ধাৰ				চাৰিখনীয়া

৯। কেদা— হৰি বিনে ৰমণী দেখত আক্ৰিয়াৰী—বৰ বিষম

১০। মালত্ৰী— ওৰে সখী, পেখু পেখুৰে —যতি তাল

১১। শ্ৰী-- গোৱাৰিণী কৈচন কলঙ্ক হামাৰি — চাৰিখনীয়া

ইয়াৰ উপৰিও দুখনীয়া তালত ৰজাঘৰীয়া চালি নাচৰ গীত আছে। কিন্তু সি পুৰুষাৰিৰ গৰ্ভত পৰিছে। ইমানেই চালি নাচ আৰু ৰজাঘৰীয়া চালি নাচৰ গীত, ৰাগ আৰু তালৰ সংখ্যা।

(২—জ) চালি নাচৰ অৰ্থ আৰু পাৰমাৰ্থিক বিচাৰ :-

‘চালি নাচ’ৰ সাজ পাৰ আৰু লক্ষণসমূহ পূৰ্বতে বৰ্ণনা কৰা হৈছে। ইয়াক মৈৰা চৰাইৰ লগত তুলনা কৰিব পাৰি। মূৰত জ’টো থকাৰ কাৰণে আৰু ককালত লহঙাৰে সৈতে পাক দিলে ঠিক মৈৰা চৰাইয়ে চালি খৰাৰ নিচিনা দেখা যায়। সেই বাবেই বোধহয় ইয়াৰ নাম “চালি নাচ”। কীৰ্ত্তনৰ হৰ-মোহন অধ্যায়ত আছে —“পিকি শাৰী খোটা জালি, যেন মৈৰা কৰে চালি” ইত্যাদি। গোপৰূপী শ্ৰীকৃষ্ণই বৃন্দাবনত গন্ধ চৰাওঁতে এই চালি নাচ দিছিল বুলি সন্ত সাধৰে কয়। তদুপৰি নাৰদমুনি বৈকুণ্ঠলৈ যাওঁতে ছালিকা নৃত্য প্ৰদৰ্শন কৰিছিল হেনো। এই ছালিকাই বোধহয় এই চালি নাচৰ সংজ্ঞা। হৰিবংশ পুৰাণত ছালিকাৰ বৰ্ণনা আছে। এই সম্বন্ধে “সঞ্জীত ৰত্নাকৰ” নামৰ এখন সঙ্গীত গ্ৰন্থত এটি শ্লোক পোৱা যায় যেনে —

কোমলং সবিলাসং চ মধুৰং তাল লাস্যযুক্ ॥

নাতিদ্রুতং নাতি মন্দং ত্যত্ৰতা প্ৰচুৰং তথা ।

পাদোককটি বাহুনাং যৌগপদ্যেন চালনম্ ॥

সহাপৰুষ মাধৱদেৱৰ শ্বাৰা ৰচিত “ৰাজসূয়” শাস্ত্ৰত চালি নাচৰ এটি আদৰ্শ পোৱা গৈছে।

ৰদন মণ্ডল পূৰ্ণ চন্দ্ৰৰ উদয় ।

প্ৰফুল্ল পঙ্কজ যেন নয়ন দুতয় ॥

মকৰ কুণ্ডলে গন্ত প্ৰকাশে প্ৰচুৰ ।

চালি কৰি নাচে যেন দুগোটা ময়ূৰ ॥

নাম ঘোষাৰ “শ্ৰীমুখুন্দৰ নাম গুণ, কীৰ্ত্তন প্ৰকাশে যি দিশিত সি দিশক
প্ৰতি নমস্কাৰ যিটো কৰে। চিদানন্দ ঘন স্বৰূপত ঈশ্বৰ কৃষ্ণত নিতাগত পৰম
আনন্দ কৰে সিটো সাধুনেৰে’। এয়ে চালি নৃত্যৰ ডেটি বুলি কব পাৰি।
আকাশত নতুন মেঘ উঠিলে মৈৰা চৰাইবোৰে চালি ধৰি উঠে। মৈৰা
চৰাইৰ মেঘৰ লগত বন্ধুতা আছে। ভক্ত আৰু ভগৱন্তৰো তেনেদৰে। ভক্ত
সকলে ভগৱন্তৰ গুণ গান কৰোঁতে ভগৱন্তই বৈকুণ্ঠ ত্যাগ কৰি ভক্তৰ
আকৰ্ষণ আহবানত সেই স্থলত উপগত হলে ভক্ত সকল ভক্তি ভৱত মত্ত
অথবা গদগদ হয়। ভক্তক মৈৰা চৰাইৰ লগত আৰু ভগৱন্তক মেঘৰ
লগত তুলনা কৰিছে। মেঘ ৰূপ ভগৱন্তৰ আগমন সূচনাত মৈৰা ৰূপ ভক্তই
আনন্দত চালি ধৰি উঠে। তথা মৈৰা ৰূপ ভক্তৰ আকৰ্ষণ আহবান কৰণ
ৰূপ নৃত্য গীতত ভগৱন্তৰ সমাগম হয়।

থাপনিৰ দিনা চালি নাচৰ আগতে যি ‘মাই বস্তু’ কীৰ্ত্তন ঘৰলৈ
আনীত হয়, সেয়া মেঘ ৰূপ তথা ভগৱন্তৰ ৰূপ কল্পনা। “মাই বস্তু”
স্থাপন কৰণৰ ঠিক পিছতে চালি নাচ আৰম্ভ হয়। সেয়া মৈৰাৰূপ ভক্তই
(ভগৱন্তৰ আগমনত) আনন্দত চালি ধৰি ভক্তিত গদগদ হয়। মেঘ আৰু
মৈৰা ভক্ত আৰু ভগৱন্তৰ কল্পনাৰ ৰহস্যৰেই এই চালি নৃত্য।

মহাপুৰুষ মাধৱদেৱে বৰপেটা সত্ৰত এই চালি নাচৰ সৃষ্টি কৰি-
ছিল। এসময়ত বৰপেটা সত্ৰত মাধৱদেৱে বঙ্গীয়াল গুৰু নিৰ্মাণ কৰি জন
আকৰ্ষণৰ বাবে নাচ নৃত্য গীত বাদ্যাদি প্ৰদৰ্শন কৰিছিল। মানুহে তেতিয়া
বঙ্গীয়াল গুৰুক সোণকাপৰ ঘৰ বুলি ডাকিছিল। গীত, বাদ্য, নৃত্যক স্বৰ্গীয়
বস্তু বুলি অনুভৱ কৰি গালৈ ধাবিত হৈছিল। চৰিত পুথিমতে সেই সময়ত
মাধৱদেৱৰ জয় জয় মঙ্গল ময় অৱস্থা। এই সংবাদ বাজদৰবাৰত প্ৰতিধ্বনিত
হ’ল। সুৰানন্দ নামৰ এজন বিশেষ ৰাজ কটকীক পঠাই দিয়া হ’ল। ৰাজ
বিষয়াৰ সন্মানাৰ্থে এই চালিনৃত্য প্ৰদৰ্শন কৰা হৈছিল। কিন্তু তালৈই কাল
হ’ল। ৰাজ্যজ্ঞানতে মাধৱদেৱ বন্দি হ’ল। সেই সময়তে এই নাচৰ নিৰ্মাণ
হোৱা বুলি চৰিত পুথি সমূহে ইঙ্গিত দিছে।

চালি নাচ শেষ হলে সকলোৱে সেৱা জনাই বিদায় লয়। শুদ্ধ চালি
নাচৰ গীত গোৱা আৰম্ভ কৰিলে এজন মুখ্য নাচনিয়াৰ ল’ৰা উঠি আহি
প্ৰথমে সত্ৰাধিকাৰ, দ্বিতীয়ত বুঢ়া ভকত, তৃতীয়ত বাকী ভকতসকল সম-
ন্বিতে অন্যান্য দৰ্শক সকলৰ পৰা পইছা দান গ্ৰহণ কৰে। বজা ঘৰীয়া
চালি নাচত একেবাৰে মেলা নাচৰ শেষতহে পইছা গ্ৰহণ কৰিব পাৰে।
কাৰণ এই নাচ আগৰ পৰা অৰ্থাৎ ৰামদানিৰ পৰা আৰম্ভ কৰি গীতৰ

নাচ মেলা নাচলৈকে চলে বাবে মাজত আহিব নোৱাৰে। চালি নাচত পাৰে।
তাত গীত আৰম্ভ কৰোঁতে নাচনিয়াৰ সকল বহি থাকে। যাত পৰিলেহে
নাচে।

চালি নাচ শেষ হলে “ঘোষা কীৰ্ত্তন” কৰে। ১০।১২ জন শিল্পীয়ে
ভোৰ তাল আৰু বৰ তাল লৈ নাচি নাচি এই অনুষ্ঠান প্ৰদৰ্শন কৰে।
ইয়াত কীৰ্ত্তন ঘোষা আৰু নাম ঘোষাৰ পদ দিয়ে। প্ৰায় ২।৩ ঘণ্টা মান
সময় লাগে। অনুষ্ঠানটো সাহিত্যিক ধৰণৰ। ইয়াত মুখ্য কীৰ্ত্তনীয়া ওজা এজন
থাকে। তেওঁ দক্ষিণফালে আৰু বাকীসকল ধনুভিৰিয়া হৈ আসনলৈ সমুখ
কৰি থিয় হৈ অনুষ্ঠান কৰে। কীৰ্ত্তনৰ ওজাজনে কেতিয়া ক’ৰ পৰা পদ
বা ঘোষা ধৰিব তাৰ মূল নিৰ্ণয় কৰা টান। ই বৰ টান বিদ্যা। ইয়াক
শিকোতাৰ সংখ্যাও নিচেই নগণ্য। প্ৰোতাৰ সংখ্যাও কম। সন্ধ্যাৰ লগে
লগে সেইদিনা এই অনুষ্ঠান প্ৰায় শেষ হয়।

(২ - ৱা) ৰাম ধেমালি :— ঘোষা কীৰ্ত্তনৰ শেষত সঙ্গীয়া ববাই (হাটী মতা)
গায়ন বায়ন সকলক পাণ্ডুৰি মাৰিবলৈ নিৰ্দেশ দিব। গায়ন বায়নসকলে
(ইয়াত বুদ্ধ ভকতসকলে যোগদান কৰে) দুবাৰ হৰিধ্বনি কৰে। গায়ন
সকল ঠিয় হৈ আৰু বায়নসকল উত্তৰ মূৰাকৈ বহি লয়। এইটো “ৰাম
ধেমালি” অনুষ্ঠান। ৰাম ধেমালিৰ বহিচাহিনি এখন। বহিবাদ্য বজাই
বাবে ইয়াক “বহি চাহিনি” বোলে। ৰাম ধেমালিৰ বহিচাহিনি শেষ হ’লে
“থিয় চাহিনি” আৰম্ভ হয়। থিয় হৈ বজাই কাৰণে ইয়াক “থিয় চাহিনি”
বোলে। গায়ন সকলে কেতিয়া “থিয় চাহিনি ঘোষা” গাব।

“থিয় চাহিনি ঘোষা”

জগন্নাথ অনাথক থাপিয়ো চবণে।

তোমাক বান্ধৰ মানি পশিলো শৰণে।

পদ দিব :— গাই নতু দুহিবাৰ সময় হোৱন্তে গৈয়া
দামুৰিক মেলন্ত মূৰাৰি।
নেমেল নেমেল বুলি আমি সবে মাতো য়েবে
অধিক হাসন্ত বিগুপাৰি।

(ইত্যাদি)

পদ দীঘলাই দিব পাৰে। গায়ন সকলৰ ইচ্ছাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ
কৰিব। থিয় চাহিনি শেষ হলে “ৰাম ধেমালি” আৰম্ভ কৰে। ইয়াত ১টা
সন্ধ্যাৰ। ই বৰ অনুপম আৰু গাশ্ৰীহৰ্যপূৰ্ণ। গায়ন বায়নসকলে “পানী
পকৰা” দিয়ে। ধেমালিৰ মাজতে ২।৩ গৰাকীমান মুখ্য বায়ন ওলাই আহি
সঙ্গাধিকাৰ প্ৰমুখ্যে দৰ্শক সকলৰ পৰা প্ৰণামি অৰিহণা গ্ৰহণ কৰে। ইয়াত

বায়নসকলে বচা বচা ভৰিমান দিয়ে। ধেমালি শেষ হ'লে বৰ বায়নে “গুৰুঘাত” মৰাৰ পিছত বৰ দুহৰীয়া বায়ন সকলে “লনা ঘাত” মাৰে। “লনাঘাট”ৰ পিছতে গায়নসকলে “সিদ্ধুৰা” ৰাগ দি “আৱত এ কানু সুৰভী চৰাই। ৰঞ্জিত ধেনু বেণু বেণু বজাই” এই গীতটো সম্পূৰ্ণ গাব। বায়ন সকলে মাজে মাজে ঘাটিব। গীত শেষ হ'লে “বৰ প্ৰবেশ নৃত্য” আৰম্ভ হয়। ইয়াত “অগ্নিগড়” লগায়। বাঁওঁন ঘৰৰ শেষৰ কোঠালিত “অগ্নিগড়” থাপনা কৰে। দুফালে দুটা খুটা থকা পনু আকৃতিৰ কাঠৰে নিৰ্মিত এই “অগ্নিগড়”ৰ কাঠচজাত বন্ধু (ফুটা) থাকে। বাঁহৰ সৰু মাৰিত মৰাপাট বা পবিত্ৰ কাপোৰ মেৰিয়াই মিঠাতেলত বা ঘিউত তিয়াই উক্ত বন্ধুবোৰত ডৰাই দিব আৰু জুই লগাব। “অগ্নিগড়”ত ৯ ডাল বা ১২ ডাল শলিতা থাকিব লাগে। তাতকৈ বেছিও থাকিব পাৰে; কিন্তু কম হ'ব নোৱাৰে। উক্ত ‘অগ্নিগড়’ সম্বন্ধে কেইটিমান পাৰম্যাথিক বিশ্লেষণ পোৱা হৈছে। নিম্নস্থানত উদ্ধৃত কৰা হ'ল।

অগ্নি :— জুই

গড় :— ওখ ভেটি, বেণ্টনি বা ঘেৰাও।

এতিয়া প্ৰকৃত অৰ্থ :— “অগ্নিগড়” মানে অগ্নিৰ ওখ ভেটি বা বেণ্টনি। “চিহ্নযাত্ৰা” প্ৰসঙ্গত গুৰু চৰিতত বামচৰণ ঠাকুৰে লিখিছে—

কুটিলা জোৰাক তাক কোঙ্গাৰা কৰিল।

কানিৰ আঁৰিয়া লগাই অগ্নি গেৰা দিল। ১৪৯৩ পদ

এই “অগ্নি গেৰাই” হ'ল “অগ্নিগড়”। শঙ্কৰদেৱে “অগ্নিগড়”ৰ ব্যৱস্থা কিস্ত কৰিব লগা হৈছিল, সেয়া ভাবিলে আচৰিত হ'ব লাগে। “অগ্নিগড়”ৰ ক্ষেত্ৰত এফালে আছে পোহৰৰ ব্যৱস্থা আনফালে আছে পাৰম্যাথিক বিচাৰ। আজিকালি বিজুলী চাকি বা মেণ্টোন লাইটৰ ব্যৱস্থা থকা সত্ত্বেও ‘অগ্নিগড়’ আৰু ‘আঁৰিয়া’ জ্বলোৱাৰ প্ৰয়োজন দেখা নাযায়। আগৰ কালত এইবোৰ ব্যৱস্থা নথকাত পোহৰৰ বাবে এনে শক্তিশালী ব্যৱস্থা লব লগা হৈছিল। এনে পৰিস্থিতিত “অগ্নিগড়” কেৱল পোহৰৰ বাবেই শঙ্কৰদেৱে ব্যৱস্থা কৰাটো অমূলক। মুখ্য ভাৱে তাত্ত্বিক বিচাৰ আৰু গৌণ ভাৱে পোহৰৰ ব্যৱস্থা বুলি কোৱাটোত সবল যুক্তি আছে।

একাদশ স্কন্ধ ভাগৱতত সূৰ্য্য, চন্দ্ৰ আৰু অগ্নি মণ্ডলৰ মধ্যত থকা বৈৰাজ পুৰুষক ধ্যান কৰিব লগা কথা প্ৰকাশ কৰিছে। ভগৱন্ত বস্তুক লাভ কৰিবলৈ হলে অগ্নি মণ্ডল ৰূপ “অগ্নিগড়”ৰ যোগেদি লাভ কৰা সহজ বুলি ইয়াকে সূচাইছে। জবাসন্ধ বানাসুৰ আৰু নৰকাসুৰৰ ৰাজধানীৰ চতুঃপাশে “অগ্নিগড়” আছিল। শ্ৰীকৃষ্ণই এওঁলোকৰ ৰাজধানী প্ৰবেশ কৰাৰ পূৰ্বতে

অগ্নিগড় ভেদ কৰিহে ওৰ্তলোকক বধ কৰিব পাৰিছিল। তেনেদৰে নৱবিধ ভক্তি বা দ্বাদশ স্কন্ধ ভাগৱতৰ প্ৰতীক ‘অগ্নিগড়’ ভেদ কৰি বা আশ্ৰয় কৰিহে উগ্ৰসত্ত্বক পাব পাৰি বা জৰাসন্ধাদি বৈৰী ৰূপ মহাপাপ খণ্ডন কৰি বিষ্ণু সান্নিধ্য লাভ কৰিব পাৰি। এয়ে ইয়াৰ সূচনা।

‘অগ্নিগড়’ৰ লক্ষণ আগতে প্ৰকাশ কৰা হৈছে। ইয়াত ৯ ডাল বা ১২ ডাল শলিতাৰ প্ৰয়োজন। ৯ ডাল শলিতা নৱবিধ ভক্তিৰ প্ৰতীক বা ১২ ডাল শলিতাত দ্বাদশাদিত্য বা দ্বাদশ স্কন্ধ ভাগৱতে আত্ম প্ৰকাশ কৰিছে।

আঁৰিয়া :—‘ধেমালি’ আৰম্ভৰ লগে লগে দুজন লোকে নটুৱাব সাজ পিন্ধি গায়ন বায়নৰ জোৰাৰ আগত পদ সঞ্চালন কৰি ঠেঙে ঠমক ধৰি থাকে বাদ্যৰ লগত সঙ্গতি বন্ধা কৰি। দুডাল গাঠা থকা বাঁহৰ চুঙাত তেল ভৰাই ওপৰত শব্দত শলিতা দি জুই তুলোৱা হয়। ই পোহৰৰ বাদ্য হ’লে যদিও আঁৰিয়া দুডাল নৱবিধ ভক্তিৰ মাজৰ পৰা শ্ৰৱণ কৰ্ত্তনৰ সাৰ মানি লোৱাকে বুজাইছে। চৰিত পুথিতো ‘চিহ্ন যাত্ৰা’ কালত আঁৰিয়াৰ কথা বৰ্ণনা আছে।

ম’তা :— “চিহ্ন যাত্ৰা” কালত আঁৰিয়া প্ৰবেশৰ বেলিকা বেছি উজ্জল হ’ব কাৰণে লগেগোৱা এবিধ আঁৰিয়াৰ দৰে খঙ শলিতা। এই ব্যৱস্থাই গুৰুৰ দ্বাৰা ভক্তি প্ৰদীপ দান কৰা সূচাইছে। ‘চিহ্ন যাত্ৰা’ত আঁৰ কাপোৰ টনা হৈছিল। ডাঙৰীয়া প্ৰবেশৰ আগে আগে দুগৰাকী পুৰুষে এখন কাপোৰ দীঘলীয়াকৈ টানি ধৰে। গুৰু চৰিতত আছে :—

বিচিত্ৰ পামৰি বস্ত্ৰে আঁৰ কৰি ধৰি।

প্ৰথমে প্ৰবেশ দিলা শঙ্কৰ শ্ৰীহৰি।

এই “আঁৰ কাপোৰ” মায়াৰ আবৰণ। এই মায়াৰ আবৰণ ভেদ কৰি জীৱই নৱবিধ ভক্তিৰ মাজৰ পৰা শ্ৰৱণ আৰু কৰ্ত্তনৰ মাধ্যমেদি গুৰু প্ৰদত্ত জ্ঞানৰ সাৰথোৰে এক শৰণ নিষ্ঠ হৈ বিষ্ণু সান্নিধ্য লাভ কৰাত সূগম হৈ উঠে।

(২-৩) বৰ প্ৰবেশ নাচ :— অগ্নিগড় থাপি তাৰ শলিতাবোৰত অগ্নি জ্বলোৱাৰ লগে লগে “বৰ প্ৰবেশ”ৰ নটুৱাসকল তাৰ তলত উপস্থিত হয়হি। নটুৱাৰ সংখ্যা ১২ জনেই সীমা। তাতকৈ বেছিও হ’ব পাৰে, কম হ’ব নোৱাৰে। ইয়াত পঁচিশ-ত্ৰিশজন নটুৱাও ওলায়। শ্ৰীকৃষ্ণই গোপ বালকৰ সৈতে বৃন্দাবনৰ পৰা গখুলি গোকুললৈ ঘূৰি আহোঁতে এই নৃত্য কৰিছিল। নটুৱা

সকলৰ শীৰ্ষস্থানত এজন কৃষ্ণৰ সাজ-পাৰ কৰা বালক থাকে। এই নৃত্য 'থাপনি'ৰ দিনা বাতি 'বাম ধেমালি'ৰ পিছত প্ৰদৰ্শন কৰাৰ বাবে সত্ৰৰ অন্য সাংস্কৃতিক অনুষ্ঠান কাৰ্য্যত আৰু সত্ৰৰ বাহিৰৰ কোনো অনুষ্ঠানতে প্ৰদৰ্শন কৰা নহয়। 'বাম ধেমালি'ও তদনুৰূপে প্ৰদৰ্শন কৰা নহয়। এই গোটেই অনুষ্ঠানটো বৰ গভীৰ তথা বহুসাপূৰ্ণ অনুষ্ঠান বাবে সত্ৰৰ চাৰিবেৰৰ মাজতে সীমাবদ্ধ। ইয়াক সত্ৰৰ লোকে বাহিৰত প্ৰদৰ্শন কৰিলে দণ্ড জৰিমনা ভৰাব বিধান আছে। সেইবাবে সঙ্গীয়া শিল্পী সকলে ইয়াক বৰ শ্ৰদ্ধাৰ চকুৰে চায় আৰু ইয়াক প্ৰদৰ্শন কৰিবলৈ ভয় কৰে। এই অনুষ্ঠান ইমান বহুসাপূৰ্ণ তথা শ্ৰদ্ধাৰ বস্তু যে 'বাম ধেমালি'ৰ পিছত 'সিদ্ধুৰা' ৰাগ দিয়াৰ লগে লগে "বৰ বায়ন" 'দুজনে 'চাপকন' চোলা খুলি গাত মাগৰি কতিয়াকৈ পবিত্ৰ বস্ত্ৰ লৈ তাত উপস্থিত হয়হি। এই নৃত্যৰ বাজনা "বৰ বায়ন"ৰ নিখমালি লোৱা শিল্পী জনাৰ বাবে অন্যে বজাব নোৱাৰে। বৰদুহৰীয়া সকলে ইয়াত মুঠেই হস্তক্ষেপ কৰিব নোৱাৰে। বৰ গায়নজনে "সিদ্ধুৰা" ৰাগ দিয়াৰ লগে লগে "ঘাই দেউৰী" জনে বা তেওঁৰ আদেশত অন্য এজন পালি দেউৰীয়ে উক্ত "বৰ প্ৰবেশ" নৃত্য অনুষ্ঠানলৈ শ্ৰদ্ধা প্ৰদৰ্শন কৰি এখনি "গুৱাপাণ"ৰ থগি আসনৰ আগত থৈ প্ৰণাম জনাব। শ্ৰীকৃষ্ণই বৃন্দাবনৰ পৰা গো বা চক লৈ গৃহ প্ৰত্যাগমন কৰোঁতে বংশীনাদ কৰি আহে আৰু যশোদাই পুত্ৰ কৃষ্ণৰ আগমনৰ প্ৰতীক্ষাত তেওঁৰ বাবে খাদ্য সামগ্ৰী যতন কৰি থয়। কৃষ্ণ গৃহ প্ৰবেশৰ লগে লগে যশোদাই শ্ৰদ্ধাৰে সাবটি ধৰে আৰু তেওঁক ধলাজাৰি কোলাত লৈ আহাৰ কৰিবৰ কাৰণে যতনাই থোৱা দ্ৰব্য আগবঢ়াই দিয়ে। এই আহি অনুসাৰে কৃষ্ণৰূপ নটুৱাক, যশোদা ৰূপ দেউৰীয়ে, আহাৰ দ্ৰব্য সামগ্ৰী ৰূপ ঠগি আগবঢ়াই সন্মান তথা শ্ৰদ্ধা প্ৰদৰ্শন কৰা হয়। এয়া সঙ্গীয়া পাৰমাথিক বিচাৰ বিশ্লেষণ আজিও চলি আছে। বৰ প্ৰবেশ নাচ দৰ্শনৰ বাবে বৰ বায়ন আৰু বৰ গায়নে সত্ৰাধিকাৰক জনাব লাগে।

(২—ট) বৰ প্ৰবেশৰ নটুৱাৰ সাজপাৰ :—

"বৰ প্ৰবেশ" নৃত্য পুৰুষৰ কঁকালত ৰঙা চুৰিয়া বা পাটৰ চুৰিয়া, কঁকালৰ দুয়ো পায়ে চম্‌কিৰে বনকৰা ৰিহা বা আঁচল, তাৰ ওপৰত পটি মেৰোৱা, মূৰত হালধীয়া বা বগা কাপোৰ আৰু তাৰ ওপৰত কলিক খুটুৱা শুণা চম্‌কিৰে বন কৰা ওখ কিৰীটি। মুখ্য নটুৱাজনৰ গাতহে এইখিনি। বাকীবোৰৰ আঁচল, আৰু পটি মেৰোৱা নাথাকে। এইখিনি সাজ পাৰ শ্ৰীকৃষ্ণৰ। অৱশ্যে অঙ্গীয়া নাটৰ শ্ৰীকৃষ্ণৰ বুকুত "অঞ্জমালা" নামৰ এবিধ অভৰণ আছে, নাচত এইবিধ সাজ নাথাকে।

(২-৪) “বৰ প্ৰবেশ”ৰ অৰ্থ :—

‘বৰ’ মানে শ্ৰেষ্ঠ বা পূজ্য, ‘প্ৰবেশ’ মানে আপমন। বৃন্দাবনৰ পৰা গোকুললৈ গৈ বা চকু সমেত শ্ৰীকৃষ্ণ ভগৱন্তই শ্ৰেষ্ঠ বা উৎকৃষ্ট ৰূপে প্ৰবেশ কৰে। ইয়াকে এই অৰ্থত “বৰ প্ৰবেশ” নৃত্য বোলে।

“অগ্নিগড়”ৰ নিশ্চন ভাগত নটুৱাসকল উপনীত হৈ এটি ৰাগ দিব আৰু উক্ত ৰাগৰ সুৰত সঙ্গতি ৰাখি এটি বৰগীত গাব। ইয়াক “নটুৱাৰ গান” বুলি কয়।

গীত সমূহ :—

১। আলো ভাই চল আইস যাও বৃন্দাবনে।

২। কানাই গেলানে যায়।

৩। গোবিন্দ চলয় বৃন্দাবনে।

৪। সখিহে চলে কানু বিৰিন্দা বনে।

এই চাৰিটাৰ ভিতৰৰ যি কোনো এটা গায়। এই খিনিতে এটি উল্লেখযোগ্য কথা হ’ল এই যে “বৰ প্ৰবেশ” নৃত্য বৃন্দাবনৰ পৰা গোকুললৈ অহাৰ নৃত্য। ইয়াত আকৌ “গোবিন্দ চলয় বৃন্দাবনে” বুলি গোৱাৰ কোনো অৰ্থ নাথাকে। দুয়োজনা গুৰুৰ দ্বাৰা ৰচিত “বৰগীত” সমূহত গোকুলৰ পৰা বৃন্দাবনলৈ যাত্ৰা সময়ৰ গীতহে আছে, বৃন্দাবনৰ পৰা গোকুললৈ অহাৰ গীত নাই। অৱশ্যে ‘গোকুলে চলেৰে মুৰাক’ বুলি “পন্নী প্ৰসাদ” নাটৰ শেষত এটি গীত পোৱা যায়। কিন্তু সেই গীতটো গোপ বালকৰ মুখৰ গীত নহয়। নাট্যকাৰ গৰাকীৰ নিজস্ব কথাহে। গতিকে এজন ৰজা বা শ্ৰীকৃষ্ণ প্ৰবেশৰ সময়ত নাটত একোটি গীত থাকে। ইয়াক “প্ৰবেশৰ গীত” বোলে।

“বৰ প্ৰবেশ”ৰ নৃত্যতো প্ৰবেশৰ গীত এটিৰ প্ৰয়োজন অপৰিহাৰ্য্য। সেয়ে “বালকৰ গান”ৰ দ্বাৰা বৃন্দাবনত প্ৰবেশ আৰু গোকুললৈ প্ৰস্থানৰ কথাকে সূচাইছে। ইয়াৰ দ্বাৰা আগমন আৰু নিৰ্গমনৰ দুয়োটা কথা পৰিষ্কাৰ হৈছে। এয়া ভাবাৰ্থৰ কথাহে।

“বালকৰ গান” বা “নটুৱাৰ গান” শেষ হলেই গায়ন বায়ন সকলে হৰিধ্বনি কৰিব আৰু লগে লগে দবা বাজিব। ইয়াৰ পিছতে বায়নে “খদি তাত্ তিনি ক্ৰিসিতা” বা “তাহেই খিৰ্ খিৰ্ খিৰ” বুলি বোল দিব। মুখ্য নটুৱা-জন আগত আৰু বাকীবোৰ নৃত্যত অভিভূত বা অনভিভূত বা সৰু ডাঙৰ ইত্যাদি ক্ৰমগত ভাৱে আগ-পিছ হৈ ‘পানী পৰুৱা’ দিব। এই খণ্ডনৃত্য শেষ হলে সকলো নটুৱা আসনলৈ মূখ কৰি শাৰী পাতিব। মূল নটুৱাজন আগত হ’ব। বায়ন

সকল উত্তৰ আৰু দক্ষিণ মূৱা হৈ বহি ল'ব। মুখ্য বা “বৰ বায়ন” জন উত্তৰ মূৱাহৈ বহাটো বাধ্যতামূলক। গায়ন সকলে শাৰি পাতি আসনলৈ মুখ কৰি থাকিব। নটুৱা সকলে গায়ন বায়নৰ আগ হৈ নৃত্য কৰিব। খোলৰ বোল সমূহৰ মাজে মাজে গায়ন সকলে “আৱত এ কানু সুৰভী চৰাই” এইফাঁকি গাই থাকিব। নৃত্য শেষ হলে নটুৱা সকলে পিছ হহকি আহি সেৱা জনাই প্ৰস্থান কৰিব। এই নৃত্য পৰিবেশন কৰোঁতে প্ৰায়েই ৪৫ বা ৫০ মিনিট সময়ৰ প্ৰয়োজন হয়। ইমানতে “বৰ প্ৰবেশ” নৃত্য শেষ।

“বৰ প্ৰবেশ” নৃত্য শেষ হোৱাৰ পিছত নিত্য প্ৰসঙ্গ আৰম্ভ হয়। গায়নে ডাটিয়ালী ৰাগ দি “আলো মই কি কহব দুখ। পৰাণ নিগৰে নাদেখিলো চান্দ মুখ” এই গীতটো সম্পূৰ্ণে গাব। বায়নে গীতত ঘাত মাৰিব। শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰ গুৰুৰ মহাপ্ৰয়াণৰ পিছত, মহাপুৰুষ মাধৱদেৱে গুৰুৰ প্ৰয়াণত আকুল পৰাণ হৈ শোকে দুখে ব্যাকুলতাত এই গীত ৰচনা কৰি গাওঁছিল। শঙ্কৰদেৱৰ দহা কাৰ্য্যৰ আগদিনা ৰাতি গণককৃষ্ণৰ আঁঠুপৰা পাটবাউ নীলৈ নাৱেৰে আহি থাকোঁতে এই গীত গোৱা হৈছিল বাবে শঙ্কৰ দেৱৰ কীৰ্ত্তনৰ আগদিনা (থাপনিৰ দিনা) ৰাতি এই গীতটো বাধ্যতামূলক ভাৱে গোৱা হয়। গীতটো কৰুণ সুৰৰ। শুনিলে মনত বেদনা ওপজে। গীত শেষ হলে সৰু দহৰীয়া আৰু বৰ দহৰীয়া সকলে মিলি মাতৃতাম্বাৰ বামাংগ, মহাভাৰত বা পুৰাণৰ কাহিনীৰ অৱলম্বনত একোটি চমু ডাওনাও পাতে। ডাওনা নাপাতিলে বা পাতিলে তাৰ পিছতে নাম ল'ব। এটি কুলুপীয়া ঘোষা দিব। নাম খলে মুখ্য কীৰ্ত্তনীয়া ওজাসকল আহি ‘কীৰ্ত্তন’ কৰিব। এই ‘কীৰ্ত্তন’ অনুষ্ঠান শেষ কৰোঁতে প্ৰায় ২ বা ২½ ঘণ্টা সময় লাগে। ‘কীৰ্ত্তন’ সামৰিলে পাঠকে ‘পাঠ’ পঢ়িব আৰু সিমানতে ‘থাপনি’ৰ অনুষ্ঠানৰ সামৰণি পৰে।

(খ—৩) — কীৰ্ত্তন

শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰ গুৰুৰ মহাপ্ৰয়াণৰ “কীৰ্ত্তন”ৰ দিনা ডকত সকলৰ তথা শিষ্য প্ৰশিষ্য বগৰ আগ্ৰহ আৰু ভক্তা বিশেষ ভাৱে সৰ্বাধিক। পূব আকাশেদি উষাৰাগীয়ে ভুমুকি মৰাৰ আগে আগে মুখ্য বায়ন আৰু মুখ্য গায়ন দুগ-বাকীয়ে মূৰত পাণ্ডৰী মাৰি তাল খোল লৈ কীৰ্ত্তন ঘৰলৈ আহি ‘অতিৰ’ ৰাগদি “গোবিন্দ চিন্তহ বাল গোপালং” বৰগীতটি গাব। মন্দ তাল ধ্বনি আৰু মন্দ খোল ধ্বনি কৰিব। গায়ন বায়ন দুয়োগৰাকীয়ে সেইদিনা ৰাতি নতুনকৈ বিচনা পাৰি তাত শয়ন কৰিব, পুৰণা খাটত বা বাহি চাওত শয়ন কৰা নিষিদ্ধ। বিনামানে এই প্ৰাক্‌প্ৰাতঃ প্ৰসঙ্গ সমাপন কৰিব পাৰে। প্ৰসঙ্গ সমাপনান্তে ৬৭ গৰাকী নামলগোৱা আৰু গায়ন ডকতে স্নান কৰি

পৰিত্ৰ বস্ত্ৰ পৰিধান কৰি কীৰ্ত্তন ঘৰত একাষৰীয়াকৈ (উত্তৰে বা দক্ষিণে) বহি প্ৰথমতে ‘অহিৰ’ ৰাগ দি “গোবিন্দ চিত্তহ বাল গোপালং” এই গীতটিৰ পৰা আৰম্ভ কৰি জাগৰণৰ চলনৰ পূৱাৰ গীত সমূহ গাব। একেবাৰে শেষত ‘মানচোকৰ’ তিনিটা গীত গাই সামৰিব। ইয়াত বাদ্য সঙ্গত নকৰে। মাত্ৰ হাতত তাল বাগি গায়। নিশ্চন স্থানত পূৱা গীত সমূহৰ সংখ্যা নিৰূপণ কৰা হৈছে। (এই থিনিক উষা-কীৰ্ত্তন বুলিও কয়)

১। স্মৰণৰ :— গোবিন্দ চিত্তহ বাল গোপালং।

“ :— পৰভাতে সমৰো গোবিন্দ জয়ীবেশ।

২। উগ্ৰদেশৰ :— শুননো পণ্ডিত; হৰিপদ সেৱাৰে খিৰকৰো চিত্ত।

৩। জাগৰণৰ :— উঠ উঠ বাপু চান্দ বয়ন।

“ :— উঠৰে উঠ বাপু গোপাল হে।

“ :— তেজৰে কমলাপতি পৰভাতে নিন্দ।

“ :— গোবিন্দ দুগ্ধ পিউ বোলেৰে যশোৱা।

৪। চলনৰ :— গোবিন্দ চলয় বিৰিন্দাবনে।

“ :— পৰভাতে শ্যাম কানু ধেনু লৈয়া সঙ্গে।

“ :— শ্যাম কমল লোচন, শিশু সঙ্গে চলে বিন্দাবন।

“ :— চলৰে চল বন্ধু উদ্ধৰ হে।

৫। খেলানৰ :— গোপাল খেলে বালক সঙে।

“ :— মাই খেলত গোপাল গোঁসাই।

৬। বিৰহৰ :— উদ্ধৰ বন্ধু মধু পুৰী ৰহল মূৰাক।

“ :— প্ৰাণ নাথ নকৰা ৰক্ষিত।

৭। “(মানচোকৰ) :— গোবিন্দ গুণ মন লাগি।

“ “ :— উদ্ধৰ বন্ধু মধু ৰিপু প্ৰাণ হামাৰি।

“ “ :— কহ মোহে উদ্ধৰ জীউ।

পূৰ্বোক্ত “মানচোকৰ”ৰ গীতৰ পিছত পুনঃ গীত গোৱা নহয়। ইমানতে সামৰণি পৰে। গীত শেষ কৰাৰ পিছতে অহিৰ ৰাগতে (আৰম্ভণি আৰু শেষৰ গীত কেইটা অহিৰ ৰাগৰ) ভটিমা “প্ৰাতু সময়ে যশোৱা জননী” আৰু উপদেশ “ভুৱক ভুশ্ৰুয়া কৰি পৰম যতনে” এইখিনি গাই সেৱা জনাই সামৰণি মাৰিব। গীত গোৱা কাৰ্য্য চলি থাকোতে ঘাই দেউৰী আহি নিত্য প্ৰসঙ্গৰ নিচিনাকৈ “চামৰ ধুলন”, “ৰক্তি প্ৰজ্জলন”, পুষ্প চন্দন অৰ্চন

“নৈবেদ্য অপৰ্ণ”, আদি কাৰ্য্য সম্পাদন কৰিব। অন্য দেউৰী সকলেও অন্য কাৰ্য্য কৰিব। এই সময়তে সত্তৰ ‘বৰা’ জনে খাপনিৰ প্ৰসাদ নিবৰ কাৰণে সকলোকে নিমন্ত্ৰণ কৰিব। এই “খাপনিৰ প্ৰসাদ” আগদিনা “খাপনি”ৰ কাৰ্য্য-ক্ৰমৰ ভিতৰত পুৱা প্ৰসঙ্গৰ তৃতীয়ৰ্থে কীৰ্ত্তন ঘোষাৰ তিনিপদ যাওঁতে (তিওৱা) আৰু চালি নাচৰ “বাগৰেপনি” আৰম্ভৰ লগে লগে টুকি কলপাতেৰে চাকি গাপ দি থোৱা মাটিমাহ বিতৰণ কৰে। ইয়াক অৱশ্যে ‘খাপনি’ৰ দিনা ৰাতি নিত্য প্ৰসঙ্গত ‘ঘোষা-কীৰ্ত্তন’ কৰা সময়তহে বিতৰণ কৰা নিয়ম আছিল। কিন্তু তেতিয়া ৰাতি প্ৰায় ২ বা ৩ বাজে কাৰণে ডকত সকল নিদ্ৰামগ্ন হয় আৰু যথা সময়ত নিব নোৱাৰাৰ কাৰণে সেই কাৰ্য্য ‘কীৰ্ত্তন’ৰ দিনা পুৱা নাম প্ৰসঙ্গৰ আগে আগে বা মাজতো “খাপনিৰ প্ৰসাদ” বিতৰণ কাৰ্য্য চালি থাকে। লগতে ‘খাপনি’ৰ দিনা চালি নৃত্যৰ “বাগৰেপনি” বাওঁতে গুৰু আসনৰ আগত সজোৱা “লঠা প্ৰসাদৰ শৰাই”ৰ প্ৰসাদো অলপ দিব। সৰু সৰুকৈ পাত কাটি তাতে প্ৰসাদ দিয়ে আৰু ডকতে চৰিয়া পাতি নি বৰ ব্ৰহ্মা সহকাৰে তিয়াই থয়। ইয়াক “ভাগ্নী”ৰ দিনা বাঞ্জন কৰি খায়।

‘গুৰু কীৰ্ত্তন’ৰ দিনা পুৱাৰ শৰাই সজোৱা কাম শেষ হলে নাম লগোৱাই কৃষ্ণ ডাকি নাম আৰম্ভ কৰে। কীৰ্ত্তনৰ দিনা ডকতসকলে তথা সমগ্ৰ মহাপুৰুষীয়া লোকে হালখতি আৰু ডাত খতি কৰে। ৰাতিলৈ ডাত খাব পাৰে। শঙ্কৰদেৱৰ কীৰ্ত্তনৰ বাবে নিৰ্দ্দিষ্ট কৰি থোৱা “জগন্নাথ জগন্নাথ জগন্নাথ জগন্নাথ হৰি” এই কুলুপীয়া ঘোষা জোকা সম্পূৰ্ণে গাব (কুলুপীয়া ঘোষা দ্ৰষ্টব্য)। ৫৬ জোৰ বৰতাল লৈ ৫৬ জন নাম লগোৱাই ইয়াত অংশ গ্ৰহণ কৰে। মুখ্য নাম লগোৱা জনৰ ওচৰৰ পৰা পাঠকজনৰ ওচৰলৈকে মুখামুখিকৈ দূশাৰি হৈ ডকত সকল বহে। এই দৃশ্য বৰ মনো-ৰম। মুখ্য বুঢ়া ডকত প্ৰমুখ্যে বাকী কেজনেও শাৰিৰ মূৰত উত্তৰ মুখে তিনিখনীয়া বস্ত্ৰলৈ বহিব লাগে। পাঠক জনৰ কাষতো ২৩ জন পালি পাঠক বহে সহায়ৰ কাৰণে। এওঁলোক পাঠকজনৰ সোঁফালে থাকে। ‘জগন্নাথ’ ঘোষা শেষ হলে পাঠকে কীৰ্ত্তন ঘোষা দিব। কীৰ্ত্তন চাৰিটা দিয়ে কংস বধৰ। একাদিক্ৰমে—

১। হে কৃষ্ণ কৰা কৃপা পৰমানন্দ ২। ৰাম পাৱে কৰা ৰাতি।

৩। ৰামে সে গতি ডজ মোৰ মতি ৪। এ হৰি ৰাম নিৰঞ্জন যদুপতি।

(৩ - ক) চাৰিটা কীৰ্ত্তন দিয়াৰ কাৰণ :— শঙ্কৰদেৱৰ কীৰ্ত্তনত চাৰিটা কীৰ্ত্তন দিয়াৰ প্ৰধান কাৰণ হ’ল এয়ে যে শঙ্কৰদেৱ “কলিসি প্ৰেষ্ঠ চাৰিযুগ

মাজে'ৰ চাৰি নাম, চাৰি শৰণ ধৰ্ম প্ৰবৰ্ত্তক। তেৰা চতুৰ্ভুজপদ, চাৰি-বেদাশ্বা, চাৰি অস্ত্ৰধাৰী অৱতাৰী মহাপুৰুষ কাৰণে চাৰি সংখ্যক কীৰ্ত্তন-ঘোষা দিয়াৰ নিয়ম প্ৰবৰ্ত্তন হৈ আছে। তদুপৰি কংস বধ অনুশুণ্তৰ কীৰ্ত্তন দিয়াৰ কাৰণো এয়েযে “ত্ৰিভুবন বন্দন, দৈৱকী নন্দন, যোহৰি মাৰল কংস। জগজ্জন তাৰণ, দেৱ নাৰায়ণ, শঙ্কৰ তাকেৰি অংশ” এই আদৰ্শৰে শঙ্কৰ দেৱক কংসহন্তা দৈৱকী সূত হিচাবে সবল যুক্তি থকাত কংস বধৰ চাৰিটা কীৰ্ত্তন ঘোষা দিয়া হয়। আগৰ দুদিনটো কংস বধৰে কীৰ্ত্তন দিয়া হয়। এয়া সন্নীয়া পাৰমাথিক বিচাৰত কোৱা হৈছে।

চাৰিওটা কীৰ্ত্তন ঘোষাৰ মাজত ভাঙনী বা দিহা ঘোষা দিয়া হয়। পাঠকে মূৰ জোকাৰিলেই নামলগোৱাই তাল ভাঙে আৰু দিহা ঘোষা আৰম্ভ কৰে। নামলগোৱাই “গোপাল গোবিন্দ মুকুন্দ ৰাম” এই দিহা ঘোষা আৰম্ভ কৰিলে পাঠকে তাৰ লগত সঙ্গতি ৰাখি নিদ্ৰিষ্ট সুৰ মিলাই “নাৰায়ণ অংশ দয়ো জানিবা সাক্ষাত”ৰ পৰা আৰম্ভ কৰিব। প্ৰত্যেক ফাঁকি দিহা ঘোষাতে ভাঙে আৰু নতুনকৈ অন্য ফাঁকি দিহা আৰু পদ আৰম্ভ কৰে। দিহা ঘোষা তদনুক্ৰমে এনেদৰে :-

প্ৰথম কীৰ্ত্তন :-

হে কৃষ্ণ কৰা কৃপা পৰমানন্দ।

নজানো ভকতি মই মল মতি মন্দ ॥

দিহা ঘোষা

(ক) গোপাল গোবিন্দ মুকুন্দ ৰাম

(খ) ৰাম ৰাম হৰি হৰি গোপাল গোপাল।

(গ) যদুৰে আৰে বাপ কমল লোচন।

(ঘ) ভজৰে আৰে মন হৰি চৰণত।

২। দ্বিতীয় কীৰ্ত্তন :- ৰাম পাৱে কৰা ৰতি।

ভাই ৰামৰ নামেৰে গতি ॥

ইয়াত “তৰ্জ্জু গৰ্জ্জু কামুৰি দান্ত”ত ভাঙিব আৰু পাঠকে “বলী অবলীৰ যুদ্ধ দেখিয়া”ৰ পৰা পদ আৰম্ভ কৰিব। এই কীৰ্ত্তনৰ “দিহা ঘোষা” এনেদৰে :-

(ক) একান্তে হৰিত কৰিয়ো ৰতি।

হৰিসে নিজ ভকতৰ গতি।

(খ) পৰম প্ৰেমস হৰি উকতি ।

জানি হৰি পাৰে কৰিয়ো বতি ॥

৩। তৃতীয় কীৰ্ত্তন :— বামেসে গতি ভজ মোৰ মতি, বামেসে গতি —

ইয়াত “মুছিত চানুৰ চেতন নাই”ত ডাঙ্গিৰ আৰু পাঠকে “সঙ্কুচি যেন শেন গোট উত্তি”ৰ পৰা পদ গাব। এই কীৰ্ত্তনৰ “দিহা ঘোষা” এনেদৰে :—

(ক) বাম হৰি জয় বাম হৰি ॥

(খ) গোপাল গোবিন্দ বাম হৰি জয় ॥

(গ) বাম হৰি জয় বাম ॥

(ঘ) বাম হৰি জয় বাম বাম ॥

(ঙ) এ হৰি বাম জয় ॥

(চ) বাম হৰি জয় বাম গোবিন্দ ॥

(ছ) বাম জয় জয় বাম জয় ॥

(জ) মকন্দ মুবাৰি বাম হৰি জয় ॥

৪। চতুৰ্থ কীৰ্ত্তন :— এ হৰি বাম নিৰঞ্জন যদুপতি ।

তুমিসি মাধৱ মোৰ অগতিৰ গতি ॥

ইয়াত “ভগিত পাৰিয়া পৰিলাহা ওপৰত”ত ডাঙ্গিৰ আৰু পাঠকে “জগতৰ ভৰত মৰিঙ্গ কংসৰায়”ৰ পৰা পদ আৰম্ভ কৰিব। এই কীৰ্ত্তনৰ দিহা ঘোষা এনেদৰে :—

(ক) এ ডাৱক ভাই ভজ ভগৱন্ত ভক্তি ভাবে ।

(খ) হৰি কমলাপতি মোৰে নচাৰিবা নাৰায়ণ ।

(গ) হৰি কমলাপতি সত্যে সত্যে পশিলো শৰণ ।

কীৰ্ত্তন ঘোষা আৰু দিহা ঘোষা শেষ হ’লে নামলগোৱা সকলে ‘হাঁ’ হৰি এ” বুলি সামৰণি ঘোষা গাব। ইয়াত আঠু কাঢ়ি বহি লৈ তাল যুৰায়। সামৰণি ঘোষা এনেদৰে :—

হাঁ হৰি এ নাৰায়ণ নাৰায়ণ ।

নাৰায়ণ এ হৰি এ জয় বাম, হৰি এহে জয় বাম ।

অ এ বাহুৰ কৃষ্ণ হৰি বাম হৰি এ, কৃষ্ণ কৃষ্ণ কৃষ্ণ বাহুত ।

বাম বাম বাম অ’ হৰি বাম বাম বাম অ’ হৰি বাম বাম

বাম অ’ হৰি বাম বাম অ’ হৰি বাম বাম ।

ৰাম কৃষ্ণ ৰাম কৃষ্ণ ৰাম কৃষ্ণ ৰাম কৃষ্ণ অ' এ কৃষ্ণ ৰাম ৰাম
কৃষ্ণ ৰাম ৰাম, অ' হৰি এ কৃষ্ণ ৰাম।

অ' ৰাম ৰাম ৰাম ৰাম ॥

নাম লগোৱাই জয় দিওঁতে নিত্য প্ৰসংগৰ দৰেই দিব, কিন্তু “অ’
হৰি”ৰ ঠাইত সকলোৱে এক স্বৰে “উচ্চ কৰি হৰিবোল” বুলি কয়।

নাম সামৰিলে দবা মাৰিব। ভাগৱতীয়ে ভাগৱত মেলি মঙ্গলাচৰণ
পাতিব। এইখিনিতে এটি উল্লেখযোগ্য কথা হ’ল এই যে তৃতীয়টো কীৰ্ত্তন
ঘোষা “ ৰামেসে গতি ভজ মোৰ মতি ” দিওঁতে তাৰ তিনি পদ যোৱা অৱস্থাতে
দবা মাৰে। লগে লগে ঘাই দেউৰীজনে সোমাই আহি সগ্ৰাধিকাৰ আৰু
মুখ্য বৃতা ভকতজনৰ মাজতে বৈ আসনলৈ সেৱা জনায়। তাৰ পিছতে সমা-
জলৈ চাই সেৱা কৰি সগ্ৰাধিকাৰ, মুখ্য বৃতাভকত, বাকীকেজন বৃতাভকতৰ
ওচৰত শৰাই সজাবৰ বাবে আজ্ঞা লৈ আতাৰ গৃহ (ভঁৰাললৈ) লৈ প্ৰস্থান
কৰিব। শেষৰটো কীৰ্ত্তন ঘোষালৈকে আতাৰ গৃহত শৰাই সজায়। ‘কীৰ্ত্তন’ৰ
দিয়া আশীৰ্বাদ লেৱা আৰু দিয়া নিষেধ।

(৩—খ) শৰাই সজোৱাৰ নিয়ম—

ঘাই দেউৰীজনে কীৰ্ত্তন ঘৰৰ পৰা আজ্ঞা লৈ আহি দুজন পালি
দেউৰীৰে সৈতে আতাৰ গৃহ প্ৰবেশ কৰিবহি। আগদিনা থাপনিৰ চালি মাচৰ
ৰাগ ৰেপনি বাইথকা অৱস্থাতে শৰাই সজোৱা মাহ, কল, আদা, তামোলপাণ
আদি থিক কৰি থোৱা উক্ত বস্তুখিনি ঠিক ঠাক কৰি লয়। দুখন ৰূপৰ
বা পিতলৰ শৰাইত বস্তুখিনি সজাব। ঘাই দেউৰীজনে সজায় আৰু পালি
দেউৰীদুজনে বস্তুৰ যোগান ধৰে। তিনিজনৰ বাদে তাত প্ৰবেশ নিষিদ্ধ।
কামৰ সময়ত সকলোজন নিৰ্বাক নিঃশব্দ হৈ থাকিব লাগে। আকাৰ
ইজিতেৰেহে কাম কৰা হয়। শেষৰ কীৰ্ত্তনটোৰ দিহা ঘোষাৰ লগে লগে ইয়াৰ
কাম শেষ কৰে। পুৰা কল ৪৮ টা, মালভোগ কল ৩২ টা, পাণ ৪৮ খিলা,
তামোল ৩২ টা, আদা ৩২ টুকুৰা। দুয়োখন শৰাইত ৪ বাৰকৈ ৮ বাৰ চাউল,
মাহ দিব লাগে। গাজি মণ্ড মাহ, জুহা চাউল লাগে। নিজৰ সোঁফালৰ পৰা ঘৰাই
কলবোৰ ঠিয় কৰি তাৰ মাজে মাজে পাণ তামোল আৰু আদা খাজি নিব।
শৰাইৰ ভিতৰত ঘূৰণীয়াকৈ কটা কলপাত এখন দি লয়। তাৰ ওপৰত মাহ
কল আদি দিব। শৰাই সজাই হলে তাৰ ওপৰতো এখন ঘূৰণীয়াকৈ কটা
কলপাত দিয়ে আৰু কলপাতৰ ওপৰত এটুকুৰা কল দিব লাগে। শৰাই
সজোৱা সম্বন্ধে সন্নীয়া পাৰমাথিক বিচাৰ আছে, কিন্তু অপ্ৰকাশৰ বাবে
গোপনীয়তাৰ শপথ বাক্য থকাৰ কাৰণে তাক বেকত কৰা নহ’ল। এয়া শৰাই
সজোৱা নিয়ম।

ভাগৱতীয়ে ভাগৱতৰ মঙ্গলা চৰণ বাক্য বুলি থকা অৱস্থাতে জন চেষ্টেক বন্ধ ভকত আৰু সহকাৰী বুঢ়া ভকত কেজন কীৰ্ত্তন ঘৰৰ পৰা উঠি শৰাই আগবঢ়াই আনিবৰ কাৰণে যায়। আতাৰ গৃহৰ পৰা শৰাই উলিয়াই আনোতে আগে আগে এজনে পানী চতিয়াই আহে দুজন দেউৰী অগা পিচাকৈ অহাৰ নিয়ম। কীৰ্ত্তন ঘৰৰ পিৰালি উঠাৰ লগে লগে তাত থকা ভকতসকলে আৰু কীৰ্ত্তন ঘৰৰ ভিতৰ প্ৰৱেশ কৰাৰ লগে লগে ভিতৰত থকা সগ্ৰাধিকাৰ সমন্বিতে ভকতসকলে কঠৰ পৰা নামি আঠু লৈ নীৰৱে হাউ জোৰকৈ থাকিব লাগে। শৰাই লওঁতা প্ৰথমজন দেউৰীয়ে দক্ষিণফালে (আস-নৰ) সগ্ৰাধিকাৰৰ গাদীৰ ওচৰত ব'ব আৰু সিজনে দক্ষিণ ফালেদি নিজৰ বাওঁহাত হৈ আসনৰ উত্তৰ ফাল হ'ব। এজন দেউৰীয়ে দুখন কলপাত দুখন শৰাইৰ বাবে নিৰ্দিষ্ট ঠাইত পাতি দিব। দুয়োজনে লাহেকৈ কলপাতৰ ওপৰত শৰাই দুখন সমানে নমাই থব আৰু সেৱা জনাব। তেৰা সৰে সেৱা কৰাৰ লগে লগে বাকী সকলোৱেই একেলগে সেৱা কৰিব। সেইখিনিতে সেই পৰ্বৰ সামৰণি পৰে।

ভাগৱতৰ মঙ্গলাচৰণ শেষ হলে উপৰক্ত চাৰিটা কীৰ্ত্তন ঘোষাৰ ঘটনা সমূহকে ভাগৱত ব্যাখ্যা প্ৰসঙ্গত ডাঙি ধৰে। ভাগৱত থলে পাঠ পঢ়ে। দশম স্কন্ধ ভাগৱতৰ “মাৰিলন্ত কৃষ্ণে যেনে বৰ বৰ মাল” এইখিনিৰ পৰা পাঠকে পাঠ আৰম্ভ কৰিব। নিত্য প্ৰসঙ্গত পাঠৰ যি সূৰ আছে, তাতকৈ ই পৃথক আৰু গভীৰ। কীৰ্ত্তনৰ বাবে এই সূৰখিনি নিৰ্দিষ্ট কৰা আছে। এই সময় ছোৱাতে দেউৰী সকলে নিৰ্ম্মালি প্ৰসাদ বিতৰণ কৰে। কীৰ্ত্তনৰ দিনা বকুল ফুলৰ মালা, চন্দনৰ লগত নিৰ্ম্মালি হিচাবে বিতৰণ কৰা হয়। সগ্ৰাধিকাৰক চাৰিধাৰ, মুখ্য বুঢ়াভকতক দুধাৰ আৰু সমূহৰ বুঢ়াভকত হিচাবে দিয়া মাননী চক্ৰত দুধাৰ, ডেকাধিকাৰক সহকাৰী বুঢ়াভকত, সগ্ৰৰ বহাৰ অভিভাৱক সকল, পাঠত দুধাৰ আৰু বাকী সকল ভকতক একোখাৰকৈ মালা বিতৰণ কৰে। সেইদিনা প্ৰসাদ নিবলৈ চৰিয়া অনা নহয়; সকলোৱে গামোচা পাতি প্ৰসাদ গ্ৰহণ কৰে। প্ৰসাদত নাৰিকল, কল, তামোল, পাণ নিদিয়ে। সেইদিনাৰ প্ৰসাদৰ বাবে ভকতৰ বৰ আগ্ৰহ।

পাঠ থলে ভকতজনৰ চৰিত তোলা হয়। “থাপনি” দিনাৰ এৰা অংশৰ পৰা অৰ্থাৎ ভকতজনা কাকত কুটাত বাস কৰাৰপৰা বৈকুণ্ঠ প্ৰয়াণ কৰি তেৰাৰ অন্ত্যেষ্টিক্ৰিয়া সমাপন, মাধৱদেৱৰ গুৰুভাৰ গ্ৰহণলৈকে ব্যাখ্যা কৰিহঁ। এই সময়তে গান্ধন বায়নসকল আহি কীৰ্ত্তন ঘৰত উপস্থিত হ'বহি।

(৩-গ) বৰপেটীয়া ধেমালি আৰু বিহাৰ নাচ ৷—

চৰিত থলে পাঠকেও পাঠ সামৰিব আৰু গায়ন বায়ন সকল নিদ্ৰিষ্ট স্থানত সমবেত থাকি দুবাৰ হৰিধ্বনি কৰিব। লগে লগে বায়নে “বহি চাহিনি” আৰম্ভ কৰে। ইয়াত ৪৫ জোৰা ডেকা ডকতৰ ল’ৰাই মূৰত পাণ্ডৰি, গাত বগা চাপকণ চোলা, চুৰিয়া, কাপোৰ আৰু হাতত ডোৰতাল লৈ বাজনাৰ চেৱে চেৱে নৃত্য কৰে। এই দৃশ্য বৰ মনোৰম। নৃত্য কৰি অলপ পিছতে আঁতৰি যায়। “বহি চাহিনি” শেষ হ’লে “থিয় চাহিনি” আৰম্ভ হয়। বৰ পেটীয়া ধেমালিৰ বহি চাহিনি এখন। থিয় চাহিনি ঘোষা নিম্নস্থানত দিয়া হৈছে।

গ্ৰীষ্মকালত পৰিমাণে দুখানি চৰণ হে অভয়চৰণ হে ৰাতুল চৰণ।

কায় বাক্য মনে হেৰা পশিলো শৰণ হৰিহে।

হৰি লৈলো হৰি লৈলো শৰণ ই বেলি।

মই অনাথক পাৱে নেপেলাইবা ঠেলি ॥

পদ ৷— নমো নমো কৃষ্ণ অনাথৰ নাথ দেৱ।

মোত পৰে অনাথ নাহিকে আন কেৱ ॥

বৈকুণ্ঠৰ পৰা আইলো ৰথ সমন্নিবে।

ঘোৰাক পঠাইলা মই থাকিলো ভূমিতে ॥

কোন অপৰাধে মোক এৰা উগ্ৰশাস্তি।

এহি বুলি সাৰথি কান্দন্ত পৰি আতি ॥

চলিলোহো মই প্ৰাণ প্ৰভুক উপেক্ষি।

কেনে জীবো ইটো পদ পঙ্কজ নেদেখি।

(ইত্যাদি)

থিয় চাহিনি ঘোষা গাই থাকোতে ‘মাই দেউৰী’ জনে প্ৰথমতে ক্ৰমে বৰবায়ন বৰগায়নক দুধাবকৈ, পালিবোৰক একোখাবকৈ মালা নিশ্ৰ্মালি, চন্দন তিলক পুষ্পাদি প্ৰদান কৰে। “থিয় চাহিনি” ঘোষা অৱসানে বৰপেটীয়া ধেমালি আৰম্ভ কৰে। এই ধেমালিখন গভীৰ আৰু মনোৰম। ইয়াত বায়নে ডৰিমান, হাত (মুদ্ৰা), পানী পৰুৱা দিয়ে। বায়নে প্ৰণামি অৰিহণা গ্ৰহণ কৰে। ধেমালি অৱসানে বৰগায়নে মেলা ৰাগ দিয়ে। বসন্ত, তুৰ বসন্ত, মল্লাৰ, সিন্ধুৰা এই কেইটাৰ ভিতৰৰ যি কোনো এটা ইচ্ছাপূৰ্বক দিব পাৰে। ইয়াতকৈ অধিক ৰাগ এই প্ৰসঙ্গত ব্যৱহাৰ নহয়। ৰাগৰ পিছতে দুজন গায়নে “আৱত এ কানু সুৰভী চৰায়” বা “শ্যাম কমল লোচন। শিঙ সজে চলে ৰূপাবন” ইয়াৰ যি কোনো এটা “প্ৰবেশৰ গীত” গায়। যিহেতু গীতৰ পিছতে “বিহাৰ নাচ”ৰ প্ৰবেশ হয়। দুজন গায়নে শিৰত গায় আৰু

বাকী সকলে পালি হৈ দোহাৰত গাই থাকে। প্ৰবেশৰ গীত শেষান্তে নটুৱা সকল উপনীত হৈ নিম্ন স্থানত লিখিত যিকোনো এটি গীত (বালকৰ গান) গায়।

১। আলো ভাই চল আইস যাওঁ বৃন্দাবনে।

২। কানাই খেলানে যায়।

৩। গোবিন্দ চলয় বৃন্দাবনে।

৪। সখিছে চলে কানু বৃন্দাবনে।

“বালকৰ গান”ৰ অৱসানে হৰিধ্বনি কৰে আৰু দবা মাৰে। লগে লগে বায়নে খোলত “তাম্বেই থিৰ্ থিৰ, থিৰ্” বুলি বোৰ দিলে নটুৱা সকলৰ প্ৰবেশ হয়। ইজনৰ পিছত সিজন হৈ একাদিক্ৰমে ওলাই যায়। প্ৰথমে প্ৰবেশ কৰি আসনৰ ওপৰেদি ঘূৰি আহে। লগত জনচেৰেক “দধি ভাৰী” যায়।

(৩-ঘ) “বিহাৰ নাচৰ বিস্তৃত বিৱৰণ আৰু তাৰ সাজপাৰ”

মাধৱদেৱৰ “ভোজন ব্যৱহাৰ” বা “ভোজন বিহাৰ” নাটৰ নামৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি এই নাচৰ নাম হৈছে। মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱ এই নাচৰ প্ৰবৰ্তক হলেও মাধৱদেৱে ইয়াত যোগ বিয়োগ কৰা যেন অনুমান হয়। নাচৰ নাম আচৰতে “বিহাৰ নাচ” হ’ব লাগে। কিন্তু পিছত শব্দৰ অপভ্ৰংশ হৈ “বিহাৰ”ৰ ঠাইত বেহাৰ বাহাৰ বা বহা নাচ হয়গৈ। “পৰজাতে বিহাৰে চল মুৰাক” বুলি বৰগীতত এটি গীত আছে। “বিহাৰ” মানে লীলা খেলা। “বিহাৰ নাচ” মানে লীলা খেলাৰ নাচ। “বিহাৰ নাচ”ৰ যিখিনি গীত আছে ইয়াৰ লগত সম্পূৰ্ণ সামঞ্জস্য থকা দেখা যায় বাবে বেহাৰ বা ব্যৱহাৰ নহৈ “বিহাৰ, হে হ’ব ই ধূৰুপ। বৃন্দাবনত শ্ৰীকৃষ্ণ আৰু গোপ বালকৰ খেল বা লীলা ভাৱৰ বৰ্ণোৱা গীত হ’ল এই নাচৰ সাহিত্য। শ্ৰীকৃষ্ণ বৃন্দাবনলৈ গোপ বালক সকলৰ সৈতে যাওঁতে যি খেলা কৰিছিল, তাৰে এটি আভাস মাত্ৰ এই বিহাৰ নাচ। এই নাচৰ লগত যি কেজন “দধিভাৰী” ওলায় তেওঁলোকক “দধ্যম বাহী” গুৱান বুলিব পাৰি। কাৰণ সেই কালত গোপ বালকৰ সৈতে শ্ৰীকৃষ্ণ বহু দূৰ দেশত গোবা-চক চৰাবলৈ গৈছিল—স্বাৰ কাৰণে নন্দ-যশোদাই দিনৰ দিনতো “হামৰাও” কাড়ি থাকে। গধূলি গৰু লৈ ঘৰলৈ উভটি আহিলে নন্দ যশোদাই কৃষ্ণক “আতৌ পুতৌ” কৰে। গতিকে দূৰ পৰ্বতৰ পাদ দেশত গৰু চৰাবলৈ যাওঁতে দিনটোৰ বাবে খাদ্য সজ্জাৰ যোগাৰ কৰি লৈ যোৱাটো নিশ্চিত। দ্বিতীয়তে আগৰ দিনত নাটক বিলাকত একোজন বহুৱা (বসুৱা) থকা দেখা যায়। শঙ্কৰদেৱৰ “পাৰিজাত

হৰণ" নাটকত দেৱসি নাৰদৰ লগত এজন বহুৱাৰ প্ৰবেশ দিছিল। দৃষ্টান্ত —“বসুৱা চুৰি পাৰল মূনি তথি বৈঠল” ইত্যাদি। এই বহুৱাজনে হাস্য বসৰ সৃষ্টি কৰে। বিভিন্ন ঠেও ঠমকেৰে এওঁ শ্ৰোতাক আনন্দ দিয়ে। এই বিহাৰ নাচতো জনচেৰেক বহুৱা উলিওৱা হয়। এওঁলোকেও দৰ্শক সকলৰ মাজত হাস্য বসৰ সৃষ্টি কৰে। মুখত জধে মধে ৰং সানি ক কালত লহঙা মেৰিয়াই গাত কঙ্গল আৰু কাকত এখন কলৰ ডাৰ লৈ নটুৱাৰ লগত ওলাই যায় আৰু নাচৰ মাজে মাজে ঠেওঠমক খৰি কলবোৰ বখলিয়াই নটুৱা বোৰক খুৱাই দিয়ে। অলপ পাচতে এওঁলোকৰ প্ৰস্থান হয়। এই “বিহাৰ নাচ”ৰ বাবে সঙ্গীয়া ভঁৰালৰ পৰা বা ব্যক্তিগত ভাৱেও মিঠৈ দিয়ে। ইয়াক “ভোজন বিহাৰৰ মিঠৈ” বুলি কয়। পিঠা গুৰিত কল, পাখীৰ, চেনি, অন্যান্য মহলা মিহলাই মিঠৈ কৰি নাচৰ মাজত বিতৰণ কৰা হয়। সঙ্গাধিকাৰ প্ৰমুখ্যে দৰ্শক সকলৰ মাজত ইয়াক বিতৰণ কৰা হয়। নটুৱা সকলক নাচৰ অৱসানে দিয়ে।

এই বিহাৰ নাচত ২৫ বা ৩০ জন নটুৱা ওলায়। ১২ জন নটুৱা এই নাচৰ বাবে নিৰ্দ্ধাৰিত আছে। তাতকৈ কম হ'ব নোৱাৰে। প্ৰত্যেকজন নটুৱাৰ সাজপাৰ একে; কিন্তু প্ৰথমজনা নটুৱাৰ সাজ পাৰ ২১ পদ অতি-ৰিক্ত থাকে। এওঁক শ্ৰীকৃষ্ণ কল্পনা কৰা হয়। নটুৱাৰ সাজ পাৰ এনেদৰে :- ভৰিত নুপুৰ, কঁকালত পাটৰ বা ৰঙা চুৰিয়া, গাত মখমলৰ চুটি হাতৰ ক'লা চোলা আৰু তাত পটি মেৰোৱা, মূৰত হালধীয়া বা বগা কাপোৰ আৰু গুণা চমকিৰে বন কৰা কিৰীটি। কঁকালৰ চুৰিয়াৰ ওপৰত দুয়োকাষে আঁচল আৰু তাৰ ওপৰত কান্ধিও থাকে। অৱশ্যে পালি নটুৱা সকলৰ আঁচল জোৰ আৰু কান্ধি বা নুপুৰ নাথাকে। কাৰোবাৰ হয়তো পটি মেৰোৱাও নাথাকে। বাকী সকলো একে। এয়ে বিহাৰ নাচৰ নটুৱা সকলৰ সাজ পাৰ। বৰ প্ৰবেশ নৃত্যৰ নটুৱাৰ সাজ পাৰৰ লগত একে ধৰণৰ।

নটুৱা সকল গুৰু আসনৰ ওপৰেদি ঘূৰি আহি পুনৰ গোলা কৃতি হয়হি আৰু সেৱা মূদ্ৰা প্ৰদৰ্শন কৰাৰ লগে লগে সঙ্গাধিকাৰ প্ৰমুখ সকলো-জন ঠিয় হয়। এয়া নটুৱা সকলৰ প্ৰতি সন্মান প্ৰদৰ্শন। বিহাৰ নাচখন উল্লেখ্যৰ আৰু সন্মানিত নাচ। ইয়াৰ লয়নাসোগাজীয়াপূৰ্ণ। সেই কাৰণে এই নাচক সন্মান জনোৱা হয়। বিহাৰ নাচ পুৰুষৰ আৰু নাচৰ ভাগ দুটা ৰামদানি আৰু গীতৰ নাচ। ৰামদানি শেষ হলে মুখ্য নটুৱাজনে অৰিহণা গ্ৰহণ কৰিবৰ কাৰণে সঙ্গাধিকাৰ প্ৰমুখ দৰ্শক সকলৰ মাজলৈ আহে। গায়ন সকলে গীত গোৱা আৰম্ভ কৰে। নিম্ন স্থানত গীতৰ সংখ্যা ভাঙি থকা হ'ল।

- ১। সন্মিলন :— (ক) বাই ৰ ইয়াছ দেখে সেই
- ২। সিন্ধুৰা :— (ক) কেলি কৰে বৃন্দাবনে (খ) কানু সাজে সাজে
- ৩। বসন্ত :— (ক) ডাঙ্গি নাচে মদন গোপাল।
- ৪। তুৰ বসন্ত :— (ক) বৈকুণ্ঠ তেজিয়া কেলি কৰা বৃন্দাবনে।

তোমাৰ বিনোদ হৰি জানিবো কমনে ॥

(খ) বৃন্দাবনে ডেটলো হৰি এ গুণেৰ নিধি।

(গ) সেই বনে বনমাণী।

(ঘ) কৰু হৰি বৃন্দা বিপিন।

ইয়াত মুঠ বাগৰ সংখ্যা ৪টা আৰু গীতৰ সংখ্যা ৮টা। “বিহাৰ নাচ”ৰ বাবে ইয়াতকৈ অতিবিক্ত গীত পাবলৈ নাই। এই যিনিৰে ইচ্ছানুযায়ী যি কোনো এটা গাব পাৰে। গীত আৰম্ভ কৰিলে ইয়াক গীতৰ নাচ বুলি কয়। গীত শেষ হলে লগে লগে নাচো শেষ হয়। নটুৱা সকলে পিচুৱাই গৈ সেৱা জনায় প্ৰস্থান কৰে। এই নাচ সৰুতহে প্ৰদৰ্শন কৰা হয়। আনত প্ৰদৰ্শন কৰা নিষিদ্ধ।

(৩-৬) অঙ্কীয়া ভাওনা :—

শঙ্কৰদেৱৰ কীৰ্তনৰ দিনা বিহাৰ নাচৰ অবসানে তেৱাৰ দ্বাৰা ৰচিত পত্নী প্ৰসাদ, কালিয়া দমন, কেলিগোপাল, ৰূপাণী হৰণ, পাৰিজাত হৰণ আৰু ৰামবিজয় আদি ৬ খন অঙ্কীয়া নাটৰ ভিতৰৰ যি কোনো এখন পৰিবেশন কৰা হয়। নটুৱা সকলৰ প্ৰস্থানৰ লগে লগে নাটকৰ সূত্ৰধাৰ জন প্ৰবেশ কৰে। প্ৰথমে গুৰু আসনলৈ সেৱা কৰিব আৰু তেতিয়া গায়ন বায়নে হৰিধ্বনি কৰে। দৰা আৰু কাঁহ বজায়। সূত্ৰধাৰ প্ৰবেশৰ আগৰ পৰাই প্ৰবেশৰ প্ৰথম বাজনাখন বায়ন সকলে নৃত্য কৰি বাই থাকে। সূত্ৰধাৰ প্ৰবেশত আঁৰকাপোৰ ধৰাৰ নিয়ম। সূত্ৰধাৰে সেৱা কৰি থিয় হৈ সেই বাজনাতে অৰ্থাৎ “খিতি তাক ধেই দাওঁ” বোলোতে সোঁহাত বাওঁ ভৰি আগলৈ দি আকৌ সোঁ ভৰি বাওঁহাত দি আগলৈ গৈ থাকে। সূত্ৰধাৰ পূৰুষৰ নৃত্য। ইয়াত মতা ওৰা (ওৰা দুবিধ-মতা ওৰা আৰু মাইকী ওৰা) পৰিবেশন কৰা হয়। বায়ন সকল সূত্ৰধাৰৰ পিচত থাকে আৰু বহি লয়। ইয়াত দুজন মুখ্য বায়নে অংশ গ্ৰহণ কৰে। সূত্ৰধাৰী নাচৰ দুটা ভাগ-এভাগ গীতৰ নাচ, এভাগ শ্লোকৰ নাচ। গীতৰ নাচত বায়নে বাজনাৰোৰ (মুখস্থ হৈ থকা) খোলত বোল দিয়ে আৰু শ্লোকৰ নাচত বায়ন জনে মুখেৰে শ্লোকৰোৰ গায় আৰু পিচত খোলত বজায়। শ্লোক গাওঁতে সূত্ৰধাৰীয়ে নানাচে, খোলত বোল

দিলেহে নাচে। মুখে মুখে প্ৰচলিত হৈ আহোঁতে শ্লেোকবোৰ বিকৃত হোৱা যেন লাগে। নিম্ন স্থানত সূত্ৰধাৰী নাচৰ কেইটামান শ্লেোক তুলি দিয়া হ'ল—

১। কুপাজ উপাজ ভূপাজ ভূষিতং ভূধৰ শ্ৰীধৰ ধৰ ধৰ ধগিতাং, অগ
নগ খগ ধগ ধগ ধগ ধগিতাং। গোবিন্দ শ্ৰীপদ পদ বদ ইন গদ ইন শ্ৰদ
ইন শ্ৰীদ ইন ধেঃ ॥

২। দ্ৰিম্ দ্ৰিম্ দ্ৰিম্ থানা দ্ৰিমিকি দ্ৰিমিকি থানা,
থানা নানা নানা নানা ব্ৰুমতো গিসিতা থানা।
ঘেঘেনা ঘেনা ঘেনা ঘেঘেনা ঘেনিনাং
ব্ৰুমতা ব্ৰিসিতা থানা ধেঃ ॥

৩। ধগুৰতা তগুৰতা তগুৰ তগুৰতা তগুৰ তগুৰ তগুৰ তগুৰ তগুৰিতি তা।
খেত বিতা নিতা তাত তাতা নিতা তাত তাতা নিতা তাক থেই ধৌ ধেন্না।

৪। ব্ৰাদিঙা ধগা খিতা ধগি তাধগিতা ধগা।
ধগা ধগা ধগা ধগা ধগিতা ধগিতা ধগা।
ব্ৰাদিঙা ধগা খিতা ধগিতা ধগিতা ধগিতা ॥

৫। ধেখিক ধেখিক ধেই ধগুৰতাং তগুৰতাং।
আদিদাং দিদি দাং দিদাং তি দাং দাং।
তিতি নिति তিতি নिति তিতি নिति থেনা থেনা ধেই ॥

এই প্ৰসঙ্গত মাত্ৰ ৫টা সূত্ৰধাৰী নাচৰ শ্লেোকৰ উদ্ধৃতি দিয়া হ'ল। অতিৰিক্ত আৰু ৫/৬ টা মান শ্লেোক আছে। এই শ্লেোক বাগনে প্ৰত্যেকটোতে ২ বাৰকৈ গাব আৰু খোলতো দুবাৰকৈ বজাব। কমলাবাৰী সত্ত্বে যিমানখিনি নাচৰ সমল আছে বা সংখ্যা আছে তাৰ ভিতৰত সূত্ৰধাৰ নাচেই কঠোৰ আৰু ভয়া লগা। এই নৃত্য দিবৰ বাবে যি কোনো আগ বাঢ়িব নোৱাৰে। সকলো নাচত পাকৈত হলেহে সূত্ৰধাৰী নাচ দিব পাৰে। তদ ভাবে নাচৰ নামত ভেকো ভাওনা হোৱাৰহে থল থাকে।

সঙ্গীয়া বিচাৰ মতে সকলো বাজনাতে নিপুণ, নীতিশাস্ত্ৰজ্ঞ, অক্ষীয়া নাট সম্বন্ধিত সিদ্ধ হস্ত, নৱৰসজ্ঞ, সঙ্গীত কলাকুশলী, নানা শিল্প গুণবিশিষ্ট, পুৰাণ ইতিহাসত সম্যক্ জ্ঞান থকা, ভাৱবীয়াৰ ৰংবৰণ, বেশভূষা আদি কৰণত সৰ্ব্ব প্ৰকাৰ অভিজ্ঞ লোকেই প্ৰকৃত সূত্ৰধাৰ হ'বৰ যোগ্য। সূত্ৰধাৰ পৰাকী জন সৰ্বগুণাধিকাৰী হ'ব লাগে। তেওঁৰ নিৰ্দেশ মতে ভাওনাৰ যাব-দীপ্ত কাৰ্য্য পৰিচালনা নীতিগতভাৱে হ'ব লাগে। এই খিনিৰ অভাবে অকুশলী

ব্যক্তিজনাক সূত্ৰধাৰ কাৰ্য্যত নিয়োগ কৰাটো গহিত কাম। সূত্ৰধাৰ মানে- “সূত্ৰধাৰয়তীতি সূত্ৰধাৰঃ” অৰ্থাৎ সূতাডাল ধৰি থাকে বাবে সূত্ৰধাৰ। পুতলা নাচ অনুষ্ঠানত এজন পটু ব্যক্তিয়ে পুতলা বিনাকত ৰচি লগাই লৈ সজীৱ ব্যক্তিৰ দৰে সিহঁতৰ অঙ্গপ্ৰত্যঙ্গবোৰ চালনা কৰে। সিহঁত যে নিজজীৱ পদাৰ্থ সেই কথা দৰ্শক সকলৰ মনৰ পৰা কিয়ৎকালৰ কাৰণে আতৰি থাকে। পুতলা নাচৰ কৌশলে দৰ্শক সকলৰ মোহ জন্মৰ পৰা সেই সূতাধৰা জনেই সূত্ৰধাৰ।

শ্ৰীমদ্ভগৱদ্গীতা, শান্তত শ্ৰীকৃষ্ণই অৰ্জুনৰ আগত কৈছে :—

ঈশ্বৰঃ সৰ্বভূতানাং হৃদয়েঃ শ্ৰীঅৰ্জুন তিষ্ঠতি।

ভ্ৰাময়ন্ সৰ্ব্ব ভূতানি যন্ত্ৰাকাঢ়ানি মায়ায়া ॥ ১৮।৬১—গীতা।

অৰ্থাৎ হে অৰ্জুন। যেনেকৈ সূত্ৰধাৰে (সূতাধাৰালোকে) দাক যন্ত্ৰত আকঢ় কৃত্ৰিম প্ৰাণীবোৰক নচুৱাই থাকে, তেনেকৈ ঈশ্বৰে জগতৰ প্ৰাণী সকলৰ হৃদয়ত অৱস্থান কৰি তেওঁলোকক ভ্ৰমণ কৰোৱাই।

শ্ৰীধৰস্বামীজীয়ে উক্ত শ্লোকৰ টীকাত এনেদৰে লিখিছে ‘যথা দাক যন্ত্ৰ মাৰুতানি কৃত্ৰিমানি ভূতানি সূত্ৰধাৰালোকে ভ্ৰাময়তি তদ্বদিত্যর্থঃ’ ॥

শঙ্কৰদেৱৰ কল্পিত সূত্ৰধাৰজনে সঁচাবেয়ে অক্ষীয়া নাটকত সূতাডাল ধৰে। সংযুত নাটকত সূত্ৰধাৰজন নান্দী পোৱাৰ পিছতে আছিদৰ্শক সকলৰ আগত নাটকখনৰ কাহিনী এটি চমুকৈ প্ৰকাশ কৰি প্ৰস্থান কৰে। কিন্তু অক্ষীয়া নাটত সূত্ৰধাৰ জন আদ্যন্ত অৱস্থান কৰাৰ উপৰিও নাটকৰ বাবে প্ৰস্তুতি ৰখা ডাঙৰীয়াৰ হঁঠাতে কিবা অসুখ-বিসুখ হ'লে বা অনিবাৰ্য্য কাৰণ-বশতঃ প্ৰবেশ কৰিব নোৱাৰিলে সূত্ৰধাৰ জনেই তেওঁৰ প্ৰতিনিধিত্ব কৰিব পাৰে। সেই বাবেই সূত্ৰধাৰ জনৰ ওপৰত গুৰুত্ব বেছি। ডাঙৰীয়া সকলে সূত্ৰ ৰচন মতাৰ পিছতহে তেওঁলোকে ৰচন মাতিব পাৰে। বিনা সূত্ৰে তেওঁলোক জড় পদাৰ্থ। পুতলা ৰূপ অক্ষীয়া নাটৰ ডাঙৰীয়া সকলক ৰচিকপ সূত্ৰ ৰচনৰ দ্বাৰা সূতা ধৰা বা সূত্ৰধাৰজনে ডাঙনাখন পৰিচালনা কৰে। গতিকে সূত্ৰধাৰ জন যে কিমান গুণৰ অধিকাৰী হ'ব লাগে তাৰ ইঙ্গিত পূৰ্বোক্ত প্ৰমাণবোৰৰ দ্বাৰা প্ৰতীয়মান হয়। পূৰ্বকালত গাওঁ অঞ্চলত কোনো ব্যক্তিয়েই সূত্ৰধাৰৰ ভূমিকাত অৱতীৰ্ণ হ'ব নোৱাৰিছিল। বহুদূৰ দূৰণিৰ পৰাও একোজন অভিজ্ঞ ব্যক্তিক সূত্ৰধাৰৰ ভূমিকা লবলৈ নিমন্ত্ৰণ কৰি অনা হৈছিল। আজি অৱশ্যে মানুহ অভিজ্ঞ হ'ব ধৰিছে।

(৩—৮) সূত্ৰধাৰৰ সাজপাৰ :— মূৰত পাগ। ইয়াক সূত্ৰধাৰী পাগ বোলে। ই তিক গায়ন বায়নৰ ‘পাণ্ডৰি’টোৰ দৰেই। কিন্তু ‘পাণ্ডৰি’ৰ আগটো সম্মুখৰ

ফালে থাকে, সূত্ৰধাৰী পাগৰ আগটো পিচফালে থাকে। পাগুৰি হ'ল কাপোৰেৰে নিশ্চিত আৰু পাগ হ'ল তুলাপাতেৰে (কাগজৰ) নিশ্চিত। এই পাগ নিৰ্মাণ কৰোঁতে বহু যত্ন লাগে। মাটিৰ ডাঙৰ চপৰা এটা আনি তাক মূৰৰ জোখেৰে সাঁচ কৰা হয়। তাৰ পিছতে কেন্দ্ৰ বা বিহমনা গুটিৰ বস উলিয়াই তুলা পাতত সানি মাটিৰ সাঁচটোত মৰা হয়। ব'দত দি গুৰুৱাই সাঁচটো মাটিৰ পৰা ফালি উলিওৱাৰ পিছত তাত বগা পটি মেৰিয়াই তাত বেজিৰে চিলাই কৰিব। পাগটোৰ তল অংশত ক'লা মখমল কাপোৰ (দুই আঙুলমান বহল) খন্তত গুণা চমুকি লগাই তাত চিলাই দিন আৰু ওপৰ অংশতো এটা কলিক তৈয়াৰ কৰি তাতো গুণা চমুকি লগাব। এই পাগ দেখাত বৰ ধুনীয়া হয়। আজি কালিৰ মানুহে ইয়াক “মাগলাই টুপী” বুলি তুলকৈ কয়। শঙ্কৰদেৱে বিজ্ঞানসন্মতভাৱে এই পাগ আৱিষ্কাৰ কৰিছিল। যাত্ৰা ভাওনাৰ ভাৱৰীয়া সকলৰ টপীৰ লগত ইয়াক কোনো মতেই তুলনা কৰিব নোৱাৰি। পাগৰ তলত অৰ্থাৎ সূত্ৰধাৰৰ মূৰত এখন বগা বা হালধীয়া চকুত লগা কাপোৰ থাকে। কাণত উটি ওলমোৱা। মূখত বগা ৰং। গাত কঁকাললৈকে পৰা তথা লিপিট খোৱা, দুয়োটা হাতত কোঁচ থকা দীঘল হাতৰ শুদ্ধ বগা কাপোৰৰ চোলা। হাতৰ মুঠিত ঋপৰ গামখাৰু, তাত সোণপানী চৰোৱা আৰু বাখৰ লগোৱা। ডিঙিত মতা মণি আৰু অন্যান্য আপুৰুগীয়া অসমীয়া অলঙ্কাৰ। পিছফালৰপৰা দুই বাহৰ ওপৰ ভাগেদি আনি আঁঠুলৈকে ওলমি থকা দুখনীয়া (চাৰি আঙুল পৰিমাণৰ) ৰংখটোৱা বা ফুল বহা কাপোৰ। ইয়াক সূত্ৰধাৰী কাপোৰ বুলিও কয়। তাৰ ওপৰত কঁকালত আঁঠুৰ তললৈকে পৰা ৰঙা কলপতীয়া মিহলি ডাঙৰ ডাঙৰ ফুল বহা বগা কপাহী টঙালি, অৱশ্যে সূত্ৰধাৰীৰ লহঙাৰ ওপৰতহে টঙালি থাকে। কঁকালৰপৰা ভৰিৰ গোৰোৱালৈকে ওলমি থকা শুদ্ধ বগা কপাহী লহঙা। নিচেই ওল ভাগত চকু মকীয়া পটি লগোৱা। দুই ভৰিত জুনুকা থাকে। সূত্ৰধাৰৰ লহঙাটো অন্য নাচৰ নটুৱাৰ লহঙাতকৈ কিছু উন্নত। সূত্ৰধাৰৰ পোচাক পৰিচ্ছদ বৰ চকুত লগা ধৰণৰ। ইয়াত অধিক ফালৰপৰা অৱস্থাপিনলোকেহে বস্তু সংগ্ৰহ কৰিব পাৰে। তদুপৰি অভিজ্ঞ ব্যক্তিয়েই ইয়াক চিলাব পাৰে।

(৩—ছ) সূত্ৰধাৰী হোৱাৰ যোগ্যতা তথা তাৰ বিধি প্ৰণালী:—

আমি পূৰ্বতে ব্যক্ত কৰি অহা হৈছে যে সূত্ৰধাৰীজন বহুগুণ বিশিষ্ট হব লাগে। ইয়াৰ বাদেও সত্ৰীয়া পৰম্পৰা মতে সূত্ৰধাৰৰ ভূমিকাত অৱতীৰ্ণ হোৱা ব্যক্তিজন দেখনিয়াৰ হ'ব লাগে। তেওঁ স্বাস্থ্যবান হলে দৰ্শক সকল আকৃষ্ট হয়। লগতে সূত্ৰধাৰী হোৱা জনৰ বয়স ১৮/২০ বছৰৰ কম হ'ব

নালাগে। ৩০ বছৰৰ বাহিৰ হ'লে সূত্ৰধাৰ পতা নহয়। কাৰণ তেওঁৰ স্বাস্থ্য ক্ৰমে অৱনতি হয়। শৰণ ভঞ্জন নললে সূত্ৰধাৰ হোৱা তথা কৃষ্ণৰ ডাও সোৱা নিষিদ্ধ। দহ বছৰৰ ভিতৰত ভকতৰ ল'ৰাক শৰণ কৰোৱা নহয়। অৱশ্যে শৰণ নললে কৃষ্ণৰ ডাও লবও নোৱাৰে। গতিকে অৰ্জুন ভঞ্জন, পত্নী প্ৰসাদ, কালিয় দমন নাটৰ শিশু কৃষ্ণৰ ডাওৰ ক্ষেত্ৰত বাধা নিষেধ কৰা নাই। যিহেতু তাত ৪৫ বছৰীয়া ভকতৰ ল'ৰা-প্ৰয়োজন। বাকী নাটত পৃথক্। কীৰ্ত্তনৰ কাৰণে অক্ষীয়া নাট ভাওনা পাতিবলৈ সকলো গায়ন বায়ন মিলিত হৈ ওপৰত কে অহা বিধিমাতে এজন ব্যক্তিৰ নাম এজনে প্ৰস্তাৱ কৰিব। বাকী সকলে সমৰ্থন কৰে। সৰ্বসন্মতিক্ৰমে নিৰ্দ্ধাৰিত হ'লে ব্যক্তিজন এজন। নাট্যাভিহিত ভকতৰ ওচৰত গামোচা সহ ওৱাপাৰৰ এটি মাননি (অৰ্চনি) দি নাট শিকিবলৈ লব। তেনেদৰে নাচো শিকিব। কোনো শুভ দিবসত নাট মেলিব। নাট মেলোতে এখনি “নৈবেদ্যৰ খগি” দিয়া হয়। অথবা কিবা অসুবিধা বা অনিবাৰ্য্য হেতু ‘গুৱা’ও দিয়া হয়। এইখিনি এই সময়ত সমু-হীয়া ভঁৰালৰ পৰা খৰচ কৰে। অক্ষীয়া নাটৰ আখৰা কীৰ্ত্তনঘৰ বা তৎসম পৰ্যায়ৰ ধৰ্ম্মীয় অনুষ্ঠানতহে কৰা হয়। ব্যক্তিগত ঘৰত কৰাটো নিষিদ্ধ। কীৰ্ত্তনৰ দিন চোৰেকৰ আগতে সূত্ৰধাৰীজনে কীৰ্ত্তন ঘৰত এখন “নৈবেদ্যৰ খগি” (প্ৰসাদৰ শৰাই) আৰু পকা মিঠৈ দিয়াৰ ধৰাবন্ধা নীতি আছে। এই-খিনি বিয়লি প্ৰসঙ্গৰ আগে আগে শেষ কৰে। ভাওনাৰ দিনা সূত্ৰধাৰী পোচাক পিন্ধি আতাৰ গৃহ (ভঁৰাল), পদলীলা গৃহ, সন্নাধিকাৰ আৰু অধ্যাপক জনক সেৱা জনাই কীৰ্ত্তন ঘৰত প্ৰবেশ কৰা নিয়ম।

সূত্ৰধাৰ নৃত্যত “গতৰ নাচ” আৰু “শ্লোকৰ নাচ” শেষ হলে গীত আৰম্ভ হয়। গীতৰ পিছতে “সীতা স্বয়ম্বৰ” নাট হলে ৰামচন্দ্ৰৰ আৰু ‘কালিয় দমন’ আদি নাট হ'লে শ্ৰীকৃষ্ণৰ প্ৰবেশৰ নাচ হ'ব। অৱশ্যে পত্নী প্ৰসাদ, কালিয় দমন নাটৰ গোপবালকৰ সৈতে শ্ৰীকৃষ্ণৰ আৰু ৰুক্মিণী হৰণ, পাৰি-জাত হৰণ আদি নাটৰ শ্ৰীকৃষ্ণৰ নাচ বেলেগ। গোপী বা পত্নীৰ সৈতে শ্ৰীকৃষ্ণৰ নাচত স্ত্ৰী চৰিতত লাস্য আৰু শ্ৰীকৃষ্ণ চৰিতত পুৰুষ নৃত্য দিয়া হয়। ৰাজনা একে থাকে। তেনেদৰে শ্ৰীকৃষ্ণ আৰু ৰামচন্দ্ৰৰ নৃত্যত ৰাজনা একেই; কিন্তু হস্ত (মূদ্ৰা) আদিত পাৰ্থক্য আছে। ইয়াক—“গোঁসাই প্ৰবেশৰ নাচ” বোলে। এই নাচৰ বৈশিষ্ট্য হ'ল গান্ধীৰ্য্য আৰু লালিত্য। নাচৰ ভাগ দুটা। প্ৰথম ৰাজনা বা গতৰ নাচ, দ্বিতীয় শ্লোকৰ নাচ। কিন্তু কৃষ্ণ আৰু ৰামচন্দ্ৰৰ শ্লোক আৰু শ্লোকৰ নাচ সুকীয়া। বায়নে শ্লোকবোৰ পোনতে মুখেৰে গায় আৰু তাৰ পিচতে খোলত বজায়। তেতিয়া ডাৱৰীয়াই নাচে। নিম্ন স্থানত শ্লোকবোৰ দিয়া হ'ল।

শ্ৰীকৃষ্ণৰ :—

- ১। বিশ্বং ভবত্বং তংপদ নমতং লক্ষ্মীৰঞ্জতদুৰ্দ্ধপদত্বম্,
ফকনি ধবতং ধবতং ধবতং ববতং ব্রজতঃ খগবতীতা ॥
- ২। তুতং মৃতং প্রকটিত স্থিতং অতি গতি গলিতং প্রণী তংনীতম্ ।
ব্রিডুৰন কমলং চৰণতু বৰণং চৰণং সমৰণং তবণং খগবতীতা ॥

শ্ৰীৰামচন্দ্রৰ :—

- ১। শ্ৰীৰামনন্দন জটিল জটতং জটিল জটাজুটশ্ৰীবলকপ্রকটম ॥
প্রকট মকট ঠাট পটুতং গিৰ্ গিৰ্ গিৰ্ শব্দিতম্ ॥
- ২। শ্ৰীৰাম বাঘৰ বাজীৰ নোচন ভৰত্ব ভঞ্জন দুৰ্জ্ঞান শাসন ।
বিকত প্রকট মকট স্নাতক নাটং অতয়ে লক্ষা শঙ্কা তঙ্কা উৎপাতম্ ॥
(উপবোক্ত শ্লোকগোৰ দুবাৰকৈ গাব আৰু বজাব)

ইয়াৰ উপৰিও বহুতো শ্লোক আছে। বাহন্যৰ ভয়ত দিয়া নহ'ল। শ্ৰীকৃষ্ণ নাচৰ শ্লোক সংখ্যাধিক। লগতে গোপ বান্দবৰ সেতে প্ৰবেশৰ নাচ আৰু কানিয় নাগৰ শিবত নচা নাচৰ বাজনাও বেলেগে আছে। কৰ্ণাটী আৰু সত্যডামাৰে সৈতে শ্ৰীকৃষ্ণৰ প্ৰবেশৰ নাচৰ বাজনা একেখনেই, মাত্ৰ নাচৰ ভঙ্গী বেলেগ। কৃষ্ণই পুৰুষৰ আৰু কান্য়ানী আদিয়ে স্ত্ৰীৰ ভঙ্গী (মুদ্ৰা বা হাত) দিব। “কেলি গোপাল” নাটতো তেনেদৰে। অৱশ্যে যশোদা, সীতা, কৰ্ণাটী আদি স্ত্ৰী নৃত্যৰ বাজনা আৰু শ্লোক বেলেগেও আছে। সেয়া সুকীয়াৰূপে প্ৰবেশ হ'লে বজায়।

(৩-৬) শ্ৰীকৃষ্ণৰ সাজপাৰ : শ্ৰীকৃষ্ণৰ সাজত পাটৰ চুৰিহা ঢাকী আৰু আচ'ল, চুটি হাতৰ ক'লা কাপোৰৰ চোলা, হাতত গাম খাক (কাপ আৰু সোণেৰে নিশ্চিত), বুকুত অঙ্গ মালা (পহচাল ঘূৰণীয়াকৈ কাটি তাত কাপ আৰু সোণৰ ফুল গাঁগী দিয়া হয়) মূৰত সাঁচি পাত্ৰেৰে নিশ্চিত তথ্য ক'লা কাপোৰত গুণা চমুকি লগাই কৰা কলিক দিয়া কিৰীটি। আগৰ দিনত কলিকবোৰত আৰু টপীটোৰ চাৰিও মেৰত হেঙুল হাইতাল আদি বং দি চিত্ৰ বিচিত্ৰ কৰি লিখা হৈছিল। আজি-কালি গুণা চমুকিৰে নিশ্চৰ্মাণ কৰা হৈছে। কিৰীটিৰ ওপৰত মৈৰা পাখি। ভৰিত নুপুৰ। ৰামচন্দ্রৰ সাজ-পাৰো প্ৰায় একেই। কিন্তু মৈৰা পাখি নাই মাত্ৰ। কৃষ্ণ বা ৰামচন্দ্রৰ প্ৰবেশৰ বেলিকা গায়ন বায়নে হৰিধ্বনি কৰে আৰু দবা, শঙ্খ বাজে। ডাৱৰীয়াই সেৱা জনাই প্ৰবেশ কৰে। নৃত্যৰ অন্তত সন্তাধিকাৰ প্ৰমুখ্যে দৰ্শক সকলৰপৰা অৰিহণা প্ৰণামি গ্ৰহণ কৰাৰ নিয়ম আছে। ইয়াতো গতৰ নাচ আৰু শ্লোকৰ নাচ আছে। নাচ শেষ হ'লে ডাৱৰীয়া সকল

শ্ৰীকৃষ্ণ বা বামক দক্ষিণ ফালে আৰু সীতা আদি শ্ৰীসকলক উত্তৰফালে কঠ পাৰি দিব। তাতে তেওঁলোক বহিব।

(৩—৪) শ্ৰীকৃষ্ণ নৃত্যৰ পৃষ্ঠভূমি

“শ্ৰীকৃষ্ণ নৃত্যৰ পৃষ্ঠভূমি”ৰ সম্ভাৰত বৈদিক যুগৰ কথা পৰিহাৰ কৰি দ্বাপৰ যুগৰ কথাকে প্ৰাধান্য দিয়া হওক। মানুহে কথা কওঁতে সুৰ সংযোজনা আৰু সুন্দা বিবচনা হয়। এইবোৰ স্বভাৱজ কথা। অৱশ্যে ইয়াক নৃত্য কৰা বা গীত পোৱা বুলি কোৱা নহয়। গীতৰ অৰ্থ হ’ল “কৈ গৈ গন্দে” বা “গীততে ইতি গীতঃ” ॥ সৰু কালতে বালকে অৰ্থহীন মিছা গীত গায় আৰু সঙ্গতহীন বা অশাস্ত্ৰীয় অগী ডগী কৰে। এইখিনি ল’ৰালি কালৰ স্বাভাৱিক অৱস্থা। শ্ৰীকৃষ্ণো সৰু কালতে তেওঁ পৰিপূৰ্ণতামাৰতাৰ হ’লেও শিশু সুলভ ভাৱভঙ্গী বা নৰনাট্য খেলা খেলিছিল। গোপীসকলক অগী ডগী কৰি কোতুক জন্মাইছিল। কীৰ্ত্তনত আহে—

কেহো বেলা গোপীগণে পাইকৈ গায় গীত।

তাসম্মাৰ প্ৰীতি সাধি কতো কৰা নৃত্য ॥

মালাৰি কৰাহা কতো গোপৰ বচনে।

ছায়া পুতলাক সেন নচাৱে যতনে ॥

(কীৰ্ত্তন-শিঙীলা)

দুজনগুৰু বচিত বৰগীততো কৃষ্ণ নৃত্য সম্বন্ধে ভালে খিনি সমল পোৱা হয় যেনে—

১। যাদু ভাল নাচত, নন্দনন্দন গোবিন্দ নাচত, ব্ৰজনাথক নাগৰ নাচত পৰমানন্দ বসেৰে।

২। তালি নাচে মদন গোপাল।

৩। গোপাল গোৱাবী পাৰাতে নাচে।

৪। জীৱতু জয় জয় যশোৱানন্দন আনন্দ পদ পায়।

নাচতু চিনি গোপ গোপিনী হাতে তালি বাজায় ॥

তদুপৰি তিনি নাচ, তিনি কাছ, তিনি খান, তিনি মান, এই চাৰিটা সংক্ষেপ সদুক্তিৰ উত্তৰত পোৱা যায় যেনে :—

১। তিনি নাচ—(ক) কালিয় নাগৰ শিৰত নাচ।

(খ) ৰঙগ শালত নাচ।

(গ) বৃন্দাবনত গোপীৰ মাজত নাচ।

২। তিনি কাছ— (ক) গোপ কাছ ।

(খ) মল্ল কাছ ।

(গ) যুদ্ধ কাছ ।

৩। তিনি থান— (ক) গোকুল (খ) হৃন্দাবন (গ) মথুৰা ।

৪। তিনি মান— (ক) ৰাজসুয় যজ্ঞত মান ।

(খ) বলিৰ সভাত মান ।

(গ) বিশ্বকেশু ৰাজসভাত মান ।

দশম স্কন্ধ ভাগৱতত বৰ্ণিত “কেলি গোপাল” বা ৰাম ক্ৰীড়া প্ৰসঙ্গত উত্থাপিত নৃত্যই কৃষ্ণ নৃত্যৰ প্ৰধান পৃষ্ঠভূমি বুলি ক’ব পাৰি ।

শঙ্কৰদেৱে লিখিছে :— আপুনি লাৱণ্য কলা কুশল সৃগন্ধী ।

সমস্ত গোপীত অপি ক্ৰীড়িলা প্ৰবন্ধি ॥

ইত্যাদি

সংক্ষেপে এয়েই কৃষ্ণ নৃত্যৰ পৃষ্ঠভূমি । সেইদৰে ৰাম নৃত্যৰ আৰু গোপী নৃত্যৰো পৃষ্ঠভূমি আছে । ৰামচন্দ্ৰই অৱশ্যে নৃত্য কৰা কথা কোনো ঠাইতে পোৱা নাযায় । কিন্তু ৰামচন্দ্ৰৰ নৃত্য আনন্দাৰ্থত প্ৰয়োগ কৰা হয় বুলি বহুতে কয় । অক্ষীয়া নাট সঙ্গীত প্ৰধান কাৰণেও ৰামচন্দ্ৰ নৃত্য প্ৰয়োগ কৰে । গোপী নৃত্যৰ পৃষ্ঠভূমি ৰাম ক্ৰীড়াত উত্থাপিত গোপী গোপালৰ নৃত্য বুলিয়েই সত্য ধাৰণা কৰা হয় । “ক্ৰীড়া দেখি চন্দ্ৰো কামে বিমোহিত আতি । স্তম্ভা-ইলন্ত বথ নুপুহাই সিটো ৰাতি” বুলি ভাগৱতে বৰ্ণনা কৰিছে । নাট্য শাস্ত্ৰত সিপিনে নৃত্য দুবিধ তান্ত্ৰ আৰু লাস্য বুলি কৈছেই । এনেস্থলত পৃথকে উদ্ধৃতি দিয়াৰ প্ৰয়োজন নাই ।

(৩—এ) স্ত্ৰীপ্ৰবেশৰ নাচ :- যশোদা, সীতা, ৰুদ্ৰিণী আদি স্ত্ৰীচৰিত্ৰৰ প্ৰবেশৰ নাচৰ ভাগ দুটা । এটা ৰাজনাৰ আৰু আনটো শ্ৰীলোকৰ । এওঁলোকৰ সাজ-পাৰ চালি নাচৰ নটুৱাৰ সাজেই । মাত্ৰ ওৰোনা নাই আৰু ওপৰলৈ খোপা বন্ধা নাথাকে । মূৰত কৃত্ৰিম ঢুলি পৰিধান কৰে । কৃষ্ণ আৰু ৰামৰ প্ৰবেশৰ শ্ৰীলোক পৃথকে থকাৰ নিচিনাকৈ স্ত্ৰীপ্ৰবেশৰ শ্ৰীলোকো পৃথকে আছে । নিম্ন স্থানত লাস্য বিষয়ক এটি শ্ৰীলোক দিয়া হ’ল ।

১। স্ত্ৰীমতিৰ্দ্ধ কমনং নমঃ কি নমতং গোবিন্দ পদ বিনয়েন হৃন্দম্ । তাপিত বেপিত ব্ৰজৱতী তানাম্ ॥

(৩—ট) অন্যান্য ভাৱৰীয়া প্ৰবেশৰ নাচ :- শ্ৰীকৃষ্ণ, ৰামচন্দ্ৰ, যশোদা প্ৰমথো স্ত্ৰীপ্ৰবেশৰ নাচৰ দৰেই ভাঙনাৰ অন্যান্য ভাৱৰীয়া সকলৰো প্ৰবেশৰ

নাচ বেলেগে বেলেগে আছে। কিন্তু ইয়াত স্নোকৰ নাচ নাই। তেনেদৰে যুদ্ধৰ বাজনাও আছে। বাম, কৃষ্ণ, বজা সকলৰ হাতত ধনু আদি অস্ত্ৰ শস্ত্ৰ থাকে। ধনু যুদ্ধত গুণ টানি শব্দ তোলা এবিধ কেটেপ ধনু ব্যৱহাৰ হয়। ই এটি বিশেষ বস্তু। সত্ৰৰ বাহিৰে অন্যত এইবিধ ধনু ব্যৱহাৰ হোৱা দেখা নাই। দেখাত ই বৰ মনোমোহা। পোছাক পৰিচ্ছদৰ ক্ষেত্ৰত দশৰথ, ইন্দ্ৰ আদি বিশেষ ভাৱৰীয়াই সূত্ৰধাৰী পোছাক পিন্ধে। লহঙা, টঙালি, দীঘল হাতৰ কোঁচ দিয়া চোলা, মতামণি আৰু অন্যান্য সোণৰূপৰ অলঙ্কাৰ, সূত্ৰধাৰী কাপোৰ, মূৰত সূত্ৰধাৰী পাগ ইত্যাদি। অৱশ্যে আজিকালি এই সাজৰ ঠাইত বজৰুৱা সাজ পিন্ধিবলৈ লৈছে।

ভাওনা শেষ হ'লে সকলোৱে হৰিধ্বনি কৰি সামৰণি ঘাত মাৰি ভাওনা সমাপন কৰিব। সকলোৱে অঁঠু লৰ আৰু বুঢ়াডকতে নাটকৰ বঢ়া টুটা দোষ খণ্ডনৰ বাবে আশীৰ্বাদ কৰিব। সিমানতে সেই পৰ্বৰ সামৰণি পৰে। তাৰ পিছতে ৭৮ জন কীৰ্তনীয়া আহি “ঘোষা কীৰ্তন” কৰে ॥ চাউল, ভোজনী, থাপনিৰ ঘোষা কীৰ্তনতকৈ ই উচ্চ পৰ্যায়ৰ। সময়ে যথেষ্ট লাগে। শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰ গুৰুৰ দিনত শিষ্য বাম দাস আতৈয়ে “ঘোষা কীৰ্তন” কৰি প্ৰহ্লাদ চৰিত্ৰৰ পদ দি থাকোঁতে তন্ময় হৈ জুইত জাপ দি পৰাৰ কথা, তথা নামৰ মহিমাৰ জুই শান্ত হোৱা বিৱৰণ গুৰু চৰিতত পোৱা যায়। এই “ঘোষা কীৰ্তন”ত নাম ঘোষা, কীৰ্তন ঘোষা, ভাগৱত আদি পুথিৰ পদ গায়। শ্ৰোতাৰ সংখ্যা কম।

(৩-৪) ওজাপালি :—

“ঘোষা কীৰ্তন” শেষ হ'লে ওজা (বাস কীৰ্তন) গায়। ইয়াত নতুন ওজা উঠে। ইয়াক ব্যাস কীৰ্তন, বিম্বাহ কীৰ্তন, বিম্বাহৰ ওজা পালি বা ওজাপালি বুলিও কয়। এই অনুষ্ঠানটোত ১৪১৫ জন পালি আৰু তেওঁলোকৰ মাজত নতুন ওজা বা এজন ওজা থাকে। ওজাজনে হাত দি বান্ধা আৰু পদ লগাই গায় আৰু নাচে। পালিয়ে দোহাৰত থাকি তাকে দোহাৰি গাই থাকে আৰু ভৰিৰে তাল ৰাখি থাকে। ইয়াত খোল ব্যৱহাৰ নহয়, খুটিতাল হে ব্যৱহাৰ হয়। ওজাই পোনতে “হেৰে ঋতে টানেনা” বুলি বজ্জা ৰাগদি কীৰ্তন ঘোষাৰ “কৃষ্ণায় বাসুদেৱায় দেৱকী নম্ৰ নায় চ” এই স্লোক কেইশাৰী সেই ৰাগতে অৰ্থ অনুসৰি হাত দি গাব। তাৰ পিছতে সেই ৰাগতে বৰগীত এটি গায়। তাতো হাত দিয়ে। গীতৰ পিছতে দিহা ঘোষা দি কীৰ্তনৰ “চতুৰ্বিংশতি অৱতাৰ বৰ্ণন”ৰ “প্ৰথমে প্ৰণামো ব্ৰহ্মৰূপী

১৩। বসন্ত :— জন্ম জন্ম বাম বাহর বহু কুল পঙ্কজ ।

১৪। কামোদ :— নিদ্দি নটবৰ মুকুতি মনোহৰ ।

এই ঞ্চিনিক সবহুৱা গীত বুলি কয়। ইয়াৰ বাদে নিত্য প্ৰসংগৰ ব্যাস কীৰ্ত্তনত গোৱা গীতো আছে। সবহুৱাখিনি নিত্য প্ৰসংগত আৰু নৃত্য প্ৰসঙ্গখিনি সবহুৱাত ব্যৱহাৰ কৰা নহয়। পূৰ্বোক্ত ১৬টা বন্ধাবাগ আৰু ১৫ টা গীতৰ ভিতৰত যি কোনো এটা বাচি নৈ গাব পাৰে। পূৰ্বোক্ত বাগ আৰু গীত সমূহৰ বাদেও আৰু বহুতো ওজাপালিত গোৱা গীত আৰু বাগ আছে। বাহুল্যৰ ভয়ত সেইখিনি প্ৰকাশ কৰা নহ'ল।

“ওজাপালিত গোৱা কাৰ্য্যৰ ভাগ কেইটিৰ বিৱৰণ” : —

১। বাগ :— শাৰঙ্গ ।

২। গীত :— অৱসখীপেখো ।

৩। দিহা :— একি দয়াময় ঐ নাথ হে চৰণে শৰণ লৈলো ।

৪। খিন্নপাতন :— শুক মূনি ৰাজ্যত কহন্ত ইত্যাদি পদসমূহ ।

৫। বাগ মালিতা :— চিন্তং নাগ্ৰং প্ৰদতং বহল ভুজয়ুগ মন্থনং
ডাব্যং চিন্তং ধাৰ্য্যং মাধুৰ্য্যসাৰং ॥
মধুমথন ব্ৰিধৌশ্লৰ্ণ বৰ্ণং দধানং ।
জাত বৈৰাগ্য ৰাগংনিখিল মূনিপদ
প্ৰিয়তে সৰ্ব্বৰূপং মহন্তং ॥
শ্ৰব সকল ধৰ নাম শাৰঙ্গ ৰাগং ॥

৬। চাৰণ (চাৰোণ) :— তাদ্ৰিং দ্ৰিং নাদ্ৰিং দ্ৰিং তাদ্ৰিং নাদ্ৰিং নাদ্ৰিং দ্ৰিং
তাতা নাতা নাতা থেই থেই নাথেই নাথেই থেই ।
ধগি তিতি নিতি তানি তিতাক জুনা নানা থেযাহো ।
ৰমনীগজ গমনী জগমোহনী আৱৰি অ' ।

৭। বাদ্য খিয়ালী :— হো ৰণ জয় ৰণ জয় ৰণ জয় ৰণ জয়
ৰাজিছে ৰণৰ দামা লো ।
ধেই ধেই থেই থেই স্থিত স্থিতি নাধেনি
তাক তাক খুন না ।
ভেৰী ভুৰঙ্গ মাদল মুচুগ
ঢোল মৃদঙ্গ মধুৰ মৃদঙ্গ বাজে ।
কৰতাল ৰণ জয় ৰণ জয় ৰণ জয় জয়
ৰাজিছে ৰণৰ দামালো ॥

১৯২৫ সন্থীয়া সংস্কৃতিৰ বৰ্ণৰেখা

৮। ধূৰা : —

শোভে তনু নব্বখন শ্যামং

শমন দমন শ্ৰীকৃষ্ণৰ নামং ॥ ইত্যাদি।

৯। বানা : — ধূৰাৰ পিছত বানা। পদকে সুৰ লগাই বেলেগে গোৱা হয়। কিন্তু সুৰ কিছু চৰা। (এই সময়তে অবিহণা গ্ৰহণ কৰিবলৈ যায়)।

১০। উপদেশ : — এমন ভাবকি, শ্ৰদ্ধায়ে স্মৰ হৰি হৰি
আসিবে শমন কৰিবে বন্ধন
তবে হৰে মন কি।

শুনিয়োক সভাসদ ভক্তি বন্ধাৱলী পদ
ভকতৰ ইসে মহাধন ॥ ইত্যাদি।

উপদেশৰ পিছতে সামৰণি পৰে। এই অনুষ্ঠানটো শেষ কৰোঁতে প্ৰায় ২।৩ ঘণ্টামান সময় লাগে। ওপৰত উল্লেখ কৰা ৰাগ গীত আদিৰ এটি সামান্য মাত্ৰ উদাহৰণ দেখুওৱা হ'ল। ইয়াৰ বহুতো চাবণ, বাদ্য থিয়ালী আদি আছে। ভাগে ভাগে প্ৰকাশ কৰিবলৈ সমৰ্থ নহ'ল। ওজাপালি বিশ্বম্ভৰ এজন পৃথক পুস্তক লিখাৰ প্ৰয়োজন আছে।

নতুন ওজাজন ১০ বা ১২ বছৰীয়া বালক হ'ব লাগে। ২০ বছৰ বয়সতো উত্তিৰ পাৰে; কিন্তু তাৰ সংখ্যা কম। ওজাৰ পোছাক পৰিচ্ছদ সূত্ৰধাৰীৰ দৰে। কীৰ্ত্তনৰ দিনা নতুন ওজা নৃতিলে পুৰণাগজনেই ওজা উঠে। তেওঁৰ পোছাক চুৰিয়া, জালদাৰ চোলা, কাপোৰ, মূৰত পাগুৰি। বাকী পালি বোৰৰো একেই।

(৩—ড) নতুন ওজা উঠাৰ তথ্য শিকাৰ নিয়ম প্ৰণালী :—

সূত্ৰৰ মাতে-কথাই সুন্দৰ স্বাস্থ্যবান ১০।১২ বছৰীয়া ভকতৰ ল'ৰাক বুঢ়াভকত (অভিবাৰক) জনে ওজা বিদ্যাত নিপুণ অধ্যাপক এজনৰ ওচৰত ওজা শিকিবলৈ দিয়েগৈ। এটা কাঠৰ চৰিয়াত তামোল, পাণ, গামোচা, পইচা আৰু ওপৰত এখন কলাপাত দি অধ্যাপকজনৰ ওচৰত আগবঢ়াই আঁতু লৈ সেৱা কৰোৱাই। এই কাম কীৰ্ত্তনৰ দিনাৰ পৰা অৰ্থাৎ ভাদ মাহৰ পৰা ৬ মাহ মানৰ আগতে কৰে। সন্ধ্যা দবা মৰাৰ পিছত বা কীৰ্ত্তন ঘৰত খোল তালৰ প্ৰসঙ্গৰ সময়ৰ পৰাই শিকাৰ কাম আৰম্ভ হয়। গ্ৰীষ্ম কালত দিন ভাগত খোৱা বোৱা কৰাৰ পিছতো শিকা হয়। এনেদৰেই শিকা আৰু শিকোৱাৰ কাম চলি থাকে। ওজাৰ কাম স্বয়ং চন্ডালিৰ পৰা হ'লে ওজা তোলাৰ ৩৪ দিন মানৰ আগতে ল'ৰাটিৰ মহলা লোৱা হয়।

মহলা মানে পৰীক্ষা। মহলা 'গোৱাৰ নিয়ম এনেদৰে :— সন্নৰ সন্তাধিকাৰৰ চ'ৰাত সন্নৰ মুখীয়াল ডকতৰ সৈতে সন্তাধিকাৰৰ উপস্থিতিত অধ্যাপক জনে জনচেৰেক ওজাপালি লৈ ল'ৰাজনক গাবলৈ দিব। সন্তাধিকাৰক সেই সম্পৰ্কে আগতীয়াকৈ অধ্যাপকজনে জনাই আৰু সন্তাধিকাৰে ডকতসকলক সেই অনুষ্ঠানলৈ নিমন্ত্ৰণ কৰি আনে। পালিসকলে হাতত খুটিতাল লৈ আৰু ওজাজনে পাণ্ডৰি মাৰি অনুষ্ঠান প্ৰদৰ্শন কৰে। ওজাজনৰ কাম পৰিপাটি তথা সুন্দৰ যেন দেখিলে সকলোৱে “জাল হৈছে” বুলি ক'ব আৰু সুচাৰু-কাপে কৰ্ম সম্পাদন হ'বলৈ আশীৰ্ব্বাদ কৰিব। যদি নহয় তেন্তে দিন চেৰেক আকৌ ভালকৈ শিক্ষা দিবৰ কাৰণে অধ্যাপক গৰাকীক সন্তাধিকাৰে নিৰ্দেশ দিব। অনুষ্ঠানৰ শেষত সন্তাধিকাৰে ‘গুৱা’ বিতৰণ কৰে। প্ৰথমে ওজাজনক, দ্বিতীয়তে অধ্যাপকজনক, তৃতীয়তে পালিসকলক আৰু বৃতাডকত সকল প্ৰমুখ্যে বাকীসকলক পাত্ৰাপাত্ৰানুযায়ী ২ খন আৰু ১খনকৈ ‘গুৱা’ দিয়ে। অনুষ্ঠানটো সন্ধ্যা দবা মৰাৰ পিছতে হয়। এইটো বাধ্যতামূলক নিয়ম।

ওজা উঠাৰ আগদিনা অৰ্থাৎ খাপনিৰ দিনা সন্তাধিকাৰক এখন শৰা-ইত গুৱা-পাণ, গামোচা, পইচা আদি সজাই অধ্যাপকজনে ওজা ল'ৰাটিক সেৱা কৰোৱাব। তদনুৰূপে মুখ্য বৃতাডকত সকল, ওজা সকলক আৰু বৰ বায়ন, বৰ পায়ন দুজনকো গামোচা, পয়চা, গুৱা-পাণ দি সেৱা কৰোৱাব। এজনে গামোচা পইচা, আদি এটা খৰাহিত লৈ যাব আৰু কাঠৰ চৰিয়া এটাত সেইখিনি নিৰ্দ্ধাৰিত মতে সজাই দি যাব। এইখিনি দিনৰ ভাগৰ কাম। ৰাতি নতুন ওজা জনে প্ৰত্যেক বহাতে সোমাই পিছদিনাৰ ওজা উঠা অনুষ্ঠান দৰ্শনৰ কাৰণে ডকত সকলক নিমন্ত্ৰণ কৰিব লাগে। সেই একে দিনাই নতুন ওজাজনৰ পক্ষৰ পৰা অধ্যাপক জনক এটি মাননি দিয়ে। মাননি বস্তু যথাক্ৰমে এখন চৰিয়া, কাপোৰ, গামোচা, জালদাৰ, চোলা, কমাল, (সৰু গামোচা), এজোৰ খুটিতাল, এটা পাণ্ডৰি, টকা ৫'০০ (পাঁচটা), গুৱা-পাণ। এইখিনি দিব লগাটো বাধ্যতামূলক। দুখীয়া হ'লে কিছু তাৰতম্য কৰিব পাৰে। নতুন ওজা কীৰ্ত্তনৰ দিনাৰ বাহিৰে “চাউল ভোজনী” ‘খাপনি’ আৰু বহাগৰ বিহুৰ দিনাও উঠে। কিন্তু কীৰ্ত্তনৰ দিনা উঠাটো সৰ্ব্বাধিক প্ৰশস্ত। ইয়াত দেউৰীয়ে কটা গুৱা-পাণ বিতৰণ কৰে।

(৩-৮) ন ধেমালি :—

ওজাপালি কাৰ্য্যৰ অৱসানে “ন ধেমালি” আৰম্ভ হয়। ওজাপালি উঠাৰ পৰা আৰম্ভ কৰি বাকী অনুষ্ঠান বোৰক “হাই পাল” বুলি কয়। ন ধেমালিৰ

নিয়ম নীতি ৰাম ধেমালিৰ দৰেই। কিন্তু কেইটামান বিষয়ত মাত্ৰ পাৰ্থক্য আছে। ৰাম ধেমালিৰ বহি চাহিনি এখন; কিন্তু ন ধেমালিৰ দুখন। সকলো ধেমালিৰ থিয় চাহিনি দুখন। বৰ ধেমালিৰ বেলেগে এখন আৰু বাকীবোৰ ধেমালিৰ উমৈহতীয়াকৈ এখন। ন ধেমালিৰ সঞ্চাৰ আঠটা, ৰাম ধেমালিৰ সঞ্চাৰ নটা। ৰাম ধেমালি য'তে ত'তে, যি কোনো সময়তে সত্তৰ বাহিৰত (থাপনি দিনাৰ বাদে) নবজায়। কিন্তু “ন ধেমালি” খন য'তে ত'তে যি কোনো সময়তে বজাব পাৰে। কোনো তিথি পৰ্ব, ভাৱনা-সবাহ বা কোনো বিশেষ ব্যক্তিক প্ৰদৰ্শন কৰিব লগা হ'লে বজায়। ন ধেমালিৰ আন এটা শুদ্ধ নাম “নাট ধেমালি”। সেই সম্বন্ধে আমি পূৰ্বতে উল্লেখ কৰি আহিছোঁ। কোনো নাটক অভিনীত হ'লে আৰম্ভণিৰ আগে আগে “পূৰ্ব-বঙ্গ” হিচাবে বজায় কাৰণেও বোধহয় ইয়াক “নাট ধেমালি” বুলিছিল।

গায়ন বায়ন জোৰা উঠাৰ নীতি একে বুলি আগতে কোৱা হৈছে। সেইমতে নিৰ্দিষ্ট ঠাইত সমবেত হৈ দুবাৰ হৰিধ্বনি কৰে। ইয়াত বুঢ়া বুঢ়া গায়ন বায়নসকলে যোগদান কৰে। পাটৰ চুৰিয়া, কাঠৰ মালা আৰু পাণ্ডিত বকুল ফুলৰ মালা পিন্ধে। দেখাত বৰ শোভাকৰ হয়। দুখন বহি চাহিনি বজাই থিয় চাহিনিত ধৰে। গায়নসকলে থিয় চাহিনি ঘোষা ধৰে। এই সময় ছোৱাতে দেউৰীয়ে ক্ৰমে সন্তাধিকাৰ, বুঢ়াভকতসকল, বৰ গায়ন, বৰ বায়ন, পালি গায়ন বায়ন আৰু দৰ্শকসকলৰ মাজত ‘গুৱা’ বিতৰণ কৰে। সৰু সৰু কলপাতত অগ্ৰমানী সন্তাধিকাৰ মুখে বুঢ়াভকত সকলক আৰু বাকীসকলক হাতে হাতে গুৱা দিয়াৰ নিয়ম।

“থিয় চাহিনি ঘোষা”

শঙ্কৰ মাধৱ এ ভৈলী অৱতাৰ।

ইবাৰ কৰিবো বুলি জগত উদ্ধাৰ ॥

পদ : - হৰি লৈলো হৰি লৈলো শৰণ ইবেলি।

মই অধমক পাৱে নেপেলাইবা ঠেলি ॥

নমো নমো কৃষ্ণ অনাথৰ নাথ দেৱ।

মোত পৰে অনাথ নাহিকে আন কেৱ ॥ ইত্যাদি।

থিয় চাহিনি ঘোষা শেষ হ'লে ধেমালি আৰম্ভ কৰে। এই ধেমালি-খন বৰ বংচীয়া। ইয়াত গায়নে তাল ঘূৰাই নাচে। উভয়ে পানী পকৱা দিয়ে। বৰ তাল, ভোৰ তাল ব্যৱহাৰ হয়। বায়নে অৰিহণা লয়। এই ধেমালিত বায়ন সকলে হাত (মুদ্ৰা) দি নৃত্য কৰে। গোটেই অনুষ্ঠানটো

বৰ মনোৰম হৈ উঠে। পানী পৰুৱা দিয়াৰ পিছত বায়ন সকলে উত্তৰা দক্ষিণা হৈ বহি ঘাত মাৰিব। অৱসানে গায়ন সকলে নিজৰ নিজৰ ভাল একতিয়াকৈ মুখৰ আগত হাতেৰে ধৰি নিশ্চিন্তস্থানত লিখা ঘোষা সুৰ লগাই গায়। এই সময়ত বায়ন সকলে আঁতৰি থাকে।

১। কৃষ্ণ এক দেৱ দুখহাৰী কাল মায়াদিবো অধিকাৰী
কৃষ্ণ বিনে শ্ৰেষ্ঠ দেৱ নাই নাই আৰ
সৃষ্টি স্থিতি অন্তকাৰী দেৱ অন্ত বিনে আন নাই কেৱ
জানিবা বিক্ৰমে সমস্ত জগতে সাৰ ॥

ঘোষা অৱসানে বায়নসকলে চাৰিটা সঞ্চাৰ মাৰে আৰু পুনঃ আঁতৰি যায়। গায়নসকলে সুৰ সংযোগেৰে পুনঃ নিশ্চিন্তস্থানত লিখা ঘোষা গাই সমাপতি কৰিব।

২। হৰি নাম বসে বৈকুণ্ঠ প্ৰকাশে
প্ৰেম অমৃতৰ নদী।
শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰে পাৰ ভালি দিলা
বহে ব্ৰহ্মাণ্ডক ভেদি ॥

ইয়াৰ পিছতে বায়ন সকলে পুনঃ আৰু চাৰিটা সঞ্চাৰ মাৰি “গুৰু ঘাত” আৰু লনা ঘাত মাৰিব। তেতিয়া গায়নে বৰাডি ৰাগ দি “ব্ৰজ বালক সঙ্গে বঙ্গ মনে নাচতু এ সদাশিৱ। ওহি অৱতাৰে নিজ যশ চয় প্ৰচাৰি তাৰিলা জীৱ” এই গীতটো সম্পূৰ্ণে গাব। ইয়াক “টিকুনৰ গীত” বুলি কয়। ই বৰ গভীৰ। এই গীত গাঁওতে দুজন বৰ বায়ন আৰু ৩৪ জন বৰ গায়ন থাকে। বাকী সকল “গুৰু ঘাত” মৰাৰ লগে লগে বিদায় লৈ যায়। ৰাতি ১২ মান বজাত এই গীত গাওঁতে মনলৈ এটি ভক্তি আৰু গভীৰ ভাৱ আহে। গীত শেষ হ’লে ‘ন ধেমালি’ৰ অধ্যায়ৰ সামৰণি পৰে। পিছত “ঘোষা কীৰ্ত্তন” কৰে।

ইয়াৰ পিছতে (নিত্য প্ৰসঙ্গ) খোল তালৰ প্ৰসঙ্গ আৰু নাম লয়। নামত এটি কলুপীয়া ঘোষা, এটি ধৰি গোৱা ঘোষা আৰু কীৰ্ত্তন ঘোষা এটি গায়। নামৰ পিছতে ঘোষা কীৰ্ত্তন কৰে। অৱসানে পলীয়া পঠকে (যাৰ সেই মাহত পাঠ পঢ়া পাল থাকে) আহি চাউল ভোজনী থাপনি আৰু কীৰ্ত্তন এই তিনি দিনত যি কেইটা কীৰ্ত্তন দিয়ে (মূঠ ১০টা) সেই কেদিনৰ আটাইকেইটা কীৰ্ত্তন ঘোষা কথনেৰে গাই শেষ কৰে। পাঠৰ পিছতে ওজা গায়। সমগ্ৰ ৰাতিটো সাংস্কৃতিক অনুষ্ঠানত জড়িত সকলো শিল্পী উজাগৰে থাকে। ‘বৰা’ জন এই ৰাতিটোৰ বাবে বিশেষ ডাৰে সংৰক্ষিত।

কোনোবা যদি নিদ্রা মগ্ন হ'বলৈ ইচ্ছা কৰিছে তেওঁ ততালিকে গৈ সাৱধান বানী শুনাইছে। এনেদৰেই সকলোজনে এই অনুষ্ঠানটোৰ লগত জড়িত হৈ পৰে। এই অনুষ্ঠানটোত যদি কোনো দৰ্শক মণ্ডলীও নাথাকে, তেন্তে তালৈ কাৰো জল্পেপ নাই। ইয়াত আছে গভীৰ ভুক্তিৰ কথা তথা স্পন্দন। সকলোৱে “প্ৰাণটাকি” খোৱা বোৱা শোৱা ইত্যাদি লৈ পিঠি দি সাংস্কৃতিক কাৰ্য্যক্ৰমত ভাগ লয়। এই কেইদিনত বুঢ়া, ডেকা, ল'ৰা সকলোৰে নৱ-উৎসাহ। নিজক পাহৰি যায়।

(৩—৭) বৰ ধেমালি আৰু ঘোষা ধেমালি : —

ওজাপালি অনুষ্ঠান শেষ হ'লে গভীৰ ৰাতি বৰ ধেমালি আৰু ঘোষা ধেমালি অনুষ্ঠান আৰম্ভ হয়। গুৰু চৰিতত আছে —

নাট ধৈমালি চোট ধৈমালিক বাইলা।

বৰ ধৈমালিক বাই লোকক তুমিলা ॥ ১৪৮৮

বৰ ধৈমালিত পাঞ্চ গোটা বাইলা খোল।

বাসুকি মণ্ডলী বাদ্য বাইবাক লাগিল ॥

পাছে ধৰিলন্ত দেৱ ধৈমালিক গই।

আগে পাছে নৱগোটা খোল গুৰু লই ॥ ১৪৮৯

পূৰ্বোক্ত প্ৰসঙ্গত নাট ধৈমালি (ন ধেমালি) চোট ধৈমালি বৰ ধেমালি, বাসুকি মণ্ডলী বাদ্য, দেৱ ধেমালি এই পাঁচখন ধেমালি মাত্ৰ পোৱা হৈছে। গুৰুজনাৰ মহাপ্ৰয়াণৰ ৬০/৭০ বছৰ মানৰ পিছত লিখা চৰিতত বহুতো কথা বঢ়া টুটা ন্যূনাধিক হোৱাটো নিশ্চিত। মুখে মুখে পোৱা কথা আৰু কিংবদন্তিমূলক কথাৰ ওপৰত কিছুমান কথা নিৰ্ভৰ কৰিছে। সকলো সাংস্কৃতিক অনুষ্ঠানৰ কথা সম্পূৰ্ণে প্ৰকাশ কৰিব নোৱাৰাত চৰিতকাৰজনক দোষাৰোপ কৰিব নোৱাৰি। নিৰ্ভুল তথ্যপাতি যোগান ধৰাটো বৰ কষ্টকৰ। উল্লেখনীয় দীৰ্ঘবিশিষ্ট ৰাম ধেমালি আৰু ঘোষা ধেমালিৰ বিৱৰণ চৰিতত পোৱা নাযায়। লগতে “বাসুকি মণ্ডলী বাদ্য” আৰু “দেৱ ধেমালিৰ নিচিনা প্ৰশস্ত ধেমালি দুখনো সঙ্গত বাদ পৰিছে। মেঘ মণ্ডলী বাগৰ লগত মিলাই এই ধেমালি বজোৱা হৈছিল। গুৰুজনাৰ পিছত ইয়াক ৰাখিব নোৱাৰিলে। পূৰ্বোক্ত দুখন ধেমালি হেৰাল। আকৌ ৰাম ধেমালি আৰু ঘোষা ধেমালি এই দুখনৰ সাধাৰণ ইঙ্গিত এটিও নোপোৱাত চৰিতকাৰজনৰ অজ্ঞতাৰ দোষতে বাদ পৰি যোৱাটো নিশ্চিত হৈছে। বৰ ধেমালিৰ পিছতে ঘোষা ধেমালি আৰম্ভ হয়। বোধ হয় বৰ ধৈমালিৰে এটা অঙ্গ বা অংশ বুলি ঘোষা ধেমালিক বাদ পেলাই থব পাৰে। বৰ ধেমালিৰ পিছতে ঘোষা গান আৰু

হাতেৰে মুদ্ৰা প্ৰকাশ কৰা হয়। ইয়াকে সেইবাবে ঘোষা ধেমালি বোলে। গুৰু কীৰ্ত্তনৰ দিনা মাজনিশাৰ ঠিক পিছৰপৰা ব্ৰহ্ম মূহুৰ্ত্তলৈকে এই ধেমালি বজোৱা হয়। সূৰ্য্য উদয় হলে দোষ আছে। ই বৰ গভীৰ আৰু অনুপম আৰু ব্ৰহ্ম ডাৱৰ ভক্ত চিননৰ যোগে জীৱৰ শৰণৰ পিছত দেহ উজ্জ্বল এক পূৰ্ণ প্ৰকাশ। নাম যেনেকৈ অমূৰ্ত্তক আৰু ভকন্ত মূৰ্ত্তি মন্ত্ৰ, ঠিক তেনেদৰে ঘোষা ধেমালি যেন বৰ ধেমালিৰ অমূৰ্ত্তক অৱস্থা। এই ঘোষা ধেমালি দৰ্শন কৰিলে “হৰি নাম বসে বৈকুণ্ঠ প্ৰকাশে” কথাটোৰ সাৰ শিৰে শিৰে স্নায়ুৱে স্নায়ুৱে অনুভৱ কৰিব পাৰি। এই ঘোষা ধেমালি আদি গুৰু কীৰ্ত্তনৰ দিনা কমলাবাৰী সগ্ৰত নেচালে গুৰুজনে থৈ যোৱা সঙ্গীত সংস্কৃতিৰ কোনো আহি অসমীয়া গায়ক সঙ্গীতত সকলো অলপো বৃদ্ধি নোৱাৰে। গুৰু কীৰ্ত্তনৰ দিনা উজ্জ্বল আত্মনৃত হৈ থকা আৰু উথলি থকা প্ৰাণ আৰু সেই গহীন ৰাতিৰ সগ্ৰত কীৰ্ত্তন ঘৰৰ পৰিবেশ আৰু তিনিকুৰি চাৰিকুৰি ভকতে একে ধৰণৰ সাজ পিন্ধি গায়ন বায়নৰ ডাওত ওলাই সেই ধেমালি পৰিবেশন কৰাৰ সুচল সুবিধা অন্য সময়ত বা অন্য ঠাইত কেতিয়াও সৃষ্টি কৰি ল’ব নোৱাৰি। গতিকে গুৰু কীৰ্ত্তনৰ দিনা কমলাবাৰী সগ্ৰত এই ধেমালি চাই অসমীয়া বৈষ্ণৱসকলে জীৱন সাৰ্থক কৰা প্ৰয়োজন। কেৱল সেয়ে নহয়, চাৰিদিন চাৰি ৰাতি একেৰাহে নিদ্ৰা তন্ত্ৰা এৰি দৰ্শন কৰিব লাগিব। তেতিয়াহে পূৰ্ণ প্ৰকাশ হ’ব। ঘোষা ধেমালিক ওপৰ খাপৰ আৰু অতি পৱিত্ৰ বস্তু বুলি ভবা হয়। এই ধেমালি বজাওঁতে বন্য প্ৰাণীৰ শ্ৰুতিগোচৰ নোহোৱাকৈ বজাব লাগে আৰু শিকাওঁতে গোপনভাৱে নিৰলত জন সমাগমৰ পৰা আতৰত শিকোৱা হয়। যি কোনো বায়নক শিকোৱাও নহয়। পূৰ্ণ বিশ্বাসৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিহে শিকোৱা হয়। মানুহে পেৰাৰ ভিতৰত সামগ্ৰি ভালদৰে ৰখা চুৰিয়া কাপোৰ আদি যিকোনো সময়তে ব্যৱহাৰ নকৰে, তাক উৎসৱাদিতহে ব্যৱহাৰ কৰা হয়। লগতে গোপনীয় কথা কিছুমান বিশ্বাস ভাজন ব্যক্তিৰ বাহিৰে আনৰ আগত ব্যক্ত নকৰাৰ দৰেই যি কোনো অনুষ্ঠানতে ঘোষা বাদ্য (ইয়াক সঙ্গীয়া ভাষাত ঘোষা বাদ্য বুলি কয়) নবজায় আৰু যি কোনো মানুহক নিষিকায়। যিখিনি সাংস্কৃতিক অনুষ্ঠান পোনতে চিহ্ন যাত্ৰা ভাওনাত প্ৰদৰ্শন কৰা হৈছিল, সেইখিনি অনুষ্ঠানৰ ভিতৰৰ কিছুমান মুখ্য কাৰ্য্য মুখ্য তিথিত প্ৰদৰ্শন কৰাৰ বাবে সেই তিথি বৰ শ্ৰদ্ধা আৰু আগ্ৰহৰ বস্তু হৈ পৰে। মধ্য নিশা মানুহ গভীৰ নিদ্ৰা দেবীৰ কোলাত আশ্ৰয় লৈ থাকে। সেই সময়তে ঘোষা ধেমালি বোৱাৰো এটা প্ৰধান কাৰণ। যাৰ ভাগ্য থাকে সিহে সেই অনুষ্ঠান উপভোগ কৰিব পাৰে, সকলোৱে নোৱাৰে। চিহ্ন যাত্ৰা অনুষ্ঠানত দৰ্শক সকলৰ কেনে অৱস্থা হৈছিল, তাৰ সাক্ষ্য গুৰু চৰিত সমূহে বহন কৰিছে।

গায়ন সকলে গীত আনন্দত গাই।
 সমজ্যায়ে যেন বৈকুণ্ঠক আছে চাই ॥
 নজানিল সভাসদে কিবা ৰাষ্টি দিন।
 দেখি বৈকুণ্ঠৰ যেন পাট ভৈল ক্ষীণ।
 নাৰী গণে নজানয় কোন জন স্বামী।
 সবেহন্তে যেহেন ভৈলন্ত মোক্ষগামী ॥
 ৰাজকে নিচিনে কোনজন মাত্ৰ বাপ।
 সমস্তৰে শৰীৰৰ অন্তৰিল পাপ ॥
 স্বামীয়ে নিচিনে এহি মোৰ ডাৰ্শ্য। বুলি।
 শঙ্কৰৰ মায়ায়ে সবাকো থৈলা ভুলি।

এই ঘোষা ধেমালিৰ খোলৰ পাৰমাথিক বিচাৰ এনেদৰে কৰা হয় —
 বিৰাট ব্ৰহ্মই খোলা, বিশ্বাসে ৰূপহী, প্ৰেমে গোখনি, শ্ৰদ্ধায়ে বৰটি, স্নেহ প্ৰীতিয়ে
 ঘন, ধৈৰ্য্যই দোহ, শব্দ ব্ৰহ্মই খোলৰ মাত ইত্যাদিৰে বিশ্লেষণ কৰা হয়।

বৰ ধেমালি আৰু ঘোষা ধেমালিৰ বহি চাহিনি ৪ খন। থিয় চাহিনি
 ১ খন। গায়ন বায়নৰ সাজ পাৰ একেই, মাত্ৰ পাণ্ডুৰিৰ ওপৰত বকুল ফুলৰ
 মালা থাকে। বাৰ বৃন্দাবনৰ বাৰগোপালৰ আছিৰে গায়ন বায়নৰ সংখ্যা
 ১২ জন হ'ব লাগে। বাৰ বৃন্দাবন হ'ল যথা ক্ৰমে — ১। বৃন্দাবন ২। মথুৰা-
 বন ৩। ভদ্রবন ৪। শ্ৰীবন ৫। ভাণ্ডাৰী বন ৬। তালবন ৭। খণ্ডীৰবন ৮। বহলা
 বন ৯। কুসুম বন ১০। কাম্যবন ১১। লৌহবন ১২। মহাবন। এই বাৰ বনৰ
 বাৰ জনা অধিনায়কৰ আছিৰে বাৰজনা বায়ন লাগে। ইয়াত বাৰটা সঞ্চাৰ
 আৰু বাৰ ফাকি ঘোষা আছে। বৰ ধেমালিৰ থিয় চাহিনি ঘোষা এনেদৰে :-

শ্ৰীশঙ্কৰ গুৰুদেৱ দুখানি চৰণহে অভয় চৰণহে ৰাতুল চৰণ।
 কায় বাক্য মনে হেৰা পশিলো শৰণ।

পদ :- নমো নমো কৃষ্ণ অনাথৰ নাথ দেৱ।

মোত পৰে অনাথ নাহিকে আন কেৱ ॥

ইত্যাদি।

“থিয় চাহিনি ঘোষা” থলে ভাৰি মান দি গায়ন বায়ন সবে “পানী
 পকৱা” দিলে। তদন্তৰানে বায়ন সকল যথাস্থানৰ পৰা আতৰি যায় আৰু
 গায়ন সকলে শুভিলা নিম্নস্থানত জিখা ঘোষা ফাকি গাব।

ঘোষা—কৃষ্ণ একদেৱ দুখহাৰী কালমায়াদিবো অধিকাৰী
কৃষ্ণ বিনে শ্ৰেষ্ঠ দেৱ নাই নাই আৰ ।
সৃষ্টি স্থিতি অস্তকাৰীদেৱ তান্তবিনে আন নাই কেৱ
জানিবা বিষ্ণুসে সমস্ত জগতে সাৰ ॥

ঘোষা অৱসানে বায়ন সকলে পুনৰ খোল লৈ সঞ্চাৰ মাৰি তিনিবাৰ পাচলৈ তিনিটা জাপ মাৰে । তাৰ পিছতে গুৰুঘাত মাৰি আঁঠু কাড়ি সেৱা জনাব আৰু গায়ন সকলৰ কাষলৈ আহি ৭ (সাত)টা ‘ৰাগ সঞ্চাৰ’ মাৰে । বৰ ধেমালিৰ সঞ্চাৰ সাতটা । পাঁচটা “ৰাগ সঞ্চাৰ” মৰাৰ পিছতে বৰ গায়ন এজনে বৰাড়ি ৰাগ দিয়ে । বৰাড়ি ৰাগ দিয়াৰ লগে লগে দেউৰী এজনে এখন ভামোল পাণৰ শৰাই আসনৰ আগত ধৈ গায়ন বায়নলৈ সেৱা জনাব । মধ্য ৰাতি এই বৰাড়ি ৰাগ দিওঁতে বৰ গভীৰতা পৰিলক্ষিত হয় । ৰাগ দিয়াৰ লগে লগে বৰ বায়ন বৰ গায়ন দুজনে অনুষ্ঠান দৰ্শনৰ কাৰণে সঙ্গাধিকাৰক জনায়গৈ । বৰ গায়ন জনে ৰাগ দি থলে ক্ৰমে এজন এজনকৈ সৰু বৰ সকলো গায়নেই ৰাগটো দিব পাৰে । কিন্তু প্ৰথমতে বৰ গায়নে ৰাগটো দিয়াৰ নিয়ম । ৰাগৰ আগতে সঞ্চাৰ মাৰে বাবে ইয়াক “ৰাগ সঞ্চাৰ” বোলে । ৰাগ অৱ-
সানে বাকী থকা দুটা সঞ্চাৰ বজাই বৰ ধেমালিৰ সামৰণি মাৰি “ঘোষা ধেমালি” আৰম্ভ কৰে । উক্ত বৰাড়ি ৰাগতে গায়ন সকলে “হৰি লৈলো হৰি লৈলো শৰণ ইবেলি । মই অধমক পাৱে নেপলাইবা ঠৈলি” এই ঘোষা কুট দুবাৰ গাই সকলো গায়নে আঁঠুলৈ সেৱা জনাই বহিব আৰু বায়ন সকলো বহি সেৱা কৰি মুখা-মুখিকৈ দুশাৰি হৈ পাঁচটা “প্ৰবেশৰ সঞ্চাৰ” মাৰে । পাঁচোটা সঞ্চাৰত পাঁচ ফাকি ঘোষা গায় । প্ৰত্যেক ফাকি ঘোষাত এটাকৈ সঞ্চাৰ মাৰে । সঞ্চাৰ মাৰি বায়ন সকল আঁতৰি যায় আৰু ঘোষা শেষ হওঁ হওঁ অৱস্থাত পুনৰ আহি মুখা-মুখিকৈ বহি সঞ্চাৰ বজায় । ঘোষা পাওঁতে প্ৰথমতে বায়ন সকলে হাতযোৰকৈ থাকে, ঘোষা ফাকি শেষ হোৱাৰ সময়ত তাল লয় । এই দৃশ্য চাওঁতে অন্তৰত প্ৰেম আৰু ভক্তি ওপজে । ঘোষা ৫ ফাকি তলত উদ্ধৃত কৰা হ’ল ।
প্ৰতি ফাকি ঘোষা দুবাৰকৈ গায় ।

১। হৰি লৈলো হৰি লৈলো শৰণ ইবেলি ।

মই অধমক পাৱে নেপলাইবা ঠৈলি ॥

২। হে প্ৰাণ বন্ধু কৃষ্ণ কৃপাৰ ঠাকুৰ ।

অনু এক কৰা দয়া মায়া হোক দূৰ ॥

৩। জয় জয় কৃপা ময় দেৱ যদুপতি !

তোমাৰ চৰণে মাগো অমূল্য ডকতি ॥

৪। হে হে পৰমানন্দ প্ৰভু কৃপা সিদ্ধ ।

ডকতি আনন্দ ৰস মাগো এক বিন্দু ॥

৫। পতিত পৰিয়া বৈলো এডৰ সাগৰে ।

পতিত পাৱন নাম তৈল কিয়া তৰে ॥

উক্ত পাঁচ ফাকি ঘোষাত পাচোঁটা প্ৰবেশৰ সঞ্চাৰ মৰাৰ অৰ্থ এনেদৰে — ‘চাউল ভোজনী’ৰ দিনা ৰাতি “চোট ধেমালি” বাই মেলা প্ৰবেশ আৰম্ভ কৰে। ইয়াৰ দ্বাৰা ভগৱন্ত পুৰুষ বৈকুণ্ঠৰ পৰা পৃথিবীলৈ এখোজ আগবাঢ়ি অহা সূচায়। পুৱা বেলা চাউল ভোজনী দি তেৰাক সন্তুষ্ট কৰি থোৱা আছেই। গতিকে এখোজ আগবাঢ়ি আহি পিচদিনা ‘থাপনি’ত বিয়লি বেলা সম্পূৰ্ণে স্থান ললেহি। কীৰ্ত্তনৰ দিনা দিনৰ ভাগত সম্পূৰ্ণে থাকি ৰাতিলৈ যোৱাৰ ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰিছে। কিন্তু ডকতে এৰি দিয়া নাই, দিনৰ ভাগতহে পঠোৱাৰ ইচ্ছা। দেৱতাসকলে নিজে প্ৰবেশ কৰি আহি ভগৱন্ত পুৰুষক নিবলৈ কাতৰ কৰিছেহি। উক্ত দেৱতা সকলেই চম্ভৱৰূপে অদৃশ্য ভাৱে প্ৰবেশ কৰে। সেয়ে বাজনাও “প্ৰবেশৰ সঞ্চাৰ” বুলি কোৱা হয়। পিছত দেৱতাসকলৰ নামত হাতৰি (হস্ত বা মুদ্ৰা) দিয়া হয়। ঘোষা ধেমালি বা ঘোষা বাদ্যৰ অতি গান্ধীৰ্যপূৰ্ণ ডাৱধাৰা আছে। প্ৰত্যেক ঘোষাৰ মাজে মাজে বাজনা আৰু মুদ্ৰা বিৰচনাৰ সংযোগ আছে। মুদ্ৰাও একপ্ৰকাৰ মুক্ ভাৱে ভগৱানক প্ৰসন্ন কৰোৱাৰ স্তৱ। মুদ্ৰা অৰ্থে ভগৱানক মোদ কৰা অৰ্থাৎ আনন্দ দিয়াৰ কথা বুজায়। (মুদি হৰ্ষে মূদ+আ প্ৰত্যয়=মুদ্ৰা) শৰীৰৰ পঞ্চভূতৰ চলন কৰে, দৰ্শকৰো মনোৰঞ্জন হয়। শৰীৰৰ বাত, পিত্ত, কফ প্ৰশমিত হয়। পাপ নাশ, অৰ্থ কাম সিদ্ধি কৰি ভগৱন্তৰ সান্নিধ্য লাভ কৰাত সহজ কৰে। চৌৰাশী লক্ষ জন্মৰ হাত সাৰিবলৈ চৌৰাশী লক্ষ মুদ্ৰা আছিল। শঙ্কৰদেৱে ভক্তি ভাৱ সূচক প্ৰধান প্ৰধান মুদ্ৰা কিছুমান প্ৰচলন কৰে। সন্নীয়া ভাষাত মুদ্ৰা বুলি নকয়, হস্ত বা হাত বুলি কয়। ঘোষা ধেমালিত ‘হাতৰি’ বুলি কয়। সেয়ে হাতৰি সঞ্চাৰ। সঞ্চাৰ মানে সংসম্যক্ চৰ্গতো (সম্+চৰ্+ঘঞ্=সঞ্চাৰ) অৰ্থাৎ ভালদৰে চালন কৰে বাবে সঞ্চাৰ। সঞ্চাৰৰ ঠাইত সঁচাৰ বুলিও সন্নীয়া ভাষাত কোৱা হয়।

প্ৰবেশৰ সঞ্চাৰত দেৱতাসকলে ভগৱন্ত পুৰুষক বা শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰ গুৰুক আগবঢ়াই নিবলৈ প্ৰবেশ কৰিলে। তাৰ পিছতে আৰম্ভ কৰিলে হাতৰি সঞ্চাৰ। কীৰ্ত্তনত আছে —

অনন্তৰে যতেক আসিলা দেৱজাক ।
 তহিতে মিলিলা আসি আবৰি ব্ৰহ্মাক ॥
 সিদ্ধ মূনি বিদ্যাধৰ কিম্বৰ চাৰণ ॥
 পাৰ্ব্বতী সহিতে আসিলন্ত ত্ৰিনয়ন ॥
 কৃষ্ণৰ নিৰ্হাণ দেখিবাক অভিলাষে ।
 বিমানে বেঢ়িয়া আসি ৰহিলা আকাশে ॥

(শঙ্কৰদেৱ কীৰ্ত্তন ঘোষা)

দেৱতা সকল প্ৰবেশ কৰি আহি আকাশত স্ব স্ব স্থানত উপনীত হ'লহি ।
 কোন কোন দেৱতা আহিল আৰু তেওঁলোক নিজ নিজ চৰিত্ৰ বিষয়ক হস্ত
 দি তেওঁলোকক চৈতন্য কৰিবৰ অৰ্থে বা অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিবৰ নিমিত্তে 'হাত'
 দিয়া হয় । হাতৰি সঞ্চাৰত ৭ ফাকি ঘোষা গায় । কোন কোন হাতৰি
 সঞ্চাৰত কি কি ঘোষা গায় নিম্ন স্থানত দিয়া হৈছে ।

৬। অৰুণ চৰণে মই পাপীক তাৰিয়ো ।
 পতিত পাৱন নাম সাফল কৰিয়ো ॥

এই ঘোষা ফাকিত ১। প্ৰণাম ২। কৰ্ত্তনি ৩। মকৰা গুচোৱ ৪। মোৰোপা ।
 ৫। নাচ ।

৭। আতুৰ ঠৈলোহোঁ হৰি বিষয় বিকলে ।
 কৰিয়ো উদ্ধাৰ মোক চৰণ কমলে ॥
 ১। তপ ২। জপ ৩। মৎস্য ৪। কুৰ্ম ৫। হস্তী ।

৮। হে কৃষ্ণ কৃষ্ণ নাথ কৰা পৰিত্ৰাণ ।
 তনু নাৱ বুৰি আসে নাহিকে গিয়ান ॥

১। চন্দ্ৰ ২। সূৰ্য্য ৩। বায়ু ৪। বহি ৫। ৰাজ্য ।

৯। নাম ধন দিয়া মোৰে কিনা বনমালী ।
 দাস পায় নগৰা কমন ঠাকুৰালি ॥

১। পাঁজিকটা, ২। কাষলৈ হাত চাপৰি ৩। তাত তাত তাত ধেই । ৪। ধিনাও
 দাও নাধেই ধেই ৫। বটু ।

১০। নিজ দাস কৰি হৰি মোৰে কিনা কিনা ।
 আন ধন নলাগয় নাম ধন বিনা ॥

মুখা মুখিকৈ বায়ন বহি ইজনে সিজনৰ ষোলত ধৰি বজায় ।

১১। জয় জয় বাম কৃষ্ণ শৰণ তোমাৰ ।

কৃপাৰ সাগৰ কৃপা কৰা একবাৰ ॥

ইজনৰ পিচত সিজনকৈ বায়ন সকল অগা পিচা হৈ বহি ইজনে আন জনৰ খোল বজায় ।

১২। দিয়ো দৰিগন পাৱে পশিলো শৰণ

ভকত জনৰ ধন তুমি নাৰায়ণ ॥

গায়ন বায়ন সকলোৱে সেৱা কৰি আগলৈ গৈ খোল জোৱা আৰম্ভ কৰে ।

প্ৰত্যেক ফাকি (৬ নংৰ পৰা ৯নংলৈকে) ঘোষাত ৫ (পাঁচ) টাকৈ হাতৰি সঞ্চাৰ পৰে । গায়নে ঘোষা গাওঁতে বায়ন সকল আঁতৰি থাকে সম্মুখৰ পৰা । ঘোষা শেষ হলেই গায়নে হাতত তাল তুলি ললেই বায়ন সকলে আগত দূশাৰি হৈ বহি গা মানত ধৰে । ১০ নং ঘোষাৰ পৰা ১২ নং লৈকে হাতৰি সঞ্চাৰ শ্বিনি উল্লেখযোগ্য নহয় । বিশেষকৈ ১৭ টা হাতৰি সঞ্চাৰ হৈ বিশিষ্ট । কামলৈ হাত চাপৰি, তাওঁ তাওঁ তাওঁ ধেই, ধিনাওঁ দাওঁ নাধেই ধেই” এই কেইটা হাতৰি সঞ্চাৰ বুলি প্ৰায়েই নধৰে । এতিয়া প্ৰতিটো হাতৰি সঞ্চাৰৰ অৰ্থ উল্লেখ কৰা হ'ল ।

প্ৰণাম :— সকলো দেৱতা মিলি (সমবেত হৈ) ভগবন্ত পুৰুষক প্ৰণাম কৰা সূচাইছে ।

২। কৰ্ত্তনি :— নাৰদ মুনিৰ প্ৰতীক

৩। মকৰা শুচোৱা :— মহাদেৱ শিৱৰ প্ৰতীক ।

৪। মোৰোপা :— পালক বিষ্ণু (নিম্ন খাপৰ বিষ্ণু) প্ৰতীক

৫। নাচ :— ৰতিৰ সৈতে কামদেৱৰ প্ৰতীক

৬। তপ :— সিদ্ধ বিদ্যাধৰ আদিৰ প্ৰতীক

৭। জপ :— শ্বামি মুনি আদিৰ প্ৰতীক

৮। মৎস্য :— মৎস্য অৱতাৰী বিষ্ণুৰ প্ৰতীক

৯। কুৰ্ম :— কুৰ্মাৱতাৰী বিষ্ণুৰ প্ৰতীক

১০। হস্তী :— ঐৰাৱতৰ প্ৰতীক

১১। চন্দ্ৰ :— চন্দ্ৰৰ প্ৰতীক

১২। সূৰ্য্য :— সূৰ্য্যৰ প্ৰতীক

১৩। বায়ু :— বায়ুৰ প্ৰতীক

১৪। বহি :— ৰহিৰ প্ৰতীক

১৫। ৰাজা :— ইন্দ্ৰৰ প্ৰতীক

১৬। পাজিকটা :— চক্ৰ আদি অস্ত্ৰ সমূহৰ প্ৰতীক ।

১৭। বটু :— বামন অৱতাৰৰ প্ৰতীক ।

এই ভাবাৰ্থসমূহ পুৰণা তথ্যপাতিৰ পৰা সংগ্ৰহ কৰি দিয়া হৈছে । ইয়াত এটা প্ৰশ্ন উঠিব পাৰে যে দেবতাসকলৰ মাজত মৎস্য কুৰ্মাদি অৱতাৰৰ হাতৰি খিনি কিয় দিয়া হ'ল । উত্তৰত কোৱা হয় — শাস্ত্ৰত আছে —

অংশ কলা বিহুতিৰ শকতিক ল'ই ।

বসুদেৱ গৃহত জন্মিবো গৈয়া মই ॥

এই সূত্ৰ মতে ভগৱন্ত পুৰুষ য'ত স্থিতি হ'ব তাতেই ৰজাৰ লগত মন্ত্ৰী যোৱাৰ দৰে সকলো দেৱতা দেৱী পিচে পিচে ধাৱন কৰে । কম্পুৰুষ বৰিষত ৰামচন্দ্ৰক উপাসি হনুমান্ আছে, নৃসিংহক উপাসি প্ৰহলাদ আছে ইত্যাদি কথা ভাগৱত শাস্ত্ৰত পোৱা যায় । সেইমতে মৎস্য কুৰ্মাদি অৱতাৰ স্থানে স্থানে আছে । ভগৱন্তে এবাৰ ৰূপ পৰিগ্ৰহ কৰিলে বিনশ্চিৎ হ'বলৈ নেপায় । তাৰ বীজ থাকিবই । সেয়ে মৎস্যাদি অৱতাৰৰ প্ৰতীক চিহ্ন হাতৰি সঞ্চাৰত দিয়া হয় । ঐ বাৱতৰ প্ৰতীক হস্তীত ইন্দ্ৰৰ প্ৰতীক ৰাজা উপবেশন কৰি আছে । পাজি কটাত চক্ৰাদিৰ হাতৰি দিয়া হয় ।

“এহিমতে দাক্ষকে বোলন্তে পাচে ৰথ ।

আকাশে ধৰিল বেগে বৈকুণ্ঠৰ পথ ॥

পাচতে লৰিল চক্ৰ আদি অস্ত্ৰ চন্দ্ৰ ।

দেখিয়া দাক্ষক ডৈল পৰম বিস্ময়” ॥

পূৰ্বোক্ত প্ৰসঙ্গ সঙ্গতি লগাই এই হাতৰি দিয়া হয় । মুখ্য হাতৰি সঞ্চাৰ মূঠ ১৭ খন আৰু উপ হাতৰি সঞ্চাৰ মূঠ ৬ খন সৰ্বমূঠ—২৩ খন/হাতৰি সঞ্চাৰ আৰম্ভ কৰাৰ লগে লগে মুখামুখিকৈ (উত্তৰ দক্ষিণ মূৰাহৈ) বহি ৰাজনা বোৱা বায়ন সকলৰ (ইয়াত বৰ বায়নজন উত্তৰ মুখকৈ বহে) দুয়ো কাষে ৩৪ জোৰা গায়নে তাল লৈ নৃত্য কৰে । এই দৃশ্য বৰ চিত্তাকৰ্ষক । গায়ন কেজনে আগ শাৰিত থকা বায়ন ৪ জনক অতিক্ৰম কৰি যাব নোৱাৰে । কৰিলে দোষ আছে । এনেদৰে হাতৰি সঞ্চাৰ কৰে । ঘোষা ধেমালি বোৱা বায়ন আৰু গায়নক দেৱতা জ্ঞান কৰে । তেওঁলোকক বিষ্ণুৰ প্ৰেৰিত পুৰুষ বুলি বা স্বয়ং শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰ ভকতৰে খোল লৈ ঘোষা ধেমালি বজোৱা কাৰণে শুক বুলি উপলব্ধি কৰে । কোনো ভক্তি ভাৱত আগলুত হৈ থকা ব্যক্তিয়ে ধেমালি শেষ হোৱাৰ পিচত বা মাজতে গায়নসকলৰ (যত তেওঁলোকে নৃত্য কৰে, সেই স্থানৰ পৰা) পদধূলী শিৰত লয় । এয়া ভক্তিৰ কথা ।

দিয়ো দৰিজন পাত্ৰে পশিলো শৰণ ।

ভকত জনৰ ধন তুমি নাৰায়ণ ॥

এইফাকি ঘোষা শেষ হ'লেই গায়ন বায়ন আৰু সমাজৰ সকলোৱেই সেৱা কৰিব । ইয়াতেই ঘোষাৰো শেষ । অৱসানে সকলো আগলৈ আহিব আৰু বায়ন সকলে খোল ল'ব । প্ৰথমে বৰ বায়ন জনে এঘাৰটা খোল লয় । আগত তিনিটা, পিছফালে তিনিটা, সোঁফালে দুটা, বাওঁফালে দুটা আৰু মূৰৰ ওপৰত এটা । সোঁফালে দাইনা ভাগ আৰু বাওঁফালে বেৰা ভাগটো লয় । তিনিজন বায়নে খোল কেইটা ধৰি থাকে আৰু এজন গায়নে তাল ধৰে । প্ৰথমে বৰ বায়ন জনে আসনলৈ আৰু ক্ৰমে সগ্ৰাধিকাৰ, অধ্যাপক আৰু সমাজলৈ নমস্কাৰ জনাব । এই দৃশ্য বৰ মনোৰম । ইয়াক 'খোল লোৱা' বুলি কয় । বৰ বায়নৰ "খোল লোৱা" হলে বৰ দুহৰীয়া সকলো খোল লয় । এওঁ-লোকক সাতটা খোলহে দিয়া হয় । আগে পিচে ছয়টা আৰু ওপৰত এটা । সৰু দুহৰীয়া সকলে খোল লব নোৱাৰে । শিক্ষা নকৰিলে খোল লোৱা কাৰ্য্য নহয় । বৰ বায়নজনক তামোল পাণ গামোচা অৰিহণা এটকা দি সেৱা জনাই কীৰ্ত্তনৰ আগতে শিকিব লাগে । শিকা শেষ হলে ঘোষা ধেমালিৰ দিনা "খোল লোৱা" সময়ত অধ্যাপক বৰ বায়ন জনে ল'ৰাজনক খোল লবৰ বাবে সমূহ সগ্ৰাধিকাৰক আজ্ঞা দিবলৈ অনুৰোধ কৰিব । সকলোজনে "সজ হৈছে" বুলি ক'লে বৰ বায়নে মূৰৰ ওপৰত খোল এটা দি কাৰ্য্যৰ পাতনি মেলে । "খোল লোৱা" শেষ হলে বায়ন সকলে উত্তৰ দক্ষিণ মূৰা হৈ আঁঠুকাৰি দাইনা ভাগটো ওপৰ কৰি এটা সঞ্চাৰ মাৰে । তাৰ পিচতে সকলো থিয় হয় আৰু গায়ন বায়ন সকলো মিলি তলত লিখা ঘোষাটো গায় । তাল নবজায়, দুয়োহাতে তাল লৈ মুখৰ ওচৰত ভাঁজ লগাই ৰাখে ।

বৈকুণ্ঠৰ কল্পতৰু ভাগৱত শাস্ত্ৰ ।

ইহাৰ উত্তম ফল হৰি নাম মাত্ৰ ॥

হৰি নামে হৰি নামে হৰি নামে গতি ।

হৰি নামে ভকতৰ কেৱল ভকতি ॥

ঘোষা অৱসানে বায়ন সকলে "লনা যাত" এটা মাৰে আৰু লগে লগে ঘোষা ধেমালিৰো অন্ত হয় । সকলোৱেই সেৱা জনাই দিহা দিহি যায় । এই স্থানতে উল্লেখযোগ্য এটি কথা প্ৰকাশ নকৰিলে বিষয়টো অসম্পূৰ্ণ হ'ব বুলি জানি লিখা হৈছে । শুক চৰিতত পোৱা যায় :—

পাচে ধৰিলন্ত দেৱ ধৈমালিক গই।

আগে পাছে নৱ গোটা খোল শুক লই ॥

এই আদৰ্শমতে খোল লোৱা কাৰ্য্যত এঘাৰটা খোল নহৈ নটা হ'ব লাগিছিল। অৱশ্যে এয়া দেৱ ধৈমালিৰ কথাহে। দেৱ ধৈমালিত নৱবিধ ভক্তিৰ প্ৰতীক নটা (৯টা) খোল লোৱাটো বৈধ বুলি ভবা হয়। ঘোষা ধৈমালিৰ কথা মুঠেই নথকাত লৌকিক ভাৱেই বান্ধনৰ মুখে মুখে বাগৰি এনে নিয়ম প্ৰৱৰ্ত্তন হৈ আহিছে। পিহুৰ যুগত দেৱ ধৈমালি ৰাখিব নোৱাৰিলে। সেইদৰেই সেঘ মণ্ডলী ৰাগ, বায়ু মণ্ডলী ৰাগ, তিমিৰি ৰাগ আদিও ৰাখিব পৰা নহ'ল। আৰু যে কত কি ৰাগ, কত কি ধৈমালি আৰু অন্যান্য সংস্কৃতি লোপ পালে সেয়া বিস্মৃতিৰ গৰ্ভত।

এই ঘোষা ধৈমালিৰ এঘাৰটা খোলে একাদশ ৰূপ আহি ভগৱন্ত বস্তুক কাতৰ স্তুতি কৰা অৰ্থ সূচনা কৰিছে। অন্য এটি বিচাৰ মতে পঞ্চ ভানেশ্বিয়— ১। চক্ৰ ২। কৰ্ণ ৩। নাসিকা ৪। জিহবা ৫। ত্বক্, পঞ্চ কৰ্মেশ্বিয় (১) বাক্ (২) পাণি (৩) পাদ (৪) পায়ু ৫। উপস্থ, চাৰি অন্তৰেশ্বিয় (১) মন (২) বুদ্ধি (৩) অহঙ্কাৰ (৪) চিত্ত-মূঠ চতুৰ্দ্দেশিয়। ইয়াৰ ভিতৰে বুদ্ধি, অহঙ্কাৰ, চিত্ত এই তিনিটা মনৰে ভাগ হোৱা হেতুকে এই তিনিটা বাদ দিলে মাত্ৰ এঘাৰটা থাকে। পণ্ডিত সকলে একাদশেশ্বিয় বুলি থোৱতে কয়। সকলোৰে ওপৰত মন প্ৰধান (ইন্দ্ৰিয়ানাং মনশ্চাস্মি গীতা দশম অধ্যায়) যদিও মনৰ অধিষ্ঠাতা একমাত্ৰ ভগৱন্ত পুৰুষ। গতিকে একাদশেশ্বিয়ই, “একাদশ ইন্দ্ৰি নতু হোৱন্তে বিকল। ভজা ইটো মাধৱৰ চৰণ কমল” (শঙ্কৰদেৱ) ইয়াকে সূচাইছে। এঘাৰটা খোল একাদশেশ্বিয়ৰ প্ৰতীক। সেই আদৰ্শৰে এঘাৰটা খোল। বৰ ধৈমালি আৰু ঘোষা ধৈমালিৰ সকলো গায়ক বায়কেই স্নানান্তে পবিত্ৰ হৈ হৈ অনুষ্ঠানত যোগদান কৰিব পাৰে। কীৰ্ত্তন ঘৰ ভিতৰ সোমাই অনুষ্ঠান দৰ্শন উপভোগ কৰা সকলেও স্নান কৰিহে দৰ্শন কৰিব পাৰে। বাহিৰত থকা সকলৰ বাবে এই নিয়ম প্ৰযোজ্য নহয়।

(খ—৪)— “ভাজনী”

(৪—ক) যাত্ৰী ঘোষা : - পুৱা “ঘোষা ধৈমালি” অৱসানে “ভাজনী” অৰ্থাৎ কীৰ্ত্তনৰ চতুৰ্থ দিনাৰ সাংস্কৃতিক অনুষ্ঠানৰ কাৰ্য্যক্ৰম আৰম্ভ কৰা হয়। “প্ৰথমে ঘোষা কীৰ্ত্তন” আৰম্ভ হয়। তদন্তৰানে খোল তাল লৈ বৰদুহৰীয়া আৰু সৰুদুহৰীয়া সকলে (বৰ বান্ধন সকলো যাব পাৰে) অনুষ্ঠান কৰে। প্ৰথমে গায়নে ‘অহিৰ’ ৰাগ দি “শ্যাম কমল মোচন। শিশু সঙ্গ চলে বৃন্দা-বন” ॥ এই গীত পৰিবেশন কৰে। ইয়াৰ পৰাৰাও ভগৱন্ত গোকুলৰ পৰা

বৃন্দাবনলৈ যোৱা কথা সূচাইছে। এই অনুষ্ঠানৰ অৱসানে বৰ গায়ন বৰ বায়নসকল সন্মিলিতভাৱে বৰতাল, ভোৰতাল লৈ “যাত্ৰা ঘোষা” গায়। সকলোৰে মাজত এজন ওজা থাকে। বাকীবোৰ পালি হয়। সৰু সৰু ভকতৰ ল’ৰায়ে ইয়াত অংশ গ্ৰহণ কৰে। সকলোৰে মূৰত পাণ্ডৰি। ওজাজনৰ সাজ—পাটৰ চুৰিয়া, পাটৰ কাপোৰ, ডিঙিত কাঠৰ মালা, মূৰত পাণ্ডৰি আৰু তাত বকুল ফুলৰ মালা। ঠিয় হৈ এই অনুষ্ঠান পৰিবেশন কৰা হয়। প্ৰথমতে ওজাজনে ঘোষা লগাই দিয়ে, পালি সকলে দোহাৰি থাকে। ইয়াত দুটা কংস বধ খণ্ডৰ কীৰ্ত্তন ঘোষা আৰু এটা বেলেগ ঘোষা দিয়ে, মুঠ তিনিটা। ওজাজনে পদৰ অৰ্থব্যাঞ্জক হস্ত বা হাত দিয়ে।

প্ৰথম ঘোষা :— অ’ এ জয় হৰি জয় ৰাম।

পদ :— গোপ ৰূপে নন্দৰ তনয়।

শুভৰূপে কৰিলা বিজয় ॥

(সম্পূৰ্ণে পদ দিয়ে)

দ্বিতীয় ঘোষা :— অ’ এ প্ৰাণ হৰি গৈলা এৰি।

পদ :— হেন হৰি ভৈলোহো বঞ্চিত।

কিমতে ধৰিবো আৰে চিত্ত ॥

(সম্পূৰ্ণে পদ দিয়ে)

তৃতীয় ঘোষা :— অ’ এ হৰি।

পদ :— ১। জগন্নাথ।

২। প্ৰাণনাথ।

৩। গোপীনাথ।

৪। ৰঘুনাথ।

৫। কৃষ্ণনাথ। (শেষ)

ওপৰৰ ঘোষা ফাকি ওজাজনে সুৰ লগাই দিব আৰু তলৰ চুটি চুটি শব্দ কেইটাত সুৰ মিলাই গাব। এই অনুষ্ঠানত কীৰ্ত্তন ঘৰৰ ভিতৰতে সাত পাক বা সাত বাৰ প্ৰদক্ষিণ কৰে। প্ৰথমটোত দুবাৰ দ্বিতীয়টোত দুবাৰ আৰু তৃতীয়টোত তিনিবাৰ। ইয়াত ওপৰৰ ঘোষা তিনিটা আৰু সাতবাৰ প্ৰদক্ষিণ কৰাৰ পাৰমাথিক বিচাৰ এনেদৰে কৰা হয় :—

ঘোষা ধেমালিত ব্ৰহ্মা ইন্দ্ৰাদি দেৱতা সকলে গুগৰন্তক বৈকুণ্ঠলৈ নিবৰ কাৰণে পৃথিবীলৈ আহিল। তেওঁলোকে স্তুতি মিনতি অনেক কৰিলে। “শ্যাম কমল লোচন” বৰ গীতো গোৱা হ’ল। শিশু সঙ্গী বৃন্দাবনলৈ যাবৰ কাৰণে উদ্যোগ বা যাত্ৰা কৰা হ’ল। ইয়াত বৃন্দাবন অৰ্থে বৈকুণ্ঠপুৰী সূচাইছে।

আধ্যাত্মিক আৰু বাহ্যিক ভেদে বৃন্দাবনৰ ভাগ ত্ৰিসংখ্যক পোৱা হৈছে যেনে :—
১। গোলোক বৈকুণ্ঠ ২। শ্ৰীকৃষ্ণৰ লীলাভূমি ৩। হৃদয় নিকুঞ্জ । এই তিনি ভাগক বৃন্দাবন বুলি শাস্ত্ৰ, সন্তাই কৈছে । অপৰ অৰ্থত “য’তেই ৰাম ত’তেই অযোধ্যা”ৰ দৰে “য’তেই কৃষ্ণ ত’তেই বৈকুণ্ঠ । সামান্য ভাষাত “ৰাজ্য য লৈকে যায় তাতেই ৰাজধানী হয়” । উক্ত “শিশু সত্ৰে চলে বৃন্দাবন”ৰ লগত সঙ্গতি ৰাখি “জয় হৰি জয় ৰাম”ৰ ঘোষাত “গোপ ৰূপে নন্দৰ তনয়” শুভৰূপে বিজয় কৰি কংস বধে প্ৰয়াণ কৰিছে । যাত্ৰা কৰা অৰ্থত ইয়াক “যাত্ৰা ঘোষা” বোলে । কৃষ্ণ মথুৰালৈ গৈছে বা তাত্ত্বিকৰ্থত ভকত সকলে বা দেবতা সকলে পৰম পুৰুষ জনাক তালে-খোলে, গীতে-মাতে সশ্ৰদ্ধ আগবঢ়াই নিছে । উৰ্দ্ধে অধে মিলি চৈধ্য ভুবন । ওপৰ ভাগত সাত ভুবন আছে । তেৰা সবে আগবঢ়াই গৈ যাওঁতে সাতলোক (সাত ভুবন) অতিক্ৰম কৰি বৈকুণ্ঠ প্ৰাপ্তি হৈছেগৈ । অথবা বৈকুণ্ঠৰ সপ্তম-দ্বাৰ (সপ্তমদ্বাৰৰ দুই পাশে । দুইবোৰ শিৰে কিৰীটি প্ৰকাশে ॥ কীৰ্ত্তন) অতিক্ৰম কৰিছে । সেই সপ্তম দ্বাৰ বা সপ্তলোক অতিক্ৰম কৰা অৰ্থত সাত বাৰ প্ৰদক্ষিণ কৰা সূচনা কৰিছে । শ্ৰীকৃষ্ণ বৈকুণ্ঠ প্ৰয়াণ কৰাৰ আগে আগে দাক্ষক কৃষ্ণৰ বিবৰ্ত আকুল হৈছিল । কৃষ্ণৰ আদেশ পাই দাক্ষকে :—

প্ৰদক্ষিণ প্ৰভুক কৰিলা সাত বাৰ ।

দুনাই দুনাই পৰিয়া কৰন্ত নমস্কাৰ ॥ (কীৰ্ত্তন)

এই আদৰ্শ মতেও সাতবাৰ প্ৰদক্ষিণ কৰা বুজায় । পিচৰ ঘোষাটিৰ দ্বাৰা কৃষ্ণ ভগৱন্তক বৈকুণ্ঠত থাপি ভকত সকলে খেদ কৰা অৰ্থ প্ৰকাশ পাইছে যেনে :—

শিৰত আছিল ধৰি দুখানি চৰণ ।

লোতকে চল্লল আখি কৰন্ত ক্ৰন্দন ॥

চলিলোহো মই প্ৰাণ প্ৰভুক উপেখি ॥

ইজমত ভৈলো পৰিচ্ছেদ দেখা দেখি ॥

এই বুলি লড়িলা কৃষ্ণৰ পাৰ এৰি ।

হা কৃষ্ণ বুলিয়া পাড়ন্তে যান্ত গেড়ি ॥

এনে অৰ্থ প্ৰকাশক জগন্নাথ, প্ৰাণনাথ, আদি শব্দ উচ্চাৰণ কৰি বিবৰ্ত বেদনা পাইছে—যিহেতু ভগৱন্ত বস্তুক যথা স্থানত থোৱা হৈছে । এই-খিনি অৱশ্যে আধ্যাত্মিক ভাৱৰ কথা আৰু এটি তাত্ত্বিক কথা এই যে এই অনুষ্ঠানত গায়ক আৰু দৰ্শক সকলে ঘাগৰি কটিয়াকৈ কাপোৰ লব লাগে, আৰু ঠিয় হৈ অনুষ্ঠান উপভোগ কৰিব লাগে । যাত্ৰা ঘোষাৰ তিনিওটা ঘোষাই কৰণ বসান্বক । ঘোষা অৱসানে ওজাজনে জয় ৰাম, জয় নাৰায়ণ,

জন্ম শঙ্কৰ, জন্ম মাধৱ অ’ হৰি বুলি জন্ম দিব। জন্ম দি হলে সকলোৱে আঁঠু
কাঢ়ি সেৱা জনাব। ইমানতে “যাত্ৰা ঘোষা” শেষ।

(৪-খ) চৰিত পাঠ :— “যাত্ৰা ঘোষা” অৱসানে চৰিত পাঠ কৰে। শঙ্কৰ
দেৱৰ আৰিভাবৰ পৰা আৰম্ভ কৰি প্ৰয়াগ পৰ্য্যন্ত চৰিত পাঠ কৰা হয়।
শঙ্কৰদেৱ, মাধৱদেৱ, আদি মহাপুৰুষ আৰু আতা আতৈ সকলৰ সম্পূৰ্ণ
চৰিত মুখস্থ থকা তথা অভিজ্ঞ এজন্য বৃঢ়াভকত বা মুখ্য বৃঢ়া ভকতজনে
চৰিত পাঠ কৰাৰ যোগ্যতা লাভ কৰে। চৰিত পাঠ কৰা জনে চৰিত শেষ
নোহোৱা পৰ্য্যন্ত খোৱা বোৱা কৰা নিষিদ্ধ। কীৰ্ত্তনঘৰত প্ৰথমে সন্তাধিকাৰ, বৃঢ়া
ভকত সকল আৰু অন্যান্য ভকত প্ৰমুখ্যে শ্ৰোতা মণ্ডলীৰ সাক্ষাতে বৃঢ়া
ভকতজনে আঁঠুকাঢ়ি সেৱা কৰি চৰিত পাঠ কৰিবলৈ আজ্ঞা লয়। সন্তা-
ধিকাৰে বা এজন বৃঢ়াভকতে চৰিত পাঠ কৰিবলৈ আজ্ঞা দিব।

এনেদৰে আজ্ঞা কৰাৰ পিচত সকলোৱে ‘সজ’ বুলি কব। তেতিয়া
বৃঢ়াভকতজনে খীৰ স্থিৰ হৈ কিছূ সময় তেৰা বস্তুক চিন্তা কৰি চৰিত পাঠ
আৰম্ভ কৰে। প্ৰথমতে আৰম্ভ কৰে এনেদৰে :—

নমো নমো নাৰায়ণ জগত কাৰণ।
ব্ৰহ্মা হৰে সেৱা কৰে যাহাৰ চৰণ ॥
মুকুত সকলে সদা যাৰ গুণ গায়।
হেন গুৰু চৰণত প্ৰণামো সদায় ॥

নমো নমো নাৰায়ণ প্ৰসন্ন হয়োক হৰি
কৰিয়োক মায়াক নিৰ্ম্ময়ান।
আপোনাৰ মহিমাক আপুনি বেকত কৰি
জীৱক কৰিয়ো পৰিত্ৰাণ।

আন কাল হন্তে আসি অংশ অৱতাৰ।
আসিলন্ত ডগৱন্ত আপুনি ইবাৰ।।
ইবাৰ কৰিম বুলি জগত উদ্ধাৰ।
পূৰ্ণ ব্ৰহ্ম ডগৱন্ত ভৈলন্ত অৱতাৰ ॥

জগত কাৰণ যিটো নিখিল জীৱৰ আত্মা
নাৰায়ণ পৰম পুৰুষ।
পৰম ঈশ্বৰ হৰি নিজ মায়া বশ্য কৰি।
কাৰণেৰে ভৈলন্ত মানুষ ॥

জীৱৰ তৰণ

হেতু নাৰায়ণ

বৈকুণ্ঠ তেজিয়া আসি।

কহয় মাধৱ

নানা বিধ ৰসে

প্ৰচাৰিলা যশ ৰাশি ॥

এনেদৰে আৰম্ভ কৰি চৰিত পাঠৰ পাতনি মেলে। চৰিত মুখেৰে কয়, কোনো আহি আগত ৰখা নহয়। পাঠক গৰাকীৰ ইচ্ছানুযায়ী এৰা ধৰা কৰি আদৰ্শমূলক চৰিতখিনি ব্যাখ্যা কৰা হয়। চৰিতখিনি প্ৰায়েই দিনৰ ১০ বজাৰপৰা আৰম্ভ হ'ব পাৰে। সন্ধ্যা পৰ্য্যন্ত বা তাৰ আগতো শেষ কৰে। সকলো ইচ্ছাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ। অৱশ্যে একেদিনাই চৰিতখিনি শেষ কৰা কঠিন। চৰিত থলে পাঠকজনে “জয় ৰাম” আদি জয় দিব।

চৰিত অৱসানে পুনৰ বৃত্তান্তকত জনে চৰিত পাঠ কৰণত দোষ মৰিষণৰ কাৰণে প্ৰাৰ্থনা জনায়। সন্ত্ৰাধিকাৰ বা বৃত্তান্তকত এজনে আশীৰ্বাদ কৰে। ইয়াৰ পিছতে চৰিত পাঠ কৰা ৬নেই সন্ত্ৰাধিকাৰ জনক দুবাৰ আশীৰ্বাদ কৰে। লগে লগে ডবা বৰ তাল বজায়। অৱসানে ক্ৰমে ডেকা সন্ত্ৰাধিকাৰক, ডকত সকলক, শিষ্য প্ৰশিষ্য বৰ্গক, দেউৰীসকলক আৰু গুৰু কীৰ্ত্তনৰ বাবে অৰিহণা দিয়া ব্যক্তিসকলক আশীৰ্বাদ কৰিব। চৰিত পাঠ ইমানতে শেষ।

চৰিত পাঠ অৱসানে গায়ন বায়ন আৰু নামলগোৱা সকলে খোল, তাল আৰু বৰ তাল লৈ “ঘাই বস্তু” আৰু ‘মূৰ্ত্তি’ সামৰাৰ প্ৰস্তুতি চলায়। গায়ন বায়ন সকলে থিয়হৈ আৰু নাম লগোৱা সকলে আঠু কাঢ়ি লয়। ইয়াত সন্ত্ৰাধিকাৰ প্ৰমুখ্যে বৃত্তান্তকত সকলেও অংশ গ্ৰহণ কৰে। নামলগোৱাই আগৰদৰেই “কৰুণাময় ৰাম কৰুণাময়। কৰিয়ো কৃপা যেন উচিত হয়” এই ঘোষা গাব। ঘোষাৰ মাজ ভাগতে হৰিধ্বনি কৰে আৰু লগে লগে ঘাই দেউৰীজনে শাস্ত্ৰ থাপনাখন (ঘাই বস্তু) ভাঙি লয়। তেতিয়া সকলোৱে পিচ হ'হকি সন্মান সহকাৰে “জয় জয় নন্দ নন্দন পৰমানন্দ বন্দো বাল গোপালং” এই গীতটো গাব। কীৰ্ত্তন ঘৰৰ বাহিৰ হলে আগৰ দৰেই এজনে জলসিঞ্চন কৰিব। “ঘাই বস্তু” নি পুনৰ আতাৰ গৃহৰ নিজ ঠাইত থাপনা কৰে আৰু ঘোষা আৰু গীত শেষ হোৱাৰ লগে লগে পুনৰ হৰিধ্বনি কৰে আৰু গায়ন বায়নে সামৰণি ঘাত মাৰি আহি মূৰ্ত্তিকো তেনেদৰে নিজ ঠাইত থবহি। মূৰ্ত্তি সামৰোতেও হৰিধ্বনি কৰে আৰু “গোকুলে চলেৰে মুৰাক” এই গীত গাব। সামৰণি ঘাত মাৰি সেই পৰ্ব্ব সমাপতি কৰিব। ইয়াৰ পিছতে দুজনে আৰ কাপোৰ ধৰিব আৰু এজন দেউৰীয়ে (ঘাই দেউৰীয়ে)

কীৰ্ত্তনৰ দিনা নাম প্ৰসঙ্গৰ অৱসানে আতাৰ গৃহৰ পৰা অনা শৰাই দুখন
ডাঙে। এই সময়ত অনাৰ দৃষ্টি পৰাটো নিষিদ্ধ। সিফালে আতাৰ গৃহৰ
দুৱাৰ মুখত ৩৪ জন মান গায়কে নিম্ন স্থানত লিখা গীতটো প্ৰজ্ঞা আৰু
ভক্তি ভাৱ সহকাৰে গায়।

গীত ৰাগ মালুৰ ধনশ্ৰী

ৰাম তেৰে চৰণ কমলে ৰতি লাগে, মাগো ভকতি গোঁসাই। হামো
অনাথ, নাথ তোঁহো গোবিন্দ, অগতিক গতি আৱৰি কোই নাই ॥ নিৰমল
ভকতি ৰাজতুৱা নামগুণ, তাৰিনে পতিত তাৰক নাই কোই। হামো পতিত
তুমহি একু পালক, ইবেৰি গোঁসাই বন্ধবি নাই মোই ॥ তুৱা নিজ দাস সত্ৰতি
ৰতি ভকতি, তুণ দশনে মাগোহো প্ৰভুৰাম। তুৱা নিজ দাসক, দাসক লেৱনা,
মাধৱ কহয় আৱৰি নাই কাম ॥

(৪-গ) গীত গোৱাৰ পৰমার্থ :— এই গীত গোৱাৰ এটি পাৰমাৰ্থিক
বিচাৰ আছে। থাপনিৰ দিনা বৈকুণ্ঠৰ পৰা উগৰন্ত বস্তুক আহবান কৰি আনি
কীৰ্ত্তন ঘৰত থাপনা কৰা হ'ল। দুদিন দুৰাতি ৰাখি পুনৰ তেৰাক ভক্তি-
ভাৱে বিদায় দি যথা স্থানত থোৱা হ'ল। বৈকুণ্ঠবাসী সকলে উগৰন্তৰ পুনৰা-
গমনত আনন্দ প্ৰকাশ কৰি স্তুতি নতি কৰে। সেয়ে ইয়াৰ সূচনা। শ্ৰীকৃষ্ণ
বৈকুণ্ঠ প্ৰয়াগ কৰাৰ পিছত তাৰ চতুৰ্ভুজীয়া (সৰে চতুৰ্ভুজ পুৰুষ মানে—
কীৰ্ত্তন) ভকত পুৰুষ সকলে উগৰন্তৰ শুভাগমনত আনন্দ প্ৰকাশ কৰাৰ কাহিনী
একাদশ স্কন্ধ ভাগৱতত আছে যেনে—

দেখিয়া প্ৰভুক উৎসুকে পৰিয়া
প্ৰণামিলা লক্ষ্মী মাৰে।
কতো কালে নাগ পায়ৱ জাণ্টিবাক
লাগিলা স্বামীৰ পাৰে ॥
মুখ্য পাৰিষদে উপাসি চৌপাশে
নম্ন ভাৱে তুতি বোলে।
মাথাৰ ওপৰে শ্বেত ছত্ৰ তুলি
ধৱল চামৰে ঢোলে ॥

এই সূচনা মতে চতুৰ্ভুজীয়া ভকত ৰূপ গায়ক সকলে স্তুতি নতি ৰূপ
গীতটি গায় বৈকুণ্ঠৰূপ আতাৰ গৃহত। এয়ে পাৰমাৰ্থিক বিচাৰ।

গীতৰ অৱসানে কীৰ্ত্তনৰ সম্পূৰ্ণ কাৰ্য্যসূচীৰ অন্ত পৰে। লগে লগে নিত্য প্ৰসংগ আৰম্ভ হয়। নাম লগোৱাই নাম লয়, পাঠকে পাঠ পঢ়ে, চৰিত কয়। লগতে তিনি পৰ প্ৰসঙ্গও কৰা হয়। সেই সময়তে দেউৰীসকলে প্ৰসাদ বিতৰণ কৰে। তিনিপৰ প্ৰসঙ্গৰ বৈলিকা সন্মাদিকাৰ, পাঠক, বৃত্তান্তকত সকলকো পুনৰ প্ৰসাদ অতিৰিক্ত হিচাবে দিয়া হয়। ইমানতে কীৰ্ত্তনৰ কাৰ্য্য-সূচী তথা নিত্যপ্ৰসঙ্গৰ সমাপতি হয়।

॥ শঙ্কৰদেৱৰ কীৰ্ত্তন সমাপ্ত ॥

(গ) মহাপুৰুষ মাধৱদেৱৰ কীৰ্ত্তন —

মহাপুৰুষ শ্ৰীমন্তশঙ্কৰদেৱৰ কীৰ্ত্তনৰ দৰেই শ্ৰীশ্ৰীমাধৱদেৱৰ কীৰ্ত্তনো চাৰিদিন পালন কৰা হয়। প্ৰথমে চাউল ভোজনী, দ্বিতীয়ত থাপনি, তৃতীয়ত কীৰ্ত্তন আৰু চতুৰ্থত ভাঙ্গনী। ইয়াৰ নিয়ম প্ৰণালী দুই এটাৰ বাদে বাকী সকলো একে। পাৰ্থক্যখিনি নিম্নস্থানত প্ৰদৰ্শন কৰা হৈছে। লগতে চমুকৈ অনুষ্ঠানৰ আভাষ দিয়া হ'ল।

(১—ক) চাউল ভোজনী

এই দিনা গুৰু আসনত শ্যাম বৰণীয়া বা পাটৰ বস্ত্ৰ দিয়ে। ঘাই দেউৰীজনৰ যাবতীয় কাম, নাম লগোৱাজনৰ পূৰ্বাগীত একেই থাকে। মাত্ৰ নামলগোৱাজনে প্ৰথম “ৰাম ৰঘুপতি পৰমানন্দ পৰম পুৰুষ দীনবন্ধু গোবিন্দ” এই কুলপীয়া ঘোষা জোকা গোৱাৰ পিছত শৰণ ছন্দৰ “জয় জগজীৱ মোৰে প্ৰাণ, মোৰে প্ৰাণধন বান্ধৱ মূৰাৰি” এই ধৰি গোৱা ঘোষা কুলুপ গোৱা হয়। পাঠকে প্ৰহলাদ চৰিতৰ তলত লিখা কীৰ্ত্তন তিনিটা দিয়ে। তিনিওটা বা দুটা কীৰ্ত্তনত ভাঙ্গনী দিয়ে।

১। অ' এ ৰাম হৰি নিৰঞ্জন।

২। ৰাম হৰি ৰাম হৰি গোপাল গোপাল।

৩। ও হৰি চৰণে লাগো শৰণ মাগো

গোপাল গোবিন্দ।

ডৰ সিন্ধু মাজে মজিলো মাধৱ

সমৰি নাসন্ন নিন্দা॥

কীৰ্ত্তন ঘোষা অৱসানে প্ৰহ্লাদ চৰিতৰ শ্লোক ভাগৱত পাঠ কৰে। আতাৰ গৃহত এই দিনা চাউল ভোজনীত মাটি মাহৰ পৰিবৰ্ত্তে মগুমাছ দিয়ে। পাঠ থলে মাধৱদেৱৰ চৰিত তোলে। মাধৱদেৱে পূব দিশলৈ হমুনিয়াহ কাঢ়ি থকাৰপৰা কেশৱ চৰণ আতাৰ দ্বাৰা বদনা আতাক তেৰাৰ ওচৰত সমৰ্পণ কৰালৈকে পাঠ কৰে।

চৰিত অৱসানে গায়ন বান্ধনে গুক মুদং ধেমালি বাই মানচোক নাচ পৰিবেশন কৰে। পৰে ঘোষা কীৰ্ত্তন, ওজাপালি আৰু ঝুমুৰা নাচ প্ৰদৰ্শন কৰা হয়। ঝুমুৰা নাচৰ বাবে নিদিষ্ট ৰখা যি কোনো এটি গীত গাব পাৰে। ঝুমুৰা নাচৰ গীতৰ উল্লেখ পূৰ্বতে কৰা হৈছে। নাচৰ পিছতে ঘোষা কীৰ্ত্তন কৰি ৰাতি “চোট ধেমালি” বজোৱা হয়। চোট ধেমালিত থিয় চাহিনি ঘোষা “হৰি নাম ৰসে বৈকুণ্ঠ প্ৰকাশে” গায়।

চোট ধেমালি অৱসানে “সিদ্ধুৰা ৰাগ” দি “আৱে বালক কানু কয়ো পৰসাৰ। সত্তেগ যশোৱা মাই কৰত বিহাৰ” এই গীতটো সম্পূৰ্ণে গাব। পৰে মেলা প্ৰবেশ ৰায়।

মেলা প্ৰবেশৰ পিছতে নিত্য প্ৰসঙ্গ কৰা হয় আৰু সেই দিনাৰ উৎসৱৰ সামৰণি পৰে। থুল মূল ভাৱে চাউল ভোজনীৰ অনুষ্ঠান বিবৰণ প্ৰকাশ কৰা হ’ল।

(২ - ৰ) থাপনি

থাপনিৰ দিনা পুৱা প্ৰসঙ্গত “জয় হৰি ৰাম জয় শ্ৰীৰাম। পৰম মঙ্গল মাধৱৰ গুণ নাম” এই কুণ্ডপীয়া ঘোষা জোকা গোৱাৰ পিছতে শৰণ হৃদৰ “জয় জয় ৰাম কৰুণা সাগৰ এ মোক নাৰায়ণ ইবাৰ কৰিয়ো দয়া” এই ধৰি গোৱা ঘোষা কুণ্ডপ গোৱা হয়। নিম্ন স্থানত উল্লেখ কৰা মতে পাঠকে কীৰ্ত্তন ঘোষা দিয়ে। তিনিটা বা দুটাত ভোজনী দিব পাৰে। কীৰ্ত্তন প্ৰহ্লাদ চৰিতৰ।

১। কেশৱ শিৱ শিৱ ঘূষিয়ে সদায়।

ৰাম নাম বিনা বান্ধৱ নাই॥

২। নমো মধুমূৰ মথন ৰাম।

সংসাৰ তাপ কৰা উপশাম।

৩। দুৰাচাৰ মন মোৰ ৰাম হৰি বোল।

ৰাম হৰি বোল ৰাম হৰি বোল॥

কীৰ্ত্তন ঘোষা অৱসানে ভাগৱত শাস্ত্ৰ (প্ৰহ্লাদ চৰিতৰে) কয়।
পৰে পাঠ পঢ়ি থলে তেৰাৰে চৰিত প্ৰকাশ কৰে—বদলা আতা মাধৱদেৱৰ
খানত তিনি দিন থকাৰ পিছত তীৰ্থলৈ যাব ওকৰ আভাত। তীৰ্থৰ পিছত
পুনঃ তিনি দিন থাকি ওক ডাৰ দি আতাক পঠোৱালৈকে।

চৰিত অৱসানে পাঠ সামৰে আৰু গায়ন বায়নৰ জোৰা উঠি গুৰু
মুদং ধেমালি বায়। গৌৰী বাগ (মেলা বাগ) দি “ব্ৰজ মংগল ৰস ৰাস
বসিক ওক কৰত অনঙ্গ ৰস কেলি” এই গীতত নাদু ভৱী নাচ প্ৰদৰ্শন
কৰা হয়। এই গীতটো ইয়াৰ বাবে ধৰা বন্ধা। নাচৰ অৱসানে ঘোষা কীৰ্ত্তন
আৰু ওজা পালিঅনুষ্ঠান কৰে। এই সময়তে পাঠৰ থগাৰ ওচৰৰ পৰা
নাম লগোৱাজন বহাৰ ওচৰলৈকে সোঁমাজতে দুডাল ৰচি দীঘল কৈ টানি
দুহাত মান বহলে ৰাখি তাক হাতুৰিৰে মৰিয়াই চিন লগোৱা হয়। নামৰ
শাৰি ঠিক কৰিবৰ কাৰণে এই ব্যৱস্থা। এই সময়লৈ পুৰাতনীয়া এটি
আদৰ্শৰ কথা ইয়াত বেকত কৰা হ’ল। কথাওক চৰিতত আছে :—
“গুনি ওক ওপৰলৈ হস্তকৈ উঠি ঘূৰি নাম দিছে বোলে বাপুসব, নাম নোৰিবা,
ঈশ্বৰ আহিছে, গৰুড়ৰ পখা বাজিছে। ঈশ্বৰ সোমাব নুৱাইলে, ডকত এগা-
জেগাকৈ বহিছিল বাট মাৰি। পুৱা দেখে আহুঁতৰ ডালতে পৰিছিল, ভাগি
পৈল, নখ বহি আছে। তেহে গুৰুজনে বোলে, মোৰ মহাপুৰুষ ওক আজি
সিংহাসন আসন হোৱা হলে তাতে বহি জিৰাই নাম ডকতৰ আনন্দ চালে
হঁতে। তেহে আসন পাতি দি পা পখালি বহাৰো শাৰি লগাই চৈধ্য গোটা প্ৰসঙ্গ
পাতি মূৰ্ত্তিমন্তকৈ চচ্চি ক্ৰমে লগাইছে, বৈকুণ্ঠৰ পৰা অনন্তলৈ।”

(খ—১) চিন দিয়াৰ কাৰণ :—

এইজনা আছিল শ্ৰীমন্ত মাধৱ মহাপুৰুষ। স্থান আছিল সুন্দৰীদিয়া
সত্ৰ। সত্ৰৰ কাষৰ পৰা যক্ষ ঋদিবৰ কাৰণে দিন-বাতি নাম প্ৰসঙ্গ কৰি
কলয়া সূৰ্যত বহি ভগৱন্ত বস্তুক স্থিত কৰিছিল। সেই সময়ত নামত বহোতে
কোনো শঙ্কনা নাছিল। ভগৱন্ত বিদিত হৈ কীৰ্ত্তন ঘৰত সোমাব নোৱাৰা
হ’লত পিছত শাৰি ক্ৰম লগালে। এইখিনি মহাপুৰুষ জনাৰে সৃষ্টি। সেই
আদৰ্শকৈ লৈ তেৰাৰ কীৰ্ত্তনৰ থাপনিত নামৰ শাৰিত চিন দিয়া হয়।
শঙ্কৰদেৱ আৰু বদলা আতাৰ কীৰ্ত্তনৰ থাপনিত এই ব্যৱস্থা নাই, মাধৱ
দেৱৰ কীৰ্ত্তনতহে আছে। কিন্তু মাধৱদেৱৰ কীৰ্ত্তন ভাদৰ শেষলৈ পিচুৱাই
পৰিলে নামৰ শাৰি ঠিক কৰিবৰ কাৰণে ভাদৰ প্ৰথম ভাগতে যি জনৰে
কীৰ্ত্তন উপস্থিত হয়, সেই জনৰে থাপনিৰ দিনা এই নিয়ম কৰি লোৱা
হয়।

ওজাপালি অনুষ্ঠানৰ শেষত বিয়লি প্ৰসঙ্গ কৰা হয় আৰু তাত নাম লগোৱাজনে প্ৰহ্লাদ চৰিতৰ এটি কীৰ্ত্তন দিয়ে। প্ৰসঙ্গ অৱসানে “হাই বস্তু” উলিওৱা হয় আৰু গায়ন ৰায়নৰ জোৰা উক্তি “চালিন্ত্য” পৰিবেশন কৰা হয়। ইয়াত পূৰ্বতে উল্লেখ কৰা চালি নাচৰ গীতৰ সংখ্যাৰ ভিতৰৰ যি কোনো এটা গাব পাৰে।

চালি নৃত্যৰ পিছতে ক্ৰমে ঘোষা কীৰ্ত্তন আৰু ৰাম ধেমালি বায়। ৰহি চাহিনিৰ শেষত গোৱা থিয় চাহিনি ঘোষা এনেদৰে :—

বান্ধৱ মাধৱ দেৱ হৰি।

কৰা কৃপা দোষ ক্ষমা কৰি ॥

পদ — গাই নতু দুহিবাৰ সময় হোৱন্তে গৈয়া
দামুৰিক মেলন্ত মুৰাৰি

ইত্যাদি।

ৰাম ধেমালিৰ পিছতে সিন্ধুৰা ৰাগদি “আৰে বালক কানু কস্তো পৰসাৰ। সঙ্গে যশোৱা মাই কৰত বিহাৰ” এই গীতটো সম্পূৰ্ণে গাই “বৰ প্ৰবেশ নৃত্য” পৰিবেশন কৰা হয়। তদৱসানে নিত্য প্ৰসঙ্গ কৰে। গায়নে আশোৱাৰী ৰাগত “ৰেমন সেৱহ হৰি কহো চৰণ। নিকট দেখহ নিজ মৰণা” এই গীত সম্পূৰ্ণে গায়। মহাপুৰুষ গন্ধৰ্বদেৱৰ আঙাৰুমে প্ৰথম ৰচিত গীতটো এই দিনা পৰিবেশন কৰা হয়। ইয়াৰ পিছতে মাতৃ ভাষাত ৰচিত ভাওনাও অনুষ্ঠিত কৰে। ভাওনা অনুষ্ঠান কৰিলে বা নকৰিলেও নাম প্ৰসঙ্গ, ঘোষা কীৰ্ত্তন আৰু পাঠ পঢ়ি সেই দিনাৰ অনুষ্ঠান শেষ কৰা হয়।

(৩ - গ) কীৰ্ত্তন

থাপনিৰ কাৰ্য্যক্ৰম শেষ কৰাৰ পিচদিনা মাধৱদেৱৰ কীৰ্ত্তন মহোৎসৱ। পুৱাৰ আগে আগে দুগৰাকী গায়ক বায়ক আহি অহিৰ ৰাগত “গোবিন্দ চিন্তহ বাল গোপালং” এই গীত গায় আৰু তদৱসানে পূৰ্বতে উল্লেখ কৰা নিয়ম মতে “পুৱাৰ গীত” পৰিবেশন কৰা হয়। অৱসানে নাম লয়। এই সময়তে থাপনিৰ প্ৰসাদ (মাটিমাহ) বিতৰণ কৰে। “মাধৱ মাধৱ মাধৱ মধুৰিপু গোবিন্দ কৃষ্ণ হৰি হৰি ৰাম” এই ঘোষা-জোকা গাব। ইয়াত ৩৪ জোৰা তালিয়াই তাল লৈ ঘোষাৰ লগত সঙ্গতি ৰাখি নৃত্য কৰে। এওঁ-লোক সোমাজৰ শাৰিতে দৃশ্যৰি হৈ বহি লয়। ঘোষা অৱসানে পাঠকে প্ৰহ্লাদ চৰিতৰ চাৰিটা কীৰ্ত্তন দিয়ে। নামলগোৱাই দিহা ঘোষা ধৰে। নিশ্ন হানত কীৰ্ত্তন আৰু দিহা ঘোষাখিনি উল্লেখ কৰা হ’ল।

প্ৰথম কীৰ্ত্তন :— বাম পাৰে ভজ ভাই।

যুযিয়ো বাম সদায় ॥

পাঠকে ইঙ্গিত দিয়াৰ লগে লগে নামলগোৱাই তাল ভাজে আৰু দিহা ঘোষা ধৰে। পাঠকে “ভূনিয়া প্ৰহ্লাদে বোলয় বাণী। সত্বাতো বৰা ধ্ৰুৱ চক্ৰপাণি”ৰ পৰা দিহা ঘোষাৰ লগত সুৰ মিলাৰ।

“দিহা ঘোষা”

- ১। কৃষ্ণ সূৰ্য্য ভৈলন্ত উদিত।
নাম ধৰ্ম্ম কৰিলা বিদিত ॥
- ২। মাধৱ বান্ধৱ উদ্ধাৰা বাপ।
কতনো সহিবো সংসাৰ তাপ ॥
- ৩। মাধৱক দৰশন পায়।
আনন্দ কৰি হৰি গুণ গায়।
- ৪। মাধৱ বান্ধৱ দেৱ হৰি।
কৰা কৃপা দোষ ক্ষমা কৰি।

দ্বিতীয় কীৰ্ত্তন :— ও হৰি নৰ হৰি হৰিয়ো কৃষ্ণতি।

অন্তকালে হৰি চৰণেসে গতি ॥

ইয়াত “হেন দেখি দেৱোজ্জ্বল মনত গুণে ভৰি। আমাক বধিতে হৰি অাইলা নায়। কৰি”ৰ পৰা পাঠকে জোৰনি দিয়ে।

“দিহা ঘোষা”

- ১। হে পৰম গুৰু পুৰুষোত্তম হৰি পুৰুষোত্তম।
- ২। পুৰুষোত্তম পুৰুষোত্তম জয় পুৰুষোত্তম ॥
(প্ৰত্যেকতে দুবাৰকৈ-মুঠ চাৰি বাৰ গাব)

তৃতীয় কীৰ্ত্তন :— হৰি ৰাম মুকুন্দ মুৰাৰি মোৰ গতি।

কৃষ্ণ কৃপা কৰা প্ৰভু ৰঘুপতি ॥

ইয়াত “নৃসিংহে পেলাইলা দৈত্যভ্ৰক। গৈলা খেদি দানৱ গণক”ৰ পৰা জোৰনি দিয়ে। নামলগোৱাই দিহা ঘোষা ধৰিব :—

“দিহা ঘোষা”

- ১। মোৰ ইষ্ট দেৱ যাদৱ ৰায় ॥
- ২। সেৱা কৰিবাৰ নামে উপায় ॥
- ৩। গোপাল গোবিন্দ ৰাম মাধৱ ॥

ইয়াত “অনন্তৰে শঙ্কৰে বলিলা স্তুতি বাণী। মাৰিলা অসূৰ ইটো;
অতি অল্প প্ৰাণী” এই খিনিৰ পৰা জোৰণি দিয়ে নাম লগোৱাই দিহা ঘোষা
জৰিব :-

(গ—১) চাৰিটি কীৰ্ত্তন দিয়াৰ উদ্দেশ্য : মহাপুৰুষ মাধৱদেৱৰ কীৰ্ত্তনত প্ৰহ্লাদ চৰিতৰ কীৰ্ত্তন ঘোষা চাৰিটা দিয়াৰ অভিপ্ৰায় বেকত কৰা হৈছে :—মাধৱদেৱক বলোভদ্ৰ গোসাঁইৰ অংশ বুলি ধৰা হয়। কথাগুৰু চৰিতত আছে :—দেখে ঈশ্বৰ শক্তি কাৰণ হে মনুষ্য। বোলে তোমাৰ তনয় যে মাধৱ ৰোহিনী সূত সেই মাধৱ”। শ্ৰীৰাম অৱতাৰত লক্ষ্মণৰ উপকাৰৰ বদলি ৰামে একো উপায় নাপাই শ্ৰীকৃষ্ণ অৱতাৰত জ্যোষ্ঠৰূপে দাদা বুলি বলোভদ্ৰক অগ্ৰমান্য দি সন্মান কৰিছিল। গুৰু অৱতাৰত সেই বনোৰামে

সেৱক হৈ মাধৱ ৰূপ ধৰি শতকৰকপী কৃষ্ণক গুৰু সেৱাৰ আদৰ্শ ডাঙি ধৰিলে। “গুৰু সেৱা কৰিলন্ত মাৰ্কণ্ডেয় ঋষি। গুৰু সেৱা কৰিলন্ত প্ৰহ্লাদ হৰিষি ॥ গুৰুসেৱা কৰিল লক্ষ্মণ সাৱধানে। গুৰুসেৱা কৰিলো আশ্ৰা কিছুমানে” ॥ এই গুৰু সেৱাৰ আদৰ্শৰ প্ৰতীক প্ৰহ্লাদ আৰু মাধৱদেৱ মহাপুৰুষ। সেই কাৰণে প্ৰহ্লাদ চৰিতৰ কীৰ্ত্তন দিয়া হয়। প্ৰহ্লাদ চৰিতত চাৰিওবিধ প্ৰাণীতে ঈশ্বৰ দৰ্শনানুভূতিত চতুৰ্গৰ্গ সাধন হয় আৰু চাৰিটি গুৰু বাক্যো চাৰি ঠাইত শৰণৰ কথা আৰু চাৰি নাম প্ৰকাশ পাইছে কাৰণে চাৰিটি কীৰ্ত্তন দিয়া হয়।

নাম অৱসানে ভাগৱত পাঠ, আতাৰ গৃহৰ পৰা দুখন থগি আনয়ন, পাঠ পঠন, প্ৰসাদ বিতৰণ আদি কাৰ্য্য হয়। ভাগৱত প্ৰহ্লাদ চৰিতৰ কন্ম। পাঠৰ পুথি “নামমালিকা শাস্ত্ৰ” দিয়ে। প্ৰথমৰ পৰাই পদ্য পুথি আৰম্ভ কৰে। পাঠ অৱসানে চৰিত ব্যাখ্যা কৰে। কীৰ্ত্তনৰ দিনা চৰিত—লক্ষ্মী নাৰায়ণ বজাৰ ধাই মাক (আইধাই) গৰাকীয়ে হৰি কীৰ্ত্তন কাৰোৱাৰ পৰা মাধৱদেৱ বৈকুণ্ঠী হোৱালৈকে পাঠ কৰে।

নামৰ অৱসানে বৰপেটীয়া ধেমালি বজাই “বিহাৰ নাচ” আৰম্ভ কৰা হয়। নাচৰ গীতৰ উল্লেখ পূৰ্বতে কৰা হৈছে। ইয়াৰ পিচতে মাধৱদেৱৰ দ্বাৰা ৰচিত অৰ্জুন ভঞ্জন, ভোজন বিহাৰ, চোৰধৰা, পিম্পৰা গুচোৱা, “কোটোৰা খেলা,” “ভূষণ হেৰোৱা” আদি ছখন নাটৰ ভিতৰত যিকোনো এখন নাট অভিনীত কৰা হয়। ইয়াত শিশু কৃষ্ণ আৰু গোপ গোপীৰ নৃত্য আছে। নাট অৱসানে “ঘোষা কীৰ্ত্তন” কৰে। পৰে ওজা পালি অনুষ্ঠান (ইয়াতো নতুন ওজা উঠে) ন ধেমালি অনুষ্ঠান অনুষ্ঠিত হয়। ন ধেমালিত গোৱা থিয় চাহিনি ঘোষা আৰু লগতে ওপৰত উল্লেখ কৰা বৰপেটীয়া ধেমালিৰ থিয় চাহিনি ঘোষাও বেকত কৰা হ’ল :—

(গ-২) “বৰপেটীয়া ধেমালিৰ থিয় চাহিনি ঘোষা”

মহাপুৰুষ গুৰুদেৱ দুখানি চৰণ হে অভয় চৰণ হে ৰাতুল চৰণ।

কায় বাক্য মনে হেৰা পণিলো শৰণ হৰি এ ॥

হৰি লৈলো হৰি লৈলো শৰণ ই বেলি।

মই অধমক পাৱে নেপেলাইবা তেঁলি ॥

বৈকুণ্ঠৰ পৰা আইলা ৰথ ক্ৰমবৰ্তে।

ঘোষাক পঠাইলা মই থাকিলো ভূমিতে ॥ ইত্যাদি পদ দিব।

(গ—৩) ন ধেমালিৰ থিয় চাহিনি ঘোষা”

শঙ্কৰ মাথৰ এহে ডৈলা অৱতাৰ ।

ইবাৰ কৰিবো বুলি জগত উদ্ধাৰ ॥

হৰি লৈলো হৰি লৈলো শৰণ ইবেলি ।

মই অধমক পাৰে নেপেলাইবা ঠৈলি ।

নমো নমো কৃষ্ণ অনাথৰ নাথদেৱ ।

মোত পাৰে অনাথ নাহিকে আন কেৱ ॥

ইত্যাদি ।

ন ধেমালিৰ ভৱিমান আৰু পানী পৰুৱা দিয়াৰ শেষত নিশ্চন স্থানত উল্লেখ কৰা দুটি ঘোষা গায়ন সকলে গায়। ন ধেমালিৰ বাকী অংশ সকলো একেই। মাত্ৰ ঘোষা- দুটা বেলেগ। তিনিওটা কীৰ্ত্তনত বেলেগ বেলেগ ঘোষা পৰিবেশন কৰা হয়।

প্ৰথম ঘোষা :— বলি নিগদতি যদুপতি ৰাম ৰাম ৰাম ৰাম ৰাম
কিনো কৃপা মোক কৰিলাহা নাৰায়ণ ।

দেৱৰ দুৰ্লভ অতিশয় ৰাম ৰাম ৰাম ৰাম ৰাম
গৃহতে থাকিল্লা দেখিলো তমু চৰণ ॥

দ্বিতীয় ঘোষা :— হৰি পদ সেৱা নকৰে নিমিড়ে
মায়ায়ে বান্ধি ফুৰাৰে ।

তাৱত মায়াক নতৰে হৰিত
শৰণ নলৱে যাৱে ॥

ঘোষা অৱসানে শুক্লহাত অ’ক লনাঘাত মৰাৰ পিচত গায়নে ভাটিয়ালী ৰাণদি “মোকে ইবাৰ কৰুণা কৰা নাৰায়ণ কৰুণা সাগৰ স্বামী। তোমাৰ অভয় চৰণে শৰণ আশা কৰি আছোঁ আমি” এই “টিকুনৰ গীত”টো সম্পূৰ্ণে গাব। গীত অৱসানে ঘোষা কীৰ্ত্তন কৰে। তাৰ পিছতে নিত্য প্ৰসঙ্গ কৰা হয়। অৱসানে ঘোষা কীৰ্ত্তন কৰে। তাৰ পিছতে নিত্য হ্ৰসঙ্গ কৰা হয়। অৱসানে পলীয়া পাঠকে তিনিও দিনত গোৱা কীৰ্ত্তন ঘোষা দহোটা কথনেৰে গায়। ওজা পালি উঠে আৰু বৰ ধেমালি, ঘোষা ধেমালি আৰম্ভ কৰে। বৰ ধেমালিৰ থিয় চাহিনি ঘোষা এনেদৰে :—

১। বিহাৰে মধুপুৰ ।

কামৰূপে বৰপেটা, উজানে কমলাবাৰী স্থান ভৰপুৰ ।

হৰি লৈলো হৰি লৈলো শৰণ ইবেলি ।

মই অধমক পাৰে নেপেলাইবা ঠৈলি ॥

শব্দ : — পাছে ৰাম কৃষ্ণ দুয়ো অঙ্গিনাক যায় ।
 অঁঠু কাটি ক্ৰীড়ন্তে ফুৰন্তে দুয়ো ভায় ॥
 পথে চলি যাহতে ঘামৰে কৰে ধ্বনি ॥
 পৰম আনন্দ হোন্ত যান্তে তাক শুনি ॥
 লোকক খেদিয়া যায় তিনি চাৰি ডৰি ।
 তাকে চাই নিচুকি থাকন্ত কতো ডৰি ॥

থিয় চাহিনি ঘোষাৰ পিছতে পানী পৰুৱা দিব । তদ্বৎসানে নিশ্চয়
 'স্থানত লিখা ঘোষা কুট গায় :—

বলি নিগদতি যদুপতি ৰাম ৰাম ৰাম ৰাম ৰাম
 কিনো কৃপা মোক কৰিলাহা নাৰায়ণ ।
 দেৱৰ দুৰ্লভ অতিশয় ৰাম ৰাম ৰাম ৰাম ৰাম
 গৃহতে থাকিয়া দেখিলো তমু চৰণ ॥

ইয়াৰ পিছতে ঘোষা ধেমালি আৰম্ভ হয় । ইয়াতে 'কীৰ্ত্তন' অধ্যায়ৰ
 সামৰণি পৰে ।

(৪—ঘ) “ভাঙ্গনী”

‘ভাঙ্গনী’ চতুৰ্থ দিনাৰ অনুষ্ঠান । এই অনুষ্ঠানটো শঙ্কৰদেৱৰ কীৰ্ত্তনৰ
 ভাঙ্গনীৰ লগত সাৱশেষে মিল । ইয়াক বাহুল্যভাৱে বহুতৰাৰ নিষ্প্ৰয়োজন ।
 মাত্ৰ চৰিত পাঠ কৰাত অমিল । কাৰণ ইয়াত মাধৱদেৱৰ জীৱনী চৰিত
 পাঠ কৰা হয় । মাধৱদেৱৰ উপৰি পুৰুষৰ পৰা মাধৱদেৱৰ মহা প্ৰয়াণৰ
 আদ্য শ্ৰাদ্ধ অনুষ্ঠানলৈকে এৰা ধৰা কৰি চৰিত পাঠ কৰা হয় । চৰিত
 পাঠৰ পিচতে বাই বস্তু সম্বৰণ, নিতা প্ৰসঙ্গ আৰু প্ৰসাদ বিতৰণ আদি
 সমাপনে সেই দিনাৰ বিস্তৃত কাৰ্য্যসূচী শেষ কৰা হয় ।

“মাধৱদেৱৰ কীৰ্ত্তন সমাপ্ত”

(ঘ—১)— মহাপুৰুষ বদলা আতাৰ কীৰ্ত্তন

জগদগুৰু শ্ৰীশ্ৰীশঙ্কৰ মাধৱ দুজনা মহাপুৰুষৰ কীৰ্ত্তনৰ দৰেই মহা-
 পুৰুষ শ্ৰীশ্ৰীবদলা পদ্ম আতাৰ কীৰ্ত্তনো চাৰিদিন পালন কৰা হয় । ইয়াতো
 চাউল ভোজনী, খাপনি, কীৰ্ত্তন আৰু ভাঙ্গনী । দুই এটা ভাৰতম্যৰ বাদে বাকী-
 ৰখি একে । পাৰ্থক্যখিনি আৰু লগতে চমকৈ অনুষ্ঠানৰ আভাস দিয়া হ’ল ।

(১-ক) “চাউল ভোজনী”

মহাপুৰুষ বদলা আতা বা কমলাকান্ত আতাৰ কীৰ্ত্তনৰ “চাউল ভোজনী” অনুষ্ঠানত পূৰ্বা ভাগত দেউৰীয়ে শুক আসনত শুক ধৌত বস্ত্ৰ দিয়ে। দেউৰীয়ে আৱশ্যকীয় কাম আৰু নামলগোৱাই পূৰ্বাৰ গীত গোৱাৰ পিছত নাম প্ৰসঙ্গ আৰম্ভ কৰে। প্ৰথমে “ৰাম ৰঘুপতি পৰমানন্দ” এই নামহন্দৰ কুলুপীয়া ঘোষা গোৱাৰ পিছতে শৰণ ছন্দৰ “কিমতে ভকতি কৰিবো তোমাত হৰি এ” এই ঘোষা কুলুপ গোৱা হয়। পাঠকে প্ৰহলাদ চৰিতৰ কীৰ্ত্তন তিনিটা দিয়ে। দুটাত ভোজনী দিব পাৰে। নিশ্চয়স্থানত কীৰ্ত্তন কেইটি দিয়া হ’ল।

১। অ’ এ ৰাম হৰি নিবজ্ঞন।

২। ৰাম হৰি ৰাম হৰি গোপাল গোপাল।

৩। ও হৰি চৰণে লাগো শৰণ মাগো

গোপাল গোবিন্দ।

ভৱসিদ্ধ মাজে মজিলো মাধৱ

সুমাৰি নাসয় নিন্দ ॥

কীৰ্ত্তন অন্ত্যানে প্ৰহলাদ চৰিতৰে ভাগৱত পাঠ কৰে। আতাৰ গৃহত চাউল ভোজনীত মণ্ড মাছ বিতৰণ কৰে। পাঠ থলে বদলা আতাৰ চৰিত পাঠ কৰা হয়। দক্ষিণকুলীয়া কৃষ্ণ আতৈক বৰপেটালৈ পঠিয়াই মাধৱদেৱৰ সৰ্বস্ব সংগ্ৰহ কৰি অনাৰ পৰা আৰম্ভ কৰি সেইখিনি বদলা আতাৰ হাতত দিয়াগৈকে পাঠ কৰে।

চৰিত পাঠ আৰু পদ্য পুথি পাঠ সম্বৰণে গায়ন বায়ন জোৰা উঠে। শুক মৃদং ধেমালি বায়। সিজুৰা বাগ দি “বাধে বাত বুজাবুজো তোই” এই গীতটো বা গোৰী বাগ দি “ব্ৰজ জীৱন দয়াল দীন দলনু এ নন্দ কুমাৰ মন মোহন” এই গীত পৰিবেশনত নাদু ভঞ্জী নাচ প্ৰদৰ্শন কৰা হয়। আতাৰ কীৰ্ত্তনৰ চাউল ভোজনীৰ দিনা মান চোক নাচ নহয়, নাদু ভঞ্জী নাচ হে হয়। এই নাদু ভঞ্জী নাচত তিনি ঘোৰা নটুৱা ওলায়। এঘোৰা নাদু ভঞ্জী নটুৱা (পূৰ্বতে উল্লেখ কৰা ধৰণৰ সাজ পাৰেৰে) দ্বিতীয়তে ঝুমুৰা নাচৰ নটুৱাৰ সাজপাৰেৰে আৰু তৃতীয়তে চালি নাচৰ নটুৱাৰ সাজপাৰেৰে উলিওৱা হয়। গীত বাজনা একেই থাকে, মাত্ৰ হস্ত (মুদ্ৰা) বেলেগে দিয়ে। ইয়াৰ অন্ত্যানে ঘোষা কীৰ্ত্তন, ওঙ্গা পাণি আৰু ঝুমুৰা নাচ হয়। ঝুমুৰা নাচ কিবা অনিবাৰ্য্য কাৰণবশতঃ দিব নোৱাৰিলে স্ত্ৰীবাগ দি “উজ্জ্বল চলহ পোকলে লাই” এই গীত পাব পাৰে। ইয়াৰ পিছতে ঘোষা কীৰ্ত্তন কৰি দিন ভাগৰ অন্ত্যানে শেষ কৰে।

ৰাতি চোট ধেমালি বজোৱা হয়। সিন্ধুৰা ৰাগ দি “আবে বাজক কান কয়ো পবসাৰ” গীত গাই মেলা প্ৰবেশ ৰায়। চোট ধেমালি থিয় চাহিনি ঘোষা তলত লিখা হ’ল—

হৰি নাম ৰসে বৈকুণ্ঠ প্ৰকাশে
প্ৰেম অমৃতৰ নদী।
শ্ৰীমন্ত শংকৰে পাৰ ভাজি দিলে
বহে ব্ৰহ্মাণ্ডক ভেদি ॥

ইয়াৰ পিছতে নিত্য প্ৰসঙ্গ কৰে আৰু সেই দিনাৰ উৎসৱৰ সামৰাণ মৰা হয়।

০০০৩

১২-খ। “থাপনি”

থাপনিৰ দিনা পুৱা প্ৰসঙ্গত “জয় হৰি ৰাম জয় শ্ৰীৰাম” এই ঘোষা গোৱাৰ পিচতে “তুমি শুদ্ধ বুদ্ধ নিত্য নিৰ্ম্মল নিৰ্গুণ দেৱ মোৰে প্ৰভু নাৰায়ণ এ” এই শৰণ ছন্দৰ একলুপ ঘোষা গোৱা হয়। তলত লিখা মতে পাঠকে কীৰ্ত্তন ঘোষা দিব। কীৰ্ত্তন প্ৰহ্লাদ চৰিতৰ। ইয়াত ভাঙ্গনী দিয়ে।

১। কেশৱ শিৱ শিৱ ঘূৰিয়ো সদায়।

ৰাম নাম বিনা ৰাক্ষৰ নাই ॥

২। নমো মধুম্ৰ মথন ৰাম।

সংসাৰ তাপ কৰা উপশাম ॥

৩। দুৰাচাৰ মন মোৰ ৰাম হৰি বোল।

ৰাম হৰি বোল ৰাম হৰি বোল ॥

অৱসানে তে সঙ্গতি ক্ৰমে ভাগৱত ব্যাখ্যা, পাঠ আৰু চৰিত তোলে। বদলা আতাই মূদ ভেটি এৰি কমলাবাৰী স্থান নিৰ্ম্মাণ কৰালৈকে এই শব্দ চৰিত পাঠ কৰা হয়।

চৰিত অৱসানে পাঠ সামৰে আৰু লগে লগে গায়ন বায়ন জোৰা আৰম্ভ হয়। হৰিধ্বনি কৰে। বাকী পূৰ্বোক্ত দুয়োটা কীৰ্ত্তনৰ থাপনিৰ দিনা পুৱাৰ এই অনুষ্ঠানত হৰিধ্বনি নকৰে। এই কীৰ্ত্তনৰ থাপনিৰ দিনা গায়ন বায়ন জোৰাত হৰিধ্বনি কৰাৰ নিয়ম আছে। শুক মূদং ধেমালি বাই বিহাৰ নাচ নচুৱাই। আগৰ দুয়োটা কীৰ্ত্তনৰ থাপনিৰ পুৱা শুক মূদং ধেমালিত থিয় চাহিনি ঘোষা গোৱা নহয়। কিন্তু ইয়াত থিয় চাহিনি ঘোষা গোৱা হয়।

এইখিনিতে বদলা আতাৰ কীৰ্ত্তনত পাৰ্থক্য আছে। থিয় চাহিনি ঘোষা :—

আতাৰ স্থান আতাৰ স্থান।

দুয়োজনো গুৰু আসি কৰিছা নিষ্পন্ন ॥

হৰি নৈলো হৰি নৈলো শৰণ ইবেলি।

মই অধমক পাৱে নেপেলাইবা ঠেলি ॥

(অন্য পদ দিব)

গুৰুমুদং ধেমালি বাই বিহাৰ নাচ অনুষ্ঠানৰ পিচতে ঘোষা কীৰ্ত্তন, ওঙ্গা পাশি, তিনিপৰ প্ৰসঙ্গ কৰা হয়। ইয়াত প্ৰহলাদ চৰিতৰ এটি কীৰ্ত্তন দিয়ে। অৱসানে ভাগৱত স্থাপন, ৰাগ ৰেপনি বাই চালি নৃত্য প্ৰদৰ্শন কৰা হয়। ইয়াৰ পিচতে ঘোষা কীৰ্ত্তন কৰি দিনৰ কাৰ্য্যসূচী শেষ কৰে।

ৰাতি ৰাম ধেমালি বোৱা হয়। থিয় চাহিনি ঘোষা গোৱা হয় :—
“বিহাৰে মধুপুৰ।

কামৰূপে বৰপেটা, উজানে কমলাবাৰী স্থান ভৰপুৰ ॥

হৰি নৈলো হৰি নৈলো শৰণ ইবেলি।

মই অধমক পাৱে নেপেলাইবা ঠেলি ॥

পদ - পাচে ৰাম কৃষ্ণ দুয়ো অজিনাক যায়।

আঠু কাড়ি ক্ৰীড়ন্তে ফুৰন্তে দুয়ো ভায় ॥

(ইত্যাদি পদ দিব)

ৰাম ধেমালিৰ পিচতে সিন্ধুৰা ৰাগ দি “আবে বালক কানু কয়ে পৰসাৰ” গীত গাই বৰ প্ৰবেশ নৃত্য প্ৰদৰ্শন কৰা হয়। নৃত্য অৱসানে অশো-
বাৰী ৰাগত “ভয়ো ভাই সাৱধান, যাৱে নাহি চুট প্ৰাণ” এই গীতটো গাই
প্ৰসঙ্গ কৰিব। পৰে নাম লব “ঘোষা কীৰ্ত্তন, পাঠ পঢ়ি সেইদিনাৰ অনু-
ষ্ঠানৰ অন্ত পেলাব। অৱশ্যে ৰাম ধেমালিৰ পিছত মাতৃ ভাস্কৰ ভাওনাও পাতে।
ভাওনা পতাতো কোনো বাধ্যতামূলক নহয়।

(৩-গ) “কীৰ্ত্তন”

প্ৰাতি ১ সূৰ্যোদয়ৰ আগে আগে বদলা আতা কীৰ্ত্তনৰ বাবে কৰণীয়
স্বাভাৱিক অনুষ্ঠান শেষ কৰিব। নিয়ম আগত উল্লেখ কৰা কীৰ্ত্তনৰ দৰে একে।
পুৱা গীত গাব। কিন্তু ইয়াত মান চোকৰ গীত গোৱা নিষিদ্ধ। বাকী গীত
খিনি সম্পূৰ্ণ গায়। নাম ডাকি “মাথৰ মাথৰ মাথৰ মধুৰিপু গোবিন্দ কৃষ্ণ হৰি
হৰি ৰাম” এই ঘোষা জোকা গাব। ইয়াত ভাল ঘুৰাই নহে। ঘোষা অৱসানে

পাঠকে শিত্তলীলা খণ্ডৰ চাৰিটা কীৰ্ত্তন দিলে। নাম লম্বোৱাই দিহা ঘোষা ধৰে।
কীৰ্ত্তন কেইটি নিম্ন ভাগত দেখুওৱা হৈছে।

প্ৰথম কীৰ্ত্তনঃ— কৃষ্ণ গোপাল কৰুণাময় ৰাম ৰাম হৰি।

ইয়াত পাঠতে ইঙ্গিত দিলেই নামলগোৱাই দিহা ঘোষাত ধৰে। “বৰিষে
কণিকা মেঘে ওপৰত গাজে”ৰ পৰা পাঠকে দিহা ঘোষাৰ সুৰৰ লগত সুৰ
মিলাই আৰম্ভ কৰে। দিহা ঘোষাখিনি উল্লেখ কৰা হ’ল।

দিহা ঘোষা

- ১। অ’ ৰাম কৃষ্ণ হৰি অ’ ৰাম কৃষ্ণ হৰি।
কৃষ্ণ ৰাম কৃষ্ণ ৰাম গোবিন্দ গোবিন্দ ॥
- ২। গোবিন্দ ৰে হে ৰাম জয় কৃষ্ণ নাৰায়ণ হৰিৰে ৰাম ॥
- ৩। ৰাম বোলহে গোপাল বোলহে অ’ গোবিন্দ গোবিন্দ ৰাম ॥
- ৪। ৰাম কৃষ্ণ ৰাম গোপাল হৰি ৰাম গোবিন্দ গোবিন্দ ৰাম ॥
- ৫। অ’ হৰি এ হে গোপাল ৰাম জয় ৰাম জয় হৰি হৰি ॥

দ্বিতীয় কীৰ্ত্তনঃ— ৰাম পাৰ কৰা ৰঘুনাথ সংসাৰ সাগৰে।

ইয়াত “আনন্দতে সমস্ত গোৱালীগণ আসি”ৰ পৰা আৰম্ভ কৰিব
আৰু নামলগোৱাই দিহা ঘোষা জুৰিব নিম্ন লিখিত ঘোষাৰে।

দিহা ঘোষা

- ১। গোবিন্দৰে জয় কৃষ্ণ জগত জীৱন ৰাম ॥
- ২। জয়তি এ মাধৱ গোবিন্দ ৰাম ॥
- ৩। গোবিন্দৰে জয় কৃষ্ণ জয় ৰাম জয় ৰাম ॥

তৃতীয় কীৰ্ত্তনঃ— কেশৱ কৃষ্ণ কৰুণা সিদ্ধ।

ব্ৰাহ্মি জগন্নাথ অনাথ বন্ধু ॥

এই খিনিত “যশোদা সুন্দৰী দেখন্ত পাছে”ৰ পৰা পাঠকে আৰম্ভ
কৰে। নামলগোৱাই দিহা ঘোষা আৰম্ভ কৰিব।

দিহা ঘোষা

- ১। কৰুণা ময় ৰাম কৰুণাময়।
- ২। কৰিন্দো কৃপা যেন উচিত হয়।

- ৩। তুমিসে বাম কৃপা বসেৰ নিধি।
- ৪। তোমাৰ কৃপা বিনে নাহিকে সিদ্ধি।
- ৫। তোমাৰ কৃপা কেমে কৰিছোঁ আশ।
- ৬। অৰুণ পদ তলে দিয়োক বাস।
- ৭। সহজে তুমি বাম কৰুণা সিদ্ধ।
- ৮। তোমাৰ বিনে আন নাহিকে বন্ধু।
- ৯। তোমাৰ কৃপা লেসে আমাৰ গতি।
- ১০। কহয় মাধৱ মুকুখ মতি॥

চতুৰ্থ কীৰ্ত্তন :— হে কৰুণাময় বাম কৃষ্ণ প্রভু বহুপতি।

ইয়াত “পূৰ্ণব্রজ জগত ঈশ্বৰ”ৰ পৰা আৰম্ভ হয়। নাম লগোৱাই ধৰ্মা দিহা ঘোষা এনেদৰে :—

দিহা ঘোষা

- ১। বাম বাঘৰ এ বহুপতি এ তুমি দেৱ অগতিৰ গতি নাহে।
অ’ হৰি এ তুৱা পদ কমলৰ মকৰন্দ বসে ৰতি
কৰিয়া থাকোক মোৰ মতি নাহে॥
- ২। জয় জয় হৰি জয় এ যদুপতি এ তুৱা পাৱে পশিলো শৰণ নাহে :
অ’ হৰি এ ভাল কথা শুনিয়াছি মনে লৈলো সাৰ বাচি
তুৱা নাম পতিত পাৱন নাহে॥
- ৩। প্ৰাণ বান্ধৱ এ মাধৱ এ দয়াশীল দৈৱকী নন্দন নাহে।
অ’ হৰি এ তুমি দেৱ দীন বন্ধু কেৱলে কৰুণা সিদ্ধ
কৰো তমু চৰণ বন্দন নাহে।
- ৪। বাম বাম হৰি বাম এ বহুনাথ হে অ’ প্ৰাণ নাথ হে।
বাম নাম নচাৰোক মুখে নাহ॥

ইমানতে শেষ। নাম অৱসানে কৃষ্ণলীলা অধ্যায়ৰ ভাগৱত আৰু ভক্তি ৰত্নাৱলী” পুথিৰ পাঠ পঢ়ে। ৰত্নাৱলীৰ “ভৰত প্ৰমুখ্যে কৰি শুনা পুত্ৰ গণ। কহো তোমাসাত মই স্বৰূপ বচন” এই প্ৰসঙ্গতো প্ৰকাশ হলেহে পাঠ সামৰে। এই প্ৰসঙ্গটো উত্থাপন হোৱাৰ প্ৰধান কাৰণখিনি বেকত কৰা হৈছে।

(গ—১) ৰত্নাৱলী পুথি দিয়াৰ কাৰণ :—

বদলা আতাই ধৰ্ম গ্ৰহণ কৰাৰ কিছু বছৰৰ আগতে এদিন এঘৰ জ্ঞানকৰ তাত উৎসৱৰ নিমন্ত্ৰণ পাই তালৈ গৈছিল। সকামৰ ঘৰত

জনসাধাৰণৰ কোলাহলৰ বাদে অন্য একো অনুষ্ঠান নেদেখি ক'লে — “আমি এখনি ধৰ্ম পুথি পোৱা হ'লে পঢ়িলোহেঁতেন”। এনেতে এগৰাকী লোক আহি সুধিলে— আপোনাক কি পুথি লাগে। বদলা আতাই ক'লে — কি পুথি আছেনো? তেওঁ উত্তৰ দিলে — আমাৰ হাতত কেইবাখনো শাস্ত আছে। তাৰ ভিতৰত “পাণ্ডবী গীতা”ও এখন। বদলা আতাই — “পাণ্ডবী গীতা” আমাৰ মুখস্থ আছে। তাৰ বাহিৰে আৰু কিবা আছে যদি দিয়ক। তেওঁ জোলাঙাৰ পৰা ভক্তি “ৰত্নাবলী” শাস্ত্ৰখন উলিয়াই দি ক'লে—এয়া এখন ভাল শাস্ত্ৰ আপোনাক দিলো। পঢ়ি ভাল পাব। বদলা আতাই পূৰ্বতে সেই পুথিখন পোৱা নাছিল। নতুন পুথি পাই আনন্দত অধীৰ হৈ উঠিল আৰু দাতা জনক প্ৰশংসা কৰিলে। দাতাজন পুথিখন দি বদলা আতাৰ সাক্ষাতে অন্তৰ্ধান হ'ল। আতাই ভাবিলে — এয়া ভগৱন্ত ঈশ্বৰৰহে দান। এই ভাবি এফালৰ পৰা পঢ়িব ধৰিলে। মাজতে উক্ত “ভৰত প্ৰমুখ্য কৰি শুনা পুত্ৰগণ” এই খণ্ডটো প্ৰকাশ পালে আৰু মনতে খিৰাং কৰিলে “যি জনা গুৰুৱে এই পুথি ৰচনা কৰিছে, তেওঁকে গুৰু গ্ৰহণ কৰিম”। সেই শুভাদৰ্শকে নিৰ্ভৰ কৰি ভক্তি ৰত্নাবলী পুথি আৰু উক্ত প্ৰসঙ্গটো পাঠ কৰা হয়।

(গ - ১) “শিশুলীলা”ৰ কীৰ্ত্তন দিয়াৰ উদ্দেশ্য — বদলা আতাই কীৰ্ত্তনত “শিশুলীলা” অধ্যায়ৰ কীৰ্ত্তন দিয়াৰ প্ৰধান কাৰণ হ'ল — শিষ্যই গুৰুক ঈশ্বৰৰ প্ৰতীক বুলি কয় যেনে — “বিশিষ্ট গুৰুক অকপটে সেৱা কৰি। মানিব গুৰুক এহেতুসে মহা হৰি” (নিমিন্দ্ৰসিদ্ধ সংবাদ) কথা গুৰু চৰিত্ৰত আছে (বদলা আতাৰ শিশুকালৰ বৃত্তান্ত প্ৰসঙ্গত)— “আৰু এদিন ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ চাপৰি লুহিয়াত গৰু মেলিছে। কুমাৰে নাৰ ৰাখি চৰু সলাইছে। তাৰে আতাই গোৰ টিওতে উঠি গুলে। চ'ত মহা বৰ ধূপ। কুমাৰ আহি দেখে অনন্তে ফণাৰে ছাঁকৈ আছে। তেতিয়া মাতো। আতাই উঠিল, ফণাও জলতে লুকাল। আশ্চৰ্য্য অনন্তত হৈ বোলে আৰা ওদালোক নহয়, ঈশ্বৰ অংশ কোনোৱা আহিছে”। আতাৰ এই লীলা শ্ৰীকৃষ্ণৰ “ফণায়ে ধৰিলা ছত্ৰ আসি সপৰ্বাজে”ৰ লগত মিলোৱা হয়।

দ্বিতীয় এটা কাৰণ হ'ল — বদলা আতাই শিশুকালৰ পৰাই শিশু কৃষ্ণৰ ধ্যানত, কৃষ্ণলীলা গুণানুবাদৰ প্ৰেমত উন্মত্ত আছিল কাৰণেও তেৱাৰ প্ৰয়াণৰ ভিত্তিত “শিশুলীলা”ৰ কীৰ্ত্তন দিয়া হয়। মহাপুৰুষ মাহাত্মদেৱে শেষ বয়সত অন্তৰঙ্গা বিশিষ্ট পাণ্ডৱ শিষ্যক চাৰি নামৰ মালা সমৰ্পণ আৰু চাৰি বস্ত্ৰৰ আচাৰ্য্য পাতি উজনীলৈ প্ৰেৰণ কৰিছিল বাবেও চাৰিটা কীৰ্ত্তন দিয়া হয়।

ইয়াতো আতাৰ গৃহৰ পৰা থগি আনে। পাঠ অৱসানে চৰিত পাঠ কৰে। বদলা আতাই কমলাবাৰী স্থান নিৰ্ম্মাণ কৰি তাত প্ৰায় ২৫ বছৰ কাল থাকি ধৰ্ম প্ৰচাৰ কৰি তেৰাৰ দেহত্যাগলৈকে এই খণ্ড চৰিত পাঠ হয়।

চৰিত অৱসানে পাঠ সামৰে আৰু লগে লগে হৰিধ্বনি কৰি গায়ন বায়নৰ জোৰা আৰম্ভ হয়। ইয়াতো তাল ঘূৰাই ৩/৪ জোৰা তালিয়াই নৃত্য কৰে। গায়নে থিয় চাহিনি ঘোষা গায়—

(গ—৩) “থিয় চাহিনি ঘোষা”

অ’ হৰি এহে বদলা আতা গুৰুদেৱ দুখানি চৰণ হে অভয় চৰণ হে ৰাতুল চৰণ।

কায় বাক্য মনে হেৰা পশিলো শৰণ।

হৰি লৈলো হৰি লৈলো শৰণ ইবেলি।

মই অধমক পাৱে নেপেলাইবা ঠেলি ॥

নমো নমো কৃষ্ণ অনাথৰ নাথ দেৱ।

মোত পৰে অনাথ নাহিকে আন কেৱ।

ইত্যাদি।

থিয় চাহিনি ঘোষা অৱসানে বৰপেটীয়া ধেমালি বজায়। ইয়াত বিহাৰ নাচ অনুষ্ঠান প্ৰদৰ্শন কৰা নহয়। ধেমালিৰ মাজতে বায়নসকলে আসনৰ ওচৰত আঁঠুকঢ়ি বহি “কৰুণাময় ৰাম কৰুণাময়” এই ঘোষা জোকা সম্পূৰ্ণে গাব। প্ৰতিফাকি ঘোষা অৱসানে বায়ন সকলে খোলত বোল দিয়ে।

ধেমালি শেষ হ’লে গায়নে অহিৰ ৰাগ দি “গোবিন্দ চিন্তুহ বাল গোপালং” এই গীত গায়। তদৱসানে সিন্ধুৰা ৰাগ দি (লগে লগে) “জয় জয় নন্দ নন্দন পৰমানন্দ বন্দো বাল গোপালং” এই গীত গোৱা হয়। বদলা আতাৰ প্ৰয়াণৰ তিথি শুক্লা একাদশী। সেইবাবে গোবিন্দ চিন্তুহ বাল গোপালং” এই গীত গোৱাৰ উপৰিও “জয় জয় নন্দ” এই গীত পিছত গোৱাৰ এটি কাহিনী বদলা আতাৰ চৰিতত আছে। (বদলা আতা প্ৰয়াণৰ সময়ত)

এহি বুলি আতা পাছে অসুস্থ ডৈলন্ত।

সেৱক সকলে পাশ চাপি আসিলন্ত ॥

কীৰ্ত্তন ঘৰত প্ৰসঙ্গৰ অন্তে পাছে।

গায়ন সকলে গীত গাইবে লাগি আছে ॥

গোবিন্দ চিন্তোহো গীত গাইয়া আহন্ত ।
 তুণিলেক ডক্টে গোঁসাই বৈকুণ্ঠে য ইবন্ত ॥
 গীত এৰি তাৰা সৰে আৱৰিলা আসি ॥
 ডক্টক চাহিয়া আতা বুলিলা আশ্বাসি ॥
 গীত এৰি এহিচ্চণে আসিলা কিসক ।
 চলিয়োক সৰে পুন কীৰ্ত্তন ঘৰক ॥
 পুনৰ্ৰাৰ গাউক গীত কৰিয়া উৎসৱ ।
 অহনিশি সৰে মিলি কৰা হৰি বৰ ॥
 তুনি হেন ডক্টসৰে আতাৰ বচন ।
 পুনৰপি গীত গাইবে লৈলা বঙ্গ মন ॥
 'জয় জয় নন্দ' গীত যেতিচ্চণে গাইলা ।
 পুনৰ্ৰাৰ আতা আক এক ডাৱ হৈলা ।

(বদলা আতাৰ চৰিত)

১৫৬, ১৫৭, ১৫৮, ১৫৯ পদ

পূৰ্বোক্ত আদৰ্শ মতে ইটোৰ পিছত সিটো গীত গাই সামৰা হয় ।
 যেনোটা গীত বৰ গাভীৰ্য্য । ইয়াৰ পিছতে ঘোষা কীৰ্ত্তন আৰু ওজা পাতি
 অনুষ্ঠান হয় । নতুন ওজাও উঠে । তদন্তসানে ন ধেমালি আৰম্ভ হয় ।
 ১২য় চাহিনি ঘোষা নিশ্চন স্থানত লিখা হ'ল ।

হৰিহৰে বয় দোলা ধৰ্ম্ম ধৰে ছাতি ।
 সেই দোলাত চৰি যায় কোন পুৰুষৰ নাতি ॥
 হৰি লৈলো হৰি লৈলো শৰণ ইবেলি ।
 মই অধমক পাৱে নেপেলাইবা ঠৈলি ॥

পদ— এহিমতে দাককে বোলন্তে পাছে ৰথ ।

আকমশে খৰিলা বেগে বৈকুণ্ঠৰ পথ ॥

(ইত্যাদি)

ন ধেমালিৰ ঘোষাঃ—

ভক্তি সৰোবৰে কৃষ্ণ পদ—

সকলজত পৰি নিবন্তৰে

পৰম আনন্দে ভকত ভ্ৰমৰ জাকে ।

যশ-বস মধু পানে

মত্ত হয় অতি সান্নিধ্যনে

ৰাম ৰাম ৰাজহংসৰাৱ তুনি থাকে ॥

শেষৰ ঘোষা :—

হৰি নাম বসে বৈকুণ্ঠ প্ৰকাশে
প্ৰেম অমৃতৰ নদী ।
শ্ৰীমন্ত শতকৰে পাৰ ভাজি দিলা
বহে ব্ৰহ্মাণ্ডক ভেদি ॥

ঘোষা অৱসানে ভাটিয়ালী ৰাগত “বাসুসা কৰিয়ো ডাই হৰিৰ চৰণ
ধন সাৰ” এই গীত গায়। ইয়াক “টিকুনাৰ গীত” বুলি কয়। গীতৰ
শেষত ঘোষা কীৰ্ত্তন, খোল তালৰ নিত্য প্ৰসঙ্গ, নাম, ঘোষা কীৰ্ত্তন আৰু পাঠ
গায়। পাঠত প্ৰহ্লাদ চৰিতৰ ৬টা আৰু শিশুনাৰাৰ প্ৰথম ৪টা কীৰ্ত্তন
ঘোষা কথনেৰে পাৰ। পৰে ওজা গাই বৰ ধেমালি আৰু ঘোষা ধেমালি বাদ্য।
ইয়াত গোৱা থিয় চাহিনি ঘোষা :—

আতাৰ স্থান আতাৰ স্থান ।
দুয়োজনা গুৰু আসি কৰিছে নিৰ্মাণ ॥
হৰি লৈলো হৰি লৈলো শৰণ ইবেলি ॥
মই অধমক পাৱে নেপেলাইবা তেঁলি ॥
পদ — বৈকুণ্ঠৰ পৰা আইলো বথে সমন্বিতে ।
ঘোৰাক পঠাইলা মই থাকিলো ভূমিতে ॥
(ইত্যাদি)

বৰ ধেমালিৰ পৰে ঘোষা ধেমালি বাই সামৰিব। ইয়াক পিছতে ঘোষা
কীৰ্ত্তন হয়।

(৪-ঘ) ‘ভাজনী’

ঘোষা কীৰ্ত্তন অৱসানে অহিৰ ৰাগত “শ্যাম কমললোচন” গীত গাই
‘মাত্ৰা ঘোষা’ আৰু তদুপৰে বদনা আতাৰ পূৰ্ব পুৰুষৰ পৰা আৰম্ভ কৰি
তেৱাৰ মহা প্ৰয়ানৰ শেষ কৃত্য পৰ্যন্ত চৰিত পাঠ কৰে। চৰিত খলে ঘাই
বস্তু সংবৰণ, প্ৰসাদ আদি বিতৰণ নিত্য প্ৰসঙ্গাদি সমাপনে সেই দিনাৰ কাৰ্য্য
সমাধা কৰা হয়।

(৫-ক) কীৰ্ত্তন সম্বৰণ

তিনিওজনা গুৰুৰ কীৰ্ত্তন অৱসানে “কীৰ্ত্তন সামৰা” বা “কীৰ্ত্তন
সম্বৰণ” বা “ধেমালি সামৰা” অনুষ্ঠান হয়। পুৱা নাম প্ৰসঙ্গত এখনি থগি
দিয়। ফুলনায়া আৰু হৰি গোৱা ঘোষা দুকল্লপ গোৱাৰ পিছত পাঠকে

তিনিটা কীৰ্ত্তন দিয়ে আৰু তাৰে এটাত ভাঙ্গনী দিয়া হয়। সকলো গায়ন বায়নে আশীৰ্বাদ লয়। দিনত নাচ নৃত্য একো নকৰে। ৰাতিলৈ ন ধেমালি বাই ভাওনা পাতে। অসমীয়া মাতৃ ভাষাৰ বা অতীয়া ভাওনাও পাতিব পাৰে। ভাওনা নপতাকৈও ‘ধেমালি সামৰা’ অনুষ্ঠান কৰা হয়। মাত্ৰ ‘ন ধেমালি’ বাজনা বাই সকলোৱে হৰিধ্বনি কৰি আশীৰ্বাদ লয়। আহিন মাহৰ কোনো এটা শুভদিনত এই অনুষ্ঠান কৰে। “ধেমালি সামৰা” কাৰ্য্য শেষ নোহোৱা পৰ্য্যন্ত নিত্য প্ৰসঙ্গত ধেমালি বায় আৰু নাম প্ৰসঙ্গত “ধৰি গোৱা” ঘোষা একলুপ বেছিকৈ গায়। তদনুৰূপে সবহুৱা ওজাপালি অনুষ্ঠান কৰি থাকে। ধেমালি সামৰাৰ পিছৰ পৰা নিত্য প্ৰসঙ্গখিনি স্বাভাৱিক অৱস্থাই পৰিবৰ্ত্তন হয়। ইমানতে ধেমালি সামৰা শেষ। কিছুদিনৰ পিছত শুভ দিন-বাৰ চাই বা শঙ্কৰদেৱৰ জন্মোৎসৱৰ দিনা সত্ত্বে সকলোকে সমাজৰ ভৰালৰ পৰা “পকা মিঠৈ” বিতৰণ কৰা হয়। সগ্ৰাধিকাৰ, বুঢ়াডকত বৰ গায়ন, বৰ বায়ন, বৰ দুহৰীয়া, সৰু দুহৰীয়া হৈদে পকা মিঠৈ বিতৰণ কৰাত তাৰতম্য আছে। কীৰ্ত্তনৰ পিছত যথা সময়ত আয় ব্যয়ৰ হিচাব আদিও কৰা হয়।

(১-৩) “ও শৰণি”

১। শঙ্কৰ দেৱৰ অৱতাৰ :— ১৩৭১ শক আহিন মাহৰ ৩ তাৰিখ বৃহস্পতি
বাৰ শুক্লা দশমী তিথি।

প্ৰয়াণ :— ১৪৯০ শক ভাদ মাহ শুক্লা দ্বিতীয়া তিথি

২। মাধৱদেৱৰ অৱতাৰ :— ১৪১১ শক, জ্যৈষ্ঠ মাহ শুক্লা প্ৰতিপদ

প্ৰয়াণ :— ১৫১৮ শক, ভাদ মাহ কৃষ্ণা-পঞ্চমী তিথি

৩। বদনা আতাৰ অৱতাৰ :— ১৪৬৮ শক, জ্যৈষ্ঠ মাহ, শুক্লা একাদশী তিথি

প্ৰয়াণ :— ১৫৯৮ শক, ভাদ মাহ শুক্লা একাদশী তিথি

পূৰ্বোক্ত তিনিজন গুৰুৰ অৱতাৰ আৰু প্ৰয়াণৰ শক তাৰিখ আদি দেখুওৱা হ’ল। শঙ্কৰদেৱৰ বাদে বাকী দুজনৰ জন্মোৎসৱ পালন এই পৰ্য্যন্ত কৰা হোৱা নাই। প্ৰয়াণ উৎসৱ বহা সমাৰোহেৰে পালন কৰা হয়। সেই-দিনা হালখতি কৰা হয় আৰু পাণ পাছ কৰা নহয়। শিষ্যৰ মাজতো এনে নিয়ম।

তৃতীয় খণ্ড

(ক) কৃষ্ণ জন্মাষ্টমী তিথি

পবিত্ৰ ভাদ্ৰ মাহৰ কৃষ্ণপক্ষীয় অষ্টমী তিথিত শ্ৰীশ্ৰীকৃষ্ণদেৱ অৱতাৰ হৈছিল। আচৰিত কথা যে এই মাহতে তিনিওজন গুৰুৰো অন্তৰ্ধান বা মহাপ্ৰয়াণ হৈছিল। মহাপুৰুষ মাধৱদেৱৰ কীৰ্ত্তনৰ পিছতে এই উৎসৱ হয়। গুৰু আসনত পবিত্ৰ দেখনীয়াৰ বস্ত্ৰ দিয়াৰ পিছতে পুৰা গীত, নাচ-প্ৰসঙ্গ চলে। নামত “দীন দয়াশীল দেৱ দামোদৰ হৰি দামোদৰ দামোদৰ দামোদৰ দেৱ দামোদৰ” এই কুলুপীয়া ঘোষা সম্পূৰ্ণে দিয়ে। পাঠত শিশুলীলাৰ প্ৰথম তিনিটা কীৰ্ত্তন দিয়া হয়। দুটা বা এটাত ভাঙ্গনী দিয়ে। নামৰ অৱসানে প্ৰসাদ বিতৰণ, ভাগৱত পাঠ, চৰিত আদি ব্যাখ্যা হয়। শঙ্কৰদেৱৰ জন্ম বিৱৰণ খিনিকে ইয়াত পাঠ কৰে। দিন ভাগত নাচনৃত্য আদি নাই। ৰাতিলৈ নিত্য প্ৰসঙ্গৰ পিছতে ভাওনা পাতিব পাৰে। তদুপৰি নিত্য প্ৰসঙ্গৰ পিছতে ধনশ্ৰী বাসু দি “হৰিক বয়ন হেৰি মাই” গীত বা সগ্ৰত জন্ম খণ্ডৰ ৰজাঘৰীয়া গীত গোৱা হয়। গীত অৱসানে হৰিধ্বনি কৰি উৎসৱৰ সামৰণি মৰা হয়। এই তিথিৰ দিনা হাল খতি আৰু ভাত খতি দুয়োটাই কৰা হয়।

(খ) - শঙ্কৰদেৱৰ জন্ম জয়ন্তী

পবিত্ৰ আহিন মাহৰ শুক্লাদশমী তিথিৰ দিনা শঙ্কৰদেৱৰ জন্ম বা অৱতাৰ দিৱস। কৃষ্ণজন্মাষ্টমীৰ সৈতে নিয়ম প্ৰণালী একে। নাম প্ৰসঙ্গ, ভাগৱত, পাঠ, চৰিত আদিৰ নিয়ম একে কাৰণে বাহুল্যৰ ভয়ত লিখা নহ'ল। দিনৰ ভাগত আবশ্যক বৃজি “ধেমালি সামৰা” পকা মিঠৈ দিয়ে। লগতে সগ্ৰত সময় বিশেষে সভা সমিতি পাতি গুৰুজনাৰ-গুণানুকীৰ্ত্তনো কৰা হয়। অৱশ্যে সত্ৰাধিকাৰ প্ৰমুখ্যে সাংস্কৃতিক দল বাহিৰৰ জন্মাৎসৱ সভাত যোগদান কৰিবলৈ যাব লগা হোৱা বাবে প্ৰায়েই সগ্ৰত সভা-সমিতি অনুষ্ঠিত কৰিব নোৱাৰে। কেতিয়াবা আহিন মাহৰ প্ৰথম পঞ্চমতে গুৰুজনাৰ জন্ম জয়ন্তী উৎসৱ পৰিলে সগ্ৰত পবিত্ৰ ভাদ্ৰমাহৰ “ধেমালি সামৰা” অনুষ্ঠান এই দিনাই অনুষ্ঠিত কৰি ভাওনাও পাতে। এইদিনাও হাল খতি আৰু ভাত খতি কৰা হয়। গুৰুজনাৰ জন্ম জয়ন্তী উৎসৱ পালন কৰা বা উদ্ভৱ হোৱা বেছি দিন হোৱা নাই। অসমৰ গুৱালকুছিতে উদ্ভৱৰ কেন্দ্ৰস্থান। তাৰপৰা ৰাগৰি আহি উজনি অসমত বিয়পি পৰিল।

(গ) বাসোৎসৱ”

বাসোৎসৱ মহাপুৰুষীয়া সকলৰ অতি পবিত্ৰ দিবস। পুৱা গীত নাম প্ৰসঙ্গ চলে। “দীন দয়ালীল দেৱ দামোদৰ হৰি দামোদৰ” এই কুলপীয়া ঘোষা গোৱাৰ পিছত পাঠকে কীৰ্ত্তনৰ “বাসকীড়া” অধ্যায়ৰ “কৰে বাস কেলি গোপাল গোপী সঙ্গে” এই কীৰ্ত্তন ঘোষা প্ৰমুখ তিনিটা ভাঙ্গনীযুক্ত কীৰ্ত্তন ঘোষা দিয়ে। প্ৰসাদ বিতৰণ, ভাগৱত ব্যাখ্যা (বাস পঞ্চাধ্যায়ৰ) পাঠ আৰু চৰিত তোলা হয়। শঙ্কৰ গুৰুৰ মধ্য লীলাৰ পৰা এখন্ড চৰিত্ৰ পাঠ কৰে। চৰিত অৱসানে সময় বিশেষে নৃত্য ও প্ৰদৰ্শন কৰা হয়। ৰাতিলৈ বাস যাত্ৰা আৰম্ভ কৰে। এই উৎসৱ কাতি বা আঘোণৰ পূৰ্ণিমা ত্ৰিখিত হয়।

(গ—১) বাসোৎসৱ উদ্ভৱৰ সময় :— ব্ৰহ্মাবনত শৰত কালৰ পৰিমা ৰাতি গোপী-গোপালৰ কেলিয়েই বাসোৎসৱৰ মূল উদ্ভৱ। প্ৰাক্ শতকৰী যুগত সেই সম্পৰ্কত কিবা আলোচনা বিনোচনা বা পাতনি মেলা হৈছিল বা নহৈছিল তাৰ উভট্ট নাচাই মাত্ৰ শ্ৰীমন্ত শতকৰ গুৰুৰ দিবসৰ পৰাই বাসোৎসৱ উদ্ভৱ বুলি কব খোজা হৈছে। শঙ্কৰদেৱে নিজে এই নাট ভায়েক ৰামৰায়ৰ অনুৰোধক্ৰমে ৰচনা কৰি অভিনীত কৰিছিল। সেই অবধি অসমত বাসোৎসৱ উৎসাপন কৰি অহা হৈছে। শতকৰদেৱে “কেলি গোপাল” নাটক পাটবাউসীত থাকোতে ৰচনা কৰে। সেই “কেলি গোপাল” নাটকই অসমৰ বাসোৎসৱৰ মূল ভেটি। তাৰ পিছতে এই পৰ্য্যন্ত অন্যান্য নাট্যকাৰে “কেলি গোপাল” নাটকে কেন্দ্ৰ কৰি মাতৃভাষাত বহুতো নাট লিখি উলিয়াইছে। বাসোৎসৱৰ মূল কেন্দ্ৰ মাজুলীভূমি। যদিও “কেলি গোপাল” নাট ৰচনাৰ কেন্দ্ৰ পাটবাউসী স্থান তথাপিহে অভিনয়ৰ প্ৰাধান্য মাজুলীয়েহে বহন কৰি আহিছে। বৰ্ত্তমান নামনি অসমত “কেলি গোপাল” নাট বা বাসোৎসৱ অভিনীত হোৱা কথা শুনা নাই। মাজুলীত সৰ্ব্বপ্ৰথম কমলাবাৰী সঙ্ঘেই “কেলি গোপাল” নাট বা তদনুকূপ মাতৃভাষাত বা মিশ্ৰিত ভাষাত নাট লিখি অভিনীত কৰা হয়। এতিয়া সম্পূৰ্ণ মাতৃভাষাত হৈছে।

(গ—২) “কেলি গোপাল”ৰ বিকৃত অভিনয় :— মহৰ্ষি বেদব্যাস ৰচিত মূল ভাগৱত শাস্ত্ৰত আৰু মহাপুৰুষ শতকৰদেৱৰ দ্বাৰা অনুবাদিত পদ্য ভাগৱত (দশম স্কন্ধৰ বাসলীলা অধ্যায়ত) ‘ৰাধা’ৰ নাম নাই। তদ্ব্যতীত গোপীৰ নাম তাত্ৰিকাত ‘ৰাধিকা’ বুলি এটা নাম পোৱা যায় যদিও সেয়া প্ৰকৃত ৰাধানে বা ‘ৰাধা’ নামযুক্ত এগৰাকী গোপী নে আমি ধৰিব নোৱাৰিলো। তেওঁ নায়িকা বা মুখ্যা গোপীৰ ভাৱতো অৱতীৰ্ণ হ’ব পৰা নাই। এই সমগ্ৰ বিষয়টো চাৰি জাৰি চাই বুজা গ’ল যে মূল ভাগৱতত ৰাধাৰ স্থান শূন্য। কিন্তু শঙ্কৰদেৱৰ

কলি গোপাল” অক্ষীয়া নাটত ৰাধা’ৰ নাম পোৱা যায়। অৱশ্যে স্থান বিশেষে ‘ৰাধা’ নামৰ পৰিবৰ্তে ‘গোপী’ বুলিও উল্লেখ আছে। আচলতে গুৰুজনাৰ স্বহস্ত লিখনিত ‘ৰাধা’ ৰ নাম বহুওৱা হোৱা নাছিল। পিছত কোনোবা ৰাধা প্ৰেমী একশৰণ বিদ্বেষী লোকে এনে কৰা বুলি ধাৰণা কৰা হয়। সেই আদৰ্শকে লৈ এতিয়া ৰাসলীলা নাট্যানুষ্ঠানত ‘ৰাধা’ক নান্নিকা ৰূপে লৈ অহা হৈছে। শতকৰদেৱৰ “কেলি গোপাল” নাটত থকা শ্লোকত আছে।

১। গোপীং বিধায় হৃদয়ে তত্যাভবজঘোষিতঃ ।

২। কৃষ্ণেণ সহ সা য়তি গোপী তন্মানদপিতা ।

ইয়াত উল্লেখিত ‘গোপী’ৰ ঠাইত “ৰাধাং বিধায় হৃদয়ে তত্যাভ ব্রজ ঘোষিতঃ” কৰি ছন্দ ভঙ্গ নোহোৱাকৈ শব্দটো প্ৰয়োগ কৰা হৈছে। এইখিনি অপ্ৰাসঙ্গিক যদিও থোৱতে বিষয়টো বেকত কৰা হ’ল।

(গ - ৩) ৰাসলীলাৰ উদ্দেশ্য আৰু তাৎপৰ্য্য :— মহৰ্ষি বেদবাস ৰচিত শ্ৰীমদ্ভাগৱত মহাপুৰাণৰ অন্তৰ্গত “দশম স্কন্ধ” খণ্ডটো মহাপুৰুষ শ্ৰীশ্ৰীকৃষ্ণ দেৱৰ সমগ্ৰ জীৱনালেখ্যৰে ভৰপূৰ। দ্বাদশ স্কন্ধ ভাগৱতৰ ভিতৰত আকাৰ বিশেষে, ভক্তজন গ্ৰাহ্য শ্ৰীকৃষ্ণৰ অমানবীয় অসংখ্য তত্ত্বপূৰ্ণ কথাৰে “দশম স্কন্ধ” পৰিপূৰ্ণ হৈ আছে। দশম স্কন্ধ ভাগৱত তিনিটা ভাগত বিভক্ত যেনে আদ্য দশম, মধ্য দশম আৰু শেষ দশম। আদ্য দশমত শ্ৰীকৃষ্ণৰ অলৌকিক শিশুলীলাৰ পৰা আৰম্ভ কৰি গোপী উদ্ধৱ সম্বাদলৈকে বৰ্ণনা কৰা হৈছে। ইয়াৰ ভিতৰত “ৰাস লীলা” বা “ৰাস পঞ্চাধ্যায়” অংশটো এটা উল্লেখনীয় তথা নানা তাৎপৰ্য্যপূৰ্ণ পাৰমৰ্থিক বিশিষ্ট অংশ বুলি তেওঁকীক নিৰ্মাতা শ্ৰীধৰ স্বামী আৰু তদনুৰত, বা উত্তৰ পুৰুষ সকলে স্বীকাৰ কৰিছে। আজিকালি তাত্ত্বিক দিশত অনভিজ্ঞ বহুতো লোকে শৃঙ্গাৰ ৰস প্ৰধান এই “ৰাস লীলা” অধ্যায়টোত অলীলতা দেখা পায়। ওপৰে ওপৰে চালে ইয়াক শৃঙ্গাৰ ৰসযুক্ত দাম্পত্য প্ৰেমাবেশ দেখা হয়, কিন্তু নিবিড় ভাৱে অন্তৰ্ভিটে চালে ইয়াক ভক্তিতত্ত্ব প্ৰেমাবেশযুক্ত দেখা যায়।

“ৰাস লীলা” প্ৰবক্তা গৰাকী হ’ল পৰমহংস সন্যাসী দিগম্বৰ শ্ৰীমৎ শুকদেৱ। তেওঁ আজন্ম বৈৰাগী—যিজনক উলঙ্গ অৱস্থাত দেখি পথৰ মাজত আৰু গ্ৰামান্তৰ্ভাগত ক্ৰীড়াসক্ত বালকে বাতুল বুলি ভাবি ফৰমুঠি হানি ইতিকিং কৰিছিল, আৰু সেই পৰিহাসক তেওঁ তুচ্ছ বা মান অপমানক সম্ভাৱ কৰি “বসুধৈৱ কুটুম্বকম্” বা “অপ নগ জগ তেৰি কাম্মা” বুলি ভাবি কালৈকে।

দৃষ্টিপাত নকৰি নিজ গন্তব্য স্থানেদি পদ চালনা কৰি গৈছিল। এনে এগৰাকী মহাত্মাৰ মুখদি অশ্লীলতাৰ কথা প্ৰকাশ হোৱাটো কিমান সম্ভাৱনাহীন সেয়া নবক্তব্যম্।

আনহাতেদি ‘বাসলীলা’ শ্ৰোতা গৰাকী মুমূৰ্ছ ৰাজ্য পৰীক্ষিত যি জনা সপ্তাহৰ শেষতে সৰ্গদংশনত ইহলীলা সম্বৰণ কৰিব। এনে এটা পৰিস্থিতিত শূদ্ৰাৰ প্ৰধান বা কামোদ্দীপক এটা ঘটনা ব্যাখ্যা কৰা আৰু প্ৰৱণ কৰাটো কিমান গৰিহা বা গহিত আৰু নিৰ্দিষ্ট সীমা অতিক্ৰম কৰা অনূচিত কাৰ্য্য তাক সহজে উপলব্ধি কৰিব পাৰি। তদুপৰি বাসলীলাৰ সময়ত শ্ৰীকৃষ্ণৰ বয়স আঠ বছৰতকৈ বেছি নহয়। কাৰণ কংসবধৰ আগে আগে “নতু প্ৰৱেশন্ত যৌৱন কাল। তাসম্মাক যুজ্যে দুৰ্জয়মাল” ॥ বুলি কীৰ্ত্তনত পোৱা হয়। গাঁৱত থকা বছৰেৰে দহ বছৰীয়া বালক প্ৰায় নগ্ন অৱস্থাত থাকে। তেওঁলোকৰ কাম প্ৰৱৃত্তি আৰু দাম্পত্য সম্বন্ধৰ কোনো জ্ঞান নাথাকে। এনে পৰিস্থিতিত শ্ৰীকৃষ্ণ আঠ বছৰীয়া বালক হৈ শূদ্ৰাৰ বসকেলি কৰিবলৈ যোৱাটো কিমান হাস্যকৰ কথা, তাক মুক্ বধিৰেও কব। গতিকে আঠবছৰীয়া শ্ৰীকৃষ্ণৰ গোপী সমেত বাসলীলা আৰু তাকে এজন সৰ্ব্বজগত বিষ্ণুময় দ্ৰষ্টা নগ্ন সন্যাসী শুকদেৱ আৰু মৃত্যুমুখী ৰাজ্য পৰীক্ষিতৰ মাজত শ্ৰোতা বক্তা হিচাবে থকাটো বহিৰ্দৃষ্টিৰ পক্ষৰ পৰা অসম্ভৱ। অন্তৰ্দৃষ্টিৰেহে ই সম্ভৱ হ'ব। এই দৃষ্টিৰে এইটোৱেই সিদ্ধ হয় যে গোপী সকলৰ সৈতে ভগবান্ শ্ৰীকৃষ্ণৰ যি বাস বা ৰমণ হ'ল, সেইটো সৰ্ব্বাধা-দিব্য ভগৱৎ ৰাজ্যৰ লীলাহে, লৌকিক কামক্ৰীয়া নহয়। শ্ৰীমদ্ভাগৱত মহাপুৰাণৰ দশম স্কন্ধৰ ২৯ অধ্যায়ৰ প্ৰথম শ্লোকত শুকদেৱে কৈছে—

ভগবানপি তাৰাত্নীঃ শাৰদোৎফুল্লমল্লিকাঃ।

বীৰ্য্যৰত্নং মনশ্চক্ৰে যোগমায়ামুপাপ্তিতঃ ॥

১০।২৯।১

শ্ৰীমদ্ভাগৱত টীকাকাৰ অশ্ৰমাদী পণ্ডিত শ্ৰীধৰ স্বামীজীয়ে উপকৃত শ্লোকৰ ব্যাখ্যা প্ৰসঙ্গত লিখিছে—“আত্মাবামোহপ্যবীৰমদ্। সাক্ষাদ্ মন্থথ-মন্থথঃ। তস্মাদ্ ৰাসক্ৰীড়াবিড়ম্বনং কাম বিজয়াখ্যাপনায়েত্যেব তত্ত্বম্”। এয়া পাৰমাৰ্থিক কথা। ইয়াত “মন্থথমন্থথঃ” মানে কামদেৱৰো কামদেৱ। আত্ম-ৰামৰ লগত ক্ৰীড়া কৰিছিল। তাৰ মানে—বাস্তৱতে গোপী সকলৰ নিষ্কপট প্ৰেমৰ নামান্তৰ হ'ল ‘কাম’ আৰু ভগবান্ শ্ৰীকৃষ্ণৰ আত্মৰমণ অথবা তেওঁৰ দিব্য ক্ৰীড়াই হ'ল বতি। সেই কাৰণেই স্থানভেদে বিড়, পৰমেশ্বৰ, লক্ষ্মীপতি, ভগবান্, যোগেশ্বৰেশ্বৰ, আত্মাৰাম, মন্থথমন্থথ আদি শব্দ প্ৰয়োগ হৈছে—যাৰ

দ্বাৰা কাৰো কোনো ভ্ৰমাত্মক মনোভাব উপনীত হ'ব নোৱাৰে। “কাম বিজয়াখ্য” প্ৰসঙ্গৰ লগত সঙ্গতি ৰাখি শঙ্কৰদেৱে পদ্য ভাগত লিখিছে -

শুনিয়োক বৃদ্ধজন জনম সাফলি।

কামজয় নামে ইটো কেশৱৰ কেলি ॥

শ্ৰীমদ্ভাগৱত মহাপুৰাণত যি ৰাসলীলাৰ পাঁচ অধ্যায় আছে, তাক “পঞ্চপ্ৰাণ” বুলি মনা হয়। ভগৱান্ শ্ৰীকৃষ্ণৰ পৰম অন্তৰঙ্গ লীলা, নিজ স্বৰূপভূতা গোপীসকলৰ লগ হৈ ভগৱানৰ দিব্যাতি দিবা ক্ৰীড়া সমূহ এই অধ্যায়ত বৰ্ণিত হৈছে। ‘ৰাস’ শব্দৰ মূল ‘ৰস’ বুলি কোৱা হয় আৰু ৰস স্বয়ং শ্ৰীকৃষ্ণ ভগৱানৰহে। কাৰণ “ৰসো বৈ সঃ”। এই ৰাস বস্তুতঃ পৰম উজ্জল ৰসৰ এক দিব্য প্ৰকাশ। জড় জগতৰ কথা বাদেই, জ্ঞানৰূপ বা বিজ্ঞানৰূপ জগততো ই প্ৰকট নহয়। শৃংগাৰ, কৰুণা, বীৰ, বিভৎস, বৌদ্ধ, ভগৱানক অদ্ভুত, হাস্য, শাস্ত্ৰ আদি নৱৰস’ থাকিলেও বাহ্যিক দৃষ্টিত ৰাসলীলা শৃংগাৰ প্ৰধান যদিও প্ৰকৃত অৰ্থত, যথার্থত ই ভক্তিৰসৰ প্ৰকাশ আনিছে। তাত্ত্বিক দিশত নৱৰসৰ অতিবিস্তৃত ভক্তিৰসৰ সমাবেশে ‘দশ ৰস’ বুলি কব পাৰি। ভক্তি ৰসামৃতময় এই ৰাসলীলা অন্তৰ্ভুক্তিৰ দ্বাৰা আৰু মুখ্যতঃ ভগৱৎ কৃপাৰ দ্বাৰা হোৱা বুলি বুজিব পাৰি। এই দিব্য লীলাৰ বহুসংখ্যক জন সাধাৰণে নানা আশঙ্কা প্ৰকাশ কৰে। ইয়াত আশ্চৰ্য্য হোৱাৰ কোনো কাৰণ নাই। এই ৰাসলীলাৰ যথার্থ স্বৰূপ আৰু পৰম মাধুৰ্য্যৰ আনন্দ পৰম প্ৰেমময় শ্ৰীকৃষ্ণ আৰু গোপীসকলৰ মাজতহে পোৱা যায়, অন্যলোকে ইয়াৰ কল্পনাই কৰিব নোৱাৰে। প্ৰাকৃত দেহৰ নিৰ্মাণ হয় স্থল, সূক্ষ্ম আৰু কাৰণ—এই তিনি দেহৰ সংযোগে। ভগৱান এই তিনিবিধৰ অতীত। ভগৱান সচ্চিদানন্দময় বিশুদ্ধ পৰম ভাগৱত। তেওঁত ৰক্ত, মাংস, অস্থি আদি নাই। সেইদৰে গুৰুও নাই। সেই কাৰণে তেওঁৰ দ্বাৰা প্ৰাকৃত পাক্ষণৌতিক শৰীৰ—ধাৰী স্ত্ৰীপুৰুষৰ ৰমণৰ দৰে ৰাসলীলাৰ ৰমণ কৰা বুলি ধৰিব নালাগে। ভগৱানক উপনিষদত “অখণ্ড ব্ৰহ্মচাৰী” আৰু ভাগৱত গ্ৰন্থত “অৱৰুদ্ধ সৌৰত” আদি শব্দ প্ৰয়োগ কৰিছে।

কীৰ্ত্তনৰ “উপপতি সমে ক্ৰীড়া গৰিহিত কৰ্ম্ম”ৰ যিটো উপপত্য ভাব বিদ্যমান আছে, সেয়া লৌকিক অৰ্থত খটুৱাব নালাগে। য’ত কাম ভাব নাই, অঙ্গ সঙ্গ নাই তাত ‘উপপত্য’ৰ কল্পনা কেনেকৈ হব পাৰে? গোপীসকল পৰকীয়া নাছিল, স্বকীয়া আছিল। শ্ৰীকৃষ্ণৰ প্ৰতি গোপীসকলৰ ইমান বিশ্বাস আছিল যে শ্ৰীকৃষ্ণৰ ওচৰত তেওঁলোকৰ উপস্থিতি নিজৰ ওচৰত নিজে উপস্থিত থকাৰ তুল্য হৈছিল। দ্বিতীয়তে শ্ৰীকৃষ্ণই যোগমায়াৰ দ্বাৰা এনে

বাৰস্থাও কৰি ৰাখিছিল যে :—

গোকুলৰ গোপ-

জনৰ মনক

মোহিল কৃষ্ণৰ মায়া ।

হাত বুলাই দেখে

শয্যাত শুতিয়া

কাছে আছে নিজ জায়া ॥

যশোদায়ো তৈতে

পুত্ৰক দেখন্ত

শয্যাত আছন্ত শুতি ।

আহোক মনুষ্য

যাহাৰ মায়াত

ব্রজায়ো ভৈলা বিস্মৃতি ॥

(ভাগৱত)

শ্ৰীকৃষ্ণচন্দ্ৰৰ এট লীলাৰ অনুকৰণ কেৱল তেওঁ নিজেহে কৰিব পাৰে। তেওঁৰ এই শিক্ষা গোপীসকলৰ কাৰণে নহয়, সামান্য নাৰী জাতিৰ কাৰণেহে। সেই কাৰণে শুকদেৱ মুনিয়ে ৰাস পঞ্চাধ্যায়ৰ শেষত সকলোকে সাৱধান বাণী শুনাইছে যে ভগবানৰ উপদেশ সকলোৱে মানিব পাৰে, কিন্তু তেওঁৰ সকলো আচৰণৰ অনুকৰণ কৰিব নোৱাৰে। শুকে পৰীক্ষিতক কৈছে:—

পৰম ঈশ্বৰে কৰে অকৰ্ম ।

তেজদ্বীত কিছ্ নাহি অধৰ্ম ॥

সৰ্ব্বভক্ষ বহিঁ সবাকো শোষে ।

তাক কি কৰিব ইসব দোষে ।

ঈশ্বৰ নহি যিটো মৃচমতি ।

ইকৰ্ম কৰি যাইব অধোগতি ॥

হৰক দেখি বিশ্ব খাই আনে ।

সিজন জানা মৰি যায় প্ৰাণে ॥

ইত্যাদি ।

শ্ৰীকৃষ্ণৰ এই লীলাবিনোদ নিচেই হাস্যকৰ। কিয়নো

“বমে বমেশোব্ৰজসুন্দৰীভিঃ যথার্থকঃ স্বপ্ৰতিবিম্ব বিদ্ৰমঃ” অৰ্থাৎ শুক-
জনৰ ভাষাৰে — নপাৰিলে গোপীগণে মোহিবে কৃষ্ণক ।

ছাঁয়ায়ে সহিতে যেন ওমলে ৰালক ॥

ইয়াৰ এবাৰাই সৰ্বসাধাৰণ কামী বা কামাতুৰ পুৰুষৰ কাম প্ৰৱৃদ্ধি
নিৰুদ্ভিৰ কাৰণে ৰাসলীলাৰ ব্যৱস্থা কৰা হৈছে বুলিও ঘোষণা কৰা হৈছে ।
কণ্টকে কণ্টক উৎপাতন কৰাৰ দৰে আৰু কামাসক্ত বুলি জনাজাত ৰাঘৱ

চালত বহি যোগ সাধনা কৰিলে যোগীসকলে কাম নিৰ্বৃত্তি হোৱাৰ দৰে
অনঙ্গ কেলি শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন কৰিলেও কামাতুৰ পুৰুষৰ কাম নিৰ্বৃত্তি হয় বুলি
ভাগৱতত কোৱা হৈছে যেনে—

শৃংগাৰ বসে যাৰ আছে বতি ।

আকে শুনি হৌক নিৰ্মল মতি ॥

পৰমার্থত এই বাসনীনা জীৱাত্মাৰ সৈতে পৰমাত্মাৰ লীলা। পৰ-
মাত্মাই কৃষ্ণ, জীৱাত্মাই গোপী, হৃদয়েই লীলাভূমি বৃন্দাবন, দন্ত বা পাপেই
শঙ্খচূড়, মূল প্ৰকৃতিয়েই বংশী, চৈতন্য শক্তি়য়েই বংশীধ্বনি, আত্মাৰ আনন্দ
ঘন শক্তি়য়েই বাস ।

সংসাৰ এখনি বঙ্গমঞ্চ বা ভাওনাঘৰ। এই ঘৰত প্ৰতি জীৱই ভাও
দি বচন বুলি আছে। সকলোৰে অন্তৰত বিষ্ণু ব্যাপক হৈ থাকি যি ক্ৰীড়া
কৰি আছে, সেয়েই বাসক্ৰীড়া। সংসাৰখন ভাওনাঘৰ বা বৃন্দাবন, প্ৰাণীসমূহ
বা গোপীসকল জীৱাত্মা। পৰমাত্মাই শ্ৰীকৃষ্ণ, গোপীসকল যন্ত্ৰ ভগৱান যন্ত্ৰী,
এওঁ সূত্ৰধাৰ হৈ ব্যাপকভাৱে সকলোকে নিয়ন্ত্ৰিত কৰিছে। সেয়ে বাসনীলাৰ
তাৎপৰ্য্য।

(ঘ)— ফল্গুৎসৱ (ফাঁকুৱা)

বসন্ত কালত ফাল্গুন মাহৰ পূৰ্ণিমা তিথিৰ দিনা ফল্গুৎসৱ বা ‘ফাঁকুৱা’
উৎসৱ হয়। কেতিয়াবা চ’ত মাহতো এই উৎসৱ পৰে। সত্ততো এই উৎসৱ
পালন কৰা হয়। ইয়াত এসাজ ভাত খতি আৰু হালখতি কৰা হয়। পুৱা
গুৰু আসনত নৱবস্ত্ৰ দিয়াৰ পিছত নাম প্ৰসঙ্গ আৰম্ভ কৰে। নিয়ম প্ৰণালী
আগৰ উৎসৱাদিৰে সৈতে একে। মাত্ৰ নামৰগোৱাই “দীন দয়াশীল দেৱ দামো-
দৰ হৰি দামোদৰ” এই ঘোষা কলুপ গায়। পাঠকে “ওৰেমা বৰ্ণন” কীৰ্ত্ত-
নৰ অধ্যায়ৰ “ৰঙ্গে ফাল্গু খেলে চৈতন্য বনমালি। দুইহাতে ফাল্গুৰ গুড়া
সিঞ্চন্ত মুৰাৰি” এই কীৰ্ত্তনটো মাজত বা শেষত পৰাকৈ তিনিটা কীৰ্ত্তন দিয়ে।
এটা বা দুটা কীৰ্ত্তনত ভাঙ্গনী দিয়া হয়। ভাগৱত ব্যাখ্যা আৰু পাঠ (পদ্য)
পঢ়া হয়। ইয়াত দ্বিতীয় ৰুদ্ধ ভাগৱতৰ শ্লোক আৰু পদ্য ভাগত থকা বৈকু-
ণ্ঠৰ দোল যাত্ৰা বিষয়ক কথাখিনি পাঠ কৰে। পাঠ সমাপণে শঙ্কৰদেৱে
বৰদোৱা স্থানত দৌলোৎসৱ পতা বিষয়ৰ চৰিতখিনি পাঠ কৰা হয়। প্ৰসাদ
বিতৰণ, সাংস্কৃতিক অনুষ্ঠান ৰাতিলৈ ভাওনাও পাতে। উৎসৱৰ আগদিনা
ৰাতি মণিকূটৰ পৰা বিষ্ণু বিগ্ৰহ উলিয়াই দৌলত বা তদভাৱে কীৰ্ত্তন ঘৰৰ
ভিতৰত স্থাপনা কৰি বৰগীতত থকা দৌলোৎসৱ বিষয়ৰ গীত আৰু নৱ ৰচিত

সিদ্ধ মুনি গণে মহিমা স্তুতি কৰে
কৌতুকে দোলে নাৰায়ণ ॥

পৰ্ণ শশী জিলি জলে শ্যাম তনু
মুকুতা মণি শাৰি শাৰি ।

উৰ্দ্ধ দৃষ্টি কৰি পৰম আনন্দে
নিৰেখে যত নব নাৰী ॥

হৰিৰ দৌলৰ মহিমা কৌতুক
কমনে কহি পাৰে সীমা ।

আছোক মানুহ দেৱ মুনি গণ
নজানে যাৰ মহিমা ॥

দৌলৰ উপৰে মনৰ ভিতৰে
জলে ত্ৰিজগত পতি ।

পৰম মৃত মতি কহয় মাধৱ
গোবিন্দ পদে মোৰ গতি ॥

৩। এ ফাগু খেলায় কৰুণাময় এ নন্দ কুমাৰ ।

দেৱৰ দুৰ্দ্ধভ কেলি ফাগুৰ বিহাৰ ॥

ফাগু পৰি শ্যাম তনু কৰে তিৰি মিৰি ।

বৰিৰ কিৰণে যেন মৰকত গিৰি ॥

কৰ্পূৰ কুসুমে ফাগু অতি সুবাসিত

গোপ গোপী সমে খেলে হয় আনন্দিত ॥

আউৰ আউৰে ফাগু মাৰে অঞ্জনী ভৰিয়া ।

ফাগু বসে নীচে হাসে কীৰ্ত্তন কৰিয়া ॥

ফাগুৰে চৌভিতি দেখি অৰুণ বৰণ ।

প্ৰভাত কালৰ যেন বৰিৰ কিৰণ ॥

আনন্দে আকুল লোক ফাগুৰ উৎসৱে ।

চৌভিতি পূৰয় হৰি কীৰ্ত্তনৰ বৰে ॥

ত্ৰিভুবন জিনি গোপ পৰী পৰকাশে ।

কুহয় মাধৱ দীন হৰি পদ দাসে ॥

৩। ভাই দেখো কমলাপতি দৌলৰ ওপৰে ।

বৈকুণ্ঠৰ নাথ দৌল বসে কেলি কৰে ॥

দিব্য সিংহাসনে প্ৰকাশয় দামোদৰে ।
 নৱনীল মেঘ যেন মেকৰ শিখৰে ॥
 শ্যাম শৰীৰত বিকি পাবে অলঙ্কাৰ ।
 নিশ্চল গগনে যেন জ্যোতি কৰে তাৰ ॥
 কিৰীটি কুণ্ডল হাৰ কেয়ূৰ কিঙ্কিনী ।
 বস্ত্ৰৰ নূপুৰ পাৰে বাজে বিধি জিনি ॥
 সিংহাসনে সনে দোলে দ্বিজগত পতি ।
 যেন আকাশত ৰবি শশী কৰে গতি ।
 নন্দৰ আনন্দ বৰ বঙ্গ যশোদাৰ ।
 জয় হৰি বুলি গোপ গোপীৰ জোকাৰ ॥
 গোকুলে মিলিয়া আছে বৈকুণ্ঠ উৎসৱ ।
 হৰি পদে গতি মোৰ কহয় মাধৱ ॥
 ॥ অধুনা কালৰ ৰচিত গীতমমূহ ॥

১। হে জগন্নাথ কৰা পৰিত্ৰাণ ।
 সদা কৰা মোৰে অভয় প্ৰদান ॥
 তুমি বিনা কেবা কৰে মুক্তিদান ।
 তব সম বিনা কোনো নাই আন ॥
 ইন্দ্ৰদুৰ্গেন স্বপ্নে পাই দৰশন ।
 ঐক্ৰান্তিভাৱে তোমাক কৰিল পূজন ॥
 বলভদ্ৰ কৃষ্ণ সুভদ্ৰা ভগিনী ।
 স্নেহাজ শ্যামাজ গোৰাজ বৰণী ॥
 ঐহি মূৰ্তি তিনি পাপ সংহাৰণ ।
 জগবন্ধু পদে যেন মজো মন ॥

২। আহা সাৰ্থক হৈল এ জীৱন ।
 হৰি সঙ্গ কৰো আমি আলাপন ॥
 ফলশ্ৰু অগৰু চন্দন ।
 কৃষ্ণক কৰোঁ অৰ্পণ ॥
 হৰি সদয় আমাৰ প্ৰতি কমললোচন ॥

৩। জয় জয় কেশৱ মুৰাৰি ।
 জয় জয় ডাৰ কাণ্ডাৰী ॥
 খৰণী ভাৰ কৰিতে উদ্ধাৰ ।
 দৈৱকী নন্দন বন বিহাৰ ॥

হৈয়ে নন্দৰ নন্দন।

ধেনু চাৰে হৃদ্যবন॥

খেলে যমুনা পুলিন।

হয়ে বিনোদ মিলন॥

মাথাত ময়ূৰ পাখা।

শ্যামল সুন্দৰ আভা॥

গেক গুজা বনমালা শ্যাম তোহাৰি।

জন্ম জয় কেশৱ মুৰাৰি॥

৪। নমস্তে বদনা আতা ব্রহ্ম নিৰাকাৰ

সকৰাহি স্থানে প্রভু ভৈলা অৱতাৰ॥

গুৰু কামা নাহি মায়া

সাংসাৰিক ধৰ্ম প্রভু কৰিলাহা পৰিহাৰ ॥

মাল্লাতালে গাৰ বদলে

মাধৱদেৱে পাতি গৈছে ধৰ্ম অধিকাৰ।

লৱনাতি স্থান পাতি

কমলাবাৰী বুলি কৰে তিনি ৰাজ্যে নমস্কাৰ ॥

৫। জয়শ্ৰীশতকৰ শ্ৰীমাধৱ গুৰু অৱতাৰ।

পূৰ্ণ কলিযুগে পাপী জীৱে কৰিতে উদ্ধাৰ॥

গৌৰ শ্যামাঙ্গ বৰণ একাত্মা দুজন।

সেব্য সেৱক ৰূপে আদি নিৰঞ্জন॥

শৰণ ভজন মহাভক্তি কৰিল প্রচাৰ।

দশম কীৰ্ত্তন আদি শাস্ত্ৰগণ, ঐশ্বৰীক বুদ্ধিবলে কৰি বিৰচন

প্ৰৱণ কীৰ্ত্তন কৰি পাই জীৱে ভৱপাৰ॥

গুৰু হে শতকৰ মাধৱ হে।

০০০০

(ঘ—১) ফল্গুসৱৰ উৎপত্তি আৰু ক্ৰমবিকাশ :—

প্ৰাক্‌শঙ্কৰী যুগত (সত্য, ত্ৰেতা, দ্বাপৰৰ বাদে) ফল্গু যাত্ৰা বা উৎসৱৰ কোনো তথ্য আমাৰ হাতত পৰা নাই। এইটো অসমৰ ক্ষেত্ৰত হৈ কোৱা হৈছে। অসমৰ বাহিৰত কেনে চলিছিল আমাৰ জনা নহয়। ব্ৰহ্মপুৰাণৰ পৰা অনুবাদিত শতকৰশতকৰ কীৰ্ত্তন গ্ৰন্থত “ৰঙ্গে ফাগু খেলে চৈতন্য বন-মালী” এই কীৰ্ত্তনটো আমি পাবলৈ পোৱা নহয়। অসমত পোন প্ৰথম শ্ৰীমন্ত শতকৰ

দেৱেই ফল্গুৱসৱৰ প্ৰৱৰ্ত্তক বুলি দাঙি কব পৰা হয়। ইয়াত নুই বুলিবৰ খল নাই। তেৰাই শ্ৰীমদ্ভাগৱতৰ পৰা এই উৎসৱৰ আভাস লোৱা বুলি কব পাৰি। কাৰণ ভাগৱতৰ দ্বিতীয় স্কন্ধত বৈকুণ্ঠতে এই উৎসৱৰ কথা কোৱা হৈছে যেনে :—

কতো কৃষ্ণ বুলিয়া প্ৰেমত দেই ডাক ।
কতো ঠাইত কৰে ভক্তে কৃষ্ণৰ চেষ্টাক ॥
বিমানত আছে লক্ষ্মী সম দিব্য নাৰী ।
তাৰা সৰো কৃষ্ণ গুণ গাহে শাৰী শাৰী ॥
যাত লক্ষ্মী মনোহৰ মুকতিকা ধৰি ।
কৃষ্ণৰ উৎসৱ যাত্ৰা কৰন্তু সাদৰি ॥
কৃষ্ণক দোলত কতো দোলাসনে তুলি ।
মুখে কৃষ্ণ গুণ গান্ত আনন্দতে তুলি ॥
দণ্ড ছত্ৰ চামৰ ধৰিয়া ভক্ত চয় ।
জয় জয় কৃষ্ণ বুলি ফাল্গু সিঞ্চয় ॥
হেন মহা মহোদয়ে বৈকুণ্ঠ নগৰে ।
শ্ৰীকৃষ্ণদেৱক দেখিলন্ত সৃষ্টিকৰে ॥

(ভাগৱত পদ ৬২৭, ৬২৮, ৬২৯)

পূৰ্বেও উক্তিৰ আধাৰতে শঙ্কৰদেৱে ফল্গুৱসৱ কৰা বুলি ভবা হয়। গুৰু চৰিত সমূহৰ ভিতৰত ৰামচৰণ ঠাকুৰ কৃত “গুৰু চৰিত”ৰ বাদে বাকী কেইখনত সেই সম্বন্ধে বিবৰণ পোৱা নাযায়। শঙ্কৰদেৱে কীৰ্ত্তন ঘৰ নিৰ্ম্মাণৰ বাবে ভেটি চোঙাওতে এখন শিলৰ প্ৰতিমা পাইছিল। তাতে ভিত্তি কৰি ফল্গুৱসৱ কৰা কথা চৰিতখনে প্ৰকাশ কৰিছে। এইটো বৰদোৱাৰ কথা। বাকী দ্বিজ ৰমানন্দ কৃত “শ্ৰীগুৰু চৰিত” দৈত্যাবি ঠাকুৰ কৃত “মহাপুৰুষ শ্ৰীশঙ্কৰ দেৱ ৱাদ শ্ৰীমাধৱদেৱ চৰিত” চৰিতত কাৰোলা বাটেৰ দ্বাৰা মূৰ্ত্তি সজাই গুৰুজনে জনাকৰ্ষণ কৰা কথা বেকত কৰা হৈছে। ইয়াতে আকৌ দ্বিজ ৰমানন্দই “মদন গোপাল” “দৈত্যাবি ঠাকুৰে “জগন্নাথ” মূৰ্ত্তি বুলিছে। কথা গুৰু চৰিতে “তাতে গৈ গগনক জানে চাৰি হাতি কৰি গৃহ বান্ধিবলৈ চাব মাৰোতে বাসুদেৱ মূৰ্ত্তি ওলাইছে “ইয়াতকৈ অতিৰিক্ত কথা কোৱা নাই। পিছৰ তিনিখন চৰিতত ফাল্গুৱা উৎসৱৰ বাতৰি পোৱা নহ’ল। ৰামচৰণে “গুৰু চৰিত”ত বৰ বহলকৈ চতুৰ্ভুজ মূৰ্ত্তি প্ৰতিষ্ঠা কৰি ফাল্গুৱা উৎসৱ পতাৰ কথা বিবৰিছে। তেওঁ ফাল্গুৱাৰ কাৰণে “গুৰু ছাগ” কিম্বা আনি ‘মেঘদাহ’ যজ্ঞ কৰা বিবৰণো ডাঙি ধৰিছে।

শঙ্কৰে বোলন্ত গুৰু ছাগলক কিনিবাহা
ক'লা ইটো যজ্ঞত নালাগে ।
কডি নৈয়া দুয়োজন কৰি আনি ৰঙ্গমন
ছাগলক আনি দিলা আগে ॥ ১৬৩৯

(গুৰু চৰিত)

তিনি গোটা দৌল ভৈলো মৃত্তিক দৌলত থৈলো
গন্ধ গাইবে সময় মিলিল ।
শঙ্কৰে হৰিষ কৰি গুৰু তিল কুশ ধৰি
মেঘদাহ যজ্ঞক কৰিল ॥

(গুৰু চৰিত)

কাকুৰা উৎসৱৰ বাবে গুৰুহাগ কিনি আনি মেঘদাহ যজ্ঞ কৰাটো মহাপুৰুষৰ একশৰণ ধৰ্ম্মৰ বিপৰীত হয়নে নহয় সেইটো চিন্তা কৰিব লগা কথা । পৃথিৱীৰ অন্যান্য অৱতাৰী মহাপুৰুষ সকলৰ ধৰ্ম্মমতৰ লগত শ্ৰীমন্ত গুৰুজনাৰ এটি বৈশিষ্ট্যমূলক পাৰ্থক্য এয়ে যে শঙ্কৰ গুৰুৱে “এক-সেবাদ্ৰিভীম” বা একদেৱ একসেৱ, এক বিনে নাই কেৱ অথবা—

এক কৃষ্ণ দেৱ কৰিয়োক সেৱ
ধৰিয়ো তাহান নাম ।
কৃষ্ণ দাস হয় প্রসাদ ভূজিয়া
হস্তে কৰা তান কাম ॥

এই বাণী তেৰাৰ স্বৰচিত গ্ৰন্থ সমূহত পোৱা হৈছে । তেৰাই হাতে কামে, বাচ্যে বচনে শাস্ত্ৰৰ কথা মানি গৈছিল । তেনেস্থলত শাস্ত্ৰ বা তন্ত্ৰোক্ত বিধিৰে উৎসৱ উৎথাপন কৰিছিল নে নাই সন্দেহ । যদি কৰিছিল বুলি গ্ৰহণ কৰা হয়, তেন্তে এইটোৱেই সিদ্ধান্ত হ'ব যে সেই সময়ত শঙ্কৰদেৱ অপৰিপক্ক বৈষ্ণৱগুৰু । সেয়া ধৰ্ম্ম প্ৰচাৰৰ প্ৰথম সোপানৰ কথা । ২০।২১ বছৰীয়া যুৱা পুৰুষৰ মানত ধৰ্ম্মও যুৱাত্ব । শেষ বয়সত বয়োৱদ্ধৰ সময়ত ধৰ্ম্মৰো বয়োৱদ্ধ অৱস্থা । যিহেতু শেষ বয়সত শঙ্কৰদেৱে কাকুৰা উৎসৱ উৎথাপনৰ কথা কোনো এখন চৰিত পুথিয়ে কোৱা নাই । গতিকে সেয়া উৎসৱ শঙ্কৰ দেৱৰ যুৱা কালৰ উৎসৱ ।

এই উৎসৱ শঙ্কৰোত্তৰ কালৰ কোন ছোৱাৰ পৰা উৎথাপিত হ'বলৈ ধৰে কোৱা টান । বৰ্তমান ব্ৰহ্ম সংহতি সত্ৰ সমূহত এই উৎসৱৰ পয়োত্তৰ নাই । মাত্ৰ শৰাই এখন দি থয় । কিন্তু নিকা সংহতিৰ বৰপেটা, কমলাবাৰী, সন্দৰ্ভদিয়া, মধুপুৰ স্থানত এই উৎসৱ মহা পয়োত্তৰৰে পালন কৰা হয় ।

ফাকুৱাৰ উৎপত্তি কেন্দ্ৰস্থান বৰদোৱা সন্নীতো তদনুৰূপ। কমলাবাহী সন্নত তাত্ত্বিক “মেঘদাহ যজ্ঞ” নাই মাত্ৰ সাংস্কৃতিক অনুষ্ঠান পাতি ফাকুৱা ভ্ৰমণ কৰা হয়। ওপৰৰ বিৱৰণীত স্পষ্টভাৱে আছে। সংক্ষেপতে এই কথা খিনি ব্যক্ত কৰা হ’ল।

(ঙ)—“বহাগ বিহু” (চৈৱ সংস্কৃতি)

বহাগ বিহু বা চ’তৰ বিহুটো অসমীয়া জাতিৰ বাপতি সাহন। এটা বছৰক বিদায় দি নতুন বছৰ এটাক বুকুত সুমাই লবলৈকে এই উৎসৱ পাতি অসমীয়া মানুহে আমোদ প্ৰমোদ কৰে। ইয়াক মানুহে ৰঙালি বা ৰাঙলি বিহু বুলি কয়। এই বিহু প্ৰধানকৈ তিনিদিন উৎসাপিত কৰা হয়। চ’ত মাহৰ শেষ তাৰিখৰ দিনটোক গৰু বিহু, বহাগ মাহৰ প্ৰথম দিনটো আৰু দ্বিতীয় দিনটোক ক্ৰমে মানুহৰ বিহু আৰু চেৰা বিহু হিচাবে পালন কৰে। গৰু বিহুৰ আগ দিনা ‘উৰুকা’ বুলি কোৱা হয়। গাওঁ অঞ্চলত এক বা দুই সপ্তাহ পৰ্য্যন্ত এই উৎসৱ পালন কৰে। এওঁলোকে বিহু নাচ, বিহু গীত, হুচৰি গীত গাই গাঁৱে গাঁৱে ভ্ৰমণ কৰি আশীৰ্বাদ দি ধন সংগ্ৰহ কৰে। এই ধন সজ কাৰ্য্যত ব্যয় কৰা হয়। সন্নত অৱশ্যে পূৰ্বোক্ত ব্যৱস্থা নাই। মাত্ৰ যাত্ৰা ভাওনা, নৃত্য, নাম প্ৰসঙ্গ, খেলা ধুলা আদি কৰে। চিৰা সান্দহ, কোমল চাউল, দৈ, এবাঁ, পিঠা-পনা, চুঙা চাউল, পোৰা পিঠা, আলু আদি খোৱা হয়। গুৰু, ভকত তথা উচ্চ মান দিশিষ্ট বয়োভ্যেষ্ঠ জনক মান সংকাৰ সেৱা কৰা নিয়ম। কানি কাপোৰ দুদিনৰ আগতে ধুই নিকা কৰা হয় আৰু উৎসৱৰ দিনা নতুন চুৰিয়া, কাপোৰ চোলা আদি পিন্ধা হয়। বন্ধু বান্ধৱৰ সহিত অধিক সৌহাৰ্দ্য গঢ় দিয়া হয়। পৰস্পৰে পৰস্পৰক মাত বচন, আলাপ আলোচনাদিৰে নিজ নিজ মনত আনন্দ ভাব ওপচাই দিয়া হয়। এয়া সংক্ষেপ কথা গৰু বিহু আৰু মানুহৰ বিহুৰ দিনা দিবা ৰাত্ৰ ভাওনা, নৃত্য প্ৰদৰ্শন কৰে। এতিয়া অৱশ্যে অৰ্থব্যয় সীমিত কৰণৰ প্ৰয়োজন হোৱাত দুয়ো দিনা দিবা ৰাত্ৰ ভাওনা পতাটো স্বাভাৱিকতে ত্যাজ্য হৈছে। ভাওনা ব্যয় বহল অনুষ্ঠান। দুয়োদিনা ৰাতি দুটা বা মানুহৰ বিহুৰ দিনা ৰাতি এটা ভাওনা পতা হয়। চেৰা বিহুৰ দিনা ভাওনা নাই। মাত্ৰ নাম প্ৰসঙ্গে সেই দিনা অনুষ্ঠিত কৰা হয়। নৃত্যও নাই।

(ঙ-১) গৰু বিহু

ৰঙালি বিহুৰ প্ৰথম দিনটো গৰু বিহু। পুৱা ভাগতে গৰুৰ বাবে ‘চাট’ (গৰু বিহুৰ উদ্দেশ্য আৰু তাৎপৰ্য্য দ্ৰষ্টব্য) তৈয়াৰ কৰা হয় আৰু গৰু ‘নোৱাৰ’ৰ বাবেও বন্ধ ঠিক ঠাক কৰা হয়। নিৰ্দিষ্ট সময়মতে শুভক্ষণ

চাই ডকতসকলে নিজ নিজ গৰু সমূহ খেদি নি নৈ বা পুখুৰীত নোৱা ধোৱা কৰা হয়। নোৱাই ধোৱাই হলে পথাৰলৈ নি এৰাল বা পলীয়া মানুহ দি ৰখা হয়। এই কাৰ্য্য সমাধা হোৱাৰ লগে লগে ইপিনে কীৰ্ত্তন ঘৰত বস্তি প্ৰজ্বলন, নৈবেদ্য অৰ্পণ আদি কাৰ্য্য দেউৰীসকলে সমাপণ কৰিব। নামলগোৱাই বাগ দি ৩/৪টা মান পুৱা গীত গায়। ইপিনে সত্ৰাধিকাৰ আৰু ডকতসকলে সোনকালে গা স্নান কৰিব। সকলোৱে নবীন বস্ত্ৰাদি পৰিধান কৰি আতাৰ গহ, পদগীলা কীৰ্ত্তন ঘৰ, সত্ৰাধিকাৰ, চাৰিখন মুখ্য বহাৰ বুঢ়াডকতসকলক খৰছা দি সেৱা সৎকাৰ কৰিব। কীৰ্ত্তন ঘৰৰ গুৰু আসনত নবীন বস্ত্ৰ দিয়াৰ দৰেই সত্ৰাধিকাৰ আৰু মুখ্য বহাৰেখনৰ “সেৱাইত বস্ত্ৰত” নৱবস্ত্ৰ দিব। সেৱা সৎকাৰৰ পিছতে সকলোৱে পিঠা-পনা, চিৰা গাখীৰ গুৰু আদি ভোজন কৰিব। ইপিনে নামলগোৱাই কৃষ্ণ ডাকি নাম ল'ব। প্ৰথমতে “ৰাম ৰঘুপতি” বা “জয় হৰি ৰাম” এই দুটাৰ যিকোনো এটা কুলপীয়া ঘোষা গাই “অচিন্ত্য অনন্ত শক্তিৰ পতি হৰি হৰি হৰি হৰ এ “এই শৰণ ছন্দৰ ধৰি গোৱা ঘোষা একলুপ গোৱা হয়। পাঠকে কংস স্বধৰ তিনিটা কীৰ্ত্তন ঘোষা দিব। দুটা বা এটাত ভাঙ্গনী দিয়ে। কীৰ্ত্তন ঘোষা “মাধৱ ৰাম মুকুন্দ মুৰাৰি” ৰ পৰা আৰম্ভ কৰি “হে কৃষ্ণ কৰা কৃপা পৰমানন্দ” নৈকে ইয়াৰ ভিতৰৰ যিকোনো তিনিটা দিব পাৰে। নাম সমাপনে ডকতসকলে সেৱা সৎকাৰ কৰে। তাৰ পিছতে ডবা মাৰিলে কংসবধ খণ্ডৰে শ্লোক ভাগৱত কয় আৰু পাঠ পঢ়ে। পাঠ য'ৰে ত'ৰে গাব পাৰে। তদৱসানে চৰিত কয়। বৰপেটা সত্ৰত মাধৱদেৱ থাকোঁতে পূবদিশলৈ হমুনিয়াহ কাচি থকাত ডকতৰ অনুৰোধক্ৰমে ডাটৌকুছীয়া আতাক বদলা আতাক আনিবলৈ পঠোৱা, তেৰাক আনি মাধৱদেৱৰ হাতত সোধোৱালৈকে এই খণ্ড চৰিত পাঠ কৰা হয়। ইয়াত নৱবৰ্ষ চক্ৰও কয়।

চৰিত অৱসানে নাম প্ৰসঙ্গ সামৰা হয় অৰু লগে লগে বৰদুহৰীয় আৰু সৰু দুহৰীয়া গায়ন বায়নসকলে ধেমালি আৰম্ভ কৰে। ধেমালিৰ অন্তত গায়নে শ্যামৰাগত “পৰভাতে শ্যাম কান্ধে লৈয়া সঙ্গ” এই গীত সম্পূৰ্ণ গায়। ইয়াৰ পিছতে ঘোষা কীৰ্ত্তন, ওঙ্গাপালি, আদি নহয়। গীত গোৱাৰ পিছতে অনুষ্ঠান শেষ কৰা হয়। ৰাতিলৈ ভাওনা হ'ব পাৰে।

নাম প্ৰসঙ্গ শেষ হোৱাৰ পিছতে সত্ৰৰ চাৰিখন মুখ্য বহাৰ শিষ্যসকলক ৰছাডকতসকলে জলপান খুউৱাৰ নিয়ম আছে। বিহুৰ আগদিনা বুঢ়াডকতসকলে সত্ৰাধিকাৰ জনাকো এটি জলপানৰ সিধা দিব লাগে। এই জলপানৰ সিধা আৰু জলপান খুউৱাৰ নিয়ম এই কাৰণেই যে সকলোৰে মাজত প্ৰীতিৰ বাঞ্ছান কটকটীয়া কৰা আৰু নমস্য মুখ্য বহাৰেখনৰ সেই সেই বহাৰ শিষ্যসকলে বছৰেকৰ মূৰত পবিত্ৰ প্ৰসাদ গ্ৰহণ কৰা। এয়ে তাৰ বিশিষ্ট নিয়ম।

সেইদিনা সূৰ্যাস্তৰ আগে আগে গৰুবিলাক খেদি অনা হয় গোহালিলৈ। বাহৰ এচাৰিৰ পৰিবৰ্ত্তে মাখিয়তি, দীঘলতি ঠাৰিবে কোবাই গৰু খেদি অনা হয়। গোহালিৰ প্ৰবেণ পৰাবত ২টা আৰু ভিতৰত ১টা নানা বনৌষধিপূৰ্ণ ষাগ দিয়া হয়। গৰুক পিঠা-পনা খুৱায়। মৰাপাট আৰু তৰা মিশ্ৰিত পহাৰে (নতুন নিৰ্ম্মিত) গৰু বন্ধা হয়। গৰুক সেইদিনা বৰ শ্ৰদ্ধা ভক্তি সহকাৰে ৰাখি বাকি সেইদিনাৰ কাৰ্য্যসূচী শেষ কৰা হয়।

(১-ক) গৰু বিহুৰ উদ্দেশ্য আৰু তাৎপৰ্য্য

বিহু অসমৰ জাতীয় উৎসৱ। ই যেনেকৈ এফালে সামাজিক, তেনেকৈ ধৰ্ম্মীয় উৎসৱো। মানুহে যিকোনো কামকে ধৰ্ম্মৰ লগত সম্বন্ধ ৰাখি ভাল পায়। বিহু (চ'তৰ বিহু) জৌকিক ধাৰামত উৎপত্তি আৰু ইয়াত অশ্লীলৰ গন্ধ থাকিলেও প্ৰকৃতিয়ে নতুন নতুন সাজপাৰ পিন্ধি আহোঁতে আহোঁতে ই শ্লীললৈ পৰিবৰ্ত্তন হৈছে। এতিয়াৰ বিহু প্ৰাক্কালৰ হাবিতলীয়া বিহু নাই। আছে মাত্ৰ মুকলি বতাব তলৰ আৰু ডাওনা সবো, নৌবানিক শাস্ত্ৰ সন্মত নৃত্য নাটিকাৰে গল্পনে বাল্লনে কীৰ্ত্তনঘৰ ৰজন্-জনাই ঘোঁৱা বিধৰ বিহু। গাঁৱৰ আৰু সত্ৰ সমাজৰ বিহুৰ সামান্য তাৰতম্য থাকিলেও ধৰ্ম্মীয় দিশটো একেই। বিহুৰ দিনা কীৰ্ত্তন ঘৰত উগৰন্ত পুৰুষৰ প্ৰসন্নৰ বাবে এভাগী নৈবেদ্য দিয়া নিয়ম সকলোতে সৰ্ব্বাংগ মন্ত্ৰ বা মকৰধ্বজৰ দৰে। চ'তৰ বিহুক এসময়ত বাসন্তী উৎসৱ বা বসন্ত উৎসৱ বোলা হৈছিল। এই “বাসন্তী উৎসৱ” নামটোৱে এতিয়া প্ৰকৃতিৰ আঁৰ পৰাসময়ে সময়ে জনসাধাৰণৰ পৰা অদৃশ্যভাৱে ছুমুকি মাৰি থাকে। কঙালী (কাতি বিহু) বিহু, ভোগালী (মাঘবিহু) বিহু আৰু ৰঙালী বিহু (চ'তৰ বিহু) বহুবেকত এই তিনিবিধ বিহু আছে যদিও শেষৰটোক বেছি প্ৰাধান্য দিয়া হয়। ই সকলো পক্ষৰ পৰা তাৎপৰ্য্যপূৰ্ণ। বৈজ্ঞানিক দৃষ্টিৰেও ই লেখত লবলগীয়া বিহু। বসন্ত কালতে জীৱন ধাৰণৰ একমাত্ৰ পথ শস্য ক্ষত্ৰত বীজৰোপন কৰে। বীজ অঙ্কুৰিত হৈ লাহে লাহে শস্য শ্যামলা হয়। আহিন কাতি মহীয়া মানুহৰ ধন ধানৰ অভাব ঘটে। আঘোণ পুহত ধান দাই কাটি আনি ভঁৰালত জাপি, মাৰি বহুবেকৰ মূৰত সুখে সন্তোষে ধনী দীন দৰিদ্ৰই চিৰা পিঠা খুন্দি ভোগালী বিহু পাতে। এই বিহু ভোগৰ চূড়ান্ত যদিও তাৰ সীমা অতিক্ৰম কৰি যাব নোৱাৰে। ইয়াৰ পৰিণতি হয়গৈ চ'তৰ বিহুত হে। সেই কাৰণে চ'তৰ বিহুক অন্য দিশেদি পূৰ্ণাঙ্গ বা পূৰ্ণ ভোগালী বিহু বুলিও ক'ব পাৰি। ৰ'ৰহইচ, আনন্দ উৎসৱাদিৰে ই পৰিপূৰ্ণ। ভালৈ-মন্দৈ, সুখে-দুখে এটা বছৰ পাৰ হ'ব খোজে। প্ৰকৃতিয়ে পুৰণা সাজপাৰ এৰি নতুন সাজপাৰ পিন্ধে। মানুহেও পুৰণা অতীত বছৰৰ কথা পাহৰি নতুন বছৰক আদৰণি

জনাৰ লাগে। মানুহ প্ৰকৃতিৰ অধীন। গতিকে প্ৰকৃতিক আপোন বুলি লবলৈ আৰু তেওঁৰ লগতে খেলা ধূলা কৰিবলৈ এইবোৰ ভাওনা পাতে। সুখ স্বাস্থ্য আদিয়ে থাকিবলৈ লাগে আমাক এমুঠি অম্ল। সেই অম্লৰ বাবে লাগে এখন শস্যক্ষেত্ৰ আৰু এহাল গৰু। মানুহক আকৌ শক্তিমন্ত তথা মেধাবী বা স্মৰণিকা শক্তি হবলৈ লাগে অকণমান গাখীৰ, তাৰ বাবে লাগে এজনী খীৰতী গাই। তেতিয়াহে মানুহ সৰ্ব পৰিপূৰ্ণ হব পাৰে। গৰু, গাই আৰু মানুহ এই উভয়ৰ সহযোগ-তেই ধৰণী শস্যশ্যামলা হয়। জীৱিকা নিৰ্বাহৰ বাবে কৃষি কৰ্ম পৰে বাবে গৰু অপৰিহাৰ্য্য আহিলা। গতিকে যেতিয়া আমি এটা বছৰক সহজতে বিদায় দি নতুন এটা বছৰক সাবটি লব খোজো, তেতিয়া আমাৰ লগতে গো জাতিকো অন্তৰ্ভুক্ত কৰি তেওঁলোকৰ সৈতে একেলগে পুৰণা বছৰক বিদায় দিওঁহক। তেওঁলোকে উৎসৱ পাতিব নেজানে কাৰণে আমিগেই প্ৰতিনিধিত্ব কৰোঁ। সেয়ে পশুৰ কাৰণে “গৰুবিহু” নাম দি লোৱা হৈছে। গো জাতিটো ভালেৰে থাকিবলৈ উগ্ৰস্বৰ ওচৰত প্ৰাৰ্থনা জনোৱা হয় সেইদিনা।

ঋগ্বেদৰ দিনৰ পৰাই গৰু বিহুৰ প্ৰচলন হোৱা বুলি ভাবিবৰ খল আছে। গৰু বিহু মানে গোপূজা। বেদৰ শ্লোকত গোদেৱতাৰ উদ্দেশ্যে ৰচনা কৰা ভালেমান সূক্ত পোৱা যায়। সেই শ্লোকবোৰত গো জাতিৰ শুভ কামনা কৰি ঈশ্বৰৰ চৰণত প্ৰাৰ্থনা জনোৱা হৈছে। গোজাতিৰ শ্ৰীৱক্তি, ক্ষীৰতমা হবলৈ বেদৰ ষষ্ঠ মণ্ডল, দশম মণ্ডলাদিৰ অন্যান্য শ্লোকত প্ৰাৰ্থনা কৰিছে। বৈদিক যুগত গো হত্যাৰ কথা উল্লেখ থাকিলেও বেদ শাস্ত্ৰত গোহত্যাৰ কথা পাবলৈ নাই। বেদত আছে অহিংসাৰ বাণীহে। গোমাতা হত্যা কৰাৰ বিষয়ে তাত নিন্দা কৰা হৈছে। বেদৰ বাহিৰে পিছৰ কালৰ অন্যান্য ধৰ্ম্মীয় সাহিত্যতো গোদেৱতা পূজা কৰাৰ কথা পোৱা যায়। মহাভাৰত, পুৰাণ, ৰামায়ণ আদি গ্ৰন্থ এই প্ৰসঙ্গত উল্লেখযোগ্য। দশমস্কন্ধ ভাগৱতত হিন্দুৰ প্ৰধান দেৱতা শ্ৰীকৃষ্ণই নিজ গোচাৰণ, গোপালন কৰা কথা উল্লেখ আছে। সেয়ে গো জাতি আমাৰ পূজনীয়। মহাভাৰতৰ শান্তি পৰ্বত গো জাতিৰ শৰীৰত সমস্ত দেৱতাই বাস কৰি থকাৰ কথা উল্লেখ আছে যেনে :

পৃষ্ঠে ব্ৰহ্মা গলে বিষ্ণুৰ্মুখে ৰুদ্ৰঃ প্ৰতিষ্ঠিতঃ ।

মধ্যে দেৱগণাঃ সৰ্ব্বৈৰোমকূপে মহৰ্ষয়ঃ ॥

নাগাঃ পুচ্ছে খুৰাগ্ৰেষু যে চাণ্টো কুলপৰ্বতাঃ ।

মুত্ৰে গঙ্গাদম্বো নদ্যো নেত্ৰয়ো শশিভাষ্কৰৌ ॥

ব্ৰতে যস্যাস্তনৌ দেৱাং সা ধেনুৰ্বৰদাস্ত মে ।

ৰণিতং ধেনুমাহাছ্যাং ব্যাসেন শ্ৰীমতা স্বপ্নম্ ॥

ব্রহ্মবৈবৰ্ত্ত পুৰাণত থকা গোৱৰ্দ্ধন পূজা প্ৰসঙ্গত শ্ৰীকৃষ্ণই পিতৃ নন্দৰজাক কৈছিল এনেদৰে :— (কৃষ্ণ জন্ম খণ্ড ২১।৮৭-৮৯)

তীৰ্থস্থানেষু যৎপুণ্যং যৎপুণ্যং বিপ্ৰভোজনে ।

সৰ্বব্ৰতোপবাসেষু সৰ্বভোজ্যে তপঃসু চ ॥

যৎপুণ্যং মহাদানে যৎপুণ্যং হৰিসৈৱনে ।

ভুৱঃ পৰ্যটনে যতু বেদবাক্যেষু যশ্চৰেদ্ ॥

যৎপুণ্যং সৰ্বযজ্ঞেষু দীক্ষায়াং চ লভেন্নৰঃ ।

তৎপুণ্যং লভতে প্ৰাজো গোভোদা দত্তা তুণানি চ ॥

মহাভাৰতৰ আশ্বমেধিক পৰ্বত কোৱা হৈছে যে গৰু, অগ্নি আৰু ব্ৰাহ্মণ এই তিনিজন ভগৱানৰ মুখ যেনে “গাবোহগ্নিঃ ব্ৰাহ্মণো বজ্ৰম্” । প্ৰহলাদ চৰিতৰ ‘বিপ্ৰৰ মুখে ভূজো যেন কৰি । বহিৰ হোমে মোহে তাক সৰি’ লৈ মনত পেলাব পাৰি ।

গোজাতি হিন্দুৰ পবিত্ৰ জন্তু । যোল বিধ মাতৃৰ ভিতৰত গোমাতাও লেখত ধৰা হয় । সন্ধ্যা বেলিকা চৰণীয়া পথাৰৰ পৰা গৰু খেদি আনোতে তেওঁলোকৰ খুৰাত লাগি ওপৰলৈ উঠা ধূলি শৰীৰত স্পৰ্শ হলে স্নান কৰাৰ তুল্য বুলি কোৱা হয় । সন্ধ্যা বেলাক গোৰ্খলি বুলি কয়—যিহেতু সেই সময়ত গৰু খেদি আনোতে তেওঁলোকৰ খুৰাগ্ৰস্পৰ্শত পথত ধূলি উৰে । এইবোৰত নিতান্তই বৈজ্ঞানিক বিশ্লেষণ আছে ।

গৰুৰ গোবৰ এবিধ কীটানু নাশক পদাৰ্থ । আগৰ শ্লোকত গোবৰৰ কথা উল্লেখ নাই যদিও অন্যান্য গো বিষয়ৰ বহু শ্লোকত গোবৰৰ উপকাৰিতা তথা তাত লক্ষ্মীদেৱী বাস কৰে বুলি কোৱা হৈছে যেনে “গোময়ে লক্ষ্মী বাসচ্” ইত্যাদি । বেছিদিনৰ কথা নহয়—১৯৫৮ চনৰ ২৩ জুন তাৰিখত আমেৰিকাৰ পৰা প্ৰকাশিত এখন বাতৰি কাকতত দক্ষিণ আমেৰিকাৰ তেতিয়াৰ প্ৰখ্যাত পাশ্চাত্য চিকিৎসক গিল্লোষ্ট্ৰীয়ে গোবৰৰ গুণ প্ৰকাশ কৰি এখন চিঠি লিখিছিল । সেই সময়ত তাত এবিধ অচিন ৰোগ উৎপন্ন হৈছিল । তেওঁ নিজে উক্ত ৰোগ নিশ্চলৰ কাৰণে গোবৰেৰে ঘৰ লিপায় ৰোগৰ কীটানু নাশ কৰিছিল আৰু তাৰ দ্বাৰা ৰোগ নিশ্চল কৰাত সফল হৈছিল । পুৰাণাদিত গোবৰেৰে ঘৰ মুচিবলৈ কোৱা হৈছে । নৰসিংহ পুৰাণত হৰিমন্দিৰত মাজুৰ্দ্ধন কৰোতে গোবৰ ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ কৈছে আৰু তাৰ ফলৰ কথাও উল্লেখ কৰিছে । আমাৰ ঘৰুৱা ভাষাতো কয় যে গোবৰেৰে ঘৰ মুচিলে মাটিৰ এহাতৰ তললৈকে হেনো গুচি হয়, ওপৰৰতো কথাই নাই । অন্য দিনাৰ কথা বাদ দিও বিহু সংক্ৰান্তি, পিতৃ শ্ৰাদ্ধ, অন্যান্য উৎসৱাদিত

মাটিৰ লগত গোবৰ মিহলাই ঘৰ মোটা অগৰিহাৰ্য্য কাম। গৰু বিহ, মানুহ বিহৰ দিনা গোবৰেৰে ঘৰ মুচিবই লাগিব। এইখিনি গোবৰ প্ৰশস্তি সংক্ষেপে প্ৰকাশ কৰা হ'ল মাত্ৰ।

গৰু বিহৰ দিনা পুৱা গৰু নোৱাৰৰ কাৰণে মাটিমাহ, হালধি বাটি তাৰ লগত মিঠাতেল মিহলি কৰি যিটো বস্তু নিশ্চিন্ত কৰা হয়, তাৰ দ্বাৰাও গৰুৰ অন্যান্য ৰোগ নিৰ্মূল কৰাত সহায় কৰে। বেঙেনা, তিয়ঁহ, জাতিলাওঁ থেকেৰা, হালধি কাটি বাঁহৰ চাট্‌ত ঢিলাই কৰি গৰু গা ধুওৱাৰ পিছত সেইবোৰ গৰুৰ গালৈ মাৰি দিয়া হয়। তাৰ পৰাও অদৃশ্য ভাৱে ৰোগ নিৰ্মূল হোৱাত সহায় কৰে। ই চৰ্মৰোগ নাশক বুলি কোৱা হৈছে। গৰুৰ গাত মৰা হালধি বৃত্তি আনি পিচদিনা (মানুহ বিহৰ দিনা) বাটি মিঠাতেল মিহলাই প্ৰাক্ স্নানতে গাত বাঁহৰ লাগে। তাৰপৰা মানুহৰ চৰ্ম ৰোগ নাশ হয়। কোনো কোনোৱে চাট্‌ত বাৰী থকা লাও, বেঙেনা, থেকেৰা, হালধি আদি তেনেকৈয়ে আনি গোহালিৰ চালত আৰু বেৰত খুচি থয়। ইয়াৰ দ্বাৰা গৰুৰ ৰোগ হোৱাত বাধা দিয়ে। গোখূল (বা গধূল) তৰা মিশ্ৰিত পৰা দিয়া, দীঘলতি, মাখিঘতি পাতেৰে কোবোৱা, নানা বনৌষধি মিশ্ৰিত বস্তুৰে যাগ দিয়াৰ ফলত মাখিব পৰা উৎপন্ন হব লগা অন্যান্য ৰোগ নিৰ্মূল হয়। মাখিৰ উপদ্ৰৱো বহু পৰিমাণে হ্ৰাস পায়। এইবিলাক বিজ্ঞানসন্মত কথা। ইয়াৰ ওপৰত আধুনিক পদ্ধতিত গবেষণা কৰিও পূৰ্বৰ অদৃশ্য তথ্য ধৰা পৰিব। অতি সংক্ষিপ্তভাবে এইখিনি প্ৰকাশ কৰা হ'ল।

গৰু বিহ, মানুহ বিহ আৰু চেৰা বিহক শঙ্কৰদেৱ, মাধৱদেৱ আৰু বদলা আতাৰ তিথিৰ লগত কল্পনা কৰা হয়। তদুপৰি এই বিহতে বদলা আতাই মাধৱদেৱৰ সহস্ৰসং লাভ কৰি, ধৰ্ম্ম গ্ৰহণ কৰি, এক ভাৱ লৈ উজনিৰে প্ৰত্যাৱৰ্ত্তন কৰিছিল। সেই বাবেও বিহ পৰ্ব কমলাবাৰী সত্ৰৰ বাবে অতি পবিত্ৰ দিবস। মাধৱদেৱ ভেলা নধুৰ স্থানত থাকোঁতে ভাটৌ কুছীৰ কেশৱচৰণ আতাৰ সৌজন্যত বদলা আতাই শ্ৰীগুৰুৰ সঙ্গ লাভ কৰে। তেৰাৰ ইচ্ছানুসৰি বদলা আতাই গঙ্গা নদীক পবিত্ৰ কৰি আহেগৈ। বোধহয় বদলা আতাৰ গঙ্গা যাত্ৰা ফাগুন মাহতে হৈছিল। চৈল সংক্ৰান্তি অৰ্থাৎ গৰু বিহৰ দিনাই গঙ্গাৰ পৰা আহি মাধৱদেৱৰ পুনৰ্দ্দৰ্শন হয়। তিনিদিন থাকি (প্ৰথম দৰ্শনৰ তিনি দিন এবোলা আৰু দ্বিতীয় দৰ্শনৰ তিনিদিন এবোলাৰ সৈতে মুঠ সাত দিন) মাধৱদেৱৰ পৰা ধৰ্ম্মোপদেশ পাই ধৰ্ম্মপ্ৰচাৰৰ বাবে পিচদিনা বিয়লি বেলা অৰ্থাৎ চেৰা বিহৰ পিচদিনা বিয়লি বেলা উজনিৰে যাত্ৰা কৰে। সেই বাবেই গৰু বিহৰ দিনা মাধৱদেৱৰ সৈতে বদলা আতাৰ সাক্ষাৎ প্ৰসঙ্গৰ চৰিত তোলা হয়।

শ্ৰীকৃষ্ণ নন্দ গোৱালৰ পুত্ৰ। যদিও ঔৰসজাত নহয়, তথাপি “যেনমতে মানো বসুদেৱ দৈৱকীক। তুমিপোষ্ঠা পিতৃ দেখো তাহাতো অধিক” আদৰ্শৰে পিতৃ হয়। তেওঁৰে পিতৃ নন্দ গোৱালৰ ৰজা আৰু শ্ৰীকৃষ্ণ এজন সুদক্ষ গো-ৰক্ষক আৰু পালক। সেই কৃষ্ণৰ (শঙ্কৰ তাকেৰি অংশ) অংশাৱতাৰ হ’ল শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰ গুৰু। গতিকে তেৰাও গোপাল। সেই আদৰ্শ মতে গৰু বিহৰ দিনটো গোপালৰ অংশ শ্ৰীমন্ত গুৰুজনাৰ তিথিৰ লগত তুলনা কৰা হয়। সেই বাবেই “কংস বধ”ৰ কীৰ্ত্তন ঘোষা তিনিটা দিয়ে। ভাদমহীয়া শঙ্কৰদেৱৰ কীৰ্ত্তনতো কংস বধৰে কীৰ্ত্তন দিয়া হয়। মানুহ বিহৰ দিনা (শ্বিতীয় দিনা) মাধৱ দেৱৰ তিথিৰ ৰূপনা কৰে। সেইদিনা প্ৰহ্লাদ চৰিতৰ তিনিটা কীৰ্ত্তন দিয়ে। চেৰা বিহৰ দিনটো বদলা আতাৰ তিথিৰ লগত তুলনা কৰি শিঙী লীলাৰ তিনিওটা কীৰ্ত্তন দিয়া হয়। যিহেতু সেই দিনাই বদলা আতাই মাধৱ দেৱৰ পৰা ধৰ্ম্মৰ অধিকাৰ ভাৰ পাইছিল।

(ঙ—২) “মানুহ বিহু”

গৰু বিহুৰ পিচদিনা নতুন বছৰ অৰ্থাৎ ব’হাগ মাহৰ প্ৰথম তাৰিখ। সেইদিনাই মানুহ বিহু। আগদিনাৰ দৰেই এই দিনাও গুৰু আসনত নববস্ত্ৰ দিব। প্ৰসাদৰ ব্যৱস্থাও আছে। পুৱা ভকত সকলে আগদিনাৰ গৰু চাটৰ হালধি বটি মিঠাতেলৰ লগত মিহলাই গাত সানি গা ধুব। এই দিনা হালধি সানিলে চৰ্ম্মৰোগ নাশ হয়। গাধুই আহি নববস্ত্ৰ পৰিধান কৰি আতাৰ গৃহ, কীৰ্ত্তন ঘৰ, পদশীলা, সন্নাধিকাৰ, মুখ্য বৃণ্ডাকত সকলক সেৱা জনাই জা-জলপান, পিঠা-পনা আদি খাব। শুদা পেটেতে মচুৰ মাহ, নিমপাত আৰু গাখীৰ সমস্তকে মিহলাই বিফুচিতি খালে এবছৰলৈ সৰ্পভয় নাথাকে। সেইদৰে কঠালৰ মুচি খালে মোৰ নামৰ ব্যাধি হ’ব নোৱাৰে।

নামলগোৱাই ৩৪টা পুৱা গীত গোৱাৰ পিছত নাম লয়। প্ৰথমতে “জয় হৰি ৰাম জয় শ্ৰীৰাম” এই কুলুপীয়া ধোষা গোৱাৰ পিছত “তুমি গুৰু “বুদ্ধ নিত্য নিৰ্ম্মল নিৰ্ভণ দেৱ” এই ধৰি গোৱা ঘোষা গোৱা হয়। পাঠকে প্ৰহ্লাদ চৰিতৰ “অ’ এ ৰাম হৰি নিৰঞ্জন”ৰ পৰা আৰম্ভ কৰি “হৰি ৰাম মকুন্দ মুৰাৰি মোৰ গতি” লৈকে ইয়াৰ ভিতৰৰ যি কোনো তিনিটা কীৰ্ত্তন ঘোষা দিব। দুটাত ভাগ্যনী দিয়ে। নাম থলে প্ৰহ্লাদ চৰিতৰে ভাগৱত কল্প। পাঠ যি কোনো পুথিৰে পঢ়ে। বদলা আতাক তীৰ্থলৈ পঠোৱাৰ পিচত তেৰা পৰি-বৰ্ত্তী আহি পুনৰ মাধৱদেৱৰ সঙ্গ লাভ কৰি তেৰাৰ পৰা ধৰ্ম্মাধিকাৰী নিৰ্ম্মালি গ্ৰহণ আৰু তাৰ পৰা বিদায় হৈ যোৱালৈকে এই ষণ্ড চৰিত পাঠ কৰা হয়। উল্লেখযোগ্য যে এই বিহুতে বদলা আতাই মাধৱদেৱৰ সঙ্গ লাভ

কৰে। নাম প্ৰসঙ্গ সমাপনে গায়ন বায়নৰ আৰম্ভ কৰে আৰু বিহাৰ নাচ নচুৱায়। পিছত একো অনুষ্ঠান দিনৰ ভাগত কৰা নহয়। ৰাতিলৈ মাতৃভাষাত ডাঙনাও পাতে।

উল্লেখযোগ্য যে সত্ৰৰ চাৰিখন মুখ্য বহাত এই দিনা “সেৱাইত বস্তু” নিৰ্দিষ্ট ঠাইৰ পৰা মজিয়ালৈ উলিওৱা হয়। চাৰিও পিনে আঁৰ কাপোৰেৰে বেৰা দি ওপৰত চম্ভতাপ “সেৱাইত বস্তু”ত নৱবস্ত্ৰ, সোণ ৰূপৰ ফুল, লোহাৰ গছাত শতাধিক বস্তু প্ৰজ্বলন, পুষ্পদান আৰু ধূপ দীপাদিৰে আকৰ্ষণীয় জাক জমক কৰি ৰখা হয়। প্ৰয়োজনবোধে কোনোবা দৰ্শকৰ সাগ্ৰহ অনুৰোধত “সেৱাইত বস্তু” প্ৰদৰ্শনো কৰা হয়। এয়া ১ম’ন বজাত পুনৰ সামৰি নিৰ্দিষ্ট ঠাইত থোৱা হয়। সত্ৰাধিকাৰজনে সোনকালে সেৱা সৎকাৰ কৰিবহি নোৱাৰে বাবে তেখেতৰ আগমণৰ প্ৰতীক্ষাত থাকে। সত্ৰাধিকাৰে সেৱা কৰি যোৱাৰ পিছতহে “সেৱাইত বস্তু” সামৰাৰ নিয়ম। সত্ৰাধিকাৰ জনে সেইদিনা তেখেতক সেৱা সন্মান কৰিবলৈ যোৱা ডকত সকলক আৰু বাহিৰৰ শিষ্যসকলক মান্যৱস্তৃসকলক দুখনকৈ আৰু বাকীসকলক এখনকৈ তামোল বিতৰণ কৰে।

বিহত পিঠা-পনা, সান্দহ, কোমল চাউল, চিৰা আদি খোৱাটো অপৰিহাৰ্য্য। তিল গুড় মিহলোৱা বৰা চাউলৰ পিঠা অৰ্শৰ ঔষধ আৰু শক্তি বৰ্দ্ধক। বৰা পিঠাও সেইদৰে কুমি দমন আৰু তেল সংযোগ বৰা চাউল গুড়ৰ সৈতে শক্তিকাৰক হয়। গৰু বিহৰ উদ্দেশ্য আৰু তাৎপৰ্য্য শিতানত বিহৰ দিশ কেইটা সড়িষ্কৃতভাৱে কোৱা হৈছে। ইয়াত পুনৰুজ্জীৱিত কৰা নিষ্প্ৰয়োজন।

মানুহৰ বিহৰ দিনটো মাধৱদেৱৰ তিথিৰ লগত তুলনা কৰা হয় বুলি পূৰ্বতে কোৱা হৈছে। সেইবাবেই প্ৰহ্লাদ চৰিতৰ কীৰ্ত্তন তিনিটা দিয়া হয়। অধিক নিষ্প্ৰয়ে জন। ইয়াত হাল খতি আৰু ভাত খতি দুয়োটাই হয়।

(ঙ—৩) “চেৰা বিহু

চেৰা বিহু কমলাবাৰী সত্ৰৰ অতি পবিত্ৰ আৰু আদৰৰ দিন। এই দিবসতে মাধৱদেৱে বদলা আতাক ধৰ্ম্মাধিকাৰ পতি তাল মালা সৰ্বশক্তি অৰ্পণ কৰি উজনিলৈ ধৰ্ম্ম প্ৰচাৰ কৰিবৰ বাবে আদেশ কৰিছিল। ইয়াৰ পিছদিনা মধুপুৰ সত্ৰৰ পৰা বদলা আতাই মাধৱদেৱৰ গাৰ বদল পাই উজনিলৈ আহে। এই বিহুৰদিনা আগৰ দুদিনৰ দৰেই কীৰ্ত্তন ঘৰৰ কাৰ্য্য সমাধা কৰা হয়। আৰৈ চাউলৰ প্ৰসাদ দিয়া হয়। শিশু লীলাৰ প্ৰথম তিনিটা কীৰ্ত্তন দিয়ে দুটা ভাজনী

সহ। নামনগোৱাই পুৱা গীত গাই প্ৰথমতে এটা কুলুপীয়া ঘোষা গোৱাৰ পিছত “কিমতে ভকতি কৰিবো তোমাত হৰি এ” এই ধৰি গোৱা ঘোষা গাব। সেৱা সৎকাৰ আদি পুৱা বেলাতে সমাপন কৰে আগৰ দুদিনৰ দৰে। পাঠ যিকোনো পদ পুথিৰে পঢ়িব পাৰে। চৰিত তোলা হয়—বদলা আতাৰ অগ্ৰজ শঙ্কৰ দাস আতা বদলা আতাৰ ওচৰলৈ যোৱা আৰু প্ৰথম অৱস্থাত তেৰাৰ পৰা সন্তোষজনক সমিধান নোপোৱা আৰু শেষত পোৱা কথা খিনিকে তোলা হয়। পুৱাপ্ৰসঙ্গ সমাপনৰ পিছত গায়ন ৰায়নৰ অনুষ্ঠান আদি একো কৰা নহয়। হালখতি ভাত খতি দুয়োটাই হয়। এই বিহ বদলা আতাৰ তিথিৰ লগত তুলনা কৰা হয়।

চেৰাবিহ মানে অৱসানৰ বিহ। চেৰা মানে ত্যাগ কৰা অৰ্থ সূচায়। দুদিন মুখ্য বিহ পালন কৰাৰ পিছত ই হ'ল সৰ্বশেষত কৰা পেলনীয়া বিহ। যেনেকৈ গুৰু কীৰ্ত্তনৰ পিছত শেষৰ দিনটোক ‘ভাঙ্গনী’ বুলি কোৱা হয়। শেহ-তীয়া বা ত্যাগ (চেৰা বিহ চাড়ি যোৱা) কৰা বুলি অৰ্থ সূচোৱা বাবে ইয়াক চেৰা বিহ বুলি এতিয়াও চলি আছে। উৰুকা দিনাৰ পৰা চেৰা বিহৰ দিনা-লৈকে হালখতি কৰা হয়।

(৫) - মাঘ বিহ

পূহমাহৰ সংক্ৰান্তি বা পূহৰ শেষ আৰু মাঘ মাহৰ উদয়ৰ দিনাই মাঘবিহ পালন কৰা হয়। ইয়াক ভোগালি বিহ বা মেজি বিহ বুলিও কয়। বিহৰ দিনচেৰেকৰ পূৰ্বৰ পৰা গছ কাটি খৰি যোগ ৰ কৰিব। বিহৰ আগ-দিনা সত্ৰৰ ভেকা আৰু বালকসকলে সংগঠিত হৈ একত্ৰে মেজি পাতে। মেজি বহুতো পাতিলেও দুটাই প্ৰধান। এটা বাহি মেজি আৰু আনটো ধুতি মেজি। মাজৰাতি বাহী মেজি আৰু পৰুৱা সৰোৱাৰ পৰা মেজি আৰম্ভ কৰা হয়।

গাই নাম লব। প্ৰথমতে “জয় হৰি ৰাম জয় শ্ৰীৰাম” এই কুলূপ ঘোষা গোৱাৰ পিছত “গোপীনাথ গোপীনাথ মোৰে এ কমলাকান্ত” এই ধৰি গোৱা ঘোষা কুলূপ গোৱা হয়। পাঠকে “প্ৰহ্লাদ চৰিত”ৰ তিনিটা কীৰ্ত্তন ভাঙ্গনী সহ দিয়ে। ইয়াত “নামোদৰ বিপ্ৰাখ্যান”ৰ প্ৰথম তিনিটা কীৰ্ত্তনো ভাঙ্গনী সহ দিব পাৰে। এই খিনি পাঠকজনৰ ইচ্ছাৰ ওপৰত বৰ্ত্তি থাকে। কীৰ্ত্তন ঘোষাৰ দুয়োটা অধ্যায় এই মাঘ বিহুৰ বাবে ধৰা বন্ধা। নাম থলে ভাগৱত পাঠ আৰু পদ ভাগৱত পাঠ কৰা হয়। পাঠৰ পিছতে প্ৰসাদ বিতৰণ আৰু চৰিত তোলা হয়। শ্ৰীশ্ৰীবদনা আতা বৰপেটা সন্তস্থানত থাকোতে এবাৰ মাঘবিহু পৰিছিল। সেই সময়ৰ চৰিত খণ্ডকে এই বিহুত পাঠ কৰে। কামৰূপৰ ফালে বিহু পৰ্ব্বক ‘দোমাহী’ বুলি কয়। চৰিতৰ পিছতে এখন সৰু ধেমালি বোৱা হয় আৰু গায়নে শ্যাম ৰাগ দি “পৰভাতে শ্যাম কান্ধে ধেনু লৈয়া সঙ্গ” এই গীত গাই প্ৰসঙ্গ সমাপিত কৰে। বিয়লি পুনঃ খোল তালৰ প্ৰসঙ্গ এটিও কৰে। ঘোষা কীৰ্ত্তনো কৰা হয়। ৰাতিলৈ প্ৰয়োজন বোধে মাতৃ ভাষাৰ ভাওনাও পাতিব পাৰে।

(চ—১)— “মাঘ বিহু উদ্দেশ্য আৰু তাৎপৰ্য্য”

বহুৰেকীয়া শ্ৰমদানেৰে উপাৰ্জিত ধানমুঠি আমি আঘোণ - পুহ মাহত দাই কাটি ঘৰৰ ভৰালত থওঁ। পুহ মাহত মানুহে ন খোৱা নাপাতে, ঈশ্বৰকো নিদিয়। সেইবাবে আঘোণতে লৰালৰিকৈ অলপ দাই আনি মাৰি, খুন্দি ঈশ্বৰত, ওক ঘৰত আৰু বন্ধুবৰ্গক একত্ৰ কৰি ন চাউল মুঠি দিয়া আৰু খোৱা হয়। কিন্তু মনৰ সন্তোষেৰে ধীৰে সুস্থিৰে মানুহে ন চাউল মুঠি খাবলৈ নাপায়। ইপিনে উত্তৰায়ণ আৰু দক্ষিণায়ন ভেদে সূৰ্য্যৰ দুটা প্ৰধান গতিৰ ভিতৰত মাঘ মাহত উত্তৰায়ণ পৰে। এই সময়ত মৃত্যু হলে মানুহৰ ওপৰত যমৰ অধিকাৰ নাথাকে হেনো। সেই কাৰণেই পিতামহ ভীষ্মই উত্তৰায়ণত ইচ্ছা মৃত্যু হৈছিল। মাঘ বিহুক জ্যোতিষৰ মতে উত্তৰায়ণ সংক্ৰান্তিও বোলে। মানুহে পথাৰৰ পৰা শস্য চপাই আনি আঘোণ মাহতে যেতিয়া লৰালৰিকৈ এমুঠি ন চাউল খাই লয়, তেতিয়া সকলো কথাই ব্যক্তিগত হয় আৰু সম্পূৰ্ণাহতিৰ পৰা বাহিৰ। মাঘ বিহুৰ আগে আগে শস্য চপোৱাৰ কাম প্ৰায়েই শেষ হয়। সকলোৱে মিনিজুলি সামূহিক ভাৱে ৰং ৰহইচ সহ এমুঠি চাউল খোৱাৰ আশা কৰা হয়। এই বিহু সকলো ভোগেৰে পৰিপূৰ্ণ কাৰণে ইয়াক সেই বাবে “ভোগালি বিহু” বোলে। আলু, কঁহু, মাছ, ধান আদি মানুহৰ দৈনন্দিন ব্যৱহাৰ্য্য খাদ্য সামগ্ৰী এই সময়তে পূৰ্ণতা প্ৰাপ্ত হয়। ধনী দৰিদ্ৰ সকলোৰে এই সময়তে এমুঠি অন্ন লাভ হয়। দান-দৰিদ্ৰই হাতত জুলি লৈ গলে এই সময়তে এমুঠি ধান পায়। কাৰণ খেতিয়কে এমুঠি ধান ডিফ্ফাৰীক পেলাই দিবলৈ এই সময়ত মূঠেই কণ্ঠাবোধ

নকৰে। এই ভোগালি বিহুত তোগৰ চূড়ান্ত পৰ্যায় অতিক্ৰম কৰিবলৈ মানুহে উমৈ-
হতীয়া ভাবে উৎসৱ উৎসাহন কৰে। মাঘ, ফাগুন, চ'ত, বহাগ, এই চাৰিমাহতে
সকলো জীৱজন্তুৰে শীতৰ প্ৰভাৱমুক্ত হয়। কথাতো কয়— “মাঘে তৰু, ফাগুনে
গৰু, চ'তে, নৰ বহাগে বানৰ”। মাঘ বিহুত মেজি জনাই জুই পুৱাই সকলো
জীৱ জন্তুক শীত প্ৰভাৱমুক্ত কৰাকে সূচোৱা যেন লাগে। এয়া পাতনি মেলা
হয় মাত্ৰ। বৈদিক যুগৰ অগ্নিপূজা কৰা সম্পৰ্কও ইয়াত থাকিব পাৰে। অৱশ্যে
সম্ভৱতঃ অগ্নিপূজা কৰা নিয়ম নাই। মাঘৰ মাহটোতে এই বিহু বৰ্ত্তি থাকে।

মাঘৰ ভোগালি বিহু অতি পুৰণি, জীৱনী শক্তি বৃদ্ধক আৰু পৱিত্ৰ।
পুহৰ সংক্ৰান্তিতে অসুৰৰ বজা বলিয়ে বামণক তিনিপদ ভূমি দান কৰি সূতল
পুৰীলৈ যাব লগা হ'ল। বলিৰ এদিনৰ ভোগ পৃথিবীত থাকি যোৱা বাবে
মানুহে এই দিনা মহানন্দে সুখেৰে বিহু হিচাবে খোৱা বোৱা কৰিব লগা
হ'ল বুলি জনশ্ৰুতি আছে। বিহুৰ দিনা মেজি পাতি ইজু লগাই “অগ্নি সাক্ষী”
কৰি শাৰীৰিক, মানসিক শক্তিৰ উৎকৰ্ষ সাধনৰ বাবে সংকল্প লব লাগে। এই
বিলাক কাম সম্পাদন কৰিব পাৰিলেই সংক্ৰান্তিৰ দিনা ভোগ কৰিবলৈ লোৱা
বিহুটো সম্পূৰ্ণ ভোগালি হৈ পৰে। বল-বৃদ্ধি-স্বাস্থ্য-সৌন্দৰ্য্য বৃদ্ধিৰ কাৰণে
মাঘৰ একাদশীত লবোন দিব লাগে। মাঘী সপ্তমীত বগৰিপাত আৰু অশোকৰ
পাত সাতেটাকৈ, তিল চাউলেৰে সৈতে মূৰত লৈ স্নান কৰিলে বসন্ত ৰোগ
নিবাৰণ হয়। এয়া মাঘবিহুৰ চমু উদ্দেশ্য আৰু তাৎপৰ্য্য।

(ছ)—‘কাতি বিহু’

বছৰেকৰ তিনিটা বিহুৰ ভিতৰত কাতি বিহুৱেই প্ৰথম বিহু।
ইয়াক পিছৰ দুটা বিহুৰ আৰম্ভণি বিহু বুলিও কোৱা হয়। “কাঙালি বিহু”
বুলিও ইয়াৰ দুৰ্গাম আছে। এই সময় ছোৱাত মানুহৰ খাদ্যাভাব আৰু অৰ্থা-
ভাব ঘটে। আহিন আৰু কাতি মাহৰ সন্ধিতে এই বিহু উদ্‌যাপন কৰা
হয়। খেতিৰ নদন-বদন অৱস্থাত অৰ্থাৎ শস্য শ্যামলা অৱস্থাত কাতি বিহু,
গেতি চপাই আনি ভৰালত থৈ তাক সুখে সন্তোষে খোৱাৰ অৱস্থাত মাঘ বিহু
আৰু শ্বাই বৈ পূৰণা বছৰক বিদায় দি নতুন বছৰক আদৰি আনি ৰং-
বহুইচ্ছ সহ উদ্‌যাপন কৰাক চ'তৰ বিহু বা বহাগ বিহু বুলি কোৱা হয়।
সেয়ে কঙালি, ভোগালি আৰু ৰঙালি বিহু নামেৰে প্ৰখ্যাত। এই কঙালি
বিহুত কোনো উৎসৱ মুখৰ পৰিবেশ দেখা পোৱা নাযায়। পিঠা পনা,
গাখীৰ গুড় আদিও যথাৰীতি যোগাৰ বিশেষভাৱে পৰিলক্ষিত নহয়। খাদ্য
আৰু অৰ্থাভাৱৰ লগত সজ্জি ৰাখি এই বিহুৰ নাম সেই বাবেই কঙালি
বিহু ৰখা হৈছে। ইয়াক কোনো কোনোৱে তুলসী বিহু বুলিও কোৱা শুনা

যায়। কাৰণ সেইদিনা পুৱা মানুহে (সন্নীতো) দুৱাৰ মুখত ভেটি বান্ধি তুলসী বন্ধৰোপন কৰে। দুৱাৰ মুখত বুলি কওঁতে চোতালৰ মূৰত হে হয়। হৰি ভগৱানৰ প্ৰিয়া বুলি শাস্ত্ৰত উল্লেখ থকা সৰ্ব্ববৃক্ষ শ্ৰেষ্ঠ তুলসী ৰোপনত ভগৱান সন্তুষ্ট হয় বুলি কোৱা হয়। এই বিহত তুলসী ৰোপন কৰিলে যমৰ দূতলৈ গুণ নেথাকে হেনো। সেই কাৰণেই কয়—“তুলসী দৰ্শনে পুণ্যং স্পৰ্শনে পাপ নাশনম্”। সেইদিনা বিহ খাই খেতিয়ক সকল পথাৰত ধান চাবলৈ যোৱাৰ নিয়ম আছে। তাৰ অৰ্থ এয়ে যে এই সময়তে পথাৰত শস্য শ্যামলা হয়। ভোগালি বিহ উৎসাপন কৰিবলৈ এই বিহতে নদন বদন শস্য দৰ্শন কৰি আঁচনি যুগুতোৱা হয়। নিৰাপদে শস্য আনয়নত ভগৱানৰ কৃপা প্ৰাৰ্থনা কৰা হয়। গাওঁ অঞ্চলৰ ৰাইজে সেইদিনা পথাৰত শস্য নষ্টকাৰী পোক পৰুৱা ধ্বংসৰ কাৰণে জুই জ্বলাই থৈ আছে। কোনো কোনো গাৱঁত সেইদিনা ৰাতি তুলসীৰ গুৰিত বস্তি জ্বলাই মাহ প্ৰসাদ দি নাম কীৰ্ত্তন কৰা দেখা যায়। সন্নীত তেনে নিয়ম নাই। সকলো কৰ্ম কীৰ্ত্তন ঘৰতহে সমাপন হয়। পুৱা ভাত খতি আৰু হাল খতি হয়।

পুৱা কীৰ্ত্তনঘৰৰ গুৰু আসনত নৱবস্ত্ৰ দি দেউৰী সকলে প্ৰসাদৰ যোগাৰ কৰে। নামলগোৱাই পুৱা গীত গাই নাম লয়। প্ৰথমতে ‘ৰাম ৰঘুপতি’ বা “জয় হৰি ৰাম” কুলুপীয়া ঘোষা এজোকা গাই “কিমতে ভকতি কৰিবো তোমাত হৰি এ’ এই ধৰি গোৱা ঘোষা গাব। পাঠকে শিশু লীলাৰ প্ৰথম তিনিটা কীৰ্ত্তন ঘোষা ভাঙ্গনী সহ দিয়ে। নাম থলে ভাগৱত আৰু পাঠ পঢ়া হয়। প্ৰসাদ বিতৰণ কৰে। তদন্তে চৰিত পাঠ হয়। বদলা আতাৰ জ্যেষ্ঠ শঙ্কৰ দাস আতাই তেৰাৰ ওচৰলৈ পকা কলৰ ভাৰ দুখন লৈ আহি যোগান ধৰা কথা খিনিকে চৰিতত তোলা হয়। চৰিত থলে ধেমালি বায় আৰু “বাধেবাত বুজাৱলো তোই” গীত গাই সামৰে। বিয়লি পুনৰ ওজা গাই খোল তালৰ প্ৰসঙ্গেৰে কাতি বিহৰ সামৰণি মাৰে। এই বিহ বদলা আতাৰ ভাগৰ বুলি কয়। কাতি বিহ শেষ।

(জ)—নাৰায়ণ দাস ঠাকুৰ আতাৰ কীৰ্ত্তন

মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱৰ সোঁ বাহি আৰু প্ৰধান শিষ্য শ্ৰীশ্ৰীনাৰায়ণ দাস ঠাকুৰ আতাৰ কীৰ্ত্তন এদিনীয়াকৈ সন্নীত পালন কৰা হয়। পূহ মাহৰ কৃষ্ণা পঞ্চমী তিথিত এই কীৰ্ত্তন কৰে। মহাপুৰুষৰ প্ৰপন্ন শিষ্য সম্পৰ্কত ধৰ্ম্মসূত্ৰ আৰু মহাপুৰুষ মাধৱদেৱৰ আজ্ঞানুসৰি বদলা আতাই এবাৰ পৰা উক্তি পৰমার্থ শুদ্ধ বস্তু গ্ৰহণ কৰাৰ বাবে এই কীৰ্ত্তন কমলা-বাৰী সন্নীত পালন কৰিব লগা হয়। পুৱা গুৰু আসনত নৱবস্ত্ৰ প্ৰদান,

বন্তি প্ৰজ্বলন, পুৱাৰ গীত গাই নামলগোৱাই নাম ধৰে। প্ৰথমতে “জয় হৰি ৰাম” বা “ৰাম ৰমপতি” যি কোনো এটি কুলূপীয়া ঘোষা গোৱাৰ পিছত ধৰি গোৱা ঘোষাৰ “জয় জয় ৰাম কৰুণাসাগৰ এ” এই ঘোষা গাব। পাঠকে প্ৰহ্লাদ চৰিতৰ যিকোনো তিনিটা ভাঙ্গনী সহ কীৰ্ত্তন দিব। দৈনিক প্ৰসঙ্গৰ ক্ৰমানুযায়ী পৰা তিনিটা কীৰ্ত্তন দিব পাৰে। মূঠতে তাত ভাঙ্গনী দিব লাগিব। মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেবে মাধৱদেৱৰ সৈতে এৰাক সখি পাতি দিছিল। তদুপৰি ভাদ্ৰমাহৰ কৃষ্ণাপঞ্চমী তিথিত মাধৱদেৱ গুৰুজন ই নৰনাট্য সন্মুখণ কৰিছিল। তেৰাৰ আদৰ্শ অনুসৰি এৰাইও কৃষ্ণাপঞ্চমী তিথিত দেহ ত্যাগ কৰিলে। সেয়ে মাধৱদেৱৰ কীৰ্ত্তনত প্ৰহ্লাদ চৰিতৰ কীৰ্ত্তন দিয়ে বাবে এৰাৰ কীৰ্ত্তনতো তেৰাৰ আদৰ্শানুগামী হিচাবে তাকেই দিয়া হয়। নাম থলে ভাগৱত পাঠ-পদ ভাগৱত পাঠ, প্ৰসাদ বিতৰণ আৰু চৰিত পাঠ হয়। চৰিতো তেৰাৰে কয়। প্ৰসঙ্গ সমাপনে গায়ন বায়নে “গুৰু মৃদংগ” ধেমালি বাই মাহৰ ধনশ্ৰী ৰাগত “ৰাম তেৰে চৰণ কমলে ৰাতি লাগো” এই গীতটি গোৱা হয়। গীত অৱসানে ঘোষা কীৰ্ত্তন, ওজাপালি, খোল তালৰ প্ৰসংগ আৰু একেবাৰে শেষত ঘোষা কীৰ্ত্তন কৰি কীৰ্ত্তন সামৰা হয়। বিয়লি প্ৰসংগ কৰা নহয় দিনতীয়া কীৰ্ত্তন বাবে। সেইদিনা হাল বোৱা আৰু ভাত খোৱা নিষিদ্ধ। ৰাতিলে ভাওনা নকৰে। তিথিৰ আগদিনা ৰাতি এখন ধেমালি আৰু এখন ভগ্নী বাই তিথিৰ সূচনা কৰে।

(ক)—মথুৰা দাস বুঢ়া আতাৰ কীৰ্ত্তন

মহাপুৰুষ মাধৱদেৱৰ প্ৰপন্ন শিষ্য শ্ৰীশ্ৰীমথুৰাদাস বুঢ়া আতা বা গোপাল আতাৰ কীৰ্ত্তন এদিনীয়াকৈ পালন কৰা হয়। আহিন মাহৰ কৃষ্ণ চতুৰ্থীত এই তিথি পৰে। মাধৱদেৱৰ প্ৰপন্ন শিষ্য সম্পৰ্কত ধৰ্ম্মসূত্ৰে আৰু তেৰাৰ আজ্ঞানুসৰি বদলা আতাই এৰাৰ পৰা ভক্তি পৰমার্থ তত্ত্ব বস্তু গ্ৰহণ কৰাৰ বাবে এই কীৰ্ত্তন কমলাবাৰী সত্ৰত পালন কৰিব লগা হয়। পুৱা এই কীৰ্ত্তনৰ বাবে দেউৰীয়ে প্ৰয়োজনীয় কৰ্ম্ম সম্পাদন কৰাৰ পিছত নামলগোৱাই উক্ত কুলূপীয়া ঘোষাৰ যি কোনো এটা গাই “জয় জগজীৱ মোৰে প্ৰাণ” এই ধৰি গোৱা ঘোষা গাব। পাঠকে প্ৰহ্লাদ চৰিতৰ বা নিত্য প্ৰসঙ্গ প্ৰাসত পৰা তিনিটা কীৰ্ত্তন ঘোষা দিব ভাঙ্গনী সহ। তদন্তে মূল ভাগৱত পাঠ, পদ ভাগৱত পাঠ, প্ৰসাদ বিতৰণ আৰু চৰিত পাঠ হয়। চৰিত তেৰাৰে কয়। প্ৰসংগ সমাপনে গুৰুমৃদঙ্গ ধেমালি বাই মাহৰ ধনশ্ৰী ৰাগত “ৰাম তেৰে চৰণ কমলে ৰাতি লাগো” এই গীত গোৱা হয়।

অৱসানে ঘোষা কীৰ্ত্তন, ওজাপালি, খোল তালৰ প্ৰসঙ্গ আৰু অৱশেষত ঘোষা কীৰ্ত্তন কৰি কীৰ্ত্তনৰ সামৰণি মৰা হয়। বিয়লি প্ৰসঙ্গ নহয়। এই দিনা হালবোৱা আৰু ভাত খোৱা দুয়োটাই নিষিদ্ধ। ৰাতি ডাওনা নহয়। আগদিনা ৰাতি এখন ধেমালি আৰু ভঙী বায়।

(ঞ)—“বৰবিষ্ণু আতাৰ কীৰ্ত্তন”

মহাপুৰুষ মাধৱদেৱৰ প্ৰিয় শিষ্য শ্ৰীশ্ৰীবৰবিষ্ণু আতাৰ কীৰ্ত্তন এদিনা নীয়াতৈ পালন কৰা হয়। ফাগুন মাহৰ শুক্লা দ্বিতীয়া তিথিত এই কীৰ্ত্তন পৰে। মাধৱদেৱৰ প্ৰসঙ্গ শিষ্য সম্পৰ্কত ধৰ্ম্ম সূত্ৰ আৰু তেৰাৰ আজানু-সৰি বদলা আতাই এৰাৰ পৰা ভক্তি পৰমাৰ্থ তত্ত্ববস্তু গ্ৰহণ কৰাৰ বাবে এই কীৰ্ত্তন কমলাবাৰী সত্ৰত উদ্‌যাপন কৰা হয়। ওপৰত উল্লেখ কৰা পালিত কীৰ্ত্তনৰ নিয়ম প্ৰণালীৰ কোনো পাৰ্থক্য নাই। মাত্ৰ এই কীৰ্ত্তনৰ নামত “হে প্ৰাণ বন্ধু কৃষ্ণ কৃষ্ণৰ ঠাকুৰ” এই ধৰি গোৱা ঘোষা, কংস বধৰ তিনিটা কীৰ্ত্তন ভাঙনী সহ অথবা কীৰ্ত্তনৰ প্ৰাসত পৰা তিনিটা কীৰ্ত্তন দিয়ে আৰু তেৰাৰ প্ৰয়াণৰ চৰিত তোলে। বাকী নিয়ম একে। ইয়াতো হাল খতি আৰু ভাত খতি কৰা হয়। ডাওনা নাই। আগদিনা ধেমালি, ভঙী বোৱাটো বাধ্যতামূলক

(ট)—“কেশৱ চৰণ আতাৰ কীৰ্ত্তন”

মহাপুৰুষ মাধৱদেৱৰ প্ৰিয় শিষ্য শ্ৰীশ্ৰীকেশৱচৰণ আতা বা ভাটো কুছীয়া আতাৰ কীৰ্ত্তন এদিনা নীয়াতৈ কমলাবাৰী সত্ৰত পালন কৰা হয়। মাধৱদেৱৰ প্ৰসঙ্গ শিষ্য সম্পৰ্কত ধৰ্ম্মসূত্ৰ আৰু বদলা আতাৰ প্ৰিয় সুহৃদ বন্ধুৰ তথা মহাপুৰুষৰ একান্ত ভক্তি ধৰ্ম্ম গ্ৰহণ কৰিবলৈ বদলা আতাক আগবঢ়াওঁতা হিচাবে এৰাৰ কীৰ্ত্তন পালন কৰা হয়। জেঠ মাহৰ শেষ ৰবিবাৰে আৰু আহাৰ মাহৰ অম্ববাটী নিৱন্তিৰ দিনা দুদিনকৈ এই তিথি পালিত হয়। দুদিন তিথি পালনৰ উদ্দেশ্য এয়ে যে জেঠ মাহৰ শেষ ৰবিবাৰৰ দিনা সেই সময়ত বাজবোষত পৰি বদলা আতা আৰু এৰাই হাবি বননিয়ৈ লুকাই ফুৰিছিল। সেইদিনা হঠাতে ক'ৰবাৰ পৰা বহু মানুহৰ কোলাহল শব্দ শুনিবলৈ পোৱা গ'ল। এৰা বৰ ভয়ানক আছিল। হঠাতে এনে শব্দ শুনি ৰাজদূতে আক্ৰমণ কৰিলে বুলি ভাবি বদলা আতাক তাতে এৰি গভীৰ অৱগত প্ৰবেশ কৰিলে আৰু বাঁহ গছৰ ওপৰত উঠিলগৈ। ইফালে বদলা আতাই ওৰে দিনটো বিচাৰি বিচাৰি হাৰাথুৰি খালে। বিচাৰি নাপাই সেই ৰাতি উপবাসে থাকিল মনৰ বেজাৰতে। সিফালে কেশৱচৰণ আতাই বাঁহৰ ওপৰতে ভগৱন্তৰ চৰণত একান্তমনে ধ্যান ধ্যাৰণা কৰি পৃথিৱী এৰাৰ মানসেৰে সশৰীৰে বৈকুণ্ঠ প্ৰাপ্তি হল আৰু

ঔৰুজ্ঞানক লগ পালেগৈ। ঔৰুজ্ঞানই কৰে—কেশৱচৰণ ! তুমি পৃথিৱী এৰিবৰ
জোৱা নাই, তাত বহুতো কাম আছে। তোমাৰ কাৰণে তোমাৰ সুহৃদ্ বান্ধৱ
সৰাকীয়ে মনৰ বেদনাত উপবাসে আছে। গতিকে যোৱা গৈ। ঔৰু আত্ম
শিৰে ধৰি পুনৰ আত্ম নামি আহি বাঁহ গছতে ব'লহি। ৰাতিপুৱা বদলা
আত্মাই বিচাৰি বিচাৰি তাতে পালেহি। তেতিয়া কেশৱ আতাৰ শৰীৰ একে-
ধাৰে অৱশ। কোনোমতে গছৰ পৰা নমাই আনি তেৰাক স্নান পান কৰালে,
তেতিয়া শান্ত হ'ল। সেইদিনা যে পৃথিৱী এৰিছিল সেই আদৰ্শকে লৈ জেঠৰ
শেষ ৰবিবাৰৰ দিনটোত এই তিথি পালন কৰিব লগা হ'ল। অম্বুবাচী
নিৱন্তিৰ দিনা আত্মাই দেহ ত্যাগ কৰাৰ বাবে সেই দিনাই দ্বিতীয় তিথি
পালিত হয়। ইয়াত কোনো তিথিৰ ঠিকনা নাথাকিল। ৰবিবাৰ আৰু অম্বু-
বাচী নিৱন্তিৰ তাৰিখেই তিথি। জেঠৰ ৰবিবাৰৰ তিথিত উল্লিখিত কুলপীয়া
ঘোষা এটি গোৱাৰ পিছত “কৰুণাময় ৰাম কৰুণাময়” এই ধৰি গোৱা ঘোষা
আৰু প্ৰাসত পৰা তিনিটা ডাঙনীযুক্ত কীৰ্ত্তন দিয়া হয়। তেৰাৰ চৰিত
তোলা হয়। বাকীখিনি ওপৰৰ দৰে একেই। অম্বুবাচী নিৱন্তিৰ দিনা নামত
ধৰি গোৱা ঘোষা গোৱা নহয়। “ৰাম নাৰায়ণ হৰি ৰাম নাৰায়ণ ৰামকৃষ্ণ
নিৰঞ্জন শিৱ সনাতন” এই কুলপীয়া ঘোষা সম্পূৰ্ণে গাব। পৰ্ৱকৈ শিশু-
লীলাৰ প্ৰথম তিনিটা কীৰ্ত্তন ডাঙনী সহ দিয়ে। প্ৰাসত নিদিয়া। বদলা
জাতাবে নৈতে একাত্মা প্ৰিয় প্ৰাণ বান্ধৱ কাৰণে তেৰাৰ কীৰ্ত্তনত বদলা
আতাৰ কীৰ্ত্তনত দিয়া শিশুলীলাৰ কীৰ্ত্তন ঘোষা তিনিটা দিয়া হয়। তেৰাৰে
চৰিত কয়। বাকীখিনি একে। আতাৰ এই দুদিন কীৰ্ত্তনত হাল বোৱা
ভাত খোৱা নিষিদ্ধ। ডাঙনা নাই। আগদিনা ধেমালি আৰু উল্লী বোৱাটো
বাধ্যতামূলক।

(৪) — ওপৰকি

মহাপূৰুষীয়া ধৰ্ম্মৰ সৰ্ব্বাপ্ৰগণ্য বাৰজন আতাৰ নাম সৰ্ব্ব-
জন বিদিত — যাক আমি প্ৰায় সকলো কথাত স্মৰণ কৰি
থাকিব লগা হয়। উক্ত আতাসকলক কমলাবাৰী সত্ৰৰ পৰম্পৰাত
একোজন শিৰৰ মুহূৰ্ত্ত বুলি গণ্য কৰা হৈ আহিছে। উক্ত
বাৰজন আতাৰ কীৰ্ত্তন এই সত্ৰত পালন কৰিব লাগিছিল। অৱশ্যে ইয়াৰ
জিৱৰে পাঁচজনৰ তিথি পালন কৰা হয়। বাকীসকলৰ তিথি পালন নক-
ৰাৰ কাৰণে বহুতো থাকিব পাৰে। ইয়াৰ জিৱৰতে কাবোৰাৰ হয়তো তিথিৰ
ঠিকনা হেৰাইছে। কোন মহত প্ৰয়াণ হৈছিল তাকো পৰম্পৰে ৰক্ষা কৰিব

নোৱাৰাৰ পৰিণামতো এনে হোৱা বুলি খাটাংকৈ এটা সিদ্ধান্ত কৰিব পাৰি। যিকি নহওক “গতস্যা শোচনা নাস্তি” বুলি তাক বাদ দিয়া হৈছে। এতিয়া মূঠ কথা হ’ল যিকেজনৰ পৰা গুৰুৰ আজ্ঞাত বদলা আতাই ধৰ্ম্মতত্ত্ব বস্তু গ্ৰহণ কৰি কৃতার্থ হৈছিল সেই কেজনৰ তিথি পালন কৰাটো বিধেয় বুলি মানি লোৱা হৈছে। কিন্তু বদলা আতাই তত্ত্ব কথা গ্ৰহণ কৰা চাৰি-গৰাকী বিশিষ্ট ভক্তৰ তিত্তৰ এজনৰ কথা ইয়াত বাদ পৰি আছে। সেই-জনা হ’ল শ্ৰীশ্ৰীভট্টানীপুৰীয়া গোপাল আতা। এই বিশিষ্ট পুৰুষজনাৰ পৰাও বদলা আতাই বিশিষ্ট কথা শ্ৰৱণ কৰি ধন্য হৈছিল। “কথাৰ সাগৰ, দাইন বাহ” বুলি খ্যাত এই আতা পুৰুষৰ কথাত বদলা আতা ভোল গৈছিল—যিজনে দিন ৰাতিৰ কথা পাহৰি গৈছিল। এই পুৰুষজনাৰ তিথি কমলাবাৰী সন্নত নিশ্চয় পালন কৰিব লাগিছিল। সন্নৰ বয়োৱদ্ধ ভক্তৰ পৰা জানিব পৰা গৈছে যে পুৰুষতে হেনো এবাৰ তিথি পালন কৰা হৈছিল। পিছত সংহতি বিভাজন হোৱাত এই তিথি বাদ পৰিব লগা হ’ল হেনো। লগতে ৰাজনৈতিক বিপৰ্য্যায়, ধৰ্ম্মীয় উত্থান পতনতো এনে হোৱা বুলি ধাৰণা কৰিব পাৰি। যি কি নহওক কীৰ্ত্তন পালন নকৰিলেও বাৰজনা আতাৰ শাৰিত এৰাজন এতিয়াও আছে আৰু স্মৰণৰ বেলিকা এৰা বাদ নপৰে যেতিয়া ভাবিব লগা কোনো কাৰণ নাই।

(৩) — বৈকুণ্ঠী সন্ন্যাসিকাৰ সকলৰ তিথি

কমলাবাৰী সন্নৰ বৈকুণ্ঠগত প্ৰাক্তন সন্ন্যাসিকাৰ সকলৰ তিৰোভাৱ তিথি পৱিত্ৰ ভাৱেৰে পালন কৰা হয়। এতিয়ালৈকে চাৰিজন সন্ন্যাসিকাৰ তিথি পালিত হৈ আহিছে। এই তিথি জীৱিত সন্ন্যাসিকাৰ গৰাকীয়ে পাতে। সামূহিক বায় নহয়। মাত্ৰ শিষ্যসকলে আৰু তেৰাৰ গুণমুগ্ধ সকলে শক্তি অনুপাতে অৰিহণা পাতি দিয়ে। সকলো সন্ন্যাসিকাৰে আৰু ভৱিষ্যতলৈ যি সকল সন্ন্যাসিকাৰ বৈকুণ্ঠী হব সেই সকলৰো তিথিৰ নিয়ম প্ৰণালী একে। পুৱা গীত, বস্তি প্ৰজ্বলন, গুৰু আসনত বস্ত্ৰাৰ্পণ আদি কৰাৰ পিছত নামলগোৱাই “মাধৱ মাধৱ মাধৱ মধুৰিপু গোবিন্দ কৃষ্ণ হৰি হৰি ৰাম ৰাম” এই কুলপীয়া ঘোষা গাব। মাধৱদেৱ আৰু বদলা আতাৰ কীৰ্ত্তনত এই ঘোষা গোৱা হয় কাৰণে তেৰাসবৰ প্ৰতি সন্মান জনাই এই তিথিত এই ঘোষাৰ পিছৰ চাৰিফাকি ঘোষা বাদ দিয়া হয়। ধৰি গোৱা ঘোষা নাগায়। ইয়াৰ পিছতে পাঠকৈ “শ্ৰীকৃষ্ণ বৈকুণ্ঠ প্ৰমাণৰ” তিনিটা কীৰ্ত্তন ঘোষা ভাঙ্গনী সহ দিয়ে। তদন্তে ভাগৱত, পাঠ, [প্ৰসাদ বিতৰণ আৰু চৰিত তোলা হয়। বদলা আতাৰ চৰিত পাঠ কৰে। তদৱসানে গায়ন বায়নে গুৰু মৃদঙ্গ ধেমালি, বিহাৰ নাচ, ঘোষা কীৰ্ত্তন, ওজাপালি, চালিনাচ, ঘোষা কীৰ্ত্তন আৰু ৰাতিলৈ ভাওনা

পাতে। এই অনুষ্ঠানৰে প্ৰত্যেকটোতে তামোল পাণৰ শৰাই আৰু টকা দিব লাগে। এইখিনি সন্ত্ৰাধিকাৰজনে দিয়ে।

বদলা আতাৰ পৰা বহু পিচলৈ ব্ৰাহ্মণ, অৰাহ্মণ ভালেকেজন সন্ত্ৰাধিকাৰে সন্ত্ৰ চলাই বৈকুণ্ঠী হৈছে। সেই সকলৰ তিৰোডাব তিথি পালন কৰা নহয়। বদলা আতাৰ তিথি পালন কৰাৰ পিছত চাৰিপুৰুষৰ (অৰ্থাৎ এতিয়াৰ পৰা আগৰ) তিথি পালন কৰা হৈ আহিছে। প্ৰথমৰ পৰা চাৰিগৰাকী সন্ত্ৰাধিকাৰৰ নাম নিম্নস্থানত উল্লেখ কৰা হৈছে।

১। গ্ৰীগ্ৰীকৃষ্ণকান্ত সন্ত্ৰাধিকাৰ গোস্বামী :— জেঠৰ কৃষ্ণাষষ্ঠী

২। ,, লক্ষ্মীকান্ত সন্ত্ৰাধিকাৰ গোস্বামী :— আহাৰৰ শুক্লা প্ৰবাদশী

৩। ,, চন্দ্ৰকান্ত সন্ত্ৰাধিকাৰ গোস্বামী :— মাহৰ শুক্লা নৱমী।

৪। ,, ঘনকান্ত সন্ত্ৰাধিকাৰ গোস্বামী :— আঘোণৰ শুক্লা একাদশী

এই তিথিত হালবোৱা ভাতখোৱা নিষিদ্ধ। তিথিৰ আগদিনা ধেমালি আৰু ডঙ্গী বায়।

(৫) “অম্বুবাচী (মাত)”

আহাৰ মাহৰ ৭ তাৰিখৰ পৰা ১১ তাৰিখলৈকে অম্বুবাচীৰ প্ৰৱৃতি আৰু নিবৃতি হয়। তান্ত্ৰিক আৰু জ্যোতিষ শাস্ত্ৰত ইয়াৰ উল্লেখ আছে। এই খিনি বাদ দি আভিধানিক বিধান কেইটিমান উল্লেখ কৰা হ’ল।

অম্বুবাচী : মিথুনৰাশিস্থ সূৰ্য্যৰ আৰ্দ্ৰানক্ষত্ৰ-প্ৰথমপাদ ভোগকাল। জেঠমাহৰ শেষাংশত সূৰ্য্য যি বাৰে আৰু যি সময়ত মিথুন ৰাশিলৈ যাত্ৰা কৰে, তাৰ পিছৰ সেইবাৰে আৰু সেই সময়ত পৃথিৱী বজঃস্নান হয় অৰ্থাৎ সম্ভৱতঃ স্ৰষ্টিপাত যুক্ত পৃথিৱী ৰসযুক্ত হৈ বীজাদি ধাৰণ অৰ্থাৎ লস্যাদি প্ৰসব কৰাৰ উপযোগী হয়, ইয়াৰ নাম অম্বুবাচী; তিনিদিন বিশ দণ্ড ইয়াৰ স্থিতি কাল। অম্বুবাচীৰ তিনিদিন বেদাধ্যয়ন আৰু বীজোপগ নিষিদ্ধ; যতি, বিপবা, ব্ৰজচাৰা আৰু ব্ৰহ্মসকলৰ স্বপাক আৰু পৰপাক চণ্ডালৰ অন্ততুল্য। (অম্বু+ ষচ্+নি কৰ্ত্ত্বা, ঙ্গপ্ৰস্ৰীৎ)

(আঙতোষ দেৱ সংকলিত “ছাত্ৰবোধ অভিধান”)

অনুবাদ—গ্ৰহকাৰৰ।

সন্ত্ৰত অম্বুবাচী বা সাত পালন কৰে এনেদৰে— যি সময়ত সাত লাগে বা প্ৰৱৃতি হয়, তাৰ পূৰ্বতে বহাৰ ভিতৰৰ চাৰিওফালে খুটি মাৰি দোজ দি বেৰা দিয়া হয়, চক বা পাগ পাছ বেলেগে জুৰি লোৱা হয়, চাউল, মাহ, তেল, নিমখ আদি যাবতীয় খাদ্য সামগ্ৰী সূকীয়াকৈ ৰাখি তাক (তিনিও দিনৰ কাৰণে) ব্যৱহাৰ কৰা হয়। দোজৰ ভিতৰৰ বস্তু স্পৰ্শ কৰা নিষিদ্ধ। কীৰ্ত্তন

স্বৰত গুৰু আসন স্পৰ্শ কৰা নহয়, চন্দন পুষ্পাদি নিবেদন আৰু বিতৰা নিষিদ্ধ। আসনৰ চাৰিওকাষে বেৰা দিয়া থাকে। বস্তি প্ৰজ্জলন আৰু নাম প্ৰসঙ্গ হয়। অম্বুবাচী নিয়ন্ত্ৰিৰ আগদিনা উপবাসে থাকি পিছদিনা তিনিও দিনত ব্যৱহাৰ কৰা পাত্ৰ সামগ্ৰী পৰিষ্কাৰ কৰা হয়। সেইদিনা শ্ৰীশ্ৰীকেশৱ চৰণ আতাৰ কীৰ্ত্তনো।

(৮—১)— “অম্বুবাচী সম্বন্ধে ভিন্নমত

অম্বুবাচী বা সাত সম্বন্ধে অসমত বহু জন্মপনা কল্পনা বহু ব্যক্তিৰ পৰা পোৱা যায়। কোনোৱে ইয়াক ৰজাৰ আদেশত আৰু শাস্ত্ৰ ধৰ্ম্মৰ প্ৰভাৱত হোৱা বুলি কব খোজে। অৱশ্যে এইটো সঁচা যে অম্বুবাচীৰ তিনিদিন কামাখ্যা দেৱালয়ৰ দূৱাৰ বন্ধ থাকে। নিয়ন্ত্ৰিৰ দিনা খোলা হয়। এই বাতৰি আমি অসমৰ বাতৰি কাকতৰ যোগে জানিবলৈ পাবোঁ। এই সময়ত হেনো দেৱী ৰজঃস্বলা হয়। দেৱীয়েই প্ৰকৃতি আৰু প্ৰকৃতিয়েই পৃথিৱী। দেৱী ৰজঃস্বলা হোৱা মানেই হেনো পৃথিৱী ৰজঃস্বলা হোৱা। পৃথিৱীতে মানুহৰ উৎপত্তি বা সম্পৰ্ক থকা বাবেই মানুহে হেনো অশৌচ পালন কৰিব লাগে। মহিলা ৰজঃস্বলা হলে তেওঁলোক তিনিদিন অশৌচত থাকিব লগা হয়। সেই আদৰ্শ লৈয়েই অম্বুবাচীত মানুহৰ এইখিনি কৰ্ত্তব্য কাম। এতিয়া কথা হ’ল মহিলা সকলৰ ৰজঃস্বলা হলে তিনিদিন অশৌচত থাকিলে তেওঁলোকৰ স্বামী, পুত্ৰ, নাতিসকলে সেই অশৌচ পালন কৰাৰ আৱশ্যকতা দেখা পোৱা নাযায় বা নকৰেও। তেনেস্থলত পৃথিৱী ৰজঃস্বলা (যদি সত্যই হয়) হ’লে আমালোকে কি কাৰণত অশৌচ খাটিব লাগে তাৰ সন্ত্ৰেদ বিচাৰি পোৱা টান। কোনোৱে কয়—পৃথিৱীত আমি আধেয় সম্বন্ধে থকাৰ কাৰণে বা স্পৰ্শ কাৰণত সকলোৱে অশৌচ পালন কৰিব লাগে। প্ৰশ্ন আহে — পৃথিৱী ৰজঃস্বলা মাত্ৰ অসমতে হয়নে? বিহাৰ উৰিষ্যাতো হয় বা অসমৰ ভূমি খণ্ডকহে পৃথিৱী বুলি কোৱা যায়। অথবা ভাৰতৰ বাহিৰত থকা দেশবোৰক পৃথিৱী বুলি ক’লে ভুল হবনেকি? সেইফালে পৃথিৱী ৰজঃস্বলা নহয়নেকি? ইত্যাদি। অন্য প্ৰসঙ্গত আৰু এটি প্ৰশ্ন উত্থাপিত হয় এই যে মানুহৰ এমাহত পিতৃলোকৰ জন্মদিন হয়। যদি এয়ে হয় তেন্তে মানুহৰ হিচাবত দেৱতাৰ শাৰিত পৰা পৃথিৱীৰ এবছৰত কেতিয়াও ৰজঃস্বলা হ’ব নোৱাৰে। আকৌ কোনোৱে কয়—দেৱতাৰ অৰ্থাৎ পৃথিৱীৰ ৰজঃস্বলা হোৱা কথা সঠিক নজনাৰ কাৰণে মানুহে প্ৰত্যেক বছৰতেই অশৌচ পালন কৰিব লগা হ’ল। যদি সেয়ে সঁচা হয়, তেন্তে প্ৰতি বছৰে জ্যোতিষী পণ্ডিত সকলে বছৰ, মাহ, তিথি, ৰাৱ, নক্ষত্ৰ, দিন, ৰজা, মন্ত্ৰী, গুৰুগুৰু ফলাফলবোৰ অন্ধৰ দ্বাৰা

গণনা কৰি উলিয়াব পাৰিছে। এই ৰজঃস্থলা কোন বছৰত পৰিছে তাক নিৰ্ণয় কৰিব নোৱাৰাৰ কিবা অৰ্থ থাকিব পাৰে জানো? মানুহে এতিয়া মাধ্যাকৰ্ষণ শক্তিৰ ওপৰত উঠিছেগৈ। এইটো সাধাৰণ কথা নজনা বা নাজানো বুলি কলে এতিয়া এনেদৰে কোৱাজনকহে নজনা বুলি ক’লে দোষ নহব। তদুপৰি আমি মানুহবোৰে যেনেদৰে অম্বুবাচী পালন কৰিছোঁ—এইখিনি চিন্তা কৰি চালে আমি ভুলকৈ চলিছোঁ বুলি অন্ততঃ ধাৰণা এটি আহিব। আমালোকে ঘৰখনৰ ভিতৰতে পৃথিবীখনতে দুভাগ কৰি এভাগত দোলৰ বেৰা দি ৰাখো গুৰু ভাৱে আৰু আন ভাগক ব্যৱহাৰৰ কাৰণে ৰাখোঁ অশুদ্ধ ভাৱে। এতিয়া কথা হ’ল—যি ভাগক আমি স্পৰ্শ কৰো সেই ভাগ অপবিত্ৰ আৰু আনভাগ পবিত্ৰ বুলি ভাবি মহাভুল কৰি আহোঁহক। যিহেতু ইয়াৰ দ্বাৰা এইটোৱেই সিদ্ধান্ত কৰিব পাৰিনেকি যে দুটা ভাগৰ ভিতৰত এভাগক পৃথিবী আৰু আনভাগক কিবা এটা পদাৰ্থ বুলি জ্ঞান কৰিব পাৰি। এই ধাৰণাৰ পৰা মানুহে অপবিত্ৰ আৰু পৃথিবী অপবিত্ৰ নোহোৱাটোহে সূচাইছে। এনেদৰেই নানা মূনিৰ নানা মত হোৱাদি বহুতৰ মনত সন্দেহ ভাব উপচি পৰিছে। দৰাচলতে শাস্ত্ৰীয় সিদ্ধান্ত বৈজ্ঞানিক বিশ্লেষণেৰে কোৱা হয় যে এই নীতি শাস্ত্ৰ বিগাহত তথা অবৈজ্ঞানিক কাৰ্য্য। তদুপৰি ই বৈষ্ণৱৰ কৃত্যও নহয়। এই নিয়মৰ পৰা কোনো ধৰণৰ বৈষ্ণৱৰ পক্ষে লাভ লোকচান নাই। লাভজনক কৃষিয়ে পৰিয়াল পোষণত সহায় কৰে। বৈষ্ণৱৰ কৰ্ম হ’ল এক হৰি সেৱা কৰি তেৰাৰ কাম চপা। অৱশ্যে এইকথা সত্য যে এই নিয়ম আহোম ৰাজত্বকালত শাস্ত্ৰ সম্প্ৰদায়ৰ অবাধ প্ৰভাৱৰ ফলত বৈষ্ণৱ মাৰ্গলৈ বিয়পি আহিল। যাৰ পৰিণামে এই নিয়ম বৈষ্ণৱ পৰম্পৰা বুলি আজিও জনাজাত হৈ আছে। গতিকে চমুকৈ ইয়াৰ ভিন্নমত আৰু সিদ্ধান্ত ডাঙি ধৰা হ’ল।

(৭)—“পালনাম উৎসৱ”

কমলাবাৰী সত্ৰৰ ‘পাল নাম’ এটি উল্লেখনীয় উৎসৱ। পাল হিচাবে নাম গাই কাৰণে ইয়াক ‘পাল নাম’ বোলে। প্ৰতিবছৰে বহাগ বা জ্যৈষ্ঠ মাহত এই উৎসৱ পতা হয়। অৱশ্যে কোনো সময়ত বন্ধও থাকে। কিয়নো চৰিত পুথি আৰু মৌখিক কথামতে এই উৎসৱ জনসাধাৰণৰ মঙ্গলৰ বাবে হৰি ভগবানৰ সন্তুষ্টিৰ কাৰণেহে পতা হয়, ব্যক্তিগত কাৰণত নহয় বা কেৱল সত্ৰৰ বাবে নহয়। কোনো সময়ত দেশত বিদ্ৰাট, মাৰিষ্যক, দুৰ্ভিক্ষ, অনাটন বা জননেতা, ধৰ্ম্মনেতা, দেশহিতৈষী মহানুভব ব্যক্তিৰ অমঙ্গলাদি হলে সেই সকলৰ বাবেহে এই উৎসৱ বিশেষ ভাবে প্ৰযোজ্য হয়। অৱশ্যে প্ৰতিবছৰে পাতি-লেও কোনো দোষণীয় নহয়। পালনাম উৎসৱ সৰ্ব্বপ্ৰথমে শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰ গুৰুৰে বৰদোৱা স্থানত পাতিছিল। সেই সময়ত তাৰ ৰাইজৰ মাজত জলাভাৱ

ঘটিছিল। জলৰ নাটনিত গছ-গছনি শুকাই গৈছিল, গৰু মহ আদি জন্তুৰ আৰু জীৱশ্ৰেষ্ঠ মানৱৰ হাহাকাৰ লাগিছিল। বিষ্ণুৰ অংশাৱতাৰ বুলি পৰিচিত আৰু ঐশিক মহিমাৰে মহিমাম্বিত শ্ৰীমন্ত গুৰুজনাক সকলোৱে প্ৰণিপাত জনাই জলপানৰ বাবে চিন্তা কৰিবলৈ অনুৰোধ কৰাত তেৰাই ভগৱানৰ সন্তুষ্টিৰ বাবে পালনামৰ আয়োজন কৰিলে। সাতদিন সাতৰাতি অথগু নাম-কীৰ্ত্তন কৰি সকলো দিহা দিহি গ'ল। গুৰুৱে মাজৰাতি কমলি ধৰা পৰমানন্দ আতৈক লগত লৈ এজোপা বটবৃক্ষৰ ওৰিলৈ গৈ ওপৰলৈ চাই সাতোটা গোবো-হনি মাৰিলে আৰু লগে লগে বটবৃক্ষ দ্ৰৱীভূত হৈ ধনু আকৃতিৰে এখন বৃহৎ সৰোবৰ নিৰ্মাণ কৰিলে। তেতিয়াৰ পৰা বটবৃক্ষ দ্ৰৱ হোৱাৰ কাৰণে 'বটদ্ৰৱা' বুলি প্ৰখ্যাত হ'ল। এইখিনি চৰিত পুথিত আছে। এয়া তেৰাৰ জীৱনৰ প্ৰথম পাঠনিৰ কথা।

দ্বিতীয়তে মাজুলীৰ বেলগুৰি সত্ত্ৰত থাকোঁতে গুৰুৰ জামাতা ভাৰ-প্ৰাক আৰু মাধৱদেৱক অসম ৰজাই জগৰ ধৰি বন্দি কৰি নিয়ায় ৰাজ-নৈতিক কাৰণত। ৰাজবিচাৰত কাক কি কৰা হৈছে গুৰুৱে একোকে নাজানি মাধৱ মহাপুৰুষ সুস্থ শৰীৰে স্বস্থান পোৱাৰ মানসেৰে বেলগুৰিত সাতদিন সাতৰাতি পাল নাম উৎসৱ উৎসাপন কৰিছিল। ইয়াৰ পিছত গুৰুৱে পাল নাম পতাৰ কোনো সন্তোদ পোৱা নাযায়।

তৃতীয়তে মাধৱদেৱ গুৰুৱে সুন্দৰীদিয়া সত্ত্ৰত ভূত যক্ষাদি অপদা-ঘণৰ বাবে পালনাম পাতিছিল। ভূত খেসোৱাৰ কাৰণ হ'ল তকতে যাতে নিৰাপদে ভূত প্ৰেতাৰ প্ৰভাৱমুক্ত হৈ ভগৱন্তৰ গুণানুকীৰ্ত্তন কৰিব পাৰে। ইয়াৰ বাহিৰেও আনুষঙ্গিক বহুতো কাৰণ আছে। সেইখিনি গৌণ হিচাবে বাখিছিল। এতিয়া প্ৰশ্ন হ'ল, এই গোটেই উৎসৱটোৱেই সৰুসকল। দুয়োজনা গুৰুৱেই সৰুসকল কৰ্ম্মৰ ঘোৰ বিৰোধী আছিল। তেওঁতে ইয়াৰ সমিধান আৱণাক। নিৰুপম ভাৱেৰে ভজনা কৰিলে ভগৱানক যিমান সহজতে পাই, সৰুসকল তাৰেৰে ভজিলে সহজতে পোৱা টান। গীতা ভাগৱতাদি মহৎ গ্ৰন্থাদিত সেই সহজকৈ বিস্তৰ আলোচনা হৈছে। মহাপুৰুষ দ্বয়ে সেই আদৰ্শেৰে তেৰা সৰব লিখনী আৰু জীৱন কালত আদৰ্শ দেখুৱাই গৈছে। শতকৰা নিৰামৰ্শজনে সৰুসকল ভাৱেৰে ভগৱানক ভজে, কৰ্ম্মফল বাঞ্ছা কৰে; কিন্তু তেওঁলোকে নাজানে যে কৰ্ম্মফলত তেওঁলোকৰ অধিকাৰ নাই। গীতাত ভগৱানে অৰ্জুনক কৈছে:—

“কৰ্ম্মন্যোবাধিকাৰস্তে মা ফলেষুকদাচন” ইত্যাদি।

প্ৰহ্লাদে নৃসিংহ ভগবানক স্তুতি প্ৰসঙ্গত কৈছে :—

তোমাৰ অকাম ভৃত্য আমি।

তুমিও নিষ্ঠকাম মোৰ স্বামী ॥ (কীৰ্ত্তন)

শ্ৰীকৃষ্ণক বিচাৰি নাপাই বিৰহ বেদনাত গোপীসকলে কৈছিল :—

তয়ু কথামতে দণ্ডকো জীয়াৱৈ

শ্ৰৱণে দেই শূকৃতি।

সকাম কৰ্ম্মক আতি তুচ্ছ কৰি

জানী কৰে তাকে তুতি ॥ (কীৰ্ত্তন)

পূৰ্বৰ উচ্চ ভাৱাপন্ন মুনিসকলে অন্য কামনা কৰা দূৰৰ কষ্ট, ভগ-
বানৰ অতি উচ্চস্তৰৰ দান পঞ্চমুক্তিকো নিবিচাৰিছিল, মাত্ৰ ভগৱৎভক্তি কৰি
তেওঁতে মন প্ৰাণ সপি দিছিল। সেয়ে মাধৱ মহাপুৰুষে নামঘোষাৰ আদিত
মুক্তিত নিতপুহ ভকতজনকহে প্ৰথমতে প্ৰণাম জনাইছিল। নিষ্ঠকাম ভাৱৰ কথা
বাদ দি সকাম ভাৱেৰেও ভগবানক ভজিলে কোনো দোষণীয় নহয় - যদিহে
নিজৰ মঙ্গলৰ কথা নাভাবি বহল দৃষ্টিৰে জনসাধাৰণৰ মঙ্গলৰ বাবে চিন্তা
কৰা হয়। নিজৰ আত্মাৰ কল্যাণৰ বাবে সকলো জিজ্ঞাসুৱেই প্ৰসন্ন কৰে।
“সকলো মোৰ ভাই, সকলোৰে কল্যাণ হওক, তেওঁলোকৰ লগত মোৰো
কল্যাণ হ’ব” ইত্যাদি কামনা অত্যন্ত উচ্চভাৱৰ। এনে ধৰণৰ কামনা হলেও
নিষ্ঠকামৰ সমতুল্য হয়। আনৰ বায় আৰু মোৰ আয় হওক এই ভাৱনা
নীচ প্ৰকৃতিৰ আৰু ই নিতান্তই ক্ষণস্থায়ী বুলি ভবা হয়।

নামঘোষাত মাধৱদেৱে লিখিছে :—

দেহ ধনজন অৰ্থ লোভে

পাশণ্ড বুদ্ধিয়ে যিটো লৰে

সিটো হৰিনামে তাৰিতে শীঘ্ৰে নাপাৰে।

গুণে বা অগুণে একনাম

গুনে বা গুনে বা মনে স্মৰে

অপৰাধহীন পুৰুষক সদ্যে তাৰে।

শঙ্কৰদেৱে উচ্চ পালনাম উৎসৱ ব্যক্তিগত কাৰ্য্য সাফল্যৰ বাবে
বা পৰিয়াল কল্যাণৰ বাবে কৰা নাছিল। কৰিছিল জনসাধাৰণৰ কল্যাণৰ
কাৰণে। জনগণৰ কল্যাণৰ বাবেই ঈশ্বৰ ভগবানে নৰনাট্য খেলা কৰেহি।
শ্ৰীকৃষ্ণদেৱেও ভকতৰ দুখত বা জনগণৰ অমঙ্গলৰ সূচনাত দুখীত হৈ নিজ
প্ৰাণ দি সেইসকলৰ দুখ মোচন কৰিছিল।

কালিয় দমন প্ৰসঙ্গত :— ভকতৰ দুখ দেখি গোপাল।

আত্মফাট কৰি দিলা উৰুফাল”

(কীৰ্ত্তন)

ৰাসলীলা প্ৰসঙ্গত :— শুক নিগদতি পাচে শুনিয়ো নৃপতি ।
 দেখিয়া গোপীৰ যিটো সপ্ৰেম ভকতি ॥
 দ্ৰৱ ভৈল চিত্ত অতি গোপালো বিহ্বল ।
 প্ৰেমত মজিল যেন নয়ন সজল ॥
 ভকতৰ দুখ দেখি নসহে হৃদয় ।
 অতি আথে বেথে আসি কৃষ্ণ কৃপাময় ॥
 আনন্দ বঢ়ায় গোপীগণৰ মাজত ।
 পৰম মোহন মূৰ্তি ভৈলন্ত বেকত ॥

(ভাগৱত দশম স্কন্ধ)

গোপী উদ্ধৱ সংবাদ প্ৰসঙ্গত :—

কৃষ্ণবিনে যেন ভৈল গোপীৰ অৱস্থা ।
 ভকতৰ ব্যাক্তৰ মাধৱে শুনি কথা ॥
 নসহে হৃদয় দুখে মনে গুণিলন্ত ।
 কিমতে কৰাইবো আৰে গোপীকাক শান্ত ॥

(ভাগৱত দশম স্কন্ধ)

এইদৰে ভাগৱত আৰু অন্যান্য গ্ৰন্থৰ পৰা বহু উদ্ধৃতি দিব পাৰি ।
 শতকৰ সহাপুৰুষেও জনকল্যাণৰ বাবেহে পাল নাম পাতিছিল । সেয়া বহুল
 ভাৱে কোৱা নিষ্প্ৰয়োজন ।

মাধৱদেৱ মহাপুৰুষেও শঙ্কৰদেৱৰ আদৰ্শকৈ লৈ জনসাধাৰণৰ কল্যা-
 ণৰ বাবে পাল নাম উৎসৱ পাতিছিল সুন্দৰীদিয়া সঙ্গত । এই পাল নাম যক্ষ
 বাক্ষস অপসাৰণৰ বাবে । অৱশ্যে যক্ষ অপসাৰণ গৌণভাৱে আৰু আনুষঙ্গিক
 অন্যান্য কাৰণত মুখ্য ভাৱে এই উৎসৱ পতা হৈছিল । সকামী ভাৱনা হলেও
 নিষ্কাম ভাৱে কৰাটোহে ইয়াত সূচনা হৈছে । যক্ষ অপসাৰণ কৰাটো দেখাত
 নিচেই সৰু কাম হলেও অন্তৰালত ইয়াৰ দ্বাৰা ৰাইজৰ কিমান উপকাৰ
 হৈছিল সেয়া একমাত্ৰ মাধৱদেৱৰ ব্যতীত আনে নাজানিছিল । গতিকে বাহ্যিক
 ভাৱে যক্ষ অপসাৰণ আৰু অন্তৰালত নিহিত আছিল জনসাধাৰণৰ মঙ্গল
 কাৰ্য্য । হৰিনাম শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তনত যে যক্ষ-ৰক্ষাই অপকাৰ কৰে বা ভগৱদ্ভক্ত
 অসুবিধা ভোগ কৰে, তাৰ সত্ত্বেদ ধৰ্ম্মশাস্ত্ৰত উল্লেখ আছে । তাৰ বাবে
 ভকতে অবিৰাম নাম লব লাগে । তেতিয়া সকলো বিধিনি আতৰি যায় ।
 শ্ৰীমদ্ভগৱদ্গীতা শাস্ত্ৰত আছেঃ—

স্থানে হৃষীকেশ তব প্ৰকীৰ্ত্তা

জগৎ প্ৰহৰ্ষাত্যনুৰজ্যতে চ ।

বক্ষাংসি ভীতানি দিশো দ্ৰৱন্তি
সৰ্কে নমস্যন্তি চ সিদ্ধ সত্বাঃ ॥

গীতা - ১১/৩৬

মাধৱদেৱৰ তদনুবাদ :-

কৃষ্ণক বোলন্ত ধনঞ্জয় তোমাৰ কীৰ্তনে কৃপাময়
অতি অনুৰাগে জগতে কৰে হৰিষ ।
তোমাৰ কীৰ্তন অগনিৰ শিখায়ে দগধ হয় অতি
ৰাক্ষস পিশাচ পলাই যায় দশো দিশ ।

নামঘোষা - ৬৪৫

দুঃস্বপ্ন নাশন ইটো মাধৱ মাধৱ নাম
দুঃট গ্ৰহ ভয় বিমোচন ।
পৰম সম্পদ ৰূপ জানি মাধৱৰ নাম
সৰ্বদায়ে কৰিয়ো কীৰ্তন ॥

নামঘোষা ১১৯

পুণ্য অৰণ্যৰ মাজে মাধৱৰ নাম সিংহ
প্ৰকাশ কৰয় অতি বৰে ।
স্বাৰ ধ্বনি শুনি ভয়ে মহাপাপ হস্তীচয়
পলায় অতি দ্ৰাসত লৰৰে ॥

নামঘোষা ২৫

এইদৰে শাস্ত্ৰোল্লিখিত সিদ্ধান্তানুযায়ী বা যক্ষৰক্ষাদি সত্ত্বৰ কাষৰ পৰা খেদাই ভকতৰ নিৰাপত্তাৰ কাৰণে আৰু আশে পাশে দিগ্ দিগন্ত হৰি-
নাশময় কৰি জনসাধাৰণৰ কল্যাণৰ কাৰণে এই পালনাম মাধৱদেৱৰ পৰা
আয়োজিত হৈছিল। এই সময়তে মাধৱদেৱ “কলয়াসুখত” ৰহিছিল।
এতিয়াও সুন্দৰীদিয়া সত্ত্বৰ নাতিদূৰত “কলয়া সুখৰ” স্থান ৰাইজৰ
দৃষ্টি গোচৰ হৈ আছে। এই সময়তে মাধৱদেৱ হৰিনামত বিভোৰহৈ বাহা
জ্ঞান গুণ্য হৈছিল আৰু নামৰ ধ্বনিত ভগৱান গৰুড়ৰ স্কন্ধত উঠি বৈকুণ্ঠৰ
পৰা পৃথিবীলৈ সশৰীৰে অবতৰণ হবলৈ বাধ্য হৈছিল। এয়ে পালনাম
মহোৎসৱৰ তাৎপৰ্য্য।

পালনাম উৎসৱ মহাপুৰুষৰ আদৰ্শেৰে সাতদিন সাতৰাতি পাতিব
লাগে। কিন্তু মানুহৰ শক্তি সামৰ্থ্য দিনে দিনে হাস পাই অহাত সাতদিনৰ

ঠাইত তিনিদিন পালন কৰি আহিছে। উক্ত তিনিদিনতে সাতদিনৰ সমগ্ৰ অনুষ্ঠান শেষ কৰা হয়। মূল অনুষ্ঠানৰ পৰা দুদিনৰ আগতে অনুষ্ঠান আৰম্ভ কৰে। আৰম্ভণি দিনাৰ পৰা দুদিন তিনিপাল নাম প্ৰতিদিনে গালে মুঠ ছয়-পাল হয়গৈ। শেষৰ দিনা এপাল হয়। গতিকে সাত দিনৰ ঠাইত সাত পাল নাম গায়। নিত্য প্ৰসঙ্গৰ পিছতে ১২ মান বজাত নাম ডাকে। সেইদিনা তিনি পাল আৰু পিচদিনাও তিনিপাল গোৱা হয়। প্ৰতি পালতে নামডাকে আৰু কুলুপীয়া, ধৰি গোৱা ঘোষা গায়, এটা কীৰ্ত্তন ঘোষা দিয়ে। ইয়াত নামগোৱা-য়েই কীৰ্ত্তন দিয়ে। নামগোৱাই মুখেৰে উপদেশ এটি গাই সামৰে। অলপ সময় জিৰণি লৈ পুনঃ আৰম্ভ কৰে। নামৰ মাজত গুৱা বিতৰণ কৰে। শেষৰ পালত প্ৰসাদ বিতৰণ কৰা হয়। সেইদিনা সিমানতে শেষ। পিচদিনাৰ নিয়মো একেদৰেই তিনিপাল গায়। সৰ্বশেষৰ দিনা অৰ্থাৎ তৃতীয় দিনা পূৰ্বৰ দৰে নিত্য প্ৰসঙ্গৰ পিছতে নাম আৰম্ভ হয়। বহুতো কুলুপীয়া আৰু ধৰি গোৱা ঘোষা গায়। তদন্তে দুটা কীৰ্ত্তন ডাঙনী সহ দিয়ে। নাম সমাপনে উপদেশ গাই সামৰে, প্ৰসাদ বিতৰণ হয়। ইয়াত পকা মিঠৈ দিয়ে। প্ৰতিদিনাই নামৰ শেষত সকলো ভকতে সেৱা কৰে। আশীৰ্বাদ দিয়ে। এই থিনিতে এটি উল্লেখযোগ্য কথা হ'ল এই যে প্ৰতি দিনাৰ (শেষৰ দিনা অৱশ্যে নহয়) নামত ঘোষাৰ মাজে মাজে ক্ষন্তেক বয়, তাল বজাই থাকে। গুৰুজনাৰ দিনত হেনো পালনামত বহা ভকত সকলে নামত বিভোৰ হৈ মাজে মাজে প্ৰেমশূৰ বোৱাইছিল। তৎআদৰ্শৰে মাজে মাজে ক্ষন্তেক বৈ বৈ গায়। পাল নামৰ শেষত ৰাতিলৈ ডাঙনাও পাতে। পাল নাম অধ্যায় ইমানতে শেষ। পিচদিনা ৰাতি কীৰ্ত্তন ঘৰত সকলো ভকত একত্ৰিত হৈ নাম গায় আৰু এহমে আতাৰ গৃহত ক্ৰমে সন্তাহিকাৰ আৰু প্ৰতি বহাতে বৈ বৈ নাম গায়। সকলোৱে সেৱা কৰে। চতুৰ্দশে হৰিধ্বনি কৰে। সামৰে।

(৩) “হৰিকীৰ্ত্তন”

কমলাবাবী সন্তৰ হৰি কীৰ্ত্তন কোনো সামূহিক অনুষ্ঠান উৎসৱ নহয়। ই সম্পূৰ্ণ বৰ্মভিগত। তথাপি এই উৎসৱ গুৰুজনাৰ আদৰ্শৰে প্ৰতিষ্ঠিত কাৰণে ব্যক্তিগত হলেও সামূহিক অনুষ্ঠান উৎসৱৰ অঙ্গ বুলি ধৰি লোৱা হৈছে। চৰিত পুথিত হৰি কীৰ্ত্তন পদ্ধতি শিষ্য সকলে গুৰুজনাক নিমন্ত্ৰণ কৰি নিয়াৰ কথা উল্লেখ আছে। গতিকে গুৰুজনাৰ আদৰ্শৰেই ই প্ৰতিষ্ঠিত। ব্যক্তিগত ভাবে এই উৎসৱ নিজ গৃহত পাতি নাম প্ৰসঙ্গ, প্ৰসাদ বিতৰণ, জলপান ভোজন

আদি কাৰ্য্য কৰা হৈছিল। পূৰ্বে দুজনগুৰু ভাট্টেই যাওঁতে এগৰাকী বঢ়ীয়ে চাউলৰ সিধা এটি দিছিল। সেই আহিৰেই ইয়াতো ভাতৰ সিধা দিয়াৰ নিয়ম প্ৰবৰ্ত্তন হৈ আছে। পূৰ্বৰ আহিৰে এই উৎসৱ নিজ বহাত নাপাতি কীৰ্ত্তন ঘৰত পাতে। মাঘ, ফাগুন আৰু চ'ত মাহত এই উৎসৱ হয়।

পূৰ্বকালৰ হৰিকীৰ্ত্তন সাত্ৰিক ভাৱৰ আছিল; কিন্তু এতিয়া লগতে বাজসিক ভাব সোমাইছে। সত্ৰৰ হৰি কীৰ্ত্তন দুটা ভাগত বিভক্ত। সত্ৰৰ সত্ৰাধিকাৰ আৰু মুখ্য বৃত্তান্তকত সকলৰ বাবে এটা নিয়ম আৰু অন্য ভকত সকলৰ বাবে এটা নিয়ম। প্ৰথম ভাগত বহন বায় সাপেক্ষে আৰু পিছৰ ভাগত কিছু কম। ভকত সকল জীৱিতাৱস্থাতে এই উৎসৱ পতা হয়; কিন্তু সত্ৰাধিকাৰ জনাৰ মৃত্যুৰ পিচতহে পিচৰ জনাই পতাৰ নিয়ম।' এতিয়া সত্ৰাধিকাৰ, মুখ্যবৃত্তান্তকত আৰু বৰবৃত্তাসকলৰ হৰিকীৰ্ত্তনৰ প্ৰগাণী সমুহ নিম্ন ভাগত দেখুউৱা হৈছে।

সত্ৰাধিকাৰজনৰ বাবে পতা হৰিকীৰ্ত্তন প্ৰায় সপ্তাহ জুৰি পাতিব লাগে। এতিয়া সেই নিয়মে পতাটো কমটো সাধ্য। গতিকে সঙ্ক্ষেপে পতা হয়। অৱশ্যে সামৰ্থ থাকিলে পতা দোষণীয় নহয়। বৃদ্ধ ভকতসকলে ৩/৪ দিনলৈয়ো পাতিব পাৰে। লগতে নিজ পিতৃ মাতৃৰ হকেও পাতে। মূল হৰিকীৰ্ত্তনৰ আগদিনা চাউল ভোজনী দিয়ে, ইয়াত চাউল মাহ, লোণ, তেল, মছলা, পাচলি, খৰি, উধান, সোতা, চৰু, চৰুধৰা, বিৰিয়া আদি বিতৰণ কৰে। সত্ৰাধিকাৰক এটা বেলেগে সিধা দিয়াৰ নিয়ম। আগদিনা সকলোকে হৰিকীৰ্ত্তনৰ বাবে জনায়। চাউল ভোজনীৰ দিনা সকলোজনে সেই সাজ ভাত কৰোঁতা জনৰ মজলৰ হকে ঈশ্বৰ চিন্তা কৰি ভোজন কৰিব লাগে। কীৰ্ত্তন ঘৰত এখন শৰাইও দিয়ে। সেই দিনাই ৰাতি পিচদিনা মূল হৰি কীৰ্ত্তনৰ বাবে সত্ৰাধিকাৰ আৰু ডেকা সত্ৰাধিকাৰ একোখন চুৰিয়া, কাপোৰ, গামোচা অৰিহণা আৰু জলপানৰ সিধা দিয়ে। পিচদিনা আতাৰ গৃহত জলপান বিতৰণ কৰে। গাখীৰ, গুড়, কোসল চাউল আৰু তামোল পান দিয়ে। কীৰ্ত্তনঘৰৰ গুৰু আসনত, আতাৰ গৃহৰ ঘাই বস্তুত, পাঠ আৰু ভাগৱতৰ খগাত একোখন নৱবস্ত্ৰ দিয়াৰ নিয়ম আছে। চন্দ্ৰতাপ, গুৰুআসনৰ ভেটি মোচা লোটা আৰু পাঠৰ লোটা, চৰিয়া আদি দিয়া হয়। প্ৰসাদৰ শৰাই দিয়া অপৰিহাৰ্য্য। এই উৎসৱলৈ অন্যান্য সত্ৰৰ সত্ৰাধিকাৰ সকলক আৰু ভকত সকলকো নিমন্ত্ৰণ কৰা হয়। প্ৰসংগত কলুপীয়া আৰু ধৰি গোৱা ঘোষা দুলুপ গায়। দুটা কীৰ্ত্তন ঘোষাৰ এটাত ভোজনী দিয়ে। নাম সমাপনে গায়ন বায়ন উঠে, গুৰুমৃদং ধেমালি বাই বিহাৰ নাচ নচুৱাই। পৰে ঘোষা কীৰ্ত্তন, ওজাপালি, চালিনাচ হয়। তাৰ পিচতে ঘোষা কীৰ্ত্তন

কৰে। ঘোষা কীৰ্ত্তনত গোৱা ঘোষা তলত দিয়া হৈছে। অৱশ্যে ঘোষা কীৰ্ত্তনত প্ৰথমে অন্যান্য ঘোষা গোৱা হয়। শেষতহে নিম্ন স্থানত লিখা দুফাকি ঘোষা গায়।

১। হৰিকীৰ্ত্তনৰ তাপ লাগি পলায় পাপ দশোদিশে ভাগি
হেৰা পাইলৈ বুলি ত্ৰাসত ভিড়ি লৱড়ে।

ব্ৰহ্মাণ্ড ভিতৰে নাপাই ঠাই আউৰ ব্ৰহ্মাণ্ডক পলায় যায়
নামে খেদি নেস্তে ব্ৰহ্মাণ্ডোপৰি বাগৰে ॥

২। দেহ ধন জন অৰ্থলোভে পাশত বুদ্ধিয়ে যিটো লৱে
সেহি হৰি নামে তাৰিতে শীঘ্ৰে নপাৰে।

শুদ্ধে বা অশুদ্ধে এক নাম শুনে বা ভণে বা মনে সন্মৰে
অপৰাধহীন পুৰুষক সদ্যে তাৰে।

ঘোষা কীৰ্ত্তনৰ মাজতে “লঠা প্ৰসাদ” (আৰৈ চাউলৰ প্ৰসাদ) কল, তামোল-পাণ সহবিতৰণ কৰি থাকে। কীৰ্ত্তন সমাপনে হৰিকীৰ্ত্তন কৰোতা জনে আলধৰা পৰিজন সহ আঁঠুলৈ সেৱা কৰে। আশীৰ্ব্বাদ দিয়া শেষহলে সমূহ পক্ষৰ পৰা এখন কাপোৰ, গামোচা নিশ্মালি সহ আশীৰ্ব্বাদীয়া স্বৰূপে তেখেতক দিয়া হয়। সিমানতে দিনৰ ভাগৰ অনুষ্ঠান শেষ হয়। ৰাতিলৈ ভাওনা পাতে বা নেপাতিবও পাৰে। দুদিনমানৰ পিছত সত্ৰাধিকাৰ, সমূহ বৈষ্ণৱক নিমন্ত্ৰণ কৰি নি নিজ বহাত জলপান খুঁৱাৰ নিয়ম এটিও আছে। সিমানতে হৰিকীৰ্ত্তন সামৰা হয়। ওপৰত লিখা বিধি বাস্তৱ আখিকৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি আৰু বুঢ়াভকত সকলৰ বাদে অন্য ভকত সকলৰ ক্ষেত্ৰত হৰি কীৰ্ত্তন কৰা বিষয়ত কিছু তাৰতম্য ঘটে। অন্য সকলে, চৰু, উধান, খৰি, সোতা আদি দিব নালাগে। সত্ৰাধিকাৰ আৰু বুঢ়াভকত সকলৰ বাবেহে এইখিনি প্ৰযোজ্য। হৰিকীৰ্ত্তনৰ দিনা ৰাতি প্ৰতি বহাত প্ৰতিজন ভকতক এখন গামোচা, তামোল-পাণ আৰু পইচা চাৰিঅনা (এতিয়া ২৫ পইচা) দি হৰি কীৰ্ত্তন কৰ্ত্তাজনে সেৱা কৰিব লাগে। চাৰিখন বহাৰ বুঢ়াভকত সকলোকো এখন কাপোৰ, পইচা, তামোল-পাণ দি দেৱা কৰিব লাগে। নামলসোৱা আৰু পাঠক কেজনকো বেলেগে সন্মান কৰে। হৰিকীৰ্ত্তন কৰিলে “বৰপুৰা” মান পায়। তেওঁলোকক নিদিষ্ট স্থান দিয়া হয়।

(খ)-একাদশী তিথি

এমাহত দুটা পক্ষ পৰে। এটা শুক্ল পক্ষ, আনটো কৃষ্ণপক্ষ। প্ৰতিটো পক্ষতে পোন্ধৰ দিন থাকে। উক্ত পোন্ধৰ দিনৰ ভিতৰতে কেইটামান বিশেষ তিথি আছে। ইয়াৰ ভিতৰত একাদশী, পূৰ্ণিমা, আৰু অমাবস্যাই প্ৰধান।

প্ৰতিপদ প্ৰভৃতি পোন্ধৰটা তিথিৰ ভিতৰত এঘাৰ দিনৰ দিনা একাদশী, শুক্ল পক্ষ হলে সৰ্বশেষৰ তিথি পোন্ধৰ দিনৰ দিনা পূৰ্ণিমা আৰু কৃষ্ণ পক্ষ হলে অমাবস্যা বা আঁউসী পৰে। তিনিটা তিথি প্ৰধানা হলেও একাদশীকে সৰ্বাপ্ৰগণ্যা বুলি কোৱা হয়। ই পুণ্য তিথিও। ইয়াত ভাত খতি আৰু হালখতি দুয়োটাই হয়। সকলোৱে এইদিনা সজ্জকৰ্ম, ধৰ্ম্মালোচনা কৰিব লাগে। সত্ৰত বিশেষ নাম প্ৰসঙ্গও হয়। পুৱা নামলগোৱাই নিশ্চিন্তানত লিখিৎ বৰগীতটি গায় অহিৰ ৰাগত।

গীতৰাগ অহিৰ

গোৱিন্দ চিন্তহ বাল গোপালং।

ৰতন তলপ মহ শয়নে ৰহতু হৰি

পঞ্চকজ নগ্নন বিশালং ॥

কৰপঞ্চজ যুগ ধৰিপদ পঞ্চকজ

বয়ন পঞ্চজে নিবেশিতং।

মুনিবৰ কৈছে চোড়ি অমিয় মধু

পদ পঞ্চজ ৰস পীতং ॥

ওহি মন ভাবি পৰম ৰতি কৌতুকে

নিজ পদ পঞ্চজ পানং।

বালক কেলি অমিয় ৰস সাগৰ

মাধৱ কহ পৰমানং ॥

গুৰু আসনৰ সন্মুখত এগছ বস্তি বেচিকৈ জ্বলোৱা হয়। গীতৰ শেষত নাম লোৱা হয়। নামত “গোবিন্দ গোবিন্দ গোবিন্দ গোবিন্দ গোবিন্দ ৰাম মুৰাৰি” বা মৌচন্দিয়া ঘোষা বা লতা কটা ঘোষা বা (কুলুপীয়া ঘোষা অধ্যায় দ্ৰষ্টব্য) “জয় হৰি ৰাম জয় শ্ৰীৰাম” এই ঘোষা গাই এটি ধৰিগোৱা ঘোষা গোৱা হয়। একাদশী বিষয়ৰ চৰিত তোলে। সকলো ডকতে প্ৰসঙ্গলৈ যায়। গা ধুই সকলোৱে আতাৰ গৃহ, পদশীলা, কীৰ্ত্তন ঘৰ, সত্ৰাধিকাৰৰ বাহৰত সেৱা কৰাৰ নিয়ম আছে। প্ৰসঙ্গ সমাপনে খোল তালৰ প্ৰসঙ্গ কৰে আৰু অহিৰ ৰাগ দি পুনৰ “গোৱিন্দ চিন্তহ বাল গোপালং” এই গীত সম্পূৰ্ণে গোৱা হয়। ৰাতিলৈ নামত এটি দীবল কুলুপীয়া ঘোষা গায়। ৰাতিও ভাত খতি কৰা হয়। দিন ভাগত অন্য অনুষ্ঠান নকৰে। এইদৰে পুণ্য তিথি একাদশীৰ দিনা সজ্জ ধৰ্ম্ম কৰ্ম্মৰ আলোচনা, সংচিন্তা, নিৰামিষ আহাৰ, বিশেষ নাম প্ৰসঙ্গত অংশ গ্ৰহণ কৰিব লাগে। নকৰিলে দোষ আছে।

একাদশী তিথি পালনৰ বিস্তৃতি গুৰুজনাৰ চৰিত পুথি সমূহত

পোৱা যায়। অন্য চৰিতৰ কথা এৰি কথাগুৰু চৰিতৰ পৰা এটি উদ্ধৃতি দিয়া হ'ল। ইয়াৰ পৰাই গুৰুজনাই কেনেকৈ একাদশী পালন কৰিছিল, তাৰ এটি আভাস পোৱা হ'ব। দৈত্যবিৰ ঠাকুৰ, ৰমানন্দ দ্বিজ, ৰামচৰণ ঠাকুৰ কৃত গুৰু চৰিততো একাদশী পালনৰ বিৱৰণ আছে।

কথাগুৰু চৰিতৰ পৰা :—

“আৰু এদিন শ্ৰীমাধৱদেৱ গা বিষমৰ হেতু চাউল সিজাব নুৱাইলে। পুৱা হ'ল একাদশী। পাছে শৌচ শুদ্ধি স্নান; গুৰু সেৱা কৈ ক্ষুধা তৃষাত গা ৰৰয়াব ধৈলে। তেহে এপোহা আতপ চাউল, দুই পহা জলেৰে ভোজনকৈ গৈ শ্ৰীশঙ্কৰদেৱক সেৱা কৰিলেগৈ। চাই বোলে বৰাপো, আজি দেখো মুখ প্ৰসন্ন? কিবা ভোজন কৈলা হবলা? বোলে বাপ, জলে সমে চাউল এপহা গিলা হ'ল, গা বিষমৰ হেতু। পাছে গুৰুজনে বোলে উদৰেই চৰু ত'তে জঠৰ বহি আছে। চাউল, পানী বহাইছা, লোণ তৈল খাৰ দিলে, সম্পূৰ্ণে ভোজনেই হয়। ‘তুমি আমি কৰো যদি গৰিহিত কৰ্ম্ম। পাছৰ লোকে আকৈ মানিবেক ধৰ্ম্ম’ ॥ এই বুলি খজিছে’।

ইয়াৰ পিচতে মাধৱদেৱৰ পৰামৰ্শ আৰু অনুৰোধক্ৰমে শঙ্কৰদেৱে একাদশীত পালিত কিছুমান কঠিন নীতি ত্যাগ কৰিব লগা হৈছিল। দুয়ো পৰাকী পুৰুষৰ আলোচনা আয়োজনাত কোন বেলা কি খাব লাগিব, তাৰো এটি নীতি নিৰ্দ্ধাৰণ কৰা হ'ল। কলিত মানব জাতি যি অন্নগতপ্ৰাণ তাৰ যুক্তি দৰ্শাই একাদশীৰ দিনা ভুক্ত সকলে কি কৰিলে ধৰ্ম্ম কৰ্ম্ম দুয়োটাও বৰ্ত্তি থাকিব তাৰ সহজ সৰল অথচ কতিপয় কঠিন নিয়ম বান্ধিলে। এতিয়া অৱশ্যে যুগ কালৰ পৰিবৰ্ত্তনত সেই সময়ৰ নিয়ম প্ৰণালী সম্পূৰ্ণকৈ ৰাখিব পৰা নাই। আগৰ দিনত পিঠাগুৰি আৰু সান্দহৰ ব্যৱস্থা আছিল। এতিয়া তাৰ ঠাইত কোমল চাউলৰ জলপানে ভুক্তৰ উদৰ দখল কৰিছে। চৰিতৰ আদৰ্শানুযায়ী এই পৰ্য্যন্ত সৰ্বত একাদশী তিথি পালন কৰি অহা হৈছে কিছু পৰিবৰ্ত্তনেৰে। ইয়াক একাদশী ব্ৰত বুলি নকৈ একাদশী তিথি পালন কৰা বুলি কোৱা হয়।

(খ—১) একাদশী তত্ত্ব, মহিমা আৰু উৎপত্তি ॥

একাদশী বছৰেকত গুৰু আৰু কৃষ্ণপক্ষ ভেদে পঁচিশটা পৰে। ইয়াৰ ভিতৰত চাৰিটা প্ৰধান। তাৰ নাম যথাক্ৰমে আশ্বৰ মাহত শয়ন একাদশী, ভাদ মাহত পাৰ্ব্বপৰিবৰ্ত্তন, কাৰ্ত্তি মাহত উশ্বান আৰু মাঘমাহত ভীম একাদশী। ইয়াক “ভৈমী একাদশী”ও বোলে। চাৰিওটা গুৰু একাদশী। প্ৰধানত : এই চাৰি একাদশীৰ উপৰিও বহুতো একাদশীৰ নাম আছে যেনে উৎপন্ন,

মোক্ষা, সুফলা, পুত্ৰদা, ঘাটুতলা, জহা, বিজয়া, আমলকী পাপমোচনী, কামদা, বৰুথিনী, মোহিনী, অপৰা, নিৰ্জলা, যোগিনী, দেৱশয়নী, কামিনী, পৰিত্ৰা, অজা, পদ্মা, ইন্দিৰা, পাপাক্ৰুশা, ৰমা, প্ৰবোধিনী, আদি।

এই নামবোৰত অৱশ্যে কোনেও গুৰুত্ব দিয়া দেখা নাযায়। কিন্তু চাৰি একাদশীৰ কথা প্ৰায় সকলোৱেই জানে। চাৰি একাদশী উপেন্দি বিষয়ে পদ্ম পুৰাণত এটি কাহিনী পোৱা যায়। এসময়ত মহাবলশালী মধু দৈত্যৰ সৈতে ভগবান বিষ্ণুৰ সমৰ হৈছিল। বিষ্ণুৱে দৈত্যৰ পৰা-ভৱত পলাই পৰ্ব্বতৰ গুহাত শয়ন কৰি আছিল। দৈত্যই বিষ্ণুক বিচাৰি হিৰণ্যকশিপুৰ দৰেই ত্ৰিলোক ভ্ৰাম বিষ্ণুৰ কোনো সন্ধান নেপাই অৱশেষত হিমাচল প্ৰদেশৰ বদাৰিকাশ্ৰমৰ সন্নিৱৰ্ত্তি এটা গুহাত শয়ন কৰা অৱস্থাত দৰ্শন পালে। দৈত্যই এইটো কোন বুলি ধৰমাৰ কৰি বিষ্ণুক আক্ৰমণো-দ্যত হ'ল। এনেতে বিষ্ণুৰ শৰীৰৰ পৰা মহাবলশালিনী এগৰাকী কন্যা উদ্ভৱ হৈ দৈত্যৰ লগত মহাসমৰ আৰম্ভ কৰিলে। অৱশেষত কন্যাৰ হাতত দৈত্যই প্ৰাণ হেৰুৱালে। তেনেৰে বিষ্ণুৰ নিদ্ৰাভঙ্গ হৈ বলবতী কন্যা গৰা-কীক দৰ্শন হৈ ভীমকায় বিশিষ্টা তুমি কোন বুলি সোধাত কন্যাই সৰ্ব্বৱ্যক্ত আদ্যোপান্তে ব্যক্ত কৰিলে। তেতিয়া বিষ্ণু সন্তুষ্ট হৈ বৰহস্ত মূদ্ৰা দৰ্শালে। কন্যাই ভগৱন্তৰ প্ৰাৰ্থনা কৰিলে আৰু ক'লে যে আপোনাৰ পৰা জন্ম হোৱা আজি তিথিত যি ব্ৰতোপবাস কৰি তোমাৰ গুণানু-বাদৰ শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন ভক্তি কৰিব, তেওঁৰ তোমাৰ চৰণত ভক্তি আৰু মুক্তি সুলভ হওক। এই বৰ দিয়ক। ভগবান বিষ্ণুৱে তথাস্ত বুলি বৰ প্ৰদান কৰিলে। সেই কন্যাগৰাকীৰ নামকৰণ কৰি দিলে বলশালিনী আৰু ভীমকায় বিশিষ্টা কাৰণে “ভৈমী”। সেইদিনাৰ নামেই “ভৈমী একাদশী”। এই তিথি মাহত পৰে। ভগবানে যি সময়ত গুহাত শয়ন কৰিছিল, সেই নামেৰে নামকৰণ হ'ল “শয়ন একাদশী,” যি সময়ত শোৱাৰ পৰা কাটি হৈছিল, সেই নামকৰণেৰে হ'ল “পাস্বপৰিবৰ্ত্তন” আৰু যি সময়ত শয়নৰ পৰা উঠিছিল, সেই নামেৰে নামকৰণ হ'ল “উত্থান একাদশী”। চাৰিটা মাহত চাৰিটা একাদশী এবছৰত শেষ হয়। মানুহৰ এবছৰত দেৱতাব এক নিমেষ হয় কাৰণে ভগৱানৰ ক্ষেত্ৰতো এক নিমেষতে চাৰিওটা একা-দশী পাৰ হৈ গৈছে। ভগৱানে শয়ন কৰি থকা অৱস্থাতে চাৰি একাদশীৰ সৃষ্টি হোৱাত সেই আদৰ্শকে লৈ একাদশীৰ দিনা “গোবিন্দ চিন্তহ বাল গোপালং। ৰতঃ তলপমহ শয়নে বহতু হৰি পঙ্কজ নয়ন বিগলং”॥ এই শয়নৰ গীত গোৱা হয়। মাধৱদেৱ মহাপুৰুষে “কৃষ্ণ কৰ্ণামৃত” নামৰ গ্ৰন্থৰ পৰা শ্লোক ভাঙি গীতলৈ ৰূপান্তৰ কৰিছে। শ্লোকটি হ'ল —

কৰাৰবিন্দেন পদাৰবিন্দং মথাৰবিন্দে বিনিবেশয়ন্তম্ ।

বটস্য পটস্য পুটে শয়ানং বাল মুকুন্দং মনসা সমৰামি ॥

(শ্ৰীকৃষ্ণকৰ্ণামৃতম্)

মাধৱদেৱৰ গীতত মুকুন্দৰ ঠাইত গোবিন্দ বটপত্ৰৰ ঠাইত ৰতন তলপমহ আদি গোটাচেৰেক শব্দ অতিৰিক্তি কৰি লিখা হৈছে । একাদশীৰ দিনা “গোবিন্দ চিন্তহ বাল গোপালং” এই গীত গোৱাটো ধৰাবজ্জা । গীতৰ লগত সজ্জি ৰাখি প্ৰায়েই “গোবিন্দ গোবিন্দ গোবিন্দ গোবিন্দ গোবিন্দ ৰাম মুৰাৰি” এই কুলুপীয়া ঘোষাটি গোৱা হয় । শয়নস্থ ভগৱানৰ শৰীৰৰ পৰা যে ভৈৰৱী একাদশী বাজ হৈছিল, সেই আদৰ্শকে লৈ প্ৰায়েই “হিমাৰ মাজে নামৰ ভাঙাৰ মুখে বাজ হয়” এই ধৰি গোৱা ঘোষাও গায় ।

দশমীয়ে বিজ্ঞা অৰ্থাৎ স্পৰ্শ কৰা একাদশী আৰু তাৰ নিয়ম নীতি সমূহ নিম্নস্থানত লিখা হৈছে । গৰ্গ সংহিতাৰ মাধুৰ্য্য খণ্ডৰ অন্তৰ্গত নাৰদ বহলাৰ সংবাদৰ যজুসীতোপাখ্যান প্ৰসংগৰ নৱম অধ্যায়ত বিশেষ কথা আছে । গোপীসকলৰ প্ৰমত্ত ৰাধা নামৰ আন এগৰাকী গোপীয়ে কৈছিল প্ৰথমতে দৈত্য বিনাশৰ কাৰণে দেৱতাসকলে একাদশী ব্ৰত পালন কৰি হৰিক সন্তুষ্ট কৰি দৈত্যক পৰাজয় কৰে । বৈশাখতই যমলোকৰ পৰা একাদশী পালন কৰি পিতাকক উদ্ধাৰ কৰে । লুম্পক বজাই এবাদশী ব্ৰত কৰি পুনৰ ৰাজ্য প্ৰাপ্ত হয় । উদ্ভাৱতী নগৰৰ ৰজাই তিথি পালন কৰি পুত্ৰ লাভ কৰে । শ্ৰীৰামচন্দ্ৰই সেতু ৰান্ধিবলৈ আৰু ৰাৱণ বধৰ কাৰণে একাদশী ব্ৰত পালন কৰে । সদাশিৱই একাদশী পালন কৰি ব্ৰজা কপালৰ পৰা মুক্ত হৈছিল । অম্বৰীশ বজাই ইয়াৰ প্ৰভাৱত ব্ৰহ্মণ্য ধ্বংশ কৰে । মহীজিত ৰজাই এই ব্ৰত কৰি বৈকুণ্ঠবাসী হৈছিল আৰু হৰিচন্দ্ৰ ৰজাই পুৰ-বাসীৰে সৈতে স্বৰ্গবাসী হোৱা বুলি জনা যায় । একাদশী সাক্ষাৎ শ্ৰীহৰি-স্বৰূপ । যি একাদশী তিথি পালন কৰি শ্ৰীবিষ্ণুৰ নাম শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তন কৰে, তেওঁ সহস্ৰ অশ্বমেধ, এশ ৰাজসূয় যজ্ঞৰ ফল পায় । একাদশী পালন কৰিলে কি হয় সেই সম্পৰ্কে বিভিন্ন ধৰ্ম্ম শাস্ত্ৰীয় প্ৰবচন নিম্নস্থানত উদ্ধৃত কৰা হ’ল :—

পশ্মপুৰাণত :— বৰ্ণানামাত্ৰমানাঞ্চ স্ত্ৰীনাঞ্চ বৰবৰ্ণিনি ।

একাদশ্যপবাসন্তু কৰ্ত্তব্যো নান্ন সংশয়ঃ ॥

অগ্নিপুৰাণত :— একাদশ্য পবাসং যঃ সদা তু কৰ্ত্ততে নবঃ ।

স যাতি পৰমং স্থানং যত্র দেবো হৰি স্থিতঃ ॥

সৌভমীয়তন্ত্ৰত :— বৈষ্ণৱো যদি ভজীত একাদশ্যাং প্ৰমাদতঃ ।

বিষ্ণুৰ্কটনং ব্লথা তস্য নৰকং ঘোৰমাপ্নুয়াৎ ॥

কাশ্যপ পঞ্চব্ৰত :— মনুখানে মচ্ছয়নে মৎপাশ্ব পৰিৱৰ্তনে ।

অন্নং বা যদি ভুক্তীত ফল মূলম থাপিবা ॥

অপবাদমহং তস্য ন ক্ৰমামি কদাচন ॥ ইত্যাদি

(খ-২) একাদশী পালনৰ শাস্ত্ৰীয় নিয়ম :— দশমীৰ দিনা এবাৰ ভোজন কৰি ৰাতি জিতেন্দ্রীয় হৈ ভূমিত শয়ন কৰিব আৰু পানীও এবাৰ হৈ খাব। দ্ব্যত বস্ত্ৰ পৰিধান কৰি তনুমন বচনেৰে অত্যন্ত নিশ্ৰ্মল হৈ থাকিব। পিচদিনা ব্ৰাহ্মবৃহস্পতি উৰ্ত্তি ভগবানক সেৱা কৰি শৌচাদিৰ পৰা নিবৃত্ত হৈ স্নানান্তে কামাদি ষষ্টিপু আৰু কুসঙ্গ ত্যাগ কৰি ভগবৎ পূজা সমাপনে সৎসঙ্গত ভগবানৰ কথালাপ কৰি থাকিব। একাদশীৰ দিনা কাঁহৰ পাত্ৰ, মাংস, মচুৰ, শাক, পৰায়, দিবভোজন; মৈথুন; তৈলাসেহনাদি ত্যাগ কৰিব। সেইদৰে প্ৰবাদশীতো পাৰনা কৰি এবাৰ ভোজন কৰিব। এয়ে একাদশী পালনৰ শাস্ত্ৰীয় বিধি।

(খ-৩) মন্তব্য :—বৰ্ত্তমান অন্নসত্ত্বপ্ৰাণ মানৱ জীৱনত এনে নিয়মে একাদশী পালন কৰাটো কঠিনতম। মাত্ৰ পূৰ্বৰ শাস্ত্ৰীয় মত লভ্যন না-বাকৈ বা দিক্ৰিৎ মাত্ৰ শাস্ত্ৰবাক্য পালনৰ কাৰণে দেহৰক্ষাৰ নিমিত্তে বৰ্ত্তমানৰ খাদ্যই সূজাকৈ একাদশী তিথি পালন কৰি অহা হৈছে।

(খ-৪) দশমী বিদ্ধ একাদশী :— দশমীবিদ্ধ বা দশমীয়ে স্পৰ্শ কৰা একাদশী বিজিত হয়। একাদশী তিথিৰ দিনা যদি দশমী তিথিয়ে স্পৰ্শ কৰে, সেই দিনা “দশমীয়ে বিদ্ধা” একাদশী বুলি কয়। সেইদিনা একাদশী পালন কৰা নহয়। প্ৰবাদশীৰ দিনা সম্পূৰ্ণ একাদশী পালন কৰা হয়। সেই সম্পৰ্কে শাস্ত্ৰবাক্য নিম্নস্থানত উদ্ধৃত কৰা হ’ল :—

একাদশীত্যাদি মহাব্ৰতানি

কুৰ্য্যান্দিববেধানি হৰিপ্রিয়ানি

বিদ্ধা দশম্যা যদি সাক্ষণোদয়ে,

সাপ্ৰবাদশীতু পসেদিবহায় তান্ ॥

বৈষ্ণৱমতাৰাজভাষ্কৰ/১৬ নং শ্লোক ।

অৰ্থাৎ ভগবদ্ প্ৰীতি ইচ্ছাযুক্ত সাধকে ভগবানৰ প্ৰিয় অৰুণোদয় কালত দশমী বিদ্ধা ৰহিত একাদশী মহাব্ৰতৰ অনুষ্ঠান কৰে। যদি সেই একাদশী অৰুণোদয় কালত দশমীয়ে স্পৰ্শ কৰে, তেন্তে সেই একাদশী ত্যাগ কৰি প্ৰবাদশীত ব্ৰত উপবাস কৰি ব্ৰয়োদশীত পাৰণা কৰিব।

ভবিষ্যপুৰাণত :— আদিত্যোদয় বেলিয়াঃ প্ৰাণমূৰ্ত্ত্বয়ান্বিতা

একাদশী তু সম্পূৰ্ণা বিদ্বান্যা পৰিকীৰ্ত্তিতা ॥

অৰ্থাৎ একাদশী যদি সূৰ্য্যোদয়ৰ চাৰিদণ্ডৰ আগৰ পৰা প্ৰৱৃতি হৈ পিচ দিনা সূৰ্য্যোদয় পৰ্য্যন্ত থাকে, তাক সম্পূৰ্ণা বোলে ; নতুবা একাদশী বিদ্বা হয়।

কণ্বসংহিতাত :— অৰুণোদয় বেলিয়াং দশমী সংযুতা যদি।

অন্ত্ৰোপাশ্যা দ্বাদশী স্যাৎ ত্ৰয়োদশ্যাংতু পাৰণম্ ॥

অৰ্থাৎ—অৰুণোদয়ৰ সময়ত যদি বা সেই সময়লৈকে দশমী তিথি থাকে তেতিয়া হলে দ্বাদশীৰ দিনা (একাদশীৰ) উপবাস কৰি ত্ৰয়োদশীৰ দিনা পাৰণা কৰিব

অগ্নিপুৰাণৰ ১৮৭ অধ্যায়ত অগ্নিয়ে বশিষ্ঠ মুনিক কৈছিল যে দশমী বিদ্বা একাদশীত কেতিয়াও উপবাস নকৰিব। উপবাস কৰিলে নৰক প্ৰাপ্তি হয়। এইদৰে কাশ্যপ পঞ্চৰাশ্ৰতো ভগবানৰ বাণী পোৱা যায়। ইয়াৰ উদ্ধৃতি বহু দিব পাৰি। সংক্ষেপে মাত্ৰ ইয়াক প্ৰকাশ কৰা হ'ল। দশমী বিদ্বা একাদশী যে বৰ্জিত ইয়াক সত্ত্ৰৰ সকলোৱে জানে। সেই কাৰণে একাদশী তিথি উপস্থিত হলেই তিথি কিমান সময়ত আৰম্ভ হৈছে তাক চালি জাৰি চোৱা হয়। একাদশী তিথি কেতিয়াকৈ পৰে তাক মুখস্থ কৰি থকাৰ প্ৰয়োজন নাই। কিবা এটাই সহজতে হৃদয়ঙ্গম কৰি দিয়ে। এইটো সকলোৰে বাবে। একাদশীৰ দিনা পোক পৰুৱা নাশ নকৰিবৰ বাবেই হাল খতি কৰে। এই দিনা ধান সিঁজোৱাও নিষিদ্ধ।

(দ) - অমাবস্যা তিথি (আঁউসী) :—

এমাহত দুটা পক্ষ পৰে আৰু কৃষ্ণ পক্ষৰ পোন্ধৰ দিনৰ দিনা অমাবস্যা বা আঁউসী তিথি মিলে। আধুনিক বিজ্ঞানে অমাবস্যা আৰু পূৰ্ণিমা সম্বন্ধে বিভিন্ন তথ্য পাতিৰে যুক্তি প্ৰমাণ দিলেও “অমা সহ বসতোহস্যাং চন্দ্ৰাকৌ” এই পৌৰাণিক শাস্ত্ৰীয় প্ৰবচন মনত ৰাখি বা একাদশীৰ পিচতে অমাবস্যাক দ্বিতীয় স্থান দি বিশেষ তিথি হিচাবে সত্ত্ৰত পালন কৰি আহিছে। দেহৰ লগত চন্দ্ৰ সূৰ্য্যাদি গ্ৰহবোৰৰ সম্বন্ধ আছে বুলি জ্যোতিষ শাস্ত্ৰই কয়। সেয়ে অমাবস্যাত চন্দ্ৰৰ দৰ্শন নঘটি বা নষ্ট হোৱাৰ কাৰণে সেইদিনা ৰাতি পাকান্ন ভোজন নিষিদ্ধ কৰা হয়। স্বাস্থ্যৰ কাৰণেও উপকাৰী বুলি কোৱা হৈছে। সেই দিনা পৰা পক্ষত বিনা ভোজনেই থাকিব লাগে। পিচে আজি কালি মানুহৰ বাবে বিনা ভোজন এটা মাৰাত্মক ব্যাধি। গতিকে কোমল চাউল আৰু গাখীৰ ইয়াৰ বাবে যথেষ্ট। গধূলি প্ৰসঙ্গত বিশেষ নাম প্ৰসঙ্গ হয়। হাল খতিও কৰে। অৱশ্যে এইখিনিতে এটা কথা বক্তব্য এই যে

অমাবস্যা তিথি স্থিতিৰ ওপৰতে নিৰ্ভৰ কৰে। অমাবস্যা তিথি যদি গধূলিহে মিলিছে তেন্তে পুৱা হালখতি নকৰে আৰু ধানো সিজাব পাৰে। পিচদিনা-লৈকে অৰ্থাৎ পুৱা ৭ বা ৮ বজালৈকে (তাতকৈ অধিক হলেও) যদি অমাবস্যা তিথি বৰ্ত্তি থাকে, সেইদিনাহে হালখতি আৰু ধান সিজোৱা নিষিদ্ধ হয়। যদি পুৱা ৫ বা ৬ বজাৰ পৰা অমাবস্যা মিলে, তেতিয়া হালখতি, ধান সিজোৱা নিষিদ্ধ হয়। ৰাতিলৈ পাকান্ন নিষিদ্ধ আছেই। হালখতি আৰু ধান সিজোৱাটো অমাবস্যা প্ৰবেশৰ সময় বেলিকা আৰু ডাঙৰ খতিটো ৰাতি বেলিকাত প্ৰয়োগ ঘটে। পুৱা পাকান্ন ভোজন কৰে। দিন ডাঙত অমাবস্যা মিলিলেও সূৰ্য্যৰ উপস্থিতিত চন্দ্ৰৰ শক্তি লাঘব হৈ থাকে বাবে অন্ন ভোজনত দোষ নাই। সেই সম্বন্ধে বিষ্ণুপুৰাণৰ দুটি প্ৰামাণ্য শ্লোকেই যথেষ্ট যথা—

১। অস্তুত্ৰিম্নমহোৰাগে পূৰ্ব্বং বসতি চন্দ্ৰমা।

ততো বীৰৎসু বসতি প্ৰয়াতাকাং ততঃ ক্ৰমাৎ ॥

বিষ্ণু পুৰাণ/২/১২/৯

অৰ্থাৎ—সূৰ্য্য প্ৰবেশৰ পূৰ্বে চন্দ্ৰই অহোৰাত্ৰ জ্বলন্ত বাস কৰি তাৰ পিচত লতা সমূহত আশ্ৰয় লয়। তাৰ পিচত সূৰ্য্যলৈ গতি কৰে।

২। নৈৱদন্তমনমৰ্কস্য নোদয়ঃ সৰ্ব্বদা সতঃ।

উদয়াস্তমনাখ্যাং হি দৰ্শনাদৰ্শনং ববেঃ ॥

বিষ্ণুপুৰাণ/২/৮/১৫

অৰ্থাৎ—বৰ্ত্তমান সূৰ্য্যৰ উদয় আৰু অস্ত নাই। সূৰ্য্যৰ দৰ্শন আৰু অদৰ্শনেই উদয়াস্ত বুলি কয়।

(ধ) পূৰ্ণিমা আৰু সংক্ৰান্তিঃ— অমাবস্যাৰ দৰে পূৰ্ণিমা আৰু সংক্ৰান্তিৰ দিনা হাল খতি কৰে আৰু ধান সিজোৱা নহয়। পূৰ্ণিমাত পাকান্ন ভোজন হয়। সংক্ৰান্তিত বয়োজ্যেষ্ঠ সকলে যোঁতয়া যি সময়ত সংক্ৰান্তি সঞ্চাৰ হয়, সেই সময়ত সেইসকলে পাকান্ন ভোজন নকৰে। বাকী নিম্নম একেই। চন্দ্ৰই সেই দিনা পূৰ্ণতা লাভ কৰে বাবে পূৰ্ণিমা আৰু সূৰ্য্য সংক্ৰমণ হয় বাবে সংক্ৰান্তি বোলে।

(ন) “সত্ৰাধিকাৰ আৰু ভকতসকলৰ মৃত্যু তিথি”

সত্ৰৰ সত্ৰাধিকাৰ গৰাকীজনৰ মৃত্যুৰ আগে আগে বা কিছুদিনৰ আগতে সময় বুজি সমূহ ভকতৰ সাক্ষাতে তেখেতৰ উত্তৰাধিকাৰী পোষা পুত্ৰ ডেকাধিকাৰজনাক সত্ৰৰ সমস্ত ভাৰ অৰ্পণ কৰে। মালা নিৰ্ম্মালি চাৰি-ধাৰ শিৰত দি আশীৰ্ব্বাদ কৰা হয়। সত্ৰাধিকাৰজন অৱশ্যে হৈ আহিলে

বা নাহিলেও বাতি কীৰ্ত্তন ঘোষা আৰু নান ঘোষা পাঠ কৰি থকা হয়। মৃত্যুৰ আগে আগে খাতি নতুন বস্ত্ৰাদি দি মূৰত পাণ্ডুৰি মাৰি মালা চাৰি-ধাৰ আৰু আতাৰ গহন পৰা দিয়া এখন নতুন গামোচা, কাপোৰ মালা নিৰ্ম্মালি সহ সজোৱা হয়। আগফালে নৱৰোপিত তুলসীৰ গুৰিলৈ খাট সহ নি হৰি নাম কৰ্ণবোহৰত প্ৰৱেশ কৰোৱা হয়। মৃত্যু হোৱাৰ লগে লগে হৰিধ্বনি কৰে আৰু তাৰ সঙ্গতি ৰাখি ভোৰ তাল, শঙ্খ, কাঁহ, ডবা বাজে। মুক্ত আকাশৰ তলত মুক্ত বায়ুৰ লগত ব্ৰহ্মলীন হ'বলৈ দিয়া হয়। ঘৰৰ ভিতৰত মৃত্যু হ'বলৈ দিয়াটো সঙ্গীয়াসকলৰ এটা মহৎ দোষ বুলি বিশ্বাস আছে। কাৰণ ঘৰ হ'ল সহস্ৰ গ্ৰন্থীমুক্ত আৰু মায়াৰ আলয়। তাত মৃত্যু হ'বলৈ দিয়া মানে মায়াবন্ধ আৰু সহস্ৰ গ্ৰন্থীৰ মাজত জীৱটোক ৰাখি বায়ুৰ লগত লীন হ'বলৈ বাধা দিয়াটো। মুক্তাকাশ আৰু ঘটাকাশৰ পাৰ্থক্য আছে। মুক্তাকাশত যিমান সহজে প্ৰাণ পক্ষী উৰি যাব পাৰে, ঘটাকাশত সিমান সহজে নিশ্চয় মাৰি নোৱাৰে। প্ৰাণ বায়ু হ'ল এটা অদৃশ্য পদাৰ্থ। বায়ুও এটা অদৃশ্য পদাৰ্থ। গতিকে দুয়োকে লগ লগাবলৈ লাগিব এখনি মুক্তাকাশ। গীতাৰ দ্বিতীয়াধ্যায়ৰ :—

বাসাংসি জীৰ্ণানি যথা বিহায়

নৱানি গৃহ্ণতি নৰোহপৰাণি।

তথা শৰীৰাণি বিহায় জীৰ্ণা —

ন্যন্যানি সংযাতি নৱানি দেহি ॥

“যেন জোকে তুণ পাইলে এৰে আউৰ তুণ। জনম মৰণ স্বপ্ন এৰে নোহে ভিন ॥ বুলি কোৱাৰদৰে যদি মুক্তাকাশত বায়ুৰ লগত মিলন হ'বলৈ বা নৱদেহ ধাৰণ কৰিবলৈ সুবিধা দিব লাগে, তেন্তে মুক্তাকাশত মৃত্যু হ'বলৈ দিয়াটো বাঞ্ছনীয়।

সঙ্গাধিকাৰ বৈকুণ্ঠী হ'লে সন্তৰ সকলো ভকত বাহিৰ ওলাই আহি তেখেতৰ শেষকৃত্য সনাপনত ব্যস্ত হয়। মৃত্যু শয্যা য'ত ৰখা হয়। তাৰ চাৰিওকাষে চাৰিটা খুঁটি মাৰি থয়। তিনিদিনৰ দিনা তিলনীত পুৱা তাত গোবৰ মাটি দি মূৰি গুৱ কৰা হয়। সঙ্গাধিকাৰ জনক চাৰিজন বা দুজন সগোষ্ঠীয় বন্ধুত্বে কান্ধত নিয়ে লগত গায়ন বায়ন সকলে গীত মাত নামলগোৱাই ঘোষা গাই ঘোৱাৰ নিয়ম। সন্তৰ ভিতৰ কৰাপাট বা সন্তৰ পৰা বাহিৰ ওলোৱা যাত্ৰা ঘোষা দিয়ে। কীৰ্ত্তনৰ কংসবধ খণ্ডৰ ‘জয় হৰি জয় ৰাম’ ঘোষা দি পদ দিয়া হয়। এই আহি বদনা আতাৰ দিনৰ পৰা হৈছে।

(প)—যাত্ৰা ঘোষা দিয়াৰ নিয়ম প্ৰৱৰ্ত্তন :— বদনা আতাই অস্তিম বয়সত ভাবিছিল যে তেৰাৰ প্ৰিয় শিষ্য আৰু আনধৰা যোগ্য ব্যক্তি হ'ব আতৈক সন্তানধিকাৰৰ গধুৰ ভাৰ অৰ্পণ কৰি যাব। হৰি আতৈ ব্ৰাহ্মণ আছিল। পিচে বাটত বিধি পথালি দিলে। হৰি আতৈয়ে আতাৰ এই অভিশাষৰ কথা জানিব পাৰি এদিন আতাৰ ওচৰত আতুই সোৱা কৰি জনানে আতা ! তোমৰা আমাক এটি বৰ দিব লাগে। আতাই ক'লে হৰিচৰণ ! কি লাগে কোৱা, আমি নিশ্চয় দিম। আতৈয়ে কলে আতা ! তোমৰা জীৱিত থাকোতেই যেন আমাৰ প্ৰাণ বায়ু যায়, ইয়াকে লাগে। আতাই এই কথাত মৰ্মমাণ্ডক বেজাৰ পালে আৰু কান্দি কান্দি কলে—হৰিচৰণ ! আমি ভাবিছিলো মোৰ পিচত তুমিয়েই সন্তৰ ভাৰ বহন কৰিবা। পিচে সেই অভিশাষ পূৰণ নহ'ল। তোমাৰ অভিশাষহে সিদ্ধি হ'ল। তুমি যি বাঞ্ছা কৰিছা সেয়ে পূৰ্ণ হ'ব। কথামতে কাম। কিছুদিনৰ পিচত হৰি আতৈ বৈকুণ্ঠী হ'ল। এই সংবাদ পালে আতা মূৰ্চা যোৱাৰ ভয়ত ভকত সকলে আলমধৰা গোবিন্দ আতৈক আতাৰ কামত ৰাখি আতাই সন্তোদ মোপোৱাকৈ হৰি আতৈৰ শৱ দাহ কৰিবৰ কাৰণে লৈ গ'ল। বোধহয় পূৰ্বতে মৃত্যুস্থানৰ পৰাই যাত্ৰা ঘোষা গাই যোৱাৰ নিয়ম বান্ধিছিল। পিচে নিচেই ওচৰতে গালে আতাৰ কৰ্ণস্পৰ্শ হ'ব আৰু অধিক দুখ কাতৰ হ'ব বুলি জানি ভকত সকলে সন্তৰ বাহিৰ হৈ যাত্ৰা ঘোষা গাই গৈছিল। সেট আদৰ্শ এতিয়ালৈকে থাকি গ'ল।

(প-১) যাত্ৰা ঘোষা গোৱাৰ উদ্দেশ্য :— এখন গৃহস্থী সংসাৰ ত্যাগ কৰি সন্তলৈ আহে মায়া মোহ জালত নপৰি ভক্তি তত্ত্বলৈ কায়বাক্যমণে একশৰণ গ্ৰহণ কৰি পাপহন্তীক দমন কৰা। সমনাধিকাৰ যাতে হ'ব নোৱাৰে, তালৈ লক্ষ্য ৰাখি বিষ্ণুৰ নামামৃত পান কৰি বিষ্ণুৰ সান্নিধ্য লাভ কৰাই উদ্দেশ্য। গোটেই জীৱনত নামময় কৰাৰ পিচত মৃত্যুৰ বেলিকাও যাতে নামৰ পৰা অব্যাহতি দিয়া নহয় তাৰ বাবেও এই নামৰ ব্যৱস্থা। দ্বিতীয়তে “জয় হৰি জয় ৰাম” ঘোষা দি নাম যে সৰ্ব্ববলীমান তাৰ জয় ঘোষণা কৰা হৈছে। তৃতীয়তে পদত আছে গোপৰূপে নন্দৰ তনয়। শুক্লৰূপে কৰিলা বিজয় ॥ বাজে শিঙ্গা বাংশীৰ নিসান। কংসবধে কৰিলা প্ৰয়াণ ॥ ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল বৈকুণ্ঠপতি শুক্লৰূপে ব্ৰজধামত লীলা বিহাৰ কৰিছিল। এওঁ কপট গোপবেশী। মাধৱ দেৱৰ নামঘোষাত আছে —

যি হেতু চৈতন্য পূৰ্ণ পৰমাত্মা ৰূপে হৰি
হৃদয়ত আছত প্ৰকাশি ।

তাতেসে ইন্দ্ৰিয় গণ ভূতপ্ৰাণ বুদ্ধি মন
প্ৰবৰ্তে যতেক জড় ৰাশি ॥

পৰমাত্মা চৈতন্য। গোপকপ জীৱাত্মা নন্দৰ তনয় ৰূপ পৰমাত্মাৰ পিচে পিচে শুভক্লগত বিজয় কৰিছে। দেহত যেতিয়া পৰমাত্মা হীন হয়, তেতিয়া জীৱাত্মা নিষ্ক্লগ। মাকৰ পিচে পিচে শিশু পুত্ৰ ধাৱন হোৱাৰ দৰে। জীৱাত্মাৰ পিচে পিচে যায় পাপ আৰু পুণ্য। যদি পুণ্যোৰ্জন কৰিব পাৰিছে তেন্তে কংসৰূপ পাপ ধ্বংস কৰাত নিচেই সহজ। এই সংক্ৰমণ পাৰমাথিক দৃষ্টিত এই আদৰ্শ পালন কৰি অহা হৈছে। মৃত্যু পৰ্য্যন্ত যাতে হৰি নামমগ্ন হয়, তাৰ বাবেই এই ব্যৱস্থা কৰি ৰখা হৈছে।

এনেদৰে শৱ যাত্ৰা কৰিবলৈ যোৱাৰ পিছত যথাস্থানত শৱ দেহ স্থাপন কৰিব। উত্তৰ পূব মূৱাকৈ চিতা নিৰ্ম্মাণ কৰিব। তাৰ কাৰণ হ'ল পূব দিশে “কৃষ্ণ সূৰ্য্য ভৈলন্ত উদিত। নাম ধৰ্ম্ম, কৰিলা বিদিত”। উত্তৰেঃ— “ধৰিলা উত্তৰ দিশ ৰাজ্য যুধিষ্ঠিৰ”। উত্তৰ দিশে বৈকুণ্ঠ আছে আৰু পূব দিশে কৃষ্ণ সূৰ্য্য উদয় হয়। সেয়ে আদৰ্শ। ক্ৰবাদ্ অগ্নিয়ে শৰীৰ দাহ কৰে। চিতাৰ অগ্নিৰ নামেই হ'ল ক্ৰবাদ্ অগ্নি। হোম যজ্ঞাদিত যি অগ্নি স্থাপন কৰা হয়, সেই অগ্নিৰ পৰা ক্ৰবাদ্ অগ্নি আঁতৰাই লোৱা হয়। আনকি দৈনন্দিন মন্দিৰ আদিত জ্বলোৱা বস্তিৰো ক্ৰবাদ্ অগ্নি আঁতৰাই লোৱা বিধেয়। ক্ৰবাদ্ অগ্নিয়ে শৰীৰ দাহ কৰাটো প্ৰমাণ কৰে। চিতাৰ মুখাগ্নি কৰা অগ্নিৰ ক্ৰবাদ্ অগ্নি নুগুচায়। কৰ্ম্মবাসনাৰ আবদ্ধ দেহটি পুৰি জীৱাত্মাক দেখাই দিয়া হয় যে তুমি এই দেহলৈ আশা নকৰিবা। তোমাৰ দেহ পোৰা হ'ল। যেনেকৈ সীতাক ৰামচন্দ্ৰই বনলৈ যাওঁতে অগ্নিত সোধাই গৈছিল, সেইদৰেই আমিও স্থূল দেহটি অগ্নিত সোধাই দিওঁ। আগতেও তেজ বা দেহৰ প্ৰকাশ অগ্নিয়েহে আমাক দিয়ে। বিৰাট ব্ৰহ্মাণ্ডটিও অগ্নিয়ে দগ্ধ কৰিছিল যেনে :—

বায়ু সূৰ্য্য নিঃশ্বস্ত কৰিলে সবৰাজ ।

অনন্ত মুখৰ পৰা অগ্নি ভৈলা ৰাজ ॥

হাজাৰেক মুখে বিষ বহি ৰাজ হই ।

পাতালক দহিয়া উৰ্দ্ধক উধাই জুই ॥

সাতো পৃথিবীক বহি লাগিলেক চানি ।

পোৰে সাতো স্বৰ্গ যেন জ্বলন্ত অগ্নি ॥

ব্রহ্মাণ্ডক দহিলেক বাহিৰে ভিতৰে ।

তপত লোহাক যেন দেখি নিৰন্তৰে ॥

(অনাদি পাতন-শঙ্কৰদেৱ)

মহাভাৰতৰ আশ্বমেধিক পৰ্বৰ আৰম্ভ আছে :— (শ্ৰীকৃষ্ণই যুধিষ্ঠিৰক কৈছে)

ব্রহ্মত্বেনাসৃজং লোকানহমাদৌ মহাদ্যতে ।

সৃষ্টেটাংহি মুখ্যতঃ পূৰ্বং লোকানাংহিত কাম্যনা ॥

যস্মাত্তু সৰ্ব কৃত্যসু পূৰ্বমস্মৈ প্ৰদীয়তে ।

আহতি দীপ্যমানায় তস্মাদগ্নীতি কথ্যতে ॥

মহাভাৰত । ১৬।৮,১০

অৰ্থাৎ “হে তেজস্বী মহাৰাজ ! আমি সৃষ্টিৰ প্ৰাৰম্ভতে ব্ৰহ্ম স্বৰূপে সম্পূৰ্ণ লোকসকলৰ সৃষ্টি কৰি লোকসকলৰ মঙ্গলৰ বাবে নিজে মুখৰ পৰা প্ৰথমতে অগ্নিক সৃষ্টি কৰিছিলো সৰ্ব কাৰ্য্যৰ সৰ্বাগ্ৰে অগ্নি প্ৰজ্জ্বলিত কৰি আহতি দিয়া হয় কাৰণে অগ্নি বোনে” । চিতাৰ চাৰিও কাষে খৰি জাপি দিব । ইয়াৰ পিচতে ডেকাধিকাৰ জনাই গাধুই একুৰা জুই লৈ চিতাৰ চাৰিও কাষে তিনিবাৰ প্ৰদক্ষিণ কৰি শৱৰ মুখাগ্নি কৰে । দপ্ দপ্ কৈ জুই জ্বলি উঠে । তদন্তে সমূহ বৈষ্ণৱলৈ আঠলৈ সেৱা জনাই মৃতকৰ হকে প্ৰাৰ্থনা কৰে । এজন বুঢ়া ভকতে আশীৰ্বাদ কৰে । আশীৰ্বাদ দিয়াৰ পিচতে সত্তৰ ভঁৰালৰ পৰা নিয়া মিঠাতেল এজন দেউৰীয়ে প্ৰত্যেককে অলপ অলপকৈ দি যায় । সকলোৱে হাতত বা গাত মাৰ্জ্জন কৰে । ইয়াৰ দ্বাৰা শৱ যাত্ৰাতে শৱ দাহত উদ্ভব হ’ব পৰা বীজাণু নাশ কৰে বুলি কয় । তেল মাৰ্জ্জন কৰি হলে সকলোৱে গাধোৱে । শৱ যাত্ৰা কৰি যোৱা পথটো গোবৰ পানী চটিয়াই শুদ্ধ কৰি দিলেহে গা ধোৱা ভকত সকল যাব পাৰে । ইয়াৰ পিচতে বহাৰ ভিতৰৰ কাপোৰ কানি তিয়াই, কাহি বাতি ধুই, বহা পিৰালি গোবৰ মাটিৰে মুচি শুদ্ধি কৰা হয় । তিনিদিনীয়া তিলনীত শৱ বহন কৰা ব্যক্তি কেগৰাকীও শুদ্ধ হয় । তেওঁলোকে তিনিও দিন পিঠাওৰি, কল, গাখীৰ আদি খাব লাগে । মুখাগ্নি কৰা জনে তিনিও দিন উপবাসে থকাৰ নিয়ম । সকলোৱে চৰু পেলাই দিয়ে ।

তিলনীৰ দিনা বিয়লি কীৰ্ত্তন ঘৰৰ টুপত সকলো ভকতক একত্ৰ কৰি তামোল পাণৰ শৰাই দি ডেকাধিকাৰে দহা আৰু আদ্য শ্ৰাদ্ধৰ কাৰ্য্যৰ বাবে সকলো প্ৰকাৰ সহায় সহযোগিতা কামনা কৰি জনায় । সেই দিনাই দহা কাৰ্য্যৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় প্ৰস্তুতি কৰে ।

দহাৰ দিনা পুৱা প্ৰতি বহাতে মিঠাতেল বিতৰণ কৰাৰ নিয়ম। আস-
নত নৱ বস্ত্ৰ দিব। নামলগোৱাই “মাধৱ মাধৱ মাধৱ মধুৰিপু গোবিন্দ কৃষ্ণ
হৰি হৰি ৰাম” এই কুলুপীয়া ঘোষা গায়। ঘোষাৰ পিচৰ চাৰিফাকি এৰে।
পাঠকে শ্ৰীকৃষ্ণ বৈকুণ্ঠ প্ৰয়াণৰ তিনিটা কীৰ্ত্তন ভাঙ্গনী সহ দিব। নাম থলে
সেৱা কৰে। নামৰ আগে আগে আতাৰ গৃহত জলপান যেনে গাখীৰ, গুড়, চাউল
তামোল পাণ বিতৰণ কৰা হয়। সেৱা কৰোঁতে অপবাধৰ হে প্ৰাৰ্থনা কৰে।
মৃতকৰ গুণাগুণখিনি দহা কাৰ্য্যৰ শেষত কোৱা হয়। প্ৰসাদ বিতৰণ,
পাঠ, ভাগৱত শ্ৰেষ্ঠ হোৱাৰ পিচত গায়ন ৰায়ন উঠে। গুৰু মৃদং ধেমালি
ৰোৱাৰ পিচত বিহাৰ নাচ নচুৱা হয়। তদন্তে ঘোষা কীৰ্ত্তন, ওজাপালি,
চালি নাচ আৰু পুনঃ ঘোষা কীৰ্ত্তন কৰা হয়। ইয়াৰ পিচতে আৰৈ
চাউলৰ প্ৰসাদ বিতৰণ কৰে। ইয়াতে শৰাই দি আঠ লৈ প্ৰাৰ্থনা কৰিব।
প্ৰাৰ্থনা কৰাৰ পিচত বুঢ়াভকত জনে আশীৰ্বাদ জনাব। প্ৰসাদ বিতৰণ
তথা আশীৰ্বাদ শেষ হ'লেই দিনৰ ভাগৰ কাৰ্য্যৰো শেষ। ৰাতিলৈ ভাওনা
পাত। ভাওনাৰ শেষত ডেকাধিকাৰে অৰিহণা দিব লাগে।

দহা কাৰ্য্য শেষ হ'লে আদ্য শ্ৰাদ্ধ হয়। সত্ৰাধিকাৰ সকলৰ আদ্য
শ্ৰাদ্ধ মহা পয়োভৰেৰে কৰা হয়। নাম-কীৰ্ত্তনৰ নিয়ম প্ৰণালী দহা কাৰ্য্যৰ
দৰে একেই। মাত্ৰ সত্ৰাধিকাৰৰ নিশ্ৰ্মালি প্ৰদান অনুষ্ঠানটো বৰ জ্বাক
জমক ভাৱে কৰে। ডেকাধিকাৰ জনক গাধুৱাই নৱ বস্ত্ৰ পৰিধান কৰোৱা
হয়। পাণ্ডৰি মাৰে। পোনতে সত্ৰাধিকাৰৰ গাদীৰ কাষতে বহুৱাই আতাৰ
গৃহৰ পৰা গায়ন ৰায়নে সদল বলে ঘাই দেউৰীজনে অনা ধোপ নিশ্ৰ্মালি
সত্ৰৰ সমূহ বৈষ্ণৱক হৈ মুখা বুঢ়াভকত জনে আৰু তৎ সংজ্ঞাৰ অন্য সত্ৰৰ
সত্ৰাধিকাৰ সকলে প্ৰদান কৰে। নিশ্ৰ্মালি প্ৰদান কৰোঁতে সত্ৰৰ প্ৰতিষ্ঠাতা
গৰাকীৰ পৰা আৰম্ভ কৰি বৈকুণ্ঠী সত্ৰাধিকাৰ জনাৰ দিবসৰ চৰিত
ব্যাখ্যা কৰা হয়। সত্ৰখনি সুচাৰু কাপে চলাবলৈ, সকলো বৈষ্ণৱক সমান
চকুৰে চাবলৈ, ধৰ্ম্ম প্ৰচাৰ কৰিবলৈ সুমতি, সুবুদ্ধি, আগু, যশ ৱদ্ধিৰ
বাবে আশীষ কৰা হয়। নিশ্ৰ্মালি প্ৰদান হ'লে দিনৰ অনুষ্ঠান শেষ হয়।
ৰাতিলৈ ভাওনা হয়। দিনতো ভাওনা (অক্ষীয়া) পতা হয়। সিমানতে আদ্য
শ্ৰাদ্ধৰ কাৰ্য্য সনাপন। কিছু দিনৰ পিচত অৰ্থাৎ মৃত্যুৰ পৰা ছমাহ পূৰ্ণ
হ'লে ছমহীয়া আৰু বছৰেক পূৰ্ণ হ'লে বছৰেকীয়া তিথি পাতে। ইয়াৰ
পিচত প্ৰতি বছৰে মৃত্যু তিথি পালন কৰি থাকে।

ডকতৰ মৃত্যু হ'লে নিয়ম প্ৰণালী একেই। মাত্ৰ দুই এটা নিয়মৰ
তাৰতম্য আছে। বাহুল্যৰ উন্নত সেইখিনি প্ৰকাশ কৰা নহ'ল। সত্ৰাধিকাৰ

আৰু ভকতৰ মৃত্যুৰ পিচত আদ্য শ্রাদ্ধ সমাপনৰ পিচদিনা ভোজভাত খাই (জাতি সকলে) আৰু ৰাতিলৈ একাষাৰ নামো পাতে। প্ৰসাদ আৰু জনপান হয়। সঞ্চয়তে এনে নিয়মেই চলি আছে।

(ক)- ॥ নাম কীৰ্ত্তনৰ বাবে আহিলা ॥

(খ)- ॥ কুলুপীয়া ঘোষা আৰু ধৰিগোৱা ঘোষাৰ উৎপত্তি তথা অৰ্থ ॥

মহাপুৰুষ মাধৱদেৱে উপনিষদ্, ভাগৱত, গীতা, পুৰাণ, বৈষ্ণৱামৃত লহৰি, ভক্তি বঙ্গাকৰ, অ'চাৰ্য্যসংহতি, মোহব্গৰ, ভাগৱত ভাবাৰ্থ দীপিকা আদি অন্যান্য শাস্ত্ৰৰাজিৰ পৰা ভক্তিমূলক শ্লোক উদ্ধাৰ কৰি আঁক নিজস্ব অভিজ্ঞতা পুষ্ট ভাবানবেণে সহিত সংসংগ্ৰহ শাস্ত্ৰ মহাপুৰুষায়া বৈষ্ণৱ দৰ্শন নামঘোষা ৰচনা কৰে। নামঘোষাত মাধৱদেৱে তেৰাৰ ধৰ্মীয় জীৱনৰ সৰ্ব শক্তি প্ৰয়োগ কৰিছে। নামঘোষা এখন ভক্তিবাদী অনুপম শাস্ত্ৰ—বাক শব্দৰদেৱৰ আদেশত বাল্য বুদ্ধ জাতি বৰ্ণ নিৰ্বিশেষে গাব পৰাকৈ ৰচনা কৰা হৈছে। মাধৱদেৱৰ পূৰ্ণাবয়ব দৰ্শনৰ কাণে নামঘোষা আৰু ভক্তি বঙ্গাবলী ধৰ্মদৰ্পন দ্ৰষ্টব্য। ভক্তি বঙ্গাবলীতকৈ নামঘোষাৰ মধুৰতা প্ৰচুৰ বা চূড়ান্ত। অৱশ্যে “বিনাষ্টক চৰণে ভকতি ৰতি” অভাৱে ইয়াৰ অভ্যন্তৰত নিহিত থকা মনি মুকুতা বা নিগূঢ় তত্ত্ব আহৰণ কৰা দুঃসাধ্য। ই এখন কল্পতৰু শাস্ত্ৰ। যি ব্যক্তিয়ে নামঘোষাৰ সৰ্বদিশ আয়ত্ত কৰিব পাৰিছে, তেওঁ বিদগ্ধ পণ্ডিত হিচাবে খ্যাতি লাভ কৰিব পৰা সমৰ্থ হ'ব নিশ্চয়। ইয়াত সন্দেহ নাই।

অসমীয়া জনসাধাৰণে নাম প্ৰসঙ্গ কৰিবলৈ কীৰ্ত্তন ঘোষাৰ পূৰ্বতে নামঘোষাৰ আশ্ৰয় ল'ব লগা হয়। পৰম ভক্ত মাধৱৰ ধৰ্মীয় আধ্যাত্মিক জীৱনৰ অভিজ্ঞতা পুষ্ট ছন্দোময় প্ৰকাশ “নামঘোষা” শাস্ত্ৰক “হেজাৰি ঘোষা” হিচাবেও প্ৰচাৰ আছে—যাক হেজাৰৰ মাজৰ পৰা লেচৰি বুলি আনি ঞ্জু ঞ্জুকৈ নামকীৰ্ত্তনৰ আৰম্ভণি কৰা হয়। অসমৰ চাৰিখন প্ৰধান সগ্ৰ বৰদোৱা, বৰপেটা, মধুপুৰ, কমলাবাৰী সগ্ৰত এই নামঘোষা নাম প্ৰসঙ্গত দুটা ভাগত গোৱা হয়। বৰদোৱা আৰু বৰপেটা সগ্ৰত মূল নামঘোষাৰ পৰা একোটা অংশ উদ্ধাৰ কৰি গায়। বৰপেটাত ইয়াক ‘যুগল’ বুলি কয়। কমলাবাৰী সগ্ৰত আৰু তৎ সংজ্ঞাৰ বা তদনুবৰ্ত্তি সগ্ৰ সমূহত “কুলুপীয়া” আৰু “ধৰিগোৱা ঘোষা” বুলি একশ্ৰেণী বিশেষ ঘোষা গায়। এই খিনি নাম ঘোষাৰ অংশ যদিও ইয়াত ঠায়ে ঠায়ে অতিৰিক্ত কেইটামান ঘোষা পোৱা যায়। মধুপুৰ সগ্ৰত সময় বিশেষে বৰপেটা আৰু কমলাবাৰী আহিৰে

নাম গোৱা হয়। আকৌ বৰপেটা সত্ৰৰ নিচেই কাষতে থকা তৎসংজ্ঞাৰ সুন্দৰী দিয়া সত্ৰত কুলপীয়া ঘোষা গায়। এই আহি কমলাবাৰী সত্ৰৰ প্ৰভাৱত হৈছে। বৰ্তমান অসমৰ সত্ৰ সবাহে, গাৱঁ ডুগ্ৰে বৰপেটা, বৰদোৱা আৰু কমলাবাৰীৰ আহি অনুক্ৰমে নাম প্ৰসঙ্গ চলিছে, এই কথা ধ্ৰুবসত্য।

বৰদোৱা আৰু বৰপেটা সত্ৰতকৈ বহুপিচত স্থাপিত হোৱা কমলাবাৰী সত্ৰত নামঘোষাৰ নিচিনা সৰ্বশাস্ত্ৰ সাৰ বস্তু থাকোতে নাশুভ নাত্ত কুলপীয়া আৰু ‘ধৰিগোৱা’ নামৰ ঘোষা “কস্মাদায়াতি” সেই সম্বন্ধে পুণ্ডান-পুণ্ডখৰাপে বিচাৰ কৰা প্ৰয়োজন আছে, সেই সম্বন্ধে এটি কিং বদন্তি আছে। অৱশ্যে চৰিত পুথিত ইয়াৰ তথ্য পাবলৈ নাই। আমি কিং বদন্তিতো ডাঙি ধৰিছো গুনি অহামতে। এসময়ত মাধৱদেৱ মহাপুৰুষ ধৰ্মৰ বাবে বিচাৰত বন্দি হৈ ৰঘুনাৰায়ণ ৰজাৰ ৰাজসভাত উপস্থিত হ’ব লগা হৈছিল। ৰাজদূত সত্ৰ পোৱাৰ পিচত ৰাজৰোষ হোৱা বুলি জানিব পাৰি সত্ৰৰ ডকত সকলে আত্মগোপন কৰিলে। মাধৱদেৱৰ লগত থাকিল (মাধৱ দেৱক এৰা নাছিল) জনাৰ্দন আতৈ আৰু দনাৰ্দন আতৈ নামৰ দুজন ডেকা ডকত। মাধৱ দেৱক ৰাজ্যজ্ঞা শুনোৱাৰ পিচত ৰাজসভালৈ লৈ যোৱা হ’ল। লগত গ’ল উক্ত দুজন ডকত। মাধৱদেৱে এই সহানুভূতি তথা বিপদৰ সময়ত তেৰাক এৰা নিদিয়াত অত্যন্ত সন্তুষ্ট হ’ল। “সকলো ডকতে আমাক এৰি পলাল, তোমালোকে নেৰিলা” এই বুলি এখন আপুৰুগীয়া পুথি তেওঁলোক দুজনৰ হাতত মৰমৰ চিন স্বৰূপে ‘মাধৱদেৱে দি দিলে। সেই পুথিয়েই হ’ল। পূৰ্বোক্ত “কুলপীয়া” আৰু ‘ধৰিগোৱা’ ঘোষা। মাধৱ দেৱৰ হেনো নামঘোষাৰ পৰা আকৌ সাৰ সংগ্ৰহ কৰি পূৰ্বোক্ত ঘোষা খিনি লিখিছিল। পিছত উক্ত দুয়োজন ডকতৰ পৰা বদলা পদ্য আতাই শিকি কমলাবাৰী সত্ৰত প্ৰচাৰ কৰে। এইখিনিয়েই জনশ্ৰুতি। এতিয়া প্ৰশ্ন হয় যে মাধৱদেৱে সৰ্ব শাস্ত্ৰ সাৰ সংগ্ৰহ ভক্তিবাদী বৈষ্ণৱ দৰ্শন ‘নামঘোষা’ শাস্ত্ৰ প্ৰণয়ন কৰাৰ পিচত তাৰ পৰাই আকৌ সাৰ সংগ্ৰহ কৰাটো কিমান দূৰ সত্যাসত্য বা প্ৰমাণ হ’ব পাৰে, সেয়া গভীৰ বিশ্লেষণৰ প্ৰয়োজন। চৰিত পুথিয়েও এই সম্বন্ধে কোনো মাত মতা নাই। মাধৱদেৱৰ দ্বাৰা যে এই পুথি সৃষ্টি নহয়, তাৰ প্ৰমাণ ভালেমান পোৱা গৈছে। তাৰ ভিতৰত বিশেষ ভাবে উল্লেখ কৰিব লগা প্ৰমাণ সমূহ হ’ল — কুলপীয়া ঘোষাৰ ভিতৰত শঙ্কৰ গুৰু প্ৰণীত কীৰ্ত্তন ঘোষাৰ ভালেখিনি ঘোষা আছে যেনে —

১। কৃষ্ণ যদু পতি ৰামে মোৰ গতি।

২। ৰাম বনমালী গোপাল বনমালী।

৩। ৰাখ কি দয়াময় মোক যদুৱায়।

তোমাত ডকতি বিনে ব্যৰ্থে আন যায়।

৪। হেনাই গৰাইলো হৰি ইহেন জনম ।

নভৈল ভকতি মই পাতকি পৰম ॥

৫। বন্ধু মাধৱ হে তুৱা বিনে আছে আৰ ভাৰক কে ॥

৬। বোল ৰাম ৰাম ভাবিয়ো ৰাম ৰাম ।

পৰম মধুৰ বাণী লৈতে অনুপাম ॥

৭। ভাবিয়ো ৰাম চিণ্ডিয়ো ৰাম ৰাম নাম জোনো চাৰ ।

কৃষ্ণ ৰাম নাম অন্তক ধৰিয়া পাপ বিপক্ষক পাৰ ॥

সহস্ৰ নাম ৱ্তান্তৰ পৰাও উদ্ধৃতি আছে :—

৮। কি কৰিলো কি কৰিলো ভকতি নকৰি ।

অন্তকে পাইলেক প্ৰভু ৰক্ষা কৰা হৰি ॥

অতিৰিক্ত (তৎ ব্যতীতঃ) :—

৯। ৰাখ ৰাজা পদতলে মই বৰ দুখীত ।

পতিত পাৱন নাম জগত বিদিত ॥

১০। দৈৱকী নন্দন মোৰ বান্ধৱ এ ৰাম ৰাম ৰাম ৰাম ৰাম ৰাম ৰাম ।

১১। নন্দেৰ নন্দন মোৰ বান্ধৱ এ „ „ „ „ „

১২। পুতনা শোষণ মোৰ বান্ধৱ এ „ „ „ „ „

১৩। শকট ভঞ্জন মোৰ বান্ধৱ এ „ „ „ „ „

১৪। অৰ্জুন ভঞ্জন মোৰ বান্ধৱ এ „ „ „ „ „

১৫। কালিক দমন মোৰ বান্ধৱ এ „ „ „ „ „

১৬। কমল লোচন মোৰ বান্ধৱ এ „ „ „ „ „

১৭। ভকত বৎসল মোৰ বান্ধৱ এ „ „ „ „ „

১৮। পতিত পাৱন মোৰ বান্ধৱ এ „ „ „ „ „

ইত্যাদি

অৱশ্যে নাম ঘোষাৰ মাজত কীৰ্ত্তন ঘোষাৰ “গোপাল গোবিন্দ যদুনন্দন ।
কৃষ্ণৰ চৰণে লৈলো শৰণ” এই ঘোষা জোক পোৱা গৈছে। বোধ হয় কিবা
এটি বিশেষ কাৰণত নাম ঘোষাৰ মাজত মাধৱদেৱে ঠাই দিছিল। অথবা
কোনোবাই হয়তো (নকল কৰোঁতাই) ভুলক্ৰমে নাম ঘোষাত ভুল পাঠ সং-
যোজনা কৰিলে। ইত্যাদি বহুতো কাৰণ থাকিব পাৰে। এতিয়া পুনঃ
প্ৰশ্ন হয় যে যদি মাধৱদেৱে এয়া ৰচনা কৰা নহয়, তেন্তে কোনে বা কাৰ
দ্বাৰা ৰচিত হ’ল — ব্যক্তি গৰাকীৰ প্ৰয়োজন নিশ্চয় আছে। আমি পোৱা
নিঃসন্দেহ তথ্য পাতি মতে কমলাবাৰী সত্ৰ প্ৰতিষ্ঠাতা মহানুভৱ বদলা আতাৰ

দ্বাৰাই কুলুপীয়া আৰু ধৰি গোৱা ঘোষা সমূহ ৰচিত হৈছে। অৱশ্যে ইয়াক ৰচিত বুলি ক’ব নোৱাৰি। কাৰণ কীৰ্ত্তন ঘোষা আৰু নাম ঘোষাৰ পৰাই পাঠ উদ্ধাৰ কৰি ইয়াক সজাই পৰাই তোলা হৈছে। বদলা আতাৰ দ্বাৰা ৰচিত কোনো পুথি এতিয়ালৈকে পোৱা নাই। শঙ্কৰ মামৰে ধৰ্ম প্ৰচাৰৰ বাবে যিখিনি আহিলা দি থৈ গৈছে, তাতকৈ অতিৰিক্ত সম্বল প্ৰয়োজনৰ কথা বদলা আতাই নাভাবিলে। তথাপিহে দুজনা গুৰুৰ পদাঙ্ক অনুসৰণ তথা অনু-কৰণকাৰী বদলা আতাই নামৰ সূচল হোৱাকৈ “কুলুপীয়া” আৰু “ধৰি-গোৱা” নামৰ একশ্ৰেণী ঘোষা প্ৰবৰ্ত্তন কৰাটো একো আচৰিত কথা নহয়। ইয়াত নাম সোণাল বিষয় বস্তুৱেই সৰ্বাধিক, কীৰ্ত্তন ঘোষাৰ অলপ মাত্ৰ উদ্ধৃতি আছে। নিজস্ব সৃষ্টিও গোটাচৰেক পোৱা গৈছে। এইখিনিৰ সন্মিলিত বস্তুৱেই কুলুপীয়া আৰু ধৰিগোৱা। বদলা আতাৰ দ্বাৰা যে এইখিনি ৰচনা কৰা হৈছে সেই কথা নিঃসন্দেহে ক’ব পাৰি। কুলুপীয়া ঘোষাৰ প্ৰচাৰ অসমৰ সৰু সমাজত কম। কমলাবাৰী সৰু আৰু সেই সংজ্ঞাৰ দুই এখন সৰু আৰু দুই এখন গাৱঁৰ বাদে ইয়াৰ প্ৰচলন সীমাবদ্ধ। বৰপেটাৰ সুন্দৰীদিয়া সৰুত ইয়াৰ প্ৰচলন আছে। বোধহয় কমলাবাৰী সৰুৰ কোনোবা ভকতে তাত শিকাইছিলগৈ। অনুমানসেই প্ৰশিক্ষণ ৮০ বা ৯০ বছৰতকৈ বেচি হোৱা নাই। কমলাবাৰী সৰুৰ প্ৰাক্তন সত্ৰাধিকাৰ শ্ৰীমন্তীকান্ত গোস্বামী প্ৰভুতনাৰ দিনতে (তেখেতে যেতিয়া সুন্দৰীদিয়া সৰুত আছিল) তাত কুলুপীয়া ঘোষাৰ প্ৰবৰ্ত্তন হোৱা বুলি নিঃসন্দেহে ক’ব পাৰি। এই কথা আনৰ এই সৰুৰ প্ৰথম সত্ৰাধিকাৰ শ্ৰীমন্তীকান্ত গোস্বামী প্ৰভুজনাই আমাৰ আগত বেকত কৰা মনত পৰিছে। যি কি নহওক বিভিন্ন তথ্য পাতি সমৃদ্ধ পূৰ্বোক্ত কথাকেইটি বাস্তৱ বুলি ক’বলৈ আমাৰ বুকুত উপচি পৰা সাহস বৰ্ত্তি আছে।

এতিয়া দ্বিতীয় কথা ‘কুলুপ’ মানে এটা খণ্ড বা অংশ। ইয়াত ‘ঈয়া’ প্ৰত্যয় যোগ হৈ ‘কুলুপীয়া’ হৈছে। নাম ঘোষাৰ একো একোটা খণ্ড বা অংশ উদ্ধাৰ কৰি ইয়াক এটা গোট হিচাবে প্ৰস্তুত কৰি ইয়াৰ নাম ৰাখিলে “কুলুপীয়া ঘোষা”। বিশেষ বিশেষ উৎসৱত আৰু বৃত্তা ভকতসকলৰ বহু-বেকীয়া শ্ৰিত্ব তথা সৰুৰ বাহিৰৰ লোকে কিবা উৎসৱ পাতিলে কুলুপীয়া ঘোষা এটি প্ৰথমতে গাই তাৰ পিছতে এটি ‘ধৰি গোৱা’ ঘোষা গোৱা হয়। কুলুপীয়া ঘোষাৰ লগতে ধৰি গাই বাবে ইয়াক ‘ধৰি গোৱা’ ঘোষা বোলে। অৱশ্যে কুলুপীয়া ঘোষাৰো শেষৰ ফালে ধৰি গোৱা ঘোষাৰ একোটা অংশ থাকে। সকলোতে নাথাকে। বিশেষ ঘোষা কেইটিমানতহে আছে। উক্ত কুলুপীয়া ঘোষা কেইটি গালে বেলেগে ধৰি গোৱা ঘোষা গোৱাৰ আৱশ্যক

নাথাকে। নামলগোৱা সকলৰ সেইখিনি জনা আছে। এই কুলুপীয়া আৰু ধৰিগোৱা ঘোষা সমূহ কমলাবাৰী সত্ৰৰ বৰ আদৰৰ বস্তু। ঘোষা সমূহ মুখস্থ থাকিলে যক্ষ, বক্ষ পিণাচলৈ কোনো ভয় নাথাকে বুলি বিশ্বাস এটিও আছে। এই ঘোষা সমূহ আমি ইয়াত সবিস্তাৰে লিখিছোঁ ৰাইজৰ বিদিতাৰ্থে।

কুলুপীয়া ঘোষা ওঠৰ কুলুপ আৰু ধৰি গোৱা ঘোষা ওঠৰ কুলুপ মুঠ ৩৬ কুলুপ। ইয়াক দুটা ভাগত বিভক্ত কৰি লিখা হৈছে।

কুলুপীয়া ঘোষা (১ সংখ্যা)

১। গোবিন্দ গোবিন্দ গোবিন্দ গোবিন্দ গোবিন্দ ৰাম মুৰাৰি।

অনন্ত কোটি ব্ৰহ্মাণ্ডৰ হৰি অধিকাৰী ॥

২। গোবিন্দ ৰাম মুৰাৰি মুকুন্দ ৰাম মুৰাৰি।

ভকতি ৰোচন দুখ বিমোচন ভকতৰ ভয়হাৰী ॥

৩। পৰম পূৰ্ণ পৰমানন্দ পৰম গুৰু মুৰাৰি।

অনাদি অনন্ত অচ্যুত গোবিন্দ ভকতৰ ভয়হাৰী ॥

৪। জয় যাদৱ এ মোৰে প্ৰাণ জীৱেৰ জীৱন নাৰায়ণ।

ভকতৰ ধন তম্ অৰুণ চৰণ ॥

৫। ৰাম কৃষ্ণ ৰাম কৃষ্ণ হৰি ৰাম কৃষ্ণ ৰাম কৃষ্ণ হৰি।

ৰাম কৃষ্ণ ৰাম কৃষ্ণ হৰি জয় নাৰায়ণ ॥

৬। ৰাম ৰাম ৰাম ৰাম ৰাম ৰাম ৰাম ৰাম ৰাম ৰাম ॥

ৰাম ৰাম ৰাম ৰাম ৰাম ৰাম ৰাম অ' হৰি ৰাম নিৰঞ্জন ॥

৭। ৰাম ৰাম ৰাম ৰাম ৰাম ৰাম কৃষ্ণ হৰি নাৰায়ণ ॥

৮। ৰাম ৰাম ৰাম ৰাম ৰাম ৰাম ৰাম ৰাম কৃষ্ণ হৰি হৰি হৰি হৰি ॥

৯। হৰি হৰি ৰাম ৰাম কৃষ্ণ ৰাম ৰাম ৰাম শ্ৰীৰাম জয় জয় ৰাম ॥

১০। শ্ৰীৰাম জয় ৰাম জয় জয় এ ॥

১১। ৰাম ৰাম ৰাম ৰাম গোপাল জীৱেৰ জীৱন যদুৰায় ॥

দ্রষ্টব্য :— এই ঘোষাৰ “ৰাম কৃষ্ণ ৰাম কৃষ্ণ হৰি”ৰ পৰা “ধৰি গোৱা ঘোষা” পৰে।

২ নং সংখ্যা ঘোষা :—

১। দীন দয়াশীল দেৱ দামোদৰ হৰি দামোদৰ দামোদৰ দামোদৰ দেৱ দামোদৰ ॥

২। অনাদি অনন্ত সদাশিৱ সনাতন হৰি এ নিত্য নিৰঞ্জন হৰি নিত্য নিৰঞ্জন

নিত্য নিৰঞ্জন অ' নিত্য নিৰঞ্জন ॥

৩। মুৰাৰি মধুৰিপু বাঘৰ এ বাম বহুপতি বাম বাম বাম হৰি বাম বাম
বাম বাম বাম বাম নাৰায়ণ জয় নাৰায়ণ ॥

৪। যাদৱ যদুপতি মাধৱ এ বাম বাম কৃষ্ণ নাৰায়ণ হৰি নাৰায়ণ নাৰায়ণ
নাৰায়ণ হৰি নাৰায়ণ ॥

৫। বাম কৃষ্ণ গোবিন্দ গোপীনাথ হৰি গোপীনাথ গোপীনাথ গোপীনাথ হৰি
গোপীনাথ ॥

৬। কৰুণা সাগৰ মোৰ বান্ধৱ এ বাম বাম বাম বাম বাম বাম বাম ॥

৭। দৈৱকী-নন্দন মোৰ বান্ধৱ এ বাম বাম বাম বাম বাম বাম বাম ॥

৮। নন্দেৰ নন্দন মোৰ বান্ধৱ এ বাম বাম বাম বাম বাম বাম বাম ॥

৯। পুতনা শোষণ মোৰ বান্ধৱ এ বাম বাম বাম বাম বাম বাম বাম ॥

১০। শকট ভঞ্জন মোৰ বান্ধৱ এ বাম বাম বাম বাম বাম বাম বাম ॥

১১। অৰ্জুন ভঞ্জন মৌৰ বান্ধৱ এ বাম বাম বাম বাম বাম বাম বাম ॥

১২। কালিক দমন মোৰ বান্ধৱ এ বাম বাম বাম বাম বাম বাম বাম ॥

১৩। কমল লোচন মোৰ বান্ধৱ এ বাম বাম বাম বাম বাম বাম বাম ॥

১৪। ভকত বৎসল মোৰ বান্ধৱ এ বাম বাম বাম বাম বাম বাম বাম ॥

১৫। পতিত পাৱন মোৰ বান্ধৱ এ বাম বাম বাম বাম বাম বাম বাম ॥

১৬। বাম বাম বাম বাম গোবিন্দ বাম বাম বাম বাম হৰি বাম বাম বাম বাম ॥

১৭। বাম কৃষ্ণ বাম গোপাল গোবিন্দ মুকুন্দ হৰি মুৰাৰি ॥

দ্রষ্টব্য :— ইয়াত “কৰুণা সাগৰ মোৰ বান্ধৱ এ”ৰ পৰা (৬নংৰ পৰা)
ধৰি গোৱা যোষা ।

৩ নং যোষা :—

১। বাম বাম বাম বাম গোবিন্দ, বাম বাম বাম বাম হৰি, বাম বাম
বাম বাম, বাম কৃষ্ণ বাম গোপাল গোবিন্দ মুকুন্দ হৰি মুৰাৰি ॥

২। বাম কৃষ্ণ বাম কৃষ্ণ বাম কৃষ্ণ, বাম কৃষ্ণ বাম কৃষ্ণ বাম, বাম কৃষ্ণ
বাম কৃষ্ণ বাম, বাম কৃষ্ণ বাম কৃষ্ণ বাম কৃষ্ণ বাম গোবিন্দ জয় বাম ॥

৩। বাম কৃষ্ণ বাম কৃষ্ণ প্ৰভুদেউ নাৰায়ণ নাৰায়ণ, নাৰায়ণ বাম কৃষ্ণ
বাম কৃষ্ণ প্ৰভুদেউ ॥

৪। বাম কৃষ্ণ বাম কৃষ্ণ বাম কৃষ্ণ বাম, অ’ বাম নাৰায়ণ বাম কৃষ্ণ বাম ॥

৫। বাম কৃষ্ণ বাম কৃষ্ণ বাম কৃষ্ণ বাম হৰি বাম নাৰায়ণ হৰি হৰি ॥

৬। বাম কৃষ্ণ বাম কৃষ্ণ বাম কৃষ্ণ বাম হৰি বাম কৃষ্ণ বাম, বাম কৃষ্ণ
বাম বাম কৃষ্ণ হৰি অ’ ॥

৭। ৰাম ৰাম ৰাম ৰাম ৰাম ৰাম হৰি ৰাম ৰাম ৰাম, ৰাম ৰাম
ৰাম ৰাম ৰাম হৰি অ' ॥

৮। হৰি ৰাম ৰাম ৰাম ৰাম ৰাম ৰাম ৰাম ।

পতিত পাত্ৰন হৰি গুণে অনুপাম ॥

৯। মোৰে প্ৰভু নাৰায়ণ ৰাম কৃষ্ণ ৰাম ।

ভকত বৎসল প্ৰভু গুণে অনুপাম ॥

১০। ৰাম কৃষ্ণ নাৰায়ণ হৰি ৰে হে প্ৰভু ৰে হে ৰাম কৃষ্ণ ৰাম ॥

অ' প্ৰভু ৰে হে ৰাম ৰাম ৰাম ॥

১১। মুকুন্দ মাধৱ মুৰাৰি মধুৰিপু জগত জীৱন ৰাম হৰি হৰি ॥

১২। জয়তি যদুপতি জগত জীৱন যাদৱ মাধৱ ৰাম হৰি হৰি,

পৰম পুৰুষ ৰাম জয় জয় ॥

১৩। ৰাম ৰাম কৃষ্ণ, ৰাম ৰাম কৃষ্ণ, ৰাম ৰাম কৃষ্ণ ৰাম হৰি হৰি ॥

১৪। ৰাম ৰাম ৰাম ৰাঘৱ ৰঘুপতি প্ৰণত পালক দেৱ হৰি হৰি,

প্ৰপন্নতাৰক দেৱ জয় জয় ॥

১৫। হৰিতো হৰি হৰি হৰিতো হৰি হৰি হৰিতো হৰি হৰি ৰাম জয় জয় ॥

১৬। গোপাল গোবিন্দ হৰি ৰাম ৰাম, ৰাম কৃষ্ণ ৰাম কৃষ্ণ ৰাম ৰাম ॥

১৭। হৰি হৰি পৰম পুৰুষ শিৱ সনাতন ।

অনন্ত অচ্যুত নিত্য নিৰঞ্জন ॥

দ্ৰষ্টব্যঃ—এই ঘোষাৰ “ৰাম কৃষ্ণ নাৰায়ণ হৰি ৰে হে” (১০ নংৰ পৰা)
ইয়াৰ পৰা ধৰি গোৱা ঘোষা হয় ।

৪ নং ঘোষা :—

১। হৰি হৰি হৰি ৰাম গোবিন্দ মুৰাৰি মুকুন্দ জয় ৰাম ॥

২। ৰাম কৃষ্ণ ৰাম কৃষ্ণ ৰাম গোপাল গোবিন্দ জয় ৰাম ॥

৩। ৰাম কৃষ্ণ ৰাম কৃষ্ণ ৰাম, অমিয়া মাধুৰী তমু নাম ॥

৪। ৰাম কৃষ্ণ ৰাম কৃষ্ণ জয়, ৰাম কৃষ্ণ দীন দয়াময় ॥

৫। যাদৱ মাধৱ দীন দয়াল, দৈৱকী নন্দন ৰাম গোপাল ॥

৬। মোৰ ইষ্টদেৱ যাদৱৰাম, সেৱা কৰিবাৰ নামে উপায় ॥

৭। গোপাল গোবিন্দ ৰাম মাধৱ, ভকত জনৰ তুমি বাক্ষৰ ।

৮। গোপাল গোবিন্দ গৰুড় কেতু, ভকতৰ ধন জীৱৰ হেতু ॥

৯। ৰাম নিৰঞ্জন নিৰাময়, জয় জগন্নাথ দয়াময় ॥

- ১০। গোবিন্দ গোবিন্দ গোবিন্দ বাম, পতিত পাবন তোমাৰ নাম ॥
- ১১। বাম কৃষ্ণ হৰি বুলিও মুখে, হৰি পদে মন মজায়ো সুখে ॥
- ১২। বাম বুলি হৰা বাহু আচাৰি, কপটৰ মোট পেলায়ো ফাৰি ॥
- ১৩। ভজ ভগৱন্ত ভকতি ভাবে, নাম লৈয়া গতি পতিত পাবে ॥
- ১৪। বাম নাম খানি ফুৰিয়ো গায়া, কি কৰিবো হৰিৰ মায়া ॥
- ১৫। বাম নাম খানি লৈয়োক দাঠি, হেলায় মাৰিয়ো যমেৰ ঘাটি ॥
- ১৬। মুখে বাম নাম গাব, মায়াৰ বাজু মাৰিয়া যাব ॥
- ১৭। বাম কৃষ্ণ নাম জপ সঘনে, হৰিৰ চৰণ নেৰিবা মনে ॥
- ১৮। বাম কৃষ্ণ বাম কৃষ্ণ বোলা, আশা সমুদ্ৰৰ মন তোলা ॥
- ১৯। বাম কৃষ্ণ হৰি বুলিয়ো যান্তে, মিলিবো মৰণ হাটে বা বাটে ॥

দ্রষ্টব্যঃ— এই ঘোষাৰ “বামকৃষ্ণ হৰি বুলিও মুখে” ৰ পৰা ধৰিগোৱা ঘোষা আৰম্ভ হয়। তালৰ ঘোষণা নাই। গধূলী প্ৰসঙ্গত ইয়াক সম্পূৰ্ণে গাব পাৰে। উৎসৱাদিত ইয়াৰ ব্যৱহাৰ নাই।

৫ নং ঘোষা :—

- ১। বাম বহুপতি পৰমানন্দ পৰম পুৰুষ দীনবন্ধু গোবিন্দ ॥
- ২। সহজানন্দ হৰি স্বৰূপানন্দ, হৃদয়ানন্দ হৰি পৰমানন্দ ॥
- ৩। গোবিন্দ ৰে জয় কৃষ্ণ জগত জীৱন বাম ॥
- ৪। জয়তি এ মাধৱ গোবিন্দ বাম ॥
- ৫। গোবিন্দ ৰে জয় কৃষ্ণ জয় বাম জয় বাম ॥
- ৬। গোপাল গোবিন্দ মুকুন্দ বাম ॥
- ৭। বাম বাম হৰি হৰি গোপাল গোপাল ॥
- ৮। যদুৰে অৰে বাপ কমল লোচন ॥
- ৯। ভজৰে অৰে মন হৰি চৰণত ॥

৬ নং ঘোষা :—

- ১। বনমালী বাম বনমালী বাম চৰণে লাগো শৰণ মাগো ॥
- ২। বাম কৃষ্ণ বাম বাম কৃষ্ণ বাম পৰম মঙ্গল তোমাৰ নাম ॥

- ৩। গোবিন্দ জয় কৃষ্ণ গোপাল ৰাম ॥
- ৪। গোবিন্দ দয়াময় মুৰাৰি ৰাম ॥
- ৫। গোপাল জয়ৰাম গোবিন্দ জয় ৰাম ॥
- ৬। গোপাল গোবিন্দ হৰি ৰাম নাৰায়ণ ॥
- ৭। হৰিৰাম শ্ৰীৰাম ৰামণ পৰশুৰাম ॥
- ৮। হৰিৰাম শ্ৰীৰাম জয় জয় ৰাম ৰাম ॥
- ৯। গোপাল গোবিন্দ ৰাম কৃষ্ণ মুকুন্দ ॥

৭নং ঘোষা :—

- ১। ৰাম ৰাম কৃষ্ণ ৰাম নাৰায়ণে ॥
- ২। ৰাম কৃষ্ণ ৰাম ৰাম নাৰায়ণে ॥
- ৩। বনমালী গোবিন্দ ৰাম কৃষ্ণ হৰি ॥
- ৪। ৰাম হাৰীকেশ গোবিন্দ হাৰীকেশ ॥
- ৫। কৃষ্ণ যদুপতি ৰামে মোৰ গতি ॥
- ৬। ৰাম বনমালী গোপাল বনমালী ॥
- ৭। ৰাম কৃষ্ণ ৰাম কৃষ্ণ ৰাম কৃষ্ণ ৰাম হৰি ॥
- ৮। জয় ৰাম কৃষ্ণ ৰাম কৃষ্ণ ৰাম কৃষ্ণ হৰি ॥
- ৯। ৰাম কৃষ্ণ ৰাম কৃষ্ণ শিৱ সনাতন ॥
- ১০। তুমিসে গোবিন্দ শুকতৰ নিজধন ॥
- ১১। শিৱ শিৱ শিৱ শিৱ শিৱ ॥
- ১২। শিৱ সনাতন জগ জীৱ ॥
- ১৩। শিৱ শাৰঙ্গধাৰী মধুসূদন দৈত্যাৰি ॥

৮ নং ঘোষা :—

- ১। মাধৱ মাধৱ মাধৱ মধুৰিপু গোবিন্দ কৃষ্ণ হৰি হৰি ৰাম ৰাম ॥
- ২। নাৰায়ণ নিৰঞ্জন নিৰাকাৰ নিৰাময় মুৰাৰি এ হৰি হৰি ৰাম ॥
- ৩। নমো নাৰায়ণ নমো নাৰায়ণ অ' হৰি এ নিৰঞ্জন নিৰাকাৰ
নিৰ্দ্ধিকাৰ নিৰাময় নৰোত্তম শঙ্কু সনাতন ॥
- ৪। নমো কি ৰাম নিৰঞ্জন এ হৰি ॥

৫। প্ৰাণ গোপাল দীনবন্ধু নাৰায়ণ ।

৬। হে পৰমগুৰু পুৰুষোত্তম হৰি পুৰুষোত্তম পুৰুষোত্তম পুৰুষোত্তম
জয় পুৰুষোত্তম ॥

৭। মোৰে প্ৰভু নাৰায়ণ পৰমানন্দ হৰি পৰমানন্দ পৰমানন্দ পৰমানন্দ
জয় পৰমানন্দ ॥

৮। হৰি হৰি পৰমানন্দ প্ৰভু পীতাম্বৰ হৰি পীতাম্বৰ পীতাম্বৰ পীতাম্বৰ
প্ৰভু পীতাম্বৰ ॥

৯। পৰমানন্দ জয় পৰমানন্দ হৰি হৰি হৰি হৰি হৰি হৰি এ হৰি হৰি এ
এ হে পৰমানন্দ জয় পৰমানন্দ ॥

১০। কমলাকান্ত জয় কমলাকান্ত কমল লোচন বনমালী হৰি এ বনমালী এ
এ হে কমলাকান্ত জয় কমলাকান্ত ॥

১১। দামোদৰ প্ৰভু দামোদৰ দৈৱকীনন্দন দীনবন্ধু হৰি এ দীনবন্ধু এ
এ হে দামোদৰ দেৱ দামোদৰ ॥

১২। জগত জীৱন ৰাম যদুপতি জগত জীৱন ৰাম হৰি হৰি জগত জীৱন ৰাম ॥

১৩। জগজীৱন ৰাম জগজীৱন ৰাম, জগতৰ সুমঙ্গল তুৰাগুণ নাম ॥

১৪। মধুসূদন দেৱ মধুসূদন দেৱ, তুনি বিনে অগতিৰ গতি নাই কেৱ ॥

১৫। বন্ধু মাধৱ হে বন্ধু মাধৱ হে, তুৱা বিনে আছে আৰ তাৰক কে ॥

১৬। হেলায় গৱাইলো হৰি ইহেন জনম ।

নঙৈল ভকতি মই পাতকী পৰম ॥

১৭। ৰাখ কি দয়াময় মোক যদুৰায় ।

তোমাত ভকতি বিনে ব্যৰ্থে আয়ু যায় ॥

১৮। ৰাখ ৰাখা পদতলে মই বৰ দুখীত ।

পতিত পাত্ৰন নাম জগত বিদিত ॥

১৯। কি কৰিলো কি কৰিলো ভকতি নকৰি ।

অন্তকে পাইলেক প্ৰভু ৰক্ষা কৰা হৰি ॥

দ্রষ্টব্য :— এই ঘোষাৰ “হেলায় গৱাইলো হৰি” এইখিনিৰ পৰা শেষলৈকে
খৰি গোৱা হোম। মাধৱদেৱ আৰু বদলা আতাৰ কীৰ্ত্তনৰ
দিনা ইয়াক সম্পূৰ্ণে গায়; কিন্তু সত্ৰাধিকাৰ সকলৰ তিথিত উক্ত
চাৰি শাৰী নাগায়। ৰাতিৰ নিত্য প্ৰসঙ্গতো এৰে।

৯ নং ঘোষা :—

- ৯। কৃষ্ণ ৰাম কৃষ্ণ ৰাম কৃষ্ণ ৰাম কৃষ্ণ ৰাম ॥
- ২। কৃষ্ণ কৃষ্ণ কৃষ্ণ ৰাম ৰাম কৃষ্ণ কৃষ্ণ ৰাম ॥
- ৩। কৃষ্ণ কৃষ্ণ কৃষ্ণ ৰাম গোবিন্দ কৃষ্ণ ৰাম ৰাম ॥
- ৪। গোবিন্দ গোবিন্দ গোবিন্দ ৰাম ৰাম কৃষ্ণ গোবিন্দ ৰাম ॥
- ৫। কৃষ্ণৰাম হৰি ৰাম গোপাল গোবিন্দ ৰাম ॥
- ৬। হৰে কৃষ্ণ হৰে ৰাম জয় কৃষ্ণ হৰে ৰাম ।
- ৭। হৰে হৰে হৰে ৰাম কৃষ্ণ হৰে হৰে হৰে ৰাম ॥
- ৮। হৰে হৰে ৰাম ৰাম ৰাম, বান্ধৱ হৰে ৰাম ৰাম ৰাম ॥
- ৯। হৰে হৰে ৰাম নাৰায়ণ বান্ধৱ হৰে ৰাম নাৰায়ণ ॥
- ১০। হৰি হৰি নাৰায়ণ গোবিন্দ ৰাম ।
- ১১। গোবিন্দ ৰাম গোবিন্দ ৰাম গোপাল গোবিন্দ ৰাম ৰাম ॥

দ্রষ্টব্য :— ইয়াত “হৰে হৰে ৰাম ৰাম ৰাম”ৰ পৰা ধৰি গোৱা ঘোষা ॥

১০ নং ঘোষা :—

- ৯। গোপাল গোপাল গোপাল গোপাল গোপাল গোপাল ৰাম ॥
 - ২। ৰাম হৰি হৰি ৰাম হৰি হৰি ৰাম হৰি হৰি ৰাম ॥
 - ৩। ৰাম কৃষ্ণ হৰি ৰাম কৃষ্ণ হৰি ৰাম কৃষ্ণ হৰি ৰাম ॥
 - ৪। ৰাম নিৰঞ্জন ৰাম নিৰঞ্জন ৰাম নিৰঞ্জন ৰাম ॥
 - ৫। ৰাম নাৰায়ণ ৰাম নাৰায়ণ ৰাম নাৰায়ণ ৰাম ॥
 - ৬। ৰাম নাৰায়ণ গোপাল গোবিন্দ মাধৱ মুকুন্দ ৰাম ।
- তুমি কুপাময় ভকতজনৰ পুৰিষো মনৰ কাম ।
- ৭। গোপাল গোবিন্দ মুকুন্দ ৰাম জয় সনাতন হৰি ॥
- নিগম নিগুঢ় হৰিৰ নাম লৈলোক যতন কৰি ।
- ৮। গোপাল গোপাল গোপাল গোপাল গোপাল গোবিন্দ হৰি ।
- ৰাম কৃষ্ণ ৰাম কৃষ্ণ ৰাম কৃষ্ণ বুলিযো আনন্দ কৰি ॥
- ৯। কৰ কোন কাম বোলা ৰাম ৰাম তেজিয়া মুখে আলাস ।
- ভকতৰ সঙ্গ হৰিগুণ গায় বৈকুণ্ঠে কৰিযো বাস ।
- ১০। বোল ৰাম ৰাম ভাবিযো ৰাম ৰাম ।
- পৰম মধুৰ বাণী লৈতে অনুপাম ॥

- ১১। ডাবিয়ো ৰাম চিঙিয়ো ৰাম ৰাম নাম জোনো চাৰ ।
কৃষ্ণ ৰাম নাম অস্তক ধৰিয়া পাপ বিপক্ষক পাৰ ॥
- ১২। শীঘ্ৰিৰ কৰিয়া বোলা ৰাম হৰি বিগম্ব নকৰা ভাই ।
কোননো নামক যমৰ দায় হৰিক সুহাদ পাই ॥
- ১৩। মুখ ভৰি ভৰি বোলা ৰাম হৰি অক্ষয় পুণ্যক সঞ্চা ।
ৰাম ন ডাবিয়া আন আচৰিয়া কেনে আপোনাক বঞ্চা ॥
- ১৪। শুনলো সজ্জন ডজ নাৰায়ণ এৰিয়া বিষয় ৰাগ ।
হৰি নৃপুন্মৰে আনসে আচৰে পেহিসে যমৰ ভাগ ॥

দ্রষ্টব্য :— এই ঘোষাৰ ‘ৰাম নাৰায়ণ গোপাল গোবিন্দ’ৰ পৰা ধৰি গোৱা ঘোষা । ইয়াত ঘোষণি নিদিয়ৈ । ৰাতিৰ প্ৰসঙ্গত গোৱা হয় ।
উৎসৱাদিত্য ব্যৱহাৰ নাই । এই ঘোষাক ‘বটাকটা ঘোষা’ বুলিও কয় । মধুপুৰ সত্ৰৰ ডকতে বটী কাটোতে এই ঘোষা গাইলি ।
মাধৱদেৱে ৰচিছিল সেই সময়তে হেনো ।

১১ নং ঘোষা :—

- ১। ৰাম নাৰায়ণ হৰি ৰাম নাৰায়ণ । ৰাম কৃষ্ণ নিৰঞ্জন শিৱ সনাতন ॥
- ২। গোবিন্দ গোপাল এ মোৰে প্ৰাণ মুকুন্দ সুৰাৰি হৰি ৰাম নাৰায়ণ ॥
- ৩। হা পৰমানন্দ গোবিন্দ এ ৰাম ৰাম কৃষ্ণ নিৰঞ্জন হৰিৰে ৰাম ॥
- ৪। গোবিন্দ গোবিন্দ গোবিন্দ গোবিন্দ এ এহে ৰাম জয় সনাতন গোপাল
গোবিন্দ মাধৱ মুকুন্দ ৰাম ॥
- ৫। গোবিন্দ বেত্ৰহে ৰাম জয় কৃষ্ণ নাৰায়ণ হৰি ৰে হে ॥
- ৬। ৰাম বোল হে এ গোপাল বোল হে অ’ গোবিন্দ গোবিন্দ ৰাম ॥
- ৭। ৰাম কৃষ্ণ ৰাম গোপাল হৰি ৰাম গোবিন্দ গোবিন্দ ৰাম ।
- ৮। অ’ হৰি এ হে গোপাল ৰাম জয় ৰাম জয় হৰি হৰি ॥
- ৯। গোপাল গোবিন্দ ৰাম কৃষ্ণ নাৰায়ণ ।
কমল লোচন হৰি পতিত পাৱন ॥
- ১০। গোপাল গোপীনাথ গোবিন্দ মাধৱ ।
জীৱৰ জীৱন যদু নন্দন যাদৱ ॥
- ১১। বৈকুণ্ঠৰ কল্পতৰু ভাগৱত শাস্ত্ৰ ।
ইহাৰ উত্তম ফল হৰি নামে মাষ্ট্ৰ ॥

১২। হৰি নামে হৰি নামে হৰি নামে পতি ।

হৰি নামে ভকতৰ কেবলৈ ভকতি ॥

১৩। কৃষ্ণ পাদ পদ্ম দুই মোৰ নিজ গতি ।

হৰি নাম বিনে আন নজানো ভকতি ॥

১৪। ৰাম কৃষ্ণ ৰাম কৃষ্ণ ৰাম কৃষ্ণ সাৰ ।

ৰাম কৃষ্ণ বিনে ঝুণ্টা আৱৰ বিচাৰ ।

১৫। শ্ৰীৰাম নামে ভকতৰ বিত্ত সাৰ ।

সংসাৰ সাগৰে ৰাম নামে দুৰ্গ পাৰ ॥

১৬। হৰি নাম কীৰ্ত্তনেসে পৰম মঙ্গল ।

পায়ে পৰমানন্দ গুচি কৰ্ম্মমঙ্গ ॥

১৭। ব্ৰহ্মাহৰে ভজন্ত হৰিৰ দুই পাৱে ।

মুকুট সকলে সদা হৰিগুণ গাৱে ॥

১৮। বিষয়ৰ আশা ভঙ্গে ভক্তৰ হৰিষ ।

দেখয় বিষয় সুখ বিষ্ঠাৰ সদৃশ ॥

১৯। মূৰাৰি মাধৱ মধুৰিপু ৰাম ।

তুমি ভকতৰ ধৰ্ম্ম অৰ্থ মোক্ষ কাম ॥

২০। মূৰাৰি মনোহৰ ভগৱন্ত দেৱ ।

তুমি বিনে পতিতৰ গতি নাহি কেৱ ॥

২১। কিনো কপাময় দেৱ প্রভু যদুৰায় ।

মুখৰ মাজে থৈলা নাম সৰ্বৰূপে পায় ॥

২২। ৰাম কৃষ্ণ ৰাম কৃষ্ণ ৰাম কৃষ্ণ ৰাম ।

ৰাম কৃষ্ণ ৰাম কৃষ্ণ ৰাম কৃষ্ণ ৰাম ॥

দ্রষ্টব্য :—এই ঘোষাত “গোপাল গোবিন্দ ৰাম কৃষ্ণ নাৰায়ণ” ৰ পৰা ধৰি
গোৱা ঘোষা । ইয়াত ঘোষনি নাই । ইয়াক ৭ ডাটোকুছীৰ কেশৱ-
চৰণ আতাৰ তিথিত (অম্বুবাচী নিবৃত্তিৰ দিনা) গোৱা হয় । নিতা
প্ৰসঙ্গৰ ৰাতিও গাব পাৰে ।

১২ নং ঘোষা :—

১। জগন্নাথ জগন্নাথ জগন্নাথ জগন্নাথ জগন্নাথ জগন্নাথ হৰি ।

জগন্নাথ জগন্নাথ জগন্নাথ জগন্নাথ জগন্নাথ জগন্নাথ হৰি হৰি ৰাম

জগন্নাথ জগন্নাথ হৰি ॥

১৩ নং ঘোষা :—

- ১। জয় হৰি বাম জয় শ্ৰীবাম পৰম মঙ্গল মাধৱৰ গুণনাম ॥
- ২। কৃষ্ণ কৃষ্ণ বাম জয় জয় বাম, মধুমুৰ মখন মুৰাৰি হৰি বাম ।
- ৩। চিদানন্দ বাম সদানন্দ হৰি, নিত্যানন্দ কৃষ্ণ মোক লৈয়ো দাস কৰি ॥
- ৪। মুকুন্দ মুৰাৰি দীন দয়াশীল হৰি বাম ॥
- ৫। কমললোচন দুখ মোচন মুৰাৰি বাম ॥
- ৬। জীৱেৰ জীৱন ধন মুকুন্দ মুৰাৰি নাৰায়ণ ॥
- ৭। বাম কৃষ্ণ বাম কৃষ্ণ বাম কৃষ্ণ বাম কৃষ্ণ জয় নাৰায়ণ ॥
- ৮। বাম কৃষ্ণ বাম কৃষ্ণ বাম কৃষ্ণ জয় বাম জয় বাম ॥
- ৯। বাম কৃষ্ণ হৰি অনন্ত মুৰাৰি এ হৰি নাৰায়ণ ।
উকত জনৰ দুখ ভয় হাবী এ হৰি নাৰায়ণ ॥
- ১০। বাম কৃষ্ণ বুলি অনাথে ডাকয় এ হৰি নাৰায়ণ ।
অনাথৰ দয়া কৰা কৃপানয় এ হৰি নাৰায়ণ ।

১৪ নং ঘোষা :—

- ১। মোৰে প্ৰাণ হৰি জীৱন প্ৰাণ হৰি অ' হৰি বে বাম বাম কৃষ্ণ হৰি ॥
- ২। কৃষ্ণ হৰি এ প্ৰাণ হৰি এ হৰিৰে বাম বাম কৃষ্ণ হৰি ॥
- ৩। হৰি হৰি বাম বাক্তৱ হৰি বাম এ হৰি হৰি এ হে নাৰায়ণ জয় গোবিন্দ বাম ॥
- ৪। হৰিৰে হৰিৰে বাম বাম জয় জয় অ' জয় হৰি নাৰায়ণ।
- ৫। প্ৰাণ প্ৰভু কৰুণা সাগৰ বাম মোকে কৃপা কৰা দামোদৰ হৰি এ ॥
- ৬। মোকে কৃপা কৰা হৰি এ এহে দান্তে ধৰো তৃণ বাম মাথে ধৰো তৃণ ।
অ' তুমি কৃপাময়ক নজানো এতদিন বাম মোকে কৃপা কৰা হৰি এ ॥
- ৭। মোকে কৃপা কৰা এ এ হে ঐ বন্ধু বাম প্ৰাণ বন্ধু বাম, নেৰোক মুখে
বাম কৃষ্ণ নাম মোকে কৃপা কৰা হৰি এ ॥
- ৮। দয়া কৰা দয়া কৰা মোৰে এ হে বাম, তোমাৰ চৰণে হৰি হৃদয়
পদ্ধজে ধৰি মুখে লৈবো তুৱা গুণ নাম হে যদুমণি বাম ॥
- ৯। যদুমণি বাম বাম' মোৰে প্ৰাণ হৰি হৰি হৰি এ ॥
- ১০। যাদৱ মাধৱ মোৰে প্ৰাণ হৰিৰে বাম বাম বাম বাম ॥
- ১১। হাঁ হাঁ জীৱন হৰি অ' এ প্ৰাণ হৰি এ বাম বাম ॥

দৃষ্টব্য :— ইয়াত “মোকে কৃপা কৰা এ” এই খিনিৰ পৰা ধৰি গোৱা ঘোষা ।
ইয়াত ৰাতিৰ প্ৰসঙ্গত সম্পূৰ্ণে গাব পাৰে । কোনো উৎসৱাদিত
ইয়াৰ ব্যৱহাৰ নাই । একাদশীৰ দিনা ৰাতিও ইয়াক গাব পাৰে ।

১৫ নং ঘোষা :—

- ১। ৰাম নিৰঞ্জন অ' ৰাম নিৰঞ্জন নিৰাকাৰ হৰিৰে ৰাম ।
- ২। সদাশিৱ অ' মোৰে প্ৰাণ সদাশিৱ সনাতন প্ৰভুৰে ৰাম ।
- ৩। দয়াশীল মোৰে প্ৰভু দয়াশীল দেৱ দীন বন্ধু ৰে ৰাম ॥
- ৪। ৰাম ৰাম ৰাম ৰাম হৰি হৰি গোপাল গোপাল ॥
- ৫। যদুৰে অ' যদুৰে অৰে বাপ কমল লোচন ॥
- ৬। উজ্জৰে অ' উজ্জৰে অৰে মন হৰি চংগত ।

১৬ নং ঘোষা :—

- ১। হৰি মোৰ বান্ধৱ কৃষ্ণ ৰাম ।
- ২। কৃষ্ণ ৰাম ৰাম কৃষ্ণ ৰাম ॥
- ৩। গোপাল গোপীনাথ গোৱিন্দ ৰাম ।
- ৪। গোৱিন্দ ৰাম কৃষ্ণ গোৱিন্দ ৰাম ॥
- ৫। গোৱিন্দ ৰাম হৰি গোৱিন্দ ৰাম ।
- ৬। হৰি হৰি নাৰায়ণ গোৱিন্দ ৰাম ।
- ৭। গোৱিন্দ ৰাম গোৱিন্দ ৰাম গোপাল গোৱিন্দ ৰাম ৰাম ।

১৭ নং ঘোষা :— (মৌছসীয়া ঘোষা)

- ১। ৰাম কৃষ্ণ ৰাম কৃষ্ণ ৰাম হৰি হৰি ৰাম কৃষ্ণ ৰাম কৃষ্ণ ৰাম ।
ৰামতে ৰমোহোঁ অবিৰাম হে ৰাম ৰাম ।
- ২। ৰাম নাম ধৰ্ম্ম অনুপাম হৰি হৰি, পূৰে ভকতৰ মন কাম হে ৰাম ৰাম ।
- ৩। কলি যুগে ৰাম নাম সাৰ হৰি হৰি । ৰাম নাম বিনে নাহি আৰ হে
ৰাম ৰাম ।
- ৪। ৰাম বুলি পায় ভৱ পাৰ হৰি হৰি, ৰাম নাম জগত উদ্ধাৰ হে ৰাম ৰাম ॥
- ৫। ৰাম নামে অমূল্য ৰতন হৰি হৰি, ৰাম নাম বিনে নাহি ধন হে ৰাম ৰাম ।
- ৬। ৰাম নামে মুক্তি বিৰম্বন হৰি হৰি, জপ ৰাম নাম অনুক্ৰম হে ৰাম ৰাম ॥
- ৭। ৰাম নামে ভকতি যুগম হৰি হৰি, নাহি ভক্তি ৰাম নাম সমহে ৰাম ৰাম ॥
- ৮। ৰাম নামে ধৰ্ম্মতে উত্তম হৰি হৰি, ৰাম নাম পাতকৰ যমহে ৰাম ৰাম ।
- ৯। নাৰায়ণ নাৰায়ণ নাৰায়ণ নাৰায়ণ জয় নাৰায়ণ ।

তোমাৰ অৰুণ চৰণ পঙ্কজে নিমজোক মেৰি মন ॥

১০। তুৱা চৰণে হামাৰ মজোক মন জয় ৰাম নাৰায়ণ নাৰায়ণ ।

১১। গোৱিন্দ গোৱিন্দ দৈৱকী নন্দন হৰি ৰাম নাৰায়ণ ॥

দ্রষ্টব্য :— ইয়াত “নাৰায়ণ নাৰায়ণ - - - ” এইখিনিৰ পৰা ধৰি গোৱা ঘোষা। একাদশীৰ দিনা পুৱা আৰু গধূলি দুয়োটা সময়তে গাব পাৰে। ইয়াক মৌছন্দীয়া ঘোষা বোলে। ভকতে মৌ পাৰি খাওঁতে গুৰুজনাই এইটো মৌবৰষা ঘোষা ৰচনা কৰে। মৌ খোৱা সময়ত ৰচনা কৰে বাবে আৰু নতুনকৈ এনে ছন্দত ৰচনা কৰে বাবে “মৌছন্দীয়া ঘোষা” বোলে।

(লৈতাকটা ঘোষা)

১৮নং ঘোষা :—

১। ৰাম কৃষ্ণ ৰাম হৰি ৰাম চন্দ্ৰ ৰাম ৰাম শ্ৰীৰাম দেৱ ৰঘুপতি।

হে প্ৰভু ৰঘুনাথ, প্ৰণামো দমায়ামাথ, তুমি মোৰ হৈবা নিজ গতি হৰিৰাম

ৰঘুকুল নন্দন মুৰাৰি ॥

২। গোপাল গোবিন্দ ৰাম গোপাল গোবিন্দ ৰাম গোপাল গোবিন্দ জয়ৰাম।

তোমাৰ চৰণে হৰি, কেৱল ভকতি বিনে, মোৰ আৰ নাহি আন কাম
হৰি ৰাম গোপাল গোবিন্দ জয় ৰাম ॥

৩। গোপীনাথ গোপীনাথ গোপীনাথ গোপীনাথ গোপীনাথ গোপীনাথ হৰি।

তোমাৰ অন্তৰ দুই চৰণে, শৰণ লৈলো, লৈয়ো মোক নিজ দাস কৰি
হৰি ৰাম গোপীনাথ গোপীনাথ হৰি ॥

৪। মুৰাৰি মুকুন্দ ৰাম মুৰাৰি মুকুন্দ ৰাম মুৰাৰি মুকুন্দ ৰাম জয়।

সুৰৰণে পাপ ক্ষয়, মিলে মহামহোদয়, দুখ চয় ওচৈ শোক ভয় হৰি ৰাম
মুৰাৰি মুকুন্দ ৰাম জয় ॥

৫। ৰাম কৃষ্ণ নাৰায়ণ নিৰঞ্জন নিৰাকাৰ নিৰ্ৰিকাকৰ নিৰাময় হৰি।

চিদানন্দ সদানন্দ, পুৰুষ পৰমানন্দ, ভজো তুৱা চৰণত ধৰি হৰি
ৰাম বিভু প্ৰভু অনন্ত দৈত্যাৰি ॥

৬। ৰাম কৃষ্ণ গোবিন্দ ৰাম কৃষ্ণ গোবিন্দ ৰাম কৃষ্ণ গোবিন্দ হৰি।

বনমালী বাসুদেৱ, পদ্মনাভ জনাৰ্দন, মাধৱ মুকুন্দ মুৰাৰি
হৰি ৰাম মাধৱ মুকুন্দ মুৰাৰি ॥

৭। মাধৱ মধুৰ মুকুতি মধুসূদন দনুজ দমন দুখহাৰী।

পীতাম্বৰ ধৰ, শ্যাম সুন্দৰ হৰি, জয় জয় মুকুন্দ মুৰাৰি হৰি ৰাম
জয় জয় মুকুন্দ মুৰাৰি ॥

৮। ৰামকৃষ্ণ ৰামকৃষ্ণ ৰামকৃষ্ণ ৰামকৃষ্ণ ৰামকৃষ্ণ বোল মন ডাই।

হৰিয়ো সন্তোষ হয়, ওচয় সংসাৰ ভয়, হৰি পদ সেৱা সুখে
পায় হৰি ৰাম ৰাম কৃষ্ণ বোল মন ডাই ॥

(কলুপীয়া ঘোষা অন্ত)

দ্রষ্টব্য :— ইয়াত ধৰি গোৱা ঘোষা নাই। অৱশ্যে ইয়াৰ অন্তত
“হিয়াৰ মাজে নামৰ ভাঙাৰ” ধৰি গোৱা ঘোষাটো যোগ
কৰি গোৱা হয়। এইটো বাধ্যতামূলক। মাসান্তৰ দিনা ৰাতি
নামত গায়। একাদশীৰ দিনা পুৱা বা ৰাতিৰ প্ৰসঙ্গতো
ইয়াক গাব পাৰে। বৰপেটা সত্ৰৰ কীৰ্ত্তন ঘৰ পুনৰ্নিৰ্মাণ
কৰোতে মাধৱদেৱে এই ঘোষা বেৰত লিখিছিল। নামেৰে
জতা কাটিছিল বাবে ইয়াৰ নাম “জতাকটা ঘোষা” থাকিল।

(থ) ধৰিগোৱা ঘোষা

১নং ঘোষা :—

১। হিয়াৰ মাজে নামৰ ভাঙাৰ মুখে বাজ হয়।

ৰাম নামে মৰণা মাৰিয়া পাপ কটকৰ ক্ষয় ॥

২। পাপ বিপ্লৱক সংহৰি হৰি নাম খলখলি হাসে।

সকলো ধৰ্ম্মৰ ওপৰে বসিয়া হৰিৰ নাম প্ৰকাশে ॥

৩। মুকুতি সুখক বশ্য কৰি হৰি নাম আনন্দত নাচে।

পুৰুষে 'সহিত'ে সখিত্ব কৰিয়া চলয় হৰিৰ কাছে।

৪। আপুন নামৰ মহিমা দেখিয়া হৰিৰ আনন্দ চৰে।

যিটো নাম লয় হৰি তাৰ হয় ই পুনু বহস্য বৰে ॥

৫। হৰিগুণ নাম ভাবিয়া পুৰুষে বহয় হৰিৰ পাশে।

হৰিৰ চৰণ হৃদয়ে ধৰিয়া কহয় মাধৱ দাসে ॥

(এই ঘোষা প্ৰায়েই একাদশীত গায়)

২নং ঘোষা :—

১। যাদৱ যদুনন্দন মাধৱ মধুসূদন।

তুমি নিত্য নিৰঞ্জন নাৰায়ণ তোমাত লৈলো শৰণ।

২। ভুবন মোহনৰাম ভজিলো তোমাৰ পাই।

মহা মহাপাপী যাৰ নাম জপি উত্তম পদক পায় ॥

৩। জীৱন যাদৱৰায় সেবহ তোমাৰ পাই।

ৰাম নেৰিবা নফৰ দায়।

তুৱা পাৱে ৰতি যিমতে কৰিবো দিয়োক নাথ উপায় ॥

৪। হে যদুপতি ৰাম পুৰিয়ো মনৰ কাম ৰাম দিয়োক এহি উপায়।

যেন মোৰ মনে তোমাৰ চৰণে কৰয় ৰতি সদায় ॥

৫। গোৱিন্দ বোল মনাই মুকুন্দ বোল মনাই।

ব্ৰজা হৰে যাৰ শৰণে পশয় আনৰ কোন বৰাই।

৩ নং ঘোষা :—

১। ৰাম কৃষ্ণ ৰাম কৃষ্ণ বোলৰে পামৰু মন ভুলিয়া কমনে পাপী মৰ।

যাৰ মায়া পাশে বন্দি হয়হু পামৰু মন তানে দুই চৰণত ধৰ বে
পামৰু মন তানে দুই চৰণত ধৰ।

২। ৰাম কৃষ্ণ ৰাম কৃষ্ণ বোল ভাই এ সকল নিগমে ওহি সাব।

সুমৰিতে হৰি বশ্য ঘোৱে ভাই এ সুখে পাই ভৱনদী পাব।

৩। ভাল উপায় পাইলো ভাই ভাই এ ৰাম নাম নিগম বহস্য।

একচিত্ত মনে ভাব ভাই ভাই এ যাৰে নাম তাৰে কৰ বশ্য ॥

৪। ভাল ভাৰষা পাইয়া আছি হৰি কৰুণাময় ৰাম কৃষ্ণ ৰূপাৰ ঠাকুৰ।

ৰাম বলিতে পাপী তৰে হৰি কৰুণাময় সকল আপদ হোৱে দূৰ।

৪ নং ঘোষা :—

১। দীনবন্ধু ৰাম দয়াশীল দেৱ। তুৱা পদকমলে সদায় কৰো সেৱ।

২। মোৰে প্ৰভুৰাম কৰুণাসাগৰ। আমি দুখীতক নাচাৰিবা দামোদৰ ॥

৩। মধুৰিপু ৰাম কমললোচন। তুৱা গুণ নামে ভৱ ভয় বিমোচন ॥

৪। বন্দো মাধৱ মধুৰিপু ৰাম। তুৱা পদ কমল যুগল হৰি এ ॥

৫ নং ঘোষা :—

১। যাদৱ যাদৱ যাদৱ দেৱ। তুমি বিনে সুহৃদ বান্ধৱ নাহি কেৱ ॥

২। কমনে ভজিবো হৰি চৰণ তোমাৰ। দুৰ্য্যোৰ মায়ায়ে মন মুহিল আমাৰ ॥

৩। ৰাম বলি তৰিতে দড়াই আছো মন। তুমি হৰি দীনবন্ধু পতিত পাৱন ॥

৪। পতিত পাৱণ ৰাম কৃষ্ণ কৃপাসিদ্ধ। আমি পতিতক নাচাৰিবা দীনবন্ধু ॥

- ৫। হাঁ হৰি মোৰে প্ৰাণ জীৱন মুৰাৰি । অনাথৰ নাথ ডকতৰ ভয়হাৰী ॥
 ৬। শ্ৰীৰাম নামে ৰতি মিলিল যাহাৰ । সি সি ভাগ্যৱন্তে পাই সংসাৰৰ পাৰ ॥
 ৭। হৰিগুণ ডকতৰ কৰ্ণৰ ভূষণ । যিটো সদা বোলে ৰাম সি সি মহাজন ॥
 ৮। নিত্যানন্দময় হৰি ডকতৰ ধন । হৰি বিনে আন ধন সবে অকাৰণ ।
 ৯। সংসাৰত নাহি ধৰ্ম্ম হৰিনাম সম । যিটো সদা বোলে ৰাম সি সি নৰোত্তম ॥
 ১০। আনধৰ্ম্ম নুহি হৰি নামক উপাম । হৰিৰে বুলিও যিটো সদা বোলে ৰাম ॥
 ১১। ৰামকৃষ্ণ নামক আনন্দে যিটো ধৰে । বংশেশমে তৰয় হৰিকো বশ্য কৰে ॥

৬ নং ঘোষা :—

- ১। ৰাম ৰাঘৱ এ ৰঘুপতি এ তুমি দেৱ অগতিৰ গতি নাহে ।
 অ' হৰি এ তুৱা পদ কমলৰ মকৰন্দ ৰসে ৰতি কৰিয়া থাকোক
 মোৰমতি নাহে ॥
 ২। জয় জয় হৰি জয় এ যদুপতি এ তুৱা পাৱে পশিলো শৰণ নাহে ।
 অ' হৰি এ ভাল কথা গুনিয়াছি মনে লৈলো সাৰ বাচি তুৱা নাম পতিত
 পাৱন নাহে ।
 ৩। প্ৰাণ বান্ধৱ এ মাধৱহে দয়াশীল দৈৱকী নন্দন নাহে ।
 অ' হৰি এ তুমি দেৱ দীনবন্ধু কেৱলে কৰুণাসিদ্ধ কৰো তযু চৰণ
 বন্দন নাহে ॥
 ৪। ৰাম ৰাম হৰি ৰাম এ ৰঘুনাত্ৰ হে অ' প্ৰাণনাত্ৰ হে ।
 ৰাম নাম নছাৰোক মুখে নাহে ।

৭ নং ঘোষা :—

- ১। এ ভাৱক ভাই ভজ ভগৱন্ত ভক্তি ভাৱে ।
 ভগৱন্ত ভজিয়া পৰম গতি পাৱে ॥
 ২। ভগৱন্ত নভজি চলয় যম থাৱে ॥
 ৩। ভগৱন্ত ভকতক শমনে নধাৱে ॥
 ৪। ভগৱন্ত ভজিয়া জনম বাহৰাৱে ॥
 ৫। আনো যত সৰে মিছা ভক্তিৰ অন্তাৱে ॥
 ৬। জানিয়া ভজিয়া ভাই ভগৱন্ত পাৱে ॥
 ৭। এহ ৰস মাধৱ মক্খ মতি গাৱে ॥

৮ নং ঘোষা :—

- ১। তুমি শুদ্ধ বুদ্ধ নিত্য নিশ্চল নিৰ্গুণ দেৱ মোৰে প্ৰভু নাৰায়ণ এ,
স্বৰূপ আনন্দে সদাসুখী, হৰি হৰি তুমি নিজানন্দে সদা সুখী ।
আমি মূঢ়মতি ঘোৰ অবিদ্যাসাগৰে মজি মোৰে প্ৰভু নাৰায়ণ এ,
তোমাক নজানি ভৈলো দুখী, হৰি হৰি স্বৰূপ নজানি ভৈলো দুখী হৰি এ ॥
- ২। অখণ্ডিত সদা শুদ্ধ চৈতন্য শক্তিৰ বলে মোৰে প্ৰভু নাৰায়ণ এ,
তুমি দূৰ কৰি আছা মায়া, হৰি হৰি তোমাৰ নিকটে নাহি মায়া ।
তোমাক নভজো পদে মায়ায়ে মহিলে মোক মোৰে প্ৰভু নাৰায়ণ এ,
আৰে কৃপাময় কৰা দয়া, হৰি হৰি মায়াক নিবাৰি কৰা দয়া হৰি এ ॥
- ৩। দৈৱকীনন্দন দেৱ দৈৱকীনন্দন দেৱ দীনবন্ধু দামোদৰ এ,
হৰি হৰি চৰণে উদ্ধাৰ কৰা মোক, দীনবন্ধু ইবাৰ নেৰিবা হৰি মোক ।
ভকতি মিনতি স্তুতি প্ৰণতি নজানো মই দীনবন্ধু দামোদৰ এ,
হৰি হৰি আৰে মোৰ কেন গতি হোক প্ৰাণবন্ধু মোৰ মন তোমাত
ৰহোক হৰি এ ॥
- ৪। হে কৃষ্ণ তুমি নিজ আত্মা প্ৰিয়তম গুৰু মোৰে প্ৰভু নাৰায়ণ এ;
পৰম ঈশ্বৰ ভয়হাৰী, হৰি হৰি তুমি ইষ্টদেৱ ভয়হাৰী ।
এতেক জানিয়া তম চৰণে শৰণ লৈলো মোৰে প্ৰভু নাৰায়ণ এ,
নছাৰিবা ইবাৰ সুবাৰি, হৰি হৰি লৈলো মোক মায়াক নিবাৰি হৰি এ ॥
- ৫। মনুষ্য যোনিৰ কৰ্মে নিঃশেষ যোনিত ফুৰি দীনবন্ধু দামোদৰ এ,
হৰি হৰি বাৰে বাৰে ভুঞ্জিলো অপাৰ, দীনবন্ধু কতবা ভুঞ্জিলো নাহি পাৰ ।
ইবেলি তোমাৰ দুই চৰণে শৰণ লৈলো দীনবন্ধু দামোদৰ এ,
হৰি হৰি নকৰিবা মোক পৰিহাৰ, প্ৰাণবন্ধু চৰণত ৰাখিও ইবাৰ হৰি এ ॥
- ৬। পুন পুন নৰতনু লভিয়া তোমাক তেজি দীনবন্ধু দামোদৰ এ,
হৰি হৰি সংসাৰ ভ্ৰমিলো অসংখ্যাত, দীনবন্ধু কতবা কৰিলো আয়াযাত ।
ইবেলি কৰুণাময় তোমাৰ কিঙ্কৰ ভৈলো দীনবন্ধু দামোদৰ এ,
হৰি হৰি ৰতি মোৰ ৰহোক তোমাত, প্ৰাণবন্ধু চৰণত কৰো প্ৰণিপাত
হৰি এ ॥
- ৭। তুমি প্ৰাণ প্ৰিয়তম সুহৃদ পৰমগুৰু প্ৰাণবন্ধু পীতাম্বৰ এ,
তুমিসে কেৱলে আত্মা মোৰ, হৰি হৰি তুমিসে পৰম আত্মা মোৰ ।
তোমাক নজানি জড় মিছা শৰীৰক মই প্ৰাণপ্ৰভু পীতাম্বৰ এ,
আত্মা বুলি ভৈলো সেৱা চোৰ, প্ৰাণ বন্ধু কিনো মই অজানী দুৰ্য্যোৰ হৰি এ ॥

৯ নং ঘোষা :—

- ১। জয় জগজীৱ মোৰে প্ৰাণ মোৰে প্ৰাণধন বান্ধৱ মুৰাৰি ।
শ্ৰৱণ আনন্দে শুনিছো গোৱিন্দ তুমি দীন দুখ হাৰী ॥
- ২। মোৰে জীৱধন গোপীনাথ প্ৰাণ গোপীনাথ পশিলো শৰণে ।
মোৰ প্ৰাণমন মজিয়া বহোক তোমাৰ চৰণে ॥
- ৩। দুগুটি অক্ষৰ ৰামনাম শ্ৰীৰামনাম অগিয়া মধুৰি জুৰে ।
অতি সুকুমল পৰম মঙ্গল সব মনোৰথ পূৰে ।
- ৪। জয় জয় নিত্য নিৰঞ্জন নিত্য নিৰঞ্জন দেৱ শিৱ সনাতন ।
পৰম অভয় তোমাৰ চৰণ তাপ তিনি বিনাশন ॥
- ৫। দয়াশীল দেৱ দামোদৰ তুমি দীনজন বন্ধু ।
পতিত পাৱন তুমি কৃপাময় কেৱলে কৰুণাসিদ্ধু ।
- ৬। হৰি হৰি হৰি হৰি এ হৰি হৰি হৰি তুমি কৃপাময় দীন দুখ বিনাশন ।
ভূত্য ভয়হালী জানিয়া তোমাৰ চৰণে লৈলো শৰণ ॥
- ৭। হে কৃষ্ণ দীন দয়াশীল দীন দয়াশীল দয়া নচাৰিবা মোক ।
অজ্ঞান তিমিৰ নাশিয়া বিজ্ঞান প্ৰদীপ প্ৰভু দিয়োক ॥
- ৮। ৰাম কৃষ্ণ ৰাম কৃষ্ণ ৰাম ৰাম কৃষ্ণ ৰাম কৃষ্ণ অগতিৰ গতি ।
অচিন্ত্য অনন্ত সুখেৰ সাগৰ কৃষ্ণৰ পদ ভকতি ॥
- ৯। হে প্ৰাণ প্ৰভু কৃষ্ণদেৱ প্ৰাণ কৃষ্ণদেৱ দীনক কৰিয়ো দয়া ।
পৰম তাপিতে মাগোহো তোমাৰ শীতল চৰণ ছাঁয়া ॥
- ১০। প্ৰাণ প্ৰিয়তম যদুদেৱ দিয়ো মোক এহিদান ।
কৰায়ো তোমাৰ চৰণ সেৱাৰ সন্তোষ অমিয়া পান ॥
- ১১। নমো ৰাম কৃষ্ণ সদাশিৱ সদাশিৱ কৃষ্ণ তুমি জগতৰ পতি ।
অপায় ৰহিত মাগোহো ভকতি চৰণে কৰো প্ৰণতি ॥
- ১২। জগতগুৰু নাৰায়ণ জগতগুৰু নাৰায়ণ মোৰে প্ৰভু ৰাম কৃষ্ণ ৰাম,
হৰিতো হৰি ৰাম কৃষ্ণ ৰাম ॥
- ১৩। ৰাম কৃষ্ণ নিৰঞ্জন ৰাম কৃষ্ণ নিৰঞ্জন দীনবন্ধু নাৰায়ণ এ,
তুমিতো প্ৰভু অগতিৰ গতি ॥

১০নং ঘোষা :—

- ১। গোপীনাথ গোপীনাথ মোৰে কমলাকান্ত হৰি হৰি মোৰ প্ৰভু ৰাম নাৰায়ণ ।
হৰি এ অভয় চৰণ পায় পশিলো শৰণ ॥
- ২। অনাদি অনন্ত হৰি এ, জীৱন বন্ধু হৰি হৰি ৰামকৃষ্ণ কৰুণাসাগৰ ।
হৰি এ অনাথৰ নাথ দয়াশীল দামোদৰ ॥

- ৩। পৰম পুৰুষ প্ৰভু এ পৰমানন্দ হৰি হৰি পৰম কাৰণ নাৰায়ণ ।
হৰি এ ভকত ৰঞ্জন তষু অৰুণ চৰণ, অনন্ত অচ্যুত সদাশিৱ সনাতন ॥
- ৪। জগতি জগত গুৰু এ গুণেৰ নিধি হৰি হৰি নিত্য নিৰঞ্জন নিৰাকৰ ।
হৰি এ তোমাৰ চৰণে সদা শৰণ আমাৰ ॥
- ৫। দৈৱকীনন্দন প্ৰভু এ পৰম গুৰু হৰি হৰি দয়াশীল দেৱ নিৰঞ্জন ।
হৰি এ তম্বপদ কমলে মজোক মেৰি মন ॥
- ৬। জগত জীৱন যদু এ যাদৱানন্দ হৰি হৰি জগত কাৰণ যদুপতি ।
হৰি এ তুমিসি কেৱলে নিজ ভকতৰ গতি ॥
- ৭। ভকত বৎসল প্ৰভু এ ভকত বন্ধু হৰি হৰি ভকতজনৰ ভয়হাৰী ।
হৰি এ ভকতৰ নিজ গতি তুমিসি মুৰাৰি ॥
- ৮। পতিত জনেৰ গতি এ জগত পতি হৰি হৰি পতিত পাত্ৰন ভগৱন্ত ।
হৰি এ পৰম ঈশ্বৰ দেৱ জনাদি অনন্ত ॥

১১ নং ঘোষা :—

- ১। কৰুণাময় ৰাম কৰুণাময় । কৰিয়ো কৃপা যেন উচিত হয় ॥
- ২। তুমিসে ৰাম কৃপা ৰসেৰ নিধি । তোমাৰ কৃপা বিনে নাহিকে সিদ্ধি ॥
- ৩। তোমাৰ কৃপাকেসে কৰিছোঁ আশ । অৰুণ পদতলে দিয়োক বাস ॥
- ৪। সহজে তুমি ৰাম কৰুণা সিদ্ধু । তোমাত বিনে আন নাহিকে বন্ধু ॥
- ৫। তোমাৰ কৃপালেশে আমাৰ গতি । কহয় মাধৱ মুকুটমতি ॥

১২ নং ঘোষা :—

- ১। জয় জয় ৰাম কৰুণাসাগৰ এ, মোক নাৰায়ণ ইবাৰ কৰিয়ো দয়া ।
ভয় চৰণে শৰণ পশিলো এ, প্ৰভু দামোদৰ দূৰ কৰা মোৰ মায়া ॥
- ২। পতিত পাত্ৰন বুলি নাৰায়ণ এ, পৰম পতিতে ডাকে আতুৰ হয় ।
তষু বেদ বাণী মুখে আছো শুনি এ, মহা মহা পাপী তৰে তষু নাম লৈয়া ॥
- ৩। তুৰাণ্ডন নাম অমৃত আশায় এ, তোমাৰ চৰণে বিকা গৈলা মুচমতি ।
চৰণত ধৰো কাতৰ কৰো এ, মই অনাথক নবন্ধিবা যদুপতি ॥
- ৪। তোমাৰ সেৱক ভৈলো নাৰায়ণ এ, নিশ্চয় তোমাৰ দিবাক লাগে প্ৰসাদ ।
নিজ ভৃত্য কৰি লৈলে গোপীনাথ এ, তুমি কৃপাময় মিলয় কোন প্ৰমাদ ॥
- ৫। হে দয়াশীল দেৱ দামোদৰ এ, তোমাৰ চৰণে বোলোহোঁ কাকুতি বাণী ।
মোক নিজ দাস কৰি লৈলে হৰি এ, কহিয়ো কৃপাল তোমাৰ কিহয় হানী ॥
- ৬। পৰম কৃপালু হয় যদুপতি এ, কিনো অপৰাধে মোক ভৃত্য পৰিহৰা ।
শাস্ততো প্ৰসিদ্ধ অজ্ঞানতো হৰি এ, যিটো নামলৱে তাক মোৰ বুলি ধৰা ॥

- ৭। জ্ঞান শুন্য আতি পশু পক্ষী জাতী এ, তাকো অনুগ্রহ কৰি আছা কৃপাময় ।
আকে জানি হৰি শৰণ পশিলো এ, আমাক তোমাৰ তেজিতে উচিত নয় ॥
- ৮। তোমাৰেই নিজ ভৃত্য ভৈলো হৰি এ, কৃপাৰ সাগৰ তুমি মোৰ নিজস্বামী ।
মই অনাথক নবন্ধিবা হৰি এ, তমু সেরাৰেই আশা কৰি আছোঁ আমি ॥
- ৯। বেদৰ গুপ্ত বিত্ত নাৰায়ণ এ, দৈৱকীত হস্তে সাক্ষাতে ভৈলো বিদিত ।
জীৱন তৰণ হেতু নাৰায়ণ এ, প্ৰচাৰিলা নিজ যশ ধৰ্ম বিপৰীত ॥
- ১০। ভকতৰ বশ্য হৈবাক শঙ্কায় এ, কোনো মোক তুমি দাস পৰিহৰা হৰি ।
ইটো শঙ্কাহৰি দূৰতে তেজিয়া এ, লৈয়োক তোমাৰ ভৃত্যৰ অধীন কৰি ॥
- ১১। ভৈলো গুণৰ মহিমা দেখিয়া এ, আনো যত কাম দূৰতে তেজিয়া থৈলো ।
তমু পদসেৱা বসক আশায় এ, তোমাৰ একান্ত ভৃত্যৰ কিঙ্কৰ ভৈলো ॥
- ১২। সহজে কৃপালু গুণক প্ৰকাশিয়া এ, ধৰি আছা হৰি ভকত বৎসল নাম ॥
ধেনু যেনমতে বৎসক পালয় এ, তুমি সেইমতে ভকতক পাল্য বাম ॥

১৩ নং ঘোষা—

- ১। অচিন্ত্য অনন্ত শক্তিৰ পতি হৰি হৰি হৰি হৰি এ,
তুমি কৃপাময় দেৱ অগতিৰ গতি ।
তুমি সত্য সনাতন সদাশিৱ হৰি হৰি হৰি হৰি এ,
তোমাৰ চৰণে মাগোহো নিৰ্মল ৰতি ॥
- ২। হে হৰি মোৰ মুখে নাছাৰোক হৰি হৰি হৰি হৰি এ,
পৰম নিৰ্মল তমু গুণ নাম যশ ।
কৰা কৃপা কৃষ্ণ মনত মিলোক হৰি হৰি হৰি হৰি এ,
তমু পদ সেৱা পৰম অমিয়া ৰস ॥
- ৩। আমি যতজীৱ তোমাৰ পালন হৰি হৰি হৰি হৰি এ,
তুমিহে পালিয়া ফুৰা হুয়া অন্তৰ্যামী ।
আৱে য়েৰে নিজ ভৃত্য বুলি পাল্য হৰি হৰি হৰি হৰি এ,
তেৰেই কৃপালু কৃত কৃত্য হওঁ আমি ॥
- ৪। তুমি যাক পাল্য সিও জন আমি হৰি হৰি হৰি হৰি এ,
সংসাৰ নিকাৰ ভুক্তিয়া ফুৰো বহত ।
তোমাৰ অধীন হুয়া কেনে আমি হৰি হৰি হৰি হৰি এ,
ভৈলোহো স্বতন্ত্ৰ ইটো কিনো অদভুত ॥
- ৫। তোমাক পৰম ঈশ্বৰ নমানি হৰি হৰি হৰি হৰি এ,
মহা অহঙ্কাৰে দ্ৰোহ আচৰিলো আমি ।
আৱে তমু পদে শৰণ পশিলো হৰি হৰি হৰি হৰি এ,
মই দ্ৰোহীয়াৰ দোষ ক্ষমা কৰা স্বামী ॥

- ৬। দাস হুয়া তযু সেৱা নকৰিলো হৰি হৰি হৰি হৰি এ,
ইটো মোৰ অপৰাধৰ চিকিৎসা নাই ।
তুমি পুনু প্ৰভু সহজে কৃপালু হৰি হৰি হৰি হৰি এ,
শৰণে পশিলো ক্লমিতে প্ৰভু যুৱাই ॥
- ৭। মই অজ্ঞানীৰ যতেক অজ্ঞান হৰি হৰি হৰি হৰি এ,
কথা কহি কোনে সীমা কৰিবেক তাক ।
ইটো মোৰ ঘোৰ দোষ পৰিহৰি হৰি হৰি হৰি হৰি এ,
কৃপাময় কৃষ্ণ চৰণে ৰাখা আমাক ॥
- ৮। প্ৰিয়তম আত্মা ঈশ্বৰ দেৱতা হৰি হৰি হৰি হৰি এ,
কৃষ্ণেই সূহাদ বান্ধৱ গুৰু আমাৰ ।
কৃষ্ণৰ চৰণ পঙ্কজ বিনাই হৰি হৰি হৰি হৰি এ,
মই অনাথৰ গতি নাহি নাহি আৰ ॥
- ৯। দুৰ্ব্বাৰ দুঃসঙ্গ দুৰ্ব্বাসনা দুশট হৰি হৰি হৰি হৰি এ,
অনাৰ্য্য অবিদ্যা আপুনি ভৈলো মোহিত ।
অনাৰ্য্য দেহত আত্মা বুদ্ধি কৰি হৰি হৰি হৰি হৰি এ,
তুমি পৰমাত্মা ঈশ্বৰে ভৈলো বঞ্চিত ॥
- ১০। অত্যন্তিক সুখ তযু পদ সেৱা হৰি হৰি হৰি হৰি এ,
সেৱা পৰিহৰি সিসুখে ভৈলো বঞ্চিত ।
মায়াময় ঘোৰ সংসাৰ নিকাৰ হৰি হৰি হৰি হৰি এ,
তাকে সুখ মানি মগ্ন ভৈল মোৰ চিত্ত ॥

১৪ নং ঘোষা :—

- ১। ৰাম জয় হৰি জয় ৰাম কৃষ্ণ ৰাম হৰি জয় ।
ৰাম কৃষ্ণ যিটো সততে সুমৰে তাৰ আৰ কাক ভয় ॥
- ২। সকল ধৰ্ম্মৰ ওপৰে বসিয়া ৰাম নাম প্ৰকাশয় ॥
- ৩। ৰাম কৃষ্ণ নাম কীৰ্ত্তন বিনাই কৃত্য শেষ নথাকয় ॥
- ৪। ৰাম কৃষ্ণ নাম কীৰ্ত্তনে কৃষ্ণৰ কৃপাৰ মন্দিৰ হয় ॥
- ৫। ৰাম কৃষ্ণ নাম কীৰ্ত্তন প্ৰভাৱে সংসাৰ সুখে ভৰয় ॥
- ৬। ৰাম কৃষ্ণ নাম কীৰ্ত্তনে সমস্ত বিঘিনি নাশ কৰয় ॥
- ৭। ৰাম কৃষ্ণ নাম বসক লভিয়া মুকুটিকো নগণয় ॥
- ৮। ৰাম কৃষ্ণ নাম পৰম আনন্দ সমুদ্ৰে মজি থাকয় ॥

৯। ৰাম কৃষ্ণ নাম কীৰ্ত্তন প্ৰসাদে হৰিৰ বন্ধন হয় ॥

১০। ৰামকৃষ্ণ নাম কীৰ্ত্তন কৰিষা হৰিকো বশ্য কৰয় ॥

১৫ নং ঘোষা :—

১। হৰি হৰি হৰি হৰি হৰি হৰি হৰি হৰি কি কাম কৰিলো আমি ।

হৰি এ সাধুসঙ্গ লৈয়া তোমাক নভজি ভৈলো কিনো অধোগামী ॥

২। নিজদাস হয় সেৱাক তেজিলো, সেই দোষে ঘোৰ আপদে মজিলো ॥

৩। তুমিসে সুহৃদ আত্মপ্ৰিয়তম, তথাপি তোমাক নভজো অধম ॥

৪। তুমি নিজ পিতৃ গুৰু ইষ্ট মোৰ, মই মন্দমতি ভৈলো সেৱা চোৰ ॥

৫। অধমকো তাৰে তোমাৰ ভক্তি, তথাপি তোমাক নভজো কুমতি ॥

৬। ইষ্টদেৱ বুলি তোমাক নধৰো, নিকাৰ ভুজিয়া সংসাৰতে মৰো ॥

৭। তুমিসে কেৱলে কৰুণাসাগৰ, তোমাক নভজো কি মই পামৰ ॥

৮। আবে কুপাময় দিয়োক শৰণ, দোষ মৰিষণ তোমাত চৰণ ॥

৯। ইবাৰ ঈশ্বৰ নাছাৰিবা মোক, মোৰ মন মজি তোমাত ৰহোক ॥

১৬ নং ঘোষা :—

১। ইবাৰ কৰুণাময় হৰি কমলাপতি মোৰে নাছাৰিয়ো নাৰায়ণ ।

অৰুণ চৰণ তলে হৰি কমলাপতি সত্যে সত্যে পশিলো শৰণ ॥

২। হৰি চৰণত শৰণ লৈলো এ হৰি নাৰায়ণ ।

মানবী জনম সাফল কৈলো এ হৰি নাৰায়ণ ॥

৩। ৰামচৰণে শৰণ লৈলো মানবী জনম সাফল কৈলো ॥

৪। হৰিও অ' হৰি চৰণে লাগো, অভয় চৰণে শৰণ মাগো ॥

৫। ৰাম ৰঘুপতি ৰঘুনন্দন, তোমাৰ চৰণে লৈলো শৰণ ॥

৬। গোপাল গোৱিন্দ যদুনন্দন, কৃষ্ণৰ চৰণে লৈলো শৰণ ॥

৭। ৰাঘৱৰ অভয় চৰণে, সত্যে সত্যে পশিলো শৰণে ॥

১৭ নং ঘোষা :—

১। কিমন্তে ভক্তি কৰিবো তোমাত হৰি এ,

মই মুঢ়মতি নজানো তাৰ উপাধি ৰাম ৰাম ॥

২। মহাবলবন্ত দুৰ্ব্বাসনা ঘোৰ হৰি এ,

আমাৰ মনক তেজিয়া দূৰ নযায় ৰাম ৰাম ॥

৩। তোমাৰ মায়ায়ে মন মুহি আছে হৰি এ,

অজ্ঞান অন্ধাৰে পৰিয়া দাৰ নপাওঁ ৰাম ৰাম ॥

- ৪। অভয় চৰণে শৰণ পশিলো হৰি এ,
তুৱা গুণ নাম ভকতি প্ৰদীপ চাওঁ ৰাম ৰাম ।।
- ৫। ভকতি মিনতি প্ৰণতি নজানো হৰি এ,
মোতপৰে জ্ঞান শুন্য হীনমতি নাই ৰাম ৰাম ।
- ৬। তুমি প্ৰভু কৃপা ৰসেৰ সাগৰ হৰি এ,
দিয়ো মোক তুৱা পদছাঁয়া তলে ঠাই ৰাম ৰাম ॥
- ৭। বিচাৰি দেখস পামৰু মনাই হৰি এ,
ইহ পৰলোকে হৰিসে সুহাদ বন্ধু ৰাম ৰাম ।
- ৮। মজিয়া ৰহোক সুহাদ মনাই হৰি এ,
হৰিগুণ নাম অপাৰ আনন্দ সিদ্ধ ৰাম ৰাম ॥
- ৯। নিচিন্তি আছস কেমনে মনাই হৰি এ,
সুখৰ সাগৰ হৰিত নকৰি কতি ৰাম ৰাম ।
- ১০। আলাস তেজিয়া ভজিয়ো মনাই হৰি এ,
ভূত্যা ভয়হাৰী হৰিয়ে পৰম গতি ৰাম ৰাম ॥

১৮ নং ঘোষা :—

- ১। হে প্ৰাণবন্ধু কৃষ্ণ কৃপাৰ ঠাকুৰ । অনু এক কৰা দয়া মায়া হোক দূৰ ॥
- ২। জয় জয় কৃপাময় দেৱ যদুপতি । তোমাৰ চৰণে মাগো অমূল্য ভকতি ॥
- ৩। হে হে পৰমানন্দ প্ৰভু কৃপাসিদ্ধ । ভকতি আনন্দ ৰস মাগো এক বিন্দু ॥
- ৪। পতিত পৰিয়া বৈলো এভৱ সাগৰে । পতিত পাৱন নাম ভৈল কিবা তৰে ॥
- ৫। অৰুণ চৰণে মই পাপীক তাৰিয়ো । পতিত পাৱন নাম সামফল কৰিয়ো ॥
- ৬। আতুৰ ভৈলোহো হৰি বিষয় বিকলে । কৰিয়ো উদ্ধাৰ মোক চৰণ কমলে ॥
- ৭। হে কৃষ্ণ কৃষ্ণ নাথ কৰা পৰিগ্ৰাণ । তনু নাৱ বুৰি আসে নাহিকে গিয়ান ।
- ৮। নাম ধন দিয়া মোৰে কিনা বনমালী । দাস পায় নলৱা কমন ঠাকুৰালি ॥
- ৯। নিজ দাস কৰি হৰি মোৰ কিনা কিনা । জ্ঞানধন নলাগয় নামধন বিনা ॥
- ১০। জয় জয় ৰাম কৃষ্ণ শৰণ তোমাৰ । কৃপাৰ সাগৰ কৃপা কৰা একবাৰ ॥
- ১১। দিয়ো দৰিশন পাৱে পশিলো শৰণ । ভকতজনৰ ধন তুমি নাৰায়ণ ॥

(ধৰিগোৱা ঘোষা সমাপ্ত)

দৃষ্টব্য :— এই “ ধৰি গোৱা ঘোষা ” খিনিৰ যি কোনো এটি গাব লগা
হলে (প্ৰয়োজন বোধে) কুলপীয়া ঘোষা এটি গোৱাৰ পিচতে
গায় । স্কীয়াকৈ অৰ্থাৎ অকল শৰীয়াকৈ ইয়াক গোৱাৰ

নিয়ম নাই। “পাল নাম” মহোৎসৱ পাতিলে এই ধৰি গোৱা ঘোষা খিনি বেচিকৈ ব্যৱহাৰ কৰা হয়। অন্য সমস্তু ইয়াৰ ব্যৱহাৰ কম। অৱশ্যে তিনিও জনা গুৰুৰ কীৰ্ত্তনত আৰু অন্যান্য নৈমিত্তিক পৰ্ব বিলাকত ইয়াৰ ব্যৱহাৰ আছে। আমি সেইখিনি দেখুৱাই আহিছোঁ—যেই সেই পৰ্ব বা উৎসৱৰ প্ৰসঙ্গত। ধৰি গোৱা ঘোষা খিনি বৰ মধুৰ আৰু ইয়াত গান্ধী-ৰ্য্যতা প্ৰচুৰ পৰিমাণে থকা দেখা যায়। সকলো নামলগোৱাৰে ধৰি গোৱা ঘোষা মুখস্থ নাথাকে, বচা বচা গোটাচেৰেকহে থাকে। কাৰণ ইয়াৰ ব্যৱহাৰ কম আৰু নিবিড়। কুলুপীয়া ঘোষাৰ ব্যৱহাৰ সৰ্ব্বাধিক।

△△

চতুৰ্থ খণ্ড

(ক) শৰণৰ বিধি ব্যৱস্থা :—

—“মহাপুৰুষীয়া ধৰ্ম্ম” বা “একশৰণ হৰি নাম ধৰ্ম্ম”ৰ প্ৰধান অংগ বা জীৱাত্মা হ’ল শৰণ ব্যৱস্থা। যিটো নহলে ধৰ্ম্মটো জডাৱস্থা বা নিষ্ক্ৰিয়। ধৰ্ম্মৰ নিগূঢ় তত্ত্ব বুজিবলৈ হলে প্ৰথমতে শৰণ গ্ৰহণ কৰিবই লাগে। তদভাৱে মানুহ যিমানেই শাস্ত্ৰজ্ঞ নহওক লাগে সি নিষ্ফল। তাৰ প্ৰমাণ—

শব্দ ব্ৰহ্মৰ

পাৰ ভৈল যিটো

কৃষ্ণত ডক’ত নাই।

তাৰ মাত্ৰ শ্ৰম

শ্ৰমে গাত্ৰ ফল

যেন ৰাখে বাজী গাই ॥

(নামঘোষা—মাধৱদেৱ)

কৃষ্ণ ভক্তিৰ প্ৰথম সোপান শৰণ। শৰণৰ দ্বাৰা কৃষ্ণ ভক্তি প্ৰবল ভাৱে জাগৃত হয়। সংসাৰ সাগৰৰ পৰা মুক্তি পোৱাৰ কামনাৰে একমাত্ৰ অদ্বৈত নিষ্ঠুৰ ব্ৰহ্ম শ্ৰীকৃষ্ণত শৰণ বা তেওঁৰ প্ৰতি সৰ্বস্বাৰ্পণেই হ’ল শৰণ। তাত্ত্বিক পক্ষৰ পৰা শৰণ অগ্ৰাহিতা জনক হৰিবিমুখ আৰু সামাজিক পক্ষৰ পৰা সি নিন্দিত বাক্য অশৰণীয়া অপৰিত্ৰ আখ্যা পায়। আগৰ দিনত শৰণ নহলে সি চুৱা আৰু তেওঁ যিমানেই বয়সস্থ নহওক লাগে তেওঁ সমাজৰ পৰা বাহিৰ তথা সজ কৰ্ম্মৰ পৰা বঞ্চিত হৈছিল। বিবাহ আৰু সমাজৰ সজ কৰ্ম্মৰ বাবে শৰণ গ্ৰহণ অপৰিহাৰ্য্য আছিল। সগ্ৰতো সমাজৰ সজ কৰ্ম্মৰ বাবে বা তদভাৱেও শৰণ গ্ৰহণ অপৰিহাৰ্য্য হিচাবে চলি আছে। শৰণ গ্ৰহণৰ অভাৱে তেওঁৰ হাতে এটোপা চেচাপানী খোৱাও নিষিদ্ধ। এই বান্ধোনে মানুহক হৰি সন্মুখ বা শৰণ গ্ৰহণ কৰিবলৈ উদগনি যোগায়—যিহেতু সমাজৰ পৰা বঞ্চিত হোৱাজনে দহজনক এটোপা চেচাপানী দিবলৈ নেপোৱাটো লজ্জাজনক কথা।

(ক—১) শৰণ ব্যৱস্থা প্ৰৱৰ্ত্তক শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰ গুৰু :—

অসমত এক শৰণ বা শৰণ ধৰ্ম্মৰ প্ৰথম প্ৰৱৰ্ত্তক শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰগুৰু। তাৰতৰ অন্যান্য মহাপুৰুষ সকলে ‘শৰণ’ শব্দ ব্যৱহাৰ কৰা বুলি এই

পৰ্য্যন্ত ক'তো পোৱা নাই। শঙ্কৰাচাৰ্য্য, ৰামানুজাচাৰ্য্য বল্লভাচাৰ্য্য নিম্বাকাচাৰ্য্য, চৈতন্য দেৱ প্ৰমুখ ধৰ্ম্ম গুৰু সকলে বিশিষ্টাদ্বৈতবাদ একান্তদ্বৈতবাদ, দ্বৈতাদ্বৈতবাদ, দ্বৈতবাদ আদি নামকৰণেৰে ধৰ্ম্মৰ পাতনি মেলিছিল। তেওঁলোকৰ দীক্ষাহে, শৰণ নাই। শঙ্কৰদেৱে নিজক ক'তো দেখুউৱা নাই। তেওঁ চাৰি নাম উলিয়ালে। সিও ভগৱন্তৰে নাম। একমাত্ৰ নিগুণ কৃষ্ণৰ গুণ প্ৰকাশ কৰি একমাত্ৰ কৃষ্ণত শৰণ গ্ৰহণ কৰিবলৈ আদৰ্শ আৰু উপদেশ দি গৈছে। কৃষ্ণ দৈৱপায়ন বেদব্যাসে প্ৰথমে ভাগৱত শাস্ত্ৰত একশৰণৰ কথা উল্লেখ কৰিছে। পিচত অদ্বৈতবাদী নৃসিংহ উপাসক শ্ৰীধৰস্বামীয়ে “ভাগৱত ভাবাৰ্থ দীপিকা” টীকাত “একশৰণ”ক সমৰ্থন কৰি তাক গজগজীয়া কৰিলে। প্ৰায় তেওঁৰে সমসাময়িক জগদগুৰু শঙ্কৰদেৱে “একশৰণ” শব্দটোৰ ওপৰতে সৰ্বাধিক দৃষ্টিপাত কৰে আৰু তাক কাৰ্য্যকৰী কৰিবৰ কাৰণে তাৰ নামকৰণ কৰি ললে “একশৰণ হৰি নাম ধৰ্ম্ম” বা একশৰণ ভাগৱতী ভক্তি”। শ্ৰীমদভাগৱদ্গীতা শাস্ত্ৰতো শ্ৰীকৃষ্ণই অৰ্জুনক এক শৰণৰ কথা কৈছে। শঙ্কৰদেৱ মহাপুৰুষে একশৰণ প্ৰতিপাদক শ্ৰীমদ্ভগৱদ্ গীতাৰ পৰা শৰণ, ভাগৱতৰ পৰা সংসৰ্গ অৰ্থাৎ শুদ্ধন, পদ্ম পুৰাণৰ পৰা সহস্ৰ নমৰ নাম লৈ অসম, নামকপ, কোচবিহাৰত ভক্তিবাদ প্ৰচাৰ কৰে। সেই হিচাবে পৃথিৱীৰ ভিতৰত বা ভাৰতৰ ভিতৰত কাৰ্য্যকৰী ভাৱে “একশৰণ হৰিনাম ধৰ্ম্ম”ৰ প্ৰথম প্ৰৱৰ্ত্তক শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰ গুৰুহে। বৰ্ত্তমানে ই “মহাপুৰুষীয়া ধৰ্ম্ম” নামেৰে জনাজাত হৈছে। একশৰণৰ সম্পৰ্কত আমাৰ পিচৰ “একশৰণ তত্ত্ব বিবেচন” অধ্যায়ত বিস্তৃতি ডাঙি ধৰা হৈছে। এতিয়া বাহুল্য কৰা নহ'ল।

(ক—২) সত্ৰত শৰণৰ কাৰ্য্যক্ৰম :-

সত্ৰত শৰণ গ্ৰহণ কৰিবলৈ সত্ৰৰ ভকতৰ উপৰিও বাহিৰৰ পৰাও লোক আছে। শৰণ গ্ৰহণৰ আগদিনা উপবাসে থাকিব লাগে। প্ৰাক্ সূৰ্য্যাস্ততে লঘু আহাৰ কৰি সেইদিনা শুদ্ধ ভাৱে থাকিব লাগে। দাড়ি, নখ কাটি চকু পেলাই ঘৰত গোবৰ মাটিৰে মাজ্জনা কৰি শুদ্ধ কৰি লোৱাৰ নিয়ম। জীৱনৰ এটা প্ৰথম শুদ্ধ পথ বাচি লোৱাৰ মুহূৰ্ত্তত নিজকে সাৱধান কৰি লোৱা প্ৰয়োজন আছে। বিবাহ যেনেকৈ দুবাৰ নহয়, তেনেকৈ শৰণো নহয়।

শৰণ গ্ৰহণৰ আগদিনা উপবাসে থকাৰ কাৰণ এয়ে যে শৰণাথী গৰাকীৰ শাৰীৰিক আৰু মানসিক শুদ্ধি হ'ব লাগে। কিছুমান ব্ৰত উপবাস সাধক সকলে বা বৈষ্ণৱ সকলে উপসাধন হিচাবে পালন কৰা প্ৰয়োজন।

ব্ৰতোপবাসৰ দ্বাৰা মনৰ স্থিৰতা, ইন্দ্ৰিয় সংযম আৰু নিষ্পন্ন হয়। লগতে নিৰোগী, দীৰ্ঘজীৱী আৰু চিন্তাশীল হ'ব পাৰে, সাধনাৰ ক্ষেত্ৰতো বিশেষৰূপে সহায়ক হয়। তদুপৰি শৌচ খোলোচা হয়, শৰীৰ লঘু হয়, শৰীৰত সন্তুণ্ণ বানে, ইন্দ্ৰিয় দমন হয়, সমস্ত ৰোগব্যাদি আঁতৰি; আনকি বহু পাপৰ প্ৰায়-শ্চিভও হয় আৰু আত্মা শুদ্ধি কৰে। ব্ৰতোপবাস ভক্তি মুক্তিৰ কাৰণ নহয় সঁচা; কিন্তু ভক্তি মুক্তিৰ বাবে অগ্ৰিম কাৰ্য্যৰ আহিলা হিচাবে ব্যৱহাৰোপ-যোগী বস্তু। শৰীৰ, মন আদি ঠিক ভাৱে ৰাখিব নোৱাৰিলে সাধনাত বিফল হয়। এই নীতি মানিলে ভাল কথা।

শৰণাখীজন আগদিনা উপবাসে থাকি পিচদিনা স্নানাদিৰে শুদ্ধি হ'ব আৰু নৱবস্ত্ৰ পৰিধান কৰি শৰণ কাৰ্য্য শেষ নোহোৱা পৰ্য্যন্ত খাদ্য দ্ৰব্য ভোজন নকৰাকৈ থাকিব। এটোপা ঠাণ্ডা জল পান কৰাও নিষিদ্ধ। শৰণাখী-জনক আগবঢ়াই দিওঁতা বা এজন নামাজনীয়া ব্ৰূভক্ত থাকে। (এই বিময়ে আগত বহুলাই কোৱা হ'ব) তেখেতেই সকলো দিহা পৰামৰ্শ দিয়ে। সন্ত্ৰাধিকাৰ জনকো শৰণ গ্ৰহণৰ দিনা বা আগদিনাই শৰণ দানৰ কথা কব লাগে। পুৰুষ শৰণাখী হলে কীৰ্ত্তন ঘৰত আৰৈ চাউলৰ প্ৰসাদ দিব লাগে। স্ত্ৰী শৰণাখীৰ নালাগে। গুৰু আসনত এখন গামোচা আৰু ১.২৫ টকা খৰছা দিয়াৰ উপৰিও তৈলবন্তি দিব লগাতো অপৰিহাৰ্য্য। ঘাই দেউৰীয়ে বন্তি প্ৰজ্জ্বলন আৰু নৈবেদ্য অৰ্পণ কৰাৰ পিছতে শৰণ কাৰ্য্য আৰম্ভ হয়। কীৰ্ত্তন ঘৰত নামলগোৱাজন বহাৰ ওচৰতে গুৰু আসনৰ পোনে পোনে সন্ত্ৰাধিকাৰ গৰাকী উত্তৰমুৱা হৈ, নামাজনীয়া গৰাকী দক্ষিণ মুৱা হৈ কঠ পাৰি বহিব। শৰণাখী জনক পূবমুৱাকৈ আঁঠু লৈ বহুৱাব।

ভাগৱতত আছে :—

আছিলন্ত ভক্তি কৃষ্ণ চৰণত ধৰি।

পাৰিলন্ত কুশক পূৰ্বক আগ কৰি। ৩৮২ ॥

বসিলন্ত তাতে ৰাজা উত্তৰক মুখে।

কৃষ্ণৰ চৰণ চিন্তিবাক লৈলা সুখে ॥

প্ৰথম স্কন্ধ ভাগৱত—শ্ৰীশ্ৰীশঙ্কৰদেৱ

এয়া হ'ল ভাগৱত বক্তা শুকদেৱ আৰু শ্ৰোতা পৰীক্ষিতৰ কথা। পৰীক্ষিত ৰজাই ভাগৱত শ্ৰৱণৰ আগে আগে গঙ্গাৰ পাৰত পূৰ্ব মুখে কুশাসন পাৰি উত্তৰ মুখে বহিছিল আৰু সেইমতে শুকদেৱে পূৰ্বমুখে বহিছিল। এই আদৰ্শ মতে শৰণাখী গৰাকী উত্তৰ মুৱা হ'ব লাগে। কিন্তু সাক্ষাত গুৰু আসন পশ্চিম মুৱা হৈ থকাৰ কাৰণে, তালৈ লক্ষ্য ৰাখিব লগা হোৱাৰ কাৰণে শৰণাখী জনক পূব মুখী কৰা হয়। এই আদৰ্শ পঞ্চৰত্নৰ মত্থা --

প্ৰাথম্যঃ প্ৰগতিং কৃত্বা পঞ্চমা দম্ভৱৎ ব্ৰতী ।

সত্যং ত্ৰিবাৰমুচচাৰ্য্য গুৰৌ শৰণমাৱদেৎ ॥

কৃষ্ণে তন্মাস্তি শৰণং তদ্বদেৱ মুদীৰয়েৎ ।

ত্ৰিবেল্লেক ভাৱেণ কায় বাঞ্ছমানসৈস্তথা ॥ শৰণ সংহিতা ১৭।১৮

অৰ্থাৎ—ব্ৰতী শিষ্যই পূৰ্ব্বমুখে প্ৰগতি জনাই পাঁচবাৰ দম্ভৱত কৰিব। “গুৰুত শৰণ”, “কৃষ্ণত (দেৱত) শৰণ” আৰু “নামত শৰণ” বুলি কৈ প্ৰত্যেকতে তিনিবাৰকৈ কায়বাক্যমানে একে ভাবে সত্য উচ্চাৰণ কৰিব।

উক্ত শৰণ সংহিতাৰ শৰণ ক্ৰম খিনি সগ্ৰত সম্পূৰ্ণে মনা হোৱা নাই। পূৰ্ব্বমুখে শৰণাৰ্থী গৰাকী আঁঠু লোৱাটো গ্ৰহণ হৈছে। লগতে প্ৰত্যেকতে তিনি বাৰকৈ ‘সত্য’ উচ্চাৰণ কৰাটোও গ্ৰহণ হৈছে। কিন্তু সগ্ৰত মহাপুৰুষীয়া ধৰ্ম্মৰ চাৰি নামৰ লগৰ চাৰি বস্তু যেনে ভকত, নাম, গুৰু, দেৱ সম্পূৰ্ণে আছে। উক্ত গ্ৰন্থত তিনি বস্তুৰ কথাহে পোৱা গৈছে। গতিকে সগ্ৰৰ “চাৰি বস্তুত” প্ৰত্যেকতে তিনিবাৰকৈ ‘সত্য’ বোলাব লাগে।

কোনো কোনো অধুনা কালৰ পণ্ডিতে কয় যে শঙ্কৰদেৱে ভকত, নাম আৰু দেৱ এই তিনি বস্তুহে বেকত কৰিছিল; গুৰুক গুপতে ৰাখিছিল। পিছত মাধৱদেৱে শঙ্কৰ গুৰুৰ আত্মা নৈ প্ৰকাশিলে। এই সম্পৰ্কত সম্পূৰ্ণে সঁচা মিছাৰ দায়িত্ব সত্যানুসন্ধানী তথা সত্য তথ্য-পাতিৰ ওপৰত। অৱশ্যে এইটো সঁচা যে মাধৱদেৱ শঙ্কৰদেৱৰ পৰিপূৰক। দুজনা গুৰুৰ দিনতে যে ই পূৰ্ণতা প্ৰাপ্ত হৈছিল তাক নুই কৰিব নোৱাৰি। শঙ্কৰদেৱৰ দ্বাৰা বিৰচিত ভক্তি ৰত্নাকৰ গ্ৰন্থৰ প্ৰথমতে “গুৰু মাহাত্ম্য” বৰ্ণনা কৰা হৈছে আৰু গ্ৰন্থাৰম্ভতে (প্ৰত্যেক গ্ৰন্থতে) গুৰু নমস্কাৰ কৰা হৈছে। এইটো সঁচা যে মাধৱদেৱ ‘গুৰু’ বস্তুটোৰ প্ৰতি বেছি আকৰ্ষিত আছিল আৰু তেবাই সৰ্বাধিক গুৰুত্ব দিছিল। তাৰ প্ৰমাণ “জয় গুৰু শঙ্কৰ সৰ্ব গুণাকৰ” গুৰু ভটিমালৈকে মন কৰিব লাগে। তেৰা সকলৰ পিচত “দুজনা গুৰু” আখ্যা পোৱাটোও এটা মন কৰিব লগা কথা।

ওপৰত কৈ অহা নিয়মমতে শৰণাৰ্থীজন পূৰ্ব্বমুখে আঁঠু লোৱাৰ পিচত শৰণৰ কাৰ্য্যক্ৰম আৰম্ভ হয়। এইখিনিতে উল্লেখনীয় এই যে শৰণাৰ্থী জনে তিনিখনীয়া বস্ত্ৰ লব লাগে। তিনিখনীয়া বস্ত্ৰ লোৱাৰ আদৰ্শ হ’ল তিনি-গুণক অতিক্ৰম কৰি ভগৱন্ত বস্তুক আত্মস্থিত কৰা। শৰণ কাৰ্য্যৰ বেলিকা সন্নাধিকাৰ, নামজ্ঞানীয়া বুঢ়া ভকত আৰু শৰণাৰ্থী জনৰ বাতীত অন্য ব্যক্তি উপস্থিত থকাটো নিষিদ্ধ।

একেলগে কেইবাজন ব্যক্তিকো শৰণ দিয়া হয় । তেওঁলোকৰ মাজত পৰস্পৰৰ এটা ধৰ্ম্মীয় সম্পৰ্ক ঘটে । গাৰলীয়া ভাষাত ইয়াক “হৰি ভকত” আৰু সন্নীয়া ভাষাত ইয়াক “আতৈৰাম” বোলে । ককাই-ভাইৰ মাজত উক্ত সম্পৰ্ক প্ৰায়েই ঘটোৱা নহয় । কাৰণ ককাই-ভাইৰ তেজৰ সম্বন্ধ সহজতে আছে । এনে সম্পৰ্ক এতিয়াৰ নহয় । উদ্ধৱ মৈত্ৰেয়ৰ মাজত এনে সম্পৰ্ক ঘটাইছিল শ্ৰীকৃষ্ণদেৱে । শ্ৰীকৃষ্ণ বৈকুণ্ঠ প্ৰয়াণ কৰা কালত উদ্ধৱক ভক্তি তত্ত্ব বস্তু প্ৰদানৰ সময়ত মৈত্ৰেয়ৰ লগত কেনে সম্বন্ধ ঘটাইছিল তাৰ প্ৰমাণ শ্ৰীমদ্ভাগৱত শাস্ত্ৰত আছে ।

মিলিল মৈত্ৰেয় আসি সেই সময়ত ।

কৃষ্ণক প্ৰণামি থিয় ভৈলন্ত আগত ॥

তাক দেখি প্ৰভু পাচে তুলিলন্ত হাসি ।

কহিলা ৰহস্য জ্ঞান ভকতি প্ৰকাশ ॥ ১৭৮৯০ ॥

গুনিয়ো ভকত দুয়ো কহিলো স্বৰূপ ।

যেন দেখা আত পৰে নাহি মোৰ ৰূপ ॥

ইহাক নজানি লোকে আন কৰ্ম্ম কৰে ।

এহি মাত্ৰ দোষ ঘোৰ নৰকত পৰে ॥ ১৭৮৯১ ॥

হৃদয়তে আছে মোক তথাপি নাদৰে ।

নাহিকে নাৰকী সিটো পাতকীত পৰে ।

শ্ৰৱন কীৰ্ত্তন বিনে ধৰ্ম্ম নাহি আন ।

কৈলো সত্য ৰহস্য ভকতি মহাজ্ঞান ॥ ১৭৮৯২ ॥

গুনিয়ো মৈত্ৰেয় শ্বশ্ৰু কহিলো ভোমাত ।

নেদেখিলো প্ৰাণ বিদূৰক ই বেলাত ॥

আপুনি কহিবা তাক ইটো তত্ত্ব ভেদ ।

চলিয়োক দুয়ো আৰে দিলো পৰিচ্ছেদ ॥ ১৭৮৯৩ ॥

পৰম প্ৰসাদ দুইকো দিলা ৰূপাময় ।

আনন্দ নধৰে আৰো দুহানো হৃদয় ॥

ৰোমাঞ্চিত তনু নয়নৰ বাৰে নীৰ ।

কৰিলন্ত প্ৰণাম পাৱত থৈয়া শিৰ ॥ ১৭৮৯৪ ॥

একাদশ স্কন্ধ । শঙ্কৰদেৱ

অৱশ্যে ইয়াত “আতৈৰাম” বা “হৰি ভকত” মিলনৰ উদাহৰণ নাই যদিও আওপাকে দুয়োকো তেনে সম্বন্ধ ঘটোৱা স্পষ্ট হৈছে । ৰহস্য ভক্তি ব্যাখ্যা যাতে তাতে দিয়া নিষিদ্ধ । “দাস্তিক শঠত নকহিবা ইটো তত্ত্ব” আদি উদাহৰণেই যথেষ্ট । যদি উদ্ধৱ মৈত্ৰেয়ক একে মতি একে প্ৰাণ নেদেখিলেহেঁতেন তেন্তে শ্ৰীকৃষ্ণই দুয়োকো কেতিয়াও ৰহস্য ভক্তি নকলেহেঁতেন

অযোগ্য পাত্ৰত সৎ বস্তু থব নাপায়। দুয়ো সৎপাত্ৰ আছিল আৰু “হৰি ভকত” হোৱাৰ যোগ্যতা সৰ্ব্বাধিক ৰূপে আছিল।

আগৰ কথা নকলেও শঙ্কৰ মাধৱ দুয়োজনা গুৰুৰ দিনতে শঙ্কৰদেৱে মাধৱদেৱৰ সৈতে নাৰায়ণ দাস ঠাকুৰ আতাক, মাধৱদেৱ বদলা আতাবে সৈতে ভাটোকুছীয়া কেশৱচৰণ আতাক মিলন, সখিত্ব বা “আঁঠে ৰাম” কৰি দিয়াৰ দৃষ্টান্ত চৰিত পুথিত আছে। এনেকুৱা দৃষ্টান্ত ভালেমান থকা দেখা যায়। বাহুল্যৰ ভয়ত দিয়া নহ’ল।

শৰণ কাৰ্য্যত সন্নাধিকাৰে কিছুমান প্ৰশ্ন কৰে আৰু বুঢ়াকতৰ সহায়ত শৰণাথীজনে তদুত্তৰ দিব লাগে। সন্নাধিকাৰে নিজক গুৰু হিচাবে প্ৰদৰ্শন নকৰে। শ্ৰীকৃষ্ণ দেৱক দেৱ হিচাবে ভজিবলৈ শৰণাথীজনক উপদেশ দিয়ে। শ্ৰীকৃষ্ণৰ একশৰণ নামধৰ্ম্মৰ প্ৰবৰ্ত্তক হিচাবে শঙ্কৰ মাধৱ দুজনা গুৰুক “তাকেৰি অংশ”ৰ আদৰ্শত মানিবলৈ কোৱা হয়। দেৱান্তৰ সেৱা বৰ্জ্জনত অধিক গুৰুত্ব দিয়া হয়। মদ, ভাং, কানি, ধপাত আদি তজ্জাতীয় মাদক পদাৰ্থ সেৱনত বাধা নিষেধ কৰাটো সৰ্ব্বাধিক অপৰিহাৰ্য্য। ইয়াৰ দ্বাৰা কি কি অপকাৰ উপকাৰ হয়, তাক ব্যাখ্যা কৰা হয়। জীৱ মানেক কাকো অপকাৰ নকৰিবলৈ আৰু চুলিত ধৰা, গোৰ মৰা কাৰ্য্য, গালি শপনি আদিৰ পৰা বিৰত থাকিবলৈ উপদেশ দিয়ে। শৰণ গ্ৰহণ কৰাৰ পিচৰ পৰা হৰিৰ চৰণত একান্ত ভাৱেৰে ভজিবলৈ আৰু “গুৰু সেৱা” কৰিহে জল গ্ৰহণ কৰিবলৈ কোৱা হয়। ইয়াৰ ভিতৰত শৰণ কাৰ্য্যৰ বেলিকা চাৰিটা দণ্ডৱত কৰা উল্লেখযোগ্য বিষয়। চাৰি বস্তু ভকত নাম গুৰু দেৱৰ লগত সম্পৰ্ক ৰক্ষা কৰি চাৰি দণ্ডৱত কৰিব লাগে। দণ্ডৱত মানে অণ্টাল প্ৰণাম। চাৰিবস্তু, চাৰি পৰিক্ৰিয়া, চাৰি দণ্ডৱত আছে :

(ক-৩) চাৰিবস্তু-ভকত, নাম, গুৰু, দেৱঃ—

মহাপুৰুষীয়া ধৰ্ম্মত চাৰিবস্তু অপৰিহাৰ্য্য। ভকতত শৰণ, নামত শৰণ, গুৰুত শৰণ আৰু দেৱত শৰণ হিচাবে ইয়াৰ প্ৰয়োগ হয়। প্ৰশ্ন হয় শ্ৰীকৃষ্ণৰ একশৰণ নাম ধৰ্ম্মত আকৌ এই চাৰি শৰণ কিয়? ইয়াৰ অৰ্থ এইটো যে শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰ গুৰুৱে নিজক ক’তো প্ৰকাশ কৰি যোৱা নাই। তেৰাই— শ্ৰীকৃষ্ণকহে গুৰু মানিবলৈ কৈ গৈছে। জীৱিত কালত শ্ৰীকৃষ্ণ দেৱৰ প্ৰতি থকা তেৰাৰ ভক্তি ভাবৰ চূড়ান্ত নিদৰ্শন ৰচিত শাস্ত্ৰ বাণী আৰু আদৰ্শৰ পৰা পোৱা যায়। এয়া হ’ল একমাত্ৰ ভগৱন্তৰ চাৰিটা বস্তু অৰ্থাৎ চাৰিটাই এটা। ‘ব্ৰহ্ম পৰমাৰ্ছা ভগৱন্ত এত ইত্ৰ। একৰেসে তিনি নাম লক্ষণ ভেদত’

উদাহৰণেই যথেষ্ট। ভগৱন্ত বস্তুক জানিবলৈ বা বুজিবলৈ এই চাৰিটা উপায়হে, পৃথক বস্তু নহয়।

অসমৰ সত্ত্ব সমাজত ব্ৰাহ্মণ আৰু অৰাহ্মণ ভেদে চাৰি সংহতি আছে—যাক পুৰুষ সংহতি, কাল সংহতি, নিকা সংহতি, ব্ৰহ্ম সংহতি বুলি কয়। অৱশ্যে সংহতি বিভাজন শঙ্কৰী যুগৰ নহয়। ই হ'ল সাম্প্ৰদায়ীকতাবাদী একশ্ৰেণী ব্যক্তিৰ কাম। বোধহয় দামোদৰ দেৱ, বংশীগোপাল দেৱ ঠাকুৰ আতা, বদলা আতাৰ দিনলৈকে এই বিভাজন ঘটা নাছিল। যিকি নহওক বৰ্ত্তমানে নিকা সংহতি কমলাবাৰী সত্ত্বৰ সম্পৰ্কলৈ আহে। আনি-ওপৰত উল্লেখ কৰা চাৰিবস্তু অৱশ্যে চাৰি সংহতিতে একে। কিন্তু তাৰ ভিতৰত পাৰ্থক্য এয়ে যে উক্ত চাৰিবস্তু ভকত, নাম, গুৰু, দেৱৰ ক্ষেত্ৰত নামৰ ওলট-পালট আছে। কোনোৱে গুৰুক, কোনোৱে দেৱক, কোনোৱে নামক কোনোৱে ভকতক আগ কৰে। কমলাবাৰী সত্ত্বই ভকতক আগ কৰে। একে সংজ্ঞাৰে বা একে সংহতিৰ (নিকা) বৰপেটা সত্ত্বই ভকতক আগ নকৰে। নিকা সংহতিৰ কমলাবাৰী সত্ত্ব আৰু তৎ আত্মা প্ৰাপ্ত তদনুবৃত্তী সত্ত্ব আৰু শিষ্য সম্প্ৰদায়ত ভকতকহে আগ কৰা হয়। অৱশ্যে নীতিগত ভাৱে 'দেৱ' হৈ সৰ্বাগ্ৰে হ'ব লাগে। তাৰ পিচতে গুৰু, নাম আৰু ভকত এই হিচাবে ক্ৰম হোৱা উচিত। কিন্তু কমলাবাৰী সত্ত্বত কেতিয়াৰ পৰা 'ভকতক' সৰ্বাগ্ৰে স্থান দিয়া হ'ল সেই তথ্য গৱেষণা কৰিলেহে পোৱা যাব। মঙ্গপুৰুষীয়া প্ৰধান ধৰ্মশাস্ত্ৰ গীতা ভাগৱত আদি মূল সংস্কৃত পুথি আৰু দুজনগুৰু ৰচিত মৌলিক আৰু অনুদিত গ্ৰন্থৰাজীৰ বিশিষ্ট স্থানত ভকতৰ প্ৰাধান্যতাই অত্যধিক। শঙ্কৰগুৰুৰ দ্বাৰা ৰচিত মূল ভক্তি ৰত্নাকৰ সংস্কৃত পুথিৰ তৃতীয় মাহাত্ম্যত সংসঙ্গ আৰু ভকতৰ মহিমা বিচাৰ কৰিবলৈ গৈ শঙ্কৰদেৱে কৈছে—তীৰ্থ ভ্ৰমণ, মূৰ্ত্তি পূজা, যোগ, সাংখ্য ইত্যাদি অপেক্ষা ভকতৰ সত্ত্বত থাকি চিত্ত শুদ্ধি কৰাই অধিক উপযোগী। সেই অনুসাৰে দেৱ দৰ্শনতকৈ ভক্ত বা সন্ত দৰ্শন অধিক মহত্বপূৰ্ণ। যিহেতু দেৱতা স্বহিত সাধন তৎপৰ; কিন্তু সাধু-সকল পৰমার্থ পৰামৰ্শ আৰু নিৰাশ্ৰয়ীজনৰ প্ৰতি কৃপাদান কৰোঁতা। প্ৰসঙ্গক্ৰমে উদ্ধৃতি “দেবাঃ স্বকাৰ্য্য সাধন পৰাঃ সাধৱন্ত পৰানুগ্ৰহ পৰাঃ পৰমার্থচ”। “ভক্ত” শব্দৰ অৰ্থ হ'ল দাস, সেৱক, অনুগত, ভৃত্য, অনুৰক্ত আদি। ভগৱন্তৰ প্ৰতি অগাধ প্ৰেম থকা আৰু প্ৰাণ থকা জনকে ভগৱন্ত-ভক্ত বোলে। শঙ্কৰদেৱে ভগৱান দেৱতা আৰু সন্তৰ তুলনাত্মক বৰ্ণনা কৰি কৈছে — “দেৱতাঃ বান্ধৱাঃ সন্তাঃ সন্ত আত্মাহুমেৱচ” অৰ্থাৎ দেৱতা আমাৰ বন্ধু; কিন্তু সন্ত আমাৰ আত্মা। ভক্ত কবি নাভাদাসে ভক্তি, ভক্ত, ভগৱান, আৰু গুৰু এই চাৰিটাক এক বুলি মানিছে যেন —

ভক্তি ভক্ত ভগৱন্ত গুৰু চতুৰ নাম বপু এক ।

ইন্কে পদ বন্দন কিএ নাশে বিঘন অনেক । ভক্তমাল গ্ৰন্থ ।

অৰ্থাৎ ভক্তি, ভক্ত, ভগৱন্ত, গুৰু চাৰিটা নাম হলেও মাত্ৰ এটা শৰীৰ । এওঁলোকৰ চৰণ বন্দন কৰিলে অনেক বিধিনি নাশ হয় ।

(৬-১) ভকত :— সাত্বত তন্ত্ৰত নামৰ দশাপৰাধ সমূহৰ সৰ্বাগ্ৰে ভকতৰ অপৰাধৰ কথা উল্লেখ কৰিছে । সৰ্বাপৰাধৰ মূলতে ভকতৰ অপৰাধৰ কথা বৰ্ণনা কৰাটো এটা তাৎপৰ্য্যপূৰ্ণ কথা । “সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ ভকতক মই বুলি মানো” বোলাৰ অৰ্থ ও বোধ হয় এই কাৰণেই । সাত্বত তন্ত্ৰৰ উদ্ধৃতি দিয়া হ’ল : — সতাং নাম্না শিৱে বিষ্ণৌ ভিদাচাৰ্য্যাবমানতা ॥৩৮

ইয়াৰ সুন্দৰ অনুবাদ শ্ৰীমন্ত গুৰুৱে কীৰ্ত্তনৰ নামাপৰাধ খণ্ডত কৰিছে যেন--

ভকতক নিন্দা কৰে অধম ।

জানিবা নামৰ দ্ৰোহী পৰম ॥

যাত হন্তে ভৈল নামৰ খ্যাতি ।

তাৰ কি নিন্দা নামে সহে আতি ॥

ইয়াত “যাত হন্তে ভৈল নামৰ খ্যাতি” এই পদ শাৰীলৈ মন কৰিব-
লগীয়া, সাত্বত তন্ত্ৰৰ পদকৰ্ত্তা ভাগৱত মিশ্ৰৰ অনুবাদ চাওক--

মহন্তক নিন্দা যি জনে কৰয়

নাম অপৰাধী হয় ।

ইয়াত সাত্বত তন্ত্ৰই “সতাং” শব্দৰদ্বৰে ‘ভকতক’ আৰু ভাগৱত মিশ্ৰই ‘মহন্তক’ শব্দ ব্যৱহাৰ কৰিছে । কিন্তু স্বৰূপতে একে ।

আমি ওপৰত উল্লেখ কৰি আহিছোঁ যে ভকতৰ শ্ৰেষ্ঠতা মহাপুৰুষীয়া সকলো ধৰ্ম্ম শাস্ত্ৰতে পোৱা যায় । সেই সম্পৰ্কে বাহ্যাত্ম্যে ব্যক্ত নকৰি সৎক্ষেপে মাত্ৰ মহাপুৰুষৰ গোটাচেৰেক উক্তি প্ৰকাশ কৰা হৈছে যেনে:—

১। কৃষ্ণক পাইবাৰ জানা ভকতেসে পছ ।

এহিসে কহয় গীতা ভাগৱত গ্ৰন্থ ॥ একাদশ স্কন্ধ

২। ভকতেসে ধ্যান ভকতেসে জান ।

ভকত সমান নাহি মোৰ আন ॥ (গুণমালা)

৩। বিষ্ণু বৈষ্ণৱৰ কিঞ্চিতেকো নহি ভেদ ।

দুইবো কথা কৰে পাতকৰ স্কন্ধ ছেদ ॥ (ভাগৱত)

৪। ভকতেসে মোৰ সুহৃদ প্ৰাণ । কীৰ্ত্তন ।

৫। তোমাৰ ভৃত্যসে মোৰ পৰম বান্ধৱ ॥ (নিমি নৱ সিদ্ধ)

৬। মই এৰে ভকতৰ নহিকে অন্তৰ ॥ (ভাগৱত)

৭। দেৱতো তীৰ্থতো কৰি ভকতেসে বৰ । ভকতক ভজিলে শুচয় কৰ্মমজ্জ
একাদশ স্কন্ধ ভাগৱত

এনেকুৱা কিছুমান প্ৰমাণেৰে ভক্তৰ শ্ৰেষ্ঠতা তথা প্ৰাধান্যতা স্বীকাৰ কৰা হৈছে । ভক্তও চাৰিবিধ যেনে উত্তম, মধ্যম, প্ৰাকৃত আৰু আচাৰ-দ্রষ্টা উত্তম ভক্ততে ভগৱন্তে বিশেষ ভাবে মোৰ বুলি স্বীকাৰ কৰিছে । পিছৰ সকলো ক্ৰমশঃ উন্নীত হলে প্ৰথম স্থানেই পায় । উত্তম ভক্তৰ লক্ষণ —

ঈশ্বৰত দেখে যিটো সমস্তে প্ৰাণীক ।

প্ৰাণী সমস্ততো দেখে ঈশ্বৰ মূৰ্ত্তিক ॥

সমস্তে ঐশ্বৰ্য্য ব্যাপি আছে জগতত ।

হেন যিটো দেখে যিটো মহাভাগৱত ॥ (নিমি নৱসিদ্ধ)

এয়া ভক্তৰ লক্ষণ । বৈকুণ্ঠ প্ৰয়াণৰ বেলিকা শ্ৰীকৃষ্ণই উদ্ধৱক কৈছিল :—

ভকতেসে মোৰ হৃদি জানিবা নিশ্চয় ।

ভকত জনৰ জানা আমিসে হৃদয় ॥

মই বিনা ভকতে নিচিন্তে কিছু আন ।

ভকতত পৰে মই নেদেখোহো আন ॥৪৬॥ (কীৰ্ত্তন)

মাধৱদেৱ মহাপুৰুষে নাম ঘোষা শাস্ত্ৰৰ প্ৰথমতে ‘মুক্তিতো নিস্পৃহ যিটো সেহি ভকতক নমো’ বুলি সৰ্ব্বাগ্ৰে ভকতকহে প্ৰণতি জনাইছে ।

নামাপৰাধৰ ভিতৰত পৰা সৰ্ব্বাগ্ৰে ভক্তাপৰাধৰ উপৰিও উক্ত সাত্ৰত তন্ত্ৰতে ভক্তৰ তিনি অপৰাধৰ কথা পুনশ্চ উক্তি পোৱা যায় যেনে — (শিৱই কৈছে)

বিষ্ণোৰপ্যপৰাধান্ বৈ নাম সংকীৰ্ত্তনাওৰেৎ ।

বিষ্ণু ভক্তাপৰাধানাং নৈবাস্ত্যন্য প্ৰতিক্ৰিয়া ।

(শৰণ সংহিতা)

অৰ্থাৎ বিষ্ণুৰ অপৰাধ সমূহ তেওঁৰ নাম কীৰ্ত্তন কৰিলেই দোষ মূঢ় হয় ; কিন্তু বিষ্ণু ভক্ত দ্ৰোহী জনৰ প্ৰতীকাৰৰ অন্য উপায় নাই । এই প্ৰসঙ্গত ভক্তৰ অপৰাধ কিহৰ কাৰণে হয় বুলি নাৰদে সোধাত শিৱই কৈছে :—

বিষ্ণু ভক্তস্য সৰ্ব্বস্ব হৰণং দ্বিজ সন্তম ।

ভৱৰ্জনং চোত্তমং ভক্তো স্বপ্নেন চাপি প্ৰহৰণম্ । ৪৯

(শৰণ সংহিতা)

॥২১৮॥ সঙ্গীয়া সংস্কৃতিৰ স্বৰ্ণবেখা

অৰ্থাৎ — বিষ্ণু ভক্তৰ সৰ্বস্ব হৰণ, ভংগনা আৰু প্ৰহাৰ কৰা ।

(এই তিনিটাই ভক্তৰ অপৰাধ)

বিষ্ণু ভক্তৰ হয় অপৰাধ :—

মুত্তি নিন্দন্তি বৈ দেবতি বৈষ্ণৱান্নাতি নন্দতি ।

ক্ৰুধ্যতে দৰ্শনে হৰ্ষং নো হ্যতি পতনানিষ্ট ॥

(স্কন্দ পুৰাণ)

অৰ্থাৎ — বিষ্ণু ভক্তক প্ৰহাৰ কৰা, নিন্দা কৰা, শত্ৰুতাচৰণ কৰা, অভিনন্দন নকৰা, ক্ৰোধ প্ৰদৰ্শন কৰা, দৰ্শনত আনন্দ প্ৰকাশ নকৰা — এই ছটা নৰক পতনৰ কাৰণ ।

সাত্ত্বত তত্ত্ব—৭।৫৬ শ্লোকত আছে ।

কেশাকৰ্ষে পদাঘাতে মুখে চ চৰ্পটে কুতে ।

ন নিষ্কৃতিং প্ৰপশ্যামি তস্মাত্ত্বন সমাচৰেৎ ॥

অৰ্থাৎ :— ভক্তৰ চলিত ধৰিলে, চৰ মাৰিলে, গোৰ মাৰিলে সেই দোষৰ উদ্ধাৰ নাই । সেই কাৰণে শ্ৰেষ্ঠ কাম কৰোতা সকলে বিষ্ণু ভক্তৰ কেতিয়াও দোষ নলগাব ।

বৰাহ পুৰাণত :— স্থিৰে মনসি সুস্বস্থে শৰীৰে সতি যো নবঃ ।

ধাতু সাম্যে স্থিতে স্মৰ্তা বিশ্বৰূপং চ মাং ভজন ॥

ততস্তং প্ৰিয় মানন্তু কাৰ্ঠ পাষণ সন্নিভম্ ।

অহং স্মৰামি মন্তুস্তং নম্যামি পৰমাং গতিম্ ॥

বসুন্ধৰাই কৰা প্ৰশ্নৰ উত্তৰত ভগৱান্ বৰাহে ক'লে—যি মোৰ ভক্তই সুস্থায়-
স্থাত নিৰন্তৰে মোক স্মৰণ কৰি থাকে, তেওঁ মৃত্যুৰ সময়ত যদি সংজ্ঞা ৰহিত
হৈ গুৰুকাৰ্ঠৰ দৰে পৰি থাকি মোক চিন্তনৰ অসমৰ্থ হয় তেন্তি মই
তেওঁক স্মৰণ কৰি পৰম গতি দিওঁ ।

ভক্তৰ অৱশেষ মোৰ জীৱ প্ৰাণ ।

ইহাক এৰয় যিটো বধৰ সমান ॥

ভক্তৰ শেষত পৰে বস্তু শ্ৰেষ্ঠ নাই ।

তাক ভুঞ্জিবাক সখি মোৰ বাঞ্ছা যায় ॥

অনন্ত কন্দলী । বৈষ্ণৱানুত —

ৰত্নাবলীত—ভক্তৰ সঙ্গ মুকুতিৰ মুখ্য দ্বাৰ ।

স্ত্ৰী সঙ্গীৰ সঙ্গ নৰক ঘাইবাৰ ॥

ভক্তিপ্ৰদীপতঃ—সি সি জানা প্ৰিয়তম ভক্ত আমাৰ ।

তাৰ সঙ্গ লৈলে হৈব জগত উদ্ধাৰ ॥

দেৱতো তীৰ্থতো কৰি সি সি শ্ৰেষ্ঠতম।

কি কহিবো সখি মই নোহো তাক সম ॥

শঙ্কৰ গুৰুৱে স্বীকাৰ কৰিছে ভকতক গুৰু হিচাবে। কথাগুৰু চৰিতত তাৰ বিস্তৃতি আছে। তলৰ উদ্ধৃতিয়ে প্ৰমাণ কৰিছে।

“আৰু এদিন শ্ৰীমাধৱদেউ আহে গণককুচিৰ পৰা। বাটতে এটা বামুণে আগচি ধৰিলে। বোলে তোম্ৰা কলৈ যায়? বোলে আমি শ্ৰীশঙ্কৰদেৱৰ চাইলৈ যাও। বোলে তোম্ৰাৰ গুৰু কোন? বোলে আমাৰ গুৰু তাৰাই। বোলে তাৰাৰ একা? বোলে ই কথা তাৰাতে সুধিবা, আমিও সুধিলেহে ক’ব পাৰো, সোধা নাই। তেহে গৈ গুৰুজনক সেৱা কৈলেগৈ। বোলে বৰাপো, আজিদহোঁ বেলা হ’ল? বোলে বাপ, এটা বামুণে আগচি ধৰি খট্ বন্ধকৈ নেবে সেই খন্তে। বোলে কিয়বা? বোলে সি, তোমাৰ গুৰু কোন। মই বোলো আমাৰ গুৰু তাৰাই। বোলে তাৰাৰ একা? আমি বুইলো তাৰাতে সুধিবা আমি ভূ নাপাওঁ এই খানি। পাছে গুৰু জনে বোলে এনেকৈ নুবুলিলা কিয়। কৃষ্ণ দেউ বুলিছে “মোৰ গুৰু ভকতেহে স্বৰূপ স্বভাৱ। যেন বায়ু আকাশৰ নাই ভিন্ন ভাৱ” ॥ আমিও ভাবিছোঁ—“সৰ্ব তত্ব ভকতক মই গুৰু মানো। ভকত গুৰুত পৰে আনক নজানো” ॥ বোলে বাপ, কিয় বুলিম একা, কি সাহেবে”? ?

ভকতৰ প্ৰভাৱ বা প্ৰমূল্য ঈশ্বৰ বা গুৰুৱেহে জানে। তৎব্যতীত আনে নাজানে। ভকত আৰু ভগৱন্ত বা গুৰুৰ শৰীৰত হে মাত্ৰ ভিন্ন, পৰমার্থত একবস্তু। ভকতক উদ্ধাৰ আৰু ৰক্ষাৰ কাৰণে ভগৱন্তে কায় ক্ৰেশ তথা স্বজীৱন আগবঢ়াই দিয়াৰ উদাহৰণ আছে। ভাগৱতৰ গজেন্দ্ৰ মোক্ষণ” বা—কীৰ্ত্তনৰ “গজেন্দ্ৰ উপাখ্যানত” হাহৰ পৰাক্ৰম তথা উৎপীড়নৰ পৰা গজেন্দ্ৰক ৰক্ষা কৰাৰ প্ৰমাণ পোৱা যায়।

গজেন্দ্ৰই— শুভে মেৰাই পদ্ম গোট ওপৰক তুলি।

গজেন্দ্ৰে শৰণ লৈলা ত্ৰাহি হৰি বুলি ॥

আথে বেথে শীঘ্ৰে হৰি গৰুড়ৰ ক্ষেপে।

ভকতক ৰাখিবাক আসিলা প্ৰৱক্ষে ॥ ৩৩

গৰুড়ৰ নামি হৰি পৰম বিক্ৰমে।

শুভে ধৰি তৰক তুলিলা গ্ৰাহে সমে।

চক্ৰ ধৰি তেখনে চিৰিলা গ্ৰাহমুখ।

হৰিৰ প্ৰসাদে গজেন্দ্ৰৰ গৈল দুখ। ৩৪

মহাভক্ত প্ৰহ্লাদক পিতৃ হিৰণ্য কশিপুৱে নানা অত্যাচাৰ কৰিছিল বিষ্ণু নাম গ্ৰহণ কৰাৰ বাবে। তাতো অদৃশ্য ভাৱে ভকতক ৰক্ষা কৰি আছিল।

মহাসৰ্গগণে

বেঢ়িয়া দংশয়

তাৰো দাস্ত গৈল ভাগি।

গাত খানি কতো

পোতে প্ৰহ্লাদক

কৰাৰে বিষক পান।

হাতে গলে বান্ধি

অগ্নিত পেলাৰে

তথাপি নযায় প্ৰাণ ॥

কীৰ্ত্তন ঘোষা

ইত্যাদি।

ভক্ত ধ্ৰুৱে নাবদৰ উপদেশক্ৰমে হৰি আৰাধনা কৰিছিল। তেওঁক বিনাতা সুৰুচিয়ে ভাল নপাইছিল। তেওঁৰ তাড়না আৰু উৎপীড়নত ধ্ৰুৱে ৰাজ্য ত্যাগ কৰিবলৈ বাধ্য হয় আৰু একান্ত মনে ধ্যান পৰায়ণ হৈ বিষ্ণুক সাক্ষাত কৰে। এই জনা ভকতকো বিষ্ণুৱে সৰ্ব্ব ভাৱে ৰক্ষা কৰি ফুৰিছিল। এনেদৰে বিষ্ণুৱে তেওঁৰ ভকত সকলক সৰ্ব্বতোভাৱে ৰক্ষা আৰু উদ্ধাৰ কৰা কাহিনী ভাগৱতাদি বৈষ্ণৱ শাস্ত্ৰ সমূহত অলেখ পোৱা হয়। বাহুলাৰ ভয়ত দিয়া নাই।

ভগৱানৰ ভক্ত ভগৱৎ স্বৰূপ হৈ যায়। তেওঁৰ মন বুদ্ধি লীলাময় ভগৱানত ওতঃপ্ৰোতঃ ভাৱে জড়িত হয়। সেই কাৰণেই ভক্তৰ কাৰ্য্যকলাপ আৰু বিচাৰ ব্যাপাৰ আদি ভগৱানৰেই লীলা তুল্য বুলি বুজা উচিত। যেনেকৈ ভগৱানৰ ধাম, লীলাক্ষেত্ৰ আদি তীৰ্থ স্থান হয়, তেনেকৈ ভক্তৰ নিবাস স্থানো আৰু কৰ্ম্ম ক্ষেত্ৰও তীৰ্থত পৰিণত হয়।

সেই কাৰণেই শাস্ত্ৰত ধ্বনিত হৈছে —

সাধুনাং দৰ্শনং পুণ্যং তীৰ্থ-ভূতাহি সাধৱঃ।

তীৰ্থং ফলতি কালেন সদ্য সাধু সমাগমঃ ॥ চানক্য শ্লোক

ৰত্নাৱলীত মাধৱদেৱে কৈছেঃ—

দেৱে তীৰ্থে চিৰকালে

কদাচিত্ত শুদ্ধি কৰে

সাধু সঙ্গৈ সদো পাপ হৰে।

গীতাৰ চতুৰ্থ অধ্যায়ত শ্ৰীকৃষ্ণৰ উক্তি—

যদা যদা হি ধৰ্ম্মস্য গ্লানিৰ্ভবতি ভাৰত।

অভ্যুত্থানমধৰ্ম্মস্য তদাত্মানং সৃজাম্যহম্ ॥

পৰিত্ৰানায় সাধুনাং বিনাশায় চ দুষ্কৃতাম্।

ধৰ্ম্ম সংস্থাপনার্থায় সত্ত্বামি যুগে যুগে ॥

স্বয়ং ভগৱান্ ভক্তৰ অধীন। যিহেতু ভক্ত ৰাজ অম্বৰীষৰ ওপৰত
ক্ৰোধ কৰা মহম্মি দুৰ্ব্বাসাক ভগৱন্তে নিজমূৰে কৈছিলঃ —

অহং ভক্ত পৰাধীনো হ্যস্বতন্ত ইব দিবজ।

সাধুভিঃশ্রুত্বাহদয়ো ভক্তৈঃ ভক্ত জন প্রিয়ঃ ॥

শ্ৰীমদভাগৱত ৯।৪।৬৩

অৰ্থাৎ হে দিবজ। মই পৰতন্ত্ৰৰ নিচিনাকৈ ভক্তৰ অধীন। সেই
সাধু ভক্তই মোৰ হৃদয় দখল কৰি লৈছে। মইও তেওঁৰ সদা প্ৰিয় হওঁ।

সাধবো হৃদয়ং মহ্যং সাধুনাং হৃদয়ং ত্বহম।

মদন্যতে ন জানান্তি নাহং ত্বেভ্যো মনাগপি ॥

ঐ - ৯।৪।৬৮

অৰ্থাৎ সাধুসকল মোৰ হৃদয় আৰু মই সাধুসকলৰ হৃদয়। মোৰ
বাতিৰেকে তেওঁলোকে একো নাজানে আৰু তেওঁলোকৰ বাতিৰেকে মই
একো নাজানো।

কীৰ্ত্তন ঘোষাৰ শেষৰ ভাগৱতৰ তাৎপৰ্য্যাত শঙ্কৰ গুৰুৱে কৈছে —

যি জনে যায় হৰি নাম সেৱি।

পাছত ফুৰে যত দেৱ দেৱী ॥

যতক তীৰ্থ তাক স্তুতি কৰে।

তাৰ বায়ু পাপ সমস্তে হৰে ॥ ৯

যিটো জনে ফুৰে নাম সুমৰি।

তাৰ পাছে পাছে ভ্ৰমন্ত হৰি ॥

বৎসক স্নেহে যেন ধেনু ধাৰে।

ভজিয়ো জানি হেন হৰি পাৱে ॥ ১০

কীৰ্ত্তন ঘোষা

কীৰ্ত্তনৰ “দামোদৰ বিপ্ৰাখ্যান” প্ৰসঙ্গত বিপ্ৰৰ প্ৰতি শ্ৰীকৃষ্ণোক্তি :—

ভকত সকলে পূজে ফুলে জলে

তুচ্ছ হওঁ তাকে পাই।

অভকতে যদি নানা দ্ৰব্য দেই

ভাত মোৰ তুচ্ছ নাই।

বিষ্ণু “সৰ্ব ঘটে বৈষ্ঠি” আছে যদিও তেওঁক নাজানিলে, নুবুজিলে,
নাভাবিলে, তেওঁত শৰণাগ্ন নহলে আৰু কৰ্ম্মাসক্ত হ'লে তেওঁ সেই জনৰ
হৃদয়ত বিৰাজ থাকিও তাৰপৰা আঁতৰি যায় অৰ্থাৎ তেওঁৰ কোনো বিপদ

॥২২২॥ সঙ্গীয়া সংস্কৃতিৰ স্বৰ্ণৰেখা

সম্পদলৈ মনোযোগ নিদিয়ৈ। সেইকাৰণে চাৰিসিদ্ধি হৈছে —

সমস্ত ভূতৰে যদি তুমি হৃদয়গত।

তথাপি কস্মীৰ মনে নুহিকা বেকত ॥

ভকতেসে পাৰে খজি তুমি অন্তৰ্হ্যামী।

কিনো ভাগ্য নয়নে তোমাক দেখো আমি ॥

প্ৰহ্লাদ চৰিত — ৪২

ভগৱত প্ৰেমৰ কাৰণে ভকতৰ পাছে পাছে ভগৱান্ পৰম পুৰুষে ভ্ৰমণ কৰে। ভকতৰ সুখ দুখত নিজে সুখ দুখ অনুভৱ কৰে বা মানে। ভকতৰ বাবেই নিজৰ শ্ৰী লক্ষ্মী দেৱীৰ প্ৰতি তেওঁ চিন্তা কৰি নাথাকে। ভক্তবৰ ভীষ্মৰ প্ৰতিজ্ঞা ব্ৰহ্মাৰ কাৰণে নিজে অস্ত্ৰ ধাৰণ নকৰো বোলা প্ৰতিজ্ঞা বাক্য ভগ্ন কৰি দিছিল আৰু ভক্ত সখি অৰ্জুনৰ ৰথত সাৰথীৰূপে অৱতীৰ্ণ হ'ব লগা হৈছিল। এনেকুৱা মহামহিম, ভাগ্যবান্ আৰু ভগৱৎ স্বৰূপ ভক্তৰ সমৰণ ধ্যান মাত্ৰকতে পাপৰাশি সমূলক্ষে ভগ্ন হৈ যায়। মুক্তি দাসী তেওঁৰ পাছে পাছে ভ্ৰমণ কৰে। ভগৱানৰ নিচিনাকৈ মহাপুৰুষ ভক্তৰ ধ্যান কৰিলে কল্যাণ অৱশ্যে হ'ব। কাৰণ ভক্তক চিন্তা কৰিলেহে বা ভক্তৰ স্বৰূপ উপলব্ধি কৰিব পাৰিলেহে ভগৱানে আত্ম প্ৰকাশ কৰে। শাস্ত্ৰত কৈছে —

ভকত সমান সখি মোৰ কোন আছে।

মই মহা ভকতৰ ফুৰো পাছে পাছে ॥

মোৰ শৰীৰত আছে ব্ৰহ্মাণ্ড যতেক।

ভকতৰ ধূলা পৰি পৱিত্ৰ প্ৰত্যেক।

একাদশ স্কন্ধ/শঙ্কৰদেৱ

বৈষ্ণৱানন্দ লহৰিত আছে —

বৈষ্ণৱান্ধতে ভক্তিং ভক্ত্যা মাং লভতে নৰঃ।

তস্মাত্ বৈষ্ণৱো বিষ্ণুঃ কলেৰ্ম্মধ্যে বিশেষতঃ ॥

বৈষ্ণৱত হন্তে ভক্তি লভিয়া মনুষ্য নৰে

ভক্তি হন্তে আমাক লভয়।

এহি হেতু তেসে জানা কলিত বৈষ্ণৱে বিষ্ণু

বিশেষ কৰিয়া কৈলো মই ॥

উদিত ৰাম দেৱকৃত ঘোষানুবাদ

ভ্ৰূগতাং গুৰুবো ভক্তাঃ ভক্তানাং গুৰুবো বয়ম্।

সৰ্বেষাং গুৰুবো ভক্ত : বয়ঞ্চ গুৰুবো যথা ॥

(ঐ)

১ ঘোষানুবাদ—

জগত জনৰ গুৰু জানিবাহা ভক্তজন
ভকত জনৰ গুৰু মই ।
সকলো লোকৰ গুৰু ভকতেসে জানা সখি
গুৰু যেন মতে হওঁ মই ॥
অস্মাকং বান্ধবা ভক্তা ভক্তানাং বান্ধবা বয়ম্ ।
অস্মাকং গুৰবো ভক্তা ভক্তানাং গুৰবো বয়ম্ ॥

ঐ ঘোষানুবাদ—

আমাবো বান্ধৱ ভক্ত ভক্তবো বান্ধৱ আমি
জানিবাহা সখি ধনঞ্জয় ।
আমাসাৰ ভকতেসে গুৰু জানা নিষ্ঠ কৰি
ভকত জনৰ গুৰু মই ॥

আদি পুৰাণৰ কৃষ্ণাৰ্জুন সংবাদত আছে—

যে যে ভক্ত জনাঃ পার্থ নম ভক্তাশ্চ তে জনাঃ ।
মন্ত্ৰভক্তানাঞ্চ যে ভক্তাঃ মম ভক্তাশ্চ তে জনাঃ ॥

আদি পুৰাণ

অৰ্থাৎ—যি সকল মোৰ ভক্ত আছে, সেই সকল মোৰ ভক্ত নহয় । হে পার্থ !
আচলতে মোৰ ভক্তৰ যি সকল ভক্ত, সেই সকলেহে মোৰ ভক্ত ।
সংসাবো বৈষ্ণৱাধীনঃ দেৱা বৈষ্ণৱ পালিতাঃ ।
অহং বৈষ্ণৱাধীনঃ তস্মাৎ শ্ৰেষ্ঠাশ্চ বৈষ্ণৱাঃ ।

পদ্ম পুৰাণ

অৰ্থাৎ—সংসাৰখন বৈষ্ণৱৰ অধীন । দেৱতা সকলো বৈষ্ণৱৰ প্ৰতিপালিতা
আমিও বৈষ্ণৱ সকলৰ অধীন । গতিকে সৰ্ব্বাপেক্ষা বৈষ্ণৱেই শ্ৰেষ্ঠ ।

ভক্তি ৰত্নাকৰ গ্ৰন্থত শঙ্কৰ গুৰুৱে কৈছে:—

ততো দুঃ সঙ্গমুৎ সৃষ্ট্য সৎসু সজ্জিত বুদ্ধিমান্ ।
সন্তত্ৰাস্য ছিন্দন্তি মনো ব্যাসঙ্গ মুক্তিভিঃ ॥

ভক্তি ৰত্নাকৰ । ৩১৪

অৰ্থাৎ—সেই হেতু বুদ্ধিমান্ লোকে অসতৰ সঙ্গ ত্যাগ কৰি ভক্তৰ সঙ্গ
কৰা উচিত । কাৰণ সাধুৱেহে হিত উপদেশৰ দ্বাৰা মনৰ দুৰ্ব্বাসনা
ছেদন কৰিব পাৰে ।

॥২২৪॥ সন্নীয়া সংস্কৃতিৰ স্বৰ্ণৰেখা

আকৌ তাতে—সাধু সঙ্গাৎ ভবেৎ বিপ্ৰ শাস্ত্ৰাণাং শ্ৰৱণং প্ৰভোঃ ।

হৰি ভক্তিৰ্ভবেৎ তস্মাৎ ততো জ্ঞানং ততো গতিঃ ॥

ভক্তি বত্নাকৰ—৩৪১৬

অৰ্থাৎ—হে বিপ্ৰ ! সাধুৰ সঙ্গত প্ৰভু হৰিৰ বিময়ক শাস্ত্ৰ শ্ৰৱণ হয়, শ্ৰৱণৰ
পৰা ভক্তি হয়, ভক্তিৰ পৰা ঈশ্বৰীয় জ্ঞান হয়, জ্ঞানৰ পৰা গতি
লাভ হয় ।

সান্ত্বিত তন্ত্ৰত কৈছে—দেৱ তীৰ্থ ধৰ্ম্মত বিশ্বাস যত মানে ।

সবাকৈ এৰিয়া আসি পৰম যতনে ॥

একান্ত ভক্তৰ সঙ্গে কৰি বঙ্গ মন ।

কৃষ্ণ পাদ পঙ্কজত পশিব শৰণ ॥

৮।২৯৫

বৈষ্ণবামৃতত —

মোৰ ভকতক যিটো কৰে নাম দান ।

সপ্ত দ্বীপা ভূমিদানে নুহিকে সমান ॥

.....

ভকতক দেখি যিটো নকৰে ভকতি ।

মোত মাত্ৰ ভকতি কৰয় দৃঢ় মতি ॥

আত পৰে শশ্ৰু আৰ মোৰ কেহো নাই ।

ভকতক নিন্দা মোৰ বুকৈ মাৰে ঘাই ॥

মোক নিন্দা কৰে যদি সহিবাক পাৰো ।

ভকতৰ নিন্দাত সন্তাপে সখি মৰো ॥

মোৰ দ্ৰোহী ভৈলে ভক্তে ৰাখিতে শকত ।

ভকত দ্ৰোহীক মই নোৱাৰোঁ ৰাখিত ॥

৪৫,৪৬

সন্ত সূৰ্য্য যাৰ ঔলন্ত উদয়

কি কৈবো ভাগ্য তাহাৰ ।

সগুণা নিগুণা ভকতি প্ৰকাশে

প্ৰকাশে চক্ষু অপাৰ ॥

এতেকে সন্তেসে দেৱতা বাক্য

আত্মায় মহেশ্বৰ ।

মহন্ত সহিতে অনুমাত মোৰ

নাহিকে জানা অন্তৰ ॥

হেন জ্ঞানি নৰে মহন্তৰ সঙ্গ
কৰোক মোত ডকতি ।

সাধু সঙ্গ বিৰ চন কথা মৃত
এহিমানৈ সমাপতি ॥

মাধৱদেৱ । ভক্তি বজ্জাবলী

দশম স্কন্ধত— ডকত জনৰ অনুগ্ৰহৰ কাৰণে ।

কৰিলা অনেক লীলা গ্ৰন্থ নাৰায়ণে ॥ ১১০ ॥

পুনৰ ঐ — দুশটক দণ্ডিবা ডকতক বন্ধা কৰি।

এহিসে কাৰণে নাথ আছা অৱতৰি ॥ ১১০১ ॥

কথা শুক চৰিত্ৰত “ডকত দ্ৰোহী”ৰ বিৱৰণ এটি পোৱা যায়। “আৰু একদিনা ঠাকুৰ আতা” মধাই আতৈ, সবে ডকতৰ আনিয়া আনি লাগি গুৰু জনত সুস্থিলে, ডকত দেবযীৰ গতি আছে নাই বুলি। গুৰু জনে বোলে বাম কৃষ্ণ অৱতাৰেহে দেবষ কামে শত্ৰু ভাৱ গতি পালে, কংস, কুজী, গোপী দণ্ডবক্ৰ, শিশুপাল আদি। এতিয়া একা কৃষ্ণ দেৱ কৈছে—“মোৰ দ্ৰোহী ভৈলে তাক ৰাখিবে ডকতে। ডকত দ্ৰোহীৰ মই নুহিঞা শকতে। গুৰুত লাগিতে ডকত ৰব, ডকত লাগিলে অধঃপাত হ’ব। ডকতক দেবষকৈ সংসাৰে ভ্ৰমি যমদূত বেশকৈ ফুৰিব”।

শঙ্কৰদেৱ এজন্য মহাপুৰুষ হৈ নিজৰ এগৰাকী ডকত সৰ্ব্বস্ব আতৈক কেনেদৰে গুৰুত্যা কৰি ইতৰ সকললৈ আদৰ্শ ৰাখি থৈ গৈছে — তাৰে এটি চূড়ান্ত নিদৰ্শন উক্ত কথা শুক চৰিত্ৰৰ পৰাই উদ্ধৃতি দিয়া হ’ল:—“আৰু এক দিনামান কীৰ্ত্তন কৰিছে, মহাৰাসৰ দশমৰ পদ গাই। বৃদ্ধসৰ্ব্বজয় আতৈ প্ৰেমৰসে মজি দেহ পাসৰি মৌনে ভক্তি যোগৰ খেলাত আছে, ক্ষুদ্ৰশৌচ গ’ল, শ্ৰেষ্ঠা নপালে। কঠৰ তলে বৈ খালে ডোঙা ৰাজি আছে। ডকত উঠি আছে, দেখি নিলগে ডেওদি যায় ফুৰা হুগ্ন বুলি। উপহাস্য কৈ গ’ল সবেও। পাছত গুৰু-জনে দেখি বস্ত্ৰ থৈ আতৈক ধৰি তুলি নি স্নান কৰাই কাপৰ কঠ তিয়াই ধুতি কৈ চৰিয়াত আটোলে কৈ ভৰি মচি মাটি পানীও স্নান কৈলে। ছোট আতা দেখি অশ্চৰ্য্য হৈ বোলে বাপ, দাসী দাসে কৰিলে একা? আপোনাৰ যেন ই বন? বোলে বৰাৰ পো, সৰুও বৰ হবহে খোজে, হৈ তেও নপাৰে, মধ্য বতী হৈ পাশ দলত লাগিবয় আয়াজাত কৈ। বৰে ছোট হ’ব পাইলে সংসাৰ হাত সৰকি সাৰিব পাৰি। দেখা সৰু জল বাম টিঙ্গতে গৈ, দেখালত হৈ বৈছে বৈ। ব্ৰহ্মা হব লক্ষ্মী যি প্ৰসাদ পোৱা নাই ইয়াৰ ভু অস্ত কোনে পাব? হৰি গুৰুতিৰ বিষম সন্ধি দেখি শুনি ছোট আতা নাম গোৱা মালা সেৱাত শ্ৰদ্ধা এৰিও গুৰুজনৰ পৰিচৰ্যা কৃত্য সেৱা অহোপুৰুষাৰ্থে কৰিব ধৰিলে”।

এটা স্বচ্ছ কাঁচৰ চিচাত পানী ডৰাই যদি ব'দত ৰাখি দিয়া হয়, তেতিয়া পানী গৰমটো অৱশ্যই হ'ব, কিন্তু সোনকালে নহয়। কিছু পলম হ'ব। কিন্তু যদি চিচাটোত ক'লা ৰং লগাই দিয়া যায়, তেন্তে অগপ সময়ৰ ভিতৰতে পানীখিনি গৰম হ'ব। ক'লা ৰঙে ৰবি ৰশ্মি আকৰ্ষিত কৰাৰ বিশেষ ক্ষমতা পায়। সেইদৰেই সম্ভৱ সহযোগত শ্ৰদ্ধালুজনে সহজে ভগৱৎ 'সান্নিধ্য' লাভ কৰিব পাৰে, অশ্ৰদ্ধালুজনে নোৱাৰে। বিশেষ শ্ৰদ্ধা, বিশ্বাসযোগ্য মনুষ্যৰ কোনো ভগৱৎভক্তৰ সৈতে সাক্ষাৎকাৰ হলে এনেকুৱা বোধ উদয় হ'ব যে সেই মহাত্মাৰ দ্বাৰা ঈশ্বৰ ভক্তি সমতা, দয়া, শান্তি, প্ৰেম, আনন্দ, জ্ঞান, তথা অন্য সকলো সদগুণ তেওঁত প্ৰবেশ হ'ব ধৰিছে। এয়া মহাত্মা, সৰ্বগুণাধি-কাৰী ভগৱৎ বশকাৰী, নিৰ্গুণ, সৰ্বজীৱ কৰুণাকাৰী মহাভক্তৰ সংক্ষিপ্ত মহিমাৰ বিকাশ।

(৩—২) নাম

শঙ্কৰদেৱৰ “একশৰণ হৰি নাম” ধৰ্ম্মত ‘নাম’ এটি উপাদেয় অৰ্পাৰ-হাৰ্য্য বস্তু যিটো বস্তুৰে ভগৱৎমুখী হোৱাত সহায় কৰে। চাৰি বস্তুৰ ভিতৰত এই নামে (কমলাবাৰী সত্তা) দ্বিতীয় স্থান অধিকা ৰকৰিছে। বীজাভাৱে বৃক্ষৰ উৎপত্তি নহয় অৰ্থাৎ দেৱৰ উৎপত্তি নোহোৱাকৈ নামৰ উৎপত্তি হ'ব নোৱাৰে সঁচা কিন্তু দেৱক সাক্ষাত কৰিবলৈ বা সম্ভৱ কৰিবলৈ নামৰ প্ৰয়োজন হ'ল। সেয়ে নামক দ্বিতীয় স্থান দিয়া হৈছে। প্ৰথমতে ‘কৃষ্ণক পাই-বাৰ জ'না ভকতেসেপহু’ হ'ল অৰ্থাৎ কৃষ্ণক পাবলৈ ভকতৰ যোগেদি নামৰ প্ৰয়োজন। নামৰ বিষয়ে গীতা ভাগৱতাদি শাস্ত্ৰ আৰু মহাপুৰুষ দুজনৰ ৰচিত শাস্ত্ৰৰাজীত প্ৰচুৰ পৰিমাণে উল্লেখ আছে। সেই বিষয়ে বক্তব্যৰ নিষ্পয়োজন। নামমালিকাত ঘোষা শাস্ত্ৰতো নামৰ মহিমা প্ৰচুৰ ভাৱে আছে শঙ্কৰদেৱৰ দ্বাৰা ৰচিত ভক্তিবাদী ভক্তি ৰত্নাকৰ সংস্কৃত পুথিত আছে—

(বৈষ্ণৱানন্দ লহৰি)

কলৌ নাম কলৌ নাম কলৌ নামৈব কেৱলম্ ।

হিষ্টা নাস্ত্যেৱ নাস্ত্যেৱ নাস্ত্যেৱ গতিৰন্যথা ॥ ২৫

বৈষ্ণৱান্দভতে ভক্তিং তন্ত্ৰ্যা মাং লভতে নৰঃ ।

তস্মাদ্ধি বৈষ্ণৱো ত্ৰিষোঃ কলেৰ্ম্মধ্যে বিশেষতঃ ॥ ২৬

৩দনুবাদ খামচৰণৰ দ্বাৰা :—

বৈষ্ণৱা নন্দনে আৰো শুনা যেন মত ।
 ভগৱন্ত মাধৱে কহন্ত অজুঁনত ॥
 কলিমুগে নাম নাম নামে মাত্ৰ সাৰ ।
 নাম এৰি নাই নাই নাই গতি আৰ ॥
 নাম বিনে আন একো ধৰ্ম নাহিকয় ।
 কলি শূণ মধ্যস্ত বিশেষ অতিশয় ॥
 বৈষ্ণৱক পাইলে লভে ভকতি আমাৰ ।
 এতেকে বৈষ্ণৱে বিষ্ণু জানা সাৰে সাৰ ॥

ভক্তি ৰত্নাকৰ (পদা ভাগ) ৭৫০, ৭৫২

ভাগৱতৰ ৬।৩।২২ শ্লোকতঃ—

এতান্নানেন্ন লোকেহস্মিন্ পুংসাং ধৰ্মঃ পৰঃ স্মৃতঃ ।
 ভক্তি যোগো ভগৱতি তন্মাম্ গ্ৰহণাদিভিঃ ॥

অৰ্থঃ— ইহলোকত জীৱৰ কেৱল ধৰ্ম হৈছে ভগৱানৰ নাম শ্ৰৱণ-কীৰ্তন
 কৰি তেওঁত ভক্তি কৰাটো ।

নাম হ'ল সত্যৰ প্ৰতীক । সত্যক বৃজিবৰ বাবে যোগ, জ্ঞান ব্ৰতাদি
 সকলো সাধন স্তৰতে অমুখ্য ভাবেও নামৰ ব্যৱহাৰ কৰা হয় । নাম হ'ল
 শব্দৰ সহায়ত চৈতন্য বস্তুক প্ৰতীক ৰূপত প্ৰতিফলন কৰা সাধন । নিজৰ
 ইষ্ট দেৱৰ নাম, ৰূপ, লীলা, ধামৰ মাহাত্ম্য গোৱা সকলো বৈষ্ণৱ ভক্তৰে প্ৰিয়
 বিষয় । শঙ্কৰদেৱৰো নিজ ইষ্ট দেৱৰ নাম স্মৰণ প্ৰিয় আছিল । একশৰণীয়া
 ভক্তিত নাম জপ বা নাম সেৱা সকলোৰে ওপৰত । নাম সেৱা দুই প্ৰকাৰে
 মহাপুৰুষীয়া ভক্তিবাদত বিদ্যমান । এক—সামূহিক ভাৱে বাচিক ৰীতিৰে
 হৰি মন্দিৰ বা কীৰ্তন ঘৰত শ্ৰৱণ কীৰ্তন কৰা । দুই—একমাত্ৰ ব্যক্তিগত
 ভাৱে স্বভবনত মানসিক ৰীতিৰে কৰা । পিচৰ ভাগত নাম মালা জপ বা
 নাম সেৱা কৰা হয় । মালা দুই প্ৰকাৰ । এবিধ কণ্ঠ মালা আৰু আনবিধ
 কৰ মালা । ইয়াৰ আদৰ্শ হ'ল—

ভকতে যত লৱে গুণ নাম ।
 তাহাৰ মালা গাঠি অনুপাম ।
 পিন্ধন্ত কণ্ঠত কৰি উৎসৱ ।
 হেনসে ভকত বন্ধু মাধৱ ॥ ৮

কীৰ্তন-ভাগৱতৰ তাৎপৰ্য্য ।

মালা জপ বিধান শঙ্কৰদেৱৰ সময়তে আৰম্ভ হৈছিল। কাৰণ তাল মালা সৰ্বশক্তি ভক্তি অৰ্পণ মাধৱদেৱৰ ওপৰত হৈছিল। চৰিত পুথিত সৰ্বশক্তি সেই মৰ্মে এটি বিৱৰণ আছে। মাধৱদেৱক গুৰু ভাৱ প্ৰদানৰ বেলিকা শঙ্কৰদেৱে কি কৰিছিল সেৱা বামচৰণ থাকুৱে কৈছে—

এহিবুলি মাধৱৰ মাথে মালা দিলা।

আচাৰ্য্য পাতিলো বুলি সবাত কহিলা ॥

(গুৰুচৰিত)

উক্ত ‘মালা’ নিতান্তই কঠ মালা আছিল। সেই মৰ্মে উক্ত মালা বিষয়ক এটি অদ্ভুত সিদ্ধান্ত বদলা আতাৰ চৰিতৰ যোগেদি দিব পৰা যায়। মাধৱদেৱে পদ আতাক ধৰ্ম ৰাজ্য অৰ্পণ কৰোতে কৈছিল :—

এহিমালা লৈয়া গুৰু জাপ্য কৰিছিল।

সন্তোষক পায়ী তাৰা আমাক যে দিলা ॥

এহি মালা আমাক দিনন্ত ধৰ্ম থাপি।

আমি হৰি নাম লৈয়া আছোঁহো অদ্যপি ॥

আমাৰ গৱৰ বদলেসে অবিশ্ৰাম।

দিলোহোঁ তোমাক জানা লইবাৰ নাম ॥

স্নেহে শ্ৰীশঙ্কৰ গুৰুদি আছে আমাক।

গুৰু বাক্যে আমি হেৰাদিনোহোঁ তোমাক।

.....

.....

পুথি তাল মালা গুৰু দিলা বিদ্যমান।

সৰ্ব শক্তি ভক্তি গুৰু দিলা ৰঙ্গ মন ॥

বদলা আতা চৰিত-৫৯৫, ৫৯৬,

ইয়াৰ দ্বাৰা শঙ্কৰদেৱে মাধৱক আৰু মাধৱে বদলা আতাক ধৰ্ম ৰাজ্য অৰ্পণৰ সময়ত উক্ত তাল মালা সৰ্ব শক্তি ভক্তি দিয়াটো প্ৰমাণ হৈছে। গতিকে ইয়াৰ পৰা শঙ্কৰদেৱে মালা জপ কৰাটো সিদ্ধান্ত হ’ল। মাধৱ দেৱৰ পৰা বদলা আতাই উক্ত কঠমালা পালে যদিও বৰ্ত্তমানে কমলাবাৰী সত্ৰত কঠমালা জপৰ বিধান নাই। বদলা আতাৰ গদ্য চৰিতৰ মতে—মাধৱ দেৱৰ আজ্ঞা মতে গুৰুভাৰ লৈ বদলা আতা উজনি লৈ পৰিবৰ্ত্তি আহোতে সৰৈদ্বাৰত কিছু সময় জিৰণি লৈছিল আৰু সেইদিনা একাদশী কাৰণে তাতে গুৰু আজ্ঞাৰে সান্দহ ভোজন কৰিছিল। ক্ষুণ্ণক বৈ তাতে মালা জপ কৰোতে

হেনো মালা মৃত্তিমত্ত হ'ল। ইয়াৰ পিছতে বদলা আতাই গুৰু প্ৰদত্ত মালা
“সেৱনীয় বস্তু” হিচাবে ৰাখি কৰ মালা জপ কৰাৰ বিধি প্ৰবৰ্ত্তন কৰে।
সেয়ে কথিত হ'ল “কাঠৰ মালা ফাটে ফুটে। মনৰ মালা কাহা ছুটে”।

শঙ্কৰদেৱে পদ্ম পুৰাণাদিৰ পৰা নাম মালা প্ৰস্তুত কৰে। বিষ্ণুৰ
সহস্ৰ নামৰ প্ৰতি নামৰে মহিমা আছে। মাধৱদেৱৰ নাম মালিকা পুথিত
তাৰ বিস্তৃতি আছে। কি উদ্দেশ্যত কি নাম হৈছে তাৰো বিৱৰণ দেখা যায়
ঘোষা শাস্ত্ৰত। শঙ্কৰদেৱৰ ভক্তি প্ৰদীপ পুথিতো কৃষ্ণদেৱে অৰ্জুনক কোৱা
নামৰ এখন তালিকা পোৱা হয়। প্ৰতি নামৰ মহিমা থাকিলেও একোটা
নামৰ সৰ্বাধিক বা অত্যাধিক শক্তি নিহিত আছে। ঘোষাই কৈছে :—

দিব্য সহস্ৰেক নাম তিনি বাৰ
পঢ়ি পাবৈ যত ফল।
একবাৰ কৃষ্ণ নাম উচ্চাৰিলে
পৱিয় তাক সকল ॥

ভক্তি প্ৰদীপ পুথিৰ পৰা :—

নামৰ মহিমা কহন্ত কেশৱ
আপুনি আশ্চৰ্য্য ভৈলা।
শৰীৰ ৰোমাঞ্চ বচন নোলাই
নিচুকি গুণ্ডিয়া ৰৈলা ॥

.....

দেৱৰ মধ্যত দৈৱকী তনয়
ধৰ্ম্মৰ মধ্যত নাম।
দুইত পৰে তিনি নাই নাই নাই
ভকত পূৰণ কাম ॥

নামঘোষা :— এক নামে যত পাপ সংহৰিতে পাৰে।
পাতকী ততেক পাপ কৰিতে নপাৰে।

সাদ্ভূত তন্ত্ৰ :—যতেক পাতক নামে সংহৰিতে পাৰে।
ততেক পাতকী পাপ কৰিতে নপাৰে ॥
জ্ঞানে বা অজ্ঞানে নাম কৰিলে কীৰ্ত্তন।
তেতিক্ষণে পাপ ৰাশি দহি কৰে ছন্ন ॥

যি হেতু নামেৰে তীৰ্থ ক্ষেত্ৰ পুণ্যতপ।
নামেৰে পৰম দেৱ নামে মূল জপ ॥

নামেসে পৰম ক্ৰিয়া নামে মুখ্য দান ।

নামেসে পৰম ধৰ্ম নামে মুখ্য কাম ॥

পদ্মপুৰাণত :— হত্যাযুতং পান সহস্ৰ মূগ্ৰং

গুৰ্বগনা কোটি নিষেবনঞ্চ ।

স্তেন্যান্যনেকানি হৰি প্ৰিয়েন

গোবিন্দ নাম্না নিহতানি সদ্যঃ ॥

অৰ্থাৎ :— অযুত প্ৰাণি হত্যা, সহস্ৰ উগ্ৰসুৰাপান, কোটি গুৰুদাৰ গমন, অনেক
বিধ চৌহা বৃত্তি দ্বাৰা যি পাপ সঞ্চয় হয়, হৰি গোবিন্দৰ প্ৰিয়
নামৰ দ্বাৰা সকলো পাপ নষ্ট হৈ যায় ।

লঘুভাগৱতত :— তে সভাগ্যা মনুষ্যেষু কৃতার্থা নৃপ নিশ্চিতম্ ।

স্মৰন্তি যে স্মাৰয়ন্তি হৰেনাম কলৌ যুগে ॥

অৰ্থাৎ :— যি সকল ব্যক্তিয়ে হৰি নাম স্মৰণ কৰে আৰু যিসকলে অন্য
ব্যক্তিকে স্মৰণ কৰোৱাই, কলিয়ুগত তেওঁলোকেই কৃতার্থ আৰু
ভাগ্যবান্, ইয়াত সন্দেহ নাই ।

জাবাল সংহিতাত :— হৰেণাম পৰং জপ্যং ধ্যেয়ং গেষ্যং নিৰন্তৰম্ ।

কীৰ্ত্তনীয়ঞ্চ বহুধা নিবৃত্তিকৰ্হধেচ্ছতা ॥

অৰ্থ :— যি ব্যক্তিয়ে নিবৃত্তি কামনা কৰে, তেওঁ সৰ্বদায় হৰিনাম জপ,
ধ্যান, গীত আৰু কীৰ্ত্তন কৰিব ।

নামে তপ জপ যজ্ঞ নামে যোগ ধ্যান ।

নামে দান পুণ্য নামে কোটি তীৰ্থ স্নান ॥

নামে ধন জন বন্ধু নামে পিতা মাতা ॥

নামে নিজ সুহৃদ নামেসে গতি দাতা ॥

শঙ্কৰদেৱ-ভাগৱত-১০/৫৬৪

হেন সে নাম ধৰ্ম্ম শিৰোমণি ।

পাপ অৰণ্যৰ যেন অগনি ॥

কীৰ্ত্তন / ২২৬০

এনেদৰে নামৰ মহিমাঅক বহুতো উদ্ধৃতি দিব পৰা যায় । গ্ৰন্থ বাহুল্যৰ
ভয়ত অঙ্কম । আমি ওপৰত কৈ অহা নাম, ৰূপ, লীলা, ধাম এই চাৰিটা
নাম স্মৰণৰ মুখ্য স্তৰ । এই কেইটাৰ অভাৱে নাম সাধনা নিষ্ফল ।

স্মৰণ ত্ৰিবিধ যেনে : -

তত্ত্ব স্মৰণং ত্ৰিবিধম্— নাম স্মৰণং ৰূপ স্মৰণং গুণ কৰ্ম্মাদেঃ
স্মৰণক্ষেতি । তত্ত্ব নাম স্মৰণং নামজপোম্ । ৰূপ স্মৰণং উগৰদ্রুপধ্যানম্ ।
তদুভয়ং নিকপিতমেব । ইদানীং গুণ কৰ্ম্মাদেঃ স্মৰণং নিৰূপ্যতে । তত্ত্ব
শ্ৰীভাগৱতে নামান্যানন্তস্য হতত্ত্বপঃ পঠন্ ।

গুহ্যানি ভদ্রানি কৃতানি চ স্মৰন্ ॥

পাং পৰ্য্যাটংস্তটমনা গতস্পৃহঃ

কালং প্ৰতীক্ষমদৌ বিমৎসৰঃ ॥

(ভাগৱত-১-৬-২৭ নাৰদস্যাশ্চ ভাৱবৰ্ণনে বাক্যম্)

অৰ্থ—সেই স্মৰণ তিনিবিধি নামস্মৰণ, ৰূপস্মৰণ আৰু গুণ কৰ্ম্মাদিৰ স্মৰণ।

নাম স্মৰণ — নাম মালাৰ জপ।

ৰূপ স্মৰণ — উগৰদ্রুপ ৰূপ চিত্তন।

গুণ কৰ্ম্মৰ স্মৰণ—উগৰদ্রুপ গুণ আৰু কৰ্ম্মাদি বিষয়ৰ চিত্তন।

(শ্লোক ডাঙনি কৰা নহ'ল তাৰ আভাষ মাত্ৰ হোৱা হৈছে।

আমি ওপৰত ব্যক্ত কৰি অহা নাম, ৰূপ, লীলা আৰু ধ্যানৰ বিষয়ে
খহলাই ব্যক্ত কৰাটো যুক্তি যুক্ত বুলি ভাবি নিম্ন স্থানত লিখা হৈছে।

(২-ক)—নাম

মহা সৰ্গৰ পূৰ্বতে একমাত্ৰ নিৰ্গুণ নিৰাকাৰ সচ্চিদানন্দঘন ব্ৰহ্ম
আছিল। পিছত মহা সৰ্গৰ আৰম্ভত সেই পৰমাত্মাৰ অভিন্ন শক্তিকপা প্ৰকৃতিত
ৰজো গুণে ব্ৰহ্মা, সত্ত্ব গুণে বিষ্ণু আৰু তমো গুণে শিৱ এই ত্ৰিমূৰ্ত্তিৰ আৱিৰ্ভাৱ
হয়। এই তিনি গুণেৰে সংযুক্ত যি পৰমাত্মাৰ স্বৰূপ, সেয়ে সগুণ নিৰাকাৰ।
তেওঁলোকৰ পৰাই আদি সৃষ্টিৰ বিস্তাৰ হয়। সৃষ্টিৰ উৎপত্তি, পালন আৰু
সংহাৰ কৰিবৰ কাৰণে সেই সগুণ নিৰাকাৰ পৰমাত্মাই নৃসিংহশ্ৰীৰাম শ্ৰীকৃষ্ণ
আদি সগুণ সাকাৰ ৰূপত প্ৰকট হৈ যুগে যুগে লীলা প্ৰকাশ কৰে। ইয়াত
লীলাৱতাৰ, গুণাৱতাৰ আদি নামেৰে প্ৰখ্যাত। নিম্ন স্থানত বিশদভাৱে
দেখুৱা হ'ল।

১। পুৰুষাৱতাৰ— ব্ৰহ্ম পৰমাত্মাৰ পৰা উদ্ভূত পুৰুষ।

২। গুণাৱতাৰ— ব্ৰহ্মা, বিষ্ণু, ৰুদ্ৰ এই ত্ৰিমূৰ্ত্তি, পুৰুষৰ পৰা।

৩। কল্লাৱতাৰ— ব্ৰহ্মকল্লং পদ্মকল্ল আৰু শ্বেত বৰাহ কল্লত হোৱা অৱতাৰ।

৪। লীলাৱতাৰ— মৎস্য কুৰ্ম্মাদি

- ৫। কলারতাৰ— কপিলাদি।
- ৬। অংশাৱতাৰ— নাৰদ সিদ্ধাদি।
- ৭। মন্বন্তৰাৱতাৰ— স্বায়ম্ভুৱ মনু আদি।
- ৮। অংশাংশী অৱতাৰ— পৃথু আদি।
- ৯। আবেশাৱতাৰ— ব্যাসাদি।
- ১০। পূৰ্ণাৱতাৰ— শ্ৰীৰাম।
- ১১। পৰিপূৰ্ণাৱতাৰ— শ্ৰীকৃষ্ণ।

-এই ঘোৰ কলিকালত পৰমাত্মা বস্তুক লাভ কৰিবৰ কাৰণে ভক্তি-
য়েই হ'ল সৰ্বোত্তম আৰু সূগম উপায়। যেতিয়া সেই পৰমাত্মাই সন্তান সাক্ষাৰ
স্বৰূপত অৱতাৰ হয়, তেতিয়া মান্না মুখ পুৰুষে তেওঁক বুজিবলৈ বা জানিবলৈ
সমৰ্থ নহয়।

গীতাত কৈছে :— নাহং প্ৰকাশঃ সৰ্বস্য যোগমায়া সমাৱৃতঃ।

মূঢ়োহয়ং নাভি জানাতি লোকো মামজমবায়ম্ ॥

গীতা — ৭।২৫

অৰ্থাৎ মই যোগ মায়া ৰূত হৈ আছো। সকলোৰে সমীপত কেতিয়াও
প্ৰকাশিত নহওঁ। সেই বাবেই মূঢ় ব্যক্তিয়ে মোক জন্মহীন আৰু মৃত্যুহীন
বুলি ভাবে।

যি পুৰুষে পৰমাত্মাত শৰণ লৈ তেওঁক ভক্তি কৰে, সেইজনৰ কাষৰ
পৰা পৰমাত্মাই মায়াৰ আঁৰ কাপোৰ আঁতৰাই লৈ যায় আৰু তেওঁ ভগৱানৰ
সাক্ষাত চিন্ময় দিব্য সন্তান সাক্ষাৰ ৰূপৰ প্ৰত্যক্ষ দৰ্শন হৈ যায়। সেই কাৰণে
প্ৰত্যেক মানবেই শ্ৰদ্ধা আৰু প্ৰেম পূৰ্বক তেওঁক ভক্তি কৰা উচিত। প্ৰেম কি -

দৰ্শনে স্পৰ্শনে বাপি শ্ৰৱণে ভাষণেহপিবা।

হৃদয়সা দ্ৰৱত্বং যৎ তৎ প্ৰেম ইতি কথ্যতে ॥

(ৰূপ গোস্বামী কৃত)

অৰ্থাৎ দৰ্শন, স্পৰ্শন বা শ্ৰৱণ বা কীৰ্ত্তনতো হৃদয় দ্ৰৱীভূত হোৱাকে
প্ৰেম বুলি কয়।

কৃষ্ণা, দয়্যা, শান্তি, প্ৰেম আদি যি পৰমাত্মাৰ দিব্য গুণ আছে, সেই
সকলো নামৰ ভিতৰত প্ৰৱেশ হৈ আছে। যি হেতু নাম জপ, কীৰ্ত্তন, শ্ৰৱণ
আৰু স্মৰণ কৰাৰ পৰা উপাসক সকলত নামীৰ দিব্য গুণ স্বাভাৱিকতে
উপনীত হয়হি। বেলেগ বেলেগ অৰ্থ প্ৰকাশক নামে নামীজনৰ একো একোটা
লক্ষণ প্ৰকাশ কৰে। অৱশ্যে নাম আৰু নামীৰ অভেদ সম্ভৱ।

আপুনি নামৰ সঙ্গ নচাৰন্ত হৰি ।
সেই নাম সেই হৰি জানা নিষ্ঠ কৰি ।

(নামঘোষা)

নামৰ সহায়েৰে নামীৰ স্বৰূপটো ডকতে যেনেকৈ উপলব্ধি কৰিব পাৰে, সেইদৰে অন্য সাধাৰণ লোক সকলৰ লগতে জ্ঞান মাগী আৰু কৰ্ম মাগী সকলে নোৱাৰে । অন্তৰ্বেবাধৰ ওপৰতহে – নামৰ আচল ৰূপটোৱে নিৰ্ভৰ কৰিছে । মানুহে মানুহক যেনেকৈ নাম ধৰি মাতে, ঈশ্বৰকো মানুহে সেইদৰে নাম ধৰি মাতিলে পাব । নাম ধৰি মাতিলে মানুহৰ অপমান বোধ হয়, কিন্তু ঈশ্বৰৰ নহয় । তেওঁ আনন্দ প্ৰকাশ কৰে । প্ৰতি নামৰ একোটা একোটা পৃথক শক্তি আছে বা গুণ আছে । সেই সেই সময়ত সেই সেই নামোচ্চাৰণ কৰিলেহে নামে ক্ৰিয়া কৰে । যেনে “শয়নে পদ্য নাভস্য ভোজনেশু জনাৰ্দনঃ” অৰ্থাৎ শয়নত পদ্যনাভ নাম আৰু ভোজনত জনাৰ্দন নাম ললে তাৰ ফল দিয়ে, অন্য সময়ত নিদিয়ৈ । সেইদৰে বিবাহত প্ৰজাপতি, যুদ্ধত চক্ৰধৰ, প্ৰবাসত হৰি আৰু সৰ্বকাৰ্য্যত মাধৱ নাম প্ৰসিদ্ধ ।

মাধৱ মাধৱ নাম বচনত উচ্চৰয়

মাধৱ মাধৱ হৃদয়ত

নিৰন্তৰে সাধুসৱে মাধৱ মাধৱ নাম

উচ্চৰয় সমস্ত কাৰ্য্যত ॥

(নামঘোষা)

এটা মাত্ৰ নামেৰেই নামী জনৰ সকলো গুণ বা লক্ষণ প্ৰকাশ কৰিব নোৱাৰি । নামীৰ স্বৰূপটো উপলব্ধিৰ কাৰণে বহুত নামৰ প্ৰয়োজন আছে । নাম উচ্চাৰণ কৰাৰ লগে লগে নামৰ মহিমা আৰু নামীৰ স্বৰূপটো সাক্ষাত হ'ব লাগিব তেতিয়াহে নামে ক্ৰিয়া কৰিব । গজেন্দ্ৰ, প্ৰহ্লাদ আদিয়েই তাৰ উজ্জল উদাহৰণ ।

গুণ নাম অনুসৰি বেকত হোৱন্ত হৰি

হৃদয়ত যেহি জীৱ ভাৱে ।

সেহি ৰূপে ডকতৰ পূৰ্ণ কৰে ইষ্টকাম

ঈশ্বৰৰ নামৰ প্ৰভাৱে ॥

নামীজনতকৈ যে নামৰ প্ৰভাৱ বা গুণ বেছি সেই সম্বন্ধে নাম
শ্লোষাত চাওক —

অনন্ত শক্তি তুমি ৰাম লক্ষণ সুগ্ৰীৱ বিভীষণ

হনুমন্ত আদি মহা মহা বীৰ গণে ।

আনি তৰলতা পৰ্বতক শতক যোজন সমুদ্ৰক

সেতু বাক্সি পাৰ ভৈলাহা মহা যতনে ॥

হে প্ৰাণ প্ৰভু বহুপতি ৰাম ৰাম ৰাম ৰাম ৰাম
 তোমাত কৰিয়া তহু গুণ নাম চাৰ।
 বিনা সেতু বন্ধ কৰি নৰে ৰাম ৰাম ৰাম ৰাম ৰাম
 অপাৰ সংসাৰ সমুদ্ৰৰ হোৱে পাৰ ॥

(নামঘোষা)

গোটাচৰেক নামৰ তাৎপৰ্য্য প্ৰকাশ কৰা হ'ল।

বিশু — সৰ্বদৈক ৰূপ ৰূপত্বাৎ সৰ্বাত্মত্বাদ্ বিভুক্ততঃ।
 অনাময়ত্বাদীশত্বাদ্ গভস্তত্বাদ্ ঘনিত্বতঃ ॥
 যথেষ্ট ফলদাতৃত্বাদ্ বিষ্ণুৰিত্যাভিধীয়তে ॥

বুদ্ধ হাবীত স্মৃতিঃ ৩২০৭

অৰ্থাৎ — সৰ্বদা এক স্বভাৱ সকলোৰে অন্তঃস্থিত আত্মা, সৰ্বব্যাপী আৰু
 সৰ্বপ্ৰভু, বোগাদি দুখশূন্য, সকলোৰে নিয়ন্তা জ্যোতিৰ্ময় আৰু যথেষ্ট
 ফল দাতা কাৰণে তেওঁক বিষ্ণু বোলা হয়।

নাৰায়ণ — নাৰা ইতি সমূহত্বে বাহ্যত্বাজ্জনস্যচ।
 তেষাময়নমাবাসস্তেন নাৰায়ণঃস্মৃতঃ ॥

বুদ্ধহাবীত স্মৃতিঃ ৩১০২

অৰ্থাৎ - নাৰ শব্দে বহু নৰ, (নৰানাং সমূহো নাৰঃ) সেই নৰ সমূহৰ আবাস
 স্থানেই নাৰায়ণ বুলি কয়।

তাকৌ— আপো নাৰা ইতি প্ৰোক্তা আপো বৈ নৰসূনবঃ
 তা যদস্যায়নং পূৰ্ব্বং তেন নাৰায়ণঃ স্মৃতঃ ॥

মনুসংহিতা ১১১০

অৰ্থাৎ— 'নৰ' অৰ্থাৎ পৰমাত্মাৰ পৰা সৰ্বাগ্ৰে জনৰ সৃষ্টি হৈছে কাৰণে জনক
 'নাৰ' বুলি কোৱা হয়। সেই 'নাৰ' ব্ৰহ্মৰূপে অৱস্থিত পৰমাত্মাৰ
 সৰ্বপ্ৰথম আশ্ৰয় কাৰণে তেওঁক নাৰায়ণ বোলে।

নামঘোষাত আছে—

চাৰিও বেদৰ চাৰি অক্ষৰ সাৰ কাড়ি আনি ব্ৰহ্মাৰে
 বেকত কৰিয়া থৈলা নাৰায়ণ বাণী।
 সেই নাৰায়ণ নাম লৈয়া শুদ্ধ কৰো আমি চিন্তকায়া
 হৰি সন্তোষৰ কাৰণ আন নজানি ॥

(নাম-ঘোষা, মাধৱদেৱ)

৩। কৃষ্ণঃ—কৃষিৰ্ভূ বাচকঃ শব্দো নশ্চ নিবৃত্তি বাচকঃ ।

উদয়োঃ সঙ্গতি যত্র তদ্ ব্রহ্মতাভিধীয়তে ॥

ব্রহ্মহাবীত স্মৃতিঃ—৩/২৯৪

অর্থঃ—‘ক’ শব্দ পৃথিবী বাচক, ‘ন’ নিবৃত্তি বাচক। উভয়ৰ সঙ্গতিয়েই ‘কৃষ্ণ’ আৰু তাকেই ব্রহ্ম বুলি কয়।

মাধৱদেৱৰ নাম ঘোষা আৰু বহুতো মূল্যবান সংস্কৃতৰ ধৰ্ম্ম শাস্ত্ৰত ‘কৃষ্ণ’ শব্দৰ অৰ্থ বহল ভাৱে পোৱা যায়। এনেকৈ ভগবানৰ সহস্ৰ নামৰ প্ৰতিটোৰে গুণ আৰু লক্ষণ পোৱা হয়। আমাৰ একশৰণ ধৰ্ম্মৰ চাৰি নামৰ গুণ আৰু লক্ষণ বেকত কৰা হ’ল যেনে—

কৃষ্ণ নাম পৰমব্ৰহ্মঃ ৰামো ৰমনকঃ স্মৃতঃ ।

হৰিহৰিতি পাপানি ত্ৰিভিঃ সপ্ৰেম উক্তকঃ ॥

ভক্তি বদ্ধাকৰ/শঙ্কৰদেৱ

শ্ৰীকৃষ্ণ নাম পৰমব্ৰহ্মৰ স্বৰূপ অৰ্থাৎ যেই নাম সেই হৰি। গোটেই জগত ভগৱানতে ৰমি আছে আৰু জগতৰ প্ৰাণী পদাৰ্থতে ভগৱন্তে ৰমন কৰি আছে। হৰি শব্দে জগতৰ পাপ সমূহ হৰণকৰে অৰ্থাৎ কাৰ্মিক, বাচিক, মানসিক ভেদে উদ্ভৱ হোৱা পাপ সমূহ হৰণ কৰে বাবে হৰি বোলে। এয়া হ’ল কৃষ্ণ, ৰাম আৰু হৰি। শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰ গুৰুৱে নিমিনৱসিদ্ধ সংবাদ পুথিত চাৰি নাম হিচাবে “কৃষ্ণ বিষ্ণু হৰি ৰাম”ক স্বীকৃতি দিছে। ‘বিষ্ণু’ নামতকৈ ‘কৃষ্ণ’ নামৰ মহিমা, গুণ আৰু শক্তি সৰ্বাধিক কাৰণে ‘বিষ্ণু’ নামৰ ঠাইত কৃষ্ণ নামক পিছত প্ৰাধান্য দিয়া হ’ল। গতিকে এতিয়া ‘কৃষ্ণ হৰি ৰাম’ হ’ল যদিও দুবাৰ কৃষ্ণ নুবুলি থোৱতে “কৃষ্ণ হৰি ৰাম” বুলিও সন্ত সকলে নিকা-পণ কৰিছে।

পুনশ্চ প্ৰমাণ—মধুমধুৰমেত্তৎ মঙ্গলং মঙ্গলানাং

সকল নিগমবন্ধী সংফলং চিৎস্বৰূপম্ ।

সকৃদপি পৰিগাতং শ্ৰদ্ধয়া হেলয়া বা

ভৃগুবৰ নৰমাত্ৰং তাৰয়েৎ কৃষ্ণ নামম্ ।

(কৃষ্ণ পুৰাণম্)

মাধৱদেৱৰ নামঘোষাত “সকল নিগম জতা” ইয়াৰ অনুবাদ। সংৰ্ব ধৰ্ম্মই নামত শৰণ লোৱা সম্বন্ধে—

ঘোৰে কলিয়ুগে প্ৰাপ্তে সৰ্ব্ব ধৰ্ম্ম বিৱৰ্জিতঃ ।

নাৰায়ণ পৰা মৰ্ত্যাস্তে কৃতার্থা ন সংশয়ঃ ॥

বৃহন্নাবদীয় পুৰাণ ৩৮।১২২

॥২৩৬॥ সন্নীয়া সংস্কৃতিৰ স্বৰ্ণৰেখা

তদনুবাদঃ—

ঘোৰ কলি যুগে পাইলো সৰ্ব্ব ধৰ্ম
বৰ্জিত ডৈল নিশ্চয় ।
নাৰায়ণ পৰ ভৈলে কৃত কৃত্য
হোৱয় নাহি সংশয় ॥

নামঘোষা—৩৮১

যিটো মহা শ্লেচ্ছ জাতি সিন্ধো শুদ্ধ হোৱে আতি
মুখে মাত্ৰ হৰি নাম লয় ।
কলিৰ ভয়ত গৈয়া নামত শৰণ লৈয়া
ৰহিল সমস্ত ধৰ্মচয় ॥

কীৰ্তন । তাৎপৰ্য্য - ১

সমস্ত ধৰ্মৰ কলি ভাগিলে চৰণ ।

মোহোৰ নামত লৈব সমস্তে শৰণ ॥

পদ্ম পুৰাণ স্বৰ্গ খণ্ড/সার্বভৌম ভট্টাচাৰ্য্য

নান্যনামকাৰি বহুধা নিজ সৰ্বশক্তি
স্তম্ভাপিতা নিয়মিতঃ স্মৰণে ন কাল
তাদৃশী তব কৃপা ভগৱান্ সমাপি
দুৰ্দ্দৈবমীদৃশমিহাজনি নানুৰাগঃ ॥

(শ্রীচৈতন্য শিক্ষাণ্টক-২)

মহাপুৰুষ মাধৱদেৱৰ অনুবাদ—

আপুন নামক বহুতৰ কৰি নিজ সৰ্বশক্তি দিয়া
কালৰ নিয়ম নিবিহিলা স্মৰণত ।
এতাদৃশী তব কৃপা হৰি মোহোৰ দুৰ্দ্দৈব দেখা কিনো
অনুৰাগ প্ৰভু নভৈল তযু নামত ॥

নামঘোষা । ৬৭৭

সত্য, ত্ৰেতা, দ্বাপৰ আৰু কলি যুগৰ বাবে ভগৱন্তৰ নামৰ ভাগবিধান
কৰি দিয়া হৈছে । সেই স্বয়ং নিম্নবিসংবাদ পুথিত স্পষ্ট ভাৱে পোৱা যায় ।

১) সত্যযুগৰ নামঃ— হংস পৰমাত্মা ধৰ্ম অব্যক্ত ঈশ্বৰ ।

সূৰ্ণ বৈকুণ্ঠ আৰো নাম যোগেশ্বৰ ॥

অনন্ত পুৰুষ এই দশ গুটি নাম ।

সত্যত মহন্ত সৰে জপে অবিষ্টাম ॥ ৩৭০

২) ত্ৰৈতা যুগৰ নামঃ— পুণ্ডিগৰ্ভ সৰ্বদেৱ ময় বিষ্ণু যত ।

উৎক্ৰম উৎক্ৰম বৃষা কপি সত্ত্ব ॥

জয়ন্ত সহিতে এহি অষ্ট গুটি নাম ।

ত্ৰৈতা যুগে লোক সবে জপে অনুপাম ॥ ৩৭৩৭৪

৩) শ্বাপৰ যুগৰ নামঃ--নমো বাসুদেৱ নমো নমো সঙ্কৰ্শণ ।

প্ৰদ্যম্ভন পুৰুষ জনিকঙ্ক উগৱান ॥

সৰ্বভূত আত্মা নমো নমো মহাশ্বন ।

বিশ্ব বিশ্বেশ্বৰ নমো শ্বশি নাৰায়ণ ॥ ৩৭৭-৭৮

৪) কলিযুগৰ নামঃ---হে মহাপুৰুষ হে প্ৰণত পালক ।

সদা বন্দো তোমাৰে সৈ পাদ পঙ্কজক ॥

সদায়ে চিহ্নিবে যোগ্য এহিসে চৰণ ।

ভকতৰ কৰে ইসে বান্ধিত পূৰণ ॥ ৩৮৩

ভৱ পৰাভৱক এহিসে কৰে ক্ষয় ।

পৰম পৱিত্ৰ ইসে তীৰ্থৰো আলয় ॥

মহা সুখময় ইটো চৰণ দুখানি ।

ব্ৰহ্মাহৰে আকৈ সৈ সৰ্বভূত সত্য মানি । ৩৮৪

ভূত্যা মাত্ৰ কৰে যত পীড়াক গুচাবে ।

সংসাৰ সাগৰ তৰি ইসে মহানাবে ॥

হে কৃষ্ণ বন্দো হেৰা চৰণ তোমাৰ ॥

শ্ৰীৰাম চন্দ্ৰৰূপে ধৰি অৱতাৰ ॥ ৩৮৫

পিতৃৰ আদেশে চাৰি ৰাজ্য অভিলাষ ।

পত্নী সীতা সহিতে শ্বশিলা বনবাস ॥

আনৰ দুষ্ট্যজ যিটো দেৱৰ বান্ধনি ।

হেন ৰাজ্য লক্ষ্মীক তেজিলা ৰঘুমণি ॥ ৩৮৬

সুৰ্ণৰ মৃগ দেখি ডাৰ্শ্যৰ বচনে ।

গৈলা মায়া হৰিণক খেদি নাৰায়ণে ॥

হেনসে ভকত প্ৰিয় প্ৰভু পূৰ্ণকাম ।

তোমাৰ চৰণে সদা থাকোক প্ৰণাম ॥ ৩৮৭

নামে সাত কাৰ্য্য সাধে । সেই সম্বন্ধে কীৰ্ত্তনত চাওক ।

নামে সাত কাৰ্য্য সাধিবে দেখা ।

প্ৰতি প্ৰতি লোৱা সাতৰো লেখা ॥

- ১। প্ৰথমে দহিবে পাতক চয় ।
 - ২। কৰিবে মহা পুণ্য অভ্যুদয় ॥
 - ৩। কৰাইবে বিশ্বয়ত বিৰকতি ।
 - ৪। ক্লম্ভত মিলাইবে প্ৰেম উকতি ।
 - ৫। উপজাইবে আতি বৈষ্ণৱী জ্ঞান ।
 - ৬। মায়াক দহিয়া কৰে নিৰ্যাণ ॥
 - ৭। চৈতন্য মৃতি পূৰ্ণানন্দ হৰি ॥
- থৈৱন্ত তেন্তে এৰে একে কৰি ॥

এতিয়া নাম মাহাত্ম্য সূচক গোটাচৰেক উদ্ধৃতি দি 'নাম' সামৰা হ'ব ।

শ্ৰদ্ধয়া হেলয়া নাম বটন্তি মম জন্তবঃ
তেষাং নাম সদা পাৰ্থ বৰ্ত্ততে হৃদয়ে মম ॥

আদি পুৰাণ ।

অতীতাঃ পুৰুষাঃ সপ্ত ভবিষ্যশ্চ চতুৰ্দশ ।

নৰস্তাৰয়তে সৰ্ব্বান্ কলৌ ক্লম্ভোত কাৰ্ত্তনাৎ ॥

দ্বাৰকা মাহাত্ম্য

বাসুদেবেতি মনুজ উচ্চাৰ্য্য ভৱভীতিতঃ ।

তন্মুক্তঃ পদমাপ্নোতি বিষ্ণোৰেব ন সংশয়ঃ ॥

আগ্ৰিৰস পুৰাণ

নামৈৱ পৰমং জ্ঞানং ধ্যানং যোগস্তথাৰতিঃ ।

বিজ্ঞানং পৰমং গুহ্যং বাম নামৈৱ কেৱলম্ ॥

মৎস্য পুৰাণ

নাহং বেদৈনৰ্ত্তপদা নেজ্যয়া নাপি তীৰ্থতঃ ।

সম্ভস্যামি দিবজ শ্ৰেষ্ঠ যথা নাম্নাং প্ৰকীৰ্ত্তনাৎ ॥

গানেন নাম গুণয়োঃ মম সাযুজ্য মাপ্নুয়াৎ ॥

অদ্ভুত ৰামায়ণ

সৰ্বপাপ প্ৰশমনং সৰ্ব্বা পদ্মব নাশনম্ ।

সৰ্ব দুঃখ ক্ষয় কৰং হৰি নামানু কীৰ্ত্তনম্ ॥

ব্ৰহ্ম বৈবৰ্ত্ত পুৰাণ

বিশুতানি বহ্নোৰ তীৰ্থানি বিবিধানি চ ।

কোটিং শেনাপি তুল্যানি নাম কীৰ্ত্তনতো হৰেঃ ॥

বিশ্বামিত্ৰ সংহিতা

(২-খ)—“ৰূপ”

শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰ গুৰুৰ একশৰণ হৰি নাম ধৰ্ম্মত ভগবদ্ৰূপ চিন্তন এটি অপৰিহাৰ্য্য কাৰ্য্য। তেৰাই ভগবদ্ৰূপ বৰ্ণনা বহু ঠাইত কৰিছে। ভাগৱত মূল শাস্ত্ৰত শ্ৰীকৃষ্ণৰ ৰূপ বৰ্ণনা ঠায়ে ঠায়ে সংক্ষিপ্ত। মাত্ৰ থাকিলেও তেৰাই ৰূপত আপ্লুতহৈ তাক বিস্তৃত ভাৱে বৰ্ণনা কৰা পোৱা গৈছে। বিশেষ ভাৱে শ্ৰীকৃষ্ণ ৰূপ বৰ্ণনাত তেৰা সিদ্ধ হস্ত। শ্ৰীকৃষ্ণক আত্মস্থিত বা হৃদিস্থিত কৰিব পৰা সমৰ্থতাৰ পৰিপ্ৰেক্ষিততে প্ৰত্যক্ষ দৃষ্টিৰে ৰূপ কল্পনা কৰিব পৰাটোৱেই গুৰু জনাৰ পক্ষে সম্ভৱ হৈছিল। হৰি ভগৱানৰ নাম চিন্তনৰ লগতে ৰূপ চিন্তা নকৰিলে ধৰ্ম্মৰ এটা প্ৰধান অঙ্গ ক্ষুণ্ণ কৰা হয়; সেয়ে তেৰাই লিখি গৈছে।

ক) মুখে ৰাম বোল হৃদয়ে ধৰা ৰূপ।

এতকে মুকুতি পাইবা কহিলো স্বৰূপ ॥ (কীৰ্ত্তন)

খ) হৃদয়ত ৰূপ হৰি নাম যাৰ মুখে।

বিষ্ণুৰ নৈবেদ্য উদৰত ভৰে সুখে ॥ এ

গ) ঘুমিয়ো হৰি হৃদি ৰূপ ধৰি ঘুমিয়ো হৰি।

নাহি আন পুণ্য নামক সৰি ॥ এ

ঘ) মন ৰাম বোল ৰাম বোল ৰাম বোল ৰাম।

চিন্ত চিন্ত চতুৰ্ভুজ চতুৰ্ভুজ হৰি ॥ এ

মধৰ মুকুতি মুৰাক, মন দেখু হৃদয়ে হানাক।

কাপে অনঙ্গ সঙ্গ তুলনা ওনু কোটি সূক্ষ্ম উষ্মাক ॥

(বৰগীত। শঙ্কৰদেৱ)

কীৰ্ত্তন ঘোষাত শঙ্কৰ গুৰুৱে ভগৱন্তৰ ৰূপ চিন্তনৰ বিধি বিধান নিকাশ কৰি থৈ গৈছে। কীৰ্ত্তনৰ অন্যান্য অধ্যায়ৰ লগতে “ধ্যানবৰ্ণন” অধ্যায়ে ইয়াৰ অন্তৰ্ভুক্ত হৈ আছে। প্ৰথমে বৈকুণ্ঠ বৰ্ণনাৰ পিচতে ভগৱন্তৰ ৰূপ বৰ্ণনা কৰা হৈছে যেনে—

খিৰ বুদ্ধি কৰি ভকত জনে।

প্ৰত্যেক অঙ্গক চিন্তিব মনে।

চৰণ পদ দেখি সুখী হই।

অৰুণ আতি পদতল দুই ॥ ১১

অক্ষুশ পদ ধ্বজ বজ্জ যৱ।

দেখি চিহ্ন তাতে মিলে উৎসৱ ॥

চৰণ পক্ষজ আছে প্ৰকাশি।

আঙ্গুলি পাণ্ডি তাৰ ডৈল পাণি ॥ ১২

এনেকৈ ভগৱন্তৰ সমগ্ৰ চিন্তনৰ ৰূপ বৰ্ণনা কৰা হৈছে। উল্লেখযোগ্য যে সৰ্ব্ব প্ৰথম চৰণ পদ্যৰ পৰা, মন্তকলৈ আৰু দ্বিতীয় বাৰত মন্তকৰ পৰা চৰণ পদ্যলৈকে চিন্তা কৰিব লাগে। “মন্তকৰ পৰা পাদ পৰ্য্যন্তে। নমাইবে মনক দুনাই দেখন্তে” ইত্যাদি।

ভাগৱতৰ (২য়, ৩য়, ১১শ) আৰু নিমিনৱসিদ্ধ আদি কৃষ্ণ ভক্তি-বাদী শাস্ত্ৰতো কৃষ্ণ ৰূপ পৰিষ্কাৰ ভাৱে পোৱা যায়। মাধৱদেৱ মহাপুৰুষে “গুৰু ভট্টিমা”ত শঙ্কৰদেৱ গুৰুৱে কেনেকৈ হৰি ভগৱানৰ ৰূপ চিন্তা কৰি আত্ম বিভোৰ বা তন্ময়তা ভাব হৈছিল তাৰ সুন্দৰ ব্যাখ্যা দিছে যেনে—
হৰি কহো মূৰ্ত্তি ক্ষুৰ্ত্তি মগন মন মজ্জল আনন্দ সিন্ধু।
ঐচন নিৰ্ম্মল হৃদয় বিকশিত ভকত কুমুদ কুল ইন্দু ॥

গুৰু ভট্টিমা। মাধৱদেৱ

যি কোনো পুৰুষেই কোনো এটি কাৰ্য্যত প্ৰাণ বা তন্ময়তা ভাব প্ৰকাশ কৰি দিব নোৱাৰিলে কাৰ্য্য সিদ্ধিত বাধা প্ৰাপ্ত হোৱাটো স্বাভাৱিক। দুজনা গুৰুৱে ধ্যান পৰায়ণ হৈ ঈশ্বৰ তত্ত্ব বা ৰূপতত্ত্ব সাক্ষাৎ কৰিহে ভগৱন্তৰ গুণগীতা প্ৰকাশ কৰিছিল। পূৰ্বৰ ঋষি মুনি সকলে একোটা মন্ত্ৰ নিৰ্ম্মাণৰ কাৰণে পৰ্ব্বতৰ গুহাত বহি নিৰ্ব্বিকাৰ ভাৱে একনিষ্ঠ হৈ তপঃ সিদ্ধ হৈছিল। তেওঁ-লোকে তপ প্ৰভাৱত মন্ত্ৰ সাক্ষাৎ কৰিছিল। সেই বাবে তেওঁলোকক “মন্ত্ৰ দ্ৰষ্টা” বোলে। যি সকল সাক্ষাৎ কৃত ধৰ্ম্মা তেওঁলোকেই ঋষি। সেই সূত্ৰে এটি শ্লোক ধৰা পৰিছে—

তদ্ধিতাং শুদতিপ্ৰায়ান্ ঋষীগাং মন্ত্ৰ দৃষ্টিম্।

বিজ্ঞাপয়তি বিজ্ঞানং কৰ্ম্মানি বিবিধানি চ ॥

(উদ্ধৃতি—সংস্কৃত সাহিত্যৰ ৰূপ-ৰেখা)

লেখক—ডঃ বিমান চন্দ্ৰ ভট্টাচাৰ্য্য

তেনেকৈ শঙ্কৰ মাধৱ দুজনা গুৰু ও সাক্ষাৎ কৃত ধৰ্ম্মা বা ভগৱ-দ্ৰূপ দ্ৰষ্টা। ভগৱৎ নিষ্ঠাপৰ বা ভগৱৎ দৰ্শন হৈছে তেৰাসবে একোটাহঁত ভগৱদ্ তত্ত্ব সৰ্ব্বকীয় গীত, পদ ৰচনা কৰিছিল। তৎ সম্বন্ধে মাধৱদেৱৰ নিজৰ লিখনীতে প্ৰকাশ পাইছে—

মোৰ গুণ নাম কহন্তে শুনন্তে

মিলে আসি মহাভাগ।

আনন্দ স্বৰূপ মোৰ দিব্য ৰূপ

প্ৰত্যক্ষতে পাৱে লাগ ॥

প্ৰসন্ন বদন অৰুণ নয়ন

তনু অতি অনুপম।

ভকতক দয়া কৃপা দৃষ্টি চায়া
 পুৰুষ মনৰ কাম ।
 দেখি কৃষ্ণ মুখ মিলে মহাসুখ
 দূৰ হোৱে যত ভাপ ।
 অতি মন প্ৰীতি মাধৱে সহিতি
 মধুৰ কৰে আলাপ ॥

ৰত্নাবলী/মাধৱদেৱ-১৯,৬০

ভগবদ্রূপ দ্ৰষ্টা শ্ৰীমদ্মাধৱদেৱে ৰচনা কৰা এটি ভটিমাৰ পৰা তেৰা
 ভগৱৎ প্ৰেমাঙ্গুত বা হৰিকৃষ্ণ তত্ত্বমাৰুহাৰ কথাকে সূচায় । ভটিমাটি নিম্ন
 স্থানত তুলি দিয়া হ'ল ।

জয় জগজীৱ সনাতন দেৱ ।
 ব্ৰহ্মা শিৱ চৰণে কৰু সেৱ ॥
 পাতক ঘাতক যাকেৰি নাম ।
 তোহাৰি চৰণে কৰোঁহো প্ৰণাম ॥
 নীল শৰীৰ জলদ কৰু ভাস ।
 পীত পটাস্বৰ কৰু পৰকাশ ॥
 অৰবিন্দ নিমি চৰণ কৰু কান্তি ।
 পদ পঙ্কজ তল আৰকত ভাস্তি ॥
 ধ্বজ যৱ পঙ্কজ অক্ষুশ ভাসে ।
 পেখিতে বজ্জ ভকত উয় নাশে ॥
 ইন্দু নিমি নখ চান্দ পৰকাশ ।
 ভকতক হৃদয় তাপ কৰু নাশ ॥
 ৰতন উষ্মিটি আঙ্গুলি দশ মাজে ।
 পদ পঙ্কজ মহ মঞ্জীৰ বাজে ॥
 উৰু কৰী কৰ দোহো বলিত সমান ।
 বহল নিতম্ব কটি উম্বকক ঠাম ॥
 কিঞ্চিনী কনক লম্বি চিৰ পীত ।
 কচিৰ কাঞ্চী কতি ৰতন জৰিত ।
 মনোহৰ নাভী সৰোবুহ গজে ।
 উদৰে ললিত ৰেখা তিনি ৰজে ॥
 সিংহ বজ্জ ক্ৰদ্ধ বহল বন্ধ মাজে ।
 কমলা শ্ৰীবৎস পাস্তি বিৰাজে ॥

পদ নথ পৰশি বনহ মালা শোহে ।
 ভ্ৰমৰ কেলি কৰত গধু লোহে ।
 গজ মতি হাব পেচন্দাৰ লোলে ।
 পেখিতে ৰূপ ভুবন মন ভোলে ॥
 জগতক জীৱ সবহ একঠান ।
 কঠে কৌমুভ মণি অনুপাম ॥
 চতুৰ উজৰ কৰ বৰ ভুজদণ্ড ।
 যৈ চে নীল মৃণাল খণ্ড ॥
 বলয়া কৰুণ কেয়ুৰ তাতে ।
 শঙ্খ চক্ৰ গদা পঙ্কজ হাতে ।
 কিশলয় কৰ চাক্ৰ আঙ্গুলি পাস্তি ।
 ৰতন আঙ্গুলি নথ চান্দ কৰু কাপ্তি ॥
 মিন্দি ইন্দু কোটি বয়ন বিকাশ ।
 মোতিম দশন মন্দ কৰু হাস ॥
 আয়ত নেত্র কমল দল পাশি ।
 মদনক ধনু সম ক্ৰব প্রকাশি ॥
 নাসা তিল কুসুম সম শোহে ।
 চাক্ৰ চিবুক মন আলোনা লোহে ।
 মকৰ কুণ্ডল দোহো লম্বিত কৰ্ণ ॥
 তাসু ৰস্মি গণ্ড পাণ্ডব বৰ্ণ ।
 অলকা কটিল তিলক কৰু কাপ্তি ।
 পেখিতে ডকতৰ তাপ উপশান্তি ॥
 ৰতন চুড়ামণি কিৰীটি উজ্জল ।
 তাসু বিকাশিত বদন কমল ॥
 শিৱ ছত্ৰাকৃত কুঞ্চিত কেশ ॥
 কোটি মদন মন মোহন বেশ ॥
 মাধৱ কহ তুৱা দাসকো দাস ।
 ঐচন ৰূপ হৃদয়ে কৰু বাস ॥
 কাকু কৰিয়ে তুৱা চৰণছি লাগো ।
 মুৰতি সুকৃতি ডকতি একু মাগো ॥
 ডকত বৎসল কৰু ঐচন দয়া ।
 চৰণে শৰণ লোহো চোৰহ ময়া ॥
 ডকত সঙ্গ ৰহ মুহে ভৰি নাম ।
 ভো সমাজিক স্নেহ ৰাম ৰাম ॥

দুজনী গুৰু মহাপুৰুষৰ শিক্ষণত তেৰাসবৰ শিষ্য সৰো হৰি নামৰূপ স্মৰণত উচ্চস্তৰলৈ উন্নীত হোৱাৰ আদৰ্শ আছে। শ্ৰীৰাম আতাও এই সকলৰ ভিতৰত অন্যতম। মহাপুৰুষ মাধৱদেৱৰ আলম্বৰা কালিৰাম আতৈয়ে ৰূপ চিন্তা কৰাৰ কথা চৰিত পুথিত আছে। ভকতৰ বাবে অষ্টটি প্ৰতিমাৰ ভিতৰত মনোময়ী প্ৰতিমা বিশেষ ভাৱে গ্ৰহণীয়। কথা গুৰু চৰিতৰ পৰা কালিৰাম আতৈৰ মনো-ময়ী প্ৰতিমা উপাসনা বা ৰূপ চিন্তাৰ আদৰ্শ প্ৰদৰ্শন কৰা হ'ল।

“মাক শ্ৰীমাধৱদেৱে স্নান, গুৰু সেৱা, মালা সেৱাকৈ প্ৰাত্বে কৃষ্ণ কথা শুনিবলৈ গুৰুজন তত যায় শ্ৰীৰাম আতা সৈতে। ভক্ত কালিৰাম আতৈএ নিত্য কৰ্ম কৰি ঠাই, খৰি, পাত, মাছ, শাক, পানী সবাকৈ যতাই থৈ গুৰু সেৱা কৰে নিতে। সেই দিনাও কৰিছে মনে। সেই দ্ৰব্য অলঙ্কাৰ পিন্ধাই দি আনিছে বগ্নিশ অঙ্গে। এপদে দিছে; এপদে দিবলৈ আছে খৰম। তেনেতে আহি গুৰুজনে গল ওকাহি দিলেহি পদুলিত। শুনি তেনেই এৰি আতৈ জল পাগ্ৰ লৈ ওলাই আগবাঢ়ি গ'ল। তেহে ছোট আটা চাউলত জল দি ধ্যান কৈ দেখে আত্মাত, এপদে পাদুকা নাই। অনেক ভাগ তুি নতিকে দিও, নলয় একো-বাপে। তেহে বোলে মোৰ প্ৰভু কোনে এনে বিতণ্ডা কৈলিহঁক? পাছে কাল ৰাম আতৈ দণ্ডৱত পৈলেগৈ। বোলে বাপ, মই পাপীষ্ঠৰহে বন। ৰোগে কিয়নো নিদি এৰি গলা? বোলে বাপ, আপুনাৰ মুখ পদ্যে শুনিছোঁ গুৰু সেৱাতকৈ ভক্তৰ সেৱা ভাঙ্গৰ বুলি। বোলে তোয়ো আমাৰে সমান ভক্ত হ'লা, আমাৰ পৰিচৰ্যা কৰিব নালাগে আৰু। এ শ্ৰীৰামেই কৰিবা আজিৰ পৰা, কালিৰামে অহাযোৱা কৰিবা আমাৰ লগে”।

এনেকুৱা উদাহৰণ বহুতো আছে। “অকপটে গুৰুসেৱা যিজনে কৰয়। গুৰুৰ সমন শক্তি শিষ্যত লভয়” উদাহৰণটো ইয়াতে খাটিছে। সেই কাৰণেই বোধহয় শঙ্কৰদেৱে বৰগীতত লিখিছে

সোই সোই ঠাকুৰ মোই সোহৰি পৰকাশ।

নামধৰত ৰূপ স্মৰত তাকেৰি হামো দাস। ১০ নং

ৰূপ চিন্তা মানেই পৰমাত্মা চিন্তা। দৈৱকী নন্দন শ্ৰীকৃষ্ণো লোক শিক্ষাৰ কাৰণে আত্মক চিন্তা কৰিছিল।

মনুষ্যৰ আচাৰ আচৰি নাৰায়ণ।

কৰি সমাপত যত শৌচৰ লক্ষণ।

যাবত নুহিকে ভালে ৰজনী প্ৰভাত।

তাৰে আপোনাক চিন্তি থাকন্ত সাক্ষাত ॥

কতো ঘৰে আছা সন্ধ্যা উপাসি ।

গায়ত্ৰী জপা মৌন হয়্য বসি ॥

শঙ্কৰদেৱ—কীৰ্ত্তন । নাৰদকৃষ্ণ দৰ্শন—৩৩

শ্ৰীকৃষ্ণৰ নৱধা ভক্তিৰ ভিতৰত সমৰণ ভক্তিও (ৰূপচিন্তা) অন্যতম । একাশীবিধ ভগবদ্ ভক্তিৰ ভিতৰত নৱবিধক মুখ্য স্থান দিয়া হৈছে । তাৰ ভিতৰতে পুনঃ বিচাৰ কৰি “যদ্যপি ভক্তি নৱবিধ মাধৱৰ । শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন তাতে অতি শ্ৰেষ্ঠতৰ” বুলি শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তনক শ্ৰেষ্ঠ স্থানত ৰাখিলেও ভগৱদ্রূপ চিন্তা একশৰণ নাম ধৰ্ম্মত গৰীয়সী ।

নৱধা ভক্তি : — শ্ৰৱণং কীৰ্ত্তনং বিষ্ণোঃ সমৰণং পাদসেৱনম্ ।

অৰ্চনং বন্দনং দাস্যং সখ্যমাশ্ৰ নিবেদনম্ ॥

ভাগৱত-৭।৫।২৩

ভক্তিৰ এই নৱ লক্ষণৰ প্ৰতিটোৰে একোজনো দক্ষ উপাসক বা কাৰ্য্য সফলকাৰী মহান ব্যক্তি নিৰ্দিষ্ট হৈ আছে । ভাগৱতেই ইয়াৰ সন্ধান দিছে ।

শ্ৰীবিষ্ণোঃ শ্ৰৱণে পৰীক্ষিতভৱদ্ বৈয়াসকিঃ কীৰ্ত্তনে ।

প্ৰহ্লাদ সমৰণে তদভিহ্ন ভজনে লক্ষ্মীঃ পৃথু পূজনে ।

অক্ৰুরস্তত্ত্বিৰন্দনে কপিপতির্দা স্যেথ্ৰ সখ্যোহৰ্জুনঃ ।

সৰ্বস্বাশ্ৰনিবেদনে বলিৰভুদ্ কৃষ্ণাপ্তিৰেষাং পৰম ॥

ভাগৱত

অৰ্থাৎ — ১। শ্ৰৱণত—পৰীক্ষিত ।

২। কীৰ্ত্তনত—গুৰুদেৱ ।

৩। সমৰণত—প্ৰহ্লাদ ।

৪। পাদসেৱনত—লক্ষ্মী ।

৫। অৰ্চনত—পৃথু ।

৬। বন্দনত—অক্ৰুৰ ।

৭। দাস্যত—হনুমান ।

৮। সখিত্বত—অৰ্জুন ।

৯। আশ্ৰ নিবেদনত—বলি ।

মতান্তৰে উল্লেখ আছে :—

নাৰদে কৰিলা হৰি কীৰ্ত্তনত ৰতি ।

পৰীক্ষিতে শ্ৰৱণত লভিলা মুকুতি ॥

প্ৰহ্লাদে সমৰণ কৰি ভৈলা পাবিষদ ।

অম্বৰীষে পদসেৱী পাইলা পৰম্পদ ।

ইন্দুদাম্শ্ব বাজা পূজা কৰিলা হৰিত ।
 কৃষ্ণে সমে কৰিলন্ত অৰ্জুনে সখিত্ব ।
 উদ্ধৱে দাস্যালী ভক্তি কৃষ্ণত কৰিলা ।
 বলি বাজা বামনত দেহ নিবেদিলা ॥
 অক্ৰমে বন্দনে প্ৰীতি কৰিলা হৰিত ।
 এহি নৱবিধ ভক্তি লোকত বিদিত ॥

হৰি ভগৱানৰ ৰূপ স্মৰণৰ বিষয় অৱগত কৰোৱাৰ উদ্দেশ্যে এই
 প্ৰসঙ্গতে নৱবিধ ভক্তিৰ ক্ৰমৰ মাজৰ পৰা স্মৰণৰ বিষয়টো উল্লেখ কৰা হৈছে ।
 আমাৰ পিচৰ “ভজন ভক্তি তত্ব বিবেচন”ত বহুলাই কোৱা হ’ব । হৰিৰূপ
 স্মৰণ মহিমা বিষয়ে ধৰ্ম্ম শাস্ত্ৰ সমূহে কি কৈছে তাক উল্লেখ কৰা হ’ল ।

মূহূৰ্ত্তমপি যোধ্যায়োন্নাৰায়ণ মতন্ত্ৰিতঃ ।

সোহপি সদৃগতিমাশ্ৰোতি কিং পুনন্তৎ পৰায়ণঃ ॥

গৰুড পুৰাণ ১২৩৪।৬

অৰ্থাৎ—মূহূৰ্ত্ত কাল যদি নাৰায়ণৰ ৰূপ আলস্য শূন্য হৈ ধ্যান কৰে, তেন্তে
 সেই হৰি পৰায়ণ নৰে সাধুগতি লাভ কৰে ।

ঈশ্বৰেৰ পৰা হানিৰূপ সৰ্গোহয়মেৱহি ।

অভাগ্যং পৰমং চৈতদ্ বাসুদেৱং ন যৎ স্মৰেৎ ॥

(কাশী খণ্ড, ধ্ৰুৱচৰিত্ৰ)

অৰ্থাৎ :— মানৱ জীৱন পাই যিজনে বাসুদেৱৰ ৰূপ স্মৰণ নকৰে, তেওঁৰ
 মহৎ হানি হয়, বৰ উপদ্ৰৱ মিলে আৰু তেওঁ পৰম অভাগী ।

তুলা পুৰুষদানানাং ৰাজসুয়াশ্বমেধয়োঃ ।

ফলং বিষ্ণোঃ স্মৃতি সমং ন জাতু দিবজসন্তম ॥

বৃহস্পতিয় পুৰাণ ।

অৰ্থাৎ :— হে দ্বিজোত্তম ! পুৰুষৰ তুলা স্বৰ্ণদান আৰু ৰাজসুয়-অশ্বমেধ আদি
 যন্ত্ৰৰ ফল কেতিয়াও বিষ্ণু স্মৰণৰ সমান নহয় ।

কৰ্ম্মণা মনসা বাচা যঃ কৃতঃ পাপ সঙ্কয়ঃ ।

সোহপ্য শেষঃ ক্ষয়ং যাতি স্মৃতা কৃষ্ণাভিহ পঙ্কজম্ ॥

ব্ৰহ্মবৈৱৰ্ত্ত পুৰাণম্ ।

অৰ্থাৎ :— কান্নিক, বাচিক, মানসিক ভাৱে যি পাপ সঞ্চিত হৈছে, সেইবোৰ
 কৃষ্ণ পাদ পদ্ম স্মৰণত নষ্ট হৈ আছে ।

ভগৱানৰ ৰূপ চিন্তনৰ বাবে তেওঁৰ চতুৰ্ভুজযুক্ত স্বৰূপ হৃদয়ত বিৰাজ কৰাই ল'ব লাগিব। দুজনা গুৰুৱে ৰচনা কৰা হৰিকণ্ঠ বৰ্ণনত শঙ্খ চক্ৰ গদা পদ্ম যুক্তশ্ৰী হৰিক হৃদিস্থিত কৰিবলৈ কৈছে। কোন হাতত কোন অস্ত্ৰ বিৰাজ কৰিছে, তাকো ভাগৱতত বৰ্ণনা কৰা হৈছে। বাওঁহাতত তলত শঙ্খ আৰু ওপৰ হাতত চক্ৰ, সোঁহাতৰ ওপৰত গদা আৰু তলৰ হাতত পদ্ম বিৰাজ কৰিছে। সেই সম্বন্ধে ষষ্ঠ স্কন্ধ ভাগৱতত ব্ৰহ্মাসুৰ বধ প্ৰসঙ্গত পৰি-
ষ্কাৰ হিচাবে পোৱা যায়। চাৰিহাতত থকা চাৰি অস্ত্ৰৰ প্ৰকৃত তত্ত্ব হ'ল চতু-
বৰ্গ প্ৰদ, চতুৰ্বেদাশ্ৰা, চতুৰ্ঘণ স্বৰূপ আৰু চতুৰস্ত্ৰ। শঙ্খ হ'ল জল তত্ত্ব, চক্ৰ
তেজ তত্ত্ব, গদা ওজ: বলাদি যুক্ত প্ৰাণ তত্ত্ব আৰু পদ্ম ধৰ্ম জ্ঞানাদি যুক্ত
সত্ত্বময়। আনহাতে এই সম্পৰ্কে “বিষ্ণু সংহিতা”ত বিষ্ণুদেৱক ভূমিয়ে স্তুতি কৰা
এটা সূত্ৰ পোৱা যায়:— “ভগবৎ স্তব্ধে সমীপে সততমেবংচত্বাৰি মহাভূতানি
কৃতালয়ান্যাকাশ: শৃংখলকপী বায়ুচক্ৰকপী তেজশ্চ গদাকপী অস্ত্ৰোহস্ত্ৰাকহকপী
অহমপ্যনে নৈব কাপেন ভগৱৎ পাদ মধ্য পৰিবৰ্ত্তিনী ভবিতুমিচ্ছামি”

(বিষ্ণু সংহিতা)

অৰ্থ:— হে ভগৱান! তোমাৰ ওচৰত চাৰি মহাভূত (আকাশ, বায়ু, তেজ,
জল) আশ্ৰয় লৈ আছে, আকাশ শঙ্খৰূপে (আকাশৰ গুণ শব্দ, সেই কাৰণে
শব্দকাৰী শঙ্খক আকাশ বোলা হৈছে), বায়ু চক্ৰৰূপে (বায়ুৰ গুণ সদা-
গতি; চক্ৰও সদা ঘূৰ্ণমান, সেই হেতু সদাগতিশীল চক্ৰক বায়ু বোলা হৈছে),
তেজ বা অগ্নি গদাৰূপে (অগ্নি আৰু গদা উভয়েই ধ্বংসকাৰী, সেই কাৰণে
গদাক অগ্নি বোলা হৈছে) জল পদ্ম ৰূপে (পদ্মৰ দৰে জলো আপায়নকাৰী,
সেইকাৰণে পদ্মক জল বোলা হৈছে), বিৰাট পুৰুষ আপোনাৰ পাদ মধ্য
বৰ্ত্তিনী হৈ থাকিবলৈ ভূমিকপী ময়ো বাধা কৰো। অন্যান্য অলঙ্কাৰৰো এনেদৰে
ওত্ৰ বিৰাজ কৰিছে। “জগতক জীৱ সবহ একুঠাম কঠে কৌস্তভ মণি অনুগাম”
এয়া হ'ল কৌস্তভ মণিৰ তত্ত্ব। বাহ্যিক ভয়ত সৰ্বালঙ্কাৰ তত্ত্ব প্ৰকাশ কৰা
নহ'ল।

ভগৱানৰ ৰঙ্গ, ৰূপ, আকৃতি আৰু লাৱণ্য বহুতো মধুৰ, কোমল
ৰসময়, পৰম আকৰ্ষক, কাণ্টিময়, অলৌকিক, সুন্দৰ আৰু অন্তৰ্ভূত। তথা তাত
নিৰতিশয় জসীম আৰু অনন্ত বিলক্ষণ ক্ষমা, দয়া, শান্তি, প্ৰেম, ন্যায়, সৌহাৰ্দ,
সবলতা, মধুৰতা, সমতা, উদাৰতা, ধীৰতা, বীৰতা, গভীৰতা, সত্যতা নিৰভি-
মানিতা, নিবহংকাৰিতা, নিৰ্বেৰতা, নিৰ্ভয়তা, পৱিত্ৰতা, ভক্তবৎসলতা সৌম্যতা
আদি অনন্ত দিবা গুণ আছে। এয়া ভগৱানৰ গুণৰ দিগদৰ্শন। সম্পূৰ্ণ বল
ঐশ্বৰ্য্য, তেজ, শক্তি, সামৰ্থ্য, জ্ঞান, বৈৰাগ্য, ধৰ্ম, যশ, শ্ৰী, বিভূতি, মহিমা

কান্তি, জগতৰ উৎপত্তি, স্থিতি, লয় কৰা সামৰ্থ্য, সৰ্ব্বজ্ঞতা, সৰ্ব্বাধাৰতা, সৰ্বব্যাপকতা, সৰ্বনিয়ন্তৃত্বতা, সৰ্বেশ্বৰতা, সৰ্বান্তৰ্য্যামিতা, তথা অসম্ভৱক সম্ভৱ আৰু সম্ভৱক অসম্ভৱ কৰিব পৰা শক্তি আদি অপৰিমিত প্ৰভাৱ ভগৱানৰ আছে। যেনেকৈ সূৰ্য্যোদয়ৰ পৰা সৰ্ব্বান্ধ কাৰৰ অত্যন্ত অভাৱ হয়, তেনেকৈ পৰমাত্মাৰ স্বৰূপৰ সমৰণ আৰু ধ্যানৰ দ্বাৰা সমস্ত দুগুণ-দুৰাচাৰ, বিকাৰ আৰু দুখ-দুৰ্গতি সৰ্ব্বথা অভাৱ হৈ যায়। তেতিয়া মানুহ সদৃগুণ, সদাচাৰ সম্পন্ন হৈ জন্ম মৃত্যুকাপ সংসাৰ সমুদ্ৰৰ পৰা উদ্ধাৰ হৈ সহজতে পৰমাত্মা বস্তুক লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হয়।

গীতাত ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই কৈছে :—

তেষমেহং সমুদ্ধৰ্তা মৃত্যু সংসাৰ সাগৰাৎ ।

ভবাগ্নি ন চিৰাৎ পাৰ্থ মম্যাবেশিত চেতসাম্ ॥

গীতা-১২।৭

অথাৎ—হে পাৰ্থ ! মোত চিত্ত আৰোপ কৰা সকলক মই সোনকালে মৃত্যু-ৰূপ সংসাৰ সমুদ্ৰৰ পৰা উদ্ধাৰ কৰোঁতা।

আনদেৱ নৰাধে নসাধে স্বৰ্গকাম ।

নেৰে সুখে দুখে মুখে মোৰ গুণ নাম ॥

মোৰ মতি মনে নিতে হৃদয়ত ধৰে ॥

জানা সেহি মহাসাধু সখি সুখে তৰে ।

একাদশ । ১৭৬৫৭

শাস্ত্ৰান্তৰত

অব্যক্তস্য কথং পূজা ব্যাপকে কিং বিসৰ্জনম্ ।

অমূৰ্ত্ত্বাৎ কথং ধ্যানং নামমাত্ৰাৎ শুচিৰ্ভৱেৎ ॥

মহাপুৰুষ মাধৱদেৱে অনুবাদ কৰিছে :—

অব্যক্ত ঈশ্বৰ হৰি কিমতে পূজিবে তাক

ব্যাপকত কিবা বিসৰ্জন ।

এতাবন্ত মূৰ্ত্তি শূন্য কেনমতে চিন্তিবাহা

ৰাম বলি শুদ্ধ কৰা মন ॥

নামঘোষা ৮

ইয়াৰ অৰ্থ স্পষ্ট হৈ আছে। ভগৱানৰ মূৰ্ত্তি নাই, তেওঁ নিৰ্গুণ নিৰাকাৰ। এই কথা ব্ৰহ্মবাদী শাস্ত্ৰ সমূহে স্বীকাৰ কৰিছে। কিন্তু যদিও তেওঁ নিৰ্গুণ নিৰাকাৰ, তথাপিহে তেওঁ ভক্তৰ হৃদয় ৰঞ্জনৰ কাৰণে নানা বিধ লীলা প্ৰকটৰ বাবে সাকাৰ ৰূপে অৱতৰণ কৰে। সেয়ে বৰগীতত ধ্বনিত হৈছে—

নাহি জন্ম ভোমাৰ তথাপি জন্ম ধৰা ।
সোহি জন্মে জীৱৰ জনম দূৰ কৰা ॥

গুৰু ভট্টিমাত—

মায়া নৰতন্থ ধৰি হৰি ডকতি
মুকুতি কয়লি বহু পৰচাৰ ।
সৰনৰপাপ পয়োধি মজ্জল
তাতে কয়লি উদ্ধাৰ ॥

-পূৰ্বোক্ত “ৰাম বুলি শুদ্ধ কৰা মন”ৰ পৰিসীমা হ’ল : —

আৰে মন শুদ্ধিৰ শুনিয়ো যেন ফল ।
পুৰুষৰ বুদ্ধিৰ গুহিল য়েবে মল ॥
নিশ্চল মনত হোৱে জ্ঞানৰ উদয় ।
কৃষ্ণৰ কথায়ে মন নিশ্চল কৰয় ॥

(ভক্তি ৰত্নাৱলী)

এই পদে অব্যক্তক বুদ্ধিৰ বিক্ষেপ আদি মল গুচিলে দৰ্শনানুভূতি হোৱাটো সূচাইছে। নাম জপ আৰু ৰূপ চিন্তা কৰিলে ইষ্টদেৱতাই দৰ্শন দিয়াটো অনি-
বাৰ্য্য কথা। যেনেকৈ জাহাজৰ লগৰ তুলিলে এগাহ এগাহকৈ শিকলি ওপৰলৈ
আহে, সেইদৰেই ইষ্ট দেৱৰ ৰূপ চিন্তা কৰ্ত্তাৰ আৰু মন্ত্ৰদ্রৱ্যটোৰ সমীপলৈ ভগ-
ৱান চাপি আহে। নাম গাওঁতে গাওঁতে মলিন দৰ্শন পৰিষ্কাৰ কৰিলে নিজৰ
প্ৰতিবিশ্ব অচিৰাৎ অবাস্থিতে আৰু অনিচ্ছাতো দৰ্শন হোৱাৰ দৰে নামৰূপ চিন্তা-
কৰ নিশ্চল মনত বিক্ষেপ আদি দোষ, ঈৰ্ষা, অসুখা, তিৰস্কাৰ, হিংসা দূৰহৈ
ভগবদ্ব্যয় হব। তেতিয়া আত্মাতে ঈশ্বৰানুভূতি দৰ্শন হ’ব, ইয়াত সন্দেহ নাই।

ভগৱন্তক বৈৰ ভাৱে (কলিযুগৰ বাদে) চিন্তা কৰিও ভগবদ্বৈৰোধী
সকলে সঙ্গতি পোৱাৰ উদাহৰণ আছে। এইটো সত্য, ত্ৰেতা, দ্বাপৰ যুগতহে
সম্ভৱ হৈছিল। বৈকুণ্ঠবাৰী জয় বিজয়ক ভগৱন্তৰ আদেশ :— “বৈৰভাৱে
চিন্তিবাহা মোক। অল্পকালে পাইবা এহিলোক”। বৰ্ত্তমান অৱস্থাত অৰ্থাৎ কলি-
যুগত বৈৰভাৱে চিন্তি ভগৱন্তক পাব নোৱাৰে। কাৰণ “সিকালত বেকত আছিল
দামোদৰ” অৰ্থাৎ বৈৰভাৱটো ব্যক্তহৈ থকাত হে সাৰ্থক হয়, পৰোক্ষত বা অব্য-
ক্তত নহয়। সেইকালত ভগৱন্ত সাক্ষাত আছিল বাবে বিষয়টো কাৰ্য্যকৰী
হৈছিল। এতিয়া কলিযুগত ভক্তি ভাৱেৰেহে ভগৱন্তক পাব। তদভাৱে সকলো
ফলহী ৰুখা।

বৈৰ ভাৱে কংসাদি কৃষ্ণদ্বৈষী সকলে আৰু ভক্তি ভাৱেৰে প্ৰহ্লাদাদি
ভগবদ্বক্ত সকলে ভগৱৎ সান্নিধ্য লাভ কৰিবলৈ সমৰ্থ হৈছিল। ভক্তি ভাৱতো

ভগৱৎ একনিষ্ঠ আৰু বৈৰ ভাৱতো ভগৱৎ একনিষ্ঠ হ'ব লাগে। অৱশ্যে উদ্দেশ্য দুয়োটাৰে পৃথক, কিন্তু চিন্তাৰ বিষয় বস্তুটো একে। কংসই কেনেকৈ কৃষ্ণৰ ৰূপ চিন্তা (বৈৰভাৱে) কৰি সাক্ষ্য মুক্তি পাইছিল তাৰ প্ৰমাণ—

পিয়ন্তে বোলন্তে সিটো পথত ভ্ৰমন্তে ।
নিশ্বাস কাড়ন্তে নিশি শয়ন কৰন্তে ॥
উন্নতে আগতে দেখে কৃষ্ণক সদায় ।
সিহেতু কৃষ্ণৰ ৰূপ পাইলা কংসৰায় ॥ ৪২৭

শঙ্কৰদেৱ । কীৰ্ত্তন-ঘোষা

(২—গ) লীলা

ভগৱানৰ অলৌকিক বিচিত্ৰ লীলাৰ বৰ্ণনা ভাৰতীয় সংস্কৃত শাস্ত্ৰ-সমূহত বিবিধ প্ৰকাৰে কৰা হৈছে। ভাৰতৰ অৱতাৰী মহাপুৰুষ সকলে সেই বিচিত্ৰ পবিত্ৰ লীলা কাহিনী সৰসতা প্ৰযুক্ত গীত পদ আদি নিজস্ব ভাষাৰে ৰচনা কৰি গাই হৰিলীলা ৰসাস্বাদনত বিভোৰ হৈ পৃথিবীতে পৰমানন্দ সুৰ লাভ কৰিছিল। মহাপুৰুষ শঙ্কৰ মাধৱ দুজনা গুৰুৱেও হৰিলীলা গানত আত্ম বিভোৰ হৈছিল। তেৰাসৰে লীলা বিষয়ক বহুতো গীত পদ ৰচনা কৰি নিজে তনয় হোৱাৰ উপৰিও কলিৰ মলিন মতি পাপ সাগৰ মগ্ন লোকসকলৰ হিতাৰ্থে, ভগবদ্ প্ৰেমাশ্লুত কৰণাৰ্থে বহুতো চেষ্টা কৰি গৈছে। শঙ্কৰদেৱে বিশেষ ভাৱে ভগৱানৰ যুৱকলীলা আৰু মাধৱদেৱে বাৎসল্য লীলা বা কৈশোৰ লীলাৰ প্ৰতি আকৃষ্ট হয়। ভগৱানৰ গুণমালা, লীলামালা নাম কৰণেৰে বিবিধ প্ৰকাৰ লীলাগুণ প্ৰকট কৰা হৈছে। “পৰম দুৰ্ব্বোধ আত্মতত্ত্ব” সমূহ সহজে বুজি পোৱা টান। বহিঃস্মৃখী জীৱক অন্তঃস্মৃখী কৰিবলৈ হলে প্ৰথমে বালকক তিত্ত ঔষধ সেৱনৰ বাবে প্ৰথমতে মিচিৰি বা চেনিৰ ৰসাস্বাদনকৰি লোৱাৰ দৰে ভগৱানৰ সৰসলীলাৰ আস্বাদ ৰঞ্জনৰ বাবে লীলা বিষয়ক সহজ উপায় অৱলম্বন বুদ্ধি-মান্ লোকৰ অৱশ্যে কৰ্ত্তব্য। নাম ঘোষাত ধ্বনিত হৈছে :—

পৰম দুৰ্ব্বোধ আত্ম তত্ত্ব তাৰ জ্ঞান অৰ্থে হৰি যত
লীলা অৱতাৰ ধৰা তুমি কৃপাময় ।
তাহান চৰিত্ৰ সুখা সিদ্ধ তাতে ক্ৰীড়া কৰি দীন বন্ধু
চাৰি পুৰুষাৰ্থ তৃণৰ সম কৰয় ॥

বৰগীতত ধ্বনিত হৈছে —

নাৰায়ণ লীলা জানিব কোই ।
সনক সনাতন চিন্তি চতুৰ মুহ
অধিকহি বিমোহিত হই ॥
শঙ্কৰদেৱ । বৰগীত ।— ৭

কীৰ্ত্তন ঘোষণাৰ লীলামালাত ধ্বনিত হৈছে—

গুৰু মূনি ৰাজ্যত কহন্ত বিদ্যামানে ।
কৃষ্ণ লীলা মালা আৰে শুনা সাৱধানৈ ।
শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন কৰি বৈকুণ্ঠক যায় ।
ধৰ্ম্ম অৰ্থ কাম মোক্ষ আত সবে পয় ।

দ্বিতীয় স্কন্ধ ভাগৱতত :—

অনাদি জনমে জীৱে কুকথা শুনয় ।
তাৰ মলে কৰ্ণপথ বান্ধিয়া আছয় ॥
অৱতাৰ চৰিত্ৰে তাহাক বিনাশয় ।
মিণে মহোদয় কৃষ্ণ পাৱে ৰতি হয় ॥

ভাগৱত ১৩১৭ পদ ।

ভগৱানৰ লীলা মুখ্য আৰু গৌণ ভেদে দুবিধ । তাৰে প্ৰথম বিধ হ'ল —

সৃষ্টি স্থিতি লয় মাধৱৰ মুখ্য লীলা ।
আপুনি তৰিঙা তুমি আনকো তাৰিঙা ॥

শঙ্কৰদেৱ । অনাদি পাতন— ১৪

দ্বিতীয় বিধ হ'ল সৰ্ব অৱতাৰৰ কাৰণ নাৰায়ণৰ গৰা আবিৰ্ভূত হৈ যি
বিলাক অৱতাৰ ধাৰণ কৰিছিল, সেই সকল ভগৱানৰ গৌণ লীলা । ইয়াৰ
ভিতৰত পৰম্ব্ৰহ্মৰূপী পৰিপূৰ্ণতমাৱতাৰ সনাতন শ্ৰীকৃষ্ণৰ লীলা সকল মুখ্য
হিচাবে ধৰি লোৱা হৈছে । মুখ্য লীলাক ব্ৰহ্মলীলা বুলিও কব পাৰি । প্ৰকৃষ্ণা-
ৱতাৰ আৰু গুণাৱতাৰ স্থানিক মুখ্য লীলা হিচাবে ধৰা হয় । হুয়াৰ ভিতৰতে
স্বাপৰ যুগৰ শেষাংশত অৱতাৰ শ্ৰীকৃষ্ণ লীলা সমূহক তেওঁ ব্ৰহ্মৰ পৰিপূৰ্ণ-
তমাৱতাৰ কাৰণে আৰু তুল্লীলা সমূহ অত্যন্ত ৰুচিকৰ, মনোগ্ৰাহী আৰু
উল্লেখযোগ্য কাৰণে মুখ্য লীলাৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰি ল'বলগীয়া হয় । আমি ইয়াৰ
পিছতে এই সংক্ৰান্তত বহুল ভাৱে প্ৰকাশ কৰা হ'ব । গুৰু জনাৰ চৌবিশ অৱ-
তাৰ লেখৰ ভিতৰত দশৱতাৰ মুখ্য স্থানত আছে । কবি জয়দেৱে গাইছে :—

কেদানুদ্ধৰতে জগন্তি বহতে ভুগোলমুদ্ বিদ্রুতে ।
দৈত্যং দাৰয়তে বলিং হনয়তে ক্ষত্ৰক্ষয়ংকুৰ্বতে ।
পৌলস্ত্যং জয়তে হনংকলয়তে কাৰণ্য মাতংবতে
শ্লেচ্ছান্ মুচ্ছয়তে দশা কৃতি কৃতে কৃষ্ণায় তুভ্যং নমঃ ॥

গীত গোবিন্দ— ১১২

মাধৱদেৱে অনুবাদ কৰিছে :—

মৎস্য কুৰ্ম নৰসিংহ বামন পৰশুৰাম
হলিৰাম বৰাহ শ্ৰীৰাম ।
বুদ্ধ কল্কি নামে দশ আকৃতি ধৰিছা কুৰ্ম
তমু পাবে কৰোহো প্ৰণাম ॥

নামঘোষা —৩

ইয়াত ব্ৰহ্মৰূপী সনাতন শ্ৰীকৃষ্ণক প্ৰণতি জনোৱা হৈছে। শ্ৰীকৃষ্ণ দশাব-
তাৰ বা চৌবিশ অৱতাৰৰ ভিতৰত নপৰে। বাকী গোণ লীলাকাৰী অন্য
অৱতাৰী সকলৰ লীলা সমূহ সীমাবদ্ধ তথা ক্ষুদ্ৰকীয় কাৰণে তেওঁলোকৰ
লীলা গোণ তথা সংক্ষিপ্ত। যেনে — মৎস্য কুৰ্মাদিৰ লীলা আৰু দশাবতাৰ
অন্তৰ্ভুক্ত পূৰ্ণাৱতাৰ শ্ৰীৰাম চন্দ্ৰৰ কথাকে ক'ব পাৰি। আকৌ চৌবিশ অৱতাৰৰ
ভিতৰতে দশাবতাৰ মুখ্য কাৰণে এওঁলোকৰ লীলা সমূহ কিছু চিত্ৰাকৰ্মকো
হয়। এই সন্দৰ্ভত স্থান, কাল, পাত্ৰ ভেদে লীলা বিষয়ক শ্ৰৱণাধিকাৰ থকা
দেখা যায়। হৰি লীলা যেনেকৈ মুখ্য আৰু গোণ ভেদে দুবিধ, তেনেকৈ তাতে
লীলাও আকৌ দুই প্ৰকাৰৰ আছে। ইয়াক অন্তৰঙ্গ আৰু বহিৰঙ্গ বোলে।
অধ্যাত্মবাদী সাধকসকলে অন্তৰঙ্গ লীলা ভাগ অনুমোদন কৰে। বহিৰঙ্গ সাধক
সকলে ভগবানৰ বহিৰঙ্গ লীলাৰ ৰসাস্বাদন কৰি সুখ পায়। নিজ চিদ্ৰংগ জীৱ-
ৰূপা গোৰ্গা কৃষ্ণৰ ৰাসলীলা আৰু উপদেশ সকল (শ্ৰীকৃষ্ণ), আৰু পৰমব্ৰহ্ম পৰ-
মাত্মাৰ বটাক্ষতে সৃষ্টি স্থিতি লয় কৰিব পৰা সামথ্য তথা তজ্জাতীয় লীলা
সকল অন্তৰঙ্গ লীলা আৰু এইখিনি অন্তৰঙ্গ সাধকৰ গ্ৰহণীয়। তদ্ব্যতীত সাধাৰণ
খিনি (অন্যান্য অৱতাৰৰ) বহিৰঙ্গ লীলা। ইয়াৰ ভিতৰতে শ্ৰীকৃষ্ণৰ ছকুৰি
বহুৰীয়া জীৱনত সংঘটিত লীলা সমূহ অন্তৰঙ্গ আৰু বহিৰঙ্গ সাধক বৰ্গৰ
অভিকৃতি মতে গ্ৰহণীয়। যি যেনেকোপে বিচাৰে “কল্পতৰু বৃক্ষবৎ” আধাৰ
বিশেষে ল'ব পাৰে। অন্তৰঙ্গ আৰু বহিৰঙ্গ সম্বন্ধে শাস্ত্ৰই সিদ্ধান্ত কৰিছে
যেনে :—

অন্তৰঙ্গংহি বলবৎ বহিৰঙ্গং যতন্ততঃ ।

বেদান্ত সিদ্ধান্ত — ২২৬

অৰ্থাৎ — বহিৰঙ্গতকৈ অন্তৰঙ্গ সদায় বলৱান্ ।

আকৌ কৈছে :— অন্তৰঙ্গ বিহীনস্য কৃত শ্ৰৱণ কোটয়ঃ ।

ন ফলন্তি যথা যোদ্ধুৰক্ষীৰস্যাস্ত সম্পদঃ ॥

বেদান্ত সিদ্ধান্ত — ২২৭ ॥

অৰ্থাৎ — অন্তৰঙ্গ সাধনহীন সাধকে কোটি কোটিবাৰ শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন কৰিলেও সাধনাৰ কোনো ফল নধৰে। যেনেকৈ অধীৰ যোদ্ধাৰ শৰণিক্ষেপ সদায় নিঃফল হয়, তেনেকৈ।

শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰ গুৰুৰ এক শ্ৰৱণ ভাগৱতী ধৰ্ম্মত শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন ভক্তিক “বহিৰঙ্গ” আৰু স্মৰণ ভক্তিক “অন্তৰঙ্গ” বুলি কোৱা হয়। কাৰণ মন আৰু বুদ্ধি এই অন্তৰেन्द्रিয়ৰ দ্বাৰা সাধনা কৰে বাবেই ইয়াক অন্তৰঙ্গ বোলে। স্মৃতি পথত ইয়াক ধৰি ৰাখিব লগীয়া হয়। স্মৰণ মানে স্মৃ চিন্তায়াং স্মৃ ধাতু অনট্ প্রত্যয়। অন্তৰঙ্গ মানে অন্তৰত ভগৱানৰ অঙ্গ চিন্তা আৰু বহিৰঙ্গ মানে বাহিৰত ভগৱানৰ অঙ্গ চিন্তা। এয়ে হ’ল শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন আৰু স্মৰণ।

আমি ওপৰত কৈ অহা অন্তৰঙ্গ আৰু বহিৰঙ্গ লীলা সমূহ আধাৰ বিশেষেহে ভক্ত সকলে গ্ৰহণ কৰিব পাৰে। ভগৱানৰ লীলাও অলৌকিক আৰু লৌকিক ভেদে বহুবিধ। জগতৰ লোকো বহুবিধ। শৃঙ্গাৰাদি ৰস ভেদে ভগৱানৰ লীলা শ্ৰৱণৰো আধাৰ ভেদ থকা দেখা যায়। বালকৰ আগত শৃঙ্গাৰ ৰসৰ কথা ব্যক্ত কৰিলে তেওঁলোকে সুখ নাপায়। তেওঁলোকক লাগে পুতনাৰ স্তন পান, বকাসুৰ বধ, বানৰক লৱনু দান, লৱনু চোৰ আদি বীভৎস, অদ্ভুত আৰু হাস্য ৰসৰ সোৱাদ। নাৰী সকলক লাগে গোপী বিৰহ, গোপী কৃষ্ণালাপ আদি মধুৰ ৰস। এই দৰে বিভিন্ন জনে আধাৰ ভেদে বিভিন্ন বসান্বাদ বিচাৰে আৰু ই স্বাভাৱিক। গীতা ভাগৱতৰ সাৰ মৰ্ম্ম একে হলেও পাত্ৰানুযায়ী বা আধাৰ বিশেষে উপদেশ আদৰ্শ আদি পৃথক দেখা যায়। গীতাৰ কৃষ্ণই অৰ্জুনক কৰ্ম্ম-ফল তেওঁকে অৰ্পণ কৰি ক্লগ্নিয় ধৰ্ম্ম বা ৰণ ধৰ্ম্ম পালন কৰিবলৈ কৈছে। ভাগৱতৰ কৃষ্ণই প্ৰয়াণৰ আগে আগে উদ্ধৱক “পিন্ধিবাহা বাকলি বসন। বন্য ফল কহিবা ভোজন” ইত্যাদি। অন্তৰঙ্গ সাধকক লাগে অৱতাৰী সকলে দিয়া উপদেশ “বাহিৰে ভিতৰে জানা ইটো জগতৰ। পৰিপূৰ্ণৰূপে আছোঁ মই মহেশ্বৰ” “শুনিয়ে উদ্ধৱ আৱে ৰহস্য ভকতি ইত্যাদি। কিন্তু এই কথা সত্য যে বহিৰঙ্গ লীলা নাজানিলে অৰ্থাৎ শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তনৰ তত্ত্বমৰ্ম্ম নাপালে অন্তৰঙ্গ লীলা অৰ্থাৎ স্মৰণ তত্ত্বলৈ উন্নীত হোৱাটো “পৰ্ব্বতত কাছৰ কণী সাগৰত মৌৰ” দৰে। সেই কাৰণেই শঙ্কৰ মহাপুৰুষৰ উপদেশ বা বাণী “যদ্যপি ভকতি নৱবিধ মাধৱৰ। শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন ভাতে অতি শ্ৰেষ্ঠতৰ” ইত্যাদি।

প্ৰহ্লাদ চৰিত প্ৰসংগত চাৰিসিদ্ধই হৰি ভগৱানৰ ৰূপ প্ৰত্যক্ষ কৈ কেনেকৈ হৃদিগত কৰি অন্তৰঙ্গ সাধনত তৎপৰ হৈছিল কীৰ্ত্তনে পৰিষ্কাৰ কৰি দিছে —

পৰম আনন্দে চাৰি সিদ্ধে দেখি পাছে।

শিৰে প্ৰণামিয়া দণ্ডৱতে পৰি আছে।

কৃষ্ণ পাদ মিশ্ৰ তুলসীৰ পায়ো গন্ধ ।
 কোভ ভৈল চিত্ত মহা মিলিল আনন্দ ॥

 তাসম্বাৰ ভৈল মন বান্ধিত পূৰ্ণ ।
 চাহিলা কৃষ্ণৰ দুনাই দুখানি চৰণ ॥
 আৰকত নথ পাতি আছে প্ৰকাশন্তে ।
 চিত্তত চিন্তিলা তাক বাহিৰৰ হন্তে ॥
 আছিলন্ত ধৰি হৃদয়ত কতো বেলি ।
 কৃষ্ণক সমুখে দেখি পাছে চক্ষু মেলি ॥
 কৰযোৰে চাৰি সিদ্ধ আনন্দক পাই ।
 কৰিবে লাগিলা স্তুতি মাধৱক চাই ॥

পিতৃ মুখে তমু গুণ শুনিলা যৈসানি ॥
 সেহি দিনা হিয়াত পশিলা চক্ৰপালি ।
 তুমি পৰদ্বাৰা তত্ৰ জানিলা সম্প্ৰতি ।
 সত্য মূৰ্ত্তি ধৰি সাধা ভকতৰ গতি ॥ ইত্যাদি ।

ভগৱানৰ মুখ্য আৰু গৌণ লীলা, অন্তৰঙ্গ আৰু বহিৰঙ্গ লীলা আৰু
 তাৰ শ্ৰৱণাধিকাৰী ভেদ সংক্ষিপ্ত ভাৱে প্ৰকাশিত হ'ল । ইয়াতে লৌকিক
 আৰু অলৌকিক লীলা ভেদো ব্যক্ত হৈছে । সেই সম্বন্ধে শ্ৰীকৃষ্ণৰ লীলা স্থান
 প্ৰসঙ্গত বিশদ ভাৱে অলৌকিক আৰু লৌকিক লীলা সমূহ ইয়াৰ পিছতে প্ৰকাশ
 কৰা হ'ব । আমি উল্লেখ কৰি আহিছোঁ যে (শ্ৰীকৃষ্ণৰ ব্যতীত) অন্যান্য অৱতাৰ
 সমূহৰ লীলা ক্ষণিকীয়া আৰু সংক্ষিপ্ত তথা গৌণ । শ্ৰীকৃষ্ণ সক্তিদানন্দ বিগ্ৰহ
 তথা কাৰণৰো কাৰণ হেতু তেওঁৰ লীলা সমূহ অন্যৰ তুলনাত বেছি আক-
 ৰ্ষণীয় আমোদকাৰী আৰু উল্লেখযোগ্য ।

ঈশ্বৰঃ পৰমঃ কৃষ্ণঃ সক্তিদানন্দ বিগ্ৰহঃ ।
 অনাদিবাৰ্দি গোবিন্দঃ সৰ্বকাৰণ কাৰণম্ ॥

ব্ৰহ্মসংহিতা ॥ ৩/১

অৰ্থাৎ — সক্তিদানন্দৰূপী শ্ৰীকৃষ্ণই পৰম ঈশ্বৰ । তেওঁ অনাদি আৰু আদি,
 বেদ পালক, সকলো কাৰণৰো কাৰণ স্বৰূপ ।
 নতুন জলধৰকৰ্ণে গোপ বধূতী দুকূল চৌৰায় ।
 তস্মৈ নমঃ কৃষ্ণায় সংসাৰ মহীকহস্য বীজায় ॥

অৰ্থাৎ — নতুনকৈ আকাশত উঠি অহা মেঘ সম ৰুচি সম্পন্ন, গোপৰমণী সকলৰ বস্ত্ৰ হৰণ কৰোঁতা, সংসাৰ ৰূপৰূপৰ বীজ স্বৰূপ সেই কৃষ্ণক নমস্কাৰ ।

একপ্ৰকাৰে শ্ৰীমদ্ভাগৱতোক্ত শ্ৰীকৃষ্ণ লীলাৰ মহাভাষ্য বুলি প্ৰতিপন্ন কৰা গৰ্গ সংহিতাত পোৱা যায় :—

যস্মিন্ সৰ্ব্বানি তেজাংসি বিলীয়ন্তে স্বতেজসি ।

তং বদন্তি পৰে সাক্ষাৎ পৰিপূৰ্ণতমং স্বয়ম্ ॥

(গৰ্গসংহিতা)

অৰ্থাৎ — য'ত সকলো তেজ নিজ তেজত, (শক্তি)ত বিলীন হৈছে, তেওঁকৈ স্বয়ং সাক্ষাত পৰিপূৰ্ণতমাবস্থাৰ বুলি কৈছে ।

ভাগৱতত ধ্বনিত হৈছে :— এতেচাংশকলাঃ পুংসঃ কৃষ্ণস্ত ভগৱান স্বয়ম্ ।
অৰ্থাৎ :— এই সকল অংশ কলাৱতাৰ, কিন্তু কৃষ্ণ স্বয়ং ভগৱানৰ অৱতাৰ আৰু একমাত্ৰ পুৰুষ ।

অন্য অৱতাৰক অংশাৱতাৰ বা কলাৱতাৰ বুলি মনা হয় । কিন্তু শ্ৰীমদ্ভাগৱত শাস্ত্ৰ প্ৰতিপাদিত শ্ৰীকৃষ্ণ একমাত্ৰ স্বয়ং ভগৱান । গীতাত “আপূৰ্ণ্য-মান মচল প্ৰতিষ্ঠাং সমুদ্ৰমাপঃ প্ৰবিশন্তি যদ্বৎ” বুলি কোৱাৰ দৰে যেনেকৈ পৃথিৱীৰ সকলো নদনদীৰ জল সৰ্বদা জল পৰিপূৰ্ণ আৰু স্থিৰ ভাৱে অৱস্থিত সমুদ্ৰত প্ৰৱেশ কৰিছে, তেনেকৈ সকলো অৱতাৰেই একমাত্ৰ পৰম পুৰুষ পৰ-মাত্মা, সচ্চিদানন্দ বিগ্ৰহ শ্ৰীকৃষ্ণত বিলীন হৈছে । শ্ৰীকৃষ্ণ লীলা ব্ৰহ্ম পৰমাত্মাৰ লীলা বা বিষ্ণুৰ লীলা অৰ্থাৎ যিজন সৰ্ব্বঘটতে বিৰাজ কৰি আছে । যি লীলা সংসাৰৰ কল্যাণৰ কাৰণে হৈছে । ... সেই সম্বন্ধে ঋগ্বেদত আছে —

“ঋতস্যগৰ্ভ জনুযা পিপৰ্ত্তন । মহন্তে বিষ্ণোঃ সুমতি ভজামহে” ।

ঋগ্বেদ — ১।১৫।৩

সেইজনেই শ্ৰীকৃষ্ণ, যি জন :—

ভূতেশ্বন্তৰ্য্যামী জ্ঞানময়ঃ সচ্চিদানন্দঃ ।

প্ৰকৃতে: পৰ: পৰাত্মা যদুকুল তিলক: স এবায়ম্ ॥

শঙ্কৰাচাৰ্য্য । প্ৰবোধ সুধাকৰ: ।

অৰ্থাৎ :— সুৰ্বভূতৰে অন্তৰ্য্যামী, জ্ঞানময়, সচ্চিদানন্দ প্ৰকৃতিৰো পৰ, প্ৰকৃতিৰ আত্মা, যদুকুলৰ তিলক তেওঁৰেই সেইজন ।

বসুদেৱ সূতং দেৱং কংস চানুৰ মৰ্দনম্ ।

দেৱকী হৃদয়ানন্দং কৃষ্ণং বন্দে জগদ্গুৰুম্ ॥

গৰ্গসংহিতা ।

নামঘোষাত মাধৱদেৱৰ অনুবাদ —

বসুদেৱসূত কৃষ্ণ তুমি ভকতৰ ইষ্ট
কংস চানুৰাদি বিমৰ্দ্দন ।
দেৱকীহৃদয়ানন্দ জগতৰ গুৰু কৃষ্ণ
তমু পাৱে কৰোঁহো বন্দন ॥ ৭৮

বৰগীতত ধ্বনিত হৈছে :—

আলো ভাই গোকুলে আনন্দ জয় জয় ।
মিলিছে পৰম মহোদয় ॥
যিটো নিগমেৰ গুপ্ত বিস্ত ।
হেন হৰি গোকুলে বিদিত ॥
ও নিতে কৌতুক অনুপাম ।
ব্রহ্মৰ বৰণ ঘনশ্যাম ॥
পৰমাৰ্দ্ৰা যিটো লক্ষ্মীপতি ।
ছয়া আছে গোপৰ সঙ্গতি ॥
মিলিছে বৈকুণ্ঠ মহোৎসৱ ।
সদায়ে আনন্দ হৰি বৱ ॥
গোকুলৰ ডাগ্যৰ মহিমা ।
কেবা কহি কৰিবেক সীমা ॥
কহয় মাধৱ মুচমতি ।
হৰি পাদ পদ্যে মোৰ গতি ॥

বৰগীত— ১০৩

খণ্ডিবাক লাগি পৃথিৱীৰ মহাভাৰ ।
দেৱকীৰ গৰ্ভে আমি জৈলা অৱতাৰ ॥ শঙ্কৰদেৱ । কীৰ্ত্তন ।
দুশটক দণ্ডিবা ভকতক বক্ষা কৰি ।
এহিসে কাৰণে নাথ আছা অৱতাৰি ॥ দশম স্কন্ধ পদ্যভাগ
সৃষ্টি স্থিতি লয় কাৰণ যোই ।
ষাকেৰি লীলা জানত নাহি কোই ॥
সোহি মহেশ্বৰ গোপ কুমাৰা ।
লোক তাৰণ হেতু অৱতাৰা ॥ মাধৱদেৱ । ভূমি লোটাৱা নাট

বৰগীত— তিনি গুণময় বেদ বন পৰিহৰা ।
গোৱালীৰ ঘৰে গৈয়া ব্ৰহ্ম চিনিধৰা ।
উড়ুখলে যাৰে বান্ধি থৈয়া আছে টানি ।
সোহি বেদ শিৰো বস্ত্ৰ অৰ্থ ভজা জানি ॥

মাধৱদেৱ । বৰগীত— ৬৬

অংশ কলা বিভূতিৰ শকতিক লই ।
বসুদেৱ গৃহত জন্মিবো গৈয়া মই ॥

সাকৰ্ভৌম ভট্টাচাৰ্য্য । পদ্মপুৰাণ

আনকাল হন্তে আসি অংশ অৱতাৰ ।
আসিলন্ত ভগৱন্ত আপুনি ইবাৰ ॥
ইবাৰ কৰিবো বুলি জগত উদ্ধাৰ ।
পূৰ্ণ ব্ৰহ্ম ভগৱন্ত ভৈলন্ত অৱতাৰ ॥
জগত কাৰণ যিটো নিখিল জীৱৰ আত্মা
নাৰায়ণ পৰম পুৰুষ ।
পৰম ঈশ্বৰ হৰি নিজ মায়া বশ্য কৰি
কাৰণেৰে ভৈলন্ত মানুহ ॥

কলিত প্ৰধান জানা কৃষ্ণ অৱতাৰ ।
বেদতো অধিক তন্ত্ৰ-মন্ত্ৰ হোৱে ছাৰ ॥
কলিত কৃষ্ণৰ মূৰ্ত্তি পৰম নিশ্ৰ্মল ।

হেন ইন্দ্ৰনীল বস্ত্ৰ পৰম উজ্জল ॥ নিমিন্দ্ৰ সিদ্ধ — ৩৭৯

মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱৰ দ্বাৰা অনুবাদিত ভাগৱত গ্ৰন্থৰ শঙ্কৰকেইটাৰ ভিতৰত দশম স্কন্ধ (আদ্য দশম) সৰ্ব্বোৎকৃষ্ট অনুবাদ । মূলৰ ক্ষুদ্ৰমানো এৰা ধৰা নকৰাকৈ দশম স্কন্ধ হৈ পঢ়া কৰা হৈছে । বাকী পূৰ্ণাঙ্গ প্ৰথম, দ্বিতীয়, একাদশ, দ্বাদশ স্কন্ধ কেইটাত বহু স্থলত এৰাধৰা কৰা হৈছে । ইয়াৰ মূলতে হ'ল সৰ্ব্বশ্ৰেষ্ঠ, পৰিপূৰ্ণতমানৱতাৰ, পৰব্ৰহ্ম শ্ৰীকৃষ্ণাখ্যান । শঙ্কৰ মহাপুৰুষে ইয়াত শ্ৰীকৃষ্ণক সৰ্ব্বোত্তমতা প্ৰতিপাদনত সৰ্ব্বশক্তি প্ৰয়োগ কৰিছে । শঙ্কৰদেৱৰ শ্ৰীকৃষ্ণ ব্ৰহ্ম কৃষ্ণ "আৰু বিষ্ণু কৃষ্ণ । তেৰাৰ ৰচনাত কৃষ্ণক দুটা বিশেষ ৰূপত ভাগ কৰা হৈছে ।

১) অশ্বেত-নিৰ্গুণ ব্ৰহ্মৰূপ আৰু ২) সত্ত্ব বিগ্ৰহৰূপ । মতান্তৰে তিনিটাও পোৱা যায়—১) বিশ্বজগত ৰূপ— (জত জীৱ জগ্মম কীট পতঙ্গম অগনগ জগ তেৰি কায়্য) ২) ব্যক্ত ৰূপ— (সত্য সনাতন নিত্য নিৰঞ্জন দেৱ । অনাদি

অনন্ত যোহি বিনে নাহি কেব) (৩) মায়ী নৰচনুৰূপ (সোহি প্ৰভু নাম ধৰু নন্দকু নন্দন আৰু চিदानন্দ মূৰ্তি কপট গোপবেশ)। ইত্যাদি।

দ্বাদশ স্কন্ধ ভাগৱতৰ সাৰমৰ্ম শ্ৰীগুৰুৰ আদৰ্শ আৰু উপদেশ ক্ৰমে দশম স্কন্ধ ভাগৱতেই নিশ্চিত হয়। কাৰণ মহাপুৰুষীয়া চাৰি শাস্ত্ৰ বোলোতে দশম, কীৰ্ত্তন, ঘোষা, বজ্জৱলী পৰে। উচ্চ স্থানত জল দান কৰিলে নিম্ন স্থানলৈ নামি অহাৰ দৰে সকলো অৱতাৰী পুৰুষৰ ভিতৰত শ্ৰীকৃষ্ণ দেৱৰ লীলা, শক্তি সৰ্বাধিক গুৰুত্বপূৰ্ণ তথা চমৎকাৰ। “তীৰ্থ যাত্ৰা কালত শ্ৰীগুৰু জনাই ভক্তৰ অনুৰোধক্ৰমে বাম চৰিত কীৰ্ত্তন কৰোঁতে কৃষ্ণ চৰিতলৈ বাগৰি যোৱাত” আমাক কৃষ্ণ চৰিত্তই আকুল কৰিলে” বুলি গুৰু জনাই নিজমুখে বেকত কৰাৰ কথা চৰিত পুথিত আছে। তদুপৰি কোছ বিহাৰাধিপতি নৰ-নাৰায়ণ মণ্ডদেৱে “এক বহাতে ভাগৱত শ্ৰৱণৰ ইচ্ছা” কৰাত ভাগৱতৰ সাৰ মৰ্ম তথা দশম স্কন্ধৰ শ্ৰীকৃষ্ণৰ লীলা বিষয়ক গুণ মালা, লীলা মালা ৰচনা কৰি “ভূবোকাত হাতী” ডৰাইছিল। ব্ৰাহ্মণ সকলে প্ৰশ্ন কৰিছিল হেনো “এয়া দশম স্কন্ধৰ কথাহে সম্পূৰ্ণ ভাগৱতৰ কথা নোলাল দেখোন”। শ্ৰীগুৰুৱে তেতিয়া অকাট্য যুক্তি দেখুৱাইছিল “শ্ৰীকৃষ্ণ সৰ্বাৱতাৰাধিনায়ক। তেওঁৰ চৰিত প্ৰকাশে সকলো অৱতাৰৰে বৰ্ণনা প্ৰকাশ হোৱাকে সূচায়”। এয়া শ্ৰীকৃষ্ণ সৰ্বাৱতাৰৰো কাৰণৰ কথা।

আমি আগতে শ্ৰীকৃষ্ণ লীলা লৌকিক আৰু অলৌকিক ভেদে দিব-প্ৰকাৰ বুলি উল্লেখ কৰি আহিছোঁ। উদাহৰণ সহকাৰে এতিয়া ইয়াক স্পষ্টত ভাবে দেখুওৱা হ'ল।

১) লৌকিকঃ—মাখন চোৰ, গো চাৰণ, নানা খেলধেমালি।

কেহো বেলা গোপীকাৰ গুনি আজ্ঞা বাণী।

পাদুকা পীৰাক প্ৰভু ধৰি থাকা আনি।

আদি।

২) অলৌকিকঃ—বাল ঘাতিনী পুতনা বধ, চক্ৰবাত, বকাসুৰ, অঘাসুৰ বধ, বনাপ্লি পান আদি।

অচিন্ত্য মহিমা হৰি পুৰুষ প্ৰধান।

লীলা কৰি অনেক দৈত্যৰ লৈলা প্ৰাণ।

আদি।

ভগৱান্ শ্ৰীকৃষ্ণই তেওঁৰ ছকুৰি বছৰীয়া জীৱন কালত তিনিটা ভাগত তেওঁ অলৌকিক আৰু লৌকিক ভেদে লীলা প্ৰকাশ কৰিছিল। সেই মৰ্মে এটি শ্লোকৰ যোগে এটি ইঙ্গিত পোৱা যায় যেনে—

গোকুলে মথুৰায়াং চ দ্বাৰৱত্যাং ততঃ ক্ৰমাৎ ।

কৃষ্ণ লীলা ত্ৰিধা প্ৰোক্তা তন্ত্য ভেদৰ নেকধা ॥

শ্ৰীকৃষ্ণ লীলা সংগ্ৰহ (শ্ৰীধৰ কাৰিকা)

অৰ্থাৎ কৃষ্ণ লীলা তিনিটা ভাগত বিভক্ত ১) গোকুল লীলা (কৈশোৰ লীলা) ২) মথুৰা লীলা আৰু ৩) দ্বাৰকা লীলা। সেই সেই স্থানত প্ৰকাৰ ভেদে অনেক লীলা প্ৰকাশ কৰিছিল

১) গোকুল লীলা :—শ্ৰীকৃষ্ণৰ জন্মৰ পৰা মহাৰাস পৰ্য্যন্ত ।

২) মথুৰা লীলা :—শ্ৰীকৃষ্ণ মথুৰা গমনৰ পৰা শাস্ত্ৰাধ্যয়ন পৰ্য্যন্ত ।

৩) দ্বাৰকা লীলা :—শ্ৰীকৃষ্ণ কলিণী হৰণৰ পৰা বৈকুণ্ঠ প্ৰয়াণ পৰ্য্যন্ত ।

ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই নিজৰ অদ্ভুত দিবা শক্তিৰ দ্বাৰা অনেক ৰূপ ধাৰণ কৰিছিল । এয়া তেওঁৰ লীলাত প্ৰভাৱৰ দিগ্‌দৰ্শন ।

গোপ বালক, গোবাচক, বংশী আৰু অন্যান্য আহিলা বস্তুতঃ ভগৱানেই তৈয়াৰ কৰিছিল । তেওঁ অনেক ৰূপ তৈয়াৰ কৰি লীলা প্ৰকাশ কৰিছিল এয়া তেওঁৰ লীলাত তেজুৰ দিগ্‌দৰ্শন ।

মাতা যশোদা, নন্দ আৰু অজান গাভীসকলৰ ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণত যি বাৎসল্য ভাৱৰ ইচ্ছা আছিল, তেওঁলোকক এনেদৰে গুপ্তৰূপত পূৰ্ত্তি কৰা— এই লীলাত ৰহস্যৰ দিগ্‌দৰ্শন আছে ।

ভগৱানৰ প্ৰত্যেক চেষ্টা, পদে পদে মঙ্গলময় গুণেৰে ওতঃপ্ৰোতঃ সম্বন্ধ জড়িত হৈ আছে । সেই কাৰণে ভগৱানৰ প্ৰত্যেক ক্ৰিয়াত ক্ষমা, দয়া, প্ৰেম, সমতা আদি তেওঁৰ অচিন্ত্য অনন্ত গুণক দেখাই হ'ল লীলাত গুণ দেখা । ভগৱানৰ লীলাত এনেদৰে গুণ, প্ৰভাৱ, তত্ত্ব, ৰহস্য জানি তাৰ আদৰ্শ মানি তেওঁৰ দৰ্শন চিন্তন, স্মৰণ আৰু অনুকৰণ কৰিলে অন্তঃকৰণ পবিত্ৰ হৈ মনুষ্য মুক্ত হৈ যাব, সন্দেহ নাই । এয়া জনা মানেই ভগৱানৰ লীলাৰ প্ৰভাৱ জনা ।

যেনেকৈ গোপবালক, ৰৎস, বংশী, শিঙা আদি আহিলা আৰু ক্লীড়া সকল সকলো ভগৱানৰে সৃষ্টি, তেনেকৈ জগতত কৰ্ত্তা, কৰ্ম্ম, ক্ৰিয়া আদি যি বিলাক আছে, সকলো তত্ত্বতঃ 'ভগৱান । ইয়াক জনামানে লীলাৰ তত্ত্ব জনা । ভগৱানৰ সকলো চেষ্টা স্বাৰ্থ আৰু অহঙ্কাৰ ৰহিত হোৱাৰ কাৰণে পৰম পবিত্ৰ আৰু কল্যাণ কাৰিণী হয় অৰ্থাৎ ভগৱানৰ যি বিলাক কাৰ্য্য সেই সকলো বিলাক জনকল্যাণৰ বাবেই । তেওঁৰ সম্পূৰ্ণ ক্ৰিয়াই অত্যন্ত বিশুদ্ধ ৰূপত আছে । ইয়াক জনা মানেই ভগৱানৰ ৰহস্য জনা ।

(২—ঘ) ধাম

ভগৱন্ত শ্ৰীকৃষ্ণৰ নাম, ৰূপ, লীলাৰ পিছতে 'ধাম' চতুৰ্থ স্থানত পৰিছে। 'ধাম' মানে আশ্ৰয় স্থান বা নিবাস স্থান। পূণ্য ভীৰ্থকো 'ধাম' বুলি কয়। কিন্তু দৰাচলতে 'ধাম' শব্দটো উচ্চ পৰ্যায়তহে ব্যৱহাৰ হ'ব লাগে যেনে বৈকুণ্ঠ ধাম, ধৰা ধাম ইত্যাদি। নামৰ লগত যেনেকৈ নাম, ৰূপ, লীলাৰ সম্পৰ্ক আছে, তেনেকৈ ধামৰো আছে। কাৰণ ভগৱানে নিজে ধামৰ ৰূপত প্ৰাদুৰ্ভূত হৈছে। 'ধাম' সাক্ষাত ভগৱানৰেই স্বৰূপ। নিৰ্গুণ নিৰাকাৰ সচ্চিদানন্দ ঘন ব্ৰহ্মই সগুণ কাৰণে 'ধাম' পৰমাৰ্ছাৰ স্বৰূপ হোৱা হেতু তেওঁৰ প্ৰাভিমান। তেওঁক বুদ্ধা মানেই ধামৰ তত্ত্ব বুদ্ধা।

বিশ্বসৰ্গ বিসৰ্গাদি নৱলক্ষণ লক্ষিতম্।

শ্ৰীকৃষ্ণাখ্যং পৰংধাম ভগৱদ্ধাম নমামি তৎ ॥

ভাগৱত/২।১০।১

অৰ্থাৎ বিশ্বসৰ্গ, বিসৰ্গ, স্থান, পোষণ আদি নৱলক্ষণৰ দ্বাৰা প্ৰকাশিত শ্ৰীকৃষ্ণ নামক পৰম ধাম (অৰ্থাৎ ভেজ, দেহ, নিবাস) ভগৱদ্ধাম অৰ্থাৎ বিশ্বই দেহ যাব, সেই বস্তুটিক প্ৰণাম কৰো।

ভগৱান আৰু ভগৱানৰ ধামৰ গুণ, প্ৰভাৱ, তত্ত্ব তথা লীলাৰ গোপনীয় দিবা বহস্যময়ী কথা যি নাজানে—অৰ্থাৎ ভগৱান আৰু ভগৱানৰ ধাম বস্তুতঃ কি বস্তু ইয়াৰ তাত্ত্বিক বহস্য প্ৰত্যক্ষ কৰিব নোৱাৰিলে পৰলোকৰ জখলাত ভৰি দি পিচলি পৰাৰ বাদে অন্য একো নহয়। ভগৱানক বুজিবলৈ ধাম আৰু ধামক বুজিবলৈ ভগৱানক বুজিব লাগিব। কিন্তু ইয়াক লৌকিক বুদ্ধি, মন, বাণীৰে চুৰি নাপাব। ইয়াৰ বাদে বহস্যময়ী খোলা দুৱাৰ লাগিব। ক্ৰমা, দয়া, শান্তি, সমতা, প্ৰেম, ন্যায় আদি যি ভগৱানৰ নিত্য গুণ আছে সেই সকলো ভগৱদ্ধামত স্বাভাৱিকতে আছে। কিয়নো ভগৱান স্বয়ং ধামৰ ৰূপত প্ৰাদুৰ্ভূত হৈছে। সেই বাবে সেই ধামত নিবাস কৰা ভক্ত সকলতো সেই গুণ সমূহ স্বাভাৱিকতে থাকে। যি সকল প্ৰেমী ভক্তই ভগৱন্তৰ সাক্ষাত দৰ্শন লাভ কৰে, তেওঁলোকে সেই ভগৱদ্ ধামকো লাভ কৰে। ভগৱদ্দৰ্শনৰ প্ৰভাৱত ধাম কৰতলগত হয়। সাধক ভক্তই ভজন, স্মৰণ, সংসঙ্গ, স্বাধ্যায় আদি সাধনাৰ দ্বাৰা ভগৱদ্ধাম প্ৰাপ্ত হয়। তেতিয়া ভগৱদ্দৰ্শনতো সুলভ হয়। ভগৱদ্ধামৰ এনে প্ৰভাৱ যে যি সেই পৰম ধামত এবাৰ প্ৰবেশ কৰিলে, তেওঁ পুনঃ পৰিবৰ্ত্তি অহাৰ পথ নাথাকে। সেই ধামত প্ৰবেশ কৰা লোক বিষ্ণুৰূপ হৈ (অতি আনন্দিত বিষ্ণুৰ স্থানে। সবে চতুৰ্ভুজ পুৰুষ মানে কীৰ্ত্তন)

তাত নিৰাস কৰে। তেওঁলোকেই সেই ধাম, সেই ৰূপ প্ৰাপ্ত হয়—যি সকলে অন্য সকলো প্ৰকাৰৰ কামনা বাসনা ত্যাগ কৰি একমাত্ৰ ভগবৎ চৰণ শৰণ প্ৰাপ্তিৰ বাবে আৰাধনা কৰে।

শ্ৰীমদ্ভগৱদগীতাত শ্ৰীকৃষ্ণই অজ্ঞানক কৈছে—

ন তন্দ্যাসয়তে সূৰ্য্যো, ন শশাঙ্কো ন পাৰকঃ ।

যৎ গন্তা ন নিবৰ্ত্তন্তে তদ্ধাম পৰমং মম ॥ ১৫।৬

অৰ্থাৎ—য'ত সূৰ্য্য, চন্দ্ৰ আৰু অগ্নিৰ প্ৰকাশ নাই আৰু য'ত প্ৰবেশ কৰিলে পুনৰাগমন নাই, সেয়ে মোৰ পৰম ধাম।

ভগৱদ্ধাম প্ৰাপ্ত হলে সংসাৰৰ মায়া আৰু মায়াৰ কাৰ্য্যৰ দ্বাৰা কেতিয়াও কোনো প্ৰকাৰে লিপ্ত নহয় তথা তেওঁৰ দেহ অনাময় হয়। তাত যি থাকিব তেওঁৰ শৰীৰ জন্ম-মৃত্যু, জৰা-ব্যাদি আদি দোষ তথা সমস্ত বিকাৰ ৰহিত আৰু পৰম পবিত্ৰ হৈ ভগবানৰ দিবা, চিন্ময়, অলৌকিক আৰু সম্পূৰ্ণ সদৃশ্যৰ দ্বাৰা যুক্ত হৈ যায়।

ভগৱদ্ধামক পৰম পদ, পৰম বোম, সনাতন আকাশ, দিব্যস্থান, পৰম স্থান, পৰস্থান, পৰাগতি, অনাময় পদ, শাস্বত পদ, মহাবিভূতি, ব্ৰহ্মপুৰ, ব্ৰহ্মলোক আৰু বৈকুণ্ঠ নামেৰে অভিহিত কৰা হয়। ভগৱদ্ধাম বা বৈকুণ্ঠ অনাদি; কিয়নো ই কাৰো দ্বাৰা সৃষ্ট নহয়। ইয়াৰ উদয়ান্ত নাই অৰ্থাৎ নিত্যোদিত। শুদুপৰি জড় প্ৰকৃতিয়েও ইয়াক নিৰ্মাণ কৰা নাই। ই স্বয়ং প্ৰকাশ আৰু শুদ্ধ সত্ত্ব। সত্ত্ব, ৰজ, তম এই ত্ৰিগুণ বহিৰ্ভূত এই ভগৱদ্ধাম। প্ৰাকৃত সত্ত্বৰ ইয়াত অধিকাৰ নাই। প্ৰাকৃত সত্ত্ব হ'ল জড় সত্ত্ব আৰু অপ্ৰাকৃত সত্ত্ব অজড় সত্ত্ব। বৈকুণ্ঠ বা ভগৱদ্ধাম স্বয়ং প্ৰকাশ সত্ত্ব। গতিকে ই অনাদি ষট্‌গুণময়তা স্বয়ংসিদ্ধ। ব্ৰহ্ম উক্ত কৈছে—

লোকং বৈকুণ্ঠ নামানং দিব্যং ষট্‌গুণ সংযুতম্ ।

অবৈষ্ণৱানাম প্ৰাপ্যং গুণন্তয় বিবৰ্জিতম্ ॥ ব্ৰহ্মতত্ত্ব

অৰ্থাৎ—বৈকুণ্ঠ নামৰ শ্ৰীবিষ্ণু ভগৱানৰ যি দিব্য ধাম আছে তাত প্ৰকৃতিৰ তিনি গুণৰ অন্তিত্ব নাই। তাত কেৱল জ্ঞানাদি ষট্‌গুণৰ (ছয় গুণৰ) বিকাশ।

যজুৰ্বেদত উল্লেখ আছে—তদ্বিষ্ণোঃ পৰমংপদং সদাপশ্যন্তি সুৰয়ঃ

যজুৰ্বেদ - ৬।৫

সন্ত পাতাল আৰু সন্ত স্বৰ্গ মিলি চৈধ্য ব্ৰহ্মাণ্ড বা চৈধ্য ভুবন আছে। ইয়াক ঋষিতে তিনিলোক বা স্বৰ্গ, মৰ্ত্য, পাতাল বুলিও কয়। চৈধ্য ভুবন হ'ল :—

- ১) সপ্ত স্বৰ্গ—ভুঃ, ভুবঃ, স্বঃ, মহঃ, জন, তপ, সত্য,
২) সপ্ত পাতাল—তল, অতল, বিতল, বসাতল, তলাতল,
মহাতল, আৰু সুতল।

এই চৈধ্য ভুবনৰ ওপৰত সাতখন বৈকুণ্ঠ থকাৰ কথা শাস্ত্ৰত পোৱা হৈছে। ইয়াক সপ্ত বৈকুণ্ঠ বোলে। সেই সপ্ত বৈকুণ্ঠ হ'ল যথাক্ৰমে শ্বেত বিলাস, সান্তানু বিলাস, পুষ্প বিলাস, পঙ্কজ বিলাস, সনাতন বিলাস, গোলোক বিলাস, কনকদন্ত বিলাস। ইয়াৰ প্ৰতিখনতে একোজনো অধিপতি আছে। শঙ্কৰ মহাপুৰুষে “চিহ্নযাত্ৰা” ভাওনা পাতেতে তেৰাৰ দ্বাৰা অঙ্কিত চিত্ৰপটত সাত বৈকুণ্ঠ অঙ্কিত কৰাৰ কথা চৰিতকাৰ ৰাম চৰণ ঠাকুৰে বেকত কৰিছে।

মহামহোৎসৱ দেখিয়া উৎসৱ
চহ্নযাত্ৰা বিতোপন।
সাতো বৈকুণ্ঠক ভূমিতে দেখাইবে
কুসুম ভূঞা নন্দন ॥

গুৰু চৰিত। ১৪৫৬

লক্ষ্মী সৰস্বতী চৌদ্ধ পাৰিষদ
গীততে সবাকৈ দিলা।
সাত বৈকুণ্ঠৰ সাত গোটানাথ
সবাকৈ তাতে নিম্নিলা।

ইত্যাদি।

পূৰ্বোক্ত সপ্ত বৈকুণ্ঠৰ ওপৰত ব্ৰহ্ম পৰমাত্মাৰ ধাম বা বৈকুণ্ঠ আছে—
যাক মান্না, ত্ৰিগুণ, কাল আদিৰ প্ৰৱেশ নাই। তাত লক্ষ্মীও নাই। তেওঁ হ'ল
নিজানন্দ। এক প্ৰকাৰ তাক “নিজানন্দ বৈকুণ্ঠ” বুলিও কোৱা হয়। কীৰ্ত্তনৰ
“চৈধ্য ভুবনৰ বন্দ্যস্থান” যাক কৃষ্ণে কৰিছা নিম্মাণ’ৰ ওপৰৰো ওপৰত এই
বৈকুণ্ঠ — য’ত “প্ৰকৃতি-পুৰুষ দুইৰো নিয়ন্তা মাধৱ। সমস্তৰে আত্মা হৰি পৰম
বান্ধৱ” থাকে। গুৰুজনে লিখিছে —

একেদেৰে আছো মই আদি নিৰঞ্জন।
সৃষ্টি যে নাহিকে মোক নকৰে শোভন ॥
চৈধ্য ভুবন হৃদয়তে দিলো ঠাই।
প্ৰকৃতি দেবীও আছা গৰ্ভত লুকাই ॥

জড হয়৷ আছে তাৰ নাহিকে চেতন।

আমি মহা চৈতন্য পুৰুষ নিৰঞ্জন॥

অনাদি পাতন। ৪১,৪২

প্ৰকৃতি পুৰুষৰ পিতা, নিজানন্দ সুখমগ্ন, পৰম ধাম, চৈতন্য মূৰ্ত্তি, পৰম্পৰা, পৰম পুৰুষ, আদি নিৰঞ্জন ভগৱন্তৰ পৱিত্ৰ বাসস্থানৰ নাম “নিজা নন্দ “বৈকুণ্ঠ” বা “কুললোক” বুলি কোৱা হয়। বিশেষভাৱে বৈকুণ্ঠ নামেই বেচি জনাজাত আৰু সৰ্ব্ব প্ৰসিদ্ধ। নাম ঘোষাতো পোৱা যায় —

কাল মান্না আদি

যাহাৰ নামক

কৰিতে নপাৰে কুণ্ঠ।

“এহিমে কাৰণে

ঈশ্বৰৰ নাম

প্ৰসিদ্ধ ভৈল বৈকুণ্ঠ ॥ ১৭৮

ভগৱন্তৰ সহস্ৰ নামান্তৰ্গত “বৈকুণ্ঠ” নামটো তেওঁৰ বাসস্থানৰ নামেই। কাৰণ ভগৱানৰ নাম আৰু ৰূপৰ সমানে তেওঁৰ ধামো তেওঁৰ পৰা অভিন্ন। যেনেকৈ ভগৱানৰ ৰূপ অনন্ত তেনেকৈ ধামো অনন্ত। ছান্দোগ্য শ্ৰুতি অনুসাৰে নাৰদ মুনিয়ে সনৎ কুমাৰক সুধিছিল “সভগবঃ কস্মিন্ প্ৰতিষ্ঠিত ইতি” অৰ্থাৎ —সেই মহাপুৰুষ পৰম্পৰাৰ অৱস্থিতি ক’ত? তাৰ উত্তৰত সনৎ কুমাৰে ক’লে “স্বৈমহিমিন” অৰ্থাৎ নিজৰ মহিমা আৰু বৰঙণিত।

তাৎপৰ্য্য এয়ে যে ভগৱানৰ ধাম তেওঁৰ পৰা পৃথক নহয়। ব্ৰহ্মাণ্ড মাগ্নিক আৰু ভগবদ্ধাম বা বৈকুণ্ঠ মায়াতীত। কিন্তু ভগৱানৰ ইচ্ছাতে সেই ভগবদ্ধাম ব্ৰহ্মাণ্ডত প্ৰকট হয়। যেতিয়াই ভগৱান ব্ৰহ্মাণ্ডত ভক্ত কল্যাণৰ কাৰণে অৱতীৰ্ণ হয়, তেতিয়াই তেওঁৰ ধামো অৱতীৰ্ণ হয়। ভগৱন্তৰ নাম মালা বা ৰূপ মালা চিন্তনৰ লগতে তেওঁৰ ধামো চিন্তা কৰিব লাগে। মহাপুৰুষ শঙ্কৰ দেৱে ভগৱদ্ৰূপ চিন্তা কৰণার্থে উপায় দিছে। কীৰ্ত্তনৰ “শ্ৰীমান বৰ্ণন” প্ৰসঙ্গত ভগৱদ্ৰূপ চিন্তাৰ লগতে ভগবদ্ধাম চিন্তাৰ ব্যৱস্থাও কৰিছে যেনে —

একমনে শুনা হৰিৰ ধ্যান।

বৈকুণ্ঠ নামে আছে মহা থান॥

শাৰী শাৰী বজ্জে বিগান চয়।

বৈদূৰ্য্য হীৰা মৰকত ময়।

চন্দ্ৰ সূৰ্য্য যেন প্ৰকাশ আতি।

নজানি যাত পশিদিন ৰাতি ॥
 চাক সৰোবৰ নিম্মল জল ।
 সুগন্ধি পদ্ম শোভে উতপল ॥
 আছে ৰাজহংস সমূহে ৰাজি ।
 লীলায়ে মৃগাল ভুঞ্জে উডজি ॥
 পাৰে পাৰিজাত মলয়া বার ।
 চটকে তেজে স্নানিত ৰাৱ ॥
 ভ্ৰমৰ গণে গাৱে হৰি গীত ।
 বেষৰ গণ শূনি আনন্দিত ॥
 হেন বৈকুণ্ঠৰ মাজতে পাছে ।
 উচ্ছিত ৰত্ন মন্দিৰেক আছে ॥
 বৈদূৰ্য্য স্তম্ভ স্ফটিকৰ বাৰ ।
 মালিক কপাট হীৰাৰ দ্বাৰ ॥
 কাটিনা জিজিৰি সুবৰ্ণালী ।
 বিচিত্ৰ মণি মৰকত স্থলী ॥
 পদ্ম ৰাগ ৰত্নে লগাইলা চৌতি ।
 কোটি সূৰ্য্য যেন গৃহৰ জ্যোতি ।
 বিচিত্ৰ চন্দ্ৰতাপ আছে টানি ।
 আৰিল মূৰাৰি মুকুতা মণি ॥
 হেন মন্দিৰে ৰত্ন সিংহাসনে ।
 আছন্ত বসি প্ৰভু নাৰায়ণে ॥

ইত্যাদি ।

“প্ৰহ্লাদ চৰিত্ৰ” প্ৰসঙ্গতো বৈকুণ্ঠৰ চিত্ৰ এখন দেখা পোৱা যায় ।
 আনন্দে লোকক চাহন্তে ফুৰি ।
 দিনেক দেখিলা বৈকুণ্ঠ পুৰী ॥
 সবে চতুৰ্ভুজ পুৰুষ মানে ॥ ইত্যাদি ।

আৰু এখন উল্লেখযোগ্য বৈকুণ্ঠ জল ভাগত থকাৰ কথা ভাগৱতে
 সন্ধান দিছে । কীৰ্ত্তনৰ “বিপ্ৰ পুত্ৰ আনয়ন” প্ৰসঙ্গত শ্ৰীমন্ত গুৰুজনায়ে লিখিছে –

অৰ্জুনক বুলি হেন ৰাণী । দিবা ৰাতি চড়ি চক্ৰ পাণি ।
 ধৰিলা উত্তৰ দিশ পথ । অৰ্জুনে ডাকতে যাত ৰথ ।
 সাতোখন পৃথিৱী এৰাইল । গৈয়া সাতো সাগৰ চৰাইল ।
 ধৰি মহা মনোজয় গতি । ভৈলা লোকালোকৰ সিদ্ধিতি ॥

প্ৰবেশিলা ঘোৰ অন্ধকাৰে । ঘোড়া আটুৰ হাইবাক নপাৰে ॥

.....

ঘোৰতম তৰিয়া সত্বৰে । জ্যোতিষপুঞ্জ পাইলা তাত পৰে ॥

.....

তাক এৰি জল পাইলা গই । ঘোৰ উন্মি বান্ধু উথলয় ॥

পাছে ধনঞ্জয় হৃদুৰাজে । প্ৰবেশিলা সেহি জল মাজে ॥

দুয়ো গৈয়া দেখিলা প্ৰত্যেক । ফটিকৰ স্তম্ভ হাজাৰেক ॥

দিব্য গৃহ প্ৰকাশন্তে আছে । পশিলা ভিতৰে তাৰ পাছে ॥

অনন্তক গৈয়া ভৈল ভেট । তুলি আছে হাজাৰেক ফেট ॥

.....

তান শৰীৰত সুখাসনে । প্ৰকাশন্ত বসি নাৰায়ণে ॥

ইত্যাদি ।

ভগৱদ্ধাম তিনি প্ৰকাৰে তিনি ঠাইত সদা বিৰাজ কৰি আছে ।

(১) প্ৰাকৃত লোক অথবা চৈধ্য ভুবনৰ বাহিৰত (২) প্ৰাকৃত লোক বা পৃথি-
বীত ভগবদ নিৰ্মিত তেওঁৰ লীলা বিলাসৰ বাবে (৩) ভগবদ্ভক্ত সকলৰ
হৃদয় নিকুঞ্জ বনত ।

চৈধ্য ভুবনৰ বন্দ্যস্থান, ত্ৰিগুণ মায়া ৰহিত, সনাতন, চিন্ময় সৰ্বাধাৰ,
সৰ্বলক্ষণ সম্পন্ন শ্ৰীকৃষ্ণৰ বাসস্থান “নিজানন্দ বৈকুণ্ঠ” প্ৰথম স্থানত আছে ।
সেয়া আগতে প্ৰকাশিত হৈ আহিছে । ভগৱদ্ধাম প্ৰাকৃত লোকত অৰ্থাৎ পৃথি-
বীতো হ'ব পাৰে । দুশটক দমন সন্তক পালনৰ্থে, লীলা কেলি বিলাসৰ্থে মায়া
নৰতনু ধাৰণ কৰি তেওঁ পৃথিবীত একোখন তেওঁৰ বৈকুণ্ঠ নিৰ্মাণ কৰি
লয় । সেয়া হ'ল গোকল, বৃন্দাবন, মথুৰা আদি প্ৰাতঃ স্মৰণীয় চিৰ নমস্য
তেওঁৰ লীলা ভূমি বৈকুণ্ঠ । তাত তেওঁৰ প্ৰাকৃতিক বা স্বয়ম্ভু বৈকুণ্ঠৰ সৰ্ব-
শক্তি নিহিত কৰি ৰাখে । এতিয়াও সেই লীলা ভূমি সমূহ জন পূজনীয় হৈ
আছে । তদুপৰি হৰি লীলা আৰু ভগৱদ্ধৰ্ম প্ৰৱৰ্ত্তক মহাপুৰুষ সকলৰ
দ্বাৰা সংস্থাপিত ধৰ্ম্মাশ্ৰম বোৰকো ভগৱদ্ধাম বা বৈকুণ্ঠ হিচাবেও কল্পনা কৰা
হয় । তাৰ উদাহৰণ হ'ল—

তোমাৰ চৰণ চিন্তি যথাত ভকত থাকে

সেহি পুণ্য সেহি তীৰ্থ স্থান ।

তোমাৰ অমৃত কথা ধাৰায়ে বহয় যথা

তাক যিটোজনে কৰে পান ॥

কীৰ্ত্তন/বেদস্ততি

যেত থাকে মোৰ ভক্ত উদাৰ চৰিত্ৰ।

কীট পতঙ্গকো তথা কৰয় পবিত্ৰ ॥ আদি।

তৃতীয়তে ভক্তৰ হৃদয়ো ভগৱানৰ ধাম বা বৈকুণ্ঠ বুলি মনা হয়। এই কথা শ্ৰীমদ্ভাগৱতৰ সৰ্বমান্য শ্ৰীধৰী টীকাত প্ৰমাণিত হৈ আছে। একান্ত ভক্তৰ শৰীৰ পৰমাত্মাৰ মন্দিৰ বা ধাম। ইয়াত ঈশ্বৰ নিবাস কৰে। ভক্তই সদায় নিবাস ধামত ঈশ্বৰানুভব কৰে। সেই মন্দিৰ কেতিয়াও অপবিত্ৰ হবলৈ নিদিয়। অসত্যালাপ ৰুখালাপ আদিয়ে হৃদয় মন্দিৰ অপবিত্ৰ কৰে। ভুলতো, স্বপ্নতো মিথ্যালাপ কৰা দোষণীয়। কাৰণ নৌকাৰ বাহিৰত পানী থাকক তাত হানী নাই; কিন্তু নৌকাৰ ভিতৰত যদি পানী থাকে তেন্তে নৌকা পচি যাব, সন্দেহ নাই। সত্য আৰু পবিত্ৰ হৃদয়েৰে পৰমাত্মাৰ চৰণ চিন্তা কৰণীয়। ইয়াত প্ৰশ্ন হয় যে “ঈশ স্বৰূপে হৰি, সবষটে বৈঠহ, যৈচন গগন বিয়াপি” এই প্ৰবচন ক্ৰমে সৰ্বভূতে ভগৱান পৰমাত্মাকপে অৱস্থিতি আছে। তেন্তে পৃথক্ভাৱে ভগবদ্ভক্তৰ হৃদয়হে পৰমাত্মাৰ মন্দিৰ বা ধাম আনত নহয় এই কথা কেনেকুৱা হ’ব পাৰে। তদন্তৰ এই যে প্ৰহ্লাদ চৰিত প্ৰসঙ্গত চাৰি সিদ্ধৰ মুখেদি প্ৰকাশ পাইছে —

সমস্ত ভূতৰে যদি তুমি হৃদিগত।

তথাপি কশ্মীৰ মনে নৃহিকা বেকত ॥

ভকতেসে পাৱে খুজি তুমি অন্তৰ্ধ্যামী।

কিনো ভাগ্য তোমাক নয়নে দেখো আমি ॥

৪২ পদ

সৰ্বভূতে পৰমাত্মাৰ মন্দিৰ আছে সত্য; কিন্তু সকলোৰে সেই পৰমা- আৰু হৃদয়ত অনুভৱ কৰিব তথা চিন্তা কৰিব পাৰিলেহে প্ৰকৃত মন্দিৰ হ’ব। তদভাৱে পৰমাত্মাকপে সৰ্বভূতে অৱস্থিতি হ’লেও অপ্ৰকাশিত অৱস্থাতে থাকে আৰু তাৰ দ্বাৰা সেই জনৰ “ফাট ফোট কৰে যেন কমাৰৰ ডাটি”। ভগৱানে ভক্তৰ হৃদয় ধামত যেনেকৈ অৱস্থান কৰে তেনেকৈ অন্যত নকৰে। সেই কাৰণে আমি ওপৰত উল্লেখ কৰা ত্ৰিধামৰ ভিতৰত ভক্ত হৃদয় ধামৰ পবিত্ৰতা আৰু স্থায়ীত্ব অত্যধিক। ভগৱানে কৈছে —

নাহং তিষ্ঠামি বৈকুণ্ঠে যোগিনাং হৃদয়ে ন চ।

মন্ত্ৰতাঃ যত্র গায়ন্তি ভক্ত তিষ্ঠামি নাৰদ ॥

বৃহন্নৰদীয় পুৰাণ-১১৮, নাৰদসংহিতা ১৭

মাধৱদেৱ মহাপুৰুষে ঘোষাত অনুবাদ কৰিছে :—

একান্ত ভকতসৱে নিগুণ কৃষ্ণৰ গুণ

গাৱে সদা বসিয়া যথাত ।

বৈকুণ্ঠকো পৰিহৰি যোগীৰো হৃদয় এৰি

থাকা হৰি সাক্ষাতে তথাত । - ঘোষা- ৪

ইয়াত “যত্নগায়ন্তি” মানে ভকতে ভগৱৎ চৰণ চিন্তা কৰাকে সূচাইছে । কাৰণ একান্ত ভকতে সামূহিক সঙ্গ নিবিচাৰে । তেওঁলোক সদায় নিঃসঙ্গ । বাচিক, মানসিক, উপাংশু জপতকৈ মানসিক জপ প্রশস্তা গতিকে একান্ত ভকতে মানসিক জপহে কৰে ।

যেনেকৈ ভগৱদ্ধাম ত্ৰিবিধ, তেনেকৈ ভগৱৎ প্ৰাপ্তকামী সাধক ভক্তও ত্ৰিবিধ । একান্ত ভক্তই হৃদয় ধামত অৱস্থিত বৈকুণ্ঠতকৈ ত্ৰিভুবন বন্দ্যস্থান বৈকুণ্ঠ আৰু প্ৰাকৃত লোকাৱস্থিত বৈকুণ্ঠক তুল্য দেখে । তেওঁলোকে তালৈ যোৱাটো বাঞ্চা নকৰে । কিয়নো তালৈ গলে তেওঁলোকে ভগৱানৰ জন্ম লীলা আদি দৰ্শন কৰিবলৈ নাপায় । হৃদয়ধামত ভগৱানৰ লীলা সমূহ সদাদৰ্শন কৰি থাকিব পাৰে । সাধনাৰ স্তৰত প্ৰথমতে নিজৰ হৃদয়ত ধাম নিৰ্ম্মাণৰ বাবে ভক্তই যত্ন কৰে । যেতিয়া নিজৰ হৃদয়ত ধাম নিৰ্ম্মাণ কৰা হৈ যায়, তেতিয়া “যথামতিস্থতা গতি” হয় অৰ্থাৎ দেহান্তৰৰ পিছত ভক্তই ইচ্ছানুসৰি অন্য ধামলৈ যাব পাৰে । কিন্তু যি জনে হৃদয়ত “ভগৱানৰ ধাম” নিৰ্ম্মাণ নকৰাকৈ “ভৱধাম” নিৰ্ম্মাণ কৰিবলৈ যায় তথা লোকান্তৰৰ পিছত ভগৱানৰ দিব্য ধাম প্ৰবেশ হোৱাৰ বাঞ্চা কৰে তেনে সাধকে “সদা তদ্ভাৱ ভাবিতঃ”ৰ বিপৰীত বাৰ্য্য গ্ৰাচৰণ কৰাৰ পৰা উপহাসৰ পাত্ৰ হয় ॥

মুক্তি পাঁচ বিধ :—(১) সালোক্য (২) সামীপ্য (৩) সাক্ষ্য (৪) সায়ুজ্য আৰু (৫) নিৰ্ব্বাণ বা লীন ।

(ভাগৱৎ-৩/২৯/১৩)

(১) সালোক্য :— ভগৱানৰ পৰম ধামলৈ গৈ তাত নিবাস কৰাকে “সালোক্য মুক্তি” বোলে । যি জনে বাৎসল্য আদি ভাৱেৰে ভগৱানক উপাসনা কৰে, তেৱেঁই সালোক্য মুক্তি পায় ।

(২) সামীপ্য :— ভগৱানৰ পৰমধামলৈ গৈ তেওঁৰ সমীপত অৰ্থাৎ ভগৱৎ সমীপত নিবাস কৰাকে “সামীপ্য মুক্তি” বোলে । যি জনে দাস্য ভাৱেৰে বা মধুৰ ভাৱেৰে ভগৱানক উপাসনা কৰে, তেৱেঁই “সামীপ্য মুক্তি” লাভ কৰে ।

- (৩) সাৰূপ্য :— ভগৱানৰ পৰম ধামলৈ গৈ ভগৱানৰ স্বৰূপ লাভ কৰাকে “সাৰূপ্য মুক্তি” বোলে। যি জনে সখ্য ভাৱেৰে ভগৱানক উপাসনা কৰে, তেৱেই “সাৰূপ্য মুক্তি” পায়।
- (৪) সাযুজ্য :— ভগৱানৰ পৰম ধামলৈ গৈ ভগৱানৰ স্বৰূপত অভেদ ৰূপেৰে বিলীন হোৱাকে বা সহযোগ (সহমুক্ত) হোৱাকে “সাযুজ্য মুক্তি” বোলে। যি জনে শান্ত ভাৱেৰে (জ্ঞানমিশ্ৰিত ভক্তিৰে) ভগৱানক উপাসনা কৰে, তেৱেই “সাযুজ্য মুক্তি” পায়।
- (৫) নিৰ্বাণ বা লীন :— ভগৱানৰ পৰম ধামলৈ গৈ ভগৱানৰ শৰীৰত একত্ব বা তেওঁতে লয় প্ৰাপ্ত হোৱাকে “নিৰ্বাণ মুক্তি” বোলে। যেনেকৈ নদীয়ে জল নিজৰ নাম, ৰূপ ত্যাগ কৰি সমুদ্ৰত মিলি সমুদ্ৰ হৈ যায় তেনেকৈ সাধকে ভগৱানত লীন হয় অৰ্থাৎ তেওঁৰ কোনো অস্তিত্ব নাথাকে। প্ৰমাণ যেনে :—

যথোদকং শুদ্ধে শুদ্ধ মাসিদ্ধং তাদ্গেৰ ভৱতি।

এবং মূনেৰিজনত আত্মা ভৱতি গৌতম ॥

কঠোপনিষদ্ - ২।১।১৫

অৰ্থাৎ — হে গৌতম! যেনেকৈ নিৰ্মল জলত সকলো ফালৰ পৰা ৰুষ্টি হ’লে জল আৰু ৰুষ্টি জল একত্ব বা মিলিত হৈ তাৰ কোনো অস্তিত্ব নাথাকে, তেনেকৈ একমাত্ৰ পৰম্পূৰ্ণত সকলো ফালৰ জনা মূনিৰে পৰম্পূৰ্ণত মিলি তদ্ৰূপ হৈ যায়।

ইহলোক আৰু পৰলোকৰ সকলো প্ৰকাৰ দুখৰ হাত এৰাই সকলো অৱস্থাত অবিচলিত ভাৱে থকা অৱস্থাকে মুক্তি বোলে। সকলো সাধকৰ মুক্তি-য়েই চৰম লক্ষ্য। মুক্ত হ’ব পাৰিলেই সাধকৰ পুৰুষাৰ্থ সিদ্ধি হয়। কিন্তু যি সকল একান্ত ভক্ত, তেওঁলোকে মুক্তি কামনা নকৰে। তেওঁলোকে ভাৱে — ভক্তি হলে, বস স্বৰূপ পৰমাত্মাক ভজিলে মুক্তি সহজতে আহি লগ ল’ব। ভক্তি ৰাণী, মুক্তি তাৰ দাবী।

নলাগে লীন মুকুতিক তথা।

নাহি হৰি পদ পঙ্কজ যথা ॥

কৰ্ণৰ অমৃত হৰি চৰিত।

তকতৰ মথে শুনিবো নিত ॥

একান্ত ভকতে মুক্তি নিবিচাৰে আৰু তেওঁলোক জীৱন্মুক্ত অৱস্থাতে থাকে। তাৰ মানে জীৱিতাৱস্থাতে তেওঁলোক মুক্ত হয়। তেওঁলোকে সেই অৱস্থাতে থাকি হৃদয় বৈকুণ্ঠতে পৰমাত্মাক ভজি মনত তৃপ্তি পায়।

সদা ভক্তি সুখ সহিতে বৈকুণ্ঠ

ঐশ্বৰ্য্য সমে মুকুতি।

একান্ত ভকতে

পাৱে আনজনে

নপাৱে শুনা যুগুতি ॥

ভক্তি বদ্বাৰী।

মহাপুৰুষ মাধৱ দেৱে নাম ঘোষাত সৰ্ব্ব প্ৰথমে সেই কাৰণেই মুক্তিত নিষ্পৃহ ভক্তক প্ৰণতি জনাইছে। আমি ওপৰত উল্লেখ কৰা পাঁচবিধ মুক্তিৰ বাদেও নামান্তৰে জীৱন্মুক্ত, পৰম মুক্ত আদিও আছে। শ্ৰীকৃষ্ণৰ কেইবা জনো জীৱন্মুক্ত ভকত আছিল। তাৰ ভিতৰত উদ্ধৱ, মূচুকুন্দ, অজ্ঞান, আদিৰ নাম উল্লেখ কৰিব পাৰি।

১। জীৱন্মুক্ত উদ্ধৱ—(কৃষ্ণই কৈছে) মোহোৰ কৃপায়ে লভিলা পাৰ। আটুৰ জন্ম দুনাই নাহি তোমাৰ ॥ কীৰ্তন।

২। মূচুকুন্দঃ— বদৰিকাশ্ৰমে গৈয়া ধৰিয়া সমাধি।
থাকিলন্ত মূচুকুন্দ কৃষ্ণক আৰাধি ॥ ১১২

কীৰ্তন/মূচুকুন্দ স্তুতি।

৩। অজ্ঞানঃ—ভকতিৰ বলে জান লভিয়া নিৰ্গুণ।

জীৱন্তে মুকুত হয়৷ ৰহিলা অজ্ঞান ॥

কীৰ্তন/শ্ৰীকৃষ্ণ বৈকুণ্ঠ প্ৰয়াণ

সালোক্যাদি পঞ্চ মুক্তি নিবিচৰাকৈয়ে তথা জীৱন্মুক্ত নোহোৱাকৈয়ে ভগৱানে আতুৰ পতিত ভক্তক উদ্ধাৰ কৰি বিনা চৰ্তে মুক্তি দিয়াৰ উদাহৰণ গজেন্দ্ৰাদিতে খাটে। ভগৱানে নিজ সেৱকক উদ্ধাৰ কৰিও পিছত নিজ স্বৰূপ কৈৱল্য প্ৰদান কৰে। অন্য দেৱতান্তৰৰ এই মুক্তি দিয়াৰ ক্ষমতা নাই।

মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱ আৰু মাধৱদেৱৰ দিনত তেৰাসৱৰ দহজন মুক্ত (মুকুত) ভকত থকাৰ কথা পোৱা যায়। মুক্তৰ পাঁচটা ভাগ আছে। যেনে—
(১) জীৱন্মুক্ত (২) পৰম মুক্ত (৩) হিমা মুক্ত (৪) চিত্ত মুক্ত (৫) বজ্জ মুক্ত।
এইখিনি অৱশ্যে সন্ন্যাসী ব্যৱহাৰৰহে।

- (১) জীৱমুক্ত :— (ক) শ্ৰীৰাম আত্ম।
(খ) হৰিহৰ আত্ম।
- (২) পৰম মুক্ত :— (ক) জনাৰ্দন আত্ম।
(খ) গোপাল আত্ম।
- (৩) হিয়া মুক্ত :— (ক) গোবিন্দ আত্ম।
(খ) জয়ানন্দ আত্ম।
- (৪) চিত্ত মুক্ত :— (ক) চাৰেহীয়া শ্ৰীৰাম আত্ম।
(খ) নাসিকাৰ পোৰাম আত্ম।
- (৫) বন্ধ মুক্ত :— (ক) বৰ বৈকুণ্ঠ আত্ম।
(খ) বৰ তুলসীৰাম আত্ম।

‘ধাম’ বৰ্ণনা প্ৰসঙ্গত গোটাচৈবেক কথা বেকত কৰা হ’ল। বাহুল্যৰ উন্নত ‘ধাম’ৰ বিশদ বৰ্ণনা ইমানতে সামৰা হৈছে।

উগৱানৰ নাম, ৰূপ, লীলা, ধাম, গুণ, প্ৰভাৱ তত্ত্ব বহুসৰ অমৃতময়ী কথা শ্ৰদ্ধা প্ৰেম পূৰ্বক নিষ্কাম ভাবেৰে স্বয়ং মধুৰ বাণীৰে কীৰ্তন কৰা, কথা ব্যাখ্যানাদি দ্বাৰা আনকো শুনোৱা, দিবা স্তোত্ৰ আৰু পদৰ দ্বাৰা উগৱানক স্তুতি প্ৰাৰ্থনা কৰা আৰু সকলোতে উগৱানৰ ৰাখি সকলোৰে লগত হিতপূৰ্ণ, সত্য, প্ৰিয়, মধুৰ, কোমল বাণীৰে বাৰ্তালাপ কৰা আৰু এইদৰে কৰোতে কৰোতে ৰোমাঞ্চ, অশ্ৰুপাত, কৰ্ণাৱৰোধ, হৃদয়ৰ প্ৰফুল্লতা হৈ প্ৰেমত মুগ্ধ হৈ যোৱা — এই কথাৰ দ্বাৰা উপযুক্ত পদাৰ্থৰ সন্ধান কৰিব লাগে।

নামাপৰাধ :—

উক্তৰ তিনিবিধ অপৰাধ থকাৰ দৰে নামৰো দশাপৰাধৰ কথা শতকৰে দৈৱে কীৰ্তনৰ “নামাপৰাধ” প্ৰসঙ্গত বেকত কৰিছে। সাত্ৰত উক্ততো ইয়াৰ বিৱৰণ পোৱা যায়। অপৰাধ সমূহ যথাক্ৰমে :—

- ১) হৰি উকতক নিন্দা কৰা।
- ২) বিষ্ণু আৰু শিৱৰ গুণ আৰু নামত ভিন্ন বুদ্ধি কৰা।
- ৩) গুৰুৰ অৱহেলা কৰা।
- ৪) বেদ নিন্দা কৰা।
- ৫) নামৰ মহিমা উচ্ছাদ কৰা।
- ৬) নামৰ বলত পাপ বৃদ্ধি কৰা।

- ৭) নামক ব্ৰত, হোম, তীৰ্থ স্নানাদিৰ সমতুল্য কৰা।
- ৮) আনে নাম ললে তাৰ প্ৰতি আওকান কৰা।
- ৯) নামৰ প্ৰতি বীতশ্ৰদ্ধজনক নাম দান কৰা।
- ১০) নামৰ মহিমা শুনিও তাৰ প্ৰতি প্ৰীতি নকৰা।

নামৰ মহিমা বা শক্তি অতুলনীয়। হৰিৰ দ্ৰোহ কৰিলেও সেই দোষৰ পৰা অব্যাহতি পায়। কিন্তু নামদ্ৰোহী জনৰ মূৰ্ত্তি নাই। সেই সম্বন্ধে কীৰ্ত্তনত শঙ্কৰদেৱে লিখিছে :—

যিটো মন্দ মতি অধম নৰে।
 হৰিৰ মহা অপৰাধ কৰে ॥
 নামত শৰণ লৱে বাৰেক।
 নামে হৰে তাৰ সবে পাতক ॥ ৪৪ ॥
 সুহৃদ হৰি নাম সমস্তৰে।
 তাৰ অপৰাধ যিনৰে কৰে ॥
 তাহাৰ বন্ধাৰ নাই উপায় ॥
 অৱশ্যে সিটো অধোগতি যায় ॥ ৪৫ কীৰ্ত্তন

‘চাৰি বস্তুৰ’ অন্তৰ্গত ‘নাম’ অধ্যায়টো শেষ হৈছে।

{৩—৬) গুৰু :—

নিকা সংহতিৰ কমলাবাৰী সত্ৰত গুৰুৱে তৃতীয়স্থান অধিকাৰ কৰিছে। কোনো কোনো সত্ৰত গুৰুক চাৰি বস্তুৰ আগত ৰখা হৈছে। সৰ্ব সাধাৰণক ভগৱনুখী কৰাত গুৰুৰ সৰ্বাধিক দাৰ্শনিক আছে। মাধৱ গুৰুৱে ‘গুৰু ভট্টমা’ত লিখিছে - “বিনা গুৰু চৰণে ভকতি ৰতি মুকুতি কৰহ নাহোত” পৃথি-বীত যি সকল মহাপুৰুষে ধৰ্ম্ম বিতৰণ কৰি সৰ্বজনৰ কল্যাণ সাধন কৰি গৈছে, তেৰা সবৰ এমো একো জনা গুৰু আছিল। শঙ্কৰদেৱেও (বাহি)কভাৱে এজন গুৰু নাথাকিলেও) আধ্যাত্মিক ভাৱত এজন গুৰু স্বীকাৰ কৰি গৈছে। সেইজনা হল ‘ভকত’। কথা গুৰু চৰিতত ইয়াৰ বিস্তৃতি আছে। গুৰুজনাই ‘দেৱ’ আৰু ‘গুৰু’ক পৃথকভাৱে আৰু কেতিয়াবা দুয়োকো মুক্তভাৱে বন্দনা কৰা দেখা যায়।

১। নমো মধুৰি পুৰাম মোৰ মহাগুৰু।

প্ৰভু ভগৱন্ত ভকতৰ কল্পতৰু। নিমিনৱসিদ্ধ

২। নমো নমো মোৰ মহাগুৰু হাৰীকেশ।

কৃষ্ণৰ চৰণে মনে পায়ো উপদেশ ॥ ভাগৱত ১২।২

৩। কৃষ্ণ পদ পঙ্কজ যুগল মনে ধৰি।

গুৰুৰ চৰণে মন শিৰোগত কৰি ॥ কল্পিনীহৰণ কাব্য

৪। কৃষ্ণ পাদ পদ্ম যুগ হৃদয়ত ধৰি ।

গুৰুৰ চৰণে মন শিৰোগত কৰি ॥

হৰিশ্চন্দ্ৰ উপাখ্যান ।

৫। মাধৱৰ পাদ পদ্ম ধৰি হৃদয়ত ।

গুৰুৰ চৰণে মন কৰি শিৰোগত ॥

অষ্টম স্কন্ধ ভাগৱত

ইত্যাদি ।

প্ৰাচীন গ্ৰন্থৰাজীত গুৰুৰ প্ৰতি সন্মান জনোৱাৰ বিপুল উল্লেখ আছে। গুৰু গীতাত সুন্দৰ সমাধান কৰিছে—

ধ্যান মূলং গুৰোমূৰ্ত্তিঃ পূজামূলং গুৰোঃ পদম্ ।

মন্ত্ৰ মূলং গুৰোৰ্কাং মোক্ষমূলং গুৰোঃ কৃপা ॥

গুৰুগীতা/৫০—শ্লোক

গীতাত গুৰু পূজন শাৰীৰিক তপ বুলি কৈছেঃ—

দেৱ দ্বিজ গুৰু প্ৰাজ্ঞ পূজনং শৌচমার্জবম্ ।

ব্ৰহ্মচৰ্য্য মহিংসা চ শাৰীৰং তপউচ্যতে ॥

শ্ৰীমদ্ভগৱদ্গীতা—১৭।১৪

অৰ্থাৎ—দেৱতা, ব্ৰাহ্মণ, গুৰু, পণ্ডিত ব্যক্তিৰ পূজা, পৰিগ্ৰহতা, সবলতা, ব্ৰহ্মচৰ্য্য আৰু অহিংসা শাৰীৰিক তপ বুলি কোৱা হয়।

ভাৰতৰ হিন্দু শাস্ত্ৰ সমূহত উক্তি থকা ‘গুৰু’ শব্দটো অত্যন্ত অৰ্থ-সূৰ্ণ আৰু তত্ত্বগম্ভীৰ। ইয়াত গুৰু লক্ষণ উত্তম ৰূপে বৰ্ণনা কৰা হৈছে। ‘গুৰু’ সৰ্ব্বনেৱা যোগ্য। গুৰুৰ পৰা জ্ঞান লাভ হয় আৰু ঈশ্বৰ তত্ত্ব বোধ জন্মে। সেই বাবে গুৰু জ্ঞানৰ প্ৰতীক বুলি কয়। গুৰুৰ উপদেশ ক্ৰমে সাধনা সিদ্ধি লাভৰ কাৰণে নিৰ্দিষ্ট ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰি মনক জড়তাৰ পৰা আতৰাই চৈতন্য সত্তাৰ প্ৰতি ধাৰিত কৰিব লাগে। ঈশ্বৰ তত্ত্ব সম্বন্ধে গুৰুৰ পৰা বাস্তৱ ৰূপ পোৱা যায়। অৱশ্যে ভকত হৈছে গুৰু হ’ব পাৰে। শঙ্কৰদেৱ বিদ্যমান থাকোঁতে মাধৱদেৱ তেতিয়া ভকত আৰু গুৰু বৈকুণ্ঠী হোৱাৰ পিচত মাধৱদেৱ উত্তৰাধিকাৰী গুৰু হিচাবে আসনত অধিষ্ঠিত। এই খিনিতে উল্লেখনীয় যে শাস্ত্ৰৰ স্বৰূপ জ্ঞান আৰু জ্ঞানৰ প্ৰতীক হ’ল গুৰু। গুৰুৰ পৰা জ্ঞান লাভ হয় আৰু ভক্তিৰ পথ সুগম হৈ যায়। গতিকে গুৰুৰ লক্ষণ বা গুৰুত্বটোৱে জ্ঞানৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। গুৰুৰ বৈশিষ্ট্যটো জ্ঞান দিয়া বা পথ প্ৰদৰ্শন কৰাত নিহিত হৈ আছে। গুৰুৰ গুৰুত্ব উপলব্ধি কৰাৰ বাবেই বোধহয় শঙ্কৰ গুৰুৱে তেৰাৰ ভক্তি বন্ধাকৰ গ্ৰন্থ খন ৰচনা কৰিছে সংস্কৃত মাধ্যমত আৰু সৰ্বাগ্ৰে তিনিজন গুৰুৰ কথা বেকত কৰিছে। গুৰু সেৱাৰ নিচিনা মঙ্গলপ্ৰদ কাৰ্য্য আৰু নাই। সকলো

আৰাধনাতকৈ ভগৱানৰ আৰাধনা মহৎ আৰু তাতোকৈ গুৰু পাদ পদ্ম সেৱা মহৎ। এনে বিচাৰ নোহোৱা পৰ্য্যন্ত ভক্তি গ্ৰহণ অনৰ্থক। শ্ৰীগুৰু পাদ পদ্মত আশ্ৰয় গ্ৰহণ কৰিলে নিশ্চেষ্টা, নিৰ্ভয় আৰু শোকহীন হ'ব পাৰি। তেওঁৰ কাষত আশীৰ্বাদ প্ৰাৰ্থী হ'লে তৎপাদ পদ্মই সৰ্ববিধ মঙ্গল প্ৰদান কৰিব। ইয়াত নিৰ্ভেদ কৰ্ম্মী গুৰু, যোগী গুৰু, ব্ৰতী গুৰু, তপস্বী গুৰু, ঐশ্বৰ্য্যালক গুৰু, কপট গুৰুৰ কথা কব খোজা নাই। একমাত্ৰ মহাভাগৱত, জীৱ সমূহৰ অহৈতুক দয়াময়, পৰদুখ দুখী, ভগৱতত্ব সাধক গুৰুৰ কথাহে ইয়াত বেকত কৰিব খোজা হৈছে— যিজন, অনন্ত জীৱন দাতা, ভৱ ৰোগৰ সংবৈদ্য, আৰু সৰ্বপ্ৰাণী পদাৰ্থৰে সৰ্বতোভাবে উপকাৰক। গুৰু তিনিটা ৰূপত বিভক্ত। সেয়া হল দেৱ ৰূপ, শাস্ত্ৰ ৰূপ আৰু ব্যক্তি ৰূপ। সৰ্বাধিসাক্ষীভূত পৰম পুৰুষ ৰূপময় ভগৱন্ত দেৱক প্ৰথমে গুৰু হিচাবে গণনা হয়। দ্বিতীয়তে তেওঁৰ বাঙময়ী বা বাক্যৰূপ শাস্ত্ৰ সমূহ অৰ্থাৎ ভগৱৎ তত্ত্ব সম্বন্ধীয় শাস্ত্ৰ সমূহ আৰু সেই শাস্ত্ৰ বাণী সমূহক তেওঁ নৰৰূপ হিচাবে, ব্যক্তিকৰূপ হিচাবে অৱতীৰ্ণ হৈ নিজ তত্ত্ব খিনি প্ৰচাৰ কৰে। সেই কাৰণে তিনিটা ভাগত গুৰু হিচাবে স্বীকাৰ কৰি অহা হৈছে। অৱশ্যে অন্তৰঙ্গ ভাৱে তিনিওটাৰে একত্ব সংস্থাপিত হয়। বহিৰঙ্গ ভাৱৰ দৃষ্টিতহে তিনিটাক পৃথক ৰূপে দেখা যায়। মূলতঃ ভগৱানেই সকলো। তেওঁ মাত্ৰ নৰ সমাজৰ চাক্ষুশ দৃষ্টিত ব্যক্তিকৰূপে আৰু শাস্ত্ৰৰূপে প্ৰতীয়মান হৈছে। পৰব্ৰহ্ম ভগৱানক আমালোকে চাক্ষুশ দৃষ্টিৰে দেখা নাপাওঁ। তেওঁৰ উপলব্ধি হ'ব পাৰে শাস্ত্ৰ আৰু সেই শাস্ত্ৰ তত্ত্ব বোটা ব্যক্তি ৰূপ গুৰুৰ যোগেদি। সেয়ে তেওঁ দুয়োটা ৰূপত অৱতীৰ্ণ হৈ লোক চক্ষুত ধূলি দি ইন্দ্ৰজাল ৰচনা কৰি আমাৰ মাজতে বেকত হৈ থাকে। সেই বাবে মাধৱ পুৰুষে নাম ঘোষাত লিখিছে :

তুমি হৰি কৃপাময় বাহিৰত গুৰু ৰূপে
অনুগ্ৰহ কৰি আছা মোক
অন্তৰ্ভাসী গুৰু ৰূপে তাকে সত্য কৰা মোক
তমু নামে সদা ৰতি হোক।

গুৰুৰ তিনিটা ৰূপ আছে। মানুহক মনুষ্যত্ব বিকাশ কৰি জড়ৰ পৰা চৈতন্য শক্তিলৈ ধাবিত কৰি নিয়ে বাবে বা চৈতন্যৰ বিকাশ কৰে বাবে গুৰু এই ক্ষেত্ৰত ব্ৰহ্মা। মনুষ্যত্ব বিকাশ কৰিবলৈ দিয়া জ্ঞান খিনিকে লৈ তাক আচৰণ প্ৰবৰ্ত্তন কৰে বাবে বা গুৰু প্ৰদত্ত জ্ঞানেৰে জীৱনটো পালন কৰে বাবে গুৰু এই ক্ষেত্ৰত পালক বিষ্ণু। গুৰু শিক্ষাত পূৰ্বৰ বা সেই সময়ৰ মানসত উদয় হৈ থকা বা হোৱা অসৎ প্ৰৱৃত্তি প্ৰকৃতিবোৰ মৰ্ম্মমূৰ কৰি নিৰ্ম্মল জীৱন যাপনত সহায় কৰে বাবে সেই ক্ষেত্ৰত গুৰু সংহাৰ কৰ্ত্তা মহাদেৱ। এই তিনিওটাৰ ওপৰত মনুষ্যৰ তিনিটা কৰ্ম্ম সাধন কৰোৱা বাবে

গুৰু পৰম্ভুজ পৰমাত্মা ভগৱন্ত । সেই কাৰণে শাস্ত্ৰত কৈছে :—

ওৰু ব্ৰহ্মা ওৰু বিষ্ণু ওৰুদেবো মহেশ্বৰ : ।

ওৰুদেৱ পৰম্ভুজ তস্মৈ শ্ৰীভুৱৰে নমঃ ॥ পঞ্চৰাত্ৰ তন্ত্ৰ

২/৮/২১

পৰম্ভুজ পৰমাত্মা ভগৱন্ত তিনিটাৰ অৰ্থ একেই । এই কেইটা শব্দাৰ্থ
মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱে ভাগৱতত এনেকৈ ফুটিয়াইছে—

প্ৰবৃত্তান্ত যেষ্থেনে ইন্দ্ৰিয় সমস্তক ।

পৰমাত্মা বোলয় তেথেনে মাধৱক ।

সমাধিত বেকত হোৱন্তে গুছে ভ্ৰম ।

তেথেনে বোলয় মাধৱক পৰম্ভুজ ॥

যেথেনে কৰয় ইটো সৃষ্টি স্থিতি অন্ত ।

তেথেনে বোলয় মাধৱক ভগৱন্ত ।

ভুজ পৰমাত্মা ভগৱন্ত এক তত্ত্ব ।

একৰেমে তিনি নাম লক্ষণ ভেদন্ত । নিমি নৱসিদ্ধ ।

ওৰুৰ তিনিটা ৰূপ যেনে দেৱ ৰূপ, শাস্ত্ৰৰূপ আৰু ব্যক্তিবৰূপৰ ক্ষেত্ৰত
এতিয়া সংক্ষেপ আলোচনা কৰা হৈছে ।

দেৱৰূপ:— ১) তুমি মহা গুৰু তোমাৰ চৰণে

মন যদি লৱে বাস ।

তোমাৰ কৃপায়ে সৱে সিদ্ধি হৈব

নানাগে জ্ঞান অভ্যাস ॥ ১৮

শঙ্কৰদেৱ । কীৰ্ত্তন বেদান্তি ।

২) হে ভগৱন্ত ওৰু তযুপদে মন মোৰ

যি কালত স্থিতিক লভয়

তোমাৰ কৃপাত তেৱে সমস্তে সাধন শ্ৰম

এৰাই সুখী হইবোহো নিশ্চয় ॥ ৬৪

মাধৱদেৱ । নাম ঘোষা

৩) বসুদেৱ সূতং দেৱং কংস চানুৰ মন্দনম্ ।

দেৱকী পৰমানন্দং কৃষ্ণং বন্দে জগদ্গুৰুম্ ॥

গীতা মাহাত্ম্য । গৰ্গসংহিতা

৪) আৱে জগত ওৰু কয়ো পৰবেশ ।

শঙ্কৰদেৱ । পাৰিজাত হৰণ নাট

৫) মাধৱেসে আত্মনিজ

মাধৱেসে ইষ্ট গুৰু

মাধৱেসে দেৱতা পৰম ।

পৰম ঈশ্বৰ স্বামী

জানি মাধৱক ভজা

মনুষ্যৰ ইসে শ্ৰেষ্ঠ ধৰ্ম্ম ॥ ১২০

মাধৱদেৱ । নাম ঘোষা

৬) গায়ত্ৰীং গায়তস্তত্ৰমাৎ অধিগত্য সৰ্বৌজঃ ।

সংস্কৃতশাস্ত্ৰাদি গুৰুনা দিবজতাম গমন্ততঃ ॥

ব্ৰহ্ম সংহিতা—৫।৩৬

৭) তুমি নিজ পিতৃ

গুৰু ইষ্ট দেৱ

নভজো তোমাৰ পাৰে ।

এই দোষে মোক

যম দূত ধৰি

যাতনা দুখ ভুঞ্জাৰে ॥ ৩৭৮

মাধৱদেৱ । নাম ঘোষা ।

৮) মোৰ নিজগুৰু হৃদীশ্বৰ যদুৰায় ।

দিয়ো উপদেশ মোক কৃপা দৃষ্টি চাই ॥

মাধৱ দেৱ । ভক্তি বত্সৱলী ।

৯) হৃদয়ৰ ঈশ্বৰ পৰম মোৰ গুৰু ।

প্ৰভু ভগৱন্ত ভকতৰ কল্লতৰু ॥

শঙ্কৰদেৱ । একাদশ স্কন্ধ । ইত্যাদি ।

শাস্ত্ৰলাপঃ—দেৱৰূপগুৰু আৰু ব্যক্তিরূপ গুৰুক সকলো ক্ষেত্ৰতে পোৱা নাযায় । বিশেষকৈ দেৱৰূপ গুৰুৰ চাক্ষুৰ দৰ্শন নাই, অন্তৰ দৰ্শনহে । ব্যক্তি-ৰূপে গুৰুও ক্ষণভঙ্গুৰ । তেওঁলোকে তেওঁলোকৰ বাণী সমূহকে শাস্ত্ৰৰূপে প্ৰতিষ্ঠা কৰি যায় । শঙ্কৰদেৱে কৈছিল “শুনিও মাধৱ মোৰ থাকিবাব স্থান । দশম কীৰ্ত্তন মোৰ মূৰ্ত্তিৰ সমান” ইত্যাদি । তেওঁলোকে জীৱিত কালত নিজে আৰু ভবিষ্যতলৈ শাস্ত্ৰতে গুৰুৰূপে আনক শিক্ষা দিয়ে । তেওঁলোকে দেৱৰূপ গুৰুৰ উল্লেখ কৰিবলৈ শাস্ত্ৰীয় অনুশীলন বা সাধনা কৰিবৰ কাৰণে ইত্যব সকলক শিক্ষা দিয়ে । গতিকে দেৱৰূপ গুৰু আৰু ব্যক্তি ৰূপ গুৰুৰ মাজত শাস্ত্ৰ গুৰুক ঠাই দিয়া হৈছে । জানেই শাস্ত্ৰৰ স্বৰূপ । এই জ্ঞান দেৱৰূপ গুৰুৰ প্ৰেৰণাৰে প্ৰেৰিত হৈ ভক্ত জনৰ মুখেদি অৰ্থাৎ ব্যক্তিরূপ গুৰুৰ মুখেদি বাজ হয় । আৰু শাস্ত্ৰৰূপে লিপিবদ্ধ বা প্ৰসিদ্ধি হয় । বেদাদিক এই শ্ৰেণীৰ শাস্ত্ৰ ৰূপে গ্ৰহণ কৰা হৈছে । ভাগৱতো পৰে । উক্ত শাস্ত্ৰৰূপ গুৰুক দেৱৰূপ গুৰুৰ প্ৰতীক হিচাবেও ব্যৱহাৰ কৰা হয় ।

কাৰণ “সাধকানাং হিতাৰ্থায় ব্ৰহ্মণো ৰূপ কল্পনা” । শব্দ ব্ৰহ্ম আৰু পৰমব্ৰহ্মৰ ভিতৰত পোনপতীয়াকৈ পৰমব্ৰহ্মক বুজিবলৈ যোৱাতো শূণ্যতা মাত্ৰ । পৰমব্ৰহ্মক বুজিবলৈ আমি শব্দ ব্ৰহ্মক অৰ্থাৎ শাস্ত্ৰৰ কাম চাপিব লাগিব । শাস্ত্ৰ হ’ল গুৰু আৰু দেৱ উভয়ৰ প্ৰতীক । জগদ গুৰু শ্ৰীমহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱৰ একশৰণ ভাগৱতী ধৰ্মত ভগৱানৰ চাৰিকপ গ্ৰহণীয় । সেয়া হ’ল (১) সচ্চিদানন্দ পৰমব্ৰহ্ম ৰূপ, (২) বিশ্ব-জগদ্ব্যাপ (৩) চতুৰ্ভুজ ৰূপ (৪) দ্বিভুজ ৰূপ ।

সচ্চিদানন্দ পৰমব্ৰহ্মৰূপ :— প্ৰথমে প্ৰণামো ব্ৰহ্মৰূপী সনাতন ।

(ক) সৰ্ব্ব অৱতাৰৰ কাৰণ নাৰায়ণ ॥

(খ) তোমাৰ নিশ্চল সূক্ষ্ম ৰূপ যিটো স্বামী ।

দেৱে নজানন্ত তাক কেনে জানো আমি ।

(২) বিশ্বজগদ্ব্যাপ :— (ক) চৈশবৰূপে হৰি সব ঘাটে বৈঠহ যৈচন পগন বিয়াপি ।

(খ) ঈশ্বৰ: সৰ্ব্ব ভূতানাং হৃদে শহজ্জুন তিষ্ঠতি ।

ভ্ৰাময়ন্ সৰ্বভূতানি যদ্ভাক্তানি মায়া ।

(গ) চাৰি বিধ প্ৰাণীৰ হৃদয় আকাশত ।

অন্তৰ্যামী ৰূপে যিটো সদায় বেকত ॥

(৩) চতুৰ্ভুজৰূপ :— (ক) অপৰ তোমাৰ ৰূপ যাত ভুজ চাৰি ।

পীত বস্ত্ৰে শোভে শঙ্খ চক্ৰ গদাধাৰী ॥

(খ) মন ৰাম বোল ৰাম বোল ৰাম বোল ৰাম ।

চিত্ত চিত্ত চতুৰ্ভুজ চতুৰ্ভুজ হৰি ॥

(৪) দ্বিভুজৰূপ :— (ক) তিনি গুণময় বেদবন পৰিহৰা ।

গোৱালীৰ ঘৰে গৈয়া ব্ৰহ্ম চিনি ধৰা ॥

(খ) পৰভাতে সুমৰো গোবিন্দ হাস্যকেশ ।

চিদানন্দ মুকুতি ৰূপটো গোপ বেশ ॥

ভগৱৎ কথিত বাত্ময়ী শাস্ত্ৰই তেওঁৰ নাম, ৰূপ, লীলা, ধামৰ সৰ্বশেষ বৰ্ণনা বিশদ ৰূপে দিছে । সেই হিচাবে শাস্ত্ৰৰূপ গুৰু বৰ বহল । এক শৰণীয়া ভক্ত গণে বেদক আদ্য শাস্ত্ৰ হিচাবে মানিলেও ভগৱৎ প্ৰতীক হিচাবে উপাসনা নকৰে । বেদ, উপনিষদ, স্মৃতি (পীতা), ৰামায়ণ, মহাভাৰত, পুৰাণ আদি বৈষ্ণৱ শাস্ত্ৰ সমূহক মহাপুৰুষীয়া সকলে গুৰু আৰু দেৱৰ প্ৰতীক হিচাবে প্ৰতিষ্ঠা কৰা দেখা নাযায় । মূল ভাগৱত শঙ্কৰদেৱ ৰচিত ভাগৱতৰ পদ্য ভাগ, ভাগৱতৰ অংশ বিশেষ কীৰ্ত্তন প্ৰভৃতি আৰু মাধৱদেৱ ৰচিত নাম ঘোষা, ৰত্নাবলী আদি ভক্তিবাদী শাস্ত্ৰবোৰ ভগৱৎ প্ৰতীক ৰূপে প্ৰতিষ্ঠা হৈ

আহিছে। অৱশ্যে দুজনা গুৰু ৰচিত নাইক সমূহ ইয়াৰ পৰা বাহিৰ। দুয়ো-
জনা গুৰু ৰচিত ভক্তিমূলক শাস্ত্ৰত, গুৰুজনাৰ ভাৱ স্বৰূপে চৈতন্য বস্তুটি আছে
বুলি ধাৰণা কৰি লোৱা হয়। “যেই নাম সেই হৰি” কাৰণে ভগৱানৰ নীলা
আৰু নামেই গ্ৰন্থৰ বিষয় বস্তু কাৰণে “ভাগৱত স্থাপন” কৰা গ্ৰন্থখন নামৰো
প্ৰতীক। লগতে গ্ৰন্থখনে ভক্ত বা সামূহিক চৈতন্য সত্তাৰো প্ৰতিনিধিত্ব কৰে।

বেদৰ আন এটা নাম শ্ৰুতি (শ্ৰুতিস্তু বেদ বিজ্ঞেয়ো-মনুসংহিতা) শ্ৰু-
ধাতু জিন্ প্ৰত্যয়—শ্ৰুতি (জ্ঞানিজ,। সাধক সকলে নিজৰ হৃদয়ত অন্তৰ্য্যামী
ভগৱন্তৰ বাণী শুনিবলৈ পোৱা কৰণেই বা বৈদিক ঋষি মূনি সকলে এজনে
আনজনৰ পৰা তপশ্ৰমলব্ধ মন্ত্ৰবোৰ শুনি লিপিবদ্ধ কৰিছিল বাবেই বেদৰ
আনটো নাম শ্ৰুতি। গুৰু সকলে এই শ্ৰুতি পথকে অনুসৰণ কৰিবলৈ বা
বেদানুগামী ভক্তিবাদী শাস্ত্ৰৰ অনুসৰণ কৰিবলৈ শিষ্য সকলক শিক্ষা দি
গৈছে। নাম ঘোষা শাস্ত্ৰত অলঙ্কাৰ পূৰ্ণ উক্তি : –

হৰি ভক্তি ৰাজ্য মাৰ্গ গুৰু পদনথ চন্দ্ৰ প্ৰকাশিত
শ্ৰুতি জননীৰ পদ পহু অনুসৰি।

ফুৰো হয়্য আমি আনন্দিত স্থলন নাহিকে কদাচিত
মহাজন সব জানিবা নিশ্চয় কৰি।

মাধৱদেৱ। নামঘোষা ৬২৪

শ্ৰুতি স্মৃতি মমৈৱাজ্ঞা যন্তামূলভব্য বৰ্জতে।

আজ্ঞা চ্ছেদী মম দেবশী মন্ত্ৰন্তোহপি ন বৈষ্ণৱঃ।

বোধল স্মৃতি :—১৮৯। বৃহদ্বামন পুৰাণ

মাধৱদেৱৰ অনুবাদ —

মাধৱে বোলন্ত শ্ৰুতি স্মৃতি মোৰ আজ্ঞা বাণী জানা নিষ্ঠি
যিটো জনে আক উল্লাসিয়া প্ৰবৰ্ত্তয়।

সিটো ভৈল মোৰ আজ্ঞা চ্ছেদী মোক দেবৰ কৰিলেক ভাতি
মোৰ ভক্ত হস্তো বৈষ্ণৱ সিটো নোহয় ॥

ইয়াত শ্ৰুতি অৰ্থে বেদ বা বেদ শিৰোৰত্ন ভাগৱত আৰু স্মৃতি অৰ্থে ধৰ্ম্ম শাস্ত্ৰ
(ধৰ্ম্ম শাস্ত্ৰত্ব বৈ স্মৃতি :— মনুসংহিতা) বা গীতাক বুজায়। “মন্ত্ৰন্তোহপি ন
বৈষ্ণৱঃ” মানে সি মোৰ ভক্ত হ’লেও আজ্ঞা চ্ছেদকাৰী আৰু দ্ৰোহীং সি বৈষ্ণৱ
নহয়।

শাস্ত আৰু গুৰু বা শাস্ত গুৰুক উপাসা কৰিবলৈ নাম ঘোষাই নিৰ্দেশ কৰিছে :—

- (১) বাম কৃষ্ণ বাম কৃষ্ণ বোল ডাই
 তেজিয়া লাজ্জ আলাস ।
 শাস্ত আচাৰ্য্যক উপাসা কৰিয়া
 বাসনা কৰা বিনাশ ॥
- (২) শাস্ত গুৰু সবে শিষ্যক কুপায়ে
 শুদ্ধ উপদেশ দিব ।
 শিষ্য সবে শুদ্ধ ভাৱে নাচৰিণে
 তাৰা সবে কি কৰিব ॥

ইয়াত জনসাধাৰণৰ কল্যাণৰ কাৰণে শাস্ত ৰূপ গুৰু আৰু ব্যক্তি ৰূপ গুৰুৰ আৱশ্যকতাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰা হৈছে। শাস্ত গুৰুৱে ব্যক্তি গুৰুৰ যোগেদি বা মুখেদি আত্ম প্ৰকাশ কৰে। “হিয়াৰ মাজে নামৰ ভাঙাৰ মুখে বাজ হয়” ইত্যাদি তদভাৱে শাস্ত গুৰু অচল বা অচৈতন্য। শাস্ত গুৰুৱে বিভিন্ন পথ প্ৰদৰ্শন কৰি জনসাধাৰণক সেই সেই পথেদি লৈ যাবলৈ সৰ্বাধিক যত্ন কৰে।

ব্যক্তিকৰূপ :— দেৱ ৰূপ গুৰুৱে বাঞ্চয়ী শাস্ত গুৰু ৰূপে প্ৰকট হোৱাৰ পিছত তাক প্ৰচাৰ আৰু প্ৰসাৰৰ বাবে ব্যক্তি ৰূপ গুৰু হিচাবে আত্ম প্ৰকাশ কৰে। ভগৱন্ত নিৰ্ভাণ, নিৰাকাৰ, নিৰাময়, অব্যক্ত। তেওঁ সাক্ষাতকাৰ বা প্ৰকট ৰূপে প্ৰদৰ্শন কৰিবলৈ তৎ শক্তি প্ৰেৰিত বিশেষ ব্যক্তি জনাকো গুৰু বুলি কোৱা হয়। ভগৱন্তে যেতিয়া নৰ দেহ ধাৰণ কৰি ভূমি ভাগত অৱতীৰ্ণ হয়, তেতিয়া অৱতাৰী মানবজনাৰ শাস্ত বাণীময় দিব্য জীৱন আৰু সং চৰিত্ৰ অনুধাৱন কৰি তেওঁৰ প্ৰতি অনুৰাগ জন্মি বহু সাধকে নিজ জীৱন সাৰ্থক কৰাৰ লগতে জগতকো ধন্য কৰে। জগতৰ মায়ী মুগ্ধ প্ৰাণী সমষ্টিটক উদ্ধাৰৰ মানসে ভগৱন্তে গুৰুৰূপে স্বয়ং প্ৰকট হৈ যুগে যুগে অধৰ্ম নাশ কৰি শাস্ত্ৰীয় বাণীৰে উদ্ধাৰ কৰি ক্লিাপ তাপিত জনসাধাৰণক অমৃতত্বৰ সন্ধান দিয়ে। “যুগে যুগে অৱতাৰ ধৰা অসংখ্যাত” প্ৰামাণ্যটো পৃথিবীৰ বিভিন্ন ধৰ্ম শাস্ত্ৰই নিশ্চয় স্বীকাৰ কৰে। গুৰুৰ প্ৰাধান্য বা গুৰু তত্ত্ব পৃথিবীৰ যাবতীয় ধৰ্মতে একে। ভগৱন্তৰ চতু- বিংশতি অৱতাৰ, সৰ্বৱতাৰৰ কাৰণ পৰম্ব্ৰহ্মময় তনু শ্ৰীকৃষ্ণ আৰু তৎ প্ৰেৰিত গুৰু সকল যেনে শঙ্কৰদেৱ, মাধৱদেৱ, শঙ্কৰাচাৰ্য্য, মাধৱাচাৰ্য্য, চৈতন্য দেৱ, গুৰু নানক, কবীৰা, দামোদৰদেৱ, বংশী গোপালদেৱ আদি মহাপুৰুষ সকলো ব্যক্তিকৰূপ গুৰুৰ লেখত পৰে। বিংশ শতিকাৰ মোহন দাস কৰমচাঁদ গান্ধী বা মহামানৱ মহাত্মা গান্ধীও ইয়াৰ পৰা আঁতৰ নহয় যেন লাগে। যোগাত

সম্পন্ন নৰকলেৱৰ গুৰু জনাক দেৱতাকৈ অভিন্ন ৰূপত দেখিব লাগ বা অভিন্ন-
ৰূপে প্ৰতীয়মান হয়।

হৰি খেন আতি কৃপাময় ভক্ত গুৰুজনো সেহিনয়

দুয়োজন এক শৰীৰত মাত্ৰ ভিন্ন।

কৃপা বসে তুষ্ঠ ছয়া চিত্ত লোকৰ হিতক চিন্তি নিত

নিজ গুণে তুষ্ঠ দুয়ো অহঙ্কাৰ হীন ॥

মাধৱদেৱ। নাম ঘোষা-৬৮৯

নৃদেহ ধাৰী জনাই নিজেই শাস্ত্ৰ লিখে আৰু নিজেই অধ্যয়ন কৰি
লোক শিক্ষা দিয়ে। তেওঁ নৰৰূপী বিড়ম্বন।

আপুনি নিম্নমলা শাস্ত্ৰ তাকো পঢ়া হয় ছাত্ৰ

ইটো কিনো ভৈল বিড়ম্বন।

নমো নমো নাৰায়ণ নৰৰূপী বিড়ম্বন

দেৱকীৰ গৰ্ভে অৱতাৰ। ইত্যাদি।

বহির্দৃষ্টিত গুৰু নৰদেহধাৰী এগৰাকী ভক্ত বা ব্যক্তি মাত্ৰ। সূক্ষ্ম বা
অন্তৰ্দৃষ্টিত গুৰু জ্ঞান স্বৰূপ চৈতন্য শক্তিমান্। চৈতন্যৰ স্তৰত গুৰু, ভক্ত
আৰু দেৱৰ মাজত পাৰ্থক্য একো নাথাকে। এনে অৱস্থাত গুৰুক দেৱ ৰূপ
গুৰুৰ অনুগ্রহ কৰ্তা ৰূপত দেখা যায়। সেয়ে নাম ঘোষা শাস্ত্ৰত ধ্বনিত হৈছে—

তুমি হৰি কৃপাময় বাহিৰত গুৰুৰূপে

অনুগ্রহ কৰি আছা মোক।

অন্তৰ্হ্যামী গুৰু ৰূপে তাকে সত্য কৰা মোৰ

তমু নামে সদা ৰতি হোক ॥ ৬৩

আকৌ কৈছে :—

বাহিৰে ভিতৰে তুমি হৰি গুৰু

আছাহা চৈতন্য ৰূপে।

দিয়োক সুমতি তুমি বিনে গতি

নাহিকে কৈলো স্বৰূপে ॥

মাধৱদেৱ/নাম ঘোষা

নাম ঘোষাৰ এঠাইত ‘গুৰু’ আৰু ‘দেৱ’ ক ভিন্ন ৰূপত দেখুওৱা হৈছে :—

সমস্তবে আদি নৰতনু উদ্যম কোটিয়ো নপায় পুনু

কোনো ভাগ্যোদয়ে পায় নাৰ দৃঢ় আতি।

গুৰু ভৈলা তাত কৰ্ণধাৰ কৃষ্ণ ভৈলা অনুকূল বায়ু

তথাপি সংসাৰ নতৰয় আত্মঘাতী ॥ ৬২৭

ইয়াত মানৱতনুক নাৱ (তনুনাৱ বুৰি আসে নাহিকে গিয়ান), নাৱৰ গুৰি বঠা ধৰোতা গুৰু আৰু পৰম্পৰা কৃষ্ণক অনুকূল বায়ু অৰ্থাৎ নাৱৰ গতি-দিশেদি বৈ যোৱা সহায়ক বায়ু হিচাবে তুলনা কৰা হৈছে। বায়ু যদি নাৱৰ প্ৰতিকুলে প্ৰবাহিত হয়, তেন্তে নাৱৰ গতি মন্থৰ হোৱাটো স্বাভাৱিক। তেতিয়া গতব্য স্থান যথা সত্ত্বৰ শীঘ্ৰ প্ৰাপ্তিত বাধা পৰিব। কিন্তু গুৰু যেতিয়া সূজান কৰ্ণধাৰ অৰ্থাৎ সূযোগ্য (জানন্ত শাস্ত্ৰৰ তত্ত্ব কৃষ্ণত ভুক্ত) স্থানত অধিষ্ঠিত, তেনেস্থলত কৃষ্ণই ধেনুৰ লগত বৎস যোৱাদি বাধ্য হৈ সহজতে অনুকূল হবই লাগিব। যেনেকৈ কোনো এখন বনত জুই লাগিলে সহজতে জুইৰ কোৱাল গতিত বায়ু সহায়ক হৈ গোটেই বন ক্ষত্ৰকতে দগ্ধ কৰাত সুবিধা কৰি দিয়ে, তেনেকৈয়ে গুৰু কৰ্ণধাৰৰ বিনা নিমজ্ঞতে কৃষ্ণ অনুকূল বায়ু হিচাবে উপনীত হবহি, সন্দেহ নাই। অগ্নিৰ বন্ধ বায়ু যেনেকৈ নলে-গলে লগা বা উত্তৰৰ বন্ধুত্বা অবিচ্ছেদ্য, তেনেকৈ গুৰুৰ লগতো কৃষ্ণৰ অবিচ্ছেদ্য বন্ধ, কোনেও চাকো এৰিব নোৱাৰে। ইয়াৰ দ্বাৰা এইটোৱেই প্ৰতিপন্ন হয় যে উত্তয়েই উত্তৰৰ পৰিপূৰক বা “পৱনা কাশ্যোৱিৰ” অৰ্থাৎ “যেন বায়ু আকাশৰ নাহি ভিন্ন ভাৱে”। নিমি নৱ সিদ্ধ সংবাদতো গুৰু আৰু হৰি সম্বন্ধে গুৰুজনে কৈছে — ‘উপদেশ দাতা যিটো গুৰু আছে, তাকে হৰি বুলি মানে’ ইত্যাদি। শঙ্কৰ মাধৱৰ মিলনটো এই ক্ষেত্ৰতে প্ৰযোজ্য হ’ব পাৰে। শঙ্কৰ গুৰুৱে মাধৱ গুৰুক যেনে দৃষ্টিৰে চাইছিল শ্ৰীকৃষ্ণই উদ্ভৱক তেনে দৃষ্টিৰে চোৱাৰ দৃষ্টান্ত ভাগৱতত আছে। উদ্ধবে কৈছিল :

শয়নে ভোজনে স্নানে তোমাৰ ৰহস্য স্থানে

সদা সেৱা কৰি থাকো আমি।

তুমি জীৱ তুমি প্ৰাণ তুমি বিনা নাহি আন

কিমতে বত্তিবো আৱে স্বামী ॥

শঙ্কৰদেৱ। কীৰ্ত্তন

শঙ্কৰ মাধৱৰ ক্ষেত্ৰত :—

শঙ্কৰ মাধৱ অভেদ ঈশ্বৰ, অন্ত নাহি দুইত পৰে ॥

আকৌ— শঙ্কৰ স্বৰূপে হৰি নিজ অংশে অৱতৰি

ভুক্তি প্ৰদীপ জগাই থৈলা।

মাধৱ স্বৰূপে আসি তাতে তৈল বত্তি দিয়া

অজ্ঞান আন্ধাৰ দূৰ কৈলা

গুৰুমোক্তম ঠাকুৰ। নামমোষা।

“গুৰু গুৰুমা বিদ্যা”— অৰ্থাৎ গুৰু গুৰুমাৰ দ্বাৰা বিদ্যা লাভ হয়।

গুৰুসেৱাৰ নিচিনা মঙ্গলপ্ৰদ বিকল্প কাৰ্য্য আৰু নাই। সৰ্বাৰাধনা অপেক্ষা

ভগৱান আৰাধনা মহৎ, ভগৱান আৰাধনা অপেক্ষা গুৰু পাদপদ্মৰ সেৱা মহৎ । এজন সাধকে ধ্যান পৰায়ণ হৈ থাকোতে গুৰু আৰু ভগৱান উভয়েই তেওঁৰ সাধনাত তুষ্ট হৈ একেলগে সাক্ষাৎ দিয়েহি । সাধকে কোনো জনক সৰ্বাগ্ৰে সেৱা জনাব সেই বিষয়ে বিচাৰ কৰি শেষত গুৰুকেই সৰ্বাগ্ৰে সেৱা জনাবলৈ বাধ্য হ'ল । গতিকে ভগৱানতকৈয়ো যে গুৰু সৰ্বাগ্ৰে পূজ্য সেই বিষয়ে ইয়াৰ দ্বাৰাই স্পষ্ট হ'ল । কাৰণ “গুৰু সম্ভৱত মাত্ৰেন তুষ্টাস্তি সৰ্বদেৱতা । শ্ৰীগুৰু পাদ পদ্মত আশ্রয় গ্ৰহণ কৰিলে কোনো ভয় নাথাকে । পীতাত শ্ৰীকৃষ্ণই অৰ্জুনক কৈছে :—

তদ্বিক্ৰি প্ৰণিপাতেন পৰিপ্ৰমেন সেৱয়া ।

উপদেশ্যাস্তি তে জ্ঞানং জ্ঞানিনঃ তস্ম দশিনঃ ॥ গীতা ৪।৩৫

অৰ্থাৎ — হে সখি ! তুমি জ্ঞানী তত্ত্বদৰ্শী পুৰুষ এজনক প্ৰণিপাত জনাই সেৱা

ওশুধাৰে সম্ভৱত কৰিলে গুৰু বৰণ কৰি তত্ত্ব কথোৰ প্ৰশ্ন সুধিবা তেহেতত্ব দৰ্শী পুৰুষে তোমাক তত্ত্ব উপদেশ দিব ।

শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰদেৱে কৈছে:—

হেন জ্ঞানি চাহে যিটো উত্তম কল্যাণ ।

প্ৰথমে কৰিবে সিটো গুৰুক সন্মান ॥

নিম্নবৰ্ণ সিদ্ধ

আৰু :— কৈলো যেন যেন কৃষ্ণ নামৰ মহত্ব ।

আক যিটোজনে জানে সংসাৰ মধ্যস্ত ॥

আমাৰ সদৃশ সিটো গুৰু সি সি জন ।

শিষ্য হয়৷ সেৱা কৰা তাহাৰ চৰণ ॥

ভক্তি প্ৰদীপ

তদ্বিজ্ঞানার্থং স গুৰুঃসেৱাতি গচ্ছেৎ সমিৎ পানিঃ শ্ৰোত্ৰিহ্মং ব্ৰহ্মনিষ্ঠম্ ।

(মুক্তকোপনিষদ্ । প্ৰথম মুণ্ডক, দ্বিতীয় খণ্ড । ১২)

অৰ্থাৎ—আত্মজ্ঞান লাভৰ কাৰণে হাতত গুৰু শুক্ৰমাৰ উপযোগী বস্তুলৈ বেদজ্ঞ

আৰু ব্ৰহ্মনিষ্ঠ গুৰু গ্ৰহণ কৰিব লাগে ।

মাধৱদেৱে কোৱা বুলি এটি মোখিক পদ্য আমাৰ মাজত কথিত আছে ।

গুৰু সেৱা কৰিলন্ত মাৰ্কণ্ডেয় ঋষি ।

গুৰু সেৱা কৰিলন্ত প্ৰহ্লাদ হৰিশ্চি ॥

গুৰু সেৱা কৰিল লক্ষ্মণ সাৱধানে ।

গুৰু সেৱা কৰিলোহো আমাৰ কিছুমানে ॥

ইত্যাদি ।

গুৰু ভট্টিমাত মাধৱদেৱে “জয় গুৰু শঙ্কৰ সৰ্বগুণাকৰ” বুলি উক্তি কৰিছে।

সত্য যুগৰ পৰা গুৰু শিষ্য পৰম্পৰাত গুৰু কুলত থাকি শিষ্যসকল গুৰু সেৱা পৰায়ণ হৈ কেনে ভাৱে উপকৃত তথা ধন্য হৈছিল তাৰ বহুতো উদাহৰণ আছে। সেইখিনি বেকত নকৰি ইদানীকতে মহাপুৰুষ শঙ্কৰ দেৱক মাধৱদেৱে যি গুৰু ভক্তি প্ৰদৰ্শন কৰিছিল তাৰ উদ্ধৃতি এটি কথা গুৰু চৰিতৰ পৰা দিয়া হ’ল।

“আৰু একদিনা ছয় মেঘ গধূলি বেলা স্নান কৈলে। বোলে আজি আজচ নুতকাবহে কালৈ পিঙ্গিবলৈ। পাট তুনি পহৰা যুৰিও অনাবলৈ নহ’ল। তেহে ছোট আতা শুনি গৈ গণকুছিত ভোজন পাতি কৰি আতৈ সব গুলত গ’ল, আন্ধাৰ দুপৰ নিশা। ৰুষ্টিএ বুকু, এককাল জল ঠাং ঠাই, হাবি জঙ্গল, বোকা, মহ, বাঘ, হাতী। গা, উৰু, জংঘা, কাটি এখনি সিজাবিএ, জোকে, পোকে, মহে দাহে খাই বোবখা, বজা, কৈলে সব শৰীৰ। এই মতে বিল, জান হাবি, উৰি, পালেগৈ তিনিপৰ নিশাত দিবাৰ মৰলৰ গৃহ। মাতিলে উঠি মৰলে দেখি অল্লাহি হৈ বোলে বাপ, কি হৈছে? এই দুপৰ নিশা কিয় অহাগ’ল? বোলে তুনি পহৰা বামুণী দিয়া গুৰু জনক পুৱালে সলাবলৈ লাগে। তেহে মৰলে নবীন বজ্জাদি সলোৱাই জুই ধৰি গা সেকি বজ্জ মুৰি দি নৌকাৰে থৈ গ’লহি। পূবেও পোহৰ হৈ আহিহে, ছোট আতাও খোজ লৈছে বাউসীলৈ। গুৰু জনে শৌচ, শুদ্ধি, নিত্য কৰ্ম্ম কৈ স্নান কৰি গা মচিছে, ভেনেতে ছোট আতা শৰাইত তুনি পহৰা দিছেনি। দেখি গুৰুজনে আচৰিত হৈ বোলে কালি সন্ধ্যা গেছা, এই ভাদ মহাজলা ৰুষ্টি, পঞ্চ কেতিয়া কেনেকৈ আনিলা? বোলে বাপ, নিশাই অনা হ’ল। বোলে আমি কালি মধ্যতে সবাৰে আগত কলোঁহে কথাটো এই নিশাৰ কাল কিয় যোৱা তুমি? মই কাহানি পাঁচিছো তোমাক? বোলে বাপ পাচিব লাগে কেনেই? দাস, ভৃত্য স্বামীৰ কাৰ্য্য বুজি আমি কৰিবই পাওঁ। পাছে মহাপুৰুষ গুৰু সেই খিতে প্ৰেমে জৰি ভক্তিত বশ্য হৈ ঘোষা পটল কৰিছে পৰমার্থ সাৰ” ॥

শ্ৰীৰাম আতাই শঙ্কৰ গুৰুৰ পদৰেণু কেনেকৈ সংৰক্ষিত কৰি তিলক ধাৰণ কৰিছিল তাৰ এটি উদ্ধৃতি উক্ত কথা গুৰু চৰিতৰ পৰাই দিয়া হ’ল।

“আৰু একদিন ছোট আতা এখনি কট সাজি কল থহৰাৰ সজকৈ খুই পথালি দিলে নি গুৰুজনক। বোলে বাপ, আতে বহি হৰি কথা চৰ্চা যাব। বোলে আৰ কি নাম দিছা? বোলে বাপ কট নাম দিয়া হৈছে। বোলে সজ নাম হৈছে। আতে বহি হৰি গুণ শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন কৰিব দেহৰ কটশত বাসনা দূৰ হব ডকতৰ। তেহে শ্ৰীৰাম আতা সাজিলৈ সুখিছে, গুৰু চৰ্চি দেখাইছে বনৰ জুহা কুটি পৰ্য্যন্ত। তাৰে পৰাহে কঠৰ আহি হ’ল। সবে গান্ধি ললে। আগে চলা পিৰাহে আছিল। সেই কট খানিকে শ্ৰীৰাম

জ্ঞাতা পাবে, তাতে কমলি খানি পাৰি দিএ। উজ্জ্বল ধূলি এই খানি নিতে
পৰিচৰ্যা সেৱা ধৰে। পাচে কতো দিনৰ ধূলা গোটাই গণকুচিৰ হাটিৰ পাচে
ন চকত তিয়াই লাক কৈ শুকাইছে। আত্মা অন্তৰ্যামী, তাৰা ডকত অবিদিত,
গৈ দেখি বোলে শ্ৰীৰাম এই কি শুকাইছা? বোলে বাপ, গুৰু জনৰ আজি
এক বৰ্ষৰ কট কমল তুলি ধূলি ফেৰি শুকাইছোঁ। গুৰু সেৱাৰ বেলা
তিলক লবলৈ; বোলে শ্ৰীৰাম অমূল সৰ্বসৰ মোলক তুমিহে পালা চিনি,
জগত উদ্ধাৰ বস্তু। এই মহা প্ৰসাদ বস্তু আমাকো দিবা। এই বুলি তাতে
ঘোষণা কৰি মাতিছে—

পৰম ঈশ্বৰ কৃষ্ণ তাহাঙ্ক নপাই লাগ

তপ জপ যাগ যোগ দানে।

একান্ত ভক্তৰ পদ বেণু শুদ্ধ চিত্তে মাথে

অভিষেক নকৰয় মানে॥

তাৰ পৰাহে ধূলাৰ আৰ্হি হ'ল। ইত্যাদি।

শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰ গুৰুৰ একমাত্ৰ সংস্কৃত গ্ৰন্থ ভক্তি বদ্ধাকৰত সৰ্বপ্ৰথম
তিনি জনা গুৰুৰ কথা উল্লেখ কৰাটো এটি তাপৰ্য্যপূৰ্ণ কথা। মাধৱ দেৱে
নাম ঘোষাত প্ৰথমতে ভক্তক নমস্কাৰ কৰিছে। ভক্তি বদ্ধাকৰৰ প্ৰথম মাহা-
াত্ম্যে উল্লেখ থকা বাক্যটো হ'ল এনেদৰে—

“অথ প্ৰথমমত্ৰ ভক্তি জ্ঞান প্ৰদ গুৰু সেৱা মাহাত্ম্যমাহ— দশমক্ৰমে
অশীত্য ধ্যায়ৈ দৰিদ্ৰ দামোদৰং প্ৰতি ভগৱৎশ্ৰীমহাশক্তিঃ। ভক্তিজ্ঞান প্ৰদ গুৰুৰতাত্ত্বঃ
পূজ্যঃ ইত্যশিয়েন ব্ৰীন্ গুৰুজনাহ। সৰ্বৈসং কৰ্ম্মণাং সাংক্ষাৎ দিবজাতেৰিহ
সম্ভবঃ। আদ্যোহং যত্নাশ্ৰমিনাং যথাং জ্ঞানদো গুৰুঃ। ইহ সংসাৰে যত্ন
সম্ভৱো জন্মমাত্ৰং যস্মাৎ সংপিতা তাৰদাদ্যঃ প্ৰথমো গুৰুঃ পূজ্যঃ। কৰ্ম্ম বিদ্যা
প্ৰদং গুৰু মাহ, দিবজাতেঃ পুংসঃ সৎকৰ্ম্মণাং যত্ন সম্ভবঃ উপনয়ন পূৰ্বক
বেদাধ্যয়নং সং দ্বিতীয়ে গুৰুঃ। যথাহমীশ্বৰঃ তথা প্ৰথমাদপি পূজ্যঃ। ব্ৰহ্মবিদ্যা
প্ৰদং গুৰু মাহ আশ্ৰমিনামপি সৰ্ব্বেষাং জ্ঞানদো যোগগুৰুঃ সতু সাংক্ষাদহমেব।
অতো জ্ঞান প্ৰদং গুৰুৰূপমাত্ৰিত্য যে সংসাৰং তৰন্তি তে বুদ্ধি মন্ত ইত্যাহ।
নস্বৰ্থকৌত্বাদ ব্ৰহ্মণ্। বৰ্ণাশ্ৰমবতামিহ। যে ময়া গুৰুনা বাচা তৰন্ত্য জ্যোত-
ৰাণ্ৰম হে ব্ৰহ্মণ্। তে বৰ্ণাশ্ৰমবতাং মধ্যে অৰ্থকোবিদাঃ। ইহ মনুষ্য
জন্মনি। অত্ৰাপি বৰ্ণাশ্ৰমবত্বে সতি যে ময়া গুৰুনা গুৰুৰূপেন বক্তা বাচা
উপদেশ মাত্ৰেন সুখেনৈব ভৱাণ্ৰং তৰন্তি, অতো জ্ঞানদং গুৰু মাত্ৰিত্য যে

সংসাৰ তৰঙ্গিত তে বুদ্ধিমন্ত ইত্যর্থঃ । জ্ঞান প্ৰদাৎ গুৰুৰধিকঃ সেব্যো নাস্তীত্যু
ক্তম্ । অতএব গুৰু ভজনাধিকো ধৰ্ম্মো নাস্তীত্যত আহ । নাহমিজ্যা প্ৰজাতি
ভ্যাং তপসোপশমেন বা । তুষ্যেৎ সৰ্ব্বভূতাত্মা গুৰু শুশ্ৰৱস্বা যথা" ।

ইত্যাদি ।

ভাৰতৰ বৈষ্ণৱ দৰ্শন শাস্ত্ৰত “গুৰু মাহাত্ম্য” বা “গুৰুতত্ত্ব” বিশদ ৰূপে
তথা প্ৰধান ভাৱে ব্যক্ত কৰা হৈছে । তাৰে গোটাচোৰেক উদ্ধৃতি দিয়া হ’ল —

গুৰাৰ স্ফুৰ্দ্ধকাৰঃ স্যাদ্ৰুকাৰস্তম্ভিৰুৰ্দ্ধকঃ ।

অন্ধকাৰ বিনাশিত্বাৎ গুৰুৰিত্যভিধীয়তে ॥

সনতসূজাতীয়ম্ ।

অৰ্থাৎ — ‘গু’ কাৰে অন্ধকাৰ বৃজায়, ৰুকাৰে তাক নিবাৰণ কৰে বা
পোহৰ কৰা অৰ্থ বৃজায় । অন্ধকাৰ নাশি পোহৰ দিয়ে বাবে
‘গুৰু’ বুলি কোৱা হয় ।

আকৌ — ব্ৰহ্মজ্ঞান পঞ্চ তত্ত্ব গুৰুৰ লক্ষণ ।

বিচাৰিয়া আৰু ভিজিয়োক বিদ্যমান ॥

গুৰু তুষ্টি ভৈলে ব্ৰিজগত তুষ্টি হয় ।

চৰাচৰ জগতৰ গুৰুসে আশ্ৰয় ॥ অনন্ত কন্দলী/বৈষ্ণৱামৃত

ভস্মাদাদৌ গুৰুঃ পূজ্যঃ পৰমব্ৰহ্ম ময়োহিসং ।

তৎ প্ৰসাদাদবাপ্যৈব দেহি ব্ৰহ্মময়ো ভৱেৎ ॥

ব্ৰহ্মাণ্ড পুৰাণ/৩/২০

সাক্ষত তত্ত্বত—মনুষ্য বুদ্ধিক যিটো গুৰুত কৰয় ।

কুজৰ স্নানৰ মতে সবেবাৰ্থ হয় ॥

সৰ্ব সাধনতে শ্ৰেষ্ঠ গুৰু সেৱা জানা ।

তেবে মাধৱত ভক্তি হইবে মনে মানা ॥

পদ/১৪৬

তস্মাৎ সৰ্ব প্ৰযত্নেন যথা বিষ্ণুং তথা গুৰুম্ ।

অন্তে’দেনাৰ্ছয়েৎ যন্ত স মুক্তি পদমাপ্নুয়াৎ ॥

বিষ্ণু ৰহস্য

অৰ্থাৎ — গতিকে সৰ্ব্বষষ্ঠ সহকাৰে গুৰুক বিষ্ণু বুদ্ধিৰে অৰ্ভেদ অৰ্চনা যিজনে
কৰে, তেওঁ মুক্তি পদ পায় ।

দেৱে তীৰ্থে দ্বিজে মন্ত্ৰে দৈব্যাজে ভেষজে গুৰৌ ।

ষাদুশী ভাৱনা যস্য সিদ্ধিভৱতি তাদৃশী ॥

হল্লান্থ ধ কৃত ধৰ্ম্ম বিবেকাৎ ।

ব্ৰহ্মানন্দং পৰমসুখদং কেবলং জ্ঞানমুক্তিং ।
 দ্বন্দ্বাতীতং গগন সদৃশং তত্ত্বমস্যাং লক্ষ্যম্ ।
 একং নিত্যং বিমলং মচলং সৰ্ব্বাধি সাক্ষীভূতং,
 ভাৱাতীতং ত্ৰিগুণ ৰহিতং সংগুৰু তং নমামি ॥

গুৰুৰহস্যম্

অজ্ঞান তিমিৰাক্ষস্য জ্ঞানাজ্ঞান শলাকয়া ।

চক্ষুৰ্দ্ধূলিতং যেন তস্মৈ শ্ৰীগুৰুৰে নমঃ ॥

গুৰুগীতা, ইত্যাদি।

গুৰুৰপৰা হ'বলগীয়া অপৰাধৰ কথা শঙ্কৰদেৱৰ ৰচনাৱলী সমূহত যদিও নাই, তথাপি ভক্তাপৰাধ, নামাপৰাধ আৰু দেৱাপৰাধ থকাৰ দৰে নিশ্চয় গুৰুৰপৰাধ বা গুৰুৰ অপৰাধো আছে। সেই সম্বন্ধে কেৱলগীয়া দৰ্শন আৰু মহাপুৰুষীয়া ভুক্তিবাদত আচৰণীয় বিধান আৰু “ভক্তি তত্ত্ব দৰ্পণ” নামৰ পুথিত গুৰুৰ পাঁচ প্ৰকাৰ অপৰাধ থকাৰ কথা পোৱা যায়। শঙ্কৰ গুৰুৱে নামা-পৰাধত মাত্ৰ “মিটোজনে কৰে গুৰুক হেলা” বুলি উল্লেখ কৰিছে। উক্ত “ভক্তি তত্ত্ব দৰ্পণ” শাস্ত্ৰত পোৱা পাঁচ প্ৰকাৰ অপৰাধ যেনে — (১) গুৰু নিন্দা কৰা (২) গুৰু নিন্দা শুনা (৩) গুৰুৰ বিষয়ে বেয়া কথা জ্ঞাপনা, দূচনা কৰা (৪) গুৰুক সামান্য ব্যক্তি বুলি মনা (৫) গুৰুৰ আদেশ বিৰোধ বা উলংঘা বা পালন নকৰা। এই পাচোঁটাই গুৰু অপৰাধ। ইয়াৰ বিপৰীতটোৱেই গুৰু মান্য বুলি ধৰা হয়। গোটেইখিনি কথা বিশদ ভাৱে দিবলৈ বাহুল্যৰ আশঙ্কাত তাৰ পৰা আঁতৰত থকা হ'ল। “গুৰু তত্ত্ব” বা গুৰু বিষয়ক কথাখিনি সংক্ষেপে ইয়াকে ব্যক্ত কৰা হ'ল।

(৩—৪) দেৱ

মহাপুৰুষীয়া ধৰ্ম্মৰ “চাৰি বস্তু”ৰ ভিতৰত ‘দেৱ’ তদন্তৰ্গত। ইয়াৰ অবিহনে ‘চাৰিবস্তু’ পঙ্গু বা পূৰ্ণ নহয়। আমি পূৰ্বতে কৈ অহা মতে ‘চাৰি বস্তু’ মূলতঃ একে বা পৰমার্থতঃ ঐক্য সূত্ৰতে গঠিত যদিও আমি ইয়াতে চাৰিটাক দুটা ভাগত ভগাব পাৰোঁ। যেনে — প্ৰথম অৱস্থাত ভকত হৈ নললে গুৰু হ'ব নোৱাৰে। সেই হিচাবে ভকত আগ। ভকত হ'লে তাৰ পিছতে ক্ৰমোন্নতি লাভ কৰি ‘গুৰু’ৰ স্তৰলৈ উঠে। যেতিয়া তেওঁ এথোপ আগবাঢ়িল। এনে এটা হিচাবত ভকত আৰু গুৰু একোটাতে পৰে। তাৰ দ্বিতীয়তে দেৱ আৰু নামৰ প্ৰাৰ্থক্য একো নাই। নাম আৰু নামীৰ অবিচ্ছেদ্য সম্পৰ্ক নাম থাকিলেই ব্যক্তি আৰু ব্যক্তি থাকিলেই নাম থকাটো ধৰা-বন্ধা কথা। বীজ

এটাত এজোপা প্ৰকাণ্ড বৃক্ষ সোমাই থকাৰ দৰেই ব্যক্তিজনৰ শৰীৰত নাম-টোৱে বহল ভাবে বিকাশ কৰি আছে। নামধৰি আহ্বান কৰাৰ লগে লগে ব্যক্তিজনৰ সমগ্ৰ শৰীৰত স্পন্দন উঠে। তেতিয়া ক্ষণেকতে তেওঁ উপস্থিত হ'বলৈ বাধ্য হয়। উগৰানে মানবাদি জীৱ জন্তুৰ সৃষ্টিৰ পূৰ্বতে যেনেকৈ খাদ্যৰ সৃষ্টি কৰি ল'ব লগা হৈছিল, তেনেকৈ ব্যক্তিৰ পূৰ্বতে নামৰ সৃষ্টি কৰিলে। মাতৃ গৰ্ভত বিন্দুস্থিতিৰ লগে লগে তেওঁৰ জন্ম, মৃত্যু, শুভাশুভ আৰু নানা সংঘাত নিৰ্ণয় হয়। মানুহ মাত্ৰেই এইখিনি হ'বই, ই ধ্ৰুৱ সত্য। গতিকে জন্ম স্থিতিৰ পূৰ্বতে ব্যক্তিজনৰ নাম লগ্ন হয়। সেই হিচাবত নাম আৰু দেৱৰ মাজত কোনো পাৰ্থক্য নাই। এই ভাৱে চাৰি বস্তুত ভকত, গুৰু, নাম, দেৱ ক্ৰমত হ'ব লাগিছিল। কমলাবাৰী সত্ৰই ভকত, নাম, গুৰু, দেৱ এই ক্ৰমত "চাৰি বস্তু"ক বিকাশ কৰে। কথা হ'ল ভকত হ'বলৈ উগৰন্ত শৰণ ভজন ভক্তি ল'ব লাগিব। তেতিয়া দেৱৰূপ সাক্ষাতকাৰ হ'ব নোৱাৰে। অহনিশি নামৰ আশ্ৰয়ত দেৱত শৰণ ল'ব লগা হোৱাত ক্ৰমানুসাৰে ভকত আৰু নাম হ'ল। তাৰ পিচতে ক্ৰমোন্নতিত অৰ্থাৎ নামৰ মালা ধাৰণ কৰি উগৰন্তত গুৰুতৰ ভাৱে মনোনিবেশ কৰোতে 'গুৰু' ক্ৰমোন্নতি আৰু নামৰ স্বৰূপ ব্যক্তি দেৱ পূৰ্বমে চতুৰ্থ স্থান পাই "চাৰিবস্তু" পূৰ কৰিলে। এই হিচাবত শুদ্ধ হোৱা যেন অনুমান হয়। অৱশ্যে সংহতি ভেদে সেই সেই সংহতিৰ "চাৰি বস্তু"ৰ ক্ৰমত ওলট পালট হলেও তেওঁলোকৰ সেই মতেই শুদ্ধ বুলি ধাৰণা কৰি লোৱাত আপত্তি নাথাকে।

‘দেৱ’ বা ‘দেৱতা’ বোলাতে আমি সাধাৰণতে ব্ৰহ্মা, মহাদেৱ, ইন্দ্ৰ, চন্দ্ৰ, বায়ু, অগ্নি, সূৰ্য্য, প্ৰভৃতিকে বুজো বা জানো-যি বিলাক প্ৰাকৃতিক শক্তিৰ একোটা ভাংশ। ইয়াৰ ভিতৰতে মানুহো দেৱতা হয়—যি সকলে জ্ঞান আৰু কৰ্ম সাধনাৰে এই শক্তি প্ৰমূহৰ পৰা তেওঁ শক্তি আহৰণ কৰিব পাৰে। ইয়াক দেৱত্ব লাভ কৰা বুলি কয়। দৰাচলতে উক্ত দেৱতা সকলক পুৰাণাদিয়ে ‘দেব’ স্বৰূপ ৰাখিলেও এওঁলোক শুদ্ধ ৰূপত দেৱতা নহয়। এওঁলোক অপ দেৱতা বা উপদেৱতা হে। “অজ্ঞানত গীতাত কহিলা কৃষ্ণে সাধু। অপদেৱতাক পূজি হই-বেক পিশাঞ্চ” ইত্যাদি পৰম্পৰা পৰম পুৰুষ সৃষ্ট এই দেৱতা অৰ্থাৎ অপদেৱতা সকল মহা প্ৰলয়ত তেওঁত লীন যাব। এওঁ লোকৰ স্বকীয় শক্তি বা বৈশিষ্ট্য নাই। পৰম্পৰাৰ পৰা ধাৰ কৰা শক্তিয়েই এওঁলোক বৰ্ণায়ান। ধৰুৱা মানুহে মহাজনক ধাৰ পৰিশোধ কৰিবই লাগিব। ধৰুৱা মানুহৰ যেতিয়া সদায় ধাৰ নকৰিলে আন গতান্তৰ নাই তেন্তে তেওঁলোক কেনেকৈ স্বকীয় শক্তিৰে আচ্যবস্ত হ'ব সেই কথা সহজতে বুজিব পাৰি। তেওঁলোকে নিজ শক্তি কেনেকৈ পৰকীয়ত খটুৱাব বা বিকীৰণ কৰিব, সেই কথা নবজ্ঞান। কাৰণ ভক্তি ৰত্নাবলীত মাধৱ পূৰ্ণে বেকত কৰিছে—

কালে যাক অধিকাৰ কৰে বিদ্যমান ।
 তাহাৰ মহত্ব উপহাস্যৰেই স্থান ॥
 এতেকে জানিবা সৰ্ব্বভাৱে পুৰুষৰ ।
 ভগৱন্ত মাত্ৰ ভৈল ভজনী ঈশ্বৰ ॥
 হৰিবিনে আছন্ত যতক আনন্দেৰ ।
 আপোনাকো ৰাখিবাক ক্ষম নোহে কেৱ ॥
 নাহি আপোনাৰ পুৰী কালৰ ভয়তে ।
 তাৰা সবে ৰাখিবে আনক কেনমতে ॥
 কেৱলে নিৰ্ভয় এক ঈশ্বৰ মুৰাৰি ।
 কাল মায়া আদি সমস্তৰে অধিকাৰী ॥
 আত্মা লাভ বিনে সুখ আন নমানন্ত ।
 সৰ্ব্ব ভাৱে ভয়াতুৰ জনক ৰাখন্ত ॥
 জানিয়া তাহান দুই অভয় চৰণে ।
 হৃদয়ক শৰণাপন্ন কায়বাক্য মনে ॥

পদ । ১০৩, ১০৪, ১০৫

ব্ৰহ্মাদি জগতৰ সকলোকে জীৱ বা প্ৰাণী বুলি কোৱা হয়। তেওঁ-
 লোকৰ জীৱাত্মা আছে। গতিকে তেওঁলোকৰ মৰণ অৱশ্যস্তাৱী। যেতিয়া তেওঁ-
 লোক মৃত্যুমুখী, তেনেস্থলত ইতৰ মৃত্যুমুখী। সকলক বন্ধা কৰিব কেনেকৈ
 সেৱা ভাবিব লগা। “বন্দিয়ে বন্দিক তাৰে কমন যুগুতি” বা “যেন অন্ধ-
 লোক অন্ধ উপদেশে বিষুক সিটো নজানে” বুলি কোৱাৰ দৰে। এজন চিকিৎ-
 সকে এজন ৰোগীক চিকিৎসা কৰে। যেতিয়া চিকিৎসক জনেই ৰোগগ্ৰস্ত
 হয়, তেতিয়া অন্য সমকক্ষ চিকিৎসকে তেওঁৰ চিকিৎসা কৰিব লগা হোৱাৰ
 দৰেই। যেতিয়া নিজেই চিকিৎসক হৈ নিজস্ব ৰোগ নিয়ন্ত্ৰণ কৰিব নোৱাৰে,
 তেন্তে তেওঁ কেনেকৈ আনক চম্ভালিব সেই কথা সহজে অনুমান কৰণীয়।

পুনঃ বত্সাৱলীতে কৈছে :—

ভকতি পছত এক দেৱ নাৰায়ণ ।
 শুনা আৰ হেতু সাৱধান কৰি মন ॥
 সত্ব ৰজ তম প্ৰকৃতিৰ তিনিগুণে ।
 ধৰা তিনি মূৰ্তি একে পুৰুষ আপোনে ॥
 ৰজো গুণে ব্ৰহ্মা হয় সূজা চৰাচৰ ।
 সত্বগুণে বিষ্ণুৰূপে পালা নিৰন্তৰ ॥

তমো গুণে কৰুণাপে সৃষ্টি সংহাৰত ।
 তিনি গুণে তিনি মূৰ্ত্তি একে ভগৱন্ত ॥
 যদ্যপি ভজনি হোন্ত তিনিও ঈশ্বৰ ।
 তথাপিতো বিষ্ণুতৈসে সিদ্ধি মনুষ্যৰ ॥

শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰ মহাপুৰুষে উক্তি বত্নাকৰত কৈছে :—

সত্যং সত্যং পুনঃ সত্যমুদ্যত্য ভুজমুচ্যতে ।
 নাস্তি বেদাৎ পৰং শাস্ত্ৰং ন দেৱ কেশৱাৎ পৰম্ ॥

পঞ্চম মাহাত্ম্য

অৰ্থাৎ — নাৰদে বাহতুলি কৈছে :— সত্যো, সত্যো, সত্যো এই তিনিসত্যো কণ্ড^০
 যে বেদতকৈ শ্ৰেষ্ঠ শাস্ত্ৰ নাই আৰু কেশৱতকৈ শ্ৰেষ্ঠ দেৱতা নাই ।

উক্তিমাৎ আছে :—

ব্ৰহ্মা মহেশ্বৰ যাকৰ চাকৰ
 তাকৰ গুণমূহ লেহ ।
 আধৱ বাক্ৰৱ সাধব মুকুতি
 তাহে চৰণে চিত্ত দেহ ॥

ত্বমেকং শৰণ্যং ত্বমেকং বৰেণ্যং ত্বমেকং জগৎ কাৰণং বিশ্বকপম্ ।
 ত্বমেকং জগৎ কৰ্তৃপাত্ৰং প্ৰহৰ্তৃ ত্বমেকং পৰং নিশ্চলং নিৰ্বিকল্পম্ ॥
 মহানিৰ্বাণ তত্ত্বম্ ॥২ (ব্ৰহ্মসূত্ৰাং)

অৰ্থাৎ— তুমিয়েই একমাত্ৰ শৰণ্য, বৰেণ্য, জগতৰ কাৰণ, জগদুপী, জগতৰ
 সৃষ্টি কৰ্তা, পালন কৰ্তা, সংহৰ্তা আৰু নিৰ্বিকল্প নিশ্চল পৰমব্ৰহ্ম ।

শাস্ত্ৰান্তৰত :— ব্ৰহ্মা আদি কৰি দেৱ দেৱী আছে ষষ্ঠ ।

বন্দি হয়্যা আছে সবে কালৰ হাতত ॥
 নজানি ভকতি যিটো কৰে তাসম্মাত ।
 বন্দিয়ে বন্দিক মেলাইবেক কেনমত ॥
 তথাপিতো আন দেৱ পূজে ভিন্ন বুদ্ধি ।
 আত্মাঘাত কৰি মৰে নাহি তাৰ সিদ্ধি ॥
 পাতকীৰো পাতকী সেহিসে মহাপাপী ।
 পণ্ডিত বোলায়া খণ্ডে ভক্তিক তথাপি ॥

সৰ্ববেদ ময়ী গীতা সৰ্ব ধৰ্ম্ম ময়ী মনুঃ ।

সৰ্ব ভীৰ্থ ময়ী গঙ্গা সৰ্ব দেৱ ময়ী হৰিঃ ॥

নবসিংহ পুৰাণ ।

অৰ্থাৎ — গীতা সকলো বেদময়, মনুসৰ্ব ধৰ্মময়, গঙ্গা সৰ্বতীৰ্থময়
আৰু হৰি ভগৱান্ সৰ্ব দেৱতাময় ।

অৰ্চিত্তে দেৱদেবেশ শঙ্খচক্ৰ গদাধৰে ।

অৰ্চিতা : সৰ্বদেবা : স্যু : যতঃ সৰ্বগতো হৰি : ।

গৰুড় পুৰাণ

অৰ্থাৎ — শঙ্খ চক্ৰ গদাধাৰী দেৱতাৰ গৰাকী, দেৱ পূজ্য হৰিক অৰ্চনা
কৰিলে সকলো দেৱতাক অৰ্চনা কৰা হয়। যিহেতু তেওঁ সৰ্ব
ভূততে বিৰাজমান ।

দেৱাদিৰ মন্ত্ৰলয় নিন্দে যিটো দুৰাশয়

তাৰ পূজা নকৰো গ্ৰহণ ।

দেৱতাক শ্ৰেষ্ঠ কৰি মোক মানে ভিন্ন কৰি

শুদ্ধি নোহে দেহ বুদ্ধিমন ॥

কৰি সাৰ্বভৌম ভট্টাচাৰ্য্য। পদ্ম পুৰাণ স্বৰ্গখণ্ড ।

কাক ভজন পূজন কৰি সেই ফলানুসাৰে কোনে কাক লাভ কৰিব, সেই
সম্বন্ধে গীতাই পৰিচকাৰ কৰি দিছে :—

যান্তি দেৱব্ৰতা দেৱান্ পিতৃন্ যান্তি পিতৃব্ৰতা : ।

ভূতানি যান্তি ভূতেজ্যা যান্তি মৎ যাজি নোহপি মাম্ ॥

গীতা ৯/১৫

অৰ্থাৎ — দেৱব্ৰত পৰায়ণ ব্যক্তি সকলে দেৱগণক, পিতৃ ব্ৰতনিষ্ঠ ব্যক্তিসকলে
পিতৃগণক, ভূত উপাসক সকলে ভূতগণক আৰু আমাৰ উপাসক
সকলে আমাক লাভ কৰিব ।

হুয়া দেৱ দিগম্বৰ ভস্মে বিভূষিত অঙ্গ

শিৰত ধৰিছা জটা ভাৰ ।

মহেশে সেৱন্ত যাক হেন হৰি বিনে আন

কোন শ্ৰেষ্ঠ দেৱ আছে আৰ ॥

মাধৱদেৱ/নামঘোষা ।

ব্ৰহ্মা হৰ পুৰন্দৰ আদি দেৱ নিৰন্তৰ

যাত সদা পশয় শৰণে ।

আৰ আন নাহি হ্ৰিভুবনে ।

ভকতজনৰ বন্ধু তুমিসে কৰুণা সিদ্ধ

মোৰ গতি তোমাৰ চৰণে ॥

মাধৱদেৱ নামঘোষা ।

যথা হস্তী পদে সৰ্ব পদ মাং প্ৰলীয়েত ।

তথা চৰাচৰং বিশ্বং কৃষ্ণ এষ প্ৰলীয়েত ॥

শঙ্কৰদেৱ । ভক্তি বন্ধাকৰ

ইয়াৰ সূক্ষ্মৰ ভাজনী গুৰুজনে কীৰ্ত্তনত দিছে :—

যতক দেখা খোজ সমুদায় ।

হস্তীৰ খোজত সবে লুকায় ॥

এহিমতে যত বিশ্ব সমস্ত ।

কৃষ্ণতে জান সবে যায় অন্ত ॥

কীৰ্ত্তন । ভাগৱত তাৎপৰ্য্য

আলোচ্য সৰ্ব শাস্ত্ৰানি বিচাৰ্য্যচ পুনঃ পুনঃ ।

ইদমেৱ সন্নিপন্নং ধ্যেয়ো নাৰায়ণঃ সদা ॥ পাণ্ডবী গীতা । ১২ ।

অৰ্থাৎ — সকলো শাস্ত্ৰকে পুনঃ পুনঃ আলোচনা আৰু বিচাৰ কৰি এয়ে সিদ্ধান্ত পোৱা হ'ল যে সদায় নাৰায়ণক ধ্যান কৰা উচিত ।

মুখে মন্দ হাসং নখেন্দু প্ৰকাশং

কৰে চাক চক্ৰং সুৰেশাভি বন্দ্যম্ ।

ভুজঙ্গে শয়নং ভজে বিশ্বনাথং

হৰেৰণ্য দেৱং নমন্যে ন মন্যে ॥

পৰমহংস ভট্টাচাৰ্য্যকৃত ভুজঙ্গ প্ৰয়াত

অৰ্থাৎ — মুখত স্মিত হাস্যযুক্ত, নখ-চন্দ্ৰ প্ৰকাশিত, হাতত চক্ৰ যুক্ত, ব্ৰহ্মাদি দেৱ বন্দিত, অনন্ত শয্যা শায়িত বিশ্বনাথ ভগৱন্তক ভজনা কৰোঁ । হৰিৰ বাহিৰে অন্য দেৱতাক নামানো নামানো ।

এনেকুৱা দেৱপ্ৰাধান্য সূচক ভগৱৎ মহিমাযুক্ত শাস্ত্ৰীয় যুক্তি অগনিতভাৱে পোৱা যায় । ইয়াৰ ভিতৰত বৈকুণ্ঠত বহত আৰু তাৰ অধিপতি ঈশ্বৰা বহত আছে । একোটা বিশেষ কাৰণত বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ড ৰক্ষাৰ কাৰণে এওঁলোক নিয়োজিত আৰু দায়িত্ব গ্ৰহণ কৰি আছে । কিন্তু এওঁলোকৰ স্বকীয় অস্তিত্বৰ অভাৱ । ভগৱানে গীতাত উল্লেখ কৰাৰ দৰে “মমতে জোহংসন্তৱম্ ।” সেইদৰে অৱতাৰো বহত । “জগতাং উপকাৰায় ন সা কৰ্ম নিমিত্তজা” (বিষ্ণু পুৰাণ ৬.৭.১০) অৰ্থাৎ তেওঁ জগতৰ উপকাৰৰ কাৰণে অৱতাৰ হয় কৰ্ম জন্যৰ কাৰণ নহয় । কোনো কোনো কাৰণত আলোচনাক্ৰমে এই ঈশ্বৰ সকল পৃথিবীলৈ নামি আহে । ন মি অহাক অৱতৰণ বা অৱতাৰ বুলি কয় । কিন্তু বিশেষৰা বিশেষ কামত এওঁলোকৰ অধিকাৰ নাই । বিশেষ কাৰণত যিসকলে অৱতৰণ কৰিছিল তেওঁলোকক “চৌবিশ অৱতাৰ ” বুলি সচেত্ৰপতে কোৱা হয় । ভাগৱত ত ধৰণিত হৈছে :—

অৱতাৰ হাসং খোয়া হৰেঃ সত্ত্ব নিধেৰ্বিজাঃ ।

যথাবিদাসিনঃ কুল্যাঃ সবসঃ স্যুঃ সহস্ৰশঃ ॥

ভাগৱত ১।৩।২৬

অৰ্থাৎ—যেনেকৈ কোনো এখন অক্ষয় জলাশয়ৰ পৰা অসংখ্য সৰু সৰু জল
প্রবাহ ওলাই চাৰিওফালে ধাৱিত হয়, তেনেকৈ সত্ত্বনিধি পৰমেশ্বৰৰ
পৰা বিবিধ অৱতাৰৰ উৎপত্তি হয় ।

অৱতাৰৰ সংখ্যা আমি আগতে প্ৰকাশ কৰি আহিছোঁ যদিও এই প্ৰসঙ্গত
পুনঃচৰিত চৰ্ণন কৰিব লগা হৈছে । অৱতাৰৰ সংখ্যা বহুত যেনে পুৰুষাৱতাৰ,
গুণাৱতাৰ, কল্পাৱতাৰ, যুগাৱতাৰ, লীলাৱতাৰ, কলাৱতাৰ, অংশাৱতাৰ, মন্ব-
ন্তৱাৱতাৰ, অংশাংশী অৱতাৰ, আৱেশাৱতাৰ, পূৰ্ণাৱতাৰ, পৰিপূৰ্ণতমাৱতাৰ
ইত্যাদি । ইয়াৰ ভিতৰত প্ৰথম হ'ল পুৰুষাৱতাৰ, যিজন—

“প্ৰকৃতিক কটাক্ষতে কৰে সচেতন ।

যাৰ লীলা তনু জলশায়ী নাৰায়ণ ॥

তাক্স বুলি পৰম পুৰুষ মূনিবৰ ।

আদ্য অৱতাৰ কৈলো বৈকুণ্ঠ নাথৰ ॥

শঙ্কৰদেৱ পদ্য ভাগৱত ১।৩১৩,৪৩১৪

গুণাৱতাৰঃ— হেন দেখি চিত্তিলন্ত ঈশ্বৰে আপোনে ।

ভৈল তাৱক্ষণে তিনি মূৰ্ত্তি তিনি গুণে ॥

তমোগুণে ভৈলা কন্দৰূপ মনোহৰ ।

স্ফটিকতো অধিক ধৱল কলেৱৰ ॥

ৰজোগুণে ভৈলা ব্ৰহ্মা যিটো সৃষ্টি কৰ ।

সুবৰ্ণ গোৰাজ যেন জ্বলে কলেৱৰ ॥

সত্ত্বগুণে ভৈলা বিষ্ণুৰূপ কচিকৰ ।

নীল উতপল সম শ্যাম কলেৱৰ ॥

কল্পাৱতাৰঃ— ব্ৰহ্মকল্প, পদ্ম কল্প আৰু ষ্ঠেত ববাহ কল্পৰ অৱতাৰ সমূহ ।

যুগাৱতাৰঃ— সত্যত গুৰু, ত্ৰেতাতে ৰাতুল, দ্বাপৰতে শ্যাম আৰু কলিত কৃষ্ণ
বৰ্ণৰ অৱতাৰ সমূহ ।

লীলাৱতাৰঃ— মৎস্য কুৰ্মাদি অৱতাৰ ।

কলাৱতাৰঃ— কপিল আদিৰ অৱতাৰ ।

অংশাৱতাৰঃ— নাৰদ সিদ্ধ আদি ।

মন্বন্তৱাৱতাৰঃ— স্বায়ত্ত্বৰ মনু আদিৰ মন্বন্তৱতে যজু, বিজু, সত্য সেন আদিৰ
অৱতাৰ ।

অংশাংশীঅৱতাৰঃ পৃথু আদি

আৱেশাৱতাৰঃ—ব্যাস আদি

পূৰ্ণাৱতাৰঃ শ্ৰীৰাম আদি

পৰিপূৰ্ণতমাৱতাৰঃ—শ্ৰীকৃষ্ণ ।

উগৱান অনন্ত । সেই সৰ্ব্বগতিমান কৰুণাময় পৰমাত্মাই নিজৰ কোনো প্ৰয়োজন নহলেও সাধু পৰিগ্ৰাম ধৰ্ম্ম সংৰক্ষণ, জীৱ সমূহৰ ওপৰত অনুগ্ৰহ কৰিবৰ কাৰণে নৰ শৰীৰ ধাৰণ কৰে । তেওঁৰ অৱতৰণ আৰু তেওঁৰ অৱতাৰ চৰিত্ৰও অনন্ত । সেই কাৰণেই দেৱী ভাগৱতে কৈছে —

এবং যুগে যুগে বিষ্ণুৰৱতাৰানেকশঃ ।

কৰোতি ধৰ্ম্মৰক্ষাৰ্থং ব্ৰহ্মণ্য প্ৰেৰিতো ভূশম্ ॥

দেৱী ভাগৱত—৪।২।৩৭

অৰ্থাৎ :— পৰমেশ্বৰ দ্বাৰা বিশেষ ভাৱে প্ৰেৰিত হৈ বিষ্ণুৰ ধৰ্ম্মৰক্ষাৰ বাবে

যুগে যুগে অনেক প্ৰকাৰৰ অৱতাৰ ধাৰণ কৰে ।

শ্ৰীকৃষ্ণই অৰ্জুনক কৈছে :— বহুনিমে ব্যতীতানি জন্মানি তৱচাৰ্জুন ।

তান্যহংৱেদ সৰ্বানি নত্বং বেথ পৰন্তপ ॥

গীতা—৪।৫

অৰ্থাৎ :— হে পৰন্তপ ! মোৰ আৰু তোমাৰ বহু জন্ম অতীত হৈছে । মই সেই খিনি জানো, কিন্তু তুমি নাজানো ।

একেই পৰমাত্মাৰ তেওঁৰ বিভিন্ন কাৰ্য্যানুসাৰে বিভিন্ন নাম আৰু ৰূপ ভেদে কাৰ্য্য সম্পন্ন কৰাত ব্যস্ত হয় । সৃষ্টি কৰ্তা ৰূপত তেওঁ ব্ৰহ্মা, পালন কৰ্তা ৰূপত বিষ্ণু আৰু সংহাৰ কৰ্তা ৰূপত শঙ্কৰ । তিনিওটা কাৰ্য্য পৃথিবীৰ বাবে আৱশ্যকীয় । সদায় সৃষ্টি, পালন আৰু সংহাৰণ হবই লাগিছে । যদিও তিনিওটা কাৰ্য্যই অতি মহৎ তথাপিহে পালন অতি কঠিন কাৰ্য্য আৰু বহুমুখী । সৃষ্টি বা জন্মৰ লগে লগে মাতৃয়ে অবোধ বালকক পালন পোষণ তৎপৰ হয় । বালকৰ মল মূত্ৰাদি প্ৰক্ষালন, বস্ত্ৰ শৰীৰ পৰিষ্কাৰ, অঙ্গৰক্ষা, বিদ্যা পাঠ, অন্য দৃষ্ট সংসৰ্গৰ পৰা নিষেধ আদি গুৰুত্বপূৰ্ণ কাম পালনৰ অন্তৰ্ভুক্ত । গতিকে বিষ্ণুৰ পালন কাৰ্য্য বাকী দুটাৰকৈ অতি কঠোৰ । সৃষ্টি আৰু সংহাৰ কাৰ্য্য সময়ৰ আধিক্য নিষ্পয়োজন । সেইবাবে ব্ৰহ্মা আৰু শঙ্কৰতকৈ বিষ্ণুৰ প্ৰাধান্য সৰ্ব্বাধিক আৰু দুয়োজনৰ শীৰ্ষস্থানত আছে ।

পৰিপূৰ্ণতমাৱতাৰ শ্ৰীকৃষ্ণ বাকীসকল অৱতাৰৰ পৰা পৃথক আৰু ই অতীৱ পৰমাৰ্থপূৰ্ণ । বাকীবোৰৰ কাৰ্য্যকলাপ অতি কম । উদাহৰণ স্বৰূপে

শ্রীৰামচন্দ্ৰ অৱতাবত মাত্ৰ লক্ষ্মণৰ বাৱণ প্ৰভৃতি বন্ধু বধ আৰু তাৰ আনুষ্ঠানিক দুই এটা সৰু সৰা কাৰ্য্য কৰিয়েই তেওঁৰ জীৱন লীলা সমাপ্ত কৰিছিল। বামনাৱতাৰতো বৰিছিলন, দেৱ কাৰ্য্য সম্পাদনৰ ব্যতীত অন্য কাৰ্য্য নাই। এনেদৰে বাকী সকলৰ জীৱনৰ কাৰ্য্যকলাপ ক্ষন্তেকীয়া আৰু লীলা বসন্তকৃত এবাৰ প্ৰবেশ কৰিয়েই আঁৰ কপোৰ পেলাইছিল। কিন্তু শ্রীকৃষ্ণৰ ক্ষেত্ৰত ইয়াৰ সম্পূৰ্ণ বিপৰীত। তেওঁৰ পঁচিশঅধিক ভৈল শতেক বৎসৰ' অৰ্থাৎ এশ পঁচিশ বছৰীয়া জীৱন কালত পৃথিবীত বহুতো আৱশ্যকীয় কাৰ্য্য সম্পাদন কৰি গ'ল আৰু তেওঁৰ উত্তৰাধিকাৰী হিচাবে পৃথিবীত ধৰ্ম্ম ৰক্ষা কৰি থাকিবৰ কাৰণে প্ৰাণ বন্ধু উদ্ধৱক উপদেশ দি ৰাখি থৈ গৈছে। কৃষ্ণাৱতাৰ অনেক দৃষ্টিটো পূৰ্ণ। শ্রীকৃষ্ণ বিভিন্ন বসৰ প্ৰতিমূৰ্ত্তি। তেওঁৰ ব্যক্তিত্ব বিলক্ষণ। ব্ৰজবাল্য সকলৰ প্ৰতি লোকাভীত কামাতীত, বাসনাভীত, অহৈতুক, অবিৰল প্ৰেমময়তা শ্রীকৃষ্ণৰ ব্যক্তিত্বৰ পৰ্ব্বম অভূত বিশেষতা-যাৰ চৰম প্ৰকাশ শাৰদীয় ৰাসৰূপ ডাব সময়ত হৈছিল। ৰাসৰূপীয়াৰ সময়ত, গীতাৰ উপদেশ সময়ত, আৰু উদ্ধৱৰ প্ৰতি জীৱনৰ সন্ধিস্থ পৰত দিয়া উপদেশৰ সময়ত শ্রীকৃষ্ণৰ স্বৰূপ আৰু কাৰ্য্য পৃথক পৃথকৰ আছিল। তেওঁ পাৰ্থ সাৰথিত্ব মহান্ জীৱনৰ এক সুন্দৰ অতিব্যক্তি। শ্রীকৃষ্ণই সাৰথিৰ ৰূপত মানৱ সমাজক অত্যন্ত বিচাৰোদ্দীপক উপদেশ দি গ'ল। এটা পৰৱৰ্ত্ত উপদেশ উপনিষদত পোৱা যায়। সেইকাৰণে শ্রীমদ্ভাগৱতগীতা সকলো উপনিষদৰ সংক্ষিপ্ত সাৰ। সেই মন্ত্ৰেই এটি শ্লোকৰ দ্বাৰা আমি ইঙ্গিত পোৱা —

সৰ্বোপনিষদো গাৰ্বো দোধ্যাগোপাল নন্দনঃ ।

পাৰ্থঃ বৎসঃ সুধীৰ্ভোক্তা দুঃখং গীতামৃতং মহৎ ॥

গীতা মহাভাঃ—৫

ইয়াৰ সুন্দৰ ভাঙনী নাম-ঘোষাত :—

সকল উপনিষদ খেনু দোধ্যা ভৈলা তানে নন্দনত

তাৰ বৎস ভৈলা কুণ্ডীসুত পনঞ্জয় ।

দুঃখ ভৈল মহাগীতামৃত কৃষ্ণ চৰণে দিয়া চিত্ত

সুবুদ্ধি সকলে সন্তোষে পান কৰয় ১৬-১৭॥

ভগৱানৰ প্ৰতি অৱতাৰে তৎ লীলা কাহিনী মাত্ৰ প্ৰস্তুত একে-খন গ্ৰন্থৰ অৱতাৰ হয়। শ্রীৰাম অৱতাৰ লীলা সূচক ৰামায়ণ আৰু শ্রীকৃষ্ণৰ মহিমা ঘোষিত মহাভাৰত এই দুখন বৃহৎ ইতিহাস প্ৰাচীন বৰাহ পুৰাণ, নৃসিংহ পুৰাণ, বামন পুৰাণ, মৎস্য পুৰাণ, কৰ্ম্ম পুৰাণ, কল্কি পুৰাণ আদিৰ নাম ইয়াত উল্লেখযোগ্য। ভাগৱত পুৰাণ সৰ্ব্বাধিক বা উপনিষদৰ

শিৰোবন্ধ। ইয়াক সৰ্বশ্ৰুতি (বেদ) শিৰোবন্ধও বোলে। এই ভাগৱতেই শ্ৰীকৃষ্ণৰ মহিমা সৰ্বাধিক প্ৰকাশ কৰিছে। ভগৱৎ (শ্ৰীকৃষ্ণ) সম্বন্ধীয় কথাৰে পূৰ্ণ বাবে ইয়াক ‘ভাগৱত’ বোলে। দ্বাদশ স্কন্ধ ভাগৱতৰ ভিতৰত দশম স্কন্ধটোৱেই বহুল তথ্যপূৰ্ণ তথা সৰ্বাধিক গৌৰৱম। ইয়াতেই শ্ৰীকৃষ্ণৰ জীৱনৰ সমস্ত লীলা কাহিনী ব্যক্ত কৰা হৈছে। শিৱ পুৰাণ আৰু বায়ু সংহিতাত ব্ৰজাই সৰ্ব প্ৰথমতে পুৰাণ স্মৰণ কৰিছে তেওঁৰ মুখৰ পৰা বেদ প্ৰকাশ কৰা বুলি কৈছে :—

প্ৰথমংসৰ্ব শাস্ত্ৰানাং পুৰাণং ব্ৰজনা স্মৃতম্ ।

অনন্তৰং চ বক্তৃত্বা বেদান্তস্য ত্ৰিনিৰ্গতাঃ ॥

শ্ৰীশিৱ পুৰাণ। বায়ু সংহিতা, পৃষ্ঠ-১৩৯

অৰ্থাৎ— ব্ৰজাই সকলো শাস্ত্ৰৰ আদিত পুৰাণ স্মৰণ কৰিলে তাৰ পিচত তেওঁৰ মুখৰ পৰা বেদ বাহিৰ হ’ল।

ইয়াত ‘পুৰাণ’ শব্দই নিশ্চয় ভাগৱত পুৰাণৰ কথাৰেই সূচাইছে। ভাগৱত পুৰাণ মানে “চতুঃ শ্লোকি ভাগৱত” হ’ব। কাৰণ ভাগৱত সৰ্ব-পুৰাণ কনিষ্ঠ অৰ্থাৎ ইয়াৰ বহুল লিখন সৰ্ব পুৰাণৰ পিচত। সৰ্বপুৰাণ প্ৰসিদ্ধ, সৰ্বশ্ৰুতি শিৰোবন্ধ, সমস্ত বেদান্ত সাৰ, বৈকুণ্ঠৰ বজ্জতক আদি বিভিন্ন বিশেষণ শব্দেৰে ভাগৱত পুৰাণৰ গৌৰৱ, সৌষ্ঠৱ, মহিমা ওখা সৰ্বোৎকৰ্ষতা প্ৰতিপাদন কৰা দেখা যায়।

আমি ওপৰত উল্লেখ কৰা ‘ভাগৱত’ শব্দৰ তদৰ্থ সংক্ষিপ্ত ভাৱে প্ৰতিষ্ঠা কৰিব খুজিছোঁ।

ঐশ্বৰ্য্যস্য সমগ্ৰস্য ধৰ্মস্য যশসঃ শ্ৰিয়ঃ ।

জ্ঞান বৈবাগ্যয়োশ্চৈৱ যন্নাং ভগইতীৰণা ॥

বিষ্ণু পুৰাণ— ৬।৫।৭৪

অৰ্থাৎ— সমগ্ৰ ঐশ্বৰ্য্য, ধৰ্ম, যশ, শ্ৰী, জ্ঞান, বৈবাগ্য এই ছটাকে “ভগ” বুলি কয়। সমগ্ৰ ঐশ্বৰ্য্য বুলি কওঁতে ইয়াত ভগৱানৰ অষ্টৈশ্বৰ্য্যৰ কথাৰে কৈছে। সেই অষ্টৈশ্বৰ্য্য হ’ল :—

অনিমা লম্বিমা ব্যাপ্তি প্ৰাকাম্য মহিমাস্থতা ।

ঈশিত্বঞ্চ বশীত্বঞ্চ তথা কামবশায়িতা ॥

নাৰদ পঞ্চৱাত্তন্ত— ১।১।৪৯

অৰ্থাৎ— (ভগৱানৰ অষ্টৈশ্বৰ্য্য) — অনিমা, লম্বিমা, ব্যাপ্তি, প্ৰাকাম্য, মহিমা,

ঈশিত্ব, বশীত্ব, আৰু কামবশায়িতা।

অনিমা :— জ্ঞানান্তৰ্গতে তানু যৎ সূক্ষ্মং দৃশ্যতে বজঃ ।

তস্য স্বৰ্ণতমোভাগঃ পৰমাণুৰিতি স্মৃতঃ ॥

অৰ্থাৎ — সূৰ্য্যৰ ৰশ্মি পৰি বেৰৰ সুৰঙাইদি যিবোৰ সূক্ষ্ম ধূলি যাতায়ত
কৰি নাচি বাগি থাকে বা দেখা পোৱা যায়, উক্ত ধূলিকণা এটাৰ
ছত্ৰাগ কৰিলে যিটো হ'ব, সেইটোকে পৰমানু বুলি কোৱা হয়।
উক্ত 'পৰমানু' পৰিমাণৰ সূক্ষ্মাতি সূক্ষ্ম হ'ব পৰা শক্তি হ'ল 'অনিমা'।

লঘিমা :— তুলাবয়বাদপি সূক্ষ্মী ভাবঃ।

অৰ্থাৎ তুলাতকৈয়ো লঘু হ'ব পৰা শক্তি।

লঘিমাগুণক আশ্ৰয়িয়া কৃষ্ণদেৱে।

- কংসৰ উচ্ছিত মঞ্চে চৰিলন্ত ভেৰে ॥ (কীৰ্ত্তন) ইত্যাদি।

ব্যাপ্তি :— সৰ্ব্ব প্ৰাণীত্বাৱস্থানম্। অৰ্থাৎ সকলো প্ৰাণীত অৱস্থান শক্তি।
ঈশ স্বৰূপে হৰি-সব ঘটে বৈঠহ, যৈচন গগন বিয়াপি।

(বৰগীত)

প্ৰাকাম্য :—যথেষ্টাচ্চাৰিত্বম্। অৰ্থাৎ-স্বইচ্ছাই যন্ত তন্ত্ৰ গমন শক্তি।

এহি বুলি ৰাম কৃষ্ণ যোগমায়া বলে।

একে নিমেষতে গৈয়া পশিলা সূতলে ॥ কীৰ্ত্তন

মহিমা :— স্বীয় শৰীৰ স্থলী কৃত্য শক্তি।

অৰ্থাৎ— নিৰাকাৰৰ পৰা সাকাৰ ভাব শক্তি।

হৰলি ভূমি কেৰি ভাৰ। ডকতৰ হেতু অৱতাৰ।

(পাৰিজাত হৰণ নাট)

ঈশিত্ব :— সৰ্ব্বোপৰি প্ৰভুত্ব ভাবঃ।

অৰ্থাৎ সকলোৰে ওপৰত স্বামীত্ব ভাব শক্তি।

যত দেৱ দিবজ ভূমি। সবাবো দেৱতা তুমি ॥ (কীৰ্ত্তন)

স্বামী ৰাম নেবো আৰ চৰণ তোমাৰ। (ঐ)

দূৰ কৰা সংসাৰ নিকাৰ ॥

বশিত্ব :— সৰ্ব্বজগদধীনত্বম্।

অৰ্থাৎ সমস্ত বিশ্ব অধীনত্ব শক্তি।

গুণ কাল কৰ্ম মায়া অধীন যাহাৰ। কৰে কটাক্ষতে সৃষ্টি পালন সংহাৰ,

(ভক্তি ৰত্নাবলী)

কামবশায়িতা :— ইন্দ্ৰিয় নিগ্ৰহ শক্তি।

অৰ্থাৎ—স্বইচ্ছাই সৰ্ব্ব কাম পূৰ্ণ কৰিব পৰা শক্তি।

যি হেতু চৈতন্য পূৰ্ণ পৰমাআৰূপে হৰি

হৃদয়ত আছন্ত প্ৰকাশি।

তাতেসে ইন্দ্ৰিয় গণ ভূত প্ৰাণ বুদ্ধিমন

প্ৰৱৰ্ত্তে যতেক জড়বাশি ॥ নামঘোষা

উক্ত অষ্টৈশ্বৰ্য্যৰ সন্মিলিত শক্তি তথা বাকী পাচোঁটাৰে সৈতে ষট্‌জন সম্পন্ন 'ভগ' শব্দত অস্ত্যৰ্থে বক্তৃপ্ বা বক্তৃ প্ৰত্যয় যোগ হৈ 'ভগৱান' পদ সিদ্ধ হৈছে। উক্ত ভগৱানৰ বা ভগৱৎ তত্ত্ব সম্পৰ্কীয় শাস্ত্ৰই হ'ল 'ভাগৱত'। ভাগৱত শাস্ত্ৰত ভগৱানৰ তত্ত্ব নিহিত 'ভগৱান' পদটোৰ অৰ্থ এনেদৰে কৰা হয় :—

উৎপত্তিঞ্চ বিনাশঞ্চ লোকানাং গতিং গতিম্ ।

বেত্তি ব্ৰিহদ্যামব্ৰিহদ্যঞ্চ স বাচ্যো ভগৱানিতি ॥

বিশ্ব পুৰাণ — ৬।৫।৭৮

অৰ্থাৎ — সৃষ্টি, স্থিতি, লয় কৰিব পৰা সমৰ্থবান আৰু মায়া, অমায়া আদিক জনা বা সেইসকলৰ ওপৰত প্ৰভুত্ব বিস্তাৰ কৰিব পৰাজনক ভগৱান বোলে।

সম্ভৱেতি তথা ভৰ্তা ভঁকাৰোহৰ্থং দ্বয়াদ্বিতঃ ।

নেতা গময়িতা সৃষ্টি গকাৰ্য্যস্থত্থামুনে ॥

ঐ—৭৩

অৰ্থাৎ — হে মূনে! ভগৱৎ শব্দৰ ভঁকাৰৰ দুটা অৰ্থ। প্ৰথম তেঁৱেই সকলোৰে ভৰণকৰ্ত্তা আৰু সকলোৰে আধাৰ। গকাৰৰ অৰ্থ গময়িতা অৰ্থাৎ সকলোৰে কৰ্ম্ম আৰু জ্ঞানৰ ফলৰ প্ৰাপক আৰু সৃষ্টি।

ভগৱৎ তত্ত্ব নিহিত বা ভগৱান বিশ্বয়ক পৰিপূৰ্ণ শাস্ত্ৰ ভাগৱতখন অষ্টাঙ্গ পুৰাণৰ লেখত পৰে। পুৰাণৰো সত্ত্ব, ৰজ, তম ভেদে দ্বিবিধ

সাত্ত্বিক পুৰাণ :— ভাগৱত, নাৰদীয়, গৰুড়, পদ্ম, বৰাহ, বিষ্ণু।

ৰাজসিক :— ব্ৰহ্ম, ব্ৰহ্মাণ্ড, ব্ৰহ্মবৈবৰ্ত্ত, মাৰ্কণ্ডেয়, ভৱিষ্য, বামন।

তামসিক :— শিৱ, লিঙ্গ, ক্লৰূপ, অগ্নি, মৎস্য, কুৰ্ম্ম।

ইয়াৰ ভিতৰত সাত্ত্বিক পুৰাণ কেইখন বৈষ্ণৱ পুৰাণ নামেৰেও প্ৰসিদ্ধ। উক্ত সাত্ত্বিক পুৰাণৰ ভিতৰতো ভাৰতবৰ্ষত ভাগৱত পুৰাণ অপেক্ষা অধিক প্ৰসিদ্ধি আৰু জন-প্ৰিয়তা অন্য কোনো পুৰাণে অৰ্জন কৰিব পৰা নাই। বৈষ্ণৱ সম্প্ৰদায়ৰ ভাগৱত শাখাৰ অসংখ্য অনুবক্তাগণৰ ওচৰত এই গ্ৰন্থ পৰম শ্ৰদ্ধেয় আৰু প্ৰামাণ্য। অসমৰ শাস্ত্ৰ, শৈৱ, বৈষ্ণৱাদি সম্প্ৰদায়ৰ মাজতো ইয়াৰ আদৰ সৰ্বাধিক। বিভিন্ন ভাৰতীয় ভাষাত ইয়াৰ অনুবাদ, বিশিষ্ট ভক্তবিদ ঈশ্বৰবাদী ঠাকুৰাৰ সকলৰ ঠাকুৰ প্ৰণয়নে এই শাস্ত্ৰৰ জনপ্ৰিয়তাই প্ৰকাশ কৰিছে। এই প্ৰসিদ্ধি আৰু জনপ্ৰিয়তাৰ কাৰণে পুৰাণ সকলৰ মাজত সৰ্বপ্ৰথম ভাগৱত পুৰাণেই ইউৰোপীয় ভাষাত অনুদিত হয়। ইয়াৰ শ্ৰেষ্ঠত্ব প্ৰতিপাদন হৈছে সৰ্বকাৰণৰো কাৰণ পৰমৱক্ষী শ্ৰীকৃষ্ণ দেৱৰ মাহাত্ম্য সৰ্বাধিক প্ৰচাৰ তথ্য

প্ৰসাৰৰ বাবে । বেদ আৰু স্মৃতি-শাস্ত্ৰতকৈয়ো যে পুৰাণ অত্যধিক গ্ৰহণ-
যোগ্য তাৰ ঈজিত ক্ষুদ্ৰ পুৰাণত পোৱা যায় :

যন্ন দৃষ্টংহি বেদেষু তদৃষ্টং স্মৃতিষু দিবজ্জ ।

উভয়োঃ যন্ন দৃষ্টং হি তৎ পুৰাণৈঃ প্ৰণীয়তে ॥

ক্ষুদ্ৰ পুৰাণ / প্ৰভাস খণ্ড ।

অৰ্থাৎ—বেদ সমূহত যিখিনি পোৱা নাযায় সেইখিনি স্মৃতি ‘শাস্ত্ৰ’ পোৱা
হয় আৰু উভয়তে যিখিনিৰ অভাৱ, সেই খিনি পুৰাণ সমূহৰ যোগেদি
পোৱা হয় বা পুৰাণ সমূহত ব্যাখ্যা হৈছে ।

আমি আগতে উল্লেখ কৰিছোঁ যে ভগৱান ষড়্ভুৱা যুক্ত আৰু উক্ত
গুণৰ বিকাশ ভাগৱত শাস্ত্ৰত নিবদ্ধ আছে । নিৰ্গুণ ব্ৰহ্মক সগুণ ভাৱত প্ৰকট
কৰা ভাগৱত শাস্ত্ৰৰ মুখ্য বিষয়-বস্তু হ’ল শ্ৰীকৃষ্ণ লীলা কাহিনী । সাধন
মাৰ্গৰ চৰম লক্ষ্য নিৰ্গুণ অদ্বৈত তত্ত্ব হলেও সাধন মাৰ্গ প্ৰথমতে সগুণ
লীলা বাদী বা প্ৰতীচক্ষ্মী হ’ব লাগে । ভাগৱত শাস্ত্ৰ একেশ্বৰবাদী,
নিৰ্গুণ ব্ৰহ্ম প্ৰকাশ শাস্ত্ৰ হ’লেও ‘সাধকানাং হিতাৰ্থায় ব্ৰহ্মনোৰূপ কল্পনা’
কৰি লীলা সৰ্ব্বত্র ৰূপৰ মাধ্যমেদি প্ৰকট হয় কাৰণে ইয়াক এখন একেশ্বৰ-
বাদী প্ৰতীক বদ্ধ শাস্ত্ৰৰূপে বিকাশ লাভ কৰা বুলি থোৱতে ক’ব লাগিব । এই
প্ৰতীক বদ্ধ শাস্ত্ৰত বহিৰঙ্গভূত প্ৰতীক বদ্ধৰ কথা কোৱা নাই । ই হ’ল
অন্তৰঙ্গভূত প্ৰতীক বদ্ধ শাস্ত্ৰ । অদ্বৈত পৰম্ব্ৰহ্ম বা নিৰ্গুণ ব্ৰহ্মৰ প্ৰতীক ৰূপে
সৰ্বদেৱেশ্বৰ সৰ্ব দেৱেশ্বৰ, জগত নিয়ন্তা দৈৱত্বী নন্দন শ্ৰীকৃষ্ণতে আৰোপ
কৰা হৈছে যিজন—ভূতেশ্বৰ্য্যমী জ্ঞানময়ঃ সক্তিদাননঃ প্ৰকৃতেঃ পৰঃ পৰমাত্মা
যদুকুল তিলকঃ স এবায়ম্ ॥ (প্ৰবোধ সুধাকৰ-শঙ্কৰাচাৰ্য্যকৃত)

বস্তুতঃ বা পৰমাৰ্থতঃ কবলৈ গ’লে ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণ ভাগৱতৰ প্ৰতীক
ক্ষ্মী মহাপুৰুষ হ’লেও এওঁক সগুণ ৰূপত পৃথিৱী মঞ্চত থিয় কৰি আঁৰ
কাপোৰ আঁতৰ কৰিব নোৱাৰি । এওঁৰ লীলা সমূহক সগুণ ৰূপত প্ৰকাশ
কৰাত আপত্তি নাই । কাৰণ “এতেচাং শকলাপুংসঃ কৃষ্ণস্ত ভগৱান্ স্বয়ং” ।
এওঁৰ চাক্ষুষ দৃষ্টিজাত প্ৰতীক বা সগুণত নিৰ্গুণতা পূৰ্বা মাত্ৰাই প্ৰতীয়মান
পৰিলক্ষিত হয় । বহিৰ্দৃষ্টিত মায়াকল্পিত শৰীৰত অজ্ঞানলোকে হাতী স্পৰ্শ কৰি
বিভিন্ন কল্পনা কৰাৰ দৰে শ্ৰীকৃষ্ণক সগুণ ৰূপত দেখাটো স্বাভাৱিক ধাৰণা
হয় । ব্ৰহ্ম কি বস্তু সেই সম্বন্ধে ভগৱানে অজ্ঞানৰ আগত বেকত কৰিছে এনেদৰে

আকাশো হ্যবকাশশ্চ আকাশব্যাপিতঞ্চ যৎ ।

আকাশস্য গুণং শব্দো নিঃশব্দং ব্ৰহ্ম উচ্যতে ॥ উউৰ গীতা-১৪৭

ইয়াৰ বহুল অৰ্থ এনেদৰে- (হে পাৰ্থ) আকাশ শূন্য স্বভাৱ, তাৰ গুণ হ'ল শব্দ। 'যেতিয়া আকাশৰ গুণ শব্দ হ'ল, তেতিয়া আকাশ অদৃশ্য বস্তু। যেনেকৈ বায়ুৰ ৰূপ নাই তাক দেখিবলৈ পোৱা নাযায়, কেৱল স্পৰ্শ দ্বাৰাইহে তাৰ অনুভৱ হয়, সেইদৰে আকাশ অদৃশ্য পদাৰ্থ তাক কেৱল শব্দৰ দ্বাৰাহে অনুমান কৰিব পাৰি। যি বস্তু শূন্য, তাৰ গুণ কেতিয়াও সম্ভৱ নহয়। পৰমাৰ্থা শব্দ শূন্য আৰু সৰ্বব্যাপী, এই ৰূহৎ আকাশ, যাবতীয় ভূত আৰু ভৌতিক বস্তু সকলোৱেই সেই ব্ৰহ্মত প্ৰতিষ্ঠিত। বস্তুতঃ তেওঁ আকাশাদি সম্পন্ন নিখিল ব্ৰহ্মাণ্ডৰ পৰা ৰূহৎ। সেই কাৰণেই তেওঁ ব্ৰহ্ম নামেৰে পৰিকীৰ্ত্তিত।

মহা নিৰ্বান তন্মোক্ত শিৱ পাৰ্বতী সংবাদ প্ৰসঙ্গত "আত্মজ্ঞান নিৰ্ণয়" অধ্যায়ত ব্ৰহ্মৰ বিষয়ে কৈছে এনেদৰে :

ব্ৰহ্মাদি তৃণপৰ্য্যন্তং মায়ায়া কল্পিতং জগৎ ।

সত্যমেকং পৰম্ব্ৰহ্ম বিদিত্বৈবং সুখী ভবেৎ ॥

আত্মজ্ঞান নিৰ্ণয় । ৫

অৰ্থাৎ — ব্ৰহ্মাকে আদি কৰি তৃণ পৰ্য্যন্ত যাবতীয় পদাৰ্থ সমাকুল এই জগৎ মায়া কল্পিত। ইয়াত কোনো সত্যতা নাই। একমাত্ৰ পৰম্ব্ৰহ্মই সত্য। যাৰ এনে বোধ জন্মে সেই ব্যক্তিয়েই সুখী।

পৰম্ব্ৰহ্মৰ ভাগ দুটা, নিৰ্গুণ আৰু সগুণ। নিৰ্গুণক নিৰাকাৰ, নিৰ্বিকাৰ, নিৰ্বিকল্প, অব্যক্ত, অচিন্ত্য, অদৃশ্য, অগ্ৰাহ্য আদি নামে অভিহিত কৰা হয়। তেওঁৰ বাসস্থানৰ কোনো নিৰ্দিষ্ট স্থান নাই। গোলোক প্ৰমুখ্যে ভগৱানৰ (তেওঁৰ পৰা উদ্ভূত) বৈকুণ্ঠৰ নাম পোৱা যায়। এতিয়ালৈকে শাস্ত্ৰীয় পৰম্ব্ৰহ্মৰ স্থানৰ নাম আমাৰ দৃষ্টিগোচৰ হোৱা নাই। মাত্ৰ নামঘোষাত "অব্যয় স্থান" নামৰ এখন পৰম্ব্ৰহ্মৰ স্থানৰ নিৰ্দেশ পোৱা গৈছে :—

জগত আশ্ৰয় কৃষ্ণ তাহান অব্যয় স্থান

তাক প্ৰতি যেনে আছে মন।

ভগৱন্ত ঈশ্বৰ চৰণ পঙ্কজে সদা

হয়ো তেবে একান্ত শৰণ ॥ — ১২৭॥

মৌখিক ভাষাত এখনি স্থানৰ নাগ পোৱা হৈছে।

নিজানন্দ বৈকুণ্ঠত আছিল। একলে।

জীৱক তাৰিতে লাগি আসিলা ভূতলে ॥

উপযুক্ত "অব্যয় স্থান" আৰু "নিজানন্দ বৈকুণ্ঠ"ৰ যি ব্ৰহ্মৰ স্থান নিৰ্দেশ কৰা হৈছে, সেই ক্ষেত্ৰত অন্যৰ কথা বাদ দি যোগী সিদ্ধ সকলৰো

চিন্তাৰ অতীত বিশ্বয়। দুটা প্ৰশ্ন আমাৰ মনলৈ আহে প্ৰথম হ'ল তেওঁ যদি অব্যক্ত, নিৰাকাৰ, অদৃশ্য, তেন্তে তেওঁৰ বাসস্থান কেনেকৈ থাকিব পাৰে। দ্বিতীয়তে যদি তেওঁৰ কোনো স্থানেই নাই, তেন্তে তেওঁৰ অব্যক্ত, অচিন্ত্য আদি নাম কেনেকৈ থাকিব পাৰে। নাম থাকিলে ৰূপ থাকিবই লাগিব। এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰ সহজতে দিয়া কঠিন। তথাপিহে ক্ষুদ্ৰ বুদ্ধিৰে ইয়াক বিচাৰ কৰা প্ৰয়োজন। নিৰ্গুণ ব্ৰহ্মৰ বিষয়ে উপনিষদে এনেদৰে বেকত কৰিছে -

অদৃষ্টমবাবহাৰ্য্যমগ্ৰাহ্যম লক্ষণমচিন্ত্য, মব্যপদেশ্যমেকাগ্র প্রত্যয় সাৰং
প্ৰপঞ্চোপশমং শান্তং শিবমশ্বেতম্ ।

মাণ্ডুক্যোপনিষদ্ — ?

অৰ্থাৎ — তেওঁ অদৃষ্ট, অবাবহাৰ্য্য, অগ্ৰাহ্য, অলক্ষণ, অচিন্ত্য, অমিবৰ্চনীয়,
একাত্ম প্রত্যয়সাৰ, প্ৰপঞ্চ ৰহিত, শান্ত, শিব আৰু অশ্বেত ।

অশব্দমস্পৰ্শমৰূপমব্যয়ং তথাৰসং নিতমগন্ধবচ যৎ ॥

কঠোপনিষদ্ — ১।৩।১৫

অৰ্থাৎ — যিজন শব্দ ৰহিত স্পৰ্শ ৰহিত, ৰূপ ৰহিত, অব্যয়, ৰস ৰহিত,
নিত্য আৰু গন্ধ ৰহিত ।

নিৰাকাৰত্ব সম্বন্ধে মুণ্ডকোপনিষদে কয় :— যত্তদদৃশ্যমগ্ৰাহ্যমগোত্র-
সবৰ্ণমচক্ষুঃ শ্ৰোত্ৰং তদ পানি পাদম্ ।

মুণ্ডকোপনিষদ্ — ১।১।৬

অৰ্থাৎ :— সেইজনেই (ব্ৰহ্ম) যিজন অদৃশ্য, অগ্ৰাহ্য, অগোত্র, অবৰ্ণ, চক্ষু আৰু
শ্ৰেত্ৰে ৰহিত, আৰু হস্ত পদাদি ৰহিত ।

নিষ্কলং নিষ্কল্মষং শান্তং নিৰবদ্যং নিৰঞ্জনম্ ।

শ্বেতাস্থতৰোপনিষদ্ ৬।১৯

অৰ্থাৎ :— ব্ৰহ্ম কলা (অংশ) ৰহিত, ক্ৰিয়াৰহিত শান্ত, নিৰ্দোষ আৰু মায়া
ৰহিত ।

উপৰত উল্লেখ কৰা ধৰণেৰে বেদ, উপনিষদ, তথা অখ্যান্য ভাগবতাদি
পুৰাণ, স্মৃতি শাস্ত্ৰাদিৰ পৰা 'ব্ৰহ্ম' সম্পৰ্কে প্ৰচুৰ উদ্ধৃতি দিব পৰা যায়। নানা
তথ্যৰ পৰা জনা হয় যে মহা মহা ঋষি মুনি সকলে 'ব্ৰহ্ম' কি বস্তু, তেওঁৰনো
ৰূপ কি এই সম্বৰ্ভত নানা বিচাৰ গবেষণা কৰিও তাৰ কোনো সন্তোদ বা
সজ্ঞান নাপালে। সেই বাবেই বোধহয় বৈদিক ঋষি সকলে বেদাদি আৰু
বেদান্তাদি শাস্ত্ৰত অবোধ্য ব্ৰহ্মৰ বিষয়ে নিৰাকাৰ, নিৰঞ্জন, অব্যক্ত, নিৰ্গুণ,
অদৃষ্ট আদি শব্দৰ সৃষ্টি কৰিছে। সেয়ে বোধ হয় কীৰ্ত্তনত গুৰুজনে শিশু-
লীলা প্ৰসঙ্গত যশোদাৰ কৃষ্ণ স্তুতি প্ৰসঙ্গত উল্লেখ কৰিছে : —

যিটো ব্ৰহ্ম নোহে তৰ্ক গোচৰ ।

নপাৰে বচনে মনে ওচৰ ॥

নাহি উত্তপত্তি নাহি মৰণ ।

সদায়ে ব্ৰণামো তান চৰণ ॥

কীৰ্ত্তন ঘোষা । শিঙলীলা ।

ব্ৰহ্মাৰ মুখে কোৱাইছে :—

এহি শৰীৰত আছে যতেক মহিমা ।

মনেও কৰিব পাৰে কোনে তাৰ সীমা ॥

আহোক পৰম ব্ৰহ্ম স্বৰূপ ভৌমাৰ ।

তাক জানিবাক আছে শক্তি কাহাৰ ॥

কীৰ্ত্তন ঘোষা । শিঙলীলা ।

ইন্দ্ৰদ্যুম্নৰ মুখে কোৱাইছে :—

চৈতন্য স্বৰূপে ব্যাপি এক নিবজ্ঞন ।

ভোমাক বুলিষে প্ৰেত কোন অজ্ঞজন ॥

নিশ্চল নিশ্চল সঙ্কল্পে যিটো স্বামী ।

দেৱে নজানন্ত স্বাক কেনে জানো আমি ॥

কীৰ্ত্তন ঘোষা । উৰেমা বৰ্ণন

এনে কিছুমান প্ৰমাণেৰে ব্ৰহ্মৰ স্বৰূপ নিৰ্ণয় কৰা সুকঠিনতাৰ কথা চৰ্চিত চৰ্চন কৰিব পাৰি। পৰম্ব্ৰহ্ম বা নিৰ্গুণ ব্ৰহ্মৰ ৰূপ কল্পনা কৰা দুঃসাধ্য যেনেকৈ সৰ্বজন বিদিত, তেনেকৈ তেওঁৰ বাসস্থানৰ কল্পনাও সাধ্যাতীত। কোনো শাস্ত্ৰীয় যুক্তিৰে ব্ৰহ্মৰ দিবাস্থানত মায়ী বহিত, কালৰ বিক্ৰম বহিত, জনসমাবেশ বহিত, লক্ষ্মী, সবস্বতী আদি বহিত বুলি কোৱা হয়। এইটো সঁচা যে ব্ৰহ্মৰ স্থান নামকৰণ নাথাকিলেও তেওঁ মায়ী বহিত। আমি ব্ৰহ্মৰ দিবা স্থানৰ নাম মহাপুৰুষ মাধৱদেৱৰ, উল্লিখিত “অব্যয়স্থান” দিলেও বেয়া নহয়—যাৰ কোনো কালেও ব্যয় হ’ব নোৱাৰে। এই তৰ্কৰ অপোচৰ, দেৱতা সকলৰো চিন্তাৰ অতীত, মুনিসকলৰো দুৰ্বোধ্য, অজ্ঞেয় পৰম পুৰুষ ব্ৰহ্ম হ’ল স্ৰষ্টি পুৰুষৰ নিয়ন্ত্ৰক মাধৱ। মাধৱ পুৰুষে নাম ঘোষাত লিখিছে :—

আপদে লক্ষ্মী দেৱীক বোলয়

তাহান স্বামী ঈশ্বৰ ।

এতেকেসে তাক বোলয় মাধৱ

অহাজন নিবন্তৰ ॥ — ১৬৩ ॥

দৰাচলতে উক্ত লক্ষ্মী মাৰ স্বামী (ধৰ) ঈশ্বৰ হোৱা হেতুকে “মাধৱ” মামটো পৰম্পৰাগত খটুৱাব নোৱাৰি। তেৰাৰে ৰচিত আৰু এটি ঘোষণা “প্ৰকৃতি পুৰুষ দুইৰো নিয়ন্তা মাধৱ। সমস্তৰে আত্মা হৰি পৰম বান্ধৱ”ত উল্লিখিত ‘মাধৱ’ নামটো পৃথক ভাৱে অৰ্থ খাটে বা পৰম্পৰাগত খটুৱাব পাৰি। ‘মা’ মানে নিষেধ বাচক (নাই) ‘ধৰ’ মানে স্বামী বাচক—মাধৱ অৰ্থাৎ তেওঁত পৰে আৰু স্বামী নাই। প্ৰকৃতি পুৰুষক (জলশায়ী নাবায়নক যিজন পৰম্পৰাগত আদি সৃষ্ট) নিয়ন্ত্ৰণ বা পৰিচালনা কৰিব পৰা মাধৱ অৰ্থাৎ যিজনৰ ব্যতীত স্বামী আৰু নাই সেইজনেই পৰম্পৰ। তেৱেই সমস্তৰে আত্মা, ত্ৰিতাপহাৰী আৰু সকলোৰে শ্ৰেষ্ঠ বান্ধৱ। ‘হৰি’ শব্দৰ অৰ্থ মাধৱদেৱে এনেদৰে কৰিছে :—

স্মৰণ মাৱকে যিহেতু দুৰ্য্যোৰ
সংসাৰি দুখ হৰন্ত।
এহি হেতুতেসে ঈশ্বৰক হৰি
বোলন্ত যত মহন্ত ॥ ১৫৫

আমি ওপৰত উল্লেখ কৰিছোঁ যে পৰম্পৰাগত ভাগ দুটা এটা নিৰ্ভৰ আৰু আনটো সত্ত্ব। নিৰ্ভৰ ভাগটো তেওঁৰ স্বায়ী বা অব্যয়। সত্ত্ব ভাগটোত তেওঁ স্বয়ং প্ৰকাশ হয়। এই সত্ত্বভাগটো তেওঁ অন্তৰ্ভূত মায়া, কালাদি ৰহিত হৈ নিৰ্ভৰতা ৰহস্যৱত হৈ থাকে। ইয়াৰ দ্বাৰা এইটো নহয় যে ব্ৰহ্মৰ কোনো অংশ নিৰ্ভৰ আৰু কোনো অংশ সত্ত্ব। ব্ৰহ্মত অংশৰ বা কলাৰ কল্পনা হ’ব নোৱাৰে। তেওঁ স্বৰূপতে মুগ্ধপণে নিৰ্ভৰ আৰু সত্ত্ব। বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ডৰ বিবিধ ব্যাপাৰ যেনে সৃষ্টি স্থিতি লয়ৰ ললিত লীলাত একমাত্ৰ পৰম পুৰুষৰ হাত আছে। শাস্ত্ৰ সমূহৰ দ্বাৰা আমি এইটোকে বুজিব লাগিব যে সেই পৰম্পৰাগত প্ৰকৃতিৰ সত্ত্ব, ৰজ, তম এই তিনি গুণৰ পৰা ৰহিত হোৱাৰ কাৰণে তেওঁ নিৰ্ভৰ আৰু জ্ঞান তথা আনন্দ আদি নিজৰ অপ্ৰাকৃত গুণৰ সৈতে হোৱাৰ কাৰণে তেওঁ সত্ত্ব। সেই সত্ত্ব পৰম পুৰুষেই বিষ্ণু। তেওঁ প্ৰাকৃত আকাৰ বজ্জিত হোৱাৰ কাৰণে নিৰাক্ষৰ আৰু নিজৰ চিদানন্দময় আকাৰৰ সৈতে হোৱাৰ কাৰণে সাক্ষৰ।

যতক প্ৰাকৃত আকাৰ বজ্জিত
ভৈলন্ত যি হেতু হৰি।
সেহি হেতু তেসে নিৰাক্ষৰ নাম
আজ্ঞত ঈশ্বৰে ধৰি ॥

মাধৱদেৱ। নাম ঘোষণা

উপনিষদে যেনেকৈ ব্ৰহ্মৰ নিৰ্ভৰতাখিনি প্ৰকাশ কৰি নিৰাক্ষৰত্ব প্ৰতি-
পাদন কৰিছে, তেনেকৈ ব্ৰহ্মৰ সত্ত্বগতা প্ৰকাশৰ বাবে তেওঁৰ সাক্ষৰত্ববো
ঘোষণা কৰিছে।

একোদেব সৰ্বভূতেষু গুৰুঃ সৰ্বব্যাপি সৰ্বভূতান্তৰাত্মা।

কৰ্ম্মাধ্যক্ষঃ সৰ্বভূতাধিবাসঃ সাক্ষী চেতা কেবলো নিৰ্ভৰশ্চ ॥

শ্বেতাশ্বতৰোপনিষদ্ — ৬।১১

অৰ্থাৎ — একমাত্ৰ দেৱ (ব্ৰহ্ম) সৰ্ব প্ৰাণীতে বহস্যাবৃত হৈ আছে, সৰ্ব
ব্যাপক, সৰ্ব প্ৰাণীৰ অন্তৰাত্মা, কৰ্ম্মাধ্যক্ষ অৰ্থাৎ কৰ্ম্মফল দাতা,
সৰ্ব প্ৰাণীতে অৱস্থান, সৰ্বসাক্ষী, চৈতন্য, কেবল আৰু নিৰ্ভৰ।
এযহিদ্ৰষ্টা স্পষ্টতা প্ৰোক্তা ঘ্ৰাতাৰ সন্নিতিমন্তাবোদ্ধা কৰ্ত্তা ত্ৰিজানাত্মা পুৰুষঃ ॥

প্ৰমোপনিষদ্ — ৪।৯

অৰ্থাৎ — তেৱেই দেৱোতা, স্পৰ্শ কৰোতা, শুনোতা, দ্ৰাণ লভোতা, বসাস্বাদন
কৰোতা, মনন কৰোতা, বুজোতা, কৰ্ত্তা, অনুভব কৰোতা পুৰুষ।
ভাগৱতে ঘোষণা কৰিছে :— বদন্তি তৎ তত্ত্ববিদস্তত্ত্বং যজ্ঞজ্ঞানমৰ্শয়ম্।

ব্ৰহ্মোতি পৰমান্নোতি ভগৱানিতি শব্দ্যতে ॥

ভাগৱত — ১।২।১২

পৰ্বৰ গুৰুৱে নৱসিদ্ধ সংবাদত কৈছে :—

কাৰণ নভৈলে নোহোঁ কাৰ্য্যৰ উদয়।

সিটো সব ব্ৰহ্ম তাক শুনা মহাশয় ॥

সবাবো কাৰণ হোস্ত প্ৰভু ভগৱান।

কাৰণৰ পৰা সবে কাৰ্য্যৰ বিধান ॥

একহুয়া বহু শক্তি ধৰে কিবা ৰূপে।

তাহাৰ নিদান ৰাজা শুনিয়ো স্বৰূপে ॥

একে ব্ৰহ্ম মাত্ৰ থাকে সৃষ্টিৰ আদিত।

জগত স্বৰূপে পাছে হোৱন্ত বিদিত ॥

নৱসিদ্ধ সংবাদ - ১৮৫, ১৮৬

নিৰ্ভৰ পৰমব্ৰহ্মৰ আত্ম প্ৰকাশ “ভক্তানুগ্ৰহায়”, “জগতানুপকাৰায়”,
“ধৰ্ম্ম সংস্থাপনায়”।

গীতাত — ধৰ্ম্ম সংস্থাপনায় সম্ভৱ্যমি যুগে যুগে।

ভাগৱত — অনুগ্ৰহায় ভক্তানাং মানুষং দেহমাস্থিতঃ।

বিষ্ণু পুৰাণত — জগতানুপকাৰায় ন সা কৰ্ম্মনিমিত্তজা।

চেতী তস্যাপ্নয়েন্নস্য ব্যাধিন্যব্যাহতান্ধিকা’

মায়া বহিত ত্ৰিগুণাতীত পৰমব্ৰহ্মই জগতৰ উপকাৰৰ কাৰণে অৰ্থা-
 ন্নিক অৰ্হৌতিক নবদেহ অৰ্থাৎ সংস্কৰ্ণে ব্ৰহ্মদেহ ধাৰণ কৰি পৃথিবীত
 তেওঁৰ লীলা বিলাস প্ৰকাশ কৰি জন সাধাৰণক তেওঁৰ লীলা গান কৰি
 তেওঁত প্ৰীতি বৰ্দ্ধন হৈ তেওঁৰ কাষ পাবলৈ সুবিধা দি যায় । তেওঁৰ অন্যান্য
 গোপ লীলা অৱতাৰৰ কথা বাদ দি তেওঁৰ আদি অৱতাৰ হ'ল পুৰুষাৱতাৰ ।
 সৰ্বাৱতাৰৰ ভিতৰত “প্ৰকৃতিক কটাক্ষতে কৰে সচেতন । যাৰ লীলা তনু জল-
 শায়ী নাৰায়ণ” হলেও এই পুৰুষাৱতাৰ উগৰতৰ লীলা বিকাশ সংক্ষিপ্ত আৰু
 প্ৰচাৰো সীমাবদ্ধ । এওঁৰ পৰাই অন্যান্য অৱতাৰী সমূহৰ আৰম্ভণি হয় ।
 অৱশ্যে এই বিলাকো একমাত্ৰ ব্ৰহ্মাংশভূত যদিও কল্যাণতাৰ অংশাৱতাৰ ভেদে
 নামান্তৰ গ্ৰহণ কৰি ব্ৰহ্মতকৈ বহু পৰিমাণে নিম্ন ভাগত থাকে । স্বাপৰ যুগৰ
 শেষাংশত সেই ব্ৰহ্মই জগতৰ উপকাৰ আৰু সৃষ্টি, স্থিতি, লয় তথা অনাদি
 কালৰ পৰা আধিকাৰ্য্য হৈ পৰি থকা আৰু অৱতাৰী সকলৰ দ্বাৰা অক্ষম কৰ্ম্ম
 সমূহ সুসম্পাদন কৰিবৰ নিমিত্তে যদুকুলত বসুদেৱৰ গৃহত পৰিপূৰ্ণতম ৰূপে
 আত্মপ্ৰকাশ কৰে । “পৰমব্ৰহ্মই ক্ষুদ্ৰাতিক্ষুদ্ৰ কাৰ্য্যৰ বাবে তেওঁ নানা অৱতাৰ
 গ্ৰহণ কৰি (পুৰুষাৱতাৰ যোগেদি) ক্ষুদ্ৰকতে কাৰ্য্যসম্পাদনান্তে পুনৰ সেই
 শক্তি নিজ শৰীৰত আহৰণ কৰি আনে— যেনেকৈ—

প্ৰজানামেৰ ভূত্যাৰ্থং স তাত্যো বজ্জিগ্ৰহীৎ ।

সহস্ৰ গুণমুৎ স্ৰষ্টু মাৰ্দ্দেহি ৰসংৰবিঃ ॥

কালিদাস কৃত-ৰঘুবংশম, ১।১৮

অৰ্থাৎ—তেওঁ (দিলীপে) প্ৰজাৰ হিত সাধনৰ কাৰণে তেওঁলোকৰ পৰা কৰ
 গ্ৰহণ কৰিছিল । কাৰণ সূৰ্য্যই সহস্ৰ গুণ জল প্ৰদান কৰিবৰ কাৰণেই পৃথি-
 বীৰ পৰা ৰস সংগ্ৰহ কৰি নিয়ে ।

পৰমব্ৰহ্মই নিজৰ পৰা ক্ষুদ্ৰাংশ বিকীৰণ কৰি সাধাৰণ কৰ্ম্ম কৰি থাকে ।
 পিছত সেই বিলাক তেনেকৈয়ে আহৰণ কৰি লৈ যায় । কিন্তু দেৱকী গৰ্ভজাত
 পৰম পুৰুষ শ্ৰীকৃষ্ণৰূপে আত্ম প্ৰকাশ কৰোতে যুগপৎ তেওঁ সকলো তেজ শক্তি
 প্ৰকাশ কৰা বুলি সৰ্ব শাস্ত্ৰই একমুখে স্বীকাৰ কৰিছে । এই সংক্ৰান্তত
 গৰ্গসংহিতাই পৰিচকাৰ ৰূপে এটি সিদ্ধান্ত কৰিছে :—

হস্মিন্ সৰ্বানি তেজাংসি বিলীয়ন্তে স্বতেজসি ।

তং বদন্তি পৰে সাক্ষাৎ পৰিপূৰ্ণতমং স্বয়ম্ ॥

অৰ্থাৎ — যি নিজ শক্তিত (শ্ৰীকৃষ্ণত) সকলো শক্তি অৰ্পণ কৰিছিল, তেওঁকেই

স্বয়ং সাক্ষাৎ পৰিপূৰ্ণতম বুলি কোৱা হয় ।

আকৌ — পৰিপূৰ্ণতমঃ সাক্ষাৎ শ্ৰীকৃষ্ণো উগৰান্ স্বয়ম্ ।

গৰ্গ সংহিতা

আনহাতেদি তেওঁ যি বংশত জন্ম গ্ৰহণ কৰিছিল, সেয়া হ'ল চন্দ্ৰ বংশ। চন্দ্ৰ ষোল কলাৰে পূৰ্ণ। গতিকে ব্ৰহ্মৰ পৰিপূৰ্ণতমৰ লগত চন্দ্ৰ বংশৰ ষোল কলা স্বত্ব হোৱাত সোণত সুৱণা চৰালে। শ্ৰীৰামচন্দ্ৰ সূৰ্য্যবংশজাত। সূৰ্য্য বাৰ কলাৰে পূৰ্ণ কাৰণে শ্ৰীৰাম চন্দ্ৰ পূৰ্ণাৱতাৰ বা পৰিপূৰ্ণাৱতাৰ। এওঁ পৰিপূৰ্ণতমাত্ৰতাৰ হ'ব পৰা নাই।

উপনিষদতো ধ্বনিত হৈছে :—

একোৱশী সৰ্ব্বগঃ কৃষ্ণ ইড্য একোহপি সন্ বহুধা যোবিভাতি ।

তংপীঠং যেহনু ভজতি ধীৰাঃ তেষাং সিদ্ধিঃ শাস্ত্ৰী নেতৰেষাম্ ॥

গোপাল পূৰ্ব্ভাপিনী উপনিষদ্

১১১০-১২১৮

অৰ্থাৎ :— সৰ্বকালৈকে বশীভূত কৰিব পৰা একমাত্ৰ সৰ্বব্যাপী ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণ সৰ্বব্যাপী স্তৱন কৰণযোগ্য। তেওঁ একমাত্ৰ ঈশ্বৰ হৈয়ো অনেক ৰূপত প্ৰকাশিত হয়। যি ধীৰ ব্যক্তিয়ে পূৰ্ণোক্ত পীঠাসনত বিৰাজ মান সেই ভগৱানক প্ৰতিদিন পূজন কৰে, তেওঁৰ শাস্ত্ৰত সুখ প্ৰাপ্ত হয়, অন্যৰ নহয়।

ব্ৰহ্মাৰ কৃষ্ণ স্ততি প্ৰসঙ্গত :—

অস্যাপি দেৱৰপুষো মদনু গ্ৰহস্য

স্বেচ্ছাময়স্য মতু ভূতময়স্য কোহপি।

নেশোমহিত্বৱসিতুং মনসান্তবেন

লাক্ষ্যাতৱৈৰ কিমুতাস্থানভূতৈঃ ॥

ভাগৱত—১০।১৪।২

অৰ্থাৎ — হৈ দেৱ : ভক্তৰ ইচ্ছানুসাৰে প্ৰকট হোৱা উথা মোক অনুগ্ৰহ কৰোঁতা আপোনাৰ এই পঞ্চভূতৰ বাহিৰ অচিন্ত্য শুদ্ধ সত্ত্বময় অৱতাৰ বিপ্ৰহৰ মহিমা মনেৰেও জানিবলৈ মই ব্ৰহ্মা সমৰ্থ নহওঁ। অথবা কোনেও সমৰ্থ নহয়। তেত্তে আপোনাৰ সাক্ষাত স্বৰূপৰ মহিমা একাগ্ৰ চিত্ত হৈ মনেৰে কোনে ৰাখিব পাৰে ?

একং শাস্ত্ৰং দেৱকী পুত্ৰ গীতং একো দেৱো দেৱকী পুত্ৰ এব।

একং মন্ত্ৰং তস্য নামানি যানি কৰ্ম্মাপোকং তস্য দেৱস্য সেৱা ॥

(শ্ৰীৰামানুজাচাৰ্য্য ৰচিত)

ধামমোক্ষাত তদনুবাদ :—

একখানি মাত্ৰ শাস্ত্ৰ নিষ্ঠ দেৱকী নন্দনে কৈলা যাক

দেৱো এক মাত্ৰ দেৱকী দেৱীৰ সূত।

দেৱকী পুত্ৰৰ পদ সেৱা কৰ্ম্মো এক এহি মানে মাত্ৰ

মন্ত্ৰো এক তান নাম মন্ত্ৰি অদভুত ॥ ৬৬৬ ॥

॥৩০৪॥ সন্নীয়া সংস্কৃতিৰ স্বৰ্ণবেদা

দেৱকী নন্দন শ্ৰীকৃষ্ণক ‘বাসুদেব’ বুলিও কয়। তেওঁ ৰাজা মূচুকন্দক
পৰিচয় দিওঁতে এনেদৰে কৈছে :—

যদুকুলে ডৈলো জাত।

বসুদেৱ মোৰ তাত।

আতেসে পণ্ডিত লোকে।

বাসুদেৱ বোলে মোকে ॥

কীৰ্ত্তনঘোষা। মূচুকন্দ স্তুতি

এওঁক দৰাচলতে বসুদেৱৰ পুত্ৰভাবে ‘বাসুদেৱ’ বুলিব নোৱাৰি। এইটো
ৰাষ্ট্ৰিক অৰ্থহে। পাৰমাৰ্থিক দৃষ্টিত ‘বাসুদেৱ’ৰ অৰ্থ অন্য ধৰণৰ।

বসনাৎ সৰ্ব্ব ভূতানাং বসন্তাৎ দেৱ যোনিভঃ।

বাসু দেৱন্ততো বৈদ্যো বৃহত্বাৎ বিশ্ব কচ্যাতে।

মহাভাৰত। উদ্যোগ পৰ্ব —৭০।৩

অৰ্থাৎ :— সেই পৰম পিতা পৰমেশ্বৰ সৰ্বব্যাপক হোৱাৰ কাৰণে সকলো
প্ৰাণীতে তেওঁ নিবাস কৰে, সেই কাৰণে ‘বসু’; আৰু সকলো দেৱতাৰ উপস্থিতি
স্থান হোৱাৰ কাৰণে ‘দেৱ’ গতিকে তেওঁৰ প্ৰথম নাম “বাসুদেৱ” বুলি জানিব।
বৃহৎ অৰ্থাৎ ব্যাপক হোৱাৰ কাৰণে তেওঁক ‘বিশ্ব’ বুলি কয়। সেইকাৰণেই
বোধহয় পাণ্ডবী গীতাত উল্লেখ হৈছে :—

বাসুদেৱং পৰিত্যজ্য যেন্য দেৱমুপাসতে।

তুমিতা জাহ্নবী তীৰে কৃপং বান্ধন্তি দুৰ্ভগাঃ ॥

পাণ্ডবী গীতা। ১৭

অৰ্থাৎ—বাসুদেৱক পৰিত্যাগ কৰি যিজনে অন্য দেৱ উপাসনা কৰে, সেই
তৃষ্ণাতুৰ দুৰ্ভগা সকলে গঙ্গানদীৰ পাৰত কুৱা খান্দি জলপান কৰি-
বলৈ যোৱাৰ দৰে কৰে।

ব্ৰহ্ম সংহিতাৰ প্ৰথম শ্লোকটোত শ্ৰীকৃষ্ণক মহিমাম্বিত পুৰুষ হিচাবে
আমাৰ আগন্তু ঠিয় কৰিছে:—

ঈশ্বৰঃ পৰমঃ কৃষ্ণঃ সন্নিদানন্দ বিগ্ৰহঃ।

অনাদিৰাদিগৌৰীন্দঃ সৰ্বকাৰণ কাৰণম্ ॥

ব্ৰহ্মসংহিতা ১৯

ইয়াৰ ভাৱপৰ্য্য এনেদৰে :— ঈশগৱানৰ অসংখ্য নামৰ মাজত যি নামৰ দ্বাৰা
তেওঁক পৰিপূৰ্ণতমৰূপে নিদিষ্ট কৰা হ’ব, তেওঁৰ সেই মুখ্যতম নামটো

শ্লোকান্তৰ্গত 'কৃষ্ণ' পদৰ দ্বাৰা ইয়াত প্ৰকাশ কৰা হৈছে। অন্যান্য নাম পৰিত্যাগ কৰি আলোচ্য শ্লোকত একমাত্ৰ 'কৃষ্ণ' নামৰ উল্লেখ থকাত ইয়াকেই বুজিব লাগিব যে 'কৃষ্ণ' নামেই মুখ্যতম আৰু একমাত্ৰ 'কৃষ্ণ' নামৰ দ্বাৰাই উগৱানক পৰিপূৰ্ণতমৰূপে প্ৰকাশ কৰা সম্ভৱ। স্বাৰসীয়া নামৰ মাজত 'কৃষ্ণ' নামেই উগৱানৰ সৰ্ব্ব প্ৰধান নাম। এই শ্লোকৰ দ্বাৰা কেৱল কৃষ্ণকেই বুজোৱা হৈছে। এই নামৰ বাতীত অন্যান্য উগৱানৰ নাম এই সচ্চিদানন্দ মুণ্ডিধাৰী কৃষ্ণ নামেৰেই অন্তৰ্গত আৰু অন্যান্য অৱতাৰো শ্ৰীকৃষ্ণৰে অংশকলা সম্ভূত। বিবিধ অৱতাৰ সমূহৰ নিৰ্ণয় প্ৰসঙ্গত শ্ৰীমদ্ভাগৱতৰ প্ৰথম স্কন্ধৰ তৃতীয় অধ্যায়ত মহাভাগৱত সূত্ৰে কৈছে—“এতে চাংশকলাঃ পুংসঃ কৃষ্ণস্ত উগৱান্ স্বয়ম্”। শ্ৰীচৈতন্য চৰিতামৃত গ্ৰন্থত উক্ত হৈছে:—

অৱতাৰসব পুৰুষেৰ কলা অংশ ।

কৃষ্ণ স্বয়ং উগৱান্ সৰ্ব্ব অৱতাংস ॥

ভাগৱত যেনেকৈ “শ্ৰুতি সাৰ মেকং” আৰু বেদান্ত সূত্ৰৰ মূল ভাষ্য বা বেদান্তৰ প্ৰকৃত তাৎপৰ্য্য একমাত্ৰ ভাগৱততেই পোৱা যায় আৰু ভাগৱত অধ্যয়ন নকৰিলে কদাপিও ব্ৰহ্ম সূত্ৰৰ প্ৰকৃত তাৎপৰ্য্য হৃদয়ঙ্গম নহয়, তেনেকৈ সৰ্ব্বাৱতাৰৰ মূল বস্তু শ্ৰীকৃষ্ণ আৰু তেওঁক নাজানিলে সৰ্ব্বাৱতাৰ তত্ত্বকে হৃদয়ঙ্গম কৰিব নোৱাৰে। 'কৃষ্ণ' শব্দ বাতীত অন্যত্ৰ 'ভক্তি' শব্দ প্ৰযোজ্য নহয়। “কৃষ্ণ ভক্তি” বুলি কলেহে সি বেছি শুৱনি হয়। কৃষ্ণই একমাত্ৰ ভক্তিৰ বিষয়। 'ব্ৰহ্ম' জ্ঞানৰ বস্তু 'পৰমাত্মা' সান্নিধ্যৰ বস্তু, কৃষ্ণই একমাত্ৰ সেৱা বস্তু। শ্লোকান্তৰ্গত 'কৃষ্ণ' পদটো বিশেষ্য আৰু অন্য পদবোৰ বিশেষণ। এই পদবোৰৰ দ্বাৰা পৰিপূৰ্ণতম স্বয়ং উগৱান্ শ্ৰীকৃষ্ণৰ স্বৰূপ, গুণ, কৰ্ম্ম আৰু ধৰ্ম্মাদিৰ কথা উল্লেখ কৰা হৈছে। সংস্কৃত 'কৃষ্ণ' ধাতু সত্ত্বাচক আৰু 'ন' প্ৰত্যয় আনন্দ বাচক। উক্ত ধাতু আৰু প্ৰত্যয়ৰ ঐক্য দ্বাৰা শ্ৰীকৃষ্ণক পৰমমুগ্ধ হিচাবে অভিহিত কৰা হৈছে। প্ৰকাৰান্তৰে 'কৃষ্ণ' শব্দৰ 'কৃষ্ণ' ধাতুৰ অৰ্থ আকৰ্ষণ বুজায়। সেই ক্ষেত্ৰত যি স্বকীয় আনন্দহেতুক আকৰ্ষণ কৰে সেয়েই 'কৃষ্ণ' আৰু তেৱেঁই পৰমুগ্ধ। অন্য প্ৰকাৰে নাম ঘোষাত কৈছে:—

ঈশ্বৰৰ পদ সেৱা

কৰন্তে জীৱৰ যত

কৃষতা গুচয় নিৰন্তৰ।

এহি হেতুতেসে জানা

ঈশ্বৰক বুলি কৃষ্ণ

প্ৰসিদ্ধ অৰ্থময় মনোহৰ ॥ ১৪১ ॥

শ্ৰীমদ্ভাগৱতত যেনেকৈ “কৃষ্ণস্ত উগৱান্ স্বয়ম্” তেনেকৈ চৈতন্য চৰিতামৃতত “একলা ঈশ্বৰ কৃষ্ণ আৰু সব ভূতা” বুলি কৈছে বা “স্বয়ং ৰূপ এককৃষ্ণ ৰূপে গোপ মুক্তি। শ্ৰীকৃষ্ণই পৰমেশ্বৰ। তেওঁ গোবিন্দ। ইয়াৰ দ্বাৰা পৰমেশ্বৰ ৰূপ

বৈশিষ্ট্য শ্ৰীকৃষ্ণত আৰোপ কৰা হৈছে। ‘গোবিন্দ’ পদে বেদবিদ্ বৈদাৰ্ধিগ বা বেদৰ ঈশ্বৰ হিচাবে সূচাইছে। কীৰ্ত্তনত “গোৰ ইন্দ পাতি কৰি প্ৰণাম। থৈলন্ত কৃষ্ণৰ গোবিন্দ নাম” বুলি কৈছে। ‘গোবিন্দ’ পদে বৃন্দাবনীয় দ্বিত্বজ্ মুকলিধৰ নন্দাত্মজ গোপীজন বল্লভ গো পালক বা বেদ পালক শ্ৰীকৃষ্ণকে বুজাইছে। বৃন্দাবনধামত গোকুলত শ্ৰীকৃষ্ণ পৰিপূৰ্ণতম। মথুৰাত পূৰ্ণতৰ আৰু দ্বাৰাকাত পূৰ্ণ বুলি শাস্ত্ৰই কৈছে :—

কৃষ্ণস্য পূৰ্ণতমা বজ্জ্যতুৎ গোকুলান্তৰে।

পূৰ্ণতা পূৰ্ণতৰয়া দ্বাৰাকা মথুৰাদিসু ॥

ভক্তি বসায়ুত সিদ্ধ

‘কৃষ্ণ’ ধাতুত ‘ন’ প্ৰত্যয় যোগে নিষ্পাদিত ‘কৃষ্ণ’ শব্দৰ দ্বাৰা ‘পৰমানন্দ’ অৰ্থকো সূচায়। কিন্তু আনন্দৰ কোনো বিগ্ৰহ বা মূৰ্ত্তি নাই। গতিকে পৰমানন্দ শ্ৰীকৃষ্ণৰো কোনো বিগ্ৰহ নাই। তেওঁ নিৰাকার। “আনন্দং ব্ৰহ্মণো ৰূপং তচ্চ মুখ্যে প্ৰতিষ্ঠিতম্”। ব্ৰহ্মৰ মূৰ্ত্তি নাই। আনন্দই ব্ৰহ্ম। ‘পৰমানন্দ’ মানে পৰম্ব্ৰহ্ম বা শ্ৰেষ্ঠ ব্ৰহ্ম। আনহাতেদি পৰম্ব্ৰহ্ম নিৰাকার ইত্যাদি আশঙ্কা আৰু ভ্ৰান্ত সিদ্ধান্ত দূৰ কৰিবৰ কাৰণে শ্ৰীকৃষ্ণৰ স্বৰূপ লক্ষণ প্ৰকাশ কৰি যুগ স্মাকত কৈছে —

“সচ্চিদানন্দ বিগ্ৰহঃ” অৰ্থাৎ—শ্ৰীকৃষ্ণৰ বিগ্ৰহ থাকিও বা ব্ৰহ্মাৰ প্ৰকট মূৰ্ত্তি থাকিও তেওঁ সচ্চিদানন্দময় বিগ্ৰহ অৰ্থাৎ ব্ৰহ্মময় বিগ্ৰহ পূৰ্ব্বসিদ্ধ তথা সৎ, চিৎ, আনন্দ লক্ষণ যুক্ত। ‘সৎ’ শব্দৰ দ্বাৰা নাশাভাবোপলব্ধিত স্বৰূপ বুজায় — যিজন মিথ্যা আৰু শুন্য নহয় আৰু কোনো প্ৰকাৰে বাধা প্ৰাপ্ত নহয়। এবড়ুতাৰ্থক যিজন, সেইজনকে ‘সৎ’ বুলি কয়। ফলতঃ অব্যভিচাৰে সদায় য’ত বৰ্ত্তমানে থাকে আৰু এবড়ুত সত্য স্বৰূপ যি, সিয়েই সৎ। “সৎ” এই বিশেষণৰ দ্বাৰা শ্ৰীকৃষ্ণ বিগ্ৰহৰ মিথ্যাত্ব আৰু শূন্যত্ব খণ্ডিত হৈ শ্ৰীকৃষ্ণ মূৰ্ত্তি সত্য আৰু নিত্য, ইয়াকে বুজাইছে। ‘চিৎ’ শব্দৰ দ্বাৰা স্ব প্ৰকাশ চৈতন্য স্বৰূপ বুজায়। যিজনে অন্য কাৰো বিনা সাহায্যত নিৰপেক্ষ ভাৱে নিত্য প্ৰকাশমান থাকি অৰ্থাৎ স্বয়ং প্ৰকাশ হৈ অপৰাপৰ পদাৰ্থ সমূহক প্ৰকাশ কৰে সিয়েই চিৎ। চিৎ শব্দে জ্ঞান। গতিকে ‘চিৎ’ এই বিশেষণৰ দ্বাৰা শ্ৰীকৃষ্ণৰ জ্ঞান স্বৰূপতা বা নিত্য প্ৰকাশমান নিৰ্ণীত হ’ল। ‘আনন্দ’ বুলিণে পৰম সুখ স্বৰূপ বুজায়। সৰ্ব্বপ্ৰকাৰে অহৈতুকী পৰম প্ৰেমাত্মপদেই আনন্দ। কৃষ্ণ বিগ্ৰহ আনন্দ স্বৰূপ। এবড়ুত সচ্চিদানন্দময় শ্ৰীকৃষ্ণ পৰমেশ্বৰ। তেওঁৰ সন্মান আৰু কোনো নাই। তেওঁৰ মূৰ্ত্তি বা বিগ্ৰহ সাধাৰণ জীৱাদিৰ

নিচিনা নহয় অৰ্থাৎ পাঞ্চভৌতিক শৰীৰ তেওঁৰ নাই। ই অপ্ৰাকৃত গুণাগুণ-
বিশিষ্ট। শ্ৰীকৃষ্ণ আৰু তেওঁৰ বিগ্ৰহ পৰস্পৰ অভিন্ন। সৎ চিৎ আনন্দ এই
ত্ৰিবিধ গুণ তেওঁৰ একে বিগ্ৰহতে অৱস্থিত আছে। চৈতন্য চৰিতামৃতত আছে
“সচ্চিদানন্দময় কৃষ্ণেৰ স্বৰূপ। একই বিগ্ৰহে তেহে ধৰে তিনৰূপ”। এতিয়া
“সচ্চিদানন্দ”ৰ শব্দার্থ হ’ল “সত্য আৰু নিত্য প্ৰকাশমান পৰম্ব্ৰজ”। সচ্চিদা-
নন্দ বিগ্ৰহ শ্ৰীকৃষ্ণ পৰমেশ্বৰ। তেওঁ গোবিন্দ আৰু তেৱেঁই আদি। ‘আদি’
বোলেতে যাৰ পূৰ্বতে আৰু কোনো নাছিল তাকেই বুজোৱা হৈছে। বিভিন্ন
শাস্ত্ৰ যেনে বেদ, উপনিষদ্ পুৰাণ, সংহিতা, স্মৃতি, মহাভাৰত আদিত শ্ৰীকৃষ্ণৰ
শ্ৰেষ্ঠত্ব আৰু আদ্যত্ব বিশেষ ভাৱে বৰ্ণিত আৰু স্বীকৃত হৈছে। ‘আদি’
শব্দৰ দ্বাৰা তেওঁ এজন শ্বিতীয় পৰম্ব্ৰজ মহাপুৰুষ হিচাবে আৰু তেওঁৰ সমান
অন্য কোনো নাই-এই তাৎপৰ্য্যকে সূচাইছে। আকৌ শ্ৰীকৃষ্ণ অনাদি। যাৰ
আদি নাই তেৱেঁই অনাদি। নাম ঘোষাত মাধৱ পুৰুষৰ বাণী :—

যত বেদবাদী বেদক বিচাৰি
কৰিতে নপাৰে আদি।
এতেকেসে তান পৰম প্ৰখ্যাত
হয়্যাছে নাম অনাদি ॥ ১৬৯ ॥

এবজুত শ্ৰীকৃষ্ণ সৰ্বকাৰণ অৰ্থাৎ প্ৰকৃতি পুৰুষ প্ৰভৃতি যিসকল
কাৰণ আছে, সেইসকল কাৰণৰো শ্ৰীকৃষ্ণই কাৰণ। সেই বাবেই শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰ
ওকৰে কীৰ্ত্তন ঘোষাৰ আদিতে সৰ্বাত্মতাৰ কাৰণ পৰম্ব্ৰজক প্ৰণতি জনাইছে
“প্ৰথম প্ৰণামো ব্ৰহ্ম ৰূপী সনাতন। সৰ্ব অৱতাৰৰ কাৰণ নাৰায়ণ” ইত্যাদি।
শ্ৰীকৃষ্ণৰ ওপৰত আৰু কোনো কাৰণ থাকিব নোৱাৰে।
অতএব তেওঁ অনাদি। শ্ৰীকৃষ্ণই হ’ল—

বিশ্ব সৰ্গ বিসৰ্গাদি নৱ লক্ষণ লক্ষিতম্।

শ্ৰীকৃষ্ণাখ্যং পৰংধাম জগদ্ধাম নমামিতৎ ॥

ভাগৱত।

অনেকে কব খোজে যে যদি শ্ৰীকৃষ্ণ পৰিপূৰ্ণতামাৱতাৰ, পৰম্ব্ৰজৰ
সাকাৰ বা স্বয়ং প্ৰকাশ হয়, তেন্তে “বিপ্ৰ পুত্ৰ আনয়ণ” প্ৰসঙ্গত পুৰুষাত্মতাৰ
জলশায়ী ভগৱন্তৰ ঠাইলৈ গৈ অৰ্জুনৰ সৈতে দণ্ডবতে সেৱা কৰিব লগা হ’ল
কিয়। প্ৰসঙ্গটো সমাধান কৰ্ত্তে জনোৱা হয় যে ওকজনে কীৰ্ত্তনত লিখিছে :—

অজুত ৰূপ দেখি ধনজয়।

কম্পিল শৰীৰ ভৈলন্ত ভয় ॥

আত্মাক কৃষ্ণে দৰশন পাই।

পৰি প্ৰণামিলা মাথা দৱাই ॥ ৩৯ ॥

ইয়াত কৃষ্ণই আত্মকহে প্ৰগতি জনাইছে, তেওঁৰ মূল জৰ্ণ বুলি জনোৱা মাই। আজি কালি (আগৰ দিনতো) দুজন ব্যক্তিৰ ভেটা ভেটি হলে পৰস্পৰে পৰস্পৰক দেখি প্ৰণাম বা হাত যোৰ কৰা নিয়ম আছে। ইয়াক প্ৰতি প্ৰণাম বুলি কয়। কৃষ্ণই নিজৰ আত্মক প্ৰণাম জনোৱাতো একো লাঘবৰ কথা নহয়। তদুপৰি কৃষ্ণ তেতিয়ালৈকে মায়া নৰতনু ধাৰী। “ নাৰদ কৃষ্ণ দৰ্শন ” প্ৰস-
স্ত নাৰদক দেখি কৃষ্ণই (নিজে এগৰাকী মহাপুৰুষ হৈ) কি কৰিছিল তলৰ উদ্ধৃতিলৈ চাওক :—

নাৰদক দেখি উঠিলা হৰি ।
প্ৰণামিলা পাৱে শিৰে সাদৰি ॥
কৃতাজ্জলি তুতি বুলিলা বাণী ।
আপুনি আসনে বৈসাইলা আনি ॥
লক্ষ্মী পামী দেও ভূগ্নাৰ ধৰি ।
ধূৱাইলা শ্বশিৰ চৰণ হৰি ॥
লৈলা পাদোদক শিৰত আনি ।
বুলিলা অমৃত মধুৰ বাণী ॥
পৱিত্ৰ আজি ভৈলো শ্বশিৰাজ ।
কৰিলো আজা সাধো কোম কাজ ॥

ইত্যাদি।

ইয়াৰ দ্বাৰা শ্ৰীকৃষ্ণই লোকশিক্ষা আৰু নৰ চেষ্টি প্ৰদৰ্শন কৰাৰে সূচাইছে। দ্বাপৰ পাৰনাৱতাৰ নবাকৃতি শ্ৰীকৃষ্ণই পুৰুষাৱতাৰ ভগৱন্তক প্ৰগতি জনাই নিজ সখা অৰ্জুনক তেওঁৰ মায়া নৰতনু হিচাবে কৰ্ম কৰি ভগৱন্তৰ মহিমা বঢ়ালে মাত্ৰ। সাধু সন্ত মহাপুৰুষ সকলে কেতিয়াও নিজস্ব প্ৰাধান্যত বিস্তাৰ নকৰে। তেওঁলোক সদায় আনতকৈ নিম্ন স্তৰত থাকিব বিচাৰে। তেওঁলোক— ‘কৃণাদপি সুনীচেন তৰোৰিব সহিসুনা।

অমানিনঃ মানদেন কীৰ্তনীয় সদা হৰিঃ।

আকৌ : — নমস্তি ফলিনো ব্ৰহ্মাঃ নমস্তি গুণিনো জনাঃ ।

ভক্ষ্য কাৰ্ত্তক মুখশ্চ জিহ্মতে ন তু নম্যতে ॥

হিতোপদেশঃ।

অৰ্থাৎ : — ফলবান্ ব্ৰহ্ম বিলাক নম্ৰ হয় অৰ্থাৎ ওলমি পৰে, গুণী ব্যক্তি সকল নম্ৰ হয়; কিন্তু ভক্ষক কাৰ্ত্তে ভাঁজ নলয় আৰু মুখ মানুহ নম্ৰ নহয়।

গীতাত কৈছে :— বিদ্যা বিনয় সম্পন্ন ব্ৰাহ্মণে, গবি হস্তি।

গুনি চৈব স্বপাকেট পণ্ডিতাঃ সমদৰ্শিনঃ ॥

গীতা—৫/১৮

অৰ্থাৎ :— পণ্ডিত সকলে বিদ্যা আৰু ধৰ্ম্ম সম্পন্ন ব্ৰাহ্মণ, গো হস্তী, কৃষ্ণ, আৰু চণ্ডালক তুল্য জ্ঞান কৰে।

গুণৈকত্বমতাং যাতি নোষ্টৈবাসম সংস্থিতঃ ।

জ্ঞানাদ শিষ্যবহোঃপি কাকঃ কিং গৰুড়ায়তে ॥

চানক্য শ্লেোক

অৰ্থাৎ :— গুণ সমূহৰ দৰাৰাই হৈ উত্তম হয়, উচ্চাঙ্গনত বহিলেই মামুহ উত্তম নহয়। চোৱা— এটা প্ৰকাণ্ড অট্টালিকাৰ ওপৰত পৰি থকা কাউৰী জানো গৰুড় পক্ষী ৰাজ হ'ব পাৰে।

দ্বিতীয়তে মহাকাল পুৰাধিপতি মহাহৰিয়ে (এওঁ কৃষ্ণ নহয়) কি ক'লে গুৰুজনে প্ৰকাশ কৰিছে :—

দেখিয়া পাছে দুইকো চক্ৰ পাণি ।

হাসিয়া হেন বুলিলন্ত বাণী ॥

তোমৰা নৰনাৰায়ণ দুই ।

ভৈলা অৱতাৰ মনুষ্য হই ॥

ধৰ্ম্মক দ্বিজক ৰাখিবে লাগি ।

প্ৰজ্ঞা দেৱে দুইকো নিলন্ত মাগি ।

সুখিৱীৰ সবে ভাৰ সংহৰি ।

আসা মোৰ ঠাইত সত্বৰ কৰি ।

ইত্যাদি ।

উপযুক্ত প্ৰণামে মহাহৰিৰ কাষত শ্ৰীকৃষ্ণ শ্লান হোৱা যেন বুজাব
কাৰণ ইয়াৰ দৰাৰা শ্ৰীকৃষ্ণজুনক নৰনাৰায়ণ হিচাবে চৌবিশ অৱতাৰৰ লেখন্ত
ধৰা আৰু তেওঁলোকক তেওঁ নিজৰ ঠাইলৈ সোনকালে ভাৰ সংহৰি আহিবলৈ
আহ্বান কৰি কৃষ্ণৰ শ্ৰেষ্ঠত্বৰ আঘাত হানিছে। দৰাচলতে ইয়াৰ অৰ্থ এনেদৰে
নহয়। আমি আগতে দি অহা অন্যান্য যুক্তি আৰু কবি সাৰ্বভৌম ভট্টাচাৰ্য্যই
কোৱাৰ দৰে “অংশ কলা বিভূতিৰ শকটিক লই। বসুদেৱ গৃহত জন্মিবো
গৈয়া মই” আৰু গৰ্গ সংহিতাৰ “যচ্চিন্ন সৰ্বানি তৈজাংসি ত্ৰিলীয়েন্তে স্বতেজসি”
ইত্যাদি প্ৰমাণ স্বীকৃত হৈছে। শ্ৰীকৃষ্ণই সম্বাস্বতাৰৰ প্ৰতিজনৰে পৰা একো
একো অংশ আহৰণ কৰি আনিছিল। সেইমতে নৰনাৰায়ণৰ পৰাও। সেই
কাৰণে “তোমৰা নৰনাৰায়ণ দুই” বুলি কোৱা হৈছে। “আসা মোৰ ঠাইক

সত্ৰৰ কৰি' বলি কৈ মহাহৰিয়ে তেওঁৰ পৰা নিয়া অংশটো বিচাৰিছে। ইয়াৰ পৰাৰা শ্ৰীকৃষ্ণ অধমৰ্ণ হিচাবে পৰিগণিত হোৱা নাই। পৰম্ব্ৰজ শ্ৰীকৃষ্ণই নিজেইহে তেওঁলোকক তেওঁৰ একোটা অংশ ধাৰলৈ দি থৈছে অৰ্থাৎ উত্তমৰ্ণ হৈ আছে। পুনৰ তেওঁলোকে তেওঁৰ পৰা অধমৰ্ণ হ'ব বিচাৰিছে। শ্ৰীকৃষ্ণ বৈকুণ্ঠ প্ৰয়াণৰ আগে আগে ব্ৰহ্মাই শ্ৰীকৃষ্ণক কি কৈছে চাওক —

পৃথিবীক এৰি আৱে আসা নিজ স্থান।

আমি সব কিঙ্কৰক কৰা পৰিহাণ।

ইয়াত “আসা নিজ স্থান” নিজ স্থান “মানে” মোৰ ঠাইলৈ আহা বলিহে কৈছে। তাৰ স্পষ্ট প্ৰমাণ পাবনাৱতাৰ শ্ৰীকৃষ্ণৰ যোগে পৰিষ্কাৰ হৈছে —

যেনে:— মাধৱে বোলন্ত শুনিয়োক প্ৰজাপতি।

পৃথিবীক এৰিতে আমাৰ আছে মতি ॥

আগে আমি ইটো যদুকল কৰি ক্ষয়।

তেবেসে চলিবো ব্ৰজা তোমাৰ নিলয় ॥ ১৮

কীৰ্ত্তন/শ্ৰীকৃষ্ণৰ বৈকুণ্ঠ প্ৰয়াণ।

এতিয়া বিষয়টো পৰিষ্কাৰ হ'ল। “তোমাৰ নিলয়” মানে তোমাৰ ঠাইলৈ বুজাইছে। ইয়াত “তোমাৰ নিলয়” অৰ্থে ব্ৰজাৰ স্থান “ব্ৰজলোক”ৰ কথা কোৱা নাই। ব্ৰজাৰ যিটো (গুণাৱতাৰ) অংশ তেওঁ আনিছিল, সেইটো তেওঁলৈ পঠাম বলিহে কৈছে। মহাহৰিয়ে কোৱা “আসা মোৰ ঠাইক সত্ৰৰ কৰি” আৰু ব্ৰজাই কোৱা “আসা নিজ স্থান” দুয়োটা একাৰ্থক। এজন মানুহক একেসময়তে সেই সেই ঠাইলৈ আহবান কৰিলে, তেওঁ কেনেকৈ একেলগে যাব পাৰে ভাবিলে আচৰিত হ'ব লাগে। গতিকে আমি ওপৰত দিয়া প্ৰমাণৰ পৰাৰা কথাখিনি পৰিষ্কাৰ হৈছে। এতদতিৰিক্ত চৰ্খিত চৰ্খণ নকৰো।

পৰম্ব্ৰজ পৰম পুৰুষ ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণৰ সাকাৰ অংশাৱতাৰ যাক মাধৱ মহাপুৰুষৰ ভাষাৰে—“ত্ৰিভুবন বন্দন, দৈৱকী নন্দন, যো হৰি মাৰল কংস। জগজ্জন তাৰণ, দেৱ নাৰায়ণ, শঙ্কৰ তাকেৰি অংশ” বোলা কলি পাবনাৱতাৰ শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰ গুৰুৰ তেৰাৰ একমাত্ৰ ইণ্টগ্ৰেল আৰু ইণ্টদেৱ আছিল মহাপুৰুষ শ্ৰীশ্ৰীকৃষ্ণ দেৱ। তেৰাই “সমস্ত শাস্ত্ৰমালোডা” গীতা আৰু ভাগৱতেই পৰম্ব্ৰজ শ্ৰীকৃষ্ণৰ সৰ্বোচ্চ মহিমাঘোষক প্ৰমাণ্য শাস্ত্ৰ হিচাবে স্বীকৃতি দি, য'ত “পৰম্ব্ৰজ পৰম্ব্ৰজ পৰম্ব্ৰজ পৰম্ব্ৰজ ভৱান,” (গীতা—১০/১২)

“এতৈচাংশকলাঃ পুংসঃ কৃষ্ণস্ত ডগবান স্বয়ং” (ভাগবত-১।৩।২৮) বুলি ঘোষিত হৈছে, তাকে সাদৰ গ্ৰহণ কৰিলে। শঙ্কৰদেৱৰ প্ৰধান সেৱক মাধৱদেৱ মহাশয়ক জনায়ো পৰম্পৰা কৃষ্ণক অধিক স্পষ্ট ৰূপত অঙ্কিত কৰিছে। মাধৱদেৱে বৰ-গীতত শ্ৰীকৃষ্ণক এনে সুন্দৰ ৰূপত সজাইছে যে তাৰ লোভ সামৰিব নোৱাৰি উদ্ধৃতি দিবলৈ বাধ্য হলো :-

গীত ৰাগ শ্যাম গড়া

ওনিমো পণ্ডিত। হৰিপদ সেৱা বসে স্থিৰ কৰু চিত্ত ॥
অনন্ত নিগম বন গহন অপাৰ। ভৈল ক্ষীণ নিতে অৰ্থ কৰিতে বিচাৰ ॥
তাৰে দেখি মনে দুখ লাগয় হামাৰ। কৰিয়ো সাদৰ ইটো উপদেশ সাৰ ॥
তিনি গুণময় বেদ বন পৰিহৰা। গোৱালীৰ ঘৰে গৈয়া ব্ৰহ্ম চিনি ধৰা ॥
উড়ুখলে যাৰে ৰাজি থৈয়া আছে টানি। সোহি বেদ শিৰোবস্ত্ৰ অৰ্থ ভজা জানি ॥
যদি হৰি অনন্ত ব্ৰহ্মাণ্ড অধিকাৰী। তথাপি ভক্তৰ বশ্য হোৱন্ত মুৰাৰি ॥
তাতেসে বন্ধন হৰি লৈলা যশোদাৰ। নিৰন্তৰ নিগমৰ এতদ্ বিচাৰ ॥
যাৰ মায়। পাশে বন্দি ব্ৰহ্মা আদি কৰি। গোৱালীৰ হাতে বন্দি ভৈলা হেন হৰি ॥
ভকতি সমান বলী নাই নাই আৰ। কহয় মাধৱ গতি নন্দৰ কুমাৰ ॥

(বৰগীত)

অৰ্জুন ভঞ্জন নাটত শ্ৰীকৃষ্ণৰ যোগে কোৱাইছে :-

‘ হামো কোটি কোটি ব্ৰহ্মাণ্ডক নায়ক। ব্ৰহ্মাদি দেৱক পৰম দেৱতা।
হামাকু মহা মহা যজ্ঞে সন্তোষ কৰাইতে নাই পাৰত’ ইত্যাদি।

নিগুণ ব্ৰহ্মৰ গুণ প্ৰকাশক শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰ গুৰুৰ সম্পৰ্কে কৈছে :-

নিগুণ কৃষ্ণৰ গুণক প্ৰকাশ
কৰিলা শ্ৰীশঙ্কৰে।

শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন কৰি মহাসুখে
পাপীও সংসাৰ তৰে ॥

পৰম ঈশ্বৰ কৃষ্ণ দেৱতাৰ
গুণৰ নাহিকে অন্ত।

ইহাৰ তত্ত্বক জানিবা কেবলে
শঙ্কৰে মাত্ৰ জানন্ত ॥

নামঘোষা। ৩৫৭, ৩৫৮

চাৰিবেদ শিৰোমণি মাজে
হাকেৰি চৰণ বিকাশ
সোহি দেৱক কয়লি কলিত
শঙ্কৰদেৱ পৰকাশ।

(ভটিমা)

সঁচা কথা। ভাৰতৰ সমূহ ধৰ্মগুৰু যেনে শঙ্কৰাচাৰ্য্য মধবাচাৰ্য্য, চৈতন্য দেৱ প্রভৃতিয়ে শ্ৰীকৃষ্ণক যিটো ৰূপত সজালে, তাতকৈ বহু বেছি আকৰ্ষণীয় ৰূপত শঙ্কৰ মাধৱে শ্ৰীকৃষ্ণক সজোৱাতো অগ্ৰিয় সত্য। শঙ্কৰ মাধৱৰ শ্ৰীকৃষ্ণ “এক-মেবাশ্বিতীৰ্ণম্” বা তেওঁক কাকো সঙ্গী দিয়া নাই। কিন্তু চৈতন্য দেৱৰ শ্ৰীকৃষ্ণৰ বাওঁহাতে ৰাধাদেৱী বিদ্যমান। তেনেদৰে বাকী সকলৰো। শঙ্কৰ মাধৱৰ শাস্ত্ৰৰ মূল হ’ল গীতা ভাগৱত। কিন্তু বাকী সকলৰ ব্ৰহ্ম সূত্ৰ। চৈতন্যই গীতা ভাগৱতক স্বীকৃতি নিদিয়াকৈ থকা নাছিল। পিচে পিচত সেইফেৰা ঘূণ থাকি ব’ল। সেই কাৰণতে বোধ হয় মাধৱদেৱে কৃষ্ণৰ তত্ত্বখিনি “শঙ্কৰে মান্ত জানন্তু” বুলি কলে।

দুজনা গুৰুৱে ৰামায়ণৰ শ্ৰীৰাম চন্দ্ৰক শ্ৰীকৃষ্ণৰ সমতুলনা কৰা নাই। ৰামায়ণৰ ওপৰত তেৰা সবে বেচি কথা লিখা নাই। শঙ্কৰদেৱে ৰাম বিজয় নাট আৰু মাধৱদেৱে ৰামযাত্ৰা নাট লিখা বুলি চৰিত্তে কৈছে। মাধৱদেৱৰ ৰচিত “ৰামযাত্ৰা নাট” অৱশ্যে এতিয়া পাবলৈ নাই। কথাগুৰু চৰিত্তত ইয়াৰ বিস্তৃতি আছে। উত্তৰা কাণ্ডত শ্ৰীৰামচন্দ্ৰৰ গুণ গান কৰা হৈছে। ৰাম বিজয় নাটত শঙ্কৰদেৱে বিশ্বামিত্ৰৰ যোগে ৰাম চন্দ্ৰক অংশৱতাৰ হিচাবে চিত্ৰিত কৰিছে এনেদৰে :—“সোহি ৰামচন্দ্ৰ পৰম ঈশ্বৰ, হৰিক অংশৱতাৰ। অসুৰ ৰাকচ মাৰি ভূমিক ভাৰ উতাৰব” ইত্যাদি। মাধৱদেৱে গীতত লিখিছে “দেখু নয়ন ডৰিলেই। পৰম পুৰুষ ৰাম ৰাজা হোই”। শঙ্কৰদেৱে “শুন শুনৰে সুৰ বৈৰি প্ৰমাণা, নিশাচৰ নাশ নিদানা। ৰাম নাম থম, সমৰক সাজিয়ে, সমদলে কমলি প্ৰমাণা”। ইত্যাদি। শঙ্কৰ মাধৱ কৃষ্ণৰ প্ৰতি যিমান আকৃষ্ট আছিল, ৰামচন্দ্ৰৰ প্ৰতি সিমান নাছিল। তেৰা সবৰ ৰচিত মৌলিক আৰু অনুদিত শাস্ত্ৰ ৰাজিৰ পৰাই তাৰ স্পষ্টতা পোৱা যায়। কথা গুৰু চৰিত্তৰ পৰা এটি উদ্ধৃতি দিয়া হ’ল। ইয়াৰ দ্বাৰাই শ্ৰীগুৰুৰ কৃষ্ণৰ প্ৰতি কিমান নিষ্ঠাপৰ আছিল, তাৰ অনুমান বাক্যকৈয়ে পাব পাৰি।

“কৃষ্ণ কথা কীৰ্ত্তন কৈ গৈছে। পাছে ৰাই আতা বোলে দদা, ৰামৰ চৰিত্ত কোৱা যকুণো। তেহে ৰামৰ চৰিত্ত তুলি গৈছে, কৃষ্ণ কথাত পৈলেহি। ৰাই আতা বোলে দদা, ৰামৰ চৰিত্তহে সুধিছোঁ দহো, কৃষ্ণ কথাহে কয়। বোলে কোনোৱা খানিতে গ’ল। ছোট আতা বোলে বাপ, তাৰকা বধতে পুতনা বধলৈ গ’ল। আকৌ তেহে তাৰকা বধৰে পৰা ধৰিলে। কতখানি কৈ গৈছে, আকৌ কৃষ্ণ চৰিত্তত পৈলগৈ। আকৌ ৰাএ বোলে দদা, ৰামৰ চৰিত্তহে সুধিছোঁ, দহোঁ কৃষ্ণ কথা কয়? বোলে কোন খানিতে আহিল ডুকে নপালে। ছোট আতা বোলে মাৰীচ বধৰ পৰা চক্ৰবাত বধলৈ গ’ল। তেহে বোলে এ কৃষ্ণ কথা চৰিত্তে আমাৰ চিত্তক আহৰণ কৈলে। ৰাজ নধৰিলে আক”।

আমি পুনৰ চৰিত্ৰ চৰ্চন কৰিব খুজিছোঁ যে শঙ্কৰ মাধৱৰ ইষ্টদেৱ একমাত্ৰ অশ্বৈত নিৰ্ভৰ ব্ৰহ্ম কৃষ্ণ। ইষ্টদেৱৰ অশ্বৈততা অথবা নিৰ্ভৰ ব্ৰহ্মৰ ভাৱনা তেৰাৰ সম্পূৰ্ণ গ্ৰন্থত ব্যাপ্ত হৈ আছে। অশ্বৈত নিৰ্ভৰ ব্ৰহ্মৰ নিকপণ কৰোঁতে গুৰুজনাই গ্ৰন্থত বাবদ্বাৰ অজৰ, অমৰ, নিৰাকাৰ, নিৰঞ্জন, অব্যক্ত, গুণাতীত, সৰ্বব্যাপক আদি নাম উল্লেখ কৰিছে। তেৰাই ৰচনা কৰা গ্ৰন্থ ৰাজিত শ্ৰীকৃষ্ণক দুটা বিশেষ ৰূপত সজাইছে। সেয়া হ’ল অশ্বৈত নিৰ্ভৰ ব্ৰহ্ম-ৰূপ আৰু সত্ত্ব বিগ্ৰহ ৰূপ। শঙ্কৰ মাধৱৰ মতে নন্দ সূত শ্ৰীকৃষ্ণ জীৱ বিগ্ৰহ নহয়, ঈশ বিগ্ৰহ হে। ঈশ বিগ্ৰহ আৰু জীৱ বিগ্ৰহ দুয়োটাৰে ভিন্ন। এই সম্পৰ্কত আমি এই প্ৰসঙ্গতে আগতে প্ৰকাশ কৰি আহিছো। মূৰ্ত্ততে দেৱৰ শাৰিত ব্ৰহ্ম কৃষ্ণ বা সত্ত্ব বিগ্ৰহ ৰূপ কৃষ্ণ আৰোহণ কৰি আছে। শ্ৰীকৃষ্ণৰ সেৱাই দেৱ সেৱা। এয়া মূৰ্ত্ত সেৱাৰ কথা কোৱা নাই, অমূৰ্ত্তক সেৱাৰ কথাহে কোৱা হৈছে। শঙ্কৰদেৱে লিখিছে:—

দেৱৰ মধ্যত দেৱকী তনয়

ধৰ্ম্মৰ মধ্যত নাম।

দুইত পৰে তিনি নাই নাই নাই

ভকত পূৰণ কাম ॥

ভাগৱত।

নমো যদুপতি কৃষ্ণ পৰি কৰো সেৱ।

পৰম পুৰুষ তুমি বিনে নাই কেৱ ॥

নিত্য নিৰঞ্জন গুৰু আনন্দ স্বৰূপ।

ভকতৰ যেন ইচ্ছা তেন ধৰা ৰূপ ॥

ভাগৱত/দশম স্কন্ধ।

দেখা কিনো বিপৰীত লীলা মাধৱৰ।

যিটো ব্ৰহ্ম নুহিকন্তু জ্ঞানৰ গোচৰ ॥

যিটো অন্তৰ্যামী যন্তু ভোক্তা ভগৱন্ত।

হেন হৰি গোপ শিশু লগত ভুজন্ত ॥

ভাগৱত/দশম স্কন্ধ।

শঙ্কৰদেৱে ভক্তি বন্ধাকৰৰ পঞ্চম মাহাত্ম্যত “পৰম গতিপ্ৰদ ভজনীয় পৰম দেৱতা মাহাত্ম্য” প্ৰসঙ্গত লিখিছে:— ইত্যাদি বচনানুসাৰেণ পৰমোপাস্য পৰম ভজনীয় দেৱ কৃষ্ণ এব, অন্তৰ্ভুক্তক শৰণ তয়াতচ্চৰণোপাসনেনৈৱ পৰম জড়িঃ নান্যথেতি নিৰ্ণীতম্।”

অৰ্থাৎ—ইত্যাদি বাক্যানুসাৰে প্ৰমাণ হ'ল যে পৰম উপাস্য পৰম উজ্জনাধী
দেৱ একমাত্ৰ কৃষ্ণইহে। এতেকে তেওঁতে এক শৰণ গ্ৰহণ কৰি
তেওঁৰ চৰণ উপাসনাৰ দ্বাৰাইহে পৰম গতি লাভ হয়। অন্যথাই
কদাপিও নহয়। এয়ে সিদ্ধান্ত।

আমি ইয়াত অত্যধিক উদ্ধৃতিৰে গ্ৰন্থাকাৰ বহুলাৰ খোজা মাই। এই
সন্দৰ্ভত প্ৰথমতে বহুতো প্ৰামাণ্য শ্লোক, পদ ডাঙি ধৰা হ'ল। তাৰ পৰাই
গ্ৰীকৃষ্ণ দেৱত্ব আৰোপৰ কথা পৰিষ্কাৰ কৈ বুজাত নিতান্তই সহজ হ'ব
বুলি ভাবি মাত্ৰাধিক্য উদ্ধৃতি দিয়া নহ'ল।

উকত, নাম, গুৰু এই তিনিটাৰ যেনেকৈ অপৰাধ আছে, তেনেকৈ
'দেৱ'ৰ ক্ষেত্ৰতো অপৰাধ আছে। বাকী তিনিটাতকৈ দেৱোপৰাধৰ সংখ্যা
বেছি। ইয়াক বিষ্ণুৰ বহুশ অপৰাধ বুলি কোৱা হয় যেনে :—

- ১। অস্নানে বিষ্ণুৰ স্পৰ্শন।
- ২। বিনা শব্দে বিষ্ণুৰ স্নাপন।
- ৩। অশৌচত বিষ্ণুৰ স্পৰ্শন।
- ৪। ভোজনান্তে বিষ্ণু পাদোদক গ্ৰহণ।
- ৫। বিনা শব্দে আৰু বিনা নৈবেদ্যে বিষ্ণু পূজন।
- ৬। উচ্চাসনত বহি পূজন।
- ৭। শীত কালত ব্যাজন (বিচনি) ব্যৱহাৰ।
- ৮। ৰজস্বলা স্ত্ৰীৰ বিষ্ণু দৰ্শন।
- ৯। পুহ মাহত চন্দন অৰ্পণ।
- ১০। গ্ৰীষ্ম কালত বিনা চন্দনেৰে পূজন।
- ১১। ঘণ্টা বাদ্য ভূমিত স্থাপন কৰা।
- ১২। ফুলক পানীৰ সংস্পৰ্শ কৰি পূজা কৰা।
- ১৩। বিনা হোমে মহোৎসৱ কৰা।
- ১৪। পূজা সমাপনে পৃষ্ঠ দৰ্শন কৰা।
- ১৫। বিষ্ণুৰ সমুখত সবইচ্ছাত ভ্ৰমণ কৰা।
- ১৬। উগ্ৰৱৎ গৃহত ভোজন কৰা।
- ১৭। অভোজনত দুখ কৰা।
- ১৮। বিষ্ণু মন্দিৰত পাদুকাৰে প্ৰবেশ।
- ১৯। বিষ্ণুৰ মন্দিৰত কঙ্কল পাৰি বহা।
- ২০। বিষ্ণুৰ মন্দিৰলৈ বাওঁ ডৰি আগ কৰি প্ৰবেশ কৰা।
- ২১। মন্দিৰত ক্ৰীড়া আশ্ফালন আৰু ভোজনৰ দ্ৰব্য পাক কৰা।

- ২২। মন্দিৰত শ্লেষমাৰ্গৰ প্ৰক্ষেপন কৰা।
- ২৩। মন্দিৰৰ খেৰেৰে দন্ত ধাৰন কৰা।
- ২৪। বিষ্ণুৰ আগত বাহনত আৰোহণ কৰা।
- ২৫। বিষ্ণুৰ নৈবেদ্যক দ্ৰব্য বুদ্ধি কৰা।
- ২৬। শালগ্ৰাম মূৰ্ত্তিক শিলা জ্ঞান কৰা।
- ২৭। স্থাপিত প্ৰতিমাত প্ৰতিমা ভাৱন কৰা।
- ২৮। হৰি কীৰ্ত্তি বা যশ নুশুন।
- ২৯। হৰি যশস্যা প্ৰশংসা নকৰা।
- ৩০। বৈষ্ণৱক মনুষ্য বোলা।
- ৩১। অন্য দেৱৰ সৈতে বিষ্ণুক সমান কৰা।
- ৩২। আনক দিয়া নৈবেদ্য বিষ্ণুত অৰ্পণ কৰা।

বিষ্ণুৰ এই বগ্নিশ অপৰাধৰ কথা সাক্ষ্যত তন্ত্ৰত পোৱা যায়। শঙ্কৰ গুৰুৱে “নামপৰাধ”ত নামৰ দণাপৰাধৰ কথাহে বেকত কৰিছে। বিষ্ণুৰ বগ্নিশ অপৰাধৰ ভিতৰত কিছুমান ত্যাগ্য। কাৰণ যি ঠাইত প্ৰতিমা নাই, তাত ইয়াৰ কোনো কোনো অংশ নাখাটে। মুখ্য মুখ্য কিছুমান ভাগৱত প্ৰতিষ্ঠা থকা সগ্ৰত (কমলা বাবী সগ্ৰ প্ৰমুখ্যে) ব্যৱহাৰ হয়। ব্যৱহাৰ অনুপ-যোগী বিলাক বজ্জ’নীয়। ইমানতে ‘দেৱ’ প্ৰসঙ্গ সমাপতি হ’ল। চাৰি বস্ত্ৰৰ বিৱৰণ সৰ্বোচ্চপে ইয়াত ক্ষুদ্ৰ বুদ্ধিৰে প্ৰকাশ কৰা হৈছে।

(ক-৪) শৰণত উপদেশ বিধি :—

চাৰিদণ্ডৱৎ আৰু চাৰি পৰিক্ৰিয়া শেষ হলে শৰণগ্ৰাহীতা জনক সন্তা-ধিকাৰ জনাই গুৰু আসনলৈ পুনৰ আঁঠু লবলৈ কয়। তদনন্তৰে গোটাচেৰেক নিত্য প্ৰয়োজনীয় সদুপদেশ প্ৰদান কৰে। প্ৰথমতে পিতৃ মাতৃৰ প্ৰতি অকপট ভক্তি ৰাখি চলিবলৈ কয়। কাৰণ তিনিজনা গুৰুৰ ভিতৰত পিতৃয়েই আদ্য গুৰু। শঙ্কৰদেৱে ভক্তি ৰত্নাকৰ শাস্ত্ৰত পোনতে তিনিজনা গুৰুৰ কথা উল্লেখ কৰিছে। ৰামচৰণে তদনুবাদ কৰিছে এনেদৰে :—

সংসাৰত যাত হস্তে লভয় জনম।

আদ্যগুৰু পিতৃ সিটো পূজনী উত্তম॥

আনো সব যত যত পূজনী আছয়।

সবাতো কৰিয়া পিতৃ পূজনী হোৱয়॥

ৰামচৰণ ঠাকুৰ/ভক্তি ৰত্নাকৰ

(পদ্য ভাগ)

পণ্ডিত চাণক্যই পাঁচজনা পিতৃৰ কথা উল্লেখ কৰিছে যেনেঃ—

অমদাতা উন্নয়নাতা বিদ্যাদাতা তথৈবচ ।

জমিতা চোপমেতা চ পৈথিতে পিতৰঃ স্মৃতঃ ।

চাণক্য শ্লোকম্ ।

অৰ্থাৎ — অন্ন দিওঁতা । উন্নয়ৰ পৰা বঁচা কৰোঁতা, বিদ্যা শিক্ষা দিওঁতা, জন্ম দিওঁতা আৰু উপনয়ন সংস্কাৰ কৰোঁতা—এই পাঁচজনকেই পিতৃ বুলি কোৱা হয় ।

এই মতে পাঁচ সংখ্যক পিতৃ থাকিলেও পূৰ্বোক্ত তিনিজন পুৰুষ ভিতৰত পিতৃগুৰু বা নিম্নোক্ত ‘জমিতা’ বা জন্মদাতা পিতৃয়েই প্ৰকৃত পিতৃ বুলি ধাৰ্য্য কৰা উচিত । ইয়াৰ লগতে গুৰুস্থানীয়, পিতৃস্থানীয়, বয়োজ্যেষ্ঠ আৰু নিজতকৈ শ্ৰেষ্ঠতৰজনক সেৱা, সন্মান কৰিবলৈ উপদেশ দিয়া হয় । দ্বিতীয়তে এক কৃষ্ণ সেৱা ব্যতীত দেৱান্তৰ সেৱা বৰ্জ্জন কৰিবলৈ দৃঢ়াই দৰ্শাই কোৱা হয় । সেই সম্বন্ধে গীতা, ভাগৱত, দুজনা গুৰুৰ ৰচিত শাস্ত্ৰ-ৰাজীৰ উদ্ধৃতি কৰে । আমি দেৱান্তৰ সেৱা বৰ্জ্জনীয় বিষয়ে “একশৰণ হৃৎবিবেচনত” চমুকৈ হাজেও ব্যক্ত কৰি আহিছোঁ কাৰণে ইয়াত পুনৰ চাক্ষিত্য চৰণ কৰিব নোখোজোঁ । শৰণৰ মূলতে যে এক কৃষ্ণৰ সেৱাহে কৰণীয়, সেই সম্পৰ্কে নবন্তৰ্যম্ । তৃতীয়তে মদ, ভাং, কানি, চিগাৰেট আৰু তজ্জা তামাক পদাৰ্থ সেৱন কৰিবলৈ বাধা নিষেধ কৰা হয় । তাৰ পৰা দৈহিক, মানসিক, আত্মিক অপকাৰিতা কেনে হ’ব পাৰে সেই সম্পৰ্কে পৰিষ্কাৰকৈ বুজাই দিয়ে । বেদাদি হিন্দুৰ অলেখ শাস্ত্ৰত মদ সেৱনৰ পৰা আঁতৰি থাকিবলৈ উপদেশ দিয়া হৈছে । মহাপুৰুষ দুজনায়ো এই কুকাৰ্য্যৰ পৰা আঁতৰি থাকিবলৈ উপদেশ দি গৈছে । তেৰাসবে মাদক নিবাবৰণী বাণী, ধৰ্ম্ম শিক্ষাৰ ভিতৰুৱা কৰি লৈছিল । ধৰ্ম্মধৰি ভক্তি আচৰণ কৰিবলৈ প্ৰথমে মাদকতা বৰ্জ্জনৰ উপদেশ দি অপকাৰ বুলি বুজাই আহিছে । মানব জন্মৰ চৰম উপদেশ্য ধৰ্ম্মাচৰণৰ দ্বাৰা আধ্যাত্মিক উন্নতি কৰা । সুৰাপায়ী সকলৰ শৰুৰদেৱৰ একশৰণ হৰি নাম ধৰ্ম্মত প্ৰবেশাধিকাৰ নাই । কীৰ্ত্তন ঘৰত থাপনাৰ আগত মদ্য পান কৰাটো দুৰৰ কথা, ভাং ধপাত চুৰি আদি জ্বাৰাও নিষিদ্ধ । গুৰুজনৈ লিখিছে—

আচাৰ লজ্জাক ত্যজে যিটো দিবজগণ ।

পশু বুলি কৰে পাপী সুৰাক উচ্চণ ॥

পূজাদি নৰকে পৰে নাহিকে নিস্তাৰ ।

পূজা বিষ্ঠা যুগ্ম হত উচ্চ হোৱে তাৰ ।

জনা দি পাতন ।

জাকৌ কৈছে :— স্ত্ৰীমদ্য মাংস সেৱাৰ কথা ।

কৈমৰে কৰৈ জনক ৰুখা ॥

.....

.....

সুৰাপায়ী চাটুকাৰ চডাল ।

নিৰ্ভুৰ বাক্য বোলে সৰ্বকাল ॥ ইত্যাদি ।

শঙ্কৰদেৱ । কীৰ্ত্তন ঘোষা ।

বৈদ আৰু স্মৃতি শাস্ত্ৰাদিতো মদ্য অপেয় বুলি ঘোষণা কৰিছে ।

অন্যান্য স্মৃতি সংহিতাৰ লগতে মনসংহিতাতো সুৰাপানক পঞ্চমহা পাতকৰ লেখত ধৰিছে যেনে :—

ব্ৰহ্মহত্যা সুৰাপানং স্তেয়ং গুৰ্ব্বজনাগমঃ ॥

অহাতি পাতকান্যহঃ সংসৰ্গশ্চাপি তৈঃ সহ ॥

মনুসংহিতা ।

অৰ্থাৎ — ব্ৰহ্মজ্ঞানী বিব্ৰহত্যা কৰা, সুৰাপান কৰা, সুবৰ্ণ হৰণ কৰা, গুৰু পত্নীগমন কৰা আৰু এনে পাপ কৰা পাপীৰ লগত সংসৰ্গ কৰা — এই পাঁচ প্ৰকাৰকে পঞ্চ মহা পাতক বোলে ।

পৃথিবীত যিমান প্ৰকাৰ মাদক বস্তু বা সুৰা বুলি প্ৰসিদ্ধ আছে । সেই সকলো বিলাক সম্পূৰ্ণে ত্যাগ কৰা উচিত । কাৰণ সকলো প্ৰকাৰৰ সুৰা পদাৰ্থই শৰীৰ, মন, বাক্যৰ অস্থিৰতা আনে । এইবোৰৰ অভাৱ হলে ফদাপিও হৰি ভক্তি নিসিদ্ধি আৰু হৰি ভক্তিৰ অভাৱে জীৱন্ততে মৰাশৱ বা মানবা জনম ৰুখা । ইয়াকে ভক্তি বিৰোধী কাৰ্ষা বুলি কয় । সুৰা, সুৰাপায়ী আৰু সুৰাভাণ্ড বা পাত্ৰ তিনিওটা সমানে অপবিত্ৰ । সুৰাপাত্ৰক গঙ্গা জলত প্ৰক্ষালন কৰিলে যেনেকৈ পবিত্ৰ হ'ব নোৱাৰে, তেনেকৈ সুৰাপায়ীজনে শতশতাব্দৰ হৰি নাম ললেও সি পবিত্ৰ নহয় । সেই কাৰণে সুৰাপায়ীক মহা পাতকী বুলিছে । তাৰ পৰিণাম স্বৰূপে “পাপ প্ৰভাৱাৎ নবকং প্ৰয়াতি” । মনুসংহিতাত পুনঃ কৈছে:—

নমাংসভক্ষণে দোষো ন মদ্যে ন চ মৈথুনে ।

প্ৰৱৃতিৰেষা ভূতানাং নিবৃত্তিস্ত মহাফলা ॥

মনুসংহিতা

অৰ্থাৎ—মাংস ভক্ষণত, মদ্য সেৱনত, মৈথুন কৰণত দোষ নাই । এইবোৰ প্ৰাপী সকলৰ প্ৰৱৃতি, কিন্তু নিবৃত্তি কৰিব পাৰিলে মহাফল লাভ হয় ।

ইয়াৰ দ্বাৰা উপৰোক্ত কৰ্মসমূহ কৰিবলৈ সন্মতি জনোৱা নাই। দৰাচলতে প্ৰাণী মাত্ৰেই এইবোৰ কৰ্মলৈ হেঁপাহ থাকে। যদি তেওঁলোকে এইবোৰ পৰিত্যাগ কৰিব পাৰে, তেন্তে মহৎফল লাভ কৰে। ‘মহাফল’ শব্দটোৱে সকলো অসৎ কৰ্মকে ত্যাগ কৰণত উৎসাহ যোগাইছে। সেই একেটা সূত্ৰতে অন্যপ্ৰকাৰে মহাভাৰতত উল্লেখ কৰা হৈছে—

সুৰা মহাস্যাঃ পশোশ্মাংসং দিবজাতীনাং বলিং তথা ।

ধৃত্তৈঃ প্ৰৱৰ্ত্তিতং যজ্ঞে নৈতৎ বেদেদম্ কথ্যতে ॥

মহাভাৰত শান্তি পৰ্ব

অৰ্থাৎ : - সুৰা, মাছ, পশুৰ মাংস আৰু পক্ষী বনি আদি কাৰ্য্য যজ্ঞত ধৃত্ত সকলৰ দ্বাৰা প্ৰৱৰ্ত্তিত হৈছে, এইবোৰ বেদত (কৰিবলৈ) কোৱা নাই।

মদ্যপান স্বাস্থ্যৰ পক্ষে ক্ষতিকৰ। ইয়াৰ দ্বাৰা নিজে সৰ্বনাশ হোৱাৰ উপৰিও আনকো অৰ্থাৎ সমাজকো সৰ্বনাশ কৰে। মদপীয়ে সামাজিক শিষ্টাচাৰ আদি পাহৰে আৰু পিতৃ, মাতৃ, ভাতৃ আদি আত্মীয় স্বজনৰ মাজৰ পাৰ্থক্য সমূলি পাহৰি পেলায়। যিবোৰ অকাৰ্য্য কৰে, নিচা আতৰিলেই নিজেই পিচত লাজ পাবলগীয়া হয়। দক্ষ সংহিতাৰ মতে সুৰাপানীৰোৰ চিৰদিনেই অশুচি। বিধিমতে শুদ্ধি নহলে জীৱন অশুচি হয়েই থাকে। তেওঁলোকে নিজৰ সৰ্বস্ব শেষ কৰি অকালতে জীৱন বিসৰ্জন দিবলগা হয়। ইহলোকত শান্তি ভোগ কৰাৰ উপৰিও পৰলোকতো নৰক যন্ত্ৰণা ভোগ কৰিব লাগে। যেনেকৈ সুৰা পানত গাখীৰ ভৰালে অখাদ্য হয় অৰ্থাৎ অশুদ্ধ হয়, সেইদৰে সুৰাপানীৰ পাত্ৰৰূপ দেহত গাখীৰ ৰূপ হৰি ভক্তিৰ ৰসকো বজ্জিত কৰে। এতেকে মহাপাতক সুৰাপানক ভক্তিবিৰোধী বুলি জানি নিতান্ত ত্যাগ কৰা উচিত। সুৰাপানৰ পৰা নানা ব্যাধি উৎপন্ন হয়—যিবোৰক অচিন ৰোগ বুলি কোৱা হয়। ইয়াৰ ভিতৰত কৰ্কট (কেঁসাৰ) যক্ষ্মা আদিয়েই সৰ্বপ্ৰধান। সুৰাই সোনকালে অকালতে মৃত্যুক চপাই আনে। সেইবাবে মদ্য সৰ্বপ্ৰকাৰে ত্যাজ্য।

হিন্দু ধৰ্ম্মাচাৰ্যসকল, ভগৱান বুদ্ধ, হজৰত মহম্মদ, যীশুখ্ৰীষ্ট আদি মহাপুৰুষ সকলে মদ্যাদি হিতাহিত জ্ঞান লোপকাৰক পদাৰ্থ সেৱনৰ বিৰোধিতা কৰাৰ কথা সেই সেই সম্প্ৰদায়ৰ ধৰ্ম্ম শাস্ত্ৰবোৰত উল্লেখ কৰি গৈছে। বাহ্যিক ভয়ত কোৱা নহ’ল।

মদৰ দৰে নিচালগা স্বাস্থ্য ক্ষতিকৰক ভাং, কানি, চুৰট, পিৰাঁজ আদি পদাৰ্থও আছে। এই বিলাকৰ দ্বাৰা কায়, বাক্য, মনত অস্থিৰতা হয়। শৰীৰৰ সাৰ খাতু হ’ল বীৰ্য্য, বীৰ্য্যই ব্ৰহ্ম। এইবিলাক সেৱন কৰিলে মন

কাম প্ৰবণ হয়। ইচ্ছা পূৰ্বক বা অনিচ্ছা পূৰ্বক সেই বীৰ্য্য শৰীৰৰ পৰা বাহিৰ হৈ যায়। তেতিয়া মানসিক, দৈহিক সমস্ত শক্তি নষ্ট হয়। বক্তৃতা উষ্ণতা বাঢ়ে, ক্ৰোধ পিণ্ডনাদি বিপুল বলবান্ হয়। শৰীৰ হ'ল ব্যাধিৰ মন্দিৰ। গতিকে ৰোগাদি উৎপন্ন কৰে আৰু মনত কুচিন্তাই ঠাই লৈ মানুহক পশুত্বলৈ নমাই আনে। গতিকে ভক্তিকামী মনুষ্য মাত্ৰেই এই কু-প্ৰকৃতিবোৰ ত্যাগ কৰা উচিত। তদভাৱে হৰিভক্তি সিদ্ধি হোৱাত সহায় হয়।

চতুৰ্থ উপদেশত শৰণাৰ্থীজনক গোৰমৰা, চৰমৰা, সোতা বাঢ়নীৰে কোবোওঁ বোলা, মিথ্যা বাক্য, মিথ্যা শপত বাক্য বোলা আদি কাৰ্য্যৰ পৰা বিৰত থাকিবলৈ কোৱা হয়। সৰ্বস্বত্বাণীতে একাত্মবোধেৰে প্ৰবৰ্ত্তিবলৈ, শৰণবাক্য সততে স্মৰণ কৰিবলৈ, কিবা বিঘিনি ঘটিলে ভাগৱত শাস্ত্ৰ বা দুজনাওকৰ ৰচিত চাৰি শাস্ত্ৰৰ যি কোনো এখন স্থাপন কৰি নাম কীৰ্ত্তন কৰি ভগৱন্তৰ চৰণত ভাৱৰষা ৰাখিবলৈ উপদেশ দিয়া হয়। ভগবৎ ব্যতীত যে অন্য দেৱতাই ৰক্ষা কৰিব নোৱাৰে, তাক বুজাই দিয়া হয়। যথাসক্তি ভাদমহীয়া দুজনা-ওক আৰু বদনা আতাৰ তিথিলৈ বৰঙলি আগবঢ়াই সেই তিথিত যোগদান কৰিবলৈ কোৱা হয়। নিজৰ সুহৃদ আত্মা অৰ্থাৎ হৰি ভকত বা আত্মৈৰাম জনৰ সহিত একাত্ম ভাৱেৰে পৰস্পৰে মিলা-প্ৰীতিৰে চলিবলৈ উপদেশ দিয়া হয়।

পঞ্চম উপদেশ ক্ৰমে—বিনাস্থানে, বিনা জপে ভোজন কৰিবলৈ নিষিদ্ধ কৰি দিয়া হয়। বিনাস্থানে জপ অৰ্থাৎ ওকসেৱা কৰ্ত্তব্য নহয় আৰু বিনাজপে ভোজন কৰাটো অশাস্ত্ৰীয় কাৰ্য্য। সেই সম্বন্ধে শাস্ত্ৰৰ সিদ্ধান্ত এনেদৰে—

স্নানমুলাঃ ক্ৰিয়াঃ সৰ্ব্বাঃ সঙ্ক্ৰোপাসনমেষত।

স্নানাচাৰ বিহীনস্য সৰ্ব্বাঃ সুনিষ্ফলাঃ ক্ৰিয়াঃ ॥

বাখুল স্মৃতিঃ ১৬৯

অৰ্থাৎ—সকলো ক্ৰিয়াই স্নানমূল অৰ্থাৎ স্নান কৰাৰ পিচত ক্ৰিয়া কৰিব লাগে। সঙ্ক্ৰোপাসনাও স্নানৰ পিচত কৰা উচিত। কিন্তু স্নানাচাৰ হীন ব্যক্তিৰ সকলো ক্ৰিয়াই নিষ্ফল হয়।

বিষ্ণু পুৰাণত কৈছে :—

অস্নাতাশী মলং ভুঙ্তে অজপীপূৰ্ণশোণিতম্।

অসংস্কৃতান্ন ভুঙ্মুগ্ৰং ৰালাদি প্ৰথমং শকুৎ ॥

বিষ্ণু পুৰাণ — ৩/১১/৭১

অৰ্থাৎ—যিজনে বিনা স্নানে ভোজন কৰে, সি বিষ্ঠা ভোজন কৰে। জপ নকৰাকৈ আহাৰ কৰাজনে তেজ, পুঁজ পান কৰে। সংস্কাৰ নকৰা

অন্ন ভোজন কৰা জনে মূত্ৰ পান কৰে। বালক বৃদ্ধ প্ৰভৃতিক আগতে
নিদি আহাৰ কৰাজনে বিষ্ঠা ভোজন কৰে।

একে কথাকে বাধূল স্মৃতিতো কৈছে—

বিনাস্থানেন যোত্ৰুঙ্তে স মলাশী ন সংশয়ঃ।

অস্মাতাশী মলংত্ৰুঙ্তে হ্যজপঃ পুয়শোণিতম্ ॥

বাধূল স্মৃতিঃ/৭৫

স্নানান্তে হৰিপূজন আৰু তদন্তে ভোজন কৰ্তব্য। তদভাৱে শাস্ত্ৰ বাক্য
লঙ্ঘন কৰা হয়। আগলৈ “সন্নীয়া সদাচাৰ প্ৰসঙ্গ”ত এই বিষয়ে কিছু কথা
প্ৰকাশ কৰা হ’ব। এতিয়া “অন্নমতি বহনা”।

এইখিনি উপদেশৰ পিচতে অন্যান্য আৱশ্যকীয় ইয়াৰ আনুষঙ্গিক
উপদেশো দিয়া হয়। এইটো স্পষ্ট কৰি দিয়া হয় যে যদি এই উপদেশ সমূহ
পালন কৰা নহয় তেন্তে শৰণ দাতাজনৰ গাত দোষ নাথাকিব। শাস্ত্ৰ বাক্য
পালন কৰিলে ‘সানুকূলে জগন্নাথে বিপ্ৰিয়ঃ সুপ্ৰিয়ো ভবেৎ’ অৰ্থাৎ—জগতৰ
গৰাকী ভগৱান্ যদি অনুকূলে থাকে, তেন্তে বেয়াও ভাল হয়।

শাস্ত্ৰ বাক্যবোৰ আৰু স্বকীয় উপদেশবোৰ সম্পূৰ্ণ (শৰণ লোৱা
কালছোৱাত) মুখস্থ কৰি লব নোৱাৰাৰ কাৰণে কাষতে বহি থকা শৰণাৰ্থী-
জনক আগবঢ়াই দিওঁতা বুঢ়াভকতজনৰ ওচৰতে সকলো কথা শিকি বুজি
লবলৈ পৰামৰ্শ দিয়া হয়। শৰণ লোৱাৰ পাচত বহুতো দায়িত্ব আহি পৰে।
নজনা কথা জনাবলৈ, নুবুজা কথা বুজাবলৈ সময় হয়। এজন শিষ্যক যদি হৰি
ভক্তি পৰায়ণ কৰিব পৰা হয়, তেন্তে পৰম ভাগ্যৰ কথা। সেয়ে ইয়াৰ পিচত
বুঢ়াভকতজনৰ গাত শিষ্যজনক ঈশ্বৰ তত্ত্ব সম্বন্ধীয় কথাবোৰ শিকোৱাৰ দায়িত্ব
পৰে। শৰণ দিওঁতে কাষত বহি থকা এই বুঢ়াভকতজনক সেই কাৰণেই
“নামাজনীয়া বুঢ়াভকত” বোলে। মহাপুৰুষ মাধৱদেৱে নামঘোষাত লিখিছে :—

অঞ্নে আক্কাৰে

পৰিয়া জীৱৰ

জ্ঞান পথ ভৈল নশ।

নাম অঞ্জনীয়া

বিনে আনমতে

নপাৱে হৰিৰ পাশ ॥

নামঘোষা/২৩৭

নামাজনীয়াৰ অৰ্থ এয়ে যে নাম হ’ল অঞ্জন স্বৰূপ। অঞ্জন এবিধ চকুত
দিয়া স্নেহ পদাৰ্থ। ই চকুৰ বাবে উপকাৰী বস্তু। ইয়াক কাজল বুলি কয়।

এই অঞ্জন অৰ্থাৎ নাম ৰূপ অঞ্জন যিজনে লগাই দিয়ে বা নামৰ অঞ্জন ৰূপ জ্ঞান যিজনে শিষ্যক প্ৰদান কৰে সেইজনেই নামাজনীয়া। নাম মুখ্য বস্তু ; সেই নামক অঞ্জন কৰি অজ্ঞান আন্ধাৰত পৰি থকা জীৱ চকুত লগাই দিলে অৰ্থাৎ জ্ঞান ভক্তি তত্ত্ব বস্তু প্ৰদান কৰিলে জীৱত জ্ঞান চকু লাভ কৰে। তেতিয়া ভগৱৎ সান্নিধ্য লাভ কৰাত সহজ হয়। তদনন্তৰে মানুহে আত্মা ৰূপী ভগৱানক বাহিৰে ভিতৰে দেখিবলৈ পায় আৰু সংসাৰতে থাকি পৰমানন্দ ভোগ কৰে। মানবদেহ ধাৰণ কৰা সাৰ্থক হয়। সেই একে অৰ্থতে মহাপুৰুষে পুনৰ কৈছে—

মহন্ত সবৰ সজে ৰাম নাম
লৈয়ো অজনীয়া কৰি।
কপট দুৱাৰ চোড়িয়া হৃদয়
ভাঙাৰে দেখিয়ো হৰি ॥

নামঘোষা/২৪০

দৰাচলতে ‘নামাজনীয়া’ অৰ্থপূৰ্ণ শব্দটো মানুহত খুঁৱাব নোৱাৰি যদিও শৰণ লোৱাৰ পিচত শিষ্যজনক ভক্তিতত্ত্ব বস্তু বা নাম বস্তু দিব লগা হোৱা কাৰণে অৰ্থাৎ নামৰ অঞ্জন দিব লগা হোৱাৰ কাৰণে বুঢ়াভকতজনত “নামাজনীয়া” শব্দটো আৰোপ কৰা হয়।

ইয়াৰ পিচতে শৰণ মন্ত্ৰ শেষ হয়। শৰণীয়া ঘোষা এটি গোৱাৰ পিচতে আশীৰ্বাদ কৰি সন্ত্ৰাধিকাৰে গাথোৱান কৰে। শৰণাথীজনে নিজে উপবেশন কৰা ঠাই ডোখৰ হাতেৰে মাৰ্জ্জন কৰি পিচ হুকি যাব। বুঢ়াভকতজনে শৰণাথীজনক লগত লৈ আতাৰগৃহ, পদশীলা সেৱা কৰোৱাৰ পিচত সন্ত্ৰাধিকাৰ জনকো অৰিহণা দি সেৱা কৰোৱাব। অৰিহণাৰ কোনো নিৰ্দ্ধাৰিত নিয়ম নাই। নিজ অভিক্ৰটি মতে দিব পাৰে। আতাৰ গৃহাদিতো অৰিহণা দিব লাগে। দিব লগা কাৰণ হ’ল এয়ে যে ৰাজা, দেৱতা আৰু গুৰুৰ ওচৰলৈ সুদা হাতে যাব নাপায়। সেই সম্পৰ্ভত এটি প্ৰৱচনো আছে “ৰিক্তপানিৰ্গত পশ্যৎ ৰাজানং দেৱতাং গুৰুম্”। ইয়াৰ পিচত সন্ত্ৰৰ চাৰিখন মুখ্য বহাত অৰিহণা দি সেৱা কৰোৱাব লাগে। সেৱা কৰোৱা শেষ হলে নামাজনীয়া বুঢ়াভকত জনে শৰণাথীজনক জলপান খুৱাব। নাম থলে সেৱা কৰিব লাগে। শৰণ গ্ৰহণত কিবা অশুভ দোষ থাকিলে নিবাৰণৰ হেতু আশীৰ্বাদ দিয়ে। নাম অৱসানে “লঠা প্ৰসাদ” (সুদা আঁঠে চাউলৰ এবিধ প্ৰসাদ) বিতৰণ কৰে। শৰণাথীজনে এই প্ৰসাদ দিব লাগে। স্ত্ৰী শৰণাথীয়ে লঠা প্ৰসাদ দিব নালাগে। এওঁলোকৰ বাবে

চৰিদণ্ডৱতো নাই। চাৰি পৰিক্ৰিয়া মাতিলেই হয়। শৰণ গ্ৰহণৰ পিচত সঙ্গীৰ শিক্ষা সংখ্যাৰ বৰ বহীত নাম, উক্তি কৰা হয়। শৰণৰ দিনাই নামাঞ্জনীয়া বুঢ়াভকতক তামোল পান অৰিহণা দি কথা বস্তু শিকিব লাগে। কোনোবোৰে দিন বাৰ চাই যায়।

(ক-৫) শৰণ অগ্ৰহণত হোৱা দোষাদোষ বিচাৰ :-

শৰণ গ্ৰহণ নকৰিলে যি দোষ ঘটে, তাৰ বিশদ বিবৰণ দিয়াটো এই প্ৰসঙ্গতে কাম্য বুলি ভাবি যৎকিঞ্চিৎ উল্লেখ কৰা হৈছে। সেই সম্পৰ্কে সাহিত্য তন্ত্ৰত কৈছে :-

সৰ্বমূলং কৃষ্ণ পাদশৰণং পৰিকীৰ্ত্তিতম্।

যদ্বিনা স্ৰবতে উক্তি বাম ভাঙাৎ পয়ো যথা ॥

সাহিত্য তন্ত্ৰ—৪।৫৫

অৰ্থাৎ—সৰ্ববিধ ভক্তিৰ মূলতে একমাত্ৰ কৃষ্ণপাদ পঙ্কজত শৰণ বুলি কোৱা হয়। যাৰ অভাৱে অপক্ল ভাঙত পানী থলে যেনেকৈ স্ৰবি যায় তেনেকৈ শৰণ নললে হয়।

শৰণ গ্ৰহণ নকৰিলে বাহ্যিক ভাৱে সমাজৰ বৰ্জ্য নীয় আৰু আধ্যাত্মিক দৃষ্টিত শাস্ত্ৰীয় বাণীৰে অপৰিত্ৰ। ব্ৰহ্মাদি তুণ পৰ্য্যন্ত জীৱ পদাৰ্থ। মানুহ জীৱ শ্ৰেষ্ঠ। ইতৰ জীৱ বিলাকৰ ঈশ্বৰ তত্ত্ব সম্বন্ধীয় জ্ঞানৰ অভাৱ। মানুহে ঈশ্বৰ তত্ত্ব উপলব্ধি কৰিব পাৰে। যদি সেই সম্পৰ্কত মানুহে উপলব্ধি কৰিবলৈ অনিচ্ছুক বা আগ্ৰহ প্ৰকাশ নকৰে, তেন্তে মানুহো ইতৰ প্ৰাণী। হস্ত পদাদি থাকিলেই মানুহ নহয়। হৰি ভক্তিৰ অভাৱে মানুহ বাঘ, ভালুক, বনৰীয়া ছাতীৰ শাৰীত পৰে। সেই মানুহৰ সঙ্গ ললে সিও পশু বৎ। পৰমেশ্বৰত শৰণ নোলোৱাৰ বাবে জীৱক মায়াই আৱদ্ধ কৰি ৰাখে। মায়াভ্ৰান্ত পৰি নানা স্থানীত নানা ৰূপে জন্ম ধৰিনিকাৰ ভোগ কৰিব লগা হয়। মাধৱদেৱে কৈছে—

মনুষ্য যোনিৰ কৰ্মে

নিঃশেষ যোনীত ফুৰি

দীনবন্ধু দামোদৰ এ

হৰি হৰি বাৰে বাৰে ভুঞ্জিলো নিকাৰ,

দীনবন্ধু কতবা ভুঞ্জিলো নাহি পাৰ।

ইবেলি তোমাৰ দুই

চৰণে শৰণ লৈলো

দীনবন্ধু দামোদৰ এ,

হৰি হৰি নকৰিবা মোক পৰিহাৰ,

প্ৰাণবন্ধু চৰণত ৰাখিলো ইবাৰ ॥

সেই কাৰণে যেতিয়ালৈকে জীৱই একান্ত মনে পৰমেশ্বৰত শৰণ নলয়, তেতিয়ালৈকে জীৱই মায়াৰ হাত সাৰিব নোৱাৰে। এড়ি, মূগা, পলুৱে যেনেকৈ নিজৰ মুখৰ সূতাৰে নিজে বান্ধি খাই লেটা হৈ ভিতৰতে থাকি মৰে, আমা-লোকৰো সেই পটন্তৰ। ভগৱানৰ চৰণত একান্ত ভাৱেৰে শৰণ লোৱাটো অতি আৱশ্যকীয়। তেতিয়া জীৱই দুৰ্ব্বাসনাৰ পৰা মুক্ত হৈ সদগতি লাভ কৰে। শৰণ ললেহে মানুহক ঈশ্বৰে মোৰ বুলি ধৰে। অন্যথাই “বিনা-শ্ৰয়েন জীৱক্তি”। শৰণ নোলোৱা জনৰ কেনেকুৱা হয় তাৰ প্ৰমাণ শাস্ত্ৰই ডাঙি ধৰিছে এনেদৰে:—

শৰণং যতু কৃষ্ণস্য সৈৱ দীক্ষা প্ৰকীৰ্ত্তিতা।

তদভাৱে ন পূজ্যোহসৌ সৰ্ব্বৱেদৱিদাপি চ ॥

নাৰদীয় পুৰাণ।

অৰ্থাৎ — শ্ৰীকৃষ্ণৰ যি শৰণ তাকে দীক্ষা বুলি কয়। সৰ্বৱেদ বিগ্ৰহাদ হলেও যিজন দীক্ষা হীন হয় অৰ্থাৎ শৰণহীন হয়, তেওঁ শ্ৰীকৃষ্ণ পূজা কাৰ্য্যত অযোগ্য।

অদীক্ষিতস্য বামোৰ কৃতং সৰ্বং নিবৰ্থকম্।

পশুযোনিমবাণেনাতি দীক্ষা বিবৰ্হিতো জনঃ ॥

বিষ্ণুস্মাৰণ

অৰ্থাৎ — দীক্ষা হীন জনে যিমান ক্ৰিয়া কৰে সকলো নিবৰ্থক। দীক্ষাহীন জনে মৰণান্তে পশু যোনী লাভ কৰে।

কালকূট সমং তোয়ং বজ্ৰতুলাং কৰাদিক্ৰম্।

প্ৰলয়ানল সমা দৃষ্টি অদীক্ষিত কৃতংহিমং ॥

বিষ্ণুস্মাৰণ

অৰ্থাৎ — অদীক্ষিতে দিয়া জল কালকূট বিষতুলা হস্ত পদাদি বজ্ৰতুলা অতি কঠিন, প্ৰলয়ৰ অগ্নিৰ তুলা তেওঁৰ দৃষ্টি। গতিকে অদী-ক্ষিতৰ সকলো কৰ্ম্মই নিষ্ফল।

তদ্বত কৈছে : — অদীক্ষিতাঃ যে কুৰ্ব্বন্তি জপ পূজাদিকাঃ ক্ৰিয়াঃ।

ন ভৱন্তি প্ৰিয়ে তেষাং শীলায়াং উপবীজবৎ ॥

অৰ্থাৎ — অদীক্ষিত সকলে যি জপ পূজা দি ক্ৰিয়া কৰে, তেওঁলোকৰ সকলো ক্ৰিয়াই শীলত বীজ সিঁচাৰ দৰে ব্যৰ্থ।

অশৰণীয়াৰ প্ৰদত্ত সকলো প্ৰবাই অপৰিত্ৰ। সেই মৰ্মে উগ্ৰবানে
লক্ষীক কৈছে :-

অন্নবিষ্ঠা সমং তস্য জলং মূত্ৰ সমং স্মৃতম্।

যৎ কৃতং অস্য বা শ্ৰাদ্ধং সৰ্ব্বং যাতি অধোগতিম্ ॥

মৎস্য পুৰাণম্

অৰ্থাৎ — অশৰণীয়াৰ প্ৰদত্ত অন্নবিষ্ঠা তুল্য, জল দান মূত্ৰ তুল্য বুলি
জানিবা। এওঁৰ যি শ্ৰাদ্ধাদি কাৰ্য্য সকলো অধোগতি যায়।

মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱে কীৰ্ত্তনত কৈছে :-

ভকতসকলে পূজে ফুলে জলে

তুণ্ট হওঁ তাকে পাই।

অউকতে যদি নানা দ্ৰব্য দেই

জাত মোৰ তুণ্ট নাই ॥

শঙ্কৰদেৱ/কীৰ্ত্তন

এইটো স্পষ্ট হৈ পৰিছে যে ব্ৰহ্মত শৰণ বা আশ্ৰয় ললেহে আৰ্হ
হেওঁৰ প্ৰতি প্ৰীতি উক্তি কৰিব পাৰিলেহে ভকত হ'ব পাৰে। তদভাৱে
ভকত নহয়। উগ্ৰবন্তে ভকতৰ বস্তুহে গ্ৰহণ কৰে, অন্যৰ নকৰে। যদি মানব
মাত্ৰে উগ্ৰবন্তৰ ভকত হ'ব খোজে, তেন্তে তেওঁত শৰণ গ্ৰহণ কৰিব লগাটো
অনিবৰ্জ্য। গতিকে জীৱশ্ৰেষ্ঠ মানবসকলে ভৱনদী পাৰ হৈ পৰমধাম প্ৰাপ্ত
হবৰ কাৰণে উগ্ৰবন্তৰ চৰণত শৰণ লোৱাৰ দৰকাৰ। একান্তে শৰণ লগে
সংসাৰ উয় কেতিয়াও থাকিব নোৱাৰে।

এন্তাবক তাই উজ উগ্ৰবন্ত উক্তিভাৱে।

উগ্ৰবন্ত উজিয়া পৰম গতি পাৰে ॥

বিস্তৰ লিখাৰ প্ৰয়োজন নাই। দুজনা গুৰুৰ দ্বাৰা ৰচিত শাস্ত্ৰ
সকলত এই সম্পৰ্কত ডুৰি ডুৰি প্ৰমাণ আছে:

(খ)—“এক শৰণ তত্ত্ব বিবেচন”

পৃথিবীৰ সমূহ ধৰ্ম দৰ্শনৰ ভিতৰত উৰিঙাৰ বিশাল বট বৃক্ষ স্বৰূপ
হিন্দু ধৰ্ম দৰ্শন এটা প্ৰধান আৰু লেখত ল'বলগীয়া দৰ্শন। হিন্দু ধৰ্মৰ
ৰূমে পৃথিবীৰ বাকী সকলো ধৰ্মৰ মূল উৎস বিচাৰি পোৱা যায়। হিন্দু

ধৰ্মৰ মূল অৰ্থাৎ কেতিয়া ইয়াৰ উদ্ভৱ হৈছিল তাৰ কোনো সন্ধান এই পৰ্য্যন্ত পণ্ডিত সন্ধানী সকলে নিৰ্ণয় কৰিব পৰা নাই। অৱশ্যে এই কথা সত্য যে শাস্ত্ৰীয় ভাৱে ইয়াৰ মূল সৃষ্টিৰ আদিত। মাধ্যাকৰ্ষণ শক্তি আৱিষ্কাৰৰ আগ-তেই যেনেকৈ মাধ্যাকৰ্ষণ শক্তিৰ অৱস্থিতি সঁচাই আছিল, তেনেকৈ সৃষ্টিৰ আদিতো ইয়াৰ নিৰ্ণয় হৈ আছিল। আমাৰ ক্ষুদ্ৰ বৃত্তিৰ ধাৰণা—পৰম্ব্ৰহ্মই ইয়াৰ মূল উৎস। বোধ হয় পদ্ম কল্পৰ পৰাই ই বিস্তৃতি লাভ কৰে। সেই কাৰণে ইয়াৰ শুদ্ধ নাম হ'ল সনাতন ধৰ্ম। সনাতন মানে — সনা সদা তৱঃ সনা-তনঃ। 'সনা' মানে সদায়, 'তন' মানে বিস্তাৰ। অৰ্থাৎ সদায় যিটোৱে বিস্তাৰ হৈ আছে। ভগৱানৰ সহস্ৰ নামৰ ভিতৰত 'সনাতন' নামটোও অন্যতম। মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱে কীৰ্ত্তন ঘোষাৰ পোনতে "প্ৰথমে প্ৰণামো ব্ৰহ্মৰূপী সনা-তন" বুলি কৈছে। 'হিন্দু' শব্দটো পিছৰ সৃষ্টি। বহুতেই সিদ্ধ উপত্যকাত বাস কৰি থকা (আৰ্য্যসকলে) কাৰণে 'সিদ্ধু' শব্দৰ পৰা 'হিন্দু' হোৱা বুলি কয়। বৰ্ত্তমানে 'সনাতন ধৰ্ম' বুলি কলে বহুতেই নুবুজে, কিন্তু "হিন্দু ধৰ্ম" বুলি কলে শিক্ষিত অশিক্ষিত সকলোৱেই তেওঁলোকৰ আগত ধৰ্মটোৱে সহজ চিনাকি দিয়ে। স্ক্ৰিষ্টদানন্দ পৰম্ব্ৰহ্মই সনাতন — যিজনাই অবিচ্ছিন্ন বা নিৰৱচ্ছিন্ন ভাৱে বিস্তাৰ হৈ আহিছে, যিজনৰ চৰণত ব্ৰহ্মাই শৰণ লৈছিল।

চিত্তাৰে তুৰ্কি নোপোৱা সেই অচিন্ত্য, অব্যক্ত, পৰম পুৰুষ, পৰম্ব্ৰহ্ম, স্ক্ৰিষ্টদানন্দ, সনাতনৰ পৰাই সনাতন ধৰ্ম বাহিৰ হৈছে। সনাতন ধৰ্ম মানেই এক পৰম্ব্ৰহ্মৰ উপাসনা। ইয়াৰ পৰাই একশৰণ ধৰ্ম বাহিৰ হৈ ওলাই আহিছে। একশৰণই সৰ্বাগ্ৰ আদি ধৰ্ম। বৰ্ত্তমানে শৈৱ, শাক্ত, গানপত্য আদি যি বোৰ ধৰ্ম হিন্দু ধৰ্মৰ অন্তৰ্ভুক্ত হৈ আছে, সেইবোৰ উক্ত সনাতন ধৰ্ম বা একশৰণ ধৰ্মৰ শাখা প্ৰশাখা ভাৰতবৰ্ষত বহুতো মহাপুৰুষৰ আৱিৰ্ভাৱ হৈছিল। তেওঁলোকে স্থান, কাল, পাত্ৰ ভেদে যথা সময়ত পৰম্ব্ৰহ্মক মূলত ৰাখি তাৰ লগতে শক্তি শিৱ আৰু অন্যান্য দেৱতা উপাসনাৰ পদ্ধতি প্ৰৱৰ্ত্তন কৰিলে যদিও, সেই নিয়ম হিন্দু ধৰ্মৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰিলে যদিও সি সনাতন ধৰ্মৰ সপক্ষ নহ'ল। সনাতন ধৰ্ম মানেই হিন্দু ধৰ্ম যদিও সনাতন ধৰ্মত এক-শৰণ আৰু হিন্দু ধৰ্মত বহু শৰণত লুকাই থকা যেন বোধ হয়। অৱশ্যে সনাতন ধৰ্ম বুলি ক'লে এজোপা বট ব্ৰহ্ম আৰু শাখা প্ৰশাখা বিলাকেই অন্যান্য শাক্ত শৈৱাদি ধৰ্মৰ কথা কে সূচায়।

নদ নদীবোৰ প্ৰাকৃতিক দুৰ্যোগত বিপৰ্য্যস্ত হ'লে, তাৰ অস্তিত্ব লোপ পালে মূল সমুদ্ৰৰ একো ক্ষতি সাধন নহয়, সমুদ্ৰ সমুদ্ৰ ডাঙাই থাকে। সেইদৰে সনাতন ধৰ্ম বা এক শৰণৰ পৰা বহু শৰণৰ আৱিৰ্ভাৱ হ'লেও বহুশৰণৰ

অস্তিত্ব লোপত একশৰণৰ কোনো ক্ষতি সাধন নহয় অৰ্থাৎ সনাতন পৰম্পৰায় একো হানী নহয়।

ভাৰতত বহু মহাপুৰুষে সনাতন ধৰ্ম বা পৰম্পৰাগত মূলত ৰাখি তেওঁলোকে অন্যান্য বহু শৰণৰ ব্যৱস্থা কৰি মূলৰ হেৰুৱোৱাৰ ভয়ত বিশাল সমুদ্ৰ-ৰূপ সনাতন বা একশৰণৰ কোনো ক্ষতিসাধন কৰিব নোৱাৰিলেও জনসাধাৰণৰ যে অপকাৰ হৈছিল ওলাই অহা নদনদীবোৰ বিষাক্ত জল পান কৰোঁতা জনসাধাৰণৰ উদৰ ৰোগ হৈ অপকাৰ সাধিছিল সেই কথা অপ্ৰিয় সত্য। সেই কথা ভাগৱততে আছে। নানা পুৰাণ শাস্ত্ৰ প্ৰণয়ন কৰ্ত্তা ব্যাসদেৱক নাৰদে কৈছে :—

নাৰদ বদতি শুন্য মহামুনি ব্যাস।
তুমিসে কৰিলা সবে জগতকে নাশ।
নিৰন্তৰে পণ্ডৰ লৱাইলা তুমি প্ৰাণ।
কাহি মন্দ কৰ্ম আৰ ইহাৰ সমান ॥
অকাৰণে লোকক কৰাইলা হিংসা ধৰ্ম।
নুবুজিলা তুমিও বেদৰ তত্ত্ব মৰ্ম ॥
গৰিহিত কৰ্মকো কহিলা ধৰ্ম বুলি।
তোমাৰ বচনে লোক নাশিল সমূলি ॥
স্বভাৱে লক্ষপট বিষয়ত অনুৰাগ।
স্বৰ্গ পাইবো বুলি ৰঙ্গে কাটে হংস ছাগ ॥
কৰৈ নানা হিংসা ধৰ্ম নানা দেৱ পূজ।
পুণ্য ক্ষয় ভৈলে দুনাই নৰকত মজে ॥ ইত্যাদি

শঙ্কৰদেৱ/ভাগৱত—৮২৮, ৮২৯, ৮৩০ (প্ৰথম স্কন্ধ)

আমি সনাতন ধৰ্মৰ মূল উৎস সম্পৰ্কে সৰ্বোচ্চৰূপে আমাৰ ধাৰণাৰ কথা বেকত কৰি আহিছোঁ। এতিয়াও পুনৰুজ্জীৱন কৰোঁ যে ভাৰতৰ অৱতাৰী পুৰুষ যথাক্ৰমে শঙ্কৰাচাৰ্য্য, মাধবাচাৰ্য্য, নিম্বাৰ্কাচাৰ্য্য, ৰামানুজাচাৰ্য্য, চৈতন্য দেৱ আদি প্ৰধানাচাৰ্য্য সকলে যি হিন্দু ধৰ্ম প্ৰচাৰ কৰিলে সি দৰাচলতে সনাতন ধৰ্মৰ শুদ্ধ সত্য ৰূপটোৰ প্ৰতিফলন কৰিব পৰা নাই, আনকি বুদ্ধ-দেৱৰ প্ৰচাৰিত বৌদ্ধ ধৰ্মতো সনাতন ধৰ্ম বা একশৰণ ধৰ্মই আসন পাতি বহিব পৰা নাই। সেই শুদ্ধ সনাতন ধৰ্মক শুদ্ধৰূপত দেখুৱাব পাৰিলে ভাৰতৰ অৱতাৰী সকলৰ অন্যতম মহাপুৰুষ সচ্চিদানন্দ পৰমহংস সাৰাৰ অৱতাৰ শ্ৰীকৃষ্ণচন্দ্ৰৰ অংশাৱতাৰ শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰ গুৰুৱেহে। আদি সত্যযুগৰ শুদ্ধ

ধৰ্ম হৰি নাম দেৱতাসকলৈ গুপ্ত কৰাত শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰ গুৰুৱে তাক বেকত
কৰিলে বুলি মাধৱদেৱে স্পষ্টকৈ নাম ঘোষাত ঘোষণা কৰিছে এনেদৰে :—

আদি সত্যযুগে গুৰু ধৰ্ম আছিলেক মাগ হৰিনাম
দেৱসবে গুপ্ত কৰিলে কৰি কপট ।

হেন হৰি নাম বাঙ কৰি সমস্তলোকক উদ্ধাৰিলা
শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰে ভাঙ্গিলা সৰাৰো পট । ৬৬৯॥

শঙ্কৰে সৈ গুৰু মত ঈশ্বৰ ভক্তিৰ তত্ত্ব
প্ৰচাৰিলা শাস্ত্ৰসাৰ জানি ।

তাহাওক নজানি মুঢ়ে জীৱিকাৰ অৰ্থে ফুৰে
আপোনাৰ মহত্ব বখানি ।

শঙ্কৰে সংশয় ছেদি শাস্ত্ৰৰ তত্ত্বক ভেদি
প্ৰচাৰিলা কৃষ্ণৰ ভকতি ।

তাক এৰি কি কাৰণে আনক বোলয় গুৰু
কিনো লোক মহামুঢ়মতি ॥

পৰম অমূল্য ৰত্ন হৰিৰ নামৰ পেৰা
অতি গুপ্ত স্বৰূপে আছিল ।

লোকক কুপায় হৰি শঙ্কৰ স্বৰূপে আসি
মুদ ভাঙ্গি সমস্তকে দিলা ॥

হৰি নাম প্ৰেম ৰস অমৃত নিশিক বাজি
গুপ্ত কাৰ থৈলা দেহগণে ।

দয়ালু শঙ্কৰে পাই তুলি মুদ ভাঙ্গি দিলা
সুখ পান কৰা সৰ্ব্বজনে ॥

ৰাজা প্ৰজা জানি— লোক ভক্তি পছ
শঙ্কৰৰ মত গুৰু ।

সিটোমত লাড়ি আন আচৰণ
পৰম সিটো মুণ্ড ॥

হৰি নাম ৰসে বৈকুণ্ঠ প্ৰকাশে
প্ৰেম অমৃতৰ নদী ।

শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰে পাৰ ভাঙ্গি দিলা
বহু ব্ৰহ্মাণ্ডক ভেদি ॥

গোবিন্দৰ প্ৰেম

অমৃতৰ নদী

বহে বৈকুণ্ঠৰ পৰা।

চাৰি পুৰুষাৰ্থ

তাহাৰ নিবাস

হৰি নাম মূল ধাৰা॥

ইত্যাদি

মহাপুৰুষ মাধৱদেৱৰ দ্বাৰা ৰচিত “নামমালািকা” শাস্ত্ৰত হৰি নাম
 গুপ্ত কৰা কথা পৰিষ্কাৰকৈ পোৱা যায়। তাত লিখিছে :—

• আদি সত্য যুগে ধৰ্ম্ম আছিল নিৰ্মল।

কৃষ্ণ নাম গুণ যণ পৰম মঙ্গল ॥

আছিল উপাস্য দেৱ কৃষ্ণেই কেৱলে।

কৃষ্ণকেই সেৱা মাত্ৰ কৰন্ত সকলে।

যতেক মনুষ্য কৃষ্ণগুণ নাম গাই।

তাৰিয়া সংসাৰ বৈকুণ্ঠত লৱে ঠাই ॥

•
 কৃষ্ণ সেৱা বিনে ধৰ্ম্ম নাছিলেক আন।

কৃষ্ণেই কেৱলে দেৱ উপাস্য প্ৰধান ॥

•
 প্ৰণৱ বিনাই নাছিলেক আন শাস্ত্ৰ।

নাহি আন কৃত্য নাম গুণ গাৱে মাত্ৰ ॥

উপৰোক্ত প্ৰমাণানুসাৰে প্ৰণৱ অৰ্থাৎ ওঁকাৰৰ বাদে সত্যযুগত
 অন্য শাস্ত্ৰ নাছিল। ওঁকাৰেই বেদৰ মূল বা ভেটি। এক কৃষ্ণৰ ব্যতীত
 আন কাৰো সেইকালত অধিকাৰ নাছিল। আমি ওপৰত ব্যক্ত কৰা ব্যক্তিগত
 ধাৰণাৰ লগত ইয়াৰ প্ৰমাণ সাব্যস্ত হৈছে। বাকী হৰি নাম ধৰ্ম্ম ত্ৰৈতা
 যুগত গুপ্ত কৰিলে বলি আৰু পিত্ত নামৰ মহিমা মুনি সকলৰ দ্বাৰা
 ৰচিত তন্ত্ৰ মন্ত্ৰ অন্যান্য শাস্ত্ৰৰাজিত সন্নিবিষ্ট কৰি হৰি নাম ক্ষুণ্ণ নকৰা
 কথা সেই নাম মালিকাতে বিস্তৃতভাৱে পোৱা যায়। উদ্ধৃতি বাহ্য্য হোৱাৰ
 ভয়ত ব্যক্ত নকৰিলো। অৱশ্যে যদিও পিত্ত মুনিসকলে হৰিনামৰ মহিমা
 প্ৰতি শাস্ত্ৰতে সন্নিবিষ্ট কৰিলে, তথাপিও তাৰ হোন্দোলনি নকমিল। এতি-
 য়াও তাৰ প্ৰভাৱ পৰিলক্ষিত হৈ আছে। উক্ত প্ৰভাৱৰ পৰা সতত মুক্ত
 শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰ মাধৱৰ ব্যতীত আন কোনো মহাপুৰুষেই হব নোৱাৰিলে। সত্য
 যুগৰ প্ৰকৃত ৰূপদান একমাত্ৰ কলিত শঙ্কৰদেৱৰ দ্বাৰাহে কৰা হ'ল। অন্যান্য
 মহাপুৰুষ সকলৰ (শঙ্কৰাচাৰ্য্যাদি) জীৱন চৰিত তথা তেৰাসৰ ৰচিত গ্ৰন্থ
 ৰাজিৰ গুৰু তথ্যপাতিৰ মতে তেৰা সবে গীতা ভাগৱতক হৰি ভক্তি প্ৰামাণ্য
 গ্ৰন্থহিচাবে বা ভক্তিপৰ গ্ৰন্থ হিচাবে স্বীকাৰ কৰিলেও তাৰ প্ৰভাৱৰ পৰা

সম্পূৰ্ণ মুক্ত। তেৰাসকলে ব্যাস ৰচিত ব্ৰহ্মসূত্ৰ বা বেদান্ত দৰ্শনৰ ওপৰত দৃঢ় বিশ্বাস ৰাখি তাৰ ভাষ্য লিখি মতবাদ জগতত প্ৰচাৰ কৰে। শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰ শুক্ৰে তদ্বিপৰীতে চতুৰ্দশ শতিকাত গীতা ভাগৱতক প্ৰাধান্য দি গীতাৰ পৰা একশৰণ আৰু ভাগৱতৰ পৰা ভজ্ঞন তত্ত্ব গ্ৰহণ কৰি একশৰণ হৰি নামধৰ্ম বা একশৰণ ভাগৱতী ভক্তি প্ৰচাৰ কৰে। মাধৱদেৱৰ ভাষাৰে কবলৈ গলে শুদ্ধকপত এনেদৰে :-

ভকতি ভণ্ডাৰ "বাৰ সব চোড়ি

মুকুতি কয়লি উদাস।

একশৰণ হাৰ নাম ধৰম কহোঁ

ৰাজা কয়ো পৰকাশ।

(গুৰু ভট্টিমা)

উক্ত 'একশৰণভাগৱতী ভক্তি' বাক্যটোত 'একশৰণে' গীতাৰ শৰণ আৰু 'ভাগৱতী' শব্দটোৱে ভাগৱতৰ ভজ্ঞনৰ কথাকে সোঁৱৰাই দিছে। গীতাশাস্ত্ৰ হ'ল সৰ্বোপনিষদৰ সাৰ (সৰ্বোপনিষদোগাবো ...গীতা) মাহাত্ম্য-৫) আৰু ভাগৱত হ'ল সৰ্ববোধদৰ সাৰ (সৰ্বশ্ৰুতি শিৰোবস্ত ভাগৱতাৰণ্যে। মাধৱদেৱ—সৰ্বশ্ৰুতি শিৰোবস্ত, ভাগৱত বন মাজে। শ্ৰুতিস্তত্ত্বৈদাৰি জেয়ঃ-মনু)। মোৰ ধাৰণা আৰু জ্ঞান আন মহৎ পণ্ডিত সকলৰো নিশ্চিত ধাৰণামতে শঙ্কৰ মাধৱে গীতা ভাগৱতক যি ধৰণেৰে প্ৰাধান্যতা তথা ভগবদ্ভক্তি প্ৰামাণ্যতা স্বীকাৰ কৰি গৈছে, তাৰ তুলনা নাই। ভাৰতৰ কোনো মনিসীয়েই এনে স্বীকাৰ কৰা দেখা নাযায়। গীতাক একশৰণৰ প্ৰতীক হিচাবে আৰু ভাগৱতক ভজ্ঞনৰ প্ৰতীক হিচাবে চতুৰ্দশ শতিকাত প্ৰচাৰ কৰা শঙ্কৰ মাধৱ দুজনীগুৰুৱে ভাগৱতৰ পৰা ভজ্ঞন তত্ত্ব গ্ৰহণ কৰিলেও ভাগৱত গ্ৰন্থক শৰণ গ্ৰহণৰ বাবে শ্ৰীকৃষ্ণ দেৱৰ প্ৰতীক হিচাবেও ব্যৱহাৰ কৰি আহিছে। শৰণৰ বেলিকা চাৰি পৰিক্ৰিয়া মাতোতে প্ৰতিটোতে তিনিবাৰকৈ মুঠ বাৰটা সত্য সেই ভাগৱতৰে অৰ্থাৎ "বাদশঙ্কৰ ভাগৱতৰে অংশ। ভজ্ঞন তত্ত্ব ৰসস্থি নি পৃথক ভাৱে ভাগৱতৰ পৰা বাহিৰ কৰা হৈছে। শৰণৰ বেলিকা ভাগৱত শ্ৰীকৃষ্ণৰ প্ৰতীক আৰু ভজ্ঞন তত্ত্বৰ বেলিকা ভাগৱত ভজ্ঞনৰ প্ৰতীক। আমি পূৰ্বতে সৰ্বোপনিষদে গীতা ভাগৱতৰ ওপৰত প্ৰামাণ্য ধৰ্ম গ্ৰন্থ হিচাবে সেই প্ৰসঙ্গত উল্লেখ কৰি আহিছোঁ। পুনশ্চ ইয়াৰ প্ৰতি থকা (শঙ্কৰ মাধৱৰ আদৰ্শক্ৰমে) শ্ৰদ্ধাৰ প্ৰেমৰ বাবে চান্ধিত চৰ্ষণ কৰিব লগা হৈছে। বৰ্ত্তমানেই গীতা সম্বন্ধে এই "একশৰণ তত্ত্ব বিবেচন" অধ্যায়ত উল্লেখ কৰিব লগাটো বিধেয়। আগলৈ আমাৰ "ভজ্ঞন ভক্তি তত্ত্ব বিবেচন"ত ভাগৱতৰ বিষয়ে বিস্তৃতভাৱে বেকত কৰা হ'ব। গতিকে এই প্ৰসঙ্গত কৰা নহ'ল।

আমি আগতে অৰ্থাৎ পূৰ্বতে বেকত কৰি অহা 'দৈব' বিষয়ত "একখানি শাস্ত্ৰমাত্ৰ নিষ্ঠা" বুলি নাম ঘোষাৰ উদ্ধৃতি দি আহিছোঁ। বিষয়বোৰ দেখাত পাৰ্থক্য হলেও মূলতঃ একে কাৰণে অৰ্থাৎ পৰস্পৰ গুতঃপ্ৰোতঃ ভাৱে জড়িত কাৰণে প্ৰতি বিষয়তে একে উদ্ধৃতিৰে নিবন্ধিত কৰিব লগা হয়। পাঠক বৰ্গই এই সংক্ৰান্তত নিশ্চয় আমনি পাব। উপায় নাই। আমি গীতা সম্পৰ্কে উদ্ধৃতি দি একশৰণৰ মূল যে গীতা শাস্ত্ৰ তাৰ প্ৰমাণ দিবলৈ প্ৰয়াস কৰা হৈছে।

শ্ৰীমদ্ভগৱদগীতা সনাতন ধৰ্ম বা "একশৰণ হৰিনাম" ধৰ্মৰ তত্ত্ব বিষয়ৰ মুখ্য আৰু প্ৰামাণ্য গ্ৰন্থ। ভাগৱতো ইয়াৰে অন্তৰ্গত। সেই বাবেই ধ্বনিত হৈছে হবলা

শাস্ত্ৰৰ উত্তম গীতা ভাগৱত
ধৰ্মৰ উত্তম নাম।

আমি উল্লেখ কৰিছোঁ বেদৰ সাৰ উপনিষদ আৰু উপনিষদৰ সাৰাংশ গীতা। "উপনিষদত যিবোৰ বস্তু নিহিত হৈ আছে, গীতাত সেয়েই বহু-কৰৰ দৰে প্ৰকাশমান সূত্ৰে মণিগণা হ'ব। গীতা মহৎ, গীতা শ্ৰেষ্ঠ আৰু আধ্যাত্মিক স্ৰগতৰ দীপ শিখা। গীতা নিত্য, গীতা অপৌৰুষেয় অনাদি কালৰে পৰা গীতাই বানাদি হৃদয়ৰ মাজেদি উচ্ছ্বসিত। য'তে জীৱ তাতেই মূৰ্ত্তি বদ্ধন য'ত জীৱন মৰণ সংগ্ৰাম আৰু তাতেই আকৌ ভগৱন্তৰ আৱিৰ্ভাৱ, তাতেই সাধক সকলৰ অভীষ্ট সিদ্ধি আৰু সেই ঠাইতেই ভগৱন্তৰ কণ্ঠত গীতা ধ্বনিত। গীতা ভগৱন্তৰ শ্ৰীমুখ পদ্যৰ আশ্বাস বাণী, গীতা শ্ৰীকৃষ্ণৰ পাক-জন্ম শতখনাদ, গীতাই জীৱৰ জীৱ প্ৰবাহৰ পথ প্ৰদৰ্শক, গীতা দীপত আলোক শিখা আৰু ভৱাৰ্ণৱৰ দিক নিয়ন্ত্ৰণ যন্ত্ৰ। গীতাৰ উপদেশানুযায়ী অৰ্জুনে ভাৰত যুদ্ধ জয় কৰিলে। অন্যান্য বিচক্ষণ সাধুসকলে গীতাৰ ভগৱৎ বাক্য হৃদয়ত খাপি গুৰু যুদ্ধ জয় কৰি আহিছে। জীৱ আৰু ঈশ্বৰৰ সম্বন্ধ গুৰু আৰু শিষ্যৰ সান্নিধ্যৰ দ্বাৰা পৰম সন্ধান কেনেকৈ পাব পাৰি গীতা গ্ৰন্থতেই বিদ্যমান। গীতা সাক্ষাৎ ভগৱন্তৰ দিব্য বাণী। ইয়াৰ মহিমা অপাৰ আৰু অপৰিমিত। ইয়াৰ মৰ্থাৰ্থ বৰ্ণনা কোনেও কৰিব নোৱাৰে। ইতিহাস, পুৰাণ আদিত স্থান ভেদে গীতাৰ মহিমা বিকাশ হৈছে। যি বস্তুৰ বৰ্ণনা হব পাৰে তাত অপৰিমিত শব্দই থাকিব নোৱাৰে। গীতা এখন বহুসাময় গ্ৰন্থ। ইয়াৰ ৰচনা এনে সবল আৰু সুন্দৰ যে সামান্য অভ্যাস কৰিলেই মানুহৰ সজহবোধ্য হয়; কিন্তু ইয়াৰ অভ্যন্তৰ ইমান গঢ় আৰু গভীৰ যে আজীৱন নিবন্ধৰে অভ্যাস কৰিলেও ইয়াৰ শেষ সীমা লেখন কৰিবলৈ সমৰ্থ হোৱা কঠিন। প্ৰতিদিনে নৱ নৱ ভাৱ উৎপন্ন হয়। ইয়াৰ অভ্যন্তৰৰ পৰা সদায় নবীন তথ্য

বাহিৰ হৈ থাকে। একাগ্ৰচিত্ত হৈ ব্ৰহ্মা ভক্তিৰ পৈতে বিচাৰ কৰাৰ পৰা প্ৰতি পদে পদে পৰম বহস্য তত্ত্ব প্ৰত্যক্ষ হৈ যায়। ভগৱানৰ ভূগ, প্ৰভাৱ, স্বৰূপ, তত্ত্ব, বহস্য, উপাসনা, জ্ঞান, কৰ্ম আদিৰ বৰ্ণনা যি প্ৰকাৰে এই গীতা শাস্ত্ৰত আছে, এনে প্ৰকাৰে আন গ্ৰন্থত যুঃপৎ বা একেলগে মিলা কঠিন। গীতা এনেকুৱা এখন অনুপময় শাস্ত্ৰ যে যাৰ এটা শব্দও বিনা কাৰণত উল্লেখ নোহোৱাকৈ থকা নাই আৰু য'ত যথার্থ সদুপদেশেৰে যি শাস্ত্ৰ ভৰপূৰ। গীতা সৰ্বশাস্ত্ৰময়ী। সৰ্বশাস্ত্ৰ বুলি কওঁতে বেদ, উপনিষদ আদিৰ পৰা অন্য শাস্ত্ৰলৈকে ধৰা হৈছে। সেই সম্পৰ্কত মহাভাৰতে কয় : —

সৰ্বশাস্ত্ৰময়ী গীতা সৰ্বদেৱময়ো হৰিঃ ।

সৰ্বতীৰ্থময়ী গঙ্গা সৰ্ববেদময়ো মনুঃ ॥

মহাভাৰত/ভীষ্ম পৰ্ব ৪৩২

অৰ্থাৎ — গীতা সকলো শাস্ত্ৰময়ী, শ্ৰীহৰি সৰ্বদেৱময়, গঙ্গাদেৱী সৰ্বতীৰ্থময়ী আৰু মনু সৰ্ববেদময়।

ভাৰতামৃতসৰ্বস্ব গীতয়ো মথিতস্য চ ।

সাৰমুদ্র্য কৃষ্ণেণ অৰ্জুনস্য মুখে হতম্ ॥

মহাভাৰত/ভীষ্মপৰ্ব ৪৩৫

অৰ্থাৎ — মহাভাৰত ৰূপী অমৃতৰ সৰ্বস্ব গীতা মথি আৰু তাৰ সাৰখিনি উদ্ধাৰ কৰি ভগৱান্ শ্ৰীকৃষ্ণই অৰ্জুনৰ মুখত বাকি দিলে।

সকলো শাস্ত্ৰৰ উৎপত্তি বেদৰ পৰা, বেদৰ প্ৰাকট্য ব্ৰহ্মাৰপৰা, ব্ৰহ্মা ভগৱানৰ নাভি কমলৰ পৰা উৎপন্ন হৈছিল। এনেকৈ শাস্ত্ৰ আৰু ভগৱানৰ মাজত অত্যাধিক ব্যৱধান হ'ল। কিন্তু গীতা স্বয়ং ভগৱানৰ মুখাৰবিন্দৰ পৰা বাহিৰ হৈছিল। সেইকাৰণেই গীতাত্মন সৰ্বশাস্ত্ৰতকৈ অত্যুত্তম। বেদব্যাসে কৈছে :—

গীতা সুগীতা কৰ্তব্য কিমন্যেঃ শাস্ত্ৰ সংগ্ৰহৈঃ ।

যা স্বয়ং পদ্মনাভস্য মুখ পদ্মান্বিনিঃ সূতা ॥

মহাভাৰত/ভীষ্ম পৰ্ব ৪৩১

অৰ্থাৎ :— অন্য শাস্ত্ৰ সংগ্ৰহৰ আৱশ্যক কি ? কেৱল গীতাৰেই প্ৰশস্ত প্ৰকাৰৰ পঠন আৰু মনন কৰা উচিত। কিয়নো এই গীতাশাস্ত্ৰখন ভগৱান্ পদ্মনাভৰ সাক্ষাৎ মুখ কমলৰ পৰা প্ৰকট হৈছিল।

গীতা গঙ্গাতকৈয়ো অতি পবিত্ৰ। শাস্ত্ৰত গঙ্গাস্নানৰ ফল মুক্তি ব্যাখ্যা কৰা হৈছে। কিন্তু গঙ্গা স্নান কৰোতাজনহে মুক্ত হ'ব পাৰে, আনক মুক্ত কৰিব নোৱাৰে। যদি গীতাৰূপী গঙ্গাত অৱগাহন কৰিব পৰা হয়, তেন্তে সেইজন মুক্ত

হোৱাৰ উপৰি আনকো মৃত্যুকৰণ সমৰ্থ হৈ যায়। গঙ্গা উৰ্গৰণ চৰণ পঙ্কজৰ পৰা উৎপন্ন কিন্তু গীতা উগৰণ মুখাৰ বিন্দব পৰা বাহিৰ হৈছে। উগৰণে কৈছে —

গীতাশ্ৰয়েহুং তিষ্ঠামি গীতা মে চোক্তমং গৃহম্।

গীতাজানমুপাশ্ৰিত্য স্ত্রীন্ লোকান্ পালয়াম্যহম্।

বৰাহ পুৰাণ

অৰ্থাৎ —মই গীতাৰ আশ্ৰয়ত আছোঁ, গীতা মোৰ শ্ৰেষ্ঠ ঘৰ। গীতাৰ জ্ঞানৰ সহায়ত মই ত্ৰিলোক পালন কৰিছোঁ।

গীতা উগৰানৰ শ্বাস, হৃদয় আৰু বাণ্যময়ী মূৰ্ত্তি। যাৰ হৃদয়ত, বাণীত, শৰীৰত তথা সমস্ত ইন্দ্ৰিয়ত আৰু তেওঁৰ ক্ৰিয়া কৰ্ম্মত গীতা বসমান হৈছে, সেই পুৰুষ সাক্ষাৎ গীতাৰ প্ৰতিমূৰ্ত্তি। তেওঁৰ দৰ্শন, স্পৰ্শন, ভাষণ আৰু চিন্তনত অন্য মনুষ্য-পৰম পৱিত্ৰ হৈ যায়। বাস্তৱতে গীতাৰ সমান সংসাৰত যজ্ঞ, দান, তপ, তীৰ্থ, ব্ৰত, সংযম আৰু উপবাস আদি কোনো কাৰ্য্যই হ'ব নোৱাৰে। গীতা জ্ঞান আৰু অনন্তভাৱৰ অৰ্থাই সাগৰ। ইয়াৰ তত্ত্ব দিগ্বিজয়ী বিদ্বান আৰু তত্ত্বালোচক সকলে বুজিবলৈ সমৰ্থ নহয়। পণ্ডিত উগৰণভক্তসকলেহে ইয়াৰ তত্ত্ব (শাস্ত্ৰৰ জানন্ত তত্ত্ব কৃষ্ণত ভকত — ইত্যাদি) উপলব্ধি কৰিব পাৰে। ইয়াৰ বক্তা সাক্ষাৎ শ্ৰীকৃষ্ণ, শ্ৰোতা অৰ্জুন আৰু লিপিকৰ্ত্তা কৃষ্ণ দৈবপায়ন বেদবাস। গতিকে গীতাৰ তত্ত্ব বুজাত এই তিনিওজনে প্ৰথম স্থান অধিকাৰ কৰি আছে। সেই কাৰণে দৈৱকী নন্দন শ্ৰীকৃষ্ণই গীতা পাঠ কৰিলে সন্তুষ্ট হয় বুলি গীতা মাহাত্ম্যত উল্লেখ আছেঃ —

দৈৱকী নন্দনঃ কৃষ্ণো গীতা পাঠেন তুষ্যতি।

যথা ন বেদৈঃ দানেন যজ্ঞ তীৰ্থ ব্ৰতাদিতঃ ॥

বৈষ্ণৱীয়তত্ত্বসাৰ / গীতামাহাত্ম্য — ২২

অৰ্থাৎ —দৈৱকীনন্দন শ্ৰীকৃষ্ণ গীতাপাঠ কৰিলে যেনেকৈ সন্তুষ্ট হয়, বেদাধ্যয়ন, দান, যজ্ঞ, তীৰ্থ, ব্ৰতাদি দ্বাৰা তেনেকৈ সন্তুষ্ট নহয়।

গীতা শাস্ত্ৰ এখন কল্পতৰু শাস্ত্ৰ—য'ত যিজনে যেনেকৈ যি ভাৱে অভ্যাস কৰে তেনে ভাৱেই প্ৰাপ্ত হয়। উগৰানে নিজমুখে অৰ্জুনৰ আগত বৈকত কৰিছে এনেদৰেঃ —

যে যথা মাং প্ৰদদ্যন্তে তীংস্তথৈব ভজ্যম্যহম্।

স্বস্ব বৰ্য়ানুবৰ্ত্তন্তে মনুষ্যাঃ পাৰ্থ সৰ্বশঃ ॥

গীতা—৪/১৬

অৰ্থাৎ - যিসকলে কোনোমতে মোক ভজন কৰে, তেনেকৈ তেওঁলোকক মই অনুগ্রহ কৰোঁ। হে পাৰ্থ। যিয়ে যি কৰক লাগে, সকলো প্ৰকাৰে মোৰ পথানুবৰ্তী হৈ থাকে।

পৰমার্থতঃ এই কথা সত্য যে গীতা সকলোৰে কল্পতৰু শাস্ত্ৰ হলেও একশৰণ তত্ত্ব দিগ্‌বৰ্ণক ভক্তিবাদী শাস্ত্ৰ হিচাবে সৰ্বজনগ্ৰাহ্য হৈ আছে। গীতাৰ নিৰ্ণয় প্ৰসঙ্গক্ৰমে মাধৱপুৰুষে ঘোষাত লিখিছে :

ভগৱন্ত ভক্তিযুক্ত পুৰুষৰ আত্ম বোধ
মাধৱৰ প্ৰসাদে মিলয়।
কৃষ্ণৰ ৰূপাত জানা শুচয় সংসাৰ বন্ধ
এহিমাণে গীতাৰ নিৰ্ণয় ॥

মাধৱদেৱ/নামঘোষা—৬২০

গীতা জ্ঞানেন সম্বোধং কৃষ্ণ প্ৰাহাজ্জুনায় বৈ।

ভাক্তি তত্ত্বং পৰং তত্ত্বং সত্ত্বং বাধ নিৰ্ভগম্ ॥

সোপানাষ্টাদশৈৰেৱ ভুক্তি মুক্তি সমুচ্ছিতৈঃ।

ক্ৰমশ্চিহ্নত গুহ্মিঃ স্যাৎ প্ৰেম ভক্ত্যাদি কৰ্মসু ॥

বৈষ্ণৱীয় তত্ত্ব সাৰ / গীতামাহাত্ম্য ১০, ১১

অৰ্থাৎ: - শ্ৰীকৃষ্ণই অৰ্জুনক যি গীতাজ্ঞানৰ উপদেশ দিছে, তাত সত্ত্ব আৰু নিৰ্ভগ ব্ৰহ্ম সম্বন্ধীয় পৰম ভক্তিতত্ত্ব নিহিত হৈ আছে। গীতাশাস্ত্ৰৰ ভুক্তি মুক্তি প্ৰধান অষ্টাদশ অধ্যায়ৰূপ অষ্টাদশ সোপান দ্বাৰা ক্ৰমে চিত্ত গুহ্মি হয়, প্ৰেম আৰু ভক্তি আদিৰ সাধনত উন্নতি লাভ হয়।

শ্ৰীমত্তগবদগীতাৰ মাহাত্ম্যতঃ ভীষ্ম পৰ্বাভিগতঃ। “সূচ্যামেদিনী” নিদিষ্ট বোলা চক্ৰবৰ্ত্তি ৰাজা দুৰ্য্যোধনৰ বিপক্ষে পঞ্চপাত্ৰে যেতিয়া যুদ্ধ ঘোষণা কৰিলে, তেতিয়া কোঁৱৰ পক্ষ যুদ্ধ সাঙু হ’ল। উভয় পক্ষই সমৰ স্থলীত সমবেত হৈ অস্ত্ৰ-শস্ত্ৰ ধাৰণ কৰি বুদ্ধাৰত হওঁ হওঁ অৱস্থা। তেনে সময়তে যুদ্ধৰ কাৰণে হাতত ধনুৰ্ৰাণ লৈ চক্ৰৰ বথচালক শ্ৰীকৃষ্ণৰ সৈতে মহাবীৰ অৰ্জুন কুৰুক্ষেত্ৰত উপস্থিত হয় আৰু সখি কৃষ্ণক কবলৈ ধৰিলে :- মই কাৰ সৈতে যুদ্ধ কৰিলে ভাল হ’ব, তাকে মই চাই গ’ওঁ। সখি। মোৰ বথখন উভয় সেনাৰ মাজলৈ লৈ ব’লা। তাৰ পিচতে অৰ্জুনে নিজৰ পিতৃস্থানীয় লোক, পিতামহ, ঠাক, স্বজনবৰ্গক দেখি গৈক মোহ মহাপক্ষ মাজত পৰি ৰণ নকৰো বুলি ধনুৰ্ৰাণ ত্যাগ কৰে। এনে অৱস্থাতে শ্ৰীকৃষ্ণই অৰ্জুনক বৰলিপ্ত কৰিবৰ কাৰণে ৰণস্থলীৰ মাজতে গীতা শাস্ত্ৰ মেলিলে। সেয়ে মাধৱদেৱ পুৰুষে নামঘোষাত লিখিছে :

শোক মোহ মহা পঞ্চ মাজে অজ্জুন মগন ভৈল দেখি

পৰম ঈশ্বৰ দৈৱকীনন্দ নন্দন ।

কৃপায়ে ঈশ্বৰে তত্ত্ব কহি উদ্ধাৰিলা নিজ ডকতক

হেন ঈশ্বৰৰ চৰণে লৈলো শৰণ ॥ ৫৯১ ॥

গীতাৰ শ্লোকসংখ্যা সৰ্বমূঠ সাতশ । ভক্তিবাদী মহাপুৰুষ শ্ৰীধৰ-
স্বামীয়ে স্বীকৃত গীতাৰ সুবোধিনী টাকাত লিখিছে “তম্বেৰ ভগৱদুপদিষ্টমৰ্থঃ
কৃষ্ণ শৈবপায়নঃ সপ্তভিঃ শ্লোকশতৈঃ উপনিষৎকঃ” প্রয় হয়—সমৰ স্থলীত ক্ষণে-
কৰ বাবে বথস্থ অজ্জুনক কমসময়ৰ ভিতৰতে শ্ৰীকৃষ্ণই সাতশ শ্লোক বেকত
কৰাটো কিমান অসম্ভব সেই কথা সকলোৱে জানে। গীতা পাঠ কৰোতে
অৰ্থাৎ সাতশ শ্লোক মুখস্থ মাতেতে নিশ্চয় (সম্ভৱ পাঠসহ) দুঘণ্টাৰো অধিক
সময়ৰ প্ৰয়োজন হ’ব। তেন্তে কৃষ্ণক্ষেত্ৰত অস্ত্ৰ নিক্ষেপৰ প্ৰাক্‌মূহুৰ্ত্তত কেনে ভাবে
গীতা ব্যাখ্যা কৰা হৈছিল সেয়া নিতান্ত চিন্তনীয়। আমি পোৱা মহানুভৱসকলৰ
তথ্য পাতিৰ মতে শ্ৰীকৃষ্ণই অজ্জুনক মাত্ৰ সাতটা শ্লোকেৰে গীতা কৈছিল।
সেই কাৰণেই কয় “সপ্তশ্লোকী গীতা” আৰু “চতুঃশ্লোকী ভাগৱত”। উক্ত
সাতটা শ্লোকেতে শ্ৰীকৃষ্ণই সমগ্ৰ গীতাৰ সাতশ শ্লোকৰ সাৰ তত্ত্ব থিনি হাতীমাৰি
ভূৰোকাত ভৰাই থৈছে। অজ্জুনে সাতটা শ্লোকেতে সমগ্ৰ গীতাৰ বিশিষ্ট
কথাবোৰ অনুভৱ কৰিব পাৰিছিল। শ্ৰীকৃষ্ণয়ো কম সময়ত সঙ্ক্ষেপ বাক্যৰ
দ্বাৰাই বহু অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিব পাৰিছিল। নোৱাৰাৰ কাৰণ কি? যিজনে
“জালিলা চৌষষ্ঠী কলা চৌষষ্ঠী দিবসে” শ্ৰীধৰ স্বামীয়ে অৱশ্যে সপ্তশ্লোকী
গীতাৰ কথা তেওঁৰ আৰম্ভণীতে প্ৰকাশ কৰা নাই। মাত্ৰ উল্লেখ কৰিছে
এনেদৰে :— “তত্ত্ব চ প্ৰায়শঃ শ্ৰীকৃষ্ণ মুখাদিৰিণিঃ স্তান্বেৰ শ্লোকানলিখৎ ।
কাংশিচৎ তৎসজ্জতয়ে স্বয়ংচ ব্যাচয়ৎ”।

প্ৰসঙ্গক্ৰমে উল্লেখনীয় — অনেকেই কয় যে শঙ্কৰ মধৱ দুজনা গুৰু
নিজে শূদ্ৰ হোৱাৰ কাৰণে গীতা ভাগৱতৰ ওপৰত খিমান জোৰ দিলে
বেদ, উপনিষদাদি শাস্ত্ৰত শূদ্ৰৰ অনাধিকাৰ কাৰণে সিমান জোৰ নিদিলে।
ঐহীটো সম্পূৰ্ণে ভিত্তিহীন কথা। সচা কথা—শঙ্কৰদেৱে গীতাৰ পৰা শৰণ
আৰু ভাগৱতৰ পৰা ভজন তত্ত্ব লৈ উভয় গ্ৰন্থৰ ওপৰত গুৰুত্ব দি গীতা
ভাগৱতক ভক্তি তত্ত্ব দৰ্শনৰ প্ৰধান তথা প্ৰামাণ্য গ্ৰন্থ হিচাবে বেদাদি শাস্ত্ৰৰ
উৰ্দ্ধত ৰাখিলে। শঙ্কৰদেৱে বেদ, উপনিষদাদি বৈদিক শাস্ত্ৰ সমূহ সম্পূৰ্ণে
আয়ত্ত কৰা প্ৰমাণ বহুতো আছে :—

নিৰন্তৰে পঢ়িলন্ত শাস্ত্ৰ সমস্তয়।

অপ্ৰমাদী পণ্ডিত ভৈলন্ত মহাশয় ॥

দৈত্যাৰি ঠাকুৰ/গুৰুচৰিত।

ইয়াত 'নিৰন্তৰে' বুলি কওঁতে বেদাদি সমগ্ৰ শাস্ত্ৰৰ কথাকে সূচাইছে। কথাগুৰু চৰিতত চাৰিবেদ, চৌধশাস্ত্ৰ, ওঠৰ পুৰাণ, অষ্টাদশ মহাভাৰত আৰু অন্যান্য কাব্য, বাকৰণ, সংহিতা, কোষ আদি অধ্যয়ন কৰি মহাপণ্ডিত হোৱা কথা বৰ্ণাইছে। মহাপুৰুষ মাধৱদেৱে গুৰু ভট্টিমাত লিখিছে :—

অহিনিশি চাৰি বেদ বিচাৰি
বেদন্ত কয়ো হৰিনাম।
যাকেৰি বয়ন মিনাই গাই
পাই মনোৰথ কাম।
আকৌ :—
পণ্ডিত মানি বেদ বখানি
গৰ্ব কয়লি সবচুৰ।
গীত কবিত্ত গুণ শঙ্কৰ দেৱৰ
কীৰ্তি গল্পো বহদুৰ ॥

মাধৱদেৱ/গুৰুভট্টিমা

বৰগীতত লিখিছে :— চাৰিবেদ পুৰাণ যত ভাৰত
গীতা ভাগৱত চাই।
গুহি সাৰ বিচাৰ কয় ভাষত
হৰি বিনে তাৰক নাই।

এইখিনিতে মাধৱদেৱে নিজে উক্ত শাস্ত্ৰসমূহ অধ্যয়ন কৰা কথা সূচাইছে।

এনেদৰে অনেক প্ৰমাণেৰে শঙ্কৰ মাধৱে বেদাদি শাস্ত্ৰ অধ্যয়ন কৰা কথাৰ উদ্ধৃতি দিব পাৰি। শঙ্কৰ মাধৱ দুজনাই কিয় এেদৰ উদ্ধৃতি নিদিলে তাৰ প্ৰমাণ এনেদৰে বৈদিক যুগত বেদৰ তত্ত্ব আয়ত্ত কৰাত সেই সময়ৰ শ্বশি মূনি সকলৰ সহজ আছিল। পিচলৈ ক্ৰমে বেদ শাস্ত্ৰ সকলোৰে দুৰ্বোধ্য তথা সময়মতে তাৰ প্ৰয়োগ কমি অহাত উপনিষদৰ সৃষ্টি হয়। উপনিষদো যেতিয়া অধ্যয়নৰ বাবে কঠোৰ বা অনুপযোগী হয়, তেতিয়া পুৰাণ ভাৰতাদি শাস্ত্ৰ সহজ সবল ভাষাত ৰচিত হ'ল। এতিয়া সেইবোৰো মাতৃভাষালৈ অনু-
দিত হৈছে লৌকিক (সংস্কৃত) ভাষা দুৰ্বোধ্য কাৰণে। সেই কাৰণে কীৰ্তনত শঙ্কৰদেৱে লিখিছে:—

ব্যাস নামে ভৈল সত্যৱতীৰ সন্ততি।
দেখিলন্ত লোক ভৈল অতি অন্ধমতি ॥
কৰিলা অনেক শাখা চাৰিও বেদৰ।
পুৰাণ ভাৰত শাস্ত্ৰ নিৰ্মিলা বিস্তৰ ॥

চতুৰ্বিংশতি অৱতাৰ বৰ্ণন

মহাপুৰুষ দুজনা গুৰুৱে সংস্কৃত ভাষাত বহুতো গ্ৰন্থ লিখি সংস্কৃত পণ্ডিত হিচাবে পৰিচয় দি যাব পাৰিলেহেতেন। শঙ্কৰদেৱ ভক্তি বত্নাকৰ সংস্কৃত গ্ৰন্থখন ৰচনা কৰিছিল যদিও তাৰ অসমীয়া ভাঙ্গনী কৰাৰ পৰিকল্পনা নিশ্চয় আছিল। কিন্তু ভক্তিবত্নাৱলী প্ৰাপ্তিৰ পিচত মাধৱদেৱক তাৰ ভাঙ্গনী কৰিবলৈ দি ভক্তি বত্নাকৰ শাস্ত্ৰৰ প্ৰতি উদাস হ'ল। 'চাইপোলে তলত। বোলে বিষ্ণু-পূৰী মোৰ সন্নী, আগে পোৱা হ'লে শ্ৰমকৈ বত্নাকৰ নকৰোঁ, তেওঁ আমাৰ ভেটা বজা হৈছে, আগে পানী ৰলে ধানঢালি হয়' (কথাগুৰু চৰিত)। দুজনা-গুৰুৰ উদ্দেশ্য হ'ল বেদ উপনিষদৰ সাৰ গীতা ভাগৱতৰ অৱতাৰ চৰিত্ৰৰ যোগেদি জনসাধাৰণৰ কল্মষ দূৰ কৰি ভগৱৎ সান্নিধ্য লাভ কৰোৱা।

আউৰ বেদাগম বিস্তৰ শাস্ত্ৰত
নাহি কিছু প্ৰয়োজন।
ধৰ্ম্মক আশায়ে অনেক তীৰ্থক
কিকাৰ্য্যে কৰা গমন॥

অজামিল উপাখ্যান।

দুজনা গুৰু আদৰ্শানুসাৰে অনন্ত কমলিয়েও উল্লেখ কৰিছে:
লোক সংস্কৃতে আমি লিখিবাক ভাল জানি
তথাপি কৰিবো পদ বন্ধ।
শ্ৰীশূদ্ৰ আদি যত জানোক পৰম তত্ত্ব
শ্ৰৱণত যিলোক আনন্দ॥

দশমস্কন্ধ ভাগৱতত।

শঙ্কৰ মাধৱদেৱক কলিযুগৰ বেদব্যাস বুলি কোৱাৰি। কাৰণ কলিৰ অন্ধমতি লোকৰ কাৰণে সহজ সৰল গীতা ভাগৱতৰ পৰা মাতৃ ভাষাত বা আঞ্চলিক ভাষাত শাস্ত্ৰ ৰচনা কৰি দুৰ্বোধ্য ভাষাক সুবোধ্য কৰি গৈছে। আঞ্চলিক ভাষাৰ আদৰ সৰ্বসাধাৰণ ৰাইজৰ আছে। কিন্তু দুৰ্বোধ্য ভাষাৰ আদৰ (বৈদিক আৰু মৌলিকৰ) সেই সেই পণ্ডিত সকলৰ মাজতে সীমাবদ্ধ থাকে। দুজনা গুৰুৱে বৈদিক শাস্ত্ৰ চাবলৈ বাধা দিয়া নাই; কিন্তু সেইসকল যে সকলোৰে বাবে পঠনীয় নহয় বা সহজবোধ্য নহয় তাৰ কথাহে কৈছে। দুজনা গুৰুৱে পণ্ডিত সকলৰ বাদেও বাকী শ্ৰীশূদ্ৰাদি অবুজন লোক সকলৰ প্ৰতিহে পৰম তত্ত্ব বুজিবলৈ সুবিধা দিছে যাতে তেওঁলোকে বিনায়াসে হৰিভক্তিৰ তত্ত্ব বুজি ভগৱদমুখী হ'ব পাৰে। পণ্ডিত সকলৰতো বুজাত সহজ হৈয়ে আছে। বৈদাদিৰ পৰিবৰ্তে গীতা ভাগৱতৰ প্ৰতি অত্যাধিক গুৰুত্ব দি আঞ্চলিক ভাষাত অনুদিত কৰি গুৰু দুজনাই সৰ্বসাধাৰণ অজ্ঞ শ্ৰীশূদ্ৰাদিৰ প্ৰতি অনুকম্পা কৰি যোৱাৰ কাৰণো এয়ে মান।

‘শৰণ’ শব্দৰ অৰ্থ সংস্কৃত শাস্ত্ৰৰ মতে শ্+অনট্ = শৰণম্ । ‘শ্’ ধাতু-
টোৱে আশ্ৰয় কৰা অৰ্থ সূচায় । ‘অনট্’ শব্দটো প্ৰত্যয় । অন্যপ্ৰকাৰে ‘শ্’ ধাতু-
টোৱে হিংসা কৰা অৰ্থ সূচায় । ‘অনট্’ প্ৰত্যয়টোৱে তাৰপৰা নিষেধ কৰা বা
উদ্ধাৰ কৰা অৰ্থ সূচায় । (শ্, ক্ৰ্যা-প, হিংসা কৰা, সক ; শূনাতি :—গন্যার্থ-
কল্পদ্রুমঃ) এই দ্ব্যর্থসূচক শব্দটোৰ পৰা আমি দুইপ্ৰকাৰৰ অৰ্থসঙ্গতি পাতোঁ ।
প্ৰথমটোৰ মতে ‘শ্’ ধাতু আৰু অনট্ প্ৰত্যয় নিষ্পন্ন ‘শৰণ’ শব্দৰ অৰ্থ আশ্ৰয়
অৰ্থাৎ “শৰণং আশ্ৰয়ম্” । দ্বিতীয়টোৰ মতে ‘শ্’ ধাতুত অনট্ প্ৰত্যয় নিষ্পন্ন
‘শৰণ’ শব্দৰ অৰ্থ হিংসাৰ পৰা উদ্ধাৰ কৰা । এতিয়া আদিত উল্লেখ কৰা
‘শ্’ ধাতুত নিষ্পন্ন ‘শৰণ’ শব্দৰ অৰ্থ কৰিবলৈ লোৱা হৈছে । ‘শৰণ’ শব্দৰ
অৰ্থ আশ্ৰয় অৰ্থাৎ ভৱ তাপ তপিত সকলে সংসাৰত থাকি নানা দুখ যাতনা
ভোগ কৰি শেষত বুজিলে যে পৰমেশ্বৰৰ ব্যতিৰেকে অন্য কোনোও ব্ৰহ্মিক আৰু
পাৰলৌকিক যাতনা ভোগ কৰিব নোৱাৰিব । সেয়ে সকলোলৈকে পিতিদি উগ-
ৱানতে সৰ্বপ্ৰথম আশ্ৰয় লোৱাকে ‘শৰণ’ বোলে । মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱে বৰ
গীতত তাৰে এটি আভাস দিছে :—

গীত ৰাগপ্ৰী

গোপালে কি গতি কৈলে গোৱিন্দে কি মতি দিলে ;

নাথ বিফলে বয়স সব গেলৰে ॥

এস্তৱ গহন বন অতি মোহ পাশে ছন্ন

তাতে হামো হৰিণ বেড়াই ।

ফান্দিলো মান্নাৰ পাশে কাল ব্যাধে ধান্না আসে

কাম ক্ৰোধ কুণ্ডা খেদি খাই ॥

হৰাইল চেতন হৰি নজানো কিমতে তৰি

গুণিতে দগধ ভৈল জীৱ ।

লোভ মোহ দুহো বাঘ সততে নচাড়ে লাগ

ৰাখু ৰাখু সদাশিৱ ॥

পলাইতে নেদেখো সন্ধি দিনে দিনে দূৰ বন্দী

ভৈলো মন্দ মনৰ সুপ্তি ।

তুৱা হৰি লাগো গোড় মোৰ মান্না পাশ চোড়

শঙ্কৰ কৰম কাকুতি ॥

দ্বিতীয়তে হিংসা অৰ্থৰ ‘শ্’ ধাতুত নিষ্পন্ন ‘শৰণ’ৰ কথা কোৱা
হৈছে । প্ৰাণী বধ বা প্ৰাণী ক্ৰেশ প্ৰদান কৰাকে হিংসা বোলে । হিংসা ত্ৰিবিধ
শাৰীৰিকী বাচনিকী আৰু মানসিকী । শাৰীৰিকী,—হাতেৰে, ভৰি আদি যি

কোনো অজ্ঞেৰে জীৱ বিনাশ, প্ৰহাৰ বা শাৰীৰিকী হিংসা। বাচনিকী— বাক্যেৰে প্ৰাণী পীড়া উৎপাদন কৰা। মানসিকী— মনেৰে পৰপীড়া চিন্তা কৰা। ইয়াৰ ভিতৰতে আৰু তিনিটা ভাগ পোৱা যায়। সেয়া হ'ল (১) কৃত (২) কাৰিত আৰু (৩) অনুমোদিত। কৃত — ওপৰত উল্লেখ কৰা ধৰণেৰে আনক হিংসা কৰা। কাৰিত আনৰ যোগেদি হিংসা কাৰ্য্য কৰোৱা বা লিপ্ত কা। অনু-মোদিত এজনে আনজনক হিংসা কৰোঁতে উচিতনি দিয়া বা অনুমোদন জনোৱা ইত্যাদি। ক্ৰোধেই হ'ল হিংসাৰ উৎপত্তিৰ নিদান। ইহ, পৰন্তু উভয়লৈ লোকে জনসাধাৰণে হিংসাৰ কঠোৰতৰ ফল ভোগ কৰি আছে। এই হিংসা সমূহৰ পৰা নিষ্কৃতি বা উদ্ধাৰ পোৱা বা অৱকাশ প্ৰাপ্তিকে দ্বিতীয় পৰ্যায়ৰ শৰণ বোলা হয়। সাধুসকলে প্ৰথমবিধ শৰণ লোৱাৰ লগতে এইবিধ শৰণ লয়। সাধু সদা উপদ্রৱ ৰহিত বা হিংসা শূন্য হৈ থাকে। সাধু আৰু অসাধুৰ পাৰ্থক্য এইখিনিতে আছে —

বিদ্যা বিবাদায় ধনংমদায়

শক্তিঃ পৰেষাং পৰপীড়নায় ।

খলস্য সাধোঃ বিপৰীতমেতৎ

জানায় দানায় চ ৰক্ষণায় ॥

অৰ্থাৎ :— খলপ্ৰকৃতিৰ লোকে বিদ্যা, ধন আৰু শক্তি সঞ্চয় কৰে বিবাদ, অহ-
ক্ৰাৰ আৰু পৰপীড়ন কৰিবৰ কাৰণে। কিন্তু সাধুসকলৰ কাৰ্য্য
ইয়াৰ বিপৰীতটো। এওঁলোকে বিদ্যা, ধন আৰু শক্তি সঞ্চয় কৰে
জান, দান আৰু পৰক ৰক্ষা কৰিবৰ কাৰণে।

সাধুসকলে ভাবে :—

লঙ্কা সুদূৰ্জ্জ্বলিদং বহু সম্ভবন্তে,

মানুষামৰ্থদমনিত্যমপীহধীৰঃ ।

তুৰ্গং যতেত ন পতেদনুমৃত্যু যাবৎ,

নিঃশ্ৰেয়সায় বিষয়ঃ খলু সৰ্ব্বতঃ স্যাৎ ॥

অষ্টাবক্ৰ গীতা

অৰ্থাৎ :— অনেক জন্মান্তৰত এই পৰম পুৰুষাৰ্থৰ সাধনৰূপ নৰদেহ পোৱা
হৈছে — যি অনিত্য হলেও পৰম দুৰ্জ্জ্বল, এনেহেন দেহা পাই ধীৰ
পুৰুষসকলে ভবা উচিত যে যেতিয়ালৈকে পুনঃ মৃত্যু হয়, তেতিয়া-
লৈকে শীঘ্ৰে নিজে মোক্ষ প্ৰাপ্তিৰ বাবে যত্ন কৰিব লাগে। যিহেতু
বিষয় বাসনা সমস্ত যোনীতে পায়।

এতিয়া আমি ধাতুগত অৰ্থ এৰি শব্দগত অৰ্থলৈ আহোঁ। ‘শৰণ’ এই শব্দটোৰ তিনিটা আখৰত তিনিটা অৰ্থ সন্নিবিষ্ট হৈ আছে যেনে—

- (১) শ — শব্দে আত্মা বা দেহ
- (২) ৰ — শব্দে জ্ঞান বা মন
- (৩) ণ — শব্দে বেগ বা চৈতন্য

অৰ্থাৎ দেহ, মনক চৈতন্য সত্ত্বলৈ ধাবিত কৰাই শৰণ
অথবা

- (১) শ — শব্দে আত্মা
- (২) ৰ — শব্দে গতি
- (৩) ণ — শব্দে জ্ঞান

অৰ্থাৎ — আত্মাৰ সম্পত্তিৰ অৰ্থে জ্ঞান লাভ কৰাই শৰণ।

শঙ্কৰদেৱৰ ভক্তি ৰত্নাকৰ গ্ৰন্থত ‘শৰণ মাহাত্ম্য’ত ‘শৰণ’ সম্পৰ্ক কৈছে—

ভক্তি বৃক্ষস্য শৰণং বীজং পৰমকং স্মৃতম্।

সাধনাদানু পত্নস্য প্ৰেমানন্দ ফলস্য চ ॥

ভক্তি ৰত্নাকৰ—৫/১

অৰ্থাৎ—ভক্তিবগী বৃক্ষৰ শৰণেই বীজ বা কঠীয়া বুলি জানিবা। শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তনাদি ভক্তিৰ সকলো সাধনেই সেই বৃক্ষৰ পত্ন স্বৰূপ আৰু প্ৰেম আৰু আনন্দই তাৰ সুমিষ্ট ফল।

সৰ্ব্বমূলং কৃষ্ণপাদ শৰণং পৰিকীৰ্ত্তিতম্।

যদিবনাপ্ৰৱতে ভক্তিৰাম ডাঙৰ পয়ো যথা ॥

ভক্তি ৰত্নাকৰ ৫/২ (সাত্ৰত তন্ত্ৰ-৪/৫৫)

অৰ্থাৎ—সৰ্ববিধ ভক্তিৰ পৰম একমাত্ৰ মূল হ’ল শ্ৰীকৃষ্ণ পাদপদ্মত শৰণ লোৱা

—যাৰ অভাৱে অপক্ল ভাণ্ড চ জল থলে সহজতে বৈ যোৱাৰ দৰে হয়।

কায়বাক্‌মনসাং সাক্ষাৎ কৃষ্ণে পৰম পুৰুষে।

পৰিনিষ্ঠাপ্ৰায়ং যদেব শৰণং তৎ প্ৰকীৰ্ত্তিতম্ ॥

ভক্তি ৰত্নাকৰ — ৫/৪ (সাত্ৰত তন্ত্ৰ—৪/৫২)

অৰ্থাৎ—কায়, বাক্য, মনে পৰম পুৰুষ শ্ৰীকৃষ্ণক সাক্ষাৎকাৰত দেখি পৰিনিষ্ঠা পূৰ্বক আশ্ৰয় লোৱাকে শৰণ বুলি কয়।

কাহ্নবাক্‌মনসাং সাক্ষাৎ যা নিষ্ঠাহ্যচলা ভবেৎ।

পৰমাত্মনি শ্ৰীকৃষ্ণে শৰণং তৎ প্ৰচক্ষতে ॥

ভক্তি ৰত্নাকৰ - ৫/৫ (শিবসংহিতা)

অৰ্থাৎ—কায়, বাক্য আৰু মনত সাক্ষাৎকাৰত দেখি পৰমাৰ্থা শ্ৰীকৃষ্ণত যি নিষ্ঠা আৰু অচলা ভক্তি বাথে বা প্ৰীতি কৰে, তাকে শৰণ বুলি কয়।

ইয়াত উল্লেখ কৰা কায়, বাক্য মনৰ অৰ্থ হ'ল ভগৱন্তৰ চৰণত শৰণ লবলৈ হ'লে কায়বৃত্তি, বাক্যবৃত্তি আৰু মনোবৃত্তি হ'ব লাগে। কায়বৃত্তি মানে:—
(ইয়াক কায়িক শৰণ বুলিও কয়) হৰিৰ উদ্দেশ্যে মন্দিৰ নিৰ্মাণ,
আসন স্থাপন, পুষ্প ব্ৰহ্ম ৰোপণ, মন্দিৰ মাজ্জন, ব্ৰতোপৰাস,
নৃত্য অভিনয়াদি কৰ্ম, পাক্ষিকিয়ৰ সৰ্ব্ব কৰ্ম সমৰ্পণ, অষ্টাঙ্গ
প্ৰণাম আদি।

অষ্টাঙ্গ প্ৰণাম যেনে:—পাদাভ্যাং পাদাভ্যাং জানুভ্যাংমুৰসা শিৰসাশুশা।

মনসাবধসা চেতি ত্ৰয়ামোহুণ্টাঙ্গ ঈবিতঃ ॥

অৰ্থাৎ—বাহু, ভৰি, জানু, বুকু, শিৰ, মন, দৃষ্টি, বাক্য এই অষ্টাঙ্গ প্ৰণাম,
বুলি কয়।

বাক্যবৃত্তি—(বাক্যৰ শৰণ বা বাচিক শৰণ):— হৰিনাম কীৰ্ত্তন, গীত কীৰ্ত্তন,
নাম জপ আদি।

মনোবৃত্তি—(মানসিক শৰণ):—মনেৰে সততে স্মৰণ, চিন্তন, ধ্যান ধাৰণা: প্ৰভৃতি।

মহাপুৰুষজনাৰ ভক্তি ৰত্নাকৰ গ্ৰন্থত শৰণ ত্ৰিবিধ বুলি উল্লেখ কৰিছে

যেনে—এতদৈৰ ত্ৰিবিধং প্ৰোক্তং বেদান্তিসিদ্ধিৰ্ভিজোতম্।

প্ৰথমং মধ্যমং শ্ৰেষ্ঠং ক্ৰমণঃ শূন্য তন্মুনে ॥

ভক্তিৰত্নাকৰ—৮/৬, (সাহিত্যতত্ত্ব—৪/৫৮)

অৰ্থাৎ—হে দিবজবৰ। (শিৱই নাৰদক) এই শৰণ ত্ৰিবিধ বুলি বেদান্ত সকলে কয়
প্ৰথম, মধ্যম আৰু শ্ৰেষ্ঠ (উত্তম) হিচাবে শৰণৰ ক্ৰম কৰ্ত্তা শুনা।

ধৰ্ম্মমতীৰ্থে চ দেৱান্দৌ ব্ৰহ্মকল্পমবাদিতঃ।

যদ্বুদ্ধি নিৰ্ভীতং কৃষ্ণে কৃতং তৎ প্ৰথমং স্মৃতম্ ॥

ভক্তিৰত্নাকৰ ৮/৭, (সাহিত্যতত্ত্ব—৪/৫৯)

অৰ্থাৎ:—পূৰ্বত পাপমুক্তি অৰ্জীষ্ট সিদ্ধি আদিৰ নিৰ্মিতে তীৰ্থত, দেৱত, ধৰ্ম্মমত
যি বুদ্ধি আছিল, সেই বুদ্ধি তাৰ পৰা আতাই শ্ৰীকৃষ্ণত ব্ৰহ্মক
বুদ্ধি হিচাবে ঠিক কৰি লোৱাকে প্ৰথম শৰণ বোলে।

কলগ্ৰ পুগ্ৰ মিত্ৰেষু ধনগেহ গৱাদিষু

যন্তমত্ৰাশ্ৰয়ঃ কৃষ্ণে কৃতস্তন্মধ্যমং স্মৃতম্ ॥

ভক্তি ৰত্নাকৰ—৫/৮, (সাহিত্যতত্ত্ব—৪/৬০)

অৰ্থাৎ :— পূৰ্বতে ভাৰ্য্যা, পুত্ৰ, মিত্ৰ, ধন, গৃহ, গো আদিত যি মমতা আৰু সেইসকলে বিপদত সহায় কৰিব বুলি বিশ্বাস আছিল, সেই বিশ্বাস ত্ৰিভুজত কৰাকে মধ্যম শৰণ বুলি কয়।

দেহাদাবাঞ্ছনো যাবদাস্তত্ৰাশ্রয়নাদিষৎ ।

তদ্বিত্বা কৃষ্ণপাদানেজ কৃতং শ্ৰেষ্ঠং প্রকীৰ্ত্তিতম্ ॥

ভক্তিৰত্নাকৰ ৫/১, (সাত্তত তত্ত্ব ৪/৬১)

অৰ্থাৎ — সহজতে অধিক প্ৰিয় নিজ দেহাদিত নানা ভাৱে যি আত্মা বুদ্ধি আছিল, সেই আত্মা বুদ্ধি ঈশ্বৰত কৰি, শৰীৰাদিৰ মমতা এৰি, ঈশ্বৰ কৃষ্ণত সমৰ্পণ কৰিলে তাকে শ্ৰেষ্ঠ (উত্তম) শৰণ বুলি কয়।

দেহাসক্তিং পৰিত্যজ্য কেশ্বজং জগদীশ্বৰে ।

মনঃ প্ৰবৰ্ত্ততে যতঃ শৰণং স্মৃতমুত্তমম্ ॥

ভক্তিৰত্নাকৰ ৫/১০, (সাত্তত তত্ত্ব-৮/১)

অৰ্থাৎ :— নিজ দেহত যি আসক্তি বা মমতা আছিল, সেই সকলো ত্যাগ কৰি একমাত্ৰ জগদীশ্বৰত মন নিবিষ্ট কৰাকে উত্তম শৰণ বোলে।

তদুপৰি নাৰদ পঞ্চবাৰ তত্ত্ব আৰু অহিৰ্ভূধ্ৰু সংহিতাৰ মতে শৰণৰ ত্ৰেণী ছটা যেনে —

আনুকূলস্য সঙ্কল্পং প্ৰাতিকূল্যস্য বৰ্জ্জনম্ ।

ৰক্ষিষ্যতীতি বিশ্বাসঃ ভৰ্তৃহ্মে বৰণং তথা ।

নিক্লেপণমকাৰ্পণ্যং স্বভ্ৰুবিধা শৰণাগতিঃ ॥

অহিৰ্ভূধ্ৰু সংহিতা আৰু নাৰদ পঞ্চবাৰ তত্ত্ব ১/১৭

অৰ্থাৎ :— উগ্ৰৱত্তৰ অনুকূল আচৰণ কৰা, সেইসকলৰ প্ৰতিকূল কৰ্ম বৰ্জ্জন কৰা, পৰমেশ্বৰে মোক ৰক্ষা কৰিবই — এনে বিশ্বাসত দূতাত ৰক্ষা কৰা, উগ্ৰৱত্তৰ উপৰতে ভৰণ পোষণৰ জাৰ অৰ্পণ কৰা, কাল বাক্য মনেৰে পুত্ৰ পৰিবাৰ ধন বস্তু সমস্ত উগ্ৰৱত্তৰ চৰণত অৰ্পণ কৰা, আৰু নিজৰ দুখ দৈন্যতাৰ কথা আনক নজনেবা এই ছটাই শৰণৰ লক্ষণ।

এতিয়া এই ছটা শৰণৰ লক্ষণ সম্পৰ্কে বিশদভাৱে পৰিষ্কাৰ ধৰণে দেখুৱাবলৈ যত্ন কৰা হৈছে।

(১) আনুকূল্য সঙ্কল্পম্ :— ভক্তি বৰ্দ্ধক 'কৰ্ম' কৰা। ভক্তি বৰ্দ্ধকৰ শাস্ত্ৰত শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰদেৱ মহাপুৰুষে লিখিছে :—

শৌচং জপস্তপো হোমঃ শ্রদ্ধাতিথ্যাংমদৰ্চনম্ ।

তীৰ্থাটনং পৰাৰ্থেহা তুষ্টিৰাচাৰ্য্যং সেৱনম্ ॥

ভক্তি বন্ধাকৰ—৩৭/২, (ভাগৱত— ১১/১৯/৫১)

অৰ্থাৎ:—বাহ্যভ্যন্তৰ পৱিত্ৰতা ৰক্ষা কৰা, ভগৱানৰ নাম জপ বা তেওঁক সাক্ষাতকাৰ কৰা, মন নিৰ্ম্মলৰ বাবে ব্ৰত পালন কৰা, নিজকে আৰু সমস্ত কৰ্ম্ম হৰি ভগৱানৰ চৰণত অৰ্পণ কৰা, ভক্তি, ভক্ত আৰু ভগৱন্তত শ্ৰদ্ধা ৰখা, অতিথি শুশ্ৰূষা কৰা, ভগৱন্তৰ উপাসনাত বাস্তৱ থকা, বৈষ্ণৱীয় তীৰ্থস্থানলৈ যাত্ৰা কৰা, পৰোপকাৰ কৰা, যথালোভে সমস্তট থকা আৰু গুৰু শুশ্ৰূষা কৰা —এনেবিলাক যথাসাধ্যে আচৰণ কৰাকে অনুকূল সঙ্কল্প কৰা বুলি কোৱা হয় ।

(২) প্ৰাতিকূলস্যৰজ্জ'নম্:— ভক্তিবিশোধী কৰ্ম্ম বৰ্জ্জ'ন কৰা । সেই সংক্ষেপে মনুসংহিতাৰ এটি উদ্ধৃতিয়েই যথেষ্ট হ'ব যেনে:—

প্ৰণাভিপাতনং স্তৈৰ্য্যং পৰদাৰমথাপিবা ।

ত্ৰিণিপাপানি কায়েণ সৰ্ব্বতঃ পৰিবৰ্জ্জ'য়েৎ ॥

অসৎ প্ৰলাপং পাক্ষ্যং পৈশুন্যম্নৃতং তথা ।

চত্বাৰি বাচা ৰাজেন্দ্ৰ ন জল্পেত ন চিন্তয়েৎ ॥

পৰদ্রব্যোৎপত্তিধ্যানং মনসানিষ্ট চিন্তনম্ ।

ষিথথাভিনিৱেশঞ্চ ত্ৰিবিধং কৰ্ম্মমানসম্ ॥

মনুসংহিতা—১২/৫, ৬

অৰ্থাৎ:—আততায়ী ভিন্ন জীৱ বধ কৰা, পৰদ্রব্য চুৰ, পৰদাৰাগমন কৰা, এই ত্ৰিপাপ কায়েৰে সদায় বৰ্জ্জ'ন কৰা উচিত । অসৎ আলাপ, কঠোৰ বাক্য ব্যৱহাৰ, পৰৰ গুণাগুণ কথন, মিছা কথা আলাপ কৰা—এই চাৰিটা বাক্যেৰে সদায় বৰ্জ্জ'ন কৰা উচিত । পৰদ্রব্য ভাল দেখি তালৈ আসক্তি কৰা, মনেৰে পৰৰ অনিষ্ট চিন্তা কৰা, আন্তৰিক্য গুণ্যতা বা দেহত আত্ম বুদ্ধি কৰা —এই ত্ৰিবিধ পাপ মনেৰে সদায় বৰ্জ্জ'ন কৰা উচিত । মুঠতে কায় বাক্য মনেৰে উক্ত প্ৰকাৰ দশবিধ পাপ সদায় ত্যাগ কৰা আৰু নামাপৰাধ বৰ্জ্জ'ন কৰাকে প্ৰতিকূল বৰ্জ্জ'ন কৰা বুলি কোৱা হয় ।

(৩) ৰক্ষিষাতীতি বিশ্বাস :— ভগৱন্তক প্ৰকৃত ৰক্ষক বুলি ভবা ।

অৰ্থাৎ:—ভগৱন্তই মোক সকলো বিপদ আপদত ৰক্ষা কৰিবই বুলি দৃঢ় বিশ্বাস ৰখা । তত্ত্বিম আনত এনে বিশ্বাস নৰখা ইত্যাদি ।

হেন জগন্নাথ অনাথৰ ইষ্ট দেৱ ।

হৰি বিনে আৱৰ তাৰস্তা নাই কেৱ ॥

ইত্যাদি ।

৪) ভৰ্তৃহে বৰণম্ :— নিজৰ পালনৰ ডাৰ ভগৱন্তক অৰ্পণ কৰা ।

অৰ্থাৎ—নিজৰ সমুদায় ভৰণ পোষণৰ ডাৰ ভগৱন্তৰ চৰণত দৃঢ়-
তাৰে অৰ্পণ কৰা বা মোৰ ভৰণ পোষণ কৰ্ত্তা একমাত্ৰ ভগৱন্তইহে
বুলি দৃঢ়বিশ্বাস স্থাপন কৰাকে “ভৰ্তৃহে বৰণম্” বুলি কোৱা হয় ।

যেন গবাদিক যিটো বিকিলে পৰত ।

পোষণ পালন চিন্তা নাহিকে মনত ॥

এই ডাৰ কৰা । ইত্যাদি

৫) নিষ্ক্ৰেপণম্ :— কায় বাক্য মনেৰে নিজক আৰু পুত্ৰ পৰিবাৰ আদিক ভগ-
ৱন্তৰ চৰণত সমৰ্পণ কৰাকে নিষ্ক্ৰেপণ বুলি কোৱা হয় ।

আপোনাৰ প্ৰিয় গন্ধ পুষ্প আদি যত ।

নিবেদিব সমস্ত গোৱিন্দ চৰণত ॥

পুত্ৰ পত্নী সৰাকো সেৱক কৰি দিব ।

আপোন প্ৰাণকো কৃষ্ণ পাবত অৰ্পিব ॥

ইত্যাদি

৬) অকাৰ্পণ্যম্ :—নিজৰ দুখ দৈন্যতাৰ কথা অন্য কোনো দেৱতাক নজনাৱা ।
তাৰমানে দুখৰ পৰা উদ্ধাৰ পাবৰ কাৰণে ভগৱানৰ
বাতিৰেৰে অন্য দেহতাৰ ওচৰত প্ৰাৰ্থনা নকৰাকে “অকা-
ৰ্পণ্যম্” বোলা হয় ।

হে কৃষ্ণ ইটো ঘোৰ সংসাৰ পছত ।

তিনি তাপে অতিশয় হয় আছে হত ॥

তুমি পাদ পদ্ম ছায়া ছত্ৰ বিনে তাৰ ।

নাহিকে শৰণ আৰ তাপ এৰাইবাৰ ॥

এনে প্ৰকাৰে শৰণৰ দ্বিবিধ পৰ্য্যায় আমালোকে পাওঁহক । এই পৰ্য্যায়
বা ক্ৰমৰ ভিতৰত সাত্ৰত তন্ত্ৰোক্ত পৰ্য্যায়কে শব্দৰ স্তৰে তেৰাৰ একমাত্ৰ
সংস্কৃত গ্ৰন্থ ভক্তি ৰত্নাকৰত গ্ৰহণ কৰা কাৰণে আমাৰো গ্ৰহণীয় । “ষড়বিধাঃ
শৰণাৱন্তিঃ”ৰ যি ক্ৰম পঞ্চৰাত্নত উল্লেখিত হৈছে, সেই ক্ৰম প্ৰ’ৱেই সাত্ৰত তন্ত্ৰোক্ত
শৰণ বিধিৰ অন্তৰ্গত বা তৎস্বাভিবিজ্ঞ নহয় কাৰণে সিও আমাৰ হাতৰ মুঠিৰ

পৰা একবাই দিব নোৱাৰি। সেয়ে শুকজনাৰ বাণী প্ৰথম স্থানত ৰাখি দ্বিতীয় স্থানত পঞ্চৰাত্ৰ তন্ত্ৰোক্ত বিধি ৰাখিলে মূল কৰ্মৰ হেৰফেৰ নহব বুলি ভবা হৈছে।

সাদৃত্য তান্ত্ৰোক্ত বিধিমতে শৰণ ত্ৰিবিধ থকাৰ দৰে শৰণ গ্ৰাহীতাও গীতান্ত মতে চতুৰ্বিধ আছে। গীতাৰ উদ্ধৃতিৰে সেই চতুৰ্বিধ উত্তম, মধ্যম, প্ৰাকৃত আদি ভেদে হয়।

চতুৰ্বিধা ভজন্তে মাং জনাঃ সূকৃতিনোহৰ্জুনঃ।

আৰ্ত্তো জিভাসুৰৰ্থাখী জানী চ ভবতৰ্ষভ ॥

গীতা—৭।১৬

অৰ্থাৎ :— { কৃষ্ণই অৰ্জুনক } হে ভাৰত কুণ গৌৰৱ অৰ্জুন! আৰ্ত্ত, জিভাসু (আত্মজানাভিলাষী), অৰ্থাখী (অৰ্থাভিলাষী) আৰু জানী, (আত্মবিদ্) এই চাৰিপ্ৰকাৰ পুণ্যবান লোকে আমাত শৰণাপন্ন হয়।

গীতাত শ্ৰীধৰ স্বামীজীয়ে এনেপ্ৰকাৰে অৰ্থ কৰিছে :—

(১) আৰ্ত্ত :— “আৰ্ত্তো ৰোগাদ্যভিভূতঃ” অৰ্থাৎ বাধি আদি বিপদত পৰিলে সেইবিধক আৰ্ত্ত বুলি কয়।

(২) জিভাসু :— “জিভাসুৰাভিজানেচ্ছুঃ” অৰ্থাৎ—আত্মতত্ত্ব জ্ঞান বুজিবলৈ চেষ্টা কৰা সকলক জিভাসু বোলে।

(৩) অৰ্থাখী :— “অৰ্থাখী অন্ন পৰাণ বা ভোগসাধনভূতার্থলিপ্সুঃ”

অৰ্থাৎ — ঐহিক বা পাৰলৌকিক ভোগ সাধনৰ কাৰণে আশা কৰা সকলক অৰ্থাখী বোলে।

(৪) জানী :— “জানী চাত্মবিদ্” অৰ্থাৎ আত্মতত্ত্বজ্ঞ সকলক জানী বুলি কয়।

পূৰ্বোক্ত চতুৰ্বিধৰ ভিতৰত জানীয়েই সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ। এনেদৰে উল্লেখ কৰা এই চতুৰ্বিধক একপ্ৰকাৰ শৰণাৰ্থী হিচাবে ৰাখিব পাৰি। অৱশ্যে ইয়াক আৰ্ত্ত ভকত, জিভাসু ভকত হিচাবেহে ব্যৱহাৰ কৰিব লাগে। পিচে আমি ইয়াক আৰ্ত্তৰ শৰণ, জিভাসুৰ শৰণ, অৰ্থাখীৰ শৰণ আৰু জানীৰ শৰণ হিচাবে ব্যৱহাৰ কৰিব খুজিছোঁ যিহেতু চাৰিও বিধেই উগৰং চৰণ প্ৰাপ্তিকামী। গজেন্দ্ৰ, ত্ৰিভীষণ, ধ্ৰুৱ, উদ্ধৱ, প্ৰহলাদ আদিয়েই এই চতুৰ্বিধত পৰে। নিশ্চয়-স্থানত ৩৭প্ৰমাণ উল্লেখ কৰা হৈছে।

আৰ্ত্ত :— গ্ৰাহ মুখ পতিত গুজেন্দ্ৰ আৰু লক্ষ্মা বিতাড়িত বিভীষণ আৰ্ত্ত-শৰণত পৰে যেনে—

গজেন্দ্ৰই :— এহি বুলি মৰণতো নডৈল বিকল ।
 শুভে মেৰাই ধৰিলন্ত সুবৰ্ণ কমল ॥
 পৰম আনন্দে মাধৱত দিয়া চিত্ত ।
 গজেন্দ্ৰে কৰিলা স্তুতি অতি বিপৰীত ॥
 যাক স্মৰি তৰি সুখে ঘোৰ নৰকক ।
 অন্তকালে পাই হেন মাধৱ বন্ধুক ॥
 শুভে মেৰাই পদম গোট ওপৰক তুলি ।
 গজেন্দ্ৰে শৰণ লৈলা ব্ৰাহ্মি হৰি বুলি ॥ কীৰ্ত্তন ।

এই প্ৰসঙ্গত গজেন্দ্ৰই— “দেখিল গজেন্দ্ৰ আপোনাৰ মৃত্যু ভয় ।

ৰাখন্তা নাহিকে আৰ পুত্ৰ ভাৰ্যা চয় ॥

বুলি ভাবি আৰ্ত্তৰ শ্ৰেণীত পৰি হৰিত শৰণ লৈছে । হঠাতে বিপদত

পৰি ভগৱানক চিন্তা কৰিলেও উপায় দিয়ে । এয়া হ’ল আৰ্ত্তৰ শৰণৰ কথা ।

ৰাৱণানুজ বিভীষণে লক্ষাৰ পৰা বিতাড়িত হৈ শ্ৰীৰামচন্দ্ৰৰ চৰণত
 শৰণাপন্ন হৈ তেওঁৰ পক্ষ লয় ।

ভৱন্তং সৰ্বভূতানাং শৰণ্যং শৰণং গতঃ ।

পৰিত্যক্তা মম্বা লক্ষা মিত্ৰানি চ ধনানি চ ॥

ৰামায়ণ— যুদ্ধ কাণ্ড—১৯৫

অৰ্থাৎ:—(ৰামৰ প্ৰতি বিভীষণোক্ত) মই লক্ষা, মিত্ৰ, ধন সকলো ত্যাগ কৰি
 সৰ্বভূতাত্মন্য অৰ্থাৎ সৰ্বপ্ৰাণীৰ আশ্ৰয় আপোনাৰ শৰণ গ্ৰহণ কৰিছোঁ ।

হস্তিনাৰ ৰাজসভাত সৰ্বজন সমক্ষে দুঃশাসনে যেতিয়া দ্ৰৌপদীৰ
 বস্ত্ৰাকৰ্ষণ কৰে আৰু বনবাস কালত সশিষ্যে দুৰ্ব্বাশা মুনিয়ে পঞ্চ পাণ্ডৱৰ
 আহাৰান্তে ভোজনৰ বাবে আশা কৰি স্নান কৰিবলৈ যায়, সেই হঠাৎ বিপদা-
 পন্ন অৱস্থাত আৰ্ত্তভাৱে ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণৰ চৰণত শৰণাপন্ন হোৱাত দ্ৰৌপদী
 বিপদমুক্ত হৈছিল । এইখিনি আৰ্ত্তশৰণৰ কথা । এই শৰণ নৰম বিধৰ ।

(২) অৰ্থাথী :— ধ্ৰুৱ অৰ্থাথী ভকত অৰ্থাৎ অৰ্থাথী শৰণপ্ৰাথী । পিতা

উতান পাদৰ পৰা বিমাতা সুৰুচিৰ চল চক্ৰান্তত তাড়না
 পাই মাতৃ সুনীতিৰ উপদেশক্ৰমে নিজ ভাতৃ উত্তমতকৈ উচ্চা-
 সন অভিলাষী হৈ নাৰদৰ নামমন্ত্ৰ লাভ কৰি হৰি আৰা-
 ধন কৰে । ধ্ৰুৱে বিচাৰিছিল এনেকুৱা এখন আসন

পিতৃ পিতামহে যাক নাহি পাবে

ত্ৰৈলোক্যতে উৎকৃষ্ট ।

যাত অধিকাৰ নাহিকে কাহাৰ

হেনয় স্থান বিশিষ্ট ॥

তাকে লক্ষ্য কৰি

আৰাধিবো হৰি

কহিয়ে গুৰু উপায়।

ধৰ্ম্ম অৰ্থ কাম

মোক্ষ প্ৰয়োজন

একোতে নাহিকে দাম ॥

ইত্যাদি

শ্ৰীবিষ্ণু ভাবতী / ভাগৱত চতুৰ্থস্কন্ধ ।

অৰ্থাৰ্থী মানে অৰ্থকামী। অৰ্থ মানে ইয়াত ৰাজ্য, ধন, সম্পত্তি আদি সকলো সূচাইছে। এইবিধ আৰ্ত্ত শৰণতকৈ কিছু উচ্চ পৰ্য্যায়ৰ।

e) জিজ্ঞাসাঃ—উদ্ধৱ, অৰ্জুন আদি জিজ্ঞাসু ভক্ত অৰ্থাৎ আত্মজ্ঞান বৃজিবলৈ শৰণ প্ৰাৰ্থী।

উদ্ধৱে—

কৃষ্ণৰ চৰণ চাই তেজিলা নিশ্বাস।

গদ গদ বাক্যে বুলিলন্ত লাসে লাস।

হে প্ৰাণ বন্ধু মোক বুলিয়ো বৃজাই।

ঋষি সমস্তৰ কিয় একমতি নাই ॥

কেহো বোলে কৰ্ম্ম কেহো বোলে জ্ঞানে গতি।

তোমাৰ সম্মত পথ কেবলে ওকতি ॥

একে বেদবাক্যে কিয় ভৈল মতি ভেদ।

কিঙ্কৰৰ কেশৱ সংশয় কৰা ছেদ ॥

শঙ্কৰদেৱ ভাগৱত একাদশ স্কন্ধ

অৰ্জুনেঃ— কাৰ্পণ্য দোষোপহতস্বভাৱঃ

পৃচ্ছামি ত্বাং ধৰ্ম্মসংযুক্ততাঃ।

যচ্ছৈয়ঃ স্যামিচ্ছিতং ব্ৰহ্মি তন্মে।

শিষ্যস্তেহং শাষি মাং ত্বাং প্ৰপন্নম্ ॥

গীতা—২.৭

অৰ্থাৎঃ—(হে প্ৰভু) কাতৰতা আৰু অৱশ্যজ্ঞাৱী কলঙ্কজনিত দোষত মোৰ শৌৰ্য্যাদি অডিভূত আৰু চিত্ত ধৰ্ম্মাধৰ্ম্মবিষেইহীন হৈছে। সেই কাৰণে তোমাক জিজ্ঞাসা কৰিছোঁ যিটো মোৰ পক্ষে শ্ৰেয়-স্কৰ, তাকে কোৱা। মই তোমাৰ শিষ্য, মই তোমাৰ শৰণাপন্ন হৈছোঁ মোক উপদেশ দিয়া।

এয়া জিজ্ঞাসু উদ্ধৱ আৰু অৰ্জুনৰ শৰণ। এওঁলোকৰ মনত উদ্ধৱ হোৱা সন্দেহ দূৰ কৰিবৰ কাৰণে এইখিনি জিজ্ঞাসা। আৰ্ত্ত আৰু অৰ্থাৰ্থতকৈ ই উচ্চপৰ্য্যায়ৰ।

৪) জ্ঞানীঃ—মহাভক্ত প্ৰহ্লাদ জ্ঞানীৰ লেখত পৰে। আত্মতত্ত্ববিদ গৰাকীৰ
ইও এবিধ শৰণ।

প্ৰহ্লাদেঃ— পাক্ষৰিষতে মহামতি।
ক্লীড়া এৰি কৰন্ত উকতি ॥
নিভান্তে হৰিক কৰে ধ্যান।
হৰি বিনে নেদেখন্ত আন ॥

ইত্যাদি

উপদেশ — দুৰ্লভ মনুষ্য জন্ম নকৰা বিফল।
চিত্তা মনে মাধৱক চৰণ কমল ॥
হৰিসে সবাংশে আত্মা বাক্তৱ ঈশ্বৰ ॥
আত্মানন্দ ইটো পুত্ৰ ডাৰ্মা কলেৱৰ ॥
.....
ধাম্যক্লীড়া এৰি কৰা মাধৱক ধ্যান।
নাৰদৰ মুখত শুনিবো ইটো „জ্ঞান ॥

প্ৰাৰ্থনা :— (নৃংসিংহক)

ভৱ বৈষ্ণৱি মাজে মজিলোহো
নেৰে মোক শোক ভয়।
তোমাৰ চৰণে শৰণ পশিলো
কৃপাকৰা কৃপাময় ॥
.....
তোমাৰ অকাম ভৃত্য আমি।
তুমিও নিষ্কাম মোৰ স্বামী ॥

ইত্যাদি।

উপৰোক্ত ৰচনানুসাৰে আত্মতত্ত্ববিদ নিষ্কামী প্ৰহ্লাদক ‘জ্ঞানী’ৰ
পৰ্যায়ত ধৰা হয়। আগৰ তিনিবধতকৈ এইবিধ অত্যাশ্ৰিত পৰ্যায়ত পৰে—
যিহেতু প্ৰহ্লাদে শৰণ লৈছিল সকলোৰে বিশ্বাস এৰি—

মাতা নাস্তি পিতা নাস্তি নাস্তি মে স্বজনো জনঃ।
হৰিৎ বিমান কোহপ্যসি যদ্যন্তং তদ বিধীয়তাম্ ॥

কন্দ পুৰাণ— ১৮/৯০

অৰ্থাৎ— মোৰ মাতা নাই, পিতা নাই, মোৰ কোনো সম্বন্ধৰ লোকো নাই।
গ্ৰীহৰিৰ বাহিৰে মোৰ আৰু কোনো নাই। তাকে চাই যি উচিত
হয়, তাকে কৰিব পাৰে।

মহাপুৰুষ শ্ৰীমন্ত মাধৱদেৱে বক্তাৱলীত লিখিছে :—

লোকত বেদন্ত যন্ত কহিছে সাধন ।

সি সব সাধনহীন ভৈল যিটোজন ॥

ভগৱন্ত মাধৱৰ অভয় চৰণে ।

আছয় শৰণ লৈয়া কায় বাক্য মনে ॥

আন দেৱাদিৰ সেৱা যদ্যপি নকৰে ।

তথাপি সবাবে সেৱা সিজে নিৰন্তৰে ॥

“ভক্তি ৰহস্যলী”

লৌকিক, বৈদিক সাধনাহীনৰ কাৰণে ভগবচ্ছৰণ প্ৰবেশ আৰু শৰণৰ
বিধান নিৰূপণ কৰা হৈছে ।

(১) লৌকিক সাধনা মানে মনু আদি শ্বশ্বিয়ে বিহা ধৰ্ম্ম :—

শ্বশ্বি মুখে আনধৰ্ম্ম কৰায়া বেকত ।

(২) বৈদিক সাধনা মানে বেদৰূপে ভগবদ্‌বাক্য :—

কহিল আপোন মুখে নিজ ধৰ্ম্ম যত ॥

মাক বেদ বোলে সিটো ঈশ্বৰ সাক্ষাত ।

যাতো ঈশ্বৰত হন্তে হৈয়া আছে যত ।

নৱসিদ্ধ

উক্ত দুয়োবিধ সাধনহীনৰ কাৰণে ভগৱৎ শৰণৰ বাহিৰে ভৱ সাগৰ
তৰা অৰ্থাৎ জন্ম মৃত্যুৰ হাত সৰা উপায় নাই । যেনেকৈ গজেন্দ্ৰই “গুণ্ডে মেৰাই
পদ্ম গোট ওপৰক তুলি । গজেন্দ্ৰে শৰণ লৈলা ত্ৰাহি হৰি বুলি” শৰণ লৈছিল ।
গজেন্দ্ৰ কুলশীল ক্ৰিয়াকলাপহীন, লৌকিক বৈদিক কৰ্ম্মৰ কথাই নাই ।
বিভীষণ ৰাক্ষস কুলৰ আৰু প্ৰহ্লাদ তামসিক দৈত্যকুলৰ আছিল । গতিকে
এওঁলোক সাধনহীন আছিল । বিভীষণে ৰামচন্দ্ৰত শৰণ লৈ লক্ষ্মেশ্বৰ হ’ল
আৰু প্ৰহ্লাদে নাৰদৰ উপদেশত হৰিনামত বিভোৰ হৈ হৰিভক্ত হ’ল ।
বিশেষতঃ—কলিযুগত দেশ, কাল, পাত্ৰ, দ্ৰব্য, মন্ত্ৰ সকলো দৃষ্ট কলিয়ে স্পৰ্শ
কৰাত অশুদ্ধ হৈতু হৰিত শৰণ আৰু নামেই সমস্ত ধৰ্ম্মৰ ৰাজ্য বুলি সৰ্ব
শাস্ত্ৰ নিৰ্ণিত ।

মন্ত্ৰ তন্ত্ৰ আনো দ্ৰব্য অনেক ।

দেশ কাল পাত্ৰ ছিদ্ৰ যতেক ॥

পূৰ্ণ নুহি যন্ত যজ্ঞৰ অঙ্গ ।

ছৰি নামে কৰে সৱে সুসাজ ॥

দুজনী মহাপুৰুষৰ বাণী আৰু উপদেশত, লগতে বিভিন্ন মূল সংস্কৃত শাস্ত্ৰ সমূহত শৰণৰ বিষয়ে অপাৰ পদ শ্লোক আদি পোৱা যায়। তাৰে গোটা-চেৰেক নিম্নস্থানত উদ্ধৃতি কৰা হৈছে।

তাৰিয়া নিয়ো নাথ নাৰায়ণ
চৰণে শৰণ লৈলো।

তোমাত ভকতি ,, নকৰি কৃপাল
জনম বিফল কৈলো ॥

শঙ্কৰদেৱ/অজামিল উপাখ্যান

এ হৰি কি প্ৰাণ হৰি পশিলো শৰণে।
কৰা কৃপা নাথ মোক অকণ চৰণে ॥

শঙ্কৰদেৱ/হৰমোহন

গৰুড় কেতু' ধান হেতু ৰাম তুমি নাৰায়ণ।
জানি লৈলো তোমাত শৰণ ॥

শঙ্কৰদেৱ/বলিছলন

গোপাল গোবিন্দ যদুনন্দন।
কৃষ্ণৰ চৰণে লৈলো শৰণ ॥

শঙ্কৰদেৱ/সামন্ত হৰণ

ৰামস্বামী মাগো শৰণ হেৰা আমি।
তোমাৰ নভজি প্ৰভু ভৈলো অধোগামী ॥

শঙ্কৰদেৱ/কৃষ্ণলীলামালা

মাদৱ যদুনন্দন, মাধৱ মধুসূদন। তুমি নিত্য নিৰঞ্জন নাৰায়ণ
তোমাত লৈলো শৰণ।

ইবাৰ কৰুণাময় হৰি কমলাপতি
মোৰে নচাৰিবা নাৰায়ণ।

অকণ চৰণতলে হৰি কমলাপতি
সত্যে সত্যে পশিলো শৰণ ॥

ৰাহৱৰ অভয় চৰণে। সত্যে সত্যে পশিলো শৰণে ॥
ৰাম চৰণে শৰণ লৈলো। মানবী জনম সফল কৈলো ॥

মাধৱদেৱ/নামঘোষা।

অপৰাধ বিনাশন তযু নামে নাৰায়ণ
জানি নামে পণিনো
আন গতি নাহিকে মৰণে ।
অপৰাধ ক্ৰমা কৰি তুমি দয়াশীল হৰি
মোক বন্ধা কৰিয়ো চৰণে ॥

মাধৱদেৱ/নামঘোষা ।

গোপীনাথ ইবাৰ মোক নেৰিয়ো ।
তযু মায়া জাল জঞ্জাল শুচায়া
চৰণে শৰণ দিয়ো ॥

মাধৱদেৱ/নামঘোষা

শৰণং মে জগন্নাথ শ্ৰীকৃষ্ণ পুৰুষোত্তম ।
তন্নাম্বিনি স্বৰূপো হৈব ব্রহ্মদেৱঃ সমাহিতঃ ॥

“শঙ্কৰদেৱ/ভক্তিৱত্নাকৰ ৫/১২

অৰ্থাৎ : হে জগন্নাথ, শ্ৰীকৃষ্ণ হে পুৰুষোত্তম ! তোমাৰ চৰণত শৰণ লৈছোঁ ।
তোমাৰ নামত আৰু মোৰ নিজ গুৰুত শৰণ লৈছোঁ ।
ত্ৰাংপ্ৰপন্নোহুগ্ৰিম শৰণং দেৱ দেৱঃ জনাৰ্দ্দনম্ ।
ইতি যঃ শৰণং প্ৰাপ্তঃ কেশাবুদ্ধৰামাহম্ ॥

ভট্টদেৱ/শ্ৰীমভক্তিবিবেকঃ ৩/১৩৫

অৰ্থাৎ : — “দেৱৰো দেৱতা জনাৰ্দ্দন তোমাৰ চৰণত শৰণাগন্ন হলো ” এই-
ভাৱে যি জনে শৰণ লয়, তেওঁক মই কেশৱ পৰা উদ্ধাৰ কৰোঁ ।

যে নৃশংসা দুৰাছানঃ পাপাচাৰবতাস্থযে ।

তেহপি যান্তি পৰংস্থানং বিষ্ণুক্ষেত্ৰ শৰণং গতাঃ ॥

গৰুড় পুৰাণ পূৰ্বখণ্ড — ২৩১/২১

অৰ্থাৎ—যি স্কল নৃশংস, দুৰাছা, পাপাচাৰ পৰায়ণ, সেই সকলে বিষ্ণুৰ চৰ-
ণত যদি শৰণ লয়, তেন্তে পৰমপদ প্ৰাপ্ত হয় ।

তাৱদাৰ্হিস্তথাৱাকা তাৱনোহস্তথাসুখম্ ।

যাৱন্নায়ান্তি শাণং ত্ৰামশেষামাশনম্ ॥

বিষ্ণু পুৰাণ — ১/৯/৭৩

অৰ্থাৎ — যি পৰ্যন্ত তোমাত পাপ দুখ নাশক শৰণ নগণ, সেই পৰ্যন্ত আৰ্ত্তভাৱ
(দুখকাভৱ) থাকে, ব'কা, মোহ থাকে আৰু সুখৰ অভাৱ ঘটে ।

গ্রন্থকলেক্সৰ বৃদ্ধিৰ তথ্যত অত্যধিক উদ্ধৃতিৰ প্ৰয়োজন বোধ কৰা নহ'ল। সকলো শাস্ত্ৰতে প্ৰায় শৰণৰ বিষয়ে পোৱা হয়। দুয়োজনা মহাপুৰুষৰ লিখনিতো শৰণ শব্দটো প্ৰায়েই পোৱা যায়।

সম্প্রতি “একশৰণ”ৰ সম্পৰ্কত বিষয়টো বিশদ কৰিব খোজা হৈছে। ‘শৰণ’ শব্দটোৰ আগত ‘এক’ শব্দটো যুতি দিয়াত ই এটা পৃথক ৰূপ ললে। কাৰণ ‘শৰণ’ শব্দটো আশ্ৰয়ার্থত যি কোনো দেৱতাত, আনকি মানুহটো খটুৱাব পাৰি। যেতিয়া “একশৰণ” কৰি দিয়া হয়, তেতিয়া ই সীমাবদ্ধৰ মাজত পৰিল। ‘এক’টো ‘একত’ বা ‘একমাত্ৰ’ বাচক। ই দ্বিতীয় এজনৰ অধিকাৰ সাব্যস্ত কৰিব নোখোজে। গতিকে ই ‘একমাত্ৰ শৰণ’ বা একত-শৰণকে সূচাইছে। “একশৰণ” শব্দটো গীতা ভাগৱতাদি সনাতন শাস্ত্ৰ সমূহত পোৱা হয়। কিন্তু ইয়াৰ ব্যৱহাৰ বা প্ৰয়োগ একমাত্ৰ শব্দৰ মাধৱ দুজনা-গুৰুৰ ব্যতীত ভাৰতৰ কোনো মহাপুৰুষে কৰি নগ’ল বা যদি কোনোজনে ব্যৱহাৰ কৰিব খুজিছিল সি নানা আলৈ আহকাল, নানা বাধা বিধিনি, নানা ঘাত প্রতিঘাতৰ মাজত পৰি স্পষ্ট হৈ নুঠিল বা কৰিব নোৱাৰিলে। আমি এই সম্পৰ্কত কিঞ্চিৎ মাত্ৰ আভাস এই অধ্যায়তে দি আহিছোঁ।

“একশৰণ” শব্দটো এটা প্রশস্ত শব্দ - যিটোত পৰম পুৰুষ তত্ত্ব আৰু এখন বিশাল বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ডৰ সমস্ত তত্ত্ব একে থূপতে নিহিত হৈ আছে। অনন্ত কোটি ব্ৰহ্মাণ্ড সৃষ্টি, আদ্যন্ত নিত্যায়স্থিতি, সৰ্বদ্রষ্টা, সৰ্বনিয়ন্তা, সৰ্ব-ভূতাত্ত্বাৰ্থা সন্নিধানন্দ পৰমব্ৰহ্ম শ্ৰীকৃষ্ণদেৱত শৰণ গ্ৰহণেই “একশৰণ” বুলি সৰ্বশাস্ত্ৰ প্ৰসিদ্ধ আৰু শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰ গুৰুৰ পৰাবা পমৰ্থিত তথা নিষ্ঠীক ভাৱে প্ৰয়োগ কৃত। উপনিষদাদ্যত উল্লেখিত “একমেবাদ্বিতীয়ম” বাক্যটোৰ অৰ্থই হ’ল “এজনেই একমাত্ৰ” দতিৰিত্ত কে নো নাই। প্রশ্ন হয়— এই অখিল ব্ৰহ্মাণ্ড পতি জনাই সৰ্ব প্ৰথম একমাত্ৰ পুৰুষক বেকত বৰি সৃষ্টিৰ পাতনি মেলি প্ৰকৃতি, ত্ৰিদেৱ, অহঙ্কাৰ, মহত্ত্ব, ঋষিমুনি ইন্দ্ৰ, চন্দ্ৰ, বায়ু, বহি, নক্ষত্ৰ, আকাশ, চতুৰ্দশভুবন, যক্ষ, বক্ষ, কিল্বৰ, পশু, পক্ষী, মনুষ্য, বৃক্ষ, কীট পতঙ্গাদিৰ সৃষ্টি কৰি প্ৰতি পদাৰ্থতে তেওঁৰ একোটা শক্তি অংশদি সৰলোৰে চৈণ্য আনি লৈ। সেয়ে উপনিষদত স্মৰিত হৈছে “সৰ্বং খণ্ডিবদং ব্ৰহ্ম”। মহাপুৰুষে লিখিছে:—

জীব অংশে তুমি প্রবেশিলা গারে গারে ।
 আরে আমি তোমাক ভজোহো সর্বভারে ॥
 তোমাৰে সৈ অংশ আমি যত জীব জাক ।
 তোমাব মান্নায়ে প্রভ বাঞ্ছিলে আমাক ॥

9 8 7 6 5 4 3 2 1

তুমিসি সবাকৈ দিয়া চৈতন্য শক্তি ।
আমি বেদগণ আত প্ৰমাণ সম্ভ্ৰতি ।
দশদিগপাল সন্ম জগত সমস্ত ।
তোমাতেসে উপজে তোমাতে যান্ন অন্ত ॥

শঙ্কৰদেৱ/বেদস্তুতি

নমো নমো মাধৱ বিধিৰ বিধি দাতা ।
তুমি জগতৰ গতিমতি পিতা মাতা ॥
তুমি পৰমাত্মা জগতৰ ঈশ এক ।
একো বস্তু নাহিকে তোমাত ব্যতিৰেক ॥

... ..

সমস্ত ভূতৰে তুমি আছা হৃদয়ত ।
তত্ব নপাই তোমাক বিচাৰে বাহিৰত ॥

শঙ্কৰদেৱ/হৰমোহন

ঈশ স্বৰূপে হৰি সব ঘাটে বৈঠহ
যৈচন গগণ বিম্বাপি ।
নিন্দা বাদ পৈশুন্য হিংসা
তেৰি কৰোহো হামো পাপী ॥

শঙ্কৰদেৱ/বৰগীত

জগতৰ কাৰণ যিটো নিখিল জীৱৰ আত্মা
নাৰায়ণ পৰম পুৰুষ ।
পৰম ঈশ্বৰ হৰি নিজ মায়া বশ্য কৰি
কাৰণেৰে ভৈলন্ত মানুষ ॥

মাধৱদেৱ/ভক্তি ৰত্নাৱলী

জগততে কৰি আছন্ত নিৱাস
জগতো তান্তে ৰময় ।
এতেকেসে তাক্স বুলি বাসুদেৱ
নামৰ দিব্য অম্বয় ॥

মাধৱদেৱ/নামঘোষা

বিশ্বং সৰ্ব্বত্র পৰ্ণত্ৰাণ্ডে স্বৰূপশ্চৈবৈভৱৈঃ ।
চৰাচৰেষু ভূতেশু ৰেশনাং বিষ্ণুৰূঢ়্যতে ॥

মাধৱ প্ৰণীত নিৰুক্ত প্ৰথমকাৰিকা ।

অৰ্থাৎ :— স্বৰূপ; ওপ আৰু বৈভৱৰ দৃষ্টিৰে সৰ্বজন পূৰ্ণ হোৱাৰ কাৰণে,
'চৰাচৰ প্ৰাণী সমুহত প্ৰতিটো হোৱাৰ কাৰণে' হিহু যেনে।

পৰমহংসই "চৈতন্য শক্তিৰ দ্বাৰে" জীৱ অংশে সৰ্বভূততে প্ৰতিটো হৈ
সেই জীৱাংশ বা জীৱাত্মা ৰূপে চাক্ষৰ হিচাবে 'পৰমাত্মাৰূপে' শিৰাজ কৰি
জীৱাংশক চৈতন্য সত্তা দিলে।

বিহেতু চৈতন্যপূৰ্ণ পৰমাত্মা ৰূপে হ'ব
হৃদয়ত আচ্ছন্ন প্ৰকাশি।
তাতেসে ইঞ্জিয় গণ ভূত প্ৰাণ বুদ্ধি মন
প্ৰবৰ্ত্তে যতোক জড়পাণি ॥

শঙ্কৰদেৱ/নামঘোষা

এই হিচাবে জগতৰ সমস্ত পদাৰ্থই ব্ৰহ্মময় বা ব্ৰহ্মাংশভূত অৰ্থাৎ
'সৰ্ব্বং শক্তিৰূপ ব্ৰহ্ম'। অকল সেয়ে নহয় এডাল শুকান কাঠ বা এটা শিলৰ
স্বভাৱো ব্ৰহ্ম আছে। কাৰণ :—

সত্য কৰিবাক লাগি নিজ ভূত্ব বাণী।
স্তম্ভতে বেকত ভৈলা প্ৰভু চক্ৰপাণি।

শঙ্কৰদেৱ/প্ৰহলাদ চৰিত্ৰ।

হিবণ্যকশিপুৰ প্ৰমত্ত প্ৰহলাদে কৈছে :—

শুনিলো প্ৰহলাদে বোলয় বাণী।
ব্যাপক বিভু প্ৰভু চক্ৰপাণি ॥
সবাতে আচ্ছন্ন জগন্ত স্বামী।
স্ফটিকৰ ভণ্ডে দেখোহো আমি ॥

শঙ্কৰদেৱ/প্ৰহলাদ চৰিত্ৰ।

এনে ক্ৰমত যেতিয়া ব্ৰহ্মাকে আৰম্ভ কৰি ইতৰ প্ৰাণী পৰ্য্যন্ত(শিল,
শুকান কাঠ পৰ্য্যন্ত) সকলোতে জীৱ অংশে ব্ৰহ্মৰ প্ৰকাশ হয়, তেওঁতে সৰ্বাত্ম
দৃষ্টিত ব্ৰহ্মক একমাত্ৰ বা "একমেৱান্বিতীয়ম্" বোলাৰ অৰ্থ কি আৰু এক-
শব্দৰ তাৎপৰ্য্য কি, তাক বিচাৰ কৰি চোৱাৰ আৱশ্যক নিতান্তই আছে।
উক্তৰত কোৱা হয় যে ব্ৰহ্মই হ'ল জগতৰ মূল (আমাৰ 'দেৱ' শিতানত লিখা
বিৱৰণ দ্ৰষ্টব্য)। বাকী ব্ৰহ্মাদি সকলো জীৱ পদাৰ্থই তেওঁৰ অংশ কলা
বিভূতি। গতিকে এওঁজোকৰ অস্তিত্ব কল্পনাত্মক। প্ৰকাশ হোৱাৰ পিছত পুনৰ
বিজীন হ'ব সেই ব্ৰহ্মতে। সমুদ্ৰ, নদী, সৰোবৰ, বিজ, পুখুৰী, সৰু সৰু খাল
আৰু বৰখাল, ছিহৰ টোপাল আদিৰ যেনেকৈ ব্যৱধান বা উচ্চ, নীচ ভেদাভেদ

আছে, তেনেকৈ ব্ৰহ্ম আৰু তেওঁৰ অংশভুক্ত সকলৰ মাজতো ব্যৱধান আছে।
গীতাত শ্ৰীকৃষ্ণই অৰ্জুনৰ আগত তেওঁৰ মুখ্য মুখ্য কিছুমান বিভূতিৰ কথা
কৈছে। যদি জীৱ পদাৰ্থৰ প্ৰধান অপ্ৰধানৰ ব্যৱধান নাথাকিলেহেঁতেন,
তেতিয়া গীতাত শ্ৰীকৃষ্ণই তেনেকৈ নকলোঁহেতেন। গীতাত কৈছে:—

হন্ত তে কথম্মিয়ামি দিব্যা হ্যাস্মাবিত্ত্বতঃ ।

প্ৰাধান্যতঃ কুৰুশ্ৰেষ্ঠ নাভ্যন্তো বিস্তৰস্য মে ॥

গীতা—১০/১৯

অৰ্থাৎ—হে কুৰুশ্ৰেষ্ঠ (অৰ্জুন) ! মোৰ শিবিলাক প্ৰধান প্ৰধান দিবা বিভূতি
আছে, সেই বিলাকৰ কথা ভোমাক কওঁ। যিহেতু মোৰ বিভূতিৰ
অন্ত নাই।

অহমাত্মা শুভাকেশ সৰ্বভূতামশ্ব জিতঃ ।

অহমাদিশ্চ মধ্যম ভূতানামন্ত এব চ ॥

গীতা ১০/২০

অৰ্থাৎ—হে নিদ্ৰাজয়ী (অৰ্জুন) ! মই সকলো প্ৰাণী পদাৰ্থৰ অন্তঃকৰণত সৰ্ব-
নিয়ন্তা পৰমাত্মাৰূপে অৱস্থান কৰিছোঁ। মই প্ৰাণীসকলৰ উৎপত্তি,
স্থিতি আৰু প্ৰলয়স্বৰূপ।

শ্ৰীকৃষ্ণই এইবুলি কৈ “আদিভ্যানামহংবিষ্ণুঃ”ৰ পৰা আৰম্ভ কৰি
“ভানাং ভানবভামহম্” পৰ্য্যন্ত ১৮ টা শ্লোকত তেওঁৰ প্ৰধান প্ৰধান বিভূতিৰ
কথা বেকত কৰিছে। ইয়াৰ পিচত মোখনি মাৰি এনেকৈ কৈছে:—

যচ্চাপি সৰ্বভূতানাং বীজং তদহমৰ্জুন ।

ন তদন্তিত্বিনা যৎ স্যাৎ ময়াভূতং চৰাচৰম্ ॥

গীতা—১০/২১

অৰ্থাৎ—হে অৰ্জুন ! মইয়েই সৰ্বপ্ৰাণীৰ উৎপত্তিৰ কাৰণ। মোৰ পৰা এই
চৰাচৰ প্ৰাণী পৃথক্ নহয় অৰ্থাৎ অন্তৰ্ভূত নহয়।

নাস্তোহস্তি মমদিভ্যানাং বিভূতীনাং পৰত্তম।

এব ভূদেৱতঃ প্ৰোক্তো বিভূতৈৰ্বিস্তৰো ময়া ॥

গীতা—১০/৪০

অৰ্থাৎ—হে শত্ৰুভাগী ! মোৰ দিবা বিভূতিৰ সীমা বা অন্ত নাই। মই এই
বিভূতি বিস্তাৰ সাক্ষেপে ব্যক্ত কৰিলোঁ।

সৎসৎবিভূতি সৎসৎস্বং হি হমদুৰ্জিতমেষ বা ।

ভূতদেৱাৰ পশু স্বং নর ভেদোহিংসন্তবম্ ॥

গীতা—১০/৪১

অৰ্থাৎ বস্তুতঃ যি যি বস্তু এইৰূপৰূপে প্ৰদৰ্শিত আৰু প্ৰভাৱ বশতঃ সম্পন্ন, সেই সকলোৱেই মোৰ প্ৰভাৱাংশভূক্ত আছে ।

ইয়াৰ পৰা আদি এইটোকেই বুজিলোঁ যে পৰমেশ্বৰ কৃতদ্বাৰাশে সৰ্ব ব্যাপক তথা বিশেষভাৱে একোটা বিস্তৃতি ৰূপ কৰেও তেওঁৰ সম্পূৰ্ণ অস্তিত্ব সেইবোৰত বৰ্ত্তি থাকিব নোৱাৰে কাৰণে বা সেই বিলাক তেওঁ সৰ্ব সাপেক্ষে উপসংহাৰ কৰিব পাৰে কাৰণে সেই বোৰৰ ওচৰত সেও মানি একশৰণ হ'ব নোৱাৰি । সৰ্বভূততে ব্ৰহ্মসত্তা দেখা ব্ৰহ্মবাদী সকলেও ব্ৰহ্ম পৰমাত্মাৰ প্ৰকৃত সত্তা ইত্যৰ প্ৰাপীত বিগাছাকৈ দেখিব নোৱাৰে । কাৰণ সনৎ, সনন্দ, সনাতন, সনৎকুমাৰ এই চতুঃসন বা চাৰিসিদ্ধ ব্ৰহ্মবাদী আছিল । যাৰ বেশভূষা এনে ধৰণৰঃ—

ব্ৰহ্মাৰ মানস চাৰি স্তম্ভঃ ।
ব্ৰহ্মত আকাশে আনন্দময় ॥
পাক্ষবহিৰীয়া শিশু সঙ্কল ॥
নাহিকে ৰক্ত সৰে দিগবাস ॥

শঙ্কৰদেৱ/ব্ৰহ্মজ্ঞান চৰিত্ৰ

এওঁলোক ব্ৰহ্মবাদী হৈ জয় বিজয়ৰ প্ৰতি কেনে আচৰণ কৰিছিল তদ্বৰ উদ্ধৃতিলৈ চালেই ধৰা পৰে ।

কৃষ্ণ দৰ্শন আশা ভঙ্গে ।
কোপে চক্ৰ পকাই মাতঙ খঙ্গে ॥
বৈষ্ণৱ বোলা তোৰা দুইজন ।
বৈকুণ্ঠ বাসীৰ নুহি লক্ষণ ॥

অসুৰ ঘোণিত উপজ অৰি ।
হেন শুনি জয় বিজয় ভাৰি ॥

শঙ্কৰদেৱ/ব্ৰহ্মজ্ঞান চৰিত্ৰ ইত্যাদি

এওঁলোকে সৰ্বভূততে ব্ৰহ্ম পৰমাত্মাক দেখিও কিন্তু কৃষ্ণ দৰ্শন আশাৰ বৈকুণ্ঠলৈ গৈছে ভাবিবলগীয়া । দৰাচৰতে এওঁলোকে বা আমালোকে সৰ্বভূততে বিকৃশ্বৰহে দেখিব লাগে । পণ্ডিত ভক্তসকল “সমদৰ্শিনঃ” হে “সমবৰ্দ্ধিনঃ” নহয় । গীতাক আৰু—

কিঞ্চিৎ বিনয়সম্পন্নঃ ব্ৰহ্মোপাধিহস্তিনি ।
তুনি ইত্যৰ স্বৰূপে চ ভক্তিভাঃ সৰ্বদৰ্শিনঃ ॥

॥৩৫৬॥ সতীয়া সংস্কাৰৰ স্বৰ্ণবেদা

অৰ্থাৎ—বিদ্যা, বিনষ্টসম্পন্ন ব্ৰাহ্মণ, গৰু, হাতী, কুকুৰ আৰু চণ্ডালক পণ্ডিত
সকলে সমতুল্য জ্ঞান কৰে বা দেখে।

পণ্ডিত মানে:— মাতৃবৎ পৰদাবেষু পৰদ্রব্যেষু লোভটু বৎ।

আত্মাবৎ সৰ্বভূতেষু যঃ পশ্যতি স পণ্ডিতঃ ॥

হিতোপদেশ মিত্ৰলাভ:

অৰ্থাৎ—পৰস্মীক মাতৃব দৰে দেখা, পৰব দ্ৰব্যক এচপৰা মাটিৰ নিচিনা বুলি
জ্বা, সৰ্বগ্ৰাণীক নিজৰ আত্মাব দৰে দেখা জনকে পণ্ডিত বুলি কয়।

গীতাভ্য শ্ৰীকৃষ্ণ উচ্চৰক কৈছে:—

যস্য সৰ্ব্য সমাবজ্ঞাঃ কাম সঙ্কল্প বজ্জিতাঃ।

জ্ঞানায় দগ্ধ কৰ্ম্মাণং তমাহঃ পণ্ডিতং বুধাঃ ॥

গীতা — ৪/১০

অৰ্থাৎ যাৰ সমুদ্ভায় কাম সঙ্কল্প বজ্জিত অৰ্থাৎ নিষ্কাম ভাবেৰে হয়, জানী
সকলে তেওঁকৈ পণ্ডিত বুলি কয়। তেওঁৰ সৰ্বকৰ্ম্ম জ্ঞানানে
দগ্ধ হৈ যায়।

ভাগবতত শ্ৰীকৃষ্ণই উচ্চৰক কৈছে:—

ব্ৰাহ্মণৰ চণ্ডালৰ নিৰিচাৰি কুল।

দাতাত চোৰত যাৰ দৃষ্টি একতুল ॥

নীচত সাধুত যাৰ ভৈল একজ্ঞান।

ভাহাকেসে পণ্ডিত বুলিয় সৰ্বজ্ঞান ॥

শঙ্কৰদেৱ/ভাগবত একাদশ।

সমদৰ্শী হবলৈ সেই সম্বন্ধে কৃষ্ণদেৱে উচ্চৰক কৈছে—

শুনিয়ে উচ্চৰ আশ্ৰেবহস্য ভকতি।

কৰিবা অভ্যাস তুমি শিব কৰি মতি।

সমস্ত ভুততে ব্যাপি আছো মই হৰি।

সবাকো মানিবা তুমি বিষ্ণু বুদ্ধি কৰি ॥

.....

কুকুৰ শূগল গৰ্দ্ভৰো আত্মবাম।

জানিয়া সবাকো পৰি কৰিবা ব্ৰহ্মায়।

.....

বিষ্ণুময় দেখে যিটো সমস্ত জগতে।

জীৱতে সুকৃত হোৱৰ আচিৰ কালতে ॥

সকল প্ৰাণীত দেখিবলৈ প্ৰাণসম ।

উপায় মধ্যত ইটো আঁঠি মুখ্যতম ॥

প্ৰকৃতিৰ সৰ্বস্বৰূপ হৈছে প্ৰাণ

পশুভিত্তিক বা সাধুভিত্তিক সৰ্বস্বৰূপ দৃষ্টিৰে সৰ্বস্বৰূপে বিচৰণ কৰে সঁচা, কিন্তু ভেতৰলৈক সন্মত হ'ব নোৱাৰে। কাৰণ জগতত বহুতো জীৱজন্তু আছে। সেইবিলাক একে ভাৱে একে চৰিত্ৰৰে নহয়। জেনে মানুহ, সৰু, সিংহ, বাঘ, ভালুক, বাঘৰ, কুকুৰ, শিয়াল, মেকুৰী, মোহা, হৰিণ, কাউৰী শূণ, মৈৰা, ফেঁটা, শেন, মোগিয়া আদি একে সৰ্বস্বৰূপ নহয়। এইবোৰৰ কিছুমানক ঘৰচীয়া কৰা হয় আৰু কিছুমান বনৰীয়া হৈ থাকে। দুয়োবিধৰে সৰ্বস্বৰূপদৃষ্টিত একব্ৰহ্ম কিন্তু সমবাতী হিচাবে একব্ৰহ্ম নহয়। কিন্তু কুকুৰ, মেকুৰীৰ ওচৰলৈ মানুহ যাব পাৰে বা মানুহে কুকুৰ মেকুৰী পালন পোষণ কৰে। যদি এজন ব্ৰহ্মবাদী মানুহ সমবাতী হৈ এটা ভালুক, এটা বাঘ বা এটা সিংহৰ ওচৰলৈ যায়, তেন্তে সিহঁতে নিভাঙই তেওঁক খাই পেলাব। মানুহৰ ঘৰৰ ভিতৰলৈ যদি কাউৰী, কুকুৰ সোমায় সেই ঘৰ জপটি হয়। কাউৰী সোমালে অমঙ্গল হয় বুলি স্মৃতি শাস্ত্ৰই কৈছে। এনেদৰে সমদৰ্শী হোৱাৰ বাহিৰে সমবাতী কেনেকৈ হ'ব ভাবিব লগা। এজন বিদ্যা-বিনয় সম্পন্ন ব্ৰাহ্মণ আৰু এটা কুকুৰৰ মাজত পৰমাত্মা দৃষ্টিত একে হ'ব পাৰে সন্দেহ নাই; কিন্তু সমবাতী দৃষ্টিত সমতুল্যৰ ব্যৱধান নিশ্চয় আছে আৰু থকাও স্বাভাৱিক। সেইবাবেই ব্ৰহ্মবাদী চাৰিসিদ্ধই পাৰিষদমন্ত্ৰক একাত্ম-দৃষ্টিৰে চাইও সমবাতী দৃষ্টিত ভেতৰলৈকৰ আচৰণত ক্ৰোধান্বিত হৈছিল।

আহাৰ খাই জীৱন ধাৰণ কৰাটো ব্ৰহ্মাদি জীৱ পদাৰ্থৰে স্বাভাৱিক নিয়ম। সাধু পশুভিত্তিকলৈও আহাৰ কৰে। কিন্তু সেই আহাৰ কেনেধৰণৰ হয় বা কৰা হয় পৰিষ্কাৰ ভাবে বুজিবলৈ হ'লে এনেধৰণৰ-সত্য শুদ্ধ আহাৰ কৰিলেও খাদ্যত জীৱক্ৰিয়া থাকে। "জীৱস্য জীৱনম্" বুলি এয়াৰ কথা আছে। জীৱই জীৱক গ্ৰহণ কৰিছে জীৱন ধাৰণ কৰিব লগা হৈছে। সৰ্বজীৱই যেতিয়া ব্ৰহ্ম, তেতিয়া ব্ৰহ্মই ব্ৰহ্মক আহাৰ কৰি আছে। যদি সেৱে হয়, তেন্তে সকলোতে বিষ্ণু বুদ্ধি কৰি সমদৰ্শী হৈ থকাৰ অৰ্থ কেনে হ'ব পাৰে চিন্তনীয়। সদায় ব্ৰহ্মহত্যা বা জীৱহত্যা হ'বই লাগিছে দেখোন। গতিকে এই ক্ষেত্ৰত সময় সাপেক্ষে জীৱন ধাৰণৰ কাৰণে সৰ্বস্বৰূপীয়েই বিশেষকৈ মানুহে (বিবিলাকেই সমদৰ্শী আৰু সমবাতী হৈ দেখুৱাব পাৰে) আহাৰত বিষ্ণু বুদ্ধি কৰিও তাক ব্ৰহ্ম কৰিব লগা হয়। সদা ব্ৰহ্মানিত পোক থাকে। অজ্ঞাতসাবে

সিও উপবহু হয়। সেইবাবে শঙ্কৰাচাৰ্য্যৰ এটি বাণীয়েই ইয়াৰ এটি সিদ্ধান্ত দিবলৈ প্ৰয়াস কৰা হৈছে। সেয়া হ'ল :—

ভাৱ্য বৈতং সদা কুৰ্য্যাৎ ক্ৰিয়াম্বেতং ন কহিচিৎ।

অম্বেতং হিষু লোকেষু নাবৈতং শুকনা সহ ॥

শঙ্কৰাচাৰ্য্য/শাক্তৰ ভাষ্যত

অৰ্থাৎ :— ভাৱত সদায় অম্বেতজ্ঞান কৰিব লাগে, ক্ৰিয়া অৰ্থাৎ কাৰ্য্যকৰী কৰণত কেতিয়াও অম্বেত ভাব নাৰাখিব। তিনিওলোকেতে অম্বেত জ্ঞান কৰিব, কিন্তু শুকত অম্বেতভাৱ ৰাখিব নোৱাৰে।

অম্বেতমানে কি? সজ্ঞাতীয় বিজ্ঞাতীয় পদাৰ্থানামসম্ভবাৎ।

অভিসম্ভাতিবিত্তানামম্বেতমিতিসংজ্ঞিতম্ ॥

শ্ৰীশ্ৰীশিৱগীতা ১৩/১১

অৰ্থাৎ :— য'ত সজ্ঞাতীয় বা বিজ্ঞাতীয় পদাৰ্থৰ সম্ভাৱনা নাই, যি সকলোৰে অতিবিক্ত, তাকেই অম্বেত বুলি কয়।

(১) সজ্ঞাতীয় :— একজাগীয়, একধৰ্ম্মাক্ৰান্ত, একশ্ৰেণীভুক্ত, একবিধ, সদৃশ, ভূম্য।

(২) বিজ্ঞাতীয় :— বিভিন্ন ধৰ্ম্মাক্ৰান্ত, ভিন্ন জাতীয়।

(৩) ভাৱ্যম্বেতং সদাকুৰ্য্যাৎ :— “ভাৱত সদায় অবৈত উপলব্ধি কৰিব লাগে।” এই বাক্যৰ্থটোৰ বিশদ ব্যাখ্যা দুজনাত্মকৰ বাণীয়ে দিলে বেচি পৰিষ্কাৰ হ'ব কাৰণে ভাবে উদ্ধৃতি নিম্নস্থানত দিয়া হ'ল।

অহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱে গ্ৰহণাদৰ মুখে কোৱাইছে :—

দুৰ্জ্ঞাত মনুষ্য জন্ম নকৰা বিফল।

চিন্তামনে মাধৱৰ চৰণ কমল।

হৰিসে সবাবো আত্মা বান্ধৱ ঈশ্বৰ।

মায়াময় হিটো পুত্ৰ ভাৰ্য্যা কলৈৱৰ ॥

প্ৰাৰ অৰ্থে ব্যৰ্থ কেনে কৰা আয়ুপাত।

সৱাবো হৃদয়ে বিষ্ণু আছন্ত সাক্ষাত ॥

হেনজানি অসুৰ স্বভাৱ সৰে এৰি।

সমস্ত প্ৰাণীক পুত্ৰা হিষ্ণু বুদ্ধি কৰি ॥

... ..

সমস্ত হৃদয়ে দেখিবকৈ মায়াবান ।

আঙুলেৰে আন বন্দন কৰে শিশুজন ॥

শঙ্কৰদেৱ/কীৰ্ত্তন শ্ৰীমদ্ভাগৱত চৰিত

ভক্তিৰসাত্মকীয় বন্দন বিৰচনত মহাপুৰুষ মাধৱদেৱে কৈছে :—

কৃষ্ণক দিবাৰ সযে বস্তু এহিমান ।

দেখাওঁ এবে নমস্কাৰ কৰিবাব স্থান ॥

জন বাসু বহি মন্থী নকল আকাশ ।

বন্দনদী সমুদ্র চটক মিল পাশ ॥

আছে আনো সংসৰিত বস্তু বস্তু বস্তু ।

কৃষ্ণক দেখিব মাত্ৰ মনে সমস্তত ॥

হৰিব শৰীৰ ইটো হেন মুক্তি কৰি ।

সবাহাকে নমস্কাৰ কৰিব সাদৰি ॥

মাধৱদেৱ/ভক্তি বসন্তাবলী

শঙ্কৰাচাৰ্য্যৰ ভাষাৰে :— ভোক্তাৰ্জন প্রক্ৰামি যদন্তঃ গ্রহ কোটিতিঃ ।

ব্রহ্ম সত্যং জগৎ মিথ্যা জীব ব্রহ্মৈব নাপরঃ ॥

অৰ্থাৎ :— কোটি কোটি গ্ৰহই যি বহা একবাক্যে বৈছে, তাক নই আধা
“লোকতে কওঁ” যে ব্ৰহ্মই সত্য, জগৎ মিথ্যা তাক জীব ব্ৰহ্ম
পৰা পৃথক নহয় ।

আমি পূৰ্বতে উল্লেখ কৰি অহা মতে সৎকল্প ভাষাৰে “সৰ্ব্বাংগ
দৃষ্টি” বা “সমদশী” ভাবেই উক্ত “ভাতাশ্বেতং সদা কুৰ্য্যাৎ” । সমস্ত প্ৰাণীকে
পূজা কৰা, নমস্কাৰ কৰা ইত্যাদি ভাৱাৰ্থ হ’ল সকলো প্ৰাণীতে বিষ্ণু বুদ্ধি
কৰি আত্ম দৃষ্টি কৰা । বিষ্ণুৰূপে পূজা তাক নমস্কাৰ আছে, অন্য প্ৰাণীৰ
নাই । কোনোকে “ঔষধ সেৱন” কৰা জানে খোৱাক হে বৃদ্ধান, সেৱা কৰা
নুবুজান, ঠিক তেনেকৈ উপকৃত ভাৱাৰ্ণও ।

(২) ক্লিষ্টা শ্বেতন্তং ন কহিতিৎ :— অৰ্থাৎ ক্লিষ্টা কলাপত অশ্বেতন্তং কহিতিয়াও
কৰিব নোৱাৰে । ভাতাশ্বেতন্তং সৰ্ব্বাংগদৃষ্টিৰে
চানে, কিন্তু কাৰ্য্যকৰীকৰণত সেই দৃষ্টি
আখিৰ নোৱাৰে । তাত কাৰ্য্যকৰ হ’ব শ্বেতন্তং ।

আমি ওপৰত উল্লেখ কৰি আহিছোঁ যে জগৎৰ সৰ্ব্বপ্ৰাণীয়েই ব্ৰহ্মাৎ-
পৰ্বত । সেই হিচাবে পিতা, পুত্ৰ, ডাঠ, ককাই, বাই-ভনী আৰু অন্যাক

সৰ্বকীয় অশ্বেত ভাৱ বড়ি থাকিব। কিন্তু যেতিয়া ক্ৰিয়াত অশ্বেত ভাৱ আঁতৰাই শ্বেত ভাৱ আনিব, তেতিয়া পুণ্ডিকৰ মানত পিতা মান্যবত্ত, সেৱাই কথো পিতাকৰ মানত পুণ্ডিক তেওঁৰ মেহীয়া আশ্বজ অমান্যজন। এই ভাৱ আদ্যন্ত কাল চলি আহি আছে। যদি আমি ক্ৰিয়াত শ্বেতভাৱ নাৰাখি অশ্বেত ভাৱ ৰাখো, তেতিয়া ৰজা, প্ৰজা, ধনী, দুখীয়া, গুৰু-শিষ্য, পিতা-পুত্ৰ, জ্যেষ্ঠ-অনুজৰ মাজত ব্যৱধান নাথাকে। এবাৰ ক্ৰীৰামচন্দ্ৰই মহাভক্ত হনুমন্তক প্ৰশ্ন কৰিছিল ‘আমাৰ সম্বন্ধে তোমাৰ ধাৰণা কি?’ উত্তৰত হনুমন্তই কৈছিল :—

দেহবুদ্ধ্যা দাসোহস্মি তে জীৱবুদ্ধ্যাঙ্গদংশকঃ।

আশ্ববুদ্ধ্যাঙ্গমেবাহং ইতি মে নিশ্চিতা মতিঃ ॥

অধ্যাত্ম ৰামায়ণম্।

অৰ্থাৎ :— দেহ বুদ্ধিৰ ফালৰ পৰা উপলব্ধি হয়— মই তোমাৰ দাস,
জীৱ বুদ্ধিৰ ফালৰ পৰা উপলব্ধি হয়— মই তোমাৰ অংশভূত,
আশ্ববুদ্ধিৰ ফালৰ পৰা উপলব্ধি কৰোঁ— তুমিয়েই মই।

এয়া ক্ৰিয়াত শ্বেত আৰু ভাৱত অশ্বেত ভাৱৰ কথা। কথাগুৰু চৰিত্ৰ-
তৰ এটি দৃষ্টান্তই ইয়াৰ বাবে যথেষ্ট হ’ব।

“আৰু ঋগ্বেদৰ সন্যাসী আহিল বাদ কৰিবলৈ পণ্ডিত বিচাৰি,
কপিলো উপৰে শাস্ত্ৰ তাৰ ওপৰে উঠি। গুৰুজনে পাই বোলে কেনে ব্ৰহ্মচাৰী।
গো, শাস্ত্ৰ, আৰ ওপৰে চৰি ফুৰা? বোলে গো, শাস্ত্ৰ হামু সবে ব্ৰহ্ম, কিছু
দোষ নাই। হ’ৰাম লিগিৰা আছিল, বোলে হামুকে? বোলে ব্ৰহ্ম। তেহে
গুৰুজনে চক্ষুত আৰ দিলে, বৰ ডুকু মাইলৈ হিয়ান্ত। ৰেক-বেকাৰ খৰিলে।
তেহে গুৰুজনে বোলে গৰু, শাস্ত্ৰ, ভূমি, হামু আদি ঈশ্বৰ, ব্ৰহ্ম। ব্ৰহ্মত ব্ৰহ্ম
নাঁড়িলে কিছু দোষ নাই। তেহে লাজ অধোমুখ হৈ শুচি গ’লগৈ। ৰাজা শুনি
প্ৰশংসা কৈ গুৰুজনক হাস্যে ব’ল।”

ইয়াত শ্বেত আৰু অশ্বেতৰ ভাৱ স্পষ্ট হৈছে। গৰু, শাস্ত্ৰ, মানুহ
সকলো ব্ৰহ্ম বা অশ্বেত। কিন্তু ব্যৱহাৰৰ দৃষ্টিত বা কাৰ্য্যকৰীকৰণত
শ্বেত কৰিব লগা হ’ল। অৰ্থাৎ সেই ভাৱত গৰু বেদময়, শাস্ত্ৰ ভগৱানৰ
ৰাওময়ী মূৰ্ত্তি আৰু মানুহ তাতকৈ বহুত নিম্ন খাপত আছে। গৰুৰ ওপৰত
শাস্ত্ৰ আৰু শাস্ত্ৰৰ ওপৰত মানুহ আৰোহন কৰাটো সম্পূৰ্ণ দোষণীয়া। এই
সময়ত অশ্বেত ভাৱ কৰিব নোৱাৰি। মনেৰে সৰ্ব্বত্ৰতে অশ্বেত দৃষ্টি ৰাখি
ব্ৰহ্মদৃষ্টিত শ্বেত ভাৱেৰে “এহিমন্তে ৰাম জোকত ফুৰা বেৰাই।” এয়া হ’ল
‘ক্ৰিয়াশ্বেত’ ন কহিচিৎ।”

আনন্দ কৈছে ?— অং কৰোহিষদগ্ৰাসি, অংকুৰোহি, নদগ্ৰাসি যং ।

অং স্তপসাসি, কৌন্তেয়, অং কৃষ্ণং জনননম্ ॥

গীতা— ১৩৬

অৰ্থাৎ — (হে অঙ্কুৰ) তুমি যি কাম কৰা, যি খোৱা, যি হোৱা কৰা, যি বস্ত দান কৰা আৰু যি স্তপ সন্মান কৰা, সেই সকলোকে মোত অৰ্পণা কৰা ।

গীতা ভাগবতাদি ভক্তিগৰ্ব্ব দ্বাৰাত ‘অনন্য’ শব্দ এটা আৰি পাওঁহক । ‘একশৰণ’ শব্দৰ ই এটা প্রতিশব্দ । একশব্দ, একান্ত শব্দ, অনন্য শব্দ সমার্থক । ‘অনন্য’ মানে ন+অন্য । ন-মিহং হাতক আৰু অন্য মানে আন, অৰ্থাৎ আনক নকৰিবা । এতিয়া পৰিষ্কাৰ কৰ্ম হ’ল হৰিত তিল আমক নভজিবা বা শৰণ নলবা । গীতাত আৰি অং ঠাইত ‘অনন্য’ শব্দটো পাওঁহক—

অসি চেৎ সুদুৰ্ভাচাৰো ভজতে মামনন্য ভাক্ ।

সাধুৰেব স মন্তব্যঃ সমাপ্ ব্যৱসিন্তো হিঃ ॥

গীতা— ১৩৭

শ্রীমদ্ভগবদ্গীতাৰ ভদনুবাদ :—

মাধৱে বোলন্ত ধনঞ্জয় মহাদুৰ্ভাচাৰো অভিশয়

আনন্দেভ ভেজি মোকসে মাৱ ভজয় ।

তাকেসে পৰম সাধু বুলি মানিবা মনত সৰ্ব্বক্ষণে

যি হেতু সমাকৈ কৰিলে মোক নিস্তৱ ॥

মাধৱদেৱ/নামঘোষা

ইয়াত মাধৱদেৱে “ভজতে মামনন্যভাক্” বাক্য-শাৰীত অনুবাদ কৰিছে “আনন্দেভ ভেজি মোকসে মাৱ ভজয়” বুলি । শ্রীধৰদ্বাৰীয়ে গীতাত লিখিছে— “দেৱভাৱং ভক্তি মকুৰ্ণন্থ যামেব পৰমেধবং ভজতে” অৰ্থাৎ “দেৱভাৱক (হৰি ভিন্ন অন্য দেৱতাক) ভক্তি নকৰি মোক পৰমেধবক ভজিলে” ইত্যাদি । অন্য এটা ব্লোকত :—

অনন্যান্ভিত্তয়ো মাঃ বে জনাঃ পৰ্হাগান্তে ।

ভেদাংকিত্যভিযুজ্যানং যৌঃ ক্ষেমাং বহুস্বহুঃ ॥

গীতা— ১৩৮

অৰ্থাৎ — (হে অঙ্কুৰ) যিসকলে মোক অৰ্হাগান্তে গিয়া আৰু আৰাধনা কৰে, সেই সকলক অসেকনিষ্ঠ, ব্যক্তিক ধন-সম্পত্তি বা যিকোনো দান কৰি থাকিলে ।

প্ৰীতব্ৰাহ্মণীয়ে উপকৃত শ্লোকস্ব “অননা” শব্দটোৰ ভিত্তিত টীকাত এনেদৰে লিখিছে :— “অননা নাতি ব্ৰহ্মাতিৰে কেমানাং কাম্যং ভজনীৰং দেৱভাস্তবং যেমাংতেভুতাত্মা যে জনা মাং চিত্তমন্তঃ সেৱতে” ইত্যাদি।

প্ৰীতব্ৰাহ্মণৰতত বৰ্ণিত হৈছে :—

অকামঃ সৰ্বকামো বা মোক্ষ কাম উদাৰথী :

তীৱ্ৰেণ ভক্তিযোগেন ভজেত পুৰুষং পৰম্ ॥

২/৩/১০

অৰ্থাৎ — কামনা শূন্য, সৰ্বকামী, মোক্ষ কামী, উদাৰথী-সম্পন্ন ব্যক্তিয়ে ব্যক্তিচাৰ শুন্য ভক্তি যোগেৰে পৰম পুৰুষক ভজনা কৰিব লাগে।

বৈকুণ্ঠনাথ ভট্টদেৱে লিখিছে তেখেতৰ ভক্তিবিবেক পুথিত “অকাম একান্ত ভক্ত : তীৱ্ৰেন ব্যক্তিচাৰ দোষ ৰহিতেন” ইত্যাদি।

এতিয়াকৈ ‘ব্যক্তিচাৰ’ শব্দটোৰ অৰ্থ পৰিচকাৰকৈ ব্যক্ত কৰাৰ প্ৰয়োজন বোধ কৰা হৈছে। সেই সম্বন্ধে মহাপুৰুষৰ নিজ বানী শ্বিতীয় ব্ৰহ্ম ভাগৱতৰ এটি উদ্ধৃতি দিয়া হ’ল —

অন্য দেৱী দেৱ নকৰিবা সেৱ

গৃহো নপশিবা তাৰ।

প্ৰসাদ নখাইবা শূন্য নচাইবা

ভক্তি হৈব ব্যক্তিচাৰ ॥

শঙ্কৰদেৱ / ভাগৱত

অব্যক্তিচাৰিণী ভক্তি কাক বোলে সেই সম্বন্ধে ভক্তি প্ৰদীপ শাস্ত্ৰত শঙ্কৰ ভকতে লিখিছে :— (কৃষ্ণই অৰ্জুনক কৈছে)

মোক এৰি আন একো নভজে দেৱক।

সেহি ভক্তি একৱাৰে সমস্তে কৰ্ম্মক।

সেহি একশৰণ ভজন অনুগাম।

নুগুনৰ আন একো দেৱতাৰ নাম ॥

অব্যক্তিচাৰিণী তাকে বোলৱ ভকতি।

নাহিকে প্ৰয়াস আন্ত অত্ৰেপ সাধে গতি ॥

শঙ্কৰদেৱ/ভক্তি প্ৰদীপ

প্ৰীতব্ৰাহ্মণীয়ে ভক্তি ব্ৰহ্মবৰ্ণিত লিখিছে :—

মিত্ৰ ভূতপতি লোকপাল নিবহুৰে।

ব্ৰাহ্ম ৰজি পূজা নকৰিলে বিদ্ৰি কৰে ॥

বিস্তৰ আয়াসে ভজি গাহে অজ্ঞ কল ।
 জানি যোব কণ তেজি মহন্ত সকল ॥
 শান্ত মুি কৃষ্ণ অৰুণাক ভজত ।
 আনন্দেৰ সময়ক নিন্দা মক্ৰবত ॥
 সুদৃঢ় বিশ্বাসে নিভে ভজি ভগৱন্ত ।
 পৰম দুৰ্ভত মোক্ষ পদক সাধন্ত ॥
 বুজিবা মুকুতি সুখে ইচ্ছা আছে কাৰ ।
 ভগৱন্ত ঈশ্বৰ ভজনি দেৱ তাঁৰ ॥
 অন্যত্ৰ সুখক ইচ্ছা কৰে ফিটো নৰ ।
 তাহাৰ ভজনি দেৱ নোহন্ত ঈশ্বৰ ॥
 জনা নিৰন্তৰে আৰো উত্তম যুগুতি ।
 ভকতি জানৰ ফল দেখাওঁ মুকুতি ।
 ঈশ্বৰ কেশৱ দেৱ ভকতৰ নিধি ।
 যেই থিৰা চাৰে তাৰ সেই হোৱে সিদ্ধি ॥
 এতেকেসে পৰম উদাৰ বুদ্ধি যাব ।
 ভাৰাসত্বে নকৰে ভকতি ব্যভিচাৰ ॥

মাধৱদেৱ/ভক্তি বন্ধাবলী

‘ব্যভিচাৰ’ শব্দটোৰ সম্পৰ্কত দুজনী মহাপুৰুষৰ নিজ লিখনী বাণী
 আৰু মূল সংস্কৃত শাস্ত্ৰৰ পৰা অলেখ উদ্ধৃতি দিব পাৰি। থোৰতে কোৱা
 হয় যে ‘ব্যভিচাৰ’ শব্দটো ভক্তিৰ ক্ষেত্ৰত হে ব্যৱহাৰ বা গ্ৰহণ হৈছে। কৃষ্ণ-
 ভিন্ন আনত আশা ভাৱনা বা পূজা সেৱা কৰাটো অশাস্ত্ৰীয় আৰু সৰ্ববাদী
 সন্মত নহয়। তাকে কৰিলেই কৃষ্ণ ভক্তিৰ ব্যভিচাৰ ঘটে। উদাহৰণ স্বৰূপে
 শ্ৰীকৃষ্ণৰ বাসৱীড়া কালত গোপীসকলে যেতিয়া নিজ পতি পুত্ৰ ভাতৃকো নেওচি
 শ্ৰীকৃষ্ণ চন্দ্ৰৰ কাষ চাপিছিল বা পতিৰূপে ভজিছিল, সেই সম্পৰ্কত গোপী
 সকলৰ পতিব্ৰতা ব্ৰতদোষ বা ব্যভিচাৰ হোৱা নাই। কিয়নো শ্ৰীকৃষ্ণ সৰ্বাঙ্গ-
 ৰামী ন্যায়গুণ আৰু তেওঁ সমস্তৰে পতি বা স্বামী। গোপীসকলে কৃষ্ণ ভিন্ন
 আনক পতিৰূপে স্বীকাৰ কৰা হলে ব্যভিচাৰ দোষ বা পতিব্ৰতা ব্ৰত দোষত
 লিপ্ত হ’লহেঁতেন। তেনেদৰে শ্ৰীকৃষ্ণৰ পতিৰূপে যদি অন্যসকলক পতি স্বীকাৰ
 কৰিলেহেঁতেন, তেতিয়াও ব্যভিচাৰ দোষে পালেহেঁতেন। কিন্তু শ্ৰীকৃষ্ণ ভগৱতৰ
 পতি কাৰণে গোপীসকলে তেওঁলোকৰ পতি পৰিহাৰ কৰি তেওঁতে মন প্ৰাণ
 সঁপি দিয়াত ব্যভিচাৰী নহ’ল। সেইক্ৰমে শ্ৰীকৃষ্ণ ভিন্ন অন্যদেৱতাত মনো-
 যোগ বা পূজা সেৱাত যদি যিকোনো ব্যভিচাৰ দোষত পৰিহাৰ লগে। তদভাবে
 নান্যথা। সেইবাবেই স্বৰূপ, মাধৱদেৱে ঘোষণা লিখিছে ৩—

কলিত হৰিখ কীৰ্ত্তন এখিয়া
জানমতে চাহে গতি ।
যেন কুল বধু নিজ স্বামী ভোজি
ভজৈ সৈৱা উপগতি ॥

মাধৱদেৱ/নামঘোষা ।

সেই সম্বন্ধত বৃদ্ধহাৰীত স্মৃতি শাস্তত কি কৈছে চোৱা হওক :—

নাৰায়ণং পৰিত্যাগ্য মোহন্য দেৱমুপাসতে ।
স্বপতিং নৃপতিং হিহ্বা যথা ত্ৰীপুৰাধামম্ ॥

বৃদ্ধহাৰীত স্মৃতি/২৭৪

অৰ্থাৎ— নাৰায়ণক পৰিত্যাগ কৰি হি জনে অন্য দেৱতাৰ উপাসনা কৰে,
সেইজনে নিজস্বামী বজাক পৰিত্যাগ কৰি কোনো ত্ৰীয়ে তৃত্বম পুৰুষক
ভজনা কৰাৰ দৰে কৰে ।

প্ৰপম্ভৈচান্যভজনাত মুক্তা পায় সমম্বিতৈঃ ।
বৈষ্ণৱো বজ্জ্যেৎ সজং প্ৰত্যাভাস্তে হ্যবৈষ্ণৱাঃ ।

নাৰদ পঞ্চৱাৰ/৪/৬৬

অৰ্থাৎ— শৰণ ধৰ্ম্মমীলোকে অন্যদেৱ ভজনত পাপযুক্ত হৈ ভক্তি ভ্ৰষ্ট হয় আৰু
অবৈষ্ণৱত্ব প্ৰাপ্ত হয় । তেনেজনক শৰণীয়া বৈষ্ণৱে সজ ত্যাগ কৰি
বজ্জন কৰিব লাগে ।

অবৈষ্ণৱৰ পৰিণাম ফলৰ কথা কৈছে এনেদৰে :—

অবৈষ্ণৱমুখোপগীৰ্ণং পুতং হৰি কথা মৃতম্ ।
ব্ৰহ্মণং নৈৱ কৰ্ত্তব্যং সৰ্বোচ্ছিষ্টং পশ্নো যথা ॥

অৰ্থাৎ— অবৈষ্ণৱজনৰ মুখেদি বাহিৰ হোৱা পৱিত্ৰ হৰিকথা মৃত পান কৰা
অনুচিত । সাপে খাই এৰা পাখীৰ খেনকুৰা বিষাক্ত, তেনেদৰে তেওঁৰ
কথামোৰো ।

ব্ৰজৰ গোপীসকলে ত্ৰীকক প্ৰাপ্তিৰ বাবে এমাহকাল যাবৎ কাভ্যা-
সঙ্গীত ব্ৰত পালন কৰিছিল যেনে—

একংমাসংব্ৰতং চেকঃ কুমাৰ্যঃ কৃষ্ণ চেতসঃ ।
ভদ্ৰকালীং সমানচতুৰ্ভুজামক্ষসুভঃ পতিঃ ॥

ভাগৱত —১০/২২/৫

মধ্যম কল্প ভাগৱতত শঙ্কৰদেৱৰ পৰমৰা অনুদিত —

আত্মপ্ৰমাসত ব্ৰত কুমাৰিকা যত ।
কাভ্যাসঙ্গী দেৱীৰ ধাৰিণী সৰে ব্ৰত ॥

(৩) অশ্বৈতঃ স্বেভ্যনোকেষুঃ—ভিষিক্তকৈও অশ্বৈত ভাব বাখিব লাগে।

অন্যান্যৰ দৰে স্বৰ্গ, বৰ্তা, পতিজ এই বিজ্ঞানতো ব্ৰহ্ম সৃষ্টি। গতিকে ইও ব্ৰহ্ম বা অশ্বৈত।

ভূমি সন্তোষ

ভোমাত্ত প্রকাশ

ভগত ইটো জগত।

ভগততে সদা

ভূমিত্ত প্রকাশ

অভ্যাসী ভগত

স্বৰূপসেবা/বেদান্ত

ভগতত শ্বেভ ভাব নাথাকে। ইয়াত ভগত অশ্বৈত ভাবহে কথিব লাগে, শ্বেভ কথিবলৈকো কোনো স্থান নাই। গতিকে সন্তোষতে ইয়াৰ স্পষ্টতা হৈছে।

(৪) নাস্বৈতঃ গুণনা সহঃ—গুণৰ ভগত অশ্বৈত ভাব নাথাকে।

গুণৰ ভগত শিখা থাকে। গুণৰ অভাৱে শিখা আৰু শিখাৰ অভাৱে গুণ “যেন চন্দ্ৰ বিনে বাতি আন্ধাৰ”। অতঃসৃষ্টিত বা সমসৃষ্টিত গুণ আৰু শিখা দুয়ো ব্ৰহ্মাংশ বা ব্ৰহ্ম। কিন্তু ব্যৱহাৰিক পক্ষৰ পৰা তেওঁলোক দুয়ো শ্বেভ ভাববহে। আচলতে গুণৰ ক্ষেত্ৰত সদায় শ্বেভ ভাব। কাৰণ “গুণ শুদ্ধবদ্য বিদ্যা”। শিখাই গুণক সদায় সাক্ষাত ভগতঃপূৰ্ণত দেখিব লাগে আৰু গুণৰ অনুকূলে সদায় কৰ্ম কৰা উচিত। গুণৰেও শিখাক নিজ পুৰুষত্নেহ আৰু তেওঁৰ অনুকূলে কৰ্ম কৰণীয়। যেনেকৈ পৰমাত্মাই সৰ্বব্ৰাহ্মী পদাৰ্থতে জীৱাত্মা ৰূপে প্ৰবেশ কৰি পুনৰ পৰমাত্মা ৰূপেও ব্ৰহ্ম হৈ জীৱাত্মা আৰু পৰমাত্মা দুয়োতে শ্বেভ ভাবে বিকাশ লাভ কৰিছে (একে ব্ৰহ্ম দুই পক্ষী, ৰূপে দুইকো সম দেখি, দুই দুইৰো সন্ধানিবন্তৰ), তেনেকৈ সমসৃষ্টিত গুণ শিখা এক ব্ৰহ্ম হলেও দুয়োতে শ্বেভ ভাব ব্ৰহ্ম হৈ আছে। জীৱাত্মা, পৰমাত্মা একে ব্ৰহ্ম দুই পক্ষী হলেও জীৱাত্মাতকৈ পৰমাত্মা বজীৱান। কাৰণ “একে ব্ৰহ্ম কল খাই, ততো নিন্তে গুকাই ধান, ব্ৰহ্মাই খিটো মিটো গুণে বৰ” অৰ্থাৎ একে ব্ৰহ্মৰে কল উপভোগ কৰিলেও বিভিন্ন নাথাক (পৰমাত্মাই) তেওঁ সিদ্ধান্তকৈ প্ৰেৰ্ত। জীৱাত্মাতকৈ পৰমাত্মা যেনেকৈ প্ৰেৰ্ত, তেনেকৈ শিখাতকৈ গুণ (শ্বেভ ভাবত) প্ৰেৰ্তমানত আছে। ইয়াত শিখা জীৱাত্মা আৰু গুণ পৰমাত্মা হিচাবে বৰ্তিছে। শিখাৰ বসন্ত গুণ পৰম সন্তোষ। কাৰণ ধাৰ পৰা সংসাৰ সমুদ্ৰ পাই হ’ব পাৰি। আমি “গুণ” বিহীনত পুৰুষত্নে “স্বৰূপত” ভগতত উপভোগ কৰি আছিহঁ।। শৰ্ম্মাৰ ব্ৰহ্ম আৰু—

যথাধাৰ্ম্মা খনিৰ্বেণ জুড়জে হ্যামি স্তিমতি ।

তথা গুৰুগতা বিদ্যা গুৰুশুৰধিপদ্ধতি ॥

অৰ্থাৎ - যেনেকৈ খন্টিৰে খানিলে মাটিৰ তলত পানী পোৱা যায়, তেনেকৈ গুৰুৰ আশ্ৰয়ত গুৰুশ্যৰ দ্বাৰা বিদ্যা লাভ কৰিব পৰা হয় ।

প্ৰহ্লাদে দৈত শিশু সকলক উপদেশ দিছিল :—

কৃষ্ণৰ চৰণে হৈব যিমতে ত্তকতি ।

গুনা সাৱধানে তাক খিৰ কৰি মতি ॥

বিষ্ণু ভকতৰ সঙ্গ লৈব প্ৰথমত ।

গুৰু মানি গুৰুশ্য কৰিব ভালমত ॥

লৈয়া উপদেশ মাধৱক আৰাধিব ।

যতেক সুকৃত মানে কৃষ্ণতে অৰ্ণিব ॥

শঙ্কৰদেৱ/প্ৰহ্লাদ চৰিত্ৰ

সদ্ধিদানন্দ পৰমহুয়া শ্ৰীকৃষ্ণ আৰু তদংশভূত ব্ৰহ্মাদি জীৱ পদাৰ্থৰ মাজত স্বৰ্গ মৰ্ত্যৰ ব্যৱধান । এই কথা সৰ্বজন বিদিত । শ্ৰীকৃষ্ণ অশ্বেত পৰমহুয়া আৰু দেৱতাসব শ্বেত ভাৱৰ

তোমাৰ অশ্বেত ৰূপ পৰম আনন্দ পদ

ভাতে মোৰ মগ্ন হোক চিত্ত ।

ডৈলোহো দাসৰো দাস জানি এবে নৰহৰি

আমাক নেৰিবা কদাচিত ॥

শঙ্কৰদেৱ/বেদান্তি

চৈতন্য স্বৰূপে ব্যাপি এক নিৰঞ্জন ।

তোমাক বুজিবে হৈত কোন অত জন ॥

শঙ্কৰদেৱ/ওবেধা-বৰ্ণন

অশ্বেত পৰমহুয়াই যেতিয়া জীৱ অংশে “হটে হটে বাম বিলাপক হোই” ব্ৰহ্মাদি চৰাচৰ জীৱ সমূহ, চৈধ্য-ভূবন আদি যেতিয়া পৰমহুয়াতে লীন যাব, তেনেস্থলত এই বিলাকৰ কোনো অস্তিত্ব নাই । মাত্ৰ পৰমহুয়াৰ তদংশভূত হোৱাৰ কাৰণে অশ্বেত উপলব্ধি কৰিব লাগিব, অৰ্থাৎ সৰ্ব্বাত্মদৃষ্টিৰে চাব লাগিব ; কিন্তু ক্লিয়াত অশ্বেত ভাব অৰ্থাৎ সমবৰ্ত্তী হব নোৱাৰি । ইন্দ্ৰ, গণেশ, দুৰ্গা, সৰস্বতী, লক্ষ্মী, শিৱ, বিষ্ণুকৰ্ম্মা, আদিত অশ্বেত ভাব অৰ্থাৎ সৰ্ব্বভূতে বিষ্ণু বৃত্তি কৰি স্বাৱহাৰিক ক্ষেত্ৰত বা ক্লিয়া কলাপত সদায় বেতন বহা উচিত । সেই কাৰণেই আমালোকে অশ্বেত উপাসনা কৰিব লগে অৰ্থাৎ

একমাত্র পৰমহুজক ভজিব লাগে। আমাজোকে কেৱলৈক অৰ্হদৃষ্টিত আত্মীয় কট্টৰ সকলো ব্ৰহ্মৰে অংশ হোৱািসেও বহিদৃষ্টিত অৰ্থাৎ শ্বেতভাৱত এই জন ভাতৃ, অগ্ৰজ, পিতৃ, পিতৃব্য, মাতৃ আদি সম্পৰ্ক বন্ধা কৰিব লগা হয়। তেনেকৈ দুৰ্গা, গণেশাদি ব্ৰহ্মাংশ হলেও তেওঁলোকক বৈত ভাৱত ব্ৰহ্ম বুলি মান্য কৰিব নোৱাৰোঁ। এজোপা বৃক্ষত জীৱাত্মা ৰূপে ব্ৰহ্ম আছে; কিন্তু সেই বুলি আমাজোকে উক্ত বৃক্ষক পূজা দিব নোৱাৰোঁ বা উপাস্য দেৱতা হিচাবে মান্য কৰিব নোৱাৰোঁ। বৃক্ষ কদাপিও মলিবস্ত স্থাপিত নহয়, তলবৎ বাতময়ী মূৰ্ত্তিহে স্থাপিত হয়। ওপৰত উল্লেখ কৰা পৰমহুজ আৰু ব্ৰহ্মাদি জীৱ পদাৰ্থৰ মাজত স্বৰ্গমৰ্ত্যৰ কৰত্থান বুলি কোৱাৰ অৰ্থ এৱেৰে “জীৱব্ৰহ্মৈব নাপৰঃ” যদিও শ্বেত ভাৱত স্বেতিয়া আমি ইজৰ সকলক দৃষ্টি কৰিব লগা হৈছে তেনেহলত দেৱতা সকল ব্ৰহ্মতকৈ ভিন্ন আৰু আমাৰ জাতীয় কট্টৰ। আত্মীয়ক স্নেহ ব্ৰহ্মা কৰাৰ ব্যতিৰেকে অন্য অৰ্হনা মাধাকে। তেওঁলোকো মৃত্যুমুখী বা মৰণ অৱশ্যস্তাবী আৰু আমাৰো মৰণ অৱশ্যস্তাবী। এজন পলু ব্যক্তিয়ে অন্য এজন পলুক যেনেকৈ ৰোজা বৈ নিব নোৱাৰে, তেনেকৈ দেৱতা সকলে আমাক সংসাৰ-ব্ৰাণ কৰিব নোৱাৰে। গ্ৰহলাদে কৈছে হিবণ্যকশিপুক :—

আপুনি বিষয়ী হয়্যা থিটোজনে
বিষয়ীক শুক মানে।
যেন অজলাক অজ্ঞ উপদেশে
বিফুক থিটো নজানে ॥

শঙ্কৰদেৱ/গ্ৰহলাদ চৰিত্ৰ

দেৱতাসকলৰ সমাধিকাৰ আছে অৰ্থাৎ কাল্যাধিকাৰ আছে। সেই সম্পৰ্কে ভক্তি বত্ৰাৱলীত মাধৱদেৱ মহাপুৰুষে লিখিছে :—

কালে যাক অধিকাৰ কৰে বিদ্যমান।
তাঁহাৰ মহত্ত্ব উপহাসিৰেহে স্থান ॥
এতেকে জানিবা সৰ্ব্বভাৱে পুৰুষৰ।
ভগৱন্ত মাত্ৰ ভৈল ভক্তনী ইখৰ ॥
হৰি বিনে জাহন্ত বস্তক আনদেৱ।
আপোনাকো বাধিবাক ক্ৰম নাই কেৱ ॥
নাই আপোনাৰ পুৰী কালৰ উন্নতে।
ভাৱা সৰে বাধিবে আনক কেনমতে ॥
কেৱলে নিৰ্ভৰ এক ঈশ্বৰ মুবাৰি।
কালযাক্সি আদি সমস্তৰে অধিকাৰী ॥
জাহ্নলাভ বিনে সুখ আন নমানত।

সৰ্বভাৱে ভৱাতুৰ জনক বাখৰঃ ॥

জানিবা তাহান দুই অস্তৰ চকৰে ॥

হলোক খৰণাপন্ন কান্ধৰাকা মনে ॥

মধৱদেৱ/ভক্তি বন্ধাকৰী

মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱৰ বাণী ভক্তি প্ৰদীপত (অৰ্জুনৰ আগত শ্ৰীকৃষ্ণই)

অৰ্জুনন্ত বীভাত কহিলা কৃষ্ণে সাক ॥

অন্য দেৱতাক পূজি হৈবেক পিষাক ॥

প্ৰেতৰ লগত কুৰিবেক বজি খাই ॥

অউৰ একো জনমে ভাহাৰ পতি নাইবা ॥

শঙ্কৰদেৱ/ভক্তি প্ৰদীপ

যি দেৱক পূজে ঐশ্বৰ্য্যক কৰি আশা ॥

গিয়ো দেৱ যবে আগুনিয়ো হোৱে নাশ ॥

... ..

দেৱন্ত কৰিয়া নৃপতিৰ সেৱা ভাল ॥

সুখে থাকে ভূতা ৰাজা থাকে শুভকাল ॥

শঙ্কৰদেৱ/ভাগৱত যন্ত ৰুদ্ৰ

গীতাৰ্থঃ—যাতি দেৱতাত দেৱান পিতৃন যাতি পিতৃৱতাঃ ॥

ভূতানি যাতি ভূতৈভ্যা যাতি মদ্যাজি নোহিদি মাম্ ॥

গীতা - ১/২৫

অৰ্থাৎ—দেৱপূজক সকলে দেৱতাক, পিতৃপূজক সকলে পিতৃসকলক, ভূত পূজক সকলে ভূতসকলক আৰু মোৰ উপাসক সকলেহে মোক লাভ কৰে ॥ পূৰ্বোক্ত শ্লোকৰ মতে যাক যিজনৈ কামনা কৰে বা বিচাৰে সেই মতেহে ফল প্ৰাপ্তি ঘটে ॥ এজন মানুহক নাম ধৰি মাতিলে তেওঁহে উপস্থিত হ'বহি, অন্য এজন নাই ॥ কোনোবাই যদি গণেশক পূজা কৰে বা তেওঁৰ উপস্থিতি কামনা কৰে, তেতিয়া গণেশহে উপস্থিত হ'বহি, ভগৱান নাই ॥ সেই কাৰণেই ভগৱানে সেই অধাৰিত্তে কৈছেঃ—

মম্বনা ভৱ মন্ত্ৰভো মদ্যাজী মাং নমস্কৃত ॥

মাম্বেবৈবাসি সত্যংভে প্ৰতিজ্ঞানে ত্ৰিৱোহিদি মে ॥ গীতা—১/৩৪

নামম্বোষাত মাধৱদেৱে অনুবাদ কৰিছেঃ—

মোতে মাত্ৰ সদা দিৱ্য মন যোৰ শুভ হোৱা সৰ্বৰূপ

মোকৈ পূজা যোকে মাত্ৰ কৰা মনস্কৰ ॥

কহিলো ভোমাত সত্য বানী পাখীয়া সুখে মোক মহামানী

ভুৱি ত্ৰিসংসৰ সুকল সখি জাৱান ॥

মাধৱদেৱ/নামম্বোষা

নিম্ন সংখ্যক কৃষি হাবিৰ আদায়।

কৃষক চৰণ মনে চিহ্নি বান্ধাব ॥

উন্নতি দেৱীক দিয়া কৰে বনৰ্জাব।

মহানন্দা কাত্যায়নী পিতা এহিৰব।

আমাৰ হস্তোক শ্বাহী লক্ষ্য কৰাব ॥

শুক্লবদেৱ/ভানৱত দশম কল্প

এই উদ্ধৃতিৰ দ্বাৰা এইটোকে দেখুওৱাৰ চেষ্টা কৰা হৈছে যে, শ্ৰীকৃষ্ণক পতি হিচাবে লাভ কৰিবৰ অভিলাষেৰে গোপীসকলে বি ভদ্রকালী অৰ্চনা বা কাত্যায়নী ব্ৰত গ্ৰহণ কৰিছিল, তাৰ দ্বাৰা একশৰণত্বৰ বিধিনিষেধ নাই। কাৰণ তেওঁলোকৰ মুখ্য উদ্দেশ্য কৃষ্ণপ্ৰাপ্তি। ভদ্রকালী পূজাত একশৰণত্ব নাই, কৃষ্ণলাভৰ উদ্দেশ্যতহে একশৰণত্ব লুকাই আছে। উক্ত ব্ৰতৰ পিচত যেতিয়া তেওঁলোকৰ কৃষ্ণপ্ৰাপ্তি হ'ল, তেতিয়া তেওঁলোকৰ কাত্যায়নী দেৱীত কোনো জ্ঞানজনেই নহৈছিল। ফল প্ৰাপ্তিৰ পিচত কাৰ্য্যই নাথাকে। মন্থৰালৈ শ্ৰীকৃষ্ণৰ প্ৰস্থানৰ পৰৱৰ্ত্তি কালত গোপীসকলে কাত্যায়নী দেৱীৰ বাবে কোনো চিন্তা কৰা নাছিল। একমাত্ৰ চিন্তা হ'ল—

কৃষ্ণৰ বিবহ ভাগে অতি তনু তাৰে।

নাই জান বাক্য কৃষ্ণ ভণ মাত্ৰ গাৱে ॥

কৃষ্ণ হিনে নহায় জান বিবহক মতি।

কৃষ্ণক সম্বন্ধে আসে কল্পন উভতি ॥

ইত্যাদি

শুক্লবদেৱ/দশম কল্প (গোপী উদ্ধৱ সংবাদ)

গোপীসকলে কাত্যায়নীত কৃষ্ণবুদ্ধি ৰক্ষা নাছিল। কামনা ব্ৰহ্মাণ্ডিক কাত্যায়নী বুলিহে ভাবিছিল। যদি কৃষ্ণ বুদ্ধি কৰিজেইহেঁতেন, তেন্তে কৃষ্ণ আমাৰ পতি হওক বুলি ভবাৰ কোনো ক্ষেত্ৰই ঐকান্তিক হৈছিল। পোনপতীয়াকৈ শ্ৰীকৃষ্ণৰ কথাত গোপীসকলে পতি ভিছা নকৰি কাত্যায়নীৰ ওচৰত কামনা সিদ্ধিৰ বাবে পূজা অৰ্চনা কৰি ব্যক্তিচাৰ দোষত পৰিৱৰ্ত্তিত হৈছিল। তেওঁলোকে কৃষ্ণক হে বিচাৰে, জানক নিবিচাৰে, সেই ক্ষেত্ৰত তেওঁলোকৰ ঐকান্তবুদ্ধি বা ঐকান্তিক বাসনাত একশৰণত্ব লুকাই থাকিল বা ব্যক্তিচাৰ দোষে প্ৰকাশলৈ আহিল। তেওঁলোকে বিকল্পমাত্ৰত ভুলি আহিল। যেনোদাই শ্ৰীকৃষ্ণক অসংস্পৰ্শিত বুলি জানিও পিচত ধূলা জ্বাৰি তুলি কোলাত দৈ পুহ বুদ্ধি কৰি দুখত চুমা খেৱাৰ দৰে। কল্পিত দেৱীয়েও কৃষ্ণক পতি প্ৰাপ্তি কামনাৰে ভক্তিগীত পূজা দিছিল। ইয়াৰ দ্বাৰা গোপীসকলৰ, যেনোদাৰ, কল্পিতৰ আদৰ্শ গ্ৰহণীয় নহয়। তেওঁলোকৰ কৃষ্ণপ্ৰাপ্তিৰ বাবে কৰা ঐকান্তিকতা বা আকুল আহবান

খিনিহে গ্রহণীয়। বৈষ্ণবে সদাশ (বিশেষকৈ কলিযুগত) কৃষ্ণ ভক্তি বা প্রাপ্তি হে কামনা কৰিব লাগে। এতিয়া কোনোৱে হয়তো ক'ব যে কৃষ্ণ প্রাপ্তিৰ বাবে দেৱান্তৰ সেৱা কৰিলে ব্যক্তিচাৰ দোষ নহয় বা একশৰণত্বৰ হানী নহয়। ইয়াৰ উত্তৰ আমি ওপৰত দি এহা খিনিয়েই যথেষ্ট হ'ব।

শ্রীমন্ত শঙ্কৰ গুৰুৱে তেৱাৰ দ্বাৰা প্ৰবৰ্ত্তিত সাংস্কৃতিক কাৰ্য্যক্ৰম “চিহ্নমালা”ৰ মাধ্যমেৰে লোকাকৰ্ষণ কৰি যেতিয়া সৰ্বপ্ৰথম ব্ৰাহ্মণ আৰু ব্ৰাহ্মণেন্তৰ সকলক শৰণ ধৰ্ম্ম বিতৰণ কৰে, তেতিয়া ভাগৱত মহাপুৰাণান্তৰ্গত দশমস্কন্ধৰ “গোপী উদ্ধৱ সংবাদ” পুথি লিখি শ্রীকৃষ্ণৰ প্ৰতীক হিচাবে স্থাপন কৰি তাত সকলোকে দণ্ডৱৎ কৰাইছিল। ৰামচৰণ ঠাকুৰ ৰচিত চৰিত পুথিত আছে :—

দশমৰ পুৰাণৰ শ্লোক পাচে চাই।

উদ্ধৱ সংবাদ পুথি কৰিলন্ত যাই ॥ ১৫২১ পদ

সুৰাৰ উচ্চাৰিয়া তাৰ পদ কৰিলন্ত।

উদ্ধৱ সংবাদ নাম তাহাৰ দিলন্ত ॥

.....

ঠাই মুচি সৰ্বজনে আনিলন্ত পুথি।

আনো বিপ্লৱণে উঠি কৰিলন্ত স্তুতি ॥ ১৫৭৬

ৰাম ৰাম গুৰু আগে বস্ত্ৰ খসাইলন্ত।

পুস্তকক লাগি দণ্ডৱত কৰিলন্ত ॥

ইত্যাদি

ৰামচৰণ ঠাকুৰ/গুৰুচৰিত

শ্রীকৃষ্ণৰ প্ৰতীক হিচাবে “গোপীউদ্ধৱ সংবাদ” পুথি লিখি তাক স্থাপন কৰি শৰণ ধৰ্ম্ম বিতৰণ কৰা বিষয়ত গধুৰ তাৎপৰ্য্য আছে। গীতা ভাগৱতৰ নিচিনা দুখন প্ৰধান ভক্তি শাস্ত্ৰ থাকোতে কিয় “গোপীউদ্ধৱ সংবাদ” পুথি লিখি স্থাপন কৰি শৰণ দিলে, তাৰ প্ৰধান কাৰণ হ'ল গোপীসকলৰ শ্রীকৃষ্ণৰ প্ৰতি থকা অহৈতুকী, অক্লিষ্ট তথা ঐকান্তিকী প্ৰেম ভক্তি ৰাসান্বাদ বাকীসকলক প্ৰদান কৰা আৰু তেওঁলোকৰ আদৰ্শেৰে ইন্তৰ সকলক অনুপ্ৰাণিত কৰা। আমি ওপৰত উল্লেখ কৰি আহিছোঁ যে কৃষ্ণ প্ৰাপ্তিৰ বাবে তেওঁলোকে যি কাতামণী-ব্ৰত পালন কৰিছিল, তাত আছে তেওঁলোকৰ একশৰণ গঙ্গী ভক্তিৰ চৰম উৎকৰ্ষতা। অক্ৰমে যেতিয়া শ্রীকৃষ্ণক কংসৰ আদেশত মথুৰালৈ লৈ যায়, তেতিয়া কৃষ্ণ বিৰহত গোপীসকলে জগত অন্ধকাৰময় দেখিছিল, কৃষ্ণৰ স্তন বৰ্ণাই কান্দি কান্দি আকুল-ব্যাকুল হৈছিল। কৃষ্ণই কোনো প্ৰবোধ নিদিলে তেওঁলোকৰ পৰীক্ষাৰ কাৰণে। গোপীসকলৰ কৃষ্ণৰ প্ৰস্থানৰ পিচতো কৃষ্ণৰ প্ৰতি প্ৰগাঢ়

নিষ্ঠা বুদ্ধি হ'ল, কৃষ্ণতে মনপ্ৰাণ সঙ্গৰ্জন কৰিলে। কংসবধৰ গিচুত প্ৰীকৃষ্ণই
তেওঁৰ বিবহাভূষ হৈ থকা গোপীসকলক সীতানা বাণীৰে আশ্বস্ত কৰিবৰ কাৰণে
নিজ প্ৰিয় বিশ্বাসী বন্ধু উদ্ধৱক গোকুললৈ পঠাই দিছিল। উদ্ধৱ কাতৰত কৃষ্ণৰো
অন্তৰ গতি গৈছিল। কৃষ্ণই উদ্ধৱক কমে ১—

সিটো গোপীসৰ মোৰ প্ৰাণভো অধিক।

সুনা সখি ভাসয়াৰ প্ৰেম উকতিক ॥

মই বিনে গোপীসৰে নিচিহ্ন আন।

সমস্ত গোপীৰ জানা মই মুখ্য প্ৰাণ ॥

মোৰ অৰ্থে এৰিলে গৃহৰ স্বত সুখ।

পতি পুত্ৰ বিষয়কো দেখে মহাদুঃখ ॥

মোকেসে বঙ্গভ প্ৰিয় আত্মা বুলি মান।

মোকে মাত্ৰ স্মৰে মনে একোৱে নজানে ॥

মোৰ অৰ্থে লোক ধৰ্ম্ম ছাড়িলা বিষয়।

সিজনক দেওঁ মোৰ ঐশ্বৰ্য্য নিশ্চয় ॥ ইত্যাদি

শঙ্কৰদেৱ/ভাগৱত দশম স্কন্ধ (গোপী উদ্ধৱ সংবাদ)

কৃষ্ণৰ গাদেশত যেতিয়া উদ্ধৱে গোকুলত উপস্থিত হ'ল, তেতিয়া নন্দ
মংশোদাৰ কৃষ্ণৰ প্ৰতি থকা গভীৰ প্ৰেমৰ উমান প্ৰথমতে পালে আৰু প্ৰাণবদ্ধ
কৃষ্ণৰ প্ৰেৰিত সন্দেশ বাৰ্তাবাহক দূত বুলি জানি তেওঁক আঙুৰি ধৰা গোপী-
সকলৰ প্ৰেম উকতি, কৃষ্ণৰ বাবে উপেক্ষিত থাকি তেওঁতে মন-প্ৰাণ দি গৃহ-
কৃত্যত মন নবহা তথা আপোন পাহৰা হৈ কৃষ্ণৰ প্ৰতি গভীৰ ভক্তি নিষ্ঠাৰ
চৰম প্ৰমাণ দ্বিতীয়তে পাই উদ্ধৱৰ শৰীৰ বোমাঞ্চ হৈ গ'ল। তেওঁ গোপীসকলক
ধন্যবাদ দিলে। তেওঁলোকেই যে কৃষ্ণৰ একান্ত ভক্তা তাৰো সিদ্ধান্ত পালে।
উদ্ধৱে গদগদ হৈ বিদায় ললে আৰু কৃষ্ণক সবিশেষ বৃত্তান্ত জনালেগৈ। কৃষ্ণ-
ক্লেৰ মিলনতো নন্দ বংশাদি প্ৰমুখ্যে গোপীসকলৰ লগত কৃষ্ণৰ বাৰ্তালাপ হওঁতে
যি পৰিবেশ সৃষ্টি হৈছিল সিও মন কৰিবগোঁয়া। ইত্যাদি বিষয় সন্নিবিষ্ট
থকাৰ কাৰণেই প্ৰথমোক্ত শৰণৰ কাৰণে শঙ্কৰদেৱে উক্ত পুথিখন ৰচনা
কৰিব লগা হৈছিল। কৃষ্ণৰ প্ৰতি গভীৰ নিষ্ঠা, বিশ্বাস, প্ৰেম ভক্তি আৰু
অনন্য শৰণাগতিৰ স্বৰূপ গোপীসকলৰ হোৱাৰ কাৰণে ভাগৱত মহাপুৰাণৰ
পৰা “গোপী উদ্ধৱ সংবাদ” অধ্যায়টো শঙ্কৰদেৱে বাচি লৈছিল। ইয়াৰ দ্বাৰা
অনন্য শৰণ বা একশৰণৰ মহান্ আদৰ্শ শৰণ প্ৰাৰ্থীতা সকলৰ মনত প্ৰতি-
ফলিত, আৰোপিত আৰু পুহীত হ'বৰ কাৰণে প্ৰবৰ্ত্তন কৰা হৈছিল। কণ্ট-
কেহে কণ্টক বাহিৰ কৰিব পাৰে। একশৰণ ধৰ্ম্মমূলক পুথিয়েহে এক-
শৰণৰ মহান্ আদৰ্শ বৰ্তাই পাৰে। সেয়ে ইয়াৰ সিদ্ধান্ত। ইয়াৰ মাজতে

তপস্বীয়ে নিজে ভাষনত শাস্তত থাকিব বুলি বহু উদ্ধৱক কৈ গৈছিল। আমি পূৰ্বতে সেই বিষয়ত বৰ্ণনা দি আছিলা। তদুপৰি যোগিনী ভক্ততো ধনিত হৈছে :—

সত্যোক্তবে দ্বিত: শত শূৰপাণি দ্বিলোচনঃ।

প্ৰজাপতি ন্যাপৰে চ ত্ৰেতায়াং সূৰ্য্য এত চ ॥

কৃত হুসে পিনাকী চ কলৌ লিপ্যক্ৰমে হবিঃ ॥

যোগিনী ভক্ত উত্তৰ খণ্ড ৭/২০

অৰ্থাৎ — সত্যত আখৰে থাকে শত দ্বিলোচন।

ন্যাপৰত প্ৰজাপতি ত্ৰেতাতে ভগবান।

কৃতযুগে পিনাকী শব্দৰ বিদ্যমান।

কলিত আখৰে থাকে হবি ভগবান ॥

(পদ্যানুবাদ আমাৰ নিজা)

শ্ৰীমন্ত্যুগৰত মহাপুৰাণত বৰিত শ্ৰীশ্ৰীকৃষ্ণবাসলীয়া প্ৰসঙ্গতো একশব্দ তত্ত্বৰ কথা আমি পাওঁহক। অৱশ্যে শ্ৰীকৃষ্ণ প্ৰান্তিৰ বাবে গোপীসকলে কৰা কাণ্ডাৱলী ব্ৰতৰ সহিত বাসলীয়াৰ সম্বন্ধ আছে। সেয়ে আমি ওপৰত উল্লেখ কৰা কাণ্ডাৱলীব্ৰতৰ বৰ্ণনাৰ ঠিক পিছতেই এই বাসলীয়াৰ বিষয়টো উত্থাপন কৰা প্ৰয়োজন আছিল। কিন্তু “গোপী উদ্ধৱ সম্বাদ” বিষয়টোৱে আমাক বেচি আকুল আগ্ৰহী কৰিলে বাবে অপ্ৰাধিকাৰ পালে।

শ্ৰীকৃষ্ণৰ পতি প্ৰান্তিৰ বাবে গোপীসকলে কাণ্ডাৱলী ব্ৰত শেষ কৰি কৃষ্ণাবনত শবত কালৰ বাতি শ্ৰীকৃষ্ণক লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হয়। শ্ৰীকৃষ্ণৰ কলীনাশ প্ৰৱণে গোপীসকলে নিজ পতি, পুত্ৰ, ভাতৃ আত্মীয় স্বজনক এৰি আনকি যি যেনে ভাৱে আছিল তেনেকৈয়ে ধনী নিৰীক্ষণে ভাগলি মেলিছিল। যি যি অল্পত যি যি অলঙ্কাৰ পৰিধান কৰিব লাগে তাকো পাহৰি বিপৰীত ভাৱে অধিচাৰে ভূষিতা হৈ গৈছিল। তেওঁলোকৰ একমাত্ৰ ধ্যান হ’ল শ্ৰীকৃষ্ণৰ বন্দী নাদত। তুলনাত্মক এৰি কথা শুকজনাই বেকত কৰিছে —

এবৈ যেন কৰ্ম্ম ধৰ্ম্ম ভকতসকলে।

কৃষ্ণৰ কীৰ্ত্তন শুনি চিত্ত উন্নতিলে ॥

নেদেখত পুত্ৰ দাৰা বিষয়ৰ সুখ।

সেহিমতে ভৈজা গোপী কৃষ্ণক সমুখ ॥

ভাগৱত/দশসকল — শব্দবোধ।

কৃষ্ণ দৰ্শনৰ বাবে উৎকৰ্ষা হৈ গোপীসকলে যুগ কৰ্ম্মভ্যাগ কৰি যেতিয়া কৃষ্ণাবনত কৃষ্ণ সমুখ হ’লগৈ, তেতিয়া কৃষ্ণই গোপীসকলক পৰীক্ষা কৰি

কবলৈ ধৰিলে—

দুৰ্য্যোব বজনী শ্ৰেষ্ঠ শিশাচৰ পতি ।
 ঐত মাথাৰিষা হোৱা সৰলী মতি ॥
 চৰৈ ব্যস্ত হোৱা কৰাৱৰ হক হকি ।
 পুৰুষৰো জ্ঞান জ্ঞানকৰ্ম্মে জনি উকি ॥
 ভোমাসাক নেসেখিয়া পিতৃ জ্ঞান জাই ।
 পতি পুত্ৰ চৰ চাই কৰে ঠাই ঠাই ॥
 জাগ নপাই মনে বৰ কৰ্ম্মে সংগত ।
 পালটি ওচাৱো পৈয়া জ্ঞানদ্বাৰ স্বৰ ॥

.....
 কান্দে শিশুগণ ডাক শিশুগণক জন ।
 বেবাই বৎস কৰা পৈয়া ধেনুক দোহন ॥
 স্বামী আছে গৃহতে কিসক ভৈল্য দ্বাৰি ।
 কৰিৱো গুণুৰা ডাক ভূমি, সম পতি ॥

.....
 স্বামীৰে সৈতে কুলজীৱ মহাধৰ্ম্ম ।
 পুত্ৰসৰ পুৰিষ কৰিয়া গৃহ কৰ্ম্ম ॥
 যদি জলা জবা কণা কুজা হোৱে পতি ।
 জথাপি নেবিবা হেন শাস্ত্ৰৰ সম্মতি ॥
 উপপতি সৈতে কীড়া কৰ্ম্ম পৰিহিত ।
 পৰত সমান পাপ সৌকাৰ্য্য কিত্তিত ॥

শকৰদেৱ — ভাগৱত/দশমস্কন্ধ

শ্ৰীকৃষ্ণৰ এনে বিপ্লৱ বাণীত গোপীসকলৰ আশাৰ সুবৃত্ত চেচা পানী
 চালিলে । তেওঁলোকে বাঘ, ঘোং, বৰাহ, ভালুক, দুৰ্য্যোব বজনীত শ্ৰেষ্ঠ শিশাচৰ
 কথালৈ ক্ৰক্ষেপেই কৰা নাই । তেওঁলোকক এটাই মান আশা জাৰহাত কুঠাৰ
 মৰা হৈছে—সেৱা হ'ল কৃষ্ণ বিৰোগ বা বিপ্লৱ বাণীত বেদনাযাত । সেই বুলি
 তেওঁলোক পশ্চাৎপদ হোৱা নাছিল । তেওঁলোকে সাহসেৰে কৃষ্ণৰ প্ৰৱৰ
 দ্বা বিপ্লৱ বাণীৰ স্বৰ্ণাখ উত্তৰ দিবলৈ সক্ষম হ'ল । গোপীসকলে প্ৰথমতে
 সৰ্ব্ব-বিষয় জাগৰ উত্তৰ দিলে ।

ভকত বৎসল ভোমাক জানি ।
 কেনে বোলা হেন জ্ঞানক বাণী ॥
 সমস্ত বিষয় এৰিয়া স্বামী ।
 ভক্তিৰো ভোলাৰ চৰণে আঁহি ॥

বেদধৰ্ম ত্যাগ :— কহিলা যিটো কুলস্বৰীৰ কৰ্ম ।
 তোমাতে থাকোক সিসৰ ধৰ্ম ॥
 জগতৰে বজু আতমা তুমি ।
 সমস্ত ধৰ্মৰ আপুনি তুমি ॥
 তুমি আত্মা হেন জানি সম্পত্তি ।
 তোমাতেসে কৰে ভকতে বতি ॥

পতিপুৰ ত্যাগ :— নলাগে পতি পুৰ দুখ হেতু ।
 হ্নোক প্ৰসন্ন গৰুড় কেহু ॥
 কৰিছোঁ আশা যিটো চিৰকাল ।
 নকৰিয়ো তাক ভঙ্গ গোপাল ॥

গৃহকৃত্য ত্যাগ :— হৰিলা চিত্ত নথাকয় ঘৰে ।
 হস্ত দুই গৃহ কৃত্য নকৰে ॥
 তোমাক এৰিয়া নগ্নে উৰি ।
 ব্ৰজক গৈয়া কি কৰিবো হৰি ॥

দেহৰ মমতা ত্যাগ :— নহি বিবহতে দহিয়া তনু ।
 লভিবো তোমাৰ সমীপ পুনু ।
 হ্নোক প্ৰসন্ন জগনিবাস ।
 সব তেজি কৈলো তোমাতে আশ ॥

শঙ্কৰদেৱ/কীৰ্ত্তন

শ্ৰীকৃষ্ণই কৰা পৰীক্ষাত গোপীসকল উত্তীৰ্ণ হ'ল। তেওঁলোক এক
 শৰণৰ পাৱ হ'ল। তেওঁলোকৰ নিতান্ত ভাৱ হ'ল :—

ত্বমেৱ মাতা পিতা চ ত্বমেৱ ত্বমেৱ বন্ধুশ্চ গুৰুত্বমেৱ ।
 ত্বমেৱ বিদ্যা দ্ৰৱিনং ত্বমেৱ ত্বমেৱ সৰ্বং মম দেৱ দেৱ ॥
 (শৰণাগতি গদ্যম্)

অৰ্থাৎ :— মোৰ পিতা, মাতা, বন্ধু, গুৰু, বিদ্যা, ধন-সম্পত্তি সকলো তুমি-
 য়েই আৰু তুমিয়েই মোৰ দেৱৰো দেৱতা ।

গোপীসকল যেতিয়া পৰীক্ষাত উত্তীৰ্ণ হ'ল, তেতিয়া শ্ৰীকৃষ্ণই বাসক্ৰীয়া
 আৰম্ভ কৰিলে। কিন্তু তেওঁলোকে যে গৃহৰ সৰ্বসুখ ত্যাগ কৰি কৃষ্ণতে মন-
 গ্ৰাণ সমৰ্পণ কৰিলে আৰু কৃষ্ণই যে তেওঁলোকক নিজৰ বুলি ভাবি সাৰটি
 ললে, এই কথাত গোপীসকলৰ গৰ্ব্ব হ'ল। সৰ্ব্বাভ্যাসী শ্ৰীকৃষ্ণই সেই কথা
 জানি পুনৰ পৰীক্ষাৰ কাৰণে ভৎক্ষণাৎ অভিহিত হ'ল। তেওঁলোকে কৃষ্ণক

হেৰুৱাই বিহবল হৈ গৱিল। এই শ্বিষ্কটীয়া পৰীক্ষা চূড়ান্ত পৰ্যায়ৰ। পূৰ্ব পৰীক্ষাত কৃষ্ণক সাক্ষাৎ দেখি আছিল। কিন্তু এই পৰীক্ষাত কৃষ্ণ অদৰ্শন। পূৰ্বতে যেনেকৈ তেওঁলোকে কৃষ্ণজাতৰ বাবে কাত্যায়ণী ব্ৰত কৰিব লগা হৈছিল, এতিয়া সেই অৱস্থা নাই। তেওঁলোকৰ পূৰ্ণমাহাই বিশ্বাসভক্তিৰ বজত কৃষ্ণ সাক্ষাৎ হবই। এতিয়া প্ৰয়োজন হ'ল কৃষ্ণৰ স্বৰূপ, গীত জ্ঞান আদি কৰা। তেওঁলোকে কৃষ্ণক বিচাৰি বিচাৰি ভাগৰি পৰিছিল, পছ, লতা আদিক কৃষ্ণৰ বাতৰি সুধিছিল; কিন্তু কাৰো ক'তো সন্নিধান নাই। কৃষ্ণ জাতৰ বাবে তেওঁলোকৰ চৰম উৎকৰ্ষা; তন্ময়, তন্দ্বজ্ঞান। শেষত তেওঁলোকৰ এয়ে একান্ত ইচ্ছা হ'ল যে ব্ৰজত গৈ তেওঁলোকে কি কৰিব। গতিকে কৃষ্ণ বিহবতে তাতেই বাতি কটাব। কৃষ্ণ অদৰ্শনে তেওঁলোকে ব্ৰজলৈ উলটি যাব পাৰিজেহেতেন। কিন্তু গলে তেওঁলোকে যে কৃষ্ণতে সৰ্বস্বপৰ্ণ কৰি থৈছে আৰু জীৱন বিক্ৰী কৰি একশৰণীয়া হৈছে, তাৰ কোনো মূল্য নাথাকিব। বিক্ৰী কৰা পদাৰ্থৰ নিজস্ব স্বাধীনতা স্বৰ্ব্ব হয়। গতিকে আতৰি যোৱা নহ'ল। সতিনীৰ খোজ বালিত দেখিও তেওঁলোকে কৃষ্ণৰ প্ৰতি বিৰক্তি ভাব জাগ্ৰত নকৰিলে। ইয়া হ'ল গোপীসকলৰ কৃষ্ণৰ প্ৰতি বিগুৰু প্ৰেম বা অনন্য প্ৰেম, অব্যভিচাৰিণী ভক্তি। কৃষ্ণৰ প্ৰীতিৰ বাবে কৰা কামকে প্ৰেম নামেৰে অভিহিত হৈছে। এইখিনিতে গীতাৰ তিনিটা শ্লোকলৈ আমাৰ মনত পৰিছে :—

ময়ি চানন্যযোগেন ভক্তিৰব্যভিচাৰিণী ।

বিবিক্তদেশে সেবিত্বমবতিজ্জুন সংসদি ॥

গীতা—১৩/১০

অধ্যাত্মজ্ঞাননিত্যত্বং তত্ত্বজ্ঞানার্থদৰ্শনম্ ।

এতৎ জ্ঞানমিতি শ্ৰোক্তমজ্ঞানং যদতোহন্যথা ॥

গীতা—১৩/১১

মাঞ্চ যোহব্যভিচাৰেণ ভক্তি ধোপেন সেৱতে ।

সগুপান্ সমতীত্যেতান্ ব্ৰহ্মভূয়াৰ কল্পতে ॥

গীতা—১৪/২৬

অৰ্থাৎ—(১০, ১১ শ্লোকৰ) মোৰ প্ৰতি অনন্যভাবে অব্যভিচাৰিণী ভক্তি, নিজ্ঞানস্থানত অৱস্থান, জন-সমাজত বিবাগ, আত্মজ্ঞান পৰায়নতা আৰু তত্ত্বজ্ঞানার্থদৰ্শন কৰাই জ্ঞান; ইয়াৰ বিপৰীতেই অজ্ঞান। (২৬ নং শ্লোকৰ) — যিজনে মোক একান্ত (অব্যভিচাৰ) ভক্তিবোধে সেৱা কৰে অৰ্থাৎ ভজনা কৰে, তেওঁ সকলো গুণ অভিক্ৰম কৰি মোক লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হয়।

গোপীসকলৰ প্ৰেম ভকতিত কৰ্ম হৈ খেতিয়া প্ৰীতিৰেই তৰিওৱা
হয়, তেতিয়া তেওঁলোকে জাগৰি থকিলে আৰু নানা প্ৰমেৰে কুকৰণ
সৰু কৰাত তেওঁ দেখিব উত্তৰ দিহে এনেদৰে —

ভকতিসে মোৰ সুহৃদ গ্ৰীণ ।
মিহেতু নভজো শুনা নিদাম ॥
সদায় চিত্তোক মোক নগাই ।
বিহবল হেন ধন হৰুদাই ॥
তোমাৰা সবে মোৰ অৰ্থে আতি ।
এবিলা বেদ ধৰ্ম্ম যত জাতি ॥
বাঢ়োক তোমাৰ প্ৰেম ভকতি ।
ভৈলো অন্তৰ্জ্ঞান এহি যুভতি ॥
নকৰা অসুখা স্বৰূপ জ্ঞানি ।
আছোক ইটো শুনা সত্য বানী ।
দুস্তাজ গৃহৰ এবিলা আশ ।
ভজিলা মোক কৰি অভিলাস ॥
ভৈলোহো বশ্য মই তোমসাৰ ।
সুচিবকালে শুজা নহায় ধৰে ॥
যেবে সবে এৰা আপুন দায় ।
তেবেসে মোৰ ঋণ শুজা যায় ॥ ইত্যাদি ।

শঙ্কৰদেৱ/কীৰ্ত্তন

কৃষ্ণ অগ্ৰান্ধিত বিহবল হোৱা, তন্দ্রাদভাৱ হোৱা আৰু প্ৰাতি
কাৰ্য্যত আনন্দত উত্তৰাল হোৱা, লজ্জা ত্যাগী কৰি তন্দ্রা হৈ কন্দা, হাস্য
কৰা আদিয়েই একশৰণৰ প্ৰতীক বা লক্ষণ । এইবিলাক গোপীসকলৰ ক্ষেত্ৰতে
ঘটিছিল । ভাগৱতত ধ্বনিত হৈছে ।

বাগ্‌গঙ্গদা প্ৰবতে বস্যচিহ্নংকদম্যভীক্ৰংহসতি কৰচিহ্ন ।

বিলজ্জউৎপায়তি নৃত্যভেদে বস্ভাজিমুদোভূতনং পুণ্যতি ॥

ভাগৱত— ১১/১৪/২৪

শঙ্কৰদেৱে অনুবাদ কৰিছে একাদশত — (কুকৰ্মই উত্তৰক)

প্ৰমে দট্টৈ চিত্ত জাগ্ৰি মদ মদ বাণী ।

কতো হাটৈ কতো কানৈ মোক শ্ৰিয় মানি ।

লাজ এৰি থাইছে তুমি কৰিছা কৰ্মসংকট ।

অকল পৱিত্ৰ কৰে সেহিসে তুমি ॥

একাদশ/১৬৬

একাৰ্থক ভাষাৰে নাবদ ভক্তিসূত্ৰতো —

ভক্তা একান্তিনোমুখাঃ । কৰ্ত্তাবোধবোমাকানুভিঃ

পৰম্পৰং লগমনিঃ পৱিত্ৰস্তি কুলানি পৃথিৱীংচ ॥

নাবদ ভক্তিসূত্ৰ/ ৩৭/৬৬

অৰ্থাৎ — একনিষ্ঠ ভক্তই শ্ৰেষ্ঠ । এনেকুৱা জনৰ ভাবৰ ভক্তৰ কৰ্ত্তা-
বোধ, বোমাৰ আৰু অনুভূতি হয় । এনেকুৱা অৱস্থাত পৰম্পৰ
সন্তোষ কৰি তেওঁ নিজৰ কুল আৰু পৃথিৱীকো পৱিত্ৰ কৰে ।

গোপীসকলেও নিত্যকৃত্য, গৃহকৃত্য আৰু এবাৰ নোৱাৰা অন্যান্য
নিত্য প্ৰয়োজনীয় কৃত্যও সমাপন কৰি আছিল । কিন্তু সৰ্বকাৰ্য্যতে কৃষ্ণত
চিন্তা নিমজ্জিত কৰি ৰাখিছিল । মানুহ মানেই কৰ্ম্মাধীন । গতিকে গোপী-
সকলৰ আদৰ্শৰে সৰ্বকাৰ্য্যতে কৃষ্ণত মতি ৰাখি কৰ্ম্ম কৰা উচিত । মানুহৰ
কৰ্ম্মাধিকাৰহে আছে, ফলাধিকাৰ নাই । (কৰ্ম্মন্যোবাধিকাৰন্তে মা ফলেষু
কদাচন—গীতা) ইয়াতেই আছে একশৰণ গম্ভ আৰু ইয়াকে কৰিব পাৰিলে
মানুহৰ কৃষ্ণ প্ৰাপ্তি ঘটে ।

একশৰণৰ পথদৰ্শী শ্ৰীমদ্ভগৱদ্গীতাৰ সম্পৰ্কে আমি ওপৰত যি
পাৰিছো সঙ্ক্ষেপে লিখিলো । তদতিৰিক্ত বিশেষ বৰ্ণনা আমাৰ নিচিনা অৱোধে
দিবলৈ যোৱাটো দৃষ্টতাৰ ব্যতীত অন্য একো নহয় । তাৰ লগতে ৰাস-
লীলাত একশৰণ সম্পৰ্কীয় গোটাচেৰেক লেটেৰি ৰোটিলাও হ'ল । এতিয়া
শ্ৰীকৃষ্ণই অৰ্জুনক গীতাত একশৰণৰ বিষয়েনো কি কৈছে তাৰে এটি পৰ্য্যা-
লোচনা কৰা যাওক । দৰাচলতে একশৰণৰ বিষয়ে সাধুত-ভক্তত বিজ্ঞত-
ভাৱে থাকিলেও গীতাৰ অষ্টাদশ অধ্যায়ৰ শেষৰ পিনে শৰ্ম্মপ্ৰণী ভাষাৰে
কৃষ্ণই যি একশৰণৰ কথা কৈছে, সেয়া সঙ্ক্ষেপ হলেও গ্ৰহণীয় । গতিকে
গীতাক একশৰণ হৰিভক্তিৰ প্ৰামাণ্য পুথি বা একশৰণৰ শক্তি বুলি ঠাৱৰকৈ
কব লাগিব । পূৰ্ব্বতো কোৱা হৈছে মহাপুৰুষীয়া ধৰ্ম্মত গীতা ভাগৱতৰ
অবিচ্ছেদ্য সম্বন্ধ । কাৰণ গীতাৰ একশৰণ ধৰ্ম্মজৈছে হৰিনাম শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন
ভজন ভাগৱতী ধৰ্ম্মৰ আশ্ৰয় লব লাগে । বিশেষতঃ সমস্ত গীতাৰ অষ্টাদশ
অধ্যায়ত শ্ৰীভগৱানে শ্ৰীমদ্ভগবদ্গীতাৰ সমস্ত ভক্তভাৱৰ উপদেশ দিছে,
ভাগৱতৰ একাদশ অধ্যায়ত লাক্ষ্মীকান্তৰ পৰা উল্লিখিত অধ্যায়লৈকে ভগৱানে

ষ্টিক সেইসকল ভক্তৰেই উপদেশ দিছে। এতেকে এই কথা স্পষ্টকৈ বুজি পোৱা যায় যে নিত্ৰকাম কৰ্ম্ম বোগ, সৰ্বভূততে ভগৱৎভাৱ, ভগৱানত আত্ম-সমৰ্পণ, শ্ৰীকৃষ্ণত একশৰণ, সৰ্বকৰ্ম্মফল অৰ্পণ ইত্যাদি গীতৌক্ত ধৰ্ম্মৰ হি সাৰ তত্ত্ব কথা আছে, সেইখিনি ভাগৱততো আছে। কিন্তু এই সমস্তৰ উপৰিও আক কিছু ভাগৱতত আছে—যি গীতাত পাবলৈ নাই। সেয়া হৈছে কৃষ্ণৰ ব্ৰজ-লীলা, বাসপঞ্চাধ্যায় ইত্যাদি। আমাৰ “ভজ্ঞন ভক্তি তত্ত্ব বিবেচন” নামৰ অধ্যায়ত (আগলৈ) ইয়াৰ বিস্তৃত বিৱৰণ দিয়া হৈছে।

শ্ৰীকৃষ্ণ ভগৱানে গীতাৰ অষ্টাদশ অধ্যায়ৰ ৬২ শ্লোকৰ পৰা ৬৬ শ্লোকলৈকে শৰণ ধৰ্ম্মৰ কথা কৈছে। এই শৰণ ধৰ্ম্মৰ কথা ভতি গোপন আৰু ভগৱানৰ শেষ অভয় বাণী। এইকেইটা শ্লোকেই শৈশৱ শ্ৰীকৃষ্ণত এক-শৰণ ধৰ্ম্মৰ মুখ্য প্ৰতিপাদ্য। তাৰে প্ৰথমটো শ্লোক হ'ল —

(১) হৃমেৱ শৰণংগচ্ছ সৰ্বভাৱেন ভাৰত।

ভৱপ্ৰসাদাৎ পৰাং শান্তিং স্থানং প্ৰাপ্স্যসি শাস্বতম্ ॥

গীতা—১৮/৬২

অৰ্থাৎ—হে ভাৰত! বৰ্ত্তমান তুমি সকলো বিষয়ে তেওঁত (মোত) শৰণাপন্ন হোৱা। তেওঁৰ অনুগ্ৰহত তুমি পৰম শান্তি আৰু অব্যয়স্থান লাভ কৰিব পাৰিবা।

ওপৰত উল্লেখ থকা “সৰ্বভাৱেন” পদটোৰ বিশেষ তাৎপৰ্য্য আছে। “সৰ্বভাৱেন” মানে সমস্ত ভাবনাৰে। ইয়াৰ অৰ্থ এই দৰে হ'ব স্বামী টীকাত “সৰ্বভাৱেন”ৰ প্ৰতিশব্দ “সৰ্বাঙ্গানা” বুলি কৈছে। অন্যৰ্থত ভগৱানৰ গুণ, প্ৰভাৱ, তত্ত্ব আৰু স্বৰূপ ব্ৰহ্মপূৰ্বক নিশ্চয় কৰি ভগৱানেই পৰম প্ৰাণ্য, পৰম গতি, পৰম আশ্ৰয়, সৰ্বস্ব বুলি ভবা তথা তেওঁক নিজৰ স্বামী, ভৰ্তা, প্ৰেৰক, বন্ধক আৰু পৰম হিতৈষী বুলি ভাবি সকলো প্ৰকাৰে তেওঁৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ আৰু নিৰ্ভৰ হৈ যোৱা, ভগৱানক সৰ্বব্যাপী জানি সমস্ত কৰ্ম্মত মমতা, অভিমান, আসক্তি, কামনা ত্যাগ কৰি ভগৱানৰ আজ্ঞা-নুসাৰে নিজৰ কৰ্ম্মৰ দ্বাৰা সমস্ত প্ৰাণীৰে হৃদিস্থিত পৰমেশ্বৰৰ সেৱা কৰা, যি কোনো দুখ, সুখ, ভোগ প্ৰাপ্ত হলেও সকলো ভগৱানেৰে ইচ্ছা তথা পূৰ-ক্ষাৰ বুলি গণ্য কৰি সন্তুষ্ট থকা, ভগৱানৰ ইচ্ছা বিধানত কিঞ্চিত্ত মাল্লও অসন্তুষ্ট নথকা, মান, বৰাই, প্ৰতিষ্ঠা ত্যাগ কৰি ভগৱানৰ বাতীত কোনো সাংসাৰিক পদাৰ্থত মমতা আসক্তি নথকা, অভিমান ব্ৰহ্ম আৰু অনন্য ব্ৰহ্ম পূৰ্বক ভগৱানৰ নাম, গুণ, প্ৰভাৱ, লীলা, তত্ত্ব আৰু স্বৰূপৰ নিত্য নিৰন্তৰ

ভৰণ, চিহ্নন, কখন কবি থকা ইত্যাদি ক্ৰিয়া আৰু সমূহকে “সৰ্বজ্ঞানেন” বুলি কোৱা হৈছে ।

ইতি তে জ্ঞানমাখ্যাভং গুহ্যাং গুহ্যতৰং ময়া ।

বিশ্ময়োদগমেন যথেষ্টসি তথা কুৰ ॥

গীতা—১৮/৬৩

অৰ্থাৎ — মই তোমাক এইখিনি বহুস্যাতিবহস্য জ্ঞান ক'লো। সম্প্ৰতি এই বহুস্যুক্ত জ্ঞান সম্যক আলোচনা কৰি যি জটিলায় হয়, তাকেই কৰা ।

এই শ্লোকটোৰ তাৎপৰ্য্য এয়ে যে ভগৱানে গীতাৰ শ্বিতীয় অধ্যায়ৰ এঘাৰ নম্বৰ শ্লোকৰ পৰা আৰম্ভ কৰি এই শ্লোকটোকে নিজ সখা অৰ্জুনক নিজৰ গুণ, প্ৰভাৱ, তত্ত্ব আৰু স্বৰূপৰ বহুস্যা ভাৱকৈ বুজাই দিবৰ কাৰণে যিখিনি কথা ক'লে সেই সকলো উপদেশৰ বাচক এই ‘জ্ঞানম্’ পদ। ভগৱানৰ এইখিনি প্ৰত্যক্ষ জ্ঞানৰ পৰা ওলোৱা উপদেশ। সেই কাৰণেই ইয়াৰ নাম ‘জ্ঞান’ বখা হৈছে। সংসাৰত আৰু শাস্তত যি বিলাক গুণত বন্ধন যোগ বহস্যৰ বিষয় বুলি মনা হয়, সেই সকলো বিলাকত ভগৱানৰ গুণ, প্ৰভাৱ আৰু স্বৰূপৰ স্বার্থ জ্ঞান আছে। সেই কাৰণে এই উপদেশৰ মহত্ব বুজিবৰ কাৰণে আৰু বুজাবৰ কাৰণে গুনযিক্ৰমীৰ নিকট এই বহস্য কথা প্ৰকট কৰা অনুচিত কাৰণে এই ‘জ্ঞানম্’ পদৰ লগত ‘গুহ্যাং গুহ্যতৰম্’ বিশেষণ দিয়া হৈছে। “যথেষ্টসি তথা কুৰ” মানে উপৰ্যুক্ত প্ৰকাৰেৰে বিচাৰ কৰি তুমি যিটোকে ঠিক বুলি ভাবা। তাকেই কৰা। অভিপ্ৰায় এয়ে যে মই (ভগৱানে) যি কৰ্মযোগ, জ্ঞানযোগ আৰু ভক্তিযোগ আদি বহুত প্ৰকাৰ সাধনৰ কথা কলো, সেই বিলাকৰ ভিতৰত তুমি যিটো সাধন ভাৱকৈ অৱগত কৰিছাঁ তাকে পালন কৰা অথবা আৰু যিখিনি তুমি ঠিক বুলি বুজিছা তাকে কৰা।

সৰ্বগুহ্যতমং তুয়ঃ শৃণু মে পৰমং সত্যং ।

ইচ্ছোহসি মে দৃঢ়মিতি ততো বক্ষ্যামি তে হিতম্ ॥

গীতা—১৮/৬৪

অৰ্থাৎ :— সম্পূৰ্ণ গোপনীয়ভাৱেৰে অতি গোপনীয় মোৰ পৰম বহস্য যুক্ত বাকী তুমি পুনৰ শুনা। তুমি মোৰ অতি প্ৰিয়, সেই বাবেই এয়া পৰম হিতকাৰী কথা মই তোমাক কৈছোঁ।

এই শ্লোকৰ তাৎপৰ্য্য এয়ে যে ভগৱানে এতিয়ালৈকে অৰ্জুনক যিখিনি কথা কলে, সেই সকলো বিলাক কথা অতি গোপনীয়। সেইকাৰণে

ভগৱানে ঠায়ে ঠায়ে “পৰমহুমা” আৰু “উত্তম বহস্য” আদি নাম দিছে। সেই সকল উপদেশতো ভগৱানে নিজে নিজৰ গুণ, প্ৰভাৱ, স্বৰূপ, মহিমা আৰু ঐশ্বৰ্য্য প্ৰকট কৰি যি নিজে সৰ্বব্যাপী, সৰ্বাধাৰ সৰ্বশক্তিমান, সাক্ষাৎ সমুখ নিৰ্ভূপ পৰমেশ্বৰ বুলি চিনাকি দি অজ্ঞানক ভজন কৰিবলৈ আৰু নিজৰ শৰণাৰ্থী হ’বলৈ ক’লে, তাত অৰ্থাৎ সেই কথাত অধিকাধিক গুপ্ত বা গোপ-নীলতা প্ৰতিফলিত হৈছে। গীতাৰ নৱম অধ্যায়ৰ (ভগৱানে) প্ৰথম শ্লোকতে “গুহ্যতমম্” আৰু দ্বিতীয়টো শ্লোকত “ৰাজগুহ্যম্” এই বিশেষণ পদ ব্যৱহাৰ কৰিছে; যি হেতুকে সেই অধ্যায়ত ভগৱানে নিজৰ গুণ, প্ৰভাৱ, স্বৰূপ, বহস্য আৰু ঐশ্বৰ্য্যৰ ভাৱকৈ বৰ্ণনা কৰি অজ্ঞানক স্পষ্ট শব্দত নিজক ভজন কৰিবৰ কাৰণে আৰু নিজত শৰণ লবৰ কাৰণে কৈছে। এই শ্লোকত ‘বচঃ’ পদৰ লগত “সৰ্বগুহ্যতমম্” আৰু “পৰমম্” বিশেষণ পদ দি এই ভাৱ দেখুৱাইছে যে মই কোৱা উপদেশতো যি অত্যন্ত গুপ্তভাৱে বৰ্ণনযোগ্য সৰ্বাধিক মহত্বৰ কথা আছে, সেয়া নই তোমাক ইয়াৰ পিচৰ দুটা শ্লোকত ভাঙি ধৰিম।

(৪) মগ্ননা ভৱ মগ্নভক্তো মহাজ্ঞী মাং নমস্কৃক।

মামেবৈশ্বাসি সত্যংতে প্ৰতিজ্ঞানে প্ৰিয়োহসি মে ॥

গীতা — ১৮/৬৫

অৰ্থাৎ — তুমি মোত মনোনিবেশ কৰা, মোৰ ভক্ত হোৱা, মোক পূজা কৰা, মোক প্ৰণাম জনোৱা। ইয়াকে কবিলে তুমি মোক পাবা, এই কথা সত্য; কিন্তুনো তুমি মোৰ অত্যন্ত প্ৰিয়।

এই শ্লোকৰ তাৎপৰ্য্য এয়ে যে ভগৱানক সৰ্বশক্তিমান, সৰ্বাধাৰ, সৰ্বজ্ঞ, সৰ্বাত্তৰ্ণী, সৰ্বব্যাপী, সৰ্বেশ্বৰ তথা অতিশয় সৌন্দৰ্য্য, মাধুৰ্য্য আৰু ঐশ্বৰ্য্য গুণৰ সমুদ্র বুলি ভাবি বা বুজি অনন্য প্ৰেম পূৰ্বক নিশ্চল ভাৱেৰে মনক ভগৱানৰ চৰণত লগাই দিয়া, ক্লণমাত্ৰও ভগৱানৰ বিস্মৃতি সহ্য নকৰি তেওঁতে মনোনিবেশ কৰা। ইয়াৰ বিশেষ ব্যাখ্যা নৱম অধ্যায়ৰ অন্তিম শ্লোকত পোৱা যায়। ভগৱানকেই একমাত্ৰ নিজৰ স্বামী, সংৰক্ষক, পৰম গতি আৰু পৰম আশ্ৰয় বুলি বুজি সদায় তেওঁৰ অধীন বা দাস হৈ যোৱা, কিঞ্চিত্ৰমাত্ৰও নিজে স্বতন্ত্ৰতা নৰখা, সকলো প্ৰকাৰে তেওঁৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি থকা, তেওঁৰ প্ৰত্যেক বিধানতে সদায় সন্তুষ্ট থকা আৰু তেওঁৰ আজ্ঞা সদায় পালন কৰা তথা তেওঁতে অতিশয় প্ৰজ্ঞাপূৰ্বক অনন্য প্ৰেম কৰি তেওঁৰ ভক্ত হৈ যোৱা। গীতাৰ নৱম অধ্যায়ৰ চৌবিশ্লোকৰ বৰ্ণনানুসাৰে প্ৰজ্ঞাপূৰ্বকভাৱে প্ৰজ্ঞা ভক্তি আৰু প্ৰেমপূৰ্বক ভগৱানক পূজা কৰা, যেনে

ভগৱানক আন্তাহন কৰি তেওঁৰ আনন্দিক পূজা কৰা, তেওঁৰ বাণী, তেওঁৰ জীভাভূমি আৰু তেওঁৰ ৰূপ বিগ্ৰহক সদায় সকলো প্ৰকাৰে জাদব সন্মান কৰা তথা সৰ্ব্বদ্বৈতে ভগৱৎব্যাপ্ত বুলি বুজি বা সমস্ত প্ৰাণীকৈ ভগৱানৰ স্বৰূপ বুলি তেওঁক মথাযোগ্য সেৱা-পূজা, জাদব সহকাৰ কৰা আদি সকলো-বিলাক কৰ্ম সম্পাদন কৰা। এনে কাৰ্য্যৰ জগতে ভগৱানৰ প্ৰতি সান্ত্ৰীত প্ৰতিপাত জনোৱা আদি কাৰ্য্য তথা এনে কাৰ্য্যৰ যোগে ভগৱৎ সান্নিধ্য লাভ কৰা ইত্যাদি। ইয়াৰ ভিতৰত অৰ্থাৎ উক্ত চাৰি কাৰ্য্যৰ ভিতৰত এটি কাৰ্য্যৰ যোগেদিও ভগৱৎ সান্নিধ্য লাভ কৰিব পৰা যায়। এইখিনিকে অৰ্জুনক ভগৱানে উপদেশ দিছে।

(৫) সৰ্বধৰ্ম্মানু পৰিত্যজ্য মামেকং শৰণং ব্ৰজ।

অহং হ্যং সৰ্বপাপেভ্যো মোক্ষস্থিধ্যামি মা শুচঃ ॥

গীতা ১৮/৬৬

অৰ্থাৎ — (মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱৰ ভাষাৰে)
সৰ্বধৰ্ম্ম এৰি একশৰণ সাক্ষাত।
সুদৃঢ় বিশ্বাসে সখি জৈলোক জামাত ॥
নকৰিবা ভয় হেৰা কৰো অঙ্গীকাৰ।
সমস্ত পাপতে মই কৰিবো নিস্তাৰ ॥

ভাগৱত/একাদশ স্কন্ধ।

ৰামচৰণ ঠাকুৰে ভক্তিৰসাকৰত লিখিছে:—

সমস্ত গীতাৰ মৰ্ম উদ্ধাৰিলা আনি।
অৰ্জুনক কুপায় কহন্ত চক্ৰপাণি ॥
গুনিয়ো অৰ্জুন গুনা বাহুৰ পৰম।
কহোঁ গুহ্যতমতো পৰম গুহ্যতম ॥
সিদ্ধ সমস্ত ধৰ্ম্ম মোৰ ভক্তভিত।
সুদৃঢ় বিশ্বাস হেন কৰিয়া বৃদ্ধিত ॥
তেজি বিধি কিঙ্কৰ হস্তক ধৰ্ম্মগণ।
কেৱল মোতেসে এক হস্তোক শৰণ ॥
কৰ্ম্মভ্যাগ নিমিত্ত সিদ্ধ সমস্ত পাপচয়।
ইটো শোক নকৰিবা তুমি স্নানজয় ॥
বিহেতু আমাত তুমি জৈলাহা শৰণ।
সৰ্বপাপ হতে মই কৰিবো বৰ্দ্ধণ ॥

ৰামচৰণ ঠাকুৰ/ভক্তি ৰসাকৰ (পদ্যভাণ)

শ্ৰীধৰস্বামীয়ে গীতাত “সৰ্বধৰ্ম্মান্ পৰিত্যজ্য”ৰ প্ৰতিশব্দ “বিধি কৈৰুৰ্য্যং ত্যক্তা” বুলি লিখিছে। মূল ভক্তি বন্ধাকৰতো তদনুৰূপে পোহা শাস্ত্ৰ।

“সৰ্বধৰ্ম্মান পৰিত্যজ্য” এই শ্লোকাকৰ্ছৰ অৰ্থ হ’ল সকলো ধৰ্ম্মকে পৰিত্যাগ কৰি। সকলো ধৰ্ম্ম মানে ইয়াত শৈৱ, শাক্ত, বৈষ্ণৱ, গাণপত্য আদি আৰু উপ-ধৰ্ম্ম বিলাক বা শিখ, খৃষ্টান, মুছলিম আদি ধৰ্ম্মৰ কথা কোৱা নাই। গীতাৰ উপদেশ সাৰ্বজনীন আৰু ই কম্পতক অৰ্থাৎ যেনে যি বিচাৰে তাকে দিব পৰা শাস্ত্ৰ। ইয়াত সাম্প্ৰদায়িক বীজ নাই। সমগ্ৰ মানব সমাজৰ বাবে ই প্ৰযোজ্য। ভগৱানে “সৰ্বধৰ্ম্মান্ শব্দত কোনো লৌকিক ধৰ্ম্ম বা ধৰ্ম্ম সম্প্ৰদায়ৰ মতৰ কথা কোৱা নাই। গীতাৰ প্ৰথমাধ্যায়ৰ ২৮ শ্লোকৰ পৰা দ্বিতীয়াধ্যায়ৰ ৮ শ্লোকলৈকে অৰ্জুনে কুলক্লয়জনিত কাৰ্পণ্য দোষত পৰাৰ ভৱত যি “অনাৰ্য্যজুতম স্বৰ্গ্যমকীৰ্ত্তিকৰ” বাক্য শ্ৰীকৃষ্ণক কৈছিল, তাতেই আছে সৰ্বধৰ্ম্মান্ শব্দৰ প্ৰকৃত অৰ্থ। ক্লিয় ধৰ্ম্মত ন্যায় যুদ্ধ কৰা, যুদ্ধে অপলায়ন, পৃষ্ঠভঙ্গাদি কৰা আৰু যুদ্ধ পৰাজয় হোৱা আদি কাৰ্য্য কৰণীয় অকৰণীয় দুয়োটাই আছে। কিন্তু অৰ্জুনে ক্লিয়োচিত বাক্য কোৱা নাছিল। তেওঁ সীদন্তি মম গান্ধানি, বেপথুশ্চ শৰীৰে মে, ন কাণেক্স বিজয়ং কৃষ্ণ, কিং নো ৰাজ্যেন গোবিন্দ, এতান্ ন হন্তিমিচ্ছামি, পাপমেবাপ্ৰয়েদস্মান্, কুলক্লয়ে প্ৰণশক্তি, অহোবত মহৎ পাপং, কথং ভীতমমহং সচেধ্য, ভুজনহত্ৰাহি মহানুভাবান্, ন হি প্ৰণশ্যামি ইত্যাদি, বাক্যেৰে শ্ৰীকৃষ্ণৰ ওচৰত ৰণ লিপ্সা ত্যাগৰ সন্ধান দিছিল। শ্ৰীকৃষ্ণই কিন্তু দ্বিতীয়াধ্যায়ৰ ১১ শ্লোকত “অশোব্যানশ্চশোচন্তুঃ” অৰ্থাৎ তুমি যি কৈছা পণ্ডিতে কোৱাৰ দৰেই কৈছা; অথচ তুমি অশোচ্য বন্ধু বৰ্গৰ নিমিত্তে শোক প্ৰকাশ কৰি মূৰ্খতা প্ৰকাশ কৰিছা। পণ্ডিত ব্ৰহ্মই জীৱিত বা মৃত ব্যক্তিৰ বাবে অনুশোচনা নকৰে ইত্যাদি কথাৰে পাতনি মেলি গীতা কলে। গীতা শুনি অৰ্জুনে হাতত ধনুশৰ তুলি ললে। ইয়াৰ দ্বাৰা গীতা শাস্ত্ৰ ৰণোদ্যমী শাস্ত্ৰ ৰূপে পৰিগণিত হোৱা নাই। ৰণলিপ্সা ত্যাগত উদ্যম কৰোৱা বা যুদ্ধৰ প্ৰতি আগ্ৰহী কৰোৱা, আনহাতেদি ইয়াৰ দ্বাৰা সৰ্বকামনা ত্যাগৰ চূড়ান্ত সিদ্ধান্ত দিওঁতা শাস্ত্ৰ হিচাবেও পৰিগণিত হৈছে। সৰ্বকামনা ত্যাগ বুলি কওঁতে কামনা বাসনা ত্যাগে মানুহক ঈশ্বৰাভিমুখী কৰে। উদাসীন হৈ থকাকে কামনা বাসনা ত্যাগী বুলি নকয়। সকলো কৰ্ম্ম (শাস্ত্ৰবিহিত ভগৱৎ সৰ্বকীয়) কৰি থাকিলেও কৰ্ম্মৰূপে আবদ্ধ নাথাকি ভগৱানতে সৰ্ব নিবেদন কৰিব লাগে। মানুহৰ মনত যেতিয়ালৈকে নিজৰ কাম আৰু ভগৱান দুয়োটাতে ব্যৱধান ৰূপত চিন্তা আছে তেতিয়ালৈকে ভগৱানৰ

গুণবলে জাহ নোহাবি। কিন্তু যেহিহুই জাহাব এই ব্যৱধান অত্ৰিবব, তেতিয়াই গুণবৎ জাহ অনিৱাৰ্য্য। গুণৱান ধৰ্ম্ম আৰু অধৰ্ম্মৰ দুয়োটাৰে উদ্ধৃত আছে। মানুহ ইয়াৰ বিপৰীত। সেই কাৰণেই গুণৱানে 'সৰ্বধৰ্ম্মান্' পদটো কবলৈ সাহ কৰিছে। গুণৱত উল্লেখ কৰা অৰ্জুনৰ শোক, মাহ নিমগ্ন চিন্তিত ক্লিষ্টবৰোচিত কৰ্ম্ম সম্পাদনাৰ্থে অৰ্থাৎ ক্লিষ্টৰ মণ ধৰ্ম্ম পালনাৰ্থে যুদ্ধ কৰা আৰু সেই সকলো বিলাক কাৰ্য্য বা কৰ্ম্মফল তেওঁতে সমৰ্পণ কৰি উদ্যোগী হবলৈ "সৰ্বধৰ্ম্মান্ পৰিত্যজ্য" বাক্যটো প্ৰয়োগ কৰিছে তেওঁৰ শোক, মোহ, পাপ, পুণ্য, ধৰ্ম্ম অধৰ্ম্ম সকলো গুণৱানেই অৰ্পণ কৰিবলৈ কৈছে। সেই কাৰণেই "সৰ্বদাপেক্ষো যোদ্ধা য়িম্যামি মা গুচঃ" অৰ্থাৎ অনুশোচনা নকৰিবা, সকলো পাপৰ পৰা মই তোমাক বন্ধা কৰিম বুলি কৈছে। একাদশ অধ্যায়তো "মন্নৈবভে নিহতাঃ পূৰ্বমেৱ নিমিত্তমাত্ৰং তৱস্বাসাচিন" মই পূৰ্বতেই এওঁলোকক বধ কৰি ৰাখিছোঁ, তুমি নিমিত্ত মাত্ৰ হোৱা বুলি অজ্ঞানক কোৱা হৈছে। অন্যৰ্থত 'সৰ্বধৰ্ম্মান্' পদটোৰ প্ৰতিশব্দ "সৰ্বকৰ্ম্ম ফলান্" বুলিও কোনো কোনো পণ্ডিতে কয়।

প্ৰতিজন মানুহৰ গাত নুন্যাধিক পৰিমাণে সত্ত্ব, ৰজ আৰু তমোগুণৰ বৰ্ত্তি আছে। গুণসমূহৰ বাৰা মানুহৰ কৰ্ম্মবৃত্তি বা কৰ্ম্মভাৱ পৰিচালিত হয়। সেয়ে সেই কৰ্ম্মবৃত্তিবিলাক এজনৰ পক্ষে যিটো হয়, আনজনৰ পক্ষে সেইটো নহবও পাৰে অৰ্থাৎ এজনৰ পক্ষে যিটো ধৰ্ম্ম ভাল বুলি গণ্য হ'ব, আনজনৰ পক্ষে সেইটো অধৰ্ম্মও হ'ব পাৰে। গতিকে ইয়াৰ অৰ্থ এইটোহে হ'ব যে যি ধৰ্ম্ম বা কৰ্ম্ম জনসংহতিৰ প্ৰতিকূল তথা ব্যক্তি কেন্দ্ৰিক আৰু ৰাষ্ট্ৰৰ অনিষ্টকাৰী তাক ধৰ্ম্ম বুলি কব নোৱাৰি। ধৰ্ম্ম শব্দটোৰ অৰ্থ ব্যাপক। যি মনস্ত ধাৰণা কৰে সেয়ে ধৰ্ম্ম। যি ৰাষ্ট্ৰ বন্ধা কৰে বা যি সমাজ স্থিতিৰ মূল বা অনুকূল সেয়ে ধৰ্ম্ম। ধৰ্ম্ম মানে ন্যায় আৰু সাম্যবাদ দুয়োটাকে বুজাইছে। ধৰ্ম্মই সমাজত শৃংখলা ৰূপাই আৰু আগবঢ়াই নিয়ে। গতিকে "সৰ্বধৰ্ম্মানপৰিত্যজ্য" এই বাক্যাংশই ব্যক্তি, সমাজ, ৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰতিকূল কাৰ্য্য বৰ্জন কৰিবলৈকো কোৱা হৈছে। গুণৱানৰ প্ৰতি আত্ম সমৰ্পণ বা কৰ্ম্ম সমৰ্পণ এনেকুৱা হ'ব লাগে যাতে আমাৰ সকলো ভজন সকলো স্বজন গুণৱানক কেন্দ্ৰ কৰি হয়। সকলো কামতে সকলো সময়তে তেওঁৰ শক্তি আৰু প্ৰেমানন্দ খেলি উপলব্ধি কৰি পৰমানন্দ লাভ কৰিব লাগে। ক্ষুদ্ৰ বা মহৎ কাৰ্য্য গুণৱদুদ্দেশ্যে অৰ্পণ কৰা আৰু স্বার্থ তথা কৰ্ম্মফলত আসক্তি ত্যাগ কৰি তদৰ্থে কৰ্ত্তব্য কৰ্ম্মত প্ৰবৃত্ত কৰা উচিত। এয়াও 'সৰ্বধৰ্ম্মান্ পৰিত্যজ্য'।

প্ৰকাৰান্তৰে—সকলো গুণৱদুপলব্ধিৰে মন, ইন্দ্ৰিয়, আৰু শৰীৰত তথা কৰ্ম্মত, সমস্ত ভোগত স্বমতা, আসক্তি, অভিমান আৰু কামনা সৰ্বথা

জ্যোৎস্না কবি সি একমাত্ৰ ভগৱানৰ বাবেই ভগৱানৰ জ্ঞাতা আৰু প্ৰেৰণানুসাৰে “স্বথানিহুস্তোহসি তথা কৰোমি” ভাৱেৰে (কাঠৰ পতলাৰ দৰে থাকি স্বামী ভগৱানৰ দ্বাৰা সূৰ্য্যধৰা হ’ব বুলি ভাবি) কৰ্ম সম্পাদন কৰাও ‘সৰ্ব-ধৰ্ম্মান’ পদ ।

“সৰ্বধৰ্ম্মান্ পৰিত্যজ্য”ৰ লগত “মামেকং শৰণং ব্ৰজ” বাক্যাংশৰ মধুৰ তথা নিবিড় আৰু অবিচ্ছেদ্য সম্পৰ্ক আছে । মোত একশৰণ গ্ৰহণ কৰা । কেনেভাৱে কৰিব লাগিব ? সকলো ধৰ্ম্ম পৰিহাৰ কৰি কৰিব লাগিব । সকলো ধৰ্ম্ম মানেনো কি ? এক পৰম্পৰাগত অভিন্নৰূপে অৰ্থাৎ তেওঁত বাহিৰে আন সকলো মিছা এই ভাৱেই সৰ্বধৰ্ম্ম পৰিহাৰ কৰা বুজাইছে । ‘একশৰণ’ শব্দটো কৃষ্ণ ভিন্ন আনত নাথাকে । গতিকে একশৰণ গ্ৰহণ কৰিবলৈ হলে দেৱাত্বৰ সেৱা পৰিহাৰ কৰণীয় । সেইবাবে একশৰণ ধৰ্ম্ম ব্যতীত অন্য-দেৱ সেৱা ধৰ্ম্ম বৰ্জ্জন কৰিবলৈ এই শ্লোকৰ যোগেদি কোৱা হৈছে । যিহেতু আগৰ “মন্মান্তৰমুক্তো” শ্লোকত এই কথা স্পষ্ট হৈ আছে । আমাৰ এই অধ্যায়তে উল্লেখ থকা দেৱাত্বৰ সেৱা বৰ্জ্জনীয় প্ৰমাণ সমূহ ইয়াৰ লগত যোগ বিয়োগ কৰিলেই কথাখিনি সৰ্বাধিক স্পষ্ট হৈ পৰিব । লগতে আৰু এটি কথা উল্লেখনীয় এই যে যিজনত অৰ্জ্জুনক শৰণাগম হ’বলৈ কোৱা হৈছে, সেইজন দেৱকী পুত্ৰ বা নন্দৰ নন্দন কৃষ্ণ নহয় । তেওঁ হ’ল সচ্চিদানন্দ পৰম্পৰাগত কৃষ্ণ । বহুৰ মাজত যিজন একমাত্ৰ । নানা বিভাগৰ মাজতো যি এক চিৰন্তন সত্য, সৰ্ববিক্ৰিয়মান, সৰ্বব্যাপক, সৰ্বদেৱাদিদেৱ । সেইজনতে শৰণাগম হ’বলৈ কোৱা হৈছে ।

শ্লোকৰ দ্বিতীয়াংশত উল্লেখ থকা ‘অহংকাং’ ইত্যাদিৰ দ্বাৰা এইটোকেই ধাৰ্ম্ম কৰা হৈছে যে যেতিয়া সকলো ধৰ্ম্ম ত্যাগ কৰি মোত একশৰণাগম হ’বা, তেতিয়া মই তোমাক সকলো পাপৰ পৰা নিস্তাৰ কৰিম, অনুশোচনা নকৰিবা অৰ্থাৎ কৰ্ম্ম ত্যাগজনিত, ক্লান্তিয় ধৰ্ম্মজনিত দোষ একটাই দিম বা অন্য দেৱ সেৱা ত্যাগত যিখিনি ঘটিছে সকলো যিখিনি নাশ কৰি দিম । ইয়াত আমাৰ দ্বাৰা উল্লেখিত ‘সৰ্বধৰ্ম্মান পৰিত্যজ্য’ৰ স্বাভাৱীয় অৰ্থান্তৰ সমূহো যোগ দিব পৰা যায় ।

গীতাৰ পূৰ্বোক্ত শ্লোকটোৰ তুল্যার্থক অন্য এটি শ্লোক “ব্ৰহ্মসংহিতা” শাস্ত্ৰত পোৱা যায় যেনে—

ধৰ্ম্মানন্যান্ পৰিত্যজ্য মামেকং ভজয়িষ্যসন্ ।

যাদৃশী যাদৃশী ব্ৰহ্মা সিদ্ধিৰ্ভবতি তাদৃশী ॥

অৰ্থাৎ (ভগৱানে ব্ৰহ্মাক) অপৰ্যাপন স্বাক্ষৰদেৱৰ পৰিত্যাগ পূৰ্বক বিশ্বাস সহকাৰে দূৰূপে একমাত্ৰ মোকেই উজনা কৰা। সেই সম্পৰ্কত যেনেদৰে শ্ৰদ্ধা উপজে, তেনেদৰে সিদ্ধি লাভো হয়।

মহাপুৰুষ গুৰু মাধৱদেৱৰ দ্বাৰা বৰ্ণিত গুৰু ভট্টমাৰ “ধৰ্ম্মক কৰ্ম্মক গৰ্ব্বক চোড়ি ডাকি বোম্বাহ বাম্ব ৰাম” প্ৰশ্নচনৰ অৰ্থও উপৰোক্ত শ্লোকৰ জগতে একে। গীতাৰ শেষত উল্লেখিত ভগৱান কৃষ্ণৰ অডল বাণীত ওহা, ওহাতৰ, ওহাতম ভেদে তিনিটা শ্লোক আমি পাওঁহক যেনে—

১। ওহা :— সৰ্ব্বভূতানাং হৃদ্যেশেহজ্জুন তিল্কতি।

দ্ৰামৰূপ সৰ্ব্বভূতানি যন্তাবচানি স্বাক্ষৰা ॥

২। ওহাতৰ :— মন্থনাতৰ মণ্ডন্তো মদ্যাজী মাং নমস্কক।

মামেৰৈষ্যসি সত্যং তে প্ৰতিজ্ঞানে শ্ৰিঃশ্ৰীহাসিমৈ ॥

৩। ওহাতম :— সৰ্ব্বধৰ্ম্মান পৰিত্যজ্য মামেকং শৰণং ব্ৰজ।

অহংত্বাংসৰ্বপাপেভ্যো যোক্তস্বিষ্যামিমা গুচঃ ॥

আমি পূৰ্বতে চৰ্খিত চৰ্বণ কৰি অহা মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱৰ প্ৰচাৰিত ধৰ্ম্মৰ নাম একশৰণ হৰি নাম ধৰ্ম্ম। তেঁৱো নিজেও এগৰাকী সংস্কাৰী, বিপুল ধৰ্ম্ম পালনকাৰী অৰ্থাৎ যেনে কথা তেনে কাম কৰা মহান গুৰু। নিজ পিতৃ ধৰ্ম্ম, শক্তি উপাসনা নীতি জলাজল দি (প্ৰহ্লাদে যেনেকৈ পিতৃ ধৰ্ম্ম, আত্মা অমান্য কৰি নাৰদৰ ক্ৰমমত্তত দীক্ষিত হৈ একশৰণীয়া হৈছিল তেনেকৈ) কৃষ্ণৰ একশৰণ ধৰ্ম্ম পালন, প্ৰচাৰ কৰিছিল। এয়াই হ’ল সৰ্ব ধৰ্ম্মান্ পৰিত্যজ্য” সৰ্বধৰ্ম্মসম্ভৱকাৰী হিচাবে “অনাদৰি আন ধৰ্ম্ম মাধৱৰ জন্ম কৰ্ম্ম গুণিবেক মহন্তৰ মুখে” এই বাণী আখৰে আখৰে পালন কৰিছিল, কিন্তু মূলৰ হেৰফেৰ কেতিয়াও কৰা নাছিল। অন্য প্ৰকাৰে অন্যপেৰ নিন্দা অভিনন্দা নকৰি একমাত্ৰ কৃষ্ণৰ একশৰণ ধৰ্ম্ম প্ৰবৰ্ত্তনৰ বাণী আদৰ্শৰ কথাচৰিত পুথিত বিস্তাৰিত ভাৱে পোৱা যায়। শঙ্কৰ গুৰুৰ “একশৰণ হৰিনাম ধৰ্ম্ম”ৰ একমাত্ৰ উত্তৰাধিকাৰী শ্ৰীমন্ত মাধৱ পুৰুষ একান্ত ঘোৰ তাত্ত্বিক শাস্ত্ৰ ধৰ্ম্মী আছিল। পাণ্ডিত্যৰ পুণত তেঁৱাই “তুণবৎ মন্যতে জগৎ”। দুৰ্গাপূজা ওচৰ চাপি অহাত নিজৰ বৈন্যেক ৰামদাস আত্মিক ছাগলী আনিবৰ কাৰণে নিৰ্দ্দেশ কৰিলে। ঈগিনে ৰামদাসে ছাগলী কিনিবলৈ গৈ শঙ্কৰদেৱৰ ঠাইত একত্বেক ৰহি একশৰণ ধৰ্ম্মৰ বিষয়ে প্ৰৱণ কৰিলে। তাতেই ৰামদাসৰ মনত ছাগলী কিনাৰ আশা পৰিত্যাগ কৰি ঘৰলৈ উলটি আহিল। মাধৱদেৱে এই কথাত খং কৰি “ক’ৰ পণ্ডিতে এইবোৰ নাশুত

নাডুত ধর্ম উলিয়াইছে, মই কাগিলে তর্ক কৰিমগৈ” বুলি মনতে আলটি
গিচদিনা যথাসময়ত শঙ্কৰদেৱৰ স্থান পালেগৈ। প্ৰাথমিক পৰিচয় হৈ দুয়ো
গৰাকী পণ্ডিতৰ তর্ক যুদ্ধ চলিল। তর্ক এনেধৰণেৰে হৈছিল—

হয় সাত শ্লোক মাধৱে পঢ়ন্ত
জাতি খৰতৰ কৰি।
একশ্লোক পাচে শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰে
সবাকো নেতু সংহৰি ॥

শঙ্কৰ চৰিত/শিৱজ বমানন্দ

শঙ্কৰ চৰিতত শিৱজ বমানন্দই দুৰ্গাপূজা সম্পৰ্কে অৰ্থাৎ পুৰ্ণি নিৰ্ৱতি
সম্বন্ধে বহুল আলোচনা ডাঙি ধৰিছে। সেই তর্কযুদ্ধ খনৰ বিস্তৃত বিৱৰণ
ডাঙি ধৰিলে গ্ৰন্থ দীৰ্ঘতম হোৱাৰ ভয়ত দিয়া নহ'ল। তর্কৰ অৱশেষত
শঙ্কৰগুৰুৱে ভাষ্কৰ্য্যৰ এটি শ্লোকেৰে মাধৱদেৱক পৰাজয় কৰিছিল। সেই
শ্লোকটো হ'ল—

যথাত্ৰৈলোক্যমূল নিষেচনেন
তুপ্যন্তি তৎকাল ভুজোপশাখাঃ ॥
প্ৰাণোপহাৰাক যথোপ্তিয়ানান্
তথৈব সৰ্ব্বা হনন্ত্যুতেজ্য ॥

ভাগৱত—৪/৩১/৩৪

উদনুবাদ মাধৱ পুৰুষে নিজে বত্নাৱলীত কৰিছে—

কৃষ্ণৰ পূজায়ে সমস্তবে পূজা হয়।
পৃথকে পূজিলে পূজা কেহো নপায় ॥
দৃষ্টান্ত দিবতয়ে তাক কৰোহোঁ বেকত।
যেন জলদান দিলে বৃক্ষৰ মূলত ॥
হোৱান্ত তৃপ্তি পন্ন পুষ্প ফল যত।
নহিকে অন্যথা যদি সিধে প্ৰত্যেকত ॥
আৰ যেন প্ৰাণৰ ভাজনে অভিশয়।
নিৰন্তৰে ইন্দ্ৰিয়ৰ তৃপ্তি মিলয় ॥
নকৰে ভোজন ক্ষুধাতৰ নৰে যাৱে।
বস্ত্ৰ অলঙ্কাৰ ফুল চন্দন গন্ধাৱে ॥
তথাপি তৃপ্তি নাই একো ইন্দ্ৰিয়ৰ।
প্ৰাণ তুচ্ছ ঠৈলে তুচ্ছ হোৱে নিৰন্তৰ ॥

সেহিমতে কৃষ্ণক জ্বাৰাধে যিটোজন ।

ভৈল তাৰ সমস্ত দেৱক আৰাধন ॥

কৃষ্ণক নুপুজি যদি পৃথকে পুজয় ।

নুহিকে কাহাবো পূজা জানিবা নিশ্চয় ॥

মাধৱদেৱ/বদ্বাৰী

ভাগৱতৰ এই মহৎ অন্তপাত গ্ৰন্থৰ কথিত একশৰণ ধৰ্ম্মৰ
প্ৰতীক শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰদেৱৰ ওচৰত শক্তিৰ প্ৰতীক শ্ৰীমন্ত মাধৱৰ পৰাজয় হ'ল।
শান্ত ধৰ্ম্মৰ আশা তাৰহা তথা তদাসক্তি, শ্ৰদ্ধা পৰিহাৰ কৰি কৃষ্ণ চৰণত
শৰণাপন্ন হ'ল। এইজনা মহাপুৰুষেই মহাপুৰুষীয়া ধৰ্ম্মৰ শ্বিতীয়জনা
উত্তৰাধিকাৰী হ'লগৈ। ইয়াত অৰ্থাৎ মাধৱদেৱেও "সৰ্বধৰ্ম্মান্য পৰিত্যজ্য
কৃষ্ণ"ত একশৰণ হৈছিল।

শঙ্কৰ মহাপুৰুষে মাধৱদেৱক শেষ বয়সত উত্তৰাধিকাৰী পাভোভে
কৈ গৈছিল — ৰাজ্য জী কৰ্ম্মকাণ্ডী ব্ৰাহ্মণ সবৰ।

কদাপিতো শুক মই নোহোঁ ইসবৰ ॥

ৰামচৰণ ঠাকুৰ/শঙ্কৰ শুকচৰিত

শিবিলাক ৰজাই ৰাজনীতিতে ব্যস্ত, হিংসা, শ্বেষা আদি পৰিহাৰ
কৰিব নোৱাৰে; ক্ৰান্তকণ্ঠে অজীকাৰ বাক্য পৰিবৰ্ত্তন কৰে, মিশলীয়া পূজা
অৰ্থাৎ হৰিক তিন ৰূপত অৰ্চনা কৰে বা কৃষ্ণক দেৱান্তৰ সম পৰ্য্যায়ত ৰাখি
পূজে, শিবিলাক স্ত্ৰীয়ে অসন্ত আলাপ কৰে, হৰি কথা বিমুখ, বিষয় সুখতে সদা
হুতি কৰে, শিবিলাক ব্ৰাহ্মণে বৈদিক ধৰ্ম্মকাণ্ডৰ প্ৰতি অনুবৃত্ত, ভক্তি তত্ত্বৰ
প্ৰতি অশ্ৰদ্ধা, সদায় দেৱান্তৰ সেৱাতে মন প্ৰাণ সঁপি দিলে এই সকলৰ
শুক নহওঁ বুলি শুকৰে কৈ গৈছে। মাধৱদেৱেও সেই আদৰ্শ উপদেশকে
গ্ৰহণ কৰি লৈছিল। মূৰ্ত্ততে জনন্য ধৰণ বা একশৰণ নহলে সকলো কাৰ্য্যই
বৃথা। দুয়োজনা শুকৰে নিজৰ জীৱন কালতে নিজে শাস্ত্ৰীয় বাণী পালন
কৰাৰ উপৰিও আনকো সেই শিলাক পালন কৰিবলৈ উপদেশ দি গৈছে।
অলমতি ৰহনা।

(গ) :- সন্ন্যাস ভজন ভক্তিৰ কাৰ্য্যক্ৰমঃ

সন্ন্যাস শৰণৰ কাৰ্য্যক্ৰম সমাপতি হোৱাৰ পিচতে ভজন ভক্তিৰ কাৰ্য্যক্ৰম উপনীত হয়হি। শৰণ প্ৰথা কম বয়সতে প্ৰবৰ্ত্তন কৰা হৈ আহিছে, কিন্তু ভজনৰ বাবে কিছু বয়সৰ প্ৰয়োজন। কম বয়সত ভজন ভক্তি দিয়া নহয়। কিয়নো ভজনৰ বিষয় বস্তুটো বৰ গভীৰ। কথাবোৰ বুজিবলৈ অন্তৰ্বোধ নাথাকিলে কিছু অসুবিধা আছে। সেই কাৰণেই শৰণ ভাগক 'সৰল' আৰু ভজন ভাগক 'উচ্চ' বুলি কোৱা হয়। সেই সম্পৰ্কত আমাৰ পিচৰ "ভজন ভক্তি তত্ত্ব বিবেচন" অধ্যায়ত পৰিষ্কাৰ কৰি দিয়া হৈছে। শৰণ আৰু ভজন ভক্তিৰ দিনটোৰ দুটা বিশেষ সময়ত প্ৰদান কৰা হয়। শৰণ প্ৰথা আগবেলা আৰু ভজন প্ৰথা বিয়লি অৰ্থাৎ পিচবেলা প্ৰদান কৰা হয়। দিনৰ ১২ বজা পৰ্য্যন্ত শৰণৰ কাৰ্য্যক্ৰম আৰু দিনৰ ২ বজাৰ (তিনি পৰ প্ৰসঙ্গৰ পিচত) পৰা ৰাতি ৯ বজা পৰ্য্যন্ত ভজন ভক্তি দিয়াৰ নীতি চলি আহিছে। তিৰোতাক ভজন ভক্তি পিচবেলা ৪ বা ৫ বজাৰ ভিতৰতে দিব লগাটো ধৰ্ম্ম-বন্ধা নিয়ম। ৰাতি এওঁলোকক ভজন ভক্তি দিয়াটো নিষিদ্ধ। ভজন দিয়াটো প্ৰায়েই ৰাতিহে হয় (পুৰুষ সকলক)। দিনৰ ভাগত কেতিয়াবাহে হয়। ৰাতি হ'ব লগা হলে সন্ন্যাসিকাৰ বাহ-ৰতে এই অনুষ্ঠান কৰে। অৱশ্যে দিনৰ ভাগতো সন্ন্যাসিকাৰ বাহৰত কৰিব পাৰে, কিন্তু বিশেষ কাৰণবশতঃ বা অসুবিধা হ'লে আতাৰ গৃহৰ দুৱাৰ মুখত এই অনুষ্ঠান কৰিব লগা হয়। গতিকে এই দুয়োঠাইতে ভজনৰ কাৰ্য্যক্ৰম সমাপন কৰে। কীৰ্ত্তন ঘৰত শৰণ আৰু সন্ন্যাসিকাৰ বহাত ভজন, এইটো ধৰ্ম্ম-বন্ধা নিয়ম প্ৰবৰ্ত্তন কৰি অহা হৈছে। ভজন লবলৈ হলে দুজনৰ প্ৰয়োজন। দুজন নহলে ভজন দিয়া নহয়। অৱশ্যে শৰণ এজনেও ল'ব পাৰে। ভজনৰ বাবে ঋতিজনে একোখন খনীয়া কাপোৰ আৰু এটকা অৰিহণা দিব লগাটো বাধ্যতামূলক। কোনো সময়ত ভজন গ্ৰহণৰ বাবে একোজন লগৰীয়াৰ অভাৱ হলে মনে মিলে আগতে ভজন লোৱা ব্যক্তিক কামতে ৰাখি ভজন ভক্তি ল'ব পাৰে। আগতে ভজন লোৱা জনে তেতিয়া কাপোৰ আৰু অৰিহণা নিদিলেও হয়। ভজন লোৱাৰ আগতে নামাজনীয়া বুঢ়াভকত জনে সন্ন্যাসিকাৰক জনাবহি লাগে। লগতে বাকী বুঢ়া ভকতসকল আৰু অনান্য বয়োবৃদ্ধ ভকত সকলকো। ভজনৰ শাৰে লগোন দিয়াৰ প্ৰয়োজন নাই। ৰাতি খোৱা-বোৱা কৰাৰ পিচতে এই অনুষ্ঠান হয়।

ধাপনাৰ আশুত বস্তি প্ৰজ্বলন, কাপোৰ, অৰিহণা, কঁটা তামোল আৰু নিমখ অৰ্পণ কৰাৰ পিচতে কাম আৰম্ভ হয়। সন্নীয়াৰ নিজ গাৱীত আৰু বুঢ়াভকত সকল যথাস্থানত উপবশন হোৱাৰ পিচতে নাম জনীয়া বুঢ়াভকত জনে ভজন ভক্তি প্ৰাৰ্থী দুজনক (বা ততোধিক প্ৰাৰ্থী যদি থাকে) আঠু কঢ়াই সেৱা কৰোৱাৰ আৰু ভজন ভক্তি প্ৰাৰ্থনা কৰিব। বুঢ়াভকত জন আতৰি হোৱাৰ পিচত সন্নীয়াধিকাৰে ভজনৰ মন্ত্ৰ সমূহ পাঠ কৰিব। প্ৰাৰ্থী সকলে আঠুকটি থাকিব। চতুঃ শ্লোকী ভাগৱতৰ ওপৰতে ভজনৰ বিষয় বস্তুটো নিৰ্ভৰ কৰে। ভজন মন্ত্ৰ দিবৰ কাৰণে তাত উপস্থিত থকা ভক্ত সকলৰ পৰা সন্নীয়াধিকাৰে আজ্ঞা লব লাগে। আজ্ঞা লব লগা হোৱাৰ কাৰণেই সেই কাৰ্য্যক্ৰমত ভালেখিনি বৃদ্ধ ভক্তৰ প্ৰয়োজন হয়। ভজনৰ মন্ত্ৰ পাঠ শেষ হলে আশীৰ্বাদ কৰা হয়। দুজন ভজন প্ৰাৰ্থী বা ততোধিক প্ৰাৰ্থী থাকিলে তেওঁলোকৰ প্ৰতিজনৰে মাজত আতৈবাম বা সুহৃদ মিত্ৰ কৰি দিয়া হয় যাতে আজীৱন তেওঁলোকৰ মাজত কোনো ব্যৱধান নাথাকে আৰু মিত্ৰ-প্ৰীতিৰে জীৱন অতিবাহিত হয়। সেই সময়তে আমি উদ্ধৱ মৈত্ৰয়ৰ মাজত হোৱা মিত্ৰতা আৰু তেওঁলোক দুয়োকে শ্ৰীকৃষ্ণই কোণা কথাৰ অঙ্গণ উদ্ধৃতি (ভাগৱতৰ) দি আহিছোঁ শৰণ বিষয় উত্থাপন হওঁতে। সেইখিনি, ইয়াত প্ৰযোজ্য হব। উদ্ধৱক শ্ৰীকৃষ্ণই যি তত্ত্ব কীৰ্ত্তন কৰিছিল, সেয়া ভজন তত্ত্বহে। সেই সময়তে মৈত্ৰয়ৰ লগত উদ্ধৱ মিত্ৰতা হৈছিল শৰণ ওকৰে মাধৱদেৱ আৰু নাৰায়ণ দাস ঠাকুৰ আতাৰ সৈতে সুহৃদ মিত্ৰ বা “আতৈবাম” কৰি দিছিল। তেনেদৰে মাধৱদেৱে ভাটী কুদীয়া কেশচৰণ আতা আৰু বদলা আতাৰ মাজত মিত্ৰতা কৰি দিছিল আৰু বদলা আতাই ওক আতৈ আৰু বৃন্দাবনীয়া আতৈৰ মাজত মিত্ৰতা কৰি দিয়াৰ উদাহৰণ চৰিত পুথিত ইতিহাস আছে। সেই আদৰ্শ এতিয়াও অনুসৰণ কৰি অহা হৈছে।

আশীৰ্বাদ শেষ হলে তাত উপস্থিত থকা সকলক একোটি অৰিহণা দি সেৱা কৰোৱা হয়। তদনন্তৰে নিমখ আৰু তামোল বিতৰণ কৰা হয়। সুহৃদ সকলৰ মাজত তামোল বিতৰণ কৰা হলে তেওঁলোকৰ প্ৰত্যেকেই পৰস্পৰে তামোল সলনি কৰি খাব লাগে। ইয়াৰ দ্বাৰা ইজনৰ মাজত সিজনেৰ ব্যৱধান নথকা আৰু মিত্ৰ প্ৰীতিৰে কাল যাপন কৰাৰ ইচ্ছাতকৈ সূচনা কৰে। ইয়াৰ পিচতে ভজনৰ কাৰ্য্যক্ৰম সমাপন হয়। ভজন লোৱা কেইজনে কিছুদিনৰ পিচত অৰ্চনি পাতি লৈ নামাজনীয়া বুঢ়াভকতৰ ওচৰত ভজনৰ কথা বস্তু শিকিবগৈ লাগে। ভজনৰ পিচত অন্য কোনো কাৰ্য্য (কথা বস্তু শিকাৰ বাবে) বাকী নাথাকে। ভজনীয়া জনৰ হাতে সন্নীয়া সকলোৱে প্ৰয়োজন বোধে পকা বস্তু যেনে ভাত, চিৰা আদি খোৱাত ঘূণা ভাৱ নাথাকে।

শৰণ ললে পকা বস্তু সম্পূৰ্ণ হোৱা নোৱা কৰা নহয়। ভজনৰ পিচত “কৃত্য শেষ নথাকয়”। সত্ত্বৰ মুখ্য মুখ্য কাম (যদি যোগ্য পাত্ৰ বুলি বিবেচিত হয়) ভজনৰ পিচতে কৰিব পাৰে। ভজনৰ কাৰ্য্যক্ৰম ইমানতে শেষ কৰা হৈছে।

(ঘ) ভজন ভক্তিতত্ত্ব বিবেচন :

ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণত একশৰণ (এজনত মাত্ৰ আশ্ৰয়) নোৱাৰ পিচত তেওঁক বুজিবলৈ আৰু তেওঁক সেৱা পূজা কৰিবলৈ আৱশ্যকীয় মালামত্ৰ গ্ৰহণ কৰা বিষয়টোকে “ভজন ভক্তি” বুলি কোৱা হয়। ভজনৰ অৰ্থ হ'ল সেৱা কৰা। ভজ সেৱায়ঃ ভজ্ ধাতু, তাত ‘অনট্’ প্ৰত্যয় যোগ দিলে ‘ভজন’ হয়। আমি ওপৰত উল্লেখ কৰা মতে ‘ভজন’ৰ অৰ্থ সেৱা, পূজা, উপাসনা, আৰাধনা কৰা অৰ্থ বুজায়। ভৱ সংসাৰৰ ক্ৰিতাপ দগ্ধ জীৱই আত্মৰ হৈ ভগৱন্তৰ চৰণত ‘আত্মৰ ভৈলোহে’ হৰি বিষয় বিকলে। কৰিয়ো উদ্ধাৰ মোক চৰণ কমলে’ বুলি আশ্ৰয় লয় আৰু যেতিয়া উক্ত এক শৰণাপন্ন ব্যক্তিক ভগৱন্তে মোৰ বুলি গ্ৰহণ কৰে বা আশ্ৰয় প্ৰদান কৰে, তাৰ পিচত ভগৱন্তক সেৱা পূজা কৰা পদ্ধতি খিনি তেতিয়া শাস্ত্ৰ গুৰুৰ যোগেদি বুজি লব লগা বা বুজা পৰা হোৱাটোৱেই ‘ভজন’। অথবা শাস্ত্ৰ আৰু গুৰুৰ উপদেশক্ৰমে শাৰীৰিক আৰু মানসিকৰ দ্বাৰাই ভগৱন্তৰ চৰণত সেৱা ধৰাকে ‘ভজন’ বোলা হৈছে। ভজন দহবিধ বুলি শাস্ত্ৰান্তৰত উল্লেখ আছে যেনে :—

ভজনং দশবিধং বাচা সত্যং হিতং প্ৰিয়ং স্বাধ্যায়ঃ, কাৰ্য্যেণ দনং পৰিত্ৰাণং পৰিবৰ্দ্ধণং, মনসা দয়া স্পৃহা শ্ৰদ্ধা চেতি। অগ্ৰৈকৈকং নিষ্পাদ্য নাৰায়ণে সমৰ্পনং ভজনম্।

অৰ্থাৎ — ভজন দশবিধ - বাচিক, কাৰ্য্যিক আৰু মানসিক।

বাক্যেৰে — সত্য বচন, হিত কথন, প্ৰিয় ভাষণ আৰু শাস্ত্ৰানুশীলন।

কাৰ্য্যেৰে — দান, পৰিত্ৰাণ আৰু পৰিবৰ্দ্ধা।

মনেৰে — দয়া, স্পৃহা আৰু শ্ৰদ্ধা।

ইয়াৰে প্ৰত্যেকটোকে নিষ্পাদন কৰি নাৰায়ণত সমৰ্পণ কৰাকে ভজন বুলি কয়।

ইয়াৰ দ্বাৰা এইটোৱেই সিদ্ধান্ত কৰিব পাৰি যে একমাত্ৰ বিষ্ণুস্তব কৰা, কিছুমান বিষ্ণুমত্ৰ পাঠ কৰি উপাসনা কৰাই বিতৰ্ক ভজন নহয়। ওপৰত

উল্লেখ কৰা দ্বিবিধ কায়, বাক্য মনেৰে দশবিধ কৰ্ম্মৰে ভজন কৰি ভগৱন্তক
স্বথা শীঘ্ৰে যেনেকৈ সন্তোষ কৰিব পাৰি, আনৰ সহায়ৰে নোৱাৰি। নব
সেৱাই হল নাৰায়ণ সেৱা। মনুষ্যৰ চিত্ত ওদ্ধিয়েই হ'ল প্ৰকৃত বস্তু। চিত্ত
ওদ্ধি কৰিব নোৱাৰিলে, নবকণী নাৰায়ণক হৃদিস্থিত কৰিব নোৱাৰিলে অথবা
আত্মবৎ সৰ্বভূতকে দৰ্শন কৰিব নোৱাৰিলে ভজন কৰ্ম্ম নিষ্ফল। ইয়াত ভজন
মানে পূৰ্বোক্ত দহবিধ কৰ্ম্মৰ দ্বাৰা ভগৱন্ত ভাষণ কৰা কথা পৰিষ্কাৰকৈ
ডাঙি ধৰা হৈছে। মনুষ্য মাত্ৰেই নিজৰ শৰীৰতে ভজনৰ কাৰ্য্যক্ৰম সমাপন
কৰিব পৰা আহিলা আছে।

গীতা যেনেকৈ এক শৰণৰ প্ৰতীক বা প্ৰধান গ্ৰন্থ, তেনেকৈ শ্ৰীমদ্ভা-
গৱতো ভজনৰ প্ৰতীক বা প্ৰধান গ্ৰন্থ। তৎ সম্পৰ্কে সংক্ষেপে আমি “এক-
শৰণ তত্ত্ব বিবেচন” অধ্যায়ত সামান্য উল্লেখ কৰি আহিছোঁ। প্ৰধানতঃ
শ্ৰীকৃষ্ণ উদ্ধৰক বাক্য কৰা গোপনীয় তত্ত্বখিনিয়েই ভজনৰ কথা। এনেধৰণৰ
বহুসংখ্যক তত্ত্বৰ কথা ভাগৱত গ্ৰন্থত সিচৰিত হৈ আছে। ভজন ভক্তি তত্ত্বৰ কথা
কবলৈ যাওঁতে ভাগৱত প্ৰশংসা নকৰিলে “নাৰাজি সিচা জল”ৰ দৰেই হ'ব।
এতেকে ইয়াৰ প্ৰয়োজনীয়তালৈ লক্ষ্য ৰাখি বিভিন্ন গ্ৰন্থত থকা “ভাগৱত
মাহাত্ম্য”ৰ কথা সামান্য উল্লেখ কৰা হ'ল।

অষ্টাদশ পুৰাণৰ অন্তৰ্গত শ্ৰীমদ্ভাগৱতো এখন সৰ্ব পুৰাণ প্ৰসিদ্ধ
কণিষ্ঠ মহাপুৰাণ হিচাবে জনাজাত। কণিষ্ঠ বুলি কোৱাৰ অৰ্থ এয়ে যে
সৰ্ব পুৰাণ প্ৰণয়নৰ (উপপুৰাণ বাদ) একেবাৰে শেষত অৰ্থাৎ কলিযুগো-
দয়ৰ আৰম্ভণিতে এই মহাপুৰাণখনি কৃষ্ণ মৈপায়ণ বেদব্যাংসে ৰচনা কৰে।
অৱশ্যে ইয়াৰ মূল সৃষ্টিৰ আদিতে উদ্ভৱ হোৱা। পিতৃ-মাতৃৰ যেনেকৈ
কণিষ্ঠ পুত্ৰৰ প্ৰতি সৰ্বাধিক স্নেহ তটুট থাকে, তেনেকৈ ভাগৱত গ্ৰন্থৰ
(ইয়াৰ মূল সৰ্বাগ্ৰে সৃষ্টি হলেও) প্ৰতি বৈষ্ণৱ সকলৰ বা হিন্দু মাত্ৰৰে
সমাদৰ থকা কথা সৰ্ব প্ৰসিদ্ধ। অসমীয়া হিন্দু সকলৰ মাজতো ভাগৱত
গ্ৰন্থ বৰ পৱিত্ৰ আৰু আদৰৰ বস্তু। মহা পুৰুষ শতকৰ মাধৱ আৰু তৎ-
পৰবৰ্তী আতা, আতৈ সকলৰ পৰা আৰম্ভ কৰি ভাগৱত গ্ৰন্থৰ যি আদৰ
এই পৰ্য্যন্ত চলি আছে সেয়া পুনৰুজ্জীৱন নিষ্প্ৰয়োজন। মহাপুৰুষীয়া
সকলে দুজনা ওকৰে প্ৰদৰ্শন কৰি যোৱা আদৰ্শ অনুসৰণ আৰু অনুকৰণ
কৰি গুণিগুণ ওক আসনত শ্ৰীকৃষ্ণৰ প্ৰতীক হিচাবে ভাগৱত স্থাপন কৰি
সেৱা পূজা চলাই আছে। সেই সম্পৰ্কে আমি পূৰ্বতে উল্লেখ কৰি আহিছোঁ।

বেদান্তৰ বিভিন্ন সম্প্ৰদায়ৰ আচাৰ্য্য সকলে পৰস্পৰে ভিন্ন মন্তবাদ প্ৰচাৰ কৰিলেও তেওঁলোকে প্ৰস্থানপ্ৰয়ৰ প্ৰামাণ্য স্বীকাৰ কৰি গৈছে। উপ-নিষদক শ্ৰুতি প্ৰস্থান, শ্ৰীমদ্ভাগবতগীতাক স্মৃতি প্ৰস্থান আৰু ব্ৰহ্ম সূত্ৰক ন্যায় প্ৰস্থান বুলি কোৱা হয়। প্ৰণৱৰ পিচতে অপৌকষ্মে মহাপ্ৰস্থ চতুৰ্বেদ অৰোধ্য হোৱা ত সহজ সবল ভাৱে উপনিষদৰ প্ৰয়োজন হয়। তাৰ পিচতে নানা পুৰাণ ভাৰতাদিৰ সৃষ্টি। সেই কথা শব্দৰ গুৰুৱে কীৰ্ত্তনত ব্যক্ত কৰি গৈছে “চতুৰ্বিংশতি অৱতাৰ বৰ্ণন” প্ৰসঙ্গত। আমি সেই কথা আগতে উল্লেখ কৰি আহিছোঁ। এতিয়া প্ৰসঙ্গ হয় ভাগৱত প্ৰস্থান অষ্টাদশ পুৰাণৰ অন্তৰ্গত হোৱা হেতু ইয়াৰ সন্মান বাকী পুৰাণ সমূহৰ সৈতে সম পৰ্যায়ৰ নে কি? তদন্তৰত কোৱা হয় যে ভাগৱত প্ৰস্থ পুৰাণৰ অন্তৰ্গত হলেও ইয়াৰ সন্মান সকলোতকৈ ওপৰত। ইয়াক পুৰাণৰ সূৰ্য্য বোলা হৈছে। ই পুৰাণৰ সাৰাংশ আৰু পৰমৰো সাৰাংশ। বহুৱলীত মাধৱ পুৰুষে লিখিছে:—

পুৰাণৰ সূৰ্য্য শাস্ত্ৰ মহাভাগৱত।
ব্যাস মহাত্মাষি আৰু কহিছে মহত্ব ॥
আৰু অন্তৰ্গত পৰমার্থ অৰ্থ যত।
অষ্ট মাত্ৰ জানো নাৰদৰ প্ৰসাদত ॥
মোত হন্তে মহামুনি শুকে জ্ঞানিলন্ত।
বিদূৰে ইহাক জ্ঞানন্ত কি নজানন্ত ॥
টীকা ভাষ্য চাই মহা বুদ্ধিৰ প্ৰভাৱে।
কেহো জনে আৰু তত্ত্ব অৰ্থক নপাৱে ॥
বৈকুণ্ঠৰ শাস্ত্ৰ কৃষ্ণ মুখৰ বচন।
আৰু কি তত্ত্বক পাৱে যেই সেই জন ॥
শুদ্ধ ভাৱে লৈলে যিটো কৃষ্ণত শৰণ।
ভকতিৰ প্ৰসাদে নিৰ্মল হাব মন।
সি সি মহাজনে আৰু তত্ত্বক পাবন।
ভাগৱত পুৰাণৰ কহিলো নিৰ্ণয় ॥

(ভক্তি বহাদৰী)

কন্দ পুৰাণান্তৰ্গত শ্ৰীমদ্ভাগৱত মহাত্ম্যন্ত কোৱা হৈছে—

অঃ পঠেৎ প্ৰযতো নিভ্যং শ্লেকিং ভাগৱতং মুনৈ।
অষ্টাদশ পৰাণানাং ক্ৰমং প্ৰাপ্নোতি মানৱঃ ॥

অৰ্থাৎ—হে মুনীশ্বৰ ! যি বাস্তৱে প্ৰতি দিন স্বৰ্গ সহকাৰে ভাগৱতৰ এটা মন্ত্ৰ শ্লোক পাঠ কৰে, তেওঁৰ অষ্টাদশ পুৰাণ পাঠ কৰাৰ ফল প্ৰাপ্ত হয়
 যদ্য পুৰাণভৰ্গত শ্ৰীমদ্ভাগৱত মহাভাষাত শৌণকাদিৰ প্ৰতি মহাভাগ-
 ৱত সূতৰ বচন :

শ্ৰুতমোহিত্যতে কিম্বচিকং মহিমানমেতৎ

ব্রহ্মান্বকস্য ভূমি ভাগৱতা ভিধস্য ।

যং সংশ্ৰামিগদিতে জডতে সুবক্তা।

শ্ৰোতাপি কৃষ্ণ সমতাঃসমতা ধৰ্ম্মঃ ॥

ভাগৱত মহাভাষা—৩৭৪

অৰ্থাৎ পৃথিৱীত এট শ্ৰীমদ্ভাগৱত পৰমব্ৰহ্মৰ সাক্ষাৎ বিপ্লৱ, যট ইয়াৰ মহিমা বিস্তৰ ভাবে কি কম। ইয়াৰ আশ্ৰয় লৈ ভাগৱত পাঠ কৰোতা আৰু শ্ৰোতা সকলে উভয়েই ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণৰ সমতা লাভ কৰে। গতিকে এতদ্ভিন্ন অন্যধৰ্ম আশ্ৰয়ৰ কি প্ৰয়োজন আছে ?

শ্ৰীমদ্ভাগৱত ভগৱানৰ গ্ৰন্থৰূপী মুক্তি। শ্ৰীকৃষ্ণ স্বৰূপৰ সমস্ত শক্তি বৈভৱ ভাগৱতত আছে। শ্ৰীকৃষ্ণ যেনেকুৱা বিত্ত, ভাগৱতো তেনেকুৱা বিত্ত। শ্ৰীকৃষ্ণ যেনেদৰে সৰ্ব্বাশ্ৰয়, শ্ৰীমদ্ভাগৱতো সেইদৰে সৰ্ব্বাশ্ৰয়। শৌনকাদি ঋষি সকলে এই কথা সুধিছিল যে শ্ৰীগোবিন্দ যেতিয়া ধৰাধাম পৰিত্যাগ কৰি যাব তেতিয়া কাৰ আশ্ৰয় গ্ৰহণ কৰিব ? তদুত্তৰত সূত ঋষিয়ে কৈছিল —

কৃষ্ণ স্বধামোপ গতে ধৰ্ম জ্ঞানাদিভিঃ সহ।

কলৌ নষ্ট দুষ্যমেঘ পুৰাণা কোহধুনোদিতঃ ॥

ভাগৱত ১১৩১৪৫

অৰ্থাৎ শ্ৰীকৃষ্ণ ভগৱানে যেতিয়া প্ৰপঞ্চ জীৱা সম্বৰণ কৰি বৈকুণ্ঠ গমন কৰে, তেতিয়া জীৱৰ মঙ্গল সাধনৰ কাৰণে এই পুৰাণৰ সূৰ্য্য সমস্ত ধৰ্ম জ্ঞানাদিৰ সহিত কলিকালৰ নষ্ট দৃষ্টিত মোক সকলৰ প্ৰয়োজন সিদ্ধিৰে অতিপ্ৰায়েৰে সম্প্ৰতি উদিত হৈছে।

ভগৱদৰূপৰ মহৰি বেদব্যাস প্ৰণীত বেদান্ত সূত্ৰ সমুহত যদিও উপনি-
 শদৰ বিভিন্ন উক্তিৰ তাৎপৰ্য আৰু নামজস্য বৈজ্ঞানিক প্ৰণালীৰে সুসম্বদ্ধিত
 হৈ আছে, তথাপি তাক হৃদয়ঙ্গম কৰিবৰ কাৰণে ভাষ্যকাৰ সকলৰ ভাষ্যৰ
 সহায়তাৰ অৱশ্যে প্ৰয়োজন। কিন্তু বেদান্তৰ ওপৰত ভাষ্যকাৰ সকলৰ ইমান
 ভাষ্য আছে যে তাক এজন বেদান্ত পাঠকৰ পক্ষে আলোচনা কৰা অসম্ভৱ।
 শিৱভীষ্মে বিভিন্ন ভাষ্য বিভিন্ন ভাৱ ধাৰাব ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। পৰম্পৰৰ

মত বৈষম্য হেতু বিভিন্ন ভাষা আলোচনা কৰি বেদান্তৰ প্ৰকৃত তাৎপৰ্য্য বা অৰ্হিমত অৱগত হোৱা সাধাৰণৰ পক্ষে অত্যন্ত কষ্টিন ব্যাপাৰ। ব্যাসদেৱে এই কথা পূৰ্বৰ পৰাই অৱগত হৈ স্বকৃত সূত্ৰ সমূহৰ প্ৰকৃত তাৎপৰ্য্য নিৰ্ণায়ক এটি ভাষ্যৰ অত্যন্ত প্ৰয়োজন অনুভৱ কৰিলে। নতুবা এই সূত্ৰ সমূহৰ অৰ্থ বিভিন্ন ব্যক্তিয়ে 'নজ নিজ বুদ্ধি বৃত্তিৰ দ্বাৰা নিকপণ কৰি মানব মেধাক বিপন্ন কৰি পেলাব আৰু সূত্ৰাৰ্থ জনাৰ প্থ দুৰ্গম কৰি তুলিব। তেওঁ এইদৰে মহৎ চিন্তা কৰিব ধৰিলে। তদুপৰি নানা পুৰাণাদিৰ সৃষ্টি বৰি হৰি ভকতিৰ পথত বাধা দিয়াৰ ফলত তেওঁৰ মনত উচপিত লাগিছিল। কি কাৰণত তেওঁৰ এনে ভাৱ হৈছে কোনো সন্ধান পোৱা নাছিল। এনে সময়ত দেৱৰ্ষি নাৰদৰ সমাগম হল। নাৰদৰ আগত তেওঁৰ অসুখৰ কথা ব্যক্ত কৰিলে। তেতিয়া ব্ৰিকালজ্ঞ নাৰদে তেওঁৰ ব্যাধিৰ কথা পৰিষ্কাৰকৈ ভাঙি ধৰাত ব্যাসদেৱে উপায় বিচাৰিলে। তেতিয়া নাৰদে সৰ্ব্ব শাস্ত্ৰ সাৰ নিৰ্নয়ত একমাত্ৰ অমিৰতীশাস্ত্ৰ শ্ৰীমদ্ভাগৱত প্ৰণয়ন কৰিবৰ কাৰণ আদেশ প্ৰদান কৰে।

শ্ৰীমদ্ভাগৱতৰ প্ৰথম স্কন্ধৰ পঞ্চমাধ্যায়ত এই বিষয়ে বিস্তাৰিত আলোচনা আছে। পদৰ উদ্ধৃতিয়ে গ্ৰন্থ বাহন্য কৰে বাবে দিহা হোৱা নাই। সেই সময়ত বেদব্যাংসে উক্তি যোগত সমাহিত হোৱাত সমাধিসন্ধ অৱস্থাত শ্ৰীভগৱান, মায়ী আৰু জীবতত্ত্ব সমূহ আৰু জীৱৰ মায়ী বন্ধাৱস্থা আৰু তদুৰন্তণৰ একমাত্ৰ উপায় যি শ্ৰীকৃষ্ণত অহৈতুকী ভক্তি, তাক প্ৰত্যক্ষ দৰ্শন বৰি অভিজীৱসকলৰ মঙ্গলৰ কাৰণে সাক্ষত সংহিতা শ্ৰীমদ্ভাগৱত শাস্ত্ৰ প্ৰকট কৰে। "মায়ীয়ে বান্ধন্ত ভক্তি মাতৃ মেলাবন্ত" এই উদ্ধৃতিয়েই ইয়াৰ প্ৰামাণ্য। শ্ৰীভগৱানৰ অভিন্ন স্বৰূপ শ্ৰীমদ্ভাগৱত অবিভূত হৈ বেদান্তৰ প্ৰকৃত অৰ্থ সুগম কৰি তোলে। ভাগৱতেই বেদান্তৰ অকৃষ্টিম ভাষ্য আৰু অবি-সম্বাদিত ভাৱে সৰ্ব্বশাস্ত্ৰ শিৰোমণি ৰূপে, সকলো শাস্ত্ৰৰ তাৎপৰ্য্য নিৰ্ণায়ক গ্ৰন্থ হিচাবে সৰ্ব্বশাস্ত্ৰ স্বীকৃত আৰু একমাত্ৰ অমল প্ৰমাণ। তদুপৰি ই ব্ৰহ্মসূত্ৰৰো অকৃষ্টিম ভাষ্য। আচাৰবান্ বৈষ্ণৱাচাৰ্য্যৰ ওচৰত ভাগৱত অধ্যয়ন নকৰিলে কেতিয়াও ব্ৰহ্মসূত্ৰৰ প্ৰকৃত তাৎপৰ্য্য হৃদয়ঙ্গম কৰিব নোৱাৰে। বেদাদি গ্ৰন্থত কিবা প্ৰযোক্তি থাকিলেও ভাগৱতৰ উক্তিত প্ৰম প্ৰামাদাদি থকাৰ সম্ভাৱনা একেবাৰে নাই। কিয়নো ই হ'ল সৰ্ব শাস্ত্ৰৰ একোটি উল্লেখনীয়, বিশিষ্ট মন্ত্ৰ সমষ্টিৰ নিৰ্দ্ধাৰিত গ্ৰন্থ। এই ভাগৱতক সৰ্ব বেদান্ত সাৰ বুলিও ঘোষিত হৈছে -

সৰ্ব বৈদ্য সাৰং হি শ্ৰীমদ্ভাগৱত মিশ্ৰাতে ।

তদ্রসামুক্ত তুংস্য নান্যন্ত স্যাদ্ভতিঃ কচিৎ ॥

ভাগৱত । দ্বাদশ স্কন্ধ । (১২।১৩।১৭)

নাম-ঘোষাত উদনুবাদ মাধৱদেৱৰ :—

সমস্ত বৈদ্যসাৰ শ্ৰীভাগৱত শাস্ত্ৰ

ইহাৰ অমৃত বস পাই ।

পৰম সন্তোষে পান কৰিলে যি জনে তাৰ

অন্যন্ত বসন্ত বৰ্তি নাই ।

নামঘোষা

অন্যান্য মূল শাস্ত্ৰৰ জগত সুৰ মিলাই মাধৱদেৱে নাম ঘোষাত
ভাগৱতক সৰ্ববৈদ্য সাৰ বুলিও বেকত কৰিছে :—

সৰ্ব শ্ৰুতি শিৰোবহু ভাগৱত বন মাজে

হৰি নাম সিংহ প্ৰকাশয় ।

ভাৱ মহা ধ্বনি শুনি নিজ পৰিবাৰ সমে

তক ব্যাঘ্ৰী পজায় হয় তয় ॥

নামঘোষা

ৰাজস্তু তাৱদন্যানি পুৰাণানি সত্যংগণে ।

স্বাৰং ভাগৱতং নৈব শ্ৰুতং তেহমৃত সাগৰম্ ॥

ভক্তি বঙ্গকৰ । ৩৬।১ ।

মাধৱদেৱৰ অনুবাদ :—

ভাৰতত পুৰাণ আদি যত প্ৰকাশ কৰয় নানা মত

যত মহাজন সৰ্বৰ সভা মধ্যত ।

ধৰম আনন্দ বসয় কোটি সূৰ্য্য সম প্ৰকাশয়

মহাভাগৱত নোহন্ত যাৱে বেকত ॥

নামঘোষা ।

শ্ৰীমদ্ভাগৱত যে ভগৱানৰ সাক্ষৰ স্বৰূপ সেই কথা আমি পূৰ্বতে
জ্ঞাত কৰি আহিছোঁ । পাৰমাৰ্থিক চৰ্চ্ছাতো ভাগৱতৰ আশ্ৰয়ে আশ্ৰয়ে পৰমব্ৰহ্ম
আৰু শ্ৰুতি পাতে পাতে অংশ কলান্তৰৰ বুলি আৰোপ কৰা হৈছে ।
মহাপুৰুষ মাধৱদেৱৰ প্ৰপন্ন শিষ্য গোপাল আশাৰ স্বাৰা বেলোৱাৰ বাগত
এটি দীপ্ত বচিত হৈ আছে :—

প্রথম দ্বিতীয় কল্পে চৰণ দুতয় ।
 তৃতীয় চতুৰ্থ কল্পে বাহু দুই হয় ॥
 নাভি দেশে পঞ্চম যন্ত্ৰেই বক্ষঃ স্থল ।
 সপ্তমে অষ্টমে ভৈল নয়ন যুগল ॥
 বৰ্জ দেশ নবমে দশমে ভৈল তুণ্ড ।
 একাদশে জলাট প্ৰদাশে ভৈল মুণ্ড ॥
 হেন ভাগবত মূৰ্ত্তি অতি মনোহৰ ।
 জগদ সদৃশ বৰ্ণ জ্বলে কলেবৰ ॥
 কহয় গোপালে কৰা ভক্তিক বিশ্বাস ।
 শুভ্বেই পৰম গুণ হৈবো তান দাস ॥

গোপাল আতাৰ গীত

পদ্মপুৰাণৰ উক্তৰ অন্তৰ শ্ৰীমদ্ভাগবত মাহাত্ম্যত বৰ্ণিত (প্রথম অধ্যায়ৰ পৰা তৃতীয় অধ্যায় পৰ্য্যন্ত) ভক্তি দেবীৰ সৈতে নাৰদৰ সাক্ষাৎকাৰ প্ৰসঙ্গত যি বিষয় উক্তি হৈছে, সেয়া উল্লেখনীয়। ভক্তি দেবীৰ দুজন পুত্ৰ জ্ঞান আৰু বৈৰাগ্য বুদ্ধি প্ৰাপ্ত হোৱাত তেওঁলোকৰ কাণত নাৰদে বেদধ্বনি, বেদান্ত বাক্যোচ্চাৰণ, গীতা পাঠ কৰি তেওঁলোকক জাগৰিত কৰিও আলস্যহীন কৰিব নোৱাৰিলে। পিচত সনকাদি মুনি আৰু নাৰদৰ সহযোগত ভাগবত কীৰ্ত্তন কৰাত জ্ঞান বৈৰাগ্য দুয়ো যুৰাছ লাভ আৰু আলস্য বহিত হ'ল। ইয়াত বুদ্ধি মানে প্ৰাকৃতিক বুদ্ধি বা যুৰাছ নহয়। অপ্রাকৃতিক ভাৱে হোৱা বুদ্ধিহে। ঠয়াৰ দ্বাৰা এইটোকে সূচনা কৰা হৈছে যে জ্ঞান আৰু বৈৰাগ্য বেদ বেদান্তাদিৰ অধীন নহয়। এইবোৰৰ সহযোগত জ্ঞান বৈৰাগ্যৰ অৱস্থা শোচনীয়। কিন্তু ভাগবতৰ ওচৰত জ্ঞান বৈৰাগ্য দুয়ো দাসবৎ। ভাগবতৰ অভাৱে তেওঁলোক মৃত্যৱৎ। বেদ বেদান্ততকৈয়ো যে ভাগবতৰ মহিমা মহত্ব সৰ্বাধিক তাক প্ৰতিপন্ন কৰিবৰ কাৰণে এই কাহিনী যুগ-তোৱা হৈছে। কাহিনীটো দাঘলীয়া হোৱাৰ কাৰণে গ্ৰন্থ কলেবৰ বৃদ্ধি হোৱাৰ ভৱিষ্যত উদ্ধৃতি দিয়া নহ'ল। চতুৰ্থ অধ্যায়ৰ পৰা ষষ্ঠ অধ্যায় পৰ্য্যন্ত গোৰ্ণ আৰু ধনুকাৰী আখ্যানতো ভাগবত মাহাত্ম্য বিস্তৃতি আছে।

অন্য এটি পৰ্যায়ত ভাগবতক “বৈকুণ্ঠৰ কল্পতৰু শাস্ত্ৰ” আখ্যা দিয়া হৈছে। এই কল্পতৰু শাস্ত্ৰ সৰ্ব সিদ্ধিপ্ৰদ। “কল্পতৰু” মানে কল্পমাৰ বৃক্ষ। যি যেনেকৈ যি ভাৱে আশা কৰে, সেই মতে বাঞ্ছিত ফল প্ৰাপ্তি হয়। সকলোকে সমভাবেই এই শাস্ত্ৰই দৃষ্টি কৰে। সেই বাবেই ই সৰ্বগ্ৰাহ্য।

মহাপুৰুষ মাধৱদেৱে নাম-ঘোষাত লিখিছে :—

বৈকুণ্ঠৰ কল্পতৰু ভাগৱত শাৰ।
ইহাৰ উক্তৰ ফল হৰিৰাম মাত্ৰ ॥
হৰি নামে হৰি নামে হৰি নামে গতি।
হৰি নামে কল্পতৰু কেৱলে ভক্তি ॥

আনহাতেদি বেদ হল কল্পতৰু আৰু তাৰ সুশিষ্ট ফল হল শ্ৰীমদ্ভাগৱত।
বেদব্যাংসে তাৰ সিকান্ত দিছে :

নিগম কল্পতৰোৰ্গলিতং ফলং
শুকমুখাদমৃতদ্রব সংযুতম্।
পিবত ভাগৱতং বসমানসম্
নুহবহো বসিকা ভুবি ভাবুকাঃ ॥

ভাগৱত । ১।১।৩

মহাপুৰুষ মাধৱদেৱে নাম-ঘোষাত অনুবাদ কৰিছে :—

সকল নিগম কল্পতৰু তাৰ ফল মহাভাগৱত
শুকমুখে আমি ভূমিত ভৈলা বিদিত।
বসত চতুৰ ষ্টিটোজন কৃষ্ণৰ চৰণে দিয়া মন
পৰম সন্তোষে পিয়োক ফল অমৃত ॥

মাধৱদেৱ । নাম ঘোষা

পদ্মপুৰাণান্তৰ্গত ভাগৱত মাহাত্ম্যস্তো আছে:— (নাৰদৰ প্ৰতি সনক-
মাৰৰ উক্তি)

বেদোপনিষদাং সাৰাঙ্কাতা ভাগৱতী কথা।
অত্ম্যুমা তাতো ভাতি পৃথক ভূতা কলাকৃতিঃ ॥

ভাগৱত মাহাত্ম্য-২।৬৭

অৰ্থাৎ—শ্ৰীমদ্ভাগৱতৰ কথা বেদ আৰু উপনিষদৰ সাৰাংশেৰে নিৰ্মিত।
সেই হেতু বেদৰ পৰা পৃথক অথচ তাৰ ফল স্বৰূপ হোৱাত ভাগৱত সাক্ষাৎ
অতি উত্তম বুলি প্ৰতীতি হয়।

আমূল্যং বসন্তিষ্ঠান্নভে ন স্বাদ্যাতে স্বধা।
স ভূয়ঃ সম্পূৰ্ণক ভূতঃ ফলে বিশ্বমনোহৰঃ ॥

ঐ ২।৬৮

অৰ্থাৎ—যেনেকৈ বৃক্ষৰ মূলৰ পৰা শাখাগ্ৰ পৰ্য্যন্ত বস সঞ্চাৰ হৈ থাকে, কিন্তু তাৰ এই স্থিতিত কোনো আত্মাদান নহয়, সেই বসেই যেতিয়া পৃথক হৈ ফলাকাৰে পৰিণত হয়, তেতিয়াই সকলো লোকৰে আত্মাদানৰূপে গ্ৰহণ হৈ উঠে।

দশম স্কন্ধ ভাগৱতত শঙ্কৰ ভকত্নে লিখিছে :—

শুনিয়েক সৰ্বজন কৃষ্ণত অপিতা মন
মহাভাগৱত কথা সাৰ।
ইসে পুৰাণৰ সূৰ্য্য ভকতিৰ প্ৰকাশক
সমস্ত বেদৰ সাবোদ্ধাৰ ॥
শুনা আৰ তত্ত্ব ভেদ কল্পতক ভৈলো বেদ
তাৰ ফল যহা ভাগৱত।
নাছিলোৰ সিঁঠা চাল নাছিলেক এতকাল
স্বৰ্গ মৰ্ত্ত্য পাতাল মধ্যত ॥
স্বাদত অমৃত ময় কেৱল আনন্দ বস
পূৰ্বত আছিল বৈকুণ্ঠত।
কৃষ্ণৰ ৰূপাত পাছে অৰ্দ্ধেক বয়স গৈল
পাইলা ব্ৰহ্মা পদ্ম কলপত ॥
ব্ৰহ্মা দিলো নাৰদক ইটো ফল বহস্যক
নাৰদে ব্যাসক আনি দিলো।
নগৈল তিলেকো ভাগি ইদানে সিদানে জাগি
শুক শুখে ভূমিত পৰিলো ॥
কৰা পান ফল ইটো যাৰ যেন ভাগ্য যিটো
বস বিভাজনত চতুৰ।
সাধু সঙ্গ অনুসৰি কৃষ্ণ কথা কৰ্ণে ভৰি
সমস্ত আপদ কৰা দূৰ ॥

এই বৈকুণ্ঠৰ সম্পদ শ্ৰীমদ্ভাগৱত নাম বস্তু নাৰায়ণৰ পৰা পৰম্পৰা প্ৰাপ্ত হৈ শুকদেৱৰ দ্বাৰা অবিকৃত ভাৱে এই ধৰাধামত প্ৰকাশ পাইছে। পৰম্পৰাক্ৰমে ভাগৱত শাস্ত্ৰ প্ৰাপ্তিৰ বিৱৰণখিনি বাহুল্য ভাৱে কোৱা নিষ্প্ৰয়োজন। পদ্য ভাগত পৰিচকাৰকৈ আছে।

ভাগৱত মহাপুৰাণৰ এটি বৈশিষ্ট্য আছে এয়ে যে এইখন দশ স্কন্ধপ-
যুক্ত আৰু বাকীৰোব পুৰাণ পঞ্চ স্কন্ধপযুক্ত। মৎস্য পুৰাণত ইয়াৰ বিস্তৃতি

আছে। ভাগৱতৰ দশ লক্ষণ সিন্ধু স্থানত তুলি দিয়া হ'ল :—

অল্প সৰ্গ বিসৰ্গচ্ছান গোষণ সূতৱঃ ।

মন্ত্ৰস্তবে শানু কথা নিবোধোমুক্তিবাশ্ৰয়ঃ ॥

ভাগৱত শিক্তীয় ক্ৰম (২।১৮।১)

অৰ্থাৎ— সৰ্গ, বিসৰ্গ, ছান, গোষণ উক্তি মন্ত্ৰস্তব, ঈশানু কথা, নিবোধ, মুক্তি আৰু আশ্ৰয়।

শ্ৰীমন্ত শুকজনাই দ্বিতীয় ক্ৰম ভাগৱতৰ পদ্য ভাগত সুন্দৰ ভাৱে ইয়াৰ ব্যাখ্যা ভাঙি ধৰিছে। বাহলাৰ তন্নত প্ৰকাশ কৰা নহল। এই দশ লক্ষণযুক্ত ভাগৱতৰ আৰু এটি বৈশিষ্ট্য আছে এই যে দ্বাদশ ক্ৰম ভাগৱত দ্বাদশটি আখৰৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। ওঁ নমো ভাগৱতে বাসুদেৱায়” এই দ্বাদশটি আখৰৰ প্ৰতিটোতে একোটা ক্ৰম “ভুবোকাৎ হাতী ভবাই” খোৱা হৈছে। শ্লোক কেইটি নিম্ন স্থানত তুলি দিয়া হ'ল —

১। ওঁ :— ওমিতি জ্ঞান মাৰ্গেণ ৰাগাজীৰ্ণেন জীৱিত।

কাল নিদ্ৰাং প্ৰপন্নোহস্মি জাহি মাং মধুসূদন ॥

২। ন :— ন গতি বিৰূপতে নাথ ত্বমেব শৰণং ব্ৰভো।

পাপ পক্ষে নিমণোহস্মি জাহি মাং মধুসূদন ॥

৩। মো :— মোহিতো মোহ জাজেন পুৰন্দৰ ধনাদিষু।

তুষয়া পীড়্যান্নানোহস্মি জাহি মাং মধুসূদন ॥

৪। ভ :— ভক্তি হীনঞ্চ দীনঞ্চ দুঃখ শোকাভুৰং ব্ৰভো।

অনাশ্ৰয় মনাথঞ্চ জাহি মাং মধুসূদন ॥

৫। গ :— গতগতেন শ্ৰান্তোহস্মি দীৰ্ঘ সংসাৰ বন্ধ্যসু।

যেন ভূয়ো ন গচ্ছামি জাহি মাং মধুসূদন ॥

৬। ব :— বহ বোহি ময়া দৃষ্টা যোনি শ্বাৰ পৃথক্ পৃথক্।

গৰ্ভ বাস মহদুঃখং জাহি মাং মধুসূদন ॥

৭। তে :— তেন দেৱ প্ৰপন্নোহস্মি সংসাৰ স্থিতি কান্ধক।

দেহি সংসাৰ মোক্ষত্বং জাহি মাং মধুসূদন ॥

৮। বা :— বাচা যচ্চ প্ৰতিজ্ঞাতং কৰ্ম্মণা ন কৃতং ময়া।

ঘোৰ সংসাৰ মণ্ডোহস্মি জাহি মাং মধুসূদন ॥

৯। সু :— সুকৃতং ন কৃতং কিঞ্চিদ্ দুষ্টকৃতঞ্চ কৃতং ময়া।

সোহহং কৰ্ম্ম দুৰাচাৰ জাহি মাং মধুসূদন ॥

১০১ দে: - দেহান্তৰ সহস্ৰেষ্ণু অব্যোহন্যঃ ভ্ৰমিতং ময়া ।
তিৰ্হাণ্ হোমি মনুষ্যেষ্ণু হ্ৰাহিমাং মধুসূদন ॥

১০২ বা: - বাচয়ামি বৰ্ণোন্মতঃ প্ৰলপামি তবাপ্ততঃ ।
জবা মৰণ ভীতোহস্মি হ্ৰাহি মাং মধুসূদন ॥

১০৩ মঃ - যত্ন যত্ন চ যাস্যামি ক্ৰীমু বা পুৰুষেষু বা ।
তত্ৰ উল্লাচলা উত্তিঃ হ্ৰাহি মাং মধুসূদন ॥
ম্বাদশক্ৰমিদং স্তোত্ৰং শুকেন পৰিকীৰ্ত্তিতম্ ।
যেনেদং পঠ্যতে নিত্যং পুনৰ্জন্ম ন বিদ্যতে ॥

এই ম্বাদশক্ৰৰ স্তোত্ৰত ম্বাদশ ক্ৰক ভাগৱত সম্পূৰ্ণ হৈছে। অৱশ্যে ভাগৱতৰ মূল হল চতুঃশ্লোকিক। গীতা যেনেকৈ সপ্ত শ্লোকিক, ভাগৱতো তেনেকৈ চতুঃশ্লোকিক। শ্ৰীকৃষ্ণই ব্ৰহ্মাক সৰ্ব্বপ্ৰথমে চাৰিটা শ্লোকত ভাগৱত শাস্ত্ৰ ৰেকত কৰিছিল। ব্ৰহ্মাৰ পৰা ক্ৰমে বাগৰি আহি নাৰদ, ব্যাস, শুকত জৰেহি। শুকদেৱে পৰীক্ষিতক ম্বাদশ ক্ৰক পূৰ্ণ কৰি ভাগৱত ব্যাখ্যা কৰে। সেই মৰ্ম্ম পূৰ্ণতে উল্লেখ কৰা দশম ক্ৰকৰ পদ্যকেইটাত পৰিত্কাৰ হৈছে। এয়ে আমাৰ ভাগৱত ধৰ্ম্ম পৰম্পৰা। শ্ৰীকৃষ্ণই ব্ৰহ্মাক এনেকৈ কৈছিল :-

জ্ঞানং পৰম গুহ্যং মে যদ্ বিজ্ঞান সমন্বিতম্ ।
সৰহস্যং তদজং চ গুহান গদিতং ময়া ॥

ভাগৱত । ২য় ক্ৰক

অৰ্থাৎ—মোৰ যি গোপনীয় বিজ্ঞান সহিত জ্ঞান আছে সেইখিনি আক ৰহস্যৰ সহিত তদজ (মই তোমাক) বৰণা কৰি কওঁ। সেইখিনি তুমি গ্ৰহণ কৰা।

ইয়াৰ পিচতে ব্ৰহ্মাৰ ওচৰত কৃষ্ণই চতুঃ শ্লোকিক ভাগৱত আৰম্ভ কৰিছে এনেদৰে :-

- ১। জহমেৱাস মেৱাগ্ৰে নান্যদ্ যদ্ সদসৎ পৰম্ ।
পশ্চাদহং স্বদেওক্ত যোহবশিষ্যোত সোহম্ভনাম্ ।
- ২। ঋতেহৰ্থং যৎ প্ৰতীয়েত ন প্ৰতীক্ষেত চাখনি ।
তদ্ বিদ্যাভাষ্য না যাকং স্বধা ভাসো যথা তমঃ ॥
- ৩। যথা মহাভি ভুতানি ভুতেশু চাব চেত্বনু ।
প্ৰবিশ্ণান্য প্ৰবিশ্ণানি তথা তেশু ন চেত্বনম্ ॥

৪। এতাবদেব জিজ্ঞাস্যঃ শুভ জিজ্ঞাসু নামনঃ।

অম্বয় ব্যতিবেকাত্যাং যৎস্যাং সৰ্ব্বং সম্বদা ॥

ভাগৱত — ২।১।৩৩, ৩৪, ৩৫, ৩৬

শুভজনে কৰা তদনুবাদখিনি তুলি দিয়া হ'ল :—

জগতৰ পূৰ্বে মই থাকোঁ মই জান।
 কাৰ্য্য কাৰণৰ কিছু নাছিলেক আন ॥
 মোক মাত্ৰ দেখিলোক সৃষ্টিৰ মধ্যত।
 দেশা শুনা মানে মই সবে বিচাৰত ॥
 মই মাত্ৰ অৱশেষ থাকোঁহোঁ অন্তত।
 কুণ্ডল ভাজিলে যেন সোণা স্বৰূপত ॥
 অবস্তুক দেখাৱয় বস্তুক আৱৰি।
 এহিসে মোহোৰ মায়া জানা নিষ্ঠ কৰি ॥
 নথাকিতো দেখি যেন চক্ৰমা দুগুৰ।
 থাকিতো ৰাহক যেন কেহো নেদেখয় ॥
 এহিমতে মায়া আৰ কৰি ঈশ্বৰক।
 আশাৰ বিষয় তাক দেখাৱে জীৱক ॥
 যেন মহা পঞ্চ ভূতে কৰিয়া নিবাস।
 স্থাবৰ জঙ্গমম সদা কৰয় প্ৰকাশ।
 ময়ো সেহি মতে আছোঁ জগতকে ব্যাপি।
 তাৰ দোষভণে মোক নোছোৱে তথাপি ॥
 হেন মোক বিচাৰিবে সাধুৰ সঙ্গত।
 জ্ঞান-বিজ্ঞান তেবে হৈবেক বেকত ॥
 শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন মোৰ বহস্য তকতি।
 আকাশে কৰিবা মাত্ৰ শিবক্কা সম্প্ৰতি ॥ ইত্যাদি।

শঙ্কৰদেৱ। ভাগৱত (পদ্যভাগ)

এই চতুঃশ্লোকি ভাগৱততে নিহিত হৈ আছে জ্ঞান, বিজ্ঞান, ভজন আৰু বহস্য এই চাৰি বস্তু। ভজন ভক্তি তত্বত এই চাৰি বস্তু অঙ্গবি-
 হাৰ্য্য, যেনেকৈ শৰণৰ কাৰ্য্যক্ৰমত তকত, নাম, শুক, দেৱ এই চাৰিবস্তু
 আছে। অৱশ্যে শৰণ আৰু ভজনৰ যি দুই বিধ চাৰি বস্তু আছে, পৰস্পৰে
 নিষিদ্ধ সম্পৰ্ক পৰিলক্ষিত হয়। কাৰণ শৰণ প্ৰধানকৈ ভাৱাত্মক আৰু
 ভজন প্ৰধানকৈ কাৰ্য্যাত্মক। ভগৱানৰ কাৰ্য্য নিজ কাৰ্য্যত লিপ্ত কৰিব
 পৰা কল্পনাই ভজন। যি বাক্য মন্ত্ৰ বা কথাই ভগৱানৰ নিজ কাৰ্য্যত

লিখিত কৰাই দিৱে তাকে বোলে ভজন বা ভজনীয়া কথা। আগমী পছত
মন্ত বা দীক্ষা। আমি আহাৰ গ্ৰহণ কৰোতে ‘কৃষ্ণ’ বুলি আহাৰ লওঁহক।
‘ভগৱান’ বা ‘নাৰায়ণ’ বুলি আহাৰ গ্ৰহণ কৰিলেও সেই একেলৈকে ঘাব,
কিন্তু স্থল দেহৰ মনৰ ভাষনা কৰ নহয় বা সাময়িক নামৰ প্ৰয়োজনীয়-
তালৈ লক্ষ্য ৰাখি সেই কালত ‘কৃষ্ণ’ শব্দৰ আৱণাক হল। ‘কৃষ্ণ’ বোলা
মন্তকে ‘কৃষ্ণ’ শব্দই বৰ্ষণ কৰি ব্ৰহ্মাণ্ড ব্ৰহ্মা কৰি থকাটো বুজায়।
আমি সেই নামেৰে আহাৰ গ্ৰহণ কৰি আমাৰ দেহ ব্ৰহ্মা কৰিম। গতিকে
‘কৃষ্ণ’ শব্দটোৱে ভাৱ সঙ্গমেৰে ভগৱানৰ কাৰ্য্যটো আমাৰ কাৰ্য্যত লিপ্ত
কৰাই দিলে।

মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱ আৰু মাধৱদেৱৰ দ্বাৰা ৰচিত কীৰ্ত্তন-ঘোষা
আৰু নাম-ঘোষা শাস্ত্ৰত ভজন সম্বন্ধীয় বহুতো প্ৰশস্তি পোৱা হয়। ঘোষা
ছন্দৰ শৰণৰ পিচতে ভজনৰ ঘোষা আছে। কীৰ্ত্তন-ঘোষাৰ মাজে মাজে
বহু ঠাইত ভজন প্ৰবচন পোৱা যায়। সেই বিলাকৰ উদ্ধৃতিয়ে গ্ৰন্থ বহুলা
কৰে বাবে উল্লেখ নহল। যি কি নহওক এতিয়া আহাৰ প্ৰধান বিবেচ্য
হ’ল ভজনৰ চাৰি বস্তুৰ কথা। শৰণৰ কাৰ্য্যক্ৰমত ভক্ত, নাম, গুৰু,
দেৱৰ মিমানে প্ৰাধান্য, ততোধিক প্ৰাধান্য আছে ভজনৰ ক্ৰমত ভজন, বিজ্ঞান,
ভাস্কৰ বহুস্য এই চাৰি বস্তুত। যিহেতু শৰণতকৈ ভজনৰ গুৰুত্ব অধিক
আৰু ই কাৰ্য্যাত্মক আৰু উচ্চ ভাৱপন্ন। একেজন পুৰুষেই তথাৎ শ্ৰীকৃষ্ণই
অৰ্জুনক গীতাত্মক এক শৰণৰ কথা আৰু ভাগৱতত নিজপ্ৰিয় বন্ধু উদ্ধৱ
আগত ভজনৰ কথা ব্যক্ত কৰিছিল। এই ভজনৰ উপদেশ আছিল অতি
মহৎ। মানুহে ভোক লগা কথাটো চিন্তা কৰিলেই সি নিবাৰণ নহয়। তাক
নিবাৰণৰ কাৰণে খাদ্য গ্ৰহণ কৰিব লাগিব বা কাৰ্য্যকৰী ব্যৱস্থা গ্ৰহণ
কৰিব লাগিব। এই ব্যৱস্থাই হ’ল ভজনৰ ভূতনাট্মক কথা।

(ঘ - ১) জ্ঞান :-

ভজনৰ চাৰি বস্তুৰ ভিতৰত জ্ঞানেই আদি। গীতাৰ চতুৰ্থ অধ্যা-
য়ৰ “জ্ঞান যোগত আৰু ভাগৱতত জ্ঞানৰ কথা আছে। “জ্ঞান” শব্দ কোনো
বস্তুৰ স্বৰূপৰ বিবেচন কৰি ভৱিষ্যদ্বৰ সংশয় নাশ কৰি দিব পৰা বিবেক
শক্তিৰ বাচক। “জ্ঞা অববোধনে” এই ধাতুৰ্ণৰ অনুসাৰে জ্ঞানৰ অৰ্থ জনা
বা প্ৰতীতি হোৱা অৰ্থাৎ— মানুহ বুলি কোৱাৰ লগে লগে হস্ত পদাদি
যুক্ত এজন পুৰুষৰ কথা মনলৈ ‘হা’ বা ‘বুদ্ধি’ বুলি কোৱাৰ লগে লগে
শাখা প্ৰশাখা পত্ৰ পুষ্পযুক্ত এজোপা গছৰ কথা মনত উপস্থিত হোৱাই
জ্ঞান। কিন্তু আমি ওপৰত উল্লেখ কৰা এই জ্ঞানেই জ্ঞান নহয়। এই

জান হ'ল কৃষ্ণ, বিষ্ণু, হৰি, বাম আদি পবিত্ৰ নামযুক্ত জামাৰ চাক্ষুশ দৃষ্টিৰ বাহিৰৰ এজন সৰ্ব্ব নিষ্কৃত্য ভগৱানৰ বিষয় উপস্থিত কৰা বা এজন ভগৱান আছে বুলি মনত প্ৰতীতি হোৱা। ভগৱানৰ নিৰ্গুণ নিৰাকাৰ তত্ত্ব যি প্ৰভাৱ, মহাত্মা আৰু বহুসংস্কৃত যথার্থ জান, তাকে জান বুলি কয়। সত্ত্ব, ৰজ, তম ভেদে জান ত্ৰিবিধ বুলি গীতাত কৈছে যেনে —

(১-ক) সাত্ত্বিক জানঃ—

সৰ্ব ভূতেশু যেনেকং ভাৱমায়মীকতে ।

অবিভক্তং বিভক্তেশু তৎ জানং বিদ্ধি সাত্ত্বিকম্ ॥

গীতা ১৮/২০

অৰ্থাৎ—যি জ্ঞানৰ দ্বাৰা পৰস্পৰ বিভক্ত (ব্ৰহ্মাদি) ভূত সকলৰ মাজত অভিন্নৰূপে অৱস্থিত অৱায় পৰমাৰ্থা তত্ত্ব প্ৰত্যক্ষ হয়, তাকেই সাত্ত্বিক জান বোলে।

বিস্তৃত্যৰ্থঃ— যেনেকৈ আকাশ তত্ত্বজ্ঞ মানুহে স্বৰ্গ, পাতাল, ঘৰগহবৰ আৰু সমস্ত বস্তুৰে সৈত সম্পূৰ্ণ ব্ৰহ্মাণ্ডত একেই আকাশ তত্ত্ব দেখা পায়, সেইদৰেই লোক দৃষ্টিৰ দ্বাৰা ভিন্ন ভিন্ন প্ৰতীতি হোৱা সমস্ত চৰাচৰ প্ৰাণী সমূহত সেই অনুভৱৰ দ্বাৰা যি এক অনিৱৰ্ত্তীয় অবিনাশী, নিৰ্বিকাৰ, জান স্বৰূপ, পৰমাৰ্থ ভাৱক বিভাগৰহিত সমভাৱেৰে ব্যাপ্ত দেখে সেয়ে সাত্ত্বিক জান।

শব্দৰ গুৰুৱে কীৰ্ত্তনত প্ৰকাশ কৰা ভাৱৰ সহিত যথার্থ সমন্বয় আছে যেনে—

তুমি কাহা কাৰণ সমস্ত চৰাচৰ।

সূৰ্য্য কুণ্ডল যেন নুহিকে অন্তৰ ॥

ইত্যাদি

(১-খ) ৰাজসিক জানঃ

পৃথক্ ভ্বেন তুসৎ জানং নানাভাবান্ পৃথগ্ৰিধান্ ।

বোত্তি সৰ্ব্বেশু ভূতেশু তৎ জানং বিদ্ধি ৰাজসম্ ॥

গীতা ১৮/২১

অৰ্থাৎ—কিন্তু যি জ্ঞানৰ দ্বাৰা সৰ্ব্বভূতস্থিত আত্মাক পৃথক্ পৃথক্ ৰূপে নানাভাৱাপন্ন জ্ঞাত হোৱা যায়, তাকে ৰাজসিক জান বোলে।

বিস্তৃত্যৰ্থঃ— কীট, পতঙ্গ, পশু, পক্ষী, মনুষ্য, ৰাক্ষস আৰু দেৱতা আদি যি বিলাক প্ৰাণী আছে — সেই সকলোৰে আত্মাক সেই বিলাকৰ শৰীৰৰ আকৃতি প্ৰকৃতি ভেদে ভিন্ন ভিন্ন প্ৰকাৰে অনেক আত্মা থকা বুলি প্ৰতীতি

হোৱা। লগতে সকলো প্ৰাণীতে ভিন্ন ভিন্ন প্ৰকাৰৰ নানা ভাবৰ প্ৰকাশ জ্ঞান কৰা। অভিপ্ৰাণ এয়ে যে যেনেকৈ আকাশ তত্ত্ব নজনা মানুহে ভিন্ন ভিন্ন ঘটি, মঠ আদিত পৃথক পৃথক পৰিচ্ছিন্ন আকাশ বুলি বুজে আৰু তাত থকা সুগন্ধ দুৰ্গন্ধাদিৰ পৰা তাৰ সম্বন্ধ মানি প.স্পৰ বিচ্ছিন্ন বুলি বুজে, কিন্তু মূলতঃ এই সকলো ভ্ৰমহে। ইয়াকে ৰাজস জ্ঞান বোলে।

(১-গ)—তামসিক জ্ঞানঃ

যত্ত্ব কৃৎস্নবদেকান্তিমন্ কাৰ্য্যে সত্ত্বমহৈতুকম্।

অতত্ত্বার্থবদ্বজ্জং চ তত্ত্বামসমুদাহতম্ ॥

গীতা—১৮/১২

অৰ্থাৎ — কিন্তু যি জ্ঞানে কোনো এটি কাৰ্য্যত (দেহাদিত) “ইয়েই সকলো” এই ভাৱে আসক্ত হয়, এনেকুৱা যুক্তিহীন অৱান্তৰ পাৰিচ্ছিন্ন জ্ঞানেই তামস জ্ঞান বুলি অভিহিত কৰা হয়।

বিস্তৃত্যৰ্থ — তামস জ্ঞানৰ প্ৰধান চৰ্চ্চণ এয়ে যে যি মানুহে ক্ষণ ভঙ্গৰ নাশবান শৰীৰত সৰ্বস্বতকৈয়ো বেছি আসক্তি কৰে অৰ্থাৎ তেওঁৰ সুখেই আনৰো সুখ আৰু তেওঁৰ দুখেই আনৰো দুখ তথা তেওঁৰ নাশ হলেই আনৰো সৰ্বনাশ হোৱা বুলি অনুভৱ কৰে, সিয়েই তামস জ্ঞান। মূৰ্ত্ততে নিজৰও পৰতে জগতৰ প্ৰাণী পদাৰ্থৰ সুখ দুখ নিভৱ কৰাই তামস। আত্মা যে সৰ্বব্যাপী এই কথা উপলব্ধিৰ অভাৱে তামস। সেই বাবেই গীতাৰ এই শ্লোকটোত ‘জ্ঞান’ শব্দটো প্ৰয়োগ নকৰিলে। সত্ত্ব, ৰজ, তম ভেদে এই ত্ৰিবিধ জ্ঞানৰ ভিতৰত সাত্ত্বিক জ্ঞানেই বজবান, সৰ্বাধিক প্ৰয়োজন তথা ভগবদ্মুখী বৰণত সহায়ক। গীতাৰ অন্যান্য অধ্যায়তো জ্ঞানৰ কথা বিস্তৃতভাৱে আছে। ব্ৰহ্মোদশ অধ্যায়ৰ সাত সংখ্যক শ্লোকৰ পৰা এঘাৰ সংখ্যক শ্লোক পৰ্য্যন্ত জ্ঞানৰ লক্ষণ প্ৰকাশ কৰা হৈছে। তাত কৈছে যে আত্মশ্লাঘা বহিত, অদান্তিকতা, অহিংসা, ক্ষমা, সৰলতা, আচাৰ্য্যো-পাসনা, শৌচ, একিনচ্ছতা, আত্মসংযম, বিষয় বিভাগ, নিবহকাৰতা, জন্মমৃত্যু, জৰা ব্যাধি, দুখ আৰু দোষৰ বাৰম্বাৰ সমালোচনা, পুত্ৰাদিত দ্ৰীতি ত্যাগ আৰু অনাসক্তি, লাভালাভত সমচিন্ততা, একান্তে ভগৱন্তক্তি, জেনসৰ ত্যাগ, সমাজ বিৰাগ, আত্মজ্ঞান পৰায়ণতা আৰু তত্ত্বজ্ঞানৰ্থ দৰ্শন— এই বিজ্ঞাকেই জ্ঞানৰ লক্ষণ আৰু ইয়াৰ দ্বিগৰীয়েই অজ্ঞান। অষ্টাদশ অধ্যায়ৰ বিয়াল্লিখ সংখ্যক শ্লোকত থকা ‘জ্ঞান’ শব্দৰ অৰ্থ—বেদ শাস্ত্ৰ ব্ৰহ্ম-পুৰ্ব্বক জ্ঞান, অধ্যাপন কৰা আৰু তাত বৰ্ণিত উপদেশবোৰ পৰিষ্কাৰকৈ বুজাব

নামেই 'জ্ঞান' বুলি কৈছে। মহাভাৰতৰ শান্তি পৰ্বৰ ২৪৮ অধ্যায়ত কৈছে যে যেতিয়া বুদ্ধি আত্মাৰ সহিত অভিন্নৰূপে অৱস্থান কৰি ঘণ্টাদি বিবিধ জ্ঞানৰ উৎপাদন কৰে, তেতিয়া তাক 'জ্ঞান' বুলি কোৱা হয়। নিকাম কৰ্ম্মানুষ্ঠানৰ দ্বাৰা যি সকলৰ শুদ্ধ চিত্ত, কৰ্ম্মত্যাগী আৰু বিৰক্ত, তেওঁলোকেই জ্ঞান যোগৰ অধিকাৰী।

শ্ৰীমত্তাণ্ডৱতৰ একাদশ স্কন্ধৰ ষিংশ অধ্যায়ত শ্ৰীকৃষ্ণই উদ্ধৱৰ আগত জ্ঞান যোগ, কৰ্ম্মযোগ আৰু ভক্তিযোগৰ বিষয়ে বহুলাই কৈছে। ভগৱানে কৈছে :—

যোগান্তয়ো যন্মা প্ৰোক্তা নুনাং শ্ৰেয়োবিধিঃসয়া ।

জ্ঞানং কৰ্ম্ম চ ভক্তিঞ্চ নোপায়ো হন্যোহস্মিত কুহৰিৎ ॥

ভাগৱত ১১।২০।৬

অৰ্থাৎ — মানব সমূহৰ পুৰুষাৰ্থ সাধনৰ কাৰণে জ্ঞান, কৰ্ম্ম আৰু ভক্তি এই তিনিটা যোগৰ বাদে অন্য কোনো (বিৰুদ্ধ) উপায় নাই।

ইয়াৰ পিচৰ সাত আৰু আঠ সংখ্যক শ্লোকত কৈছে যে ইয়াৰ মাজত কৰ্ম্ম সমূহত বিৰক্ত ত্যাগী সৰ্বকৰ জ্ঞান যোগ আৰু কৰ্ম্মত হৈয় বুদ্ধিহীন কামী আসক্ত চিত্ত সকলৰ কৰ্ম্ম যোগেই ফলপ্ৰদ। যি মানুহে কোনো সৌভাগ্যৰ উদয়ত আমাৰ কথাদিত শ্ৰদ্ধাবিশিষ্ট হয়, বিৰক্ত নহয় বা অতি আসক্ত নহয়, তেওঁ এই ভক্তি যোগৰ দ্বাৰা পৰম পুৰুষাৰ্থ লাভ কৰি থাকে। সেই প্ৰসঙ্গতে জ্ঞান, কৰ্ম্ম আৰু ভক্তিৰ বিষয়ত বহুতো কথা উদ্ধৱৰ আগত ব্যক্ত কৰিছে। শুকদেৱাই কীৰ্ত্তনত সঙ্ক্ষেপে “জ্ঞান যোগ, কৰ্ম্ম যোগ, পৰম ভক্তি যোগ, সমস্তে কহিলা উদ্ধৱত” বুলি প্ৰকাশ কৰিছে। এই ব্ৰহ্মী যোগৰ বিষয়ে আমাৰ এই শিতানত বহুলাই পোৱা হ'ব। জ্ঞানৰ কথা কবলৈ যাওঁতে কৰ্ম্ম আৰু ভক্তি যোগৰ প্ৰশ্ন উঠে। আগলৈ আমাৰ সেই শিতানত পোৱা যাব। প্ৰসঙ্গক্ৰমে উল্লেখযোগ্য যে নাৰদ পঞ্চৰত্ন তন্ত্ৰত পঞ্চ সংখ্যক জ্ঞানৰ কথা আৰু ষোণ বাৰ্শিষ্ঠ আৰু মহোপনিষদত জ্ঞানৰ সাত ভূমিকাৰ বিস্তৃতি আছে। উক্ত সাত ভূমিকাই জ্ঞানৰ চৰম সিদ্ধান্ত বুলি ঘোষিত হৈছে। গতিকে নিম্ন স্থানত যোগ বাৰ্শিষ্ঠৰ পৰা জ্ঞানৰ সাত ভূমিকাৰ কথা উদ্ধৃতি দিয়া হ'ল :—

যোগ বাৰ্শিষ্ঠৰ উৎপত্তি প্ৰকৰণত বৰ্ণিত মুনিয়ে শ্ৰীৰাম চন্দ্ৰৰ প্ৰতি কৈছে যে— হে নিম্পাপ বহু নন্দন। ঐতিয়া মই জ্ঞানৰ সাত ভূমিকাৰ কথা বৰ্ণনা কৰোঁ এয়া ভূমি জ্ঞান। প্ৰথম হ'ল শুভেচ্ছা, দ্বিতীয় বিচাৰণা, তৃতীয়

তনুমানসা, চতুৰ্থ সত্ৰাপত্তি, পঞ্চম অসংসক্তি, ষষ্ঠ পদার্থা ভাবনা, সপ্তম তুৰ্থগা — এনেদৰে এইখিনি জ্ঞানৰ সাত ভূমিকা বুলি মনা হয়।

(১) শুভেচ্ছা : — স্থিতিঃ কিং মৃত এবাস্মি প্ৰেক্ষেইহং শাস্ত্ৰ সজ্জনৈঃ।

বৈবাগ্য পূৰ্বমিচ্ছতি শুভেচ্ছাচ্যুতে বৃধিঃ। যোগ বাশিষ্ঠ
অৰ্থাৎ—মই মৃত হৈ কিয় থাকো, মই শাস্ত্ৰ আৰু সংশ্লোকাৰ আশ্ৰয় লৈ তত্ত্ব
জিজ্ঞাসা কৰোঁ — এনেকৈ বৈবাগ্য পূৰ্বক কেৱল মোক লাভৰ ইচ্ছা হোৱাকৈ,
জানীসকলে “শুভেচ্ছা” বুলি কয়।

(২) বিচাৰণা : — শাস্ত্ৰ সজ্জন সম্পৰ্ক বৈবাগ্যাভ্যাস পূৰ্বকম্।

সদাচাৰ প্ৰৱৰ্ত্তিৰ্থা প্ৰোচ্যতে সা বিচাৰণা ॥ যোগ বাশিষ্ঠ
অৰ্থাৎ— শাস্ত্ৰ অধ্যয়ন, মনন আৰু সাধুসঙ্গ তথা বিবেক বৈবাগ্যৰ অভ্যাস
কৰি সদাচাৰত প্ৰৱৃত্ত হোৱা ইয়াকে ‘বিচাৰণা’ নামৰ ভূমিকা বুলি কোৱা হয়।

(৩) তনুমানসা : — বিচাৰণা শুভেচ্ছাভ্যামিন্দ্ৰিয়াথেষবসন্ততা।

যাগ্ৰা সা তনুতা ভাবাৎ প্ৰোচ্যতে তনুমানসা। যোগ বাশিষ্ঠ
অৰ্থাৎ— উক্ত শুভেচ্ছা আৰু বিচাৰণাৰ কাৰ্য্যৰ দ্বাৰা ইন্দ্ৰিয়বৰ্গক বিষয়
ভোগৰ পৰা আঁতৰাই আনি আসক্তিৰ অভাব কৰা আৰু অনাসক্ত হৈ সংসাৰত
বিচৰণ কৰা। ইয়াত শুদ্ধ চিত্ত হৈ সূক্ষ্মতা লাভ কৰা—সেই বাবেই ইয়াক
তনুমানসা বোলে।

(৪) সত্ৰাপত্তি : — ভূমিকা ব্ৰিত্তম্ভ্যাসাচ্চুদেহে বিৰতেৰ্ব্বশাৎ।

সত্যাত্মনি স্থিতিঃ শুদ্ধে পত্ৰাপত্তিকদাহতঃ ॥ যোগ বাশিষ্ঠ
অৰ্থাৎ— ওপৰত কোৱা তিনি ভূমিকাৰ অভ্যাসৰ দ্বাৰা চিত্তক সাংসাৰিক
বিষয় বোৰৰ পৰা আঁতৰাই অত্যন্ত বিৰক্ত হৈ যোৱাৰ পিচত তাৰ প্ৰভাৱত
আত্মা শুদ্ধ তথা সত্য স্বৰূপ পৰমাত্মাত তদুপ হৈ যোৱাই “সত্ৰাপত্তি”
ৰাজি কয়।

(৫) অসংসক্তি : — দগাচতুৰ্ভুগা ভ্যাসাদসং সজ্জনেন চ।

কচ সত্ত্ব চমৎকাৰাৎ প্ৰোক্তাসংসক্তি নামিকা ॥
যোগ বাশিষ্ঠ

অৰ্থাৎ— পূৰ্বোক্ত চাৰি ভূমিকা সিদ্ধ হোৱাৰ পিচত স্বাভাৱিক অভ্যাসৰ
দ্বাৰা চিত্তৰ বাহ্যভাৱৰ সকলো বিষয় সংক্ৰাৰ কৰি অত্যন্ত সজ্জন ৰহিত
হৈ অন্তঃকৰণৰ সমাধিত আৰু হৈ যোৱাই অসং সক্তি।

(৬) পদাৰ্থভাবনা : — ভূমিকা সঞ্চকাভ্যাসাৎ স্বাধ্যাৰামতন্ত্ৰা দৃঢ়ম্।

আদ্যন্তৰাণাং বাহ্যানাং পদাৰ্থাৰামভাবনা ॥

পৰব্রহ্মতেন চিৎ প্রযজ্ঞেনাৰ্থ ভাবনাৎ ।

পদার্থভাবনা নাশনী যতী সংজ্ঞাতে গতিঃ ॥

যোগবাসিষ্ঠ

অৰ্থাৎ— উল্লিখিত পাঁচ ভূমিকা বিষয়ত সিদ্ধ হৈ যোৱাৰ পিচত স্বাভাৱিক অভ্যাসৰ দ্বাৰা সেই জানী মহাত্মাৰ অ'ত্মাৰামৰ প্ৰভাৱত তেওঁৰ অন্তঃকৰণত সংসাৰৰ পদাৰ্থৰ অত্যন্ত অভাৱ উপজে, — যাৰ দ্বাৰা তেওঁৰ বাহিৰৰ ভিতৰৰ কোনো জান নাথাকে অৰ্থাৎ যাত্ৰ তেওঁৰ স্বাপ প্ৰয়াসহে থাকে । আনৰ দ্বাৰা প্ৰসন্ন পূৰ্বক চিৰকাল পৰ্য্যন্ত প্ৰেৰণা দিলে কেতিয়াবা কোনো পদাৰ্থৰ জান উপজে । সেই কাৰণে ইয়াক পদাৰ্থ ভাবনা নামকৰণ কৰা হৈছে ।

(৭) তূৰ্যাগাঃ ভূমি যট্ কচিবা ভ্যাসাৎ ভেদস্যানু পলভতঃ ।

যৎ স্বভাৱৈক নিষ্ঠত্বং সা জ্ঞেয়া তূৰ্যাগা গতিঃ ॥

যোগ বাসিষ্ঠ

অৰ্থাৎ— উক্ত ছয় প্ৰকাৰ ভূমিকাসিদ্ধ হৈ যোৱাৰ পিচত স্বাভাৱিকতে সংসাৰৰ আৰু শৰীৰৰ বাহ্যভাৱৰ নৌকিক জানৰ বা ভৌতিক জানৰ অভাৱ ঘটে । বৰঞ্চ নিজৰ আত্মভাৱত বা আধ্যাত্মিক ভাৱত স্বাভাৱিক নিষ্ঠা হয় । সেই কাৰণে ইয়াক 'তূৰ্যাগা' বুলি কয় ।

এয়েই সাত ভূমিকা । জানৰ বিষয়ত আমাৰ সীমাবদ্ধ অভিজ্ঞতা প্ৰকাশ কৰা হ'ল । জানৰ এই সাতভূমিকাৰ দ্বাৰা গভীৰ ভাবে ইয়াৰ দিক্ দৰ্শন কৰিব পাৰিব । অধিক লিখাৰ প্ৰয়োজন নাই ।

(ঘ-২) — বিজ্ঞানঃ —

জানৰ পিচতে 'বিজ্ঞান'ৰ আৱিৰ্ভাৱ । 'জান'ৰ শিষ্য আমাৰ সীমিত বোধৰে সন্মুখে বেকত কৰা হৈছে । ইয়াৰ পিচতে 'বিজ্ঞান'ৰ বিষয় প্ৰবেশ হল এনেকৈ— 'জান'ৰ আগত 'বি' উপসৰ্গ যোগ দিলেই 'বিজ্ঞান' হয় । 'বি' উপসৰ্গটোৱে বিশেষ বা বিশিষ্ট জানৰ কথা সূচনা কৰিছে । বিশেষ বা বিশিষ্ট জানেই হল 'বিজ্ঞান' । গীতাৰ শ্লোকাকৰ শ্ৰীধৰ স্বামীৰ মতে "পিজ্ঞানং অনুভবঃ" অৰ্থাৎ অনুভব কৰাই হল বিজ্ঞান । ব্যাকৰণ মতে বি+জ্ঞ+অনট্ (প্ৰত্যয়)= বিজ্ঞান । নান্ন শাস্ত্ৰৰ মতে "জ্ঞান বিষয়কং জানং অনুভবঃ" অৰ্থাৎ কোনো এটি জান বাহিৰৰ দ্বাৰা পোৱাৰ পিচত সেই জানকে বিষয় কৰি অনুভৱ কৰা আৰু এটা জান হৃদনুৰূপে অনুভূতি কৰাকে পিজ্ঞান বোলা হয় ।

অন্যৰ্থত অপৰোক্ষ জ্ঞান অৰ্থাৎ প্ৰত্যক্ষ জ্ঞানেই বিজ্ঞান। শ্ৰীমন্তাগবদ
গীতাৰ সপ্তমাধ্যায়ৰ “জ্ঞান বিজ্ঞান যোগ”ত শ্ৰীকৃষ্ণই অৰ্জুনেৰ আগত সকলো
প্ৰকাশ কৰিছে। ভাগৱতৰ একাদশ স্কন্ধত শ্ৰীকৃষ্ণই উদ্ধৱৰ আগত ভজন
ভক্তি অৰ্থাৎ জ্ঞান, বিজ্ঞান, তদক্ষ আৰু বহস্যৰ কথা পৰিষ্কাৰকৈ কৈছে।
বিজ্ঞান সম্বন্ধে কোৱা শ্লোকটি এই:—

এতদেৱহি বিজ্ঞানং ন তথৈকেন যেন যৎ।

স্থিত্যং পত্যা পায়ান্ পশ্যাডাবান্ ত্ৰিগুণত্ৰয়াম্ ॥

ভাগৱত = ১১।১৯।১৫

অৰ্থাৎ তেনেকৈ যি জ্ঞানৰ দ্বাৰা একানুগত একাত্মক স্থি পদাৰ্থ বিজ্ঞানক
পূৰ্বত দেখাৰ দৰে নেদেখি একমাত্ৰ পৰম কাৰণ ব্ৰহ্মই এনেকৈ প্ৰকাশিত
হৈছে তা দৃষ্ট হৈছে এনে ভাবেই বিজ্ঞান। ত্ৰিগুণাত্মক অবয়ব পদাৰ্থ
সমূহৰ স্থিতি, উৎপত্তি আৰু প্ৰলয় বুলি মানিবা। সেই প্ৰসঙ্গতে উদ্ধৱে
শ্ৰীকৃষ্ণক কৈছে:—

কিনো কৃপা ভূত্যক কৰিলা।

বিজ্ঞান প্ৰদীপ মোক দিলা ॥ শঙ্কৰদেৱ। কীৰ্ত্তন-মোহা

‘প্ৰদীপ’ বুলি কওঁতে এটি চাকি বা এটি প্ৰকৃষ্ট প্ৰকাশৰ কথা
বুজাইছে। “বিজ্ঞান প্ৰদীপ” মানে বিশিষ্ট জ্ঞানেৰে ভৰা এটি প্ৰকৃষ্ট প্ৰকাশ
বা পোহৰ। ইয়াৰ দ্বাৰা এইটোৱেই বুজাইছে যে ভগৱানৰ সগুণ নিৰাকাৰ
আৰু দিবা সাকাৰ তত্ত্বৰ লীলা, বহস্য, গুণ, মহত্ব আৰু প্ৰভাৱেৰে সৈতে
যথার্থ জ্ঞানৰ নামেই ‘বিজ্ঞান’। সাধাৰণ ভাবে বুজিবলৈ হলে এনেকুৱা
দুটা পাত্ৰত পুথকে লবণ আৰু শৰ্কৰা (চেনি) খোৱাৰ পিচত দুয়োটা পদাৰ্থৰ
স্বৰূপ একে হোৱাত কোনটোত কি খোৱা হৈছে তাক পৰীক্ষা কৰিবৰ
কাৰণে জিভাত দিব লগা হয়। জিভাত দিলে লবণ আৰু শৰ্কৰাৰ নিজস্ব
গুণ ধৰা পৰে। ইয়াত লবণ আৰু শৰ্কৰা পদাৰ্থ বুলি বুজাটো জ্ঞান আৰু
পৰীক্ষামূলক বিষয়টো অৰ্থাৎ জিভাত দি লবণ আৰু শৰ্কৰাৰ লুণীয়া, স্বাদৰ
পাৰ্থক্য কৰি গোৱা বা বুজা বিষয়টো বিজ্ঞান। জুই হয় জ্ঞান আৰু তাৰ
দাহিকা শক্তিটো বিজ্ঞান। ঠিক তেনেকৈ ভগৱানৰ সত্তা উপলব্ধিয়েই জ্ঞান আৰু
তৎ সম্বন্ধীকৃত অনুভৱ বা বিচাৰ বিশ্লেষণেই বিজ্ঞান। ব্ৰহ্ম আছে সত্য, কিন্তু
তেওঁ কোনকুৱা, কি, তেওঁক ভজিলে কি হয় বা ভগৱৎ তত্ত্ব বিশ্লেষণেই
সাধাৰণতে বিজ্ঞান বুলি কোৱা হয়। গীতা ভাগৱতৰ “জ্ঞান বিজ্ঞান”
তত্ত্বখিনি দ্ৰষ্টব্য।

(ঘ-৩) তদঙ্গ :-

জ্ঞান আৰু বিজ্ঞানৰ পিছতে 'তদঙ্গ'ৰ প্ৰবেশ। পৰস্পৰৰে ক্ৰমানুসাৰে অবিচ্ছেদ্য সম্পৰ্ক আছে। ইয়াৰ ক্ৰম কেতিয়াও ওলট পালট নহয়। জ্ঞানৰ পিছত যেনেকৈ বিজ্ঞানৰ প্ৰয়োজন আছে তিক তেনেকৈ বিজ্ঞানৰ পিছতে তদঙ্গৰ প্ৰয়োজন আছে। যি কোনো এটা এৰা-ধৰা কৰিব নোৱাৰি। এৰিলে অঙ্গ ক্ষুণ্ণ হ'ব, অঙ্গ ক্ষুণ্ণ হলে ভক্তি নিসিঞ্জে আৰু ভক্তি নিসিজিলে ভগৱৎ সানিধ্য লাভৰ পৰা বঞ্চিত হ'ব। 'তদঙ্গ' মানে তৎ+অঙ্গ=তদঙ্গ। 'তৎ' মানে সেই (অৰ্থাৎ-জ্ঞান আৰু বিজ্ঞান) বা তাৰ, অঙ্গ মানে সম্পৰ্ক, একদেশ। জ্ঞান বিজ্ঞানৰ বাকী থকা অঙ্গ-বাৰ ই পূৰ্ণ কৰিবৰ কাৰণে ইয়াক 'তদঙ্গ'—বোলা হৈছে। 'তদঙ্গ' হলেহে ভক্তি ৰাজ্যত সদলবলে প্ৰবেশ কৰিব পাৰি। তদভাৱে নোৱাৰি। সেই বাবেই 'তদঙ্গ'ৰ অন্য এটা প্ৰতিপদ 'সাধনাঙ্গ' বা 'সাধন ভক্তি:'।

সাধনৰ অবিহনে ভক্তিৰ পাত্ৰ হ'বলৈ যোৱাটো ধুটতা মাত্ৰ। গতিকে সাধনাৰ দ্বাৰা ক্ৰমোন্নতি লাভ হয়। সাধনা মানে যোগ সাধনা। উক্ত যোগ সাধনাৰ দ্বাৰা মহাপুৰুষ সকল ঐশ্বৰ্য্য শক্তিৰ অধিকাৰী হৈছিল। মহাপুৰুষ শব্দৰ-দেহে নিজে সৰুৰে পৰা সাধক আছিল। তেৰাই পানীত বহু সময় সুৰ মাৰি থকা, সাধনাৰ বলত নিজৰ সাৰ অলঙ্কাৰ আদি সহজতে উদ্ধৰি থোৱা আদি অজৌকিক কাৰ্য্য কৰিব পাৰিছিল। তেৰাই ব্ৰহ্মচৰ্য্য ব্ৰত পালন কৰি এশ উনৈশ বছৰ পৰমায়ু ভোগ কৰিছিল। এনেদৰে তেৰাৰ জীৱন চৰিত্ৰত বহুতো তথ্য অবিষ্কৃত হৈ আছে।

যোগ সাধনা কাক বোলে সেই সম্বন্ধে তলৰ উদ্ধৃতিয়ে স্পষ্ট কৰি দিছে :-

যোগ শিষ্ট বৃত্তি নিৰোধঃ ॥

ৰাতজ্ঞান যোগ দৰ্শন—১/২

অৰ্থাৎ — মনৰ বৃত্তি সমূহক কৰ্দ্ধ কৰাৰ নাম 'যোগ'। বিভিন্ন প্ৰকাৰে 'যোগ'ৰ অৰ্থ এনেকৈ কৰা হয়। অগ্নি পুৰাণত ইয়াৰ বিস্তৃতি আছে। একচিহ্ন হোৱা, চিত্তক একস্থানত স্থাপিত কৰাই 'যোগ'। জীৱাত্মা আৰু পৰমাত্মাত অভ্যুৎকৰণৰ বৃত্তি সমুদায়ক স্থাপিত কৰাই উত্তম যোগ। বেদ ব্যাসৰ মতে "যোগঃ সমাধিঃ" (যোগ সূত্ৰ) অৰ্থাৎ যোগ মানে সমাধি। পতঞ্জলি মুনিয়ে যোগ আঠ প্ৰকাৰ বুলি উল্লেখ কৰিছে যেনে "ষম নিঃশ্বাসন প্ৰাণায়াম প্ৰত্যাহাৰ ধাৰণাধ্যান সমাধোঃ ষ্টাৱজানি" (যোগ দৰ্শন ২/২৯) অৰ্থাৎ ষম, নিঃশ্বাস, আসন, প্ৰাণায়াম, প্ৰত্যাহাৰ, ধাৰণা, ধ্যান, সমাধি। ইয়াৰ ভিতৰত ষম, নিঃশ্বাস, আসন, প্ৰাণায়াম আৰু প্ৰত্যাহাৰ এই চাৰি

বহিৰল সাধন আৰু ধাৰণা, ধ্যান, সমাধি এই ত্ৰিবিধ যোগক ‘অন্তৰঙ্গ’ সাধন বুলি বিদিত।

(১) যমঃ— যমৰ অৰ্থ হল সংযম। অন্তঃকৰণৰ বহিৰ্বৰ্ত্তি নিবৃত্তি কৰি কেৱল ভগৱানত নিয়োগ কৰা। অগ্নি পুৰাণ মতে যমৰ ভাণ পাচোটা যেনে—

১। অহিংসা ২। সত্য, ৩। অস্তেয় ৪। ব্ৰহ্মচৰ্য্য ৫। অপৰিগ্ৰহ।

অহিংসাঃ— কোনো প্ৰাণীক কষ্ট নিদিয়াই ‘অহিংসা’। ই সকলোতকৈ উত্তম ধৰ্ম্ম। “বতেক দেখা খোজ সমুদায়। হস্তীৰ ছোজন্ত সবে লুকায়”।

অহিংসা দহ প্ৰকাৰ যেনেঃ—

(ক) কাৰোবাক উদ্ভবগত পেলোৱা।

(খ) সন্তাপ দিয়া।

(গ) ৰোগ যুক্ত কৰা।

(ঘ) শৰীৰৰ ৰক্তপাত কৰা।

(ঙ) মিছা অপবাদ দিয়া।

(চ) কাৰোবাৰ হিত কাৰ্য্যত বাধা দিয়া।

(ছ) মনে মনে বহস্যৰ উদ্ঘাটন কৰা।

(জ) আনক সূৰ্য্যৰ পৰা বঞ্চিত কৰা।

(ঝ) অকাৰণে কাৰাবন্দি কৰি ৰখা।

(ঞ) প্ৰাণ দত্ত দিয়া।

ওপৰত উল্লেখ কৰা দহ বিধ কাৰ্য্যৰ বিপৰীত টোৱেই “অহিংসা”।

সত্যঃ— যি কথা অন্য প্ৰাণীৰ কাৰণে জ্ঞাত হিতকৰ সেয়ে সত্য।

সত্যৰ লক্ষণ হল—

সত্যং ব্ৰহ্মাৎ প্ৰিয়ং ব্ৰহ্মাৎ ন ব্ৰহ্মাৎ সত্যম্ প্ৰিয়ম্।

প্ৰিয়ঞ্চ নানুভং ব্ৰহ্মাৎ এষ ধৰ্ম্মঃ সনাতনঃ।।

মনুসংহিতা

অৰ্থাৎ— সত্য কথা কোৱা, প্ৰিয় কথা কোৱা, অপ্ৰিয় সত্য নোকোৱা, অসত্য প্ৰিয় কথা নোকোৱা — এই বিজ্ঞানকে সনাতন ধৰ্ম্ম বোলে।

অস্তেয়ঃ— কাম, বাক্য, মনে আনৰ দ্ৰব্য চুৰ নকৰা বা আনৰ দ্ৰব্যৰ প্ৰতি স্পৃহা নথকা। যদি মানুহে বস্তু পূৰ্ব্বক আনৰ কোনো বস্তু অপহৰণ কৰে, তেন্তে সি অৱশ্যে তিৰ্য্যক্ যোনিত জন্ম গ্ৰহণ কৰিব লাগিব। গতিকে এই বিজ্ঞানৰ পৰা আতৰি থকাকে ‘অস্তেয়’ বুলি কয়।

ব্ৰহ্মচৰ্য্যঃ— ব্ৰহ্মচাৰীৰ ধৰ্ম্ম। স্ত্ৰী-পুৰুষৰ স্মৰণ কীৰ্ত্তন প্ৰভৃতি অশ্লীল

মৈথুনভাৰ। উক্ত আঠবিধ হল—জীৱ সম্বৰণ, চৰ্চা ব্ৰীড়া, দৰ্শন, গোপনে বাৰ্জালাপ, প্ৰাপ্তিৰ সঙ্কল্প, উদ্যোগ আৰু সহবাস বা সহমিলন।

ইয়াৰ পৰা বিৰত থকাই বা তদন্তৰূপে ব্ৰহ্মচৰ্যা বোলে। দ্বিতীয়ে পুৰোহিত কৰ্ম বিৰতিৰ লগতে ব্ৰহ্মবিচাৰ অৰ্থাৎ ব্ৰহ্মতত্ত্ব আলোচনা কৰা কাৰ্য্যকে ‘ব্ৰহ্মচৰ্যা’ বোলা হয়। ব্ৰহ্মচৰ্য্যই সম্পূৰ্ণ শুভ কৰ্ম সিদ্ধিৰ মূল। তদন্তৰূপে সকলো ক্ৰিয়াই নিষ্ফল।

অপৰিগ্ৰহঃ - জীৱন ধাৰণৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় বস্তুৰ বাহিৰে অন্য দান্ প্ৰহণ নকৰা। শৰীৰ আচ্ছাদনৰ বাবে বস্ত্ৰ, শীত নিৰাৰণৰ বাবে কঢ়া আৰু ভোজনৰ বাবে প্ৰয়োজনীয়তকৈ অধিক বস্তু নবখা বা স্পৃহা নথকাৰূপে ‘অপৰি-
গ্ৰহ’ বুলি কোৱা হয়।

২। নিয়মঃ - অগ্নি পুৰাণৰ মতে ‘নিয়ম’বোৰ ভাগ পাচোঁটা যেনে: ১। শৌচ,
২। সন্তোষ ৩। তপ ৪। স্বাধ্যায় আৰু ৫। ঈশ্বৰাৰাধন বা ঈশ্বৰ প্ৰতিধান।

শৌচঃ শৰীৰ আৰু মনৰ পবিত্ৰতা। গৰুড় পুৰাণত কৈছে—

শৌচন্ত দ্বিবিধং শ্ৰোত্ৱং বাহ্যামাত্ম্যবং তথা।

মুজ্জলভ্যাং স্মৃতং বাহ্যং ভাৰতদ্বিৰথাত্মবম্ ॥

গৰুড় পুৰাণ

অৰ্থাৎঃ— শৌচ দুবিধ বাহ্য আৰু আত্ম্যব। পানী আৰু মাটিৰে শৰীৰ (বাহ্য) পবিত্ৰ আৰু সংচিন্তাৰে আত্ম্যব পবিত্ৰ হয়।

সন্তোষঃ— প্ৰাৰম্ভ অনুসাৰে য’তে ত’তে যিকোনো বস্তু পোৱা হয়, তাতে আনন্দিত হোৱাকে সন্তোষ বোলে।

তপঃ মন আৰু ইন্দ্ৰিয়ৰ একাগ্ৰতাকে ‘তপ’ বুলি কোৱা হয় বা সুখ, দুখ, শীত, উষ্ণ, আদিৰ সহ্য কৰা আৰু ব্ৰতাদি কষ্ট সহ্য কৰা। ‘তপ’ তিনি প্ৰকাৰ—বাচিক, মানসিক আৰু কান্নিক বা শাৰীৰিক। মন্ত্ৰ জপ আদি ‘বাচিক’ আসক্তি ত্যাগ ‘মানসিক’ আৰু ঈশ্বৰ পূজা আদি ‘কান্নিক’ তপ বোলে।

স্বাধ্যায়ঃ বেদাধ্যয়ন, বেদপাঠ, আবৃত্তি পুৰ্বক বেদাধ্যয়ন অথবা সুকৃতিৰ কাৰণে আবৃত্তি পুৰ্বক বেদাধ্যয়ন।

ঈশ্বৰাৰাধনঃ— ভক্তিৰ দ্বাৰা ভগৱানত সৰ্ব্ব কৰ্ম্মাৰ্পণ। ইয়াকে ঈশ্বৰাৰাধন বা ঈশ্বৰ প্ৰতিধান বুলি কয়।

৩। আসনঃ— পদ্মাসন, শ্বস্তিকাসন, শীৰ্ষাসন আদি বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ আসন

আছে। এই আসন বিলাক শৰীৰ আৰু মনৰ কাৰণে অতি হিতকৰ। স্থিৰ ভাবে সুখে উপবেশন কৰাৰ নাম আসন। উক্ত আসনত বহি স্থিৰ ভাবে পৰমাত্মা চিন্তন কৰিব লাগে। তলত কুশাসন, তাৰ ওপৰত মূৰ্গ চৰ্ম্ম আৰু সৰ্কোণৰি বস্ত্ৰ কল্পন পাৰি তাতে বহি ভগবৎ আৰাধনা কৰিলে সিদ্ধি লাভত সহজ হয়।

৪। প্ৰাণায়ামঃ : শ্বাস-প্ৰশ্বাসৰ স্বাভাৱিক গতি ভঙ্গ কৰি তদুত্তৰকে শাস্ত্ৰোক্ত নিয়মৰ অধীন কৰা বা স্থান বিশেষে বিৰত কৰা। আসনসিদ্ধ হৈছে এই দুঃসাধ্য কাৰ্য্য সহজে সম্পন্ন হয়। শ্বাস-প্ৰশ্বাসৰ অনুশাসনেই হল প্ৰাণায়াম। শ্বাণ+আয়াম=প্ৰাণায়াম।

৫। প্ৰত্যাহাৰ :- চিত্তৰ ইন্দ্ৰিয়ানু বৰ্দ্ধিত্ব ভঙ্গ কৰি ইন্দ্ৰিয়গণৰ চিত্তৰ অনু বৰ্দ্ধিত্ব কৰণৰ নাম প্ৰত্যাহাৰ। ইন্দ্ৰিয় বিলাকৰ স্বকীয় শক্তি বা ক্ষমতা-বোৰ সমূলকৈ নুশ কৰি নিজৰ আয়ত্বাধীনলৈ নমাই অনাই (মুকলি অৰ্থত) প্ৰত্যাহাৰ বুলি কোৱা হয়। বহিঃমুখী ইন্দ্ৰিয়বিলাক অন্তঃমুখী কৰাই প্ৰত্যাহাৰ।

৬। ধাৰণা :- “দেহবদ্ধ্ৰুচিন্তস্য ধাৰণা”। চিন্তনীয় বস্তুতঃ মনক একাগ্ৰ-স্থিতি কৰাই ধাৰণা। দেহৰ ভিতৰ বা বাহিৰৰ কোনো ঠাইত মূৰ্ত্তি আদত মনোনিবেশ কৰা বা তাৰ সৈতে বিশেষ সম্পৰ্ক স্থাপন কৰাই ধাৰণা। দেহৰ বাহিৰৰ মূৰ্ত্তিত মনক স্থিতি কৰি লোৱা সাৰাৰ ধাৰণা আৰু দেহৰ ভিতৰৰ মূৰ্ত্তিত অৰ্থাৎ মনোময়ী মূৰ্ত্তিত মনক স্থিতি কৰি লোৱাই নিৰাকাৰ ধাৰণা।

৭। ধ্যান :- “তত্র পত্যয়েকতানতা ধ্যানম্” অৰ্থাৎ চিন্তনীয় বস্তুত চিত্তৰ একতানৰ নাম ধ্যান। ধ্যৈ চিন্তায়াম্ অৰ্থাৎ ধ্যৈ ধাতুৰ প্ৰায়োগ চিন্তনৰ অৰ্থত হয়। ধ্যৈ ধাতুৰ পৰাই ধ্যান শব্দৰ সিদ্ধি হৈছে। স্থিৰ চিত্তেৰে ভগৱান বিষ্ণুৰ বাৰম্বাৰ চিন্তা কৰাকে ধ্যান বুলি কোৱা হয়। সময় উপাধিসম্পন্ন মনৰ সৈতে আত্মাৰ ব্ৰহ্ম বিচাৰ পৰায়ণ হোৱাই ধ্যান। যোগী আৰু বৈষ্ণৱৰ বাবে ধ্যানৰ ভাগ দুবিধ বুলি কোৱা হয়।

৮। সমাধি :- ধোয় বস্তুৰ লগত একত্ব বোধ হোৱা অৰ্থাৎ তন্ময় তদ্গদ ভাব হোৱা আৰু বাহ্যিক বস্তুৰ প্ৰভাৱৰ পৰা বহিত হোৱা অৱস্থাকে সমাধি বোলে। চৈতন্য স্বৰূপমুক্ত আৰু প্ৰশান্ত সমুদ্ৰৰ দৰে স্থিৰ হোৱা, য’ত আত্মাৰ বাহিৰে অন্য কোনো বস্তুৰ প্ৰভাৱ নহয় সেই ধ্যানকে সমাধি বোলা হয়।

পূৰ্বোক্ত অষ্টটো যোগধিনি অগ্নি পুৰাণত অগ্নিয়ে বৰ্ণিত মুনিক
আগত কোৱা। শ্ৰীমদ্ভাগৱতৰ একাদশত শ্ৰীকৃষ্ণয়ে উদ্ধৱৰ আগত যম, নিয়মৰ
কথা কৈছিল। অগ্নি পুৰাণৰ মতে যম আৰু নিয়মৰ প্ৰতিটোতে পাচটাকৈ
মুঠ দহোটা ভাগ; কিন্তু ভাগৱতৰ মতে প্ৰতিটোতে বাৰটাকৈ মুঠ চৌবিশটা
ভাগ পোৱা যায়। শ্ৰীকৃষ্ণই উদ্ধৱক কোৱা ভাগৱতৰ মোক উদ্ধৃতি দিয়া
হ'ল —

অতিংসাসত্যমন্ত্ৰয়মসঙ্গোহীবসঞ্চয়ঃ ।

আস্তিক্যং ব্ৰহ্মচৰ্য্যঞ্চ যৌনং হৈৰ্য্যং ক্ষমাভয়ম্ ॥

ভাগৱত ১১/১৯/৩০

অৰ্থাৎ — অহিংসা, সত্য, অস্ত্ৰেয়, অসঙ্গ, হ্ৰী, অসঞ্চয়, আস্তিক্য, ব্ৰহ্মচৰ্য্য,
যৌন, হৈৰ্য্য, ক্ষমা আৰু অভয় (এই কেইটা 'যমৰ' লক্ষণ), ।

(ক) অহিংসা :— হিংসা শূন্য পৰগীড়া বৰ্জ্জন ।

(খ) সত্য :— হিত, প্ৰিয়, যথার্থ ভাষণ ।

(গ) অস্ত্ৰেয় :— পৰস্ব অপরহণ বাহিত্য ।

(ঘ) অসঙ্গ :— অনাসক্তি ভাব ।

(ঙ) হ্ৰী :— নিদিত কাৰ্য্যত লজ্জা ।

(চ) অসঞ্চয় :— প্ৰয়োজ্যাতিলিক্ত বস্তু ত্যাগ ।

(ছ) আস্তিক্য :— ধৰ্ম্ম, শাস্ত্ৰাদিত বিশ্বাস স্থাপন ।

(জ) ব্ৰহ্মচৰ্য্য :— উপস্থ সংযম বা জীসঙ্গ ত্যাগ ।

(ঝ) যৌন :— ব্ৰথা আলাপ বৰ্জ্জন ।

(ঞ) হৈৰ্য্য :— সত্য সৎকল্পতা বা স্থিৰতা ।

(ট) ক্ষমা :— পৰাপৰাধ সহন ।

(ঠ) অভয় :— ভয়ভাব বা নিৰ্ভয়তা ।

শৌচং জপস্তপো হোমঃ শ্ৰদ্ধাতিথ্যং মদৰ্চনম্ ।

তীৰ্থাটনং পৰাৰ্থেহা তুষ্টিবাচাৰ্য্যং সেৱনম্ ॥

ভাগৱত—১১/১৯/৩৪

অৰ্থাৎ— পবিত্ৰতা, জপ, তপস্যা, হোম, শ্ৰদ্ধা, অতিথি সেৱা, মোক আৰ্চনা,
তীৰ্থ যাত্ৰা, পৰোপকাৰ, সন্তোষ, শুকসেৱা (এই বাৰটা নিয়মৰ লক্ষণ)

(ক) শৌচ } বাহ্য পবিত্ৰতা বা শুদ্ধি ।

(খ) } অন্তৰ্ভুক্তি ।

- (গ) জপ :— যিফু মন্ত্ৰ জপ কৰণ।
 (ঘ) তপ :— ব্ৰত নিয়ামাদি বৈধ ক্লেশময় কৰ্ম্ম।
 (ঙ) হোম :— ভগবদুদ্দেশে মন্ত্ৰোচ্চাৰণ পূৰ্ব্বক অগ্নিত ঘৃতাহতি।
 (চ) ব্ৰজা :— ধৰ্ম্মকাৰ্য্যত দৃঢ়বিশ্বাস বা আদৰ।
 (ছ) আতিথ্য :— অতিথি সংকাৰ বা সেৱা।
 (জ) মদৰ্চন :— মোৰ উদ্দেশে অৰ্চনা বা পূজা।
 (ঝ) তীৰ্থাটন :— তীৰ্থ ভ্ৰমণ।
 (ঞ) পৰাৰ্থেহা :— ধৰোপকাৰ কৰণ।
 (ট) তুষ্টি :— সন্তোষ।
 (ঠ) আচাৰ্য্য সেৱন :— গুৰু সেৱা।

‘তদঙ্গ’ অৰ্থাৎ সাধনাজৰ বিষয়ে তদতিবিক্ত লিখাৰ প্ৰয়োজন দেখা নাই। ‘তদঙ্গ’ৰ এটা সংক্ষেপ ব্যাখ্যা “হৰিভক্তি সাধন সামগ্ৰী” অৰ্থাৎ হৰি ভক্তি সাধন কৰিবলৈ হলে প্ৰথমতে লিখুমান আহিলা-পাতিৰ আৱশ্যক। গতিকে পূৰ্বোক্ত মম, নিষ্কামাদি বিষয় বস্তুবোৰ তাৰে সামগ্ৰী বুলি থোৰতে কোৱা হয়।

(ঘ-৪) ৰহস্য :—

জ্ঞান, বিজ্ঞান, তদঙ্গৰ পিচতে ‘ৰহস্য’ সংযুক্ত হৈ ভজনৰ চাৰিবস্তু পূৰ্ণ কৰা হৈছে। আগৰ তিনিটাতকৈ ই অতীব তত্পূৰ্ণ আৰু উৎকৃষ্ট। যদিও ‘ৰহস্য’ৰ বাবে পূৰ্বোক্ত তিনিটা অত্যাৱশ্যকীয়, তথাপি ৰহস্যৰ অভাৱে তিনিটাৰ কাৰ্য্য নিষ্ফল। আমি এই শিত্তানতে সেই সম্বন্ধে কিছু বহলাবৰ ইচ্ছা আছে।

ৰহস্যৰ বিষয়ে আভিধানিক মতে গোপনীয়, নিৰ্জ্ঞান ভব, মৰ্ম্ম, গুপ্ত বিষয়, গুঢ় তত্ত্ব, পৰিহাস, কৌতুক আদি। ৰহস্য দ্বিবিধ— ধৰ্ম্ম ৰহস্য, অৰ্থ ৰহস্য আৰু কাম ৰহস্য। আমি এতিয়া যিটো ৰহস্যৰ কথা প্ৰকাশ কৰিব খুবিছোঁ, সেই ৰহস্যৰ লগত উক্ত তিনিটা ৰহস্যৰ কোনো মিল নাই। এই ৰহস্য হ’ল ভগৱৎ অনন্ত তত্ত্ব। ৰহস্য মানে হ’ল ভক্তি অৰ্থাৎ—“ৰহস্যং ভক্তি”। সাধনাজৰ পিচতে ভগৱন্তৰ ৰহস্যাত্মক কথা তিনিকে ‘ভক্তি’ নামে আখ্যা হৈছে। এতিয়া ইয়াক “ৰহস্য ভক্তি” বুলিও ক’ব পাৰি। “তুনিও উদ্ধৱ আৰে ৰহস্য ভক্তি” উদাহৰণেই যথেষ্ট। ভগৱৎ তত্ত্বৰ অতি গোপনীয় শেষ স্তৰৰ কথা তিনিয়েই “ৰহস্য ভক্তি”। ইয়াৰ পিচত “কৃত্য শেষ নথাকয়”।

সেৱাৰ্থক 'ভজ্' ধাতুৰ লগত 'জিন্' প্ৰত্যয় যোগ হৈ 'ভক্তি' শব্দ নিৰ্গম্য হৈছে। 'জিন্' প্ৰত্যয়ৰ অৰ্থ হ'ল প্ৰেম আৰু ধাতুৰ অৰ্থ হ'ল সেৱা কৰা। সামান্য, নিম্নম এয়ে যে ধাতু আৰু প্ৰত্যয়ৰ যোগেদি এক সম্পূৰ্ণ অৰ্থৰ অভিযুক্তি হৈছে আৰু সেই অৰ্থত প্ৰত্যয়ৰ অৰ্থই প্ৰধান স্থান পাইছে। গতিকে 'ভক্তি'ৰ অৰ্থ সেৱা কৰা। গৰুড় পুৰাণত কৈছে:—

‘ভজ্’ ইতোষ বৈধাতুঃ সেৱান্নাং পৰিকীৰ্ত্তিতা।

তস্মাৎ সেৱা বুদ্ধিঃ শ্লোভা ভক্তিঃ সাধনং ত্ৱয়ী ॥

গৰুড় পুৰাণ - ২৩১

অৰ্থাৎ—‘ভজ্’ ধাতু সেৱা অৰ্থত প্ৰয়োগ হয়। সেই কাৰণে তানী সকলে সেৱাকে ভক্তিৰ প্ৰধান সাধন বুলি কৈছে।

আকৌ — ভজ্ধাতোস্ত সেৱাৰ্থঃ প্ৰেমা'জিন্' প্ৰত্যয়স্য চ।

স্নেহেন ভগৱৎ সেৱা ভক্তিবিত্যুচ্যতে বুদ্ধিঃ।

শ্ৰীমদ্ভগৱদ্গীতা - ১০.১০

অৰ্থাৎ—‘ভজ্’ ধাতু ‘সেৱা’ অৰ্থত আৰু ‘জিন্’ প্ৰত্যয়টো প্ৰেমৰ অৰ্থত হৈছে। স্নেহৰ (প্ৰেমৰ) দ্বাৰা বা স্নেহেৰে ভগৱৎ সেৱা কৰাকে পণ্ডিতসকলে ভক্তি বুলি কয়।

দেৱী ভাগৱতৰ মতে — “পূজ্যত্ববনুৰাগো ভক্তিঃ অৰ্থাৎ পূজ্য ব্যক্তিত অন্না-
ৰাগৰ নাম ভক্তি। ‘অন্নাৰাগ’ মানে ‘ৰাগ’ উৎকটেচ্ছা ৰাগঃ, কোনো এটা
বস্তু পাবলৈ অতি উৎকট ইচ্ছা হোৱাকে ‘ৰাদ’ বোলে। ‘অন্’ মানে অন্নাগামী
অৰ্থাৎ ইটোৰ পিচত সিটো নেবা নেপেবাকৈ লাগি থকাকে বুজায়। এতিয়া
সম্পূৰ্ণ অৰ্থ হল। লেঠাৰি নিছিকাকৈ (এটা বস্তু ৰাবলৈ) অতি উৎকট বা
প্ৰাৱল্য ইচ্ছা হোৱাকে ‘অন্নাৰাগ’ বোলে। উক্ত অন্নাৰাগ এই সংক্ৰান্তত পৰ-
মাশ্ৰী বস্তুত হোৱাকে ভক্তি বোলা হয়।

‘স্বৰূপানুসন্ধানঃ ভক্তিৰিতিভীষতে’ (নাৰদ ভক্তি সূত্ৰ)

অৰ্থাৎ—নিজৰ স্বৰূপৰ অনুসন্ধানই ভক্তি। জন্ম মৰণ পাশৰ উচ্ছেদ পৰাব্ৰহ্ম
পৰমাশ্ৰীৰ অনুগ্ৰহৰ বাহিৰে সৰ্বথা অসম্ভৱ। তেওঁৰ অনুগ্ৰহ সম্পাদনৰ
কাৰণে ভক্তি মাৰ্গাবলম্বনৰ আবশ্যক। “আত্মনন্ত কাম্যায় সৰ্বং শ্ৰিয়ং ভবতি”
এই শ্লোকটো বাক্যনুসাৰে আত্মাই পৰম প্ৰেমাস্পদ হোৱাৰ কাৰণে তাৰ অপ্ৰে-
মণই পৰা ভক্তি। স্বৰূপানুসন্ধান হল পৰা ভক্তি আৰু দেৱাদি বিষয়িনী
হল অপৰা ভক্তি।

নাৰদ গৰুড়াকৰ মতে ভক্তিৰ লক্ষণ হ'লঃ

সৰ্বোপাধি বিনিমুক্তং তৎ পৰত্বেন নিৰ্ম্মলম্ ।

হাৰীকেন হাৰীকেশ সেৱনং ভক্তিকচ্যতে ॥

নাৰদ গৰুড়াকৰ পুঃ—৩০

অৰ্থাৎ—সম্পূৰ্ণ ইন্দ্ৰিয়বৰ্গক মান্য়ৰ বন্ধনৰ পৰা মুক্ত কৰি অনন্য ভাবেৰে ইন্দ্ৰিয় বৃত্তি ভাগৱানত লগাই হাৰীকেশৰ আৰাধনা কৰাকে ভক্তি বোলা হয়।

শান্তিলা সূত্ৰৰ মতে :— “সাপৰানুৰক্তিবীৰ্যবে” অৰ্থাৎ ঈশ্বৰত শ্ৰেষ্ঠানুৰক্তি বা গুৰু (অনন্য) অনুৰাগ হোৱা বা কৰাকে ভক্তি বোলে। প্ৰিয়তম আত্ম স্বৰূপ পৰমহুজ্ঞ ভিন্ন বাহিৰে ভিতৰে অন্য কোনো পদাৰ্থ দ্ৰষ্টব্য আৰু চিন্তনীয় থাকিব নোৱাৰে, সেই ভক্তিৱেই অনন্য ভক্তি। চকুৰে সৰ্বব্ৰহ্মে ভগবদ্ভক্তি আৰু প্ৰত্যক্ষ অবস্থিতি আদিয়েই অনন্য ভক্তি।

মধুসূদন সৰস্বতীৰ “ভক্তিবসায়ন” গ্ৰন্থৰ মতে :—

দ্ৰুতস্য ভগবদ্ধৰ্ম্মা প্ৰাৰাৰাহিকভাংগতা।

সৰ্বেশে মনসো বৃত্তিৰ্ভক্তিৰিত্যভিধীয়তে ॥

মধুসূদন সৰস্বতী। ভক্তিবসায়ন—১১৩

অৰ্থাৎ—ভগৱৎ গুণ শ্ৰৱণৰ পৰাৰা প্ৰৱাহিত হোৱা ভগৱৎ বিষয়িনী ধাৰা-বাহিক বৃত্তিঃক ভক্তি বুলি কয়।

বিবেক চূড়ামণিৰ মতে :—

মোক্ষ কাৰণ সামগ্ৰ্যাং ভক্তিবৈৰ গৰীয়সী।

স্বস্বৰূপানু সন্ধানং ভক্তিৰিত্যভিধীয়তে ॥

বিবেক চূড়ামণি। ৩৯

অৰ্থাৎ—মুক্তিৰ যি বিলাক হেতু আছে তাৰ ভিতৰত ভক্তিৱেই শ্ৰেষ্ঠ।

স্বস্বৰূপৰ অনুসন্ধানকে ভক্তি বুলি কয়।

কপগোস্বামীৰ মতে :—

অন্যাভিলাষিতা শূন্যং জ্ঞান কৰ্ম্মাদানান্বিতম্।

আনুকূল্যেণ কৃষ্ণানুশীলনং ভক্তিকচ্যতে ॥

কপ গোস্বামী। ভক্তিবসায়নমুক্তি।

অৰ্থাৎ—দেহ, গেহ, পুত্ৰ কলহাদিত আসক্তিজন্য, জ্ঞান কৰ্ম্মাদিৰ পৰাৰা অনান্বিত আৰু কৃষ্ণানুশীলন তথা তদনুকূলে কৰ্ম্ম কৰাই উত্তম ভক্তি বোলে।

“ভগৱতি মনঃ স্থিৰীকৰণং ভক্তিঃ” (ভক্তিবসায়ন)

অৰ্থাৎ—ভগৱন্তত চিত্ত স্থিৰ কৰাকে ভক্তি বোলে।

“দ্রবীড়ৰ পূৰ্বিকা মনসো ভগৱতাকাৰভা বাণা সবিকল্প ভক্তি ভক্তিঃ”
অৰ্থাৎ ভগৱৎ ভাবেৰে দ্রবীড়ত হৈ ভগৱানৰ সৈতে চিত্তৰ সৰ্বিকল্প তদাকাৰ ভাবে ভক্তি বুলি কয়।

অন্য প্ৰকাৰে ভক্তিৰ লক্ষণ — “ভজনং ভক্তিঃ” “ভজাতে অনয়া ইতি ভক্তিঃ”, “ভজন্তি অনয়া ইতি ভক্তিঃ” ইত্যাদি ব্যুৎপত্তি হয়।

ব্ৰহ্মাবদীয় পুৰাণত কৈছে :—

সৰ্বদেৱ ময়ো বিষ্ণু বিধি—নৈভস্য পূজনম্।

ইতি বা মনসঃ ক্ৰীতিঃ সা ভক্তিৰতিধীমতে ॥

ব্ৰহ্মাবদীয় পুৰাণ

অৰ্থাৎ—সৰ্বদেৱ ময় বিষ্ণুৰ বিধি পূৰ্বক পূজা কৰাই ইন্ট কৰ্ম বুলি ভাবি (যি জনে) সদায় বিষ্ণু পূজা কৰি চিত্তত ক্ৰীতি লাভ কৰে তাকে ভক্তি বুলি কয়।

পদ্ম পুৰাণত :— নাৰায়ণাৎপৰো দেৱো নাস্তি মুক্তি প্ৰদো নুনাম।

তৎসেৱৈৱ ভৱেৎ ভক্তিঃ সৰ্ব কৰ্ম নিবৃত্তনী ॥

পদ্মপুৰাণ উত্তৰ খণ্ড—২২৩৮০

অৰ্থাৎ—নাৰায়ণত পৰে শ্ৰেষ্ঠ দেৱতা নাই। তেওঁ জনসাধাৰণৰ মুক্তি-দানৰ গৰাকী। সেই নাৰায়ণৰ পদসেৱাকে ভক্তি বুলি কয়—যাৰ সেৱাৰ বলত সৰ্ব কৰ্ম বন্ধ খণ্ডন হয়।

এনে প্ৰকাৰে বিভিন্ন পুৰাণ তদ্বাদিত ভক্তিৰ লক্ষণ সম্বন্ধে তথ্যাদি পোৱা যায়। সমস্ত বেদান্ত সাৰ ভাগৱত আৰু গীতাভাষ্যে বিস্তৃত ভাবে ভক্তি তত্ত্ব নিহিত আছে। দুয়োখনেই ভক্তি পৰ শাস্ত্ৰ য’ৰ পৰা দুজনো ওকৰে ভক্তিৰ বিষয়বস্তু কৰ্মণ কৰি ভক্তিৰ অমৃত পান কৰাবলৈ সমর্থ হৈছে। গীতাত শ্ৰীকৃষ্ণই অক্ষুণ্ণক ভক্তিৰ বিষয়ে বহুতো কথা কৈছে। দ্বাদশ অধ্যায়ৰ বিশটা শ্লোকত ভক্তিৰ লক্ষ্য স্পষ্ট হৈছে। বেদতো ভক্তিৰ কথা পোৱা যায়। কিন্তু সৰ্ব গ্ৰন্থৰ ভিতৰত (গীতাভকৈয়ো) ভাগৱতেই ভক্তিৰ আধাৰ গ্ৰন্থ হিচাবে প্ৰসিদ্ধ। ভাগৱতৰ তৃতীয়, সপ্তম আৰু একাদশ স্কন্ধৰ কপিল দেৱ-হতি সম্বাদত, প্ৰহ্লাদৰ দৈত্য শিশু সবক দিয়া উপদেশ আৰু শ্ৰীকৃষ্ণ উদ্ধৱ সম্বাদত ভক্তিৰ কথা পৰিচকাৰ হৈছে। বিশেষ ভাৱে শ্ৰীকৃষ্ণই উদ্ধৱক ব্যক্ত কৰা (একাদশৰ) ভক্তিৰ লক্ষণ পোটাচেৰেক উদ্ধৃত কৰা হ’ল :—

ব্ৰহ্মায়ুক্ত কথায়াং বে শঙ্খদনু কীৰ্ত্তনম্।

অৰিনিষ্ঠা চ পূজায়াং স্তুতিঃ স্তৱনং যম ॥

আদৰঃ পৰিচৰ্যায়াং সৰ্ব্বজৈবভিৰূপনম্ ।
 মনস্তত্ত্ব পূজাভাধিকা সৰ্ব্বভূতেশু ঃশ্রুতিঃ ॥
 মদৰ্থেৰ্বজ চেষ্টা চ বচসা মদগুণেৰনম্ ।
 মৰ্য্যাপনঞ্চ মনসঃ সৰ্ব্বকাম বিবৰ্জনম্ ॥
 মদৰ্থেহৰ্থ পৰিত্যাগো ভোগস্য চ সুখস্য চ ।
 ইচ্চতং দত্তং হৃতং জপ্তং মদৰ্থং যৎ ব্রতং তপঃ ॥
 এবং ধৰ্ম্মৈশ্বৰ্য্যমুদ্যানামুদ্বৰ্জ্যনিবেদিনাম্ ।
 মস্তি সঞ্চায়তে ভক্তিঃ কোহন্যোহৰ্থোপ্যাবশিষ্যতে ॥

ভাগৱত-১১/১৯/২০-২৪

অৰ্থাৎ — হে উদ্ধৱ ! অমৃত তুল্যা মোৰ কথাত ব্ৰহ্মা, মোৰ গুণ কীৰ্ত্তন, পূজাত নিষ্ঠা, স্তুতি সমূহৰ দ্বাৰা মোৰ স্তৱ, মন্দিৰ মাজ্জন সৰ্ব্বাজৰ দ্বাৰা বন্দন, মোৰ ভক্তৰ পূজা, সৰ্ব্ব প্ৰাণীত মদীয়ত্ব জ্ঞান, অগ্নি চেষ্টা (যেনে পূজাৰ বাবে তুলসী চয়ন আদি), কাৰ্ম্মিক ব্যাপাৰ, মোৰ গুণ গান, মোতে সৰ্ব্ব সমৰ্পণ, সৰ্ব্ব কামনা বিসৰ্জন, মোৰ বাবে অৰ্থ ব্যয়, ভোগ আৰু সুখ পৰিত্যাগ, ইচ্চা পূৰ্ত্ত, দান, জপ, ব্ৰত, তপস্যা আদি কৰ্ম্ম মোৰ নিমিত্তে কৰা ইত্যাদি আত্মা নিবেদনকাৰী মানবৰ কথিত ধৰ্ম্মৰ দ্বাৰা মোত ভক্তি সঞ্জাত হয়। ইয়াৰ বাবে ভক্তৰ আৰু কি বাকী থাকিব পাৰে।

সন্তম কৰুণ ভাগৱতত প্ৰহলাদে দৈত্য শিশু সকলক দিয়া উপদেশত তেওঁ মাতৃ গৰ্ভস্থ অবস্থাত নাৰদৰ পৰা লাভ কৰা ভক্তিৰ লক্ষণবোৰ প্ৰকাশ পাইছে। অৱশ্যে ভক্তিৰ উৎপন্ন কেনেকৈ বা কি উপায়েৰে পোৱা যায়, সেই কথাহে কৈছে। ইয়াৰ দ্বাৰা ভক্তিৰ লক্ষণৰ কথাও স্পষ্ট হৈছে —

ভূত্ৰোপাস্ত্ব সহস্ৰা নামস্বয়ং ভগৱতৌদিতঃ ।

যদীয়ৰে ভগৱতি যথা যৈবজসা বতিঃ ॥

ভাগৱত — ৭/৭/২৯

অৰ্থাৎ — পূৰ্ব্বোক্ত (ইয়াৰ আগতে কোৱা) কৰ্ম্ম বীজ ধ্বংসৰ সহস্ৰ সহস্ৰ উপাস্ত্ব থাকিলেও ভগৱানে যি উপাস্ত্ব নিজ মুখে ব্যক্ত কৰিছে — সেয়া এয়ে যে, শাস্ত্ৰানুমোদিত ধৰ্ম্মানুষ্ঠান কৰি ভগৱানত অৰ্পণ কৰিলে ভগৱদ ভক্তি লাভ হয়।

ওক তুশ্ৰয়্যা ভক্ত্যা সৰ্ব্ব লাভাৰ্পণেন চ ।

সজেন সাধু ভক্তানামীয়ৰবা বাধনেন চ ॥

ব্ৰহ্মৰূপা তৎ কথ্যাকাঞ্চ কীৰ্ত্তনৈৰ্ভগ্ন কৰ্ম্মনাম্ ।

তৎ পাদাঙ্কহৃদযান্যং ভক্তি-লক্ষাহ্নাদিভিঃ ॥

হৰিঃ সৰ্ব্বেশ্ব ভূতেশ্ব ভগৱানন্ত ঈশ্বৰঃ ।

ইতি ভূতানি মনসা কামৈশ্চৈতঃ সাধু মানয়েৎ ॥

ভাগৱত — ৭।৩১-৩২

মহাপুৰুষ শঙ্কৰজীৱ ভাষ্যঃ—

কৃষ্ণ চৰণে হৈব যিদ্ধতে ডকতি ।

ওনা সাৱধানে তাক হিব কৰি মতি ॥

বিষ্ণু ভকতৰ সলি লৈব গুণমত ।

ভক্ত মানি শুদ্ধিৰা কৰিব ভাগৱত ॥

লৈয়া উপদেশ মাথতক আৱাধিব ।

জ্ঞাতক সুকৃত মানে কৃষ্ণত অৰ্ণিব ॥

কৃষ্ণকথা প্ৰৱণত শুদ্ধ হৈব মন ।

সৰ্বদাস্তে কৰিবেক কৃষ্ণৰ কীৰ্তন ॥

কৃষ্ণৰ চৰণ চিহ্নিবেক হৃদয়ত ।

আহুত ঈশ্বৰ হৰি সমস্ত ভূতত ॥

শঙ্কৰদেৱ । কীৰ্তন-বোধা ।

ভক্তিৰ লক্ষণ সম্পৰ্কে বহুতো গ্ৰন্থত লোক সিচৰিত হৈ আছে । ভাৰতব
বহুতো আচাৰ্য্যই ভক্তিৰ বহু লক্ষণ ব্যক্ত কৰিছে । কথিত ভাষাৰে নিজক
অসহায় বুলি জানি পৰিচ্ছিন্ন জীৱই যেতিয়া প্ৰেম আৰু দয়াৰ সাগৰ
অপৰিচ্ছিন্ন ভগৱন্তৰ পাদপদ্মত সৰ্বভাৱে নিজৰ ব্যক্তিত্বৰ সমৰ্পণ কৰি
ভগৱৎ সঙ্কল্পানুসাৰি তৈয়াৰ কৰি লব, তেতিয়া সেই স্থিতিকে ভক্তি বুলি কয় ।
প্ৰেমেৰে সেৱা কৰাই ভক্তি । সেৱা শাৰীৰিক ক্ৰিয়া । প্ৰকৃত সেৱাত প্ৰেমৰ
ভাৱ নিহিত হৈ থাকে আৰু বিনা প্ৰেমেৰে সেৱা কাৰ্য্য ক্লেষণপ্ৰদ হয় । প্ৰেমৰ
পূণ্যত সেৱা ভাৱতে থাকে । ইহলোক আৰু পৰলোকৰ সমস্ত কামনা
বাসনা ত্যাগ কৰি অনন্য ভাৱে সেৱা কৰাই ভক্তি । ভগৱৎভক্তিজনক
কাৰ্য্যই ধৰ্ম্ম বুলি কথিত হৈছে । সেই মৰ্ম্মে শ্ৰীকৃষ্ণদেৱে উদ্ধৃতক কৈছে—

ধৰ্ম্মো মনভক্তিকুপ্ৰোক্তো জ্ঞানকৈৱাদৰ্শনম ।

ভগৱত সঙ্গো বৈৰাগ্যমৈৱাৰ্য্যজ্ঞানিমাশয়ঃ ॥

ভাগৱত ১১।১১।২৭

অৰ্থাৎ—আমাৰ ভক্তিজনক কাৰ্য্যই ধৰ্ম্ম বুলি কথিত হয় । সৰ্ব্বভূতে
একান্ত দৰ্শন উপলব্ধিয়েই জ্ঞান । সদ্ধাদি গুণত জনাসক্তিয়েই বৈৰাগ্য
আৰু অনিমাৰ্য্য ঐৱৰ্য্য বুলি জানিবা । ভক্তি বুলি ক’লে প্ৰেমৰ সম্পৰ্ক

সম্পূৰ্ণে নিবিড়ভাবে জড়িত হৈ আছে। অনন্য ভাবেৰে মমতা জানেই প্ৰেম। কৃষ্ণৰ সৈতে জীৱন নিত্য সুখ সম্বন্ধতাৰ নাম প্ৰেম। ভক্তিৰ নটা ক্ৰমৰ শেষবটোৱেই প্ৰেম বুলি কৈছে যেন —

আদৌ শ্ৰদ্ধা ততঃ সৎগত্ব তোহথ ভজন ক্ৰিয়া।

ততোহনৰ্থ নিবৃত্তিঃ স্যাৎ ততো নিষ্ঠা কচিন্ততঃ ॥

অথাসক্তিস্ততো ভাবস্ততঃ প্ৰেমাভ্যুদয়তি।

সাধকা নামকঃ প্ৰেমঃ প্ৰাদুৰ্ভাৱে ভৱেৎ ক্ৰমঃ ॥

ৰূপ গোস্বামী/ভক্তি ৰসামৃতসিদ্ধ

অৰ্থাৎ — (একাদিক্ৰমে) শ্ৰদ্ধা, সাধুসংগ, ভজন ক্ৰিয়া, অনৰ্থ নিবৃত্তি, নিষ্ঠা, কচি, আসক্তি, ভাব আৰু প্ৰেম। সাধক সকলৰ এই প্ৰেম ক্ৰম প্ৰাদুৰ্ভাৱত হয়।

দৰ্শনে স্পৰ্শনে বাপি শ্ৰৱণে ভাষণেইপি বা।

হৃদয়স্য দ্ৰৱত্বং যৎ তৎ প্ৰেম ইতি কথ্যতে ॥

কপ গোস্বামী/ভক্তি ৰসামৃত সিদ্ধ।

অৰ্থাৎ — দৰ্শনত বা স্পৰ্শনতো, শ্ৰৱণত বা ভাষণতো হৃদয় দ্ৰৱীভূত হৈ যোৱাকে প্ৰেম বুলি কোৱা হয়।

ভক্তিৰ উদ্ভৱ আৰু ইয়াৰ ইতিহাস ইমান পুৰণা যে ইতিহাসে ইয়াৰ প্ৰাৰম্ভিক দুবাৰদলিতো ভৰি দিবগৈ নোৱাৰে। ইয়াৰ অসীম কালৰ সীমা নিৰ্দ্ধাৰণ কৰা দুঃসাধ্য। আমি “একশৰণ তত্ত্ব বিবেচন” অধ্যায়ত লিখা শৰণৰ আতিশুৰিৰেবোৰো এই প্ৰসঙ্গতে খাটিব। বৈদিক যুগতে ইয়াৰো সৃষ্টি বা সৃষ্টিৰ আদিম অৱস্থাতে ইয়াৰ বিকাশ হোৱা বুলিব পাৰি। যি কি নহওক ‘ভক্তি’ পদটো বৰ গধুৰ তথা তাৎপৰ্য্যপূৰ্ণ। ভক্তিৰ বিষয়ে ব্যাখ্যা সীমাহীন যদিও মানুহে ইয়াৰ সীমা কৰি লয়। প্ৰেমেৰে বা প্ৰেম ভাবেৰে ভগৱৎ সেৱা কৰাই যে ভক্তি তাক খোৱাতে মহাপুৰুষ সকলে সন্ত কৰিছে। আমি ওপৰত সঙ্ক্ষেপে ইয়াৰ ব্যাখ্যা দি আহিছোঁ। ভগৱানৰ লগত যদি আমি হৃদ- স্নেহে প্ৰেম কৰোঁ তেন্তে তেওঁৰ ধ্যান আমাৰ মনৰপৰা কেতিয়াও আঁতৰ নহয়। ভগৱানৰ ধ্যান আৰু সম্বৰণত আমাৰ আনন্দ মিলিব। ভগৱানৰ চিন্তনত সৰ্বদা মত্ত হৈ আমি মাতোৱাজৰ নিচিনাকৈ আপোন পাহৰা হৈ যাম। ভগৱৎ ভক্তি ত্যাগি কৰি একক্ৰণৰ কাৰণেও জীৱিত থকা আমাৰ কাৰণে অসম্ভৱ হৈ যাব। অতঃকালৰ সন্ধ্যাপেক্ষা বৃহৎ দ্বাক্ষৰ্য্যকে প্ৰেম বোলে। সাংসাৰিক জোকৰ এই প্ৰেম যেতিয়া জী পুত্ৰাদিৰ গুণিত হয়, তেতিয়া ইয়াক ‘কাম’ তথা

ভগৱানৰ প্ৰীতিৰ কাৰণে হলে ইয়াক 'প্ৰেম' নামেৰে নামকৰণ কৰা হয়। এই প্ৰেম সংসাৰৰ অন্তিম পদাৰ্থৰ পৰা জ্ঞাত হাই আনি পৰমাত্মাত লগাব পাৰিলে জীৱনৰ সাৰ্থকতা হয়। প্ৰেমৰ অবিহনে মনক ভগৱৎ চিন্তনত লগাব নোৱাৰি, কিন্তু মন সদায় চক্ষুৰ স্বভাৱৰ। অৱলম্বন শূণ্য হোৱাৰ কাৰণে মন স্বভাৱতে বিক্ষুব্ধ প্ৰতি ধাৰিত হয়। বিক্ষুব্ধ মনোপ চক্ষুৰ মনক ভগৱৎমুখী কৰিবৰ কাৰণে দুই প্ৰকাৰ সাধনাৰ আৱশ্যক আছে সেয়া হল ১। অভ্যাস আৰু ২। বৈৰাগ্য। অভ্যাসৰ দ্বাৰা মন ধীৰে ধীৰে ভগৱানত স্থিৰ হবলৈ ধৰে আৰু প্ৰেমৰ ক্ষৰণে উৎসাহ বাঢ়ে। বৈৰাগ্যৰ দ্বাৰা সাংসা-
ৰিক ভোগৰ পৰা বিৰাজিত বাঢ়ে আৰু ভগৱানত অনুৰাগ হয়।

ভক্তিৰ দ্বিতীয় ৰূপ সেৱা। সেৱা স্বাভাৱিকৈ মাৰ্গ ধ্যান, জপ, স্মৰণ আদিৰ দ্বাৰাও কাৰ্য্য সিদ্ধি নহয়। উপাসনা আদি মানসিক সেৱা। শাৰী-
ৰিক আৰু মানসিক ভেদে সেৱা দুই প্ৰকাৰ। ভগৱানৰ পাঁচ ৰূপ দাস্তত প্ৰসিদ্ধ। সেৱা হল (১) পৰ (২) ব্যূহ, (৩) বিভৱ (৪) অন্তৰ্য্যামী (৫) অৰ্চা-
ৱতাৰ। শৰীৰৰ দ্বাৰা মাত্ৰা অৰ্চাৱতাৰেহে সেৱা হয়। উপযুক্ত পাঁচ ৰূপত প্ৰতিটোকে সেৱা কৰা প্ৰয়োজন আছে। ভগৱানৰ অৰ্চাৱতাৰ বা বাঙময়ী মূৰ্তিৰ বাহিৰে যি চাৰিৰূপ আছে, তাৰ সেৱা শৰীৰ বা বাণীৰ দ্বাৰা সম্পা-
দন কৰা সম্ভৱ নহয়। মন মন্দিৰৰ পৰা বাসনাৰ ধূলিবোৰ আতৰাই ভক্তি জনেৰে প্ৰক্ষালন কৰি, জ্ঞানালোকৰ বতি জ্বলাই প্ৰেম সিংহাসনৰ ওপৰত ভগ-
ৱানৰ মানস মূৰ্তি স্থাপন কৰি পৰম্ব্ৰজৰ সেৱা কৰিব লাগে। ইয়াৰ দ্বাৰা পৰম্ব্ৰজৰ আলোকেৰে উদ্ভাসিত হব, হৃদয় পৰমাত্মাৰ চৰণত তনয় হৈ যাব। প্ৰেম আৰু ধ্যান প্ৰগাঢ় হোৱাৰ ফলত মানসচক্ষুৰ সাক্ষাততে ভগৱান প্ৰত্যক্ষ হৈ যাব। এয়ে পৰম্ব্ৰজৰ মানস সেৱা। দ্বিতীয়তে 'ব্যূহ' ৰূপ ভগৱান মাত্ৰাৰ নিযা-
মক। শেষশায়ী বাসুদেৱ ভগৱান যি জন অধিন ব্ৰহ্মাণ্ডৰ স্বামী, ব্ৰহ্মা, ঈশ্বৰ, বিশ্ব হাৰ বিভূতি। শুদ্ধ আচৰণৰ দ্বাৰা শাৰীৰিক আৰু মানসিক পবিত্ৰতাৰ দ্বাৰা মানসিক সেৱা কৰি অন্ধ কাৰৰ পৰা পোহৰলৈ তথা অসত্যৰ পৰা সত্যলৈ যোৱাৰ চেষ্টা কৰা। এয়া দ্বিতীয় ৰূপৰ সেৱা। শ্ৰীকৃষ্ণ আদি 'বিভৱ' ৰূপত পৰে। এওঁৰ সেৱা হল ভাগৱত (পূৰাণ) শ্ৰৱণ, প্ৰাৰ্থনা, ৰূপ, ভোজ্য পাঠ, নাম কীৰ্ত্তন আদিয়ে কৰা। চতুৰ্থ ৰূপ হল 'অন্তৰ্য্যামী'। অন্তৰ্য্যামী ভগৱান সৰ্ব্বত্ৰ সৰ্ব্ব প্ৰাণীতে বিদ্যমান। এই প্ৰকাৰে সূক্ষ্ম, ব্যাপক আৰু ঘট-ঘটবাসী ভগৱানৰ সেৱা-ভিতি প্ৰকাৰে কৰিব পাৰি (১) অন্তৰ্য্যামী ৰূপেৰে ভগৱান যি ক'তোৱেই বাই এনে নহয়, সৰ্ব্বত্ৰতে আছে। এনেকুৱা কোনো ভণ্ড স্থান নাই, য'ত

মানুহে বহুস্য ভাৱে দুৰ্দ্ধৰ্ম কৰিব পাৰে। গুপ্ত স্থানত মনক প্ৰবৰ্ত্তনা কৰি কোনো কৰ্ম নকৰাই অন্তৰ্হ্যামী ভগৱানৰ সেৱা। (২) সৰ্ব প্ৰাণীৰ শৰীৰ ভগৱানৰ মন্দিৰ। গতিকৈ কাৰো সৈতে বাগ, শ্বেষ নকৰি দীন দৰিদ্ৰৰ দুখ মোচনৰ কাৰণে যত্ন কৰা অন্তৰ্হ্যামী ভগৱানৰ শ্ৰিতীয় সেৱা। (৩) নিজৰ শৰীৰো অন্তৰ্হ্যামী ভগৱানৰ মন্দিৰ। গতিকৈ ভগৱানৰ এই মন্দিৰক সুচ্ছ আৰু পৱিত্ৰ বখা অন্তৰ্হ্যামী ভগৱানৰ তৃতীয় সেৱা। কাম, ক্ৰোধ আদি ত্যাগ কৰি পূজা, অৰ্চনা আদি কৰাই অৰ্চ্যভাৱৰ সেৱা। এই সেৱা ভগৱানৰ বচনময়ী মূৰ্ত্তি ভাগৱতাদিত কৰা হয়। নিজৰ ভোজন যেতিয়া ভগৱানৰ ভোগৰ কাৰণে নিৰ্ম্মাণ বা সংগ্ৰহ কৰিবলৈ ধৰিবা, তেতিয়া, অমেধ্য ভোজন-ভক্ষণ কৰিলে ভোমাৰ বাবে ভগৱৎ সেৱা নহ-বগৈ; কাৰণ অমেধ্য ভোজন ভগৱানৰ প্ৰতি অৰ্পণ নহয়। ভোজন কৰ্ম্ম, পূজা, দান আৰু ভূপস্যা-যি কৰা সকলো গুৰু দ্ৰব্য ভগৱানত অৰ্পণ কৰি দিয়া।

ভক্তিৰ এটি সুগম উপায় হল 'প্ৰপত্তি'। ভগৱানৰ লগত মিলি থাকিব কাৰণে প্ৰবল ব্যগ্ৰতাৰ নাম প্ৰপত্তি। ভক্তই অনুভৱ কৰে যে "ভগৱান মোৰ"। গতিকে ভগৱানৰ সেৱাৰ দায়িত্ব মোৰ ওপৰত ন্যস্ত হৈ আছে। মোৰ বাহিৰে অন্য কোনোৱে সেৱা কাৰ্য্য সম্পাদন কৰিব নোৱাৰে। প্ৰপন্নই বুজে যে মই ভগৱানৰ সেৱক, গতিকে মোৰ আৰু মোৰ ভক্তৰ বন্ধাৰ ভাৱ ভগৱানৰ ওপৰত আছে। ভক্তৰ উপমা বান্দৰ পোৱালিৰ লগত তথা প্ৰপন্নৰ উপমা মেকুৰী পোৱালিৰ লগত দিব পাৰি। বান্দৰ পোৱালিয়ে নিজে মাকৰ বুকুত খামোটা মাৰি ধৰি লয়, তাৰ কাৰণে মাকৰ কোনো চিন্তা নাথাকে। তাই মাত্ৰ এজোপা গছৰ পৰা জান এজোপা গছলৈ উৎপন্ন কৰি থাকে। মেকুৰী পোৱালিয়ে নিজৰ ঠাইত বহি লৈ মেওঁ মেওঁ কৰি থাকে। সিহঁতৰ এঠাইৰ পৰা আনঠাইলৈ যোৱাৰ শক্তি মুঠই নাই। যেতিয়া প্ৰয়োজন হয় তেতিয়া সিহঁতৰ মাকে দাঁতৰে কামুৰি ধৰিলে আন ঠাইলৈ লৈ যায়। সেই দৰেই প্ৰপন্নৰ ভক্তি নিৰ্ব্বাহৰ ভাৱ ভগৱানৰ ওপৰত। মৃত্যুৰ সময়ত মৃচ্ছিত অৱস্থাত প্ৰপন্নই যেতিয়া ভগৱানক ধ্যান কৰিবলৈ অসমৰ্থ হয়, তেতিয়া প্ৰপন্নৰ কাৰ্য্য ভগৱানেই সম্পন্ন কৰে। প্ৰপন্ন হল ঈশ্বৰৰ অধীন। ইয়াত প্ৰপন্ন মানে শৰণাগত বা আগ্ৰিত আৰু ভক্ত মানে ভজন কৰোতা। ভক্তি কৰিলে ভগৱান ভক্তৰ অধীন হয়, প্ৰপন্ন নহয়। প্ৰপত্তিৰ দুটা ভাগ শৰণা-গতি আৰু আত্মসমৰ্পণ। পৰিণীতা পত্নীৰ সমান বা নিচিনাকৈ প্ৰপন্নৰ এটি কৰ্ত্তব্য আছে, সেৱা হৈছে পতিৰ অনুকূলে চলাব সক্ষম আৰু প্ৰতিকূলে চলাব

বৰ্জ্যন। শৰণাগতিৰ এইখিনি প্ৰথম সোপান। পত্নীৰ বন্ধাৰ ভাৰ পতিৰ ওপৰত ন্যস্ত থাকে। শৰণাগতিয়ে ভগৱানৰ অনুকূলে কাৰ্য্য কৰিলে ভগৱান শৰণাগতি ৰূপ পত্নীক সৰ্ব্ব প্ৰকাৰ বন্ধা কৰিব, সন্দেহ নাই। শৰণাগতিত অনন্য ভাৱ আৰু অকিঞ্চন ভাৱ হোৱা আবশ্যক। ইয়াত যদি অহং ভাৱ থাকে, তেতিয়া হলে সেই শৰণাগতি উক্তিত সহায়ক নহয়। দুৰ্ব্বাসা-
খিয়ে অহৰীষ বজাৰ প্ৰতি দুৰ্ব্বাস্ত্ৰহাৰ কৰি বিপন্ন হৈ ভগৱানৰ শৰণাপন্ন হৈছিল। কিন্তু ভগৱানে কলে যে “আপুনি মোৰ উক্তৰ শরণ গ্ৰহণ কৰক। মই উক্তৰ অধীন, আপোনাক উক্তৰ বিৰুদ্ধে শৰণ দিবলৈ অসমৰ্থ”। দুৰ্ব্বাসাই তেতিয়া অহৰীষৰ ওচৰলৈ গৈ শৰণাপন্ন হল, তেতিয়াহে সুদৰ্শন চক্ৰৰ প্ৰাসব পৰা অব্যাহতি পালে। গতিকে শৰণাগত হ'বলৈ হলে আতিমান ত্যাগ কৰা আবশ্যক। ইয়াত শৰণাগতিৰ ঠেঙা দুৰ্ব্বাসাত খাটিছে। শৰণাগতিৰ পিচত আত্মসমৰ্পন এনেকৈ হয়—যিকোনো বস্তু আমি কাৰোবাক স্বেচ্ছাপূৰ্ব্বক দি দিলে সেই বস্তুৰ ওপৰত যেনেকৈ নিজৰ কোনো মমতা নাথাকে আৰু সেই বস্তুৰ নাশ হলেও আমি দুখীত নহওঁ, তেনেকৈ যি উক্তই নিজৰ নাৰীৰ, বাণী, মন আৰু অহঙ্কাৰ আদি সকলো ভগৱানক অৰ্পণ কৰি প্ৰৰ্ণ হৈ যায়, তেওঁৰ কাৰণে ভগবৎ সেৱা ব্যতীত আৰু কি বাকী থাকিব পাৰে। আত্মক সমৰ্পণ কৰা যেনেকৈ কঠিন কাৰ্য্য, তেনেকৈ সমৰ্পিত আত্মক গ্ৰহণ কৰাও ততোধিক দুষ্কৰ। আত্মসমৰ্পণৰ পিচত যদি আমি শৰীৰ আৰু মনক কোনো অপবিত্ৰ কাৰ্য্যত লগোৱা হয় বা লগাই দিওঁ, তেতিয়া আমি দম্পাপহাৰী হ'ব লাগিব অৰ্থাৎ দান কৰা পদাৰ্থটো পুনৰ গ্ৰহণ কৰা যেন হ'ব। দান মানেই স্বক্ৰবৃত্ত ধ্বংস আৰু পৰস্বভাৱপতি। পৰস্বভাৱীনৰ পদাৰ্থটো অপহৰণ কৰা মানেই কাৰো কামত নহা ব্যৱহাৰৰ অনুপযোগী পেজনীয়া পদাৰ্থ। গতিকে গৃহস্থই গো বিক্ৰী কৰিলে তাৰ মূল্য গ্ৰহণ কৰি সেই বিক্ৰীত লোখনৰ প্ৰতি বীতব্ৰন্দহ হয় বা তাৰ প্ৰতি মমতা শূন্য হয়, ঠিক তেনেকৈ আত্মসমৰ্পণৰ পিচত শৰীৰ, মন, বাণী আদিৰ প্ৰতি উক্তই মমতা এৰি দিয়ে। শৰণাগতিৰ পিচত এয়া আত্মসমৰ্পণ।

ভক্তিৰ দুটা ৰূপ—উপাসনা আৰু কৈঙ্কৰ্য্য। সৰ্ব্বদা উগ্ৰতঃ চিন্তন, স্মৰণ আৰু ধ্যান কৰা, ভগৱানত অখণ্ড বিশ্বাস ৰাখি তেওঁৰ কাৰণে অন-
বৰত চিন্তা বা মুখস্থ কৰি ৰখাকে উপাসনা বোলে। যেনেকৈ তেলৰ শাৰা কেতিয়াও নুঠুটে, তেনেকৈ যেতিয়া পৰমাত্মাৰ অনবৰত ধ্যানৰ দ্বাৰা পৰমাত্মা জ্ঞাতকৰ দৰে হৈ যাব, পৰমাত্মাৰ সৈতে মানৱ হৃদয় একাকাৰ হৈ যাব, তেতিয়া ভাৰ নাম উপাসনা হয়।

ভক্তিৰ দ্বিতীয় ৰূপ কৈষ্কৰ্য্য। জীৱ শাস্ত্ৰত ভগৱৎ দাস আৰু ভগৱানৰ সেৱা কৰাই জীৱৰ পৰম ধৰ্ম্ম। ভক্তিয়ে বিচাৰে মাধুৰ্য্য ভাব বা দাস্য ভাব। ভগৱৎ কৈষ্কৰ্য্য বা দাসত্ব প্ৰত্যেক দশাতে প্ৰয়োজন। মন-মন্দিৰৰ বাসনাৰ ধূলি আঁতৰাই ভক্তি জলেৰে মন মন্দিৰ মাজ্জ'ন কৰি, জ্ঞান বশ্মিৰ দীপ্ত প্ৰেম সিংহাসনত পৰমাত্মা বস্তুক স্থাপনা কৰি লৈ সেৱক হৈ যোৱাই কৈষ্কৰ্য্য। অন্তঃকৰণ পৰমহুজৰ আলোকেৰে আলোকিত হৈ যোৱা, হৃদয় পৰমাত্মাৰ চৰণত জীন হৈ যোৱা, শাস্ত্ৰত প্ৰেম আৰু অনবৰত ধ্যানৰ কাৰণে ভগৱান প্ৰত্যক্ষানুভূতি হৈ যোৱা আদিকে পৰমহুজৰ কৈষ্কৰ্য্য সম্পন্ন হ'ল বুলি বুজিব-লাগিব। পূৰ্বতে কোৱা প্ৰপত্তিৰ ভাব এই কৈষ্কৰ্য্যৰ পোষক তথা পৰিপূৰক।

ভক্তি আমাৰ জীৱনৰ প্ৰাণ। যেনেকৈ গছ পলিৰ পোষণ জল তথা বায়ুৰ আধাৰতে হয়, তেনেকৈ আমাৰ হৃদয় ভক্তিৰ দ্বাৰা বলবান্ আৰু সুখী হয়। ভক্তিৰ বাবে বিশ্বাস অপৰিহাৰ্য্য। তদুপৰি ভক্তিত অনন্যতা আৰু অকিঞ্চনতা অতীব প্ৰয়োজন। যেতিয়ালৈকে আমি সম্পূৰ্ণ আশা-ভাৱৰ্ষা ত্যাগকৰি একমাত্ৰ পৰমাত্মাৰ চৰণত ভক্তি নকৰোঁ, যেতিয়ালৈকে ভগৱৎ ৰূপাদৃষ্টি নিমিলে। অনন্যৰ অৰ্থ হল—পৰমাত্মাক ত্যাগ কৰি অন্য কাৰো হৃদয়ত স্থান নিদিয়া। ভগৱৎ সেৱা ব্যতীত দেৱান্তৰ সেৱা নকৰাই অনন্যতা। আমি পূৰ্বতে “একশৰণ তত্ত্ব বিবেচন” অধ্যায়ত ব্যক্ত কৰি আহিছোঁ। ভক্তি শব্দটো ঈশ্বৰ ৰূপত যেনেকৈ খটুৱাব পাৰি বা খটুৱাব পাৰিলে যেনেকুৱা শোভামুক্ত তথা সৰ্ব্বগ্ৰাহ্য হয়, তেনেদৰে অন্যত নহয়। যেনে দুৰ্গা ভক্তি, শিৱভক্তি আদি। “ৰূপ ভক্তি” শব্দটোত কোনো আঁৰ নাই। বিশেষকৈ ভক্তি শব্দটোত এটি স্থায়ীত্ব বা এটি মহৎ সত্য আছে। এই শব্দটো য'ত খটুৱা হয় তাৰ যদি কোনো স্থায়ীত্ব বা সত্য নাথাকে, তেন্তে স্থায়ীত্বশীল ভক্তি শব্দটোৰ মূল্য হানি হয়। পৰমহুজৰ বাহিৰে বাকী দেৱতা সকলৰ কোনো স্থায়ীত্ব বা অস্তিত্ব নাই। বৈদিক যুগত এই বিলাকৰ উপৰিও বৃক্ষ, সাগৰ, নৈ আদিকো পূজা কৰিছিল বা ভক্তি কৰিছিল। পিচত লাহে লাহে চৰ্চা, বিচাৰ, গবেষণাৰ ফলত ভগৱানৰ অস্তিত্ব উপলব্ধি কৰিব পৰা হ'ল। তেওঁৰে ব্ৰহ্মা, বিষ্ণু, ৰূপক পৰীক্ষা কৰিবলৈ গৈ বিষ্ণুকো সৰ্ব্ব দেৱতাৰ ওপৰত প্ৰাধান্য স্থাপন কৰিবলৈ বাধ্য হৈছিল। ভাগৱত পুৰাণত ইয়াৰ বিস্তৃত কাহিনী আৰু কীৰ্ত্তনৰ “ভূক্ত পৰীক্ষা” অধ্যায়ত এটি খুলমূল আভাস পোৱা যায়। কাৰোবাৰ যদি ৰোগ হয়, তেওঁ ঔষধ সেৱন কৰিলে ৰোগমুক্ত হোৱাটো স্বাভাৱিক, অথবা ৰোগ

হলে ঔষধ সেৱনৰ লগতে পথ্যাপথ্য বিচাৰ কৰি চলিলে ঔষধৰ উপাধগ
ভাল হয় অৰ্থাৎ ঔষধে বোগক বেছি জ্বালাত কৰিব পাৰে আৰু বোগ
মুক্ত হোৱাত অত্যধিক সহায়ক হয় তথা বোগীজন প্রকৃতিস্থিত হয়। কিন্তু
ঔষধ সেৱনৰ লগতে যদি পথ্যাপথ্য বিচাৰ নকৰি অপথ্য অৰ্থাৎ
বোগ বৰ্দ্ধক বা বোগ সহায়ক দ্ৰব্য ভোজন কৰে, তেন্তে ব্যক্তিজন
বোগমুক্ত কেতিয়াও হ'ব নোৱাৰে। লগতে কাৰ্মিক ক্লেণ, মানসিক
চিন্তা আৰু আৰ্থিক ক্লতিবোৰতো আছেই। তেনেকৈয়ে কক্ষ ভক্তি বা হৰি
ভক্তি ৰূপ ঔষধৰ লগত অন্য দেৱ ভজন ৰূপ অপথ্য খালে (অৰ্থাৎ-ভজন
কৰিলে) দ্বিতাপ ভাপিত ব্যক্তি ৰূপ বোগীয়ে কেতিয়াও ভৱত্ব সাঙ্গি
ৰূপ বোগমুক্ত হ'ব নোৱাৰে অৰ্থাৎ হৰি ভক্তিত আশ্ৰয় কৰা ব্যক্তিয়ে
যদি ভগৱৎ সেৱাৰ লগতে দেৱাত্তৰ সেৱা কাৰ্যতো মনোনিবেশ কৰে, তেন্তে
বোগীয়ে যেনেকৈ ঔষধ সেৱন কৰিও লগতে অপথ্য খালে বোগমুক্ত
হব নোৱাৰে, তেনেকৈয়ে দ্বিতাপ দম্ব জনসাধাৰণে ভৱবন্ধমুক্ত হৈ
পৰম্পদ লাভ কৰিব নোৱাৰে। ভক্তি বত্ৰাবলীত মাধৱ পুৰুষে লিখিছে
যে "উপাধি বিশিষ্ট ফল হোৱাৰ বিশিষ্ট" অৰ্থাৎ বিশিষ্ট ব্যক্তিৰ পৰা
বিশিষ্ট ফল আৰু নিকৃষ্ট ব্যক্তিৰ পৰা নিকৃষ্ট ফল পোৱা যায়। পশু
মানুহে আনক পৰ্বত জন্মন কৰোৱাৰটো কথাই নাই, নিজেও পৰ্বত জন্মন
কৰিব নোৱাৰে। অস্ত মানুহে আনক পথ প্ৰদৰ্শন কৰিব নোৱাৰে। কুকুৰৰ
নেজত ধৰি কেতিয়াও সাগৰ পাৰ হ'ব নোৱাৰি। বৰঞ্চ কুকুৰৰ গৈতে সাগ-
ৰত নিমজ্জিত হ'ব লাগিব। সেইদৰে অপ দেৱতাত আশ্ৰয় কৰি কেতিয়াও
ভৱবন্ধ মুক্ত হ'ব নোৱাৰি। সংসাৰ সাগৰৰ পৰা জ্ঞানকৰ্ত্তা একমাত্র
পৰম পুৰুষ শ্ৰীকৃষ্ণ। ভক্তি বত্ৰাবলীত দেৱতা সকলৰ নিজ বাক্যতে এইখিনি
কথা প্রকাশ পাইছে যেনে :-

কৃষ্ণৰ শৰণ তৈল কিমতে বিশেষ।

দেৱ বাক্যে লৈয়ো আৰ উত্তৰ নিঃশেষ ॥

মুগ্ধ হাবিয়া মুছে যত দেৱগণ।

কৰন্ত কৃষ্ণক স্তুতি পশিতা শৰণ ॥

বাণ আদি গুণ্য তুমি পৰম নিঃশৰণ।

নাহি অঙ্কৰ বিহীনৰ কোকুহল ॥

নিজানন্দ লাভে পৰিপূৰ্ণ অভিপন্ন ।
 কৃপাৰ উপাধি পৰিচ্ছেদ নকৰয় ॥
 হেনক নিৰ্ভৰ তুমি পৰম ঈশ্বৰ ।
 মান্য্যৰ অধীন আমি দেৱতা অপৰ ॥
 ভোমাক এবিলা কৰে আমাত শৰণ ।
 ভাত পৰে নাহিকে পৰম অজ্ঞজন ॥
 যেন কোনো জনে কুকুৰৰ লাজে ধৰি ।
 হাই বাক ইচ্ছায়ে অতি সমুদ্রক ভৰি ।
 ভাৰ কদাচিত নোহে সমুদ্র ভৰণ ।
 সেহিমতে লৈয়া অনীহবত শৰণ ॥
 নগাৰে ভৰিবে দুঃখান্বিত সংসাৰক ।
 এহি মানে খেজোহো দেৱৰ বচনক ॥

মাধৱদেৱ/ভক্তি বন্ধাবলী

পদ/১১৫৫—১১৫৬

কোনোবাই ভক্তি বন্ধাবলীক অৱজ্ঞা কৰিব পাৰে। গতিকে উক্ত
 বচনত দেৱতা সকলে কোৱা “যেন কোনো জনে কুকুৰৰ লাজে ধৰি”
 এই শিতানৰ বাক্যটোৰ মূল ভাগৱতৰ ধৰ্মা উদ্ধৃতি দিয়া হ’ল :—

অৰিষ্টিমতঃ কুং পৰিপূৰ্ণকামং
 স্বেনৈব লাভেন সমং পুশান্তম্ ।
 বিনোপসৰ্গতাপৰং হি বাগিশঃ
 ব্রহ্মজ্ঞেনাতি ভিত্তি সিদ্ধম্ ॥

ভাগৱত-৬/৯২/২

ভগৱান যে সৰ্ব্ব পুণীৰ পিতা মাতা আদি সকলো, সেই সম্বন্ধে
 ব্রহ্মতত্ত্বতো ধ্বনিত হৈছে :

পিতা মাতা সুহৃৎ বন্ধু ব্রাতাপুৰুষঃস্বয়ং মে ।
 বিদ্যাঃ ধনং চ কামশ্চ নান্যং কিঞ্চিৎ ক্ৰমাৎ যিমা ॥

ব্রহ্মতত্ত্ব

অৰ্থাৎ—তুমিয়েই মোৰ পিতা, মাতা, মিত্ৰ, সুহৃদ, পুৰুষ, বিদ্যা, ধন, আদি
 সমস্ত কামনা। তোমাৰ বাহিৰে মোৰ একো নাই ।

অন্যকী :— জন্ম প্রভৃতি দাসোহস্তি শিশ্যোহস্তি তনয়োহস্তিতে ।
 কুং চ স্বামী গুৰুৰ্ম্মাতা পিতা চ ময় মাধৱ ॥

ব্রহ্মতত্ত্ব ১

অৰ্থাৎ—হে মাথৰ ! জন্মকালি মই তোমাৰ দাস, শিষ্য আৰু পুত্ৰ । তুমি মোৰ পৰাকী, গুৰু, পিতা আৰু মাতা ।

সেৱান্তৰ সেৱা বৰ্জনাৰ প্ৰমাণ সমূহ তথা পৰম্পৰাগত পৰমাত্মাৰ মায়াত তত্ত্ব সমূহ ‘সেব’ শিষ্টানত আৰু “একশৰণ তত্ত্ব বিবেচন” অধ্যয়নত প্ৰকাশ হৈ আহিছে বাবে এই শিষ্টানত চৰ্চিত চৰ্চন কৰা মহল ।

ভক্তি দেৱীৰ হঠাৎ বিশেষ বস্তু আছে । যাৰ ক্ষমতাত ভক্তি দেৱী প্ৰবেশ কৰে তাৰে উক্ত হঠাৎ বস্তুৰে সন্ম লয় । সেই সময়ে ভক্তি বসামুত সিদ্ধান্ত লিখিছে —

ক্লেশোন্নী শুভদা মোক লঘুভাকুং সুদুৰ্জতা ।

সাম্প্ৰানন্দ বিবেচনাত্মা শ্ৰীকৃষ্ণাকৰ্শিণী ওসা ॥

ভক্তি বসামুত সিদ্ধ ।

অৰ্থাৎ—ক্লেশ নাশ, শুভদা (মঙ্গলদাতা), মোকত লঘু বুদ্ধি, সুদুৰ্জতা, সাম্প্ৰানন্দ বিশেষত্বপতা আৰু শ্ৰীকৃষ্ণক আকৰ্ষণ কৰা এই হঠাৎ ভক্তি দেৱীৰ বিশেষ গুণ ।

(১) ক্লেশনাশ :— (ক্লেশোন্নী)

সম্পূৰ্ণ বিশ্ব মায়াজালত আবদ্ধ হৈ তাতেই ডুব গৈ আছে । উক্ত মায়া মুক্ত কৰি বিশ্ব ক্লেশ দূৰ কৰে কাৰণে ভক্তিৰ প্ৰথম বিশেষণ “ক্লেশ নাশ” বা ক্লেশোন্নী ।

(২) শুভদা :— ভক্তিৰ দ্বিতীয় বিশেষণ শুভদা । শুভৰ সামান্য অৰ্থ সুখ । ভক্তি সম্পূৰ্ণ সুখৰ আকৰ । ভক্তিৰ বাহিৰে শাস্ত্ৰত সুখোপলব্ধি কেতিয়াও নহয় । গতিকে ভক্তিৰ পৰাই সুখ মিলে । সেই বাবেই ইয়াক শুভদা বোলে ।

(৩) মোকত লঘু বুদ্ধি :— ভক্তিৰ তৃতীয় বিশেষণ মোক লঘুভাকুং বা মোকত লঘু বুদ্ধি । ইয়াৰ অৰ্থ হ’ল—

হৰি ভক্তি মহা দেব্যঃ সৰ্বা মৃত্যু্যাদি সিদ্ধয়ঃ ।

ভুক্তয়শ্চাত্তাত্ত্যাস্যেটিকাবদনুভতাঃ ॥

নাৰদ পঞ্চবাণ

অৰ্থাৎ—সম্পূৰ্ণ অন্তৰ্ভূত ভক্তি (ভোগ) তথা মুক্তি আদি সিদ্ধিবিলাক হৰি ভক্তি মহাদেৱীৰ পিচে ৰিচে দাসীৰ নিচিনাকৈ সেৱাৰ কাৰণে লগ লাগি থাকে ।

(৪) সুদুৰ্জতা :— চতুৰ্থ বিশেষণ হল সুদুৰ্জতা । ইয়াৰ অৰ্থ নাৰদ পঞ্চবাণৰ প্ৰবচন :—

ভান্ডঃ সুলভা মুক্তিৰ্ভুক্তিৰ্ভাতি পুণ্যতঃ ।

সেৱং সাধন সাহ স্নেহবি ভক্তিঃ সুদুৰ্জতা ॥

নাৰদ পঞ্চবাণ

অৰ্থাৎ—ভাৱৰ দ্বাৰা মুক্তি সহজতে পোৱা যায় আৰু বস্তু আদি পুণ্ডৰ
বস্তুত ভোগ প্ৰাপ্তিও সুলভ হয় ; কিন্তু এই হুঁচি উক্তিভো হাজাৰ সাধক-
নুষ্ঠানৰ দ্বাৰা পোৱা অত্যন্ত দুৰ্লভ ।

(৫) সাত্ত্বানন্দ বিশেষকণ্ঠাঃ— ভক্তিৰ পঞ্চম বিশেষণ এইটো । সেই সম্বন্ধে
ভক্তিসামুদ্ৰ গিৰুৰ ঘটন

ব্ৰহ্মানন্দো ভবেদেষ চেৎ পৰাৰ্থভণী কৃতঃ ।

নৈতি ভক্তি সুখাভ্যোঃ পৰমাণুতুলামপি ॥

ভক্তিসামুদ্ৰগিৰু

অৰ্থাৎ যদি ব্ৰহ্মানন্দ সুখক পৰাৰ্থসংখ্যাৰ দ্বাৰা সীমা নিৰ্দ্ধাৰণ কৰিব পাৰি,
তথাপি সেই সুখ ভক্তি সুখাসিদ্ধিৰ এক পৰমাণুৰ সমতা হ'ব নোৱাৰে ।

(৬) শ্ৰীকৃষ্ণাকৰ্মিণীঃ— ভক্তিৰ ষষ্ঠ বিশেষণ শ্ৰীকৃষ্ণাকৰ্মিণী । সেই সম্বন্ধে
শ্ৰীকৃষ্ণই উদ্ভৱক কৈছে :

ন সাধয়তি মাং যোগো ন সাংখ্যঃ ধৰ্ম্ম উচ্ছ্রত

ন স্বাধ্যায়ন্ত পশুত্যাগো যথা ভক্তি মমোজ্জিতা ॥

ভাগৱৎ ১১/১৪/২০

অৰ্থাৎ:— হে উচ্ছৱ ! যেনেকৈ উৎকৃষ্ট ভক্তিয়ে মোক নিজৰ বশ কৰি লব
পাৰে (কৰোভাৱনে), তেনেকৈ যোগ, সাংখ্য, ধৰ্ম্ম, স্বাধ্যায়, তপ আৰু ত্যাগে
কৰি লব নোৱাৰে ।

উক্তিস্থিত যই সংখ্যক বিশেষণ ভক্তিৰ প্ৰধান বস্তু । ভক্তিক অপন্ন
কৰিলে উক্ত বিশেষণে সৰু হয় ।

চাৰিবেদ, উপনিষদ্, পুৰাণ সমূহ, স্মৃতি, সংহিতা, তন্ত্ৰ, গীতা, ভগৱৎ
আদিত ভক্তিৰ মাহাত্ম্য অপৰিসীম ভাবে বৰ্ণিত হৈছে । আগম শাস্ত্ৰাদিতো
হৰিভক্তিৰ বা ভক্তিৰ মাহাত্ম্য নিৰপেক্ষ ভাবে বৰ্ণনা কৰা হৈছে—যাব ব্যাখ্যা
দিবলৈ হ'লে এখন পৃথক্ শাস্ত্ৰ প্ৰণয়নৰ প্ৰয়োজন আছে । ভক্তি বিষয়ত
অনেক বিবৰণ, টীকা, ব্যাখ্যা, বিবেচন আৰু ভাষ্য থাকিলেও সকলোৰে
ভেদভেদ উত্তম ভাষ্য শ্ৰীমদাঙ্গন্তৰ একাদশ স্কন্ধ । বস্তু স্বয়ং ভগৱান
শ্ৰীকৃষ্ণ আৰু শ্ৰোতা ভাগৱতোত্তম উচ্ছৱ মহাশয় । প্ৰসঙ্গ হল ভগৱানৰ পৰম
ধাম প্ৰয়াগৰ আৰু নিমিত্ত হল সৰ্ব সাধাৰণৰ কল্যাণ বা সংসাৰ তৰণৰ
উপায়ৰ গোপনীয় বা বহুস্য তত্ত্ব । একাদশ স্কন্ধ ভাগৱতেই ভক্তি তত্ত্বৰ
চূড়ান্ত পৰ্য্যায় বা সীমা বুলি আমি কব খোজা নাই । কোৱাৰ অৰ্থ হল
এয়ে যে ভগৱন্তৰ মহাপ্ৰয়াগৰ বেলিকা কথিত বাবে ই সৰ্বোৎকৃষ্টভাৱ

শাৰীত আছে। সমগ্ৰ ভাগৱতেই ভক্তি ভক্তৰ আধাৰ। শ্ৰীমদ্ভাগৱতত কৃষ্ণ দ্বৈপায়ন বেদব্যাসৰ সমাধি ভাষা উপস্থিত হৈছে। লগতে শ্ৰীকৃষ্ণ ভগৱানৰো সমাধি ভাষা ইয়াত আছে। চতুঃশ্লোকী ভাগৱতৰ পৰা এখন বিশাল দ্বাদশ স্কন্ধ ভাগৱত গ্ৰন্থখন হোৱা মানে “কিৰিঙাটিৰ পৰা খান্তৰ দাহ”। ভক্তি ভক্তৰ কথাবোৰ হৃদয়ঙ্গম কৰা সুকঠিন। সেই বাবেই এখন বিশাল কণকৰ যোগেদি ভক্তি ভক্ত কথাবোৰ জন সমাজৰ অন্তৰত স্পৰ্শ হবৰ কাৰণে এইবোৰ সন্তসৰৰ কৰণ। ইয়াৰ বাবে লোক সংগ্ৰহ, লোক বন্ধন আৰু লোকস্থিতিৰ প্ৰয়োজন আছে। গতিকে শ্ৰীমদ্ভাগৱত ভক্তি শাস্ত্ৰৰ অদ্বিতীয় গ্ৰন্থ হিচাবে আৰু সমস্ত বিন্ধান, সন্ত সমাজৰ বাবে মান্য। আমি ভাগ-ৱত মাছাখ্যাত সৰুৰূপে বৰ্ণনা দি আহিছোঁ।

ভাগৱত শাস্ত্ৰৰ উত্তৰো প্ৰথম ভক্তিবাদৰ বাবেই। বেদব্যাসে নানা পুৰাণ ৰচি ভক্তিবাদক চাকি শক্তি বাদৰ প্ৰাধান্য স্থাপন কৰাৰ ফলত তেওঁৰ মনত উগল-থুগল লাগিছিল, উন্মত্তৰ দৰে হৈছিল। ভাগৱতৰ প্ৰথম স্কন্ধতে তাৰ সজ্ঞান পোৱা যায় :—

দিনেক পূৰ্বত পৰাশৰ সূত ঋষি ।
বদনিকাপ্ৰমত্ত আছন্ত ব্যাস বসি ॥
উগল-থুগল মন নাহি সুখ শান্তি ।
নপাত উপায় একো মনে গুণি গাছি ॥
ব্ৰহ্ম জান চিন্ততে মনত নাহি সুখ ।
নজানন্ত কিসক মনত মিলে দুখ ॥
অধোমুখে আছে বহি হয় নিশবদ ।
সেহি বেলা তৈতে আসি মিলিলা নাৰদ ॥

... ..

ভোজনন্ত যন্তত মহা হৰিষ চৰিত্ত ।
নাৰদক দেখি ব্যাস ঋষি সচকিত ॥
... ..

প্ৰণিপাতে পুছিলা কুশল আগমন ।
নাৰদে পুছিলা পাচে ব্যাসত ৰচন ॥
হাসিয়া ৰোজনন্ত ঋষি কহিয়ো বৃদ্ধান্ত ।
কিবা হেতু ভোমাৰ নাহিকে চিত্ত শান্ত ॥
অহা উচ পিত কিয় থিৰ নুহি চিত্ত ।
অহন্তৰ মোহ ইটো কিনো দ্বিপৰীত ॥

... ..

... ..

কহিলোক স্বৰ্গ মোত ইহাৰ কাৰণ ।

তুমি প্ৰাণপাতে ব্যাসে বুজিলা মচন ॥

হৰ্ষ যদি আমি বেদ শাস্ত্ৰত পাপত ।

কৰো নিতে ঈশ্বৰ অৰ্পণা কৰ্ম যত ॥

মহা জ্ঞান পূৰ্ণ আমি জগতে প্ৰখ্যাত ।

তোম্ব সমাধিত ব্ৰহ্ম আপুনি সাক্ষাত ॥

তথাপি নুগ্ৰহে মোৰ মনে অসন্তোষ ।

নপাত বিমৰিষি কিবা কৰি আহো দোষ ॥

আপুনি অগাধ বুদ্ধি অংশ অবতাব ।

পূৰ্ণোহো তোমাত কৈয়ে কাৰণ ইহাৰ ॥

নুৰদ বদতি শুনা মহা মুনি ব্যাস ।

তুমিসে কৰিলা সব জগতকে নাপ ॥

নিৰন্তৰে পশুৰ মোহাইলা তুমি প্ৰাণ ।

নাহি মন্দ কৰ্ম্ম আৰ ইহাৰ সমান ॥

আকস্মিকে লোকক কবাইলা হিসা ধৰ্ম্ম ।

নুবুজিলা তুমিও বেদৰ তত্ত্ব মৰ্ম্ম ॥

... ..

... ..

মোৰ উপদেশে কৰা ভাগৱত শাস্ত্ৰ ।

প্ৰচাৰক গোবিন্দৰ গুণ নাম মন্ত্ৰ ॥

শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন মন্ত্ৰ কৰোক নিঃশেষ ।

দূৰ হৌক তোমাৰ মনৰ মহা ক্লেশ ॥

ভকতি বিহীন জ্ঞান কৰ্ম্ম সৰে ব্যৰ্থ ।

কহিলো স্বৰূপ বেদান্তৰ তত্ত্ব অৰ্থ ॥

আবে অনাদৰি জ্ঞান স্বধৰ্ম্ম নিঃশেষ ।

কেৱল দিয়োক ভকতিৰ উপদেশ ॥

ইত্যাদি ভক্তিৰ মাহাত্ম্য আৰু তাৰ গুণাত্মক সমূহ ব্যাখ্যা কৰি নাৰদে উপদেশ দি প্ৰস্থান কৰাত ব্যাস দেৱৰ চিত্ত শান্ত হ'ল আৰু হৃদয়ত কৃষ্ণ শক্তি স্থাপন কৰিবলৈ আগিলে । এনেদৰে ব্যাসে অন্তৰ্ভুক্তিৰে এখন ৰূপক দেখিলে—

কৃষ্ণৰ মূৰ্ত্তিক পাচে কৰিগত প্ৰান ।
 হৃদয়তে কৃষ্ণক দেখিলে বিদ্যমান ॥
 বাম পাশে মায়া দক্ষিণত ভক্তি মাত্ৰ ।
 দেখি ব্যাস স্বৰ্গিৰ বোধাৎ ত্ৰৈলোক্য ॥
 মায়ায়ে বাক্যত ভক্তি মাত্ৰ জ্বলাতন ।
 দুহানো মধ্যস্থ ভাবে আছা উপবৃত্ত ॥
 বন্ধৰ মোক্ষৰ হেতু দেখি ভ্ৰান্ত স্বৰ্গি ।
 ভাগবত শাস্ত পাচে কৰিলা হৰিৰি ॥

ইয়াত উল্লেখ থকা হৃদয়ত কৃষ্ণক দেখা, বাম পাশে মায়া, দক্ষিণত ভক্তি মাত্ৰ, মায়ায় বন্ধা, ভক্তি মাত্ৰে মেলা, দুইজনৰ মাজত কৃষ্ণ উপবৃত্ত মধ্যস্থ ভাবে থকা ইত্যাদি এইবোৰ কি ? ইয়াৰ উত্তৰ স্কন্দপুৰাণৰ দিব লাগিব । যি জনৰ ‘হোত সমাধিত ব্ৰহ্ম আপুনি সাক্ষাত’ তেনেজনৰ আকৌ হৃদয়ত কৃষ্ণক দেখা আৰু মায়া শুধা ভক্তিক দেখাৰ বহস্য নিশ্চয় আছে । কৃষ্ণক দেখাৰ বহস্য এয়ে যে বেদ বেদান্তই ব্ৰহ্মক স্বীকাৰ কৰে । “ব্ৰহ্ম বস্তু” এনে এটা বস্তু যে তাক সহজতে পণ্ডিত সকলেও আয়ত্যাধীন কৰি লব নোৱাৰে বা তাৰ তত্ত্ব সমূহ সহজতে উপলব্ধি কৰি লব নোৱাৰে । বেদ বিভাজন, উপ-নিষদৰ সৃষ্টি, পুৰাণ ৰচনা কৰাৰ মূলতে হল সৰ্ব সাধাৰণে সহজতে বুজা পৰা হওক । কঠিন বস্তুটোক সহজ কৰিবৰ কাৰণেই সন্তসকলে চেষ্টা কৰি আহিছে । তাৰ কাৰণে কৃষ্ণ দ্বৈপাদনৰ জন্ম আৰু বেদবাস নামৰ হেতু । “ব্ৰহ্ম পৰমাত্মা ভগবন্ত একে তত্ত্ব” হলেও ব্ৰহ্ম আৰু পৰমাত্মা উপলব্ধি কৰাটো সহজ নহয় । বেদান্তৰ ব্ৰহ্ম, যোগীৰ পৰমাত্মা আৰু বৈষ্ণৱৰ বাবে ভগবন্ত বস্তু গ্ৰহণীয় । বেদ বেদান্ত অধ্যয়ন কৰি ব্ৰহ্ম উপলব্ধি আৰু যোগ সাধনা কৰি পৰমাত্মা উপলব্ধি সকলোৱে কৰিব নোৱাৰে; কিন্তু বৈষ্ণৱ ভগ-বন্ত উপলব্ধি বা সৰ্ব সাধাৰণে অৰ্থাৎ অজ জনসাধাৰণেও (পণ্ডিতসকলৰ কথাই নাই) ভগবন্তৰ কথা কীৰ্ত্তনতে (যশ কীৰ্ত্তনত অতি তুণ্ট হোস্ত হৰি) ভগবন্ত উপলব্ধি কৰিব পাৰে বাবে ই সহজলভ্য বস্তু । কলি যুগৰ বাবে ই মহৌষধি । (আমাৰ আগৰ ‘দেৱ’ নিতানত লিখা কথাখিনি চুস্তিৰা) অবোধ্য বস্তুক বোধাৎ কপাটৰ কৰিবৰ কাৰণে বহুতো উপায় লাগে বা বুদ্ধি লাগে । সত্য, ত্ৰেতা, ভাগবত মানুহৰ বিচাৰ বুদ্ধি অধ্যয়ন ধোঁনকুৱা আছিল, এতিয়া কলিযুগত নাই । ক্ৰমে ইয়াৰ পৰিবৰ্ত্তন সাধিত হৈ আহিছে । পূৰ্বোক্ত তিনি যুগত ব্ৰহ্মোপলব্ধি আৰু পৰমাত্মোপলব্ধি কৰিব পৰা সমৰ্থ আছিল । কিন্তু কলিযুগৰ বাবে উক্ত দুয়োটিয়ে পৰিবৰ্ত্তনৰ প্ৰয়োজন হল । গতিকে

ইয়াৰ বাবে জাগে সহজ সবল ভাবে বৃত্তিৰ পৰা বস্তু উক্ত ব্ৰহ্ম পৰমাত্মাবে
আত্মপ্ৰকাশ ভগৱন্ত শ্ৰীকৃষ্ণক। সেই বাবেই ব্যাসে হৃদয়ত কৃষ্ণৰ মূৰ্ত্তি দৰ্শন
পালে অৰ্থাৎ কলি যুগৰ জন সাধাৰণৰ বাবে শ্ৰীকৃষ্ণ জীজামৃত খিনিকে
উপযোগী হুলি ধাৰণা বা সিদ্ধান্ত কৰি ললে। ব্যাসে দৰ্শন কৰা এই ৰূপক
খন দৰাচলতে ব্যাসৰ উপলব্ধিৰ বস্তুহে বা এটি স্বৰূপ জ্ঞানৰ গোছ-
বহে। ভাগৱতে আমাক বুজাবৰ কাৰণে এই ৰূপকখনৰ যোগেদি ব্যাসৰ
উপলব্ধি বিগ্নয় বস্তুৰ এটি সঙ্কলন দিছে মায়।

ব্যাসে শ্ৰীকৃষ্ণৰ বামভাগে মায়াক আৰু দক্ষিণ ভাগত ভক্তি দেৱীক
দৰ্শন পোৱাৰ কাৰণ বহুস্মাৰত। ময়া হল প্ৰকৃতি। ময়া মানে কি?

সামান্য পাজনী শক্তি: সৃষ্টি সংহাৰ কাৰিণী।

জ্ঞানসঙ্কলিনী তন্ত্ৰ।

অৰ্থাৎ— সৃষ্টিৰ পাজন আৰু সংহাৰ কাৰিণী শক্তিৰ নাম ময়া।

ভাগৱততো কৈছে: —

স বা এতস্য সংশ্ৰপ্টু: শক্তি: সদৃ সদাশক্তি।

ময়া নাম মহা ভাগ ময়া ইয়ং নিশ্ৰমে বিভূ: ॥

ভাগৱত-৩/৫/২৬

অৰ্থাৎ — হে মহাভাগ। জগৎ নিৰ্মাণ কৰ্ত্তাৰ সদৃসদাশক্তি শক্তিৰ নাম
ময়া—যাৰ দ্বাৰা এই সৃষ্টি ৰচনা কৰা হৈছে। ময়াৰ স্বৰূপ কি?

ঈশ্বৰস্য মহাময়া জ্ঞদাত্তাৱশ বৰ্ত্তিনী। তৎসঙ্কল্পানুসাৰিণী। বিবি-
ধানন্ত মহাময়া শক্তিসং সেৱিতানন্ত মহাময়া জ্ঞানজননমপিবা মহাবিক্ৰো:
ক্লীড়া শৰীৰ ৰূপিনী ব্ৰহ্মাদীনামগোচৰা এভাং মহাময়াং তবন্ত্যেব যে বিষ্ণু-
মেৱ ভজন্তি, নন্যে তবন্তি কদাচন।

(মহানাবায়ুপোপনিষদ)

অৰ্থাৎ— ঈশ্বৰৰ মহাময়া ভেদৰ আভাৱশৰ্ত্তিনী। ভেদৰ সঙ্কল্পৰ অনুগমন
কাৰিণী। বিবিধ অনন্ত মহাময়া শক্তি সম্যক্ৰূপে সেৱিত, অনন্ত মহাময়া
জ্ঞান নিৰ্মাণ মপিবা মহাবিক্ৰুৰ ক্লীড়া শৰীৰ ৰূপিনী, ব্ৰহ্মাদি দেৱতাব
অগোচৰা। যি সকলে বিষ্ণুক ভজনা কৰে, ভেদভ্ৰমক এই মহাময়াৰ দ্বাৰা
উত্তীৰ্ণ হয়, অন্যন্ত কেতিয়াও উত্তীৰ্ণ হব নোৱাৰে।

মায়াকৈ প্ৰকৃতি বোলে—

মায়ান্ত প্ৰকৃতিং বিদ্যাশ্মিনন্ত মহেশ্বৰম্ ।

তস্যাবয়বভূতন্ত ব্যাপ্তং সৰ্বমিদং জগৎ ॥

স্বৈতান্বতৰোপনিষদ্ — ৪১০

অৰ্থাৎ— প্ৰকৃতিক মায়াকৈ আৰু পৰমেশ্বৰক মায়াক্ষীণ বা মায়াকৈ পৰাকী বুলি জনাব। তেওঁৰ অবয়বৰূপে কল্পিত পদাৰ্থ সকলৰ দ্বাৰা নিখিল জগৎ স্বৰূপ ।

মহাপুৰুষ শব্দৰ শুকৰ দ্বাৰা ৰচিত “অনাদি পাতন” পুথিত মায়াকৈ পুৰুষৰ (ঈশ্বৰ) অৰ্দ্ধাঙ্গিনী বুলি কোৱা হৈছে। পুৰুষতকৈ তেওঁ কোনো ক্ষেত্ৰত হীন বুলি কৈছে অৰ্থাৎ “মোন্তে মাত্ৰ লীন যাহা এহি মাত্ৰ হীন”। উক্ত মায়াকৈ অৰ্থাৎ প্ৰকৃতিকৈ ব্যাসে দেখা পাইছিল শ্ৰীকৃষ্ণৰ বাম ভাগত। প্ৰকৃতি সদায় পুৰুষৰ বাম ভাগত অৱস্থান কৰে বাবে আছিল। কিন্তু ভক্তি মাত্ৰ কিন্তু দক্ষিণ ভাগত অৰ্থাৎ সোঁফালে আছিল তাৰো নিতান্ত কাৰণ আছে। ভক্তিও দেখোন (স্ত্ৰীলিঙ্গ কাৰণে) শ্ৰীকৃষ্ণৰ বাম ভাগত অৱস্থান কৰাৰ যুক্তি আছিল। তাৰ অৰ্থ একে যে আমালোকৰ কোনোবা এজন হিতৈষী ব্যক্তিৰ পৰলোক হলে তেওঁৰ গুণগান কৰোঁতে “তেওঁ আমাৰ সোঁহাত স্বৰূপ আছিল” বুলি প্ৰথমেই কওঁ হ’ক। এই কথাও ভক্তি মাত্ৰ খাটে। কাৰণ ভক্তি হ’ল ভগবন্তৰ সোঁহাত স্বৰূপ, সোঁহাতৰ প্ৰয়োজন সৰ্বাধিক। বিষ্ণু ভজনা বা ভক্তি নকৰিলে মায়াকৈ হাত সৰা টান। সেই কথা উক্ত মহা নাৰায়ণোপনিষদৰ উদ্ধৃতিত পৰিষ্কাৰ হৈছে। এই কথা ভাৰতীয় সমস্ত গ্ৰন্থত উল্লেখ হৈ আছে। ভগৱানক লাভ-কৰিবলৈ লৈ ভগৱানৰ সোঁহাত স্বৰূপ ভক্তি মাত্ৰক আশ্ৰয় কৰা, মায়াকৈ নহয়। মায়াকৈ আশ্ৰয় কৰিলে, বান্ধ খাব, ভগৱানৰ ব’ড়ফালে নাযাব, প্ৰকৃতিৰ আশ্ৰয় লৈ প্ৰকৃতিতে আয়াযাত কৰিব লাগিব।

কোনোৱে ভক্তি শব্দটো স্ত্ৰীলিঙ্গ কাৰণে প্ৰকৃতি ও স্ত্ৰীলিঙ্গ হোৱা হেতু বিষ্ণুৰ ভগত প্ৰকৃতি উপাসনা কৰিলেও দোষ নাই বুলি কয়। কিন্তু এইটো সম্পূৰ্ণ ভুল। সংস্কৃতৰ “জিন্” প্ৰত্যয়টো স্ত্ৰীলিঙ্গ। ভজ্ ধাতুত “জিন্” প্ৰত্যয়টো যোগ কৰাৰ কাৰণে “ভক্তি” শব্দটো স্ত্ৰীলিঙ্গ হৈছে। ভক্তিক ভজিবলৈ কোনো শাস্ত্ৰই কোৱা নাই। ভক্তিক আশ্ৰয় কৰি ভগৱন্তক ভজিবলৈ কৈছে। ইয়াত ‘জিন্’ প্ৰত্যয়টোহে স্ত্ৰীলিঙ্গ, ভজ্ ধাতুটো নহয়। উদাহৰণ স্বৰূপে “বেল” শব্দটো পুংলিঙ্গ কিন্তু ‘শ্ৰুতি’ শব্দটো স্ত্ৰীলিঙ্গ।

বেদ স্নানে শ্রুতি আৰু শ্রুতি মানে বেদ, সমার্থক বা একার্থক। তেঁও
বেদক আৰু শ্রুতিক একেটা বস্তুকে পুংলিঙ্গ আৰু স্ত্রীলিঙ্গ কেনেকৈ
কৰো। মুঠতে ইয়াত শব্দটোৱেহে লিঙ্গ বহন কৰে, পৃথিখনে নকৰে।
মাধৱদেৱৰ ভাষাৰে ইয়াৰ মোখনি মৰা উচিত :-

হৰি ভক্তি ৰাজমাৰ্গে গুৰু পদ নথ চক্রে প্ৰকাশিত
শ্রুতি জননীৰ পদ পঙ্খ অনুসৰি।
ফুৰো'হুয়া আমি আনন্দিত স্থলন নাহিক কদাচিত
মহাজন সব জানিবা নিশ্চয় কৰি ॥

মাধৱদেৱ/নামঘোষা

অৰ্থাৎ — হৰি ভক্তি হল ৰাজমাৰ্গ বা প্ৰধান পথ। তাতে গুৰুৰ পদ নথ চক্ৰই
পোহৰ পেলাইছে। ভয় নাই সুন্দৰ পথ আৰু সুন্দৰ আলোক। শ্রুতি মাতা
অৰ্থাৎ বেদ সেই পথেদি খোজ কাঢ়ি গৈ আছে। উক্ত মাতৃ যি পথেদি গৈছে,
তাৰ অনুসৰণ কৰোঁ। আমি আনন্দ মনেৰে ফুৰো, ভয় নাই পিচলি নপৰো।
হে সাধু সকল! ইয়াকে অৰ্থাৎ এইখিনি কথা সত্য বুলি জানিবা।

আকৌ মায়ায়ে বন্ধা আৰু ভক্তি মাতৃয়ে মেলাৰ ৰহস্যনো কি তাক
জনা উচিত। মায়াৰ স্বৰূপটো আগতে কোৱা হৈছেই। এতিয়া এইটো মায়া
অলপ বহল অৰ্থৰ। বেদব্যাসে যি কাৰণত “উত্তল খণ্ডল মন নাহি সুখ শান্তি”
হৈছিল, তাৰ মূলতে হল মায়া। পৃথিৱীত বহুতো মানুহ আছে বহু ধৰণৰ।
সকলোৰে একে উদ্দেশ্য নহয়। কোনোৱে ঐহিক সুখৰ কাৰণে বহুতো অপ-
কৰ্ম্ম কৰে। কোনোৱে পাৰলৌকিক সুখৰ কাৰণে নানা পূজা-পাৰ্বন, বলি-
বিধান, ষাগ-যজ্ঞ আদি কৰে। এইবোৰ কাৰ্য্যৰ বিধি বিধান একমাত্ৰ ব্যাসেই
নিৰূপণ কৰি গ'ল। পুৰাণ তন্ত্ৰাদি শু সেইবিলাকৰ বিধি ব্যৱস্থা যথা স্থানত
নিয়মিত ভাৱে লিপিবদ্ধ হৈ আছে। নাৰদে সেই কথাবোৰ অগ্ৰিম অথচ সত্য
ভাৱেই ব্যাসক কৈছিল। তেওঁ কৈছে — (আগৰ উদ্ধৃতি বাদ দি) —

গৰিহিত কৰ্ম্মকো কহিলা ধৰ্ম্ম বুলি।
তোমাৰ ৰচনে লোক নাশিল সমূলি॥
স্বভাৱে লম্পট বিষয়ত অনুৰাগ।
স্বৰ্গ পাইবো বুলি ৰজে কাটে হংস ছাগ ॥
কৰৈ নানা হিংসা ধৰ্ম্ম নানা দেৱ পূজে।
পুণ্য কৰ্ত্তৱ্য ভেলে দুনাই নৰকত মজে ॥

ধৰ্ম্মদেৱ। ভাগৱত (প্ৰথম স্কন্ধ)

পূৰ্বোক্ত কৰ্মবোৰ আৰম্ভ কৰাৰ পৰা সৰ্বোচ্চ সৰ্বোত্তম সৰ্বোৎকৃষ্ট কৰ্মৰ পৰা বুলি কৰে। কিন্তু তাৰ ফল বিপৰীত। উক্ত কৰ্ম কৰাৰ ফলস্বৰূপে মানৱ দোষেৰে জীৱ বন্ধ হয় আৰু কিছুদিন সুখ-ভোগ কৰি পুনৰ নৰক যাত্ৰা বা পৃথিৱীত নানা যোনিত জন্ম গ্ৰহণ কৰি আত্মহত্যা কৰি থাকে। জীৱ উদ্ধাৰ হোৱাৰ কোনো সুগম পথ নোহোৱা — যি হেতু স্বৰ্গবাসী আৰু নাৰকীয়ে জান ভক্তিৰ সাধন কৰিব নোৱাৰে। সেই মৰ্মে শ্ৰীকৃষ্ণই উদ্ধাৰক কৈছে —

স্বৰ্গিনোহুপ্যতমিস্কৃতি লোকং নিবৰ্ণিনস্তথা।

সাধকং জান ভক্তি ভ্যামুত্তমং তদ সাধকম্ ॥

ভাগৱত-১১।২০।১২

অৰ্থাৎ — যেনেকুৱা নাৰক সকল তেনেকুৱা স্বৰ্গবাসী সকলেও জান ভক্তি সাধক এই পৃথিৱী প্ৰাপ্তি ইচ্ছা কৰে; কিন্তু স্বৰ্গবাসী আৰু নাৰকীৰ শৰীৰ জ্ঞানযোগ আৰু ভক্তি যোগ সাধনৰ বাবে অপাৰগ।

ব্যাসে অন্তৰ্দৃষ্টিৰে দেখিলে যে মই নানা পুৰাণত নানা বিধি বিধান প্ৰবৰ্ত্তন কৰাৰ পৰিণাম স্বৰূপে প্ৰাণীবোৰে উপজি মৰিছে আৰু যাতনা ভুজিছে। এয়েই মায়া। ম'য়াই অপকাৰহে সাধন কৰিলে। তেওঁ ঘটনাবোৰ পৰিষ্কাৰ ভাবে বুজি পালে। লগতে পুনৰ দেখা পাইছে- মায়াই বান্ধিছে সচা; কিন্তু ভক্তি দেৱীয়ে দেখোন সেই মায়াৰ দোষবোৰ কাটি জীৱ বিলাকক নৰক যন্ত্ৰনা আৰু স্বৰ্গ সুখৰ পথ অৰ্থাৎ নানা যোনি ভ্ৰমণৰ দুখ কষ্ট বিলাক আতৰাই দিছে। মই শ্বিৰোৰ বিধি বিধান কৰিছিলো, সেইবোৰ দেখোন অথলৈ গল, তুৱা বুজি প্ৰমাণিত হল, মায়াৰ শক্তি ক্ষুণ্ণ হল, মই দেখোন ভক্তিৰ ওচৰত পৰাজিত হলো। ইয়াৰ পৰিষ্কাৰ অৰ্থ এনেদৰে — অপদেৱতা পূজা কৰিলে বা যাগ যন্ত্ৰ, বলিবিধান কৰিলে সেইবোৰে অৰ্থাৎ তাৰ ফলত স্বৰ্গবাস আৰু নৰক যন্ত্ৰনা ভোগ কৰিব লগা হয়। সেইবোৰে কৃষ্ণপ্ৰাপ্তি বা মোক্ষ প্ৰাপ্তিত সহায় নকৰে। কৃষ্ণ প্ৰাপ্তিৰ বাবে ভক্তি কৰিব লাগিব। দেহ থাকোঁতেই ভক্তি কৰা উচিত কাৰণ স্বৰ্গ আৰু নাৰকীয়েতো ভক্তি সাধন কৰিবই নোৱাৰে। ভক্তিৰ মহতী শক্তি হল — “মিগান্ত মুকুতি, ভূহান্ত ভূকুতি, ভকতিৰ প্ৰসাদত”। দৈহিকতে মায়াবদ্ধ হব খুজিলেও ভক্তিৰ মহিমা বুজি তেওঁত আশ্ৰয় কৰি ভগৱন্তক ভজিলে জীৱৰ কোনো ভয় নাথাকে। ভগৱন্তত সম্পূৰ্ণ ভক্তি সাধন কৰিব নোৱাৰিলেও অৰ্থাৎ সাধন্য মায়, সাধন কৰাৰ দিওত যদি ভক্তি

সাধকজনৰ মুক্তা ঘটে তেওঁৰ তেওঁৰ সেই যৎ কিঞ্চিৎ কৃত ভক্তিৰ মহিমাৰ
কোনো অকল্যাণ হ'ব নোৱাৰে। সেই প্ৰসঙ্গতে নাৰদে ব্যাসক কৈছে,—

ভকতিসি কৰে সংসাৰৰ বন্ধনাশ ।

ভকতিৰ প্ৰভাৱ শুনিয়ো শ্বশি ব্যাস ॥

স্বধৰ্ম্মক ভেজি ভেজি কৃষ্ণক সম্প্ৰতি ।

তাত প্ৰেম পূৰ্ণ য়েবে নতৈল ভকতি ॥

ভৈল এষ্ট যদি বা অল্পতে গৈল প্ৰাণ ।

জানা নাহি তথাপি তাহাৰ অকল্যাণ ॥

শঙ্কৰদেৱ । ভাগৱত প্ৰথম স্কন্ধ ।

সেই একে কথাকে শ্ৰীকৃষ্ণই উদ্ধৱক কৈছে :—

নহাজোপক্ৰমে ধ্বংসো মদ্বৰ্ম্মসোদ্ধৱাবপি ।

ময়া বাবসিতঃ সম্যক নিগুণত্বাদনাশিষঃ ॥

ভাগৱত—১১/২৯/২০

গুৰুজনাই অনুবাদ কৰিছে :—

নিগুণ ভকতি ইটো ধৰা মহামানী ।

জানা সত্যে ইহাৰ অল্পৰো নাহি হানী ॥

যিহেতু সাক্ষাতে মই কৈলো ইটো তত্ত্ব ॥ ইত্যাদি

সকলো সুখ ভোগ মুক্তি আদি ভক্তি দেৱীৰ অধীন আৰু তেওঁৰ
কৰতল গত । মুক্ত পাঁচবিধ যেনে (১) সালোক্য (২) সালিট (৩) সামিপ্য
(৪) সাক্ষ্য (৫) একত্ব বা লীন (ভাগৱত ৩।২৯।১৩) ।

(১) সালোক্য :— ভগৱন্তৰ সৈতে একে স্থানত বাস ।

(২) সালিট :— ভগৱন্তৰ সমান ঐশ্বৰ্য্যলাভ ।

(৩) সামিপ্য :— ভগৱন্তৰ সমীপ বসিত্ব ।

(৪) সাক্ষ্য :— ভগৱন্তৰ সমান ৰূপ প্ৰাপ্তি ।

(৫) একত্ব বা লীন :— ভগৱন্তৰ সৈতে মিলি ৰোৱা ।

গীতাত ভগৱানে কৈছে যে “যে যথা মাং প্ৰপদ্যতে তাং তথৈব
তুভ্যামাহম্” অৰ্থাৎ যেনে যি প্ৰকাৰে মোৰ পৰা বিচাৰে, তাক তেনে প্ৰকাৰে
বাঞ্চিত ফল দিওঁ। এই কথা কলেও ইয়াত যে ভগৱৎ সান্নিধ্যত বিচৰা
ফলৰ তাৰতম্য বা উচ্চ নীচ ভেদাভেদ আছে সেই কথা সত্য। তেওঁৰ
ওচৰত পঞ্চ মুক্তিৰ যি কোনো এবিধ মুক্তি বিচাৰিলেও দিব। অন্য কি
তেওঁৰ ওচৰত যদি স্বৰ্গও বিচাৰে তাকো দিব। কিন্তু একান্ত ভকত যি

সকল তেওঁলোকে ভগৱৎ ভক্তিৰ সঙ্গ সুখে বিচাৰে; কিন্তু তেওঁলোকে জানে যে ভক্তিৰ দাসী ৰূপে মুক্তি সদায় পিচে পিচে হাঁৰ দৰে ঘূৰি ফুৰিছে। মানুহজনৰ লগত হাঁটো ঘেনেদৰে যাত্ৰ, অগ্নী-ভগ্নী কৰিলেও তাকে কৰে, তেনেকৈ ভক্তিয়ে যি কৰে মুক্তিয়েও তাকেই কৰে। ভক্তি ৰাণী আৰু মুক্তি দাসী অৰ্থাৎ ৰাণীৰ কৰ্মচাৰী। ভগৱন্তক মুক্তি বিচৰাৰ কোনো প্ৰয়োজন নাই। ভক্তি কৰাৰ লগতে মুক্তিয়েও ভগৱন্তভক্তৰ পিচত ঘূৰি ফুৰিব। কীৰ্ত্তনত লিখিছে —

কলিৰ লোক আতি পাপমতি ।
নসাধে আনধৰ্ম্ম আৰো গতি ॥
ৰাম নাম যিটো সততে গাৱে ।
সেহিসে হাততে মুকুতি পাবে ॥

শঙ্কৰদেৱ/পাশু মন্দন ।

মাধৱদেৱে লিখিছে : —

ভকত জনৰ হৰি নামেৰে সন্মস ।
মুকুতিকো ঠেলি আগ-হোৱে হৰি যণ ॥

মাধৱদেৱ/নাম-ঘোষা

দেৱৰ দুৰ্দ্ধভ ঈশ্বৰ কৃষ্ণক
ভকতি সি কৰে বশ্য ।
আগম নিগম গীতা ভাগৱত
শাস্ত্ৰৰ এহি ৰহস্য ॥

মাধৱদেৱ/নাম-ঘোষা

ভক্তি কৰোঁতাৰ শৰীৰত সৰ্ব্বতীৰ্থই বাস কৰে বুলিও লিখিছে :—

গজাগৰা নৈমিষ পৃথকৰানি কানী প্ৰয়াগ: কুৰু জাজগানি ।

তিষ্ঠন্তি দেহে কৃত ভক্তি পূৰ্বং গোবিন্দ ভক্তি বহুতাং নৰানাম্ ॥

পদ্ম পুৰাণ

অৰ্থাৎ—গোবিন্দৰ ভক্তি কৰোঁতাৰ শৰীৰত গজা, গয়া নৈমিষাৰণ্য, পৃথক, কানী, প্ৰয়াগ আৰু কুৰুক্লেৱ আদি তীৰ্থই বাস কৰি থাকে।

ভক্তিয়েনো তেওঁ কি কৰিব নোৱাৰে, সকলো কৰিব থাকে। হাতৰ অঙ্গই হাতকে আঘাত কৰাৰ দৰে ভগৱন্তৰ স্ত্ৰিয় সহচাৰিণী ভক্তিয়ে যেতিয়া ভগৱন্তকে বশ্য কৰে, তেওঁ জানিব কথা সামান্য। হৰি ভক্তিত

একান্ত ভাবে আশ্রয় কৰিলে সংসাৰ চক্ৰৰ নিকাৰ হাত এবাই ভগৱৎ সান্নিধ্য লাভ কৰিব পাৰে, সন্দেহ নাই। সেই কাৰণে বেদবাস্তৱে ভক্তিৰ সেই মহত্বৰ দৃশ্যটোকে ভালকৈ দৰ্শন কৰিছিল।

“দুইহানো মধ্যস্থ ভাবে আহা ভগৱন্ত”ৰ বহুসানো কি তাকো বুজা উচিত। মায়াদেৱী আৰু ভক্তিদেৱীৰ মাজত থাকি ভগৱন্তইনো কি কৰিছে ইও এটি প্ৰয়োজনীয় কথা। মায়াবদ্ধ সংসাৰী জীৱক ভক্তিয়ে মুক্ত কৰিছে। মায়াৰ পৰাজয় ঘটিছে। কিন্তু কিহৰ বাবে পৰাজয় হৈছে? আমি আগতে উল্লেখ কৰি আহিছোঁ যে ভক্তি শব্দটো কৃষ্ণ শব্দতহে ঋণে, আনত নাথাকে। এতিয়াকৈ ভক্তি কৰি সংসাৰ বন্ধন মুক্তি কৰিব ভগৱন্তক। ভগৱন্তনো কোন — শ্ৰীকৃষ্ণ। শ্ৰীকৃষ্ণ কোন — দৈৱকী নন্দন। দৈৱকী নন্দন কোন — সক্তিমানন্দ পৰমহংস। ইমানেই কথা। এতিয়া গোটেই কথাখিনি পৰিত্ৰাণ হ'ব এনেদৰে — জীৱই মায়াৰ জালত পৰি যেতিয়া সংসাৰ চক্ৰত নানা নিকাৰ ভুক্তি শেষত মাধৱৰ প্ৰসাদত ভগৱন্ত ভক্তি যুক্ত হ'ব, তেতিয়াহে তেওঁৰ সংসাৰ ভয় দূৰ হ'ব। ভক্তি যুক্ত নোহোৱা পৰ্য্যন্ত তেওঁৰ কোনো প্ৰকাৰেই সদগতি নহয়। সেই ভগৱন্ত বস্তু ব্ৰহ্ম পৰমাৰ্হাৰ আশ্ৰয় প্ৰকাশৰ বস্তু, বেদ উপনিষদৰ ব্ৰহ্ম নহয়, ভগৱন্তৰ ভগৱন্তহে। সেই ভগৱন্তক ভক্তি কৰি সেই পূৰ্ণৰ সদগতি অনিবাৰ্য্য। ভগৱন্তই মধ্যস্থ হৈ ইয়াকৈ সূচাইছে যে হে জীৱ সকল! মায়া বন্ধ নহবা। তোমালোক মোৰেই সতি সন্ততি। মায়াবদ্ধ হৈ উপজি মৰিবা, যাতনা ভুজিবা। তোমালোকে যদি নিজৰ মঙ্গল কামনা কৰা, তেন্তে মোৰ প্ৰিয় সহচাৰিণী, মোৰ দক্ষিণ ভাগে অৱস্থান কৰিণী ভক্তি দেৱী মাতৃক আশ্ৰয় কৰা। তেতিয়াহে মোক পাবা। আনে বা আনৰ দ্বাৰা মোক পাব নোৱাৰিবা। দেখা মোৰ অৰ্দ্ধাজিণী হৈও মায়াই তোমালোকক উদ্ধাৰ কৰিব পৰা নাই। অব্যক্তাৰ্হাণী ভক্তিৰে মোক ভজন কৰা। অৱশ্যে তোমালোকে মোক পাবা।

ব্যাসেনো ব্ৰহ্ম আৰু মোক্ষৰ হেতু কি দেখা গাইছিল? আমি পূৰ্বতে উল্লেখ কৰি আহিছোঁ যে মায়াই জগতক বন্ধন কৰে। ব্ৰহ্মাদি জীৱ পদাৰ্থকো মায়াই আবদ্ধ কৰি ৰাখিছে। মায়ায় কল্পিতং জগৎ। আমাৰ একাধাৰ কথা আছে “হৰি ভকতিৰ বিষম সন্ধি। ৰাজিলে মুকলি মেলিলে বন্ধি” ॥ প্ৰতি পদে পদে মানুহক ৰাজিবৰ কাৰণে মায়াই চেলু চাই ফুৰে। সুবিধা লাগেই ৰাজে। যেতিয়া মানুহে মায়াক প্ৰত্যাহ্বান কৰি জৰ্হাৎ মায়াৰ আভ্যন্তৰীণ তাত্ত্বিক নিৰ্হাণ্ড ভাবে থাকিব পাৰে সিহঁতই মুকলি হয় অৰ্থাৎ মায়াৰ

শ্ৰীৰাম তেওঁ আৱদ্ধ নহয়। পদুম বোকা পানীত জন্ম হয়; কিন্তু তাৰ গাত বোকা পানী লাগিব নোৱাৰে। ঠিক তেনেকৈ, মন মেজি দিগেই মায়াই বাজে, মন বাক্সিজেই মায়াৰ বন্ধনৰ পৰা মুক্ত হয়। মায়াৰ ব্যাধি নিৰাময় হ'বৰ কাৰণে হৰি ভক্তি মহৌষধ সেৱন কৰিব লাগে, ৰোগ দূৰ হ'ব, সন্দেহ নাই। ব্যাসে বন্ধ আৰু মোৰ্ছৰ মুক্ত) কাৰণ ইয়াকে দেখা গাইছিল।

হৰি ভক্তি মহৌষধৰ নিদান বা ৰোগ নিৰাময়ৰ ব্যৱস্থাৰ পুথি হ'ল ভাগৱত। মায়া মুক্ত হৈ হৰি ভক্তি আশ্ৰয় কৰিবৰ বাবে সেই শাস্ত্ৰত সকলো বিধি বিধান নিকপণ কৰা হৈছে। ব্যাসে মায়াৰ বন্ধ আৰু ভক্তিৰ দ্বাৰা মুক্তৰ সকলো ঘটনা অন্তৰ্দৃষ্টিৰে উপলব্ধি কৰি সমস্ত বেদ উপনিষদাদি দৰ্শনৰ সাৰ বস্তু হৰি ভক্তিৰ প্ৰধান পথ প্ৰদৰ্শক সেই মহাভাগৱত শাস্ত্ৰ ৰচনা কৰে। তেওঁ এই শাস্ত্ৰৰ আনন্দ মনেৰে লিখিলে আৰু বেদাদি সমস্ত শাস্ত্ৰ লিখি লাভ কৰা জ্ঞানৰ আকৰ্ষিণী ইয়াতে বাকি দিলে। হৰি ভক্তিৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় সকলো আহিলা পাতি একে ঠাইতে প্ৰাপ্তিৰ সুগম উপায় উলিয়াই দিলে। পৰম হংস সন্ন্যাসী হৰি ভক্তি পৰামৰ্শ বিষ্ণু পুৰীয়ে “ভক্তি বন্ধাবলী”ৰ আৰম্ভণিতে লিখিছে (মাধৱদেৱৰ অনুবাদ খিনি দিয়া হ'ল)

নিখিল বেদৰ সাৰ মহাভাগৱত।

সদ্য ভক্তি পদ স্বাৰ অতুল মহত্ব।

এতেকোসে সমস্ত বেদত শ্ৰেষ্ঠতৰ।

পৰম গোপনি ইটো সমস্ত শাস্ত্ৰৰ।

মহা অজ্ঞকাৰময় দুৰ্য্যোৰ সংসাৰ।

আৰু তৰিবাক প্ৰতি ইচ্ছা আছে স্বাৰ।

তাক কৃপা কৰি সিটো মহামুনি শুকে।

পৃথিবীত ব্যক্ত আনি কৰিজ্ঞা উৎসুকে।

আত্ম প্ৰকাশক ইটো প্ৰদীপ সাক্ষাত।

ভকতি আনন্দ বস পৰিপূৰ্ণ জ্ঞাত।

মাধৱদেৱ। ভক্তি বন্ধাবলী

বেদাদি আন আন শাস্ত্ৰৰ ভিত্তি বুজিবলৈ বা হৰি ভক্তিৰ মহত্বখিনি বুজিবলৈ হাতত বহুখিনি সময়ৰ প্ৰয়োজন; কিন্তু এই ভাগৱত শাস্ত্ৰ সদা ভক্তিপ্ৰদ তুলনাতীত মহৎ শাস্ত্ৰ অৰ্থাৎ ইয়াৰ ভিতৰত প্ৰবেশ কৰিব পাৰিলে অতি সোনকালেই ভক্তি তত্ত্বদান কৰিব পাৰে। সংসাৰ সাগৰ তৰিবৰ কাৰণে স্বাৰ ইচ্ছা আছে সি এই শাস্ত্ৰ প্ৰকাৰে গ্ৰহণ কৰক। অজ্ঞকাৰ নিবাৰণৰ

কাৰণে পোহৰ লাগে আৰু পোহৰ হলে জজকাৰ দূৰ হয়। এই ভাগৱত শাস্ত্ৰ আৰু প্ৰকাশক প্ৰদীপ অৰ্থাৎ জ্ঞানতৰ পোহৰ কৰিব পৰা প্ৰদীপ বা এই শাস্ত্ৰ পৰমাৰ্থা প্ৰীকৃষ্ণ ভগৱানক প্ৰকাশ কৰিব পৰা প্ৰদীপ। এই প্ৰদীপ এক দেশ বা এটা দিন পোহৰ কৰিব পৰা প্ৰদীপ নহয়। দশদিক্ পোহৰ কৰে এই শাস্ত্ৰই। কল্পতৰুৱে যেনেকৈ মানুহৰ বাঞ্ছিত ফল দান কৰে, তেনেকুৱা এই শাস্ত্ৰ। ভাগৱতক কল্পতৰু শাস্ত্ৰ বুলি কয়। এই কল্পতৰু পৃথিবীৰ নহয়, বৈকুণ্ঠৰ। কল্পতৰু মানে বাঞ্ছিত বৃক্ষ অৰ্থাৎ “যে যথা মাং প্ৰপদ্যন্তে তাং সতথৈৱ ভজ্যামাহম্”। তেন্তে এই শাস্ত্ৰত অপদেৱতা সকলক যেনে—ব্ৰহ্মা, ৰুদ্ৰ, ইন্দ্ৰ, গণেশ, লক্ষ্মী, সৰস্বতী আদিক পাবৰ কাৰণে বাঞ্ছা কৰিলেও লাভ কৰিব পাৰিনেকি? নহয়—দুৰ্বীৰ পাবৰ কাৰণে ৰজাৰ ওচৰলৈ কোনো নাযায়, ৰজাক পাবৰ কাৰণেহে দুৰ্বীৰ কাষ চাপে। ভগৱন্তৰ কাষ চাপিলে কঠ লয় বস্তুক সাক্ষাত’ পায়। ভগৱন্তৰ ওচৰত বা কল্পতৰু শাস্ত্ৰ ভাগৱতৰ ওচৰত ভাল বস্তু বিচাৰিলে ভাল আৰু বেয়া বস্তু বিচাৰিলে বেয়া বস্তু দিব। উচ্চ নীচ ভেদে যি বস্তুৰ বাঞ্ছা কৰে তাকে দিব। এই কল্পতৰুত ভগৱানৰ বাহিৰে আনক বিচাৰিবলৈ কোৱা নাই। কল্পনা কৰা মতে যে বস্তু পায় তাৰ অৰ্থ এই যে ভগৱানক ভক্তি কৰি তেওঁৰ সান্নিধ্য লাভ কৰিবলৈ সাধ্বিক, ৰাজসিক আৰু তামসিক ভেদে আৰু সপ্তম নিৰ্ভৰণ ভেদে বহুবিধ ভক্তিৰ পথ, উপপথ আছে। সেই সেই লক্ষণ ভেদে ভগৱন্তক পাব পাৰি। মাত্ৰ সত্তৰ ভেদে তেওঁ ভক্তক কুপা কৰে। শাস্ত্ৰে কয় “যেন তেনমতে মাত্ৰ সম্বোক সতত”। মানুহৰ ভাবৰ ওপৰতে ভক্তিৰ তাৰতম্য আছে। (আমি ঠিক ইয়াৰ পিচতে উক্ত তাৰতম্যখিনি প্ৰকাশ কৰিম। তাতেই সবিশেষ ওলাব) এজন মানুহে দুপৰীয়া দুখে ভাগৰে আহি এজোপা কল্পবৃক্ষৰ ছাঁতে জিৰণি ললেহি। তেওঁ সেইজোপা কল্পবৃক্ষ বুলি নাজানে। তেওঁৰ পিয়াহ লাগিলত এটোপা পানীৰ কথা চিন্তা কৰিলে বা ভাবিলে। লগে লগে এটি জলপূৰ্ণ ঝাৱ সমুখত উপস্থিত। তাকে পান কৰি শৰীৰ ষান্ত কৰিলে। এনেতে ভোক লাগিলত ভাতৰ কথা ভাবিলে। ভাতে উপস্থিত হয়। ভাত খাই ভগাব লাগিলত বিছনাৰ কথা চিন্তা কৰাৰ লগে লগে বিদ্ৰাম কৰিবৰ কাৰণে সুকোমল বিছনাও সোণাৰ হল। মানুহসমে ভাবিবলৈ ধৰিলে যে মই ভাবে তেই যদি এই বস্তুবোৰ আহিল, ক’বৰাত কিজানি ভুতেই আছে। এইভাব কৰাৰ লগে লগে এটা প্ৰকাশ ভূত তেওঁৰ সমুখত উপস্থিত। তাকে দেখি তেওঁ ভয়ত পেপুৱা লাগিল। তেওঁৰ ভাবনা হল এই ভুতে নিশ্চয় মোক খাব। ভাবৰ লগে লগে কাম। ভুতে তেওঁক খাই পেলালে। এয়ে কল্পতৰু। যেনেকুৱা কল্পনা তেনেকুৱা কল্পপাণ্ডিত্য।

কৰ্মপত্ৰক বাপ ভাগৱতত জ্ঞানানুসৰী হিচাপে লিখিবলৈ ভৰণভৰি কৰা প্ৰাপ্তি
হাটে। ভাগৱতক সেইবাবেই কৰ্মপত্ৰক বোলে। উক্ত ভাগৱতক ব্যাসদেৱে
প্ৰতি জ্ঞানক মনেৰে বচনা কৰিলে। এয়াই সৰ্বজনীন কথা।

(ঘ—৫) - জ্ঞান কৰ্মপত্ৰক ভুক্তি -

ভগৱানৰ সৈতে মিলনেই জীৱনক সৰ্বোচ্চতম কৰ্ম। এই কৰ্ম প্ৰাপ্তিৰ
বাবে অনেক সাধন আছে। ইয়াৰ ভিতৰত ভুক্তিয়েই সৰ্বোচ্চতম সাধন।
ভগৱানৰ উপাসনা, ভগৱানৰ সেৱা, ভগৱানৰ শৰণাগতি - এই সকলোতেই
ভুক্তিৰ অন্তৰ্গত। সাধাৰণতে ভগৱানৰ সৈতে মিলনৰ কাৰণে তিনি মাৰ্গৰ
কথা শাস্ত্ৰত উল্লেখ আছে। ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণক উদ্ধৰক জ্ঞান, যোগ, কৰ্মৰ যোগ
আৰু ভুক্তি যোগৰ কথা কৈছিল (জ্ঞান যোগ, কৰ্ম যোগ, পৰম ভুক্তি যোগ,
সমস্তে কহিলা উদ্ধৰত - কীৰ্তন)। এয়াই হ'ল তিনি মাৰ্গ। বেদৰ পুৰাণত কৰ্ম-
কাণ্ড আৰু উত্তৰ ভাগ জ্ঞান কাণ্ড কৰ্মকাণ্ড বা কৰ্মমাৰ্গ আৰু জ্ঞানকাণ্ড বা
জ্ঞান মাৰ্গ নিবৃত্তি মূলক। প্ৰথম মাগানুসাৰে ব্ৰহ্মচৰ্যাশ্ৰমৰ পিতৃ গৃহস্থাস্থিত
প্ৰবিশ্ট হৈ বেদ বিহিত যজ্ঞাদি কৰ্মানুষ্ঠান কৰাই শ্ৰেষ্ঠ। দ্বিতীয় মাগা-
নুসাৰে পৰম সত্যৰ অন্বেষণৰ ব্যৱস্থাত সম্পূৰ্ণ ত্ৰৈক কৰ্ম ত্যাগ কৰি সাধনা
আৰু উপাস্যা কৰাই শ্ৰেষ্ঠ। কৰ্মবাদি সকলৰ মতানুসাৰে বেদবিহিত
কৰ্মানুষ্ঠান তথা নিষিদ্ধ ভোগে পৰম গতি প্ৰাপ্ত হয় (বেদে যাক বিহি আছে
তাকে বুলি কৰ্ম। বেদে যাক নিষেধিছে সেইতো অকৰ্ম ॥ নবসিদ্ধ)। কিন্তু
জ্ঞানবাদী সকলৰ মতানুসাৰে কৰ্মফল অন্তৰ্ভোগ কৰিব লাগিব।
গতিকে কৰ্মৰ দ্বাৰা কোনো প্ৰকাৰেই মোক্ষ পাব নোৱাৰি। কৰ্ম হল
বন্ধনৰ কাৰণ আৰু জ্ঞান হল মোক্ষৰ কাৰণ বা জ্ঞানানুষ্ঠান। প্ৰথম মতৰ
সমৰ্থক কৰ্ম কাণ্ড বা কৰ্ম শীৰ্ষকত তথা দ্বিতীয় মতৰ সমৰ্থক বেদান্ত
বা বেদবাদী সকল। কৰ্ম বুলি কওঁতে আমাৰ তিনিটা কথা মনেলৈ আহে
কৰ্ম, কৰ্মকাণ্ড আৰু কৰ্ম যোগ। এই তিনিওটাৰে প্ৰতিটোৰে প্ৰকৃত
অৰ্থৰ ব্যাখ্যা আছে। কৰ্ম বুলিলে আমি জীৱন নিৰ্বাহৰ বাবে কৰা
স্বাভাৱিক কৰ্মকে কৰ্ম বুলি সাধাৰণতে বুজোঁ। সেই কৰ্ম ধনী, দূৰী,
ঋষি, মুনি, সতী, ব্ৰতী, সন্ন্যাসী, বানপ্ৰস্থী বা চাৰি বৰ্ণাশ্ৰমী সকলোৰে স্তৰ
তেও আৰু বৰ্ণাশ্ৰম ধৰ্মৰ ভেদে সকলো জনেই কৰে। যদি সেই কৰ্ম ইহবা-
ৰ্ণক বুদ্ধিৰে কৰা হয়, তেন্তে সি কৰ্ম যোগলৈ আগন্তুক হাটে, তদ্বিসৰীতে
সেই কৰ্ম কৰ্ম হৈছেই থাকে, তাৰ পৰা কোনো লাভ নাই। একাদশ
কৰ্ম-প্ৰকাৰৰ মূলতঃ শ্ৰীকৃষ্ণৰ মূখে উদ্ধৰক কোৱাৰ্থে -

মোতে চিত্ত দিয়া দ্বিষ্টো কৰে ধৰ্ম্ম কৰ্ম্ম ।

তাৰ নাম ব্ৰজ সখি কৈলো ঠটো মৰ্ম্ম ॥

শঙ্কৰদেৱ/একাদশ

ব্ৰহ্মজ্ঞানক নৃসিংহই উপদেশ দিছিল

মোতে চিত্ত দিয়া কাৰ্য্য কৰিয়ো সজোষে ।

তেবে কি কৰিবো আৰ সংসাৰৰ দোষে ॥

শঙ্কৰদেৱ/কীৰ্ত্তন

অৰ্জুনক শ্ৰীকৃষ্ণই কৰ্ম্ম যোগৰ কথা কৈছিল অৰ্থাৎ তুমি যি কৰা
মৰ্কাটৌ মোত অৰ্পণা কৰি কৰা । আমাৰ “একশৰণ ও ত্ব বিবেচন” অধ্যায়ত
সেইখিনি পৰিত্কাৰ হৈ আছে । ভগৱৎ প্ৰীত্যৰ্থে কৰা কৰ্ম্মক কৰ্ম্ম যোগ
না অব্যভিচাৰ কৰ্ম্ম আৰু উক্ত সম্বন্ধ হীন কৰ্ম্মকে ব্যভিচাৰ কৰ্ম্ম বুলি
কোৱা হয় — যি কৰ্ম্ম যোগৰ লেখত নপৰে । ভ্ৰমত হতাৰ্হতি দিয়াৰ দৰে
সি নিষ্ফল । গগাপী সকলে গৃহকৃত্য কৰে তে শ্ৰীকৃষ্ণৰ গুণ অনুৰূপে
পাইছিল, তেওঁক অবিৰত চিন্তন কৰিছিল, সেয়াই কৰ্ম্ম যোগ । মধুৰাৰ
নাৰী সকলে গোপী সকলৰ উক্ত কাৰ্য্যৰ প্ৰশংসা কৰি এনেদৰে কৈছিল :-

কি পূজ্য কৰিলে ব্ৰজৰ নাৰী ।

অনুৰূপে দেখে হেন সুৰাৰি ॥

যাহাৰ আপক নাহি সমান ।

অনদিনে কৰে নয়নে পান ॥

মথন্তে দধিক দুহন্তে পাই ।

কৰন্তে গৃহৰ কৃত্য সদায় ॥

কৃষ্ণৰ গাৱে গুণ নাম গীত ।

সহতে কৃষ্ণত অসিদ্ধা চিত্ত ॥

পৰে প্ৰেমভাৱে লোভক বাৰি ।

ধন্য ধন্য কিনো ব্ৰজ সুন্দৰী ॥

শঙ্কৰদেৱ/কীৰ্ত্তন ।

কৰ্ম্মযোগ কেনেকুৱা হব লাগে তাৰ এটি আদৰ্শ এনেদৰে পোৱা যায়—

পৰবাসিনী নাৰী বাগ্ৰাসি গৃহ কৰ্ম্মণি ।

ভদেৰা স্বাদয়ন্ত্যন্তঃ পৰসজ বসায়নম্ ।

গজদশী ৯৮৪

অৰ্থাৎ—যেনেকৈ কোনো পৰ পুৰুষানুৰক্তা নাৰীয়ে গৃহকাৰ্য্যত বস্ত্ৰ হস্ত
নিয়মৰ আদৰ্শত সেই অবৈধ প্ৰেমৰ আনন্দানুভূতি কৰি থাকে, ত্ৰিক চক্ৰনৈক

ভক্তসেৱা নিজৰ জৌকিক কৰ্তব্যত সঁজুলি হ'লেও ত্ৰিভুজৰ প্ৰভুৰ বসমত স্থানত
থয় হৈ থাকে ।

এই প্ৰসঙ্গতে এটি প্ৰশ্ন উঠে ! অৰ্জুন আৰু মনুস্মৃতি দুয়ো কল্পিত বীৰ
আছিল আৰু দুয়োজনেই কল্পিত বীৰোচিত্ৰ কাৰ্য্য কৰি আশ্ৰয় ধৰ্ম্ম পান
কৰি আহিল । কৃষ্ণকৈৱ মুক্তৰ সময়ত শ্ৰীকৃষ্ণই, অৰ্জুনক কল্পিতধৰ্ম্মৰ কাৰ্য্য
কৰিবলৈ অৰ্থাৎ তেওঁৰ বিপক্ষে থিয় দিয়া প্ৰতিযোগী বীৰ সকলক, হনন
কৰিবলৈ গীতাত প্ৰতি বাৰে বাৰে সন্নিহাই আছিল আৰু সেই মতে কাৰ্য্য
সম্পাদনো হৈছিল । কিন্তু একে কল্পিত বীৰ মনুস্মৃতিৰ উপদেশ দিওঁতে
শ্ৰীকৃষ্ণই কৈছে—

কল্পিতৰ ধৰ্ম্মত থাকিয়া নুপৰ ।
কৰি আশা বধ তুমি জন্তু বহুতৰ ॥
শ্ৰবণে কীৰ্ত্তনে মোক কৰিয়া আশ্ৰয় ।
তপ কৰি এতে সিটো পাপ কৰা কৰ ॥
আউৰ জন্মত তুমি হইবা দ্বিজবৰ ।
মোক পাইবা আসি বাজা তেজি কলেবৰ ॥

শঙ্কৰদেৱ/কীৰ্ত্তন

সেইমতে বহু জন্তু বধ নিমিত্ত পাপৰ কাৰণে মনুস্মৃতিৰ শ্ৰবণ কীৰ্ত্তনৰ
আশ্ৰয় কৰিব লগীয়া হৈছিল । অকল সেয়ে নহয়, তেওঁ অন্য পন্থাও অৰ্জু-
নক লক্ষন কৰিছিল যেনে —

ভৈৰৱ নিঃশঙ্ক তপ আচৰিবে মনে ॥
কৰিলা একান্ত চিত্ত কৃষ্ণৰ চৰণে ॥
বদৰিকাশ্ৰমে গৈয়া ধৰ্ম্মীয়া সমাধি ।
থাকিলন্ত মনুস্মৃতি কৃষ্ণক আৰাধি ॥

শঙ্কৰদেৱ/কীৰ্ত্তন

এতিয়া কথা হ'ল একেজন বক্তা শ্ৰীকৃষ্ণই অৰ্জুনক এক প্ৰকাৰে আৰু
মনুস্মৃতিৰ আন প্ৰকাৰে উপদেশ দিয়াৰ হেতু কি ? তদুত্তৰত কোৱা হয়
যে দুয়োজন একে কল্পিত বীৰ হ'লেও অৰ্জুনে কৃষ্ণৰ উপদেশ ক্ৰমে সকলো
কৃষ্ণাৰ্ণৱ ৰূপে বা কৃষ্ণ প্ৰীত্যৰ্থে কৰ্ম্ম সম্পাদন কৰিছিল । কিন্তু মনু-
স্মৃতি কৰা নাছিল । তাৰ কিঞ্চিৎ আভাস তলৰ পদত পোৱা যায় যেনে
(কৃষ্ণই মনুস্মৃতি কৈছে) —

ষোড়শ অধ্যায়ঃ শ্ৰীমদ্ভগৱদ্গীতাঃ ১৬ ॥
ভাৰ্য্যবেশে যন মুনাই বিশ্বমত পৰে ॥

যোত চিহ্ন দিয়া পৰ্য্যটনো, বসুমতী।

তোমাৰ আমাত আছে একান্ত ভক্তি ॥

শব্দসেৱ/কীৰ্ত্তন-ঘোষা

বেদৰ পুণ্ডিত বাক্য কিম্বাসত যি কৰ্ম্মৰ কথা কোৱা হৈছে, সেই কৰ্ম্ম উক্ত কৰ্ম্ম যোগৰ ভিতৰত নপৰে। বেদৰ কৰ্ম্ম হ'ল বজ্জিবিধান কৰি যাগ-যজ্ঞাদিৰে স্বৰ্গস্থ ভোগ কৰা ইত্যাদি। প্ৰথম হয়—ভগৱৎ প্ৰীত্যৰ্থে বজ্জি বিধান, যাগযজ্ঞ, দেৱান্তৰ পূজন কৰিলে কৰ্ম্ম যোগ হ'বনে নহয়। নহয়-ভগৱৎ প্ৰীত্যৰ্থে দেৱান্তৰ পূজা কৰিলে ভক্তিৰ ব্যাচিৰ ঘটে। যাগ যজ্ঞাদিৰে স্বৰ্গ প্ৰাপ্তি হলেও “পুণ্যক্লয় ভৈলে দুনাই নৰকত মজে”। বেদৰ কৰ্ম্মৰ দ্বাৰা ভোগ জিন্সা বৃদ্ধি হয়। নৰ সমাজ সংসাৰত নানা ঘোনি বাগৰি আত্মহাত কৰি থাকে। কৰ্ম্মৰ অৰ্থ হ'ল কোনো কল্যাণ সম্পন্ন হ'ব জগা বা হোৱা ক্ৰিয়া। ফলৰ স্থায়িত্ব থাকে নাই। অস্থায়ী ফলৰ দ্বাৰা পুনৰ কৰ্ম্ম সম্পাদনৰ আবশ্যকতা আছে। গতিকে সৰ্ব সাধাৰণে স্থায়ী ফল প্ৰাপ্তি কামনাৰে কৰ্ম্ম যোগ কৰা উচিত। কিন্তু ফলত তোমাকোকৰ অধিকাৰ নাই, কৰ্ম্মত হে অধিকাৰ। কৰ্ম্মও আকৌ হ'ব জাগিব ভগৱৎ-মুখী। বেদৰ কৰ্ম্ম অৰ্থাৎ কৰ্ম্ম কান্ত মন যোগ নিদিবা। কৰ্ম্ম কান্ত নিবৃত্তি মাৰ্গৰ বাধক। উক্ত কৰ্ম্মকাণ্ডী নহয়, কৰ্ম্ম যোগীহে। কৰ্ম্মকান্তৰ সমস্ত কৰ্ম্ম সকাম আৰু কৰ্ম্ম যোগৰ সমস্ত কৰ্ম্ম নিষ্কাম। ইয়াক নিষ্কাম কৰ্ম্ম যোগ বা ভক্তি মিশ্ৰিত কৰ্ম্ম যোগ বোলে।

যি কৰ্ম্মত কামনা আসক্তি আৰু কৰ্ত্তৃত্বাভিমান থাকে, সেই কৰ্ম্ম মোক্ষৰ সাধক নহৈ বাধক হৈ হয়। উক্তই অনাসক্ত হৈ জীৱনৰ সকলো কৰ্ম্ম কেৱল কৰ্ত্তব্যৰ প্ৰেৰণাত বা ভগৱৎ প্ৰীত্যৰ্থে কৰে। ইয়াৰ দ্বাৰা তেওঁৰ সীমাবদ্ধ বুদ্ধি বা ভোগবুদ্ধি থাকিব নোৱাৰে। কৰ্ম্ম সংকাৰেই জীৱাত্মাৰ বন্ধন। সেই কৰ্ম্ম সংকাৰে অবিদ্যাবাপী কাৰণ শৰীৰ নিৰ্ম্মাণ কৰে। কিন্তু স্বৰূপতে কৰ্ম্ম ত্যাগ কৰা অসম্ভৱ। জীৱন ধাৰণৰ কাৰণে পদে পদে কৰ্ম্মৰ প্ৰয়োজন হয়। শুভাশুভ কৰ্ম্মৰ কাৰণ হ'ল মন—যিহেতু “মন এবমবস্থানাং কাৰণং বদ্ধ মোক্ষয়োঃ”। মনে যদি বদ্ধ কৰ্ম্মকো শুভ বুলি ভাবি গ্ৰহণ কৰে তেন্তে তেওঁৰ মনত সিয়েই শুভ বদ্ধ। কিন্তু তাৰ দ্বাৰা তেওঁৰ কৰ্ম্মকৰ্ত্তা ব্ৰহ্মত শুভ কৰ্ম্ম বুলি জানে খৰি উৰ নোৱাৰে। সেই বাবে ভক্তি ব্ৰহ্মৱতীয়ে বৈছে—

এতেকৈস শাস্ত্ৰে কহে স্বৰূপ উৎপন্ন।

হৰিৰ প্ৰীতিসি তাৰ ফল সমুদায় ॥

এহিমানে সকলো শাস্ত্ৰৰ শেষ মন্ত্ৰ ।

হৰি তুষ্ট হোৱাত স্বাত তাকে বোলে কৰ্ম ॥

মাধৱদেৱ । ভক্তি বহাদৰী ।

এহিমতে সকলো শাস্ত্ৰৰ শেষ সিদ্ধান্ত যে যি কৰ্মৰ দ্বাৰা হৰি তুষ্ট হয়, তাকে কৰ্ম বুলি কোৱা হৈছে ।

কৰ্ম যোগ মানে সকলো কৰ্মতে ভগৱন্তক যুগুত কৰা । অগ্ৰাহ্য বস্তুৰ প্ৰাপ্তিৰ নাম যোগ । মানৱ জীৱনৰ চৰম জন্ম ভগৱানক পোতা গীতাত যোগ কাক বোলে শ্ৰীকৃষ্ণই পৰিচাৰ কৰি কৈছে—

যোগস্থঃ কুৰু কৰ্ম্মণি সৰ্বং হ্যত্মা ধনঞ্জয় ।

সিদ্ধাসিমোগঃ সৰ্বো যুক্তা সমস্তং যোগ উচ্যতে ॥

গীতা—২/৪৮

অৰ্থাৎ—হে ধনঞ্জয় ! তুমি ফল কামনা পৰিত্যাগ পূৰ্বক একান্ত ঈশ্বৰ পৰায়ণ হৈ সিদ্ধি আৰু অসিদ্ধি উভয়কে তুল্য জ্ঞান কৰি কৰ্ম্মানুষ্ঠান কৰা সিদ্ধি অসিদ্ধি এই উভয়ৰ তুল্য জ্ঞানকে 'যোগ' বুলি কোৱা হয় । আকৌ—

বুদ্ধিশূন্তো জহাতীহ উভে সুকৃত দুৰ্ব্বতে ।

তস্মাৎ যোগায় হ্যজ্ঞান যোগঃ কৰ্ম্মসু কৌণ্ঠম্ ॥

গীতা ২/৫০

অৰ্থাৎ—যাৰ নিকাম কৰ্ম্ম যোগ বিষয়িনী বুদ্ধি উপস্থিত হয়, তেওঁ এই জন্মেই পৰমেশ্বৰ প্ৰসাদে সুকৃত আৰু দুৰ্ব্বৃত্ত উভয় পৰিত্যাগ কৰিবলৈ সমৰ্থ হয় । গতিকে কৰ্ম্ম যোগৰ নিমিত্তে যত্ন কৰা । কৰ্ম্মত কৌণ্ঠৰ নামেই যোগ ।

উক্ত সুকৃত আৰু দুৰ্ব্বৃত্ত মানে কি? "সুকৃতং স্বৰ্গাদি প্ৰাপকং দুৰ্ব্বৃত্তং নিৰয়াদি প্ৰাপকম্" । "কৰ্ম্মসু কৌণ্ঠম্" মানে তেৰামীহৰাৰা ধনেৰ মোক্ষ পৰন্ত সম্পাদন চাতুৰ্য্যং 'স এব যোগঃ' ।

মুনি পতঞ্জলিয়ে লিখিছে— "ঈশ্বৰ জ্ঞাপনং বা" (পাতঞ্জল যোগ দৰ্শন ১/২৩) এই সূত্ৰানুসাৰে যোগক জ্ঞানীয় যোগৰ পৰা পঞ্চক কৰি ৰাখি কেৱল ঈশ্বৰ ভক্তিৰ দ্বাৰাই যোগসমৰ্থি সিদ্ধ হয় বুলি কৈছে । অন্য প্ৰকাৰে গভীৰ ভাৱে চিন্তা বিচাৰ কৰি পোতা হয় যে জ্ঞানীয় যোগে কৰ্ম্ম যোগৰে অন্তৰ্গত । জ্ঞানীয় যোগৰ জল হুম, নিধুম, আসন, প্ৰাণায়াম, প্ৰত্যাহাৰ, ধাৰণা, ধ্যান আৰু সমাধি মন্ত্ৰে কৰ্ম্ম নিষ্পন্ন হয় নোৱাৰে । দ্ব্যচলতে কৰ্ম্ম যোগক সমস্ত যোগৰ জিনিষুলি কৰি পাৰি কাৰণ গীতাত কৈছে—

ন হি কশ্চিদ্ ক্ৰণমপি জাতু তিষ্ঠত্য কৰ্মকৃত্ব ।

কাৰ্য্যতে হ্যবশঃ কৰ্ম সৰ্বঃ প্রকৃতি জৈত্ত্বগৈঃ ॥

শ্লোকা— ৩/৫

অৰ্থাৎ— কোনেও কেতিয়াও কৰ্ম্মত্যাগ কৰি ক্ৰণমাত্র অৱস্থান কৰিবলৈ সমৰ্থ নহয়, যি হেতু পুৰুষে ইচ্ছা নকৰাকৈয়ে প্ৰাকৃতিক গুণ সমূহে তেওঁক কৰ্ম্মত পুৰ্ণভৰ্ত্তা কৰে।

মহাপুৰুষে ভক্তি প্ৰদীপত লিখিছে —

বেদৰ বিহিত কৰ্ম্ম কৰিবাক

ভকতৰ যোগ্যনুই।

ঐদি মোহ হয় কৰে কৰ্ম্মযত

ভকতিত প্ৰভু হই ॥

ভক্তি প্ৰদীপ

এই “কৰ্ম্ম কৰিবাক” “কৰে কৰ্ম্ম যত” কৰ্ম্মনো কি পৰিত্ৰকাৰ হোৱা উচিত। বেদৰ বিহিত কৰ্ম্মই হ’ল কৰ্ম্ম কান্ড, কৰ্ম্ম যোগ নহয়। কৰ্ম্মাসক্তি, কৰ্ম্মলিপ্ত, ভোগ লিপ্সাই হ’ল বেদৰ বিহিত কৰ্ম্ম ভৱিপৰীভূত। তেৱেই কৰ্ম্ম যোগ। এই কথা নিৰ্মাত সত্য যে বেদত যি কৰ্ম্মৰ কথা কৈছে, সেই কৰ্ম্ম দৰাচলতে একাদশ ক্ৰম ভাগৱতত শ্ৰীকৃষ্ণই উদ্ধৰৰ আগত কোৱা আছে মানুহৰ গুণৰ ইচ্ছানুসৰি নিৰ্মাণ কৰি লোৱা বস্তুহে। নিশ্চন উদ্ধৃতিৰে প্ৰমাণ সাব্যস্ত কৰি দিছে—

মাধৱে বোলন্ত সখি শুনিয়ো সিদ্ধান্ত ।

ভূমি মোৰ মহা মিত্ৰ ভৰ্ত্ত একান্ত ॥

পূৰ্ব প্ৰলয়ত নষ্ট ভৈল বেদবাণী ।

কহিলো ব্ৰহ্মাত মই উদ্ধাৰিয়া আনি ॥

বেদে যেন কৰে ভাক শুনা প্ৰাণ সখি ।

মায়াময় বেদ ধৰ্ম্ম সবাকো উপেক্ষি ॥

কেবলে আমাত মাত্ৰ লৈবেক শ্ৰবণ ।

হইবে কৰ্ম্মকল তেজি তেবেসে প্ৰসঙ্গ ॥

মই বিনা বেদে কিছু জ্ঞান নবন্ধানে ।

চাৰিয়ো বেদৰ তত্ত্ব অৰ্থ গ্ৰহিয়ানে ॥

মনুত প্ৰথমে ব্ৰহ্মা কহিলো হুৰিখি ।

পাচে জানিলন্ত বেদ সবে সন্তুষ্ট হুৰি ॥

ভাঙ পাচে পাইল সুবাসৰ সিঁহু নাগ ।
 অনন্তৰে বেদক অনুসে পাইলোঁ আগ ॥
 যাব যেন মতি কৰে বেদক বাধ্যান ।
 নিজ অৰ্থ ডকডিক তেজি বুজে জান ॥
 কেহো বোলে বেদে কৰে যত্ন স্তম্ভ নানে ।
 কেহো বোলে জুড় দেও বুজা তীৰ্থ নানে ॥
 কেহো বোলে বেদে কৰে জ্ঞান গেসে গতি ।
 গুণব ইচ্ছানে বুজে যাব যেন মতি ॥
 কতো মন্দ মতি শাস্ত নকৰে বিচাৰ ।
 কৰে কুল ধৰ্ম্ম পূৰ্ব পুৰুষ আচাৰ ॥
 তাকে এৰি লৰে কতো পায়গুৰ মতি ।
 যান মোক নাপাক্ত অধম অধোগতি ॥
 নহাৰে 'কৰ্ম্মীক শোক দুখে বাতিদিনে ।
 জ্ঞানতো নাহিকে গতি ডকতি বিহীনে ॥
 জানে নজানয় ইটো ডকতি বিচাৰ ।
 এতেকে ডকতি পছ সম্মত আমাৰ ॥

ভাগবত । একাদশ স্কন্ধ ১৭৬১২- ৭৬২৪

নব সমাজে বেদৰ সান্নিধ্যলৈ আহি ইয়াক থকা সবকা কৰে আৰু
 বেদৰ নানা মত উলিয়াই মানুহক বিভ্রান্ত কৰি পেলায় । বেদবাসৰ নিচিনা
 ভগবদংশাৰতাৰ ব্যক্তিয়েও বেদৰ নিগূঢ় তত্ত্ব নাৰদৰ উপদেশক্ৰমে পিচতৰে
 বুজিব পাৰিলে । যদি আমি বেদক কৰ্ম্ম কাণ্ড আৰু জ্ঞান কাণ্ডৰ আধাৰ
 গ্ৰন্থ হিচাবে ধৰি লওঁ, তেতিয়াও এটা কথা বুজিবলৈ সহজ হৈ আছে যে
 প্ৰথমতে বেদ কৰ্ম্ম কাণ্ড হিচাবে বৰ্ণিত আছিল । পিচত সিও শুদ্ধ বুলি বিবে-
 চনা নোহোৱাত জ্ঞান কাণ্ডৰ সৃষ্টি হয় আৰু জ্ঞান কাণ্ডৰ পিচত সিও
 প্ৰকৃত প্ৰথা বুলি ধৰি লব নোৱাৰাত উক্তি যোগৰ আবশ্যক হয় আৰু সেয়ে
 সমস্ত বেদৰ, সমস্ত পুৰাণাদি শাস্ত্ৰৰ নিৰ্ব্বিবাদী শেষ সিদ্ধান্ত । সেই বাবেই
 কৰ্ম্ম কাণ্ড আৰু জ্ঞান কাণ্ডৰ ঠাইত কৰ্ম্মযোগ আৰু জ্ঞানযোগ আখ্যা পায় ।
 ইয়াৰে অভিবিক্ত আৰু বিস্তৃত ভোগ হয় উক্তি যোগ ।

প্ৰাৰম্ভ, সঞ্চিত আৰু ক্ৰিয়মান ৰূপত কৰ্ম্ম তিনিপ্ৰকাৰে হয় । এই
 জীৱনৰ প্ৰত্যেক ক্ৰিয়মান কৰ্ম্ম সমাপ্ত হ'ল সঞ্চিতৰ স্তৰত উপনীত হ'লে ।
 সঞ্চিত কৰ্ম্মত হি ভোগোপশম হয়, সেই কৰ্ম্ম প্ৰাৰম্ভ হৈ লয় । প্ৰাৰম্ভ
 কৰ্ম্মৰ ভোগ অবশ্যজ্ঞাতী । প্ৰাৰম্ভ কৰ্ম্মই ভোগৰ সমস্ত বাসনাৰ স্তৰ বঢ়াই

দিয়ে। বাসনাৰ পৰা প্ৰৱৰ্ত্তি তথা প্ৰৱৰ্ত্তিৰ পৰা বাসনা চক্ৰ ৰাতি দিন চলিব লাগিছে। প্ৰৱৰ্ত্তিয়েই ক্ৰিয়মান কৰ্ম্মৰ পথ প্ৰদৰ্শক। গতিকে আমাৰ বৰ্ত্তমান জীৱন জটীল জীৱনৰ ফল তথা ভাবী জীৱনৰ কাঁড় স্বৰূপ। স্থূল শৰীৰ নষ্ট হৈ গলেও স্থূল শৰীৰৰ দ্বাৰা কৰা ক্ৰিয়মান কৰ্ম্ম নষ্ট নহয়, কিয়নো কৰ্ম্ম কৰিলে মানসিক জগতত তাৰ এটা প্ৰতিক্ৰিয়া হয় আৰু তাৰ দ্বাৰা অন্তঃকৰণত সুখ বা দুখৰ চৌ উৎপন্ন হয়। সূক্ষ্ম শৰীৰত তাৰ এটা ছাপ পৰে। উক্ত ছাপৰ লগত সূক্ষ্ম শৰীৰ ভোগৰ কাৰণে অন্য এটা স্থূল শৰীৰত প্ৰবেশ কৰে। সেই কৰ্ম্ম বা সংকাৰেই বাসনা বা প্ৰৱৰ্ত্তিৰ কাৰণ নিৰ্ম্মাণ কৰে। সংকৰ্ম্মৰ সংকাৰৰ দ্বাৰা প্ৰৱৰ্ত্তিও মাৰ্জিত হৈ যাব পাৰে তথা অসৎ কৰ্ম্মৰ সংকাৰৰ দ্বাৰা প্ৰৱৰ্ত্তি কুলম্বিত হৈ যাব পাৰে। সূক্ষ্ম শৰীৰে নিজৰ প্ৰৱৰ্ত্তিৰ অনুকূলে যোনি নিৰ্ব্বাচন কৰে। নীম গহত কেতিয়াও কঠাল নালাগে। যদি সংযোগ বৰণতঃ প্ৰৱৰ্ত্তিৰ প্ৰতিকূল যোনিৰ কোনো সূক্ষ্ম শৰীৰ আহি পৰে, তেতিয়া তেই মাত্ৰৰ গৰ্ভত বা বীৰ্য্য কীট ৰূপত সি নষ্ট হৈ যায়। সং কৰ্ম্মৰ ফল স্বৰ্গ আৰু অসৎ কৰ্ম্মৰ ফল নৰক। শান্তই কোহে—দুয়োটাই বন্ধনৰ কাৰণ। কৰ্ম্ম যোগে আমাক এটা সুগম উপায় দিছে। যদি অহংকাৰ ৰহিত হৈ অনাসক্ত বা নিৰ্জিহ্ন ভাৱে আমাৰ কৰ্ম্ম কৰিব ধৰোঁ আৰু তাৰ দ্বাৰা যদি অন্তঃকৰণত কোনো সুখ বা দুখৰ চৌ উৎপন্ন নোহোৱাকৈ থাকে, তেতিয়া উক্ত কৰ্ম্মৰ দ্বাৰা সংকাৰ উৎপন্ন হ'ব নোৱাৰে অথবা সূক্ষ্ম শৰীৰৰ ওপৰত তাৰ ছাপ বা প্ৰভাৱ পৰিব নোৱাৰে। এনে প্ৰকাৰে কৰ্ম্মই জীৱাত্মাৰ কাৰণে বন্ধনৰ কাৰণ নিৰ্ম্মাণ কৰিব নোৱাৰে। ফলাসক্তি ৰহিত হৈ তথা নিৰ্জিহ্ন হৈ কৰ্ম্ম কৰাৰ নাম কৰ্ম্ম যোগ। এই কৰ্ম্ম যোগ সুস্থিৰ তথা নিৰ্ভীত ভাবে কৰিব পাৰিলে ইয়েই ভাগৱত ধৰ্ম্ম হয়গৈ। কিন্তু অনাসক্ত বা নিৰ্জিহ্ন হোৱা য়াৰ কোনো আমাৰ অন্তঃকৰণত গোপন ভাৱে থাকি বাসনা সৰ্বদা কৰ্ম্মৰ বস পান কৰি কৰি ছাট পুট হৈ আছে। বাসনা হ'ল অসংখ্য জন্মৰ পৰিণাম। তাক কেৱল উপদেশ মাথোঁই ত্যাগ কৰা সহজ নহয়। প্ৰৱৰ্ত্তি হ'ল প্ৰকৃতিৰ স্থূল ৰূপ। তাক নষ্ট কৰিবৰ কাৰণে চেষ্টা কৰা মানে প্ৰকৃতিৰ সৈতে দাৰ্শনিক সংগ্ৰাম মাত্ৰ। ইয়াত সফলতা লাভ কৰা সম্ভৱ অসম্ভৱ। এই কথা সত্য হৈ অনাসক্ত হৈ কৰ্ম্ম কৰিলে কৰ্ম্মৰ সংকাৰ অন্তঃকৰণৰ ওপৰত নপৰে। কিন্তু অনাসক্ত কি প্ৰকাৰে হ'ব পাৰে? এইটোৱেই ঠিক যে ভক্তি যোগ আৰু আমাৰ সমস্যাৰ সমাধান কৰি দিয়ে। ভক্তি যোগে আমাক উপদেশ দিয়ে যে যদি তুমি কৰ্ম্ম নকৰাকৈ থাকিব নোৱাৰা, তেতিয়া তুমি কৰ্ম্ম কৰা; কিন্তু ভগৱানৰ কাৰণে কৰ্ম্ম কৰা। কৰ্ম্ম

বুদ্ধিৰে কৰা। ভোগ বাসনাৰ ক্ষয়ৰা প্ৰতিপত্তি হৈ কৰ্ম নকৰিবা। যদি আমি সকলো কৰ্ম ভগৱানৰ চৰণত সমৰ্পণ কৰিব পাৰো; তেন্তে নতুন কৰ্ম সংকাৰ নপৰাৰ কাৰণে নতুন কৰ্ম উৎপন্নও নহয়। কৰ্ত্ত্ব বুদ্ধি নথকাৰ কাৰণে ক্ৰিয়মাণে কৰ্মফল নিদেয়। জ্ঞানৰ দ্বাৰা সঞ্চিত কৰ্ম নষ্ট হৈ যোৱাৰ পিছত কৰ্মৰ বীজ নথকাৰ কাৰণে পুনৰ্জন্ম নহয়। ভক্তিৰ দ্বাৰা যেতিয়ালৈকে ভগৱানৰ সাক্ষাতকাৰ কৰি মূৰ নোৱাৰিব, তেতিয়ালৈকে কৰ্ম চক্ৰ কোনেও কেতিয়াও নিবৃত্ত কৰিব নোৱাৰে। ভগৱৎ সাক্ষাত কৰা হৈ যোৱাৰ পিচত হৃদয়ৰ প্ৰস্থি ছিন্ন হৈ যায়, সংশয় নষ্ট হৈ যায় আৰু কৰ্ম ক্ষয় হৈ যায়। সেই কাৰণে ভক্তিৰ দ্বাৰা ভগৱৎ সাক্ষাতকাৰ কৰা অত্যন্ত আৱশ্যক। বগ পূৰ্বক ইন্দ্ৰিয় বৰ্গক বাধা দিয়া বা পতি বোধ কৰা অথবা আহাৰ নকৰিলে বা নকৰাকৈ থাকিলে বাসনাৰ বীজ নষ্ট নহয়। ভগৱৎ দৰ্শনৰ দ্বাৰা বিষয়ৰ বস নষ্ট হৈ যায়। ভগৱানৰ ধ্যান, চিন্তন আৰু সমৰণৰ দ্বাৰা হৃদয়ৰ সমস্ত বিকাৰ সহজতে ধ্বংস প্ৰাপ্ত হয়। য'ত জ্ঞানৰ আলোক আছে, তাত অজ্ঞানৰ অন্ধকাৰ থাকিব নোৱাৰে। ভগৱানৰ চিন্ময় ৰূপৰ দৰ্শন হৈ যোৱাৰ পিচত অবিদ্যা বা,নায়া তৎকালে নষ্ট হৈ যায়।

সকাম আৰু নিষ্কাম ভেদে কৰ্মস্বোগৰ আৰু দুটা ভাগ আছে। অৱশ্যে ইয়াৰ আংশিক ভাৱ ওপৰৰ বিৱৰণত প্ৰকাশ কৰা হৈছে। ইয়াক দ্বিধিকৃতি নকৰাই উচিত আছিল যদিও কৰ্তব্যৰ খণ্ডিত প্ৰয়োজন বুলি ধৰা হৈছে। সকাম কৰ্ম দুটা ৰূপত পোৱা যায়। যি স্বপ্ন, ভোগ, ধন, জন, পুত্ৰ, ডাৰ্শা আদি বিষয়ত লিপ্ত হোৱাৰ ভাৱে যাগ-যজ্ঞাদি কৰে ই বেদৰ কৰ্ম কাণ্ডৰ ভিতৰত পৰে; কিন্তু কৰ্মস্বোগ নহয়। যদি এইখিনিকে স্নেহৰূপে বুজিও কৰা হয় তেতিয়া কৰ্মস্বোগ হয়। বিষয়ত লিপ্ত কামনা কৰি ভগৱানক ভজিলেও তেওঁ সেই কামনা পূৰ্ণ কৰে সঁচা; কিন্তু সি উৎকৃষ্ট হৈ নুঠে।

কামনা পূৰ্বকে যদি কৃষ্ণক ভজয়।

তাহাৰো পৰম হিত চিন্ত কৃপাময় ॥

বাৰেকাদি কামনা পূৰ্ণত কৃষ্ণে তাৰ।

পুনঃ পুনঃ খুজিলে নেদন্ত আৰবাৰ ॥

মাধৱদেৱ। ভক্তি বঙ্গাবলী

নাম-দ্বোষাত পাশত বুদ্ধি বুদ্ধি কৈছে:—

তুমে বা অন্তৰ্দ্ধে একনাম তুনে বা জনে বা মনে সম্বে

অপৰাধহীন পুৰুষক সদ্যে ভাবে।

দেহ ধন জন অর্থ লোভে পাশত বুদ্ধিয়ে যিটো লৰে

সিটো হৰি নামে তাৰিতে শীঘ্ৰ নপাৰে ॥

মাধৱদেৱ । নাম-ঘোষণা

গীতাই কৈছে:— দেৱণ হাবৰং কৰ্ম বুদ্ধি যোগে ধনজয় ।

বুদ্ধৌ শৰণমন্দিচ্ছ কৃপনা: কলহেতব: ॥

গীতা । ২।৪৯।

অৰ্থাৎ— হে ধনজয় ! সংশয়বহিত বুদ্ধি পৰাৰা অনুষ্ঠিত কৰ্ম যোগেই শ্ৰেষ্ঠ, কাম্য কৰ্ম সমুদায় অতিশয় অপকৃষ্ট । গতিকে তুমি নিষ্কাম কৰ্ম যোগৰ অনুষ্ঠান কৰা, সকামী ব্যক্তি অতি অধম ।

কামনা কেনেকৈ উৎপন্ন হয় তাক পৰিষ্কাৰ কৰি কৈছে:—

ধ্যায়তো বিষয়ান পুংসঃ সজ্ঞেয়ুগজায়তে ।

সজ্ঞাৎ সজ্ঞায়তে কামঃ কামাৎ ক্ৰোধোহ ভিজায়তে ॥

ক্ৰোধাভ্যবতি সন্মোহঃ সন্মোহাৎ স্মৃতিবিস্ময়ঃ ।

স্মৃতিভ্ৰংশাৎ বুদ্ধি ন্যাশাবুদ্ধি ন্যাশাৎপ্রনশ্যতি ॥

গীতা- ২।৬২, ৬৩

অৰ্থাৎ— প্ৰথমে ইন্দ্ৰিয়ৰ বিষয় চিন্তা কৰোঁতে কৰোঁতে তাত আসক্তি জন্মে, আসক্তিৰ পৰা কামনা, কামনাৰ পৰা ক্ৰোধ, ক্ৰোধৰ পৰা সন্মোহ, সন্মোহৰ পৰা স্মৃতি ভ্ৰম, স্মৃতি ভ্ৰমৰ পৰা বুদ্ধি ন্যাশ আৰু বুদ্ধি ন্যাশ হলে মৃত তুল্য হয় ।

আমলোক কোনো কাম কৰিবলৈ শাওঁতে যদি সেই কাম কেৱল স্বকীয় সুখ ভোগৰ কাৰণে স্বার্থৰ খাটিবত কৰা হয়, তেন্তে সেই কামৰ কোনো মূল্য নাই । এইখিনি প্ৰাপ্তিৰ বাবে কৰা কামনাকে সকাম বুলি কোৱা হয় । যদি সেই একেটা কামকে দেৱৰ তথা পৃথিৱীৰ প্ৰাণী সমূহৰ বাবে কৰা হয়, তেন্তে সেয়াই হয় নিষ্কাম কৰ্ম । উল্লেখযোগ্য যে মানুহৰ কামনা বাসনাৰ শেষ নাই । এটা কৰ্ম পৰিসমাপ্তিৰ পিচত অন্য এটা কামলৈ মন মেলে । কামোপভোগৰ পৰাই কামশক্তি জন্ম নহয়, তাৰ ভাৱৰ ওপৰতহে হয় । পিয়াহ লাগিলে জলপান কৰাৰ পিচত পিয়াহ আতৰে । যদি আকৌ পিয়াহ লাগে আকৌ জলপান কৰিব লগা হয় । তেনেকৈ কামনা, ভোগ বাসনাৰ বজ্জুদাল দীঘল হৈ দিলে দীঘল হৈ গৈ থাকে । সংকল্প কৰিলে সংকল্প হয় । তাকে কামনা বোলে— যিটোৰ পুৰ্ত্তি হৈ গলেও স্থায়ী

সবুট নহয়। প্ৰজ্ঞিত অগ্নিত মৃত্যুহতি কৰিলে অগ্নি দগ্ধ দগ্ধকৈ জলি উঠাৰ দৰে কামনা বাসনাও তিক ভেনেকৈয়ে। গীতাত কৈছেঃ—

দ্বিবিধং নবক সোদং দ্বাৰং নাশনমাস্থনঃ ।

কামঃ ক্ৰোধস্তথা শ্লোভস্তস্মাদেতৎ এয়ংভজ্যে ॥

গীতা— ১৬।২১

ইয়াৰে প্ৰতিধ্বনি মাথৰদেৱে যোৱাত কৰিছেঃ—

আত্ম ধাম হেতু কাম ক্ৰোধ জোভ

নবকৰ তিনি দ্বাৰ ।

জানি আক ভেজি কেৱলে কৃষ্ণৰ

ভকতিক কৰা সাৰ ॥

নাম ঘোষা—২০৯

কামনাৰ বা সকাম কৰ্মৰ বাস্তবিক অৰ্থ হয় “অতৃপ্ত ইচ্ছা” অৰ্থাৎ যি তৃপ্তিৰ কোনো সীমা নাই বা তৃপ্তি লাভ নোহোৱা ইচ্ছা। কামনাৰ চমু আভাস হল (সকাম কৰ্মৰ) যি নিজৰ সুখ, লৌকিক সুখ প্ৰাপ্তিৰ উদ্দেশ্যে কৰে, নিজৰ সুখেচ্ছা পূৰ্ত্তিৰ বাবে কৰে, কোনো এজনৰ লগত সংযোগৰ ইচ্ছা বা কোনো পদাৰ্থ সংগ্ৰহৰ ইচ্ছাৰে কৰা কাম। সেই বাবেই গীতাই আমাক সঁকিয়াই আছে—

যত্বাৰ্থাৎ কৰ্মনোহন্যন্ত লোকোহয়ং কৰ্মৰবন্ধনঃ ।

তদৰ্থং কৰ্ম কৌন্তেয় মুক্ত সঙ্গঃ সমাচৰ ॥

গীতা—৩।৯

অৰ্থাৎ—বিষ্ণুৰ আৰাধনাৰ বাবে কৰ্ম নকৰি অন্য কৰ্ম কৰিলেই লোক সকল কৰ্মত বদ্ধ হয়। গতিকে হে কৌন্তেয়! নিষ্কাম হৈ বিষ্ণুৰ প্ৰীত্যৰ্থে কৰ্মানুষ্ঠান কৰা।

চাৰি প্ৰকাৰৰ ভক্ত পোৱা যায়—আৰ্ত্ত, জিভাসু, অৰ্থাৰ্থী আৰু জানী। আৰ্ত্ত ভক্ত এইজনই—যিজনৰ কোনো বিপত্তি আহি উপনীত হলে সেই কষ্ট নিবাৰণৰ কাৰণে ভগৱানক ভজনা কৰে। জিভাসুৱে ভগৱানক -বুজিবৰ ইচ্ছাৰে তথা অৰ্থাৰ্থীয়ে কোনো প্ৰয়োজন সিদ্ধিৰ কাৰণে ভগৱানক ভজনা কৰে। এই তিনিজন ভক্ত সকলী। জানী ভক্তই কৰ্ত্তব্য তথা বিবেকৰ প্ৰেৰণাৰে ভগৱানক ভজে। ভগৱান আত্মী আৰু জীৱ দাস। গতিকে জীৱ দাসৰূপে ভগৱানক ভক্তি কৰা। জানীৰ ভক্তি নিষ্কাম।

ক্ৰম অৰ্থাৰ্থী ভক্ত অৰ্থাৎ সকলী ভক্ত আছিল। তেওঁ ৰাজ সিংহা- সম প্ৰাপ্তিৰ আশাৰে ভগৱানক ভজনা কৰিছিল। প্ৰয়োজন অনুসৰি দিয়াও

হল। তেওঁৰ শি প্ৰয়োজন থাকেহে দিয়া হল, তদন্তৰিত মোক্ষাদি দেৱৰো অপ্রাপ্য বস্তু দিয়া নহল। ইয়াৰ পৰা এইটোৱেই প্ৰমাণ হয় যে সকামী সিদ্ধি লাভ সীমাবদ্ধ। কিন্তু নিষ্কামী ভক্তৰ সিদ্ধি লাভ সীমা হীন। নিষ্কামী বা নিস্পৃহ ভক্তই কোনো আশা বা প্ৰয়োজন সিদ্ধিৰ বাবে ভজনা নকৰে। তেওঁৰ ওচৰত মোক্ষাদি অন্যান্য লোভনীয় বস্তুৰে সজতে আবৰি ধৰিহি, কিন্তু সেই বিলাকলৈ তেওঁ কটাক্ষ পাত নকৰে। নিষ্কাম কৰ্মৰো ইচ্ছাৰ প্ৰেৰণা আছে সচা; কিন্তু সেই ইচ্ছাৰ প্ৰেৰণা তেওঁৰ স্বৰ্গৈকিক বা ব্যক্তি কেন্দ্ৰিক নহয়। পৰম সুখ, কল্যাণ, উন্নতিৰ বাবে তেওঁ চেষ্টা কৰে। নিষ্কামী ভক্তই আশা কৰে—

নবাঞ্চোহো সুখ ভোগ নমাগো মুক্তি।

তোমাৰ চৰণে মাত্ৰ থাকোক ভক্তি ॥

হৰমোহন/কীৰ্ত্তন

নিষ্কামী আৰু ভক্তীয়া ভক্ত প্ৰহলাদে বাধা কৰিছিল এনেকৈহে :—

ভক্তিসি পৰম লাভ জানি।

বিস্মুক বোলন্ত হাঁসি বাণী ॥

জানো প্ৰভু পৰীক্ষা আমাক।

যি হেতু বুলিলা হেন বাক ॥

বাঞ্চে ফল তৰু কৰি কৃত্য।

সিটো ৰানিজাক নোহে ভূতা ॥

তোমাৰ অকাম ভূতা আমি।

তুমিও নিষ্কাম মোৰ স্বামী ॥

মাহি কাম আমাৰ অন্যথা।

নুহি ৰাজ সেৱকৰ যথা।

শঙ্কৰদেৱ/প্ৰহলাদ চৰিত

শ্ৰীকৃষ্ণই উদ্ধৱক কৈছে :—

ন কিঞ্চিৎ সাধবো ধীৰা ভক্তা হ্যেকান্তিনোমম।

বাঞ্চন্ত্যপি ময়া দত্তং কৈৱল্যম পুনৰ্ভবম্ ॥

ভাগৱত - ১৮।২০।৩৪

অৰ্থঃ—আমাৰ অনন্য ভক্ত ধৈৰ্য্য সম্পন্ন সাধুসকলে একো বাঞ্চা নকৰে।

অন্য কি কৈৱল্য মুক্তি দান কৰিলেও তেওঁলোক তালৈ স্পৃহা নকৰে।

সেই বাবেই মহাপুৰুষ মাধৱদেৱে নাম—ঘোষণাৰ আৰম্ভণিতে “মুক্তিতো নিস্পৃহ যিটো, সেই ঠকন্তক নমো” বুলি নিস্পৃহ বা নিষ্কাম কৰ্মৰ

যোগী ভক্তক প্রগতি জনাইছে।' নিষ্কাম কৰ্ম্মৰে সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ 'সেই সময়ে উদ্ধৃতি বাদ্য কৰিব পাৰি, কিন্তু গ্ৰহণকাৰ বাহ্যিক ভৱন কৰা নাই। কৰ্ম্ম-যোগ মানে নিষ্কাম কৰ্ম্ম বুলি জ্ঞা উচিত। সেই বাবেই স্বৰ্ণা স্তীৰ্ণকই উদ্ধৱক কৈছে

যোগান্তয়ো যয়া প্রোক্তা নুনাং শ্ৰেয়োবিধিঃ যয়া।

জানং কৰ্ম্ম চ উক্তিশ্চ নোপায়োহনোহিতি কৃতচিৎ ॥

ভাগৱত ১১।২০।৬

অৰ্থাৎ—মানব সমাজৰ মঙ্গল বিধান কৰিবৰ ইচ্ছাৰে জ্ঞান, কৰ্ম্ম আৰু ভক্তি এই তিনিটা যোগৰ কথা মই কৈছোঁ। ইয়াৰ বাবে নব সমাজৰ মুক্তি লাভৰ বা ভগৱৎ প্ৰাপ্তিৰ অন্যন্ত উপায় নাই।

এই প্ৰসংগতে সকাম আৰু নিষ্কাম এই দুই প্ৰকাৰ ভেদৰ কথা সংক্ষেপে প্ৰকাশ কৰা হ'ল।

জ্ঞান যোগৰ সফলতা ভক্তি যোগৰ ওপৰতহে নিৰ্ভৰ কৰে। বাচিক (প্ৰতীকীয়) জ্ঞান কেৱল শাস্ত্ৰাৰ্থৰহে বিষয়। তাৰ দ্বাৰা উদৰ পূতি বা বত্বতাৰ দ্বাৰা জনসাধাৰণৰ মনোৰঞ্জন হোৱাৰ বাহিৰে আৰু কোনো লাভ নহয়। ঘৰৰ ভিতৰত বহি দীপকৰ (চাকিৰ) আলোচনা কৰাৰ পৰা যেনেকৈ ঘৰৰ অন্ধকাৰ দূৰ নহয় আৰু যেনেকৈ জুইৰ কথা চিন্তা বা আলোচনা কৰিলে ততুল স্নিগ্ধ নহয় তেনেকৈ বাচিক জ্ঞানৰ দ্বাৰা ভৱসাগৰ পাৰ হৈ যাব নোৱাৰে। জ্ঞান যোগৰ সফলতাৰ কাৰণে বাসনা ক্ষয় কৰিব লগা হয়। কিন্তু অনন্ত জন্মৰ বাসনা অস্তঃকৰণত বৈ যেতিয়ালৈকে কৰ্ম্মৰ বস পান কৰি থাকিব তেতিয়ালৈকে ইয়াক শাস্ত কৰা একপ্ৰকাৰ অসম্ভৱ। সম্পূৰ্ণ কামনা শাস্ত কৰি সাধকে যেতিয়া কেৱল আত্মাতেই সন্তুষ্ট থাকিব তেতিয়া তাকেই স্থিত প্ৰজ্ঞ বুলি কয়। মনো নাশ, বাসনা ক্ষয় তথা তত্ত্ব জ্ঞান—এই তিনিটাক যেতিয়া একেলগে অভ্যাস কৰিব, তেতিয়া জ্ঞান যোগ প্ৰাপ্ত হ'ব পাৰে। যেতিয়ালৈকে হৃদয় বাসনাৰ দ্বাৰা সন্তুষ্ট থাকিব, তেতিয়ালৈকে মানুহ নিষ্কাম হ'ব নোৱাৰে। জ্ঞান যোগ মানে শাস্ত্ৰীয় জ্ঞান সমূহক ভগৱন্তত বৃত্ত কৰা অৰ্থাৎ ঈশ্বৰাৰ্পণ বুদ্ধিৰে সকলো নিষ্পন্ন কৰা। উপাসনাত্মক জ্ঞানকেই মুক্তিৰ কাৰণ বুলি স্বীকাৰ কৰিব লাগে। নিষ্কাম কৰ্ম্মৰ দ্বাৰা চিন্তা শুদ্ধি হৈ যোৱাৰ পিছত জ্ঞানৰ দ্বাৰা মুক্তি হ'ব পাৰে। যি নিষ্কামী ভাকে জানী সকলে পণ্ডিত বুলি কৈছে —

বস্য সৰ্বং সমাৰম্ভাঃ কামস্যং কল্পবজ্জিতাঃ।

জানানি দগ্ধ কৰ্ম্মাণং ভৱাতঃ পণ্ডিতং বুধাঃ ॥ গীতা—৪।১২

অৰ্থাৎ— স্বাৰ সমস্ত কৰ্ম্মই নিষ্কাম বা সংকল্প বৰ্জিত তাকে জানী সকলে 'পণ্ডিত' বুলি কয়। তেওঁৰ সকলো কৰ্ম্ম জান কপ অগ্নিত দগ্ধ হৈ যায়।

ফলৰ সহিত সকলো কৰ্ম্ম জানৰ অন্তৰ্ভুক্ত বুলি গীতাই কৈছে—

শ্ৰেয়ান্ দ্রব্য ময়ান্ যজাদ্ জান যজঃ পৰন্তপ।

সৰ্ব্বং কৰ্ম্মাখিলং ধ্যাৰ্থ জানে পৰিসমাপ্যতে ॥

গীতা- ৪/৩৩

অৰ্থাৎ— হে পৰন্তপ! ফলৰ সহিত, সমুদায় কৰ্ম্ম জানৰ অন্তৰ্ভুক্ত হৈ আছে। গতিকে হে পাৰ্থ! দ্রব্য ময় দৈব যজতকৈ জান যজই শ্ৰেষ্ঠ। এইকথা সত্য যে কৰ্ম্ম যোগ কৰণান্তৰ জান যোগৰ প্ৰতি মনোযোগ আকৰ্ষণ হোৱা উচিত। কাৰণ ইটোৰ পিচত সিটোৰ ক্ৰমোন্নতি হয়। পৰম্পৰে মধুৰ সম্পৰ্ক থাকিলে এটাই অন্য এটাক এৰাই চলিব নোৱৰা। অৱস্থা। কৰ্ম্ম কৰি থাকোঁতে তাক যে ঈশ্বৰাৰ্পণ বুদ্ধিৰে কৰিব লাগে সেই সম্পৰ্কে জান বা বোধৰ আৱশ্যক। ঈশ্বৰাৰ্পণ বুদ্ধি জানৰ অভাৱে উক্ত কৰ্ম্ম সমূহ সকাষ হয় অৰ্থাৎ সেই কৰ্ম্মই বাসনা লগাই বা সি কৰ্ম্ম যোগ হৈ নুঠে আৰু কৰ্ম্ম কাণ্ডলৈ ৰূপান্তৰ হৈ মানুহক নানা শোনি প্ৰাপ্ত কৰি সংসাৰ চক্ৰৰ নিকাৰ ভোগ কৰাই। এই ধ্বিনিতে জান যোগৰ আৱশ্যক কৰ্ম্ম যোগৰ বাবে। গীতাৰ গোটাচৰেক শ্লোক এই প্ৰসঙ্গতে উদ্ধৃতি দিয়া হলঃ—

যথৈধাংসি সন্নিবেশ্যঃ ভস্মসাৎ কুৰতেহজুন।

জানাগ্নিঃ সৰ্ব্ব কৰ্ম্মাণি ভস্মসাৎ কুৰতে তথা ॥

গীতা— ৪/৩৭

অৰ্থাৎ যেনেকৈ প্ৰজ্জ্বলিত হুতাশনে সমুদায় কাষ্ঠকে ভস্মান্তৰে কৰে, তেনেকৈ জানাগ্নিয়ে সমুদায় কৰ্ম্মকে ভস্মীভূত কৰি থাকে।

ন হি জানেন সদৃশং পৰিব্ৰমিহ বিদ্যতে।

তৎ স্বয়ং যোগ সংসিদ্ধঃ কালেনাখনি বিন্দতি ॥

গীতা— ৪/৩৮

অৰ্থাৎ ইহলোকত জানৰ সমান শুদ্ধি বস্তু আৰু একো নাই। মোক্ষকামী ব্যক্তিয়ে কৰ্ম্মযোগত সিদ্ধি প্ৰাপ্তহৈ কালক্ৰমত নিজৰ আত্মজান লাভ কৰে।

ব্ৰহ্মাবান্ লভতে জানং তৎপৰঃ সংযতেভিন্নঃ।

জানং লব্ধা পৰাং গাভ্ৰিমচিবেনামিগচ্ছতি ॥

গীতা — ৪/৩৯

অৰ্থাৎ— যিজন ভগবদেৱত জ্ঞানবান, তাক তদুপায় পৰামৰ্শ আৰু জিতেজয়িত্তেই জ্ঞান লাভ কৰি অচিৰাৎ মুক্তি প্ৰাপ্ত হয়।

যোগ সংন্যস্ত কৰ্ম্মাণং জ্ঞানসংহিত সংশয়ম্।

আত্মবন্তং ন কৰ্ম্মাণি নিবৰ্ত্তন্ত ধনঞ্জয় ॥

গীতা— ৪৪৯

অৰ্থাৎ— হে ধনঞ্জয়! যি জনে যোগৰ দ্বাৰা কৰ্ম্মজল ইন্দ্ৰবত সমৰ্পণ আৰু জ্ঞানৰ দ্বাৰা সংশয় হেদন কৰিছে, সেই জন অগ্ৰমতক কৰ্ম্মজলে বন্ধন কৰিব নোৱাৰে।

তন্মাদ জ্ঞান সত্ত্বতং হংসং জ্ঞানাসিনাম্২৫।

হিঁত্বেনং সংশয়ং যোগমাত্ৰি চৌত্তিষ্ঠ ভাবত ॥

গীতা— ৪৪৯

অৰ্থাৎ গতিকৈ আত্মজ্ঞান ৰূপ আসি দ্বাৰা হৃদয় নিহিত তজ্ঞান সত্ত্বত সংশয় হেদন কৰি কৰ্ম্ম যোগৰ অনুষ্ঠান কৰা। হে ভাবত! উঠা, উঠা।

জ্ঞান যোগৰ অন্য এটা প্ৰতিশব্দ ব্ৰহ্ম প্ৰাপ্তিৰ উপায় বা ব্ৰহ্ম লাভজনক নিষ্ঠা। জ্ঞানৰ সহিত সঙ্কল্পই জ্ঞান যোগ। পঞ্চ কৰ্ম্মেন্দ্ৰিয় হল বাক, পানি, পাদ, পায়ু উপস্থ আৰু পঞ্চ জ্ঞানেন্দ্ৰিয় হল ত্বক, চক্ষু, নাসিকা, কৰ্ণ জিহবা। ষষ্ঠ পঞ্চ কৰ্ম্মেন্দ্ৰিয় আৰু পঞ্চ জ্ঞানেন্দ্ৰিয় মূৰ্ত্ত দশেন্দ্ৰিয়ক দেখাত সম কৰ্ম্মী। কৰ্ম্ম যোগ সাধিবলৈ হলে পঞ্চ কৰ্ম্মেন্দ্ৰিয়ক নিজ নিজ দায়িত্ব পালন কৰাব লাগিব বা প্ৰত্যেককে নিজৰ কৰ্তব্য কাৰ্য্যত অগ্ৰসৰ কৰিব লাগিব। পঞ্চ জ্ঞানেন্দ্ৰিয়কো তদনুৰূপে। সেই বাবেই হবলা 'সহস্ৰ নাম ব্ৰহ্ম-ব্ৰহ্মত' সুকবি প্ৰেমে লিখিছে "নক বিনো শিবে মাধৱক নমস্কাৰ। ইটো মাথা গোটি মোৰ তৈল মহাভাব ॥ ইত্যাদি।

কৰ্ম্ম যোগ আৰু জ্ঞান যোগৰ উদ্ভৱ আছে ভক্তিযোগ। আমি পূৰ্ব্বতে কৈ আহিছোঁ যে ভগৱানৰ চৰণত অন্তঃকৰণক লগাই দিয়াৰ নাম 'যোগ'। যেতিয়া নৱবিধ ভক্তিক গুণধাতুকৰণেৰে ভগৱতন্ত সমৰ্পণ কৰি দিব পৰা যায় তেতিয়াই ভক্তিযোগ আখ্যা পায়। ভক্তি ইন্দ্ৰবাৰ্ণব বুদ্ধিৰে কৰিব নোৱাৰলে ভক্তি যোগ সিদ্ধ নহয়। কৰ্ম্মযোগ আৰু জ্ঞান যোগকো ভক্তি মিশ্ৰিত কৰ্ম্মযোগ আৰু ভক্তি মিশ্ৰিত জ্ঞান যোগ বোলাহে উচিত। কাৰণ সকলো কৰ্ম্ম আৰু সকলো জ্ঞান যেতিয়া ইন্দ্ৰবাৰ্ণব বুদ্ধিৰে কৰিব লাগিব যেতিয়া ভক্তি বা ভক্তিযোগৰ মিশ্ৰণ আবশ্যক অনিবাৰ্য্য। ভক্তিয়ে

কৰ্মৰোগ আৰু জ্ঞান যোগ দুয়োটাৰে সমস্বয় সাধন কৰে। কৰ্ম আৰু জ্ঞান পৰস্পৰ ভিন্ন হলেও এটাই জ্ঞান এটাৰ অঙ্গ পৰিপূৰক। জ্ঞানহীন কৰ্ম আৰু কৰ্মহীন জ্ঞান বৃথা। পৰস্পৰে পৰস্পৰৰ সহায়ক। কিন্তু ভক্তিহীন জ্ঞান কৰ্ম অশোভন। প্ৰথম কল্প ভাগৱতত শ্ৰীমন্ত গুৰুৱে বাসক নাৰদৰ মুখে কোৱাইছে —

ভকতি বিহীন জ্ঞান কৰ্ম সৰ্বৈৰ ব্যৰ্থ।

কহিলো স্বৰূপে বেদান্তৰ তত্ত্ব অৰ্থ ॥

আৰে অনাদৰি জ্ঞান স্বকৰ্ম নিঃশেষ।

কেৱলে দিয়োক ভকতিৰ উপদেশ ॥

ভকতিসি কৰে সংসাৰৰ বন্ধ নাশ।

ভকতিৰ প্ৰভাৱ শুনিয়ো ঋষি ব্যাস ॥

শঙ্কৰদেৱ। ভাগৱত প্ৰথম স্কন্ধ

জ্ঞান আৰু কৰ্ম দুয়োটা মার্গ অনাদি কালৰ পৰা উপনিষদ আৰু পুৰাণত প্ৰসিদ্ধ। জ্ঞান নিৰপেক্ষ কৰ্ম স্বৰ্গ প্ৰাপ্তিৰ কাৰণ আৰু কৰ্ম নিৰপেক্ষ জ্ঞান কৈবল্যৰ ফালে অগ্ৰসৰ হবলৈ নিৰ্দেশ কৰে। কিন্তু ভক্তি যোগে কৰ্ম আৰু জ্ঞানৰ সহায়ক হৈ মোক্ষৰ সহকাৰী হয়। ভক্তি যোগৰ সহায়ত হৃদয় সহজতে শান্ত হৈ যায়। পৰমাত্মাৰ সাক্ষাৎকাৰ দ্বাৰা মায়াৰ বন্ধন হিৰ হৈ যায়, মন শান্ত হয় আৰু কৰ্ম বন্ধন মিথিল হয়। ভক্তিৰ সহায় নহলে জ্ঞান আৰু কৰ্ম বিঘ্নময় তথা পদে পদে পতনৰ আশঙ্কা ঘনীভূত। এতিয়া এটা প্ৰশ্ন আহে যে জ্ঞান কৰ্ম যুক্ত ভক্তি শ্ৰেষ্ঠনে, ভক্তিযুক্ত জ্ঞান কৰ্ম শ্ৰেষ্ঠ। উত্তৰ এয়ে যে ভক্তি যুক্ত জ্ঞান কৰ্ম হলে ভক্তিৰ প্ৰাধান্য নাথাকে আৰু সৰ্ব শাস্ত্ৰ প্ৰসিদ্ধ কথাও নহয়। জ্ঞানকৰ্ম যুক্ত ভক্তি হলে ভক্তিৰ প্ৰাধান্য সৰ্বাধিক। কাৰণ ভক্তি সদায় স্বতন্ত্ৰ আৰু বাকী জ্ঞান কৰ্ম দুয়োটা ভক্তিৰ সহকৰ্মী।

ভাৰতৰ বহুতো সন্ত মহাপুৰুষে কৰ্ম যোগ, জ্ঞান যোগ আৰু ভক্তি যোগৰ ওপৰত বহুতো নিজ মত ডাঙি ধৰিছে। কিন্তু কাৰো শ্ৰেষ্ঠত্ব সমাধান প্ৰায়েই কৰিব পৰা নাই যেন লাগে। কিন্তু অপ্ৰিয় সত্য যে ভাৰতৰ উত্তৰ পূব প্ৰান্তৰ সন্ত মহাপুৰুষ শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰ মাধৱে শ্ৰীমদ্ভাগৱত ত্ৰিবিদ্য ভক্তি যোগৰ সিদ্ধান্ত কেনেকৈ দিব পাৰিছে, আনে তেনেভাৱে পৰিষ্কাৰকৈ দিব পৰা নাই। তেবাসৰে ভক্তি যোগক স্বতন্ত্ৰ আৰু জ্ঞান কৰ্মক ভক্তিৰ শাসিতৰ বুলি কৈছে। ভক্তিয়ে জ্ঞান কৰ্মৰ সহায় নোহোৱাকৈয়ে বৰ্তিব পাৰে। কিন্তু

জ্ঞান কৰ্মৰূপ ভক্তি, যোগৰ সহায়-অৰূপে হাৰিবি। মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱে কৈছে—

তপ জপ পৰম সন্যাস মহাদানে।
নপাৰে আমাক সাংখ্যযোগ ভক্ত্যানে ॥
কেৱল ভক্তি আৰু মোক কৰে বশ্য।
কহিলো উদ্ধৱ ইটো তোমাত বহস্য ॥
জগতৰ ধৰ্ম কৰ্ম কাৰ্য্যক সকলো।
মোক আত্মা বুজি যিটো জানে যোগমতে।
তথাপি পবিত্ৰ তাৰ নুহি তনু চিত্ত।
নেবাই মৃত্যু ভয় জানী কৰ্ম্মী কদাচিত ॥

শঙ্কৰদেৱাভাগৱত একাদশ স্কন্ধ

মহাপুৰুষ মাধৱদেৱে লিখিছে :—

কেৱল ভক্তি পুৰুষক তাৰে
সহায় কাকো নচাৰে।
জ্ঞান কৰ্ম্ম তাৰে তাৰিতে নপাৰে
ভক্তি নপাৰে যাৰে ॥

নাম যোষা—২০

একাদশত— সামৰ্থ্য ভক্তি আতি একোৱে নচাৰে।

ভক্তক পালয় পুৰুষ যেন মাৰে ॥ শঙ্কৰদেৱ। একাদশ

কীৰ্ত্তনত— জানতো কৰ্ম্মতো কৰিয়া নব।

হৰি কীৰ্ত্তনত কৰা আদৰ ॥ শঙ্কৰদেৱ। পাৰশু মৰ্দন

দ্বিতীয় স্কন্ধত -ঃ

কৃষ্ণ সেৱা বিনে আন ধৰ্ম্ম নাহিকয়।

কৃষ্ণ ভক্তিত মান্ত জ্ঞান উপজয় ॥ শঙ্কৰদেৱ। দ্বিতীয় স্কন্ধ

প্ৰীকৃষ্ণই উদ্ধৱক কৈছে :—

জানে গতি কৰি বেদ লোৱা তাৰ পৰিচ্ছেদ
আছে জ্ঞান ভক্তিৰ মাজে।
ভক্তি কৰতে জানা আপুনি উপজে জ্ঞান
যোগ চিহ্নি মৰৈ মিছা কাজে ॥
জাটৰ কি ভেম্যাত ৰাজ জ্ঞানতো নাহিকে কাজ
কেৱলে ভক্তি হ'ব লোক।
মোৰ ভণ্ড নাম ল'বনি কণ কদম্বত ধৰি
পাৰে জ্ঞানতো জাতি বোক ॥

কৰ্মৰো পুছিলা বাণী ভাকো শুনা বহুমানী
 যিটো নাম নথৰে আমাৰ ।
 জনম গোৱাই বৃথা নুশুনো অমাৰ কথা
 তাৰে কৰ্মত অধিকাৰ ॥
 দুষ্ট চিত্ত মিটোজন বৃথা কথা বৃথা মন
 তাৰ কৰ্ম সকল বিফল ।
 তিলেকে নথাকৈ বৈ তেতিয়া যাব বৈ
 আঁৰা ঘটৰ যেন জল ॥
 ইটো কথা জানা সাৰ জানতো কৰ্মতো আৰ
 নকৰিবা বিশ্বাস কিকিত ।
 প্ৰৱণ কীৰ্তন কৰা সুখে সংসাৰক তৰা
 দিলা মোৰ চৰণত চিত্ত ॥ [ভাগৱত/একাদশ]

ভুক্তি প্ৰদীপত—

ভৰ্ক বেদাগম জ্ঞান যোগ শাস্ত্ৰ
 পুৰুষক কৰে জ্ঞান ।
 কোটি কোটি জন্মে মোক নজানিব
 ইহাত যাব প্ৰবন্ধ ॥ [শঙ্কৰদেৱ/ভুক্তি প্ৰদীপ ১২৯]

কীৰ্তনত —

চাৰি বেদ অষ্টাদশ পুৰাণ যতোক শাস্ত্ৰ
 পৰম বেদান্ত ভাগৱত ।
 সৰ্বক সনন্দ মুনি যোগ জ্ঞান বিচাৰিয়া
 উদ্ধাৰিলা ভাব সাৰ তত্ব ॥
 আগম পুৰাণ যত বেদান্তৰো ভাতপৰ্য্য
 জানি কৰা ভুক্তিক সাৰ ।
 প্ৰৱণ কীৰ্তন বিনা জনিপুল্যে নগাই জানা
 ইটো মোৰ সংসাৰৰ পাৰ ॥ [শঙ্কৰদেৱ/বেদান্ততি]

বস্ত্ৰাজীত :—

নকৰি ভুক্তি যোগ পথে কৰে প্ৰম ।
 নোহে চিত্ত শুদ্ধ নুশুন অহমম ॥
 জোন্তে মোৰে কামে পুনৰসি হোৱে হুঁ ।
 অপাৰে মুকুত সুখ নাহিকে প্ৰদত্ত ॥

মিহিল হাহাব হিহা হুকুল সৈবাত ৷
 হোৱে চিত্ত শান্ত হিহা আনন্দ সাক্ষাত ৷
 সমস্ত শাস্ত্ৰৰ ভাষ্যৰ্থঃ এইমান ৷
 সুত বাক্য লৈয়ো আৰ সাক্ষাতে প্রমাণ ৷
 যত কৰ্ম যোগ জান আচৰি হৰিহি ৷
 তথাপি নতৈল শান্ত যতি ব্যাস ঋষি ৷
 একোমতে নুগুচে মনৰ মহাশঙ্ক ৷
 নাৰদত হন্তে পাচে প্ৰাৰ্থা উপদেশ ৷
 একটিতে মাধৱত কৰিহা ভকতি ৷
 ভেবে জান নিৰ্মল নিশ্চল ভৈল যতি ৷
 ভকতিৰ পৰম আনন্দ ভৈলা জাত
 হৃদয়তে ঈশ্বৰক দেখিলা সাক্ষাত ৷
 কৃষ্ণৰ অধীন মায়া দেৱীক দেখিল ৷
 তেৰেহে ব্যাসৰ যত সংশয় গুচিল ॥ মাধৱদেৱ/ভক্তিৰঙ্গাৱলী

পুনৰ বজ্জাবলীত :-

ইহাৰ উত্তৰ শুনা কৰি মন স্থিৰ ৷
 জান সাধিবাক কোন শ্রম ভকতিৰ ৷
 নলাগে জানৰ পদে শূন্যক সাধন ৷
 অহং হৈবেক ভকতিতে উত্তপন ৷
 লৈয়োক প্রমাণ কৰি সিদ্ধিৰ যতনে ৷
 কহি আছে নিমি নৃপতিৰ বিদ্যামানে ৷
 সমস্ত লোকৰ বৰ্ণাশ্রম আছে যত ৷
 মনু আদি ঋষি মুখে কৰায়া বেকত ৷
 পৰম বহস্য জানি প্রভু ভগৱন্ত ৷
 মুখ্য শাস্ত্ৰ মানে নিজ মুখে কহিলন্ত ৷
 যি সব উপায় কহি আছে কৃপাময় ৷
 জ্ঞানী সকলে কৰি তাহাকে আশ্রয় ৷
 মহা সুখে আত্মা তত্ত্ব জ্ঞানে সমুদায় ৷
 তাকে বোলে ভাগৱতী ধৰ্ম নিমিৰায় ৷

মাধৱদেৱ / ভক্তি বজ্জাবলী

জান আৰু কৰ্মৰ্ত্ত কৈ যে ভক্তিৰ শ্ৰেষ্ঠত্ব সৰ্বাধিক তাক প্রতিপন্ন
 কৰিবৰ কাৰণে ইয়াতকৈ অধিক উদ্ধৃতি নিৰ্বাচন কৰা হৈছে ৷ ভক্তি কৰিবলৈ

উচ্চ শিক্ষাৰ প্ৰয়োজন নাই, যন্ত্ৰ কৰ্ম্মানুষ্ঠানৰো প্ৰয়োজন নাই। সেইবোৰে
 বাসনা লগাই আৰু ধি সকামী। শ্ৰীৰামচন্দ্ৰৰ শুদ্ধ হনুমান, জাম্বুৱান,
 বিভীষণ আদি শিক্ষিত নাছিল। তেওঁলোকৰ সেৱা তাৰৰ ওপৰতে কৰ্ম্ম
 জ্ঞানাদিৰ সাধন সিদ্ধ হৈছিল। কাৰণ ভক্তিৰ মূল সাধন হ'ল ভগৱদনুগ্ৰহ।
 ব্ৰহ্মজ্ঞানীৰ ব্ৰহ্মতত্ত্ব আলোচনা, যোগীৰ পৰমাত্মা শুদ্ধ আলোচনা কৰ্ণণ।
 “যিটো ব্ৰহ্ম নোহে তৰ্ক পোচৰ। নপাৱে বচনে মনে ওচৰ” ইত্যাদি। তেওঁলোকে
 সেইবোৰৰ আৱশ্যক অনুভৱ কৰা নাছিল। এটি ফকৰা যোজনা পোৱা হয় —

হোল গোজ ডকতে হাল ডাৰ বয়।

খাবন পিছন তাকে ভক্তি বুলি কয়। ইত্যাদি।

শঙ্কৰ মাধৱদেৱৰ দিনত তেৰা সবৰ নিবন্ধৰী কেইবাজনো ডকত
 আছিল। তাৰ ভিতৰত শ্ৰীৰাম আতা জীৱনযুক্ত মহা ডকত আছিল। ধ্বজা
 আঠৈয়ে শঙ্কৰ ডকৰ সেৱা ধন কৰিয়েই কৃত্য লাভ কৰিছিল। বুঢ়া আতাই
 বৰপেটা সৰহ পৰিষ্কাৰ পৰিচ্ছন্ন আৰু মাধৱদেৱে দাস্যগী কৰ্ম্ম কৰিয়েই
 মহাডকত হৈছিল। চৰিত পুথি পঢ়িলে তেৰাসবৰ ভক্তি সাধনৰ কথা পৰিষ্কাৰ
 ভাৱে বুজা যায়। সামান্যতে কপিন্দ্ৰ হনুমানৰ এটি বাক্য বহুৱলীত পোৱা
 যায় —

অল্প সেৱা মাৰ্গে যেনে কৰে বহুমান।

আপোনাতে দৃষ্টান্ত দেখাওঁ বিদ্যমান ॥

নুহিকে উত্তম জন্ম আকৃতি সুন্দৰ।

বাক্যৰো চাতুৰী নাহি বুদ্ধিও বিস্তৰ ॥

নাহি একো গুণ আমি ধনৰ ধনৰ।

অনুগ্ৰহ পাত্ৰ তৈলো তথাপি ৰামৰ ॥

এতেকে ভক্তি হৰি ভোষৰ কাৰণ।

ব্যৰ্থ হৰি বিষয়ত আন গুণ গন ॥ মাধৱদেৱ/ভক্তি বহুৱলী

সেই একেটা সুৰতে সুৰ মিলাই শ্ৰীকৃষ্ণই উদ্ধৱক কোৱা এযাৰি প্ৰব-
 চন উদ্ধৃত কৰা হয় —

সাধুসঙ্গে অনেক পাইলেক মোৰ গতি।

দিওঁ লেখা সখি তাক শুনিয়ো সম্ভৱি ॥

বক্ক বক্ক বক্ক পক্ষী পক্ষ পালে পালে।

শ্ৰী শূদ্ৰ জন্ত্য জাতি অধম চাণ্ডালে ॥

ইহৰকো অধিক অনেক পাগমতি।

ভকতৰ সঙ্গত পাইলেক মোৰ গতি ॥

বিভীৰণ বীৰ বৃষী সৰ্ব্বদাশি ধাম :
জাহ্নবত জটায়ু সুদীৰ্ঘ হনুমান ॥
মালকৰ কুজী ব্যাধি ধৰ্ম তুলাধাৰ ।
বিজডাৰ্হা ব্রজবাসী গোপী জবাচাৰ ॥
নাহি তপ ব্রত শৌচ নপ চক্রে বেদ ।
নজানয় জান একো শাস্ত্র উদ্ধ ভ্ৰেদ ॥
কেবলে সাধুৰ সঙ্গ সুখে পাইলা গতি ।
সৎসঙ্গত পৰে নাই উপায় সম্ভৱি ॥

শঙ্কৰদেৱ/ভাগৱত, একাদশ

একাৰ্থতে শাস্ত্রাশ্ৰিতত উল্লেখ আছে --

হৰি ভক্তিহীন কৰ্ম্মই গুণিৰ কৰণ নহয় ।
ন বা সিংহ্যে বিবেকাৰ্দ্দিন জ্ঞান নাসি মুক্ততা ॥

অৰ্থাৎ— হৰি ভক্তিহীন কৰ্ম্মই গুণিৰ কৰণ নহয় । বিবেকাৰ্দ্দিনে সিদ্ধি-
লাভ বা জ্ঞানাদিৰেও মুক্ত হব নোৱাৰে ।

ভক্তিহীন তপ, জপ, জাগ, যজ, ব্রত, উপবাস, একাদশী আদি কাৰ্য্য
বিলাক ভ্ৰমত যুতাহতি দিয়াৰ নিচিনা । অষ্টাঙ্গ যোগ সাধনাও তদনুকাৰে ।
সৰ্বশাস্ত্র বিশাৰদ হলেও যদি ভক্তিহীন হয়, তেন্তে তেওঁৰ শাস্ত্রাধ্যয়ন বৃথা ।
সেই গতিকে ভাগৱতত কৈছে :—

অকামঃ সৰ্ব কামো বা মোক্ষকাম উদাৰধীঃ ।

ভীৰ্ৱেন ভক্তিযোগেন ভজেত পুৰুষং পৰম ॥ ভাগৱত-২/৩/১০

অৰ্থাৎ— উদাৰ বুদ্ধি লোকে নিতকাম হওক, সমস্ত কামনা যুক্ত বা মোক্ষ-
কামী হওক তীব্ৰ অৰ্থাৎ ব্যভিচাৰ দোষ বহিষ্ট ভক্তি যোগৰ দ্বাৰা পৰম
পুৰুষক আৰাধনা কৰা আবশ্যক ।

আমি পুৰাতো উল্লেখ কৰি আহিছোঁ যে ভক্তি বজ্জিত জ্ঞান কৰ্ম্ম
আশেভন । সেই বাবেই ভক্তি মিশ্ৰিত নন্দ্যটোৱে কৰ্ম্মযোগ আৰু জ্ঞান যোগক
ব্যভিচাৰ দোষত পৰিষ্কাৰে নিদিয়ৈ । ভক্তিয়ে কৰ্ম্মকাৰ্ণৱ বৃদ্ধি বাধা কৰে ।
সেই বাবে কৰ্ম্ম যোগ আৰু জ্ঞান যোগতকৈ ভক্তি যোগৰ গ্ৰাধান্য বেছি ।
ভাগৱতৰ এটা যোগেই ইয়াৰ বাবে স্পষ্ট । যেনে—

বৈকৰ্ম্মযোগোহুত

ন চ পৰমতঃ জ্ঞানমৰূপে নিবৰ্জয়ত ।

কৃতঃ পুনঃ শব্দদ ভৱমীষ্যৎ

ন চাপিতং কৰ্ম্ম যদপ্য বাৰণম্ ॥

ভাগৱত—১।৫।১২

ভক্তি বদ্বাবলীত মাধৱদেৱে সুন্দৰ অনুবাদ কৰিছে—

ভক্তি বৰ্জিত

ভৈল হেন জানে

শোভা আতি নকৰয় ।

পৰম নিচকাম

কৰ্ম্মো নোশোভয়

কৃষ্ণত যাৰে নৰ্পয় ॥

ইয়াৰ পৰিষ্কাৰ হৈছে যে ভক্তি বৰ্জিত জনে শোভা নকৰে ।
পৰম-নিচকাম কৰ্ম্মও কৃষ্ণ পৰ্ণ নহলে সি শোভা নকৰে ইত্যাদি নিচকামে
কৰিয়া সকল কৰ্ম্ম । বিষ্ণুও অপিব সি সব ধৰ্ম্ম ইয়াত খাট—

ভক্তি মার্গত গোটিচেকেব বাধা বিঘিনি বা কণ্টক আছে—যাৰ পৰা
ভক্তি বান্ধাত প্ৰবেশ কৰোতেই ধাৰাশায়ী হবলগা হয় । তাৰ তিতবত কাম,
ক্ৰোধ, মোহ, মৈত্ৰ, হিংসা, অহঙ্কাৰ, ইত্যাদি দেৱতা অন্য নিষ্ঠাৰ আঁঠু
আদিয়েই ভক্তিৰ বাধক । কাম, ক্ৰোধ, মদ, মান, মোহ আদি
বিশাল বৈৰী বুলি শঙ্কৰদেৱ বৰণীত কৈছে । আৰু বহুতো ঠাইত এনেকুৱা
কিছুমান ভক্তিৰ বাধক বাধক বা বিৰুদ্ধ বৰ্ণনা শঙ্কৰ মাধৱ গুৰুৱে উপ-
স্থাপন কৰিছে । কিঞ্চিৎ মাত্ৰ আভাস এটি দিয়া হ'ল—

আশা নামে নদী ঘোৰ জল মহাধন ।

নানা বিধ তৃষ্ণা আত চট সৰ্বৰূপ ॥

কাম ক্ৰোধ ভৈল আত কুণ্ডীৰ মগৰ ।

ন না তৰ্ক বিতৰ্ক গহন উল্লঙ্ঘব ॥ [শঙ্কৰদেৱ/ভাগৱত দশম স্কন্ধ]

ভক্তিৰ আন কিছুমান বাধক হ'ল অন্যদেৱ নিদা আৰু অভিনন্দা,
দুঃসঙ্গতি, পৰনিন্দা, পৰচছা অহিতাচৰণ, অপকাৰ, সংশয়, অভিমান,
মায়া, ঠগ, প্ৰবন্ধনা গৰ্ব্ব ইত্যাদি । এই বিজ্ঞানৰ অভাৱে হৰি ভক্তি সাধনত
সহায় কৰে । বিপৰীতে ভক্তিৰ পৰা দ্ৰষ্ট হব লগা হয় । শঙ্কৰদেৱৰ স্তৱত
ৰচনা কীৰ্ত্তনৰ পাশত মৰ্দন অধ্যায়ত ভক্তিৰ কণ্টক সম্বন্ধে বহুতো গোৱা
হয় । ব্ৰহ্মা ইত্যাদি দেৱতা সকলে সৰ্ব্ব অহঙ্কাৰ কৰাৰ পৰিণাম স্বৰূপে
উপহানৰ ওপৰত ক্ষমা খুজিব লগাত পৰিছিল । ভাগৱতৰ ব্ৰহ্ম যোহন, ইন্দ্ৰ
মথভল, ইন্দ্ৰোমহন, দুৰ্ব্বাসাৰ গৰ্ব্বচূৰ্ণ আদি বিবৰণ যোৰত ভক্তিৰ কণ্টক
পাবলৈ হৈছে । ব্ৰহ্মাই নিজকে সৃষ্টিকৰ্ত্তা বুলি জৱপৰ্ব কৰি শ্ৰীকৃষ্ণক
পৰীক্ষা কৰাৰ পৰিণামত কল্লৈ বাধা হৈছিল—

উগতক প্ৰজো মই, ব্ৰজা বুজি অৱশৰে

ভৈলো এক মাধৱ সমুজি ॥

পৰম ভক্তান জামি জয়নি কৰিলোক স্বামী

কৰা কৃপা মাধৱ ভক্তা বুজি ॥ শঙ্কৰদেৱ । ভাগৱত দশম

স্বৰোহন প্ৰসঙ্গত মহাদেৱে গৰ্ব কৰিছিল—

মহাযোগ বজা শুদ্ধ কৰি আছো কায়া ।

ব্ৰজময় দেখো কি কৰিতে গাবে মায়া ॥ ভাস্কৰভট্ট । অষ্টম স্কন্ধ

কিন্তু পিচত স্বীকাৰ কৰিছিল—

বটাকাত প্ৰভুত ব্ৰজাণ্ড কোটি কোটি ।

এ গোটা ডিম্বৰ মই কম এক গুটি ॥

বাহাব অজত চৰাচৰ ভৈলো বাজ ।

হেন হৰি মুহিজে ইহাত কোন লাজ ॥ ভাগৱত । অষ্টম স্কন্ধ

ইন্দ্রই মথুৰাৰ খণ্ডত সাতদিন সাতৰাতি শিল্পা বৃষ্টি, বাতৰুটি কৰিও কৃষ্ণক
লোম জৰাব নোৱাৰি শেষত দোষ আৰু বশ্যতা স্বীকাৰ কৰি—

গোৱ ইন্দ্র পাতি কৰি প্ৰণাম ।

খলন্ত কৃষ্ণৰ গোবিন্দ নাম ॥ [শঙ্কৰদেৱ । কীৰ্ত্তন]

দুৰ্দ্ধাৰা মুনিৰো তথৈবচ । গতিকে এইবোৰ ভক্তিৰ বাধক । সেই
বাবে ভক্তই এই বাধা বিলাকৰ প্ৰতি সদা সতৰ্ক হোৱাৰ প্ৰয়োজন । ইয়াৰ
পৰা মুক্ত হ'ব নোৱাৰিলে ভক্তিৰ চৰমোৎকৰ্ষ লাভ কৰা অসম্ভৱ । ইয়াৰ
পৰা সাৱধান হৈ চলিবৰ কাৰণে মাধৱ গুৰুৱে বাৰম্বাৰ উপদেশ দি গৈছে ।

(দ্ব—৬) ভক্তিৰ অধিকাৰী—

হৰি ভক্তিত সৰ্ব্বদা গনভাস্কৰতা বিদ্যমান । কাৰোবাৰ বাবে গ্ৰহণীয়
বা কাৰোবাৰ বাবে অগ্ৰহণীয় এনে পক্ষপাত দুটো ভাৱবোৰ ভক্তিৰে স্বীকাৰ
নকৰে বা আঁসে নিদিয়ৈ । শঙ্কৰ মাধৱ দুজনা গুৰুৱে প্ৰচাৰ কৰা ভক্তিবাদৰ
আধাৰ মূলতঃ বিধানাত্মকহে নিষেধাত্মক নহয় । ভক্তি বিষয়ত যিবিলাক
বিধান নিকপণ কৰা আছে উক্ত বিধান সমূহক শঙ্কৰ মাধৱ গুৰুৱে সমূলে
প্ৰলোভ বা কাৰ্য্যকৰী কৰাত কৃতকাৰ্য্য হৈছিল আৰু সৰ্বমো আছিল ।
ভাৱতৰ বহুতো মহাপুৰুষে (শঙ্কৰাচাৰ্য্য, মাধৱাচাৰ্য্য প্ৰভৃতি) ভক্তিবাদত
ব্ৰাহ্মণক অগ্ৰাধিকাৰ দিয়া, নাবীৰ অধিকাৰ সমূহে নথকা ইত্যাদি নিয়ম
প্ৰৱৰ্ত্তন কৰা হৈছিল । বোধহয় এতিয়াও আছে । কিন্তু শঙ্কৰ মাধৱৰ ক্ষেত্ৰত

ইয়াৰ সম্পূৰ্ণ বিপৰীত। গীতা ভাগৱতে ভক্তিৰ ক্ষেত্ৰত বিবোধ
নিয়ম বাঞ্ছা থৈছে, তাক আধৰে আধৰে পালন কৰাত কিঞ্চিত
মাত্ৰও কৃপণালি কৰা নাই-দুজনা শুকৰে। ভক্তি উপাৰতা, সৰ্বজন সুল-
ভতা ইত্যাদি মহাশুণ সমূহ আছে। ভক্তি গ্ৰহণত বা ভক্তি বাদত জাতি,
বৰ্ণ, ধৰ্ম, সম্প্ৰদায় বিবেচনৰ কোনো সীমিত বাধা-বিধিনি নাই। ভক্তিবাদ
কোনো কাৰো পৈতৃক সম্পত্তি নহয়। ইয়াৰ ওপৰত সমস্ত শ্ৰাণীৰ অধি-
কাৰ আছে। ব্ৰাহ্মণ, ক্ষত্ৰিয়, বৈশ্য, শূদ্ৰৰ ভেদ সমূলে স্বীকাৰ কৰা
হোৱা নাই। দুজনা শুকৰ সন্মিলিত সাহসী শক্তিৰ পৰিচয় দুয়োজনাক
পৃথি সমূহত বিৰাজমান। তাৰে গোটাচেৰেক উজ্জ্বল নিশ্চয় স্থানত তুলি
দিয়া হ'ল।

শঙ্কৰদেৱে কৈছে :—

কছিলো শুক বেদান্তৰ মন্ত	
শুনা পৰীক্ষিত কলিৰ ধৰ্ম ॥	
কলিসি শ্ৰেষ্ঠ চাৰি যুগ মাজে।	
প্ৰশংসে কলিক জানী সমাজে ॥	
অপ্ৰয়াসে সিজে কলিত পুণ্য।	
কলিৰ শুনা কেনে মহাশুণ ॥	
কৰিয়া কীৰ্তন কলিত আতি।	
পাৱে বৈকুণ্ঠক হস্তিগ জাতি ॥	কীৰ্তন। পামভমৰ্দ্দন
যিটো চন্ডালক গৰ্ভিষ্ঠ মানি।	
হাৰ জিহ্বাগ্ৰে থাকে হৰি বাণী ॥	
সমস্ত তীৰ্থতে কৰিলে স্নান।	
কৰিলে সি সি ভগ হোম দান ॥	
সেহিসে কলীন বেদক বুজে।	
যাহাৰ মুখে হৰি নাম বীজে ॥	পামভ মৰ্দ্দন
ব্ৰহ্মবধী শুকবধী যন্তেক।	
পিতৃ-মাতৃ বধী পাপী অনেক ॥	
কুকুৰ খায় মহাশেলছগণে।	
শিঙ শুক হোৱে হৰি কীৰ্তনে ॥	
চন্ডালে হৰি নাম লভে স্নান।	
কৰিলে উচিত যজ্ঞৰ পাত্ৰ ॥	পামভ মৰ্দ্দন
বাতিচাৰী দুটো ব্ৰহ্ম ধুৱন্তী।	
তথাপি কুকুৰ ভৈল ভক্তি ॥	

জানিলো পাপীও উদ্ধোক্ত মান্ন ।
 এতেকে ভৈল যুকুতিৰ মান্ন ॥
 কৃষ্ণৰ কথাত যিটো বসিক ।
 ব্ৰাহ্মণ জন্ম তাৰ লাগে কিক ॥
 তম্বোৰাক মান্ন হৰি দিনে বাতি ।
 নবাহে ভকতি জাতি অজাতি ॥

পাৰশু মৰ্দন

ব্ৰহ্মোদোক্তি—

যিটো চণ্ডালৰ কাৰ্য্যবাক্য মনে
 সদায় সুমৰে হৰি ।
 আছে বাহুবলত যিটো ব্ৰাহ্মণৰ
 সি সি শ্ৰেষ্ঠত তাত কৰি ॥
 সিটো মদগৰ্বী বিপ্ৰে আপোনাক
 পবিত্ৰ কৰিতে নাৰে ।
 ভকত চাণ্ডালে আপোনাকো তাৰে
 পুৰুষ কোটি উদ্ধাৰে ॥ (ব্ৰহ্মলাদ চৰিত)

ব্ৰহ্মলাদ দৈত্য শিশু সকলক উপদেশ দিওঁ ত ভক্তি কৰিবলৈ দেৱতা,
 ঋষি, ব্ৰাহ্মণ হোৱাৰ আৰু সম্যক বিস্তৰ শাস্ত্ৰ জনাৰ আৱশ্যক নাই বুলি
 কৈছে —

নালং দ্বিজত্বং দেৱত্বমৃষিত্বং বা সুৰাত্মজা ।
 ব্ৰীহন্নায় যুকুন্দস্য ন বৃত্তং ন বহুজ্ঞা ॥
 ন দালং ন তপো নেজ্যা ন শৌচং ন ব্ৰতানি চ ।
 ব্ৰীহতেহমলয়া ভক্ত্যা হাৰবণ্যং বিভূষনম্ ॥

ভাগৱত - ৭।৭।৫১,৫২

শঙ্কৰ ভকতৰ অনুবাদ কৰিছে—

নলাগে ভজিত দেৱ দ্বিজ ঋষি হইবে ।
 নলাগে সজুক শাস্ত্ৰ বিস্তৰ জানিব ॥
 ভগ জগ যজ্ঞ দান সৰে বিভূষন ॥
 কেবলে ভক্তিতে তুষ্ট হোৱা নাৰায়ণ ॥ কীৰ্ত্তন। ব্ৰহ্মলাদ চৰিত

দ্বিতীয় কল্প ভাগৱতত অষ্ট্যজাতি সকলেও ভক্তিমান হৈ বিজ্ঞ হব
 পৰা এটি শুকোক্তি আছে—

কিৰাভহুনাঙ্ক পুঞ্জিন্দ পুঞ্জসা
 আবিভব গুণা স্ববনাঃ স্বপাদয়ঃ ।

সেহন্যে চ পাগা যদুপাশ্ৰয়া শ্ৰম্যঃ

শুধ্যতি তস্মৈ ব্ৰহ্মবিষ্ণুবে নমঃ ॥

ভাগবত—২।৪।১৮

শঙ্কৰগুৰুৰ অনুবাদ—

কিৰাত কহাবি খাহি গাবো নিবি

স্বৰন কহ গোৱাজ ।

অসম মূলক ধোৱা মে তুৰক

কুৰাচ মেলছ চণ্ডাল ॥

আনো পাগী নব কৃষ্ণ সেৱকৰ

সঙ্গত পবিত্ৰ হয় ।

ভকতি লভিয়া সংসাৰ ভৱিয়া

বৈষ্ণুগুণে সুখে চলয় ॥

ভাগবত । দ্বিতীয় স্কন্ধ

মাধৱদেৱ মহাপুৰুষে ভেৰাৰ ভাষাত লিখিছে :—

প্ৰথম নিৰ্মল ধৰ্ম হৰি নাম কীৰ্ত্তনত

সমস্ত প্ৰাণীৰ অধিকাৰ

এতেকেসে হৰিনাম সমস্ত ধৰ্মৰ ৰাজ্য।

এহি সাৰ শাস্ত্ৰৰ বিচাৰ ॥

নাম ঘোষা—১২৯

বৰ্ণাশ্ৰম ধৰ্ম হত যাৰ যেন বিহি আছে

তাৰেবে কেৱলে অধিকাৰ ।

হৰিনাম কীৰ্ত্তনত নাহিকে নিয়ম একো

এতেকেসে ধৰ্ম মাজে সাৰ ॥

নাম-ঘোষা

গাবো ভোট স্বৰ্গনে হৰিৰ নাম লয় ।

ছেনয় নামক কেনে সজ্জনে নিদয় ॥

হৰি নামে কৰে অস্ত্য জ্ঞাতিকো মুকুত ।

সজ্জনে নামক নিদে কিনো অপভুত ॥

নাম ঘোষা

ৰাম কৃষ্ণ নামৰ দেখিলো কেন বল ।

অধমকো কৰে নামে প্ৰথম নিৰ্মল ॥

হৰি নামে নাহিকে নিয়ম অধিকাৰী ।

ৰাম ৰুলি ভবে মিৰি আহোম কহাবী ॥

নাম ঘোষা

আমাৰ নিৰ্মল ভকতিত দুৰাচাৰো ভবে কোন চিয়

আমাক ভৱিয়া চণ্ডালো ভবে সংসাৰ ।

ত্ৰী শূৰ বৈশ্য আদি স্বত

বিষয়ত যাত্ৰ সদা বত

মোক ভক্তি সুখে ইসৰো হোৱে উদ্ধাৰ । নাম-মোক্ষা

এনে ধৰণে দুজনাক গুৰু ভক্তিৰ দ্বাৰা সমূহত ভক্তিৰ অধিকাৰী
সম্বৰ্কত বহুতো প্ৰবচন আছে । অজ্ঞান্য দ্বাৰাটো পোৱা হয়—

চণ্ডালোহপি দ্বিজপ্ৰেষ্ঠঃ হবি ভক্তি পৰায়ণঃ ।

হবি ভক্তি বিহীনন্ত দ্বিজোহপি স্বগচাৰ্য্যঃ ॥

নাৰদ পুৰাণ—৩২।৩১

অৰ্থাৎ—হবি ভক্তি পৰায়ণ চণ্ডাল দ্বিজতকৈ প্ৰেষ্ঠ, হবি ভক্তিহীন দ্বিজ-
হবি ভক্তি পৰায়ণ চণ্ডালতকৈ অধম ।

অবৈষ্ণৱঃ স্যাৎ যো বিদ্যা বহু শাস্ত্ৰে শূন্যতোহবিদ্যা ।

স জীৱন্তেৰ চণ্ডালো মৃতঃ শ্বানোহতি জায়ন্তে ॥

বুদ্ধহাবীত স্মৃতি—৮।২৭৯

অৰ্থাৎ—অনেক শাস্ত্ৰ অধ্যয়ন কৰিও যদি কোনো বিদ্যা অবৈষ্ণৱ হয়, তেন্তে সেই
বিদ্যাই জীয়াই থাকোতেই চণ্ডাল হয় আৰু মৃত্যুৰ পিচত কুকুৰ জন্ম পায় ।

ভগৱাত্তি দীপ্তাগ্নিৰ দগ্ধ দুৰ্জ্জাতি কন্মৰঃ ।

চণ্ডালোহপি বুধৈঃ শ্লাঘ্যো নতু পূজ্যো হাবৈষ্ণৱঃ ॥

বুদ্ধহাবীত স্মৃতি—৮।২৮১

অৰ্থাৎ ভগৱন্ত্তিকপদীপ্তাগ্নিৰ দ্বাৰা হীন জাতি সমস্ত পাপ নষ্ট হলে
বৈষ্ণৱ চণ্ডালো জানী লোকৰ পূজনীয় হয় ; কিন্তু অবৈষ্ণৱ হ'লে উচ্চ
জাতিও পূজাৰ অযোগ্য ।

পুৰুষঃ স্বগচো বাপি য়ে চান্দে শ্লেচ্ছ জাতকঃ ।

তেহপি বন্দ্যা মহাত্মগাঃ হবি পাদক সেৱকাঃ ॥

বদ্য পুৰাণ — ২৪।১১ (স্বৰ্গ খণ্ড)

অৰ্থাৎ — পুৰুষ, কুকুৰ খোৱা চণ্ডাল, অজ্ঞাজাতি, শ্লেচ্ছ জাতি আদি সকলো
মানুহেই কেৱল হবি পদ সেৱা পৰায়ণ হলেই ভেদলোক মহাত্মগাহান
আৰু সকলোৰে বন্দনীয় হয় ।

এনেকৈ বহুতো পুৰাণ, উপপুৰাণ, স্মৃতি, সংহিতা আদিত হবি ভক্তি
সুত্ৰ চণ্ডালদিৰ প্ৰেষ্ঠত্ব তথা ভক্তিৰ অধিকাৰীৰ প্ৰতিপন্ন কৰা হৈছে । প্ৰহ
বাহুৰ্য্যৰ উক্ত অধ্যাত্মিক উদ্ধৃতি দিয়া নহয় ।

উচ্চ জাতিৰ ভিতৰত ব্ৰাহ্মণ আৰু নীচ জাতিৰ ভিতৰত চমুলেই উৎকৃষ্ট আৰু নিকৃষ্ট বুলি জনাজাত। কিন্তু শঙ্কৰ মাধৱদেৱে এনে এখন শ্ৰেণী হীন, জাতি ভেদ হীন সমাজ গঢ়িছিল য'ত সকলোৰে সমান অধিকাৰ আছিল। তেৰাৰ মতে হৰি ভক্তি গ্ৰহণত বা নৱবিধ ভক্তিৰ ক্ষেত্ৰত ব্ৰাহ্মণ এজনৰ যি অধিকাৰ, তেনেদৰে এজন মেন্দ্ৰ বাস্তিৰো সমান অধিকাৰ আছে। শঙ্কৰদেৱৰ ভালে কেইজন অন্ত্য জাতি শিষ্যৰ ভিতৰত নজুন শিষ্য সৰ্ব্বপ্ৰধান আছিল। তাৰ ভিতৰত ধৱনৰ জয়হৰি আতৈ, গাৰোৰ গোবিন্দ আতৈ, ভোটৰ দামোদৰ আতৈ, মিবৰ মধাই আতৈ, কৈৱৰ্ত্তৰ পূৰ্ণানন্দ আতৈ, কছাৰীৰ বাম দাস আতৈ, বনিয়াৰ হৰি দাস আতৈ, নগাৰ নৰোত্তম আতৈ, কোছৰ বৰ কোছ আতৈ আদিয়েই প্ৰধান। শঙ্কৰদেৱে অস্পৃশ্যতা নিবাবণ কৰিছিল আৰু সাম্প্ৰদায়িকতা সমূলে নিশ্চূৰ্ণ কৰিছিল এই সকলক সঙ্গত লৈ। তেৰাৰ আশীৰ্বাদেৰে আজিও অসমত সাম্প্ৰদায়িকতাৰ বীজ নাই। হিন্দু মুছলমান আদি সকলোৰে মিলাপ্ৰীতিৰে অসমত বাস কৰি আছে। যদি কোনো এসময়ত সাম্প্ৰদায়িকতাৰ ভাৱ প্ৰকাশ হৈছে, সিও ৰাজনীতিৰ চক্ৰতহে, মহাপুৰুষীয়া ধৰ্ম্মত নহয়। ভাৰতৰ অন্যান্য প্ৰদেশত প্ৰায়েই ঘটি অহা হৰিজনক জীৱন্তে দগদ কৰা, নলী নাদৰ প্ৰাণী অন্ত্যজ সকলক ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ নিদিয়া, একে পথেদি সি সকলৰ লগত ব্ৰাহ্মণাদি উচ্চ হিন্দু সকলক যাব নিদিয়া নীতি নিয়ম অসমৰ কোনো ঠাইতে পাবলৈ নাই। যুগ পুৰুষ মহাপুৰুষ আৰু সন্ত বিনোৱাজীয়ে দুজনো মহাপুৰুষৰ এনে নিয়মবোৰ অসমত আজিও চলি থকাত আৰু তেৰাসৰৰ এনে উদাৰতা আৰু মহানতাত ভূবি ভূবি প্ৰশংসা কৰি গৈছে। শঙ্কৰ-মাধৱ পুৰুষে কীৰ্ত্তন ঘৰকে সাম্প্ৰদায়িক বীজ নিবাবণ তথা অস্পৃশ্যতা নিষেধ কৰণৰ কেন্দ্ৰস্থল নিৰ্মাণ কৰি লৈছিল। সূৰ্য্যৰ পৰা সহস্ৰ কিৰণ সম্প্ৰসাৰণ হোৱাৰ দৰে কীৰ্ত্তন ঘৰৰ পৰাই ভক্তি ধৰ্ম্মৰ সমস্ত নিয়মবোৰ সম্প্ৰসাৰণ তথা সাহিত্য, কলা আদি বিস্তাৰ হৈছিল। আমি এইখিনি পাতনিহ মেলিছোঁ। শঙ্কৰ-মাধৱদেৱৰ কেইবা গৰাকী প্ৰধান সঙ্গী আছিল নিকৃষ্ট জাতিৰ। তাৰ ভিতৰত শ্ৰীৰাম আতা, নাৰায়ণ দাস ঠাকুৰ আতা, ভৱানী পুৰীয়া গোপাল আতা আৰু মথুৰা দাস বুঢ়া আতা—এইসকল আছিল অন্যতম ব্যক্তি। শঙ্কৰদেৱৰ কেইবাজনো ব্ৰাহ্মণ সঙ্গীও আছিল। দুজনো গুৰুৰ প্ৰধান সঙ্গী দুজন হুৱ শ্ৰীৰাম আতা আৰু ঠাকুৰ আতা। শ্ৰীৰাম আতা আছিল অন্ত্যজ আৰু ঠাকুৰ আতা আছিল নাপিত সম্প্ৰদায়ৰ বঙালী মানুহ। মাধৱদেৱৰ সঙ্গী আছিল দুজন—বুঢ়া আতা আৰু গোপাল আতা। বুঢ়া আতা আছিল বঙালী, তাঁতী সম্প্ৰদায়ৰ আৰু গোপাল আতা আছিল কুমাৰ সম্প্ৰদায়ৰ

মানুষ। শ্রীৰাম চক্ৰৰ লগত বান্ধব-বান্ধব, চণ্ডালৰ যেনে সমাজ দুজনী গুৰুৰ লগতো সেই সকলৰ সেই সেই সমাজ আছিল। এই সকলক লৈ দুজনী গুৰুৰ এখন উচ্চ নীচ ভেদাভেদহীন বা শ্ৰেণী হীন সমাজ পাতি ডাক্তৰবৰ্জিত প্ৰথম গণহত্যাৰ বীজ বোপণ কৰে। গণতন্ত্ৰ বুলি কওঁতে ধৰ্ম্মৰ উত্তৰাধিকাৰী বা ধৰ্ম্মৰ নেতৃত্ব বহন কৰা সম্পৰ্কত হোৱা গণতান্ত্ৰিক নিৰ্বাচনৰ কথাও সোঁৱৰাই দিছে। শঙ্কৰদেৱৰ নিজ পুত্ৰসকল, সমাজীয় ডাই, ভতৰা সকল, ব্ৰাহ্মণ শিষ্য সকল, ব্ৰাহ্মণতৰ শিষ্য সকল থাকোতেও কাকো ধৰ্ম্মৰ নেতা নাপাতি একমাত্ৰ ধৰ্ম্মৰ উত্তৰাধিকাৰী হিচাবে মাধৱদেৱক নিৰ্বাচিত কৰি যোৱাটোৱেই গণতন্ত্ৰৰ প্ৰথম প্ৰযত্নক হিচাবে শ্রীমন্ত গুৰুৰ হৰিৰ লাগিব। ভাৰতৰ আন আন ধৰ্ম্মত ব্ৰাহ্মণ সকলোহে ধৰ্ম্মৰ উত্তৰাধিকাৰী হ'ব পাৰে, জানে নোৱাৰে। বিশেষকৈ শঙ্কৰাচাৰ্য্য, ৰামানুজাচাৰ্য্যকে দেখুৱাব পাৰি। শঙ্কৰদেৱৰ মহানতা আৰু উদাৰতাৰ কথা এনে যে ভক্তিৰ ক্ষেত্ৰত যেনে, শ্ৰেষ্ঠত্ব বুলি জনসাধাৰণৰ আগত ওলাব পাৰিছে অৰ্থাৎ হৰি ভক্তিয়ে যেতিয়া তেওঁক শ্ৰেষ্ঠ বুলি নিৰ্বাচিত কৰিব পাৰিছে, সেই জনেই মহাভক্ত। শঙ্কৰদেৱৰ মানত সকলো সমান। অন্যকি তেৰাই ব্ৰিষ্টকে “আমি সমস্তৰে শিষ্য” “কৃষ্ণৰ কৃষ্ণৰ” “কৃষ্ণকুদাস” আদি ভাবেৰে “তৃণাদপি সুনীচেন” হৈছে। কিন্তু এগৰাকী ধৰ্ম্ম পালকৰ প্ৰয়োজন হেতু (সকলো সমান হলেও) মুখ্য ধৰ্ম্মৰ নেতা নিৰ্বাচন কৰিব লগা হৈছে। গতিকে ভক্তিৰ অধিকাৰী হ'বলৈ হলে সকলোৱেই সৰ্বোপৰি প্ৰভুত্বৰ বিপৰীতে সৰ্বসাধাৰণৰ সেৱকত্ব স্বীকাৰ কৰি ল'ব লাগিব। মাধৱদেৱে নিজকে নিজে “দাসৰো দাসৰ তান দাস ভৈলো আমি” বুলি সকলোৰে দাসত্ব স্বীকাৰ কৰি গৈছে। শঙ্কৰ মাধৱৰ আদেশ হ'ল “উদাৰ চৰিত্তানন্ত বসুধৈৱ কুটুম্বকম্” অৰ্থাৎ উদাৰ চৰিত্তবান সকলোৰে মানত জগতৰ সমস্ত প্ৰাণীয়েই তেওঁলোকৰ কুটুম্ব। সেইবাবেই শঙ্কৰ মাধৱে অসমৰ কথা ক'তো উল্লেখ নকৰি “ধন্য ধন্য ভাৰত বৰিষ” আৰু কোনো কোনো ঠাইত জগতৰ কথা উল্লেখ কৰি গৈছে। এয়া মহানতা।

শঙ্কৰ-মাধৱ দুজনী গুৰুৰে প্ৰায়েই হৰি ভক্তিৰ কথা বুজ দিবলৈ শ্রী আৰু শূদ্ৰ সকলৰ ওপৰত বেছি চকু দিছে। তেৰাসৰৰ আদৰ্শ আশ্ৰিত ৰাখি শঙ্কৰ শিষ্য জনক কমলিনে “শ্রী শূদ্ৰ আদি যত জনোক পৰম তত্ত্ব” বুলি জাগৰুৱাত লিখি গৈছে। শ্রীকৃষ্ণই উদ্ধৱক ভক্তি তত্ত্বৰ কথা কওঁতে শ্রী শূদ্ৰক ভক্তিৰ তত্ত্ব সজ্ঞান দিবলৈ কৈছে আৰু শঙ্কৰ গুৰুৱে তাক শ্ৰদ্ধা সহকাৰে গ্ৰহণ কৰিছে যেনে —

দান্তিক শঠত নকহিবা ইটো তত্ত্ব ।

সদা উপদেশ দিবা বৈষ্ণৱ জনত ॥

স্বী শূদ্র কৰে যদি আমাত ভক্তি ।

ভাৰ্য্যাক কহিবা ইটো জ্ঞান মহামতি ॥

কীৰ্ত্তন/শ্ৰীকৃষ্ণ বৈকুণ্ঠ প্ৰয়ান

এতিয়া প্ৰশ্ন হ'ল স্ত্ৰী আৰু শূদ্র জাতিনো কি বেয়া জাতি বা এওঁলোকৰ ধৰ্ম্ম জ্ঞান মুঠতে নাইনেকি ইত্যাদি । কথা হ'ল ওপৰাওপৰিকৈ বুজিলে ইয়াৰ অন্তৰ্নিহিত কথাবোৰ বুজাত সহজ নহয় । মহিলা সকলক গৃহিনী বা গৃহলক্ষ্মী বুলি কয় । এওঁলোকে গৃহৰ স্বাৰতীয় কাৰ্য্য সম্পাদন কৰিব লাগে । এওঁলোকৰ অভাৱে স্বামী বা পুৰুষ সকল পৰু । জীৱন নিৰ্ব্বাহ কৰিবৰ বাবে গৃহৰ স্বাৰতীয় কৰ্ম্ম যেনে পাক কাৰ্য্য, গৃহ মাজন, খাদ্য সামগ্ৰীৰ প্ৰস্তুতি আদি জীৱন ধাৰণৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ কাৰ্য্য গৃহিনীৰ ওপৰতে যিটোৰ অভাৱে দৈনিক শক্তিত আৰাত হানে । এওঁলোকে যদি সমুদায় গৃহ কৰ্ম্ম কৰ্ম্মপৰ্ণ বুজিব কৰিব পাৰে, তেন্তে সি কৰ্ম্ম যোগলৈ আপাত্তৰ হয়গৈ, কিন্তু নানা কৰ্ত্তব্যৰ তাড়নাত পৰি সেইখিনি ভাবিবলৈ অবজৰ নাথাকে বা বুজা পৰা নোহোৱাত সেইবোৰ দূষিত কৰ্ম্ম হিচাবে বৰ্ত্তি থাকে । গতিকে অবজ্ঞন সেই গৃহিনী মহিলা সকলকো ভক্তিৰ স্বাদ দিবলৈ গুৰু জনাই নিৰ্দ্দেশ দিছে । তদুপৰি জনসাধাৰণৰ মাতৃ ভাষাৰ মূলতে হ'ল মাতৃয়ে দিয়া বা দেখুওৱা ভাষা । মাতৃৰ পৰাই সন্তানে ভাষা শিকে । অকল সেয়ে নহয় মাতৃৰ পৰা সন্তানে স্বভাৱ, চৰিত্ৰ, আচাৰ-ব্যৱহাৰ, ৰীতি নীতি আদিও শিকে । সেই বাবে মাতৃ সৰ্ব্ব গুণাধিকাৰিণী হ'ব লাগে । সেইখিনি হবলৈ হ'লে মাতৃক লাগিব শাস্ত্ৰীয় জ্ঞান । শাস্ত্ৰীয় জ্ঞানৰ বাবে গুৰুমুখী হ'ব লাগিব । গতিকে দেখা গল যে স্ত্ৰী সকলক জ্ঞান তত্ত্ব দিবলৈ উদ্ধৱক কোৱা আৰু শঙ্কৰ গুৰুৱে তাক প্ৰহণ কৰা অৰ্থ হয় এয়ে । অৱশ্যে শঙ্কৰ-মাধৱে কোনো কোনো ঠাইত মান্নাৰিণী স্ত্ৰীৰ হাত এবাই চলিবলৈ উপদেশো দিছে —

যোৰ নাৰী মান্না সৰ্ব্ব মান্নান্তে কুংটিত ।

মহা সিদ্ধ মুনিৰো কটীক্ষে হুবে চিত্ত ।

দৰ্শনে কৰে ভগ ভগ ভগ ভগ ।

জ্ঞানি জ্ঞানী গনে এবে কামিনীৰ সল ॥ শঙ্কৰদেৱ/হৰ্ষমোহন

ইত্যাদি প্ৰবচন লিখি মান্নাৰিণী নাৰীৰ মান্না চিত্ত এখনিও ত্যাগি নহিছে । কিন্তু সমুদায় মহিলা, সমুদায় পুৰুষো একে চৰিত্ৰৰ নহয় । ভক্তি

ভক্ত পালে “দুট চিত্তোৎপাদি হুই-লুমবে” জ্ঞানদিতো জ্ঞান পাতক হুবে’।
যদিহাৰ পুৰোক্ত চিত্তখন সকলোতে গ্ৰহণ বহুত।

বৈদিক যুগৰ পৰাই নাবীৰ জুইকা নথকা নহয়। নাবীয়ে পুৰুষৰ
সমানে সকলো কাৰ্য্যতে অধিষ্ঠা যোগাই আহিছে। পতিব্ৰতা নাবীৰ মহত্বৰ
কথা সৰ্বজন বিদিত। গৰু কন্যা সম্বন্ধৰ বাবেও শাস্ত্ৰই নির্দেশ কৰিছে —

অহল্যাঃ প্ৰেপদী কুন্তী তান্না প্ৰদোদবী শুভা।

গৰু কন্যা সম্বন্ধে নিত্যং মহাপাতক নাননম্ ॥

নাবীয়ে দেশ বক্ষা, স্বাধীনতা বক্ষাৰ বাবে সংগ্ৰামভা “বীৰাঙ্গনা”
ৰূপে ৰণ ক্ষেত্ৰত অৱতীৰ্ণ হৈ বুকুৰ ভেজ্বেৰে ধৰণী সিন্ত কৰি স্বৰ্গ বাসিনী
হৈছে। সেই বাবে শঙ্কৰ-মাধৱে নাবীকো ভক্তিৰ ক্ষেত্ৰত পুৰুষৰ সৈতে সমান
অধিকাৰ দিছে। নাবী পানি, নিন্দাৰ বাহক হব নোৱাৰে। শুকৰে নাবীক
শৰণ ভঞ্জন দিছে। অন্য কি শঙ্কৰ দেৱৰ পিচত ভেৰাৰ নাতি বোৱাবী
কনকজতা আই-আক ভুবনেশ্বৰী দেৱীয়ে সন্নাধিকাৰৰ দায়িত্ব বহন কৰি
চম্ভালি আহিল। শঙ্কৰদেৱৰ ধৰ্ম্মত নাবী নিষেধ থকাহলে এওঁলোকে
ধৰ্ম্মাধিকাৰীণী কেতিয়াও হব নোৱাৰিলেহেঁতেন। গতিকে ইয়াৰ দ্বাৰা স্পষ্ট
হয় যে শঙ্কৰদেৱে ভক্তিবাদত কোনো প্ৰকাৰে ত্বেদ স্বীকাৰ কৰা নাই।
জাতি, বৰ্ণ, ধৰ্ম্ম নিৰ্বিশেষে সকলোৰে বাবে ভক্তিৰ দুৱাৰ মুকলি। বৃদ্ধ-
দেৱেও তেওঁৰ ধৰ্ম্মত নাবী নিষেধ কৰিছিল; কিন্তু তেওঁৰ বহুতো শিষ্যৰ
অনুবোধত পিচত নাবী অন্তৰ্ভুক্ত কৰি লৈছিল। শঙ্কৰদেৱে কিন্তু প্ৰথমৰ
পৰাই নাবীক ভক্তি হান দি আহিছে। সেই বাবেই শঙ্কৰদেৱৰ ভক্তিবাদ
বিধানাত্মকহে, নিষেধাত্মক নহয়। এই কথা আগতো কোৱা হৈছে।

এতিয়া আহিল শূদ্ৰৰ কথা। শূদ্ৰ বুজি এটা পৃথক জাতি নাই।
চৰিত্ৰৰ ওপৰতে জাতিৰ অস্তিত্ব নিৰ্ভৰ কৰে। যেনে কাশ্যপৰ ভাৰ্যা দুগ-
বাকী বাই ভনী দিতী আৰু অদিতীৰ পৰাক্ৰমে হিবণ্যাক আৰু হিবণ্যাকদিপু
আৰু ইন্দ্ৰৰ জন্ম হয়। সৎ চৰিত্ৰবান্ হোৱাৰ বাবে ইন্দ্ৰই নাম পালে দেৱতা
আৰু অসৎ চৰিত্ৰৰ বাবে হিবণ্যাকাদিয়ে নাম পালে অসুৰ। দেৱতাই
অমৃত পান কৰে আৰু অসুৰে মদ্য পান কৰে। গতিকে চৰিত্ৰৰ ওপৰতে
দেৱতা আৰু অসুৰ জাতি হ’ল। সেই দৰেই শূদ্ৰ বুজি এটা জাতি বলা
কথা কোনো শাস্ত্ৰই নকয়। বেদেও কোৱা নাই। শূদ্ৰ মানে নাস্তিকবাদী
জ্ঞা ধৰ্ম্ম কৰ্ম্ম অনভিভ ব্যক্তি। যি পৃথিবীৰ কথা একো উপলব্ধি
কৰিব নোৱাৰে, ইয়াৰ শুদ্ধ কথা সমষ্টি বুজি নাপাই গিলেই শূদ্ৰ। শূদ্ৰ সম্বন্ধে

বুজাবলৈ হলে এখন পৃথক্ গ্ৰন্থ প্ৰকাশৰ প্ৰয়োজন। ইয়াত অনাবশ্যক গ্ৰন্থ কলেবৰ বৃদ্ধি নকৰো। এতিয়া কথা হ'ল উক্ত জনজিভ বাক্তি অৰ্থাৎ শূদ্ৰয়ো স্বাভাৱিক ভাৱে কথাত বুজিব পাৰে তাৰ কাৰণেও কৃপালু পুৰুষে উদাৰতা দেখুৱাইছে। শূদ্ৰেও যে ভক্তিৰ অধিকাৰী হ'ব পাৰে সেই কথা বুজাবৰ কাৰণে 'শ্ৰী শূদ্ৰে কৰে যদি আমাত ভক্তি' এই জৱতাৰণা। কোনো সন্তৰ কৃপাত যদি শূদ্ৰয়ো ভক্তি তত্ব বুজিবগৈ আহে বা ভক্তি কৰে তেন্তে তেওঁকো উপদেশ দিবলৈ কৈছে। দ্বিতীয় কক্ষতো গুৰুজনে কৈছে—

শ্ৰী শূদ্ৰগণ অধম যতন

আনো জাতি ষাপী নৰে।

হয়া তত্ত্ব পৰ বৈষ্ণৱ জনৰ

যদ শীল শিক্ষা ধৰে ॥ ডাগবত। দ্বিতীয় কক্ষ

শঙ্কৰ গুৰুয়ে শূদ্ৰ নিন্দা, গুণানিৰ পৰা হাত সাৰিবৰ কাৰণে তথা ভক্তিৰ অধিকাৰী সাব্যস্ত কৰিবৰ কাৰণে বাস্তৱিকী বায়ান্ধতা বৰ্ণিত শূদ্ৰ শঙ্কৰ বধ কাহিনী ভাগ নিজৰ বচনা উত্তৰা কাত বায়ান্ধতা উপস্থাপন নকৰিলে যেন লাগে। শঙ্কৰদেৱৰ দ্বাৰা প্ৰতিপাদিত সাক্ষৰজনীনত্ব বা সাক্ষৰজন অধিকাৰীত্ব একশৰণ ধৰ্ম বা হৰি ভক্তি ধৰ্মত লোক সংগ্ৰহ, লোক ৰজন, লোক স্থিতিৰ কাৰণে আৰু ভক্তি বাদৰ সিদ্ধান্ত সমূহ বৰ্তাবৰ কাৰণে নিকপণ কৰি গ'ল। গুৰু জনাৰ নিডীক জাতীয়তাবাদী বা জাতীয় দৰ্শন হ'ল—

ব্ৰাহ্মণৰ চন্ডালৰ নিবিচাৰি কুল।

দাতাত চোৱত যেন দৃষ্টি একতুল ॥

নীচত সাধুত যাৰ ভৈল এক জন।

ভাহাকেসে পণ্ডিত বুলিয় সৰ্বজান ॥ শঙ্কৰদেৱ / কীৰ্তন

শঙ্কৰদেৱৰ ভক্তিবাদ প্ৰৱত্তিমূলক। ইয়াত প্ৰৱত্তি মাৰ্গৰ কথা কোৱা নাই। প্ৰৱত্তিমূলক মানে "গৃহে গতি পাই কৰি শ্ৰবণ কীৰ্তন" অৰ্থাৎ ভক্তি কৰিবলৈ পৰম্পৰা গৃহাত বা বনত তপস্যা কৰিব নালাগে। গৃহী হৈও শ্ৰবণ কীৰ্তন ভক্তি কৰি ভগৱৎ ভক্ত হ'ব পাৰি বা গতি লাভ হয়। ইয়াত "হোক বা উদাস, হোক বা গৃহস্থী দুইহানো হোক নিশ্চয়" এই উদাহৰণো প্ৰযোজ্য হ'ব। সংসাৰৰ গৃহস্থী ধৰ্ম ভাৰ্যা পুত্ৰাদিৰ ভৰণ পোষণ গৃহচৰ্যাত কৰি বৈষয়িক প্ৰেম কৃষ্ণত ঋতুবাৰ পাৰিলেই "কৰ্ত্তলগ্ন স্বৰূপ সাক্ষাত হয়। মুঠতে 'হস্তে কৃত্য কাম, মুখে বোলা বাম'। শঙ্কৰদেৱৰ ভক্তি বাদ জীৱনৰ সৈতে পৃথক্ বস্তু নহয়, জীৱনৰ লগত আপ খুৱাই যাব গৰা বা লৈ যাবপৰা ধৰ্ম্মহে। ই আড়ম্বৰ হীনেই নহয় সহজো। শঙ্কৰদেৱে নিজে কেতিয়াও

অৰ্থাৎ— যিজনো নিজে কৰা পাণ্ডুৰ কৰ্ম কৰিব কাৰণে শ্ৰমী সহকাৰে হৰিব অৰ্চনা কৰে, সেই ভক্তিকে অধম সাত্বিক ভক্তি বুলি কয়।

মন্তব্য— ইয়াতো শ্ৰৱণাদি নৱবিধ ভক্তি যোগ হ'ব।

(২) হৰেবিন্দং প্ৰিয়মিতি শুদ্ধিৰ্য কুৰতে যুদা।

যজতে শ্ৰদ্ধা যুক্তো জেয়া সাত্বিক মধ্যমা ॥

ঐ—

অৰ্থাৎ— (যিজনো) হৰিব এইটো প্ৰিয় কৰ্ম এই বুলি আনন্দ আৰু শ্ৰদ্ধা সহকাৰে হৰি শুদ্ধি কৰি অৰ্চনা কৰে, তাকে মধ্যম সাত্বিক ভক্তি বোলে।

মন্তব্য— ইয়াতো শ্ৰৱণাদি নৱবিধ যোগ হ'ব।

(৩) বিধি যুদ্ধাৰ্চয়েৎ যন্ত দাসত্বং চক্ৰ পাণিনম্।

ভক্তীনাং প্ৰবৰা জেয়া সাভক্তি সাত্বিকোত্তমা ॥

ঐ—

অৰ্থাৎ— দাসে যাজিকৰ কাৰ্য্য কৰাৰ দৰে এইটো মোৰ কৰ্ত্তব্য বুলি যি জনে চকুপানি ভগবন্তক ভক্তি কৰে, তাকে উত্তম সাত্বিক ভক্তি বোলে।

মন্তব্য— এইদৰে অধম সাত্বিক শ্ৰৱণাদি ভেদে নম্ৰকাৰ, মধ্যম সাত্বিক নম্ৰকাৰ আৰু উত্তম সাত্বিক নম্ৰকাৰ হোৱাত সৰ্বমুঠ সাত্বিক ভক্তি (৩×১=২৭) সাতাইশ প্ৰকাৰ পোৱা হল। সেইদৰে তমোগুণী সাতাইশ প্ৰকাৰ, বজ্জোগুণী সাতাইশ প্ৰকাৰ (সত্ত্বা ভক্তি) মিলি সৰ্বমুঠ (৩×২৭=৮১) একাশী প্ৰকাৰ হল।

সত্ত্বা আৰু নিৰ্ভণ এই দুয়োটা ভক্তিৰ প্ৰধান ভাগ বুলি আমি পূৰ্বতে কৈ আহিছোঁ। এতিয়া প্ৰসঙ্গত: পুনৰুক্তিৰ প্ৰয়োজনবোধে কোৱা হয় যে সত্ত্বক বৈধি আৰু নিৰ্ভণক “বাগানুগা” বোলে। বৈধি মানে যি টোৰ ক্ষেত্ৰত বিধি বিধান মানি চলিব লাগে যেনে শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তনাদিৰ ব্যৱস্থা সাত্বিক, ৰাজসিক, তামসিক ভেদে আছে। ইয়াৰ সংখ্যা ওপৰত উল্লেখ কৰামতে ৮১ প্ৰকাৰ। এই বিধি বিধান মানি চলিব নোৱাৰিলে গলগ্ৰহ হোৱাৰ বাহিৰে অন্য ঞ্জো নহয়। “বাগানুগা”ৰ (যিগুণৰ) বাবে কোনো বিধি বিধান নাই। এই বিধি ইয়াৰ আছে, তেওঁত অনুৰাগ কৰি দৃঢ় বিশ্বাস আৰোপ কৰি তেওঁতে সৰ্ব সমৰ্পণ কৰি দিব লাগে। এই ভাব কৰাই “বাগানুগা”। সত্ত্বা বা বৈধি হ'ল সাধনাবস্থা আৰু—নিৰ্ভণ বা বাগানুগা হ'ল সিদ্ধাবস্থা অৰ্থাৎ সত্ত্বা ভক্তি সাধনৰ বস্তু আৰু নিৰ্ভণ সিদ্ধ বস্তু। সাধক, ভক্তই সত্ত্বা ভক্তিৰ সাধন কৰি কৰি শেষত সাধনাত

সিদ্ধি হৈ পলেই নিৰ্ভৰণ অৰ্থাৎ সিদ্ধান্তৰূপী প্ৰাপ্ত হয়। সেই অৰ্থে শাস্ত্ৰীয়া
সংহিতাই কৈছে:—

সমুখা সাধনাপন্ন সিদ্ধান্তাত্ত্ব নিৰ্ভৰণা।

কেষাক্ষিদেহ সা সাক্ষাৎ প্ৰসাদশূৰ বৈবৰিণঃ ॥

শাস্ত্ৰীয়া সংহিতা- ৭/৩৩

অৰ্থাৎ— সমুখা ভক্তি সাধন স্বৰূপা হয় আৰু নিৰ্ভৰণা ভক্তিত সাধকে সিদ্ধা-
বস্থা প্ৰাপ্ত হয়। এই নিৰ্ভৰণা ভক্তি স্বয়ং ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণৰ কৃপাৰ দ্বাৰাই
কোনো বিৰল সাধকেহে প্ৰাপ্ত হ'ব পাৰে। সেই প্ৰসঙ্গতে কৈছে:—

নিৰ্ভৰণোহপি ভৱেৎ ধৰ্ত্তা যথৈৱ পৰমেশ্বৰঃ।

যথৈৱ তবশক্তিচন্ প্ৰকাশয়তি বিষ্ণুতপম্ ॥

শাস্ত্ৰীয়া সংহিতা

অৰ্থাৎ— নিৰ্ভৰণ ভক্ত সাধক হয়। যেনেকৈ পৰমাত্মা নিৰ্ভৰণ হৈও কৰ্ত্তা,
যেনেকৈ সূৰ্য্য অকৰ্ত্তা হৈও সমগ্ৰ বিশ্বত প্ৰকাশ কৰিছে, তেনেকৈ সিদ্ধান্তৰূপী
প্ৰাপ্ত ভক্তৰ দ্বাৰা লোককল্যাণ হয়।

সমুখ আৰু নিৰ্ভৰণৰ লক্ষণ প্ৰসঙ্গত কৈছে:—

স্বাৰং ভেদাভিমানো হি কাৰ্য্য বুদ্ধিষ্ণু সেৱণে।

তাৱন্তু সমুখা ভক্তি: কৰ্ত্তৃনাং বিদ্ধি ভক্ততঃ ॥

শাস্ত্ৰীয়া সংহিতা-৬/৭৭

অৰ্থাৎ— যেতিয়ালৈকে ভেদাভিমান থাকিব অৰ্থাৎ- মই ভগৱানৰ পৰা পৃথক
হওঁ আৰু ভগৱৎ সেৱাৎ কাৰ্য্য বুদ্ধি কৰিব অৰ্থাৎ মই ভগৱানৰ সেৱা
কাৰ্য্যত লগাই আছোঁ এই প্ৰকাৰ ধৰণা কৰি ল'ব, তেতিয়ালৈকে সেই ভক্ত
সাধকৰ ভক্তি তত্ত্বতঃ সমুখ হৈ থাকিব।

কিন্তু:— যদাঅ কাপিনী সৈৱ অহংপ্ৰত্যক্ষ সাক্ষিনি।

সংশয়েন সমুৎ কীৰ্ণা তদা নিৰ্ভৰণভাং গৈতা।

বিষয়া নাৱভাসন্তে দেহ ধৰ্ম্মাস্ত্ৰ ঠেঞ্জিয়াঃ।

পক্ষীণ বৃত্তিৰ্ভক্তেশ অসৌ নিৰ্ভৰণভাংগতঃ ॥

শাস্ত্ৰীয়া সংহিতা- ৬/৭৯৬০

অৰ্থাৎ— সেই ভক্ত যেতিয়া আত্মকাপিনী হৈ স্বাৰ, অহং প্ৰত্যক্ষৰ সন্দৰ্ভে প্ৰত্যক্ষ-
দৰ্শী হ'ব, নিঃসংশয়বৃত্তিকা দ্বাৰা জাগৃত হ'ব তেতিয়াই নিৰ্ভৰণ হৈ থাকিব।

ইয়াত ভগৱানৰ সৈতে ভক্তৰ অনন্য বৃত্তি হৈ থাকে। দেহৰ ধৰ্ম তথা ইঞ্জিয়ৰ বিষয়ৰ আভাৱ নাথাকে। তাৰ সমস্ত অনন্যবৃত্তি কৰ্ম হৈ থাকে। তেতিয়া সেই ভক্ত ত্ৰেটাই নিৰ্গুণ ভক্তিত লীন হয়।

কিন্তু এইখিনিতে এটি কথা লক্ষণীয় হৈ সকলো সত্ত্বা ভক্তি যদি ভগৱৎ মূখী হয় বা ভগৱৎ চৰণ সমৰ্পণ কৰি কৰা হয়, তেন্তে যি নিৰ্গুণা ভক্তিলৈ বাগান্তৰ ঘটে অন্য কথাতো বাদেই সেই সম্পৰ্কে একাদেশ ভক্ত ভাগৱতত শ্ৰীকৃষ্ণই উদ্ধৱক কৈছে :—

যো যো ময়ি পৰে ধৰ্মঃ কল্পতে নিষ্কলান্ন চেৎ।

ভদাশাসো নিবধঃ স্যাৎ ভগ্নাদেবিব সত্তম ॥

ভাগৱত—১১/২১/২১

অৰ্থাৎ—হে সাধু! অতি 'নিষ্কণ্ট' কামাদি বৃত্তি নিচলো যদি ভগৱদভিমুখে প্রস্তুত হয় অৰ্থাৎ সেই সৰ্ব্ব বৃত্তি নিয়োগৰ লক্ষ্য যদি কেৱল ভগৱান হয়, তেনেহলে তাৰ দ্বাৰা ধৰ্মৰে অক্ষয় হৈ থাকে। ৰাজা কংসই কেৱল কৃষ্ণৰ ভয়ত ভীত হৈ গোপী সকলে কাম পৰভজা হৈ চেদিৰাজ শিশুপালে কেৱল কৃষ্ণ দেৱী হৈ অজ্ঞে মোক্ষ পদলাভ কৰিছিল।

আকৌ কৈছে—মৰ্ত্যো যদা তান্ত সমস্ত কৰ্ম্মা

নিবেদিতান্মা বিচিকীৰ্ষিতো মে।

ভদামুহত্বং প্রতি পদ্যমানো

ময়াভূয়ান্ চ কল্পতে বৈ ॥

ভাগৱত—১১/২১/৬৪

অৰ্থাৎ—যেতিয়া মানুহে হাৱতীৰ বাসনা মূলক কৰ্ম্মত জ্ঞানাজ্ঞানি দি ভগৱানতে আশ্রয়সমৰ্পণ কৰে, তেতিয়াই তেওঁ যথার্থতে সকলো কৰ্ম্ম সমাপ্ত কৰিছে বুলি ভাবনা আহে। তেতিয়া অমৃত স্বৰূপ মোক্ষ লাভ হৈ জামাৰ সমান ঐশ্বৰ্য্য লাভ কৰে।

শ্ৰীকৃষ্ণই অন্যান্য কথা প্ৰসঙ্গত উদ্ধৱক কৈছে “নিগুণোমদপত্নয়ঃ” (ভাগৱত ১১/২৫/২৬) অৰ্থাৎ নিবহকাৰ হৈ যোতে আত্ম সমৰ্পণ পূৰ্বক কৰ্ম্মৰ অনুষ্ঠান কৰিলে তাকে নিৰ্গুণ বুলি কয়। তেনেসেৰে প্ৰৱণকীৰ্ত্তনা-দিকো ভগৱৎ সমৰ্পণ কৰিলেহে ফল হয়, নতুবা “যেন বাথে ৰাজী গাই”।

শ্ৰীমত শঙ্কৰ মাধৱ পুৰুষে নিৰ্গুণা ভক্তিকে গ্ৰাহ্য কৰিলেও উত্তৰোক্তৰ উল্লীত হবলৈ অৰ্থাৎ জ্ঞানজ্ঞান যেনেকৈ এথোপ এথোৰ কৈ উত্তিলেহে ওখ চাং খাবলৈ পাবে, তেনেকৈয়ে জ্ঞানজ্ঞানে সত্ত্বা ভক্তিৰ আশ্ৰয় হবলৈ কৈছে।

সঙ্গীতাৰ সাহিত্যিক ভক্তিকে শব্দৰ মাধ্যমেৰে প্ৰকাশ কৰিছে। নিৰ্গুণা ভক্তি-
গৰ হ'বলৈ কঠিন। কাৰণ সি বৰ উচ্চ ভাৱৰ বস্তু। (ইয়াৰ ঠিক পিচতে
নিৰ্গুণা ভক্তিৰ বিষয়ে সংক্ষেপে কোৱা হ'ব) ক্ৰমে ক্ৰমে সঙ্গীতাৰ যোগেদি
নিৰ্গুণা ভক্তিলৈ উন্নীত হ'ব লাগে। সঙ্গীতা ভক্তি যদিও নিকটত তথাপিভো
ত্তৰ বিশেষ নিকটৰ পৰা উৎকটলৈ যাৰ পাৰি। ব্ৰহ্ম চিন্তন দুৰুৱা,
কিন্তু ব্ৰহ্মৰ ৰূপ চিন্তন সুকৰ। সেই বাবেই হ'বলা ভাগৱতে কৈছে—
“অনুগ্ৰহায় ভক্তানাং মানুষং দেহমাছিতঃ” (ভাগৱত-১০। ৩৩। ৩৭),
অথবা “সাধকানাং হিতাথায় ব্ৰহ্মণো ৰূপ কল্পনা”। আমাৰ “শৰণৰ বিধি
ব্যৱস্থা” প্ৰসঙ্গত পৰিচকাৰ হৈছে। এতিয়া কথা হ'ল শব্দৰ মাধ্যম গুৰু
দুজনৰ নিৰ্গুণা ভক্তি হলেও সগুণা ভক্তি অৰ্থাৎ কৃষ্ণ জীৱা কাহিনী শ্ৰৱণ
কীৰ্ত্তন কৰি তেওঁত ভক্তি কৰিবলৈ কৈছে। কিন্তু ওপৰত উদ্ধৃতি কৰি
অহাৰ দৰে উক্ত সগুণা ভক্তিক যদি ঈশ্বৰাৰ্গণ কৰি কৰা হয়, অৰ্থাৎ
সি যদি ব্যক্তি কেন্দ্ৰিক নহৈ সমাজ কেন্দ্ৰিক হয়, সি নিৰ্গুণা ভক্তি হয়গৈ
ঞয়াই প্ৰাৰ্থক্য।

শ্ৰৱণ-কীৰ্ত্তনাদি নৱবিধ ভক্তি কৰি কোনে কোনে পাবদৰ্শিতা লাভ
কৰিছিল, সেই যশ্মে শাস্ত্ৰত বিস্তৃতি আছে। এই সকলেই ভগৱানৰ মহাভক্ত
আছিল। এওঁলোকে সগুণা ভক্তিত আশ্ৰয় কৰিলেও অৰ্গণ বুদ্ধিৰে কৰিছিল
বাৰেই নিৰ্গুণ ভক্তি হৈছিল। উপাহৰণ স্বৰূপে প্ৰহলাদে কৈছিল (নৃসিংহক)
“মোত হন্তে পিতৃ নিস্তৰোক। এতেকে প্ৰসাদ দিৱা মোক” এই বাণী ব্যক্তি
কেন্দ্ৰিক নহয়, পৰকেন্দ্ৰিকহে। এয়া চমুকথা। তলত নৱবিধ ভক্তি কৰা
মহাভক্ত সকলৰ নাম দিয়া হ'ল—

পৰীক্ষিতং শ্ৰৱণে শ্লাঘ্যঃ কীৰ্ত্তনাদেৰ নাৰদঃ।

সততং স্মৰণে নাপি দৈত্যোদ্ভো ভগৱৎ প্ৰিয়ঃ ॥

অম্বৰীষো মহাভাগঃ শ্ৰীবিষ্ণোঃ পাদ সেৱকঃ।

ইন্দ্ৰদ্যুম্নাংপি ৰাজসি বিষ্ণু পূজা পৰায়ণঃ ॥

স্বাফটিকঃ পৰমাহলাদো বিষ্ণু পাদান্তিবন্দনে।

ভগৱৎ দাস্য মাগৱাঃ শূদ্ৰদেৱোদ্ধৱাদয়ঃ ॥

সখ্যোন্মাদ্জুনসৎ কীৰ্ত্তি কৰ্ণাৰাৱনিবেদনাৎ।

ইত্যেভে ভগৱৎ ভক্তা একৈকস্যাং সুনিশ্চিতাঃ ॥ মোক নিৰ্গণ

অৰ্থাৎ—শ্ৰৱণত পৰীক্ষিত প্ৰেষ্ঠ, কীৰ্ত্তনত নাৰদ, সদা স্মৰণত ভগৱন্তৰ
প্ৰিয় দৈত্যোদ্ভ প্ৰহলাদ, বিষ্ণুৰ পাদ সেৱনত মহাভাগ অম্বৰীষ, অৰ্চনত
বিষ্ণু পূজা পৰায়ণ ৰাজসি ইন্দ্ৰদ্যুম্ন, বিষ্ণু পাদান্তিবন্দনত পৰমাহলাদী উদ্ধৱ,

বৈবাগী নাছিল; গৃহী বৈবৰ্ণীয়ে আহিছে স্বৰ্ণাৎ গৃহী হৈও নিৰ্জীৱত
আছিল। তেৰাৰ ভাস্য হ'ল সৰ্বদা ভগবন্ত ভগবান কীৰ্তন। তেৰাৰ জীৱন
সাধকৰ জীৱন। মাধৱদেৱ উদাসীন আছিল যদিও তেৰাক কোনো কালে
গৃহী হ'বলৈ হেচা দিয়া নাছিল। অৱশ্যে এবাৰ পৰীক্ষা কৰিছিল। ওপৰত
কৈ অহা হৈছে— ভক্তিবাদত গৃহী বা উদাসৰ কোনো প্ৰজ্ঞ নাই। শঙ্কৰ-
দেৱৰ সহজ মত হল “খান্নাদান গৃহে থাকি পৰম সুখদে। বামনাম গোৱা
আৰে সবে সভাসদে। নাহি ধনহানী শৰীৰতো কিছু শ্রম। কৰ্ণৰো অমৃত
ওনিবাক মনোৰম” ইত্যাদি। গৃহীৰ হি নিয়ম সেই নিয়মেই বৰ্তি থাকিব
পাৰে। মুঠতে শঙ্কৰদেৱৰ ভক্তিবাদত সৰ্বদিশৰ পৰাই সহজ সবল।
আমাৰ “সতীয়া সদাচাৰ বিচাৰ প্ৰসঙ্গ” শিতানত ইয়াক পুনৰুক্তি কৰা
হ'ব। তাত পৰিচকাৰকৈ বুজিব পাৰিব।

শ্ৰীমন্তাগৰতৰ তৃতীয় কক্কত কপিলদেৱে দেৱহুতী মাতৃক ভক্তিৰ
সম্পৰ্কত বহুতো কথা প্ৰকাশ কৰিছে। সাত্ত্বিক, ৰাজস আৰু তামস ভেদে
ভক্তি বহুবিধ বুলি তাত উল্লেখ কৰা হৈছে। কপিল মুনিয়ে কৈছে:—

ভক্তিযোগো বহিৰোধো মাগেৰ্ভাবিনি ভাবতে।

স্বভাৱ গুণমাৰ্গেন পুংসাং ভাবো বিভিন্যতে ॥

ভাগৱত-৩/২৯/৭

অৰ্থাৎ — হে ভাগিনি! ভক্তি যোগ নানাবিধ, সেইখিনি বিশেষ বিশেষ
মাৰ্গ দ্বাৰা প্ৰকাশ পাই থাকে। স্বাভাৱিক ৰূতি ভেদে মানুহৰ ভক্তিৰ
ভেদ হয়।

অভিসন্ধায় যো হিংসাং দন্তং মাৎসৰ্য্যমেব বা।

সংবন্তী ভিন্নদৃগ্ ভাবং যয়ি কুৰ্য্যাম্ স ভাৱসঃ ॥

ঐ- ৩/২৯/৮

অৰ্থাৎ — হিংসা, দন্ত, মাৎসৰ্য্য ভেবে ক্ৰোধী পুৰুষে ভেদ দৰ্শনত আমাক যি
ভক্তি কৰে, সেয়ে তামস ভক্তি।

বিশ্বয়ানভি সন্ধায় যশ ঐশ্বৰ্য্যমেব বা।

অচ্ছাদাবচ্ছয়েদ যো মাংপৃথগ্ভাৱঃ স ৰাজসঃ ॥

ঐ ৩/২৯/৯

অৰ্থাৎ — বিশ্বয়, যশ কিছা ঐশ্বৰ্য্য কাৰ্যনা কৰি ভেদ দৰ্শী হৈ প্ৰতিমাদিত
শ্লোক যি ভক্তি কৰা হয়, সেয়া ৰাজস ভক্তি।

কৰ্ম নিৰ্দ্ধাৰয়দ্ভিক্ষা পৰিশ্ৰম বা তদৰ্শনম্ ।

যজ্ঞে যপ্ৰতিষ্ঠামিতি বা পুণ্যত্বাৎ: স সাত্বিক: ॥

ঐ ৩/২৯/১০

অৰ্থাৎ— পাপ নিবৃত্তি মানসে ভগৱানৰ প্ৰীতি সম্পাদনৰ কাৰণে তেওঁহে সৰ্ব কৰ্মফল সমৰ্পণ কৰাৰ উদ্দেশ্যে যত কৰা কৰ্তব্য বিবেচনা কৰি অথবা এনেকুৱা অন্যান্য উদ্দেশ্যত ভেদ দৰ্শন কৰি যি ভক্তি কৰা হয়, সেয়ে সাত্বিক ভক্তি ।

সুৰ্যোপৰি প্ৰসিদ্ধ নিৰ্ভণ ভক্তি যোগৰ লক্ষণ প্ৰসঙ্গত কৈছে —

এনেকৈ— মদগুণ শ্ৰুতি মাত্ৰেন ময়ি সৰ্ব গুহাসম্ ।

মনোগতিৰবিচ্ছিন্না মথা গজাভ্যমোহমুখৌ ॥

লক্ষণং ভক্তি যোগস্য নিৰ্ভণস্য হ্যদাহতম্ ।

অহৈতুক্য ব্যৱহিতা যা ভক্তিঃ পূৰুষোত্তমৈ ॥ ঐ ৩২৯।১১, ১২

অৰ্থাৎ— যেনেকৈ গজাৰ জল প্ৰবাহ সাগৰাভিমুখে কোনো বাধা নিষেধ নগনি নিবৰুদ্ধিৰ ভাবে গতি কৰি থাকে, ঠিক তেনেকৈ মোৰ গুণ মহিমা শ্ৰৱণ কৰা মাত্ৰেই সৰ্ব জীৱৰ হৃদয় গুহাত প্ৰকাশ পাই থকা মোত যিজনৰ মনৰ ভাৱনা নিবৰুদ্ধিৰ ভাবে প্ৰবাহিত হয়, সেইজনৰ সেই ভক্তিকে নিৰ্ভণা ভক্তি বোলা হয় ।

ভগৱন্ত যি জনে কোনো প্ৰকাৰ ফল কামনা নকৰি ভেদভাৱ ত্যাগ কৰি নামাপৰাধ শূন্য হৈ ভক্তি জাচৰে, সেই ভক্তিকে নিৰ্ভণা ভক্তি বোলে ।

আমি পূৰ্বতো কৈ আহিছোঁ যে সত্ত্ব আৰু নিৰ্ভণ ভেদে ভক্তি দুবিধ । কিন্তু ইয়াৰ ভিতৰতে সত্ত্বা ভক্তি একাণীবিধ প্ৰকাৰ লেখ পোৱা যায় । নিৰ্ভণা ভক্তি মাত্ৰ এবিধ । সৰ্বস্মৃতি বিৰাণী প্ৰকাৰ ভক্তি আছে । উক্ত একাণী প্ৰকাৰ সত্ত্বা ভক্তিৰ ভিতৰত নৱবিধ ভক্তিয়েই নিৰ্দ্ধাৰিত সৰ্বপ্ৰধান ভক্তি । ইয়াক “নৱলক্ষণা ভক্তি” বুলি কয় । নৱবিধ ভক্তিৰ ভিতৰত দুবিধ উত্তম ।

শৰৱদেৱে কৈছে — ষদ্যপি ভকতি নৱবিধ মাধৱৰ ।

শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন তাস্তে অতি শ্ৰেষ্ঠতৰ ॥

ভাগৱন্ত

শৰৱদেৱে কীৰ্ত্তনত প্ৰকাশ কৰিছে :—

শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন

শ্ৰৱণ বিষ্ণুৰ

জৰ্জৰন পাদ জেৱন ।

জাগ সখিহঁত বাগন বিকৃত
কৰিব দেহ জৰ্গণ ।
নব বিধ ভক্তি বিকৃত আচৰে
সেহিসে পৰ্জ উত্তম ।

শঙ্কৰদেৱ । কীৰ্ত্তন (গ্ৰন্থসংগ্ৰহ)

সঙণা ভক্তিৰ সাধিক, ৰাজসিক আৰু তামসিক ভেদে তিনিবিধ ।
প্রতি বিধতে পূৰ্ব তিনবিধকৈ মূৰ্ত (৩×৩=৯) ন বিধ পোৱা হয় । আকৌ
প্রতি তিনিবিধতে ন বিধকৈ সৰ্বমূৰ্ত (৯×৩=২৭) প্ৰকাৰ পোৱা যায় ।
সাধিক, ৰাজসিক আৰু তামসিকত প্রতিটোতে সাতাইশ প্ৰকাৰে (২৭×৩=৮১)
পূৰণ কৰিলে সৰ্বমূৰ্ত একাধী প্ৰকাৰ সঙণা ভক্তিৰ লেখ পোৱা হয় ।
এতিয়া বিষয়টো পৰিষ্কাৰ দ্বৰৰ কাৰণে তলত উল্লেখ কৰা হল । শঙ্কৰদেৱে
ভক্তি বজ্জাকৰত সঙণা ভক্তিৰ বিষয়ে আৰু নিষ্ঠুৰা এইদৰে লিখিছে—

সঙণাৰ তামসিক ভক্তি :-

(১) হৃদ্যান্যসা বিনাশায় যজতে শ্ৰদ্ধয়া হৰিম্ ।

খলবৎ পৃথিৱী পাল ! সা ভক্তি তামসাধমা ॥

ভক্তি ২৩১কৰ ১৩৮ মাহাত্ম্য

অৰ্থাৎ—যি জনে আনৰ বিনাশ সাধন কৰিবৰ কাৰণে খল ব্ৰহ্মত্ব লোকৰ
দৰে শ্ৰদ্ধা সহকাৰে হৰিক ভজনা কৰে, হে মহাৰাজ ! সেই ভক্তিকে অধম
তামসিক ভক্তি বোলে ।

মন্তব্য :- উক্ত অধম তামসিক ভক্তিৰ প্ৰৱণ কীৰ্ত্তনাদি ভেদে নবধা ভক্তি
সোমাই আছে । গতিকে ইয়াত নৱম সংখ্যা যোগ হ'ব ।

(২) হোহৰ্ত্তয়েৎ কৈ তৱধিৱা সৈবিনী স্বেপতিং যথা ।

নাৰায়ণং জগন্নাথং মধ্যমা তামসি পৰা ॥ ঐ-৩৮ মাহাত্ম্য

অৰ্থাৎ—যি জনে কপট ভাৱে বোণ্যাই নিজৰ পতিক সেৱা কৰাৰ দৰে নাৰায়ণ
জগন্নাথক কপট ভাৱে সেৱা কৰে, সেই ভক্তিকে মধ্যম তামসিক ভক্তি বোলে ।
মন্তব্য—ইয়াতো প্ৰৱণ কীৰ্ত্তনাদি ভেদে নবধা ভক্তি অন্তৰ্গত হৈ আছে ।
গতিকে ইয়াতো নৱম সংখ্যা যোগ হ'ব ।

(৩) দেৱ পূজা পৰং দৃষ্ট্য শ্ৰদ্ধয়া হোহৰ্ত্তয়েছৰিম্ ।

শুনুস্ব পৃথিৱী পাল ! সা ভক্তি তাম সোজমা ॥

ঐ-৩৮ মাহাত্ম্য

অৰ্থাৎ—আনক ঈশ্বৰ সেৱা পৰামৰ্শ দেখি স্পৰ্দ্ধা সহকাৰে অৰ্থাৎ জনে
যি কৰিছে মই তাতোকৈ মহৎ সেৱা সকাম পাতিম ইত্যাদি গৰ্বভাৱ লৈ
হৰিক ভজন কৰিলে হে মহাবাজ ! তাকে উত্তম তামসিক ভক্তি বোলে।

মন্তব্য—ইয়াতো শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তনাদি ভেদে নৱপ্ৰকাৰ ভক্তি নিহিত হৈ আছে।
গতিকে ইয়াতো নৱম সংখ্যা যোগ হ'ল। তামসিক ভক্তিৰ তিনিটা ভাগত
ঋতিটোতে নটাকৈ পূৰণ কৰি $৩ \times ৯ = ২৭$ সংখ্যা। এই ভক্তিত গোৱা হ'ল।
সগুণাৰ ৰাজসিক ভক্তি :—

(১) ধনধান্যাদিকং যন্তু প্ৰাৰ্থয়ন্ অৰ্চয়েদ্ধৰিম্।

শ্ৰদ্ধয়া পৰয়া ৰাজন্ সা ভক্তি ৰাজসাম্যমা ॥

ভক্তি ৰত্নাকৰ/৩৮ মহাশ্বা

অৰ্থাৎ—ধন ধান আদি প্ৰাৰ্থনা কৰি শ্ৰদ্ধাৰে সৈতে যি জনে হৰিৰ অৰ্চনা
কৰে, সেই ভক্তিকে অধম ৰাজসিক ভক্তি বোলে।

মন্তব্য—ইয়াতো শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তনাদি ভেদে নৱবিধ যোগ হ'ল।

(২) যঃ সৰ্বলোক বিখ্যাতাং কীৰ্ত্তিমুদিশ্য মাধৱম্।

অৰ্চয়েৎ পৰয়া ভক্ত্যা সাৰৈ ৰাজস মধ্যমা ॥ ঐ —

অৰ্থাৎ—যি জনে সকলো লোকৰ মাজত কীৰ্ত্তি বিখ্যাত হবৰ কাৰণে পৰম
শ্ৰদ্ধাৰে মাধৱক অৰ্চনা কৰে, তাকে মধ্যম ৰাজসিক ভক্তি বোলে।

মন্তব্য—ইয়াতো শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তনাদি ভেদে নৱবিধ যোগ হল।

(৩) সাজোকায়াদি পদং যন্তু সমুদিশ্যার্চয়েদ্ধৰিম্।

বিভেদয়া পৃথিৱী পাল। সা ভক্তি ৰাজসোত্তম ॥

ঐ —

অৰ্থাৎ—হে মহাবাজ ! যি জনে সাজোকায়াদি মুক্তি লাভৰ উদ্দেশ্য আগত
বাধি হৰিৰ অৰ্চনা কৰে, সেই ভক্তিকে উত্তম ৰাজসিক ভক্তি বোলে।

মন্তব্য—ইয়াতো পুৰোক্ত নৱবিধ ভক্তি যোগহে সৰ্বমুঠ সাতাইশ বিধ ভক্তি
পূৰ্ণ হল। ঋতিবিধতে নৱম সংখ্যা কৰি $৯ \times ৩ = ২৭$ সংখ্যা হল।

(২—২) সগুণাৰ সাত্বিক ভক্তি :—

(১) যন্তু ব্ৰহ্মত পাপানাং ক্ষমার্থং পূজয়েদ্ধৰিম্।

শ্ৰদ্ধয়া পৰয়া ভক্ত্যা সা ভক্তি সাত্বিকাম্যমা ॥

ভক্তি ৰত্নাকৰ। ৩৮ মহাশ্বা

দাস্য ভাৱত শূণ্যেৰ আৰু উদ্ধৱাদি, সংস্কৃতিশালী অৰ্জুন সখা ভাৱত, আত্মনিবেদনত বলিৰাজা। এওঁলোক একো একোজন নিষ্ঠত ভগৱৎভক্ত।

মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱে তেৰাৰ “ভক্তি ৰত্নাকৰ” নামৰ সংস্কৃত পুথিত ভক্তিৰ চাৰিটা ভাৱ কথা উল্লেখ কৰিছে। সেই কেইটা হ’ল যথাক্ৰমে —
(১) উত্তমা (২) অন্তৰঙ্গা (৩) নিষ্ঠুৰা (৪) সপ্ৰেমা।

উত্তমা (ভাগৱতী ভক্তি) :—

দেৱানাং গুণলিঙ্গানামানুশ্ৰবিক কৰ্ম্ম নাম্ ।
সত্ব এবৈকমনসো বৃত্তিঃ স্বভাবিকীতু য়া ।
অনিমিত্তা ভাগৱতী ভক্তিঃ সিদ্ধেগৰীয়েসী ।
জৰায়ুত্যাগ য়া কোণং নিগীৰ্ণ ঘনলো যথা ॥

ভক্তি ৰত্নাকৰ—১১/১,২

মাধৱদেৱ মহাপুৰুষে অনুবাদ কৰা ভক্তি ৰত্নাৱলীৰ পৰা উদ্ধৃতি দিয়া হল—

আছে মনুষ্যৰ ইন্দ্ৰিয়ৰ বৃত্তি যত ।
অযত্নে প্ৰবৃত্তে যেন নানা বিষয়ত ॥
সেহিমতে ইন্দ্ৰিয়ৰ বৃত্তি নিবৰ্ত্তবে ।
বিষয়ক এৰিয়া বিষ্মৃত ৰতি কৰে ॥
নবৰে কামনা ভুক্তিক তাজি আন ।
তাকে বুলি ভাগৱতী ভুক্তি প্ৰধান ॥
... ..

মিলিবে যুকুতি ভুক্তিৰ প্ৰসাদত ।
লিঙ্গ দেহে দহিবে অস্তান—প্ৰথমত ॥
যেনপ্ৰাণী অন্ন পান ভুজি যত যত ।
উদৰৰ বহিঃ জীৰ্ণ কৰয় সমস্ত ॥
ভুক্তিও প্ৰেহিমতে লিঙ্গ জীৰ্ণ কৰে ।
বিনা যত্নে জীৱন্তে যুকুতি পাৰে নৰে ॥

ভক্তি ৰত্নাৱলী/মাধৱদেৱ ।

অন্তৰঙ্গা:—

মামেৰ সৰ্বভূতেষু বহিৰন্তৰ পাবৃতম্ ।
ঈক্ষেতাঅনি চাত্মানং যথা স্বমমলাশয়ঃ ।
ইতি সৰ্বানি ভূতানি মন্তাৱেন মহামতে ।
সম্ভাজয়ন্ মন্যমানো জ্ঞানং কেৱল মাশ্ৰিতঃ ॥

ব্রাহ্মণে পুৰুষে ত্তেন ব্রহ্মণোহুৰ্কে স্ফুলিঙ্গকে ।

অগ্নুৰে ব্রুবকে চৈব সমদৃক্ পণ্ডিতো মতঃ ॥

ভক্তি বঙ্গাকৰ - ১২/২৩, ৪

শঙ্কৰদেৱ মহাপুৰুষৰ অনুবাদ উদ্ধৃতি দিয়া হল—

বাহিৰে ভিতৰে জানা ইটো জগতৰ ।

পৰিপূৰ্ণ ৰূপে আছোঁ পৰম ঈশ্বৰ ॥

জানি ইটো তত্ত্বকথা থিৰ কৰি চিত্ত ॥

মোকেসে দেখিবা মাত্ৰ সমস্ত প্রাণীত ।

আপোনাতো দেখিবা ঈশ্বৰ অন্তৰ্হ্যামী ।

জান দৃষ্টি চাই মোক ফুৰিবা প্রণামি ॥

ব্রাহ্মণৰ চণ্ডালৰ নিৰিচাৰি কুল ।

দাঙাত চোৱত যাৰ দৃষ্টি একতুল ।

নীচত সাধুত যাৰ ভৈল এক জান ॥

তাহাকেসে পণ্ডিত বুলিয় সৰ্বজান ॥

একাদশ/শতকৰদেৱ

নিষ্ঠুৰা :— লক্ষণং ভক্তি যোগস্য নিষ্ঠুৰস্য পূদ হাতম্ ।

অহৈতু্যাব্যাহিতা যা ভক্তিঃ পুৰুষোত্তমে ॥

ভক্তি বঙ্গাকৰ ১৩/২

অৰ্থাৎ—পুৰুষোত্তম ভগৱন্তত যি জনে কোনো প্ৰকাৰ ফল কামনা নকৰি
ভেদ ভাৱ ত্যাগ কৰি নামাপৰাধ শূন্য হৈ ভক্তি আচৰে, সেই ভক্তিকে
নিষ্ঠুৰা ভক্তি বোলে ।

এতাঃ সংসৃতয়ঃ পুংসো গুণ কৰ্ম্ম নিবন্ধনাঃ ।

যেনেসে নিজ্জিতাঃ সৌম মন্ডাবায় ব্ৰপদতে ॥ ঐ—১৩/৩

অৰ্থাৎ পুৰুষৰ গুণ কৰ্ম্ম সমাহৃত যাবতীয় সংসাৰ পথৰ কথা তোমাৰ
ওচৰত কীৰ্ত্তন কৰিলো । যি জনে বিশেষ নিষ্ঠাৰ অনুশীলনে হৃদয় জাত
যাবতীয় গুণ বৃত্তি সমূহে নিজ আধিকাৰে আনয়ন কৰিব পাৰে, তেওঁ
অনুপমা ভক্তি লাভ কৰি মোক্ষ প্ৰাপ্তি হয় ।

(ঘ—৮) সপ্ৰেম ভক্তিঃ—

শ্ৰব্ণ সুভদ্রানি বথাজ পান —

জন্মানি কৰ্ম্মান চ যানি লোকে ।

গীতানি নামানি উদৰ্থকানি—

গায়ন্ ষিলজ্জ্বা বিচবেদসজঃ ॥

এবং ব্ৰতঃ স্বপ্নিনাম কীৰ্ত্ত্য

জাতানু বাগো শ্ৰুতচিন্ত উচৈঃ ।

ইসত্যথো বোদতি বৌতি গল্প—

তুন্মাদবন্ত্যতি লোক বাহ্যঃ ॥

ভক্তিৰসাকৰ—১৪/১২

শঙ্কৰদেৱৰ অনুবাদঃ—

অনেক একত্ৰ হয় কৰি হ'খি বৰ ।

কৰাইবা আমাৰ মহা যাত্ৰা মহোৎসৱ ॥

দণ্ডেহে চামৰে বিচিৰ চতুৰ্দোলে ।

ফুৰাইবা আমাক মহাবাদ্য শুণ্ড বোলে ॥

মোৰ যশ গায় যিটো কৰেগীত নৃত্য ।

নাহি তাৰ চিন্তা সিটো তৈল কৃত কৃত্য ॥

বাৰৈ হাত তালি যিটো কৰিয়া কীৰ্ত্তন ।

মোৰ প্ৰেম ভাৱত আকুল কৰে মন ॥

মাটিত লোটাৰি পাৰে যিটো মহাশয় ।

গৈলো সত্যে সত্যে সখি তাহাতে বিক্ৰয় ॥

একাদশ । শঙ্কৰদেৱ

অথবা—

প্ৰেম ভকতিৰ চিহ্ন শুনিয়ো উদ্ধৰে ।

হৰি হৰি বোলন্তে লোভক যাব ব্ৰত্রে ॥

মেৰ কথা শুনন্তে শৰীৰ বোম্বকিত ।

জানা তাৰ পৰম পবিত্ৰ তৈল চিত্ত ॥

প্ৰেমে দ্ৰৱৈ চিত্ত আতি গদগদ বাণী ।

কতো হাসে কতো কান্দে মোক প্ৰিয় মানি ॥

লাজ এৰি গাৰে গুপ নাচে আনন্দতে ।

জগত পবিত্ৰ কৰে সেইসে ভকতে ॥

মোক লাগি প্ৰেম উপজিল যাৰ মনে ।

নেৰে তাৰ হৃদয়ক সখি সৰ্ব্বৰূপে ॥

বাকিলেক আমাৰ পৱিত্ৰ প্ৰেম জৰি ।

জানি নাই উত্তম ভকত তাক যৰি ॥

একাদশ । শঙ্কৰদেৱ

ভক্তি বজ্জাকৰত গন্ধৰ্বদেৱৰ মতানুসাৰে ভক্তিৰ প্ৰকাৰ ভেদ এনেদৰে দেখুৱা হৈছে :— (প্ৰথম পৰ্যায়ৰ মতে)

(১) ভক্তি

(ক) তামসী ভক্তি (খ) ৰাজসী ভক্তি (গ) সাত্বিকী ভক্তি (ঘ) নিৰামাশ্ৰম ভক্তি
(দ্বিতীয় পৰ্যায়ৰ মতে)

(২) ভক্তি

(ক) উত্তমা ভক্তি (খ) মধ্যমা ভক্তি (গ) নিম্নমা ভক্তি (ঘ) সৰ্বস্বাভক্তি

ভাগৱতৰ মতে

(১) ভক্তি

(ক) তামসী ভক্তি (খ) ৰাজসী ভক্তি (গ) সাত্বিকী ভক্তি (ঘ) নিম্নমা
অন্য পুৰাণাদিৰ মতে

(২) ভক্তি

(ক) বিহিতা

(খ) অবিহিতা

(ক) শুদ্ধা (খ) মিশ্ৰা,

(ক) কামজা (খ) দেৱযজ্ঞা (গ) যজ্ঞা (ঘ) স্নেহজা

(ক) কৰ্ম মিশ্ৰা

(খ) বৰ্ম জ্ঞান মিশ্ৰা

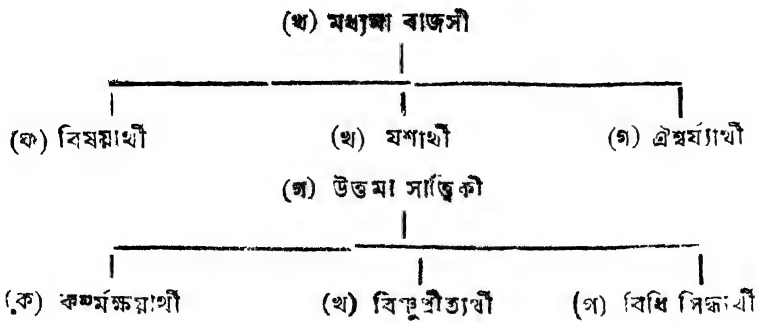
(গ) জ্ঞান মিশ্ৰা

(ক) অধমা তামসী (৩ বিধ) (খ) মধ্যমা ৰাজসী (৩ বিধ) (গ) উত্তমা সাত্বিকী (৩ বিধ)

(ক) হিংসার্থা

(খ) দণ্ডার্থা

(গ) মাহেশ্বৰ্য্যার্থা

শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰ গুৰুৱে গীতা ভাগৱতৰ ভক্তিৰ কৃপাকে স্বীকাৰ কৰি গৈছে। শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তনাদি (উত্তমা সাঙুকী ভক্তি) নৱবিধ ভক্তিকে প্ৰাধান্য দি উপৱত্তৰ গুণ মণ গাই জীৱন ধন্য কৰিবলৈ উপদেশ দিছে। শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তনাদি নৱবিধ ভক্তিৰ লক্ষণ, তাৰ ফল সমূহ নিম্ন স্থানত দিয়া হলঃ—

শ্ৰৱণঃ— অন্য বা আপুনে গুণ নাম উক্ত কৰে।

তাহাকে শ্ৰৱণ বুলি কৰ্ণে যাক ধৰে ॥

ভক্তি ৰত্নাৱলী। মাধৱদেৱ।

কৃষ্ণস্য নাম ৰূপাদেঃ স্মৃতঃ পৰত এব বা।

বৰ্ণেণ গ্ৰহণং যতুশ্ৰৱণং তদ্বিদুববুধাঃ ॥

অৰ্থাৎ— কৃষ্ণৰ নাম, ৰূপ আদি বৰ্ণনা নিজে বা লোকৰ মুখে উচ্চাৰণ কৰা কাণেৰে তাক গ্ৰহণ কৰাকে জ্ঞানীসকলে শ্ৰৱণ ভক্তি বুলি কয়। শ্ৰৱণত নৱবিধ ফলৰ কথা ভাগৱতে কৈছেঃ—

কৃষ্ণৰ কথাত দেখা আছে কেন গুণ।

শ্ৰৱণ মাত্ৰকে পাবো নিৰন্তৰে পুণ্য ॥

অনেক জন্মৰ হোৱে পাপৰ প্ৰলয়।

হোৱে শুদ্ধ বুদ্ধি বিষ্ণু জ্ঞান উপজয়।

ইহ পৰলোকে কৰাইবেক বিৰকতি।

উপজাইবে কেশৱত সপ্ৰেম ভকতি ॥

লাগিবেক হৰি ভকতক দেখি দয়া।

কিছু কিছু কৰি নিতে তেজিবেক মায়। ॥

মুকুটিকো ইচ্ছা থাকে গুচিবে মনত।

হইবে নৱ প্ৰকাৰ কথাৰ শ্ৰৱণত ॥

কীৰ্ত্তনঃ— নিজমুখে উচ্চাৰিলে বোলয় কীৰ্ত্তন।

ভক্তি ৰত্নাৱলী। মাধৱদেৱ

ভগবদ্ গুণনামাদেবৰ্চসো যত্ৰ বৰ্ণনম্ ।

কীৰ্ত্তনং তদ্বিদুধীৰাঃ পুৰুষাৰ্থ প্রদংগুণানাম্ ॥

পদ্য ভাগঃ— ভগবন্ত ঈশ্বৰৰ গুণ নাম যত ।

বাকোৰে বৰ্ণনা যি কৰয় সতত ॥

পাণ্ডিত সকলে তাকে কীৰ্ত্তন বোলেয় ।

মনুষ্য গনৰ পুৰুষাৰ্থ প্রদ হয় । (পদ্য । গ্ৰন্থকাৰৰ নিজা)

কীৰ্ত্তন চাৰিবিধ—নামোচ্চাৰণ, স্তুতি পাঠ, কথা ব্যাখ্যা আৰু গীত ।

নামোচ্চাৰণঃ -

ৰাম কৃষ্ণ হৰি গোপাল গোবিন্দ

মুকুন্দ যধু যুবাৰি ।

ভকতৰ ধন হৃদয় বজ্জন

ব্ৰজজন অধিকাৰী ॥ নাম-ঘোষা (ইত্যাদি)

স্তুতি পাঠঃ -

তুমি চিত্ত বৃত্তি মোৰ প্রবৰ্ত্তক নাৰায়ণ

তুমি নাথ মই নাথবন্ত ।

চৰণ ছত্ৰৰ ছায়া দিয়া দূৰ কৰা মায়া

কৰা দয়া মোক ভগবন্ত ॥ ঐ (ইত্যাদি)

কথা ব্যাখ্যাঃ -

বিৰল ভকত জনৰ স্তুতিয়ে

যেন মুখ্য প্ৰয়োজন ।

অনোঅন্যে এক প্রাণ হৈয়া কৰে

মোৰ যশ সভাজন ॥ (ভক্তি বঙ্গাবলী)

ইত্যাদি

গীতঃ—

অনেকে একগ্ন হয় কৰি হৰিৰ ।

কৰাইবা আমাৰ মহা যাত্ৰা যহোৎসৱ ॥

দণ্ডে ছত্ৰে চামৰে বিচিত্ৰ চতুৰ্দোলে ।

ফুৰাইবা অমাক মহাবাদ্য ভণ্ড বোলে ॥

মোৰ যশ গায়ী যিটো কৰে গীত নৃত্য ।

নাহি তাৰ চিন্তা যিটো ভৈল কৃত কৃত্য ॥ ভাগৱত/ঐকাদশ

কীৰ্ত্তনৰ ফল :—

শুনিয়েক অভিপ্ৰায় অতপৰে পূণ্য নাট

হোৱে শুদ্ধ মহা অত্য জাতি ।

পৰম বান্ধৱ নাম যিটো লৰে অবিগ্ৰাম

তাৰ সাত কাৰ্য্য সাধে আতি ॥

দহৰৈ পাতকগণ পূণ্য কৰে উপাৰ্জন

বিবৰুতি মিলে বিষয়ত ।

কৃষ্ণৰ চৰণে প্ৰেম ভক্তিক উপভাৱে

পাত্ৰে বিষ্ণু জ্ঞান মহাতত্ত্ব ॥

মান্যাকা দহৰৈ তাৰ কৰে মহা উপকাৰ

দেখা কেন ধৰম একান্ত ।

যিটো পূৰ্ণানন্দ হৰি তেন্তে এৰে একে কবি

থৈয়া নাম হোৱে উপশান্ত ॥

ভাগৱত/শঙ্কৰদেৱ

স্মৰণ :— মনে নাম ৰূপ সুস্মৰণক স্মৰণ ॥

ভক্তি ৰক্তাবলী/মাধৱদেৱ ।

নাশোনা ৰূপস্য কৃষ্ণস্য গুণ কৰ্ম্মাদি কস্য চ ।

মনসা ভাবনং যতু তাম্বক্ষোঃ স্মৰণং বিদুঃ ॥

পদ্যভাগ— কৃষ্ণ নাম ৰূপ গুণ কৰ্ম্মাদি যতেক ।

মনেৰে ভাবনা যিটো কৰয় প্ৰত্যেক ॥

সেহি ভাবনাকে জানা বোলয় স্মৰণ ।

স্মৰণ লক্ষণ জানিবাহা সাধুজন ॥ (পদ্য/গ্ৰন্থকাৰৰ নিষ্ঠা)

স্মৰণ তিনি প্ৰকাৰ— নাম স্মৰণ, ৰূপ স্মৰণ আৰু গুণকৰ্ম্মাদিৰ স্মৰণ ।

নাম স্মৰণ— জপ কৰিব লগীয়া নাম মন্ত্ৰ ।

ৰূপ স্মৰণ— ভগৱানৰ ৰূপ ধ্যান ।

গুণ কৰ্ম্মাদিৰ স্মৰণ - ভগৱানৰ গুণ কৰ্ম্ম লীলাদিৰ সুস্মৰণ ।

স্মৰণৰ ফল— ভজে মাধৱক নাম স্মৰে সৰ্ব্বক্ষণ ।

একেবাৰে সিজো তাৰ তিনি প্ৰয়োজন ॥

প্ৰথমে ওপজে প্ৰেম লক্ষণা ভক্তি ।

গৃহ শৰীৰতো পাচে মিলে বিবৰুতি ॥

প্ৰেমৰ আশ্পদ কৃষ্ণ মূৰ্ত্তি স্ফুৰ্ত্তি হয় ।

এককালে মিলে আসি সম্পদ দ্বিতয় ॥

নিমিনৱসিদ্ধ সংবাদ/শঙ্কৰদেৱ

পদ সেৱন — প্ৰতিমা আদিত পৰিচৰ্যা সাধাৰণ ।

কৰে যিটো বুলি তাক পদ নিসেৱন ॥

ভক্তিবন্ধাৱলী/মাধৱদেৱ

পদ সেৱন মানে ভগৱৎ পৰিচৰ্যা । হৰি মন্দিৰ মাজ্জনাটিকে পৰি-
চৰ্য্যায় লেখত ধৰা হয় । সেই মৰ্ম্মে ভাগৱতত উদ্ধৱৰ প্ৰতি ভগৱৎ
বাদ্য যেনে—

সম্মাজ্জনো পনে পাগ্যাং সেকমন্তনবৰ্তনৈঃ ।

গুণ শুশ্ৰূষণং মহ্যং দাসৱং যদমায়য়া ॥

ভাগৱৎ—১৮।১৮।৬৯

ভাগৱৎ—সম্মাজ্জন (হৰি মন্দিৰ সৰা মোছা), গোময় আৰু জলৰ দ্বাৰা
উৎসৰ্গপন, জলৰ দ্বাৰা প্ৰোক্ষণ, পবিত্ৰ মণ্ডল নিৰ্মাণ, হৰি মন্দিৰ সেৱা,
মাহোশ্ৰুত্ব হৈ নিষ্ঠাম ভাৱে ভূত্যাৰ দৰে কৰিব ।

সম্মাজ্জনং হিয়ঃ কুৰ্য্যাৎ পুৰুষঃ কেশবালয়ে ।

ৰজন্তমো গ্যাং নিম্মুক্তঃ স ত্ৱৰেহাগ্ৰ সংশয়ঃ ॥

বিষ্ণু ধৰ্ম্মোত্তৰ পুৰাণ—১।৯।৬৯।৪

পদ্য ভাগ — কেগৰুৰ গৃহে যিটো কৰে সম্মাজ্জন ।

নাহি শঙ্কা ৰজন্তমে হোৱয় মোচন ॥

(পদ্য । প্ৰহুকাৰৰ নিজা)

অৰ্চনঃ — বুঢ়িয় অৰ্চন জল 'আদিত পূজয় ॥ ভক্তিবন্ধাৱলী / মাধৱদেৱ

ভগৱদাৰ্চনৰ বাবে ভাগৱত (একাদশ স্কন্ধত) শাস্ত্ৰত বহু উদ্ধৱক
শ্ৰীকৃষ্ণই পৰিষ্কাৰ কৰি কৈছে । আমি পূৰ্ব্বতে “একশৰণ তত্ত্ব বিবেচন”
নামৰ অধ্যায়ত উল্লেখ কৰি আছিছোঁ । পুনৰুল্লেখ নিষ্প্ৰয়োজন । ভগৱদাৰ্চনৰ
বাবে আৱশ্যক সিমাজ্জন কৰিব লাগে । কিন্তু সকলোতে নাজাগে । প্ৰাণ প্ৰতিষ্ঠা
(প্ৰতিমান) কৰাৰ বিষয়ে আমাৰ পিচৰ “সন্ন্যাসী পাৰমাথিক বিচাৰ প্ৰসঙ্গ”
অধ্যায় চাটটব্য । অৰ্চনৰ বিষয়ে ভবিষ্য পুৰাণত কৈছে :—

কৃষ্ণা চাবাহনং ছাদৌ দেৱস্য স্থাপনং তথা ।

যাৱৎ যাগৱসানং তু সান্নিধ্যং পৰিকল্পয়েৎ ॥

নৌমি গোপী জনানন্দং গোপীশং পুৰুষোত্তমম্ ।

নৌদৌপলদলশ্যামং প্ৰত্যক্ষং ঘনসন্নিভম্ ।

খ্যাত্বা পাদ্যাদিকং পূজ্যং ভক্ত্যা চাৰ্য্যং নিবেদ্য চ ॥

জন্ম তু বিধিতং শুদ্ধা ততো দেবং বিসজ্জয়েৎ ।

এষ এব ক্রমঃ শ্রোতঃ সৰ্বোহ্যং বচনক্রমঃ ॥

ভবিষ্য পুৰাণ ব্রাহ্মসংহিতা-৫০।১৯-২১

পদ্যভাগ :- হবি আৰাহন কবি ভাষাত থাপিব ।

বিষ্ণু স্থিতি বোধে শেষ জৰাধি পূজিব ॥

নমো গোপী জনানন্দ গোপিনীৰ ধন ।

নীলোৎ পল পল শ্যাম তনু নব্বজন ॥

নবোত্তম দেৱ এহিমতে ধ্যান কৰি ।

ভক্তি সহকাৰে পাচে পূজিব সাধবি ॥

নিবেদিব পাদ্য অৰ্ঘ্য আদি ষোড়শ ।

ভক্তি ভাবে জগিত্ত শাস্তৰ বিহত ॥

স্ততি কবি বিসজ্জিব দেৱক তদন্তে ।

বজ্জনৰ ক্রম এহি কহিলো নিভান্তে ॥

(পদ্য । গ্ৰন্থ কাৰৰ দ্বাৰা ৰচিত)

ভগৱদৰ্চনৰ কাৰণে আৰাহন, আসন, ধ্যান, স্নাপন, অনুশোচন, পাদ্য, অৰ্ঘ্য, আচমনীয়, মধুপৰ্ক, গন্ধ, পুষ্পধূপ, প্রদীপ, নৈবেদ্য, তাম্বুল, ফলদান, বস্ত্ৰ, আদি আহিলাৰ বিশেষ প্ৰয়োজন । বাহ্যিক ভগৱত লিখা নাই । ভগৱদৰ্চন কৰিলে কি হয়, সেই মৰ্ম্ম ভাগৱতে কৈছে—

প্ৰতিষ্ঠনা সাক্ষৰ্ভ ভৌমং সদ্যনা ভুবনৱৰম্ ।

পূজাদিনা ব্ৰহ্মলোকং ত্ৰিভিৰ্ভুং সাম্যভামিমাং ॥

ভাগৱত—১১।২৭।৫২

অৰ্থাৎ— ভগৱানৰ (মোৰ) প্ৰতিমা প্ৰতিষ্ঠা কৰাৰ ফলত সাক্ষৰ্ভ ভৌম পদ, মন্দিৰ প্ৰতিষ্ঠাৰ ফলত ভুবনৱৰ আৰু সাধাৰণতঃ পূজাৰ ফলত লোক সকলৰ ব্ৰহ্মলোক প্ৰাপ্ত হয় । কিন্তু তিনিওটা অনুষ্ঠানৰ ফলত ভগৱত (মোৰ) সাক্ষৰ্ভ লাভ কৰিবলৈ জন সাধাৰণ সমৰ্থ হয় ।

বন্দনঃ— ভগৱত বন্দনত যিটো প্ৰবৰ্ত্তিল ।

পৰম মঙ্গল তাৰ এতেন মিলন ॥

ভক্তি বদ্ধাৱলী । মাধৱদেৱ

ভগৱদুদ্দেশে কৰা নমস্কাৰকে বন্দন বুলি কয় । একাদশকল্প ভাগৱতত উদ্ধৃত প্ৰতি ভাগৱতভক্তি মতে ভগৱৎ বন্দনৰ আধাৰ সমূহ এনেদৰে—

হোৱে সয়ো কৃষ্ণপ্ৰাণ মিলে তাত মহাত্মন
সমস্তেতে দেখে গোবিন্দক।

আকাশ পৃথিবীজন জ্যোতি বায়ু বসাতল
নদী নদ চৌদিশ চটক ॥

যত জতা তকতৃণ কাহাকো নেদেখে জিন্ন
হৰিৰ শৰীৰ বুলি মানো।

সব্যাকো প্ৰণাম কৰে সৰ্ব্বক্ষেণে নামসমবে
কৃষ্ণ বিনে আনক নজানো।

শঙ্কৰদেৱ/নিমিন্দ্ৰসিদ্ধ

আমাৰ “একশৰণ তত্ত্ব বিবেচন” অধ্যায়ত পৰিষ্কাৰ কৰি লিখা
হৈছে। বন্দনৰ ক্ষণ তথা নিয়মাদি বিভিন্ন পুৰাণাদিতো কথিত আছে। বৰ্ত্তমানে
বন্দনৰ ফল কি তাকে উল্লেখ কৰা—

প্ৰথম্য দণ্ডৱৎ ভূমৌ নমস্কাৰেণ যোহুৰ্দ্ধৱে।

সৰ্বাং গতিমবাপ্নোতি ন তাং ক্লতশ্চৈবপি ॥

গৰুড পুৰাণ= ২ ২/১.৬

অৰ্থাৎ— যিহনে ভূমিত দণ্ডৱৎ হৈ প্ৰণিপাত জনাই হৰিক অৰ্চনা কৰে,
তেওঁ যি গতি লাভ কৰিব পাৰিব, শতশত যজ্ঞৰ দ্বাৰাই সেই গতি লাভ
কৰিব নোৱাৰে।

দাস্যঃ— তাকে বুলি দাস্য স্বত কৰ্ম্ম সমৰ্পণ।

ভক্তি বজ্জালী। মাধৱদেৱ

দাস্য ভক্তিৰ অৰ্থ হল ভগৱন্তৰ দাসত্ব আৰু তেওঁতে সৰ্বকৰ্ম্মৰ
অৰ্পণ (দাস্যং কৰ্ম্ম সমৰ্পণ)। ব্ৰজন ভূতাৰ সমস্ত দায়িত্ব গৃহস্থৰ
ওপৰতে ন্যস্ত থাকে। তেওঁৰ আহাৰ, বিহাৰ, বস্ত্ৰান্তৰণ আদি ব্যয়ৰ সমস্ত
দায়িত্ব তাৰ গৃহস্থজনে বহন কৰে। ভূতাই তাৰ বাবে কোনো চিন্তাকে কৰিব
নালাগে। সেই দৰেই ভগৱান আমাৰ গৃহস্থ আৰু আমালোক তেওঁৰ
ভূতা বা দাস। জৌকিকত দাস্য ভাৱটো কুংসা বা নিন্দিত। যেনে “সি তাৰ
চাকৰহে” “সি চাকৰ কৰিহে জীৱিকা চলাইহে” ইত্যাদি কথাৰে নিন্দা
প্ৰকাশ কৰে। কিন্তু ভক্তিৰ ক্ষেত্ৰত ই সম্পূৰ্ণ ব্যৱধান। দাস্য ভক্তিৰ ক্ষেত্ৰত
দাস বা ভূতা আৰু ভগৱানৰ মাজত এটি কোনেও কাকো এৰিব নোৱাৰা
অৱস্থা। ইয়াত ভগৱান অনুগ্ৰহ কৰ্ত্তা আৰু ভক্ত অনুগ্ৰহ গ্ৰাহ্য ব্যক্তি।
ভক্তৰ প্ৰতিশব্দ দাস বা ভূতা। প্ৰহলাদে কৈছে—

তোমাৰ অকাম ভুলি আনি ।

তুমিও নিষ্কাম মোৰ স্বামী ॥ ইত্যাদি

যি জন ভগৱদাস বা ভূত্য, তেওঁৰ স্বামী বা গৃহস্থ বা মালিক ভগৱান্ । ভূত্যৰ বিপদ যিখিনি হলে ভগৱানেও সময়ে সময়ে ভক্তৰ দাসত্ব স্বীকাৰ কৰিব লগা হয় । তেনেকুৱা উদাহৰণ শাস্ত্ৰত অলেখ আছে যেনে-

ভকতৰ দুখ দেখি গোপাল ।

আক্ষেপটি কৰি দিলো উৰ্দ্ধকাজ ॥

বা

ভকতৰ দুখ দেখি নসহে হৃদয় ।

আক

সত্য কৰিবাক লাগি নিজভূত্য বাণী ।

ভক্ততে বেকত ভৈলো গুড় চক্ৰগানি ॥

প্ৰহলাদ চৰিত

হৰি ভক্তি বসায়ুত সিদ্ধ (২/১৩) পুথিত ৰূপ গোস্বামীয়ে উক্ত স্বা দাসৰ চাৰিটা ভাগ উলিয়াইছে। সেয়া হয় (১) অধিকৃত, (২) আশ্রিত (৩) পৰিসদ্ আৰু (৪) অনুগ। ব্যাখ্যা বহল হোৱাৰ ভয়ত ইয়াৰ বিস্তৃত-তাৰ্থ প্ৰকাশ কৰা নহয় ।

মহাপুৰুষ শঙ্কৰ-মাধৱদেৱৰ “একশৰণ হৰি নাম ধৰ্ম্মত যি শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তনাদি ভক্তি আচৰণ কৰা হয়, সেই সকলোবিলাকত দাস্য ভক্তি অন্তৰ্গত। দাসত্ব স্বীকাৰ কৰিলেহে ভক্তিৰ উদয় হয়। দুজনো গুৰুৰ দ্বাৰা ৰচিত সমস্ত শাস্ত্ৰ দাস্য ভাৱ প্ৰধান। শঙ্কৰ গুৰুৱে নিজকে “কৃষ্ণৰ কিষ্কৰ” “কৃষ্ণকুদাস” বুলি কৈছে। বৰগীতত আছে -

পৰম মুকুণ্ড হামু মাধৱ একভুক্তি নজানা ।

দাস দাস বুলি তাৰহ শঙ্কৰ ভানা ॥

(বৰগীত ১৪)

মাধৱদেৱে লিখিছে— কৃষ্ণকু দাস, দাস দীন মাধৱ । বৰগীত

দাসৰো দাসৰ ভান দাস হৈলো আমি ॥

নামসোমা, ইত্যাদি

বহ্মাবলীত লিখিছে— দাস্য ভাৱ ভক্তি আৰু বুলিয় নিশ্চয় ।

কাল বাক্য মনে হত কৰ্ম্ম সমৰ্পন ॥

লৌকিক বৈদিক ব্ৰাহ্মণাদিৰ স্বভাৱে ।

সমস্তকে অপিব কৃষ্ণৰ দুই পাৰে ॥

বৈষ্ণৱ শাস্ত্ৰই দাস্য ভাৱৰ বা বিনয় ভাৱৰ সাত ভূমিকা মানিছে ।
সেইসাত ভূমিকা যথাক্ৰমে (১) দীনতা (২) মানমৰ্ষতা (৩) ভয়দৰ্শনা
(৪) তৎসৰ্গনা (৫) আত্মাসন (৬) মনোৰাজ্য ৭) বিচাৰণ ।

- (১) দীনতা :- নাৰায়ণ চৰণে কৰোঁহোঁ গোহাৰি — ধৰণীত — ৫
(২) মানমৰ্ষতা :- শাৰঙ্গ পাণি পাহে পামৰ্ষমতি হামি — ” — ৬
(৩) ভয়দৰ্শনা :- কমল নয়ন চিত্ত চিত্ত চেতন জাই — ” — ১১
(৪) তৎসৰ্গনা :- শ্ৰীৰাম মই পাপী পামৰ্ষ ভেৰি ভাৱনা নাই — ” — ১৪
(৫) আত্মাসন :- বাম মেৰি হৃদয় পঙ্কজে বৈছে — ” — ২৯
(৬) মনোৰাজ্য :- গুন গুনৰে সুৰ বৈৰি প্ৰমানা — ” — ৩
(৭) বিচাৰণ :- নাৰায়ণ, কাহে ভক্তি কৰোঁ ভেৰা — ” — ৪

এনেকৈ দাস্য ভক্তিৰ সম্পৰ্কত বহুতো উদাহৰণ আৰু প্ৰত্যাৱৰ্ত্তন
আদি দিব পাৰি । শঙ্কৰ-মাধৱ দুজনো গুৰু যে দাস্য ভক্তিৰ প্ৰধান সমৰ্থক
আছিল তাৰ উদাহৰণ তেৰা সবৰ ৰচিত শাস্ত্ৰ আৰু আদৰ্শ মূলক চৰিত
পুথিত পোৱা যায় ।

ব্ৰহ্মহাৰীত স্মৃতিত দাস্য ভাৱৰ বিষয়ে কৈছে —

শেষ ভূতস্য জীৱস্য তদ্যাসৌক কলাঃ ক্ৰিয়াঃ ।

শ্ৰুতি স্মৃত্যাৱিত্তং কৰ্ম্ম তদ্যাস্য পৰিকীৰ্ত্তিতম্ ॥ ৭১২২

অৰ্থাৎ — বেদত, স্মৃতিত কথিত সকলো প্ৰকাৰ ক্ৰিয়া কৰ্ম্মৰ শেষৰ ফল
বিষ্ণু নিবেদিত হ’লে শেষত বিষ্ণুৰ দাসত্বই লাভ হয় বুলি মূনি সকলে কৈ
সৈছে ।

সখ্য :- বুলিয় সখিত্ব ভাৱে বিশ্বাসাদি কৰে । ভক্তি বন্ধাৱলী । মাধৱদেৱ
সখিত্বৰ লক্ষণ :-

কলন্ত পুত্ৰ বিভাদে: বিশ্বাসোহপ্যধিকোহৰৌ ।

সখ্যং নাম তদেবোক্তং ভৱ বন্ধ বিমোচনম্ ॥

পদ্য ভাগ :- ভাৰ্য্যা পুত্ৰ ধনাদিত যি বিশ্বাস কৰে ।

ততোধিক যদি আত্মা বিকৃত আচৰে ॥

সখিত্ব বোলয় তাকে ৰত্ন সাধুজন ।

আচৰিলে হয় ভৱ বন্ধ বিমোচন ॥

(পদ্য/গ্ৰন্থকাৰক)

দাস্য ভক্তিৰ ডাৰ আৰু অন্তৰ্ভূতি সমূহ প্ৰায় সখ্য ভক্তিতো পোৱা যায়। ইয়াত সামীপ্য আৰু অন্তৰঙ্গতা বিদ্যমান। কৃষ্ণাৰ্জুনৰ মাজত যি প্ৰীতি সখ্য ডাৰ, সেই ডাৰ আমাৰো থাকিবলৈ সখ্য ভক্তিয়ে সক্ষমাই দিছে। এজনে আনজনৰ সহিত পৰস্পৰে যি প্ৰীতি তাৰ বা সখ্য ডাৰ কৰে অথবা কৃষ্ণাৰ্জুনৰ মাজত যি সখ্য ডাৰ বিদ্যমান আছিল, সেই ডাৰ আমালোকে কৃষ্ণ ভগৱানত আৰোপিত কৰিব লাগে। মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱে ভেৰাৰ ৰচনাৱলীত সখ্য ভক্তিৰতি কপৰ উদাহৰণ দি গৈছে। তেৰাই সখ্য ভক্তি দুটাকগত প্ৰকাশ কৰিছে—প্ৰথমটো হ'ল কৈশোৰ সখিত্ব অৰ্থাৎ ব্ৰজলীলা কালত কৃষ্ণই গোপবালকৰ সৈতে কৰা বাল্য সখ্যৰ উদাহৰণ, দ্বিতীয়তে হল যুবা কালত বা প্ৰাপ্ত বয়স্ক কালত কৰা সখিত্বপ উদাহৰণ—যেনে অৰ্জুন সুদামা বিপ্ৰ (দামোদৰ বিপ্ৰ) আদি। যদিও শঙ্কৰদেৱে উক্ত দুটা কগত সখ্য ডাৰ প্ৰকট কৰিছে তথাপিহে ইয়াত এটা কথা অদৃশ্য ৰূপে নিহিত হৈ আছে। সেইটো হল কৃষ্ণাৰ্জুনৰ মাজত পৰস্পৰে সখিত্ব ডাৰ বৰ্ত্তি থাকিলেও কৃষ্ণ হল জগদীশ্বৰ আৰু অৰ্জুন হল এজন সাধাৰণ ব্যক্তি। এজন ঈশ্বৰ আৰু এজন মানুহৰ ব্যৱধান স্বৰ্গ পৃথিৱীৰ মাজৰ ব্যৱধান। কিন্তু নবলীলা বা নব চেষ্ঠা দেখুৱাই কৃষ্ণই নিজক জ্ঞাতৰ পক্ষৰ স্বৰূপ আতৰাই ৰাখি বাহ্য পক্ষত সখ্য ডাৰ বৰ্ত্তাই ৰাখিছে। কৃষ্ণ বৈকৰ্ণ প্ৰমাণ কালত অৰ্জুনে কৃষ্ণত সখ্য ডাৰ নাৰাখি এনেকৈ কৈছিল “দেৱৰো দুৰ্ভক্ত খিটো অৰুণ চৰণ। যাহাক স্মৰণে ভৈলো বিপদ তৰণ” ইত্যাদি। সুদামা বিপ্ৰৰঅধ্যায়নৰ (দামোদৰ বিপ্ৰাধ্যায়নৰ) মূল অভিপ্ৰায় সখ্য ডাৰানু প্ৰেৰিত, কিন্তু শঙ্কৰদেৱে অতি সহজ ভাৱে তাৰ পৰিনতি দাস্য ভাৱত প্ৰকট কৰি দিছে—যেনে—

দামোদৰ বিপ্ৰই কৰা কৃষ্ণ প্ৰণতি :—

ওনিয়োক পৰস্পৰ আমাৰ সাক্ষৰ জন্ম

সমস্ত পাতক গৈল নাশ

খিহেতু জগত স্বামী তোমাৰ লগত আমি

গুৰু গৃহে কৰিলো নিবাস।

কীৰ্ত্তন। শঙ্কৰদেৱ।

সুদামাই কৃষ্ণক স্বামীৰ ৰূপত দেখাটো স্পষ্ট হৈছে। তাৎপৰ্য্য এয়ে যে শঙ্কৰী সাহিত্যত সখ্য ডাৰৰ ঈশ্বৰ বাহ্য পক্ষ চিত্ৰিত হৈছে। আন্তৰ পক্ষত সন্ততে ভক্তি ডাৰ বা দাস্য ডাৰ প্ৰকট হৈ আছে। মাধৱ দেৱো দাস্য ডাৰৰ প্ৰধান সমৰ্থক তথা দাস্য ভক্তিৰ মহাভকত আছিল।

আত্মনিবেদনঃ — কৃষ্ণত শবীৰ সমৰ্পণ স্থিটো নৰে ।

ভক্তি বস্ত্ৰাবলী । মাধৱদেৱ

আত্মনিবেদনৰ লক্ষণ : —

দত্তস্য বিক্ৰীতস্যাপি গবাস্থাদেৰ্বথা পুমান্ ।
পোষনং পালনকৈৱ ন চিন্তয়তি সৰ্ব্বথা ॥
তথাদেহং সমৰ্পোৱ তচ্চিন্তাত্বৰ্জ্জনং হিমৎ ।
আত্মাৰ্পনং তদেক স্যাৎ যোগিনামপি দৃষ্ণবম ॥

মহাপুৰুষ মাধৱদেৱৰ ভক্তি বস্ত্ৰাবলীৰ লগত উক্ত শ্লোক দুটাৰ অধিকল মিল দেখা যায় ।

সিদ্ধনৰ লক্ষণ শুনিয়ো যেনমত ।
যেন গবাদিক স্থিটো বিক্ৰিজে পৰত ।
পালন পোষণ চিন্তা নকৰে সিদ্ধনে ।
সৈহিমতে দেহ অৰ্পি কৃষ্ণৰ চৰণে ॥
শবীৰৰ অৰ্থে চিন্তা এৰয় সমস্ত । ইত্যাদি

একেবাৰে শেষত (উক্ত পদৰ) মাধৱদেৱে কৈছে—

ভকতিৰ এহি নব লক্ষণ শ্ৰুত ॥
সমস্তকে প্ৰথমতে কৃষ্ণত অৰ্পিব ।
পাছে সাৱধান মতে ভকতি কৰিব ॥
ইহাকে বুলিয় মহা উত্তম ভকতি । ভক্তি বস্ত্ৰাবলী/মাধৱদেৱ

উক্ত উক্তমা নৱবিধ ভক্তিৰ শেষৰ আত্মনিবেদন ভক্তিৰ নৱবিধ ভক্তিৰ অন্ত হৈছে । এই প্ৰসঙ্গতে ভক্তি বস্ত্ৰাবলীৰ আত্মনিবেদন বিৰচনৰ পৰা উদ্ধৃতি দি সামৰা হ'ব :— (কৃষ্ণোক্তি)

উদ্ধৱক বোলন্ত শুনিয়ো মহাবল ।
যি কালত নৰে কৰ্ম্ম এৰিয়া সকল ॥
মোত দেহ অৰ্পি ভৈল কৃতার্থ পৰম ।
নাই আন মোৰ প্ৰিয়তম তাক সম ॥
যেন পক্ষ পৰত বিক্ৰিজে স্থিটোজন ।
পোষণ পালন চিন্তা নকৰে সিদ্ধনে ॥
সৈহিমতে মোত অৰ্পি দেহাদি সমস্ত ।
বৈল স্থিটোজন হয় অচিন্ত মনস্ত ॥

কেবল কবর চিন্তা ক্লান্তিক মাত্র ।
 ভৈল সিটো মোৰ ইষ্ট কৰিবার পাত্র ।
 মই তাৰ হিত চিন্তা কৰো অতিশয় ।
 অপ্রয়াসে যিটো সুখে মুকুতি পাবয় ।

মন্তব্য :— ভগবদ্ভক্তি কৰিবলৈ হলে নৱবিধ ভক্তিৰ প্ৰয়োজন অপৰিহাৰ্য্য ।
 নৱবিধ ভক্তিৰ পৰস্পৰে বাধ্যতামূলক সম্বন্ধ আছে । এটোক এৰি আনটো
 কৰো বুলি কোনেও কব নোৱাৰে । কিন্তু ইয়াৰ ভিতৰতে প্রধান ভাবে দুবিধৰ
 নাম পোৱা যায় । সেয়া হল শ্ৰৱণ আৰু কীৰ্ত্তন । আমি পূৰ্ব্বতো ইয়াক
 উল্লেখ কৰি আহিছোঁ ।

গুৰুজনে কৈছে :—

(১) যদ্যপি ভক্তি নৱবিধ মাধৱৰ ।
 শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন তাতে অতি শ্ৰেষ্ঠতৰ ॥
 অৰ্চন বন্দন ধ্যান সমস্ততে কৰি ॥
 যশ কীৰ্ত্তনতে অতি তুষ্ট হোন্ত হৰি ॥ ভাগৱত/শৰৎসেৱ

পুনঃ কৈছে :—

(২) পূৰ্ব্বতে ব্ৰহ্মায়ে একচিত্তে তিনেবাৰ ।
 বেদন্ত বচাৰি এহিমনে পাইলা সাৰ ॥
 শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন মাত্ৰ সুগম ভক্তি ।
 অল্প ত উপজে গোবিন্দন্ত প্ৰেমবতি ॥ ভাগৱত

(৩) শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন মোৰ বহস্য ভক্তি ।
 আকোষে কৰিবা মাত্ৰ বিবক্ষা সম্প্ৰতি ॥
 শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন কৰা লোকত বেকত ।
 সাৱধান মনে মোৰ ধৰা এহি মত ॥

(৪) শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন কৰি বৈকুণ্ঠক যায় ।
 ধৰ্ম্ম অৰ্থ কাম মোক্ষ আত সবে পায় ॥ কীৰ্ত্তন/ইত্যাদি

কতিয়ুগৰ জন সাধাৰণ অজ্ঞান, অল্প বুদ্ধি । সকলো কৰ্ম্মমুখী ।
 নৱবিধ ভক্তি আচৰিবলৈ অৱজ্ঞান নাপাই । গতিকে শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন কৰোতে নৱ-
 বিধ ভক্তিয়েসহজতে সঙ্গ লয় হি । শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন যন্তেই নকৰক লাগে তালৈ

নব্বিখি ভক্তি হাবই। সেই কাৰণে খোৰতে তথা সহজতে লাভ কৰিব পৰা
সুবিধাজনক উপায় হ'ল শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন। শুক দুজনাই সেই উপায় আমালোকক
দি গৈছে।

(ম-৯) ভক্তিৰ চৰম লক্ষ্য বা চৰম সিদ্ধান্ত :-

সৰ্বস্বতে বিষ্ণু দৰ্শনেই ভক্তিৰ চৰম সিদ্ধান্ত। গ্ৰহলাদৰ এশাৰি
শব্দচনৰে সামৰা হ'ব :-

এছি মাত্ৰ মহাপুৰুষাৰ্থ পূৰ্ণকৰ।

শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন কৰিবেক নিবন্তৰ।

সমস্ত ভূততে দেখিবেক নাৰায়ণ।

আত পৰে আন ধৰ্ম্ম সবে বিড়ম্বন ॥ কীৰ্ত্তনশৰুৰে

(ম-১০) অতিৰিক্ত প্ৰসঙ্গ :-

তুলসী দাসী বাৰায়ণ মতে নব্বিখি ভক্তিৰ ক্ৰম এনেদৰে :-

প্ৰথম ভগতি সংতহ কৰ সংগা।

দুসৰি ৰতি মম কথা প্ৰসংগা ॥

শুক পদ পংকজ সেৱা তিসৰি ভগতি জমান।

চৌথি ভগতি মম গুণ গন কৰই কপট তজি আন ॥

মংএ জাপ মম দৃঢ় বিশ্বাসা।

পংচম ভজন সো বেদ প্ৰকাশা।

ছঠ দম সীল বিৰতি বহ কৰমা।

স্নিহত নিবন্তৰ সজ্জন ৰবমা ॥

সাতৰ সম মোহি মন জগ দেখা।

মোণ্ডে সংত অধিক কৰি লেখা ॥

আঠম জথা লাভ সং তোষা।

সপনেহঁ নহি দেখয় স্বৰূ দোষা ॥

নবম সৰজ সব সন হুহুহীনা।

মম ভৰোস ছিন্ন হব নদীনা ॥ (তুলসী দাসী বাৰায়ণ)

॥ পঞ্চম খণ্ড ॥

(ক) — “সত্ৰীয়া সদাচাৰ বিচাৰ গ্ৰন্থ”

ধৰ্ম্মৰ প্ৰধান অঙ্গ সদাচাৰ। মানুহৰ জেনেকৈ হস্ত, পদ, নাসিকা, কৰ্ণ, চক্ষু, মুখ আদি অঙ্গ প্ৰত্যঙ্গ নহলে সৰ্ব্বাঙ্গ সুন্দৰ নহয় বা অবয়ব পূৰ্ণ নহয়, তেনেকৈ ধৰ্ম্মৰো সদাচাৰ গ্ৰন্থৰো অন্যন্য অঙ্গ পূৰ্ণ নহলে ধৰ্ম্ম সম্পূৰ্ণ বুলি কব নোৱাৰি। অঙ্গ খুন্স হলে মানুহ প্ৰায়েই বৰ্জিত হোৱাৰ দৰে, ধৰ্ম্মৰো অঙ্গ খুন্স হলে ধৰ্ম্ম পালন ব্ৰথা। সদাচাৰ গ্ৰন্থখনকৈ দৃবিধ। এবিধ আধ্যাত্মিক বা অন্তৰঙ্গ সদাচাৰ। আৰু আনবিধ বাহ্যিক বা বহিৰঙ্গ সদাচাৰ। শত্ৰুৰ-মাধৱ দুজনা গুৰুৱে অন্তৰঙ্গ সদাচাৰ সমূহ লিখিত ভাৱে থৈ গৈছে আৰু বহিৰঙ্গ সদাচাৰ নিজে পালন কৰি গৈছে। ইয়াকে কথিত আৰু পালিত সদাচাৰ হিচাবে থোৱতে কব পাৰি। গীতা ভাগৱতাদি বৈষ্ণৱ শাস্ত্ৰ সমূহত অন্তৰঙ্গ সদাচাৰত অধিক জোৰ দিয়া হৈছে আৰু শূৰাণ, স্মৃতি, সংহিতা আদি শাস্ত্ৰত বহিৰঙ্গ সদাচাৰত অধিক জোৰ দিয়া হৈছে। অৱশ্যে পিচৰটো সদাচাৰ আগৰটোতকৈ দুৰ্বল। কাৰণ গীতা ভাগৱত আদি বৈষ্ণৱ শাস্ত্ৰ সমূহ আধ্যাত্মিক বা অন্তৰঙ্গ সদাচাৰ পূৰ্ণ হোৱা হেতুকে ইয়াৰ শ্ৰেষ্ঠত্ব সৰ্বাধিক। বাকীখিনিৰ শ্ৰেষ্ঠত্ব দ্বিতীয় পৰ্যায়ত পৰে। যি কি নহওক অন্তৰঙ্গ সদাচাৰ আৰু বহিৰঙ্গ সদাচাৰ সম্বন্ধে আমাৰ পৰ্যালোচন আৰম্ভ কৰিম ইয়াৰ ঠিক পিছতে। সম্প্ৰতি সদাচাৰ শব্দটোৰ বিচাৰ কৰা হওক। সদাচাৰ মানে সদ+আ+চৰ+ঘঞ=সদাচাৰ। সদ মানে ভাল বা শুদ্ধ অচৰণ কৰাই সদাচাৰ। অন্যপ্ৰকাৰে সদ লোকে বা সাধলোকে আচৰণ কৰি যোৱা কাৰ্য্যকে সদাচাৰ বোলে। সেই সম্পৰ্কে বিষ্ণুপুৰাণে কৈছে—

সাধবঃ ক্লীৰদোষান্ত সঙ্কৰঃ সাধুবাচকঃ।

তেনামাচৰণং যন্তু সদাচাৰঃস উচ্যতে ॥ বিষ্ণুপুৰাণ ৩/১১/৩

অৰ্থাৎ—সৎ শব্দৰ অৰ্থ সাধু। যি সকল দোষ শূণ্য, তেওঁলোকে সাধু বুলি কয়। সেই সাধুসকলৰ যি আচাৰ, তাকে সদাচাৰ বুলি কয়। মনুসংহিতাৰ মতে—

ভক্তিমনু দেণে য আচাৰঃ পৰম্পৰাক্ৰমাগতঃ।

বৰ্ণনাং সাত্ত্বালানাং স সদাচাৰ উচ্যতে ॥ মনুসংহিতা—২/১৮

অৰ্থাৎ—এই ব্ৰহ্মাৰ্ঘ্য দেশত যি বহুতৰ অৰু সৰ্ব্বাঙ্গ জাতিগণৰ মাজত যি আচাৰ পৰম্পৰাক্ৰমে আবহমান কালৰ পৰা চলি আহিছে, তাকে সদাচাৰ বোলে।

সদাচাৰ মানে শৌচ অৰ্থাৎ শুদ্ধি, পবিত্ৰতা আদি। বহিৰঙ্গ সদাচাৰ মানে বাহ্য শৌচ আৰু অন্তৰঙ্গ সদাচাৰ মানে অন্তৰ শৌচ। উক্ত শৌচ গৰুড় পুৰাণৰ মতে দুই প্ৰকাৰৰ বুলি কোৱা হৈছে। যেনে -

শৌচন্ত্ৰ নিবন্ধিৎ প্ৰোক্তং বাহনৃত্তান্তং তথা।

মুজ্জনাভ্যাং স্মৃতং বাহ্যং ভাব শুদ্ধিৰনৃত্তবম্ ॥ গৰুড় পুৰাণ

অৰ্থাৎ— পবিত্ৰতা দুবিধ বুলি কোৱা হয়। 'সেৱ্য হ'ওঁ বাহ্য আৰু অন্তৰ। মাটি আৰু অলৈৰে বাহ্য শুদ্ধি আৰু অভ্যন্তৰ ভাবৰ দ্বাৰা শুদ্ধি হয়। মহাভাৰতৰ মতে শৌচ পাঁচবিধ বুলি বৈছে —

মনঃ শৌচং কৰ্ম্মশৌচং কুল শৌচং চ ভাৰত।

শৰীৰ শৌচং বক্ শৌচং শৌচং পঞ্চবিধং স্মৃতম্ ॥

পঞ্চশ্লোকেষু শৌচেষু হাদি শৌচং বিশিষ্যতে।

হৃদয়স্য চ শৌচেন স্বৰ্গং গচ্ছন্তি মানবাঃ ॥

মহাভাৰত আশ্বমেধিক পৰ্ব ২০/৭/৮

অৰ্থাৎ—হে ভাৰত! শৌচ পাঁচ বিধ বুলি জানিবা যেনে—মন শৌচ, কৰ্ম্মশৌচ, কুল শৌচ, দেহ শৌচ, বাক্য শৌচ। উক্ত পাঁচ বিধ শৌচৰ ভিতৰত হাদি শৌচ (অৰ্থাৎ অন্তৰ শৌচ) বিশিষ্ট। হাদি শৌচৰ দ্বাৰা লোক সকলে স্বৰ্গলাভ কৰে।

মহাভাৰতৰ উক্তিত পাঁচবিধ শৌচ হলেও মূলতঃ দুবিধ বুলিয়েই ধৰা হয়। কাৰণ মন, কৰ্ম্ম, কুল, দেহ, বাক্য, শৌচ সমূহ বাহ্য আৰু অভ্যন্তৰ শৌচৰ ভিতৰতে পৰি যায়। নিবন্ধি শৌচৰ ভিতৰত কেনেকৈ ধৰে নিশেনা-ছত্ৰ মাগতে ওলাই পৰে।

বাহ্যশৌচ মানে বহিৰ্বিত্তিৰ পবিত্ৰতা। দৈহিক অঙ্গ প্ৰত্যঙ্গ আদিৰে (কাণ, নাক, হাত, ভৰি, চকু, শিৰ, মূৰ আদিৰে) ভগৱন্তৰ প্ৰিয় কাৰ্য্য কৰা আদিয়েই বাহ্য শৌচ। কাণেৰে হৰি কথা শ্ৰৱণ, বাক্যৰ দ্বাৰা হৰি কীৰ্ত্তন আৰু ভগৱৎ নিবেদিত প্ৰসাদ গ্ৰহণ, ভৰিৰে হৰি মন্দিৰলৈ, গুৰু-গৃহলৈ গমন, চকুৰে ভগৱৎ মূৰ্ত্তি দৰ্শন বা ভগৱন্ত তন্ত্ৰ আৰু গুৰু দৰ্শন, হাতেৰে হৰি মন্দিৰ সাজ্জৰ্জন, হৰিৰ প্ৰিয়কৰ্ম্ম কৰণ গিৰেৰে ভগৱৎ বন্দন বা সেৱা কৰণ, ভগৱন্ত পদধূলা গ্ৰহণ, নাকেৰে ভগৱৎ নিবেদিত পদ্ম পূজাদিৰ গন্ধ গ্ৰহণ, ঠোঁঠেৰে ভগৱৎ পদাশ্ৰিত গজা আদিত বা দৈহিক বাহ্য পবিত্ৰ কাৰ্য্যৰ পৰা নদীত স্নান কৰা আদিয়েই বাহ্য শৌচ বাহ্যসাধন। উক্ত বাহ্যশৌচৰ অষ্টাদশ সামগ্ৰীও আছে। সেইদৰে অন্তৰ শৌচৰো ছয়বিধ সামগ্ৰী আছে। বেদান্ত সিদ্ধান্তই কয় --

বহিৰঙ্গং শূদ্ৰিত্তিঃ গ্ৰাহ ব্ৰহ্মাৰ্যাদি মনুষ্যৈঃ।

শমাদি ষট্ কৰ্ম্মৈবৈতৎ অন্তৰঙ্গ বিশুদ্ধিৰ্থাৎ। বেদান্ত সিদ্ধান্ত।

অৰ্থাৎ— বেদে কয় যে শূদ্ৰিত্ত বাহ্য বহিৰঙ্গ সামগ্ৰী ব্ৰহ্মচৰ্য্য ভেদে ওচৰ প্ৰকাৰ আৰু অন্তৰঙ্গ সামগ্ৰী শমাদি ভেদে ছবিধ।

বহিঃস্থ সাক্ষ্যের সংখ্যা একইক - - (বেদান্ত সিদ্ধান্তের মতে)

ব্রহ্মচর্যমহিঃসা চ দয়্যাত্ত্বত্ববৎকৃত্য ।

বিষয়ভোগ্যতি বৈকৃত্যং নোহ্যং দত্ত বিবৰ্জ্যম্ ॥

সত্যং নিশ্চয়মত্যা হৈব্ৰহ্মত্যাগে বিবৰ্জ্যম্ ।

স্বয়ং ধ্যান পৰতা ব্রহ্মত্যাগে সহস্থিতিঃ ॥

ভক্তি শাস্ত্রিক পৰতা সমতা সূত্র সংখ্যায়ঃ ।

মানানাসক্তিবৈকান্ত নীলতা চ মূৰ্ছকতা ॥

বেদান্ত/সিদ্ধান্ত

অর্থ ৭ --- ব্রহ্মচর্য্য, অহিংসা, দয়া, সৰলতা, বিষয় বিবাগ, পবিত্রতা দম্ভ-
ত্যাগ, সত্য, পাত্ৰিক বস্ত্রের প্রতি ক্রমতা ত্যাগ, হৈব্ৰহ্ম অতিমানত্যাগ, স্বয়ং ধ্যান
পৰাধীনতা, সংসর্গ গ্রহণ, সং শাস্ত্রাত্যাগ, সূত্র দুখ সমতাভ্যাস মান ক্রপা-
মান বর্জন, একান্তনীলতা আক মৈকান্তিক্যব্রহ্মণ আদি এই গুণবত্তা
বহবজ সামগ্রী ।

(১) ব্রহ্মচর্য্য --- শ্রীর সম্পর্ক চক্ষুঃশব্দ মর্শন, কীর্তন, উপহৃত্য কুলি বিবেচন,
প্রীতি, শ্রেয়ানাগ, সহাবস্থান, সংসর্গগ্রহণ এই আঠ প্রকার মৈথুন পরিত্যাগ
করি শাস্ত্রভাৱে থকাৰ নামেই ব্রহ্মচর্য্য ।

(২) অহিংসা --- কায়মনবাক্য এই তিনিওটাৰে কোনো প্রাণীক অন্যাক্রম
উৎপাদন নহা, অহিংসা মর্শন করাকে অহিংসা বোলে ।

(৩) দয়া : সৰলপ্রাণীর প্রতি স্নেহ প্রদর্শন করাই দয়া ।

(৪) সৰলতা :— কায়মনবাক্য এই তিনিওটাৰে একেকপে আচরণ কাৰ্য্য
নাম সৰলতা ।

(৫) বিষয় বিবাগ — ব্রহ্মা প্রমুখো স্থাবর পর্যন্ত যিমান প্রকার ঐহিক বা
পাৰলৌকিক ভোগ সাধন আছে, সেই সকলো বিলাককে কাবচিষ্ঠাত্ম্য বোধ
করাৰ নাম বিষয় বিবাগ ।

(৬) পবিত্রতা — বাহ্য আভ্যন্তর শুদ্ধি করাই পবিত্রতা ।

(৭) দম্ভত্যাগ — জানক দেখুতাবলৈ ধ্যানপূজাদি নকরা বা নিজক পুতিষ্ঠা
করিতলৈ নিবিচৰ্য্য করাকে দম্ভত্যাগ বোলে ।

(৮) সত্য — সত্য অভিভাষণকে জানীসকলে সত্য বুলি কয় ।

(৯) নিশ্চয়মতা দেহ, গেহ, ধন, জন, পুত্র ভাষাদিৰ প্রতি যমতা ত্যাগ
করাকে নিশ্চয়মতা বোলে ।

(১০) হৈব্ৰহ্ম — শাস্ত্র গুরুৰ দ্বাৰা সিদ্ধান্ত করা বস্তুত স্থিৰভাৱে মনোস্থিতি
দৃঢ় কৰি থকাৰ নামেই হৈব্ৰহ্ম ।

(১১) অতিমানত্যাগ — হৈব্ৰহ্ম, বিদ্যা, উপাসা, কপ, কল্প বর্ণ আশ্রম আদিৰ
দ্বাৰা নিজক প্রেষ্ঠত্ব বুলি ভবাৰ অতিমান সমূহ ত্যাগ কৰাকে অতিমান
ত্যাগ বোলে ।

(১২) ধ্যান-ইচ্ছা-দেবতা পরমাত্মার বিষয়ে একা চিন্তে ধ্যান কৰাৰ নামেই ধ্যান ।

(১৩) সংসর্গ ব্রহ্মত্ববিসকলৰ গুণত একত্ব বাসস্থানৰ নামেই সংসর্গ ।

(১৪) সংশোধিতাত্যাগ — কৰ্ম্মত্ব বিশ্বাস নাৰাখি তত্ত্বশাস্ত্র বাক্য অভ্যাগ কৰাৰ
নামেই সংশোধিতাত্যাগ ।

(১৫) সমতাভাৱ — সুখতো আনন্দ অনুভৱ নকৰা আৰু দুখতো নিৰানন্দ প্ৰকাশ নকৰাই সমতাভাৱ।

(১৬) মান অপমান বৰ্জ্জন — জগতৰ সকলোৰে মোক মান কৰক এই ভাৱ ত্যাগ কৰা আৰু কাৰোবাৰ দ্বাৰা অপমানিত হলেও তাৰ প্ৰতি নিৰানন্দ নকৰাই মান অপমান বৰ্জ্জন।

(১৭) একান্তশীলতা — অসন্ত সমাজ ত্যাগ কৰি নীৰৱে ঈশ্বৰ চিন্তাৰ বাবে অৱস্থান কৰাকে একান্তশীলতা বোলে।

(১৮) মোক্ষাভিলাষকৰণ — সংসাৰ বন্ধনৰ পৰা মুক্তিলাভৰ অভিলাষ কৰাই মোক্ষাভিলাষকৰণ।

বাহ্য শৌচ সম্পৰ্কত আৰু বহুতো উদাহৰণ দিব পাৰি। শ্ৰম বাহুল্য আৰু গ্ৰন্থ বাহুল্যৰ উন্নত দিয়া নাই। এতিয়া অভ্যন্তৰ শৌচ সম্পৰ্কে কোৱা হৈছে। অন্তৰঙ্গ শৌচকে অভ্যন্তৰ শৌচ বোলে। আমি আগতো উল্লেখ কৰি অহা হৈছে। অভ্যন্তৰ শৌচ মানে মন বুদ্ধি আদিৰে শুদ্ধি আচৰি কৰা কাৰ্য্যকে অভ্যন্তৰ শৌচ বোলা হয়। অন্তৰ্বেদিত সমূহক বশীভূত কৰাই অভ্যন্তৰ শৌচ। অভ্যন্তৰ শৌচ ছবিধ বুলি কোৱা হয় যেন —

শমোদমস্তিতি ক্ষোপৰতিঃ শ্ৰদ্ধাততঃপৰম্।

সমাধানমিতি প্ৰোক্তং স্বভেদৈতে শমাদয়ঃ ॥ বেদান্ত সিদ্ধান্ত।

অৰ্থাৎ :— শম, দম, তিতিক্ষা, উপবতি, শ্ৰদ্ধা আৰু সমাধান বা একাগ্ৰতা এই ছটাকৈ (শমাদি) অন্তৰঙ্গ শৌচ বুলি কয়।

(১) শম :— নিদ্রাৰ লক্ষসাধ্য বস্তুত মন স্থিৰ ৰখাকে শম বোলে।

(২) দম :— বহিৰ্বেদিত সংযম কৰাকে দম বুলি কয়।

(৩) তিতিক্ষা :— গ্ৰীতাপ লব্ধ দুখৰ প্ৰতি ৰহি চিন্তা নকৰি সহ্যকৰাৰ নামেই তিতিক্ষা।

(৪) উপবতি :— সাংসাৰিক বিষয় বাসনাৰ প্ৰতি উদাসীন হোৱাকে উপবতি বোলে।

(৫) শ্ৰদ্ধা :— ভক্তিশাস্ত্ৰ বাক্যত সত্য বুলি দৃঢ় বিশ্বাস কৰাকে শ্ৰদ্ধা বোলে।

(৬) সমাধান :— লক্ষ্য বস্তু পৰমাত্মাত মনোনিবেশ কৰাকে সমাধান বোলে।

এই ছয় প্ৰকাৰেই অভ্যন্তৰ শৌচ বাহ্য শৌচতকৈ অভ্যন্তৰ শৌচ বেছি বলবান। কিন্তু বাহ্য শৌচ সৰ্বপ্ৰথমে আচৰণীয়। বাহ্য শুদ্ধি কৰি লৈ অন্তৰ শুদ্ধি কৰিব পাৰি। অৱশ্যে এইটা স্বীকাৰ্য্য যে অন্তৰ শুদ্ধি অবিহনে বাহ্য শুদ্ধি নিষ্ফল। গুৰুজনে লিখিছে “যাবত কৈতব নেৰস মন। তাৱত নপাইবা ছৰি চৰণ” মানুহে স্নান, পান, আচমন, কৰিও যদি মনক ঈশ্বৰাভিমুখী কৰিব নোৱাৰে বা সাংসাৰিক বিষয় বাসনা ত্যাগ নকৰি বিষয়কে দিনে ৰাতিয়ে চিন্তা কৰি থাকে, সেই বাহ্য শৌচ নিৰর্থক একোজন মুনয়ে পূৰ্বতে স্নান, পান আচমন নকৰিও একাগ্ৰ চিন্তা বহু বছৰ ধৰি পূৰ্বতৰ গুহাত উপস্যা কৰি সাধ্যবস্তুক সাক্ষাত কৰিব পাৰিছিল। সেইবাবে অভ্যন্তৰ শৌচ সৰ্বপ্ৰগণ্য। কিন্তু অভ্যন্তৰ শৌচ ৰেছি কঠোৰ ব্যৱ

বাহ্য শৌচৰ কোমল বা সৰলতাক প্ৰাথমিক শিক্ষাক সৰ্বপ্ৰথম জ্ঞান দিয়াৰ দৰে অজ্ঞানী সকলক বা নতুন শিক্ষাপ্ৰাৰ্থীতা সকলক শিক্ষা দিয়াটো বেছি ফলদায়ক হয় অৰ্থাৎ অভ্যন্তৰ শৌচ স্তৰলৈ উন্নীত কৰিবৰ কাৰণে বাহ্য শৌচৰ সৰ্বপ্ৰথম প্ৰয়োজন আছে। সেইকাৰণে সৰ্বত বাহ্য শৌচ বা সদাচাৰক প্ৰথম জ্ঞান দিয়া হয়। সদাচাৰ ঐশ্বৰ্য্যৰ জনক, কীৰ্ত্তি বৰ্দ্ধক, আয়ুৰ্দ্ধক, দৰিদ্ৰতা আৰু অপমৃত্যু, নিবাৰক। শাস্ত্ৰই কয় —

আচাৰো ভূতিজনন আচাৰঃ কীৰ্ত্তিবৰ্দ্ধনঃ।

আচাৰাৎ বৰ্দ্ধতেহ্যায়ুৰাচাৰো হস্ত লক্ষণম্ ॥

ভূমি পুৰাণ।

ভাৰত প্ৰাচীন প্ৰধান দেশ। সেইবাবে স্নান কৰ্ত্তব্য। স্নান কৰিলে শৰীৰ শীতল থাকে। শৰীৰ শীতল থাকিলে ৰোগাদিয়ে আক্ৰমণ কৰিব নোৱাৰে। স্নান হ'ল সদাচাৰৰ আদি। স্নান কৰাৰ পিছতে সেৱা পূজাদি চলে। মনু সংহিতাই কৈছে—“আচাৰো প্ৰথমো ধৰ্ম্মঃ” অৰ্থাৎ আচাৰেই প্ৰথম ধৰ্ম্ম। স্বাস্থ্য ৰক্ষাৰ বাবে স্নান, পান, আচমনাদি কৰিব লাগে। “শৰীৰমাদ্যং খলু-ধৰ্ম্মসাধনম্” অৰ্থাৎ ধৰ্ম্ম সাধনৰ কাৰণে শৰীৰটোৱেই আদি। শৰীৰক সৰ্ব্বতোপ্ৰকাৰে ৰক্ষা কৰিব পাবিলেহে ধৰ্ম্ম পালন কৰিব পাৰি। স্বাস্থ্যৰ অৱনতিয়ে ধৰ্ম্মৰো অৱনতি। অসমীয়া ভাষাত এযাৰি প্ৰবচন আছে বোলে “আগতে চাউল কঠা। পিছত হ'ব কথা”। তাৰমানে আগতে শৰীৰ ৰক্ষাৰ বাবে ভোজনৰ ব্যৱস্থা অ'ক পিছতহে হৰিকথাৰ চৰ্চা কৰা আৱশ্যক। ভোজনৰ ব্যৱস্থা আগতে ঠিক নকৰিলে ক্ষুধাত মানুহ দুৰ্বল হৈ যাব আৰু হৰি কথাত তেতিয়া মন নবহে। সেইবাবে শৰীৰ ৰক্ষা কৰা অগ্ৰিম প্ৰয়োজন।

(ক-১) — সৰ্বত বাহ্য শৌচ ব্যৱস্থা নিৰ্গয়।

প্ৰাতঃ শয্যা ত্যাগ কৰাৰ পূৰ্বতে প্ৰাতঃ প্ৰাৰ্থনা, দন্তধাৱন, শৌচাচাৰ (মলত্যাগ), স্নান, শুকসেৱা, ভোজন, শয়ন, এইকেইটিয়েই দৈনন্দিন বাহ্য শৌচ হোৱাৰ ব্যৱস্থা সৰ্বত আছে। বাগ্যাবস্থাৰ পৰা আৰম্ভ কৰি যথেষ্ট বয়সলৈকে ইয়াৰ শিক্ষা চলি থাকে। প্ৰাতঃকালত শয্যা ত্যাগ কৰাৰ পূৰ্বতে উকতসকলে ভগৱৎ প্ৰীত্যৰ্থে প্ৰাতঃপ্ৰাৰ্থনা কৰিব লাগে। মহাপুৰুষৰ নাম-ঘোষাৰ পৰা নিম্নস্থানত উদ্ধৃতি কৰা ঘোষাটিৰে প্ৰাৰ্থনা জনোৱা হয়, যেনে —

ব্ৰহ্মা আদি কৰি জীৱ যন্ত বাম বাম বাম বাম বাম

মাম্মা শয্যামাজে আহন্ত যুমটি যায়।

ভূমিসে চৈতন্য সনাতন বাম বাম বাম বাম বাম

আমি অচেনন নিয়োক নাথ জগাই ॥

অথবা এনেকৈয়ো গাব পাৰে :—

লোকেশ চৈতন্যময়াদিদেব

শ্ৰীকান্ত বিষ্ণোভবদাত্তৈস্মৈব ।

জ্ঞাতঃ সমুদায় তব প্ৰিয়ার্থং

সংসাৰ যাত্ৰামনুবৰ্ত্তয়িষ্যে ॥

অৰ্থাৎ—হে লোকনাথ, হে চৈতন্যময়, হে অধিদেব, হে শ্ৰীকান্ত, হে বিষ্ণু!
তোমাৰ আজ্ঞা বহন কৰিয়েই তোমাৰ প্ৰীত্যৰ্থে জ্ঞাতঃ শয্যা ত্যাগ
কৰি সংসাৰ কাৰ্য্যত লিপ্ত হৈ পৰো ।

উক্ত সংসাৰ কাৰ্য্যত লিপ্ত হোৱাৰ প্ৰকৃত তাৎপৰ্য্যটো বিষ্ণুপুৰাণে
পৰিষ্কাৰ কৰি দিছে যেনে—

ব্ৰাহ্মে মুহূৰ্ত্তে সুস্থে চ মানসে মতিমান্ নৃপ ।

বিশুদ্ধশ্চিত্তয়েদ্ধৰ্মমৰ্থকাস্যাবিবোধিনমঃ ।

বিষ্ণুপুৰাণ ৩/১১/৫

অৰ্থাৎ—হে মহাৰাজ (সগৰৰ প্ৰতি ঔৰ্ব্বমুনি)! ব্ৰাহ্মমুহূৰ্ত্ততে সুস্থ আৰু
প্ৰশান্ত চিত্ত বুদ্ধিমান ব্যক্তি জাগৰিত হৈ ধৰ্ম্ম চিন্তা আৰু ধৰ্ম্মৰ
সহিত অবিবোধ অৰ্থচিন্তা কৰিব লাগে ।

শাস্ত্ৰাত্তৰত গোৱা যায় :—

প্ৰাতঃ প্ৰভুতি সন্ধ্যান্তং সন্ধ্যাদি প্ৰাতৰন্ততঃ ।

যৎ কৰোমি জগত্যৰ্থে তদন্ত তব পূজনম্ ॥

অৰ্থাৎ—পুৱাৰে পৰা আৰম্ভ কৰি সন্ধ্যা পৰ্য্যন্ত আৰু সন্ধ্যাৰে পৰা আৰম্ভ
কৰি পুৱালৈকে যি কৰো সেয়া যেন তোমাৰ পূজা স্বৰূপ হয় ।

এনেকৈ ভগবৎ চিন্তা কৰাৰ পিচত শয্যা ত্যাগ কৰিব আৰু
ভালকৈ মুখ প্ৰক্ষালন কৰাৰ লগে লগে কিছু সময় পদ চালনা কৰিব
লাগে । ব্ৰাহ্মমুহূৰ্ত্ততে শয্যা ত্যাগ কৰিব পাৰিলে অতি ভাল । কাৰণ
তেতিয়া আকাশৰ ওপৰ ভাগৰ পৰা মন্দ গতিৰে মলয়া বতাহ নাহি আহে ।
মলয়া বতাহ স্বাস্থ্যৰ বাবে উপকাৰী । ইয়াক সেৱন কৰিব পাৰিলে দিনটোৰ
বাবে মনু প্ৰফুল্লিত হৈ থাকে । কিছুকাল জিৰণি লোৱাৰ পিছত দন্তধাৱন
কাৰ্য্য কৰিব লাগে । দন্তধাৱন কৰোঁতে নীৰৱে ছিৰভাৱে কৰিব লাগে ।
কোনো কোনো মুনিৰ মতে শৌচাচাৰ (মলত্যাগ) কৰাৰ পিচতহে দন্তধাৱন কৰা
উচিত । কিন্তু কথা হ'ল যদি শয্যা ত্যাগ কৰাৰ পিছতে শৌচাচাৰ কৰিব

জগা হয়, তেতিয়া শৌচান্তৰ পিচত দন্তধাৱন কৰাটো বাধ্যতামূলক হৈ পৰে।
সেয়ে সন্ন্যাস নিয়মত ইয়াৰ ব্যৱধান হয়গৈ।

(ক-২)—দন্তধাৱন বিধিঃ—

দন্তধাৱন বিধি বালক শৌচৰ অন্তৰ্গত। দন্তধাৱন নকৰিলে দাঁতৰ
গুৰিত আৰু ভিতৰ ভাগত মলি বন্ধ হয়। ইয়াৰ পৰিণামে দন্তৰোগ আৰু
তুচ্ছাত্মীয় অন্যান্যৰোগেও দেখা দিয়ে। দাঁত ভালে নাথাকিলে যত্নত প্ৰতি-
ক্ৰিয়া হয়। হজম শক্তি কমি যায়, পেটৰ অসুখ হয়। দাঁতৰ লগত মূৰ
আৰু চকুৰ নিকট সম্বন্ধ। দাঁতৰ অসুখত মূৰৰ আৰু চকুৰো অসুখ
হোৱাৰ সম্ভাৱনা আছে। তেতিয়া সমস্ত ইন্দ্ৰিয়ৰ শক্তি দুৰ্বল হয় আৰু
অল্পবয়সতে বার্দ্ধক্যই দেখা দিয়ে। গতিকে দন্তধাৱন অতীব প্ৰয়োজন।
আমাৰ দেহৰ প্ৰধান মলম্বাৰ হ'ল শুষ্ক আৰু মুখ। উক্ত দুই প্ৰধান স্থান
পৰিষ্কাৰ নহলে ব্যাধি সমাগম অৱশ্যত্বাৱী। যোগ শাস্ত্ৰমতে দাঁতৰ ওপ-
ৰত এবিধ শুষ্ক প্ৰলেপ আছে। দন্তধাৱন কৰোতে তাত বেছি জোৰ পৰিলে
অৰ্থাৎ বেছি জোৰ দি ধুইলে দাঁতৰ উক্ত প্ৰলেপ নষ্ট হয় বা এৰাই
যায়। তেতিয়া দাঁতৰ বাবে ক্ষতিকাকৰ হয়, বুদ্ধি-বৃত্তিৰ দুৰ্বলতা
আহে, মূৰৰ ব্যাধিও হ'ব পাৰে। গতিকে দাঁত ৰক্ষাৰ বাবে যোগশাস্ত্ৰ-
মত অৱলম্বন কৰা উচিত। দন্তধাৱন কৰাৰ পূৰ্বতে গুই উঠি চকু
খুই পৰিল সমাহিতভাবে মন্ত্ৰোচ্চাৰণ কৰি দন্তধাৱন কৰিব লাগে বুলি
কাত্যায়ণ মুনিয়ে কৈছে—

উথায়নন্ত্ৰে প্ৰক্ষাল্য গুচিৰ্ভূত্বা সমাহিতঃ।

পৰিজপ্য চ মন্ত্ৰেণ ভক্ষয়েৎ দন্তধাৱনম্॥

দন্তধাৱনৰ বাবে দন্তকাণ্ঠৰ শাস্ত্ৰীয় বিধান আছে। যিকোনো দন্ত-
কাণ্ঠ দন্তধাৱনৰ উপযুক্ত নহয়। তাৰ কাৰণে কি কি প্ৰয়োজন নাম সমূহ
দিয়া হ'ল। যেনে মহানিম, বঙালী এৰা, বকুল, সোৰা, জামু, পানী ডিমক
লতা আদি। তদুপৰি কৰ্মপুৰাণত পোৱা যায়—

ক্ৰীৰিব্লক্ক সমুশ্ৰুতং আলভীসন্তবং শুভম্।

অপমাগন্ধ বিল্বংবা কৰবীৰং বিশেষতঃ॥

বৰ্জয়িত্বা নিন্দিতানি গৃহীত্বৈকং যথোদিতম্।

পৰিচ্ছিত্ব দিনং পাঞ্চ ভক্ষয়েৎ বৈ বিধানবিৎ॥

কৰ্মপুৰাণ।

অৰ্থাৎ — ক্ষীৰিহ্লজাত বা মালতীহ্লজাত অথবা অপমার্গ, বেল, আৰু
কৰবীৰ কাঠেই ভাল। নিম্নিত হ্লজ পৰিত্যাগ কৰি উক্ত
কাঠৰ যিকোনো এবিধ লৈ নিম্নিত দিন ব্যতীত অন্য দিনত
স্বধাৰিধানে দন্তধাৱন কৰিব লাগে।

উক্ত দন্তকাঠৰ ব্যৱহাৰে দাঁতৰ দোষ নিৰ্মূল কৰে। গুণাগুণ
লম্বুহ স্মৃতি শাস্ত্ৰই কয় —

সৰ্ব কণ্টেকিনঃ পুণ্যা আয়ুর্দাঃ ক্লিৰিণঃ স্মৃতাঃ।

কটুতিক্ত কষায়শ্চ বলাৰোগ্য সুখপ্ৰদাঃ ॥

অৰ্থাৎ — সকলো প্ৰকাৰৰ কাঁইট্ জাতীয় হ্লজই পুণ্যজনক। গতিকে সেই
কাঠেৰে দন্তধাৱন কৰিব। ক্ষীৰি হ্লজও (গাখীৰৰ দৰে বগা আঠা
জলোৱা গছ) আয়ুপ্ৰদ বুলি জনা যায়। যিবিলাক কাঠ কটু,
তিক্ষু আৰু কষায়, সেই বিলাকেৰে দন্তধাৱন কৰিলে বল, আৰোগ্য
আৰু সুখ লাভ হয়। দন্তকাঠৰ পৰিমাণ সম্পৰ্কে কাশীখণ্ডত কৈছে—
কনিষ্ঠাপ্ৰ পৰীনাহং সত্ৰচং নিব্ৰনং ঋজুন্ম।

ন্বাদশাঙ্গুল মানঞ্চ সাপ্ৰং স্যাদন্ত ধাৱনন্ম ॥

কাশীখণ্ডম্।

অৰ্থাৎ—যি দন্তকাঠৰ দ্বাৰা দন্তধাৱন কৰিব লাগিব তাৰ পৰিমাণ কনিষ্ঠ
আঙ্গুলীৰ আগটোৰ সমান হ'ব লাগে। স্থূল, হালম্বুত, ব্ৰনহীন (কটা
ঘা নথকা,) ঋজু (গোন, বেঁকা নোহোৱা), বসম্বুত আৰু বাৰ আঙ্গুল
পৰিমাণৰ হোৱা উচিত।

দন্তকাঠৰ অভাৱে অৰ্থাৎ কেতিয়াবা পোৱা কঠিন হ'লে, সেইকেই-
দিন কি কৰিব লাগিব, তাৰো সমাধান দিছে এনেকৈ।

অজ্ঞাতে দন্তকাষ্ঠানাং নিম্নিদ্ধে বাথ বাসবে।

গণ্ডুয়া ন্বাদশপ্ৰাহ্যা মুখস্য পৰিস্ক্ৰয়ে ॥

কাশীখণ্ডম্।

অৰ্থাৎ—দন্তকাঠৰ অভাৱ হলে বা যিবিলাক দিনত দন্তকাঠ নিম্নিত থাকে,
সেইকেইদিনত বাৰ চলু পানী লৈ মুখ শুদ্ধি কৰিলেই হ'ব।

দন্তকাঠ ব্যৱহাৰ নিম্নিত দিন বিলাকৰ বিষয়েও শাস্ত্ৰই সিদ্ধান্ত দিছে—

চতুৰ্দশ্যন্তমীদশ পৌৰ্ণমাস্যক সংক্ৰমাঃ।

এযন্তী তৈজ মাংসানি দন্তকাষ্ঠানি বজ্জয়েৎ ॥

অৰ্থাৎ—চতুৰ্দশী, অষ্টমী, অমাবস্যা, পূৰ্ণিমা আৰু সংক্ৰান্তিৰ দিন কেইটাত স্নানসহবাস, তৈলমৰ্দন, মাংসভক্ষণ আৰু দন্তকাঠ পৰিত্যাগ কৰা উচিত।

ইয়াৰ উপৰিও বৃহস্পতি স্মৃতি, কাভ্যায়ন সংহিতা, বশিষ্ঠ স্মৃতি আদিত দন্তকাঠ ব্যৱহাৰ নিষিদ্ধ দিন আৰু দন্তকাঠ ব্যৱহাৰ বিধি আদি পৰিষ্কাৰ ভাৱে লিখা হৈছে। কৰ্মপুৰাণ প্ৰমুখ্যে পুৰাণ সমূহতো ইয়াৰ বিস্তৃতি আছে। ভাগৱতেই দন্তধাৱন কৰাৰ বিধি দিছে। যেনে—

পূৰ্বং স্নানং প্ৰকুৰ্ব্বীত ধৌতদন্তোহন শুভ্ৰে।

ভাগৱত ১১/২৭/১০

অৰ্থাৎ—সৰ্বাগ্ৰে দন্তধাৱন পূৰ্বক স্নান কৰা কৰ্তব্য।

শুশ্ৰূত সংহিতাৰ মতে হিজল গছৰ শুটি পুৰি তাৰ চাইৰে বা বকুলৰ শিপাৰ ছাল পুৰি সেই চাইৰ লগত গৰু ছিউ মিহলাই দন্তধাৱন কৰিব পাৰি। সুৱণা পুৰি চাই কৰি তাত সম পৰিমাণে কাফু মিহলাই টোমাত ভৰাই নৈ হাতেৰে দাঁতত ঘঁহি দন্তপৰিষ্কাৰ কৰিব পাৰি। ইয়াৰ ব্যৱহাৰে দন্তৰোগ নিৰ্মূল কৰাত সহায়ক হয়। কোনো কোনোৱে এডাৰেৰে দন্তধাৱন কৰিব-লৈকো পৰামৰ্শ দিয়ে। কোনোৰ মতে নিমখো ইয়াত ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি। মূঠতে দন্তধাৱন কৰাটো সৰ্বশাস্ত্ৰ সম্মত। দন্তধাৱনহীন পুৰুষৰ পূজা, অৰ্চনা, নাম জপ সকলো নিষ্ফল বুলিও শাস্ত্ৰত কোৱা আছে। আজি কালি প্লাষ্টিক বা ধাতুৰজ্জিত কিছুমান পদাৰ্থৰ দ্বাৰা নিৰ্মিত দন্ত-ধাৱন যোগ্য বস্তু ওলাইছে। ইয়াৰ ব্যৱহাৰে দন্তৰোগ ক্ষয়কৰাৰ পৰিণতিৰে দন্তৰোগ বৰ্দ্ধন কৰাতহে সহায় কৰে। গতিকে এইবিলাক ব্যৱহাৰ সম্পূৰ্ণ দোষগ্ৰস্ত তথা বৰ্জ্যনীয়। আমাৰ প্ৰান্ত: প্ৰভৃতি সন্মান্ত সকলো সময়তে সকলো কৰ্মই স্বাস্থ্য ৰক্ষাৰ উপায় চিন্তা কৰা বিষয়ৰ হ'ব লাগে। স্বাস্থ্য ৰক্ষা কৰিব পাৰিলেহে কৰ্ম আৰু ধৰ্ম দুয়োটাই সিদ্ধ হয়। সমস্ত দন্তধাৱন বিধি নীতিগত ভাৱে চলিছে।

দন্তধাৱন কৰাৰ পিছত জিভা পৰিষ্কাৰ কৰা প্ৰয়োজন। নানা ঝাড়্য খোৱাৰ পিছত জিভাত মলি বন্ধ হয়। গতিকে নিমখ লৈ জিভাখনত ঘঁহি দিব লাগে অথবা জিভা চুচিবৰ কাৰণে এডাল মাৰি ঠিক কৰি ল'ব লাগে। কিছুমানে দন্তধাৱন কৰা দন্তকাঠ দুফাল কৰি লৈ তাৰে জিভা চোচে। কিন্তু তাৰ দ্বাৰা জিভা সম্পূৰ্ণ পৰিষ্কাৰ কৰিব নোৱাৰি। গতিকে এদাল মাৰি ঠিক কৰি লৈ তাৰে জিভা চুচিব লাগে। তেতিয়া দেখিব জিভাৰ পৰা কিছুমান বেয়া বস্তু ওলায়। সেইবোৰৰ অৱস্থিতিয়ে ঔদৰ ঘিকাৰ কৰে বা ঔদৰ দূষিত হয়। জিভা চুচিলে কোনো অকচি হ'ব নোৱাৰে, বৰ

নিবাসন কৰে। এনেধৰণৰ বহুতো ব্যাধিৰ উপশম কৰে। সেইবিলাক যোগ শাস্ত্ৰ মতে চলা উচিত। পৈতীনাশি স্মৃতিত কৈছে

অলাভে বা নিষেধে বা কাষ্ঠানাং দন্তধাৱনম্।

পৰ্ণাদিনা বিগুঞ্জন জিহ্বাল্লেখঃ সদৈবহি।।

পৈতীনাশি স্মৃতি

অৰ্থাৎ — দন্তধাৱনৰ বাবে কাঠৰ অভাব বা নিষেধ থাকিলে বিগুজ পত্না-
দিৰ দ্বাৰা দাঁত পৰিষ্কাৰ কৰিলে জিহ্বা শুদ্ধি কৰা উচিত।

(ক—৩) — তৈল মৰ্দন বিধি :

বাহ্য শৌচৰ ভিতৰত তৈলমৰ্দনো অন্যতম্। প্ৰাতঃ স্নানত, ব্ৰতত, প্ৰাক্কৰ দিনা, দ্বাদশী তিথিত, গ্ৰহণৰ দিনা তিলৰ তেল ব্যৱহাৰ নিষিদ্ধ। সৰিয়হৰ তেল সদায় ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰে। প্ৰাতঃকালত তৈলমৰ্দন নকৰাই ভাল। মধ্যাহ্নত কৰিব পাৰে। ইয়াত তৈল অৰ্থে তিলৰ তেলৰ কথাহে কোৱা হৈছে। সৰিয়হৰ তেল যেতিয়া প্ৰত্যহ ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰে, তেতিয়া হলে তাৰ বিধি এনেদৰে। প্ৰাক্স্নানতে তেল অলপ হাতত লৈ আঙ্গুলিৰ আগেৰে তিনি-বাৰ তেল মাটিলৈ পেলাই প্ৰথমে দুয়োভৰিৰ বুঢ়া আঙ্গুলিত তেল দিব আৰু পিছত নাভিত, কানত, নাকত দি ভৰিৰ ফালৰ পৰা তেল ঘূৰা আৰম্ভ কৰিব। এনে কৰিলে ভৰিত দিয়াত চকুৰ কাৰণে, কাণত দিলে কাণৰ কাৰণে, নাকত আৰু নাভিত দিলে শৰীৰৰ অন্যান্য অংশৰ কাৰণে ভাল। তৈলমৰ্দন কৰিলে শৰীৰৰ চৰ্মৰোগ আদি নিৰ্মূল কৰে। শৰীৰৰ বিভিন্ন বন্ধুই দি প্ৰবেশ কৰি দূষিত বায়ু চলাচলত বাধা দিয়ে। চৰ্ম শিথিল কৰে। অন্যান্য চৰ্মৰোগ আৰু তজ্জাতীয় ৰোগৰ বাবেও প্ৰশস্ত। সন্নত তৈলমৰ্দন বিধি আছে।

(ক—৪) — শৌচাচাৰ বিধি :—

সন্নত মলত্যাগ কৰাক শৌচ কৰা, গা শুদ্ধি হোৱা বুলিহে কয়। বিভিন্ন পুথি শাস্ত্ৰত ইয়াৰ বিষয়ে বিধিবদ্ধ প্ৰণালী আছে। শাস্ত্ৰ সমূহতো মলত্যাগ, শৌচ, পুৰীষোৎসৰ্গ আদি বিভিন্ন নাম দিয়া হৈছে। সন্ন্যাসা ভাষাত গা শুদ্ধি বোলাই সৰ্বাধিক। কাৰণ ইও ঐতিহ্য শুদ্ধি বা পবিত্ৰতা। শৰীৰৰ ভিতৰত বন্ধ হৈ থকা ক্ষাদ্যাত্মক আৱৰ্জনাৰো দূৰ কৰিব নোৱাৰা পৰ্যন্ত শৰীৰ অপবিত্ৰ হৈ থাকে। যেতিয়া ইয়াক বাহিৰ কৰা হয়, তেতিয়াহে শৰীৰ পবিত্ৰ হয় আৰু মনলৈ শুদ্ধতাৰ আহে। কিন্তু কথা হ'ল গা শুদ্ধি হলেই যে স্নানৰ অপ্ৰয়োজন সেই কথা ভুল। শৌচ কৰিলে শৰীৰ শুদ্ধি হলেও আন

এটা অপবিত্ৰই শৰীৰত স্পৰ্শ কৰে। আমাৰ শৰীৰত সহস্ৰাধিক বস্তু আছে। শৌচ কৰোতে (পৰিষ্কাৰ হওঁতে) সেই বস্তুবিলাকেদি শীতকাল আৰু গ্ৰীষ্মকাল দুয়োটা কালতে ঘৰ্ষণ বাজ হয়। শৌচ কৰাৰ লগে লগে সেই ঘৰ্ষণবিলাক দূৰ কৰাৰ কাৰণে স্নানৰ প্ৰয়োজন। স্নান নহলে ঘৰ্ষণবোৰ তাতে মাৰ হান্ন আৰু তৎপৰিণামে চৰ্মৰোগ হোৱাৰ ভয় থাকে। আজি-কালি বহুতেই পুৱা শৌচান্তে স্নান কৰিলেও বিয়লি শৌচান্তে প্ৰায়ই স্নান কৰা দেখা নেহায়। নগৰ চহৰত এই নিয়ম মতেই চলে। কোনোৱে শীতৰ প্ৰকোপত স্নানত অৱহেলা কৰি নিজৰ শৰীৰলৈ ৰোগ মাতি আনে। এনেকুৱা কুনীতি এৰা উচিত। কোনোৱে যদি পুৱা শৌচান্তে বিনা স্নানে আহাৰ গ্ৰহণ কৰে সিও এটি মাৰাত্মক কথা। বিনা স্নানে, বিনা মন্ত্ৰ জপে আহাৰ গ্ৰহণ কৰাটো অত্যন্ত দোষনীয়। এই অধ্যায়তে ইয়াৰ বিতং বিৱৰণ দিয়া হ’ব। আমাৰ কথা যদি কোনোৱে মানি চলিব নোখোজে, পৰেষক ঋষি মুনিৰ দ্বাৰা ৰচিত স্মৃতি সংহিতা, যোগ শাস্ত্ৰাদি অধ্যয়ন কৰা উচিত।

শৌচ বিধি সম্পৰ্কে বিভিন্ন পুৰাণ, স্মৃতি, সংহিতা আদিত, বিতং বিৱৰণ দিয়া আছে। সৰ্বত্ৰ শাস্ত্ৰীয় নীতিকে পালন কৰি থকা হৈছে। বহুতে কব খোজে যে স্মৃতি সংহিতা আদি শাস্ত্ৰমতৰ প্ৰয়োজন কি? ভাস্কৰ সত্যতা নাই ইত্যাদি। এতিয়া কথা হ’ল শাস্ত্ৰৰ সকলো কথা গ্ৰাহ্য নহলেও নিজৰ সপক্ষে স্বাস্থ্যৰক্ষাৰ উপযোগীমূলক উপদেশ সমূহ মান্য কৰা বা গ্ৰহণ কৰা উচিত। সকলো বৰ সকলো শাস্ত্ৰৰ সাৰ গ্ৰহণ কৰিবৰ কাৰণে ভাগৱতেই কৈছে —

অনুভ্যশ্চ মহভ্যশ্চ শাস্ত্ৰেভ্যঃ কুশলো নবঃ।

সৰ্বতঃ সাৰমাদদ্যাৎ পুণ্ড্ৰভ্য ইব ষট্ পদঃ ॥

ভাগৱত ১১/৮/১০

অৰ্থাৎ :— ভ্ৰমৰে যেনেকৈ পুণ্ড্ৰ সমূহৰ পৰা ৰস সংগ্ৰহ কৰে, তিক তেনেকৈ বিবেকীলোকে সামান্য ক্ষুদ্ৰ আৰু মহৎ শাস্ত্ৰ সমূহৰ পৰা সৰ্বতোভাবে সাৰ গ্ৰহণ কৰা উচিত।

শৌচাচাৰ কৰিবলৈ হ’লে নিজৰ বহাৰ (ঘৰৰ) পৰা ভালেখিনি দূৰত্বত শৌচাগাৰ নিৰ্মাণ কৰি লব লাগে। এটা জল পাৱত ৰাখিব লাগে। শৌচ প্ৰস্ৰাৱ কৰোতে যিমান দূৰপৰা হান্ন আৱৰণ দি উদ্ভতা বন্ধা কৰি চলা উচিত। এনে নিয়মে চলিলে স্বাস্থ্যৰক্ষাত সহায় হয়, কালমৰ্ম নিৰ্মল থাকে, সাধনাত সহায় কৰে।

শৌচ কৰিষ্য লাগিলে বা প্ৰস্ৰাৱ কৰিব লাগিলে তাক বন্ধ কৰি
বন্ধাটো অনুচিত। তাৰ বিপৰীতে দুৰ্বাৰোপ্যই দেখা দিয়ে। সেই সম্বন্ধে
বৈদ্য শাস্ত্ৰই কয়—

অত্যমুপানাৎ বিষমাশনাক

সংখাৰণাৎ মূত্ৰ পূৰীষ্যোক্ত

দিবাশন্যে আগবনাক্ৰ বাজ্যৌ

যত্ৰিঃ প্ৰকাৰৈঃ প্ৰবিশ্যন্তিৰোগাঃ ॥

অৰ্থাৎ — বেছি পানীখোৱা, জোখতকৈ বেছি জল ভোজন কৰা, প্ৰস্ৰাৱ,
শৌচ ধাৰণ কৰি বন্ধা, দিনত শোৱা আৰু ৰাতি উজাগৰে থকা এই
ছটা প্ৰকাৰে শৰীৰত ৰোগ প্ৰবেশ কৰাত সহায় কৰে।

শৰীৰৰ প্ৰধান মলম্বাৰ মুখ আৰু শুহ্য হলেও মূত্ৰ ম্বাৰকো তৃতীয়
স্থানত ৰাখিব পাৰি। শৰীৰৰ পৰা ওলোৱা আবৰ্জনাৰোৰৰ ভিতৰত মূত্ৰও
অন্যতম। সেইবাবে শৌচ প্ৰস্ৰাৱ ঘৰৰ পৰা দূৰৈত কৰিব লাগে। জলপূৰ্ণ
পান্ন হাতত লৈ শৌচাগাৰত প্ৰবেশ কৰি প্ৰথমে নিৰ্দ্দিশ্ৰুত মূত্ৰ উচ্চাৰণ পূৰ্বক
(মূত্ৰৰ উল্লেখ ইয়াত কৰা নহয়) মল গৰ্ভত কুটী বা গহৰ পাত দি তাৰ
ওপৰত শৌচ কৰা কৰ্তব্য। সেই সম্বন্ধে বিষ্ণুপুৰাণে কৈছে —

তুণৈৰাস্তীৰ্য্য বসুধাং বন্ধ প্ৰাহুতমন্তকঃ ।

ভিষ্ঠেমাতিচিৰং তন্নৈব কিঞ্চিদদীৰয়েৎ ॥

বিষ্ণু পুৰাণ ৩/১১/১৪

অৰ্থাৎ — শৌচৰ বেলিকা মাটিৰ (গৰ্ভৰ) ওপৰত খেৰপাত পেলাই কাপো-
ৰেৰে মূৰ ঢাকি লব লাগে। তাত বেছি সময় থাকিব নালাগে,
কথা কোৱাও অনুচিত।

শৌচ কৰোতে তল পোক খুনি লোৱা উচিত। পূৰ্বোক্ত নীতিগত
ভাৱে শৌচ কৰিলে কোনো অপকাৰ নহয়। শৌচাগাৰত বেছি সময় থাকিলে
স্বাস্থ্যৰ বাবে অপকাৰ হয়। মুখমেলি থাকিবও নাপায়। কাৰণ মুখৰ
ভিতৰলৈ শৌচ গন্ধ প্ৰবেশ কৰিব। মুখ, নাক, কাপোৰেৰে আৱৃত কৰি
লব লাগে। বুদ্ধ হাৰীত স্মৃতিত পোৱা যায় —

কৰ্ণস্থ ব্ৰহ্মসূত্ৰস্ত শিৰঃপ্ৰাহৃত্য বাসসা ।

কুৰ্ম্মান্ মূত্ৰপূৰীষ্যে চৰ্চীৰনোচ্ছাসবৰ্জিতঃ ॥

বুদ্ধহাৰীত স্মৃতি ৪/১৩

অৰ্থাৎ—নিজৰ যন্তুসূত্ৰ (ব্ৰাহ্মণ আৰু কায়স্থ সকলে) কাণত মেৰাই লৈ কাপো-
বেৰে মূৰ ঢাকি খুই গেনোৱা আৰু দীঘল উশাহ পৰিত্যাগ কৰি
মূত্ৰ আৰু পুৰীষ ত্যাগ কৰিব।

অন্যস্মৃতিতো কৈছে,

বাচং নিম্নম্য যত্নেন চীবন্ উদ্ধাসবজ্জিতঃ ।

কুৰ্যাৎ মূত্ৰ পুৰীষেভু গুচৌ দেশে সমাহিতঃ ॥

অৰ্থাৎ—মলমূত্ৰ ত্যাগ কৰোতে মুখেৰে কথা কোৱা, দীঘল উশাহ টানি
থকা আৰু খুই গেনোৱা কাৰ্য্য পৰিহাৰ কৰিব লাগে। যথাস্থানত
নিয়মিত ভাৱে থকা উচিত।

মুখমেলি থাকিলে, কথাপাতি থাকিলে আৰু দীঘল উশাহ টানি
থাকিলে মুখ আৰু নাকৰ ভিতৰেদি শৌচ গন্ধ প্ৰবেশ কৰি স্বাস্থ্যৰ অপকাৰ
সাধন কৰে। সেইবাবে মুখ বন্ধ কৰি থব লাগে বা দাঁত কামুৰি থাকিব
লাগে। দাঁতে দাঁতে লগাই জোৰ কৰি শৌচ বা প্ৰস্ৰাৱ কৰিলে কোনোদিনেই
দাঁতৰ অসুখ হ'ব নোৱাৰে। দাঁতৰ গুৰি মজ্জৰূত হয়। অকালতে দাঁত নসৰে,
দাঁতৰ অসুখ থাকিলেও ভাল হয়। আৰু বৃদ্ধ বয়সলৈকে দাঁতৰ কোনো অপ-
কাৰ হ'ব নোৱাৰে ইত্যাদি।

নগৰ চহৰত পকা পাইখানা ব্যতিত অন্য প্ৰকাৰ শৌচাগাৰত শৌচ
কৰোতে দিক্ নিৰ্ণয়ৰ কথা আছে। প্ৰস্ৰাবৰ ক্ষেত্ৰতো একে নিয়মেই। বিষ্ণু
পুৰাণত কৈছে —

উদগ্‌মুখো দিবোৎসৰ্গং বিপৰিত্তমুখো নিশি ।

কুৰ্ব্বীতানাগদি প্ৰাত্তো মুত্তোৎসৰ্গঞ্চ পাথিৰঃ ॥

বিষ্ণুপুৰাণ ৩/১১/১৩

অৰ্থাৎ—হে মহাবাজ! (সগৰৰ প্ৰতি ঔষ্মমুনিৰ উক্তি) কোনো বিপদ নাথ-
কিলে পশ্চিম ব্যক্তিয়ে দিবা ভাগে উত্তৰ মুখ কৰি আৰু ব্যক্তিভাগে
দক্ষিণ মুখকৰি মলমূত্ৰ ত্যাগ কৰিব।

(বৃদ্ধহাৰীত স্মৃতিৰ মতো বিষ্ণুপুৰাণৰ সৈতে একে)

শাস্ত্ৰ বিশেষে মতান্তৰো আছে যেনে—

প্ৰত্যঙ্‌ মূত্ৰন্ত পূৰ্ব্বাহ্ণে অপৰাহ্ণে চ প্ৰাণ্ডমুখঃ ।

উদগ্‌ মুখন্ত মধ্যাহ্ণে নিশায়াং দক্ষিণামুখঃ ॥

অৰ্থাৎ — পুৱাবেলা পশ্চিমফালে, পিছবেলা পূৱফালে, দুপৰীয়া উত্তৰফালে আৰু ৰাতি দক্ষিণফালে মুখ কৰি শৌচ প্ৰস্তুত কৰিব লাগে।

দুয়োটা প্ৰবচন প্ৰায় একে যেনেই লাগে। বিষ্ণুপুৰাণত দিবা বুলি উল্লেখ কৰিছে, কিন্তু প্ৰাতঃ বেলাৰ কথা কোৱা নাই। পিছৰটোত পুৱাৰে পৰা ৰাতি-লৈকে চাৰিটা সময়ৰ কথা উল্লেখ কৰা হৈছে। গতিকে দুয়োটা উক্তিযেই সমৰ্থনযোগ্য। ইয়াত মতান্তৰ থকা যেন অনুমান নহ'ল। চাৰিও বেলা এনে নিয়মেই মানি চলা উচিত বুলি ভবা হয়। আন এটা উক্তিৰে ছাঁয়া বা অন্ধকাৰ স্থানত যি কোনো মুখ কৰি মলমূত্ৰ ত্যাগ কৰাৰ সুবিধা দিছে যেনে —

ছাঁয়ায়ামন্ধকাৰে বা ৰাত্ৰাবহনি বা দ্বিজঃ ।

যথাসুখংমুখং কুৰ্যাৎ প্ৰাণবধ ভয়েমুচ ॥

অৰ্থাৎ — দিনতেই বা ৰাতিতেই যদি সেই ঠাইত ছাঁ বা অন্ধকাৰযুক্ত হয় তথা প্ৰাণ হানিৰ আশঙ্কা আৰু ভয় থাকে সেই ঠাইত যেনি ত্ৰেনি মুখ কৰি মলমূত্ৰ ত্যাগ কৰিব পাৰিব।

শৌচ প্ৰস্তুত কৰিবলৈ হ'লে কোন কোন ঠাইত কৰিব লাগে বা নেলাগে তাৰ সন্ধান পোৱা যায় এনেকৈ।

ন কুণ্ঠেশসামধৌ বা গো ব্ৰজে জনসংগদি ।

ন বৰ্জ্জানি ন নদ্যাতি তীৰ্থেষু পুৰুষৰ্ষভ ।

নাপ্সু নৈবাস্তসন্তীৰেন শ্মশানে সমাচৰেৎ ।

উৎসৰ্গং বৈ পুৰীষস্য মূত্ৰস্য চ বিবৰ্জ্জনম্ ॥

বিষ্ণুপুৰাণ — ৩/১১/১২

অৰ্থাৎ — হে পুৰুষশ্ৰেষ্ঠ ! হালবোৱা স্থানত, শস্যৰ মাজত, গোষ্ঠত, জনসমাজত পথৰ মাজত, নদ-নদী আদি তীৰ্থত, পানীৰ মাজত নদ-নদীৰ পাৰত আৰু শ্মশানত মলমূত্ৰ ত্যাগ কৰিব নেলাগে।

শৌচ কৰি হজে মূত্ৰাজ আৰু গুহাত মাটি পানী ল'ব লাগে। তাৰ নিয়ম এনেদৰে—

একালিজে শুদে তিস্তস্তথা বাম কৰে দশ ।

হস্তদ্বয়ে চ সপ্তান্য্য মৃদঃ শৌচোপ পাদিকাঃ ॥

বিষ্ণুপুৰাণ ৩/১১/১৭

অৰ্থাৎ — মূত্ৰাজত এবাৰ, গুহাদ্বাৰত তিনিবাৰ, বাওঁহাতত দহবাৰ, (মাটি পানী বাওঁহাতেৰে লোৱা বাবে) দুই হাতত সাতবাৰ মাটিপানী ল'ব লাগে। এনে কৰিলেই শৌচ নিৰ্ব্বাহ হয়।

অন্যপূৰণৰ মতে গুহ্যস্বৰত বিশ্বাৰ, মূহূৰ্জত পাঁচবাৰ, বাওঁ হাতত দশবাৰ, দুই হাতত দশবাৰকৈ মাটিপানী ল'ব লাগে। মতান্তৰে পঞ্চড় পূৰ্ণত আছে “যাবদগুহ্মিন্যোত তাবচ্ছৌচং সমাবেৎ” অৰ্থাৎ যি পৰ্য্যন্ত গুহ্মিণী বোধ হৈ থাকে, সেই পৰ্য্যন্ত শৌচ কাৰ্য্য আচৰিব লাগে বা মাটিপানী লোৱা কাৰ্য্য কৰিব লাগে। বুদ্ধহাৰীত স্মৃতিত কৈছে “গন্ধলেনচপক্ষয় কৰং যথা সখ্যাং মৃদা শুচিঃ” অৰ্থাৎ যি পৰ্য্যন্ত হস্তৰ দুৰ্গন্ধ ক্ষয় নহয়, সেই পৰ্য্যন্ত মৃতিকা দ্বাৰা হস্ত শৌচ কৰিব। মাটিপানী লোৱাৰ পিছত উলুৰে নখ শোধন কৰা উচিত। কাৰণ গুহ্মস্বৰত মাটিপানী লওঁতে নখৰ আগত আবৰ্জনা আহিব পাৰে। সেইবাবে উলুৰ দ্বাৰা শোধন কৰিলে সেইবোৰ দূৰ হয়। প্ৰতি ভৰিতে বিশ্বাৰকৈ মাটি পানী লবও লাগে। ভৰিতো বীজাণু আছে।

মাটিপানী লওঁতে সন্নীয়া হিচাবৰ মন্ত্ৰ আদিও আছে। মাটি ব্যৱহাৰতো বহু নিয়ম আছে। বিষ্ণুপুৰাণৰ মতে —

বৰ্মীকমৃষিকোৎ খাতাং মৃদমন্তৰ্জ্জলাং তথা ।

শৌচাৱশিষ্টং গেহাচ্চ নাদদ্যাভ্ৰেণপ সন্তবাম্ ॥

অন্তঃ প্ৰণাবপন্নাক হলোৎখাতাক ভূমিপ।

পৰিত্যজেন্নৃদশ্চৈতাঃ সকলাশৌচসাধনে ॥

বিষ্ণুপুৰাণ ৩/১১/১৫,১৬

অৰ্থাৎ —শৌচৰ বেলিকা উঁই মাটি, এন্দুৰে তোলা মাটি, সেমেকা মাটি শৌচাৱশিষ্ট মাটি, গৃহলৈপ মাটি, পোক-মুক্ত মাটি হালবোৱা মাটি পৰিহাৰ কৰিব লাগে। ইয়াৰ বাহিৰে বাকী সকলো মাটি শৌচকাৰ্য্যত ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰিব।

এই সম্পৰ্কে পথত যাওঁতে শৌচ কৰিব লগা হ'লে, অন্যান্য অসুবিধা হ'লে, বিপদ হ'লে, ৰোগ হ'লে, অনিবাৰ্য্য কাৰণবশতঃ আৰু ৰাতি হলে মাটি পানী লোৱাৰ সংখ্যাৰ তাৰতম্য হ'ব অৰ্থাৎ নিয়মৰ সমপৰিমাণ বা আধা ভাগ কমি যাব। মাটিৰ ব্যৱহাৰ বা মাটিৰ গুণাগুণ পৰীক্ষা নিৰীক্ষাও নচলিব।

মাটি পানী লোৱা শেষ হ'লে মুখ, হাত, ভৰি ভালকৈ ধুই পবিত্ৰকৃত হ'ব লাগে। বহুতেই ক'ব খোজে যে শৌচাচাৰ কৰি মাটিপানী লোৱাৰ পৰিবৰ্ত্তে আধুনিক ক্লিনিং নিষ্ঠিমন্ত পবিত্ৰকাৰকৰণযোগ্য চাবোন ব্যৱহাৰ কৰিলেও দেখোন হাত ভৰি পবিত্ৰকাৰ হ'ব তথা হাতৰ দুৰ্গন্ধ দূৰ হ'ব। ইয়াৰ উত্তৰত কোৱা হয় যে চাবোন নিৰ্ম্মাণৰ পূৰ্বতে জনসাধাৰণে মাটি-পানী

লৈয়েই শৌচ কাৰ্য্য সমাপন কৰিছিল। চাবোন আৰিৰ্ডাৰ বেছি দিনৰ কথা নহয়। গতিকে আমালোকে কি বিশ্বাসভ শৌচ দুৰ্গন্ধ দূৰীকৰণত চাবোন ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰিমহঁক ক'ব পৰা নাই। ইন্ধাৰ মুক্তি আৰু উদাহৰণ এনেকৈ “পৃথিৱী বা মাটি গন্ধগুণ বিশিষ্ট।” ৰূপ, ৰস, গন্ধ, স্পৰ্শ আৰু শব্দৰ পৰাই মাটি, পানী, তেজ, বায়ু, আকাশৰ সৃষ্টি হৈছে। ভগৱন্তৰ অৱলীলাক্ৰমে সৃষ্টি ধ্বংসৰ পিছত পৃথিৱী গন্ধ গুণত লৱণ্যাপ্ত হ'ব। এতিয়া গন্ধ গুণ বিশিষ্ট হিৰোৰ পদাৰ্থ নিশ্চয়ত হৈছে সেইবিলাক মাটিতে লৱ হ'ব। মাটিয়ে সকলো সামৰি ল'ব, সম্পদ নাই। সাধাৰণ এটা উদাহৰণ পাক্ক তেল (ভৰা কুসুম বা ত্ৰিগুণ তেল আদি) যদি এখন কাপোৰত লগাই এটা পেৰাঙ অৰ্থাৎ কাঠৰ বাকচত ভৰাই থোৱা হয়, সি বহুদিনলৈ তাৰ গন্ধ বহন কৰি থাকিব। যদি মাটিত অলপ পেলাই দিয়া যায়, মাটিয়ে তাৰ গন্ধ গুণ সোনকালে ধ্বংস কৰি নিজৰ অধীনলৈ লৈ যাব। দ্বিতীয়তে এচিদ্ পদাৰ্থকটা বৰ ভীকু বা তীব্ৰ পদাৰ্থ। মানুহৰ গাত লাগিলে বা কাপোৰত লাগিলে সি খন্তেকতে নষ্ট কৰি পেলাই বা জীৰ্ণ শীৰ্ণ কৰে। কিন্তু যদি মাটিত পেলাৱা হয়, তেতিয়া সি মাটিক আক্ৰমণ কৰাৰ পৰিবৰ্তে মাটিয়েহে তাক আক্ৰমণ কৰি তাৰ ক্লিয়া শক্তি সমূলকৈ ধ্বংস কৰি পেলায়। জ'লকীয়াৰ পোৰণি শুচাবলৈ হ'লে হাত দুখন মাটিত মোহাৰি দিলেই তাৰ পোৰণি দূৰ হয়। এইবিলাক কাৰণতে মাটিৰ শক্তি প্ৰৱল। যিখন “গন্ধ গুণ হস্তে পৃথিৱী তৈলা জাত” সেই পৃথিৱী বা মাটিয়ে শৌচৰ দুৰ্গন্ধ দূৰ কৰাৰ বাহিৰে আনে বা আনৰ দ্বাৰা দুৰ্গন্ধ অথবা বীজাণু নষ্ট কৰিব নোৱাৰে। মাটিপানী জৈ তাৰ পিছত চাবোন ব্যৱহাৰ কৰাত বাধা নাই। অৱশ্যে য'ত মাটিৰ অভাৱ তাত চাবোন ব্যৱহাৰ বাধ্যতামূলক হ'ব।

শৌচাচাৰৰ পিচতে মুহু ভ্যাগৰো বিধান আছে। ইয়াক সন্নীয়া ভাষাত মুখ হাত ধোৱা, ক্ষুদ্ৰ শৌচ বা সৰু পানীচোৱা আদি বোলে। শৌচৰ যি বিধান আছে, তাকৈ কিছু ছাৰ হ'লেও ইয়াৰো বহুত নীতি পালন কৰিব লগা হয়। ব্যৱধান হ'ল—শৌচ কৰিলেই স্নান অনিবাৰ্য্য। কিন্তু “মুখ হাত ধোৱা”ত কেৱল মুখ, হাত, ভৰি ধুই আৰু মুহুগুণ মাটি পানী লগেই হয়, স্নান কৰিব নেলাগে। ইয়াৰ কাৰণ হ'ল দিবা-ভাগত ব্যাধিশূদ্ৰ জোকৰ বাহিৰে সূহ ব্যক্তিৰ প্ৰায় দুৱাৰহে শৌচাচাৰ কৰিব লগা হয়। মুহু ভ্যাগ দিবা ভাগত তিনি চাৰি বাৰ প্ৰায়েই কৰিব লগা হোৱাত প্ৰতিবাৰতে স্নান কৰাটো অসম্ভৱ কাৰণে আৰু তাৰ বাবে ব্যাধিগ্ৰস্ত হোৱাৰ ভয়ত মুহুভ্যাগৰ বিধান কিছু ছাৰ কৰি দিব লগা

হ'ল। সন্ন্যস্ত এনেকুৱা ব্যৱস্থাই আছে। মূহুৰ্ত্ত্যাগ কৰিবৰ হ'লে হাতত জলপাত্ৰ নিব লাগে। পোন্ধৰ খুলি লোৱা উচিত, নতুবা মূহুৰ্ত্ত্যাগ বা প্ৰস্ৰাৱ সবল ভাৱে বাহিৰ নহয়। মূহুৰ্ত্ত্যাগ কৰোতে ৰহি ল'ব লাগে। তিয় হৈ কৰিলে ইচ্ছিয় শক্তি শিথিল হয়, মেকদণ্ডৰ দুৰ্বলতা জনে, প্ৰস্ৰাৱ সম্পূৰ্ণ নিঃশেষে বাহিৰ নহয়, কিছু থাকি যায়। ইয়াৰ পৰিণামে বহুমূত্ৰ পৰ্য্যন্ত হ'ব পাৰে। বিষ্ণু পুৰাণত কৈছে—
“তিষ্ঠন্ন মূহুৰ্ত্তয়েৎ তৎকালং” অৰ্থাৎ তিয় হৈ মূহুৰ্ত্ত্যাগ কৰিব নালাগে। উশনঃ সংহিতাত —“ন তিষ্ঠন্ বা নিৰ্ব্বাসা বা ন চ পৰ্ব্বত মন্তকে” ২।৩৬ পটিকে এই নিয়ম মানি চলা উচিত। মূহুৰ্ত্ত্যাগ কৰি হলে মূহুৰ্ত্ত্যন্ত এবাৰ, বাওঁহাতত তিনিবাৰ মাটি পানীলৈ মুখ, হাত, ডৰি ভালকৈ ধুই বিষ্ণু স্মৰণ কৰি শুদ্ধ হ'ব। ইয়াতো মুখবন্ধ কৰি নিৰ্ব্বাক নিঃশব্দ হৈ থাকিব লাগে। প্ৰস্ৰাৱ কৰি পানী নললে অনেক ৰূপ দূষিত ব্যাধি হ'ব পাৰে। গতিকে লোৱা উচিত। বাকী থকা পানীখিনি পেলাই দিব লাগে। সেইখিনি কোনো কামত খটুৱাব নালাগে।

মূহুৰ্ত্ত্যাগতো দিক্ নিৰ্ণয় আছে। সূৰ্য্য আৰু চন্দ্ৰৰ পিনে মুখ কৰি আৰু যি ফালৰ পৰা বায়ু প্ৰবাহিত হয়, সেই পিনে মুখ কৰি মূহুৰ্ত্ত্যাগ কৰা অনুচিত। সূৰ্য্য, চন্দ্ৰ আৰু বায়ুৰ গতিৰ পিনে মূহুৰ্ত্ত্যাগ কৰিলে ক্ৰমে সূৰ্য্যত শিৰঃ পীড়া আৰু চন্দ্ৰ আৰু বায়ুত গুৰুগত পীড়া জনে। বিষ্ণুপুৰাণে এটি সিদ্ধান্ত দিছে—

আত্মচ্ছায়াং তৰুচ্ছায়াং গোসূৰ্য্যাগ্নানিলাংস্থতা।

শুক দিবজাতীংশ্চ বুদ্ধো ন মেহেত কদাচন ॥

বিষ্ণুপুৰাণ ৩।১৯।১০

অৰ্থাৎ—নিজৰ ছাঁৰ ওপৰত, গৰু ছাঁৰ ওপৰত, গৰু, শুক, ব্ৰাহ্মণ আৰু বায়ু বা অগ্নিৰ সন্মুখত অথবা সূৰ্য্যাগ্নিমুখ পণ্ডিত ব্যক্তিয়ে কেতিয়াও প্ৰস্ৰাৱ নকৰিব।

সন্ন্যস্ত ভিতৰত প্ৰস্ৰাৱ কৰাটো নিষিদ্ধ। কৰিলে মহৎদোষ। কোনোবাই ভুলক্ৰমত কৰিলেও অপৰাধ মাৰ্জ্জনৰ বাবে ক্ৰমা খোজা দৰকাৰ। মলত্যাগ কৰাও নিষিদ্ধ।

(ক—৫)-জ্ঞানবিধি :

ভাৰতীয় বৈষ্ণৱ মাৰ্গেই জ্ঞান বিধি পালনীয়। অসমৰ দুজন প্ৰধান মহাপুৰুষেও জ্ঞানৰ কৰ্তব্য সম্পৰ্কে আদৰ্শ দেখুৱাই গৈছে। আমি এই অধ্যায়তে

উল্লেখ কৰি আহিছো যে ভাৰতবৰ্ষ এখন গ্ৰীষ্মপ্ৰধান দেশ। সেইবাবে স্নান কৰা কৰ্ত্তব্য। গ্ৰীষ্ম প্ৰধান দেশত শীতৰ প্ৰকোপ কিছু পৰিমাণে হ্ৰাস হোৱাৰ কাৰণে শীতল জলত স্নান পান আচমন কৰিলে শাৰীৰিক কোনো ক্ষতি নহয়। বৰঞ্চ অস্নানতহে দোষ থাকে। শীত প্ৰধান দেশত স্নান কৰিলেহে দোষ হয়। নীতি পালন শৰীৰ সুস্থ থাকিলেহে বা সুস্থ ৰাখিব পাৰিলেহে হয়, তদভাৱে ৰুখা। সমস্ত ভাল মন্দ কৰ্ম্ম শৰীৰৰ ওপৰতে। সেই বাবে স্বাস্থ্যৰক্ষা কৰিহে কৰ্ম্ম কৰা উচিত। শীত প্ৰধান দেশত স্নান কৰিলে শীতৰ প্ৰাবল্যই মৰণমুখী কৰিব সেয়ে তাৰ বাবে পৃথক বিধান প্ৰস্তুত আছে। ভাৰতৰ পৰেষক ঋষিমুনি মুকলে এই দেশৰ বাবে সকলো প্ৰকাৰে সুজ্ঞাকৈ বিবিধ নিয়ম নীতি প্ৰবৰ্ত্তনৰ দিহা দি গৈছে। দেশ, কাল, পাত্ৰ ভেদে নীতি নিয়মৰো ভেদ আছে। উক্ত ভেদ সমূহৰ প্ৰবচনবোৰ তেৰাসবে স্মৃতি, সংহিতা, পুৰাণ আদিত ব্যক্ত কৰি গৈছে আচাৰ সমূহ যাতে সৎ হয় তাৰ বাবে সতৰ্ক কৰি দিছে। স্নান, পান, আদি যি বিলাক সদাচাৰযোগ্য কৰ্ম্ম আছে, সেই বিলাক যাতে পৰিশুদ্ধ, বিজ্ঞানসন্মত, সংস্কাৰযুক্ত হয় আৰু দৈহিক সুৰক্ষাৰ সুগম উপায় থাকে, তালৈ তেওঁলোকে দৃষ্টি ৰাখিছে। যি কি নহওক স্নানৰ কৰ্ত্তব্য, তাৰ পালনীয় দিহাবোৰ ইয়াত খুলমূল ভাৱে কিয়দংশ উদ্ধৃত কৰা হৈছে মাত্ৰ। স্নানৰ কৰ্ত্তব্য সম্পৰ্কে প্ৰথমে বাধূল স্মৃতিয়ে এনেকৈ কৈছে —

স্নানমূলাঃ ক্ৰিয়াঃ সৰ্ব্বাঃ সঙ্কোপাসনমেব চ।

স্নানাচাৰ বিহীনস্য সৰ্ব্বাঃ স্যুৰ্নিষ্ফলাঃ ক্ৰিয়াঃ ॥

বাধূল স্মৃতি—৬৯

অৰ্থাৎ—সকলো ক্ৰিয়াই স্নানমূল অৰ্থাৎ স্নানৰ পিছত ক্ৰিয়া কৰা হয়। সন্ধ্যা উপাসনাও স্নানৰ পিচতহে কৰা হয়। গতিকে স্নানাচাৰহীন ব্যক্তিৰ সকলো ক্ৰিয়াই নিষ্ফল।

বৃহৎ পৰাশৰ স্মৃতিয়ে কৈছে—

অত্যন্তমলিনঃ কায়োনবচ্ছিন্ন সম্ভবিতঃ।

ব্ৰহ্মোষ্য দিবাৰাগ্ৰৌ প্ৰাতঃ স্নানেন শুধ্যতি ॥

বৃহৎ পৰাশৰ স্মৃতি ৭/৯৫

অৰ্থাৎ—নৱচ্ছিন্ন বিশিষ্ট শৰীৰ অত্যন্ত মলিন। এই শৰীৰৰ পৰা দিবাৰাগ্ৰ মল নিৰ্গত হৈ আছে। গতিকে প্ৰাতঃ স্নানৰ দ্বাৰা তাক শুদ্ধ কৰিব লাগে।

একে কথাকে কাত্যায়ন সংহিতাতো কৈছে —

যথাহি যথা প্রাত্নিত্যং স্নানাদনাতুৰঃ ।

অত্যন্তমলিনঃ কায়োনবচ্ছিন্ন সমম্বিতঃ ।

স্রবত্যেব দিবাবাত্তৌ প্রাতঃ স্নানাৎ বিশোধনম ॥

(কাত্যায়ন সংহিতা)

অর্থাৎ — বোগহীন ব্যক্তিয়ে যেনেকৈ প্রতিদিনে মধ্যাহ্ন কালত স্নান কৰে, তেনেকৈ প্রাতঃ কালতো স্নান কৰিব। কাৰণ এই মানৱ শৰীৰ অত্যন্ত মলিন আৰু নবচ্ছিন্ন বিশিষ্ট। দিবা ৰাতি এই ছিদ্র সমূহৰ পৰা মল নিৰ্গত হৈ আছে। প্রাতঃ স্নান কৰিলে এই শৰীৰ পবিত্ৰ হয়।

শঙ্খ সংহিতাত কৈছে “অস্নাতস্ত পুমাস্নাহৌ জপাদিবহনাদিমু।” অর্থাৎ অস্নাত ব্যক্তি কেতিয়াও জপ হোম প্রভৃতি কাৰ্য্যৰ অধিকাৰী হ'ব নোৱাৰে। একে কথাকে কুৰ্ম পুৰাণতো কৈছে —

প্রাতঃ স্নানং বিনাপুংসাং পাপিত্বং কৰ্ম্মসুস্মৃতম্ ।

হোমে জপে বিশেষেণ তত্শাস্ত্রানং সমাচৰেৎ ॥

কুৰ্মপুৰাণ

অর্থাৎ — প্রাতঃ স্নান নকৰি যিকোনো কৰ্ম্ম কৰিলে পাপ সঞ্চাৰ হৈ থাকে।

বিশেষকৈ জপ হোম ইত্যাদি কাৰ্য্যৰ অধিকাৰী হ'ব নোৱাৰে।

গতিকৈ প্রাতঃ স্নান সৰ্ব্বথা বিধেয়।

বিনা স্নানে ভোজন, জপ আদি আচৰাও দোষগীৰ বলি বিবিধ শাস্ত্ৰই সিদ্ধান্ত দিছে পদ্মপুৰাণত—

স্নানং বিনাতু যো ভুক্তে মলাশীস সদা নৰঃ ।

অস্নান্নিনোহুত্তেৰ্ম্মস্মাৎ বিমুখা পিতৃদেবতাঃ ॥

স্নানহীনো নৰঃ পাপী স্নানহীনোহুত্তিঃ সদা ।

অস্নানী নৰকং ভুক্ত পুৰা শাদিসু জায়তে ॥

পদ্ম পুৰাণ

অর্থাৎ — যিজন বিনাস্নানে ভোজন কৰে, তেওঁ বিষ্ঠাভোজন কৰাৰ তুল্য হয়, সেইজন ব্যক্তি অপবিত্ৰ হিচাবে পৰিগণিত হয় আৰু পিতৃ-দেৱতাসকল তেওঁৰ প্ৰতি বিমুখ হয়। স্নানহীন ব্যক্তি পাপভাগী, অপবিত্ৰ আৰু নৰকভোগ কৰাৰ পিচত তেওঁ চণ্ডাল যোনিত জন্ম গ্ৰহণ কৰে।

এনেকুৱা একাৰ্থ সূচক শ্লোকটো বিষ্ণু পুৰাণৰ ৩/১১/৭১ শ্লোকত আৰু বায়ুৰ স্মৃতিৰ ৭৫ নম্বৰ শ্লোকত পোৱা যায়। অলমতি বিস্তৰণ।

অগ্নি স্মৃতিমতে স্নান কৰিলে চিত্ত শ্ৰুক্লান্ত হয়, ইন্দ্ৰিয় অধিষ্ঠাতা দেৱতা সমূহ প্ৰসন্ন হয়। সৌভাগ্য, শ্ৰী, স্বপ্ন, পুষ্টি, পুণ্য, বিদ্যা আৰু ধৃতি প্ৰাপ্তি হয়। বিশেষতঃ প্ৰাতঃ স্নানত সকলো মহাপাতক, অমঙ্গল, দুঃচিন্তা আৰু শোক দুখাদি দূৰ হয়। স্নান কৰিলে জঠৰাগ্নি প্ৰদীপ্ত হয় আৰু ভেতিয়াহে খোৱাটো সাৰ্থক হয়। আজিকালি বহুতেই শীতকালত প্ৰায়েই জ্ঞানেন থাকে। ইয়াৰ পৰা যে স্বাস্থ্য হানি হয়, সেইকথা প্ৰথম অৱস্থাতে কোনেও উপলব্ধি কৰিব নোৱাৰে। পৰিণামে সকলো ফালৰ পৰা ভয়াবহ হৈ উঠে। স্নান সাত প্ৰকাৰ বুলি পোৱা যায় যেনে—

মাত্ৰং পাথিবমাগ্নেয়ং বায়ৱ্যং দিব্যমেবচ।

বাকৰং মানসক্ষেতি সপ্ত স্নানান্যনুক্ৰমাৎ ॥

বৃহৎ পৰাশৰ স্মৃতি ২/৮৫

অৰ্থাৎ—সাত প্ৰকাৰ স্নানৰ কথা অনুক্ৰমে কোৱা হ’ল—মাত্ৰ, পাথিব, আগ্নেয়, বায়ৱ্য, দিব্য, বাকৰ আৰু মানস।

প্ৰতিটোৰে অৰ্থ এনেদৰে—

শয় আপস্ত বৈ মাত্ৰং মৃদালশ্ৰুতং তুপাথিবম্।

ভৃত্যনা স্নানমাগ্নেয়ং গোৰেণানিলং স্মৃতম্ ॥

আতপেসতি বা বৃষ্টিদিব্যস্নানং তদুচ্যতে।

বহিন্দ্যাদিকে স্নানং বাকৰং প্ৰোচ্যতে বৃধঃ ॥

ষড়্ভ্যনাং মনসা বিষ্ণুৰ্মানসং তৎপ্ৰকীৰ্ত্তিতম্।

অসামৰ্থেন কায়স্য কালশক্তাদ্য পেক্ষয়া ॥

তুল্য ফলানি সৰ্ব্বানি সুবিভায়া পৰাশৰঃ।

স্নানানং মানসং স্নানং স্বৰ্বাদ্যোঃ পৰমং স্মৃতম্ ॥

বৃহৎ পৰাশৰ স্মৃতি ২/৮৬—৮৯

অৰ্থাৎ—“শয় আপ” এই মন্ত্ৰোচ্চাৰণপূৰ্বক স্নান কৰাকে মাত্ৰ স্নান বোলে। মৃত্তিকা দ্বাৰা দেহমাজ্জন কৰিলে তাকে পাথিব স্নান নামে অভিহিত হয়। ভৃত্য দ্বাৰা দেহমাজ্জন কৰিলে আগ্নেয় স্নান, গৰুৰ কুৰাত উঠা ধূলি স্পৰ্শ হলে বা ল’লে বায়ৱ্য স্নান, ব’দ থকা সত্ত্বেও যদি বৃষ্টি দিয়ে সেই বৃষ্টিত কৰা স্নান দিব্যস্নান, নদী প্ৰভৃতি জলাশয়ত অবগাহন স্নানক বাকৰ স্নান আৰু মনেনে বিকৰ নাম চিন্তন কৰাই মানস স্নান ৰূপে অভিহিত হয়। শাৰীৰিক সমৰ্থতাৰ অভাৱ হলে

কাজ আৰু শক্তিৰ প্ৰতি বিবেচনা কৰি পুৰুষোত্তম মানব মাজত যি কোনো প্ৰকাৰ মানবে সমকল হ'ব বুলি পৰামৰ্শ কৈছে। মনু আদি ঋষিসকলে মানস স্নানকে শ্ৰেষ্ঠ স্নান বুলি অভিহিত কৰিছে।

পৰামৰ্শ মুনিয়ে সন্তানৰ সমকল বুলি কলেও মনু আদি ঋষিসকলৰ দ্বাৰা প্ৰাপ্ত মানস স্নানকে প্ৰসিদ্ধ বুলি ক'ব পাৰি। কাৰণ ব্ৰহ্ম পৰামৰ্শ স্মৃতিৰ দ্বিতীয় অধ্যায়ৰ ১৪৮ আৰু ১৪৯ নম্বৰ শ্লোকতে মানস স্নানৰ শ্ৰেষ্ঠতাৰ কথিত সন্ধান পোৱা যায়। তাত আছে যে তাৰ আৰু মন্ত্ৰ দ্বাৰা পবিত্ৰ হৈ মানুহে নিত্যস্বামী হ'ব। যিজনে বিধি বোধিত কৰ্ম্ম বিধিহীন ভাবে সম্পাদন কৰে, তেওঁৰ কোনো ফল লাভ নহয়, মাত্ৰ ক্লেণ জোগহে হয়। মাহ পানীত উৎপন্ন হয় আৰু সেই পানীতে মৃত্যু বৰণ কৰে। পানীত থাকিও সিহঁতে ভাবগুহীনতাৰ কাৰণে স্নান ফল লাভৰ পৰা বঞ্চিত হয়" ইত্যাদি। ইয়াৰ দ্বাৰা জনা যায় যে প্ৰধান স্নান ভাবগুহি। তাৰ পিছতহে বাক্য স্নান। যি কি নহওক স্নান বুলিলেই সকলোৱে জল স্নান বুলিহে বুজে। জলস্নান হ'ল বাহ্য শৌচ। সন্তত বাহ্য শৌচ অৰ্থাৎ স্নান কাৰ্য্যৰ ওপৰতে প্ৰথম গুৰুত্ব আছে। বাকী আভ্যন্তৰ শৌচ পিচত আছে।

এইকথা সত্য অথবা উচিত যে "স্নান মূলাঃ স্নিয়াঃ সৰ্ব্বাঃ" এই উক্তি আৰু "অস্নাতো নাচৰেৎ কৰ্ম্ম জপ হোমাদি কিঞ্চন" (ব্ৰহ্মপৰামৰ্শ স্মৃতি ২/৯৩) অৰ্থাৎ স্নান নহলে জপ হোমাদি কৰ্ম্মৰ অনুষ্ঠান নকৰিব এই উক্তি মনত ৰাখি সন্তবাসী সকলোৱে স্নানৰ ওপৰতে গুৰুত্ব দিব লগা হয়। দন্তধাৱন, তৈলমৰ্দন আদি কৰ্ম্ম সমাপনৰ কথা নকলেও সন্তবাসী-সকলে শৌচাচাৰ আৰু স্নান বিধিত বহুতো সন্তীয়া নিজস্ব বিধিৰ ওপৰতো চলিব লগা হয়। ভোজন বিধিৰ কথা আগলৈ আছেই। অৱশ্যে গীতৌক্তমতে —

যঃ শাস্ত্ৰ বিধিৰূপেণ বৰ্ত্ততে কামচাৰতঃ।

ন চ সিদ্ধিমৰাপ্নোতি ন সুখং ন পৰাং গতিম্ ॥

গীতা ১৬/২৬

অৰ্থাৎ— যিজনে শাস্ত্ৰ বিধি ত্যাগ কৰি স্বেচ্ছাচাৰে গ্ৰবৰ্ত্তে, তেওঁ সিদ্ধিলাভ কৰিব নোৱাৰে। আৰু সুখ বা পৰম গতি লাভ কৰিব নোৱাৰে।

গীতৌক্তমতে এনে বিধি থাকিলেও সন্তজনৰ আদৰ্শগত কিছুমান বিধিও অতিৰিক্ত হিচাবে নথকা নহয়। সন্তসকলে দেশ, কাল, পাৰ্শ্বভেদে

কিছুমান অশাস্ত্ৰীয় অথবা নিজস্ব মতৰ সাপেক্ষে শাস্ত্ৰীয় নীতি অবিৰোধী
বিধিবদ্ধ প্ৰণালী বা আচাৰ আদৰ্শ প্ৰদৰ্শন কৰিছে। সকলো কথা খৰচিমাবি
সৰ্ব্ব বিষয় নিৰ্ব্বন্ধ শাস্ত্ৰত পোৱাও নাহয়। সেইবাবে হবলা শাস্ত্ৰত কৈছে —

কেবলং শাস্ত্ৰমাত্ৰিত্য ন কৰ্ত্তব্যো ধৰ্ম্ম নিৰ্ণয়ঃ।

যুক্তিহীন বিচাৰেণ ধৰ্ম্মহানী: প্ৰজায়তে ॥

অৰ্থাৎ — কেবল শাস্ত্ৰৰ ওপৰতে আশ্ৰয় কৰি ধৰ্ম্মৰ নিৰ্ণয় কৰিব নোৱাৰি।
যুক্তিহীন বিচাৰৰ দ্বাৰা ধৰ্ম্মহানি হয়।

সচ'া কথা, যি সময়ত স্মৃতি সংহিতা আদি শাস্ত্ৰসমূহ ৰচিত
হৈছিল, সেই সময়ত মুনিসকলে কাল পাল্ল আৰু জলবায়ুৰ লগত মিলিব পৰাকৈ
জনসাধাৰণৰ সুবিধাথে বহুতো প্ৰয়োজনীয় প্ৰবচন লিপিবদ্ধ কৰিছিল। বহুতো
সময় বাগৰি গ'ল বা বহুতো অতীত পাৰ হ'ল। এতিয়াৰ যি জলবায়ু তাৰ
লগত মিলিব পৰা প্ৰবচন হয়তো সেই সেই শাস্ত্ৰত নাই বা তাৰ অভাৱ
ঘটিছে। অভাৱ হবৰ কথাও কাৰণ যি ধৰ্ম্ম বা প্ৰবচন সমাজ বিকল্প তথা
অসুখকৰ সি ধৰ্ম্ম নহয়। ধৰ্ম্ম বাণী সকলো জনসাধাৰণৰ কাৰণেহে
পণ্ড পক্ষীৰ কাৰণে নহয়। সেই বাবেই হবলা বিষ্ণুপুৰাণত এটি প্ৰবচন আছে

পৰিত্যজেদথকামো ধৰ্ম্মপীড়া কৰৌ নৃপ।

ধৰ্ম্মমপ্য সুখোদৰ্কং লোক বিবিবট মেব চ ॥

বিষ্ণু পুৰাণ ৩/১১/৭

অৰ্থাৎ — হে মহাৰাজ! ধৰ্ম্মবিকল্প অৰ্থ আৰু কাম পৰিত্যাগ কৰা
উচিত। যি ধৰ্ম্ম পৰিণামে অসুখকৰ বা সমাজ বিকল্প, তেনেকুৱা
ধৰ্ম্মানুষ্ঠান কৰা অনুচিত।

যি কি নহওক সন্ন্যাসীয়ে ব্যৱহাৰ কৰা বা পালন কৰা গোটাচেৰেক
সদাচাৰ নীতি ইয়াত উল্লেখ কৰা হ'ল। প্ৰাতঃকালত সন্ন্যাসীয়ে শৌচা-
চাৰ কৰা সময়ৰ ধৰাবন্ধা নীতি নাই। প্ৰয়োজন সাপেক্ষে শৌচ আচৰাৰ
পিছত বহাত থকা কাপোৰকানি প্ৰভৃতি ধূতি বস্তুবোৰ স্পৰ্শ নকৰে। সন্ন্যাসী
ভাষাত “ধৃতিক” “সজ” বুলি কয়, আৰু “বিধৃতিক” “ফুৰা” বুলি কয়।
ৰাতি অন্ন গ্ৰহণ কৰাৰ পিছত শয়ন কৰাৰ পৰা আৰম্ভ কৰি প্ৰাতঃ বেগিকা
স্নান নকৰা পূৰ্ণাঙ্গ কোনো খাদ্য গ্ৰহণ কৰা নহয়। শৌচাচাৰ নকৰিলেও
“ফুৰাচুক” বুলি যিটো বিধৃতিকোঠা আছে, তাত প্ৰবেশ কৰামাত্ৰকে বা “বাহি
লা” হোৱাৰ কাৰণে খাদ্য গ্ৰহণ কৰা দূৰৰ কথা নিজৰ মুখৰ সেপ

“গলাধঃকৰণ” কৰাও নিষিদ্ধ। নিৰাস্ত্ৰমী ভকত সকলে নিজৰ প্ৰয়োজনীয় কামবোৰ নিজেই কৰি ল’ব লগা হয়, যেনে ‘পিবালি, চোতাল, বহাঘৰ পৰিত্কাৰ বা চাফচিকুণ কৰা কাৰ্য্য আদি। পিবালি, চোতাল সৰা (গাঁতুলীয়া ভাষাত কোৱা) “বাঢ়নি” দালক সন্ন্যাসী ভাষাত “ঝাক” আৰু “মুঠীয়া” বোলে। কোনো কোনোৱে “সোতা” বুজিও কয়। সজ্জৰ কাপোৰকানি আৰু ফুৰাৰ কাপোৰ কানি বেলেগ বেলেগ। ইটোৰ জগত সিটোৰ স্পৰ্শ নিষিদ্ধ। শৌচাশ্বে বহাৰ দ্বিতৰত প্ৰবেশ নিষিদ্ধ। কমলাবাবী পত্ন কৃষি প্ৰধান সন্ন্য। উগৰত গুণ কীৰ্ত্তন কৰিবলৈ হ’লে শৰীৰত শক্তিক কাৰণে আহাৰ লাগে বা জীৱিকা লাগে। গতিকে কোনো কোনো ক্ষেত্ৰত নিয়মৰ তাৰতম্যও ঘটে। যেনে শৌচাশ্বে পবিত্ৰ জলত বাধ্যতামূলক ভাবে থকা স্নানৰ নীতিপালন কৰিব নোৱাৰে কৃষি কাৰ্য্যৰ বাবে। প্ৰাতঃ কালতে কৃষিকাৰ্য্যত ব্যস্ত থাকিব লগা হোৱাৰ কাৰণে শৌচাশ্বে স্নান কৰিব নোৱাৰি কৰ্ত্তব্যকাৰ্য্য সমাপনেহে স্নানৰো সমাপন কৰেহি। বহুতে ক’ব খোজে যে প্ৰাতঃ স্নান কৰি দেখোন কৃষি কাৰ্য্যলৈ যাব পাৰে। কিন্তু কথা হ’ল স্নানাদি সমাপনত বহুতো নিয়ম নীতি আচৰিব লাগে। তাৰ কাৰণে ডালেখিনি সময়ৰ প্ৰয়োজন। আনহাতেদি কীৰ্ত্তনঘৰত নামপ্ৰসঙ্গ সোনকালে আৰম্ভ হয়। স্নান কাৰ্য্য কৰি কৃষিকাৰ্য্যলৈ গ’লে কৃষিকাৰ্য্যত বেছি সময় কটাব নোৱাৰে। কাৰণ নাম প্ৰসঙ্গত সকলোৱেই যোগদান কৰিবহি লাগে। তদুপৰি ভকতসকল স্নানান্তে ভোজনবিধি সমাপনে কৃষিকাৰ্য্যলৈ বা আন কাৰ্য্যৰ বাবে বাহিৰলৈ গ’লে পুনৰ স্নান কৰিব লগা হয়। এনেদৰে প্ৰাতঃ কালতে দুবাৰ স্নান কৰিব লগা হ’লে কৃষিকাৰ্য্য আৰু নামপ্ৰসঙ্গ কাৰ্য্য দুয়োটাই আধৰুৱাই থাকে বাবে প্ৰাতঃস্নান নকৰি কৃষিকাৰ্য্য সমাপনে স্নানৰো সমাপন কৰি নাম প্ৰসঙ্গত যোগদান কৰে। ধৰ্ম্ম আৰু কৰ্ম্মৰ কাৰণে এনে বিধি কৰি লবলগীয়া হৈছে। অৱশ্যে যি সকলে কৃষি কাৰ্য্যলৈ নেযায় তেওঁলোকে প্ৰাতঃস্নান কৰি উগৰত-কৃত্য কৰি থাকে।

আমি পূৰ্বতে উল্লেখ কৰি অহা “শৌচাচাৰ বিধি”ৰ শতকৰা নকৈ-ভাগ সন্মত পালন হয়। বাকীখিনি অনিবাৰ্য্য কাৰণবশতঃ নানা ব্যস্ততাৰশতঃ পালন কৰিব নোৱাৰে। যি কি নহওক আমি খুজমূল ভাৱে শৌচাচাৰৰ কিছু-কথা ব্যস্ত কৰা হ’ল। স্নানতো বহু নিয়ম পালন কৰা হয়। স্নানৰ কাৰণে নদী, পুখুৰী, কূপ আৰু কূপনালাৰ পানী ব্যৱহাৰ কৰা হয়। শতকৰা আঠা-নকৈ ভাগে নদীত আৰু বাকী বিনাকল বান্ধক্য বা বেচি দূৰ অভিভ্ৰম কৰিব নোৱাৰে, সেইসকলে কূপ বা কূপনালাতে স্নান পান আচমন কৰে। পুখুৰীৰ

॥৪১২॥ সন্নীয়া সংজ্ঞাতিৰ স্বৰ্ণবেদ্যা

পানীৰ প্ৰায় ব্যৱহাৰ নাই। বিষ্ণু পুৰাণৰ মতে নদী, নদ, সৰোবৰ আদিৰ জলেই স্নানৰ বাবে প্ৰশস্ত বুলি কৈছে—

নদী নদ তড়াগেষু দেবতাত্ত জলেষু চ।

নিত্য ক্ৰিয়ার্থং স্নানীত গিৰিগ্ৰন্থবণেষু চ।

কুপেষুদ্ধত তোয়েণ স্নানং কুৰ্ব্বীত বা ভূবি ॥

বিষ্ণুপুৰাণ ৩।১১।২৪

অৰ্থাৎ—নিত্য ক্ৰিয়াৰ কাৰণে নদী, নদ, সৰোবৰ দেবতাত্ত কিম্বা পৰ্বত জল-
স্ৰোতত স্নান কৰিব পাৰে। এই বিলাকৰ অঙাৱে কুপজল তুলি লৈ
বা নিজঘৰলৈ তুলি আনি স্নান কৰিব পাৰে।

বৃহৎ পৰাশৰ স্মৃতিত কৈছে—

স্নানং নদ্যাদিবন্ধেষু সন্নিভঃ কাৰ্য্যং সদম্মম্।

কৃষ্ণিমং তোয়কুপস্থং ভোয়ং তন্নত্ব কৃষ্ণিমম্ ॥

বৃহৎ পৰাশৰ স্মৃতি ২।১০৪

অৰ্থাৎ—নদী আদি উৎকৃষ্ট জলাশয়ৰ পবিত্ৰ জলত সজ্জনসকলে স্নান কৰিব।
যদি অকৃষ্ণিম হয়, তেন্তে কুপজলত স্নান কৰিব, কৃষ্ণিম হলে নকৰিব।

যি কি নহওক সগ্ৰত স্নানৰ বাবে নদীজল আৰু পানৰ বাবে কৃপ-
জল ব্যৱহাৰ কৰা হয়। বহুতেই নদীক মলমূত্ৰ বাহক বুলি অপবিত্ৰ গণ্য
কৰে। সেই মৰ্ম্মে স্মৃতিয়ে কয় “নাপোমূত্ৰপ্ৰবীষাত্যাং” (বৃহৎ পৰাশৰ
স্মৃতি ২/১১০) অৰ্থাৎ মলমূত্ৰৰ দ্বাৰা স্ৰোতস্থানীৰ জল অপবিত্ৰ নহয়। মনু-
সংহিতাতো বেগবতী নদী পবিত্ৰ বুলি কৈছে। স্নান কৰিবৰ কাৰণে নদীৰ
পাৰত প্ৰথমে বাওঁ ভৰি তাৰ পিছত সোঁ ভৰি ধুই লৈ জলত নামি জলক
বিষ্ণুপদোদ্ভবা বুলি কল্পনা কৰি লব। অৱশ্যে বৃহৎ পৰাশৰ স্মৃতিৰ মতে
জলক তীৰ্থ বুদ্ধি কৰিব নালাগে বুলি কৈছে (অতোন চিন্তয়েৎ তীৰ্থং ব্ৰজ্জদেব-
ত্ৱচিন্তিতম। বৃহৎ পৰাশৰ স্মৃতি ২/১০৩) কিণ্ড মহাপুৰুষৰ প্ৰবচনত পোৱা যায়—

কীৰ্ত্তি নদী সেৱাকৰে কৰ্ণে মহাৰজে।

গঙ্গাক কৰয় অভিষেক অঙ্গে সজে ॥

এহিমতে দুয়ো তীৰ্থ উপাসি মহন্তে।

বাহিৰে ভিতৰে শুদ্ধি হোৱয় একান্তে ॥

মাধৱদেৱ/ভক্তিৱত্নাৱলী

কীৰ্ত্তি নদী হ’ল ভগৱৎ গুণ, স্বশ, জীলা, চৰিত্ৰ কাণেৰে শুনি (কৰ্ণ
শব্দে ভকতৰ, হিঙ্গাত প্ৰবেশি হৰি, দুৰ্দ্ধাসনা হৰে সমস্তম্) অন্তৰ পবিত্ৰ কৰা

অৰ্থাৎ ভাব শুদ্ধি কৰা আৰু জ্ঞানক উত্তমতাপদোক্তৰা গঙ্গাজল বুলি কল্পনা কৰি লৈ দুয়োটাৰে বাহ্যান্তৰ শৌচ হোৱা। সজকাম এটি কৰোতে সজ ভাৱ এটি মনলৈ আনিবই লাগিব। তেতিয়াহে সকলো কাৰ্য্যই পবিত্ৰ হৈ উঠিব। শঙ্কৰদেৱ—

তীৰ্থ বুলি কৰে জলত শুদ্ধি।

প্ৰতিমাত কৰে দেৱতা বুদ্ধি।

বৈষ্ণৱত নাই ইসৰ মতি

গৰুতো অধম কৃষ্ণ বদতি ॥

(কীৰ্ত্তন)

এই প্ৰবচন এই প্ৰসঙ্গত নাখাটে। ইয়াৰ অৰ্থ অন্যৰূপতহে হয়। বহুতেই স্বাৰ্থজড়িত কাৰণত উত্তমপদৰ অপব্যাখ্যা কৰে। আমি ইয়াত উত্তমপদৰ মূলটো বিচাৰি অপ্ৰসঙ্গ হলেও উল্লেখ নকৰি নোৱাৰিলো। ইয়াৰ মূল হ’ল দশমস্কন্ধ ভাগৱত। শ্লোকটো হ’ল এনেদৰে —

যস্যাত্ম বুদ্ধিঃ কুনপে ত্ৰিধাতুকে

অধীঃ কলহাদিষ ভৌমঈজ্যধীঃ ।

স্বৎ তীৰ্থ বুদ্ধিঃ সলিলেন কহিচিৎ

জনেত্ববৰ্জিত্যেযু সত্ত্বং পোখৰঃ ॥

ভাগৱত ১০/৮৪/১৭

ইয়াৰ পৰিষ্কাৰ ভাঙনি এনেদৰে —

শৰীৰ সৱক মই বোলে চিত্তে।

মমতা কৰে পুত্ৰভাৰ্যা বিত্তে ॥

তীৰ্থ বুলি কৰে জলত শুদ্ধি।

প্ৰতিমাত কৰে দেৱতা বুদ্ধি ॥

বৈষ্ণৱত নাই ইসৰ মতি।

গৰুতো অধম কৃষ্ণ বদতি ॥

শঙ্কৰদেৱ/কীৰ্ত্তন।

ইয়াত জলত তীৰ্থ বুদ্ধি কৰিলে, প্ৰতিমাত দেৱতা বুদ্ধি কৰিলে দোষ হোৱাৰ ইঙ্গিত নাই। দৰাচলতে ইয়াৰ অৰ্থ এনেদৰেহে হ’ব — দেৱতা সকলতকৈয়ো যে ভকত শ্ৰেষ্ঠ ইয়াক প্ৰতিপন্ন কৰিবৰ কাৰণে ত্ৰীকৃষ্ণই এই শ্লোকৰ অৱতাৰণা কৰে। মানুহে শৰতুল্য শৰীৰক আত্মবুদ্ধি কৰে, মৃত্ত তুল্য পুত্ৰ ভাৰ্যাদিক মোৰ মোৰ বোলে, মৃত্তিকাদিৰে নিৰ্ম্মিত প্ৰতিমাৰোৰক দেৱতা বুদ্ধি কৰে আৰু পানীক তীৰ্থ বুদ্ধি কৰি স্নানাদি কৰে; কিন্তু এই চাৰিবিধ বুদ্ধি ভকত বা মহন্তসকলত নকৰে। সেই সকলেই গৰুতো

অধম। ইয়াকে কুৰুই কৈছে ইত্যাদি। ইয়াত মহন্তজনত আত্মভাৱ কৰিবলৈ, মুহূৰ্ত্ত তুল্য পুণ্ডৰ্য্যাদিত থকা মমতা মহন্তজনৰ প্ৰতি দেখুৱাবলৈ, তেওঁত তীৰ্থ (পবিত্ৰ) বুদ্ধি কৰিবলৈ আৰু দেৱতাবুদ্ধি কৰিবলৈ ওলোটা ভাগে বৃত্তাবৰ কাৰণেহে এনে চেষ্টা কৰা হৈছে। ইয়াৰ দ্বাৰা ভকতৰ শ্ৰেষ্ঠতা সৰ্বাধিক ৰূপে প্ৰতিপন্ন কৰিবলৈ চেষ্টা কৰা হৈছে। মহাপুৰুষ মাধৱদেৱৰ দ্বাৰা অনুদিত ভক্তি ৰত্নাৱলীত সুন্দৰ ভাৱে ইয়াৰ অৰ্থ ফুটি ওলাইছে এনেদৰে —

এতেকে ভকত শ্ৰেষ্ঠ দেৱতাত কৰি।

নাহি সংসাৰত বিষ্ণু ভকতৰ সৰি ॥

হেন মহাজনক এৰিয়া মূঢ় নৰে।

শৱতুল্য শৰীৰক আত্মবুদ্ধি কৰে ॥

বোলে মোৰ পুণ্ডৰ্য্য অপৰ সৰক।

মানয় দেৱতা বুলি প্ৰতিমাসৰক ॥

জলদ্র কৰয় তীৰ্থ বুদ্ধি নিবন্তৰে।

ইটো চাৰি বুদ্ধি মহাজনত নকৰে ॥

জানিবা গদগ্ধ সিটো গৰুতো অধম।

মহামন্দ মতি আৰ নাহি তাৰ সম ॥ ইত্যাদি।

ভক্তিৰত্নাৱলী/মাধৱদেৱ।

আমাৰ সত্ত্ববাসীয়ে নদীজলক বিষ্ণুপদজল বুলি কল্পনা কৰি বাহ্যিক পবিত্ৰ হ'লেও বিষ্ণুভকতত শ্ৰদ্ধা, ভক্তি অটুট ৰাখিছে। যিহেতু কমলাবাৰী সত্ত্বই চাৰিবস্তৱ ভিতৰত ভকতকে প্ৰথম স্থান দিয়ে। আমি পূৰ্বতে সেই সন্দৰ্ভত পৰিচকাৰ কৰি দি আহিছো। সকলোবোৰ ভক্তিমূলক শাস্ত্ৰতে প্ৰথমে সাধু সজ লবলৈ পৰামৰ্শ দিছে। সিও এবিধ শৌচ বুলিও সংহিতা শাস্ত্ৰই কৈছে যেনে —

অভক্ষ্য পৰিহাৰশ্চ সংসৰ্গশ্চাপ্যনিন্দিতৈঃ।

আচাৰেষু ব্যৱস্থানং শৌচমিগ্ৰাভিধীয়তে ॥

অগ্নি সংহিতা ৩৫

অৰ্থাৎ :— অভক্ষ্য ভক্ষণ পৰিত্যাগ, সজ্জনৰ সজ আৰু সদাচাৰ পালন ইয়াকে শৌচ বুলি কয়।

স্নানৰ বেলিকা তেনেকৈ “বিষ্ণু পদজলৰ দ্বাৰা পবিত্ৰ হওঁ” এই বুদ্ধিৰে মূৰৰ চুলি সোলোকাই “নমো নাৰায়ণায়” এই মন্ত্ৰ মাতি পানীত ডুব দিব। প্ৰথমতে পানীৰ ওপৰত থকা মলমূত্ৰ পানী হাতেৰে আঁতৰাই ল'ব লাগে। তিনিটা ডুবমাৰি ভালকৈ গাটো পৰিচকাৰ কৰি লৈ তলত লিখা মন্ত্ৰ কেইটা উচ্চাৰণ কৰি অন্তৰ শুদ্ধি কৰিব —

- ১) অপবিত্ৰ যিটো আতি, পবিত্ৰ হোৱে বা হদি
সমস্ত অৱস্থা আছে পায়।
কমল লোচন যিটো সুমৰে তাৰে সৈ
বাহিৰে জিতবে হোৱে কায়। ॥
- ২) নাৰায়ণ নাম নৰ সমস্তৰ
প্ৰসিদ্ধ চৌৰ বিশেষ।
অনাৰ্জু জন্মৰ সঞ্চিত পাতক
স্মৰনে হবে নিঃশেষ ॥
- ৩) চাৰিও বেদৰ চাৰি অক্ষৰ সাৰ কাটি আনি ব্ৰহ্মদেৱে
বেকত কৰিয়া থৈলা নাৰায়ণ বাণী।
সেহি নাৰায়ণ নাম লৈয়া গুহ কৰো আমি চিত্ত কায়
হৰি সন্তোষৰ কাৰণ আন নজানি ॥

এই মন্ত্ৰ মাতি অৱসানে তিনি চলু পানী মূৰত আৰু তিনি চলু পানী মুখত লৈ হৰি পদজলেৰে বাহ্যভাৱে পবিত্ৰ কৰিলো বুলি মনতে ভাবি পাৰলৈ উঠি ভালকৈ তিয়নি চেপি লৈ তিনি থানলৈ সেৱা কৰি নানা গীত পদ গায় হাত ধুই আহিব লাগে। ৰাতি বা সন্ধ্যা কালত স্নান হ'লে দেৱ ভট্টিমা আৰু গুৰু ভট্টিমা আনি গাব লাগে। লগত গামোচা নিব। নিজ পিছা তিয়নি চুৰিয়াৰে গা টুকিব নেপায়। আৰু সত্ত্বত তেনেকুৱা নিয়মো নাই। তেনে কৰিলে দোষো আছে। সেই সন্দৰ্ভত বাখুল স্মৃতিয়ে কয়—

স্নান বস্ত্ৰেণ যঃ কুৰ্য্যাৎ দেহস্য পৰিমাৰ্জ্জনম্ ।
জ্বনালীভং ভবেৎ গাত্ৰং পুনঃ স্নানেন শুধ্যতি ॥

বাখুল স্মৃতি-৭১

অৰ্থাৎ—

জলে স্নান কৰি অৱসানে যিটোজন।
পৰিহিত বস্ত্ৰে কৰে শৰীৰ মাৰ্জ্জন ॥
কুকুৰে স্পৰ্শিলে পুনু স্নান যেনে মত।
সিমতে পবিত্ৰ হ'ব স্নানিয়া জনত ॥

(অনুবাদ—আমাৰ নিজা)

এনেকৈ আহি নিজ ঠাই পোৱাৰ পিছত ধূতি পিন্ধিব। কমলাবাসী সন্ন্যাসী ডকতে সোঁফালে পোন্ধ মাৰে আৰু বাওঁফালে থোৰ মাৰে। তিয়নি

চুৰিয়া চেপি মেলি দি হাত-ভৰি ধুই মূৰ আচুৰিব। বহাৰ ভিতৰত মূৰ আচোঁবা নিষিদ্ধ। কাৰণ বহাৰ ভিতৰত চুলি পৰিলে সেই চুলি যদি খাদ্য দ্ৰব্য যেনে চাউল, মাছ, শাক, পাচলি আদিত মিহলি হয়গৈ, তেন্তে অজ্ঞাত-সাৰে সেই চুলি পাকস্থলিত নিঃসৰ হৈ মানুহৰ উদৰত হ'ব পাৰে। খাদ্য অন্ন পৰিপাক হলেও চুলি পৰিপাক নহয়। গতিকে সেই চুলি উদৰ নাড়িত মেৰ খাই পৰে। পৰিণামে উদৰ ৰোগ হোৱাৰ সম্ভাৱনা। সেইবাবে ভিতৰত মূৰ আচোঁবা নিষিদ্ধ। খাওঁতে চুলি পালে সেই অন্ন দুষিত হোৱাৰ উপৰিও পাগপাত্ৰ মাৰ হোৱাৰ নিয়ম এটিও আছে। কিন্তু এতিয়া খাদ্যাভাৱৰ দিনত কিছু ক্ৰোধাধৰা নীড়িও চলিছে। কাঁহৰ লোটাৰে ভৰি ধোৱাও নিষিদ্ধ। পিতলৰ লোটাৰ পানীৰেহে ভৰি ধুব লাগে। কাঁহৰ পাত্ৰ পবিত্ৰ কাৰণেই ডকডসকলে ভৰিধোৱা লোটা হিচাবে ব্যৱহাৰ নকৰে। খোৱা পানীৰ পাত্ৰ কৰাহে নিয়ম।

কাঁহৰ পাত্ৰ (লোটা) ভৰিধোৱা কাৰ্য্যত ব্যৱহাৰ কৰা নিষিদ্ধ সম্পৰ্কে ৰুহৎ পৰাশৰ স্মৃতিয়ে কয় -

বৰ্জ্জয়েৎ ধাবনং চৈব পাদয়োঃ কাংস্যভাজনে।

পৈশুন্যং মৰ্ম্মভেদকং ন বদেৎ শ্লেচ্ছ ভাষিতম্ ॥

ৰুহৎ পৰাশৰ স্মৃতি ৬/২৭৪

অৰ্থাৎ - কাঁহৰ পাত্ৰত পদমুগল প্ৰক্ষালন আৰু খলতাবৰ্জ্জন কৰিব লাগে।

মৰ্ম্ম বিদাৰক আৰু শ্লেচ্ছ ভাষা ক'ব নেলাগে।

ভৰিধোৱা কাৰ্য্য পিতলৰ লোটাৰে কৰাহে উচিত। কাঁহৰ পাত্ৰ অৰ্থাৎ লোটা ভগৱৎ কাৰ্য্যৰ বাবেহে প্ৰযোজ্য। অৱশ্যে ভগৱৎ কাৰ্য্যৰ কাৰণে পিতলৰ লৰাইহে ব্যৱহাৰ কৰা হয়। কাঁহৰ লৰাই ব্যৱহাৰ প্ৰায়েই নাই। কাৰ্য্যভেদে পাত্ৰৰো ভেদ থকা দেখা যায়। ইজ্ঞাত বিজ্ঞান সন্মত কথা নিশ্চয় আছে।

তিয়নি চেপা পানী ভৰিত পেলোৱা আৰু তিয়নিৰে মূখ মোচা আদি কাৰ্য্য কৰাও নিষিদ্ধ। কাৰণ তিয়নি চুৰিয়াত প্ৰসাৱ, বাহ্যমল (মোচ) আৰু শৰীৰৰ বিষাক্ত মল লাগি থাকে। তাৰে মূখ মুচিলে সত্ৰীয়া সদাচাৰমতে অমোন দিব লাগে। এইখিনিও বিজ্ঞানসন্মত কথা। স্নান অৱসানে ভৰি ধুই, মূৰ আচুৰি, চুৰিয়াখন ডালকৈ পিছৰি লাগে। সেই সম্বন্ধত ঢোলা আদি ব্যৱহাৰ কৰাও নিষেধ। অন্ন ভোজন (ভাত) কৰাৰ পিছতহে ডেকাসকলে ঢোলা পিছে। বৃদ্ধসকলে প্ৰায়েই ঢোলা ব্যৱহাৰ নকৰে।

গ্ৰৈলোক্য মোহন পঞ্চৰাত্ৰ পুৰ্ণিমন্তে সদায় গুৰুৱন্ত ধাৰণ কৰা উচিত। নানা ৰঙ্গৰ বস্ত্ৰ পৰিধান অবিবেক। হৰি ভক্তি বিজ্ঞাস গ্ৰন্থমতে দেৱকাৰ্য্যৰ

বাবে চিন্তা বন্ধ, অৰ্জুদণ্ড বস্ত্ৰ আৰু অন্য পৰিহিত বস্ত্ৰ ধাৰণ কৰিব নোৱাৰে।
মলিন বস্ত্ৰ কাকবিশিষ্টা ভূম্য। ধোৱাই ধোৱা বস্ত্ৰও অশুচি। পাট, মুগা,
এতিয়া কাপোৰ পবিত্ৰ। উলী বস্ত্ৰ সদা পবিত্ৰ। সেই সৰ্বজ্ঞে শাস্ত্ৰানুসৰত কৈছে

আখিকং তু সদা বস্ত্ৰং সৰ্বিহং বাজসত্তম ।

পিতৃদেৱ মনুষ্যানাং ক্লিষ্টানাং চ প্ৰশস্যতে ॥

অৰ্থাৎ—উলী বস্ত্ৰ সদায় পবিত্ৰ উৎসৱ দেৱ, পিতৃ আৰু মনুষ্যৰ ধৰ্ম্মানুষ্ঠানত
প্ৰশস্ত হয়।

পাত্ৰ সংস্কাৰ আৰু বস্ত্ৰ সংস্কাৰকৰণতো সন্ন্যাসীৰ বহু নিয়ম নীতি
আছে। পাত্ৰ সংস্কাৰ কৰিবলৈ হ'লে কাঁহৰ পাত্ৰ ভূম্মেৰে অৰ্থাৎ ছাঁহৰে
আৰু পিত্তলৰ পাত্ৰ টেঙাৰে সংস্কাৰ কৰা হয়। সৰ্ব্বৰ সকলোৱে কাঁহৰ পাত্ৰয়ে
ব্যৱহাৰ কৰে। পিত্তলৰ পাত্ৰ প্ৰায় কম। মাত্ৰ পদ প্ৰক্ষালনৰ বাবে পিত্তলৰ
লোটা আৰু দুখীয়াসকলৰ বাবে কাঁহৰ পাত্ৰ দুচপাৰ কাৰণে পিত্তলৰ লোটা
ব্যৱহাৰ কৰে। যাব পিত্তলৰ লোটা নাই তেওঁ অৱিধি হলেও কাঁহৰ লোটাকে
লয়। কাঁহি, বাটি, লোটা, কলহ আদি ভোজনৰ আৰু ভ্ৰম পাত্ৰৰ ধৰে
প্ৰয়োজ্য। কাঁহি তিনি প্ৰকাৰৰ—সাধাৰণ কাঁহি, বেৰা-কাঁহি, অক বান-কাঁহি।
বাটি দুবিধ—পাতি-বাটি আৰু বান বাটি। লোটাও দুবিধ—সাধাৰণ লোটা
আৰু দগ্‌দগি লোটা। কলহৰ ত্ৰেলী বিভাগ নাই। আমি “ভোজন বিধি”
প্ৰকৰণত এইবোৰৰ ব্যৱহাৰ বিধি সম্পৰ্কে বহুলকৈ লিখিম।

সন্ন্যাসী নীতি নিয়ম অৰ্থাৎ সজ (ধৃতি) আৰু ফুৰা (বিধৃতি) দুটা
নিয়ম থাকিলেও তাৰে বহুতো ভাগ আছে। সজ বুলি কওঁতে পুৰাতনান্তে
পাগপাত্ৰ কৰা কাৰ্য্যৰ অন্য কাৰ্য্যৰ সজৰ ব্যৱধান আছে। যি জনাই পাগপাত্ৰ
কৰে তেওঁ কাকো স্পৰ্শ নকৰে। ছোৱাসকলেও পৰিত্ৰকাৰ কাৰণে ধৃতি-নীতি
মানি চলিব লাগে। সেই সম্পৰ্কেও “ভোজন বিধি”ত প্ৰকাশ কৰা হ'ব। এতিয়া
কথা হ'ল উক্ত ধৃতি হ'বলৈ হলে বস্ত্ৰসংস্কাৰ কৰা নিত্য প্ৰয়োজন। বস্ত্ৰ
সংস্কাৰ সম্পত্তি দুই প্ৰকাৰৰ হৈছে—এক-খাৰ দুি গৰম পানীত কানি কাপোৰ
সিজোৱা, দুই—অধুনাকালত ব্যৱহাৰ চাবোনেৰে কানি কাপোৰ সংস্কাৰ কৰা।
অগৰ কালত কল গছৰ পাত, ঠাৰি, ধানখেৰ আদি পুৰি ছাঁহ কৰি জাহ দি
সেই পানীৰে কাপোৰ সিজাই বস্ত্ৰ সংস্কাৰ কৰিছিল। আজি-কালি বজ্জৰত
খাৰ আৰু চাবোন ওলাল। গতিকে সৰ্ব্বত দুই প্ৰকাৰে বস্ত্ৰ সংস্কাৰ কৰা
হয়। কানি কাপোৰ সিজ কৰিলে সিজ কৰোতাজন অপবিত্ৰ হয়। কাৰণ
কাপোৰত মানুহৰ তেজ পুৰ্জ প্ৰস্ৰাৱ, অদি লাগি থাকে। সেইবোৰ সিজ
কৰাৰ লগে লগে অপবিত্ৰ হ'ব। সেই কাৰণে বস্ত্ৰসংস্কাৰ কৰোতাসকল গৃহ

অভ্যাসৰ প্ৰবেশ নিষেধ। বিপৰীতে পাগ পান্ন মাৰ যাব। সংস্কাৰ কৰোঁড়াজনে মুখত গামোচা বান্ধি লব লাগে, নতুবা লহোন দিব লগা হয়। কাৰণ উক্ত অপাৰিত্ৰ কানি-কাপোৰৰ পানী মুখত পৰা মানেই তেজ পূজ আদি খোৱা, সেই বাবেই এই নিয়ম। বস্ত্ৰ সংস্কাৰকৰণতো বাৰ তিথি আদি বিচাৰ আছে। যি কোনো সময়তে বস্ত্ৰ সংস্কাৰ কৰা নিষিদ্ধ। নৈমিত্তিক পৰ্ব যেনে শঙ্কৰদেৱ, মাধৱদেৱ, ষড়লাআতাৰ তিথিত, বিহু উৎসৱত, ৰাসোৎসৱত, ফলগুৎসৱত, আতাসকলৰ তিথিত, একাদশী, অঁউসী, সংক্ৰান্তি, পূণিমা, ষষ্ঠী, দ্বাদশী তিথিত, শ্ৰাদ্ধৰ দিবসত, শনিবাৰ, মঙ্গলবাৰ আদিত বস্ত্ৰ সংস্কাৰ নিষিদ্ধ। স্মৃতি শাস্ত্ৰত পোৱা যায় —

মন্দমঙ্গলম্ভে চ দ্বাদশ্যাং শ্ৰাদ্ধৰাসৰে।

ক্ষাৰেণ বস্ত্ৰ সংযোগাৎ দহতি সপ্তমংকুলম ॥

অৰ্থাৎ—শনিবাৰ, মঙ্গলবাৰ, ষষ্ঠী তিথি, দ্বাদশী তিথি, শ্ৰাদ্ধৰ দিনত থাকেৰে বস্ত্ৰ নিকালে সপ্তম কুল পৰ্য্যন্ত দগ্ধ হয়।

তেনেকৈ দাড়ি মূৰ খুৰোৱা কাৰ্য্যতো সন্ন্যাসী নিয়ম আছে। ক্ষৌৰ আদি কৰ্ম্মও পূৰ্বোক্ত বাৰ তিথি আদি মানি চলাব উপৰিও অতিৰিক্ত গোটাচোৰেক বিধিও আছে। ক্ষৌৰ কাৰ্য্য মানে দাড়ি, নখ, আদি কটো কাৰ্য্যক বুজায়। ক্ষৌৰ কাৰ্য্য সমাপন কৰিবলৈ হলে ওপৰৰ বাৰ তিথি মানি চলাব উপৰিও বুধবাৰ আৰু সোমবাৰৰ বাদে বাকী কেইটা বাৰত কৰিব নেপায়। নিজৰ জন্ম বাৰত নেপায়। সপ্তাহত এদিনকৈ ক্ষৌৰ কাৰ্য্য কৰা হয়। অনিবাৰ্য্য কাৰণবশতঃ আৰু যিকোনো উৎসৱৰ আগদিনা যিকোনো বাৰ আৰু তিথিত ক্ষৌৰ কাৰ্য্য কৰিলে দোষ নাই। তেনেকৈ বস্ত্ৰ সংস্কাৰকৰণতো। ষষ্ঠী আৰু দ্বাদশী তিথিত ক্ষৌৰ কাৰ্য্য কৰিব পাৰে। একাদশী, অঁউসী, পূণিমা তিথিতহে নেপায়। বাকী বিলাকত পাৰে। ক্ষৌৰ কাৰ্য্য ঘৰৰ ভিতৰত কৰিব নালাগে। সন্ন্যাসী সদাচাৰতো তেনেদৰেই দাড়ি, নখ, আদি ভিতৰত পৰিলে চাউল, মাহ আদি খাদ্য দ্ৰব্যৰ লগত মিহলি হৈ পাক ক্ৰিয়াত পৰি মানুহৰ উদৰত হ'ব পাৰে। তাৰ পৰা নানু ৰোগ হোৱাৰ সম্ভাৱনা। নখ বিলাকে উদৰৰ নাড়ীত মেৰাই ধৰি ঘা লগাব পাৰে। তেতিয়া শৈল চিকিৎসা পৰ্য্যন্ত হ'বগৈ। সেইবাবে ক্ষৌৰ কাৰ্য্য ঘৰৰ বাহিৰত কৰিব লাগে। আৰু সেইবিলাক হাতেৰে তুলি নি অন্য ঠাইত পেলাই দিব লাগে। প্ৰতিদিনে ক্ষৌৰ কাৰ্য্য (দাড়ি খুৰালে) কৰিলে চকুৰ কাৰণে বেয়া। 'সেইবান্ধ সন্যাসীয়ে দাড়ি ৰাখে।

ক-৬) পূজা বিধি (পুৰুষোত্তম বিধি) :

জ্ঞান বিধি সমাপন কৰি পাত কাপোৰ আৰু গামোচা লৈ ঈশ্বৰ সেৱা পূজা কৰিবৰ কাৰণে . প্রস্তুত হ'ব লাগে। একমাত্ৰ বস্ত্ৰেৰে দেৱাৰ্চন কৰাটো দোষগীৰ্য বুলি শাস্ত্ৰই কৈছে যেনে “একবস্ত্ৰো ন ভূজীত ন কুৰ্য্যাৎ দেৱতাৰ্চনম্” অৰ্থাৎ এখন বস্ত্ৰেৰে ভোজন আৰু দেৱতাৰ্চন কৰিব নালাগে বিষ্ণু পুৰাণত কৈছে—

হোমদেৱতাৰ্চনাদ্যাসু ক্ৰিষ্টাৰ্চাচমনে তথা ।

নৈক বস্ত্ৰঃ প্ৰবৰ্ত্তেত্তি শ্বিৰজাচনিকৈ জপে ॥

বিষ্ণুপুৰাণ ৬/১২/২০

অৰ্থাৎ — হোম, দেৱপূজা আদি ক্ৰিয়া, আচমন, পুণ্যাহবাচন আৰু জপ কাৰ্যত এক বস্ত্ৰ হৈ প্ৰৱৰ্ত্ত হোৱাটো কৰ্তব্য নহয়।

অগ্নিপুৰাণত “জপ” শব্দৰ অৰ্থ এনেদৰে কৰিছে —

জকাৰো জন্ম বিচ্ছেদঃ পকাৰঃ পাপনাশনঃ ।

তত্মাৎ জপ ইতি শ্ৰোতঃ জন্ম পাপ বিনাশকঃ ॥

অগ্নিপুৰাণম্ ১।

অৰ্থাৎ — “জ” শব্দই জন্ম বিচ্ছেদ কৰে অৰ্থাৎ পুণৰ্জন্মত বাধা দিয়ে আৰু “প” শব্দই জন্মৰ সমস্ত পাপ নাশ কৰে। সেই হেতু তাকে “জপ” বুলি কয় যি জন্মৰ পাপ বিনাশ কৰে ॥

জ্ঞানাত্ম উত্তৰত জৰ্চন বা জপ কৰাটো সৰ্বশাস্ত্ৰ সন্মত। জপ কৰিলে চিত্ত শুদ্ধ হয়। জপ কাৰ্য্যত উত্তৰত নাম মন্ত্ৰোচ্চাৰণ কৰা হয় যি মন্ত্ৰ “মননাৎ ত্ৰায়তে যক্ষ্মাৎ তক্ষ্মাৎ মন্ত্ৰ উদাহৃতঃ” অৰ্থাৎ — যি মননৰ দ্বাৰা পৰিত্ৰাণ হয় তাকে মন্ত্ৰ বুলি কয় বা স্বাৰ পৰা মনন চিন্তন আৰু ধ্যানৰ দ্বাৰা দুখ দুৰ্গতিৰ পৰা নিৰ্বৃত্তি লাভ কৰি পৰমানন্দ সুখ প্ৰাপ্তি হয়, সেয়েহে মন্ত্ৰ। হৰিনাম জপ কীৰ্তন আদ্য বাক্ ইন্দ্ৰিয়ৰ কাম। বাক্ ইন্দ্ৰিয় প্ৰাণৰ দ্বাৰা সংকলন হয়। প্ৰাণ আৰু বাক্ দুয়ো একত্ৰে সংযোগ হোৱাৰ কাৰণে নাম জপ কৰিলে শাৰীৰিক আৰু মানসিক উত্তৰৰ পৰাই লাভ হয়। নাম জপৰ দ্বাৰা বহিঃশূন্য জীৱক অন্তঃশূন্য কৰে। ৰাজসিক আৰু তামসিক স্বভাৱ লোপ হৈ সান্নিধ্য জাতিক ভাবাপন্ন হৈ পৰে। বৈশম্পায়ন সংহিতাত কৈছে—

সৰ্বধৰ্ম বহিৰ্ভূত সৰ্বপাপৰতন্ত্ৰতা।

মুচ্যতে নান্ন সন্দেহো বিষ্ণুমানুকীৰ্ত্তনাৎ ॥

বৈশাখ্যায়ন সংহিতা।

অৰ্থাৎ— সৰ্বধৰ্ম বহিৰ্ভূত আৰু সৰ্বপাপৰত পূৰ্ণৰূপে যদি হৰিনাম কীৰ্ত্তন কৰে, তেন্তে সকলো পাপৰ পৰা মুক্ত হয়। ইয়াত কোনো সন্দেহ নাই।

মহাপুৰুষ দুজনাকৈ বাণী সমূহতো নাম জপ অৰ্থাৎ নাম কীৰ্ত্তন কৰিলে কি হয় আৰু তাৰ মহিমা আদিৰ কথা পৰিষ্কাৰ ৰূপত পোৱা যায়। বাহ্যিক ভাৱত দিয়া নহ'ল। এটা কথা ঠিক যে ভগৱানৰ যিমান-বোৰ নাম আছে, তাৰ প্ৰতিটোৰে মহতী শক্তি বিদ্যমান। বেলেগ বেলেগ নামৰ বেলেগ বেলেগ ক্ৰিয়া হয় আৰু মানুহৰ বিভিন্ন অসুবিধা বিলাক সেই সেই নাম সমূহে দূৰ কৰি পৰমানন্দ লাভ কৰাত সহায় কৰে। মহাপুৰুষে লিখিছে—

ব্ৰহ্মনামে যতপাপ সংহৰিতে পাৰে।

পাতকী ততৈক পাপ কৰিতে নপাৰে ॥

মাধৱদেৱ/নামমোক্ষা

ভগৱানৰ সমস্ত নামৰ মহিমা ক্ষুদ্ৰ গ্ৰন্থত লিখাটো সম্ভৱপৰ নহয়। তাৰ কাৰণে এখন পৃথক গ্ৰন্থৰ প্ৰয়োজন আছে।

ভগৱৎ পূজাৰ্চনা নকৰাকৈ ভোজন কৰা দোষণীয়। কমলাবাহী সন্তত স্নানান্তে পূজন আৰু পূজানান্তে ভোজন ধৰাবন্ধা নিয়মৰ ভিতৰত পৰে। বিনাপূজনে হে অপৰাধ সেই মৰ্ম্মে বিষ্ণুধৰ্ম্মোক্তৰে কয় এনেদৰে—

এককালং দিবকালং বা ত্ৰিকালং পূজয়েৎ হৰিষ্ম।

অপূজ্য ভোজনং কুৰ্ব্বন্নৰকানি ব্ৰজেন্নৰঃ ॥

বিষ্ণুধৰ্ম্মোক্তৰ পুৰাণ।

অৰ্থাৎ—প্ৰাতঃ মধ্যাহ্ন আৰু সন্ধ্যা এই ত্ৰিকালত হৰি পূজা কৰা উচিত। যি মানুহে হৰি পূজা নকৰাকৈ ভোজন কৰে, সি নৰকলৈ যায়।

আমি পূৰ্ব্বতো এই সম্পৰ্কে কিছু উদ্ধৃতি দি আহিছোঁ।

বিষ্ণুপুৰাণৰ—

অগ্নিতাশী মলং ভূত্বে অজপীপন্ন শোণিতম্।

অসংস্কৃতাম্ ভূত্বেমুগ্ধং বালাদি গ্ৰথমং শত্ৰুৎ ॥

বিষ্ণু পুৰাণ

উক্ত প্ৰবচনেও জপ নকৰাকৈ খাদ্য গ্ৰহণ কৰিলে তেজ, পূজা খোৱাৰ তুল্য বুলি কৈছে— ইত্যাদি। বহুতো ধৰ্ম্ম গ্ৰন্থত সেই সঙ্ঘৰ্ষ প্ৰমাণ আছে।

যি কি নহওক স্নানান্তে তথা প্ৰাক ভোজনতে হৈ ভগৱদৰ্শন কৰি লব লাগে সেই কথা শাস্ত্ৰীয় নিয়মৰ ভিতৰত ।

ভগৱৎ পূজাৰ আগতে কিছুমান নীতি পালন কৰি লব লাগে । বিশেষকৈ জীৱাত্মক পৰমাত্মাত অৰ্পণ আৰু শৰীৰ পবিত্ৰ কৰি লোৱা উচিত । প্ৰথমে বস্ত্ৰ প্ৰজ্জলন কৰি, কঠ পাৰি, তিনখনীয়া বস্ত্ৰ লৈ বহিব লাগে । ভাগৱতৰ মতে পূৰ্ব্ৱাভিমুখ বা উত্তৰাভিমুখে ভগৱদাৰাধনা কৰিব লাগে । যেনে

ভূচিঃ সন্ততুতসত্তাৰঃ প্ৰাগ্দৰ্শৈঃ কল্মিতাননঃ ।

অসীনঃ প্ৰগুদগ্ বাঠে'সৰ্চ্চায়ামথ সন্মুখঃ ॥

ভাগৱত ১১/২৭/১৬

অৰ্থাৎ — ভগৱৎ আৰাধনাৰ কাৰণে উপবেশন কৰাৰ পূৰ্বে পূজাদ্ৰব্য সংগ্ৰহ কৰি নিজৰ ওচৰত প্ৰস্তুত কৰিব লাগে । নিজে স্নানাদিৰে পবিত্ৰ হৈ পূৰ্ব্ৱাভিমুখী বা উত্তৰাভিমুখী হৈ অৰ্চিত ইষ্ট দেৱক নিজৰ সন্মুখত ৰাখি আসনত উপবেশন কৰিব আৰু ভগৱৎ আৰাধনা আৰম্ভ কৰিব ।

উপবেশনৰ বাবে আসন সন্ন্যাসী হিচাবত কঠেই প্ৰচলিত । কঠৰ উপস্থিতি আৰু প্ৰয়োগবিধি সন্দৰ্ভত আমি প্ৰথম খণ্ডতে প্ৰকাশ কৰি আহিছোঁ । ভগৱৎ আৰাধনা বা সন্ন্যাসী ভাৱাত শুকসেৱা কৰাৰ আগে আগে কঠত উপবেশন কৰি লৈ নিজক বন্ধাবন্ধন কৰি ল'ব লাগে । সেই বন্ধাবন্ধন হ'ল প্ৰত্যেক অঙ্গ প্ৰত্যঙ্গত ভগৱানৰ নাম স্মৰণ কৰি নিবেদিত চন্দনৰ তিলক ধাৰণ কৰি লব । ইয়াৰ দ্বাৰা গৰীবো পবিত্ৰ কৰা হয় আৰু বন্ধা-বন্ধনো হয় । ক্ষত্ৰিয় বীৰ সকলে যুদ্ধ যাত্ৰা কৰাৰ আগমুহূৰ্ত্তত বন্ধা কৰচ গিজিহে যুদ্ধলৈ যায় । সেইদৰে আমি ভগৱানক সাক্ষাত কৰিবৰ কাৰণে নিজে পবিত্ৰ হৈ চন্দনাদিৰে নামৰ বন্ধুকৰচ গিজি লোৱা উচিত । চন্দনৰ শুণ্ডাশুণ সম্পৰ্কেও আগতে কোৱা হৈছে । চন্দনৰ তিলক ধাৰণ কৰাৰ লগে লগে ভগৱানৰ দ্বাৰা শৰীৰত তাৱৰণ দিব লাগে যেন —

ললাটে কেশৱ কঠে শ্ৰীপুৰুষোত্তম ।

গোবিন্দ দক্ষিণ পাশ্বে ৰামে দ্বিবিষ্ণুতম ॥

হৃদয়ত মাধৱ নাভিত নাৰায়ণ ।

মূৰ্ছে বিষ্ণু কৰ্ণে জ্ঞানা শ্ৰীমধুসূদন ॥

পৃষ্ঠে পদ্ম নাভে ক্ৰমধ্যে হৰীকেশ ।

বাহুমুৰ্ধ্বে ৰাসুদেৱ নাম সুবিশেষ ॥

তথা বাম বাহুত স্মৰিবে দামোদৰ ।

এহিক্ৰমে তিলক ধৰিব উক্ত নৰ ॥

শুক সেৱা বা ভগৱদৰ্শনা কৰোতে চুলিমেলি ৰাখিব নেপায়। মুক্ত কেশেৰে গমন, ভোজন, শয়ন, পূজন আদি কাৰ্য্য কৰা দোষণীয় সেই সম্পৰ্কে স্মৃতিয়ে কয় —

আসনে শয়নে দানে গমনে হৰি পূজনে ।

যদিস্যাৎ কেশমুক্তশ্চ ব্ৰহ্মহত্যা পদে পদে ॥

অৰ্থাৎ — উপবেশনত, শয়নত, দানকৰণত, গমন কালত, হৰি পূজনত কেশ মুক্ত হৈ থাকিলে প্ৰতি পদে পদে ব্ৰহ্মহত্যা পাপত লিপ্ত হয়।

সৰ্বৰ ভকতৰ চুলি দীঘল থাকে আৰু খোপা ৰাজে। চুলি ৰখাৰ কাৰণো বহুত। পূৰ্ব কালত ঋষি মুনিসকলৰ আৰু ৰজা সকলৰ চুলি থকা কথা শাস্ত্ৰাদিৰ পৰা প্ৰমাণ পোৱা যায়। মুনিসকলৰ কথা বাদ দিও ৰজা সকলৰ ভিতৰত কংস ৰজাৰে চুলি থকা প্ৰমাণ ভাগৱতে দিছে। শঙ্কৰ গুৰুৱে লিখিছে —

জগতৰ ভৰত মৰিল কংসৰাই।

চুলি ধৰি সমজ্যাত কুৰাইলা ঘৰাই।

কীৰ্ত্তন ॥

বিষ্ণুপূৰাণত আছে —

কেশোত্তবাক্ষ্য বিগলৎ কিৰীটিনবনীতলে।

কংসং স পাতয়ামাস তস্যোপৰি পপাত চ ॥

বিষ্ণুপূৰাণ ৫/২০/৭৩

শঙ্কৰদেৱৰ সোৱাদ লগা ভাষাৰে —

কেশত ধৰি তাৰ ঘণ্টা লাৰি।

পাৰিয়া ওপৰে পৰিলা হৰি।

—কীৰ্ত্তন।

শাস্ত্ৰীয় যুক্তিৰে তথা অকাটা প্ৰমাণেৰে সকলো জনসাধাৰণৰ চুলি থকা আবশ্যক। যি সকল বৈষ্ণৱ হ'ব খোজে তেওলোকে চুলি ৰাখিব লগাটো বিশেষ প্ৰয়োজন। তিনিটা কাৰণত চুলি ৰক্ষণ অপৰিহাৰ্য্য বুলি ধৰা হয়। প্ৰথম চুলিৰ দ্বাৰা বৈষ্ণৱত্ব প্ৰমাণ স্পষ্ট হয় আৰু ই বৈষ্ণৱৰ ধৰ্ম্মা স্বৰূপ। দ্বিতীয়তে ভগৱৎ নিবেদিত প্ৰতাপাচ্ছিষ্ট নিৰ্ম্মাল প্ৰহণ কৰিবলৈ হলে চুলিত অৰ্থাৎ খোপাত ধাৰণ কৰিব লাগে। আজিকালি ৰহুতৰে যি সকলৰ চুলি নাই অৰ্থাৎ খোপা নাই, সেইসকলে কালত নিৰ্ম্মালি ধাৰণ কৰে। পাসোদক

নিৰ্মালা মস্তকতহে ধাৰণ কৰা উচিত। কঙ্কণ কেতিয়াও মূৰত নলয়, হাততহে গিলে। তৃতীয়ত—শিবৰ ব্ৰজবন্ধৰ ওপৰৰ সহস্ৰদল কমলত অমৃতকপী ব্ৰজৰ-স্থান। বিধিনুসৰক অনুষ্ঠিত পূজা অৰ্চা বা নামকীৰ্ত্তনৰ দ্বাৰা সমুৎপন্ন অমৃততত্ত্ব অতিব্ৰহ্ম বায়ু বেগেৰে সহস্ৰদল কলিকাত প্ৰবেশ কৰে। উক্ত অমৃত-তত্ত্ব শিবৰ পৰা বাহিৰ কৰি ওপৰৰ ফালে নিজৰ কেন্দ্ৰস্থান সহস্ৰ বৰ্ম্মি সূৰ্য্যত লীন হবলৈ চেষ্টা কৰে; কিন্তু চুলি থকাৰ কাৰণে অৰ্থাৎ শিখা বান্ধি থোৱাৰ ফলত সেই অমৃততত্ত্ব আতৰি যাব নোৱাৰে, তাতেই থাকে। যদি পূজাসেৱা কৰোতে চুলি বা শিখা মুক্ত হৈ থাকে, তেন্তে উক্ত অমৃততত্ত্ব শিখাৰ পৰা বাহিৰ হৈ পৃথৱীত প্ৰবিষ্ট হৈ যায়। তেতিয়া সেৱাপূজা কৰাৰ সকলো সংকাৰ্য্য বিফল হয়। সেই কাৰণেই ধৰ্ম্মশাস্ত্ৰ সমূহে কয়—

স্নানে দানে জপে হোমে সঙ্কায়ান্ দেৱতাৰ্চনে।

শিখাগ্ৰস্থিং সদা কুৰ্য্যাদিত্যেত্যনুব্ৰবীৎ ॥

অৰ্থাৎ—স্নান, দান, জপ, হোম, সঙ্কা, দেৱতাৰ্চন কালত শিখা বন্ধা উচিত।

মনু আদি ঋষিসকলে ইয়াকে কয়।

হিন্দুজাতিৰ প্ৰমুখ ষোল সংস্কাৰৰ ভিতৰত “চূড়াকৰ্ম্মণো” এটি বিশেষ সংস্কাৰ। এই সংস্কাৰত আৰ্য্য জাতিৰ প্ৰতীক অথবা মুখ্য জাতীয় চিহ্ন “শিখা বন্ধন” বা চুলি বন্ধা বিধান আছে। চুলি বন্ধাৰ কাৰণে আয়ু, তেজ, বল, ওজ: আৰু পুৰুষাৰ্থ প্ৰাপ্তি হয়। অমৰ কোষতো “শিখা চূড়া শিখন্তস্ত পিচ্ছবৰ্হে নপুংসকে” বুলি এটি প্ৰবচন পোৱা যায়। অমৰ কোষৰ প্ৰমাণৰ দ্বাৰা “চূড়া” শব্দৰ দ্বাৰা শিখাকে অৰ্থকপত গৃহীত হৈছে। পাৰ্শ্বক, আশ্বলা-য়ণ, বৈশ্বানস, বৌধ্যয়ন, অগ্নিবেশ্য, আপস্তম্ব, জৈমিনীয় আদি স্মাৰ্ত্ত সূত্ৰ গ্ৰন্থত চূড়া কৰ্ম্মৰ অন্তৰ্গত শিখাবন্ধাৰ স্পষ্ট বিধান পোৱা যায়। ভাগৱত পূৰাণ আদিত ভগৱান কৃষ্ণৰ চূড়া বা শিখা থকাৰ প্ৰমাণ আছে। মহাপুৰুষ মাধৱদেৱে বালকৃষ্ণৰ ৰূপ বৰ্ণনা স্তম্ভজত বৰগীতত কৈছে—

সুন্দৰ কেশ সুবেশ ডালি বনিয়ে

শোভে কুসুম অপাৰা।

প্ৰফুল্লিত বৈচে নীলগিৰি শিখৰ

পেখি মন মোহিত হামাৰা ॥

বৰগীত ৮৪

পুনশ্চ কৰিয়া সুবেশ ৰাজি আছা কেশ

টালনি কৰিয়া জুড়া।

চৌভিতি বেড়িয়া মগি যুকুতাৰ

মালীমন্ত্ৰৰ চূড়া

বৰগীত ১৩৭

নিবৰ অধ্যভাগত অৱস্থিত বা বঞ্চিত কেশ সমূহক “চুড়া” বা “শিখা” বুলি কোৱা হয়। আজিৰ পৰা প্ৰায় ৫০/৬০ বছৰৰ আগৰ কমলা-বাৰী মহাশয়সকলক বৃদ্ধ ভকতসকলে উক্ত “চুড়া” বা “শিখা” বাখিছিল। কিন্তু আজিও সৰ্বমুখ্য মন্তক ব্যাপক ভাৱে খোপা বাজিব পৰাকৈ কেশ বা চুলি বঁধা হৈছে। শিখা বা কেশচ্ছেদনত দোষ বুলি ছাবীত মুনিয়ে কৈছে—

শিখাং হিন্দুস্তি মে মোহাৎ শ্বেবাদজ্ঞানতোহপিবা।

উক্ত কণ্ঠেন শুদ্ধান্তি মনোবৰ্ণা শিবজাতয়ঃ ॥

অৰ্থাৎ— ব্ৰাহ্মণ, কল্লিয়, বৈশ্য এই শিবজাতিগণে মোহবশতঃ, শ্বেশবশতঃ বা অজ্ঞতাবশতঃ যদি শিখাচ্ছেদন কৰে, তেন্তে সেই সকলে তত্ত্বকৃষ্ণ ব্ৰহ্ম প্ৰাপ্তি কৰি পবিত্ৰ হ’ব।

শিখাবিহীন কৰ্ম্য ৰাক্ষসকৰ্ম্য বুলি ব্যাস স্মৃতিয়ে কৈছে—

বিনা যচ্ছিন্মা কৰ্ম্য বিনা যজোপবীতকম্।

ৰাক্ষসঃ তচ্ছি বিজেষ্যৎ সমস্তা নিষ্কলাঃ ক্ৰিয়াঃ ॥

ব্যাস স্মৃতি

অৰ্থাৎ— শিখাহীন আৰু যজোপবীত হীন কৰ্ম্য ৰাক্ষস কৰ্ম্য বুলি জানিব। ইয়াৰ সমস্ত ক্ৰিয়া নিষ্কল।

শিখা বা চুলিৰ লগত বজ্জ, কীৰ্তী, আয়ুৰুজি, তেজ আৰু পৰাক্ৰম নেৰানেপৰা সম্পৰ্ক। সেই কাৰণে ই হিন্দু বা সঙ্গীতা ভকতৰ সৰ্ব্বোৎকৃষ্ট জাতীয় চিহ্ন বুলি মনা হয়। যেনেকৈ সৈনিক সকলৰ নিৰ্দিষ্ট সৈনিক সাজ পোচাক বীৰতা সূচক, সন্যাসী সকলৰ গেকৰা বস্ত্ৰ সাম্যতা সূচক, মুছলমান সকলৰ দাড়ি মুছলিম ধৰ্মসূচক আৰু ঈচাই সকলৰ নেকটাই ঈচাই মতৰ সূচক, তিক তেনেকৈ হিন্দু সকলৰ বা সঙ্গীতা ভকত সকলৰ শিখাধাৰণ বা কেশধাৰণ হিন্দু সূচক বা বৈষ্ণৱ সূচক। শিখাধাৰণ বা কেশধাৰণ কৰাৰ কাৰণে আত্মিক শক্তি সুবৰ্দ্ধিত হয় আৰু কামোদ্ৰেক শক্তি দুৰ্ব্বল হয়। তেতিয়া মানুহে আধ্যাত্মিক জগতত উত্তৰোত্তৰ প্ৰগতি হৈ ব্ৰহ্মপ্ৰাপ্তি আকৰ্ষণ কৰাৰ ক্ষমতা পায়। বৈদিক বিভাগে সিদ্ধান্ত দিছে যে সৰ্বব্যাপী পৰেশ পৰমাত্মাৰ অগ্ৰময় শক্তিক আকৃষ্ট কৰাৰ একমাত্ৰ সৰ্বোত্তম সাধন হ’ল কেশধাৰণ কৰা।

শিখাবন্ধন, তিলকধাৰণ, নামৰ ৰক্ষা কৰাৰ পিছত একাগ্ৰচিত্তে উপবেশন কৰিব লাগে। চকুদুটা মূদি লোৱা উচিত। কাৰণ এক মেলিলে বাহ্যিক

পদার্থত চকু পৰে। সেই বাবে চকুমুদি লোৱা আৱশ্যক। তেতিয়া বাহ্যিক পদার্থৰ প্ৰতি 'দৃষ্টিপাত নহৈ অভ্যন্তৰ বা আধ্যাত্মিক' ভাৱ প্ৰকট হয়। বাহিৰত নানা ৰূপ দৰ্শন হ'লে ভগৱৎ ৰূপ চিন্তনত ব্যাধীত ঘটে। অন্তৰ জগতখনত যেতিয়া বিচৰণ কৰিব, তেতিয়া বিষয় বাসনাৰোৰে আক্ৰমণ কৰিব নোৱাৰে। সেইবাবে এনে নিয়ম পালন কৰাটো অভ্যন্তৰ গ্ৰয়োজন। সৰ্বপ্ৰথমে উপাসক জনে নিজগুৰুৰ অৰ্থাৎ আমাৰ সন্ন্যাস্যমতে শঙ্কৰ গুৰুৰ ধ্যান কৰিব লাগে। গুৰুৰ মূৰ্ত্তি এনেদৰে ঠিক কৰি ল'ব —

শিবসি সহস্ৰ দল কমলাবস্থিতং

শ্বেতমালাবহং শ্বেতমালায়নূলেপনং

বৰাভয় কৰং চ স্বৰূপেন সহিতং গুৰুং ধ্যায়েৎ ॥

অৰ্থাৎ — শিবত সহস্ৰ পাহি যুক্ত পদ্মত অৱস্থিত, গুৰু মালা বহন কৰা, চন্দনাদিৰে অনুলেপন হৈ থকা, বৰ আৰু অভয় মূদ্ৰাযুক্ত স্বৰূপেৰে সৈতে গুৰুৰ ধ্যান কৰা উচিত।

গুৰুস্তৱ কৰা মন্ত্ৰ :—

(১) ব্ৰহ্মানন্দ পৰম সুখদং কেৱলং জ্ঞান মূৰ্ত্তিম্।

স্বদাতীতং গগণ সদৃশং তত্ত্ব মস্যাদি লক্ষ্যম্।

একং নিত্যং বিমল মচলং সবুদ্ধি সাক্ষী ভূতং

ভাৱাতীতং ত্ৰিগুণ ৰহিতং সদৃগুৰুং তৎনমসি ॥

(২) অজ্ঞান তিমিৰাক্ষয় জ্ঞানাজন শলাকয়া।

চক্ষুৰ্দ্ধনিকিতং যেন তস্মৈ শ্ৰীগুৰৱে নমঃ ॥

(৩) অখণ্ডমণ্ডলাকাৰং ব্যাপ্তং যেন চৰাচৰম্।

তৎপদং দশিতং যেন তস্মৈ শ্ৰীগুৰৱে নমঃ ॥

(৪) গুৰু ব্ৰহ্মা গুৰু বিষ্ণু গুৰু দেৱ মহেশ্বৰঃ।

গুৰু সাক্ষাৎ পৰম ব্ৰহ্ম তস্মৈ শ্ৰীগুৰৱে নমঃ ॥

(৫) অখণ্ডানন্দ বোধায় শিষ্য সন্তাপ হাৰিণে।

সচ্চিদানন্দ বোধায় তস্মৈ শ্ৰীগুৰৱে নমঃ ॥

এনেকৈ গুৰুস্তৱ কৰাৰ পিছত দেৱ ধ্যান বা কৃষ্ণস্তৱ কৰিব লাগে। আঠপহিয়া পদ্মত ছালধায়া কেশৰ, সূৰ্য্য, চন্দ্ৰ, অগ্নি মণ্ডপৰ মাজত

পীতবসনধাৰী চতুৰ্ভুজ কৃষ্ণ বিৰাজ হৈ থকা অৱস্থাত ধ্যান কৰিব লাগে।
এওঁ হৃদয়ৰ মাজত থাকে।

ধ্যানৰ মন্ত্ৰ :—

(১) যন্নামধ্যোয়েণ ভবাক্ৰিমজ্জসা

তৰ্ঘ্যা সমুত্তীৰ্ঘ্য নবঃ পৰংপদম্।

প্রাণোতি পাতক্যপি তং সনাতনং

সদাসদানন্দমুপান্মহে হৃদি।

(২) সংসাৰে ভ্ৰমিলো যিটো কৃষ্ণক নজানি।

কৰিলন্ত কৃপা মোক সেই চক্ৰপাণি।

ঈশ্বৰ কৃষ্ণক মই ভৈলো পৰিচয়।

হেনস কৃষ্ণক ভজো তেজি মায়াগয় ॥

দুজনী গুৰুৰ দ্বাৰা ৰচিত শাস্ত্ৰত কৃষ্ণ স্তৱমন্ত্ৰ বহুতো আছে।
তাৰ পৰা উদ্ধৃতি কৰি গাব পাৰিব। ইয়াৰ পিচতে কীৰ্ত্তন ঘোষাৰ ধ্যান
বৰ্ণনৰ দ্বিতীয় কীৰ্ত্তন জোকা গাব লাগে। ধ্যান শেষ হলে পাদ্য অৰ্ঘ্যা
প্ৰদান কৰিব। পৰে কৰমালা জপ কৰি “কৃষ্ণাৰ্ণৱমন্ত্ৰ” বুলি স্তৱৰ ফল
কৃষ্ণতে অৰ্পণা কৰি অপৰাধ ভঞ্জনৰ কাৰণে “অপৰাধ বিনাশন, তথুনা
নাৰাৱণ” আৰু “নাজানোহো আৱাহন” এই ঘোষা দুজোকা গাই সেৱা
কৰি সামৰণি মাৰি আঁতৰি আহিব। সন্নীয়া হিচাবত গুৰু সেৱাৰ বহুতো
নিয়ম আছে। নিজে নিশিকালে লিখি দিয়াটো সম্ভৱ নহয়।

গুৰু স্তৱ আৰু কৃষ্ণ স্তৱ সংস্কৃত বাণীৰে নকৰি মাতৃভাষা বা আঞ্চ-
লিক ভাষাতো কৰিব পাৰে। সকলোৱে সংস্কৃত নেজানে। নজনা সকলে
দুজনী গুৰুৰ ৰচিত পুথিৰ পৰা উদ্ধৃতি কৰিব। আঞ্চলিক ভাষাত স্তৱ
কৰিব গুৰুৰ নিৰ্দেশ ভাগৱতেও দিছে যেনে—

স্তবৈকচ্ছাবচৈঃ স্তোত্ৰৈঃ পৌৰাণৈঃ প্রাকৃতৈৰপি।

স্তত্বা প্ৰসাদ উপৰমিত্তি বন্দেত দত্তবৎ ॥

ভাগৱত ১১/২৭/৪৫

অৰ্থাৎ—কেতিয়াবা উচ্চকণ্ঠে কেতিয়াবা মৃদুস্বৰে পৌৰাণিক স্তোত্ৰ আৰু সেই
সেই দেশ তথা ভাষাগত প্ৰাকৃতিক স্তৱৰ দ্বাৰা আমাৰ স্তৱ
কৰি প্ৰাৰ্থনা সহকাৰে ক’ব হে ভগৱান্! আমাৰ প্ৰতি কৃপা
হওক। এইবুলি স্তৱৰ প্ৰণাম কৰিব।

গভিকে অসমৰ আঞ্চলিক ভাষা অসমীয়া ভাষাতে উগৰতঃ স্তৰ গাব পাৰে। সন্ন্যাসী হিচাবত ইয়াৰ বাধ্যবাধকতা নাই। বিস্তৰৰ ভিত্তত অধিক লিখা নহ'ল ॥

(ক-৭)—ভোজন বিধি :—

পূজাবিধি আৰু শুকসেৱা (সন্ন্যাসী ভাষাত শুকসেৱা বোলে) সমাপন হোৱাৰ পিছত আতাৰ গৃহ, শুক গৃহ, কীৰ্ত্তন ঘৰত সেৱা কৰি আহি ভোজন বিধি বা ভোজন কৰাত ধৰা হয়। কোমল চাউল, দৈ বা এঁৱা গাখীৰ আৰু শুৰ বা চেনিৰে সৈতে জলপান খোৱা হয়। কোমল চাউল, দৈ গাখীৰ আৰু শুড় মিশ্ৰণত এটি বিশিষ্ট খাদ্য তৈয়াৰ হয়। ইয়াক খোৱতে “জলপান” বুলি কয়। কমলাবাবী সত্ৰ এই জলপানৰ কাৰণে বিখ্যাত। জলপানত ম'হৰ দৈ প্ৰশস্ত। ই মানুহৰ স্বাস্থ্যকৰ নহলেও ম'হৰ বক্তৃৎপাৰ ব্যাধি আছে, তাৰ কাৰণে ই শুভফলদায়ক। যোগ শাস্ত্ৰমতে গাভী দুগ্ধ বা গৰু গাখীৰ স্বাস্থ্যকৰ। সন্ন্যাসী সকলৰ ম'হৰ গাখীৰ ব্যৱহাৰত বাধা আছে। যি কি নহওক সত্ৰত ম'হৰ গাখীৰ ব্যৱহাৰ হয়। বিশেষকৈ পক্ষোৎসৱোপলক্ষত আৰু গণ্যমান্য ডা-ডাঙ-বীয়া আহিলে ম'হৰ গাখীৰৰ ব্যৱহাৰ সৰ্ব্বাধিক। দৈনন্দিন ব্যৱহাৰৰ কাৰণে ইয়াক পোৱা টান। গতিকে গৰুৰ গাখীৰ সত্ৰত দৈনিক ব্যৱহাৰ হয়। দুয়োবিধ পশু সত্ৰত প্ৰতিপালিত হয়। নিজৰ কাৰণে আৰু আনৰ কাৰণে দুগ্ধ যোগান চলিবৰ কাৰণে মহিষ পালন আৰু গো-পালন কৰা হয়। এই কাম সামূহিক নহয়, ব্যক্তিগতহে। মহিষৰ কথা বাদ দি সত্ৰত ব্যক্তিগতভাৱে ভকতৰ গো-পালন এটি পবিত্ৰ কৰ্ত্তব্য বুলি ধৰা হয়। হিন্দুধৰ্ম্মত গো-পালন এটি মহৎ পুণ্যৰ কাম। সত্ৰৰ ভকতে সুন্দৰভাৱে গো-পালন কৰিব জানে। গো-জাতি পবিত্ৰ। চানকাত সপ্তবিধ মাতৃৰ ভিতৰত গো-জাতিকে ধৰা হৈছে যেনে—

আদৌমাতা শুৰোঃ পৃথ্বী ব্ৰাহ্মণী ৰাজপত্নিকা ।

ধেনুধাৰী তথা পৃথ্বীসন্তেতা মাতৰঃ স্মৃতাঃ ॥

চানক্য।

অৰ্থাৎ—আদিত্তে নিজৰ মাক, শুকৰ পত্নী, ব্ৰাহ্মণী, ৰজাৰ পত্নী, গো, ধাই-মাক আৰু পৃথিৱী এই সপ্তবিধ মাতৃ বুলি জানিবা।

ব্ৰাহ্মণাদি বৰ্ণচতুৰ্ভুজ যথোক্ত বিধি অনুসাৰে গোপালন কৰিব পাৰে। গোপূজাত মহৎ পুণ্য আছে। পৃথিৱীতকৈ গো মানুহৰ শ্ৰেষ্ঠতা সৰ্ব্বাধিক বুলি ব্ৰহ্ম পৰাশৰ স্মৃতিয়ে কয়।

একত্ৰ পৃথিৱী সৰ্ব্বা সশৈলং বন কাননা ।
 তস্যা গোজ্জ্যায়সী সাক্ষাদেকচ্ছোভয়তোমুখী ॥
 যথোক্ত বিধিনা চৈতা বৰ্ণৈঃ পাল্যাঃ সুপূজিতাঃ ।
 পালয়ন্ পূজয়েন্ তাঃস প্ৰেত্যেহ চ মোদতে ॥

বৃহৎ পৰাশৰ স্মৃতি ৫/১৯,২০

অৰ্থাৎ :— এহাতে সশৈলবনকাননা সমগ্ৰ পৃথিৱী আৰু আনহাতে আসন্ন
 প্ৰসবা গোমাতা— এই উভয়ৰ মাজত পৃথিৱীতকৈ গো শ্ৰেষ্ঠ ।
 ব্ৰাহ্মণাদি চাৰিবৰ্ণই যথোক্ত বিধি অনুসাৰে গো-পালন আৰু গো-
 পূজা কৰিব । যি গোসমূহৰ পালন আৰু পূজন কৰে, তেওঁ
 গো-সেৱাৰ ফল প্ৰাপ্ত হৈ ঈহলোকত আনন্দ লাভ কৰে ॥

গো-মাতাৰ মহিমা অতুলনীয় । হিন্দুৰ বিভিন্ন উপাদেয় গ্ৰন্থত গো-মাতাৰ
 পূজন পালনৰ বিস্তৃত বিৱৰণ আছে । বৃহৎ পৰাশৰ স্মৃতিত উল্লিখিত গোটা-
 চেৰেক গো-মহিমাৰ বিৱৰণ বাহ্য্য হ’লেও উদ্ধৃতি নিদি নোৱাৰিলো ।

শৃঙ্গমূলে স্থিতো ব্ৰহ্মা শৃঙ্গমধ্যোতু বৈশ্বৰঃ ।
 শৃঙ্গাগ্ৰে শঙ্কৰং বিদ্যাং ত্ৰয়োদেবাঃ প্ৰতিষ্ঠিতাঃ ॥
 শৃঙ্গাগ্ৰে সৰ্ব্বতীৰ্থানি স্থানানি চৰানি চ ।
 সৰ্ব্বৈ দেবাঃ স্থিতা দেহে সৰ্বদেৱময়ী হি গোঃ ॥
 জলাট’গ্ৰে স্থিতা দেৱী নামামধ্যোতু স্বৰূথঃ ।
 কম্বলায়তৰৌ নাগৌ তৎকৰ্ণাভ্যাং ব্যৱস্থিতৌ ॥
 স্থিতৌ তস্যাস্থ সৌৰভ্যাশ্চক্ষুযোঃ শশীভাষ্কৰৌ ।
 দন্তেষু বসৱশ্চাণ্টৌ জিহবায়াং বৰুণঃ স্থিতঃ ॥
 সবস্বতী চ হৃদ্ধাবে ষম যক্ষৌ চ গণ্ডয়োঃ ।
 ঋষয়ো বোম কুপেষু গজাৱে জাহ্নবী জলম ॥
 কাশ্মিন্দী গোময়ে তস্যাপৰা দেৱতাশ্চতা ।
 অষ্টাবিংশতি দেৱানাং কে’ট্যো লোম সূতাঃ স্থিতাঃ ॥
 উদৰে গাৰ্হপত্যেহগ্নিহাদয়ে দক্ষিণশ্চতা ।
 মুখে চাহবনীয়ন্ত সত্যাবসথৌ চ কৃষ্ণিষু ॥

বৃহৎ পৰাশৰ স্মৃতি ৫/৮-৪০

অৰ্থাৎ — গৰুৰ শিঙৰ ওপৰত ব্ৰহ্মা, মাজত বিষ্ণু আৰু আগত শিৱ অৱ-
 স্থান কৰে । উক্ত তিনিজন দেৱতা গৰুৰ শৰীৰত প্ৰতিষ্ঠিত হৈ
 আছে । গৰুৰ শিঙৰ অগ্ৰভাগত সকলো তীৰ্থ স্থানৰ জন্ম, সমস্ত

পদাৰ্থ আৰু শৰীৰত সমস্ত দেৱতা অৱস্থান কৰা বাবে গৰু সৰ্বদেৱময়ী। গৰুৰ কপালৰ আগত দেৱী, নাকত কান্তিক আৰু কাণত কমল আৰু অস্থতৰ নামেৰে দুই নাগ অৱস্থান কৰিছে। চকুত চন্দ্ৰ আৰু সূৰ্য্য, দাঁতত ওলটবু, জিহবাত বকল, হৃদয়ত সৰস্বতী, গণ্ডম্বয়ত যম আৰু যক্ষ, বোমৰ ওৰিত শ্বশি সকল, প্ৰসূৰত জাহ্নবী, গোবৰত কলিন্দী আৰু অনান্য দেৱগণ নোম বিলাকত আঠাইণ কোটি দেৱতা, উদৰত গাৰ্হপত্যগ্নি, হাতত দক্ষিণাগ্নি মুখত আহবনীয় অগ্নি, কৃষ্ণিত সত্য আৰু আবসখ্য নামৰ অগ্নি আছে।

এনে বৰ্ণনায়ুক্ত গো-মাতাৰ সেৱা কৰি সগই হিন্দুত্বৰ চিনাকি দিছে। “পৰোপকাৰায় দুহন্তি গাৰ্হঃ” বুলি থকা পৰোপকাৰিণী গো-মাতা সৰ্বকাল পুত্ৰ্যা। গো-মাতাৰ প্ৰসৱ আৰু দোহন কাৰ্য্যতো বহু নিয়ম আছে। প্ৰসৱৰ পৰা এমাহলৈকে গোদোহন কৰা নহয়। পবিত্ৰ জীৱেৰে গোদোহন কৰা হয়। দোহন কৰাৰ আগে আগে নেজ দালেৰে ওহাৰখন মুচি ল’ব লগে; নতুবা দুগ্ধ অশুচি হয়। স্মৃতি শাস্ত্ৰই কয়—

কণ্টকী শিৰচ্ছেদেন মমশ্ৰুচ্ছেদেন মদন্তৰম্।

অপুচ্চ ক্ষীৰ পানেন সদ্য গোমাংস শুক্লয়েৎ ॥

অৰ্থাৎ— কাৰৈ মাছৰ মূৰ আৰু মাগুৰ মাছৰ দাঁতি কাটিলে নেজ নল-গোৱাকৈ দোহন কৰা গাখীৰ পান কৰিলে তৎক্ষণাত্ গো মাংস খোৱাৰ তুল্য হয়।

গো-দুগ্ধ পিত্তনাশক তথা বহুব্যাধি নিৰামক। মহিষ দুগ্ধ বা দৈ বেছি উপকাৰী নহয়। যন্ত বা তৎ অনাস্থাজিক কাৰ্য্যৰ কাৰণে পঞ্চগব্যত প্ৰয়োজন আছে। পঞ্চগব্য মানে গো-দুগ্ধ গোদধি গোবৃত, গোমূত্ৰ, গোময় (গোৱৰ)। কোনো পিত্ত ৰোগীয়ে প্ৰাতঃ স্নানৰ পিছত অধিক গো-দুগ্ধ পান কৰি থাকিলে পিত্ত প্ৰশমন হোৱাৰো নিশ্চিত। গো-দুগ্ধৰ লগত নিমখ লৈ পান কৰাটো নিষিদ্ধ। সত্ত্বে এনে নিমখ নাই। ইয়াক “ক্ৰিয়াদুগ্ধট” বুলি কয় অৰ্থাৎ এনে কৰিলে খাদ্যত বিষক্ৰিয়া হয়। বুদ্ধহাৰিত স্মৃতিত কৈছে— “ক্ষীৰঞ্চ লৱনোন্নিগ্ৰং ক্ৰিয়াদুগ্ধটমিহোচ্যতে” (৮/১২৫) অৰ্থাৎ— দুগ্ধৰ সৈতে লৱন মিশ্ৰিত হ’লে তাক ক্ৰিয়াদুগ্ধট হোৱা বুলি কয়। সেই বাবে এনে নিয়মে খাদ্য গ্ৰহণ কৰিব নোপায়। কিন্তু দৈত নিমখ মিশ্ৰিত কৰি খাব পাৰে। দৈ গাখীৰত নিমখ দি নেখালেহে ক্ৰিয়াদুগ্ধট হ’ব বুলি

ধাৰণা হয়। দৈ গাখীৰত নিমখ আৰু গুড় দি খালে সোনকালে হজম হয়।
ৰাতি দৈ গাখীৰ খাব নেলাগে। খালে স্নেহা অত্যন্ত বৃদ্ধি হয়। আৰু এমাহ-
লৈকে দৈ হজম নহয়। অনিবাৰ্য্য কাৰণবশতঃ খালেও নিমখ আৰু গুড়
বেছিকৈ মিহলাই খাব লাগে। আমাৰ অসমৰ গাঁৱে ভুঞা, সন্ত্ৰে সবাহে
প্ৰায় ৰাতিহে নাম গোৱা সন্ধ্যা, ৰাতিবন্ধা নাম পতা হয়। এনে পৰিস্থিতিত
দৈ গাখীৰ ভোজন বাধাতামূলক হয়, নিষিদ্ধ আহাৰ কৰিব লগা হয়। গতিকে
কিছু সাৱধানে চলা উচিত। গুড় পদাৰ্থ হজম কাৰক আৰু অন্যান্য উদৰ
ৰোগ নিৰামক কাৰণে ই সৰুত বেছি প্ৰচলিত। চেনি পদাৰ্থ প্ৰস্ৰাৱৰ কাৰণে
দূষিত কাৰক। বহুমূত্ৰৰ কাৰণে যমকাল। চেনি ব্যৱহাৰ নকৰাই ভাল।
কোমল চাউল ঠাণ্ডা পদাৰ্থ। ইয়াৰ ব্যৱহাৰে শৰীৰ ঠাণ্ডা কৰি ৰাখে।
কোমল চাউল দৈ আৰু গুৰ এই তিনি সংমিশ্ৰণত এটি ভাল মিষ্ট জনপান
তৈয়াৰ হয়।

চ'ত মাহিত গুড় নেখোৱাই ভাল। কাৰণ চ'ত মাহত গুড় খালে
ক্ৰিমি বৃদ্ধি হয় আৰু কলেৰা, পেটৰ অন্থ, আমাশয় প্ৰভৃতি ৰোগ হোৱাৰ
খুব সম্ভাৱনা থাকে। চেনি, মিচিৰি কম পৰিমাণে খালে বিশেষ ক্ষতি নহয়।
মিচিৰি পদাৰ্থ ক্ৰিমি নাশক।

এই প্ৰসঙ্গতে সঙ্গতিপূৰ্ণ দুটা ক্ৰিয়া দুষ্ট বিষয় উল্লেখ কৰণীয়।
হাতে হাতে নিমখ দিয়াটো দোষনীয়। সঙ্গীয়া বিশ্বাস মতে হাতে হাতে নিমখ
দিলে হেনো কাঙ্গিয়া লাগে। সেইবাবে সেই অবিধি কাম কৰা নহয়। নিমখ
দিবলৈ হলে এটা পাত্ৰতহে দিয়া হয়। বুদ্ধহাৰীত স্মৃতিত চাৰিবিধ দুষ্টক
কথা কোৱা হৈছে যেনে —

ভাব দুষ্টং ক্ৰিয়া দুষ্টং কাল দুষ্টং তথৈবচ।

সংসৰ্গ দুষ্টমপি চ বজ্জয়েৎ যজ্ঞ কৰ্ম্মণি ॥

বুদ্ধহাৰীত স্মৃতি ৮/১২১

অৰ্থাৎ — যজ্ঞ কাৰ্ম্মত (সঙ্গ কৰ্ম্মত) ভাবদুষ্ট, ক্ৰিয়াদুষ্ট, কালদুষ্ট আৰু
সংসৰ্গ দুষ্ট দ্ৰব্য পৰিত্যাগ কৰিব লাগে।

উক্ত চাৰিবিধ দুষ্টকৰ ভিতৰত ক্ৰিয়াদুষ্ট হ'ল হাতে হাতে নিমখ
দিয়া টোঙ। তাত কৈছে “হস্ত দত্তক লবণং” অৰ্থাৎ হাতে হাতে দিয়া লবণ।
চাৰি দুষ্টক বিস্মৃতি ডাঙি ধৰা হ'ল —

(১) ভাবদুষ্ট : (স্নোৰ ভাবানুবাদ) স্বপ্নতঃ বা গন্ধৰ কাৰণে যি বিলাক
দ্ৰব্য অভক্ষ্যৰ তুল্য হয়, তাকে ভাবদুষ্ট বোলে।

- (২) ক্লিষ্টাদুষ্ট : মদ্য, হাতেৰে মথিত দধি, হাতেৰে দিয়া নিমখ, দুগ্ধ আৰু জল হাতেৰে লৈ পান, শব্দ কৰি অন্নজন ভোজন, তাল্প-পান্নত গব্যক্ষীৰ পান, লবণ মিশ্ৰিত দুগ্ধ — এই বিলাক ক্লিষ্টাদুষ্ট বুলি কয়।
- (৩) কালদুষ্ট : একাদশীত, চন্দ্ৰ সূৰ্য্যগ্ৰহণত আৰু জননমৰণাশৌচত অন্ন ভোজন কিম্বা যি অন্ন শুক বা পৰ্য্যায়িত, গ্ৰসবৰ অশৌচ অনতিক্ৰম গো-দুগ্ধ, যষ্ঠী তিথিত তৈলমৰ্দন, অভক্ষ্য অন্ন জল আদি কালদুষ্ট বুলি কয়।
- (৪) সংসৰ্গ দুষ্ট : শৈব, পাশু, পণ্ডিত অসৎকৰ্মী, নাস্তিক, অবৈষ্ণৱ ব্ৰাহ্মণ, শূদ্ৰ, একাদশীত অন্নভোক্তা, কুকুৰ, কাউৰী গাহৰি, উট, প্ৰভৃতি, বজ্জনা নাৰী, ক্লীৰ আদিয়ে যি অন্নদৰ্শন স্পৰ্শন, কিম্বা পৰিবেশন কৰে আৰু ভুক্তাৱশিষ্ট অন্নাদি আৰু অভক্ষ্য দ্ৰব্য সংযুক্ত অন্নাদিয়েই সংসৰ্গ দুষ্ট বুলি কথিত হয়।

এতদতিৰিক্ত ‘জাতিদুষ্ট’ বুলিও অ’ন এটি দুষ্ট আছে। সেয়া হ’ল চজিনা, তৰমুজ, তিলপিঠা, মূলা, লাও আদিও জাতি দুষ্ট পদাৰ্থ। এই বিলাকো স্মৃতি শাস্ত্ৰমতে ত্যাজ্য। তনুৰূপে একাদশীত ভোজনশীল, বৌদ্ধ ব্ৰাহ্মণ আৰু অন্যদেৱতাৰ সেৱাপৰায়ণ আৰু অবৈষ্ণৱসকলৰ সংসৰ্গ দুষ্ট অন্নাদিও দূৰৰ পৰাই পৰিত্যাগ কৰা উচিত। খাদ্যাগ্ৰহণ কেনেকৈ কৰিব লাগে, তাকো ব্ৰহ্মহাৰীত স্মৃতিয়ে কৈছে এনেকৈ —

পক্ষানাদ্যং যথা পক্ষং বাগ্য়তো নিয়তেন্দ্রিয়ঃ।

সম্মাজ্জয়েচ্ছভতৰং বাৰিণা বাসসৈব চ ॥

ব্ৰহ্মহাৰীত স্মৃতি ৮/১৩৫

অৰ্থাৎ—সম্যকভাৱে তন্নাদি বাকসংযমপূৰ্বক সংযতেন্দ্রিয় হৈ জল বা বস্ত্ৰৰ দ্বাৰা সুন্দৰ ৰূপে স্থান পৰিমাৰ্জন কৰি খাব লাগে।

সঙ্গীয়া সদাচাৰত কাংস পান্নস্থিত নাৰিকল পানী, ভৰিত পৰা, আৰু কেশযুক্ত অন্ন অভক্ষ্য। স্মৃতি আদিয়েও তাকে সমৰ্থন কৰিছে যেন —

নাৰিকেলেন্দেকং কাংসে তাল্পপান্নস্থিতং মধু।

গব্যংচ তাল্পপান্নস্থং সৰ্বংমদ্যং মৃতং বিনা ॥

ব্ৰহ্মবৈবৰ্ত্ত পুৰাণ।

অৰ্থাৎ—কাঁহৰ পাত্ৰত থকা নাৰিকলৰ পানী, ডামৰ পাত্ৰত থকা মৌ জোল, ঘিউৰ বাহিৰে ডামৰ পাত্ৰত থকা দুগ্ধ, দৈ তথা অন্য গব্য এই সকলো বিলাক মদৰ তুল্য হয়।

সেইদৰেই মৌ জোমৰ সৈতে ঘিঁউ, তেল, গুড় আৰু গুড়ৰ সৈতে আদা প্ৰভৃতি। দ্বিতীয়তে —

উচ্ছিষ্টং পদাস্পৃষ্টং শুক্লং পতিতেক্ষিতম্।

পূৰ্ণাষিষ্টং চিৰস্থং কেশকীটাদ্য পাহতম্ ॥

পণ্ডিত্যচ্ছিষ্টং গৰাঘাতং প্ৰযত্নেন বিবৰ্জয়েৎ।

বুহৎ পঁচাশৰ স্মৃতি ৬/৩১৫

অৰ্থাৎ—উচ্ছিষ্ট, পদস্পৃষ্ট, (ভৰিত পৰা) পতিত ব্যক্তি দুষ্ট, নবনীত, পূৰ্ণাষিত, বহুসময় যাবৎস্থিত, কেশ কীটাদি দ্বাৰা দূষিত, পণ্ডিত্বস্থিত উচ্ছিষ্ট আৰু লো আঘাত (গৰুৱে শুঙা) দ্ৰব্য যত্ন পূৰ্বক ত্যাগ কৰা উচিত।

এনেধৰণে সত্ৰীয়া সদাচাৰ বহুতো আছে। প্ৰসঙ্গক্ৰমে এই অধ্যায়তে ব্যক্ত হ'ব। সম্প্ৰতি সত্ৰত সৃষ্টিত জনপানৰ বাবে কোমল চাউলৰ (শীৰ্ষতজুল) যি ব্যৱস্থা আছে, তাকো প্ৰস্তুতি কৰোঁতে নানা নিয়মৰ মাজেদি কৰিব লাগে। পুৱা গাধুই পৰিত হৈ কিম্বা শুই উঠিয়েই কোমল ধান সিজোৱা নিয়ম। চোতাল-ঘৰ সৰা বা বাহিৰ বন কৰাৰ পিছত শৰীৰ অগুচি হয় বাবে সেই অৱস্থাতে ধান সিজোৱা নিয়ম নহয়। ধান সিদ্ধাই দলাত মেলি দি চাৰিওফালে দোলেৰে অৰ্থাৎ জৰিৰে বেৰটনি কৰি ধনু-কাড় লৈ কাউৰী, কুকুৰ আদি আহিৰ নোৱাৰাকৈ ৰাখি থকা হয়। কাউৰী, কুকুৰ আদি অপবিত্ৰ প্ৰাণী। সিহঁতে নানা লেতেৰা ঠাইত বিলাম কৰি বিশেষকৈ শৌচাগাৰত লেতি লৈ থাকে। সিহঁতৰ স্পৰ্গমানেই পবিত্ৰ খাদ্য পদাৰ্থত অগুচি কৰা। অনিবাৰ্য্য কাৰণবশতঃ সিহঁতে দলা অৰ্থাৎ সিজোৱা ধান মেলা পাত্ৰ স্পৰ্গ কৰিলে সেই ধান পেলনি যায়। সেই বাবে সতৰ্ক হৈ থাকিব লাগে। এনে নিয়মৰ বহিৰ্ভূত হোৱাৰ কাৰণে কমলাবাৰী সত্ৰৰ গোসাই ভকতে বাহিৰা গাঁৱৰ মানুহৰ কোমল চাউল ব্যৱহাৰ নকৰে। নিয়মত থাকিলে আপত্তি নাই। চিৰা সান্দহৰ ক্ষেত্ৰতো বহু নিয়ম আছে। চিৰা, পিঠা, সান্দহ আদি জলপান পদাৰ্থক সত্ৰীয়া ভাষাত “সাজ কৰা বস্তু” বুলি কয়। উক্ত সাজ কৰা বস্তু প্ৰস্তুত কৰণতো বিধিবদ্ধ বহুতো কথা আছে। সত্ৰৰ ভকতে উক্ত সাজ কৰা বস্তু যাৰে তাৰে হাতে নেথায়। নিজৰ মনেমিলা তথা উপযুক্ত লোক আৰু সদাচাৰ নীতি সম্পন্ন ভকতৰ হাতেহে সাজ কৰা বস্তু গ্ৰহণ কৰে। শৰণ ভোজন লোৱা, সত্ৰীয়া নীতি সদাচাৰ

মানি চলা শুকন্তৰ কৰাই প্ৰহৰ কৰি দিয়া চিৰা, সান্দহ, পিঠা, আখি আদি
প্ৰহণ কৰাতো সম্ভৱ এটি ধৰাবন্ধা নীতি। তৎবিপৰীত কাৰ্য্য কৰোতাসকলৰ
হাতে চেঁচোগানী এটুপী প্ৰহণ কৰাও দোষণীয়। যাবে তাৰে হাতে অন্ন জন প্ৰহণ
যে দোষণীয়, সেই মৰ্ম্মে আমি এই অধ্যায়তে প্ৰকাশ কৰিম।

সাধাৰণ জলপ্ৰহণ (জলপান) কৰাৰ পিছত পাকায় ভোজনৰ সময়
হয়। কীৰ্ত্তন ঘৰত নাম প্ৰসঙ্গ কৰাৰ পিচতে পকায়ভোজনৰ সময়। অন্ন পাক
কৰোতা ৰাজনি জনে পবিত্ৰ ভাবেৰে পাক কৰা বিধেয়। ৰাজনি পৰাকী সদাচাৰু
পৰায়ণ হ'ব লাগে। এওঁৰ পবিত্ৰতা অল্পপ বেলেগ ধৰণৰ। ৰাজনশালাও সৰু-
লোৰে বাবে অগম্য হোৱাও উচিত। ধৌত ৰত্ন পিঙ্গি পবিত্ৰ জল্যকৰণেৰে
পাক কৰা প্ৰয়োজন আছে। চোলা পিঙ্গা নিয়ম নাই। গাভা কাপোৰৰ গাটী
মাৰি (শীত কাল হ'লে) লৈ কাৰো সংস্পৰ্শলৈ নহাকৈ পাক কৰা হয়। এনে
নিয়ম কাৰোবাৰ হাস্যস্পন্দৰ বিষয় হলেও ই যে এটি বিজ্ঞানৰ অকাট্য যুক্তি
তাক মানি ল'বই লাগিব। খাদ্যৰ প্ৰয়োজন, ক্ষুধা নিৰ্বাৰণ কৰিবৰ কাৰণে
নে, স্বাস্থ্যৰক্ষাৰ কাৰণে? এনে এটি প্ৰশ্ন অৱতারণা হয়। আজিকালি নগৰে
চহৰে ডোক্তৰালয় প্ৰতিষ্ঠা হৈছে বাইজৰ সেৱাৰ কাৰণে যাক আমি 'হোটেল'
বুলি কওঁ। তাক দেখোন ৰাজনি বিলাকে যেতিয়াই তেতিয়াই যিকোনো সময়তে
কোনো নিয়মৰ ভিতৰত নাথাকি (গাত গাটী নমৰাকৈয়ে) ভোজন সামগ্ৰী প্ৰস্তুত
কৰি আছে। ডোক্তা সকলেও নানা কচিকৰ খাদ্য অতিকচিমতে মূল্যৰ বিনি-
ময়ত প্ৰহণ কৰি তৃপ্তি লাভ কৰি আছে। ইয়াৰ পৰা দেখোন বাইজৰ একো
অপকাৰ হোৱা দেখা নাই ইত্যাদি ইত্যাদি। কথা হ'ল শাস্ত্ৰই কৈছে বোলে
“ধৰ্ম্মস্য সূক্ষ্ম গতিঃ”। ধৰ্ম্মাধৰ্ম্ম মানুহে প্ৰত্যক্ষ দৃষ্টিজ্ঞে আনিব নোৱাৰে,
ইয়াৰ সূক্ষ্ম বিচাৰ আছে। খাদ্য খোৱাৰ লগে লগে হৃদয়ো নহয় যেনেকৈ,
তেনেকৈ তাৰ প্ৰতিক্ৰিয়াও নহয়। সকলো লোকৰ হাতে অন্নজন প্ৰহণ আৰু
সকলো খাদ্য প্ৰহণ কৰাটোও বিধি সঙ্গত নহয়। উজ্জ্বল পছত জ্যোতি বিচাৰ
নাই সঁচা, কিন্তু নীতি নিয়মৰ বিচাৰ নিস্তৰ আছে। বৈকৰী নীতি বৃজ্জিত
হলে পুৱাই পিতাকৰ হাতেও বা নিজ ঘৰতো জল প্ৰহণ কৰাটো বিজ্ঞানৰ
পদ্ধতি পৰা দোষণীয়। চৰিত পুথিত সেইকালৰে দিখিছে

পিতৃৰ পছত পুত্ৰে নকৰে ভোজন।

বোলে নহু লস তই হৰিত শৰণ ॥

শুকন্তৰ দিনত জাতি বিচাৰ নাছিল। কিন্তু নীতি নিয়ম বা খাদ্য
প্ৰহণৰ বিচাৰ নিস্তৰ আছিল। উনমুখ পাৱ কুলি বিবেচিত জ্ঞা বৈকৰী

আদৰ্শৰ প্ৰভাৱান্ বাস্তি হিচাবে নিৰ্বাচিত লোককহে জয়দাতা বা পাচক মনোনীত কৰি লৈছিল। শত্ৰুৰদেৱে নিজ ভাৰ্যা কালিন্দী আই, পুত্ৰ ৰমানন্দ ঠাকুৰক পাচক মনোনীত কৰি লৈছিল। এবাৰ মাধৱদেৱক পাকায় প্ৰস্তুত কৰিবলৈ শত্ৰুৰদেৱে আজ্ঞা দিছিল; কিন্তু মাধৱদেৱে সাহস কৰা নাছিল। মাধৱদেৱৰ ৰাজনি আছিল জয়হাৰ আট। এওঁ কি জাতৰ লোক আছিল কোনেও নাজানে। কিন্তু উপযুক্ত পাত্ৰ বুলি বিবেচিত হৈ ৰাজনি ৰ বাব পাইছিল। এওঁৰ উপৰিও ৰামচৰণ ঠাকুৰো মাধৱদেৱৰ ৰাজনি আছিল। এওঁক ৰাজনি হিচাবে মাধৱদেৱে কেনেকৈ নিৰ্বাচিত কৰি লৈছিল তলৰ উদ্ধৃতিয়ে প্ৰমাণ কৰিছে।

“আক এদিন ঠাকুৰ আতা প্ৰমুখ্যে সকলো ভক্তই গুৰুজনে বোলে সখি, আমি এতিয়া উঅ’, শীত, বৃদ্ধ, কাল, চাউলমুঠি সিজাব নুৱাবোঁ। চাই এজন ভক্ত চাউলমুঠি সিজোৱাকৈ দিয়া যক। তেহে অ’তা বোলে ৰামচৰণে হেঁ বিষয় নেৰে, কেনেকৈ সিজাব? আতা বোলে, ৰামচৰণ, এৰা, বিয়া কৰাৰ নালাগে, মোৰ ঠাকুৰ চাউল মুঠি সিজোৱা, বোলে নোৱাৰো বিষয় এৰিব। মনে নেবিলে কি হ’ব মুখে এৰিলোঁ বুইজে? তিনিবাৰ সোধাত ত কেহে ক’লে। তেহে একদিনা গুৰুজনে চাউল ভোজনি মুগুত কৰিছে ৰামচৰণক ৰাজনি লবলৈ। পাছে ঠাকুৰ আতা বোলে তোমাৰ চিত্ত, গুণ, ৰাক্য একা বৃজিব নোৱাৰিলো। আগে বোলে দেখো বিষয় নেবিলে চাউল সিজোৱা খাব নুৱাৰি। এতিয়া দেখো লব খোজে? বোলে সখি, বিষয় এৰিলো ৰোলা হ’লে ধৰাত চাউল সিজাবলৈ নুবুইলোঁহতে, যাতো এক ৰাক্যকে কলে নেবো বুলি, প্ৰহা-প্ৰমে ভক্তি হানি নকৰে, শুদ্ধমত ধৰ্ম্মতহে থাকিব লাগে, ই সজ। এ শূকৰ বৃত্তিহে গেলো। বোলে ৰাগ, শূকৰ বৃত্তিনো কেনে? বোলে যি শূকৰে আপু-নাৰ পুৰীষ ভোজন নকৰে পৰৰ পুৰীষ বিহাৰি ফুৰে। যদি পৰ চুৱা-চক লুটি-ফুৰিলে, খেলনীয়া চোঁৱা বুটলি খালে, সিহে বয়া। ই-আপুনাৰ সু বিবাহিতা ভাৰ্যাৰ ধৰ্ম্ম প্ৰবৰ্ত্তিতে ভক্তি ধৰ্ম্ম খলিত নহয়। দেহৰ হে দুখ হয়, স্বৰূপ পাহ-ৰেগৈ অৰ্থহীন হৈ। তেহে চাউল দিলে। দি চাউল সিজোৱা পাতিলে ঠাকুৰক।”

(কথাস্থক চৰিত্ৰৰ পৰা)

ইয়াৰ পিচত গুৰুজনাই আক এজন ৰাজনি পাতি লৈছিল। তেওঁৰ নাম আছিল ৰজাই। তেওঁৰ দান্তিকতা ভাব দেখি ৰাজনি ভাঙি পেলাইছিল। কথাস্থক চৰিত্ৰতে আছে—

“আক গুৰুজনে সবাকৈ চপাই বোলে বৃদ্ধকাল এতিয়া উফেলীতে চাউলমুঠি বহাব নুৱাবোঁ এজন ভক্ত দিয়া যক। তেহে সমুহে আলাচ

বলাই আঁঠুক দিলে, উত্তম কাৰুণ্য দেখি। পাচে এসাজ চাউল সিজাই
চেলেস কান্ধে, ছাতে বিচনি বেতৰ লৈ গুৰা খাই হাটী কাটি থলান্ত কুৰিয়ে।
গুৰুজনে দেখি বোলে, এ আমাৰ চাউল মূৰ্তি সিজাই আঁঠুমূৰ দি ভুলিবই
নেলাগিল, অপবাধ অতিয়ে কেনেকৈ সিজাওঁ বুলি। অ' লোকক দেখাইছে
কিনো মই বান্ধনি হ'ল। ই নালাগে আমাৰ চাউল সিজাব। এসাজবে নাম
হ'ল বান্ধনি বলাই আঁঠে"।

ইয়াৰ পৰা দেখা যায় যে উচ্চ জাতি বা নীচ জাতিৰ কোনো গ্ৰন্থ
নাই। উপযুক্ত পাত্ৰ হ'লেই উপযুক্ত কাৰ্য্যত নিয়োজিত হয় যদিহে তেওঁৰ
স্বৰূপটো সম্পূৰ্ণৰূপে বুজা যায়। গুৰুজনাই উচ্চ নীচ ভেদাত্মক ভাষা কৰি-
ছিল বা মানি নৈছিল পবিত্ৰ ভাৱ, পবিত্ৰ নীতি সদাচাৰ্যৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ
কৰিছে। নিজক উচ্চ বা পবিত্ৰ আৰু আনক নীচ বা অপবিত্ৰ গণ্য কৰাটো
দোষণীয়। উচ্চ নীচ লোকেহে বিবেচনা কৰিব, নিজে নোহোৱে। ভাগৱতে
কৈছে “বিসৃজ্য স্মৰমানান্ স্বান্ দশং ব্ৰীড়াং চ দৈহিকীম্” (ভাগৱত
১১/২৯/১৬/) অৰ্থাৎ স্বজন বৰ্ণৰ উপহাস বাক্যলৈ কেবেগ নকৰি নিজৰ
শ্ৰেষ্ঠতা আৰু আনৰ নীচতাৰ প্ৰতি লক্ষ্য নকৰাই সৰ্ব্বভো ভাবে কৰ্ত্তব্য।
শঙ্কৰদেৱৰ অস্পৃশ্যতা বৰ্জ্জন নীতিত জাতি বিচাৰৰ লক্ষ হ'ল পবিত্ৰতা বা
অন্তৰঙ্গগুণিতা আৰু বাহ্যিক গুণিতা। উচ্চবৰ্ণৰ এজন ব্যক্তিৰ যদি বাহ্যা-
ভাৱৰ পবিত্ৰতা নেথাকে তেওঁৰ সকলো ক্ৰিয়া তথা উচ্চাভিমান ব্যৰ্থ।
সেইবাবেই পবিত্ৰতাৰ ওপৰত জোৰ দি সৰ্ব বৰ্ণৰ একত্ৰ সংগঠন কৰি
গুৰুজনাই পবিত্ৰ আদৰ্শ প্ৰদৰ্শন কৰাৰ এটি উদাহৰণ চৰিত সমূহে দিছে
যেনে (গুৰু চৰিত্তৰ পৰা)—

কৈবৰ্ত্ত কলিতা কোচ ব্ৰাহ্মণ সমস্ত।

একেলগে খাই দুখ কল চিৰা যত ॥

অন্নবান্ধি ভগৱাথ প্ৰসাদ কৰয়।

ইগাৰে সিগাৰে তাক দিয়া কুৰাৱন্ত ॥

ইয়াৰ দ্বাৰা কৃত্ৰিম অস্পৃশ্যতা বৰ্জ্জনৰ কথা সূচনা কৰা নাই।
সৰ্ব বৰ্ণৰ (ওপৰত উল্লেখ কৰা) সংগঠন বা অকৃত্ৰিম অস্পৃশ্যতা
বৰ্জ্জনৰ কথাহে কোৱা হৈছে। একত্ৰ আদ্যপ্ৰহৰ যি উদাহৰণ ওপৰত উল্লেখ
কৰা হৈছে, তাত নীচাভিকা ভাৱ, হেয় ভাৱ, কাৰোবাৰ প্ৰতি বিশেষ ভাৱৰ
ভিত্তময়নো ইঙ্গিত নাই। কিন্তু সেই বুলি সকলোকে পাচক কৰি লোৱাৰ
উদাহৰণো নাই। এজনে আনজনৰ হৃদয় অন্নজন গ্ৰহণ কৰিলেই সকলো

শেষ বুলি ধৰিবও নোৱাৰি। দিওঁতাজন আৰু লওঁতাজনৰ উক্তকৰে অস্ব-
কৰণ পৰিষ্কাৰ হ'ব লাগিব। পাক কৰ্ত্তাজনৰ ক্ৰোধভাৱ, হিংসাভাৱ, শ্বেষভাৱ,
ঈৰ্ষাভাৱ, শঙ্কাভাৱ, ভয়ভাৱ আদি সেই সময়ত থাকিব নালাগিব। সং-
ক্ৰামক ব্যাধি যুক্তও হ'ব নালাগিব। ইয়াৰ বিপৰীতটো হ'লে অল্প দূষিত
হয় আৰু লওঁতাজনৰ খাদ্যই অপকাৰ কৰিব। যি খাদ্য দূষিত হয় অৰ্থাৎ
ক্ৰোধাদি ভাবোদ্বেকৰে প্ৰসূত খাদ্য যেতিয়া ৰহস্যভাৱে বা অভ্যাসসেৱে
বৰ্জিত হৈ পৰে, তেতিয়া উক্ত খাদ্য গ্ৰহণ কৰাৰ পৰিপামে তদনুকূল
অভ্যাসসেৱাই প্ৰতিক্ৰিয়া হৈ ব্যক্তিজনক দূষিত কৰি পেলায়। নগৰ চহৰৰ
ভোজনালয়ৰ বিলাকত চাহ, ভাত জনপান খোৱালোকৰ প্ৰায় বিলাকৰে
দুৰাবোগ্য ৰোগ হোৱা দেখা যায়। ইয়াৰ প্ৰাৰম্ভিক ৰোগ সংক্ৰমণো হয়।
এই নিয়মে অস্পৃশ্যতা বৰ্জনে নীতিক মান্য কৰা অৰ্থ নুবুজায়।
অস্পৃশ্যতা বৰ্জনে বা দুৰিকৰণৰ সলনি ইয়াক “অস্পৃশ্যতা আহবানকৰণ”
বুলি কলেও অত্যাধিক নহয়। ইয়াৰ দূষিতবোধ অক্লান্তক্ৰমে নেপালেও জানী-
সাধুসকলে শীতল পাব। অক্লান্ত তথা বিভিন্ন স্থানৰ অপৰিচিত নানা
ৰোগী, বিকল্প ধৰ্ম্মলোকৰ সমাগমত ভোজনালয়ত একাসনে বহি বা একেটা
পাত্ৰতে চাহ, ভাত খাই সেইবিলাকৰ সংস্পৰ্শত নিজৰ জাতি, ধৰ্ম্ম, কৰ্ম্ম,
স্বাস্থ্য, জ্ঞান, আয়ু সকলোবিলাক মানুহে নষ্ট কৰি পেলাইছে। সেইকাৰণে
বৈষ্ণৱ সকলে কায়, মন, বাক্য, বুদ্ধি, আত্মা, শুদ্ধিৰ কাৰণে উক্ত অনিয়ম
ত্যাগ কৰি সাৱধানে সুনীতি পালন কৰা উচিত। হৰিভক্তি সাধনৰ কাৰণে
প্ৰথম আহিলা চ'ল শৰীৰ সুস্থতা ৰখা। শৰীৰ সুস্থ নাথাকিলে সাধনা কৰা
অসম্ভৱ। সেই কাৰণে মানুহ মাত্ৰেই খাদ্য দ্ৰব্যৰ ওপৰত বিশেষ দৃষ্টি ৰখাৰ
প্ৰয়োজন। খাদ্য বস্তু আৰু পাক কৰ্ত্তা এই দুয়োটাই স্বাস্থ্যৰক্ষাৰ প্ৰধান
আহিলা। খাদ্যই তাৰত্ৰয় অৰ্থাৎ সাত্ত্বিক ৰাজসিক আৰু তামসিক আহাৰ
ভেদে তিনিবিধ ভাৱে জগাই তোলে। গীতাত্ত তিনিবিধ আহাৰৰ কথা কোৱা
হৈছে। ই সঁচা কথা। সাধাৰণতে এজন বনবাসী সিদ্ধ পুৰুষক যদি
তামসিক আহাৰ কৰোৱা হয়, তেন্তে তেওঁৰ অস্বকৰণ তামসিক হবই
সন্দেহ নাই। সেইদৰে এজন সৈনিকক যদি ৰাজসিক তামসিক আহাৰৰ
পৰিবৰ্ত্তে সাত্ত্বিক আহাৰ বা মৎস্য মাংস বৰ্জিত সত্ত্বগুণ বিশিষ্ট আহাৰ
কৰোৱা হয়, তেন্তে তেওঁৰ সৈনিকৰ তেজ বল, যুদ্ধোন্মত্ত ভাৱ হ্ৰাস হ'ব।
অতিকে দেখা স্বাস্থ্য মানুহৰ কাৰণে আহাৰ শুদ্ধিৰো প্ৰয়োজন আছে। সেইদৰে
পাক কৰ্ত্তাজনৰো বহুগুণ থকা প্ৰয়োজন। পদমণ্ডপাণত কৈছে—

স্বা স্বস্যাশ্চ সমপ্ৰাতি স কস্যাস্বাতি কিঞ্চিদম্।

দুশ্কৃতং হি মনুস্যস্য সৰ্ব্বমমে ব্যৱস্থিতম্ ॥ পদমণ্ডপাণম্

অৱস্থা—মানুহৰ শিমানবোৰ নৃত্যকৃতি আছে বা থাকে, সেইবিলাক তেওঁৰ দ্বাৰা প্ৰস্তুত অন্নত সংক্ৰমণ হয়। গতিকে যিজননে যি জনৰ অন্ন গ্ৰহণ কৰে, তেওঁ সেইজনৰ দোষ, পাপ, বোগ আদিৰ সন্মিশ্ৰণ লাভ কৰে। সেই পক্ষ পুৰাণতে কৈছে যে ক্ৰোধাদি ভাবেৰে গ্ৰহণকৰা অন্নও অশুদ্ধ।

অৱজ্ঞাতং চাবধূতং সৰ্বোহং বিস্ময়ান্বিতম্।

গুবোৰণি ন ভোক্তব্যং অন্নং সংস্কাৰ বজ্জিতম্ ॥

পক্ষপুৰাণম্ ॥

অৰ্থাৎ—অৱজ্ঞাত ভাবেৰে, ক্ৰোধভাবেৰে, বিস্ময়ভাবেৰে আৰু সংস্কাৰ নকৰা অন্ন গ্ৰহণে দিলেও বৈফল্য উৎপন্ন নকৰিব।

খাদ্য অন্নৰ মহিমা ব্যাখ্যা প্ৰসঙ্গত বৃহৎ পৰাশৰ স্মৃতিত কৈছে—

অন্নার্থমেতানুচ্চানঃ সমৰ্জ্জ পৰমেশ্বৰঃ।

অন্নোপ্যাহিতে সৰ্বং ত্ৰৈলোক্যং সচৰাচৰম্ ॥

অগ্নিৰ্জ্জ্বলতি চান্নার্থং বাতিচান্নান্ন মাকতঃ।

গৃহ্যতি চান্নভসাং সূৰ্য্যোবসানন্নান্ন বশ্মিতিঃ ॥

অন্নং প্ৰাণো বলং চ ন্নমন্নাজীৱিতমুচ্যতে।

অন্নঞ্চ জগদাধাৰং সৰ্বমন্নে প্ৰতিষ্ঠিতম্ ॥

সৰ্বেষাং দেৱতাদীনাং অন্নং জীৱঃ প্ৰকীৰ্ত্তিতঃ।

ভগ্নাদন্নং পৰং তত্ত্বং নভুতং ন ভৱিষ্যতি।

বৃহৎ পৰাশৰ স্মৃতি ৫/১০৯-১১২

অৰ্থাৎ—প্ৰাণীসমূহৰ জীৱন ধাৰণৰ প্ৰয়োজনীয় অন্ন উৎপাদনৰ বাবে পৰমেশ্বৰে বৃহৎ (বলধ) সমুদ্ৰ সৃষ্টি কৰিছে। চৰাচৰ সহিত সমগ্ৰ ত্ৰিলোক এই অন্নৰ দ্বাৰা আপায়িত হয়। অন্নৰ কাৰণে অগ্নি প্ৰজ্জ্বলিত হয়। বায়ু প্ৰবাহিত হয়, সূৰ্য্যৰ কিৰণ মালাৰ দ্বাৰা জলৰ বস গ্ৰহণ কৰে। অন্নই প্ৰাণ, অন্নই বল, অন্নই জীৱন, আৰু অন্নই জগন্তৰ আধাৰ। গতিকে সকলোৱেই অন্নতে প্ৰতিষ্ঠিত। অন্নই সমস্ত দেৱতাৰ জীৱন বুলি শাস্ত্ৰত কীৰ্ত্তিত আছে। সেই কাৰণে অন্নতকৈ শ্ৰেষ্ঠত্ব জগতত আৰু হোৱা নাই আৰু নহোৱা।

উক্ত পৰিচয় ভোজনৰ ত্ৰিধিভেদে নিয়ম আৰু খাদ্যখাদ্য বিচাৰ বিজ্ঞানকো আছে, যাক আচাৰিয়ে মহৎ উপকাৰ আৰু নাতাৰিয়ে মহৎ অপকাৰ

হয়। তিথিভেদে আৰু বাৰভেদে খাদ্যবস্তু ব্যৱহাৰ নিষেধকৰণ এনেই

কুণ্ডমাণ্ডে চাৰ্হহানিঃ স্যাম্ৰহত্যাং নস্মবেচ্ছবিং ।

বহুশত্ৰুঃ পটোলে স্যাক্ৰনহানিস্ত মূলকে ॥

কলঙ্কী জ্বালতে বিল্বে তিৰ্য্যগ্ৰ্যোনিষ্ঠ নিম্বকে ।

তালে শৰীৰ নাশঃ স্যাম্ৰাৰিকলে চ মূৰ্খতা ॥

তুহী গোমাংস তুল্যাখ্যাং কলঙ্কী গোবধাখিকা ।

নিম্বী পাপকৰী প্রোক্তা পুতিকা ব্রাহ্মঘাতিকা ॥

বাৰ্ত্তাকৌ সূতহানিঃ স্যাচ্চিবৰোহী চ মাষকে ।

মহা পাপকৰং মাংসং প্রতি পদাদিস্থ বজ্জয়েৎ ॥

অৰ্থাৎ— প্রতিপদত কুণ্ডমাণ্ড (কোমোৰা) খালে অৰ্হহানি তথা ব্রনাদি ক্ৰেদ
ৰোগ হয়। শিবতীয়াত বহতী (তিতা ডেকুৰি) খালে হৰি স্মৰণৰ
অযোগ্য আৰু অৰ্হুদ ৰোগ হয়। তৃতীয়াত পটোল উৰুণ কৰিলে
শত্ৰু হুঁজি আৰু বাতবন্ত হয়। চতুৰ্থীত মূলা উৰুণ কৰিলে ধনহানি
তথা আমবাত হয়। পঞ্চমীত বিল্ব (বেল) উৰুণে কলঙ্ক তথা পিত্ত
আদি ৰোগ জন্মে। ষষ্ঠীত নিম্ব অৰ্থাৎ নিমপাত উৰুণে পক্ষিঘোনি
প্ৰাপ্ত তথা গল গণ্ড (গৰল) হয়। সপ্তমীত তাল উৰুণে
শৰীৰ বিনাশ অৰ্থাৎ বক্তপিত্তাদি ৰোগ হয়। অষ্টমীত নাৰিকল
উৰুণে মূৰ্খতাপ্ৰাপ্তি আৰু অজীৰ্ণ ৰোগ হয়। নৱমীত অলাবু
(লাও) উৰুণে গোমাংস তুল্য আৰু বাতশ্লেণ্মা ৰোগ হয়।
দশমীত কলমী অৰ্থাৎ কলমৌ শাক উৰুণে গোবধ তুল্য পাপ,
আৰু অশ্লগিত হয়। একাদশীত শিম তথা উৰহী উৰুণে পাপ
তথা জ্বৰ হয়। দ্বাদশীত পুই (পুৰৈ শাক) উৰুণে ব্রহ্ম বধ
সদৃশ পাপ তথা সন্ধ্যা ব্যাধি হয়। ত্ৰয়োদশীত বাৰ্ত্তাকু (বেঙেনা)
উৰুণে সূত হানি তথা কণ্ডুৰোগ আৰু খজ্জতি হয়। চতুৰ্দশীত
মাসকলাই (মাটিমাহ) উৰুণে চিবৰোগ হয়। আৰু পূৰ্ণিমা,
জ্যৈষ্ঠমাসত মাংস উৰুণে মহাপাপ তথা শ্লেষ্মা আদি ৰোগ হয়।

এনেকৈ বহুতো তিথিভেদে খাদ্যাখাদ্যৰ বিচাৰ আছে। বাতি শাক
পাতজাতীয় বস্তু খোৱা উচিত নহয়। খালে পিত্তৰোগ কুপিত্ত হয়।
সেইদৰে শুকান শাক আদি খোৱাও নিষিদ্ধ। শাস্ত্ৰই কয় “জান্যন্ন ফলমাং-
সেভ্যঃ শুক শাকাঃ তথৈবচ” (বিষ্ণুপুৰাণ ৩/১১/৮১) অৰ্থাৎ-ফল, মাংস,
আৰু শুকান শাক অভোজ্য। ত্ৰয়োদশী তিথিৰ দিনা বেজেনাত পোক হয়।
পোকৰ সৈতে খালে খব খজ্জতি ৰোগ জন্মে। আমেৰিকাৰ এজন চিকিৎসকে

ব্ৰহ্মেশী তিথিত বেঙেনা ভৰুপৰ নিষেধ বুলি জানি পৰীক্ষা চাবৰ কাৰণে
সময়ত বেঙেনা কাটি অনুবীক্ষণ যন্ত্ৰ দি চাই দেখিলে যে বেঙেনাৰ
জট অতি ক্ষুদ্ৰ ক্ষুদ্ৰ পোকৰ উৎপত্তি হৈছে আৰু মৰি আহে। কিন্তু
ব্ৰহ্মেশী তিথিৰ কাল অতীত হোৱাত ভেতিয়া পোক দেখিবলৈ নেপালে।
এনেকুৱা নিষেধাত্মক বাক্য সমূহ প্ৰতি ক্ষেত্ৰতেই পালনীয়। বিবাহ আৰু
বৃহস্পতিবাৰৰ দিনা মাহ আৰু মচুৰ মাহ অন্তৰ্ভুক্ত। বিবাহৰ দিনা মচুৰমাহ
খালে বহুমুগ্ধ ৰোগ হয়, শবীৰ অত্যন্ত গৰম হয়, মস্তিস্কত উত্তেজনা বাঢ়ে
আৰু আনুষঙ্গিক বহু ৰোগে দেখা দিয়ে। মঙ্গলবাৰ আৰু শনি বাৰে তিতা
খোৱাত অনুচিত। খালে বায়ুৰোগ, আৰু তজ্জাতীয় ৰোগ উৎপত্তি হয়।
অমাবস্যা, পূৰ্ণিমা, একাদশী, সংক্ৰান্তি আদি তিথিত ভাত খাব নেলাগে। এই
তিথিবোৰত পৃথিৱী বসাক্ৰান্ত হয়। খালে আমাৰ দেহতো বসাক্ৰান্ত হয়
আৰু তাৰ পৰিণামে শ্লেষ্মাৰ আধিক্য হয়। এই নীতি পালন কৰা উচিত।
সামিষ আৰু নিৰামিষ ভোজনতো বহু কথা আছে। আহাৰৰ ভিতৰত নিৰামিষ
আহাৰেই সৰ্ব্বশ্ৰেষ্ঠ। নিৰামিষভোজী সকলৰ, শ্বাস প্ৰশ্বাসৰ গতি অতি ধীৰে
ধীৰে চলে। সেই কাৰণে তেওঁলোক দীৰ্ঘায়ু হয়। সামিষ অৰ্থাৎ মাহ মাংসাদি
ভোজন কৰিলে বস্তৰ চঞ্চলতা হয় আৰু শ্বাস প্ৰশ্বাসৰ গতি অত্যধিক হোৱাৰ
কাৰণে অস্বাস্থ্য হ'ব লগাত পৰে। উদাহৰণ স্বৰূপে এটা গৰু আৰু এটা
বাহৰ মাজত তুলনা কৰিব পাৰি। বন্যতৃণভোজী এটা গৰুৱে অনাহাৰে থাকি
৬/৭ ঘণ্টা অনায়াসে পৰিশ্ৰম কৰিব পাৰে। আৰু ক্ষুধাত কোনো প্ৰকাৰে
বিতত হোৱা দেখা নাযায়। কিন্তু এটা বাহৰে ১ ঘণ্টা পৰিশ্ৰম কৰিলেই
শ্বাসকষ্ট হৈ পৰে আৰু ক্ষুধাৰ সময় অভিক্ৰম হলেই অত্যন্ত অস্থিৰ হয়
ইত্যাদি। পূৰ্বকালত মহা মহা ঋষিসকলে বন্যফল ভোজন কৰিয়েই বেদ
উপনিষদাদি দুৰ্বোধ্য মহৎ গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল মন্ত্ৰ তত্ত্বাদি সৃষ্টি কৰি-
ছিল। এতিয়াৰ মাহ মাংসভোজী সকলে উক্ত শাস্ত্ৰ সমূহৰ নিঙড় তত্ব
উপলব্ধি কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব পৰা নাই। সেই কাৰণে ৰোগ শাস্ত্ৰ সমূহে
নিৰামিষ আহাৰ কৰিবলৈ বিশেষভাবে উপদেশ দি গৈছে। সামিষ আহাৰ
কৰিলে ব্ৰহ্মচৰ্য্যও ৰক্ষা কৰিব নোৱাৰে, গুৰু পাতল হয়, মন চঞ্চল হয়।
নিৰামিষ আহাৰে মেলেকিয়া প্ৰভৃতি অনেক ৰোগ হ্ৰাস কৰে আৰু জ্বৰ
আদিও কম। সাধাৰণতে দেখা যায় সামিষ ভোজীৰ জ্বৰ হলে যদি দহ
দিন ভোগে, নিৰামিষভোজী সেই ক্ষেত্ৰত দুদিন মাত্ৰ জ্বৰিৰ ইত্যাদি।
মাহ মাংসভোজীসকলে প্ৰাণীৰে মাংস খাই বুলি মনুৰে কৈছে।
সেই সম্বন্ধে মনুসংহিতাই ইঙ্গিত দিছে যেনে—

মো বস! মাংসমন্নাতি স তন্মাংসাদ উচ্যতে ।

মংসাদঃ সৰ্ব্বমাংসাদঃ শুস্মাৎ মংসান্ বিবৰ্জয়েৎ ॥

অৰ্থাৎ— যি ছাব মাংসখাই, তাক সেই মাংসখাদক বুলি কোৱা হয় । কিন্তু যি মাছ খায়, তাক সকলো মাংসখাদক বুলি ধৰিব লাগে । গতিকে মংস্য বৰ্জ্জন কৰা উচিত ।

পঞ্চৰ মাধৱ দুজনো গুৰুৱে প্ৰথম অৱস্থাত মাছ মাংস খাইছিল । যিহেতু তেবাসৰীৰ বংশ পৰিয়াল ছোৱ শান্ত আছিল । মাধৱদেৱৰ পিতৃ বিনোদৰ পিতৃ ভৈৰাই মাছ খোৱা আৰু তেবাব টান নৰিয়াল পিতৃত খাই (হাগলী) মাংস খাই সজ হোৱা কথা কথাগুৰু চৰিত্তত আছে । কিন্তু ধৰ্ম প্ৰচাৰত মনোনিবেশ কৰাৰ পিচৰে পৰা সামিষ ত্যাগ কৰাৰ প্ৰমাণ নথকা নহয় । যি কি নহওক সামিষ আৰু নিৰামিষ ভোজনৰ উপকাৰিতা আৰু অপকাৰিতাৰ বিষয়ে খুলমূল আভাস এটি দিয়া হ'ল মান্ন ।

এনেকৈ নীতি নিয়মৰ মাজেদি চলি বান্ধনিজনে পাক কৰাৰ পিচত বেতিয়া অন্ন গ্ৰহণৰ সময় হ'ব, তেতিয়া খাওঁতা সকলে হাতমুখ ধুই ল'ব । প্ৰথমতে সখাস্থান পৰিষ্কাৰ কৰি মুচি কাঁহি দিব আৰু বান্ধনিজনে খাদ্য বিতৰণ কৰিব । সত্ৰীয়া ভাষাত ভাতক “চাউল সিজোৱা” বুলি কয় । মাজে সময়ে শাস্ত্ৰীয় পদ (শিকা বান্ধি চান্দি কাজে লৈয়া দধি ভাত-বৰগীত) “ভাত” বুলিও ব্যৱহাৰ কৰা হয় । “চাউল সিজোৱা” বা ভাত খাবৰ কাৰণে এখন ওখ পিৰা থাকে । বুদ্ধহাৰীত স্মৃতিৰ পঞ্চম অধ্যায়ত কাঠৰ পিৰা ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ কোৱা হৈছে । সেইমতে সন্ত চাউল সিজোৱা ভোজনত কাঠৰ পিৰাহে ব্যৱহাৰ কৰে । পিৰাত বাওঁভৰি পথালিকৈ পাৰি লৈ সোঁভৰি মাটিত থৈ ল'ব লাগে । বুদ্ধহাৰীত স্মৃতিত এনে নিয়মে চলিবলৈ কৈছে । মাটিত হাত থৈ, ভৰিত হাত ৰাখি, নানা গল্প কৰি ভোজন কৰা অনুচিত । সেই সধক্ষে যুক্তি আছে

নাশ্বীয়ান্ গ্ৰনপন্ জহন্ বহিৰ্জানুকৰো ন চ ।

ন পাদাবোণিঃকৰঃ পৃথিব্যামপি বা ন চ ॥

বুদ্ধহাৰীত স্মৃতি ৫/২৬৩

অৰ্থাৎ— আশ্বীয়াসকলৰ সৈতে কথা পাতি, সমস্ত বহিৰ নানা কলম অৱস্থা-ৰণা কৰি, জানুৰ বাহিৰে হাত উলিয়াই, ভৰিত আৰু মাটিত হাত ৰাখি ভোজন নকৰিব ।

ভোজন কৰোতে ক্ৰোধভাৱ, হিংসা, পৈশুন্য ভাৱ ত্যাগ কৰিব লাগে।
মৌন আৰু সুস্থিৰ ভাৱে ভোজন কৰিব লাগে। পূৰ্ব আৰু উত্তৰ মুখ কৰি
ভোজন কৰা উচিত। সেই সম্পৰ্কে —

বিষ্ণু পুৰাণে কয়—

বিগুহ বদনঃ প্ৰীতো ভুজীত ন বিদিগ্‌মুখঃ।

প্ৰাণমুখোদগ্‌মুখো বাপি ন চৈবান্যমনানুপ ॥

বিষ্ণু পুৰাণ ৩/১১/৭৭

অৰ্থাৎ— মুখ পবিত্ৰ কৰি লৈ প্ৰীতি সহকাৰে ভোজন কৰিব লাগে। পশ্চিম
মুখ কৰি নহব। পূৰ্ব বা উত্তৰ মুখ কৰি অন্যমনা নহৈ ভোজন
কৰা উচিত।

ভোজন কৰোতে নিজৰ সোঁহাতে জল পাত্ৰ বা জোটা ৰাখিব লাগে।
ওলু বা খৰিকা ৰখা নিতান্ত দৰকাৰ আৰু বাওঁহাতে জল পাত্ৰ লৈ জল
পান কৰাটো অবিধি। শাস্ত্ৰত কৈছে—

বামপাশ্বে স্থিতে তোয়ে যোভুঙ্তে জ্ঞান দুৰ্ব্বলঃ।

আকল্পং নৰকং ভুঙ্তা পশ্চাৎ জ্বলেত গৰ্দ্দভঃ ॥

অৰ্থাৎ— ভোজন কালত জলপাত্ৰ নিজৰ বাওঁহাতে ৰাখি ভোজন কৰিলে
উক্ত অজ্ঞানীজন এককল্প পৰ্য্যন্ত নৰক ভোগ কৰাৰ পিচত প্ৰাণ
হৈ জন্ম গ্ৰহণ কৰে।

উদ্ধৃত্য বামহস্তেন তোয়ং বস্ত্ৰেন যঃ পিবেৎ।

স সুৰাং বৈ পিবেৎ ব্যক্তাং সদাঃ পতিত বোৰে ॥

বৃদ্ধহাৰীত স্মৃতি ৫/২৭০

অৰ্থাৎ— বাওঁহাতেৰে জলপাত্ৰ তুলি লৈ মুখেৰে যিজনে জলপান কৰে, তেওঁ
প্ৰকাশ্যে সুৰাপান কৰাৰ তুল্য হয় আৰু বোৰৰ নৰকত পৰে।

পাক কৰোতে প্ৰথমে যেনেকৈ পানী আৰু চাউল দিওঁতে ভগৱন্তৰ
নাম স্মৰণ কৰি তেওঁতে অৰ্পণ কৰি লব লাগে, তিক ভেনেকৈ ভোজন
কৰিবলৈ ৰহি সৰ্ব প্ৰথমে অন্নপ্ৰাস ভগৱন্তৰ চৰণত সমৰ্পণ কৰি তেওঁৰ
ভুত্বাৱশিষ্ট বুলি ডাবি ভোজন কৰিব লাগে। সৰ্ব্বতো এনে নিয়মেই কৰে।
জলপান কৰিবলৈ হলে (ডাঙ খাওঁতে) ভগৱন্ত পদজল বুলি ধাৰ লাগে।
সোঁ হাতে অন্ন প্ৰাস কৰি থকাৰ কাৰণে সেই হাতেৰে জলপাত্ৰ তুলি লব
নোৱাৰে কাৰণে বাওঁহাতেৰে তুলি লৈ শাস্ত্ৰীয় বাণীৰ সন্মান ৰক্ষাৰ বাবে
সোঁহাতটো ডাঙ লগাই লৈ জলপান কৰিব লাগে। ভেটিয়া দোষ নাথাকে।

ভগৱৎ অনিবেদিত অন্নজল অপবিত্ৰ বুলি গণ্য হ'ব। কাৰণ আমাৰ জীৱনৰ সকলো কৰ্ম্মই ভগৱৎমুখী হ'ব লাগে। বৈষয়িক সুখ সমৃদ্ধি লাভ কৰিবলৈ জীৱন ধাৰণ কৰিবৰ কাৰণে ভোজন কৰাটো মুখ্যমি আৰু দোষ-ণীয়। জীৱন ধাৰণ কৰিব লাগে ভগৱৎ সেৱাৰ্থে। ভোজন কৰিলেহে জীৱন ধাৰণ হ'ব। যেতিয়া ভোজনেই জীৱন, তেতিয়াহলে সেই জীৱন ভগৱৎ সেৱাৰ্থে নিযুক্ত কৰাটো শাস্ত্ৰ সন্মত আৰু জীৱন ধাৰণৰ কাৰণে গ্ৰহণ কৰা ভোজনৰ খাদ্যও হ'ব লাগিব ভগৱৎ ভুক্তাৱশিষ্ট বা ভগৱৎ নিবেদিত মহাপ্ৰসাদ। তেতিয়াহে ভোজন আৰু জীৱন সাৰ্থক হ'ব। তৎবিপৰীতে ভোজন হ'ব মল গ্ৰহণ আৰু জীৱন হ'ব পশুপক্ষীৰ। সমুদায় ইন্দ্ৰিয়বৃত্তি ভগৱৎমুখী হোৱা দৰকাৰ। ভগৱৎ অনিবেদিত বস্তু কি হয় তাৰ প্ৰমাণ শাস্ত্ৰই দিছে।

পত্ৰং পুষ্পং ফলং তোমঃ অন্নপানাদ্যমৌষধম্।

অনিবেদ্য ন ভুক্তীত যদাহাৰায়কল্পিতম্।

অনিবেদ্যতু ভুক্তানঃ প্ৰায়শ্চিত্তী ভবেন্নৰঃ॥

ব্ৰহ্মাণ্ড পুৰাণম্।

অৰ্থাৎ—পত্ৰ, পুষ্প, ফল, জল, অন্ন পানাদি তথা ঔষধ পৰ্য্যন্ত যি বিলাক বস্তু নিজে খাবৰ কাৰণে প্ৰস্তুত কৰা হয়, সেই সকলো ভগৱানক নিবেদন নকৰাকৈ গ্ৰহণ নকৰিব। অনিবেদিত বস্তু গ্ৰহণ কৰিলে মানুহ প্ৰায়শ্চিত্তৰ ভাগী হয়।

এনেকুৱা অলেখ উদাহৰণ দিব পাৰি। দুজনা গুৰুৰ ৰচিত পুথিৰ উদাহৰণ ইয়াত দিয়া নহল। বুদ্ধহাৰীত স্মৃতিতো আছে।

সন্ন্যাসী সকলৰ চাউল সিজোৱা ভোজনৰ কাৰণে কাঁহি-বাটি ব্যৱহাৰ হয়। ইয়াৰ ভিতৰত বেৰাকাঁহিত সন্নাধিকাৰসকলে, বান কাঁহিত বুদ্ধ আৰু শ্ৰেষ্ঠ গুৰুতসকলে, সাধাৰণ কাঁহিত ইত্যৰ গুৰুতসকলে অন্নভোজন কৰে। তেনেদৰে বান-বাটি আৰু পাতি-বাটিও। মন্ত্ৰী, ডা-ডাঙৰীয়াসকল সন্ত্ৰলৈ আহিলে বেৰা-কাঁহিত খাদ্য খাবলৈ দিয়া হয়।

সন্ন্যাসী নীতিমতে অন্নভোজন কৰি থাকোঁতে পৰস্পৰে স্পৰ্শাস্পৰ্শী নকৰে। কৰিলে লঘোন দিব লাগে। কিন্তু লঘোন দিব লাগে তাৰ কাৰণ সমূহৰ ক্যাথ্যা এনেদৰে—সকলো মানুহ নিৰোগী নহয়। প্ৰতিজনৰে শৰীৰত এটা নহয় এটা ৰোগ আছেই। কাৰোবাৰ সংক্ৰামক ৰোগো নথকা নহয়। এনে এটা পৰিস্থিতিত ভোজনৰ সময়ত স্পৰ্শাদি কৰি থাকিলে পৰস্পৰৰ শৰীৰত ৰোগ বিনিময় হোৱাৰ বা সংক্ৰমণ হোৱাৰ আশঙ্কা থাকে। খাদ্যৰ যোগেদি

বোপ সম্প্রসাৰণ সহজে হয়। গতিকে স্পৰ্শাস্পৰ্শী নোহোৱাকৈ লম্বোন দিব লগাৰ অজ্জহাত দেখুৱাই এনে নীতি ৰখা হৈছে। এইখিনি বিজ্ঞানসন্মত তথ্য ধৰ্মময় কথা।

দ্বিতীয়তে বিশেষ বিশেষ নিয়মত প্ৰতিজন ব্যক্তিয়েই স্পৰ্শাস্পৰ্শী বৰ্জ্জন কৰা উচিত। বৈষ্ণৱ মাত্ৰৰে এনে নীতি কৰণীয়। কিয়নো পূৰ্ব-কালত শ্বামি মুনি সকলে সঙ্গ বৰ্জিত হৈ নীৰৱে ধ্যান-ধাৰণা কৰি সফলতা লাভ কৰিছিল। অৱশ্যে আজিকালি কৰ্মবহুল সমস্যাতে তেনে নীতি পালন কৰিব নোৱাৰিলেও বিশেষ কাৰ্য্যত যেনে গুৰু সেৱা, ভোজনাদিত একান্ত ভাৱে কাৰ্য্য সমাপন কৰিব পাৰে। ভোজন কাৰ্য্যত স্পৰ্শ দোষ বৰ বেয়া। উদাহৰণ স্বৰূপে আজিকালিৰ চোৰধৰা কুকুৰক বহল নিয়ন্ত্ৰণত ৰখা হয়। সিহঁতৰ খোৱা বোৱা শোৱা থকা আদিৰ প্ৰতি বিশেষ চকু দিয়া হয়। সেই কাৰণে সিহঁতৰ ঘ্ৰাণ শক্তি অটুট থাকে, চোৰ ধৰিব পাৰে। কিন্তু সিহঁতক যদি সাধাৰণ কুকুৰৰ মাজলৈ এৰি দিয়া হয়, তেন্তে সিহঁতে স্পৰ্শদোষত চোৰধৰা শক্তি আৰু ঘ্ৰাণ শক্তি হেৰুৱাই পেলাব। সেইকাৰণেই সিহঁতক নিয়ন্ত্ৰণত ৰাখিব লাগে। তদনুৰূপে বৈষ্ণৱে বৈষ্ণৱত্ব অটুট-ৰাখিবলৈ হ'লে সদায় সঙ্গত থাকিও সঙ্গবৰ্জিত হৈ থাকিব লাগে। পদুম সদায় পানীতে জন্ম হয়, আৰু পানীতে লয় হয়। কিন্তু পানীৰ লগত পদুম সঙ্গবৰ্জিত অৰ্থাৎ পানীয়ে পদুমক স্পৰ্শ কৰিব নোৱাৰে। তৃতীয়তে ব্ৰহ্মদৃষ্টিত সকলো প্ৰাণীয়েই সমান কোনো ভিন্ন পৰ নাই। কিন্তু সকলোৰে প্ৰতি সমদৃষ্টি ৰাখিব লাগিলেও কাৰ্ষাভেদে সমদৃষ্টি সম্পন্ন হ'ব নোৱাৰে। সেই সম্বন্ধে আমাৰ “একশৰণ ওত্থ” বিবেচন” অধ্যায়ত পৰিচকাৰ কৰি দিয়া আছে। সেই কাৰণে ধৰ্ম পালনৰ হেতু মানুহে বহুতো নীতি নিয়মৰ মাজেদি স্বাস্থ্যৰক্ষা কৰি চলিব লাগে। ভোজন নীতিত স্বাস্থ্য নীতি অখুলে পাজনীয়া। এইখিনি মোৰ নিজস্ব কথা নহয়, বিজ্ঞানেও ক'ব। যাৰে তাৰে হাতে ভোজ্য খাদ্য গ্ৰহণ কৰা, যি কোনো ব্যক্তিয়ে পাক কৰি দিয়া অন্ন দুগ্ধিত। অধিক বক্তব্যৰ নিষ্প্ৰয়োজন।

যোগ শাস্ত্ৰৰ মতে আহাৰ কৰাৰ নীতি এনেধৰণৰ — যেতিয়া সোঁ-নাকেদি শ্বাস প্ৰবাহিত হয়, তেতিয়া অন্ন ভোজন আৰু বাঁও নাকেদি শ্বাস প্ৰবাহিত হোৱাৰ সময়ত জলপান কৰিব লাগে। কেতিয়াবা ক্ষুধাৰ সময়ত বাঁও-নাকেদি শ্বাস প্ৰবাহিত হ'লে শ্বাস পৰিবৰ্ত্তন কৰি ল'ব পাৰি। সেই বিলাক যোগ শাস্ত্ৰত উল্লেখ আছে। ইয়াৰ বিপৰীত কাৰ্য্য হ'লে শৰীৰত

ব্যাধি হ'বই সম্ভৱ নাই। স্বাৰ্থা নিয়মে খাদ্য গ্ৰহণ কৰিলে কোনো দিনেই পেটৰ অসুখ নহয়, হজম শক্তি বৃদ্ধি হয়। এই বিজ্ঞান মানি চলিব পাৰিলে ভাল। আশাৰান্তে কিছুসময় বীৰাসনে বহি ম'হৰ শিঙৰ ফণীৰে মূৰ আচুৰিব লাগে। এনে কৰিলে খাদ্য হজম হয়, বাত ব্যাধি, অৰ্শ ব্যাধি, ভাল হয়, মূৰ শীতল থাকে, টোপনি ভাল হয়, স্বপ্নদোষ হ'ব নোৱাৰে, স্মৰণ শক্তি বাঢ়ে ইত্যাদি।

সূৰ্য্য উদয় হৈ থকা অৱস্থাত দুবাৰ "চাউল সিজোৱা" ভোজন কৰাটো অবিধি। আজিকালি মানুহে এনে নিয়ম মানি চলা দেখা নাযায়। য'তে সুবিধা পায় তাতে চাউল সিজোৱা ভোজন কৰে। সন্ন্যাসী নিয়মমতে এনে কৰিলে লঘোন দিব লাগে। দুবাৰ চাউল খবাতো নিষিদ্ধ। শাস্ত্ৰই কৈছে— "নৈকাদিত্যে দিব ভোজনম্" অৰ্থাৎ সূৰ্য্য উদয়াৱস্থাত দুবাৰ খাব নেপায়।

ব্ৰহ্মবৈবৰ্ত্ত পুৰাণত কৈছে—

দ্বিভোজনং চ দিবসে সন্ধ্যায়োভোজনং তথা।

ভুক্তঞ্চ বাগ্নি শেষে চ ধ্ৰুৱং প্ৰাজঃ পৰিত্যজেৎ॥

অৰ্থাৎ— বুদ্ধিমান পুৰুষে দিনত দুবাৰ তথা দুই সন্ধ্যাত আৰু ৰাতি অৱসানত ভোজন কাৰ্য্য অৱশ্যে ত্যাগ কৰা উচিত।

অন্ন ভোজন শেষ হ'লে মুখ প্ৰক্ষালন কৰিব লাগে। উলুৰে দাঁত খৰকিয়াই দন্তগণ অন্ন উলিয়াই পেলাব লাগে। নতুবা দাঁতৰ মাজত সোমোৱা অন্ন ওলাব নোৱাৰি তাতে গেলি পচি দাঁতৰ অপকাৰ কৰিব পাৰে। উলু লোৱাতো ব্ৰীয়াস নীতিৰ ভিতৰতে পৰে। ভোজনৰ কাঁহিবাতি চাইৰে ভালকৈ পৰিষ্কাৰ কৰি ধুব লাগে। অৱসানে তামোল আৰু পান খাই মুখ শুদ্ধি কৰা প্ৰয়োজন। সন্ন্যাসী ভাষাত ইয়াক "গুৱা ভোজন" বা "মুহদি" বুলি কয়। পান হজম কাৰক। কিন্তু শুকান পান, পানৰ ঠাৰি, পানৰ মূল খোৱা দোষ-ণীয়। স্মৃতিয়ে কয় "শুকপৰ্ণং হৰেদায়ু পৰ্ণমূলং দৰিদ্ৰতা" অৰ্থাৎ— শুকান পান খালে আয়ু হৰণ কৰে আৰু পানৰ মূলে দৰিদ্ৰ কৰে। ইত্যাদি। মুখ শুদ্ধি অৱসানে ভোজন কৰাৰ ঠাই মাটি-পানীৰে ভালকৈ মুচিব লাগে। সন্ন্যাসী নীতিত "পানপেলোৱা মাটি" নামৰ এবিধ বেলেগ মাটি থাকে। মাটিগোৱৰ মিহলাই লাক কৰি ব'দত শুকুৱাই সুকীয়াকৈ থব। ভোজনাতে তাৰ ঠাইত চাৰিওকাষে উক্ত মাটি দি পানী সহ মুচি "স্থান সংকাৰ" কৰিব লাগে। মাটিত অৰ্থাৎ ভোজন স্থানত মুখৰ পৰা

অন্ন পৰে বাবে সেই ঠাই দূষিত হয়। পৰিষ্কাৰ নকৰিলে ব্যাধি সংক্ৰমণ হোৱাৰ ভয়। গতিকে “পাতপেলোৱা মাটি” ব্যৱহাৰ কৰা উচিত। ভোজন কৰিবলৈ বহা পিৰাও তিন্ধাই দিয়া উচিত। “পাত পেলোৱা মাটি”ৰ উৎপত্তি সম্বন্ধে চৰিতত এটি কাহিনী আছে। শঙ্কৰদেৱৰ দিবসত তেৰাৰ স্থাপিত সন্নৰ নাতিদূৰত “বৰকোঁচ” নামেৰে এজন অতি দুৰ্দান্ত, ভক্ত নিন্দুক, হিংসুক ব্যক্তি আছিল। ভক্তসকল ডিচ্কাই গ’লে তেওঁ নানা কদৰ্থনা কৰে, দলি-ফৰমুঠি মাৰি খেদে। সেই কথা শুকুজনাক জনোৱাত তেৰাই উক্ত দলি-ফৰমুঠিবোৰ বুটলি লৈ আহিবলৈ পৰামৰ্শ দিয়ে। সেইমতে ভক্তসকলে কৰাত উক্ত দলিবোৰ ভাজি তাৰ লগত গোবৰ মিহলাই ব’দত শুকাই ভক্তসকলে ভোজনৰ ঠাই মাৰ্জ্জন কৰিবৰ কাৰণে শুকুজনাৰ আদেশক্ৰমে নিয়ম প্ৰবৰ্তন কৰিলোৱা হ’ল। তাৰ নাম দিয়া হ’ল “পাত পেলোৱা মাটি”। ফৰমুঠিবোৰ কুঠাৰেৰে ফালি পাক কৰা খৰি কৰা হয়। উক্ত দুয়োবিধ সজ্জাকৰ্মত ব্যৱহাৰ কৰাত “বৰকোঁচ”ৰ দুৰ্ভাসনা ঘাঁতৰে। শুকুজনাৰ কৃপা লভি তেওঁ তেৰাৰ চৰণত শৰণাপন্ন হয়। উক্ত আহি এতিয়ালৈকে সন্নীয়া নীতিৰ অন্তৰ্গত হৈ আছে।

ৰাতি চাউল সিজোৱা ভোজনৰ পিছত কাঁহিৰাতিবোৰ বেৰৰ এচুকত থৈ দিয়া হয়। পুৱা চাইৰে পুনৰ ধুব লাগে। চুৱা ঠাই (য’ত মুখ ধোৱা হয়) পুৱা আৰু বিয়লি বেলা পৰিষ্কাৰ কৰিব লাগে। পুৱাবেলা বহাখন, সাৰি পৰিমাৰ্জ্জন কৰাটো সন্নীয়া নীতিৰ ভিতৰত।

(ক-৮) — গমন বিধি : —

সন্নীয়া সদাচাৰ নীতিৰ ভিতৰত গমনবিধিও অন্যতম। স্নান, পূজন ভোজনত যেনেকৈ শুকু আছে, তেনেকৈ গমনতো আছে। ভোজনৰ পিচত কিছুকাল উপবেশন কৰি পৰস্পৰে পৰস্পৰৰ বহালৈ যোৱাতো সন্নীয়া নীতি। ইয়াৰ দ্বাৰা প্ৰীতিৰ বাঞ্ছোন কটকটীয়া হয়। এজন বৃদ্ধ বা মান্যব্ৰত বৃদ্ধাকত ওচৰেদি গলে ইতৰসকল বা অন্যসকল কঠৰ পৰা বা পিৰাৰ পৰা নামি তেখেতক মান্য কৰা হয় বা কৰা উচিত। দুজন ব্যক্তি মুখামুখিকৈ বহি কথা পাতি থাকিলে অনিবাৰ্য্য কাৰণত মাজেদি হাৰ লগা হলে হাত দুখন চপৰাই নম্ৰভাৱে যাব লাগে। ইয়ো এটি শিষ্টাচাৰ। সন্ন্যাসীক গৰাকী বিশেষ প্ৰয়োজন ৰোধেহে ভক্তৰ বহালৈ যায়। ভক্তৰ নৰিয়া হলে, নিমন্ত্ৰণ জনালে, বা নাম পাতিলে সন্ন্যাসীক গৰাকী হোৱাটো নিশ্চিত। সন্নীয়া নীতিত

জন সাধাৰণৰ বা তকণ্ঠৰ ছায়া অতিক্ৰম কৰা বা গছকি যোৱাতো শাস্ত্ৰ নীতি বিৰুদ্ধ কথা।

বিষ্ণুপুৰাণত কৈছে —

পূজ্যদেৱধ্ব জজ্যোতিচ্ছায়াং নাতিক্ৰমেৎ বৃধঃ ।

বিষ্ণুপুৰাণ ৩/১২/১৪

অৰ্থাৎ—পূজ্য ব্যক্তি, দেৱতা, পতাকা, তেজপদাৰ্থ—এইসকলৰ ছাঁয়া অতিক্ৰম কৰা বিজলোকৰ উচিত নহয়।

মনুসংহিতাতো কৈছে —

দেৱতানাং গুৰুৰাজঃ স্নাতকাচাৰ্য্যায়োস্তথা ।

নাক্ৰামেৎ কামতশ্ছয়োং বহ্ননোদীক্ষিতস্য চ ॥

মনুসংহিতা ৪/১৩০

অৰ্থাৎ — দেৱপ্ৰতিমা, পিতৃ আদি গুৰুজন, ৰাজা, স্নাতক গৃহস্থ; উপনতা, কপিল গাই, আৰু যজ্ঞ দীক্ষিত ব্যক্তি এই সকলৰ ছাঁ-ইচ্ছাপূৰ্বক কেতিয়াও অতিক্ৰম নকৰিব।

আমি ওপৰতে উল্লেখ কৰি আহিছো যে সত্ত্বত ‘সজ’ আৰু ‘ফুৰা’ দুটা বিষয় আছে। সত্ত্বৰ ভিতৰ ভাগত অৱস্থিত গছ-গছনি, বন-বননি আদিলৈ গলে ফুৰা হয়। তেতিয়া গা ধোৱে। সত্ত্বৰ বাহিৰলৈ গলে অৰ্থাৎ গাও বা বজাৰে সমাৰে গলে তকণ্ঠ সকলে সবাস্তে স্নান কৰিব লগা হয়। কাৰণ বাহিৰত না না প্ৰকাৰ মানুহৰ সৈতে সংস্পৰ্শ তথা না না বীজাণুযুক্ত ঠাইত ভৰি পৰাৰ কাৰণে শৰীৰ আৰু বস্ত্ৰ দূষিত হয়। এই খিনিয়ে মানুহ তকণ্ঠ সকলেহে পালন কৰিব লাগে এনে নহয়, সৰ্বজন সাধাৰণেই পালন কৰিব লাগে। সংহিতা আৰু স্মৃত্যোক্ত বাণীসমূহ কেৱল সত্ত্বৰ বাবেই প্ৰযোজ্য নহয় বা পালনীয় নহয় তথা সত্ত্বৰ বাবেই শাস্ত্ৰ সমূহ ৰচিত হোৱা নাই। সমগ্ৰ পৃথিবীৰ মানৱ জাতিৰ বাবেই কথিত হৈছে। গতিকে এই নীতি সমূহ সকলোৱেই পালন কৰা উচিত। গমন কাৰ্য্যত সকলোৱেই শাস্ত্ৰীয় নীতি মানিব লাগে। নিয়ম নীতিৰে চলিলে শাৰীৰিক আৰু মানসিক দুয়োটাৰে উন্নতি হয়। শাস্ত্ৰত গমন বিধি বহু ঠাৱৰে কথিত হৈছে। সখেপে ইমানকে লিখা হ’ল মানুহ।

(ক-৯)— উপবেশন বিধি :—

সন্নীয়া উপবেশন বিধি আনতকৈ কিছু বেলেগ। সত্ত্বৰ ভিতৰত উচ্চা-সনন্ত বা তজ্জাতীয় আসনত উপবেশন কৰাটো নিষিদ্ধ। কীৰ্ত্তন ঘৰৰ

ভিতৰত উচ্চাসনত উপবেশন কৰাটো বিষ্ণুৰ বগ্নিশ অপৰাধৰ ভিতৰত পৰে। পূৰ্বতে সেই সম্বন্ধে ব্যক্ত কৰি অহা হৈছে। উচ্চাসন বুলিলে আজি কালিৰ চকি ডেক্‌বেঞ্চ আদিকো বুজাব। সন্ন্যাস উচ্চাসন হ'ব বৰ পীৰা, ওখ চাং আদি। কীৰ্ত্তন ঘৰৰ কথা বাদেই সন্ন্যাস ভকতে নিজৰ বহাৰ আগফালে পীৰাটো উপবেশন নকৰে। এনে কৰাটো দোষণীয় বুলি ভকত সকলে বিশ্বাস কৰি আহিছে। অৱশ্যে সন্ন্যাসিকাবে নিজৰ বহাত বৰ পীৰাত উপবেশন কৰে। সন্ন্যাসিকাবৰ বাবে এই নিয়ম মুকলি কৰি ৰখা হৈছে। কীৰ্ত্তন ঘৰলৈ, মান্যৱন্ত জনলৈ (উপবেশন কৰি থাকোতে) ভৰি মেলি থকাটো দোষণীয়। মান্যৱন্তজনৰ ওচৰত কঠত নবহা, দেখিলে কঠৰ পৰা নমাটো শিষ্টাচাৰ। মান্যৱন্তক মান কৰাটো আৰু তেওঁৰ বাক্য পালন কৰাটো শাস্ত্ৰসন্মত। কীৰ্ত্তনৰ কুঁজীৰ বাক্য পূৰণ প্ৰসঙ্গত শ্ৰীকৃষ্ণৰ প্ৰতি উদ্ধৱে কেনে ব্যৱহাৰ কৰিছিল, সেই সম্বন্ধে তলৰ উদ্ধৃতি লৈ চাওঁক :—

(কুঁজীয়ে)— উদ্ধৱক আতি সতকাৰ কৰি
আসন দিলা বান্ধাই।
আসনক মান্য কৰি হাত দিয়া
বসিলা মাটিত মাই ॥

কীৰ্ত্তন/শঙ্কৰদেৱ

শ্ৰীকৃষ্ণ মান্য বান্ধি কাৰণে উদ্ধৱে আসনত উপবেশন নকৰি মাটিতে উপবেশন কৰিছিল। এনে নিয়ম সন্ন্যাসো আছে। কিন্তু আজি কালি যুগত এনে নিয়মৰ ব্যৱধান পৰিলক্ষিত হৈছে। সত্ৰপতে এনেকৈয়ে উপবেশন বিধি প্ৰকাশ কৰা হৈছে।

(ক—১০)— বচনি বধি :—

সন্ন্যাস সঙ্গীতৰ বিশিষ্ট বাক্যবচনো অন্যতম। প্ৰসিদ্ধ বৈষ্ণৱ শাস্ত্ৰ সমূহত সদায় শিষ্টাচাৰ বাক্য প্ৰয়োগ কৰিবলৈ বোৱা হৈছে মহা-
ভাৰতৰ আশ্বমেধিক পৰ্বত উল্লিখিত পঞ্চবিধ শৌচৰ ভিতৰত “বাকশৌচ”ও অন্যতম। পবিত্ৰ বাণী বা পবিত্ৰ বাক্যই অন্তৰো পবিত্ৰ কৰে। মুখেৰে যি কোনো বাক্য উচ্চাৰণ কৰিলে বা জন্মেৰে বিষ্ণুমান অসঙ্গত বাৰ্য্য প্ৰয়োগ কৰি থাকিলে মানুহৰ অন্তৰ কলুষিত হয়। সেই কাৰণেই পূৰ্বকালৰ প্ৰসিদ্ধ মুনি সকলে বাক্য সংযম কৰিছিল অৰ্থাৎ কম কথা কৈছিল। বাক্য সংযম কৰিব পাবিলে মানুহ বাক্যসিদ্ধ হয়। বাক্যৰ দ্বাৰাই ভগৱৎ

বৈকুণ্ঠ লাভ আৰু বাক্যৰ দ্বাৰাই নবক ভোগ হয় । বাক্যৰ দ্বাৰা
নানা যোনিভ্ৰমণ, সুবাসনা, দুৰ্ঘ্যাসনা ঘটে। সেইবাবে সৎ শাস্ত্ৰালাপ, সৎ
প্ৰবচন, বা শিষ্টাচাৰ বাক্য প্ৰয়োগকৰণ সমুচিত। শুকজনে কৈছে —

হৰি কথা অমৃতৰ সম্যক আলাপ বসে
যিটোদিন ছোৱয় বিহীন ।
সেহিসে দিনক ভাই দুৰ্দ্দিন বুলিয়া মানি
মেঘাচ্ছন্ন নোহয় দুৰ্দ্দিন ॥

নামঘোষা ।

শঙ্কৰগুৰুৱে কৈছে—

কৃষ্ণ কথা এৰি সাতে পাঞ্চে বেঢ়ি
আন কথা কৈ থাকে ।
অমৃতক তেজি যেন বিষ্ঠা ভুজে
গৰু শুকৰৰ জাকে ॥ কীৰ্ত্তন

আকৌ—
কুকথায়ে হৰে সমস্ত গুণ্য
বৈকুণ্ঠে নমায় যিটো ভাগ্য শূন্য ।
তমো নবকে ছোৱে চিৰবাস ।
আপুনি চিন্তে আপোনাৰ নাশ ॥

কীৰ্ত্তন

শয়নে, ভোজনে, গমনে, বচনে সৰ্বদা হৰিনামোচ্চাৰণ কৰিবলৈ কোৱা
হৈছে “শয়নে, ভোজনে সদা হৰি বোলা এৰিয়া আন আক্ৰোশ” ইত্যাদি।
নানা বৈষম্যিক জঞ্জালৰ মাজত থাকিও যিজনে হৰিনাম মুখৰ পৰা নেৰে,
সেইজনেই প্ৰকৃত ভক্ত বা বৈষ্ণৱ। হৰিনাম এৰিলে পাতকে আহি বেঢ়ি ধৰাৰ
ভয়ত ভক্তই সেই কাৰণেই — নাম নেৰে। বাক্য সৎকাৰ, প্ৰীতিসম্ভাষণ
আদি যি কৰে তেওঁৰ ওচৰত ভগৱান সদায় আ:হ। উচ্চলোকত ভক্তি,
সমানত মৈত্ৰি, হীনত স্নেহ কৰাৰ নাম সৎকাৰ। গ্ৰাম্য কথা বিনাশন উত্তম
শ্লোকৰ গুণ সমূহ ব্যাখ্যাত সাধুৰ সঙ্গ লাভ আৰু তেওঁত কৰা প্ৰীতি
সম্ভাষণেই ভগৱৎ সৎকাৰ। সত্য কথন, অসত্য বৰ্জ্জন, অপ্ৰিয় ভাষণ ত্যাগ
আদি সাধুতাৰ লক্ষণ। বিষ্ণু পুৰাণত কৈছে —

কিঞ্চিৎ পৰস্বয়ং ন হৰেয়াস্তমপ্যগ্ৰিস্বয়ং বদেৎ ।
প্ৰিয়ঞ্চ মানুতং ব্ৰহ্মাৎ নান্যদোষানদীৰ্ঘমেৎ ॥

বিষ্ণুপুৰাণ ৩।১২।৪

অৰ্থাৎ :—কেতিয়াও কাৰো বস্তু হৰণ নকৰিব, কাকো অল্পমাত্রাও অপ্ৰিয় কথা নকব, মিছা বাক্য নকব আৰু আনৰ দোষ বৰ্ণনা নকৰিব।

মনুসংহিতাত কৈছে —

সত্যং বৃত্ত্যাৎ প্ৰিয়ং বৃত্ত্যাৎ ন বৃত্ত্যাৎ সত্যমপ্ৰিয়ম্ ।

প্ৰিয়ঞ্চ নানৃত্যং বৃত্ত্যাৎ এষঃ ধৰ্ম্মঃ সনাতনঃ ॥

ভদ্ৰং ভদ্ৰমিতি বৃত্ত্যাৎ ভদ্ৰমিত্যেব বা বদেৎ ।

শুভক বৈবং বিবাদঞ্চ ন কৰ্য্যাৎ কেনচিৎ সহ ॥

মনুসংহিতা ৪/১৩৮.১৩৯.

অৰ্থাৎ — প্ৰিয় অথচ সত্য কথা ক’বা, অপ্ৰিয় সত্য নক’বা, অসত্য প্ৰিয়ও নকবা, এইয়াই সনাতন ধৰ্ম্মৰ লক্ষণ। অভদ্ৰস্থলত ভদ্ৰবাক্য প্ৰয়োগ কৰিবা, অথবা সকলোৰে প্ৰতি উদ্বোধিত মাজলিক বচন বুলিবা, কাৰো সৈতে নিঃপ্ৰয়োজনত শত্ৰুতা বা বিবাদ নকৰিবা ॥

চানক্যত কৈছে—

প্ৰিয়বাক্য প্ৰদানেন সৰ্বৈৰ্ণ তুষাতি জন্তবঃ ।

তস্মাৎ তদেব বক্তব্যং বচনে কা দৰিপ্ৰতা ॥

অৰ্থাৎ—সৰ্ব্বাবিশ্ব প্ৰাণীয়েই প্ৰিয় বাক্য প্ৰদানত সন্তোষ লাভ কৰে। গতিকে তেনেদৰে কোৱাৰে উচিত। কাৰণ বাক্যত কোনো দুখীয়া নহয়।

আকৌ তাতে কৈছে—

সদাপ্ৰসন্নং মুখমিষ্টভাষী সুশীলতা চ স্বজনেষু সখ্যম্ ।

সত্যং প্ৰসঙ্গঃ কুলহীনহানং চিহ্নানিদেহে দ্বিদিবস্থিতানাম্ ॥

অৰ্থাৎ সদায় প্ৰসন্নমুখৰে থকা, প্ৰিয়বাক্য বোলা, সংস্বভাৱ পৰায়ণ হোৱা, সজ্জনৰ সঙ্গ লাভ কৰা, নীচলোকৰ সঙ্গ ত্যাগ কৰা—এইবোৰ স্বৰ্গত থকা সকলৰ লক্ষণ।

সন্তসামুখ প্ৰহত এইকেইটাৰ অভাৱ নাই—

তৃণানি ভূমিকদকং বাক্ চতুৰ্থী চ সুনৃতা ।

এতান্যপি সত্যং গেহে নোদ্বিদ্ভ্যতে কদাচন ॥

অৰ্থাৎ—সাধুসকলৰ গৃহত বহিবলৈ আসন, বিশ্রামৰ কাৰণে স্থান, হাত-মুখ ধুবৰ কাৰণে জল আৰু সুমধুৰ সন্তামণ এই চাৰিটাৰ অভাৱ নহয়।

এনেকৈয়ে বচন বিধি বা শিষ্টাচাৰ বাক্যৰ বিৱৰণ প্ৰসিদ্ধ শাস্ত্ৰ সমূহত পোৱা যায়। সন্নীয়া নীতিত শাস্ত্ৰীয় নীতিৰ উপৰিও বহুতো বাক্য-বচন আছে যাক “সন্নীয়া ভাষা” বুলি কোৱা হয়। সন্নীয়া ভাষাত কিছুমান দুজনান্তক ৰচিত শাস্ত্ৰসমূহৰ শিষ্টাচাৰ বচন পোৱা যায়। উদাহৰণ স্বৰূপে সগ্ৰত ব্যৱহৃত কিছুমান শব্দ বা বাক্য আছে সেইবোৰ হ’ল “তোমোৱা চাউল সিজোৱা ধৰা গ’লনে?” “তোমোৱা কোনফালেনো যোৱা যায়?” “তোমোৱাসেৱে আমাৰ দোষদায় মাৰ্জ্জনা কৰা যাওক,” “এতিয়া যোৱা যাওক,” “এয়া চাউল সিজোৱা ভোজন কৰা যাওক,” “তোমোৱানো ক’ব পৰা অহা হৈছে,” “এই ভাগি ধৰাহওঁক,” “অহা যাওক,” “যোৱা যাওক,” “খোৱা যাওক”, ইত্যাদি বহুতো সগ্ৰত ব্যৱহৃত সন্নীয়া বাক্য এতিয়াও বৰ্তি আছে। এইখিনি আধুনিক ব্যাকৰণ মতে সিদ্ধ নহয় যদিও সন্নীয়া নিজস্ব ভাষাত আৰ্য প্ৰয়োগৰ দৰে বিস্তৃত। বহুতে “তোমোৱা” শব্দটোক বঙ্গভাষাৰ অপভ্ৰংশ শব্দ বুলি ক’ব খোজে। কিন্তু বহুতেই নাজানে যে ভাষা জননীৰ দুগৰাকী কন্যাৰ ভিতৰত অসমীয়া ভাষাই বঙ্গভাষাৰ বায়েক। অসমীয়াৰ প্ৰাচীনতম ভাষাত “তোমোৱা” শব্দটো আছিল। তাৰেই নাতি-পুতি “তুমি” শব্দ। সগ্ৰৰ বাদে অসমৰ বাকী অঞ্চলত উক্ত “তোমোৱা” শব্দটো ব্যৱহাৰ হোৱা দেখা নাযায়। বিশেষকৈ উজনি খণ্ডত কমলাবাৰী সগ্ৰত আৰু তৎসংজ্ঞাৰ সগ্ৰ সমূহত, নামনি খণ্ডত বৰপেটা প্ৰমুখ তৎসংজ্ঞাৰ সগ্ৰ সমূহত “তোমোৱা” শব্দটোৰ প্ৰচুৰ প্ৰচলন আছে। বাকী সগ্ৰবোৰত নাই। ‘তোমোৱা’ শব্দৰ ব্যৱহাৰ শুকদুজনাই শাস্ত্ৰ সমূহত সুন্দৰকৈ কৰিছে যেনে—

তোমোৱা নবনাৰায়ণ দুই।

ভৈলা অৱতাৰ মনুষ্য হই॥

কীৰ্ত্তন

আকৌ— তোমোৱাসেৱে মোৰ অৰ্থে আতি।

এৰিলা ৰেদ ধৰ্ম্ম যত জাতি॥

কীৰ্ত্তন

উক্ত ‘তোমোৱা’ শব্দটো একবচন বা দ্বিবচনৰ আৰু “তোমোৱাসেৱে”টো বহুবচনত হৈছে। ‘তোমোৱা’ শব্দটো মান্যার্থত আৰু কেতিয়াবা মধ্যমপুৰুষত

(তুমি, তোমালোক আদিত) সময় বিশেষে ব্যৱহৃত হৈছে। সঙ্গত উক্ত শব্দটো মান্যার্থতহে ব্যৱহৃত হয়। কিন্তু সঙ্গাধিকাৰক ‘তোমৰা’ বুলি নকয়, আপুনি বুলিহে কয়। বাকীসকলতহে উক্ত শব্দটো ব্যৱহাৰ কৰে। উচ্চমান বিশিষ্ট ভকতক নাম ধৰি নেমাতে। শিষ্টাচাৰ ৰক্ষা কৰাটো সঙ্গীয়া সদাচাৰত এটি বাধ্যতামূলক নীতি। কিন্তু কেতিয়াবা দৈবাক্ৰমে কোনো কোনো ভকতৰ মাজত বিবাদ হ'লে বা গালি-গালাজ হ'লে পৰস্পৰে সঙ্গীয়া নীতিমতে দত্ত জৰিমনা দিব লগাৰ উপৰিও অনুতাপ প্ৰায়শ্চিত্ত আৰু ভাত ল'বোন দিব লগা হয়। খং উঠিলে, দুজনা গুৰুৱে স্নান কৰিহে গুচ হৈছিল। ল'বোন দিবলৈ হলে তিনি-পৰৰ প্ৰসঙ্গৰ পিছতহে কীৰ্ত্তন ঘৰ, আতাৰ পুহত সেৱা কৰি খাব পাৰে। ৰাতিও কৰিব পাৰে। সূৰ্য্য থাকোতেই জলপান খাই বৈ শুই থাকিব লাগে। পিচদিনা সেৱা সংকাৰ কৰিহে শ্বাব পাৰিব। এই বিলাক সঙ্গীয়া নীতি। আৰু বহুতো ৰচন বিধি আছে—যি বিলাক লিখিলে বিষয়টো বহল হৈ যায়। কিবা কাৰণত ভকতৰ (কিবা অসৎ গালি কোনোলোকে পাৰিলে) ল'বোন লাগিলে সঙ্গাধিকাৰ গৰাকীয়ে ল'বোন ভাঙি দিয়াৰ নীতিও আছে।

সঙ্গত এটা অতি পবিত্ৰ আৰু সুনীতি আছে যে যি কোনো প্ৰয়োজন বোধে (প্ৰয়োজনৰতো অভাৱেই নাই) পৰস্পৰে পৰস্পৰক সম্বোধন কৰি মাতিলে “ৰাম” বুলি কয় অৰ্থাৎ—“অমুক আহেনে”? “ৰাম আছে,” বা সঙ্গাধিকাৰ আৰু বুঢ়াভকতসকলক স-সন্মানে মাতিলেও তেৰাসৰে “ৰাম” বুলিহে প্ৰতি-বাক্য প্ৰয়োগ কৰে। সঙ্গৰ এই নীতি আশে পাশে থকা সকলো সম্প্ৰদায়ৰ লোকেও পালন কৰে। মুছলমানৰ মুখতো ‘ৰাম’ শব্দৰ উচ্চাৰণ হয়। এনে নিয়ম দুটা কাৰণত কৰা হ’ল। প্ৰথমটো হ’ল মানুহ মাত্ৰেই জীৱিকাল নিৰ্বাহত কৰ্ম্মবাস্তৱ হৈ থকা কথা সৰ্বজনবিদিত। এনে কৰোঁতে ৰাম নামৰ প্ৰতি বিস্মৃতি হ’লে এই সম্বোধনে পুনৰ ৰাম নাম স্মৰণৰ কাৰণে মানুহক জগাই তোলে বা সজাগ কৰে। সৰ্বকালতে যাতে মানুহৰ ৰাম নামৰ প্ৰতি আকৰ্ষণ থাকে অৰ্থাৎ শয়নে, ভোজনে, গমনে, ৰচনে, উপবেশনে যাতে ৰাম নামময় হয় তাৰ কাৰণেই এই ব্যৱস্থা কৰা হৈছে। দ্বিতীয়তে ৰাম নামে পাপৰ সমাবেশ ভাঙি পুণ্যৰ অভ্যুদয় কৰে। প্ৰতিটো নামৰে একোটা কৰ্ম্ম শক্তি বা নাম বিশেষে নামৰ সাহায্য নিৰ্দ্দিষ্ট আছে। সকলো বিষয়তে যি কোনো নামে ক্ৰিয়া নকৰে। মৰিবৰ সময়ত “ৰাম” শব্দ উচ্চাৰণ কৰিব লাগে। “নামঘোষাৰ—“মৰন্তাজনক বেঢ়ি, সবে বোলে ৰাম বোলা, হেন নাম এতিৰূপে হেলা”ৰ অৰ্থও এইটোৱেই। শয়নৰ পশ্চাদ্ভাৱ আৰু ভোজনত জনাৰ্দন বা কৃষ্ণ নামোচ্চাৰণ অমূলক নহয়। সেইদৰে ৰাম নামো সৰ্ব বিষয়তে

ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰে। সৰ্ব্ব কাৰ্য্যত “মাধৱ” নামো থাকে। ‘ৰাম’ নামৰ মহামহিমাব কথা নামঘোষাই এনেকৈ ঘোষণা কৰিছে—

ৰা শব্দক উচ্চৰন্তে ৰাম ৰাম ৰাম ৰাম ৰাম
মুখহন্তে বাজ হয়৷ গলাই পাপমানে :
পুণ্য মানে হোৱে অভ্যন্তৰ ৰাম ৰাম ৰাম ৰাম ৰাম
ম বুলি আতি কপাট মাৰয় টানে ॥

নামঘোষা ।

‘ৰা’ বোলাৰ লগে লগে মুখৰ পৰা সৰ্ব পাপৰ সমাবেশ আঁতৰি গৈ পুণ্যৰ সমাবেশ উদবস্থ হয় আৰু ‘ম’ বোলাত পাপ পুনৰ আহিব নোৱাৰা ক দুৱাৰ বন্ধ কৰি ৰাখে। এইয়ে চমু অথ। সেই বাবেই হ’বলা প্ৰতিক্ষণতে পাপ বিনাশৰ কাৰণে সৰ্বত ‘ৰাম’ শব্দৰ প্ৰভাৱ বেছিকৈ সোমাল। ম তিলে ‘ৰাম’ বুলি মন্ত্ৰাৰ আদৰ্শ অতি সুন্দৰ আৰু সৰ্বত এই নিয়ম এতিয়াও বৰ্ত্তি আছে। মৃত্যুৰ আগে আগে শুকতক বাহিৰলৈ উলিয়াই আনি মন্ত্ৰাকাশৰ তলত এজন বুঢ়াভকতে ৰাম নাম উচ্চাৰণ কৰোৱায়। মৃত্যুৰ সময়ত ‘ৰাম’ শব্দ মহোষধি। অন্য নাম সেই সময়ত উচ্চাৰণ কৰোৱা নহয়।

৥ ক - ১১)-কৃষি বিধিঃ

ভাৰত এখন কৃষি প্ৰধান দেশ—য’ত কৃষি উৎপাদিত সামগ্ৰীৰে জনসাধাৰণ ভৰণ পোষণ হোৱাৰ উপৰিও আনুষঙ্গিক অন্যান্য কাৰ্য্য তাৰ দ্বাৰাই চলোৱা হয়। পৃথিৱী নিৰ্মাণৰ লগে লগে ভগৱানে প্ৰতিটো কাৰ্য্যৰ কাৰণে একোটা গোষ্ঠী বা সম্প্ৰদায় বিভাগ প্ৰস্তুত কৰি দিয়ে। সিয়েই হ’ল চতুৰ্বৰ্ণ সৃষ্টি। ব্ৰাহ্মণ, ক্ষত্ৰিয়, বৈশ্য আৰু শূদ্ৰ—এই চতুৰ্বৰ্ণক বিশেষ বিশেষ কাৰ্য্যৰ কাৰণে নিয়োজিত কৰা হয় (গীতাৰ চতুৰ্বৰ্ণাং ময়াদৃষ্টং গুণকৰ্ম্ম বিভাগশঃ)। তাৰ ভিতৰত ব্যৱসায় বাণিজ্য আৰু কৃষি কাৰ্য্য সম্পাদনৰ কাৰণে “বৈশ্য” বৰ্ণ সম্প্ৰদায় স্বভাৱগত হিচাবত নিয়োজিত হয়। কিন্তু এই কথা ঠিক যে যদিও কৃষি কাৰ্য্য বৈশ্যসম্প্ৰদায়ৰ হাতত ন্যস্ত বা অপিত, তথাপি দেহধাৰণ কৰাৰ চিন্তা তথা স্বাৱলম্বিতা সকলো বৰ্ণৰে থকা হেতুকে সৰ্ব বৰ্ণৰে কৃষিত মনোনিবেশ থকা দেখা যায়। বজাসকলেও নিজে ‘হল কৰ্ষণ’ (হালবোৱা) কৰাৰ উদাহৰণ আছে। তাৰ ভিতৰত ৰাজৰ্ষি জনকৰ নাম এইখিনিতে উল্লেখ কৰিব পাৰ। মহাপুৰুষ শ্ৰীশ্ৰীকৃষ্ণদেৱৰ অগ্ৰজ বলভদ্ৰৰ হাতত নাজল থকাৰ কথা সৰ্বজন বিদিত।

এওঁৰ অন্যতম নাম “হলধৰ” বা “হলপাণি”। ঋষি মুনি সকলে তপ সাধনাতে অধিক সময় অতিবাহিত কৰিলেও কৃষি কাৰ্য্যতো যে আনক সঞ্চালন কৰিছিল, তাৰ উদাহৰণ নথকা নহয়। “সৰ্বভোগ্যা বসুন্ধৰা” শস্যে মস্যে অনুপম বা নদন বদন হোৱাৰ কাহিনী ৰামায়ণ, মহাভাৰতাদি মহাকাব্যসমূহত বিস্তৃত ভাৱে উল্লেখ আছে। ৰামায়ণৰ প্ৰধান নায়ক ভগৱানৰ প্ৰগতিতাৰ শ্ৰীৰামচন্দ্ৰৰ শাসন কালত সেই দেশত “ৰামৰাজ্য” প্ৰতিষ্ঠাৰ সাথকতা প্ৰধানতঃ কৃষিৰ ওপৰতে হোৱা বুলি থোৰতে ক’ব পাৰি। কৃষি যে লাভজনক ব্যৱসায় আৰু শ্ৰেষ্ঠ ধৰ্ম্ম সেই কথা অন্যৰ প্ৰমাণ বাদ দি ব্ৰহ্ম পৰাশৰ স্মৃতিৰ পৰাই দিয়া হ’ল। তাত কৈছে—

কৃষেৰনাত্ৰ নোধৰ্ম্মো ন লাভঃ কৃষিতোহন্যতঃ।

সুখং ন কৃষিতোহন্যত্ৰ যদি ধৰ্ম্মেন বৰ্ত্ততে ॥

অবস্ত্ৰত্বং নিৰ্দ্ধনত্বং কৃষিতো নৈব জায়তে।

অনাতিথ্যঞ্চ দুঃখিত্বং গোমতো ন কদাচন ॥

ব্ৰহ্ম পৰাশৰ স্মৃতি ৫/১৮৫, ১৮৬

অৰ্থাৎ ধৰ্ম্মনিষ্ঠ হৈ কৃষি কৰিব। কৃষি ব্যতীত শ্ৰেষ্ঠ ধৰ্ম্ম নাই। কৃষিৰ বাদে অধিক লাভজনক অন্য কোনো কৰ্ম্ম নাই। ধৰ্ম্মানুসাৰে কৃষি কৰ্ম্ম কৰিলে কৃষিৰ পৰা অধিক সুখ অন্য কোনো কাৰ্য্যতে পোৱা নেযায়। কৃষি কৰ্ম্ম কৰিলে কেতিয়াও অন্নবস্ত্ৰৰ অভাৱ নহয়, অতিথি পূজাৰ ক্ৰটি নহয়। গো সম্পদ সম্পন্ন কৃষকৰ কেতিয়াও দুখ হ’ব নোৱাৰে।

সৰ্ব বৰ্ণৰ সাধাৰণ ধৰ্ম্ম কৃষি কৰ্ম্ম বুলি ব্ৰহ্মহাৰীত স্মৃতিয়ে কয়—

কৃষিস্ত সৰ্ববৰ্ণানাং সামান্যো ধৰ্ম্ম উচ্যতে।

ব্ৰহ্মহাৰীত স্মৃতি ৪/১৭২

অৰ্থাৎ—সকলোবৰ্ণৰে সাধাৰণ ধৰ্ম্ম কৃষি কৰ্ম্ম।

আৰু

কৃষিৰ্ত্তিঃ পাণ্ডপালাং সৰ্ব্বেষাং ন নিষিধ্যতে ॥

ব্ৰহ্মহাৰীত ৪/১৭৫

অৰ্থাৎ—কৃষি আৰু বৃত্তি গ্ৰহণ তথা পণ্ডপালন এই বিলাক সকলো জাতিৰ পক্ষে অনিষিদ্ধ।

এনেকৈয়ে কৃষি কৰ্ম্ম প্ৰধানত্বৰ বিশদ বিৱৰণ পোৱা যায়। মহাপুৰুষ দুৰ্জনাৰ দিবসত তেতিয়াসৰে কৃষি কাৰ্য্যৰ পৰা জীৱিকা নিৰ্ব্বাহ কৰা আৰু

সত্তা পৰিচালনা কৰা কথা চৰিত সমূহৰ পৰা ইঙ্গিত পোৱা হয়। শঙ্কৰদেৱৰ চাৰিজনী কৃষি কাৰ্য্যৰ কাৰণে নিয়োজিত ব্যক্তি আছিল। ধৰ্ম্মজ্ঞা আতৈ উক্ত চাৰিজনৰে অন্যতম ব্যক্তি। শঙ্কৰদেৱৰ পিতৃ এজনী ভূমি পতি বা জমিদাৰি লোক আছিল—যাক শিৰোমণি ভূঞা বুলি কয়। ভূঞা মানে মাটিৰ অধিকাৰী। মাধৱদেৱ উদাসীন হৈয়ো নিজে কৃষি কৰিছিল। ধানখেতি কৰি শঙ্কৰদেৱক ন চাউল লগোৱা আৰু শাক পাচলিৰ খেতি কৰি অগ্ৰভাগ দিয়া কাৰ্য্যই মাধৱদেৱকো এগৰাকী সুক্ৰ কৃষক বুলি ক'ব পাৰি। দুহুনাগুৰুৰ প্ৰধান সহকৰ্ম্মী নাৰায়ণ দাস ঠাকুৰ স্নাতোও এগৰাকী ভাল কৃষক, যাক গুৰুজনাৰ ভাষাৰে — “ৰোলে উদাস হ'লে মোৰ বৰাপো দৰে চিত, আশয় হ'ব, আশ্রম হ'লে নাৰায়ণ দাসৰ ক্ৰমে হ'ব” (কথা চৰিত) বদনা আতা, অৰু তেৰাৰ শিষ্য ভক্ত সকলো কৃষক আছিল। জীৱিকা নিৰ্ব্বাহৰ কাৰণে কৃষি প্ৰধান কাৰ্য্য হলেও হৰিভকতে তাক প্ৰধান কাৰ্য্য বুলি নধৰে। হৰিনাম শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তনাদিহে জীৱনৰ প্ৰধান কাৰ্য্য বুলি ধৰা বাবে চৰিত পুথিত তাৰ বিৱৰণ প্ৰধানভাৱে উল্লেখ পোৱা নাযায়। কাৰণ জীৱন ধাৰণ পশুপক্ষী সকলোও কৰে বা কৰি আছে। কিন্তু সিহঁতে হৰি নাম ল'ব নোৱাৰে বা নাজানে। সেইবাবে কৃষিকাৰ্য্য হৰিভকতে প্ৰধান বুলি নাভাৱে। তদবধি কমলাবাৰী সত্তাই ণিজনা গুৰুৱে যিহেতুকে কৃষি কাৰ্য্যৰ আদৰ্শ দেখুৱাই যোৱাৰ কাৰণে এতিয়াও কৃষি কাৰ্য্য কৰে আৰু তাৰ ওপৰতে নিৰ্ভৰ কৰি জীৱিকা আৰু ধৰ্ম্মীয় কাৰ্য্য চলাই আছে। সেই কাৰণেই হ'বলা বাহিৰৰ বহুতো লোকে কমলাবাৰী সত্তাক কৃষি প্ৰধান সত্তা বা শ্ৰমিক সত্তা বুলিও আখ্যা দিয়ে।

বহুতে কয় যে কৃষিকাৰ্য্যত হিংসা প্ৰৱৃতি আচৰিব লাগে বা কৃষিকাৰ্য্য কৰোতে হালবোৱা, কোবমৰা কাৰ্য্য কৰিব লগাৰ ফলত বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ পোক পৰুৱা আদি প্ৰাণী বধ হয়। গতিকে এনেকুৱা হিংসা প্ৰৱৃতিৰ আশ্ৰয় ললে অৰ্থাৎ হিংসা প্ৰৱৃতিৰে কৃষি কৰিলে কৃষক ভকতসকলক হিংসুক বুলি ক'লে দাম হ'বনে? তদুত্তৰত কোৱা হয় যে হিংসা দুই প্ৰকাৰৰ। প্ৰথম ইচ্ছাকৃত আৰু অন্বতীয়ত অনিচ্ছাকৃত। ইচ্ছাকৃত হিংসাতকৈ অনিচ্ছাকৃত হিংসাৰ পাপ অতি কম। কৃষকে কোব মাৰোতে মাটিত অসংখ্য পোক, পৰুৱা কেচু কুমটি থকা বুলি জানিও কিয় তেনে কৰে সিও এটি ভাবিব লগা কথা। তেনে কৰিলে ইচ্ছাকৃত নহ'বনে? নিশ্চয় নহয় উৰণ জাতীয় বহুতো ক্ষুদ্ৰ ক্ষুদ্ৰ কীট, পতঙ্গ অহোৰাত্ন উৰি ফুৰে বুলি আমি জানো। আমি ইঠাইৰ পৰা সিঠাইলৈ যাওঁতে অনিচ্ছাকৃত ভাবে সেইবোৰ মুখ গ্ৰাসক নাকৰ মাজেদি সৰকি গৈ উদৰস্থ হয়। এনে হলে যেনেকৈ অনিচ্ছাকৃত হিংসা হয়, তেনেকৈ কৃষিকাৰ্য্যত মাটিত কীট, পতঙ্গ থকা বুলি

জানিও জনবধানবশতঃ বা অনিবাৰ্হা কাৰণবশতঃ কৃষি কাৰ্য্য (নকৰিলে নহয় বাবে । ক্ষেত্ৰত অনিচ্ছাকৃত্য হিংসা বুলি ধৰি লোৱা হয় । তদুপৰি আন এটা কাৰণত কৃষিকাৰ্য্য হিংসা বুলি ধৰি ললেও যেতিয়া কৃষকে বীজৰপন কৰোতে “ শুক ডকতত লাগক ” বুলি ৰপন কৰে, তেতিয়াই হিংসা শূন্য হয়, যিহেতু যেতিয়া ব্যক্তিগত উপকাৰতকৈ “বহুজন হিতায় বহুজন সুখায়” কৰ্ম্ম কৰা যায়, তেতিয়া হিংসা ৰুতিও অহিংসালৈ ৰূপান্তৰ ঘটে । বাৰ্হমীকি ৰামায়ণৰ আদি কাণ্ডত পোৱা যায় যে তাড়কা বধ কৰিবলৈ বিশ্বামিত্ৰই ৰাম লক্ষ্মণক উদ্গ’ন, দণ্ডতে প্ৰজাৰক্ষণৰ কাৰণে হিংসা ৰুতিকো আশ্ৰয় ল’বলৈ কৈছে যেন—

নশংসমনশংসং বা প্ৰজাৰক্ষণ কাৰণাৎ ।

পাতকঃ বা সদোষং বা কৰ্ত্তব্যংবৰ্হতা সদা ॥

ৰাজতাৰ নিযুক্তানামেষ ধৰ্ম্মঃ সনাতনঃ ।

অধৰ্ম্মাংজ্জিহ কাকুৎস্থ ধৰ্ম্মোহ্যস্যায়নবিদ্যতে ॥

বাৰ্হমীকি ৰামায়ণ আদিকাণ্ডম্ ২৫/১৮, ১৯

অৰ্থাৎ — প্ৰজাসকলৰ ৰক্ষাৰ কাৰণে নশংসই হওক বা অনশংসই হওক, দোষ যুত্ৰই হওক বা পাপযুত্ৰই হওক সকলো কৰ্ম্মই কৰিব লাগে । ৰাজ্য পালনে নিযুক্ত ব্যক্তি সকলৰ এয়েই সনাতন ধৰ্ম্ম হৈ কাকুৎস্থ ! এই ৰাক্ষসীত ধৰ্ম্মৰ লেশমাত্ৰও নাই, তুমি ত ধৰ্ম্মচাৰিনী তাড়কাক বধ কৰা ।

সত্ত্বৰ ধৰ্ম্মীয় কাৰ্য্য, দান দক্ষিণা, তৃতিথি পূজন আৰু বিপদাপন্ন ব্যক্তি সকলৰ সাহায্যৰ কাৰণে সন্নীয়া কৃষক ডক্ত বৰ্গই কৃষিকাৰ্য্যত হিংসা প্ৰবৃত্তিৰ আশ্ৰয় ললেও বা তেনে কৰিলেও কোনো হিংসা কাৰ্য্য বুলি ধৰি লোৱাটো উচিত নহয় । আনহাতেদি সত্ত্বৰ ডকতে হলাকৰ্ষণ (হাল নাৰায়) নকৰে । সত্ত্বৰ আশে পাশে থকা আশ্ৰমী বা গৃহস্থী শিষ্য প্ৰশিষ্যৰ দ্বাৰা হলাকৰ্ষণ কৰায় । সত্ত্বৰ ডকতে হলাকৰ্ষণ নিজে নকৰাৰ কাৰণ হ’ল জীৱ বধ হোৱাৰ ভয় । সেইদিনেও হিংসা ৰিষত বুলি ধৰি ল’ব লাগিব । প্ৰশ্ন হয় নিজে নকৰিআনৰ দ্বাৰা জীৱ বধ বা হিংসাবৃত্তি ললে পাপ নহবনেকি ? অন্যান্য প্ৰমাণ মতে আনৰ দ্বাৰা কাৰ্য্য কৰোৱাত পাপ ভাগী হ’ব নালাগে । বিশ্বামিত্ৰই নিজে ৰাক্ষস নিধন নকৰি ৰাম লক্ষ্মণৰ দ্বাৰা ৰাক্ষস নিধন কৰোৱাৰ কাৰণে সেইটোৱেই । বিশ্বামিত্ৰই কৈছে দশৰথৰ প্ৰতি—

কৃতশ্রমো নিকৎসাহস্তস্মাদ্ দেশাদপাক্ৰম ।

ন চ মে ক্ৰোধমুৎস্ৰষ্টুং বৃদ্ধিৰ্বৰতি পাণ্ডিব ॥

তথাভূতা হিমাচৰ্য্যা ন শাপস্তত্ত্বমুচ্যতে ॥

বাল্মীকি ৰামায়ণ আদিকাণ্ডম্ ১৯।৭,৮

অৰ্থাৎ : — মোৰ সকলোশ্রম বৃথা হৈছে আৰু ভগ্নোৎসাহ হৈ সেই স্থানৰ পৰা
আঁতৰি আহিছোঁ। এট কাৰ্য্যত ক্ৰোধ প্ৰকাশ কৰিবলৈ মোৰ প্ৰৱৃতি
হোৱা নাই। যত্নানুষ্ঠান কালত কাকো অভিষাপ দিয়া নহয়।
মনুসংহিতাৰ মতে সত্ত্ব প্ৰকাৰ ঘাটকৰ ভিতৰত অনুমতি দাতাও
অন্যতম যেনে —

অনুমন্তা বিশসিতা নিহন্তা ক্ৰয়বিক্ৰয়ী ।

সংস্কৃত্য চোপহৰ্তা চ খাদকশ্চেতি ঘাতকাঃ ॥

মনুসংহিতা ৫/৫১

অৰ্থাৎ : — পশুহত্যাৰ বাবে অনুমতি দাতা, হতপশুৰ মাংস বিভাগ কৰ্ত্তা স্বয়ং
পশুহন্তা, মাংসক্ৰয়, আৰু বিক্ৰয়কাৰী, মাংস পাক কৰ্ত্তা, লোৱা
আৰু খোৱা এই সাত বিধক ঘাতক বুলি কয়।

এই প্ৰমাণানুসাৰে অনুমতি দাতা ঘাতকৰ লেখত পৰিলেও সকলো
পৰ্য্যায়তে এনে প্ৰবচন নেখাটে। যি হেতু “সামান্য শাস্ত্ৰ বিশেষ শাস্ত্ৰেন
বাধ্যতে” অৰ্থাৎ সামান্য শাস্ত্ৰক বিশেষ প্ৰভাৱশালী শাস্ত্ৰই বাধ্য কৰে। গতিকে
মহাকাব্য ৰামায়ণৰ তুগনান্ত মনুসংহিতাৰ প্ৰভাৱ কম। গতিকে এট ক্ষেত্ৰত
ৰামায়ণত মহত্ব অধিক।

(ক ১২)—অতিথি সৎকাৰ বিধি :—

হিন্দু শাস্ত্ৰত উল্লিখিত অন্যান্য বিধিৰ লগতে অতিথি সৎকাৰ বা
অতিথি সেৱা বিধিও এটি বিশেষ পূণ্যদায়ক তথা উল্লেখনীয় মহৎ সেৱা।
ইও এবিধ সদাচাৰ বুলি ধৰা হয়। অষ্টাদশ পুৰাণান্তৰ্গত মহাভাগৱততো
অতিথি সেৱাৰ কথা উল্লেখ কৰা হৈছে। শ্ৰীকৃষ্ণ বৈকুণ্ঠ গমনৰ পিচত বিষাদ-
মুক্ত স্মিয়মান অৰ্জুনক প্ৰশ্ন কৰোঁতে তাৰ ভিতৰত অতিথি সেৱাৰ কথাটোও
উল্লেখ হৈছিল। যুধিষ্ঠিৰে কৈছিল—

অতিথিক নেদি কিবা কৰিলা হোজন ।

সিজিহ্ন পাতক কিবা অগম্যাগমন ॥

শঙ্কৰদেৱ/কীৰ্ত্তন ।

অতিথি শব্দটোৰ অৰ্থ মনুসংহিতাই এনেকৈ কৰিছে —

একবান্ধ নিবসন্ন তিথি ব্ৰাহ্মণঃ স্মৃতঃ ।

অনিতাংহি স্থিতো বস্মাৎ তস্মাদতিথিকচ্যতে ॥

মনুসংহিতা ৩/১০২

অৰ্থাৎ এৰাতি মাত্ৰ পৰৰ গৃহত যি জনে বাস কৰে, সেইজন ব্ৰাহ্মণকে অতিথি বোলা হয়। অনিত্য স্থিতি অৰ্থাৎ এক তিথি তিনি অপৰ তিথিত নেথাকে কাৰণে অতিথি বুলি কয়।

অতিথি সৰ্ববৰ্ণৰে পূজা তথা গুৰুহানীয়া। সেই সম্পৰ্কে স্মৃতি শাস্ত্ৰই কয় —

গুৰুৰগ্নিমিবজাতীনাং বৰ্ণানাং ব্ৰাহ্মণোত্তমঃ ।

পতিবেকোত্তমঃ স্ত্ৰীনাং সৰ্ব্বব্ৰাহ্মণোত্তমঃ গুৰুঃ ॥

অৰ্থাৎ —মিবজাতি সকলৰ গুৰু অগ্নি, সৰ্ববৰ্ণৰে গুৰু ব্ৰাহ্মণ, স্ত্ৰীসকলৰ গুৰু স্বামী আৰু সকলোৰে অৰ্থাৎ সৰ্ববৰ্ণৰে গুৰু অভ্যাগত বা অতিথি।

অন্যপ্ৰকাৰে কৈছে—

বালো বা যদি বা বৃক্কো, যুবাবা গৃহমগতঃ ।

তস্য পূজা বিধাচৰ্যা সৰ্ব্বাভ্যাগতো গুৰুঃ ॥

মিহ্নলাভঃ

অৰ্থাৎ —বালকেই হওক বা বৃক্কই হওক বা যুবাই হওক, যদি গৃহাগত হয়, তেওঁৰ যথাযোগ্য পূজা হোৱা উচিত। কাৰণ সকলোৰে গুৰু হ'ল অভ্যাগত।

ভাতে আকৌ কৈছে—

অৰাবপ্যচিহ্নং কাৰ্য্যমাতিথ্যাং গৃহমাগতে ।

চেত্ পান্ধগতাচ্ছান্নাং নোপসংহৰতি দ্ৰুতমঃ ॥

মিহ্নলাভঃ

অৰ্থাৎ—শত্ৰুগৃহাগত হলেও আতিথ্য সৎকাৰ কৰিব লাগে। গছ কাটিবলৈ যোৱা মানুহক শত্ৰু বুলি জানিও গছে নিজৰ ছাঁটো আতৰাই নিনিয়ে।

এনেকৈ বিভিন্ন শাস্ত্ৰত অতিথিৰ সমুচিত সৎকাৰৰ প্ৰয়োজনীয়তাৰ ওপৰত পুৰুষ দিয়া হৈছে। কমলাবাৰী সন্নীয়া অতিথি সৎকাৰক অতি পবিত্ৰ কাৰ্য্য বুলি এতিয়াও ভাবে। যিহেতুকে বিষ্ণুপুৰাণে কৈছে—

অতিথিৰ্হস্য ভগ্নাশো গৃহাৎ প্ৰতি নিবভূতে ।

সদত্বা দুষ্কৃতং তস্মৈ পুণ্যমাদায় গচ্ছতি ॥

বিষ্ণুপুৰাণ ৩/১১/৬৬

অৰ্থাৎ—যাৰ গৃহৰ পৰা অতিথি নিৰাশ হৈ গমন বা প্ৰস্থান কৰে, উক্ত গৃহ স্বামীক অতিথিয়ে তেওঁৰ সকলো পাপ প্ৰদান কৰি গৃহস্থামীৰ পুণ্যসকল হৰণ কৰি লৈ যায়।

সন্নীয়া অতিথিক তিনিটা ভাগত বিভক্ত কৰা হয়। যক্ষৰা বা ব্যক্তি-গত, সাধাৰণ আৰু বিশেষ। ইয়াৰ বাদ সন্নীয়া হিচাবত অৰ্থাৎ ৰাজহুৱা হিচাবৰ অতিথিও আছে। যেনে সন্নীয়া দৰ্শনৰ কাৰণে বিদেশী আৰু আঞ্চলিকৰ অতিথিসকলক সন্নীয়া অতিথি বুলি বিশেষ সৎকাৰ কৰা হয়। এই সৎকাৰ সন্ন্যাসীকৰে নিজে কৰে। পূৰ্বোক্ত ত্ৰিবিধ অতিথি সৎকাৰ সন্ন্যাসী-কাৰ প্ৰমুখ্যে ভকতসকলৰ সুকিয়াকৈ আছেই। যক্ষৰা আৰু সাধাৰণ সকলৰ সৎকাৰ সন্ন্যাসীকৰ আৰু ভকতসকলে নিজাকৈ বা নিজগৰহত কৰে আৰু বিশেষ সকলক সন্নীয়া পূজিৰ পৰা বা সন্ন্যাসীকৰ পূজিৰ পৰা খৰছ কৰা হয়। পাত্ৰভেদে, গুণাণ্ড ভেদে অতিথি সেৱা কৰাটো শাস্ত্ৰসন্মত।

(ক-১৩)- বৈষ্ণৱত্ব বিধি:-

সন্নীয়া বৈষ্ণৱে নিজৰ নিজত্ব অৰ্থাৎ বৈষ্ণৱৰ বৈষ্ণৱত্ব ৰক্ষা কৰি চলাটো বিধিসন্মত। তদভাৱে অবৈষ্ণৱত্ব প্ৰাপ্ত হয় বা দিক্‌হাৰালোকে গন্তব্য-পথ এৰি গৈ গভীৰ অৰণ্যৰ দুৰ্গম পথত প্ৰবেশ কৰি নানা পৰিস্থিতিৰ সন্মুখীন হোৱাৰ দৰে হয়। গতিকে বৈষ্ণৱে সৰ্বকালতে শাস্ত্ৰীয় বিধিসন্মত ভাৱে নিজৰ নিজত্ব ৰক্ষা কৰিব লাগে। এই পৰ্যায়লৈকে প্ৰকাশিত বিষয় খিনি য়েই বৈষ্ণৱত্ব ৰক্ষাৰ প্ৰধান উপায় বুলি কোৱা হৈছে। এই প্ৰসঙ্গতে “বৈষ্ণৱত্ব বিধি”ত গোটাচৰেক বিষয় লেচেৰি—বুতলিবৰ অভিপ্ৰায়েৰে এই অধ্যায়টোৰ অৱতৰণা কৰা হৈছে। বৈষ্ণৱ কাক বোলে সেই সম্পৰ্কে মহাপ্ৰহ্লাদৰ প্ৰামাণ্য নিদি বুদ্ধহাৰীত স্মৃতিৰ পৰাই প্ৰমাণ দিয়া হ’ল যেনে—

শঙ্খচক্ৰোৰ্ষ পুণ্ড্ৰাদি ধাৰণং স্মৰণংহৰেঃ ।

তন্নামকীৰ্ত্তনকৈৱ তৎ পাদাঙ্ঘ্ৰনিষেবণম ॥

তৎপাদ বন্দনকৈৱ তৎ নিবেদিত ভোজনম্ ।

একাদশ্যপবাসশ্চ তুলসৌবাৰ্চনং হৰেঃ ॥

তদীয়ানামৰ্চনঞ্চ ভক্তিৰ্ণববিধা স্মৃতা ।

এতেন্নববিধৈষু ক্তো বৈষ্ণৱঃ প্ৰোচ্যতে বুধৈঃ ॥

বুদ্ধহাৰীত স্মৃতি ৫/৭৭-৭৯

অৰ্থাৎ— শঙ্খ, চক্ৰ আৰু উৰ্দ্ধপুণ্ড্ৰাদিধাৰণ, বিষ্ণুৰ স্মৰণ, নামকীৰ্ত্তন, চৰণামৃত পান, পাদবন্দন, নিবেদিত অন্ন ভোজন, একাদশী তিথিত উপবাস, তুলসীৰে হৰিপূজা আৰু তুলসী পূজা (অৰ্থাৎ তুলসীৰ পোষণ পালনাদি) এই নববিধি কৰ্ম্মই ভক্তিৰূপক কাৰণে ইয়াক নববিধ ভক্তি বোলে। যি এই নববিধ ভক্তিৰ দ্বাৰা যুক্ত, তেওঁকৈই যথার্থ বৈষ্ণৱ বোলা হয়।

অন্যদেৱতাত প্ৰণামাদিত দোষ —

নানাং দেবাং নমস্কৰ্যাৎ নান্যাংদেবাং প্ৰপূজয়েৎ।

নান্য প্ৰসাদং ভূজীত নান্যদায়তনং বিণেৎ।

বুদ্ধহাৰীত স্মৃতি ৫/৮৯

শঙ্কৰদেৱৰ অনুৰূপ অনুবাদ —

অন্যদেৱীদেৱ নকৰিবা সেৱ

প্ৰসাদ নখাইবা তাৰ।

গৃহা নপশিবা মুক্তিকো নচাইব

ভক্তি হৈব ব্যক্তিচাৰ ॥

উক্ত নববিধ কৰ্ম্মযুক্ত আৰু অন্যদেৱ অপূজক সকলক বৈষ্ণৱ বুলি কোৱা হয়। তদ্বিপৰীত কৰ্ম্মীসকলক অবৈষ্ণৱ বোলে। অবৈষ্ণৱ সকলক সমূলে বৰ্জ্জন কৰা উচিত —

সৰ্ব্বত্রা বৈষ্ণবান্ বিপ্রান্ পতিতানিৱ সন্ত্যজেৎ।

শঙ্খচক্ৰ নিহীনাস্ত দেৱতান্তৰ পূজকৈঃ।

দ্বাদশী বিমুখাঃ। বপ্ৰাঃ শৈৱাশ্চা বৈষ্ণৱাঃ স্মৃতাঃ ॥

অবৈষ্ণৱানাং সংসৰ্গাৎ পূজনাৎ বন্দনাদপি।

যজনাধ্য পনাৎ সদৌ বৈষ্ণৱত্বাত্মতো ভবেৎ ॥

বুদ্ধহাৰীত স্মৃতি ৬/১৫১, ১৫২

অৰ্থাৎ— সকলো কৰ্ম্মতে অবৈষ্ণৱ ব্ৰাহ্মণসকলক পতিত ব্যক্তিৰ দৰে ভ্যাগ কৰিব। শঙ্খ চক্ৰাদি চিহ্ন গুণ্য, দেৱপূজক, দ্বাদশী বিমুখ ব্ৰাহ্মণ আৰু শিৱ উপাসক সকলক অবৈষ্ণৱ বোলা হয়। উক্ত অবৈষ্ণৱৰ সংসৰ্গ, পূজন, বন্দন, ভজন আৰু অধ্যাপন কৰিলে তৎক্ষণাৎ বৈষ্ণৱত্বৰ পৰা স্থলিত হৈ পৰে। বৈষ্ণৱে বৈষ্ণৱক দেখিলে নমস্কাৰ কৰা বিধেয়।

বৈষ্ণৱো বৈষ্ণৱং দৃষ্টা দণ্ডবৎপ্রণমেশ্চুৰি ।

উভয়োৰঙৰো বিষ্ণুঃ শঙ্খচক্ৰ গদাধৰঃ ॥

ভেজোদ্রবিন পঞ্চৰাশি ।

অৰ্থাৎ— বৈষ্ণৱে বৈষ্ণৱক দেখিলে প্ৰথমে দণ্ডবৎ প্ৰণাম কৰিব লাগে। কিন্তুনো
শঙ্খ চক্ৰ গদাধৰ শ্ৰীহৰি উভয়ৰ অন্তৰত বিৰাজমান।

বৈষ্ণৱে বৈষ্ণৱক একাত্মাবোধেৰে নিৰীক্ষণ কৰিব লাগে। সেইবাবেই
হ'বলৈ দণ্ডনা শুকৰ প্ৰধান শিষ্য বাৰজনাই “আত্মা” উপাধি লাভ কৰিছিল
উক্ত একাত্মা বা আত্মাবে অপভ্ৰংশ শব্দ “আত্মা”। সেই “আত্মা”ৰ পৰাই “আতৈ”
শব্দও অপভ্ৰংশ ৰূপত আত্মপ্ৰকাশ কৰিলে। কিন্তু ‘আত্মা’ৰ প্ৰাধান্য সৰ্বো-
পৰি প্ৰতিষ্ঠিত। কমলাবাৰী সত্ত্বত ‘আত্মা’ শব্দৰ ব্যৱহাৰ ভকতসকলত
নহয়। বাৰজনা আত্মাৰ সন্মানাৰ্থে ‘আত্মা’ শব্দটো প্ৰয়োগ নকৰে। ভকত
সকলৰ ক্ষেত্ৰত আতৈ শব্দহে ব্যৱহাৰ কৰে। পুৰুষ সংহতিৰ সত্ত্ব সমূহত আত্ম
ব্ৰহ্মসংহতিৰো দুই এখন সত্ত্বৰ বৈষ্ণৱৰ মাজত শ্ৰেষ্ঠজনক ‘আত্মা’ সম্বোধন
ধৰা দেখা আৰু শুনা যায়। কমলাবাৰী সত্ত্বত সগ্ৰাধিকাৰজনাক ‘প্ৰভুস্বৰ’
বা ‘প্ৰভু’ মান্যৱন্ত ভকতসকলক ‘বৃদ্ধভকত’ আৰু তদিতৰসকলক ‘আতৈ’
সম্বোধন ধৰা হয়। ইয়াৰ পৰাই ‘আত্মা’ শব্দৰ প্ৰাধান্যতা তথা মান্যতা
আৰু ‘আতৈ’ শব্দৰ নিম্নতা থকা দেখা যায়। ‘আত্মা’ৰ পৰা ‘আতৈ’ হ’লেও
বৰ্ণৰ সালসলনি হোৱাত অৰ্থৰো সালসলনি ঘটে।

সন্নীয়া ভাষাত উদাসীন ভকতসকলক “বৈষ্ণৱীয়া ভকত” বোলে।
কেৱলীয়া মানে কেৱল অৰ্থাৎ একমাত্ৰ আৰু ভকত মানে দাস। সম্পূৰ্ণ জ্ঞান
হয় একমাত্ৰ পৰমপুৰুষ পৰমব্ৰহ্মৰ যি জন দাস বা অধীন সেইজনেই
‘কেৱলীয়া ভকত’। ‘কেৱলীয়া ভকত’ অৰ্থাৎ কমলাবাৰী সত্ত্বৰ ভকত-
সকলক বা সেই আহিৰ ভকতসকলক “নিৰাশ্ৰমী ভকতো” বোলে। শাস্ত্ৰমতে
চতুৰ্থাশ্ৰম থাকোতে আকৌ “নিৰাশ্ৰম” শব্দটো ক’ব পৰা আহল। চতুৰ্থাশ্ৰম
হ’ল ব্ৰহ্মচাৰী, গৃহস্থ, বানপ্ৰস্থ আৰু সম্যাস। উপনয়ন সংস্কাৰ হোৱাৰ
পছত সংযমী হৈ শুকৰ সন্নিবিত থাকি সাজবেদ যি জনে অধ্যয়ন কৰে সেই
জনেই ব্ৰহ্মচাৰী। সাজ বেদাধ্যয়ন সমাপনে যি দাৰ পৰিগ্ৰহ কৰি ব্ৰহ্মশ্ৰমা-
বেশ কৰে সেইজনেই গৃহস্থ। পুত্ৰ উৎপাদনৰ পছত যি জনে বনবাস খাটি
কলমূল উৎকৰ্ষ কৰি ঈশ্বৰাধন কৰে, সেইজনেই বানপ্ৰস্থ আৰু যি জনে সৰ্ব
ব্ৰহ্মাদি ত্যাগ কৰি, মুণ্ডিত মস্তক হৈ গৈৰিক কোপীন ধাৰণ কৰি, দণ্ড
কমণ্ডলু লৈ, ডিঙা হুতি ওহলঘন কৰি নিৰ্জৰ্ণ বা তীৰ্থত থাকি কেৱল

ঈশ্বৰ আৰাধনা কৰে, সেইজনেই সন্ন্যাসী। অথবা “কৰ্মনাং ফলসন্ত্যাগঃ সন্যাসঃ স উদহৃতঃ” অৰ্থাৎ সৰ্ব কৰ্মফল ত্যাগৰ নামেই সন্ন্যাস। উক্ত চতুৰ্থাশ্ৰমৰ ভিতৰত নিৰাশ্ৰমী, কেৱলীয়া, উদাসীন আদি শব্দ পাবলৈ নাই। তেওঁ এই শব্দবোৰ ক’ব পৰা আহিল ভাবিব লগা। নিৰাশ্ৰমী মানে আশ্ৰমহীন। আশ্ৰমহীন মানুহ পৃথিৱীত নাই। কিন্তু কথা হ’ল আধ্যাত্মিক দৃষ্টিকোণৰ পৰা চালে পৃথিৱীত নিৰাশ্ৰমী লোক আছে। মহাপুৰুষ মাধৱদেৱে দেখোন নাম ঘোষাতে লিখিছে -

নোহো জানা আমি চাৰি জাতি চাৰিও আশ্ৰমী নোহো আতি
নোহো ধৰ্মশীল দান ব্ৰত তীৰ্থ গামী।

কিন্তু পুণানন্দ সমুদ্ৰৰ গোপী ভৰ্তা পদকমলৰ
দাসৰো দাসৰ তানদাস ভৈলো আমি ॥

এইসূত্ৰ অনুসাবে বৰ্তমান কেৱলীয়া ভকৎসকল আধ্যাত্মিক ভাৱত নিৰাশ্ৰমী অৰ্থাৎ গোপীভৰ্তা পদকমলৰ দাসৰো দাসৰ তান দাস। এওঁলোকৰ পুত্ৰৰ অভাৱে পুংনাম্নি নববত পৰাৰ পৰাও বিৰত। কাৰণ পুত্ৰ হলেহে মানুহ পুংনাম্নি নবকৰ পৰা উদ্ধাৰ পায়। বৃহৎ পৰাশৰ স্মৃতিয়ে কৈছে— “যস্মাৎ সন্তাতি পুৰাণেনা নবকাৎ পুত্ৰ উচ্যতে”— (৬/১৮৭)। পুংনাম নবকৰ পৰা জ্ঞান কৰে কাৰণে পুত্ৰনামে অভিহিত হয়। অন্যহাতে— “পুং নাম্নি নবকাৎ জ্ঞায়তে ইতি পুত্ৰঃ” (প্ৰয়োগবহুমালা ব্যাকৰণ। পুং + জ্ঞায়তে = পুত্ৰ। যি কি নহওক কেৱলীয়া, নিৰাশ্ৰমী ভকতৰ খলমূল আভাস এটি দিয়া হ’ল।

(ক-১৪) - অন্যান্য বিধি :-

সঙ্গীয়া সদাচাৰত বহুতো বিধি প্ৰণালী আছে—যিবিলাক লিখি শেষ-কৰাটো সত্ত্বৰূপৰ নহয়। ইয়াৰ বাবে এখন পৃথক গ্ৰন্থ লিখাৰ প্ৰয়োজন আছে। যি কি নহওক এই প্ৰসঙ্গত বাকী থকা গোটোচৰেক বিধি থোৱাতে লিখা হ’ল।

হাঁচি, হামি মাৰিলে আৰু হঠাতে পিচলি পৰিলে তিনিওটাতে তিনিটা কৰ্তব্য আছে। সেইবাম সত্ত্বত প্ৰয়োগ হয়। সেই তিনিটা হল হাঁচি মাৰিলে “জীয়াই থাকা” পিচলি পৰিলে “উঠা উঠা” আৰু হামি মাৰিলে “অঙ্গনী ধ্বনি” কৰিব লাগে। স্মৃতি শাস্ত্ৰতো আছে —

ক্ষুৎপতন জ্বন্তুমু জীবোত্তিষ্ঠাঙ্গুলী ধ্বনিঃ।

সত্ত্ববেহপি কৰ্তব্যঃ ন কৃতে ব্ৰহ্মহা ভবেৎ ॥

অৰ্থাৎ—হাঁচি মাৰিলে, পৰিলে আৰু হামি মাৰিলে, ক্ৰমে জীৱ, উঠা আৰু
অস্থলী ধৰি কৰিব লাগে। নকৰিলে ব্ৰহ্ম হত্যাপাপে লগ লয়। গতিকে
শত্ৰু হলেও এনে আচৰণ কৰ্তব্য।

তদুপৰি দাঁতে দাঁতে লগোৱা অৰ্থাৎ দাঁত কামোৰা আৰু নথ
বাদ্য কৰাও দোষণীয়। সেই সম্পৰ্কে বিষ্ণুপুৰাণে কয় — “ন কুৰ্য্যাদ্ভুতং সংঘমঃ”
অৰ্থাৎ দাঁতে দাঁতে ঘৰ্ষণ নকৰিবা। “নখান্নবাদয়েৎ”— নখে নখে বাদ্য
নকৰিবা। তদুপৰি “ন কুঞ্চীয়াচ্চ “মাসিকাম্,” অৰ্থাৎ নাক নোকোচাব,
“নাসংস্পৃতো মুখোজ্জ্বলৎ” মুখত হাতৰ আবৰণ নিদিয়াকৈ হামি নুতুলিব,
“নোঃক্ৰঃ হসেৎ” উচ্চহাস্য নকৰিব, ইত্যাদি বিধিও আছে। এতদ্ব্যতীত
তাতে আকৌ কৈছে—“প্ৰস্নিগ্ধাংগলেশশ্চ” কেশসমূহ সৰ্ব্বদা স্নিগ্ধ আৰু
পৰিষ্কাৰ ৰাখিব লাগে, “নানাদেযান্দীৰয়েৎ” অন্যৰ দোষ বগনা কৰিব
নালাগে, “সূৰ্য্যাক্ষাস্তমনোদয়ে” উদয়ান্ত সূৰ্য্যক চাব নালাগে, “স্নাতো নাজনি
নিশ্মাংজেৎ” স্নান কৰি পৰিষ্কৃত বস্ত্ৰৰ দ্বাৰা গাত্ৰ মাজ্জন নকৰিব; “ন পূজ্যা-
ভিমুখং নয়ৎ” পূজ্যব্যক্তিৰ অভিমুখে ভৰি নেমেলিবা, “পস্থানং নাবমূৰ্জয়েৎ”
পথত প্ৰস্ৰাব নকৰিব “প্ৰাগিনাম্পকাৰায় সদেবেহ পৰত্ৰ চ। কশ্মনো মনসা
বাচা তদেব মতিমান্ ভজ” যি কাৰ্য্যই ইহলোকত প্ৰাণীগণৰ মঙ্গলকাৰী
হয় বা কুশল কৰে, মতিমানলোকে সেই কাৰ্য্যকে কাম্যমনোবাক্যে ভজনা
কৰিব অৰ্থাৎ তাকে কৰিব ইত্যাদি।

(ক--১৫)—শয়ন বিধি :—

দিবা ভাগত শাস্ত্ৰীয় বিভিন্ন বিধি পালন কৰাৰ পিচত ৰাতি উপস্থিত
হ'লে গৃহকৃত্য কৰি গুৰুসেৱা সমাপনে ভোজন কৰি শয়ন কৰিব লাগে।
সন্মত ৰাতিৰ প্ৰসঙ্গ শেষ হ'লে উক্ত সকলে আলাপ আগোচনাৰ পিচত
ভোজনাদি কৰি শয়ন কৰে। সন্মত মধ্যভাগত কীৰ্ত্তন ঘৰ থকাৰ কাৰণে
উক্তসকলে কীৰ্ত্তন ঘৰলৈ মূৰ কৰি বা কোনোৱে (দক্ষিণ হাতীৰ বাদে
অন্যহাতীয়ে) দক্ষিণ দিশলৈ মূৰদি শয়ন কৰে। শাস্ত্ৰীয় বিধিমতে শয়ন
কৰাৰ নিয়ম এনেকৈ —

•প্ৰাচ্যাং দিশি শিৰঃ শস্তং যাম্যায়ামথবানুপ।

সদৈব স্বধতঃ পুংসো বিপৰীতস্ত বোগদম্ ॥

অৰ্থাৎ শয়ন কালত পূব বা দক্ষিণ দিশলৈ মূৰ কৰিব লাগে। বিপৰীত দিশত অৰ্থাৎ পশ্চিম আৰু উত্তৰ দিশলৈ মূৰ কৰি শয়ন কৰিলে ৰোগ হয়।

শয়ন কৰোঁতে ঈশ্বৰ চিন্তা কৰিব লাগে। সঙ্গীয়া নীতিমতে ঈশ্বৰ চিন্তা কৰা মন্ত্ৰ এনেকৈ (শয়নত 'পদ্মনাভ' নাম আছেই)

জানা শ্ৰীৰাম নাম নিজ সমস্ত শাস্ত্ৰৰ মূল বীজ।

সজীৱনী প্ৰায় যাৰমনে প্ৰৱেশয়।

যদি হস্তাতল পান কৰে প্ৰলয় বহ্নিত যদিপৰে

মৃত্যুৰ মূখত প্ৰবেশিলে নাহিভয়॥

ইয়াৰ উপৰিও সঙ্গতিপূৰ্ণ ঘোষাপদ (দুঃস্বপ্ন নাশন ইটো আদি ঘোষা) গাব লাগে। উষাসময়তো জাগৰণৰ বৰগীত আৰু অৰ্থপূৰ্ণ ঘোষা পদ গোৱা উচিত।

পূৰ্বোক্ত অন্যান্য বিধিৰ লগতে শয়নতো বহু শাস্ত্ৰীয় বিধি আছে। চমুকৈ কবলৈ হলে এনেকৈ বাওঁ নাকৈদি শ্বাস প্ৰবাহিত হোৱাৰ সময়ত শয়ন কৰাটো ভাল। শয়ন বেলিকা বাওঁফালে কাত হৈ নিজৰ নাভিত মন ৰাখি শয়ন কৰা উচিত। এনে নিয়মে চলিলে সোনকালে টোপনি আহে, সুনিদ্ৰা হয়, স্বপ্নদোষ নহয় আৰু নিয়মৰ লৰচৰ নহলে ৰাতি স্বপ্নও নেদেখে, খাদ্য হজম হয়।

সোঁফালে কাটি হৈ ললে যকৃতত চাপ পৰে। ইয়াৰ কাষ সূন্দৰ ভাৱে নচলে, সহজতে খাদ্য হজম নহয়। বাওঁফালে কাটি হৈ তুলে সোঁফালে নাকত শ্বাস প্ৰবাহিত হবলৈ ধৰে। তেতিয়া অগ্নিকাৰ্য্য খুব তীব্ৰভাৱে চলে আৰু স্বাস্থ্যৰ অনেক উপকাৰ হয়। খাদ্য দ্ৰব্য তেতিয়া সুন্দৰকৈ জীৰ্ণ হোৱাত সহায়ক হয়। খাদ্য জীৰ্ণ নহলে শৰীৰৰ কোনো অঙ্গই পুষ্ট নহয়। অন্ন অজীৰ্ণ ৰোগীৰ হৃৎপিণ্ডৰ ক্ৰিয়া ভালে নেথাকে, পেটত বায়ুজমা হয়, হৃৎপিণ্ড দুৰ্বল হয় ইত্যাদি। গতিকে পূৰ্বোক্ত নিয়মে চলা উচিত। এনেকৈ চলিলে অলপ দিনতে ইয়াৰ সুফল পোৱা যাব॥

(খ) “সঙ্গীয়া পাৰমাৰ্থিক বিচাৰ প্ৰসঙ্গ”

সঙ্গ সম্পৰ্ক আমি প্ৰথম খণ্ডতে বিস্তৃত বাখ্যা ডাঙি ধৰি অহা হৈছে। সম্প্ৰতি সঙ্গৰ পৰমার্থ বিচাৰ কৰিবৰ কাৰণে যত্ন কৰা হ’ব। সঙ্গ এখন বিশ্ববিদ্যালয় বুলি পূৰ্বতঃ উল্লেখ কৰা হৈছে। কাৰণ ইয়াত নিবন্ধৰতা পুৰীকৰণৰ বাবে প্ৰাথমিক বিদ্যালয়ৰ ব্যবস্থা আছে। ভাৰতৰ স্বাধীনতা আন্দোলনৰ আগলৈকে অসমত বিদ্যালয়ৰ (চৰকাৰী) ব্যৱস্থা প্ৰায় নাছিলেই। সেই কালছোৱাত অৰ্থাৎ বিদ্যালয় ব্যৱস্থাৰ কেইবাশও বছৰৰ আগৰেপৰা সঙ্গসমূহত লিখা পঢ়া শিকাৰ ব্যৱস্থা আছিল। সেই কাম অতিথনিক ভাৱে ধৰি লৈ কাৰণ সঙ্গৰ ভুক্ততেই—কৰিছিল। এজন বা দুজন বা ততোধিক শিক্ষক ভুক্ত সঙ্গৰ লৰাবোৰক শিক্ষা দিছিল। শিক্ষাৰ সময় আছিল পূৰ্বাবেলা আৰু কোনো কোনো কাৰ্য্য বিশেষ বিয়লি বেলাও শিক্ষাৰ ব্যৱস্থা চলিছিল। প্ৰাথমিক বিদ্যালয়ৰ পিছতে সংস্কৃত শিক্ষা চৰ্চ্চাও আছিল। একোজন সংস্কৃত পণ্ডিত সঁজুৰ বাহিৰৰ পৰা অনা হৈছিল। উক্ত সংস্কৃত শিক্ষকজনৰ ভাষণ-পোষণ তথা বেতনৰ দায়িত্ব সঙ্গাধিকাৰ গৰাকীয়ে নিজে বহন কৰিছিল। তেওঁৰ ভগ্নত ডেকাসঙ্গাধিকাৰ আৰু ভুক্তৰ লৰাট সংস্কৃত শিক্ষা গ্ৰহণ কৰিছিল। ডেকাসঙ্গাধিকাৰজন শিক্ষাত পৰিপক্ক হলে তথা সংস্কৃত শিক্ষক গৰাকীৰ কৰ্মসংস্থানৰ অন্ত পৰিলে ডেকাসঙ্গাধিকাৰে (তেওঁ সঙ্গাধিকাৰৰ দায়িত্ব গ্ৰহণ কৰাৰ পিছতো) নিজে সংস্কৃত অধ্যাপনা কাৰ্য্য চলাব লগীয়া হৈছিল। সঙ্গত চিকিৎসা সেৱাও আছিল। (সেই কালত এলোপ্যাথিক চিকিৎসা নাছিল, এতিয়াহে হৈছে) একোজন আয়ুৰ্বেদিক চিকিৎসক ৰখাৰ ব্যৱস্থা আছিল। তেওঁ “কৰিৰাজ” নামে জনাজাত আছিল। দৰবৰ ক্ষেত্ৰতঃ “কৰিৰাজী দৰৱ” বুলিহ কয়। আয়ুৰ্বেদিক চিকিৎসকৰ অহাৰে সঙ্গৰ সঙ্গাধিকাৰজনেই চিকিৎসা সেৱা আগবঢ়াইছিল। চিকিৎসাসেৱা সঙ্গৰ বাহিৰ পক্ষৰ গাঁৱৰ জনসাধাৰনেও উপভোগ কৰিছিল। ঔষধ পাতি দি গাঁৱৰ অনেক লোকক উপকৃত কৰা হৈছিল। ক্ষীণভাৱে হলেও অসামৰ্থ্যতঃ আয়ুৰ্বেদিক চিকিৎসা বৰ্ত্তি আছে। ইয়াৰ বাহিৰেও মহাদিৰ ব্যৱস্থা যেনে সৰ্নসংশন, ভূতজাৰণ আদি অন্যান্য বিষক্ৰিয়া কাৰ্য্যও সঙ্গৰ ভুক্ততেই কৰিছিল। সঙ্গাধিকাৰ জনো এই ক্ষেত্ৰত অভিজ্ঞ আছিল। মূৰ্ত্ততে সঙ্গত আৰু সঙ্গৰ বাহিৰতো ৰোগীৰ চিকিৎসাসেৱা সঙ্গৰ সঙ্গাধিকাৰ আৰু ভুক্তসকলৰ মাজত আছিল। সঙ্গত সঙ্গীত কলাৰ চৰ্চ্চাও উল্লেখযোগ্য। আমি আগলৈ “লক্ষী সংস্কৃতিৰ ধাৰা আৰু দিশপৰ্ণন” নামৰ প্ৰধানত পৰিষ্কাৰ কৰি দিয়া হ’ব। বাৰেচোৱা একীয়ানাট বৰগীত, বাঁহ, নৃত্য, নাম-কীৰ্ত্তন, পাঠপ্ৰদৰ্শন আদিৰ চৰ্চ্চা শিক্ষা ক্ষেত্ৰও সঙ্গতেই।

ইয়াৰ পৰাই অসমৰ গাঁৱে ভূঞা, নগৰে চহৰে সম্প্ৰসাৰিত হৈছে। সন্ন্যাসী ইয়াৰ দ্বাৰা অসমৰ জনসাধাৰণক প্ৰায় পাঁচশ বছৰ ধৰি সেৱাৰ আদৰ্শ দেখুৱাই আহিছে। সাহিত্যকলাৰ ক্ষেত্ৰতো সন্ন্যাসী অসমৰ সমাজক সজ পথ দেখুৱাইছে। বিভিন্ন শ্ৰেণীৰ গ্ৰন্থ ৰচনা যেনে মূল পুথিৰ গদ্যানুবাদ, পদ্যানুবাদ, নাট ৰচনা, গীত ৰচনা, কবিতা আদি আৰু পুথিসমূহৰ নকল কৰা আদি কামো সন্ন্যাসী সন্নাধিকাৰ আৰু ভকতসকলেই কৰিছিল। সন্ন্যাসী ডাল খনিকৰো আছিল আৰু এতিয়াও আছে। সিংহাসন নিৰ্মাণ, খোল নিৰ্মাণ, গছা, কাঠৰ শৰাই, বেতৰ বিচনি, নৌকা, মূৰ্ত্তি, মুখা, উৰাল, কাঠৰ চৰিয়া, গৃহ নিৰ্মাণ আদি হস্ত শিল্পকলাৰ যাবতীয় কৰ্মসমূহৰ ক্ষেত্ৰতো সন্ন্যাসী সমাজক আদৰ্শ দেখুৱাই আহিছে। চিত্ৰ কলাৰ ক্ষেত্ৰতো সন্ন্যাসী আগবঢ়া আৰু সুন্দৰ নিদৰ্শন আছে যেনে সাঁচী পাণ্ডত চিত্ৰ অঙ্কন, কাপোৰত বিভিন্ন লতা আৰু চতুৰ্বিগতি অৱতাৰৰ চিত্ৰ অঙ্কন, কীৰ্ত্তন ঘৰৰ বেৰ, খুঁটা আৰু অন্যান্য প্ৰয়োজনীয় স্থানত চিত্ৰ অঙ্কন আদি চিত্ৰ কলাৰ নিদৰ্শনো সন্ন্যাসী আছে। বঙা ডেল্ডেট্ কাপোৰত, বগা কাপোৰত চিত্ৰ আঁকি কাটি ভাত চিলাই কৰি দি সিংহাসনত দিব পৰা এবিধ কাপোৰৰ প্ৰচলন কমলাবাৰী সন্ন্যাসী এতিয়াও আছে — যাক “বানত কাপোৰ” বুলি কয়। এই বিধ চিত্ৰ-কলাও বেচ মনোৰম। সন্ন্যাসী “ভৰাল ঘৰ”টিও এটি পুথিঘৰ অৰ্থাৎ ইয়াত বিভিন্ন ধৰণৰ সাঁচীপতীয়া পুথি সংৰক্ষণৰ স্থান আজিকালি যাক ইংৰাজী ভাষাত লাইব্ৰেৰী বুলি কয়। এনেদৰে বৃহৎ আৰু সৰুসৰু বহুতো বিভাগ থকা হেতুকে সন্ন্যাসী বিশ্ববিদ্যালয় বুলি কোৱাৰ খল আছে। বিশ্ববিদ্যালয় অনুষ্ঠান স্থাপন বেছি দিন হোৱা নাই; কিন্তু সন্ন্যাসী স্থাপন হোৱা প্ৰায় পাঁচশ বছৰ হ’ল। গতিকে সন্ন্যাসী অনুকৰণত বিশ্ববিদ্যালয় হোৱা যেন লাগে। সহস্ৰ কিৰণযুক্ত সূৰ্য্যৰ দৰে শঙ্কৰদেৱৰ দ্বাৰা স্থাপিত সন্ন্যাসী সহস্ৰ কিৰণযুক্ত বহুমুখী। শঙ্কৰদেৱ মহাপুৰুষে পাত্ৰ ভেদে গ্ৰহণ কৰিব পৰাকৈ ধৰ্ম্ম, কলা-সংস্কৃতি, সাহিত্য আদিৰ ব্যৱস্থা সন্ন্যাসী যোগেদি যি ধৰণে কৰি দি গ’ল, সেই সুন্দৰ পৰিপাটি ব্যৱস্থা বোধহয় ভাৰতৰ অন্যান্য ধৰ্ম্মানুষ্ঠানত পাবলৈ নাই। সন্ন্যাসী এইবোৰেই সেৱাৰ আনন্দ ৰস সন্নাধিকাৰ আৰু ভকত সকলে উপভোগ কৰিবলৈ পাইছে। সেৱাৰস বহুতো প্ৰকাৰৰ আছে। আজিকালিৰ চিকিৎসা সেৱা, ডাক সেৱা আদি সেৱা কাৰ্য্যৰ দৰে পাঁচশ বছৰৰ আগৰে পৰা শঙ্কৰদেৱৰ যোগেদি সন্ন্যাসী লোক হিতকৰ সেৱাৰস উপভোগ কৰিবলৈ পাই ধন্য হৈছে।

সন্ন্যাসৰ প্ৰধানতঃ নদীৰ পাৰত নিৰ্মাণ কৰা হয়। শঙ্কৰদেৱৰ সৰ্বপ্ৰথম বৰদোৱাখনো লৌহিত্যৰ পাৰত নিৰ্ম্মিত হৈছিল। গুৰুজনাই নিজেই লিখিছে —

বৰদোৱা নামে গ্ৰাম শস্যমৎস্যে অনুপাম
লৌহিত্যৰ অতি অনুকূল ॥

ভাগৱত।

মাধৱদেৱৰ প্ৰধান সন্ন্যাস বৰপেটাও ন খান্দা নদীৰ পাৰত নিৰ্ম্মিত হৈছিল। বদলা আতাৰ প্ৰধান সন্ন্যাস কমলাবাৰীও টুনি নদীৰ পাৰত নিৰ্ম্মাণ কৰা হৈছিল। অন্যান্য সন্ন্যাসবোৰো তদনুৰূপে নদী-নদৰ পাৰত অৱস্থিত। বৈদিক যুগত তথা পৰবৰ্ত্তি যুগতো ঋষিমুনিসকলে নদীকূলত আশ্ৰম নিৰ্ম্মাণ কৰি গৈছিল। বেদ, উপনিষদ, পুৰাণ, ভাৰতাদি শাস্ত্ৰত তাৰ প্ৰমাণ আছে। ইয়াৰ প্ৰধান কাৰণ হ'ল সৰ্বপ্ৰথমে ভগৱান্নাম মন্ত্ৰ জপ কৰাৰ সুবিধা, স্নান, পান, আচমনাদিৰ সুবিধা। দ্বিতীয়তে বৰ্ষাকালত জলপ্লাবন হৈ আশ্ৰম বিধৌত কৰে। তথাহা আশ্ৰম পবিত্ৰ হয়। তৃতীয়তে জনপ্লাৱন হোৱাৰ পৰিণামে শস্যাদি ভাঙ হয়। প্লাৱনত পলস আছে। সেই পলসে বৰিশস্য বা তজ্জাতীয় শস্যৰ প্ৰবৃদ্ধি কৰে। ইত্যাদি আনুষঙ্গিক বহুতো কাৰণবশতঃ নদীৰ পাৰত সন্ন্যাস বা আশ্ৰমাদি নিৰ্ম্মাণ কৰা হয়। বিশেষকৈ দুটা সুবিধাৰ কাৰণে নদীৰ পাৰত সন্ন্যাস বা আশ্ৰম পতা হয়, সেয়া হ'ল নদীৰ জনত্ব, সৰ্ব্বাঙ্গ শৰীৰ অৱগাহন কৰিব পাৰিলে মনত বাহ্যিক পবিত্ৰতা জন্মে। কূপ বা কূপনালাৰ (আজিকালিৰ) জল বিশেষ পবিত্ৰ নহয়। কূপনালাতকৈও কূপজল বেচি বীজাণুযুক্ত বা দূষিত। যিহেতু তাত জলবজ্জন হৈ থাকে, প্ৰবাহমান হ'ব নোৱাৰে। ইয়াত স্নান, পান, আচমনত বিশেষ পবিত্ৰতা নজন্মে। দ্বিতীয় সুবিধা হ'ল মন্ত্ৰত্ৰপাদিত। সেই মন্ত্ৰে ভক্তি বন্ধাকৰ পদ্য-ভাগত গোৱা যায় (ভক্তি বন্ধাকৰৰ শেষৰ নৱমাধ্যায়ত) :—

গৃহত জপিলে একগুণ ফল ধৰে।
গাভীৰ আগত দশগুণ লভে নৰে ॥
নদী পাৰত এশ পৰ্বতে হাজাৰ।
কোটিগুণ ফল আছে হৰিমন্দিৰৰ ॥

(ভক্তিৰ দ্বাৰা পৰিশিষ্ট নৱমাধ্যায়ৰ
পদ্যানুবাদক শ্ৰীমুত ধৰ্ম্মেশ্বৰ নাৰ-
জগোৱা আঁঠেৰ পৰা।)

আগৰ খৰিমুনি সকলে সেই কাৰণেই পৰ্ব্বতৰ ওহাত তপস্যা কৰি-
ছিল। ওপৰৰ উদ্ধৃতিয়ে তাৰেই সাক্ষ্য দিয়ে। চাপকা শ্লোকতো পোৱা যায়।

ধনিনঃ শ্ৰোত্ৰিও ৰাজা নদী বৈদন্ত পঞ্চমঃ।

পঞ্চ যন্ত ন বিদ্যাতে তন্ত্ৰং বাসং নকাৰয়েৎ॥

অৰ্থাৎ—ধনীলোক, বৈদন্ত ব্ৰাহ্মণ, ৰাজা, নদী আৰু চিকিৎসক এই পাঁচোটা
য'ত নাই তাত বাস কৰিব নাজাগে।

সত্ত্ব বুলিলে বিভিন্ন উল্লেখযোগ্য সামগ্ৰীৰে পূৰ্ণ হলেহে সত্ত্ব হ'ব পাৰে
যেনে গীতা ভাগৱতাদি শাস্ত্ৰ, কীৰ্ত্তন ঘৰ, গুৰু গৃহ, (পদশীলা), আতাৰ গৃহ,
মণিকূট, ৰাজলীঘৰ, চাৰিহাটী, কৰাপাট আদি আৰু সন্ত্ৰাধি হাৰ, ডেকাধিকাৰ,
ভাগৱতী, নাম লগোৱা পাঠক, দেউৰী, ডৰাণী, আগহি আলম্বা, বৰা, দবা-
দাৰী গান্ধক, বায়ক, ওদ্ভা, কীৰ্ত্তনীয়া আদি সৰুৰ বিষয়বাব থকা ৰাজ্য
সকলেৰে পূৰ্ণ হলেহে সত্ত্বসংজ্ঞাত পৰে। পুৰোহিত অজবিলাকৰ নাম সত্ত্ববিশেষে
পৃথক হ'ব পাৰে। এইখিনি কমলাবাৰী সত্ত্বৰ ক্ষেত্ৰতহে কোৱা হৈছে। এতিয়া
প্ৰতিটো অঙ্গৰে নাম আৰু তাৰ বিশদ বিবৰণ, নাম বিশেষে পাৰমাথিক বিচাৰ
কৰা হৈছে।

(খ-১) কীৰ্ত্তন ঘৰ :—

একাণী প্ৰকাৰ ভক্তিৰ ভিতৰত নৱবিধ শ্ৰেষ্ঠ, নৱবিধৰ ভিতৰত প্ৰৱণ
কীৰ্ত্তন এই দুবিধ শ্ৰেষ্ঠ আৰু উক্ত দুবিধৰ ভিতৰত কীৰ্ত্তনেই সৰ্ব্বাধিক
শ্ৰেষ্ঠ বুলি কোৱা হয়। পূৰ্বতে উল্লেখ কৰি অহাও হৈছে। “অৰ্চন বন্দন
ধ্যান সমন্ততে কৰি। যশ কীৰ্ত্তনতে অতি তুষ্ট হোন্ত হৰি” বুলি কোৱা উক্ত
যশ কীৰ্ত্তনেই হ'ল একমাত্ৰ “কীৰ্ত্তনৰ কথা। ভগবন্মাম কীৰ্ত্তন যশ যিজনে
গায় তেওঁ নিজেও শুনে আৰু আনেও শুনে। গতিকেই “কীৰ্ত্তন” সৰ্ব্বাধিক
শ্ৰেষ্ঠ। উক্ত কীৰ্ত্তন কৰা হয় হৰিমন্দিৰত। কীৰ্ত্তন শ্ৰেষ্ঠ হ'লেও তাৰ লগত
আঠবিধো ঈয়াৰ অন্তৰ্গত হৈ আছে আৰু সমানে পালনীয়। সেয়ে হৰি
কীৰ্ত্তন য'ত কৰা হয় তাকে ‘কীৰ্ত্তন ঘৰ’ বোলা হয়। কীৰ্ত্তন সৰ্ব্বপ্ৰধান
কাৰণে “কীৰ্ত্তন” আৰু মন্দিৰটোকে ঘৰ বোলাত সম্পৰ্ণ নাম হ'ল “কীৰ্ত্তন
ঘৰ”। ‘মন্দিৰ’ শব্দটো যদিও শাস্ত্ৰীয় তথাপিহে তাক প্ৰয়োগ নকৰি আঞ্চলিক
শব্দ ‘ঘৰ’ শব্দৰ ব্যৱহাৰ কৰা হ'ল। কোনো কোনো সন্ন্যাস (প্ৰায় গাঁও
বোৰতো) “কীৰ্ত্তন ঘৰ” নুবুলি নামঘৰহে বোলে। কীৰ্ত্তন ঘৰেই সত্ত্বৰ হৃদয়

স্বৰূপ আৰু প্ৰধান গৃহ। তাৰ পৰাই বাকীবোৰ (মণিকূটাদি) অনুষ্ঠান বিকীৰণ হৈছে। প্ৰধান প্ৰধান নৈমিত্তিক পৰ্ব আৰু নিত্য চৈধ্য প্ৰসঙ্গাদ য'ত চলে, তাতোকৈ অন্য অনুষ্ঠানৰ মহত্ব বেছি হ'ব নোৱাৰে। কীৰ্ত্তন ঘৰ প্ৰধান অঙ্গ আৰু বিৰাট ব্ৰহ্ম। মুঠতে সত্ত্বৰ যাবতীয় নিত্য প্ৰয়োজনীয় অনুষ্ঠান কীৰ্ত্তন ঘৰতে হোৱাৰ কাৰণে ইয়াৰ মহত্ব সৰ্ব্বাধিক। শৰণ কাৰ্য্যও ইয়াতেই হয়।

পাৰমাৰ্থিক বা আধ্যাত্মিক দৃষ্টিৰ পক্ষৰ পৰা কীৰ্ত্তন ঘৰ নৱবিধ ভক্তিবু প্ৰতীক। কাৰণ কমলাবাৰী সত্ত্বৰ কীৰ্ত্তন ঘৰটোত নটা খোটাৰি আছে। বিংশতি স্তম্ভ (খুটা) যুক্ত ন খোটকীয়া কীৰ্ত্তন ঘৰটোৰ প্ৰতি খোটাৰিতে একো-বিধ ভক্তিয়ে বাস কৰি আছে। সেয়ে প্ৰতিটোৱেই একোবিধ ভক্তিৰ প্ৰতীক। দ্বিতীয়তে কীৰ্ত্তনঘৰ ভক্তিৰ সৰোবৰ। এই সৰোবৰত নাম কীৰ্ত্তন ৰূপ বিক-শিত বিবিধ ৰঙৰ (নৱবিধ ভক্তিৰ) পদ্ম আছে। উক্ত পদ্মত ভকত ভ্ৰমৰজাকে মধুপান কৰে। নামঘোষাত মাধৱদেৱে লিখিছে —

ভক্তি সৰোবৰে কৃষ্ণপদ পঙ্কজত পৰি নিবন্তৰে

পৰম আনন্দে ভকত ভ্ৰমৰজাকে।

কৃষ্ণ বশ ৰস মধু পানে মত্ত হয়। অতি সাৱধানে।

ৰাম নাম ৰাজহংস ৰাৱ শুনি থাকে ॥

নামঘোষা/মাধৱদেৱ।

নামঘোষাত ৰাম নামক ৰাজহংসৰ ধ্বনিৰ লগত তুলনা কৰিছে। আমি ৰাম নামক বিকশিত পদ্মৰ লগত তুলনা কৰিছোঁ। ইও অন্যৰূপ। সৰোবৰত পদ্মফুল থাকিবই আৰু তালৈ ভ্ৰমৰ যাবই। তেনেকৈ ভক্তি সৰোবৰ ৰূপ কীৰ্ত্তন ঘৰত ৰাম নাম ৰাজহংস ধ্বনি শুনিবৰ কাৰণে ভ্ৰমৰ ৰূপ ভকত থাকিবই। তৃতীয়তে কীৰ্ত্তন ঘৰ বৈকুণ্ঠ ৰূপত কল্পিত অৰ্থাৎ ভগৱৎ বসতি স্থান ৰূপে কল্পিত। সেই বৈকুণ্ঠক “অবায় স্থান” বুলি কোৱা হয়। কাৰণ উক্ত কীৰ্ত্তন ঘৰত পৰমব্ৰহ্মহে থাকে। ভকতক কৃপা কৰিবৰ কাৰণে তেওঁ সগুণ ৰূপে আত্ম প্ৰকাশ কৰিছে মাত্ৰ (আমি “শৰণৰ বিধি ব্যৱস্থা” অধ্যায়ত লিখি আহিছোঁ)। এই তিনিটা শ্ৰেণীত কীৰ্ত্তন ঘৰক ভাগ কৰি দেখুৱাব পাৰি। শঙ্কৰ মধ্যপুৰুষেও এই নিয়মই কৰিছিল।

উক্ত কেন্দ্ৰীয় আৰু সৰ্ব প্ৰমুখ স্থল ভক্তি সৰোবৰ কীৰ্ত্তন ঘৰক অন্য প্ৰকাৰে “প্ৰাৰ্থনা মণ্ডপ” বোলাও সমীচীন। কিয়নো ইয়াত সামুদ্ৰিক

প্ৰাৰ্থনা বা সামূহিক নাম প্ৰসঙ্গ চলে। প্ৰাৰ্থনা জীৱনৰ এটি মুখ্য অঙ্গ। প্ৰাৰ্থনাৰ পৰা শুদ্ধ বৃদ্ধি হয়। উগ্ৰৱৎ প্ৰাৰ্থনাৰ পৰা উগ্ৰৱৎশক্তিৰ উদয় হয় আৰু শাৰীৰিক ক্লেশাদি শমন হয়। প্ৰাৰ্থনা শব্দৰ অৰ্থই হ'ল - খোজা, বিচৰা ইত্যাদি। নিজ ইচ্ছাদেৱে গুনিবৰ কাৰণে প্ৰাৰ্থনা কৰিব লাগে, জনসাধাৰণে গুনিবৰ কাৰণে নহয়। ইয়াৰ দ্বাৰা মানুহৰ আন্তৰিকতা বাঢ়ে। আন্তৰিকতাই মানুহৰ পাপ প্ৰকৃতিত বাধা দিয়ে। দূৰাচাৰৰ নাশ আৰু সদাচাৰ বৃদ্ধিৰ পৰা সমাহৃত দৰিদ্ৰতা, কলহ, শাৰীৰিক ৰোগ, চৰিত্ৰ পতনৰ নিৱৰ্ত্তি হৈ পৰস্পৰ প্ৰেম, আৰোগ্য, সুখ সম্পত্তি বৃদ্ধি কৰে।

প্ৰাৰ্থনা অনেক প্ৰকাৰৰ আছে। তাৰ ভিতৰত দুই প্ৰকাৰ প্ৰাৰ্থনা মুখ্য। এক - ব্যক্তিগত প্ৰাৰ্থনা আৰু দুই - সামূহিক প্ৰাৰ্থনা। প্ৰাৰ্থনাৰ অন্য নাম আৰাধনা বা উপাসনা। প্ৰাৰ্থনা ব্যক্তিগতেই হওক বা সামূহিকেই হওক সৰ্বসাধাৰণৰ উপকাৰৰ কাৰণে প্ৰাৰ্থনা কৰাই পৰম মঙ্গল। মনুষ্য মানুহৰ ব্যক্তিগত প্ৰাৰ্থনা এনেকুৱা হোৱা আবশ্যক, যিটো কোনো দেশ, সমাজ আৰু ৰাষ্ট্ৰৰ কাৰণে সামূহিক প্ৰাৰ্থনাৰ স্তৰত পৰে। সামূহিক প্ৰাৰ্থনাত সন্মিলিত হোৱাৰ পূৰ্বতে সকলোৰে কাৰণে ব্যক্তিগত প্ৰাৰ্থনা কৰা আবশ্যক, কিয়নো ইয়াৰ পৰা সামূহিক প্ৰাৰ্থনাত বল আৰু অভ্যুদয় হয়। ব্যক্তিগত প্ৰাৰ্থনাত আমি কেৱল নিজৰ শ্ৰদ্ধা, প্ৰেম, উদ্ভি আৰু প্ৰসক্তিৰ বলত উগ্ৰৱানৰ অনুসন্ধান কৰো। কিন্তু সামূহিক প্ৰাৰ্থনাত একৰ অতিৰিক্ত অনেকৰ শক্তি আৰু অনুভৱ লাভ আমি পাওঁক যাৰ দ্বাৰা সামূহিক শক্তি লাভ হয় আৰু উদ্ভি তাৰ প্ৰেমভাবৰ আচৰিত উল্লাস উপচি পৰে যিজন সমুদায়ৰ হিত চিন্তন, একীকৰণ আৰু সংগঠনত যাদুবিদ্যাৰ দৰে কাম কৰে। ব্যক্তিগত প্ৰাৰ্থনা নিজৰ জ্ঞানৰ বস্তু। ইয়াত তল্লীনতা, একাগ্ৰতা আৰু শক্তিৰ আবশ্যকতা আছে। যেতিয়ালৈকে মন স্থিৰ নহয়, চিত্ত চঞ্চলতাৰ প্ৰতিবন্ধক নহয়, উগ্ৰৱানৰ ধ্যান হৃদয়ত জমা নহয়, যথার্থ ভাব উগ্ৰৱানৰ প্ৰতি নহয়, অতুৰতা আৰু বিহবলতা নহয়, সত্য আৰু পবিত্ৰাস্তঃকৰণ নহয়, আৰ্ত্ত আৰু দুঃখিত চিত্ত নহয়, প্ৰণয়পূৰ্বক উগ্ৰৱানৰ অনুসন্ধান কৰা নহয়, যেতিয়ালৈকে আমাৰ প্ৰাৰ্থনাত শক্তি নাহে আৰু ব্যক্তিগত প্ৰাৰ্থনাৰ অবিহনে ইয়াৰ পূৰ্ণ ফলদায়ক হ'ব নোৱাৰে। এনেকুৱা ব্যক্তিগত প্ৰাৰ্থনা নিজৰ কাৰণেও কৰিব পাৰে আৰু আনৰ কাৰণেও কৰিব পাৰে। নিজতকৈ আনৰ কাৰণে প্ৰাৰ্থনা কৰা অতি ভাল আৰু এনেকুৱা প্ৰাৰ্থনা উগ্ৰৱানে অতি সোনকালে গুনিবলৈ পায়। আনৰ কাৰণে দুঃখিত হোৱা, আনৰ কল্যাণ কামনা কৰা, উগ্ৰৱান আনৰ কাৰণে প্ৰসন্ন হওক, এইভাবে যত্ন কৰা ইত্যাদি

কাৰ্য্য প্ৰসস্ত । আনৰ কাৰণে কৰা প্ৰাৰ্থনাৰ সংস্কাৰ্ত্তত ভগৱানৰ বিশেষ কৃপা
মিলে আৰু তেওঁৰ সকলো কামনা বিনা প্ৰাৰ্থনাতে (আনসকলৰ লগতে
তেওঁৰো) সৰ্বসিদ্ধি কৰি দিয়ে । বেদ উপনিষদাদি শাস্ত্ৰ সমূহত ধৰ্ম্মনিত
হৈছে—

সৰ্বৈব সুখিনঃ সন্ত সৰ্বৈসন্ত নিৰাময়াঃ ।
সৰ্ব্ব উদ্যানি পশান্ত মা কশ্চিৎ দুঃখডাকভবেৎ ॥
সৰ্বস্তু চতুৰ্গানি সৰ্ব্বা উদ্যানি পশ্যাতু ।
সৰ্বাঃ সুখমবাপ্নোত্ সৰ্বঃ সৰ্ব্বং নন্দতু ॥

অৰ্থাৎ—সকলো প্ৰাণী সুখী হওক, সকলো নিৰোগী হওক, সকলো প্ৰাণীৰে
(যাতে) কল্যাণ দৰ্শন কৰোঁ, কোনো যাতে দুখৰ ভাগী নহয়, সকলো
প্ৰাণীয়ে সংকটৰ পৰা উদ্ধাৰ হওক, সকলোৰে কল্যাণ দৰ্শন কৰোঁ,
সকলোৱে সুখ প্ৰাপ্ত হওক, সকলোৱে আনন্দ লাভ কৰক ।

পুনশ্চঃ—

বহুদেয়ং চ নোহস্তু অতিথীংশ্চ লভেমহি ।
যাচিতাৰশ্চ নঃ সন্ত মাচ যাচিম্ন কংচন ॥

অৰ্থাৎ—আনক দান দিবৰ কাৰণে আমাৰ ওচৰত প্ৰচুৰ সামগ্ৰী হওক,
অতিথি সেৱা কৰিবৰ কাৰণে (যাতে) সুবিধা পাত্ত, আমাৰ ওচৰলৈ
ভিক্ষাৰী আহক ; কিন্তু আমি আনৰ যাতে ভিক্ষা নকৰোঁ (এয়ে
প্ৰাৰ্থনা) ।

যেতিয়া দুজনতকৈ অধিক জনসমূহে কোনো দেৱমন্দিৰ, প্ৰাৰ্থনালয়, বা
কোনো অন্য নিদিষ্ট স্থানত সন্মিলিত হৈ এটি মন্ত্ৰী নিৰ্মাণ কাৰ
একেলগে ভগবৎস্তুতি গান কৰে বা ভক্তি ভাবেৰে সেই দীন দয়ালু প্ৰভুৰ
নাম যোগান, বন্দনা কৰে, তেতিয়া তাকে সামূহিক বা সামুদায়িক প্ৰাৰ্থনা
বুলি কয় । সামূহিক প্ৰাৰ্থনাত সামূহিক তত্ত্ব নিদিষ্ট হৈ আছে । ইয়াত
কেৱল ভক্তি ভাবৰ প্ৰাদুৰ্ভাৱেই নহয় বৰঞ্চ সামূহিক বল, সামূহিক শাস্ত্ৰ,
সামূহিক জীৱন, সামূহিক সম্বন্ধ আৰু সামূহিক ভাবৰ প্ৰবল তৰঙ্গত স্বাভা-
ৱিকতে বা সহজতে বিলাসিত আৰু বিকশিত হ'বলৈ ধৰে । এনেকুৱা
বিশুদ্ধ বাতাবৰণৰ প্ৰভাবৰ দ্বাৰা ভেদভাৱ, দুৰ্ব্বাসনাৰ ভাৱ আৰু নাস্তি-
কতাৰ ভাৱ সমূলকৈ নষ্ট হৈ যায় আৰু সেই স্থানত সমভাৱ, ভাতৃত্ব, ভাৱ-
প্ৰেমভাৱ, একতা, সংগঠন ভাৱ আৰু আন্তিকতাৰ ভাৱ উদয় হয় —

জাৰ পৰাৰা জনসমাজৰ একমন হৈ যোৱা, একগ্ৰতা লাভকৰা, একমার্গানু-
গামীহোৱা, সত্য শক্তি উৎপন্ন হোৱা আদি স্বাভাৱিক কাৰ্য্যৰ দৰে হৈ উঠে।
সন্মিলিত ক.পৰে প্ৰাৰ্থনা কৰাৰ প্ৰথা সকলো ধৰ্ম আৰু সমাজতে প্ৰচলিত।
ভগৱন্তসকলে সন্মিলিত ভাবে আকুল আহ্বান কৰি (ভগৱৎ লাভৰ বাবে)
যি উৎকৰ্ষা কৰে, সেই ক্ষেত্ৰত ভগৱানে নিজ ঠাই এৰি তন্ত্ৰৰ মাজত আৰি-
ষ্ঠাৱ হওঁ বুলি নিজমুখে নাৰদক কৈছে —

নাহং তিষ্ঠামি বৈকুণ্ঠে যোগিনাং হৃদয়ে নচ।

মন্ত্ৰস্তা যত্র গায়ন্তি তত্র তিষ্ঠামি নাৰদ ॥

পদ্মপুৰাণ উত্তৰ খণ্ড ৯৪/২৩

মাধৱদেৱে যোশ্বাত লিখিছে —

একান্ত ভকতসৱে

নিষ্ঠাৰ কৃষ্ণৰ গুণ

গাৱে সদা বসিয়া যথাত।

বৈকুণ্ঠকা পৰিহৰি

যোগিবো হৃদয় এৰি

খাকা হৰি সাক্ষাতে তথাত।

মহাপুৰুষ দুজনা গুৰুৰ ৰচনাৱলীত সৰ্বজনকল্যাণ সূচক ৰছন্তো
প্ৰবচন পোৱা যায়। উদাহৰণ স্বৰূপে নাটক সমূহত উল্লেখ থকা “ভো
ভো সামাজিক যুগ্মং”, “আহে সামাজিক লোক,” আদি সমাজ কেন্দ্ৰীক
বাণী আৰু “কৃষ্ণৰ প্ৰসাদে হৌক নৌকত প্ৰচাৰ”, “আকে গুনি অজ লোকে
তৰোক সংসাৰ,” আদি বাণীৰ পৰাই মহাপুৰুষ দুজনাৰ “সৰ্বলোকহিত
কাৰণে” আদৰ্শ পৰিচ্ছাৰ হয়। কীৰ্ত্তন ঘৰ যে হৰি কীৰ্ত্তনৰ কেন্দ্ৰ তথা সামা-
জিকৰো কেন্দ্ৰ সিও দেখেদেখকৈ ওলাই পৰিছে। সত্ৰৰ আৰু গাওঁবিলাকৰ
কীৰ্ত্তন ঘৰতো বিচাৰালয় (আদালত) আদিতো পৰে। সমাজৰ দোষ, অপৰাধ,
অনীতি, অন্যায়, সমাজ অমান্য আদিৰ বিচাৰ তাতে কৰা হয়। ব্যক্তি
অপৰাধ প্ৰামাণ্যৰ বিচাৰত দোষীক সমাজ বহিষ্কৰণ, জুই পানী নিষিদ্ধ
আদি দণ্ডবিধান কাৰ্য্যও তাতে হয়। অসমলৈ মহামানৱ মহাত্মাগান্ধীজী আহি
স্বীকাৰ কৰি গৈছিল যে “মই যি ৰামৰাজ্য স্থাপন কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছোঁ
তেনেকুৱা ৰামৰাজ্য দেখোন পাঁচশ বছৰৰ পূৰ্বেই অসমত মহাপুৰুষ শ্ৰীমন্ত
শঙ্কৰে প্ৰতিষ্ঠা কৰি থৈ গৈছে।” জাতি ধৰ্ম বৰ্ণ নিষিদ্ধেয়ে সৰ্ববৰ্ণৰ একত্ৰ
কৰণ বা জাতি গঠন বা সংগঠন কৰা কাৰ্য্যত শঙ্কৰ মাধৱৰ অবিহণা
সৰ্বাণ্ণে স্বীকাৰ কৰিব লাগিব। সেই কাৰ্য্যৰ ঘাই কেন্দ্ৰ কীৰ্ত্তন ঘৰেই।
কীৰ্ত্তন ঘৰত সামূহিক নাম প্ৰসঙ্গৰ পিছত যি প্ৰসাদ নৈবেদ্যাদিৰ লোভনীৰ

ব্যৱস্থা কৰা হৈছে সিও সমাজ সংগঠনৰ প্ৰধান আহিলা। সিও দুৱৰ্ণনা-
গুৰুৰে। ক্ষেত্ৰ বিশেষ বা স্থান বিশেষে উগ্ৰৰূপে নিবেদিত প্ৰসাদৰ দ্ৰব্য পৃথক
ধৰণৰ। অসমত মণ্ডমাহ, জুহা চাউল, বৃত্তমাহ, নাৰিকল, আদা, কল, জুৰা,
কুঁহিয়াৰ, পকামিঠে আদি সামগ্ৰীৰে নৈবেদ্য প্ৰস্তুত হয়। আন আন ৰাজ্যত
বোধহয় এনে নিয়ম ব্যৱস্থা নাই। স্থান কাল পাৱ ভেদে বা অসমৰ
জনসাধাৰণৰ বাবে জলবায়ু সূজাকৈ আৰু স্থানীয় বা আঞ্চলিক উৎপন্ন
সামগ্ৰীৰে নৈবেদ্য প্ৰস্তুত কৰণৰ বৈজ্ঞানিক পদ্ধতি পোনতে শঙ্কৰদেৱেই
প্ৰৱৰ্ত্তন কৰে। আমি এই অধ্যায়তে নৈবেদ্য প্ৰক্ৰিয়াৰ কথা ব্যক্ত কৰা
হ'ব। এতিয়া অপ্ৰাসঙ্গিক হ'ব কাৰণে কৰা নহ'ল। মূঠতে সমাজ সং-
গঠনৰ বাবে মহাপুৰুষজনাৰ যি বৈজ্ঞানিক বিশ্লেষণ তাক আমাতোকৰ
নিচিনা অবিবেকী, চিন্তাশক্তিহীন ব্যক্তিয়ে বিচাৰ কৰিবলৈ যোৱা বা পৰ্যা-
লোচনা কৰিবলৈ যোৱাটো খুণ্টতাৰ ব্যতীত অন্য একো নহয়। তদুপৰি
সেই সম্পৰ্কত অৰ্থাৎ “সমাজ সংগঠনত শঙ্কৰদেৱৰ অৱদান” সম্বন্ধে এটি
আলোচনা যদি এতিয়াৰ পণ্ডিতসকলে কৰে, তেন্তে যথেষ্ট সময় তথা পুস্তক
লিখনতো যথেষ্ট সময়ৰ প্ৰয়োজন হ'ব।

কীৰ্ত্তন ঘৰত তিনিখন দ্বাৰ (দুৱাৰমুখ) থাকে। কীৰ্ত্তন ঘৰৰ পূবে
আৰু পশ্চিমে দক্ষিণমুৱাকৈ দুখন আৰু একেবাৰে পশ্চিমমুৱাকৈ কীৰ্ত্তন-
ঘৰৰ টুপৰফালে এখন দুৱাৰ থাকে। পশ্চিমফালৰ দক্ষিণ মুৱাহৈ থকা
দুৱাৰখনকৈ কীৰ্ত্তন ঘৰৰ “ঘাই দুৱাৰমুখ” বুলি কয়। উত্তৰ ফালেও এখন
সাধাৰণ দুৱাৰ থাকে; সি কোনো লেখৰ নহয়। মাত্ৰ সামান্য কাৰ্য্যৰ
কাৰণে উক্ত দুৱাৰ থাকে; নাৰাখিলে অসুবিধা নাই।

সাত্ৰত তন্ত্ৰৰ সপ্তম পটলত উল্লিখিত বিষ্ণুৰ বগ্নিৰ অপৰাধ প্ৰসঙ্গতো
কীৰ্ত্তন ঘৰত হোৱা গোটাচৰেক অপৰাধ সম্পৰ্কীয় কথা পোৱা যায় যেনে
(ভগৱৎ মন্দিৰত)

ভোজনং ভগৱৎ দ্বাৰে অভুক্তা চ বিষাদত।

পাদুকাৰোহনং বিক্ষোৰ্গেহে কল্পজ বেশনম্ ॥

বামপাদ প্ৰবেশ্য চ কুৰ্দনং পাকভোজনম্।

শ্লেষ প্ৰক্ষেপনং চৈব তত্ত্বনৈৰ্দত্ত ধাৰনম্ ॥

সাত্ৰত তন্ত্ৰ ৭/৩৪, ৩৫

অৰ্থাৎ :— ভগৱন্তৰ দুৱাৰত (গৃহত) ভোজন, অভোজনত (খাবলৈ নেপাই)
বিষাদ কৰা, পাদুকাৰে প্ৰবেশ কৰা, কল্পজ (পাক শৰাই লৈ)

পাৰি উপবেশন কৰা, বাঁও ভৰি আগকৰি সোমোৱা, ক্ৰীড়া
আত্মকালন কৰা, পাগ কৰা, ভোজন কৰা, মলমূত্ৰ খেচাৰ
আদি পেলোৱা, মন্দিৰৰ খেৰেৰে দাঁত খৰকিউৱা (ইত্যাদি
কাম দোহণীয়া)।

কীৰ্ত্তন ঘৰৰ পশ্চিমমূৰে টুপ থাকে। ই ঘূৰণীয়া আপিটোৰ দৰে।
কীৰ্ত্তন ঘৰত লগলগাই দি ইয়াক সুন্দৰকৈ সজা হয়। ই কীৰ্ত্তন ঘৰৰে অংশ।
ইয়াক “কীৰ্ত্তন ঘৰৰ টুপ” বুলি কোৱা হয়। বিঠাৰ (দোষ দণ্ডৰ) সম্প-
কীয়, তথা সন্নীয়া সম্পৰ্কীয় সকলো আলোচনা ইয়াতেই হয়। “টুপ”
শব্দটো অপভ্ৰংশ হেন লাগে। সংস্কৃতৰ “তুপ” শব্দটোৰ পৰাই “টুপ” হৈছে।
কোনোৱে “টুপ” ত দীৰ্ঘ উকাৰ লগায়ো দিয়ে। দুয়োটাই শুদ্ধ বুলি মনে ধৰে ॥

(৯-ক) সিংহাসন :—

কীৰ্ত্তন ঘৰৰ পূৰ্বপিনে পশ্চিমমূৰাকৈ দিৱতীয় খোঁটালিত সিংহাসন
থাকে। সিংহাসনত ভাগৱত শাস্ত্ৰ শ্ৰীশ্ৰীকৃষ্ণদেৱৰ প্ৰতীক হিচাবে স্থাপন কৰা
থাকে। আমি পুৰুষতে এই সম্পৰ্কত আলোচনা কৰি অহিছোঁ। “সিংহাসনৰ
অৰ্থ এনেকৈ সিংহ+আসন=সিংহাসন। অৰ্থাৎ সিংহ যুক্ত আসন। আসন হ’ল
উপবেশন কৰিবৰ কাৰণে এখন যোগ্য আসন যেনে পিৰা, কছল, কঠ আদি।
ভগৱন্তক বহুৱাব পৰা আধাৰ পদাৰ্থটোক শাস্ত্ৰীয় হিচাবে “সিংহাসন” আৰু
সন্নীয়া মৌখিক হিচাবে (অশাস্ত্ৰীয়) “গুৰু আসন” বুলিও কোৱা হয়।
কিন্তু গুৰু আসনতকৈ “সিংহাসন” শব্দটো বেছি শুদ্ধ। কাৰণ “সিংহাসন”
খন গুৰুৱেহে স্থাপন কৰি লয়। শঙ্কৰ মাধৱ দুজনা গুৰুৱে সিংহাসন পতাৰ
ব্যৱস্থা দি গৈছে। অৱশ্যে ভগৱন্তকো ‘গুৰু’ বুলি কোৱা হয় যেনে “দেখু
জগত গুৰু কানু আৱত” “জগতৰ গুৰু কৃষ্ণ” “কৃষ্ণংৱদে জগন্গুৰুম্” ইত্যাদি
প্ৰামাণ্যই যথেষ্ট। কিন্তু শাস্ত্ৰত “সিংহাসন” শব্দটোৰ ব্যৱহাৰে গুৰু আসন”
বুলি কোৱা মৌখিক শব্দটোৰ প্ৰাধান্যতা হ্ৰাস কৰিছে। কীৰ্ত্তনত গুৰুজনাই
লিখিছে হেন মন্দিৰে ৰত্ন সিংহাসনে। আহুত ৰসি প্ৰভু নাৰায়ণে (ধ্যান বৰ্ণন)
“ৰত্নৰ মন্দিৰে সুবৰ্ণৰ সিংহাসনে। কৰন্ত প্ৰকাশ ৰসি প্ৰভু নাৰায়ণে”
(হৰমোহন) ইত্যাদি। উক্ত হৰ মোহন (ভাগৱতৰ অন্তিম কল্পত) প্ৰসঙ্গৰ
মূলত সিংহাসনৰ ওপৰত ভগৱন্ত উপবেশন কৰি থকাৰ কোনো প্ৰমাণ নাই।
এইখিনি শঙ্কৰ গুৰুৰ অমৌলিক বা নিজস্ব লিখনী। কোনো কোনো প্ৰস-
ঙ্গত “গুতি থাকা ভুজঙ্গ শয্যা” বুলিও কৈছে। গতিকে বুজা যায় যে
শঙ্কৰ গুৰুৱে পাৰমাথিক দৃষ্টিৰে “ভুজঙ্গ শয্যা” নিৰ্মাণৰ ঠাইত “সিংহাসন”

নিৰ্ম্মাণ কৰাতহে গুৰুত্ব দিলে। ইয়াৰ কাৰণো নথকা নহয়। সিংহাসনখন
 প্ৰতীক ধৰ্ম্মী। দেখেদেখকৈ দুটা প্ৰতীক আমি তাত দেখা পাওঁ। এটা হ'ল
 সিংহ আৰু আনটো হ'ল হস্তী। কোনো কোনো ঠাইত ময়ূৰাসন আৰু কচ্ছ-
 পাসনো থাকে। সেয়া কি অৰ্থত ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে তাক বিচাৰ কৰাৰ
 প্ৰয়াস নকৰোঁ। সিংহৰ তলত অৰ্থাৎ সিংহই কাল মূৰ্ত্তি ধৰি গ্ৰাস কৰি থকা
 অৱস্থাত হস্তীক দেখা যায়। হস্তীয়ে আঁঠু কাঢ়ি বশ্যতা স্বীকাৰ কৰি স্নিয়-
 মান হৈ থকা আৰু সিংহই তাক নখেৰে মনত আৰু পিঠি ভাগত ধৰি
 থকা দেখা যায়। কিয়নু ধৰে আৰু তাৰ প্ৰকৃত অৰ্থ কেনে হ'ব তাক বিচাৰ
 কৰাৰ প্ৰয়োজন আছে। সিংহৰ অৰ্থ হ'ল "হিনস্তীতি সিংহঃ" (প্ৰয়োগ বহুমালা
 ব্যাকৰণ) অৰ্থাৎ "হিংসা কৰে" এই অৰ্থত সিংহ বোলে। ইয়াত 'হ' আৰু
 'স' ৰ বিপৰ্য্যয় হ'ল অৰ্থাৎ পিচৰ 'স' টো আগলৈ আৰু আগৰ 'হ' টো পিচলৈ
 আহি প্ৰকৃতিৰ বিকৃতি বা শব্দৰ বিপৰ্য্যয় ঘটি 'সিংহ' হ'ল। এই শব্দটোৰ
 বিশ্লেষণ কৰিলে বহুতো কথা দীঘলীয়া হয় কাৰণে লিখা নাই। 'হস্তী'
 মানে হাতী। 'হস্ত' অস্ত্যৰ্থে 'সৈন্' প্ৰত্যয় যোগ দিলে 'হস্তী' হয়। হাত থাকে
 বাবে হস্তী বোলে। হাতী চতুৰ্পদী জন্তু। সি ধোন পতীয়াকৈ মুখেৰে খাব
 নোৱাৰে। আমাৰ অসমীয়া ভাষাত যি ডালক আমি শুব বুলি কওঁ সেই
 টোৱেই হ'ল হস্ত বা হাত। তাৰ সেইখনেই হাত। সি তাৰেই আহাৰ নি মুখত
 লগাই দি গ্ৰহণ কৰে। সেইবাবে হাতীক কৰীও বোলে। কৰ মানে হাত।
 কীৰ্ত্তনৰ "কৰীকৰ সমউক বৰ্ত্তুল বলিত" উদাহৰণ আছে। উক্ত সিংহ আৰু
 হাতীৰ প্ৰতীক দুটা সিংহাসন যুক্ত হৈ থাকে। ইয়াৰ কাৰণ—সিংহ নামৰ
 প্ৰতীক আৰু হাতী পাপৰ প্ৰতীক। ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল ভক্তই ভগৱন্তৰ নাম
 যশ কীৰ্ত্তন কৰাৰ লগে লগে পাপ ধ্বংস হৈ যায়। নামৰ ওচৰত পাপ এটা
 অপদাৰ্থ। জনসাধাৰণক তাৰ প্ৰাৰা বুজাই দিয়া হৈছে যে তোমালোকে হৰি
 নাম লোৱা। সিংহই যেনেকৈ হাতীক ধৰি বশীভূত কৰি তাৰ শক্তি সমু-
 ল্লেখ নিৰ্ম্মূল কৰিছে, তেনেকৈ নাম ললে পাপ হস্তী ধ্বংস হৈ যাব। সিংহক
 পঞ্চানন বোলে যেনে "সিংহ মৃগেন্দ্ৰ পঞ্চাস্য হৰ্য্যাক্ষ কেশৰী হৰি" (অমবাৰ্থ
 চন্দ্ৰিকা)। সিংহৰ নাম পাঁচটা। তাৰ ভিতৰত "পঞ্চাস্য" ও অন্যতম। পঞ্চ
 মানে পাঁচ আৰু আস্য মানে আনন বা মুখ। পঞ্চ+আনন=পঞ্চানন। সিংহৰ
 মুখ পাঁচখন অৰ্থাৎ সি চতুৰ্পদেৰে আৰু মুখেৰে পাঁচোটা হাতী নিব পাৰে
 বাবেই তাৰ নাম পঞ্চানন। উক্ত পঞ্চাননেই নামৰ প্ৰতীক হিচাবে ব্যৱহাৰ
 হৈছে। নামৰ প্ৰতীক যে সিংহ আৰু পাপৰ প্ৰতীক যে হস্তী সেই
 সম্বন্ধে দুজনা গুৰুৰ লিখনীৰ যোগেদিয়েই প্ৰকাশিত হৈছে। বৰগীতত শঙ্কৰ

গুৰুৱে লিখিছে :—

নাম পঞ্চানন নাদে পলাৱত
পাপ দস্তী উয়ডীত ।
বুলিতে এক শুনিতে গত নিতৰে
নাম ধৰম বিপৰীত ॥

বৰণীত

মহাপুৰুষ মাধৱদেৱে নাম-ঘোষাত লিখিছে :—

পূণ্য অৰণ্যৰ মাজে মাধৱৰ নাম সিংহ
প্ৰকাশ কৰয় অতি বৰে ।
যাৰ ধ্বনি শুনি ভয়ে মহা পাপ হস্তীচয়
পলায় অতি দ্ৰাসত লৱৰে ॥

নাম-ঘোষা

ৰাম ৰাম মহা প্ৰমত্ত সিংহৰ
ধ্বনি শুনি ৰিগি ৰিগি ।
প'পময় মত্ত মাতঙ্গ পলায়
মিলিল হেৰা ৰিঘিনি ॥

নাম-ঘোষা ॥

কীৰ্ত্তনত শঙ্কৰদেৱে লিখিছে :—

তাৱদেকে মহা পাতক হস্তীৰ
থাকে মহাগৰ্ব্বমদ ।
যাৱে ৰাম নাম প্ৰমত্ত সিংহৰ
নুশুনে ধ্বনি শব্দ ॥

অজামিল উপাখ্যান

এনেকৈ বহু ঠাইৰ পৰা উদ্ধৃতি দিব পাৰি। মূৰ্ত্ততে শঙ্কৰ মাধৱ দুজনা গুৰুৱে পাৰমাৰ্থিক দৃষ্টিৰে নাম আৰু পাপৰ প্ৰতীক হিচাবে সিংহ আৰু হস্তীক ব্যৱহাৰ কৰিছে। মানুহক নামমুখী কৰিবলৈ এনেকৈ এইবোৰ উপায় উদ্ভাৱন কৰি দুজনা গুৰুৱে জগন্তৰ হিত সাধন কৰি গৈছে। খুল-মূল ডাৱে সিংহাসনৰ এয়ে বিচাৰ ।

সিংহাসনখন চাৰি কোণীয়া। প্ৰতি কোণাতে এটাকৈ চাৰিটা সিংহ থাকে। ইয়াত সতটা খোটাঙ্গি বা থাক আছে। তলৰ পৰা ক্ৰমে ই ওপৰলৈ সৰু হৈ যায়। একেবাৰে ওপৰত খিটো খোটাঙ্গি আছে, তাত ভগৱত শাস্ত্ৰ থাপনা কৰা থাকে। ইয়াক “আমহী ঘৰ” বোলে। “আমহী ঘৰটো” বে সৈতে আঠ খোটাঙ্গি হয়। আমি উক্ত বিষয়বোৰ তল তলকৈ ঠিক ইয়াৰ লগে লগে বাখ্যা দিম (এতিয়া প্ৰথম বিষয় হ’ল প্ৰতি কোণাতে এটাকৈ সিংহ থাকিলে চাৰি কোণাত চাৰিটা সিংহ হিচাবত ওলায়। গতিকে সাত থকীয়া সিংহাসন খনত সৰ্বমুঠ গণনা কৰিলে আঠাইশটা সিংহ হয়। এই আঠাইশটা সিংহ কিয় দিব লগা হ’ল, তাৰো কাৰণ নিশ্চয় আছে। কোনো কোনো ঠাইত তিনি চাৰি থকীয়া সিংহাসনো আছে। তাৰ অৰ্থ আমি নেপাওঁ। আমি আঠাইশটা সিংহক “অষ্টাবিংশতি তত্ত্ব”ৰ প্ৰতীক হিচাবেও ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰোঁক। এইটো আমাৰ মৌখিক কথা নহয়, শাস্ত্ৰীয় পাৰমাণ্বিক দৃষ্টি কথাহে। এফালে যেনেকৈ সিংহক নামৰ প্ৰতীক হিচাবে কৰিব পাৰি, ঠিক তেনেকৈ আঠাইশটা সিংহক “অষ্টাবিংশতি তত্ত্ব”ৰ প্ৰতীক হিচাবেও ধৰিব পাৰি। অষ্টাবিংশতি তত্ত্বৰ কথা ভগৱানে বহু উল্লেখ কৈছে —

নবৈকাদশ পঞ্চ গ্ৰীন্ ভাবান্ ভুতেষু যেন বৈ।

ঈক্ষতেইকমপ্যেষু তৎ জ্ঞানং মম নিশ্চিতম।

ভাগৱত ১১।১৯।১৪

অৰ্থাৎ — নবম (প্ৰকৃতি, পুৰুষ, মহৎ, অহঙ্কাৰ, ৰূপ, ৰস, গন্ধ, স্পৰ্শ, শব্দ) একাদশ (কৰ্ণ, ত্বক্, চক্ষু, জিহবা, ঘ্ৰান, বাক, পানি, পাদ, পায়ু, উপস্থ, মন), পঞ্চ (ক্ষিতি, অপ্, তেজ, মৰুৎ, ব্যোম্), তিনি (সত্ত্ব, ৰজ, তম), এই অষ্টাবিংশতি তত্ত্ব ব্ৰহ্মাদি স্বাৰৰ পৰ্বাঙ্ক সমস্ত কাৰ্য্যত অনুগত ইয়াক নিশ্চয় ৰূপে দৃষ্ট হয়, ইয়াৰ পিচত এই তত্ত্ব সমূহত একমাত্ৰ পৰমার্থ তত্ত্ব অনূশ্ৰিত এই জগৎ পৰম কাৰণৰ কাৰ্য্য মাত্ৰ। এই ত্ৰিবিধ ভাব যি জ্ঞানৰ দ্বাৰা সুস্পষ্ট ৰূপে প্ৰতিভ হয় সেয়েই জ্ঞান।

পুৰ্ব্বোক্ত পঞ্চ তন্মাত্ৰ, পঞ্চ মহাভূত, পঞ্চ কৰ্ম্মেন্দ্ৰিয়, পঞ্চ জ্ঞানেন্দ্ৰিয়, তিনি জ্ঞা আৰু প্ৰকৃতি, পুৰুষ, মহৎ, অহঙ্কাৰ আৰু মন এই অষ্টাবিংশতি তত্ত্বই সিংহাসনত বাস কৰি আছে। প্ৰশ্ন হয় ভগৱন্তৰ উপবেশনৰ বাবে এই বাৰৰ প্ৰস্নোজন কি বা এইখিনিৰ অভাৱে সিংহাসনৰ মূল্য হ্ৰাস

হ'বনেকি ইত্যাদি কথাৰ ওপৰত বিচাৰ কৰাৰ প্ৰয়োজন আছে। যদি অষ্টা-
বিংশতি তত্ত্বৰ প্ৰতীক হিচাবে সিংহবোৰক ধৰি ল'ব নোৱাৰি বা অষ্টক বুলি
ঘোষিত হ'ব খেজে, তেন্তে নাম আৰু পাপৰ প্ৰতীক হিচাবে সিংহ আৰু
হাতীও থাকিব নোৱাৰে। প্ৰকৃত কথা হ'ল পৰমজ্ঞ ডগবত্তৰ পৰা পুৰুষাৰ-
তাৰ হোৱাৰ পিচত প্ৰকৃতিকে ধৰি আনো আনো (অষ্টা বিংশতি তত্ত্বাদি)
উদ্ধৃত হ'ল। এই সমস্তৰ ওপৰত পৰমসিতা পৰমজ্ঞই মূল আৰু সকলোৰে
নিয়ন্ত্ৰক। পৰমজ্ঞৰ অধীন হিচাবে থাকি উক্ত তত্ত্ব সমূহ ডগবত্তৰ সেৱা
ধৰি থকাটোকে সূচাইছে। এই তত্ত্ব সমূহক কোনেও সেৱা নকৰে আৰু
সিংহ হস্তী আদিকো নকৰে। উক্তই ডগবত্তকহে সেৱা কৰে। সেৱাৰ লক্ষ্য
হ'ল ডগবত্তৰ প্ৰতীক ভাগৱতলৈহে। সেয়ে পাবমাথিক কথা।

সিংহাসনৰ সাত থাকক সপ্ত বৈকুণ্ঠৰ কল্পনা কৰা হয় বা সাত
খন পৰাৰ কল্পনা কৰা হয় (সপ্তম পৰাৰ দুই পাশে। দুইবোৰ শিৰে কিৰীটি
প্ৰকাশে কীৰ্ত্তন)। সপ্ত বৈকুণ্ঠৰ ওপৰত সাতজনা ঈশ্বৰৰ নিয়ন্ত্ৰক হিচাবে
পৰমজ্ঞ থাকে। ইয়াতো সাতজনা ঈশ্বৰে পৰমজ্ঞক সেৱা ধৰি থকাৰ
কথাকে সূচায়।

“আমহী ঘৰ” শব্দটো সন্নীয়া শব্দ। ইয়াৰ কোনো মূল নাই যেন
লাগে। সন্নীয়া শব্দ কিছুমান সত্ত্বৰ ভিতৰতে ব্যৱহাৰ হয়। তেনেকুৱা কিছু-
মান শব্দ আগলৈ প্ৰয়োগ কৰি দেখুওৱা হ'ব। সন্নীয়া অৰ্থ মতে ‘আমহী ঘৰ’
মানে সাতথাক আৰু অষ্টাবিংশতি সিংহৰ একেবাৰে ওপৰ ভাগত অৱস্থিত
উপাস্য ভাগৱতৰ “আবেষ্টনী গৃহ”। পূব, উত্তৰ, দক্ষিণ আৰু ওপৰত চাকনি
থাকে আৰু পশ্চিম ফালটো মুকলি কৰি ৰখা হয়। ওপৰ ভাগৰ চাৰিও
ফালে একেবাৰে সোঁমাজতে পাচোঁটা ‘দৰ’ থাকে। আবেষ্টনী গৃহৰ গৰ্ভত
সোঁমাজতে পশ্চিম মূৱাকৈ ভাগৱত শাস্ত্ৰ ৰখা হয়। শাস্ত্ৰৰ ওপৰত গুৰু
বস্ত্ৰ দিয়া হয়। “ওপৰে স্বেত ছত্ৰ তুলি আছে” এই আহিত “আমহী ঘৰ”
আৰু গুৰু বস্ত্ৰ দিয়াৰ অৰ্থ খাটিব পাৰে।

(১-খ)—আসন (সিংহাসন) স্থাপনৰ নিয়ম প্ৰণালী :-

হৰি ভগৱানক সিংহাসনত স্থাপন কৰিবলৈ বা ভগৱানৰ আসন
স্থাপনা কৰাৰ বহু নীতি নিয়ম আছে। আসন স্থাপনা নকৰাকৈ সেৱা পূজা
আদি নিষিদ্ধ। এই প্ৰসঙ্গত বিষ্ণু বিপ্ৰহ শালগ্ৰাম প্ৰতিষ্ঠাৰ কথা ক'ব খোজা
নাই। বৈষ্ণৱীয় নীতিৰে ভগৱৎ ৰত্নময়ী মূৰ্ত্তি ভাগৱত প্ৰতিষ্ঠাৰ কথাহে

ক'ব খোজা হৈছে। একাদশ স্কন্ধ ভাগৱতৰ সপ্তবিংশ অধ্যায়ত শ্ৰীকৃষ্ণই উল্লেখ কৰিছে —

পাদ্যোপস্পৰ্শাহ্নাদীনুপচাৰান্ প্ৰকল্পয়েৎ
ধৰ্ম্মাদিভিচ্চ নবভিঃ কল্পনিস্থাপনং মম ॥
পদ্মমণ্ডদলং তন্ন কৰিকাকেসৰোজ্জলম্ ।
উভাজ্যোং বৈদ তদ্ভাজ্যোং মহ্যং তুভয়সিদ্ধয়ে ॥

ভাগৱত—১১/২৭/২৫, ২৬

অৰ্থাৎ—ইয়াৰ পিচত ধৰ্ম্ম, জ্ঞান, বৈৰাগ্য আৰু ঐশ্বৰ্য্য আৰু অধৰ্ম্ম অজ্ঞান, অবৈৰাগ্য আৰু অনৈশ্বৰ্য্য—এই অষ্ট প্ৰকাৰ দল শোভিত, নৱ প্ৰকাৰ শক্তি যেন বিমলা, উৎকৰ্ষিণী জ্ঞানা, ক্ৰিয়া, যোগা প্ৰভৃী, সত্যা, ঈশানা আৰু অনুগ্ৰহা আদি শক্তিৰে উপচিত আৰু সূৰ্য্য মণ্ডলৰ নচিনা উজ্জল কৰ্ণিকা কেসৰে প্ৰতিভাত অষ্টাদল পদ্মক আমাৰ আসন ৰূপে কল্পনা কৰি ভোগ আৰু মুক্তি লাভৰ কামনাৰে উভয় বৈদ আৰু তদ্ভোক্ত মন্ত্ৰ আৰু প্ৰকৰণ অনুসাৰে গন্ধ, পুষ্প, ধূপ, দীপ আৰু নৈবেদ্যাদি উপচাৰৰ নিবেদনে আমাৰ বাহ্য পূজা কৰিব।

প্ৰাণ প্ৰতিষ্ঠাকৰণ প্ৰসঙ্গত কৈছে :—

চলা চলেতি দিববিধা প্ৰতিষ্ঠা জীৱ মন্দিৰম্ ।
উদ্ বাসাবাহনে নন্তঃ স্থিৰায়ামুদ্বাৰ্চনে ॥

ভাগৱত ১১।২৭।৩৩

অৰ্থাৎ—প্ৰাণ প্ৰতিষ্ঠাৰ দ্বাৰা ভগৱন্তৰ আবিৰ্ভাৱ হয় চলা আৰু অচলা ভেদে প্ৰতিমা দুই প্ৰকাৰ। মনোময়ী জীৱৰ হৃদয় ৰূপ প্ৰতিষ্ঠাত ভগবান্ নিত্য প্ৰতিষ্ঠিত। নিত্য প্ৰতিষ্ঠিত প্ৰতিমাত নিত্য আবাহন বা বিসৰ্জ্জনৰ প্ৰয়োজন নাই।

অস্থায়ী ভাৱে প্ৰতিষ্ঠিত প্ৰতিমাত আবাহন আৰু বিসৰ্জ্জন আছে। কিন্তু নিত্য প্ৰতিষ্ঠিত প্ৰতিমাত আবাহন বা বিসৰ্জ্জন নাথাকে। গতিকে সৰ্বত্ৰ যি ভগৱানৰ বাস্তৱ্যী মূৰ্ত্তি ভাগৱত প্ৰতিষ্ঠিত হৈ আছে তাত প্ৰতি নিত্য অৰ্থাৎ প্ৰতি দিনা প্ৰসঙ্গৰ বাবে আবাহন বা বিসৰ্জ্জন নকৰে। মাত্ৰ পূজা অৰ্চনা হৈ চলি থাকে। এনেকৈ ভগৱৎ আসন প্ৰতিষ্ঠা ব্যৱস্থা সৰ্বত্ৰ চলি আছে। ইয়াৰ বাদে সন্নীয়া কিছু নিয়মো তথাৎ আসন প্ৰতিষ্ঠাৰ বাবে সন্নীয়া

আভ্যন্তৰীণ কিছু নিয়মো প্ৰবৰ্ত্তন কৰা হয় - যিখিনি ইয়াত উল্লেখৰ বিষয় নহয়। ভগৱৎ প্ৰতিমা প্ৰতিষ্ঠাৰ ফল কখন প্ৰসন্নত পোৱা যায়—

প্ৰতিষ্ঠায়া সাৰ্বভৌমং সদনা ভুখন ব্ৰহ্ম।

পূজাদিনা ব্ৰহ্মলোকং স্থিতিৰ্মৎসাম্যভামিমাৎ ॥

ভাগৱত—১১।২৭।৫২

অৰ্থৎ —ভগৱানৰ প্ৰতিমা প্ৰতিষ্ঠা কৰাৰ ফল স্বৰূপে সাৰ্বভৌম পদ, মন্দিৰ প্ৰতিষ্ঠাত স্থিভূবন আৰু সাধাৰণতঃ পূজাৰ ফলত মানব সমূহে ব্ৰহ্মলোক প্ৰাপ্ত হয়। কিন্তু তিনিওটাৰ একত্ৰানুষ্ঠানৰ ফল স্বৰূপে ভগৱানৰ সাৰণ্য মুক্তি লাভ কৰে।

(১-গ) ভগৱদৰ্চনা বিধিঃ—

শ্ৰীহৰি ভগৱানৰ আগত পুত্ৰপ নৈবেদ্যাদি অৰ্গণ কৰি তেওঁৰ সন্তুষ্টি সাধন কৰিব লাগে। নিবেদিত পুত্ৰপৰ উচ্ছ্ৰষ্টক নিৰ্ম্মালি আৰু ধ্যানৰ উচ্ছ্ৰষ্টক প্ৰসাদ বোলে। নিৰ্ম্মালি শিৰত ধাৰণ কৰা হয় আৰু প্ৰসাদ উদৰস্থ কৰা হয়। নিৰ্ম্মালি মানে বিষ্ণু নিবেদিত সুবাসিত তুলসী আদি পুত্ৰপ। নিৰ্ম্মল, পৰিত্কাৰ আদি অৰ্থত নিৰ্ম্মালি হৈছে। নিৰ্+মল=নিৰ্ম্মল অথাৎ মলহীন। নিৰ্ উপসৰ্গটোৱে নাই অৰ্থ সূচাইছে। প্ৰসাদ মানে অনুগ্ৰহ, কৃপা, প্ৰসন্নতা, স্বচ্ছতা আদি। বিষ্ণু নিবেদিত দ্ৰব্য বা গুৰুজনৰ ভূক্তাৱশিষ্টকে প্ৰসাদ বোলে। প্ৰ+সদ+ঘঞ্=প্ৰসাদ। ‘প্ৰ’ উপসৰ্গটোৱে ‘প্ৰকৃষ্ট’ অৰ্থ বুজাইছে, ‘সদ’ শব্দটোৱে গতি কৰা অৰ্থ সূচাইছে। সম্পূৰ্ণ আৰু পৰিত্কাৰ অৰ্থ হ’ল ভগৱন্তৰ কাষলৈ সুগম বা উৎকৃষ্ট গমন কৰা। এতিয়া পৰিত্কাৰ ভাবে বুজা হ’ল যে শিৱশুদ্ধিৰ কাৰণে ভগৱৎ নিবেদিত নিৰ্ম্মালি আৰু আত্ম শুদ্ধি বা দেহ শুদ্ধিৰ কাৰণে ভগৱৎ অনু-গ্ৰহ বা প্ৰসাদ গ্ৰহণ কৰি তেওঁৰ স্থানলৈ গমন কৰিব লাগে। নৈবেদ্য মানে “নৈবেদ্যতে ইতি নৈবেদ্য” অৰ্থাৎ নিবেদন কৰে বাবে নৈবেদ্য বোলে। ভগৱন্ত শ্ৰীতিৰ উদ্দেশ্যে তেওঁৰ গ্ৰহণযোগ্য ফল মূলাদি বা আঞ্চলিক উৎপন্ন নিবেদনযোগ্য, সজ্জ দ্ৰব্যাদি নিবেদন কৰিলে সিয়েই প্ৰসাদত পৰিণত হয় বা সিয়েই নৈবেদ্য হয়। অসমৰ সৰু সমূহত মঙ মাহ, জহা চাউল বা অন্য চাউল, বুট মাহ, নাৰিকল, আদা, কল, জৰা, কুঁহিলাৰ আদি একত্ৰিকৰণ কৰি নিবেদন কৰিলেই নৈবেদ্য হয়। ভাৰতৰ অন্য ৰাজ্যত আঞ্চলিক ভেদে নৈবেদ্যৰ সামগ্ৰী বেলেগে ধৰণৰ। ভগৱৎ ভিন্ন অন্য দেৱতাদিৰ বাবে নৈবেদ্যৰ

সামগ্ৰী আদি আৰু পুত্ৰপাদিৰ ব্যৱহাৰ বেলেগে হয়। অন্য দেবোদ্দেশে নিবেদিত বলি বাহন ভগৱন্তৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰিব নোৱাৰে। বলি অৰ্পণ বৈষ্ণৱীয়া শাস্ত্ৰত পোৱা নাযায়। মূৰ্ত্ততে যিটো পদাৰ্থ শুদ্ধ সত্ত্বময়, সুমিষ্ট, সবস, কোমল, ভগৱৎ নিবেদন হোৱাৰ পিচত ভক্ত সকলৰ বাবে উপকাৰী, আনন্দ দায়ক, সিয়েই নৈবেদ্য। দেশ, কাল, পাত্ৰ ভেদে নৈবেদ্যৰো ভেদ আছে। অসমৰ ভগৱৎ পূজক সকলৰ বাবে যিটো মনঃপুত হয় অৰ্থাৎ ওপৰত উল্লেখ কৰা অসমৰ প্ৰসাদ বা নৈবেদ্যৰ বাবে যিখিনি সামগ্ৰীৰ প্ৰয়োজন, সেই খিনিয়েই দেশ, কাল, পাত্ৰ ভেদে অসমৰ কাৰণে প্ৰযোজ্য হ'ব লাগে। অসমৰ ভগৱৎ পূজক সকলৰ যিটো প্ৰিয় বস্তু অৰ্থাৎ যিখিনি অৰ্পণা কৰিলে ভক্ত সকলৰ বাবে বেছি প্ৰীতি দায়ক হয়, সেই খিনিকে নিবেদন কৰিব লাগে।

নিম্ন নৱ সিদ্ধ সম্বাদত কৈছে:—

আপোনাৰ প্ৰিয় গন্ধ পুত্ৰ আদি যত।

নিবেদিব সমস্তে গোবিন্দ চৰণত ॥

ইয়াৰ ভিতৰতে ভগৱৎ পুত্ৰৰ বাবে সাত্ত্বিক দ্ৰব্য ব্যৱহাৰ সম্বন্ধে বৈষ্ণৱ শাস্ত্ৰত বিধি আছে। সাত্ত্বিক সামগ্ৰীয়েই ভগৱৎ নিবেদন যোগ্য হ'ব। সেই সম্বন্ধে পুনৰ নিম্ন নৱ সিদ্ধ সংবাদতে কৈছে:—

হেন জানি নিয়মিব আপোনাৰ চিত্ত।

কৰিব সাত্ত্বিক কৰ্ম বেদৰ বিহিত ॥

গীতাত সাত্ত্বিক আহাৰ সম্বন্ধে শ্ৰীকৃষ্ণই অৰ্জুনৰ আগত কৈছে।

উক্ত সাত্ত্বিক আহাৰ ভগৱন্তৰো প্ৰিয় যেন —

আম্ৰঃ সত্ত্ব বলাৰোগ্য সুখ প্ৰীতি বিবৰ্দ্ধনাঃ।

বস্যাঃ স্নিগ্ধাঃ স্থিৰা হৃদ্যা আহাৰাঃ সাত্ত্বিক প্ৰিয়াঃ ॥

গীতা—১৭/৮

অৰ্থাৎ — আম্ৰ, উৎসাহ, বল, আৰোগ্য, সুখ আৰু কচি বৰ্দ্ধন, বস আৰু স্নেহযুক্ত দীৰ্ঘকাল স্থায়ী, মনোহৰ আহাৰ সাত্ত্বিক সকলৰ প্ৰীতিকৰ।

ভাগৱতত ভগৱৎশাস্ত্ৰঃ —

যদ্ যদিস্ততমং লোকে যজ্ঞান্তি প্ৰিয়মাশ্বনঃ।

তত্ত্বম্ভিবেদয়েদ্ মহ্যং তদানন্ত্যন্ন কল্পতে ॥

ভাগৱত — ১১।১১।৪১

অৰ্থাৎ : — জগতত যি যি বস্তু প্ৰিয়তম আৰু যি নিজৰ (ভক্তজনৰ) অতি প্ৰিয় বস্তু সেই সেই বস্তু বিলাক আমাক (ভগৱন্তক) নিবেদন কৰিব সিয়েই জনন্ত সুখৰ কাৰণে হয় । (অৰ্থাৎ — অক্ষয় ফল লাভ হয়) ।

জগতত প্ৰিয়তম বস্তুনো কি কি সেই সম্পৰ্কে এখন তালিকা নিশ্চয় আছে । ভগৱন্তক নিবেদন কৰিব লগা বস্তুৰ ভিতৰত ভগৱন্তে নিজ মুখে কোৱা কেইপদ মান বস্তু প্ৰিয়তম বুলি বিবেচিত হৈছে —

পাদ্যমাচমনীয়ং চ গন্ধং সুমনসোহৰুতান্ ।

ধূপ দীপোপহাৰ্য়ানি দদ্যন্মে ব্ৰহ্মাৰ্চকঃ ॥

ওড পায়স সপীংষি খণ্ডকুণ্ডাপুপমোদকান্ ।

সংস্কাৰ দধি সুপাংস্ত নৈবেদ্যাং সতি কল্পয়েৎ ॥

ভাগৱত—১৯।২৭।৩ ৩, ৩৪

অৰ্থাৎ — পূজকে পাদ্য, আচমনীয়, গন্ধ, তণ্ডুল ধূপ, বস্তি নৈবেদ্যাদি মোক শ্ৰদ্ধা সহকাৰে সমৰ্পণ কৰিব । ধন বল থাকিলে ওড, পায়স, ঘিউ, তিল তণ্ডুলাদি মিশ্ৰিত স্বৰ্গাণ্ড, গিঠা, মোদক, পৰমান্ন, দধি, অন্ন ব্যঞ্জন আদি বিবিধ উপকৰণ বিশিষ্ট নৈবেদ্য মোক অৰ্পণ কৰিব

ভগৱন্ত মহা প্ৰভুৱে এইখিনি পালেহে প্ৰীতি লাভ কৰিব এনে নহয় । তেওঁৰ প্ৰীতিৰ বাবে ঐশ্বৰ্য্য বিভূতি ধন জন মুক্ত শ্ৰীমন্ত জনে যথেষ্ট প্ৰদান কৰিব । বাকী যি সকল জনবল ধনবল হীন ব্যক্তি তেওঁলোকৰ বাবে পন্ন পুত্ৰ ফল জল আদিয়েই যথেষ্ট । গীতাত ভগৱন্তে নিজমুখে ব্যক্ত কৰিছে: —

পন্নং পুত্ৰং ফলং তোয়ং যো মে ভক্ত্যা ধৰচ্ছতি ।

তদহং ভক্ত্য পন্নতমস্ম্যমি প্ৰযতাম্বনঃ ॥

গীতা ৯/২৬

অৰ্থাৎ — যি জনে ভক্তি সহকাৰে মোক পন্ন (তুলসী), পুত্ৰ, ফল আৰু জল প্ৰদান কৰে, মই সেই শুদ্ধচিত্ত নিষ্কাম ভক্তৰ ভক্তি সহকাৰে সমৰ্পিত সেইপন্ন পুত্ৰাদি গ্ৰহণ কৰোঁ ।

গুৰুজনে কৈছে—ভকত সকলে পূজে ফুলে জলে

তুলট হওঁ তাকে ধাই ।

অভকতে যদি নানা দ্ৰব্য দেই

তাত মোৰ তুলট নাই ॥

শঙ্কৰদেৱ/কীৰ্ত্তন

ভক্তৰ ফুল জল আৰু অভক্ত নিবেদিত সুমিষ্ট লোভনীয় নৈবেদ্য
পদাৰ্থও ভগৱন্তে গ্ৰহণ নকৰে।

গৰ্ব আদি দূষিত যতক বহধন।

তাৰ অতি তৃপ্তি নুহিকা নাৰাম্ভণ ॥

অত্যন্ত গৰ্বিত ব্যক্তি মামোচ্চাৰণৰো যোগ্য নহয় বুলি কৈছে—

জন্মৈশ্বৰ্য্য শূন্যত শ্ৰীভিৰেধমানমদঃ পুমান্।

নৈবাহঁতাতি ধাতুং বৈ ত্বাম কিঞ্চন শোচবহ্ ॥

ভাগৱত—১।৮।২৬

অৰ্থাৎ—উচ্চ বংশত জন্ম, ঐশ্বৰ্য্য, বিদ্যা আৰু সম্পত্তিৰ দ্বাৰা যি ব্যক্তি
অত্যন্ত গৰ্বিত হয়, যি তোমাৰ নাম উচ্চাৰণ কৰিবনৈকো অশি-
কাৰী নহয়, কাৰণ তুমি অকিঞ্চন লোকৰহে গ্ৰাণ্য।

বাহ্যিক উপচাৰ পুত্ৰপাদি নিবেদনতকৈ আধ্যাত্মিক উপচাৰ আৰ্হ

পুত্ৰপ নিবেদন কৰিলেহে ভগৱৎ সন্তুষ্ট হয় যেনে—

অহিংসা ব্ৰহ্মমং পুত্ৰপং দ্বিতীয়াং কৰণ গ্ৰহঃ।

তৃতীয়কং ভূতদয়া চতুৰ্থং ক্ৰান্তি বৈৰট ॥

শমন্ত পঞ্চমং পুত্ৰপং ধ্যানং জ্ঞানং বিশেষতঃ ॥

সত্যং চৈৱান্তিমং পুত্ৰপমেতৈশ্চাতি কেশৱঃ ॥

এতৈৰেৱান্তিভিঃ পুত্ৰপশ্চাৎ চাৰ্চিতো হৰিঃ ॥

পুত্ৰপান্তৰানি সন্তোৰ বাহ্যানি নৃপ সন্তম ॥

অৰ্থাৎ—হে নৃপশ্ৰেষ্ঠ! অহিংসা, ইন্দ্ৰিয় সংযম, জীৱ দয়া, ক্ৰমা, মন সংযম,
ধ্যান, জ্ঞান, সত্য এই আৰ্হ পুত্ৰপৰ দ্বাৰা পূজিত হলে ভগৱান সন্তুষ্ট
হয়। অন্য পুত্ৰপ বাহ্যিক উপচাৰহে মাথোন।

ভগৱৎ পূজাৰ বাবে পঞ্চোপচাৰ আৰু ষোড়শোপচাৰৰ বিধান আছে।

উক্ত বিধান “মেক ভক্ত” নামৰ গ্ৰন্থত নিৰ্দিষ্ট আছে। অগ্ৰচলিত হিচাবে
দশোপচাৰ, দ্বাদশোপচাৰ, অষ্টাদশোপচাৰ, অষ্টক্লিংশদুপচাৰ আদিও থকা
দেখা যায়। ইয়াক অগ্ৰধান বুলি কোৱা হয়। পঞ্চোপচাৰ হ’ল গন্ধ, পুত্ৰপ,
ধূপ, দীপ, নৈবেদ্য। ষোড়শোপচাৰ হ’ল আৰাহন, আসন, পাদ্য, অৰ্ঘ্য, আচ-
মনীয়, স্নান, বস্ত্ৰ, যজ্ঞোপবীত, অনুলেপন, পুত্ৰপ, ধূপ, দীপ, নৈবেদ্য, নমস্কাৰ,
ব্ৰহ্মক্লিণ, সমৰ্পণ। ভগৱৎ বাচ্চময়ী প্ৰতিমা ভাগৱত শাস্ত্ৰ নীতি প্ৰতিষ্ঠিত
অথবা তাৰ আৰাহন বিসৰ্জন নাই বাবে পঞ্চোপচাৰেৰে পূজাৰ্চনা কৰা

বিমান থকা দেখা যায়। বিষ্ণু প্ৰতিমাৰ পূজাত ষোড়শোপচাৰেৰে অৰ্চনা কৰিব লগাতো অবধাৰিত। কাৰণ তাত আৰাহন বিসৰ্জন আছেই। নিত্য প্ৰতিষ্ঠিত প্ৰতিমাৰ কথা অবশ্যে বেলেগ আছে। ‘উপচাৰ’ মানে উপসমীপে চৰ গতো। উপ+চৰ্+যঞ=উপচাৰ। বিশদ অৰ্থ হ’ল শুশ্ৰূষা, সেৱা, সন্মান, উপকৰণ, আৰোপ, সজ্জা আদি।

এই প্ৰসঙ্গতে এটি প্ৰয়োক্তৰৰ প্ৰয়োজন বোধ কৰা হৈছে যে ভগৱানক পঞ্চোপচাৰ বা ষোড়শোপচাৰ বা ততোধিক উপচাৰেৰে অৰ্চনা কৰিলেও সকলো দ্ৰব্যই যেতিয়া হৰিময় তেত্তে তেওঁক কি বস্তু দি সন্তোষ কৰিব হৰমোহনত ভক্তজনে লিখিছে —

তু’ম পৰমাত্মা ভগৱতৰ ঈশ এক।

একো বস্তু নাহিকে তোমাত ব্যতিৰেক ॥

শঙ্কৰদেৱ / হৰমোহন

পৃথিৱীত যিমান পদাৰ্থ দেখা যায় সকলোৱেই হৰিময়। ভগৱানৰ ব্যতীত একো পৃথক্ বস্তু পোৱা নাযায়। যদি এয়ে হয় তেত্তে তেওঁৰ বস্তু তেওঁতে অৰ্পণা কৰাৰ পিচত মানুহৰ তাত লাভ-লোকচান কি থাকিল।

কীয়া বস্তু দিব পাৰিলেই হৰি ভগৱান সন্তুষ্ট হব, অন্যথা নহয়। সেই সম্পৰ্কে ভাগৱতত মহাপুৰুষ জনাৰ ভাষাৰে এটি সমাধান পোৱা যায় :—

হেন শুনি মূনি পুনু পুহত সাদৰি।

সবে যদি কৃষ্ণময় পূজা কেন কৰি ॥

কিবা দ্ৰব্য যজ্ঞ কৰা সংশয় মিলিল।

শুনি ব্ৰজা হৰিমত কহিবে লাগিল ॥

ধন্য মোৰ পুত্ৰ শুনা সিদ্ধ হু ইহাৰ।

ময়ো পূৰ্বে এহি কথা কৰিছো বিচাৰ ॥

ঈদ কৃষ্ণ বিনে বস্তু ভগৱতে নাই।

কৃষ্ণময় দ্ৰব্য যজ্ঞা কৃষ্ণক সদায় ॥

মোক দেখি মনু আদি যত মহাজন।

হৰি ৰূপ দ্ৰব্য কৰে ডাক্ত আৰাধন ॥

সমস্তে কহিলো মই তোমাক বুজাই।

মোৰ ইষ্টদেৱ কৃষ্ণ বিনে আন নাই ॥

এই উক্তি মতে “কৃষ্ণ বিনে বস্তু জগততে নাই” হলেও প্ৰতিজন ব্যক্তিৰ বাবে ভগৱন্তক দাতব্য যি কোনো বস্তুৰ ওপৰত ভগৱানে একোটা স্বাধীনতা বা অধিকাৰ সাব্যস্ত কৰি ৰাখিছে, যেনে এজন ব্যক্তিৰ বহুতো গৰু, ম'হ, পুত্ৰপাদান তথা অন্যান্য দ্ৰব্য সামগ্ৰী আছে। তেওঁ ইচ্ছামতে ফুল, জল, গাখীৰ আদি নানা সামগ্ৰী ভগৱন্তক অৰ্পণা কৰিব পৰা সামৰ্থ্য আছে। আধ্যাত্মিক দৃষ্টিত তেওঁৰ সেইবিলাকৰ ওপৰত স্বকীয় অধিকাৰ নাথাকিলেও বাহ্যিক দৃষ্টিত সেই সকলোৰে ওপৰত তেওঁৰ ক্ৰয়, বিক্ৰয় ক্ষমতা আদি সাব্যস্ত হৈ আছে। গতিকে আয়ত্তাধীন সেই সেই বস্তুবোৰ ভগৱৎ অৰ্পিত হলে ভগৱন্ত সন্তুষ্ট নহৈ নোৱাৰে। উদাহৰণ স্বৰূপ ভগৱন্তৰ সহস্ৰাধিক নাম আছে। সেই নাম বিলাকৰ ওপৰত মানুহৰ কোনো অধিকাৰ নাই। তথাপিহে উক্ত ভগৱন্ময় মানুহে শ্ৰদ্ধা পূৰ্বক উচ্চাৰণ কৰাৰ লগে লগে ভগৱন্ত ভকতৰ বশ্য হৈ পৰে যেনেকৈ, তেনেকৈ কৃষ্ণময় দ্ৰব্য অৰ্পিত হলেও তেওঁ গ্ৰহণ কৰি সন্তুষ্টি লাভ কৰে। এয়ে ঘোষিত হৈছে —

চন্ডাল পৰ্যাস্ত কৰি জগতৰ উপকাৰী

নাহি নাম গুণ বিনে আন।

সেহিসে কাৰণে হৰি নিজ মন প্ৰিয় ষ্টৈল

ভগৱন্ত ভকতৰ প্ৰাণ ॥

মাধৱদেৱ/নামঘোষা

যি সব চতুৰ নৰে মাধৱৰ নাম গুণ

কীৰ্ত্তন কৰত সাৱধানে।

দেৱৰো দেৱতা হৰি তাহাৰ হৃদয় এৰি

হাইবাক নপাৰে আন স্থানে ॥

মাধৱদেৱ/নামঘোষা

যদি জগতৰ সৰ্ব্ব পদাৰ্থ হৰিময়, তেন্তে সকলোকে ভগৱানক নৈবেদ্য ৰূপে অৰ্পণা কৰিব পাৰিলে নোৱাৰি। উদাহৰণ স্বৰূপে দুৰ্গাপূজাত ম'হ, ছাগ, হাঁহ, পাৰ আদিকো অৰ্পণ কৰে। আনকি মানুহকো পূৰ্বতে অৰ্পণ কৰা হৈছিল। এই বিলাকক ‘নৰবলি’ ‘গন্ত বলি’ বুলি কয়। ভগৱানক গৰু, পুত্ৰ, ফুল, জল আদি দিহাৰ লগতে পূৰ্বোক্ত নৰবলি আৰু গন্ত বলি আদিত দিব পাৰিলে। নোৱাৰি— যিহেতু ‘বলি’ শব্দটো শাস্ত্ৰীয় শব্দ হলেও লৌকিক ভাষাত ‘বলি’ বুলিলে গন্ত বলি, নৰবলি আদিকেহে সূচায়। ইয়াক “বলি দিয়া” বুলি কয়। কিন্তু ভগৱানৰ ক্ষেত্ৰত ‘বলি’ৰ ঠাইত “নৈবেদ্য” শব্দটোহে

প্ৰয়োগ কৰা হয়। সাত্ত্বিক ভাৱত 'নৈবেদ্য' আৰু ৰাজসিক আৰু তামসিক ভাৱত 'বলি' বুলি কোৱা হয়। পূজাৰ ক্ৰমত বৈদিক আৰু তৎ ব্যতীত দুৰ্গাদি অন্য দেৱতাৰ পূজাত তাত্ত্বিক মত প্ৰবৰ্ত্তন কৰা হয়। বৈদিকী পূজাক নিষ্কাম বা সাত্ত্বিক আৰু তাত্ত্বিকী পূজাক সৰ্বকাম বা তামসিক কৰ্ম্ম বুলি কোৱা হয়। নিম্ন নৱ সিদ্ধ সংবাদত শুকজনে কৈছে —

হেন জানি নিয়মিব আপোনাৰ চিত্ত।

কৰিব সাত্ত্বিক কৰ্ম্ম বেদৰ বিহিত।।

চাবিয়া কামনা কৰি অৰ্পণা ঈশ্বৰে।

থাইবেক পৰম সিদ্ধি তেবে সিটো নৰে ॥

দুটা প্ৰধান পথ হ'ল প্ৰৱৃতি আৰু নিৱৃতি। প্ৰৱৃতি মানে (প্ৰ+বৃত্ত+ক্তি) পুনৰাগমন আৰু নিৱৃতি মানে (নি+বৃত্ত+ক্তি) অপুনৰাগমন। বেদ শাস্ত্ৰ নিৱৃতি বা নিগম শাস্ত্ৰ। তাত্ত্বিক শাস্ত্ৰ বিলাক প্ৰৱৃতি মূলক। সেই প্ৰসঙ্গত শুকজনে কৈছে —

প্ৰৱৃতিৰ পথত বেদৰ মত নাই।

কৃষ্ণত বিমুখ হয় অধোৰ্ধতি যায় ॥

পণ্ডিত সকলে বেদক নানা ভাগত ভগাইছে। সেয়ে ধ্বনিত হৈছে “যাৰ যেন মতি কৰে বেদক ব্যাখ্যান”। এটা হাতীক দৰ্শন শক্তি থকা এজন ব্যক্তি আৰু এজন অজ্ঞ লোকে সমান ভাৱত চাব নোৱাৰাৰ দৰে বেদকো সমান ভাৱত চাব নোৱাৰে। নিম্ননৱসিদ্ধ সংবাদত আবিহোৱৰ উক্তিখিনি মন কৰিবলগীয়া। তাত ভগৱৎ অৰ্চাৰ বাবে বৈদিক কৰ্ম্ম আৰু তাত্ত্বিক কৰ্ম্মৰ দুটা ভাগ পৰিষ্কাৰ কৰি দিছে।

এতিয়া কথা হ'ল ভগৱৎ অৰ্চাৰ কাৰণে সাত্ত্বিক পদাৰ্থৰ প্ৰয়োজন যিবিলাকৰ নাম ভগৱান কৃষ্ণৰ নিজ মুখৰ পৰাই বেকত হৈছে “পদ্মং পুষ্পং ফলং তোমঃ” ইত্যাদি। চেতন আৰু অচেতনভেদে প্ৰাণীও বহু বিধ। আমাৰ বিশ্বাস-মতে চেতন পদাৰ্থক নৈবেদ্য ৰূপে আৰু অচেতন পদাৰ্থক নৈবেদ্য ৰূপে অৰ্পিত হ'লে তাৰ ফলৰো তাৰতম্য ঘটে। ম'হ, হ'হ, হাগ আদিক চেতন পদাৰ্থ বোলে—যিবিলাক স্বেচ্ছায় গতি কৰিব পৰা শক্তি আছে। পদ্ম, পুষ্প, ফল, জল, আদিক অচেতন পদাৰ্থ বোলে—যিবিলাকৰ কোনো পক্ষে গতি কৰিব পৰা শক্তি নাই। চেতন পদাৰ্থ নৈবেদ্যক ৰাজসিক, তামসিক আৰু অচেতন পদাৰ্থ নৈবেদ্যক সাত্ত্বিক বুলি কোৱা হয়। গতিকে ভগৱান্ অচেতন পদাৰ্থ নিবেদনজুহে সন্তোষ হয়। ইয়াক নৈবেদ্য ৰূপে অৰ্পিত হলে সাত্ত্বিক

ফল প্ৰাপ্তি তথা “বিষ্ণু যোগ লভি সাধে পৰম মুকুতি”। অচেতন পদাৰ্থৰ ভিতৰতো কিছুমান ত্যাগী। বিষ্ণু নিবেদনযোগ্য কিছুমান বস্তু আছে — যিবিলাকৰ তালিকা পুৰাণাদিত ব্যক্ত কৰা হৈছে যেনে —

তীৰ্থভোজ্যং তথা দহা তোহিষ্যচমনং নৰঃ ।

স্বৰ্গ লোকমবাপ্নোতি সৰ্ব্ব পাপ বিবৰ্জিতঃ ॥

বিষ্ণু ধৰ্মোত্তৰ পুৰাণ—৩।৩৪৯।১৫৭

অৰ্থাৎ— তীৰ্থজল কিম্বা অন্য জল দিয়া দান।

স্বৰ্গলোক গতে সৰ্ব পাপে পৰিত্ৰাণ ॥

(অনুবাদ—আমাৰ নিজা)

বিষ্ণু ধৰ্মোত্তৰ পুৰাণত ফল দান প্ৰসঙ্গত এখন তালিকা যুগুতাইছে —
বগবী, অমৰা, কঠাল, নাৰকল, কৰ্দৈ, কল, খাবুৰী, ডাণিম, জামু, বেল, আমলখী, সোণতৰা, নিমুটেঙা আদি। এইবিলাক প্ৰদান কৰিলে কি হয় তাকো লিখিছে —

এবমাদীনি চান্যানি ষ্ণু ফলানি প্ৰযচ্ছতি ।

ক্ৰিয়া সাফল্যমাপ্নোতি বিষ্ণু লোকংসগচ্ছতি ॥

ঐ— ৩।৩৪৯।৫০৩ ।

অৰ্থাৎ— যিটোজনে এহিফল সব দিয়ে মোক।

ক্ৰিয়া ফল লভি সিটো যায় বিষ্ণু লোক ॥

(অনুবাদ—আমাৰ নিজা)

হৰিঃ শাল্যোদনং দিব্যমাজ্যযুক্তং সশৰ্কৰম্ ।

নৰসিংহায় নিবেদ্য যাব্ৰকংপায়সং যথা ॥

সমান্তগুণ সংখ্যায়া যাবচ্চ তাবতীঃ নৃপ ।

বিষ্ণুলোকে মহভোগান্ ভুঞ্জনান্তে সৰ্বৈক্ষৰঃ ॥

নৃসিংহ পুৰাণ— ৩৪।২৯,৩০

অৰ্থাৎ— যতযুক্ত শালি অন্ন শৰ্কৰা মিশ্ৰিত ।

সুন্দৰ পায়স যত স্বৰান্ সুমিষ্ট ॥

নৃসিংহৰ হোৱে সিটো নৈবেদ্য উত্তম ।

ফল হোৱে নৈবেদ্য তগুণ সংখ্যা সম ॥

সেহি দ্ৰব্য দানে সেহি বৰ্ষ পৰিমাণ ।

মহা ভোগ ভুঞ্জ বাজা থাকে বিষ্ণু স্থান ॥

(অনুবাদ—আমাৰ নিজা) ইত্যাদি

(১—ঘ) — সত্ত্বত শৰাই পতা বিধি আৰু বস্তি অৰ্চনা বিধিঃ—

এতিয়ালৈকে ‘শৰাই’ শব্দটোৰ মূল বিচাৰি পোৱা নাই। বোধ হয় অসমৰ আদিবাসী বা খিলঞ্জীয়া লোক সকলৰ বা আহোম সকলৰ দিনতে এই শব্দটোৰ সৃষ্টি। শুনামতে শঙ্কৰ মাধৱদেৱৰ দিনত শৰাই নামৰ পাত্ৰটেৰ ব্যৱহাৰ নহৈছিল। আহোম স্বৰ্গদেউ সকলে ত্ৰৈলোক্যৰ স্বসন্মানার্থে ইয়াৰ সৃষ্টি তথা ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ লৈছিল। পিচত ৰজাঘৰীয়া প্ৰভাৱত সন্ন্যাসীকাত প্ৰবেশ কৰাত ইয়াৰ ব্যৱহাৰ হয়। আসনৰ আগত নৈবেদ্য অৰ্পণৰ বেজিকা আৰু সন্ন্যাসীকাক সকলক সেই বিষ্ণু নৈবেদ্য আগবঢ়াই দিবৰ কাৰণে শৰাই ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ লোৱা হ’ল সন্মানার্থত। এইটোও সিদ্ধান্ত কৰি লোৱা হ’ল যে উক্ত দুটা কাৰ্হাৰ বাবে আনত বা নিম্ন শ্ৰেণীৰ লোকে নিজ কাৰ্য্যত শৰাইৰ ব্যৱহাৰ কৰিব নোৱাৰিব। সেই নিম্ন-মেই সত্ত্ববোৰত এতিয়ালৈকে চলি আছে। শঙ্কৰ-মাধৱদেৱৰ দিনত শৰাইৰ অভাৱে কি পাত্ৰ ব্যৱহাৰ কৰিছিল তাকো কোনোপধ্যে বিচাৰ কৰি তথ্য উদঘাটন কৰিব পৰা নাই। যি কি নহওক শৰাইৰ ব্যৱহাৰ নিশ্চয় দুই তিনিগ বছৰ মানৰ পৰাই চলিছে বুলি ঠাবৰ কৰি ল’ব পাৰি। শৰাই পাত্ৰ-টোৰ মান্যতা পবিত্ৰতা অন্য পাত্ৰাদিতকৈ অধিক। নৈবেদ্য অৰ্পণৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰাৰ উপৰিও আজি কালি উপনয়ণ, বিবাহ, যাত্ৰা জাওনা তথা কৰোবাক সন্মান জনাবৰ বাবেও উপহাৰ স্বৰূপে শৰাই পাত্ৰটো অৰ্পণ কৰা হয়। শৰাইও বহু ধৰণৰ আছে বৰ সৰু ভেদে। প্ৰত্যেকৰে কাম ভেদে শৰাইবো ভেদ আছে। বৰ শৰাইত ভাগৱত আদি ছাপন, মধ্যমীয়া বোৰত নৈবেদ্য অৰ্পণ, সৰু বোৰত উপহাৰ আদিৰ বাবে প্ৰযোজ্য হয়। এনেকৈয়ে শৰাইৰ ব্যৱহাৰ চলি আছে।

শৰাইৰ সৃষ্টি আৰু ব্যৱহাৰ যেতিয়াৰ পৰাই নহওক লাগে তাৰ ওপৰত বহুতো পাৰমাৰ্থিক তত্ত্ব পিচৰ কালত উদ্ভাৱন কৰা হ’ল। বহুতো শৰাটক অনন্তৰ কল্পনা কৰে। শৰাইৰ তলৰ থাক আৰু ওপৰ থাকতো কাৰ্বানিক পৰমাৰ্থ নিকপণ কৰা হৈছে। সেই বিলাক অৱণ্যে এই প্ৰসঙ্গত উদ্ধৃতি নিতপ্ৰয়োজন। বস্তুতঃ এটাই মাত্ৰ উল্লেখযোগ্য পৰামৰ্থ আছে বা উল্লেখনীয় যে শৰাই প্ৰায় বোৰেই পিতলৰহে। কাঁহৰ শৰাইত এতিয়ালৈকে নৈবেদ্য অৰ্পণ কৰা হোৱা নাই। অৱশ্যে ৰূপৰ শৰাইয়ো অৱস্থাপন্ন সন্ন্যাসী বিশেষে আছে, কিন্তু সংখ্যাধিক্য নলয়। পিতল হৈ ভগৱৎ নৈবেদ্য অৰ্পণৰ বিশেষ পাত্ৰ তাক সংখ্যাধিক্য পিতলৰ শৰাইৰ পৰাই বুজিব পাৰি। কোনো

কোনো সন্নত নৈবেদ্য অৰ্পণৰ বাবে পিতৃলৰ শৰাইৰ আৰ্হিত কাঠৰ শৰাই নিৰ্মাণ কৰা হয়। সুন্দৰ হাইতাল বং খটুৱাই তাক সন্নীয়া হস্ত শিল্পৰ এটি বিচিত্ৰ নিদৰ্শনৰ বাবেও ব্যৱহাৰ কৰা হয়। কমলাবাৰী সন্নত কাঠৰ শৰাইতহে নৈবেদ্য অৰ্পণা হয়।

সিংহাসনৰ আগত শৰাইখন পাতি দেউৰীজনে আঁঠুকাঢ়ি উত্তৰ মূৰা হৈ দক্ষিণ ফালেৰ পৰা নৈবেদ্য অৰ্পণ কৰা হয়। চন্দনাৰ অৰ্পণ উত্তৰ ফালেৰ পৰা দক্ষিণ মূৰা হৈ কৰিব লাগে। এইটো ধৰাবন্ধা। পবিত্ৰ জন্মত প্ৰক্ষালন কৰা মাহ চাউল আদি নিয়মমতে খৰাহিত ৰাখি প্ৰথমতে চাউল তিনিপোহা ভগৱানৰ উদ্দেশ্যে তেওঁৰ বস্তু তেওঁতে অৰ্পণ কৰি শৰাইত দিব। তাৰপিচতে মাহো তেনেকৈ তিনি পোহা দিয়াৰ পিচত ওপৰত উত্তৰ ফালে আগ কৰি এখন কলাপাত শৰাইত দি সেৱা জনাই দেউৰী জন পিচ হুৰ্কে আঁতৰি আহিব। কলাপাত খনক বহুতে “কুৰ্ম ৰূপ কল্পনা কৰে। সেই সম্পৰ্কে এটি মন্ত্ৰও বহুলোকে গোৱা শুনা যায় এনেকৈ “কুৰ্ম ৰূপে পত্ৰখানি অনন্তে শৰাই। ভক্তি ৰূপে নৈবেদ্য দিলোহো সজাই” ইত্যাদি। শৰাইত কল কুঁহিয়াৰ আদি উপকৰণবোৰ দিয়া নহয়। তাৰ কাৰণ ভাদ্ৰ মাহৰ শুক কীৰ্ত্তনৰ দিনা নাম প্ৰসাদৰ ঠিক পিচতে যি দুখন শৰাই আতাৰ গৃহৰ পৰা আনি আসনৰ আগত থাপনা কৰা হয়, তাত তামোল, পাণ, কল আদি দিয়া হয়। উক্ত শৰাই দুখনৰ সন্মানাৰ্থে বছৰেকৰ অন্য নৈমিত্তিক পৰ্ব বা নিত্য প্ৰসন্নত নিবেদিত নৈবেদ্য শৰাইত কল কুঁহিয়াৰ আদি দিয়া নহয়। কল কুঁহিয়াৰ আদি উপকৰণবোৰ আসনৰ পূৰ্বফালে কাষতে খৰাহিত ৰাখি তাতে নিবেদন কৰে। দক্ষিণ ফালে আসনৰ কাষতে প্ৰসাদৰ থালি পাতে। তাতে সৰহীয়া মাহ চাউলবোৰ ৰাখি তাৰ ওপৰত আগলি কলাপাতেৰে ঢাকি থোৱা হয়। শৰাইত আক থালিত আগলি কলাপাত দি ঢাকি থোৱাৰ কাৰণ হ’ল ওপৰৰ পৰা জেঠি, মচৰা আদি প্ৰানী সমূহে যতে প্ৰসাদ বৰ্জিত কৰিব নোৱাৰে বা খতাহত উৰি ফুৰা নানা বিষাক্ত বীজাণু পৰি প্ৰসাদ বৰ্জিত কৰিব নোৱাৰে, তাক বাধা প্ৰাপ্ত কৰিবৰ কাৰণে এনে ব্যৱস্থা কৰা হৈছে। কোনো কোনো নাম ঘৰত চৰাই আদিয়ে বাহ সাজি লয়। ওপৰৰ পৰা কুটা আদি যতে প্ৰসাদত পৰিব নোৱাৰে, তাৰ বাবেও এনে ব্যৱস্থা। মুঠতে নৈবেদ্যখিনি যতে কোনো ফালেৰ পৰাই বৰ্জিত নহয়, তাৰ প্ৰতি লক্ষ্য ৰাখি ওপৰত কলাপাত দিয়া হয়। নৈবেদ্য অৰ্পণৰ পূৰ্বতে ৰক্তি প্ৰস্ৰজন আৰু গছ চন্দনাদি

অৰ্পণ কৰিব লগাটো বাহ্যতামূলক। বস্তু প্ৰজ্বলনৰ মন্ত্ৰ এনেকৈ —

সু প্ৰকাশো মহাদীপঃ সৰ্ব্বতিমিৰাপহঃ ।

স বাহ্যাত্মান্তৰং জ্যোতি দীপোহয়ং প্ৰতি গৃহ্যতাং ॥

বস্তুৰ বাবে তিলৰ তেল, সৰিয়হৰ তেল, নাহৰ গুটিৰ তেল, গন্ধ ঘিটু আদি নিৰ্বাচিত কৰা হয়। এতিয়া সৰিয়হৰ তেলহে সৰ্বাধিক ব্যৱহাৰ কৰা হয়। কাৰণ বাকীবিলাকতকৈ সৰিয়হৰ উৎপাদন বেছি। কৰোৱাৰ কামনা থাকিলে ঘিটুৰ বস্তু দিয়ে। বাকী দৈনন্দিন কাৰ্য্যত ইয়াৰ ব্যৱহাৰ নহয়। কাৰণ ইয়াৰ উৎপাদন কম। নাহৰ গুটি আৰু তিলৰ ক্ষেত্ৰতো একেই কথা। নাহৰ গুটিৰ তেল শুষ্কসকলৰ দিনত ব্যৱহাৰ হৈছিল। এতিয়া তাৰ ব্যৱহাৰ নাই।

বহুতে ক'ব খোজে যে ভগৱৎ অৰ্পিত তৈল বস্তু ভগৱন্তৰ উদ্দেশে কৰা যজ্ঞঃ। বিচাৰ কৰিলে এনে নহয়। কাৰণ যজ্ঞত অগ্নিত ঘৃতাহতি কৰে, কিন্তু বস্তুত ঘৃতাহতি নহয়। চাকিত তৈল বা ঘিটু দিয়াৰ পিচতহে অগ্নিৰ কাম। অগ্নিৰ পিচত তৈলৰ কাম নহয়। বস্তুক অগ্নি দেৱতা বুলি ধৰিবলৈ ক'তো পোৱা নাই। ই হ'ল ভগৱৎ প্ৰকাশৰ প্ৰতীক। বস্তু প্ৰজ্বলন কৰা মানে ভগৱন্ত প্ৰকাশ হোৱাকে সূচায়। আনহাতেদি তৈল বা ঘিটু অৰ্পণৰ বাবে তাত অগ্নি সংযোগ কৰা হয়। ইয়াৰ পৰা এটি সুবাসিত গন্ধ বাহিৰ হয় যিটো গন্ধই মানুহৰ মনো প্ৰকল্পিত কৰে। উক্ত সুবাসিত গন্ধ বাহিৰ হবৰ কাৰণে তথা তাৰ ম্বাবা ভগৱৎ প্ৰীতিৰ বাবে বস্তু আগবঢ়াব লাগে। ইয়াৰে শ্ৰীকৃষ্ণক অৰ্চনা কৰে মাত্ৰ। বস্তুক বা অগ্নিক অৰ্চনাৰ বাবে এই ব্যৱস্থা কৰা বুলি কলে ভুল কোৱা হ'ব। শ্ৰীকৃষ্ণদেৱৰ প্ৰতীক ভাগৱতৰ আগত দীপ দানৰ মন্ত্ৰই হৈছে —

“শ্ৰীমদ্ভাগৱত্য নমঃ দীপং দৰ্শয়ামি”। পদ্মপুৰাণত পোৱা যায়

শ্ৰীমদ্ভাগৱত স্যাপি ততঃ পূজা প্ৰযত্নতঃ ।

কৰ্ত্তব্য্য বিধিনা প্ৰীত্যা ধূপ দীপ সমম্বিতা ॥

পদ্মপুৰাণ উক্তৰ শ্লোক—৬।২৮

অৰ্থাৎ—তাৰ পিচত বিধি সহকাৰে, প্ৰীতি সহকাৰে, যত্ন সহকাৰে ধূপ দীপৰ সৈতে শ্ৰীমদ্ভাগৱতৰো পূজা কৰা উচিত।

গজকে আমি ধূপে দীপে ভগৱানৰ প্ৰতীক ভাগৱতকহে অৰ্চনা কৰো। ধূপ দীপক অৰ্চনা নকৰো বা অৰ্চনা নহয়।

নাৰদ পঞ্চৰাৱত চতুৰ্থ ৰাৱত দশম অধ্যায়ত ভগৱানক দীপ অৰ্পণা
কৰাৰ এটি মন্ত্ৰ আছে—

মহাদীপ সৰ্বক্ষণ হ্নোক প্ৰকাশ ।
অবিদ্যা আন্ধাৰ যত কৰিয়োক নাশ ॥
অখণ্ড প্ৰদীপ ৰূপে এহি তনু মন ।
বাসুদেব চৰণত হ্নোক মগন ॥

(নাৰদ পঞ্চৰাৱত পদ্য ভাগ)

উপৰৰ উদ্ধৃতিয়ে এটি কথা আমাক পৰিষ্কাৰ কৰি দিছে যে বস্তিৰ
প্ৰাৰ্থ আমাৰ অন্তৰত থকা অবিদ্যা আন্ধাৰ দূৰ কৰি বাসুদেৱ চৰণত মন
স্বপ্ন হবলৈ সূচাইছে। ইও এটি পাৰমাথিক বিচাৰ। দীপটোক জীৱাত্মাৰ
লগত তুলনা কৰিব পাৰি। দীপ অৰ্থাৎ চাকিটো জ্বলি থকা মানে জীৱাত্মাই
সৰ্বক্ষণে ভগৱন্তৰ ফালে মতি ৰাখিব লগাটোকে সূচায়। নিগম শাস্ত্ৰই ইয়াকে
কয়। তেল—মন, শলিতা—কৰ্ম, মলা—দেহ, জুই—জীৱ। তেল, শলিতা
নহলে চাকি নুমাই মহাগ্নিত লীন হৈ যায়, কাৰণ চাকিটো অগ্নিমুখী। সেই-
দৰে মনক শমন কৰিলে, প্ৰাৰব্ধ, ক্লিয়মান আৰু সঞ্চিত কৰ্ম নাশ কৰিলে
জ্বলন্ত সকলো ব্ৰহ্মত লীন হয়, কাৰণ ভক্ত ব্ৰহ্মমুখী। ভগৱৎ অপিত বাস্তৱ
মহত্ব জ্ঞাতি গুৰুত্বপূৰ্ণ। ভগৱন্তে উদ্ধৱক কোৱামতে ভগৱৎ অপিত বস্তি আন
কাৰ্য্যত ব্যৱহাৰ দোষণীয় যেনে—

অমানিত্বমদম্ভিত্বং কৃতস্যাগৰি কীৰ্ত্তনম্।

অপি দীপাৰলোকং মে নোপশুজ্জ্যামি ৰেদিতম্ ॥

ভাগৱত—১১।১১।৪০

অৰ্থাৎ—অভিমান পৰিত্যাগ, সৎ কৰ্ম্মৰ উৎকৰ্ষখ্যাণন ত্যাগ কৰা উচিত।
মোক নিবেদন কৰা দীপালোক (বস্তিৰ পোহৰ) অন্য কাৰ্য্যত ব্যৱহাৰ
নকৰিব।

ভগৱন্তক দীপদান কৰাৰ ফলৰ কথা বহুতো নিগম শাস্ত্ৰত প্ৰকাশিত
হৈছে। ভ্ৰম বাহন্য, গ্ৰহ বাহন্যৰ ভৱন্ত দিয়া নাই। তেনেদৰে ভগৱন্তক নৈবেদ্য
অৰ্পণতো মহাফল আছে। প্ৰসাদ ভোজনতো মহৎ ফলৰ কথা লিখিছে—

ষড়্ ডিৰ্মাসো পৰাসৈশ্চ যৎফলং পৰিকীৰ্ত্তিতম্।

বিকোনৈবেদ্যসিক্‌থেন তৎফলং ভুজ্যতাং কলৌ ॥

হাদি ৰূপং যুগ্মে নাম নৈবেদ্য মুদৰে হৰেঃ।

বাদোদকঞ্চ নিৰ্ম্মাল্যং যন্তকে স্বস্য সোহদ্যুতঃ ॥

অৰ্থাৎ হমাহ উপবাস কৰিলে যি ফল পোৱা যায়, কলিযুগত বিষ্ণুৰ নৈবেদ্য
প্ৰসাদ একগ্ৰাস ভোজনত সেই ফল লাভ হয়।

দ্বিতীয়তো শ্লোকৰ অনুবাদ শুক জনাৰ ভাষাৰে দিয়া হ'ল।
শুকজনে কীৰ্ত্তন ঘোষাৰ ওবেশা বৰ্ণনত লিখিছে—

হৃদয়ন্ত ৰূপ হৰি নাম স্বাৰ মুখে।
বিষ্ণুৰ নৈবেদ্য উদৰত ভৰে সুখে ॥
পাদোদক নিম্নমালা মন্ত্ৰকে থাকে স্বাৰ।
বোলা হৰি হৰি সেই বিষ্ণু অৱতাৰ ॥

শংকৰদেৱ। কীৰ্ত্তন ঘোষা

বিজ্ঞানৰ ফালৰ পৰা কবলৈ গ'লে বস্তি, পত্ৰ, পুত্ৰপ আৰু নৈবেদ্যৰ
উপকাৰিতা তাৰ গুণাগুণ অতি মহত্বপূৰ্ণ। সকলো জনেই জনা উচিত যে
ধৰ্ম্মৰ লগত বিজ্ঞান সদায় সহচৰ। প্ৰথমে বস্তিৰ কথাৰ্থে কওঁ—বস্তিত
যি তেল বা ঘিউ দিয়া যায়, তাৰ পৰা ভগৱৎ প্ৰীতি হোৱাৰ লগতে জন
সাধাৰণৰ বহুতো ব্যাধি নিবাৰণ হয়। পিতলৰ চাকিতকৈ মাটিৰ চাকি
বেছি ভাল। চাকিত শক্তিও, তেল বা ঘিউ আৰু জুইৰ সংযোগত যি খোৱা
বাহিৰ হয়, সে বহুতো কীটানু নাশ কৰে। তাৰ গন্ধই মানুহৰ মনলৈ পবিত্ৰতা
ভাব আনয়ন কৰাৰ লগতে অন্তৰ আৰু বাহ্যিক উভয়ৰে বহুতো
ব্যাধি নিৰ্মূল কৰে। আমি ব্যঞ্জনত তেল ব্যৱহাৰ কৰোঁ, শৰীৰত মাৰ্জ্জন
কৰোঁ বাহ্যিক আৰু আন্তৰিক উপকাৰিতাৰ বাবেহে, কাচিকৰ হবৰ বাবে
আৰু শৰীৰ সুন্দৰ হবৰ বাবে নহয়। অনুপান ভেদে তেলৰ উপকাৰিতা
বহুতো। তেল গৰম জাতীয় স্নেহ পদাৰ্থ ইয়াৰ লগত পানী মিহলাই মূৰত
লগে বায়ুৰ কাৰণে উপকাৰক। ইত্যাদি বহুতো কাৰণত ইয়াৰ গুণ আছে।
দ্বিতীয়তে নৈবেদ্যত আমালোকে মণ্ডমাহ, আৰৈ চাউল, কল, নাৰিকল,
আদা, বুটমহ, জাদি দিওঁহক। মণ্ডমাহ, আৰৈ চাউল, বুটমাহ, নাৰিকল
সংমিশ্ৰণ কৰি খালে শৰীৰত শক্তি বাঢ়ে। তাৰ লগত আদা, নিমখ দিয়ে
জীৰ্ণ হবৰ কাৰণে। দুয়োটাৰে অভাৱত হয়তো পেট অসুখ হ'ব পাৰে। সেই
বাবেই নিমখ আৰু আদাৰ প্ৰয়োজন। একেবাবে শেষত কল খাব লাগে।
ই জীৰ্ণ শক্তিৰ পূৰ্ণাহতি। শৰীৰত শক্তি সঞ্চাৰ কৰাৰ লগতে মাহ প্ৰসাদৰ
বদ হজম দূৰ কৰে। মালভোগ কল সৰ্বাধিক উপকাৰী আৰু প্ৰশস্ত।
তৃতীয়তে পত্ৰ পুত্ৰাদি দ্ৰব্য গুণ যোৰো আছে। কোন পুত্ৰৰ পৰাকি গুণ-
গুণ পোৱা যায়, তাৰ সঠিক তথ্য বিচাৰিবলৈ গলে গ্ৰন্থ বাহুল্য হয়।

পতিকে তুলসী পত্ৰৰ গুণ সম্বন্ধে সামান্য মাত্ৰ উদ্ধৃতি দিয়া হৈছে। তুলসীৰ মাহাত্ম্য বহুতো পুৰাণ উপপুৰাণ আদিত আছে।

গৰুড় পুৰাণত কৈছে—

মুখে তু তুলসী পত্ৰং দৃষ্ট্বা শিবসি কৰ্ণয়োঃ
কুৰুতে ভাস্কৰি তস্য দুষ্কৃতস্য তু মাজ্জ'নম্ ॥

গৰুড় পুৰাণ

অৰ্থাৎ—যি জনৰ মুখত, মস্তকত আৰু কাণৰ ওপৰত তুলসী পত্ৰ বিৰাজিত আছে, সমৰাজাই তেওঁক দৰ্শন কৰি তেওঁৰ যাবতীয় দুষ্কৃত ক্ষমা কৰি থাকে ॥

উদ্ধৃতি মাত্ৰ এটিহে দিয়া হ'ল। আনহাতেদি তুলসীৰ পৰা বহুতো ব্যাধিৰ উপশম হয়। বিশেষকৈ বিষ জাতীয় ব্যাধি, চৰ্দী, কাহ, কফ আদিতো উন্নয়ন কৰে। ধৰ্মৰ যোগেদি মানুহক স্বাস্থ্য বক্ষাৰ উপায় দিবলৈকে এই বোৰ দ্ৰব্য গুণ বিধি বিধান কৰা হৈছে। “শৰীৰমাদ্যং খলু ধৰ্ম সাধনম্” ধৰ্ম সাধন কৰিবলৈ হ'লে আদিতো শৰীৰ বক্ষাৰ প্ৰয়োজন। আমি পূৰ্ব্বতো উল্লেখ কৰিছোঁ যে মানুহৰ প্ৰয়োজনীয় উপকাৰী দ্ৰব্য গুণৰ সজ্জতি ৰাখি বা মানুহৰ প্ৰীতিদায়ক পদাৰ্থহে ভগৱন্তক নিবেদন কৰিব লাগে। অভুক্ত বা পেলনীয়া পদাৰ্থ ভগৱৎ অৰ্পণ দোষণীয়। অভুক্ত মানে যি বস্তু যি জন নাখায়, সেই বস্তু। কোনোৱে ছাগ সাংস নাখায়, কিন্তু সেই জনে দেৱী পূজাত ছাগ বলি দিলে দোষ হয়। আনহাতেদি জীৱ হত্যা দোষ আছেই ইত্যাদি।

চতুৰ্থতে ভগৱন্তক চামৰ ব্যজনেৰে বিচাৰো বহুতো কাৰণ আছে। এহাতে ধৰ্ম আনহাতে স্বাস্থ্য বক্ষা বা বিজ্ঞান সম্বন্ধ কথাও আছে। সুতে শৌনকাদি ঋষিক কৈছে—

ভগৱান্ ভগবদ্বাৰ্থং লীলা কমলমুদ্রহন্ ।

ধৰ্মং যশশ্চ ভগবাংশ্চামৰ ব্যজনে'ভজৎ ।

ভাগৱত—১২।১১।১৮

অৰ্থাৎ—ভগৱান্ ঐশ্বৰ্য্যাদি যড় গুণ যুক্ত। তেওঁ হাতত লীলা ৰূপ কমল ধাৰণ কৰি ধৰ্ম আৰু যশ স্বৰূপ চামৰ আৰু ব্যঞ্জন উপভোগ কৰে।

অন্য এটা লোকত কৈছে -

পদ্মাক্ষ মালামুত জন্তু মাৰ্জ্জনম্

বেদংচ সাক্ষাওগ এব কপিনৌ ।

তপওড়িদ্ বৰ্ণ গিশজ বোচিমা

প্ৰাংশু দধানৌ বিবুধৰ্শভাচ্চিতৌ ॥

ভাগৱত — ১২।৮।৩৪

অৰ্থাৎ — সাক্ষাৎ তপোমুত্তি, পদ্মাক্ষ মালা, জন্তু মাৰ্জ্জন (অৰ্থাৎ চামৰ), কৃষ্ণহস্ত, দেবতাক্তিত, উন্নত দেহ. বদ্যৎ বৰ্ণদীপ্যমান, পিঙ্গল কান্তি জুতিমন্ত শ্ৰেষ্ঠ (নৰ আৰু নাৰায়ণ দুয়োপৰাকী পুৰুষ) ঋষি আবিৰ্ভূত হ'ল ।

উক্ত 'জন্তু মাৰ্জ্জন' শব্দটোৰ ব্যাখ্যাত "মশকাদি নিবাবক চামৰ বিশেষ ঃ" বুলি কোৱা হৈছে । (আমি প্ৰথম খণ্ডতে চামৰৰ বিষয়ে ব্যাখ্যা দি অহাও হৈছে) । চামৰে মক্ষিকা মশকাদিৰ প্ৰবেশত বাধা দিয়ে । এইবোৰ প্ৰাণী স্বাস্থ্যৰ পক্ষে ক্ষতিকাৰক । নৈবেদ্যত মক্ষিকাদি পতিত হ'লে দূষিত হয় । বোধহয় তাৰ নিবাৰণ, লগতে ধৰ্ম্মীয় দিশটোৰ প্ৰতি লক্ষ্য ৰাখিয়েই চামৰৰ প্ৰয়োজনীয়তা উপলব্ধি কৰা হ'ল । চামৰ দুবিধ এবিধ গুৰু চামৰ আৰু আন বিধ কৃষ্ণ চামৰ । গুৰু চামৰ হে ইয়াৰ বাবে প্ৰশস্ত । কীৰ্ত্তনতো "গুৰুচামৰে বিধে দুই কাছে । ওপৰে স্বেত ছত্ৰ তুলি আছে " বুলিহে কৈছে । জানহাতেদি ভগৱন্তৰ বাবে কৰা সকলো কামতে গুৰুময় হোৱাৰ আবশ্যক । শাস্ত্ৰই কৈছে "গুৰু বাসা ভবেহেনিতাং বন্তঞ্চ পৰিবৰ্জ্জয়েৎ ॥" (ব্ৰৈলোক্য মোহন পঞ্চবাগ)

অৰ্থাৎ — সদায় গুৰু বস্তুযুক্ত হ'ব লাগে আৰু বন্ত বস্তু বৰ্জ্জন কৰা উচিত ।

(১--৩) সন্নাধিকাৰৰ শৰাই সজোৱাৰ বিধি :—

কোনো কোনো গাঁৱত (বোধ হয় সগ্ৰতো) ঈশ্বৰলৈ আৰু গুৰুলৈ বুলি দুখন শৰাই পাতে ঈশ্বৰলৈ বুলি পতাখন শৰাই ভাঙি ৰাইজৰ মাজত বিতৰণ কৰে আৰু গুৰুলৈ বুলি পতাখন কোনোৱা সন্নাধিকাৰ থাকিলে তেখেতৰ আগত অৰ্পণ কৰে । কমলাবাৰী সন্তত তেনেকুৱা প্ৰথা নাই । আসনৰ আগত মান্ন এখনহে শৰাই পাতে । নৈবেদ্যৰ বাবে প্ৰস্তুত হ'হ চাউল, আদা নাৰিকল, কল, বুট মাহ আদিৰ একোটা অংশ সূকীয়া সূকীয়াকৈ হ'ব । নাম প্ৰসঙ্গ সমাপনৰ পিছত ভাগৱত পাঠ আৰু পদ্য পুথি পাঠ কৰি থকা অৱস্থাতে দেউৰীয়ে গজ চন্দন অৰ্পণ আৰু ঠিক পিছতে শৰাই ভাঙে ।

আসনৰ দক্ষিণফালে পাতি থোৱা মাহ প্ৰসাদৰ থালীত প্ৰথমে শৰাইত থকা মাহখিনি আনি দিবহি। তাৰ পিচতে চাউলখিনি আনি উক্ত থালীত বাকি দিয়াৰ পিচত তাত আদা, নাৰিকল, নিমখ আদি ছটিয়াই প্ৰসাদ সানিব। উক্ত আদা, চাউল, নাৰিকল, বুট মাহ আৰু মঙমাহৰ প্ৰত্যেকৰে একোটা অংশ ৰাখি সন্ন্যাসিকাৰ জনৰ শৰাইত একোখন পাত পাৰি দি শৰাই সজাব। চাউল সহ বাকীখিনি ঈশ্বৰত অৰ্পিত নহয়। সন্ন্যাসিকাৰ গৰাকীক সূকীয়াকৈ অৰ্পণা কৰি নৈবেদ্য গ্ৰহণ কৰিবৰ বাবে দিয়া হয়। গন্ধ চন্দনো তেনেকৈ ঈশ্বৰাপিত নহয়। এটা সৰু ৰূপ বা পিতৃগৰ খুৰা লগা বাতি ৫ গন্ধ চন্দন দিয়া হয়। সনা প্ৰসাদৰ ভগ এটিও দিয়া হয়। অজিৰ পৰা প্ৰায় ৭০/৮০ বছৰৰ আগৰ জন সন্ন্যাসিকাৰ শ্ৰদ্ধাকান্ত গোস্থামী প্ৰভুজনাই ভকত সকলৰ বাবে সনা প্ৰসাদৰ এটা অংশ শ্ৰদ্ধাপূৰ্বক প্ৰাৰ্থনা জনোৱাত এবাৰ নোৱাৰি ভকতসকলে তাৰ এটা অংশ দিব লগা হ'ল। তেতিয়াৰ পৰা এতিয়ালৈকে সেই নিয়মেই থাকিল। পূৰ্বতে শৰাইত দিয়া অংশখিনি নি সন্ন্যাসিকাৰ গৰাকীয়ে নিজৰ বহাত নিমখ দি নিজে ভগৱৎ অৰ্পণা কৰিছে খাব পাৰিছিল। গন্ধ চন্দনো তেনেকৈয়ে।

সন্ন্যাসিকাৰ শৰাইত চাৰিটা কল, চাৰিখিলা পাণ আৰু চাৰিটা তামোল দিব লাগে। সনা প্ৰসাদ তিনি পোহা দি ওপৰত আগলি কলাপাতেৰে চাকি তাৰ ওপৰত চন্দনৰ পাত্ৰ ৰাখি দেউৰী এজনে আগত দি গাদী লৈ নমস্কাৰ জনাবহি। তাৰ পিচতে ডেকা সন্ন্যাসিকাৰ, পাঠ, ভগৱত, সমূহৰ বুঢ়া-ভকত আৰু অন্যান্য মান্যৱন্ত বুঢ়াভকত সকলক পাত্ৰভেদে মান ধৰিব। শৰাইৰ ওপৰত দিয়া গন্ধ চন্দন সন্ন্যাসিকাৰ জনে নিজ মনেৰেই ঈশ্বৰত অৰ্পণা কৰি তিলক ধাৰণ কৰিব। প্ৰসাদৰ শৰাই দেউৰী এজনে নিজৰ বহালৈ আনি দিয়াৰ পিচত উক্ত প্ৰসাদ অৰ্পণা কৰিব লাগে।

মহাপুৰুষ মাধৱদেৱে এবাৰ বিৰোধী লোকৰ অন্ত্যাচাৰত তিষ্ঠিব নোৱাৰি গুৱা গছা নামৰ ঠাইলৈ যাবলৈ ঠিক কৰে। তেনেতে মথুৰা দাস বুঢ়া আতা আহি যোৱাৰ কাৰণ সুধি গুৰুজনৰ সেৱা কৰা বস্তুখিনি কান্ধত লৈ আগে আগে যাত্ৰা কৰি তাঁতিকুছি (বৰপেটা) প'লৈগৈ। ভকতে গুৰুজনক জনালে যে আতাই গুৱা গছাৰ প্ৰকৃত পথ এৰি তাঁতিকুছিলৈ গ'ল দেখোন। এতিয়া আমি কি কৰোহঁক। গুৰুজনে কলে “মথুৰা দাসে যেনি নিয়ে তেনিয়েই যাব লাগিব”। কথামতে কাম হ'ল। ভকতসকলৰ সৈতে গুৰুজন তাঁতিকুছি পালেগৈ। (মথুৰাদাস আতাৰ নিজা নাম গোপাল বা গোপাল আতা। মথুৰাদাস

নামটো গুৰুজনাই দিয়া)। আতাই কিছুদিনৰ আগতে গুৰুজনৰ কাৰণে এটা নতুনকৈ ঘৰ সজাই থৈছিল। তাতে গুৰুজনক থিতি কৰি বাতৰি সুধিলে আৰু আসন পাতি নাম প্ৰসঙ্গ কৰি নৈবেদ্য অৰ্পণ কৰি আতাই নিজেই দেউৰী হৈ প্ৰসাদ বিতৰণ কৰিলে। গুৰুজনক প্ৰসাদ দিয়া নাই। তেনে হোৱা দেখি গুৰুজনে আতাক ক'লে গোপাল, সকলোৱে প্ৰসাদ পালে, আমি বুঢ়া গোটেই পোৱা নাই। আতাই কৰ-যোৰে কবলৈ ধৰিলে —“বাপ, অগ্নিক আকলত বান্ধিব নোৱাৰি। তোমৰাক প্ৰসাদ দিব পৰা নক্তি আমাৰ হোৱা নাই”। গুৰুজনে ক'লে গোপাল, আমি আত্মা দিছোঁ, দিয়া। আতা বিচাৰি হ'ল আৰু কলে বাপ প্ৰসাদ বিতৰণ কৰি শেষেই হ'ল খৰাহিত প্ৰসাদ নায়েই। ভেতিয়া গুৰুজনে আদেশ কৰিলে গোপাল, প্ৰসাদ ওলাব। খৰাহিত তিনিটা খাদ্য মাৰা। অদেগ মতে কাম কৰাত খৰাহিত তিনি পোহা প্ৰসাদ বাহিৰ হ'ল আৰু গুৰুজনাৰ আগত ভক্তিভাৱে আগবঢ়াই দি আতা কৃত্য কৃত্য মানিলে। উক্ত আহি মতেই ভগৱৎ নৈবেদ্য অৰ্পণ কৰোতে আৰু সন্নাধিকাৰৰ শৰাইত প্ৰসাদ দিওঁতে তিনি পোহা প্ৰসাদ দিব লাগে। উক্ত আহিয়েই এতিয়ালৈকে থাকি গ'ল। কথাগুৰু চৰিততো ইয়াৰ বিৱৰণ পাবলৈ আছে

(১-৮)-কীৰ্ত্তন ঘৰ আৰু আসন পশ্চিমমুৱা হোৱাৰ কাৰণ :

ভাৰতীয় হিন্দু ধৰ্ম বা সনাতন ধৰ্মৰ যিমানবিলাক মঠ মন্দিৰ আছে সেই সকলো বিলাক পশ্চিমমুৱা আৰু ভক্ত সকলে পূবমুৱা হৈ সেৱা স্বৰূপ কৰে। অৱশ্যে বিশেষ কাৰণবশতঃ হয়তো স্থান বিশেষে এই নিয়মৰ তাৰতম্য আছে বা নথকা নহয়। অসমৰ তিনিখন প্ৰধান তথা ঔল্লেখযোগ্য সন্ন্যাস বৰপেট, কমলাবাৰী আৰু মধুপুৰ সন্ন্যাস ভিতৰতে পিচৰ-ঘনৰ গুৰু গৃহটি পূবমুৱা আৰু ভক্তসকলে পশ্চিমমুৱা হৈ সেৱা জনাব লাগে,—যেনেকৈ মুছলিম ধৰ্মাবলম্বী সকলে কৰে। এনে হোৱাৰ বিশেষ কাৰণো নথকা নহয়। শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰগুৰুজনা প্ৰিয়ভক্ত মাধৱদেৱ আৰু ভক্ত সকলৰ সৈতে দ্বিতীয়বাৰ তীৰ্থ যাত্ৰা কৰি পৰিবৰ্ত্তি আহি (এতিয়া যি ঠাইত মধুপুৰ সন্ন্যাস গুৰু গৃহটি বহিছে সেই ঠাইতে) এজোপা পাবলি ব্লকৰ তলতে পশ্চিম দিশে পিঠি দি বহি জিৰণি লৈ ভক্ত সকলৰ আগত কৃষ্ণ নামৰ তত্ত্ব ব্যাখ্যা কৰি আছিল। উক্ত পাবলি ব্লকৰ ওপৰ ভাগত এবাঁহ মৌ আছিল। তাৰ পৰা মাজে মাজে এটোপাল কৈ মৌ বস মাটিত পৰি থাকোতে গুৰুজনাই ভক্ত সকলক ক'লে— বাপুসৰ, দেখা ৰাওকচোন। এনেয়ে কৃষ্ণ কথায়ুত বস, তাতে আকৌ মধুবস নিগৰি পৰিছে। আমি বাক্য বুলিছোঁ আগলৈ ইয়াতে মধুপুৰ নামে এখনি স্থান হ'ব। আৰু ওনা ৰাওক বাপুসৰ, আমি পশ্চিমলৈ পিঠি দিছোঁ। এইবাৰৰ সৈতে

দুবাব আমি তীৰ্থ যাত্ৰী হ'লো। পশ্চিমত একো নাই। সাধু সজাই প্ৰকৃত মহাতীৰ্থ। দেৱতা আৰু তীৰ্থই বহুকালতহে শুদ্ধি কৰে; কিন্তু সাধুসঙ্গে সোনকালে পবিত্ৰতা আনে। নামতকৈ তীৰ্থত যোগ যোগ যুগুতি এই বিলাকৰ কোনোটোৱেই মহৎ হ'ব নোৱাৰে। গতিকে ভোক্তাসবে নামত আস্থা কৰা যাব। পশ্চিমত আস্থা কৰিব নালাগে। ইত্যাদি। পুৰোহিত আহিমতে অৰ্থাৎ শুক জনাই পশ্চিম দিশে পিঠি দি বহাৰ কাৰণেই পিচৰ ডকতসকলে তাৰ শুক গৃহটি পশ্চিমফালে পিঠি দি পূবমুৱা কৰি নিৰ্মাণ কৰিলে। এইটো অৱশ্যে অনিবাৰ্য কাৰণবশতঃ হোৱা কামহে। প্ৰকৃততে পূবমুৱা হৈ সেৱা জনাব পৰাকৈ হিন্দু সকলে, বিশেষকৈ অসমৰ অসমীয়া হিন্দুসকলে এতিয়াৰ শুকজনাব সেৱকসকলে মন্দিৰ আদি নিৰ্মাণ কৰি লবনগীয়া হৈছে। দুজনী শুকৰ আদেশ মতে তথা আদৰ্শ মতে “কৃষ্ণ সূৰ্য্য ভৈলন্ত উদিত। নাম ধৰ্ম কৰিলা বিদিত”। চন্দ্ৰ সূৰ্য্য প্ৰত্যহ পূবদিশে উদয় হয় আৰু পশ্চিমদিশে অস্ত যায়। পৃথিবীক আলোকিত কৰা সূৰ্য্য যেতিয়া পূব দিশে উদিত হয়, তেন্তে ষোলোকে প্ৰমাণ দিয়াৰ আৱণ্যকেই নাই। অৱশ্যে গৌণ ভাৱে সূৰ্য্যৰ লগত তুলনাৰে আৰু মুখ্য ভাৱে কৃষ্ণ সূৰ্য্য উদয়ৰ আদৰ্শত পশ্চিম মুৱাৰ কথাটো পৰিষ্কাৰ কৰিব পাৰি। এই স্থিতিতে এটি কথা স্পষ্টকৈ তথা প্ৰামাণ্য হিচাবে কব পাৰি যে দিনত সূৰ্য্য আৰু ৰাতি চন্দ্ৰৰ উল্লাস হয়; কিন্তু কৃষ্ণ সূৰ্য্য অৰ্থাৎ কীৰ্ত্তন ঘৰ আৰু সিংহাসন নিববচ্ছিন্ন ভাবে প্ৰত্যহ উদয় হৈয়ে আছে। ইয়াৰ অস্ত নাই। সেই বাবেই কৃষ্ণ সূৰ্য্য উদয় হোৱা বুলি কোৱাটো বেছি প্ৰামাণ্য। বৈদিক যুগত মূনি আৰ্য্য সকলে চকুৰ আগতে সূৰ্য্য উদয় দৰ্শন কৰি সূৰ্য্য বন্দনা কৰি পেলাইছিল তেওঁকে প্ৰধান দেৱতা বোধে। অন্য কি সূৰ্য্যক উদ্দেশ্য কৰি বুলি বিধানো হৈছিল। উপনিষদাদিত সূৰ্য্যস্তৱৰ উল্লেখ আছে। আনহাতেদি দৰ্শনৰ ভিতৰত পূবদিশেই প্ৰথম। তাৰ পিচতহে অন্যবোৰ। সেই হিচাবেও পূব দিশৰ প্ৰাধান্যতা সৰ্ব্বাধিক। বৈষ্ণৱ বাবে সৰ্ব্বদায় পূব দিশটো সেৱা উপাসনাৰ বাবে থাকিব লাগে। শিৱ ভক্তসকলে উত্তৰে শিৱপূজা কৰে। সিও এটা কাৰণ। ভাগৱততো পুৰুষোত্তমৰ পূজা কৰিব লাগে বুলি কৈছে।

(১-ছ) মন্দিৰ মাজৰ্জনৰ ফল :—

হৰি মন্দিৰ (কীৰ্ত্তন ঘৰ) মাজৰ্জনৰ মহৎফল আছে। সেই সম্পৰ্কে বহুতো পুথিত বহুতো তথ্য পোৱা যায়। বিভিন্ন পুথিত বিভিন্ন ভাৱৰ ফল আছে। ভগৱানৰ নববিধ ভক্তিৰ ভিতৰত পাদ সেৱনৰ অন্তৰ্গত হ'ল হৰি মন্দিৰ

সাজ্জ'ন। সেই অৰ্ঘ্যম গোটালেবক উদ্ধৃতি দিয়া হ'ল —

ভাগবতে কয় — সন্ন্যাজ্জ'নোপলে পাত্যাং সেক মণ্ডলবৰ্ত্তনৈঃ।

গৃহশুশ্ৰূষাং মহ্যাং দাসবৎ যদ মায়ায়া ॥

ভাগবত — ১১।১১।৩৯

অৰ্থাৎ — মোৰ মন্দিৰৰ সেৱা আৰু প্ৰীতিৰ অৰ্থে মায়া ভ্যাগ কৰি ভৃত্যৰ দৰে ধূলি জঁতবাই সন্ন্যাজ্জ'ন, উপলেনপন কৰিব।

নৃসিংহ পুৰাণত — নৰসিংহ গৃহে নিত্যং যঃ সন্ন্যাজ্জ'নমাচৰেৎ।

সৰ্বপাপ বিনিষ্কৰ্ম্মস্তো বিষ্ণুলোকে মহীয়তে ॥

গোময়েণ যদাতোন্নৈঃ যঃ কৰোতানু লেনপনম্।

চান্দ্ৰায়ণ ফলং প্ৰাপ্য বিষ্ণুলোকে মহীয়তে ॥

নৃসিংহ পুৰাণ — ৩৩।১২, ১৩

অৰ্থাৎ — নৰসিংহ গৃহে যিটো সন্ন্যাজ্জ'ন কৰে।

সৰ্ব পাপ নাশি পাবে বৈকুণ্ঠ সঙ্কৰে ॥

গোবৰ মূৰ্ত্তিকা জলে যি কৰে লেনপন।

বিষ্ণুলোকে যাহ লভি ফল চান্দ্ৰায়ণ।

(পদ্যানুবাদ—আমাৰ নিজৰ)

শাস্ত্ৰাভিৰূপতঃ — সন্ন্যাজ্জ'নস্তি য়ে নিত্যং মম স্থানানি সত্তমাঃ।

দীপং যচ্ছক্তি তন্ত্ৰৈব জ্ঞেয়াস্তে বৈষ্ণৱা জনাঃ ॥

অৰ্থাৎ — যিটো নিতে মোৰ স্থানে কৰে সন্ন্যাজ্জ'ন।

দীপ দিয়ে তাকে বোলে বৈষ্ণৱ সজ্জন ॥

(পদ্যানুবাদ—আমাৰ)

ইত্যাদি।

(খ-২) মণিকূট :—

কীৰ্ত্তন ঘৰৰ পূৰ্বমুখে মুখত উত্তৰা-সন্ধিগাঠক নিৰ্ম্মিত বা অৱস্থিত গৃহাষ্টিক মণিকূট বোলে। মণিকূট মানে মণি-বস্ত্ৰ, কূট-ঘৰ অৰ্থাৎ— বস্ত্ৰ গৃহ। কোনো জনৰ মতে মণিকূট মানে কীৰ্ত্তন ঘৰৰ শিৰোভাগ। মণিকূট নামৰ এটা পৰ্ব্বতো আছে। বহুতৰ মতে শঙ্কৰদেৱৰ দিনত মণিকূট নিৰ্ম্মাণ হোৱা নাছিল, পিছতহে হ'ল। কিন্তু “মণিকূট গৃহ বাজি বহিলা শঙ্কৰ” এই উদ্ধৃতিয়ে সকলো খণ্ডন কৰিছে। সত্ত্ববতঃ শঙ্কৰদেৱে সিংহাসন মণিকূটতহে স্থাপন কৰিছিল। শঙ্কৰোত্তৰ যুগত বিষ্ণু বিগ্ৰহ বজা ঘৰীয়া প্ৰভাৱত গৌণ ভাৱে-জলেও সৱত প্ৰবেশ কৰাত মণিকূটত বিগ্ৰহ ৰাখি কীৰ্ত্তন ঘৰত সিংহাসন

স্থাপন কৰিব লগা হ'ল। গতিকে এভিন্না মণিকূটত বিগ্ৰহ থাকে। লগতে সন্ন্যাসী বিভিন্ন কাৰ্য্যত প্ৰয়োজনীয় সামান্য ধৰণৰ কিছুমান আহিলা থাকে। বৰপেটা (মধুপুৰ) আদি নামনি অসমৰ কোনো কোনো সন্ন্যাসী মণিকূটক 'ভাঁজ ঘৰ' বোলে। গৃহটিৰ চাৰিওটা চুক হেলনীয়া আৰু ওপৰ ভাগটো ভাঁজ-লগা কাৰণে ইয়াৰ নাম ভাঁজ ঘৰ হ'ল। কমলাবাৰী সন্ন্যাসী মণিকূট দ্বিত্ব। বৰ্ষা বিগ্ৰহৰ সেৱা পূজাৰ প্ৰাধান্যতা নাই। সেৱাৰ প্ৰাধান্য আছে ভাগৱততহে।

(খ- ৩) বদলা আতাৰ গৃহঃ—

কীৰ্ত্তন ঘৰৰ দক্ষিণে বদলা আতাৰ গৃহ থাকে। বদলা আতাই সেই ঠাইতে নিবাস কৰি আছিল। আতাৰ গৃহত তিনিখন থাপনী থাকে। থাপনাত ভাগৱত (মুখাভাৱে), শঙ্কৰ, মাধৱদেৱ আৰু বদলা আতাৰ ধূলা মালা আদি আছে। তিনিওজনো শুকৰ কীৰ্ত্তনৰ (ভাদ্ৰমহীয়া) থাপনিৰ দিনা প্ৰতিজনতে এখনকৈ তিনিখন শাস্ত্ৰ উলিয়ায়। তিনিখন থাপনাত তিনি গছি বস্তি থাকিব লাগে। তাৰে এগছি (ভাগৱতত) "অঙ্কন বস্তি" বুলি কয়। অহোৰাত্ৰ উক্ত বস্তি গছি জ্বলি থাকে। ভঁৰালী (ভঁৰালী) জনে উক্ত বস্তি গছিত তেজৰ যোগান ধৰি নিজে বস্তিৰ তত্ত্বাৱধান ল'ব লাগে। সন্ন্যাসী নিত্য আৰু নৈমিত্তিক পৰ্ব সমূহৰ নৈবেদ্যৰ মাহ চাউল আদি ইয়াতে প্ৰক্ষালন কৰা কাৰ্য্য চলে। জল-পান আদিও ইয়তে বিতৰণ হয়। মুঠতে সন্ন্যাসী যাবতীয় কাৰ্য্য ইয়াৰ পৰাই চলে।

বদলা আতাৰ গৃহৰ অন্য এটা নাম "ভঁৰাল ঘৰ"। যিহেতু সন্ন্যাসী নিত্য প্ৰয়োজনীয় আৰু নৈমিত্তিক প্ৰয়োজনীয় প্ৰধান প্ৰধান বস্তু সমূহ ইয়াতে থাকে। ইয়াত প্ৰধানতঃ দুজনো শুকৰ দ্বাৰা লিখিত শাস্ত্ৰৰ সাঁচিপতীয়া প্ৰতিলিপি পুথি সমূহ, গীতা, ভাগৱত আদি পুথি সমূহো থাকে। সেইবাবে ইয়াক পুথি ভঁৰাল (লাইব্ৰেৰী) বুলিও ক'ব পাৰি। দ্বিতীয়তে সিংহাগন, ভাগৱত, পাঠ আদিত দিব পৰা কাপোৰ, চম্ৰতাপ আৰু মূল্যবান কাপোৰ আদিও থাকে। মাহ, চাউল, তেল, নিমখ তামোল, পান, চুণ, ভাঙ্গ, কাঁহি, বাউ, গোটা, কপাহ, শৰাই, চৰিয়া হেতা, খালী, গহা, অলমাবী, খৰাহি আদি যাবতীয় বস্তু থাকে। ঘৰৰ ভঁৰালো ইয়াতেই। সোণ ৰূপৰ ফুল আদিও থাকে। মুঠতে সন্ন্যাসী প্ৰয়োজনীয় আহিলাৰ ভঁৰাল উক্ত আতাৰ গৃহেই। বদলা আতা গৃহৰ দুৱাৰ মথ দ্বিত্বৰ ভাগত এখন সৰু আৰু বাহিৰ ভাগত এখন। দুৱাৰখন

দক্ষিণমূৰা আৰু তাৰ মুখে যুখে এটা বাজলী ঘৰ। ইয়াতে সন্ন্যাসী আৰু
ব্যয়ৰ হিচাব হয় আৰু কেতিয়াবা সময় বিশেষে মেলা, সোণ আদিও চলে।
দেউৰী সকলে ইয়াতে বহি নৈবেদ্যৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় কল, কুঁহিয়াৰ, আদা,
নাৰিকল আদি কুটে। অন্যান্য সাধাৰণ কামো চলে।

বদলা আতাৰ গৃহৰ প্ৰতি সকলোৰে শ্ৰদ্ধা ভক্তি অসীম। ইয়াত
অশৰণীয়া আৰু অভজনীয়া ভকত প্ৰবেশ কৰিব নোৱাৰে। সমাজৰ দণ্ডনীয়,
বৰ্জ্যীয় ব্যক্তিয়েও প্ৰবেশ কৰিব নোৱাৰে। অপৰিষ্কাৰ শৰীৰেৰে প্ৰবেশ নিষিদ্ধ।
জলপান বিতৰণৰ সময়ত ভিত্তৰ প্ৰবেশৰ ব্যতীত অন্য সময়ত কোনো ভকত
তাৰ প্ৰবেশ নকৰে। দুয়োবেলা আতাৰ গৃহত মজিৰা তালেৰে নাম গায়।

(খ-৪)- গুৰু গৃহ (পদশিলা) :-

কীৰ্ত্তন ঘৰৰ দক্ষিণে আৰু বদলা আতা গৃহৰ উত্তৰে উত্তৰৰ মাজতে
গুৰু গৃহ বা পদশিলা গৃহ থাকে। বদলা আতাই ব্যক্তিগত প্ৰসঙ্গ অৰ্থাৎ দৈন-
দিন সেৱাপূজা চলাবৰ কাৰণে নিজে গুৰু গৃহটি নিৰ্মাণ কৰি লৈছিল।
তাৰ বদলা আতাই গুৰু সেৱা কৰে। তেৰাই গুৰুৰ আসন পাতি দুজন
গুৰুৰ প্ৰদৰ্শিত পথ অনুসৰণ কৰি নিত্য সেৱা কাৰ্য্য চলাইছিল। আতাৰ
দিনত তাত ভাগৱত স্থাপনা কৰি লৈছিল। পিচৰ কালত গুৰু পদৰ প্ৰতীক
হিচাবে শিলত নিৰ্ম্মিত পদচিহ্ন স্থাপন কৰি ল'লে। এতিয়া “গুৰুগৃহ”ৰ
নামৰ ঠাইত (গুৰু) “পদশিলা ঘৰ” নামেৰে চুটিকৈ প্ৰয়োগ হবলৈ ধৰিছে।
পদশিলা ঘৰত তিনিওজন গুৰুৰ পদচিহ্নই আছে। প্ৰত্যহ বক্তি প্ৰজ্ঞান
আৰু দুয়ো বেলা মজিৰা তালেৰে নাম প্ৰসঙ্গ চলি থাকে। কোনো কোনো সন্ন্যাসী
গুৰুৰ খবৰমহে আছে।

(খ-৫) চাৰিহাটী :-

কীৰ্ত্তন ঘৰৰ চৌদিশে আবেষ্টনী হিচাবে চাৰিটা হাটী আছে।
দহোটা দিশৰ ভিতৰত পূব, পশ্চিম, উত্তৰ, দক্ষিণ এই কেইটাই সৰ্বপ্ৰধান।
পুৰুষোত্তম ঠাকুৰ দেৱৰ প্ৰবচন “চাৰিদিনে চাৰিহাটী মহা ভক্তগণ” এই
ধ্বনিত উল্লেখ কৰিব পাৰি। কীৰ্ত্তনৰ “চৌপাশে সেৱে পাৰিষদ স্বত” একা
ৰ্থক। এখন স্থান আগুৰিবলৈ হলে প্ৰধান চাৰিদিনৰ বাহিৰে আৰু দিশ
নাই। পৃথিৱীৰ দেৱ লোক হ'ল ভক্ত সমাজ বা সং সঙ্গ। এটা ঘৰ
নিৰ্ম্মাণ কৰিবলৈ চাৰিফালে চাৰিখন বেৰৰ আবৰণ আবশ্যক। সেইদৰে
কীৰ্ত্তন ঘৰ আদিক বেৰিবলৈ চাৰিহাটীৰ আবেষ্টনী লাগে। বৈকুণ্ঠৰ কল্পনাই
ইয়াতো কল্পনা। হাটীৰবহা (ঘৰ) বোৰ কীৰ্ত্তন ঘৰ মুখীয়া হৈ থাকে।

চাৰিয়ে চাৰিটা সংখ্যাৰ কথা সূচাইছে। হাটী মানে- হাট- বজাৰ অৰ্থাৎ পণ্ডিতবদ্ধ কোঠা। ‘হাট’ শব্দটোত ‘ঈ’ প্ৰত্যয় যোগ কৰি দিলে ‘হাটী’ হয়। “বজাৰ আছে” এই অৰ্থত ‘হাটী’ শব্দটো ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে। শব্দৰ শুকৰে সৰ্বপ্ৰথম বৈকুণ্ঠৰ কল্পনাৰে ‘চাৰিহাটী’ নিৰ্মাণ কৰিছিল বটদ্ৰৱা স্থানত। মহাপুৰুষ মাধৱদেৱে সেই বাবেই নাম ঘোষাত উল্লেখ কৰি গৈছে—

হৰি ভক্তিৰ পাতিলন্ত হাট
শব্দৰে জগত জুৰি।
ৰাম নাম বহু বেসায়া জগতে
চলয় বৈকুণ্ঠ পুৰি।

ওপৰত যিখন হাট বা বজাৰৰ কথা কোৱা হৈছে সেই খন চাউল, মাছ, তেল, লোণ, তামোল-পাণৰ বজাৰ নহয়। সি হ’ল ৰাম নাম বহুৰ বজাৰ বা হাট বা হৰি ভক্তিৰ বজাৰ। উক্ত হৰি ভক্তিৰ বজাৰত ৰাম নাম বহু বিক্ৰী কৰি সকলো আত্মবৃত্ত হয় অৰ্থাৎ বৈকুণ্ঠ প্ৰাপ্তি হয়। সেই বজাৰত যি সকল বিক্ৰীদাৰ, তেওঁলোক ব্যৱসায়ত নিপুণ হ’ব লাগিব কাৰণ বিক্ৰীত ব্যাঘাত হলে অৰ্থাৎ বিক্ৰী বস্তুৰ প্ৰয়োজনীয় মূল্য নাপালে দোকান মৰা পৰিব অকল সেয়ে নহয়। ক্ৰয়ী সকলে বস্তুৰ মূল্য নাজানিলে, ক্ৰয় কৰিব নাজানিলে, বস্তুটোৰ মূল্যমান হ্ৰাস হলে অথবা বস্তুতকৈ মূল্যমান অধিক হলে বিপদ আছে। মহাপুৰুষ শব্দৰদেৱে বৰগীতত লিখিছে—

বেসায়ো ভাৰতে হাট আউৰ বেলি নাটে।
চলিতে নিকট ভয়ো ভবা দিয়া আন্তে ॥
ভাৰ্য হাটত আছে অনেক দোকানি।
নিচিনি কিনিলে পুনু মিলিবে বিধিনি ॥
ৰাতে তাতে নাথাকয় হৰি নাম বহু।
মহন্ত দোকানি ৰাখে কৰি মহাযত্ন ॥
সাধু দোকানিৰ সজে কৰিয়া যতন।
হাৰে বেলি তামোল লেহ ৰাম নাম বহু ॥
ভাৰত হাটত নবনাৰ পচি যায়।
হয়ো সাৱধান কৃষ্ণ কিঙ্কৰে গায় ॥

মহাপুৰুষ মাধৱদেৱেও বৰগীতত লিখিছে :—

ব্যৱসা কৰিয়ো ভাই হৰিৰ চৰণ ধনসাৰ।
জ্ঞাপ চৰণ বিনে ধন নাহি জাৰ ॥

ব্যৱসা কৰিতে পাইলা নবতনু নাৱ ।
 যাবে নাহি পচে নাৱ মানিক বেসাৱ ॥
 বন্ধৰ পাইলা নবীপ ভাৰতে আসিয়া ।
 লৈয়ো ৰাম নাম ভাই মানিক বাচিয়া ॥
 কৰয়ো ব্যৱসা হৰি ভকতৰ কাহে ।
 ৰাম নাম বন্ধৰ ভণ্ডাৰ মেলি আছে ॥
 যতন কৰি লৈয়ো ভাই যাৰ যত লাগে ।
 শীঘ্ৰ কৰি ভাৰ ৰাম ভৰা হাট ভাণে ॥
 সংসাৰ ভৰিতে লাগে নাৱ পচে ঘাটে ।
 চলিতে নিকট তৈল ভৰা দিয়ো ব্যাঙে ॥
 যি নৰ চতুৰ যুগে ৰাম নাম ধৰ ।
 মূল ৰাখি লাভ কৰি ভৱনদী তৰ ॥
 ৰাম নাম লৈয়ো আন আশা কৰ দূৰ ।
 মিছা দিয়া সঞ্চা লৈয়ো তেবেসে চতুৰ ॥
 ৰাম নাম বন্ধে ভৰা দিয়ো তনু নাৱ ।
 হৰি গুণ গায়ো যমৰ ঘাটি মাৰি স্বাৱ ॥
 ভকতৰ ধন হৰি নাম নৱ নিধি ।
 চাৰি বেদ বিচাৰিয়া কৈয়া আছা বিধি ।
 কহয় মাধৱ দাস দীন মতি হীনা ।
 আন ধন অকাৰণ নাম ধন বিনা ॥

দুজনী গুৰুৰ দুয়োটা বৰগীততে ‘হাট’ শব্দৰ অৰ্থ পৰিষ্কাৰ হৈছে ।
 বৰগীত দুটিৰ অৰ্থও মুকলি আৰু ইয়াৰ পাৰমার্থিক দৃষ্টিভঙ্গীও বেচ
 স্নোবম তথা চিন্তাকৰ্ষক । গতিকে এতিয়া চাৰিহাটীৰ সৃষ্টি কিয় কৰা
 হৈছে তাৰ প্ৰকৃত তত্ত্ব বুজিব পৰা হৈছে । আচলতে চাৰিহাটী মানে ৰাম
 নাম বন্ধৰ চাৰিখন বহুৎ বজাৰ । ব্যৱসায়ী ভকতে উক্ত হৰি ভক্তিৰ
 বজাৰত বহি ৰাম নাম বন্ধ বিক্ৰী কৰিবলৈ বাট চাই আছে । উপযুক্ত
 ক্ৰেতা পালে ৰাম নাম বন্ধ বিক্ৰী কৰিব অৰ্থাৎ হৰি ভক্তি তত্ত্ব বস্তু দান
 কৰিব ।

আন হাতেদি চাৰিহাটীৰ আন অৰ্থ—সত্য, শৌচ, ক্লমা, দয়া
 ধৰ্ম্মৰ এই চতুৰ্পদ । ধৰ্ম্মৰ চতুৰ্পদ নহলে ধৰ্ম্মাচৰণ কৰা মিছা । প্ৰতি-
 টোৰ অৰ্থ এনেদৰে —

(১) সত্যঃ—সত্য মানে গীতাৰ মতে “হথা দৃষ্টাৰ্থ ভাষণম্” ।

যথার্থ স্বৰূপ সজ আচৰণ, ধৰ্মপথ, অমিত্যা, শপথ, প্ৰতিজ্ঞা আদি। ভাগৱতৰ মতে “সত্যঞ্চ সমদৰ্শনং” অৰ্থাৎ সৰ্বব্ৰতে সমদৰ্শন কৰাই সত্য। নাৰদ পঞ্চ বাহুৰ মতে —

একাদশী ব্ৰতানাঞ্চ তপঃ স্বমশনং যথা।

যজ্ঞানাং জপযজ্ঞশ্চ সত্যং ধৰ্ম্মেষু পুত্ৰক ॥

নাৰদ পঞ্চবাহু — ১।১।৭৭

অৰ্থাৎ— ব্ৰতৰ ভিতৰত একাদশী, তপৰ ভিতৰত অনশন, যজ্ঞৰ ভিতৰত জপ, যজ্ঞ আৰু ধৰ্মৰ ভিতৰত সত্য।

উক্ত সত্যৰ প্ৰতীক হ'ল পূবহাটী

(২) শৌচঃ— শৌচ মানে পবিত্ৰ। ভাগৱতৰ মতে “কৰ্ত্তৃত্বাভিমান বাহিত্যাং শৌচং” অৰ্থাৎ মই কৰিছো মোৰ দ্বাৰা হৈছে ইত্যাদি অভিমান ভ্যাগ কৰাই শৌচ। গীতাৰ মতে “বাহ্যভ্যন্তৰ শুদ্ধিঃ শৌচং” অৰ্থাৎ বাহ্যিক আৰু আন্তৰিক পবিত্ৰতাই শৌচ। উক্ত শৌচৰ প্ৰতীক হ'ল পশ্চিমহাটী।

(৩) ক্ৰমাঃ— ক্ৰমা মানে সহিষ্ণুতা, শান্তি, নিৰুত্তি, অপকাৰ সহন, অপকাৰ জনিত ক্ৰোধ প্ৰসমন কৰা অৰ্থাৎ অপকাৰৰ প্ৰতি অপকাৰ ভ্যাগ কৰা, মাজ্জনা, তিতিক্ষা আদি। ভাগৱতৰ মতে “তিতিক্ষা-দুঃখ সম্মৰ্ষো” অৰ্থাৎ দুখ সহনেই তিতিক্ষা (ক্ৰমা)। গীতাৰ মতে “ক্ৰমা পৰিভবাদিস্থং পদ্য মানেষু ক্ৰোধ প্ৰতিবন্ধঃ” অৰ্থাৎ পৰিভবাদিত উৎপন্ন হোৱা ক্ৰোধক প্ৰতিবন্ধ কৰা। উক্ত ক্ৰমাৰ প্ৰতীক হ'ল উত্তৰ হাটী।

(৪) দয়াঃ— দয়া মানে কৃপা, স্নেহ, সহানুভূতি, পৰদুখত দুখীত হোৱা, গীতাৰ মতে “ভূতেষু দীনেষু দয়া” অৰ্থাৎ সকলো প্ৰাণীতে স্নেহ ৰখাই দিয়া।

উক্ত দয়াৰ প্ৰতীক হ'ল দক্ষিণ হাটী।

পূৰ্বতো উল্লেখ কৰি আহিছোঁ আৰু এতিয়াও প্ৰয়োজন বোধে উল্লেখ কৰিব লগা হ'ল যে কীৰ্ত্তন ঘৰক জতি সৰোবৰৰ লগত তুলনা কৰিলে চাৰি-হাটী বাস কৰা ডকত সকলক ভক্তি সৰোবৰত উৎপন্ন হোৱা দাম নাম ৰূপ বিংশটি দ্বাৰ্জ পদ্মৰ বস পান কৰোঁতা ভ্ৰমৰ বা মধু মক্ষিকা বুলি

পাৰমাৰ্থিক দৃষ্টিত ক'ব লাগিব। নামৰ দোকান পাতি নাম বস্ত্ৰৰ বিক্ৰীদাৰ হিচাবে অন্য প্ৰকাৰে ডকত সকলক ওপৰত দেখুৱা হৈছেই।

(খ-৬) সন্ত্ৰাধিকাৰৰ বহা (বাহৰ বা গৃহ) :— সন্ত্ৰৰ এজন্য প্ৰভাৱশালী ব্যক্তিৰ বাস গৃহ। সন্ত্ৰৰ যাবতীয় দায়িত্ব এওঁৰ ওপৰতে আৰু শৰণ ভঞ্জনাদি পৰিচালনা কৰে। চাৰিহাটীৰ ভিতৰৰে পূব হাটীৰ মাজত সন্ত্ৰাধিকাৰৰ বাস-গৃহ থাকে। আগতে ডেকা সন্ত্ৰাধিকাৰৰ বাস গৃহো পূব হাটীতেই আছিল। পিচত ৮ কৃষ্ণকান্ত গোস্বামী সন্ত্ৰাধিকাৰ প্ৰভুজনাৰ দিনৰ পৰা সন্ত্ৰাধিকাৰ গৰাকীৰ লগতে ডেকা সন্ত্ৰাধিকাৰ জনাও থাকিবলৈ লয়। এতিয়াও সেই নিয়মেই চলি আছে। মণিকুটৰ ওচৰতে সন্ত্ৰাধিকাৰৰ বহা পশ্চিমমুৱাকৈ থাকে। সন্ত্ৰাধিকাৰৰ বহাতো এখন ডাগবত স্থাপিত আসন থাকে পূব মুৱাহৈ। তাতে নিত্য সেৱা পূজা হয়। পৰিচৰ্যাৰ কাৰণে সন্ত্ৰাধিকাৰৰ জনচেষ্টাক আলম্ব্যও থাকে। এহাতেদি যেনেকৈ বদলা আতাৰ গৃহক মান্য কৰা হয়, আন হাতেদি তেনেকৈ সন্ত্ৰাধিকাৰৰ বহাকো মান্য কৰা হয়। সন্ত্ৰাধিকাৰৰ বহাখনক বদলা আতাৰ গৃহৰে এটা প্ৰধান অংশ বুলি ভবা হয়। পাৰমাৰ্থিক দৃষ্টিৰ ফালৰ পৰা সন্ত্ৰাধিকাৰ গৰাকী বদলা আতাৰ উত্তৰাধিকাৰী হিচাবে গণ্য হয়। দ্বিতীয়তে কীৰ্ত্তন ঘৰৰ সিংহাসনত থকাজন পৰব্ৰজ, সন্ত্ৰাধিকাৰ পালক বিষ্ণু, চাৰিখন বহাৰ বুঢ়া ডকত চাৰিগৰাকী ব্ৰজা, মহেশ্বৰ আদি আৰু চাৰিহাটীত বাস কৰা ডকত সকল সেই পৰম্ব্ৰজ বা বিষ্ণুৰ একান্ত মহা ডকত। এই ক্ৰমে ইয়াত পাৰমাৰ্থিক দৃষ্টি খাটে। ডেকা-ধিকাৰ জনা সন্ত্ৰাধিকাৰৰ উত্তৰাধিকাৰী হিচাবে থাকে তেওঁৰ লগতে। ডেকা-ধিকাৰে এওঁৰ অনুপস্থিতিত শৰণ ভঞ্জন লগায়। ডেকাধিকাৰৰ বহা সুকীয়াকৈ দেখুওৱা নাই।

(খ-৭) চাৰিখন বহা :

চাৰিহাটীত চাৰিখন মুখ্য বহা আছে। তাত বাস কৰা কেইজনক বুঢ়া ডকত বুলি কয়। সেই কেইজন সন্ত্ৰাধিকাৰৰ সহযোগী। সন্ত্ৰাধিকাৰক সন্ত্ৰৰ সকলো বিষয়তে সেই চাৰিজনে সহায় কৰে। শৰণ ভঞ্জন লবলৈ অহা লোক সকলক সেই চাৰিজনৰ পক্ষৰ পৰা যাব যি ডাগত পৰে সেইমতে আগবঢ়াই দিয়া হয়। চাৰিখন বহাৰ ভিতৰত এজন “সমূহীয়া বুঢ়া ডকত” হয়। তেওঁ সন্ত্ৰাধিকাৰৰ আৰু ডেকাধিকাৰৰ পিচতে বাকী বুঢ়া ডকত কেইজনতকৈ আগ মান পায়।

চাৰিখন বহাৰ নাম যথাক্ৰমে আতাৰ বহা, হৰি আতৈৰ বহা, গুৰু আতৈৰ বহা, দক্ষিণ কুজীয়া আতৈৰ বহা।

- (১) আতাৰ বহা :— বদলা আতাৰ গৃহকো এখন বহাৰ লেখত ধৰা হয়।
- (২) হৰি আতৈ বহা :— বদলা আতাৰ এগৰাকী স্নেহীয় আৰু মুখ্য আলম্বৰা হৰি আতৈ (এওঁ ব্ৰাহ্মণ) পুৰুষ পতা এখন বহা।
- (৩) গুৰু আতৈ বহা :— বদলা আতাৰ প্ৰধান শিষ্য গুৰু আতৈ (এওঁ ব্ৰাহ্মণ) পুৰুষৰ নামত পতা বহা।
- (৪) দক্ষিণ কুলীয়া আতৈ বহা :— দক্ষিণ কুলীয়া কৃষ্ণ আতৈৰ নামত পতা বহা। এইখনক ‘বৰ বহা’ বুলি কয়।

এইচাৰিখন বহাকে মুখ্য কৰি কিছু দিন চাল থকাৰ পিচত বদলা আতাৰ প্ৰয়াণ হ’লত আগৰ বহাৰ ঠাইত বদলা আতাৰ প্ৰিয় শিষ্য আলম্বৰা গোবিন্দ আতৈৰ নামত ‘আলম্বৰা আতৈৰ বহা’ নামৰ এখন বহা স্থাপিত হয় আৰু হৰি আতৈৰ প্ৰয়াণৰ পিছত তেওঁৰ আলম্বৰা “চক্ৰপাণি আতৈৰ বহা” নামৰ এখন বহা স্থাপিত হয়। আগৰ দুখন পূৰ্বৰ নামতে থাকে। কিছুদিন অতিক্ৰম হোৱাৰ পিচত আৰু দুখন বহা স্থাপিত হয়। সেই দুখন হ’ল ভাগৱতী আতৈৰ বহা আৰু বৰ কলিয়া আতৈৰ বহা। সেই মৰ্মে আমাৰ “পৰিশিষ্ট খণ্ডত”ত পৰিষ্কাৰ কৰা হৈছে।

চাৰিখন বহাৰ বুঢ়াডকত সকলক “নামাজনীয়া বুঢ়াডকত” বুলি কয়। আমি সেই সম্পৰ্কে পূৰ্বতে উল্লেখ কৰি আহিছোঁ। নামাজনীয়া মানে নাম ৰূপ অঞ্জন অৰ্থাৎ কাজল দান কৰে বাবে নামাজনীয়া বোলে। কাজল পদাৰ্থটো চকুৰ কাৰণে ডাল। নামাজনীয়া ডালৰ কেইটো অৰ্থাৎ উৎপত্তিৰ স্থান হ’ল দেৱস্বি নাৰদ। নাৰদ মুনিয়ে প্ৰহ্লাদ, ধ্ৰুৱ আদিক নামৰ অঞ্জন দি তেওঁলোকক মহাডকত কৰি বৈকুণ্ঠ প্ৰাপ্তি কৰিছিল। গুৰুজনাৰ দিনত নাৰায়ণ দাস ঠাকুৰ আতাই সেই ডাৰ গ্ৰহণ কৰি গোপাল আতা বৰবিষ্ণু আতা আদক গুৰুমুখী কৰি ডকতৰ শাৰীলৈ তোলে। উক্ত আহিকে অনুসৰণ কৰি এতিয়ালৈকে সন্তত নামাজনীয়া বুঢ়া ডকতৰ পদটো ৰক্ষা কৰি থকা হৈছে। এওঁলোকৰ এতিয়া কৰ্তব্য হ’ল সন্তাধিকাৰ গৰাকীক সন্তৰ যাবতীয় কাৰ্য্যত সহায় কৰা আৰু শিষ্যক হৰি ভক্তিৰ মন্ত্ৰৰ শিক্ষা দি তেওঁলোকক একোজন হৰি ডকত কৰি তোলা। সেই কাৰণেই চাৰিখন বহাক পাৰমাথিক দৃষ্টিত বৈকুণ্ঠৰ চাৰিখন দূতাবৰ লগত তুলনা কৰা হয়। আনহাতে বৈকুণ্ঠৰ সপ্তম দূতাব কৰিবলৈ হলে ৰিচৰ ভাগৱতী আতৈৰ বহা আৰু বৰকলীয়া আতৈৰ বহাৰ সৈতে সৰ্বমুঠ ছখন বহা হোৱাৰ পিচত আৰু এখন বহা গৌণভাবে থকাত সৰ্বমুঠ সাতখন বহা হ’ল। সেই বহাখন হ’ল

“মুদৰি জাতিৰ বহা”। সেইবন্ধি বহা স্থাপিত হোৱাত সন্তম দুৱাৰৰ লেখ পুৰ কৰিছে।

প্ৰতিখন বহাৰ প্ৰতিষ্ঠাপক ভাৱ ইতিহাস আৰু উৎসাদি আমি আগলৈ প্ৰকাশ কৰিম। এতিয়া এই প্ৰসঙ্গ সমাপ্ত কৰা হৈছে।

(খ-৮)- ভাগৱতী : ভাগৱতীয়ে ভাগৱত পাঠ কৰে। দৈনন্দিন ভাগৱত পাঠ কৰাৰ নিয়ম, কিন্তু অনিৱাৰ্য্য কাৰণ-বশতঃ বন্ধও থাকে। নৈমিত্তিক উৎসৱাদিত ভাগৱত পাঠ কৰিব লগাটো বাধ্যতামূলক। দৰা মৰাৰ পিচতে ভাগৱতৰ যক্ষমাচৰণ কৰি শ্লোক আবৃত্ত কৰে। দৈনন্দিন পাঠ কৰিবলৈ হলে প্ৰথম ক্ৰমৰ পৰা একাদিক্ৰমে পাঠ কৰিও নিব পাৰে। এই নিয়মে বৰ্ত্তমানলৈকে চলি আছে। ভাগৱতী এজন মান্ন থাকে।

(খ-৯)- পাঠক :— ভাগৱত পাঠৰ আগত কীৰ্ত্তন ঘোষা দিয়া আৰু ভাগৱতৰ পিচত পদ্য পুথি পাঠ কৰাই এওঁৰ কাম। ভাগৱতী জনতকৈ এওঁৰ সন্মান বেছি। দুজনী ওকৰ বচিত পদ্য পুথি একাদিক্ৰমে পাঠ হয়। ভাগৱত পাঠ কেতিয়াবা বন্ধ থাকিলেও পাঠ বন্ধ হ’ব নোৱাৰে। সমগ্ৰ প্ৰসঙ্গটোৰ গুৰি ধৰোঁতা পাঠকজন। এওঁ দিনটোৰ তিনিটা প্ৰসঙ্গত উপস্থিত থাকিব লাগে। পাঠক প্ৰায় চাৰিজন থাকে। কম বেচিও হ’ব পাৰে।

(খ-১০) নামলগোৱা :— এওঁ প্ৰসঙ্গৰ আৰম্ভণি কৰে। পুৱাৰ গীত গোৱা, কলুপীয়া ঘোষা গোৱা, সামৰণি কৰা ইত্যাদি কাম এওঁৰ হয়। দৈনন্দিন তিনিওটা প্ৰসঙ্গত এওঁৰ উপস্থিতিৰ প্ৰয়োজন নামলগোৱা চাৰিজন থাকে। কম বেচিও হয়।

(খ-১১)- ভঁৰালী : সন্তৰ নিত্য ব্যৱহাৰ্য্য তথা নৈমিত্তিক ব্যৱহাৰ্য্য বস্তু, পুথি ভঁৰাল, খনৰ ভঁৰাল, চাউল ভঁৰাল, কাঁহি, বাঙি, ~~মোহৰী~~ কলহ আদি সন্ন্যাসী সম্প্ৰদায় ভঁৰাল আদিৰ বন্ধক আৰু বদলা আতা পুহৰ বস্তু জলোৱাৰ

দাৰ্শনিক এওঁৰ। সন্ন্যাসে অতিথি অভ্যাগত আহিলে শুদ্ধতা
কৰাব দাৰ্শনিক এওঁৰ সৰ্বাধিক। মূঠতে সন্ন্যাস চৰিত্ৰ
পৰা সমস্ত বস্তুৰ উপৰত এওঁৰ দৃষ্টি সৰ্বস্বত্বকৰে
থাকিব লাগিব। এওঁক সন্ন্যাস গ্ৰাণ বুলি কলেও
অত্যাতি নহয়। ভৱানী এজন থাকে। এওঁক সন্ন্যাসক
বুলিও কব পাৰি।

(১২)-দেউৰী :- সন্ন্যাস নিত্য আৰু নৈমিত্তিক পৰ্বত এওঁ প্ৰসাদ
নিৰ্ম্মালি বিতৰণ কৰে। নৈবেদ্য অৰ্পণ, নৈবেদ্যৰ বস্তু
প্ৰস্তুতকৰণ আদি কাৰ্য্য এওঁৰ। এজনৰ পৰা চাৰি
হাজাৰ পৰ্য্যন্ত দেউৰী থাকে। কীৰ্ত্তন ঘৰলৈ বাহিৰা
মানুহ আহিলে প্ৰসাদ প্ৰসাদ নিৰ্ম্মালি বিতৰণৰ কাৰণে
ৰোগে চাৰি পাৰ্চজন দেউৰী থাকে। পড়িকে সন্ন্যাস
ভকত আৰু বাহিৰৰ অন্যতোকৰ কাৰণে দেউৰী দুটা
ভাগত বিভক্ত।

(১৩)-আলহী আলখৰা :- এওঁ সন্ন্যাস নিত্য আৰু নৈমিত্তিক পৰ্বত
নৈবেদ্যৰ বাবে মাহ দলা, কল কঠা, পানী অনা,
আতাৰ গুহ, শুক গুহ আদি মাৰ্জ্জন কৰা আদিৰ
দাৰ্শনিক প্ৰণয়ন কৰিব লাগে। অতিথি শুদ্ধতা
(সন্ন্যাস) আদি কাৰ্য্যও এওঁৰ।

আলহী আলখৰা এজন বা দুজনহে থাকে।

(১৪)-দেউৰী :- সন্ন্যাস নিত্য নৈমিত্তিক প্ৰসাদ দৰা মৰাৰ দাৰ্শনিক
এওঁৰ উপৰত। দৰাদাৰী এজন থাকে। এওঁ সন্ন্যাস
বেতন পায়। এওঁ দিনে ৰাতিয়ে সাতবাৰ দৰা
মাৰিব লগে।

(১৫)-সন্ন্যাস :- সন্ন্যাস প্ৰয়োজনীয় কাৰ্য্যত এওঁ সংগঠন, সকলোকে একত্ৰ-
কৰণ, কোমোৰা ব্যক্তিৰ নিয়ন্ত্ৰণ আদি কাৰ্য্য কৰিবৰ
কাৰণে দাৰ্শনিক থাকে আৰু কৰে। ভকতৰ কোনো সমস্ত
অবস্থেতা বা পাকিলাতি হ'লে এওঁ নানা তিৰকাৰ কৰি-
লেও এওঁৰ উপৰত পোচৰ লাগে।

(১৬)-কাকতি :- এওঁ সন্ন্যাস কাকতি পন্ন লিখে। কাকতি লিখে বাবে
কাকতি। সন্ন্যাসে আঁতৰ পৰা পৰি দিলে সন্ন্যাস লিখে

আক সন্ন্যাসী জীয়া প্ৰকৃতক হিচাব পৰা তথা অন্যান্য
কামত কৰ্মীয়া জনক সৰ্বতো প্ৰকাৰে সহায় কৰে।
তৰ্জীবি হস্তত জমা হোৱা টকা পইচা, মাছ, চাউল
আক সন্ন্যাস নিষ্ঠা নৈমিত্তিক প্ৰয়োজনীয় সামগ্ৰী যোবৰ
হিচাব বিজাক এওঁ বাহিৰ জায়েন ইত্যাদি।

(অ ১৭) কৰাপাট - কৰাপাট মানে সন্ন্যাসী প্ৰবেশ ভোজন বা প্ৰবেশদান।

সন্ন্যাস প্ৰৱৰ্ত্তি বুজাবলৈ বা সন্ন্যাস বিবেশ শ্ৰেণী হিচাটক
বুজাবৰ কাণে সন্ন্যাস বাহিৰত এটি আটক ধনীয়া পুহ
নিৰ্মাণ কৰি খোৱা হয়। কৰাপাট দুটা - এটা বাহিৰ
কৰাপাট আক আনটো ভিতৰ কৰাপাট
কৰাপাট শব্দটো 'কপাট' শব্দটোৰ এটা অপভ্ৰংশ মন।

কপাট মানে চাকোন। মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱৰ ভাষাৰে -

বৈদ্যু। স্তম্ভ স্ফটিকৰ বাৰ।

মানিক কপাট হীৰাৰ দৰাৰ ॥ কীৰ্ত্তন

মাধৱদেৱৰ ভাষাৰে :

বা শব্দক উচ্চৰত্বে বাম বাম বাম বাম বাম

মুখহতে বাজ হৱা পজায় পাপ মানে।

পূণ। মানে হোৱে অভ্যন্তৰ বাম বাম বাম বাম বাম

ম বুজি আতি কপাট মাথৰ টানে ॥

নাম জোন্ধা

প্ৰতিকে কৰাপাট বা কপাট শাস্ত্ৰীয় শব্দ। সন্ন্যাস প্ৰবেশৰ আগমুহূৰ্ত্তে
সন্ন্যাস ধৰ্ম্ম স্বৰূপ কৰা পণ্ডিত পদাৰ্পণ কৰিছে সন্ন্যাস ভিতৰ প্ৰবেশ কৰিব
পাবে। জানহাতেদি সন্ন্যাস উপানহ (জোতা), চাইকেল, অটম গাড়ী আদি
উচ্চ মানৰ পৰা নামিবৰ কাৰণে উক্ত কৰাপাটে ইঙ্গিত দিয়ে। বাহিৰ কৰা-
পাটতে মানব পৰা নামি ভিতৰ কৰাপাটত প্ৰৱেশ কৰি সন্ন্যাস চাৰি ছাতি দৰ্শন
কৰাৰ সুযোগ পায়। মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱে সন্ন্যাস দৰ্শনৰ পূৰ্বতে কিতাপ কৰিব
জাগে, তাৰ এটি সূচক নিদৰ্শন ডাঙি ধৰিছে এনেদৰে হৰমোহন অধ্যাক্ত -

আকাশৰ গথে গৌৰীনাথ গৈলা জৰি।

বিক্ৰম পূৰ্বক আটাইকেক দৰদৰি ॥

দুৰন্তৰ নগ্নি হব আক গৌৰী স্নান।

বিক্ৰম সাদৰি পুৱো ডৈজ জুনি পান।

মাধৱৰ মন্দিৰক দূৰতে আকল্পি।

প্ৰণামিলা শব্দে কবিতা কৃতাজ্জি ॥

কীৰ্ত্তন/হৰ/মোহন

সন্ন্যাসৰ প্ৰবেশৰ প্ৰাক্কালতে সন্ন্যাস দৰ্শনৰ বাবে অহা বান্ধীসকলে সন্ন্যাস সন্ধানার্থে যান-বাহনৰ পৰা নামিব লাগে। কিছু মন্দিৰত উচ্চাসন বা উচ্চ স্থানত উপবেশন নিষিদ্ধ কৰিছে সাত্বত তত্ত্বই। জোতা আদি খোলাৰ এটি বৈজ্ঞানিক নিয়মো ইয়াত আছে। ভৰিত জোতা পিন্ধি দূৰ দেশ ভ্ৰমণ কৰিলে তাত বহু ঠাইৰ পৰা বিষাক্ত বীজাণু লাগি আহে। সন্ধানুষ্ঠান পবিত্ৰ। উক্ত বীজাণুমুক্ত জোতা চাইকেলৰ প্ৰবেশে সন্ন্যাস পবিত্ৰতা হানি কৰে। সেই কাৰণে সন্ন্যাস বাহিৰতে জোতা চাইকেল খব লাগে। সন্ন্যাস চিগাৰেট, কানি, ডাং, মদ আদি মাদক পদাৰ্থ সেৱন কৰাও নিষিদ্ধ। তাৰ পৰাও সন্ন্যাস পবিত্ৰতা নষ্ট হয়।

(খ—১৮)- বাতৰি সোধা নিয়ম :-

বাতৰি সোধা বা বাৰ্তা সোধা নীতি এটা কমলাবাবী সন্ন্যাস আছে। কমলাবাবী সন্ন্যাসে ই সীমাবদ্ধ নহয়। বৰপেটা মধুপুৰ সন্ন্যাস আৰু তৎ সংভাৰ জনান্য মহাপুৰুষীয়া সন্ন্যাস সম্প্ৰদায়ৰ মাজতো ইয়াৰ প্ৰচলন আছে। এতিয়া বৰদোতা সন্ন্যাসে ইয়াৰ বিকাশ হৈছে। আগতে নাছিল বুলি জনা যায়। বাতৰি সোধাৰ সৰ্থ হ'ল আজিকালি আমি এজন প্ৰিয় আপোন ব্যক্তিক জগ পাতে সোধা হয় "ভালে আছেনে"? "কোনে আছে" ইত্যাদি। কিন্তু সন্ন্যাস বাতৰি সোধা মানে ব্যক্তিগত মঙ্গল বাতৰি সোধা নহয় বা ই ব্যক্তি কেন্দ্ৰীক নহয়, ই হ'ল সৰ্বজনিন্। ডকত সকলে হৰিগুণ পাই কেনে আছে বা হৰিগুণ সোৱা কাৰ্য্য সুকলমে সমাধা হৈছেনে নাই তাৰে বাতৰি সোধা হয়। সন্ন্যাস যদি কোনোবা বোগন্ত শয্যাশায়ী অন্তঃস্থাত মৃত্যুমুখী ডকত থাকে, তাৰপ্ৰতি কাৰো লক্ষ্য নাই বা সেই বাতৰি লোৱাৰ উদ্দেশ্য নহয়। নাম লোৱা ডকতৰ বাতৰিহে লোৱা হয়। উল্লেখ্যবীৰ বিষয় এই যে এই বাতৰি কমলাবাবী সন্ন্যাসে লোৱা নহয়—বৰপেটা আৰু তৎ আভ্যন্ত্ৰাপ্ত আশে পাশে থকা সন্ন্যাস, মধুপুৰ আৰু তৎ আভ্যন্ত্ৰাপ্ত আশে পাশে থকা সন্ন্যাস, চমৰীয়া সন্ন্যাস, আৰু তৎ আভ্যন্ত্ৰাপ্ত আশে পাশে থকা সন্ন্যাস আৰু বৰদোতা সন্ন্যাস সৰ্বজনিন্ কুশল বাতৰি সোধা নিয়ম। উক্ত বাতৰি সোধাৰ নিয়ম কৃষ্ণদেৱৰ দিনৰ পৰাই চলি আহিছে যেনে—

পুহিলা কুণল বাৰ্ভা উদ্ধতক'নন্দে ।

ভোমাক দেখিলো কিনো পৰম আনন্দে ॥

হাদন্ত বংশৰ বাপ'কহিয়ো কল্যাণ ।

শুনো হৰি কথা ইটো অমৃত সমান ॥

ইসে শুবাইবাক পাখে যোৱ সৎসাবিত্ত ।

চাৰিলো বেদৰ জানা এহিন্দে সমস্ত ॥

মহাপুৰুষ দুজনী গুৰুৰ দিনত উক্ত আদৰ্শকে লৈ স্বাতৰি সোধাৰ নিয়ম এটি তেৰা সেৱাই প্ৰবৰ্ত্তন কৰি গৈছে । নহ'জেনো বৰপেটী, মধুপুৰী আৰু কমলাবাৰী অসমৰ এই তিনিখন প্ৰধান সঙ্গত একেটা নীতি প্ৰবৰ্ত্তন হ'ব পাবেনে ? বাওৰি সোধাৰ সম্পূৰ্ণ বিস্তৃতি দাঙি ধৰাটো সুকঠিন । ভাগৱন্ত চৰিত পুথিৰ উদ্ধৃতি দিলে আলোচনা বহল হোৱাৰ ভয় । পণ্ডিতক ধোৰহে মান্ন সামান্য বিবৰণ এটি প্ৰকাশ কৰা হ'ল । বাওৰি কেনেকৈ সোধে তাকো প্ৰকাশ কৰিবলৈ হ'লে বিষয় বস্তুটো দীঘল হ'ব । পণ্ডিতক তাৰ বৰা বিবৰণ থকা হ'ল । এই অধ্যায় ইমানতে শেষ হৈছে ।

শঙ্কৰী সঙ্গীতৰ ধাৰা আৰু নিগদৰ্শন :

অতীত কালৰ পৰা সাম্প্ৰতিক কাল পৰ্য্যন্ত বৰ্ত্তি থকা ভাৰতীয় ধৰ্ম্ম-কৃষ্টি-সংস্কৃতি ৰে পৃথিৱীৰ অন্য ধৰ্ম্ম সংস্কৃতিতকৈ সৰ্ব্বাধিক প্ৰাচীন, সৰ্ব্বা-প্ৰগন্যা সেই কথা নীতিগত ভাবেই সৰ্ব্ব সমৰ্থিত আৰু স্বীকৃত । ভাৰত হ'ল ভগৱন্তৰ লীলাভূমি, ভগৱৎ প্ৰেৰিত মহানুভৱ সন্ত সাধু ঋষি মুনি মহা-পুৰুষ সকলৰ আবাস স্থান । ভাৰতৰ বহিৰ্ভূত অন্য দেশ দেশান্তৰ সমস্ত বিশেষে মনুহৰ দ্বাৰা আৱিষ্কৃত বুদ্ধিও জনা যায় । কিন্তু ভাৰত তেনে নহয় । ভাৰত হ'ল ভগৱৎ সমৰ্থিত তথা আৱিষ্কৃত ভূমি যাক মহাপুৰুষৰ ভাষাৰে কল্প 'ধন্য ধন্য কলি কাল, ধন্য নৰ ভক্ত ভাগ, ধন্য ধন্য ভাৰত ৰাশিৰে' বুলি । মহাপুৰুষ শতকৰদেৱে তেৰাৰ ভক্তি বন্ধাকৰ প্ৰস্তুত 'ভাৰত ভূপ্ৰপংসা' নাম দি এটা পৃথক অধ্যায়ৰ সৃষ্টি কৰিছে । যি কি নহওক ঋষি এই অধ্যায়ত ভাৰতীয় সংস্কৃতি আৰু ভাৰে 'অজ-বুদ্ধি অসমৰ লক্ষ্মী সঙ্গীতৰ উদ্ভৱ, বিকাশ, প্ৰচাৰ, প্ৰসাৰ তথ্যাদি বিশ্লেষণাত্মক এটি মূল্যায়ণ বা আলোচনা কৰাৰ প্ৰয়াস কৰা হৈছে সীমিত জ্ঞানেৰে ।

নাট্য কল্পাৰ বা জন্তিনৰ কল্পাৰ আদি উৎপত্তি কেন্দ্ৰ ভাৰতবৰ্ষ । বৈদিক যুগৰ সামগান আদিয়েই তাৰ সাক্ষ্য । অপৌৰুষেয় চতুৰ্থেদ মধ্য নিহিত

বাণী, পীতি, অভিনয় আৰু অনুভূতি বা বসব কথাকে খোবতে আত্মমিষ্টাৰ
পাৰি। চমুকৈ কৈ কৈ কৰি বচি হৈছিল নাট্যবেদ বা বাক পঞ্চম বেদ
বলিও কৰ। উক্ত নাট্য বেদ গ্ৰন্থেতা আছিল প্ৰসিদ্ধ ব্ৰাহ্ম দেব।

ভাবত নাট্য শাস্ত্রত এটি কাহিনী গোৰা যায়। কাহিনীটো এনেকুৱা -
পূৰ্ব কালত স্বায়ত্ত্বৰ স্বৰ্গভৱত যেতিয়া সত্যযুগ অতিক্ৰান্ত হ'ল আৰু বৈ-
জ্ঞত স্বৰ্গভৱত ত্ৰৈতাযুগৰ আৰম্ভ হ'ল তাক জনগণ ইন্দ্ৰিয়ানন্ত হৈ কাম
আৰু লোভৰ বশবৰ্তী তথা ঈশ, ক্ৰোধ, দুখৰ লগত মিশ্ৰিত সুখ পাবলৈ
প্ৰবলৈ লোকপক সকলৰ শ্বাৰা বৰ্জিত হৃদয়বীপ দেবতা, দানব, গন্ধৰ্ব, ব্ৰহ্ম
ৰাক্ষস, সৰ্গ পি সমূহে পৰিপূৰ্ণ হ'ল, তেতিয়া ইন্দ্ৰাদি দেৱতা সকলে ব্ৰহ্মা
তত্বলৈ গৈ কলে-আমি এনেকুৱা এটি অনন্দদায়ক বস্তু চাব খোজো-যিটো
স্বৰ্গ আৰু মৃত্যু। বিহেতু বেদ চৰ্কাৰত শূন্যসকলৰ অধিকাৰ নাই, সেই
কাৰণে অন্য এৰ্ঘ্য পঞ্চম বেদৰ সৃষ্টি কৰক যিখন সৰ্ব স্বৰ্গৰে উপযোগী
হয়। দেৱতা সকলৰ কথাত ব্ৰহ্মাই সন্মতি জনালে আৰু যোগদ্বৈ হৈ চতু-
ৰ্বেদ স্মৰণ কৰিবলৈ ধৰিলে।

ব্রহ্মাই ভাবিলে বই ইতিহাস ভিত্তিত পঞ্চম নাট্য বেদ সৃষ্টি কৰিম
— ক'ত ধৰ্ম্ম, অৰ্থ আৰু স্বপন্যা জাতিৰ উপায়, সদুপদেশ সংগ্ৰহ থাকিব,
যিটোত ভবিষ্যতে মানুহৰ সকলো কৰ্ম্মৰ পথ পদৰ্শক হ'ব, সৰ্ব্ব শাস্ত্ৰৰ অৰ্থ
যুক্ত আৰু সকলো শিল্প প্ৰদৰ্শক হ'ব। এনেকৈ চিন্তা কৰি ব্ৰহ্মাই স্বক্
বেদৰ পৰা পাঠ্য বা বাণী, সামকেন্দৰ পৰা গীত, যজুৰ্বেদৰ পৰা অভিনয়
আৰু অথৰ্ব বেদৰ পৰা বস জৈ পঞ্চম বেদ অৰ্থাৎ নাট্য বেদৰ সৃষ্টি
কৰে। উক্ত নাট্য বেদক উপবেদ হিচাপত ধৰা হয়। উপবেদ চাৰিজন
ঋত্বিজ, যজুৰ্বেদ, পঞ্চৰ্বেদ, অৰ্ণিক স্থাপত্য বেদ। ভাৰতীয় জ্ঞানদান-
বিদ্যাৰ ভিত্তবন্ত পঞ্চৰ্বেদ বিদ্যাও গৰে যেনে—

অগ্রাণি বেদ চত্বারঃ সীমাংশান্যাহবিত্তবঃ ।

शुभानरं शम्भुनाम्नकं विद्याशेतां चतुर्दशः ॥

आश्विनं धनुर्व्यं माघशुक्लः मत्तनीष्टः ॥

অৰ্থাৎ :- বিদ্যা গুঠৰ প্ৰকাৰ যেনে চাৰিকল, শিক্কা, কল, শিকল, হুপ, জোতিৰ, কসকৰ, হীমাংসা, ন্যায় শাস্ত্ৰ, পুৰাণ, স্মৃতি সংহিতা আদ্যৰেখ, ধনবোৰ, গছকাৰকৰ দ্বাৰা পল্লী নীতি ।

নাট্যবেদক গান্ধৰ্ব্যবেদ তিহ্ন হোৱে — “নাট্যবেদ এব গীত প্ৰাধান্য বিবকতা গান্ধৰ্ব্যবেদ উচ্যতে”। নাট্যবেদ বিদ্য বোলে “অভিনয় প্ৰাধান্য বিব-
কতাত নাট্যবেদ ইত্যুচ্যতে” (কল্লিনাথ টীকা)।

নাট্যবেদ সৃষ্টি কৰি ব্ৰহ্মাই ইন্দ্ৰক কলে-মঠ ইতিহাস ৰচনা কৰিলে। সেইখন দেবভাসকৰ মাজতে প্ৰস্তুত হওঁক। তুমি তেওঁজোকৰ মাজতে নাট্য-
বেদন প্ৰবৰ্ত্তন কৰা, হিন্দুজ কৌশলী, হিন্দু, প্ৰগল্ভবাক আৰু কঠোৰ ব্ৰহ্ম
অন্ত্যত’। ইত্যই কলে দেবভাসকলে এই নাট্য বেদ প্ৰব্ৰহ্ম কৰিব নোৱাৰে, কাৰণ
তেওঁজোক নাট্য বৰ্ণ্যহোৱা নহয়। যদি সকলোহে বেদসমূহৰ বহুসা আবে
তেওঁজোক ব্ৰত সিদ্ধ। গতিকে নাট্যবেদৰ বহুসা বুলি, কৰ্ম আৰু প্ৰয়োগ কৰি-
বলৈ তেওঁজোক সক্ষম। ইত্যৰ কথা শুনি ব্ৰহ্মাই ভবত মুনিক মাতি আনি
কলে — তুমি এশ পুত্ৰ সহ এই নাট্যবেদ প্ৰয়োগ কৰা। ব্ৰহ্মাৰ আদেশ পাই
ভবত মুনিৱে ব্ৰহ্মাৰ ওচৰত নাট্যবেদ শিকি পুত্ৰসকলক (এশ পুত্ৰক) পঢ়ুৱালে।
এশ পুত্ৰৰ নাম হোৱাক্ৰমে শান্তিনা, বাৎস, কোহল, দণ্ডিন, জটিন, অম্বষ্টক,
তন্তু, অগ্নিশিখ, সৈন্ধব, পুণ্ডোমা, শান্বলী, বিপুল, কপিঞ্জল, বাদৰি, হম, ধুম্ৰায়ণ,
অম্বধ্বজ, কাকজ্ঞ, স্বৰ্ণক, ভাপস, কৈদৰি, শালিকৰ্ণ, দীৰ্ঘশাল শালিক,
কৌৎস, ভাণ্ডায়নি, পিঙ্গল, চিত্ৰক, বজ্জল, ভল্লক, মুত্তিক, সৈন্ধৱৰ্ণ, তৈত্তিল,
ভাৰ্গৱ, শুচিবহন, অবুধ বুধসেন, পাণ্ডুকৰ্ণ, কেবল, ঋতুক, মণ্ডক, সম্বৰ, কঙ্কণ,
মাগধ, সবল, উগ্রকৰ্ণা, তুষাব, পাৰ্শদ, গৌতম, বাদৰায়ণ, বিশাল, শবল, সুনাত,
মেঘ, কালিন, ভ্ৰমৰ, পীঠমুখ মুনি, নধকট্ট, অম্বকট্ট, ষট্পদ, উত্তম, পানুক,
উপানৱ, শ্ৰুতি, চাম্বৰ, অগ্নিকুণ্ড, আজ্যকুণ্ড, বিতন্ত্য ভাস্তা, কৰ্ত্তবাক, হিব-
ন্যাক, কুলল, দৃঃমহ, জাজ, ভল্লানক, বীভৎস বিচকল, পুণ্ডাক, পুণ্ডনাস,
অমিত, মিত, বিদ্যাজি হব, মহাজিহব, শালংকায়ণ, শ্যামায়ণ, মাঠব, জোহি-
ভাজ, সংবৰ্ণক, পঞ্চশিখ, ত্ৰিশিখ, শিখ, শঙ্কৰ্ণমুখ, যণ্ড, শংকুকৰ্ণ, শঙ্কনেমি,
পত্ৰতি, অংগমালি, শৰ্ভ, বিদ্যুৎ শান্তহৰ, বৌদ্ৰ, বীৰ। এই শতপুত্ৰক লৈ
জনমঙ্গলৰ কাৰণে ভবত মুনিৱে যি যি ভূমিকাৰ বাবে যি যি ধোলা, সেই-
যতে বিভাগ আৰু নিযুক্তি কৰি দিলে। এওঁজোকক নাট্যবেদ শিকা দিয়াৰ
পিত্ত ভবতে ব্ৰহ্মাক তেওঁ কৰা কামৰ আভাস দিহুৱৈল। ব্ৰহ্মাই ভবতক
কৈদিকী বৃত্তি প্ৰয়োগ কৰিবৰ কাৰণে উপদেশ দিলে আৰু মানস পঠিৰ
পৰা নাট্যবেদক বা নাট্যবেদকৰ চহুৰা অঙ্গৰা সমূহৰ সৃষ্টি কৰিলে।
এওঁজোকক সৃষ্টি কৰাৰ কাৰণ হ’ল কৌদিকী বৃত্তি অৰ্থাৎ নাস্য ভাব

নাৰী ব্যক্তিকে পুৰুষে সৃষ্টি কৰিব নোৱাৰে। প্ৰেম, শৃংগাৰ ৰস, ভাব প্ৰকাশ কৰিবৰ কাৰণে আৰু অভিনয়ৰ সৌন্দৰ্য্য বৰ্দ্ধনৰ কাৰণে কৌশিকী হুতিৰ অত্যন্ত প্ৰয়োজন। কৌশিকী হুতিৰ বাবে সৃষ্ট অংসবা সৰুজৰ নাম এইবোৰ মঞ্জুকণী, সুকেশী, মিশ্ৰ কেশী, সুগোচনা, সৌদামিনী, দেৱদত্তা, দেৱসনা, মনোৰমা, সুদত্তী, সুন্দৰী, বিদম্বা, সুমালা, সম্ভৱিতা, সুন্দা, সুমুখী, মাগধী, অৰ্জুনা, সৰলা, কেৰলা, ধৃতি, নন্দা, সুপুৰ্ণকলা আৰু কলভা। ব্ৰহ্মাৰ মানসী সৃষ্টি অংসবা সমূহেই ভাৰতৰ আদি অভিনেত্ৰী আৰু ভাৰতৰ শত পুৰুষ হ'ল প্ৰথম অভিনেতা। ইয়াৰ পিচত সশিষ্য দ্ব্যতি নামক ঋষি ৰাদাযন্ত ৰাজ্যৰ কাৰণে আৰু নাৰদাদি ব্ৰহ্মীয়া সন্নীতজসকল গীত গাবৰ কাৰণে নিযুক্ত হ'ল। এয়াই হ'ল ভাৰতৰ প্ৰথম নাট্য সম্প্ৰদায়। এনেকৈ ভাৰতে নিজৰ দল গঠন কৰি কৃতাজ্ঞি হৈ ব্ৰহ্মাকি ক'লে নাট্য শিক্ষা সমাপ্ত হৈছে। এতিয়া কি কৰিব লাগে অংশ কৰক। ব্ৰহ্মাই ক'লে নাট্যানুষ্ঠানৰ অতীৰ উপযোগী সময় উপস্থিত হৈছে। ইন্দ্ৰধ্বজ উৎসৱ আৰম্ভ হৈছে, বৰ্তমান এই উপলক্ষ্যতে নাট্য ৰেদ প্ৰয়োগ কৰা। দেৱতাৰ সৈতে দানবৰ হোৱা সংঘৰ্ষত দেৱভাণ্ডাৰ বিজয় আৰু দানবৰ পৰাজয় সম্পৰ্কত ইন্দ্ৰৰ বিজয়ৰ স্মৃতি ব্ৰহ্মাৰ্থে আনন্দিত দেৱভাসকলে একত্ৰে মিলিত হৈ উক্ত ইন্দ্ৰধ্বজ মহোৎসৱৰ আয়োজন কৰিছিল। উক্ত মহোৎসৱত অভিনয়ৰ প্ৰাৰম্ভতে ভাৰতে প্ৰথমে নান্দী ৰচনা কৰিলে। নান্দী হ'ল অট্টাল পদমুক্ত বিচিত্ৰ আৰু দেৱ প্ৰিয় আশীৰ্বচন। ইয়াৰ পিচত যেনেকৈ দৈত্যগণে দেৱভাসকলৰ ওচৰত পৰাহস্য বৰণ কৰিছিল, তাৰ অনুকৰণে ঘটনাৰ বিষয়বস্তু ঠিক তদনু-কাপেই নাটকত সন্নিবেশ কৰা হ'ল। ইয়াত ক্ৰোধপূৰ্ণ সংঘৰ্ষ, পলায়ন, অজ্ঞানত, অজ্ঞানত, অজ্ঞানত আনান্য কাৰ্য্যক্ৰম অভিনীত হৈছিল। অভিনয় দৰ্শন ৰক্ষি ব্ৰহ্মাদি দেৱগণ পৰম আনন্দিত হৈ ভাৰতৰ পুৰুষসকলক নানাবিধ পাৰিতোষিক বস্তু দান কৰিবলৈ ধৰিলে। ইন্দ্ৰই শুভধ্বজা, ব্ৰহ্মাই বিদ্যুৎকৰ ৰাৱহাৰোপযোগী ব্ৰহ্মদত্ত, বৰুণে ডুঙ্গাৰ, সূৰ্য্যই ছাতি, শিবই সিদ্ধি, বায়ুৱে বাহন, বিষ্ণুৱে সিংহাসন, কুবেৰে মুকুট আৰু সবমুখীয়ে চপটীয়া আৰু শ্ৰৱণীয়া আদি উপঢৌকণ প্ৰদান কৰিলে। সেই সভাত উপস্থিত অন্যান্য স্বৰ্ণবাসী দেৱভাণ্ডাৰ আৰু পঞ্চৰ, ৰুক, ৰাক্ষস, পক্ষ সৰুৰ অত্যন্ত গ্ৰীভ হৈ ভাৰতৰ পুৰুষ অভিনেতা সকলক ভিন্ন ভিন্ন ভূমিকাৰ উপযোগী বিবিধ বস্তু-বস্ত্ৰ বাক্য ভাব, ৰস, আকৃতি, অঙ্গ সজ্জা, ৰং প্ৰদান কৰিছিল।

নাট্যকাৰিনৱত মেতিয়া দৈত্য দানবৰ বধ বিষয়ক অভিনয় দেখা আৰম্ভ হ'ল, মেতিয়া সেই সভাত অনিমগ্নিত উপস্থিত দৈত্য দানব সকল ক্ৰোধত গৰ্জি উঠিল। বিদ্য সমূহৰ নেতা বিকপাক্ষই সবদলে অভিনয় ধ্বংস কৰাৰ অভিপ্ৰায়ে যাত্ৰা বচনা কৰি নৃত্য পৰ্যায়ৰ অভিনেতাসকলৰ বাক্য, ক্ৰিয়া, স্মৃতি শক্তি দুৰ্বল কৰি দিলে। তেনেকুৱা ধ্বংসাত্মক কাৰ্য হোৱা দেখি ইন্দ্ৰই ধ্যানস্থ হৈ দৈত্য সকলৰ কাৰ্য্যৰ কথা বুজিব পাৰিলে। সভাৰ চতুৰ্দ্দিশে বিদ্যসমূহে পৰিবেষ্টিত হোৱা আৰু অন্যান্য অভিনেতাসকলৰ সৈতে সুস্থ-ধাৰ গৰাকী মুছিত আৰু অবশ হোৱা দেখি ক্ৰোধৰ ভৱকত ইন্দ্ৰই পতাকাখন (ইন্দ্ৰধ্বজখন) তুলি লৈ বজমৰুত বিচৰণকাৰী অসুৰ আৰু বিদ্যসকলৰ শৰীৰত প্ৰহাৰ কৰি তেওঁলোকক জৰ্জৰিত কৰি দিলে। তেওঁলোকৰ শৰীৰ চূৰ্ণ বিচূৰ্ণ হ'ল। তাকে দেখি স্বৰ্গবাসী আনন্দিত হ'ল আৰু দৈত্যসকলক ইন্দ্ৰধ্বজৰ শব্দৰ আক্ৰমণ কৰি তেওঁলোকক জৰ্জ-ৰিত কৰাত সেই ধ্বজৰ নাম 'জৰ্জ'ৰ' দিয়া হ'ল।

ইয়াৰ পিচত পুনৰ ধ্বজ মহোৎসৱ পূৰ্ণোদ্দেশ্যে চলিল। কিন্তু হতা-বশিষ্ট বিদ্যবোৰে সন্ধিয়া হৈ পুনৰ নৰ্ত্তক সকলৰ মাজত ভৱ প্ৰদৰ্শন কৰিবলৈ লাগিল। মেতিয়া ভৱভূত পিতামহ ব্ৰহ্মাক কথাটো জনালে। ব্ৰহ্মাই শুভক্ষণত বিদ্যকৰ্ম্মাক সৰ্বসুলক্ষণসম্পন্ন এটি দুৰ্ভেদ্য নাট্য গৃহ নিৰ্ম্মাণ কৰি নিবলৈ আদেশ কৰিলে। কথামতে কাম হ'ল। সুন্দৰ প্ৰেক্ষাগৃহ নিৰ্ম্মিত হ'ল আৰু ব্ৰহ্মাই দৰ্শন কৰি আনন্দ পালে। লগে লগে প্ৰেক্ষাগৃহৰ প্ৰতিটো অংশ বন্ধা কৰিবৰ কাৰণে ভাগে ভাগে দ্বেচ্ছাসেৱক হিচাবে দেৱতাসকলক নিয়োগ কৰিলে। যাতে প্ৰেক্ষাগৃহৰ কোনো অংশতে বিদ্যসকল অন্ত্যাত্মৰ উপদ্ৰৱ কৰিব নোৱাৰে। ব্ৰহ্মাৰ আদেশমতে যথাস্থানৰ নিয়ন্ত্ৰক হিচাবে দেৱতা সকলে ভাগে ভাগে দায়িত্ব গ্ৰহণ কৰি ল'লে। এই অৱসৰতে ব্ৰহ্মাই বিকপাক্ষ প্ৰভৃতি দৈত্য আৰু অৱশিষ্ট বিদ্যসকলৰ অহিত আপোচ শীমাংসা কৰিবৰ কাৰণে ক্ৰম ললে। ব্ৰহ্মাই ক'লে "অভিনয় নষ্ট কৰিবৰ কাৰণে তোমালোকৰ ইমান চেষ্টা কিয়?" ব্ৰহ্মাৰ প্ৰথম বিদ্যনেতা বিকপাক্ষই ক'লে "দেৱতা সকলৰ ইচ্ছা পূৰ্ণ কৰিবৰ নিমিত্তে আপুনি যি নাট্যবেদ প্ৰণয়ন কৰিছে, তাৰ মূখ্য উদ্দেশ্য দেখা পালেহঁক লোক চকুৰ সমক্ষে আমালোকক হেৰুৱাবৰ প্ৰতিপন্ন কৰা। দেৱতা আৰু দৈত্য দুয়ো জাতি আপোনাবোৰে সৃষ্টি। আপোনাৰ ওচৰত আমি উত্তৰাধিকায়ী সমান। তেওঁ কিয় আপুনি দেৱতাৰ প্ৰতিপন্ন কৰিছে?" ব্ৰহ্মাই উত্তৰ দিলে "তোমালোকে ক্ৰোধ আৰু

বিবাদ পৰিহাৰ কৰা। তোমালোকৰ আৰু দেবতা সকলৰ শুভাশুভ যুগ কৰ্ম, ভাৱ আৰু বংশানুগৰি এই নাট্যবেদ নিৰ্ম্মাণ কৰিহোঁ। ইয়াত মাত্ৰ দেৱদৈত্যৰ ৰূপাৰোপ নাই। কাৰণ এই নাট্যবেদ সমগ্ৰ প্ৰিতুবনৰ ভাৱৰ অভিনয়। ইয়াত কেতিয়াবা ধৰ্ম্ম, কেতিয়াবা খেলা, কেতিয়াবা অৰ্থ, কেতিয়াবা শান্তি, কেতিয়াবা হাস্য, কেতিয়াবা যুদ্ধ, কেতিয়াবা কাম আৰু কেতিয়াবা হত্যা। ই শিক্ষামূলক গ্ৰন্থ। যিজন অধৰ্ম্মী তেওঁক ধৰ্ম্ম শিক্ষা দিয়ে, কাম বিলাসীৰ কাম পৰিপূৰক, উচ্চত সকলক শাসন, বিনীত সকলক আশ্ব সংযম, নিমন্ত্ৰণ ব্যক্তিক সাহস, দ্বীৰ আৰু মানীলোকক উৎসাহ, যুগ্মক জ্ঞান, পণ্ডিত সকলক প্ৰভা, ঐশ্বৰ্য্যশালীক বিলাস, শোকগ্ৰস্তক শান্তি, অৰ্থকামী সকলক ধনধান্য, উন্নিব্ৰটিতক ধৈৰ্য্য আদি দান কৰে। বিবিধ ভাবযুক্ত, নানা অৱস্থাৰ আৰু মানুহৰ কৰ্ম্মৰ উত্তম, মধ্যম আৰু অধম লোকৰ কৰ্ম্মাপ্ৰতি, মজলৰ উপদেশাত্মক। ধৈৰ্য্য, ক্লীড়া আৰু সুবাদিকাৰক এই নাট্যবেদ মই সৃষ্টি কৰিহোঁ। সংসাৰত যিজন শোকাভিভূত, অতি ভ্ৰমকাতৰ, দুঃখিত তেওঁলোকৰ শোক-দুখ নিবাৰণৰ কাৰণে এই নাটক। ভগৱী সকলৰো বিপ্ৰামজ্ঞক। ই ধৰ্ম্মসম্বৃত, যশ প্ৰাপক, আয়ু বৰ্দ্ধক, শুভ বুদ্ধিদায়ক আৰু সৰ্ব সাধাৰণ উপদেশজনক। ইয়াত জ্ঞান, বিজ্ঞ, কলা, বিদ্যা, যোগ, কৰ্ম্ম আদি আছে। গভীৰে দেৱগণৰ প্ৰতি তোমালোকে ক্ৰোধ কৰা উচিত নহয়। এনেকৈ সাম প্ৰয়োগেৰে বিয় সকলক শান্ত কৰি নাট্য মণ্ডপত যথাৰিধি যত সম্পাদনৰ কাৰণে দেৱতাসকলক আদেশ কৰিলে। একাই হ'ল নাট্য বেদ উৎপত্তিৰ খুল মূল কাহিনী। স্বৰ্গত ব্ৰহ্মাই নাট্যবেদ লিখি প্ৰচাৰ কৰিলেও উক্ত নাট্যবেদৰ কাহিনীটোহে আছে, নাট পাবলৈ নাই। কিন্তু আচলতে নাটকৰ প্ৰগৰ আৰু প্ৰসাৰ কৰিলে তৰত মূনিৱে তেওঁৰ এশ পুত্ৰৰ জৰিয়তে। পৃথিবীত নাট্য প্ৰচাৰ হ'ল তৰত মূনিৰ পৰাই। তেওঁ লিখা নাট্যশাস্ত্ৰ (যাক আমি 'তৰত নাট্য শাস্ত্ৰ' বুজি কওঁ) সঙ্গীত বিষয়ত প্ৰসিদ্ধ আৰু জনপ্ৰিয়। তেওঁৰ পিতৃ নানাধনে সঙ্গীত বিষয়ৰ পুথি লিখিলেও সঙ্গীতৰ ষাটকটীয়া হিচাবে তৰত মূনিৰ দ্বাৰা সৰ্বভোগ্যপৰি প্ৰতিষ্ঠিত শুখা প্ৰসিদ্ধ বুজি জনা যায়। উক্ত প্ৰাচীনতম আৰু সৰ্ব্বাপেক্ষা প্ৰামাণ্য গ্ৰন্থ "তৰত নাট্য শাস্ত্ৰ"ৰ পিতৃ তাৰ আগম জৈ বহুতো পণ্ডিতে বহুতো সঙ্গীত গ্ৰন্থ লিখে। তাৰ ভিতৰত ধনজয়ৰ 'দশৰাগক', বিদ্যানাথৰ 'প্ৰভাপকপ্ৰীত' বিদ্যাধৰৰ 'একাক্ষী', বিদ্যানাথৰ 'সাহিত্য দৰ্পণ' শিৱভূপালৰ 'বসন্তৰসুধাকৰ' ৰূপ গোহাৰীৰ 'নাটক চম্ভিকা', সুন্দৰ মিত্ৰৰ 'নাট্য প্ৰদীপ' নলিনকেশৱৰ 'অভিনয় দৰ্পণ', সঙ্গৰ 'মণীৰ' 'নাটক জৱণ বহু' কোষ' ৰায়চন্দ্ৰ আৰু গুণচন্দ্ৰৰ 'নাট্য দৰ্পণ' কন্যাকৰ 'নাটক-মীমাংসা'।

সাধনাত্মক 'ভাৰ প্ৰকাশন' আদিয়েই নাট্যকলা সম্পৰ্কীয় গ্ৰন্থৰ কথা উল্লেখ কৰিব পাৰি। অভ্যাস বা জনাবিস্কৃতভাৱে বহুতো সঙ্গীত গ্ৰন্থ আছে— যিবোৰ আমাৰ দৃষ্টিত প্ৰতিষ্ঠাপন্য নাই। তদুপৰি পুৰাণ সমূহৰ ভিতৰত অগ্নি পুৰাণ আৰু বিষ্ণুৰ্মহাভাৰ পুৰাণত থকা নাট্যকলা সম্পৰ্কীয় কথাও এই ক্ষেত্ৰত উল্লেখ কৰিব পাৰি। শুভকৰ কবিৰ "প্ৰীহত মুক্তাবলী, সঙ্গীত দামোদৰ আৰু শালিদেৱৰ "সঙ্গীত বন্ধাকৰ"ৰ নাম এইখিনিতে উল্লেখ নকৰিলে দোষে চুব। অন্যান্য গ্ৰন্থও এনেকৈ আছে।

ব্ৰহ্মাৰ আদেশত বজাঙ্গন বা ব্ৰহ্মাপুত্ৰ নিৰ্মিত হোৱাৰ পিচত তেওঁৰে ৰচিত 'সমুত মহন' নাটক অভিনীত হয়। অভিনয় দৰ্শনে সকলো দেৱতা আনন্দিত হয়। মহাদেৱ শিৱই উক্ত নাটক উপভোগ কৰিবলৈ নেপোৱাত ব্ৰহ্মাৰ ইচ্ছানুসৰি হিমালয় পৰ্বতৰ পিচফালে তেওঁৰে ৰচিত দ্বিতীয় নাট "প্ৰিণুৰ দাহ" অভিনীত কৰে। ইয়াৰ গুৰি ধৰিছিল ভৰত মুনিয়েই। অভিনয় দেখি শিৱ সন্তুষ্ট হ'ল; কিন্তু নাটকখনত নৃত্যৰ সমাবেশ নথকাত শিৱৰ পৰামৰ্শক্ৰমে ভৰত মুনিয়ে ভগুমুনিৰ পৰা নৃত্য শিক্ষা কৰে। তাৰ পৰাই "ভাৰত নৃত্য"ৰ উৎপত্তি। ইয়াৰ পিচত দেৱলোক স্বৰ্গত নাটক অভিনয়ৰ জোৱাৰ উঠে। দেৱবিদ্যাধৰ আৰু অংসবা সকলে নাটকৰ অভিনয় কৰিবলৈ ধৰে। ক্ৰমশঃ তেওঁলোক কৃতী শিল্পী হৈ উঠে আৰু নিজেই তেওঁলোকে নাট ৰচনা কৰিবলৈ ধৰে। এবাৰ ঋষি মুনি সকলৰ প্ৰতি যথেষ্ট কটাক্ষ পাত পূৰ্ণ নাটক ৰচিত আৰু অভিনীত হোৱাত ঋষিসকলে ক্ৰোধ আৰু অপমান বোধ কৰি পতপুৰ অভিনেতাক পতিত আৰু শূদ্ৰত লাভ কৰিবলৈ শাপ প্ৰদান কৰে। বিমৰ্ষ হৈ ভৰতে ইন্দ্ৰাদি দেৱজ্ঞক লগত লৈ ঋষিসকলৰ ওচৰত ক্ষমা খোজে। তেওঁলোক কৃপা পৰবশ হৈ অভিযোগ কিছু এৰা ধৰা নীতিৰে সমাধান কৰি দিয়ে অৰ্থাৎ অভিযোগৰ প্ৰথমমাংশ প্ৰত্যাহাৰ কৰে। কিছুদিনৰ পিছত নহয় বজাই স্বৰ্গ বিজয় কৰে। স্বৰ্গত তেওঁ নাটকাভিনয় দৰ্শন কৰি ভৰত মুনিক তেওঁৰ ৰাজধানীত নাটক প্ৰদৰ্শন কৰোৱায়। ভৰতৰ পুৰ অভিনেতা সকলে পৃথিৱীৰ (নহয় ৰাজধানীৰ) ৰমণীসকলক লগত লৈ সঙ্গীত পৰিবেশন কৰিছে অৰ্থাৎ নাটক অভিনীত কৰিছিল। উক্ত ৰমণী সকলৰ লগত তেওঁ-লোকৰ মিলন ঘটে আৰু বহু সন্তান সন্ততিও হয়। সেই সন্তান সন্ততিয়েই 'নট' নামে প্ৰখ্যাত হৈ উঠে। পিচত ভৰতৰ পুৰ সকল শাপমুক্ত হৈ পুনৰ স্বৰ্গলৈ

উদ্ভটি যায়। এই সময়ৰ পৰাই পৃথিবীত নাট্য শাস্ত্ৰ প্ৰচাৰ আৰু প্ৰসাৰণত
লাভ কৰে।

আমি ওপৰত উল্লেখ কৰি আহিছো যে “ভৰত নাট্য শাস্ত্ৰ”ৰ পিচত
কিছুমান পণ্ডিতে নাট্য সম্পৰ্কীয় গ্ৰন্থ লিখি গৈছে। দেৱকোক্ত ব্ৰহ্মাৰ দ্বাৰা ৰচিত
‘অমৃত মছন অ.ক ‘ঈগুৰা দাহ’ নাটকৰ পিচত কৃতী শিপীসকলে বহুতো
নাটক লিখিলেও উক্ত দুয়োখনৰ সৈতে পিচৰ নাট সমূহৰ এতিয়া নাম গেল পাৰিলে
নাই। বৎসবান্ধ নামৰ এজন কবিয়ে ‘অমৃত মছন’ আৰু ঈগুৰা দাহ’ নামৰ
দুখন নাটক নতুনকৈ লিখি গৈছিল যদিও পিতামহ ৰচিত দুয়োখন নাটকৰ সৈতে
একে নামৰ মিল থাকিলেও ব্ৰহ্ম সৃষ্ট নাটকৰ মূল অনুকৰণ বুলি ক’ব
নোৱাৰি। তেওঁ ব্ৰহ্মোদশ শতাব্দীৰ বুলি জনাজাত। যি কি নহওক স্বৰ্গৰ পৰা
পৃথিবীলৈ নাটক আগৰি আহোতে কি কি নাটকে আত্ম প্ৰকাশ কৰিছিল, সেই
তথ্য পোৱা টান। বাস্তৱ সত্য যে ‘ভৰত নাট্য শাস্ত্ৰ’ ৰ বিধি বিধান মানি
পৃথিবীত (ভৰতত) বহুতো সঙ্গীত পণ্ডিতে নাটক লিখিছিল। সম্ভৱ ৰাজ
মৈত্ৰিক উদ্ভাৱন পতন, নানা সংঘাতৰ মাজত বহুতো নাটকৰ বিলুপ্তি ঘটিল।
নাটকবোৰ সংস্কৃত আৰু প্ৰাকৃত ভাষাতে লিখা হৈছিল। বুৰঞ্জীয়ে চুক
পোৱাৰ পৰা আৰু নানা প্ৰামাণ্য তথ্যৰ পৰা পোৱা মতে বুৰঞ্জীবিদ
সকলে সংস্কৃত সাহিত্যত সৰ্বাধিক প্ৰথিতমণা বৌদ্ধ গ্ৰন্থকাৰ অশ্বঘোষকে
প্ৰথম নাট্যকাৰ হিচাবে ধৰি লৈছে। তেওঁৰ ৰচিত নাটকখনৰ নাম ‘সাবি-
পুত্ৰ প্ৰকৰণ’ এওঁৰ পিচতে ভাস, কালিদাস, শূদ্ৰক, বৰকচি, ঈশ্বৰ দত্ত,
শ্যামিলক, হৰ্ষবৰ্দ্ধন, বিশাখা দত্ত, ভট্ট নাৰায়ণ, ভৰতভূতি, ৰাভশেখৰ, আদিয়ে
সংস্কৃত ভাষাত নাটক লিখি ভাৰতীয় নাটকৰ উত্তৰ পূৰ্ণ কৰি থৈ গৈছে।
অৱশ্যে নাটক সমূহ ৰচিত হৈছে সঙ্গীত সাহিত্যৰ ভণ্ডাৰত জাপ খাই থাকি-
য়েনে, অভিনীতও হৈছিল সেই তথ্য আমৰ হাতত পৰা নাই। সম্ভৱতঃ
উক্ত কালৰ কবি নাট্যকাৰ সকলৰ সাহিত্য সংস্কৃতিৰ দাপোন হিচাবে আৰু
সংস্কৃত পণ্ডিত সকলৰ মাজতে নাটকবোৰ সীমাবদ্ধ হৈ থাকিল। লগতে
পৃথিবীৰ জনসাধাৰণৰ মাজত ভাৰতীয় নাট্য সাহিত্যৰ সোপৰ কলচিটো
তিবৰিবাই থাকিল মাত্ৰ ইয়াৰ বাবে অতি জনসাধাৰণ অৰ্থাৎ সংস্কৃত
ভাষাত অনভিত্ত সকলৰ মাজত ইয়াৰ প্ৰচাৰ আৰু প্ৰসাৰণত সীমাবদ্ধ
হ’ল অৰ্থাৎ ভাষা অবাধ্য হোৱা হেতু ইয়াৰ বসোপলদ্ধিত আঘাত হানিলে।
এইটো ঠিক যে সাহিত্যৰ বিহীনবস্তৱ বসোপাদন কৰিবলৈ হ’লে সাহিত্যিক
হ’বলৈ লাগিব। যদি সাহিত্যৰ সমলখিনি সহজ সকল ভাষাত বা প্ৰাকৃত

ভাষাত উত্তৰ সকলৰ বোধগম্য হোৱাকৈ লিখা হয়, তেতিয়া সি সৰ্বজন প্ৰাৰ্থ্য হৈ উঠে। সেইবাবেই হ'বলৈ বহুতেই সাহিত্যিক নীৰস আৰু কঠিন বুলি পৰিগণ্য কৰিব বিচাৰে। কিন্তু নহওক এই প্ৰসঙ্গত সাহিত্য সমালোচনা আমাৰ বিষয়বস্তু নহয়। এয়া হ'ল সঙ্গীতৰ কথাহ।

পৃথিবীলৈ দেৱজোকৰ পৰা সঙ্গীতৰ প্ৰবাহ বৈ আহি সৰ্বজন স্থানতে ই বিস্তৰি পৰে আৰু অসমেও ইয়াৰ বঙ্গোদয়নৰ পৰা বৰ্ধিত নহ'ল, পৃথিবীৰ ক্ষুদ্ৰ অংশ অসমে সঙ্গীত নদীৰ জল পান কৰিবলৈ পালে প্ৰথম শক্তিকাৰ পৰাই অৰ্থাৎ খুচুট জনৰ আগৰ পিতৃৰ কান্ধাহুৱাৰ পৰাই। পুৰণি কামৰূপত ভাৰতীয় সঙ্গীত কলাৰ বহুল বিস্তাৰ হৈছিল সেই শক্তিকাৰ আৰম্ভণিৰ পৰা। বামাৰণ মহাভাৰত, কিছু পুৰাণ তথা ভৰত নাট্য শাস্ত্ৰত প্ৰাগ্জ্যোতিষ কামৰূপৰ কথা পোৱা গৈছে। সেই কালত 'অসম' নামটো নাছিল। শ্বিত্তীৰ শক্তিকাত ৰচিত বুলি প্ৰামাণ্য থকা ভৰত নাট্য শাস্ত্ৰত চাৰিগ্ৰন্থৰ প্ৰৱৃতি ভাগ কৰা হৈছে যেনে দাক্ষিণাত্য, আৰৱী, পাঞ্চালী আৰু ওড়্ৰ-মাগধী। নাট্য বহু মূলতঃ একে আছিল। কিন্তু পৃথিবীৰ নানা দেশৰ আচাৰ-ৰীতাৰ ভাষা আৰু বেশাদিৰ পাৰ্থক্য থকা হেতুকে সি চাৰি ভাগত বিভক্ত হ'ব লগাত পৰে। উক্ত চাৰিটা ভাগৰ ভিতৰত শেহৰ ওড়্ৰ-মাগধী" ভাগটো প্ৰাচ্য অৰ্থাৎ পূব প্ৰান্তৰ দেশ বিলম্বত ভাগত পৰে। প্ৰাচ্য দেশ হ'ল অজ, বজ, কলিঙ্গ বৎস ওড়্ৰ, মগধ, পুণ্ড্ৰ, নেপাল, অন্তৰ্গিৰি, বহিৰ্গিৰি, প্ৰবঙ্গ, মাহেন্দ্ৰ, মলদ, মল্লবৰ্জক, ব্ৰহ্মোত্তৰ, ভাৰ্গৱ, মাৰ্গৱ, প্ৰাগ্জ্যোতিষ পুণ্ড্ৰ, বিদেহ ভাৰ্গৱশ্ৰী আৰু প্ৰাচ্য। তেতিয়াৰ প্ৰাগ্জ্যোতিষ আৰু এতিয়াৰ অসমক ভৰত নাট্য শাস্ত্ৰত উল্লেখিত "ওড়্ৰ-মাগধী" ভাগটোৱে দখল কৰি আছে। ইয়াৰ পৰা অসমত প্ৰথম শক্তিকাৰ পৰাই সঙ্গীত চলাব কৰা কথা প্ৰতীক্ষমান হয়।

প্ৰাচীন অসমত সঙ্গীত বিদ্যাৰ কিছু উন্নত আৰু বিকশিত হয় সপ্তম শতিকাৰ ৰজা স্কন্ধৰ বৰ্ম্মাৰ দিনত। কিন্তু একেবাবে শেষত প্ৰয়োদশ শতিকাত মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱৰ অবিচলিত প্ৰচেষ্টাত প্ৰাচীন অসমত নৃত্য-গীতৰ জনপ্ৰিয়তা আৰু উৎকৰ্ষ নিশ্চিত ৰূপে সুপ্ৰতিষ্ঠিত হয়। এই কথা সত্য যে শঙ্কৰদেৱে শাস্ত্ৰীয় নৃত্যৰ সম্পদৰ লগত স্থানীয় উপাদানৰ মিলন ঘটাই নবীন ধাৰাৰ নৃত্য সংস্থাপন কৰে। শঙ্কৰদেৱৰ সঙ্গীত প্ৰতিভা পৰম্পৰাগত সঙ্গীত পদ্ধতিৰ ওপৰত দৃষ্টি নিক্ষেপ নকৰাকৈ বিকশিত হোৱা নাই। তেয়াৰ নিজস্ব প্ৰতিভাক উল্লাই কৰিব নোৱাৰি, শঙ্কৰদেৱৰ

তেৰাৰ, সম্বন্ধক সজীত প্ৰতিভাৱান মহাপুৰুষ মাধৱদেৱৰ লগ লাগি নবীন সজীত ধাৰাৰে সমগ্ৰ অসমত এনেদৰে চল বোৱাই দিলে যে তেৰাসৰৰ জনপ্ৰিয় 'সন্ন্যাসদৰ্শন' অনুপ্ৰাণিত হৈ সমসাময়িক আৰু পিচৰ কালৰ বহুতো সন্ন্যাসপ্ৰেমী নিম্ন 'প্ৰশিয়াই' অজ্ঞেয় গীত পদ ৰচনা কৰিলে নাটকো লিখিলে।

শঙ্কৰদেৱে ভবত নাট্য-শাস্ত্ৰৰ নৃত্য নাট্যৰ সম্পদ সমূহক আকোৱালি লৈ থলুৱা উগাদানৰ সৈতে সংযোগ ঘটাই যি সজীত ধাৰাৰ প্ৰবৰ্তন কৰিলে, ইয়াক দৰাচলতে শুদ্ধৰূপত "শঙ্কৰী সজীত" বা শঙ্কৰী নৃত্য বুলি ক'লে ভুল নহয়। কিন্তু কথা হ'ল শঙ্কৰদেৱৰ উক্ত সজীত ধাৰাৰ প্ৰবৰ্তন নিজস্ব আহিত প্ৰতিষ্ঠিত সত্তৰ পৰাই বিকশিত তথা সম্প্ৰসাৰিত কৰিছিল।

*সত্তৰবিলাক ধৰ্ম আৰু কলা সংস্কৃতি তথা আধ্যাত্মিকতাৰ চৰ্চ্চা আৰু বিকাশৰ কেন্দ্ৰস্থান। এইখিনি সত্ততে সংৰক্ষিত, পৰিবৰ্দ্ধিত আৰু যন্ত্ৰতন্ত্ৰ বিকীৰিত হৈছিল। এইখিনি কৰাৰ উদ্দেশ্য হ'ল সৰ্বসাধাৰণক আধ্যাত্মিক দিশলৈ আকৰ্ষিত কৰা বা লোক সংগ্ৰহ, লোক ৰঞ্জন, লোক স্থিতি কৰা। ই হ'ল সন্মোহন শক্তি। উক্ত শক্তি সমূহৰ কেন্দ্ৰস্থান সত্ততে শঙ্কৰী নৃত্য আৰম্ভ থকা হেতুকে আৰু ইয়াৰ পৰা অন্য ঠাইলৈ বিকীৰিত হোৱা হেতুকে শঙ্কৰী নৃত্যক "সন্ন্যাসী নৃত্য"-বুলি আজিকালিৰ বহুতো পণ্ডিতে অক্ৰিমত ডাঙি ধৰিছে আৰু স্মীকৃত হৈছে। গতিকে আমি এই প্ৰসঙ্গত "সন্ন্যাসী নৃত্য" ধৰ্মটো ব্যৱহাৰ কৰিম কাৰণে আগতীয়াকৈ কোৱা হৈছে।

আনহাতেদি শঙ্কৰদেৱে 'তেৰাৰ' প্ৰচাৰিত সজীত মাট্যৰ কোনো নাম দিয়া নাছিল। সজীত সজীতেই, নাট্য নাট্যই ইয়াতকৈ বেছি নামৰ প্ৰয়োজন নাছিল। ইয়াৰ উপৰিও তেৰাৰ একশৰণ হৰিনাম ধৰ্মও তেৰাৰ নামৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত নহয়। যীতুখুটৰ নামত "যীতুখুটৰ ধৰ্ম" বুদ্ধদেৱৰ নামত "বৌদ্ধ ধৰ্ম" হজৰত মহম্মদৰ (মুছলিমৰ) নামত "মুছলিম ধৰ্ম" আদি তেৰাসৰৰ নামত ধৰ্মৰ নামটো প্ৰতিষ্ঠিত হৈছে। কিন্তু শঙ্কৰদেৱে তেনেকৈ নিজৰ নামত কোনো নাম দিয়া নাই। শ্ৰীশ্ৰীকৃষ্ণ-দেৱত একশৰণ গ্ৰহণ কৰিবলগা কাৰণত তেওঁৰ নামতে "একশৰণ হৰি নাম ধৰ্ম" নামটো দিয়া হৈছে। এই নামো মাধৱদেৱেহে প্ৰকৃত ভাৱে উল্লেখ কৰি গৈছে। আজিকালি "শঙ্কৰী ধৰ্ম" বুলি এটি নাম জনসাধাৰণৰ মুখত ওলাইছে। কোনোৱে লিখিছেও আৰু আমিও ব্যৱহাৰ কৰিছোঁ। কিন্তু শঙ্কৰদেৱে হৰি নাম ধৰ্ম প্ৰচাৰ কৰাৰ কাৰণে খোৱতে আৰু ক'লৈকে

নামটো দিয়া হৈছে। “শঙ্কৰী ধৰ্ম্ম” মানে শঙ্কৰাই প্ৰচাৰ কৰা হাবিনাম ধৰ্ম্মৰ নামহে। এইটো ভেৰাই দিয়া নাম নহয়, জন সাধাৰণৰ নাম। এই নামটো ব্যৱহাৰযোগ্য নহয় যদিও জনসাধাৰণে ভাল পাইছে কাৰণে “মহাজনো যেন গুণ স পছা।”

(গ-১) অসমৰ সঙ্গীত-সঙ্গীতৰ উত্তৰকাল আৰু প্ৰগতিবিকাশ :—

অসমৰ সঙ্গীত আকাশত এটি উজ্জ্বল আদিত্যৰ বিকাশ হৈছিল বিগত ১৩৭১ শকাব্দত। অসমত প্ৰথম শক্তি আৰু সম্পদ শক্তকাত সঙ্গীতৰ ধাৰা প্ৰবাহিত হলেও শুদ্ধ ৰূপত তথা হৰি উজ্জ্বল লগত সমস্ত স্বাধীনতা প্ৰতিবে উৎকৰ্ষ সাধন কৰে শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰদেৱে। ইয়াৰ পিচত ১৪১১ শকাব্দত আৰু এজন মহান সঙ্গীত সাধকৰ আবিৰ্ভাৱ হয়। সেইজন হ’ল শ্ৰীমন্ত মাধৱদেৱ। মাধৱদেৱ শঙ্কৰদেৱৰ সৰ্ববিষয়ে পৰিপূৰক। চতুৰ কেউকাষে অসংখ্য নক্স-ৰাজী নথকা হ’লে চতুৰ শোভা তথা গান্ধীৰাজ্য যেনেদৰে নহ’লহেঁতেন, তিক ভেনেৰে মাধৱৰ জ্ঞানে শঙ্কৰদেৱৰ শোভা তথা গান্ধীৰাজ্য নাথাকিলহেঁতেন। গতিকে প্ৰয়োদশ আৰু চতুৰ্দশ শতিকাৰ অসমৰ সঙ্গীত-সঙ্গীত আকাশত দুটি উজ্জ্বল তাকৰ শঙ্কৰ-মাধৱ। শঙ্কৰদেৱৰ নিজস্ব ঐশী শক্তিৰ প্ৰভাৱত স্বৰ্গীয় বস্তু-টিয়ে ১৩৯০ শকাব্দত (ভৈৰৱ তেওঁয়া ১২ বছৰ বয়স) আত্মপ্ৰকাশ কৰে। ইণ্ট মিত্ৰ, ভাণ্ডি-কুটুৰ সৰুজৰ আৰু অন্যান্য ভূঞা সকলৰ অনুৰোধক্ৰমে তেৰাই সৰ্বপ্ৰথম “চিহ্ন ৰাঙ্গা” ভাঙন পাত। উল্লেখযোগ্য যে দেশ কাল প্ৰভেদে নাটকীয় কৌশল প্ৰয়োগ, চিত্ৰ পটত অঙ্কিত বা চিত্ৰাঙ্কণ বিস্তৃতিত আঁখি কপোৰ তথা সন্ত বৈকুণ্ঠ চিত্ৰ সমূহৰ কলা কৌশল প্ৰয়োগ পৃথিবীৰ ঐতিহ্যত অসমতে সৰ্বপ্ৰথম শঙ্কৰদেৱৰ দ্বাৰা কৰা হয়। ‘চিহ্ন ৰাঙ্গা’ নাটখন চিত্ৰাঙ্কনৰ যোগেদি প্ৰদৰ্শন প্ৰথা একেবাৰে নতুন। এই বিষয়ত মহাপুৰুষ জনাৰ সৃজনী শক্তিৰ বিকাশ হৈছে বুলি ক’ব পাৰি। সেই সময়লৈকে পৃথিবীৰ অন্যান্য স্থানত এনেকুৱা সঙ্গীত-সঙ্গীতৰ আয়োজন কৰা কথা ইতিহাসে কোৱা নাই। প্ৰসিদ্ধ ইংৰাজ কবি-সাহিত্যিক চেন্সিয়েৰেও ইংৰাজ ১৫৮৭ খৃষ্টাব্দত হে নাট্যৰ আৰম্ভ কৰিছিল। কিন্তু শঙ্কৰদেৱে ১৪৬৮ খৃষ্টাব্দতে নাট্যৰ আৰম্ভ কৰি চেন্সিয়েৰকো চেৰ পেজ ই ধৈছে। “চিহ্ন ৰাঙ্গা” নাট আয়োজন তেওঁৰ প্ৰায় দুকুৰ বছৰৰ আগ। গতিকে দেখা যায় পৃথিবীৰ ঐতিহ্যত অসমই নাট্য-সঙ্গীত-সঙ্গীত প্ৰথম আৰু চিহ্ন ৰাঙ্গাই নাট্য-সাহিত্যৰ ভেটি। সেই আৰম্ভণিতে তিনি কবি শঙ্কৰ-মাধৱ দুজনা ওকতে সিটোকে আঁখি অস্তিম সময়লৈকে। শঙ্কৰ-মাধৱৰ মাধ্যমে ইটোৰে ওলোকেইখন নাট লিখে। বৰ্তমানলৈকে কেইবা :

নাটৰ সংখ্যা হিচাপে দুজনৰ ভিতৰ ১২ খন — যাক আমোদোৎসাহী বাবহোৱা অকীয়া নাট" বুলি কওঁ। ইয়াৰ বাহিৰেও দুজনৰা শুকৰ অধুনালুপ্ত বা চুই সমন্বত নান। কাৰণত ধ্বংসস্থাপ্ত ভলেকেইখন নাট আমোদোৎসাহী নোহৈ বুলিব পাৰিব। চৰিত্ততহে জ্ঞান ইঙ্গিত আছে মাত্ৰ। উক্ত "বাবহোৱা অকীয়া নাট" ইয়া শঙ্কৰদেৱ (চিহ্ন বান্ধা নাট বাদ দি) পত্নী প্ৰসাদ, কামিনী দমন, কেজি গোপাল, কামিনীহৰণ, পাৰিজাত হৰণ, বামবিজয় মাধৱদেৱৰ অজ্ঞানভঞ্জন, চোৰধৰা, গিল্পৰা শুচোৱা, ভূমি গোটোৱা, ভোজন বিহাৰ (ব্যৱহাৰ) আৰু ভূষণ হেৰোৱা। ইয়াৰ উপৰিও ভেৰাৰ নামৰ বৰ্ত্তমানে প্ৰাপ্ত "কোটোৰা খেলা," "বাম কুৰুবা" নামৰ দুখন নাটকো আছে। সেই সম্পৰ্কে আমি মাধৱদেৱৰ নাট প্ৰসঙ্গত উল্লেখ কৰিম আগলৈ। দুজনৰা শুকৰ ওপৰোক্ত সাংস্কৃতিক অবদানৰ উপৰিও গীত, বাগ, বাদ্য, নৃত্য আদি সাংস্কৃতিক বিজ্ঞানো আছে। আমি এই গ্ৰন্থৰ শিৰীষৰ অন্তৰ্গত সেই বিষয়ে সন্নিবিষ্ট কৰি আহিছোঁ। প্ৰসঙ্গতমে সেইবোৰ পুনৰুজ্জীৱন হ'ব। আমি মাত্ৰ শঙ্কৰদেৱৰ নাট্য সংগীতৰ উল্লেখ কৰি উল্লেখ কৰি 'স্মিত বস্ত্ৰটিৰ পাতনি মেজিছোঁ'।

অসমৰ সংগীত জগতৰ আদিগুৰু শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰদেৱৰ পিতৃ উক্তব্য-
মিকাৰী সূত্ৰে ধৰ্ম আৰু সংস্কৃতি বা সঙ্গীতৰ সমস্ত গুৰুত্বৰ পৰে স্পষ্ট
শঙ্কৰদেৱৰ ওপৰত। এই গুৰুত্বৰ গ্ৰহণ কৰে গণককহী ধানত (স্থানত)।
শঙ্কৰদেৱৰ কোছখিহাৰ বান্ধাৰ, আগে আগে মাধৱদেৱৰ গণককহী ধানত
ভেৰাই এবাতি কটাই যায় আৰু সেইদিনাই সমস্ত শক্তি মাধৱদেৱত অণিত
হয়। মাধৱদেৱে অৱনত মস্তকে সমস্ত শক্তি গ্ৰহণ কৰে আৰু শঙ্কৰদেৱৰ
বৈকুণ্ঠ প্ৰাপ্তিৰ দিহন্ত ভেৰাই সেই শক্তি সমূহ প্ৰকাশিত, প্ৰচাৰিত আৰু
সম্প্ৰসাৰিত কৰে বিভিন্ন বিশেষবিশেষ স্থানত। ধৰ্ম আৰু সংস্কৃতিৰ প্ৰচাৰ
আৰু সেই সেই স্থানত লাভ কৰা পূজীভূত অতিভক্তিখিনি শেৰত উল্লীৰণ
কৰে বৰগেটা। ধানতৰ নিজৰ প্ৰিয় সূহাদ বহু আৰু ধৰ্ম প্ৰচাৰৰ মহান
সহায়ক মহাপুৰুষ নাৰায়ণ দাস ঠাকুৰ আতাৰ সৌজনা, উৎসাহ, উৎপত্তি
তথা সহায়ত্ৰাত মাধৱদেৱৰ ধৰ্ম আৰু সঙ্গীতৰ প্ৰসাৰতা আৰু পৰিপূৰ্ণতা
জ্ঞাত কৰে বৰগেটা। ধানত ধৰ্ম প্ৰচাৰৰ মাধ্যম হিচাবে পোৱা
শঙ্কৰদেৱৰ আদিপুৰুষী (বৰসোৱা) স্থানতে সঙ্গীত বিদ্যাক বাচি জৈলি
বোৱা, ঠিক ভেনেকৈ মাধৱদেৱে দেখে বৰসত বৰগেটা ধানত ধৰ্ম প্ৰচাৰ
মহান হিচাবে সঙ্গীত বিদ্যা প্ৰচাৰ কৰে। অৱশ্যে হেৰাই অসমৰ বহু বহু
বাস কৰি সৰু পাতী ধৰ্ম প্ৰচাৰ কৰিছে। গতাবে সঙ্গীত প্ৰচাৰ

যেন কক বুকুৱানে গিওসৰ সনে।
হাতে বেনু মাধৱ পাখি কক ককা বনে ॥
গক চাৰি ফুৰে যেন নিজা বাণী বাই।
নটুৱা নাচয় সেই ভাৱক দেখাই ॥

.....

বিহাৰ নাচিয়া যোৱে এহিমতে বৈলা।
বান্ধিভাগে আক দধি মথন কৰিলা ॥

শঙ্কৰদেৱ গুৰু-চৰিত্ৰ/ৰামচৰণ ঠাকুৰ

মাধৱদেৱ মহাপুৰুষে “একশৰণ নামধৰ্ম”ক অধিক উজ্জল আৰু
সক্ৰিয় কৰি তোলাৰ মানসেৰে নাৰায়ণ দাস ঠাকুৰ আত্মাৰ সাহায্যত লোক-
সংগ্ৰহ, লোক ৰঞ্জন, লোক স্থিতিৰ কাৰণে সৰ্বপ্ৰথমে বৰপেটাত এটি আটক
ধুনীয়া কীৰ্ত্তনঘৰ সাজি উলিয়াই। তাৰ নাম দিয়া হ’ল “বজ্জীয়াল গৃহ”।
এই চৰণ ঠাকুৰ চৰিত্ৰৰ মতে উক্ত গৃহ গণককুহীত সজা হৈছিল আৰু
ই কীৰ্ত্তনঘৰৰ বাহিৰ অৰ্থাৎ ইয়াক বজ্জায়াল আকাৰত সজা হৈছিল।
দৈত্যবি ঠাকুৰৰ মতে “পাতিজা গোঁসাইদেৱ মহামনোৰম। কামৰূপে আন-
ঘৰ নাই তাক সম” বুলি কীৰ্ত্তনঘৰ নিৰ্মাণৰ কথাৰ সূচী হৈছে যেন লাগে।
গোঁসাই দেৱ” বুলি কীৰ্ত্তনঘৰ বুলিয়েই ভাষা উচিত। ভাষা নত্যা নাট আদ
বজ্জা কৰা কথা ইকহে। কথা, গুৰু চৰিত্ৰতো “বজ্জায়াল গৃহ” বোলা হৈছে।
মুঠতে বৰপেটাত মাধৱ পুৰুষে “বজ্জীয়াল গৃহ” নিৰ্মাণ কৰা কথা বাৰ সৰু
চৰিত্ৰ পুথিয়েই স্বীকাৰ কৰিছে। “বজ্জীয়াল গৃহ”ৰ অৰ্থ হ’ল আটক ধুনীয়া কৈ সজা
অৰ্থাৎ জন সাধাৰণৰ মনোৰঞ্জনৰ কাৰণে বা আকৰ্ষণৰ কাৰণে নানা ৰং ৰস
দি সজাই পৰাই তোলা সুন্দৰ বা ধুনীয়া গৃহ। শঙ্কৰদেৱে চিত্ৰমালা ক লভ এটি
বজ্জায়াল নিৰ্মাণ কৰিছিল। ইয়াক নাটশালা বুলিও ক’ব পাৰি। পিচত ক্ৰমে
বজ্জায়াল বা নাটশালাৰ পৰিধৰ্ত্তে ভক্তিৰসৰ আধাৰ কীৰ্ত্তনঘৰত ভগৱৎ দ্ৰীত্যৰ্থে
সঙ্গীতানুষ্ঠান আয়োজন কৰা হ’ল। সেয়ে মাধৱদেৱৰ পৰামৰ্শক্ৰমে নিৰ্মিত
“বজ্জীয়াল গৃহ”ক নতুনকৈ সজাই পৰাই তোলা কীৰ্ত্তনঘৰ বুলিয়েই ধৰিব
জাৰিব - যিটোৰ নিৰ্মাণৰ কৌশল আৰু আৰ্হি পুৰ্বনিৰ্মিত কীৰ্ত্তন ঘৰতকৈ
বহু উচ্চ খাপৰ।

“বজ্জীয়াল গৃহ” নিৰ্মাণ কৌশল আৰু চিত্ৰমালা আৰু চিত্ৰমালা
ভেটি বজ্জা হৈছিল, বহুদাৰাৰ গহ ৰাজ্য, খুটী নিৰ্মাণ কৰি পৰামৰ্শক্ৰমে

পোতা হৈছিল। চ'তি কাটোতে দুটি দীঘল হোৱা বিশ্ময় কাহিনী এটিও চৰিত্তত আছে। “বলীয়াগ পুহ” নিৰ্ম্মাণ কাহিনী আনকেইখন চৰিত্ততকৈ কথাগুৰু চৰিত্তত অধিক। বিশেষকৈ সৰুৰ কথিত চৰিত্তত তাতোকৈয়ো অধিক। পুহৰ খুটা বিলাকত ৪৭ দিৱা হৈছিল। ৪৭ৰ ভিতৰত ধৈৰ্য্য, কাংগতা, বালিচন্দা, হেঙুল, হাইতাল আদি। এটা দিবলৈ বেল ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। ৪৭খিনি হেৰেমদৰ পৰা আৰু হেৰেমিনি চকীয়াসাজিৰ বাৰীৰ পৰা আনিছিল। চ'তি বিলাকত আৰু খুটা বিলাকত ৪৭ দিৱাৰ উপৰিও মতাকৰা, কামি, বেৰাবোৰতো ৪৭ত যেনেকৈ ৪৭ খটুৱাব লাগে তাকো কৰিছিল। কামিবোৰ বাজোন্তে বেতৰ সূতৰে নক্সা কৰি অৰ্থাৎ ফুল তুলি বন্ধা হৈছিল। সেইবিলাকত বিবিধ ৪৭ খটুৱাইছিল। পুহটি ফুলাজেকৰে চোৱা হৈছিল। ঐতিহ্যৰ পৰা ঘৰটো বগা যেন দেখা হৈছিল। ঘৰটোত কথাগুৰু চৰিত্তৰ ভাষাৰে “কুস্তা-কৰ আঁজা” দিছিল। বিত্তীয় জাতি আৰু পৰ্বতীয়া কুকাই আঁতে দুই কাকিকৰে দুৱাৰত জতা ফুল কাটিছিল। তাকে দেখি গুৰুজনে নামৰ জতা এদাল কাটিলে। তাৰে নাম হ'ল “জতা কটা ঘোৰা” বলীয়াগ পুহ সম্পূৰ্ণ হ'ল। চৰিত্তৰ ভাষাৰে “গোটেগুহ বজত সুবৰ্ণৰ যেন হ'ল। বিচিত্ৰ ঘৰ হ'ল।” পুহ নিৰ্ম্মাণ আঁচনি কৰাৰ ভাৱিধৰ পৰা নাট, নটুৱা, ভাও, ভাৱনীয়া আদৰ আখৰা চলিছিল। বাঘচৰণ ঠাকুৰৰ চৰিত্তৰ মতে বিহাৰ নৃত্য প্ৰদৰ্শন কৰা হৈছিল দিনত আৰু দধিমখন নাট অভিনীত কৰা হৈছিল ৰাতি ভাগত। দৈত্যবি ঠাকুৰৰ চৰিত্তমতে “ৰাম ৰাৱা” গতা হৈছিল। তাত ৰাম সীতা, হনুমান, বীৰেশ্বৰৰ প্ৰতিমা নিৰ্ম্মাণ কৰি ৰথত তুলি দৰে, হস্তে চাঘৰে পৰিবেষ্টিত হৈ ৰথযাত্ৰা কৰিছিল। নানা ‘ছো’ মুখা সজা হৈছিল। উক্ত ৰাম ৰাৱাৰ গোটাচেৰেক গীত বৰগীত পুথিত আমি দেখিবলৈ পাওঁহক।

“বলীয়াগ পুহ”ৰ বিচিত্ৰ কাককাৰ্য্য, অদ্ভুত চিত্ৰকৰ্মা কৌশল আৰু নাট ভাওনা, নৃত্যৰ চমৎকাৰ ব্যস্তি চৌদিশে বিধি প'ল। বহু নাৰয়ণ ৰজাক বিৰোধী দলে চৰ্ম্মপৰায়ণ হৈ ৪৭ দিনে বোলে মাথৰে সোণ ৰূপৰ ঘৰ সাজিছে আৰু তিবোতা নক্সাইছে। এনে দুৰ্ভাগ্যৰ পৰিণামে মহাবাজৰ হস্তত যোগ আৰু মাৰি-মৰক অনেক। বজাই ৪৭ত ৰাজকটকী সুবানন্দক হস্তত কৰিবলৈ গঠালে সুবানন্দই হস্তত কৰিলে কিন্তু মিছা গালে। তেওঁ ক'লে “সুৱভীক জাহা তুমি নটুৱা সজাই। কি কাণে কৰা তুমি ইসৰ অনাৰ”। হস্তত জাহা আৰু গুৰুজনাৰ ইচ্ছামুৰি “চালি নৃত্য” প্ৰদৰ্শন কৰা হ'ল।

নৃত্যৰত সকলক পৰীক্ষা কৰা হ'ল। কিন্তু হুৱতী নহয়, পুৰুষহে। যিহে সাজকাচ
আদিহে হুবহীৰ। নাচৰ সাজকাচৰ এটি বিৱৰণ চৰিত পুথিয়ে আমাক দিছে—

হাদলত স্তন খোপা কপালে সিন্দূৰ ।
নয়নে কাজল দিলে দেখিতে প্ৰচুৰ ॥
হাতে থাক গলে মলি কুন্তল কৰ্ণত ।
দিলে চাৰি জোতি আৰু জলে কপালত ॥
পাটশাৰী পিন্ধাই কাপেলি দিলে মাথে ।
জীহেন দেখে লোকে বুলিলা সাক্ষাতে ॥
হেন ভাবে নাচিলত তাল খোল বাই ॥

পৰম আনন্দে উত্তমৰে গীত গাই ॥ ৰামচৰণ ঠাকুৰ/গুৰু চৰিত ৪০৫৭, ৪০৫৮

সেইসময়তে মাধৱ পুৰুষৰ বহুতো বিপৰ্য্যয় ঘটে। বৰপেটা সন্নৰ
জাক ভকত সৰ্বস্বৰ নান্ন লটিঘটি হ'ল। সকলোৰে দুখেৰে কুলাই পাচিয়ে
নধৰা হ'ল। বিপৰ্য্যয়ক অতিক্ৰম কৰি সন্নত পুনৰ থিলাপি লয়হি যদিও সক-
লোৰে অন্তৰত ভয় সোমাইছিল। কাৰণ কেতিয়া আকৌ কি হয় ক'ব নোৱাৰি।
তদুপৰি যি উদ্দেশ্যত যিটো “ৰঙ্গীয়া গৃহ” সজা হৈছিল তাকো সুখানন্দৰ
আদেশত জুই লগাই পুৰি পেলালে। মহাপুৰুষ জনাৰ মনত অসন্তোষ। কাৰণ
ভেনেকুৱা ঘৰ সাজি নাচ নৃত্যৰ জাক জমক কৰাৰ ইচ্ছা তেৰাৰ নাছিল।
তেৰাই নাৰায়ণ দাস ঠাকুৰ আতাৰ কথামতে কাম কৰিছিল। তেৰাই
আতাৰ কথাত বিবোধীতা কৰি এনেকৈ কৈছিল —

মাধৱে ৰোজন্ত আৱে কি ৰ বিবো আমি ॥
একখানি কথা কহো শুনিয়োক তুমি ॥
চাৰিগুটি কথা গুৰু বুলিলন্ত মোক ।
নকনিবা ৰাপু আৰে হাক দিলো তোক ॥
বৰ ঘৰ বৰ মেলা নকৰিবা তুমি ।
নটুৱাক নচোৱাবা হাক দেওঁ আমি ॥
কহিলোক সখি আৱে আমি কি কৰিবো ।
কেনমতে আৱে গুৰু ধৰ্ম্মক ৰাখিবো ॥

গুৰুচৰিত

সত্তৰত : শন্নৰ গুৰুৱে মাধৱ পুৰুষক ঘৰঘৰ, বৰমেলা, নাটী ডাঙনা
আদি কৰিবলৈ বাধা নিষেধ কৰাৰ কাৰণ আছিল সেই সময়ত বিবোধীৰূপত

উৎপাত, বাজদণ্ডই উন্নত। সেইখিনীক জন আকৰ্ষণ কৰে আৰু বিৰোধী দলৰ ইৰ্ষা জন্মে। তাৰ ফলত বজাৰ ওচৰত আগতি পৰেগৈ। মাথোঁদেৱে সেই কথা জানি তাক সমর্থন কৰা নাছিল। কিন্তু আত্মৰ পৰামৰ্শমতে ধৰ্ম্মপ্ৰচাৰৰ মাধ্যম হিচাবে গুৰুজনাই সেইখিনি কৰিবলৈ বাধ্য হৈছিল আৰু তাক নিম্ন-ষিকৈ ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। কিন্তু হিতে বিপৰীত হ'ল। শঙ্কৰগুৰুৰ আদেশ পালন নকৰাত দোষে চুল। মাথৰ পুৰুষে স্বীকাৰ কৰিলে —

মাথৰে যোজন্ত গুৰু বাক্যক পেলোৱিলো।

তাতেসে জানিলো ইটো দুখক লভিলো ॥

পাইলোহো শিদ্ধাৰ মই যোৱা সিদ্ধাবাদে।

এতেকে জানিলো মোক পাইলোক জ্ঞানাদে।

গুৰুচৰিত

এনেকুৱা চিন্তা গুৰুত সকলৰ মাজতো হ'ল। হিতে বিপৰীত হোৱাত তথা বিৰোধী দলে বজাক লগাব পৰা কোনো সুকণ্ঠা মথকাকৈ গুৰুজনা আৰু গুৰুতসকলে ধৰ্ম্ম চৰ্চা আৰু প্ৰচাৰ কৰি থাকিল। কিন্তু কৰ্ম্ম সঙ্গীতৰ চৰ্চা গোপনে চলি থাকিল যদিও সেই বিনাকৰ প্ৰয়োগ বাস্তৱতা ভাৱে কৰিবলৈ এবি দিলে। মহাপুৰুষ মাথৰদেৱ ভটিয়াই গৈ ভেলা স্থানত যেতিয়া থিতাপি লয়গৈ, তাৰ পিচৰ পৰা বৰপেটা সত্ত্ব সঙ্গীত চৰ্চা কমি আহে। ভেটিয়া সত্ত্বৰ অধিকাৰ আছিল মথুৰা দাস বুঢ়াজাতা। মাথৰদেৱৰ ইচ্ছা আৰু কেশৱ চৰণ আত্মৰ সৌজন্যত ভেলা স্থানত বদলা পৰম আতাই গুৰুজনাব ওচৰত ধৰ্ম্ম গ্ৰহণ কৰেহি। গুৰুজনাই অ তাক তেৰাৰ ওচৰত মন্ত্ৰ সাতাদিনহে ৰাখিছিল যি কাৰণত এতিয়াও বদলা আত্মৰ জ্ঞান নামৰ ভিতৰত “সাতদিনীয়া ৰাপুঘৰ” (সাদিনীয়া ৰাপুঘৰ) বুলি এটি ন ম অন্তৰ্ভুক্ত হৈ আছে। সাতদিনত কোনেও একো শিকিব নোৱাৰে। কিন্তু কুকুৰে মজৰ বেজিকা কুকুই অৰ্জুনৰ আগত কুন্তেকৰ ভিতৰতে সন্তলোকৰ শ্বাৰা সমগ্ৰ গীতাৰ ব্যাখ্যা কৰি অৰ্জুনক জ্ঞান আদায় কৰি দিয়াৰ দৰে আৰু অৰ্জুনেও সেইখিনি নিজৰ জ্ঞানসাধনলৈ আনিব পৰা শক্তি থকাৰ দৰেই বদলা আতাইয়ো সাত দিনতে ধৰ্ম্মীয় তত্ত্ব বস্তু আদায় কৰি লব পাৰিছিল। কিন্তু গুৰুজনাৰ ইচ্ছা হ'ল যেন আতাই আৰু কথা বস্তু শিকিব পাৰে। গতিকে ধৰ্ম্মীয় আৰু সংস্কৃতিৰ পৰিপক্ক চাৰিপৰাকী ব্যক্তিৰ ওচৰলৈ গৈ বাকী থকা তত্ত্ব সমূহ অধ্যয়ন কৰিবলৈ আদেশ আৰু উপদেশ দিলে। সেই চাৰিপৰাকী পুৰুষ হ'ল নাৰায়ণ দাস কঁকুৰ জাতা, মথুৰা দাস জাতা, বৰবিকু জাতা আৰু হোৱানীপুৰীয়া

গোপন আতা। গুৰুৰ আদেশমতে বদলা আতাই উক্ত চাৰিজন পুৰুষৰ ওচৰত তত্ত্ব কথা দিছিল। বৰপেটা সন্নত বদলা আতা অস্থায়ীভাৱে কেইবা-বাৰো আৰু বহুদিন বাস কৰি আহিল। আজিও তাত স্থায়ীভাৱে নিশ্চিত হোৱা “বদলা আতাৰ গৃহ”টিয়ে তাৰে সাক্ষ্য বহন কৰি আছে। বদলা আতা ভাগৈ কেইবাবাৰো কিল গৈছিল আৰু বহুদিন কিল বাস কৰি আহিল, তাৰ কাৰণ বহুতো। বিশেষকৈ য’ত দুজনগৰাকীৰ পদবজ পেলাইছিল আৰু মাধৱ-দেৱ বিদেশী (কোচবিহাৰলৈ) যোৱাৰ আগমুহূৰ্ত্তত য’ত তেৰাৰ নতি ভক্তি বলু পৰাক্ৰম, সাংস্কৃতিক সম্ভাৰ সমূহ এৰি থৈ মধুৰাদাস বুঢ়া আতাক গভাই দি ভেনা যাত্ৰা কৰিছিল। উক্ত কেন্দ্ৰীভূত অনুষ্ঠানটোৰ পৰা বহুতো তথ্য আৰু কথা বস্তু আহৰণ কৰাৰ ঘাই উদ্দেশ্য লৈয়েই তেৰা বহুদিন তাত আহিল। বদলা আতাই প্ৰথমবাৰ বৰপেটা সন্নত বাস কৰিয়েই তাত কেন্দ্ৰীভূত অৰ্থাৎ পূজীভূত হৈ থকা কলা সংস্কৃতিৰ স্বৰ্ণফল বুটিলিছিল। তেৰাৰ নিপুণ ভকত সকলে বৰপেটা সন্নত গোপনে সংৰক্ষিত হৈ থকা শঙ্কৰ-মাধৱৰ কলা-সংস্কৃতি সমূহ অধ্যয়ন আৰু শিক্ষা কৰিছিল। অলপ দিনৰ ভিতৰতে ভকত সকল পাকৈত হ’ল আৰু স্বতন্ত্ৰভাৱে সেই বিলাক ব্যৱহাৰ কৰিব পৰা হ’ল। বৰপেটা সন্নত ভকত সকলে ভাবিছিল যিবিলাক বস্তু লৈ আমি বিপৰ্যায়ৰ সন্মুখীন হোৱা, স্বাক আমি এতিয়া গোপনে ৰাখিব লগা হ’ল, সেইখিনি নষ্ট হোৱাতকৈ ভবি-ষ্যতলৈকে সন্নত মাজতে সংৰক্ষিত হওক বুলিয়েই তেৰাসৰে বদলা আতাৰ ভকতক অকপটভাৱে শিকালে। কলা-সংস্কৃতি শিক্ষা দিবলৈ একো বাকী নথলৈ। এনেদৰে শিক্ষা কৰি বদলা আতাৰ শিষ্য ভকত সকল কলা সঙ্গীত নাট্য ভগতত মুখ উজ্জ্বল পৰা হ’ল। তেৰাসৰ বৰপেটাৰ পৰা গৈ নিজ সন্নত কলা সঙ্গীত প্ৰচাৰ আৰু তাত থকা সকলক শিক্ষা দিলে। দ্বিতীয়বাৰ বদলা আতা বৰপেটা সন্নত গৈ দেখিলে যে তাত গুৰুজনাৰ কলা সংস্কৃতি সমূহ একে-বাৰে লোপ পাইছে আৰু তাত কিছু বাহিৰৰ প্ৰভাৱ পৰিছে। কথাটি বুঢ়া আতাক জনোৱাত আতাই বদলা আতাক সেইবোৰ বাহিৰ কৰাৰ বুদ্ধি দিলে আৰু সেই মতে কাৰ্য্যকৰী কৰাৰ বদলা আতা সফল হ’ল। তাত বহুদিন আতাৰ শিষ্য ভকত সকলে তাকে শিক্ষা কৰি যোৱা কলা সংগীত সমূহ প্ৰয়োগ কৰিছিল বুলি চৰিত্ৰসমূহৰ পৰা জনা যায়। বৰপেটা সন্নত বাহিৰৰ প্ৰভাৱ পৰা বুলি শ্রুতি দিব পৰা কথাৰ ভিতৰত “ধূৰা জাওনা” নামৰ এবিধ ভাওনাৰ কথাকে আঙুলিয়াব পাৰি। সেই নামৰ ভাওনা শঙ্কৰ-মাধৱদেৱৰ দ্বাৰা প্ৰচলিত কৰা প্ৰচাৰিত নহয়। উক্ত ভাওনাত তাৰ দুগৰাকী ভকতে অহি কমলাবাৰী সন্নত

শিক্ষা দিছিল। এতিয়াও সেই উল্লেখ কমলাবাবী সঙ্গত বৰ্ত্তি আছে। আমি “ধূৰী ডাঙনা”ৰ সম্পৰ্কত এটি অধ্যায় ইয়াৰ পিচতে লিখিম। তাতো বিস্তৃত ভাবে উক্ত ডাঙনাৰ লক্ষণ আৰু বিৱৰণ প্ৰকাশিত হ’ব। আমি জানাত বৰপেটা সঙ্গত এতিয়া সেই নামৰ ডাঙনা পাবলৈ নাই। দ্বিতীয়তে বৰপেটা সঙ্গত শৰীৰী সঙ্গীত লোপ পোৱা যুগি কোৱাৰ হুতি হ’ল মহাপুৰুষ আধৰুৱে বচনা কৰা “বৰপেটীয়া ধেমালি” নামৰ এখন উল্লেখযোগ্য ধেমালি আৰু “বৰপেটীয়া হতি” নামৰ এখন ভাল এতিয়া বৰপেটা সঙ্গত নাই, “বৰপেটীয়া ধেমালি”খন বৰপেটা সঙ্গতে বচনা কৰা হৈছিল আৰু এতিয়াও ভালমহাৰ তিনিওজন্য শুকৰ কীৰ্ত্তনৰ দিনা পুৱা নামৰ পিচত প্ৰয়োগ হয় আৰু সেই ধেমালিৰ পিচতে “বিহাৰ নৃত্য” প্ৰদৰ্শন কৰা হয়। দ্বিতীয় খণ্ডত সেইখিনি প্ৰকাশিত হৈছে। “বৰপেটীয়া হতি” খন শুককীৰ্ত্তন আগবঢ়া কৰাৰ পৰা যি বিলাক “ভলী বাৱ ভাৰ ভিতৰত সেইখন ভালো ব্যৱহাৰ কৰে। বৰ্ত্তমানে কমলাবাবী সঙ্গই মহাপুৰুষে বচনা কৰা সমস্ত সঙ্গীত সজাৰ বৰপেটা সঙ্গৰ পৰা আহৰণ কৰি আনি প্ৰচাৰ, প্ৰসাৰ কৰি ধন্য হৈছে। আমাৰ অসমীয়া ভাষাত এয়াৰ কথা আছে বোলে ‘আৰ্জ্জ নন্দ গুৱালে, খাই বোন্দা শিলালে’ বৰপেটা সঙ্গই নানা কণ্ঠ কৰি বহন কৰি থকা নাট্য সঙ্গীত কলা সমূহ নানা বিপন্নতাৰ কাৰণত ৰাখিব নোৱাৰিলে আৰু তাৰ ফল ভোগ কৰিবলৈ লাগে কমলাবাবী সঙ্গই। এই ক্ষেত্ৰত কমলাবাবী সঙ্গই বৰপেটা সঙ্গক পাহৰিব নোৱাৰে – স্বাক লৈয়ে কমলাবাবী সঙ্গই খ্যাতি অৰ্জন কৰিছে আৰু তিনিজন ভকতে ৰাষ্ট্ৰীয় সঙ্গীত নাটক একাডেমীৰ পৰা পুৰস্কাৰ গ্ৰহণ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে। এই কথা সত্য যে অসমৰ তিনিখন মান্য আৰু মুখ্য স্থান বৰপেটা, মধুপুৰ আৰু কমলাবাবী সঙ্গৰ ভিতৰত যিটো ধৰ্ম্মীয় মধুৰ সম্পৰ্কে আছে সেই সম্পৰ্ক এই পৰ্য্যন্ত আন কোনো সঙ্গৰ লগতে নাই। সেই ফালৰ পৰাও পৰম্পৰে পৰম্পৰক সহায় কৰাৰ সুযোগ আহিল। যি কি নহওক সাম্প্ৰতিক কালত কমলাবাবী সঙ্গত সংৰক্ষিত, পৰিৱৰ্ত্তিত, সম্প্ৰসাৰিত তথা বিকশিত নাট্য সঙ্গীত কলা সংস্কৃতিৰ নাম সংখ্যা, তাৰ বিপদ আলোচনা আৰু তাত্ত্বিক ব্যাখ্যা সমূহ ডাঙি ধৰা হৈছে। তাৰ পৰাই কমলাবাবী সঙ্গৰ সংস্কৃতি অগতখনৰ কিছু আভাস পোৱা যাৰ যুগি আশা কৰিব পাৰি। বৰ্ত্তমানে কমলাবাবী সঙ্গত থকা কলা সঙ্গীত সম্পদৰ সংখ্যা এনেধৰণৰ—

মহাপুৰুষ সঙ্ঘসেৱৰ দ্বাৰা ৰচিত অকীয়া নাট হখন আৰু মহাপুৰুষ আধৰুৱেৰ দ্বাৰা ৰচিত অকীয়া নাট হখন। সৰ্বমুঠ “ৰাধাচোৱা অকীয়া নাট” (১) ৰাধাৰ ক্ৰিষ্টবত বিহাৰ নট, চাঙ্গি নাচ, প্ৰবেশ নাচ, নাট্য ভলী

নাচ, যুমুৰা নাচ, কৃষ্ণ আৰু বামচক্ৰৰ নাচ, বাজক কৃষ্ণ নাচ, গ্ৰী নাচ (সীতা কনকাবতী, কৰ্ণানী, সত্যভামা আদি) বজা বীৰ আদিৰ প্ৰবেশ নাচ, ঋষি, মুনি, গৰুড় হনুমন্ত, দূত আদিৰ প্ৰবেশ নাচ আৰু বৃদ্ধৰ নাচ, আদি। অকীয়া নাটত সূত্ৰধাৰী নাচ থকাৰ কাৰণে সুকীয়াটক তাক দেখুওৱা নাই। ধেমালি বাবখন হেন:- বৰ ধেমালি, ঘোষা ধেমালি, বৰপেটীয়া ধেমালি, বাম ধেমালি, ন ধেমালি, (নাট ধেমালি), চৌ ধেমালি (চোট ধেমালি), গুৰু মূদং ধেমালি, বং ধেমালি, খটপ্ৰবেশ ধেমালি দুখন, বাগ ধেমালি বা সৰু ধেমালি দুখন-সৰ্বমুঠ বাবখন। থিয় চাহিনি দুখন। বৰ ধেমালিৰ সুকীয়াটক ত্ৰিখন আৰু বাকী সকলো ধেমালিৰ লগৰ এখন। সকলো ধেমালিৰ বহিচাহিনি সৰ্বমুঠ চৌবিগখন। বৰ ধেমালি আৰু ঘোষা ধেমালিৰ লগৰ চাৰিখন, বৰপেটীয়া ধেমালিৰ এখন, ন ধেমালিৰ দুখন, বাম ধেমালিৰ এখন, চোট ধেমালিৰ দুখন (সবহুৱা আৰু অন্য প্ৰকাৰৰ), গুৰু মূদংৰ এখন, বং ধেমালিৰ এখন, বাগ ধেমালি আৰু খট প্ৰবেশৰ লগৰ দুখন আৰু অন্য সবহুৱাৰ দুখন। চালি নাচ বাবখন। গুৰু চালি নাচ আঠখন আৰু বজা-ঘৰীয়া চালি নাচ চাৰিখন। গুৰু চালি নাচৰ বামদানি চাৰিখন যেনে সৰু বামদানি, বৰ বামদানি বা বৰখনীয়া বামদানি, কলাকটীয়া বামদানি আৰু হাজোৱনীয়া বামদানি। বৰ আৰু সৰু স্তৰ ভেদে দুয়োখন বামদানি ৰাদ দি বাকী দুখন গুৰুজনাই হাজোত আৰু কলাকটাত দিনচেৰেক ৰাস কৰোঁতে বচনা কৰা বাবে কলাকটীয়া বামদানি আৰু হাজোৱনীয়া বামদানি বুলি নাম হ'ল। বজাঘৰীয়া চালি নাচৰ চাৰিওখনৰ বামদানি বেলেগ বেলেগ। ব্ৰহ্মতাল, মতি তাল, চাৰিখনীয়া আৰু চুটা তাল ভেদে চাৰিখন। গুৰুঘাত ছটা। বৰ ধেমালি, ন ধেমালি, বাম ধেমালি, বৰপেটীয়া ধেমালি, বাগ ধেমালি আৰু খট প্ৰবেশৰ আৰু প্ৰসঙ্গীয়াত এটাকৈ সৰ্বমুঠ ছটা গুৰুঘাত আছে। সবহুৱা আৰু প্ৰসঙ্গীয়া ভেদে 'ধুলনা' সাতখন। প্ৰসঙ্গীয়া চাৰিখন, মানচোকৰ এখন, ন ধেমালিৰ এখন আৰু অন্য সবহুৱা এখন, মুঠ সাতখন। জনা ঘাত দহোটা। তাৰ ভিতৰত পাঁচখন প্ৰসঙ্গীয়া, চাৰিখন সবহুৱা আৰু এখন ঘোষা ধেমালিৰ সামৰলিত বোৱা হয়।

তাল সমূহৰ মাত্ৰ প্ৰথম খণ্ডত সংখ্যাবে উদ্ধৃতি দিয়া হৈছে। ওজা-পালি আৰু ঘোষা কীৰ্ত্তন। ৰাদ্যৰ ভিতৰত খোল, নেগাৰা, বৰতাল, ডোৰ-তাল, পাতি তাল, খুটি তাল, মজ্জিকা তাল, দৰা, কাঁহ, কাজি আদি। কৌজীয়া ডাওনা, ধুৰা ডাওনা, মাত্ৰ ডাওনা, মেজা ৰাঙ্গ আৰু ৰাঙ্গা ৰাঙ্গ লম্বিটি। ইয়াৰ গগণ্ডে সন্তৰখন মাটি আঁখৰা। সন্তৰতালৰ আৰু বহুতো

সঙ্গীত সম্পদ সমূহ কমলাবানী সত্ৰই সংৰক্ষণ তথা বহন কৰি আছে। সকলো শ্ৰেণীকৰ নাম প্ৰকাশ কৰাটো সম্ভবপৰ নহয় আৰু পাহৰণিত থাকিও গৈছে।

শব্দৰ মাধৱ গুক দুজনীয়ে “সৰ্বজন সম্পন্ন থিক” সেই কথাৰ উল্লেখ স্থান বিশেষে কেইবাবাৰো কৰা হৈছে। তেওঁৰা সৰব আদৰ্শ বহন কৰি কমলাবানী সত্ৰই চিত্ৰ বিদ্যা, নৌকা নিৰ্মাণ বিদ্যা, কুটিৰ শিল্প, গৃহ-নিৰ্মাণ, সিংহাসন, মূৰ্তি ছোঁ মুখা আদি নিৰ্মাণত দক্ষতা অৰ্জন কৰি আহিছে। আমি প্ৰথম আৰু দ্বিতীয় খণ্ডত প্ৰকাশ কৰি অহা কিছুমান তাত্ত্বিক আৰু বাহ্যিক (এই সম্পৰ্কীয়) ব্যাখ্যা বাদদি এই প্ৰসঙ্গত উল্লিখিত গোটচৰেক বিষয় ব্যাখ্যা কৰিবলৈ লোৱা হৈছে। অৱশ্যে স্থান বিশেষে তথা প্ৰসঙ্গ ক্ৰম চৰ্চিত চৰ্চনো হ’ব। কমলাবানী সত্ৰৰ সঙ্গীত সম্পদৰ থূল-মূল ব্যাখ্যা পিচৰ শাখাৰ পৰা প্ৰকাশ হ’ব।

(গ--২) মাটি আখৰা আৰু তাৰ সংখ্যা (২—ক) শৰীৰ সাধনা :-

সঙ্গীতা নৃত্যৰ বাবে মাটি আখৰা অপৰিহাৰ্য্য। নৃত্য শিক্ষা কৰিব লগা হ’লে প্ৰথম মাটি আখৰা কৰি সোৱা অত্যন্ত প্ৰয়োজন। ই হ’ল নৃত্যৰ অগ্ৰিম সহায়ক। মাটি আখৰা মানে মাটিৰ সাধনা। আখৰা মানে সাধনা। সঙ্গীতা সঙ্গীতত সাধনা তিনি প্ৰকাৰৰ যেনে শৰীৰ সাধনা, হস্ত সাধনা আৰু কণ্ঠ সাধনা। এয়ে মিলি “সঙ্গীত সাধন”। নটুৱা শিক্ষাৰ কাৰণে শৰীৰ সাধনা অৰ্থাৎ মটি আখৰা, বাদ্য শিক্ষাৰ কাৰণে হস্ত সাধনা অৰ্থাৎ খোল সাধনা আৰু গীত শিক্ষাৰ কাৰণে কণ্ঠ সাধনা। শৰীৰ সাধনা সমূহ সাধাৰণতে শৰীৰৰ অঙ্গ সমূহক মাটিৰ লগত সশুদ্ধ ৰাখি অভ্যাস কৰা বা সাধনা কৰা হয় বাবে ইয়াক মাটি আখৰা বোলে। এইটো সঙ্গীতা শব্দ। যিবোৰ কামে বা সাধনে শাৰীৰিক গঠনত, শক্তি বৰ্দ্ধনত, অঙ্গ সঞ্চালনত শৰীৰৰ ওপৰত প্ৰভাৱ পেলায় সেই বিলাকেই মাটি আখৰা। ইয়াৰ অৰ্থ অন্য প্ৰকাৰে কৰিবলৈ গলে—শাৰীৰিক ব্যায়াম, অঙ্গ চৰ্চা, অঙ্গ শিথিল-কৰণ, আদি। কিছুমান মাটি আখৰা যৌগিক আসন বিলাকৰ লগত মিল আছে। সেই কাৰণেই হ’বলা সেই বিলাকৰ সাধনা উদাসীন সত্ৰ সমাজত বেছি। কাৰণ ইয়াৰ বাবে ব্ৰহ্মচৰ্য্য সাধনা প্ৰয়োজন। সহজতে মাতে ভাগৰ নেলাগে, তাৰ কাৰণে শক্তি বৰ্দ্ধনৰ আবশ্যক। যিসকলে শৰীৰ সাধনাৰ কাৰণে আগবাঢ়ি গৈ পিচত দৈহিক কণ্ঠ পোৱাৰ বাবে চিন্তা কৰে, তেওঁলোকে মাটি আখৰাত কেতিয়াও সিদ্ধহস্ত বা নৃত্যপটু হ’ব নোৱাৰে। আজিকালি খেলাধুলাৰ প্ৰতি মানুহৰ যি আকৰ্ষণ বা তাত যি অস্বিদীপ

যন্ত্ৰ আছে, ঠিক তেনেকৈ প্ৰথমতে সঙ্গীতা নৃত্যবিদ হবলৈ হ'লে মাটি আখৰা চৰ্চা, অতীৰ প্ৰয়োজন বা যন্ত্ৰ কৰণীয়। সঙ্গীতা নৃত্য পটু হবলৈ প্ৰথমতে শিক্ষা কৰা হয় মাটি আখৰ। ইয়াৰ পৰা শৰীৰটো নাচৰ কাৰণে উপযোগী হয় বা বিভিন্ন ভঙ্গী বা নাচ শুদ্ধ ভাৱে দিয়াৰ সুবিধা হয়। ভৰত নাট্যম্, কথাকলি, কথক আৰু মলিপুৰী নৃত্য আদি ভাৰতীয় অন্য নৃত্য সমূহত শৰীৰ সাধনাত যেনেকৈ জোৰ দিয়া হয়, ঠিক তেনেকৈ সঙ্গীতা নৃত্যৰ বাবে মাটি আখৰাতো জোৰ দিয়া হয়। গতিকে সঙ্গীতা মাটি আখৰাৰ এটি দীৰ্ঘ ঐতিহ্য আছে। মাটি আখৰা হ'ল সঙ্গীতা নৃত্যৰ একোটি ক্ষুদ্ৰাংশ। তাৰ অংশবোৰ একত্ৰীকৰণ কৰিলে একোটি নৃত্যলৈ ৰূপান্তৰ ঘটে। অৱশ্যে মাটি আখৰাৰ অংশবোৰ সম্পূৰ্ণ বোধগম্য তথা ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰিলেহে, হলেহে, নটুৱা বুলিব পাৰি। কমলাবাৰী সন্তত যিবিধাৰ মাটি আখৰা আছে সেইবিলাকৰ বেছি ভাগ “বৰপ্ৰবেশ” নাচতে খাটে বা ব্যৱহাৰ হয়। কিছু কিছু অংশ অন্য নাচতো আছে। সেই কাৰণেই পূৰ্বতে মাটি আখৰা দি জন লাগে। মাটি আখৰাৰ আৰম্ভণি অংশটো হ'ল ন শিকাক ভকতৰ ল'ৰাক পোনতে তললৈ পেট পেলাই লৈ সোঁফালে গাল কাটি কৰিবলৈ দি, বাহৰ সমানে হাত দুখন মেলি লৈ, ভৰি দুখন সমানে মেলি আঁঠুৰ তলছোৱা চপাই আনি গেৰোৱাত লগাব। অধ্যাপকে সোঁভৰিৰে বাহৰ পৰা ক্ৰমে তপিনালৈকে খচকি (সহিব পৰাকৈ) দিব। তেতিয়া শৰীৰটো শিথিল হয়, আঁঠুবোৰ মুকলি হয়। গত বনিয়গ চোলা আৰু ককালত গামোচা থাকিব লগাটো সঙ্গীতা মাটি আখৰাৰ নিয়ম। এয়াই মাটি আখৰাৰ আৰম্ভণি। তাৰ পিচত স্তৰ বিশেষে লঘু লঘু চাই আৰু ক্ৰমে কঠিন অংশ বোৰ দিবলৈ চেষ্টা কৰিব। মাটি আখৰা দি সম্পূৰ্ণ হলে নটুৱাক প্ৰথমে নাদুভঙী আৰু দ্বিতীয়ত বুমুৰা নাচ শিকোৱা হয়। ডাঙৰ ল'ৰা সকলক বিহাৰ নাচ শিক্ষা দি থাকোতেওঁ শিকাককো তাত যোগ দিবলৈ দিয়া হয়। বিহাৰ নাচ দি পৰা সকলে চালি নাচ দিবলৈ সুবিধা পায়। প্ৰায় ২০/২২ বছৰমানলৈকে বিহাৰ আৰু চালি নাচ দিব পাৰে। তাৰ পিচত তেওঁলোকক অৱসৰ দিয়া হয়। কিন্তু ভাওনাৰ (অক্ষীয়া) বাবে প্ৰয়োজনীয় ভাৱবীয়া যেনে সন্তধাৰ, শ্ৰীকৃষ্ণ, শ্ৰীৰাম, লক্ষণ, গীতা কণকান্তী আদি ভাৱত নৃত্যাদি দি থাকে। গায়ন হলে গায়ন বিদ্যা শিক্ষা আৰু বায়ন হলে বায়ন বিদ্যা শিক্ষা কৰি পিচলৈ তেওঁলোক বৰগায়ন বা বৰবায়ন হয়গৈ আৰু উত্তৰাধিকাৰী সূত্ৰে অধ্যাপক পদলৈ উন্নীত হয়। এইবোৰ সঙ্গীতা নিয়ম। মাটি আখৰাৰ পৰা আৰম্ভ কৰি পিচৰ উন্নীত স্তৰলৈকে এনেভাৱে ব্যৱহাৰ হৈ আছে।

কমলাবাৰী সন্নত মাটি আখৰা সত্তৰ (৭০) খন আছে। প্ৰতিখন মাটি আখৰাৰ ব্যাখ্যা দিব নোৱাৰি। গতিকে তাৰ নামবোৰ উল্লেখ কৰা হ'ল মাত্ৰ।

১। ওৰা	৩০। খিয় মুককা
২। ওৰাত বহা	৩১। আঠুগুন
৩। ওৰাত গেৰোৱা লগা	৩২। কাটিলন
৪। ওৰা চটা	৩৩। খিয়লন
৫। ওৰাত জাপ	৩৪। উৰ্দ্ধলন
৬। কাটি চটা	৩৫। চৌঘুৰি কাটিলন
৭। সমুখলৈ চটা	৩৬। সিংহ জলক
৮। বাহ চটা	৩৭। তিলটিয়া জলক
৯। উধা চটা	৩৮। চাৰটিয়া জলক
১০। চৌঘুৰি বহি চটা	৩৯। চিতিকা
১১। চৌঘুৰি ওৰা চটা	৪০। চিতিকা নাখেই
১২। খৰ	৪১। ভে.কালো জাপ
১৩। লুটি খৰ	৪২। বাঘ জাপ
১৪। চিত খৰ	৪৩। হাত সলোৱা
১৫। চিতা পাক	৪৪। হাত পকোৱা
১৬। গোৰ পাক	৪৫। গেৰোৱা চোৱা
১৭। উধা পাক	৪৬। বুকু চোৱা
১৮। চেৰেকি পাক	৪৭। পলো তোলা
১৯। কাতি পাক	৪৮। পানী সিচা
২০। উৰ পাক	৪৯। মাতনি
২১। উৰ পাক টুকুৰা	৫০। খৰ্হাক
২২। টুকুৰা পাক	৫১। ককিলা খোচা
২৩। আকল পাক	৫২। তেৰুটুপি
২৪। শাৰী পাক	৫৩। কামি টনা
২৫। মাইকী পাক	৫৪। মৈৰা পানী খোৱা
২৬। উধা চেৰেকী পাক	৫৫। কাছ বান্ধ
২৭। ঠেংমেলো টুকুৰা পাক	৫৬। আঠুৱা
২৮। এটিয়া ডিৰিৰ পাক	৫৭। টেটেলা
২৯। বহি মুককা	৫৮। খেন ডঙা

৫৯। মোৰোপা	৬৫। ধিনা খিত্তি তাতা ধেই
৬০। জাপ	৬৬। তাতা নিতা নিতা ধেনি
৬১। হাড় ভঙা	৬৭। ধেৰ ধিনাওঁতা খিত্তিত্তি দাওঁতা ধেৰ ধিনাওঁতা খিত্তিত্তা ধেই
৬২ চলনা	৬৮। ধিনা খিত্তা খিত্তা খিত্তা ধেনি ভাধি নাওঁ ধিন তাধে নিতা খিত্তা ধিনা জেনা ধেই
৬৩ ছত্ৰাবলী	৬৯। ধেকোচ ধেই
৬৪। ধেই দাওঁতা খিত্তি নাধেই	৭০। তমাজ মোচৰা

সন্নীয়া ভাষাত ব্যৱহাৰ হোৱা মাটি আখৰাক জ্বৰত নাট্য শাস্ত্ৰত 'কৰণ' বুলি কয়। কু ধাতুত অনট্‌ প্ৰত্যয় যোগ হৈ কৰণ হৈছে। 'কৰণ' শব্দটো শাস্ত্ৰীয় আৰু "মাটি আখৰা" হ'ল সন্নীয়া নাট্য শাস্ত্ৰমতে কৰণৰ সংজ্ঞা হ'ল "হস্তপাদ সমাযোগো নৃত্যস্য কৰণং ভবেৎ" (ভৰত নাট্য শাস্ত্ৰ ৪/৩১) অৰ্থাৎ নৃত্যত হস্ত পদৰ মিলিত সঞ্চালনক কৰণ বোলে। কৰণৰ সংখ্যা এণ আঠটা (১০৪)। প্ৰতিটো কৰণৰ নাম আৰু বিনিয়োগ সমূহ নিম্নে স্থানত উল্লেখ কৰা হ'ল।

নাম—

- ১। তল পুত্ৰ পুট
- ২। বজিত
- ৩। বলিতোক
- ৪। সমনথ
- ৫। লীন
- ৬। স্বস্তিকবেচিত
- ৭। মণ্ডল স্বস্তিক
- ৮। নিকটুক
- ৯। অপবিক্স
- ১০। অৰ্দ্ধনিকটুক
- ১১। কণ্ঠিচ্ছিন্ন
- ১২। অৰ্দ্ধবেচিত

বিনিয়োগ—

- পুত্ৰপাঞ্জলি আৰু লজ্জা ভাবত হয়।
 অসূয়া বাক্যার্থৰ অভিনয়ত
 মৃগধা নাৰিকো আৰু সৰলা স্ত্ৰীৰ লজ্জা
 আবেগ প্ৰকাশত।
 মঞ্চত শিল্পীৰ প্ৰথম প্ৰবেশত।
 প্ৰিয় অভিযানত
 নৃত্য প্ৰধান অভিনয়ত অতি আনন্দ প্ৰকাশত
 চিকাৰ, অপমান বুজোৱাত।
 আত্ম প্ৰশংসাসূচক অভিনয়ত।
 অসূয়া, ক্ৰোধ প্ৰকাশ প্ৰয়োগত।
 মৃত আত্ম প্ৰশংসা প্ৰকাশ সম্পূৰ্ণ নহয়।
 বিস্ময় প্ৰকাশত
 পলায়ন আৰু সামঞ্জস্যহীন কৰ্ম প্ৰকাশত

নাম :—

বিনিয়োগ :—

১৩। বন্ধুস্বস্তিক	লজ্জা প্ৰকাশ কৰিব নোৱাৰাত অনুতপ্ত প্ৰকাশত।
১৪। উন্নতক	অতি সৌভাগ্যজনিত গৰ্ব প্ৰকাশত।
১৫। স্বস্তিক	অশ্বেষণ, নিষেধ, উগ্ৰতা প্ৰভৃতি ভাৱত।
১৬। পৃষ্ঠ স্বস্তিক	শঙ্কু সন্ধান, নিষেধ, প্ৰণতা প্ৰভৃতি ভাৱত।
১৭। দিক স্বস্তিক	গীত কালীন অগন্তগীৰ সম্ভৱ প্ৰকাশত।
১৮। অন্নাত	ললিত বৃত্ত প্ৰয়োজ্যকৰণত।
১৯। কটীগম	বিঘ্ননাশৰ বাবে জৰ্জৰ প্ৰতিষ্ঠা প্ৰকাশত।
২০। আক্ষিপ্ত বেচিত	দান, প্ৰতিপ্ৰহ প্ৰকাশত।
২১। বিক্ষিপ্তাক্ষিপ্তক	গমন, আগমণ সূচনা প্ৰকাশকৰণত।
২২। অন্ধৰস্তিক	শোভা সম্পাদন নৃত্য প্ৰকাশত
২৩। অন্ধিত	সমুখস্থ বিষয়ত কৌতুক প্ৰদৰ্শন বুজোৱাত।
২৪। ভুজঙ্গাসিত	ভয় প্ৰকাশত
২৫। উৰ্দ্ধজানু	ললিত নৃত্যকৰণত
২৬। নিকৃষ্টিত	উৎসুক, আকাশ গমনোন্মুখ, বিতৰ্ক, প্ৰাধান
	প্ৰভৃতি ভাৱ প্ৰকাশত।
২৭। মত্তলি	মত্ততা প্ৰকাশত।
২৮। অৰ্দ্ধ মত্তলি	অৰ্দ্ধ মত্ততা প্ৰকাশত।
২৯। বেচিত নিকৃষ্টিত	গমনাগমন সূচিতকৰণত।
৩০। পাদাপবিদ্ধ	কৰ্মণ, তুমিহ পদাৰ্থ বুজোৱাত।
৩১। বলিত	আকাংক্ষামুক্ত অৰলোকন আৰু ললিত নৃত্যত।
৩২। মূলিত	গুহ নৃত্যত প্ৰযুক্ত।
৩৩। ললিত	খিলাসমুদ্ভ নৃত্য প্ৰকাশত।
৩৪। দণ্ডপঙ্ক	নৃত্য প্ৰকাশত।
৩৫। ভুজঙ্গ ব্ৰন্তবেচিত	সৰ্প ভয় সূচক আৰু নৃসিংহ কৰ্তৃক দৈত্য বধ
	বিবৰণ প্ৰকাশক।
৩৬। নুপুৰ	নৃত্য প্ৰকাশত।
৩৭। বৈশাখ বেচিত	ধনুত শুভ্ৰ, অশ্বাৰোহন, ব্যায়াম, নিৰ্গমন
	প্ৰভৃতি ক্ষেত্ৰত প্ৰয়োজ্য।
৩৮। ব্ৰহ্মৰ	উদ্ধত গমন প্ৰকাশত।
৩৯। চতুৰ	বিস্ময়, অসুয়া আৰু বিদুষক ক্ৰিয়া প্ৰকাশত।

নাম—	বিনিয়োগ—
৪০। ভূজঙ্গাঙ্কিত	সপিল গমন বুজোৱাত ।
৪১। দণ্ডকৰেচিত	প্ৰমোদ নৃত্য প্ৰকাশত
৪২। বৃশ্চিক কট্টিত	বিস্ময়, ব্যোমযান, ইচ্ছা প্ৰভৃতি প্ৰকাশত ।
৪৩। কট্টিদ্ৰান্ত	ইতস্ততঃ পাদচৰ্ণনত ব্যৰহত ।
৪৪। জ্ঞাতবৃশ্চিক	আকাশ উৎলম্বন প্ৰকাশত ।
৪৫। ছিন্ন	তাল আৰু বঙ্গ প্ৰতসাৰণ প্ৰবেশত ।
৪৬। বৃশ্চিকৰেচিত	আকাশ গমন প্ৰকাশত ।
৪৭। বৃশ্চিক	ঐৰাত্ৰ, ব্যোমযান বুজোৱাত ।
৪৮। ব্যাংসিত	হনুমান আৰু মহাত্মাসংলগ্ন পৰিক্ৰমন প্ৰকাশত ।
৪৯। পাশ্বনিকুট্টিত	বাৰম্বাৰ হৃদৰ্শন আৰু গতি প্ৰকাশত ।
৫০। জলাট তিলক	বিদ্যাধৰৰ গমন প্ৰকাশত ।
৫১। ক্ৰান্ত	উদ্ধত পাদচাৰণত প্ৰযুক্ত ।
৫২। কঙ্কিত	অতীব আনন্দিত দেৱতাৰ অভিনয়ত প্ৰযোজ্য ।
৫৩। চক্ৰমণ্ডল	দেব পূজা আৰু উদ্ধত গতি প্ৰকাশত ।
৫৪। উৰোমণ্ডল	শিৱৰ প্ৰিয় নৃত্য ভঙ্গীত ।
৫৫। আক্ষিপ্ত	বিদূষকৰ গমন প্ৰকাশত ।
৫৬। তলবিলসিত	সুহৃদাৰ প্ৰভৃতি অভিনয়ত ।
৫৭। অৰ্গল	অঙ্গদ প্ৰভৃতি প্ৰকাশত বা বুজোৱাত ।
৫৮। বিক্ষিপ্ত	উদ্ধত গতি অভিনয়ত ।
৫৯। আশ্বৰ্ত	ভয়যুক্ত গমনত ।
৬০। ভোলাপাদ	শুদ্ধ নৃত্যত প্ৰযুক্ত ।
৬১। বিৱৃত	উদ্ধত গতিত ব্যৰহত ।
৬২। বিনিৱৃত	উদ্ধত গতিত ব্যৰহত ।
৬৩। পাশ্বক্ৰান্ত	ভীম প্ৰভৃতি ভীষণগতি বুজোৱাত ।
৬৪। নিস্তম্ভিত	শিৱৰ অভিনয়ত প্ৰয়োগ হয় ।
৬৫। বিদ্যুৎপ্ৰান্ত	উদ্ধত গমনত প্ৰযোজ্য ।
৬৬। অতিক্ৰান্ত	অহঙ্কাৰ বুজোৱাত ।
৬৭। বিবৰ্তিত	শোভা সম্পাদক নৃত্যত প্ৰযোজ্য হয় ।
৬৮। গৱক্ৰীড়িতক	মধুৰ গতি বুজোৱাত ।
৬৯। তলসংক্ৰোটিত	ভূতল পতিত সমুখৰ বস্তু বুজোৱাত ।
৭০। গৰ্ভড প্লুতক	আত্মপ্ৰশংসা বুজোৱাত হয় ।

নাম—

- ৭৯। গৰ্ভসূচী
৭২। পৰিবৃত্ত
৭৩। পাৰ্শ্বজানু
৭৪। গুৰুবল্লীনক
৭৫। সশ্মত
৭৬। সূচী
৭৭। অৰ্দ্ধসূচী
৭৮। সূচীবিহীন
৭৯। অপক্ৰান্ত
৮০। ময়ূৰ ললিত
৮১। সৰ্পিত
৮২। দণ্ড পাদ
৮৩। হৰিণ প্লুত
৮৪। প্ৰেঙখনিত
৮৫। নিতম্ব
৮৬। স্খলিত
৮৭। কৰিহন্ত
৮৮। প্ৰসৰ্পিত
৮৯। সিংহ বিক্ৰীড়িত
৯০। সিংহাকৰ্ষিত
৯১। উদ্বৃত্ত
৯২। উপসূত
৯৩। ভলসংঘটিত
৯৪। অনিত
৯৫। অৱহিখক
৯৬। নিবেশ
৯৭। এডকা ক্ৰীড়িত
৯৮। উকদ্ যন্ত

বিনিয়োগ—

- গণ্ডৰ অনঙ্কৰণ অৰ্থ প্ৰকাশক।
অসীম অনন্ত অর্থ প্ৰকাশত।
যুদ্ধ আৰু সমুখ সমৰ বুজোৱাত।
বৃহৎ পক্ষী যুদ্ধত প্ৰযোজ্য হয়।
অধম লোকৰ অপসাৰণ অভিনয়ত প্ৰযোজ্য হয়।
বিস্ময় প্ৰকাশত।
অল্প বিস্ময় বুজোৱাত।
চিন্তা প্ৰভৃতি বুজোৱাত।
শোভা সম্পাদক নৃত্যত প্ৰযোজ্য হয়।
ললিত নৃত্যত প্ৰয়োগ হয়।
মত্ত ব্যক্তিৰ সমীপ আগমন আৰু দৰ্শগমন প্ৰকাশত।
সদৰ্প গতি প্ৰকাশত।
মূগ গতি বুজোৱাত।
উদ্ধত গতিত প্ৰযোজ্য।
অঙ্গ দৌৰ্ত্বৰ প্ৰকাশত।
শিথিলতা প্ৰকাশত।
দধি, চন্দন প্ৰভৃতি মঞ্জল দ্ৰব্যাদিৰ স্পৰ্শ বুজোৱাত।
আকাশচাৰীৰ সঞ্চৰণত।
ভয়ঙ্কৰ গতিত প্ৰযোজ্য হয়।
সিংহৰ অভিনয়ত প্ৰযুক্ত হয়।
ক্ষোভ প্ৰকাশত।
সবিনয় অভিজগনত প্ৰযোজ্য।
দয়া বুজোৱাত।
কাৰ্য্যাব্যস্তত প্ৰযোজ্য।
চিন্তা, দুৰ্ব্বলতা প্ৰভৃতি বুজোৱাত।
গজাবোহনত প্ৰযোজ্য।
ইতৰ প্ৰাণীৰ গতি বুজোৱাত।
ঈৰ্ষা, প্ৰাৰ্থনা, প্ৰণয়জনিত ক্ৰোধ প্ৰকাশত।

নাম—

বিনিয়োগ —

১৯১। মদস্বলিতক	মধ্যম শ্ৰেণীৰ মন্ততা বুজোৱাত।
১০০। বিফুকান্ড	বিফুকৰ পদক্ষেপত প্ৰযোজ্য।
১০১। সম্ভ্ৰান্ত	ব্যস্ততাপূৰ্ণ গতি বুজোৱাত।
১০২। বিকলত	অহমিকা প্ৰকাশত প্ৰযোজ্য।
১০৩। উদ্ঘাটিত	হৰ্ষ প্ৰকাশত প্ৰযোজ্য।
১০৪। বৃষভক্ৰীড়িত	কৌতুক প্ৰকাশত প্ৰয়োগ হয়।
১০৫। লৌলিত	বিনাসমূক্ত নৃত্যত প্ৰযোজ্য হয়।
১০৬। নাগাপসপিত	অল্পমন্ততাৰ অভিনয়ত প্ৰযোজ্য।
১০৭। শব্দটাস্য	বাগক্ৰীড়াৰ অভিনয়ত প্ৰযোজ্য।
১০৮। গণ্ণাবতৰণ	গণ্ণাৰ মন্তত অবতৰণ বুজোৱাত।

নাট্য শাস্ত্ৰত উল্লিখিত এশ আঠখন কৰণৰ (মাটি আখৰাৰ) বিনিয়োগ ব্যাখ্যা কৰা হ'ল। ইয়াৰ উপৰিও প্ৰতিখন কৰণৰ লক্ষণসমূহ নাট্য শাস্ত্ৰৰ চতুৰ্থ অধ্যায়ৰ তেঘঠী নম্বৰ শ্লোকৰ পৰা আৰম্ভ কৰি এশ সত্তৰ নম্বৰ শ্লোক পৰ্যন্ত প্ৰকাশ কৰা হৈছে। সঙ্গীয়া হিচাবত ব্যৱহৃত সত্তৰখন মাটি আখৰাৰ লগত ইয়াৰ তুলনামূলক দৃষ্টিৰে চালে বহুতো মিল ওলাব। বিভিন্ন গঠন প্ৰণালী আৰু তাৰ ব্যৱহাৰ নাট্য শাস্ত্ৰত উল্লেখ কৰাৰ দৰে ইয়াতো আছে। মাত্ৰ ‘মাটি আখৰা’ নামকৰণ হ’ল সঙ্গীয়া আৰু ‘কৰণ’ হ’ল শাস্ত্ৰীয়। উপাহৰণ স্বৰূপে নাট্য শাস্ত্ৰত উল্লিখিত ‘কটি-চ্ছিন্ন’ কৰণৰ সৈতে সঙ্গীয়া ‘কাটি চটা’ আৰু “সিংহ বিক্ৰীড়িত”ৰ লগত সঙ্গীয়া ‘সিংহ জলক’ মাটি আখৰাৰ অংশটো বিজাব পাৰি। এনেদৰে সমগ্ৰ কৰণ বোৰৰ সৈতে সঙ্গীয়া মাটি আখৰাৰ তুলনাত্মক দৃষ্টিৰে চালে মিলিব। কিন্তু ইয়াত এনে আচনি নোৱা নহ’ল। কাৰণ ইয়াৰ কাৰণে এখন বেলেগে কিতাপ লিখাৰ প্ৰয়োজন আছে।

ভৰত নাট্য শাস্ত্ৰৰ একাদশ অধ্যায়ত ‘চাৰী’ৰ বিধান দিয়া হৈছে। এটা ভৰিৰে চালনা কৰাক ‘চাৰী’ আৰু দুটা ভৰিৰে কৰা চালনাক ‘কৰণ’ বুলি কোৱা হয় (একপাদ প্ৰচাৰো যঃ সা চাৰীত্যভিধীয়ন্তে। দ্বিপাদ ক্ৰমেন যন্তু কৰণং নাম তত্তবেৎ” নাট্য শাস্ত্ৰ)। ক’কালৰ পৰা নিশ্চনস্থ প্ৰত্যংগ সমূহৰ বিশেষ প্ৰকাৰ সঞ্চালনক ‘চাৰী’ বুলি বুজা যায়। অৱশ্যে সঙ্গীয়া হিচাবত এইবোৰৰ নাম পাবলৈ নাই। নাট্য শাস্ত্ৰত কৰণৰ চাৰিটা ভাগ ক’ৰিছে আবেষ্টিত, উদ্বেষ্টিত, ব্যাবৃত্ত আৰু পৰিবৰ্ত্তিত। এই বিলাকো সম্ভৱ

পোতা নেহায়। অৱশ্যে বহুসংখ্যক এইবিলাকৰ নামৰ ব্যৱহাৰ ঘটে, বাহ্যিক ভাৱেহে নাই। ভৌমী, আকাশিকী হিচাবত ‘চাৰী’ক দুটা ভাগত বিভক্ত কৰা হৈছে। এইবিলাকো বহুসংখ্যক সঙ্গীতা নৃত্যত আছে। মাত্ৰ কথিত হিচাবত নাই। মাটি আখৰাৰ ভিতৰতে এইবোৰ সামৰা হৈছে বুলি কোৱা হয়। নাট্য শাস্ত্ৰমতে উল্লিখিত কৰণ সমূহৰ সাত বা আঠটা কৰণ সমষ্টিত ‘অঙ্গহাৰ’ গঠন হয়। চতুৰ্থ অধ্যায়ত কৈছে “সৰ্বোৰ্দ্ধাং অঙ্গহাৰানাং নিম্পত্তিঃ কৰনৈৰ্ভবেৎ” অৰ্থাৎ কৰণ সমূহৰ দ্বাৰা সকলো অঙ্গহাৰ সম্পন্ন হয়। সঙ্গীতা মতে বহুতো মাটি আখৰাৰ অংশ মিলি একোটা নাচৰ বহুল অংশ আৰু তেনেকুৱা বহুল অংশ মিলি একোটা নাচ গঠিত হৈছে। সেইবাবে নাচৰ তিনিটা অঙ্গ কৰা হৈছে। কৰণ, অঙ্গহাৰ আৰু নৃত্য। জলিত অঙ্গভঙ্গীৰ নাম অঙ্গহাৰ। কৰণৰ কাম হ’ল ৰূপসুৰি আৰু অঙ্গহাৰৰ কাম হ’ল লাৱণ্য যোজনা। অন্য প্ৰকাৰে কৰণ হ’ল নৃত্যৰ দেহ আৰু অঙ্গহাৰ হ’ল নৃত্যৰ প্ৰাণ বা আত্মা। অঙ্গহাৰ বহিৰ্গত প্ৰকাৰ বুলি নাট্য শাস্ত্ৰই উল্লেখ কৰিছে যেনে স্থিৰ হস্ত, পৰ্য্যায়ক, সুচীবিদ্ধ, অপবিদ্ধ, আক্ৰান্তক, উন্মাদিত, বিকলন্ত, অপৰাজিত, বিকলভাপসূত, মত্তাকীড়, স্বস্তিকবেচিত, পান্থস্বস্তিক, বৃশ্চিক, লম্বৰ, মত্ত স্ফলিতক, মদবিমলসিত, গতিমন্তল, পৰিচ্ছিন্ন, পৰিহৃত্তিবেচিত, বৈশাখবেচিত, পৰাবৃত্ত, অলাতক, পান্থস্বেদ, বিদূষদ্বাঙ, উদ্ধৃতক, আলীড়, বেচিত, আক্ৰান্ত-বিত, অক্ৰান্তবেচিত, সংহাঙ, অপসংগিত, অছনিকুটক।

(২-খ) হস্তসাধনা ৪—

শৰীৰ সাধনাৰ পিচত হস্ত সাধনা আছে। আশি ওপৰত কৈ আহিছো যে শৰীৰ সাধনা সমূহক সঙ্গীতা ভাষাত ‘মাটি আখৰা’ বোলে। উক্ত মাটি আখৰাৰ পিচত হস্ত সাধন কৰিব লগা হয়। হস্ত সাধনা দুটা ভাগত ভগাব পাৰি (১) মাটি আখৰা অৰ্থাৎ মাটিক আশ্ৰয় কৰি দিকা শাৰীৰিক ব্যায়ামৰ অংশবোৰৰ অভ্যাস হৈ উঠাৰ পিচত সেই সমষ্টিবোৰ একত্ৰীকৰণ কৰি তাক সজাই পৰাই তুলি অঙ্গহাৰ তৈয়াৰ কৰা আৰু তাৰ পৰা পূৰ্ণাঙ্গ কৰি নৃত্যলৈ ৰূপান্তৰ কৰা আৰু সেইবিলাকেই সঙ্গীতা নৃত্য যেনে ঝুম্বা, নাদুত্তী, বিহাৰ, প্ৰবেশ, চাঙ্গি, সূত্ৰধাৰ আদি নামেৰে নামকৰণ হৈ সেইবোৰৰ শিদ্ধা সম্পন্ন কৰি তোলা। (২) নৃত্যাদি শিদ্ধা লাভ কৰি থকাৰ লগে লগে সঙ্গীতা ধেমালি, ঘাত, ৰাজন আদি শিফি পৰিপূৰ্ণতা লাভ কৰা। মাটি আখৰাবোৰ হ’ল একোটা নৃত্যৰ ক্ষুদ্ৰাংশ

সেইবোৰক জোৰা লগাই দিব পাৰিলে এটা পূৰ্ণাঙ্গ শৰীৰ গঠন হয়। সেই বোৰ শিকি অৰ্থাৎ হস্তবোৰৰ প্ৰয়োগ জ্ঞান বা কোন কোন নাচত কি কি হস্ত তাক সম্পূৰ্ণ জানি উঠাৰ পিচত (ইয়াৰ লগতে কোন কোন হস্তৰ কি কি নাম আদিও জনাৰ পিচত) সেইজনক হস্ত সাধক বুলি ক'ব পাৰ। হস্তসাধনাত হাতত সদায় দৃষ্টি ৰখা অৰ্থাৎ নৃত্য কৰোঁতে হাতলৈ দৃষ্টি কৰা আৰু স্মিতহাস আদি থকাটো অপৰিহাৰ্য্য। মাটি আখৰাখানক “শৰীৰ সাধনা” বুলি পূৰ্বতে কোৱা হৈছেই। সেই সাধনাৰ পিচত মহিলাক নৃত্য শিক্ষা দিয়া হয় সেইবোৰক “হস্ত সাধনা” বুলি কয়।

বায়ন বিদ্যা শিকোতা সকলক যি খোলৰ বোল শিক্ষা দিয়া হয় তাকো হস্তসাধনা বুলি কোৱা হয়। খোল বজোৱা, ভাওনা পৰিচালনা (খোলেৰে কৰা, চালি, ঝুমুৰা আদি নাচৰ অধিকাৰী হ'ল, বায়ন। সেই অধিকাৰী বাব লহলৈ হলে সততে হস্ত সাধনা অৰ্থাৎ খোল সাধনা কৰিব লাগে। আঠ বা দহ বছৰ বয়সৰ পৰাই সগৰ ভকতৰ ল'ৰাক বায়ন শিক্ষা দিয়া হয়। প্ৰথমতে ল'ৰাজন বায়ন আৰু গায়ন এই দুটা বিষয়ৰ কোনটোত নিপুণ হয় তাৰ পৰীক্ষা কৰিব কাৰণে যিকোনো এঠাত শিকিবলৈ দিয়া হয়। কথাতো কয় বোলে “মাতলবী গায়ন আৰু বাহুবলী বায়ন”। বায়নত পটু নহলে গায়নত আৰু ম'ত ডাল নহলে বায়ন শিকিবলৈ দিয়া নহয়। বায়ন শিক্ষা অৰ্থাৎ হস্ত সাধনাৰ প্ৰথম পৰ্য্যায় হ'ল খোলৰ বোল আঙুৰোৱা। নিত্য প্ৰসঙ্গত বজোৱা খোল প্ৰসঙ্গৰ বাজনাখিনিকে প্ৰথমে শিকোৱা হয়। এজন বায়নৰ ওচৰত তামোল গাপ, পইচা, গামোচা, মাননি দি সেৱা জনাই গুৰুবৰণ কৰি ল'ব লাগে ইয়াক “অৰ্চন দিয়া” বুলি কয়। পোনতে নিত্য প্ৰসঙ্গৰ চহিনি (বহিচাহিনী) মুখেৰে উচ্চাৰণ কৰি হাতেৰে তাল ধৰি আয়ত্ত কৰোৱা হয়। সেইখিনি পৰিপা-
টীকৈ মুখস্থ হলে প্ৰসঙ্গীয়া গুৰুঘাত, লনাঘাত আদিৰ বোলবোৰ শিকায়। এই খিনিৰ পিচত দ্বিতীয় পৰ্য্যায়ৰ শিক্ষা হল হাত বুলনি শিক্ষা অৰ্থাৎ হাতেৰে মুখস্থ হোৱা বোল বোৰ বজাবলৈ অভ্যাস কৰা। এখন বহা পীৰা পাৰি পোনতে বায়নজনে শিকোতাক হাতত ধৰি হাতখনেৰে তত বজাবোৰ বুলাবলৈ যত্ন কৰে। খালৰ বেঁৱা আৰু দাইনাৰ হিচাবটো নিজৰ সোঁহাত আৰু বাওঁহাতত ভিত্তি কৰি আৰু কোনফালে কোনটো বোল বেঁৱাৰ আৰু কোনটো বোল দাইনাৰ সেই হিচাব বাখি পীৰাখনত আঙুলিৰে বা হাতৰ তলুৱাৰে বুলাব লাগে।

বায়ন শিক্ষাৰ তৃতীয় পৰ্য্যায় হ'ল খেতিয়া মুখেৰে আঙুৰে বা বোলবোৰ হাতেৰে বহাপীৰাত বজাই অভ্যাস কৰি লোৱা হ'ল, তাৰ পিচত এটা সৰু

খোলত পহুচালেৰে ছাই (সাধাৰণ ভাৱে) ভাতে ৰাজনা ৰোলোৱা হয়। ইয়াতে আগৰ ৰাজনাবোৰৰ পুনৰাস্থি কৰে। ৰান্নন হাতত ধৰি সেই খোলতো শিকায়। খোলত প্ৰসঙ্গীয়া চাহিনি ভালকৈ আহিনে তেওঁক ৰান্নন তোলা হয়। কীৰ্ত্তনঘৰত তামোল পাপ গামোচা ১ খন অৰিহণা পইচা দি (তিনিপৰ প্ৰসঙ্গত) আশীৰ্বাদ ল'ব। সঙ্গাধিকাৰ, বৰৰান্নন আৰু বৰগান্নন, চাৰিখন বহাৰ বুঢ়াভকতক স্থানিয়মে তামোল পাপ অৰিহণা দি সেৱা জনাই আশীৰ্বাদ লয়। সঙ্গাধিকাৰক এখন গামোচাও 'দিয়ে। সঙ্গীয়া প্ৰসঙ্গত চাহিনি শেষ হলে তেওঁক জনাঘাত বজাবলৈ দিয়া হয়। সকলোকে তামোল বিতৰণ কৰে, আশীৰ্বাদ কৰে।

ৰান্নন উঠাৰ পিচত ধেমালিবোৰ শিকোৱা হয়। একেবাৰে শেষত ঘোষা ধেমালি শিকায়। এই ধেমালিখন শিকিবৰ কাৰণে বেলেগে অৰ্চনি দিব লাগে। ধেমালিবোৰ শিকি হলে বৰগীত, অক্ষৰ গীতৰ তাল, মান ধৰি বজাবলৈ শিকোৱা হয় আৰু সঙ্গীয়া নাচৰ ৰাজনাবোৰ শিকোৱা হয়। নাচৰ ৰাজনাবোৰ শিকিবলৈ বেছ প্ৰয়াস নেলাগে, কাৰণ নিজে নাচোতে সেই নাচৰ ৰাজনাবোৰ মুখস্থ হয়গৈ। ৰাজনা মুখস্থ নহলে নাচিবও নোৱাৰে। যিহতুকে কোনখন নাচৰ পিচত কোনখন নাচৰ ৰাজনা পৰিব সেই হিচাবটো নেখাকলে নাচোতে খেলি-মেলি লগাটো স্বাভাৱিক।

এনেকৈ হস্ত সাধনা কৰিলেও নিজৰ অধ্যাপক ৰান্ননজনৰ পিচে পিচে সহকৰ্মী হিচাবে ফুৰি আনন্দ উপদেশ আদি শিকি লয়। ইয়াত তনুসৰণ আৰু অনুকৰণ দুয়োটাই কৰিব লাগে। ৰান্ননজনৰ হাতৰ সুন্দৰ বুজন, গাৰ লহৰ, ঠেও ঠমক, চকুৰ দৃষ্টি আদি থকা অপৰিহাৰ্য্য। তেতিয়াহে বিশিষ্ট খোল-বাদক হিচাবে প্ৰখ্যাত হ'ব পাৰে। এনেকুৱা এজন পৰিপক্ক ৰান্ননকে “বৰৰান্নন” পতা হয়। বৰৰান্নন পতাৰ নীতি এনেদৰে অধ্যাপক বৰৰান্ননজনে নিজৰ সমকক্ষ এজন বৰৰান্নন আৰু এজন বৰগান্ননক লগত লৈ সঙ্গাধিকাৰৰ উপস্থিতিত (লগত আৰু পালি ৰান্নন গান্নন আদিও থাকে) তেখেতৰ চ'ৰাতে সমবেত হৈ ছাল ৰান্নন জনৰ পৰীক্ষা লয়। আকস্মিক ভাৱে ৰাজনা বোৰৰ, নাচবোৰৰ, বৰগীত, অক্ষৰ গীতৰ ঘাতবোৰ মাৰিবলৈ দিয়া হয়। বিশেষকৈ চাল নাচৰ গীতৰ ঘাতবোৰহে বজাবলৈ দিয়ে। কাৰণ উক্ত অংশৰ কোঁৰ কণ্ঠিন। লগত বৰগান্ননজনে তাল ধৰে। শিক্ষাদাতা অধ্যাপকজন দৰ্শক হৈ বহে। বাকী সকলেহে পৰীক্ষা লয়। পৰীক্ষাত উত্তীৰ্ণ নহলে তেওঁক কিছুদিন আকৌ বিদ্যা শিক্ষা লবলৈ পৰামৰ্শ দিয়া হয়। উত্তীৰ্ণ হ'লে

হাৰু বায়নজনে অধ্যাপক জনৰ নেতৃত্বত সঙ্গাধিকাৰজনৰ পৰা বৰবায়নৰ নিৰ্মাণ পাবলৈ আৰু স্বীকৃতি পাবলৈ তামোল, পাণ, অৰিহণা, গামোচা আদি দি সেৱা কৰে। সঙ্গাধিকাৰে সন্তৰ্ভাই দেউৰীক ‘বৰবায়নৰ’ নিৰ্মাণ দিবলৈ নিৰ্দেশ কৰিব। ভাদ মাহৰ শুক কীৰ্ত্তনতহে বৰবায়নৰ পৰীক্ষা আৰু নিৰ্মাণ প্ৰদান অনুষ্ঠান কৰা হয়। এনেকৈ “হস্ত সাধনা”ৰ শুৰ বিশেষে কাম সমূহ সমাপন হয়।

(২-গ)-কৰ্ঠ সাধনা :-

শৰীৰ সাধনা, হস্ত সাধনাৰ দৰে তৃতীয় শ্ৰেণীত কৰ্ঠ সাধনাও তাৰ অন্যতম। কৰ্ঠ সাধনা হ’ব গায়ক সকলৰ কাৰণে। অৱশ্যে বায়ন সকলকো কৰ্ঠ সাধনা লাগে। কাৰণ গায়ন পদ্ধতি নাজানিলে বায়ন হোৱাটো বা বায়নৰ কাৰ্য্য চলোৱাটো কঠিন কাম। গায়নকো তেনেকৈ বায়নৰ বিদ্যা লাগে। গতিকে দেখা যায় পৰম্পৰে পৰম্পৰৰ বিষয়বস্তুবোৰৰ ওপৰত হাত থকা উচিত। কৰ্ঠ সাধনাৰ কাৰণে উপযুক্ত গায়ক ব্যক্তি নিৰ্বাচিত কৰিব লাগে। সুকৰ্ঠ গায়ক সকলোৰে প্ৰিয়পাল হয়। কৰ্ঠ সাধনাৰ কাৰণে প্ৰথমে সহজভাৱে গাব পৰা বৰগীত শিকিব লাগে। উপযুক্ত গায়নৰ ওচৰত তামোল, পাণ, গামোচা, অৰিহণা আদি অৰ্চনি দি গায়ন বিদ্যা শিকিব লাগে। প্ৰথমে আবৃত্ত কৰা হয় ধনত্ৰী বাগৰ গীত। গীত শিকাওঁতে বাগৰ কাৰ্য্যই প্ৰথম আৰু তাৰ তোলনি, মাত্ৰা আদিৰ প্ৰতি বিশেষ মন দিয়া হয়। জনা উচিত যে গীত গোৱাত সক্ষম কৰিবলৈ পোনতে কৰ্ঠস্বৰ সাধনা কৰিব লগাটো অৱশ্যাবিত বা সঙ্গীয়া নীতিৰ ভিত্তত। সঙ্গীয়া নীতিমতে শিকোঁতাই পুখুৰীত এতিওঁলৈকে পানীত ডুবগৈ থাকি কৰ্ঠস্বৰ সাধনা কৰিব লাগে। তদুপৰি বাগদি থাকোঁতে অধ্যাপক জনে বা নিজে নিজৰ কণ্ঠত নিজ হাতে কম্পন তুলি বাগৰ মধুৰতা বঢ়াবৰ কাৰণে চেৰটা বা সাধনা কৰি দিব লাগে। হাতেৰে ক্লান্ত কম্পন কৰাৰ ক্ষমতা সি শ্ৰদ্ধাসত পৰিলত হৈ গায়ক-জনৰ স্বৰ সুললিত হয়। কোনো কোনোৱে মকৰধ্বজ মাৰি মৌৱে সৈতে বাই কৰ্ঠ পৰিষ্কাৰ কৰি লয়। কমলাবাৰী সন্তৰ্ভাৰ এজন্য বায়নক একপাই পাঠক আভৈয়ে ‘কিনাহৰি’ আঁঠে বৃদ্ধাভকতৰ পৰা গীত মাত শিকোঁতে পূৰ্বোক্ত নীতি পালন কৰিছিল বুলি জনা যায়। পানীত পৰি গীত বাগ শিকা বা সাধনা কৰা নীতি পূৰ্বৰে পৰা সঙ্গীয়া ভকতৰ মাজত গঢ়লিত আছিল। শুক জনাই নিজে গীত পাওঁতে “চাৰেংদাৰ” নামৰ এবিধ

যন্ত বাবুহাৰ কবিত্বিত বুলি চৰিত পৃথিৰ পৰা জনা যায়। কমলাবাৰী সন্তত এই যন্তৰ বাবুহাৰ হৈছিল বুলি শুনা যায়। শুনামতে আৰু অন্যান্য প্ৰমাণমতে উক্ত যন্তৰ সহায়ৰে সুৰ, তাল, মান, মাত্ৰা আদিৰ নিৰ্ব্বাচন বা গীতৰ মাত্ৰা নিৰ্ণয় কৰিব পাৰি। যি মাত্ৰাত গীত বা বাগ আৰম্ভ কৰা হয়, পুনৰ সেই মাত্ৰাতে গীতৰ নিষ্পত্তি বা শেষ হোৱা উচিত। যন্তৰ অবিহনে সেই মাত্ৰা নিৰ্ণয় কৰা সহজ নহয়। শুকজনাৰ দিনত আজিকালিৰ দৰে জড় বিজ্ঞানৰ প্ৰাচুৰ্য্য সিমান নাছিল। 'চাৰেংদাৰ' নামৰ যন্তটো বোধহয় শুক জনাৰ নিজস্ব কৃত্ৰিম আৱিষ্কৃত যন্ত। "শুনিলো গণ্ডিত। হৰিপদ সেৱা বসে হিৰ কক চিত্ত" নামৰ গীত গাওঁতে (বাজবন্দী হৈ থকা কালত) সেই যন্তৰ সহায় লোৱা হৈছিল বুলি জনা যায়। কমলাবাৰী সন্তত এতিয়া সেই যন্ত নাই। শুনামতে যোৰহাটৰ সাউদকুছি যন্তৰ "চক্ৰধৰ মহন্ত দেৱৰ ঘৰত হেনো সেই যন্তটি আছে। সিও অচলৱস্থা। যন্তটো মাপক অৰ্থাৎ যি মাত্ৰাত গীতটি আৰম্ভ কৰা হয়, সেই মাত্ৰাতে গীত শেষ কৰি দিয়াত সহায় কৰে। বোধহয় আজি কালিৰ স্বৰ মাপক কাষ্যও ভেটিয়াৰ সেই যন্তই নিৰ্ণয় কৰিছিল। কিন্তু কালৰ কুটিল গতিত সেইবোৰ নষ্ট হৈ আজিৰ শূন্য অৱস্থা পালেহি। এটা কথা মন কৰিব লগীয়া ৰে শুক-জনাৰ নাট্য সংগীত এই পৰ্ব্বত যেনে ডা'ৰ পৰিপাটি হিচাপে তিষ্ঠি থাকিল। উক্ত যন্ত বা মাত্ৰা নিৰ্ণয় কাৰ্য্যটো কিন্তু নাথাকিল চিন্তাৰ বিষয়। এই প্ৰশ্নৰ এটাই মাত্ৰ উত্তৰ যে দুজনা শুকৰে ভগবৎভক্তিৰ প্ৰাচুৰ্য্যতাৰ কাৰণে অৰ্থাৎ যন্তৰ বিশেষে ভক্তি মার্গলৈ উন্নীত হ'বৰ কাৰণে বা ভগৱৎ সন্তুষ্টতাৰ কাৰণে নাট্য সঙ্গীতৰ প্ৰয়োজন বোধ কৰিছিল। ইয়াত কোনো পৰীক্ষা নাই ব্যৱ-সায় নাই গৱেষণা নাই। জনসাধাৰণে পল মেলি নাম গাওক, ভক্তি ৰসত নিজে ডুব খাওক আৰু আনকো ডুবাই দিয়ক, এয়ে আছিল তেৰাৰ ইচ্ছা। কিন্তু সাম্প্ৰতিক কালত গীতৰ মাত্ৰা, বৈশিষ্ট্য, বিকাশ আদি নানা বিচাৰ হ'ব খৰিছে। এইটো শুভ লক্ষণ।

সন্তত "কৰ্ত্ত সাধনা" কবোতে স্বৰাশ্ৰয়ী কোনো বাদ্য যন্তৰ অভাৱ হোৱাত বাগৰ আৰম্ভণি ৰূপটোৰ পৰা স্মলন হোৱা বা স্বৰ বিকৃতি দ্ৰষ্টা পৰিলক্ষিত হয়। যদিও স্বৰাশ্ৰয়ী যন্তৰ অভাৱ বা স্বৰ স্থান মাপক নিৰ্ণয় আদিৰ স্পষ্ট জ্ঞান নাই, তথাপি বৰগীতৰ চৰ্চা আৰু শিক্ষা প্ৰদানৰ ক্ষেত্ৰত কিছুমান সন্নীয়া নিজস্ব প্ৰণালী পৰম্পৰাগত ভাৱে চলি আহি আছে। বৰ্ত্তমানে সন্তত বাবুহাৰ হোৱা খোল, তাল আদিয়েও স্বৰাশ্ৰয়ী যন্ত বা "চাৰেংদাৰ" যন্তৰ কাম কৰি আছে বুলি ধৰি ল'ব পাৰি। ই হ'ল স্বতন্ত্ৰভাৱে সন্নীয়া সংগীতৰ

উপাদানৰ বস্তু। গোৱা গীতৰ তালৰ নাম, মাত্ৰাব সংখ্যা, বিভাজন, ছন্দ, গতি আৰু বাদ্যৰ ধ্বনি আদি সকলো বৈশিষ্ট্য ইয়াত নিহিত আছে।

স্বৰাশ্ৰয়ী যন্ত্ৰ বা স্বৰলিপিৰ দ্বাৰা ৰাগৰ গুৰুতা নিৰ্বাচন কৰিবলৈ যোৱাটোও কম কঠিন নহয়। এটা শব্দৰ উচ্চাৰণ লিখিওঁতৈ গুৰুকৈ প্ৰকাশ কৰা যেনেকুৱা ধ্বনি, স্বৰলিপিৰ গুৰুতাও তথৈবচ। স্বৰাশ্ৰয়ী যন্ত্ৰৰ ব্যৱ-
হাৰ জনা আৰু ৰাগ দিব জনা দুয়োটাৰে অভাব প্ৰয়োজন আছে। ৰাগৰ গুৰুতা নিৰ্বাচন কৰিবলৈ ৰাগ জানিব লাগিব। যি কি নহওক স্বৰলিপি বা স্বৰাশ্ৰয়ী যন্ত্ৰৰ কথা এই প্ৰসঙ্গত অনধিকাৰচৰ্চা। এতিয়া এটা কথা জনাব দৰকাৰ যে আমাৰ ৰাগৰ কথা কৈছো সেই ৰাগনো কি আৰু ইয়াৰ মূল উৎস ক’ত ইত্যাদি।

(গ-৩) ৰাগৰ বুৎপত্তি আৰু মহত্ব

ৰাগৰ মূল ভেটি সামবেদ—যাক আমি “সাম গান” বুলি কওঁ। সঙ্গীত শাস্ত্ৰতো ৰাগৰ উল্লেখ আছে। ৰাগ মানে স্বৰৰ ধ্বনি। অনুৰাগ, ইচ্ছা, সন্তোষ, উৎসাহ আদিও বুজায়। গীত হ’ল ৰাগপ্ৰিত। গীতৰ আৱল-
মিতে ৰাগৰ প্ৰয়োজন। গীতক শুৱলা কৰে ৰাগে। সেই বাবেই ৰাগ হ’ল গীতৰ জীৱনী শক্তি আৰু সেই শক্তিৰ গুণতে গীতে লোকবৰ্জন সাধন কৰে। শাস্ত্ৰই কয় -

বস্য শ্ৰৱন মাত্ৰেন বজতে সকলাঃ প্ৰজাঃ।

সৰ্বানুবজনাৎ হেতোঃ তেন ৰাগ ইত্যমৃতঃ ॥

অৰ্থাৎ— যাক শ্ৰৱণ কৰা মাত্ৰকে সকলো প্ৰজাই আনন্দ অনুভৱ কৰে বা মনোবৰ্জন হয়, সেই মনোবৰ্জনৰ ভিত্তিতে ‘ৰাগ’ নামে অভিহিত হৈছে বুলি জানিব।

ৰাগ হৈছে গীতৰ অগ্ৰগতিৰ পথ। আদিতো জনসাধাৰণৰ যিটো বস্ত্ৰে অনুৰাগ বঢ়াই, সেই বস্ত্ৰেই গীতক অধীৰ কৰি ৰাখি নিজে শ্ৰেষ্ঠাসনত বহিছে। ৰাগ উৎপত্তি সম্বন্ধে ৰাগ মাজিতাবোৰত কিছু আভাষ পোৱা যায়। ৰাগ মাজিতাবোৰ সংস্কৃত আৰু অসমীয়া পদ্যত ৰচিত। সঙ্গীয়া গুজাপালি অনুষ্ঠানত সংস্কৃত পদ্য ভাগত ৰাগমালিতা পোৱা হয়, অসমীয়াত নাই। মেলাবাগ আৰু বজ্জৰাগ হেঁদে দুটা ৰাগৰ পৰ্যায়ত বজ্জৰাগৰহে মালিতা আছে মেলাবাগৰ নাই। থোৰতে কবলৈ গলে মেলাবাগৰ ভিত্তি সঙ্গীয়া বা শঙ্কৰী সঙ্গীতানুষ্ঠান আৰু বজ্জৰাগৰ ভিত্তি হ’ল গুজাপালি অনুষ্ঠান। প্ৰকাশ

ভেদ ইমানই। অৱশ্যে সন্নীয়া নৃত্যানুষ্ঠানত বন্ধাৰাগৰ প্ৰয়োগ হলেও ইয়াত বহুতো পিচৰ সঙ্গীতজ্ঞৰ ৰাগ সংযোজনা আছে। তাৰ বহুল বিচাৰ হ'বলৈ পৃথক পুস্তকৰ প্ৰয়োজন।

গৰ্গসংহিতাৰ বিশ্বজিৎ খণ্ডত চাপৰ (৫৬) কোটি ৰাগ ৰাগিনীৰ সংখ্যা নিৰ্দ্ধাৰণ কৰি দিয়া হৈছে। সেইবোৰৰ নাম সংখ্যা ইয়াত উল্লেখ কৰিব খোজা নাই। ৰাগৰ মহতী শক্তিৰ কথা বহুতো তথ্য পাতিব পৰা পোৱা যায়। ৰাগ ৰাগিনীৰ ইমান প্ৰভাৱ আছে যে সৰ্পদংশন, ভূতজাৰণ মন্ত্ৰতকৈয়ো ইয়াৰ শক্তি বহুগুণে বেছি। ৰাগ সঞ্চৰণ বা ৰাগ টনা কাৰ্য্য যদি ওদ্ধভাৱে দিব পৰা হয়, তেন্তে সেই ৰাগে (যি ৰাগে স্বিকাৰ্য্য কৰাত সক্ষম, সেই মতে) তাৰ শক্তিমতে কাৰ্য্য কৰিবলৈ সক্ষম। ৰাগ দিওঁতাজনৰ শৰীৰত এটি স্পন্দন উঠে আৰু তেওঁ বাহ্যিক কথা গাহৰি যায়। বহু আগৰ কথা বাদ দি শঙ্কৰদেৱৰ দিনৰ কথাকে কৈছোঁ। শঙ্কৰদেৱ মহাপুৰুষে "চিহ্ন যাত্ৰা" ভাওনা পাতোঙে মেঘমণ্ডলি ৰাগদি সৃষ্টি নমাই অনা, স্বায়মণ্ডলি ৰাগ দি বতাহ ধুমুহাৰ সৃষ্টি কৰা, ভূমিৰ ৰাগ দি আন্ধাৰ নমায় 'অনা আদি কাৰ্য্যও ৰাগৰ সহতী শক্তিয়েই। তাতে শঙ্কৰদেৱ ব্ৰহ্মবীক শক্তিৰ নামকো আহল। সঙ্গীতজ্ঞ তান সেনেও দীপক ৰাগদি জুই জ্বলাইছিল বুলিওনা যায়। এনেবোৰ কাহিনীয়ে ৰাগৰ মহত্ব বিকাশ কৰিছে। এই শিলাক বৈজ্ঞানিক সত্য। অধুনিক বিজ্ঞানে শব্দ ব্ৰহ্মৰ মহত্ব স্বীকাৰ কৰিছে। মেঘৰ গাজনিত খিৰিকিৰ আইনা উগা ঘটনা যদি সঁচা হয়, তেন্তে শব্দ ব্ৰহ্ম ৰাগ সঞ্চাৰত গছৰ পাত সৰা, দুইজ্বলা আদি কাৰ্য্যও মিচা নহয়। ৰাগ সঙ্গীতে জনসংখ্যাৰ মন আমোদিত কৰা কথা সৰ্বজন বিদিত। কিন্তু ই যে জন্তু আদিকো আকৰ্ষণ কৰে সেই কথাও সৰ্বজন বিদিত হোৱা উচিত। বিষাক্ত খণ্ডল সৰ্প আৰু অন্যন্য বিষাক্ত জন্তুবোৰক অৱৰোৱে বাহী বজাই বশীভূত কৰা কথা সকলোৱে জানে। হাবিৰ বাঘ, পহু আদি জন্তু বোৰো ৰাগ সঙ্গীতৰ টানত ভোল যোৱা কথা শাস্ত্ৰ সমূহে উনুকিয়াই গৈছে। গুৰুজনে কীৰ্ত্তনৰ 'বাসকীড়া' অধ্যায়ত গোপীসকলৰ হতুৱাই কোৱাইছে—

নামধৰি ধেনুক ডাকন্ত ৰংগীৰ ৰে।

নদীসৰো ওনি জুতি থাকে নৱভাৱে ॥

.....

ৰংগীৰ নিশানে হৰি ডাকি আনাধেনু।

ওনি ডাক লতা ৰেমে গুজুকিত এনু ॥

.....

সুন্দৰ অধৰে যেনে কৰে বংশীধ্বনি ।
মোহ হোৱে কমল বনৰো পক্ষী শুনি ॥

.....

সিদ্ধিয়া গলত গজ তুলসী মালাক ।
যেৱে সেহি বেলাত বংশীৰ দেহ ডাক ॥
শুনি কৃষ্ণ সাৰ হৰিণৰ ভাৰ্যাগলে ।
কৃষ্ণৰ সমীপ চাপে উল্লাস মনে ॥

ইত্যাদি

সঙ্গীত-শাস্ত্ৰতো ধ্বনিত হৈছে

গীতেন হৰিণঃ বজং শ্ৰাব্যন্ত্যপি পক্ষিনঃ ।

বনাদায়ান্তি ধ্বনিঃ শিশবো ন কদন্তি চ ॥

অৰ্থাৎ—গীতৰ টানত হৰিণে পয়, পক্ষীসকলেও বজ পায়, সাপবোৰ
হাৰিব পৰা দৌৰি আহে আৰু ক্ৰন্দনৰত শিশু সকলেও কান্দিবলৈ
এৰে ।

গতিকৈ দেখা যায় ৰাগ সঙ্গীতত মোহনী শক্তি আছে। অন্যায়
আলৌকিক বা অসম্ভৱ কাৰ্য্য সফল হোৱাৰ উপৰিও ইয়াৰ দ্বাৰা ৰোগ
নিৰাময় কৰাটো সফল হ'ব বুলি ভাবিব পাৰি।

ভৰত মুনিৰ মতে শুদ্ধ ৰাগৰ সংখ্যা সাতোটা। উক্ত ৰাগ কেইটাৰ
পৰা বিকাৰ ঘটি বহুতো ৰাগৰ উদ্ভৱ হৈছে। কোনো জনৰ মতে (হনুমান
নামৰ এজনৰ মতে), ৰাগ হটা যেনে মালৱ, মল্লাৱ, গ্ৰী, বসন্ত, হিন্দোল আৰু
কৰ্ণাট। মতান্তৰে উল্লেখ আছে ভৈৰৱ, মালৱ শাৰঙ্গ, হিন্দোল, দীপক আৰু
যেৱ। প্ৰথমতে উল্লেখ কৰা হটা ৰাগৰ প্ৰতিটোৰ পৰা হটাকৈ ৰাগিনীৰ
উদ্ভৱ হৈছে। এইবোৰক ৰাগৰ পত্নী বুলি ধৰে। ৰাগিনীৰ নামবোৰ
যথাক্ৰমে—

ৰাগ

ৰাগিনী

- ১। মালৱ -- ধানশ্ৰী, মানসী, ৰামগিৰি, সিদ্ধুবা, আশাৱতী, ভৈৰৱী।
- ২। মল্লাৱ— বেলাৱলী, পূৰৱী কানড়া, মাধৱী, কোড়া, কেদাৰিকা।
- ৩। গ্ৰী — ণাক্সাবী, সুভগা, গৌৰী, কৌমাৰিকা, বেচোৱাৱী, বৈৰাগী।
- ৪। বসন্ত — ভুড়ী পঞ্চমী, ললিতা, পটমজ্জৱী, শুজ্জৱী, বিড়াষা।
- ৫। হিন্দোল— মান্নুৱী, দীপিকা, দেশকাৱী, পাহাড়ী, বড়াড়ি, মাৰহাটী।
- ৬। কৰ্ণাট— লাট্টিকা, ভূপালী, ৰাঘৱকলি, গড়া, কামোদা, কল্যাণী।

সন্নীয়া বাগ দুটা ভাগত বিভক্ত—প্ৰথম মেলাবাগ আৰু দ্বিতীয় বন্ধা-
বাগ। মেলাবাগৰ প্ৰবৰ্ত্তক দুজন মহাপুৰুষ। ইয়াৰ উদ্ভৱ সময় ১৩৯০
শকৰ পৰা ১৫৯৮ শকৰ ভিতৰত অৰ্থাৎ দুজন গুৰুৰ আবিভাবৰ পৰা তিব্বা-
ভাৱ পৰ্য্যন্ত কালছোৱাৰ ভিতৰত। বন্ধাবাগৰ উৎপত্তি সম্বন্ধে প্ৰথম কাল
ছোৱাৰ কথা নকলেও কমলাবাৰী সন্ত্ৰ'ল ইয়াৰ আমদানি হয় ১৭৫০ শকাব্দ
মানত। ইয়াৰ সম্পূৰ্ণ ফল ফুলে জাতিকাৰ হয় ১৭৫০ শক মানৰ পৰা।
যি কি নহওক কমলাবাৰী সন্ত্ৰত মেলাবাগ সৰ্ব্বোচ্চ শিখৰত আছে। বন্ধা-
বাগৰ স্থান দ্বিতীয়ত। মেলাবাগৰ সংখ্যা ৩২ টা আৰু বন্ধাবাগৰ সংখ্যা
৪০ টা আৰু অগ্ৰচৰিত হিচাবত আছে ৪০ টা—সৰ্বমুঠ ৮০ টা। মেলাবাগ
আৰু বন্ধাবাগৰ নামবোৰ পুৰ্বতে উল্লেখ কৰি অহা হৈছে কাৰণে ইয়াত
পুনৰুল্লেখ কৰা নহ'ল। হয় বাগ আৰু হয়গ্ৰীষ বাগিনীৰ কথা উল্লেখ আছে
যদিও সন্নীয়া বাগত অৰ্থাৎ গুৰুজনাৰ প্ৰবৰ্ত্তিত বাগ সমূহত তেনেকুৱা কোনো
উল্লেখ থকা দেখা নেশায়। কোনোৱে গুৰু জনাই দুটা বাগ আৰু বাকী
খিনি বাগিনী হিচাবত প্ৰবৰ্ত্তন কৰি গৈছে বুলি যুক্তি দিব খোজে, কিন্তু
কোন কেইটা বাগ আৰু কোন কেইটা বাগিনী তাৰ সঠিক উত্তৰ দিব
নোৱাৰে। কোনোজনে উত্তৰ দিব খুজিলেও দুজনৰ মাজতে মতৰ অমিল হোৱা
দেখা যায়। কোনোৱে আকৌ বাগ তেৰটা আৰু বাকীখিনি বাগিনী বুলি “জোৰা
তাপলি মৰা” কথা কয়। তেৰটাক পুংলিঙ্গত আৰু বাকী কেইটাক স্ত্ৰীলিঙ্গ বুলি
বাগ-বাগিনীৰ হিচাবত ধৰিব বিচৰাতো যুক্তিৰ ভিতৰত নপৰে। অৱশ্যে
গুৰু দুজনৰ প্ৰবৰ্ত্তিত বাগ সমূহত পুংলিঙ্গ আৰু স্ত্ৰীলিঙ্গ ভাগতো নংকা নহয়
সেইবুলি গুৰুজনাই বাগ বাগিনীৰ সৃষ্টি কৰি গৈছে বুলি কোনো প্ৰমাণৰ
পৰা ক'ব নোৱাৰি। উক্ত লিঙ্গৰ হিচাবটো আমালোকৰ নিজাৰে। বাগ বাগেই।
ইয়াত গুৰুজনাই লিঙ্গ নিৰ্ণয় কৰি যোৱা নাই। যেনে ধৰা যাওক—“সিন্ধুবা
বাগ”টোৰ ‘সিন্ধুবা’ শব্দটো স্ত্ৰীলিঙ্গ সঁচা, কিন্তু তাৰ পিচতে ‘বাগ’ শব্দটো
থকাত স্ত্ৰীলিঙ্গৰ অন্তিভূটো লোপ পালে। কাৰণ ‘বাগ’ শব্দটো পুংলিঙ্গ। স্ত্ৰীলিঙ্গ-
তকৈ পুংলিঙ্গ বলবান্ হেতু ‘সিন্ধুবা’ৰ পিচত ‘বাগ’ শব্দটো থকাত গোটেই
শব্দটোৱেই পুংলিঙ্গ হৈ প'ল। গতিকে শব্দবোৰৰ মাথৰদেৱৰ প্ৰবৰ্ত্তিত বাগ সমূহত-
বাগিনী নাই, বাগহে। ইয়াত লিঙ্গ নিৰ্ণয় কৰিবলৈ যোৱাটো ভুল কথা।

মহাপুৰুষ শব্দবোৰৰ মাথৰদেৱে প্ৰবৰ্ত্তন কৰা বাগ সমূহৰ ভাৱ অতি
গভীৰ আৰু ভক্তিসম্পন্নক। প্ৰতিটো গীতত (বৰগীতত) ব্যৱহাৰ কৰা বা
নিযুক্ত কৰা বাগৰ ভাৱ আৰু গভীৰতাৰ সঙ্গতি বা সম্বন্ধ আছে আৰু বাগৰ

লগতো গীতৰ সম্বন্ধ আছে। বাগৰ লগত গীতৰ এনেকুৱা সম্পৰ্কীয় স্পন্দন আছে যে তাক আমাৰ নিচিনা দুৰ্ব্বোধ বা অজ্ঞানে বিচাৰ নিশ্চিত কৰিব পৰা শক্তি বা সমথ কদাপিও নাই আৰু বিচাৰ কৰিবলৈ যোৱাটো খুঁটীয়া মাত্ৰ। তথাপিহে বাওনা হৈ আকাশৰ চন্দ্ৰ ধৰিবলৈ যোৱাটো দুঃসাহসিক কাৰ্য্যৰ দৰে নিশ্চিন্তস্থানত গোটাচোৰেক বাগৰ ভাৱ প্ৰদৰ্শন কৰা হৈছে। প্ৰথমতে আশোৱাবী বাগৰ কথাকে কওঁ। বৰগীতৰ পোন প্ৰথমতে শঙ্কৰদেৱে আশোৱাবী বাগত লিখা “জয় জয় যাদৱ জল নিমিজা ধৱ ধাতা” গীতটোৰ লগত বাগৰ পূৰ্ণ সম্পৰ্ক ঘটিছে। আশোৱাবী বাগৰ ভাৱ হ’ল শান্তি, বিনয়, কৰুণা, আশা আদি। উপযুক্ত গীতটোত এই কেইটা ভাৱ ফুটি উঠিছে। এই বাগৰ গীতত ভগৱন্তৰ লীলা বিলাস, ৰূপ বৰ্ণনাই, বিশেষভাৱে স্থান পাইছে। তেনেকুৱা গীত হ’ল “আনন্দ গোবিন্দে বায় বৃন্দাবনে বেনু” বালক গোপালে কৰত বে কেলি” আদি। মাধৱদেৱৰ “বে মন সেৱহ” হৰিপদ পঙ্কজ পঞ্জৰ মোই”, “ৰাম গোসাঁই কৰোহো গোহাৰি”, “ৰামক বাণী জপহ মন ভাই”, “চিন্তহ গোবিন্দ স্নম মেৰি ভাই”, “মই সেৱহোঁ ৰাম চৰণ দুজা” আদি আশোৱাবী বাগৰ গীতবোৰত ভক্তি, অভিলাষ, বিনয়, শান্তৰস ভাৱ আদি বিকশিত হৈছে। ধনশ্ৰী বাগৰ ভাৱ পীড়া, বিৰহ, কৰুণ আদি। বৰগীতত শঙ্কৰদেৱে ধনশ্ৰী বাগতে বেছি গীত লিখিছে। “নাৰায়ণ কাঁহে ভকতি কৰো ডেবা”, “নাৰায়ণ চৰণে কৰোহোঁ গোহাৰি”, “শাৰঙ্গ পালি পাহে পামৰ মতি হামি”, “নাৰায়ণ লীলা জানব কোই”, “বোলহ ৰাম নামেসে মুকুতি নিদান” আদি ধনশ্ৰী বাগৰ বৰগীতবোৰ বিৰহ, দুখ শোকময়, কৰুণৰসাত্ত্বিক। উদাহৰণ স্বৰূপে এটা গীত সম্পূৰ্ণ নিশ্চিন্তস্থানত তুলি দিয়া হ’ল —

বাগ ধনশ্ৰী

নাৰায়ণ ! চৰণে কৰোহোঁ গোহাৰি ।

বিশ্বৰ বিলাস পাশ ছান্দি ইন্দ্ৰিয় মোহি

ওহি লুটে বাটোৱাৰি ॥

নামাগজ মধুৰ বস বসনা

শ্ৰৱণ বিবিধ ধ্বনি ধায় ।

নয়নে ৰূপ পৰশস্তুচ চাহে

কাঁহে ডোহোহোঁ তহু পাৱ ॥

কাম ক্ৰোধমদ মান মোহ মেৰি

ঐসৱ বৈৰী বিশাল ।

শঙ্কৰ কহ প্ৰভো তোহো বিনে নাহি জাব

সেৱক শ্বাজ মোপাজ ॥

মহাপুৰুষ মাধৱদেৱৰ দ্বাৰা ৰচিত ধনত্ৰী ৰাগৰ গীতবোৰো কৰুণ তথা বিৰহাত্মক। তেনেধৰণৰ গীতবোৰ হ'ল “নাৰায়ণ মায়াজানব কোই”, “নাৰায়ণ মই তেৰি দাসকু দাসা”, হৰিপদ পঞ্চজ মেৰি মনাই”ৰ হৰিশূণ কৈচে বিচুৰি মনবে”, “নাৰায়ণকে গুণ জামব তোই” নাৰায়ণ মাগো চৰণ ৰতি তেৰা” আদি। উদাহৰণ স্বৰূপে আৰু এটা গীত তুলি দিয়া হ'ল—

ৰাগ ধনত্ৰী

নাৰায়ণ মই তেৰি দাসকু দাসা।
 উৱ উয় ভাপে তাপিত মন তোহাৰি
 চৰণে কৰোঁহো হামো আশা ॥
 কামিনী কনক লুব্ধমতি পামৰ
 ভোলে পড়ল মন মেৰা।
 কাপ ৰস পৰশ লৱদ গঞ্জে আকুল
 কৰহু ভকতি নাহি তেৰা ॥
 ক্লমিক জীৱন ধন যৌৱন জায়া
 বিশ্বকতি ভবহ নাহাই।
 লংগিত কাল ভুজ্জম অঙ্গা
 জানি শৰণ লোহো তোই ॥
 বৈৰী কাম কোৰোধ মদ মৎসৰ
 ভাসনে ৰতি মতি হীনা।
 পতিত পাতন হৰি তোহে বহি নাহি আৰ
 কহত মাধৱ দাসদীনা ॥

মল্লাৰ আৰু নাটমল্লাৰ ৰাগৰ ভাব গাম্ভীৰ্য্য, বিনয়। শঙ্কৰদেৱৰ নাট মল্লাৰ ৰাগত নিবদ্ধ “মধৰ মুকতি মুৰাক, মন দেখু হৃদয়ে জামাক” এই গীত গাম্ভীৰ্য্য ভাবপূৰ্ণ। মাধৱদেৱৰ মল্লাৰ ৰাগ নিবদ্ধ “বাইৰ হয়ছে দেখো সই সন্দেৰ নন্দেৰ” এই গীত ভগৱৎ স্বৰূপ বন্দনা হলেও তাত নিহিত আছে গভীৰ ভগৱৎ প্ৰেম তথা বিনয় ভাব নিদৰ্শন। তেনেকৈ গোৰী, সূচাই, অহিৰ ৰাগ আদিও ভক্তি ভাবানুকূল আদৰ্শে ভৰপূৰ। কল্যাণ ৰাগ বিৰহ বেদনামুক্ত আৰু ৰম্য। “উদ্ধৱ বন্ধুহে মধুগুৰী বহল মুৰাক” এই গীতেই তাৰ নিদৰ্শন।

এইদৰেই দুজন। গুৰুৰ দ্বাৰা প্ৰতিষ্ঠিত সমস্ত বাগ উদ্দেশ্যধৰ্মী,
ভক্তিৰস সমৃদ্ধ তথা গভীৰ ভাবদৰ্শক।

দুজন। গুৰুৱে প্ৰবৰ্ত্তন কৰা বাগৰ সগত শাস্ত্ৰীয় সঙ্গীতত ব্যৱহৃত
বাগৰ আমিল হলেও নামৰ ক্ষেত্ৰত বহুত মিল থকা দেখা যায়। যেনে -

শঙ্কৰী বাগ	উত্তৰ ভাৰতীয় বাগ
১। আশোৱাৰী	আশাৱৰী
২। কানড়া	কান্‌হাড়া
৩। ধনশ্ৰী	ধনশ্ৰী
৪। বেলোৱাৰ	বিলোৱল
৫। সুহাই	সুহানা
৬। সিন্ধুৰা	সিন্ধু
৭। গান্ধাৰ	গান্ধাৰী
৮। ভাটিয়ালী	ভাটিয়াৰ
৯। মাহৰ	মাৰবা
১০। অহিৰ	অহিৰি
১১। তুড়	তোড়ী
১২। পূৰ্বী	পূৰ্বী
১৩। কোঁ	কোঁৰী

ইত্যাদি

শঙ্কৰ গুৰুৱে বৰগীত আৰু নাটৰ গীতত সৰ্বমুঠ ২৫ টা বাগ প্ৰবৰ্ত্তন
কৰে। বাকী সাতোটা বাগ মাধৱদেৱৰ নিজা সৃষ্টি। শঙ্কৰদেৱে সৃষ্টি
কৰা বাগবোৰৰ নাম যথাক্ৰমে (১) আশোৱাৰী, (২) নাট মল্লাৰ, (৩) ধনশ্ৰী
(৪) গৌৰী (৫) সুহাই (৬) বসন্ত (৭) শ্ৰী (৮) কেশৱ (৯) মাহৰ ধনশ্ৰী
(১০) তুৰ বসন্ত (১১) কল্যাণ (১২) কানড়া (১৩) সিন্ধুৰা (১৪) বেলোৱাৰ
(১৫) শ্যাম (১৬) অহিৰ (১৭) মাহৰ (১৮) শ্ৰীগান্ধাৰ (১৯) ভাটিয়ালী
(২০) শাৰঙ্গ (২১) শ্ৰীগৌৰী (২২) কোঁ (২৩) নাট (২৪) তুৰ (২৫) পূৰ্বী। উল্লেখ
যোগ্য কথা যে পূৰ্বোক্ত বাগবোৰৰ আধাৰ হ'ল গাবিন্দে ৰাম ৰাম,
হৰিৰাম ৰাম। এই কেইটাৰ ওপৰতে বাগ দিয়া কাহাৰ চলে। উদ্দেশ্য
হ'ল জনসাধাৰণক ভক্তিমুখী কৰা। সঙ্গীত নৃত্যৰ বাবে প্ৰযোজ্য সকলো
বিষয়েই ভক্তিমূলক।

ভৰতীয় শাস্ত্ৰীয় সঙ্গীতৰ অন্যান্য ধাৰাত নিবদ্ধ থকাৰ দৰে সঙ্গীত সঙ্গীততো বাগ দিয়াৰ বা বাগ উনাং সময় ধৰাবন্ধা আছে। অৱশ্যে নাটক পৰিবেশনৰ সময়ত সেই নীতি মানি চলিব নোৱাৰি। দৈনন্দিন প্ৰসঙ্গৰ বেলিকাহে সেই নীতি প্ৰযোজ্য। বিতন্ন বাগৰ বিভিন্ন সময় বীতি এনেধৰণৰ—

- ১। ৰাতিপূৰাঃ - কৌ, কল্যাণ, শাম, ললিত, অহিৰ, শ্যামগড়া আদি।
- ২। দুপৰীয়া আৰু আবেলি :—ভাটিয়ালী, বসন্ত, তুড়বসন্ত, গান্ধাৰ, শ্ৰীগান্ধাৰ, গৌৰী, ধনঞ্জী, বৰাড়ি, কেদাৰ, মহৰ, শ্ৰী আদি।
- ৩। গধূলি :—শাবঙ্গ, বেজোৱাৰ, আশোৱাৰী।
- ৪। আগনিশা :—সূহাই, মঙ্গাৰ, নাটমঙ্গাৰ, গনডা, সিন্ধুৰা।
- ৫। শেষ নিশা তুপালী, কামোদ।
- ৬। পৰৱৰ্তী নিশা :— পূৰ্বী।

সঙ্গত পূৰাৰ প্ৰসঙ্গত বাগৰ সময় বীতিৰ ওপৰত যেনে গুৰুত্ব দিয়া হয়, অন্যবেলাত তেনে গুৰুত্ব নাই। সেই বাবেই পূৰা বেলাত ব্যৱহৃত বাগ আৰু গীত বাকীবোৰ বেলাত কেতিয়াও গোৱা নহয়। সেয়ে এটি প্ৰবাদ আছে “পূৰাৰ গীত বিয়লি গায়। ধন ভৰে কিল খায়” বিয়লি প্ৰসঙ্গত বৰগীতৰ ব্যৱহাৰ নকৰে। গতিকে বংগো নাই। অৱশ্যে পাঠকে পাঠ পঢ়োতে বাগৰ ১৪মাংশ টানে। কিন্তু বাগৰ নাম উল্লেখ নহয় বা নাথাকে। ৰাতিৰ প্ৰসঙ্গত ব্যৱহাৰ কৰা বাগ আৰু গীতৰ নাম প্ৰথম খণ্ডতে প্ৰকাশ কৰি অহা হৈছে।

সঙ্গত ৭/৮ বছৰীয়া ডকতৰ ল'ৰাক (যদি সুকঠী হয়) যেতিয়া বাগ, বৰগীত শিক্ষাদান আৰম্ভ কৰি দিয়া হয়, তাৰ পৰা প্ৰাপ্ত বয়স্ক পৰ্যন্ত বৰ-গীতৰ শিক্ষা স্তৰবিশেষে চলি থাকে। গায়ন উঠাৰ প্ৰণালী বায়ন উঠাৰ সৈতে একে। সঙ্গ বায়নত হাত আৰু গায়নত বাগ। বৰ গায়ন হোৱাত প্ৰণালীও একে। সঙ্গাধিকাৰৰ উপস্থিতিত বৰবায়ন আৰু বৰগায়নৰ নেতৃত্বত প্ৰাৰ্থীজনক আকস্মিক ভাৱে এটি বাগ দিবলৈ কোৱা হয়। ইয়াক বৰগায়ন বা বৰবায়নৰ মহলা লোৱা বুলি কয়। দৰাচলতে যিবিলাক বাগ অতি কঠিন সেই বিলাককে সোধে। গীতৰ ভিতৰত “কেলি গোপাল নট”ৰ কেদাৰ বংগৰ “হৰিক গোপী দেখয়ে নগাই” এই গীতটো গাবলৈ দিয়া হয়। গীতটো বৰ কঠিন আৰু আওপকীয়া। গীতটো ঠিকমতে গাব নোৱাৰিলে প্ৰাৰ্থীজনক অনুভীৰ্ণ বুলি কোৱা হয়। পাৰিলে উত্তীৰ্ণ বুলি ঘোষণা কৰে। এয়েই বাগৰ কথা।

(গ-৪)—বৰগীত

বৰগীত সম্বন্ধে পূৰ্বতে এটি আলোচনা কৰি আহিছিলো। সম্প্ৰতি প্ৰসঙ্গক্ৰমে পুনৰ্বেলখ কৰাৰ প্ৰয়োজন হোৱাত আৰম্ভ কৰা হৈছে। আভিধানিক মতে ‘বৰ’ মানে শ্ৰেষ্ঠ বা উৎকৃষ্ট আৰু ‘গীত’ মানে কথা বা প্ৰবচন। পূৰ্ণাৰ্থ— উৎকৃষ্ট কথা। সংস্কৃত মতে ‘গৈ’ শব্দে গৈ ধাতু, তাত ভূ প্ৰত্যয় যোগ দিলে ‘গীত’ হয়। ‘গীত’ মানে কথা বা বচন। শঙ্কৰদেৱে কীৰ্ত্তন ঘোষাত ‘শঙ্কৰে বচিনা গীত, আপোনাৰ চিন্তা হিত’ বুলি লিখি গৈছে। ইয়াত উল্লেখ্য থকা ‘গীত’ শব্দটোৱে কীৰ্ত্তন ঘোষাক সঙ্গীত পৰ্য্যায়লৈ নিয়া যেন নালাগে যদিও কীৰ্ত্তনৰ বেলিকা সুৰ, তাল, মান আদি বন্ধা কৰি গোৱা হয়। বহুতেই কীৰ্ত্তন ঘোষাক সঙ্গীত পৰ্য্যায়লৈ নিব খুজিলেও সঙ্গীতা হিচাবত সি হ’ল এটি সামূহিক প্ৰাৰ্থনাৰ সময়। ইয়াত জোৰতাল বা বৰতাল, চাপৰি সুৰ, মান, লয় আদৰ সমাবেশ থাকিলেও বা সঙ্গীত সুৰীয়া পদ্ধতি থাকিলেও সঙ্গীতৰ উৎকৃষ্টতাতকৈ উৎকৃষ্ট বুলি বা সবাতোকৈ উচ্চ পৰ্য্যায়ত ধৰা উচিত। কীৰ্ত্তনত থকা ‘গীত’ শব্দটোৱে দৰাচলতে প্ৰবচন শব্দহে বুজাইছে। সঙ্গীতৰ পৰ্য্যায়লৈ নিয়া নাই।

দ্বিতীয়তে ‘বৰ’ মানে ঈশ্বৰ বা ভগৱন্ত আৰু ‘গীত’ মানে কথন অৰ্থাৎ ভগৱানৰ কথা। সেয়ে ‘বৰগীত’। যি গীতত শৰীৰৰ স্নায়ু আৰু কোষবোৰ স্পন্দিত হৈ চিত্ৰক একমুখী কৰি ব্ৰহ্মত মাত্ৰ ৰত কৰি। সেয়ে আৰু যি গীতে জীৱাত্মা আৰু পৰমাত্মাৰ সংযোগ স্থাপন কৰে সেয়ে বৰগীত। শব্দাৰ্থৰ পৰা ‘দৃষ্টি কৰিলে ‘বৰগীত’ মানে ‘ডাঙৰ গীত’ বুজায়। বৰগীতক ‘বৰ’ আখ্যা দিয়া হয় সেইবোৰৰ উচ্চ স্তৰৰ সাঙ্গীতিক বৈশিষ্ট্যৰ কাৰণেহে। গীতৰ ভিতৰত ‘বৰ’ বা উচ্চ মানবিশিষ্ট কাৰণেই বৰগীত বোলা হয়। পশ্চিম ভাৰতৰ “বৰা গানা” আৰু “বড়া খেয়াল” নাম দি তাৰ সাঙ্গীতিক বৈশিষ্ট্য বন্ধা কৰাৰ দৰে অসমতো মহাপুৰুষ দুজনাই ৰচনা কৰা গীত সমষ্টিক ‘বৰগীত’ আখ্যা দিয়া হৈছে। মহাপুৰুষৰ দ্বাৰা ৰচিত ‘গীত’ক ‘বৰগীত’ বোলাৰ গোটাচেৰেক কাৰণ এনেদৰে (১) সঙ্গীত শাস্ত্ৰৰ সকলো-বোৰ পদ্ধতি নীতি পালন কৰি অহা হেতুকে গীতবোৰৰ নাম বৰগীত (বৰ-গীতৰ আগত বাগৰ নাম ধৰাবলগী থাকে) (২) গীতবোৰৰ ডাঙৰ গুৰুত্ব, আধ্যাত্মিক ভাৱ বিকশিত আৰু উচ্চভাৱাপন্ন হোৱা হেতুকে বৰগীত। (৩) অসমৰ দুজনো মহাপুৰুষৰ দ্বাৰা ৰচিত আৰু ভাৱ ভগৱৎ সম্বন্ধীয়

নিষ্পন্ন বস্ত্ৰ, প্ৰাৰ্থনামূলক কথা বা প্ৰশস্তিৰ স্বৰূপ হেতুকে বৰগীত। (৪) সাধাৰণ গীততকৈ পৃথক হোৱাৰ কাৰণও বৰগীত। (৫) বেদান্তৰ মৰ্ম, ঐকান্তিক ভক্তিৰ তন্ময়তা, পাৰমাৰ্থিক চিত্ৰণ, প্ৰসঙ্গৰ উপযোগিতা, বাগ সুৰৰ মন্বয়, ধ্ৰুপদীয় বিশিষ্ট স্থান থকাৰ কাৰণও বৰগীত। (৬) ফাছী, আৰবী, হিন্দী, মৈথিলী আদি মিশ্ৰিত উপভাষা বা ব্ৰজবলী ভাষাত ৰচিত ধৰ্মীয় বিষয় ভাবাপন্ন কাৰণও বৰগীত।

বৰগীতৰ আন এটা বিশেষত্ব হ'ল — সাংসানিক প্ৰেম কাহিনীৰ পৰা মুক্ত, আধ্যাত্মিক ভাবপূৰ্ণ গীতিকাব্য। বাহিৰে বাহিৰে চোলে বৰগীতত কোনো কোনো অংশত শূন্যৰ বসৰ প্ৰেম খেলাৰ কাহিনী পোতা যায়। উদাহৰণ স্বৰূপে মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱৰ ৰচিত মান চোকৰ জহিৰ ৰাগত নিবদ্ধ তিনিটা গীতলৈ আঙুলিয়াব পাৰি। কিন্তু আধ্যাত্মিক দৃষ্টিত তাত প্ৰেম খেলা দেখা পোৱা নাযায়। যি কি নহওক বৰগীত যি এখন ভক্তিৰস খেলাৰ গীতিকাব্য সেই কথা সৰ্ব্বজন স্বীকৃত। বৰগীত সমূহে বিভিন্ন ভাবানুভূতিৰে, অনুৰাগেৰে, বিভিন্ন বসেৰে ভগৱানৰ চৰণ চিন্তাকে কৰিছে। ইয়াৰ মূল উদ্দেশ্য হৈছে এক পৰম্পৰাৰ প্ৰাৰ্থনা। দুজনা গুৰুৰ একশৰণ আন্দোলন সফল কৰিবলৈ অন্যান্য সাহিত্যৰ লগতে বৰগীতকো গীতি সাহিত্য বা গীতি কাব্য হিচাবে প্ৰকাশ কৰিছে। বৰগীত সমূহে হৰি ভক্তৰ অন্তৰত ভক্তিৰসৰ প্ৰস্ৰাৱন আনে, সামাজিক অন্যায়, অত্যাচাৰ, ব্যভিচাৰ দূৰ কৰি সত্য পথ প্ৰদৰ্শন কৰে।

বৰগীতত আমাকোকে বিভিন্ন বস সম্বন্ধ বা বিভিন্ন ভাবাপন্ন কৰিতা পাওঁহঁক। তাক দুটা ভাগত ভগাব পাৰি। প্ৰথম ভাগত হল (১) শ্ৰীকৃষ্ণ প্ৰশস্তি—জয় জয় যাদৱ, (২) ৰূপ সৌন্দৰ্য—মধুৰ মুকুতি মুৰাক, ৩) দৈন্য—নাৰায়ণ কাহে ডকতি কৰো তেৰা, (৪) লীলা বিচলিতা—নাৰায়ণ লীলা জানব কোই, (৫) নামৰ মহিমা—বালহ ৰাম নামেৰে মুকুতি নিদানা, (৬) ভক্তিৰ মহিমা নাহি নাহি ৰময়া বিনে, (৭) জীৱনৰ সাক্ষ্যতা—কমনে ৰময়া মন, (৮) আত্মনিবেদন—শ্ৰীৰাম মই পাপী, (৯) ক্ষণ ভঙ্গুৰতা—পা ৰূপেৰি চৰি, (১০) মন প্ৰবোধ—গামৰ মন নাম চৰণে চিত্ত দেখ (১১) গোপী বিবাহ—গোপিনী প্ৰাণ, কাহেনু গেয়োৰে গোবিন্দ (১২) বংশী প্ৰভাৱ—হে ৰহ মায়, চলালি বিপিনে ৰখাই, হৰিৰ বংশীৰ ভাই জুনিয়ে কাৰণ ইত্যাদি। তদুপৰি বাসভক্তি বিষয়ক গীতো আছে। মাধৱদেৱৰ ৰচিত গীততো ওপৰোক্ত ভাৱৰ গীত আছে।

দ্বিতীয় ভাগত আছে (১) স্তুতি—নাৰায়ণ চৰণে কৰোঁহো গোহাৰি, বাম
গোসাঞি কৰোঁহো গোহাৰি, (২) উপদেশ—শুনকো পণ্ডিত, তৰিপদ সেৱা বসে
থিৰ কৰক চিত্ত, বে মন সেৱহ হৰিকহো চৰণে শৰণা, (৩) চিন্তন—গোবিন্দ
শিষ্য বাল গোপাল, পৰৱৰ্ত্তে সুমৰো গোবিন্দ হাৰীকেশ, (৪) জাগৰণ—উঠ
উঠ বাপু চান্দ বয়ণ, উঠৰে উঠ বাপু গোপাল হে, (৫) খেলান বিবিন্দাবনে খেলে
শোদা নন্দ লালনা, গোপাল খেলে বালক সঙ্গে, (৬) নৰ্ত্তন ভালিনাচে মদন
গোপাল, যাদু ভাল নাচত (৭) ভোজন—কৰত গোপাল ভোজন বাবহাৰা,
(৮) প্ৰত্যাগমন মাই হেৰ গোকুল চান্দ আৱে আদি। ওদুপাৰ ফাগুৱাৰ গীত,
উদ্ধৱ মনৰ গীত আদিও আছে। বহুতে বৰগীতত চতুৰ্থাৰাবিশিষ্ট গীত
থকা বুলিহে ক'ব খোজে যেনে উত্থান, জাগৰণ, খেলান আৰু নৰ্ত্তন। আন-
হাতেদি বৰগীতত দুটা সম্বন্ধ থকা দেখা যায়—সেয়া হ'ল কৃষ্ণ সম্বন্ধী আৰু
ৰাম সম্বন্ধী। কৃষ্ণ সম্বন্ধী ভাগটো অধিক উজ্জল, বিস্তৃত আৰু প্ৰভাৱশালী;
কিন্তু ৰাম সম্বন্ধী ভাগটো সংক্ষিপ্ত আৰু বেছি উজ্জল নহয়। এই ভাগৰ
গীত মান্ন দুটিহে পোৱা যায়। কথাগুৰু চৰিত মতে মাধৱ পুৰুষে
“ৰাম যাত্ৰা”ৰ নাট লিখিছিল। নাটখন ৰখাব নোৱাৰিলে, নাট পুৰি
পেলালে। উক্তৰ মুখত দুটা গীত ৰ'ল আৰু বৰগীতত সি ঠাই পালে।

প্ৰত্যক্ষ আৰু পৰোক্ষভাৱে দুই প্ৰকাৰ বিধি বৰগীতত পোৱা যায়
প্ৰত্যক্ষ বিধিত আত্ম নিবেদন আৰু বিনয় সম্পৰ্কীয় কথা আছে যেনে—

গোপালে কি গতি কৈলে, গোবিন্দে কি মতি দিলে

নাথ ! বিফলে বয়স সব গেলিৰে।

ইত্যাদি

পূৰ্বোক্ত গীতত কবি গৰাকীয়ে স্বগতোক্তি কৰিছে বা নিজৰ মনৰ
মাজত নিহিত থকা আবেগ সমূহ খোলাখুলি ভাবে প্ৰকাশ কৰিছে। এনেকুৱা
গীত অৰ্থাৎ প্ৰত্যক্ষ বিধিৰ গীত বৰগীতৰ মাজত বহুতো আছে। পৰোক্ষ
বিধিৰ গীত সমূহত দুজনো গুৰুত্ৰ শোদা, গোপী আদি বিভিন্ন পাত্ৰ বা চৰিত্ৰৰ
মাধ্যমেৰে নিজৰ স্বভাব্যক্তি প্ৰকাশ কৰিছে। উদাহৰণ স্বৰূপে—

কহৰে উদ্ধৱ কহ প্ৰাণৰ স্বাক্ষৰ হে প্ৰাণ কৃষ্ণ কৰে আৱে।

পুছয়ে গোপী প্ৰেম আকুলভাৱে এ নাই চেতন গাৱে ॥

পূৰ্বোক্ত গীতটোৱে গুৰুজনাই স্বাক্ষৰিত কৰাখিনি অৰ্থাৎ নিজৰ মনৰ মাজত থকা কথাখিনি আন মানুহৰ সোণে প্ৰকাশ কৰাইছে। এনেকৈয়ে বৰগীতত প্ৰত্যেক বিধি আৰু পৰোক্ষ বিধি হেঁদে দুই প্ৰকাৰ বিধি আছে। দুয়োটা বিষয় বিস্তৃতভাৱে লিখিবলৈ হলে “লাগিব পাৰে বিস্তৰ”।

গুৰু দুজনাই ৰচিত প্ৰতিটো বৰগীতৰ পোন প্ৰথমভে ‘ক্ৰুং’ শব্দ এটি গোৱা যায়। গুৰুজনাই উক্ত শব্দটি নিশ্চয় কাৰণবশতঃ প্ৰয়োগ কৰিছে। ‘ক্ৰুং’ৰ লগত বহুতো তথ্য আৰু অৰ্থ নিহিত আছে। আজিকালি বৰ বেছিকৈ প্ৰয়োগ হোৱা শাস্ত্ৰীয় শব্দ ‘ক্ৰুৱ পদ’ বা ‘ক্ৰুপদ’ শব্দই সৰ্বজনীন ৰূপত ‘ক্ৰুং’ হৈছে। মহাপুৰুষে ‘ক্ৰুপদ’ বুলি নিলিখি ‘ক্ৰুং’ বুলিয়েই থলে। উক্ত ‘ক্ৰুং’ বা ‘ক্ৰুপদ’ৰ অৰ্থ হ’ল ‘ক্ৰুং’ মানে ছিব, অচল, ধৰ্ম্মীয় ৰাণী। ‘পদ’ মানে ছন্দ, স্বৰ আৰু তালৰ লগত সহকাৰ থকা আখৰ সমষ্টি। শাস্ত্ৰত উল্লেখ আছে ‘ক্ৰুৱাগীতাদ্বাৰা নিম্নতঃ পদসমূহঃ’ অৰ্থাৎ গীতৰ আধাৰভূত নিম্নত পদ সমূহক ‘ক্ৰুৱ’ বা ‘ক্ৰুপদ’ বোলে। ভগৱৎ সম্পৰ্কীয় সাজুক ভাৱৰ গীত বা কথা স্থানিয়েই ‘ক্ৰুপদ’ ইয়াক নিদিষ্ট ৰাগৰ সুৰত লয়যুক্ত ভাৱ সহকাৰে গোৱাটোৱেই হ’ল ক্ৰুপদ জাতীয় উচ্চাৰ সঙ্গীত। ভগৱৎ স্তৱন বা প্ৰশস্তিয়েই ক্ৰুপদ বা ক্ৰুপদৰ প্ৰধান উদ্দেশ্য। ক্ৰুপদী গীতত ছন্দ আৰু লয় অখণ্ডভাৱে নিৰাহ হ’ব লাগে। শব্দ ভাঙি গোৱা, ছন্দৰ বিকৃতি আৰু লয় ভঙ্গ ক্ৰুপদী গীতৰ নীতি নহয়। ক্ৰুপদী গীত যি নিয়মে গোৱা হয় বৰগীতো সেই একে নীতিৰে গোৱা হয়। গুৰুজনাই ক্ৰুপদী পদ্ধতিৰেই বৰগীত ৰচনা কৰিছিল। সেই কাৰণেই ‘ক্ৰু’ শব্দ ব্যৱহাৰ কৰে। বৰগীতৰ পদ সমূহ ছন্দবদ্ধ, ভগৱৎ সম্পৰ্কযুক্ত, ৰাগ শ্ৰমী। ক্ৰুপদী গীত গাওঁতে প্ৰথমতে ৰাগালাপ (শাস্ত্ৰীয় সঙ্গীতত ৰাগক আলাপ বুলি কয়), ইয়াৰ পিচত বাদ্য বাদন আৰু একেবাৰে শেষত পদ্য ভাগ অৰ্থাৎ গীত গোৱাব নিয়ম। এইখিনি ক্ৰুপদী নীতি। বৰগীত গাওঁতেও আদিতে ৰাগ দিহা হয়, ৰাগৰ পিচত যাত অৰা হয় আৰু শেষত সেই ৰাগতে নিবদ্ধ গীত গোৱা হয়। বৰগীতৰ ৰাগবোৰত পাঁচটা জন্ম আছে। সেয়া হ’ল উকাৰ, হকাৰ, ভাৰ, ঘোৰ আৰু মন্দন।

- (১) উকাৰ — যি ঠাইৰ পৰা ৰাগালাপ আৰম্ভ কৰা হয়।
- (২) হকাৰ — যি স্বৰত ৰাগটো নিৰ্ভৰশীল হয়।
- (৩) ভাৰ — ৰাগৰ যিটো অংশ উদাত্ত (ওল) স্বৰত গোৱা হয়।
- (৪) ঘোৰ — ৰাগৰ যিটো অংশৰ স্বৰ তলৈ নমাই জনা হয়।
- (৫) মন্দন — যি ঠাইত ৰাগৰ সমাপ্তি হয়।

ধূপদী গীতৰ (বৰগীতৰ) চাৰিটা উপকৰণ আছে। যথাক্ৰমে (১) বাগ (২) তাল (৩) লয় (৪) ভাব।

(১) বাগ — আশোৱাবী, বসন্ত আদি বাগ সমূহ পঞ্চাঙ্গ পূৰ্ণ কৰি গোৱাই বাগ। (বাগ সম্বন্ধে আমাৰ (গ) শাখা দ্ৰষ্টব্য)

(২) তাল — কোনো বিশেষ মাত্ৰা সমূহক হাতৰ চাপৰ বা খোল আদি বাদ্য যন্ত্ৰৰ সহায়েৰে পৰিমিতভাৱে দেখুৱাকে তাল বোলে।
(বৰগীতত প্ৰধানতঃ একতাল, পৰিতাল, চুটী আৰু খৰমান তাল ব্যৱহাৰ হয়)

(৩) লয় — তাল ক্ৰিয়াৰ সম গতিক লয় বোলে। (এটা মাত্ৰাৰ পৰা আন এটা মাত্ৰালৈ যাওঁতে সময়ৰ যিকণ ব্যৱধান হয় তাকে মাত্ৰা বোলে)

(৪) ভাব — বাগৰ লগত গীতৰ মধুৰ সম্পৰ্ক থাকে। উক্ত সম্পৰ্কীত গীত সমূহ ভাব প্ৰধান বা ভক্তি বস ভাব মূল হ'ব লগকে ভাব বোলে।

মহাপুৰুষৰ দ্বাৰা ৰচিত বৰগীত আৰু অক্ষীয়া গীত সমূহক ধূপদ জাতীয় গীত বোলা হয়। ইয়াত ভাৰতীয় শাস্ত্ৰীয় সঙ্গীতৰ সমস্ত ভাৱধাৰাৰ লগত ইয়াৰ মিল আছে। বাগৰ ঠাঁট কৌশল আদিৰ পাৰ্থক্য থাকিলেও বাগৰ নাম আৰু তাৰ নীতি সমূহ মিল থকাত ইয়াক শাস্ত্ৰীয় সঙ্গীতৰ পৃথক বস্তু বুলি ধৰি ল'ব নোৱাৰি। উদাহৰণ স্বৰূপে ভাৰতীয় সঙ্গীত নাটক একাডেমীৰ স্বীকৃতি প্ৰাপ্ত চাৰিটা নৃত্যশৈলী ভাৰত নাট্যম, কথক, কথাকলি আৰু মণিপুৰী নৃত্যৰ মাজত পৰস্পৰে পৰস্পৰৰ লগত মিল নাই। তদুপৰি দক্ষিণ ভাৰতৰ কৰ্ণাটকী সঙ্গীত আৰু উত্তৰ ভাৰতৰ হিন্দুস্থানী সঙ্গীতৰ লগতো পৰস্পৰে মিল থকা দেখা নাযায়। জনামতে প্ৰতিটো অঞ্চলৰে বা প্ৰদেশৰে একোটি নিজস্ব বৈশিষ্ট্য আছে। সেই বৈশিষ্ট্যবোৰৰ অবনতি ঘটাই আনৰ বৈশিষ্ট্য গ্ৰহণ কৰাটো নীতি বিৰুদ্ধ। গতিকে স্বকীয় বা নিজস্ব অঞ্চলতে প্ৰতিষ্ঠিত হৈ থাকিব লাগিব। সেইবাবে বৰগীত ধূপদী সংস্কৃতিৰ অন্তৰ্গত। শঙ্কৰদেৱে কোনো নতুন সংস্কৃতিৰ অৱতাৰণা কৰা নাছিল। পুৰণা বা পৌৰাণিক সংস্কৃতিত মাত্ৰ যোগ বিয়োগহে কৰিছিল অৰ্থাৎ হাত হাত ফুৰাই সাময়িক ললবায়ু সূজাকৈ প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল। পৌৰাণিক সংস্কৃতিত যোগ-বিয়োগ কৰা মানে ভৰত নাট্য শাস্ত্ৰ আৰু পৰবৰ্ত্তি সঙ্গীত নাট্য শাস্ত্ৰৰ ওপৰত দৃষ্টি

বাৰি থলুৱা কৃষ্টিৰ উপাদান সমূহৰ ওপৰতো গবেষণা কৰি এটা নবীন নাট্য সঙ্গীতৰ ধাৰা প্ৰৱৰ্ত্তন কৰা কথাহে কোৱা হৈছে।

শঙ্কৰদেৱে পোনতে “বাৰকুৰি বৰগীত” লিখিছিল বুলি কথাগুৰু চৰিত্ৰত প্ৰকাশ কৰিছে। কমলা গায়নে আওঁৰাবলৈ নিছিল। চ’ত মহীয়া জুইত জাহ হোৱাত গুৰুজনে বৰাৰ পো মাথতক গীত কৰিবলৈ আদেশ কৰে। উক্ত “বাৰকুৰি বৰগীত”ৰ ভিতৰৰ “আঠে সবৰ মুখত বোৱা” শঙ্কৰদেৱৰ চৌৱিংশ (৩৪) টা বৰগীত আৰু মাথতদেৱৰ দ্বাৰা ৰচিত বৰগীত “নকুৰি এঘাৰটা” বুলি সেই চৰিত্ৰতে সন্ধান পোৱা যায়। অৱশ্যে এতিয়ালৈকে ছপা হোৱা বৰগীতৰ কিতাপত বিভিন্ন প্ৰকাশনৰ পক্ষৰ পৰা বিভিন্ন সংখ্যা পুৰ্ণ হিচাব ধৰা হৈছে। কাৰোবাৰ হিচাবত ১৫৭ টা, কাৰোবাৰ হিচাবত ১৬১ টা ইত্যাদি। যি কি নহওক কথাগুৰু চৰিত্ৰৰ হিচাব গুৰু বুলি ধৰিলে মহাপুৰুষ জনাৰ বহুতো বৰগীত (প্ৰায় দুকুৰি গীত) লুপ্ত হৈছে। উল্লেখযোগ্য যে গুৰুজনাই বৰগীতৰ নামকৰণ কৰা নাই। তেওঁসবৰ পিচৰ গুণমুখ ভক্ত সকলেহে বৰগীত নামকৰণ কৰি প্ৰজ্ঞা জনাই গৈছে। মহাপুৰুষ দুজনৰ পিচৰ কালৰ ৰচিত গীতবোৰক বৰগীত বোলা নহয়।

(গ-৫) বৰগীত আৰু অঙ্গীয়া গীতৰ ব্যৱধান ॥

দুজনো গুৰুৰ দ্বাৰা ৰচিত অঙ্গীয়া নাটৰ গীত সমূহক বৰগীত আখ্যা দিয়া নহয়। অৱশ্যে অঙ্গীয়া গীতবোৰো ধ্ৰুপদী গীতেই। বৰগীত আৰু অঙ্গীয়া গীতৰ মাজত ব্যৱধান সমূহ বিচাৰ কৰিলে এনেদৰে পাব পাৰি।

- (১) অঙ্গীয়া নাটৰ গীতবোৰত তালবোৰ ধৰাবজ্জা থাকে। বৰগীতত নাথাকে। বৰগীতত তথাবাগৰ সুৰে তালৰ হিচাবটো ধৰি দিয়ে।
- (২) বৰগীতৰ উদ্দেশ্য একমুখী, ভগবন্তভক্তিৰ সমৃদ্ধ। অঙ্গীয়া গীত নাট্যধৰ্মী, মনোৰঞ্জনক, প্ৰসঙ্গ ব্যাখ্যাৰ মাধ্যম, তিন্ন বসায়ক আৰু বিশেষ উদ্দেশ্য-ধৰ্মী যেনে প্ৰাৱেশিকী নৈৰুদ্ৰামকী, আক্ষেপিকী, প্ৰাসাদিকী আৰু আত্ম-বিকী বা অন্তৰা (নাট্যশাস্ত্ৰ ৬/২৯)।
- (৩) প্ৰাৱেশিকীঃ—নাট্যৰম্ভত পাল্লসমূহৰ প্ৰবেশত গোৱা গীতবোৰক প্ৰাৱেশিকী বোলে। উদাহৰণ স্বৰূপে —

(ক)	ভেলি পৰবেশ পৰেশ বহুনাথ।	ৰামবিজয় নাট
(খ)	আৱে জগতগুৰু কল্পো পৰবেশ।	কাঞ্চনী হৰণ

(গ)	আবে ৰাজা সিংহ শিশুপাল ।	কল্পিণী হৰণ
(ঘ)	আবে শ্বিৰজসৰ কয় পৰবেশ ।	পদ্মী প্ৰসাদ
(ঙ)	আবে গৰুড়কেতু কয় পৰবেশ ।	পাৰিজাত হৰণ
(চ)	আবে ৰাজক কানু কয় পৰসাব ।	দধিমথন

ইত্যাদি

(২) নৈলক্ষ্যমিকীঃ—নাট্যৰ পাত্ৰসমূহৰ প্ৰস্থানকালত গোৱা গীত সমূহক নৈলক্ষ্যমিকী বোলে যেনে—

(ক)	চললি কৌশিক সাধিয়ে কাম ।	ৰামবিজয় নাট
(খ)	চললি নাৰদ হৰিগুণ গায় ।	পাৰিজাত হৰণ
(গ)	গোকুল চলবে মুৰাক - ।	কালিয় দমন

(৩) আক্ৰেপিকীঃ—নাটৰ পাত্ৰসমূহে নিজে গোৱা বা পাত্ৰৰ ভাৱৰ লগত সঙ্গতি ৰাখি গোৱা গীত সমূহক আক্ৰেপিকী বোলে যেনে—

(ক)	বিজপতি মৈথিলী মাই ।	ৰামবিজয় নাট
(খ)	অ' সখী সুদিন ভয়োৰি ।	কল্পিণী হৰণ
(গ)	কেশৱহে বুজলোহোঁ ।	পাৰিজাত হৰণ

(৪) প্ৰাসাদিকীঃ—নাটৰ পাত্ৰসমূহৰ প্ৰসন্নতাসূচক গীত সমূহকে প্ৰাসাদিকী বোলে যেনে—

(ক)	আনন্দে ৰাজনন্দিনী হাসে ।	ৰামবিজয় নাট
(খ)	জগজীৱ উৎসুকে চললি মধাই ।	কল্পিণী হৰণ

(৫) আন্তৰিকীঃ—নাটৰ পাত্ৰসমূহৰ বিশ্ৰান্তি, ক্ৰোধ আদি প্ৰদৰ্শনসূচক গীতসমূহক আন্তৰিকী বোলে যেনে—

(ক)	কৃষ্ণবাক্য শুনি কল্পি বৰী ।	কল্পিণী হৰণ নাট
(খ)	কোপে নৃপ সব কামোৰে বাহ ।	ঐ

ইত্যাদি ।

এনেধৰণে বৰগীত আৰু অঙ্কীয়া গীতৰ ব্যৱধান সমূহৰ তুলনাত্মক উদাহৰণ দিব পাৰি। থোৱতে ক'বলৈ গ'লে বৰগীত সমূহৰ ভাৱ গতি আদি একমাত্ৰ ভক্তিৰস প্ৰবণতা বহন আৰু অঙ্কীয়া গীত সমূহৰ ভাৱ গতি ভিন্ন কচিসংমত বা ভিন্ন ৰসপ্ৰবণতাবহন। এয়ে ইয়াৰ প্ৰধান ব্যৱধান বুলি ক'ব পাৰি।

(প-৬) কৃষ্টি আৰু সংস্কৃতি

বৰ্ত্তমানে আমাৰ সমাজত কৃষ্টি আৰু সংস্কৃতি এই দুটা শব্দই বেছিভাগে কথিত আৰু প্রচলিত। কিন্তু ইয়াৰ প্রকৃত কণ্টোৰ কথা আমাৰ বহুতেই উপলব্ধি নকৰোহঁক। শব্দ দুটা ধাতুগত অৰ্থৰ পৰা ব্যৱধান থকা দেখা যায়। ধাতুগত অৰ্থত কৃষ্টি শব্দটো এনেদৰে—কৃষ্- ধাতু জিন্- প্রত্যয় = কৃষ্টি। সংস্কৃতি শব্দটোৰ ধাতুগত অৰ্থ হ'ল - সম উপসৰ্গ কৃ- ধাতু জিন্- প্রত্যয় = সংস্কৃতি। দুয়োটা শব্দৰে আধিক দিশটোত স্বথেষ্ট ব্যৱধান আছে। 'কৃষ্' ধাতুটোৱে কৰ্ষণ কৰা অৰ্থ সূচায় আৰু 'কৃ' ধাতুটোৱে কাৰ্য্য কৰা অৰ্থ সূচায়। উক্ত কৰ্ষণ আৰু কাৰ্য্য কৰণৰ ব্যৱধান দিশটো চলি-জাৰি চাই আমি এইটোকে সিদ্ধান্ত কৰিব পাৰোহঁক যে কৃষ্টি মানে প্রকৃতিৰ প্ৰেৰণা আৰু সংস্কৃতি মানে সমাজৰ কল্যাণৰ কাৰণে মানসিক বিকাশৰ বিত্তক যত্ন। আনহাতেদি কৃষ্টি হ'ল জাতিয়ে কৰা সকলো কৰ্মৰ সমষ্টি আৰু সংস্কৃতি হ'ল সেই জাতিৰ চিন্তা, গবেষণা, কল্পনা আৰু কৰ্ম সমূহৰ উৎকৃষ্ট অংশ বিলাক। উদাহৰণ স্বৰূপে আদিম নগ্ন সভ্যতাত্মিনিক কৃষ্টি আৰু তাৰ পিচৰ যুগৰ বস্ত্ৰাৱৰণ সভ্যতাত্মিনিক সংস্কৃতি বুলিব পাৰি। নগ্নতাক প্রকৃতিগত বা কৃষ্টি আৰু বস্ত্ৰাৱৰণক অপ্ৰকৃতিগত বা চিন্তা প্রসূত বিকাশ বা সংস্কৃতি বুলিব পাৰি। কৃষ্টিৰ বিত্তক কণ হ'ল সংস্কৃতি। আন এটা উদাহৰণ দিব পাৰি এনেদৰে—তেজ এবিধ স্নেহ পদাৰ্থ। সি বাহিৰ হয় তিলৰ পৰা। তেলৰ পূৰ্বাৱস্থা হ'ল তিল। তিলৰ দৈহিক অবয়ব ধ্বংস হোৱাৰ পিচত তাৰ পৰা শ্ৰেষ্ঠাংশ নিৰ্গত হয় অৰ্থাৎ তেল বাহিৰ হয়। তিল প্রকৃতিৰ পৰা আৰু তেল মানুহৰ দ্বাৰা সংস্কৃত বা সৃষ্ট পদাৰ্থ। তিলবোৰ মানুহে সাজি উলিয়াব নোৱাৰে, ই হ'ল প্রকৃতিৰ পৰা হোৱা পদাৰ্থ। কিন্তু তিলৰ পৰা তেল পদাৰ্থটো প্রকৃতিৰ দ্বাৰা বাহিৰ নহয়, ইয়াক মানুহে নানা কৌশল কৰি, যত্ন কৰি বাহিৰ কৰি ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে বা শিকিছে। গতিকে এই ক্ষেত্ৰত তিলক কৃষ্টি আৰু তেলক সংস্কৃতি বুলিব পাৰি। গাখীৰখিনি প্রকৃতিৰে সৃষ্টি। কিন্তু গাখীৰৰ পৰা নিৰ্গত হোৱা ঘিউখিনি প্রকৃতি সৃষ্ট নহয়। ইয়াক মানুহৰ মানসিক চিন্তা প্রসূত কৰ্ম কৌশলৰ দ্বাৰা সৃষ্টি কৰা হৈছে। গাখীৰ মধি ঘিউ সৃষ্ট কৰি ব্যৱহাৰযোগ্য কৰি লোৱা মনেই গাখীৰক সংস্কাৰ কৰা। ঠিক তেনেকৈ কৃষ্টি হ'ল গাখীৰ আৰু সংস্কৃতি হ'ল ঘিউ। প্রকৃতিৰ প্ৰেৰণা থাকিলেও যি বিলাক কৰ্ম যন্ত্ৰ প্রকৃতিৰ প্ৰেৰণাতে হোৱা নাই, মানুহে নিজৰ শৰীৰ

আৰু মনৰ বিকাশৰ বাবে, সমাজ কল্যাণৰ বাবে সৃষ্টি কৰি লৈছে, সেয়াই সংস্কৃতি। কিন্তু এই কথা ঠিক যে কৃষ্টিৰ বিস্তৃত ৰূপ সংস্কৃতি হলেও একে পৰাকী জননীৰ সন্তান হিচাবে শব্দ দুটাক ধৰিব নোৱাৰি। আমি ধাতুগত অৰ্থাধিনি পূৰ্বতে প্ৰকাশ কৰিছোৱেই। ‘কৃষ’ ধাতু আৰু ‘কৃ’ ধাতু সমার্থক নহয়। ‘কৃষ’ ধাতুৰ জাত্যন্তৰ হিচাবেও ‘কৃ’ ধাতুক ধৰি লব নোৱাৰি। এতিয়া কথা হ’ল যদিও ধাতুগত অৰ্থত দুয়োটা শব্দ সমার্থক বা একার্থক নহয়, তথাপি সঙ্ক্ৰান্ত এটা পদার্থৰ পৰাই আনটো পদার্থ উদ্ভৱ হৈছে যেনে তিলৰ পৰা তেল হৈছে। কৰ্ম আৰু চিন্তাৰ ব্যৱধানটোৱেই ইয়াৰ সূক্ষ্ম বিচাৰ। এটা মইনা চৰাই বনৰ মাজত থাকোঁতে সি প্ৰকৃতিৰ প্ৰেৰণাতে ডাঙৰ দীঘল হৈ নিজৰ মাত কথা শিকে। কিন্তু তাক ছেতিয়া মানুহে ধৰি বান্ধি আনি সজাত ভৰাই নতুন মাত কথা শিকায়, তেতিয়া সি প্ৰকৃতিৰ প্ৰেৰণাসমূহ পাইব নতুন শব্দ সম্ভাৱক আকোৱালি লয়। “জন্মনা জন্মতে শূদ্ৰঃ সংস্কাৰাৎ শিৰজ উচ্যতে” এই প্ৰবচনো এই তুলনাতো খাটে। মইনা চৰাইৰ প্ৰকৃতিৰ প্ৰেৰণালব্ধ মাত কথাধিনিক কৃষ্টি আৰু সেই প্ৰেৰণা বিলুপ্তিধিনি তথা নতুন প্ৰেৰণাধিনিক সংস্কৃতি বুলি ক’ব পাৰি। সংস্কৃতি মানেই সংস্কাৰ। এতিয়া আচল কথা হ’ল কৃষ্টি আৰু সংস্কৃতিৰ ব্যৱধান আৰু তাৰ মূলগত অৰ্থ কেনে হ’ব পাৰে।

শব্দৰদেৱে জীৱনকালত কোনো কৃষ্টিমূলক অনুষ্ঠান প্ৰচাৰ কৰা নাছিল। তেৰাৰ অনুষ্ঠানৰ নাম হ’ল সংস্কৃতিহে। কৃষ্টি হ’ল এটা সীমাবদ্ধ অনুষ্ঠান বা ছন্দমুখী; কিন্তু সংস্কৃতি হ’ল বহুমুখী অনুষ্ঠান বা দীৰ্ঘমুখী অনুষ্ঠান। এনেবিলাককে কৃষ্টি বোলে যেনে বিহগীত, হচৰি, বিহনাচ, লোক-গীত, লোকনৃত্য আদি। বিহগীত আৰু বিহনাচৰ জন্মৰ সঠিক বিৱৰণ দিব নোৱাৰি। সম্ভৱ প্ৰকৃতিৰ লগতে ইয়াৰ আৱিৰ্ভাৱ। মানুহ মাছেই প্ৰকৃতিৰ অধীন। ছয় ঋতুৰে প্ৰকৃতিৰ গতি সলনি কৰে। ঋতু দুটা বা তিনিটাই প্ৰধান। সেয়া হ’ল শীত আৰু গ্ৰীষ্ম বা শীত, বসন্ত আৰু গ্ৰীষ্ম। ঋতুৰ পৰিৱৰ্ত্তনত মনুষ্য, জীৱ-জন্তুৰ গছ-গছনিৰ প্ৰকৃতি সলনি বা পৰিৱৰ্ত্তন হয়। উক্ত পৰিৱৰ্ত্তনৰ লগত বা প্ৰকৃতি সলনিৰ লগত সম্বন্ধ ৰাখি গীত, নৃত্যৰ উৎপত্তি হোৱাত সি নাম পালে বিহনাচ, বিহগীত। বসন্তৰ মলমল বতাহে মানুহৰ মনত উত্তাপ তৰঙ্গ উদ্ভাসিত কৰে, নতুন চেতনা আনে, নতুন ভাব সঞ্চাৰ কৰে। সেই ভাব আৰু চেতনাৰ লগত সজতি ৰাখি জন্ম হ’ল বিহনৃত্য গীত। এইবোৰ মানুহে নিজে সৃষ্টি কৰি লোৱা নহয়। প্ৰকৃতিৰ প্ৰেৰণাতে এইবোৰ উদ্ভৱিত। সেইবাবে ইয়াক “প্ৰকৃতি গীত” আৰু “প্ৰকৃতি নৃত্য”ও বুলিব পাৰি।

বিহগীত আৰু বিহনাচ অতি প্ৰাচীন সম্পদ। আদিম কালত অসমত মজোৱীয়ন জাতিয়েই উক্ত সম্পদৰ আধিকাৰক বুলি বুৰঞ্জীয়ে স্বীকাৰ কৰিছে।

বিহক বা বিহনাচক আৰু বিহগীতক দুটা বা তিনিটা ভাগত ভগাব পাৰি। (১) ডেকা গাভৰুৰ নৃত্য আৰু গীত, (২) হচৰি গীত। আনহাতে (১) ডেকাৰ বিহনাচ গীত (২) গাভৰুৰ বিহনাচ গীত আৰু (৩) হচৰি গীত। হচৰি গীত অনুষ্ঠান বৃত্তা মেঠাসকলে কৰে আৰু বিহনাচ আৰু গীত ডেকা-গাভৰু সকলে কৰে। হচৰি হয়—প্ৰতি গাঁৱে গাঁৱে বৃষ্ণ মেঠা সকলে চোল, ভাল লৈ ধন সংগ্ৰহ, আশীৰ্বাদ প্ৰদান আদিৰে। ইয়াক হচৰি গীত বোলে। বিহ নাচ বিহগীত হয় গাভৰুৰ পৰা দূৰত হাবিতলীয়া স্থানত, নৈৰ পাৰত নিজান ঠাইত। ইয়াত যৌন সম্পৰ্ক আছে। ই শূদ্ৰাৰ বস প্ৰধান বা প্ৰেমবস প্ৰধান। অনাৰ্য্য সভ্যতাত গঢ় লোৱা এই নৃত্য গীত সম্পদে আজিৰ আৰ্য্য-সভ্যতাত বহু মোট সলাইছে। অবশ্যে প্ৰাচীনত্বৰ ছাপ কম নাই। পূৰ্বৰ বিহ-তলী অৱণত, আজিৰ বিহতলী নগৰৰ ৰঙাঘৰত।

অসমত সঙ্গীয়া সঙ্গীত আৰু লোক সঙ্গীত ভেদে সঙ্গীতৰ দুটা ধাৰা পোৱা যায়। ইয়াক সঙ্গীয়া নৃত্য আৰু লোক নৃত্যও বুলিব পাৰি। সঙ্গীত বুলিলে গীত, বাদ্য, নৃত্য এই তিনিওটাই পৰে। (গীতং বাদ্যং তথা নৃত্যং এয়ং সঙ্গীতমুচ্যতে)। সঙ্গীয়া সঙ্গীত বা নৃত্য সম্বন্ধে পূৰ্বতে খুলমূল ভাৱে কোৱা হৈছে আৰু আগলৈ আৰু আছে। লোক সঙ্গীত বা লোক নৃত্যসমূহ হ'ল কৃষ্টিৰ অন্তৰ্গত। বিহনাচ আদিক লোক নৃত্য বুলিও কয়। অসমত কৃষ্টি বা লোক নৃত্য সম্প্ৰদায় বিশেষে বহুত আছে। তাৰ ভিতৰত মিচিং বিহ বা মিচিং লোকনৃত্য (নৃত), বড়ো সম্প্ৰদায়ৰ বাগকম্বানৃত্য (নৃত), বড়ো ৰাডাৰ বৈশু নাচ, কাৰ্ব্বিনৃত, গোৱলপাৰাৰ কুশান নাচ, কাহাৰৰ বৌ নাচ, চাহ বাগিচাৰ মজদুৰৰ ঝুমুৰ নাচ, ভৈয়ামৰ বিহ নাচ আদি লোক নৃত্যৰ ভিতৰত পৰে। এইবিলাক কৃষ্টিৰে সংস্কৃতি নহয়। সঙ্গীয়া নৃত্যক মাগীয় নৃত্য বা মাগী সঙ্গীত আৰু লোক নৃত্যক দেশী নৃত্য বা দেশী সঙ্গীত বুলিও কয়। মাগীয় নৃত্য বা সঙ্গীতত সঙ্গীয়া নৃত্য, ওঙ্গাপালি আৰু দেৱদাসী নৃত্য পৰে। ৰাকীবোৰ দেশী নৃত্য। নৃত্য আৰু নৃত্যৰ প্ৰাৰ্থক্য ইয়াৰ প্ৰতি আছে।

দেশী সঙ্গীতত লোকগীত, দেহ বিচাৰৰ গীত আদিও পৰে। লোকগীত বোৰত ভাৰ গাভীৰ্য্য আৰু ভক্তিৰস প্ৰাৰম্ভ দেখা নাযায়। দেহ বিচাৰ গীত-বোৰত দৈহিক অসাৰতাৰ ওপৰত জোৰ দিয়া হৈছে। প্ৰায়বোৰ গীততে

‘কহয় মাধৱ দাসে’ বুলি মাধৱদেৱৰ নামত উল্লিখিত দিয়া হৈছে। এইবোৰো ভক্তিৰস প্ৰাধান্য নহয়। সেইবাবেই বৰগীত আৰু অক্ষীয়া গীতৰ প্ৰাধান্য সৰ্বোপৰি প্ৰতিষ্ঠিত। শঙ্কৰ-মাধৱদেৱে লোক সঙ্গীতৰ ওপৰত হাত ফুৰোৱা নাই আৰু ইয়াক সত্তৰ অন্তৰ্গত কৰিও লোৱা নাই। এই বিলাক সঙ্গীয়া সঙ্গীতৰ পৰা বহু নিলগত। কাৰণ দুজনাতকৈ সঙ্গীত বস্তুটো ভক্তিৰসৰ ভিতৰত কৰি ৰাখিছে। যুৱক যুৱতীৰ প্ৰেম খেলা বিষয়বোৰ অৰ্থাৎ প্ৰকৃতিৰ প্ৰেৰণালব্ধ লোকসঙ্গীত (বিহনাচ, বিহগীত আদি) বোৰ ভক্তি বস্তুত মুঠেই জ্বলি নাযায় আৰু নাখাটে। গতিকে দুজনাতকৈ সঙ্গীয়া নৃত্য ভৰত নাট্য শাস্ত্ৰান্তৰ্গত আৰু খলুৱা উপাদান (ওজাপালি) সমূহেৰে গঠিত।

(গ-৭) — নৃত্ত, নৃত্য, নাট্য

সংস্কৃত ভাষাত নৃত্ত আৰু নৃত্যৰ মূল হ’ল নৃৎ ধাতু। নৃৎ ধাতুৰ পৰাই নৃত্ত, নৃত্যৰ সৃষ্টি। নৃৎ ধাতুৰ অৰ্থ নৃত্য কৰা। অথচ নৰ্ত্তন আৰু নটন এই দুটা শব্দত দত্ত্য ‘ত’ আৰু মুৰ্দ্ধণ্য ‘ট’ৰ ব্যৱধান কিয় হ’বলৈ পালে বিচাৰ্হাৰ বিষয়। জনামতে বৈদিক সাহিত্যত ‘নট’ শব্দৰ প্ৰয়োগ নাই। কিন্তু পানিনি মুনিয়ে আৰু প্ৰাকৃত ভাষাত ‘নট’ শব্দৰ প্ৰয়োগ কৰে। সেই কাৰণে নট শব্দৰ পৰাই নাট বা নাট্য হয়। নটন শব্দৰ অৰ্থ অভিনয় কৰা। নৰ্ত্তন আৰু নটন একে ধাতু নিষ্পন্ন নহয়। নৰ্ত্তন মানে : —

অঙ্গ বিক্লেপবৈশিষ্যং জনচিন্তানুবৰ্জনম্।

নটেন দশিতং যন্ত নৰ্ত্তনং কথ্যতে তদা ॥

অৰ্থাৎ — নটৰ দ্বাৰা (নৰ্ত্তকৰ দ্বাৰা) স্বতঃ জনসাধাৰণৰ মনোবৰ্জন হোৱাকৈ বিশেষ অঙ্গ বিক্লেপ সহকাৰে নৃত্য কৰা হয়, তাকে ‘নৰ্ত্তন’ নামে কথিত।

নট মানে : —

নট ইতি ধাত্বৰ্থভূতং নাটয়তি লোক বৃত্তান্তম্।

বস ভাব সংযুক্তং যস্মাৎ তস্মৎ নটো ভবেৎ ॥

অৰ্থাৎ — ‘নট’ ধাতুৰ অৰ্থ হ’ল বস ভাব সংযুক্ত লোক বৃত্তান্ত সমূহ যি জনে অভিনয় সহকাৰে প্ৰদৰ্শন কৰে তাকে ‘নট’ বুলি কয়।

ইয়াত ‘নাটয়তি’ ধাতুকণ এটি পোৱা হৈছে। এই ‘নাটয়তি’ ধাতু কণটি ‘নট’ ধাতুৰ পৰাই উৎপন্ন। কিন্তু ই চুৰাদিগনীয় ধাতু। ইয়াৰ অৰ্থ হ’ল অভিনয়ৰ অনুকৰণ কৰা। আৰু এটি ভুদিগনীয় ‘নট’ ধাতু আছে।

ইয়াৰ ৰূপ হয় ‘নটতি’। “নটতি নৰ্ত্তকঃ” মানে নটুৱাই নাচিছে। ইয়াত ‘নটতি’ ধাতু ৰূপটোৱে ‘নাচিছে’ বুজাইছে। গতিকে দেখা গ’ল যে একে ধাতুৰে পৰা দুটা ৰূপ হৈ বেলেগ অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিছে। আকৌ ‘নট’ ধাতুৰ বাহিৰেও ‘নৃ’ ধাতু এটিও আছে (ওপৰত উল্লেখ বৰা মতে)। সি হ’ল দিবাদিগণীয় ধাতু ইয়াৰ অৰ্থ হ’ল নৃত্য কৰা। ‘নৃত্যতি নটঃ’ মানে নটে নাচিছে। ইয়াত ‘নটঃ’ মানে ‘নটুৱা বা ‘নট’ বৃত্তিধাৰীলোকক বুজাইছে। আনহাতেদি সংস্কৃত ভাষাৰ ধাতু পাঠত “নট নৃত্যো” বুলিও আছে অৰ্থাৎ নট মানে নৃত্য বুজায়। এইবোৰ চালিজাৰি চাই দেখা গ’ল যে ‘নট’ আৰু ‘নৃ’ ধাতুৰ অৰ্থৰ ক্ষেত্ৰত কিছু পাৰ্থক্য আছে। দন্ত্য ‘ভ’ আৰু মূৰ্দ্ধন্য ‘ট’ৰ পাৰ্থক্য আৰু চুৰাদিগণীয়, ভূদিগণীয় আৰু দিবাদিগণীয় ধাতুৰূপেও ইয়াক একে ধাতুৰ সন্ধান হ’বলৈ দিয়া নাই। ইয়াত ‘নাটয়তি’, ‘নটতি’, আৰু ‘নৃত্যতি’ এই তিনিটা ধাতুৰূপৰ পৰা মানে তিনি প্ৰকাৰে অৰ্থ পাইছোহঁক। কিন্তু প্ৰথমটোৰ অৰ্থ “অভিনয় কৰিছে” আৰু বাকী দুটাৰ অৰ্থ ‘নাচিছে’। ‘নৃ’ ধাতু বাদ দি সম্ভব ‘নট’ ধাতুটোৰ উৎপত্তি হয় আন এটা কাৰণত। নট নামৰ এবিধ বৃত্তিধাৰী লোকৰ কথা ইতিহাস প্ৰসিদ্ধ। সেই কথা নাট্য শাস্ত্ৰ উৎপত্তি প্ৰসঙ্গত কৈ অহা হৈছে। উক্ত বৃত্তিধাৰী লোকৰ উৎপত্তি স্বাধীন বৃত্তি থকাৰ কাৰণেই সংস্কৃত শাস্ত্ৰতো ‘নট’ ধাতুটোৱে স্থান পালে। নৃত্য কৰে বা অভিনয় কৰে বা নাটত প্ৰধান অংশ গ্ৰহণ কৰে বাবে ‘নট’ বোলা হয়। কল্পনামূলক মতে যি নৃত্য কৰে, নৃত্যই যাব ব্যৱসায়, যি নৃত্য ব্যৱসায় বাৰা জীৱিকা নিৰ্বাহ কৰে, যি নাটকৰ অভিনয় কৰে, সিয়েই ‘নট’। ‘নট’ বৰ্ণসঙ্কৰ জাতি বিশেষ ইত্যাদি। ইয়াৰ পৰা এটা সিদ্ধান্ত হ’ল যে ‘নৃ’ ধাতুৰ পৰা নৃত্য আৰু নৃত্য, ‘নট’ ধাতুৰ পৰা ‘নাট্য’ৰ সৃষ্টি হৈছে। প্ৰসঙ্গ ক্ৰমে উল্লেখনীয় যে নাট, নাট্য আৰু নাটক এই তিনিটা শব্দ একেটা ধাতুৰ পৰাই উৎপত্তি হলেও অৰ্থৰ পিনেদি কিছু ভাৰতম্য থকা দেখা যায়। আধুনিক মতে ‘নাট’ মানে নৃত্যভিনয়। ‘নাট্য’ মানে শাস্ত্ৰ বিশেষ, নৃত্য গীত বাদ্য এই তিনিটাৰ সমবায়, তৌৰ্য্যগ্ৰন্থিক। নৃত্যক্ৰিয়া, নৃত্যগীত বাদ্য বিষয়ক অৰ্থাৎ সংগীত বিষয়ক বিদ্যা ইত্যাদি। ‘নাটক’ মানে ৰূপক আৰু উপৰূপক এই দুভাগে বিভক্ত দৃশ্য কাব্যৰ ৰূপক ভাগৰ প্ৰথম আৰু প্ৰধান প্ৰকাৰ বংগ ভূমিত অভিনয় বাৰা যি কাব্যৰ প্ৰদৰ্শন হৈ থাকে। আমাৰ ‘নাটক’ অধ্যায়ত পৰিচকাৰ হৈছে। এতিয়া নৃত্য, নৃত্য আৰু নাট্যৰ অৰ্থভেদ এনেদৰে—

(১) নৃত্য :—

‘নৃ’ ধাতুৰ পৰা উৎপন্ন। ‘নৃত্য’ হ’ল ভাল লয়গ্ৰন্থিত (নৃত্য ভাললয়গ্ৰন্থিতম্-দশৰূপকম্)। ভাৰ আৰু অভিনয়ৰহিত নৰ্ত্তনক নৃত্য বোলা

হয়। সঙ্গীতৰ সময়ৰ সমান গতিকে লয় বোলে আৰু সেই লয়ৰ জোখ বা পৰিমাণ নিৰ্ণয় কৰাৰে তাল বোলা হয়। যি হস্ত তেল্লাসৰে অৰ্থ প্ৰকাশ বহিত ভাবে, তাল দাক লয় সহকাৰে ব্যৱহাৰ কৰা হয়, তাৰে 'নৃত' বোলে। 'নৃত' দেশী নামেও প্ৰসিদ্ধ। বহুতৰ মতে 'নৃত' হ'ল কৃষ্টিৰ অন্তৰ্গত। নোক নৃত সমূহ 'নৃত'ৰ অন্তৰ্ভুক্ত। আনৌ সঙ্গীয়া নৃত্যাদিৰ প্ৰতিবত্তে 'নৃত' থকা বুলি বহুতে ক'ব খোজে। 'ন' কোনে কেইখন সঙ্গীয়া নৃত্য 'নৃত'ৰ অন্তৰ্গত, তাক বিচাৰ কৰিবৰ কাৰণে বেলেগ সময় আৰু সুবিধাৰ প্ৰয়োজন।

(২) নৃত্য :

ইও 'নৃত' ধাতুৰ পৰাই উৎপন্ন। নৃত্য হ'ল 'অনন্দবোধক' অৰ্থাৎ তথা ভাবাগ্ৰিহ। অথবা বস যাক ভাব বাঞ্ছনায়ুক্ত নৰ্ত্তনেই নৃত্য নামে অভিহিত। আনহাতে নৃত্য হ'ল ছায়াশিল্পিত্ব সহ অঙ্গ বিক্ষেপ, ব্যক্তৰ ক্ৰিয়াশীলক। উক্ত ভাৱাগ্ৰিহ নৃত্য 'মাগীয়া' নৃত্য নামে প্ৰসিদ্ধ অৰ্থাৎ নৃত্য 'দেশী' নামে জনাজাত বুলি 'নৃত্য' প্ৰসঙ্গত কোৱা হৈছেই। মাগীয়া নৃত্য দুটা ভাগত বিভক্ত কৰা হৈছে। সেয়া হ'ল তাম্ৰ আৰু লাস্য। মহাদেৱ শিৱৰ আদেশত তত্ত্ব মুনিয়ে ভৰত মুনিক অঙ্গচান সম্পৰ্কীয় যি-বান কথা কৈছিল, সেয়ে 'তাণ্ডব' নামে অভিহিত হয়। ভৰত নাট্য শাস্ত্ৰৰ চতুৰ্থ অধ্যায়টো "তাণ্ডব লক্ষণ" বুলি নামকৰণ হৈছে। 'তাণ্ডব' কিয় বোলে সেই সম্বন্ধে শাস্ত্ৰই কৈছে—

তাণ্ডিনাপি ততঃ সন্যগ্ৰ গানভাণ্ড সমন্বিতঃ ।

নৃত্য প্ৰয়োগঃ সৃষ্টিয়া যঃ স তাণ্ডব ইতি স্মৃতঃ ॥

ভৰত নাট্য শাস্ত্ৰ ৪/২৬৩

অৰ্থাৎ— তত্ত্ব মুনিয়েও তাৰ পিচত অতি সুদক্ষ পন্থা বৃন্দস, তন্ত্ৰীয়া সহকাৰে যি নৃত্যৰ প্ৰয়োগ সৃষ্টি কৰিলে তাকে তাণ্ডব বুলি কোৱা হয়।

অমৰকোষে উক্ত 'তাণ্ডব' শব্দৰ ব্যাখ্যা প্ৰসঙ্গত ভূমিত তাড়না দ্বাৰা নৃত্য সম্পাদিত হোৱাৰ কাৰণে 'তাণ্ডব' হ'ল বুলি কৈছে। যি কি নহওক ভৰত নাট্য শাস্ত্ৰই তত্ত্ব মুনিক পৰাই 'তাণ্ডব' হোৱা বুলি কোৱাত সিয়েই গ্ৰহণযোগ্য হৈছে। আমি সাধাৰণতে 'তাণ্ডব' শব্দটোক বৰ উৎপাত, গোলমল, হৈ-চৈ আদিত ব্যৱহাৰ কৰোহঁক, সদৰ্থত নকৰোহঁক। শৃঙ্খলাৰ অভাৱ, ভয়াবহ কাৰ্য্যকলাপ, অসংযত উন্নত দেহভঙ্গী আদিত 'তাণ্ডব' শব্দ ব্যৱহাৰ কৰোহঁক। ধ্বংসমুৰ্ত্তি কালান্তক মহাদেৱৰ সংহাৰকৰণত যি উল্লম্ফন, প্ৰলম্ফন সেয়েই তাণ্ডব বুলি আমি যি ধাৰণা কৰোহঁক, সি সত্য নহয়। শিৱৰ তাণ্ডব

নৃত্য আজিকালি প্ৰয়োগ হলেও দৰাচলতে শিৱৰ ক্ষেত্ৰত 'তাণ্ডৱ' শব্দটো ব্যৱহাৰ কৰা অনুচিত বা সম্পৰ্ক নাথাকে। শিৱৰ আদেশত তন্ত্ৰমুনিয়ে যি নৃত্যৰ বিধান কৰিলে সেয়ে তাণ্ডৱ নৃত্য। অৱশ্যে শিৱই নিজে এই নৃত্যক তন্ত্ৰৰ ন-মাক্কিত কৰাৰ কাৰণে 'তাণ্ডৱ' হোৱাটো শুদ্ধ অৰ্থাৎ শিৱই তন্ত্ৰক ৰেচক, অগ্ৰহাৰ, পিণ্ডীবদ্ধ সৃষ্টি কৰি শিকাইছিল আৰু তন্ত্ৰুৱে তাকে ভৰতক শিকোৱাত 'তাণ্ডৱ' হ'ল (ভৰত নাট্য শাস্ত্ৰ ৪/২৬৪)।

তাণ্ডৱ ত্ৰিবিধ চণ্ড, প্ৰচণ্ড, উচ্চণ্ড। চণ্ড — তীক্ষ্ণ, উগ্ৰ, উষ্ণ, ক্ৰোধ। প্ৰচণ্ড — প্ৰথৰ, অসহ্য, ভয়ানক, প্ৰবল, প্ৰতাপশালী। উচ্চণ্ড — স্বাভাৱিক, উদাম, দুস্ত অদি। তাণ্ডৱ আৰু লাস্যক ক্ৰমে উদ্ধত আৰু মধুৰ নামেও জনা যায়। তাণ্ডৱ হ'ল মাগীয়া নৃত্য আৰু লাস্য হ'ল দেশী নৃত্য।

তাণ্ডৱ হ'ল পুৰুষ নৃত্য। ইয়াক উদ্ধত বা চণ্ড, প্ৰচণ্ড, উচ্চণ্ড ভেদে ত্ৰিবিধ কৰিলেও তাণ্ডৱ এটি সুললিত নৃত্য — যাক গোষ্ঠীবদ্ধ হৈ সৃষ্টিগত ভাবে নৰ্ত্তনশীলাৰ পৰিচয় প্ৰদান কৰিব পাৰি। ইয়াক এটি বিশেষ লক্ষণ যি উচ্চ শ্ৰেণীৰ সুৰ, তাল লব্ধত গীত বাদ্যৰ আৱহনে তাণ্ডৱ নৃত্য অনুষ্ঠিত হ'ব নোৱাৰে। এই নৃত্যৰ সঙ্গীত প্ৰয়োগ মূৰ বৈশিষ্ট্য। সঙ্গীয়া নৃত্য। ভিতৰত যি বিলাক পুৰুষ নৃত্য আছে, সেই বিলাক উক্ত তাণ্ডৱ নৃত্যৰ ভিতৰতে পৰে। তাণ্ডৱ নৃত্য প্ৰায় দেৱভক্তি আশ্ৰিত হয়।

লাস্য হ'ল স্ত্ৰী নৃত্য। লাস্য হ'ল 'নৃত্য' হৈ। ইয়াক মধুৰ বা কোমল বুলিও কয়। মাৰ্গ মিশ্ৰিত, ললিত ভাবযুক্ত আৰু শীতল প্ৰাধান্যই লাস্য। লাস্য চতুৰ্দ্ধ — শৃংখল, লতা, পিণ্ডী, ভেদ্যক। মঙাভৰে শৃংখলিকা, লতাবন্ধ, পিণ্ডী আৰু ভেদ্যক (পিণ্ডী শৃংখলিকা চৈব ভাৱ বজ্জোদথ ভেদ্যকঃ — নাট্য শাস্ত্ৰ ৪/১২)। শৃংখলিকা — বহু নৰ্ত্তকী হাতত ধৰাধাৰ কৰি নাচে। লতাবন্ধঃ — দগৰাকীয়ে পৰস্পৰে জড়িত হৈ নাচে। পিণ্ডী — নৰ্ত্তনীসকল যাতে সমপ্ৰতিষ্ঠ হৈ থাকে। ভেদ্যকঃ — মাজ এগৰাকীয়ে নাচে। লাস্যৰ বিভাগ বহুভাৱে। যি লক্ষণসমূহ লাস্য, সেয়া লাস্য, বিদ্য লাস্য, বিদ্যাতি লাস্য, বিদগ লাস্য, কুতুমিত লাস্য, সিন্ধোদ লাস্য, ললিত লাস্য, বিব্ৰত লাস্য, শোভা লাস্য, শীত লাস্য, মাধুৰ্য্য লাস্য, ধাৰ্য্য লাস্য, প্ৰাগলভ্য লাস্য, ঔদাৰ্য্য লাস্য ইত্যাদি আছে।

ঐতিহাসিক মতে তাণ্ডৱ (পুং নৃত্যৰ) শব্দৰ 'তা' আৰু লাস্য (স্ত্ৰী নৃত্য) শব্দৰ 'ল' এই উভয় বৰ্ণ মিলিত হৈ 'তাল' শব্দৰ উৎপত্তি হৈছে।

উক্ত 'তাল' শব্দৰ ব্যাখ্যা দিছে অমৰ কোষে "তালঃ কাল ক্ৰিয়ামানন্" (অমৰার্থ চান্দিকা ৭/২৯) অৰ্থাৎ নৃত্য গীত বাদ্য-সমুদায়ৰ বিচ্ছেদ কালৰ নাম 'তাল'। লয় মানে—“লয়ঃ সাম্যমথাস্ত্ৰিয়াম্” (ঐ ৭/৩০, অৰ্থাৎ নৃত্যগীত বাদ্যৰ সমতাৰ নাম 'লয়'। কিন্তু অমৰ কোষে তালুৱ, লাস্যক দৃষ্টাগ কৰা নাই। ইয়াক নৃত্যৰ ভাগতহে ধৰিছে যেনে 'তালুৱং নটনং নাট্যং লাস্যং নৃত্যক নৰ্ত্তনং" (ঐ ৭/৩১) অৰ্থাৎ নৃত্যৰ নাম তালুৱ, নটন, নাট্য, লাস্য, নৃত্য আৰু নৰ্ত্তন।

ভৰত নাট্য শাস্ত্ৰত নৃত্যাভিনয়ৰ কাৰণে প্ৰয়োজনীয় সাতষষ্ঠী (৬৭) প্ৰকাৰ হস্ত কৰ্ম্মৰ কথা কোৱা হৈছে। ইয়াক শাস্ত্ৰীয় ভাষাত 'হস্ত', সঙ্গীতা ভাষাত 'হাত' আৰু অন্যান্য লোকৰ মুখত ভুলকৈ হলেও 'মুদ্ৰা' বোলা হয়। উক্ত ৬৭ প্ৰকাৰ হস্ত কৰ্ম্মৰ ভিতৰত চৌবিশটা অসংযুত হস্ত, তেৰটা সংযুত হস্ত আৰু ত্ৰিশটা নৃত হস্ত। অগ্নি পুৰাণৰ ৫৪৯ অধ্যায়ৰ নৃত্য আৰু আঙ্গিক কৰ্ম্ম প্ৰসঙ্গত চৌবিশখন অসংযুত হস্ত, তেৰখন সংযুত হস্তৰ বৰ্ণনা দিয়া হৈছে। গ্ৰীহস্ত মন্ত্ৰাৱলীতো অসংযুত হস্ত ত্ৰিশখন, সংযুত হস্ত চৌখন আৰু নৃত হস্ত সাতাইশ খনৰ বৰ্ণনা দিয়া আছে। নামবোৰ উভয়ৰে প্ৰায় মিল। অলপহে লৰচৰ। নাট্যশাস্ত্ৰতকৈ মন্ত্ৰাৱলীৰ হস্তৰ সংখ্যা অধিক। ইয়াৰ হস্ত সংখ্যা এসত্তৰ (৭১) খন। নাট্যশাস্ত্ৰৰ হস্ত সংখ্যা আৰু নামবোৰ মথাক্ৰম এনেদৰে— (অসংযুত হস্ত)—(১) পতাক (২) ত্ৰিপতাক (৩) কৰ্ত্তৰীমুখ (৪) সূৰীমুখ (৫) কটকামুখ (৬) মুষ্টি (৭) সৰ্পশীৰ্ষ (৮) মৃগ-শীৰ্ষ (৯) পদ্মকোষ (১০) অৰ্দ্ধচন্দ্ৰ (১১) অবল (১২) শুকতুণ্ড (১৩) শিখৰ (১৪) কপিথ (১৫) কাঙ্গুল (১৬) অলপদ্ম (১৭) চতুৰ (১৮) ভ্ৰমৰ (১৯) হংসাসা (২০) হংসপক্ষ (২১) সঙ্গংগ (২২) মুকুল (২৩) উৰ্ণনাভ (২৪) তালচুড়। (সংযুত হস্ত) — (১) তঞ্জলি, (২) কপোত (৩) বৰ্কট (৪) স্বস্তিক (৫) বৰ্দ্ধমান (৬) কটকা বৰ্দ্ধমান (৭) উৎসজ (৮) নিম্বধ (৯) পুষ্পপুট (১০) মকৰ (১১) গজদন্ত (১২) অবহিথ (১৩) দোল।

(নৃত হস্ত) — (১) চতুৰথ (২) উপবৃত্ত (৩) তলমুখ (৪) স্বস্তিক (৫) বিপ্ৰকীৰ্ণ (৬) আৱিদ্ধ (৭) অবল খটকামুখ (৮) ভকল্প (৯) সূচ্যাসা (১০) বেচিত (১১) অৰ্দ্ধ বেচিত (১২) উত্তান বেচিত (১৩) পক্ষ-প্ৰদ্যোতক (১৪) গৰুড় পক্ষ (১৫) দণ্ড পক্ষ (১৬) উৰ্দ্ধ মণ্ডলী (১৭) পাৰ্শ্ব মণ্ডলী (১৮) উৰ্দ্ধ মণ্ডলী (১৯) বক্ষ মণ্ডলী (২০) মুষ্টিক স্বস্তিক (২১) নলিনী পদ্মকোষ (২২) ললিত (২৩) বলিভ

(২৪) অলপলব (১৫) উলবান (২৬) কেশবজ্ঞ (২৭) পলব
(২৮) কড়িহস্ত (২৯) লতা (৩০) পল্ল-বৰ্ণিত ।

শ্ৰীহস্ত মন্তাবলী আৰু অগ্নিপুৰাণৰ হস্তৰ নাম তালিকা দিয়া নহ'ল
বাহ্যল্যৰ উন্নত । অৱশ্যে নামবোৰ প্ৰায় মিল আছে

নৃত্য হ'ল শোভা সৃষ্টিকাৰক আৰু শুভজনক । সঁজাৱতে সকলোৱে
নৃত্য ভাল পায় । বিবাহ, সন্তান জন্ম, আৱাহন, আনন্দোৎসৱ আৰু সমুজ্জি-
লাভ উপলক্ষ্যত নৃত্যৰ প্ৰয়োজন তথা আনন্দকাৰী হয় । নাট্যশাস্ত্ৰত এই
বোৰ ব্যাখ্যা কৰা হৈছে (ভৰত নাট্য শাস্ত্ৰ ৪/২৬৯, ২৭০) ।

(৩) নাট্য :—

'নট' ধাতুৰ পৰাই 'নাট্য' শব্দৰ উৎপত্তি । নাট্য হ'ল বসান্ধিত আৰু
নৃত্য আৰু নৃত্যতকৈ স্বাতন্ত্ৰ্য তথা অধিক উৎকৰ্ষ । নাট, নাটক আৰু নাট্যৰ
সামান্য প্ৰভেদৰ কথা পূৰ্বতে প্ৰসঙ্গক্ৰমে উল্লেখ কৰি গৈছে । সেয়ে
নৃত্য (মাগীয়), নৃত্ত (দেশীয়) আৰু নাট্য (বসান্ধিনয়) হিচাবে তিনিয়োটাই
প্ৰাধান্য লাভ কৰিছে । নাট, নাটক আৰু নাট্যৰ সামান্য প্ৰভেদ আছে
যদিও আমাৰ এই গ্ৰন্থত তিনিয়োটাক একাৰ্থত ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে । ভৰত
নাট্য শাস্ত্ৰত নাট্য কেনেকুৱা হ'ব তাৰ লক্ষণ প্ৰকাশ কৰা হৈছে যেনে—

দেৱতানামসুৰানাং ৰাজামথ কুটুম্বিনাম্ ।

কৃতানুকৰণং লোকে নাট্যমিত্যভিধীয়তে ॥

মোহনং স্বভাৱো লোকস্য সুখদুঃখ সমন্বিতঃ ।

সোহঙ্গাদ্যভিনয়োপেতঃ নাট্যমিত্যভিধীয়তে ॥

নাট্যশাস্ত্ৰ—১/১২০, ১২১

অৰ্থাৎ— পৃথিৱীত দেৱতা, অসুৰ, ৰাজা আৰু গৃহস্থৰ কৃতকৰ্ম্মৰ অনুকৰণ
নাট্য নামেৰে অভিহিত হয় । মানুহৰ সুখ দুখযুক্ত যি স্বভাৱ সেই
অঙ্গাদি অভিনয়ৰ সহিত যুক্ত হৈ নাট্য নামেৰে অভিহিত হয় ।

সাহিত্য দৰ্পণতো সুখ দুখৰ উৎপত্তি দেখুওৱা আৰু লুপ্তাৰাদি ৰস
অৰিপূৰ্ণ থাকিলে, সিহেই নাটক নামে অভিহিত হয় (সাহিত্য দৰ্পণ ৬/৬) ।

পূৰ্বতে কৈ অহা হৈছে যে নাট্য বসান্ধিত আৰু অভিনয় প্ৰধান ।
নৃত আৰু নৃত্য হ'ল 'মুক্' অৰ্থাৎ ডায়াহীন, কিন্তু নাটক হ'ল ডায়াযুক্ত ।

অভিনয় মানে—অতিপূৰ্ব্বস্ত নীৰ্ণ্ ধাতুৰ্ভাতিমুখ্যার্থনিৰ্ণয়ে ।

যস্মাৎ প্রয়োগং নয়াতি তস্মাদভিনয়ঃ স্মৃতঃ ॥

নাট্য শাস্ত্ৰ ৮/৬

অৰ্থাৎ — অতি পূৰ্ব্ব নীৰ্ণ্ ধাতু সাক্ষাৎভাৱে অথ নিগম্য নট্যানুষ্ঠানক লৈ
যায় কাৰণে অভিনয় বোলে ।

বিভাবয়তি যস্মাচ্চ নানাৰ্থান্ হি প্রয়োগতঃ ।

শাখাপোপাঙ্গ সংযুক্ত স্তস্মাদভিনয়ঃ স্মৃতঃ ॥

নাট্য শাস্ত্ৰ—৮/৭

অৰ্থাৎ — নাট্যানুষ্ঠানৰ কাৰণে নানা বিষয় বুজাই দিয়ে, সেই কাৰণে
অঙ্গভঙ্গী, ছয় অঙ্গ আৰু উপাঙ্গ সংযুক্ত ভাৱকে অভিনয় বোলা হয় ।

অগ্নি পুৰাণৰ মতে — নাট্যাদিত বৰ্ণিত বিষয়ক যিজনে অভিমুখ
কৰি দিয়ে, স্মৃতি বাপেৰে প্ৰত্যক্ষ কৰি দিয়ে, গাৰ্হ সমূহৰ উক্ত বাৰ্য্য কলাপকে
অৰ্থাৎ কলা কৌশলকে বিদ্যান্ পূৰ্ব্বৰে অভিনয় বুলি কয় । আনহাতেদি
অদৃষ্টজনক দৃষ্টজনৰ সম্মুখত উপস্থাপিত কৰাই অভিনয় অথবা এজনে
আনজনৰ ভাৱ, গতি আদিৰ অনুকৰণ কৰা কিম্বা তানুকণ ভাৱ প্ৰকাশ
কৰিব পৰাই অভিনয় । অসঙ্গীয়া ভাষাত অভিনয়কে ‘ভাৱনা’ বোলে । ‘ভাৱনা’ৰ
পৰাই ‘ভাওনা’ হৈছে । ‘কেলি গোপাল’ অঙ্কীয়া নাটৰ ‘মই কৃষ্ণ বুলি কৰে
ভাৱনা’ ই হ’ল ‘ভাওনা’ । সম্ভাৱনী নামৰ পুথিৰ মতে ‘অন্তৰেষে সৰ্ব্বমন
ভাৱনা মিলয় । এতি হেতু সৰ্ব্বজনে ভাওনা বেনয় ” । অভিনয়ে জনে নিজে
আনৰ ভাৱ প্ৰকাশ কৰোতে (ক্ৰোধ, ভয়, লাজ, শঙ্কা আদি ভাৱ বা নৱৰস
জাত ভাৱ প্ৰকাশ কৰোতে) দৰ্শক সকলৰ অন্তৰতো তদনুৰূপ ভাৱোপলব্ধি
বা অনুভূতি উদ্ৰেক কৰিব পৰা হোৱাই ‘ভাৱনা’ বা ‘ভাওনা’ ।

অভিনয় চাৰিপ্ৰকাৰ বুলি নাট্য শাস্ত্ৰই উল্লেখ কৰিছে যেনে —

আঙ্গিকো বাচিকশৈৱ আহাৰ্য্যঃ সাত্ত্বিকস্তথা ।

চত্ৰাৰোহভিনয়া হ্যোতা বিজ্ঞেয়া নাট্যসংশয়া ॥

নাট্য শাস্ত্ৰ—৬/২৩

অথবা — আঙ্গিকো বাচিকশৈৱ আহাৰ্য্য সাত্ত্বিকস্তথা ।

জ্ঞেয়স্তভিনয়ো বিপ্ৰাশ্চতুৰ্থা পৰিকল্পিতঃ ॥

নাট্যশাস্ত্ৰ—৮/৯

অৰ্থাৎ — হে বিপ্ৰগণ ! অভিনয় চাৰিভাগে বিভক্ত (বা পৰিকল্পিত) যেনে —
আঙ্গিক, বাচিক, আহাৰ্য্য আৰু সাত্ত্বিক ।

যি অভিনয় অঙ্গ চালনাদি দ্বাৰা কৰা হয়, তাকে আঙ্গিক, যাক বাক্যৰ দ্বাৰা কৰা হয় তাক বাচিক, যাক বেশ ৰচনাদি দ্বাৰা নিৰূপণ হয়, তাক আহাৰ্য্য আৰু বাক্য স্তম্ভ, বোমাঞ্চাদি সত্ত্ব গুণ ভাব দ্বাৰা নিৰূপা-
দিত হয় তাক সাত্ত্বিক নামেৰে অভিহিত কৰা হয় ।

আঙ্গিক অভিনয় তিনি প্ৰকাৰ বুলি কৈছে যেনে শাৰীৰ, মুখজ আৰু শাখা । প্ৰথমোক্ত শাৰীৰ'ৰ অঙ্গ ছয় প্ৰকাৰ যেনে মস্তক, হস্ত, কটি, বক্ষ, পাৰ্শ্ব আৰু পাদ । তেনেকৈ 'মুখজ'ৰো ছয় প্ৰকাৰ যেনে নেত্ৰ, জিহ্বা, নাসিকা, অধৰ, গণ্ডস্থন আৰু চিবুক । পূৰ্বোক্ত দুয়ো প্ৰকাৰকে চমুকৈ 'অঙ্গ' আৰু 'উপাঙ্গ' বুলি কয় । অঙ্গভঙ্গী বা বিচিত্ৰ হস্তব্যাপাৰণ নামেই হ'ল 'শাখা' । এয়াই ত্ৰিবিধ আঙ্গিক অভিনয় । এতিয়া 'মস্তক ক্ৰিয়া' সম্বন্ধে কোৱা হৈছে । মস্তক ক্ৰিয়া ব্ৰহ্মোদয় (তেৰ) প্ৰকাৰ বুলি নাট্যশাস্ত্ৰই উল্লেখ কৰিছে যেনে আকম্পিত, কম্পিত, ধৃত, বিধৃত, পৰিবাহিত, উদ্ভাহিত, অৱধূত, অন্ধিত, নিহন্ধিত, পাবৃত, উৎকম্পিত, অধোগত আৰু লোলিত ।

(১) আকম্পিত :— ধীৰে ধীৰে মস্তক ওপৰ আৰু তলকৈ কম্পিত কৰা ।

(২) কম্পিত :— দৃঢ় ভাবে আৰু বহুবাৰ মস্তক কম্পিত কৰা । ইঙ্গিত দিয়া, উপদেশ, জিজ্ঞাসা, সম্বোধন কৰি কথা কোৱা, নিৰ্দেশ বৰা, আহ্বান কৰা, ক্ৰোধ, বিতৰ্ক, বিষয় বস্তু বুজি উঠা, প্ৰতিজ্ঞা, তৰ্জ্জন-গৰ্জ্জন, ৰোগ, ক্ষমা নগৰা বিষয়ত মস্তক কম্পিত হয় ।

(৩) ধৃত :— ধীৰে ধীৰে মস্তক ঘূৰেৱা, অনতি প্ৰেত বিষয়, বিষাদ, বিস্ময় প্ৰত্যয়, পাৰ্শ্বদৃষ্টিপাত, শূন্য আৰু নিমেষৰাজ্যত ধৃত মস্তক হয় ।

(৪) বিধৃত :— শীতৰ্ত্ত, ভীত, ভ্ৰাসগ্ৰস্ত, জ্বৰাক্ৰান্ত আৰু মদ্যপানৰ প্ৰাথমিক অৱস্থা বুজাবলৈ বিধৃত মস্তক হয় ।

(৫) পৰিবাহিত :— কাৰ্য্যসিদ্ধি বা সহায়তা, বিস্ময়, হৰ্ষ, স্মৰণ, ক্ৰোধ, বিচাৰ, বিহাৰ আৰু লীলাত পৰিবাহিত মস্তক হয় ।

(৬) উদ্ভাহিত :— গৰ্ব্ব, ইচ্ছা, প্ৰকাশ, দৰ্শন, ওপৰলৈ চোৱা, আত্মা প্ৰশং-
সাদি বুজোৱাত উদ্ভাহিত হয় ।

- (৭) অবধূত : অধোভাৱে এৰা অৱনত মস্তক কৰা, সংবাদ, আত্ম-
হন, আলাপ, ইঙ্গিতাদি বুজোৱাত অবধূত মস্তক হয়।
- (৮) অক্ষিত :— পাৰ্শ্ব দিশত অৱনত গ্ৰীবাযুগ্ম মস্তক, ৰোগাৰ্ত্ত, মুচ্ছিত,
মত্ত, চিত্তিত আৰু দখীত বুজোৱাত অক্ষিত মস্তক হয়।
- (৯) নিহক্ষিত :— ক্ষুণ্ণ উৎক্ষিপ্ত, বক্রগ্ৰীবা, গৰ্ব, বিনাস, জনিত, অভিমান
প্ৰকাশত নিহক্ষিত মস্তক হয়।
- (১০) পৰাবৃত :— মুখ ঘূৰোৱা অনুকৰণ, গোপন, পশ্চাত্ত দৃষ্টি পাতাদিত
পৰাবৃত মস্তক হয়।
- (১১) উৎক্ষিপ্ত :— উৰ্দ্ধমুখে থকা, উচ্ছ্বিত বস্তু আৰু দিব্যান্ত প্ৰয়োগত
উৎক্ষিপ্ত মস্তক হয়।
- (১২) অধোগন্ত :— নিম্নমুখে অপিচ লক্ষ্য, প্ৰাণ্যম আৰু দুখত অধোগন্ত
মস্তক হয়।
- (১৩) লোলিত :— মুচ্ছা, ৰোগ, মত্ততা, প্ৰবেশ, বাস্ততা, গৰ্ব, ক্ৰোধ, গ্ৰহণ,
চুৰিবা, নিদ্ৰা আদিত লোলিত মস্তক হয়।

নাট্য শাস্ত্ৰত ছয়ট্ৰিশ প্ৰকাৰৰ দৃষ্টিৰ কথা উল্লেখ কৰা হৈছে যেনে
কান্তা, ভয়ানক, হাস্যা, কৰুণা, অভূতা, বৌদ্ধ্য, বীৰ্য্য, বীৰহংসা এই—অষ্ট
প্ৰকাৰ ৰস দৃষ্টি। স্পৃধা, হৃষ্টা, দীনা, ক্ৰুৰা, দগ্ধা, ভয়ান্বিতা, জুগুপ্সিতা,
বিজ্মিতা এই অষ্ট প্ৰকাৰ স্থায়ীভাব দৃষ্টি। শূন্যা, মলিনা, শ্ৰান্তা, লজ্জান্বিতা,
জ্ঞানী, শঙ্কিতা, বিষণ্ণা, মুকুনা, কুক্ষিতা, অভিতপ্তা, জিহ্মা (জিহ্মা), সগলিতা,
বিতৰ্কিতা, অৰ্দ্ধমুকুনা, বিদ্ৰান্তা, বিপ্লুতা, আকেকৰ', বিকোশা, ব্ৰহ্মা, মদিৰা
এই বিশ প্ৰকাৰ সঞ্চাৰি ভাব দৃষ্টিৰে সৈতে সৰ্বমুঠ ছয়ট্ৰিশ প্ৰকাৰ দৃষ্টি
বুলি জনা যায়। ইয়াক অস্থায়ী ভাব দৃষ্টি বুলিও কয়। এতিয়া ৰসদৃষ্টি
এনেদৰে :—

- (১) কান্তা :— প্ৰেমপূৰ্ণ বা কামপূৰ্ণ দৃষ্টিৰে জয়গুগ সঙ্কুচিত কৰি চালে
কান্তা দৃষ্টি হয়। শূণ্য ৰসত ইয়াৰ প্ৰয়োগ হয়।
- (২) ভয়ানক :— জয়গুগ বহনকৈ মেলি স্থিৰ চকুৰ অৰ্থাৎ ভয়সূচক দৃষ্টিৰে
চালে ভয়ানক দৃষ্টি হয়। ভয় প্ৰকাশ কৰিবলৈ ভয়ানক
দৃষ্টিৰ প্ৰয়োজন।
- (৩) হাস্যা :— জয়গুগ সঘনে সঙ্কুচিত কৰি চকু লৰচৰ কৰাৰ পিচত স্থিৰ
হৈ গলে হাস্যাৰস দৃষ্টি হ'ব।

- (৪) কৰুণা :— নাসিকাগ্ৰৰ প্ৰতি দৃষ্টি নিবদ্ধ ৰাখি অশ্লুতপূৰ্ণ সহকাৰ কৰুণা প্ৰকাশ কৰাই কৰুণ ৰস দৃষ্টি হয়।
- (৫) অদ্ভুতা :— চকু বহনকৈ মেলি আচৰিত সহকাৰে ঘূৰালেই অদ্ভুতা ৰস দৃষ্টি হয়।
- (৬) বোদ্দী :— ভ্ৰুকুটি কুটিল কৰি অৰ্থাৎ চকুৰ ভ্ৰমুগ কোচাই নিষ্ঠুৰ আৰু চকু ৰঙা কৰি চালেই বোদ্দী ৰস দৃষ্টি হ'ব।
- (৭) বীৰা :— উজ্জল দৃষ্টিৰে চকু প্ৰসাৰিত কৰিব, ক্ষুদ্ৰ আৰু গভীৰ হ'ব, চকুৰ মণি সোঁ মাজত ৰাখিব। তেতিয়া বীৰ ৰস দৃষ্টি হ'ব।
- (৮) বীৰংসা :— নেত্ৰ প্ৰান্ত অৰ্থাৎ চকুৰ পতাৰে চকুৰ মণি প্ৰায় ঢাকি ৰাখি, ঘূণা ভাব প্ৰকাশ আৰু চকুৰ পতা স্থিৰ কৰি ৰাখিলেই বীৰংসা দৃষ্টি হ'ব।

অষ্ট প্ৰকাৰ স্থায়ীভাৱ দৃষ্টিৰ ব্যাখ্যা যেনে —

- (১) স্নিগ্ধা :— মিননৰ অস্ত্ৰিপ্ৰায় ব্যঞ্জক, আনন্দাপূৰ্ণ, (চকুৰ পতা কোমল কৈ সামান্যভাৱে মেলি মধুৰ ভাব প্ৰকাশ কৰি স্থিৰ ভাব কৰি ৰাখি, চকুৰ পানী আনন্দত চলচলিয়া কৰিলেই) কৰিলেই স্নিগ্ধা হ'ব।
- (২) হাট্টা :— চকু নিমেষমুক্ত, ঈষৎ আকৃষ্ট কৰি (চকু অলপ বেকা কৰি) চকুৰ পতাৰে চকু কিঞ্চৎ মাত্ৰ ঢাকি, মাজে মাজে হাস যুক্ত হলেই হাট্টা হ'ব।
- (৩) দীনা :— চকুৰ ওপৰৰ পতা কিছু তুললৈ কিঞ্চিৎ শিথিল কৰি, চকুৰ মণি কিঞ্চিৎ ব্যস্ততামুক্ত (চকু ঘূৰালে), এইখিনিকে কিছু ধীৰ গতিৰে কৰিলেই দীনা দৃষ্টি হ'ব।
- (৪) ক্ৰদ্ধা :— ভ্ৰুকুটি কুটিযুক্ত, চকুৰ পতা স্থিৰ কৰি, উৰ্দ্ধমুখে চকুৰ মণি লৈ গ'লে ক্ৰদ্ধা দৃষ্টি হ'ব।
- (৫) দ্ৰুতা :— চকু স্থিৰ কৰি উৎসাহ সত্ত্বতা আৰু প্ৰাণ শক্তি সূচিকা হলেই দ্ৰুতা দৃষ্টি হয়। ই বীৰ ৰসতো খাটে।
- (৬) ভয়ান্বিতা :— উভয় চকুৰ পতা বেছকৈ মেল খুৱাই, দুই চকু ভয়ত কঁপাই বা ঘূৰাই চকুৰ মণি একাধাৰীয়া কৰিলেই ভয়ান্বিতা দৃষ্টি হ'ব।

- (৭) জুগুপ্সিতা :— চকুৰ পতা কিঞ্চিৎ সঙ্কুচিত ভাবে ৰাখি, চকু আৱৃত কৰি, উদ্বিগ্ন ভাৱ আৰু ঘৃণা ভাৱ কৰিলেই জুগুপ্সিতা দৃষ্টি হ'ব।
- (৮) বিস্মিতা :— উত্তম চকুৰ পতা স্থিৰ কৰি, সমভাৱে চকু মেলি উৰ্দ্ধমুখে ৰাখিলে বিস্মিতা দৃষ্টি হ'ব।
সঞ্চাৰি ভাবদৃষ্টি বা অস্থায়ী ভাৱ দৃষ্টি (বিংশতি প্ৰকাৰৰ) ব্যাখ্যা এনেদৰে—
- (৯) শূন্য :— কোনো বাহ্যবিশয়ত দৃষ্টি নৰখা, চকু আৰু চকুৰ পতা সমভাৱে ৰখা, শূন্যলৈ দৃষ্টি কৰা, স্থিৰ দৃষ্টি কৰাকে শূন্য বোলে।
- (১০) মলিনা :— চকুৰ পতা আধা মেলা কৰি ৰখা, চকুৰ প্ৰান্তভাগ নিম্নেৰে, কম্পমান কৰাই মলিনা দৃষ্টি।
- (১১) শ্ৰান্তা :— শ্ৰমৰ কাৰণে চকুৰ পতা শ্লান, প্ৰান্তভাগ ক্ষীণ, চকু সঙ্কুচিত কৰিলেই শ্ৰান্তা দৃষ্টি হ'ব।
- (১২) লজ্জান্বিতা :— চকুৰ পতাৰ কোণ কিঞ্চিৎ বেকা কৰি, ওপৰৰ চকুৰ পতা লাজত তলমূৰা কৰি আনি নিম্নমুখে চালেই লজ্জান্বিতা দৃষ্টি হ'ব।
- (১৩) গ্লানী :— এলাহ ভাৱেৰে চকুৰ পতা মেলো নেমেলোকৈ সৃষ্টিৰ ভাৱে চকু চাকনা কৰি চকুৰ পতাৰে চকু ঢাকিলেই গ্লানী হ'ব।
- (১৪) শক্তি :— ঈষৎ চঞ্চল ভাৱ, উৰ্দ্ধমুখ, চকিত দৃষ্টিৰে চালেই শক্তি দৃষ্টি হ'ব।
- (১৫) বিষণ্ণা :— চকুৰ পতা বহলকৈ মেলি স্থিৰভাৱে ৰাখি, চকুৰ প্ৰান্তভাগ উদ্বিগ্নতা হিচাবে, বিষাদ দৃষ্টিৰে চালেই বিষণ্ণা দৃষ্টি হ'ব।
- (১৬) মুকুলা :— চকুৰ পতা কিঞ্চিৎ কঁপাই, ওপৰৰ চকুৰ পতা মেলি চকু কোঁচাই সুখানুভৱ কৰিলেই মুকুলা হ'ব।
- (১৭) কুঞ্চিতা :— চকুৰ পতা আৰু চকু ঈষৎ কুঞ্চিত কৰি অৱসন্ন ভাৱ কৰিলেই কুঞ্চিতা হ'ব।
- (১৮) অভিভূতা :— চকু আৰু চকুৰ পতা সমভাৱে লৰাই দুখ আৰু বেদনাময় ভাৱ কৰিলেই অভিভূতা হ'ব।

- (১১) জিহ্বা :— ধীৰ আৰু বেকাকৈ দৃষ্টি কৰি, চকুৰ পতা তললৈ কৰি আৰু চকু সঙ্কুচিত কৰি প্ৰচ্ছন্ন ভাৱে চালেই জিহ্বা হ'ব।
- (১২) সললিতা :— স্মিত হাস সমষ্টিত, দ্ৰুতসীমুদ্ভূত, মধুৰ বা প্ৰেম ভাব কৰি চকুৰ কোনো সঙ্কুচিত কৰিলেই সললিতা হ'ব।
- (১৩) বিতৰ্কিতা :— অনুমানৰ ভাৱ কৰি উৰ্দ্ধমুখে চকুৰ পতা তুলি আকৌ তললৈ নমাই আনিলেই বিতৰ্কিতা হ'ব।
- (১৪) অৰ্দ্ধমুকুলা :— আনন্দ ভাৱত চকুৰ পতা আধা ভাগ মেলি ধীৰ স্থিৰ ভাৱে ঘূৰালেই অৰ্দ্ধমুকুলা হ'ব।
- (১৫) বিদ্ৰাস্তা :— চকু আৰু চকুৰ পতা চলাই, চকুৰ মধ্য ভাগ বিস্তৃত ভাৱে মেলি উৎফুল্ল ভাৱ কৰিলেই বিদ্ৰাস্তা হ'ব।
- (১৬) বিপ্লুতা :— চকুৰ পতা ক'পাই পিচত স্থিৰ কৰি অধোমুখে চকুত উদ্ভিগ্ন ভাৱ কৰিলেই বিপ্লুতা হ'ব।
- (১৭) আকেকাৰ :— চকুৰ পতা আৰু নেত্ৰপ্ৰান্ত ঈষৎ কুঞ্চিত কৰি চকু বাৰম্বাৰ ঘূৰাই আৰু আধা পিৰিকিয়ালেই আকেকাৰ হ'ব।
- (১৮) বিকোশা :— চকুৰ পতা বহলকৈ মেলি, চকুহাল লৰচৰ কৰি নিমেষ নকৰাকৈ আনন্দৰ দৃষ্টিৰে চালেই বিকোশা হ'ব।
- (১৯) ব্ৰন্তা :— চকুৰ পতা আৰু চকু উৰ্দ্ধমুখে ভয় ভাৱেৰে কম্পিত, বিকণিত কৰিলেই ব্ৰন্তা হ'ব।
- (২০) মদিৰা :— চকুৰ মাজ ভাগ ঘূৰাই বক্ৰ ভাৱে নিকৃষ্ট ধৰণে দৃষ্টি কৰি, সাধাৰণ মত্ততা বুজাই চকু লৰচৰ কৰিলেই মদিৰা হ'ব।

নেত্ৰ ভঙ্গী অৰ্থাৎ চকুৰ ন বিধ ভঙ্গী আছে যেনে :—
ভ্ৰমণং বহনং পাতশ্চলনং সংপ্ৰবেশনম্।

বিবৰ্ত্তনং সমুদ্ভূতং নিষ্ক্ৰামঃ প্ৰাকৃতং তথা।

ভৰত নাট্য শাস্ত্ৰ - ৮/৯৫

অৰ্থাৎ—(চকুৰ ন প্ৰকাৰ ভঙ্গী) ভ্ৰমণ, বহন, পাতন, চলন, সংপ্ৰবেশন, বিবৰ্ত্তন, সমুদ্ভূত, নিষ্ক্ৰাম আৰু প্ৰাকৃত।

- (১) ভ্ৰমণ :— চতুৰ্দ্দিশে দ্ৰুত গতিৰে বা মণ্ডলাকাৰে চকু ঘূৰোৱা।
- (২) বলন :— বক্ৰভাৱে অৰ্থাৎ বেকাকৈ চকু ঘূৰোৱা।
- (৩) পাতন :— চকু শিথিলতা কৰা অৰ্থাৎ চকু মুদি বিশ্রাম কোৱা।
- (৪) চলন :— চকু কম্পন কৰা।
- (৫) সম্প্ৰবেশন :— চকু ভিতৰলৈ সুমুৱাই নিয়া।
- (৬) বিবৰ্ত্তন :— চকুৰে কটাংগপাত কৰা বা দুৰলৈ এফলিয়াকৈ দৃষ্টি কৰা।
- (৭) সমুদ্বৃত্ত :— চকু বেছিকৈ মেলি ওপৰলৈ দৃষ্টি কৰা।
- (৮) নিষ্ক্ৰাম :— স্বাভাৱিক ভাৱে চকু উলিয়াই দিয়াৰ নিচিনা কৰা।
- (৯) প্ৰাকৃত :— স্বাভাৱিক ধৰণে চকু ৰখা।

ভ্ৰমণ, চলন, সমুদ্বৃত্ত আৰু নিষ্ক্ৰাম এই কেইটা বীৰ আৰু ৰৌদ্ৰ ৰসত বলন উন্নয়নক ৰসত, সম্প্ৰবেশন হাস্য আৰু ৰীভংস ৰসত, পাতন কৰুণ ৰসত, বিবৰ্ত্তন শৃঙ্গাৰ ৰসত আৰু প্ৰাকৃত অৱশিষ্ট ৰসত প্ৰযোজ্য হয়।

ভৰত নাট্য শাস্ত্ৰত দৃষ্টিভেদ আঠ প্ৰকাৰ বুলি কোৱা হৈছে যেনে সম, সাচী, অনুবৃত্ত, আলোকিত, বিলোকিত, প্ৰলোকিত, উল্লোকিত আৰু অবলোকিত।

- (১) সম :— চকু স্বাভাৱিক ধৰণে ৰখা আৰু সুন্দৰ শান্তভাৱে দৃষ্টিপাত কৰা।
- (২) সাচী :— চকুৰ পতাৰে চকু আৱৃত হৈ থকা অৱস্থা।
- (৩) অনুবৃত্ত :— বিষয়বস্তু পুংখানুপুংখ ভাৱে নিৰীক্ষণ কৰা।
- (৪) আলোকিত :— হঠাৎ বস্তু দৰ্শন কৰা।
- (৫) বিলোকিত :— চতুৰ্দ্দিকে দৰ্শন কৰি পৃষ্ঠদৰ্শন কৰা।
- (৬) প্ৰলোকিত :— পাৰ্শ্ব দৰ্শন কৰা।
- (৭) উল্লোকিত :— উৰ্দ্ধ দৃষ্টি কৰা।
- (৮) অবলোকিত :— তললৈ দৃষ্টি কৰা।

চকুৰ ভঙ্গীৰ দৰে অক্ষিপুট অৰ্থাৎ চকুৰ পতাৰো ন বিধ ভঙ্গী আছে যেনে—উন্মেষ, নিমেষ, প্ৰসৃত, কৃঞ্চিত, সম, বিবৰ্ত্তিত, প্ৰস্ফুৰিত, পিহিত, সবিতাড়িত।

- (১) উন্মেষ :— চকুৰ পতা মেলি দিয়া খণ্ডত ব্যৱহাৰ হয়।
- (২) নিমেষ :— চকুৰ পতা জপাই দিয়া। খণ্ডত ব্যৱহাৰ হয়।

- (৩) শ্লসৃত :— বহুলকৈ চকুৰ পতা মেলা। আশ্চৰ্য্য বস্তুদৰ্শনত আনন্দত ব্যৱহাৰ হয়।
- (৪) কুঞ্চিত :— চকুৰ পতা কোচ খুৱাই দিয়া। মধুৰ, কোমল স্পৰ্শত হয়।
- (৫) সম :— চকুৰ পতা স্বাভাৱিক ধৰণে ৰখা। শৃঙ্গাৰ বসন্ত ব্যৱহাৰ হয়।
- (৬) বিবৰ্তিত :— চকুৰ পতা উৰ্দ্ধভাগলৈ তুলি নিয়া। খণ্ডিত ব্যৱহাৰ হয়।
- (৭) প্ৰস্ফুৰিত :— চকুৰ পতা কম্পন কৰা। সঁচা বিদ্বেষত ব্যৱহাৰ হয়।
- (৮) পিহিত :— চকুৰ পতা সম্পূৰ্ণ ঢাকি বিগ্ৰাম কৰা। সপোন দেখাত ব্যৱহাৰ হয়।
- (৯) সবিতাৰিত :— আঘাত পাই চকুৰ পতা স্থিৰকৈ ৰখা। আঘাত পোৱাত ব্যৱহাৰ হয়।

নাট্য শাস্ত্ৰত জক্ৰিয়া সাত প্ৰকাৰ বুলি কোৱা হৈছে যেনে—উৎক্ষেপ, পাতন, জক্ৰুটি, চতুৰ, কুঞ্চিত, ৰেচিত আৰু সহজ।

- (১) উৎক্ষেপ :— জয়গল একেলগে বা সুকীয়াকৈ উন্নমন কৰা বা ওপৰলৈ তোলা। খণ্ডিত, তৰ্ক কৰাত, আশ্চৰ্য্য প্ৰকাশ কৰাত, আনন্দত, সহজাত ক্ৰীড়াদিত দৰ্শন আৰু শ্ৰৱণত ইয়াৰ ব্যৱহাৰ হয়।
- (২) পাতন :— এটা বা দুয়োটা জৰ অধোমুখ কৰা বা তললৈ নমোৱা। অসুয়া, হাস্য, ঘ্ৰাণ লোৱা, জুপুসাদিত ইয়াৰ প্ৰয়োগ হয়।
- (৩) জক্ৰুটি :— জয়গল মূল সহ ওপৰলৈ তোলা। ক্ৰোধ বিষমত, উজ্জল পোহৰ বিষমত প্ৰয়োগ হয়।
- (৪) চতুৰ :— খীৰ আৰু বিস্তৃত ভাৱে সুন্দৰকৈ জৰ পৰিচালনা কৰা। প্ৰীতিকৰ ব্যাপাৰ, শৃঙ্গাৰ বস আনন্দ আৰু জাগৰণত প্ৰয়োগ হয়।
- (৫) কুঞ্চিত :— এটাৰ বা দুয়োটাৰ (জৰ) একেলগে মৃদুভাৱে বক্ৰ কৰা। বিলাস, মূৰ্চ্চা, স্নেহ প্ৰদৰ্শনত প্ৰয়োগ কৰিব পাৰি।
- (৬) ৰেচিত :— কামভাৱে এটা জৰ ওপৰলৈ তোলা। নৃত্যত ইয়াৰ প্ৰয়োগ হয়।

(৭) সহজ :— সহজাত স্বাভাৱিক ধৰণে উভয় জ্ঞ সমানে বখা ।
সাধাৰণতে স্বাভাৱিক ভাৱে সহজ কথাত প্ৰয়োগ হয় ।

নাসিকাৰ (নাকৰ) ক্ৰিয়া ছয় প্ৰকাৰ বুলি কোৱা হৈছে যেনে নতা, মন্দা, বিকৃষ্টা, সোচ্ছাসা, বিকুনিতা, স্বাভাৱিকী । তাৰ লক্ষণ সমূহ এনেকৈ —

(১) নতা :— নাকৰ পাহি নাকৰ মূলত (নাকত) লগাই দিয়া । উচুপি উচুপি কন্দা আৰু উচ্ছাসত ব্যৱহাৰ হয় ।

(২) মন্দা :— সাধাৰণতে নাকৰ পাহি স্বাভাৱিকতে বখা । উৎসুক, চিন্তা, শোক আৰু অধৈৰ্য্যত ব্যৱহাৰ কৰে ।

(৩) বিকৃষ্টা :— নাকৰ পাহি উৎফুল্ল কৰা অৰ্থাৎ ফুলাই দিয়া । মধুৰ গন্ধ, গ্ৰহণৰ বাবে উশাহ টনা, শ্বাস, ক্ৰোধ, ক্লেণ্ডত প্ৰয়োগ কৰিব পাৰি ।

(৪) সোচ্ছাসি :— নাকেৰে ভিতৰলৈ উশাহ টনা । মধুৰ গন্ধ টনা, দীৰ্ঘ-শ্বাস আদিত ব্যৱহাৰ কৰা হয় ।

(৫) বিকুনিতা :— নাকৰ পাহি সঙ্কোচন কৰা । হাঁহা, নিন্দা, ব্যায়াম আৰু অসুয়াত ব্যৱহাৰ হয় ।

(৬) স্বাভাৱিকী :— নাকৰ পাহি স্বাভাৱিক অৱস্থাত বখা । অৱশিষ্ট ভাৱ সমূহত ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি ।

গুণস্থল ক্ৰিয়াও ছয় প্ৰকাৰ আৰু তাৰ লক্ষণ সমূহ বৰ্ণনা কৰা হৈছে যেনে ক্ৰাম, ফুল্ল, পূৰ্ণ, কস্পিত, কৃষ্ণিত আৰু সম ।

(১) ক্ৰাম :— গাল অৱনত কৰা অৰ্থাৎ সুমাই নিয়া । দুখত ব্যৱহাৰ হয় ।

(২) ফুল্ল :— গাল বিকাশ কৰা অৰ্থাৎ ফুলাই দিয়া । অতি আনন্দত প্ৰয়োগ কৰা হয় ।

(৩) পূৰ্ণ :— গাল বহলকৈ দিয়া । উৎসাহ, গৰ্ব আদিত ব্যৱহাৰ হয় ।

(৪) কস্পিত :— গাল কঁপাই দিয়া । ক্ৰোধ, আনন্দত প্ৰয়োগ হয় ।

(৫) কৃষ্ণিত :— গাল সঙ্কোচন কৰা । ৰোমাঞ্চ, স্পৰ্শ, শীত, ভয়, জ্বৰ আদিত ব্যৱহাৰ হয় ।

(৬) সম :— স্বাভাৱিক অৱস্থাত বখা । অৱশিষ্ট ভাৱ সমূহত ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি ।

অধৰ ক্ৰিয়া (ওঁঠ) হয় প্ৰকাৰ বুলি কোৱা হৈছে যেনে বিবৰ্ত্তন, কম্পন, বিসৰ্গ, বিনিগূহন, সংদষ্টক, সমুদগ।

- (১) বিবৰ্ত্তন : - ওঁঠ চপাই নিয়া। অসুয়া, বাখা, অৱহেলা, আভস্যত ব্যৱহাৰ হয়।
- (২) কম্পন : - ওঁঠ কপোৱা। বেদনা, শীত, অৰ, ক্ৰোধ আদিত হয়।
- (৩) বিসৰ্গ : - ওঁঠ বহলৈকে মেলি দিয়া। স্ত্ৰীলোকৰ কামমূলক কাৰ্য্য, বিলাস, বং ঘঁহা আদিত প্ৰয়োগ হয়।
- (৪) বিনিগূহন : - ওঁঠ ভিতৰলৈ সুমাই নিয়া। পৰিশ্ৰম, যত্ন আদিত ব্যৱহাৰ হয়।
- (৫) সংদষ্টক : - ওঁঠ কামোৰ মাৰি ধৰা। ক্ৰোধপূৰ্ণ কাৰ্য্য প্ৰকাশত ব্যৱহাৰ হয়।
- (৬) সমুদগ : - দুই ওঁঠৰ মিলিত গতি। অনুকম্পা, চুহন, অভি-
নন্দন কাৰ্য্যত ব্যৱহাৰ হয়।

চিবুক ক্ৰিয়া (ঠুতৰি কাৰ্য্য) সাত প্ৰকাৰ বুলি কোৱা হৈছে যেনে কট্টন, খণ্ডন, হিঙ্গ, চুক্ষিত, লেহন, সম, দষ্ট।

- (১) কট্টন : - দাঁতে দাঁতে সংঘৰ্ষ কৰা। ভয়, শীত, জ্বাৰগ্ৰস্ত, বোগ-
গ্ৰস্ত আদিত ব্যৱহাৰ কৰা হয়।
- (২) খণ্ডন : - বাৰম্বাৰ দুই ওঁঠ সংযুক্ত কৰা। জপ কৰা, পঢ়া,
কথোপকথন, খোৱা কাৰ্য্যত ব্যৱহাৰ হয়।
- (৩) হিঙ্গ : - দুই ওঁঠ জোৰকৈ লগাই দিয়া। বোগ, ভয়, শীত,
ব্যায়াম আৰু ব্ৰুদ্ধ দৃষ্টিত ব্যৱহাৰ হয়।
- (৪) চুক্ষিত : - দুই ওঁঠ বহলৈকে মেলি দিয়া। হামি তোলাত
প্ৰয়োগ হয়।
- (৫) লেহন : - জিভাৰে ওঁঠ চেনেকি দিয়া। লোভত ব্যৱহাৰ হয়।
- (৬) সম : - দুই ওঁঠৰ সামান্য মিলন। স্বাভাৱিক অৱস্থাত
প্ৰয়োগ হয়।
- (৭) দষ্ট : - ওলৰ ওঁঠ ওপৰপাৰি দাঁতেৰে কামুৰি ধৰা। ক্ৰোধ-
মূলক কাৰ্য্যত ব্যৱহাৰ হয়।

মুখ ক্ৰিয়া ছয় প্ৰকাৰ বুলি কোৱা হয় যেনে বিধূত, বিনিবৃত্ত, নিৰ্ভৃগু, ভৃগু, নিবৃত্ত আৰু উম্বাহি।

- (১) বিধূত :— বক্ৰভাৱে মুখ মেলি দিয়া। বাৰণ কৰা বা বাধা দিয়া অৰ্থত আৰু সংযমী ভাৱত এই ক্ৰিয়া ব্যৱহাৰ হয়।
- (২) বিনিবৃত্ত :— মুখ মেলি দিয়া। স্ত্রীলোকৰ অসূয়া, ঈৰ্ষা, ক্ৰোধ, অবজ্ঞা, বিহাৰ প্ৰভৃতিত ইয়াৰ প্ৰয়োগ হয়।
- (৩) নিৰ্ভৃগু :— অধোমুখ হোৱা। গভীৰ ভাৱে চোৱা কাৰ্য্যত প্ৰয়োগ হয়।
- (৪) ভৃগু :— অলপ কমকৈ মুখ মেলা কাৰ্য্য। লজ্জামুক্ত ব্যাপাৰ, হতাশ, অপমানত ব্যৱহাৰ হয়।
- (৫) নিবৃত্ত :— মুখৰ ওঁঠ পৰস্পৰ পৃথক্ কৰা। উৎসুক, চিন্তা, অহবান আদিত ব্যৱহাৰ কৰে। হাস্য, শোক, ভয়াদিতো প্ৰয়োগ কৰে।
- (৬) উম্বাহি :— মুখ আৰু ওঁঠ ভিতৰলৈ সুমাই নিয়া। ক্ৰোধ পূৰ্ণ বাক্যত, অনাদৰত, স্ত্রীলোকৰ ক্ৰীড়াত, গৰব-ভাৱত ব্যৱহাৰ হয়।

মুখৰাগ চাৰি প্ৰকাৰ যেনে স্বাভাৱিক, প্ৰসন্ন, ৰক্ত, শ্যাম।

- (১) স্বাভাৱিক :— স্বাভাৱিক ধৰণে ঔদাসীণ্যাদি ভাৱত ইয়াৰ প্ৰয়োগ হয়।
- (২) প্ৰসন্ন :— অদভুত, হাস্য, শৃঙ্গাৰ ৰসৰ অভিনয়ত ব্যৱহাৰ হয়।
- (৩) ৰক্ত :— বীৰ, দৌদ্ৰ, মত্ততা ৰস প্ৰকাশত ব্যৱহাৰ হয়।
- (৪) শ্যাম :— ভয়ানক, শূন্য ৰসত ব্যৱহাৰ কৰা হয়।

এনেকৈ ভাব আৰু ৰসৰ বিষয়ত মুখৰাগ প্ৰয়োগ কৰিব লাগে। শাখা, অঙ্গ, উপাঙ্গসূক্ত সুন্দৰ অভিনয় অনুষ্ঠিত হলেও মুখ ৰংগ শূন্য অভিনয় শোভা যুক্ত নহয়। সামান্য আত্মিক অভিনয়ো মুখৰাগযুক্ত হ'লে বাতি চন্দ্ৰৰ দৰে দ্বিগুণ সৌন্দৰ্য্য বৰ্দ্ধন কৰে নেগ্ৰভঙ্গী দেখা কৰা অভিনয়, মুখৰাগযুক্ত হৈ বিবিধ ভাৱ আৰু ৰস সম্ভৱিত হয়। যেনেকৈ মুখ, জ্ঞা, আৰু দৃষ্টিযুক্ত নেত্ৰ প্ৰবৃত্ত হয়, তেনেকৈ নেত্ৰ ভঙ্গী অনুসাৰে মখৰাগ প্ৰযোজ্য। তেতিয়া অভিনয় জীৱন্ত হৈ উঠে।

(১) পুস্ত:—

ডবত নাট্য শাস্ত্ৰৰ একবিংশতি অধ্যায়ত অভিনয় সহায়ক বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ ‘পুস্ত’ৰ কথা বিস্তৃত ভাৱে পোৱা যায়। উক্ত ‘পুস্ত’কে সন্নীয়া ভাষাত বা চৰিতৰ ভাষাত ‘ছোঁমুখা’ বুলি কোৱা হয়। চৰিতত ছোঁমুখাৰ কথা এনেকৈ আছে—

ভাওনাৰ ছোঁ যত সডাঘৰে নিল।

জাঁৰ বস্ত্ৰ দিয়া তাক তৈতে ঢাকি থৈল।

ৰামচৰণ ঠাকুৰ/গুৰু চৰিত

দৈত্য্যৰি ঠাকুৰৰ চৰিতত—

কাহাকো নানান ছোঁ সাজিবাক দিলা।

ৰাম যাত্ৰাৰ গীত আপুনি কৰিলা।

এনেকৈ চৰিত পুথিত আৰু সন্নীয়া ভাষাত ছোঁ মুখা শব্দটো পোৱা হয়। ছোঁ শব্দটোৰ মূল বিচাৰি নাপালেও অনুমান ৰেখিত সংস্কৃতৰ ‘ছায়া’ শব্দৰ পৰা অহা বুলি ধৰিব পাৰি। তদুপৰি ইয়াক বহুতো বিশেষজ্ঞই তিব্বতীয় শব্দ বুলি কব খোজে। তিব্বতত এটি ‘ছো’ নৃত্য আছে হেনো। তিব্বতীয় সকলৰ ছো মুখা নিৰ্মাণত অসাধাৰণ পাৰদৰ্শিতা আছে বুলি জনা যায়। তেওঁলোকৰ ‘ছো’ নৃত্য অতি শ্লিয় আৰু শ্ৰদ্ধেয় অনুষ্ঠান তথা জাতীয় নৃত্যানুষ্ঠান-য’ত শ্ৰেষ্ঠ অভিজাতৰ পৰা আৰম্ভ কৰি অতি সাধাৰণ ব্যক্তি সকলৈ বিশেষ শ্ৰদ্ধা সহকাৰে পৰ্য্যবেক্ষণ কৰে। তিব্বতীয় লামা সকলে বিশেষ অভিনিবেশ সহকাৰে বহুবছৰ ধৰি শিক্ষা কৰা আৰু বিৰাট নৃত্যানুষ্ঠান কৰা এটি অনুষ্ঠান আছে হেনো, তাৰ নাম হ’ল ‘ছাম’। আনহাতেদি ছোঁ’ শব্দৰ অৰ্থ হ’ল ধৰ্ম্ম, যাৰ লগত ব্যাপক ভাৱে সকলো আধ্যাত্মিক স্বত্তি বিলাকক অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হয়।

পুস্ত বা ছোঁ মুখা তিনিপ্ৰকাৰৰ যেনে সন্ধিম, ব্যাজিম আৰু বেতিট। প্ৰতিটোৰে অৰ্থ এনেদৰে :—

(১) সন্ধিম :— জন্তুৰ ছাল বা কাপোৰেৰে মেৰিয়াই নিৰ্মাণ কৰা এবিধ আৰু বেত বাঁহেৰে নিৰ্মাণ কৰা এবিধ ছো মুখা।

(২) ব্যাজিম :— যাত্ৰিক পদাৰ্থৰ দ্বাৰা নিৰ্মিত অৰ্থাৎ যন্ত্ৰ বা কলকৰ্জা দি নিৰ্মাণ কৰা এবিধ ছো মুখা।

(৩) বেচিটত :— শুদ্ধ কাপোৰেৰে লৰচৰ কৰিব পৰাকৈ নিৰ্মাণ কৰা এবিধ ছো মুখা।

নাট্য শাস্ত্ৰত উক্ত মুখ্যে ‘প্ৰতিশিৰগ্’ নামৰ এটি শব্দ ব্যৱহাৰ কৰিছে। ইয়াৰ অর্থ বোধ হয় ‘মুকুট’। ইয়াৰ ভাগ তিনিটা যেনে —

(১) পৰাগত ২) মস্তকী আৰু (৩) কিৰীট প্ৰথম ভাগটো ব্যৱহাৰ হব দেবতা, গন্ধৰ্ব, যক্ষ, পন্নগ আৰু বান্দুসৰ ক্ষেত্ৰত দ্বিতীয় ভাগটো (মস্তকী) মধ্যম শ্ৰেণী দেৱতাই ব্যৱহাৰ কৰিব আৰু তৃতীয় ভাগটো (কিৰীট) শ্ৰেষ্ঠ দেৱতাৰ কাৰণে বিহীন।

পুষ্ট বা ছো মুখা প্ৰতীক ধৰ্ম্মী আহিলা। ভাওনাত ছো মুখাই ভয়ানক আৰু হাসা বন আদিৰ সৃষ্টি কৰে। পৃথিবীৰ ভিতৰতে ই এবিধ প্ৰাচীনতম লোক কলা সম্পদ। ভাৰতৰ বাহিৰেও ওচৰ চুবুৰীয়া দেশতো ইয়াৰ প্ৰচলন আছিল। অসমত কেতিয়াৰ পৰা ইয়াৰ প্ৰচলন হয় কোৱা টান। কিন্তু এটা কথা ঠিক যে শঙ্কৰদেৱৰ দিনৰ পৰা ছো মুখাৰ প্ৰবৰ্ত্তন হয়। প্ৰাক্ শঙ্কৰী যুগত কি আছিল সেইটোহ কোৱা টান। গুৰুজনাৰ নিৰ্দেশত, তত্ত্বাধীনত আৰু নিজ সামৰ্থ্যে ছো মুখা প্ৰস্তুত কৰা হৈছিল। ইয়াৰ আৰম্ভণি হয় চিহ্ন যাত্ৰাভিনয়ৰ সময়ত। দেৱতা সকলৰ যাৰ যি যান-বাহন সেইবিলাক, গৰুড়ৰ মুখ, অনন্ত শযা, ব্ৰহ্মাৰ মুখা, শিৱৰ মুখা আৰু অন্যান্য মুখা ‘চিহ্ন যাত্ৰা’ৰ সময়ত নিৰ্মাণ কৰা হৈছিল। মাধৱদেৱ মহাপুৰুষেও “ৰামবিজয় যাত্ৰা” কৰোঁতে সুন্দৰা নটুৱাৰ হতুৱাই আৰু অন্যান্য খনিকৰ সকলৰ হতুৱাই ৰাম সীতাৰ প্ৰতিমা, হনুমান, বিভীষণৰ প্ৰতিমা, ৰথ আৰু অন্যান্য ছো মুখা নিৰ্মাণ কৰোৱাৰ কথা দৈত্য্যৰি ঠাকুৰৰ কৃত শুক চৰিত্তত পোৱা যায়। যি কি নহওক ছো মুখা যে শাস্ত্ৰীয় আৰু অসমত শঙ্কৰদেৱেই যে পোনতে প্ৰস্তুত কৰে, সেই কথা নিশ্চিত।

ছোমুখা দুটা ভাগত নিৰ্মাণ কৰা হয়। এবিধ বাঁহৰ আৰু আনবিধ কাগজৰ। ধাতু আৰু কাঠৰ ছো মুখাও কৰা হয়। কিন্তু ইয়াৰ প্ৰচলন কম আৰু নগণ্য। কুহিলাৰেও মুখা নিৰ্মাণ হয়। এইবিলাক পুতলা ভাওনাত হে ব্যৱহাৰ হয় (সেই সম্পৰ্কে আগলৈ আছে)। বাঁহৰ আৰু কাগজৰ মুখাই সৰ্ব্বাধিক প্ৰচলিত। বাঁহৰ ছো মুখাৰ নিৰ্মাণ প্ৰণালী এনেদৰে পৈণত জাতিবঁহ তাৰ ধ্বংস অনুপাতে চাই কাটি আনি স্বেদ কৰি কাটি তাৰ সৰুসৰু কাটি তুলোৱা হয়। মানুহৰ মূৰৰ আৰু গাৰ জোখমতে কাতিবিলাকেৰে একোটা সজা নিৰ্মাণ কৰা হয়। কাতিৰে সম্পূৰ্ণ অবয়ব ফুটাই তুলিব নোৱাৰি

কাৰণে পিচত সজাটোৰ ওপৰত গোবৰ মাটি বা কুমাৰ মাটি লগাই দি চকু, মুখ, নাক, কাণ আদি আকৃতি প্ৰকৃতিবোৰৰ সুন্দৰকৈ গঢ় দিয়া হয়। মাটিৰ ওপৰত টুকুৰা কাপোৰত এঠা লগাই মাৰি দি ব'দত শুকুৱাই হেঙ্গুল, হাই-তাল, নীল, ধলমাটি, বালিচন্দা আদি বিবিধ ৰং বৰণ খটুৱাই সজোৱা হয়। যি যি মুখাৰ যি যি ৰং প্ৰয়োজন সেইমতে দিয়ে। বাঁহৰ কাঠিৰ মুখা বৰ গধুৰ হয়। কাগজৰ মুখা নিৰ্মাণ কৰা হয় এনেদৰে। প্ৰথমতে কেচা মাটিৰ চপৰা আনি কটাৰীৰে কাটি মুখৰ সাঁচ নিৰ্মাণ কৰা হয়। সাঁচ সম্পূৰ্ণ হলে বিহমনা গুটি সিঁজাই বা কেন্দু গুটিৰ এঠা উলিয়াই টুকুৰা কাগজত লগাই তাত সাঁচ মাৰিব লাগে। এইদৰে সাঁচ মাৰোতে অনুমান সাপেক্ষে দাঠ কৰি ব'দত শুকুৱাই সাঁচটো কাটি বা মাটিবোৰ খুচৰি উলিয়াই পিচত তাত হেঙ্গুল, হাই-তাল আদিৰে যাৰ যি ৰং সেইমতে খটুৱা হয়। হেঙ্গুল, হাইতাল গোটা নীল, ধলমাটি আদি শীলৰ কঁহিত পতা গুটিৰে মাৰি তাত গম এঠা দি মুখাত ৰং কৰা হয়। মেকুৰীৰ গাৰ নোম উভালি বাঁহৰ সৰু গেটা কামি এচটাত পৰি-মান অনুপাতে নোমবোৰ বাল্জি লৈ লিখনী কৰি লৈ বৰ ভাল। ই বৰ মিহি লিখনী আৰু উৎকৃষ্ট। ৰংবোৰ সৰু সৰু বাঁহৰ চুঙাত তৰাই এটা কাঠৰ মুকলি পেৰাত নিৰ্দিষ্ট খোটালাত ভাগে ভাগে চুঙাবোৰ সজাই থোৱা হয়। তাৰ পৰা লিখনীৰে ৰং কৰাত বৰ সুবিধা হয়। কাগজৰ মুখা নীমিত। ইয়াৰে মুখাৰ শিৰোভাগহে নিৰ্মাণ কৰিব পাৰি, বাকী অঙ্গ প্ৰত্যঙ্গ নোৱাৰি। বাঁহৰ কাঠিৰে পূৰ্ণাঙ্গ গঢ় দিব পাৰি। কাগজেৰে শিৰোভাগ নিৰ্মাণ কৰাৰ পিচত বাকী অঙ্গ পূৰ্ণ কৰিবৰ কাৰণে কাপোৰত পেট, শুন, নাভীৰ আকৃতিৰে চিনাই কৰি তাত তুলা তৰাই স্বাভাৱিক ধৰণৰ কৃত্ৰিম মুখা নিৰ্মাণ কৰা হয়। এইবিধ ছো মুখা বৰ পাতল হয় আৰু ভাও দিয়া মানুহৰ কাৰণে সহজ। চকুৰ পোনে পোন মুখাটোত ভাও দিয়া জনে দেখাক দুটা ফুটা দিয়া হয়। ছোমুখাৰ ভিতৰত চতুৰ্ভুজ ব্ৰহ্মা আৰু তেওঁৰ হংস বাহন, গণেশ, গৰুড়, জটায়ু, দহমুখীয়া ৰাৱণ, কুন্তকৰ্ণ, তাড়কা, মাৰীচ, সুবাহ, পুতনা, চক্ৰবাত, কালিয়নাগ, বকাসুৰ, অঘাসুৰ, ধনুকাসুৰ, বৎসাসুৰ, হনুমান, জম্বুবান্, বৰাহ, নৃসিংহ আদি বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ মানুহে পিঙ্গি ভাও দিব পৰা ছোমুখা নিৰ্মাণ কৰা হয়। ইয়াৰ বাহিৰেও দধিশাল, মূক্ৰৰ ৰথ, অসি, গদা, ধনু কুঠাৰ, খাভা বাক, ত্ৰিশূল, বজ্ৰ, চক্ৰ, শিৰৰ মুকুট, বগ্নাভৰণ, নৃপুৰ আদিও নিৰ্মাণ কৰা হয়। পূৰ্ণাঙ্গ গৰু, ঘোৰা আদি জন্তু বিলাকৰো মুখা নিৰ্মাণ কৰা হয়।

ছো মুখাক দুটা ভাগত ভগাব পাৰি। এটা হ'ল ছো আৰু আনটো হ'ল 'ছোমুখা'। 'ছো' শব্দটোৱে কৃত্ৰিম নিৰ্মিত মুখাকে বুজালেও আমি

সাধাৰণতে ‘ছোঁঘৰ’ বুলি কওঁতে ডাঙ-ভাৱৰীয়াই সাজ পাৰ কৰা ঘৰকে বুজোঁ। উক্ত ‘ছোঁ’ শব্দটোৱে ভাৱৰীয়া সকলকে সুচোৱা যেন লাগে। যি ঘৰত ছোঁমুখাবোৰ সংৰক্ষণ কৰা হয় আৰু তাৰ লগতে ভাৱৰীয়াৰ অঙ্গ সজ্জা কৰা হয়, তাকে ছোঁঘৰ বোলে। আনহাতে ছোঁমুখা মানে হস্তশিল্পজাত বাঁহ, কাগজৰ দ্বাৰা নিৰ্মিত কৃত্ৰিম জন্তুৰ আকৃতিৰ পদাৰ্থবোৰ। এয়েই চমু কথা।

(২) অলঙ্কাৰ :-

ভৰত নাট্য শাস্ত্ৰত অঙ্গকাৰ বুলিলে ভাৱৰীয়া সকলে পিন্ধা কানি-কাপোৰ অঙ্গ-প্ৰত্যঙ্গ শোভাকাৰক অন্যান্য আ-অঙ্গকাৰৰ কথা বুজায়। নাট্য শাস্ত্ৰত উল্লিখিত অঙ্গকাৰ সমূহৰ কথা বাদদি আঞ্চলিক ৰূচিভেদে শব্দৰ মাধ্যম দেৱে যি বিলাক অলঙ্কাৰ আভৰণ নাটকীয় পাত্ৰ সমূহক ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ দিছিল, সেইবোৰৰ কথাহে ইয়াত উল্লেখ কৰা হৈছে। অলঙ্কাৰৰ কথা পূৰ্বতে উল্লেখ কৰি অহা হৈছে। এইখিনিতে এটি উল্লেখযোগ্য কথা যে ভাওনাৰ সাজ-পাৰৰ সম্পৰ্কত কিঞ্চিৎ অভাস পোৱা যায় সাঁচীপতীয়া সচিত্ৰ পুথি লমুহত। তাৰ পৰাই ভাওনাৰ আভৰণৰ আদৰ্শ লব পাৰি। সেই বিলাককে পৌৰাণিক তথা ভাওনাত ব্যৱহাৰোপযোগী অলঙ্কাৰ সম্পদ বুলি কৈ ৰাৱ থল আছে। অসমীয়া মানুহে বিয়াই সবাছে, উৎসৱে পৰ্বৰ ব্যৱহাৰ কৰা জপা পেৰাত আডোমটোকাৰকে বখা ৰূপৰ, সোণৰ, বাখৰৰ নিৰ্মিত থলুৱা অলঙ্কাৰ সম্পদ বোৰেই ভাওনাত ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। অসমীয়া পুথিচিত্ৰ, অলঙ্কাৰ ৰচনা আৰু ভাওনাৰ প্ৰবৰ্ত্তন প্ৰায় সমসাময়িক। সেইবোৰ থলুৱা উপাদানেৰে প্ৰস্তুত। নাট্য শাস্ত্ৰত এশ এবুৰি অলঙ্কাৰৰ বৰ্ণনা থাকিলেও সেইবোৰ ব্যৱহাৰ কৰাটো সহজ কথা নহয়। গতিকে থলুৱা উপাদান সমূহকে শাস্ত্ৰ-সম্মত বুলি ধৰি লোৱাই সমীচীন। শুদ্ধবস্ত্ৰ ভাওনাৰ বাবে প্ৰধান আছিল।

নাট্য শাস্ত্ৰমতে অন্যান্য অলঙ্কাৰৰ অন্তৰ্গত মালা পাঁচবিধ যেনে বেটিটত বিতৰ্ত্ত, সংঘাত্য, প্ৰস্থিমা আৰু প্ৰলম্বিত। সেইদৰে ভূষণো চৰিবিধ যেনে আবেধ্য বন্ধনীয়, প্ৰক্ষেপ্য আৰু আৰোপ্য। নাট্য শাস্ত্ৰমতে সাজপাৰ তিনিবিধ যেনে শুভ্ৰ বা শুদ্ধ, ৰক্ত আৰু বিচিত্ৰ। চৰিত্ৰ বিশেষে আৰু পুৰুষ আৰু স্ত্ৰীভেদে সাজপাৰ সুকীয়া হ’ব।

(৩) অঙ্গৰচনা :-

ভাওনাৰ বাবে অঙ্গৰচনা এটি অপৰিহাৰ্য্য কৰ্ম। ইও আহাৰ্য্যৰ অন্তৰ্গত। অঙ্গৰচনা মানে ভাৱৰীয়াই ডাঙ দিবৰ কাৰণে মুখত সানিবলৈ প্ৰস্তুত

কৰা বং বৰণ আৰু তাৰ ব্যৱহাৰ আদি। ডাবৰীয়াই ডাও দিবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা বং বৰণৰ ভিতৰত হেঙ্গুল, হাইতাল, নীল, ধলমাটি, গম এঠা, বালিচন্দা আদিয়েই প্ৰধান আহিলা। এইবোৰ প্ৰস্তুত কৰা কণ্টসাধ্য। যাদ্ৰিকালি প্ৰস্তুত বা নিৰ্মিত বং (ৰেডিমেট পেইণ্ট) বজাৰত কিনিবলৈ পোৱা যায়। কিন্তু পুৰণা প্ৰণালী বং পদাৰ্থ অত্যন্ত উৎকৃষ্ট। নাট্য শাস্ত্ৰ মতে স্বভাবজ বং বৰণ চাৰিবিধ যেনে—

সিতে নীলশ্চ পীতশ্চ চতুৰ্থো ৰক্ত এব চ।

এতে স্বভাবজাঃ বৰ্ণা যৈঃ কাৰ্য্যহস্য বৰ্তনম্ ॥

নাট্য শাস্ত্ৰ—২৩/৭৩

অৰ্থাৎ— অগ্ৰ বৰ্তনৰ কাৰণে স্বভাবজ বৰ্ণ চাৰিবিধ যেনে বগা, নীলা, হালধীয়া আৰু ৰঙা।

ওপৰত উল্লেখ থকা অগ্ৰ বৰ্তনৰ অৰ্থ হ'ল বিভিন্ন প্ৰকাৰে ৰঙৰ সংযোগ কৰি ডাবৰীয়াৰ অঙ্গ প্ৰত্যঙ্গত প্ৰলেপ কৰা।

ডাবৰীয়াৰ মুখ মণ্ডল অধিক উজ্বল হ'বৰ কাৰণে একৈশ বিধ বং বৰণ প্ৰলেপ কৰিব লাগে বুলি বহুতা খনিকৰে কব খোজে। উক্ত একৈশ বিধ বং বৰণত স্বভাবজ বা মূল বৰণ, সংযোগ বৰ্ণ আৰু উপবৰ্ণ সমূহ সোমাই আছে। স্বভাবজ বৰ্ণৰ কথা কোৱা হৈছেই। এতিয়া সংযোগ বৰ্ণৰ বিৱৰণ এনেদৰে — সংযোগ বৰ্ণ ছয় প্ৰকাৰ যেনে কাৰণ্ডৰ বৰ্ণ, পাণ্ডু বৰ্ণ, পদ্ম বৰ্ণ, হৰিত বৰ্ণ, কাষায় বৰ্ণ আৰু গৌৰ বৰ্ণ। দুটা স্বভাবজ বৰ্ণৰ সংমিশ্ৰণত সংযোগ বৰ্ণ হয়।

(১) কাৰণ্ডৰ বৰ্ণ :— সিত নীল সমাযোগাৎ কাৰণ্ডৰ ইতি স্মৃতঃ। অৰ্থাৎ বগা আৰু নীলৰ সম পৰিমাণত কাৰণ্ডৰ বৰ্ণ হয়।

(২) পাণ্ডু বৰ্ণ :— সিত পীত সমাযোগাৎ পাণ্ডু বৰ্ণঃ প্ৰকীৰ্ত্তিতঃ ॥ অৰ্থাৎ বগা আৰু হালধীয়াৰ সম পৰিমাণত পাণ্ডু বৰ্ণ হয়।

(৩) পদ্ম বৰ্ণ :— সিত ৰক্ত সমাযোগাৎ পদ্ম বৰ্ণ ইতি স্মৃতঃ— অৰ্থাৎ বগা আৰু ৰঙাৰ সম পৰিমাণত পদ্ম বৰ্ণ হয়।

(৪) হৰিত বৰ্ণ :— পীত নীল সমাযোগাৎ হৰিতো নাম জ্ঞায়তে। অৰ্থাৎ হালধীয়া আৰু নীলৰ সম পৰিমাণত হৰিত বৰ্ণ হয়।

(৫) কাষায় বৰ্ণ :— নীল ৰক্ত সমাযোগাৎ কাষায়ো নাম জ্ঞায়তে। অৰ্থাৎ নীলা আৰু ৰঙাৰ সম পৰিমাণত কাষায় বৰ্ণ হয়।

(৬) গৌৰ বৰ্ণ :— বস্তু পীত সমাযোগে গৌৰ ইত্যাদিধীয়ে। অৰ্থাৎ বঙা আৰু হালধীয়াৰ সম পৰিমাণত গৌৰ বৰ্ণ হয়।

তিনিটা বা তাতকৈ অধিক বৰ্ণৰ সংমিশ্ৰণত উপবৰ্ণ হয়। উপবৰ্ণ বহুত আছে। নাট্য শাস্ত্ৰ মতে নীল বৰ্ণ সৰ্ব্ব বৰ্ণৰ ত্ৰিতৰতে বলবান। যথা “বজ্জবান্ সৰ্ব্ববৰ্ণনাং নীল এব প্ৰকীৰ্ত্তিতঃ” (নাট্য শাস্ত্ৰ ২৩/৮০)

পুৰ্বোক্ত অঙ্গবৰ্ণনৰ কাৰণে প্ৰয়োজনীয় স্বভাৱজ বৰ্ণৰ অৰ্থাৎ চকু-বৰ্ণৰ লগত মিলি অসমৰ আঞ্চলিক বৈশিষ্ট্যৰে চৰিত্ৰ বা নিজস্ব বৰ্ণ হ'ল হেঙ্গুল, হাইতাল, নীল, ধল আদি। হেঙ্গুল, বঙা, হাইতাল হালধীয়া, ধল বগা আৰু নীল নীলা। এই চতুৰ্ণৰ ব্যৱহাৰ বিধি আৰু প্ৰস্তুত প্ৰণালী এনেদৰে—

(১) হেঙ্গুল :—

ই এবিধ বঙা পদাৰ্থ। ইয়াক শিল্পৰ কাঁহিত পতা গুটিৰে মিহি হোৱাকৈ মাৰি লৈ এৰাতি তাতে পানী দি ডুবাই থব লাগে বা প্ৰতিবাৰতে মাৰি পানী দি পানীবোৰ কাটিকৈ পেলাই থাকিব লাগে। এনে কৰাৰ কাৰণ হ'ল হেঙ্গুলৰ এটা দূষিত বাষ্প আছে। তাক গুচাই নলম্বে চকুৰ কাৰণে অপকাৰ হয়। হেঙ্গুল মৰাটো বৰ টান কাম। তাক মাৰি প্ৰতিবাৰে সিমানেই পানী পেলাই থাকিব সিমানেই তাৰ উষ্ণতা বাঢ়ে বা জেউতি চৰে। উক্ত মেদযুক্ত পানীবোৰ পেলাই দিয়াৰ পিচত বং বৰিবলৈ সুবিধা হয়। এতিয়া হেঙ্গুলত আধা তোলা গম এঠা দি তাৰে সৈতে মিশ্ৰিত হবৰ কাৰণে পুনৰ কাঁহিত মাৰিব লাগে। মুখত ক'লা বা বগা বং কৰাৰ পিচত ডাৱৰীয়া জনৰ কপালত ফোঁটি, বেখা আদি মুখৰ ওঠ বঙা হবৰ কাৰণে এই বং প্ৰয়োগ কৰা হয়। ইয়াক যদি হাইতালৰ লগত সম পৰিমাণে মিশ্ৰিত কৰা হয়, তেন্তে গৌৰবৰ্ণ হয়। ব্ৰহ্মাদি দেৱতাসকল, স্ত্ৰী, ক্ষত্ৰিয় বীৰ ভীষ্ম দ্ৰোণ প্ৰভৃতি, নাৰদ আদি ভক্ত সকল, ৰজা, হনুমান আদি ভাওলোৱা সকলৰ মুখত এই গৌৰবৰ্ণ ব্যৱহাৰ কৰে। সেই পৰ্য্যায়ৰ ডাৱৰীয়া আৰু ব্ৰহ্মাৰ ছোঁ মুখত এই বং প্ৰয়োগ হয়।

(২) হাইতাল :—

ই এবিধ হালধীয়া পদাৰ্থ। হেঙ্গুলৰ দৰেই শিল্পৰ কাঁহিত মাৰিব লাগে। কিন্তু ইয়াক পানীত ডুবাই থব নালাগে। ইয়াৰ লগতো গম এঠা মিশ্ৰিত কৰা হয়। অনুমান ভিত্তিত বা সম পৰিমাণে নীল মিশ্ৰিত কৰিলে

হৰিত বৰ্ণ বা নৱ দুৰ্বাদল শ্যাম বৰ্ণ হয়। ৰামচন্দ্ৰ আৰু সেই পৰ্যায়ৰ ভাৱীয়াৰ মুখত এই ৰং ব্যৱহাৰ কৰে। ইয়াত বালিচন্দা চতিয়াই দিলে বা লগাই দিলে উজ্জলতা বঢ়ে। ৰাসি চন্দাৰ ব্যৱহাৰ বিধি আগলৈ আছে। হাইভালৰ লগত সম পৰিমাণে ধল মিশ্ৰিত কৰিলে পাণ্ডু বৰ্ণ হয়।

(৩) নীল :—

ই এবিধ নীলা পদাৰ্থ। ডাঙনাৰ কাৰণে গোটা নীলহে ব্যৱহাৰ-পযোগী। গুৰি নীল নহয়। ইয়াকো কাঁহিত মাৰি গম এঠা মিশ্ৰিত কৰা হয়। অনুমান ভিত্তিত বা সম পৰিমাণে ধল মাটি মিশ্ৰিত কৰিলে নৱঘন শ্যাম হয়। ন'ট্য শাস্ত্ৰমতে 'কাৰঙৰ বৰ্ণ' হয়। এই নৱঘনশ্যাম বৰ্ণ শ্ৰীকৃষ্ণ, অৰ্জুন, কামদেৱ, শিশুপাল আদি ভাৱীয়া সকলে ব্যৱহাৰ কৰে। ধল মিশ্ৰিত নকৰিলে তামসিক ডাও লোৱা যেনে দৈত্য, দানৱ, ৰাক্ষস আদি ডাও লোৱা সকলে ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰে। ৰং শুকোৱাৰ পিচত তাৰ ওপৰত মৌ বা তদ ভাৱ পনীয়া গুড় পাতলকৈ সানি দিব লাগে। গুড়তকৈ মৌ বেছি ভাল। গুড় সানিলে মুখত ছেনা মাখিয়ে দখল কৰাৰ সম্ভাৱনা থাকে। মৌ সনাৰ পিচত মুখৰ উজ্জলতা বঢ়ে। নীলৰ ঠাইত কেতিয়াবা তামসিক ভাৱীয়াই শুকান জাতিলাওৰ খোলা পুৰি ছাই কৰি তাত গম এঠা মিশ্ৰিত কৰি মুখত প্ৰয়োগ কৰে। ইয়াত মৌ ব্যৱহাৰ নকৰে। ইয়াক মুখত সনাৰ পিচত ওপৰত বালিচন্দা লগাই দিলে উজ্জল হয়। ইয়াৰ লগত সম পৰিমাণে হেঙ্গুল মিশ্ৰিত কৰিলে কাষায় বৰ্ণ ধৰে।

(৪) ধলমাটি :—

ই এবিধ শুভ্ৰ পদাৰ্থ। ইয়াক কাঁহিত মাৰি লৈ গম এঠা অনুমান ভিত্তিত মিশ্ৰিত কৰি ভাৱীয়াৰ মুখত ব্যৱহাৰ কৰা হয়। বসুভদ্ৰ, লক্ষ্মণ, উদ্ধৱ, শিব, ৰাধাকুঁৱৰী আদি ডাও লোৱা সকলে প্ৰয়োগ কৰিব পাৰে। সাত্ত্বিক ৰাজাসকলতো ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি। উজ্জলতা বাঢ়িবৰ কাৰণে বালিচন্দা দিব লাগে। ধল মাটিৰ লগত ৰঙা (হেঙ্গুল) সম পৰিমাণে মিশ্ৰিত কৰিলে পদ্মবৰ্ণ হয়।

(৫-ক)-গম এঠা :—

ই এবিধ এঠাজাতীয় পদাৰ্থ। আগতে ইয়াক পানীত তিয়াই থব লাগে। গোটেই পদাৰ্থটো গলি পানীৰ লগত মিশ্ৰিত হৈ পৰে। ই সকলো ৰঙতে খাটে। ইয়াৰ সংমিশ্ৰণত মুখৰ ৰং এবাই যোৱাত উন্নয় নাই।

(৬--খ) বালিচন্দা ঃ—

ই এবিধ উজ্জল পদাৰ্থ। ইয়াক জুইত পুৰিলৈ বা লোহাৰ খুন্দনাত খুন্দি
গুৰি কৰি লোৱা হয়। ইয়াক পাতলীয়া গম এঠাৰ লগত বা ঠুটেঙাৰ শীতল
লগত মিশ্ৰণ কৰি মুখত ব্যৱহাৰ কৰা বৰণৰ ওপৰত ভগ্ন ই 'দয়া' হয়।
কাপোৰৰ টেপোলা কৰি পদাৰ্থখিনিত জুবুৰিয়াই লৈ ডাবৰীয়াৰ মুখত থপ-
য়াই থপিয়াই, লগাই দিব লাগে এইখিনিতে এটি উল্লেখযোগ্য যে পূৰ্বোক্ত
ৰং বৰণ ব্যৱহাৰ কৰাৰ পিচত আজিকালিৰ কেফিয়াৰ তাত ব্যৱহাৰ কৰিব
নোৱাৰি। পূৰ্বত কৃত্ৰিম নিৰ্মিত দাড়ি ব্যৱহাৰ কৰিছিল। তেতিয়া তাক
সঙ্গীয়া ভাষাত 'মোচ' বুলিছিল বজা আৰু বীৰৰ ডাবৰীয়াসকলে 'মোচ'
ব্যৱহাৰ কৰিছিল। সঙ্গৰ ভকতৰ পেলনীয়া দীঘল চুলিবোৰ পংক্তিবদ্ধভাৱে
ঠিক দাড়িৰ নিচিনাকৈ নিৰ্মাণ কৰি লোৱা হৈছিল। অথবা মৰাপাট হিচাব
কৰি তাত ক'লা ৰং লগাই 'মোচ' নিৰ্মাণ কৰি গৈছিল। শ্বশি মুনি
সকলৰ কাৰণে দীঘল দাড়ি বা মোচ মৰাপাটবোৰ আছিল। 'মোচ'ত দীঘল
গুণা লগাই ৰেকা কৰি কানত ওলোমাই লোৱা হৈছিল ইত্যাদি।

আহাৰ্য্যৰ সকলো বিভাগ খনিকৰী বা লোক কলা সম্পৰ্কীয় কথা।
খনিকৰী বিদ্যাত অসমীয়াৰ খ্যাতি আছে। অসমৰ খ্যাতি সম্পন্ন বজা কুমাৰ
ভাস্কৰ বৰ্মাই মহাৰাজ হৰ্ষবৰ্দ্ধনলৈ পঠোৱা উপহাৰৰ তালিকাখনত অস-
মৰ হস্তশিল্পৰ বহুতো নিৰ্দেশন আছে। অসমৰ সেই খ্যাতি এই পৰ্য্যন্ত বৰ্তি
আছে। সৰ্ববিশেষে খনিকৰী বিদ্যাত নিপুণ ডকত পোৱা যায়। কমলাবাৰী
সঙ্গৰ ডকত এই ক্ষেত্ৰত নিপুণ। অসমৰ সঙ্গ সমূহৰ ভিতৰত মাজুলীৰ
চামগুৰি সঙ্গৰ গোঁসাই সকলৰ খনিকৰী বিদ্যাতে সুখ্যাতি আছে। বাঁহ,
কাঠ, মাটিৰ বিভিন্ন ধৰণৰ মূৰ্ত্তি নিৰ্মাণত বা খনিকৰী কাৰ্য্যত সেই সঙ্গৰ
গুণী গোঁসাই এতিয়াও জীৱিত আছে আৰু নতুনকৈ এচাম যুৱক খনিকৰী
বিদ্যাত পাৰদৰ্শী হৈ উঠিছে। এইটো খনিকৰী বিদ্যাৰ প্ৰগতিৰ চিন। মহা-
পুৰুষ শঙ্কৰদেৱ খনিকৰী বিদ্যাৰ প্ৰধান নায়ক আৰু গুৰু আছিল। তেৰাৰ
জী নতিৰ বংশৰ পৰম্পৰা হিচাবে চামগুৰি সঙ্গই সেই খ্যাতি অক্ষুণ্ণে ৰক্ষা
কৰিব পৰিছে।

খনিকৰী বিদ্যা বুলি কওঁতে সেই শব্দটোৰ অৰ্থ বহু ধৰণে হয়।
খনিকৰি মানে ভাণ্ডনাত ডাবৰীয়াৰ মুখত ৰং বৰণ কৰা, ছোঁ মুখা নিৰ্মাণ
কৰা, গায়ন বায়নৰ পাণ্ডৰি মৰা, ডাবৰীয়াৰ পোছাক পৰিধান কৰা, মূৰ্ত্তি,
সিংহাসন আদি নিৰ্মাণ কৰা, চিত্ৰ অৰ্কা, পুথি লিখা, অন্যান্য তজ্জাতীয়

কাৰ্য্য কৰা ইত্যাদি। খনিকৰ শব্দটো সামূহিক কাৰ্য্যাদক্ষতা সূচক। ইয়াৰ বাহিৰেও ভাগে ভাগে কাৰ্য্য কৰা সকলৰ নাম ভাগে ভাগে আহি যেন নাও, সিংহাসন আদি কাঠৰ কাম কৰা সকলক বাঢ়ে, চিল্পপট কাপোৰত, যেনে খুঁটাও অঙ্কণ কৰা সকলক চিল্পকৰ, সজীভূতসকলক আৰু বেঁত, বাঁহ আদিৰ বিভিন্ন কাক শিল্প কৰ্ম্মীসকলক শিল্পী বোলে। অসমৰ ক্ষেত্ৰত এই গোটেই খনিক সামৰি ‘খনিকৰ’ বুলি কলেই বহল বা সাৰ্বজনীন অৰ্থত বুজিব পাৰি। নাট্য শাস্ত্ৰৰ পঞ্চক্লিংশ অধ্যায়ত খনিকৰী কামৰ বাবে বেলেগে নামকৰণ কৰা হৈছে যেনে বিশেষ পোছাক-পৰিচ্ছদ, মুখা, মুকুট নিৰ্ম্মাতাসকলক মুকুটকাৰ, আভৰণ সজ্জাৰ প্ৰস্তুত কৰা সকলক আভৰণকৰ্ত্তা, পোছাক পিন্ধাওঁতাজনক বেশকাৰ (বেশকাৰে আসি পিন্ধাই বস্ত্ৰক—” কীৰ্ত্তন-শঙ্কৰদেৱ), বং বৰণৰ কাম কৰাজনক চিল্পকৰ, পাঁচবিধ মালা নিৰ্ম্মাতা জনক মালাকৰ্ত্তা, পোছাক পৰিচ্ছদৰ বং বৰণ কৰোঁতাজনক বজ্জক, শিল, ধাতু আৰু কাঠ আদিৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ পদাৰ্থ নিৰ্ম্মাতাসকলক কাক বুলি কৈছে।

খনিকৰ সকল নাট্য শাস্ত্ৰৰ সৰ্ব্ব বিষয়তে অভিজ্ঞ হোৱা উচিত। কাক কি বং আৰু কোনে কি পোছাক ব্যৱহাৰ কৰিব লাগে সেইবোৰৰ বিশেষ জ্ঞান নাথাকিলে খনিকৰ হব নোৱাৰে। নাট্যশাস্ত্ৰ জ্ঞানৰ উপৰিও আঞ্চলিক বৈশিষ্ট্যৰ প্ৰয়োগ বাৰুকা কৰিব পৰা সামৰ্থ্যও খনিকৰ সকলৰ থকা প্ৰয়োজন। অসম এই ক্ষেত্ৰত পিচপৰা বিধৰ ৰাজ্য নাছিল। অসমত খনিকৰী বিদ্যা পুত্ৰ পোহ্ৰাদিক্ৰমে চলি আছিল। পিচলৈ সেই বংশত ‘খনিকৰ’ উপাধি হিচাবে পৰিগণিত হৈছিল। পোন প্ৰথমতে সৰুতেই খনিকৰী বিদ্যাৰ জন্ম আৰু ক্ৰমে পিচলৈ সৰ্ব্বগ্ৰতে সম্প্ৰসাৰণ হয়।

(৪) সজীৱ :—

ভাওনাত আহাৰ্যাভিনয়ৰ চাৰিটা ভাগৰ ভিতৰত ‘সজীৱ’ও অন্যতম। পৌৰাণিক আৰু লৌকিক কাহিনীৰ দৈৱিক, আসুৰিক বা মানবীয় চৰিত্ৰযুক্ত পশুপক্ষী আদি জীৱ জন্তুক ভাওনাত অৱতাৰণা কৰাকে ‘সজীৱ’ বোলে। জীৱ, জন্তুৰ আকৃতিৰে গঢ় দি অলঙ্কৃত কৰি, অনুৰূপ সাজপাৰ দি নিৰ্ম্মাণ কৰা অৱাস্তৱ ধৰ্ম্মী জন্তুৰ মুখা সমষ্টিয়েই সজীৱ। ভাওনাত ব্যৱহাৰ কৰা ধনু, গদা, অসি, মুগ্ধৰ আদি সজীৱৰ পৰ্য্যায়ত নপৰে। সজীৱ হল বথৰ ঘোৰা ঐৰৱত, কুবলয়, হংসবাহন, জাম্বৱন্ত, হনুমান, বকাসুৰ, অঘাসুৰ, ধেনুকাশুৰ, বংশাসুৰ, কালিয় নাগ, ঞকড় পক্ষী, জটায়ু, সুৰভী

গাই আদি। ব্ৰহ্মাৰ মুখা, বাহুসৰ মুখা আদিও ইয়াৰ অন্তৰ্গত নহয়। মুঠতে যিবিলাক কৃত্ৰিম নিৰ্মিত জীৱ জন্তুৰ অৱাস্তৱ ধৰ্মী মুখা আছে সেই বিলাকেই সজীবৰ অন্তৰ্গত। বাকীবোৰ পুস্তৰ লেখত পৰে। সজীৱ বিলাকৰ নিৰ্মাণৰ আহিলা হ'ল বাঁহ, বেত, কাপোৰ, মাটি, তুলাপাত, হেঙ্গুল, ছাইতাল, ধল, নীল, গম এঠা, বালিচন্দা আদি। এইবিলাক কামো শনিকৰেই কৰে।

(গ-১০ নাটকীয় নৱবস :

নাটকত বসৰ সমাবেশ হব লগাটো অপৰিহাৰ্য্য কথা। বসহীন নাটক লৱণহীন ব্যঞ্জনৰ দৰে। বসডাব ব্যঞ্জনহীন হলে কোনো শিল্প সৃষ্টিয়েই শিল্প আখ্যা লাভ কৰিব নোৱাৰে। বসৰ সমাবেশে আনন্দ বিধান উপদেশ, দান, মানসিক উৎকৰ্ষ সম্পাদন আৰু আদৰ্শ প্ৰদান কৰে। সেই কাৰণে অতি উচ্চ ভাৱত উপনিষদ গ্ৰন্থই পৰম পুৰুষ পৰমেশ্বৰৰ কথাকে সোঁৱৰাই দিয়ে “বসো বৈ সঃ” অৰ্থাৎ তেৱেঁই বস স্বৰূপ। প্ৰাচীন কালৰ পৰা ভাৰতবৰ্ষত শিল্প কলা আৰু বসানুভৱৰ প্ৰতি বিভিন্ন শাস্ত্ৰকাৰ আচাৰ্য্য সকলে পৰম শ্ৰদ্ধা প্ৰদৰ্শন কৰি আহিছে। নাটক, সঙ্গীত, অভিনয়, সাহিত্য আদিত বস নাথাকিলে বা তাত প্ৰয়োগ নহলে সেইবিলাক নীৰস হয়। বসৰ সৃষ্টি কেনেকৈ হয়? সেই সম্পৰ্কে নাট্য শাস্ত্ৰই কয়— বিভাৱ, অনুভাৱ আৰু ব্যাভিচাৰী ভাৱৰ সংযোগত বস সৃষ্টি হয়। ইয়াকে বস নিষ্পত্তিও বোলে। সেই প্ৰসঙ্গতে আকৌ প্ৰমাণ সহকাৰে কৈছে যে যেনেকৈ নানা বিধ ব্যঞ্জন, বিভিন্ন দ্ৰব্য সংযোগত বসযুক্ত হৈ মানুহৰ মূখত তৃপ্তি দিয়ে, ঠিক তেনেকৈ নানা ভাৱৰ উপস্থিতিত বস নিষ্পত্তি হয়। প্ৰেক্ষক আৰু অভিনেতা উভয়ৰ মাজতে বসৰ প্ৰয়োজন। অভিনেতা সকল বস বিবেচন কৰোতা আৰু প্ৰেক্ষক সকল বসগ্ৰাহীতা। আকৌ বসোৎপত্তি কেনেকৈ হয় সেই সম্পৰ্কে অভিনয় দৰ্পণে কৈছে—

আসোণালঘয়েৎ গীতং হস্তে নাৰ্থং প্ৰদৰ্শয়েৎ।

চক্ষুভ্যাং দৰ্শয়েৎ ভাৱং পাদাভ্যাং তালমাদিণেৎ ॥

যতো হস্তস্ততো দৃষ্টিৰ্যতো দৃষ্টিস্ততো মনঃ।

যতো মনস্ততো ভাবো যতো ভাৱস্ততো বসঃ ॥

অভিনয় দৰ্পণ

অৰ্থাৎ— মুখৰ মাধ্যমেৰে গীতৰ অবলম্বন কৰা উচিত, হস্তৰ দ্বাৰা সেই গীতৰ অৰ্থ প্ৰকাশ, চকুৰে ভাৱ প্ৰকাশ আৰু ভৰিৰে তাল বন্ধা কৰা কৰ্তব্য।

যি ঠাইত হস্ত সেই ঠাইত দৃষ্টি, যি ঠাইত দৃষ্টি সেই ঠাইত মনৰ গতি, যি ঠাইত মন সেই ঠাইত ভাব আৰু যি ঠাইত ভাব সেই ঠাইত বসৰ উৎপত্তি হয়।

ভাব আৰু বসৰ ব্যৱধান ইমানেই যে জ্ঞানবৰ প্ৰেৰণাই ভাব আৰু তাৰ বাহিৰৰ প্ৰকাশকে বস বোলা হয়। সেইবাবেই হবলা ভাব শূন্য বস আৰু বস শূন্য ভাব নিৰর্থক বুলি নাট্য শাস্ত্ৰই কয় (ভৰত নাট্য শাস্ত্ৰ ৬/৩৬) বিভাব, অনুভাব আৰু বাৰ্ভচাৰী ভাবৰ কথা ইয়াত বহুলাই লিখাৰ ইচ্ছা নাই।

ভৰত নাট্য শাস্ত্ৰই মূলতঃ বসৰ প্ৰকাৰ অষ্ট বিধ বুলি কৈছে যেনে—

শৃঙ্গাৰহাস্য কৰুণাৰোদ্ৰবীৰভয়ানকঃ ।

বীৰভয়ানকভয়ানকো চেত্যশ্চেষ্টা নাট্যে বসঃ স্মৃতাঃ ॥

ভৰত নাট্য শাস্ত্ৰ- ৬/১৩

অৰ্থাৎ নাট্যত আঠোটা বস আছে বুলি জানিব। যেনে শৃঙ্গাৰ, হাস্য, কৰুণ, বোদ্ৰ, বীৰ, ভয়ানক, বীৰভয় আৰু অশ্ৰুত ।

এইখিনিতে এটি কথা উল্লেখযোগ্য যে নাট্য শাস্ত্ৰোক্তলিখিত অষ্ট বসৰ লগত পৰবৰ্ত্তী কালত শাস্ত্ৰ বসকো অন্তৰ্ভুক্ত কৰি নৱবস প্ৰতিষ্ঠা কৰা হ'ল। অগ্নি পুৰাণৰ তিনিশ উনচল্লিশ অধ্যায়ত অগ্নিদেৱে বশিষ্ঠক নৱবসৰ কথা কৈছে। অন্যান্য গ্ৰন্থতো নৱবস বুলিহে কৈছে। গতিকে পৰবৰ্ত্তী কালৰ হলেও শাস্ত্ৰবস বস সমূহৰে অন্তৰ্গত আৰু নৱবস বুলিয়েই সচৰাচৰ প্ৰচলিত। বস নবিধ হলেও মূল বস হ'ল চাৰিবিধহে যেনে শৃঙ্গাৰ, বোদ্ৰ, বীৰ, বীৰভয় (নাট্য শাস্ত্ৰ ৬/৩৮) অগ্নিপুৰাণতো একে কথা। বাকী চাৰি-বিধবস পূৰ্বেৰ চাৰিবিধ বসৰ পৰাই নিৰ্গত হৈছে যেনে শৃঙ্গাৰৰ পৰা হাস্য বোদ্ৰৰ পৰা কৰুণ, বীৰৰ পৰা অশ্ৰুত আৰু বীৰভয়ৰ পৰা ভয়ানক বসৰ অবিভাৱ হৈছে (নাট্যশাস্ত্ৰ-৬/৩৯)। অগ্নিপুৰাণেও তাকে স্বীকাৰ কৰিছে। অগ্নিপুৰাণত অক কৈছে যে অনুৰাগৰ পৰা শৃঙ্গাৰ, তীক্ষ্ণতাৰ পৰা বোদ্ৰ, উৎসাহৰ পৰা বীৰ আৰু সঙ্কোচৰ পৰা বীৰভয় বসৰ উদয় হৈছে (অগ্নিপুৰাণ ৩৩৯/৬)। আনহাতেদি সমস্ত বসৰ বৰ্ণনাৰ পিচত ইবোৰৰ মাজত পৰস্পৰ বিৰোধ থকা কথা "সাহিত্য দৰ্পন" গ্ৰন্থত উল্লেখ কৰা হৈছে। যেনে শৃঙ্গাৰ বসৰ বিৰোধী কৰুণ, বীৰভয়, বোদ্ৰ আৰু ভয়ানক হাস্য বসৰ বিৰোধী—ভয়ানক আৰু কৰুণ বস, কৰুণ বসৰ বিৰোধী—হাস্য আৰু শৃঙ্গাৰ বস। বোদ্ৰবসৰ বিৰোধী হাস্য, শৃঙ্গাৰ আৰু ভয়ানক। বীৰবসৰ বিৰোধী ভয়ানক আৰু শাস্ত্ৰবস। ভয়ানক বসৰ বিৰোধী শৃঙ্গাৰ, বীৰ বোদ্ৰ, হাস্য আৰু শাস্ত্ৰ শাস্ত্ৰবসৰ বিৰোধী বীৰ, শৃঙ্গাৰ, বোদ্ৰ, হাস্য আৰু ভয়ানক বস বীৰভয় বস শৃঙ্গাৰ বসৰো বিৰোধী (সাহিত্য দৰ্পন—তৃতীয় পৰিচ্ছেদ) প্ৰতিটো বসৰ ব্যাখ্যা এনেধৰণেৰে কৰিব পাৰি—

(১০-ক) শৃঙ্গাৰ:-

‘শৃঙ্গাৰ’ শব্দৰ অৰ্থ হ’ল কামোদ্বেগ। উক্ত ‘শৃঙ্গা’ৰ আবিৰ্ভাব যি কাৰণত হয়, এনেকুৱা যি বস সিয়েই শৃঙ্গাৰ। সন্তোগেচ্ছা বিষয়ত জ্ঞানৰ প্ৰাপ্তি হলে নাট্য দৰ্শনৰ পিচত সামাজিকৰ হৃদয়ত যি বসৰ উৎপত্তি হয়, সিয়েই শৃঙ্গাৰ বস নামেৰে অভিহিত হয়। ‘শৃঙ্গ’ এই উপপদত “ধা ধাতুৰ” পিচত অনু প্ৰত্যয় লগাই দিলে শৃঙ্গাৰ পদ নিষ্পন্ন হয় অৰ্থাৎ যি বস শৃঙ্গ বা কামোদ্ভৱক কাৰণৰূপে অবলম্বন কৰে সিয়েই শৃঙ্গাৰ বস। সন্তোগ আৰু বিপ্লৱত ভেদে, শৃঙ্গাৰ দুই প্ৰকাৰ বুলি কোৱা হৈছে। দুয়োটাৰে ব্যাপ্তিগত অৰ্থ হ’ল এনেধৰণেৰে (১) সন্তোগ:- নায়ক আৰু নায়িকা যেতিয়া পৰস্পৰে পৰস্পৰৰ প্ৰতি অনুৰক্ত হৈ ৰতি উপভোগ কৰে, তাকেই সন্তোগ শৃঙ্গাৰ বুলি কয়। ২। বিপ্লৱত:- যেতিয়া নায়ক নায়িকাৰ পৰস্পৰৰ প্ৰতি সন্তোগেচ্ছা প্ৰবল ভাবে থাকিলেও অভীষ্ট কাৰ্য্যত বাধা প্ৰাপ্ত হয় বা মিলন নঘটে তাকে বিপ্লৱত বোলে। বিপ্লৱতৰে আকৌ চাৰি ভাগত বিভক্ত যেন পূৰ্ববাগ, মান, প্ৰবাস আৰু কৰণ। পূৰ্ববাগ মানে গুণ প্ৰৱণ বা কাপ দৰ্শনত পৰস্পৰে অনুৰক্ত হলেও যেতিয়া উদয়ৰ মিলন নোহোৱাকৈ ভাবৰ উদয় হয়, তাকে পূৰ্ববাগ বোলে। পূৰ্ব-বাগ তিনিপ্ৰকাৰ - নীলী, কুসুম্ভ আৰু মঞ্জিষ্ঠা। নায়ক নায়িকাৰ পৰস্পৰৰ চিত্তগত অনুৰাগ কোনো কাৰণতে অন্তৰৰ পৰা নিৰ্গত নোহোৱা আৰু কটাক্ষ প্ৰভৃতি বাহ্যিক বিকাৰ সমূহ প্ৰকাশ নকৰাই নীলী পূৰ্ববাগ। নায়ক নায়িকাৰ পৰস্পৰৰ হৃদয়গত অনুৰাগ কাৰণ বিশেষে প্ৰকাশিত আৰু বাহ্যিক কটাক্ষ প্ৰভৃতি ব্যক্ত কৰাই কুসুম্ভ পূৰ্ববাগ। নায়ক নায়িকাৰ অনুৰাগ কোনো কাৰণতে বিচলিত নোহোৱা আৰু বাহ্যিক কটাক্ষ প্ৰভৃতি বিশেষ ভাবে প্ৰকাশ পোৱাই মঞ্জিষ্ঠা পূৰ্ববাগ। ‘মান’ হ’ল—পৰস্পৰ অনুৰাগী নায়ক নায়িকাৰ যি ক্ৰোধ হয় তাকে মান বোলে। প্ৰণয় আৰু ঈৰ্ষাৰ কাৰণেই মানৰ সৃষ্টি। মান দুবিধ প্ৰণয়মান আৰু ঈৰ্ষামান। অপৰাধ হেতু ক্ৰোধ হলেও নায়ক নায়িকাৰ পৰস্পৰৰ মিলনত আহল দিত হোৱাৰ সম্পৰ্কত যি ক্ৰোধ, সিয়েই “প্ৰণয়মান” নামে অভিহিত হয়। নিজৰ পতিক অন্য বৰ্মনীৰ প্ৰতি আসক্ত দেখিলে বা তাৰ সম্বাদ শুনিলে স্ত্ৰীলোকৰ যি প্ৰণয় কোপ হয়, তাকে ঈৰ্ষামান বুলি কোৱা হয়। ঈৰ্ষামান তিনিপ্ৰকাৰ উৎস্বন্নান্বিত, ভোগাৰক আৰু গোল্লস্থলন। পতিৰ অন্য প্ৰিয়াৰ প্ৰতি আসক্তিৰ কাৰণে স্বপ্নানৱস্থাত সেই সম্পৰ্কত যি স্মৰণ হয় তাকে উৎস্বন্নান্বিত বোলে।

সন্তোগচিহ্ন দৰ্শনত যি প্ৰতিৰ অনাসক্তিৰ অনুমান হয়, সিহেই ভোগাৰক আৰু নিজৰ প্ৰিয়ৰ নাম কৰলৈ গৈ অন্য বস্তুৰ নাম উচ্চাৰণত যি পৰৰ প্ৰতি আসক্তিৰ (অকস্মাতে) উপস্থিতি হয়, তাকে গোত্ৰস্থলন বোলে। এতিয়া আহিল প্ৰবাসৰ কথা। প্ৰবাস মানে নায়ক নায়িকা উভয়ৰ বা এজনৰ নিজৰ কাৰ্য্যজনিত দোষত অভিশাপ বা ৰাজ্যৰ অভ্যাচাৰত প্ৰবাসত অৱস্থান কৰিব লগা। প্ৰবাস এঘাৰ বিধ যেনে—সৌষ্ঠৱহীনতা, সন্তাপ, পাণ্ডুতা, কৃশতা, অকচি, অধৃতি, অনা লৰা তন্দ্রয়তা, উন্মাদ, মূৰ্ছা আৰু মৃত্যু। সৌষ্ঠৱ হীনতা—শৰীৰৰ অঙ্গৰ মজিনাতা। সন্তাপ—বিচ্ছেদ জনিত অনুতাপ, পাণ্ডুতা—বিবৰ্ণাৱস্থা। কৃশতা—ক্ৰমে শৰীৰৰ শক্তি হীনতা, শুষ্কতা। অকচি—পূৰ্বে প্ৰিয় বিলাস সামগ্ৰীৰ প্ৰতি বীত শ্ৰদ্ধ। অধৃতি—স্নান, ভোজন প্ৰভৃতি কাৰ্য্যত বীতৰাগ। অনালস্য—মনত উদাসীন ভাব। তন্দ্রয়তা—একমাত্ৰ এটা বস্তুতে বা কথাতে সমস্ত চিন্তা শক্তি ন্যস্ত কৰা। উন্মাদ—চিন্তা কৰি কৰি স্মৃতি শক্তি হীন হোৱা বা বাহুল হোৱা। মূৰ্ছা—শক্তি হীনতা আৰু ষাতুলতা হোৱাৰ পিচত অচেতন অৱস্থা। আৰু মৃত—মৰণ। শেষত আহিল ‘কৰুণ’ৰ কথা। কৰুণ মানে—নায়ক নায়িকাৰ মাজৰ এজন মৃত্যুৰ মুখত পৰিলে আনজনে শোকত বিষন্ন ভাব ধাৰণ কৰা।

(সাহিত্য দপন ৩/১৯৪)

নাট্য শাস্ত্ৰমতে শূদ্ৰাৰ আকৌ তিনিবিধ বুলি কৈছে, যেনে—বাক্যগত, বেষণত আৰু ক্ৰিয়াগত। আনহাতে সাহিত্য দৰ্পনত শূদ্ৰাৰ বস তিনিবিধ বুলি অনাপ্ৰকাৰৰ লেখ দিয়া দেখা যায় যেনে—

“ধৰ্ম্মাৰ্থকাৰ্ম্মৈস্ত্ৰিবিধঃ শূদ্ৰাৰঃ কপট পুনঃ” (সাহিত্য দৰ্পন ৬/২৪৬)
অৰ্থাৎ ধৰ্ম্ম শূদ্ৰাৰ, অৰ্থ শূদ্ৰাৰ আৰু কাম শূদ্ৰাৰ ভেদে শূদ্ৰাৰ তিনিবিধ। শাস্ত্ৰৰ মৰ্যাদা লঙ্ঘন নকৰি যি কৰ্ম্মত প্ৰবৃত্ত হয়, তাকে ধৰ্ম্ম শূদ্ৰাৰ বোলে। অৰ্থলান্ধৰ কাৰণে যি পৰিকল্পনা হয়, তাক অৰ্থশূদ্ৰাৰ বুলি কয় আৰু গ্ৰহসনৰ কাৰণে যি শূদ্ৰাৰ, সিহেই কাম শূদ্ৰাৰ। এয়া সাহিত্য দৰ্পনৰ অভিমত। আন এক প্ৰকাৰৰ মতে শূদ্ৰাৰ বুলিলে মাত্ৰ কাম চৰিতাৰ্থকে বুজায়। ইয়াৰ অৰ্থ হ’ল অৰ্থবিন্যাসোৎকৰ্ষ। বহুলভাৱে বিচাৰ কৰিলে ত্ৰিবিধ শূদ্ৰাৰৰ অৰ্থ এনেকৈ হয় যাৰ দ্বাৰা সংসাৰৰ বহুবিধ কল্যাণ সাধিত হয় বা কাম ব্ৰত নিয়ম তপস্যাদিৰে সংযত, গুণগানী, পুত্ৰ সন্তান উৎপাদন ইয়াৰ প্ৰধান উদ্দেশ্য, ইন্দ্ৰিয় সুখকে যি প্ৰধান বুলি ধৰা নাই, সেয়াই ধৰ্ম্ম শূদ্ৰাৰৰ লেখত পৰে। ইয়াকে কোনো কোনো পণ্ডিতে “ভোগ শূদ্ৰাৰ” বুলিও

কৈছে। অৰ্থ শৃংগাৰ হ'ল যি স্থলত ইন্দ্ৰিয় তৃপ্তিৰ ফলত ৰাজ্য, সুবৰ্ণ, ধন, জন, শস্য, বস্ত্ৰ আদি নানাবিধ পাখিব বিভব ভোগ সুখৰ উপভোগ দেখা যায়, সিয়েই অৰ্থ শৃংগাৰ। কাম শৃংগাৰ হ'ল কাম প্ৰৱৰ্ত্তি চৰিতাৰ্থ কৰাই যাৰ মুখ্য উদ্দেশ্য, সিয়েই কাম শৃংগাৰ।

অগ্নি গুপৰত কৈ আহিছোঁ যে বাক্যগত, বৈশগত আৰু ক্ৰিয়াগত হিচাবে শৃংগাৰ ৰস তিনিবিধ। ঠিক কথা যে বাক্য সমূহৰ শৃংগাৰ ৰসাত্মক বিষয় থাকিলে সি বাক্যগত শৃংগাৰ, বৈশভূষণ আদিও চমৎকাৰ তথা জনসাধাৰণৰ মনোৰঞ্জনক হলে তাক বৈশগত শৃংগাৰ আৰু কৰ্ম্ম সমূহত থাকিলে, তাক ক্ৰিয়াগত শৃংগাৰ বুলি কোৱা হয়। এয়াই শৃংগাৰ শব্দৰ সামান্য অৰ্থ। সকলো ৰসতকৈ শৃংগাৰ ৰস প্ৰধান আৰু ইয়াৰ দেৱতা হ'ল বিষ্ণু।

(১০-খ - হাস্য :-

অমি হাক হ'হা বুলি কওঁ, তাকে সংস্কৃত ভাষাত হাস্য বুলি কয়। উক্ত হাস্য হ'ল নৱৰসান্তৰ্গত এটি ৰস। অস্বাভাৱিক আকাৰ, বাৰ্য্য, বৈশ আৰু চেষ্ঠা প্ৰভৃতি কৌতুকৰ পদাৰ্থই হাস্যৰসৰ উদ্দীপক (সাহিত্য দৰ্শন), অথবা বিপৰীত অৱস্থাৰ, বিকৃত আচাৰ, কথা, বিকৃত ভঙ্গ ভঙ্গী, বিকৃত ৰূপ, বিকৃত বৈশ আদিৰে লোকক হাঁহিব খোৱাক যোগায় কাৰণে হাস্য নামে অভিহিত হয় (তৰত নাট্য শাস্ত্ৰ ৬/৪৯,৫০) হাস্য ৰস তিনিভাগত প্ৰদৰ্শন হয়—অভ্যগত, বৈশগত আৰু বাক্যগত (নাট্যশাস্ত্ৰ ৬/৭৭) অৰ্থাৎ আভিগত ভাবেৰে, সাজ পোছাকেৰে আৰু বাক্য সমূহেৰে। হাস্য ৰসৰ দুটা প্ৰকাশ হ'ল আত্মস্থ আৰু পৰস্থ অৰ্থাৎ নিজে হাঁহিলে আত্মস্থ আৰু আনক হাঁহোৱাৰে পৰস্থ বোলে। উক্ত দুয়োটাৰে প্ৰতিটোতে তি নিটাকৈ ভাগ হৈছে যেন— স্মিত হাস্য, হাস্য, বিহসিত, উপহসিত, অপহসিত আৰু অতিহসিত (নাট্য শাস্ত্ৰ)।

(১) স্মিত হাস্য :- দুয়ো চকু সামান্য বিকশিত কৰি দন্ত দৰ্শন নোহোৱাকৈ হাস্য কৰিলে তাকে স্মিত হাস্য বোলে।

(২) হাস্য :- মুখ উৎফুল্ল সহকৰে, চকু বিকশিত কৰিলে হাস্য হয়। ইয়াত সামান্য দন্তদৰ্শন হ'ব লাগে।

(৩) বিহসিত :- মধুৰ স্বৰযুক্ত হাস্যক বিহসিত বোলে।

(৪) উপহসিত :- নাসিকা উৎফুল্ল, বক্ৰদণ্ডিত অবলোকন আৰু ক্ষুদ্ৰ আৰু মন্তক অবনত সহকাৰে হাস্য কৰিলে উপহসিত হয়।

(৫) অপহসিত :— যি হাস্যৰ প্ৰাবল্যত নেহ অশ্রুপূৰ্ণ, মস্তক কম্পন হয়, তাকে অপহসিত বোলে।

(৬) অতিহসিত :— হাস্যৰ প্ৰাবল্যত অশ্রুপূৰ্ণ, কণ্ঠস্বৰ তীব্ৰ, ক্ৰোধ, উৎসাহ, অহংকাৰ আৰু ঔদ্ধত্য প্ৰকাশত হাস্য কৰিলে অতিহসিত হয়।

(১০—গ)—কৰুণ :—

কৰুণ বস তৃতীয় পৰ্যায়ত পৰিছে। শাপক্লেশ, ইষ্টজন, বিয়োগ, বিভবনাশ, উপঘাত, অপ্ৰিয়বাক্য শ্ৰবণ প্ৰভৃতি ভাববিশেষ সমূহৰ দ্বাৰা কৰুণ বস উদ্ভূত হয়। অশ্রুপাত, পৰিদেবন, বিনাপ, দেহৰ কণ্ট বা দেহৰ আঘাতৰ দ্বাৰা কৰুণবসৰ অভিনয় হয়। সেই বাবেই ইয়াৰ ভাগ তিনিটা—ধৰ্ম্ম-হানিজাত, ক্ষয়জাত আৰু শোকজ (ভৰত নাট্য শাস্ত্ৰ - ৬/৬২, ৬৩, ৭৮)

(১০—ঘ)—ৰোদ্ৰঃ -

ৰোদ্ৰ বসো নব্ববসৰ অন্যতম বস। ইয়াত পুহাৰ, ধ্বংস কৰা, পীড়ন, ছেদন, অস্ত্ৰ হৰণ, অস্ত্ৰাঘাত, সম্প্ৰহাৰ, বস্ত্ৰপাত প্ৰভৃতি হয়। বস্ত্ৰচক্ষু, জুৰুটি, দৃঢ়সঙ্কল্প, ওঁঠ কামুৰি ধৰা আদি অনুভাবৰ দ্বাৰা অভিনয়। নানা অস্ত্ৰ ক্ষেপন, মস্তক, ক্ক্ক আৰু হস্তছেদন আদি বিশেষ বিষয়ৰ দ্বাৰা ইয়াৰ অভিনয় প্ৰযোজ্য। ইয়াত বাক্য, অঙ্গ আৰু কৰ্ম্ম সমূহ হয় ভীষণ, অস্ত্ৰাঘাট বহু পৰিমাণে থাকে আৰু গতিবিধি হয় উগ্ৰ। ৰোদ্ৰ বস ত্ৰিবিধ—অঙ্গগত, বেষগত আৰু বাক্যগত।

(১০—ঙ)—বীৰঃ—

বীৰ বসো নব্ববসৰে অন্তৰ্গত। উৎসাহমূলক, মোহহীন, অধ্যবসায়, নীতি, বিনয়, বল, পৰাক্ৰম, শক্তি, পুতাপ, পুণ্ডাৰ প্ৰভৃতি বিভাবৰ দ্বাৰা এই বস উৎপন্ন হয়। ইয়াৰ অভিনয় স্থৈৰ্য্য, শৌৰ্য্য, ধৈৰ্য্য, ত্যাগ, নৈপুণ্য, আদি অনুভাবৰ দ্বাৰা প্ৰযোজ্য। ইয়াৰ সঞ্চাৰি ভাৱ ধৃতি, মতি, গৰ্ব্ব, বেগ, উগ্ৰতা, ক্ৰোধ, স্মৃতি আৰু বোমাঞ্চ প্ৰভৃতি। বীৰ বস ত্ৰিবিধ—দানবীৰ, ধৰ্ম্মবীৰ আৰু যুদ্ধবীৰ। সাহিত্য দৰ্পনৰমতে দয়াবীৰৰ সৈতে বীৰবস চাৰিপ্ৰকাৰ।

(১) দানবীৰ :— সত্য অসীকাৰ কৰাৰ ফলত সৰ্বস্ব ত্যাগ কৰিব পৰা সমৰ্থ।

(২) ধৰ্ম্মবীৰ :— ৰাজ্য, ধন, শৰীৰ, ঋষিয়ালৰ সমস্তকে ধৰ্ম্মৰ নিমিত্তে ত্যাগ কৰিব পৰা সমৰ্থ।

(৩) যুদ্ধবীৰ :— দুৰ্ব্বলৰ সহিত যুদ্ধ ত্যাগ, যুদ্ধত পৰাওমুখহীন ইত্যাদি।

(১০—চ)—ভয়ানক :—

নৱবসৰ অন্যতম ভয়ানক বসো। বিকৃতধ্বনি, ভূতদৰ্শন, সংগ্ৰাম, অৰণ্য বা শূন্যগৃহলৈ গমন, গুৰু বা ৰাজ্যৰ প্ৰতি অপৰাধ কৰণ আদিত ভয়ানক বস হয়। শৰীৰ, মুখ, চকুৰ বিকৃতি, চতুৰ্দ্দেশে উদ্বেগ সহকাৰে অবলোকন, অবনত মুখৰ শুচকতা, হৃদয়বস্পন্দন, বোমাঞ্চ, হস্ত পদ কম্পন, অবশ ভাব, দেহৰ সঙ্কোচ আদিৰ দ্বাৰা সৰ্ব্বদা ভয়ানক বস অভিনয়। ভয়ানক বস ত্ৰিবিধ—কৃষ্টিম, অপৰাধ হেতুক আৰু ভয়জনিত।

(১) কৃষ্টিম :— অবাস্তব বস্তু দৰ্শনত হোৱা ভয়।

(২) অপৰাধ হেতুক :— গুৰু বা ৰাজ্যৰ প্ৰতি কৰা অপৰাধজনিত ভয়।

(৩) ভয়জনিত :— স্বাভাৱিক ভাৱে হোৱা ভয়।

(১০—ছ)—বীভৎস :—

বীভৎস বসো বস সমূহৰ অন্তৰ্গত। অগ্নিৰ বস্তুৰ দৰ্শন, বস, গন্ধ, স্পৰ্শ আৰু শব্দদোষ শুখা বহুপ্ৰকাৰ উদ্বেগ দ্বাৰা বীভৎস বস উদ্ভৱ হয়। মুখ আৰু চকুৰ সঙ্কোচন, নাসিকা আচ্ছাদন, অবনত মুখ আৰু অবাস্তৱ পান পুচাবৰ দ্বাৰা বীভৎস বস সম্যক ভাৱে অভিনয়। বীভৎস বস ত্ৰিবিধ—ক্লেভজ, শুদ্ধ আৰু উদ্বেগী।

(১০—জ)—অদ্ভুত

নৱবসৰ ভিতৰত অদ্ভুত বসো পৰে। অতিশয়োক্তি বাক্য, চৰিত্ৰ, কৰ্ম্ম আৰু ৰূপৰ অতিশয় আদি বিশেষ ব্যাপাৰৰ দ্বাৰা অদ্ভুত বস হয়। স্পৰ্শ, গ্ৰহণ, গাৱ কৰ্ম্ম, হাহাকাৰ শব্দ, প্ৰশংসা বাক্য, গদগদ বাক্য, ধৰ্ম্ম প্ৰভৃতি দ্বাৰা অভিনয় কৰণীয়। অদ্ভুতবস দ্বিবিধ—দিব্য আৰু আনন্দোন্ম।

(১০—ঝ)—শান্ত :—

নৱবসৰ ভিতৰত শান্ত বস একেবাৰে জন্মিত বস। শান্ত বসৰ স্থায়ী ভাৱ শম, প্ৰকৃতি উত্তম। অনিত্যতা হেতু সমস্ত বস্তুত অসাৰতা

অথবা পৰমাত্মা স্বৰূপ এই শাস্ত্ৰ বসৰ আলম্বন বিভাৱ। শাস্ত্ৰ বসত অহংকাৰ সমকাৰ ভাব নাথাকে। সাধুতা আৰু শিষ্টতা ইয়াৰ প্ৰধান গুণ।

(গ-১১)—অতিৰিক্ত ভক্তি বসৰ প্ৰাচুৰ্য্য :—

নৱবিধ বসৰ উপৰিও আৰু এবিধ বস আছে। সেই বিধ বস হ’ল

ভক্তিবস। মাধৱদেৱ মহাপুৰুষে আকৌ নামলোৱা প্ৰস্তুত “সেৱা বস” (দিল্লী মোক সেৱা বস সাৰ) নামৰ আৰু “ভকতি আনন্দ বস” (ভকতি আনন্দ বস মাসো একবিন্দু) নামৰ এবিধ বসৰ কথা উল্লেখ কৰিছে। “সেৱা বস” আৰু “ভকতি আনন্দ বস” দুয়োবিধ ভক্তিবসৰে শাখা বুলি ধৰিব লাগিব। ‘ভক্তিবস’ এবিধ স্বতন্ত্ৰ বস। ই নৱবসৰ একেবাৰে উচ্চস্থানত বিৰাজ কৰিছে। ভক্তিতত্ত্ব বসত সকলো অৰ্থাৎ অৱতাৰী পুৰুষ সকলে সেই সম্বন্ধে বহুত প্ৰমাণ দিছে। ১২০০ খৃষ্টাব্দতে জন্মগ্ৰহণ কৰা ৰোগদেৱৰ মতে ভক্তিৱেই একমাত্ৰ বস। ১৫০০ খৃষ্টাব্দৰ ৰূপ গোছামীৰ মতে ভক্তি-বসেই মাই বস। “হৰি ভক্তিৰ সামুদ্ভিস্কু” নামৰ ভক্তিৰ প্ৰস্তুত ভক্তিবসৰ বিষয়ে পৰিত্কাৰ হৈ আছে। এইখিনি কথা ৰাদদি শঙ্কৰ-মাধৱদেৱৰ কথাকে বহনকৈ কোৱা ভাল হ’ব যে তেৰাসবে দশম কীৰ্ত্তন আদি ভক্তি তত্ত্বপৰ প্ৰস্তুত সমূহত ভক্তি তত্ত্ব সম্বন্ধে বহনকৈ কৈছেই। কিন্তু তেৰাসবৰ দ্বাৰা ৰচিত অক্ষীয়া নাটকসমূহত ভক্তিবসৰ বিষয়ে কিবা কথা পোৱা হয়নে নহয় চোৱা যাওক। দুজন গুৰু নাটকসমূহ চাৰি জাৰি চাই এইটোকে স্থিৰ সিদ্ধান্ত কৰিব পাৰি যে তেৰাসবৰ সমস্ত গীত, বাদ্য, নৃত্যই ভক্তিমূলক। নাটক সমূহত (নাটকভেদে) নৱবস থাকিলেও ভক্তিবসে তাত প্ৰধান ঠাই অধিকাৰ কৰি আছে। এটা কথা ঠিক যে শূদ্ৰাবাদি বস সমূহকে উগ্ৰদানৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰয়োগ কৰিলে সেই বসসমূহ ভক্তিবসলৈ ৰূপান্তৰিত হয়। নাট্য কলা সঙ্গীত ধৰ্ম্ম প্ৰচাৰৰ মাধ্যম আৰু ইয়াৰ নৱবসৰ নিত্য অধিকাৰ থাকিলেও বসৰ কাৰণে নাটক নহয়, নাটকৰ কাৰণেহে বসৰ প্ৰয়োজন হোৱাত তথা হৰি ভক্তিৰ প্ৰাধান্য বিস্তাৰৰ কাৰণে নৱবসে মুখ্য স্থান নাগালে, পালে ভক্তি বসেহে। নৱবসৰ ভিতৰত শূদ্ৰাব বসেই সৰ্বপ্ৰধান আৰু আদি বস বুলি জনা যায়। কিন্তু শঙ্কৰ মাধৱদেৱৰ নাটকসমূহত শূদ্ৰাব বসাত্মক (আৰু অন্য বস অপ্ৰধানভাৱে থাকিলেও) ভাব পৰিপূৰ্ণ হলেও কথা সূত্ৰৰ মাজে মাজে “কামাত্মৰ পুৰুষৰ ঐচন অৱস্থা” আৰু “নিবৃত্তৰে হৰিবোল হৰিবোল” আদি স্বাক্ষৰ সংযোজন কৰাৰ পিচত সিমানতে নৱবসৰ

নিষ্পত্তি ঘটে অৰ্থাৎ হৰিনামে আৰু নাট্যকাৰ গৰাকীৰ উপদেশে নৱবসৰ প্ৰাচুৰ্য্য হুঁস কৰি সকলোকে ভক্তি বসন্ত মন অভিজুত হবলৈ সক্ষমাই দিয়ে। নৱবসৰ নিষ্পত্তি হয় আৰু ভক্তিবসে প্ৰাধান্য বিস্তাৰ কৰে বা ভক্তিবসৰ অভ্যুদয় হয়। দুজনগুৰুৱে নাটকত প্ৰকাশ কৰা শূদ্ৰাৰ বসৰ বৰ্ণনাৰ প্ৰধান উদ্দেশ্য হ'ল হৰিভক্তৰ শুদ্ধ বুদ্ধিৰ অভ্যুদয় কৰা। শঙ্কৰগুৰুৱে দ্বিতীয় ক্ষত্ৰৰ পদ ডাঙনিত কৈছে—

সেহি কুপাময় মোৰ বাক্যচয়
অলঙ্কৃত কৰন্তোক।

শূদ্ৰাৰাদি নানা— বসে বাজ হৌক
আনন্দে লোকে শুনোক।

তদুপৰি— শূদ্ৰাৰ বসে যাৰ আছে ৰতি।
আকে শুনি হৌক নিশ্চল মতি॥

(কীৰ্ত্তন)

দুজনগুৰুৰ প্ৰতিখনৰ নাটকৰ বিশদ ব্যাখ্যা প্ৰসঙ্গত বসৰ অনুকূল আৰু প্ৰতিকূল সম্বন্ধে আগলৈ কোৱা হ'ব কাৰণে এতিয়া সংক্ষিপ্ত ভাবেহে কোৱা হৈছে।

‘দ্বিবৰ্গ সাধনং নাট্যম্’ বুলি আৰু এটি প্ৰবচনৰ কথা শঙ্কৰ মাধৱ দেৱৰ নাটকৰ ক্ষেত্ৰত সম্পূৰ্ণ ব্যৱধান থকা পৰিলক্ষিত হয়। ধৰ্ম্ম, অৰ্থ আৰু কামক দ্বিবৰ্গ বুলি কোৱা হয়। ইয়াৰ লগত ‘মোক্ষ’ক সংযুক্ত কৰি দিলে চতুৰ্বৰ্গ হয়। গতিকে দেখা যায় যে নাটক সমূহ দ্বিবৰ্গ সাধকহে অৰ্থাৎ নাটকে ধৰ্ম্ম, অৰ্থ আৰু কাম এই দ্বিবৰ্গ সাধন কৰে। কিন্তু শঙ্কৰ দেৱৰ নাট সমূহ ইয়াৰ বহু ওপৰত আছে। শঙ্কৰদেৱ মাধৱদেৱৰ নাটক সমূহ ‘মোক্ষ বা মুক্তি সাধকম্’। শঙ্কৰদেৱৰ আটাইকেখন নাটকত “মুক্তি সাধকম্” বুলিহে উল্লেখ কৰিছে। উদাহৰণ স্বৰূপে ৰামবিজয় নাটকৰ পৰা ‘ভো ভো সামাজিকাঃ যুয়ং শুনুতাবহিতং বুধাঃ। শ্ৰীৰাম বিজয়ং নাম নাটকং মুক্তি সাধকম্’ ইত্যাদি। নাট্য সন্নীত কলাই যে মুক্তিও দিব পাৰে, সেই সন্ধান কেৱল শঙ্কৰগুৰুৰ লেখনীৰ পৰাহে পোৱা হয় বোধ কৰো। “সাহে ডকতি তাহে মুকুতি” বুলি গুৰুজনাৰ যি উক্তি আছে, তাৰ পৰা এইটোকে বুজা যায় যে ভক্তি নহলে মুক্তি নহয়। নাটকত ভক্তিৰ গন্ধ নথকা হলে মুক্তিৰ প্ৰশ্ন নুঠে। গতিকে কৃষ্ণত ভক্তি ৰাতি বাঢ়িবলৈ নাটকৰ

প্ৰয়োজন আছে। ক্ষুদ্ৰ পুৰাণত সঙ্গীত নাট্য কৰোতাংগন পুণ্যাখ্যা বুলি কৈছে, যেনে

গীতং বাদ্যং নৃত্যং নাট্যং বিষ্ণুকথাং মুনৈ ।

যঃ কৰোতি স পুণ্যাখ্যা ত্ৰিলোক্যোপৰি সংস্থিতঃ ॥

ক্ষুদ্ৰ পুৰাণম্

অৰ্থাৎ — হে মুনিৰাজ। যিজন বিষ্ণু কথাৰ অবলম্বন কৰি গীত, বাদ্য, নৃত্য আৰু অভিনয় কৰে, সেই পুণ্যাখ্যাই ত্ৰিলোকৰ ওপৰত অৱস্থিত বিষ্ণুলোকত স্থান পায়।

উপনিষদত বৰ্ণনা কৰা হৈছে যে মানুহ গীত বাদ্যৰ অনুৰাগী হ'লে মৃত্যুৰ পিচত গন্ধৰ্ব লোকলৈ গতি কৰে। চৌষষ্ঠী কলাবদ্যৰ তালিকা খনত নৃত্য, গীত, বাদ্য, উদকবাদ্য, নাট্য, সাজ সজ্জা, নেপথ্য আদিৰ নাম পোৱা যায়। ছান্দোগ্য উপনিষদৰ ষষ্ঠমাধ্যায়ত বৰ্ণিত আছে যে সাধকে যদি গীত আৰু বাদ্য ৰূপ লোক কামনা কৰে, তেনেহলে তেওঁৰ সঙ্কল্প মাত্ৰেই গীত আৰু বাদ্য ওচৰত উপস্থিত হয়হি। তেওঁ সেই গীত বাদ্য উপভোগ কৰি সমৃদ্ধ আৰু জগতত পুঞ্জিত হয়। সেই কাৰণেই হবলা সাহিত্য সঙ্গীত কলা বিহীন জনক পশু বুলি কবলৈ বাধ্য হৈছে—

সাহিত্য সঙ্গীত কলাবিহীন সঙ্কাৎ পশুঃ পুচ্ছবিমানহীনঃ ।

তুংগং খাদমপি জীৱমানঃ তৎভাগধেয়ং পৰমং পশুনাং ॥

সংস্কৃত পাঠ সংগ্ৰহ (ভৰ্তৃহৰি)

অৰ্থাৎ— সাহিত্য সঙ্গীত কলা বিদ্যাত অনভিজ্ঞলোক নেজ আৰু শিং নাই-কীয়া এটা সঙ্কাৎ পশুৰ দৰে। ঘাঁহ নোখোৱাকৈ যে সেই শ্ৰেষ্ঠ পশু বিধ জীয়াই আছে, সেইটো পৰম সৌভাগ্যৰ কথা।

নাট্য কলা সঙ্গীত বস্তুটো যে সকলো মানুহে জনা উচিত সেই কথা (উদ্ধৃতি কম ৰবিমাণৰ হলেও) সংস্কৃত শাস্ত্ৰ সমূহত আৰু মহাপুৰুষৰ বাণীত পোৱা যায়। অৰ্থাৎ কলা সঙ্গীতে মানুহৰ উৎকৰ্ষ সাধন কৰে আৰু ভগবৎ সান্নিধ্য লাভ হয়, তাকে জানিবলৈ শিকায়।

সঙ্গীতা নাট ভাওনা চাৰি প্ৰকাৰ বুলি কোৱা হয়। যথাক্ৰমে

(১) অক্ষীয়া ভাওনা (২) ফৌজীয়া ভাওনা (৩) পুতলা ভাওনা আৰু (৪) অসমীয়া ভাওনা। পুৰ্বোক্ত চাৰি প্ৰকাৰ ভাওনাৰ বিস্তৃত বিৱৰণ নিম্ন স্থানত উল্লেখ কৰা হ'ল।

(গ-১২) — অক্ষীয়া ভাওনা ১—

অক্ষীয়া ভাওনাৰ জন্মদাতা পিতৃ শ্রীমন্ত শংকৰদেৱ মহাপুৰুষ। কেৱল সেয়ে নহয় তেৰা অসমৰ নাট্য সাহিত্যৰ সৰ্ব্ব প্ৰথম কৰ্ত্তা। আঞ্চলিক ভাষাত নাটকৰ অভ্যাস হয় পৃথিবীৰ ভিতৰত সৰ্ব্বপ্ৰথম অসমতে। নৱবৈষ্ণৱ ধৰ্ম প্ৰচাৰৰ আহিলা হিচাবে ভক্তিমূলক অক্ষীয়া নাট্যৰেৰে উদ্ভৱ কৰা হৈছিল। জনা যায় যে যি কোনো এটা বিশেষ আদৰ্শ জন সমাজত প্ৰচাৰ কৰিবলৈ নাটকতকৈ অন্য কোনো অধিক শক্তিশালী মাধ্যম নাই। জন-সাধাৰণৰ অন্তৰত আধ্যাত্মিক চেতনা জাগ্ৰত কৰিবলৈ, শ্রীকৃষ্ণ বা ৰাম নামৰ প্ৰতি অধিক আকৰ্ষণ আৰু মন প্ৰাণ ভক্তিৰসত নিমজ্জিত হবলৈ তথা হৃদয় জয় কৰিবলৈ নাট্যে উপযুক্ত মাধ্যম সেই কথা সকলোৱে উপলব্ধি কৰে। সেই কাৰণেই অক্ষীয়া ভাওনা মহাপুৰুষজনাৰ বিশেষ কলা কৌশলপূৰ্ণ ধৰ্মমূলক বুলি কোৱা হয়। গুৰুজনাই কেইবাবাৰো উপাদান একত্ৰ কৰি অক্ষীয়া ভাওনাত সংযোগ কৰি দিয়ে। তাৰ ভিতৰত প্ৰধানকৈ চাৰিবিধ উপাদান পৰিষ্কাৰ ভাৱে দেখা যায়। সেয়া হ'ল (১) প্ৰাচীন ভাৰতীয় নাট্য শাস্ত্ৰৰ উপাদান, (২) বিভিন্ন তীৰ্থ ভ্ৰমণ তথা সাংস্কৃতিক অনুষ্ঠানৰ পৰা পোৱা উপাদান, (৩) স্থানীয় প্ৰচলিত পুতলা নাচ বা তৎকালীন সাংস্কৃতিক কাৰ্য্যক্ৰমৰ উপাদান আৰু (৪) নিজস্ব সৃজনী প্ৰতিভা বিকাশ উপাদান। এই সমগ্ৰ উপাদানবোৰে ভাওনাৰ গাম্ভীৰ্য্য, আধ্যাত্মিক চেতনা, ভক্তৰসৰ স্ফাৱন আনি দিয়ে। অক্ষীয়া ভাওনাৰ আৰম্ভণিৰে পৰা সমাপ্ত পৰ্য্যন্ত ভগৱৎ ভক্তিৰ কথাকে সোঁৱৰাই দিয়া হৈছে। শৃংখলাবিধি নম্বৰেৰে স্নাত্তে দৰ্শকসকলক আক্ৰমণ বা আকৰ্ষণ কৰি লব নোৱাৰে তাৰ কাৰণে পুতি পদে পদে ভক্তিৰসৰ প্ৰাচুৰ্য্য অক্ষীয়া ভাওনাত দেখা যায় আৰু সেই সম্পৰ্কত সাৰধান ৰাণী সুনোৱা হৈছে। অক্ষীয়া ভাওনা সঙ্গীত প্ৰধান অৰ্থাৎ গীত ৰাদ্য নৃত্য প্ৰধান বুলি কোৱা হয় বা গীত প্ৰধান বুলিও কোৱা হয়। ইয়াৰে জগত গীত, ৰাদ্য, নৃত্যৰ অঙ্গাদী সমৃদ্ধ। সেই বাবেই কোৱা হৈছে—

গীতেন্দ্ৰ যন্ত্ৰ প্ৰথমংতু কাৰ্য্য:

শম্ভ্যা হি নাট্যস্য বদন্তি গীতম্।

গীতে চ বাদ্যে চ হি সংপ্ৰসূজ্যে।

নাট্যস্য যোগো ন বিপত্তিমেতি ॥

অঙ্গীয়া ভাওনাত গীত, বাদ্য আৰু নৃত্য প্ৰধান ভাৱে থাকিলেও ইয়াৰ আনুষঙ্গিক ভাৱবীৰ্য্যৰ সংলাপ, অভিনয়, বসৰ সমাবেশ, কথাসূত্ৰ আদিও আছে। সঙ্গীত প্ৰধান বুলি কোৱাৰ অৰ্থ এয়ে যে অঙ্গীয়া ভাওনাত সংলাপ কম। এতেকে ভাৱবীৰ্য্যই গীতৰ যোগেদি আৰু নৃত্যৰ যোগেদি নিজৰ ভাৱ বেছিকৈ প্ৰকাশ কৰিব লগা হয়। লগতে বাদ্য সংযোগ আছেই। এনেকৈ ভাৱ বা অভিনয় প্ৰকাশ কৰোতে আৰু লগতে সংলাপ প্ৰকাশ কৰোতে গোটেই বিষয়বস্তুটো চৈতন্যময় বা পৰিচ্ছ্ৰুত হৈ পৰে। প্ৰকাশ থাকে যে সঙ্গীতপ্ৰধান এই অঙ্গীয়া ভাওনাত সূত্ৰধাৰৰ ভূমিকা প্ৰধান ভাৱে আছে অৰ্থাৎ সঙ্গীতৰ দোজদাল সম্প্ৰসাৰণ তথা সঙ্কোচন কৰাৰ দায়িত্ব ভেৰ্তাৰ। গতিকে সূত্ৰধাৰৰ ভূমিকা ইয়াত উল্লেখযোগ্য। আনহাতে অঙ্গীয়া নাটৰ কথাবস্তুৰ দুটা ভাগ থকা কথা জনা যায়। সেই ভাগ দুটা হ'ল কথাসূত্ৰ বা সূত্ৰধাৰৰ সংলাপ আৰু ভাৱবীৰ্য্যৰ সংলাপ। ভাৱবীৰ্য্যই সংলাপ বা বচন মাতি নিজৰ ভাৱ প্ৰকাশ কৰে আৰু সেইধিনিকে কবিবৰ কাৰণে সূত্ৰধাৰে ভাৱবীৰ্য্যৰ আগমন আৰু নিৰ্গমনৰ বতৰা দিয়ে, সংলাপ কৰণৰ ইজিত দিয়ে আৰু যোগসূত্ৰ স্থাপন কৰি ঘটনাৰ আঁত ধৰে ইত্যাদি।

অঙ্গীয়া নাটৰ কাহিনী পৌৰাণিক আৰু ভক্তিমূলক, ভাগৱত পুৰাণ আৰু বামাৱলৰ কাহিনীৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। কৃষ্ণ ভক্তি আৰু ৰাম ভক্তিয়েই হ'ল কাহিনীৰ মূল বস্তু। ইয়াত কৃষ্ণ ভক্তিয়েই প্ৰধানভাৱে স্থান পাইছে। নাটকীয় কথাবস্তু বা ইতিবৃত্ত তিনিপ্ৰকাৰৰ বুলি “নাটক চঞ্জিকা”ত উল্লেখ আছে যেনে—

ইতিবৃত্তং ভবেৎ খ্যাভং ৰূপ্তং মিশ্ৰং ইতি ত্ৰিধা।

শাস্ত্ৰ প্ৰসিদ্ধং খ্যাভংস্যাৎ ৰূপ্তং কবিবিনিৰ্মিতম্ ॥

অন্যোঃসঙ্কলনতঃ মিশ্ৰং ৰূপ্তং বৰ্জ্যন্ত নাটকে ॥

নাটক চঞ্জিকা—১২

অৰ্থাৎ— নাটকীয় ইতিবৃত্ত তিনিপ্ৰকাৰৰ— খ্যাভ, ৰূপ্ত আৰু মিশ্ৰ। ইয়াৰ ভিতৰত ইতিহাস পুৰাণ প্ৰসিদ্ধ কাহিনীভাগক ‘খ্যাভ’, কবিকল্পিত ঘটনা ভাগক ‘ৰূপ্ত’ আৰু দুয়োবিধৰ মিশ্ৰিত কাহিনী ভাগক ‘মিশ্ৰ’ বুলি কোৱা হয়। কিন্তু ৰূপ্ত বা মিশ্ৰ বৰ্জ্জন কৰিব লাগে।

পূৰ্বোক্ত ‘খ্যাভ’ ভাগটো অঙ্গীয়া নাটত দেখা যায়। কিন্তু শতকৰদেৱ মহাপুৰুষে কৃষ্ণ ভক্তিমূলক নাটক কেখনত ভাগৱত পুৰাণৰ কাহিনীভাগ

আৰু বামাংগৰ কাহিনী ভাগৰ মূল ভাগ ঠিকে ৰাখি স্থান বিশেষে দুই এটা কল্পিত কাহিনী নিদিয়াকৈ থকা নাই। এনেকুৱা কল্পিত ভাগবোৰ সমগ্ৰ অক্ষীয়া নাটৰ ব্যাখ্যা প্ৰসঙ্গত আমি পাচত ব্যাখ্যা কৰিম। এতিয়া কথা হ'ল যদিও অক্ষীয়া নাটত শঙ্কৰদেৱে (মাধৱদেৱৰ দৰ্শমথন নাটত শ্ৰীকৃষ্ণ কৰ্ণামৃত পুথিৰ কাহিনী অংশও আছে আৰু ভাগৱতৰো কাহিনী ভাগ আছে) কল্পিত ভাৱে কিছু কাহিনী সন্নিবিষ্ট কৰিছে, তথাপি শতকৰা নিৰানব্বৈ ভাগ প্ৰাচীন কাহিনী সম্বলিত হোৱাত 'খাত' ভাগতে ৰ্ত্তি থাকিল, ক্লান্ত বা মিশ্ৰ নহ'ল।

ডবল নাট্য শাস্ত্ৰৰ দ্বাবিংশতি (২২।৭৫-৮০) অধ্যায়ত অভিনয়ক দুটা ভাগত বিভাগ কৰা হৈছে অভ্যন্তৰ আৰু বাহ্যভেদে। যিখিনি গভানুগতিক সেইখিনিক অভ্যন্তৰ আৰু যিখিনিয়ে ধৰা বন্ধা নীতি নমনাকৈ চলে সেইখিনি বাহ্য। আমাৰ অক্ষীয়া নাটতো তেনেকৈ অভ্যন্তৰ আৰু বাহ্যৰ ভেদে দুটা ভাগ আছে যেনে—

(১) বাহ্যৰঙ্গ :— নান্দী, ভট্টিমা, প্ৰস্তাৱনা, মূল নাট্য বস্তু, মুক্তি মঙ্গল ভট্টিমা। লগতে সংস্কৃতৰ গদ্য, পদ্য আৰু ব্ৰজাৱলী ভাষাৰ গদ্য আৰু পদ্য তথা আদিক কৰ্ম।

(২) অভ্যন্তৰ :— আৰম্ভ, যত্ন, প্ৰাপ্ত্যাশা, নিয়তাপ্তি, ফলাগম।

(ক) আৰম্ভ :— নাটকত মুখ্য ফল লাভৰ কাৰণে যিটো আগ্ৰহ সৃষ্টি হয়, সিয়েই আৰম্ভ।

(খ) যত্ন :— ফল প্ৰাপ্তিৰ কাৰণে অত্যন্ত ক্লিপ্ততাৰে কৰা কাৰ্য্যক যত্ন বোলে।

(গ) প্ৰাপ্ত্যাশা :— ফল প্ৰাপ্তিত হোৱা বাধা যিখিনিবোৰ অতিক্ৰম কৰি ফলপ্ৰাপ্তিৰ আশা থকাকে প্ৰাপ্ত্যাশা বোলে।

(ঘ) নিয়তাপ্তি :— ফলপ্ৰাপ্তি সম্ভৱ হৈ উঠাই নিয়তাপ্তি।

(ঙ) ফলাগম :— ফলপ্ৰাপ্তি শেষ বা চৰম অৱস্থাই ফলাগম।

অক্ষীয়া নাটত সাধাৰণতে দুবিধ গীত থকা দেখা যায়—এবিধ ৰাগ সঙ্গীতৰ অন্তৰ্গত আৰু আনবিধ পয়াৰ। আনহাতে পাঁচবিধ হয় যেনে প্ৰাৰে-শিকী, নৈচল্লমিকী, প্ৰাসাদিকী, আক্লেপিকী আৰু আন্তৰিকী বা অন্তৰা। সেই সম্বন্ধে পূৰ্বতে আমি এই খণ্ডত প্ৰকাশ কৰি আহিছোঁ। তেনেকৈ শ্লোক বিজ্ঞানকো তিনিটা ভাগত ভগাব পাৰি যেনে নান্দী শ্লোক,

কাহিনীমূলক শ্লোক আৰু নাট্যকাৰৰ নিজা মোহনিমূলক শ্লোক। আন-
হাতে শ্লোক বিসাকক আঁঠোটা ভাঙত ভগাব পাৰি যেনে— ভগৱৎ
প্ৰশস্তি, বিষয় বস্তুৰ সংক্ষিপ্ত প্ৰকাশ, প্ৰবেশ সূচনা, আশীৰ্বাদ মূলক,
চৰিত্ৰ সমূহৰ ভাৱসূচনা, উপদেশ সূচনা, কাহিনীৰ অংশ সূচনা আৰু প্ৰস্থ-
কাৰৰ মিনতি সূচনা। শ্লোক বিলাক বিভিন্ন ৰস পুষ্ট। ভট্টিমাও তিনিবিধ
যেনে ভগৱৎ বন্দনামূলক বা মঙ্গলাচৰণ ভট্টিমা, নাটকীয় চৰিত্ৰৰ
ভট্টিমা (ভাট, বিশ্বামিত্ৰ, কৃষ্ণ, কণ্ঠকাৱতী, ইন্দ্ৰ আদিৰ) আৰু মুক্তি
মঙ্গল ভট্টিমা, (নাটৰ বাহিৰৰ গুৰু ভট্টিমা, দেৱ ভট্টিমা, ৰাজ ভট্টিমা,
আদি বেলেগ ভট্টিমা নাটৰ ভট্টিমাৰে সৈতে এইবিধ ভট্টিমাৰ সংখ্যা
চাৰিবিধ হয়)

ভৱত নাট্য শাস্ত্ৰত সপ্তবস বা নৱবসৰ কথা উল্লেখ থাকিলেও
অক্ষীয়া ভাওনাত সপ্তবস আছে বুলি এখন পদ পুথিয়ে ঘোষণা কৰিছে যেনে
সপ্তবসে নাটকক ৰচনা কৰয়।

গুনিয়োক সপ্তবিধ ৰসৰ অশ্বয় ॥

গায়ন ৰায়ন সবে সভা জয় কৰে।

সূত্ৰ নাট্য বিধিৰে লোকৰ মন হৰে ॥

পণ্ডিতে বুজিৰে শ্লোক কৰিল ৰচনা।

গীত অৰ্থ বুজিবক দিবঙ্গসভা জনা ॥

ব্ৰজাৱলী ভাষাক বুজিৰে গ্ৰামীলোক।

চো মুখা দেখিবক যত অজ লোক ॥

গুৰু বা অগুৰু তথা যিটো হৰি নাম।

এহি সপ্তবসে নাটকৰ অনুগাম ॥

(সত্তাৱলী পুথি)

পূৰ্বোক্ত সত্তাৱলী পুথিৰ মতে অক্ষীয়া নাটত সপ্তবসৰ সমাবেশ
থকা কথা ব্যক্ত কৰা হৈছে। উক্ত সপ্ত বসৰ স্বাদ সাতোটা প্ৰেক্ষক দলৰ
যাজ্ঞত বিতৰণ কৰা হৈছে। ঠিক কথা যে এনেকুৱা কিছুমান লোক ভাওনা
চাবলৈ আহে যিবিলাকে ভাওনাৰ সবিশেষ স্বাদ গ্ৰহণ কৰিব নোৱাৰে।
উল্লিখিত মতে গায়ন-ৰায়ন, সূত্ৰধাৰৰ নৃত্যভঙ্গিমা আৰু কথন, শ্লোক,
গীত, ভাষা, মুখা আৰু হৰিনাম এই সপ্ত বসৰ প্ৰতিটো বিষয় কিছুমান
লোকৰ কাৰণে সহজ হলেও নিবন্ধনী গাৱঁলীয়া জনসাধাৰণৰ কাৰণে সহজ
নহয়। সেইবাবেই সৰ্বসাধাৰণৰ অন্তৰ জয় কৰিবৰ কাৰণে গায়ন-ৰায়ন

৯৬০৮। সন্ন্যাস সংক্ৰান্তিৰ স্বৰ্ণবেদা

(পূৰ্ববৰ্ত্তন বিষয়বস্তু বোধ হ'বৰ কাৰণে সূত্ৰ নাট্য (ইচ্ছাত নাট্য মানে নাটকীয় বিষয় বা নৃত্য ভূমিকাৰ কথা বুজাইছে), পণ্ডিত সকলে যুক্তিবৰ কাৰণে শ্লোক, ভাষা ব্ৰাহ্মণ সকলৰ কাৰণে গীত, গাঁৱলীয়া সকলৰ কাৰণে ব্ৰহ্মাৱতী ভাষা, নিবন্ধৰী অবোধ সকলৰ কাৰণে চোমুখা আৰু সমস্ত লোকৰ পাপ হৰণৰ কাৰণে শুদ্ধ বা অশুদ্ধ ভাবে গোৱা হ'ব নাম। বিশদভাবে আলোচনা তলত দিয়া হ'ল—

(১) গায়ন বায়ন :- গায়ন-বায়নৰ (পূৰ্ববৰ্ত্তন) উপস্থাপনৰ লগে লগে সৰ্বসাধাৰণৰ মনত ভাণ্ডনাৰ বিষয়বস্তুৰ প্ৰথম প্ৰকাশ সূচনা হয়, গভীৰ বা গান্ধীৰ্য্য পৰিবেশ সৃষ্টি হয় আৰু নাট্য গৃহত সমবেত প্ৰেক্ষক সকলৰ অন্তৰবোৰ জ্বল কৰে বা ভক্তিবশে সকলোকে আপ্সুত কৰে।

(২) সূত্ৰনাট্য :- গায়ন বায়নৰ শেষত উক্তি বসৰ বিভিন্ন হস্ত প্ৰকাশ কৰি সূত্ৰধাৰৰ প্ৰবেশ হয়। সূত্ৰধাৰৰ আঙ্গিক কৰ্ম্ম সমূহে আৰু নাট্য বা নাটকীয় বিধিখন পৰি-
চকাৰ ভাবে জনসাধাৰণৰ মাজত মোকোলাই দি সূত্ৰধাৰে সকলোৰে মনোবঞ্জন কৰে।

(৩) শ্লোক :- নাটকীয় শ্লোকবোৰে নাটকৰ কাহিনীৰ অংশবোৰ ধূলমূলতৰে প্ৰকাশ কৰোঁতে সংক্ৰান্ত পণ্ডিত বিলাকে তাৰ অগ্ৰিম আভাস লাভ কৰে, বাকী বিলাকে নোৱাৰে। যেনে পাৰিজাত হৰণ নাটৰ “থপেন্দ্ৰ সমাকহা নিজ্জিত্য শক্ৰম্” বুলি কওঁতে পক্ষীৰ বজা গৰুড়ৰ পিঠিত (ভগৱানে) আবোহন কৰি নৰকাসুৰ বধ কৰিলে আৰু ইন্দুক জয় কৰি (কৰিলে) ইত্যাদি কথা বোধ পণ্ডিতেহে কৰিব পাৰে। একে পণ্ডিতৰ বোধৰ কাৰণে শ্লোকৰ উপস্থাপন কৰা হৈছে।

(৪) গীত :-

নাটকৰ গীত সমূহ সঙ্গীতপ্ৰেমী সকলৰ কাৰণে বখা হৈছে। নাটৰ গীতত চৰিত্ৰৰ প্ৰবেশ, চৰিত্ৰৰ

ভাব, খিলাপ প্ৰস্থানৰ সূচনা, নাটকীয় বিষয় বস্তুৰ উপস্থাপন হৈছে। খোল তাল সঙ্গত কৰণত গীত সজীৱ হয়। এতেকে গীত পাওঁতে সঙ্গীতজ্ঞ সকলে নাটকৰ মৰ্ম সুন্দৰকৈ উপলব্ধি কৰে যেনে—

(ক) আবে গকড়কেতু কয় পৰবেশ।

মদনক লাজ হেৰি কাপ লেশ ॥

(খ) ঐবাবত কল্লো বাসব আবে।

আগছি নাবদ হৰিগুণ গাবে ॥

ইত্যাদি।

(৫) ব্ৰজাবলী (ভাষা) : যি সকলে পূৰ্ব্বোক্ত বস উপলব্ধি কৰিব নোৱাৰে, তেওঁলোকে নাটৰ চৰিত্ৰৰ মুখত প্ৰকাশ পোৱা ব্ৰজাবলী ভাষাৰ যোগেদি নাটীয় কাহিনীৰ মৰ্ম উপলব্ধি কৰিব যথা “আছে সভাসদ লোক। হামো যাকৰ কথা কহেছি, সে শ্ৰীকৃষ্ণ উদ্ধৰ সহিত আবত এ আবত” ইত্যাদি। শ্লোক, গীত আদিয়ে যেনেকৈ নাটকীয় কাহিনীৰ অংশ সূচনা কৰে, তিক তেনেকৈ ব্ৰজাবলী ভাষায়ে সূচনা কৰে। যেনে “তদনন্তৰ দশৰথ ৰাজ্যক প্ৰবেশ দেখহ” ইত্যাদি।

(৬) মুখা :—

নাটকত মানুহ বা অভিনেতাই বিভিন্ন ধৰণৰ কৃত্ৰিম মুখা পিন্ধি অভিনয় কৰে। মাৰীচ, সুবাহ, ডাডুকা, গকড়, নৰকাসুৰ, মূৰ দানৱ, কাড়িয়নাগ, শঙ্খচূড় আদি মুখাবিলাকে অবোধ জনসাধাৰণৰ মনত আচৰিত ভাৱ প্ৰকাশ কৰে, যুদ্ধ আৰু পতনত আনন্দ দিও আৰু তাৰ যোগেদি নাটকৰ তাল মন্দৰ কিছু আভাস অবোধ সকলে পায়।

(৭) হৰিনাম :—

নাটকৰ পৰিণতি প্ৰকাশ কৰে হৰি নামে। “নিৰন্তৰে হৰিবোল হৰিবোল” ইত্যাদি আৰু মুক্তি মজল উদ্ভিমান্ত হৰি নামৰ মহিমা, প্ৰভাৱ আৰু মুক্তি লাভৰ সন্ধান দিয়ে। এইখিনি মুক্তিকামী সকলৰ কাৰণে গ্ৰহণীয়। শুদ্ধই হওক বা অশুদ্ধই হওক হৰিনামে সকলোকে উদ্ধাৰ কৰে।

অক্ষীয়া ভাওনাক নাট বা নাটক আৰু যাত্ৰা বুলিও কোৱা হয়। শঙ্কৰ গুৰুৱে সূত্ৰধাৰৰ মুখেদি কোৱাইছে “কল্পিনীহৰণং নাম নাটকং” (কল্পিনীহৰণ নাট), “শ্ৰীৰাম বিজয়ং নাম নাটকং” (ৰামবিজয় নাট), “শ্ৰীপাৰ্বিজাত হৰণং যাত্ৰাং সম্প্ৰতি পশ্যত” আৰু “পাৰ্বিজাত হৰণ লীলা যাত্ৰা কৌতুকে কৰব” (পাৰ্বিজাত হৰণ নাট) ইত্যাদি। শঙ্কৰ গুৰুৱে যাত্ৰা আৰু নাটকৰ মাজত প্ৰভেদ ৰাখিব খোজা নাই। এতেকে যাত্ৰা মানেই নাটক আৰু নাটক মানেই যাত্ৰা। শঙ্কৰোত্তৰ যুগতো ‘যাত্ৰা’ শব্দৰ ব্যৱহাৰ হয়। (“কহে কৃষ্ণ কান্ত বাৰ্তা, ৰাজসূয় নাম যাত্ৰা” ইত্যাদি ৰাজসূয় যজ্ঞ নাট) কিন্তু সাম্প্ৰতিক কালত ‘যাত্ৰা’ শব্দৰ ব্যৱহাৰ নাই। নাট বা ভাওনা শব্দৰ ব্যৱহাৰ সৰ্বাধিক। শঙ্কৰদেৱৰ “চিহ্নযাত্ৰা” নাটৰ কথাও এইখিনিতে উল্লেখনীয়।

(গ-১৩)—সংস্কৃত নাটকৰ লগত অক্ষীয়া নাটৰ সাদৃশ্য আৰু ব্যৱধানঃ

সংস্কৃত নাটকৰ লগত অক্ষীয়া নাটৰ বহুতো সাদৃশ্য আৰু ব্যৱধান থকা দেখা যায়। কিন্তু এইকথা সত্য যে শঙ্কৰদেৱ মাধৱদেৱে ভৰত নাট্য শাস্ত্ৰ আৰু সংস্কৃত নাটকৰ আদৰ্শ অনুসৰণ কৰিছে। মাল্ল গঠন কাৰ্য্য দুজনগুৰুৰ নিজা। উক্ত গঠন কাৰ্য্য সেই সময়ৰ বা দেশ, কাল, পাত্ৰ আৰু হৰি ভক্তিৰ লগত খাপ খোৱাকৈ কৰা হৈছে। সংস্কৃত নাট ৰচনাৰ মূল উদ্দেশ্য হ’ল ভক্তিৰসৰ জোৱাৰ তুলি জনসাধাৰণক হৰিভক্তিমুখী কৰা। উক্ত ব্যৱধানবোৰ নিম্ন ভাগত দেখুওৱা হ’ল।

নান্দীৰ ব্যৱহাৰ, সূত্ৰধাৰৰ অৱতাৰণা, পূৰ্বৰঙ্গ বিধান আদিয়ে অক্ষীয়া নাটৰ গঠন কাৰ্য্যত সংস্কৃত নাটকে প্ৰভাৱ দেখুৱালেও অক্ষীয়া নাটকৰ সূত্ৰধাৰে নান্দী গায়, নাট্যকাৰৰ পৰিচয় নিদিয়ে (অৱশ্যে “কৃষ্ণ কিল্কৰ ওহি শঙ্কৰ বোল” বা “কৃষ্ণ কিল্কৰে এহ ভানে” বুলি শঙ্কৰদেৱে পৰিচয় দিছে। কিন্তু এই পৰিচয় সংস্কৃত নাটকৰ দৰে নহয়), নাট্য কাহিনীৰ আভাস দিয়ে, ভাৱ-ৰীয়া প্ৰবেশ প্ৰস্থানৰ ইঙ্গিত দিয়ে, তেওঁলোকক প্ৰেক্ষক সকলৰ আগত পৰিচয় কৰি দিয়ে আৰু নাট শেষ পৰ্য্যন্ত মঞ্চতে (নাট ঘৰত) অৱস্থান কৰে, কিন্তু সংস্কৃত নাটকৰ সূত্ৰধাৰে নান্দী গীত নাগায়, নাট্যকাৰৰ পৰিচয় দিয়ে, অভিনয়ৰ উদ্দেশ্যৰ কথাকৈ আতৰি যায়, পুনৰ মঞ্চলৈ উলটি নাহে। উদাহৰণ সহকাৰে কেইটিমান কথা প্ৰকাশ কৰা হ’ল।

নাট্যকাৰ ভাসৰ দ্বাৰা লিখিত “স্বপ্নবাসৱদত্ত” সংস্কৃত নাটকত “নান্দ্যন্তে ততঃ প্ৰবিশতি সূত্ৰধাৰঃ” বৰ্ণিত লিখিছে। কিন্তু নান্দীৰ কোনো সঙ্গীত

পাবলৈ নাই। সূত্ৰধাৰে মগধ ৰাজকন্যা অহাৰ সন্তোদ দি তেওঁ স্বথাস্থানৰ পৰা আতৰি গৈছে। তেনেকৈ “হৃতিমা নাটকম্” নাটকতো। কিন্তু এই নাটকত এগৰাকী নটীৰ লগত সূত্ৰধাৰে কথা পাতিছে। নান্দী নাই। “পঞ্চৰাশ্ৰম” নাটকতো একে কথা। কালিদাসৰ “অভিজ্ঞান শকুন্তলম্” নাটকত “হা সৃষ্টি প্রচটুৰাদ্যা” বুলি আৰম্ভ কৰি এটি শ্লোকৰ অৱতাৰণা কৰা হৈছে। সেইটোৱেই নান্দী শ্লোক বুলি ধাৰণা কৰিব পাৰি। কাৰণ তাৰ পিচতে “নান্দ্যন্তে সূত্ৰধাৰঃ” বুলি উল্লেখ কৰা হৈছে। কিন্তু শ্ৰীহৰ্ষৰ দ্বাৰা লিখিত “বহ্নাবলী” নামৰ সংস্কৃত নাটকৰ প্ৰস্তাৱনা প্ৰসঙ্গত এটি শ্লোক, তিনিটা ‘অপিচ’ শ্লোক আৰু এটি ‘বিধু’ বুলি উল্লেখ থকা শ্লোক পোৱা গৈছে। তাৰ পিচতে “নান্দ্যন্তে সূত্ৰধাৰঃ” বুলি সূত্ৰধাৰে “অলমতি প্ৰসঙ্গেন। অদ্যাং বসন্তোৎসৱে সবহ মানমাহয় নানাদণ্ড দেশাদাগতেন ৰাজঃ শ্ৰীহৰ্ষদেৱস্য পাদপদ্মপজী-
ত্বিনা ৰাজসমূহেনোক্তঃ, যথাস্মৎস্বামিনা শ্ৰীহৰ্ষদেবেন পূৰ্ববস্তৰচনালঙ্কৃতা বহ্না-
বলী নাম নাটিকা কৃতা।” বুলি নাট্যকাৰৰ নিজৰ পৰিচয় ডাঙি ধৰিছে
অৰু নটীৰ লগত কথোপকথন কৰিছে।

শঙ্কৰদেৱৰ নাটতে সূত্ৰধাৰে নানা ভঙ্গিমা সহকাৰে সভাস্থলিত প্ৰবেশ কৰি প্ৰথম শ্লোক আৰু অপিচ শ্লোক পাঠ কৰি নান্দী গীত গাই বহুলকৈ নাটকীয় বিষয় বস্তুৰ আভাসযুক্ত ভটিমা বুলিহে ইত্যাদি (বিস্ত ‘পাৰিজাত হৰণ’ নাটত নান্দী গীত নাই কাৰণে “নান্দ্যন্তে সূত্ৰধাৰঃ” বোজাও নাই)। এতেকে দেখা যায় শঙ্কৰদেৱৰ নাটকে সাৰ্থক বুলি নিজকে দাবী কৰিব পাৰে। ভৰত নাট্য শাস্ত্ৰতো “সূত্ৰধাৰঃ পঠেৎ নান্দীং” (৫ ১০৭) বুলি সূত্ৰধাৰে নান্দী পাঠ কৰিব লাগে বুলি কৈছে। নান্দী মানে কি সেই সম্বন্ধে সাহিত্য দৰ্পণত কৈছে—

আশীৰ্বচ্য সংযুক্ত্য স্তুতিঃ যস্মাৎ প্ৰযুক্তাতে।

দেৱশিৰঞ্জ নৃপাদীনাং তস্মাৎ নান্দীতি সংজ্ঞিতা।

সাহিত্য দৰ্পণ ৬/১১

অৰ্থাৎ — আশীৰ্বাদ সংযুক্ত দেৱতা, ব্ৰাহ্মণ, ৰজা সকলৰ প্ৰশান্তি মূলক শ্লোক য’ত থাকে তাকে নান্দী বুলি কয়।

শঙ্কৰদেৱে নান্দীৰ সংজ্ঞা বা লক্ষণ পূৰ্বোক্ত প্ৰকাৰে মানি লব খোজা নাই। তেৰাৰ নান্দীত আছে শ্ৰীকৃষ্ণ বা শ্ৰীৰামচন্দ্ৰৰ প্ৰশস্তিহে। “কল্লিণী হৰণ” নাটৰ “জয় জগজীৱন মূৰাক” ৰামবিজয় নাটৰ জয় জগজীৱন ৰাম” এই নান্দী গীতেই তাৰ উদাহৰণ।

অক্ষীয়া নাটত “ইতি সূত্ৰনিষ্ক্ৰান্তঃ” বুলি এয়াহি কথা আছে। সেইটো শঙ্কৰোত্তৰ কালৰ সংযোজনহে। কোনোবাই সংস্কৃত নাটক পঢ়ি তাৰ আদৰ্শটি অক্ষীয়া নাটত যোগ কৰি থলে। সংস্কৃত নাটত সূত্ৰধাৰৰ প্ৰস্থান হয় ঘূৰি নাহে, কিন্তু অক্ষীয়া নাটত শেষলৈকে থাকে। এতেকে উক্ত সংযোজনা শুদ্ধ নহয় বুলিয়েই ধাৰণা কৰিব পাৰি। সংস্কৃত নাটকত সূত্ৰধাৰে এগৰাকী নটীৰ (বোধহয় নৃত্যবিশাৰদা বা নাচনিষ্ঠাৰ মহিলা) লগত আলাপ কৰে। অক্ষীয়া নাটতো সূত্ৰধাৰৰ লগত এগৰাকী সঙ্গী থাকে; কিন্তু ভেঙে নৈপথ্যতহে কথা কয়, সশৰীৰে নহয়। যেনে সূত্ৰধাৰে কৈছে “গ্ৰাচে সঙ্গী কি বাদ্য বাজে” ? সঙ্গীয়ে কয় “আঃ দেৱদম্ভুভী বাজত, দেৱদম্ভুভী বাজবত” আৰু সূত্ৰধাৰে কয় “আঃ সে পৰমেশ্বৰশ্ৰীকৃষ্ণ (বা শ্ৰীৰামচন্দ্ৰ) এ মিলল এ মিলল। এনেদৰে পৰস্পৰে কথা পতাৰ পিচত সঙ্গীৰ সংলাপ নথাকে।

সংস্কৃত নাট অভিনয়ত সূত্ৰধাৰে দুকাষ দুগৰাকী সহায়ক পাৰিপাৰ্শ্বিক (ডেবত নাট্যশাস্ত্ৰ - ৫/৭০) লৈ আছে দুয়ো গৰাকীৰ হাতত স্বৰ্ণ জল পাত্ৰ আৰু জজ্জৰ থাকে। সূত্ৰধাৰে পঞ্চপদ পৰিক্ৰমা কৰি পুষ্পাজলি, প্ৰদান নমস্কাৰ, স্বৰ্ণজল পাত্ৰৰ পৰা জল লৈ আত্ম শুদ্ধি, জজ্জৰ প্ৰতিষ্ঠা ইত্যাদি কামৰোৰ কৰিব লাগে। কিন্তু অক্ষীয়া নাটত জজ্জৰ প্ৰতিষ্ঠাৰ ঠাইত ভগৱানৰ বাত্মসী মূৰ্তি ভাগৱত প্ৰতিষ্ঠা (কীৰ্ত্তন ঘৰত শুক আসন সদা প্ৰতিষ্ঠা থাকে, কিন্তু অন্য ঠাইত ভাওনা কৰিব লগা হলে ভাগৱত প্ৰতিষ্ঠা অৱশ্যে কৰণীয়), কৰিব লাগে, সূত্ৰধাৰ প্ৰবেশৰ পূৰ্বতে দুগৰাকী বায়ন বা গায়নে আঁৰ কাপোৰ ধৰি সূত্ৰধাৰ প্ৰবেশৰ ইঙ্গিত কৰি দিয়ে বা সূত্ৰধাৰৰ প্ৰবেশত প্ৰাথমিক গান্ধীৰ্য্য প্ৰকাশ কৰে। এই দুগৰাকী পুৰুষকে আমি পাৰিপাৰ্শ্বিক বুলি ধৰি লব পাৰো। আঁৰ কাপোৰ ধৰাৰ পাৰমাথিক প্ৰকাশ হ’ল আঁৰ কাপোৰ মায়াৰ আবৰণ (অগ্নিগড় নদাল শলাই ন বিধ ভক্তিৰ প্ৰতীক), আৰু নৱবিধ ভক্তিয়ে মায়াৰ আবৰণ ভেদ কৰি পৰম্পৰ্জ প্ৰাপ্তিৰ পথ সুগম কৰি তোলে ইত্যাদি। সূত্ৰধাৰে পঞ্চপদ পৰিক্ৰমা কৰাৰ যি আহি নাট্য শাস্ত্ৰত আছে সেই আহি অক্ষীয়া নাটতো আছে। সঙ্গীয়া সূত্ৰধাৰে নৃত্য ভঙ্গিমাৰে বা হস্ত ভঙ্গিমাৰে পুষ্পাজল প্ৰদান, ভগৱৎ নমস্কাৰৰ দ্বাৰা জ্ঞানশুদ্ধি কৰিবলৈ দিক্ বন্দনা বা পৰিক্ৰমা কৰে। উক্ত দিক্ বন্দনা হ’ল চতুৰ্দ্ভুজ ভগৱৎ বন্দনাকে সূচায়। দিক্ বন্দনাও নৃত্য ভঙ্গিমাৰে কৰে। সূত্ৰধাৰৰ “তাক খেই তিনি খিতি খেই” এই ধোলাৰ বাজনাৰে দিক্ বন্দনা নৃত্য হয়। এয়েই “পঞ্চপদ পৰিক্ৰমা”। আনহাতেদি “খিতি তাক্

খেই দাওঁ” বুলি বাজনা মাৰোতে সুহৃদাৰৰ যি পদ চান্দা (আগবাটি মোতা পদ চান্দা) আছে, তাকে “পঞ্চপদ পৰিত্ৰমা”ৰ লেখত ধৰিব পৰা যায়।

নাট্য শাস্ত্ৰৰ অনুশাসনমতে ৰঙ্গ মঞ্চত যুদ্ধ-বিগ্ৰহ, শয়ন, চুহন, ভোজন, হত্যা, বিবাহ আদি কাৰ্য্য নিষিদ্ধ। কিন্তু অঙ্কীয়া নাটত এনে নিষেধ মানি চলা নাই। বিপ্ৰ পত্নী প্ৰসাদ, দধিমখন নাটত খাদ্য ভোজন, ৰাম বিজয়, কষ্ণীণী হৰণ, পাৰিজাত হৰণ, কেলি গোপাল, ভৃগুৰ দেবোত্তৰা আদি নাটত যুদ্ধ বিগ্ৰহ, হত্যা, বিবাহ, শয়ন চুহন, আদি অভিনয় কাৰ্য্য দেখুওৱা হৈছে। দেশ, কাল, পাত্ৰ বা সময়ৰ গতি, সমাজৰ প্ৰয়োজনত নাট্যশাস্ত্ৰ বা সংস্কৃত নাটকৰ অনুশাসন ভঙ্গ কৰি শঙ্কৰ মাধৱদেৱে প্ৰগতিশীল যুগৰ ইঙ্গিত দিয়া যেনেই লাগে। চৰ্চিত চৰ্চন হলেও এটি কথা উল্লেখনীয় যে নাট্যশাস্ত্ৰ বা সংস্কৃত নাটকৰ লগত অঙ্কীয়া নাটৰ কিছুমান বৈশিষ্ট্য, ব্যৱধান আছে। সেই ব্যৱধান শঙ্কৰভট্টক দেৱৰ নিজস্ব আৰু যুগোচিত কাৰ্য্য বুলি ধৰি লব লাগিব। এনেকৈ সংস্কৃত নাটকৰ লগত অঙ্কীয়া নাটকৰ ব্যৱধান আৰু সাদৃশ্য বিলাক বিজ্ঞি কৰিব পাৰি। নিম্ন ভাগতো আৰু দেখুওৱা হ’ল।

(গ-১৪) - পূৰ্বৰঙ্গ বিধান : -

ভাৰত নাট্য শাস্ত্ৰৰ পঞ্চমাধ্যায়ত পূৰ্বৰঙ্গৰ বিধান দিয়া হৈছে। নাট্য শাস্ত্ৰমতে পূৰ্বৰঙ্গ মানে—

যস্মাৎ ৰঙ্গপ্ৰয়োগোহস্মৎ পূৰ্বমেব প্ৰযজ্যতে।

তস্মাৎ অস্মৎ পূৰ্বৰঙ্গো বিজ্ঞেয়োহস্মৎ শিবজোক্তমাঃ।

নাট্যশাস্ত্ৰ ৫/৭

অৰ্থাৎ : - হে ব্ৰাহ্মণ সকল ! যিহেতু এই ৰঙ্গ প্ৰয়োগ পূৰ্বতেই প্ৰযুক্ত হয়, সেই কাৰণে ইয়াক পূৰ্বৰঙ্গ বুলি কোৱা হয়।

পূৰ্বৰঙ্গ সম্বন্ধে সাহিত্য দৰ্পণত (৬/১০ শ্লোকত) বিশ্বনাথ কবিবাঃজ্ঞে অতি সুন্দৰকৈ ব্যাখ্যা দিছে। (শিবতীৰ্থ খণ্ডত উদ্ধৃতি দিয়া হৈছে) তেওঁ কৈছে যে নাটকৰ মূল বিষয় বস্তু আৰম্ভ হোৱাৰ পূৰ্বতে ৰঙ্গ অৰ্থাৎ নাট্য গৃহৰ বিধিনি দ্বৰ কৰিবৰ কাৰণে ক্ষণীকৰ সকলে (নিপুণ বাদক) যি অনুষ্ঠান কৰে, সেয়ে পূৰ্বৰঙ্গ। পূৰ্বৰঙ্গ দুটা ভাগত বিভক্ত যেনে বহিঃ স্ববনিকা আৰু অন্তঃস্ববনিকা। বহিঃস্ববনিকা দহ প্ৰকাৰ আৰু অন্তঃস্ববনিকা ন প্ৰকাৰ। সৰ্বমুখ্য (পূৰ্বৰঙ্গৰ অঙ্গ) উনৈশ প্ৰকাৰ বুলি জনা যায়।

(১) বহিৰ্যবনিকা :—

(ক) গীতবিধি— দেৱতাৰ প্ৰশান্তিমূলক গীত।

মন্তব্য— অক্ষীয়া নাটৰ “যৎ স্বাদ পঞ্চজ বজঃ শিৰমা সুবেশঃ”
(কল্লিণী হৰণ নাট)

“যন্নামাখিল লোকশোক শমনং।” (ৰামবিজয় নাট)
বাকী কেখন নাটতো দেৱতা প্ৰশান্তিমূলক অৰ্থাৎ
ভগৱৎ প্ৰশান্তিমূলক শ্লোক বা গীত থকাত ইও গীত
বিধিৰে অন্তৰ্গত হৈছে।

(খ) উত্থাপন— নান্দী শ্লোকৰ আৱৃতি।

মন্তব্য— অক্ষীয়া নাটৰ ‘অপিচ’ শ্লোকেই নান্দী শ্লোক যেন
“থগেন্দ্ৰং সমাক্ৰম্য নিজ্জিত্য শত্ৰুং”

(শ্বাৰিজাত হৰণ নাট)

বীৰেন্দ্ৰ মণ্ডলম খণ্ডমকূৰ্ত্ত বোধো

(কেলি গোপাল নাট)

অথবা

শৰত শশী নিশি ধৱলি অধিক।

লহ লহ মলয় পৱন তথি ঠিক ॥

(কেলি গোপালৰ নান্দী গীত)

জয়জগজীৱন ৰাম।

কয়লো পৰি পৰণাম ॥

(ৰামবিজয় নাটৰ নান্দী গীত)

(গ) পৰিবৰ্তন :— ত্ৰিভুবনৰ অধিদেৱতা সকলৰ উদ্দেশ্যে কৰা স্তুতি।

মন্তব্য :— অক্ষীয়া নাটৰ প্ৰথম নান্দী গীতটোৱেই ভগৱৎ স্তুতি
বিস্ময়ক। লগতে নাটৰ থলমূল কাহিনীও আছে। এতেকে
নূৰ্ব্বাক্ত ‘উত্থাপন’ আৰু ‘পৰিবৰ্তন’ দুয়োটা একেলগে
সমাধা হৈছে।

(ঘ) নান্দী— প্ৰস্তাৱনা বা আমুখ।

মন্তব্য— ইয়াত নান্দীকে প্ৰস্তাৱনা বুলি কোৱা হৈছে। সাহিত্য

দৰ্পণৰ মতে সুগ্ৰধাৰে নটী আৰু বিদূষক সঙ্গী আদিৰে সৈতে নাটকৰ মূল কাহিনী আৰম্ভ হোৱাৰ পূৰ্বতে নাট্য বস্তুৰ কিঞ্চিৎ আভাস দি পৰস্পৰে যি সংলাপ কৰে, সেয়ে প্ৰস্তাৱনা বা আমুখ। উদ্ধৃতি দিয়া হ'ল

নটী বিদূষকো বাপি পাৰিপাশ্ৰ্বিক এব বা।

সুগ্ৰধাৰেণ সাহিত্যঃ সংলাপঃ শব্দ কুৰ্বতে ॥

চিহ্নবাক্যৈঃ স্বকাহ্যোথৈঃ প্ৰস্তাৱক্ষেপিভিম্বিঃ।

আমুখং তত্ত্ব বিজ্ঞেয়ং নাট্যনা প্ৰস্তাৱনাপিসা ॥

সাহিত্য দৰ্পণ ৬/১৬

'উত্থাপনত' নান্দী শ্লোক, 'পৰিৱৰ্ত্তন'ত ব্লিডুবনৰ অধিদেৱ সকলৰ উদ্দেশ্য কৰা প্ৰশস্তিয়েই নান্দী আছিল। ইয়াত পুনৰ নান্দীক পৃথক কৰি দেখুওৱা হৈছে। অক্ষীয়া নাটৰ 'অপিচ' বা নান্দী শ্লোক আৱৃতি কৰাৰ পিচত সুগ্ৰধাৰে "আহে সঙ্গী কি বাদ্য বাজে? এই বাক্যাংশ আৰু সঙ্গীয়ে "আঃ দেৱ-দুন্দুভী বাজত, দেৱ দুন্দুভী বজাৱত" এই বাক্যাংশ সংলাপেই প্ৰস্তাৱনা বা আমুখ অৰ্থাৎ নান্দীৰ দ্বিতীয় ভাগ বুলি ক'ব পাৰি।

(৬) শুষ্কাৱকৃষ্টা :—জৰ্জৰ শ্লোকসূচক আৰু অৰ্থহীন গানৰ আখৰ।

মন্তব্য :— অক্ষীয়া নাটত জৰ্জৰ প্ৰতিষ্ঠা আৰু প্ৰশস্তি নহয়।

তাৰ ঠাইত ভাগৱত প্ৰতিষ্ঠা, ভগৱৎ প্ৰশস্তি হয়।

ইয়াত অৰ্থহীন গীত আদিও নাই। সকলোতে নানা ৰস

সমৃদ্ধ বিশেষকৈ ভক্তি ৰসৰ দ্বাৰা পুৰুষ হৈ আছে।

এভকৈ 'শুষ্কাৱকৃষ্টা' ভাগটো আধ্যাত্মিক ৰূপত

প্ৰতিফলন হৈছে।

(৭) ৰঙ্গদ্বাৰ :— নাট্যগ্ৰন্থৰ বা নাটকানুষ্ঠানৰ সূত্ৰপাত।

মন্তব্য :— অক্ষীয়া নাটৰ 'আহে সমাজিক লোক! যে জগতক গুৰু,

যাহেৰি স্ৰজনা সয়ল সংসাৰ, ব্ৰজা মহেশ বন্দিত পাদপদ্ম

পৰম পুৰুষ পুৰুষোত্তম ৰুক্মিণী সত্যভামা সহিত ওহি

সভামধ্যে প্ৰবেশি কহোঁ নৰকাসুৰ বধ, পাৰিজাত হৰণ মীনা

যাত্ৰা কৌতুক কৰব। তাহে সাৱধানে দেখহ গুনহ, অতঃ পৰ

পুণ্য কলিত নাই নাই। জানি নিবন্তৰে হৰিবোল হৰি

বোল" (পাৰিজাত হৰণ নাট) এই বাক্যাংশই "ৰঙ্গদ্বাৰ"

অৰ্থাৎ অনুষ্ঠানৰ প্ৰথম সূত্ৰপাত বুলি ক'ব পাৰি।
আজিক আৰু বাচিক অভিনয়ো 'বঙ্গবন্ধা'ৰ লেখত গৰে।

(ছ) চাৰি— শূন্যৰ সূচক অঙ্গভঙ্গী।

মন্তব্য— অকীয়া নাটত শূন্যৰ বসায়ক যি বিলাক উক্তি বা আজিক
অভিনয় আছে সেইবিলাককে 'চাৰি' বুলি ক'ব পাৰি যেনে
কেশৱে কবত কেলি গোপীনী সজে
কাহাকু হেৰলৈ হাসি আখিভঙ্গে মোৰাম
(কেলি গোপাল নাট)

(জ) মহাচাৰী— উমানক বা বৌদ্র সূচক অঙ্গভঙ্গী।

মন্তব্য— অকীয়া নাটত উমানক বা বৌদ্র বসসূচক অঙ্গ ভঙ্গীয়েই
'মহাচাৰী' যেনে
আশ্ৰম মাইতে ঋষিক উচাট।
পেখিয়ে তাড়কা বেখল হাট ॥
মিলল উজ্জ্বল শিখাচিনি হাসে।
কাম্পে কৌলিক পৰিমা তৰাসে ॥
(ৰামবিজয় নাট)

(ঝ) ত্ৰিগত — বিদুষক, সূত্ৰধাৰ আৰু পাৰিপাৰ্শ্বিকৰ সংলাপ।

মন্তব্য— অকীয়া নাটত বিদুষক, সূত্ৰধাৰ আৰু পাৰিপাৰ্শ্বিকৰ
মাজত সংলাপ নাই। সূত্ৰধাৰৰ লগত দুজন পাৰিপাৰ্শ্বিক
আছে; কিন্তু তেওঁলোকে আঁৰ কাপোৰহে ধৰে, সংলাপ
নাই। বিদুষক— যাক আমি অকীয়া নাটৰ বহুবা বুলি
কওঁ তেওঁ-বিশ্বামিত্ৰৰ লগত (গাংলৱ) আৰু নাৰদৰ
লগত চাটুৰা বা শিষ্য হিচাবে থাকে। মাজে মাজে
দৰ্শকৰ মাজত তেওঁ হাস্য বসৰ যোগান ধৰে।

(ঞ) প্ৰবোচনা— সূত্ৰধাৰৰ দ্বাৰা দৰ্শকসকলৰ প্ৰতি ভাষণ।

মন্তব্য— অকীয়া নাটত সূত্ৰধাৰৰ উক্তি (দৰ্শক সকলৰ প্ৰতি)
সমূহেই 'প্ৰবোচনা' যেনে
ভোভো সভাসদঃ যুগং শুনত সাৱধানতঃ।
কেলি গোপাল নামেদং নাটকং মুক্তি সাধকম্ ॥
(কেলি গোপাল নাট)
ইত্যাদি

পূৰ্ণোক্তখিনি ‘বহিৰ্বনিকা’ অৰ্থাৎ দৰ্শকসকলে এইখিনি চকুৰে দেখা পায় আৰু কাণেৰে শুনে। অন্তৰ্ঘৰনিকা ভাগটো দৰ্শক সকলে নেনে দেখে মাত্ৰ শুনেহে। অক্ষীয়া নাটক অন্তৰ্ঘৰনিকা ভাগটো দৰ্শকসকলে দেখেও আৰু শুনেও। কাৰণ নাটক এখন দোহাৰ (বঙ্গশীৰ্ষ) থাকে। তাত ষাণ্মহন্ত অৰ্থাৎ তাল, খোল, কাঁহ, দৰা, শঙ্খ, নেগেৰা আদি সন্নীয়া বাদ্য থাকে। সেইবোৰ বজোৱা দৰ্শকসকলে দেখা পায় আৰু শুনে। গতিকে অন্তৰ্ঘৰনিকা ভাগটো অক্ষীয়া নাটক প্ৰায় নানেই। তথাপি তাৰ নামসমূহ আৰু ব্যৱধান সমূহ নিম্ন ভাগত দেখুওৱা হ’ল।

২) অন্তৰ্ঘৰনিকা —

(ক) প্ৰত্যাহাৰ — বাদ্য যন্ত্ৰৰ স্থাপন।

মন্তব্য — অক্ষীয়া নাটক আৰম্ভৰ প্ৰাক্ মুহূৰ্ত্তত খোল, তাল, দৰা, শঙ্খ, নেগেৰা, কাঁহ আদি বঙ্গশীৰ্ষ অৰ্থাৎ দোহা-ৰত স্থাপন কৰাকে ‘প্ৰত্যাহাৰ’ বুলিব পাৰি।

(খ) অবতৰণ — বাদক সকলৰ আসন গ্ৰহণ।

মন্তব্য — অক্ষীয়া নাটক গায়ক বায়ক সকলে আসন গ্ৰহণ কৰাই ‘অবতৰণ’।

(গ) আৰম্ভ — গীতৰ আৰম্ভ।

মন্তব্য — অক্ষীয়া নাটক সূত্ৰধাৰ - নৃত্যৰ পিচত যেতিয়া ৰাগ দি প্ৰথম শ্লোক আৰম্ভ কৰে, তাকে ‘আৰম্ভ’ বুলি ক’ব পাৰি।

(ঘ) আশ্ৰায়না — বাদ্য যন্ত্ৰত সুৰ আৰোপন।

মন্তব্য — অক্ষীয়া নাটক বাদ্যাদিত সুৰ আৰোপন কৰা নহয়। মাত্ৰ নাট্যআৰম্ভৰ আগে আগে বায়ন সকলে খোলত হাত বুলাই তাৰ মাত বা সুৰ পৰীক্ষা কৰে।

(ঙ) বক্তৃপাণি — বাদ্য যন্ত্ৰ বাদনৰ আৰম্ভ।

মন্তব্য — অক্ষীয়া নাটক বাদ্য যন্ত্ৰ বাদনৰ আৰম্ভ নহয়। নাটকৰ আৰম্ভ কৰোঁতেই যুগপৎ বাদ্যবোৰৰ আৰম্ভ হয়। এই আৰম্ভ গীত, বাদ্য, নৃত্য তিনিওটা একে-জগেই হয়

(চ) পৰিঘটনা — বাদ্য যন্ত্ৰৰ তাৰ বা উক্ত সতেজ কৰা ।

মন্তব্য — অক্ষীয়া নাটত বাদ্য যন্ত্ৰৰ সতেজকৰণ লগে লগেই হয়, সুকীয়াকৈ কৰা নহয়। অৱশ্যে নাটৰ আগে আগে খোলৰ বৰতি টনা কাৰ্য্য আৰু তালৰ দোল খুউৱা কাৰ্য্য হয়।

(ছ) সংঘোটনা — তাল সূচক বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ হস্ত সঞ্চালন।

মন্তব্য — “মুখে গীত হাতে অৰ্থ পাৱে ধৰে তাল। গৰুড় সদৃশ ভ্ৰমে সেহি ওজা ভাল” বুলি কোৱাৰ দৰে অক্ষীয়া নাটকৰ বাদক, গায়কসকলে বিভিন্ন প্ৰকাৰ অৰ্থযুক্ত হস্ত সঞ্চালন কৰে।

(জ) মাৰ্গাসাৰিত — বাদ্য সমূহৰ যুগপৎ বাদন।

মন্তব্য — অক্ষীয়া নাটত াল, তাল, দৰা, কাঁহ, নেগেৰা একে-লগ প্ৰসঙ্গক্ৰমে বজোৱা হয়। বিশেষকৈ শ্ৰীকৃষ্ণ বা ৰামৰ প্ৰবেশৰ বেলিকা আৰু নাটৰ শেষত এনে নিয়ম আছে।

(ঝ) আসাৰিত — তাল সংক্ৰান্ত কলা বিভাগ বা সঙ্গীতৰ তাল ঠিক কৰা।

মন্তব্য — অক্ষীয়া নাটত সঙ্গীতৰ তাল ঠিক কৰা পৰ্য্যায় নথকা নহয়। সঙ্গীতৰ তাল ঠিক নহলে সঙ্গীত নহয়। এতেকে ইয়াত আসাৰিত ক্ৰিয়া প্ৰযোজ্য হ’ব।

এনেকৈ পূৰ্ববঙ্গৰ উনৈশটা বিধান থকা দেখা যায়। সত্ৰীয়া নীতিত প্ৰায় সমগ্ৰ ভাগবোৰ পালিত হৈ আহিছে। অৱশ্যে সত্ৰীয়া সকলো কলা সঙ্গীতেই ভক্তিমূলক কাৰণে নাট্য শাস্ত্ৰ বা সংস্কৃত নাটকৰ সকলোবিলাক উপদেশ আৰু আদৰ্শ মানি চলিব পৰাও নাই। সত্ৰীয়া নীতিত পূৰ্ববঙ্গৰ প্ৰাবল্লভ হ’ল গায়ন বায়ন বা “নন্দেমালি”। অক্ষীয়া নাটৰ আৰম্ভণিতে ভাগৱত স্থাপনা (যদি সত্ৰৰ বাহিৰত হয়) আৰু তাৰ পিচতে গায়ন বায়ন ব্যৱস্থাবে ভগৱৎ বন্দনা বা মঙ্গলাচৰণ কৰা হয়। অভিনয়ৰ মঙ্গল বিধান আৰু অমঙ্গল দূৰ কৰিবৰ কাৰণে পূৰ্ববঙ্গৰ ব্যৱস্থা কৰা হয়। সেই বাবেই হবলা “অভিনয় দৰ্পনেও” একেটা সুৰতে সুৰ মিলাইছে

বিদ্যাসাং নাশনং কতুং জুতানাং বন্ধনায় চ।

দেৱানাং ভুশ্টয়ে চাপি প্ৰেক্ষকানাং বিভূভয়ে ॥

শ্ৰেয়সে ন য়কস্যাত্ৰ পাত্ৰ সং গ নায় চ ।

আচাৰ্য্যশিক্ষাসিদ্ধার্থং পুত্ৰপাঞ্জলিম্ থাৰভেৎ ।

অভিনয় দৰ্শন :

অৰ্থাৎ—বিদ্বান্‌শৰ কাৰণে, প্ৰাণীগণৰ বন্ধাবিধানৰ কাৰণে দেবতা সকলৰ তুষ্টিৰ কাৰণে, প্ৰেক্ষক সকলৰ বিভূতি লাভৰ কাৰণে, নাটকৰ নায়কৰ শ্ৰেষ্ঠত্ব লাভৰ কাৰণে, পাত্ৰ সকলৰ বন্ধুগণৰ কাৰণে আৰু গুৰু প্ৰদত্ত শিক্ষাত সিদ্ধিলাভৰ কাৰণ পুত্ৰপাঞ্জলিৰে পূৰ্ব্বৰঙ্গ সমাধান কৰা উচিত ।

পূৰ্ব্বৰঙ্গৰ ঔনৈশটা বিধান থকা সত্ত্বেও সন্নীয়া নীতিত পুনৰ ন ধেমালি বজাই পূৰ্ব্বৰঙ্গৰ পাতনি মেলাৰ কাৰণটো দেখা নাই এই সম্পৰ্কে বহুতৰে মনত সন্দেহ আৰু আলোচনা বিলোচনা কৰা দেখা যায় পূৰ্ব্বৰঙ্গ আৰু ধেমালিৰ মাজত বহুতে ভিন্নতা দেখিছে আৰু ধেমালি অংশ পূৰ্ব্বৰঙ্গৰ পূৰ্ণতাৰ সূচক নহয় বুলিও কৈছে । কিন্তু এটা কথা স্বীকাৰ কৰিব লাগিব যে যদিও ধেমালিক পূৰ্ব্বৰঙ্গৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰিব নোৱাৰি নানা ফলৰ পৰা, তথাপি সন্নীয়া এটি নিষ্কৰ্ষ বৈশিষ্ট্য আছে । শাস্ত্ৰীয় নীতি নিয়ম উল্লেখ কৰিও থলুৱা উপাদান আৰু বৈশিষ্ট্য বন্ধা কৰাৰ বিধানো নথকা নহয় । অসমতে নহয়, সমগ্ৰ ভাৰতবৰ্ষতে সাঙ্গীতিক ক্ষেত্ৰত শাস্ত্ৰীয় নীতিকো উল্লেখ কৰি থলুৱা বৈশিষ্ট্যক আপোনা বুলি গ্ৰহণ কৰা দৃষ্টান্ত আছে । সাজ-পাৰ, ৰং-বৰণ, ভাষা-সংস্কৃতি, নীতি-নিয়ম আদি স্থান বিশেষে ব্যৱধান আছেই । সেই বুলি তেনে নীতি ব্যৱস্থা কোনোপধ্যে অন্তৰ্ভুক্ত বা অনীতি বুলি কোৱাৰ থল নাই আৰু কোৱাটোহে অন্তৰ্ভুক্ত । গতিকে ভাওনাৰ আগে আগে ভাগৱত স্থাপনা আৰু তাৰ পিছতে গুৰুগণ্ডীৰ ধ্বনিৰে গায়ন বায়ন পদ্ধতিৰে মঙ্গলাচৰণ হিচাবে ‘ন ধেমালি’ আৰম্ভ কৰাত সি পূৰ্ব্বৰঙ্গ নহৈ কি হ’ব পাৰে প্ৰশ্ন জাগে । শান্ত, গহীন গম্ভীৰ, ভক্তিভাৱেৰে ন ধেমালিয়ে যি বৈশিষ্ট্য বা পৰিবেশ সৃষ্টি কৰে, বোধহয় নাট্য শাস্ত্ৰৰ পূৰ্ব্বৰঙ্গই তেনে পৰিবেশ সৃষ্টি কৰিব নোৱাৰে । এতেকে ন ধেমালিক পূৰ্ব্বৰঙ্গই বুলিব পাৰি ।

(গ-১৫)- অক্ষীয়া নাটৰ সূত্ৰধাৰ:—

সূত্ৰধাৰ সম্বন্ধে দ্বিতীয় খণ্ডত প্ৰকাশ কৰি অহা হৈছিল যদিও কাৰ্য্য আৰু প্ৰয়োজৰ বোধে জোড় সামৰিব নোৱাৰিলো । সূত্ৰধাৰ আশে

“সূত্ৰং ধাৰয়তীতি সূত্ৰধাৰঃ” অৰ্থাৎ সূতা বা দোলদাল ধৰে বাবেই সূত্ৰধাৰ। নাটকৰ আজিক, বাচিক, আহাৰ্য্য, সাঙ্গিক প্ৰভৃতি আদিৰে পৰা সমাপ্ত পৰ্য্যন্ত যি দাল সূত্ৰ বা দোল আছে, সেইদাল সঙ্কোচন আৰু সম্প্ৰসাৰণ কৰিব পৰা সামৰ্থ্য তথা সেই দোলেৰে সমস্ত পাত্ৰবিশেষকে দাক যন্ত্ৰবৎ নচুৱাব পাৰে যিজন, সেইজনকে সূত্ৰধাৰ বোলা হয়। উৰত নাট্য শাস্ত্ৰত সূত্ৰধাৰৰ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিবলৈ কেনেকুৱা ব্যক্তিৰ প্ৰয়োজন বা কেনেকুৱা গুণৰ অধিকাৰী হ’ব লাগে, সেই সম্বন্ধে বিস্তৃত ভাৱে বিৱৰণ পোৱা যায় যেনে ॥সূত্ৰধাৰৰ লক্ষণ ॥—

চতুৰাতোদ্যকুণলঃ শাস্ত্ৰকৰ্ম্ম সুশিক্ষিতঃ ।
 নানা পামন্ত কাৰ্য্যাজ্ঞো নীতি শাস্ত্ৰাৰ্থতত্ত্ববিৎ ॥
 বেশোপচাৰ নিপুণঃ কাম শাস্ত্ৰ বিচক্ষণঃ ।
 নানা গতি প্ৰণাৰক্তঃ বসভাৰ বিশাৰদঃ ॥
 নাট্য প্ৰয়োগ কুশলঃ নানা শিল্প সমম্বিতঃ ।
 পাদচ্ছন্দা বিধানজ্ঞঃ সৰ্ব্ব শাস্ত্ৰ বিচক্ষণঃ ॥
 গ্ৰহ নক্ষত্ৰ তত্ত্বজ্ঞো দেহ ব্যাপাৰ পণ্ডিতঃ ।
 পৃথিৱী পৰীপৰ্য্যনানং পৰ্ব্বতানং জলস্য চ ॥
 প্ৰমাণ চৰিত্তজ্ঞশ্চ ৰাজবংশ প্ৰসূতিবিৎ ।
 শ্ৰোতা শাস্ত্ৰাৰ্থকাৰাণাং শূদ্ৰতা চৈবাবধাৰকঃ ॥
 অবধাৰ্য্য প্ৰবক্তা চ ৰক্তশ্চৈবোপদেগনে ।
 এবং গুণস্তথাচাৰ্য্যঃ সূত্ৰধাৰো বিধীয়তে ॥

অৰ্থাৎ— চতুৰ্বাদ্য নিপুণ, শাস্ত্ৰানুযায়ী বিভিন্ন কাৰ্য্যত সুশিক্ষিত, নানা ধৰ্ম্ম সম্প্ৰদায়ৰ আচৰণত অভিজ্ঞ, নীতি শাস্ত্ৰৰ অৰ্থ তত্ত্বজ্ঞ, বেশোপচাৰ আৰু কাম শাস্ত্ৰত পাৰ্গত, বিভিন্ন নাটকীয় গতি প্ৰচাৰত (নৃত্যাদিত) নিপুণ, নৱ বসৰ ভাৱ সমূহত বিশাৰদ, নাট্য প্ৰয়োগত বিচক্ষণ, বিভিন্ন শিল্প সমুদায়ত জ্ঞানী, পাদ, ছন্দ বিধানত জ্ঞানশীল, সকলো শাস্ত্ৰবিচক্ষণ, জ্যোতিষবিদ্যা, শাৰীৰিক তত্ত্ব মানব চৰিত্ৰ বিদ্যা, পৃথিৱীৰ বা ভৌগোলিক সংস্থান, ৰাজবংশ সমুদায়ত জ্ঞানী, কৰ্ত্তব্য নিৰ্দ্ধাৰণত যোগ্যতা সম্পন্ন, যত প্ৰকাশত যোগ্যমন, উপদেশ দাতাযোগ্য আদি বিশেষ গুণ থকা ব্যক্তিয়েই নাট্যাচাৰ্য্য বা সূত্ৰধাৰ হ’বৰ উপযুক্ত।

উপযুক্ত গুণসম্পন্ন ব্যক্তিয়েই সূত্ৰধাৰ হোৱাৰ উপযুক্ত বুলি বিবেচিত হৈছে। অক্সীয়া নাটতো এনেকুৱা ব্যক্তিয়েই প্ৰয়োজন।

ভাৰতীয় নাট্য পৰম্পৰাত সূত্ৰধাৰ আৰু বিদূষকে নাটকৰ সূত্ৰ ধৰে বা আঁত ধৰে। কথাকলি নৃত্য নাট্যত বিদূষকে সূত্ৰ ধৰাৰ কথা এইখিনিতে উল্লেখ নকৰি নোৱাৰিলো। কিন্তু অক্ষীয়া ভাৱনাত বিদূষকৰ স্থান নগণ্য। বিদূষক প্ৰায় নাই বুলিয়েই ধৰিব পাৰি। বিদূষক গৰাকীয়ে নাটত মাজে মাজে হাস্যৰসৰ সৃষ্টি কৰে। সমগ্ৰ নাটখন তেওঁ পৰিচালনা কৰে। “মালবিকা-গ্নিমিত্ৰম্” সংস্কৃত নাটখনত তাৰ এটি আভাস পোৱা যায়। অক্ষীয়া নাটত ‘বহুৱা’ (বসুৱা) নামৰ এটি চৰিত্ৰ আছে। “পাৰিজাত হৰণ” নাটত আছে “বসুৱা চুঁৱৰি পাৰল, মুনি তথি বৈঠল” ইত্যাদি। ৰমণিজয় নাটতো বিশ্বামিত্ৰ মুনৰ লগত এজন বহুৱা বা বসুৱা ওলায়। তেঁৱেই হ’ল গালব শিষ্য। এই বহুৱাজনেই হ’ল অক্ষীয়া নাটৰ বিদূষক। কিন্তু সকলো নাটকতে নাই। বহুতো আধুনিক পণ্ডিতে ‘পাৰিজাত হৰণ’ নাটকৰ নাৰদক, ‘কব্ধিনী হৰণ’ নাটকৰ বেদনিধিক আৰু “ৰাজবিজয়” নাটকৰ বিশ্বামিত্ৰক বিদূষক চৰিত্ৰ বুলি ধৰিব খোজে বা বিদূষক চৰিত্ৰ শ্ৰেণীত ধৰে। কিন্তু দেখা যায় তেওঁলোক নাটকৰ নামক নহয় আৰু মাজে মাজে হাস্য ৰসৰ সৃষ্টি কৰিলেও তেওঁলোকৰ চৰিত্ৰৰ গাভীৰ্য্যতা লক্ষ্যণীয় তথা তেওঁলোকে কৃষ্ণ ভক্তি বা ৰাম ভক্তিৰ কাৰণে সহায় কৰে বা প্ৰেক্ষক সকলক সেই সম্পৰ্কত উদ্বুদ্ধ কৰে বা সজাগ কৰে। এতেং ব্যতীত তেওঁলোকৰ অন্য কাৰ্য্য নাই। এতেকে অক্ষীয়া নাটত দুজন প্ৰধান ব্যক্তি হ’ল সূত্ৰধাৰ - যি জনে সমগ্ৰ নাট পৰিচালনা কৰে (যাক পৰিচালন সঞ্চালক বুলি ক’ব পাৰি) আৰু দ্বিতীয়জন হ’ল সূত্ৰধাৰৰ পৰিচালনাত আৱিৰ্ভাব পোৱা নাটকৰ নামক ৰামচন্দ্ৰ বা শ্ৰীকৃষ্ণ। সূত্ৰধাৰজনক বহুতেই আকৌ পোহাৰক ক্ষেত্ৰত উভয় লিঙ্গ সূচক বুলিও ক’ব খোজে। নাটকত উভয় লিঙ্গৰ (পুৰুষ আৰু স্ত্ৰীলিঙ্গ) চৰিত্ৰৰ আগমন নিৰ্গমন হোৱা হেতু উভয়ৰ লিঙ্গ সূচক বুলি মন্ত্ৰ কাশ কৰিলেও সেইটো কিমান গ্ৰহণযোগ্য হয়, তাক বচাব ক’ব চোৱাৰ অৰ্থাৎ বিশেষভাৱে চিন্তা কৰি চোৱাৰ প্ৰয়োজন আছে।

(গ-১৬)—প্ৰেক্ষাগৃহ বা নাটঘৰ :-

ভাৰত নাট্যশাস্ত্ৰত নাট পৰিবেশন কৰা স্থানক নাট্যগৃহ, প্ৰেক্ষাগৃহ, নাট্য বৈশ্ম, নাট্য মণ্ডপ, ৰঙ্গশালা, ৰঙ্গভূমি, ৰঙ্গ মণ্ডপ আদি বোলে। অসমীয়া ভাষাত নাটঘৰ বোলে। অৱশ্যে আজিকালি বিভিন্ন সুৰনা নামো ব্যৱহাৰ হৈছে। নাট্য শাস্ত্ৰত প্ৰেক্ষাগৃহ স্বৰ্গ আৰু মৰ্ত্যৰ (পৃথিৱীৰ) কাৰণে বিভাগ কৰা হৈছে আৰু দীৰ্ঘ প্ৰস্থাদি নিকপণ কৰা হৈছে। বৰ্ত্তমান বিশ্ববৰ্ষাই

শাস্ত্ৰানুসাৰে তিনিবিধ প্ৰেক্ষাগৃহৰ নাম ঘোষণা কৰিছে যেনে বিক্ৰুট (বৃহ-
দাকাৰ বিশিষ্ট), চতুৰস্ৰ (তাতকৈ আকাৰ সৰু, চাৰি কোণীয়া), আৰু
দ্ব্যস্ৰ (সৰু, তিনিকোণীয়া)। ইয়াকৈ জ্যেষ্ঠ, মধ্যম আৰু অবৰ (অধম)
বোলে। ইয়াৰ দীৰ্ঘ আৰু প্ৰস্থ আছে। স্বৰ্গৰ কাৰণে প্ৰেক্ষাগৃহ
হ'ব ১০৮ (এশ আঠ হাত দীৰ্ঘ আৰু ৬৪ বা ৬২ (চৌষষ্ঠী বা বগ্নিশ) হাত
প্ৰস্থ বা বহল। এনে নিয়মৰ প্ৰেক্ষাগৃহ দেৱতা সকলৰ কাৰণে। পৃথিবীৰ জন
সাধাৰণৰ প্ৰেক্ষাগৃহ দীৰ্ঘ হ'ব ৬৪ (চৌষষ্ঠী) হাত আৰু প্ৰস্থ হ'ব ৩২
(বগ্নিশ) হাত। অতি বৃহৎ আকাৰযুক্ত প্ৰেক্ষাগৃহ হলে অভিনেতাৰ বাক্য,
বচন শুনাতে অসুবিধা আৰু উচ্চাৰণ হৈ যাব বুলি নাট্য শাস্ত্ৰই কৈছে।
মধ্যম বিধৰ হ'লে আৱৃতি আৰু গীত সহজতে শুনা হয় বুলিও কৈছে।
তদুপৰি উপযুক্ত স্থল নিৰ্বাচন, ভূমিৰ পৰিমাণ, জোখ কৰা অৰ্থাৎ সূতা
ধৰা বিধি, আধাৰশীলা স্থাপন অনুষ্ঠান, স্তম্ভ নিৰ্মাণ, কাক-কাৰ্য্য আদিৰ
বিধান আছে। লগতে ৰঙ্গপীঠ (ভাওনা কৰা স্থান) আৰু ৰঙ্গ শীৰ্ষ
(ভাওনাৰ দোহাৰ) আদিৰ আলোচনাও আছে। এনেকৈ নাট্যঘৰ নিৰ্মাণৰ
ব্যৱস্থা নাট্য শাস্ত্ৰই দিছে। কিন্তু এনে ব্যৱস্থা দিয়াৰ পিচত বা স্বৰ্গত
নাট্যশালা বা প্ৰেক্ষাগৃহ নিৰ্মাণ হোৱাৰ পিচত পৃথিবীত 'বিক্ৰুট' পৰ্যায়ৰ
নাট্য মণ্ডপ নিৰ্মাণ হৈছিল নে নাই সম্ভেদজনক। কিন্তু এটি কথা অগ্ৰিম
হলেও সত্য যে শঙ্কৰদেৱে "চিহ্ন যাত্ৰা" (১৫৯০ শকাব্দ) ভাওনা পাতোতে
সম্ভৱতঃ এটি অস্থায়ী, অথচ তৎকালীন ৰুচিসম্মত প্ৰেক্ষাগৃহ (মুকলি ৰঙ্গমঞ্চ)
নিৰ্মাণ কৰি লৈছিল। সেই সম্বন্ধে "চিহ্নযাত্ৰা" প্ৰসঙ্গত উল্লেখ কৰা হ'ব।
উক্ত মুকলি ৰঙ্গমঞ্চ স্থানত কোনো নিয়ন্ত্ৰিত ব্যৱস্থা নিশ্চয় নাছিল। মুকলি
ভাৱে সৰ্ব সাধাৰণে ভাওনা উপভোগ কৰাৰ সুবিধা পাইছিল। চিহ্ন যাত্ৰাৰ
সেই প্ৰেক্ষাগৃহ দৰাচলতে হৰিমন্দিৰ বা কীৰ্ত্তন ঘৰৰ পৰ্যায়ৰ আছিল বুলি-
য়েই কব পাৰি। মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱে নাট্য সঙ্গীতৰ ব্যৱস্থা হৰিভক্ত
কাৰণেই কৰি লৈছিল আৰু সেই সকলৰ প্ৰয়োগ বা ব্যৱহাৰ হৰিভক্তিৰ
লাভৰ কেন্দ্ৰস্থান তথা সৰ্বজন প্ৰীতি সম্প্ৰীতিৰ মুখ্য স্থান হৰি মন্দিৰ বা
সন্ন্যাসা ভাষাত কীৰ্ত্তন ঘৰতে কৰিছিল। প্ৰেক্ষা গৃহত নাটকহে হয়, আন
নহয়। গতিকে সকলো ৰসৰ সমাবেশ একমাত্ৰ কীৰ্ত্তন ঘৰতহে হ'ব পাৰে।
পোন প্ৰথমতে হৰিমন্দিৰৰ আকাৰতে চিহ্নযাত্ৰাৰ মণ্ডপ নিৰ্মিত হৈছিল
য'ত "ভাওনা কৰি, লক্ষ্য পূজিবে লাগয়" উক্তি শুনা গৈছিল। সেই
বাবে সেই আদৰ্শ মতে এই পৰ্যন্ত কীৰ্ত্তন ঘৰতহে সঙ্গৰ নাটক, সঙ্গীত প্ৰদৰ্শন

হয় — যাতে সৰ্বসাধাৰণে মুকলি ভাৱে ভক্তিৰস পান কৰিব পাৰে। সঙ্গত বা সঙ্গীয়া সকলে ব্যৱসায় ভিত্তিত নাট্য সঙ্গীত বিকাশ তথা প্ৰসাৰ কৰিব নালাগে। আজিকালি ভক্তিৰস পান কৰোতা মানুহৰ সংখ্যা কমি অহাত আৰু কীৰ্ত্তন ঘৰত কিছুমান উচ্চত জনতাই বিপুলতা কৰি দিয়াত নিয়ন্ত্ৰণৰ ব্যৱস্থাবে প্ৰেক্ষাগৃহ আধুনিক ধৰণেৰে নিৰ্ম্মিত হৈছে। লগতে সাম্প্ৰতিক্ষ কালত অৰ্থ নৈতিক জুৰুলা হোৱা জনসাধাৰণে প্ৰেক্ষক সকলক অৰ্থৰ বিনি-ময়ত প্ৰবেশ পত্ৰ দিয়াৰ ব্যৱস্থা কৰিছে। পূৰ্বকালত সমগ্ৰ ৰ তিটো নাট্য সঙ্গীত প্ৰদৰ্শন কৰা হৈছিল আৰু দৰ্শক সকলেও ভক্তিভাৱে নাটক উপভোগ কৰিছিল। কিন্তু এতিয়া তেনেকুৱা ব্যৱস্থা কমি আহিছে। এই বিলাক সাময়িক তথা প্ৰকৃতিৰ পৰিবৰ্ত্তনৰ সূচনা বুলিয়েই ক’ব পাৰি।

শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰ গুৰুৰ ধৰ্ম্মীয় পৰিকল্পনাৰে নিৰ্ম্মিত কীৰ্ত্তন ঘৰক আমি “ভক্তিৰসৰ প্ৰেক্ষাগৃহ” বুলিলে নিশ্চয় অপৰাধী নহম। সঙ্গীত নাট্যও কীৰ্ত্তনৰ অন্তৰ্গত কাৰণে নাম কীৰ্ত্তনৰে এটি প্ৰধান শাখা বুলি কলে কোনো পক্ষৰ পৰা অশাস্ত্ৰীয় নহয়। কীৰ্ত্তন ঘৰত ভাওনা পাতিলে তাৰ যি বিলাক পৰিপাটী বা পণ্ডিতবদ্ধ নিয়ম আছে, সেই বিলাক শঙ্কৰ গুৰুৰ দ্বাৰা প্ৰবৰ্ত্তিত বুলি বুকুত হাত দি ক’ব পাৰি। অৱশ্যে যুগ, কাল, পাত্ৰৰ সূচন তো কিছুমান পৰিবৰ্ত্তন নোহোৱাকৈ থকা নাই। কমলাবাৰী সগ্ৰৰ কীৰ্ত্তন ঘৰত ভাওনা পাওতে যি বিলাক নিয়ম হয়, তাৰ গোটাচেকে উল্লেখ কৰা হ’ল। সঙ্গত স্থায়ী ভাৱে নিৰ্ম্মিত কীৰ্ত্তন ঘৰত ভাওনা হলে গুৰু অ’সন বা গুৰু সিংহাসনত নৱবস্ত্ৰ প্ৰদান, বত্তি প্ৰজ্জলন আদি বাধ্যতামূলক। সন্তা-ধিকাৰ জন দক্ষিণ ফালে থাকে। ডকতসকল সন্তাধিকাৰৰ আশে পাশে উপবেশন কৰে। তাৰ পিচৰ খোটাণিত অন্য ঠাইৰ পৰা অহা দৰ্শক সকল বহে। কীৰ্ত্তন ঘৰৰ ইমূৰৰ পৰা সিমূৰলৈকে সিংহাসনৰ পোনে পোনে মাজৰ খণ্ড খোলা থাকে। তাৰ দুয়োটা কামতহে দৰ্শকসকল বহিব পাৰে। সিংহাসনৰ সন্মুখৰ খোটাণিটো এৰি দ্বিতীয় খোটাণিটোত অভিনয় কৰাৰ কাৰণে ৰখা হয়। ইয়াক ভৰত নাট্য শাস্ত্ৰৰ ভাষাত ‘ৰঙ্গপীঠ’ বোলে। উক্ত ‘ৰঙ্গপীঠ’ খণ্ডটোৰ পিচত সিংহাসনৰ পোনে পোনে এখন ‘দোহাৰ’ থাকে। নাট্য শাস্ত্ৰৰ মতে উক্ত ‘দোহাৰ’ক ‘ৰঙ্গশীৰ্ষ’ বোলা হয়। দোহাৰত সূত্ৰধাৰ, গায়ন, বায়ন সকল, ভাওনাৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় সঙ্গীয়া বাদ্য যন্ত্ৰাদি থাকে। তাৰ পৰাই অভিনয় নিয়ন্ত্ৰণ হয়। দোহাৰৰ দক্ষিণ ফালে অভিনেতা বা ভাৱীয়া সকলৰ প্ৰবেশ প্ৰস্থান কৰাৰ এটা সৰু পথ থাকে। সেই পিনেদি

অভিনেতা সকল প্ৰবেশ প্ৰস্থান কৰে। ইয়াক “কৃতপ সন্নিবেশঃ” বুলি কয়। ‘দোহাৰ’ৰ গাতে ল’কৈ শীৰ্ত্তন ঘৰৰ চ’তিৰ পৰা তললৈ নমাই) এখন বগা বা ক’লা আঁৰ কাপোৰ থাকে। এইখন “দোহাৰৰ” বন্ধা কবচ। এই খনেই ‘দোহাৰৰ’ সীমা যাতে আন মানুহে তাত উপবেশন কৰিব নোৱাৰে। দোহাৰৰ পিচফালে দক্ষিণ ফালে) ডাৱৰীয়া সৰলৈ সাজপাৰ কৰা এখন ঠাই থাকে। তাক সন্নীয়া ভাষাত “চাঁঘৰ” বুলি কয়। নাট্যশাস্ত্ৰ মতে “নেপথ্য গৃহ” আৰু আনসকলৰ মতে “সজ্জাকক্ষ”। ৰঙ্গ পীঠলৈ প্ৰবেশ কৰি আহিবৰ কাৰণে “নেপথ্য গৃহ”ত এখন দুৱাৰ থাকিব লাগে (নাট্যশাস্ত্ৰ ২/৯৫)। ৰঙ্গ পীঠ প্ৰবেশ পথত (দোহাৰৰ কাষতে) সন্নীয়া নীতিমত এটি “অগ্নিগড়” থাকিব লাগে। নাট্য শাস্ত্ৰৰ তৃতীয় অধ্যায়ৰ “ৰঙ্গমঞ্চত আলোক সজ্জা” প্ৰসঙ্গত আছে যে নাট্যাচাৰ্য্যই ঘট ভঙাৰ পিচত (সূত্ৰধাৰে ঘট ভঙা নীতি আছে) নিভীকু সহকাৰে জ্বলন্ত প্ৰদীপ লৈ গোটেই প্ৰেক্ষাগৃহ আলোকিত কৰিব। এই নিয়মেই বোধ হয় ‘অগ্নিগড়’। ইয়াৰ তলতে এখন আঁৰ কাপোৰ ধৰি (দুজন গায়ন বাহনে বা অন্য কোনো বিভাগীয় সহকৰ্মীয়ে) অভিনেতাই আঁঠুলৈ সেৱা কৰি থকা অৱস্থাতে এজনে টান মাৰি লৈ যায়। দোহাৰৰ সকলোৱে হৰিধ্বনি কৰে। অভিনেতাজনে নাচি নাচি ৰঙ্গপীঠলৈ আগবাঢ়ি যায়। লগত গীত, তাল, খোল বাদ্য বজোৱা হয়। অভিনেতা সকলক দক্ষিণ ফালে (অৰ্থাৎ পুৰুষ সকলক) আৰু অভিনেত্ৰী সকলক (মহিলা সকলক) উত্তৰ ফালে বহিবলৈ দিয়া হয়। উল্লেখযোগ্য যে সূত্ৰৰ ভক্তৰ ল’ৰাইহে মহিলাৰ ভাও দিয়ে। ইয়াত অভিনেত্ৰী মানে মহিলাৰ কথা কোৱা নাই। মহিলাৰ ভাও দিয়া সকলক উত্তৰ ফালে বহিবলৈ দিয়াৰ প্ৰধান কাৰণ হ’ল মহিলা সকল সদায় পুৰুষৰ বাও ফালে অৱস্থান কৰে। ৰঙ্গপীঠলৈ যাত্ৰা কৰি নাচি নাচি যাওঁতে উত্তৰ ভাগটো সদায় সকলোৰে বাওঁফালে হয়। গতিকে তেওঁ লোকক উত্তৰ ফালে বহিবলৈ দিয়া হয়। বহিবৰ কাৰণে ‘কঠ’ বা কাপোৰ পাৰি দিয়া হয়। কীৰ্ত্তন ঘৰত উচ্চাসনত উপবেশন নিষিদ্ধ। সাত্ত্বিক পৰিবেশত ডাৱৰীয়া সকল বহাটো সন্নীয়া নীতিৰ ভিতৰতে পৰে। ডাৱৰীয়া সকল প্ৰবেশ কৰাৰ পিচত বিনা কাৰণত নেপথ্যগৃহলৈ আহিব নেপায়। সূত্ৰধাৰে অনুমতি নিদিলে তেওঁলোক আহিব নোৱাৰে। অকীয়া ভাওনা দিনৰ ভাগত যিমান শোভা বৰ্দ্ধন হয়, ৰাতি সিমান নহয়। গতিকে অকীয়া ভাওনা প্ৰায়েই দিনৰ ভাগতহে অভিনীত কৰা হয়। পূৰ্বকালত সূত্ৰধাৰ, শ্ৰীকৃষ্ণ বা শ্ৰীশ্ৰীৰামচন্দ্ৰৰ ভাওনা জোৱাজনে উপবাসে থাকিব লাগে আৰু সাত্ত্বিক পৰিবেশত থাকিব লাগে। এই নীতি ভাওনা দিনাৰ কাৰণে। আজিকালি

সেই পবিত্ৰ নীতি প্ৰায়েই নাইকীয়া হৈছে। পুৰ্বোক্ত বিধিবিলাক শাস্ত্ৰীয় আৰু সন্নীয়া দুয়োবিধৰে আছে। এনেকৈয়ে নীতিবোৰ পালিত হৈ আহি আছে। সম্পূৰ্ণ লিখিলে বহুত হয় কাৰণে লিখা নাই।

(গ-১৭) অস্কীয়া নাটত ব্ৰজাবলী ভাষা :—

শঙ্কৰ মাধবদেৱৰ দ্বাৰা ৰচিত নাটক সমূহত বৰগীত সমূহত আৰু অন্যান্য পুথিত ব্যৱহাৰ কৰা ভাষা হ'ল ব্ৰজাবলী। বিশেষকৈ নাটক আৰু বৰগীততে ব্ৰজাবলী ভাষাৰ প্ৰয়োগ সৰ্ব্বাধিক বুলি জনা যায়। পুথিবিলাক যেনে কীৰ্ত্তন ঘোষা, নাম ঘোষাত আংশিক ভাবেহে আছে। সেইবাবে ব্ৰজাবলী ভাষাৰ ব্যৱহাৰ তিনিটা ভাগত ভগাব পাৰি যেনে নাটক, বৰগীত আৰু ধৰ্ম্মপুথি অৰ্থাৎ কীৰ্ত্তনাদি ভক্তিপৰ শাস্ত্ৰ সমূহ। ব্ৰজাবলী ভাষাৰ ব্যৱহাৰ শতকৰা নিৰামৰ্ষক ভাগ নাটকতে আছে। বাকী এভাগ সংস্কৃত ভাষা বুলি জনা যায়। ভক্তি শাস্ত্ৰত সংস্কৃত ভাষাৰ ব্যৱহাৰ বেছি। ব্ৰজাবলী কম। বৰগীতত শতকৰা আশীভাগ ব্ৰজাবলী আৰু বিশভাগ সংস্কৃত বুলি এটি খুলমূল সমীক্ষা ৱাঙি ধৰিব পাৰি। অৱশ্যে এইখিনি অনুমান ভিত্তিতহে লিখা হৈছে। বিচাৰ কৰিলে কম বেছি হবও পাৰে।

পৃথিৱীত যিমানবিলাক জাতি সম্প্ৰদায় আছে, সকলোৰে কাৰণে নিজৰ নিজৰ ভাষা, উপভাষা আদি আছে। ভাষা হ'ল জাতিৰ প্ৰতীক বা নিচান। অসমত অসমীয়া, বজ্জত বঙলা, উৰিষ্যাত উৰিয়া আদি ভাষাৰ ব্যৱহাৰ সেই সেই জাতিৰ স্বতন্ত্ৰ প্ৰতীক হিচাবে হৈছে। কিন্তু নাটকৰ ক্ষেত্ৰত কবি নাট্যকাৰ সকলে তেনেকুৱা ধৰা বজ্জা নিয়ম কৰি যোৱা নাই অৰ্থাৎ নাটকীয় চৰিত্ৰ সংলাপ আদিত নিজৰ ভাষাৰ উপৰিও অন্য ভাষা ব্যৱহাৰ কৰি চৰিত্ৰ সমূহ জীৱন্ত কৰি গৈছে। পুতলা নাচত সূত্ৰধৰাৰ লগে লগে যেনেকৈ পুতলা বোৰে হাত-ভৰি লবাই জীৱন্ত হয়, ঠিক তেনেকৈ নাটকত চৰিত্ৰ আদিয়ে সংলাপ কৰিলেই জীৱন্ত হয়। সেই কাৰণে সকলোকে ভাষা লাগে। তাৰতীয়া কবি নাট্যকাৰ সকলে তেওঁলোকৰ ধৰ্ম্ম আৰু নাটক প্ৰচাৰৰ বাহক হিচাবে যিবোৰ ভাষা ব্যৱহাৰ কৰি গৈছে সেইবিলাক ইয়াত আলোচ্য বিষয় নহয়।

ভৰত নাট্য শাস্ত্ৰত নাটকীয় চৰিত্ৰৰ মুখত কি ভাষা দিব লাগিব, সেই সম্পৰ্কে নিৰ্দ্দেশ আছে। সাধাৰণতে ব্ৰাহ্মণ, বজ্জা, মন্ত্ৰী, সেনাপতি পণ্ডিত আদি প্ৰধান চৰিত্ৰবোৰৰ মুখত সংস্কৃত ভাষা আৰু স্ত্ৰী, দাস-দাসী আদি ইত্যৰ সকলৰ মুখত প্ৰাকৃত ভাষা ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ কোৱা হৈছে। কিন্তু

শঙ্কৰ-মাধৱী মহাপুৰুষে নাট্য শাস্ত্ৰৰ সেই নিৰ্দেশ মান্য কৰা নাই। শঙ্কৰ মাধৱদেৱৰ অকল্যাণ নাটত সূত্ৰধাৰ আৰু প্ৰধান চৰিত্ৰ বিলাকৰ মুখত মাজে মাজে সংস্কৃতৰ সংলাপ থাকিলেও ব্ৰজাৱলী ভাষাৰ ব্যৱহাৰ সৰ্ব্বোপৰি প্ৰতিষ্ঠিত। বিশ্বামিত্ৰৰ “চিৰজীৱ চিৰজীৱ চিৰজীৱ জনাধিপ” আদি, নাৰদৰ মুখত “জয় জয় যদুদেৱ দেৱকী নন্দনসুত্ৰং” আদি সংস্কৃত সংলাপ থাকিলেও পান্থ বা চৰিত্ৰৰ ভেদাভেদ কৰিবলৈ যোৱা নাই। দুজনা গুৰুৱে নাটকীয় চৰিত্ৰ সমূহৰ মাজত ভাষা ব্যৱহাৰৰ ক্ষেত্ৰত উত্তম, মধ্যম আৰু অধম আদি বচাৰ কৰা নাই। তেৱাই সকলোকে সমান চকুৰে চাইছে অৰ্থাৎ নাটকত সকলোৰে মুখত ব্ৰজাৱলী ভাষা দি সমদৃষ্টি কৰিছে। সংস্কৃত নাটক সমূহত পান্থভেদ ভাষাভেদে থকা দেখা যায়। সংস্কৃত নাট্যকাৰ সকলে নাট্য শাস্ত্ৰৰ নিৰ্দেশ মান্য কৰিছে।

আনহাতেদি শঙ্কৰদেৱে হৰি ভক্তি কণা অন্তৰত স্ক্ৰুৰণ হ’বৰ কাৰণেও ভাষাৰ ক্ষেত্ৰত পান্থ-পান্থীৰ ব্যৱধান চিন্তা নকৰি সকলোৰে মুখত এক ভাষা এক কথা সংযোগ কৰা বুলিও ক’ব পাৰি। কাৰণ হৰি ভক্তি আশ্ৰয়ৰ ক্ষেত্ৰত এজন উত্তম লোকৰ যি অধিকাৰ আছে, সেই অধিকাৰ এজন অধম লোকৰো আছে। গতিকে অধিকাৰীৰ ক্ষেত্ৰত সকলোৰে কাৰণে মূল্যবান। সেই মণ্ডৰ্য মাধৱদেৱে কৈছে— “হৰিনামে নহিকে নিয়ম অধিকাৰী। বাম বুলি তখে মিৰি আহোম কছাৰী” (নাম বোষা)।

ব্ৰজাৱলীৰ ইতিহাস বহু পূৰণ। এই ভাষাটো বহুতৰ মতে কৃত্তিম উপভাষা, কোনোৰ মতে মিশ্ৰভাষা, কোনোৰ মতে স্বতন্ত্ৰ ভাষা ইত্যাদি। এই বিষয়ত আমাক বাৰ্ণবিশুদ্ধতা নালাগে। মাত্ৰ এটা কথা স্বীকাৰ কৰিব লাগিব যে শ্ৰীকৃষ্ণৰ লীলাৰ কেন্দ্ৰভূমি আছিল ব্ৰজধাম। ব্ৰজধামত নন্দ যশোদা, গোৱাল-গোৱালিনী সকলে (শ্ৰীকৃষ্ণৰো মাতৃভাষা আছিল ক’ব, যি ভাষা ব্যৱহাৰ কৰিছিল সেই ভাষাকে ব্ৰজভাষা বা ব্ৰজাৱলী ভাষা বুলিও আনে ক’ব খোজে। তদুপৰি আমাৰ মহাপুৰুষীয় ধৰ্মও কৃষ্ণ কেন্দ্ৰিক কাৰণে কৃষ্ণই যি ভাষা ব্যৱহাৰ কৰিছিল ব্যক্তিত্বৰ সৈতে ভাষাত্বৰ মিলন কৰি দুজনা গুৰুৱে ভক্তিৰ ক্ষেত্ৰত এই ভাষাক স্বীকাৰ কৰি লৈছিল বুলিও ক’ব খোজে। প্ৰায় জাগে যে কৃষ্ণৰ ভাষা কৃষ্ণৰ মুখত দিব লাগিছিল, আনৰ মুখত কিয় দিয়া হৈছে ইত্যাদি। উত্তৰত কোৱা হয় যে কৃষ্ণই নাটকৰ প্ৰধান নায়ক কাৰণে সকলোৱেই তেওঁৰ অধীন সেই কাৰণে সকলোৱেই কৃষ্ণৰ ভাষাহে ক’ব লাগিব। আনহাতে সৰ্ব সাধাৰণ ৰাইজে সকলো ৰাজৰ মুখতে একে ভাষা বুজিব পৰাকৈ আৰু

ভক্তিময় নাটকৰ পবিত্ৰ ভাষাৰ সোৱাদ লব পৰাকৈ ব্ৰজাবলী ভাষাৰ প্ৰয়োগ কৰা হৈছে। বহুতেই আকৌ কব খোজে যে ব্ৰজাবলী ভাষা সৰ্বভাষাৰ গ্ৰীষ্ম ভাষা। উচ্চাৰণত ভেদ থাকিলেও ইয়াক ভাৰতীয় লোকে বুজি পায়। গতিকে সৰ্বভাষাৰতীয়া দৃষ্টিত গুৰুজনাই এই ভাষাৰ প্ৰয়োগ কৰিলে ইত্যাদি। ব্ৰজাবলী ভাষা অসমীয়া মানুহৰ উচ্চাৰণত কিছু ব্যৱধান হয়। অসমীয়া ভাষাত ‘স’ টো ‘চ’ উচ্চাৰণ নহয়। গতিকে ইয়াক “অসমীয়া ব্ৰজাবলী ভাষা” বুলি কলেও দোষ নহয়। আনহাতে অসমীয়া মানুহ বিশেষকৈ সন্তোষাৰত (যি বিলাক সন্তত অক্ষীয়া ভাওনা হয় যেনে কমলবাৰী, বৰদোৱা, চামঙৰি আদি) ব্ৰজাবলী ভাষাৰ উচ্চাৰণ এতিয়াও শুদ্ধ ৰূপত হোৱা নাই। ইয়াৰ প্ৰধান কাৰণ হ’ল ই আমাৰ কথিত ভাষা নহয়, নাটকীয় ভাষাহে। শুদ্ধ উচ্চাৰণ কৰিব পৰা থল অৱশ্যে নথকাও নহয়।

ব্ৰজাবলী ভাষাৰ এটি মহৎ গুণ হ’ল এই ভাষাই কম শব্দত বহুল অৰ্থ প্ৰকাশ কৰে বা কম স্বাক্যত অৰ্থাৎ সংক্ষেপতে বহুল অৰ্থ প্ৰকাশ কৰে। ইয়াৰ লগত অভিনয় যুক্ত হোৱাত পাৰ্থক্য বাক্যটোৱে এখন বিশাল কাহিনী সমুদ্ৰত অৱগাহন কৰিবলৈ সুবিধা দিলে। লগতে ঐশী শক্তিৰ নান্নক অৱতাৰী পুৰুষজনাৰ ভাব আৰু লিখনীৰ পৰশত ই আৰু জীৱন্ত হৈ উঠিছে।

‘ব্ৰজাবলী’ শব্দটো শঙ্কৰ-মাধৱ দুজনা গুৰুৱে তেৰাসৰে ৰচিত গ্ৰন্থ সমূহত উল্লেখ কৰা নাই যেন লাগে। ৰচিত সমূহত আৰু তৎসংজ্ঞাৰ অন্যন্য গ্ৰন্থ সমূহতহে ‘ব্ৰজাবলী’ শব্দটো পোৱা গৈছে। যদি গুৰুদুজনাঃ নাটকত আৰু বৰগীতত ব্যৱহাৰ কৰা ভাষাটোৰ নাম উল্লেখ কৰি যোৱা নাই, তেন্তে সেই সময়ত অন্তৰ্ভাৱত ‘ব্ৰজাবলী’ বুলিয়েই ভাবিছিলনে, অন্য প্ৰকাৰে কিবা ভাবিছিল, সেই কথা এতিয়াও বিচাৰ হোৱা নাই। সেই বিচাৰৰ এতিয়া প্ৰয়োজন আছে।

‘ব্ৰজ’ শব্দটোত ‘আবলী’ প্ৰত্যয় লগল গালে ‘ব্ৰজাবলী’ শব্দ গঠন হয়। বহুতেই আকৌ ‘আবলী’ টোক প্ৰত্যয় নকৰি শব্দ বুলিও ক’ব খোজে। যি কি নহওক ব্ৰজাবলী শব্দটোৰ এটি সাধাৰণ সন্ধি আৰু বিসন্ধি কৰা হ’ল মাত্ৰ। জ্ঞান কিছুমানে ‘ব্ৰজাবলী’ নকৈ ‘ব্ৰজবুলি’ বুলি কব খোজে। অসমীয়াই ‘ব্ৰজবুলি’ বুলি নকয়, ‘ব্ৰজাবলী’ বুলিহে কয়।

(প-১৮) অক্ষীয়া শব্দৰ মূল বিচাৰ :-

শঙ্কৰ-মাধৱ মহাপুৰুষে বাৰখন অক্ষীয়া নাট লিখি থৈ গৈছে। ইয়াকে সংক্ষেপতে “বাৰছোৱা অক্ষীয়া নাট” বুলি কোৱা হয়। দুজনাগুৰুৱে

“অঙ্গীয়া নাট” বুলি ক’তো উল্লেখ কৰা নাই। তেৰাসবৰ ভাষাৰে “কালিদমন ওহি-বৰ নাটক”, শ্ৰীৰাম বিজয়ং নাম নাটকম্” “কক্ষিণী হৰণং নাম নাটকং” “শ্ৰীপাৰিজাত হৰণং ছাৱাং সাম্প্ৰতি পণ্যত” ইত্যাদি। কিন্তু পিচৰ কালত দুজন গুৰুৰ গুণমুগ্ধ সকলে তেৰাসবৰ নাট সমূহৰ নাম “অঙ্গীয়া নাট” বা “অঙ্গীয়া ভাওনা” বুলি ৰাখে। দ্বিজ ৰমানন্দই লিখিছে -

ৰামৰ বিবাহ কথা সীতা স্বৰ্ণম্বৰ।

অঙ্কক লিখিলা তৈতে শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰ ॥

গুৰুধ্বজ নৃপতিকো অঙ্কে নিবন্ধিলা।

অঙ্কতে শ্লোকক কৰি অঙ্ক সমাপিলা।

গুৰু চৰিত/দ্বিজ ৰমানন্দ

আকৌ— প্ৰাৰিজাত হেন নাম অঙ্ক মহা অনুপাম

কৰিলা শঙ্কৰে তৈতে পাছে।

গুৰু চৰিত/ৰামচৰণ ঠাকুৰ

‘অঙ্ক’ শব্দটোত ‘ঈয়া’ প্ৰত্যয় লগালেই ‘অঙ্গীয়া’ হয়। পূৰ্ব্বোক্ত পদ কেইটাত ‘অঙ্ক’ বুলিহে আছে। কিন্তু ‘সত্তাবলী’ নামৰ পিচৰ কালত চৰিত প্ৰস্থখনত ‘অঙ্গীয়া’ শব্দটো পৰিচালৰ ভাবে পোৱা হয়। তাত ‘অঙ্গীয়া’ কিয় বোলে তাকো কৈছে যেনে ‘অঙ্কিত কৰিলা দেখি অঙ্গীয়া যে নাম’। ৰূপকৰ দহোটা ভাগৰ ভিতৰত ‘অঙ্ক’ শব্দটো পৰে। কিন্তু সংস্কৃত নাট সাহিত্যত উল্লিখিত ‘অঙ্ক’ শব্দৰ কিছুমান বিধি বিধানৰ লগত অঙ্গীয়া নাটৰ সাদৃশ্য চকুত নগৰে কাৰণে ইয়াক তেনে নীতিত পেলাব নোৱাৰি। অৱশ্যে কোনো কোনোৱে এক অঙ্ক বিশিষ্ট কাৰণে অঙ্গীয়া নাট হোৱা বুলি ক’বলৈ প্ৰয়াস কৰিছে। সেই ফালৰ পৰা চালে সংস্কৃত ‘অঙ্ক’ ৰূপকৰ এটা মান লক্ষণ অঙ্গীয়া নাটত থকাত অৰ্থাৎ এটা অঙ্কতে নাটক পৰিসমাপ্তি হোৱাত ‘অঙ্গীয়া’ হোৱা বুলি ধৰিব পাৰি। বাকী লক্ষণবোৰ নিম্নলিখিত। অঙ্গীয়া নাটত জাঁৰ কাপোৰ নগৰে। থিয়েটাৰ আদিত জাঁৰ কাপোৰৰ ব্যৱস্থা আছে। মাজে মাজে দৃশ্য সলনি কৰিবৰ কাৰণে ইয়াত জাঁৰ কাপোৰ পেলায়। কিন্তু অঙ্গীয়া নাটত দৃশ্য সলনি কৰিবলৈ থল নাই। আৱন্তণিৰে পৰা শেষলৈকে একে পৰ্যায়তে নাট চলি থাকে কাৰণে এক অঙ্ক বিশিষ্ট অঙ্গীয়া নাট বুলিও ক’ব পৰা যায়। কিন্তু ‘অঙ্গীয়া’ শব্দটোৰ মূলগত অৰ্থ সত্তাবলী পৃথিবী মতে বেছি প্ৰহুণযোগ্য আৰু যুক্তিপূৰ্ণ বুলি ভাবিবৰ থল আছে। ওপৰত উল্লেখ কৰা

“অতিকত কৰিলা দেখি অকীয়া যে নাম” অৰ্থ সন্ততিপূৰ্ণ বুলি ভবা হয়। কি অতিকত কৰিছিল আৰু কি অকণৰ ফলত অকীয়া নাম পালে তাৰ ব্যাখ্যা সেই পুথিতে আছে। তাত লিখিছে—

বৈকুণ্ঠৰ পাৰিষদ অনেক যতেক।

অক্ষিত কৰিয়া পাছে দেখাইলা প্ৰত্যেক ॥

চিহ্নযাত্ৰা চিত্ৰপট নাটক বিস্ময়।

এহিহেতু চিহ্ন যাত্ৰা বুলি সবে কয়।

সন্ধ্যাৱলী

উক্ত পুথিৰ মতে ‘অকীয়া’ শব্দৰ অৰ্থ হ’ল নাটকত অভিনেতা সকলক বং বৰণ সানি প্ৰবেশ কৰোৱা বা বিভিন্ন প্ৰকাৰে চিত্ৰপট আঁকি (পাৰিষদ সকলক চিত্ৰত চিত্ৰিত কৰি দেখুৱাই) চোখুখা সাজি অকণ কৰি দৰ্শক সকলক দেখুউৱাৰ কাৰণে ‘অকীয়া’ নাম পালে। অকীয়া নাটৰ মূল উৎস বা মূল ৩টি হ’ল ‘চিহ্নযাত্ৰা’। ‘অক’ শব্দটোৱে এই অৰ্থত অক্লন কৰা বুজাইছে। ‘অক’ শব্দই কোলাকো বুজায়। ‘চিহ্নযাত্ৰা’ কালত যিবিলাক যুখা নিৰ্মাণ কৰা হৈছিল আৰু চিত্ৰত যিবিলাক ব্যক্তিক চিত্ৰিত কৰা হৈছিল, সিমেই পিচত ‘অকীয়া’ নাম পায় আৰু উত্তৰ কালত ৰচিত বাকী ‘বাৰহোৱা’ ন’টেও ‘অকীয়া নাট’ নামেৰে জনাজাত হয়।

(গ-১৯) অকীয়া ডাঙনাৰ আদিপৰ্ব ‘চিহ্নযাত্ৰা’ নাটঃ—

মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱৰ ৰচিত ছখন অকীয়া নাট বৰ্তমান হাত দিলে পোৱা অৱস্থাতে আছে। ইয়াৰ আগতে শ্ৰীকৃষ্ণৰ জন্মৰ পৰা প্ৰয়াণ পৰ্য্যন্ত এখন নাট ৰচনা কৰিছিল বুলি সন্ধ্যাৱলী পুথিত পোৱা হয়। এইখনেই ‘চিহ্নযাত্ৰা’ নাট। কিন্তু চৰিত পুথিত ‘চিহ্নযাত্ৰা’ৰ লিখিত কাহিনী নাই অৰ্থাৎ নাটক হিচাবে থকাৰ সন্ধান পোৱা নাযায়। ‘চিহ্নযাত্ৰা’ক আন ভাষাত ‘চিত্ৰ নাট্য’ বুলি কোৱা ভাল। আনহাতেদি মুক অভিনয়’ বা ‘নৃত্য নাটিকা’ বুলিও ক’ব পাৰি। ‘চিহ্ন’ মানে চিন বা অক্লন। যিখন নাট চিত্ৰৰ দ্বাৰা বা চিত্ৰাঙ্কণৰ দ্বাৰা প্ৰদৰ্শিত হৈছিল, সেই খনেই ‘চিহ্নযাত্ৰা’। চিত্ৰাঙ্কণৰ লগত সশৰীৰে অভিনেতাৰ প্ৰবেশত ইয়াক ‘চিনেমা’ জগতলৈ এবাৰ মনত পেলাব লাগিব। চিহ্ন যাত্ৰাৰ অশুদ্ধত কলা কৌশলৰ কথা চৰিত পুথিত বিস্তৃত ভাৱে পোৱা যায়। ইয়াৰ অভিনয় পদ্ধতি, কলা কৌশলৰ মানদণ্ড অতি

উচ্চ পৰ্ম্মায়াৰ আছিল। সেই কাৰণেই অসমীয়া নাট্য ইতিহাসত “চিহ্নযাত্ৰা” নাটক আদিপৰ্ব্ব হিচাবে চিৰস্মৰণীয় হৈ থাকিব।

শঙ্কৰদেৱৰ বয়স তেতিয়া উনৈশ বছৰ (১৬৯০ শকাব্দ)। এসময়ত বুঢ়াখা, জয়ন্ত, মাধৱ, কৰ্ণপুৰ, চতুৰ্ভুজ আদি বংশীয় অন্যান্য ভূঞা সকল গৈ শঙ্কৰ দেৱক নাচ, ভাওনা দেখুৱাবলৈ অনুৰোধ কৰিলে। তেওঁলোকে কৈছিল —

বিদ্যাতে পাৰ্গত শাস্ত্ৰ আছা যন্ত
সবাহাতেক আছে পঢ়ি।
সমস্ত লোকৰ হৰিষ বিস্তৰ
বৈকুণ্ঠ দিয়োক গঢ়ি ॥
নটুৱা শিকাইবা ভাওনা দেখাইবা
হৰিষ আমাৰ মন।
বৈকুণ্ঠ নগৰ ভালমতে ৰাপু
দেখায়ো আৰ এখন ॥
সাত বৈকুণ্ঠৰ সাতগোটা নাম।
পৰিষদ গণ মানে ॥
চাহিবাক প্ৰতি সবাহানে মতি
দেখায়ো তাক যতনে ॥

এই খিনিতে এটি কথা উল্লেখনীয় যে ভূঞাসকলে কৰা অনুৰোধৰ বিষয়বোৰ যেনে “নটুৱা শিকাইবা, ভাওনা দেখাইবা, বৈকুণ্ঠ নগৰ, সাত বৈকুণ্ঠৰ নাম ইত্যাদি ইঙ্গিতবোৰ তেওঁলোকে ক’ব পৰা শিকিলে। অনুমান হয় যে শঙ্কৰদেৱে পূৰ্ব্বতে এনেকুৱা এটি কল্পনাৰ কথা কাৰোবাৰ আগত কৈছিল। সেয়েহে ভূঞা সকলে বিষয়বোৰ তন্ন তন্নকৈ ক’ব পাৰিলে। শঙ্কৰ দেৱেও ঘপহকৰে “তোমাৰ বাৰো, সন্যাসীত শিকি, দেখাইবো বৈকুণ্ঠপুৰ। চিহ্নযাত্ৰা নামে, কৰিবো বিদিত। হৰিষ পাইবা প্ৰচুৰ” এই বুলি কৈছিল। ইয়াৰ পৰাই এনে অনুমান কৰিব পাৰি। যিকি নহওক শঙ্কৰদেৱে কৰা কল্পনা বাস্তৱত পৰিণত হ’ল। গুৰুৰ আদেশত ভূঞা সকলে ৰঙাঘৰ নিৰ্ম্মাণ কৰিলে। চৰিতত সেই সম্পৰ্কত এটি আভাস দিয়া আছে “ভূঞাসবে ৰঙা ঘৰ সাজি যোবে, শঙ্কৰক জনাইলন্ত”। কিন্তু সত্তাৱলী পুথিত সুন্দৰকৈ পোৱা যায়। ৰঙাঘৰ, চোঁঘৰ আৰু নাট্য মণ্ডপৰ ভেটি প্ৰস্তুত কৰা হৈছিল। সাত বৈকুণ্ঠৰ কাৰণে সাত থাক ভেটিও নিৰ্ম্মাণ কৰা হৈছিল। তাত চিত্ৰিত কৰা হৈছিল।

ইত্যাদি। নাট্য মণ্ডপৰ ভেটি নিৰ্মাণ কৰাৰ পৰা এটি কথা ধাৰণা কৰিব পাৰি যে শঙ্কৰদেৱে নিশ্চয় মঞ্চাভিনয় কৰিছিল। অধুনিক দৃশ্য সজ্জা বা বজমঞ্চৰ আধুনিক বিধি ব্যৱস্থাপ্তিনি হয়তো তেতিয়া কৰা নাছিল। কিন্তু মঞ্চাভিনয়ৰ জকাটো যে তেতিয়াই শঙ্কৰদেৱে প্ৰস্তুত কৰিছিল সেই কথা সত্য। অৱশ্যে উক্ত মঞ্চাভিনয় নিশ্চয় মুকলি আছিল অৰ্থাৎ জন সাধাৰণে মুকলি ভাৱে নাট্য, নৃত্য উপভোগ কৰিব পাৰিছিল। সেই কাৰণে “মুকলি বজমঞ্চ সৃষ্টিকৰ শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰদেৱ” বুলি তেৰাক এটি বিশেষণ শব্দেৰে বিভূষিত কৰিছে গুণমুগ্ধ সকলে।

বডাৰ নিৰ্মাণ কাৰ্যাৰ পূৰ্বতে সন্নীতৰ কাৰণে আহিলা প্ৰস্তুত কৰা হ’ল। ক’ত কেনেকৈ কাৰিকৰ আছে সেইবিলাক কথা শঙ্কৰ গুৰুৰ নথ্য দৰ্শনত আছিল। কপিলী মুখৰ পৰা কুমাৰ মানুহ অনাই মাটি খোল নিৰ্মাণ কৰা হৈছিল। সেই সম্বন্ধে সন্তানুলীয়ে কৈছে—

কপিলী মুখৰ পৰা কুমাৰ অনাই।

মাটিখোল গঢ়াইলন্ত শঙ্কৰ গোসাঁই ॥

সন্তানুলীৰ লগত কথা শুক চৰিত একমত “শুক কপিলীমুখৰ কলঙ্গ কাখৰ কুমাৰত খোল গঢ়ালে জোখা দি, দাইনা সাত আজুল, বেঞা তেৰ আজুল চল, চালে।” কিন্তু ৰামচৰণ ঠাকুৰৰ চৰিতত কাঠৰ খোল বুলিহে কৈছে যেনে -

কপিলীমুখত

কুমাৰ আহয়

শুনোকৰে সৰ্বজনে ॥

খোল গঢ়িবাক

বোলো শুনাতে

চাল কিনি পঠাই দিয়া।

তেতিয়কৈ কাঠ

একদাল আনি

সাজিল আনন্দ হয় ॥

বৰষ্ম আতৈ

আসিয়া তেখনে

খোজৰ জোখাক দিয়া।

হস্তোদল আজুল

ৰাম ভাগজানা

দাহিনে ন আজুল কৈলা ॥

সকালে গঢ়ায়া

শীঘ্ৰে পাগ দিয়া

দিলোক খোল পঠাই।

শুকচৰিত/ৰামচৰণ ঠাকুৰ

পূৰ্বোক্ত পৰস্পৰ বিৰোধী কথাবিলাক জানি আমি কোনটো শুদ্ধ তাক নিৰ্ণয় কৰিব পৰা নাই। কিন্তু এটা কথাত আমি সিদ্ধান্তলৈ আহিব পাৰোহঁক যে চিহ্নযাৱা কালত শঙ্কৰদেৱে পোনতে কাঠৰে নিৰ্মিত খোলকে ব্যৱহাৰ কৰিছিল। পিচত হয়তো মাটিৰ খোল গঢ়িছিল। অথবা ধোনতে মাটিৰ খোলহে ব্যৱহাৰ কৰিছিল। কিন্তু মাটিৰ খোলৰ অস্বাভাৱ কথাত চিন্তা কৰি পিচত কাঠৰ খোল নিৰ্মাণ কৰি লৈছিল। দুয়োটাই যে শঙ্কৰ দেৱৰ সৃষ্টি, সেই কথা শ্ৰৱে সত্য আৰু দুয়োটাই শুদ্ধ বুলি বিবেচিত হয়। মাটিৰ খোল আৰু কাঠৰ খোলৰ মাজত একো ব্যৱধান নাই। উভয়ৰ আকৃতি প্ৰকৃতি জোখমাখ একে। কিন্তু খোল আৰু মৃদঙ্গৰ মাজত ব্যৱধান পৰিলক্ষিত হয়। খোল-তকৈ মৃদঙ্গ চুটি। বাকীখিনি একে। স্বৰ ধবনি অলপ বেলেগ। মৃদঙ্গ মাটিৰে (প্ৰায়েই) গঢ় দিয়া। খোল কাঠেৰে নিৰ্মিত হয়। খোলৰ কাৰণে কঠাল কাঠ উপযুক্ত বুলি বিবেচিত হয়। কাৰণ পৰস্পৰ মাজত খুন্দা বা ঠেকা লাগিলে কঠাল কাঠ নেকাটে। বাকীৰোৰ কাঠ বিশ্বাসযোগ্য নহয়। তদুপৰি কঠাল কাঠত যুগে নধৰে। সিও এটা কাৰণ। খোলৰ কাৰণে শক্ত কাঠ কাটি জোখমতে চেও দি ভিতৰটো খুলি ফোপোলা কৰি কুন্দত দি খোল নিৰ্মাণ কৰা হয়। নিৰ্মাণ কাৰ্য্য সত্ত্বে ডকতেই কৰে। কুন্দত দিওঁতে হেঙ্গুল, হাইতাল আদ ৰং দিয়া হয়। খোল চোৱা কাৰ্য্যও ডকতেই কৰিব পাৰে। খোল চাবৰ কাৰণে শঙ্কৰদেৱে মুচিয়াৰ সম্প্ৰদায়ক কামত লগোৱাৰ কথা চৰিতত পোৱা যায়।

মুচিৰ ঘৰক

যায়োক কেতাই

গকহাল আনা যাই।

ইত্যাদি

সন্মতৰীত কৈছে—

ভালমৰা হৈছে মুচিয়াৰক অনাইল।

আগে থাকি ভালমতে খোলক চোৱাইল ॥

বহাৰ পৰা কঁহাৰ অন'ই তাল নিৰ্মাণ কৰা কথাও কৈছে—

বহাৰ কঁহাৰ আনি তালক গঢ়াইল।

ভোৰ আতি খুটি তাল আদি নাম দিল ॥

সন্মতৰী

খোল আৰু মৃদঙ্গৰ আকৃতি প্ৰকৃতি বা পৰিমাণ আদিত কিছু হুবহু--
দীৰ্ঘ থাকিলেও শঙ্কৰদেৱে নিজৰ বিচাৰ বুদ্ধিমতে, নিৰ্দেশমতে মৃদঙ্গ

হিচাবেই প্ৰচলন কৰিছিল। কিন্তু তাৰ নাম সলনি কৰা হ'ল ম'হা। মূদজ হ'ল শাস্ত্ৰীয় নাম, খোল হ'ল সন্নীয়া নাম। ইমানেই ব্যৱধান মাৰা। খোলৰ নামকৰণ এইবাবেই হ'ল যে বাৰ্তাদান খুলি কোপোলা কৰি খোলা কৰা হয় বাবেই 'খোল' হ'ল। মূদজৰ ব্যৱহাৰ কমলাবাৰী সত্তত কৰা হৈছিল। "মূদজ" নামক ~~এখন~~ খেমালিও আছে। এতিয়া খোল ব্যৱহাৰ হয়।

দিহি সন্মাদিত এতিয়াও মূদজ আছে। কোনো কোনো ঠাইতো মূদজ দেখা পোৱা যায়। অমৰ বাহিৰে মণিপুৰ আৰু পশ্চিমবঙ্গতো খোল বা মূদজৰ ব্যৱহাৰ আছে। খোল বা মূদজত ব্যৱহাৰ কৰা আহিলা বহুত। ইয়াৰ নাম আছে যেনে খোলা বৰতি, মলুৱা, ঘেৰ, কাপহী, পুলি, কাটনি ছাল, তালি, টিকনী, মাজৰ তালি, ঘুণ আদি। প্ৰতিটোৰে অৰ্থ বেলেগ বেলেগ। খোলত দাইনা আৰু বেঁৰা ভেদে দুটা ভাগ প্ৰধান ভাবে আছে। সোঁহাতৰ ভাগটো 'দাইনা' আৰু বওঁহাতৰ ভাগটো 'বেঁৰা' বুলি কোৱা হয়। অন্যান্য অঙ্গৰ ভিতৰত 'ঘুণ' দিয়া ভাগটো অতি আবশ্যকীয় বুলি ভবা হয়। ঘুণৰ ওপৰতে খোলৰ ধ্বনি ভাল মন্দ নিৰ্ভৰ কৰে। জাৱাচু (লোহা) খুন্দি গুড়ি কৰি মিহি চালনীৰে চালি বা কাঁহিত খুন্দা গুড়িৰে লৈ মাটিত টুকুৰিয়াই টান অংশ বোৰ জাঁতৰাই থৰ লাগে। ইয়াৰ লগত অখুৱা চাউলৰ ভাত, বৰাধানৰ আঁঠে মিহলাই মিহি কৰি বটি দাইনা আৰু বেঁৰা ভাগৰ সোঁমাজত লগাই দি এটা সৰু পতাগুটিৰে ঘঁহিব লাগে। তিনিপান বা পাঁচপান পৰ্য্যন্ত ঘুণ দিব বাবে। বৰ দাঠ হলে খোলৰ ধ্বনি মেদা হয়, পাভল হলে ধ্বনি ভাল হয়। ঘুণ দিওঁতাজনৰ ওপৰতে ধ্বনি নিকপণৰ দায়িত্ব আছে। সন্মালীত খোলত ঘুণ দিয়াৰ পদাৰ্থৰ আভাস এটি পোৱা যায়—

কৰকৰা ভাত লোহা গুড়ি মিশ্ৰ কৰি।

শকৰে লিয়াইল ঘুণ আতি সুৰ ধৰি ॥

ইত্যাদি।

খোল ঘুণাৰ সময়ত (কথাগুৰু চৰিতৰ মতে) ভাত খাই কাউৰীয়ে খোলত ঠোঁট খহোৱাত মাত ওলোৱা আৰু আন চৰিতৰ মতে বৈকুণ্ঠৰ ৰায়সৰ সৈতে ঘুণ দি মাত উলিউৱা কাৰ্য্যও অলৌকিক কথা।

খোলত ব্যৱহাৰ কৰা প্ৰধান আহিলা হ'ল গৰুচাল। গৰুচাল সৰু লককৈ কাটি দীঘলে ৰাখি খোলত মেৰাই দিয়া হয়। গৰুৰ চাল সংগ্ৰহ কৰি জ্বনা, কটপ, খোল চোৱা আলি সকলো কাৰ্য্য মুচিয়াৰ সম্প্ৰদায়ৰ ওপৰতে নিৰ্ভৰ

৬৩৪। সন্নীয়া সংস্কৃতিৰ স্বৰ্ণবেখা

কৰে। অসমীয়া জাতিৰ ভিতৰত মূৰ্চিয়াৰ সম্প্ৰদায় আছে। অসমীয়া মূৰ্চিয়াৰ কাম অতি উৎকৃষ্ট।

(গ—২০) খোজৰ চৰ্ম্মাদি শুদ্ধিৰ কথা :—

গোজাতিক হিন্দুসকলে মান্য কৰে আৰু সি জন্তুৰ ভিতৰত পবিত্ৰ। গৰুৰ মূত্ৰ আৰু বিষ্ঠা (গোবৰ পবিত্ৰকাৰক অৰ্থাৎ সি কীটানু নাশ কৰে) বুলি সৰ্বজন বিদিত। সেই সম্বন্ধে আমি তৃতীয় খণ্ডত প্ৰকাশ কৰি আহিছোঁ বাবে পুনৰুক্তি নকৰোঁ। কিন্তু গৰু মৃত্যু হলে অশুচি হয়। এতেকে মৃত গৰুৰ চাল বখলিয়াই আনিলে সি অশুচি হয়নে নহয় তাক বিচাৰ কৰা অৱশ্যক। খোজত গৰু চালৰ বৰতি কৰি লোৱা হয়। মৃত গৰু স্পৰ্শ কৰিলে শৰীৰ স্নান কৰিব লাগে। এনেস্থলত সেই বৰতিবোৰেৰে চোৱা খোজ স্পৰ্শকৰা আৰু তাৰে সৈতে কীৰ্ত্তনঘৰত প্ৰবেশ কৰা দোষণীয় বুলিয়েই ভবা হয়। উদুতৰত কোৱা হয় যে খোজ দেৱবাদ্য আৰু ভাগৱত গ্ৰন্থ তথা ভৰত নাট্য শাস্ত্ৰত চৰ্ম্মাদি শুদ্ধিৰ কথা পৰিষ্কাৰ ভাবে কোৱা হৈছে। প্ৰথমতে ভাগৱতৰ উদ্ধৃতি দিয়া হ'ল।

ধান্যদাৰ্হস্থিতন্তুনাং বসন্তৈজস চৰ্ম্মনাম্।

কাল বায়ু অগ্নিমৃদোয়ৈঃ পাৰ্থিৱানাং যুভায়ুতৈঃ ॥

ভাগৱত - ১১/২১/১২

অৰ্থাৎ—ধান, কাঠ, অস্থি, সূতা, পানী, সোণ, চৰ্ম্ম আদি পাৰ্থিৱ পদাৰ্থ-বোৰৰ কাল (সময় বিশেষে) বায়ু, অগ্নি, মাটি আৰু পানীৰে যোগাযোগ কৰিলে পবিত্ৰ আৰু অপবিত্ৰ দুয়োটাই হয়।

ভৰত নাট্য শাস্ত্ৰত—

ভতং চৈৱাবনদ্ধং চ ঘনং সুমিৰমেব চ।

চতুৰ্দ্ধিধং চ বিজ্ঞেয়ং আতোদ্যং লক্ষণাশ্ৰিতম্ ॥

ভতং তন্ত্ৰীগতং জ্ঞেয়মবনদ্ধং তু পৌণ্ডৰম্।

ঘনস্ত তালো বিজ্ঞেয়ঃ সুমিৰো বংশ এবচ ॥

ভৰত নাট্য শাস্ত্ৰ - ৬/২৭, ২৮

অৰ্থাৎ—বিশিষ্ট লক্ষণযুক্ত চাৰিপ্ৰকাৰ বাদ্য আছে বুলি জানিব। তাৰ নাম হ'ল ভত্ৰীগত (তাৰ নিৰ্ম্মিত), অবনদ্ধ (চৰ্ম্মাদি), কৰতাল আৰু বাঁহী।

শাস্ত্ৰোক্ত এনেবোৰ নিয়ম থকাৰ কাৰণে চৰ্ম্মাদি শুদ্ধি বুলি জনা যায়। সৰুত এনেকুৱা নিয়মো আছে—মূৰ্চিৰ পৰা খোজ চোৱাই অগ্নি

এৰাতি বাহিৰত বাখি পিচদিনা তুলসী পানী সিঞ্চন কৰি শুদ্ধি কৰা হয় ।
দেৱ ৰাদ্যলৈ ৰূপান্তৰ হোৱাত তাৰ অপবিত্ৰ কৰ্ম যায় ।

এনেকুৱা কিছুমান আগভীয়া কাম সমাপ্তিৰ পিচত চিত্ৰপট অঙ্কন
কৰা কাম্য আৰম্ভ হ'ল । বৈকুণ্ঠ নগৰ পটত লিখা হ'ল আৰু সেই সম্পৰ্কত
এখন আহি প্ৰস্তুত কৰিলে । চৰিত্তত কৈছে—

বৈকুণ্ঠ নগৰ ৰটতে লিখিল
অঙ্ক কৰিলন্ত তাৰ ॥ ইত্যাদি ।

ধেমালিৰ ঘোষা, স্লোক, সূত্ৰ, ভট্টীয়া, গীত বিলাক ভাগে ভাগে অঙ্কন
কৰা হৈছিল । য'ত যেনেকৈ যি থাকিব লাগে, যাৰ যি লক্ষণ সেইমতে
প্ৰস্তুত কৰা হৈছিল । কল্পতৰু, উপবন, সৰোবৰ, অনন্ত শয্যা, লক্ষ্মী, সৰ-
স্বতী, চৌদ্ধ পাৰিষদ আদিৰ কাহিনী গীতত (বোধহয় চিত্ৰও আঁকিছিল)
সন্নিবিষ্ট কৰা হ'ল । সাতখন বৈকুণ্ঠৰ সাতজন্য অধিপতিৰ চিত্ৰ পটত অঙ্কন
কৰিলে । বৈকুণ্ঠৰ যিমান সম্পদ আছিল, সকলোবোৰ চিত্ৰিত কৰা হ'ল ।
এইবিলাক অলৌকিক কাৰ্য্য সম্পাদনত সহায় কৰিবৰ কাৰণে শত্ৰুৰশতক
অন্য এজন সন্যাসীৰ ৰূপত আবিষ্কাৰ হোৱা কথা চৰিত্তত ইঙ্গিত দিয়া
হৈছে । গুৰুজনাৰ পূৰ্বোক্ত চিত্ৰিত বা অঙ্কিত বস্তুবোৰ এতিয়া পাবলৈ নাই ।
মাত্ৰ “চিহ্নাত্মক গীত” বুলি বিশ্বাস কৰা এটি গীত মাজুলী চ.মণ্ডলী সত্ৰৰ
পৰা উদ্ধাৰ কৰা হৈছে । গীতটি নিম্নস্থানত উদ্ধৃতি দিয়া হ'ল ।

ধূপদ

চিহ্নাত্মক গীত ৰাগ কামোদ জৌতি তাল

আজোৰঙা ৰোপন পূৰ্ণঘট স্থাপন
আত্ৰ পল্লৱ দিয়া ভাত ।

পাতিয়ে মঙ্গল ঘট গোৱাল যুৱতী ঘট
পদূলি পদূলি কল ধূপ দীপিত ॥

স্বৰ্গে যত দেৱ নাৰী পিকিয়ে পাটৰ শাৰি
উকলি মঙ্গল হৰিৰোজ ।

চুৱা চন্দনে কোটোৰা জ্বৰাই ।

দেহ গোপালৰ অঙ্গে চৰাই ॥

মিলিয়া বৈষ্ণৱগণ দিয়া গন্ধ চন্দন

মোপালৰ গজে আমোদিত ॥

এই গীতটি চামণ্ডৰী সন্ন্যাসী এগৰাকী খ্যাতিনামা কলাকায় আমাৰ অগ্ৰজ শ্ৰীশ্ৰুত কোমকান্ত গোস্বামী দেৱৰ পৰা গোৱা হৈছে। চামণ্ডৰী সন্ন্যাসী এই গীতটি “চিহ্ন যাত্ৰাৰ গীত” বুলি বিশ্বাস কৰি আহিছে। (গীতৰ ভাৱ, অৰ্থ, পাদ্যৰ্থ আদিৰ ওপৰত আমি চকু ফুৰোৱা নাই)। চামণ্ডৰী সন্ন্যাসী এই গীতটি সেই সন্ন্যাসী অনুষ্ঠিত শঙ্কৰদেৱৰ তিথিৰ আগদিনা ৰাতি ২২ ৰজাত “প্ৰৱাহন কীৰ্ত্তন” বা “গজ কীৰ্ত্তন” উৎসৱত পৰিবেশন কৰে। ইয়াক কেইবাখনো স্তালত গোৱা হয় হেনো। সন্ন্যাসী গীতটি বৰ আদৰ কৰে।

চিহ্নপট অঙ্কন কৰি থকা অৱস্থাত এটি ঘটনা হ’ল। শঙ্কৰদেৱে বৈকুণ্ঠ নগৰত থকা ‘কল্পতৰু’ জোপা ক’ত অঙ্কন কৰিব, সেই সম্পৰ্কে ভুল হৈ ধমকি বৈছে। এনেতে চোতালত ধান মেলি থকা হাতত ৰাঢ়নী লৈ চন্দৰী বুঢ়ী আই আগবাঢ়ি আহিল। বুঢ়ীয়ে ক’লে—

দেখো ডেকাগিৰি কল্পতৰু দিয়া নাই ॥

এত লাগে ডেকাগিৰি সিটো বৃক্ষবৰ ॥

অঙ্গ প্ৰহাস্য কৰি তেৰে মাতিচা শঙ্কৰ ॥

আসিয়া এথাক আই বৰ কৈলি কাম ॥

তই হেন উপকাৰী আৰু কৈত পাম ॥

বুঢ়ীৰ বচনে কল্পতৰু ভাতে দিলা ॥

ৰামৰাম গুৰু আদি বিস্ময় মানিলা ॥

গুৰুচৰিত/ৰামচৰণ তাঁকুৰ

চন্দৰী বুঢ়ীৰ এনে কাৰ্য্যই দৰাচলতে কি সূচায় সেই কথা নকলেও হ’ব। শঙ্কৰদেৱৰ ধৰ্ম আৰু সঙ্গীত পৰম্পৰাতে যে নাৰীয়েও সমানে ষোজ মিলাই ৰাব পাৰিছিল সেই কথা চৰিত পুথিৰ পৰা জনা যায়। শঙ্কৰদেৱৰ বিদ্যা বুদ্ধি বিচক্ষণতাৰ মূগত খেৰগুতী বুঢ়ী আইৰ অৱদান স্বীকাৰ কৰিব লাগিব। শঙ্কৰদেৱৰ ‘কল্পতৰু’ৰ স্থান নিৰ্ণয়ত হোৱা ভুলৰ সংশোধনিৰ পৰা আমালোকে এটি শিক্ষা পালোহঁক যে চন্দৰী আইৰ চিহ্নপট অঙ্কন তথা চিহ্নস্থান নিৰ্ণয়ত অভিজ্ঞতা ভালকৈ আছিল। নহলেও শঙ্কৰদেৱে নিজৰ ভুল স্বীকাৰ কৰি লয়নে। শঙ্কৰদেৱৰ জীৱন কালত নাৰীক গুৰুত্বৰ সমানে অধিকাৰ সাব্যস্ত কৰি দিয়াৰ কাহিনী আছে। পূৰ্ণানন্দ আৰু ৰাধিকাৰ ক্ষেত্ৰত গুৰুজনাৰ দৃষ্টিপাত লক্ষ্যণীয়। ৰাধিকা শান্তিয়ে শান্তিজ্ঞান বৰ্দ্ধন কৰি এটি অক্ষয় কীৰ্ত্তি ৰাখি গ’ল। শান্তিজ্ঞান ৰাধিকাৰ নামেৰেই হ’ল। মাধৱদেৱে লক্ষ্মীনাৰায়ণ ৰজাৰ হুকুৰি মাদৈৰ ওপৰত তেজীকৃত আভৈৰ পতী দামালক মেখী পতাব কাহিনী কথাগুৰু চৰিত্তত আছে।

কনকলতা আই আৰু ভুবনেশ্বৰী দেবীয়ে সন্নাধিকাৰৰ দায়িত্ব বহন কৰা কথাও চৰিত্ত পুথিত আছে। এইবোৰ নীতি আৰু সমৰ্থন গুৰুজনে কৰি গৈছিল কাৰণেই পিচৰ যুগত প্ৰবৰ্ত্তন কৰিব পাৰিছিল। এনেকৈয়ে নাবীয়ে পুৰুষৰ সমানে ধৰ্ম্ম আৰু সংস্কৃতিত সমান অধিকাৰ লাভ কৰি আহিছে আৰু আজিও কৰি আছে।

‘চিহ্নযাত্ৰা’ ভাওনাত চৌমুখা এটি অপৰিহাৰ্য্য বস্তু আছিল। চৰিত্ত পুথিত ‘ভাওনাৰ চৌখত সভাস্থৰে নিজ’ আৰু যাৰ খিৰা বাহন ভাহাক সাজিলত’ ইয়াৰ বাবে চৌমুখা নিৰ্ম্মাণৰ দিগ্ভূতি নাই। কিন্তু সত্তাৱলীত আছে।

পাঞ্চজন্য নাট্যকিক দিলা পৰি পাটী।
চৌমুখা সাজিলেক কাঠ বাঁহ কাটি ॥
অঘ বক চক্ৰবাত পুতনা ধেনুকা।
প্ৰলম্ব অৰিলিট দৈত্য কালিয় বেণুকা ॥
ইসবৰ চৌমুখা অনেক সাজয়।
দেখি সমস্তৰ মন আতি মোহ হয় ॥

চৰিত্তৰ মতে চৌমুখাৰ ভিতৰত আছে গৰুড়, পক্ষী, ব্ৰহ্মা, শিৱ, চাৰিহস্ত, জনক শম্বা আৰু প্ৰতিজনৰে বাহনবোৰ। ভাৱবীয়াৰ ভিতৰত আছে শঙ্কৰদেৱ, ৰামৰামগুৰু, কেতাইখা, নৰোত্তম, সৰ্ব্বজয়, বলোৰাম, হৰিধন, মথুৰা, বুঢ়াশ্ৰীৰাম, শূলধৰা, লক্ষণ, ভোবোৰাদামোদৰ, উদাৰ, বৰগোবিন্দ, বলাই, বধু, সনাতন, শতানন্দ, স্বদু, হৰি, ৰামচৰণ, নিত্যানন্দ, সদ্ধৰা, ধ্বজা, বনগঞাগিৰি, কমলধৰা, চিদা, নৰহৰি, জয়ৰাম, পূৰ্ণানন্দ আদি। ভাওনাত গৰ্ব্বমুৰ্ত্তি শ্লিষজন লোক আছে। ইয়াত গায়ন, ৰায়ন, ভাৱবীয়া তিনিও বন্ধ আছে। ভাৱবীয়া সকলে বংবৰণ কৰিছিলনে নাই সন্দেহ। কিন্তু ‘হিজুল হাইভাল তেতিফণে আনিলত’ বুলি চৰিত্তত কৈছে। অৱশ্যে সেই ৭৭ গট লিখা কাৰ্য্যত ব্যৱহাৰ কৰাহে দেখুৱাইছে। শঙ্কৰদেৱৰ নাটকৰ প্ৰথম ৰায়ন আৰু গায়ন হ’ল যথাক্ৰমে (ৰায়নত) কেতাইখা, ৰামৰাম, বলোৰাম, হৰিধন, মথুৰা, বনগঞাগিৰি, (গায়নত) শূলধৰা, লক্ষণ, ভোবোৰা দামোদৰ, উদাৰ, বৰগোবিন্দ, বলাই, নিত্যানন্দ, আদি। নটুৱাৰ ভিতৰত আছিল (শিৱ ভাগব) লক্ষণ আৰু দোহাৰভাগব স্বদু, হৰি, শতানন্দ, বলোৰাম, ৰামচৰণ প্ৰমুখ্যে পাঁচজন। গায়ন, ৰায়ন, নৰ্ত্তন আদি সমস্ত কাৰ্য্যত আৰু

সঞ্চালক হিচাবে শঙ্কৰদেৱৰ প্ৰধান ভাবে আছিল। প্ৰথমতে শঙ্কৰদেৱে আবৃত্তি
বাগ সঞ্চাৰ কৰে। শঙ্কৰদেৱে ৰচনা কৰা গোট চেৰেক বাগৰ নাম সত্তাবলীত
আছে।

বুদ্ধিবলে শ্যাম বাগ গীতক ৰচিলা।
হুহুভাৱে তাল বান্ধি বাজনা স্ৰজিলা।”

আশোৱাৰী শ্যাম আৰু কল্যাণ মল্লাৰ।
অহিৰ সিন্ধুৰা গৌৰী কানড়া কেদাৰ ॥
ইত্যাদি নামেৰে নানা বাগক নিশ্চিমলা।
জ্যোত বিষম আদি তাল নাম দিলা ॥

সত্তাবলী

শঙ্কৰদেৱে বাগবোৰ সৰ্টি কৰিছিল আৰু সকলোকে শিকাইছিল।
তেৱাৰ ছাত্ৰ বন্ধাই গায়নে তিমিৰ বাগ দিছিল। বাগৰ মহতী শক্তিত আক্ৰান্ত
নামি আহিছিল হেনো। শুকৰে বায়ুমণ্ডলী বাগ দিয়াত এজোপা পাতিসোন্দা
কলৰ সকলো পাত সৰি গৈছিল। প্ৰচণ্ড শোষক বায়ু বৈছিল। বাগৰ শেষ
চৰণ দিওঁতে কলপাতবোৰ পুনৰ গজি উঠিছিল। কথাশুক চৰিতৰ ভাষাৰে
“শুকজনে বায়ুমণ্ডলি বাগ দিলে। লক্ষ্মণ বলাই গায়ন তিমিৰ বাগ দিছে।
পাতি সোন্দৰ পাত সৰি গ’ল মেঘমণ্ডলি বাগ দিলে, লাগিল পাত”।

“চিহ্নহাত্ৰা” ভাওনাৰ আগে আগে শঙ্কৰদেৱে ভগৱৎ মল্লাচৰণ
কৰি ইতৰ সকললৈ এটি মহৎ আদৰ্শ, অৱদান দি গ’ল। দিনৰ ভাগত
শুকৰশুকৰে কীৰ্ত্তনৰ মেলা কৰিছিল বুলি চৰিত পুথিত আছে। সেই সময়ত
শুকজনাৰ অনুপস্থিতিত নৰোত্তম গুৰুৱে দেৱী পূজা কৰিব ধৰিছিল। কিন্তু
শঙ্কৰগুৰুৰ উপস্থিতিত সেই কাৰ্য্য হ’ব নোৱাৰিলে। চৰিতত কৈছে—

নৰোত্তম গুৰু দেৱী পূজিবাক গৈলা।
শঙ্কৰে বোলন্ত দেৱী পূজা যোগ্য নহ।
ভাওনা কৰিলে কৃষ্ণ পূজিবে লাগন্ত ॥
ৰামৰাম শুকক শঙ্কৰে আদেশিলা।
মূল মন্ত্ৰ উচ্চাৰিলা কৃষ্ণক পূজিলা ॥

পূৰ্বোক্ত আৰ্হিমতে সন্নীয়া ভাওনাত ভাগৱত ছাপনা, নাম লক্ষণ
আদি মাণ্ডলিক কাৰ্য্য কৰিব লাগে।।

মূলমন্ত্ৰ উচ্চাৰণ কৰি কৃষ্ণ পূজা কৰাৰ পিচতে ‘পূৰ্ববঙ্গ’ হিচাবে
বাগ দিয়া কাৰ্য্য আৰু গায়ন-বায়ন আৰম্ভ হয়। চৰিত্ৰৰ মতে নাট ধেমালি
(ন ধেমালি), চোট ধেমালি (চো ধেমালি), বৰ ধেমালি, বাসুকী মণ্ডলী
বাদ্য, দেৱ ধেমালি আদি বাদ্য বজোৱা হৈছিল বৰ ধেমালিত পাঁচটা আৰু দেৱ
ধেমালিত নটা খোল লৈ গুৰুজন (অষ্টভুজ হৈ) বজাইছিল বুলি চৰিতে কৈছে।

(গ-২১) ‘ধেমালি’ শব্দৰ মূল বিচাৰ :-

ধেমালিক শাস্ত্ৰীয় ভাষাত পূৰ্ববঙ্গ বোলে। সন্নীয়া ভাষাত ধেমালি
হয়। অৱশ্যে ন ধেমালিকহে পূৰ্ববঙ্গৰ জেখত ধৰা হয়। যি কি নহওক
ধেমালি যে পূৰ্ববঙ্গ সেই কথা নিশ্চিত। ধেমালি শব্দটোৰ অৰ্থ সম্বন্ধে
নানা মুনৰ নানা মত। কোনোৱে ধেমালি শব্দৰ অৰ্থ আনন্দ প্ৰকাশ কৰা
বুলি কৈছে-যাক আমি সাধাৰণ অৰ্থত ব্যৱহাৰ কৰো। বৃন্দাবন আদি
উত্তৰ ভাৰতৰ ঠাই বিলাকত ধমাৰ বা ধমাল শব্দটোৰ প্ৰয়োগ হয় হেনো।
তাতে ফাগুৱাৰ বং তামচা, গীতৰ এটা অংশক বুজাইছে। বঙ্গ আৰু উৰিষ্যাভো
ধামাল’ নামৰ এখন খোলৰ তাল আছে হেনো। ইয়াৰ পৰা ধাৰণা হয় যে
অসমৰ ধেমালি শব্দটো বাহিৰৰ পৰা হোৱা আমদান কিন্তু এটা কথা
ঠিক যে অসমত এই শব্দটোৱে বেলেগ ৰূপ লৈছে। চৰিত্ৰৰ ভাষাত ‘ধেমালি’
আৰু পিচৰ কালত ‘ধেমাল’ হৈছে তেনেকৈ অৰ্থও কৰা হয়। সন্নীয়া
ভক্তিৰ ক্ষেত্ৰত ধেমালি শব্দৰ অৰ্থ হ’ল ভগবৎ প্ৰাপ্তিৰ কাৰণে আনন্দত
মতলীয়া হৈ অঙ্গ সঞ্চালন কৰা, ধাৰণা কৰা গায়ন বাদ্যনত নানা
পদ সঞ্চালন কৰা এটি অপৰিহাৰ্য্য কথা। উত্তৰভাৰত, বঙ্গ আৰু
উৰিষ্যাত ধেমালি শব্দটোৰ অৰ্থ ফাগুৱাৰ খেল ধেমালি, অমার্জিত
হোন আবেদন জড়িত থকা বুলি জনা যায়। কিন্তু পূব ভাৰতৰ
সন্নীয়া ধেমালি শব্দৰ অৰ্থ ভক্তিমুখী। ধেমালি হ’ল ভাওনৰ আগ মুহূৰ্ত্তত
পৰিবেশন কৰা মঙ্গলাচৰণ মূলক উপাসনা। তেনেকৈ ধেমালিৰ চাহিনি
শব্দৰ অৰ্থও ভক্তিমূলক। ‘চাহিনি’ শব্দটোৰ মূল বিচাৰি নেপালেও এটা
কথা ঠিক যে চাহিনি মানে চৰ্চা কৰা বা চৰ্চন কৰা। ৰহি চাহিনি
আৰু থিয় চাহিনি ভেদে চাহিনি দুবিধ। ৰহি কৰা ভগৱৎ আৰু থিয় হৈ
কৰা ভগৱৎ কথাকে চৰ্চাৰ সূচায় যেন লাগে। ধেমালি শব্দটোৰ সম্বৰ্ভত
বৰ বহুজ ভাৱে বহুতে অথ প্ৰকাশ কৰিছে। এই প্ৰসঙ্গত সামান্য মাত্ৰ
এটি আভাস দিয়া দিয়া হ’ল।

(গ-২২) আলোক সজ্জা:—

ভাঙনাৰ কাৰণে পোহৰ বিকিৰণ প্ৰণালী অতি প্ৰয়োজনীয় কথা। প্ৰকৃৰ গুৰুৱে চিহ্ন যাত্ৰা কালত তিনিভাগে তিনিবিধ পোহৰৰ ব্যৱস্থা বা আলোক সজ্জা ঠিক কৰি লৈছিল যেনে মতা আৰিয়া আৰু অগ্নিগড়। এই বোৰৰ লগতে মাটিৰ চাকিৰ সহস্ৰ বস্তু আছেই। সকলোতকৈ মতা অধিক উজ্জ্বল আৰু শোভন (লগায় দিলন্ত মতা, পঞ্চ-শোভন। চৰিত/ৰামচৰণ)। মতা, আৰিয়া আৰু অগ্নিগড়ৰ সহস্ৰে জ্বাৰি দিবতীয় গুণতে প্ৰকাশ কৰি আহিছে। অগ্নিগড়ৰ নদাল শৰিতাই নবিধ ভক্তিকে সূচায়। তাৰ তলেদি পায়ন বায়ন, সুগ্ৰহাৰ, ডাবৰীয়া সকল প্ৰবেশ কৰিব লাগে। দুজনে আঁৰ কাপোৰ ধৰে। আৰু কাপোৰে মান্নাৰ আবৰণ কৰাকে সূচায়। মান্না থাকিলে নবিধ ভক্তিৰ আশ্ৰয় কৰিব নোৱাৰে। সেইবাবে মান্না আভৰ কৰি নবিধ ভক্তিৰ আশ্ৰয় কৰিবলৈ কোৱা হৈছে। আঁৰিয়া দুদালে শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন ভক্তি ইঙ্গিত দিছে। ন বিধ ভক্তিৰ আচৰিব নোৱাৰিলে শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন কৰিবলৈ কৈছে। তাতে নৱবিধ ভক্তিৰ ফল পোৱা যায়। আকৌ শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন কৰিব নোৱাৰিলে কীৰ্ত্তন কৰিবলৈ কোৱা হৈছে। কীৰ্ত্তনৰ প্ৰতীক হ'ল মতা (মতাক মহতা বুলিও কয়)। উক্ত তিনিও প্ৰকাৰ উজ্জল আলোকৰে চিহ্নযাত্ৰাৰ কাৰণে নিৰ্ম্মিত বভাঘৰৰ চৌদিশ আলোকিত কৰা হৈছিল। নাট্যমোদী দৰ্শকসকলে দিন বাতিৰ ভেদাভেদ পাহৰি গৈছিল (নজানিল সভাসদে কিবা ৰাত্ৰিদিন। গুৰুচৰিত/ৰামচৰণ)। মিঠাতেলৰ ঘৰা প্ৰস্তুত এই আলোক সজ্জা পদ্ধতিয়ে বভাঘৰখন দিন বাতিৰ ভেদাভেদ পাহৰাই পেলোৱাটো এটি আচৰিত কথা। আজিকালিৰ বিদ্যুৎ পদ্ধতিৰ নিচিনাই হৈছিল ৰোধ হয়। কিন্তু এটি কথা অগ্নিৰ সত্য যে মিঠাতেলৰ আলোক সজ্জাই সেই সময়ত আৰু এতিয়াও কীৰ্ত্তন ঘৰত বা বভাঘৰত যি সাত্ত্বিক আৰু ভক্তিভাৱ জগাই তুলিব পাৰে, বিদ্যুৎ পদ্ধতিয়ে কেতিয়াও নোৱাৰে। বিদ্যুতে আলোকহে কৰিব পাৰে, সাত্ত্বিক পৰিকল্পণা গঢ়িব নোৱাৰে। মিঠাতেলে দুয়োটাই পাৰে। মিঠাতেলৰ ঘৰা প্ৰস্তুত মতাৰ প্ৰকাশ বস্তু ইমান আছিল যে তাৰ তুলনাত বিদ্যুৎ প্ৰকাশত মুঠেই নাখাটে। চৰিত-কাৰে কৈছে যে—

প্ৰথমৰ প্ৰবেশ দিবাৰ বেলা ভৈল।

অন্তাক লগায় দিন সম কৰি থৈল ॥

অথবা

ইত্যাদি কাহিনী বা ঘটনাবোৰ চাক্ষুশ দৃষ্টিগোচৰ কৰা সাধাৰণতে কঠিন। এতেকে সূত্ৰ বা গীতৰ মাজেৰেই অভিনয়ৰ যোগেদি দেখুৱাব নোৱাৰা কামবোৰ অৱস্থা বৰ্ণনাৰ যোগে প্ৰকাশ কৰিব লগা হৈছে। অৱশ্যে মঞ্চাভিনয় অৰ্থাৎ থিয়েটাৰ যোগেদি বা চিনেমা আদিত তেনেকুৱা জ্ঞাতৃত্ব অৱস্থাবোৰ দেখুৱাব পাৰি। কিন্তু অঞ্চলীয়া নাট থিয়েটাৰ বা চিনেমাৰ বস্তু নহয়। ই হ'ল কীৰ্ত্তন ঘৰ বা মূক্ত বলমঞ্চৰ বস্তু। এতেকে কৰিব লগা অভিনয়বোৰ সূত্ৰ, গীতৰ যোগেদি দৰ্শক সকলক জনাব লগা হয়। নাটখনত কৰণ, উন্নয়ন আৰু বৌদ্ধবস যুক্ত থাকিলেও উক্তিৰসে প্ৰধানকৈ অধিকাৰ কৰি আছে। নাটকৰ শেষত (মাজে মাজে থাকিলেও) উক্তিৰসে ভূমুকি মাৰি বাকী বসবোৰ নিঃচিহ্ন কৰি পেলাইছে, যেনে “ওহি গোপালক কাসি দমন বনান্ধিপান লীলা যাত্ৰা যে সব লোকে শুনে, ডনে, তাহক কৃষ্ণ চৰণে পৰম প্ৰেম উকলি ৰাঢ়ৰ। ইহা জ্ঞানি নিবন্তৰে হৰিবোল হৰিবোল”। তেনেকৈ মুক্তি মঙ্গল উটিয়াটোতো কৃষ্ণদেৱৰ মহিমা প্ৰকাশ কৰি উক্তিৰসৰ প্ৰাৱল্য প্ৰকট কৰা হৈছে বা মোখনি মৰা হৈছে। উক্তিৰ প্ৰাবল্য বা উক্তিৰে জোৰ কৰিব পাৰিছে নাটকৰ প্ৰধান নায়ক শ্ৰীকৃষ্ণ হোৱাৰ কাৰণে। নাটক গৰাকীয়ে নাট বা কাব্যাদিত যেনেকৈ সৰ্বজন দৃষ্টিত পৰে বা পৰিবলৈ সক্ষম হয়, আনে তেনেকৈ নোৱাৰে। গতিকে কৃষ্ণ মহিমা প্ৰকাশ কৰিবৰ কাৰণে তেওঁক নায়ক কৰি গোৱাত উক্তিৰসৰ প্ৰাবল্য অধিকভাৱে বিকশিত হৈছে। নাটকখনে একশৰণ নাম ধৰ্মৰ আদৰ্শৰ অনুকূলে কাম কৰিছে যেনে “শুন সকলোই, বচনক মোই, সবতেজি উজ্জ হৰি পাৱ। ওহি ভৱ দুৰ্গম, সাগৰ তৰণ, কৃষ্ণ পাদ পল্লৱ মাৰ” ॥ ইত্যাদি। নাটকৰ আৰম্ভণিতে “মেঘশ্যামল মৃতিমান্ত মহাবাহ মহাবহুলম” শ্লোকটোত কৃষ্ণ প্ৰশস্তিৰে অভিষাদন জনোৱা হৈছে।

কালিদাস নাটখন ভাস্কৰ বামৰায়ৰ অনুবোধক্ৰমে শতকৰদেৱে লিখিছে বুলি তেৰাই নিজে মুক্তমঙ্গল উটিমাৰ শেষত ব্যক্ত কৰিছে। কথা শুক চৰিত্তে “আক ৰাই আতা দশমৰ কালিদাস চৰ্চা সন্তোষ পাই শুক জনত প্ৰাৰ্থনাকৈ জীৱক কৃপাৰে নাট কৰালে বুলি কৈছে। নাটকৰ কাহিনী ভাগ মূল ভাগৰতৰ দশম স্কন্ধৰ পোন্ধৰ যোক্ত আৰু সোতৰ অধ্যায়ৰ পৰা গ্ৰহণ কৰা হৈছে। নাট্যকাৰ শুকদেৱে মূল কাহিনীভাগ ঠিক ভাঙে বাখি মাজে মাজে নিজস্ব কিছুমান সামান্য বিষয় এৰা ধৰা কৰিছে। তলত যোগ বিয়োগ খিনি ভাঙি ধৰা হ'ল

- ১) কালি নাগৰ বিষময় জল পান কৰি গোপবালকসকল মৃত্যু হোৱাত কৃষ্ণই “অমৃত নল্লনে সবে জীয়াইলা” এইখিনি কথা ভাগৱতৰ কিন্তু শঙ্কৰদেৱে ইয়াক ঠিকে ৰাখি (অতিৰিক্ত ভাৱে) কৃষ্ণক এজন সামান্য ব্যক্তি হিচাবে দেখুৱাবলৈ গৈ কৃষ্ণই গোবৎসাদি মৃত্যু হোৱাত দুখ কৰা, মৃতক সকলক উলট পালট কৰি মৃত্যুৰ পৰীক্ষা আদি কাৰ্য্য কৰাইছে।
- ২) গোপবালক সকল পুনৰ্জীৱিত হোৱাত তেওঁলোক আচৰিত সহকাৰে এই কাম কৃষ্ণচন্দ্ৰৰ বুলি মনতে ঠাৱৰ কৰি লোৱা কথা ভাগৱতত আছে। কিন্তু শঙ্কৰদেৱে বালকসকলে কৃষ্ণক প্ৰণাম কৰা, পুনৰ্জীৱন দানৰ কাৰণে প্ৰশংসা কৰা আৰু কৃষ্ণই সকলোকে আলিঙ্গন কৰা কাৰ্য্য দেখুৱাইছে।
- ৩) বিষময় হৃদত কৃষ্ণৰ বিষ লাগি মৃতক প্ৰভাৱ হ’ল। তেতিয়া পোকুলত নানা বিষজল হোৱাত নন্দযশোদা আদি ব্ৰজবাসীয়ে কৃষ্ণ চৰণচিহ্নৰ অনুসৰণ কৰি তাত উপস্থিত হয়। ভাগৱতৰ মতে বিষজলৰ ভিতৰত ভ্ৰূসূঁক ভূমিকম্প, উল্কাপাত, প্ৰত্যেকৰে বাম অঙ্গ (নেহ) স্ফুৰণ হৈছিল। কিন্তু শঙ্কৰদেৱে অতিৰিক্ত “ঘৰেঘৰে কেৰুৱা আৰাৱ কৰে, জনাবাৱে বৃক্ষ সব উভৰি পৰে, স্ত্ৰীৰ দক্ষিণ, পুৰুষৰ বাম কান্দ” বুলি কৈছে আৰু সেই অশ্লুত কাৰ্য্য ভাগৱতৰ মতে “দাদা বনভ্ৰম লগে নগৈলা। কৃষ্ণৰ আজি তৈতে কিবা ভৈলা” বুলি কৈছে, কিন্তু শঙ্কৰদেৱৰ নাটক সেই সহস্ৰক্ৰ নিমাত।
- ৪) ভাগৱতত যশোদাৰ বিলাপ সংক্ষিপ্ত আৰু গোপীসকল ধৈৰ্য্য শালিনী তথা কৃষ্ণৰ সহিমা প্ৰকাশ কৰি যশোদাক সান্ত্বনা দিছে। কিন্তু নাটকত নন্দ-যশোদাৰ প্ৰাণ অন্তৰীক্ষ, অচেতন আৰু বিলাপ বেছি আৰু গোপীসকলৰ শোকশেলত পীড়িত, আৰ্ত্তৰাৱে ক্ৰন্দন আদি আছে।
- ৫) ভাগৱতত কালিয় নাগৰ প্ৰতি যশোদাৰ ক্ৰোধোজ্জ্বল নাই কিন্তু নাটকত আছে।
- ৬) ভাগৱতত নাগপত্নী সকলৰ প্ৰশস্তি দীঘলীয়া। নাটকত সংক্ষিপ্ত।
- ৭) ভাগৱতত কালিদমন কৰি হৃদৰ পৰা উত্তৰণ হোৱাৰ পিচত নন্দ-যশোদা-দিয়ে কৃষ্ণক আলিঙ্গণ, চুম্বন কৰিছে। নাটকত যশোদাৰ মুখত সংলাপ দিয়া হৈছে। বাকী সকলৰ নাই।
- ৮) ভাগৱতত কৃষ্ণৰ কাৰণে বিধ্বংসকলৰ বাক্যত নন্দই স্বৰ্ণ আৰু গাই দান কৰিছে। কিন্তু নাটকত নাই।

- (৯) ক্ষুধা, তৃষ্ণা, বোদনাদিত দুৰ্ব্বলতা প্ৰাপ্ত হোৱাৰ কাৰণে সেই ৰাতি সকলোৱেই সন্মুখৰ নাতিদূৰে বন্ধিব লগা হ'ল। ভাগৱতত এনেকৈয়ে আছে। কিন্তু নাটকত শ্ৰীকৃষ্ণই 'আজু ৰাতি ব্ৰজ সাইতে পাৰব নহি ॥ বুলি বাধা দিছে।
- (১০) বনবহি আবেষ্টনৰ কথা ভাগৱতত সংক্ষেপ। কিন্তু নাটকত শৰীৰ কম্পন (গোপগোপী সকলৰ), কোলাহল, আদি বিস্তৃত বিবৰণ আছে।
- (১১) বনাগ্নি পান কৰাৰ পিচত (ভাগৱতৰ মতে কৃষ্ণ বলৰাম আৰু গোপ গোপী সকলৰ ব্ৰজপুৰলৈ প্ৰস্থান কৰাৰ বাহিৰে অন্য কথাৰ অভাব। কিন্তু নাটকত কৃষ্ণৰ আশ্চৰ্য্য মহিমা দেখি ব্ৰজবাসী সকলে কৃষ্ণৰ গুণ কীৰ্ত্তন কৰিছে।

এনেকৈ ভাগৱত আৰু নাটকৰ মাজত সামান্য প্ৰভেদ থকা দেখা যায়। এনেখিলাক পৰিবৰ্ত্তনৰ কাৰণ হ'ল দশক সঙ্গলক নাটকৰ বিষয় বস্তুটো মৰ্ম্মস্পৰ্শী কৰি তোলা, কৃষ্ণৰ প্ৰভাৱ, অলৌকিক লোক স্বৰূপ-শীলতা আদি ভাৱ প্ৰতিপাদন তথা স্থাপন কৰা। এজন ব্যক্তিক আনৰ দৃষ্টিগোচৰ কৰা বা তেওঁৰ প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰাৰ কাৰণে বহুতো উপায় লাগে। শ্ৰীকৃষ্ণ চল্লস অলৌকিক কাৰ্য্যাবলী আৰু ঐশী শক্তি বিকাশ কৰাৰ কাৰণে শঙ্কৰদেৱৰ এই "কালিদমন" অৱলীয়া নাটখন সফলতা লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে। পাপৰূপ কালি নাপক কৃষ্ণৰূপ পুণাই দমন কৰাত পাপৰ পৰাভৱ আৰু পুণ্যৰ অভ্যুদয় হোৱাত হৰিনাম বৰীমান হৈছে।

১২৫ —ক) নাটকৰ শূলমূল কাহিনী : —

নাটখনৰ আৰম্ভণিতে গোবৎসকলে তৃষ্ণাতুৰ হৈ অজ্ঞতাৱশতঃ কালিয় হৃদৰ বিষময় জল পান কৰি সকলো মৃত্যু হয়। কৃষ্ণই সকলো কথা বুজি পান্ধ অমৃত দৃষ্টিপাত কৰি সকলোকে জীৱিত কৰে আৰু কালিনাগৰ দমন কৰিবৰ কাৰণে ককালত পীতবস্ত্ৰ বান্ধি কদম্ব বৃক্ষত উঠি হৃদত জপিয়াই পৰে। অনন্তবীৰ্য্যৰ প্ৰচণ্ড প্ৰতাপত হৃদত ঢৌ উঠে। দুৰ্ভাগ্য কাল সপাই হৃদৰ আন্দোল বোল শুনি ক্ৰোধত অধীৰ হৈ খেদি আহে আৰু মৰ্ম্মস্থানত কৃষ্ণক দংশন কৰি নেওৰে মেৰাই ধৰে। কৃষ্ণ অচেতন হৈ পৰে। সিগিনে ব্ৰজপুৰত নানা উৎপাত বিমজল হয়। নন্দ, মশোদা, গোপগোপীসকলে কৃষ্ণৰ কিবা অমঙ্গল হ'ল বুলি চিন্তা কৰি অতি ব্যগ্ৰতাৰে সৈতে কৃষ্ণক বিচাৰি আহি সৰ্গ বন্ধনত অচেতন অবস্থাত কৃষ্ণক লগ পায়। তেওঁলোকে নানা

বিলাপ কৰি মুৰ্ছা যায় আৰু হৃদয়ত জ্বাৰ দি আত্মহত্যা কৰিবলৈ যাওঁতে বনভদ্ৰই বাধা দিয়ে। কৃষ্ণই কিছু সময় অচেতন অৱস্থাত থাকি নিচত বহু 'হ' কালিৰ শিৰত উঠে নৃত্য কৰে। কালি সৰ্গৰ পৰ্য্যটক হয়। তেওঁৰ পত্নী সকলে আহি কৃষ্ণৰ ওচৰত স্বামীৰ ধাণ ডিঙা প্ৰাৰ্থনা কৰে আৰু কালি সৰ্গই নিজৰ মূৰ্খামী আৰু অহংকাৰৰ পৰিণতি বুজি পায় অৱনত হয়। কৃষ্ণই সকলোকে অভয় প্ৰদান কৰি কালিক বশন শৰীৰলৈ যাবৰ কাৰণে আদেশ কৰে। সেইমতে তেওঁলোকে বিদায় লয়। সেইদিনা ৰাতি সমাগত দেখি কৃষ্ণই সকলোকে যমুনাৰ বাহিৰে থাকিবলৈ অনুমতি কৰে। ৰাতি নিদ্ৰাগত অৱস্থাত সকলোকে বন বহিয়ে আঙুৰি ধৰে। সকলোৰে শৰীৰ কম্পাময় হয় আৰু কৃষ্ণৰ চৰণত শৰণাগত হয়। কৃষ্ণই ভক্ত সকলক জ্ঞান কৰিবৰ মানসেৰে অপ্ৰয়াসে বৰবহি পাল কৰে আৰু সকলোৰে জতি আনন্দ মনেৰে পুনৰ গোঁকুল যাত্ৰা কৰে। এয়ে নাটকৰ কাহিনী।

(২৫—খ), নাটকত বিসঙ্গতিপূৰ্ণ বিষয় আলোচনাঃ—

শঙ্কৰদেৱৰ “কালিদমন” নাটত আমি দুটা বিসঙ্গতিপূৰ্ণ কথা দেখা পাওঁ। প্ৰথমটো হ’ল কালিসৰ্গই কৃষ্ণক অচেতন কৰি থওঁতে যশোদাদিয়ে কৰা বিলাপ প্ৰসঙ্গ আৰু বনবহিৰ পতিত অৱস্থাত কৰা বিলাপ প্ৰসঙ্গ। নিজৰ পুতেকৰ সৰ্গপ্ৰাস দৰ্শন কৰি যাত্ৰাৰ যি উল্লিখিত আৰু ক্ৰন্দন বোল সেই প্ৰসঙ্গত নাটকত দুটা গীত আৰু বনবহিৰ মাজত পৰি অস্থিৰতা আৰু ভয় জনিত বিষয়ত দুটা গীত যুক্ত কৰা হৈছে। কৰণ আৰু ভয়ানক বস পুষ্ট উক্ত গীত চাৰিটা যি সময়ত যুক্ত কৰা হৈছে সেই সময়ত কৃষ্ণ বিষহ কাতৰা গোপগোপীসকলক বিহবল আৰু মুৰ্ছা, ভয়, অস্থিৰ আদিয়ে আক্ৰমণ কৰিছে। এনে অৱস্থাত ধীৰস্থিৰ লগত গীত পৰিবেশন কৰিলে ভয়ানক বসত আঘাত বা সংঘাত নহ’বনে? বসত জ্ঞান পৰিলে প্ৰেক্ষকসকল অসুবিধাত পৰে। এতেকে ইয়াৰ উপায় লাগে। উক্তৰত কোৱা হয় যে অকীয়া নাট মাত্ৰেই সঙ্গীত প্ৰধান। অতিনেতা সকলৰ সমস্ত অভিনয় গীত, বাণ্য, নৃত্যৰ যোগেদি সমাধান হ’ব লাগে কাৰণে শঙ্কৰদেৱে নাটত গীতৰ প্ৰাধান্য বৰ্দ্ধা কৰিছে ইত্যাদি।

(ক) (গ—২৬) পত্নী প্ৰসাদ নাটঃ—

ভগৱন্তত জনিত কাহিনীৰ ফালৰ পৰা কালি দমনৰ পিচতে পত্নী প্ৰসাদ পৰে। কিন্তু ৰচনাৰ ফালৰ পৰা পত্নী প্ৰসাদ নাট কালিদমনতকৈ

দিন-সম ভৈল সিটো সভাৰ প্ৰকাশ ।

... ..

লগাইলন্ত মতাক দেখিয় সুশোভন ।

লগাইলন্ত মতা গোটসৰে গাহে চাই ।

বাগি ওচ ভৈল যেন দিন সাজে প্ৰায় ॥

হুজনা বৈকুণ্ঠপতিৰ প্ৰবেশত জাঁৰকাপোৰ ধৰা হৈছিল আৰু এজনে মতা জলাই পোহৰ কৰি অভিনেতা পৰাকীক উজ্জল কৰি দিয়াৰ লগতে দৰ্শক সকলক লবিচয় কৰি দিয়া হৈছিল । গুৰুজনে নিজে মতা জলাই দিয়া কথা চৰিত পুথিত আছে (ভ্ৰাপুনি শঙ্কৰদেবে মতাক ধৰিল । গুৰুচৰিত/বামচৰণ) । হুজনা বৈকুণ্ঠপতিৰ ৰূপত হুজনা আঁঠে অৱতীৰ্ণ হৈছিল । সেই সকল যথাক্ৰমে বামবাম গুৰু, লক্ষ্মণ, যদু, বামচৰণ, বলাই আৰু মথুৰা । চিহ্ন-মাছাত শঙ্কৰ গুৰুৰ আলোক সজ্জা অতি মনোৰম আৰু অভূতপূৰ্ব আছিল ।

(গ-২৩) নাৰীৰূপত পুৰুষৰ ভূমিকা :—

শঙ্কৰদেৱ “চিহ্নমাছা” নাট্যাভিনয়ত পুৰুষে নাৰী ৰূপত অৱতীৰ্ণ হোৱা কথা চৰিত পুথিত বৰ্ণনা কৰা হৈছে । সন্ত বৈকুণ্ঠৰ ভিতৰত হুজনা বৈকুণ্ঠৰ কাৰণে হুজনা লক্ষ্মী দেৱীৰ আৱশ্যক হৈছিল । পুৰুষ নামৰ বৈকুণ্ঠখনৰ কাৰণে লক্ষ্মীৰ প্ৰয়োজন নাছিল । কাৰণ সেইখন মান্যবহিত, নিৰাময়, নিৰাকাৰ ব্ৰহ্মৰ অৱস্থিতি (নলাগন্ত লক্ষ্মী তাত মান্য নাহি তাত । গুৰু চৰিত/বামচৰণ) সেইখন বৈকুণ্ঠৰ অধিপতিৰূপত অৱতীৰ্ণ হৈছিল স্বয়ং শঙ্কৰগুৰু । বাকী হুজনাৰ কাৰণে হুজনা লক্ষ্মীৰ ভূমিকাত অৱতীৰ্ণ হ'ল (শঙ্কৰদেৱৰ নিৰ্দেশ-ক্ৰমে) যথাক্ৰমে সৰ্ব্বজয় আঁঠে, বলাবাম আঁঠে, প্ৰীৰাম গুৰু, কমলধৰা পৰমানন্দ আঁঠে, হৰিধন আঁঠে আৰু চিদানন্দ আঁঠে । চিদানন্দ বহুপতি বজ্জৰ (খোৰাৰ) পুত্ৰ আছিল (বহুপতি বজ্জৰ পুত্ৰ অনিলন্ত । চিদাক আনিয়া পাচে বন্ত কটাইলন্ত ॥ গুৰুচৰিত) । শঙ্কৰ গুৰুৰ সৰ্ব্বাৰ্ণ জম্ববন্ত সাধন বা সৰ্বলোকে প্ৰতি সমদৃষ্টিৰ দৃষ্টান্ত ধৰ্ম্মপ্ৰচাৰৰ প্ৰথম অন্ত-ম্মতে পোৱা যায় । শঙ্কৰদেৱ এই দৃষ্টান্ত পৃথিবীৰ অন্য ধৰ্ম্মগুৰু সকলত ক'বকৈয়ে পোৱা হয় ।

ছত্ৰনা বৈকুণ্ঠপতিৰ কাষলৈ ছম্বোজনা লক্ষ্মীয়ে নাচিবাগি প্ৰবেশ কৰি আহিছিল। কথা শুক চৰিত্ৰৰ মতে মধেৱদেৱৰ দ্বাৰা ৰচিত “ৰাম ভাওনা” নাটকত হৰিবল্লভ আঁতৈয়ে সীতাৰ ৰূপত অৱতীৰ্ণ হোৱা বুজিও কৈছে। পুৰুষে নাৰীৰ ভূমিকা লোৱাটো কোনো আচৰিত কথা নহয় বা কোনো নতুন কথা নহয়। ভৰত নাট্য শাস্ত্ৰৰ দিনৰে পৰা এনে নিয়ম প্ৰবৰ্ত্তন হৈ আহিছে। নাট্য শাস্ত্ৰত অভিনয় পুনৰ তিনিবিধ বুলি কৈছে যেনে অনুৰূপ, ৰূপানুৰূপ আৰু বিৰূপ।

- (১) অনুৰূপ—ইয়াত পুৰুষে পুৰুষৰ আৰু নাৰীয়ে নাৰীৰ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰে।
- (২) ৰূপানুৰূপ—ইয়াত পুৰুষে নাৰীৰ আৰু নাৰীয়ে পুৰুষৰ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰে।
- (৩) বিৰূপ—ইয়াত শিশুৱে বৃদ্ধৰ, বৃদ্ধই শিশুৰ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰে।

সাম্প্ৰতিক কালত উদাসীন সন্তসমূহত আৰু গাওঁ সমূহত পুৰুষে নাৰীৰ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰি আছে আৰু নগৰ অঞ্চলত নাৰীয়ে নাৰীৰ আৰু পুৰুষে পুৰুষৰ তথা নাৰীয়েও পুৰুষৰ ভূমিকা লোৱা দেখা যায়। এই নিয়ম কোনো অশাস্ত্ৰীয় নহয়। শঙ্কৰ মাধৱ শুক মহাপুৰুষে পুৰুষকহে নাৰী সজাই-ছিল। সেই আদৰ্শতে এতিয়াও উদাসীন আৰু গৃহীসন্তৰ কীৰ্ত্তন ঘৰত পুৰুষকহে নাৰী সজাই ভাওনা পতা হয়। কেৱল অসমত নহয় অন্যান্য প্ৰদেশতো পুৰুষক নাৰী সজাই অভিনয় কৰিবলৈ দিয়া দৃষ্টান্ত এতিয়াও আছে।

(গ—২৪) ঐশী শক্তিৰ নায়ক শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰ :-

শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰ পুৰুষজনাই “চিহ্নসংগ্ৰা” নাট্যাভিনয় কালত যি ঐশী শক্তিৰ পৰিচয় দিলে সেই কথা চৰিত পুথিত পৰিচয়কাৰকৈ দিয়া আছে। অলৌকিক শক্তিৰ অধিকাৰী হিচাবে শঙ্কৰদেৱৰ নামৰ আগে-পিছে বিশেষ-ণীয় বিশেষণ পদ বহুৱাব পৰা হৈ ৰ’ল। শঙ্কৰ পুৰুষে নিজে বা আনৰ দ্বাৰা কৰোৱা কাৰ্য্যৰ গোটাচেপেক খতিয়ান এইখিনিতে উল্লেখ নকৰি নোৱাৰি। পুৰুষে কপিণ নৈৰ মুখৰ কুমাৰৰ দ্বাৰা খোল গঢ়োৱা, সাত ধন বৈকুণ্ঠৰ আৰু অন্যান্যৰ চিত্ৰপট অঙ্কন কৰা, শ্লোক, গীত, উদ্টিমা, সূত্ৰ লিখা, নটুৱা আৰু গায়ন বাস্তব শিক্ষা দিয়া, কাঠ বাঁহৰ চোঁ সুখা নিৰ্মাণ কৰা, খেমাজি আৰু ৰূপৰ সৃষ্টি কৰা ৰূপদি কল শঙ্কৰ পাত্ৰ সজোৱাই

পনৰ সজীৱিত কৰা, মতা, আন্ধিয়া, অগ্নিগড়ী আদি আলোক সজ্জাবে উন্নত
প্ৰণালীৰ পোহৰ বিজোৱা নিজে ধ্বজ বৈকুণ্ঠৰ মায়া বহিত স্থানৰ অধি-
পতি হিচাবে প্ৰবেশ কৰা, নানা নৃত্য ভঙ্গীৰে সকলোৰে মনোৰঞ্জন কৰি
সন্ধ্যোপৰি নায়ক, সঞ্চালক হোৱা, নিজে সূত্ৰধাৰ, গায়ক, বাদক, মতা ধৰা,
ভাও দিয়া কাৰ্য্য কৰা আৰু অন্যান্য অলৌকিক কাৰ্য্য আদিয়ে তেৰাক এগ
বাকী প্ৰতিভাশালী মহান পুৰুষ হিচাবে পৰিচয় দিছে। সকলো কাৰ্য্যতে
শঙ্কৰদেৱক দৰ্শক সকলে দেখা পোৱাটো অলৌকিক কথা। চৰিতকাৰে
কৈছে—

অহিতো শঙ্কৰ দেখে তহিতো শঙ্কৰ।

উঠিলন্ত তেখনে যতোক ধিগ্ৰবৰ ॥

দেখন্ত শঙ্কৰ গান্ধনৰ মাজে নাই।

পট বৈকুণ্ঠৰ মাজে দেখিল দুনাই ॥

গুৰুচৰিত/ৰামচৰণ

নাটকৰ মোহনীয় শক্তি অপূৰ্ব আছিল

গায়ন সকলে গীত আনন্দতে গাই।

সমজ্যানে যেন বৈকুণ্ঠক আছে চাই।

নজানিল সভাসদে কিবা বাহুদিন।

দেখি বৈকুণ্ঠক যেন পাত ভৈল ক্ষীণ ॥

নাৰীসৰে নিচিনয় কোনজন স্বামী।

সৰে হন্তে যেনে ভৈলন্ত মোক্ষগামী ॥

ৰাজকে নিচিনে কোনজন মাৰ ৰাপ।

সমস্তৰে শৰীৰ অস্তিত্ব পাগ ॥

স্বামীয়ে নিচিনে এহি মোৰ ভাৰ্য্যা বুলি।

শঙ্কৰৰ মায়ায়ে সবাকো থৈলা ভুলি ॥

গুৰু চৰিত/ৰামচৰণ

এনেকৈয়ে শঙ্কৰদেৱে অপূৰ্ব আৰু মোহনীয় ঐশী শক্তিৰ বিকাশ
কৰিছিল। চিহ্ন যাদ্ৰা হ'ল অসমত, ভাৰতত তথা পৃথিৱীৰ ভিতৰত আঞ্চ-
লিক ভাষাৰ সৰ্বপ্ৰথম নাট্য আলোড়ন। এইজনা মহাপুৰুষেই প্ৰথম
নাট্যকাৰ কথৈ পৃথিৱীৰ বুৰঞ্জীৰ পাতত ছাউতি-সুগীয়া হৈ থাকিব। এনে
ধৰণৰ চিত্ৰপট আৰু কলা অভিনয়ৰ প্ৰণালী ভাৰতৰ ভিতৰত প্ৰাচীন আৰু
অশ্লিষ্ট কুলি ক'লে জুল নহয়।

(গ-২৫) শঙ্কৰদেৱৰ “কালিদমন” অঙ্গীয়া নাট :—

মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱ গুৰুৱানাই ব্ৰহ্মাবলী ভাষাত হুখন নাট লিখে। নাটক সমূহৰ নাম হ’ল ক্ৰমে কালি দমন, পদ্মী প্ৰসাদ, কেলি গোপাল, কল্মষী হৰণ, পাৰিজাত হৰণ আৰু ৰাম বিজয়। “ৰাম বিজয়” নাট ৰামায়ণৰ ভিত্তিত ৰামক কেন্দ্ৰকৰি লিখা একমাত্ৰ নাট আৰু বাকী পাঁচখন মহাভাৰত ভিত্তিত শ্ৰীকৃষ্ণক কেন্দ্ৰ কৰি লিখা নাট। এই নাট সমূহৰ একোটি খুলমূল আলোচনা ভাঙি ধৰা হৈছে। উল্লেখযোগ্য কথা যে শঙ্কৰদেৱে “কংসবধ” নুটি আৰু “জন্মযাত্ৰা” নামৰ দুখন নাট লিখিছিল বুলি বৰদোতা চৰিতত আৰু সত্তাবলী গ্ৰন্থত পোৱা যায়। বৰ্ত্তমান দুয়োখন নাট দূৰপ্ৰাপ্য।

শঙ্কৰদেৱে “কালিদমন” নাটখন পাটবাউসী সন্থত ১৫৪৩ খৃষ্টাব্দত ৰচনা কৰা বুলি অখুনা পদ্ধিতে অনুমান ভিত্তিত ক’ব খোজে (পদ্মী প্ৰসাদ নাট ইয়াৰ আগতে ৰচনা কৰা)। নাটখনত শ্লোকৰ সংখ্যা চৌবিশটা, গীতৰ সংখ্যা তেৰটা, ভট্টিৰ সংখ্যা নাটকীয় দুটা (মুক্তি মঙ্গল ভট্টিমাৰে সৈতে) আৰু পাল্লৰ পল্লৰ ভট্টিমা দুটা, গীত বোৰত নিবন্ধ ৰাগৰ সংখ্যা দহটা যেনে সিন্ধুৰা, কানড়া, আশোৱাবী, গৌৰী, কোঁ, বেলোৱাব, সুহাই, শ্ৰীগান্ধাৰ, ভাটিয়ালী আৰু কল্যাণ, ভালৰ সংখ্যা হুখন যেনে এতালি, পৰিতাল, কপক, দোমানি, জোতি (স্বতি), খৰমান। নান্দী গীত নাই আৰু “কালিদমন যাত্ৰা বাৰ্ত্তাং” বুলিহে কৈছে। অৱশ্যে ভট্টিমাত “সোহি কৃষ্ণক ওহি নাটক” বুলি নাটক শব্দটো প্ৰয়োগ কৰিছে। নাটকৰ উপক্ৰমত সুৱধাৰে ‘কালিদমন লীলা যাত্ৰা পৰম কোতুকে কৰব’ বুলি কৈছে; কিন্তু উপসংহাৰত “ওঁহ গোপালাক কালিদমন বনান্ধিপান লীলা যাত্ৰা” ইত্যাদি বুলি কোৱাত মুখ্যতঃ “কালিদমন” আৰু গোপতঃ ‘বনান্ধিপান’ লীলাও জড়িত হৈ পৰিল নাটকত সংলাপ বৰ কম। সূত্ৰ, গীত আৰু শ্লোকত পাল্লৰ ভাৱবোৰ পৰিচ্ছূট হৈছে বা নটকীয় কাহিনী প্ৰকাশ পাইছে। সঙ্গীতৰ যোগেদি ভাৱ প্ৰকাশ কৰিব লগা হেৰাৰ কাৰণে নাটক খনক “গীতিধৰ্মী নাটক” বুলি কোৱাৰ থল আছে। নাটকত ৰণিত কিছুমান অৱস্থা বা ঘটনা স্বাভাৱিকতে প্ৰকাশ কৰিব নোৱাৰি যেনে বিষময় ছন্দ শ্ৰীকৃষ্ণ দৰৈ আপ দিয়া, কাজি নাগে নেজেৰে কৃষ্ণক মেৰিয়াই ধৰা, গোন্ধুৰত ভূমিকম্প হোৱা, বিনা বাতে গছ উজাৰি পৰা, তিৰোতাৰ দক্ষিণ আৰু পূৰ্ব-ধৰ ৰাম অঙ্গ স্পন্দন কৰা, কালিনাগে পল্লৰ সোৱা, জন্মিলে আঙৰি ধৰা

আগ বুলি অধুনা কালৰ পণ্ডিতসকলে নানা প্ৰমাণ সহকাৰে যুক্তি দিছে। সঁচা কথা যে শঙ্কৰদেৱৰ বাকীকেখন নাটকৰ তুলনাত পত্নীপ্ৰসাদ নাটখন সৰু আৰু প্ৰথম ৰচনা। কাহিনীৰ ফালৰ পৰা পিচ কাৰণে এই নাটখনৰ বিষয়বস্তু কালি দমনৰ পিচত দিয়া হৈছে।

পত্নীপ্ৰসাদ নাটখন গুৰুজ্বৰাই ধূঞাহাটা (বেলঙৰী) স্থানত ৰচনা কৰা বুলি পণ্ডিতসকলে ঠাৱৰ কৰিছে। ৰচনা কাল ১৫২১ খৃষ্টাব্দ। শ্ৰীমদ্ভাগৱতৰ দশম স্কন্ধৰ তেইশ অধ্যায়ৰ পৰা পত্নীপ্ৰসাদ কাহিনী ভাগ উদ্ধাৰ কৰা হৈছে। নাটকখনত (সাতীপত্নীমুখিত) শ্লোক, অপিচ নাই (ছপা মুখিত প্ৰথম শ্লোক দুটা আছে, কিন্তু তাত সন্দেহৰ কাৰণ আছে)। কিন্তু নাটকৰ মাজতে ভাগৱতৰ এটি শ্লোকৰ স্মৃতিৰূপে হোৱা দেখা যায়। শ্লোকটো হ'ল

শ্যামং হিৰণ্যপৰিধিং বৰণমাল্যবৰ্হ—

ধাতুপ্ৰবাল নটবেষমনুৱতাংসে

বিন্যস্তহস্তমিতবেণ ধূনাগমবজং

কৰ্ণোৎপলালককপোলমুখাবজ্জহাসম্ ॥

(ভাগৱত - ১০/২৩/২২)

পূৰ্বস্তু শ্লোকটোৰ বাহিৰে নাটকখনত আৰু শ্লোক পাবলৈ নাই। তেনেকৈ নাটৰ আৰম্ভনি ভট্টিমা আৰু মূক্তি মজল ভট্টিমা নাই। মাত্ৰ মাজতে পয়াৰ ধৰণৰ এটি ভট্টিমা আছে। কিন্তু ছপা মুখিত আৰম্ভনি ভট্টিমা এটি ঘোঁহা যায়। ক'ৰপৰা কেনেকৈ সংগ্ৰহ কৰা হৈছে জনা নাই। গীতৰ সংখ্যা আঠটা, ৰাগৰ সংখ্যা সাতটা যেনে কানড়া, আশোৱাবী, শ্ৰী, ধনশ্ৰী, বেজো-ৱাৰ, গোবী আৰু শ্যাম, তালৰ সংখ্যা তিনিখন এতালি, পৰিতাল, ৰূপক। নাটকখনত এটি কথা লক্ষ্যণীয় যে প্ৰবেশৰ প্ৰথম গীতটো দিয়া হৈছে বিগ্ৰসকলৰ আৰু শেষৰ গীতটো দিয়া হৈছে শ্যামৰাগত (বাকী পাঁচখন নাটৰ শেষৰ গীতবোৰতো ব্যৱধান আছে)। কিন্তু বিগ্ৰসকলৰ প্ৰবেশৰ পিচতে শ্ৰীকৃষ্ণ প্ৰবেশ কৰোৱা হৈছে। ইয়াৰ কাৰণটো অৱশ্যে দুটা দিশত চাব পাৰি। প্ৰথমতে হ'ল শঙ্কৰদেৱে এই নাটখন সৰ্বপ্ৰথম (বাকী পাঁচখনতকৈ আগতে) লিখিছিল বাবে কিছুমান নীতি পালন কৰিবলৈ (অভিভূতাপূৰ্ণ হ'বলৈ) অক্ষম আছিল। দ্বিতীয়তে নাটকীয়া কিছুমান সুবিধা অসুবিধাৰ ওপৰতো নিভৰ কৰিব লগীয়া হৈছিল। এইখন নাটকৰ বাদে বাকীকেইখনত কৃষ্ণক প্ৰথমতে প্ৰবেশ কৰোৱা হৈছে। নাটকখনত গীতৰ সমানে পাত্ৰৰ সংলাপ থকাৰ কাৰণে বিগ্ৰস বস্তুটো উজল বেচি হৈছে। গীতবাগ আশোৱাবী এতালিত

নিবন্ধ “ভাষাৰি চৰণে মন মজাইলো মধুসূদন “এই ভাৱপ্ৰৱণ গীতটিৰে ব্ৰহ্মপসকলে নিজৰ অন্তৰ নিগৰা ভাৱপ্ৰকাশ কৰা দেখা যায়। কৰুণ বস-জাত ইষ্টজ্ঞান বিয়োগ, অপ্ৰিয় বাক্য শ্ৰৱণ আৰু শান্তবস জাত সাধুতা আৰু নিষ্ঠতা গুণযুক্ত সমূহে নাটকখনত আগুৰি ৰাছে। ভক্তিৰসৰ প্ৰধান্য অধিক।

শ্ৰীগুৰুৱে সংস্কৃত শ্লোক, গীত, ভটিমা আৰু নাটকীয় চৰিত্ৰৰ যোগে কৃষ্ণ ভক্তিৰসৰ কথাকে প্ৰতিপাদন কৰিছে। পত্নীপ্ৰসাদ নাটক খনৰ যোগে গুৰুজনাই আমাক যিখিনি হৰি ভক্তিৰস লাভৰ কাৰণে শিক্ষা দিছে, সেইখিনি সত্ৰুপে কবলৈ হলে এনেদৰে—

- (১) কৃষ্ণই জগতৰ গুৰু পুৰুষোত্তম। তেওঁৰ বাহিৰে সকলো অসত্য জড় পদাৰ্থ। গতিকে তেওঁক ভক্তি কৰিব লাগে। গুৰুজনে সূত্ৰধাৰৰ মুখে কোৱাইছে “আহ সামাজিক লোক। যোহি জগতক পৰমগুৰু পুৰুষোত্তম সোহি নন্দনন্দনকঃপ কহো অন্ন প্ৰাৰ্থনা চলে বিপ্ৰসবক কৰ্ম গৰ্ব দূৰ কৰল” ইত্যাদি বিপ্ৰসকলৰ মুখে কোৱাইছে “কৃষ্ণসকল যজ্ঞমুক্তি বেদৰো উদ্ভৱ ভূমি, লক্ষ্মী যােৰ চৰণ কিঙ্কৰী, আপুনে নিজ নন্দে পূৰ্ণ” ইত্যাদি
- (২) ভগৱন্তক বশ্য কৰিব পৰাৰ একমাত্ৰ উপায় হ’ল ভক্তিৰস। সেই প্ৰসঙ্গ গুৰুজনাই কৃষ্ণৰ মুখে কোৱাইছে “পৰম চতুৰ মহা বিবেকী যাৰা সৰ, তাৰা সৰ হামাক নিত্ৰকামে ভজয়। তোৰা সৰৰ প্ৰেমভকতিয়ে হামাক বশ্য কৰল” ইত্যাদি।
- (৩) ভক্তি কৰিবৰ কাৰণে উত্তম স্থান হল একমাত্ৰ গৃহ। ভগৱন্তৰ নিচেই কাষলৈ যোৱাৰ প্ৰয়োজন নাই। গুৰুজনে নাটত কৃষ্ণৰ মুখে কোৱাইছে “বিদূৰতে থাকি শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন ভক্তিৰে হামাক যৈচে বশ্য কৰাত্বে, নিকটে থাকি সিমতে ভকতি কৰিতে পাৰয় নাহি, যৈচ অমৃত পান কৰিতে কৰিতে মুখে কচয় নাহি” আনহাতে গুৰুজনে কৈছে কীৰ্ত্তনত “গৃহে গতি পাই কৰি শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন”। ইত্যাদি।
- (৪) ভগৱন্তক ভক্তি কৰিবলৈ বেদজ্ঞ পণ্ডিত বা মহাজনী হোৱাৰ আৱশ্যক নাই। অগণিত জনেও হৰিভক্তিৰ অধিকাৰী হ’ব পাৰে। কৰ্ম্মগৰ্ব্বী সকলে ভগৱন্ত ভক্তি কৰাৰ যোগ্যতা লাভৰ পৰা বঞ্চিত। সেই সম্বন্ধে গুৰুজনে বিপ্ৰসকলৰ মুখে কোৱাইছে “ওহি ব্ৰাহ্মণীসব নৌগচাৰহীন বেদ শাস্ত্ৰ জানয় নাহি। পৰম ধৰ্ম্ম গুৰুসেৱা বজ্জিত। তথাপি তাৰাসৰৰ শ্ৰীকৃষ্ণত পৰম প্ৰেম ভকতি ভেল। আঃ হাৰো সব স্ত্ৰীতো অধম ভেলো। কৰ্ম্ম গৰ্ব্ব অজ হয়া কৃষ্ণক জ’নিতৈ নাহি পাৰলো। হামো

সব ব্ৰহ্মচৰ্য্য ব্ৰত ধৰি শুকক শুশ্ৰূষা কৰিয়ে বেদসব পঢ়লো। ইহাত থিৰাৰ বহোক। আঃ নিজকাৰ্য্যে বৃদ্ধিহত হলো। পৰ উপদেশে পণ্ডিত বোলাইছি। ইহাত থিৰাৰ ঠিক’’ ইত্যাদি।

(৫) হৰি ভক্তিৰ অবিহনে স্বৰ্গলাভ বিফল। দেৱান্তৰ সেৱা, বাগ যজ্ঞ আদি ত্যাগ কৰি কৰ্ম গৰ্ব্ব শূন্য হলেহে উগ্ৰব্ৰতক পাব পাৰি। সেই প্ৰসঙ্গতে শুকজনে গীতৰ যোগে কৈছে –

আবৃত নিবজসৰ কল্প পৰবেশ।
তপ উপবাসে শৰীৰ ভৈল ক্লেশ ॥
হাতে গলে শিৰে কপ্ৰাক্ষ জোটা জোটা।
ভোবোকাৰ দাড়ি নথ চৰাচৰ ফোটা।
উচ্চাৰন্ত বেদ অলপ কৰি হাস।
চান্দক জ্যোতি দৰ্শন পৰকাশ ॥
বিনে হৰি ভকতি বিফল স্বৰ্গকাম।
হৰিক্ষ হৃদয়ে ধৰি বোলা ৰামৰাম ॥

কৰ্ম গৰ্ব্বত জগতক তৃনরূপে দেখা বিপ্ৰ পণ্ডিতে কৈছিল’’ “হামো বেদত শাস্ত্ৰত পৰম পাৰ্গত, যজ্ঞব্ৰত দানে পৰম পবিত্ৰ, হামো সব ভূদেৱতা, হামাক সৰ্বলোকে পূজয়। নন্দ সূত কৃষ্ণ হামাকু আঙ কোন হয় ?’’ কিন্তু কৰ্মগৰ্ব্বী পণ্ডিতসকলে পিতৃ গৰ্ব্বচুৰ হৈ তেওঁলোকে নিজকে “ভানীমুখ’’ বুলি বুজিব পাৰিছিল (ওপৰত উদ্ধৃতি দিয়া আছে)। তেওঁলোকে শেষত ভাবিছিল “হামো সব ব্ৰজক জাওঁ, কৃষ্ণক দেখবো, পাৱে ধৰি কহো ভকতি মিনতি কৰবো। সোহি ভকতক বৎসল দেৱ হামাৰ অপৰাধ ক্ষমা কৰব’’ ইত্যাদি।

(৬) হৰি ভক্তিহেই যে একমাত্ৰ মুখ্য পথ আৰু মুক্তি লাভৰ প্ৰধান উপায় তথা হৰিনামেই যে কলিত মহোষধী, সেই কথা পত্নী প্ৰসাদ নাটকত পৰিষ্কাৰ হৈছে। এজন বিপ্ৰই নিজৰ পত্নীক কৃষ্ণৰ ওচৰলৈ লৈ নিদি দূতৰ বাক্য বহাত তেওঁ কৃষ্ণ চৰণ চিহ্নিত প্ৰাণতপস কৰি পৰমগতি লাভ কৰা কথা বৰ্ণিত হৈছে। নাটকত কৈছে “সোহিসময়ে এক ব্ৰাহ্মণে ব্ৰাহ্মণীক গৃহমধ্যে আহুৱ জানি পৰাবন্ধ কল্প ৰাখল। তদনন্তৰ কৃষ্ণ দৰ্শন আশা ভঞ্জে ব্ৰাহ্মণী কৃষ্ণ চৰণ হৃদয়ে ধৰিয়ে যৈচে প্ৰাণ ভেজল’’। ইত্যাদি। সেই প্ৰসঙ্গতে গীতত শুকজনে কৈছে “চোড়ি পৰল প্ৰাণ ধৰি হৰি পাৱে। পান্থলি গতি সতী শঙ্কৰে পাৱে’’। নাটকীয় প্ৰতিটো ছেদতে সূত্ৰধাৰৰ

মুখ্যেদি আৰু সাজীৱিক পক্ষৰ পৰা নিৰন্তৰে হৰি বুলিবলৈ কৈছে। নাট্য সাহিত্যৰ মূল উদ্দেশ্য সিমানতে নিষ্পত্তি হৈছে।

- ৭। মানুহ মাত্ৰেই কৰ্ম্মাধীন। জীৱিকা নিৰ্ব্বাহৰ কাৰণে, স্বাস্থ্য ভালে ৰাখিবৰ কাৰণে কায়িক শ্ৰমৰ আৱশ্যক। কিন্তু সেই সম্ভৱত কৰা কামৰ সকলো সমস্যাতে একমাত্ৰ ভগৱৎ মুখী হ'ব লাগে। গীতাত কৈছে 'কৰ্ম্মন্যে বাধিকাৰন্তে মা ফলেশু কদাচন' অৰ্থাৎ কৰ্ম্মতহে তোমাৰ অধিকাৰ আছে ফলত অধিকাৰ নাই। এতেকে মানুহে কাম কৰিলেও তেওঁৰ নিজৰ কাৰণে কৰিছোঁ বুলি কৰিব নোপায়। সকলো কৰ্ম্ম ভগৱন্তৰ কাৰণে কৰিছোঁ বুলি ভাবি কৰিব লাগে। পত্নীপ্ৰসাদ নাটখনত পত্নী সকলে কৰা কৃষ্ণ নৈৰাশ দুখত দুখীত ভাবৰ গীতটোত গুৰুজনে কৃষ্ণতে সৰ্ব্বাৰ্পণ কৰি কাম কৰিবলৈ সুন্দৰ শিক্ষা দিছে যেনে—

গীতৰাগ আশোৱাৰী, একতালি

তোহাৰি চৰণে মন মজাইলো মধুসূদন।

কতিনা বোলসি নাথ কতিন ৰচন ঘন॥

গৃহ পতি সুতধন সুহাদ সোদৰজন

পেখি বিষম মন তেজলোহো নাৰায়ণ

তোহাৰি ঐক্লবীজন পুনু মকৰিয়ো হয়॥

আকৌ কৈছে ঐচন পৰকাৰে ব্ৰাহ্মণীসৰ গৃহে গৈয়া কহোঁ কৃষ্ণক হৃদয়ে ধৰি অন্যো অন্যে কৃষ্ণ গুণ কীৰ্ত্তন কৰিয়ে ৰহল' ইত্যাদি।

শঙ্কৰ গুৰুজনাই ৰচনা কৰা ছখন নাটকৰ ভিতৰত পত্নী প্ৰসাদ নাটখনৰ বাদে বাকী পাঁচখন নাটক বামৰায় আৰু গুৰুজনে নৃপতিৰ অনুৰোধ ক্ৰমে লিখা হৈছিল। পত্নীপ্ৰসাদ নাটখন গুৰুৱে নিজৰ ইচ্ছাৰ ওপৰতে নিৰ্ভৰ কৰি লিখিছিল বুলি দুটা প্ৰমাণৰ পৰা বুজিব পাৰি। প্ৰথমতে হল শঙ্কৰ গুৰুৱে ধৰ্ম্মপ্ৰচাৰ কৰা কালত তেৰাৰ একশৰণ ধৰ্ম্মৰ লোক প্ৰিয়তা কিছুমান ব্ৰাহ্মণৰ পক্ষে অত্যন্ত অসহণীয় হৈছিল। তেওঁলোকৰ বিৰোধ আৰু উৎপাত দমনৰ কাৰণে (সম্ভৱ তেওঁলোকে নামধৰ্ম্মত জেদ মাৰি হস্তৱত আদিৰ প্ৰাধান্যতা বঢ়াবলৈ নানা কৌশল আৰু কটনীতি কৰিছিল) শঙ্কৰদেৱে পত্নীপ্ৰসাদ নাটখন লিখিব লগা হৈছিল। নাটক খনত মিশ্ৰ, কন্দলী, ভাৰতী (চন্দ্ৰভাৰতী) আদি উপাধিযুক্ত কিছুমান শব্দ পোৱা যায়। ভাগৱতত কিন্তু তেনে নাম পাবলৈ নাই। ইয়াৰ পৰা অনুমান কৰিব পাৰি যে তাৎকালিক বা সামাজিক নামৰ লগত মিলাকৈ বিৰোধী বিপ্লৱসকলৰ

গৰ্বদূৰ কৰিবলৈ যত্ন কৰা হৈছিল। সেই উদ্দেশ্যেই উপাধিবোৰ যোগ কৰি দিছিল। নাটকখনৰ আগত আৰু শেষত ‘অন্ন প্ৰাৰ্থনা হলে বিপ্ৰসবৰ কৰ্ম গৰ্ব দূৰ কৰল, পত্নীসবক প্ৰসাদ দেলহ’ বুলি আৰম্ভণি আৰু মোখনি মাৰিছে। ইয়াৰ দ্বাৰা তাৎকালিক মিশ্ৰ, কন্দলী, ভাৰতী উপাধিধাৰী বিৰোধী বিপ্ৰসকলৰ স্বাগত বৰ্ম নীতি কৌশলৰ মূদা মৰা হৈছে। পুৰুষ সকলৰ (বিপ্ৰসকলৰ) শাস্ত্ৰীয় শিক্ষা লাভৰ পাণ্ডিত্য আৰু শ্ৰেষ্ঠতাৰ মূৰত চেচাপানী ঢালি, শাস্ত্ৰীয় জ্ঞানহীন নাৰী সকলৰ (বিপ্ৰভাৰ্যাসকলৰ) প্ৰাধান্যতা বৃদ্ধি কৰা হৈছে। বোধ হয় সেই সময়ত বিৰোধী ব্ৰাহ্মণ পত্নীসকল শব্দৰ পত্নী আছিল। সেই কালতে সুৰতে সুৰ মিনাই শব্দবদেৱে কীৰ্ত্তনত “পাশুণ্ড মৰ্দন” নামৰ এটি অধ্যায় লিখি নামৰ মহিমা উচ্ছদ কৰা সকলৰ বিৰুদ্ধে প্ৰচাৰ অভিযান চলাইছিল। ইয়াকে “গাতো নৈমাৰি গাতো”ৰ মৰা বুলি কয়। নামৰ মহিমা প্ৰকাশ আৰু কৰ্মনীতি বা স্বাগত, উপবাস আদি কালিৰ অনুপযোগী কৰ্ম সমূহৰ নিষ্ফলতা প্ৰমাণ কৰিবলৈ নানা প্ৰস্থৰ পৰা উদ্ধৃতি দি পাশুণ্ড মৰ্দন লিখা হৈছিল। দ্বিতীয় উদ্দেশ্য হৈছে নাটকখন লিখি “গাতো বাটতো কৰিলে” অৰ্থাৎ মিশ্ৰ, কন্দলী, ভাৰতী উপাধিধাৰী বিৰোধী বিপ্ৰসকলৰ কৰ্ম গৰ্ব দূৰ কৰিবলৈ বুলি লিখোতেই কালিৰ পৰম ধৰ্ম হৰিনামৰ মাহাত্ম্য তথা সৰ্ব সাধাৰণক উত্তৰ হবলৈ উপদেশ দিয়া হৈছে। এনেকৈয়ে পত্নী প্ৰসাদ নাটকখনৰ স্বাগত আমলোকে দুটা দেখ দেখ প্ৰমাণ পাওঁহক। তদুপৰি এটি কথা বিশেষ লক্ষ্যনীয় যে শ্ৰীগুৰুৱে “পত্নী প্ৰসাদ নাট নামটো কি উদ্দেশ্য দিছিল? “পত্নী প্ৰসাদ” মানে পত্নী অনুগ্ৰহ অৰ্থাৎ পত্নীৰ জ্ঞতি দিয়া। পত্নী প্ৰসাদ নাম নিাদ কৃষ্ণৰ অন্ন ভোজন, বিপ্ৰৰ গৰ্বচূৰ্ণ বা কৰ্ম বৰদূৰ আদি নামো দিব পাৰিলেহেতেন। নাটকত সুত্ৰধাৰৰ মুখেদিও ত্ৰীকৃষ্ণই “বালক সবক হতুৰস অন্ন ভোজন কৰাবল। ... আপুনো ভোজন কৰল, “বিপ্ৰসবক কৰ্মগৰ্বদূৰ” বিপ্ৰপতী সবক প্ৰসাদ” আদি বাক্য প্ৰকাশ কৰা হৈছেই। এনেদৰে “পত্নী প্ৰসাদ” নামটো জোৰ দিয়াৰ অৰ্থ কি হব পাৰে বিচাৰ কৰি চোৱাৰ ফল নিশ্চয় আছে। আমাৰ সাধাৰণ বিবেকৰ দ্বাৰা এটা কথা ধৰি লব পৰা হয় যে সকলো কথাতো কৃষ্ণ উগৰতৰ অনুগ্ৰহ বাতিৰেকৈ একো কাম কৰিব পৰা নাযায়। সামন্ত হৰণ প্ৰসঙ্গত গুৰুজনে মণিৰ মহিমা প্ৰকাশ কৰি কৈছে—

মণিৰ মহিমা কি কৈবো আৰ।

সুৰ্গনিতে জ্বৰে অষ্ট ডাৰ ॥

মি থানে থাকে সিটো সাহসক।

নাহিকে দুৰ্ভিক্ষ মাৰিমৰক ॥

নাহিকে ব্যাধি ব্যাঘ্ৰ্য সৰ্গ তন্ত্ৰ ।

একো উপসৰ্গ নুপজে তন্ত্ৰ ॥

কীৰ্ত্তন/সামন্ত হৰণ

সামন্ত মণিটোৰ ইমান বিলাক প্ৰভাৱ থকা সত্ত্বেও সন্ন্যাসিতৰ ভায়েক প্ৰসেনে ঘোড় ত উঠি মণি পিন্ধি আনন্দেৰে বিচৰণ কৰি ফুৰোতে সিংহৰ আক্ৰমণত নিহত হোৱা, আকৌ তাক নিধন কৰি জাহ্নৱতই লৈ যোৱা কৃষ্ণই অপৰাধ পোৱা, সন্ন্যাসিতক বধ কৰি শতধনুৱে মণি হৰণ কৰা, মহাভক্ত অক্লুৰে দ্বাৰকাৰ পৰা পলায়ন কৰা, শতধনু বধ হোৱা, মণিৰ কাৰণে বনভদ্ৰৰ অসন্তোষ আৰু গোকুল লীলা আদি ঘটনাবোৰ চকুত পৰে। মণিটোৰ ইমানবোৰ প্ৰভাৱ থকা কাৰণেও কিন্তু এনেকুৱা পৰস্পৰ বিৰোধী কথা হ'ব পাৰে ভাবিব লগা। এনে প্ৰশ্নৰ উত্তৰবোৰ সেই প্ৰসঙ্গতে বিচাৰি পেৰা যায়। এঠাইত আছে “মানুকুলে জগন্মাথে বিপ্ৰিয়ঃ সুপ্ৰিয়ো ভবেৎ” অৰ্থাৎ ভগৱন্তৰ অনুগ্ৰহ হৰণে বেয়াও ভাল হয়। সেইদৰে “প্ৰতিকুলে জগন্মাথে সু প্ৰিয়ঃ বিপ্ৰিয়ো ভবেৎ” অৰ্থাৎ ভগৱন্তৰ অনুগ্ৰহ নহলে ভালো বেয়া হৈ পৰে। এতেকে মণিৰ মহিমা প্ৰভাৱ ভগৱন্তৰ প্ৰতিকূলত নষ্ট হৈ গৈছিল। কৃষ্ণই মণিটো সন্ন্যাসিতক বিচাৰোতে “নিদিলো সন্ন্যাসিতে গহ কৰি”। ভগৱন্তৰ ওচৰত গৰ্ব্ব অহঙ্কাৰ কাৰো নৰাজে। ব্ৰহ্মা শিৱৰো গৰ্ব্বচুৰ হৈছিল। গান্ধীৱধাৰী মহাবীৰ অৰ্জুনেও গৰ্ব্ব কৰি বিপ্ৰ পুত্ৰ সকলক বিচাৰি নাপাই সত্য ব্ৰহ্ম হৈ অগ্নিত জাহ যাব খুজিছিল; কিন্তু ভগৱানেহে ৰাখিলে। অৰ্জুনে পিচত চিন্তা কৰিছিল “সৌকম্য পুৰুষৰ কিছু নুই। কৃষ্ণৰ প্ৰসাদে সমস্তে হট” ইত্যাদি। গতিকে জয়তৰ সকলো কথাই কৃষ্ণৰ প্ৰসাদৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিছে। বিপ্ৰপত্নী সবলৰ কৃষ্ণৰ প্ৰতি থকা অকৃত্ৰিম প্ৰেম ভক্তিত কৃষ্ণ তুষ্ট হৈছিল। তেওঁ লোকৰ ভক্তিত কৃপা বৰিষণ কৰিলে অকল সেয়ে নহয় সেই কৃষ্ণ কৃপা সম্প্ৰসাৰিত হৈ পত্নীসকলৰ ভক্তিৰ বলত অন্তৰ্ভুক্তীয়া ব্ৰাহ্মণ পণ্ডিত সকলৰ অন্তৰ স্পৰ্শ কৰি তেওঁ লোককো ভক্তীয়া কৰি লবলৈ সমৰ্থ হৈছিল একেদামে সিজি ক্ৰিয় কাম। অন্নভোজন, পত্নীসকলৰ প্ৰতি অনুগ্ৰহ আৰু কৰ্ম গৰুদৰ এই তিনি প্ৰয়োজন পত্নীসকলৰ প্ৰতি কৰা অনুগ্ৰহ কাৰণতে সিদ্ধ হৈছে কাৰণে অতি প্ৰয়োজনীয় তাত্ত্বিক অৰ্থযুক্ত “পত্নী প্ৰসাদ” নাম দি গুৰুজনে সাৰ্থক প্ৰতিপাদন কৰিছে।

(২৬-ক)—নাটকৰ খুলজুল কাহিনী :-

এদিন গোপবালক সহিতে ৰামকৃষ্ণ কালিন্দী ভাৰত উপস্থিত হৈ গোপসকলক জগপান কৰাই আৰু নিজেও কৰিলে অশোক বৃক্ষৰ মূলত বহিল।

গোপ বাজকসকলে সেই সময়তে ক্ষুধাতুৰ হৈ বামকৃষ্ণক অন্ন প্ৰাৰ্থনা কৰি-
লাভ ওচৰত থকা যজ্ঞানুষ্ঠানৰত বিপ্ৰসকলৰ ওচৰলৈ (কৃষ্ণই) বাজকসকলক
অন্ন প্ৰাৰ্থনা কৰিবৰ কাৰণে পঠাই দিয়ে। তেওঁলোকে গৈ বিপ্ৰসকলৰ ওচৰত
অন্ন প্ৰাৰ্থনা কৰে। কিন্তু (কৰ্ম্মগৰ্ব্বত গৰ্ব্বীত) বিপ্ৰ সকলৰ মুখৰ পৰা একো
সম্বন্ধান নেপায় নিৰাশা হৈ পুনৰ পৰিবৰ্ত্তি আহি শ্ৰীকৃষ্ণক সবিশেষ জনাই।
শ্ৰীকৃষ্ণই বিপ্ৰ পত্নীসকলৰ ওচৰলৈ গৈ অন্ন প্ৰাৰ্থনা কৰিবৰ কাৰণে পৰামৰ্শ
দেয়। সেইমতে বালক সকল গৈ বিপ্ৰপত্নী সকলক অন্ন ডিচ্কা কৰাত তেওঁ-
লোক দয়া ভক্তি সহকাৰে চতুৰ্বিধ অন্ন পাত্ৰত ঢলাই লৈ স্বামীৰ বাধা
নেমানি বাম কৃষ্ণৰ ওচৰলৈ আহি নিবেদন কৰেহি। পত্নীসকলৰ প্ৰেম ভক্তিত
তুষ্ট হৈ শ্ৰীকৃষ্ণই অনেক সন্তোষ বাক্যেৰে পৰিতুষ্ট কৰি বিদায় দিয়ে আৰু
সমপিত অন্ন নিজ আৰু আন সকলে ভোজন কৰে। সিপিন্ধে এগৰাকী
বিপ্ৰই কৃষ্ণৰ কাষলৈ গতি কৰা নিজৰ পত্নীক ঘৰৰ ভিতৰতে তাবদ্ধ কৰি
ৰাখে। কিন্তু তেওঁ কৃষ্ণ সমীপ প্ৰাপ্তিত বাধাগ্ৰস্ত হৈ অতি সৰুৰূপে ভাৱে কৃষ্ণতে
মনপ্ৰাণ সঁপি দি প্ৰাণত্যাগ কৰে আৰু কৃষ্ণক লাভ কৰিবলৈ সমৰ্থ হয়।
পত্নীসকল কৃষ্ণৰ কাষৰ পৰা পৰিবৰ্ত্তি যোৱাৰ পিচত পণ্ডিত বিপ্ৰ সকলৰ মতি
গতি সলনি হয়। তেওঁলোকে নিজকে ধিক্কাৰ দিবলৈ ধৰে আৰু কৃষ্ণৰ ওচ-
ৰলৈ যাবলৈ চেষ্টা কৰে যদিও কংসৰ ভয়ত যাবলৈ ইচ্ছা নকৰিলে। ইমা-
নতে নাটকৰ সমাপণ।

(২৬-খ - মূলৰ আৰু নাটকৰ ব্যৱধান :-

ভাগৱতত থকা কাহিনীৰ সৈতে পত্নী প্ৰসাদ নাটৰ কাহিনীৰ সামান্য
ব্যৱধান থকা দেখা যায়। অৱশ্যে শতকৰা নিৰান্বৰে ভাগেই ভাগৱতোক্ত
কাহিনী সম্বলিত। বাকী এভাগ গুৰু দেৱৰ নিজৰ বুলি ভবা হয়। নিম্ন
স্থানত সামান্য ব্যৱধান সমূহ ডাঙি ধৰা হল।

- (১) নাটকত “অন্নপ্ৰাৰ্থনা হলে বিপ্ৰসকক কৰ্ম্ম গৰ্ব্ব দূৰ কয়ল” বুলি আছে।
কিন্তু ভাগৱতত “ভক্ত্যায় বিপ্ৰভাৰ্য্যায়ঃ প্ৰসাদমিদমবীৰ্য্যং” অথাৎ (গুৰু-
দেৱে কৈছে) ভক্তা বিপ্ৰ ভাৰ্য্যাসকলক অনুগ্ৰহ কৰিবৰ কাৰণে এইদৰে
(কৃষ্ণই বাজকসকলক) কবলৈ ধৰিলে”। বুলিহে আছে।
- (২) নাটকত কৃষ্ণই কৈছে “বিপ্ৰসবে স্বৰ্গকামে যজ্ঞ কৰিতেছে”, কিন্তু ভাগৱতত
“সহ্যং আজিবসং নাম” বুলি এবিধ যজ্ঞৰ কথা উল্লেখ কৰা হৈছে।
- (৩) নাটকত আছে “তোষাসব পৰম পণ্ডিত, যজ্ঞদান ব্ৰতে পৰম নিৰ্ম্মল
হুয়া থিক, অন্নদানে যে পুন্য আপুনে জানহ, অজ্ঞানীক শিখাৱত” ইত্যাদি
আছে, কিন্তু ভাগৱতত তেনেকৈ পাবলৈ নাই।

- (৪) নাটকত চন্দ্ৰ ভাৰতী নামৰ এজন বিপ্ৰই বালক সকলক তৰ্জ্জন-গৰ্জ্জন কৰিছে “হামো বেদন্ত শাস্ত্ৰত পৰম পাগত্ৰ,” ইত্যাদি। কিন্তু ভাগৱতত বিপ্ৰসকল “শ্ববন্তোহপি ন স্ত্ৰবুঃ” অৰ্থাৎ শুনিও নুশুনাৰ ভাও ধৰি থাকিল ইত্যাদি।
- (৫) নাটকত বিপ্ৰসকলৰ স্বৰূপ বগনা আছে “তপউগবাসে শৰীৰ ষ্টেলক্লেশ” ইত্যাদি। কিন্তু ভাগৱতত নাই।
- (৬) বালকসকল নিৰাশ হৈ (নাটকত) কৈছে।। ওহি বিপ্ৰসব সকল যজ্ঞ মূৰ্ত্তি দেৱক দেৱতা” আৰু উলটি গৈ কৃষ্ণক কৈছে “তোহাক কদৰ্থনা কয়ল। হেন অবৈফৰক থানে কিসে পঠাবল” ইত্যাদি। কিন্তু ভাগৱতত “গোপা নিৰাশাপ্ৰত্যেত্য তথোচুঃ কৃষ্ণ বাময়োঃ” অৰ্থাৎ গোপবালক সকল নিৰাশ হৈ নিজৰ বক্তব্য খিনি আৰু বিপ্ৰ চেটিটত বিষয়বোৰ বাম কৃষ্ণৰ আগত বৰ্ণনা কৰিলে ইত্যাদি) বুলি কৈছে।
- (৭) নাটকত পত্নীসকলে অন্ন প্ৰদানৰ কাৰণে আনিছিল। পৰম সুগন্ধী অন্ন, বাজ্ঞন, পিঠা পন্থা পনস, পৰমান্ন, শুক্লচেনী বহুবিধ মড়ৰস”, কিন্তু ভাগৱতত “চতুৰ্বিধং বহুগুণমন্নং” আনিছিল অৰ্থাৎ চৰ্কৰ, চোষা, লেছা, পেয় এই চাৰিবিধ অন্ন আনিছিল।
- (৮) নাটকত কৃষ্ণদৰ্শনৰ কাৰণে যোৱা পত্নীসকলক শুদীয়া স্বামীসকলে “বহু বিধ বাধা কয়ল পিতৃ পুত্ৰ, ভাতৃসবো নিষেধ বোলল” আৰু তাৰ ভিতৰে এজন বিপ্ৰই তেওঁৰ ভাৰ্য্যাক “বৰাৰ বন্ধ কয় বাখল”। সেই কাৰণেই শ্ৰীমতীয়ে প্ৰাণ তেজল” আৰু বিপ্ৰই হিন্দা তুকুৱাই “কান্দিতে লাগল”, কিন্তু ভাগৱতত তেনেকুৱা কথা নাই। মাত্ৰ এজন বিপ্ৰই “তন্ত্ৰৈকা বিধতা শুভ্ৰা” অৰ্থাৎ তাৰে এগাৰকী ভাৰ্য্যা স্বামীৰ দ্বাৰা বিধতা হৈছিল বুলি উল্লেখ কৰিলেও নাটকৰ দৰে নহয়।
- (৯) নাটকত কৃষ্ণৰ দ্বাৰা দেৱতাসকলৰ উপস্থিতি আৰু তত্ত্বলোকৰ বাক্যত পত্নীসকলে “কৃষ্ণক চাড়য়ে নাই”; কিন্তু ভাগৱতত “দেৱা অগ্যনুম্ৰভে অৰ্থাৎ (কৃষ্ণই বৈছে) “দেৱতাসকলেও তোমালোকক অনুৰোদন কৰিছে” এই বুলিহে কৈছে।
- (১০) নাটকত আছে যে পত্নীসকল পৰিবৰ্ত্তি যোৱাৰ পিচত বিপ্ৰসকলে নিজকে “ধিক্কাৰ বোলল” আৰু সেই প্ৰসঙ্গতে মিশ্ৰ, কন্দলি, আগাৰ্ঘ্য ভাৰতী আদি উপাধিযুক্ত নামৰ উদ্ধৃতি দিয়া হৈছে। ভাগৱতত বিপ্ৰসকলৰ অনুশোচনা আছে; কিন্তু বিপ্ৰৰ উপাধি নাই। লগতে নাটকত কিছুমান বিপ্ৰ কৃষ্ণচৰণ লাভৰ কাৰণে হাবলৈ দ্বিৰ কবোতে এজন ব্ৰহ্ম বিপ্ৰই

লাখুটিত ভিবিদি ওসাই কংসৰ কাৰণে ড়য় দেখুৱাই যোগাত বাধা-
দিছে আৰু ভেওঁৰ কথা মানি ন'গৈ “কৰ্ম গৰ্ব্বসৰ চাড়ি শ্ৰৱণ
কীৰ্ত্তন কাৰিয়ে গৃহে বহ'ল” বুলি কৈছে; কিন্তু ভাগৱতত “দিদৃষ্ক-
বোহশচু। ততোঃ কংসাতীতা ন চাচলন” অৰ্থাৎ বাম কৃষ্ণক
দৰ্শন কৰিবলৈ ইচ্ছা থকা সত্ত্বেও কংস বজাৰ ভয়ত কোনো নগল “বুলি
কৈছে। এনেটো নাটকৰ আৰু মূগ ভাগৱতৰ মাজত সামান্য ব্যৱধান
পৰিলক্ষিত হয়।

(গ-২৭) কেলিগোপাল নাট :—

শঙ্কৰদেৱৰ ছয় চোৱা নাটৰ ভিতৰত বচনাৰ ক্ৰম অনুসৰি কেলি
গোপাল নাটখন তৃতীয় স্থানত থকা হয়। নাটখন পাট বাউনীত থাকোতে
ৰামৰায়ৰ অনুৰোধক্ৰমে ১৫৪৫ খৃষ্টাব্দত (জন্মান ডিঙিত) লিখা হৈছিল।
মুক্তি মঙ্গল ভট্টমাত ৰামৰায়ৰ নাম উল্লেখ আছে—

শ্ৰীৰামৰায় হৰিকো পৰমা
ভকতি বসিক সুজানা।
কেলি গোপাল কৰাত্ত নাটক
কৃষ্ণ কিল্লৰ ওহি ডানা।

কেলি গোপাল নাটখনত নান্দী শ্লোককেৰে সৈতে সৰ্ব্ব মুঠ পঁচিশটা
শ্লোক, বগ্নিশটা গীত, আগত আৰু পিচত দুটা ভট্টিমা। গীতবোৰত নিবন্ধ
ৰাগৰ সংখ্যা চৌদ্ধতা যেনে সুহাই, নাট, শ্ৰী, শ্ৰীগজাৰ কেদাৰ, বেলাৱাৰ,
কানড়া, শ্যাম, কল্যান, গোবী, আশোৱাবী, মাহৰ ধনশ্ৰী অহিৰ। তালৰ
সংখ্যা চাৰিখন যেনে—এতালি, পৰিতাল, ভৌতি, ৰূপক। শেষৰ দুটা গীত অহিৰ
ৰাগত নিবন্ধ। ইয়াত নান্দী গীত আছে। নাটখনৰ নামক শ্ৰীকৃষ্ণ প্ৰধান
ভাবে আছে সেইবাবেই “কেলি গোপাল” নাম দিয়া হৈছে। “কেলি গোপাল
নামৰ বাদে অন্য নামান্তৰ নাটখনৰ মাজত নাই প্ৰথমতে “কেলি গোপাল
নামদং” আৰু শেষতো “কেলি গোপাল” নাম নাটক বুলি আছে। কিন্তু
নাটখনৰ মাজত ‘কামজয়’ অনঙ্গ খেলা, মদন খেলা, ৰাসকীড়া, সুৰত কেলি
আদি নামবোৰ পোৱা হলেও সেইবোৰৰ প্ৰাধান্য নাই। সেই নামবোৰ
গীত, শ্লোক, নৃত্তত হৃদয় মিনাবৰ কাৰণেও নামান্তৰ কৰা হৈছে বুলি ধৰিব
পাৰি। নাটখনত নান্দী গীতটো সুহাই ৰাগত নিবন্ধ, কিন্তু শ্ৰীকৃষ্ণৰ প্ৰবেশ
গীতটো নাটৰাগত আৰু শেষৰ গীতটো অহিৰৰাগত বন্ধা হৈছে। শূলাৰ আৰু
ডগ্গানক বা অন্তত বসে নাটখন আৰম্ভণ কৰিলেও ভট্টিৰসে সমস্তকে আশ্ৰি

ধৰি বাকী বসবোৰক নিশ্চিন্ত কৰি পেলাইছে। শূজাৰ তিনিবিধ যেনে ধৰ্ম্ম শূজাৰ, অৰ্থ শূজাৰ আৰু কামশূজাৰ। এই সম্পৰ্কে আমি পূৰ্বতে ব্যাখ্যা দি আহিছোঁ এতিয়া আমি কেলি গোপাল নাটখনক ধৰ্ম্ম শূজাৰ লেখত ধৰিব পাৰোঁক।

শঙ্কৰদেৱৰ কেলি গোপাল নাটখনৰ বিষয় বস্তু প্ৰধানকৈ ভাগৱতৰ দশম স্কন্ধৰ পৰা আৰু আংশিক গৌণভাৱে বিষ্ণু পুৰাণ আৰু ব্ৰহ্ম বৈবৰ্ত পুৰাণৰ পৰা অনা হৈছে। ভাগৱত পুৰাণৰ দশম স্কন্ধৰ ঊপদ্বিশ অধ্যায়ৰ পৰা তেদ্বিশ অধ্যায় পৰ্যন্ত বিষ্ণু পুৰাণৰ পঞ্চমাংশৰ তেৰ অধ্যায়ত আৰু ব্ৰহ্ম বৈবৰ্ত পুৰাণৰ আঠাইশ অধ্যায়ত কেলি গোপালৰ কাহিনী ভাগ পোৱা হয়। হৰিবংশৰ বিষ্ণু পৰ্বৰ বিশ অধ্যায়তো অতি সংক্ষিপ্তভাৱে ৰাসলীলাৰ বৰ্ণনা আছে। নাটখনৰ মাজত সামান্যভাৱে জয়দেৱ কবিৰ গীত গোৱিন্দৰ প্ৰভাৱো পৰিছে। স্থানান্তৰত সেইখিনি প্ৰকাশ হব পাৰে। প্ৰথমপুৰাণ আৰু অন্য কোনো পুৰাণতো ৰাসলীলাৰ কথা আছে।

(২৭-ক)- কেলি গোপাল নাটৰ কাহিনী : -

এদিনাখন শৰৎ কালৰ স্নিগ্ধ বিতোপন ৰাতিত “গোপিনীক কাম” পুৰণৰ কাৰণে কুসুম প্ৰকাশিত বৃন্দাবনত হাতত মোহন বাঁহী লৈ “সুখৰ মধুৰ কৰি হৰি গাইলা গীত”। পঞ্চম পুৰি বাদন কৰা বংশী ধ্বনিত “মোহিত ভয়ো ব্ৰজ যোষিত চিত্ত”। কামিনী গোপীসকল দৌৰি আহি কৃষ্ণৰ কাম পালেহি। এগৰাকী গোপী নিজৰ স্বামীৰ বাধা পাই আহিব নোৱাৰি “কৃষ্ণ চৰণ চিহ্নিত, পাৱে পৰম গতি, চোড়ি পৰম গোপী প্ৰাণা”। ইসকল গোপীক কৃষ্ণই “পৰিহাস স্বভাৱে” বাচৰি সুধিলে গ্ৰাৰু কি কাৰণত তেওঁলোক ইমান ৰাতি বৃন্দাবনলৈ আহিল তাকো প্ৰশ্ন কৰিলে। লগতে “তোহাৰ পতি পুত্ৰ পিতা, মাতা সব তোহাক ভেট নগাই পৰম চিহ্নিত হুয়াছে” বুজিও কয়। গোপীসকল মহা বিপাণত পৰিল। তেওঁলোকে “তনুমন ঝামক নম্বনে ঝুৰে বাৰি। পদনখে ক্ষিতি লেখু দেখু আক্ৰিয়াৰ”। তেওঁলোকে তেওঁলোকৰ মনৰ কথা বেকত কৰিলে আৰু কলে “তাজস্ব মা মাধৱ নঃ কৃপাং কৃক” অৰ্থাৎ “নকৰা নাথ ভকতক ত্যাগ”। কৃষ্ণই পৰিহাস বাক্য এৰি তেওঁলোকৰ কথাত সন্তুষ্ট হৈ “গৰে গাৱে গোপীক আখি মুখ আপুন পীতবস্ত্ৰে মুচি বহো প্ৰবোধ কয়ল” আৰু ৰাসক্ৰীড়া কৰিবলৈ ধৰিলে। সকলো জনে “ভৈলন্ত মণ্ডলাকাৰ হাতে গলে ধৰি”। তুতৰ ওপৰতে দানহ ওলল। শঙ্খচূড় নামৰ এটা যক্ষ আহি ভয় দেখুৱালেহি। গোপীসকলৰ ভয় হোৱা দেখি কৃষ্ণই “বিক্ৰম দৰণিয়ে যক্ষক খেদাৱল”। আকৌ “ৰময়া কক মদন খেলা”।

ইতিমধ্যে গোপীসকলৰ “হৰি হেলনম্” হ'ল অৰ্থাৎ কৃষ্ণক জ্ঞানহেলা কয় লাগল”। তেওঁলোকে “গোবিন্দ সন্মানমদ মোহিত চেতসঃ” হ'ল বা মদগৰ্বে গিঠি দিয়ে কহে’ চলয়”। কৃষ্ণই তেওঁলোকৰ গৰ্ব দেখি “গোপীং বিধায় হৃদয়ে” অন্তৰ্ধান ভেল”। ভেতিয়া তেওঁলোকে “কাহা গয়ো কাহাগয়ো হামাৰি বন্ধু মধাই” বুলি হৃদ্যাবনত কৃষ্ণক বিচাৰিবলৈ ধৰিলে। কৃষ্ণৰ বিয়োগত কাতৰ হৈ গোপীসকলে গিচত “মই কৃষ্ণ বুলি কৰে ডাবনা”। ইপিনে কৃষ্ণৰ লগত সোৱা গোপী গৰাকীয়ে “সব গোপী তেজি হামাক আনল” বুলি ভাবি তেওঁৰো গৰ্ব হয়। খোজ কাঢ়ি নোৱাৰা ডাও ধৰি কৃষ্ণৰ বান্ধত উঠিবলৈ কাচি পাৰি যাওঁতে কৃষ্ণ অন্তৰ্ধান হয়। গোপীগৰাকী অকলে পৰি থাকিল। সিপিনে কৃষ্ণক বিচাৰি আহিগোপী সকলে তেওঁক লগ পায়হি। উভয়ে কৃষ্ণক বিচাৰি যায়। কৃষ্ণই গোপীসকলৰ “প্ৰেমভাবনা পেখিলে” দেখা দিলে আৰু পুনৰ বাস কেলি আবন্ত কৰিলে। শঙ্খচূৰ মৰু দুবাৰ আহি দেখা দি একেবত এগৰাকী গোপীক কোলাত তুলি দৌৰ দিলে। কৃষ্ণই তাক বধ কৰি পুনৰ জল কেলি আবন্ত কৰে। “এবদ্বিধ নানা খেলনা কয়” গোপীসকলক সন্তোষ প্ৰদান কৰি প্ৰাক্ প্ৰাতঃকালত তেওঁলোকক বিদায় দিলে। এনেকৈ ‘পূৰ্বৱত হৃদ্যাবনে গৈয়া কহো’ কৃষ্ণ আৰু গোপীসকলে বাস-ক্ৰীড়া কৰি থাকিলে। নাটৰ খুলমূল কাহিনী ইমানেই।

বিষ্ণু পুৰাণৰ পঞ্চমাংশৰ ব্ৰহ্মোদশ অধ্যায়ত বাসক্ৰীড়া বৰ্ণনা পোৱা যায়। ইয়াৰ মতে আৰু ভাগৱতৰ মতে কোনো ব্যৱধান নাই। মাল্ল ভাগ-ৱতৰ কাহিনী দীঘলীয়া আৰু বিষ্ণু পুৰাণৰ কাহিনী সংক্ষিপ্ত। বিষ্ণু পুৰাণত

কৃষ্ণস্ত বিমলং ব্যোম শৰচ্চন্দ্ৰস্য চন্দ্ৰিকাম্।

তথা কুমুদিনীং ফুল্লামামোদিত দিগন্তবাম্ ॥

বনৰাজিং তথা কজ্জলং ভৃঙ্গমালাং মনোৰমাম্।

বিলোক্য সহ গোপীভিঃ মনশ্চক্ৰে ৰতিং প্ৰতি ॥

ঐ ৫/১৩/১৪/১৫

পূৰ্বত শ্লোকৰ লগত ভাগৱতৰ নিয়োদ্ধৃত শ্লোকৰ মিল আছে।

ভগবানপি তাৰাজী শৰদোৎফুল্ল মল্লিকাঃ।

বীক্ষ্য ৰন্তং মনশ্চক্ৰে যোগমায়ামুপাপ্নিতঃ।

ভাগৱত ১০/২৯/১

শঙ্কৰগুৰুৰ অনুবাদঃ— শব্দ কালৰ বাতি জতি বিতোপন ।

বহুবিধ পুত্ৰপ বিকশিত বৃন্দাবন ।

দেখি যোগমায়া বনে হৰিশে তহিত ।

বাস ক্ৰীড়া কৰিতে কৃষ্ণৰ ভৈল চিত ॥

ভাগবত/দশমস্কন্ধ ।

ভাগবতৰ লগত বিষ্ণু পুৰাণৰ পঞ্চমাংশৰ ব্ৰহ্মোদগ অধ্যায়ৰ চৌদ্ধ সংখ্যাক শ্লোকৰ পৰা ষষষ্ঠী সংখ্যাক শ্লোক পৰ্য্যন্ত থকা কাহিনীটোৰ সম্পূৰ্ণ মিল থকা দেখা যায়। পাৰ্থক্য এংকা নাই। হৰিবংশৰ বিষ্ণুপৰ্ব্বৰ বিংশ অধ্যায়ৰ পোন্ধৰ সংখ্যাক শ্লোকৰ পৰা পয়ত্ৰিশ সংখ্যাক শ্লোক পৰ্য্যন্ত নিচেই সংক্ষিপ্ত ভাৱে বাসলীলাৰ কাহিনী আছে। কিন্তু ভাগবতৰ লগত মিল থকা দেখা নাযায়। মাত্ৰ এটি শ্লোকৰ মিল আছে। সেইটো হল “কৃষ্ণস্ত যৌৱনং দৃষ্টবা নিশি চন্দ্ৰমসৌ বনম্। শাৰদীক নিশাং ৰমাং মনচক্ৰে বতিং প্ৰতি” (২০/১৫) ব্ৰহ্ম বৈবৰ্ত পুৰাণৰ আঠাইশ অধ্যায়ত (শ্ৰীকৃষ্ণ জন্ম খণ্ডৰ) আৰু বাৱন অধ্যায়ত থকা কৃষ্ণৰ বাসলীলাৰ কাহিনী ভাগবতৰ লগত মিল নাই। অবশ্যে মাজে মাজে আংশিক মিল নথকাও নহয়। সেই মিল সামান্য বুলি ধৰা যায়। এটি পৰস্পৰ বিৰোধী বিষয় হল যে ব্ৰহ্ম বৈবৰ্ত পুৰাণত বাসলীলাৰ সময় চ’ত মাহৰ গুৰু পক্ষীয় ব্ৰহ্মোদগী তিথি বুলি কৈছে। ভাগবতত আৰু বিষ্ণুপুৰাণত শাৰদীয় পূৰ্ণিমা। দ্বিতীয় কথা ইয়াত বাধা আছে; কিন্তু ভাগবত, বিষ্ণু পুৰাণত নাই। তদুপৰি তাত গোপীৰ সংখ্যা নলক্ষ আৰু শ্ৰীকৃষ্ণ এগৰাকী গোপীৰ মাজত দুজনকৈ প্ৰকাশিত হোৱাত ওঠৰ লক্ষ বুলি সংখ্যা নিৰ্দ্ধাৰণ কৰি দিছে। কিন্তু ভাগবতত “বনিতাশত (ঐ ১০/-৯/৪৪) বুলি কৈছে অৰ্থাৎ গোপী এশ গৰাকী বুলি কৈছে আৰু ‘দোধো গোপী মাজে এক গোপাল’ (ভাগবতৰ ভাষাত তাৰাংমধ্যে দ্বয়োঃ— ১০/৩৩/৩)। বিচাৰ কৰি দেখা যায় ব্ৰহ্ম বৈবৰ্ত পুৰাণৰ বাসলীলাৰ কাহিনী ভাগ ভাগবতৰ সমান দীঘলীয়া নহয়। তাত কিছু বাধাৰ (শক্তিৰ) প্ৰভাৱ আছে। ভাগবত আৰু বিষ্ণু পুৰাণৰ কাহিনী বৈষ্ণৱ পন্থী। প্ৰতিখনৰে কাহিনীটো লিখিলে দীঘলীয়া হয় কাৰণে উল্লেখ কৰা নহল।

(২৭ খ)—নাটকীয় চৰিত্ৰ বিচাৰ :—

কেলি গোপাল নাটৰ প্ৰধান নায়ক শ্ৰীকৃষ্ণ। নায়িকা ছিচাবে কোনো নাথাকিলেও সকলো গোপীকে আমি ধৰি লব পাৰোহঁক। কাৰণ শ্ৰীকৃষ্ণ, গোপীসকল আৰু শঙ্খচূড়ৰ বাদে কেলি গোপাল নাটত অন্য চৰিত্ৰ পাবলৈ

নাই। এতেকে ইয়াত প্ৰধান ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিছে শ্ৰীকৃষ্ণই। নাটত শ্ৰীকৃষ্ণক আমি এগৰাকী পৰম পুৰুষ, গাণী পাত্ৰ, ব্ৰজা আদি দেৱ বন্দিত, বিপক্ষ ক্ষয়ক্ষাৰী, সন্ত পালক, দানব সংহাৰক, বৃন্দাবন বিহাৰ বিশাৰদ, মৰ্দন মন মোহন, সিদ্ধমুণি বন্দিত সৃষ্টি, স্থিতি, লয় কৰ্তা, ভৱনদী পাৰকৰ্তা মহ-পুৰুষ হিচাবে পাওঁহক। তদুপৰি গৰ্ব্বীসকলৰ গৰ্বচূৰ, কৰ্তা হিচাবেও তেওঁ চিত্ৰিত হৈছে। গোপীসকলে যেতিয়া “মদগৰ্ব পিঠি দিয়ে কহো চলয়” অথবা “বাহ লাৰি মদগৰ্ব ভৰময়ে লাগল” তেতিয়া শ্ৰীকৃষ্ণই তেওঁলোকৰ গৰ্বচূৰ কৰিবৰ কাৰণে “গোপীং বিধায় হাদয়ে তত্যাভ ব্ৰজঘোষিতঃ”। আকৌ তেওঁৰ লগত যোৱা গোপী গৰাকীৰ-“তন্ম্যন দগিতা” হৈ অথবা দুঃস্বভাৱতঃ তেওঁৰ কাকত বগাবলৈ ঘাওঁতে “তাহে পেখি শ্ৰীকৃষ্ণ অন্তধান ভেল”। আনহাতে তেওঁক আমি উক্ত বৎসল বা কৰুণাৰ আধাৰ ভূত হিচাবেও দেখা পাওঁহক। গোপীসকলৰ যেতিয়া “ক্লন্দনক উম্মি গগণ মণ্ডল বেচল”, তেতিয়া কৃষ্ণৰ “বাৰিপুৰিত লোচনঃ” হৈ “স্বাবিৰ্ভূৰ তন্মধ্যে সাক্ষাৎ মদন মোহনঃ” অৰ্থাৎ “বেকত ‘ভেল মুৰাৰি’ আৰু লগতে গোপীসকলক “তোহাৰি ঐচন প্ৰেম ভকতি পেখি হামো পৰম আকুল ভেলো” বুলি সান্তনা বাক্যে সন্তুষ্ট কৰিছিল। তেওঁ যে ভক্তাধীন সেই কথা ইয়াত স্পষ্ট হৈ উঠিছে। শ্ৰীকৃষ্ণক আনি কামাতৰ পুৰুষ হিচাবেও দেখা পাওঁহক। তেওঁ লগত নিয়া গোপী গৰাকীয়ে “হামাক পদতলে কণ্টকে ধেদল চলিতে নাই পাৰি” বুলি কোৱাত “হামৰ বোকে চৰসিয়া” বুলি “গোপীক বোকে তুলি শ্ৰীকৃষ্ণ বহয়ে লাগল”। গীতত ধ্বনিত হৈছে —

গোপীনাথ জীলা জানৰ কোই।

বিপৰীত কোঁতুৰ তোই ॥

চৈধ্য ভুবন অধিকাৰী।

সো বোকে বহে গোপনাৰী ॥

ঘো বহে গৰুড় আসনে।

সো হৰি গোপিনী বাহনে ॥

ভকত বাক্সৰ কিনা ভেলি ॥ ইত্যাদি

নাটখনিত তেওঁ কাম চতুৰ বা কাম নিপুণ হিচাবেও চিত্ৰিত হৈছে। গোপীসকলক তেওঁ নানা চতুৰ কথাৰে ভোলা নিয়াই স্থিতিমি তেওঁ কাম কেলি কৰিলে, তাৰ দৰাৰাই তেওঁ এজন কাম শাস্ত্ৰজ ব্যক্তি হিচাবে পৰিগণিত হৈছে। তেওঁৰ কামাচৰণ শলাগিৰ লগীয়া। কাৰণ গীতত ধ্বনিত হৈছে “কয়ল আজিজন ঘনঘন বাহ, কাহাকু চুহয় বনমালি লাগি মুখ, উচ্চকুচ কক খন্ত নখেৰ পৰসি, কাহাক চুহন চৰ্বন দান, কাঞ্চুৰী চোড়িকুচ পৰকাশ

কাহাকু জেল হৰি অহক চোড়ি, বচন চৰপটি বঢ়ায়। চম্, ধৰি হৰি কঠ
বহুত বাহমেলি, কাহ গোপীক পীত অহক চোলে, কাহক কেশ কেশবে
বাজে হাতে, কাহক ভোৰে কোৰে কৰি চুঘন কাহক কুচ নখ হান” ইত্যাদি

নাটখনিয়ৈ কৃষ্ণক এগৰাকী অতুলনীয় মহিমালী ঐশিত শক্তিৰ
নায়ক হিচাবে আমাৰ চকুত ধৰা দিছে। ভাগৱতৰ মতে এশ গোপীক
আমি কেলি গোপাল নাটত পাওঁহক। কিন্তু তেওঁ গোপীসকলে নজনা
কৈয়ে “যত গোপী তত মূৰ্ত্তি মাধৱ (ভাগৱতৰ ১০/৩৭/২০ কুহা তাৰুতঃ
আত্মনিং যাবতী গোপযোষিতঃ) অথবা “দোধো গোপী মাজে এক গোপাল”
হৈ অত্যাশ্চৰ্য্যজনক যি লীলা বিলাস কৰিছিল। তাৰ পৰাই তেওঁৰ মহত্ব
উপলব্ধি কৰিব পাৰি। গোপী সকলৰ মাজত ভ্ৰাস্বজনক কিম্বা ভয়ঙ্কৰ ৰূপী
শঙ্খচূড়ক বধ কৰি তেওঁ বীৰত্বৰ পৰিচয় দিছে। এই বিনিতি শ্ৰীকৃষ্ণ এগৰাকী
বীৰ পুৰুষ আৰু দুশটক দমন, সন্তক পালন কৰোতা।

শ্ৰীকৃষ্ণক এগৰাকী বিখ্যাত সুনিপুন বংশী বাদক হিচাবেও দেখা
পোৱা যায় তেওঁৰ বেনুবাদত মোহনীয়। নাটখনৰ দ্বিতীয় প্লোকে ধ্বনিত
হৈছে—

বীক্ষোন্দু মণ্ডলম খণ্ডমকৃষ্ঠবোধো
বৃন্দাবনে বেনুৰবাদয়ন্ মুদা।
মো মোহনায় মধুৰং ব্ৰজসুন্দৰীনাম্
তং গোপবেশমনিশং প্ৰণতোহমি কৃষ্ণম্ ॥

তেওঁৰ বেনুধ্বনি হল “অনঙ্গ বৰ্দ্ধণঃ” (ভাগৱত ১০/২৯/৪) অৰ্থাৎ
“পঞ্চম পুৰিপূন গাৱত গীত। মোহিত ভয়ো ব্ৰজযোষিত চিত্ত ॥ হৰল চেতন
মন মনসিজ বান”। ইত্যাদি তেওঁৰ মোহনীয় বেনুধ্বনিত গোপী সকল
ইমান বিতৰ্ত্ত কিম্বা ধৰ্ম্মাহীনা হৈছিল যে—

পতিসুত তেজল মজল প্ৰেম সিদ্ধ।
হৃদয়ে ধৰল মাধৱক বৃজি বদ্ধ ॥
কৃষ্ণক দেখিতে অলঙ্কিতে গোপজায়া।
চলে সচকিতে পতিসুত উপক্ৰিয়া ॥

ভাগৱতৰ দশম স্কন্ধৰ উন্নিশ অধ্যায়ৰ চাৰি সংখ্যাৰ পৰা আঠ
সংখ্যাৰ প্লোক পৰ্য্যন্ত বেনু ধ্বনিৰ মহিলা বিকশিত হৈছে। পদপুথিৰ মতে
(বেনুধ্বনিত মোহিত হৈ—)

বাহত নূপুৰ গিঞ্জে নকৰে বিচাৰ ।

মৰ্গত মুকুট জাৰৈ কঙ্কালত হাব ॥

(ভাগৱত পদ্যভাগ)

গোপীসকলে কৈছে “সুৰত বৰ্দ্ধনং শোক নাশনং স্বৰিত বেণুনা সুচুতু চুষ্টিতম্” (ভাগৱত ১০/৩১/১৪) অৰ্থাৎ “সুসঙ্গীত বংশী আতি চুষ্টি আছে যাক । হেনয় অধৰামৃত দিয়োক আমাক” (কীৰ্ত্তন) । আৰু কৈছে— “কতো গোপী যশোদাত কহয় অমৃতত । বেণুবাদ্য কুশল তোমাৰ শ্লিষসূত ॥ যেখনে বংশীক চুষ্টি তোলে স্বৰজ্ঞাতি । ব্ৰহ্মা ৰুদ্ৰ আদি দেবো মোহ হোৱে আতি ॥

(ভাগৱত ১০/৩৫/.৪, ১৫) ইত্যাদি ।

কেলিগোপাল নাটত গোপীসকলক কেইবাটাও দিশত চাব পাৰি । শ্ৰীকৃষ্ণৰ বেণু নাদত অধীৰা হৈ তেওঁলোক “সুহৃদ সোদৰ বাধে স্বামী নিষেধয় । তবহ বিমুখ গোপী কবু নাহি হয়” । কৃষ্ণ দৰ্শনত বাধা প্ৰাপ্ত হৈ এগৰাকী গোপীয়ে প্ৰাণ ত্যাগো কৰে । এই প্ৰাণ ত্যাগ দৰাচলতে কান্নিক নহয় । ইয়াৰ তাৎপৰ্য্য এই যে পাপ আৰু পুণ্য উভয়ে নষ্ট নহ’লে মোক্ষ হ’ব নোৱাৰে । অথচ এই উভয়ৰে ভোগ নহলে বিনাশো নহয় । সুখ ভোগ হ’লে সেই কাৰণতে পুণ্য ক্ৰীণ হয় আৰু দুখ ভোগ হলে দুপ কাৰণ পাপ নষ্ট হয় । উক্ত গোপীবো কৃষ্ণ চিন্তা ৰূপ অনন্ত সুখ ভোগ হোৱাত পুণ্য ক্ৰীণ হয় আৰু ভগৱানৰ অপ্ৰাপ্তি হেতু দাকৰ দুখ ভোগ কৰাত পূৰ্ব্ব সঞ্চিত সকলো পাপ নষ্ট হৈ যায় । অথবা দুঃসহ প্ৰিয় বিৰহত তীব্ৰ-তাপে সেই গোপীৰ যাবদীয় অশুভ কৰ্ম্মক্ষয় আৰু ধ্যান যোগে অচ্যুতৰ আলিঙ্গনত অপাৰ আনন্দ লাভ হোৱাত সংসাৰ বন্ধনৰ কাৰণীভূত শুভাশুভ কৰ্ম্মাশ্রম বন্ধন ছিন্ন কৰি পৰমশ্লিষ পৰমাত্মাত বিলীন হৈ গ’ল অৰ্থাৎ পৰমাত্মাক একান্ত ভাৱে চিন্তা কৰি তেওঁতে তনু মন সমৰ্পণ কৰিলে । নাটৰ গীততো আধ্যাত্মিক ভাবত সেই একে কথাকে কৈছে—

ঘনঘন শ্বাস ফোকাৰে বৰবাল্য

হৰিকো ৰহলি ধিয়াই, একমনে শ্ৰেয় ভকতি ভাই ।

হৃদি পস পঙ্কজ ধৰয়ে ধুবয় নীৰ

প্ৰেম পুলক ভেজি কায় ॥

ভকতি কৰমবন্ধ কলো ক্ৰীণা

কহ শৰ্দ্ধৰ পৰমানা ।

বিবহে মুদি বহু দুয়ো নয়না ।
কৃষ্ণ চৰণ চিহ্নি পালে পৰমগতি
চোড়ি পৰল গোপী প্ৰাণ ।

(কেলি গোপাল নাট)

কাম ভাবেৰেও যে ভগৱানক পাব পাৰি, সেই শিক্ষা আমি গোপী সকলৰ পৰা পাবোঁ হক । নাটত সূত্ৰই কৈছে “পেখু, পেখু ! অভাৱী অনাচাৰী গোপীসব কামভাৱে কেৱল কৃষ্ণচৰণ চিহ্নি ততকালৈ ধৰমগতি পাবলৈ । হৰিভকতিক মহিমা কি কহব” ইত্যাদি ।

ভগৱানৰ কাম চপাৰ পিচত তেওঁৰ নানা প্ৰশ্নেৰে বা পৰিহাস বাক্যৰ দ্বাৰা গোপীসকল থকা সৰকা হয় । তেওঁলোকে “হেইমাথ কয় বহল” আৰু এক বাক্যে কবলৈ ধৰিলে “উনিকৰ চিত্ত বুজিলে নাহি পাৰি,” শ্ৰীকৃষ্ণই যেতিয়া “নাহি পৰশো পৰনাৰী” চলহ পাপমতি চোড়ি” বুলি বজুকণ্ঠ ঘোষণা কৰিলে তেতিয়া গোপীসকল বিপাওত পৰিল । “অধৰ শুখাবল, মুখ মলিন ভেল,” সেই প্ৰসঙ্গতে নাট্যকাৰ গৰাকীয়ে গোপীসকলৰ বিলাপ সম্পৰ্কত তিনিটা গীতৰ অবতারণা কৰিছে । গোপীসকলৰ মনৰ ভাব সূচক তিনিটা গীতত শ্ৰীকৃষ্ণৰ প্ৰতি থকা অক্লিম ভক্তি আৰু প্ৰেম বিহবন কথা খিনি পৰিষ্কাৰ হৈছে । তেওঁলোকৰ “লম্বিত আনন ফোকাৰে নিশ্বাস ; তনু মন বামক নয়ন বুৰেবাৰি, পদনখে ক্ষিতি লেখু দেখু আক্লিয়াৰি” । অকল সেয়ে নহয় তেওঁলোকে দ্বিতীয় পৰ্যায়ত এটা শুকত্ব পূৰ্ণ কথা কৈছে । সেইটো হল “হৰিহে বুজগোহো ভোহোবৰ নিৰ্দ্দয়া”, পৰিসুত সব অৱ, চোড়ি পৰল প্ৰাণ, তুয়া পদ পকত্ব অংগ”, ভোহো বিনে মাধৱ, দেহা নাহি ৰাখব, বিৰহিনী চাড়ব প্ৰাণ” ইত্যাদি । তৃতীয় পৰ্যায়ত কৈছে “নাহি পৰল পাৱ পকত্ব, তেজস্ব যাদৱ ৰায়, হাঃমা অনুচৰী চৰণ অনুসৰি, পৰম প্ৰেমবস আশ, ৰাখবে প্ৰাণ ৰজু মাধৱ মধুৰ স্বধৰ সুহাই” ইত্যাদি ।

নাটৰ পূৰ্বাৰ্দ্ধ তিনিটা গীতত তিনিটা ভাব, প্ৰেৰণা পোৱা হয় । প্ৰথম গীতটোত তেওঁলোকে চকুলো টুকিছে সঁচা, কিন্তু তেনে কাৰ্য্য ভুৱা বা প্ৰবন্ধনাও হ'ব পাৰে । কাৰণ কোনো কোনো ব্যক্তিৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰবন্ধনাৰ কাৰণে চকুলো টোকাটো এটি সাধাৰণ কথা বুলিয়েই ধৰিব পাৰি । ইয়াকে “যৰিয়ালৰ চকু পানী টোকা” বুলি অসমীয়া ভাষাত এটি খঙ বাক্যও আছে । গোপীসকলৰ ভেনে আচৰণত ভগৱানৰ অন্তৰ গলি যোৱা নাই । দ্বিতীয় পৰ্যায়ত গীতটোত যেতিয়া ভগৱানক পোৱাৰ অক্লিমাৰে পতি-

সূত সকলক (প্ৰাপ্তা বিসৃজ্য বসন্তীক্ষুদুপাসনাধাঃ— ভাগৱত ১০/২২/৩৮) ত্যাগ কৰি, তোমাৰ পদ পক্ষজ লাভৰ কাৰণে (প্ৰধানতঃ) আহিছো বুলি অক ভোমাৰ অবিহনে প্ৰাণধাৰণ কৰা নহব বুলি ঘোষণা কৰিলে, তেতিয়া পূৰ্বৰ সন্দেহযুক্ত প্ৰবন্ধনা বা চকুলো টোকাৰ সমস্যা কিছু উন্নত স্তৰলৈ আগবাঢ়ি গল আৰু একেবাৰে শেষত তেতিয়া তোমাৰ চৰণত্যাগ কৰা নহব, প্ৰাণবন্ধ মাধৱ তুমি আমাৰ বন্ধা কৰা, বিবহত তুমি মন ত্যাপিত হৈছে ইত্যাদি ঘোষণা কৰাৰ লগে লগে ভগৱানৰ বুকু কঁপে। তেওঁ “দুখ চোড়হ” বুলি কবলৈ বাধ্য হয়। গোপীসকলৰ কৃষ্ণ লাভৰ কাৰণে কৰা কাতৰ বাক্য বা কাকণ্য বিলাপ বাক্য গ্ৰন্থসমীৰ। তেওঁলোকৰ অভিনায় পূৰ্ণ হৈছে।

শ্ৰীকৃষ্ণৰ বাক্যযুগ্মে গোপীসকলৰ বিবহ ভাপ নিৰ্দ্ধাৰণ হল আৰু “গোপীনাং বৰ্দ্ধয়ন কামং বয়স্যামাস কেশৱঃ”। কিন্তু সেই ভাৱ আৰু ভক্তি ক্ষতকৰ ভিতৰতে দূৰ হৈ যোৱা দেখা গল। তেওঁলোকে “গোৱিন্দ সন্মান মদমোহিত চেতসঃ” হৈ “বাহ লাৰি মদগৰ্বে ভৰময়ে লাগল”। সেই সময়ত তেওঁলোক গৰ্ব্বিতা নাৰী। কৃষ্ণই “দেহদেহে কাম আগি আলিঙ্গন কোৰ” বুলি “পাচু পাচু চাটু বুলি চলাইছে”। কিন্তু তেওঁলোক অটল অচল আৰু “প্ৰিয় সন্তাষণ নাই কৰত”। তেওঁলোকৰ আচৰণত ভগৱান্ অসন্তুষ্ট হৈ অন্তৰ্ধান হল। কৃষ্ণক নেদেখি তেওঁলোক “ককদুঃ সন্তৰং ভীতা হৰেবিৰ্বহ বিহবলাঃ”। তেওঁলোক ইমান অধীৰা হল যে বনৰ মাজত সোমাই কৃষ্ণক বিচাৰি ফুৰোতে “প্ৰপচ্ছঃ তৰু ৰাজিসু” অৰ্থাৎ বন্ধ বিলাকক (কৃষ্ণৰ ৰাতিবি) সুধিছিল। এইখিনিতে গোপীসকলৰ অন্তৰৰ পৰা বিনয় অথচ সৰল ভাৱ ফুটি উঠিছে। কৃষ্ণক নেদেখি তেওঁলোকে বকুল, বন্দুলী, কদম্ব, বকতুলসী, চম্পক, চুত আদি বন্ধ সমূহক সুধিয়েই ক্ষান্ত নাথাকি “বিজগুঃ কৃষ্ণ চেষ্টিতম্” অৰ্থাৎ “কৃষ্ণক জীলা আপুনে কয় লাগল” “মই কৃষ্ণ বুলি কৰে ভাৱনা। তন পানে শুষিমাৰে পুতনা” আদি কৃষ্ণ জীলা সমূহ সমাপন কৰ, কিন্তু তথাপিও কৃষ্ণই দেখা দিয়া নাই। এনেতে কৃষ্ণৰ লগত যোৱা গোপীগৰাকীয়ে যি কাণ্ড কৰিলে তাৰ পৰাবাই তেওঁৰ গৰ্ব্ব আৰু দুষ্ট মনৰ পৰিচয় ফুটি উঠিছে। সেই কাৰণেই নাটক কৈছে “উনিকৰ দুৰ্জ্জন ভাৱ শুনহ” বুলি কৃষ্ণই তেওঁ বিচৰামতে কোলাত তুলিও লৈ ফুৰিছিল; কিন্তু আসে লাই তেওঁৰ গৰ্ব্ব দুঃখ চৰে। তেওঁ “মোহি সম কোন সৌন্দাগিনী থক” বুলি ভাৰি “দৰ্পে ঠেস কৰি বৈঠল”। মিচাকৈয়ে “অব চলয়ে নাই পাৰি” বুলি কৃষ্ণৰ দ্বাৰাত বগাবলৈ চালে। কৃষ্ণই তেওঁৰ গৰ্ব্বমনৰ পৰিচয় জানি “হোমাৰ কাকো চৰ-সিয়া” বুলি কোৱাত ৰেচৰীয়ে কাচি পাৰি যাওঁতেই “শ্ৰীকৃষ্ণ অন্তৰ্ধান ভৈল”। তেওঁৰ গৰ্ব্বচূৰ হ’ল। “দৰশন দেহ দয়াল মেৰি বন্ধুমধাই” গীতত তেওঁৰ

গৰ্বদূৰ হোৱা মনৰ পৰিচয় ওলাইছে। ইপিনে গোপীসকলে কৃষ্ণক বিচাৰি আহি তেওঁৰ খোজৰ লগত এগৰাকী সতিনীৰ খোজ দেখা পাই মৰ্মাহত হয়। ইয়াৰ দ্বাৰা গোপীসকলৰ ননত সতিনীৰ প্ৰতি ঈৰ্ষা, অপ্ৰীতি ভাৱ জাগত হোৱা দেখা যায়। তেওঁলোকে “সব গোপিনীক ধন বন্ধু অথৰ মধু” অকলেই সতিনী গৰাকীয়ে পান কৰাত ভাল পোৱা নাই। সেই বাবেই “সতিনীৰ খোজ দেখি, হৃদয়ে নসহে বে অধিক মেলন দুখ মোৰ” বুলি ক’বলৈ বাধ্য হৈছে। তেওঁলোকে সতিনী গৰাকীক যথাস্থানত লগ পাই তেওঁৰ বাতৰি লৈ একেলগে পুনৰ কৃষ্ণৰ অনুসন্ধানত ব্ৰতী হৈ যমুনাৰ বালিন্ত নামি কান্দি কান্দি “হৰিণ্ডণ গৱল”। সেই প্ৰসংগতে দুটা খেদ আৰু হতাশা যুক্ত কৰণ বসৰ গীতত অৱতাৰণা কৰা হৈছে। গোপীসকলৰ বিফল চেষ্টাৰ পিচত তেওঁ লোকৰ মনৰ ভাব যুক্ত পূৰ্ণহৃতি দিছে। সাধাৰণতে সুখী মনৰ মানুহে ভগৱানক চিন্তা কৰিবলৈ অৱজৰেই নাপায় অথবা অৱজৰ পালেও ধনজন পৰিপূৰ্ণ সুখত ভোলা গৈ ভগৱানকে তুচ্ছ যেন দেখে। কিন্তু যি জনদুখীমনৰ মানুহ, তেওঁ নিজকে ভগৱন্তৰ সেৱা চুৰ বা ভগৱন্তৰ চৰণত অপৰাধী বুলি চিন্তা কৰি অৱণত হয়। এতেকে দেখা যায়-ভগৱান দৰিদ্ৰ জন সাধাৰণৰ মাজতহে থাকে। ধন জন পৰিপূৰ্ণ লোকৰ মাজৰ পৰা আতৰি দূৰতো বিদূৰ হয়। গোপীসকলৰো তেনেকৈ দুখী তথা অৱণত ভাৱ উদয় হ’ল। গৰ্বী ভাৱত ভগৱানক পোৱাত অসুবিধা হ’ল। কিন্তু যেতিয়াই তেওঁলোকে দোষ স্বীকাৰ কৰিলে আৰু কৃষ্ণ চৰণত শৰণাপন্ন হল, তেতিয়াই শ্ৰীকৃষ্ণ “পৰম আকল ভেল, হৃদয় প্ৰৱল, আৰু “বেকত ভেল মুৰাৰি”। কৃষ্ণক পুনৰ লগ পাই গোপীসকল আনন্দত উত্তাবল হয় আৰু মাধৱক বেঢ়ি ধৰল। ইমান সময় আতৰি থকাত তেওঁলোকে কৃষ্ণক প্ৰণয় কোপত কথা সুধিছে। সেই প্ৰসংগতে এটি গীতৰ অৱতাৰণা কৰা হৈছে। কৃষ্ণই গোপীৰ কৰণ ভাব দেখি অস্থায় কৰি কলে ‘তোহাৰি পৰম প্ৰেম পেখি ভকতি সহজে নসহে হৃদি মোৰ’। তেওঁলোকৰ প্ৰেম ভক্তিত যে ভগৱান সন্তুষ্ট হৈছে সেই কথা গীতৰ যোগে আৰু সংলাপৰ যোগে প্ৰকাশ পাইছে। কৃষ্ণই নিজৰ গাৰ শপত দি গোপী মনৰ পৰা অসন্তোষ ভাৱ দূৰ কৰি পুনৰ বাস ক্ৰীয়া আৰম্ভ কৰে। গোপীসকলৰ এতিয়া আনন্দৰ পাৰ নাই। কাৰণ প্ৰাগৰ দৰে তেওঁলোকে গৰ্ব নকৰে আৰু কৃষ্ণই এইবাৰ তেওঁলোকক এৰি নাযায়। ইয়াত তেওঁ লোকৰ দৃঢ় বিশ্বাস হল। তেওঁলোকে জল কেলিও কৰিলে।

প্ৰাতঃ সময় আগমণত কৃষ্ণৰ নিৰ্দেশ “সত্ৰৰ গৃহক চলহ” উক্তিত গোপীসকলে কৃষ্ণ বিয়োগত “ফোকাৰয় শ্বাস” আৰু “কুকুৰা আৰাৱে, জানি

বজ্জনী শেষ, তাহাক শগুন পুত মাথে”। ইয়াৰ দ্বাৰাই গোপীসকলৰ কৃষ্ণৰ প্ৰতি থকা ঐকান্তিক ভক্তি নিষ্ঠা অকল্পিত স্নেহৰ কথা সূচাইছে। আমালোকেও যে ভগৱানৰ প্ৰতি তেনেকৈয়ে ভক্তি নিষ্ঠা ৰাখিব লাগে, তাৰ আদৰ্শ তেওঁ-লোকৰ পৰা পাব পাৰোহঁক। তেওঁলোকৰ “ভবি পাঞ্চ সাত চলিতে তনু তাৰে হৰি বিনে দেখু আক্ৰিয়াৰি” আৰু ঘৰলৈ উলটি গৈয়ো “মাই মাই হৰিক বিচুৰি কত বহবি” বুলি দিনৰ ভাগত কৃষ্ণৰ গুণগীতা বখানি “দিনসৰ বঞ্চন”। এনেক তেওঁলোকে “সমস্ত শৰত বাতি ৰাস ক্ৰীড়া কল্প বহন গোপী সব”। নাটৰ শেষত গোপীসকলৰ এনেকুৱা ভক্তিগত আৰু ভক্তিৰ চূড়ান্ত পৰ্যায় দেখা পোৱা হয়।

নাটখনিত গোপীসকলক ভ্ৰাতৃৰ আৰু কামতুৰ হিচাবেও দেখা পাবোঁক। শঙ্খচূড় নামৰ যক্ষটোৰ আগমনত তেওঁলোকে ইমান ভয় খাইছে যে “ব্ৰাহ্ম কৃষ্ণ বুলি ঘন ঘন জল্পন” আৰু শেষতো দুবাৰ “ব্ৰাহ্ম ব্ৰাহ্ম বুলি গোপীসব কৃষ্ণত শৰণ স্নেহ” আৰু “ব্ৰাহ্ম কৃষ্ণ ব্ৰাহ্ম কৃষ্ণ জল্পন”। ইয়াৰ দ্বাৰাই “বিনাশ্ৰয় নজীৱতি ব্ৰাহ্মণো বণিতা লভা” অৰ্থাৎ আশ্ৰয় নহলে ব্ৰাহ্মণ, তিবোতা আৰু লভা গছ জীয়াই নাথাকে প্ৰবচনৰ কথাই সত্য প্ৰতীয়মান হৈছে। বংশীনাদত কৃষ্ণ দৰ্শনৰ কাৰণে দৌৰি অহা কৃষ্ণৰ আদৰ্শনত বিবহ বিয়োগত তাপিত হোৱা আৰু মদনৰ খেলা পাতি কৃষ্ণৰ সৈতে নানা ৰতিৰসত নিমগ্ন হোৱাত কামতুৰা হিচাবে তেওঁলোকক চিত্ৰিত কৰিব পাৰি।

নাটত থকা শঙ্খচূড় যক্ষ এটি নিৰ্লজ্জ, কামতুৰ আৰু পলায়মান ব্যক্তি হিচাবে চিত্ৰিত হৈছে। কৃষ্ণৰ দ্বাৰা তিনিবাৰ খেদা খাইয়ো “অনেক ভৎসনি পায়, উচ্ছিষ্ট ভুজিবে যায়, যেন অতি কুকুৰ নিৰ্গতে” বুলি গৰিহণা দিলেও সোমো নোচোৱে। লোকৰ তিবোতাজনী “পৰম কামাতৰ হুয়া”, “কোলে তুলি বেগে লৱৰ” দিয়াটো অনুচিত। পিচে কালৰো কাল আছে “হাহাঁৰ ওপৰত শিয়াল বজা” হোৱাৰ পোতক কৃষ্ণই দিলে। “তিবোতাৰ শঙ্খচূড় বহিকোপে দান্ত কামুৰি খাই। খেপল শূল মাথৰক লাই”। কিন্তু সেই আঘাত বিফল হ’ল। কৃষ্ণই “ভাজল শূল হানি তক শাল”। যক্ষই প্ৰাণৰ ভয়ত “ৰাঘক অণ্ড যন্ত যৈচে ছাগ”। কৃষ্ণই মুঠি হানিলে আৰু “পৰল যক্ষক চিঙি কল্প মাথ”। এয়াই যক্ষৰ বীৰত্ব। কৃষ্ণৰ আগত যক্ষৰ অভপালি “সিংহক আণ্ড যৈচে বালক হৰিণ”। ইয়াৰ দ্বাৰাই পাপৰ পৰাভৱ আৰু পুণ্যৰ অভ্যুদয়ৰ কথাৰে সোৱাই দিলে।

(২৭—গ)—মূল আৰু নাটৰ ব্যৱধান বিচাৰ :-

মূল ভাগৱতৰ লগত নাটৰ ব্যৱধান আংশিক ভাৱে থকা দেখা যায়। ব্যৱধান বুলি লিখাতকৈ এবাধৰা মনোভাৱেৰে লিখা বুলি কলেহে প্ৰসস্ত হ'ব। ভাগৱতৰ কোন কোন অংশ এৰিছে আৰু আনৰ প্ৰভাৱতো পৰিছেনেকি তাক বিচাৰ কৰা উচিত বুলি ভবা হয়। নিশ্চয় স্থানত তাকে উল্লেখ কৰা হৈছে।

নাটৰ আৰম্ভনি ভাগৱতৰ লগত মিলি গৈছে যদিও নাট্যকাৰে সংকল্প বৰিবলৈ যত্ন কৰিছে। নাটৰ ভট্টিমাটোত কবি জয় দেৱকৃত গীত গোবিন্দৰ প্ৰভাৱ পৰিছে। উদাহৰণ স্বৰূপ নাটৰ ভট্টিমাটোত থকা “গোপী গীন পয়োধৰ ঘৰিষণ চঞ্চল কৰমুগ শালী” বাক্যাংশৰ লগত গীত গোবিন্দৰ “ধীৰ সমীৰে হমুনাতীৰে বসতি বনে বনমালী। গোপী গীন পয়োধৰ মৰ্দন চঞ্চল কৰমুগ শালী” (গীত গোবিন্দ ৫/১১/১) পদ্যাংশৰ মিল আছে তেনেকৈ নাট্যকাৰ গৰাকীয়ে নাটত ব্যৱহাৰ কৰা বহুতো শব্দ, বাক্য প্ৰয়োজন সাপেক্ষে আন আন গ্ৰন্থৰ পৰা আহৰণ কৰি অনা দেখা গৈছে। নাট্যকাৰে শব্দ আৰু বাক্য চয়ন কৰিছে ভাগৱত, বিষ্ণু পুৰাণ, গীত গোবিন্দ আদি বাস বিষয় থকা গ্ৰন্থৰ পৰা। উদাহৰণ সম্পূৰ্ণ কৈ দিবলৈ হলে দীঘলীয়া হয় কাৰণে দিয়া নাই।

শ্ৰীকৃষ্ণৰ বংশী নাদত গোপীসকল তন্ময় হৈ যেতিয়া “শ্ৰীশ্ৰীগোপালক সমীপ পাবল, তেতিয়া নাট্যকাৰে গোপীকৃষ্ণৰ কথোপ-কথনখিনি সংক্ষেপ কৰি মূল কথা কেইটা ৰাখিছে মাত্ৰ। নাটৰ “কমন উতপাত গোবুলে মিলল। কি নিমিত্ত ৰজনী লৱৰি কহে বনমধ্যে ইহা আৱজ” বাক্য মূল ভাগৱতত নাই। (পদভাগৱতত আছে “কি ডৈল কি হৈল কিয় আসিলা লৱৰি” আৰু “কিবা উতপাত আসি মিলিল ব্ৰজত” ইত্যাদি। ভাগৱতৰ “ব্ৰজস্যানামৰং কলিদ” (১০:২১৮ পদ্যাংশৰ অৰ্থাৎ “ব্ৰজৰ কুশলনে” ? এই উক্তিৰ ওপৰত নিভৰ কৰিয়েই বোধহয় “কমন উতপাত গোবুলে মিলল” বুলি কব খুজিছে। ভাগৱতৰ “স্বাগতং বো মহাভগঃ” অৰ্থাৎ হে মহাভাগসকল তোমালোক মজলে আহিলানে ? উক্তি প্ৰসঙ্গত নাটত (কৃষ্ণৰ বাক্য আছে সখীসৰ। কুশলে আৱজ” বুলিহে কৈছে। ভাগৱতৰ “ঘোৰসত্ত্বনিষেবিতা” (১০/২৯/১২) অংশৰ পদ ভাঙনি “চৰৈ ব্যাঘ্ৰ ঘোষ বৰাহৰ হুকহুক। পূৰুষৰোভয় ভালুকৰ স্তনি ঠিক।” (পদ ভাগৱত) পদ্যাংশৰ কৃষ্ণোক্তি খিনি নাটত নাই। নাটৰ “কৰবিনা কামিনী কলঙ্ক হামাৰি, নাহি পৰশো পৰনাৰী” (নাটৰ গীতালো) কৃষ্ণোক্তিও ভাগৱতত নাই। নাট্যকাৰ গৰাকীয়ে বোধহয় ভাগৱতৰ “আ কৃষ্ণং বহু সাধবসম্” (১০/২৯/২০) অৰ্থাৎ অদৰ্শন জনা (মাতা পি ১, ভট্টি

সকলৰ) ভয় উৎপাদন নকৰাবা উক্তিৰ ওপৰতে নিৰ্ভৰ কৰি এনেকৈ লিখিছে। পূৰ্বোক্ত কথাৰ মাজত (ভাগৱতত) গোপী সকলৰ কোনো উক্তি নাই; কিন্তু নাটত গোপীসকলে পৰস্পৰে কোৱা কুই কৰিছে “আহে সখী সব। শ্ৰীকৃষ্ণ কিক- হৈছে। উনিকৰ চিত্ত বুজয়ে নাহি পাবি” আৰু “হে গৰমেশ্বৰ। নাহি নাহি কিছু শঙ্কা”। এইখিনি নাট্যকাৰৰ নিজা কল্পনা বুলি কোৱা হৈছে। আকৌ কৃষ্ণৰ বংশীনাদত মোহিত হৈ গোপীসকলে “কতোজনী যায় পখি- মখনকো এৰি। আখাতে থাকিলে দুগ্ধ চক সৈতে পৰি” আদি (পদভাগৱত আৰু মূল ভাগৱতৰ ১৮/২৯/৪,৫,৬,৭,৮) এই উক্তিবোৰ নাটত পাবলৈ নাই। মূলৰ “জুগুপ্সিতঞ্চ সৰ্ব্বত্র উপপত্ত্যং কুলদ্রয়াঃ” (১০/২৯/২৬) আৰু পদৰ “উপপত্তি সমে ক্ৰীড়া পৰিহিত কৰ্ম্ম। শ্বামীৰ শুশ্ৰুষা কুলদ্রীৰ মহা- ধৰ্ম্ম” প্ৰবচন নাটত নাই। নাটত নথকা অংশবোৰ হ’ল (ভাগৱত ১/২৯/ ৩২/৩৩ শ্লোকৰ) পদৰ “কহিল। যিটো কুলদ্রীৰ কৰ্ম্ম” তোমাতে থাকোক যি সব ধৰ্ম্ম ॥ জগতৰ বন্ধু আছা তুমি। সমস্ত ধৰ্ম্মৰে আপুনিভূমি নগাণে পতি পুত্ৰ দুখ হেতু। হৰ্য্যেক প্ৰসন্ন গৰুড়কৈতু’, ভাগৱত ১০/২৯/৩৬,৩৭ শ্লোকৰ আৰু তদনুবাদ (পদ-১২৫৭, ১ ৫৮)

ওনা পূৰ্বকথা শ্বামী জলে নামি আছো আমি
বস্ত্ৰ লৈয়া চৰিলা কদম্ব।

কাকুতি কৰন্তে গাছে নামিয়া আসিলা কাছে
দিলা বস্ত্ৰ নকৰি বিগম্ব ॥

বঢ়ায়া আনন্দ আতি ইলট বৰদিলা মাতি
আমাসাত তুমি তুলট হই।

লক্ষ্মীয়ো কুচিত্ত পাভ হেন ইটো চৰণক
আমিয়ো নমিলো মাথে চুই ॥

সেহিদিনা ধৰি আউৰ আনৰ কাছত নাথ
থাকিতে নগাবো কিবা ভৈলো।

ইটো গৃহবাস আমি সুখহেন নভাসত
সত্য স্বৰূপ প্ৰভু কৈলো ॥ (ভাগৱত)

অৱশ্যে নাটৰ গোপীৰ বাক্য “হে লক্ষ্মী গোঁসানী হৃদয়ে থান লভি কহো, তথাপি ওহি পদ পঙ্কজ বেণু আশা কৰাইছে” অংশও পূৰ্বোক্ত পদৰ আৰু শ্লোকৰ অংশ বিশেষ আৰু তাৰ ছাঁ হব পাৰে। কিন্তু ৯ সংখ্যক

শোকৰ লগতো পূৰ্বেৰ গৌপীৰ বাক্যৰ মিল আছে। ভাগৱতৰ ১০/২৯/৪০,৪১ শ্লোকৰ পদ—

তোমান শুনিয়া অমৃত গীত ।
নুহিবে মোহ কোন জীৱ চিত্ত ॥
আছোক আন বৃক্ষ পশু পক্ষী ।
প্ৰেমে পুতকিল ভোমাৰ দেখি ॥
দেৱৰ বন্ধক যেন সুবাৰি ।
ব্ৰজৰো তুমি দুখ ভয়হাৰী ॥
জানিয়া জুৰায়ো আমাৰ প্ৰাণ ।
শিৰত হস্ত পদ দিয়া দান ॥ (কীৰ্ত্তন)

এইখিনি নাটত দেখা পোৱা নাযায়। নাটত থকা আৰু মুগ্ধ আৰু পদত নথকা কথা খিনি হল (গৌপীৰ বাক্য) “তমু মুখ পক্ষজ চোৰি হামাৰ চক্ষু আন পেখয় নাহি । তুৱা কথা চোৰি কৰ্ণে আন পুনু কিছু শুনয়ে নাহি” ইত্যাদি। ভাগৱতত মাত্ৰ ‘যন্নিষ্কিণ তুত কৰাবপি গৃহ্য কৃত্য। পাদৌ পদং ন চলন্তস্তৱ পাদমূলজাৎ’ (ঐ ১০/২৯/৬৪) পদাংশৰ অনুবাদ “হস্ত দুই গৃহ কৃত্য নকৰে” ॥ “তোমাক এৰিয়া নচলে ভৰি” বুলিহে আছে।

নাটত থকা “ওহি চৰণ সেৱা কৰিতে ধৰ্ম্ম অৰ্থ কাম যোক্ষ চাৰি পদবস সুখে পাই” আৰু “কুসুম ধনুম্নু মোহন মূৰতি পেখিতে মুকুতি মিলাই, মধুৰ অধৰ সুহাই, দূৰ কক অছে হাসি” এই বাক্যাংশবোৰ ভাগৱতত পোৱা নহয়।

গৌপীগণৰ কাতিৰ বাক্যত সম্ভৱ হৈ ভগৱানে বাসক্ৰীড়া আৰম্ভ কৰিলে। এইটো ভাগৱতৰ মত। কিন্তু নাটত ক্ৰীড়াই মুখত গোপী সকলৰ প্ৰতি সান্তনা বাক্য দিয়া হৈছে। তেওঁৰ আশ্বাসত আশ্বাসিত হৈ গোপীসকল “পৰম উৎসূকে উঠি কহো কক্ষক আৱৰি ক্ৰীড়া কৰিতে লাগল”।

ভাগৱতৰ লগত নাটখনৰ এটি প্ৰধান অমিল বা অগা পিচা কাহিনী হল শঙ্খচূড় বক্ষৰ অৱতাৰণা। ভাগৱতৰ চৌৱিংশ অধ্যায়ত (১০/৩৪/২৫-৩২) উক্ত আখ্যান ভাগ কথিত হৈছে। এই কাহিনীটোত আমি প্ৰধান কৈ তিনিটা কথাত অমিল পাবোঁহক। প্ৰথম হল— শঙ্খচূড় বখত (ভাগৱতৰমতে) কক্ষৰ লগত জ্যেষ্ঠ বলৰাম আছে। তেওঁ গোপীসকলৰ বখীয়া হৈ থাকে (তদ্বৌ বক্ষণ্ স্ত্ৰিয়ো বলম্ ১০/৩৪ ৩০) আৰু কক্ষই শঙ্খচূড়ক খেদি যায়। কিন্তু নাটখনিত বলৰাম নাই। কাৰণ বাসক্ৰীড়া সময়ত (বিনা বামেন মধুৰ মতীৰ বণিতা প্ৰিয়ম্। অগৌ কল পদং শৌৰিঃ নানা তন্ত্ৰী কৃত ব্ৰতম্ ॥ বিষ্ণুপুৰাণ

৫/১৩/১৬ বলৰাম কৃষ্ণৰ লগত যোৱা নাই। ভাগৱতৰ মতে (কদাচিদথ গোবিন্দ : ৰামশ্চ শব্দত বিক্ৰম : বিজহুতুৰ্বনে ৰাষ্ট্ৰাং মধ্যগৌ ব্ৰজযোষিতাম ১০/৩৪/২০) এদিনাখন অশব্দত বিক্ৰম শালী ৰাম কৃষ্ণই গোপীৰ মাজত সোমাই বাতি বনৰ মাজত ক্ৰীড়া কৰিবলৈ ধৰিলে। এনেতে কুবেৰানুচৰ শঙ্খ চুড় আহি সকলো গোপীক উত্তৰ সিনে লৈ গ'ল। কৃষ্ণক সকলোকে অভয় প্ৰদান কৰি বলৰামৰ ৰখীয়া দি শঙ্খচুড়ক খেদি যায় আৰু ডাক নিহত কৰি চুড়ামণি বা শিৰোমণি অগ্ৰহৰণ কৰে কিন্তু নাটত কৃষ্ণই অকনেই শঙ্খচুড়ক মাৰি গোপীসকলক ৰক্ষা কৰে। শঙ্খচুড়ে শূন প্ৰহাৰ কৰা কথাও (খেদন শূন মাধৱক লাই—নাটৰ গীত) গীতত কৈছে। আকৌ যক্ষই (নাটৰ মতে এগৰাকী গোপীহে ধৰি নিছিল; কিন্তু ভাগৱতৰ মতে ১০/৩৪/২৬) সমূহ গোপীকে যক্ষই লৈ যায়। দ্বিতীয় কথা হল ভাগৱতত শঙ্খচুড়ৰ প্ৰবেশ এবাৰহে আৰু লগে লগে তেওঁৰ প্ৰাণ বায়ু আকাশত বিলীন হৈছে; কিন্তু নাটত যক্ষৰ প্ৰবেশ তিনিবাৰ হয়। দুবাৰত “বিক্ৰম দেখোৱা কৃষ্ণ যক্ষক খেদন,” আৰু এবাৰত “মৰল শঙ্খচুড় দুৰাচাৰ”। আকৌ শঙ্খচুড় যক্ষও এলাপেচা বিধৰ নহয় -

আৱত শঙ্খচুড় উৰি বাহ।

যৈচে চান্দ গৰসিত বাহ ॥

কান্ধা থল শূল তুলি হাতে।

কম্পিত মেদিনী চৰণ আঘাতে।

আৰকত আখি চাহে দিশ পাশ।

ইত্যাদি

বিশু ভাগৱতত শঙ্খচুড়ৰ কোনো বিশেষণ পদ বা শাৰীৰিক লক্ষণ নাই। তেওঁ কুবেৰৰ অনুচৰ বুলিয়েই কৈছে।

তৃতীয় কথা হ'ল ৰাস পঞ্চাধ্যায় বুলিলে ভাগৱতৰ উনত্রিশ অধ্যায়ৰ পকা তেত্রিশ অধ্যায় পৰ্য্যন্ত থকা কথাখিনিকে বুজায়। এতেকে শঙ্খচুড় বধ কাহিনী ভাগ চৌত্রিশ অধ্যায়ত থকাৰ কাৰণে এই অধ্যায়টো ৰাসপঞ্চাধ্যায়ৰ লেখত নপৰে। এনেস্থলত নাটত শঙ্খচুড়ৰ কাহিনীটো বা প্ৰবেশ কাৰ্য্য আগতীয়াকৈ দি ভাগৱতৰ নীতিৰ পৰা নাট্যকাৰ গৰাকী কিঞ্চিৎ আতৰি অহা যেন লাগে। এইখিনিক নাটকীয় কৌশল বুলি ক'ব পাৰি। দৰ্শকৰ মনো-বৰ্জনেৰ কাৰণেও এনেকুৱা কাহিনী সোজনা কৰিব লগা হয়।

ৰাসশীলা প্ৰসঙ্গত নাটৰ গীতত থকা” সবহ বেকত ওপূত জ্ঞগ।
বচন চপটি বঢ়োৱা ডগ” এই উক্তি মূল ভাগৱতত বিচাৰি পোৱা নাই। এনেকৈ

কিছুমান সামান্য অংশ মূল আৰু নাটৰ মাজত এৰা ধৰা কৰা দেখা যায়। কোনো ঠাইত গীতৰ ছন্দৰ মিলাব কাৰণেও বাধ্যত পৰি শব্দৰ আয়দান কৰিব লগা হয়।

গোপীসকল গৰ্ৱিতা হৈ পৰাত দৰ্শকৰ সুবিধাৰ কাৰণে গোপীসকলৰ মুখত বচন দিয়া হৈছে আৰু কৃষ্ণয়ো নানা কালৰ বচন বুলিছে। সেই প্ৰসংগতে এটি গীতৰো অৱতাৰণা কৰা হৈছে। শ্ৰীকৃষ্ণ অন্তৰ্ধান হোৱাৰ সময়ত এটি বাবধান নাটৰ আৰু মূলৰ মাজত আছে। মূল ভাগৱতত গোপীসকলে কৃষ্ণৰ পৰা মহা মান্য পাই গৰ্ৱিতা হৈ উঠাত শ্ৰীকৃষ্ণ ই তেওঁলোকৰ “প্ৰশমায় প্ৰসাদায় ভগ্নবাস্তবধীৱত” (ঐ-১০/৩০/৪৮) অৰ্থাৎ তেওঁলোকৰ অনুগ্ৰহ বা পৰমানন্দ অনুভূতিৰ কাৰণে আৰু গৰ্ববিনাশৰ কাৰণে অন্তৰ্ধান হ’ল বুলি কৈছে। কিন্তু নাটত “গোপীনাং প্ৰেমবুদ্ধয়ে” অৰ্থাৎ গোপীসকলৰ প্ৰেম ভক্তি বাঢ়িবৰ কাৰণে অন্তৰ্ধান হোৱা বুলি কৈছে তদুপৰি নাটত “গোপীং বিদায় হৃদয়ে তত্যাজ ব্ৰজয়োষিতঃ” অৰ্থাৎ গোপী এগৰাকীক বুকুত বান্ধি বা সঙ্গত লৈ আনবোৰ গোপীক তাতে এৰি থৈ গুচি গ’ল বুলি ক’লে। মূল ভাগৱতত প্ৰথমতে গোপীক লগত নিয়া কথা কোৱা নাই, শেষত হে গোপীসকলৰ মুখেদি কথাটো প্ৰকাশ পাইছে। নাট্যকাৰ গৰাকীয়ে বোধ হয় গীত গোবিন্দৰ পৰাই এই আদৰ্শ গ্ৰহণ কৰিছে। গীত গোবিন্দত আছে এনেকৈ -

কংসাৰিৰপি সংসাৰ বাসনা বজ্জ শৃঙ্খলাম্।

বাধামাধয় হৃদয়ে তত্যাজ ব্ৰজ সুন্দৰীঃ ॥

গীতগোবিন্দ—৩/১

পূৰ্বেক্ত “বাধামাধয়” আৰু ‘ব্ৰজসুন্দৰীঃ’ৰ ঠাইত ক্ৰমে “গোপীং বিদায়” আৰু “ব্ৰজয়োষিতঃ” পদ দুটা সলনি কৰাত কোনো অসুবিধা হোৱা নাই। হৰিবংশত কৃষ্ণ অন্তৰ্ধান হোৱা কথা পাবলৈ নাই। বিষ্ণু পুৰাণত সামান্য ভাবে উল্লেখ কৰিছে “অন্য দেশংগতে কৃষ্ণে” (বিঃপূ ৫/১৩/২৮) বুলিছে। তাতো কোনো এগৰাকী গোপীক লগত নিয়া কথা কোৱা নাই।

কৃষ্ণ অন্তৰ্ধান হোৱাৰ পিছত অধীৰা গোপীসকলে কৰা ভগৱৎ অনুসন্ধানৰ বহল কাহিনী ছোৱা নাটত সামান্য ভাবে সংক্ষেপ কৰা হৈছে। ভাগৱতৰ মতে তেওঁলোকে অশ্বথ, প্লক্ষ, নাগ্ৰোধ, কুলবক, অশোক, নাগ, পুষ্পাগ, চম্পক, তুলসী, মালতি, মল্লিকা, জাতি, যুথিকা, চূত, শ্ৰিয়াজ, পনস, অসন, কোবিদাৰ, জম্বু, অৰ্ক, বিষ্ণু, বজ্জ, জাম্ব, কদম্ব, নীপ, নাৰিকজ (ভাগৱত ১০/৩০/৫—৯) আদি বৃক্ষৰ ওচৰত কৃষ্ণৰ সন্ধান বিচাৰিছে। কিন্তু

নাটত বকুল, কন্দলি, কদম্ব, বক, তুঙ্গসী, চম্পক, চূত এইখিনি বৃক্ষ কৃষ্ণৰ সজ্জান বিচাৰিছে। ইয়াৰ পিচতে পৃথিৱী, হৰিণ পক্ষী, লতা আদিকো সূধিছিল, কিন্তু নাটত সেইখিনি নাই। স্বৰূপাৰ ওচৰত কৃষ্ণানুসজ্জানৰ বাতৰি প্ৰাপ্তিত ব্যৰ্থ হোৱাত তেওঁলোকে কৃষ্ণলীলাৰ অনুকৰণ কৰিবলৈ ধৰে। নাটত গীতৰ যোগেদি লীলানুকৰণৰ ব্যাখ্যা দিয়া হৈছে। এয়ে হ'ল “মই কৃষ্ণ বুলি কৰে ভাৱনা”। কৃষ্ণ লীলানুকৰণ বা কৃষ্ণ ভাৱনা ভাগৱত আৰু নাটৰ মাজত সামান্য ব্যৱধান আছে। ভাগৱতত পুত্ৰনাশোষণ, শকট ভঞ্জন, তৃনাবৰ্জবধ, বৎসাসুৰ বধ, বেনুনাদ, গোৱৰ্দ্ধনধাৰণ, কালিন্সদমন, উত্তুখল বন্ধন আদিৰ অনুকৰণ কৰে, কিন্তু নাটত বৎসাসুৰ বধ, অঘাসুৰ বধ, ধেনুকাৰুৰ বধ, আলিঙ্গন কৰণ আদি গোটাচেৰেক অতিৰিক্ত কৃষ্ণভাৱনা থকা দেখা যায়। বাকীখিনি সম্পূৰ্ণে আছে।

নাটৰ মতে যি গৰাকী গোপীক কৃষ্ণই লগত নিছিল, তেওঁক কোলাত বহুৱাই “কুসুমে বাসন্তীড়া কৰাবল” (কয়ল)। কেতিয়াবা আকৌ “ক্ৰীড়া কৌতুক কৰিতে যাই” আৰু তেওঁৰ ভৰিত “কন্টকে ৰেখল” দেখি শ্ৰীকৃষ্ণই “হামাৰ বোকে চৰদিয়া” বুলি তেওঁক কোলাত বহন কৰি নিছিল। সেই প্ৰসঙ্গতে “গোপীনাথ লীলা জানব কোই। হিপৰীত বৌতুক তেই” এই গীতৰ অৱতাৰণা কৰা হৈছে। কিন্তু ভাগৱতত সেই কথা গোপীৰ মুখৰ পৰাহে ওলাইছে, নাটৰ দৰে দৰ্শনযোগ্য নহয়। ভাগৱতত কৈছে —

ন লক্ষ্যন্তে পদান্যন্ত তস্যা নুনং তৃনাকুৰৈঃ।

খিদ্যাৎ সুজাতাভিহৃতলমুম্বিন্যে প্ৰিয়সীং প্ৰিয়ঃ ॥

ভাগৱত-১০/৩০/৩১

অৰ্থাৎ—(গোপীসকলে কৈছে, এই ঠাইত সেই ৰমণীৰ (লগত যোৱা) পদচিহ্ন লক্ষ্যত হোৱা নাই। কাৰণ প্ৰিয়তমৰ কোমল আৰু সুন্দৰ চৰণতলত কন্টকে বিজাত তেওঁৰ প্ৰিয়তম শ্ৰীকৃষ্ণই ওপৰলৈ তুলি লৈ ফুৰাইছিল।

কৃষ্ণই “আলগাই তুলি” নিয়া গোপী গৰাকীৰ অভিমান বাঢ়ি পুনৰ কাকত উঠিবলৈ যাওঁতে “শ্ৰীকৃষ্ণ অৰ্জুমান ডেল” আৰু কৃষ্ণক হাততে হেৰুৱাই ৰান্ধি কাতি-আকুল ব্যাকুল হোৱাৰ পিচত কৃষ্ণকে বিচাৰি গোপীসকলে সেই ঠাইতে যায়। চলন্ত অৱস্থাত তেওঁলোকে কৃষ্ণৰ লগত যে এগৰাকী নাৰীও গৈছে, সেই কথাৰ সজ্জান পায়। কিন্তু নাট আৰু ভাগৱতৰ মাজত প্ৰসঙ্গ ক্ৰমে অগা পিচাও হৈছে। গৰবীতা নাৰীক লগ পাই (ভাগৱতত সংক্ষিপ্ত) তেওঁলোকে (গোপীসকলে) সোধ-পোচ কৰি পুনৰ তেওঁলোকে কৃষ্ণৰ ওচৰতে তেওঁৰ চৰণ দৰ্শন কৰিবৰ কাৰণে যি খিনি প্ৰাৰ্থনা কৰিছে

সেইখিনি ভাগৱতত বহল আৰু নাটত সজ্জিত। সেই প্ৰসঙ্গতে দুটা গীতৰো অৱতাৰণা কৰা হৈছে। তদুপৰি কৃষ্ণ পুনৰ বাস্তৱ হোৱাৰ পিচত ভাগৱতত কৃষ্ণ আৰু গোপীসকলৰ মাজত যিবিলাক প্ৰয়োজ্য প্ৰসঙ্গ অৱতাৰণা কৰা আছে, সেইখিনি নাটত সজ্জিত হৈছে। গোপীসকলৰ মুখত মান্ত “হে স্বামী তোহো কপট কয় নিশি হামাক বনমধ্যে তেজল” বুলিহে এযাৰি বাক্য আছে। কিন্তু ভাগৱতত যোল সংখ্যক শ্লোকৰ পৰা বাইণ সংখ্যক (১০/৩১/১৬-২২) শ্লোক পৰ্য্যন্ত গোপী কৃষ্ণৰ মাজত কথোপকথন চলিছে। শ্ৰীকৃষ্ণই গোপীসকলৰ “ভজতোহুন্ভজন্তোক এক এতৎ বিপৰ্য্যয়ম্” অৰ্থাৎ “কতো মনুষ্যে ভজে ভজন্তোক। নভজে যিবা কেহো ভজে তাক” আদি (ঐ মূল ১০/৩২/১৬ আৰু কীৰ্ত্তন ৯২৭) এই প্ৰঙ্গৰ উত্তৰ স্বৰূপে বহুতা কথা প্ৰকাশ কৰিছে। কিন্তু নাটত এটা মান্ত গীততে (যদিও কৃষ্ণৰ দুটি বাক্য আছে)। কৃষ্ণই গোপীসকলৰ মন শান্ত কৰিছে যেনে—সখী সব ঐচন বচন নাবোৰ।

সখী সব ঐচন বচনাবোৰ।

তোহাৰি পৰম প্ৰেম পেখি ভকতি

সহজে নসহে হাদি মোৰ ॥

তোহাক ভকতি সুজয়ে নাহি পাৰো

বহল ধাৰ মোহে গোপিনী।

অব যব দায় সুন্দৰী সব আপোন

চোড়বহ তব অঞ্চলী ॥

তোহো সব যিনে নাহি বন্ধু হামাৰি

প্ৰাপ অধিক প্ৰিয় মানি।

অব সখী বিজাগ তাপ তেজহ

ভকত বৎসল মোক জানি।

গোপীসকলক সান্ত্বনা কৰি শ্ৰীকৃষ্ণই বাসলীলা আৰম্ভ কৰে। নাটত সেই সম্পৰ্কত পাঁচটা গীত আছে। গীত সমূহত, সূত্ৰ সমূহত উল্লেখ থকা বিষয়বোৰ মূল ভাগৱতৰ লগত প্লাৱ মিলি গৈছে। ক’ৰবাহে সামান্য এৰা ধৰা কৰা হৈছে। ইয়াৰ ভিতৰত শুক পৰীক্লিতৰ কথোপকথন খিনি (নাটত নথকা) বাদ পৰিছে।

প্ৰাতঃ সমাগমৰ পূৰ্বে কৃষ্ণৰ নিৰ্দেশক্ৰমে গোপীসকল গৃহাভিমুখে যায়। এইখিনি ভাগৱতত কোৱা হৈছে। কিন্তু নাটত গোপীসকলৰ কৃষ্ণ ত্যাগত অনিচ্ছা যদিও ৰাধ্যত পৰি যাব লগীয়া হৈ “বজৰীক গানী দেই, কুকুৰাক নগৰ”। সেই প্ৰসঙ্গতে “এ বহুবি গোবী গোপাল প্ৰাপ নেহাৰি” গীতক

অৱতাৰণা কৰি গোপীৰ ভাব প্ৰকাশ কৰা হৈছে। কৃষ্ণৰ বাৰম্বাৰ নিঃসঙ্গত্বে গোপীসকল গ'ল যদিও 'কেৱল কৃষ্ণ চৰণ চিহ্নি বহল'। কিন্তু নাট্যকাৰ গবাকীয়ে "বাস পঞ্চাধ্যায়" অতিশয় কৰি পয়ত্ৰিশ অধ্যায়ৰ পৰাও বিষয়-বস্তু লৈ "মাই মাই হৰিক বিটুৰি কত বহৰি" এই গীতটো আৰু সুত্ৰটো উল্লেখ কৰি নাটৰ বিষয় সমাপ্ত কৰিব খুজিছে। আকৌ একেবাৰে তেৱিশ অধ্যায়ৰ শেষৰ ভাগত ১০/৩৩/৪০) শ্লোকটোৰ সাৰাংশ লৈ "আহে লোকাই! ওহি ভাৰত হৰিষে নৰতনু কোটি কল্প অস্ত্ৰে জীৱে নাহি পায়। বিশেষত কলিযুগ কৃষ্ণ গুণ নাম প্ৰৱণ কীডন বিনে গতি নাহি নাহি। ইহা জ্ঞানি নিবন্তৰে হৰিবোল হৰিবোল" বুলি নাটৰ মোখনি মাৰিছে। এনেকৈয়ে নাটখনৰ মৌলিক এবাধৰা কথাখিনি ক্ষুদ্ৰ বুদ্ধিৰে দৃষ্টিপাত কৰিব পাৰি।

(২৭-ঘ) কেলিগোপালৰ অন্তৰঙ্গ নিৰীক্ষণ —

শ্ৰীমদ্ভাগৱত মহাপুৰাণৰ উনৱিশ অধ্যায়ৰ পৰা তেৱিশ অধ্যায় পৰ্য্যন্ত (দশম স্কন্ধৰ) থকা কাহিনী ভাগটোক "বাসপঞ্চাধ্যায়" বোলে। ভাগৱতৰ এই কাহিনীটো হৰিবঙ্গ বা বহিদৃষ্টিৰে চালে শৃংগাৰ বসৰ অশ্লীলতা বোধ জন্মে। অৱশ্যে এনেকুৱা ভাৱ হোৱাও স্বাভাৱিক। কাৰণ সম্বসাধাৰণে একেটা দৃষ্টিৰে যি কোনো এটা বস্তু নিৰীক্ষণ কৰিব নোৱাৰে। বেলেগ বেলেগ মানুহৰ বেলেগ বেলেগ ভাব, অনুভূতি আছে। যি সকল তাত্ত্বিক বস্তু, পাৰমাৰ্থিক, আধ্যাত্মিক দৃষ্টি পৰায়ণ লোক আছে, তেওঁলোকে বাসলীলাক অন্তৰ্দৃষ্টিৰেহে নিৰীক্ষণ কৰে। তেওঁলোকে হৰিবঙ্গ দৃষ্টিৰে নিৰীক্ষণ কৰিবলৈ অৱজৰ নাপায় বা নকৰে। গুৰুত্ৰ ভক্তি প্ৰেমাৱেশ যাৰ অন্তৰত আছে, তেওঁ কেতিয়াও এনে দৃষ্টিৰে চাব নোৱাৰে। উদাহৰণ স্বৰূপে তিনিজনা ভগৱৎভক্তি পৰায়ণ লোকৰ নাম এইখিনিতে উল্লেখ কৰিব পাৰি। সেই তিনিজনা হল বেদ-ব্যাস, শ্ৰীধৰ স্বামী আৰু শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰ গুৰু। বেদ ব্যাসে সমগ্ৰ ভাগৱতখনকে পাৰমাৰ্থিক বা আধ্যাত্মিক তত্ত্বসূৰ্ণ কৰি লিখিছিল। "বাস পঞ্চাধ্যায়" কাহিনী-টোতো তেওঁ তত্ত্বসূৰ্ণ আলোচনা ডাঙি ধৰিছে। তেওঁৰ পিছতে ভক্তিবাদী মহাপুৰুষ শ্ৰীধৰস্বামীয়ে সোণত সুৱণা চৰাই বাসলীলা কাহিনীটো অতিশয় তাত্ত্বিক দৃষ্টিত নিৰীক্ষণ কৰি, অগ্ৰবাদী টীকা লিখে। তেওঁ পোনতে "ব্ৰহ্মা-দিজ্ঞসংকটদৰ্পকন্দৰ্পদপহা। জয়তিশ্ৰীপতি গোপী বাসমন্তল মন্তিতঃ" বুলি লিখিছে। শ্লোকটোৰ অৰ্থ হ'ল ব্ৰহ্মাদি দেৱতা সকলক কামদেৱে পৰাজয় কৰি চিৰকাল দৰ্প কৰি থাকে। ভগবান্ জন্মীপতিয়ে সেই কন্দৰ্প বা কাম-দেৱৰ দৰ্প দলন কৰি গোপীসকলৰ মাজত শোভাযুক্ত হৈছে ইত্যাদি। ইয়াৰ

পিচতে তৃতীয় গৰাকী ভক্তিতত্ত্ববাদী মহাপুৰুষ শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰদেবে শ্ৰীকৃষ্ণৰ বাসলীলা তিনিটা ভাগত বিভক্ত কৰি লিখি বাসলীলা কাহিনী ভাগক ভক্তি বসময় কাহিনী হিচাবে হৰি ভক্ত সকলৰ ওচৰত থিয় কৰি দিছে। তেবাই বাসলীলা কাহিনীটো কীৰ্ত্তনত, দশমস্কন্ধ ভাগৱতত আৰু 'কেলি গোপাল' নাটত দেখুৱাইছে। ভাগৱতৰ দশম স্কন্ধটো এটি স্বতন্ত্ৰ ভাগ হোৱা সত্ত্বেও মহাপুৰুষে বাসলীলা কাহিনীটো প্ৰকাশ কৰিব ধৰোতে তাক স্বতন্ত্ৰ কাহিনী হিচাবে দেখুৱাই বাসলীলাৰ মহৎ তাৎপৰ্য্য বিস্তাৰ কৰিছে। তেবাই বাস-
লীলা অধ্যায়টো আৰম্ভ কৰিছে এনেকৈ —

জন্ম জগন্নাথ জগত্তৰ আদিমূল ।
গোপৰূপ ধৰি হৰি তাৰিলা গোকুল ॥
বৃন্দাবনে আনন্দে কৰিয়া বাসকীড়া ॥
গুচাইলা গোবিন্দে গোপীকাৰ কামপীড়া ॥
সুনিয়োক বুদ্ধজন জনম সাফলি ।
কামজন্ম নামে ইটো কেশৱৰ কেলি ॥
মোক্ষ যেবে পাইবা পাপ কৰিয়া নিশ্চয়ান ।
কৃষ্ণ কথামৃত কৰা কৰ্ণ ভৰি পান ॥

ভাগৱত বাসলীলা অধ্যায় ১২০৮ পদ

এনেকৈ তিনিজন মহাভক্তি বাদী পুৰুষৰ কথা দেখুৱালেও ভাৰতৰ ভিতৰত যে কৃষ্ণভক্তিবাদী পুৰুষ আৰু নাছিল এনে নহয়। তেওঁলোকৰ নাম আৰু তেওঁলোকৰ ভক্তিবাদ (বহুসামূলক) ব্যৱস্থা খিনি দেখুৱালে গ্ৰন্থ-
কৰ্ত্তাৰ বুদ্ধি হোৱাৰ উন্নত লিখা নাই।

বাসলীলাৰ উনবিংশ অধ্যায়ৰ প্ৰথম শ্লোকত কৈছে —

ভগৱানপি তা বাকীঃ শৰদোৎফুল্ল মল্লিকাঃ ।
বীক্ষ্য বন্তং মনশ্চক্রে যোগমায়ামুপাশ্ৰিতঃ ॥

ভাগৱত ১০/২৯/৮

অৰ্থাৎ — শ্ৰীকৃষ্ণ নিজে ষড়ৈশ্বৰ্য্যশালী হৈয়ো শৰৎ কালৰ প্ৰস্ফুটিত মল্লিকা কুসুম সুশোভিত পূৰ্ব্ব প্ৰতিশ্ৰুত সেই দীৰ্ঘৰজনী সমাগত দেখি যোগমায়াক আশ্ৰয় কৰি লীলা কৰিবলৈ মন মেলিলে।

ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণইনো কেনেকুৱা বাসলীলা কৰিছিল সেই সম্পৰ্কে পাৰ-
মাৰ্থিক বা আধ্যাত্মিক দৃষ্টিৰে চোৱা উচিত। ওপৰৰ শ্লোকটোত বহুতো
ভক্ত নিহিত হৈ আছে যিটোক আমাৰ নিচিনা ক্ষুদ্ৰ বুদ্ধিৰ লোকে বহল

ভাঙিক দৃষ্টিটোৰে চাব পৰা সামৰ্ধ্য নাই। যি কি নহওক সমগ্ৰ বাসলীলাৰ কাহিনীটোৰ বহুখা খুল মূল ভাৱে লিখা হৈছে।

ভগৱানে গোপীসকলৰ সৈতে যি ৰমন বা বিহাৰ কৰিলে সেয়া দৰাচলতে স্ত্ৰী পুৰুষৰ শৃঙ্গাৰ ক্ৰিয়া নহয়। ওপৰৰ দ্ব্যকত থকা “বস্তুং মন-চক্ৰে”ৰ (ৰমন কৰিবলৈ মন দিলে) ‘বস্তুং’ মানে ৰমন কৰিবলৈ আৰু ‘মন-চক্ৰে’ মানে মন কৰিলে। উক্ত ৰমন কৰিবলৈৰ ৰমন পদটোৰ মূল হল ৰম-ধাতু। ইয়াৰ আচল অৰ্থ হল আনন্দ আশ্বাদন কৰা আনন্দময় পৰম পতিৰ সহিত মিলিত হোৱাই জীৱকপা প্ৰকৃতিৰ আনন্দ আশ্বাদন বা ৰমন আৰু শৰণাগত জীৱৰ অভিলಾষ পূৰ্ণ কৰাই ভগৱানৰ অ’নন্দ আশ্বাদন। প্ৰাকৃত নৰনাৰীৰ প্ৰাকৃত ৰমনৰ নিচিনাকৈ গোপী কৃষ্ণৰ ৰমনত বাহ্য ক্ৰিয়া নাই। আত্মাৰাম ভগৱানৰ ৰমনৰ কাৰণ কামিনী কাকনা দিৱতীয় বস্তুৰ প্ৰয়োজন নহয় বা আত্মাৰাম জনক কোনো কাৰ্য্য সিদ্ধিৰ কাৰণে দিৱতীয় ব্যক্তিৰ প্ৰয়োজন নহয়। সেই বাবেই হৰলা ভগৱতত ‘আত্মাৰামোহ প্যাবীৰমৎ’ (ভাগৱত ১০/২৯/৪২) অৰ্থাৎ আত্মাৰাম হৈয়ো তেওঁ ৰমন কৰিলে বা আনন্দ দান কৰিলে। সেয়েহে গোপীসকলে কৈছিল “ন খলু গোপিকানন্দনো ভৱান্ অখিল দেহিনা মন্তৱাঅদৃক্” (ভাগৱত-১০/৩১/৪) অৰ্থাৎ তুমি যশোদানন্দন নোহোৱা, তুমি অখিল প্ৰাণী জগতৰ অন্তৰ্য্যামী পৰমাত্মা। শুকদেৱেও কৈছিল “ৰেমে তন্মা চাঅৰত আত্মাৰামোহ প্যখণ্ডিত” (ভাগৱত ১০/৩০/৩৫) অৰ্থাৎ (শ্ৰীকৃষ্ণ) নিজৰ দ্বাৰা নিজেই পূৰ্ণ কাম, স্বৰূপানন্দৰ আবেশে তৎপৰ তাক অনাসক্ত চিত্ত। গোপীসকল ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণৰ একো একোটি অংশ। সেই ভগৱৎ অংশ বোৰৰ সৈতে ৰমন কৰা মানেই অৰ্থাৎ আনন্দ আশ্বাদন কৰা মানেই নিজেই নিজৰ লগত ৰমন কৰা বা আনন্দ দান কৰা। সেই বাবেই কৈছে “আত্মাৰামোহ প্যাবীৰমৎ”।

শ্লোকৰ চতুৰ্থ পাদত থকা “যোগমায় মুপাশ্ৰিতঃ” মানে যোগ মায়াক আশ্ৰয় কৰি (ৰমন কৰিবলৈ মন মেলিলে) উক্ত যোগ-মায়াক আশ্ৰয় কৰি মানে অসাধ্য সাধিকা ভগৱৎ শক্তিৰ নম যোগমায়ী। এওঁ অসত্যকে সত্য বুলি দেখুৱাব পাৰে ভাগৱতৰ মতে “অবস্তুক দেখাৱন্ত বস্তুক আবৰি। এহিসে মোহোৰ মায়ী জ্ঞান নিষ্ঠ কৰি”। শ্ৰীধৰস্বামীয়েও কৈছে যে ভগৱান্ নিজেই যোগমায়ী। শুকজনাই কৈছে “দেখি যোগমায়ী বল হৰিশে ভহিত। ৰাস ক্ৰীড়া কৰিতে কৃষ্ণৰ ডৈল চিত্ত”। যোগমায়ী যদি ভগ-ৱান নিজেই, তেন্তে আকৌ “যোগমায় মুপাশ্ৰিতঃ” বা ‘যোগমায়াবলৈ’ বুলি কোৱাৰ কাৰণ কি? অৱশ্যে কাৰণ নথকা নহয়। ভগৱান দুই প্ৰকাৰে প্ৰকাশিত হয় বহিৰঙ্গ আৰু অন্তৰঙ্গ হিচাবে। এই বহিৰঙ্গই হ’ল মায়ী। মানুহক ভ্ৰম উৎপাদন কৰিবৰ কাৰণে মায়ীৰ প্ৰয়োজন। সেই বাবেই

ভগৱান কৃষ্ণই কৈছে “নাহংপ্রকাশঃ সৰ্বস্য যোগমায়া সমাবৃতঃ” অৰ্থাৎ মই যোগমায়াৰ দ্বাৰা আবৃত থাকো, সেই কাৰণে সকলোৱে মোক ঠিকমতে দেখা নাপায়। মায়াবীন ভগৱান নহয়, ভগৱদধীন মায়াহে। ভগৱানে ইজিত কৰা মানেই যোগমায়া তৎক্ষণাত উপস্থিত হ’ব লাগিব। ভগৱান মায়াবৃত্ত, বাকীবোৰ মায়াবদ্ধ। গোপীসকল মায়াবদ্ধ ভক্তৰ প্ৰতীক। মায়াৰ প্ৰভাৱ ইমান বেছি যে অসত্যকে সত্য বুলি প্ৰতীতি জন্মাব পাৰে। উদাহৰণ স্বৰূপে প্ৰধান ভাৱে তিনিটা কথা দেখুৱাব পাৰি যে বাসনীগা সময়ত কৃষ্ণৰ বয়স মাত্ৰ আঠ বছৰ আছিল। সেই পৰিমাণৰ বয়সত সাধাৰণতে কাম বক্তি জাগৃত নহয়। তেনেস্থলত গোপীসকলে কৃষ্ণক সেই সময়ত এজন যুৱক হিচাবে বৃন্দাবনত দেখা পাইছিল। সেইটো মায়াৰ প্ৰভাৱ। দ্বিতীয়তে কৃষ্ণ অন্তৰ্ধানৰ পিচত গোপীসকলে কৃষ্ণক বিচাৰি বৃন্দাবন চলাথ কৰিছিল; কিন্তু বিচাৰি নাপাইছিল। গোপীসকল সেই সময়ত তিনিটা স্তবত উপনীত হৈছিল। প্ৰথমত বৃদ্ধাদিৰ ওচৰত কৃষ্ণৰ অনুসন্ধান জিজ্ঞাসা, দ্বিতীয়তে কৃষ্ণৰ জীলা অনুকৰণ আৰু একেবাৰে শেষত অৰ্থাৎ তৃতীয়স্তবত কাতৰ প্ৰাৰ্থনা বা মায়াৰ আবৰণ ভেদ। ভগৱান তেওঁলোকৰ মাজতে আছিল; কিন্তু মায়াৰ প্ৰভাৱত দেখা নাছিল। সেই কথা ভাগৱতত কৃষ্ণৰ মুখতে প্ৰকাশ পাইছে “ময়া পৰোক্ষঃ ভক্ততা তিবোহিতঃ” (ভাগৱত ১০/৩২/২১) অৰ্থাৎ “কীৰ্ত্তন শুনিয়া ফুলে পাততে লুকাই (পদ ভাগৱত ১৪৫২)। তৃতীয়তে গোপীসকল স্বামীসকলে (সুহৃদ সোদৰ বাৎসৱামী আগভেটে) বৃন্দাবন যাত্ৰাত বাধা নিষেধ কৰিছিল। তেওঁলোকৰ অনুপস্থিতিত স্বামীসকলে কোনো খেদ প্ৰকাশ কৰা নাছিল আৰু ৰাতি শয়নৰ বেগিকা তেওঁলোক কামতে নিজ পত্নী থকাৰ উমান পাইছিল যেনে—

ভক্তৰ পদে আগুনি হৰি।

ক্ৰিড়িলা বজা নৰদেহা ধৰি ॥

মোহিলা গোপক কৃষ্ণৰ মায়া।

কাহতে আহে দেখে নিজ জায়া ॥

নকৰে অসুয়া কৃষ্ণক কেৱ।

জগত ঈশ হেন কৃষ্ণ দেৱ ॥

(কীৰ্ত্তন)

ভাগৱতৰ” জগো কলং বামদৃশাংমনোহৰম্” (১০/২৯/৩) আৰু মাটিকীয় গীতৰ “অথৰ মধুৰ বেণু পঞ্চম গান” বা “উচ্চায়া পঞ্চম পুৰি হৰি গাইলা গীত”ৰ তাৎপৰ্য্য আছে। ভগৱানে গোপীসকলৰ প্ৰতি প্ৰথমতে

বংশী নাদৰ দ্বাৰা যোগমায়াৰ শক্তি বিকাশ কৰিছিল। বংশী মানে কি? শ্ৰুতিত আছে যে পৰমব্ৰহ্মৰ নিখাস বায়ুয়েই ঋক্, যজুঃ, সাম, অথৰ্ব, ইতি-হাস আৰু পুৰাণ। বায়ুৱে মুখ কিত্তা নাসিকাৰ দ্বাৰা বংশীত প্ৰবেশ কৰি গীত বা গান উৎপাদন কৰে। এতেকে যি পৰমব্ৰহ্মৰ মুখ বায়ুস্বৰূপ বেদ পুৰাণাদি, সেয়ে জীলাময় সৰ্বগ্ৰহ ব্ৰহ্মৰ মুখ বায়ুস্বৰূপ বংশীগান। বেদ পুৰাণাদিত কৰ্ম্ম, জ্ঞান, যোগ, ভক্তি প্ৰভৃতি যিমানবোৰ কথা নাথাকক লাগে, আচল কথা হ'ল, সকলোকে ত্যাগ কৰি পৰমানন্দময় পৰমব্ৰহ্মত সন্নি-গিত হোৱা। শ্ৰীকৃষ্ণই বংশীনাদেৰে গোপীসকলক মাতিছিল “সকলোকে ত্যাগ কৰি মোৰ ওপৰলৈ আহাঁ, মোৰ সৈতে মিলিত হোঁৱাহি অৰ্থাৎ গীতাৰ শেহান্ত বাণী ‘সৰ্বধৰ্মান্ পৰিত্যজ্য মাংকং শরণং ব্ৰজ’”ৰ আদৰ্শ ইয়াত নিহিত আছে। কৃষ্ণৰ মোহন বংশী গীতাৰ দৰে। যেনেকৈ যোগীসকলে কয়— গীতা যোগ প্ৰধান শাস্ত্ৰ, কৰ্ম্মীসকলে কয়— গীতা কৰ্ম্মপ্ৰধান শাস্ত্ৰ, জ্ঞানী সকলে কয়— গীতা জ্ঞানপ্ৰধান শাস্ত্ৰ, ভক্তসকলে কয় গীতা ভক্তি প্ৰধান শাস্ত্ৰ, ঠিক তেনেকৈ কৃষ্ণৰ বংশীৰ নদ বিগ্নি প্ৰকাৰৰ। তেওঁৰ বংশীয়ে নিজৰ মাকক, গোপ বাজক সকলক, গোপীসকলক মাতেতে কাৰ্য্য বিশেষে, সময় বিশেষে বেলেগ ৰূপত প্ৰকাশ পায়। ভাগৱতৰ “জগৌ কলং” ম'নে ‘কল’ শব্দৰ অৰ্থ অক্ষুট মধুৰ স্বৰ। ভগৱানৰ বংশীনাদো মধুৰাদপি মধুৰ, কিন্তু অক্ষুট। বেদ, পুৰাণ, গীতা প্ৰভৃতি অধ্যাত্মবাদী শাস্ত্ৰও অক্ষুট। যাৰ যেনেকুৱা প্ৰকৃতি, তেওঁ তেনেকুৱাকৈ শাস্ত্ৰৰ অৰ্থ বা মৰ্ম্ম হৃদয়ঙ্গম কৰি লয়। কৃষ্ণৰ বংশী সম্পৰ্কে মাধৱদেৱে বৰগীতত কৈছে —

হৰিৰ বংশীৰ ভাই গুনিয়ো কাৰণ ।
যি হেতু বংশীৰ ৰবে মোহে দ্ৰিডুবন ॥
নিজ বংশী ভৈলা মূল প্ৰকৃতি প্ৰথম ।
সাত গোটা ৰজ্জু সাত প্ৰকৃত নিয়ম ॥
হৰিৰ অধৰে কুঞ্জে পুৰুষ চৈতন্য ।
জড বংশী প্ৰকৃতি কৰাৰে সচেতন ॥
কোমল অঙ্গলিচয় ৰজ্জুমধ্যে চালি ।
বহুৰসে বংশীটি বজাও বনমাণি ॥
যিটো নিজ মান্না মোহি আছা চৰাচৰে ।
হৰৰ বংশীয়ে দ্ৰিডুবন মোহ কৰে ॥
এহি হেতু বংশী নিজমান্না ভগৱন্ত ।
দ্ৰিডুবন মোহি নিৰবধি বজাবন্ত ॥
মোহন বংশীৰ কৈলো নিজ জ্ঞয়োজন ।
কহম মাধৱ মোৰি গতি নাৰামণ ॥

ভাগৱতৰ “নিশম্য গীতং তদঙ্গবৰ্দ্ধনং ব্ৰজস্ত্ৰিয়ঃ কৃষ্ণ গৃহীত মানসাঃ” (১০/২৯/৪) আৰু অনুবাদৰ “পুৰিয়া পঞ্চম নাদে বঢ়াইলা মদন। শুনি কামে বিমোহিত ভৈল গোপী গণ। চিত্তত ধৰিলা কৃষ্ণে এৰি কৰ্ম্ম আন।” অনঙ্গ শব্দৰ অৰ্থ কন্দৰ্প বা কামোদন। ভগৱানৰ বংশী গীত কামবৰ্দ্ধক। এনেকৈয়ো বহিৰঙ্গ ভাবে অৰ্থ কৰা যায়। কিন্তু ইয়াৰ তাত্ত্বিক দিশটোৰ কথা বেলেগ। ‘কাম মানে কামনা, বাসনা, আশা, অভিলাষ, ইচ্ছা আদিক বুজাইছে। এই কামনা মানে কৃষ্ণ প্ৰাপ্তি কামনা, কামগতি চৰিতাৰ্থ কৰাৰ অভিলাষ নহয়। গীতত কোৱা “হৃদয়ে ধৰল মাধৱক বুলি বন্ধু” আৰু “কৃষ্ণৰ চৰণ চিত্তে পৰশয় ভোলে” ব লগত অৰ্থ সঙ্গতি আছে। অনঙ্গ বৰ্দ্ধনং” মানে কাম বৃদ্ধি অৰ্থাৎ কৃষ্ণক পোৱাৰ অভিলাষ ক্ৰমে বৃদ্ধি হোৱাৰ কথাহে। ন অঙ্গ-অনঙ্গ অৰ্থাৎ যাৰ অঙ্গ নাই, সেয়ে অনঙ্গ। অনঙ্গ শব্দৰ অৰ্থ চপল স্বভাৱ, কাম নহয়, অটল অচল ভগৱৎ প্ৰেম, অনবধ বস্তু লাভৰ বাসনা নহয় ভগৱৎপ্ৰেমানুৰাগহে মাত্ৰ। বস্ত্ৰ হৰণ লীলা প্ৰসঙ্গত ভগৱানে গোপী সকলক কৈছিল—

ন ময়া বৈশিত্যিমাং কামঃ কামাম্ব কল্পতে।

ভজিতঃ কুথিতা ধনাঃ প্ৰায়ো বীজাম্ব নেশতে ॥

অৰ্থৎ—মোত যাৰ চিত্ত আৰিষ্ট হৈ আছে, তেওঁৰ সেই কামক কাম বুলি কব নোৱাৰি। কাৰণ যেনেকৈ ভগ্ন আৰু পাক কৰা সবাদিৰ পৰা অতুল্য উৎপন্ন নহয়, ঠিক তেনেকৈ মোত চিত্ত আৰিষ্ট হলে, সেই চিত্তত কোনো প্ৰকাৰে কামনা উৎপন্ন নহয়।

আকৌ শাস্ত্ৰান্তৰত কথিত হৈছে —

প্ৰেমৈব গোপবামানাং কাম ইত্যগমৎ প্ৰথাম্।

ইত্যাক্ৰবাদয়োহ পোতৎবাঞ্চন্তি ভগৱৎ প্ৰিয়াঃ ॥

অৰ্থাৎ — ব্ৰজগোপী সকলৰ স্বাভাৱিক, ভগৱৎ প্ৰেমই সৰ্ব সাধাৰণ লোক সম জত কাম নামে প্ৰথিত হৈছে। সেই কাৰণে ভগৱানৰ পৰম প্ৰিয় উদ্ধৱাদি ভক্ত সকলে সেই গোপীসকলৰ কাম অৰ্থাৎ ভগৱৎ প্ৰেম পাবৰ কাৰণে আশা কৰি থাকে।

কৃষ্ণ গৃহীত মানসাঃ বাক্যাংশটোৰ চিত্তত ধৰিলা কৃষ্ণো’ পদ্যাংশৰ অৰ্থই হ’ল কৃষ্ণই গোপীসকলৰ “চিত্তত প্ৰবেশ কৰিছিল আৰু সেই কাৰণেই তেওঁলোক আত্মহাৰা হৈছিল। সেইবাবেই হবলা কৈছে “জাজ্জম্বুৰ্গ্যোন্যমজ্জি-তোদ্যমাঃ” অৰ্থাৎ “চলে অগজক্ৰিতে সবে আনক শঙ্কায়”। কাৰো অদৰ্শনে

যোৱাটোও এটা প্ৰেমৰ আত্মহাৰা। আনন্দ মূৰ্ত্তি ভগৱানৰ লগত জীৱৰ নিত্য সম্বন্ধ। ভগৱান হ'ল জীৱৰ জীৱন। গোপী সকল হল জীৱ বা জীৱাত্মা আৰু ভগৱান হ'ল পৰমাশ্ৰী। জীৱ মানেই ভগৱৎ প্ৰেম কামনা কৰিব লাগে। প্ৰেমেই হ'ল ভগৱান। সেয়ে গোপীসকলে “পতিসূত তেজল মজল প্ৰেমসিদ্ধু”

নাটৰ “সুহৃদ সোদৰ বাধে স্বামী নিষেধয়। তবহ বিমুখ্য গোপী কৰু নাহি হয়” গীতাংশৰ তাৎপৰ্য্য এয়ে যে ভগৱানৰ আকৰ্ষণ লোহ চুম্বকৰ লগত তুলনা কৰিব পাৰি। পৃথিৱীৰ এটি মাধ্যাকৰ্ষণ শক্তি আছে বুলি সৰ্বজন বিদিত। কোনো পদাৰ্থ আকাশলৈ উৎক্লিষ্ট কৰিলে সেই শক্তিৰ বলত বা আকৰ্ষণত সেই পদাৰ্থ মাটিত পৰেহি আৰু যদি কোনোবাই কৌশল পূৰ্বক কোনো পদাৰ্থ পৃথিৱীৰ মাধ্যাকৰ্ষণ শক্তিৰ অগম্য উৰ্দ্ধলৈ নিক্ষেপ কৰিব পৰা হয়, তেন্তে সেই পদাৰ্থ পৃথিৱীত নপৰি অন্য কোনো গ্ৰহৰ আকৰ্ষণত আকৃষ্ট হৈ সেই ঠাই পাবগৈ। সেইদৰে মান্নাৱচিত সংসাৰৰো এটি মাধ্যাকৰ্ষণ শক্তি আছে। মানুহে সাধনবলে চিত্তক সংযত কৰিব খুজিলেও সংসাৰৰ মান্নাত আকৃষ্ট হৈ সংসাৰতে পৰি থাকে। যদি কোনো সাধকে সংসাৰৰ মান্নাজাল ছিন্ন কৰি পৰাপদ প্ৰাপ্তিৰ কাৰণে প্ৰবল সাধনবলে নিজৰ চিত্তক সংসাৰৰ পৰা উৰ্দ্ধত ৰাখিব পাৰে তেৱেই ভগৱানক পায়। সেইবাবে মহাকবি কালিদাসে কৈছে —

ক ঈগ্ৰিস্তাৰ্থ স্থিৰ নিশ্চলঃ মনঃ।

পন্নশ্চ নিম্নাতিমুখং প্ৰতীপয়েৎ ॥

অৰ্থাৎ—অভীপ্সিত বিষয় পাবৰ কাৰণে দৃঢ় প্ৰতিজ্ঞ মন আৰু নিম্নাতিমুখ জলপ্ৰবাহ কোনেও প্ৰতিৰোধ কৰিব নোৱাৰে।

গোপীসকলেও মান্নাছিল কৰি ভগৱৎ প্ৰাপ্তিৰ কাৰণে যি প্ৰবল চেচ্ছতা কৰিছিল, সেয়া সফল হব পাৰিছিল। কাৰণ “ভকতক লভ্যে নাহি একোৱে বিধিনি” আৰু “হৰিক ভকতি ওহি পৰম সম্পদ। দহে দোষ সব মিলান্ধৰ মনোৰথ” ইত্যাদি।

নাটৰ “হৰিকো গোপিনী পেছয়ে নগাই” যি সকলে “প্ৰিয়তম তনু চাড়ল” সেই সকলৰ অৰ্থাৎ কৃষ্ণদৰ্শন লাভে ৰক্ষিত সম্পৰ্কৰ মূল ভাৱাৰ্থ হল উজ্জল নীলমণি নামৰ বৈষ্ণৱ গ্ৰন্থত প্ৰেমৰ মৰ্যাদানুসাৰে গোপীসকলৰ শ্ৰেণী বিভাগ বৰ্ণনা কৰা আছে। ইয়াত নিত্যসিদ্ধা আৰু সাধন সিদ্ধা গোপীৰ কথাহে কোৱা হ'ব। যি সকল অনাদি কালৰ পৰাই প্ৰতিনিতি ভগৱানৰ সৈতে মিলিত আছে আৰু সাধনাৰ ফলত গোপী হোৱা নাই, তেওঁলোক নিত্য সিদ্ধা গোপীৰ লেখত পৰে আৰু যি সকল সাধনাৰ বলত বা সাধনাৰ ফলত গোপী হৈছে সেই

সকলক সাধন সিদ্ধা গোপী বুলি কোৱা হয়। স্নেহাশুগত বাম, লক্ষণ আৰু সীতাই দণ্ডকাৰণ্যত বাস কৰি থাকোতে সেই সময়ত তাতো থকা গোপালাপাসক আশিসকলে সীতা দেবীৰ দ্বাৰা পৰিচৰ্যা প্ৰাপ্ত বামচন্দ্ৰক দেখি সীতাৰ দৰে নাৰী হৈ গোপালৰ সেৱা পৰিচৰ্যা কৰিবলৈ কামনা কৰে। তেওঁলোকেই দ্বাপৰ যুগত গোপীৰূপে জন্ম গ্ৰহণ কৰি সাধন সিদ্ধা গোপী হিচাবে গণ্য হয়। ইয়াৰ ভিতৰত সাধন সিদ্ধা গোপী দুটা ভাগত বিভক্ত। এওঁলোকৰ সন্তান সন্ততি নাই আৰু নিত্য সিদ্ধা গোপীসকলৰ সৈতে সমবয়স্কা। দ্বিতীয় ভাগৰ সন্তান আছে আৰু নিত্য সিদ্ধা গোপীতকৈ বয়োধিকা এওঁলোকৰ নিত্য সিদ্ধা গোপীসকলৰ সৈতে বন্ধুভাৱ নাই। যি সকল (প্ৰথম বিধ) সাধন সিদ্ধা গোপীৰ নিত্য সিদ্ধা সকলৰ সৈতে সমবয়স্কা আৰু সখ্যভাবাপন্ন, তেওঁলোকে নিত্য সিদ্ধা সকলৰ নিচিনাকৈ আত্মীয় স্বজনৰ ওপৰত মমতা নাছিল আৰু সেই ক্ৰমণেই অতি শীঘ্ৰে ভগৱানৰ সঙ্গ লাভ বা প্ৰেম লাভ (দুয়ো বিধেই) কৰিবলৈ সক্ষম হয়। যি সকলৰ সন্তান আছিল আৰু বয়োধিকা আছিল, তেওঁলোকৰ নিশ্চল প্ৰেম হোৱা নাছিল আৰু আত্মীয় স্বজনৰ ওপৰত কিছু মমতা থকাৰ কাৰণে কৃষ্ণ সজলাতে বঞ্চিত হয়। তেওঁলোকে কৃষ্ণৰ ওচৰলৈ যাব নোৱাৰি গৃহৰ মাজতে মুগ্ধিত নয়নে কৃষ্ণৰূপ ধ্যান কৰিবলৈ ধৰিলে। তেওঁলোকে গুণময় মায়িক দেহহে ত্যাগ কৰিছিল কাৰ্যিক নহয়। ইয়াকে জীমূৰন্ত বুলি কয়। ক্ষণকালৰ কাৰণে তেওঁলোকে সমস্ত বিষয় বাসনা বিস্মৰণ হৈ ঐকান্তিক ধ্যানমগ্ন হৃদয়ে আনন্দময় কৃষ্ণ মূৰ্তি আলিঙ্গন কৰি সুখ অনুভৱ কৰিছিল। পাপ পুণ্য উভয়ে নষ্ট নহ'লে মোক্ষ নহয়। অথচ উভয়ৰ ভোগ নহ'লে বিনাশো নহয়। সুখ ভোগত পুণ্য ক্লীণ হয় আৰু দুখ ভোগত পাপ নাশ হয়। তেওঁলোকৰ কৃষ্ণ চিন্তা ৰূপ অব্যস্ত স্থানভৱ হোৱাত পুণ্য ক্লীণ আৰু কৃষ্ণ অগ্ৰাণ্ণিত হৈতু দাক্ষণ স্বাক্ষণ ভোগ কৰাত পাপ নাশ হৈ ধ্যান যোগে অচ্যুতৰ মূৰ্তি আলিঙ্গন, কৰি সংসাৰ বন্ধন ছিন্ন কৰি পৰমাত্মাত থিলীন হৈ গ'ল অৰ্থাৎ জীৱমুক্ত হল। মূলতঃ থকা “জীৱ বুদ্ধাপি” (১০/২৯/১১) বাক্যাংশৰ জীৱ শব্দটোৰ অৰ্থ হল পৰ-পুৰুষ বা উপপতি। অন্য বা উপপতি অনুৰাগ হলে স্নিহাতিৰ ব্যক্তিভাৱ হয়। ঐশ্বৰ্য্যিকতে গৃহস্থিত গোপীসকলৰ ব্যক্তিভাৱ হৈছিল; কাৰণ তেওঁলোক দুই পুৰুষৰ ওপৰত অথবা কৃষ্ণ আৰু নিজ পতিৰ ওপৰত পতি ভাব হৈছিল। জগৎ পতিৰ ওপৰত তেওঁলোকৰ প্ৰগাঢ় অনুৰাগ হলেও নৈকিক পতিৰ ওপৰত অল্প মাত্ৰ পতিভাব আছিল কাৰণেই ব্যক্তিভাৱ হৈ পৰিল। যেনেকৈ ধৰ্মপুৰুষত আসক্তি জন্মিলে, নৈকিক পতীৰ নৈকিক পতিপ্ৰেম কলুষিত হয়, জনসাধাৰণে তেওঁক ব্যক্তিচাৰিণী বোলে আৰু পৰকালত তেওঁৰ পতিলোক প্ৰাপ্তি নহয়;

ভেনেকৈ জাতৰ কোনো বস্তু বা ব্যক্তিৰ ক্ষিণিক মান মমতা থাকি ই ভক্তৰ অকৌকিল ভগৱৎ প্ৰেম কলুষিত হৈ যায়। প্ৰেম ভক্তসকলে ভেনেকুৱা প্ৰেমকে প্ৰেমৰ ব্যক্তিচাৰ হোৱা বুলি কয়। এনেকুৱা ব্যক্তিচাৰিত প্ৰেমত সাক্ষাৎ ভগৱৎ প্ৰাপ্তি হ'ব নোৱাৰে। ভগৱানক পাবলৈ হ'লে দুই দিগ ধৰ খাৰিগৈ নহ'ব। দুটাৰ এটা বচি জ'ব লাগিব। তেওঁক পাবলৈ হ'লে সশৰীৰে আনন্দ মূৰ্ত্তি ভগৱানৰ ওপৰত প্ৰেম আৰোপ কৰিব লাগিব। প্ৰেম, আনন্দৰ নেৰা নেৰেৰা সম্পৰ্ক। য'তেই প্ৰেম ত'তেই আনন্দ। প্ৰেমৰ মূৰ্ত্তি হ'ল গোপীসকল আৰু আনন্দৰ মূৰ্ত্তি হ'ল ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণ। য'ত প্ৰেম নাই অৰ্থাৎ গোপীসকলে কৰা তদগদ ভক্তি ভাব নাই, তাত আনন্দ নাই অৰ্থাৎ ভগৱানো নাই। গৃহকল্প গোপীয়ে "ভকতি কৰম বন্ধ কৰো ক্ষীণা" অৰ্থাৎ প্ৰেম ভক্তিৰে কৰ্ম্মৰ বাজান খুলি দি "পাৱে পৰমগতি" অৰ্থাৎ আনন্দময় ভগৱানক লাভ কৰিগৈ। গোপীসকলে কৰা তদগদ ভক্তি ভাব বা ঐকান্তিক কৃষ্ণ প্ৰেমৰ আদৰ্শ ল'বলৈ আমাক সক্ষিয়াই দিছে।

ইয়াৰ পিচতে গোপীসকলে কৃষ্ণদৰ্শন লাভ কৰিলে হয়, কিন্তু লগে লগে ভগৱৎ প্ৰেমৰ পৰীক্ষা আৰম্ভ হ'ল। ভয় তিনিবিধ—প্ৰাণভয়, লোক ভয়, ধৰ্ম্মভয়। কৃষ্ণই প্ৰথমতে প্ৰাণভয় শ্বিতীয়তে লোকভয়, তৃতীয়তে ধৰ্ম্মভয় দেখুৱালে।

(১) প্ৰাণভয়— দুৰ্ঘেৰ বজ্জনী প্ৰেত গিৰাচৰ গতি।

ঐত নথাকিৰা তোৰাসব জীৱতি ॥ ইত্যাদি

(২) লোকভয়— তোমাসক নেদেখিয়া পিতৃ-মাতৃ ডাই।

পতি পুত্ৰচয় চাই ফুৰে ঠাই ঠাই ॥ ইত্যাদি

(৩) ধৰ্ম্মভয়— স্বামীবেসে সেৱা কুলস্ত্ৰীৰ মহাধৰ্ম্ম।

পুত্ৰ সব পুৰিৰ কৰিয়া গৃহকৰ্ম্ম ॥ ইত্যাদি

এই তিনিবিধ (নাটক ধৰ্ম্মভয় সামান্য ভাবেহে আছে) ভয় দেখুৱাব পিচত গোপীসকল, অটল অচল। তেওঁলোকে ভগৱানতকৈ প্ৰাণ ভয়, লোক ভয়, ধৰ্ম্ম ভয়ক সাধাৰণ বুলি জান কৰিছে। কৃষ্ণই এই প্ৰেম পৰিহাসৰ দ্বাৰা ভক্তৰ অন্তৰ জুখিব খুজিছে। এই পৰীক্ষা গোপীসকলৰ নহয়। এই পৰীক্ষা ভক্তসকলৰ, নিখিল জীৱৰ। "ধৰ্ম্মধৰ্ম্মান পৰিত্যজ্য মমেকং স্বৰণং ব্ৰজ"ৰ আদৰ্শ ইয়াতে আছে। "নাহি পাবয় পাদ পঙ্কজ ভেজয় যাদৱ বায়" গীতগোত ঈশ্বৰোচিত সোধাধৰ ঈশ্বৰোচিত বিজ্ঞাপন আছে। এই লম্বোদন আৰু বিজ্ঞাপন ভগৱানৰ ওচৰত আনিও কৰিব লাগে। ঈশ্বৰবোধে ভক্তি কৰাৰ

নাম শান্ত ভাৱ, প্ৰভু বোধে আদেশ পালন কৰাৰ নাম দাস্য, বন্ধুবোধে প্ৰণয় কৰাৰ নাম সখ্য, পুত্ৰবোধে স্নেহ কৰাৰ নাম বাৎসল্য আৰু পতি বা স্বামী বোধে উক্ত ভাৱৰ সহিত আত্মসমৰ্পণ কৰাৰ নাম মধুৰ ভাৱ। ঈশ্বৰেই প্ৰভু, ঈশ্বৰেই সখা ঈশ্বৰেই পুত্ৰ আৰু ঈশ্বৰেই পতি, সংসাৰত আৰু কাৰো সৈতে আমাৰ সম্বন্ধ নাই; এই ভাৱ দৃঢ় হ'লে জীৱৰ পৰমানন্দ লাভ আৰু শাস্ত শান্তি হয়। সেই বাবে এটি শ্লোকত পৰিত্কাৰ হৈছে—

ত্বমেৱ মাতা পিতা চ ত্বমেৱ

ত্বমেৱ বন্ধুশ সখা ত্বমেৱ।

ত্বমেৱ বিদ্যা দ্ৰৱিণং ত্বমেৱ

ত্বমেৱ সৰ্ব্বং মম দেৱদেৱ ॥

গোপীসকলে ভগৱানক প্ৰিয়তম বুলি কৈছে। সকলোৰে দেহ আৰু দৈহিক পদাৰ্থ প্ৰিয়, জীৱাত্মা প্ৰিয়তম আৰু পৰমাত্মা প্ৰিয়তম। সেই আত্মাৰ আত্মা পৰমাত্মা বিগ্ৰহধাৰী শ্ৰীকৃষ্ণই প্ৰিয়তম আৰু তেওঁৰ শ্ৰীভিত্তিই জগৎ প্ৰীত অৰ্থাৎ “তন্মিহ্ন তুণ্ডে জগৎ তুণ্ডব”।

পৰীক্ষাত উত্তীৰ্ণ হোৱাৰ পিচত ৰাসলীলা আৰম্ভ হ'ল আৰু ভগৱানৰ পৰা সন্মান পাই গোপীসকলে যি গৰ্ব কৰিছিল, সেয়া বাস্তৱিকতে গৰ্ব নহয়। ভুতময় দেহত আত্মাভিমান হলে আৰু সেই দেহাভিমান জনিত গৰ্বাদি জন্মিলে ভগৱৎ দৰ্শন নহয়। এই তত্ত্বোপদেশ পৃথিৱীত প্ৰচাৰ কৰিবৰ কাৰণেই এই লীলা। তেওঁ নিজৰ অভিপ্ৰায় পূৰ্ণ কৰিবৰ কাৰণে গোপীসকলৰ হৃদয়ত এনেকুৱা গৰ্বৰ উত্তজনা কৰি দিলে।

গোপীৰ গৰ্বভাৱত ভগৱান অহৰ্ধান হ'ল। আচলতে তেওঁ অন্তৰ্ধান হোৱা নাই, গোপীসকলেহে বাহ্যিক দৃষ্টিত তেনে দেখিছে, তেওঁ তাতেই আছে; কাৰণ ভগৱান সৰ্বব্যাপক। এতেকে তেওঁ কোন ঠাই এৰি কোন ঠাইলৈ যাব পাৰে? মান্নাই হল বন্ধনৰ কাৰণ। মনে একে সময়তে দুটা বস্তু ধাৰণ কৰিব নোৱাৰে গোপীসকলে নিজৰ মনক যেতিয়ালৈকে ধন, জন, পুত্ৰ, দেহ, গেহ আদি মান্নিক পদাৰ্থৰ পৰা আঁতৰাই ৰাখি কৃষ্ণতেই আভিনিবেশ কৰি আছিল, তেতিয়ালৈকে ভগৱদৰ্শন পাই আছিল, যেতিয়াই তেওঁলোকে নিজৰ দেহলৈ মন ঘূৰাই দিলে অৰ্থাৎ নিজৰ ৰূপ যৌৱনৰ প্ৰতি মমতা তথা অহংভাৱ জাগৃত হ'ল তেতিয়াই ভগৱানক দেখাৰ পৰা বঞ্চিত হ'ল। সেই বাবেই কোৱা হয় “দেহত আৰ নাই অহংকাৰ। তাৰে সৈ কৰ্ম্মত ওচৰে বিচাৰ”। দেহত অহংকাৰ থাকিলে মানুহে ভগৱৎ দৰ্শনৰ পৰা চিৰ বঞ্চিত হয়। মান্না মমতা

থাকিলে ভগৱান প্ৰাপ্তিৰ বাধা আছে। সেইবাবে ইয়াৰ দ্বাৰা জন সাধাৰণক মায়ী মমতা শূণ্য হৈ ভগৱৎ লাভ কৰিবলৈ উপদেশ দিয়া হৈছে।

গোপীসকলে ভগৱৎ দৰ্শনৰ কাৰণে তিনিটা উপায় বা ভিণিটা স্তবত উপনীত হৈছিল। তেওঁলোকে প্ৰথমতে বৃন্দাবনৰ বৃক্ষ সকলত কৃষ্ণৰ বাতৰি সুধিছিল। বৃন্দাবনত থকা অশ্বথ, পল্লৱ, বট আদি ওখ ওখ বৃক্ষ (উচ্চ বৃক্ষ দেখি) সোধে সাদৰি। ওমিয়ো অশ্বথ বট পাকৰি—কীৰ্ত্তন) বিলাকত কৃষ্ণৰ গমন বাতৰি সুধিছিল। ওখ বৃক্ষত বাতৰি সোধাৰ কাৰণ আছে। সেই প্ৰসঙ্গত শ্ৰীধৰীটীকাত আছে “মহত্বাদেতে পশ্যেয়ুৰিত্যাশয়া অশ্বখাদীন প্ৰচ্ছন্তি” অৰ্থাৎ এইবিলাক মহাবৃক্ষ, এই বিলাকৰ মন্তক অভ্যন্ত উন্নত কাৰণে বহুদূৰ পৰ্য্যন্ত দৃষ্টি যায়। এতেকে শ্ৰীকৃষ্ণ কেনি গৈছে তেওঁলোকে দেখিছে। এই আশাতে অশ্বখাদি অহাচ্চ বৃক্ষ গণক জিজ্ঞাসা কৰিছে ইত্যাদি। এতিয়া দেখা গল যে গোপীসকলৰ মনত বিকাৰ আছে। কীৰ্ত্তনৰ হৰস্তুতি প্ৰসঙ্গৰ “তুমি পশু পক্ষী সুৰাসুৰ তৰুতৃণ। অজানত মৃত্যুজনে দেখে ভিন্ন ভিন্ন”ৰ উদাহৰণ দিব পাৰি। গোপীসকলে ভগৱানৰ সৰ্বময়ত্বৰ কথা লাহৰি গৈছে। ভগৱান যে সকলবাপক, অথবা তেওঁলোকৰ অন্তৰতো পৰমাআত্মৰূপে বিৰাজ কৰি আছে, সেই কথালৈ লক্ষ্য কৰা নাই। উচ্চবৃক্ষৰ পৰা ধৰি নিম্ন পৰ্য্যায়ৰ তুলসী বৃক্ষ পৰ্য্যন্ত সকলোতে সুধিবলৈ বাকী নথ’লে। এনেকৈ ভগৱানক লাভ কৰিব নোৱাৰে। তেওঁলোকৰ চেষ্টা বিফল হল অৰ্থাৎ আমাক এইটোকে শিক্ষা দিলে যে পৃথিৱীৰ সমূহ পদাৰ্থত ভগৱানক বিচাৰি নাপাব, বথা চেষ্টা হৈ হব। ভগৱান হৃদয়তে আছে ‘তত্ত্ব নপাই তোমাক বিচাৰে বাহিৰত’।

গোপীসকল দ্বিতীয়স্তবত উপনীত হয়। তেওঁলোকে “কৃষ্ণ ভাবনা” কৰিবলৈ ধৰিলে। পুত্ৰনাশ, শকট ভঞ্জন, তৃণাৰ্ঘ্য বধ আদি কৃষ্ণ নুকৰণ আৰম্ভ হ’ল। তেতিয়ালৈকে তেওঁলোকে বাহ্যিক তনয়ত্বৰ প্ৰতিহে লক্ষ্য কৰি আছে, হৃদয়স্থিত পৰমাআত্মক বিচাৰি পোৱা নাই। তনয়ত্বক দুটা ভাগত বিভক্ত কৰিব পাৰি এটা হল বাহ্যিক আৰু এটা হল অন্তৰিক। এতিয়ালৈকে তেওঁলোক বাহ্যিক তনয়তাত হৈ আছে, আন্তৰিক হোৱা নাই। সকলো বিফল হ’ল। এনে পৰি দৃষ্টিতো তেওঁলোকে কৃষ্ণক লগ নাপাই বিমোহত পৰিল। পোহৰ থকা পৰ্য্যন্ত বিচাৰিলে, তাৰ পিচত প্ৰগাঢ় আন্ধাৰ দেখি তেওঁলোকে উলটি আহিল। এই প্ৰগাঢ় আন্ধাৰ মানে কি? সেই সময়লৈকে তেওঁলোকৰ অন্তৰ অন্ধকাৰাচ্ছন্ন হৈ অছিল। তেওঁলোকে দৈহিক বস্তু প্ৰকাশ কৰি পাদচাৰিনী হৈ কৃষ্ণাশ্ৰয়ণ কৰি ফুৰিছিল। পদব্ৰজে ব্ৰহ্মান্ত ভ্ৰমণ কৰিলেও কৃষ্ণক

পাবনে? কেতিয়াও নাপায়। নানা তীৰ্থ ভ্ৰমণ কৰিলেও ভগৱান দৰ্শন নহয়। যেতিয়ালৈকে হৃদয় তীৰ্থত ভ্ৰমণ নকৰে। তেওঁলোকে হৃদয় বৃন্দাবনত কৃষ্ণক বিচৰা নাই, সেই বাবেই পোৱা নাই। বাহ্যিক বৃন্দাবনত কৃষ্ণক বিচাৰি তেওঁলোক বিফল হোৱাত হৃদয় বৃন্দাবনত তেওঁলোকে কৃষ্ণক বিচাৰিবলৈ জ্ঞান পালে। এইবাৰ তেওঁলোক উপযুক্ত কাম কৰিলে, ষোড়োক্তি প্ৰকাশ কৰিলে। সমবেত্ত হৈ কালিন্দী পুলিনত বহি লৈ হৃদয় বৃন্দাবনত কৃষ্ণক বিচৰাত লাগি গ'ল। তেওঁলোক কলে “ত্বয়িদ্ধৃতাঃসবচ্ছাং বিচিন্ৰিতো” (ভাগৱত ১০/৩১/৯) অৰ্থাৎ তোমাৰ কাৰণেই প্ৰাণ ধাৰণ কৰি আছোঁহক। এই উক্তিৰ তাৎপৰ্য্য হ'ল জীৱৰ জীৱন কেৱল পৰমাত্মা দৰ্শনৰ কাৰণেহে। সাধনা মাত্ৰেই বুজিব লাগিব ভগৱৎ দৰ্শনৰ কাৰণেই আমাৰ জীৱন। হৃদয়ৰ পৰমাত্মাক পূৰ্বতে চিনি নাপালে “সৰ্ব্বত্র সমদৰ্শনঃ” অৰ্থাৎ সকলোতে সমভাৱ কৰিব নোৱাৰে। সেইবাবেই গোপীসকলে দুবাৰতো ভগৱানক দেখা পোৱা নাই। তেওঁলোকে কবলৈ বাধ্য হ'ব নোৱাৰে বুজি পালে যে “ন খলু গোপীকানন্দনো ভবান্ অখিল দেহিনানন্তৰাত্মাদৃক্” (১০/৩১/৪) অৰ্থাৎ “তোহো যশোদা নন্দন নহ, জগত বাখিতে ব্ৰহ্মা প্ৰাৰ্থনা, সে নিমিত্ত তোহো সৰ্ব্ব অন্তৰ্য্যামী শ্ৰীকৃষ্ণ বেকত হয়।” (কৈলি গোপল নাট)। এইবাৰ তৃতীয় স্তৰ ষেতিয়া উন্ময়ত। কিছু বেলেগ। আত্মদোষ স্বীকাৰ কৰি অনন্যমনে কৃষ্ণ পৰম আৰ চিন্তা কৰাই একমাত্ৰ ভগৱৎ লাভৰ উপায় বুজি ভাবিবলৈ বাধ্য হ'ল। অগ্নিৰ উত্তাপ নাপালে, অগ্নিদগ্ধ নহলে সুবৰ্ণৰ মলিনতা অপগত নহয়। গোপীসকলৰ ক্ষেত্ৰতো তেনেকুৱাই হৈছিল।

নাটৰ গোপীৰ উক্তি “যে ভকতক মনোবথ পুৰে, যে হস্ত পদ্ম হামাৰ মাথে থৈয়ো সিয়া স্বামী। যাহেব সমৰণে জগতক পাপহৰে সোহি পদ পঙ্কজ হামাৰ স্তন ওপৰে অৰ্পনাত” এই উক্তি দুটাৰ তাৎপৰ্য্য অতি গধুৰ। ওপৰে ওপৰে চালে এই উক্তি শূঙ্গাৰ বস সিন্ত বুলি ভবা হয়। কিন্তু দৰাচলতে ই তেনে নহয়। ভগৱানৰ হস্ত পদ্ম আৰু পাদপদ্ম এই দুটা প্ৰধান অঙ্গ। হস্ত পদ্ম শিৰত অৰ্পণ কৰিলে ভকতৰ মনোভিলাষ পূৰ্ণ হয় আৰু পদ পঙ্কজ স্তনত অৰ্পণ কৰিলে জগতৰ পাপহৰণ কৰে। শূঙ্গাৰ বসসিন্ত হোৱা হলে শিৰত পাদপদ্ম আৰু স্তনত হস্ত পদ্ম অৰ্পণ কৰিবলৈ ক'লেহেঁতেন। কিন্তু তাকে নকৰি স্তনত পাদপদ্ম আৰু শিৰত হস্তপদ্ম দিবলৈ কৈছে। স্বৰ্ভকতে পাদপদ্ম বিচাৰে (ভকতৰ পাদপদ্ম ম'ত্ৰ নামঘোষা)। গোপীসকল কৃষ্ণৰ প্ৰধান ভক্তা কাৰণে পাদপদ্ম বিচাৰিছে। চিন্তা, চৰ্চা আশা ভাবমাব আশ্ৰয় হুল হল শিৰোভাগ আৰু ভগৱানক হস্ত হ'ল অভয় দাতা বা অভিলাষ পূৰণৰ

প্ৰতীক। গোপীসকলে প্ৰাৰ্থনা কৰিছে যে তেওঁলোকে তেওঁক পাবলৈ যি অসীম চিন্তা কৰিছে, সেই চিন্তা দূৰীভূত কৰিবলৈ তেওঁৰ অভয়ৰ প্ৰতীক হস্ত পদ্ম অৰ্পণ কৰকহি। দ্বিষতীকৃত্তে স্তন হ'ল পাপৰ প্ৰতীক। ভগৱানৰ পাদপদ্ম হ'ল পাপহৰণ প্ৰতীক। পাপহৰণৰ কাৰণে ভগৱানৰ পাদপদ্ম চিন্তা কৰা অৱশ্য কৰ্ত্তব্য। গোপীসকলৰ গৰ্ব্বজনিত পাপ বা অপৰাধ ক্ষমতাৰ কাৰণে তেওঁলোকে ভগৱানৰ পাদপদ্ম বিচাৰিছে। এয়ে হ'ল সত্যিকৃত্ত তাত্ত্বিক আলোচনা।

গোপীসকলৰ পৰমাত্মা বিচাৰ শুদ্ধ হ'ল। তেওঁলোকৰ শুদ্ধাতঃ কৰণৰ কথা অবগত হৈ পৰমাত্মা, “মন্থথ মন্থথঃ” ভগৱান্ শ্ৰীকৃষ্ণ বেকত হ'ল। উভয়ে পুনৰ ক্ৰীড়া আৰম্ভ কৰিলে অৰ্থাৎ জীৱাত্মা আৰু পৰমাত্মাৰ মিলন হ'ল। পৰমাত্মাইহে জীৱাত্মাক সচেতন কৰে। নামঘোষাত কৈছে—

যি হেতু চৈতন্য পূৰ্ণ পৰমাত্মাকপে হৰি
হৃদয়ত আচুত প্ৰকাশি।
তাঃতসে ইন্দ্ৰিয়গন ভূত প্ৰাণ বুদ্ধিমন
প্ৰবৰ্ত্তে যতে জড়বাশি ॥

পৰমাত্মাৰ অন্তৰ্ধানত জীৱাত্মা (গোপীগণ) নিষ্ক্ৰিয় হৈ আহিল। তেওঁৰ আবিভাৱত তেওঁলোক উৎফুল্লিত হ'ল অৰ্থাৎ জীৱাত্মা সক্ৰিয় হ'ল। ভাগৱতত কৈছে—

তং বিলোক্যাগতং প্ৰেৰ্থং প্ৰীত্যাৎফুল্লনদুশোইবলাঃ।
উত্তমুঃ যুগপৎ সৰ্ব্বান্তৰঃ প্ৰাণস্ববাগতম্ ॥

ভাগৱত— ১০/৩২/৩

অৰ্থাৎ—অবলা গোপীসকলে মৃতদেহত তৎক্ষণাৎ প্ৰত্যাগত প্ৰাণৰ নিচিনা প্লিন্নতম শ্ৰীকৃষ্ণক সমাগত হোৱা দেখি প্ৰীতি প্ৰফুল্ল নেত্ৰেৰে সৰ্বলোকে একেলগে উত্তিত হ'ল।

কেজি গোপাল নাটত কৈছে—

ইন্দ্ৰিয়ানং যথা প্ৰাণ আয়ত্তং বীক্ষ্য গোপীকাঃ।
জগুহঃ সহসোখায় কৃষ্ণং প্ৰেমবসাকুলম্ ॥

অৰ্থাৎ—ইন্দ্ৰিয় বিলাকলৈ প্ৰাণ অহাৰ দৰে কৃষ্ণক অহা দেখা পাই গোপীসকলে প্ৰেমবসত আকুল হৈ ততালিকে আৱৰি ধৰিলে।

এনেকৈ আমি গোপীসকলক জীৱাত্মা আৰু কৃষ্ণক পৰমাত্মা অথবা গোপীসকলক ইন্দ্ৰিয় সমূহ আৰু কৃষ্ণক জীৱাত্মাৰ লগত তুলনা কৰিব পাৰোঁহক। উক্ত আৰু উগৱানৰ লগত মিলন বা প্ৰেম আৰু আনন্দৰ লগতো ইয়াক বিজ্ঞাব পৰা হ'ল। উক্ত হ'ল গোপীসকল উগৱান্ হ'ল শ্ৰীকৃষ্ণ। প্ৰেম হ'ল গোপীগণ আনন্দ হ'ল উগৱান শ্ৰীকৃষ্ণ।

বসন্তজ্ঞ শ্ৰীকৃষ্ণই প্ৰেমময়ী গোপীসকল সমেত, যি মহাবাস আৰম্ভ কৰিলে, সেই সম্বন্ধে আলোচনা হোৱা উচিত। বাস লীলানো কি তাৰ প্ৰকৃত অৰ্থনো কি সেই বিষয়ে বস শাস্ত্ৰত আলোচনা হৈ আছে। বস শাস্ত্ৰত আছে “নটেগ্ৰহীত কলীনামন্যোন্যাত্তকৰশ্ৰিয়াম। নৰ্ত্তকীনাং ভবেৎ বাসো মণ্ডলীভূয় নৰ্ত্তনম্” ৷ অৰ্থাৎ নট আৰু নৰ্ত্তকী সকলে মণ্ডলাকাৰে ঠিয় দি, নটে নৰ্ত্তকীৰ বস্ৰাধাৰণ আৰু নৰ্ত্তকীয়ে পৰস্পৰে কৰাধাৰণ যি নৃত্য কৰে, তাৰ নামেই ‘বাস’। শ্ৰীধৰ স্বামীয়ে লিখিছে— “বাসো নাম বহু নৰ্ত্তকীযুক্তো নৃত্য বিশেষঃ”। অৰ্থাৎ বহু নৰ্ত্তকীযুক্ত বিশেষ নৃত্যৰ নাম বাস। ওপৰৰ সূক্তি আৰু ভাগৱতৰ “গোপীমণ্ডল মণ্ডিতঃ” (১০/৩৬/৩) বাক্যাংশৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি গুৰু-জনে সেইবাবেই হৰলা উল্লেখ কৰিছে “ভৈলন্ত মণ্ডলাকাৰ হাতেগলে ধৰি” ইত্যাদি। আনহাতে বাসক্ৰীড়াৰ বিষয়ে শ্ৰীধৰস্বামীয়ে প্ৰথমতে লিখিছে— “তস্মাৎ বাসক্ৰীড়া বিদুষ্যনং কামজন্মাত্ম্যাপনায়তি তত্ত্বম্” অৰ্থাৎ গুৰুজনৰ ভাৱৰে “কাম জন্ম নামে ইটো কেশবৰ কেচি”। উগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই কামদেৱ বা মদনক জন্ম প্ৰদৰ্শন কৰিবৰ কাৰণেই বাসলীলাৰ অনুকৰণ কৰিছে এয়ে প্ৰকৃত তত্ত্ব। সনাতন গোন্ধামীৰ মতে “বাসঃ পৰম বসকদম্মময় ইতি যৌগিকার্থঃ” অৰ্থাৎ বাস শব্দৰ যৌগিক অৰ্থ পৰমবসময়ী লীলা। বিশ্বনাথ চক্ৰবৰ্তীৰ মতে “নৃত্যগীত চুহুনা লিঙ্গনাদীনাং বসানাং সমূহো বাসন্তময়ী ক্ৰীড়া” অৰ্থাৎ যি লীলাত নৃত্য, গীত, চুহুনা, তালিঙ্গন আদি বস সমূহ আছে, সেয়ে বাসলীলা।

‘বস’ শব্দৰ পিছত ‘মণ্ড’ প্ৰত্যয় লগাই দিলে ‘বাস’ শব্দ নিতপন্ন হয় আৰু তাৰ অৰ্থ হয় বস সম্বন্ধীয় বা সকলো বসৰ সমাবেশ। অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ মতে বস শব্দৰ ব্যুৎপত্তি হ’ল “বসাতে আত্মাদ্যাতে অসৌ বসঃ” অৰ্থাৎ যিটো আত্মবাদন কৰা হয় সেয়ে বস। আকৌ সেই অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰতেই আছে “বিভাবেনানুভাবণ ব্যক্তঃ সঞ্চাৰিনা তথা। বসতামেতি বত্যাাদঃ স্থায়ী ভাবঃ সচেতসাম্”। শৃংগাৰাদি নৱবসৰ বতি আদি স্থায়ী ভাব বিভাব, অনুভাব আৰু সঞ্চাৰী ভাবৰ মধাৰা ব্যক্ত হৈ বসতা প্ৰাপ্ত হয়। শৃংগাৰৰ স্থায়ী ভাব বতিৰ মাজত, স্থায়ীৰ স্থায়ীভাব হাস্যৰ মাজত বৰণৰ স্থায়ী

ভাৱ শোকৰ মাজত, বোদ্ৰৰ স্থায়ী ভাৱ ক্লেশৰ মাজত, বীৰৰ স্থায়ী ভাৱ উৎসাহৰ মাজত, উন্নয়নৰ স্থায়ী ভাৱ উন্নয়নৰ মাজত, বীৰত্বৰ স্থায়ী ভাৱ ঘৃণাৰ মাজত, অদ্ভুতৰ স্থায়ী ভাৱ বিস্ময়ৰ মাজত, শান্তিৰ স্থায়ী ভাৱ শান্তিৰ মাজত বস অৰ্থাৎ আত্মদায় বস্তু আছে। সেই বিলাক বসৰ অভিনয় কিম্বা শব্দন কীৰ্ত্তন আত্মবাদন কৰি আমি আনন্দ পাম। আনন্দ ভিন্ন আমাৰ আত্মদায় বস্তু ইয়াত নাই। প্ৰশ্ন হয়-শৃঙ্গাৰাদি নববসন্ত আমি আকৌ কেনেধৰণে আনন্দ পামহঁক। উদাহৰণ স্বৰূপে যেনে ধৰাহওক বোদ্ৰৰ স্থায়ী ভাৱ ক্লেশত আমি আনন্দ পাম কেনেকৈ? ক্লেশত জানো আনন্দ আছে? নিশ্চয় আছে। আমি এয়া অভিনয়ৰ কথাহে কোৱা হৈছে। কোনো এখনি ঠাইত দুজন বা দুজনৰ মাজত কাৰ্জিয়া হলে বা দুজনাকী পুৰুষ-স্ত্ৰীৰ মাজত মিলন হলেই আমি তাক বোদ্ৰবস বা শৃঙ্গৰবসৰ সমাবেশ হৈছে বুলি কব পৰা নাযায়। বাস্তব ঘটনাক বস বুলি কোৱা ভুল। অভিনয়তহে বসৰ কথা প্ৰকাশ পায়। অভিনয়ত বাস্তব প্ৰকাশ (যাৰ যেনে বস হবনাগে) কৰিব পৰাটোহে আচল কথা। প্ৰতিটো বসতে আনন্দ পোৱা হয় এনে ধৰণে-উদাহৰণ স্বৰূপে জলকীয়া চোবালে মানুহ মুখ পোৱে। এই কথা মানুহ জানিও তাক চোবায় আৰু মুখ পুৰিলেও তাক খায় আনন্দ লাভকৰে, তেনেকৈ তিতা, কেহা আদিয়েও মানুহৰ জিভা কোচ খুৱাই নিয়ে। তথাপি মানুহ তাক খাই তৃপ্তিলাভ কৰে বা আনন্দ পায়। ঠিক তেনেকৈ অভিনয়ত প্ৰকৃতি নববসৰ সমাবেশত প্ৰতিটোতে আনন্দ আছে। “আনন্দং ব্ৰহ্মণো ৰূপং” অৰ্থাৎ আনন্দই ব্ৰহ্মৰ ৰূপ। আনন্দই ব্ৰহ্মৰ ৰূপ আৰু ব্ৰহ্মাই আনন্দৰ ৰূপ। পৰম্ব্ৰহ্ম শ্ৰীকৃষ্ণই আনন্দ আৰু আনন্দই হল বস বা “বসো বৈ সঃ”। এতিয়া দেখা গল যে সেই সচ্চিদানন্দ পৰম্ব্ৰহ্ম শ্ৰীকৃষ্ণই হল আনন্দ আৰু সেই আনন্দময় ভগৱানৰ লীলাৰ নাম ৰাসলীলা। ভগৱানৰ লীলা তিনি প্ৰকাৰ-নিত্য লীলা, আধ্যাত্মিক লীলা আৰু পাৰ্থিব লীলা। নিৰ্গুণ বা অপ্ৰাকৃত ধামত যি নিৰ্গুণ লীলা, সেয়ে নিত্যলীলা। প্ৰত্যেক জীৱৰ হৃদয়ান্তৰে যি লীলা চলিছে সেয়া আধ্যাত্মিক লীলা আৰু অপ্ৰাকৃত বা নিৰ্গুণ হৈয়ো যি প্ৰাকৃতৰ নিচিনা লীলা কৰে, সেয়েই পাৰ্থিব লীলা তিনি প্ৰকাৰে তিনিঠাইত বিৰাজমান যেনে-বৃন্দাবনত, মথুৰাত আৰু দ্বাৰকাত। উদ্ধৃতি দিয়া হল-

গোকলে মথুৰাস্থাৎ চ দ্বাৰকাত্যং ততঃ ক্ৰমাৎ।

কৃষ্ণ লীলা ত্ৰিধা প্ৰোক্তা তত্তৎ ভেদেৰণেক্ষণা ॥

শ্ৰীকৃষ্ণ লীলা সংগ্ৰহ (শ্ৰীধৰ কাৰিকা)

অৰ্থাৎ- ক্ৰমে গোকুলত (বৃন্দাবনত), মথুৰাত, দ্বাৰকাত শ্ৰীকৃষ্ণৰ লীলাৰ তিনি প্ৰকাৰে হৈছিল বুলি কোৱা হয়। স্থানভেদে সেই লীলা অনেক প্ৰকাৰ হৈছিল।

পূৰ্বোক্ত পাখিব লীলা তিনিঠাইত তিনিপ্ৰকাৰে হলেও ইয়াৰ ভিতৰত বৃন্দাবন বা গোকুল লীলাই প্ৰধান আৰু সমস্ত গোকুল লীলাৰ ভিতৰত বাস-লীলাই প্ৰধান। কাৰণ বাসলীলাই নিত্যানন্দময়ী নিত্যলীলাৰ আদৰ্শ। তত্ত্ব বিচাৰ আৰু বসাস্বাদন একেলগে নহয়। আগতে তত্ত্ববিচাৰ কৰি পৰম তত্ত্ব স্থিৰ কৰিব লাগে। তাৰ পিচত লীলাসৰ আশ্বাদন তাতৰ পাত্তত বহি এয়া ভাত ক'ব, চাউল ক'ব পৰা অনা হৈছে, ইয়াৰ মূল্য কিমান, ধান ক'ব হয়, চাউলৰ গুণাগুণ কি ইত্যাদি বিচাৰ আবশ্য কৰিলে ভাত খোৱা বা আহাৰ কৰা সুখ কদাপিও নহয়, অন্নৰ আশ্বাদন পোৱা বহব। চাউলৰ উৎপত্তি তত্ত্ব বুজিবলৈ হলে পূৰ্বতে জানি লোৱা উচিত। ঠিক তেনেকৈ বাসলীলা তত্ত্বও। বাসলীলা তত্ত্ব বৰ গভীৰ। ইয়াক বুজিবলৈ গভীৰ ভাৱে তত্ত্ব শাস্ত্ৰ অধ্যয়নৰ প্ৰয়োজন আছে। এইখিনি “এশটি কচুগ কত এটি জালুক মান্ন। সামান্য ভাবে অন্তৰঙ্গ নিৰীক্ষণৰ নামত লেচেৰি বোতলা হ'ল।

(গ ২৮) - কক্ষিণীহৰণ নাট :-

মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱৰ ছখন নাটৰ ভিতৰত কক্ষিণীহৰণ নাটখনিও অন্যতম। এই নাটখনি ১৫৬০ খৃষ্টাব্দত ৰচনা কৰা হৈছিল বুলি অধুনা কালৰ পণ্ডিত সকলে অনুমান কৰিছে। গুৰুজনাৰ ভাষ্যক সংস্কৃতি প্ৰাণ মহানুভব ৰামৰায়নৰ অনুবোধক্ৰমে শ্ৰীগুৰুৱে নাট খনি ৰচনা কৰে। সেই কথা ভেৰাই নাটৰ শেষাংশত বাস্তৱ কৰিছে। নাটখনিৰ নায়ক শ্ৰীকৃষ্ণ আৰু নায়িকা ৰূপে আছে কক্ষিণী দেৱী। নৱৰসৰ ভিতৰত শূঙ্গাৰ বীৰ, কৰুণ, হাস্য আৰু বীৰ্য্য বসৰ সমাবেশ থাকিলেও নাটখনৰ আদ্যন্ত ভক্তি বসেৰে পুৰুষ হৈ আছে। “কাবোহু নাটকং ৰম্যম” অৰ্থাৎ কাব্যৰ ভিতৰত নাটবেই ৰম্য। কিন্তু সেই ৰম্য নাটক “নহি বসাদুতে কচ্চিদদ্যৰ্থঃ প্ৰবত্ততে” অৰ্থাৎ ৰস নহলে কোনো অৰ্থই প্ৰকাশ কৰিব নোৱাৰে। লৱনহীন বাজনা যেনে ফুৰা, ৰসহীন নাটকো তেনেকুৱা। সেইদৰে ৰসযুক্ত নাটকো ভক্তিৰস হীন হলে অশোভা বা অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিব নোৱাৰে। সেইবাবে বৈষ্ণৱ সাহিত্য মূলতঃ ভক্তিৰসাত্মক, নৱৰস সমূহ ইয়াৰ বহিৰাবৰণ মাত্ৰ। ভক্তিৰসৰ বিশাল সমুদ্ৰত শূঙ্গাৰাদি ৰসৰ অস্তিত্ব সূৰ্য্যৰ সমুখত জোনাকী পৰুৱাৰ নিচিনা। শূঙ্গাৰাদি ৰস সমূহ হ'ল ভক্তিৰসৰ পৰিপূৰক। ভক্তিৰস প্ৰধান ভাবে কক্ষিণীহৰণ নাট খানিত অৱস্থান কৰাৰ কাৰণে বাকীবোৰ ৰসে ভূমুকি মাৰিগৈও ‘অগনিৰ আগে যেন ক্ষুদ্ৰ ফিৰিপতি’।

পূৰ্বোক্ত প্ৰধান আৰু অপ্ৰধান ভাবে থকা ৰস সমূহক বিচাৰ কৰি চালে এনেকৈ দেখা যায় দ্বাৰকা আৰু কুণ্ডল নগৰীৰ ভাট দ্বয়ৰ মূখ্যেদি

শ্ৰীকৃষ্ণ আৰু কল্কিনীয়ে (পৰস্পৰে পৰস্পৰক লাভ কৰাৰ কাৰণে) উভয়ৰ ৰূপ সৌন্দৰ্য্যৰ ব্যাখ্যা শুনি যি ভাব প্ৰকাশ কৰিছিল সেয়াই শূদ্ৰাৰ বস, কল্কবীৰ, আৰু ৰজাসকলৰ লক্ষ্য কৰা কথা আৰু ৰাজসভাৰ পৰা শ্ৰীকৃষ্ণই কল্কিনীক অৱহেলে হৰণ কৰি নি সন্মোহিত ৰজাক পৰাজয় কৰি প্ৰবাসকাপ্ৰাপ্ত হোৱাত বীৰ বস, শ্ৰীকৃষ্ণ প্ৰাপ্তিত কল্কিনীয়ে নানা বাধাপ্ৰাপ্ত হৈ বিবহ ৰেদনাত অকুল হোৱাত কৰণ বস, বেদনিধি বাপুৱে “হামো তপক মহিমাম্বে আকাশক চন্দ্ৰ আনি দিতে পাৰি” বুলি বৰ কথা মাতি গৈ কৃষ্ণৰ সৈতে কুণ্ডিল অভিমুখে আহোতে বথৰ বেগত শূৰতভঙ্গ হৈ পৰাত হাস্যৰস আৰু কল্কিনীৰ ৰূপলাবন্য দেখি ৰজাসকল কামবানে মুছিত হৈ পৰা আৰু কল্কিনীৰ আগত প্ৰতিজ্ঞনে “কাওঁ ষাওঁ” কৰা কাৰ্য্য তথা মুখ চন্দ্ৰিকা কৰোঁতে কল্কিনীৰ ৰূপ দেখি ব্ৰহ্মাদেৱ কামবানে মুছিত হৈ পৰা কাৰ্য্যই বীৰত্ব বসৰ সমল যোগায়। এই সকলোবোৰক মোখনি মাৰি ‘হৰি ভকতি হীন কামাতুৰ পুৰুষক দুখ দেখহ’ বুলি ভক্তি ৰাগী দেবীয়ে ওৰণি গুচাই চাইছে। সিমানতে সকলো ৰসে পুৰুষা মাৰিবলৈ লৈছে।

কল্কিনীহৰণ নাটখনিৰ এটি বিশেষত্ব হল চৰিত্ৰ চিত্ৰণ। নাট্যকাৰ গৰাকীয়ে কল্কিনীদেৱীৰ ওপৰতে যে আতাইতকৈ অধিক গুৰুত্ব দিছিল সেই বিষয়ত সন্দেহ নাই। কল্কিনীৰ চৰিত্ৰই হৈছে সবাতকৈ আকৰ্ষণীয়। এওঁ আছিল “ঈশত্ব হসিত মুখ চান্দ উজোৰ। দশম মোতিম যৈচেন মন চকোৰ”। মানিক মুকুট কুণ্ডল গণ্ড দোলা। কনক পুতলী তনু নীল নিচোল”। এওঁ ৰূপৱতী আছিল। তাৰ স্বৰূপে কল্কিনীৰ ৰূপগুণ দৰ্শনত কামাতুৰ ৰজাসকলে প্ৰত্যেকেই নিজক স্বামীবৰণ কৰিবলৈ কল্কিনীক খাটনি ধৰিছে। সমীপকলৈ ভেওঁলোকৰ বীৰত্ব ভাওঁনা দেখি “কাহক তেঁগনা, কাহক গোড়মাৰি ভৰ্জয়”। কিন্তু নাট্যকাৰ গৰাকীয়ে তেনেকুৱা অসৎচৰিত্ৰ আনে গ্ৰহণ কৰাৰ তত্ত্ব ভক্তি ৰাগীৰ মুখদি কোৱাইছে “আহে নোক। হৰিভকতি বিহীন কামাতুৰ পুৰুষক দুখ দেখহ ইহজান নিবন্তৰে হৰিৰোল হৰিৰোন” ইত্যাদি।

কল্কিনীহৰণ নাটৰ কাহিনীত বিদৰ্ভৰাজ নন্দিনী কল্কিনীক গ্ৰগৰাকী মহিয়সী সতীনাৰী স্বৰূপে চিত্ৰিত কৰা হৈছে। এওঁ নাটকৰ নায়িকা আৰু নামক স্বৰূপে চিত্ৰিত হৈছে পৃথিৱীৰ ডাৰ হৰণৰ কাৰণে স্বয়ং পৰিপূৰ্ণত অৱতাৰ প্ৰবাসকাধিপতি দৈৱকীন্দন শ্ৰীকৃষ্ণা শ্ৰীকৃষ্ণ আৰু কল্কিনীয়ে পৰস্পৰে উভয় দেশৰ অচিনাকী দুতৰ (ভাটৰ) মুখে ৰূপ গুণৰ কথা শুনি উভয়ে উভয়ৰ প্ৰতি আকৃষ্ট হয়। পৰস্পৰে আদৰ্শনতে স্বামী আৰু ভাৰ্যা স্বৰূপে উভয়ে বৰণ কৰে। দুয়োৰো মনত আদিত্যে ৰতি ভাৱৰ উদ্বেগ হৈ মিলনাকাংক্ষাত অকুল হৈ পৰে। এই খিনিতে শূদ্ৰাৰ বসৰ সূচনা হোৱা

দেখা যায়। শেষতো গীতৰাগ কল্যাণ খৰমাগত নিবদ্ধ “কৰত বিহাৰ কৰত বিহাৰ মৰাৰ। কামিনীক কমল অমল মুহুৰ্জি, চুহি জগত আধাৰ” গীতটোৰ পূৰ্ণাঙ্গ পঠত শৃঙ্গাৰ বসৰ সূচনা হৈছে। কিন্তু শেষত “হৰি ভকতি ক মহিমা কি কহ’ব। জানি কৃষ্ণ চৰণে চিত্ত দিয়ে নিৰন্তৰে হৰিবেল হৰিবেল” আৰু মুক্তি মঙ্গল ভটিমাত শ্ৰীকৃষ্ণৰ অদ্ভুত মহিমা বৰ্ণনা কৰি হৰি ভক্তিৰ প্ৰাধান্য বিস্তাৰ কৰি বা ভক্তি ভাৱৰ প্ৰলোপ পৰি পূৰ্বৰ ৰতি আৰু শৃঙ্গাৰ ভাৱক চাকি পেলাইছে।

শৃঙ্গাৰ বসে নাটকীয় তিনিবিধ চৰিত্ৰক ভিন্ন ভিন্ন ৰূপত আকুল কৰা দেখা গৈছে। সেয়া হ’ল শ্ৰীকৃষ্ণ, কল্লিণী আৰু ৰজা সকল। সুৰভী নামৰ ডাটৰ মুখত কল্লিণীৰ ৰূপ গাৱন্যৰ বৰ্ণনা শুনি শ্ৰীকৃষ্ণই “হেঠমাথ কয় নিশ্বাস ফোকাৰি ঘন ঘন কল্লিণীক মাত্ৰ ধ্যানন কয় ৰহন”। প্ৰসঙ্গ ক্ৰমে গীত ৰাগ ধনত্ৰী এতালত নিবদ্ধ “প্ৰিয়া কেৰি কাহিনী শুনিয়ে মুখাৰি গীতটোত নাট্যকাৰ গৰাকীয়ে কল্লিণীৰ কাণে শ্ৰীকৃষ্ণৰ কেনে ব্যাকুলতা হৈছিল, তাক পৰিচকাৰ কৰি দেখুৱাইছে। কিন্তু তেওঁ সেই সময়লৈকে ধৈৰ্য্যচ্যুত হোৱা নাই। যদিও তেওঁ “বিৰহে দহনু চিত্ত, অকুল কিঞ্চিৎ, মানস মনন বিগাৰি” তথাপি তেওঁৰ সেই ভাব ৰহিত্যে ধৈৰ্য্যৰ সীমা অতিক্ৰম কৰা নাই আৰু সেইবোৰ তেওঁৰ নৰচেষ্টা। কল্লিণীৰো তেনেকৈ কৃষ্ণৰ প্ৰতি কৰা প্ৰীতি অনুৰাগে মনত চাকল্য আনিলেও কোনোপধ্যে তেওঁ সীমা পাৰ হোৱা নাই। অৱশ্যে কৃষ্ণ লাভৰ বা প্ৰাপ্তিত ননা ফালৰ পৰা নানা বাধ বিঘিনি আহি পৰাত তেওঁ বিহবল হৈছে আৰু মুচ্ছাও গৈছে। নিজৰ ককায়েকৰ খৰ্ব্ববাক্য অথবা বিপ্ৰিয় বণীত “ৰাজনন্দিনীক মাথে যৈচে কলস ভাঙল”। শ্ৰীকৃষ্ণৰ নৈৰাশত “দিগদশ অ’ঙ্গিয়াৰী দেখিয়ে মুচ্ছিত হৈয়া ততকালে পৰল, যৈচে বদলিক বাতে উপাৰল”। কল্লিণীৰ কৃষ্ণ বিৰহ ক’তৰত তথা আকুল ভাৱত গুৰুজনে সেই প্ৰসঙ্গতে নাটকত ‘কৈছে কেশৱ দৰশন হোই’ “হৰিবিনে ৰমনী দেখত আঞ্জিয়াণী,” “হৰি হৰি হামাৰ বৰম বিনা ভৈল,” “কেশৱ হে হামাকেৰি ৰাখহ প্ৰাণ,” “মাই মাই মাধৱ অব কহলি মেৰি নৈৰাশ,” “মাধৱ মেৰি বিহৰি অৱ নাৱল”-এই ছটা বিলাপৰ গীত অৱতাৰণা কৰা হৈছে। এই বিলাপৰ ভাৱাৰ্থ দৰাচলতে কল্লিণীৰ বৈৰয়িক সুখ ভোগা চাঞ্চা নহয়। কল্লিণীৰ শৃঙ্গাৰ বসজাত কথা বোৰত আচলতে ধৰ্ম্মশৃঙ্গাৰলৈহে ঠেঁলি দিব পাৰি। কাৰণ তেওঁৰ কথাত ধৰ্ম্ম শৃঙ্গাৰ নাই। কিন্তু ৰজা সকলৰ ক্ষেত্ৰত ইয়াৰ বহুত ব্যতিক্ৰম দেখা যায়। তেওঁলোক সীমাৰ বাহিৰ হ’ল আৰু যিখন বীতংস ভাৱনা কৰি

দেখুৱালে তাৰ প্ৰাৰা ৰাজকীয় আদৰ কামদাৰপৰা বিচলিত হৈ নিজক পাহৰি নৈতিক চৰিত্ৰৰপৰা স্খলিত হোৱা দেখা গ'ল। সৰ্ব্বগুণ সুলক্ষণা অতুলনীয় ৰূপৰ অধিকাৰিণী ৰুক্মিণীদেৱীক দেখি ৰজাসকল ইমান বিতৰ্ক তথা কামাতুৰ হৈ পৰিল যে তেওঁলোকে দৰাচৰ্ম্মতে ৰাজযোগ্য সন্মান পোৱাৰ অযোগ্য হৈ পৰিল। কাৰণ তেওঁলোকে চৰণক দাস ভেলো", "সৰ মহাদৈক দাসী কৰি দেৱব" বুলি কোৱা আৰু শ্ৰীমতিৰ সখীয়েক সকলৰ পৰা ঠৈঙ্গনা খোৱা আৰু ভৰ্ৎসনা পোৱাৰ পিছতো লাজ কাজ মৰ্য্যদা ত্যাগ কৰি বাৰম্বাৰ কুমাৰীক কাতৰ কৰা কথাটো কিমান লাঘৱ তথা সীমাৰ বাহিৰ হোৱা কথা, সেই কথা সৰ্ব্বজন বিদিত। গতিকে দেখা যায় ৰজা সকল অতি নিকৃষ্ট ধৰণৰ কামুক, আৰু শূদ্ৰাৰ বসে তেওঁলোকক বেচি আক্ৰমণ কৰা যেনই লাগে।

ৰুক্মিণীহৰণ নাটৰ চৰিত্ৰাঙ্কণ কৰিলে আমি প্ৰথমতে শ্ৰীকৃষ্ণক এজন সৰ্ব্বময় কৰ্ত্তা, সুৰাসুৰ বন্দিভ, পৃথিৱীৰ পিতৃ, জগতৰ পৰম গুৰু, প্ৰপন্ন হন তাৰণ নাৰায়ণ, আতুৰক ৰক্ষা কৰ্ত্তা হিচাবে দেখা পাওঁ। নাটকত শ্ৰীকৃষ্ণৰ ওপৰত বিশেষণীয় বিশেষণ পদ ব্যৱহাৰ হোৱাত তেওঁ তথিক শোভা সম্পন্ন হৈছে। শ্ৰীচৰিত্ৰৰ ভিত্তৰত ৰুক্মিণীৰ চিত্ৰণ সমুজ্জ্বল হৈছে। পৃথিৱীৰ মহা মহা-প্ৰতাপী ৰজা সকলক প্ৰত্যাখ্যান কৰি তেওঁ চিৰ সুন্দৰ, জ্যোতিৰমন্ কৃষ্ণক পতিবৰণ কৰি নিজ চৰিত্ৰৰ মহত্ত্ব প্ৰতিপাদন কৰিব পাৰিলে। শিশু পালৰ নিচিনা এজনা শ্ৰীমন্ত ৰজাৰ ৰাজ পটেশ্বৰী হোৱাৰ সৌভাগ্যৰ পৰা নিজকে বঞ্চিত কৰি সংসাৰৰ সুখ স্বাচ্ছন্দ্যকো আওকান কৰি ভগৱৎ প্ৰেমকে শ্ৰেষ্ঠ বুলি ভাবি শ্ৰীমতীয়ে আদৰ্শ নাৰী হিচাবে নিজক প্ৰতিষ্ঠা কৰিব পাৰে। শিশু পালৰ নিচিনা ৰাজসিংহ বিশাল বীৰ প্ৰমুখ নৃপতি সকলক "স্বৈচে সিংহক ভাৰ্য্যাক শূগল অভিলাস কয়ে থিক" বুলি কৈ আৰু "পাপী শিশু পালক ছায়াক হামো কবহ পাৰে নাহ পৰশো" বুলি কৈ শ্ৰীমতীয়ে ঐকান্তিকতা বা একাগ্ৰ স্বামী ভক্তিৰ পৰিচয় দি সতী সাধৱীৰ শাৰীত পৰিহে। বৈষ্ণৱ ধৰ্ম্মৰ অদৰ্শত "শ্ৰীকৃষ্ণন্ত ভগবান্ স্বয়ম্"। একে কৰুক্মিণীয়ে একমাত্ৰ শ্ৰীকৃষ্ণক ভাবিছিল। ভৱানী মঠত তেওঁ দেৱীৰ আগত কৈছিল বা বৰ সাধি ছগ এনেদৰে 'স্বামী শ্ৰীকৃষ্ণ হামাক অবিধিনিষে নেহন্তোক। তোহাৰি চৰণে অতয়ে সধো'। ভাৰতীয় চিন্তা তথা ভাৰতীয় নাৰীৰ একাগ্ৰস্বামী ভক্তি ইয়াত প্ৰদৰ্শিত হৈছে, আৰু পৰ-পুৰুষৰ চিন্তা যে ভাৰতীয় নাৰী ধৰ্ম্মৰ বিগৰ্হিত সেই কথা ৰুক্মিণীৰ আদেশৰ পৰা পৰিচকাৰকৈ বুজিব পাৰি। ৰুক্মিণী এনে আদৰ্শৰে প্ৰতীক। যিজন কক'য়েক ৰুক্মি কুমাৰৰ পৰা কৃষ্ণ প্ৰাপ্তিত বাৰম্বাৰ বাধা গ্ৰস্ত হৈ তেওঁ বিহবল হৈছিল,

মুছ' গৈছিল, নিৰাশ হৈছিল আৰু কান্দি কান্দি অবশ হৈ গৈছিল, খণ্ডৰ ভয়কভ
কক্ষবীৰক "তোহা সাত শত্ৰুতো অধিক ভেলি" বুলি কৈছিল, সেই ক কান্ধক
শ্ৰীকৃষ্ণৰ হাতত পৰাজয় মানি প্ৰাণ যাওঁ যাওঁ হোৱা অবস্থাত কক্ষিনীয়ে
শ্ৰীকৃষ্ণৰ চৰণত পৰি কান্দি কান্দি "ভৈয়াইক প্ৰাণদান দেহ" বুলি কৈ তেওঁ
কাৰ্য্য কৃণনা, বিনয়ী আৰু কৰুণাৰ আধাৰ ভূতা হৈ পৰিছে। নানা ঘাত
প্ৰতিঘাত পালেও সহোদৰক নিজৰ চকুৰ অগত মৃত্যু হবলৈ দিয়াটো তেওঁৰ
বাবে অসহ্য কথা। সৃগভীৰ কৃষ্ণ প্ৰেম আৰু শিষ্টাচাৰ গুণবানিয়ে কক্ষিনীৰ
চিহ্নৰ আকৰ্ষণীয় কৰি তুলিছে। তেওঁ কৃষ্ণলৈ দিয়া গোপ্য প্ৰেম পত্ৰ খনিত
শিষ্টাচাৰ বাক্য ঐশ শক্তিৰ নয়ক স্বৰূপে কৃষ্ণৰ পৰিচয়, স্বামী ভক্তিৰ
পৰিচয় অৰু তেওঁক হৰণ কৰি নিব পৰা উপায় দি তেওঁ নিজকে সময়ে-
চিত তথা কাৰ্য্যচিত কুলা বান্ধি স্বৰূপে প্ৰদৰ্শিত হৈছে।

কক্ষিনীৰ মহামিত্ৰ বেদনিধি বাপু এজনা উদাৰ চিতীয়া ব্ৰাহ্মণ।
শ্ৰীমতীয়ে তেওঁক দৌত্য কাৰ্য্যৰ কাৰণে নিৰ্ব্বাচিত কৰি আনি যি কাৰ্য্য
সিদ্ধি কৰি দিলে সেয়া নকলেও হ'ব। দৌত্য কাৰ্য্য কুশল তথা যথেষ্ট
কাৰ্য্য কৰণক্ষম বেদনিধি বিপ্ৰই দেবীৰ কাৰ্য্য সিদ্ধি কৰিব পাৰুক বা নোৱা-
ৰক সেইটোৰ প্ৰতি আমি দৃষ্টি নাৰাখি তেওঁৰ "তপক মহিমাম্বে আকা-
শক চন্দ্ৰ আনি দি:ত পাৰি" বুলি কক্ষিনীক আশ্বস্ত কৰি বিশ্বাস যোগ্য
বৰ কথা মতি ততালিকে দ্বাৰকা যাত্ৰা কৰা কথাটোহে লক্ষ্য কৰিব লাগে।
উপস্থিত বুদ্ধি সম্পন্ন বেদনিধিৰ দৌত্য কাৰ্য্যকুশলতা এইখিনিতে পৰিচকুট
হৈছে। তেওঁৰ তপৰ মহিমাত আকাশৰ চন্দ্ৰ আনি দিব পৰা সামৰ্থ্য
বৰ কথা এসময়ত সূৰ্ণ হ'ল যি সময়ত কৃষ্ণৰ সৈতে কুণ্ডিল যাত্ৰা কৰি আহি
থাকোতে ৰথৰ বেগত মুছিত হৈ পৰিছিল। এওঁক এজন নিচেই দুৰ্ব্বল
শৰীৰৰ ব্যক্তি বুলিও ধৰি লব পাৰি - যিজনক পাটকৰ জাহাত "জালোলা
ব্ৰাহ্মণ বেদনিধি" বুলি কোৱা হয়। বোধহয় আকাশ মাৰ্গেদি বিমানত
যাত্ৰা কৰা তেওঁৰ এয়েই প্ৰথম। আনহাতে এওঁৰ অন্তৰ অতি উদাৰ আৰু
কামনা শূন্য। কক্ষিনীৰ মনোমত পতিক কুণ্ডিলস্থ কৰি আনি খবৰ দিবলৈ
যাওঁতে তেওঁৰ 'মাটিত পান পৰয় নাই'। কক্ষিনীয়ে "তোহাক কি প্ৰসাদ
দেওঁ" বুলি কওঁতে তেওঁ দ্বাৰকাৰ "ভ্ৰমৰ বানচ" নলৈ "হামাৰ আনীৰ্ব্বাদে
শ্ৰীকৃষ্ণক সহিত তোহাৰ সুবসতি হোক। তৰ হামাৰ সকল পৰসাদ ভেলি"
বুলি উদাৰতা দেখুৱাইছিল। ইয়াৰ পৰা বুজা যায় কক্ষিনীৰ সুখৰ সঙ্গাৰ
দেখিবলৈ পালেই তেওঁ সুখী। উপকাৰৰ বিনিময়ত প্ৰত্যাশকাৰ অথবা
পাৰ্থিৱ সম্পদ বিচৰা মানুহ তেওঁ নহয়। ব্ৰাহ্মণৰ সহজাত গুণ সমূহ বেদ
নিধিৰ গাত পৰিচকাৰ ৰূপত প্ৰতিফলিত হোৱা দেখা গৈছে।

ভীষ্মক ৰজা এজন বয়োবৃদ্ধ জ্ঞানী পুৰুষ। নিজৰ ৰূপবতী সৰ্ব্ব গুণ-
বতী কন্যা কল্মশীক তৎতুল্য বৰৰ সন্ধান কৰিবলৈ (আলোচনাৰ যোগেদি)
পাণ্ডৱজীৱী ত্ৰাতিসকলক কৈছে। লগতে তেওঁ কৈছে যে কন্যাৰ যোগ্য পাণ্ডৱদৈৱকী
নন্দন শ্ৰীকৃষ্ণহে। তেওঁকৈ দিবলৈ সিদ্ধান্ত কৰিলে ভাল হ'ব বুলি তেওঁ পৰামৰ্শ
সুধিছে। ইয়াৰ দ্বাৰাই নৃপতি গৰাকীৰ দ্বাৰকা নাথ কৃষ্ণৰ প্ৰতি থকা
ঐকান্তিক ভক্তি ভাবৰ কথাকৈ সূচায়। কিন্তু পুতেক কল্মশীৰ নিষেধত তেওঁ-
যোগ্যবৰ কৃষ্ণক কন্যাদান বৰা সিদ্ধান্ত প্ৰত্যাহাৰ কৰিব লগা হয়। এই
খিনিতে গম্ভীৰ যুৱকৰ ক্ৰোধপূৰ্ণ উক্তি বুদ্ধই পেপুৱা লাগি একো প্ৰতিকাৰ
কৰিব নোৱাৰি তাতে হয়ভৰ দিয়া এটি বুদ্ধ বয়সৰ স্বাভাৱিক কথাকৈ সূচনা
কৰিছে। কিন্তু ভীষ্মকৰ কৃষ্ণ ভক্তিৰ উহ আঁতৰা নাই। তেওঁ ভৱতহে
সিদ্ধান্ত প্ৰত্যাহাৰ কৰিছে।

কল্মশীৰ এজন গম্ভীৰ যুৱক। ডেকা তেজত 'মইমতীয়াই পিতৃ'
বাক্য উল্লেখ্য কৰি শিশুপাল হ'হে কন্যাদান কৰিব খোজে। কৃষ্ণ বিদ্বেষৰ
জুইকুৰা তেওঁৰ অন্তৰত দপদপকৈ জ্বলি আছে। তেওঁৰ মতে কৃষ্ণ অনাচাৰী
গোবধী, মাতুল বধী, স্ত্ৰীবধী আদি কল্মশীৰ দস্তালি আৰু বীৰত্বৰ আত্মা-
লন সাৰশূন্য। কাৰণ ভগবানৰ ওচৰত তেওঁ কোন? এইবোৰ দস্তালি
নৰজিল। ভগৱানৰ ইচ্ছাহে পূৰণ হল।

কৃষ্ণ আৰু কল্মশীৰ উভয়ৰ মাজত যোগসূত্ৰ স্থাপন কৰি তেওঁ-
লোকৰ অন্তৰত পৰস্পৰে পৰস্পৰক প্ৰাপ্তিৰ কাৰণে উৎকৃষ্টা জগুত কৰাৰ
মূলতে হ'ল দুগৰাকী ভাট। কুণ্ডিলৰ পৰা অহা সুৰভি নামৰ ভাটে কৃষ্ণৰ
অগত কল্মশীদেবীৰ ৰূপ গুণৱলী আৰু দ্বাৰিকা নিবাসী হৰিদাস নামৰ
ভাটে কল্মশীৰ আগত কৃষ্ণৰ ৰূপ গুণৱলী এনেকৈ ব্যাখ্যা কৰিলে যে উভ-
য়েই উভয়ৰ চিত্ৰখন অন্তৰত ডাঁহি উঠিল। নহবনো কিয়? সুৰভি ভাটে
“কহল ভাট উপৰ তুলি হাত” অৰ্থাৎ বাহ্যদৰ্শক দ্ৰু কৰি কলে আৰু হৰিদাস
ভাটে “হৰিগুণ কহন নযায়” অৰ্থাৎ হৰিৰ গুণ কৈ শেষ কৰিব নোৱাৰি বুলি
কোৱাত কথাটো গুৰুত্বপূৰ্ণ হল তাক গজগজীয়া হ'ল। তেওঁলোকে যি থনি
ব্যাখ্যা দিলে নহবৰ কথাই নহয়। তেওঁলোকৰ কথাত সম্ভৱতঃ হৈ উঠেই
“বহুত প্ৰসাদ দেহ” বুলি সুৰভাৰ আগবঢ়াই বিদায় দিলে আৰু ঠিক পিচতে
তেওঁলোকৰ প্ৰেম প্ৰীতি উৎকৃষ্টা বাঢ়িল। ভাট দুগৰাকী ৰূপ গুণৱলী ব্যাখ্যাত
নিপুন। তেওঁলোকেহে ঘটনাৰ আঁত ধৰা যেন লাগে। কাৰণ তেনেকৈ নকৰা
হল কাহিনী চুটি হ'লেহেতেন অৰ্থাৎ শিশুপালে কল্মশীক লাভ কৰি বিষয়
সংসাৰ পাতিলেহেতেন। গতিকে ঘটনাৰ ক্ৰম বিকাশ ভাট দুগৰাকীৰ পৰাহে

হল। ভটিৰ সংস্কৃত শব্দ ভট্ট। ভট্টৰ পৰা ভাট যি ব্ৰাহ্মণে চাৰিখন বেদৰ যি কোনো এখন কঠস্থ কৰি আৰু মুখে মুখে আদ্যাপাত্ত আৱৃতি কৰিব পাৰে, তেওঁই ভট্ট উপাধি পাবৰ যোগ্য। দৰ্শন শাস্ত্ৰত পণ্ডিত অধ্যাপক স্তুতি পাঠক, কীৰ্ত্তন গান কৰোঁতা আদিয়েই ভাট। স্তুতি বা প্ৰশান্তি পাঠ কৰোতা হিচাবে কক্ষিণী হৰণৰ ভাট অক প্ৰশংসিত হৈছে

কক্ষিণীহৰণ নাটৰ ৰজাসকল ভয়াতুৰ আৰু কামাতুৰ। কক্ষিণী-লাডৰ কাৰণে যেতিয়া কুণ্ডিলৰ ৰাজসভাত শ্ৰীকৃষ্ণৰ প্ৰবেশ হ'ল, তেতিয়া তেওঁলোক ভয়ত পেপুৱা লাগিল। শ্ৰীকৃষ্ণৰ 'ব্ৰহ্মোক্ত্য চমৎকাৰ বীৰপ্ৰতাপ দেখিয়ে পৰম ভয় ভেল"। তেওঁলোকে কব ধৰিলে "আঃ ওহি কৃষ্ণক সঙ্গৈ যুদ্ধ কৰিতে শিশুগাল আশা কয়ে থিক। উনিকৰ সঙ্গৈ সবহি মৰব। আহে ৰাজাসব। উঠহ উঠহ। যাৱত যুদ্ধ নাহি হয়, আও দেশে চলি যাওঁ"। তেনেকৰা উত্তি শুনি জ্বাসক্স আচৰিত হ'ল আৰু নিজৰ সম্বিত ঘূৰাই আনি অত্যাধৈৰ্য্যধৰি সকলোকে "হামু বিদ্যমান থাকিতে কা হক ভয় থিক বুলি কৈ সান্তনা দাৰু নিতয় দিলে। শ্ৰীকৃষ্ণৰ সৰ্ব্বেশ্বৰত্ব আৰু চমৎকাৰ বীৰ প্ৰতাপ এই খিনিতে ফুটি উঠিছে। প্ৰতাপী বীৰ ৰজা সকলৰ শক্তি প্ৰভাৱ এই খিনতে স্পন্দন পৰেহ। শিশুপালেও পৰম ৰূপগুণৱতী কক্ষিণীক পাৰৰ অভিন্নাম কৰি "শেনটো যেন হৈ আহি ফেচাটো হৈ উলটি" যোৱাত নিজৰ দুৰ্ব্বলতা। পৰিচয় দিছে। কক্ষিণীক পোৱাৰ শেষ চেষ্টা কৰি কৃষ্ণৰ সৈতে যুজিও বলে নোৱাৰি 'ৰাজাসব ভঙ্গদিয়ে মৃতকল্প হয় পলাৱল"। শিশু-পালৰ কিৰিটিও কটিলে। কক্ষিণীৰ নৱযৌৱন ৰূপ দেখি ৰজাসকলে "দান্তে খেৰ কামুৰি" তেওঁলোকৰ কামোদ্ৰক ভাৱ ফুটাই তুলি কক্ষিণীৰ সখীসকলৰ অৱজাৰ পাৱ হৈছে। জগতত দুটা বস্তুত মানুহ লঘু আৰু অৱজাৰ পাৱ হয়। সেই দুটা হ'ল কামিনী আৰু কাঞ্চন। এই দুটাৰ কাৰণেই মানুহ লঘু লাঞ্চনা অনকি প্ৰাণ বিসৰ্জ্জনো দিব লগা হয়। ভয়াতুৰ আৰু কামাতুৰ হিচাবে ৰজাসকলক নাটক খনিত দেখা পোৱা যায়।

কক্ষিণীৰ সখীসকল উপযুক্ত গুণ সম্পন্ন আৰু তেওঁৰ যথা অজ্ঞা তথা কাৰ্য্য বহন কাৰিণী নাবী। কক্ষিণীৰ "ব্যক্তিগত সচিব" হিচাবে সখী-সকল কৃতকাৰ্য্য হৈছে। তেওঁৰ দুখত দুখিতা আৰু সুখত সুখ অনুভৱ কৰা দেখা গৈছে মুচ্ছিতা, বিহবলী আৰু অশান্ত কক্ষিণীক মানা কথাৰে সান্তনা দিয়াত সমৰ্থ হৈছে। দ্বাৰকাৰ ভাটক প্ৰজ্ঞাৰ প্ৰদান কৰা, মুচ্ছিতা কক্ষিণীক আঞ্চোৰে বন্ধি আত্মাস কৰা, বেদনিধি ৰাপুক নিমন্ত্ৰণ কৰি দৌত্য কাৰ্য্য কৰা আদি কৰ্ম্যৰ সহায়িকা হিচাবে তেওঁলোকক আমি নাটত দেখা পাওঁ।

কল্পিণীৰ কাৰণে, বা তেওঁৰ সুখ-সমৃদ্ধি লাভৰ কাৰণে সখীসকলৰ যি চেষ্টা, সেয়া প্ৰশংসনীয়। “স্ত্ৰীশাস্ত্ৰবিহিং পুৰুষস্য ভাগ্যং দেবাঃ নজানন্তি কুতো মনুষ্যাঃ” বুলি এটি প্ৰবচন শাস্ত্ৰত আছে অৰ্থাৎ তিবোতাৰ চৰিত্ৰৰ কথা আৰু পুৰুষৰ ভাগ্যৰ কথা দেৱতায়ো নাজানে, মানুহৰতো কথাই নাই। এই উক্তি থাকিলেও সকলোতে নাখাটে। কল্পিণীৰ সখীত বিশ্বাস ঘাটকতা নাই। তেওঁলোকে কল্পিণীৰ ভালৰ কাৰণে ত্যাগ স্বীকাৰ কৰিছে আৰু শেষলৈকে কল্পিণীক সহায় কৰা দেখা গৈছে।

শ্ৰীকৃষ্ণ আৰু কল্পিণীৰ বিবাহত ব্ৰজাই নিজে সূত্ৰ ধৰি যজ্ঞত হোম কৰা, নাৰদ মুনিয়ে বিবাহ কাৰ্য্যত সহযোগ কৰা, ইন্দুই গোবিন্দ গুণ গোৱা, বাসুকীয়ে তাল ধৰা, মহেশ নৃত্য কৰা আদি কাৰ্য্যও উল্লেখযোগ্য। এৰা-সৰে অনিমজ্জিত হৈ আহিছিল। অকল সেয়ে নহয় কৃষ্ণৰ বিবাহলৈ সকলো দেৱতা, সকলো সৰ্প, সকলো ৰাজা আহিছিল। নাটখনিত গুৰুৱে সূত্ৰধাৰৰ মখেদি সকলো বেকত কৰিছে। কল্পিণী এনেকুৱা ৰূপৱতী আছিল যে ব্ৰজাই বিবাহৰ হোমত তেওঁৰ মুখ চম্ভিকা কৰিবলৈ গৈ “কাম মদন পীড়িতঃ” হৈ “মাটিলুটি পৰল”। নাৰদ মুনিয়েহে হে পিতা “স্বস্থ হৱ স্বস্থ হব” বুলি “বোধ কৰাল” এইখিনিতে ব্ৰজাৰ বামাতুৰ স্বভাৱটো ওলাই পৰিছে। এনেকৈয়ে আমি কল্পিণী হৰণ নাটৰ চৰিত্ৰ সমূহৰ ভাৱ আৰু তাৎপৰ্য্য বৰ্ণনা কৰিব পাৰোঁক। পাৰমাৰ্থিক ফালৰ পৰা কৃষ্ণ আৰু কল্পিণীৰ পতি পত্নীৰ সম্পৰ্ক উক্ত ভগৱানৰ সম্পৰ্ক বুলি কোৱাৰ কথা থল আছে। আনহাতে শ্ৰীকৃষ্ণক পৰমাত্মা, কল্পিণীক জীৱাত্মা, কল্পবীৰক দৰ্প অহঙ্কাৰ, ভীষ্মক ৰজাক জ্ঞান, ৰজা সকলক ইন্দ্ৰিয়ৰ প্ৰতীক হিচাবে নিৰীক্ষণ কৰিব পাৰি।

কল্পিণী হৰণ নাটকখন শঙ্কৰদেৱে ভায়েক বামৰায়ৰ অনুবোধ ক্ৰমে ১৫৬০ চনত (ডঃ মহেশ্বৰ নেওগৰ মতে) ৰচনা কৰে। নাটখনত শ্লোক সংখ্যা নান্দী অপিচ সহ তিৰাঙ্গিশটা, গীতৰ সংখ্যা নান্দী গীত আৰু প্ৰৱেশৰ গীতৰ সৈতে একত্ৰিশটা। ৰাগৰ সংখ্যা ষোলটা যেনে সুহাই, সিন্ধুৰা, ধনশ্ৰী, আশোৱাৰী শ্ৰী, শ্ৰীগাঙ্গাৰ, কানড়, গোৱী, অহিৰ, মাহৰ, বেলোয়াৰ, নাটমল্লাৰ, তুড় ভাটিল্লালী, শাৰঙ্গ, কল্যাণ। তাল আঠখন যেনে এতালি, পৰিতাল, যতি, ৰূপক, বিষম, ধৰম যেতি, চুটকলা, খৰমান। ভট্টিমা চাৰিটা—প্ৰথমৰ এটা, ভাটৰ মুখৰ দুটা আৰু শেষৰ মুক্তি মঙ্গল ভট্টিমা এটা। কল্পিণী হৰণ নাটৰ কথাবস্তৱ আধাৰ মুখ্যতঃ শ্ৰীমদ্ভাগৱত গ্ৰন্থৰ এই আখ্যানভাগ মহাভাৰতৰ অন্তৰ্গত হৰিবিংশ পুৰাণ, ব্ৰহ্মবৈৱৰ্ত পুৰাণ আৰু অন্যান্যতো পোৱা যায়। কিন্তু গুৰুজনে মথাতঃ ভাগৱতৰ পৰা আৰু নাটকৰ ক্ষুদ্ৰাংশ কিছুমান জনাৰ পৰা লৈছে।

ভাগৱতৰ দশম স্কন্ধৰ ৫২, ৫৩, ৫৪ অধ্যায়ত কষ্ণিণী হৰণৰ কাহিনীভাগ পোৱা হয়। ভাগৱতত বৰ্ণিত কাহিনীভাগ এনেকৈ বিদৰ্ভ দেশাধিপতি ভীষ্মকৰ কন্যাবীৰ প্ৰভৃতি পাঁচজন পুত্ৰ আৰু এগৰাকী অপূৰ্ব লাভগাৱতী কন্যা আছিল, তেওঁৰ নাম হ'ল কষ্ণিণী। এওঁ গৃহাগত জোবসকলৰ মুখে শ্ৰীকৃষ্ণৰ ৰূপ, গুণ, ঐশ্বৰ্য্য, বিস্তৃতি আৰু প্ৰবল সামৰ্থ্যৰ বিষয় শুনি নিজৰ অনুৰূপ পতি বিবেচনা কৰি মনতে তেওঁক বৰণ কৰে। ইপিনে শ্ৰীকৃষ্ণোৱা সমাগত লোক সকলৰ মুখেদি অলোক সামান্য ৰূপ, শীল, গুণ, সংস্কাৰ সম্পন্ন কষ্ণিণীৰ কথা শুনি নিজৰ যোগ্য ভাৰ্য্যা বিবেচনা কৰি তেওঁক বিয়া কৰিবলৈ মনত ভাবে। কিন্তু পিতাক ভীষ্মক আৰু অন্যান্য বন্ধুবৰ্গই কৃষ্ণৰ লগত কষ্ণিণীক বিয়া দিয়াৰ সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰা শুনি কৃষ্ণ দেৱী কন্যা-কুমৰে তাত বাধা প্ৰদান কৰে আৰু চেদিৰাজ শিশুপালক ভগিনীৰ যোগ্য বৰ বিবেচনা কৰে। তাকে শুনি কষ্ণিণীয়ে মৰ্ম্মান্তিক বেজাৰ পায় আৰু নিতান্ত কাতৰ হৃদয়ে কৃষ্ণ লাভৰ উপায় চিন্তা কৰি অৱশেষত এজন বিশ্বাসী ব্ৰাহ্মণক কৃষ্ণক আনিবৰ কাৰণে দ্বাৰকালৈ পঠাই দিয়ে। ব্ৰাহ্মণৰ আগমন দেখি ব্ৰহ্মণ্যদেৱ শ্ৰীকৃষ্ণই সমাদৰ কৰি যথাযোগ্য অৰ্চনাৰে, অৰ্ঘ্যনাৰে তেওঁৰ বাতৰি আৰু অহাৰ কাৰণ সোধে। ব্ৰাহ্মণে কষ্ণিণী কথিত আৰু নিবেদিত বিষয়বোৰ কৃষ্ণৰ আগত উপস্থাপন কৰে। বিয়াৰ আগদিনা ভবানী মন্দিৰলৈ যাওঁতে তেওঁক হৰণ কৰি নিবলৈ তেওঁ পৰামৰ্শ আগবঢ়ায় আৰু কষ্ণিণীৰ কাতৰ বাক্যত কৃষ্ণই সন্মত হৈ দাকৰ ৰথ সাজু কৰিবলৈ কয় আৰু সেইমতে ৰথত উঠি কৃষ্ণই পিচদিনা ৰাতিপুৱাতে বিদৰ্ভ নগৰত উপনীত হয়গৈ। যথা সময়ত নগৰত যাবতীয় শুভকাৰ্য্য সম্পাদন কৰি ভীষ্মকে ব্ৰাহ্মণাদিক দক্ষিণা দি কন্যাৰ মাজলিক কাৰ্য্য কৰে। ইপিনে চেদিৰাজৰ লগত কষ্ণিণীৰ বিয়াৰ সকলো আয়োজন সম্পূৰ্ণ হৈছে। বিবাহ কাৰ্য্যৰ বেলিকা কৃষ্ণ, বলৰাম আৰু যদুগীৰসকল অহাৰ সন্দেহ কৰি ৰজা সকলে কৃষ্ণৰ বিপক্ষে যুদ্ধ কৰিবলৈ সিদ্ধান্ত কৰি থৈছে। কৃষ্ণক অকলে যোৱা দেখি বলৰামে সৈন্যে তেওঁৰ সহায়ৰ কাৰণে পিচে পিচে যাত্ৰা কৰিলে। ভীষ্মক ৰজাই কৃষ্ণ বলৰামক যথাযোগ্য অৰ্ঘ্যনা কৰিলে। কষ্ণিণীয়ে সেই সময়লৈকে কৃষ্ণ অহাৰ বাতৰি নাপায় ব্যাকুল হৈছিল। পিচে হঠাতে শুভ লক্ষণসূচক অজ স্পন্দন হয় আৰু ঠিক পিচতে ব্ৰাহ্মণে আহি কৃষ্ণৰ আগমনৰ বাতৰি দিয়াত তেওঁ উৎফুল্লিত হয়। মাতৃতুল্য পৰিচাৰিকা সখল, সখীসকল আৰু কীৰ্ত্তবন্ধ উদাত্তা বীৰসকলৰ দ্বাৰা পৰিবেষ্টিত হৈ কষ্ণিণী দেৱী অম্বিকালয়লৈ যাত্ৰা কৰে দেৱীৰ শ্ৰীপৰ্বাদ বিচাৰি। কৃষ্ণক পতি লাভৰ কাৰণে প্ৰাৰ্থনা জনাই উভটি আহোতে কৃষ্ণই কষ্ণিণীক ৰথত তুলি হৰণ কৰিবলৈ যায়। সমাবেশত হুন্দ ৰজাসকলে কৃষ্ণৰ বিপক্ষে যুদ্ধ কৰে।

দুঃখাপকৰ তুমুল যুদ্ধত বজাসকল পৰাজয় মানি নিজ দেশলৈ উলটি যায়। কল্লিণী হৰণৰ বাতৰি পাই কল্লবীৰ ক্ৰোধত অধীৰ হৈ প্ৰতিজ্ঞা কৰি কৃষ্ণৰ বিপক্ষে যুদ্ধ কৰে। কৃষ্ণৰ লগত প্ৰাণ টাকি যুঁজি কল্লবীৰ নিৰস্ত হৈ পৰে আৰু কৃষ্ণই প্ৰাণ সংহাৰ কৰিবলৈ উদ্যত হোৱাত কল্লিণীৰ কাতৰ প্ৰাৰ্থনাত কল্লবীৰৰ প্ৰাণ বন্ধা কৰে আৰু বলৰামৰ পৰামৰ্শক্ৰমে তেওঁক এৰি দিয়ে। পূৰ্বৰ প্ৰতিজ্ঞা সুমৰণ কৰি কল্লবীৰে সেই পৰাজয় স্থানতে ভোজকট নামে নগৰ নিৰ্মাণ কৰি থাকে। এইদৰে কৃষ্ণই কল্লিণীক লাভ কৰাত বজুবৰ্গ, ৰাজন্য বৰ্গ ৰাজকন্যাগণে আনন্দ প্ৰকাশ কৰিলে। দ্বাৰকাপুৰত বিবাহ মহোৎসৱ উৎসাহিত হ’ল। এইখিনিষে কল্লিণী হৰণৰ খুশমূল কাহিনী।

ভাগৱতৰ দশম স্কন্ধৰ তিনিটা অধ্যায়ত কল্লিণী হৰণ কাহিনীভাগ সমাপ্ত কৰা হৈছে বিষ্ণু পুৰাণৰ পঞ্চমাংশৰ চাবিশ অধ্যায়ত অতি সংক্ষিপ্তভাৱে উক্ত কাহিনীটো পোৱা যায়। বিষ্ণুপুৰাণৰ মত বিদৰ্ভ দেশৰ মাজত কুণ্ডিন নামৰ ৰাজ্যত ভীষ্মক নামে এজন ৰজা আছিল। তেওঁৰ একমাত্ৰ পুত্ৰ কল্লী আৰু একমাত্ৰ কন্যা আছিল কল্লিণী। শ্ৰীকৃষ্ণ আৰু কল্লিণী উভয়েই পৰস্পৰক পাবৰ কাৰণে অনুৰক্ত হয়। কিন্তু কল্লিয়ে তাত বাধা দিয়ে। ভীষ্মকে জৰাসন্ধৰ লগত পৰামৰ্শ কৰি নিজৰ কন্যাক শিশুপালৰ হাতত দিবলৈ প্ৰতিশ্ৰুতিবদ্ধ হয় ইতিমধ্যে জৰাসন্ধ প্ৰভৃতি ৰজাসকল আৰু কৃষ্ণ বলৰাম প্ৰভৃতি যদুবীৰ সকল কুণ্ডিনত উপস্থিত হৱহি। কল্লিণী বিবাহৰ আগদিনা ৰাম প্ৰভৃতি যদুবীৰ সকলৰ ওপৰত যুদ্ধৰ ডাৰ অৰ্পণ কৰি কৃষ্ণই কল্লিণীক হৰণ কৰি লৈ যায়। ক্ৰোধত অধীৰ হৈ শিশুপাল, জৰাসন্ধা-দিয়ে যুদ্ধ ঘোষণা কৰে আৰু তুমুল যুদ্ধৰ পিচত ৰামাদি যাদৱ বীৰৰ হাতত তেওঁলোক পৰাস্ত হয়। প্ৰাতজাবদ্ধ কল্লীয়ে কৃষ্ণৰ বিনাশ কাৰণে তেওঁৰ পিচে পিচে ধাৰিত হয়। দুয়োৰে মাজত তুমুল ৰণ হ’ল আৰু অৱশেষত শ্ৰীকৃষ্ণই অবলীলাক্ৰমে কল্লীক বধ কৰিবৰ কাৰণে অস্ত্ৰ তুলি লয়। কিন্তু কল্লিণীৰ প্ৰাৰ্থনাত তেওঁক এৰি দিয়ে। তেতিয়া কল্লীৰ প্ৰতিজ্ঞা বাৰ্থ হোৱাত ভোজকট নামে ঠাইত নগৰ পাতি থাকিবলৈ লয়। কৃষ্ণই কল্লিণীক ৰাক্ষস বিবাহ পদ্ধতিৰে হৰণ কৰিছিল। বিধ অনুসাৰে বিবাহ পাতি দ্বাৰকাত থাকে। এয়াই বিষ্ণু পুৰাণত থকা কল্লিণী হৰণৰ কাহিনী।

ব্ৰহ্ম বৈবৰ্ত পুৰাণমতে বিদৰ্ভ দেশাধিপতি ভীষ্মকে সন্তাসদ বৰ্গক কল্লিণীৰ যোগ্য বৰ বিচাৰি দিবলৈ কৈছে আৰু ৰজাৰ কথা শুনি ঋষি গৌতমৰ পুত্ৰ শতানন্দই সৰ্বগুণধাম শ্ৰীকৃষ্ণকে কন্যাদান কৰিবলৈ কোৱত

ৰজাই তেওঁক প্ৰণাম কৰি আশ্বিন কৰিছে। কিন্তু সেই সভাস্থিত ৰাজ-পুত্ৰ কক্ষীয়ে শতানন্দক বহুত বিকৰ্থনা কৰে আৰু কক্ষক নিদি শিশুপালকে কক্ষিণীক দিবলৈ ৰজাক অনুৰোধ কৰে। ৰজাই প্ৰবোধিত সকলৰ সহিত গোপনে মিলিত হৈ আলোচনাক্ৰমে এজন অস্তৰজ ব্ৰাহ্মণক দ্বাৰকালৈ চিঠি দি পঠিয়ালে। তেওঁ সুধৰ্ম্মা সভাস্থিত ৰজা উগ্ৰসেনক মঙ্গল পত্ৰিকা দিয়েগৈ। ৰজাই আনন্দিত হৈ দুন্দুভি শব্দ কৰি চাৰিওফালে ঘোষণা কৰি দিয়ে। ইদিয়ে ভীষ্মকে চাৰিওফালে পত্ৰাদিও পঠালে। ইতিমধ্যে ৰজা সকল, কক্ষ বলৰামাদি কুণ্ডিনত উপস্থিত হ'ল। কিন্তু কক্ষ বিদেহী ৰজা-সকলে বিশেষকৈ কক্ষী কুমৰে কক্ষক নানা কদৰ্থনা কৰে। পিচত দুয়ো-পক্ষৰে যুদ্ধ হয়। বিপক্ষগণ পৰাস্ত হৈ পৃষ্ঠভঙ্গ দিয়ে পিচত কক্ষ কক্ষি-ণীৰ বিবাহ হোম হয়। ইত্যাদি। ব্ৰহ্ম বৈবৰ্ত পুৰাণৰ কাহিনী ভাগ দীঘলীয়া আৰু ভাগবত পুৰাণ আৰু বিষ্ণু পুৰাণৰ লগত ভিন্ন দেখা যায়। ব্ৰহ্মবৈবৰ্ত পুৰাণৰ শ্ৰীকৃষ্ণ জন্ম খণ্ডৰ ১০৫, ১০৬, ১০৭, ১০৮, ১০৯ অধ্যায়ত কক্ষিণী হৰণৰ কাহিনীটো পোৱা যায়।

হৰিবংশ পুৰাণৰ বিষ্ণুপৰ্ব্বৰ সাতচল্লিশ অধ্যায়ৰ পৰা একাৱম অধ্যা-য়লৈকে আৰু উনষাটী অধ্যায়ত কক্ষিণী হৰণৰ কাহিনী আছে। ইয়াৰ কাহিনী ভাগ বাকীবোৰতকৈ বহুত ভিন্ন দেখা যায়। তদুপৰি কাহিনীটোও অতি দীঘলীয়া একাৱম অধ্যায় পৰ্য্যন্ত উল্লেখ থকা কথাখিনিত কক্ষই কুণ্ডি-নত ৰাজ সন্নিগন কক্ষিণীৰ স্বয়ম্বৰ সভা হ'ব বুলি শুনি বিনা নিমন্ত্ৰণে তাত উপস্থিত হয়। কক্ষক স্বাধাযোগ্য সন্মান, স্নাত্তি সংকাৰ কৰাৰ পিচত জ্বাসন্ধ প্ৰভৃতি ৰজাসকলৰ কক্ষৰ প্ৰভাৱ ব্যাখ্যাৰ আৰু শব্দৰ বিৰোধিতা ব্যাখ্যা কৰা হৈছে। সেই একাৱম অধ্যায়ত কক্ষই পুনৰ দ্বাৰকালৈ প্ৰত্যা-গমন কৰে আৰু উনষাটী অধ্যায়ত পুনৰ কুণ্ডিন যাত্ৰা কৰি ৰজাসকলৰ সমক্ষে কক্ষিণীক হৰণ কৰি আনে। ৰজাসকলৰ পৰাজয় আৰু কক্ষ বিদেহী হৈ দ্বাৰকাপুৰত কক্ষিণীৰ সৈতে সুখেৰে বাস কৰে। হৰিবংশ পুৰাণত থকা কক্ষিণী হৰণৰ কাহিনী খুলমূল ভাবে ইমানই।

শঙ্কৰদেৱৰ কক্ষিণী হৰণ নাটখনত হৰিবংশ পুৰাণৰ কোনো প্ৰভাৱ পৰা দেখা নহয়। প্ৰধানকৈ ভাগবতৰ কাহিনীকে গুৰুৱে গ্ৰহণ কৰিছে আৰু অগ্ৰ-ধানভাৱে ব্ৰহ্মবৈবৰ্ত পুৰাণ আৰু বিষ্ণু পুৰাণৰ কিছুদংশ গ্ৰহণ কৰিছে। তদুপৰি নাটকীয় কৌশল বন্ধা কৰিবৰ কাৰণে, নাট্যকাৰৰ সহজাত প্ৰৱৃতি বন্ধাৰ কাৰণে মাজে মাজে নাটখিনিত নিজস্ব ৰচনা কৌশল বা কথাবস্তু হুহু দীৰ্ঘ তথা এৰা ধৰা নীতি গ্ৰহণ কৰা দেখা গৈছে। প্ৰসঙ্গক্ৰমে নিম্নস্থানত উদ্ধৃতি দিয়া হ'ল।

ভাগৱতত শ্ৰীকৃষ্ণ আৰু কলিঙ্গী উভয়েই “গৃহাগতৌগীৰ্হমানাভং যেনে সদৃশং পতিম্” (ভাগৱত ১০/৫২/২৩) অৰ্থাৎ গৃহাগত হোৱা জনগণৰ মুখত শ্ৰীকৃষ্ণৰ (শ্ৰীকৃষ্ণা ভেনেকৈ কলিঙ্গীৰ কথা) ৰূপ সৌন্দৰ্য্যৰ কথা শুনি কলিঙ্গীয়ে নিজৰ অনুৰূপ পতি বৰণ কৰি গৈছিল। কিন্তু নাটকত জনগণৰ ঠাইত কুণ্ডিন আৰু দূৰকাৰ দুগৰাকী লোক সুৰভি আৰু হৰিদাস নামৰ ভাটৰ অৱতাৰণা কৰা হৈছে। দূৰকাৰ ভাট জনক হৰিদাস নাম দিয়াৰ এটি নিত্য অৰ্থ আছে। দূৰাকাত হৰি ভগৱান আছে। গতিকে তেওঁৰ দাস্যাণি কাম কৰা বা তেওঁৰ এজন দাস বা ভক্তৰ নিচিনা কাম কৰাৰ কাৰণে ভাটজনৰ নাম হৰিদাস ৰখাত কামে আৰু নামে সাৰ্থক হৈছে। সুৰভি ভাট আৰু হৰিদাস ভাট নাম দুটা গুৰুজনাই নিজে দি পোৱা নাম। কোনো প্ৰস্থতে এই নাম পোৱা নাযায়।

কলিঙ্গীৰ বিবাহ সম্বন্ধে ভাগৱতত “বন্ধুনাং ইচ্ছতাং দাতুংকৃষ্ণায় ভগিনীং নৃপ” (ভাগৱত ১০/৫২/২৫) বুলি কৈছে। কলিঙ্গীক কৃষ্ণক প্ৰদান কৰাৰ ক্ষেত্ৰত নিজৰ বন্ধুবৰ্গৰ ইচ্ছাৰ ওপৰতে নিৰ্ভৰ কৰি ভাগৱতে কৈছে। কিন্তু নাটকখনিত গুৰুজনাই সেই প্ৰসঙ্গত ব্ৰহ্ম বৈবৰ্ত পুৰাণৰ মত গ্ৰহণ কৰা দেখা যায়। এশ পাঁচ অধ্যায়ত সেই কাহিনী স্পষ্ট হৈছে। ভীষ্মক ৰজাই কলিঙ্গীৰ কাৰণে এজন যোগ্য বৰ বিচাৰ কৰিবলৈ সভাসদ বৰ্গক অনুৰোধ কৰিছে। গৌতম ঋষিৰ পুত্ৰ শতানন্দৰ পৰামৰ্শৰূপে ৰজাই কৃষ্ণকে কলিঙ্গীক প্ৰদান কৰাৰ সিদ্ধান্ত লয়। গুৰুজনাই এই অধ্যায়টোৰ সামান্য অংশ বাদ দি নাটকখনিত ভীষ্মকৰ দ্বাৰাই কৃষ্ণক কন্যাদানৰ প্ৰস্তাৱ আগবঢ়াইছে। পাত্ৰমন্ত্ৰী সকলে তাকে সমৰ্থন কৰিছে। ভীষ্মক ৰজা আৰু পাত্ৰমন্ত্ৰী সকলৰ প্ৰবেশত নাটকখন গধুৰ হৈছে। এইখিনি নাট্যকাৰ শৰুৰ গুৰুৰ নিজৰ কৌশল। বিষ্ণু পুৰাণৰ মতে ভীষ্মকে জবাসন্ধৰ পৰামৰ্শানুসাৰে শিশুপালকহে কলিঙ্গীক দিবলৈ সিদ্ধান্ত লৈছে। এই প্ৰসঙ্গত কলিঙ্গী হৰণৰ ওপৰত ব্ৰহ্মবৈবৰ্ত পুৰাণৰ প্ৰভাৱ মন কৰিবলগীয়া।

কলিঙ্গী দেৱীয়ে শ্ৰীকৃষ্ণৰ ওচৰলৈ প্ৰেমপত্ৰ লিখি সন্দেহ ব’হক হিচাবে পঠোৱা ব্ৰাহ্মণ গৰাকী ভাগৱতৰ মতে “আতং বিবজ” অৰ্থাৎ বিহ্বাসী ব্ৰাহ্মণ। কিন্তু শৰুৰ গুৰুৰ নাটৰ মতে তেওঁৰ নাম ‘বেদনিধি’। কলিঙ্গীৰ মহা-মিত্ৰ ‘বেদনিধি’ নামটোৰ সাৰ্থকতা আছে। কাৰণ বেদ মানে জ্ঞান আৰু নিধি মানে সাগৰ বা ভঁৰাল অৰ্থাৎ জ্ঞানৰ ভঁৰাল বা জ্ঞানৰ সাগৰ। বিষ্ণু পুৰাণৰ চাৰিখন অধ্যায়ত পোন্ধৰটা শ্লোকৰে কলিঙ্গী হৰণ কাহিনীটো সমাপ্ত কৰা হৈছে। ভাঙ কৃষ্ণৰ ওচৰলৈ দত্ত পঠোৱাৰ বিৱৰণ নাই।

ব্ৰহ্ম বৈবৰ্ত্ত পুৰাণত এজন অন্তৰঙ্গ ব্ৰাহ্মণক দ্বাৰিকালৈ পঠোৱাৰ কথা কৈছে। শঙ্কৰ গুৰুৰ ৰচিত কল্পিণী হৰণ কাব্যত কল্পিণীৰ ধাইমাক সুমালিনীৰ দ্বাৰাই বেদনিধিক মতাই অনা হৈছে। পদ ভাগৱততো অনন্ত কন্দলিনে সুমালিনীৰ দ্বাৰা বেদনিধি বাপুক মাতি আনি শঙ্কৰ গুৰুৰ পথ অনুসৰণ কৰিছে। গতিকে বেদনিধি নামটো কল্পিণী হৰণ কাব্য, নাট আৰু পদ ভাগৱতৰ বাহিৰে আনত পাবলৈ নাই।

ভাগৱতৰ কল্পিণীয়ে বেদনিধিৰ হাতত কৃষ্ণৰ ওচৰলৈ মৌখিক সন্দেশ বাতৰি দি পঠাইছে। ভাগৱতৰ মতে “কৃষ্ণায় প্ৰাহিনোদ দৃঢ়তম্” (ভাগৱত ১০/৫২/২৬) আৰু “তঃস্ম সৰ্ব্বমবৰ্ণয়ৎ” (ভাগৱত ১০/৫২/৩৬) অৰ্থাৎ কৃষ্ণৰ আগত কল্পিণী কথিত সকলো কথা বৰ্ণনা কৰিলে। কল্পিণী হৰণ কাব্যতো একেই কথা। কিন্তু অনন্ত কন্দলি ৰচিত পদ ভাগৱতত “প্ৰবন্ধিয়া পত্ন খান আপুনি লিখিল। মুদ্রা দিয়া তাক ব্ৰাহ্মণৰ হাতে দিল”। কীৰ্ত্তন ঘোষাৰ জীলা মালী অধ্যায়ত “কল্পিণী পঠাইলা গোপ্য প্ৰেম পত্ন লেখি। অতি সৰুৰূপ ভৈলা কৃষ্ণে তাক দেখি”। নাটকখনিত এখন দীঘলীয়া চিঠি আছে। চিঠিখনিতে কল্পিণীৰ অন্তৰৰ ভাব প্ৰকাশ পাইছে। দৰ্শক সকলক চিঠিৰ বিষয় বস্তুটো গুনিবলৈ সুবিধা দিবলৈ শঙ্কৰ গুৰুৱে কৃষ্ণদেৱৰ দ্বাৰা কোৱাইছে “হে গুৰু! তোহো পাঠ কৰহ, হামো গুনিয়া বহো” চিঠিখন অতিশয় মৰ্মস্পৰ্শী।

কুণ্ডিনলৈ যাত্ৰা কৰোঁতে শ্ৰীকৃষ্ণৰ ৰথত (ভাগৱতৰ মতে) দাকৰ, বেদনিধি আৰু শ্ৰীকৃষ্ণ আছে। কিন্তু নাটকখনিত কৃষ্ণৰ লগত উদ্ধৱো গৈছে। ৰথৰ ভীৰ বেগত বেদনিধি মূৰ্ছা যোৱা কথা ভাগৱতৰ মূল আৰু পদত নাই। কাব্যখনিত আৰু নাটকখনিতহে পোৱা যায়। বোধহয় এৰাতিৰ ভিতৰতে অতি দূৰ দেশ কুণ্ডিন প্ৰাপ্তিৰ কথা বুজাবলৈ গৈ ৰথৰ ভীৰ গতিৰ সন্দৰ্ভত ব্ৰাহ্মণৰ মূৰ্ছা যোৱা কথা বৰ্ণনা কৰা হৈছে। ব্ৰাহ্মণৰ মূৰ্ছা যেৱাত হাঁহিৰ খোৰাক যোগাইছে। সেই বাবেই হৰণ বহুতে বেদনিধিক সংস্কৃত নাটকৰ বিদূষকৰ লগত তুলনা কৰিব খোজে।

ভাগৱতৰ কল্পিণীৰ লগত অম্বিকালয়লৈ যাওঁতে “সখীভিঃ পৰি-বাৰিতা” (ভাগৱত ১০/৫৩/৪১) অৰ্থাৎ সখীসকলৰ সৈতে পৰিবেষ্টিততা হৈ গৈছিল। প্ৰথমাবস্থাত সখীৰ নাম গোন্ধেই নাই। কল্পিণী হৰণ কাব্যত সুমা-লিনী নামৰ এগৰাকী ধাই মাকেহে তেওঁক সহায় কৰিছে। দেৱী মন্দিৰলৈ যাওঁতে “কন্যা সবে বেঢ়ি যান্ন পাবন উৰ্দ্ধগি” (কল্পিণী হৰণ কাব্য ২৬২ পদ)। কিন্তু নাটকখনিত কল্পিণীৰ সখী দুগৰাকী মদন মঞ্জৰী আৰু জীজাবতী। তেওঁলোকেই বেদনিধিক মাতি আনি দিছে, মন্দিৰলৈ লগত গৈছে আৰু তেওঁক

অন্যান্য দিশত পাৰ্শ্ব্যমানে সহায় কৰিছে। সখী দুগৰাকীৰ নাম দুটাও গুৰুৱে নিজেই দি লোৱা। নাটকৰ বাহিৰে আন পুথিত তেনেকুৱা নাম পাবলৈ নাই। ভীষ্মকৰ ভাৰ্য্যা ‘শশীপ্ৰভা’ নামটোও গুৰুৱে সৃষ্টি।

কল্লিণীৰ আগত বেদনিধি বাপুৱে ডগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই ব্ৰজৰাম সহ (সসৈন্য) কুণ্ডিন নগৰ প্ৰবেশৰ কথা কৈছে। এইটো ডাগৱতৰ মত। কল্লিণী-হৰণ কাব্যৰ মতে “পশিজন হৰি আসি কুণ্ডিন নগৰ” (পদ ২৪৮)। নাটৰ মতেও (শ্ৰীকৃষ্ণ) “জৱ ওহি নগৰ প্ৰবেশ কয়ল”।

ডাগৱতৰ মতে শ্ৰীকৃষ্ণই অকলশৰে কুণ্ডিন স্বাস্থ্য কৰা দেখি বিপদৰ আশঙ্কা কৰি বলৰাম আৰু ৰাদবগণে “তুৰিতং কুণ্ডিনং প্ৰগোং গজাস্বৰথ পত্তিতিঃ” (ডাগৱত ১০/৫৩/২১) অৰ্থাৎ হাতী, ঘোৰা, বথ পদাতি সৈন্যেৰে সৈতে সোনকালে কুণ্ডিন নগৰ পালেগৈ। এই বাতৰিটো নাটত বেদনিধি বাপুৱে প্ৰকাশ কৰা নাই। বেদনিধিৰ মহৎ উশকাৰৰ প্ৰত্যপকাৰ হিচাবে কল্লিণীয়ে কি দিব ভাবিছে। তেওঁ কৈছে “তোহাক কি প্ৰসাদ দেওঁ?” তদুত্তৰত বাপুৱে কৈছে “হে মাতা! হামাৰ জ্ঞানীৰ্বাদ শ্ৰীকৃষ্ণ সহিত তোহাক সু। সতি হোক। তব হামাৰ সকল প্ৰসাদ ভেন্”। কাব্যখনতো একে কথা “তোহাক প্ৰসাদ মই কি দিবাৰ পাত্ৰ” তদুত্তৰত বাপুৱে কৈছে “ব্ৰাহ্মণে বোলন্ত মই কৰো আশীৰ্বাদ। তোৰ ভাল ভৈলে মোৰ সকলে প্ৰসাদ”। কিন্তু ডাগৱতত “ন পশ্যন্তী ব্ৰাহ্মণায় প্ৰিয়মন্যতেননাম সা” (ডাগৱত ১০/৫৩/৩৯) অৰ্থাৎ তেওঁ পুৰস্কাৰ প্ৰদান যোগ্য সামগ্ৰী নেদেখি মাত্ৰ প্ৰণাম কৰিলে।

শ্ৰীকৃষ্ণক লগত লৈ কুণ্ডিন নগৰ (বেদনিধিয়ে) নোপোৱালৈকে কল্লিণীয়ে কৃষ্ণ জাতৰ কাৰণে যি উৎকণ্ঠা প্ৰকাশ কৰিছে, কল্লবীৰ আৰু শিশুপালক যি পালি শপনি পাৰিছে সেইখিনি মূল ডাগৱতত নাই। কল্লিণী হৰণ কাব্যত কিছু উল্লেখ আছে। নাটখনত কৃষ্ণ বিবহ বেদনা পুষ্ঠি সংলাপ আৰু গীত সমূহে কল্লিণীৰ বেদনা চৰিত্ৰ অঙ্কন কৰিছে।

ডাগৱতৰ মতে কল্লিণীক বিবাহ কৰিবলৈ অহা সময়লৈকে শিশুপাল চেদিপতি হোৱা নাই অৰ্থাৎ ৰজা হোৱা নাই। তাত কৈছে “এবং চেদিপতি ৰাজা দমঘোষঃ সূতায় বৈ। কাৰয়ামস মত্তজৈঃ সৰ্বমভ্যদগ্নোচিতম্” (ডাগৱত ১০/৫৩/১৪) অৰ্থাৎ এইফালে চেদিপতি ৰজা দমঘোষে নিজৰ পুত্ৰ শিশুপালৰ অভ্যুদয়ৰ কাৰণে প্ৰয়োজনীয় যাবতীয় শুভকাৰ্য্য মত্তজ ব্ৰাহ্মণসকলৰ দ্বাৰা সম্পাদন কৰিলে। কিন্তু নাটখনত শিশুপালক এজন ৰজা হিচাবে দেখুওৱা হৈছে। শিশুপালৰ প্ৰবেশ গীতত গুৰুৱে কৈছে আবেৰাজসিংহ শিশুপাল। হাতে

তীৰ ধনু বীৰ বিংশল" ইত্যাদি। কাব্যখনতো 'যাক বুলি মহাবীৰ্য্য বীৰ শিশুপাল' বুলি কৈছে।

ভাগৱতৰ মতে শিশুপালৰ হাতত কৰ্ম্মিণীক নিৰাপদে প্ৰদান কৰাৰ অভিজ্ঞাষেৰে তেওঁক সহায় কৰিবলৈ দৰাপক্ষৰ শাল্য, জৰাসন্ধ, দত্তবন্ধু, বিদূৰথ, পৌণ্ড্ৰক আদি কৃষ্ণ শ্বেতী বজা সকল কুণ্ডিল্লৈ গ্ৰাহ। শ্ৰীকৃষ্ণ তেতিয়া পৃথিৱীৰ ত্ৰিতৰত মহাবলশালী প্ৰভাবসম্পন্ন বীৰ আছিল। গতিকে তেওঁলৈ সকলোৱে বৰ ভয় কৰিছিল। ভাগৱতত বজা সকলে শিশুপালক বন্ধা কৰিবলৈ যি মন্ত্ৰণা কৰি আছিল, সেই ইঙ্গিত নাটখনত নাই। নাটৰ মতে তেওঁলোকে যেন কৰ্ম্মিণী দেৱীৰ স্বয়ম্বৰ চাবলৈহে আহিল বা তেওঁক প্ৰাপ্তি কামনাৰেহে আহিল। ভাগৱতৰ কৰ্ম্মিণীয়ে অম্বিকা পূজনৰ বাবে মন্দিৰলৈ গৈ উলটি আহোতে কৃষ্ণই তেওঁক হৰণ কৰি নিছিল। যিপক্ষ বজা সকল ভেৰা লাগি থাকিল। সেই সময়ত ৰাজ সভা বহা নাছিল। কিন্তু নাটকত বিবাহ মণ্ডপ বা ৰাজ সভাত ৰজাসকল বহি আছে। সেই সময়তে এটি গীতৰ অৱতাৰণা কৰা হৈছে "মধাই আৱত আনন্দ মনে"। কৃষ্ণই ৰাজ সভাত বহিলত ৰজাসকলৰ প্ৰভাৱ ম্লান হৈ পৰে। পৰস্পৰে আলোচনা কৰি কিছুমান ৰজা সভাকৰ্ণ ত্যাগ কৰি যাবলৈ উদ্যত হয়। কিন্তু জৰাসন্ধৰ মধ্যস্থতাত সকলো ৰজাই "অন্তৰ্গত ভয়ে হেঠমাথ কয়ে ৰহল"। তাৰ পিচতে কৰ্ম্মিণীয়ে "কৃষ্ণ দৰ্শন নিমিত্ত পৰম আকুল হৈ লীলা গতি কৰিয়ে ৰাজসভা সমীপে চলল"। সেই প্ৰসংগতে এটি গীতৰ অৱতাৰণা কৰা হৈছে "চান্দমুখী পেখিতে মধাই"।

ভাগৱতৰ মতে অম্বিকা পূজা কৰি উভটি আহোতে ৰথৰ ওপৰত, হাতীৰ ওপৰত, ঘোৰাৰ ওপৰত উঠি থকা ৰজাসকলে কৰ্ম্মিণীৰ লাৱণ্যময়ী কান্তি দেখি স্ববাহনৰ পৰা অস্ত্ৰ শস্ত্ৰ ত্যাগ কৰি মূৰ্ছিত হৈ মাটিত হৈ বাগৰি পৰে। কিন্তু নাটকত ৰাজসভাৰ আসনৰ পৰা "চলি চলি পৰল"। কেৱল সেয়ে নহয় ৰজাসকলে "বিহ্বল ভাৱে কেহো কৰযোৰি বোলয়ে লাগল" ৰজাসকলে নিজ নিজ অভিমত প্ৰকাশ কৰি নিজ পক্ষৰ সমৰ্থনত "চৰণক দাস ভেলো", "কামবানে কুটি প্ৰাণ চুটি যাব" হাতে পৰি হামাক জীয়াৰ", "সব মহাদৈক দাসী কৰি দেৱৰ", "মদনেমন মন্দ্যো, ইত্যাদি কামৰঞ্জিত আৰু জুগুপ্সা ব্যক্তক উক্তি কৰিছে। এনে উক্তি ভাগৱতত নাই। তদুপৰি ৰজা সকলৰ "এনে বীৰত্ব ভাৱনা দেখি কৰ্ম্মিণীৰ সখী সকলে ৰজা সকলক যি নগুৰ শাস্তি কৰিছে সেয়াও নাটৰ বাহিৰে মূল ভাগৱতত পাবলৈ নাই। কিন্তু অনন্ত কন্দলি ৰচিত পদ ভাগৱতত শব্দৰ দেৱৰ পথকে অনুশৰণ কৰা দেখা যায়। কৰ্ম্মিণী হৰণ কাব্যখনতো একে কথা।

ভাগৱতত কল্পিণী হৰণৰ পিচত যাদৱ সৈন্য সকলেই বজাসকলক পৰাজয় কৰে। কৃষ্ণই তেতিয়া ধনুৰ্বাণ গ্ৰহণ কৰা নাই। শিশুপালেও “হতদাৰমিহাতুৰং”, “নষ্ট দ্বিষং পতোহসাহং” অৰ্থাৎ ভাৰ্যা হৰণত আতুৰ বা ব্যাকুল, নিস্তেজ আৰু উৎসাহশূন্য। ভৰাসকলৰ বুজনিত তেওঁ নিজৰাজ্যলৈ উভটি গ’ল। কিন্তু নাটত কৃষ্ণই অকলেই বজাসকলৰ লগত যুঁজিছে। যাদৱ সৈন্য নাই। শিশুপালে নিজকে ভিৰঙ্কাৰ কৰিছে আৰু কৃষ্ণৰ সৈতে যুঁজিছে। সেই প্ৰসঙ্গতে গীতত অবতাৰণা কৰা হৈছে “বীৰ শিশুপালক, কাটল কিৰিচি,” পাণটি পলাৱল খাপীৰে”।

ভাগৱতৰ মতে যেতিয়া ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণৰ প্ৰবল পৰাক্ৰমত কল্পবীৰ নিৰস্ত হৈ পৰে (যৎসদায়ুধমাদত্ত তৎ সৰ্বং সৌহৃদিনঃ ১০/৫৪/২৯) তেতিয়া তেওঁ খঙৰ ভুমকত খঞ্জ ধাৰণ কৰি বথৰ পৰা অবতৰণ হৈ কৃষ্ণক বধ কৰিবৰ কাৰণে ধাবিত হয়। কিন্তু কৃষ্ণই তৎক্ষণাৎ তাৰ হস্তধৃত খঙ ছেদন কৰে কল্পী বধ কৰিবৰ মানসে উদ্যত হয়। এইপিনিতে নাটকত কিছু ব্যৱধান দেখা যায়। কৃষ্ণ কল্পবীৰৰ মূৰ্দ্ধৰ গীতত কৈছে—

হাতে মুণ্ডি ধৰি কল্পী কুমাৰ ।
কৃষ্ণক হাদয়ে কল্পল প্ৰহাৰ ॥
তাহে প্ৰহাৰে হাসি যদুনাথে ।
ধৰল কেশ কেশৱ বাম হাতে ॥
ঘণ্টা লাৰি ঘাৰ কৰয় মোড় ।
কল্পী হাদয়ে মাৰল গোড় ॥
পাই চোত বৰ মুকুচিত বীৰ ।
কৃষ্ণ ধৰল খাণ্ডা ছেদিতে শিৰ ॥

বলৗদ্রই কল্পবীৰক কৃষ্ণৰ দ্বাৰা নানা নিৰ্যাতন কৰা দেখি দুখীত হৈ কৃষ্ণক এই কাৰ্য্য অন্যায় বুলি কয় আৰু কল্পিণীক সান্ত্বনা কৰে। নাটত এইখিনি পাবলৈ নাই।

কল্পবীৰক পৰাজিত কৰি কল্পিণীক সঙ্গত লৈ কৃষ্ণই দ্বাৰকাপুৰ পাই বিধিৱতে কল্পিণীৰ পাণি গ্ৰহণ কৰে। পুৰবাসী সকল আনন্দিত হয়। এই খিনি ভাগৱতত কৈছে। কিন্তু নাটত “সোহি সময়ে ব্ৰজা নাৰদ পুৰ সহিত বিবাহক হোম কৰিতে বৈচে মিলন”। কেৱল সেয়ে নহয় “ৰাজা ভীষ্মক স্বহস্তে কৃষ্ণক কন্যাদান কৰিতে আসন”। মুখ চন্দ্ৰিকা কৰিবলৈ লওঁতে কল্পিণীৰ কাণ্ডি দেখি “ব্ৰজা মাটি লুটি পৰল। নাৰদ মুনি ধৰি বোধ কৰাবল” ইত্যদ্যে কৃষ্ণ গীত গোৱা, বাসুকীয়ে তালধৰা, মহাদেৱে নচা, সিদ্ধসকলে কুসুম

বৰ্ষণ কৰা আদি কাৰ্য্যও নাটৰহে । এইখিনি নাট্যকাৰ গৰাকীৰ নিজস্ব কৌশল ।

ভাগবতত কৃষ্ণ কল্লিণীৰ বিবাহতে কাহিনী ভাগ সমাপ্ত কৰা হৈছে । কিন্তু নাটত শেষলৈকে কৃষ্ণ ভক্তি প্ৰচাৰৰ কাৰণে নাট্যকাৰ গুৰুজমাই নানা কৌশল অৱলম্বন কৰি ভক্তি বসেৰে মোখনি মাৰিছে । ইয়াক “মধুৰেণ সমাপয়েৎ” বুলি কব পাৰি । গীতৰাগ কল্যাণ, খৰমান ভাৱত “কৰত বিহাৰ কৰত বিহাৰ সুৰাক” গীত আৰু মুক্তি মঙ্গল ভট্টমাটোত কাহিনী সমাপণ আৰু ভক্তিবস পুষ্ট হৈছে । সৰ্বোচ্চপণ্ডে ভাগৱত পূৰণ আৰু নাটৰ মাজৰ ব্যৱধান সমূহ এনেকৈয়ে দেখুৱাব পাৰি ।

(২৮—ক) কল্লিণী হৰণ নাটৰ নামকৰণ :—

শ্ৰীমন্ত গুৰুজমাই ৰচনা কৰা হুখন নাটৰ দ্বিতৰত “কল্লিণী হৰণ” নাটখন চতুৰ্থ ভাগত পৰে । এই নাটখনৰ নাম “কল্লিণী হৰণ” কিয় দিলে, তাৰো তৎপৰ্য্য নিশ্চয় আছে । কল্লিণী হৰণৰ কাহিনী ভাগ ভাগৱতৰ অন্যান্য কাহিনীৰ লগৰ আনুক্ৰমিক কাহিনীহে । ভাগৱতত ই প্ৰধান কাহিনী হিচাবে ৰখি থকা নাই । কিন্তু গুৰুজমাই ইয়াক সুকীয়াকৈ নাটক হিচাবে কিয় লিখিলে তাক বিচাৰ কৰি চোৱাৰ প্ৰয়োজন আছে । আমি ভবামতে নাট খনৰ নাম “কল্লিণী হৰণ” নিদি (ৰামবিজয়ৰ দৰে) কৃষ্ণ বিজয়, কল্লিণীৰ বাঞ্চা পূৰণ, বজাৰ পৰাস্তয়, কল্লিণীৰ স্বয়ম্বৰ বা বিবাহ, কল্লি পৰাস্তৰ আদি নামো দিব পাৰিলেহেতেন । বিশেষকৈ “কৃষ্ণ বিজয়” নামটোৱেই বেছি প্ৰশস্ত আছিল । কাৰণ বিপক্ষ বীৰ বজা সকলৰ সমুখৰ পৰা পৰাক্ৰম কৰি কল্লিণীক ধৰি লৈ গৈ পিচত যুদ্ধত সকলোকে পৰাজয় কৰা, কল্লিণীৰ আক্ৰমণ প্ৰতিহিত কৰা আদি কাৰ্য্যই “কৃষ্ণ বিজয়” নামটোত সাৰ্থকতা নিশ্চয় প্ৰতিবাদন কৰিব পৰা থল আছে । কল্লিণী হৰণ নানেই কল্লিণীক ধৰি লৈ যোৱা বা পলুৱাই লৈ যোৱা । সাধাৰণতে গাওঁ বিলাকত কিছুমান অভদ্র যুৱকে ছোৱাজী পলুৱাই নিয়া বা চুৰ কৰি নিয়া ঘটনা সংঘটিত কৰে । সেই সংক্ৰান্তত আৰক্ষী সকলৰ হাতত চোৰ গৰাকীয়ে কৰায়ত্ত হৈ নানা নিৰ্যাতনো ভোগে । সেইজনক “ছোৱাজী চোৰ” বুলি বহুতে ক্ৰোধে কৰাও দেখা যায় আৰু সকলোৰে নিন্দাৰ পাণ্ডও হয় । পৰ যুৱতী ধৰি লৈ যোৱা বা পৰস্তী হৰণ মহাপাপ আৰু নিন্দনীয় । বিশেষকৈ আনলৈ আগবঢ়াই থোৱা এগৰাকী কন্যা আনি এজনে ধৰি লৈ যোৱাৰ পিচত আশাপালি থকা জনৰ কেনেকুৱা অৱস্থা হয়, সেই কথা ভুক্তভোগীয়েহে জানে । কল্লিণীৰ কাৰণে আশা পালি থকা

বিশিষ্ট আমন্ত্ৰিত দৰা শিশুপালে তেওঁৰ কাৰণে আগবঢ়াই থোৱা ভূবনমোহিনী কল্পিনীক তেওঁৰ চকুৰ আগতে কৃষ্ণই ধৰি লৈ যোৱাত কিমান বেজাৰ পাইছিল, কেই কথা তেওঁ স্পষ্টাক্ৰমে কৈছিল “আঃ হামাৰ জীৱন ধিক ধিক। হামো বিদ্যমান থাকিতে হামাৰ বিবাহক কন্যা কোথাক যাদৱে নিয়া যায়” ইত্যাদি। কৃষ্ণক “ছোৱালী চোৰ” বুলি কোৱাৰ থল আছে। কাৰণ তেওঁ অনিমত্তিত ব্যক্তি। তেওঁক বজা জীৱমকে বা কল্পবীৰ আদিয়ে নিমন্ত্ৰণ কৰা নাছিল। কল্পিনীয়ে প্ৰেম পত্ন জিহ্বি মাতি অনাটো বেলেগ কথা। সেইটো ধৰ্তব্য নহয়। তেনেকুৱা অনমত্তিত স্বাক্তি এজনে আনৰ মুখৰ আগৰ পৰা আনৰ কন্যা গৰাকী ধৰি লৈ যোৱাটো পাপৰ কথা আৰু তেওঁক “ছোৱালী-চোৰ” বুলি কলে দোষ নহয়। এনেকৈ ৰিচাব কৰি চোৱাৰ পিচত আনহাতে আমি “কল্পিনী হৰণ” নামকৰণৰ সম্ভৰ্ত্ত গুৰু বা বৈধ বুলি কবলৈ সম্পূৰ্ণ থল আছে। অন্তৰঙ্গ নিৰীক্ষণ কৰিলে (কৃষ্ণৰ সকলো কাৰ্য্যতে পাৰমাৰ্থিক বহস্য আছে দেখা যায় যে কৃষ্ণ জগতৰ পৰমেশ্বৰ। তেওঁ সৰ্ব্বময় কৰ্তা হোৱাৰ কাৰণে তেওঁ নিমত্তিত আৰু অনিমত্তিতৰ প্ৰশ্ন নুঠে। সৰ্ব্বত্র বিচৰণ কৰিব পৰা সামৰ্থ্য তথা সৰ্ব্বত্রগৎ অধীনস্থ হোৱাৰ কাৰণে কৃষ্ণই কল্পিনী হৰণ কৰিব পাৰিছিল। কৃষ্ণ যে পৃথিবীৰ ভিতৰত এগৰাকী শক্তিশালী তথা তেজস্বী পুৰুষ আছিল তাৰ প্ৰমাণ—

একলক্ষ ৰাজ্য বসি আছে চতুৰ্ভিতি।

শ্ৰীজান ভৈল মুখ দেখি কৃষ্ণৰ দীপ্তি ॥

মাধৱৰ তেজে সৰাহাৰু ধৰষিলা।

শত্ৰু মিছে একো বুজিবাক নপাৰিলা ॥

কল্পিনী হৰণ কাব্য—২২৮

কল্পিনী হৰণ নাটোত শ্ৰীকৃষ্ণ “মৈচন নক্ষত্ৰ মাজে পূৰ্ণিমাৰ চান্দ পৰকাশ কৰা থিক। শ্ৰীকৃষ্ণক বগ সম্পত্তিক দেখিয়ে সবলোক ভুৱজ” ইত্যাদি।

নাটখনৰ নামকৰণ ‘কল্পিনী হৰণ’ কৰাৰ কাৰণ পূৰ্বোক্ত প্ৰকাৰ-ৰৰ হলেও আনহাতে দেখা যায় যে ভগবান শ্ৰীকৃষ্ণৰ মহিমামণ্ডিত ঐশী শক্তিৰ ওচৰত বিবাহোপলক্ষ্যে অহা জ্বাৰাসজাদি নৃপতি সকলৰ যি জটি ঘটি, তাৰ পৰাই কিছু কথা ধৰি ল’ব পাৰি। উদাহৰণ স্বৰূপে জ্বাৰাসজ, শিশুপাল আদি ভব্য গৰ্ভ মহানুভৱ পৰাক্ৰমী ৰজাসকলে অনিন্দ্য সুন্দৰী ৰাজকন্যাৰ কাৰণে নিজৰ স্বৰূপ উদঙাই দেখুৱাই, নিজৰ নিজস্ব হেৰুৱাই ৰজাৰ আদৰ কান্দা গোৰুৱক ডৰিবে মোহাৰি প্ৰত্যেকেই

নিজক বহিবলৈ কক্সিণীক কাতৰ কৰাটো কিমান অমাজ্জিত কথা লজ্জাজনক থাক সেয়া নকলেও হ'ব। “ছোৱালী চোৰ” গৰাকী হ'লে নিৰ্কি-কাৰ। মূল ভাগৱতত যদিও বজাসকলৰ কাতুৰ্বাদ প্ৰবচন নাই, তথাপিহে “ব্ৰীড়াষলোকহত চেষ্টস উজ্জ্বিতাস্তাঃ”, প্ৰেতঃ ক্ষিণৌ গজ বথাশ্বগড়া বিমূঢ়া” (ভাগৱত ১০/৫৩/৫৩,৫৪) অৰ্থাৎ হাতীৰ পিঠিত, বথৰ ওপৰত আৰু অশ্বাৰোহন কৰা অবস্থাত বিবিলাক বজা আছিল, তেওঁলোকে কক্সিণীৰ ৰূপ গুণ দেখি তাৰ পৰা অস্ত্ৰ শস্ত্ৰ ত্যাগ কৰি মুৰ্ছিত হৈ মাটিত বাগৰি পৰিল ইত্যাদি কথা পোৱা যায়। ইয়াৰ পৰা অনুমান কৰিব পাৰি যে ভগৱান কৃষ্ণৰ আগত বজাসকল সামান্য কীট পতঙ্গৰ দৰে। তেওঁৰে সেইবোৰ সামান্য অংশভূত প্ৰাণী। মানুহে পুতলাবোৰত সূত্ৰ লগাই নচুৱাই দৰ্শকক আনন্দ দিয়াৰ দৰেই ভগৱানে নিজৰ অধীন জীৱ বিলাককো তেনেকৈ মন্থাৰ দোলেৰে নচুৱাই ৰং চাইছে। তেওঁলোকে কবই নোৱাৰে যে আমি মান্থাৰ অধীন। শঙ্কৰদেৱে দৰ্শক সকলক ভগৱান কৃষ্ণৰ সৰ্বময় কৰ্তা তথা তেওঁৰ নিয়ন্ত্ৰণতে সকলো জীৱ পদাৰ্থ পৰিচালিত হোৱাৰ কথা দেখুৱাবৰ কাৰণে বাহ্যিক ভাৱে বজাসকলৰ মুখেদি কক্সিণী লাভৰ কাৰণে নানা ভাৱৰ কাতু-ৰ্বাদ কৰাইছে শুধা ভগৱানতকৈ সেইবোৰ প্ৰাণী ইতৰ বুলি দেখুৱাইছে। কক্সিণীক কৃষ্ণই হৰণ কৰি নিব বুলি জানিও বজাসকলে কৃষ্ণক কোনো ক্ষেত্ৰতে বাধা দিব নোৱাৰিলে। তাৰ পৰাও কৃষ্ণ সৰ্বাধিনায়কত্ব প্ৰমাণ সাব্যস্ত হৈছে। সেই হেতুকে কক্সিণী হৰণ নাটৰ নাট্যৰ বৰ্ণ সূচিহিত বুলি প্ৰমাণিত হৈছে।

আন প্ৰকাৰে সেই কালত কন্যাদান আৰু কন্যাৰ পাণি গ্ৰহণ এটি প্ৰশস্ত কাৰ্য্য বুলি বিবেচিত হৈছিল। নহ'লে নো এগৰাকী ৰাজ কন্যাৰ কাৰণে লক্ষ ৰাজা আহিব কিয়? আমাৰ অসমীয়া ভাষাত এটি খন্ড বাক্য আছে বোলে “চন্দা এটা বোন্দা পোন্ধৰটা”। ঠিক একমাত্ৰ কক্সিণীৰ কাৰণে জৰা-সন্ধাদি বজাসকলে আশা কৰি থকাও তথৈৱচ। শ্ৰীকৃষ্ণই কক্সিণীক হৰণ কৰি নিয়াত পৃথিৱীৰ ৰাজন্যবৰ্গ (জৰাসন্ধাদিৰ বাহিৰে) আৰু ৰাজকন্যা সকলে আচৰিত আৰু আনন্দ প্ৰকাশ কৰিছিল। ভাগৱতত কৈছে —

কক্সিণ্যাং হৰণং কৃতা গীৰ্যমানং ততস্ততঃ ।

ৰাজানো ৰাজকন্যাশ্চ বভূবুঃ শুশ্ৰষিস্মিতাঃ ॥

কল্পিণী হৰণ নাটতো কৈছে “হৰিক বিবাহ কথা জানিয়ে জগতক যতলোক কোতুকে দ্বাৰকাপুৰ ভৰল আসিয়া” আৰু বিবাহৰ কাৰণে অহা দেৱতাসকলক আৰু পৃথিবীৰ ৰজাসকলক কৃষ্ণই খুৱন খুৱন কৰা কথাও কৈছে “তদনন্তৰ ব্ৰহ্মা, কল্প, ইন্দ্ৰ আদি যত দেৱতা, পাতালক বাসুকি প্ৰভৃতি যত নাগ, পৃথিবীক যত ৰাজা সবাকো সাদৰে শ্ৰীকৃষ্ণ গজ চন্দনে, পুষ্প তাম্বুল বস্ত্ৰ অলংকাৰে পৰম সন্তুষ্ট কৰাবল। অতঃপৰ পৰম কোতুকে ত্ৰৈলোক্যৰ লোকে জয় কৃষ্ণ জয় কৃষ্ণ ঘুমিয়ে সমাগ্ৰ ভাসি কহো স্বকী স্বকী স্থানে চলিতে অনোঅন্যো কৃষ্ণক আশ্চৰ্য্য ওণ মহিমা কীৰ্ত্তন কৰ কহো দণোদিণে গেন” ইত্যাদি।

(২৮—খ)—কল্পিণী হৰণৰ বাহ্যদৃষ্টি :-

মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱে কল্পিণী হৰণ নাটৰ ঘটনাৰ ক্ৰম আৰু কাহিনীৰ বিকাশত ভাগৱতৰ কথাকে অনুসৰণ কৰিলেও নাটকীয় কাহিনীত স্থান বিশেষে নিজৰ চিন্তা শক্তি আৰু কল্পনাৰ বহণ সনাৰ উদ্ধৃতি পূৰ্বতে দি অহা হৈছে। ভাগৱতত বৰ্ণিত কাহিনীৰ নিদিষ্ট সীমাবেধাৰ হিতবতে থাকি বা ভাগৱতৰ মৌলিকতা ৰাস্তৱত পৰিণত কৰি অতিৰিক্ত কিছুমান বৰ্ণনাত অসমীয়া জাতীয় জীৱনৰ সজীৱ চিত্ৰ এখন বিকশিত কৰা দেখা গৈছে। বিশেষকৈ কৃষ্ণ কল্পিণীৰ মাজত ৰাক্ষস বিবাহ (ৰাক্ষসেন বিধানেন উপন্যেমে ইতি শ্ৰুতম্ ভাগৱত - ১০/৫২/১৮) সম্পন্ন হৈছিল। ব্ৰাহ্ম, দৈব, দ্ৰাঘ, প্ৰাজাপত্য, আসুৰ, গাক্ষৰ্ব ৰাক্ষস আৰু পৈশাচ ভেদে বিবাহ আঠ প্ৰকাৰ বুলি কথিত (বিষ্ণু পুৰাণ ৩/১০/২৫)। ৰাক্ষস বিবাহৰ লক্ষণ হ’ল—

হত্যা ছিত্বাচ ভিত্বাচ ক্ৰোশন্তীং ৰুদন্তীং গৃহাৎ।

প্ৰসহ্য কন্যাহং ৰাক্ষসো বিধিকচ্যতে ॥

মনুসংহিতা ৩/৩৩।

অৰ্থাৎ—কন্যাপক্ষ প্ৰতিকূল হলে, সেট পক্ষক হত্যা কৰি, ছেদন কৰি, তেওঁ-লোকৰ গৃহ ভেদ কৰি ৰোকস্যমান কন্যাক বগ পুৰুষক হৰণ কৰি যি বিবাহ কৰা যায়, তাকে ৰাক্ষস বিবাহ বোলে।

কৃষ্ণ আৰু কল্পিণীৰ মাজত ৰাক্ষস বিবাহ কাৰ্য্য সম্পন্ন হোৱা সত্ত্বেও অসমীয়া বিবাহ বিধিত হোম কাৰ্য্য অপৰিহাৰ্য্য হোৱাৰ কাৰণে উক্ত বাপতি সাহোন কৰ্ম্ম ফেৰা নাটকত অসমীয়া ৰীতিৰে দেখুওৱা হৈছে। আকৌ “পৰম মজল ৰাদ্য ভণ্ডে” “বৰ-কন্যাক হাত এক ঠাম কৰিয়ে, “সুন্দৰী স্ত্ৰী অগ্নীতী

সব সঙ্গিতে, “মাথে দুৰ্ব্বাকৃত সিদ্ধি” আদি নাটকীয় কাৰ্য্যও অসমীয়াৰ বিবাহ বিধিৰ একোটি অঙ্গ। গীততো তেনেকৈ “হৰি কল্পিনীক, কেশ এক কৰিয়ে, ভীষ্মক তালে ভুগাব ধৰি পানী” বুলি ইঙ্গিত দিছে। ইও অসমীয়া বিবাহৰ বাঁতি। পৃথিবীৰ প্ৰতিখন দেশতে, তদীয় ৰাজ্যবোৰত তথা অঞ্চল বিশেষে বিবাহ বিধি বেলেগ বেলেগ। গ্ৰাম্যৰ অসমৰ কৃষ আৰু কল্পিনীয়ে অসমৰ বিধিমাতেহে বিবাহ কৰিব। কাৰণ অসমত অসমীয়াৰ নিজৰ বৈশিষ্ট্য আছে। সেই বৈশিষ্ট্য কে তিয়াও এৰি দিব নোৱাৰি। মহাপুৰুষ গৰাকীয়ে অসমীয়াৰ প্ৰাচীন ৰীতিৰে নাটকত কোণস অৰলম্বন কৰি বেচ আকৰ্ষণীয় কৰি তুলিছে। এনেকৈ কল্পিনী হৰণ নাটখনত অসমীয়াৰ প্ৰাচীন ৰীতিৰ কিছুমান চিত্ৰ বা আদৰ্শ সজীৱ ৰূপত দেখা পোৱা হয়। নাটক খনৰ পৰা এনেকুৱা কিছুমান লেচেৰি বুটলিব পাৰিগে অসমীয়া জাতীয় জীৱনৰ একোখনি সজীৱ চিত্ৰ ওলাই পৰিব। চমুকৈ ইয়ানেই মাথ।

(গ-২৯) পাৰিজাত হৰণ নাট :-

মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱৰ দ্বাৰা ৰচিত নাটক সমূহৰ ভিতৰত “পাৰিজাত হৰণ” নাটখনো অনাত্ম। কল্পিনী হৰণৰ পিচতে পাটবাউসী সন্নত ভায়েক বামৰায়ৰ অনুবোধ ক্ৰমে শুকজনে এই নাটখন ৰচনা কৰে। ৰচনা কাল ১৫৬১ বা ১৫৬২ চন বুলিয়েই ধৰি লব পাৰি। নাটখন কল্পিনী হৰণতকৈ আকাৰত সৰু, কিন্তু গাভীৰ্য্যপূৰ্ণ বুলি ক’বলৈ শল আছে। নাটখনত গীতৰ সংখ্যা উনৈশটা। নান্দী গীত নাই। ৰাগৰ সংখ্যা বাৰটা যেনে সিদ্ধুৰা, আশোৱাবী, শ্ৰীগাঙ্গাৰ, কল্যাণ, তুড় ভাটিয়ালী, ধনশ্ৰী, কানড়া, গোবী, বেলো-ছাৰ, তুড়, বসন্ত, পূৰ্বী। তাল চাৰিখন যেনে এতালি, পৰিতাল, যতি, খৰমান। শ্লোক (প্ৰথম শ্লোকেৰে সৈতে) তিৰাঙ্গিনীশটা। পান্থৰ মুখৰ শ্লোক (নাৰদৰ) এটা। ভট্টিমা প্ৰথমৰ আৰু মূৰ্ত্তি মঙ্গল ভট্টিমা সহ দুটা আৰু পান্থৰ (শ্ৰীকৃষ্ণৰ নাৰদৰ, ইন্দ্ৰৰ আৰু বসুমতীৰ) পয়াৰ জাতীয় ভট্টিমা পাঁচটা, সৰ্ব্বমুঠ ভট্টিমা সাতটা। পাৰিজাত হৰণ নাটৰ গাঠনি বাকী কেখনতকৈ সামান্যভাৱে কিছু পৃথক। ইয়াত নান্দী গীত নাই কাৰণে কালিয়দমন আৰু পদ্মী প্ৰসাদ নটৰ লগতহে- ইয়াৰ মিল থকা দেখা যায়। নান্দী গীত নাই কাৰণে “নান্দ্যন্তে সূত্ৰধাৰঃ” এই এই প্ৰবচনবো অত্যাৱ। নাটখন বীৰ ৰস প্ৰধান। ইয়াৰ লগতে বোদ্ৰ, কৰুণ, শূন্যৰ, হাস্য, শান্ত ৰসো আছে। কিন্তু এই পেটেই-খিনি ৰসকে ভঙি ৰসে আঙুৰি ধৰি ভেঙেৰ অধীন কৰি ৰাখিছে। বিশেষকৈ নাৰদৰ মুখত, ইন্দ্ৰৰ মুখত, কল্পিনীৰ মুখত, বসুমতীৰ মুখত, অদিত্য

মুখত আৰু নাট্যকাৰ শব্দবদেবৰ যোগেদি শ্ৰীকৃষ্ণক পৰম পুৰুষ ৰূপে চিনাকী পোৱা হৈছে। নাট্যকাৰ নায়ক শ্ৰীকৃষ্ণ আৰু নায়িকা শ্ৰীমতী সত্যভামা। কল্লিণী হৰণত কল্লিণী হৈ নায়িকা আছিল। কিন্তু এই নাটত তেওঁৰ প্ৰৱেশ থাকিলেও তেওঁৰ প্ৰাধান্য নাই। নাটখনিত নাৰদ মুনিয়েও আঁত ধৰি আছে। তেওঁৰ অভাৱে ঘটনাৰ ক্ৰমবিকাশ নহ'লহেঁতেন। এতেকে শ্ৰীকৃষ্ণৰ পিছতে উপনায়ক হিচাবে নাৰদ মুনিয়েও দ্বিতীয় স্থান পাইছে। মহাপুৰুষ গৰাকীয়ে নাটখনিত বিভিন্ন চৰিত্ৰ অঙ্কণ কৰি সুন্দৰকৈ সজাই পৰাই তুলিছে আৰু সাৰ্থক ৰূপ দিছে। প্ৰতিটো চৰিত্ৰৰে স্বকীয় বৈশিষ্ট্য সমূহ এনেকৈ দেখুৱাব পাৰি যেনে —

পাৰিজাত হৰণ নাটৰ নায়ক স্বৰূপে থকা শ্ৰীকৃষ্ণ দেৱক আৰু অনুপম বা অতুলনীয় ঐশ্বৰিক মহিমামণ্ডিত পুৰুষ স্বৰূপে নেখা পাওঁ। এওঁ হ'ল “কোটি কল্লতক পূৰণ কাম। ঐশেন ঈশ বহে নিজ ঠাম” গুৰুদেৱে সূত্ৰৰ যোগে কৈছে “যে জগতক গুৰু, যাহেবি প্ৰজনা সয়ল সংসাৰ, ব্ৰহ্মা মহেশ বন্দিত পাদপদ্ম পৰম পুৰুষ পুৰুষোত্তম” নাৰদৰ মুখে কোৱাইছে “তোহো পৰম পুৰুষ নাৰায়ণ, ভূমিক ভাৱ হৰণ নিমিত্ত অৱতৰেই”। ইন্দ্ৰই কৈছে “জয়ধাতা কৃত্য সেৱ” “জীৱ নিয়ন্তা তোহো অজ। বন্দো ত্ৰা পদ পঙ্কজ” আৰু “হে কৃষ্ণ ! কোটি ব্ৰহ্মাণ্ডেশ্বৰ !” তোহাৰি চৰণ চোৰি হামাৰ গতি নাই”। বসুমতীয়ে কৈছে “কোটি ব্ৰহ্মাণ্ডেশ্বৰ পৰম পুৰুষোত্তম তোহো জগতক গুৰু”। অদিতিয়ে কৈছে “জয়জয় জগত নিবাস। জয়জয় অস বহিন শ”। কল্লিণীয়েও কৈছে “জগতক পৰমহৰু স্বামী কৃষ্ণ, উনিকৰ চৰণ সেৱা কৰিতে ব্ৰহ্মাণ্ড ভিতৰে কোন দুৰ্দ্ধভ থিক ? ধৰ্ম, অৰ্থ, কাম মোক্ষ চাৰি—পদবস হাতে। মলাৰে, ইত্যাদি। শেষত মুক্তি মঙ্গল উদ্ভিষাতা বৈছে “যো ব্যাপক বিভূ ব্ৰহ্মা অধিকাৰী। ভুকুতি মুকুতি নিত্য কৰতু তোহাৰি” আৰু “জয় জয় পৰম পুৰুষ দেৱেনৱ। ব্ৰহ্মাহৰ কৰু যোগদ সেৱা” ইত্যাদি। এনেকৈ পাৰিজাত হৰণ নাটৰ শ্ৰীকৃষ্ণক এগৰাকী পৰম পুৰুষ ব্ৰহ্মাণ্ডৰ পতি স্বৰূপে দেখুৱাই গোটেই নাটখন উজ্জ্বল ৰস সিদ্ধ কৰি পেলাইছে।

কৃষ্ণ চৰিত্ৰত এটি বিনয় বা নয় ভাৱ সুন্দৰকৈ দেখা পোৱা যায়। দেৱৰ্ষি নাৰদক দেখি পত্নীৰে সৈতে উঠি শ্ৰীকৃষ্ণই “সৰতে পৰণাম কয়ন”। আকৌ “তোহাৰি আগমনে আজু হামাৰ দ্বাৰাকাপুৰ পবিত্ৰ ভেল” বুলিও কৈছে। নিজ জগদীশ্বৰ হৈয়ো আন ঈশ্বৰ ভূত্য সকলৰ প্ৰতি ভক্তি দাব তথা বিনয় ভাৱ প্ৰদৰ্শন কৰাত মনুষ্য চেষ্টা কৰাকে সূচাইছে। চাৰি সিদ্ধক কৃষ্ণই কৈছিল “বিপ্ৰৰ মুখে ভুজো যেন কৰি। বহিৰ হোমো নোহে তাক দৰি”। আকৌ “বিপ্ৰ সেৱাতেসে আমাৰ খ্যাতি। চণ্ডালকো কৰে পবিত্ৰ

জাতি”। তদুত্তৰত চাৰিসিদ্ধই কৈছিল — “মান্য কৰি ব্ৰাহ্মণক। শিক্ষা দিয়া সামান্যক”। কৃষ্ণসো ভেনেকৈ নাৰদৰ প্ৰতি বিনয় ভাৱ প্ৰদৰ্শন কৰি আন সকললৈ আদৰ্শ দেখুৱাইছে। এই ক্ষেত্ৰত কৃষ্ণক এগৰাকী বিনয়ী, ভক্তি-পৰায়ণ, বিপ্লৱংসন মহানুভৱ ব্যক্তি হিচাবে দেখা পাওঁহক। তেওঁৰ সৰ্বস্বত্ব বা সৰ্বময়কৰ্ত্তা ৰূপটো এই খিনিত লুকাই আছে।

আনহাতে কৃষ্ণ এজন তিৰোতা সেকৱা ব্যক্তি হিচাবে অঙ্কিত হৈছে। তেওঁ পত্নী পৰায়ণ অৰ্থাৎ তেওঁ পত্নীৰ কথা এবাৰ নোৱাৰে। পত্নীয়ে যি বিচাৰে, তাকে দিবলৈ তেওঁ বাধ্য। পত্নী পৰায়ণতাৰ উদাহৰণ দুটা দিলত পোৱা হয়। এটা হ’ল নাৰদে স্বৰ্গৰ পাৰিজাত পুষ্পৰ মাহাত্ম্য প্ৰকাশ কৰাৰ পিচত কৃষ্ণক অন্য চিন্তা কৰিবলৈ সুবিধা নিদি তেওঁৰ “প্ৰথম পতনী” কক্সিগীয়ে “এহি দেৱ দুৰ্লভ পাৰিজাত প্ৰাণনাথ হামাক দেহ” বুলি কোৱাত কৃষ্ণই “প্ৰিয়াৰ গোৰে কোলে বৈঠাই কৌতুকে জগতক নাথে কক্সিগীক মাথে পাৰিজাত পিকোৱাল”। নাৰদক দেখি কৃষ্ণই সপটে প্ৰণামো কৰিছিল। কিন্তু লগে লগে কুশল বাতৰি ফেৰাও সুধিব পাৰিলহেঁতেন। পিচে তাকে নকৰি “ৰমণীক বাক্য সফল” কৰাৰ পিচতহে নাৰদৰ বাতৰি সুধিছে “হেমুনীৰাজ। তোহো কুণ্ণে আৱল” বুলি। এই খিনিত কৃষ্ণৰ পত্নী পৰায়ণ-তাৰ প্ৰথম কাৰ্য্য কৰা ফুটি উঠিছে। আনটো হ’ল কক্সিগীক দেৱ দুৰ্লভ পাৰিজাত পিকোৱাৰ পিচত ফিৰিকতিয়ে খাঙৰ দাহ কৰা ঘটনাটো। কক্সিগীক পাৰিজাত পুষ্প পিকোৱাৰ খবৰটো নাৰদৰ মুখে পাই তেওঁৰ “বৰি প্ৰগল্ভা সত্যভামা “মুচ্ছিত হয় পৰল। যৈচে লবঙ্গ লতাক বাতে উৎপাবল, তদ্বৎ কেশ মুক্ত ভেগ” ইত্যাদি। সেই বাতৰি আকৌ নাৰদৰ যোগেদি পাই কৃষ্ণই “প্ৰেমে বিহ্বল হয় মুনিক কাতৰ কল্প বাত পুছিয়ে যৈচে সত্যভামাক সমীপ চাপল’। এইখিনিত কৃষ্ণই সত্যভামাক কৈছে “তোহাক একশত পাৰি-জাত দেৱৰ। সে কক্সিগী, জাহ্নৱতী তোহাক সম সৌভাগিনী নাহি হয়। তোহো হামাৰ প্ৰাণসম প্ৰিয়”। কেৱল তেওঁ ইয়াকে কৈ ক্ষান্ত থকা নাই, তেওঁ শপতো খাইছে এনেকৈ “পাৰিজাত তক সমূলে উপাৰি। ৰোপন কৰবো আনি তুৱা বাৰী” যব মোহি বাক্য নাহি পতি আৱা। কহলো সত্যে সত্যে গুণ জ্ঞান”। আকৌ শপত খায়ো শপত দিছে, তদুপৰি নিজক তললৈ নমাই সত্যভামাৰ মান বঢ়াইছে “হামাক শপত খেব লও” মাথ। উঠ উঠ প্ৰিয়া তেৰি ধৰো হাত”। অসমীয়া ভাষাত খণ্ড বাক্য এটি আছে বোলে “হাতত ধৰাই ভৰিত ধৰাই সমান” কৃষ্ণই সত্যভামাক “তেৰি ধৰো হাত” বুলি কোৱা মানেই ভৰিত ধৰা কথাহে। সত্যভামাই মহামান লাভ কৰিলে। কৃষ্ণই “শুভ্ৰ সমঃ

হাইতে উচিত নোহে” বুলি কলে যদিও সত্যভামাৰ ভয় ক্ৰোধ মিশ্ৰিত “হামো
 ‘কদাচিত্ত তোহাৰি সগ নাহি চাবব’ বুলি কোৱাত ভেঙে” “ভব সম্ভব সাধ
 হব” বুলি আদেশ কৰিলে। সেই সময়তে শ্লোকৰ ডায়াত “ভাৰ্য্যাভক্তঃ”
 আৰু নাৰদৰ ভাষাত “স্ত্ৰীক লাড়িক” বুলি কক্ষক উপহাস কৰা হৈছে।
 নাৰদৰ কথাত কক্ষই “স্ত্ৰীযুজে সে না বুজে কা কৰব?” বুলি কৈছে অৰ্থাৎ
 তিবোতাৰ প্ৰেমযুজখন বৰ লোকতীয়া। একেটা কথাৰে চেনেটা কৰাব বড়াল
 এটি নাবী জাতিৰ আছে। সেই চোৱেই স্ত্ৰীযুজে আৰু তিবোতাক বুজালে
 নুবুজে। শ্লোক এটি আছে “পিতা বহুতি কৌমাৰে ভৰ্তা বহুতি যৌৱনে।
 পুৰুষ স্থবিৰ কালে স্ত্ৰিয়ো নাস্তি স্তম্ভত্বতা” অৰ্থাৎ পিতাকে বালাকালত,
 পতিয়ে যৌৱন কালত আৰু পুৰুষই বৃদ্ধ কালত তিবোতাক বহু কৰি থাকে
 কাৰণে তেওঁলোকৰ স্বাধীন চিহ্নীয়া জাৰ নাই। এতিয়াও শত্ৰুকৰা আশীৰ্ভাগ
 তিবোতা স্বামী মুখাপেক্ষী। তেওঁলোক গৃহিণী হৈয়ো আশীৰ্ভ নিচিনা। কাৰণ
 “অতিথ বাগক শৈব ৰাজা ভাৰ্য্যা তথৈবচ। অস্তি নাস্তি নজানাতি দেহি
 দেহি পুনঃ পুনঃ” অৰ্থাৎ-অতিথি, বাগক, ৰজা, ভাৰ্য্যা এই সকলে আছে নাই
 নাজানে। মাত্ৰ বাবছাৰ দিয়া দিয়া হে কৰে। স্ত্ৰীসকলক কিছুমান কথা
 (বিশেষক গাওঁ অঞ্চলৰ) বুজোৱা কঠিন। তেওঁলোকক “সিঙ্গালেও নিসিজে
 হিকতীয়া মাহ”। সেই কাৰণেই সত্যভামাৰ ক্ষেত্ৰত “সে নাবুজে” বুলি কৈছে।
 তদুপৰি নাৰদৰ মুখৰ পৰা ওলোৱা “তোহো সমস্তীজিত পুৰুষ কবহ নাহি
 দেখি” বাক্যটোৰ উত্তৰত কক্ষই “পাৰিজাতক নিমিত্ত সত্যভামা প্ৰাণ চাড়য়।
 উনিকৰ নিৰ্বন্ধ কত সহব?” বুলি কৈছে। পূৰ্বোক্ত “স্ত্ৰীজিত পুৰুষ” মানেই
 তিবোতা বশ কৰা লোক সকলৰ কথাৰে সূচাইছে। তাৰ বিস্তৃত ভাওনি
 নাৰদৰ পিচৰ বাক্যটোত আছে—“কামাতুৰ পুৰুষক ঐচেন অৱস্থা। স্ত্ৰী যে
 আঙা কৰে, সে অৱশ্যে কৰিতে লাগে”। এইখিনিতে কক্ষই দেখুওৱা “ভাৰ্য্যা
 ভক্তঃ” বা “স্ত্ৰীক লাড়িক” আচৰণৰ কথাটো মূঢ়া মাৰিছে। কাৰণ কক্ষৰ
 এই আচৰণবোৰ দৰাচলতে মনুষ্য চেন্টিয়ে। নাৰদেই পূৰ্বতে কৈ গৈছিল
 ‘মনুষ্য দেখায়া সবলোক মোহেছ। তোহাক স্ত্ৰীৰ বুলি জানয়ে নাহি’। নাৰ-
 দৰ মুখৰ পৰা ওলোৱা “কামাতুৰ পুৰুষক ঐচেন অৱস্থা” বাক্যটো প্ৰধানতঃ
 ইতৰ পক্ষলকহে শুনাৱা হৈছে। হয় বিপুৰ ভিতৰত কাম আৰু ক্ৰোধ এই
 দুটাই প্ৰধান। মানুহ এই দুটাতে বেচি লম্বু আৰু অবাঞ্ছিত লাঞ্ছনা ভোগ কৰিব
 লগা হয়। কক্ষক পতিভাবে বৰণ কৰি বা কামতাবে ভজি গোপীসকলে মুক্তি
 লাভ কৰিছিল। তিবোতাৰ ওচৰত বশ হৈ বা তিবোতা সেকৱা হৈ নিজক
 অবাঞ্ছিত লম্বু হোৱাতকৈ উপহাস কক্ষৰ ওচৰত ভক্তি কৰি নিজৰ জীৱন
 সাধক কৰিবৰ কাৰণে ওলোটা ভাগে পূৰ্বোক্ত বাক্য বোলা হৈছে আৰু কক্ষ

দেবেও জন সাধাৰণক সেই স্বভাৱৰ পৰা আতৰিবলৈ মনুষ্য চেল্টা কৰিছে দেখুৱাইছে। ইয়াতে শৃঙ্গাৰ বসৰ আৱিৰ্ভাৱ হৈ পিতৃ তিবোভাৱ হৈছে অৰ্থাৎ ভক্তিৰসে ভূমুকি মাৰি শৃঙ্গাৰ বসক জ্ঞান কৰি দিছে।

ভগৱান কৃষ্ণৰ “স্ট্ৰীক লাড়িক” স্বভাৱৰ যি মনুষ্য চেল্টা সেয়া পিতৃতো ধৰা পৰিছে। নাৰদৰ “স্ট্ৰী যে আভা কৰে, সে অৱশ্যে কৰিতে লাগে” বাক্য মিলিল। কাৰণ সত্যভামাই কোৱা ভোহো হামাক কদাৰ্থিতে আনল ? দানৱক বেটী শচীক চাটু কয় পাৰিজাত নেৱৰ ? আঃ তব ধিক্কাৰ বহোক। হে প্ৰাণনাথ ! কাহেক উন্নত থিক ? সম্ভবে পাৰিজাত আনহ’ এই বাক্য মতেই কৃষ্ণই পাৰিজাত তক উভাৰি আনিছিল ? শচীৰ মুখতো কৃষ্ণৰ কামাত্বৰ স্বভাৱৰ (মনুষ্য চেল্টাৰ) এয়াৰি প্ৰবচন ওলাইছিল “ওহি গোপী বিটাল গোপাল। উনিকৰ আগে গোকুলক স্ত্ৰী নাহি বহন। দেখু কংসক দাসী কুবুজী তাহেক হাত এৰাবল নাহি” পাৰিজাত তক হৰণ কৰি অনাৰ পিতৃতো কৃষ্ণই “এথানোহে, ছায়াৰ পৰাৰ নিকেটে নিয়া ৰোগণ কৰহ” বুলি সত্যভামাই কোৱাত যি আদেশ সেই মতেই কৰিছিল। এনেকৈয়ে ভগৱান কৃষ্ণক “ভাৰ্ম্যাভক্তঃ” হিচাবে দেখা পাওঁ।

ভগৱান কৃষ্ণই “একেলগে চাৰিটি কাৰ্য্য সাধন কৰিছিল “নবকাসুৰ মাৰি দেৱকাৰ্হা সাধি ইন্দ্ৰক জিনিয়ে পাৰিজাত আনি” পৰাকাত মহানন্দে বাস কৰিছিল। ইয়াৰ পৰাই কৃষ্ণৰ সৰ্ব্বেশ্বৰত্ব তথা বীৰত্ব প্ৰকাশ পাইছে। এই দুটা কৃষ্ণ চৰিত্ৰৰ প্ৰধান বিশেষত্ব। যিজন নবকাসুৰে নিজৰ ৰাজধানীত শত্ৰুপক্ষৰ অগম্য কৰি ৰাখিছিল, অগ্নিৰ পৰিখা, গিৰিদুৰ্গ শত্ৰুদুৰ্গ আদিৰে পৰিবেষ্টিত কৰি ৰাখিছিল ভাগৱত ১০/৫৯/৩) তেনেকুৱা এজন বীৰ পুৰুষক আৰু অস্বাভাৱী অধিপতি ইন্দ্ৰৰ নিচিনা এজন প্ৰভাৱশালী বীৰ পুৰুষক পৰাজয় কৰা নিজৰ বীৰত্ব প্ৰকাশ কৰিছে। নাটকৰ একেবাৰে শেষত কৃষ্ণৰ সৰ্ব্বেশ্বৰত্ব পূৰ্ণৰূপে প্ৰতিফলন হোৱা দেখা যায় মুক্তি মঙ্গল উদ্ভিগৰ যোগেদি। তাত কৈছে “মঙ্গলমতি লোক অবহ নাহি জানি। নাহি নাহি গতি বিনে শাৰঙ্গ পানি ॥ চিন্তহ হৰিক চোৰহ আন আন। হৰি নামে কক সুদূত বিশ্বাস ॥ ধৰমক উপৰি ৰাজা নাম। কৃষ্ণ কিঙ্কৰ কহ বোল ৰাম ৰাম” ॥

পাৰিজাত হৰণ নাটত নাৰদ মুনিৰ চৰিত্ৰই সকলোতকৈ বেছি সহায় কৰিছে। স্ট্ৰীনাৰ ক্ৰম বিকাশ এওঁৰ পৰাই হৈছে। ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণৰ একেলগে চাৰিটি কাৰ্য্য সাধন এওঁৰ জৰিয়ৰে নহলহেতেন। আদিৰে পৰা শেষ পৰ্য্যন্ত নাৰদৰ ভূমিকা নাটৰ মাজত বিশাৰদীন ভাৱে বৰ্ত্তি থকা দেখা যায়। এওঁ সৰ্ব প্ৰথমতে দেৱৰাজ ইন্দ্ৰৰ সহায়ক (পাত্ৰ) হিচাবে কৃষ্ণৰ ওচৰলৈ আহে আৰু

ইন্দ্রৰ কাৰ্য্য সমাধা কৰি তেওঁ কৃষ্ণৰ ওচৰতে বৈ যায়। স্বাৰকাত কৃষ্ণৰ ওচৰত থাকিয়েই তেওঁ জ্ঞাত থকা নাই। তেওঁৰ টুটকীয়া আৰু কলহ প্ৰিয় সহজাত স্বভাৱটি মন জোঁলোঙাৰ পৰা উলিয়াই কৃষ্ণক আৰু সত্যভামাক থকা সৰকা কৰিলে। কলহ প্ৰিয়তাও তেওঁৰ কোনো স্বাৰ্থ নাই। কাহিনীৰ কল্পপ্ৰাপ্তি কামনাৰে তেওঁ ঘটনাৰ আঁত ধৰি দৃষ্টিক দমন আৰু সন্ত সাধুক পালন কৰণার্থে ভগৱানক সহায় কৰি নামৰ মহিমা আৰু ভগৱৎ শক্তি ভক্তি বিস্তাৰ কৰি দিয়ে। পৃথিৱীত শিৱান বিলাক প্ৰাণী আছে সকলোকে ভগৱানে একো একোটা কাম দিছে। মনুষ্য, দেৱতা, দ্ৰুৱ, ঋষি, মূনি আদি বিভিন্ন জাতি সম্প্ৰদায় বিশেষে কাম আছে। মনুষ্যক দেৱতাৰ কাম কৰিবলৈ আৰু দেৱতাৰ মনুষ্যৰ কাম কৰিবলৈ দিয়া নাই। সেইদৰে অসুৰকো দেৱতাৰ কাম কৰিবলৈ দিয়া নাই। কিন্তু যেতিয়াই নিজৰ কৰ্তব্যক নেওচি স্বাৰ্থাঙ্ক হৈ হিতাহিত জ্ঞান লুপ্ত কৰি সীমা পাৰ হৈ যাবলৈ উপক্ৰম হয় বা কৰে সেইজনকে ভগৱানে দমন কৰে। উক্ত সীমা পাৰ হোৱা আৰু কৰ্তব্য লঙ্ঘন কৰা ব্যক্তিক দমন বা হনন কৰি পৃথিৱীত শান্তি বিৰাজ কৰিবলৈ আৰু নামৰ মহিমা বৃদ্ধি কৰিবলৈ নাৰদে অহোপুৰুষাৰ্থ কৰি কুৰে। কংসও সেই কৰ্তব্য লঙ্ঘন কৰা ব্যক্তিকলৰে অন্যতম। তেওঁক হনন কৰিবলৈ কৃষ্ণক সূচনা কৰিছিল নাৰদেই এই বুলি “ভাৱ সংহাৰতা আউৰ নাই তুমি বিনা। কংসক বধিবা তুমি পৰঙুই দিনা” (কীৰ্ত্তন)। ঠিক তেনেকৈ মূৰ নৰকেও এওঁ লোকে কৰ্তব্যৰ সীমা লঙ্ঘন কৰা হেতুকে তেওঁলোকক পৃথিৱীৰ স্বৰা আতৰ কৰিব লগা হ’ল। সেই কাৰণেই নাৰদৰ আৱিৰ্ভাৱ। তেওঁ পূৰ্বতো কৃষ্ণক সূচাইছিল “কাল যৱনক নৰকাসুৰ মাৰিবাহা পাঞ্চজন্য অসুৰ”।

কলহপ্ৰিয় নাৰদে পাৰিজাত হৰণ নাটত যি অবটন ঘটালে সেই কথা সকলোৱে জানে। এগাহ পাৰিজাত ফুল জানি কৃষ্ণক তাৰ মহিমা বখানি অৰ্পণ কৰিলে। কৃষ্ণই কল্পিত পিন্ধালে। এইটো নিচেই সৰু কথা। কিন্তু চোঁতে বোঁতো কৰি সত্যভামাক “তোহো দুৰ্ভাগা ভেলি”, “হে মাত। কি কল্প, কহিতে বৰ দুখ লাগে”, “এসব কথা কহিতে দোষ” “ওহি পাৰিজাতক যোগ্য সত্যভামা”, “তোহাৰ জীৱন ধিক ধিক,” “তোহো জীৱতে মৰল” ইত্যাদি কথাৰে অন্তৰত ঈৰ্ষা, ক্ৰোধ, আভিমানৰ ভাব সজাব কৰে। “বহিৰ সংযোগে যেন উথলিল মৃত”। সেই একজন নাৰদেই আকৌ কৃষ্ণৰ ওচৰলৈ গৈ “তোহো এখা কোন সুখে বইছ?” সেৱিয়া সত্যভামা পাৰিজাতক নিমিত্ত অপমানে অন্ন পান সব ছোড়ল, পৰম ভাপে বৰৈছে। হা হা চক্ষুৰে দেখিতে পাল কি নাহি পদ, দেহ সত্বে স্বাৰ”। এনেকৈয়ে কৃষ্ণৰ অন্তৰতো

চিন্তাৰ জুইকুৰা জ্বলাই দিয়ে। নবক বশৰ কাৰণে যাক্ষা কৰা কালতো “তোহো স্ত্ৰীক লাড়িক”, “তোহো সম স্ত্ৰীজিত পুৰুষ কবহ নাহি দেখি”, ইত্যাদি কথাৰে কৃষ্ণক থকা সবকা কৰে। ইন্দুৰ ওচৰলৈ পাৰিজাত তক খুজিবলৈ কৃষ্ণই আচলজনকে পঠালে। “এনেয়ে বড়ী নাচনি, তাত্তে নাতিনীয়েকৰ বিয়া”। নাৰদে দৌত্যকাৰ্য্য কৰি ইন্দুৰ ওচৰলৈ গৈ ইন্দু, কৃষ্ণ আৰু শচী, সত্যভামাৰ মাজত ক্ৰোধবহি দূতগে জ্বলাই দিয়ে। ইয়াৰ পৰিণিত স্বৰূপে কৃষ্ণই ইন্দু বিজয় কৰি পাৰিজাত তক দৰ বকালৈ লৈ যায়। সিমানতে নাৰদৰ টুটকীয়া কাৰ্য্যাবলীৰ ওৰ পৰে।

নাৰদৰ লগত এজন বহুৱাও আছে। নাটকৰ ভাষাত তেওঁক ‘বসুৱা’ বুলি কয়। বহুৱাজনক নাটকত প্ৰথমতে দেখা নাপাওঁ। নাৰদ যেতিয়া সত্য ভামাৰ ওচৰলৈ যায়, তেতিয়াহে তেওঁৰ নাম ওলাইছে। নাটত আছে “বসুৱা চুৱড়ি ধাৰল, মূনি তথি বৈঠল”। এই বহুৱাজন দৰাচলতে নাৰদৰ শিষ্য। এওঁ বহুৱা হিচাবে ওলাই দৰ্শকক হাঁহিৰ খোৰাক যোগায়। বিশ্বামিত্ৰৰ লগতো এজন বহুৱা আছে। তেওঁ হ’ল বিশ্বামিত্ৰৰ শিষ্য গালবমুনি। এনেকৈয়ে নাৰদৰ চৰিত্ৰটি নাটকত আমালোকে দেখা পাওঁহক। কৰ্ম্মীণী হৰণত বেদ-নিমি, বাম বিজয়ত বিশ্বামিত্ৰ যেনেকুৱা, তেনেকৈয়ে পাৰিজাত হৰণত নাৰদক খৰি ল’ব পাৰি।

পাৰিজাত হৰণ নাটত ইন্দুৰ চৰিত্ৰ এটি লেখত সবলগীয়া চৰিত্ৰ। নৰকাসুৰৰ অত্যাচাৰত অতীৰ্থ হৈ ইন্দু আৰু সতীৰ্থসকল কৃষ্ণৰ ওচৰত শৰণাপন্ন হয়হি। ইন্দুৰ আগে আগে নাৰদে আহি কৃষ্ণক নৰকাসুৰৰ বিচেষ্টা নিবেদন কৰিলেহি। ঠিক পিচতে শচীৰ সৈতে ইন্দু আহি কৃষ্ণক নিবেদন কৰিলে এই বুলি “পাপী নৰকাসুৰে কোন নকবল। বৰপক ছত্ৰ, মনি পৰ্বত এসব কাটি আনল। হে কৃষ্ণ! কি কহব, মাতৃ অদিতিক কুণ্ডল দোহো বাখিতে নাহি পৰিলো। আৰু হামাৰ, কি হৈতে বহল” ইত্যাদি। বৰপক ছত্ৰই হেনো জলবষণ কৰে (বিষ্ণুপুৰাণ ৫/২৯/১০) আৰু মন্দৰ পৰ্বতৰ অগ্ৰ ডাগত থকা মনি পৰ্বত নামৰ অতি মূল্যবান শুল্কটো নৰকাসুৰে লৈ আহিছিল। কেৱল সেয়ে নহয় মাতা অদিতিৰ অমৃতবৰ্ষী কুণ্ডল জোৰ, (বিষ্ণু পুৰাণ ৫/২৯/১১) বলপূৰ্বক ভাবে আনিছিল। পূৰ্বোক্ত বস্তু কেইপদ অতি মূল্যবান আছিল। তাৰ অভাৱ হোৱাত ইন্দুৰ দুখে শোকে ম্লিন্নমান। আকৌ ‘ভূতৰ ওপৰতে দানহ’। সেইখিনি জনাব উপৰিও “আনল স্বৰ্গক মাৰি। দেৱক যতয়ে কুমাৰী”। ইয়াৰে উপায় বিচাৰি আহি কৃষ্ণক কৈছে “সৰ্বস্ব নৰহে হামাৰি। তুৱা পাৱে কৰোহো সোহাৰি”, আৰু ‘বাগ জগন্নাথ হাহি হাহি’। কৃষ্ণ

“নৰকাসুৰ বধিতে আজু হামো প্ৰয়াণ কৰব” এই উক্তিৰ আশ্ৰিত হৈ তেওঁ
 ‘কৃষ্ণ নাৰদক প্ৰদক্ষিণ কৰি কহো পৰি পৰণাম কল্প বিদায় লৈলো ঐৰাহাত
 চড়ি ইন্দু চলল”। ইন্দুই এই প্ৰসঙ্গত কৃষ্ণদেৱৰ মহিমা আৰু প্ৰাণী শক্তিৰ
 এটি পৰিচয় ডাঙি ধৰিছে। স্বৰ্গৰ দেৱতা হৈ পৃথিৱীৰ এজন মনুষ্যক স্বৰ্গ-
 বন্ধাৰ উপায় বিচৰাত দেৱ গৌৰৱ তথা জয়বন্ধৰ সন্মান লাঘৱ হৈছে।
 কিন্তু উপায় নাই। বলে নোৱাৰা শিল্পক পৰি নমস্কাৰ কৰিবই লাগিব।
 দেৱতা হলেও তেওঁলোক কালৰ অধীন। গতিকে উপৰত সান্নিধ্য লাভ নক-
 ৰিলে তেওঁলোকৰ প্ৰতি পদে পদে বিৰহি। এতেকে পৰম্পৰক শ্ৰীকৃষ্ণৰ মহিমা
 বিকাশত ইন্দুই আহিলা হিচাবে নাটকত স্থান দিছে। তেৱেঁই প্ৰকাশ কৰিছে
 “হে কৃষ্ণ! কোটি বন্ধাশ্ৰব! তোহাৰি চৰণ চোড়ি হামাৰ গতি নাই নাই”
 ইত্যাদি। নৰকাসুৰ বধৰ পিচতো “দেৱসৰ আনন্দে দুন্দুভি বজাই জয় কৃষ্ণ
 জয় কৃষ্ণ বোলি শিৰ কুসুম বৰিষল”। ইন্দুই “নৰকাসুৰক মাৰি হামাক ক্তাৰ্থ
 কয়ল। বাবুৱাৰ তোহো উদ্ধাৰ কৰহ। তোহাক গুণ শুভয়ে নাই পাৰি” বুলি
 কৈ “প্ৰেমে লোভক ৰাৰে”। কিন্তু ক্ষণেকৰ ভিতৰতে সেই দেৱৰাজ ইন্দুই মত
 সলালে। যিজন “তোহাৰি চৰণ চোড়ি হামাৰ গতি নাই নাই” বুলি “বাগ
 জগন্নাথ গ্ৰাহি গ্ৰাহি” বুলি শৰণ পৰিছিল সেই দেৱৰাজে তেওঁৰ উপকাৰী
 শ্ৰীকৃষ্ণক যিজন “মহেন্দ্ৰক দুঃখ দেখিয়ে পৰম কৃপাময় নাৰায়ণ হাতে ধৰি
 তুলি ইন্দুক আশ্বাসি”, “তোহো তাপ তেজহ। তোহাৰি বৈৰি নৰকাসুৰ সে
 গতায়ু ভেল” তাহেক মাৰি দেৱতাসৰক প্ৰয়োজন সত্ত্ব সাধব” বুলি আশ্ৰিত
 কৰি মূৰ দাব আৰু নৰকাসুৰক মাৰি ‘যশ সাহল’, সেইজনৰ গুণ উপকাৰ
 পাহাৰ ক্ষণেকৰ ভিতৰতে ‘হামাকু আশু কৃষ্ণ কোন হয়? তাহেক জিনি
 পাৰিজাত এখনে আনব’ আৰু ‘অয়ে যাদৱ! শটীক পাৰিজাত কৈছে নিয়া
 যাৱ। ওহি তীক্ষ্ণ ৰবে তোহাৰি প্ৰাণ চোড়াবব। হামাক আশু কাহা যাৱ”
 বুলি কোৱাত ইন্দুক আমি “স্বাৰ্থপৰ দেৱাধম” অথবা “অকৃতজ দেৱাধম”
 বুলি ক’লে দোষ হবনে? ঐশ্বৰ্য্য মদে অন্ধ তামসিক দেৱতা জনৰ বিষয়ে
 ভাৱতেও কৈছে

যযাচ আনম্য কিৰীট কোটিভিঃ

পাদৌ স্পৃশম্যুতমৰ্থ সাধনম্।

সিদ্ধাৰ্থ এভেন বিগ্ৰহাতে মহান্

অহো সুৰাণাঞ্চ তমো যিগাজ্যতাম্ ॥

ভাগৱত ১০।৫১।৩১

অৰ্থাৎ — স্বাৰ্থ সিদ্ধিৰ অভিপ্ৰায় কৰি স্বৰ্গ পুৰন্দৰে অবনত মস্তকে কিৰী-
 টিৰ অগ্ৰভাগেৰে যি জন অতল বিক্ৰমশালী অচ্যুত ভগৱানৰ দুই চৰণ স্পৰ্শ কৰি

প্ৰথমতে এনেকৈ প্ৰাৰ্থনা কৰিছিল, কিন্তু পিচত সেই পুৰুষৰেই তেওঁৰ জীৱন শব্দ ভৌম নৰকাসুৰ নিধনত নিজৰ ইচ্ছা সিদ্ধি সমাপণত চন কালৰ মধ্যতে পৰ্ব্বশ্ৰেষ্ঠ ভগৱানৰ লগত এটি সামান্য পাৰিজাত ভৰুক লৈ বিবাদ কৰিলে। এই কাৰ্য্যত দেৱতা তমোভণী হিচাবে পৰিচিত হ'ল। ঐশ্বৰ্য্য মদক ধিক্কাৰ।

নৰকাসুৰৰ অত্যাচাৰত আৰু আক্ৰমণত পৃথিবী সম্পত্তি ছেকতাই ইন্দ্ৰৰ পূৰ্ব মদগৰ্ব্ব চূৰ্ণ হৈছিল। হেৰোতা সম্পত্তি পুনৰ লাভ কৰি তেওঁৰ অহঙ্কাৰ ইমান বাঢ়িছিল যে ভগদীশ্বৰ বুলি শুবা শ্ৰীকৃষ্ণক তেওঁ পিতৃ মনুষ্য বুদ্ধিহে কৰিছিল। দৰিদ্ৰ হসেনেও ভগৱৎ চিন্তা কৰা আৰু ধনী হলেই “ভৃগৱৎ মন্যতে ভগৱৎ” হলে ভগৱন্তই কেতিয়াও সহ্য নকৰে। যুদ্ধত পৰাজয় মানি ইন্দ্ৰই নিজৰ কুল স্বীকাৰ কৰিলে আৰু “আপোনাক গৰিহা কয়ল” আৰু পুনৰ “তোহাৰি মায়ায়ে মোহিত অন্ধ। কয়লো যুদ্ধ হামো মহানন্দ “অন্ত অপৰাধ সহব হৰি মোই। চৰণে শৰণ লৈলো অৱ ভোই” বুলি ভগৱৎ স্তুৱন কৰিলে। সচাঁ কথা যে ইন্দ্ৰই ভগৱৎ মায়াত অন্ধ হৈছে তেওঁৰ লগত যুদ্ধ কৰিছিল। সকলো মায়াৰ অধীন। এতেকে ইন্দ্ৰৰ যুক্তি মানিব-লগীয়া। এওঁৰ পৰা আমি ভ্ৰান্তত কৃষ্ণৰ পৰমেশ্বৰত্বৰ দুটা ইঙ্গিত পাব। শেষতো তেওঁ প্ৰকাশ কৰিছে “ওহি কোটি কোটি ব্ৰহ্মাণ্ডেশ্বৰ, ব্ৰহ্মা, মহেশ সেৱিত পাদপঙ্কজ, ভগৱতক পৰমশুক নাৰায়ণ শ্ৰীকৃষ্ণ” বুলি। গতিকে ইন্দ্ৰৰ ভ্ৰম দূৰ হৈছে। মায়া আৰু কালৰ অধীন কাৰণেই ব্ৰহ্মাদি দেৱতা সকলৰ স্বতন্ত্ৰতা নাই।

আনহাতে ইন্দ্ৰক আমি “ভাৰ্য্যাভক্ত: “অৰ্থাৎ তিবোতা সেকৱা হিচাবে নাটকত দেখা পাব। তেওঁ ভাৰ্য্যা শতীৰ গৰিহা শুনিহে বোধ হয় কৃষ্ণৰ লগত যুদ্ধ কৰিছিল। শতীৰ উচঠনিত তেওঁ নাৰদৰ আগত বৰ কোমল সুৰেৰে এশাৰ কথা কৈছিল “দেৱশ্ৰীক পাৰিজাত কিমন্তে দিতে পাৰি? শ্ৰীক কথা কৃষ্ণতে বিদিত” ইত্যাদি। সচাকথা যে সত্যজ্ঞানৰ কাৰণে কৃষ্ণৰ যি অৱস্থা ঠিক তেনেদৰে ইন্দ্ৰৰো একে অৱস্থাই। “বলীৰলং বেত্তি” অৰ্থাৎ বলীয়েহে-বলীৰ কথা জানে। সাপে সাপৰ ঠেং দেখাৰ দৰে বৈষয়িক সুখ লিপ্ত জনেহে বিষয়ৰ কথা জানে ইন্দ্ৰয়ো সেই সুৰভেহে সুৰ মিজাই কৈছিল “শ্ৰীক কথা কৃষ্ণতে বিদিত” বুলি দেইবাৰেই ইন্দ্ৰকো আমি তিবোতা সেকৱাৰ লেখত ধৰিব পাৰোঁক। তিবোতাৰ কথাত ভোল গৈ প্ৰাণক কাভৰে ইন্দ্ৰ পলায়” আৰু “ওহি পাৰিজাত তোহো নিস্তা যাত্ৰ” বুলি কৰিলে ৰাধ্য হ'ল। এয়ে ইন্দ্ৰৰ কথা।

শ্ৰীকৃষ্ণৰ আঠ গৰাকী প্ৰধান মহিষীৰ ভিতৰত “প্ৰথম পত্নী” কল্মিণী আৰু “প্ৰচণ্ড প্ৰগলভা” সত্যভামাও অন্যতম। নাটকত আমি দুয়ো-গৰাকী পত্নীক দুটা দিনত দেখা পাব হক। এগৰাকী পত্নীৰ চৰিত্ৰৰ লগত আনগৰাকী পত্নীৰ চৰিত্ৰ মিল দেখা পোৱা নাযায়। কল্মিণী দেৱী বিনয়ৰ প্ৰতিমূৰ্ত্তি স্বৰূপে দেখা দিছে আৰু নিত্ৰকাম ভক্তিৰ সজীৱ প্ৰতীক হিচাবে আছে। তেওঁ কৃষ্ণৰ ওচৰত পাৰিজাত পুষ্প প্ৰথম পত্নী হিচাবে গৰ্ব কৰি দাবী কৰা নাই। বৰঞ্চ “নমিয়ে স্বামীৰ পাৱে, মাসে অভুৰি যুৰি হাত। অৱগ্ৰাণ নাথ, মাথে মিলাত মোহি ওহি কুসুম পাৰিজাত” কিন্তু সত্যভামা “ভুবন অনুশমা”, আৰু “পৰ্ণিমাক চান্দ দশন পৰকাশা” হলেও তেওঁৰ প্ৰেম বিস্তৃত নহয় আৰু মান অভিমান আদিৰে ভৰা। তেওঁ ব্যক্তি কেন্দ্ৰীক আৰু তেওঁৰ ভক্তি মান্নাময়ী আৰু সৰ্বম। তেওঁ নাৰদক গৰ্ব কৰিও কৈছে “হামো জানো, মোহি সম সৌভাগিনী জাৱৰি নাই”। অভিমানিনী সত্যভামাই অনভিমানিনী আৰু অসুয়াহীনা কল্মিণীয়ে পাৰিজাত পুষ্পলাভ কৰা (নাৰদৰ মুখে) সংবাদ পাই “কোপে অপমানে জ্বাজ্বাবি দেখিয়ে দেৱী সত্যভামা মুহুৰ্ত্তত হুৱা পৰল। যৈচৈ লবঙ্গ লগাফ ৰাতে উৎপাল, তৎবৎকেশ মুক্ত ভেল, মুখে বচন হৰল, নাসাত প্ৰাণ বায়ু নাই খেল”। কিন্তু সত্যভামাক লগত লৈ গৈ পাৰিজাত পুষ্প আনি দ্বাৰকাত তেওঁৰ দ্বাৰ সন্মুখত ৰোপন কৰাৰ পিচতো কল্মিণীৰ অক্লিম কৃষ্ণ ভক্তি এটল অচল, অবিচলিত কৃষ্ণ প্ৰেম। কৃষ্ণক তেওঁ “সখীসত্ত্ব সহিত আমি কহো সপটে পৰণাম কয়ন”। স্বামী ভক্তি কল্মিণী চৰিত্ৰৰ উৎকৃষ্টতম অঙ্গকাৰ। সত্যভামাই শ্ৰীকৃষ্ণৰ অনুগ্ৰহ লাভ কৰি আৰু পাৰিজাত তক প্ৰাপ্তিত তেওঁ গৰ্ব পৰ্বতত উঠে। কল্মিণীক তেওঁ গৰ্ব কৰি কবলৈ ধৰে “অল্লোবিদৰ্ভ ৰাজকুমাৰী। তোহো স্বামীক ঠামে গোটা এক পাৰিজাত পুষ্প পাবল। পেখু, পেখু, হাবত সোহি পাৰিজাত সমূলে উপাৰি কৃষ্ণক হাতে নাই আনলো, তাৱত চাড়লো নাই। হামাৰ সৌভাগ্যক মহিমা পেখু পেখু”। কিন্তু সত্যভামাৰ কথাত কল্মিণীয়ে অতি বিনয় অথবা বিনয় সুৰত কৈছিল “অৱে ভগিনী সত্যভামা। কি কহেহ? জগতক পৰমগুৰু স্বামী কৃষ্ণ; উনিকৰ চৰণ সেৱা কৰিতে ব্ৰহ্মাণ্ড ভিতৰে কোন দুৰ্ভাগ খিৰু? ধৰ্ম, অৰ্থ, কাম, মোক্ষ চাৰি পদবস হাতে মিলাবে। তোহাৰি পাৰিজাত কোন কথা?” গীততো ধ্বনিত হৈছে “হৰিত ভকতি সতী কোন নিমিলায়”। কল্মিণীয়ে “এচন ভকতিক মহিমা কছিতে কল্মিণীক প্ৰেম পৰশন”। এতেকে দেখা যায় যে সত্যভামাই অশাস্ত পদাৰ্থটোক লৈ হি গৰ্ব কৰিছে, কল্মিণীয়ে কিন্তু তালৈ দ্ৰুক্ষেপকে কৰা নাই। শুভা কল্মিণীৰ এই কথাষাৰিয়ে নাটকনিত ভক্তিৰসৰ জোঁৱাৰ তুলিছে। পাৰিজাত

কল্পত তেওঁ নাযিকা নহলেও তেওঁৰ কথাৰ মূল্য আছে। সত্যভামাৰ কল্পিতৰ প্ৰতি সম্বোধন “অয়ে বিদৰ্ভ ৰাজকুমাৰী।” পদটো তাত্ক্ষণিকপ্ৰাণত প্ৰস্ৰাৱ হৈছে আৰু অশোভনীয় হৈছে। ক’ৰণ কল্পিতা দেৱী কৃষ্ণৰ “প্ৰথম পতনী”। সেইফালৰ পৰা সত্যভামাৰ ৰায়েক হিচাবে গণ্য হ’ব। কিন্তু কল্পিতাৰ সম্বোধন পদ “অয়ে ভগিনী সত্যভামা”। এই পদটো সহানুভূতি-শীল আৰু সঁচাৰ সূচক অৱশ্যে সত্যভামা গৰ্বিতা তথা অভিমানিনী হলেও দুটা দশত আমি তেওঁক ভক্তিপৰায়ণা আৰু বিনয় হোৱা দেখা পাওঁহক। প্ৰথমটো হ’ল তেওঁ “পেছি মুনিক ধনি অবনত কায়। পৰি পৰণাম কয়লি পুনু মাই”। দ্বিতীয়টো হ’ল শচীৰ কৃষ্ণ নিন্দাৰ সমুচিত প্ৰত্যুত্তৰ দি তেওঁ কৃষ্ণৰ প্ৰতি থকা ভক্তিৰ পৰিচয় দিছিল এই বুলি “অয়ে ইন্দ্রানী ! জগতক পৰমগুৰু হামাৰ স্বামী। যা’হৰ নাম সুমৰিতে মহামহা পাপীসৰো সংসাৰ নিস্তবে, তাহেক তোহো অতয়ে নিন্দা কৰহ?”

সত্যভামাই দেৱৰাজ ইন্দ্ৰৰ প্ৰতি যি অশোভনীয় ব্যৱহাৰ কৰিছে, তাৰ পৰা তেওঁৰ নাৰীসুলভ বিনয়তাৰ অভাৱ স্পষ্টভাৱে দেখা পোৱা হয়। ইন্দ্ৰই অশোভনীয় ব্যৱহাৰ নকৰি তদুৰত্তত “ওহি শ্ৰীকৃষ্ণক যত পতনী থিক, তাহেক মধ্যে তোহো বৰি প্ৰচণ্ড প্ৰগল্ভা” বুলি কৈয়েই তেওঁ সন্তোষ লাভ কৰিছে। কিন্তু ইন্দ্রানী শচী আৰু সত্যভামাৰ মাজৰ মিশ্ৰন বিতৰ্ক বা কথাত কটাকটি, তাইল মন কৰিলে প্ৰকৃততে অসমীয়া পোহাৰীৰ মুখ চুপতিৰ এটি আমোদজনক লঘু হাস্য বসাম্বন্ধক চিত্ৰ ভাহি উঠে। শচীৰ কৃষ্ণনিন্দাৰ “ওহি গোপীবিটাল গোপাল”তকৈ সত্যভামাৰ “ভাতিব্ৰজ কয়লি” বাক্যাংশটি বেচি গম্বুৰ। সত্যভামাই “চুঙা চাই সোপা” টো টান কৈ মাৰিলে। শচীয়ে যথোচিত উত্তৰ দিব নোৱাৰি ইন্দ্ৰঃ “তোহাক জীৱন ধিক ধিক। মানুহী জীক অতয়ে কদৰ্থনা শুনিয়ে বহৈছ” বুলি কৈ উৰহৰ খং উগাচাবিতে সাৰিছে। শচী সত্যভামাৰ সেই বাক্য বিতৰ্ণ বা মুখ চুপতিখনে দুয়োগৰাকীকে দন্দুৰী নাৰী নাৰীলৈ তেলি দিছে আৰু দেৱী পৰ্যায়ৰ পৰা অধঃ পতিত হৈছে। সত্যভামাই শেষত অৰ্থাৎ পাৰজাত তৰু ৰোপনৰ বেজিকাও সতিনীৰ কথা পাহৰা নাই। ‘হামাৰ বহুত সতিনী থিক’ বুলিকে “এথা নোহ, হামাৰ পৰাৰ নিকটে নিয়া ৰোপন কৰহ” বুলি কৈছে। সত্যভামাই নিজৰ অভিলಾষ পূৰাইছে। তেওঁ যি ইচ্ছা তাকে কৰিলে। তেওঁৰ লগত সহায়িকা হিচাবে ইন্দ্রমতী নামৰ এগৰাকী সখী আছে। তেওঁ “ওহি দূৰন্ত চিন্তা পৰিহৰ” বুলি কৈ মুৰ্ছিতা সত্যভামাক আশ্বস্ত কৰিছে আৰু “উঠহ উঠহ” বুলি কৈ তুলি দিছে। সত্যভামাৰ সহচৰিণী হিচাবে সখী গৰাকীয়ে নিজৰ বান্ধবীৰ দ্বিত্যসাধন কৰি বিশ্বাস যোগ হৈ পৰিছে।

পাৰিজাত হৰণ নাটত বসুমতী আৰু অদিতি মাতাৰ দুটি চৰিত্ৰ কৃষ্ণ ভক্তি প্ৰচাৰ বা প্ৰকাশৰ আহিলা হিচাবে থকা দেখা যায়। জগতৰ বিপদকাৰী অসুৰ ধুবন্ধৰ নৰকৰ মাতৃ বসুমতীয়ে নিজৰ পুত্ৰকৰ অন্তৰ্গামীৰ পৰিণামৰ কথা সুঁৱৰিছে “ভোহাক দ্ৰোহ কৰিয়ে পাপী পুত্ৰ নৰক নিজ গাঙে নাশ গেল” বুলি। কৃষ্ণক পৰমেশ্বৰত্বৰ চিনাকী কৰি দিছে ‘কোটি ব্ৰহ্মাণ্ডেশ্বৰ পৰম পুৰুষ পুৰুষোত্তম। তোহো জগতক ণ্ডক” বুলি। তেওঁৰ পৰা আমি কৃষ্ণক জগতৰ ণ্ডক হিচাবে মানিবলৈ শিক্ষা পাতোঁ। শ্ৰীকৃষ্ণো তেওঁক “আশ্বাসিয়ে অন্তঃপুৰ প্ৰবেশি কহো জগদন্তক ৰাজ্য অভিষেক কল্পন”। কৃষ্ণভক্তি বিকাশৰ আন এগৰাকী আহিলা হ’ল অদিতি। নৰকা-সুৰে হৰণ কৰি নিয়া অমৃতপ্ৰাসী কুণ্ডল নোম্বোৰ শ্ৰীকৃষ্ণই অদিতিৰ হাতত সমৰ্পণ কৰিছে। প্ৰণম্য দেৱমাত্ৰে দাদমৃত প্ৰাৰ্হি-কুণ্ডলে—পাৰিজাত হৰণ নাট)। তেওঁ কৃষ্ণক পৰম ঈশ্বৰ জানিয়ে যৈচে তুতি আবন্তন”। অদিতিৰ কৃষ্ণ ভুক্তিত তেওঁ কৃষ্ণক এগৰাকী জগত নিৰাস, অসুৰ বিনাশ, হেদক উৱগাণ, তাৰক নিজদাস, ঈশ্বৰ সুৰাৰি, ব্ৰহ্ম অধিকাৰী, জগতক ধাতা, পাতক ঘাতা, মুকুতি দাতা, পুৰক মন কাম, ভৱভয় তাৰক নাম আদি ৰিণিষ্ট ণ্ডণেৰে অলঙ্কৃত কৰি দেখুৱাইছে। কিন্তু কৃষ্ণৰ বৈষ্ণৱী মান্না বিস্তাৰত অদিতিয়ে কৃষ্ণক পুনৰ পুৰ্ণজানেৰে “হে পুতা! তোহো চিৰজীৱ হৰ” বুলি “পৰম সৰুৰূপ চিত্তে কৃষ্ণক গলে ধৰি কহো বুলিতে লাগল”। এনে-কৈয়ে আমি দুয়োগৰাকী সতী সাধৱীৰ পৰা কৃষ্ণৰ ভক্তিৰ আদৰ্শ পাতোঁহক।

পাৰিজাত হৰণ নাটত মূৰ নৰকাসুৰৰ কোনো সন্মাপ নাই। তেওঁ-লোকৰ বাক্ৰুদ্ধ অৰ্থাৎ মুক্ অভিনয়। গীত বাগ কানড়া পৰিতালত নিৰছ গীতৰ যোগেদি তেওঁলোকৰ প্ৰবেশ, বৃদ্ধ, পৰাক্ৰম, মৃত্যু আদিৰ সঙ্কেট দিয়া হৈছে। গীত আৰু “মূৰ নৰকক মাৰি শ্ৰীকৃষ্ণ যশ সাধল” এই সূত্ৰৰ শ্বাৰা দেৱতাৰ দাঁতৰ শূল আৰু চকুৰ কুটা অসুৰ দুটাৰ নিপাত কৰণৰ আভাস দিয়া হৈছে। গীতত দুয়োটা অসুৰৰ পৰাক্ৰম বৰ্ণনা কৰা হৈছে। জগতৰ অশিষ্ট তথা দেৱ শিবজৰ অপকাৰী আৰু কৰ্ত্তৱ্য কাৰ্য্যৰ সীমা লঙ্ঘন কৰিলে যে সকলোৰে তেনেকুৱা অৱস্থাই হয়, তাৰ ইঙ্গিত তথা আদৰ্শ নৰকাসুৰ বধৰ পৰাই জনা হয়।

পাৰিজাত বখীয়াসকলে নিজৰ দায়িত্ব ভাঙকৈ পালন কৰিছে। শক্তি চাইছে তেওঁলোকে ভক্তি কৰিছে। তেওঁলোক “কৃষ্ণক আঙ কোন হয়”। তেওঁলোকে “মো শ্বুৱাই ভা কৰহ” বুলি কৈ নিজৰ অসমৰ্থতা প্ৰকাশ কৰিছে। পক্ষীৰাজ গৰুড়য়ো নিজৰ দায়িত্ব সুচাৰুৰূপে পালন কৰা দেখা যায়।

(২৯-ক)—নাটকীয় খুলমূল কাহিনীঃ—

এদিন কল্লিণীৰ সৈতে শ্ৰীকৃষ্ণ বহি আছে। এনেতে নাৰদ আহি স্বৰ্গৰ পাৰিজাত ফুল এপাহ শ্ৰীকৃষ্ণৰ হাতত দিয়ে। কল্লিণীয়ে নাৰদৰ মুখত ফুলৰ মহিমা শুনি শ্ৰীকৃষ্ণৰ ওচৰত প্ৰাৰ্থনা জনায়। তেওঁৰ অনুৰোধ মতে কৃষ্ণই প্ৰিয়াক কোলাত বহুৱাই খোপাত নিজহাতে ফুল পিন্ধাই দিলে। ইপিনে দেৱৰাজ ইন্দ্ৰই দুৰ্দান্ত নৰকাসুৰৰ উৎপাত সহিব নোৱাৰি কৃষ্ণৰ ওচৰত শৰণাগন্ন হুলাই। নৰকাসুৰক নিধন কৰি দেৱলোকত শান্তি প্ৰতিষ্ঠা কৰিবলৈ কৃষ্ণই প্ৰতিশ্ৰুতি দিয়াত ইন্দ্ৰ সভাৰ্য্যে স্বৰ্গপ্ৰস্থান কৰে। আনহাতে টুটীয়া নাৰদে সেই মহিমামণ্ডিত পাৰিজাত ফুলপাহ সৰাতোকৈ স্নেহবশতঃ কৃষ্ণই কল্লিণীকহে পিন্ধালে বুলি সত্যভামাৰ আগত গজগজীয়াকৈ লগালে। সত্যভামাই ক্ৰোধ আৰু হিংসাত কম্পমান হৈ বোচঘৰত সোমাল। নাৰদে কৃষ্ণৰ আগত সেই বাতৰি দিয়াত কৃষ্ণই তৎক্ষণাৎ সত্যভামাৰ ওচৰলৈ যায় আৰু নানা সাতুনা বাক্যেৰে তুট কৰি নৰকাসুৰ বধৰ লগতে পাৰিজাত তৰু সমূলে উছালি আনি দিবলৈ প্ৰতিজ্ঞাবদ্ধ হয়। ইন্দ্ৰৰ প্ৰাৰ্থনামতে নৰকক বধ কৰি কৃষ্ণই স্বৰ্গলোকলৈ গৈ অদিতিৰ, বৰুণৰ সম্পদ সমূহ সোধাই দিয়ে। ইপিনে সত্যভামাৰ কথামতে পথতে পাৰিজাত তৰু খুজিবলৈ নাৰদক ইন্দ্ৰৰ ওচৰলৈ পঠায়। অকৃতজ্ঞ ইন্দ্ৰই শতীৰ কথামতে কৃষ্ণক পাৰিজাত দিবলৈ সন্মত নোহোৱাত বলপূৰ্ব্বক ভাৱে কৃষ্ণই পাৰিজাত উছালি লয়। পিচত শতী সত্যভামাৰ মাজত তৰ্কমুন্ধও হয়। কৃষ্ণই ইন্দ্ৰক পৰাজয় কৰি পাৰিজাত আনি সত্যভামাৰ ইচ্ছামতে তেওঁৰ দূৱাৰ মুখতে পাৰিজাত তৰু ৰোপণ কৰে। নাটকৰ খুলমূল কাহিনী ইমানৈ।

মূল পাৰিজাত হৰণৰ কাহিনী ভাগ ভাগৰত পুৰাণ, বিষ্ণু পুৰাণ আৰু শিৱ হৰিবংশত পোৱা যায়। ভাগৱত পুৰাণতকৈ বিষ্ণু পুৰাণৰ আৰু বিষ্ণু পুৰাণতকৈ হৰিবংশৰ আখ্যানভাগ ক্ৰমে বহল। ভাগৱত পুৰাণৰ (১০/৫৯ অধ্যায়ত) দশম স্কন্ধৰ উনষাঠী অধ্যায়ত পঞ্চদ্বিশটা শ্লোকতে পাৰিজাত হৰণৰ কাহিনীভাগ সমাপ্ত কৰা হৈছে। বিষ্ণু পুৰাণৰ পঞ্চমাংশক উনদ্বিশ অধ্যায়ৰ পয়দ্বিশটা শ্লোকত নৰক বধ, দ্বিশ অধ্যায়ৰ উনষাঠী শ্লোকত পাৰিজাত হৰণ আৰু একদ্বিশ অধ্যায়ৰ ওঠৰটা শ্লোকত শ্ৰীকৃষ্ণ দ্বাৰকা প্ৰত্যাবৰ্ত্তন আৰু পাৰিজাত ৰোপণ কাহিনীভাগ কথিত হৈছে। হৰিবংশৰ বিষ্ণু পূৰ্বৰ তেঘটী অধ্যায়ৰ পৰা ছয়সত্তৰ অধ্যায় পৰ্য্যন্ত নৰক বধ আৰু পাৰিজাত হৰণৰ কথা পোৱা হয়। ভাগৱত পুৰাণত কথিত কাহিনী ভাগ এনেদৰে—

বসুমতীৰ পুত্ৰ নৰকাসুৰে বৰুণৰ ছত্ৰ, অদিতিৰ কুণ্ডল, মণি পৰ্বত
হৰণ আৰু অম্ৰততীপুৰ অধিকাৰ কথাত ইন্দ্রৰ অনুৰোধক্ৰমে শ্ৰীকৃষ্ণই
সত্যভামাৰ সৈতে গৰুড়াকঢ় হৈ প্ৰাগ্‌জ্যোতিষপুৰলৈ যাত্ৰা কৰে। নগৰৰ
দুৰ্ভেদ্য স্থান, পথ অতিক্ৰম কৰি চক্ৰৰ দ্বাৰা সেইবিলাক ছেদন ভেদন কৰি
কৃষ্ণই নগৰৰ ভিতৰত প্ৰবেশ কৰে আৰু পঞ্চশিৰস্কৃত মূৰদানব আৰু
নৰকাসুৰক সসৈন্যে নিহত কৰি বসুমতীৰ পৰা হস্ত সম্পদ সমূহ গ্ৰহণ কৰি
নৰক পুত্ৰ ভগদত্তক অভয় দি যোৱা হাজাৰ কন্যা আৰু চৌমন্তীটা গুৰু হস্তী
দ্বাৰকালৈ পঠাই তেওঁ স্বৰ্গলৈ গৈ অদিতিৰ কুণ্ডল, বৰুণৰ ছত্ৰ আৰু মণি
পৰ্বত সোধাই দিয়ে। শচী ইন্দ্রৰ দ্বাৰা পূজিত হৈ কৃষ্ণই বিদায় লৈ আহোতে
সত্যভামাৰ অনুৰোধক্ৰমে পাৰিজাত বৃক্ষ উভাৰি আনে আৰু সেই সূত্ৰে
ইন্দ্ৰাদি দেৱতা সকলৰ সৈতে কৃষ্ণৰ বিবাদ হয়। কৃষ্ণ আৰু ইন্দ্রৰ মাজত
তুমুল সমৰ হয়। সমৰত ইন্দ্রক পৰাজয় কৰি কৃষ্ণই পাৰিজাত বৃক্ষ
দ্বাৰকালৈ আনে আৰু সত্যভামাৰ গৃহোদ্যানৰ মাজত ৰোপিত কৰা হয়।
সেই সময়তে কৃষ্ণই প্ৰাগ্‌জ্যোতিষপুৰৰ পৰা অনা যোৱাহাজাৰ কন্যাৰ
পাণি গ্ৰহণ কৰে আৰু কৃষ্ণই পৰম আনন্দৰে সৈতে গৃহস্থ ধৰ্ম্ম পালন কৰি
থাকে।

ভাগৱতৰ সৈতে বিষ্ণু পুৰাণৰ কাহিনীভাগ প্ৰায় একে। সামান্য
মাত্ৰ পাৰ্থক্য। বিষ্ণু পুৰাণৰ মতে প্ৰাগ্‌জ্যোতিষৰ ৰজা নৰকাসুৰৰ উৎপাত
সহিব নোৱাৰি ইন্দ্রই শ্ৰীকৃষ্ণৰ শৰণাপন্ন হয়। কৃষ্ণই সত্যভামাৰে সৈতে গৰুড়ৰ
ক্ৰক্ৰত উঠি মুক, হয়গ্ৰীৱ, পঞ্চজন, আৰু নৰকাসুৰৰে সৈতে অসংখ্য দৈত্য
বধ কৰি বসুমতীক বৰ দি নগৰত থকা সুবৰ্ণ, যোৱা হাজাৰ কন্যা, চাৰি-
দাঁতীয়া ছহেজাৰ হস্তী, একৈশ নিযুত অস্ত্ৰ দ্বাৰকালৈ পঠায় আৰু মণি পৰ্বত,
অদিতিৰ কুণ্ডল, বৰুণৰ ছত্ৰ লৈ স্বৰ্গলৈ যাত্ৰা কৰে। তাত দেৱতা সকলৰ
দ্বাৰা আৰু অদিতি মাতাৰ দ্বাৰা পূজিত হৈ স্বৰ্গৰ শোভা দৰ্শন কৰা
অৱস্থাত সত্যভামাৰ পাৰিজাত বৃক্ষ চকুত পৰে। তেওঁৰ প্ৰবল হেপাহ হয়
আৰু পাৰিজাত বৃক্ষ নিবৰ কাৰণে কৃষ্ণক খাটনি ধৰে। কৃষ্ণই অৱলীলাক্ৰমে
পাৰিজাত বৃক্ষ উভাৰি লয়। ৰখীয়া সকলক সত্যভামাই বহু বিকৰ্ণনা কৰে
আৰু তেওঁলোকে সেই প্ৰকাৰে ইন্দ্র আৰু শচীক লগাইগৈ। তেওঁলোক কুপিত
হৈ কৃষ্ণৰ সৈতে পাৰিজাত বৃক্ষৰ কাৰণে সমৰ আৰম্ভ কৰে। কৃষ্ণৰ হাতত
ইন্দ্র পৰাজিত হয় আৰু য়েচ্ছাই কৃষ্ণৰ হাতত পাৰিজাত বৃক্ষ অৰ্পণ কৰে।
স্বৰ্গৰপৰা বিদায় লৈ কৃষ্ণই দ্বাৰকালৈ আহি সেই পাৰিজাত বৃক্ষ সত্যভামাৰ
গৃহোদ্যানতে ৰোপন কৰে। ইয়াৰ পিছত কৃষ্ণই যোৱা হাজাৰ কন্যাৰ পাণি
গ্ৰহণ কৰি যত ভাৰ্য্যা তত স্বামী হৈ সুখেৰে দ্বাৰকাত বাস কৰিবলৈ ধৰিলে।

হৰিবংশৰ মতে নৰক বধ আৰু পাৰিজাত হৰণ দুটা বেলেগ কাহিনী, পৰস্পৰে সম্বন্ধ নাই বুলিলেও হয়। তাৰ মতে দেৱৰাজ ইন্দ্ৰ দ্বাৰকালৈ আহি শ্ৰীকৃষ্ণৰ আগত নৰকাসুৰৰ অত্যাচাৰৰ কথা আৰু অদিতিৰ কুণ্ডল প্ৰসঙ্গ হৰণৰ কথা জনায়হি। ইন্দ্ৰৰ অনুৰোধক্ৰমে সত্যভামাবে সৈতে শ্ৰীকৃষ্ণই গৰুড়ৰ ক্ষতত উঠি প্ৰাগ্‌জ্যোতিষ নগৰলৈ যায় আৰু নৰকক বধ কৰি স্বৰ্গলৈ গৈ অদিতিক কুণ্ডল সোধায়। তাৰ পিচত এদিনাখন নাৰদে এগাহ পাৰিজাত পুষ্প আনি শ্ৰীকৃষ্ণৰ হাতত দিয়েহি। কৃষ্ণই তেওঁৰ প্ৰিয় কক্ষণীক সেই পাৰিজাত পুষ্প দিয়াত আন গৰাকী পত্নী সত্যভামাৰ অন্তৰত ঈৰ্ষা জ্বলি উঠে আৰু নিজৰ অলঙ্কাৰ দলিয়াই দি বোহৰাত সোমায়গৈ। কৃষ্ণই পিচত তেওঁৰ ওচৰলৈ আহি প্ৰেম প্ৰীতিৰে সান্ধনা বাক্য বুলি তেওঁৰ সন্তুষ্টিৰ কাৰণে পাৰিজাত হৰণ কৰিবলৈ নাৰদৰ আগত প্ৰতিজ্ঞা কৰে আৰু নাৰদৰ যোগেদি দেৱৰাজ ইন্দ্ৰক খবৰ দিয়ায়। ইন্দ্ৰই পাৰিজাত বৃক্ষ দিবলৈ সন্মত নোহোৱাত কৃষ্ণই একাকী স্বৰ্গলৈ গৈ ইন্দ্ৰৰ লগত যুদ্ধ কৰি ইন্দ্ৰক পৰাস্ত কৰে আৰু পাৰিজাত বৃক্ষ দ্বাৰকালৈ লৈ আহি সত্যভামাক দিয়ে। এবহৰৰ পিচত সেই পাৰিজাত পুনৰ স্বৰ্গলৈ নিয়ে।

(২৯-খ) মৌলিক আৰু নাটকীয় কাহিনীৰ ব্যৱধান :

পাৰিজাত হৰণ নাটখনৰ মূল ভাগৱত আৰু বিষ্ণুপুৰাণৰ হৰণত শতকৰদেৱে জাৰ আখ্যানভাগ মনতে জুকিয়াই ৰাখি প্ৰধান ভাৱে হৰিবংশৰ পৰাই কাহিনীটো ধাৰ কৰিছে আৰু তাৰ লগতে নিজৰ সৃজনীমূলক কলাৰ বিকাশ কৰি নাটখন সজাই পৰাই তুলি প্ৰতিভা সাক্ষ্য কৰিছে। হৰিবংশৰ দীঘলীয়া কাহিনীভাগক নাটত চমু কৰি পেলাৱা হৈছে। ইয়াৰে গোটাটোৰে ক ব্যৱধান নিম্নলিখিত দেখুওৱা হ'ল—

প্ৰাগ্‌জ্যোতিষপুৰৰ ৰজা নৰকৰ বিচেষ্টা তিনিও খনতে একে ধৰণৰ। নৰকৰ অত্যাচাৰ আৰু তেওঁক বধ কৰিবৰ কাৰণে জনাবলৈ কৃষ্ণৰ ওচৰত উপস্থিত হয় একমাত্ৰ দেৱৰাজ ইন্দ্ৰহে। কিন্তু নাটকত “আগহি নাৰদ হৰিগুণ গাৱে” আৰু নাৰদ মূনিয়ে কৈছে “সাম্প্ৰত পাপী নৰকাসুৰে দেৱতাসকল বহুত দুখ ক্লগাৱে”। হৰিবংশৰ মতে দ্বাৰকালৈ ইন্দ্ৰ যোৱাৰ পিচত বসৱাম, কৃষ্ণ, উপসেন আৰু অন্যান্য কৃষ্ণ, অন্ধক বংশৰ দ্বাৰা তেওঁ স্বাগত সন্মান পায় আৰু পূজিত হয় (হৰিবংশ বিষ্ণুপুৰ্ব্ব ৬৩/২৮, ২৯, ৩০, ৩১)। লগতে ইন্দ্ৰই কৃষ্ণৰ সন্দৰ মুখাৱলিৰ হস্তস্পৰ্শ কৰি (সাম্বপুৰ্ব্ব কৰণোদ্যোগ সংস্পৰ্শ ৪৮/১৩) তেওঁৰ ওচৰত নৰকাসুৰৰ অত্যাচাৰৰ কথা বৰ্ণনা

কৰিছে। কিন্তু নাটত তেনে বিৱৰণ নাই আৰু বিষ্ণু ভাগৱত পুৰাণতো পোৱা নাযায়। নাটত কৃষ্ণৰ ওচৰত দেৱতাৰ ৰজা হ'লেও ইন্দ্ৰ এজন সাধাৰণ মানুহৰ দৰে হৈছে। তেওঁ “কৃষ্ণক আঙুৰি পূৰন্দৰ পৰণাম কৰা কহো সভাৰ্য্যে কৰযোৰি তুতি বোজন”। ভাগৱত আৰু বিষ্ণু পুৰাণত তেনেকুৱা নম্ৰতা নাথাকিলেও (হৰিবংশ আৰু ভাগৱতৰ বাহিৰে) নাটত থকা ইন্দ্ৰৰ কৃষ্ণ স্তুতিখিনি বিষ্ণু পুৰাণ শাস্ত্ৰত পোৱা যায়। নাটত থকা (ইন্দ্ৰৰ স্তুতি) “অথ বক ধেনুক কংস। মাৰজি অসুৰ সংগং” হৰজি ভূমি কেৰি ভাৰ। ডকতৰ হেতু অৱতাৰ” এই প্ৰশস্তিখিনি বিষ্ণু পুৰাণৰ (৫/২৯/৩,৪,৫) সৈতে এতে।

নৰকাসুৰৰ সঙ্গীজনক বিষ্ণু পুৰাণত আৰু হৰিবংশত মুকু দৈত্য বুলি কৈছে (ততো মুকঃ সমুত্থৌ বিঃ পঃ ৫/২৯/১৭, আৰু মুকঃ কানাস্তকোপঃ হৰিবংশ বিঃপঃ ৬৩/৫০)। কিন্তু ভাগৱতত মুৰ দৈত্য বুলিহে উক্তি কৰিছে (মুৰঃশয়ান উত্তস্থৌ দৈত্যঃ পঞ্চশিৰা জলাৎ। ভাগৱত ১০/৫২/৬)। নাটতো নাৰদৰ ভাষাত “মুৰনৰকতন্ত্ৰং” আৰু গীতৰ ভাষাত “ধাৰে মুৰ নৰকাসুৰ বাগি” বুলিহে আছে।

বিষ্ণু পুৰাণ আৰু ভাগৱত পুৰাণত নাৰদৰ দৈত্য কাৰ্য্যৰ উল্লেখ নাই, হৰিবংশত আছে। নাটকীয় নাৰদ আৰু হৰিবংশৰ নাৰদৰ মাজত বহুত ব্যৱধান থকা দেখা যায়। হৰিবংশৰ নাৰদে পাৰিজাত পুষ্প আনি কৃষ্ণৰ হাতত অৰ্পণ কৰিলে তেওঁ কল্মশীৰ হাতলৈ দিলে আৰু পিঙ্গিবৰ কাৰণে ইঙ্গিত কৰাত কল্মশীয়ে তেওঁৰ কেশ গুচ্ছত স্থাপিত কৰে (হৰিবংশ, বিঃ পঃ ৬৫/১৪,১৫,১৬)। কিন্তু নাটৰ নাৰদে দিয়া পুষ্প কল্মশীয়ে “প্ৰণম্য স্বামীচৰণং পাৰিজাতম্বাচত” অৰ্থাৎ “কৌতুকে ককামিণী নমিলে স্বামীক পাৰে, মাগে আজুৰি যোৰি হাত” (পাৰিজাত হৰণ নাট)। কল্মশীয়ে কৃষ্ণৰ ইঙ্গিতক্ৰমে পুষ্প পিঙ্গিলত পুষ্পৰ মহিমা ডাঙি ধৰিছে নাৰদ মনিলে। কিন্তু নাটত নাৰদে পুষ্প প্ৰদানৰ (কৃষ্ণৰ হাতত) পিচত তাৰ মহিমা ব্যাখ্যা কৰিছে। হৰিবংশত পুষ্পৰ মহিমা দীঘলীয়া আৰু নাটখিনিয়ে সেই মহিমা সমূহক মথামথ গ্ৰহণ কৰা নাই। “পাৰিজাতক গজ্জ তিনি গ্ৰহৰক পথ যাই, ধনজন বিভৱে তাহেক ছাড়য় নাই, পৰম দৌড়াগিনী হয়, স্বামী কোথা যাত্ৰয় নাই” এইবোৰ পুষ্পৰ ব্যাখ্যা নাটৰহে, হৰিবংশৰ নহয়। মাত্ৰ ককামিণীক (বোধহয়) উদ্দেশ্য কৰি কোৱা “ওহি দেৱ দুৰ্জিত পাৰিজাত যে নাৰী পৰিধান কৰে, সে পৰম দৌড়াগিনী হয়” এই বাক্যাংশটিৰ জগত হৰিবংশৰ “সেব্যমানঞ্চ দৌড়াগ্যং দদাতি বৰবণিনি” (বিষ্ণু পুৰাণ ৬৫/২৩) বাক্যাংশৰ মাত্ৰ মিল দেখা যায়। বাকীখিনি নিমিলে। কল্মশীয়ে “পাৰিজাতম্বাচত”ৰ পিচত কৃষ্ণই তেওঁক

“কোলে বৈঠাই—মাথে পাৰিজাত পিচ্ছাৱল”। কিন্তু হৰিবংশত তেনেকৈ নাই। মাত্ৰ “দাদৌ কৃষ্ণজিতানুগা” (ঐ ৬৫/১৬) অৰ্থাৎ কৃষ্ণৰ ইজিতানুসাৰে মৃত পুত্ৰ পিচ্ছিলে।

কল্কিগীৰ পাৰিজাত পুত্ৰ প্ৰাপ্তিৰ খবৰটি হৰিবংশৰ মতে সত্যভামাই তেওঁৰ দাসীসকলৰ পৰা পায় আৰু ঈৰ্ষামুক্ত হৈ নিজৰ পৰিবেশ সজনি কৰি কোপ ভবনত সোমায় (হৰিবংশ বিষ্ণুপৰ্ব ৬৫/৪৫—৫৫)। কিন্তু নাটত কলহপ্ৰিয় নাৰদৰ মুখৰ পৰা সত্যভামাই খবৰটি পায় আৰু সতিনীৰ অভ্যুদয়ত “মুচ্ছিতা পতিতা ভূমৌ যথা বাতাহতা লতা” (পাৰিজাত হৰণ)। নাটত নাৰদৰ টুটকীয়া বাক্যবোৰ মৰ্মস্পৰ্শী আৰু অকাৰণতে এনেকুৱা মিঠা কথা স্ফোৰাত সাধাৰণ লোকৰ খং উঠাই স্বাভাৱিক। নাটৰ সত্যভামাই ইমান বিতৰ্ক বা অধৰ্ম্য্য হৈ পৰিছে যে সধীসকলে “শিৰে ভল সিঞ্চল, আঁধোৰে বিঞ্চি কান্দি কান্দি প্ৰবোধ বোলল”। হৰিবংশৰ সত্যভামা বোম্বাম্বিত যদিও মাজে মাজে ভাবাবেগত হাস্যও কৰিছিল (বিহসন্তীঃ পুনঃ পুনঃ—ঐ ৬৬/৭)।

হৰিবংশৰ মতে সত্যভামাৰ এনেকুৱা অৱস্থাৰ কথা কৃষ্ণই সহজতে বুজি তেওঁৰ বোহ ডাঙবলৈ যায়। কৃষ্ণক সেই প্ৰসঙ্গতে হৰিবংশই “অপ্ৰমেয়াত্মা” আৰু ‘সৰ্ববিদ’ শব্দ দুটা ব্যৱহাৰ কৰিছে (ঐ—৬৬/১)। ইয়াৰ মতে কৃষ্ণই সত্যভামাৰ ঈৰ্ষা জনিত কথা সৰ্ববিদ কাৰণে বুজি কল্কিগীৰ লগত নাৰদ বহি থকা দেখা পাই নাৰদৰ সংকাৰৰ কাৰণে প্ৰদ্যুম্নক পঠাই দি তেওঁ সত্যভামাৰ ওচৰলৈ যায় আৰু তেওঁক নানা কৌশল কৰি বহুত বুজনি দিয়ে। কৃষ্ণৰ প্ৰবোধ বাক্য হৰিবংশত দীঘলীয়া। কিন্তু নাটত নাৰদে সত্যভামাক কথাবোৰ লগাই ঈৰ্ষাৰ জুইকুৰা বেটিকৈ জ্বলাই দি পুনৰ কৃষ্ণৰ ওচৰলৈ আহি নজনা ভাও ধৰি সত্যভামাৰ বিলাই বিপত্তিৰ কথাবোৰ এগুণত দুগুনকৈ প্ৰকাশ কৰেহি। কৃষ্ণই ততালিকে সত্যভামাৰ ওচৰলৈ আহে আৰু নাৰদেও কৃষ্ণৰ পিচে পিচে ধীৰ প্ৰতিবে গতি গোল নিৰীক্ষণ কৰিবলৈ যায়। নাটত কৃষ্ণৰ কথাবোৰ সংক্ষিপ্ত। অৱশ্যে সংক্ষিপ্ত যদিও কম কথাত বহুল অৰ্থ প্ৰকাশ কৰা হৈছে। কৃষ্ণৰ কৌশলপূৰ্ণ প্ৰেমবিহ্বল নাটৰ বাক্যবোৰ হৰিবংশৰ দৰে নহয়। মাজে মাজে মাত্ৰ কিছুমান শব্দ, বাক্য মিলে। হৰিবংশৰ ‘দহন্তীৰ মমাজানি শোকঃ’ বাক্যাংশৰ “তোহাৰি দুখ দেখি হামাৰ হৃদয় সহয় নাহি” আৰু “নসহে যদি দুখ দেখি তোহাৰি” নাটৰ বাক্যাংশ মিলে। শুদুগৰি হৰিবংশৰ “শাপিত্যসি” শব্দৰ ‘কহলো সত্য সত্য শুন জায়া’ বা “হামাক শপত খেৰ লওঁ মাথ” আৰু “শ্ৰোতবৎ যদি শুভেন ভৱ্ৰা” বাক্যাংশৰ লগত নাটৰ “ভাৰ্য্যাভক্ত” বাক্যাংশটিৰ মিল থকা দেখা যায়।

হৰিবংশৰ “বহুমানো পম্যান্যাসু স্ত্ৰীষু সৰ্বাসু শোভনে। স্নেহস্ত বহুমানস্ত
 কামতেহন্যাসু নাস্তি মে” (ঐ ৬৬/৪২) প্ৰবচনৰ লগত “সে কস্মিনী
 ভাস্বতী তোহাক সম সৌভাগিনী নাই হয়” তোহো হামাৰ প্ৰাণ সম শ্ৰিয়া”
 বাক্যাংশও মিলিব খোজে আৰু নাটৰ “অত অপবাদ সহব, অব মোই।
 কস্মিনীক দেলো:হো গোটা এক ফুল। তাহে লাগি তোহো অগ্নে প্ৰাকুগ ॥
 পাৰিজাত শুক সমূলে উপাৰি। বোপন কৰব আনি ভুৱা বাৰী। যব মোহি
 বাক্যে নাই পতিয়াবা। কহনো সত্য সত্য শুন জামা” কৃষ্ণৰ বচনৰ
 লগতো হৰিবংশৰ (৬৭/২৯, ৩০, ৩১) মিল আছে। শ্ৰীকৃষ্ণৰ উক্তিত সত্যভামাই
 কোৱা কথাখিনি হৰিবংশত দীঘলীয়া; কিন্তু নাটত সংক্ষিপ্ত যদিও প্ৰায়
 কিছু মিল থকা দেখা যায়। উদাহৰণ স্বৰূপে হৰিবংশৰ ‘ত.দবং সতি
 নেচ্ছামি জীৱিতুং মানবজ্জিতা’ ৰ (ঐ-৬৭/১৫ লগত গীতৰ “ওহি অপমানে
 প্ৰাণ নাই খৰবোহো মোৰে, ছোড়লো জীৱনকু আশা” আৰু বচনৰ “ওহি
 অপমানে হামো প্ৰাণ ৰাখবো”? আৰু “নাহংহ্মং কিতবং ধূৰ্ত্তমজ্ঞাসিষ্যমৰিষম।
 অদ্য ভাৰ্তোহসি তৎপক্ষচঞ্চলোজনবন্ধক” (ঐ ৬৭/২৫) শ্লোকটোৰ লগত
 নাটৰ “মাংনু ধূৰ্ত্তক দুৰ্ভাগাং কিমর্থং জন্মসে পুনঃ” বা “তোহাৰি কপট
 কৃষ্ণ, নাৰুজি মানলো হামোৰে, নাই সৌভাগিনী সম মোই। যৈচন পীৰিতি
 ৰতি, সবধি বিদিত ভৈলিৰে, আজু জানলো মতি তোই” গীতাংশৰ মিল
 আছে। হৰিবংশৰ বাকী দীঘলীয়া কথাবোৰ নাটত নাই।

হৰিবংশত নৰক বধ আৰু পাৰিজাত হৰণ দুটা বেলেগ আখ্যান।
 নৰক বধ কৰিবলৈ যাওঁতে কৃষ্ণই সত্যভামাকো লগত নিছিল আৰু পাৰিজাত
 আনোতে সত্যভামা তেওঁৰ লগত নাই। কিন্তু নাটত নৰক বধ আৰু
 পাৰিজাত হৰণ দুয়োটা কাৰ্য্য একেলগে সিদ্ধ হৈছে। সেই কথা সত্যভামাৰ
 আশু দেৱকাৰ্য্য সাধি, সোহি যাত্ৰায়ে পাৰিজাত আনহ। হামো তোহাৰি সজে
 চলবো” বচনত প্ৰকাশ পাইছে।

নৰকাসুৰ বধৰ পিচত বসুমতীয়ে কৰা প্ৰশস্তি সামান্য মাত্ৰ হৰি-
 বংশত উল্লেখ আছে। সেইখিনিও নাটৰ লগত মিলা দেখা নাযায়। হৰহ
 নহলেও নাটখনিৰ বসুমতী বিলাপ বা কৃষ্ণ প্ৰশস্তি বিষ্ণু পুৰাণ আৰু ভাগ-
 ৱত পুৰাণৰ লগতহে মিলে। নাটত থকা বসুমতীৰ “কোটি ব্ৰহ্মাণ্ডেশ্বৰ
 পৰম পুৰুষ পুৰুষোত্তম, তোহো জগতক শুক” এই কথাৰ লগত বিষ্ণু পুৰাণৰ
 “জগতাং ত্বং জগদুৎপঃ, “পৰমাত্মা চ তু তাত্মা” আৰু ভাগৱত পুৰাণৰ
 “স্থানীয় সত্ত্বঃ জগতো জগৎপতে কালঃ প্ৰধানঃ পুৰুষো ভৱান্ পৰঃ” এই

উক্তিৰ আংশিক ইঙ্গিত আছে (ঐ বিঃ পৃঃ ৫/২৯/২৬,২৮ আৰু ভাগৱত ১৩/৫৯/২৯ শ্লোক)। তদুপৰি বিষ্ণু পুৰাণৰ “পালয়াম্য চ সন্ততিম্” (৫/২৯/২৪) আৰু ভাগৱতৰ “তস্যাত্ৰোহ্মং তব পাদ পঙ্কজং ভীতঃ প্ৰপন্না-
তিহৰোপসাদিতঃ। তং পালয়েমং”ৰ (ঐ ১০/৫৯/৩১) লগত নাটৰ ‘তাহেৰ
পুত্ৰ ওহি শিশু ভগদন্ত নাটিক তোহাৰি পাৱে সমৰ্পণো। তাহেক বন্ধা কৰহ’
এই উক্তিৰ মিল আছে।

কৃষ্ণই স্বৰ্গত পদাৰ্পণ কৰাৰ পিছত ইন্দ্ৰই কৃষ্ণক আৰু শচীয়ে সত্য-
ভাম্বক গোৱত সহকাৰে আলিঙ্গি সৎকাৰ কৰা কথা ভাগৱত আৰু বিষ্ণু
পুৰাণত নাই হৰিবংশ পুৰাণতহে আছে (বিষ্ণুপৰ্ব ৬৩/৫৩)। নাটখনে ইয়াক
গ্ৰহণ কৰিছে। অদিতিক স্বৰ্ণ কুণ্ডল দিবলৈ গৈ তেওঁক প্ৰণাম জনোৱা কথাও
ভাগৱতত নাই। বিষ্ণুপুৰাণ আৰু হৰিবংশৰ (বিঃপৃঃ ৫/৩০/৪, হৰিবংশ
৬৫/৫৬) মতকৈ নাটখনে গ্ৰহণ কৰিছে। তদুপৰি অদিতিৰ কৃষ্ণ স্তুতিও
নাটখনে বিষ্ণুপুৰাণৰ পৰাহে লোৱা দেখা যায়। কাৰণ বাকী দুখনত অদিতিৰ
স্তুতি প্ৰসঙ্গ নাই। অদিতিৰ কৃষ্ণ স্তুতিখিনি মথামথ ভাৱে নাটখনত নাপালেও
‘আংশিক শব্দার্থ আছে। নাটখনত থকা ‘জগত নিবাস’, ‘তাৰক নিজদাস’,
সাবৰজ্ঞাৰী বাক্যাংশৰ লগত বিষ্ণুপুৰাণৰ সৰ্ব্বাত্মন, ভূতাত্মন, ভক্তানাংময়কৰ,
শাৰ্ঙ্গহস্তায়তে নমঃ” (৫/৩০/৫,২২) বাক্যাংশৰ প্ৰতিধ্বনি পৰিছে। অদিতিৰ
প্ৰণতিৰ পিছত বৈষ্ণৱী মায়ী বিস্তাৰ নাট্যকাৰৰ কম্পনা। বিষ্ণুপুৰাণৰ
কৃষ্ণোক্তি “মাতা দেবি ত্বমস্মাকং প্ৰদাদ ববদা ভৱ” বাক্য নাটৰ “হে
মাতা! তোহো হামাৰ পৰম দেৱতা। হামাক সৰ্বদা আশীৰ্বাদ কৰহ” বাক্য
প্ৰায় একে। সেই প্ৰসঙ্গতে অদিতিৰ আশীৰ্বচন বিষ্ণুপুৰাণৰ “এবমস্ত যথেষ্টা
তে ত্বমংঘঃ সুবাসুৰৈঃ। অজৈয়ঃ পুৰুষ ব্যাস্ত মৰ্তলোকে ভৱিষ্যতি ৫(৬০/২৫)
আৰু হৰিবংশৰ “অধুয়াঃ সৰ্বভূতানাং অবধ্যাশ্চ ভৱিষ্যসি” (বিষ্ণুপৰ্ব-৬৪/
৬০) বাক্যৰ সৈতে নাটৰ “হামাক ববদানে দেৱে অসুৰে তোহাক জিনয়ে
নাই পাৰব” বাক্য মিলিছে।

ভাগৱতৰ সঙ্ক্ষিপ্ত ভাষাত সত্যভামাৰ অনুবোধক্ৰমে পাৰিজাত বৃক্ষ
উভাৰি দেৱতাক পৰাজয় কৰি শ্বাৰকালৈ আনিলে বুলি কৈছে যান্ন (ভাগৱত-
১০/৫৯/৩৯)। কিন্তু বিষ্ণুপুৰাণত বনবন্ধী সকলৰ শ্বাৰা কৃষ্ণক পাৰিজাত
হৰণত কাষাপ্ৰদান (৫১০৮১৯, ৪০,৪১,৪২,৪৩) আৰু ইন্দ্ৰৰ আগত সেই
সংবাদ কথন (হৰিবংশ ৭৩১১৩) প্ৰভৃতি জ্ঞান নাটখনিয়ে গ্ৰহণ কৰিছে।
কিন্তু বখীয়া সকলৰ উক্তি নাটত শচীৰ আগতহে হৈছে, ইন্দ্ৰৰ আগত নহয়,
ইমানেই পাৰ্থক্য। অৱশ্যে বিষ্ণু পুৰাণত বখীয়াসকলে শচীৰ আগতহে

পাৰিজাত হৰণৰ সংবাদ দিছে (ঐ ৫/৩০/৫১)। এতেকে এই অংশটি নাটখনিয়ে বিষ্ণুপুৰাণৰ পৰা নৈছে বুলি ধৰিব লাগিব।

পাৰিজাত বৃক্ষ হৰণ কৰিব লগা কাৰণটো ভাগৱতৰ মতে (চোদিতৌ ভাৰ্ঘ্যয়োৎপাট্য ১০/৫৯/৩৯) সত্যভামাৰ অনুৰোধক্ৰমে, বিষ্ণু পুৰাণৰ মতে আদেশক্ৰমে (৫/ ০/৩২—৩৭) আৰু হৰিবংশৰ মতে বোম্বাম্বিত সত্যভামাৰ মনসমুদ্ভিটৰ কাৰণে পূৰ্ব্বপ্ৰতিজ্ঞা সুৰ্ৱৰি (ঐ ৬৭/৩১) কৃষ্ণই কৰিব লগা হয়। নাটখনিত হৰিবংশৰ কাহিনীৰ অংশটো গ্ৰহণ কৰা হৈছে। অৱশ্যে হৰিবংশত সেই অংশটো অতি দীঘলীয়া। নাটত সংক্ষিপ্ত আৰু বহু ঠাইত এৰাধৰা নীতি গ্ৰহণ কৰা দেখা যায়। উদাহৰণ স্বৰূপে ইন্দুৰ ওচৰত বিয়া লৈ উভটি আহোতে পূৰ্ব্বপ্ৰতিজ্ঞা বিস্মৰণ ঘটী কৃষ্ণক সত্যভামাই “তোহো ভক্ত সত্য কয়ল” বুলি “শ্ৰীকৃষ্ণক পীতবস্ত্ৰে ধৰি কহো মহাক্ৰোধ হয়। বোলল”। এইখিনি নাটৰহে। আকৌ নাৰদৰ দৌত্য কাৰ্য্য ভাগৱত আৰু বিষ্ণু পুৰাণত নাই। হৰিবংশৰ পৰা তাক গ্ৰহণ কৰিলেও “একেদায়ে শ্বিতয় কাম” সমাপ্তিৰ কাৰণে হৰিবংশৰ নিৰ্দেশ নাটখনে মানি চলিব পৰা নাই। হৰিবংশৰ মতে কৃষ্ণই দ্বাৰকাৰ পৰা নাৰদক ইন্দুৰ ওচৰলৈ পাৰিজাত খুজি পঠিয়ায়। নাটৰমতে স্বৰ্গৰ পৰা বিদায় হৈ আহোতে বাটতে পূৰ্ব্বপ্ৰতিজ্ঞা সুৰ্ৱৰি পাৰিজাত হৰণ কৰিব লগা হয়। হৰিবংশৰ নাৰদ গহীন গম্ভীৰ আৰু মৰ্যাদাশালী; কিন্তু নাটৰ নাৰদ কলহধ্বিয় আৰু চঞ্চল। হৰিবংশত ইন্দু নাৰদৰ সংবাদ বৰ দীঘলীয়া আৰু সেইখিনি নাটখনে গ্ৰহণ কৰা নাই। তাৰমতে নাৰদে স্বৰ্গ আৰু দ্বাৰকালৈ তিনিবাৰ অহাযোৱা কৰে আৰু ইন্দুৰ লগতেহে পাৰিজাত সম্বন্ধে কথোপকথন হয়। কিন্তু নাটত নাৰদে ইন্দুক পাৰিজাত খুজিলেও শচীয়েহে তাৰ উত্তৰ দিছে, ইন্দু নিমাত। অৱশ্যে শচীৰ উত্তৰ প্ৰদানৰ পিচত লাহেকৈ “স্ত্ৰীক কথা কৃষ্ণতে বিদিত” বুলি কৈ শচীৰ পক্ষে একামাৰ কৈছে। সিও শচীৰ ভয়ত। হৰিবংশৰ ইন্দু ম্পটবাদী আৰু গৰ্ব্বী। শচীৰ প্ৰভাৱ তাত নাই। নাটত শচীয়েহে ইন্দুক পৰিচালনা কৰিছে “হামাৰ পাৰিজাত ইন্দুে দিতে পাৰয় নাহি” বুলি। নাটত কৃষ্ণকো সত্যভামাই সেই প্ৰসঙ্গতে পৰিচালনা কৰিছে এই বুলি “কাহক ভয় থিক? সত্বৰ পাৰিজাত আনহ”। সেই সুৰতে সুৰ মিলাই নাৰদেও সহায় কৰিছে “সেৱী ভক্ত কহল। হে কৃষ্ণ! সত্বৰে পাৰিজাত আনহ” বুলি। পাৰিজাত হৰণৰ পিচত ৰখীয়া সকলৰ সংবাদ জাপন আৰু তাকে শুনি শচীৰ যি বিচেষ্টা সেইখিনি বিষ্ণু পুৰাণৰ (৫/৩০/৫১) পৰা নাটখনে আংশিক ভাৱে লৈ বাকী খিনি কাৰ্পনিক ৰূপত সজ্জিত হৈছে। ইন্দু আৰু কৃষ্ণৰ ওচৰলৈ নাৰদৰ আহা যোৱা আৰু পাৰিজাতক লৈ টনা আজোৰা তথা শচী, ইন্দু,

সত্যভামাৰ প্ৰাৰম্ভিক পৰোক্ষ উক্তিখিনিৰ জকাটো হৰিবংশৰ আৰু কাহ্ননিক বহুখিনি নাট্যকাৰৰ নিজা। ইন্দুৰ কৃষ্ণ বিপক্ষে যুদ্ধ যাত্ৰা কথা ভাগৱত পুৰাণ, হৰিবংশ পুৰাণ আৰু বিষ্ণু পুৰাণ একমত। মাত্ৰ ভাগৱতত সত্ত্বগুণ আৰু বিষ্ণুপুৰাণ আৰু হৰিবংশত কমবেছি পৰিমাণে বহল ভাৱে যুদ্ধ যাত্ৰাৰ কথা বৰ্ণোৱা হৈছে।

নাটত থকা শচী সত্যভামাৰ বাক-বিতণ্ডাবোৰ তিনিওখন পুৰাণত পাবলৈ নাই। জাত উভালি গালি পৰা অংশবোৰ নাট্যকাৰৰ নিজা কল্পনা। যুদ্ধৰ-বেলিকা ইন্দুই কৃষ্ণলৈ বজ্ৰ প্ৰহাৰ কৰোতে কৃষ্ণই বজ্ৰ লক্ষি ধৰা নাটৰ অংশটো বিষ্ণুপুৰাণৰ (৫/৩০/৬৮)। তদুপৰি ইন্দুৰ পলায়ণ প্ৰসঙ্গত নাটত সত্যভামাই ইন্দুৰ প্ৰতি কৰা কদৰ্থনাখিনিও বিষ্ণু পুৰাণৰ। তাত থকা “পৈল্লোকেশ নতে যুদ্ধং শচীভৰ্ত্ত্বঃ পলায়ণম্। পাৰিজাত স্ৰগাভোগা হ্ৰাম্পহাস্যতে শচী” (৫/৩০/৭০) শ্লোকৰ নাটত থকা “দেৱক ৰাজা হয় মানস কৃষ্ণক ভয়ে ভঙ্গ দেনহ, উচিত নোহে। তোহাৰি আঙ পাৰিজাতক মজৰী পৰিধান কৰিয়ে শচী লাস বেশ কৰি বেবাবে” সত্যভামাৰ এই প্ৰবচন হবহ ডাঙনি। আকৌ “অলং শত্ৰু প্ৰয়াসেন ন ব্ৰীড়াং গম্ভমহিসি” (৫/৩১/৭২) বাক্যৰ নাটত থকা “অৱ কৈছে পলাৱ? লাজক পিঠি দেনহ?” বাক্যাংশও তাৰে প্ৰতিধ্বনি বুলি ধৰিব পাৰি। সত্যভামাৰ কদৰ্থনাত ইন্দুই দিয়া প্ৰত্যুত্তৰখিনিৰ কিয়দংশও বিষ্ণু পুৰাণৰেই। উদাহৰণ স্বৰূপে “জিতস্য তেন মে ব্ৰীড়া জায়তি বিশ্বৰূপেনা” (৫/৩০/৭৭) বাক্যাংশৰ নাটত থকা “পৰম গুৰু নাৰায়ণ শ্ৰীকৃষ্ণ, তাহেত হামো যুদ্ধে হাবলো, ইহাত হামাৰ কোন লাজ থিক?” বচনৰ মিল আছে। নাটৰ ইন্দুৰ দ্বাৰা কৃত কৃষ্ণ প্ৰশস্তিখিনি (ভট্টিমা) নাট্যকাৰৰ নিজা কল্পনা, পুৰাণত তেনেকৈ পাবলৈ নাই। অৱশ্যে বিষ্ণুপুৰাণত থকা “জগতঃ শল্যনিষ্কৰ্ষং কৰোম্য-সুবসূনদম্” (৫/৩১/৭) বাক্যৰ ছাঁতে ভেজাদি নাট্যকাৰে ইন্দু স্তুতিখিনি বহল কৰা যেনো লাগে। যুদ্ধৰ অৱসানত কৃষ্ণই কোৱা “ধৰু, তোহাক বজ্ৰ লেহ” বাক্য বিষ্ণুপুৰাণৰ “বজ্ৰক্ষেদং প্ৰহানত্বং” (৫/৩১/১৪) বাক্যৰ লগত মিলে। ইন্দুই কোৱা “নীয়াতাং পাৰিজাতোহয়ং” (৫/৩১/৭), নাটৰ “ওহি পাৰিজাত তোহো নিয়া স্বাৱ” একাৰ্থক বাক্য। হৰিবংশত অদিতিয়েহে কৃষ্ণক পাৰিজাত নিবলৈ কৈছে (উপেন্দ্ৰ শ্ৰীৰূপাংগছ পাৰিজাতং নয়স্ব চ ৭৫/৩৮)। তদুপৰি বিষ্ণুপুৰাণৰ “মৰ্ত্য লোকে ত্ৰয়া ত্যজে নায়ং সংস্থায়াতে ভুবি” (৫/৩১/৭) শ্লোকোংশৰ লগত নাটৰ “স্বাৱত তোহো ভূমিত বহ, তাৱত তোহাৰ উপযোগ হয় ৰহোক” বচনৰ মিল থকা দেখা যায়। বাকীবোৰ নিমিলে।

স্বাৰকালৈ পাৰিজাত গ্ৰহণ কৰি গ্ৰন্থস্থান কৰাৰ পিচত সত্যভামাৰ গৃহ সমীপত ৰোপণ কৰা কথাটো নাটত বিষ্ণুপুৰাণ আৰু ভাগৱত পুৰাণৰ পৰা লোৱা হৈছে (ভাগৱত ১০।৫৯।৪০ আৰু বিষ্ণুপুৰাণ ৫।৩১।১০)। নাৰদৰ মুখেদি প্ৰকাশ পোৱা “ওহি পাৰিজাতক গন্ধ তিনি গ্ৰহৰক পথ ঘাই” বাক্যৰ লগত বিষ্ণু পুৰাণৰ “বাস্যতে মস্য পুং পাংগগন্ধেনোক্ষী ত্ৰিযোজনম্” (৫।৩১।১১) বাক্যৰ মিল আছে। এনেকৈয়ে তিনিওখন পুৰাণ আৰু নাটখনৰ মাজত থকা বাৰত্বান সমূহ বা এবাধৰা কাহিনী কিম্বা ঘটনা সমূহৰ সামান্য বিচাৰ কৰি চাব পৰা যায়।

(২৯—গ) পাৰিজাত হৰণ নাটৰ নামকৰণ বিচাৰ :—

পাৰিজাত হৰণ নাটখনত আমি পৰিষ্কাৰকৈ তিনিটা ঘটনা দেখা পাওঁ— সেই কেইটা হল নৰকাসুৰ বধ, পাৰিজাত অপহৰণ, আৰু ইন্দ্র পৰাজয়। এই তিনিওটাৰ ভিতৰত দৰাচলতে নাটখনৰ নাম “নৰকাসুৰ বধ” হোৱাই প্ৰশস্ত আছিল। কাৰণ স্বৰ্গত তেওঁৰ অত্যাচাৰ আৰু অধিকাৰ সাব্যস্ত কৰি প্ৰবল প্ৰতাপী বীৰ হিচাবে পৰিগণিত হৈছিল। স্বৰ্গ হল তিনিলোক নিয়ন্ত্ৰণৰ কেন্দ্ৰস্থান আৰু ইন্দ্র হ’ল তাৰ অধিপতি। মন্ত্ৰিষ্ক বিকৃতি হলে বাকী অঙ্গ প্ৰত্যঙ্গৰ আভাৱিক অৱস্থা ঠিকমতে নথকাৰ দৰেই স্বৰ্গত অনধিকাৰ চৰ্চা হোৱাত তিনিলোক নিয়ন্ত্ৰণত ব্যাঘাত তথা অসু-বিধাৰ সৃষ্টি হৈছিল। সেই কথা ইন্দ্রৰ বাক্যত পৰিষ্কাৰ হৈছে যেনে “অনু নৰকাসুৰ পাপ। কয়লি বড়ি উপতাপ। আনল স্বৰ্গক মাৰি। দেৱক যতয়ে কুমাৰী। সৰ্বস্ব নবহে হামাৰি। তুৱা পাৱে কবোহো গোহাৰি” ॥ ইত্যাদি। বিষ্ণুপুৰাণত কৈছে— “কবোতি সৰ্বভূতানাং উপবাতমৰিন্দম” (৫।২৯।৮) অৰ্থাৎ হে অবিদমনকাৰী কৃষ্ণ! সম্প্ৰতি সেই নৰকাসুৰে সকলো প্ৰাণীকে উপদ্রব কৰিছে ইত্যাদি। এতেকে সকলো প্ৰাণীকে অপকাৰ চিন্তা কৰা এটা প্ৰবল প্ৰতাপী অসুৰক বিনাশ কৰি জগতত শান্তি স্থাপন কৰাটো শ্ৰীকৃষ্ণৰ কাম্য আৰু সেয়ে নৰকাসুৰ বধ বিষয়টো অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ। এনে এটা বিষয়ক গোণ কৰি বা নাটখনৰ অন্যান্য অংশৰ দৰে আংশিক ঘটনা বুলি ধৰি লৈ নিজৰ ভাৰ্য্যাৰ মন সন্তুষ্টিৰ কাৰণে বলাৎকাৰ কৰি পাৰিজাত বৃক্ষ আনি সেই অংশটোক প্ৰধান স্থান দিয়াৰ কাৰণটো বিচাৰ কৰি চোৱাৰ প্ৰয়োজন আছে। আমি দেখিছোঁ দুজন গুৰুৱে নাট কেইখনত বধ বিষয়ক প্ৰধান স্থান দিয়া নাই। দুৰ্দান্ত, অজেন্ন বীৰ এজনক পৰাস্ত বা বধ কৰাটো ভগৱানৰ শক্তিৰ পৰিচয়হে, তাত ভক্তিৰ কথা নাই। এতেকে নৰকাসুৰক

বধ কৰি শ্ৰীকৃষ্ণই ত্ৰিলোকত শান্তি স্থাপনহে কৰিলে বা নিজৰ সৰ্বোপৰি শক্তি প্ৰতিভা বিকাশ কৰিলে মান্ন । ভাগৱত, বিষ্ণু পুৰাণ আৰু হৰিবংশত নৰকাসুৰ বধ প্ৰধান হিচাবে আৰু পাৰিজাত হৰণ গৌণ হিচাবে আছে । কিন্তু নাট্যকাৰজনাই পাৰিজাত হৰণক প্ৰাধান্য কৰাৰ নিশ্চয় এটি কাৰণ আছে । গুৰুজনাই অৱশ্যে নাটত “নৰকাসুৰ বধ, পাৰিজাত হৰণ লীলা যাত্ৰা কৌতুকে কৰব” বুলিও কৈছে । তেনেকৈ পাৰিজাত হৰণৰ লগতে নৰকাসুৰ বধ বিষয়টো জাপি দিলেও পুনৰ শেষত “নৰকাসুৰ মাৰি, দেৱকাৰ্য্য সাধি, ইন্দ্ৰক জিনিয়ে, পাৰিজাত আনি, প্ৰিয়াক ম্বাবে ৰূপি কৃতকৃত্য হয়” বুলি কোৱাত পাৰিজাত হৰণৰ লগতে সমানে বাকীবিলাক কাৰ্য্যৰো তুলানী ধৰা দেখা গৈছে । আকৌ নাটৰ অপিচ শ্লোকত “ঋগেজ্ঞঃ সমাক্ষহ্য নিজ্জিত্য শত্ৰুং । মুদালীলয়া দেৱকীন্দনো যঃ ॥ প্ৰিয়ং পাৰিজাতং জহাৰ প্ৰিয়াৰ্থং । পৰেশস্য কক্ষ্যায় তস্মৈ নম্ৰস্তে” বুলি লিখি ইন্দ্ৰ পৰাজয় আৰু পাৰিজাত হৰণ এই দুটাকহে মুখ্য স্থান দিয়া দেখা গ’ল । কিন্তু নাটৰ একেবাৰে শেষত “ওহি পাৰিজাত হৰণ হৰিক পৰম লীলা চৰিত্ৰ শ্ৰদ্ধায়ে যে সবে গুণে ভনে, কৃষ্ণচৰণে তাহেৰ পৰম ভকতি বাঢ়ব”, মুক্তি মণ্ডল ভট্টমাতে “পাৰিজাত হৰণ আহেৰ নাম । শুন বৃধজন হৰি গুণ অনুপান” আৰু আদি ভাগতো “শ্ৰীপাৰিজাত হৰণং যাত্ৰাং সম্প্ৰতি পণ্যত” আৰু ‘সোহি কৃষ্ণক নাট উপাম । পাৰিজাত হৰণ তাহেৰ নাম” বুলি কোৱাত তথা নাটখনৰ নামকৰণ “পাৰিজাত হৰণ” হৈ থকাত আনবিলাক গৌণ হিচাবে আৰু পাৰিজাত হৰণ মুখ্য বা প্ৰধান হিচাবে থাকি গ’ল । দেখা যায় — নাটখনৰ উল্লেখ যোগ্য চৰিত্ৰ নাৰদৰ মুখতে প্ৰথম অৱস্থাতে “ওহি পাৰিজাতক গজ্ঞ তিনি প্ৰহৰক পথ মাই” বুলি পাৰিজাতৰ কথাহে কোৱা হৈছে, নৰকাসুৰ বধৰ কথা পিচলৈহে থাকিল । পাৰিজাতক লৈয়েই প্ৰেমৰ কাজিয়াখনৰ সূত্ৰপাতো হয় । বসৰ ভিতৰত শূঙ্গাৰ বসেই আদি আৰু নাটকত এই বস থাকিবই লাগে । শূঙ্গাৰ বসত প্ৰেমখেলা জড়িত হৈ আছে বা শূঙ্গাৰ বস মানেই প্ৰেমবস । এজেকে পাৰিজাত হৰণত প্ৰেমবিহবল হোৱাৰ ইজিত আছে । পাৰিজাত হৰণকে কেন্দ্ৰ কৰি (যিহেতুকে ই প্ৰথমতে উল্লেখ হোৱাত) ইন্দ্ৰৰ পৰাজয় আৰু প্ৰেমৰ কাজিয়া খনৰ অন্ত পৰাত পাৰিজাত হৰণৰ কাহিনী ভাগ সাৰ্থক হ’ল । বিশেষকৈ পাৰিজাতক লৈ গৰ্ব্ব কৰা আৰু প্ৰেমৰ কাজিয়া খনত সত্যভামা জয়যুক্ত হৈ কল্মিণীৰ আগত “হামাৰ সৌভাগ্যক মহিমা পেখু পেখু” বুলি কোৱাত কল্মিণীৰ “অতয়ে কৈচে কহসি মাই । হৰিত ভকতি সতী কোন নিমিলাই” প্ৰবচনে পাৰিজাত হৰণৰ মুখ্য প্ৰেমখেলা খনক সন্নিহিত কৰি উদ্ভিৰ খেলা

খনে বা ভক্তিৰসে ভূমুকি মাৰিলে। পাৰিজাত হৰণৰ নামকৰণে দৰাচলতে ভক্তিৰসকহে প্ৰধান কৰাৰ ইঙ্গিত পোৱা গ'ল। সেই কাৰণে পাৰিজাত হৰণ নাটৰ নামকৰণ সাৰ্থক হৈছে। এতদতিৰিক্ত 'বিচাৰ কৰাৰ প্ৰয়োজন দেখা নাই।

(গ—৩০):— ৰাম বিজয় নাট :—

শঙ্কৰদেৱৰ শেষ বয়সৰ, সকলো নাটৰ ভিতৰত নুমলিয়া আৰু ৰাম বিষয়ৰ একমাত্ৰ হ'ল ৰামবিজয় নাট। অনুমান ক্ৰমে ১৫৬৮ খৃষ্টাব্দত শঙ্কৰদেৱ কোচবিহাৰত থকা কালত চিলাৰায় দেৱানৰ অনুবোধক্ৰমে নাটখন লিখা হয়। নাট্যকাৰ গুৰু জনাই নাটখনৰ শেষত চিলাৰায় দেৱানৰ কথা এইদৰে লিখিছে—

পৰম ৰসিক গুৰু শ্ৰীগুৰুধ্বজ
ৰাজা নৃপতি প্ৰধান।

আৰু শেষৰ ভটিমাত কৈছে—

ৰামক পৰম ভকতি ৰস জানা।
শ্ৰীগুৰুধ্বজ নৃপতি প্ৰধানা ॥
ৰামক বিজয় যো কৰাবত নাট।
মিলল তাহেক বৈকুণ্ঠক বাট ॥

চৰিতকাৰ সকলেও কৈছে—

দেৱানৰ বাণী শুনি সীতা স্বয়ম্বৰ।
ৰামায়ণ অঙ্ক কৰি দিনন্ত শঙ্কৰ ॥

শঙ্কৰ-মাধৱ চৰিত/দৈত্যাবি

ৰামৰ বিবাহ কথা সীতা স্বয়ম্বৰ।
অঙ্কক লিখিলা তৈতে শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰ ॥
গুৰুধ্বজ নৃপতিকো অঙ্ক নিবন্ধিলা।
অঙ্কতে শ্লোকক কৰি অঙ্ক সমাপিলা ॥

গুৰুচৰিত/দ্বিজ ৰমানন্দ।

নাটত থকা দুটা (যি দুটাক বহুতেই প্ৰসিদ্ধ বুলি ক'ব খোজে) শ্লোকত গুৰুধ্বজৰ অনুবোধত নাটখন ১৪৯৯ শকাব্দত শঙ্কৰদেৱে লিখিলে বুলি কৈছে যেন—

শ্ৰীগোপাল পদহৰাছায়া লালসমানসঃ ।

গুৰুধ্বজঃ নৃপ শ্ৰেষ্ঠঃ কাৰয়ামাস নাটকম্ ॥

বিম্বু বন্ধুবেদ চন্দ্ৰ শাকে শঙ্কৰ সংস্কৃকে ।

শ্ৰীৰামবিজয়ং নাম নাটকং বিদধেহধুনা ॥

ৰামবিজয় নাটখনত শ্লোক সংখ্যা (পাত্ৰৰ মুখৰ আৰু প্ৰক্ষিপ্তৰে সৈতে) ৪১ (একচল্লিশটা) টা, গীতৰ সংখ্যা ২০ টা, বাগৰ সংখ্যা ৮টা যেনে সুহাই, সিদ্ধুৰা, কানড়া, মাহুৰ, ধনগ্ৰী, গৌৰী, ডাটিয়ালী, কল্যাণ । তাল ৬ খন যেনে এতালি, পৰিতাল, যতি, চুটকলা, বিষম, খৰমান । ভট্টিমাৰ সংখ্যা (পাত্ৰৰ ভট্টিমাৰে সৈতে) ৪টা । নাটখনৰ আদিত সুহাই বাগত আৰু শেষত কল্যাণ বাগত নিবদ্ধ গীত আছে । ইয়াত নান্দী গীত আছে আৰু ৰামৰ প্ৰবেশ গীতটো সিদ্ধুৰা বাগত বন্ধা হৈছে । নাটখনত ভক্তিৰস প্ৰধান ভাবে আৰু বীৰ, শৃঙ্গাৰ, হাস্য বস অপ্ৰধান ভাবে ঠাই দখল কৰি আছে ।

মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱে ৰামবিজয় নাটৰ কাহিনী ভাগ বাচম্বীক ৰামা-
গুণৰ আদি কাণ্ডৰ উনৈশ সৰ্গৰ পৰা সাতসত্তৰ সৰ্গ পৰ্য্যন্ত থকা বিস্তৃত
আখ্যানৰ পৰা গৈচেৰি বুটলি আনি এটি মৌচাক নিৰ্ম্মাণ কৰিছে ।
তদুপৰি অগ্নিপুৰাণৰ পৰাও কাহিনীৰ অংশ বিশেষ উদ্ধাৰ কৰি অনাৰ আভাস
পোৱা যায় । ভাগৱতৰ নৱম স্কন্ধৰ দশম অধ্যায়তো সাৰোটা শ্লোকেৰে
বৰ্ণিত সংক্ষিপ্ত কাহিনী ভাগ আছে । তাৰ পৰাও হয়তো কাৰ্য্যবিশেষে নাটত
উল্লেখ থাকিব পাৰে । ইয়াৰ বাহিৰেও অন্য পুৰাণ বা পিচৰ কালৰ কবি
সাহিত্যিকৰ দ্বাৰা ৰচিত গ্ৰন্থ ৰাজিৰ পৰাও শুকজনাই সাৰ সংগ্ৰহ কৰিছে ।
সেই বিলাকৰ বিচাৰ উত্তৰ পুৰুষ সকললৈ থাকিলে ।

(৭০ - ক) ৰামবিজয় নাটৰ সঙ্ক্ষিপ্ত কাহিনী :—

এদিনাখন মূনি বিশ্বামিত্ৰই তেওঁৰ যজুৰ্বিদিকাৰী মাৰীচ সুবাহ নাশৰ
কাৰণে ৰাম লক্ষণক বিচাৰি দশৰথৰ গুচৰলৈ আহে । দশৰথৰ দ্বাৰা অভ্যৰ্থিত
হৈ মূনিয়ে তেওঁৰ আগমনৰ অভিব্যক্তি প্ৰকাশ কৰাত ৰজা মূৰ্ছা যায় আৰু
তাকে দেখি মূনি ক্ৰোধত অধীৰ হৈ ৰাজসভা ত্যাগ কৰিব ধৰাত ৰজাৰ
প্ৰাৰ্থনাক্ৰমে মূনি ক্ষান্ত হয় তথা ৰামৰ ঐশী শক্তিৰ পৰিচয় ডাঙি ধৰাত
দশৰথে মান্তি হৈ মূনিৰ লগত ৰাম লক্ষণক পঠাই দিয়ে । বিশ্বামিত্ৰৰ লগত
গৈ থকা আৱস্থাতে ভাড়াকা নিধন কৰি ৰাম লক্ষণে মূনিকৃত যজু নাশকাৰী
মাৰীচক উৎক্ষেপন আৰু সুবাহ বধ কৰি মূনিৰ যজুসিদ্ধি কৰি দিয়ে ।

বিশ্বামিত্ৰই বামৰ প্ৰতাপকাৰ হিচাবে মিথিলাপুৰৰ ৰজা জনকৰ দ্বাৰা অন্মোজিত হোৱা সীতাৰ স্বয়ম্বৰ সভালৈ (সীতাক প্ৰদান কৰাৰ উদ্দেশ্যে) লৈ যায়। ইপিনে বামৰ কথা ভাবি ব্যাকুল হোৱা সীতাদেবীয়ে বাম দৰ্শন লাভ কৰিবলৈ বাগ্ৰ হৈ আহে। তেওঁ জাতিস্মৰ কন্যা আছিল। বাম লক্ষ্যণ বিশ্বামিত্ৰ গৈ মিথিলা পালেগৈ আৰু জনক ৰজাৰ পৰা সংকাৰ লাভ কৰি তেওঁলোক স্বয়ম্বৰ সভাত উপনীত হয়। অজগৰ ধনু ভঙ্গ কৰি জানকী সীতা লাভ কৰিবলৈ ৰজাসকল ব্যৰ্থ হোৱাত মূনি বিশ্বামিত্ৰৰ দ্বাৰা উৎসাহিত হৈ ৰামে অপ্ৰয়াসে অজগৰ ধনু ভঙ্গ কৰি সীতাক লাভ কৰে। খণ্ডৰ ভয়কত ৰজা সকলে বামৰ লগত যুদ্ধ কৰি পৰাজিত হয় আৰু সীতাক লৈ নিজ ৰাজ্যলৈ উভটি আহোতে বাটতে পৰশুৰামে আগচি ধৰে। বিশ্বামিত্ৰৰ লগত পৰশুৰামৰ যুদ্ধ হয়। বিশ্বামিত্ৰ পৰাজয় হোৱাত ৰামে ধনুৰ্বাণ গ্ৰহণ কৰি পৰশুৰামৰ বীৰদৰ্শ শূন্য কৰি দিয় আৰু তেওঁৰ স্বৰ্গ স্থা ছেদন কৰে। পৰশুৰামক পৰাজয় কৰি ৰামচন্দ্ৰই সীতা আৰু স্বজন সকলৰ সৈতে অযোধ্যা-পুৰত প্ৰবেশ কৰি বিধিমেতে সীতাৰ পাণি গ্ৰহণ কৰে। ৰাম আৰু সীতাদেবীয়ে-অতি আনন্দেৰে সৈতে অযোধ্যাত সংসাৰ পাতি জীলা বিনাস কৰি থাকিল। ইমানেই ৰামবিজয় নাটৰ কাহিনী।

(৩০-খ) মূল আৰু নাটৰ কাহিনী ব্যবধান বিচাৰ :-

বাল্মীকি ৰামায়ণৰ আদি কাণ্ডৰ অষ্টাদশ সৰ্গৰ উনচল্লিশ শ্লোকৰ পৰা আৰম্ভ কৰি সাতসত্তৰ সৰ্গৰ উনচল্লিশ সংখ্যক শ্লোকৰ ভিতৰতে ৰজা দশৰথৰ ওচৰলৈ বিশ্বামিত্ৰ মুনিৰ আগমনকে ধৰি মিথিলাত ৰামচন্দ্ৰই সীতাৰ পাণি গ্ৰহণ কৰি অযোধ্যালৈ প্ৰত্যাবৰ্ত্তন কৰালৈকে সমস্ত কাহিনী-ভাগ বিস্তৃতভাৱে ব্যাখ্যা কৰা হৈছে। উক্ত বিস্তৃত কাহিনী ভাগৰ মাজৰপৰা প্ৰয়োজনীয়খিনি আহৰণ কৰি অতি সঙ্ক্ষিপ্তভাৱে এৰাধৰা নীতিৰে শঙ্কৰদেৱে ৰাম বিজয় নাটখন অঙ্কিত কৰিছে। দেখা যায় শ্ৰীগুৰুৱে বহু ক্ষেত্ৰত মূলক অতিক্ৰম কৰি গৈছে। উদাহৰণ স্বৰূপে প্ৰথমতে সীতাৰ কথাকে ক'ব পাৰি। নাটৰ সীতা এগৰাকী জাতিস্মৰ কন্যা। লগৰ সখী দুগৰাকীৰ আগত পৰম ধোকাৰুল ভাৱে “পূৰ্বজনমক কথা” চিন্তিত পৰি বিবৰিছে। তেওঁ কৈছে যে পূৰ্ব জন্মত ঈশ্বৰক পতি পাবলৈ ইচ্ছা কৰি অনেক কষ্টৰ তপস্যা কৰিছিলো। এনেতে আকাশবাণী যোগে এই জন্মত ঈশ্বৰক লগ নাপাবা আৰু সিজন্মতহে “শ্ৰীৰাম ৰূপে তোহাক বিবাহ কৰব” বুলি জানিবলৈ পাই অগ্নি প্ৰবেণ কৰি প্ৰাণ চৰ্ছা। সেই দৈববাণী সাৰ্থক ন'হ'ল আৰু শ্ৰীৰাম চন্দ্ৰক লগ নাপালে। নাটৰ এই কথাখিনি মূল ৰামায়ণত ঘূৰাফেৰেও

(আদি কাণ্ডত) পাবলৈ নাই। সীতাই “দিশদশ দেখু আজিহাৰি” বম্বা-
বিনে মন বামক, পৰল মুকচি কুমাৰী” ইত্যাদি ভাবাবেগপূৰ্ণ এই কথা-
খিনি নাট্যকাৰ গুৰুজনৰ কাৰ্জনিক চিত্ৰ যেন লাগে। অৱশ্যে সীতাৰ পূৰ্ব
জন্মৰ কিঞ্চিৎ আভাস অসমীয়া পদ্য বামায়ণত আছে—

দশবথ ঘৰে উপজিলা ভগবন্ত ।
পৰম ঈশ্বৰী লক্ষ্মী দেৱী দেখিলন্ত ॥
আপোনাৰ ৰূপ আতি কৰিয়া সুবেশ ।
পৰ্বতে আছন্ত বসি মুক্ত কৰি কেশ ॥
সেহি বেলা বথে চড়ি ফুৰে লক্ষেশ্বৰ ।
গোসানীক দেখিলেক পৰ্বত উপৰ ॥
ত্ৰৈলোক্য মোহন ৰূপ দেখি চমৎকাৰ ।
ভৈল আতি মোহিত ৰাৱণ দুৰাচাৰ ॥
তাৰে বধ চিন্তি মনে অহন্ত গোসানী ।
সিটো পাপী নিশাচৰে তাহাক নজানি ॥
বথত তুলিল আনি তাক বলে ধৰি ।
লক্ষ্মী মাৰে তেখনে জানিলা ধ্যান কৰি ॥
কোপে শপি ৰাৱণক দিলন্ত উত্তৰ ।
মোক নিচিনস তই শুনবে বৰ্বৰ ॥
জন্মিবাক ঘাওঁ তোৰ বধৰ কাৰণে ।
উপজিলা হৰি তোৰ মাৰিবাক মনে ॥
ভৈল অন্তৰ্ধান এহি বুলি ৰাৱণক ।
শুনি ৰাৱণৰ মনে লাগিল চমক ॥
মহাভয়ে ভৈল আতি কম্পিত শ্বভাৰ ।
পাচে আপোনাৰ জন্ম চিন্তি লক্ষ্মীমাৰ ॥
সাগৰত জাম্প দেৱী দিলা বিদ্যমান ।
শতেক যোজন তথা ভৈল শ্বৰীপথান ॥
পাচে বসুমতি গৈয়া লক্ষ্মীক সাদৰি ।
তথাত বহিলা তাক উদৰত ধৰি ॥

অসমীয়া বামায়ণ/মাধৱদেৱ ।

নাটৰ সীতা “বামক চৰণ চিন্তিলে চিত্ত জাই” হা হৰি হা হৰি জাম্প
জীৱ যৈচন যায়। বাম চৰণে মন লাগে, গতি আৱৰি নাই, অকৈ বামক

চৰণ চিহ্নিতঃ খিৰ চিহ্নিতঃ নয়না মুদি বহু মাই”। কিন্তু মূলত এনে ভাৱ থকা দেখা নাযায়। অৱশ্যে অসমীয়া ৰামায়ণত আছে —

সীতা নাম ধৰি লক্ষ্মী জগত জননী ।

হেন চন্দ্ৰ কলা বাঢ়ি ৰাতি সুবদনী ॥

একচিত্ত মনে সদা বিষ্ণুক ধিয়াত ।

হৰিক নিচিহ্নিত সতী একোকে মখাত ॥

অসমীয়া ৰামায়ণ/মাধৱদেৱ

নাটত থকা বিশ্বামিত্ৰ আৰু দশৰথৰ কথোপকথনখিনি সংক্ষিপ্ত ; কিন্তু মূলৰ শ্লোকত বিস্তৃত ভাৱে কথোপকথনখিনি প্ৰকাশ কৰা হৈছে। মূলত থকা “তথৈবাগমনং মন্যে স্বাগতংভে মহামুনে। কঞ্চভে পৰমং কামং কৰোমি কিমু হসিতঃ” (১৮/৫২) “অদ্য মে সফলং জন্ম” (১৮/৫৩) “ব্রুহি যৎ প্ৰাৰ্থিতং তুভ্যং কাৰ্য্যমাগমনং প্ৰতি (১৮/৫৬), লোকেশ্বৰ লগত নাটৰ “আহে মূনিৰাজ। তোহাৰি আগমণে আজু হামাৰ অযোধ্যাপুৰ (মূলত অযোধ্যাৰ নাম নাই) পৰম পবিত্ৰ ভেল। জুৱা দৰশনে হামাৰ জনম সাফল ভেল। মূনি। অৱ কোন প্ৰয়োজন সাধো হামাক আজ্ঞা কৰহ” এই কথা খিনি মিলে। নাটত দশৰথে “হামো ওহি সত্তামধ্যে সত্য অগ্নীকাৰ কৰে বোললো—আহু তোহো যে দান মাগহ তাহেক সত্যে সত্যে দেৱব” বুলি কোৱা কথাখিনি মূলত নাই। মূলত বিশ্বামিত্ৰ মূনিৱেহে নিজে বিচাৰিব খোজা বস্তুটো দিম বুলি অগ্নীকাৰ কৰিবলৈ দশৰথক কৈছে (১৯/৩)। কিন্তু তেতিয়াও দশৰথে অগ্নীকাৰ কৰিব খোজা নাই বা কৰা নাই। বোধহয় নাট্যকাৰ গুৰুজনে মূলৰ ইচ্ছামানুগ্ৰহীতোহুৱং স্বদৰ্থং পবিত্ৰকৰে। কাৰ্য্যস্য ন বিমৰ্শক গন্তুমহিসি সূত্ৰত” (১৮/৫৭) অৰ্থাৎ আমি আপোনাৰ অনুগ্ৰহ লাভ কৰি আপোনাৰ প্ৰাৰ্থনানুকাৰে কাৰ্য্য কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰিছোঁ। আপুনি সন্দেহ বা সংশয় কৰা উচিত নহয়” এই উক্তিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিয়েই “আজু তোহো যে দান মাগহ, তাহেক সত্যে সত্যে দেৱব” বুলি দশৰথৰ দ্বাৰা কোৱাইছে। দশৰথৰ শ্ৰুতিসুধকৰ বিনয়পূৰ্ণ বচন শুনি বিশ্বামিত্ৰ আনন্দিত হৈ কোৱা কথাখিনিৰ ভিতৰত মূলৰ বহু উক্তি প্ৰত্যুক্তি নাটত বাদ পৰিছে। নাটৰ “তোহো পৃথিৱীক কল্পতৰু। তোহাক ঠাই প্ৰাৰ্থক কৰহ বিমুখ নাহি হয় - ইহা হামো জানো” এই কথাখিনি মূলত নাই। শুদুপৰি “হামো সিদ্ধা-শ্ৰমত এক স্বজ্ঞ আৰম্ভলো” এই সিদ্ধাশ্ৰমৰ নামো মূলত পোৱা যায়। যাৱ অহং নিয়মমাতীৰ্ণে সিধাৰ্থং পূৰুষৰত। তস্য দ্বিয়কৰৌ দেৱীতু ৰাক্ষসৌ কামৰূপিনৌ” (১৯/৪) এই শ্লোকটোৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিহে বাকীখিনি কথা

মিলা দেখা যায়। মূলত বিশ্বামিত্ৰই বামকহে বিচাৰিছে, লক্ষণক বিচৰা নাই। কিন্তু দশৰথে “প্ৰহাট বদনো বামমাক্ষুহাব সন্নক্ষণম্” (২২/১) অৰ্থাৎ আনন্দ জুখেৰে দশৰথে লক্ষণৰ সৈতে বামক পঠাবলৈ আহবান কৰিলে। অৱশ্যে নাটত যত বন্ধাৰ কাৰণে “বামলক্ষণ দোহো কুমৰক হামাৰ সঙ্গে পঠাৱ” বুলিহে কৈছে। বিশ্বামিত্ৰৰ কথাত দশৰথ বাজা মুচ্ছিত হৈ পৰাটো উভয়ৰ একমত। কিন্তু দশৰথৰ “বামলক্ষণক চোড়ি হামাক নিয়া যাৱ”, হামাৰ পুত্ৰ “বাম লক্ষণ সে বালক” এই উক্তিৰ বাদে সেই প্ৰসঙ্গৰ আনখিনি কথা মূলৰ লগত মিল নাই। “কৰহ কৰুণা ঋষিসুত দান দেহ” এই উক্তিবোৰ নাট্যকাৰ গৰাকীৰ নিজা। “বাহ লাড়িয়ে কোপে দশন চৰ্খয়” এই স্ত্ৰোতিও কাল্পনিক। অৱশ্যে বিশ্বামিত্ৰৰ ক্ৰোধত “চচাল বসুধা কৃৎয়া দেবানাঞ্চ ভয়ং মহৎ” (২১/৪) মূলৰ এই উক্তি নাটত প্ৰয়োগ হোৱা নাই। নাটৰ “তোহো বামক চৰিৱ কিছু জানয়ে নাহি” সেই প্ৰসঙ্গৰ বিশ্বামিত্ৰৰ উক্তিখিনি মূলৰ নহয়। ঋষিয়ে মান কৈছে “পূৰ্বমৰ্থং প্ৰতিশ্ৰুত্য প্ৰতিভাং হাতুমিচ্ছসি। বামবানাং অমুক্তহয়ং কুলস্যাস্য বিপৰ্য্যয়ঃ” (২১/২) অৰ্থাৎ, তুমি প্ৰথমে প্ৰতিশ্ৰুতি দি এতিয়া প্ৰতিভা ভঙ্গ কৰিছা। বয়ুবংশজাত তোমাৰ পক্ষে এই আচৰণ নিতান্ত গৰিহণাৰ যোগ্য” বুলিহে কোৱা হৈছে। উভয়ৰ এই উক্তি প্ৰত্যুক্তি বোৰৰ মাজতে কুলগুৰু বশিষ্ঠই মধ্যস্থতা কৰা দেখা গৈছে। কিন্তু নাটত তেনেকুৱা মধ্যস্থতা নাই। এই মধ্যস্থতা অংশটো বোধহয় বশিষ্ঠ আৰু বিশ্বামিত্ৰৰ দুয়োটা সমধৰ্মী চৰিত্ৰৰ সমাবেশত বিশ্বামিত্ৰৰ একক প্ৰাধান্যতো স্থাপনত বাধ্যপ্ৰাপ্ত হ’ব বুলি ভাবিয়েই নাট্যকাৰ গুৰুৱে বাদ দিয়া বুলি কোৱাৰ খল আছে। এতেকে নাটখনত কোনো মধ্যস্থতা নকৰাকৈয়ে ঋষিয়ে দশৰথৰ হাতৰ পৰা বাম লক্ষণক উলিয়াই আনিব পাৰিছে। বামলক্ষণৰ যাত্ৰা কালত কৰা মাল্লিক কাৰ্য্যখিনি নাটত বাদ দিয়া হৈছে। বাটত যাওঁতে বলা আৰু জতিবলা নামৰ বিদ্যা শিক্ষা আৰু অন্যান্য শিক্ষাৰ কথা মূলত থাকিলেও নাট্যকাৰে অতি সঙ্ক্ষেপতে “দেলহ ধনুৰ্বেদ দিব্যবান। লক্ষণ বাম পেছাহ সব জান” বুলি গীতৰ যোগে বিশ্বামিত্ৰৰ ওচৰত বাম লক্ষণ ধনুৰ্বিদ্যা শিক্ষাৰ কথা প্ৰকাশ কৰিছে। বাটত দুয়োজনা কুমৰৰ প্ৰতি ঋষিৰ উপদেশ, উপবেশন, বমনীয়-স্থান দৰ্শন প্ৰভৃতি কাৰ্য্য সসূহৰ বিস্তৃত বিবৰণ নাটত উল্লেখ কৰা নাই। মূলত বিস্তৃত ভাৱে সেই কাহিনী পোৱা যায়। তাড়কাৰ বিষয়ে বামে প্ৰশ্ন কৰা আৰু ঋষিয়ে তদুত্তৰ দিয়া কথাও মূলৰহে। নাটত নাই। নাটৰ মতে “আশ্ৰম যাইতে ঋষিক উচাট”; কিন্তু মূলৰ মতে “স্বস্তি বাহুবল্লোবন্ত জয়ং চৈবাত্যভাষত” (২৬/১৪) বুলিহে বিশ্বামিত্ৰই কৈছে অৰ্থাৎ

ভোমালোক দুয়োৰে মজল আৰু জয়লাভ হওক বুলিহে কৈছে। মূলত বামচন্দ্ৰই ধনুত গুণ যোজনা কৰি ঘোৰভাৱ শব্দ কৰিছিল আৰু সেই শব্দত শক্তি তথা ৰোষিত হৈ তেওঁক ই তাৰ অনুসন্ধান কৰি কৰি বামাণ্ডি মুখে অহাৰ কথা কৈছে; কিন্তু নাটত “পেথিয়ে তেওঁক বেধল বাট”। নাটৰ মতে বিশ্বামিত্ৰই তেওঁক দেখি “কাম্পে কৌশিক পৰিহা তবাসে” আৰু “ৰাক্ষসী খাই ৰাখ বঘুনাথ” এনেভাবে প্ৰকাশ কৰা হৈছে কিন্তু মূলত তেনে ভয় প্ৰকাশ কৰাৰ কোনো চিন দেখা পোৱা নাযায়। খণ্ডিয়ে বামৰ উৎসাহ প্ৰদৰ্শনহে কৰিছে যেনে “বধাতাং তবদেবৈষা পূৰ্ণ সজ্জা প্ৰবৰ্ততে” (২৬/২২) অথবা এই মায়াবীণীক সজ্জাকালৰ আগতে বধ কৰা ইত্যাদি। তেওঁক বধত আনন্দ প্ৰকাশ কৰি “সাধুসাধু ৰাম কহয় কৌশিক” আৰু মূলত বিশ্বামিত্ৰই আনন্দ পালেও সাধুৰ্বাদ কৰিছে ইত্যাদি দৈৱগণেহে (২৬/২৭)। প্ৰথম কাৰ্য্য সম্পাদনৰ পিছত সিদ্ধাপ্ৰমত যন্তু আৰম্ভণ আৰু মাৰীচ সুবাহৰ হনন কাৰ্য্য বিৱৰণি নাটৰ আৰু মূলৰ কোনো ব্যৱধান নাই। ৰামৰ অস্ত শক্তিৰ মাৰীচৰ সাগৰত পতন আৰু সুবাহৰ মৰণ হোৱাৰ কথা উভয়ৰে একমত যদিও অসমীয়া বামাণ্ডিত সুবাহ ৰাক্ষস লক্ষণৰ হাততহে মৃত্যু হোৱা বুলি কৈছে যেনে—

দেখি ভুললশৰ শূৰি লক্ষণে ভণত ।

সজ্জানে হানিলা সুবাহৰ হৃদয়ত ॥

মহাছোটে ফুটিয়া মৰিল দুৰাচাৰ ।

পৰিল ভূমিত সিটো পৰ্বত আকাৰ ॥

অসমীয়া বামাণ্ডি/মাধৱদেৱ

সিদ্ধাপ্ৰমত যন্তু কৰ্মাসমাপন, ৰাক্ষস নিধন পৰ্ব সম্পাদন হোৱাৰ পিচত বিশ্বামিত্ৰই “আশীৰ্বাদ তুলসী দেলহ” আৰু “শ্ৰীৰাম মাথা পাতি লেলহ”। মূলত থকা “কৃতার্থোহামি মহাৰাহো” (৩০।২৬) শ্লোকাংশৰ লগত নাটৰ “তোহো হামাৰ পৰম উপকাৰী” বুলি কোৱা কথাৰ সামান্য প্ৰভেদ আছে মাত্ৰ। নাট্যকাৰে ইয়াৰ পিচৰ কেইবাটাও দিশত মূলক অতিক্ৰম কৰি নিজে এখন কাল্পনিক চিত্ৰ ডাঙি ধৰিছে। বিশ্বামিত্ৰই ৰামৰ গুণ সৃষ্টিৰ নোৱাৰা আৰু কোনো প্ৰত্যুপকাৰ কৰিব তাৰ চিন্তাতে মগ্ন হোৱা দেখা গৈছে। আকৌ “সাধু প্ৰয়োজন মিলল” বুলি কৈ যোগবলে সীতাৰ স্বৰূপৰ সভাৰ নেদেখা নুশুনা বতৰা এটি দিছে। কেৱল সেয়ে নহয় মহেশ্বৰ ধনুত গুণ দিব থাকিলে সেই সীতাক লাভ কৰিব পৰা সমৰ্থ হোৱা, ৰামৰ গৃহীণী হলে তেওঁ মনত আনন্দ লাভ কৰিব পাৰিব, সীতাই পূৰ্বজন্মত নাপাই এতিয়া ৰামৰ চৰণ চিঙি থকা আৰু সীতাৰ স্বৰূপ প্ৰকাশক এটি দীৱলীয়া বৰ্ণনা দি ৰামৰ

মন চাক্ষুৰ্য্য কৰি দিয়া ইত্যাদি কথাবোৰ মূল বামাঙ্গণত পোৱা নাযায়। বামেও সেই বজ্জাধিক কঠিন মহেশ্বৰ ধনুখনত গুণ দিবলৈ নিজে অসমৰ্থতা প্ৰকাশ কৰি ভাবী পত্নীৰ কাৰণে পূৰ্ব্বৰাগ জন্মি “জানি সত্বে চগহ” বুলি কোৱাও নাটবহে মূলৰ নহয়। মূল বামাঙ্গণৰ মতে ৰাক্ষস বধৰ পিচত বাম লক্ষণে সিদ্ধাশ্ৰমত থকা বিশ্বামিত্ৰৰ অনুগামী স্বৰ্গী সকলৰ কথামতে জনকৰ যজ্ঞানুষ্ঠান আৰু তেওঁৰ শ্ৰেষ্ঠ ধনুখন চাবৰ কাৰণে বিশ্বামিত্ৰৰ লগত যাত্ৰা কৰে। এনেকৈ তেওঁলোক গৈ মিথিলা নগৰ পালেগৈ। নাটৰ মতে তেওঁলোক পোনে পোনে ৰাজসভাত প্ৰবেশ কৰে। কিন্তু মূলত তেওঁলোকে “যজ্ঞ বাটমুগামৎ” (৫০।১) অৰ্থাৎ জনকৰ যজ্ঞ শাস্তাতহে উপস্থিত হৈছেগৈ। জনকে “মেৰি মহাভাগ্য মিলল” বুলি কোৱা কথাষাৰ মূলৰ লগত মিলে আৰু বিশ্বামিত্ৰৰ আশীৰ্ব্বচন সহ সেই প্ৰসঙ্গৰ কথাখিনি মূলত নাই। বাম লক্ষণক দেখি “পৰম আশ্চৰ্য্য হয়” জনকে “কাহেৰ কুমাৰ, কিবা দেৱ, কিবা মানুহ হাঁমো বুজলৈ নাই পাৰি” বুলি কোৱা আৰু বিশ্বামিত্ৰই বাম লক্ষণৰ পৰিচয় জ্ঞাপন কৰা কথাখিনি (মূলতঃক সতিথিত হওঁও) মূলৰ লগত প্ৰায় মিলিছে। কিন্তু বিশ্বামিত্ৰই “হামাৰ পৰম শিষ্য” আৰু “তোহাৰি দুহিতা সীতাৰ স্বয়ম্বৰ দেখিতে এথা গাবলি থিক। ইহা জানি সত্বেৰে সমাজ মিলাই সে মহেশ্বক ধনু আনহ” বুলি কোৱা কথাখিনি নাট্যকাৰ গৰাকীৰ নিজা, মূলত নাই। বিশ্বামিত্ৰই মাত্ৰ (মূলতঃ) এই বুলিহে কৈছে “দ্রষ্টুকামৌ ধনুঃ শ্ৰেষ্ঠং যদেতত্ত্বমি তিষ্ঠতি” এওঁদৰ্শয় তদ্রূপে কৃতকামৌ নৃপাশ্বজৌ। দৰ্যনাদস্য ধনুষো যথেষ্টং প্ৰতিযস্যাতঃ (৬৬।৫,৬) অৰ্থাৎ আপোনাৰ (জনকৰ) ওচৰত যি শ্ৰেষ্ঠ ধনু আছে, সেই ধনুখন চাবৰ কাৰণেই দুয়োজনৰে বৰ আগ্ৰহ। এতেকে এওঁলোকক ধনুখন দেখুৱাওক। তাকে চাই এওঁলোক যথাস্থানে যাত্ৰা কৰিব ইত্যাদি। নাটখনিত বিশ্বামিত্ৰই সমাজ গোষ্ঠাই ধনুখন আনিবলৈ কোৱাৰ পিচত জনকে বামলক্ষণক আনিগণ কৰি প্ৰশংসা বাণী বুলিছে আৰু “পৰম উৎসৱে শঙখ শৱদে সন্মাদ নাদ বহন্ত” বজোৱাই নিজৰ মন্ত্ৰী মনিমন্ত্ৰক “যে নৃপতিসৰ বাণী কৰি বহেছে, তাহোক আনি সত্বেৰে সমাজ মিলাব” বুলি আদেশ কৰা দেখা গৈছে। জনকৰ মন্ত্ৰীৰ নাম, বাদ্য বজোৱা আৰু বজা সকলক আনি সমাজ গোষ্ঠোৱা কথা মূল বামাঙ্গণত পাবলৈ নাই। ওপৰৰ “তদনন্তৰে তোল, ডফা, শঙখ, গোমুখ, মৃদঙ্গ, তাল, কৰতাল, কাহাল, কোঢ়াহাল মহোৎসৱ বৰ শুনি” জানকী সীতাই সখী সকলক “কি নিমিত্তে সত্ৰাত হৰিষ ৰাজন শুনিছে, কোন ৰাজা আৱল” বুলি প্ৰশ্ন কৰিছে আৰু “হামাৰ বাম অঙ্গ স্বৰূপে” বুলি শুভ সূচক এটি প্ৰসঙ্গৰো

অৱতাৰণা কৰিছে। কেৱল সেয়ে নহয় সীতাই “সত্ৰৰে জানি গিয়া” বুলি সখী-
সকলক সেই বাদ্য বজাবৰ কাৰণ অনুসন্ধান কৰিছিল নিৰ্দেশ দিছে।
সীতাৰ নিৰ্দেশমতে কনকাক্ষতী নামৰ সখীগৰাকী (মূলতঃ সখী নাই) তদন্তে গৈ
অনুসন্ধান কৰিছে। সখী গৰাকীয়ে সীতাৰ “কোন ৰাজ্য আৱল”ৰ অনুমানকৈ
ৰামচন্দ্ৰৰ প্ৰতিহে বেছি চকু দিয়া দেখা গৈছে। সেই প্ৰসংগতে উত্থাপিত
গীতটি “কৌতুহলে চলে মাই। ৰাম পৰিচয় লাই ॥ পাৱে সভাক সচী। দেখল
বহুপতি” বুলি জিহা কথাই তাকে প্ৰমাণ কৰে। আকৌ সখীয়ে “তোহাৰ
মহা মহাদায় মিলন” বুলি কৈ প্ৰভু শ্ৰীৰামচন্দ্ৰৰ এটি স্বৰূপ ভাঙি ধৰিছে।
ৰামচন্দ্ৰৰ ৰূপ লাভণ্যৰ বৰ্ণনা শুনি সীতা “মহা হৰিশাৰেণে মূৰ্ছিতা হয়
পৰল” আৰু “যৈচে প্ৰেমবসে মহা আকুল ভেলি”। এই গোটেই কথাখিনি
নাট্যকাৰৰ নিজা কল্পনা, মূলতঃ ইয়াৰ আভাস মাল্লও নাই। “সখীসকল ৰাণী
শুনি সীতা আকুল ভাৱ ভেজি ৰামক চৰণ চিন্তি একপাশ” হৈ থকাৰ পিচত
মনিমন্ত্ৰ মন্ত্ৰীয়ে “ৰাজ্যসকল আনিয়ৈ যৈচে সমাজ মিলানল” আৰু ইয়াৰ
পিচতে ৰাজ্য মহাৰাজ্য সকলৰ প্ৰবেশ কৰোৱা হৈছে। তেওঁলোকৰ আগমনত
“কাম্পে ধৰণী ধৰম প্ৰভাপ” হলেও “বীভৎস ভাৱনা” যুত আৰু “দৰপ কৰয়
ধৰমাৰ বোল” অৰ্থাৎ এটি হলমূলীয়া পৰিবেশ। তেওঁলোক শৃংগাৱদ্ধ ভাৱে
সভাত বহাৰ পিচতে ৰজা জনকে “অজগৰ ধনু কলৈ কৰিয়ে দুহিতা সীতাক
বস্ত্ৰ অলঙ্কাৰে মণ্ডিত কৰিয়ে সুবৰ্ণ পঞ্চকজমালা হাতে দিয়া কহো সখীসকল
সহিত যৈচে উৎসৱ উৎসুকে সভা প্ৰবেশ কৰাবল”। ৰাজসভাত সকলোৰে
প্ৰবেশ হ’ল। সীতাৰ নৱ যৌৱন ৰূপ-লাভণ্য দেখি ৰজা সকলক “কাম
বাণে পীড়ল। মূৰ্ছিত হয় পৰল”। পুনৰ চেতন পাই ৰজাসকলে সীতাক
পোৱাৰ আশাৰে কাও-বাও কৰা দেখা গৈছে। তেওঁলোক উপভুত তথা সীমা
অতিক্ৰম কৰা দেখি জনক ৰজাই সকলোকে সান্ত্বনা ৰাণী শুনালে। তেওঁ
“সীতাক বিবাহ নিমিত্ত চিন্তিতে ওহি মহেশক ধনু গগন হস্তে পৰল” বুলি
কৈছে আৰু আকাশীবাণী যোগে “ওহি ধনুত যে গুণ দিতে পাৰয় তাহোক
মাথে সীতা কুসুম মালা দিয়ে স্বামী বৰব” বুলি শুনিবলৈ পাই “ইহা সত্য,
জানি স্বৰ্দ্ধ কৰহ” বুলি ধনুত গুণ লগাবলৈ নিৰ্দেশ দিয়া দেখা গৈছে। উল্লেখ-
যোগ্য কথা এই যে পুৰুষোক্ত কথাখিনিও ৰামায়ণত নাই। অৱশ্যে ধনুখনৰ
ইতিহাস ৰামায়ণত পোৱা যায় যদিও নাট্যখনিৰ লগত সম্পূৰ্ণ অমিল পৰিলক্ষিত
হৈছে। নাটৰ মতে উক্ত ধনুখনৰ নাম “মহেশক ধনু” আৰু “অজগৰ ধনু”
বুলি কোৱা হৈছে যেনে “মহেশ ধনুঃ স্বৰুদ্ধে নিধায় গৌড়িতঃ সভাম্”
আৰু “মহেশক অজগৰ ধনু কলৈ কৰিয়ে” অথবা “প্ৰসহ্য সজামকৰোদী-
জয়াজগৰং ধনুঃ” ইত্যাদি (ৰামবিজয় নাট)। মূল ৰামায়ণত ধনুখনৰ নাম

“সুনাভ” বুলি কোৱা হৈছে (স্বাচিৎ নৰশাৰ্দুল সুনাভঃ সৰ্বদৈৱভেঃ — আদিকাণ্ড—৩১/১২)। তদুপৰি “মহেশক ধনু”ৰ ঠাইত মূলত “দেৱদেৱস্য ধনুৰ্বক্ষঃ মহাখনঃ” (৬৬/১২) বুলি কোৱাত আংশিক “মহেশ ধনু” নামটোৰ আভাস পোৱা যায়। বহুতৰ মতে “অজগৰ ধনু” নামটোৰ অৰ্থ হ’ল ছাগলী (অজ্জ) আৰু গৰুৰ (গৰ) শিঙেৰে নিৰ্মিত ধনু। সেয়ে নাম দিয়া হ’ল “অজ-গৰ ধনু”। এই শিৱ ধনুখনৰ নাম ‘পিনাক’ বুলিও কয় (পিনাকোহজগব-ন্ধনঃ — অমৰাৰ্থ চন্দ্ৰিকা স্বৰ্ণবৰ্গ—২৩)

নাটত জনকৰ মুখৰি প্ৰকাশ পোৱা সীতাৰ বিবাহ আৰু ধনুখনৰ ইতিহাস বাৰায়ণৰ মতে ভালেখিনি ব্যৱধান আছে। নাটত থকা কথাখিনিৰ লগত পাৰ্থক্য থকা বিষয়বোৰ এনেধৰণৰ — পূৰ্বকালত নিমিৰ জ্যেষ্ঠ পুত্ৰ দেৱৰাত নামৰ এজন বিখ্যাত ৰজা আছিল। সেই ৰজাৰ হাততে এই ধনুখন ন্যাস স্বৰূপে অৰ্পিত হৈছিল। পূৰ্বে দক্ষমত ধ্বংস কৰিবৰ সময়ত বীৰ্য্যবান মহাদেৱে শিৱই এই ধনু আকৰ্ষণ কৰি যজ্ঞ নাশ কৰিছিল আৰু দেৱভাসকলক অতি ক্ৰোধেৰে কৈছিল যে মই বিধিমতে যজ্ঞ ভাগ পাবৰ অধিকাৰী। তথাপি তোমালোকে মোক যজ্ঞ ভাগ দিয়া নাই। সেই কাৰণে এই ধনুৰ শ্বৰাৰা তোমালোকৰ সৰ্বজন পূজা শিৱ ছেদন কৰিম। এই কথা শুনি দেৱভাসকলে অতি ভয় আৰু উদ্‌বিগ্নতা বোধ কৰি মহাদেৱক প্ৰসন্ন কৰিবলৈ ধৰিলে। দেৱতা সকলৰ কাণত বাৰুত মহাদেৱে সমুদ্রত হ’ল আৰু প্ৰীতিমুগ্ধ হৈ সেই ধনুখন দেৱভাসকলক দান কৰিলে। দেৱভাসকলৰ হাতত থকা সেই ধনুখনেই জনক ৰজাৰ (জনক ৰজাই বিশ্বামিত্ৰক কৈছে) হাতত পৰে আৰু দেৱভাসকলে দেৱতাৰ হাতত ন্যাসৰূপে ধনুখন ৰাখি থৈছিল (মূল বাৰায়ণ ৬৬/৮ ১৩)। সীতাৰ নামকৰণ সম্পৰ্ধিত মূলত কৈছে (জনকে বিশ্বামিত্ৰক) “ক্ষেত্ৰ শোধয়তা লব্ধা নান্মা সীতেতি বিশুদ্ধতা (৬৬/১৪) অৰ্থাৎ ক্ষেত্ৰ শোধন কৰি থাকোতে পোৱা কাৰণে সেই কন্যাৰ নাম ‘সীতা’ ৰখা হয় ইত্যাদি। নাটৰ মতে সেই ধনুখন স্বয়ং জনক ৰজাই “অভ্যন্তৰ প্ৰবেশিয়ে মহেশক অজগৰধনু ক্ৰন্দে কৰিয়ে” ৰাজসভালৈ উলিয়াই আনিছিল। কিন্তু বাৰায়ণৰ মতে সেই ধনুখন বিশ্বামিত্ৰৰ অনুৰোধক্ৰমে ‘ধনুৰ্দ্দণয়ৰামায় ইতিহোবাচ পাৰ্থিবম্ (৬৭/১) জনকে পাঁচ হাজাৰ দীৰ্ঘকায় বিশিষ্ট বলবান্ পুৰুষৰ শ্বৰাৰা অতি কষ্টে অনাইছিল (৬৭/৪) ধনুখন আঠোটা চকা থকা এটা বৃহদাকাৰ পেৰাত (মজ্জিমাশ্ৰমটটক্ৰাং তাং সমুহন্তে কথঞ্চন—(৬৭/৪) বৰ্ণিত হৈছিল। সেই পেৰাটো লৌহ নিৰ্মিত আছিল। এহেকে এই ক্ষেত্ৰত মূলৰ আৰু নাটৰ ব্যৱধান ভালেখিনি আছে।

জনকৰ আদেশক্ৰমে মিথিলাত বাহৰ কৰি থকা বিভিন্ন দেশৰ ৰজা সকলক মণিমন্ত্ৰই সমবেত কৰিলে। এইখন আছিল স্বৰ্ণময়ৰ সভা। স্বৰ্ণময়ৰ

মানে ৰাজ কন্যা গৰাকীয়ে নিজে মনে মিলা ৰূপ, গুণ, গৌৰৱ, বীৰ্য্য গৰায়ণ একোজন ৰজাক নিৰ্ব্বাচিত কৰি মালা পিন্ধাই স্বামী বৰণ কৰি গোৱা। তাৰ কাৰণই প্ৰতিজন ৰজাই নিজক সৌন্দৰ্য্য কৰি লৈ সভাত প্ৰবেশ কৰে। নাটত এনেকৈয়ে কৰা হৈছে। কিন্তু মূল ৰামায়ণত ইয়াৰ সম্পূৰ্ণ বিপৰীত বা ব্যৱধান পৰিলক্ষিত হৈছে। ৰামায়ণত জনকে বিশ্বামিত্ৰক কৈছে “মই এই অশোণিসন্তৰা কন্যাটি বীৰ্য্যশূলক। (বীৰ্য্যশূলক মানে যি জনে সমুচিত পৰাক্ৰম দেখুৱাব পাৰে, তেৱেঁই সীতাক লাভ কৰিব পাৰিব) বুলি ছিৰ কৰিলো। তুতল সজ্জাত কন্যা ক্ৰমে বুদ্ধিপ্ৰাপ্ত হৈ বিবাহ যোগ্য হোৱাত বহুতো ৰজা আহি সীতাক বৰণ কৰিবলৈ আশা প্ৰকাশ কৰিলে। কিন্তু মোৰ কন্যা বীৰ্য্যশূলক কাৰণে সমুচিত বৰ প্ৰদৰ্শন নকৰা হেতুকে উৎসুক ৰজাসকলৰ মাজত কাৰো কন্যাটি দান নকৰিলো। তেতিয়া সকলো ৰজা সমবেত হৈ মিথিলালৈ আহি নিজৰ নিজৰ শক্তি প্ৰদৰ্শন কৰিবৰ কাৰণে প্ৰতিজ্ঞা জিজ্ঞাসা কৰিলে। সেইমতে তেওঁলোকৰ আগত উক্ত শিৱধন উপস্থাপিত কৰিলো। কিন্তু ৰজা সকলে সেই ধনু প্ৰহণ আৰু উত্তোলন কৰিব নোৱাৰিলে। ৰজাসকলৰ অল্পশক্তি দেখি তেওঁলোকক প্ৰত্যাখ্যান কৰিলো; কিন্তু তেওঁলোক অতিশয় ক্ৰোধান্বিত হ’ল আৰু নিজ সামৰ্থ্যত সন্দেহান্বিত হৈ আমাৰ মিথিলা নগৰী আক্ৰমণ কৰিলে। আমি তেওঁলোকক অৱজ্ঞা কৰাৰ কাৰণেই মিথিলাত উৎপীড়ন কৰাত লাগিল। প্ৰায় এবছৰ কাল তেওঁলোকক প্ৰতিৰোধ কৰি থাকোতে সকলো যুদ্ধ সাধন সৈন্য সামগ্ৰী ক্ষয় হোৱাত আমি দুখীত হৈ দেৱতা সকলক তপস্যাৰ দ্বাৰা সন্তুষ্ট কৰিলো আৰু তেওঁলোকে চতুৰঙ্গ সৈন্য প্ৰদান কৰিলে। সেই চতুৰঙ্গ সৈন্যেৰে পৰাস্ত আৰু নিহত প্ৰায় হৈ শক্তিহীন অৱস্থাত ৰাজন্যবৰ্গ নানাদিশে পলায়ন কৰিলে” ইত্যাদি (ৰামায়ণ ৬৬।১৫-২৪)

পূৰ্বোক্ত কাহিনীৰ লগত নাটৰ কাহিনী অমিল। জনকে ৰজা সকলক “ইহা সত্য, জানি যৱ কৰহ” বুলি কৈছে; কিন্তু মূলত কৈছে “যদাশ্ব ধনুষো ৰামঃ কুৰ্ষাদ্যৰোপনং মুনৈ। সূতাম যোনিজাং সীতাং দদ্যাৎ দাশৰথৈৰহম্। (৬৬।২৬) অৰ্থাৎ (বিশ্বামিত্ৰক কৈছে) হে মুনিৰাজ! যদি ৰামে এই ধনুত গুৰু আৰোপন কৰিব পাৰে, তেন্তে এই দশৰথীৰ হাতত অযোনিজা কন্যা সীতাক সম্প্ৰদান কৰিম ইত্যাদি।

মূল ৰামায়ণত যিসকল ৰজাই সীতা লাভৰ বাবে উৎকণ্ঠিত হৈ মিথিলা অৱোধ কৰিছিল, সেই সকল ৰজাৰ নাম ধাম আদি একো পাবলৈ নাই। তদুপৰি তেওঁলোকে সমুচিত শক্তি প্ৰদৰ্শন কৰিব নোৱাৰিলে অৰ্থাৎ ম.হ.শ.ৰ ধনুখন গ্ৰহণ তথা উত্তোলন কৰিব নোৱাৰিলে। কেনেকৈনো তেওঁলোকে

ধনুখন গ্ৰহণ আৰু উত্তোলন কাৰ্য্য সম্পাদন কৰিছিল তাৰো ইজিত নাই। কিন্তু নাটখনত শতধনু, চন্দ্ৰকেতু, পূৰ্ণজয়, কুমুদাক্ষ এই চাৰিজন বজ্জাৰ নাম পোৱা গৈছে। তেওঁলোকে ধনু তুলিবলৈ গৈ (শতধনু) “চিত ছয়া পৰল” (চন্দ্ৰকেতু) “ধনু সহিত পৰল” (পূৰ্ণজয়) “লাৰিবাক নপাৰি উফৰি পৰল” (কুমুদাক্ষ) “মহাপ্ৰয়াস পাই বিক্ষিপ কয়ল” ইত্যাদি বীভৎস ধৰণেৰে পলায়নবাদী মনোভাৱ লবলগীয়া হৈছিল। এওঁলোক পৰাস্ত হোৱাত বিশ্বামিত্ৰই ৰামচন্দ্ৰক “ওহি ধনুত সত্তৰে গুণ লগাৱ” বুলি আদেশ কৰিছে আৰু ৰামচন্দ্ৰই নিঃশব্দ অসমৰ্থতা প্ৰকাশ কৰিছে যদিও “তথাপি তোহাৰি আজ্ঞা পাৰি যন্ত কৰব” বুলি কৈ “পীতবসন কাচনি কাছি লীলায়ে চকল”। বজাবিজাকে এই কাহিনীত “কি উপালন্ত তেলি” বুলি নিজৰ অকৰ্ম্মণ্যতা তথা অৱমাননা বা ত্যাগ্যতাৰ প্ৰকাশ দৰিছে। মূলত জনকৰ দ্বাৰা উপস্থাপিত পেৰাটোৰ পৰা ৰামচন্দ্ৰই ধনুখন উলিয়াই আনি তাত গুণ যোজনা কৰি শৰ সজান কৰাৰ অভিপ্ৰায়েৰে আকৰ্ষণ কৰোতে ধনুখন মাজতে বিচ্ছিন্ন হৈ পৰে আৰু সেই শব্দ ইমান ভীষণ আছিল যে বজ্জ শব্দ, আৰু ভূমিকম্প হৈছিল। সেই ঘোৰ শব্দত জনক, বিশ্বামিত্ৰ, ৰাম আৰু লক্ষণৰ বাদে তাত উপস্থিত থকা সহস্ৰ সহস্ৰ লোক মুচ্ছিত হৈ পৰিছিল।

নাটৰ মতে ৰামচন্দ্ৰই ধনুখন তুলি ধৰোতে “সীতাশক্তি মানসা” অৰ্থাৎ “সীতা পৰম শক্তি ভাৱে চিন্তিত তেলি”। ৰামচন্দ্ৰই কেনেকৈ ধনু ভাঙিব এই ভাবি শক্তি হৈছে। তেওঁ ৰামক ধনুভক্ত সহায় কৰিবৰ কাৰণে পৃথিবীক থিৰ হ’ব, অনন্তক পৃথিবীখন ভাঙকৈ ধৰি ৰাখিবৰ কাৰণে, ঈশ্বৰ কৰ্ম্মৰাজক অনন্ত আৰু পৃথিবীক থিৰ ভাৱে ৰাখিবৰ কাৰণে ষাটনি ধৰিছে। এইখিনি মূল ৰামায়ণত নাই। “ঠাওঁ কাৰ শব্দে মধ্য ভাগে ধনু ভাগি পচাৰো চিড়ল” আৰু “যে ন বজ্জপাত ভেল তৰব” এই ইজিত ৰামায়ণৰ লগত মিলে। নাটত সীতাই ৰামচন্দ্ৰক ধনু ভঙ্গ কৰাৰ পিচত “মাথে কুসুম মালা দিয়ে স্বামী বুলি বৰণ” অথবা “স্বামীক মাথে মালা পৰিধাই। কৰি পৰণাম পাৱে পৰি মাই”। কিন্তু মূলত সীতাই তেনেকুৱা কৰা নাই। জনকেহে কৈছে “ইয়ং সীতা মম সূতা সহধৰ্ম্মচৰী তব (৭৩/২৬) অৰ্থাৎ মোৰ পুত্ৰী সীতা মোমাৰ সংধৰ্ম্মিনী হওক।

মহেশ্বৰ ধনুভঙ্গ আৰু সীতাৰ স্বৰমাল্যাপণ কৰাৰ পিচত বজ্জাসকলৰ “ধৰ্ম্মাৰ ৰোল আন্দোল,” সীতাৰ এনেকুৱা বিপজ্জনক সময়ত “হা হা দৈৱ! কোন অপৰাধে হামাক বজ্জল” বুলি বিলাপ বাক্য, সীতাৰ প্ৰতি “তোহোকা হেৰু ভয় কৰহ” বুলি ৰামচন্দ্ৰৰ আশ্বাস বাক্য, হত বজ্জা সকলক

ভীৰুশৰে হৃদয় ভেদে, উক কৰ কাণ্ডি পেলোৱা, বাহ কৰ হেঁপন কৰা আদি কাৰ্য্যবোৰ নাটৰহে, মূল ৰামায়ণৰ নহয়।

ৰামচন্দ্ৰই অৱহেলে ৰজাসকলক পৰাজয় কৰাৰ পিচত জনক নৃপতিৰ ইচ্ছানুসৰি “দূত পঠাই ৰজা দশৰথক জ্ঞাপি সত্ৰৰে জনাবল”। মূল ৰামায়ণটো দশৰথক অনোৱা কথা কৈছে (৬৭/২৪)। নাটত জ্ঞাপি সংক্ষেপতে দশৰথ অহাৰ বিবৰণ ডাঙি ধৰা হৈছে। কিন্তু মূলৰ কথা খিনি বাহ্যিক। নাটত ৰজা জনকে “বিবাহক সত্তাৰ মিলাবল” আৰু “বিশ্বামিত্ৰ কুশভী ক ৰয়ে হোম আৰ-
স্ত”। কিন্তু মূল ৰামায়ণত মহৰ্ষি বিশ্বামিত্ৰই শিষ্য শতানন্দক জগত লৈ বিবাহ মন্ত্ৰপত স্থাৰিখি বেদী নিৰ্ম্মাণ কৰিছে আৰু বশিষ্ঠ মুনিয়ে বিধি অনুসাৰে মন্ত্ৰ উচ্চাৰণ কৰি অগ্নিহোম আৰু আহুতি দিছে (৭৩/২০,২৪)। নাটত মুখচন্দিকা কৰোতে সীতাৰ ৰূপ দেখি বিশ্বামিত্ৰ মুনি “কামে আতুৰ ভেল। হাতক শত্ৰুশত্ৰু খসি পৰল” তাকে দেখি শিষ্য পালন্তে “হে গুৰু তোহাৰ ওহি কোন ব্যৱহাৰ। স্বহৃ হৰ” বুলি প্ৰবোধ দিছে। তেতিয়া মুনিয়ে চেতনা খাই “বিষ্ণু বিষ্ণু স্মৰি হাতে শত্ৰু ধৰিয়ে বিবাহক হোম কৰিতে লাগল”। মূলত এনেকুৱা কাহিনী নাই। সেই সময়তে “বৰকন্যাক কেশ এক ঠাম কৰিয়ে পানী ঢালিতে ব্ৰহ্মাকল্প ইন্দ্ৰাদি দেৱতাসবক যৈচন আনন্দ মিলল” আৰু “সুবৰুৰে মিলল উৎসাহ। শত্ৰু স্বৰ্গতু গুণ গাবে। ইন্দ্ৰ মৃদঙ্গ বজে বাবে। বৰিষে কুসুম সুৰ ৰামা” ইত্যাদি। মূল ৰামায়ণটো ৰাজা জনকে কন্যাদান কালত ৰামচন্দ্ৰক হাতত মন্ত্ৰপুত্ৰজল দিওঁতে দেৱতা আৰু ঋষি সকলে আনন্দ প্ৰকাশ কৰিছিল আৰু সাধুৰ্বাদ কৰিছিল। লগতে দেৱ দুন্দুভি নিনাদ আৰু পুত্ৰ ৰুষ্টি কৰিছিল (৭৩/২৮,,২৯)। নাটৰ আৰু মূলৰ মাজত এই ফেৰা সামান্য মাত্ৰ প্ৰভেদ আছে। বৰকন্যাৰ কেশ একঠাম কৰি পানী ঢলাটো অসমীয়া সমাজৰ বিবাহ বিধিৰ এটি অপৰিহাৰ্য্য নীতি। এইটি নাট-কাৰ গুৰুজনাই অসমীয়া বিবাহ বিধিৰ লগত মিলাকৈ নাটত উল্লেখ কৰিছে। এইটো এটা অসমীয়া সমাজৰ লোকাচাৰ।

বিবাহ কাৰ্য্য সুসম্পন্ন হৈ হোৱাৰ পিচত ৰজা জনকে কন্যাৰ লগত যৌতুক হিচাবে “স্বত সৰ্বস্ব পাৱল” তাকে ৰামক দান কৰিলে। মূল ৰামা-
য়ণত যৌতুকৰ বস্তুৰ এখন বিস্তৃত তালিকা ডাঙি ধৰিছে (৭৪/৩,৪,৫)। “তদনন্তৰে প্ৰিয়া সোদৰ সহিত শ্ৰীৰামচন্দ্ৰ হৈচে আৰ্য্যো চলল”। এনেতে মহেশ গুৰুক ধনুডল শব্দ শুনিয়ে” প্ৰচণ্ড মূৰ্তি ধৰি কাকত কুঠাৰ লৈ ধৰণ্ড-
ৰামে সকলোকে বাটতে আগভেটি ধৰিলে। তেওঁ ৰামচন্দ্ৰক বেশ্যাৰ পুত্ৰ বুলি
তাচ্ছল্য সূচক ৰাক্য প্ৰকাশ কৰিছে। নাটত ধৰণ্ডৰামৰ মুখত যিখিনি উক্তি

দিয়া হৈছে, সেইখিনি মূলতঃ সমর্থন নাই। দেখা যায় যে এই কাহিনীছোৱা মূল বামায়ণৰ পৰা সম্পূৰ্ণ স্নাতবাই অনা হৈছে। মূল বামায়ণৰ মতে পৰশু-
ৰামৰ আগমন কালত সকলো শ্ৰাণীৰে শুদ্ধৰ সূচনা হৈছিল যদন্ত (৭৪/৯—১১) তেওঁৰ পৰা বামচন্দ্ৰ প্ৰভৃতিৰ কোনো উদ্ধৰ কাৰণ হোৱা নাছিল। অযোধ্যা-
ত্ৰিমুখে সকলো গৈ থকা অৱস্থাত পৰশুৰামে যেতিয়া তেওঁলোকৰ সন্মুখত উপ-
স্থিত হয়হি, তেতিয়া বশিষ্ঠ প্ৰভৃতি মুনিসকলে পশুপত্ৰে আলোচনা কৰি
অৰ্হা পান্ন লৈ পৰশুৰামক পূজা কৰিবলৈ ধৰিলে আৰু পূজাপ্ৰহণ কৰাৰ
পিচত পৰশুৰামে বামচন্দ্ৰক কলে তোমাৰ অশুভ শক্তিৰ কথা শুনি আছোঁ
আৰু সম্প্ৰতি তুমি মহেশ্বৰ ধনুখনো ডাঙিছা। আমি সেই সংবাদ পাই
অন্য এখন উত্তম ধনু আনিছোঁ। এই ধনুখনত তুমি শৰ বোজনা
কৰা আৰু নিজৰ শক্তি প্ৰদৰ্শন কৰা। এই কাম সমাপ্ত কৰিব
পাৰিলে তোমোৰ শক্তিৰ পৰিচয় পাম আৰু তোমাৰ সৈতে মন্ত্ৰমুহুৰ কৰিম।
কিন্তু নটন্ত ইয়াৰ যথেষ্ট ব্যৱধান আছে। নাটৰ পৰশুৰামৰ উক্তি অতি
নিষ্ঠুৰ, সদৰ্প আৰু “বাহ কামুৰি পৰম চটি চপটি কৰয়ে থিক”। তেওঁ
“মেৰাশুকক ধনুভঙ্গ কয়ে তোহো কাহা স্বাৰ?” বুলিয়েই ক্ষান্ত নাথাকি
“আজু তোহাক ৰুদ্ধ কৰিবে নিকা কৰব” বুলি কুঠাৰ জোকাৰিছে। পৰশু-
ৰামৰ উক্তিৰ দশবথে ভয় পাই তেওঁৰ ওচৰত কৃতাজলি হৈ কাতৰ বাক্য
বোলাটো মূলতঃ আৰু নাটত একে হলেও নাটৰ মতে “গলে কাপৰ বান্ধি
ভাৰ্গৱক পাৱে পৰিয়ে অনেক কাতৰ কয়ল” আৰু মূলৰ মতে “বিষন্ন
বদনো দীনঃ প্ৰাজলিকৰ্মাক্যমন্নবীৰ” (৭৫/৫) অৰ্থাৎ (দশবথে) বিষন্ন বদনে
অতি নম্ৰ ভাৱে কৃতাজলি সহকাৰে কবলৈ ধৰিলে। উভয়তে দশবথৰ উক্তি
একে নহয়। নাটৰ উক্তি ছ’ল “হামাৰ পুত্ৰ বামচন্দ্ৰ সে বাসকমতি। ইহাৰ
দোষ মৰম গোঁসাই”। কেৱাল সেয়ে নহয়—তেওঁ “তোহাৰি চৰণক দাস
ভেলো। মাথে খেৰখৰো, হামাক পুত্ৰ দান দেহ” বুলিও কাতৰ কৰিছে।
মূল বামায়ণত পৰশুৰামৰ উক্তিৰ লগত মিলাই হৈ দশবথে কাতৰ কৰিছে।
তাত কৈছে—আপনি মহাতপস্বী ব্ৰহ্মণ, বেদাধ্যয়ন কৰিছে আৰু ভগ্নবংশত
জন্মগ্ৰহণ কৰিছে। এতেকে আমাৰ পুত্ৰ সকলক অভয়দান কৰক ইত্যাদি।
নাটৰ সূত্ৰমতে দশবথে “ঐচন প্ৰকাৰে অনেক কাতৰ কয়ল। তবহ ভাৰ্গৱে
ক্ৰোধে বহুত বক্ষক”। মূলতো তেনেকৈ “অনাদ্যতু তপস্বীং বামৰেখাতা
ভাষত” (৭৫/১৭) বুলি কৈছে অৰ্থাৎ দশবথৰ এনে কাতৰ বাণীক অৱহেলা
কৰি (পৰশুৰামে) বাসক কবলৈ ধৰিলে। পৰশুৰামে ক্ৰোধ সম্বৰণ নকৰা
দেখি দশবথে “হাদন্তে মূৰ্গি হানি, বামচন্দ্ৰক গলে বান্ধি” বিলাপ কৰিবলৈ

লাগিল। ইফালে সীতাকো পৰশুৰামৰ ঋং দেখি “শৰীৰ কাষ্পে” আৰু “পাতলো কত পুন্যে পহু হামি। হাতে হৰষ বিধি নবনিধি স্বামী” বুলি খেদ কৰিছে। কিন্তু ৰামচন্দ্রই সীতাক “ওহি বনবাসী ঋষিক দৰ্শ দেখিলে তোহাৰ ভাষা স্মিতল। ওহি হামাক আশু কোন পতল। দেখু, এতিক্ৰমে দুচট দিবজক দৰ্শ চূৰ্ণ কৰব” বুলি আশ্বাস বাণী শুনাইছে। ইয়াৰ পিচতো দশৰথে পৰশুৰামৰ পতত ধৰি পুৰন্দান ডিফা কৰিছে। তথাপি পৰশুৰামৰ ঋং দৃষ্টে চৰিলছে। সেই সময়েলৈক ৰামচন্দ্রক নিজৰ হাতত থকা মন্ত্ৰপুত কুঠাবখনে একো কৰিব নোৱাৰাত পৰশুৰামে নিজৰ কুঠাবখনকে ধিক্কাৰ দিছে। এইখিনি মূল ৰামায়ণত নোহোৱা কথা। ইপিনে পৰশুৰামৰ ভৰ্জনে গৰ্জনেত জটীঠ হৈ খঙৰ ভমকত বিশ্বামিত্ৰই ‘যত শক্তি থিক হামাক যুদ্ধ দেহ’ বুলি নিজৰ শিষ্যক বন্ধাৰ কাৰণে পৰশুৰামলৈ চোচা ললে। পৰশুৰামো “টিঙিবি তুলা হৈ” বিশ্বামিত্ৰলৈ খেদা মাৰিলে। দুয়োজনে প্ৰথমে “দশু ধৰি ধাৱল”, দ্বিতীয়তে “চৰবি ধৰিলে যুদ্ধ কয়ল”, তৃতীয়তে “বাহ যুদ্ধ কয়ল” আৰু মাটিত বাগৰ দিলে। দুয়োজনা ঋষিৰ “পৰিধান চৰ্ম্ম খসি পৰল”। বিশ্বামিত্ৰই “ডল্ল মানি প্ৰাণ বন্ধা কৰি পলাৱল”। এইখিনি ৰামায়ণত নাই। ৰামায়ণৰ মতে ৰাম লক্ষ্মণাদি দশৰথৰ পুত্ৰ সকলৰ লগত বিবাহ কাৰ্য্য সম্পন্ন হোৱাৰ পিচত বিশ্বামিত্ৰ মুনিয়ে দশৰথ আৰু জনক বজাৰ ওচৰত বিদায় লৈ “জগামোত্তৰ পৰ্বতম” (৭৪/১) অৰ্থাৎ উত্তৰ পৰ্বতৰ ফালে প্ৰস্থান কৰিলে। ৰামচন্দ্র আৰু পৰশুৰামৰ মাজত কোনো যুদ্ধও হোৱা নাই আৰু অত্যাশ্ৰিত কথাব কটাকটিও হোৱা নাই। “মেৰা শুকক ধনু ভগ কৰিলে তোহা কাহা যাব” এই উক্তি নাটৰহে। মহাদেৱ শিৱ পৰশুৰামৰ শুক আছিল। সেই কাৰণেই শুকৰ ধনু ভগত তেওঁ ক্ৰোধাম্বিত হৈছে। সেই সম্পৰ্কে মূলত উল্লেখ নাই। ৰাম চন্দ্রৰ লগত পৰশুৰামৰ ডেটাডেটি হওঁতে বিশ্বামিত্ৰৰ উপস্থিতি নোহোৱাত দৰাচলতে শিষ্যৰ প্ৰতি শুকৰ স্নেহ প্ৰদৰ্শন কৰি এটি আদৰ্শ ডাঙি ধৰিবলৈ ৰামায়ণক অতিক্ৰম কৰি শুকজনাই নাটখনিত এই বিষয়টো উল্লেখ কৰিছে। সকলোৱে নিজৰ পক্ষ সমৰ্থন কৰে। বিশ্বামিত্ৰই নিজৰ প্ৰিয় শিষ্যৰ সপক্ষে থাকি ৰাম বিদ্ৰোহী পৰশুৰামৰ বিপক্ষে থিয় দিছে। নাটখনিব এই আশপটী শুকজনাৰ এটি কাল্পনিক চিত্ৰ।

বিশ্বামিত্ৰ ভল্ল মানি পলায়ন কৰাৰ পিচত ৰামৰ অনুজ লক্ষ্মণে ৰামৰ ওচৰত “আজতালি দুচট দিবজ” পৰশুৰামৰ প্ৰাণ লবলৈ আদেশ বিচাৰিছে আৰু নিজৰ পিতৃ দশৰথক ‘ক্লান্ত যাত্ৰকী পৰম পাতকীক কত কাতৰ কৰৈছ’ বুলি আতৰ হবলৈ অনুৰোধ কৰিছে। ৰামানুজ লক্ষ্মণৰ এই

সাহসত বামচন্দ্ৰ সন্তুষ্ট হ'ল আৰু “তোহো বালক, এহ বহ। ওহি দুট্ট শিবজক হামো দত্ত কৰব” বুলি “ধনুট্টকাৰমকৰোহ”। বামচন্দ্ৰই এইবাৰ চুঙা চাই সোপা দিলে। পৰন্তুৰামে “অস্বে বেণুসীক পুস্ত” বুলি ডাচ্ছিন্য সূচক সম্বোধন কৰিছিল যদিও এইবাৰ বামচন্দ্ৰই “তোহাৰ মাতা বেণুকাক কাটি বহুত পাপ জ্বাচবল” বুলি বেছি ডাচ্ছিন্য কৰিছে। এইবাক্য বানত আৰু “শ্ৰীৰামক ধনু-ট্টকাৰে পৰন্তুৰামক হৃদয় বিদাবল। পৰম ভৰাসে শবীৰ কাশ্মে। হাতক পৰন্তু খসি পৰল। প্ৰাণক কাতৰে মৈচে পলাবল”। তাৰ পিচতে পৰন্তুৰামে “পৰল দত্তবতে বামক আগ”। তেওঁ নিজক হীন মানি কৈছে “তোহো পৰম ঈশ্বৰ। হামো তোহাৰি অংশ। ইহা নজানি দৰ্প কয়লো। হামাৰ দোষ মৰষ গোসাই”। পৰন্তুৰামৰ বাক্যত তেওঁৰ কাৰণে প্ৰস্তুত কৰা বান “ইহাক সম্বৰণ কৰিতে নাহি পাৰি” বুলি বামচন্দ্ৰই মাতি হব খোজা নাই আৰু “বান আকৰ্ণ পুৰল”। পৰন্তুৰামে গতি বিষয় দেখি “হমাক প্ৰাণ দান দেহ” বুলি প্ৰাণ ভিক্ষা কৰিছে। বামচন্দ্ৰ সন্তুষ্ট হৈ তেওঁৰ প্ৰাণ ৰাখিলে আৰু তেওঁৰ “স্বৰ্গ-পথ ছেদ কৰোহো” বুলি “গগনক লাগি বান খেপল”। পৰন্তুৰামে প্ৰাণ ৰাখি বামচন্দ্ৰক আলিঙ্গন কৰি “তপোবনে প্ৰবেশন”। এই কথাখিনি মূৰ ৰামায়ণৰ লগত প্ৰায় নিমিলে। লক্ষণে পৰন্তুৰামৰ বিপক্ষে থিয় দি অস্ত্ৰ ধৰাটো মূলত নাই। মূলৰ মতে পৰন্তুৰামে যেতিয়া বামচন্দ্ৰক গুণ যোজনা কৰিবলৈ নিজৰ ধনুখন আগলৈ দিয়ে, তেতিয়া বামচন্দ্ৰই তেওঁৰ হাতৰ পৰা ধনুখনলৈ ক্ৰোধান্বিত হৈ বানযোজনা কৰি সন্ধান কৰিলে। বামচন্দ্ৰই অতি সাহসেৰে কৈছিল “অবজানাসি মে তেজঃ পশ্যামেহদ্য পৰাক্ৰমম্” (৭৬/৫) অৰ্থাৎ মোক তুমি অবজ্ঞা কৰিছা। বাক এতিয়া মোৰ পৰাক্ৰম চাই মোহা। আৰু কলে যে তুমি ব্ৰাহ্মণ কাৰণে আমাৰ নমস্যা। এতেকে তোমাৰ প্ৰাণ-নাশী বান নিক্ষেপ নকৰো। কিন্তু এই বানৰ দ্বাৰা তোমাৰ এনেকুৱা উদ্ধত গতিশক্তি বিন্যাস কৰোঁ — যিহেতু নিজ প্ৰভাৱে শত্ৰুপুৰ জয়ী দিবা এই বৈষ্ণৱ বান কদাপি নিষ্ফল নহয়। এই বুলি কোৱাত বামৰ অজুত শক্তিৰ পৰন্তুৰামৰ বৈষ্ণৱ তেজ স্পষ্ট হৈ পৰিল। বামৰ প্ৰভাৱত প্ৰভাৱান্বিত হৈ বীৰ্য্যহীন পৰন্তুৰাম অলপ সময় বামৰ প্ৰতি দৃষ্টিপাত কৰিলে। বিষ্ণুতেজ আৰু তপস্যা শক্তি ৰহিত হোৱাত জড়ত্ব পৰন্তুৰামে কৰিলে ধৰিলে তুমি আমাৰ গতি-শক্তি নষ্ট নকৰিবা। মই তপস্যাৰ দ্বাৰা যি সকল দিবাৰলোক উপাৰ্জন কৰিছিলো, তুমি এই বানৰ দ্বাৰা সেইলোক সমূহ নষ্ট কৰা। বিলম্ব নকৰিবা। তুমি যে দেৱশ্ৰেষ্ঠ, সেই কথা এই বৈষ্ণৱ ধনু আকৰ্ষণ কৰাত ই মই জানিব পাৰিছোঁ। তুমি জিড়ুবনৰ অধীশ্বৰ। তুমি মোক পৰাস্ত কৰাত কোনো দুখ নাই। এতিয়া এই অজুত শৰ ত্যাগ কৰা। শৰ ত্যাগ কৰিলে

যই মহেন্দ্ৰ পতৰ্বলৈ প্ৰস্থান কৰিম। এই বুলি কোৱাত ৰামচন্দ্ৰই ধনু লগ ৰাণ সজান কৰে আৰু পৰশুৰামে তপস্যাজিহ্ন নিজৰ দিবা লোকসমূহ বিনষ্ট হোৱা দেখি মহেন্দ্ৰ পতৰ্বলৈ প্ৰস্থান কৰিলে ইত্যাদি। এইখিনি মূল ৰামায়ণৰ সংক্ষিপ্ত কথা।

পৰশুৰামক পৰাজয় কৰি শ্ৰীৰাম চন্দ্ৰ প্ৰিন্স আৰু পিতৃ ভাতৃ বন্ধু-জন সহিত অযোধ্যাপুৰী প্ৰবেশ কৰিলে। মাতৃ কৌশল্যাই শ্ৰীৰামৰ বিজয় বাতৰি শুনি বহুত নাৰীৰে পৈতে আহি পৰম মঙ্গল বাণ্য বজোৱাই বৰ কন্যাৰ হাত একেলগ কৰি গুলৈ প্ৰবেশ কৰোৱালে আৰু আসন্নত বহুৱাই “ৰাম সীতাক মাথে দুৰ্ব্বাকৃত সিঁকাৰি আশীৰ্বাদ” কৰিলে। এইখিনি কথা নাটৰহে। মূল ৰামায়ণৰ লগত প্ৰায় মিলিছেই। সামান্য মান্দ্ৰ ব্যৱধান আছে। ৰাম সীতাৰ মূৰত দুৰ্ব্বাকৃত সিঁচি দিৱাটো শাস্ত্ৰীয় আচাৰ আৰু অসমীয়া বিবাহ বিধৰ ই এটা মাজলিক বস্তু।

একেবাৰে শেষত “ত্ৰিভুবন মোহিনী পদুমিনী জানকী সীতাক লভি কহৌ শ্ৰীৰামচন্দ্ৰ আনন্দে মগন হয়। মণিময় বস্ত্ৰ মন্দিৰে প্ৰবেশিলে সীতা। সহিত যৈচন পৰম কামকেলি কয় বহল” বুলি কোৱা নাটৰ এই বাক্যটিৰ লগত সামান্য ব্যৱধান থকা মূল ৰামায়ণৰ বাক্যটি হ’ল “ৰেমিৰে মৃদিতাঃ সৰ্ব্বা ভৰ্তৃঃ সিতা বহঃ” (৭৭/১৪) অথবা “ৰামশ্চ সীতয়া সাক্ষং বিজহাৰ বহ্নি ঋতুন” (৭৭/২৫) অৰ্থাৎ ৰামে সীতাৰ লগত বহতো ঋতু কাল অতি-ক্ৰম কৰি বিহাৰ কৰিলে ইত্যাদি। ইমানতে নাটকৰো শেষ আৰু মূল ৰামায়ণৰ আদি কান্ড ও প্ৰায় শেষ। ইয়াত সামান্য মান্দ্ৰ ব্যৱধান দেখুওৱা হ’ল।

(৩০-গ) নাটকীয় চৰিত্ৰ বিচাৰ :

মহাপুৰুষ শব্দব্দেৰে প্ৰতিখন অক্ষীয়া নাটৰ প্ৰতিটো চৰিত্ৰকে বেলেগ বেলেগ দৃষ্টিৰে চাই অঙ্কিত কৰিছে। প্ৰতিটো চৰিত্ৰ অঙ্কিত কৰোতে যাতে মুখ্য নায়ক গৰাকী আৰু ভক্তি বসখিনিত ফুল আৰু আৱৰ্জনা ধৰিব নোৱাৰে তালৈ লক্ষ্য ৰাখিছে। পূৰ্বোক্ত নাট সমূহৰ চৰিত্ৰ বিশ্লেষণ কৰোতে কমবেচি পৰিমাণে সেইবিলাকৰ হাৰ ভাৱ আদি ডাঙি ধৰা হৈছেই। সম্প্ৰতি নাট্যকাৰ গৰাকীৰ এই একেবাৰে নুমলিয়া ৰামবিজয় নাটখনিৰ চৰিত্ৰ সমূহৰ একোটি বিশ্লেষণ সচেতনগতে ব্যক্ত কৰা হ’ল।

ৰাম বিজয় নাটৰ প্ৰধান নায়ক হ’ল শ্ৰীৰামচন্দ্ৰ। এওঁক আমি নাট-খনিৰ যোগেদি সকলো শোক, ভাগ দৰ কৰোতা, পাপৰ ভণ্ডাৰ সাগৰ পাৰ কৰোতা, চণ্ডালকো পৰিত্ত কৰোতা, মুক্তি লাভ কৰিবপৰা শক্তি থকা মহান্

ব্যক্তি স্বৰূপে পাওঁহক। কেৱল সেয়ে নহয় তেওঁক মহেশ্বৰ খনু ভজন, সীতা আশ্বাসন, পৰশুৰামক পৰাজয় কৰণ, শ্বশুৱৰ সজাত নৃপতি সমাজক জয় কৰি সীতাৰ পাণি গ্ৰহণ আদি মহৎ কাৰ্য্য সম্পাদন কৰা ব্যক্তি স্বৰূপেও পাওঁহক। তেওঁ জগতক পৰম ঈশ্বৰ নাৰায়ণ, ভূমিক ডাৰ হৰণ নিমিত্ত দশবথ গৃহে অৱতৰল। তেওঁ “ৰূপেনা প্ৰতিমো ভূবি” আৰু “শ্যাম কচিৰ চিৰ গীত পৰ্বকাশ। পঙ্কজ নয়ন বয়ন মন্দ হাস।”। ৰামচন্দ্ৰক নাট-খনিত “জগতক পৰম ঈশ্বৰ” বুলি কলেও নাট্যকাৰ গৰাকীয়ে বিশ্বামিত্ৰৰ শ্বৰী কোৱাইছে “সোহি ৰামচন্দ্ৰ পৰম ঈশ্বৰ। মহাহৰিক অংশ অৱতাৰ” ইত্যাদি। আকৌ কণকাৱতীৰ মুখে কোৱাইছে “নবীন বয়স সুকুমাৰ। ভেলি নাৰায়ণ অৱতাৰ” আৰু “যৈচন মহাপুৰুষ লক্ষণ দেখালো, হামো জানলো সোহি ঈশ্বৰ নাৰায়ণ”। পৰশুৰামেও কৈছে “তোহো পৰম ঈশ্বৰ। হামো তোহাৰি অংশ ইত্যাদি। এনেবিলাক উদ্ধৃতিৰে ৰামচন্দ্ৰক ঈশ্বৰ স্বৰূপে আমি স্বীকাৰ কৰি দিব পৰা হয়। শ্ৰীৰামচন্দ্ৰ যি শ্ৰীকৃষ্ণ দেৱৰ পৰা অংশাৱতাৰ স্বৰূপে বিকশিত হোৱা আৰু দশাৱতাৰৰ অন্তৰ্গত, সেই কথা ভাগৱতাদি শাস্ত্ৰ সমূহত অলেখ উদাহৰণ আছে। নামঘোষাতো আছে

মৎস্য ঋষ্য নবসিংহ ৰামণ পৰশুৰাম
হৰিৰাম বৰাহ শ্ৰীৰাম।
বুদ্ধ কলিক নামে দশ আকৃতি ধৰিষা কৃষ্ণ
ভয় পাবে কৰোহো প্ৰণাম ॥

এই কথা সত্য যে শ্ৰীৰামচন্দ্ৰ শঙ্কৰদেৱৰ মানস দেবতা নহয়। তেওঁক “জগতক পৰম ঈশ্বৰ” বুলি কোৱাৰ অৰ্থ হল ৰাম নামৰ মহিমা বিস্তাৰ কৰা। শ্ৰীৰামচন্দ্ৰৰ ব্যক্তিত্ব পৰিত্কাৰ ৰূপত প্ৰতিফলন কৰিব পাৰিলেহে নামটোৰ মহিমা বিকশিত হ'ব। জনসাধাৰণে প্ৰথমতে ব্যক্তিত্বৰ ওপৰতহে দৃষ্টি ৰাখে। নাম আৰু নামী আধাৰ আৰু আধেয় সম্বন্ধে আছে। এতেকে নামৰ মহিমা বিকাশ কৰিবলৈ যাওঁতে প্ৰথমতে শ্ৰীৰামচন্দ্ৰ নামৰ মানুহজনক উচ্চ ভাৱত বাঁখৰ লাগিব। সেইবাবেই হৰণা শঙ্কৰদেৱৰ আদৰ্শকে গ্ৰহণ কৰি মাধৱদেৱেও নামঘোষাত লিখিছে—

(শ্ৰীৰামচন্দ্ৰৰ ব্যক্তিত্ব)

অনন্ত শক্তি ভূমি ৰাম লক্ষণ সন্নীত বিভীষণ
হনুমন্ত আদি মহা মহা বীৰগণে।

আনি ভক লতা পৰ্বতক শতক যোজন সমুদ্ৰক
সেতু বান্ধি পাৰ ভৈজাহা মহা বন্তনে ॥

ৰাম নামৰ মহত্ব)

হে প্ৰাণ প্ৰভু বহুপতি ৰাম ৰাম ৰাম ৰাম ৰাম

তোমাত কৰিয়া গুৰু গুণ নাম চাৰ ।

বিনা সেতু বন্ধ কৰি নৰে ৰাম ৰাম ৰাম ৰাম ৰাম

অপাৰ সংসাৰ সমুদ্ৰৰ হোৱে পাৰ ॥

নামঘোষা/মাধৱদেৱ

শ্ৰীৰামচন্দ্ৰৰ ব্যক্তিৰূপ অলৌকিকতা থাকিলেও নামটোৰ অলৌকিকতাত অসামান্য বা অসাধাৰণ শক্তি পৰিস্ফুট হৈছে। তেওঁ জগতৰ ঈশ্বৰ হৈছে নামটোৰ কাৰণে। দশাৱতাৰৰ অন্তৰ্গত ছলেও পৰশুৰাম আৰু শ্ৰীৰাম-চন্দ্ৰৰ মাজত ব্যৱধান দেখুওৱা হৈছে। পৰশুৰামৰ মুখে প্ৰকাশ পোৱা “হামো তোহাৰি অংশ” এই বাক্যাংশটো মূল ৰামায়ণত নহলেও শঙ্কৰ-দেৱে ৰাম নামৰ মহিমা বিকশিত কৰা উদ্দেশ্যে ‘অংশ’ শব্দটো লগাই দিছে। অৱশ্যে মূল ৰামায়ণত পৰশুৰামে এই বুলি কৈছে যেনে “ত্বয়া ব্ৰহ্মলোক্য নাথেন মদহং বিমুখীকৃতঃ” (৭৬/১৯ আদিকাণ্ড) অৰ্থাৎ “তুমি দ্ৰিষ্ট-বনৰ অধীশ্বৰ, তুমি যে মোক বিমুখ কৰিলা” ইত্যাদি। কিন্তু এটা কথা সত্য যে যদিও দুঃস্বপ্নজনা ৰাম দশাৱতাৰৰ অন্তৰ্গত তথাপি শ্ৰীৰাম চন্দ্ৰৰ এটি সূকীয়া বৈশিষ্ট্য আছে। সেই বৈশিষ্ট্য হ’ল শ্ৰীৰামচন্দ্ৰৰ পৰিপূৰ্ণাৱতাৰ। পৰশুৰাম পৰিপূৰ্ণাৱতাৰ নহয়। শঙ্কৰদেৱৰ মানস দেৱতা ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণক পৰিপূৰ্ণতমাত্ৰতাৰ বুলি কোৱা হয়। পৰিপূৰ্ণতমাত্ৰতাৰ আৰু পৰিপূৰ্ণতমাত্ৰতাৰৰ মাজত ব্যৱধান আছে। সেই ব্যৱধান হ’ল শ্ৰীকৃষ্ণ চন্দ্ৰবংশত জন্ম গ্ৰহণ কৰিছিল। চন্দ্ৰ ষোল কলাৰে পূৰ্ণ। শ্ৰীৰামচন্দ্ৰ সূৰ্য্য বংশত জন্ম গ্ৰহণ কৰিছিল। সূৰ্য্য বাৰকলাৰে পূৰ্ণ। দেখা যায় যে শ্ৰীৰাম চন্দ্ৰতকৈ শ্ৰীকৃষ্ণ দেৱৰ চাৰিকলা বেচি। সেইবাবে শ্ৰীকৃষ্ণ শ্ৰীৰামচন্দ্ৰতকৈ বেছি বৈশিষ্ট্যৰ অধিকানী আৰু সেইবাবে শ্ৰীকৃষ্ণদেৱক পৰিপূৰ্ণতমাত্ৰতাৰ বুলি কোৱা হয়।

শ্ৰীৰামচন্দ্ৰ ‘জগত্তক পৰম ঈশ্বৰ’ হোৱাৰ সাৰ্থকতা নাটখনত থকা ভট্টিমাটোতো পাওঁহক। ভট্টিমাটোত কৈছে—

জগত্তক অস্তক অস্তক সত্তক

পূৰ্ণ পৰম কাম।

ভূমিকা ভাৰ উভাৰণ ভাৰণ

সূৰ নৰ ৰাজা ৰাম ॥

ব্রহ্মা মহেশ্বৰ কিঙ্কৰ স্বাক্ষৰ
পৰি পৰি কৰতু দেৱা ।
ত্ৰিভুবন কাৰণ তাৰণ মাৰণ
মোহি দেৱকু দেৱা ॥

নাটকমন্ত আমি শ্ৰীৰামচন্দ্ৰক কেইবাটাও দিশত বিভিন্ন ৰূপত দেখা পাওঁহক । বিশ্বামিত্ৰৰ মুখেদি পাওঁ অয়ে দশবৰ্থ ! তোহো ৰামক চৰিত্ত কিছু জানয়ে নাহি । হামো ভোগবলে সন্ত জানো । মোহি ৰাম চন্দ্ৰ পৰম ঈশ্বৰন মহাহৰিক অংশ অৱতাৰ । অসুৰ ৰাকহ মাৰি ভূমিক ডাৰ উতাৰব” । আকো কৈছে—

জয় জয় ৰঘুনাথ প্ৰাৰ্থক্ৰত্নানহেতো ।
ৰঘুকুল কমলাগে সূৰ্য্যবংশস্য দেৱ ॥
হৰতি দূতিৰৰাজিং নাম সংকীৰ্ত্তনেন ।
সুহৃদ সুত কলগ্নৈঃ জীৱতু ত্বং চিৰায়ুঃ ॥

জনক ৰজাই কৈছে “ওহি বালক দোহো অন্ভুত মধুৰ মুকতি দেখি হৃদয় পৰম সন্তোষ ভেলো । কাহেৰ কুমাৰ কিবা দেৱ কিবা মানুহ, হামু বুজয়ে নাহি পাৰি” । সীতৰে সখীয়েক কনকাৱতীয়ে কৈছে “মানুহ ঐচন ৰূপ । নাহি শুনি কহলো স্বৰূপ ॥ “নবীন বয়স সুকুমাৰ । ভোল নাৰায়ণ অৱতাৰ” পৰশুৰামে কৈছে “তোহো পৰম ঈশ্বৰ । হামো তোহাৰি অংশ আক “হামো তোহাৰি ধৰ্ম্মক পুত্ৰভেলো ।’

আনহাতে ৰামচন্দ্ৰক আমি ৱগৰাকী অসীম ধৈৰ্য্যশালী, বিনয়ী আক ভক্তি পৰায়ণ স্বাক্ষি হিচাবে দেখা পাওঁহক । তেওঁৰ শুক ভক্তি অতুলনীয় । তেওঁ ভগৱান পৰমেশ্বৰ হৈলো ইতৰ সকলৰ দৰে বিশ্বামিত্ৰৰ পিচে পিচে বন্ধ বধৰ কাৰণে যাত্ৰা কৰিছে । বিশ্বামিত্ৰৰ যজ্ঞ বন্ধক হিচাবে গৈ তেওঁ আপুৰু-গীয়া অস্ত্ৰ শস্ত্ৰৰ শিক্ষা কৰি নিজৰ লাভেই কৰিলে । তেওঁ পূৰ্বতো অস্ত্ৰবিৎ আছিল । এতেকে এতিয়া আক বেছি সময় নষ্ট নহল । অতি কম সময়ৰ ভিতৰতে “লক্ষ্মণ ৰাম পেখহি সব জান” । ৰামে বিশ্বামিত্ৰৰ আদেশ অনুসৰি সঙ্কতিৰে সকলো কাৰ্য্য সমাধা কৰিছে । বিশ্বামিত্ৰই “ৰাক্ষসী খাই ৰাখ ৰঘুনাথ” বুলি বিত্তত হওঁতে “শুনিয়ে ৰাম ধবল ধনু হাত” । ৰাছদিনীয়া স্বাক্ষি এটাৰ পৰা নিষ্কৃতি পালে । অতি সাহসেৰে ৰামে বন্ধবিজয় কৰি দিলে আক যি কাৰ্য্যত বিশ্বামিত্ৰই “মাৰীচ সুবাহ দোহো ৰাকচ মাৰি হামাৰ যজ্ঞ সিদ্ধি কয়ল” বুলি স্বস্তিৰ নিশ্বাস খেলাইছিল । ইয়াৰ পিচতে ৰামচন্দ্ৰই বিশ্বামিত্ৰৰ কথামতে মিথিলাগৈ যাত্ৰা কৰিবলৈ উদ্যত হৈছে । শুকৰ আদেশ তেওঁ পালন নকৰি নোৱৰে । ইয়াত ৰামচন্দ্ৰ এটি যজ্ঞ আক বিশ্বামিত্ৰ এজন মন্ত্ৰী । মুনিয়ে যেনয়েই চকৰি ঘূৰাইছে, ৰামচন্দ্ৰই তেনিয়েই ঘূৰিছে । তেওঁৰ

সকলো দাস্তিত্ব মুনিৰ ওপৰত। বিশ্বামিত্ৰৰ নেতৃত্বত ৰামচন্দ্ৰ মিথিলাপুৰত উপস্থিত হৈ বজা জনকক নিজৰ প্ৰভাৱত প্ৰভাৱান্বিত হবলৈ বাধ্য কৰায়। কাৰণ জনকে ৰামক দেখি “কিবা দেৱ, কিবা মানুহ হামো বুজিলে নাহি পাৰি” বুলি কবলৈ বাধ্য হৈছিল। জনকে নিজে স্বাভাৱিক ধৰণে কৈছিল “ঐচন পৰম সুকুমাৰ কুমাৰ যাহেব, তাহেৰ ভাগ্যক মহিমা কি কহব”। এইখিনি ৰামৰ প্ৰভাৱ। ৰামচন্দ্ৰ যেনেকৈ বিক্ৰমশালী আৰু প্ৰভাৱশালী, তেনেকৈ ৰূপ সৌন্দৰ্য্যশালীও। সীতাৰ সখী কনকাস্বতীৰ মুখে তেওঁৰ ৰূপ সৌন্দৰ্য্যৰ এখনি দীঘলিয়া চিত্ৰ ফুটি উঠিছে। তেওঁ “ন্যাম সুকৃতি পীতবাস। ঘন যচ বিজুৰি বিকাশ” ইত্যাদি। ৰামচন্দ্ৰৰ অতুলনীয় ৰূপ সৌন্দৰ্য্যত সীতা “মহা হৰিষা বেষে মুৰ্ছিতা” হৈ পৰিছে আৰু “ভেলি পূজক তন্, চেতন আকুল, কমল নয়ন যুৰে বাৰি”।

ৰামচন্দ্ৰ “নবীন বয়স সুকুমাৰ” আৰু মূল ৰামায়ণৰ মতে তেওঁৰ বয়স “উনষোড়শ বৰ্ষো” (আদিকাণ্ড-২০/২) অৰ্থাৎ পোন্ধৰ বছৰ মাত্ৰ। নাটৰ ভাষাত “কাম পহিল প্ৰবেশ” (গীত)। তেওঁ প্ৰথম যৌৱনাবস্থাৰ এগৰাকী দিপলিপ্ সুন্দৰী সীতাৰ ৰূপ সৌন্দৰ্য্য বৰ্ণনা বিশ্বামিত্ৰৰ মুখে শুনিবলৈ পাই “কিঞ্চিৎ মদন বিগাৰল”; কিন্তু বৈৰ্যাচ্যুত হোৱা নাই। হৰধনু ভাজিব পাৰিলেহে সেই সুন্দৰী কন্যাগৰাকীৰ পাণি গ্ৰহণ কৰিব পৰা হব— এই উক্তিটো ৰামচন্দ্ৰৰ কাৰণে নিচেই সামান্য কাৰ্য্য হলেও তেওঁ শিক্ষাগুৰুৰ ওচৰত গৰ্ব্ব কৰিব খোজা নাই। সীতা লাভৰ কাৰণে উৎকণ্ঠিত হৈ তেওঁ অতি নম্ৰ ভাৱে “সে মহেশ্বক ধনু বজাধিক কঠিন। হামো বালক, তাহেত শূণ দিতে হামাৰ কৈচন যোগ্যতা হই। তথাপি তোহাৰি আজ্ঞা পালিতে লাগয়” বুলি কৈছে আৰু সীতাৰ কথা শুনি বেছি সময় উপেক্ষা কৰাটো তেওঁৰ পক্ষে কঠিন। সেয়ে তেওঁ কৈ উঠিছিল “জানি ঋষিৰাজ। সত্বেৰ চলহ”। স্বয়ম্বৰ সভাত বহি থাকোতে তেওঁ অতি ধৈৰ্য্য সহকাৰে আছিল। অন্যান্য বজা সকলক সীতাৰ ৰূপ লাৱণ্য দেখি “কাম বানে পীড়ল” আৰু অচেতনে মুৰ্ছিত হয়। পৰা” — তদুপৰি পৰস্পৰে নিজৰ পক্ষ সমৰ্থনৰ কাৰণে সীতাক পাবলৈ হেতা ওপৰা লগাওঁতে ৰামচন্দ্ৰ নিৰ্বিকাৰ। যেন শক্তি সকলোৰে আছে। কিন্তু সেই বুলিয়েই “সকলী কৰকৰান্তে” হবনে? স্বয়ম্বৰ মানোই কন্যা গৰাকীয়ে নিজে শূণী, জানী, মানী, সৌন্দৰ্য্যশালী বুলি ভবা এজন পুৰুষক স্বামী বৰণ কৰিব লাগে। বজাসকলৰ নিজৰ ৰূপ, শূণ আৰু মানত আত্মবিশ্বাস নাছিল বা সন্দেহ আছিল। সেই বাবেই সীতা প্ৰাপ্তিৰ কাৰণে নিজৰ পক্ষ সমৰ্থন কৰি নিজেই কাভুৰ্বাদ কৰা দেখা গৈছে। সীতাই স্বাক ভাল দেখে তাকে বৰণ কৰিব, তাত আনৰ হেতা ওপৰাৰ কি প্ৰয়োজন আছিল? ৰামচন্দ্ৰ আত্ম-বিশ্বাসী আছিল। তেওঁ জানিছিল যে তেওঁহে সীতাৰ পাণি গ্ৰহণ কৰিব পাৰিব।

যিহেতু তেওঁ বিশ্বামিত্ৰৰ মুখে পূৰ্ব্বতে “সোহি সীতা পূৰ্ব জনমত বহুত তপ আচৰি তোহাক স্বামী নপাবল। তাহেক স্মৰিয়ে ওহি জনমে তোহাৰ চৰণ চিন্তি সৰ্বথা থিক। পৰম বিবহাতুৰ হুয়া তোহাক লাগি বহৈছে” বুলি এযাৰ কথা শুনি থৈছিল। তেওঁ বাহুবলতো বিশ্বাসী আছিল। বজাসকলৰ বজ পৰাক্ৰম কিমান সেই কথা তেওঁ ৰাজসভাত থিয় হৈয়েই জানিব পাৰিছিল। তদুপৰি আমাৰ এযাৰি প্ৰবচন আছে বোলে “সক হ’লেহে ডাঙৰ হ’ব পাৰি”। সংস্কৃত শাস্ত্ৰতো আছে “নমন্তি ফলিনো বৃক্ষাঃ নমন্তি গুণিনোজনাঃ। শুভকং কাষ্ঠঞ্চ মূৰ্খশ্চ ভিদ্যাতে ন তু নম্যতে” অৰ্থাৎ ফলবান্ বা গুটি লগা গছ আৰু গুণীলোক সকল সদায় নম্ৰ হয়; কিন্তু শুকান কাঠ আৰু মূৰ্খ মানুহ কেতিয়াও বেকা আৰু নম্ৰ নহয়। ৰামচন্দ্ৰ সদায় নম্ৰগুণ বিশিষ্ট ব্যক্তি। বিশ্বামিত্ৰই “তোহা কি নিমিত্ত আপোখি বহৈছ? উঠহ। উঠহ, ওহি ধনুত সত্ৰেৰ গুণ লগাব” বুলি কোৱাত তেওঁ “হামো ৰাজক, ওহি ধনু বজা-ধিক কঠিন। ইহাত গুণ দিতে হামাৰ কৈচন যোগ্যতা হই? তথাপি তোহাৰ আজ্ঞা পালি যত্ন কৰব। যে ধনুত গুণ দিতে মহা মহা ৰাজা সবে নাহি পাবল, ইহাত হামাৰ কোন লাজ থিক” বুলি কৈ নিজক এগৰাকী সামান্য ব্যক্তি স্বৰূপে পৰিচয় দিছে আৰু নম্ৰ গুণ প্ৰকাশ কৰি “ফলিনো বৃক্ষাঃ” হৈ “গুণিনো জনাঃ”ৰ শাৰিত উঠিছে। বজাসকল গম্বী আৰু শুকান কাঠ। তেওঁলোক “ভিদ্যাতে নতু নম্যতে”। সেই বাবেই সীতা লাভৰ পৰা বঞ্চিত হ’ল আৰু ধনুতো গুণ লগাব নোৱাৰিলে। ৰামচন্দ্ৰই নম্ৰ গুণ আৰু শুক ভক্তি প্ৰকাশ কৰাৰ কাৰণে তেওঁ অতি গধুৰ অজগৰ ধনুখন “ৰামহাতে ধৰি কহো যৈচে কসুম মালাক ওপৰক খেপি পুনৰ্বাৰ লুক্ষি ধৰল”। শ্ৰীৰাম চন্দ্ৰক এই প্ৰসঙ্গত এগৰাকী বিনয়ী অথচ বীৰ পুৰুষ স্বৰূপে দেখা পোৱা যায়। তেওঁৰ নম্ৰতা আৰু বীৰত্ব প্ৰতিভা বা সাহসী মন ইত্যৰ সকলৰ কাৰণে আদৰ্শ স্বৰূপে সদায় বিকশিত হৈ থাকিব।

ৰামচন্দ্ৰই অজগৰ ধনু তুলি লৈ “সীতাক সকলৰ ভাৱ পেখি তৎ-কালে লীলায়ে ধনুত গুণ লগাবল”। “যে ধনুত গুণ দিতে মহা মহা ৰাজা সবে নাহি পাবল” সেই ধনুখন পোন্ধৰ বছৰীয়া এজন যুৱকে “হাসি হাসি অপ্ৰয়াসে কৰ্ম্মানে টানি ধনুত টকাৰ” কৰাটো আশ্চৰ্য্যজনক বুলি কোৱাৰ খল আছে। ৰামচন্দ্ৰৰ চমৎকাৰ বীৰ প্ৰভাপ এই প্ৰসঙ্গত পৰিচ্ছাৰ ৰূপে ফুটি উঠিছে। অজগৰ ধনু ভঙনৰ পিচত সীতাৰ বৰমাল্যার্ণৱ বা স্বয়ম্ভৱ কাৰ্য্য বিধিমন্তে সম্পাদন হোৱাৰ পৰিণামত ৰজাসকলৰ মাজত এটি হলভুলীয়া পৰিবেশৰ

সৃষ্টি হয়। তেওঁলোকে সীতা লাভৰ পৰা বঞ্চিত হৈ “ধৰমাৰ ৰোল আন্দোলন বহুত কমল”। সীতায়ো তেওঁলোকৰ আন্দোলন দেখি শুনি “পৰম আকুল ভেগি”। কিন্তু ৰামচন্দ্ৰই সেই সকলো বজালৈ আৰু আন্দোলনৰ কাৰ্য্যসূচী বোৰনৈ মুঠেই ভয় কৰা নাই। তেওঁ কৈছে “ওহি ৰাজাসব হামাক আগু কোন হয়। যৈচে সিংহক শ্ৰান্ত বালক হৰিণ”। তেওঁৰ এই বীৰত্ব সূচক আৰু তাত্ক্ষণিক সূচক উক্তি আচৰ্য্যতে দান্তিক বা গৰ্বিত মনৰ উক্তি নহয়। এই উক্তি বিধিসম্মত। কাৰণ (১) স্বয়ম্ভৱ সভাত যেনে অজগৰ ধনুত গুণ লগাব পাৰিব, সেয়ে সীতাক লাভ কৰিব। সেইমতে ৰজাসবলৈ নানা চেপ্টা কৰিও ধনুখনত গুণ লগাব নোৱাৰিলে। ৰামচন্দ্ৰই পাৰিলে। সেয়ে তেওঁ কৈছে “হামো ধনুভঙ্গ কয়ে জানকীক পাৰলো। কি নিমিত্ত ইহাত বিপক্ষ আচৰহ” বুলি। (২) ৰামচন্দ্ৰ প্ৰভাৱে প্ৰগম্ভ। মহা মহা ৰজাসকলে যিটো কাম কৰিবলৈ সমৰ্থ নহল, তেওঁ পোন্ধৰ বছৰ বয়সতে অত্যাশ্চৰ্য্যজনক কাম ফেৰা কৰিব পাৰিলে। এতেকে ৰামচন্দ্ৰই নিজক আৰু আন ৰজা সকলক জুখি চাই তেওঁলোকৰ বিক্ৰমৰ অভিলেখ ঠিকমতে ৰাখি ললে। কাৰণ “ন বয়ঃ তেজসো হেতু” অৰ্থাৎ বয়সেই শক্তি বা বিক্ৰমৰ মাপকাঠি নহয়। বয়সত লক্ষিষ্ঠ হলেও ৰামচন্দ্ৰই নিজৰ বিক্ৰম ভালকৈ জানে। সেয়েহে তেওঁৰ মুখত বীৰত্বসূচক বাণী প্ৰকাশিত হৈছে। ৰামচন্দ্ৰই নিজৰ বীৰত্ব আৰু তাত্ক্ষণিক বাণী সাৰ্থক কৰিলে। তেওঁ “পৰম সুকুমাৰ, নবীন বয়স, সঙ্গৈ নোদৰ মাত্ৰ সহায়” হলেও আৱণীলব্ধমে সকলো ৰাজাকে পৰাভূত কৰিলে। তেওঁৰ ঐশ্বৰীক শক্তি আৰু বীৰত্ব শক্তি বিকশিত হ’ল।

বিবাহ শক্তি সম্পন্ন ৰাজন্য বৰ্গক পৰাস্ত কৰি তেওঁ মিথিলাৰ বিবাহ মণ্ডপত বিধিমতে সীতাৰ পাণি গ্ৰহণ কৰে। ব্ৰহ্মচাৰী সন্ন্যাসী বিশ্বা-মিত্ৰই সীতাৰ মুখচন্দ্ৰিকা কৰোঁতে ৰূপ জ্যোতি দেখি কামাতুৰ হৈ পৰে। কিন্তু গৃহী ৰামচন্দ্ৰ সেই সময়ত নিৰ্বিকাৰ হোৱা দেখা গৈছে। তেওঁৰ বিবাহত “সুৰ পূৰে মিলন উৎসাহ” শব্দ স্বয়ম্ভু গুণ গাৱে। ইন্দু মৃদঙ্গ বজে বাৱে”। নিৰাসনে বিবাহ কাৰ্য্য সম্পন্ন কৰি তেওঁ সদলবলে অযোধ্যালৈ প্ৰত্যাবৰ্ত্তন কৰি আহোঁতে বাটতে পৰশুৰামে আগভেটা দিয়ে। তেওঁ তাতো অৱহেলে নিজৰ গৌৰৱ বীৰ্য্য প্ৰকাশ কৰি পৰশুৰামক পৰাভূত কৰে। পৰশুৰামৰ শক্তি সামৰ্থ্যও ৰামচন্দ্ৰই ভালকৈ জানিলে। কাৰণ “যিটো মহাবীৰ, স্বভাৱে গভীৰ, ইতৰে লপ্ত-লপাৱে”। পৰশুৰামে আদিত্তে “অয়ে বেণ্ডসীক পুত্ৰ” বুলি অৰ্থাৎ অ’ই বৈশ্যৰ সন্তান বুলি অসত্য কথা অসজ্ঞাৰ্ণাচিত বাক্য প্ৰয়োগ কৰি ফেটীসাপক জোকাই ললে। ৰামচন্দ্ৰই সমুচিত দণ্ড বিধান

কৰিলে। তেওঁক পৰাস্ত কৰাৰ উপৰিও স্বৰ্গলৈ যাতায়াতী পথটিও কাটি পেলালে। পৰশুৰামে “হামো তোহাৰি অংশ” বুলি কোৱা বাক্যাংশ শ্ৰীৰাম-চন্দ্ৰক মহতো মহীয়ান্ কৰি তুলিছে। দুয়োজনা দগৰতাৰে অন্তৰ্গত যদিও শ্ৰীৰাম চন্দ্ৰৰ সামৰ্থ্য এই প্ৰসঙ্গত অত্যধিক হোৱা দেখা গৈছে। ভৰ্গৱ বিজয় কবি তেওঁ স্বাক্ষৰ্য্য ভাৱেৰে অযোধ্যাত “কক ৰময়া ৰস কেলি। এনেকৈ আমি সঙ্ক্ৰিপ্ত ভাৱেৰে ৰামচন্দ্ৰৰ চৰিত্ৰ বিচাৰ কৰিব পাৰোঁক।

ৰামবিজয় নাটৰ বিশ্বামিত্ৰৰ চৰিত্ৰটি অতি আকৰ্ষণীয়। তেওঁক ৰামৰ অভিভাৱকৰ দৰে নাটখনিত চিত্ৰিত কৰা দেখা গৈছে। তেওঁ (নাটখনিত) কোঁতুক সহকাৰে আহিলেও খঙাল বা চন্দ্ৰৰ দৰে প্ৰকাশমান (চণ্ড—খঙাল, চান্দ—চন্দ্ৰ)। তেওঁ আহোঁতে “লাড়য় বাহ হৰিগুণ গায়” তথচ “সচকিত লোচন চৌদিশে চায়”। এই ক্ষেত্ৰত তেওঁক ভয়াতুৰ হিচাবেও দেখা পোৱা যায়। তদুপৰি ভাড়কা, মাৰীচ, সুবাহৰ আগমণত তেওঁ “আশ্ৰম হাইতে ঋষিক উচাট”। আকৌ “কাম্পে কৌশিক পৰিয়া ভৰাসে, ৰাক্ষসী খাই ৰাখ ৰঘুনাথ” ইত্যাদি। তেওঁ দুষ্টক দমন কৰিব নোৱাৰে, সন্তকহে দমন কৰিব পাৰে। ৰাক্ষসী আৰু ৰাক্ষসৰ ওচৰত তেওঁ ভয়ত পেপুৱা, কিন্তু ৰজা দশৰথৰ ওচৰত তেওঁ ৰাম লক্ষণক নপঠোৱাৰ কাৰণে “পৰম কোপে ভৰচয়” আৰু “কোপে কল্পমান হুৱা বেগে চলল”। ইয়াকে কয় “হাহৰ ওপৰত শিয়াল ৰজা”। এওঁ ত্ৰিকালজ্ঞ আৰু যোগীসিদ্ধ পুৰুষ। তেওঁ ৰামচন্দ্ৰৰ মৰ্মহীমা বিকাশ কৰিবলৈ গৈ “হামো যোগবলে সৰ জাণো” বুলি যৌগিক কাৰ্য্যৰ সন্ধান দিছে। তেওঁ “উপকাৰীক অজগৰে খোৱা” বিধৰ লোক নহয়। “তোহো হামাৰ পৰম উপকাৰী” বুলি সুঁৱৰিছে আৰু “সম্প্ৰতি তোহাক প্ৰত্যা-পকাৰ কা কৰব” বুলি প্ৰতি উপকাৰ কাৰ্য্য চিহ্নিছে। তথা কৃতজ্ঞতা প্ৰকাশ কৰিব খুজিছে। কৃতজ্ঞতাৰ চিন স্বৰূপে তেওঁ সীতাৰ স্বৰূপ বৰ্ণনা কৰি ৰামচন্দ্ৰক পূৰ্ববাগ জনাইছে আৰু অজগৰ ধনু ভাঙি সীতাক লাভ কৰিবলৈ মিথিলা ৰাজসভাত অনুষ্ঠিত স্বৰূপ ৰাজসভালৈ গৈ গৈছে। ৰামক পূৰ্ববাগ সঞ্চৰণ হবলৈ তেওঁ মিথিলা সীতাৰ স্বৰূপ বৰ্ণনা কৰিছে, তাত “শীলা প্ৰৱে, তক যজবে”। তেওঁ ৰামচন্দ্ৰক প্ৰত্যাপকাৰ কৰিবলৈকে সীতাৰ অতুলনীয় ৰূপ সৌন্দৰ্য্য বৰ্ণনা কৰিছে আৰু সফল হৈছে। তেওঁৰ কথাত ৰামচন্দ্ৰই “জানি ঋষিৰাজ সত্বে চলহ” বুলি কবলৈ বাধ্য হ’ল। মিথিলাত প্ৰবেশ হৈ জনকৰ ওচৰত ৰাম লক্ষণৰ পৰিচয় ডাঙি ধৰিছে আৰু জনক নৃপতিক “হিহা জানি সত্বেৰে সমাজ মিলাই সে মহেশক ধনু আনহ” বুলি আদেশ বা উপদেশ দিছে। পূৰ্বোক্ত কাহিনীভাগ ডালকৈ পৰীক্ষা-নিৰীক্ষা কৰিলে বোধ

হয় যেন গোটেই বামবিজয় নাটখনত বিশ্বামিত্ৰইহে ভূমি ধৰিছে এনেকুৱা লাগে। কিন্তু নাটখনিত বিশ্বামিত্ৰৰ পৰিচালনাতে পৰিচালিত হলেও ইয়াৰ প্ৰধান নায়ক হল বামচন্দ্ৰহে। যিহেতু তেওঁৰ নামেৰেই নাটখনিৰ নামকৰণ হৈছে। ইয়াত বিশ্বামিত্ৰ মূনি উপনায়কহে।

সীতাৰ স্বয়ম্বৰ সভাত বজাসকলে মহেশ ধনুখন উত্তোলন তথা ভঞ্জন কৰিব নোৱাৰি বিফল হয় আৰু তাকে দেখি বিশ্বামিত্ৰই বামচন্দ্ৰক “সত্বৰে ওহি ধনুত গুণ লগাব” বুলি উৎসাহিত কৰা দেখা গৈছে। বিশ্বামিত্ৰই পূৰ্বৰ প্ৰত্যাশাৰ কৰ্ম আৰু আশা কৰা মতে কাৰ্য্য সম্পাদন কৰিব পাৰিলে। বামচন্দ্ৰই ধনু ভাঙি সীতাক লাভ কৰাত বিশ্বামিত্ৰৰ আনন্দ কোনো চাই। বজাসকলে অগ্ৰয়োজনীয় হলেও ৰাজ সভাকে ৰণাঙ্গন কৰি বামৰ বিপক্ষে যুদ্ধ ঘোষণা কৰোঁতে বিশ্বামিত্ৰক নিৰ্ব্বিকার যেন দেখা গল। অৱশ্যে এইটো ঠিকয়ে বিশ্বামিত্ৰ বামৰ শক্তি সামৰ্থ্যত নিঃসন্দেহ। তেওঁ সাধাৰণ শক্তিসূক্ত ৰজাক পৰাস্ত কৰিব পাৰিব বুলিয়েই বজাসকলৰ বিপক্ষে প্ৰতিযোদ্ধা স্বৰূপে ধিয় দিয়া নাই। তেওঁ ভবামতে কামো হল। বামচন্দ্ৰই সমস্ত ৰজাক পৰাজয় কৰি সীতাক লাভ কৰে আৰু বিশ্বামিত্ৰৰ প্ৰত্যাশাৰ কাৰ্য্য সিদ্ধি হ’ল।

আমি বিশ্বামিত্ৰৰ চৰিত্ৰত কোনো কোনো ঠাইত চাঞ্চল্যৰ আভি-শয্য দেখিবলৈ পাবোঁহক। প্ৰথমতে ৰাক্ষস বধৰ সময়ত আৰু দ্বিতীয়তে বামৰ বিবাহ কাৰ্য্যত পৌৰহিত্য কৰোঁতে। তেওঁ নিজে বামৰ বিবাহত “কুশণ্ডি কৰিয়ে হোম আৰম্ভল।” কিন্তু “মুখ চন্দ্ৰিকা কৰিতে সীতাক ভূবন মোহন ৰূপ নিৰেখি ঋষি কামে আতুৰ ভেল। হাতক শূৰশ্ৰুত খসি পৰল।” শৰীৰ কম্পি মূৰচি পৰল।” পিচে নিজৰ শিষ্য গালৰ মূনিয়েহে “স্বস্থ হব” বুলি কৈ চেতনা আনি দিলে। এই প্ৰসঙ্গত বিশ্বামিত্ৰ কামমুগ্ধ হৈ চেতনা হেৰুওৱা কাৰ্য্য অতি নিন্দ-নীয় আৰু তেওঁক কামাতুৰ তথা চঞ্চল স্বৰূপে চিত্ৰিত হোৱা দেখা গৈছে। বোধ হয় বামৰ অভিভাৱকৰ দৰে নাটখনত বামলক্ষণক পৰিচালনা কৰি নিজেও অথবা বাহ্যিক ভাৱে নাটকৰ নায়ক স্বৰূপে থকা দেখা পালেও তেওঁ যে আচলতে নায়ক নহয় আৰু মহাহৰিক অংগ অৱতাৰ শ্ৰীৰাম চন্দ্ৰতকৈ বহু ক্ষেত্ৰত নিম্ন পৰ্য্যায়ৰ, তাকে দেখুৱাবলৈ গৈ নাট্যকাৰ জনাই বিশ্বামিত্ৰক কামমুগ্ধ কৰি তুলিছে তথা উপহাস্যৰ পাত্ৰ কৰি তুলিছে। তেওঁক আমি যোদ্ধা বা যুঁজাৰ স্বৰূপেও নাটখনত দেখা পাবোঁ। পৰশুৰামৰ অতপালি দেখি তেওঁ সহ্য কৰিব পৰা নাই। চকুৰ আগতে নিজৰ শিষ্য বামচন্দ্ৰক বধ কৰাৰ অভিপ্ৰায় দেখি বিশ্বামিত্ৰৰ খণ্ডে মূৰৰ চুলিৰ আগ পালেগৈ। তেওঁ বাম লক্ষণৰ লগত বজা সকলৰ যোৰতৰ যুদ্ধ হওঁতে নিৰ্ব্বিকার হৈ আছিল। এতিয়ানো এজন ঋষিৰ চটুফটনিত কিয় ভয় খাই বামক বন্ধা

কৰিবলৈ ককালত টঙালি বান্ধিছে কব পৰা নাই। ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল তেওঁ ৰামচন্দ্রক “মহাহৰিক অংশ অবতৰাৰ” বুলি জানিলেও সময়ে সময়ে মধুমতি মায়াত মুগ্ধ হৈ থাকে। তদুপৰি “বিষ্ণুক অংশ অজয় বীৰ্য্য” পৰশুৰামৰ পৰাক্ৰমৰ কথা তেওঁ ভালকৈ জানে। কিজান ৰামচন্দ্রক তেওঁ অপকাৰেই কৰে। এই ভাবি বিশ্বামিত্ৰই পৰশুৰামৰ বিপক্ষে থিয় দি তেওঁৰ কাৰ্য্যত বাধা দিব খুজিছে। বিশ্বামিত্ৰই দস্তালি মাৰি কৈছে— “যত শক্তি থিক আজু হুন্মাক যুদ্ধ দেহ”। প্ৰথমে “দণ্ড ধৰি ধাৱল”, তদনন্তৰে চুৱৰি ধৰিয়ে যুদ্ধ কয়ল” তাৰ পিচত অৰ্থাৎ একেবাৰে শেষত পূৰ্ণাহুতি স্বৰূপে “বাহ যুদ্ধ কয়ল”। বাহ যুদ্ধত দুয়োজন ঋষি বাগৰি বাগৰি আউল বাউলি হৈ পৰিছে। দুয়োজনৰে ককালৰ “পৰিধান চৰ্ম্ম খসি পৰল”। তেওঁলোক উলঙ্গ হ'ল। পৰশুৰামৰ পৰাক্ৰম সহ্য কৰিব নোৱাৰি “বিশ্বামিত্ৰ ভঙ্গ মানি প্ৰাণ ৰক্ষা কয়ল পলাৱল”। আমি নাটখনিত বিশ্বামিত্ৰৰ চৰিত্ৰ বিচাৰ কৰিলে ভালকৈ দেখা পাম্— তেওঁ এজন ভীক কাপুৰুষ, খঙাল, কামাতুৰ আৰু পলায়নবাদী পৰাক্ৰমীৰ পুৰুষ। অৱশ্যে এনবিলাক বদগুণ থাকিলেও তেওঁ কিন্তু ৰামচন্দ্রৰ ঈশ্বৰিক মহিমা বিকাশত এজন প্ৰধান পুৰুষ স্বৰূপে বা আহিলা স্বৰূপে পৰিলক্ষিত হোৱা দেখা গৈছে। ৰামচন্দ্রক সকলো প্ৰকাৰে ৰক্ষণাবেক্ষণ দিয়াত তেওঁক আমি প্ৰশংসা কৰো। শেষ সময়ত তেওঁ ৰামচন্দ্রক ৰক্ষা কৰিবলৈ গৈ পৰশুৰামক বধা প্ৰদান কৰি পৰাস্ত হলেও ৰামচন্দ্রক পৰশুৰামৰ অতপালিৰ প্ৰতিশোধ লবলৈ কিছু সময় উপায় উলিয়াবলৈ সময় দিলে। বিশ্বামিত্ৰৰ চৰিত্ৰটিয় আমাক পৰোপকাৰী আৰু প্ৰত্যুপকাৰ হবলৈ আৰু কৰিবলৈ আদৰ্শ শিক্ষা দিছে।

নাট খনিৰ পৰশুৰাম ঋষিৰ চৰিত্ৰ বিচাৰ কৰিলে আমি দেখা পাম্ তেওঁ এজন দান্তিক আৰু উগ্ৰপন্থী লোক। আদিৰে পৰা অন্তলৈকে তেওঁৰ দান্তিকতা আৰু উগ্ৰতা ব্যাপ্ত হৈ আছে। তদুপৰি তেওঁ ৰামচন্দ্রক “অয়ে বেণ্ডসীক পুত্ৰ” বুলি এটি আশুৱনি অথচ অসত্য বাক্যাংশ প্ৰয়োগ কৰিছে। “বেণ্ডসীক পুত্ৰ” মানে বেশ্যাৰ সন্তান। ৰামৰ জননী কৌশল্যানো কেনেকৈ বেশ্যা হব পাৰে আচৰিত কথা। তথাপি পৰশুৰামে সত্যক গোচন কৰি ৰামচন্দ্রক অনাবশ্যক গালি পৰাৰ কাৰণটো দেখা নাই। তেওঁৰ গুৰু মহাদেৱৰ ধনুখন ৰামচন্দ্রই ভঙাতনো কি জগৰ লাগিল। আনৰ জহত অনে পানী পিয়েনে? তেওঁৰ অত্যাচাৰি অনাবশ্যক। যিকি নহওক তেওঁৰ ক্ৰোধ সহবৰণৰ কাৰণে ৰজা দশৰথে নানা অননয় বিনয় কৰিছে। তথাপি তেওঁ “ক্ৰোধ হত বন্ধকল”। তেওঁ যি কৈবা

ক্ৰোধ লৈ হাতত কুঠাৰ ধৰি ৰামচন্দ্ৰৰ প্ৰাণ লবলৈ আহিছিল, সেই ক্ৰোধ পূৰ্ণ মাত্ৰাই থা ক'লেও মন্ত্ৰপুত কুঠাৰান্ত মলান পৰি গৈছে। তেওঁ কুঠাৰকো গালি পাৰিছে আৰু খঙৰ ভ্ৰমকত নিজৰ বাহুত কামেৰ মাৰিছে। তেওঁৰ ক্ৰোধৰ পৰিমাণ একেদৰে থকাত বিশ্বামিত্ৰই তেওঁৰ বিপক্ষে তিয় দিয়ে আৰু যুদ্ধত বিশ্বামিত্ৰ পলায়ন কৰাত তেওঁ এইবাৰ এটি নতুন সাহস পালে। এইবাৰ কাকো ৰক্ষা কৰা নহ'ব বুলি ভাবিলে আৰু “পুনৰ্বাৰ কুঠাৰ তুলি শ্ৰীৰামক গজ্জ'য়”। লক্ষ্মণেও এবাৰ তেওঁৰ বিপক্ষে থিয় দি ৰামৰ বাধা পাই কাম কাঠি সামৰিলে। এইবাৰ “বুঢ়াৰ হাতত চেঙেলী পৰিল”। পৰশুৰামৰ অত-পালি ভাঙিবলৈ ৰামচন্দ্ৰই হাতত ধনু তুলি ললে। “শ্ৰীৰামক ধনুটোকাৰে পৰশু-ৰামক হৃদয় বিদাৰল। পৰম ভৱাসে সৰ্বশৰীৰ কাম্পে। হাতক পৰশু খসি পৰল। প্ৰাণক কাতৰে যোচ পলাবল” আৰু কবলৈ বাধ্য হল “তোহো পৰম ঈশ্বৰ। হামো তোহাৰি অংশ। ইহা নজানি দৰ্প কয়লো। হামাৰ দোষ মৰষ গোঁসাজি। তেওঁৰ দৰ্পচৰ্ণ হল আৰু তেওঁৰ স্বৰ্ণপথ ছেদনো কৰা হল। তাৰ দ্বাৰা তেওঁৰ অপকাৰ হল যদিও প্ৰাণটিয়েই হ'ল আহল বস্তু। প্ৰাণৰক্ষা কৰি তেওঁ ৰামক আলিসি “তপোবনে প্ৰবেশল”। পৰশুৰামৰ চৰিত্ৰটিৰ পৰা আমি দান্তিকতা, উগ্ৰতা, অসত্য গালি গালাজ আদি অসৎ কৰ্ম বিৰতি আৰু বিনয়ী, নয় হবলৈ শিকিব পাৰোঁহক। দান্তিক আৰু উগ্ৰপন্থী লোকৰ ক'তো সন্মান নাই।

দশৰথ আৰু জনক দুয়োজনা ৰজা অতি ধীৰ, স্থিৰ, বিনয়ী, স্বৰূপে নাটখনিত দেখা পোৱা হয়। দশৰথ হল ‘পৃথিবীনাথ, ‘দুৰ্জয় বীৰ, ‘কাম্পে ৰিপূৰ্ণ যাহে প্ৰতাপ”। আকৌ তেওঁক দেখিলেও “দূৰ হোৱে পাপ”। তেওঁ বিশ্বামিত্ৰক দেখা পাই বৰ আদৰ অভ্যর্থনা কৰিছে আৰু তেওঁ যিহেৰে বিচাৰে তাকে দিবলৈ সত্য অঙ্গীকাৰো কৰিছে। কিন্তু যজ্ঞ ৰক্ষা কৰিবলৈ ৰাম লক্ষ্মণক বিচৰাত তেওঁ “পপ ত মূৰ্ছিতো ভৱি”। ঋষিৰ ঋ দেখি তেওঁ “কৰহ কৰুণা ঋষিসূত দান দেহ” বুলি কাতুৰ্বাদ কৰিছে। পিচত আগন্ত হৈ তেওঁ ৰামলক্ষ্মণক ঋষিৰ লগত পঠাবলৈ বাধ্য হয়। পৰশুৰামে তুৰ্জ্জন গজ্জ'ন কৰোতেও নিজৰ পুত্ৰ ৰক্ষাৰ কাৰণে “মাথে খেৰধৰো হামাক পুত্ৰ দান দেহ” বুলি নামা কাতৰ কৰিছে। এওঁ দুয়োটা প্ৰসঙ্গতে নয়গুণ বিশিষ্ট আৰু পুত্ৰ বৎসল স্বৰূপে চিত্ৰিত হৈছে। এই গুণখান দকলোৰে থকা উচিত। এবাৰ সত্য অঙ্গীকাৰ কৰি পিচত “কোন মুহে কহব ৰামক তোহো নেহ” বুলি কথা সজনি কৰাটো ক্ষত্ৰিয়ৰ ধৰ্ম নহয়। ইয়াৰ দ্বাৰা আমাক সত্যনিষ্ঠ হবলৈ দশৰথৰ চৰিত্ৰটিয়ে শিক্ষা দিছে। জনক ৰজাও

বিনয় গুণ বিশিষ্ট। বিশ্বামিত্ৰক দেখি তেওঁ “প্ৰণামি স্তুতি বোলল” আৰু
ঋষিৰ অনুৰোধক্ৰমে সোনকালে সমাজ গোটাই মহেশ্বৰ, ধনু আনি দিয়ে
আৰু ধনু ভগ্নৰ পিচত সীতাক বামৰ হাতত অৰ্পণ কৰি আত্ম সন্তুষ্টি
লাভ কৰে। এওঁৰ পৰাও আমি বিনয় আৰু নয় গুণবোৰ শিকিব পাৰোঁক।

নাট্যকাৰ গুৰুজনাই স্বয়ম্বৰ সভাত উপস্থিত থকা ভব্য গব্য ৰাজ্য
বৰ্গক অতি চঞ্চল, লঘু, কামাতুৰ আৰু ঈৰ্ষাপৰায়ণ স্বৰূপে চিত্ৰিত কৰিছে।
তেওঁলোকৰ আগমনত বা কাৰ্য্য বিশেষত “কাম্পে ধবণী পৰম প্ৰতাপ”
হলেও তেওঁলোক “বীড়ৎস ভাবনা” কৰিছে সভাত প্ৰবেশ কৰিছে। তেওঁ-
লোকে “দৰ্শন কামুৰি বান্ধাৰয় মাথ” আৰু “দৰপে কৰয় ধবমার বোল”।
এই কাৰ্য্যবোৰ দৰাচলতে তেওঁলোকৰ নিচিনা সম্ভ্ৰান্ত ৰাজ্যবৰ্গৰ কাৰণে
সমুচিত হোৱা নাই। আকৌ যুবতী তথা অতুলনীয়া ৰূপবতী জ্ঞানকী সীতাৰ
নৰ যৌৱন স্বৰূপ লাৱণ্য দেখি কামবানে পীড়া কৰা আৰু অচেতন ভাৱে
মুচ্ছিত হৈ পৰা কাৰ্য্য ৰজাসকলৰ কাৰণে অশোভনীয় আৰু নিন্দনীয়।
চেতনা পাই প্ৰতিজন ৰজাই নিজৰ পক্ষ সমৰ্থনত সীতাৰ ওচৰত কাওঁ
বাওঁ কৰি “কামসাগৰে মগন ভেলো” নিস্তাৰ কৰহ”, “মদনে মন মৰ্দ্দয়,
হামাক হস্তে পৰশ,” “কামবানে হামাৰ প্ৰাপ ফুটি যায়”, “হামো তোহাৰি
চৰণক দাস ভেলো” ইত্যাদি সৰ্বজন হাস্যাস্পদ তথা লঘু কাৰ্য্যবোৰ কৰি
তেওঁলোক নিন্দাৰ ভাজন হৈছে। মুকলি ভাৱে এনেবোৰ কাম সৰ্বসাধাৰণ
মানুহেই কৰিব নোৱাৰে। কেৱল সেয়ে নহয়—তেওঁলোকৰ সেইবোৰ নিন্দ-
নীয় তথা ঘৃণনীয় কাৰ্য্য বা বীড়ৎস ভাবনা দেখি সীতাৰ সঙ্গী সখীসকলে
“কাহ ৰজাক গোড় মাৰি উৰচয়” “কাহক হাতে ঠেঙ্গনা মাৰহ”, “কাহক
গলে বন্ধ বান্ধিয়ে দুই তিনি সখী ঘৰাৱ”। এনেবিলাক অপমানজনক তথা
দুঃখজনক কাৰ্য্যতো ৰজাসকলে “তথাপি নৃপ কুমাৰীক কাতৰ কয় থিক”
অৰ্থাৎ “অনেক ভৎসনি পাই, উজ্জিষ্ট ভূজিবে যায়, যেন অঁত কুকুৰ
নিৰ্গতে”। নাট্যকাৰ গৰাকীয়ে ৰজাসকলক এনেকুৱা উপহাসৰ পাত্ৰ কৰাৰ
অৰ্থ হ’ল পৃথিৱীত যিমানবোৰ সৰুৰ প্ৰাণী আছে, সেই সকলো বিলাক
ভগৱানৰ অধীন। ভগৱানৰ ওচৰত সেইবোৰ দাক যত্নবৎ। ভগৱান যজ্ঞী
আৰু প্ৰাণী সমূহ যজ্ঞ। যজ্ঞী নহলে যজ্ঞ নিষ্ক্ৰিয়। তেওঁলোক ভব্য গব্য
হলেও প্ৰীৰামচন্দ্ৰৰ ওচৰত সামান্য কীট পতঙ্গৰ দৰেহে। সেয়েহে বাহ্যিক
ভাৱে ভগৱান ৰামচন্দ্ৰৰ সমুখত ৰজাসকলক উপহাসৰ পাত্ৰ কৰি ৰখা হৈছে
যাতে সুস্থ বা প্ৰকৃত ভাৱিক দৰ্শক সকলে বাহ্যিক কাৰ্য্যৰ যোগেদি আধ্যা-
ত্মিক কাৰ্য্যখিনি বুজিব পাৰে। ৰামচন্দ্ৰৰ সন্ধিয়তা আৰু ৰজা সকলৰ
সন্ধিয়তা ইয়াৰ দ্বাৰা পৰিষ্কাৰ হৈছে। এই প্ৰসঙ্গতে নাট্যকাৰ গৰাকীয়ে

জন সাধাৰণক কামাসক্ত ভাৱ পৰিহাৰ কৰি একমিষ্ট মনে ভগৱৎ চৰণ চিন্তা কৰিবলৈ সক্ষমাই দিছে। তেৰাই কৈছে “অয়ে লোক! হৰি উকতিহীন কামাতুৰ পুৰুষক দেখহ। জগতক মাতা জনক নন্দিনী তাহেহে জানয়ে নাহি। ইহা জানি নিৰন্তৰে হৰিবোল হৰিবোল” ইত্যাদি। বৰগীতত কৈছে “কামক্ৰোধ এ বৰ দোৰ” অৰ্থাৎ কাম ক্ৰোধ এই দুদাল বৰ কঠিন দোল। এতেকে সেই দোল চিঙি একান্ত ভাৱেৰে হৰি উকতি আশ্ৰয় কৰিবলৈ উপদেশ দিয়া হৈছে। বজাসকলৰ নিন্দনীয় কাৰ্য্যৰ দ্বাৰা জনসাধাৰণক তাৰ বিপৰীত-মুখী হবলৈ আকাৰ ইঙ্গিতৰে ফোৱা হৈছে।

ৰামচন্দ্ৰই ধনু ভঞ্জন কৰাত আক সীতাই কনুম মালা পিন্ধাই স্বামী বৰণ কৰাৰ পিচত বজাসকলে “শোক কোপে মোহিত হয়। ধনুৰ্দ্ধাপ ধৰিলে ৰামক পৰম দৰ্পকয় গৰজে”। প্ৰসঙ্গক্ৰমে উল্লেখনীয় যে তেওঁলোক “কাম্পে ধৰণী পৰম প্ৰতাপ” হলেও অজগৰ ধনুখন ভঞ্জন কৰিব নোৱাৰা কাৰণে তেওঁলোকৰ পৰম প্ৰতাপৰ কোনো নুমা নাই। শুদুপৰি এগৰাকী কন্যা লাভৰ কাৰণে (সীতা প্ৰাপ্তিৰ কাৰণে) জনক বজাই এটি চুতি ডাঙি ধৰিছে। তাত তোমালোক সফল নহলাইক বুলিয়েই এজনক এশজনে আঙৰি খৰি আক্ৰমণ কৰিব লাগেনে? এগৰাকী কন্যা এজনেহে পাব, এশজনে নাপায়। “চন্দা এটা বোন্দা পোন্ধৰটা” হলে কাৰো ভাগত নপৰে। ৰামচন্দ্ৰই ধনু ভাঙি সীতাক লাভ কৰিছে, তাত তোমালোকৰ হানি বিঘিনি কি? যিহেতু লোকৰ কন্যা, লোকৰ ঘৰ। অতিথিৰ গৃহস্থালী লোকৰ ঘৰত কোনো পক্ষে স্বাধীনতা নাই। এতেকে তোমালোকে এই প্ৰসঙ্গত শোক আৰু কোপ প্ৰকাশ কৰাটো উচিত নহয়। পিচত কি হল “শেনটো যেন হৈ আহি ফেচাটো যেন হৈ” যুদ্ধত পলায়ন কৰাত কেউ পক্ষৰ পৰা লাঘৱ হোৱা বুলি কোৱাৰ খল আছে। নাট্যকাৰ জনাই ইয়াৰ দ্বাৰা জনসাধাৰণক ঈৰ্ষা, অসূয়া, পৰৰ প্ৰব্য ত্যাগ কৰিবলৈ প্ৰসঙ্গক্ৰমে ইঙ্গিত কৰিছে। বজাসকলৰ পৰা আমি এইখিনি আদৰ্শ লব পাৰোঁক। আনহাতে মহা মহা বজাসকলে সীতা লাভৰ বাবে অজগৰ ধনুখন ভাঙিবলৈ নানা চেষ্টা কৰিও বিফল হোৱাত ইয়াৰ দ্বাৰা নাট্যকাৰ গৰাকীয়ে আমাক অধ্যৱসায় হবলৈ বা নেৰানেপেৰা চেষ্টা কৰিবলৈ উপদেশ দিছে। অৱশ্যে এই চেষ্টা ভগৱৎ লাভৰ কাৰণেহে কৰিবলৈ কৈছে, ক্ষণস্থায়ী বা অশাস্ত পদাৰ্থৰ কাৰণে এনেকুৱা চেষ্টা কৰিবলৈ মানা কৰিছে।

ৰামবিজয় নাটৰ জনক নন্দিনী সীতা এগৰাকী দিপঞ্জি কন্যা। গীতৰ ভাষাত যি গৰাকী কন্যা “ঈষত হাসি চান্দ কচি চোৰ। নীল অলক লোচন চকোৰ” আৰু শাক “পেখিয়ে বদন মদন মন ক্লেণ”। তেওঁ সত্যত

প্ৰবেশ কৰোতেও “ৰামক চৰণ চিহ্নিয়ে চিত্ত লাই”। সীতা এগৰাকী জাতিস্মৰ কন্যাও। তেওঁৰ “পূৰ্বজন্মক কথা চিত্তে পৰল” আৰু তাহে সুমৰি পৰি ক্ৰন্দন কৰা বহল। সখীসকলৰ প্ৰবোধ বাক্যত তেওঁ পূৰ্বজন্মৰ কথাবোৰ ফুহিয়াই কৈছে আৰু ৰামৰ অদৰ্শনত “বিলপহি মৈদিলী মাই, নীৰ নয়ন বুৰাই। ঘন ঘন শ্বাস ফোকাৰত, তনু চেতন নাই”। ৰামৰ অবিহনে তেওঁৰ “মন ৰামৰ পৰল মুকছি কুমাৰী”। ইয়াৰ দ্বাৰা সীতা এগৰাকী পতিব্ৰতা, ভক্তি পৰায়ণা কন্যা স্বৰূপে চিত্ৰিত হৈছে। তেওঁ পৰমেশ্বৰক স্বামী ইচ্ছা কৰি সেই জন্মত লাভ কৰিব নোৱাৰি অগ্নিপ্ৰবেশ কৰি প্ৰাণ এৰিলে। এই জন্মতো ৰামচন্দ্ৰ ৰূপে ভগৱান আবিৰ্ভাব হ'ল যদিও তেওঁৰ মনৰ আশা মনতে মাৰ গৈছে। তথাপি ভগৱানৰ বাহিৰে আনক স্বামী বৰণ নকৰে, এইটো তেওঁৰ দৃঢ় সঙ্কল্প। সীতাৰ এই আদৰ্শৰ পৰা আমি একমাত্ৰ পৰমেশ্বৰৰ বাহিৰে আনক যজ্ঞ পূজা কৰাৰ পৰা বিৰত থাকিমলৈ ইঙ্গিত পোওঁহক। ইতিমধ্যে ৰাজসভাত কোনোবা এদিন তেওঁ নানা বাদ্যৰ বোল শুনি সখী কণকাকতীক “কোন ৰাজ্য আছিল সত্বেৰে জান গিয়া” বুলি তাৰ সন্তোদ ল'বলৈ পঠাইছে। শুদুপৰি তেওঁৰ বাম অঙ্গ স্পন্দিত হোৱাত কোনো শুভ ইঙ্গিত বুলি ধাৰণা কৰি লৈছে। সখী গৰাকীয়ে সকলো সন্তোদ বুজি লৈ সীতাৰ আগত ৰামৰ স্বৰূপ বৰ্ণনা কৰিছে। সেই বৰ্ণনা শুনি তেওঁ আনন্দত আত্মহাৰা হৈ “মুছিতা হয় পৰল”। তেওঁ “ভেলি পলক তনু, চেতন আকুল কমল নলনে বুৰে বাৰি”। ৰামচন্দ্ৰৰ প্ৰতি থকা তেওঁৰ অক্লান্তি স্নেহ অক ভক্তিৰ কথা এই প্ৰসঙ্গত বৰ সুন্দৰকৈ ফুটি উঠিছে। তেওঁ এই কাৰণেই আনন্দত আত্মহাৰা হৈছে যে “যাহে বিবহ দহ বহয় না জীৱন, সোপিউ পাবল কোল”। অতি আনন্দ মনেৰে পিতা জনক ৰজাৰে সৈতে তেওঁ হাতত বৰমাল্য লৈ ৰাজ সভাত প্ৰবেশ কৰোতে তেওঁৰ ৰূপ-সাৱণ্য দেখি ৰজাসকল কাম মোহিত হৈ নানা প্ৰলোভন নানা কাতৰ বাক্যে হোলা সত্ত্বেও সীতাৰ মন অটল অচল। ৰজাসকলে তেওঁলোকৰ বিবিলাক বাণী আছিল তেওঁলোকক সীতাৰ দাসী কৰি দিম বুলিও কৈছিল, তেওঁৰ চৰণৰ দাসো হৈছিল আৰু মুখত খেবলৈ সক্ষমতা সকল হৈ কাতৰ বচন বুলিছিল। তথাপি সীতাৰ মন নলবিল। তেওঁ ৰামচন্দ্ৰৰে দাসী হ'ব, তথাপি ৰাজগটে'বৰী সকলৰ ওপৰত মহাৰাণী হ'বলৈ নাযায়। ৰজাসকলক তেওঁ তৃণবৎ ভান কৰিছে। ৰাজ ঔশ্বৰ্য্য কণস্থানী আৰু মূল্যহীন; কিন্তু ভগৱৎ বস্তু অমূল্য আৰু স্থায়ী। সেই কাৰণে হুত্ৰম্যাদী এৰি তেওঁ দীৰ্ঘম্যাদী হ'বলৈ বিচাৰিছে। কিন্তু সীতাই ৰামক লাভ কৰা ক্ষেত্ৰত আশাৰ ৰেঙপি দেখিও তিনিবাৰ বাধা বিধিনিষিত পৰি

কাদিকান্তি আকুস ব্যাকুল হৈ পৰিছে। প্ৰথমতে অজগৰ ধনুখন দাঙি ধৰোঁতে বামভ্ৰেই কিজানি ধনুত গুণ দিবই নোৱাৰে, এই সমস্যাত পৰি তেওঁ পৃথিৱী, অনন্ত, কুৰ্মৰাজক বামক সহায় কৰিবলৈ আঁটনি ধৰিছে। তেওঁ জানিছিল যদি বামে ধনুত গুণ ৰোজনা কৰিব নোৱাৰে, তেন্তে তেওঁ বামৰ কাৰণে কৰা আশাৰ মূৰত চেগা পানী ঢালিব। সেই চিন্তা দূৰ হল যদিও আকৌ ৰজাসকল তাজ্জৰ্ণ গজ্জৰ্ণ কৰি বামক আক্ৰমণ কৰোঁতে দ্বিতীয় স্তৰত শক্তিত হৈ উঠে। তেওঁ চিন্তা কৰিছে “বন্ধিম বিধি, হাতক নিধি, হৰে অভাগীক মোহি”। কিন্তু তাতো তেওঁ দুবাৰলৈ বন্ধা পৰিল। শেষৰ বাৰত বামচন্দ্ৰক পৰশুৰামে আগহেটি ধৰি যেতিয়া যুদ্ধং দেহি মনোভাৱ ললে তেতিয়া “সীতা বোপিত মানসা” আৰু কলে “সকল গুণভাজন হামাৰ স্বামী। আজু কাহেক দেলোহোঁ। বিহিক বিড়ম্বনা কি ডেল” ইত্যাদি দুখ কাতৰা হৈ “নীৰ বাৰয় ফোকাৰয় ঘন শ্বাসা”। পৰশুৰাম পৰাভবৰ পিচতহে মন আকাণৰ ডাঙৰ ধোৰ আতৰি চিত্ত প্ৰসন্ন হৈ পৰিল। এইবোৰ ভাৱেও সীতাদেৱী এগৰাকী স্বামী ভক্তি পৰায়ণা আৰু স্বামী দুখ কাতৰা স্বৰূপ চিত্ৰিত হৈছে। শোক, ভয়, দুৰ্বল, কাতৰ এই গুণবোৰ স্ত্ৰীসকলৰ সহজাত প্ৰৱৃত্তি। সীতাদেৱীকো তেনে ভাৱেই নাট্যকাৰ গৰাকীয়ে চিত্ৰিত কৰিছে। সীতাৰ সখী কণকাৱতী আৰু মদন মঞ্জৰীও তেওঁৰ অতি মৰমৰ আৰু প্ৰেমে পাহৰ বুকু ৰঙালৈ আৰু কথাৰ লগৰী। তেওঁলোকে সীতাৰ সখী স্বৰূপে উপযুক্ত পাৰ্শ্বী হব পাৰিছে। তেওঁলোকৰ সাহায্য সততে প্ৰশংসনীয়। সীতা নাটৰ নায়িকা।

(৩০-ঘ) বামবিজয় নাটৰ নামকৰণ বিচাৰ :-

শঙ্কৰগুৰু চৰিতত (দ্বিজ ৰমানন্দ কৃত) ‘বামবিজয় নাট’ ৰ ঠাইত “সীতা সয়ম্বৰ” বুলিহে উল্লেখ কৰিছে। সেই সম্বন্ধে আমাৰ (গ-৩০) শাখা দ্ৰষ্টব্য। নাটত “বাম বিজয় নাম নাটকং মুক্তিপাথকম্” বুলিহে আছে। “সীতা স্ব স্বৰ” নামটো চৰিত পুথিৰহে। দেখা যায় যে এই নামটো শুদ্ধ বুলি কব নোৱাৰ। বিহেতু ৰজা জনকে যিখন সত্য আহ্বান কৰিছিল, সেই সত্যখন দৰ্শাতলতে স্বয়ম্বৰ সভা নহয়। সেইখন হল সীতাক সম্প্ৰদান কৰিবৰ কাষণে শক্তি পৰীক্ষাৰ সভা। নাটত মনিমন্ত্ৰৰ প্ৰতি জনকৰ উক্তি আছে “অগ্নে মনিমন্ত্ৰ! যে নৃপতিসৰ বাসাকয়ে ৰহিছে, তাহেক আনি সহৰে সমাজ মিত্ৰাৰ”। আকৌ নৃপতিসকলৰ উপস্থিতিত সেই ৰাণসংগ্ৰামত জনকে সন্দেহো ৰজাক লক্ষ্য কৰি কৈছে “ওহি ধনুত যে গুণ দিতে পাৰে, তাহেক মাথে কসুম মালা দিয়ে সীতা স্বামী ববৰ। ইহা সত্য, জানি ৰহ কৰহ”। এই উক্তিৰমতে জনক ৰজাই নৃপসকলৰ শক্তি পৰীক্ষা কৰিব খুজিছে। পৰামিত্ৰ

ষেয়ে উন্নীত হ'ব, সেয়ে সীতাক পাব। ইয়াত স্বয়ম্ভবৰ প্ৰশ্ন নুঠে। কাণে স্বয়ম্ভবৰ হল কন্যা গৰাকীয়ে নিমন্ত্ৰিত ৰাজ্যাবৰ্গৰ মাজত উপনীত হৈ যি জনকে সুদৰ্শন, গুণী, জ্ঞানী, ঐশ্বৰ্য্যশালী যেন দেখে, তেওঁকে মালা দি স্বামী বৰণ কৰে। তেনেকুৱা দৃষ্টান্ত বহুতো আছে। এতিয়া দেখা গ'ল যে সীতাই কাকো নিৰ্বাচন কৰা নাই (অৱশ্যে ৰামক স্বামীৰূপে বৰণ কৰাটো সুকীয়া কথা)। ৰাজ সভাত সকলো ৰজাই অজগৰ ধনুখনত গুণ লগাবলৈ যত্ন কৰিও নোৱাৰিলে আৰু শেষত ৰামচন্দ্ৰই অৱহেলে শক্তি পৰীক্ষাত উত্তীৰ্ণ হৈ সীতাৰ পাণি গ্ৰহণ কৰে। এনেকুৱা শক্তি পৰীক্ষাক আচলতে স্বয়ম্ভবৰ সভা নোবোলে। বিচাৰ কৰি দেখা যায় যে “ৰামবিজয়” নামটোৱেই অধিক সমৰ্থনযোগ্য আৰু অৰ্থপূৰ্ণ। যিহেতু ৰামবিজয় নাটখনত তিনিবাৰ তিনিঠাইত ৰামচন্দ্ৰই বিজয় লাভ কৰিছে। প্ৰথমতে মাৰীচ, সুবাহ, তাড়কা আদি ৰাক্ষসবোৰক নিধন, দ্বিতীয়তে অজগৰ ধনু ভঙ্গ কৰি সীতাৰ পাণি গ্ৰহণ তথা ৰাজ্যাবৰ্গক পৰাজয় বৰণ আৰু তৃতীয়তে “যুদ্ধংদেহি” মনোভাৱেৰে ৰামচন্দ্ৰক অশোধ্যভিমুখী পথত আগুণ্টি ধৰোতে পৰশুৰামক পৰাভৱ কৰণ। অতি শুক্লত্বপূৰ্ণ তিনিওটা কাৰ্ণাট ৰামচন্দ্ৰই অৱলীলাৰেমে বিজয়ী হোৱাত উক্ত নাটখনৰ নাম “ৰামবিজয়” দিয়াত শুদ্ধ হৈছে। নাটৰ শেষত লিখিছে “ৰামক মাতা বৌশধ্যা শ্ৰীৰামক বিজয় বাৰ্ভা শুনিহে” ইত্যাদি। এতেকে সকলো গন্ধৰ্ব পৰা ৰামবিজয় নাটৰ নামকৰণ অৰ্থপূৰ্ণ, সমৰ্থনযোগ্য আৰু গুৰু বুলি কোৱাৰ থল আছে। শেষৰ মুক্তি মঙ্গল ভট্টিনাটো লিখিছে “ৰামক বিজয় যো কৰাৱত নাট। মিলন তাহেক বৈকুণ্ঠক বাট”। আকৌ শ্লোকেৰে পূৰ্ণাহতি কৰিছে —

“শ্ৰীৰামবিজয়ং নাম নাটকং পূৰ্ণতাং গতম্।

শ্ৰীকৃষ্ণ পাদ পদ্মস্য প্ৰসাদেন সুনিশ্চিতম্॥

(ঘ-৩৯) নাট্যকাৰ মহাপুৰুষ মাধৱদেৱ :-

মহাপুৰুষ শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰদেৱৰ দৰেই মহাপুৰুষ শ্ৰীমন্ত মাধৱদেৱেও ছখন অক্ষীয়া নাট লিখিছিল। শঙ্কৰদেৱৰ একান্ত বাধ্য প্ৰিয় শিষ্য মাধৱদেৱে গুৰুজনাৰ নিচিনা ধৰ্ম গুৰু, কবি, নাট্যকাৰ, সঙ্গীতজ্ঞ পুৰুষ আছিল। শঙ্কৰদেৱৰ লগত সমানে সকলো ক্ষেত্ৰতে আদৰ্শৰ খোজ মিলাই যোৱা পৰম পুৰুষ মাধৱদেৱৰ ৰচনা শৈলী, ভাৱ ভঙ্গী আদিত শঙ্কৰদেৱতকৈ কিছুই প্ৰাৰ্থক্য থকা দেখা যায়। মানুহ মাছেই ভাৱ, গতি আদি পাৰ্থক্য থাকেই। ইয়াৰ প্ৰধান কাৰণ হল শঙ্কৰদেৱ গৃহী আছিল আৰু মাধৱদেৱ উদাস আছিল। গৃহী আৰু উদাসীন মানুহৰ সাধাৰণতে স্বভাৱ, গতি

আদি নিমিত্তো স্বাভাৱিক সত্য। কিন্তু সেই বুলি মাধৱদেৱ শঙ্কৰদেৱৰ পৰা সম্পূৰ্ণ আতৰি অহা বুলি ক'লে শুভ হ'ব। শঙ্কৰদেৱৰ আদেশ, উপদেশ, পৰামৰ্শ তথা আদৰ্শক্ৰমেই মাধৱদেৱ মহাপুৰুষে কাব্য, নাটক, ধৰ্ম পুথি আদি লিখিছিল। শঙ্কৰদেৱৰ লগত মাধৱদেৱৰ ৰচনা শৈলী, ভাব-ভঙ্গীৰ সামান্য পাৰ্থক্যৰ লক্ষণ হ'ল মাধৱদেৱ আছিল প্ৰশস্তাধিক দাৰ্শনিক, পাৰ-মাৰ্থিক, নৈষ্ঠিক, ভক্তি অনুভূতিৰ ীকৃতা, আধ্যাত্মিক, একশৰণ, ভক্তিৰ প্ৰতি অধিক নিষ্ঠা ইত্যাদি। নাটকৰ ক্ষেত্ৰত মাধৱদেৱে গুৰুজনাৰ আদৰ্শ ৰা পথ অনুকৰণ কৰিছে উপকৰ্তা বা সামান্য ভাৱেহে। অকল সেয়ে নহয় তেৱাই সংস্কৃত নাট্য শাস্ত্ৰৰ বিধিৰে নীতিবোৰো উল্লেখ কৰিছে বুলি ক'ব পাৰি। এনে কৰাৰ প্ৰধান কাৰণ হ'ল গুৰুজনাৰ নাইবোৰ কোনো ব্যৱ-সায়িক ভিত্তিত ৰচিত নহয়। জন সাধাৰণৰ মাজত ভক্তি ধৰ্ম প্ৰচাৰ আৰু প্ৰসাৰৰ কাৰণে নাটবোৰ লিখা হৈছিল। নানা যন্ত্ৰেৰে ভক্তি-কণা জন মানসত আৰোপ কৰিবৰ কাৰণে এনেবিলাক ভক্তিপৰ ৌশল অবলম্বন কৰিছিল বুলি বাস্তৱিকতে ক'ব পৰা যায়। শঙ্কৰদেৱৰ নাটৰ লগত মাধৱদেৱৰ নাট সমূহৰ অমিলবোৰ ভলন্ত দেখুওৱা হ'ল—

(১) শঙ্কৰদেৱৰ নাটবোৰ পূৰ্ণাঙ্গ ৰূপত পোৱা যায়। কিন্তু মাধৱদেৱৰ অৰ্দ্ধজন তৰ্জুন বা দধি মথন নাটৰ বাহিৰে বাকীবোৰ নাটক ঝুমুৰা বুলিহে কোৱা হয় যেনে চোৰধৰা ঝুমুৰা, ভূষণ হৰণ ঝুমুৰা ইত্যাদি। ঝুমুৰা মানেই অপূৰ্ণাঙ্গ নাট অৰ্থাৎ সন্ধিকৃত নাট।

(২) মাধৱদেৱৰ নাটৰ প্ৰায়বোৰতেই (দধিমথনৰ বাহিৰে) নান্দী শ্লোক, প্ৰথম শ্লোক আৰু মাজৰ অন্যান্য শ্লোক, ভট্টিমা (ভোজন বিহাৰ ঝুমুৰাৰ বাহিৰে), আদি বৰ্জিত। নান্দী গীতৰো অভাৱ দেখা যায়।

(৩) তেৱাৰ নাটকবোৰ বাল কৃষ্ণ চৰিত্ৰসূত্ৰ যেনে খেত ধেমালি, হলনা চতুৰালি, আহুতাদায়ক চৰিত্ৰ চিত্ৰন, গোৰ-চাহুৰী আদি লক্ষণবোধ আছে।

(৪) তেৱাৰ নাটবোৰ ব্ৰজাৱলী ভাষাৰ হলেও শঙ্কৰদেৱৰ ব্ৰজাৱলীতকৈ সামান্য পাৰ্থক্য আৰু অসমীয়া জাতীয় ভাৱনৰ ঘৰুৱা পৰিবেশৰ মাজত সোমাই পৰিছে। নাটবোৰত ঠায়ে ঠায়ে হুঁ অ'ক শিশু উপভোগ্য সৰল পৰিবেশ একোটি উদ্ভাৱন হোৱা দেখা গৈছে।

(৫) নাটৰ শ্লোকবোৰ মাধৱদেৱৰ (শঙ্কৰদেৱৰ নিচিনাকৈ) নিজা ৰচনা নহয়। হৰিবংশ পুৰাণ, কৃষ্ণ কৰ্ণামৃত গ্ৰন্থৰ পৰা সংগ্ৰহ কৰি অনা হৈছে। তদুপৰি নাটবোৰৰ ভিতৰত বোধহয় সৰহ ভাগেই কাৰ্লনিক (আমি আগলৈ প্ৰকাশ কৰা হ'ব)।

দুজন মহাপুৰুষে ৰচনা কৰা নাট সমূহক থোৱতে “বাৰচোৱা নাট” বুলি কোৱা হয়। এনেকৈ সন্ত সাধুৰ মুখত প্ৰচলিত হলেও মাধৱদেৱৰ নামত ভাৰতখিনি নাট পোৱা হৈছে (আমি ইয়াত ‘ঝুমুৰা’ নুবুলি ‘নাট’ হে বুলিম)। “বাৰচোৱা নাট” হলেও সন্ত-সাধুসকলে মাধৱদেৱৰ পৰা ৰচিত পাঁচখন নাটহে স্বীকৃতি বা সমৰ্থন দিয়ে, বাকীবোৰ নাটত সন্দেহ প্ৰকাশ কৰে। যি কি নহওক আমি নাটবোৰত সূষ্ঠা নিৰীক্ষণ কৰি তাৰ ভাব, গতি আদিৰ ওপৰত একোটি আলোচনা ভাঙি ধৰিবলৈ যত্ন কৰা হৈছে।

চৰিত্ৰ সমূহত কথিত আৰু বিলুপ্ত তথা হাতে পোৱা অৱস্থাত থকা নাট সমূহৰ নাম যথাক্ৰমে (১) অজ্ঞান ভজন বা দধিমখন, (২) চোবধৰা (৩) পিন্ধৰা গুচোৱা, (৪) ভূমি মোচোৱা (৫) ভোজন বিহাৰ (৬) ব্ৰহ্মমোহন (৭) জুহুগ হেৰোৱা (৮) কোটোৰা খেলা (৯) ৰাস ঝুমুৰা (১০) নৃসিংহ যাত্ৰা (১১) ৰাম ভাওনা (১২) দোৰন্ধন যাত্ৰা।

উক্ত বাৰখন নাটৰ ভিতৰত নৃসিংহ যাত্ৰা, ৰাম ভাওনা আৰু গোৱৰ্দ্ধন যাত্ৰাৰ নাট কেইখন ইতিয়াও হাতে ঢুকি পোৱা অৱস্থাত নাই। কথাগুৰু চৰিত্ৰতেহে উল্লেখ আছে মাথোন। তদুপৰি ৰাম ভাওনাৰ (নাটখন পুৰি পেলোৱাৰ পিচত) “জয় জয় ৰাম, বহুকল পঞ্চজ, দিনকৰ ৰাম মুৰাৰি” আৰু “দেখুৱে নয়ন ভণি লোই পৰম পুৰুষ ৰামৰাজা হোই” এই দুটা গীত থকা বুলিও চৰিত্ৰত উল্লেখ আছে; কিন্তু বাকী দুখনৰ নাট যে নাই, গীতো নাই।

পূৰ্বোক্ত তিনিখন নাটৰ বাহিৰে আৰু যি নখন নাট থকা বুলি প্ৰমাণ আছে বা হাতে পোৱা অৱস্থাত আছে, তাৰ ভিতৰতো “বাৰচোৱা নাট”ৰ অন্তৰ্ভুক্ত নোহোৱা নাটো আছে অথবা সন্দেহৰত নাটো আছে। ইয়াৰ ভিতৰত ব্ৰহ্ম মোহন বা “ব্ৰহ্মমোহন ঝুমুৰা” নাটখনৰ ওপৰত বেছি সন্দেহ হৈছে। এই নাটখনত একেলগে তিনিটা কাহিনী সন্নিবিষ্ট আছে—অঘাসুৰ বধ, ব্ৰহ্মমোহন আৰু ভোজন বিহাৰ। কিন্তু কোনো কোনো সাঁচী-পতীয়া পুথিত সুকীয়াকৈ অঘাসুৰ বধ আৰু ব্ৰহ্মমোহন নথকা) ভোজন-বিহাৰ নাটখনো আছে। এতেকে ইয়াৰ পৰা এটি কথা অনুমান কৰিব

পাৰি যে ব্ৰহ্মমোহন আৰু অম্বাসুৰ বধ সংযুক্ত এই নাটখন মাধৱদেৱৰ ৰচনা (ভোজন বিহাৰৰ বাদে) নহয়। অৱশ্যে ন'টখনৰ লগত খাপ খোৱা এটি গীত বৰগীতত পোৱা হয়। গীতটি হ'ল "অন্ন ভোজনে অজুৰি পদমাদ ভেল" ইত্যাদি। গীতটিত ব্ৰহ্মাই গোবৎস চুৰ কৰি নিয়াৰ কাহিনীও আছে। যি কি নহওক গীতটি থাকিলেও ৰচনাৰ কালৰ পৰা ভোজন-বিহাৰৰ বাদে বাকী ব্ৰহ্মমোহন আৰু অম্বাসুৰ বধ নাটখন মাধৱদেৱৰ ৰচনা নহয় বুলি কলে দোষ নহ'ব যেন লাগে। সুতীয়াকৈ পূৰ্ণাঙ্গ হোৱা ভোজন বিহাৰ নাটখন আমি বাকী ৮খনৰ লগত সংযুক্ত কৰিলে ভাল হ'ব যেন বোধ কৰা হৈছে।

মাধৱ পুৰুষৰ ছখন নাট "বাৰচোৱা নাট" ৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰিলে বাকী দুখন (৮খনৰ ভিতৰৰ) নাট বাদ পৰি থাকে। এতিয়া আমি কোনখন এৰা হ'ব আৰু কোনখন ধৰা হ'ব, এই বিষয়ে এটি আলোচনালৈ অহা প্ৰয়োজন। আমি এই খণ্ডতে অধ্যায়টাত মাধৱদেৱৰ ছখন নাটৰ লেখ এটি দিয়া আছে। চ্যাত অৰ্জুন ভঞ্জন, চৌৰধৰা, পিন্সৰা গুচোৱা, ভূমি লোচোৱা, ভোজন বিহাৰ আৰু ভূষণ হেৰোৱা এই নাট কেখন সামৰা হৈছে। প্ৰশ্ন হয় বাকী থকা কোটোৱা খেলা আৰু ৰাস ঝুমুৰা নাট দুখন বাদ পৰি থাকিব নেকি? তদু-ত্তৰত কোৱা হয় যে বাকী থকা দুখন ন'টো বাদ পৰি নাথাকে। কাৰণ "বাৰচোৱা নাট" বা "বাৰ চোৱা অক্ষীয়া নাট" নামটো শঙ্কৰ মাধৱদেৱৰ সৃষ্টি নহয়, এইটো পৰবৰ্তী কালৰ সত্ত সাধু সকলে দিয়া নামহে। বো'হয় "বাৰ বৈষ্ণৱ", "বাৰ গোপাল", "বাৰকল্প ভাগৱত" আদি সংখ্যাৰাচক নাম-কৰণ থকাৰ কাৰণত সেই আদৰ্শকে ৰক্ষা কৰি সত্ত সাধু সকলে দুজনা মহ পুৰুষৰ নাট কেখনৰ সন্মানৰ খাটিবত "বাৰচোৱা অক্ষীয়া নাট" নামকৰণ কৰিলে। অধুনা কালৰ বহুতো পণ্ডিতৰ মতে কোটোৱা খেলা, ভূষণ হেৰোৱা আৰু ৰাস ঝুমুৰা নাট তিনিখনত ৰাধাৰ নাম থকাৰ কাৰণে বৈষ্ণৱী পন্থৰ নহয় হেনো। আমি নাট কেখনৰ ভিতৰ চ'ৰাত প্ৰবেশ কৰি চাই কৰ খোজা হৈছে যে নাট কেখনত ৰাধাৰ নাম থাকিলেও তাত তেওঁৰ প্ৰাধান্য বা উৎকৰ্ষতা দেখা পোৱা নাযায়, ৰাধা কৃষ্ণৰ যুগল উপাসনাৰ প্ৰশ্ন নাই। নাট কেখনৰ বৰ্ণনা প্ৰসঙ্গত তাৰ কাহিনী আৰু ভাৱ তাৎপৰ্য সমূহ প্ৰকাশ হ'ব কাৰণে ইয়াত প্ৰমাণ সমূহ উল্লেখ কৰা নহল। সম্প্ৰতি একাদিক্ৰমে নাট কেখনৰ ভাৱ, তাৎপৰ্য আৰু অন্যান্য বিৱৰণ ডাঙি ধৰা হল।

(৩১—ক) মাধৱদেৱৰ অৰ্জুন ভঞ্জন নাটঃ—

মহাপুৰুষ মাধৱদেৱে ৰচনা কৰা গোটেই নাটৰ ভিতৰত অৰ্জুন ভঞ্জন নাটখনহে পূৰ্ণাঙ্গ, বাকীবোৰ চুটি। নাটখন শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰগুৰু জীৱিতাবছাতে

লিখা হৈছিল বুলি বহুতে অনুমান কৰে। এই নাটখন অভিনীত কৰোতে শৰুৰদেৱে নন্দৰ ভাও লোৱা আৰু মাধৱদেৱে উপনন্দৰ ভাও লোৱা কথা বৰদোৱা চৰিত্তত আৰু লক্ষ্মীনাথ বেজবৰুৱা কৃত গুৰু চৰিত্তত পোৱা যায়। নাটখনৰ নামকৰণ শেষৰ খৰমান গীতটিতহে আছে (অৰ্জুন ভঞ্জন বীতং) প্ৰথম অৱস্থাত কি নাট মেলা হৈছে তাৰ উমান পোৱা টান। বহুতে ইয়াৰ নাম ‘দধি মছন’ দিব খোজে (যেনেকৈ বামবিজয় নাটৰ ঠাইত সীতা স্বৰূপ কৰিছে)। কিন্তু নাটৰ “মখন মখে যশোমতী মাই” গীতটোৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি “দধি-মছন” কহিলেও দৰাচলতে ই ‘অৰ্জুন ভঞ্জন’ হোৱাহে উচিত— যিহেতু নাটৰ শেষত মহাপুৰুষে এই নামটোকে ৰাখি গৈছে। তদুপৰি বহু অৰ্জুন গছ দোজোপা উডুখল টানি ভাঙি যি আলৌকিক শক্তি প্ৰদৰ্শন কৰি শ্ৰীকৃষ্ণই তাৰপৰা বাহিৰ্গত হোৱা দুৰ্গাকী শাপপ্ৰস্তু দেৱতাক মৃত্যু কৰি দিছিল, সেই ঘটনাটোৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি অৰ্জুন ভঞ্জন নাম দিয়াত সাৰ্থক হৈছে বুলি কব পাৰি।

অৰ্জুন ভঞ্জন নাটখনৰ ৰচনাকাল ১৫৩৮ খৃষ্টাব্দ বুলি এতিয়াৰ পণ্ডিতসকলে অনুমান কৰিছে। ৰচনাৰ স্থান গণককুটি। শতকৰদেৱ জীৱিতাৱস্থাতে উক্ত নাট লিখা হৈছিল আৰু দুজনী গুৰুৱে নাট্যাভিনয়ত যোগ দিছিল বুলি চৰিত্ত পুথিত কোৱা হৈছে। নাটখনিত গীতৰ সংখ্যা আঠটা। নান্দী গীত নাই। প্ৰথম আৰু অপিচ শ্লোকৰ সৈতে সংখ্যা সাতটা। ৰাগৰ সংখ্যা আঠটা যেনে সিন্ধুৰা, ৰৰাড়ি, গৌৰী, কামোদ, কানড়া, বেজোৱাৰ, তুড় ভাটিয়ালী, কৰ্ম্মাণ। তালৰ সংখ্যা ছখন যেনে এতালি, পৰিতাল, হতি কপক, ধৰম হৰি, খৰমান। ভট্টিয়া নাই। সৰত প্ৰাতুসময়ে, যশোৱা জননী, মুখ চুহুত শ্যাম জগাৱনু কু” ভট্টিমাটি অৰ্জুন ভঞ্জন নাটত ব্যৱহাৰ কৰা দেখা যায়; কিন্তু ভট্টিমাটি দৰাচলতে ভোজন বিহাৰ নাটৰহে হ’ব লাগে। কাৰণ অৰ্জুন ভঞ্জন নাটৰ কৃষ্ণ স্তন্যপায়ী ৰাজকিশোৰ, ভোজনবিহাৰ নাটৰ বৃষ্ণ গো-পালক। ভট্টিমাটিত থকা “বৃন্দাবনে শাহি, আনন্দ কক, যমুনা তটে ধেনু চৰাৱণুকু” অংশটি অৰ্জুন ভঞ্জনৰ লগত মিলা নহয়, ভোজন বিহাৰ নাটৰ লগতহে মিলা দেখা যায়।

মাধৱদেৱৰ অৰ্জুন ভঞ্জন নাটৰ বিষয়বস্তু ভাগৱত দশম স্কন্ধৰ নৱম, দশম আৰু একাদশ অধ্যায়ৰ পৰা গ্ৰহণ কৰা হৈছে। লগতে বিষ্ণুপূৰাণৰ পঞ্চমাংশৰ ষষ্ঠ অধ্যায়ত, হৰিবংশ পুৰাণৰ বিষ্ণু পৰ্বৰ সপ্তম অধ্যায়ত আৰু শ্ৰীকৃষ্ণকৰ্ণামৃতম্ গ্ৰন্থত থকা কাহিনী ভাগৰ পৰাও আংশিক বিষয় গ্ৰহণ কৰা হৈছে। তদুপৰি আমি হাতে চুকি নোপোৱা বা আমাৰ দৃষ্টিত নগৰা অন্যান্য পুৰাণাদি গ্ৰন্থৰ পৰাও আংশিক বিষয় সন্নিবিষ্ট হ’ব পাৰে।

নাটখনত মাধৱদেৱৰ বাৎসল্য প্ৰেম ফুটি উঠিছে। কৰুণ, হাস্য, জড়ত বসে অগ্ৰধানভাৱে আৰু ভক্তিৰসে প্ৰধানভাৱে নাটখনত সামৰি লৈছে।

(৩১—খ) অজ্ঞান ভঞ্জন নাটৰ সংক্ষিপ্ত কাহিনী :

এদিনাখন নন্দৰাজী যশোদাই গোপীসকলৰ সৈতে দধি মথি থাকোতে লৱণ কৰ্মকৈ ওলাবো দেখি দাসী গোপীসকলক ধমক দি নিজে দধি মথন কৰিবলৈ ধৰে। কৃষ্ণই এই কাণ্ড দেখি মনে মনে মাকক জ্ঞান দিবৰ কাৰণে চিন্তা কৰি মথনি মাৰিত ধন দধি মথাত বাধা দিলে আৰু নিজৰ স্তনপান কৰাৰ অভিপ্ৰায় প্ৰকাশ কৰে। যশোদাই কৃষ্ণক স্তনপান কৰোৱাই। এনে অৱস্থাতে গোপীসকলে গাখীৰ উভজি পৰাৰ সংবাদ জ্ঞাপন কৰাত যশোদাই কৃষ্ণক স্তন এৰি দিবলৈ অনুৰোধ কৰে; কিন্তু কৃষ্ণই স্তনপান এৰি নিদিয়াত মাটিত পেলাই থৈ ততালিকে যশোদা ডিঙিবলৈ যায়। কৃষ্ণৰ খং উঠে আৰু গাখীৰৰ পাল্লবোৰ ডাঙি চিঙি ক্ৰীৰ লৱণবোৰ নিজেও খাই বানৰকো দি নষ্ট কৰে। যশোদাই কৃষ্ণৰ এনে দুশ্টালি কাম দেখি উড়ালত বাহিৰ শান্তি বিধান কৰে। কৃষ্ণই লাহে লাহে কৰ্কালত বজা উড়ালটো টানি টানি নি ওচৰতে থকা দুজোপা অজ্ঞান বৃক্ষৰ মাজেদি সৰকি স্বাস্থ্য আৰু বৃক্ষদ্বয় উৰি পৰে। তাৰ মাজৰ পৰা নলকুব্ৰৰ আৰু মণিপ্ৰসাদ নামৰ দুজন দেৱতা ওলাই কৃষ্ণক নানা স্তুতি-নতি কৰি বিদায় লয়। গছ উভৰি পৰাৰ শব্দ শুনি নন্দ আদি গোপসকল দৌৰি আহে আৰু কৃষ্ণক যশোদাই বঞ্জন কৰাৰ বাতৰিটি পাই যশোদাক নানা তজ্জ্ঞান গজ্জ্ঞান কৰে; কিন্তু যশোদাই চুঙা চাই সোপা দি নন্দৰ মাত বজা কৰি দিয়ে। সিমানতে নাটৰ বিষয়বস্তু বা কাহিনী শেষ হয়।

(৩১—গ) মূলৰ লগত নাটকৰ ব্যৱধান বিচাৰ :—

মূল ভাগৱত, বিষ্ণুপুৰাণ, হৰিবংশ, কৃষ্ণ কৰ্ণামৃত গ্ৰন্থৰ আহিলা বা কাহিনীক লৈ ৰচনা কৰা অজ্ঞান ভঞ্জন নাটখনৰ মাজে মাজে মহাপুৰুষ জ্ঞানৰ জটিনৰ চিন্তাধাৰা, কাল্পনিক সংযোজনা থকা দেখা যায়। ইয়াৰ অভি-প্ৰায় হ'ল আদ্য ভক্তিবসৰ প্ৰতিভা বিকাশ কৰা বা ভক্তিবসৰ তৰঙ্গ তোলা। পুৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ সমূহৰ ওপৰত ভেজা দি চিত্ৰিত কৰা নাটখনত নিজস্ব কাল-নিক চিন্তাধাৰা কিমান ৰেকত কৰা হৈছে, তাৰ ব্যৱধান বিচাৰ এটি ডাঙি ধৰা হৈছে।

ভাগৱতৰ দশম স্কন্ধৰ নৱম অধ্যায়ৰ প্ৰথম শ্লোকটোত আৰম্ভ কৰা হৈছে এনেকৈ —

একদা গৃহদাসীমু যশোদা নন্দ গেহিনী ।
কৰ্মান্তৰ নিমুক্তাসু নিৰ্মমহ স্বৰূপে দধি ॥

ভাগৱত ১০/৯/১

অৰ্থাৎ—

দিনেক যশোদা নাৰী নন্দৰ ঘৰিনী ।
ভিন্ন ভিন্ন কাৰ্য্যে নিযোজিতা সবে দাসী ।
মথিবাক লাগিলা আপুনি দধি আসি ।

ভাগৱত/শঙ্কৰদেৱ

নাটক “তদনন্তৰ একদিবসে যশোদা নানান গৃহকৃত্যে দাসী সবক নিযোজিয়ে যৈচে আপুনো দধি মথিতে লাগল” বুলি কলেও গোপীসকলক যশোদাই “তোৰাসবে কৈচন দধি মথন কৰহ ? ... তোৰাসবক গাৱে কি বন নাহি ?” বুলি ধমক দিছে । পূৰ্বৰ সমান দধিভাত লৱণ নেদেখি হেওঁ “তোহো সবে আনকৃত্য কৰহ, আজু হামো আপোনে দধি মথন কৰব” বুলি সাজি কাচি ওলাইছে আৰু পূৰ্বতকৈ বেচ লৱণ ওলালে “তোৰাসবক যে জানো তা কৰব” বুলিও কবলৈ পাহৰা নাই । ভাগৱতৰ লগত এই ফেৰা ব্যৱধান দেখা যায় । এইখিনি নাট্যকাৰ গৰাকীৰ নিজস্ব কল্পনা বুলি মনে ধৰে । হৰিবংশ, বিষ্ণুপুৰাণ আৰু কৃষ্ণ কৰ্ণামৃতত এইখিনি পাবলৈ নাই ।

যশোদাই দধি মথিবৰ কাৰণে ‘দ্বিবা বস্ত্ৰ অলংকাৰ পৰিধান কৰিয়ে’ সান্নি কাচি ওলোৱা কথা ভাগৱতত নাই ; কিন্তু দধি মথন কৰি থকা সময়ত বাল চৰিত সমূহ কীৰ্ত্তন (ভাগৱত ১০/৯/২) কৰা ভাগৱতত বৰ্ণনা কৰা হৈছে । তাৰ লগত নাটৰ “মথন মথে যশোমতী মাই । হৰিভণ গাৱত বয়ল মিনাঃ” গীতাংশৰ মিল আছে । ভাগৱতৰ “বাল চৰিতানিচ” ৰ ঠাইত নাট্যকাৰে “হৰিভণ গাৱত” বুলি কৈছে । ইয়াৰ প্ৰবাহই হৰিৰ গুণ কীৰ্ত্তন জাত উক্তি বসকনা জনসাধাৰণ বা দৰ্শক সকলৰ হৃদয়ত সঞ্জন কৰিবৰ কাৰণেই এই ব্যৱস্থা কৰা হৈছে ।

ভাগৱতৰ “ক্লৌমং বাসঃ পৃথুকণ্ঠিতটে বিদ্রতী স্তননকং” (১০/৯/৩৩) শ্লোকাংশৰ লগত নাটৰ “মনোৰম ক্লৌম বসন পৰিধানে” “পুত্ৰ স্নেহমুতকুচ যুগং ভাত ২ স্পং চ সূজঃ” শ্লোকাংশৰ লগত “কম্পয় কুচ যুগ বজ্জু সজ্জানে”, “বজ্জাবৰ্ষ শ্ৰমভুজচলৎ কক্কনৌ কুণ্ডলেচ” শ্লোকাংশৰ লগত “কক্কন হাব

কুণ্ডল গণ্ড ডোলে' আদি মিলে, বাকীখিনি (গীতাংশৰ) নিমিলে। যশোদাই কোৱা 'তোহো হামাৰ কোটি পুৰুষক পৰম দেৱতা। মাথাৰ মুকুট, নিচৰ ভূষণ' আদি কথা খিনিও নাট্যকাৰৰ নিজা হৈছে। তদুপৰি কৃষ্ণই কোৱা "হামো পৰম ঈশ্বৰ, লক্ষ্মীক নায়ক" আদি স্বগভোক্তি খিনিও ভাগৱতত নাই। ভাগৱতত মাত্ৰ "তাংস্তন্যাকাম আসাদ্য মধুভীং জননীংহৰিঃ। গৃহীত্বা দধিমহ্যং নায়েধহ প্ৰীতিমাবহন্" (১০/৯/৪) অৰ্থাৎ কৃষ্ণই তন পান কামনা কৰি দধি মথনত বান্ধ যশোদাৰ কাষ চাপি মথনি দত্তত ধৰি তেওঁৰ আনন্দ বঢ়াই দধি মথন নিবাৰণ কৰিলে। নাটৰ মতে মাতৃক প্ৰমপেথিয়ে তুলি হাসি। মথনি দণ্ড ধৰল হৰি আসি"। যশোদাই "লৱণু তুলিতে সময় ভেল" বুলি কৃষ্ণক তনপান কৰাব খোজা নাই। কৃষ্ণো নেবানেপেৰাকৈ 'তোহাৰি তনপান কৰিতে বহত ইচ্ছা হয়।হ' বুলি ধৈছে। যশোদাই "আঃ ওহি চণ্ড বালক। পয়োদৰ নপান্না চাড়ৰ নাহি" বুলি তনপান কৰাইছে। সিগিনে গোপী সকলে বাতৰি দিলেহি "ঘোষি দিয়ে থালি ভৰিয়ে যে ক্ষীৰ থৈয়াছ, সে উথলি পৰয়, তোহো ৰাখ হাসিয়া" বুলি। যশোদাই তন এৰিবলৈ কৃষ্ণক খাটনি ধৰিছে। কিন্তু কৃষ্ণ "নাচোৰ বান্দা"। খঙতে যশোদাই কৃষ্ণক থেকেচা মাৰ থৈ "ক্ষীৰ ৰাখিত গেল"। এই গোটেই কথাখিনি ভাগৱতত নাই। মাত্ৰ কৃষ্ণই মথনি দত্তত ধৰাতো যশোদাই "অপায়য়ৎ স্তনং শ্লেহমুতং" (১০/৯/৫) অৰ্থাৎ কৃষ্ণক তনদুগ্ধ পান কৰাবলৈ ধৰিলে। সিচে "অতৃপ্তমুৎসৃজা জবেন সামৰা-বুৎসিচ্যামানে পয়সি তৃধিশ্ৰিতে" (১০/৯/৫, অৰ্থাৎ 'দেখন্ত উথলি দুগ্ধ পৰে। পুত্ৰ এৰি গৈলন্ত লৱৰে' (কীৰ্ত্তন)। নাটৰ মতে তনপান অতৃপ্ত কৃষ্ণই যশোদাৰ এনে কাৰ্য্যত কোপিত হৈ স্বগভোক্তি কৰিছে "হামো কোটি কোটি ব্ৰহ্মাণ্ডক নায়ক" বুলি। এইখিনি ভাগৱতৰ নহয়। যশোদাৰ স্বগভোক্তি "আঃ ওহি কৃষ্ণক কাম। তেখান কোলহন্তে নাময় নাহি। হামো বলসে নমাবলো" খিনিও নাটৰহে। ভাগৱতত মাত্ৰ "ভগ্নং বিলোক্য স্ববসুতস্য কৰ্ম্মতজ্জংসতং চাপি ন তত্র পশ্যতি (১০/৯/৭) অৰ্থাৎ জানিলা পুত্ৰৰ কৰ্ম্ম গোপী। হাসিয়া দেখিলা পশি খুপি"। নাটৰ মতে "মাতৃৰ উত্তিছে ৰাগ, নপায় নচাড়িব লাগ", ভাগৱতৰ মতে 'জহাস' (হাঁহিছিল)।

ইতিমধ্যে "লৱণু চোৰা বুলি যশোদা মাই। গোকৰ্ণ পাগে বান্ধয় যদুৰায়"। নাটৰ মতে খঙৰ ভয়কত যশোদাই গৰুৰ পদাৰে কৃষ্ণক বান্ধিছে। কিন্তু ভাগৱতত 'দামন্' অৰ্থাৎ বজ্জ বা বচিৰ কথাহে কৈছে (১০/৯/১২)। সেই সময়ত কিহৰ আশ্ৰয়ত বান্ধিছিল, তাৰো উল্লেখ নাই। স্বমলাজুঁ নৰ মাজত প্ৰবেশৰ বেলিকাহে উড়ুখল বা উড়াল শব্দটি পোৱা গৈছে। নাটতো

প্ৰথমাবস্থাত উড়ালৰ কথা নাই। ক'কালতহে বান্ধিছিল। পিচতহে “কৃষ্ণক বন্ধন কৰ কহোঁ পুনু উড়ুখল সহিত গাতি দিলে বহল থিক”।

হৰিবংশ আৰু বিষ্ণুপুৰাণত “পতা গোক হানি, মথনি মাটি” উভাৰ কাৰণে কৃষ্ণক উড়ালত বন্ধাৰ কথা কোৱা নাই। তাৰ মতে (হৰিবংশৰ মতে) কৃষ্ণক দুটালি কাৰ্ছাত নন্দই বাৰণ কৰিব নোৱাৰা দেখি এদিন যশোদাই খঙত কৃষ্ণক উড়ালত দোল লগাই ক'কালত বান্ধি থলে (হৰিবংশ বিষ্ণু পৰ্ব ৭/১২, ১৩, ১৪)। বিষ্ণু পুৰাণৰ মতে এদিন যশোদাই যেতিয়া ক্ৰীড়াসত্ত বামু কৃষ্ণক বাধা দিব নোৱাৰিলে, তেতিয়া খঙত যশোদাই কৃষ্ণক নানা ভৎসনা কৰি ৰজ্জু পৰাৰা উড়ালত বান্ধি থলে (বিষ্ণু ৫/৬/১৩, ১৪, ১৫)। ৰোধহম নাট্যকাৰে “মাৱৰ উঠিহে বাগ” আদৰ্শটো পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ দুখনৰ পৰাই গ্ৰহণ কৰিছে। মুন ভাগৱতত ক্ৰোধৰ ভাৱ নাই যদিও পদ ভাগৱতত “খাইবো তোৰ মুণ্ড পুতাই আজি যাইছি কই” বুলি থকাত কিছু ক্ৰোধৰ ইঙ্গিত থকা যেনেই লাগে। সেই প্ৰসঙ্গতে বিষ্ণু পুৰাণ আৰু হৰিবংশই কৃষ্ণক উড়ালত বন্ধাৰ কাৰণে ‘দামোদৰ’ নাম হল বুলিও কৈছে।

বিষ্ণু-পুৰাণত কৈছে—

ভগ্নোন্মধ্যগতং বজ্জং দাম্ভনা প্ৰাচং তথোদৰে।

ততশ্চ দামোদৰতাং স যযৌ দাম বজ্জনাৎ।

(বিষ্ণু ৫/৬/২১)

অৰ্থাৎ মমলাজ্জুন বজ্জপৰাৰ মাজেদি যোৱা আৰু উদৰত বজ্জপৰাৰা দৃঢ় ভাৱে বজ্জ হোৱাত (দাম বজ্জ, উদৰ-পেট) কৃষ্ণক দামোদৰ নাম হ’ল। একাৰ্থক ভাৱে হৰিবংশতো—

স চ তেনৈব নাম্ভা তু কৃষ্ণো বৈ দাম বজ্জনাৎ।

গোষ্ঠেঠ দামোদৰ ইতি গোপীভিঃ পৰিগীৰ্যতে ॥

(হৰিবংশ ৭/৩৬)

অৰ্থাৎ— সেই দাম’ অৰ্থাৎ বজ্জ পৰাৰা উদৰত বজ্জ হোৱাত শ্ৰীকৃষ্ণক নাম দামোদৰ হ’ল। তেতিয়াৰ পৰা গোপীসকলে ব্ৰজধামত দামোদৰ নামেৰে লীলা গাম কৰি থাকে।

কৃষ্ণক উড়ুখল বন্ধন কৰি থকা অৱস্থাত বোহিণী প্ৰমুখ্যে গোপী সকলৰ মুখত কৃষ্ণক নাৰাক্ষিবৰ কাৰণে যশোদাৰ প্ৰতি যিখিনি উক্তি দিয়া হৈছে, সেইখিনি নাটৰ বাদে ভাগৱতত পাবলৈ নাই। নাটৰ কাতৰ অনুৰোধ-খিনি নাট্যকাৰৰ নিজা কল্পনা বা আশ্ৰয় দৃষ্টিত নগৰা কোনো গ্ৰন্থৰ পৰাও

প্ৰহণ কৰি লব পাৰে। মূল ভাগৱতত আছে “এবংস্বগেহদামানি যশোদা
সংদধত্যপি। গোপীনাং সুসম্বৃত্তীনাং স্মৰতী বিস্মিতাভৱৎ” (১০/৯/১৭) অৰ্থাৎ
এহিমতে গৃহত পাইলন্ত যত জৰি।

আনি আনি জোৰা দিয়া বাক্ত সন্দৰ্ভী ॥

তথাপিতো নোজোৰে আঙ্গুল দুই আসি।

দেখি সব গোৱালীৰ বিজ জোট হাসি।

যশোদায়ো হাসন্ত বিস্ময় দেখি কৰ্ম।

ইত্যাদি।

কৃষ্ণক বন্ধন মুক্ত কৰিজে গোপীসকলক শাস্তি দিম বুলি যশোদাই
কোৱা, গোপীসকলে কৃষ্ণক বন্ধাৰে নাজাগে “লাগে খাঙা হানিয়ে কাটিয়া খাব”
বুলি কোৱা, লগৰ খেলাৰ বালকসকলে কৃষ্ণক বিলাই বিপত্তি দেখি যশোদাক
গালি-শপনি পাৰি ক্ৰন্দন কৰা, আকাশত দেৱতাসকলে কৃষ্ণক ডকত বৎসল গুণ
দেখিবৰ কাৰণে সমাবেশ হোৱা, কৃষ্ণই মন্দ বোদন কৰি উড়ুখল টানি নিয়া
আদি বিষয়বোৰ নাট্যৰে, ভাগৱতত নাই। তদুপৰি নাট্যকাৰ গৰাকীয়ে কৃষ্ণক
সেই সুযোগতে উপনিষদৰ্থ ভগৱত পৰমাত্মা হিচাবে দৰ্শক সকলক বা জন-
সাধাৰণক বুজাবলৈ যত্ন কৰিছে। প্ৰসঙ্গক্ৰমে কুবেৰৰ পুত্ৰস্বয়ং যমলাজ্ঞান বৃক্ষ
ৰূপে থকাৰ কথা আৰু তেওঁলোকৰ মুক্তিৰ কাৰণে কৃষ্ণই চিন্তা কৰা
কথা তেওঁৰ স্বৰ্গভোক্তাৰ পৰাবাই নাট্যকাৰ গৰাকীয়ে ব্যক্ত কৰিছে। সেই
সম্বন্ধে ভাগৱতত শুক পৰীক্ষিতৰ প্ৰশ্নোত্তৰ প্ৰসঙ্গত পৰিচকাৰ ভাৱে ব্যক্ত হৈছে।
কৃষ্ণয়ো তেওঁলোকৰ মুক্তিৰ কাৰণে চিন্তা কৰিছে (ভাগৱত ১০/১১/১—২৬)।
যমলাজ্ঞান ভঞ্জনৰ পিচত কুবেৰৰ পুত্ৰস্বয়ং কৰা কৃষ্ণ প্ৰশস্তিখিনি ভাগৱতৰ
লগত প্ৰায় মিলিছে, মাত্ৰ এৰা ধৰা কৰা দেখা গৈছে। কৃষ্ণৰ উপদেশ শ্বিনও
এৰা ধৰা কৰিছে। বৃক্ষ স্বয়ং পতনত শক্তিত হৈ নন্দাদ গোপগণে আহি ফোনে,
কাৰ পৰাবা বৃক্ষভঞ্জন হল, তাৰ সংবাদ জানিব বিচাৰিছে গোপ বালকসকলে।
কোৱা কথাখিনিও বাকী খিনিৰে সৈতে মিলা দেখা যায়। কিন্তু নন্দই বৃক্ষ
স্বয়ং মাজত কৃষ্ণক দেখি আকুল ব্যাকুলযুক্ত উজ্জি কৰা, যশোদাক নান
তিৰঙ্কাৰ কৰা, প্ৰহাৰ কৰিবলৈ খেদি হোৱা আৰু যশোদাই চুড়া চাই সোপা
দি তাৰ প্ৰত্যুত্তৰ দিয়া কথাখিনি নাট্যকাৰৰ নিজা কল্পনা, ভাগৱতৰ নহয়।
ভাগৱতৰ মতে “বিলোক্য নন্দঃ প্ৰহসদ্ বদনো বিমুমোচহ” (১০/১১/৬) অৰ্থাৎ
‘কৃষ্ণক বন্ধন দেখি’ হাসিলেক কোনে ছেন কৰিলেক বুলি। বাক্স মেলি কৃষ্ণক
কোলাত জৈলা তুলি” (কীৰ্ত্তন)।

অজ্ঞান ভঞ্জন নাটৰ সাতটা শ্লোকৰ ভিতৰৰ তিনিটা শ্লোক ‘কৃষ্ণ
কৰ্ণামৃতম্’ প্ৰহুৰ পৰা আৰু এটা শ্লোক হৰিবংশ পুৰাণৰ পৰা লৈছে। বাকী

তিনিটা শ্লোক ক'ৰ পৰা কেনেকৈ সংগ্ৰহ কৰি অনা হৈছিল, সেই কথা ধৰিব পৰা নাই। নাটৰ প্ৰথম শ্লোকটো “বালায়নীজ বপুৰে তনু কিঙ্কণীক, ঘোষস্য মোহ শমনায় মিথো গুণেন, বৰমিমমুপদেশমাস্ত্ৰিযং” এই কেইটা ক্ৰমে কৃষ্ণকৰ্ণামৃত প্ৰসূৰ দিবতীক্ষ্ণতকৰ ৭৪, ২৩ আৰু ২৮ সংখ্যক শ্লোক বুলি জনা যায়। “বিনা বাতং বিনা বৰ্ষং বিদ্যাং প্ৰপতনং বিনা ? এই শ্লোকটো হৰিবংশৰ বিষ্ণুপৰ্বৰ সপ্তমাধ্যায়ৰ উনত্রিশ সংখ্যক শ্লোক বুলি ধৰা পৰিছে। বাকী তিনিটা আমাৰ দৃষ্টিত পৰা নাই। সেই কেইটা মহাপুৰুষ জনাৰ ৰচিত নহয় বুলি জনা যায়। তেৰা যে সংস্কৃত শ্লোক ৰচনা কৰাত অক্ষম আছিল তেনে নহয়। বোধ হয় শ্লোক কেইটা কৃষ্ণ ভক্তি মূলক বা নাট খনিক অধিক সঙ্গীত কৰিবলৈ শ্লোক কেইটা সুবিধাজনক কাৰণে শাস্ত্ৰৰ পৰা সংগ্ৰহ কৰা হৈছিল। নাট খনি ৰচনা কালত কেইবা খনিও পুথিৰে যে সহায় লৈছিল, তাৰ প্ৰমাণ পোৱা গৈছে। নন্দ যশোদাৰ মাজৰ ঘৰুৱা কাজিয়া-খনৰ সূত্ৰটো হৰিবংশ পুৰাণৰ। তাত থকা “ততো যশোদাং গহন্ বৈ নন্দ গোপোৰিবেশহ” (ঐ-৭/৩৫) শ্লোকাংশৰ পৰা বদ্বিৰ পাৰি।

(৩১—ঘ)—নাটকীয় পাত্ৰৰ গুণাগুণ বিচাৰ :-

অৰ্জুন ভঞ্জন নাটৰ শ্ৰীকৃষ্ণক আমি দুটা দিশত লগ প'ওঁ—এটা মানৱ শ্ৰীকৃষ্ণ আৰু আনটো ভগৱান্ শ্ৰীকৃষ্ণ। মানৱৰূপে তেওঁ অতি অঘাইটং বালক। আনৰ কথা শুনা বাদেই নিজৰ মাক-বাপেকৰ কথা নুশুনে, দধিদুগ্ধ আদিৰে নৈ বৈ থকা অৱস্থাতো চুব কৰি যায়। নিজেতো খায়েই, বানৰকো খুৱাই সাঁচতীয়া গাখীৰ নষ্ট কৰে। গাখীৰ বিচাৰি কোনো নথকা অৱস্থাত ভিতৰ সোমাইগৈ ঘৰৰ ভিতৰত “বস্তুক নপাইগৈ খৰি মাৰন্ত হৰালী। গৃহত ভৎসিয়া পলাই স্বাস্ত বনমালী”। আকৌ “গাই নহু দোহন্তে দামুৰি মেলে গাই”। মাকে গাখীৰ মথি বোধহয় ভালৰ ভালকণ তেওঁকে দিব। কিন্তু মাজতে আমনি দি মথনি দণ্ডত খৰি নিষেধ কৰি। দৰে। শিশুৰ সহজাত সাধাৰণ লক্ষণ হিচাবে তেওঁ মাকৰ ওচৰত নিবেদন কৰিছে “তোহাৰি তন পান কৰিতে বহত ইচ্ছা হৈয়াছে, হামাক তন পান কৰাব। হামো তন পান কৰিয়ে খেগানে চপব” ইত্যাদি। আকৌ একো খবলৈ নাপালে বা অতৃপ্ত অৱস্থাত থাকিলে সাধাৰণতে জ'বাই ঠেহ পাতে, অন্য প্ৰতিশোধ কৰিব নোৱাৰি মাকক গালি পাৰে বা ঘৰৰ কিবা মূল্যবান্ সম্পদ মৰিয়াই ভাঙি নষ্ট কৰি উৰহৰ অং ফটা কৰাত সাৰে। সেইদৰেই তেওঁ “তন পান বিনে ৰোষিত” হৈ “অকণ অধৰ দোহো কোপে কম্পাবত”। অন্য প্ৰতিশোধ

কৰিব নোৱাৰি “পতা পোক হানি, মথনি মাখি ভাঙিলে, ধুপি পৈপল ভগৱন্ত”। কিবা জগৰ লগালে সাধৰণতে ল’ৰাই মাকৰ চকুৰ আঁৰত থাকে আৰু পলাবলৈ চেষ্টা কৰে। তিক তেনেকৈ শিশু কৃষ্ণই “মাৱক দেখিয়ে ভয়ে শঙ্কিত নয়নে যিচে পলাবল”, যশোদাই “পাচু পাচু খেদল”। সাধাৰণতে ল’ৰাৰ দৌৰ সীমিত, বয়স অনুপাতেহে দৌৰ মাত্ৰা অধিক হয়। আঁৰ আগত শিশুৰ দৌৰ নিচেই নগণ্য। যদি মাকে ধৰো ধৰো অবস্থা হয়গৈ, তেতিয়া সাধাৰণতে ল’ৰাই দৌৰ মাত্ৰা খিলাই দিয়ে বা বৈ দিয়ে আৰু কান্দি দিয়ে বা কান্দি কাতি আলৈ বিনৈ হৈ কান্দিয়ই বগ জিকিব খোজে। এই-বোৰ শিশুৰ সাধাৰণ লক্ষণ। কৃষ্ণয়ো “কান্দিয়া বহিলা যেন ডৰে”। বিস্তৰ অপৰাধত বিস্তৰ শাস্তি প্ৰদান অবৈধ নহয়। বেচি শাস্তি পালে ল’ৰাই অতি-পাত ভয় খাই আৰু কন্দাকতা কমি যায়। এতেকে কৃষ্ণবো শাস্তি বিস্তৰ হোৱাত তেওঁ ‘মন্দ বোদন কৰু নৱনীত চোৰে’ আৰু ‘মাৱক ভয়ে মাৰণক শঙ্কায়ো লাসে লাসে উড়ুল’ টানবলৈ ধৰিলে। এনেকৈ আমি এই নাট খনত মানৱ শ্ৰীকৃষ্ণ হিচাবে তেওঁক লগ পাওঁহক।

আনহাতে আমি শ্ৰীকৃষ্ণক ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণ হিচাবেও দেখা পাওঁ। নাটৰ অপিচ শ্লোকত ‘যো লোক ভাৰোদ্ধৰণায় চক্ৰী চক্ৰেশ্বৰতাং বসদেৱ গেহে’ বুলি আৰম্ভ কৰা হৈছে কৃষ্ণক ভগৱান হিচাবে। সমাজিক সকলকো বুজাই দিয়া হৈছে “যে চৰাচৰ গুৰু নাৰায়ণ, সৰ্বলোক হিত কাৰণে নন্দক মন্দিৰে বেকত হয়। কহোঁ কপট গোপবেশে পৰম মজল ৰূপ নানান খেলনা কয় কহোঁ” ইত্যাদি। তেওঁ “ত্ৰিভুবন মোহন যুগতি সুবেশ” আৰু “পঞ্চজ চৰণ ভকত ভয় ভঞ্জে”। কৃষ্ণই নিজ মুখেই নিজৰ দিব্যশক্তি সম্পন্নতাৰ পৰিচয় ঘোষণা কৰিছে “হামো পৰমেশ্বৰ, লক্ষ্মীক নাস্তক, ইহাৰ গৃহে ভকতিক বশ্য হয়। বহৈছি। হামো জীৱনক পৰম দুৰ্দ্ধভ”, আকৌ “হামো কোটি কোটি ব্ৰহ্মাণ্ডক নাস্তক, ব্ৰহ্মা আদি দেৱক পৰম দেৱতা” ইত্যাদি। গীততো ধ্বনিত হৈছে “মহা মহা যোগীজনে, পৰম নিম্পৰল মনে, চিতিয়া নপাৱে লাগ যাবে। সবাবো আতমা হৰি, যাৰ সুমৰণে ডৰি কালো কপ্পে তবতৰি, যাৰ নামে মুকুটি তৈলয়। পূৰ্বাপৰ অন্ত নাহি যাহাক। যোহি জগত গুৰু জগত আধাক”। তেওঁ ভগৱান হলেও সদায় ভক্তাধীন। তেওঁৰ ভকতে তেওঁক যেনেকৈ পাবগৈ বিচাৰে, তেনেকৈয়ে পায়। যশোদা তেওঁৰ মাতৃ হলেও তেওঁৰ ভক্তা হিচাবেও পৰিগণিতা। ভগৱানে অখিল জগতকে মায়াৰ দোলেৰে বান্ধি থৈছে, (চৰাচৰ মায়াৰ কল্পিত) তেনেকুৱা এজনক

আমো এঘৰাকী গোপীয়া দোলেৰে (পৰাৰে) বন্ধাতো কিমান আশ্চৰ্য্য জনক
সেই সম্পৰ্কে নাটতো ধ্বনিত হৈছে—

ববন্ধ মাথৰো সৰ্ব্বং মান্নয়া যোহখিলং জগৎ ।

বধু।তি গোপীতৰপি পশ্য ভক্তেৰ্বলং মহৎ ॥

গীতটো কৈছে - যাহে চৰণ বেণু যোগী নপায় ।

ভক্তিক বলে তাহ বন্ধন কাৰ ॥

কহয় মাথৰ দান দীন গুন মাই ।

ওহি জগত শুক সুত কাহা পাই ॥

সুগ্ৰভো কৃষ্ণৰ মহিমা ধ্বনিত হৈছে—“ওহি গহন বেদ বন মাজে ব্ৰহ্মক নিতাতে
বিচাৰ কৰিতে বুদ্ধি সহিতে সব শৰীৰ ক্ষীণ ভেগ; অৰ বেদ বন বিচাৰক
চাড়ি গোস্বামী যশোদাক যবে সৰ্ব উপনিষদৰ্থ উগৰত পৰমাত্মা ব্ৰহ্ম উদুখলে
নিশ্চয় বন্দি হয়া থিক । তাহেক চিনহ” ।

কৃষ্ণই নিজেও নিজৰ মহিমা ব্যাখ্যা কৰিছে “হামাৰ মান্নাক ঐচন
অতৰ্ক প্ৰভাৱ । হামো অতয়ে মহিমা দেখাৱলো; তবহ হামাক নাহি জানল ।”

যশোদাই কৃষ্ণক বান্ধিবৰ কাৰণে গোকৰ্ণপাগ (গৰুৰ পৰা) ব্যৱহাৰ
কৰিছিল । বহুতো বন্ধ কৰিছে “তথাপি আতুলা দুই নাটে” । বহুত বজ্জু লগ
লগাই বান্ধিছে । “তবহ নোজোৰে আতুল দোহো পামে” । ইও আচৰিত
কথা । সেই কাৰণেই বোহিণীয়ে কৈছে “দেখু দেখু অতয়ে জৰি জোৰায়
কৃষ্ণক কি বান্ধিতে পাৰহ ? কৃষ্ণক সুন্দৰ কটি মুঠিতে লুকাই, আহেক
অতয়ে জৰি জোৰয় নাহি । ঐচন মহিমা দেখিয়ে তবহ কৃষ্ণক নাহি
জানহ । ওহি বালক নহি । প্ৰভাৱ দেখিয়ে হামো জানলো । ওহি জগত
কাৰণ নাৰায়ণ । কোটি কোটি ব্ৰহ্মাণ্ড যাহেব বোম বন্ধু থিক । জগত
তাৰণ কাৰণে তোহাৰি উদৰে মানুৰ ৰূপে অৱতৰল । ওহি জগতক আভমা”
ইত্যাদি ।

যশোদাই কৃষ্ণক বান্ধিব পৰা নাই এটা কাৰণত । সেই সময়লৈকে
তেওঁ মনত দৈবত ভাব ৰাখি আছে অৰ্থাৎ পৃথক ভাৱ ৰাখি আছে । তেওঁ
অহঙ্কাৰ আৰু মমকাৰ কৰি আছিল কাৰণে বা কৃষ্ণক পুৰ জ্ঞান আৰু
নিজকে তেওঁৰ মাক বুলি জ্ঞান কৰি থকাৰ কাৰণে দুই আতুলে নাটিছিল ।
যেতিয়ালৈকে মান্না বা অভ্যাস একাৰে আবৰি থাকিব, তেতিয়ালৈকে
ভগৱানক পোৱা টান । যশোদাই যেতিয়া “কৃষ্ণক উদৰে বজ্জু টানিত

টানিতে বহুত শ্রম পাৰগ” তেতিয়া তেওঁৰ কিঞ্চিৎ চেতনা আহে আৰু ভাবগাহী ভগৱানে তেতিয়া “আপুনো বন্ধন লেলহ”।

শ্ৰীকৃষ্ণৰ মহিমা পুনশ্চ প্ৰকাশিত হৈছে যমলাজ্জুনকপী নল কুবৰ আৰু মণিগ্ৰীৱৰ মুখত। তেওঁলোকে কৈছে --

তোহো নিৰঞ্জন যত জগত আধাৰ।

ভাৰ হৰণ হেতু ভয়ো অৱতাৰ ॥

তাৰি লোক বিনোদ পৰকাশি।

তুৱা পদ কমলে সেৱক ভৈলো আসি ॥

তেওঁলোকে আকৌ কৈছে — “হে পৰমানন্দ পৰম পুৰুষ পুৰুষোত্তম, দেৱক পৰম দেৱতা, জগতক আদি কাৰণ, প্ৰধান পুৰুষনিয়ামক, সৃষ্টি স্থিতি প্ৰলয় প্ৰবৰ্তক, ভগৱন্ত নাৰায়ণ। তোহো ভূমিক ভাৰ হৰণ নিমিত্ত ৰূপট মানুহ ৰূপে বেকত হৱাহ। তোহো মাত্ৰ কেৱলে সত্য, ওহি জগত সান্নাময়” ইত্যাদি উদ্ভিত আমি শ্ৰীকৃষ্ণ চ অজ্জুন ভজন নাটত ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণ হিচাবে দেখা পাওঁহক। শেষৰ কল্যাণ খৰমান গীতটো ভগৱান কৃষ্ণৰ ঐশী শক্তিৰ পৰিচয় আছে।

নাটত যশোদাৰ চৰিত্ৰত চিৰন্তন মাতৃত্বৰ ছবিখন উজল হৈ উঠিছে। পুত্ৰৰ কাৰণে যে মাতৃৰ স্নেহ সবাতোকৈ চৰা, সেই কথা যশোদাৰ চিত্ৰখনত প্ৰতিফলিত হৈছে। এলাগি বা আগচু পুত্ৰও মাকৰ কাৰণে বা মাকৰ চকুৰ আগত সুন্দৰ বা দেহলাও। এই টা সকলোতে অৰ্থাৎ সকলো মাতৃতে খাটে। শ্ৰীকৃষ্ণ শ্যামবৰণীয়া হলেও তেওঁৰ দেহত লাবণ্য আছে বা ঠগ আছে। তেওঁ দেখাত “জিভুবন মোহন মুকতি সুবেণ”। এতেকে যশোদাৰ মানত কৃষ্ণ দেহলাও নহৈ কি হব পাৰে? কিন্তু সেই দেহলাও শ্ৰীকৃষ্ণ যশোদাৰ মানত এবাৰ জগতৰ অস্পৃগ হ’ল। তেওঁৰ দেহলাওটোৱে অন্যৰূপ ললে। সেই বাবে নাটখনত আমি যশোদাক দুটা দিশত বা ৰূপত দেখা পাওঁহক। এটি হল স্নেহময়ী যশোদা আৰু আনটি হ’ল নিদাকণী যশোদা। তেওঁক প্ৰথমতে আমি স্নেহময়ী যশোদা হিচাবে দেখা পাওঁহক। তেওঁ দুগুণ মথি থাকোতেও “হৰিগুণ গাবত বয়নে মিলাই” আৰু তেওঁৰ চকুৰ আগতে নৃত্য কৌতুক কৰি থকা অৱস্থাত কৃষ্ণক বৰ্ণনা কৰি কৈছে “তোহো হামাৰ কোটি পুৰুষক পৰম দেৱতা, মাথাক মুকুট, শিৰৰ ভূষণ, গলাৰ সাতসৰি, কৰ্ণেৰ কুণ্ডল, কৰেৰ ৰঞ্জন” ইত্যাদি। তেওঁ শেষত কৈছে “বহু শিশু ভাৱ কৰিয়ে হামাক বহুত আনন্দ কৰায়। থিক”। কৃষ্ণই শুনপান কৰিব হিচৰাত তেওঁ “ৰদনে চুষন দিয়ে আনন্দে তন পান কৰাবত”। কিন্তু “ক্লন্তকৰ ভোজ খাওঁতা নাই”। সিফালে গোৱাৰী সকলে

উত্তলি পৰিবল খৰা গাখীৰ বাখিবলৈ “সত্বে আৰু সত্বে আৰু” বুলি ডাক দিয়াত তেওঁ ক্ষত্বেকৰ তিতৰতে নিষ্ঠুৰা মাতৃ হৈ কৃষ্ণৰ মুখৰ পৰা স্তন একত্ৰাই “কোপে কোলহন্তে মাটিত থেকেচান্না থৈয়া কহোঁ লৱৰি ক্ষীৰ বাখিতে গেল”। তেওঁ প্ৰাণ পুতলি আৰু “কোটি পুৰুষক পৰম দেৱতা” কৃষ্ণতকৈয়ো “কড়া দুইক ক্ষীৰ অধিক মানল” আৰু কৃষ্ণক সামান্য শিশু বুলিয়ে তন-পান চোড়াই মাটিত আচাৰি পেহলাই ক্ষীৰ বাখিতে গেল”। অতন্ত স্তন পানত ক্ৰোধান্বিত হৈ কৃষ্ণই “পতা পোক হানি, মথনি মাখি ভাঙিয়ে” পিণ্ড লৱণ নিজেও খাই বানৰকো দি নষ্ট কৰিলে। যগোদাই আহি সেই ঘটনা দেখি ক্ৰোধান্বিত হৈ কৃষ্ণক খেদি খেদি ধৰি “আপুন গৃহে আনিয়ে যৈচে গৰুৰ পাগে কৃষ্ণক বান্ধিতে লাগল”। কৃষ্ণক নাৰাধিবলৈ কাতৰ কৰা ৰোহিনী প্ৰমুখ্যে গোৱাৰী সকলৰ বাক্যও নগনি “কৃষ্ণক বান্ধিতে আক্ৰোশ চাডয় নাই”, আকৌ কৃষ্ণক উড়ালত বান্ধি গোপী সকলক নিষ্ঠুৰ আৰু সাৱধান বাণী শুনাইছে “ওহি কৃষ্ণক কতিহ বন্ধন চোড়ৰি নাই। যোহি বন্ধন চোড়ব, ইহাক শাস্তি তাহক কৰব, হামো নিষ্ঠকস্মে বোলনো”। তেওঁ ঈমান নিষ্ঠুৰা হল যে কৃষ্ণক বান্ধোতে “বহুত শ্ৰম পাত্ৰল। সব শৰীৰ ঘৰ্মিত ভেল, গাৱৰ বসন খসিয়ে গেল, কেশ বেশ খসল, খোপাক কুসুম খসিয়ে পৰল। তবহ বন্ধন তেজয় নাই”। এনে কাৰ্য্যত যশোদাক আমি নিদাক্ষণী যশোদা হিচাবে চিত্ৰিত কৰিব পাৰোঁক।

আনহাতে যশোদাক আমি দন্দুৰা মহিলা বা চুঙা চাই সোপা দিব পৰা মুখ আগলীকা মহিলা হিচাবেও দেখা পাবোঁক। কোনো কোনো গাঁৱলীয়া মহিলাই সাধ ৰণতে কোনো কথাত স্বামীৰ সৈতে মুখ চুপটি মাৰে বা তৰ্কাতৰ্কি কৰে। ঠিক তেনেকৈ যশোদায়ে কৃষ্ণক বন্ধাৰ কাৰণে নন্দই কৰা তৰ্জন গজ্জনৰ বিপৰীতে প্ৰত্যাভৰ স্বৰূপে বহুতো অকথ্য ভাষাৰে বিকৰ্থনা কৰা দেখা যায়। যগোদা কম বিধৰ তিৰোতা নহয়। গাওঁৰ দাম্পত্য কলহত কোনো কোনো স্বামীয়ে পত্নীক মুখ চুপটি মৰা বা মুখে মুখে উত্তৰ দিয়াৰ কাৰণে গেৰেলা কিলোৱা দিয়ে বা পিঠিত বাম টাঙোন সোধায়। কোনো স্বামীয়ে পত্নীৰ বিকৰ্থনাত “তিৰোতা সেকৱা” স্বভাৱৰ কাৰণে চুপ হয়। এইবোৰ দাম্পত্য কলহত সহজতে হৈ থকা কথা। নন্দক যশোদাই যিখিনি বিকৰ্থনা কৰিছে, সেইখিনি দেখি নাটকৰ প্ৰথমঅঙ্কৰ উদ্র মহিলা যশোদাক জৰ্মি শেষলৈ সাধাৰণ গাঁৱলীয়া মহিলা এগৰাকী বুলি সেই শাৰীলৈ তৈলি লিখ পাৰোঁক। যশোদাই নিজক “আপোনাৰ ভৰি, থৰে আঁৰ কৰি, পৰ-কেশে বোলে গোখা” অৰ্থাৎ নিজেই গোৱাবিণী হৈ নিজৰ স্বামীক “তোহো হামাৰ ৰাখোৱাল, নিশাভাগে উঠিয়ে, কলস কড়িয়া, বাওঁকা, সিকিয়া জুৰিয়ে

কাজে কৰিয়ে, মজিন বসন পিন্ধিয়ে গোষ্ঠক চলবি, খেনু বাখৰি, গাই দুহৰি দুখক ভাৰ বহৰি”, আকৌ “তোহো গৃহৰ কোন অধিকাৰ”, “হামো কথা কহিতে জানো, সবলোকে মন্দ বোলব” ইত্যাদি কথাবোৰে সাধাৰণতে মানুহক কলুষিত কৰে বা সজ চৰিত্ৰত ঢেঁকা পেলায়। ইয়াকে অসমীয়া সমাজত ‘গুৱাল গালি’ বুলি কয়। গুৱাল গালি মানে জেথমথে পৰা অতি বেয়া ধৰণৰ গালিকে বুজায়। এইখিনিতে চুঙা চাই সোপা মাৰিব পৰা বিধৰ মহিলা হিচাবে যশোদা চিত্ৰিত হৈছে। মাধৱদেৱ মহাপুৰুষে অসমীয়া মহিলাৰ স্বভাৱ-জাত চিত্ৰ এটি নাটত যশোদাৰ চৰিত্ৰত ফুটাই তুলিবলৈ সক্ষম হৈছে।

যশোদাৰ সহকৰ্মিনী হিচাবে ৰোহণী প্ৰমুখ্যে গোপীসকলক নাটত দেখা পোৱা যায়। যশোদাই কৃষ্ণক উড়ন্ত বান্ধোতে গোপীসকলে কৃষ্ণৰ প্ৰতি যি অকৃত্ৰিম স্নেহ প্ৰকাশ কৰিছে, তাৰ বাৰা তেওঁলোকৰ (স্বী জাতিৰ) স্বভাৱ-জাত সবনতা তথা কোমলতা ভাৰ ফুটি উঠিছে। তেওঁলোকে কৃষ্ণৰ অতৰ্ক মহিমাৰ কথা বুজিছে আৰু তাৰে যশোদাক বুজালৈ চেষ্টা কৰিছে। কৃষ্ণক নাবান্ধিবলৈ তেওঁলোকে “তোহাৰি পয়ৰে লাগে” বুলি খাটনি ধৰিছে। ৰোহণীয়েও সুকীয়াকৈ যশোদাক অনুৰোধ কৰিছে কৃষ্ণক নাবান্ধিবৰ কাৰণে। তেওঁ আশ্চৰ্য্য প্ৰকাশ কৰি কৈছে “আজু তোহো কি ভেলি? গোকঠ পাশে কৃষ্ণক ৰাখিতে লেলি”। আকৌ তেওঁ কৃষ্ণৰ প্ৰতি থকা অকৃত্ৰিম স্নেহ প্ৰকাশ কৰি কৈছে “ওহি কৃষ্ণক আপোন পুত্ৰ বলাইতো কৰি শতভণে অধিক দেখো” ইত্যাদি। অন্য গোপীতকৈ ৰোহণীৰ স্নেহ কিছু পৃথক যেন লাগে। কাৰণ তেওঁ “তোহাৰি গোৰে লাগে” বুলি কোৱাৰ উপৰিও কৃষ্ণৰ অনৌকিকতা বিশদ ভাৱে ব্যাখ্যা কৰিছে আৰু “কৃষ্ণক চোড়ি হামাক বান্ধহ” বুলি কৈছে। যশোদাই কৃষ্ণৰ বান্ধ খুলিলে সেই সকলকো তেনেকুৱা শাস্তিয়েই কৰা হব বুলি ঘোষণা কৰাত গোপী সকলে ক্লেধান্বিত অন্তৰেৰে “লাগে খাঙা হানিয়ে কাটিল্লা খাৰ, তব হামাৰ কি ভেল” বুলি কবলৈ ভয় কৰা নাই। দেখা যায় ৰোহণী প্ৰমুখ্যে গোপীসকল ন্যায় পৰায়ণা, স্নেহ পৰায়ণা তথা সবল পৰায়ণা।

কৃষ্ণ পিতৃ নন্দ গোৱালক আমি নাটখনিত এজন্য পুত্ৰবৎসল খিটু হিচাবে দেখা পাইছোঁ। কৃষ্ণৰ প্ৰতি থকা তেওঁৰ আন্তৰিকতা আৰু গভীৰ বাৎসল্য প্ৰেম প্ৰকাশ পাইছে। তেওঁ কৃষ্ণক উড়ন্ত বন্ধনত গভীৰ দুখ কৰিছে। তেওঁৰ যি নিজৰ সম্পত্তিকৈয়ো কৃষ্ণৰ ওপৰত অধিক আস্থা, সেই কথা প্ৰকাশ কৰিছে এনেকৈ “হামো যনত ধন জন জীৱন সবাতো অধিক ওহি কৃষ্ণক মানোহো” ইত্যাদি। তেওঁৰে পৰউৎপীড়নো নকৰে, সেই কথাও প্ৰকাশ পাইছে “হামো কতিহ প্ৰাণীক পীড়া নাই কৰোহো, সোহি কাৰণে

কৃষ্ণক গোঁসাই বক্ষা কয়ল”। যশোদাক তেনে কাৰ্য্য কৰাৰ কাৰণে তাৰ প্ৰতি-
কাৰ কৰিবলৈ প্ৰতিশ্ৰুতিবদ্ধও হল “তোহাৰি জননী যশোদাক যে জনো তা
কৰব” বুলি। কিন্তু কথামতে কাম নহল। যশোদাক শাস্তি প্ৰদান কৰিবলৈ
যেতিয়া বুঢ়া নন্দই খেদা মাৰিলে, তেতিয়া বুঢ়ী যশোদাই মুখ জোকাৰি আগ-
বাঢ়ি আহিল কাকনো মাৰিব খুজিছা বুলি। নন্দক এই প্ৰসঙ্গত এজন তিৰোতা
সেকুৱা স্বামী হিচাবে ধৰি লব পাৰি। অৱশ্যে যশোদাৰ কথা কেইটিত যুক্তি
নথকাও নহয়। সেই বাবেও হয়তো নন্দই “দোৱাজ মাতিতে নাহি পাৰল”।
নন্দ যশোদাৰ কাজিলাখন সাধাৰণ গাৱঁলীয়া মানুহৰ প্ৰায় হৈ থকা কাজিয়া।
অসমীয়া সমাজৰ সজীৱ চিত্ৰখন এই প্ৰসঙ্গত ভাঁহি উঠিছে। নন্দৰ “কৃষ্ণক
ন খাই হামাক খাব,” তোহাক আজু মাৰিয়ে প্ৰাণ লেৱৰ, বহ, বহ, হামাৰ
বাত বুজব” ইত্যাদি উক্তিবোৰ কৃষ্ণৰ প্ৰতি থকা গভীৰ অকুগ্ৰিম স্নেহৰ
কথাকে সূচাইছে।

যমজ্জুন বৃক্ষৰ ৰূপলৈ থকা নলকুবৰ আৰু মণিগীৰ বৃক্ষৰ পৰা
বাহিৰ হৈ তেওঁলোকে কৃষ্ণক লিখিনি স্তুতি মিনতি কৰিছে, তাৰ দ্বাৰা তেওঁ-
লোকক কৃষ্ণ মহিমা প্ৰকাশৰ আহিলা হিচাবে ধৰি লব পৰা যায়। তেওঁ-
লোকে কৃষ্ণক ভাল ক বুজি উঠিছে। নাৰদৰ শাপত বৃক্ষ জন্ম হোৱা তেওঁ-
লোক স্বীকাৰ কৰিছে “তোহাৰি নিজ দাস নাৰদক প্ৰসাদে তোহাক হামো
জানো”। তেওঁলোক “হে পৰমানন্দ পৰম পুৰুষ পুৰুষোত্তম, দেৱক পৰম
দেৱতা, ভগৱত আদি কাৰণ, প্ৰধান পুৰুষ নিৰামক, সৃষ্টি স্থিতি প্ৰলয়
প্ৰবৰ্তক, ভগৱন্ত নাৰায়ণ, তোহো ভূমিক শান হৰণ নিমন্ত ৰূপট মানুষৰূপে
বকত হয়। তোহো মাত্ৰ কেৱলে সত্য, ওহি ভগৱত মাৰাময়”, ইত্যাদি বাক্য
কৃষ্ণ ভক্তিসূচক আৰু প্ৰশস্তিসূচক। এনে বাক্যত কৃষ্ণই কবলৈ বাধ্যত
পৰিছে “তোহাক পৰমাৰ্থ যন্তুত ৰচন ওনিয়ে পৰম সন্তোষ ভেলো” ইত্যাদি।
কৃষ্ণ ভক্তি প্ৰকাশৰ কাৰণে এওঁলোকৰ উপস্থাপন সাৰ্থক হৈছে। এনেকৈ
আমি পাত্ৰ সকলৰ গুণাগুণ বিচাৰ কৰি চাব পাৰোঁহক। অজ্জুন ভঞ্জন
নাটৰ নায়ক ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণ আৰু নায়িকা শ্ৰীমতী যশোদা অন্যান্য পাণ্ড-
পাত্ৰী সকল এওঁলোকৰ সহায়ক আৰু সহায়িকা হিচাবে আছে।

(ঘ-৩২) চোৰধৰা নাটঃ -

“চোৰধৰা নাট (ঝুমুৰা) খন মাধৱদেৱ মহাপুৰুষে ১৫৫৭ খৃষ্টাব্দত
লিখিছিল বুলি অধুনা পণ্ডিতে অনুমান ভিত্তিত কব খোজে। অজ্জুন ভঞ্জন
নাটৰ দৰে এই নাটখন পূৰ্ণাঙ্গ নহয়। নাটখনত গীতৰ সংখ্যা ছটা, ৰাগৰ
সংখ্যা পাঁচটা যেনে, বসন্ত, আশোৱাৰী, বেলোৱাৰ, শ্ৰী, বৰাড়ি, তাল তিনিখন

এতালি, পৰিতাল, যতি । ভট্টিমা নাই । শ্লোক সংখ্যা এটা । শ্লোকটি উদ্ধৃত
কৰা হ'ল—

কন্দু ক্ৰীড়া বিগলিত যন স্বৈদ মুখাননশ্ৰীঃ ।

কশ্চিদন্তঃ কুবলয়দল শ্যামলঃ কোহপিবালাঃ ॥

গৃহ্যন্তোবং পথি পথি যথৌ ব্যাকুলা নন্দ পত্নী ।

তীৰে তীৰে তপন দুহিতুঃ কৃষ্ণমন্বয়ন্তী ॥

নাটখনত উল্লেখ থকা শ্লোকটো নিতান্তই শ্ৰীকৃষ্ণ কৰ্ণামৃত গ্রন্থৰ
নহয় । ক'ৰ পৰা ইয়াক সংগ্ৰহ কৰা হৈছে ধৰা টান । নাটখনৰ একমাত্র
শ্লোকটিক প্ৰথমতে দেখা পোৱা যায় । প্ৰথম শ্লোক আৰু অপিচ শ্লোকৰ
কাম একমাত্র সিয়েই কৰিছে । নাটখনৰ বিষয়বস্তু ভাগৱতৰ নহয় । পূৰ্বোক্ত
শ্লোকটিৰ ওপৰত ভেজা দি বা ভিত্তি কৰি মাধৱ মহাপুৰুষে নাটখন সজাই
পৰাই তাক সৰ্ব্বাঙ্গ সুন্দৰ কৰি তুলিছে বুলি ধৰি লব পাৰি । নান্দী গীত
আৰু প্ৰবেশৰ গীত নাই । মাত্ৰ “দেখত ৰে হৰি গোপিনী মেলা । কৰত চোৰ
চাতুৰী বস মেলা” এই গীতটিৰে নাটকৰ পাত নে মেলা গৈছে । মহাপুৰুষে
বৰাসৰ অতিৰিক্ত আৰু এবিধ বসৰ সৃষ্টি কৰিলে । সেইটো হ'ল ওপৰৰ
গীতটিত উল্লেখ থকা “চোৰ চাতুৰী বস” । নাটখনিৰ আৰম্ভণিতো “গোপীজন
মধ্য চোৰ চাতুৰী নানা বস খেজনা কয় কহো গোপীসৰক মনোৰথ পূৰিয়ে
যৈচন ক্ৰীড়া কয়ল” বুলি কৈছে । ইয়াত কৰ্ণক আৰু হাস্য বসৰ কৰ্ণক
সভাস থাকিলেও “আহে সভাসদ লোক ! শ্ৰীকৃষ্ণক পৰম কপাল গুণ
দেখহ । কোটি ব্ৰহ্মাণ্ডক সঁহাৰ হয় নন্দক গৃহ বেকত হয় নানান বিনোদ
নৃত্য কলম । ইহাক শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন কৰিয়ে সবলোক সংসাৰ ঘোৰ নিকাৰ
তৰব । ইহা জানি শ্ৰীকৃষ্ণ চৰণে শ্ৰৱণ সাব কৰিয়ে নিৰন্তৰে হৰিবোল
হৰিবোল” এই উক্তিৰে ভক্তিৰস ৰূপ বতাহে সকলোকে স্পৰ্শ কৰি যোৱা
স্নেহ লাগে । নাটখনিত কৃষ্ণ, যশোদা আৰু গোপীসকলক পাৰ পাৰী হিচাবে
দেখা পোৱা হয় ।

চোৰধৰা নাটৰ সঙ্ক্ৰান্ত কাহিনী হল এনেকৈ এদিনাখন এগৰাকী
গোপীৰ শূণ্য গৃহ দেখি কৃষ্ণই “লৱণ চুৰ কৰিতে পৈশল” । তেনেতে গোপীয়ে
আহি দেখা পাই দ্বাৰ বন্ধ কৰি ধৰি অন্যান্য গোপীসকলকো মাতি আনি
লৱণ চোৰ কৃষ্ণক হাতে লোটে ধৰা পেলালে । কৃষ্ণো চতুৰালি কৰি ৰাজ
আজিলৈ ওলাই আহি নিজৰ লগবীয়া ল'ৰাক মাতি আনি তেওঁক মিচাকৈ
চোৰ ধৰিছে বুলি কৈ গোপীসকলৰ ওপৰতহে ওলোটাই চোৰ ধৰে । ইপিনে
বহু পৰলৈ কৃষ্ণক নহা দেখি যশোদাই পুত্ৰ স্নেহত আকুলিত হৈ বিচাৰি

ফুৰিছে। এনেতে এগৰাকী গোপীয়ে কৃষ্ণক দেখি অহা বুলি সন্ধান দিয়াত তেওঁৰ সাহায্যত কৃষ্ণক ৰাজ পথত লগ পায়। তেওঁ কৃষ্ণক কোলাত লৈ স্তন পান কৰালে আৰু গোপীসকলক ধমক দি নিজ ঘৰলৈ উভটি আহিল। এয়ে নাটৰ সঙ্কল্পিত কাহিনী।

চোৰধৰা নাটৰ কৃষ্ণক আমি এজন চতুৰ আৰু প্ৰবঞ্চক বালক হিচাবে দেখা পাওঁহক। গীতত কৈছে “কৰত চোৰ চাতুৰী ৰস খেলা”। কিন্তু সেই খেলা তেওঁৰ চতুৰালি বুলি ধৰিব নোৱাৰি। কাৰণ তেওঁৰ সেইখিনি “পৰম-নন্দী লীলা পৰকাশী। বহুৰসে ৰঞ্জন গোকুলবাসী”। লোকৰ ঘৰত সোমাই চুৰ কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰোতে ধৰাপৰিও তেওঁ গিৰীহঁতক ওভোটাই চোৰ ধৰি ৰাজপথলৈ উলিয়াই আনি নানা তৰ্জ্জান গজ্জান কৰাটো কম চতুৰালি নহয়। স্তন্যপায়ী এটি শিশুৰ এনে কাৰ্য্য অতিশয় আশ্চৰ্য্যজনক। কিন্তু এনে কাৰ্য্যই আমাক দৰাকলতে আদৰ্শ দেখুৱা নাই। লোকৰ ঘৰত চুৰ কৰিবলৈ যোৱা আৰু চোৰ ধৰা পৰি গিৰীহঁতক ওভোটাই চোৰ ধৰাটো সজ্জনোচিত কান নহয়। কিন্তু কৃষ্ণৰ এই খিনি বিনোদ লীলাহে। এই কাৰ্য্যৰ দ্বাৰা আনকো তেনেকুৱা কৰিবলৈ আদৰ্শ দেখুৱা নাই। বৰঞ্চ বিপৰীতটোহে দেখুৱা হৈছে। কৃষ্ণই কৰা এনে চতুৰালিত ভক্তসকলে আনন্দ প্ৰকাশ কৰে আৰু তেওঁলোকৰ মাজত হাস্য ৰসৰ সৃষ্টি হয়। তেওঁ নন্দৰ ঘৰত বেকত হৈ “নানান বিনোদ নৃত্য কয়ল। ইহাক শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন কৰিয়ে সৱলোক সংসাৰ ঘোৰ নিকাৰ তৰব। ইহা জানি শ্ৰীকৃষ্ণ চৰণে শৰণ সাব কৰিয়ে নিবন্তৰে হৰিবোল হৰিবোল।”

নাটখিনিত যশোদাক আমি এগৰাকী পুৰুষসদৃশ মাতৃ হিচাবে দেখা পাওঁহক। “বিহানে বজাইল খেড়ি খেলাইবাৰ তৰে। ভৈগেল বিয়াল পূতা এভো নাইল ঘৰে” এনেকৈ ভাবি যশোদা উদ্ভিগ্ন হৈছে আৰু “যমুনাব তীৰে তীৰে কিৰে নন্দ জয়া”। অকল সেয়ে নহয়। তেওঁ “পৰম চিন্তায়ে কান্দি কান্দি মূৰচিহ্ন হয় মাটি লোটি পড়ল”। কৃষ্ণৰ প্ৰতি থকা এনে অকল্পিত স্নেহৰ পৰা আমাৰ সমাজৰ মহিলাসকলে বহুতো আদৰ্শ লব পাৰে। তেওঁ বাটৰ বাটকুৱাকো কৃষ্ণৰ কথা সুধিছে। শেষত এগৰাকী গোপীৰ মুখৰ পৰা কৃষ্ণৰ সন্ধান পাই কৃষ্ণক লগ ধৰে। তেতিয়াহে “আপুন পুত্ৰক দেখিয়ে যশোদা সব শৰীৰ জুড়াল”। চোৰধৰা গোপীসকলক যশোদাই নানা তৰ্জ্জান গজ্জান কৰিছে। আজিকালিও সাধাৰণতে মহিলা সকলে নিজৰ ঘৰতে নিজৰ সন্তানক দোষ খালে মাধমাৰ দিব। কিন্তু আনসকলে সেই

সন্তানৰ দোষ খুচৰি গোচৰ দিলে মনত বেজাৰ পায় আৰু দোষ কওঁতা জনৰ ওপৰত ক্ৰোধ জন্মে। সাধাৰণ গাঁৱলীয়া মহিলা হিচাবে যশোদাক এই প্ৰসঙ্গতে দেখা পোৱা হয়। লোকৰ চুব কৰিবলৈ ধৰা কৃষ্ণক দোষ পায়ো নিৰ্দোষী কৰি ওলোটাঁই গৃহস্থক গালি শপনি পাৰি নিজৰ পুতেকক আঁসৈ দিয়াটো বৰ ভাগ কামো হ'ব নোৱাৰে। ইয়াৰ পৰিণামে সন্তানটো চৰিত্ৰহীন হোৱাত ভয়। যশোদাৰ চৰিত্ৰত কৰুণ ৰস চিহ্নিত হৈছে।

কৃষ্ণক চোৱাধৰা গোপী সকলক অত্যন্ত ভয়াতুৰা হিচাবে দেখা পোৱা যায়। স্তন্যপায়ী শিশু এটাৰ চতুৰ কাষাত এওঁলোকে ইমান ভয় খালে যে চোৱাধৰিও এৰি দিব লগা হল। তেওঁলোকে কবলৈ বাধ্য হল “তোহাক হামো চোৱ নাহি বুলিয়ে। তোহো আপুন গৃহে যাৱ। তোহাক হামো সব চাড়লো”। এনেকৈ কোৱাৰ পিচতো চোৱে গিৰিহঁতক কিলানে অৰ্থাৎ কৃষ্ণক তেওঁলোকে চোৱাৰ বিনিময়ত ‘তোহাক হামো লৱণু দেৱৰ’ বুলিহে কলে। আশ্চৰ্য্য এই কাৰ্যৰ দ্বাৰা কৃষ্ণৰ ৰূপিত গোকুলবাদীৰ বা গোপী সকলৰ অটুট স্নেহ, প্ৰেম থকাও সূচায়। তেওঁ “সব গোকুলক জীৱন প্ৰাণ”। নিজৰ পুত্ৰৰ প্ৰতি স্নেহ থকাৰ দৰে আনৰ পুত্ৰৰ প্ৰতিও স্নেহ ৰাখিবলৈ গোপী সকলৰ এনে কাৰ্য্যই ইতিৰ মহিলা সকলক আদৰ্শ দেখুৱাইছে।

পথৰ যাত্ৰী সকলক কিবা প্ৰয়োজনীয় কথা সেধাতো সাধাৰণ কথা। এনেকুৱা কথা সাধাৰণতে হৈ থাকে। যশোদাই পথৰ এজন লোকক কৃষ্ণৰ খবৰ সুধিছে। তেওঁ ক'ব পৰা নাই। এগৰাকী গোপীয়েহে কৃষ্ণৰ বাতৰি দিছে। পথত যাতায়াত কৰা সকলে বহুতো কথা লক্ষ্য কৰি যোৱা উচিত। কৃষ্ণৰ সন্ধান দিওঁতা গোপী গৰাকীৰ পৰা এনেকুৱা এটি আদৰ্শ লব পাৰো-হঁক। কৃষ্ণক চোৱা ধৰাত “চোৱাধৰা নাট” সফল হৈছে।

(স্ব-৩৩) — পিম্পৰা গুছোৱা নাটঃ—

“পিম্পৰা গুছোৱা নাট” খন মহাপুৰুষ মাধৱদেৱ দ্বাৰা ৰচিত এখন কৃষ্ণৰ বাল্যলীলা বিষয়ৰ ক্ষুদ্ৰ নাট। গীতৰ সংখ্যা তিনিটা, ৰাগৰ সংখ্যা তিনিটা যেনে শ্ৰীগন্ধাৰ, শ্ৰী আৰু ডাটিয়ালী, তালৰ সংখ্যা দুখন যেনে যতি আৰু পৰিতাল। ভট্টিমা নাই। শ্লোক সংখ্যা এটা। শ্লোকটি শ্ৰীকৃষ্ণ কৰ্ণামৃত গ্ৰন্থত পোৱা যায় যদিও মাজৰ শ্লোকটো তাত নাই। বহুতে সেইটো শ্ৰীধৰ স্বামীৰ “ব্ৰজবিহাৰ কাব্য” ৰ পৰা আনিছে বুলি কয়। যি কি নহওক শ্ৰীকৃষ্ণ কৰ্ণামৃত গ্ৰন্থৰ দ্বিবিংশ শতকৰ বিৰাশী সংখ্যাত আৰু সেই শতকৰে

পোন্ধৰ সংখ্যাত শ্লোক দুটি পোৱা হয়। নাটখনত শ্লোক দুটি সংখ্যাৰ ফালৰ পৰা শেষৰটি আগত আৰু আগৰটি শেষত দিয়া হৈছে। পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থত থকা শ্লোক দুটি তুলি দিয়া হল —

কচ্ছত্বং বাল ? বলানুজঃ কিমিহতে ? মন্যন্দিৰাশঙ্কয়া

মুক্ততৎ নৱনীত পাত্ৰ বিবৰে হস্তং কিমর্থং ন্যাসে ?

মাতঃ কক্ষন বৎসকং মৃগস্মিতুং মা গা বিবাদং ধ্বংসং

ইত্যেবং বৰবল্লবী প্ৰতিবচঃ কৃষ্ণস্য পুষ্পাতৃ নঃ ॥

কৃষ্ণকৰ্ণামৃতম্ — ২/৫২

পূৰ্বোক্ত শ্লোকৰ তৃতীয় আৰু চতুৰ্থ শাৰিটি নাটত নাই। নাটত থকা শ্লোকটি হল—

কৰ্ত্তুং তত্র পিপীলিকাগনম্ননং সুংতা কিমুশ্বেদিতা ।

বাল্য বৎসগতিং বিবেকুমিতি সংজ্ঞান্ হৰি পাতুবঃ ॥

নাটত কৃষ্ণ কৰ্ণামৃত গ্ৰন্থৰ প্ৰথম আৰু দ্বিতীয় শাৰি গ্ৰহণ কৰি তৃতীয় আৰু চতুৰ্থ শাৰিটি তলৰ শ্লোকটিৰে পূৰ কৰা হৈছে। দ্বিতীয় শ্লোকটি হ'ল—

বদনে নৱনীত গন্ধ বাহং বচনে তদ্বৰ চাতুৰী ধুবিনম্ ।

নয়নে কুহনাশ্ৰুমাশ্ৰয়েথাঃ চৰণে কোমলতাশ্ৰুৎ কুমাৰম্ ॥

কৃষ্ণকৰ্ণামৃতম্ — ২/১০৫

নাটখনৰ কাহিনীটো ভাগৱতৰ নহয়। পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থৰ শ্লোক দুটিৰ ওপৰতে ভেজা দি নাটৰ কাহিনী ভাগ সজাই পৰাই তোলা হৈছে আৰু নাট্যকাৰ গৰাকীৰ নিজা কাল্পনিক চিত্ৰ এখনিও ভাহি উঠিছে। শ্লোক দুটিৰ প্ৰতিটো পদৰ লগত গীতাংশ মিলাকৈ লিখা হৈছে যেন—

শ্লোকাংশ — কচ্ছত্বং বাল ?

গীতাংশ — মোৰ ঘৰে কোন তুমি বোলয় গোৱালী ।

শ্লোকাংশ — বলানুজঃ ।

গীতাংশ — বলাইৰ কনিষ্ঠ মই বোলে বনমালী ।

শ্লোকাংশ — কিমিহতে ?

গীতাংশ — গোপী বোলে এথা তুমি আইলা কি কাৰণে ।

শ্লোকাংশ — মন্যন্দিৰা শঙ্কয়া ।

গীতাংশ — মোৰ ঘৰ বুলি আইলো বোলে নাৰায়ণে ।

শ্ৰীকান্ত — যুত্ৰ ভং নবনীত পাত্ৰ বিবৰে হস্তং কিমর্থং স্বাসেঃ ?

গীতাংশ — জানিনো আসিলা তুমি ঘৰ নজানিয়া ।

লহণু কলসে কেনে আছা হাত দিয়া ॥

শ্ৰীকান্ত — কৰ্ত্তুংতত্ত্ব পিপীলিকাপনয়নং ।

গীতাংশ — হৰি বোলে গোপীবৰ দোষ পাইলি যাছি ।

পিপৰা শুছাইতে লাগি হাত দিয়া আছি ॥

শ্ৰীকান্ত — সুপ্তা কিমুৎসেবাধিতা বালা ?

গীতাংশ — গোপী বোলে উপকাৰ কৰি আছা ভাল ।

কিসক জগাইলা মোৰ নিদ্রাৰ ছবাল ?

শ্ৰীকান্ত — বৎসগতিং বিবেক্তুং ।

গীতাংশ — কানু বোলে বৎস মই বিচাৰি নপাইলো ।

তাৰে পুছিবাৰ তৰে ছবাল জগাইলো ॥

শ্ৰীকান্ত — বদনে নবনীত গন্ধবাহং বচনে তন্ত্ৰৰ চাতুৰী ধূৰিনম্ ।

গীতাংশ — গোপী বোলে শুন অৰে টেটন কানাই ।

তোহাৰ মুখত কেনে লহণু গজাই ॥

ইত্যাদি ।

এনেকৈ শ্ৰীকান্তৰ লগত গীতাংশ মিলাকৈ বচনা কৰা হৈছে । নাট্যখনিৰ প্ৰথমভাৰত্বৰ কথাখিনিহে হাস্য বসৰ সৃষ্টি কৰিছে । পিতৰ খিনিহে কৰুণ বসৰ কিছু আভাস দিয়া যেন লাগে । যশোদাৰ ক্ৰোধোক্তিৰ পিতৰ কৃষ্ণৰ “আলোমাই গালি তুমি নপাৰিবা মোৰে” গীতটোত যশোদাৰ অন্তৰত আঘাত লগাকৈ তেওঁ কথা কৈছে । গীতিকাৰ গৰাকীয়ে শেষত নিজেই কবলৈ বাধ্য হৈছে “কহয় মাধৱ প্ৰভু, আৰ কিছু নুবলিবা, তোমাৰ জননী দুখ পাই” । নাটৰ শেষত ভক্তি বাণীয়ে ভূমুকি মাৰিছে ।

“পিপৰা শুছাৱা নাট”ৰ কাহিনীটো হয় এনেকৈ—এদিনাখন এগৰাকী গোপীৰ ঘৰত সোমাই কৃষ্ণই লহণু কলহৰ মুখত হাত ভৰাই চুৰ কৰি থাকি আছে আৰু শুই থকা ল’ৰা এটিকো জগাই দুষ্টটালি কৰিছে । হঠাতে গৃহস্থনী গোপী গৰাকী আহি ভিতৰত কৃষ্ণক আক্ৰান্ত দেখা পাই কোন বুলি সুধিলে আৰু নানা প্ৰশ্ন কৰিলে । কৃষ্ণই সকলো প্ৰশ্নৰ পানী নসৰকা যথায়থ উত্তৰ দিলে । গোপী গৰাকীয়ে উত্তৰত পৰাজয় মানি অন্য উপায় নাপাই অন্যান্য গোপীসকলক লগত লৈ যশোদাৰ ওচৰত কৃষ্ণৰ দুষ্টটালিৰ

কথা নিবেদন কৰে। যশোদাই কৃষ্ণক বহুতো বিকৰ্ণনা কৰে। কৃষ্ণই যশোদাৰ তদুক্তিত বিৰক্তি বোধ কৰি বহুতো আঘাত লগা কথা কৈ যশোদাক চুপ কৰি দিয়ে। এয়ে নাটৰ কাহিনী।

নাটখনত বাজ কিশোৰ শ্ৰীকৃষ্ণক ব্ৰগৰাকী চতুৰ-চালাক, চোৰ, মিথ্যাবাদী হিচাবে দেখা যায়। নিজৰ ঘৰত দধি, দুগ্ধ লবণ আদি আৰু দুগ্ধজাত সামগ্ৰী প্ৰচুৰ পৰিমাণে থকা সত্ত্বেও কিয়নো পৰৰ ঘৰত চুৰ কৰি খাবগৈ নাগে? যশোদাই নিজে কৈছে “মোহোৰ ঘৰত দধি মন পেও” যদি। প্ৰতি দিনে দিনে বোকাইবাক পাৰোনদী”। তেনেস্থগত “কল্লজক ছৰাল শৈচন তৰং” কিয়নো চুৰ কৰি খাব লগা হৈছে কব নোৱাৰি। ধৰা পৰাৰ পিচতো অৰ্থৎ নাব গৈ এলি পোৱাৰ পিচতো টিঙৰ পৰা ননমাকৈ থাকি গোপীৰ আগত নানা চালাক-চতুৰালি কথাৰে মিচা কথা কোৱাটোও অসংজ্ঞত। সেইবাবেই হবলা নাট্যকাৰ গৰাকীয়ে কৈছে “সকল কলাৰ গুৰু প্ৰভু নাৰায়ণ। গোপীক ভাঙিলা তুমি একোন হওন ॥ কহয় মাধৱ হৰি চৰণ তোমাৰ। মিছা মাতিবাৰ হৰি কোন ব্যৱহাৰ” ইত্যাদি। এইখিনিতে তেওঁক আমি মিথ্যাবাদী বুলি কব পাৰোহঁক। যশোদাই তেওঁক নানা বিকৰ্ণনা কৰাত তেওঁ নিজে দোষ স্বীকাৰ কৰিব খোজা নাই। বৰঞ্চ তেওঁ “যত অপমান মোৰে, দিয়া আছা বাৰে বাৰে, ভালে আমি সৈয়া আছো তাৰে” বুলিহে লোকৰ ওপৰত দোষ জাপিছে। আকৌ তেওঁ আক্ৰমণ কৰিছে “জগত চাকিয়া লবণ চোৰ নাম দেলহ। আৰ হামাৰ কি হৈতে বহল”? কিন্তু কৃষ্ণই এটি সত্য কথা কৈছে যে “ৰাজাৰ কুমাৰ হয়, গৰু চাৰি খাওঁ ডান্ঠ, দুৰ্গম সৎকট ঘোৰ বনে। তথাপিহো আমি ভান, বোকাইবাক নপাৰিলো আৰ ভান বোজ ইবো কমুন”। যশোদাৰ মনত অত্যন্ত আঘাত লগাকৈ এম্বাৰ কথা কৈছে যে “অপমান সহিবাক, নপাবি পলায়। শাইবো, কংসৰ নগৰী মধুপুৰী। আমাক নপায় লাগ, কান্দিয়া মৰিবা পাচে, সকল ভাৱনা হৈব চুৰি”। সেইবাবেই হবলা নাট্যকাৰ গৰাকীয়ে এনেকুৱা দুখ লগা কথা কবগৈ মানা কৰিছে “যাহাৰ মান্যৰ অহ, ব্ৰহ্মাহৰে নপাৱন্ত, ছেন হৰি চাতুৰী লোহাই। কহয় মাধৱ প্ৰভু, আৰ কিছু নুবুলিবা, তোমাৰ জননী দুখ পাই”। কৃষ্ণৰ এনে ধৰণৰ চোৰ চাতুৰী বস খেলা সমূহ সাধাৰণ দৃষ্টিত আলোচনা কৰিব পাৰি। অন্তৰ্দৃষ্টিত তেওঁ এইবোৰ মায়ী নৰতনু ধাৰণ কৰি লীলা বিনোদ প্ৰকাশ কৰিছে মাত্ৰ।

এইখন নাটৰ যশোদাক আমি নিজৰ পুতেকৰ এনে দুশ্টালি তথা চতুৰালি কাৰ্য্যত আমনি পেৰা আৰু লাজ শ্ৰম লগা মহিলা হিচাবে দেখা

পাওঁচক। তেওঁৰ নিজৰ মান মৰ্যাদা আছে, ঘৰত উভৈনদীকৈ দধিদুগ্ধ আছে। অথচ সেইবোৰ থাকোতেও কৃষ্ণই আনৰ ঘৰত গৈ চুৰ কৰি লবলু খোৱাত ভাল পোৱা নাই। কৃষ্ণৰ কাৰণে তেওঁ দধি, দুগ্ধ আৰু তজ্জাতীয় প্ৰচুৰ সামগ্ৰী যতন কৰি থয় আৰু কৃষ্ণই সেইবোৰ খায়ো। তথাপি তেওঁ সেইবোৰ খাই হেপাহ নুগুচে, আকৌ আনৰ ঘৰত চুৰ কৰি খোৱাত যশোদাই বেয়া পাইছে। তেওঁ কৈছে “যত পাৰা মানে খাব পেট ভৰি ভৰি। দুখীৰ হৰাল যেন ফুৰ চুৰ কৰি”। তেওঁ ভবিষ্যতলৈ সতৰ্ক কৰি দিছে “আৰ যদি যাবা তুমি গোৱালীৰ বাৰি। হেমেন মাৰিবো যেন গান্ধে ৰহে খাৰি”। যশোদা এই প্ৰসঙ্গত এগৰাকী অৱস্থা সপন্ন ভদ্ৰ মহিলা হিচাবে চিত্ৰিত হৈছে। নাট্যকাৰে যশোদাক বুজনি দি কৈছে “কহয় মাধৱ মাই গালি পাৰা কাৰে। ওহিতো নিয়ন্তা হৰি আতমা সবাবে”।

গোপী সকলক নাটখনত স্নেহ আৰু ভয় মিশ্ৰিত ভাৱৰ মহিলা হিচাবে দেখা পাওঁচক। কৃষ্ণই যদিও তেওঁলোকক অপকাৰ কৰিছে, তথাপিহে “সব গোকুলক জীৱন প্ৰাণ” কাৰণে আৰু যশোদা মহিলাৰ ভিতৰত নান্নিকা কাৰণে তেওঁলৈ ভয় কৰে, কৃষ্ণলৈ স্নেহ কৰে। অপকাৰৰ প্ৰতি অপকাৰ নকৰি তেওঁলোকে যশোদাক কৃষ্ণৰ অকীৰ্ত্তি বখানিছে। যশোদাই তেওঁলোকৰ কথা মানি লৈছে। কৃষ্ণৰ ওচৰত প্ৰমোদৰ বেলিকা তেওঁলোক পৰাজয় হোৱাতো লাজৰ কথা। কাৰণ কৃষ্ণ এগৰাকী দুগ্ধপোষ্য বালক। গোপী সকলক এনেকৈয়ে চাব পৰা হয়। নাটখনত এজন সঙ্গীও আছে। তেওঁ উপদেশ দিয়ে।

(ঘ-৩৪) — ভূমি লোটাৱা নাট : —

ভূমি লোটাৱা নাটখনো কৃষ্ণৰ বাল্য লীলা বিষয়ক এখন ভাল নাট। ইয়াতো কৃষ্ণৰ চোৰ চাতুৰী বদ পুষ্ট হৈ আছে। নাটখনত গীত পাঁচটা, বাগৰ সংখ্যা চাৰিটা যেনে আশোৱাৰী, ডাটিয়ালী, শ্ৰী, শ্যাম, ভালৰ সংখ্যা তিনিখন যেনে এতালি, পৰিতাল, সতি। ভট্টিমা নাই। নাটখনত শ্লোক সংখ্যা দুটা পোৱা হৈছে। প্ৰথম শ্লোক এটা আৰু নাটৰ মাজৰ শ্লোক এটা। শ্লোক দুটা স্বহস্তে কৃষ্ণকণ্ঠমুখত গ্ৰন্থৰ পৰা জনা হৈছে বুলি কব খোজে; কিন্তু সেই গ্ৰন্থৰ তৃতীয় শতক (অধ্যায়) পৰ্য্যন্ত বিচাৰিও শ্লোক দুটা পোৱা নাই। নাটত থকা দুটা শ্লোকতে ত্ৰিভি কৰি যে নাট্যকাৰে নাটখনৰ কাহিনী দীঘলীয়া কৰিছে বা নাটখনৰ অঙ্গ-প্ৰত্যঙ্গ পূৰ্ণ কৰিছে সেই কথা ভালকৈ জনা হৈছে।

ভাগবতত এই কাহিনী পাবলৈ নাই। যি দুটা শ্লোকৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি নাটখন পূৰ্ণাঙ্গ কৰা হৈছে, সেই শ্লোক দুটা নিম্নস্থানত উদ্ধৃত কৰা হল—

১। মুগ্ধং লিপিত দুগ্ধং দধিকন দিগ্ধং ঘনামনস্লিগ্ধম্।

অসুৰমিব তাকিতং কাঞ্চন গোপ বালকং বন্দে ॥

২। নিতাং নর নবনীতং কেন চ পীতং পদ্মঃ ক্রমৈ মুৰলী।

ইতি সমুদীৰ্ঘ্য লুষ্ঠন্ত ভূমৌ বালং নমামি গোপালম্ ॥

নাটখনৰ কাহিনী হ'ল এদিন কৃষ্ণই নিজৰ ঘৰতে মাকৰ অনু-পস্থিতিত “ক্ষীৰ জৱণ চুৰি কৰি খাবল”। এনেতে যশোদা উপনীত হোৱা দেখি তেওঁ “ভয়ে জননীক ভাঙিতে যৈচে কপট কয় কান্দিতে লাগল”। তেওঁ কান্দি কান্দি কবলৈ ধৰিলে ‘কেবানিয়া খাইলে মোৰ এনৰ জৱণি। ঘন ক্ষীৰ থৈয়াছিলো তাৰে গেল খায়। এথায়ে আছিল বাংশী কেবা নিল তাৰে’ ইত্যাদি। তেওঁৰ উক্ত একেলগে সিদ্ধ তিনিটা প্ৰমাদৰ গোচৰ গুনি “যশোদা পুত্ৰ স্নেহে নানাবিধ কাকুতি কৰিয়ে যৈছে শান্ত কৰি’ত লাগল”। যশোদাই কৃষ্ণক বজ্জিন দি শান্ত কৰিলে আৰু তন পান কৰাই নতুনকৈ মখা আৰু ভগৱৎ পূজা বৰিবলৈ থোৱা মাখনকে এবাৰ নোৱাৰি খাবলৈ দিলে। কৃষ্ণই তাকে খাই তৃপ্তি লাভ কৰিলে আৰু ভয়ৰ পৰা মোচন পালে। এয়ে নাটৰ কাহিনী। নাটখনত কৰণ, আৰু প্ৰধান ভাৱে ভক্তি বসব সমবেশ আছে।

নাটখনত পাত্ৰ পাত্ৰী দুগৰাকী মাত্ৰ – কৃষ্ণ আৰু যশোদা। কৃষ্ণক নাটখনত এগৰাকী চতুৰ বুদ্ধিক হিচাবে দেখা পোৱা যায়। তেওঁ নিজৰ ঘৰতে পাখীৰ চুৰ কৰি খাই মাকৰ ভয়ত “ছুমি লুটিয়া কান্দে গোপীনাথ ভাঙিতে মাৱেৰে”। তেওঁ এনেকুৱা উপস্থিত বুদ্ধিপৰায়ণ ব্যক্তি যে লগে লগে তিনিটা প্ৰমাদৰ কথা মাকৰ আগত নিবেদন কৰে। তিনিটা প্ৰমাদ হ'ল নতুনকৈ খোজা জৱণ কোনোবাই খোৱা, ঘনক্ষীৰ খাই যোৱা আৰু নিজৰ বাঁহীটো কোনোবাই লৈ যোৱা। তেওঁৰ বুদ্ধি খাটিল। নিজৰ মাকে তেওঁৰ টেঙৰালি ধৰিব নোৱাৰিলে। তেওঁৰ সংঘটিত তিনিটা প্ৰমাদৰ পৰিণতিত ভগৱৎ পূজালৈ সাঁচি থোৱা স্মৃষ্টি মাখন পেট ভৰাই খাবলৈ পালে। ভগৱান কৃষ্ণই আমাক এনেকৈ উপস্থিত বুদ্ধি হ'বলৈ শিকাইছে; কিন্তু লোকৰ চুৰ কৰি খাবলৈ শিকোৱা নাই। এই নাটৰ আদৰ্শ হ'ল “ঐচন কৃষ্ণক মহিমা ইহা জানি কৃষ্ণক মনে ধৰিলে নিৰন্তৰে হৰি বোল হৰি বোল”।

যশোদাক আমি ইয়াত পুত্ৰ বৎসল পৰায়ণ এগৰাকী স্নেহময়ী মাতৃ হিচাবে দেখা পাওঁহক। তেওঁ কৃষ্ণৰ চাতুৰ্য্য ধৰিব পৰা নাই। কৃষ্ণৰ

তিনিটা প্ৰমাদৰ সন্দৰ্ভত নানা প্ৰলোভন দি কৃষ্ণক বুজাবলৈ চেষ্টা কৰিছে। তেওঁৰ স্নেহবাক্য “গোপাল শুনৰে বাপ ৰোষ কৰ দূৰ। তোমাৰ পান্থৰ বানাই লও” বাপৰ ঠাকুৰ” গীতটি মন কৰিবলগীয়া। আজিকালিও সাধাৰণতে বালকৰ ৰোহ ভাঙিবলৈ বহুতো প্ৰলোভন বহুতো কাণ্ড কৰিব লগীয়া হয়। এইবোৰ সাধাৰণ ঘটনা। যশোদা আৰু কৃষ্ণৰ মাজৰ কথোপ-কথন, চতুৰালি, প্ৰলোভন, ৰোহ ডঙা কাৰ্য্যই দৰাচলতে এখন গাঁৱলীয়া চিত্ৰকে ডাঙি ধৰা হৈছে। নাট্যকাৰ গৰাকীৰ নাট্য প্ৰতিভা প্ৰশংসনীয়।

(ঘ—৩৫) - ভোজন বিহাৰ নাট :-

মাধৱদেৱৰ “ভোজন বিহাৰ নাট”খনো বাকীবোৰ নাটৰে অন্তৰ্গত। নাটখনত গোবৰ্দ্ধক কৃষ্ণৰ লীলা বিষয় সম্বিষ্টিত আছে। গীতৰ সংখ্যা দুটা, কিন্তু ছপা পুথিৰ মতে তিনিটা। বাগৰ সংখ্যা দুটা যেনে সিন্ধুৰা, বসন্ত। কিন্তু ছপা পুথিৰ মতে বাগ তিনিটা যেনে সিন্ধুৰা, বসন্ত আৰু শ্ৰী। তালৰ সংখ্যা দুখন - পৰিতাল আৰু যতি। ভট্টীয়া আছে। ছপা পুথিত শ্লোক সংখ্যা পাঁচটা। নাটখনত অবাসুৰ বধ আৰু ব্ৰহ্মমোহন এই দুটা কাহিনীও কোনো কোনো ছপা পুথিত সংযুক্ত কৰা আছে। দৰাচলতে ই স্বতন্ত্ৰ নাট হ'ব লাগে। সাঁচী পতীয়া (সত্তৰ) পুথিত ই স্বতন্ত্ৰ নাট হিচাবে আছে। এতেকে এই প্ৰসঙ্গত ইয়াক স্বতন্ত্ৰ নাট হিচাবেহে দেখুওৱা হ'ব।

ভোজন বিহাৰ নাটখনৰ কাহিনীটো দশম স্কন্ধ ভাগৱতৰ ভ্ৰমোদশ অধ্যায়ৰ পৰা গ্ৰহণ কৰা হৈছে। অবাসুৰ বধৰ পিচাত ভোজন বিহাৰ আৰু তাৰ পিচতে ব্ৰহ্মমোহন কাহিনীটো আছে (অৱশ্যে অবাসুৰ বধ এবাদশ অধ্য-য়তহে আছে)। এতেকে এতিয়া আমি ভোজন বিহাৰ খণ্ডটোহে ইয়াত গ্ৰহণ কৰাৰ আৱশ্যক।

নাটৰ কাহিনীটো এনেধৰণৰ-এদিনাখন কৃষ্ণই গোপ বালকৰ সৈতে গৈ বৃন্দাবনৰ সুকোমল বালি পাই গোবাচৰুৰ জল পান কৰাই তেওঁলোক পৰম ক্ষুধাতুৰ হৈ দধি ভাত ভোজন কৰিবলৈ ধৰে। এনেতে শ্ৰীকৃষ্ণক বিচাৰি দেৱধি নাৰদ আহি তাতে উপস্থিত হৈ কৃষ্ণ গুণ বন্ধানেহি আৰু খাদ্য সত্তাৰ আগত জৈ বহি হুলস্থূল কৰি খাই থকা বালক সকলৰ পাতৰ পৰা অন্ন প্ৰসাদ গ্ৰহণ কৰি কৃতকৃত্য মানি তেওঁ প্ৰস্থান কৰে। সন্ধানতে নাট সমাপ্ত হয়। ছপা পুথিত অতিৰিক্ত স্বাবে আছে এনেকৈ নাৰদৰ প্ৰস্থানৰ পিচত বালক সকলৰ গোবৎস বহুদূৰ স্থানলৈ যোৱাত তেওঁলোকে ভোজন প্ৰাপ্ত এৰি গোবৎস বিচাৰি যোৱাৰ অভিযোগ কৰে। কিন্তু কৃষ্ণই তেওঁলোকক বাধা দি নিজেই গোবৎস

বিচাৰিবলৈ যায়। ইপিনে ব্ৰহ্মাই পৰীক্ষা কৰিবৰ কাৰণে গোবৎস সকল চুৰ কৰি নিয়ে। কৃষ্ণই গোবৎস বিচাৰি নাপাই চিহ্নিত হয় আৰু ব্ৰহ্মাই নিয়া বুলি অবগত হয়। সিমানতে নাটৰ কথা শেষ।

মূল ভাগৱতৰ লগত নাটৰ কাহিনীটো কিঞ্চিৎ অমিল পৰিলক্ষিত হয়। নাটত নাৰদৰ আগমন আৰু বালক সকলৰ পৰা উচ্ছ্ৰষ্ট খাদ্য গ্ৰহণ অংশটো মূল ভাগৱতত পাবলৈ নাই। বাকীখিনি নাটৰ কথা ভাগৱতৰ লগত একে। মাধৱদেৱ মহাপুৰুষে এই অংশটি কাল্পনিক ৰূপে চিত্ৰিত কৰিছে ভক্তি ৰস প্ৰাৰম্ভৰ হেতু। নাৰদৰ প্ৰস্থানৰ পিচত নাটকো পৰিসমাপ্ত হোৱা উচিত। কাৰণ ছপা পুথিত ব্ৰহ্মাই চুৰ কৰি নিয়া গোবৎস সকল বিচাৰি নাপাই কৃষ্ণ চিহ্নিত হোৱা দেখা গৈছে, কিন্তু ব্ৰহ্ম মোহন হোৱা নাই। অৱশ্যে দুই এখন ছপা পুথিত ব্ৰহ্মমোহনো আছে। ৰচনা কৌশলত বা ৰচনাখিনিত নিপুণ হাত বহা নাই কাৰণে মাধৱদেৱৰ সৃষ্ট নহয় বুলি কবলৈ খল আছে। নাটবোৰ সত্ত্বে সংৰক্ষিত হৈ আছিল। অঘাসুৰ বধ আৰু ব্ৰহ্মমোহন অংশ দুটা ভোজন বিহাৰ নাটত নথকাত অসম্পূৰ্ণ হোৱা যেন দেখি বোধ হয় পিচৰ সন্ধানিকাৰ সকলে তাত নিজে ৰচনা কৰি সংযোগ কৰিছিল। এনে অনুমানো নিশ্চয় কৰিব পাৰি। গোবৎস বিচাৰি নাপাই কৃষ্ণই চিহ্নিত হৈ থকা অৱস্থাত “ভোজ ভোজনে আজুৰবি পৰমাদ ভেল” গীতটি মহাপুৰুষ গৰাকীৰে ৰচিত হলেও ইয়াক নাটত নিদি বৰগীতৰ মাজত আবদ্ধ কৰি ৰখাই শ্ৰেয়ঃ।

নাটখনত কৃষ্ণ গোপালক হিচাবে আৰু বয়সত নিচেই সৰু (৫/৬ বছৰীয়া) হলেও সকলো বালকৰ মাজত প্ৰধান হিচাবে ঠাই পাইছে। তেওঁ নাটত—

ৰূপে কোটি কাম- জিনি বহ ৰসে

খেলান খেলই ৰজে ॥

যাক ব্ৰহ্মজানী ব্ৰহ্ম বুলি ডাকে

বোলয় পৰম দেৱ।

মায়্যা বিমোহিত বোলে নন্দসুত

ব্ৰহ্মা কৰে যাক সেৱ ॥

অনেক জনমে যোগেশ্বৰো যাক

নপারে পদধুসাক।

গো বৎস, বালক ব্ৰহ্মক কৃষ্ণই “সকল যন্ত ভাগ, ভোজন কৰত
যোহি, তাসুকৰ ফলদানা। সেই মহেশ্বৰ, ভোজন কৰত বনে, ওহি

নিগম পৰমানা”। নাটখনত গ্ৰীদামাদি বালক সকলক কৃষ্ণ মুখা-
পেক্ষী বা কৃষ্ণৰ ওপৰতে সৰ্ব্ব ভাৰসা ৰাখি আগবাঢ়ি যোৱা দেখা গৈছে।
নাটত নাৰদক আমি ভক্তি বস বৰ্দ্ধক আৰু বালকৰ পাতৰ উচ্ছিন্নতা
ভোজন কৰি তেওঁতকৈয়ো যে বালক সকল অধিক পবিত্ৰ আৰু ভক্ত,
সেই কথাৰ প্ৰমাণ কৰি দেখুৱাইছে। ইয়াৰ দ্বাৰাই ভক্ত বালকৰ মহিমা
উৎকৰ্ষতা বেছি হৈছে। তেওঁ কৃষ্ণক জাতিখন বৈকুণ্ঠত বিচাৰি নাপাই বৃন্দা-
বনলৈ বিচাৰি আহি যমুনাৰ তীৰত “তোহাৰি পাদচিহ্ন ভেট পাবলো।
তোহাৰি চৰণক দাসক দাস কল্প হামাক ভক্তি দান দেহ” বুলি কোৱাতা
যমুনা বা বৃন্দাবনৰ পবিত্ৰতা বৈকুণ্ঠতকৈয়ো অধিক আৰু কৃষ্ণৰ মহিমা
তথা জগতৰ নায়ক হিচাবে প্ৰতিপন্ন হৈছে। মুঠতে ভক্তি বসৰ প্ৰাবল্যত
নাটখনত ভালক দেখা পোৱা যায়।

নাটখনত থকা পাঁচটা শ্লোকৰ ভিতৰত এটা শ্লোক (বিপ্ৰং বেণং
জঠৰ পটয়ো শৃঙ্গ বেত্ৰেচ কক্ষে— ১০/১৩/১১) ভাগৱতৰ দশম স্কন্ধৰ চতুৰ্দশ
অধ্যায়ৰ একাদশ সংখ্যক শ্লোক। বাকী কেইটা ক’ৰ পৰা সংগ্ৰহ কৰা
হৈছে ধৰা টান।

(ঘ-৩৬) — ভূষণ হেৰোৱা নাট :—

মাধৱদেৱৰ ভূষণ হেৰোৱা নাটখনৰ গীতৰ সংখ্যা পাঁচটা, ৰাগৰ
সংখ্যা পাঁচটা, যেনে ডাটিয়ালী, শ্ৰী, গৌৰী, আশে ৱাৰী, ধনশ্ৰী, তালৰ সংখ্যা
দুখন যেনে এতালি আৰু পৰতাল, শ্লোক আৰু ভট্টিমা নাই। নাটখনৰ কাহিনী
ভাগৱতৰ নহয়। বোধহয় কোনো এটি শ্লোকৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি নাট্যকাৰ
গৰাকীয়ে নিজৰো কাল্পনিক বহণ সানি নাটখনৰ কলেৱৰটো সাজিছে।

নাটৰ কাহিনীটো এনেকৈ— এদিনাখন কৃষ্ণই পিন্ধি থকা আ-অলঙ্কা-
ৰৰে সৈতে কিবা কাৰণত নিজৰ মাকে মাৰে বুলি কদম্ব বৃক্ষৰ তলত মনে
মনে গুই আছে। এনেতে পানী আনিবলৈ গৈ ৰাধা পেপীয়ে অলঙ্কাৰৰে
সৈতে কৃষ্ণক গুই থকা দেখি কো নাবাই অলঙ্কাৰৰে চুৰ কৰি নিব বুলি
ভাবি সকলো সম্পদ খুলি লুকাই ৰাখি কৃষ্ণক জগালে আৰু অলঙ্কাৰবোৰ
কি হল সুখিলে। কৃষ্ণ নিমাত হল। ইতিমধ্যে ৰাধাই সৰলোথিনি অলঙ্কাৰ
যশোদাৰ হাতত সোধাই দি কাহিনীটো প্ৰকাশ কৰে। ইপিনে ক্ষতক পিচত
কৃষ্ণ আহি যশোদাৰ আগত ৰাধাই তেওঁৰ অলঙ্কাৰখিনি চুৰ কৰি নিলে
বুলি কয়। ৰাধা আৰু কৃষ্ণৰ মাজত তৰ্কাতৰ্কি হয়। শেষত কৃষ্ণই জল্প-
জাত কৰে আৰু যশোদাই ৰাধাক বিকৰ্ণনা কৰি খেদি পঠায়। এয়ে নাটৰ
কাহিনী।

নাটখনত আমি তিনি গৰাকী পাত্ৰ-পাত্ৰী দেখা পাওঁ। তেওঁলোক হ'ল কৃষ্ণ, যশোদা আৰু ৰাধা। নাটত ৰাধাৰ স্থান থকাৰ কাৰণে বহুতে মাধৱদেৱৰ ৰচনা নহয় বুলি এই নাটখনক গুৰুত্বেশ্বৰী কৰিব খোজে। মাধৱদেৱ বাৎসল্যপ্ৰেমী ভক্ত মহাপুৰুষ বা শিশু কৃষ্ণৰ প্ৰতি অগাধ প্ৰেম থকাৰ কাৰণে তেৰাৰ নাটবোৰ শিশুসুলভ বুলি কোৱা হয়। ভূষণ হেৰোৱা নাটখনো শিশু সুলভেই। কিন্তু ৰাধা নামটো থকাৰে ই হুগাৰ পাত্ৰ হৈছে। আমি দুটা কাৰণত এই নাটখন মাধৱদেৱৰ ৰচনা বুলি কব খোজা হৈছে। প্ৰথমটো হ'ল নাটখনত থকা পাঁচোটা গীত মাধৱদেৱ ৰচিত বৰগীতত বিদ্যমান। তেৰাৰ ৰচিত বনোহোৱা হলে গীতখিনি বৰগীতত কেতিয়াও স্থান নাপালেহঁতেন। দ্বিতীয়তে নাটখনত ৰাধাৰ নাম থাকিলেও তাত ৰাধাৰ প্ৰধানাঙ্গা থকা দেখা নাযায়। ৰাধা হ'ল কৃষ্ণলীলা বিকাশৰ এটি আহিলাহে। যশোদাই “অন্নে দাসীক দাসী ধাঙি গোৱাৰী” বুলি ৰাধাক যিখিনি বিকৰ্থনা বা গালি পাৰিছে তাৰ দ্বাৰাই ৰাধাৰ সন্মানত আঘাত হৈছে। যশোদাৰ সংলাপত ৰাধা এগৰাকী দাসীৰো দাসী হিচাবেহে পৰিগণিতা হৈছে। এতেক ৰাধাকে লৈ নাটখনত সন্দেহ বা বিতৰ্কৰ অৱতাৰণা নকৰাই ভাল। ৰাধাৰ নাম থাকিলেই নেই ঠাইখন বা কিশাপখন অঙচি নহয়। মহাপুৰুষৰ একশৰণ নামধৰ্ম্মত এজন পৰম পুৰুষৰ বাদে আনক প্ৰধান্য বা স্থান দিয়া নহয়। মহাপুৰুষ গৰাকীয়ে কৃষ্ণক প্ৰধান্য স্থাপনৰ কাৰণেই ৰাধা নামটোৰ অৱতাৰণা কৰিছে। কৃষ্ণৰ মহিমা প্ৰকাশ এনেয় ওপৰে ওপৰে নহয়গৈ। তাৰ কাৰণ কিছুমান আহিলাৰ প্ৰয়োজন হয়।

নাটখনত শ্ৰীকৃষ্ণক এজন চতুৰ আৰু সুবিধাবাদী বালক হিচাবে দেখা পাওঁহক। মাকৰ তাড়নাৰ ভয়ত কৃষ্ণৰ তলত গুই থাকোতে ৰাধাই তেওঁৰ অলঙ্কাৰ সমূহ “চোঞ্চা মাৰি” নিব বুলি অনুভব কৰি সকলো সোলোকাই যশোদাৰ হাতত সোধাই দি ভালেই কৰিছিল। কিন্তু “গেলাতে টেঙা দিয়াৰ” ভয়ত মাকৰ আগত মিচা মাতি ৰাধাই সকলোবোৰ চুৰ কৰি আনিছে বুলি কোৱাত তেওঁক মিথ্যাবাদী আৰু সুবিধাবাদী হিচাবে আখ্যা দিব পাৰি। আকৌ এগৰাকী গোপীয়ে মিঠাই বুলি কিবা এটি নিচা লগা বস্তু দিয়াত সেইটো খাই তেওঁৰ “শিৰ ফিৰাবত, নয়ন দুলাবত, যেনে যেনে আৱন্ত হামি”। জ্ঞান বিৰহিত, হোই কন্দৰ তলে, একা শুভাৱলো জাৰি” বুলি চতুৰ কথা কৈছে। এইখিনি কথা যশোদাৰ বিশ্বাসযোগ্য হ'বৰ কাৰণে কোৱা হৈছে। ৰাধাৰ লগত কথাৰ কটাকটি লাগি ৰাধাৰ পৰাজয় আৰু কৃষ্ণৰ বিজয় হোৱাত তেওঁ চতুৰালি, কথা চহকী বালক হিচাবে পৰিচিত হৈছে।

এনেকুৱা কিছুমান সময়ত উপস্থিত বুদ্ধি আৰু সুবিধা গ্ৰহণ কৰাৰ ভাৱ নাথাকিলেও বিপদ আছে।

যশোদা বুদ্ধিমতী আৰু চতুৰা নহয়। কৃষ্ণৰ চতুৰালি কথাত তেওঁ ভোঁল গল। বাধা আৰু কৃষ্ণৰ মাজৰ তৰ্কাতকিখিনি তেওঁ নীৰবে শুনি থাকি তেওঁ শেষত যিটো বায় বান্ধি দিলে, সেইটো এক পক্ষীয় হ'ল। তেওঁ “কৃষ্ণক বিনয় বাণী শুনি যশোদা স্নেহ বসে আকুল ভেল। বাধাক গাৰি দিয়ে খেদল”। সাধাৰণতে মাকে নিজৰ ঘৰত নিজৰ পুত্ৰকক দোষ পালে পিঠিত মাধমাৰো সোধায়। কিন্তু পৰৰ লোকে দোষ খবিলে, মৰিয়ালে বেজাৰ পায় আৰু কাজিয়া কৰে। এইটো গৃহস্থ লোকৰ স্বভাৱতে হোৱা কথা। যশোদাৰ ক্ষেত্ৰতো তেনেকুৱাই হৈছে।

নাটৰ মতে বাধা এগৰাকী যশোদাৰ তৃতীয়া দাসী-বান্ধি সেৱিকা মহিলা। তেওঁৰ প্ৰাধান্য ইয়াত থকা দেখা নাযায়। তেওঁ কৃষ্ণৰ দোষ খুচৰি দি হাতৰ কটাৰীয়েই হাত কাটিলে। কৃষ্ণৰ লগত হোৱা তৰ্ক যুদ্ধত তেওঁৰ পৰাজয় মন কৰিবলগীয়া। এগৰাকী গাভৰু মহিলাই সামান্য এটি বালকৰ লগত কথাৰ তৰ্কাতৰ্কিত পৰাজয় হৈ শেনটো হৈ আহি ফেচাটো হৈ উলটি যোৱাটো লাজৰ কথা। তেওঁ চুৰুণী নাছিল, কিন্তু ওলোটা হৈ তেওঁহে জুৰুটাবাত কোৱাতো হল আৰু দিন ডাকু হিচাবে অপৰাধ পালে। যশোদাই তেওঁক “ছিঃ তোহাৰি মুখে চাৰ পৰোক” বুলি কোৱাৰ কাৰণে বাধা এগৰাকী সামান্য মহিলা হিচাবে চিত্ৰিত হৈছে।

নাটখনত চোৰ চাতুৰী বস খেলা বা ভুক্তি আনন্দ বস খেলা প্ৰধান ভাৱে থাকি হাস্য বসকো ভুমুকি মাৰিবলৈ সুবিধা দিছে। কৃষ্ণৰ চতুৰ কথাখিনিত হাস্যৰ উদ্ৰেক হয়। নাটখনৰ শেষত নাট্যকাৰ গৰাকীয়ে কৈছে “জাহে সামাজিক লোক! পেখু পেখু, শ্ৰীকৃষ্ণ ঐচন ভুক্তক আনন্দ দিয়ে সৰ্ব্বথা” বহল। ইহা জানি কৃষ্ণ পাদ পদ্ম হৃদয়ে ধৰিয়ে হৰিবোল হৰিবোল”।

(ঘ-৩৭) কোটোৰা খেলা নাট :-

কোটোৰা খেলা নাটখন (বাস বুৰুণ্ড) মাধৱদেৱৰ ছখন নাটৰ অন্তৰ্গত বুলি ইয়াত খৰি লোৱা নাই। বাৰছোৱা নাটৰ বাহিৰ হ'লেও ইয়াক মহাপুৰুষৰ বচনা বুলি ঠাৱৰ কৰা হৈছে। বাধাৰ নাম থাকিলেও ইয়াত তেওঁৰ মহিমা অভূদয় হোৱা নাই। সাধাৰণ গোপ বালকৰ হাতত গোপী-সকলৰ সৈতে তেওঁ অপদণ্ট হৈছে। বাধ্যত পৰি কৃষ্ণক লৱণ দিম বুলি কোৱাত কোনোমতে তেওঁলোক বন্ধা পৰে আৰু কৃষ্ণই কোটোৰা খেলা পাতি

নৃত্য কৰে। নাটখনত কৃষ্ণৰ বাল্যকীড়াৰ যোগেদি আৰু ৰাধা প্ৰমুখ্যে গোপীসকলৰ যোগেদি তেওঁৰ মহিমা তথা ভক্তিৰস ফুটি ওলাইছে। নাটখনত কৃষ্ণৰ অৰাইচমাত বা কৃষ্ণ সমন্বিতে গোপ বাহকসকলৰ মুখত সাধাৰণ গাঁৱলীয়া মানুহৰ নিচিনাকৈ কুৎচিৎ বাক্য প্ৰকাশ পালেও যাৰ লগত যেনেকুৱা ব্যৱহাৰ কৰিলে ভাল হয় তাকেই কৰা হৈছে। নাটত থকা “কি সোধ তোৰ মায়ের পৈ” বাক্যটি সাধাৰণ ল’ৰাৰ মুখৰ বাক্য। বয়স আৰু শ্ৰেণী বিশেষে মানুহৰ বাক্য প্ৰকাশ আৰু ব্যৱহাৰ আদি থকাতে স্বাভাৱিক। নাটখনিতো তেনেকৈয়ে প্ৰয়োগ কৰা হৈছে। এতেকে নাটখনৰ ৰচনাৰ ক্ষেত্ৰত থকা সন্দেহ আঁতৰ কৰা ভাল।

নাটখনত গীতৰ সংখ্যা চাৰিটা, ৰাগৰ সংখ্যাও চাৰিটা যেনে শ্ৰী, ভাটিয়ালী, বৰাডি কানড়া। তালৰ সংখ্যা তিনিখন — এতালি, পৰিতাল আৰু ৰূপক। ভট্টিমা নাই। শ্লোকো নাই। ছপা পুথিত ভট্টিমা এটি আৰু প্ৰথম আৰু অপচ শ্লোক দুটি পোৱা যায়। বিচাৰ কৰিলে তাত নিতান্ত সন্দেহ থকা যেন লাগে। সন্ন্যাসী পক্ষৰ পৰা সেইখিনি আমি গ্ৰহণ কৰিব পৰা নহয়।

নাটখনৰ কাহিনী এনেদৰে আছে। বৃন্দাবনত কৃষ্ণ প্ৰমুখ্যে গোপবালক সকলে খেলা কৰি আছে। এনেতে ৰাধা সমন্বিতে গোপীসকলে দধি দংশ লৱণৰ পোহাৰ লৈ ঘাওঁতে বাধাপ্ৰাপ্ত হৈ পোহাৰৰ বস্তু কোনে ল’ব বুলি ডাক দিয়াত বালক সকলে আমি ল’ম বুলি কলে। বাহক সকলে বজৰ কাৰ কৰি পোহাৰ নমাবলৈ যত্ন কৰে। গোপীসকলে বালকৰ নাম, জাতি সুখি লৈ পোহাৰৰ বস্তু দিবলৈ অস্বীকাৰ কৰে আৰু যমুনা ঘাটেদি পাৰ হবলৈ যায়। বালকৰ ল’ৰা বাধাপ্ৰাপ্ত হৈ পুনৰ তেওঁলোক মথুৰা ঘাটেদি পাৰ হবলৈ যত্ন কৰোঁতে বালক সকলে আগভেটি ধৰে আৰু এইটো কানাই চকি বুলি দাবী কৰে। গোপীসকলে অন্য উপায় নেনেখি “জবৰা বাপ” নামৰ এজন গোৱালৰ নাম স্মৰণ কৰে। জবৰা বাপে বালক সকলৰ প্ৰতি “হল হলি কৰিয়ে ধাৱল”। বালক সকলে তেওঁক “গলে বস্ত্ৰ দিয়া বিঙটি কৰি ঘসাবল” আৰু “মহাচাট পাই জবৰা বাপ বেগে পলাবল”। গোপীসকলৰ অন্য উপায় নোহোৱা হ’ল। তেওঁলোকে বাধ্যত পৰি নৃত্যৰ বিনিময়ত লৱণ দিবলৈ স্বীকাৰ কৰে। তেতিয়া কৃষ্ণই বালক সকলৰ সৈতে কোটোৰা খেল পাতে। এয়ে খলমূল কাহিনী।

ইয়াত পান্ন-পান্নী হিচাবে কৃষ্ণ, বালকসকল, ৰাধা সহিত গোপীসকল আৰু জবৰা বাপ। পান্ন-পান্নীৰ বিচাৰ কৰিব লগা নাই। আগৰ

নাট্যকথনৰ পাত্ৰ বিচাৰ ইয়াতো খাটে। ইয়াৰ “জবৰা বাপ” এজন বহুত বুলি ক’ব পাৰি। নাটখনৰ কাহিনী ভাগৱতৰ নহয়। নাট্যকাৰৰ ইয়াত কাল্পনিক চিত্ৰ আছে।

(ঘ-৩৮) বাস কুমুৰা নাট :—

বাস কুমুৰা নাটখন “বাৰচোৱা নাট”ৰ বাহিৰ বুলি কোৱা হৈছে। এইখনিও মাধৱদেৱে ৰচনা। পৰবৰ্তী কালৰ সন্ত বৈষ্ণৱসকলে ইয়াক বাৰচোৱা নাটৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰা নাই। সেই কাৰণে ই পিচ পৰি থাকে। বহুতে এই নাটখনত বাধা কৃষ্ণৰ মিলন প্ৰসঙ্গ উত্থাপিত হোৱাত মাধৱ পুৰুষৰ ৰচিত নহয় বুলি ক’ব খোজে। কিন্তু অশ্লীলৰ প্ৰবেশ কৰি চোৱা হৈছে যে নাটখনত কৃষ্ণৰ মহিমা প্ৰকাশৰ কাৰণে বাধা এগৰাকী আহিলাহে। তেওঁৰ মহিমা বিকশিত হোৱা নাই, উৎকৰ্ষ হোৱা নাই আৰু বাধা কৃষ্ণৰ শূগল মূৰ্তিৰ উপাসনাৰ কথা নাই। নাটত “দেখু জগত শুক কানু আৱত” বুলি কৃষ্ণ জগতৰ শুক হিচাবে চিহ্নিত হৈছে; কিন্তু তেওঁৰ “সঙ্গে সুন্দৰী ৰাখে ৰঙ্গে মিলৱত” হলেও তেওঁ কৃষ্ণতকৈ অপ্ৰধানা হিচাবে গণ্য হৈছে। কৃষ্ণৰ জগত হৈ তেওঁৰ প্ৰবেশ হৈছে। বাধাৰ মুখত কৃষ্ণৰ মহিমা বিকশিত হৈছে এনেক ‘হে পৰমেশ্বৰ! তোহাৰি চৰণক আশু হামো কৰষোৰি মাগো ...। পৰম সুকোমল তোহাৰি চৰণ পল্লৱ ভূৱন দুৰ্লভ। হামাৰ স্তন শূগলে যোহি বাধি বাঢ়য়, তাহেক ওহি চৰণে দূৰ কৰহ। জানি তোহাৰি দাসী ভেলো, হামাক ওহি বাঞ্চা বঞ্চনা কৰবি নাহি”। কৃষ্ণই ক’লে

সুন্দৰী ৰাখে বাত বুজলোহঁ। ত্ৰেৰা।

কোটি ব্ৰহ্মান্ত পালক হামো দেৱা

কাক্কে বগাবলি মেৰা ॥

সবগোপ কামিনী তেজি সুন্দৰী ৰাখে

সঙ্গ ৰত্নালো তোই।

সবকহোখিক মৌভাগিনী মানিয়ে

মান গোবাবলি মোই ॥

কৃষ্ণৰ এই উক্তিত ৰাধাই পুনৰ কৈছে—

যাদৱ হৈ কৈচন ৰাত বেগাৰি।

সকল নিগমে ভেৰি অন্ত নপাৱত

হামো পামৰি গোপনাৰী ॥

তোহো পৰমশুক নিখিল ভূবন পতি

মানুষ ভাৱ তোহাৰি।

চতুৰ বয়ন তেৰি মায়া বিমোহিত

জানে নাহি যোগ বিচাৰি ॥

তেৰা ঐচন

ভাৱ নজানিয়ে

কয়তো গৰব নাথ তোই ॥

ৰাধাই পুনৰ কৈছে “তোহাৰি ঐচন অচিন্ত্য প্ৰভাৱ । মানুহ ভাৱ পেখিয়ে হামো মোহিত হেলো, কান্ধে বগাবলো, পৰম অপৰাধ আচৰলো । হে নাথ ! ওহি অপৰাধ মৰম স্বামী, তোহাক চৰণে লাগো, আৰ্হেৰ পাতি কৰ যোৰি মাগো, তোহাৰি অধৰ মধুপান কৰাই হামাক ৰক্ষা কৰহ । হামো তোহাৰি চৰণক নিজ দাসী ভেলো, হামাক চাড়াৰি নাহি” ইত্যাদি ।

কৃষ্ণ আৰু ৰাধাৰ মাজৰ এনেকুৱা উক্তি প্ৰত্যুজ্জ্বলিত চালে বুজা যায় যে উক্ত নাটখনত ৰাধাৰ উৎকৰ্ষতা মুঠেই নাই । কৃষ্ণৰ ওচৰত তেওঁৰ যিখিনি বিনম্ৰ কাতৰ বাক্য, তাৰ পৰা কৃষ্ণৰ প্ৰাধান্য প্ৰতিষ্ঠা হৈছে । ৰাধাৰ “হামো পামৰি গোপনাৰী,” তোহাৰি চৰণদাসী ভেলো” ইত্যাদি উক্তিবোৰে ৰাধাক অপকৰ্ষ কৰিছে অৰ্থাৎ তেওঁৰ মৰ্য্যদা ক্ষুণ্ণ হৈছে, কৃষ্ণা উজ্জল উৎকৰ্ষ সাধিত হৈছে । এতেকে কৃষ্ণ নামৰ মহিমা বিকাশৰ কাৰণে ৰাধা এগৰাকী শ্ৰেষ্ঠ আহিলা আৰু নাটখনত ৰাধাৰ উপস্থাপন প্ৰয়োজন আছে । মহাপুৰুষ মাধৱদেৱৰ ভক্তি ৰস প্ৰচাৰৰ কাৰণে এনেকুৱা নাট্য কৌশল প্ৰশংসনীয় ।

বহুতৰ মতে ৰাস বামুনা নাটখনৰ কাহিনী ভাগৱতৰ । কৃষ্ণৰ ৰাস লীলাৰ লগত ইয়াৰ সম্পৰ্ক আছে ইত্যাদি ইত্যাদি । কিন্তু আমি দেখা পাইছো ৰাসলীলা বা কেলি গোপালৰ লগত ইয়াক মুঠেই সম্পৰ্ক ঘটাৰ যোৱাৰি । যি বেইটো কাৰণত সম্পৰ্ক নঘটে, তাৰ গোটাচেৰেক উদাহৰণ দিয়া হ’ল --

(১) মূল ভাগৱতত মাক কেলিগোপাল নাটত ৰাধাৰ নাম নাই । এতেকে এই নাটখনিত ৰাধাৰ কথা আছে ।

(২) ভাগৱতৰ ৰাসলীলাত যি গৰাকী গোপীয়ে কৃষ্ণৰ কোলাত উঠি ভ্ৰমিছিল, তেওঁৰ অহঙ্কাৰ দৃষ্টে চৰিছিল । তেওঁ পুনৰ কান্ধত উঠিবলৈ চেষ্টা কৰোঁতে কৃষ্ণ অন্তৰ্ধান হৈছে । কান্ধত উঠি ফুৰাৰ কাৰণে ক্ৰমা খুজিবলৈ সমস্ত সুবিধা নাপাইছিল ।

(৩) কৃষ্ণ অন্তৰ্ধান হোৱাৰ পিচত গোপী গৰাকীয়ে কৃষ্ণই তেওঁক কোলাত লৈ ফুৰোৱাৰ বাবে আৰু কান্ধত উঠিবলৈ যোৱাৰ বাবে দোষ সম্পৰ্কীয় কোনো কথা ঘূৰাফুৰেও উল্লেখ কৰা নাই । এই নাটখনত অপৰাধ স্বাৰ্জনৰ কাৰণে ক্ৰমা খোজা হৈছে ।

- (৭) গোপী গৰাকীয়ে কৃষ্ণৰ কোলাত উঠাৰ বাবে আৰু কান্ধিত উঠিবলৈ যোৱাৰ বাবে কৃষ্ণই কোনো অপমান বোধ কৰা কথা ভাগৱতত নাই। নাটখনিত “কান্ধে বগৱন্তি মেৰা” বুলি অপমানিত হোৱা কথা সূচিত হৈছে।
- (৫) ভাগৱতৰ মতে “গোপীক লৈয়াত কোনে আনগাই তুলি” হৈ; কিন্তু এই নাটখনিত কান্ধত উঠাতোৱেই প্ৰতিপন্ন হৈছে।

পূৰ্বোক্ত উদাহৰণৰ পৰা বুজিব পৰা হয় যে ভাগৱতৰ হাস্যলীন লগত ইয়াৰ সম্পৰ্ক নাই। হয়তো কোনো পুৰাণ বা উপপুৰাণৰ পৰা ছাঁ লৈ নিজৰ ভক্তি মিশ্ৰিত কান্ধনিক চিত্ৰ এখনিৰে নাটখনি পূৰ্ণাঙ্গ কৰা হৈছে। এনেকৈয়ে আমি এই নাটখনৰ ওপৰত দৃষ্টিপাত কৰিব পাৰে হৈক।

নাটখনৰ কাহিনীটো হল—বাধাই অতি বিনয় সহ পাৰে কৃষ্ণৰ সঙ্গসুখ বিচাৰে। কৃষ্ণই তেওঁৰ কান্ধত বগোৱাত আক্ৰমণ কৰাত বাধাই ক্ষমা খোজে আৰু কৃষ্ণই প্ৰসন্ন হৈ বাধাৰ সৈতে বিহাৰ আৰম্ভ কৰে। এয়ে নাটৰ কাহিনী। নাটখনত গীত পাচোঁটা, ৰাগৰ সংখ্যা চাৰিটা যেনে বেলোৱাৰ, শ্যামগড়া, মাহৰ, কল্যাণ। তালৰ সংখ্যা ৰূপক, যতি, পৰিতাল, খৰমান হেদে চাৰিখন। ভট্টিমা, শ্লোক নাই।

(৬) ১- ফৌজীয়া ভাওনা :-

আজিৰ পৰা প্ৰায় এশ ষাঠী বছৰ মানৰ আগতে কমলাবাৰী সঙ্গত “ফৌজীয়া ভাওনা” নামৰ এবিধ ভাওনাৰ প্ৰবৰ্ত্তন হয়। ইয়াৰ প্ৰবৰ্ত্তক কমলাবাৰী সঙ্গৰ শুকুটমণি প্ৰথিতযশা পণ্ডিত সঙ্গীতজ্ঞ বৈকুণ্ঠগত সঙ্গাধিকাৰ “কৃষ্ণকান্ত গোস্বামী প্ৰভু। সঙ্গৰ কমলাবাৰী সঙ্গৰ বাদে আন ঠাইত এই নামৰ ভাওনা পাবলৈ নাই। ইয়াৰ উৎপত্তি কেন্দ্ৰ কমলাবাৰী সঙ্গহে। সঙ্গত বৰ্ত্তি থকা বজাৰাগৰ প্ৰবৰ্ত্তনো সেই সময়ৰ পৰাই হৈছে। ফৌজীয়া ভাওনাত বজাৰাগৰ সম্বন্ধ নৰা নেপৰা। ইয়াত মেলাৰাগ নাই। সঙ্গাধিকাৰ গৰাকীয়ে সেই (১৭৪০ শক মানত) সময়ত যোৰহাট তৰাজানৰ বিখ্যাত গায়ক “লোকাই গায়ন বৰুৱাৰ (এওঁক অসম বজাই গায়নৰ ওপৰত বৰুৱা পাতিছিল) পৰা বজাৰাগ শিকি সঙ্গত প্ৰবৰ্ত্তন কৰে আৰু সেই চলতে ফৌজীয়া নাট লিখি তাৰ গীত বিলাকত সুৰ বান্ধি লয়। লগতে ওজা-পালিতো বজাৰাগৰ ভিত্তি কৰি তাত সুৰ সন্নিবিষ্ট কৰে। গায়ন বৰুৱাক সঙ্গত ৰখা হৈছিল ৰহদিন আৰু বিশিষ্ট সঙ্গীয়া গায়নক তালৈ পঠিয়া ৰাগ শিকোৱাইছিল। সঙ্গাধিকাৰ প্ৰভুজনাই সঙ্গত তেওঁক বাখোতে নিজে ৰাগবোৰ শিকি লৈছিল। লগতে সেই সময়ৰ ডেকা সঙ্গাধিকাৰ “ধৰ্ম্মকান্ত দেৱ গোস্বামী প্ৰভুজনায়ো ৰাগবোৰ শিকি

হৈছিল। এক শতাধিক বন্ধাৰাগ শিকা হৈছিল। এনেকৈ কলা সঙ্গীতপ্ৰেমী সন্নাধিকাৰ, ডেকা সন্নাধিকাৰ আৰু বিশিষ্ট ভক্ত গায়ক সকলে ৰাঙ্গৰাব আয়ত কৰি সেইবোৰ সৰ্বত ব্যৱহাৰোপযোগী কৰি ৰখা স্থানত খটুৱাই লৈছিল। বন্ধাৰাগবোৰ প্ৰাক-শঙ্কৰী যুগৰ। ইয়াক এতিয়াৰ ভাষাত অ-শঙ্কৰী ৰাগ বুলি কোৱা হয়। ই দৰাচলতে ভক্তিমাৰ্গৰ ৰাগেই আছিল। ইয়াক কমলাবাৰী সৰুই মেলাৰাগ বা শঙ্কৰী ৰাগৰ সমপৰ্য্যায়ত ৰখা নাই অৰ্থাৎ মেলাৰাগৰ পিচত গৌণ হিচাবে ইয়াক ৰখা হয়। অসমত উক্ত ৰাগবোৰ কিহত বা কি কি কাৰ্য্যত ব্যৱহাৰ কৰিছিল কোৱা টান। কিন্তু সৰুলৈ ইয়াক অনাৰ পিচত সংগ্ৰহত ইয়াৰ ব্যৱহাৰ হয়। কমলাবাৰী সৰুই এনে নীতি গ্ৰহণ কৰাৰ পিচত অন্যান্য ঠাইলৈ ইয়াৰ সম্প্ৰসাৰণ হয়।

মেলাৰাগক শঙ্কৰী আৰু বন্ধাৰাগক অ-শঙ্কৰী ৰাগ কোৱা হয়। উক্ত নাম দুটা কেনেকৈ উদ্ভৱ হ'ল তাক স্থিৰ কৰা কঠিন যদিও সম্ভৱতঃ কমলাবাৰী সৰুতে দুয়োবিধ ৰাগৰ নাম দি লোৱা হয়। দুয়োবিধ ৰাগতে নিজস্ব বা স্বকীয় অৰ্থ বৈশিষ্ট্য নিশ্চিত আছে। মেলাৰাগ মানে মুক্ত বা মুকলি, ব্যাপক, বিস্তাৰিত অৰ্থ সূচনা কৰে। বন্ধাৰাগ মানে মুক্তহীন বা বন্ধন, সীমাবদ্ধ, অবিস্তাৰিত অৰ্থ বুজায়। মেলাৰাগ সৰ্বোপৰি শ্ৰেষ্ঠাসনাসীন কাণে ই ব্যাপক আৰু বন্ধাৰাগ তাতকৈ নিম্ন হোৱাৰ কাৰণে ই অব্যাপক বুলি কোৱা হয়।

‘অঙ্ক’ শব্দত ‘ঈয়া’ প্ৰত্যয় যোগ হৈ যেনেকৈ ‘অঙ্কীয়া’ পদসিদ্ধ হ’ল, তেনেকৈ ‘ফৌজ’ শব্দটোত ‘ঈয়া’ প্ৰত্যয় যোগ কৰি ‘ফৌজীয়া’, কৰা হৈছে। ফৌজ শব্দটো যাবনিক শব্দ বুলি কোৱা হয়। আভিধানিক মতে ফৌজ শব্দটোৰ অৰ্থ হ’ল সৈন্য, কটক আৰু সঙ্গীয়া ভকতীয়া অৰ্থ মতে হ’ল সঙ্গীতভাৱ দল বা হৰি কীৰ্ত্তন কৰিব পৰা ভক্ত সমষ্টি। চৰিত পুথিতো আছে “কীৰ্ত্তনীয়া ফৌজ সমে সত্বে আসোক। নেতক বৰপেটাক লাগিয়া শীয়ে মোক” (উদ্ধৃতিতৈত্তোৱাৰিঠাকুৰ/পদ নং ১২৮)। ইয়াত “কীৰ্ত্তনীয়া ফৌজ” মানে কীৰ্ত্তন কৰিব পৰা ভক্ত সমষ্টি বুলি বুজিব লাগিব। ফৌজীয়া ভাওনাত অধিক সংখ্যক গায়ন বায়নৰ প্ৰয়োজন হোৱা হেতুকে বোধহয় ‘ফৌজীয়া’ নামটো ৰখা বুলি ধৰিব পৰা হয়। ই শাস্ত্ৰীয় শব্দহে, অশাস্ত্ৰীয় নহয়।

(৩৯—ক)— ফৌজীয়া ভাওনাৰ লক্ষণ :

অঙ্কীয়া ভাওনাৰ লগত ফৌজীয়া ভাওনাৰ কিছু বিলক্ষণ থকা দেখা যায়। ইয়াত বন্ধাৰাগহে ব্যৱহাৰ হয়, মেলাৰাগ নহয়। ভাৱবীয়াৰ সাজ

পোছাকত সামান্য ব্যৱধান মাত্ৰ, বাকীখিনি একে। সূত্ৰধাৰ ওলায় আৰু তাৰ সাজ,-পোছাকো একেধৰণৰ। কিন্তু ইয়াৰ সূত্ৰধাৰৰ কাৰ্য্য কিছু বহি। ইয়াত ঈশ বন্দনা, নান্দী গীত আৰু শঙ্কৰ মাধৱ গুৰু বন্দনা গীত আছে। গুৰু বন্দনাগীত (খনচৰেৰকত) বৰ দীঘলীয়া। ধূৰা নামৰ এবিধ ভ্ৰেতাল যুক্ত গীতো আছে। ভট্টিমাও বৰ দীঘলীয়া। ধৰণা নামৰ এবিধ গদ্যও আছে। সূত্ৰধাৰে কয় অৱ অৱধান কৰ, সঙ্গীয়ে বয়্য তা আজ্ঞা কৰজী। আকৌ সূত্ৰই কয় এমত্ৰ প্ৰকাৰে শ্ৰীশঙ্কৰ মাধৱ দেৱৰ স্থল ভাষণৰ্মা স্বৰূপ বৰ্ণন হৈছে। ভূয়ঃ কিছু সম্প্ৰশ্ৰুত বিবৰণ বৰ্ণাইতে চাহি। সঙ্গীয়ে কয়তা বন মোৰা সানন্দে শুনি - এনেকৈ সূত্ৰ আৰু সঙ্গীৰ মজত কণোপকথন হয়। ইয়াৰ ভাষা ব্ৰজাৱলী, হিন্দী, সংস্কৃত, আদিৰে মিশ্ৰিত। উদাহৰণ স্বৰূপে শ্ৰীকৃষ্ণৰ মুখত এয়াৰি সংস্কৃত বাক্য দিয়া হৈছে যেনে “কসংস্থং কিমর্থমাগতঃ”, ৰাজদূতৰ মুখত আছে ব্ৰজাৱলী যেনে ‘হে নাথ ! তব পদ দৰশনে জন্মৰ সফল ভেল। যদৰ্থে আৱলো তাস্থনহ” আকৌ দ্ৰৱাসন্ধৰ মুখত বিকৃত হিন্দী বাক্য আছে যেনে “হিমাও মন্তী ! মেৰা মোকালিব যোসৰ ৰাজা হেঁ, মেৰা হকুম,হ, সবকো পাকুৰকে লেকে কাৰাগাড়া বিচমে পাই জিজিৰি লগাকৰ বন্ধ কৰকে ৰাখ। পিচু সবকা শিৰ কাটকৰ চণ্ডীকা পুজুগে”। এনেকৈ ফৌজীয়া ভাওনাৰ ভাৱবীয়াৰ বচন বিচাৰ কৰিব পাৰি। ইয়াত থকা গীতবোৰত কেইবাখনো ভাৱত বিভক্ত। ভাষা শত্ৰুৰা নবৈভাগ সংস্কৃতৰ। সূত্ৰবোৰ সংস্কৃত আৰু ব্ৰজাৱলী ভাষাত মিশ্ৰিত। অক্ষীয়া নাটৰ লগত সামান্য ব্যৱধানৰে ফৌজীয়া নাট সমূহ ৰচিত হৈছে। ফৌজীয়া নাটবোৰে দুজন গুৰুক অনুকৰণ কৰা দেখা যায়।

(৩৯ খ) ফৌজীয়া নাটৰ সংখ্যা : —

ফৌজীয়া নাটৰ সংখ্যা নিচেই সামান্য। নাটৰ বিষয় বস্তু ভাগৱত পুৰাণৰ পৰা লোৱা হৈছে আৰু কবি গৰাকীৰ নিজস্ব প্ৰতিভাও আছে। নাট সমূহৰ নাম যথাক্ৰমে (১) ৰাজসূয় (২) কল্লিণী হৰণ (৩) দূতী সংবাদ (৪) দধি মথন (?) কংস বধ (৫) অযাসুৰ বধ ভোজন ব্যৱহাৰ ব্ৰহ্মমোহন আৰু (৭) মুক্তাহৰণ। নাট ৰচোঁতা যথাক্ৰমে “কৃষ্ণকান্ত দেৱ গোস্বামী, ধৰ্ম্মকান্ত দেৱ গোস্বামী, লক্ষ্মীকান্ত দেৱ গোস্বামী আৰু চন্দ্ৰকান্ত দেৱ গোস্বামী প্ৰভৃৎসকল। নিম্ন স্থানত নাটসমূহৰ একোটি সামান্য আভাস দিয়া হ’ল।

(‘৯-গ) ৰাজসূয় নাট :—

প্ৰসিদ্ধ নাট্যকাৰ “কৃষ্ণকান্ত দেৱ গোস্বামী প্ৰভুজনাই ৰাজসূয় নাটখন ১৭৭০ শকাব্দত লিখে। মাঘ মাহত নাটখন লিখি শেষ কৰা হৈছিল।

তাৰে প্ৰথম নকল কৰিছিল তেৰাৰ ভায়েক “হেমচন্দ্ৰ দেৱ গোস্বামী প্ৰভু জনাই ১৭৯৩ শকাব্দত। উক্ত প্ৰতিলিপিটি জৰাজীৰ্ণ অৱস্থাত আমাৰ হাতত বঞ্চিত হৈছে। দিবতীয় নকল কৰা হৈছিল পুথি আকাৰে ১৮৩৪ শকৰ ১১ জ্যৈষ্ঠত। প্ৰতিলিপিকাৰ গৰাকী হ’ল “লক্ষ্যোৰাম গোস্বামী বা “লবো ভাগৱতী দেৱ। পিচৰ পুথিখন অতি সুন্দৰ অৱস্থাত আছে।

ৰাজসূয় নাটখন গীতি প্ৰধান। গীতৰ যোগেদি ভাঁৱৰীয়া সকলে ভাৱ প্ৰকাশ কৰিব লাগে। নাটখনত গীতৰ সংখ্যা পয়ত্ৰিশটা, ৰাগৰ সংখ্যা ষোল্লিশটি যেনে মাহৰ, বসন্ত, পটমজৰী, পৰজ, তুড়, শ্ৰী, চালেঙ্গী, বিয়াহ গড়া, পান্ধাৰ, সৌভাগী, দেশাগ, সিন্ধুবা, সৈ সিন্ধুবা, শাৰঙ্গ, জয়ন্তী বাম-গিৰি, খট, বিভাষ, মঞ্জাৰ, পাহাৰিয়া, পূৰ্বী, ভৈৰবী আৰু ধানশ্ৰী। তালৰ সংখ্যা ছখন যেনে ত্ৰেতাল, ক্ষেত্ৰ তাল, ৰক্ততাল তীৰবন্ত, তাল, পৰিভাল আৰু যতি তাল। ভট্টিমা আগত আৰু পিছত দুটা পাত্ৰৰ মুখৰ, ভট্টিমা বেলেগে আছে। শ্লোক সংখ্যা ত্ৰিশটা, পাত্ৰৰ মুখৰ শ্লোক বেলেগে আছে। নাটৰ বিষয়বস্তু ভাগৱত পুৰাণ, মাধৱ মহাপুৰুষৰ বচিত ৰাজসূয় কাব্যৰ পৰা লোৱা হৈছে। লগতে স্বকীয় আভাসো আছে।

ৰাজসূয় নাটখন সত্তৰ বাহৰে ভিতৰে বৰ নামজলা বিশ্ব নাট আছিল। সত্তৰ বাহৰত ভাওনা কৰিব লগা হ’লে সত্ত্ৰাধিকাৰ আৰু শুকত সকলে উক্ত নাটখনতে নিৰ্ব্বাণিত কৰি লৈছিল। ১৮৮৭ খৃষ্টাব্দত ৰাণী ভিক্টোৰিয়াৰ সোণালী জয়ন্তী উপলক্ষ্যে শিৱসাগৰত বিভাগীয় বৰ্ত্তৃপক্ষৰ আমন্ত্ৰণ ক্ৰমে উক্ত নাটখন কমলাবাৰী সত্তৰ ভকত সকলে অভিনীত কৰিছিল। নাটখনৰ আমোদজনক কাহিনীৰ বিষয়ে ‘অসমীয়া নাট্য-সাহিত্যৰ জিলিঙনি (পৃষ্ঠা ১১৯) নামৰ কিতাপখনত ডঃ হৰিশ্চন্দ্ৰ ভট্টাচাৰ্য্যই সুন্দৰকৈ লিখিছে।

(৩৯-ঘ) দূতী সম্বাদ নাট :—

দূতী সম্বাদ নাট (ফৌজীয়া) খন ৰচনা কৰিছিল “কৃষ্ণকান্ত দেৱ সত্ত্ৰাধিকাৰ গোস্বামী প্ৰভুৱেই। ৰচনাকাল ১৭৭১ শকাব্দ। নাট্যকাৰ গৰাকীৰ স্বকীয় আভাস থকাৰ উপৰিও ভাগৱত পুৰাণৰ গোবৰ্দ্ধন ধাৰণ, ইন্দ্ৰৰ মথ ভঙ্গ, কৃষ্ণভিষেক আদি কাহিনী ভাগ আছে। প্ৰথম পৰ্য্যায়ত কৃষ্ণ আৰু ৰাধাৰ মাজত এগৰাকী দূতী (গোদী) অহা যোৱা কৰি দৌত্য কৰ্ম কৰা কথা প্ৰকাশ পাইছে। প্ৰথম নান্দী গীততে উল্লেখ হৈছে “এদূতী সম্বাদ পাৰি হৰি প্ৰেম সাদ, বিষাদ প্ৰসাদ দোহাকাৰ” আকৌ গীতৰ শেষত “কহে কৃষ্ণ কান্ত সাৰ, গোবৰ্দ্ধন নাম আৰ, যাত্ৰা বাৰ্তা নান্দিতে প্ৰকাশ” বুলিও কৈছে।

নাটখনিত গীতৰ সংখ্যা আঠাইশটা, বাগৰ সংখ্যা চাৰিশটা যেনে সিজুৰা, সৈ সিজুৰা, চালেকী, তুড়, মাহৰ, বসন্ত, শ্ৰী, মালশ্ৰী, সৌভাগী, খট, জয়শ্ৰী, এমত কল্যাণ, আশোৱাৰী, পূৰ্বী, দেশাগ, সুহাই, কাফিৰ, পৰজ, পট মজৰী, ধনশ্ৰী, মধ্যাহ্নগী, শাৰঙ্গ, চৰখ, গৌৰী, বিজ্ঞান, ভৈৰৱী। তালৰ সংখ্যা আঠখন যেনে ত্ৰেতাল, বজতাল, তীব্ৰতাল, যতি তাল, ধুকনি তাল, দীৰ্ঘবজ তাল, খেমতা তাল, দীৰ্ঘ খেমতা তাল। ভক্তিমা দুটা। শ্লোক সংখ্যা একৈশটা। নাটখন গীতি প্ৰধান বা গীতি বহল।

(৩৯—ঘ) কল্লিগী হৰণ নাট :-

কল্লিগী হৰণ নাটৰ ৰচক ‘কৃষ্ণকান্ত গোস্বামী প্ৰভুজনা। নাটকৰ বিষয় বস্তু ভাগৱত পুৰাণৰ। নাট ৰচনা কালৰ শক তাৰিখ আদি পোৱা নাই। সম্ভৱ পূৰ্বোক্ত দুয়োখন নাটৰ পিচতে এই নাটখন লিখা হৈছিল। ১৭৭১-১৭৭৫ শকৰ ভিতৰতে এই নাটখন ৰচনা কৰাটো মনে ধৰে। নাট্যকাৰ গৰাকীৰ এইখন নাটেই অন্তিম ৰচনা। ইয়াৰ পিচতে তেৰাই কাপ কাঠি সামৰিছে।

নাটখনত গীতৰ সংখ্যা, বাগৰ সংখ্যা, তালৰ সংখ্যা, শ্লোক সংখ্যা আদি নাটখন পৰিষ্কাৰ অৱস্থাত নথকাৰ কাৰণে সঠিক ভাৱে ক’ব পৰা নাই। মোটামুটি বাগৰ সংখ্যা ওঠৰটা পোৱা হৈছে যেনে তুড়, দেশাগ, কেদ্ৰা, মল্লাৰ, এমত কল্যাণ, শ্ৰী, জয়শ্ৰী, শ্ৰীগজাৰ, সিজুৰা, চালেকী, পূৰ্বী, পটমজৰী, খট, পৰজ, আশোৱাৰী, বিভাষ, মধ্যাহ্নগী আৰু বসন্ত। তালৰ সংখ্যা এঘাৰখন পোৱা হৈছে আৰু কেইবাখনো নতুন তালৰ সন্ধান পোৱা হৈছে যেনে ত্ৰেতাল, খেমতা তাল, খৈৰা তাল, ধুকনি তাল, ধামাজ তাল, একাৱলী তাল, আৰা তাল, পাঁচবাৰি তাল, জদ্ তাল, ৰাপক তাল, যতি তাল।

কল্লিগী হৰণ নাটখন পৰিষ্কাৰ অৱস্থাত এতিয়াও পোৱা নাই। শক তাৰিখ আদিতো নান্নেই গীতৰ সংখ্যা আদিও একাদিক্ৰমে পোৱাত অসুবিধা হৈছে। ভবিষ্যতঃ সূন্দৰ অৱস্থাত পোৱাৰ আশা থাকিল।

(৩৯—চ) - দধিমখন নাট :-

দধি মখন নাট (ফৌজীয়া) ৰচোতা ‘কৃষ্ণকান্ত গোস্বামী প্ৰভুজনাৰ সহোদৰ ভাখা ডেকা সন্ন্যাসিকাৰ ‘ধৰ্ম্মকান্ত দেৱ গোস্বামী প্ৰভু। তেৰাই কিমান বয়সত কোন শকত নাটখন লিখিছিল তাৰ সন্ধান পোৱা নহল। মাল্ল নাটখনৰ প্ৰতিলিপি এটি (১৮৫৭ শকৰ চ’তৰ ১৫ তাৰিখত চহী কৰা)

পোৱা হৈছে। প্ৰতিলিপিকাৰ এই সত্ৰৰে “মিঠাৰাম নাম লগোৱা আতৈ। নাটখনৰ আদি শ্লোকটি আৰু উদ্ভিমাটি শ্ৰীশ্ৰীমাধৱদেৱ মহাপুৰুষৰ দধি-মখন আৰু ভোজন বিহাৰ অক্ষীয়া নাটৰ পৰা ধাৰ কৰা হৈছে। নাটখনত নান্দী গীত নাই। প্ৰথমতে বসন্ত ৰাগত শঙ্কৰ মাধৱদেৱৰ বন্দনাৰে আৰম্ভ কৰা হৈছে। ইয়াকে “গুৰু বন্দনা” বুলি কোৱা হৈছে। নাটৰ বিষয়বস্তু সম্পূৰ্ণ ভাগৱতৰ নহয়। আদিতে নাট্যকাৰ গৰাকীৰ নিজৰ কাৰ্জনিক চিত্ৰ এখনি ডাঙি ধৰা আছে। পিচলৈ অক্ষীয়া নাটৰ লগত মিল থকা দেখা যায়। নাটখনত গীতবোৰ সঙ্কীৰ্ণ আৰু কি কি ৰাগত গীতবোৰ বজ্জা হৈছে প্ৰতিলিপিকাৰে উল্লেখ নকৰাত গীতৰ সংখ্যা, ৰাগৰ সংখ্যা আদি নিৰূপণ কৰিব পৰা নহল। নাটখনত ব্ৰজাৱলী, হিন্দী, সংস্কৃত, অসমীয়া ভাষা মিশ্ৰিত আছে।

(৩২-ছ)—কংস বধ নাট :

কংসবধ নাটৰ ৰচনা “ধৰ্ম্মকান্ত দেৱ ডেকা গোস্বামী প্ৰভুৰে। কোন শকত লিখা হৈছিল তাৰ সন্দেহ পোৱা নহল। লগতে গুৰু প্ৰতিলিপিকাৰে অৱতাৰ। নাটখনৰ বিষয়বস্তু বা কাহিনী দশম স্কন্ধ ভাগৱতৰ পৰা অনা হৈছে। নাটৰ ভাষা হিন্দী, সংস্কৃত, অসমীয়া আদি মিশ্ৰিত। গীতৰ সংখ্যা একশ্লিষ্টা, ৰাগৰ সংখ্যা বাইশটা যেনে মাহৰ, তুড়, পূৰ্বী, কামোদ, গৌৰী বেলোৱাৰ, চালেঙ্গী, বৰাড়ি, মালগড়া, বসন্ত, এমৎকল্যাণ, বিভাষ, সুহাই, ৰামগিৰি, খট, পৰজ, ভূপালী, আৰহণা, বৈৰৱী, বিয়াহগড়া, (বাহ গড়া), শাৰঙ্গ, মল্লাৰ ইত্যাদি, ভালৰ সংখ্যা পোৱা নাই। নান্দী গীত নাই। গুৰু বন্দনাৰে (শঙ্কৰ মাধৱ বন্দনাৰে) গীতৰ আৰম্ভণি কৰা হৈছে। শ্লোক সংখ্যা এঘাৰটা। নাটৰ উদ্ভিমাটি শঙ্কৰদেৱৰ ৰচনা। “বন্দো গোস্বন্দ গোপী জনমানন্দা” এই উদ্ভিমাটি কংস বধ নাটত ৰজিতা খোৱাকৈ সংযুক্ত কৰা হৈছে। নাটৰ শেষত উদ্ভিমা নাই। এনেকৈয়ে আমি কংস বধ নাটখনৰ সামান্য বিচাৰ কৰিব পৰা হয়।

(৩৩-জ) — অঘাসুৰ বধ, ব্ৰহ্মমোহন, ভোজন বিহাৰ নাট :—

এই নাটখন ৰচোতা “ধৰ্ম্মকান্ত গোস্বামী প্ৰভুৰ অগ্ৰজ পুত্ৰ (ভতিজা) কমলাবাৰী সত্ৰাধিকাৰ সাধু পুৰুষ “লক্ষ্মীকান্ত দেৱ গোস্বামী প্ৰভু জনা। নাটখনৰ অৱশিষ্ট ভাগ দুঃপ্ৰাপ্য। বাৰপৃষ্ঠা। পৰ্য্যন্ত থকা নাটখনহে আমাৰ হাতত পৰিছে। কোন শকত নাটখন লিখা হৈছিল তাৰ সন্ধান পোৱা নহ’ল। অনুমান নাট্যকাৰ গৰাকীৰ এই নাটখন তেৰাৰ শেষ বয়সৰ ৰচনা। নাটকৰ বিষয়বস্তু ভাগৱত পুৰাণ, ভোজন বিহাৰ অক্ষীয়া নাট আৰু নিজৰ কাৰ্জনিক চিত্ৰ প্ৰতিফলিত হৈছে। নাটখনত একেলগে তিনিটা বিষয় বা

কাহিনী সংযোগ কৰা হৈছে। নাট্যকাৰে প্ৰথমতে “ৰাম কৃষ্ণ কৌতুক নাম নাটকং কল্যাণ সাধকম্” বুলি কৈছে আৰু তাৰ পিছতে “অঘাসুৰ নাণ, ভোজন ব্যৱহাৰ, খাতাৰ মোহন স্তুতি শ্ৰৱণ লীলা আনন্দে কৰব” বুলিও কৈছে। নাটৰ ভাষা ব্ৰজাৱলী। ইয়াত থকা গীতবোৰ বন্ধাৰাগৰ নহয়, মেলাৰাগৰহে। তদুপৰি ইয়াৰ ভাষা ব্ৰজাৱলী। কিন্তু দুজনো গুৰু ৰচিত অক্ষীয়া নাটসমূহৰ লগত ইয়াক অন্তৰ্ভুক্ত কৰিব নোৱাৰি কাৰণে ব্ৰজাৱলী ভাষা আৰু মেলা ৰাগতে নাটখন নিবদ্ধ হলেও উক্ত নাটখন ফৌজীয়া নাটৰ সম পৰ্যায়তে ৰাখিব লগা হ’ল। বাৰপৃষ্ঠা পৰ্য্যন্ত থকা নাটখনৰ গীতৰ সংখ্যা (মাধৱ-দেৱৰ “জয় জয় নন্দ” গীত এটিও আদিতৈ দিয়া হৈছে। তাৰ বাদে) বাৰটা, ৰাগৰ সংখ্যা আঠটা যেনে সুহাই, সিন্ধুৰা, কানড়া, তুড়, কামোদ, শ্ৰী নটমল্লাৰ আৰু বসন্ত। তালৰ সংখ্যা তিনিখন এতালি; পৰিতাল আৰু যতি। শ্লোক সংখ্যা নটা। নাটখন পৰিপাৰ্টি বুলি ক’বলৈ খল আছে। অৱশিষ্ট অংশটো পূৰ্ণ কৰিব পাৰিলে নাটখনি উপাদেয় হ’ব বুলি ভবা হৈছে।

(৩৯-৬) মুক্তা হৰণ নাট :-

মুক্তা হৰণ নাট লিখক কমলাধাৰী সঙ্গাধিকাৰ “চন্দ্ৰকান্ত দেৱ গোস্বামী প্ৰভু জনা। নাট লিখাৰ শক তাৰিখ আদি পাবলৈ নাই। নাটৰ ভাষা ব্ৰজাৱলী আৰু সংস্কৃত। নাটৰ নাম “ৰাধিকা দৰ্শচূৰ্ণাখং মুক্তাহৰণ নাটকং” বুলি কৈছে। কাহিনীভাগ ভাগৱতৰ নহয়। কোনোবা পুৰাণৰ আৰু কাল্পনিক চিত্ৰেৰে নাটখন অঙ্কিত হৈছে। নাটখনত গীতৰ সংখ্যা একৈশটা, ৰাগৰ সংখ্যা উনৈশটা যেনে বিয়াহ গড়া, আৰহণা, দেশাগ, বসন্ত, বৰাড়ি, নৰনীত বৰাড়ি, চৰখ, জয়শ্ৰী, ধানশ্ৰী, মালশ্ৰী, পৰজ, সৌভাগী, আশোৱাৰী, মল্লাৰ, বিভাষ, গৌৰী, এমত কল্যাণ, সিন্ধুৰা আৰু ৰাইচা। তালৰ নাম নাই। ভট্টিমা এটা। শ্লোক তিনিটা।

“কৃষ্ণকান্ত গোস্বামী প্ৰভুজনাই প্ৰবৰ্ত্তন কৰা ফৌজীয়া ভাওনাৰ একগৰ পৰা “চন্দ্ৰকান্ত গোস্বামী প্ৰভুজনাই কিছু আতৰি অহা যেন লাগে। তাৰ নীতি, ক্ৰম মুক্তা হৰণ নাটত নাই। তথাপি বন্ধাৰাগৰ নীতি মানি চলাত শেষৰ জনাক ফৌজীয়া নাট্যকাৰ বুলি ধৰা হৈছে।

(ঘ - চ - ৪০) পুতলা ভাওনা -

পুতলা ভাওনাই সৰ্ব প্ৰাচীন আৰু তাৰ পৰাই সূত্ৰধাৰৰ অৱতাৰণা হোৱা বুলি বহুতো পণ্ডিতে সত্য প্ৰকাশ কৰিছে। যি কি নহওক অসমত

পুতলা ভাওনা প্ৰাচীন কালৰ পৰা চলি আহিছে আৰু কমলাবাৰী সন্নীয়া সেই স্বাদৰ পৰা এতিয়াও বঞ্চিত হোৱা নাই। কমলাবাৰী সন্নীয়া পুতলা ভাওনা বা পুতলা নাচ চিন্তাৰে তুকি নোপোৱা কালৰে পৰা প্ৰচলিত আছিল। কিন্তু মাত্ৰ ছোৱাতে সেই অনুষ্ঠানটো সুপ্ত হৈছিল বা স্তান পৰিছিল। “সৰ্বনাশে সমুৎপন্নৈ অন্ধতাজ্জতি পণ্ডিতঃ” এই আদৰ্শ মানি লৈ সন্নীয়া জনচেৰেক উদ্যমী শিল্পী ভকতে সুপ্তপ্ৰায় অনুষ্ঠানটো পুনৰুদ্ধাৰ কৰিবলৈ যত্ন কৰে। ১৮৫০-শকাব্দত সেই সময়ৰ উদ্যোগী ডেকা ভকত শিল্পী খগেন্দ্ৰ গায়ন আত্মেয়ে তেখেতৰ সহযোগী হিচাবে সৰ্বশ্ৰী সুনন্দ বাব্বন আত্মে (বৰ্তমান গৃহস্থী মাজুলী ডেকুলী মাৰি গাঁওত বসত), সোনাৰাম দেউৰী আত্মে সৰ্বশ্ৰী মুক্তি-য়াৰ আত্মেৰ লগ লাগি পুতলা ভাওনা অনুষ্ঠানটো জাগ্ৰত কৰে। পুতলা ভাওনাৰ প্ৰথম নুটি আছিল সীতা হৰণ, দ্বিতীয় হৰমেহন, তৃতীয় বাণী বধ। হৰমেহন নাট লিখিছিল ‘চন্দ্ৰকান্ত দেৱ গোস্বামী কমলাবাৰী সন্নিধিকৰ প্ৰভু জনাই। সীতাহৰণ আৰু বাণীবধ নাট লিখিছিল ‘সৰ্বশ্ৰী মুক্তি-য়াৰ আত্মেয়ে। পুতলা ভাওনা সেই সময়ত জনপ্ৰিয় হৈ উঠে আৰু বিভিন্ন ঠাইত প্ৰদৰ্শিত হয়। তাৰ পিচত কিছুদিন পুনৰ সুপ্ত অৱস্থাত থাকে। এই গ্ৰন্থ লেখকে পুনৰ ১৯২৬ চনত খগেন্দ্ৰ গায়ন আত্মক অনুৰোধ কৰি নিজৰ অৰ্থ ব্যয় কৰি সৰ্বশ্ৰী ৰামনাথ বাব্বন আত্মে, সোমেশ্বৰ নামলগোৱা আত্মে, দণ্ডীৰাম গায়ন আত্মক সহযোগী হিচাবে লৈ কাম আৰম্ভ কৰে। চিনাই কৰ্মীত সহায় কৰে শ্ৰীমুখ সুনন্দ বাব্বন আত্মেয়ে। এনেকৈ পুতলা ভাওনা আভিও চলি আছে। পুতলা ভাওনা সন্নীয়া আনুষ্ঠানীয়া সম্পদ। মানুহৰ দৰে হাত ভৰি সঞ্চালন কৰোঁতে ইয়াক যাদু বিদ্যাক কাম বুলিয়েই অজ সকলে বুজে। পুতলা ভাওনাৰ কাৰণে বহুতো আহিলাৰ প্ৰয়োজন। পুতলা সাজিবৰ কাৰণে কুঁহিলা, কাগজ, আঠ, বং, সূতা, কাপোৰ-কানি আদি আবশ্যক। পুতলা নচুৱাবৰ কাৰণে সুবিধা হবলৈ এখন ওখ মঞ্চৰ প্ৰয়োজন হয়। চাৰিওপিনে আবৰণ থাকে। প্ৰায় ৯/১০জন সূতা ধৰা মানুহৰ প্ৰয়োজন। আনপিনে গায়ন বাব্বনৰ এটি দল চোঁ ঘৰত লাগে। এজনে নাট পৰিচালনা কৰে। পুতলাৰ বচনবোৰ ভেঙে সৰসবকৈ মাতি যায়। কেইজনমানে মুখত পেঁপা লৈ শব্দ কৰে আৰু নাট পৰিচালকজনে সেইবোৰৰ অৰ্থ ভঙাই দিয়ে। এনেকৈয়ে পুতলা ভাওনাৰ অনুষ্ঠান কৰা হয়। উৎসৱাদিত পুতলা ভাওনা প্ৰদৰ্শন কৰা হয়।

(ছ-৪৩)-অসমীয়া ভাওনা :-

‘অসমীয়া মাতৃভাষাৰ ভাওনাকে অসমীয়া ভাওনা বুলি কোৱা হয়। আহোমৰ ছপ বছৰীয়া ৰাজত্ব কালত বা বুৰঞ্জীয়ে তুকি নোপোৱা কালৰে পৰা

অসমত অসমীয়া ভাষা চলি আছিল। কিন্তু ইংৰাজ জাতিয়ে অসম দেশ অধিকাৰ কৰাৰ পিচৰে পৰা বিশেষকৈ ১৮৩৬ চনৰে পৰা এবিধ বহুমূল্যই অসম বুদ্ধক আঙুৰি ধৰিলে অৰ্থাৎ অসমীয়া ভাষাক বিদ্যালয়, বিচাৰালয় আদিৰ পৰা আঁতৰাই তাৰ ঠাইত বঙলা ভাষা প্ৰবৰ্ত্তন কৰিলে। ১৮৭৩ চন পৰ্যন্ত সেই ব্যৱস্থা বলবৎ থাকিল। কিন্তু অসমৰ আৰু অসমীয়া জাতিৰ সৌভাগ্য লক্ষীৰ উদয় হল। জনচেৰেক অসমীয়া ভাষা সংস্কৃতি প্ৰেমী ব্যক্তিৰ আবিৰ্ভাৱে বঙলা ভাষা বহিষ্কৃত হল আৰু অসমীয়া ভাষাই পুনৰ নিজৰ ঠাই দখল কৰি ললে। তেতিয়াৰে পৰা অসমত অসমীয়া ভাওনাৰ পুনৰ প্ৰচলন হয়।

কমলাবাৰী সঙ্গত অসমীয়া ভাওনা অৰ্থাৎ অসমীয়া ভাষাৰ ভাওনা পুনৰ আৰম্ভ হয় ১৯৬৪ চনৰ পৰা। ‘প্ৰবীৰ পত্তন’ আৰু ‘সীতাহৰণ’ নাট দুখনেৰে অসমীয়া ভাষাৰ ভাওনা পুনৰ শুভাৰম্ভ হয়। তেতিয়াৰে পৰা এতিয়ালৈকে অসমীয়া ভাষাৰ নাট অভিনীত হৈ আহি আছে।

কমলাবাৰী সঙ্গত অসমীয়া ভাওনা চাৰি প্ৰকাৰে অভিনীত কৰা হয় যেনে গীতৰ ভাওনা, ধূৰা ভাওনা, জুৰি ভাওনা আৰু চোৱা গানৰ ভাওনা। চাৰিও বিধ ভাওনাৰ ব্যাখ্যা এনেদৰে—

(জ-৪২) -গীতৰ ভাওনা :—

অসমীয়া নাট লিখে সঙ্গাধিকাৰ আৰু ডকতসকলে। নাটবোৰৰ সাধাৰণতে ৰামায়ণ, মহাভাৰত, মহাভাগৱতৰ ভক্তি মূলক কাহিনী হ'ব লাগে। অন্য পুৰাণৰ, উপপুৰাণৰ বা কাল্পনিক ভাৱৰ নাট অভিনীত কৰাত বাধা নাই। কিন্তু সকলোবিলাকেই ভক্তিমূলক ছোৱাটো উচিত। নাটৰ আদ্যন্ত ভক্তিৰ সন্মুখ হলে নৱবিধ ভক্তিৰ আধাৰভূত কীৰ্ত্তন ঘৰত অভিনীত কৰিব পাৰিলে ভাল। শক্তিৰ প্ৰভাব থকা বা শুদনুকৰণ যুক্ত নাটক অভিনীত কৰাটো বৈষ্ণবোচিত নহ'ব বা বৈষ্ণৱ ৰস নহ'ব। সেয়ে সঙ্গত ভক্তিমূলক নাটহে দেখা হয়। নাটৰ গীত বিলাকো নাট্যকাৰ গৰাকীয়েই ৰচনা কৰে, কিন্তু সঙ্গাধিকাৰৰ বাদে ডকতসকলে গীতত নিজৰ নামৰ ওনিঙা দিব নোৱাৰি। গীত বিলাকৰ সুৰ বজাৰাগৰ পৰা আহৰণ কৰি নিয়া হয়। ঈশ বন্দনা, গুৰু বন্দনা, নান্দী গীত আদি থাকে। গায়ন বান্ধন সকলে পাণ্ডুৰি মাৰি নৰ্থেমালি বজোৱাৰ

পিচত ধ্বজনা বজাই গীত আৰম্ভ কৰে। দেহাৰৰ সন্মুখত তিনিজন বা চাৰিজন গায়ন ঠিয় হৈ গীতবোৰ গায়। প্ৰবেশৰ গীত গোৱাৰ পিচত সন্নীয়া নিজা বাজনাৰ ভাৱীয়াসকলে ঠেঙঠমক ধৰি প্ৰবেশ কৰে। সন্নীয়া নিজস্ব ধৰা বন্ধা বাজনা আছে। বিলম্বিত, মধ্য আৰু দ্ৰুত এই তিনিটা ভাগত গীতবোৰ গাব লাগে। এনেকৈয়ে সগ্ৰত গীতৰ ভাওনা কৰা হয়।

(৮-৪৩)—ধূৰা ভাওনা :—

ধূৰা ভাওনাৰ উৎপত্তি কেন্দ্ৰ বৰপেটা সগ্ৰ। বৰপেটা সগ্ৰত কেতিয়াৰ পৰা এই ভাওনাৰ প্ৰচলন হয় জনা নাযায়। কিন্তু কমলাবাৰী সগ্ৰত ধূৰা ভাওনাৰ প্ৰচলন হয় ১৮১৩ শকাব্দৰ (১৮৯১ চনৰ) পৰা। সেই সময়ত বৰপেটা সগ্ৰৰ শ্ৰেষ্ঠৰ ম বাপু (ওঁ ব্ৰাহ্মণ) আৰু শ্ৰেষ্ঠৰাম তহচিলদাৰ আহি কমলাবাৰী সগ্ৰত উক্ত ভাওনাৰ শিক্ষা দিয়ে। শ্ৰেষ্ঠৰাম বাপুৱে জয়দ্রথ বধ নাট আৰু তহচিলদাৰে সীতা বনবাস আৰু অভিমন্যু বধ নাট শিকায়। কমলাবাৰী সগ্ৰত তেতিয়াৰ পৰা ধূৰা ভাওনাৰ প্ৰচলন হয় আৰু অসমৰ সগ্ৰে-সভায়ে (সগ্ৰ বশেষে) গাঁৱে ভূঞা প্ৰবল গতিৰে সম্প্ৰসাৰিত হয়। কমলাবাৰী সগ্ৰৰ ভকতক নি গাওঁ সমূহে উক্ত ভাওনা শিক লয়। বৰ্তমান বৰপেটা সগ্ৰত ধূৰা ভাওনাৰ সঁচ কতীয়া মৰিল বুলি জনা যায়। কমলাবাৰী সগ্ৰত এতিয়াও উক্ত ভাওনা মাজে সময়ে প্ৰকাশ হয়।

অক্ষীয়া ভাওনাৰ সূত্ৰধাৰৰ দৰে ধূৰা ভাওনাতো এজন সূত্ৰধাৰ থাকে। ইয়াত অক্ষীয়া ভাওনাৰ দৰে শ্লোক (মাত্ৰ দুটা), ঈশ বন্দনা, স্তবক বন্দনা, নান্দী, ভক্তিমা, সূচনা, প্ৰবেশৰ, শুদ্ধৰ, বিলাপৰ গীত (ধূৰা) আদি আছে। মাত্ৰ সুৰ, সঞ্চাৰ, গতি-বিধি, পোছাক পৰিচ্ছদাদিত পৰম্পৰ বিৰোধী আছে। সূত্ৰধাৰ জন্মৰ সাজপোছাক এনে ধৰণৰ-ধৌত চুৰিয়া, বনকৰা চোলা, মুৰত কাপোৰৰ পাণ্ডৰি, কঁপালত বগা ফোঁট আৰু হাতত চোঁৱৰ। গায়ন-বায়নসকলে হৰিধ্বনি কৰাৰ লগে লগে সূত্ৰধাৰজনে আসনলৈ সেৱা কৰি পোনে পোনে ঠিয় হৈ “হৰি অ’ প্ৰভু নাবায়নহে” বুলি বামায়ন, মহাভাৰত বা ভাগৱতৰ সঙ্গতি সূচক দুটা শ্লোক আবৃত্ত কৰে। তাৰ পিচতে ৰাগ দি ভগৱত বন্দনাৰ ধূৰা গীত আৰম্ভ কৰে। পদ চাৰুনা কৰি আগবাঢ়ি গৈ থাকে। দুজন ৰায়নে সূত্ৰ-ধাৰৰ পিচে পিচে পদচাৰুনা কৰি স্বায়। মাজত বা শেষত ধূৰা গীত ভাও-

আৰু ঘূৰি ঘূৰি চ'হকি গৈ দোহাৰত বয়গৈ। অকীয়া ভাওনাৰ সূত্ৰৰ দৰে ইয়াতো এবিধ সূচনা আছে। ইয়াক সূত্ৰ নুবুলি সূচনা বোলা হয়। সূচনা মানে অবগতি বা জাননী। সূচনা বিলাকে ভাৱশীয়াৰ প্ৰবেশ, প্ৰস্থান, আৰু কথ্য কোৱাত আঁটি লগাই দিয়ে। অকীয়া ভাওনাত সূত্ৰধাৰে যেনেকৈ সূত্ৰ মাতি-নেহে ভাৱশীয়াসকলে প্ৰবেশ, প্ৰস্থান কৰিব পাৰে আৰু বচন মাতিব পাৰে, ঠিক তেনেকৈ ধূৰা ভাওনাতো হয়। অকীয়া ভাওনাত গুৰু বন্দনা নাই। কিন্তু ইয়াত লগাই লোৱা হৈছে। কমলাবাৰী সত্ৰত ইয়াক সংস্কাৰ কৰি লোৱা হৈছিল। ধূৰা মানে ধৰণী বা অভিনয় খনিৰ আঁটি ধৰি থাকে বাবে ধূৰা বোলা হৈছে। পূৰ্বতে ধূৰা ভাওনা বঙলা ভাষাত চলিছিল। পিছত অসমীয়া ভাষালৈ ৰূপান্তৰিত হয়।

(৪-৪৪) জুৰি ভাওনা :—

কমলাবাৰী সত্ৰত ১৮১৩ শকাব্দৰ পৰা ১৮১৫ শকাব্দৰ ভিতৰত “জুৰি ভাওনা” নামৰ এবিধ ভাওনাৰ প্ৰচলন হয়। সেই সময়ৰ কমলাবাৰী সত্ৰাধিকাৰ শ্ৰীশ্ৰীশ্ৰীকান্ত দেৱ গোস্বামী প্ৰভুজনাৰ দিনত বৰপেটা সত্ৰৰ ভকতসকলে “ৰাম বনবাস” নামৰ এখনি নাটক অভিনীত কৰি দেখুৱাইছিল কমলাবাৰী সত্ৰতে। তেওঁলোকে ইয়াক নাটক নুবুলি “পালা” বুলি কৈছিল অৰ্থাৎ “ৰাম বনবাস পালা” বুলি কৈছিল। পালাখন বঙলা ভাষাত চলিছিল। পিছত সেই ভাওনাৰ আদৰ্শ লৈ তথা সত্ৰৰে ডেকা সত্ৰাধিকাৰ শ্ৰীচন্দ্ৰকান্ত দেৱ গোস্বামী প্ৰভুজনাই বিভিন্ন বক্সা ৰাগৰ ছাঁ লৈ “জুৰি ভাওনা” নামৰ এবিধ ভাওনাৰ প্ৰচলন কৰে। তেৰাই “ৰাম বনবাস” আৰু “মহিবাৰণ বধ” নামৰ দুখন নাট ৰচনা কৰি তাত “জুৰি গান” বা “জুৰি গীত” লগাই লয়। ইয়াত বাদ্য ধূলুকী আৰু খুটি তাল। প্ৰবেশ আৰু মূছত খোল ৰজায়। জুৰি গীততহে ধূলুকীৰ প্ৰয়োজন। তিনিজন বা চাৰিজন গায়কে মূৰত মহাজনীয়া পাণ্ডৰি মাৰ (মহাজনীয়া পাণ্ডৰি মানে পাণ্ডৰিৰ আগবোৰ জোঙা নহয়, ভোটোকা)। অকীয়া নাটৰ ভাওনাত গায়ন সকলে গীত গোৱাৰ দৰে শিৰত থাকি জুৰি গান লগাই দিয়ে আৰু দোহাৰত থকা বাকী গায়ক সকলে মূল সূত্ৰটোকে দোহাৰি গাই থাকে। “জুৰি ভাওনা” মানে দুজন বা তিনিজনে জোৰ পাতি একেলগে

গীত লগাই দিয়ে, বাকীসকলে একেটাকে দোহাৰি গাই থাকে কাৰণে জুৰি গান বা জুৰি গীত বা জুৰি ভাওনা বুলি কোৱা হয়। জুৰি ভাওনা অসমীয়া ভাষাত চলে আৰু ইয়াৰ প্ৰচলন প্ৰায় কমি গৈছে। ইয়াতো ঈশ বন্দনা আদি আছে।

(ট-৪৫) চেফ্লেগানৰ ভাওনা :—

পুৰোহিত বৰপেটা সত্ৰৰ ভকতে অভিনীত কৰা ভাওনাত চাৰিজন ল'ৰা সজাই লৈ গীত পৰিবেশন কৰিছিল। কিন্তু ৭চন্দ্ৰকান্ত দেৱ গোস্বামী প্ৰভুৱে চাৰিটি ল'ৰাক বালিকাৰ সাজত সজাই লৈ (উক্ত সাজক 'গন' বুলি কয়) তেওঁলোকক হস্ত ভঙ্গী সহকাৰে গীত গাবলৈ দিয়া হৈছিল। ঈশ বন্দনা, গুৰু বন্দনা আদিও ইয়াত আছে। বিভিন্ন ৰাগ ৰাগিনিৰ পৰা সুৰ আনি "চোৱা পান" প্ৰস্তুত কৰা হৈছিল। সুৰকাৰ "প্ৰভুজনা নিজেই। ইয়াত বাদ্য ধূলুকী আৰু খুটি তাল। মাজে মাজে গানো দিয়ে। ভাষা অসমীয়া।

॥ পৰিশিষ্ট খণ্ড ॥

(ক):—শ্ৰীশ্ৰীকমলাবাবী সত্ৰৰ সংক্ষিপ্ত ইতিহাস

(ক-১) আদিগুৰু শ্ৰীশ্ৰীমন্ত শঙ্কৰদেৱ মহাপুৰুষ:—

পৃথিবীখন সাতোটা দ্বীপ আৰু নটা বৰ্ষত বিভক্ত। ইয়াৰ ভিতৰত ভাৰতক “জমুদ্বীপমধ্যসাৰ” বুলি কোৱা হয়। নৱবৰ্ষৰ ভিতৰতে ভাৰতবৰ্ষ অন্যতম বিশিষ্ট বৰ্ষ। বৰগীতত “ধনা ধন্য কলিকাল, ধন্য নৰতনু ভাল ধন্য ধন্য ভাৰত বৰিষে” বুলিও কৈছে। ভাৰতখন এইবাবেই শ্ৰেষ্ঠ পুণ্যস্থান যে ইয়াত ভগৱানে “অনুগ্রহায় ভক্তানাং মানুষ্যং দেহমাস্থিতঃ”। দুৰ্জ্ঞান দলন, সন্ত সাধুৰ বৰ্দ্ধন আৰু ধৰাধামত শান্তি প্ৰতিষ্ঠাৰ কাৰণে নানা অৱতাৰ ধাৰণ কৰি স্বকাৰ্য্য সমাপণে পুনৰ স্বস্থান প্ৰস্থান কৰে। ধৰ্ম্মৰ অবনতি আৰু অধৰ্ম্মৰ উন্নীত অৱস্থাত যে নিৰাকৰণৰ কাৰণে ভগৱানে আত্মপ্ৰকাশ কৰে, সেই কথা ভাৰতীয় ধৰ্ম্মগ্ৰন্থত প্ৰচুৰ উল্লেখ আছে। গীতাৰ উদ্ধৃতিয়েই এই প্ৰসঙ্গত যথেষ্ট চ’ব যেনে—

যদা যদাহি ধৰ্ম্মস্য প্লানিৰ্ভবতি ভাৰত।

অভ্যুত্থানমধৰ্ম্মস্য তদাত্মানং সৃজাম্যহম্।

পৰিত্ৰানায় সাধুনাং বিনাশায় চ দুষ্কৃত্যম্।

ধৰ্ম্ম সংস্থাপনার্থায় সন্তবামি যুগে যুগে ॥ গীতা - ৪/৭,৮

গীতাৰ অনুবাদ

যেতিয়াই ধৰ্ম্মৰ প্লানি অধৰ্ম্ম সঞ্চাৰ,

তেতিয়াই হওঁ মই নিজে অৱতাৰ ॥

ধৰ্ম্ম পথ বৰ্দ্ধা কৰি বিনাশি দুৰ্জ্ঞান।

বাৰে বাৰে আঁঠি কৰোঁ ধৰ্ম্ম সংস্থাপন ॥ পদ্যকাৰ। প্ৰশান্তমুৰ্ত্তি

গীতাৰ উক্ত প্ৰবচনানুসাৰে জগতৰ কলুষ দূৰীকৰণৰ বাবে সময়ে সময়ে ভগৱানে ভূ ভাগত অৱতাৰণ কৰি স্বকীয় ঐশী শক্তি প্ৰকট কৰি যায়। পৰমব্ৰহ্মৰ অংশ কলা বিভূতিযুক্ত জগতৰ সমস্ত পদাৰ্থৰ ক্ষুদ্ৰ ক্ষুদ্ৰ ভেজাংশ সমৃদ্ধ তথা পৰমব্ৰহ্মৰ পৰিপূৰ্ণতামাৱতাৰ শ্ৰীশ্ৰীকৃষ্ণৰ মহাপ্ৰমাণৰ

পিচত কলিযুগ আৰম্ভ হয়। মাত্ৰ এপাদ পুণ্য আৰু ত্ৰিপাদ পাপপূৰ্ণ কলিযুগত নৰনাৰী সমস্তক নানা পাপ দুৰ্যোগে আচ্ছন্ন কৰি পেলালে। ষাণ্মৈতিক উত্থান পতনৰ দৰে ধৰ্ম-নীতিৰো উত্থান পতন হয়। সেই-দৰেই জগতৰো উত্থান পতন আছে। জগত মানে জায়তে ইতি 'জ' আৰু গচ্ছতীতি 'গত' অৰ্থাৎ জন্ম আৰু মৃত্যু (উত্থান আৰু পতন) হয় বাবেই জগত বোলে। ধৰ্ম-নীতিৰ উত্থান পতন হয় অন্য প্ৰকাৰে। এটা জাকত জিলিকা ধৰ্মৰ ক্ৰমবিকাশত হঠাতে কিবা এটা কাৰণত অবনমিত হয় অৰ্থাৎ অনুজল হয়। সেই সময়ত অন্য এটা ধৰ্মৰ অভ্যুদয় হোৱাৰ ফলত তাৰ শক্তি হ্ৰাস পায়। তেনেকৈ হিন্দুধৰ্ম, বৌদ্ধধৰ্ম, ইছলাম ধৰ্ম, খৃষ্টান ধৰ্মৰ হ্ৰাস আৰু অভ্যুদয় সময় বিশেষে হোৱা কথা ইতিহাসে স্বীকাৰ কৰি আহিছে।

অসমৰ ধৰ্ম আৰু সংস্কৃতি জগতখনত শক্তি পূজা, শিৱ পূজা আদি দেৱান্তৰ পূজাৰ অভাৱ নাছিল। কিন্তু একাদশ শতিকাৰ পৰা বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ এটি ক্ষীণ সূতি ববলৈ ধৰে। ই ক্ৰমে প্ৰবাহিত হৈ ত্ৰয়োদশ শতিকাত পূৰ্ণতা লাভ কৰে। মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱৰ আগছোৱাত অসমখনত কেনেকুৱা ব্যতিচাৰ চলিছিল, তাৰ ইঙ্গিত চৰিত সমূহৰ পৰাই পোৱা হয়।

চৰিতত কৈছে-

ঘোৰ কলিকাল আসি মিলিল সম্প্ৰতি ।
 অন্য দেৱ অন্য ধৰ্ম কৰে লোকে ৰতি ॥
 হৰি কথা নাম শুন নগৱয় কেৱ ।
 হংস ছাগ কাটি মাত্ৰ পূজে আন দেৱ ॥
 ভূত প্ৰেত পিশাচকো কৰে বলি দান ।
 গ্ৰাম্য দেৱতাত বিনে নজানয় আন ॥
 নস্মৰে নামক নকৰয় হৰিৰত ।
 শিৱ শিৱ বুলি মাত্ৰ কৰয় উৎসৱ ॥
 নুপূজে হৰিক নকৰয় হৰি কৰ্ম ।
 ভৈৰৱক পূজে মাত্ৰ বুলি শ্ৰেষ্ঠ ধৰ্ম ॥
 কৰ্ম ছাগলৰ তেজ বঢ়ায় আগত ।
 প্ৰসাদ বলিয়া পিয়ে হয় উনমত্ত ॥

হেনয় পাশ্চাত্য আচৰণ কৰি ।
নৰকক যায় পাচে অন্তকালে মাৰি ॥
বিপথে প্ৰবৰ্ত্তে কলিযুগে প্ৰজাগণ ।
তাক উদ্ধাৰিতে ঈশ্বৰৰ ভৈল মন ॥

গুৰুচৰিত/দ্বিজ ৰমানন্দ
পদ ২৫-২৮

শিৱ দুৰ্গা গ্ৰামদেৱ পূজয় সতত ।
হৰিভক্তি কৰন্তা নাহিকে ইৰাজ্যত ॥

দামোদৰ চৰিত/ৰামৰায়দ্বিজ ।

ইদেগত পূৰ্বকালে নাছিল ভক্তি ।
নানা ধৰ্ম কৰ্ম লোকে কৰিল সম্প্ৰতি ॥
নানা দেৱ পূজয় কৰয় বলিদান ।
হংস ছাগ পাৰ কাটে অসংখ্য প্ৰমাণ ॥
তপ জপ যজ্ঞ দান তীৰ্থ স্নান কৰে ।
ঘোৰ নৰকত পৰি পৰি সবে মৰে ॥
উপজয় মৰয় সংসাৰে বাৰম্বাৰ ।
নাহি সুখ নেৰাৱয় সংসাৰ নিকাৰ ॥
তল গৈল লোক কলি পাপ সাগৰত ।
কৃপাময় কৃষ্ণ জানি গুণিলা মনত ॥

শঙ্কৰ চৰিত/দৈত্যাৰি ঠাকুৰ ।

প্ৰাক্ শঙ্কৰী যুগত ভক্তিবাদ যে নাছিল এনে নহয়। মাত্ৰ “নত্বনয়
অগ্নি যেন ভস্ম আছে পুতি”। নানা ব্যাভিচাৰ চলিলত ভক্তিবাদে পুলুক
মাৰি আছিল। ইয়াত উল্লেখ থকা “ইদেগত পূৰ্বকালে নাছিল ভক্তি”
ৰ অৰ্থও সেয়ে হ’ব। ভক্তিবাদক ভস্মৰ পৰা খুচৰি উলিয়াওঁতা ব্যক্তিৰ
অভাৱ হোৱাত পৰবৰ্ত্তী শঙ্কৰৰূপে আত্ম প্ৰকাশ কৰে। এবাই “ভক্তিৰ
চাৰিখুটি মাৰি” ব্যাভিচাৰ ধৰ্মৰ ওপৰত পোতক তোলে। এনে কাৰ্য্যৰ
কাৰণে লৌকিক আৰু অলৌকিক কৰ্মৰ ভেদে শঙ্কৰগুৰুক আমি দুটা
দিশত চাব পাৰোঁক। লৌকিক কৰ্মৰ মানে মানৱীয়তা অথবা ঐশী
শক্তি বিভৱৰ বহিৰ্ভূত কৰ্মৰ অৰ্থাৎ সৰ্বসাধাৰণ লোকৰ সহজাত প্ৰৱৃতি-
সমূহ আৰু অলৌকিক কৰ্মৰ মানে অমানৱীয়তা অথবা ঐশী শক্তি বিভ-
ৱৰ কৰ্মৰ অৰ্থাৎ মানৱৰ সহজাত প্ৰৱৃতিৰ বাহিৰৰ কৰ্ম। কীৰ্তনত গুৰুজনাই

প্ৰকাশ কৰা “কেহো বেলা গোপীকাৰ গুনি আজা বাণী। পাদুকা পিৰাক প্ৰভু ধৰি ধৰি থাকা আনি” এই কৰ্ম লৌকিক কৰ্ম। “লঘিমা গুণক আশ্ৰয়িয়া কৃষ্ণদেৱে। কংসৰ উল্লিহ্ত মঞ্চে চৰিলন্ত ডেৱে” এয়া অলৌকিক কৰ্ম। পিচত উল্লেখ কৰা অলৌকিক কৰ্ম সাধাৰণ মানুহে কৰিব নোৱাৰে। সাধনালব্ধ মহাপুৰুষেহে পাৰে। মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱৰ ক্ষেত্ৰত কবলৈ হলে তেৰা একাদিক্ৰমে গীতিকাৰ, নাট্যকাৰ, সাহিত্যকাৰ, চিত্ৰকৰ, সমাজ সংগঠক, সমাজ সংস্কাৰক, নৰ্ত্তক, গায়ক, বায়ক, কবি, সাহিত্যিক আদি “সৰগুণ সম্পূৰ্ণ থিক”। এইখিনি এজন সাধাৰণ ব্যক্তিৰ ইমান গুণ কদাপি বিকশিত নহয়। সেই কাৰণেই এই ক্ষেত্ৰত শঙ্কৰদেৱক অলৌকিক শক্তিৰ নায়ক বুলি কবৰ থল আছে। বাকীবোৰ লৌকিক। গুৰুজনাৰ অলৌকিক শক্তিৰ কিছু আভাস তেৰাৰ শিষ্য আৰু প্ৰশিষ্য সকলৰ লেখনিৰ পৰা জানিবলৈ পোৱা হয়। মহাপুৰুষ মাধৱদেৱে লিখিছে —

ত্ৰিভুবন বন্দন

দেৱকী নন্দন

যোহৰি মাৰল কংস।

জগজন তাৰণ

দেৱ নাৰায়ণ

শঙ্কৰ তাকেৰি অংশ।

মায়ী নৰতনু

ধৰি হৰি ভকতি

মুকুতি কয়লি বহু পৰচাৰ।

সবনৰ পাপ

পয়োনিধি মজ্জল

তাহে কয়লি উদ্ধাৰ ॥

(গুৰুভটিমা)

দামোদৰ দেৱৰ ব্ৰাহ্মণ শিষ্য গোপাল মিশ্ৰই লিখিছে : -

কৃষ্ণৰ একান্ত নিষ্ঠ

প্ৰীমন্ত শঙ্কৰ শিষ্ঠ

কামৰূপে ভৈষন্ত বেকত।

লোকৰ চিন্তিয়া হিত

পাষণ্ডক দমি নিত

প্ৰচাৰিলা ভক্তি বহু মত ॥

নানা শাস্ত্ৰ প্ৰচাৰিলা

ভকতিক প্ৰকাশিয়া

আমাক দিলাহা চক্ষুদান ॥

কোটি কোটি কল্প যদি

উপকাৰ কৰি আতি

ভজো ঋণ সূজা নজায় তান ॥

বান্ধৱ কৃষ্ণক তেহে আমাসাক চিনাইলন্ত
 ভক্তক কৰাইলা পৰিচয় ।
 জ্ঞান কৰ্ম পথ খণ্ডি ভকতিক দেখাইলন্ত
 হেন বন্ধু কেহো নাহিকয় ॥
 ভাগৱত ঈশ্বৰৰ নিজ ভূত্যা প্ৰিয়তৰ
 বৈষ্ণৱৰ যিটো অগ্ৰগণি ।
 শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰ নাম ৰূপে গুণে অনুপাম
 আমাসাৰ মনৰ স্মৰণি ॥ ভাগৱত/তৃতীয় স্কন্ধ

কেশৱ চৰণে লিখিছে :—

শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰ যিটো নামত কায়স্থ সিটো
 পৰম পণ্ডিত গুণশীল ।
 নানা যন্ত্ৰে দীৰ্ঘ ছন্দে ভাগৱত পদবন্ধে
 মহাযন্ত্ৰে ৰচনা কৰিল ॥
 লোকৰ নিস্তাৰ হেতু বান্ধিলন্ত ধৰ্ম সেতু
 যাৰ কীৰ্ত্তি গৈল বহু থান ।
 ব্ৰাহ্মণ পৰম গুণ তান সম হৈব কোন
 সন্ত জনে কৰে যাক মান ॥
 ভাগৱত/নৱম স্কন্ধ

দামোদৰদেৱৰ শিষ্য শ্ৰীহৰি কৰিয়ে লিখিছে :—

বৰপেটা নাম থান অনুপাম
 মুকুতিৰ সন্নিহিত ।
 যাত হৰি ধ্বনি যাত্ৰা মহোৎসৱ
 আছিলৈক প্ৰতিনিধিত ॥
 সেহি গ্ৰামে থিত শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰ
 মহাপাপ বিনাশন ।
 লোকক কৃপায়ে মূৰ্ত্তি ধৰিলন্ত
 আপুনিয়ো নাৰায়ণ ॥
 ভকতি পথত প্ৰকাশ কৰিলা
 বাদীক হেলি পেলায় ।
 যাহাৰ প্ৰসাদে মহাপাপীসৰে
 বৈকুণ্ঠ পূৰক যায় ॥

॥৯২৬॥ সন্নীয়া সংস্কৃতিৰ স্বৰ্ণৰেখা।

সাম্বৰ্ভৌম ভট্টাচাৰ্য্য :— (এওঁ ব্ৰাহ্মণ)

পূৰ্বদিশে নিজ শক্তি হৰি অৱতাৰ ।
নিজ যশ ধৰ্ম কীৰ্ত্তি ভকতি প্ৰচাৰ ॥
নামত শঙ্কৰ কায়স্থ কুলে জাত ।
ব্ৰহ্মা হৰ আদি দেৱ জন্মিব তথাত ॥

পদ্মপুৰাণ স্বৰ্গখণ্ড (পদ্য ভাগ)

ৰাম সৰস্বতী :— (এওঁ ব্ৰাহ্মণ)

শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰ আপুনি ঈশ্বৰ
নৰৰূপে জাত ভৈলা ।
তাহাক নসহি ব্ৰাহ্মণ সকলে
ৰাজ্য আগে খল দিলা ॥
যক্ষকুলে হৰি জন্মিয়া আসিয়া
ক্ষিতী ভাৰ দূৰ কৈলা ।
এহি মনে গুণি ব্ৰাহ্মণ সবৰ
কিছু মনে কোপ ভৈলা ॥

কুলাচল বধ (পদ্যভাগ)

দ্বিজ ৰমানন্দ :—

গুনিয়োক সৰনৰ উল্ল কথ্য শঙ্কৰৰ
জগতকে কৰয় নিস্তাৰ ।
পূৰ্ণব্ৰহ্ম শ্ৰীকৃষ্ণ দেৱকী নন্দন দেৱ
তেন্তে আসি ভৈলা অৱতাৰ ॥
বুলিবা ঈশ্বৰ বুলি শঙ্কৰক বৰ্ণাইলাহা
ইটো কথা নাহিকে শাস্তত ।
গুনিয়োক প্ৰভুত্বৰ গীতা শাস্ত্ৰে দামোদৰ
কৈলা যেন সখি অৰ্জুনত ॥
ধৰ্মক স্থাপিবে লাগি হওঁ মই অৱতাৰ
পৰিত্ৰাণ কৰিবে সাধুক ।
অধৰ্মক বিনাশিয়া ধৰ্ম পথ ৰক্ষা কৰি
প্ৰবৰ্ত্তাইবে বৈষ্ণৱ মাৰ্গক ॥

... ..

লক্ষ কোটি প্ৰজাচয় যাৰ বাক্যে প্ৰবৰ্ত্তয়
তাক কোনে মনুষ্য বোলয় ।

দশ গোটা মনুষ্যক একমত কৰিবাক
কাহাবনো শক্তি আহয় ॥ গুৰুচৰিত

ৰামচৰণ ঠাকুৰ :-

শতকৰ স্বৰূপে হৰি হৈয়া অৱতাৰ ।
আপোনাৰ যশধৰ্ম কৰিলা পুচাৰ ॥
সাতো বৈকুণ্ঠৰ যিটো নাথ অতিশয় ।
দয়া কৰি এথাক আসিলা কৃপাময় ॥ গুৰুচৰিত

পুৰুষোত্তম ঠাকুৰ :-

পূৰ্বত কৃষ্ণৰ এক শৰণ ডকতি পথ
নাছিলেক একোৱে দেশত ।
শঙ্কৰ স্বৰূপে হৰি নিজ অংশে অৱতৰি
তাৰিলন্ত সমস্ত জগত ॥ ন-ঘোষা

দেতাৰি ঠাকুৰ :-

জয়তি পৰম গুৰু শ্ৰীমন্ত শতকৰ ।
লোকৰ হিতাৰ্থে জন্ম কেশৱৰ ॥ গুৰুচৰিত

কবি নবোত্তম :-

দ্বাপৰ যুগত দেৱকী নন্দন
কলতি কুসুম ঘৰে ।
কৃষ্ণেৰে শঙ্কৰ স্বৰূপ ধৰিয়া
জগত উদ্ধাৰ কৰে ॥ ভক্তি প্ৰেমাবলী

ভট্টদেৱ :- (এওঁ দামোদৰদেৱৰ ব্ৰাহ্মণ শিষ্য)

“হে সভাসদসৱ ! পূৰ্বত সন্ত মহন্ত মহা গুণবন্ত শ্ৰীশঙ্কৰে
শ্ৰীভাগৱত শাস্ত্ৰৰ পয়াৰ কৰি লোক ভক্তি পন্থ প্ৰবৰ্তাইলা, যাক পাই
অন্ত্যজাতিও সংসাৰ তৰিলা । পাছে তাৰ অৱশেষ কথা অনন্ত কন্দলি
পদ ৰচিলা । তাকো দেখি মোৰো কৃষ্ণগুণ বৰ্ণাইতে মনত ইচ্ছা হৈলা ।”

কথাভাগৱত দশম স্কন্ধ / ভট্টদেৱ

গোপালচৰণ :- (এওঁ দামোদৰৰ ব্ৰাহ্মণ শিষ্য)

(ক) “আৰে সভাসদ লোক দেখ ! ওহি কামৰূপে ইমত হৰি ভক্তি
নাছিল । আৰে কৃষ্ণৰ একান্ত দাস মহন্তসবৰ অগ্ৰগণি শ্ৰীমন্ত শতকৰ
উদিত হৈল যাতো, এতেকেসে লোকত ইমত ভক্তি প্ৰচাৰিল । তেওঁসে

সমস্ত লোকৰ বাহুব, যাৰ পুণ্য যশে জগত ঢাকিল। সিটো মহাপুৰুষৰ মঞ্জি কি মহিমা কহিবো অন্ধ ব্ৰাহ্মণ ছৰাল হৈয়া?"

(২) "হে সামাজিক লোক দেখ। মহাপুৰুষ শ্ৰীশঙ্কৰৰ কেন কৃপা গুণ। যাৰ ভক্তি সম্পদায় ধৰি কলি যুগত কামৰূপ দেশত মহামুখ নৰনাৰীসবো অনায়াসে মায়াৰ জিনি সংসাৰ সাগৰে তৰে। হেন বাহুবক মঞ্জি সৰ্বদায়ে হৃদয়ত চিন্তো। তোৰাসবো অসুয়া এৰি তাক পৰম উপকাৰী মানি ভক্তি কৰা। ইদানীক উচ্চ কৰি হৰি বোল হৰি।"

ভক্তি বত্নাকৰ কথাবন্ধ / গোপালচৰণ

শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰদেৱৰ আদিপুৰুষ (কথাগুৰুচৰিত পুথিমতে) প্ৰেম পূৰ্ণানন্দ গিৰি। এওঁক সুপহুগিৰি বুলিও কয়। এওঁৰ পৰা শঙ্কৰ গুৰুলৈকে ওঠৰ পুৰুষ হৈছে। একাদিক্ৰমে শঙ্কৰদেৱৰ উপৰিপুৰুষৰ নাম লিখা হ'ল—

(১) প্ৰেম পূৰ্ণানন্দগিৰি বা সুপহুগিৰি (২) ব্ৰহ্মগিৰি (৩) চন্দ্ৰগিৰি (৪) কৃষ্ণ গিৰি (৫) অগ্নিগিৰি (৬) সুবৰ্ণগিৰি (৭) গন্ধৰ্বগিৰি (৮) ৰামগিৰি (৯) হেমগিৰি (১০) হৰিবৰগিৰি (১১) হৰিগিৰি (১২) কৃষ্ণকান্তি (কন্যা) (১৩) লভাবৰ (১৪) চণ্ডীবৰ (১৫) ৰাজধৰ (১৬) সূৰ্য্যাবৰ (১৭) কুসুম্বৰ (১৮) শঙ্কৰদেৱ।

ৰামচৰণ ঠাকুৰদেৱ কৃত চৰিত পুথিৰ মতে গন্ধৰ্বগিৰিয়েই শঙ্কৰ-দেৱৰ আদি পুৰুষ যেনে—

১। গন্ধৰ্বগিৰি ২। কৃষ্ণকান্তি (কন্যা) ৩। লভাদেৱ ৪। চণ্ডীবৰ ৫। ৰাজধৰ ৬। সূৰ্য্যাবৰ ৭। কুসুম্বৰ ৮। শঙ্কৰদেৱ।

ইয়াৰ বাদে দ্বিজ ৰমানন্দ আৰু দৈতাৰি ঠাকুৰ কৃত শঙ্কৰদেৱৰ চৰিতটো লভাদেৱৰ পৰাই শঙ্কৰগুৰুৰ আদিপুৰুষ আৰম্ভ কৰা দেখা গৈছে। যি কি নহওক উপৰি পুৰুষৰ সংখ্যাধিক বা সংখ্যাহ্ৰাসে শঙ্কৰদেৱৰ গৌৰৱ উন্নীত বা অবনমিত কৰিব নোৱাৰে। যি বংশত যিজনেই চৰিত্ৰবান, সৰ্বগুণ সম্পন্ন, আদৰ্শপৰায়ণ আৰু নৈষ্ঠিক, তেঁৱেই সেই বংশৰ ব্ৰদীপ বুলি কোৱা হয়। এনেকুৱা দৃষ্টান্ত ভাগৱত, মহাভাৰত, পুৰাণ, ৰামায়ণ আদি শাস্ত্ৰত অলেখ আছে। এই কথা সত্য যে শঙ্কৰদেৱৰ উপৰি পুৰুষৰ সকলোৱেই গুণী, জানী, সঙ্গীতজ্ঞ আৰু অৱস্থাপন্ন লোক আছিল। সেই কথা চৰিত পুথিত পোৱা যায়। শঙ্কৰদেৱে নিজ ভাষা-ৰেঙে প্ৰকাশ কৰি গৈছে যেনে—

বৰদোৰা নামে গ্ৰাম শস্যে মৎস্যে অনুপম
 লৌহিত্যৰ অতি অনুকূল ।
 সেহি মহাগ্ৰামেশ্বৰ আছিলন্ত ৰাজধৰ
 কায়স্থ কুলৰ পদ্মফুল ॥
 তানে পুত্ৰ সূৰ্য্যবৰ মহাবৰা দেশধৰ
 দানী মানী পৰম বিশিষ্ট ।
 যাৰ যশ এভোজলৈ জয়ন্ত মাধৱ দলৈ
 দুই ভাই যাহাৰ কনিষ্ঠ ॥
 তানে পুত্ৰ কুলোদ্ধাৰ ভৌমিক মধাত সাৰ
 প্ৰসিদ্ধ কুসুম নাম যাৰ ।
 তানে সূত শিশুমতি কৃষ্ণপাৱে কৰি নতি
 বিৰচিল শক্ৰে পয়াৰ ॥

গ্ৰন্থকাৰ পৰিচয় / ভাগৱত দশম স্কন্ধ

তদুপৰি “বংশতে প্ৰখ্যাত, গন্ধৰ্ব সাংক্ৰাত” বুলিও সন্নীত বিদ্যাত পাৰ-
 দশীতা থকা কথা পৰিষ্কাৰ ৰূপে জনা যায় । মূৰ্ত্ততে শত্ৰুৰণ্ডকৰ আদি
 পুৰুষৰ পৰা আৰম্ভ কৰি তেৰালৈকে সকলোৱেই গন্ধৰ্ব বিদ্যাত নিপুণ
 আছিল । ধনে, জনে, বিদ্যায়, বুদ্ধিয়ে পৰিপূৰ্ণ আছিল । কথাগুৰু চৰিত
 মতে আদি পুৰুষ প্ৰেম পূৰ্ণানন্দগিৰিয়েই “গীত, ৰাগ, গান, বান, তাল, সুৰ,
 নাট, সৰ্ব্বগুণাকৰ, সুলক্ষণ, সুশোভিত সুন্দৰ দিব্য পুৰুষ হল” (কথা
 গুৰু চৰিত) ইত্যাদি । ৰামচৰণ ঠাকুৰৰ মতে —

তাসম্ভাৰ উৰ্দ্ধবংশ যত আছিলন্ত ।
 সবেয়ো গহন অতি পণ্ডিত মহন্ত ॥

ৰামচৰণ ঠাকুৰ গুৰুচৰিত

দৈশাৰি ঠাকুৰৰ মতে :-

দাতা ভোক্তা জাতা ধীৰ গহীন গভীৰ ॥
 পৰম পণ্ডিত যত শাস্ত্ৰত নিপুণ ।
 দৰশিত সুন্দৰ কহিবো কত গুণ ॥ গুৰুচৰিত

দ্বিজ ৰমানন্দৰ মতে :-

চণ্ডীৰ নামে পুত্ৰ তাতে ভৈলা জাত ।
 পৰম পণ্ডিত ধীৰ জগত প্ৰখ্যাত ॥

পৰম ঐশ্বৰ্য্যবন্ত সৰ্বগুণাকৰ ।

আছিলন্ত অধিকাৰী কৌনজ ৰাজ্যৰ

কুলত কায়স্থ সবে আচাৰ বিপ্ৰৰ ।

গৌৰেশ্বৰে যাৰ খ্যাতি শুনিছা বিস্তৰ ॥ গুৰুচৰিত

শঙ্কৰদেৱৰ উপৰিপুৰুষ “কনৌজপুৰীয়া কায়স্থ” আছিল। সেই সময়লৈ সকলো চৰিত পুথি একমত। কথাগুৰু চৰিতৰ ভাষাৰে — “কনৌজ পুৰে পূৰ্ণানন্দক নাম দি গ’ল”। ৰামচৰণৰ ভাষাৰে — “কনৌজপুৰত বাসা জানু তাসম্বাৰ”। দিবজ ৰমানন্দৰ ভাষাৰে — “আছিলন্ত অধিকাৰী কনৌজ ৰাজ্যৰ” ইত্যাদি। যি কি নহওক কনৌজপুৰত যে উপৰিপুৰুষসকলৰ বসতি আছিল, সেই কথাত সকলো চৰিত পুথি একমত হৈছে। কনৌজপুৰ সেই সময়ত আৰু এতিয়াও অসমৰ বাহিৰ স্থান। এতেকে দেখা যায় তেৰাৰ উপৰি পুৰুষসকল অসমৰ থলুৱা লোক নাছিল। গহন পণ্ডিত চণ্ডীবৰ ভূঞাই পোন প্ৰথমবাৰৰ বাবে অসমৰ মাটিত ভৰি দিবহি লগা হয়। সেই সময়ত গৌড়েশ্বৰ আৰু কামেশ্বৰ নামৰ দুজন ৰজাৰ মাজত বিবাদ হয়। কামেশ্বৰ হ’ল আমাৰ অসমৰে এজন ৰজা দুৰ্লভ নাৰায়ণ। দুমোজনা ৰজাৰ বিবাদৰ মাজভাগতে মিত্ৰতা হয় আৰু কামেশ্বৰ দুৰ্লভ নাৰায়ণৰ অনুৰোধক্ৰমে গৌড়েশ্বৰে তেওঁৰ দেশৰ পৰা সাত ঘৰ ব্ৰাহ্মণ আৰু সাত ঘৰ কায়স্থ লোক অসমলৈ পঠায়। সাত ঘৰ ব্ৰাহ্মণ যথাক্ৰমে ১। কৃষ্ণ পণ্ডিত ২। ৰঘুপতি ৩। ৰামবৰ ৪। লোহাৰ ৫। বয়ন ৬। ধৰম ৭। মথুৰা আৰু সাত ঘৰ কায়স্থ হ’ল যথাক্ৰমে (১) শ্ৰীহৰি (২) শ্ৰীপতি (৩) শ্ৰীধৰ (৪) চিদানন্দ (৫) সদানন্দ (৬) চণ্ডীবৰ। এই চণ্ডীবৰেই শঙ্কৰদেৱৰ পৰা পঞ্চমজনা উপৰিপুৰুষ। বিশেষভাৱে ব্ৰাহ্মণ থাকোতে কায়স্থ চণ্ডীবৰক সৰ্বোপৰি (উক্ত চৈধ্যজনৰ ওপৰত) শিৰোমণি ভূঞা পতাটো উল্লেখনীয় কথা। ইয়াৰ দ্বাৰা চণ্ডীবৰ সৰ্বগুণাকৰ হোৱাটোকে প্ৰতীয়মান হয়। চণ্ডীবৰে স্বকীয় বৈশিষ্ট্যৰ বলত ৰজাৰ প্ৰিয়পাঠ আৰু বিখ্যাত “শিৰোমণি ভূঞা” ৰূপে নিজক প্ৰতিষ্ঠা কৰিবলৈ সক্ষম হৈছিল।

কামেশ্বৰ ৰজাই মাটি ৰুজি দি ব্ৰাহ্মণ আৰু কায়স্থ কেইঘৰক লেঙাপুৰিত পাতিলে। চণ্ডীবৰে নানা ঘাত প্ৰতিঘাতৰ মাজেদি অ’ত ত’ত বাস কৰি থাকিব লগা হৈছিল। তেওঁৰ মৃত্যুত ৰাজধৰ পুত্ৰ উত্তৰাধিকাৰী হয় আৰু এজনা বিখ্যাত ভৌমিক ৰূপে পৰিগণিত হয়। এনেকৈ ৰাজধৰৰ মৃত্যুত সূৰ্য্যবৰ আৰু সূৰ্য্যবৰৰ মৃত্যুত কুসুম্বৰ উত্তৰাধিকাৰী সূত্ৰে প্ৰতিজনেই “শিৰোমণি ভূঞা” বিষয়বাব চলাই বিখ্যাত হৈ পৰিছিল।

এওঁলোকৰ সকলো সন্তানেই দেৱতাৰ বৰলব্ধ বুলি সকলো চৰিত্ৰই এক-
মুখে স্বীকাৰ কৰিছে। কুসুম্বৰো পূৰ্বৰ সহজাত নীতিৰেই অপুৰুষক
আছিল। কিন্তু মহাদেৱ শঙ্কৰৰ আশীৰ্বাদত তেওঁ এটি সন্তান লাভ
কৰে- তেওঁৰ নাম হল শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰদেৱ। মহাদেৱ শিৱৰ আশীৰ্বাদ
কুসুম্বৰৰ কাৰণে মহৎ হব পাৰে; কিন্তু অসমত চলা ব্যাভিচাৰ, অনাচাৰ
দৰীকৰণৰ কাৰণে জগতলৈ মহাবাগী বিজ্ঞাবৰ কাৰণে, অসম ভূমিক
পৱিত্ৰ কৰিবৰ কাৰণে পূৰ্ব পৰিকল্পিত পৰমৱস্থাই শঙ্কৰৰূপে আত্মপ্ৰকাশ
কৰে। শঙ্কৰদেৱৰ আত্মজীৱন সম্বন্ধে ভিন্নজনৰ ভিন্নমত। পিতা কুসুম্বৰ
আৰু মাতা সত্যসন্ধ্যাৰ নাম দুটা কোনেও লৰচৰ কৰিব পৰা নাই।
গুৰুৰ জন্ম সম্পৰ্কে বামচৰণ ঠাকুৰে লিখিছে-

আশ্বিন প্ৰবেশি পঞ্চদিন বহি গৈল।

সেহিদিনা শঙ্কৰদেৱৰ জন্ম ভৈল ॥

গুৰুলা দশমী আসি ভৈলা গুৰুবাৰে।

ধৰ্ম কহি পাপ নষ্ট কৈলা জগতৰে ॥

বামচৰণ ঠাকুৰ / গুৰু চৰিত

দ্বিজ ৰমানন্দৰ মতে-

ফাগুন মাসত গুৰু দ্বিতীয়াত

অৰ্দ্ধৰাত্ৰি বহি গৈলা।

মহা শুভ যোগে উত্তম লগত

শঙ্কৰৰ জন্ম ভৈলা ॥

দ্বিজৰমানন্দ / গুৰুচৰিত

দৈতাৰি ঠাকুৰ আৰু কৰ্ণভূষণ দ্বিজৰ ৰচিত চৰিতত জন্মৰ মাহ,
বাৰ, তাৰিখ আদি একো নাই। কথাগুৰু চৰিতৰ মতে “কালৰ প্ৰমাণে
মাঘৰ পৰা আশ্বিনলৈ ন মাহ সম্পূৰ্ণে কাৰ্ত্তিকৰ সংক্ৰান্তি, বাৰ বৃহস্পতি,
তিথি পূৰ্ণিমা। শ্ৰাবণা নক্ষত্ৰ মধ্যনিশা, জ্যোতিষৰ তেৰণ একসত্তৰি শকত
শ্ৰীশ্ৰীমন্ত ভক্তৰ তিনি নিৰ্ব্বন্ধৰ কল্পতকু আত্মা মহাপুৰুষ গুৰু অৱতাৰ”। তামোল
নোখোৱা সম্প্ৰদায়ৰ পুথিমতে আহিনৰ গুৰু শ্বাদশীত আৰু আন এখন
মদাৰগুৰি সত্তৰ চৰিত পুথিৰমতে “আহিন যায় কাতি সংক্ৰান্তি অমাবস্যা
তিথিত দুই প্ৰহৰ নিশাতে বৃহস্পতিবাৰে জন্ম” বুলি গুৰুৰ জন্মৰ সন্ধান
এটি দিছে। তদুপৰি অন্যান্য পদ্য আৰু গদ্য চৰিত পুথিতো শঙ্কৰদেৱৰ
জন্ম সম্বন্ধে ভিন্নমত থকা দেখা যায় যদিও ৰমানন্দ দ্বিজৰ বাহিৰে
বাকীসকল চৰিতকাৰে জন্ম মাহৰ লেখটোত সামান্য মাত্ৰ ঐক্যমত

পোষণ কৰিছে। বাকীবোৰতহে কিছু অমিল পৰিলক্ষিত হয়। বৰমানন্দ দ্বিজে শঙ্কৰদেৱৰ জন্ম ফাগুন মাহৰ শুক্লা দ্বিতীয়াত বুলি উল্লেখ কৰি আমাৰ মাজত আউল লগোৱা দেখা গৈছে। এটা কথা ঠিক যে চৰিত পুথিবোৰ লিখা হৈছিল শঙ্কৰোত্তৰ যুগত অৰ্থাৎ শঙ্কৰ ওকৰ প্ৰমাণৰ ৫০/৬০ বছৰৰ পিচত। চৰিতকাৰসকলে নানাজনৰ পৰা শুনি আৰু অন্যান্য তথ্যপাতিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি চৰিত পুথি লিখিছিল বুলি জনা যায়। দৈত্যাবি ঠাকুৰে বুঢ়ীৰ পো গোবিন্দ আতৈৰ মুখেদি শুনি গুৰুচৰিতখনি লিখা বুলি কৈছে। পিতাক ৰামচৰণৰ পৰাও কিছু কথা লৈছে। তেওঁ লিখিছে

যিমান জানন্ত তেহে কহিলন্ত
আনত যিবা শুনিলো।
ৰামচৰণত শুনিছোঁ যিমত
সবাকৈ আমি লিখিলো।

তেওঁ কিন্তু এটা কথা স্বীকাৰ কৰিছে---

নাহিকে আৰিহি মুখৰ কথাক
কহন্তে তেখনে লৰে।
কতো আন বুলি বাক লাগৈ আন
আসে এহিমতে পৰে ॥

গুৰুচৰিত/দৈত্যাবি ঠাকুৰ

আমাৰ বিশ্বাস চৰিতকাৰসকলে নিজস্ব বৈশিষ্ট ৰক্ষা কৰাৰ অভিপ্ৰায়েৰে কোনো কোনো ক্ষেত্ৰত পৰস্পৰে সম্বন্ধ ৰক্ষা কৰিবলৈ চান পাইছে। গুৰুৰ জন্ম সম্বন্ধে পৰস্পৰ অমিল থকাৰ পিচত সাম্প্ৰতিক কালত তেৰাৰ জন্ম পত্ৰিকা এখন আৱিষ্কাৰ হৈছে। গুৰুজনাৰ জন্ম পত্ৰিকা লিখক সঙ্কৰা দলৈৰ বংশৰ এজন মানুহৰ যোগেদি এখন সোঁৱৰণিৰ সন্ধান পোৱা গৈছে। সোঁৱৰণিখনৰ দুটা প্ৰতিলিপি আছে। প্ৰথম লিপিটো ১৪৯১ শকাব্দত আৰু দ্বিতীয় লিপিটো ১৭৪৭ শকাব্দত কৰা হৈছে। উক্ত সোঁৱৰণিখনৰ পৰাই গুৰুজনাৰ জন্ম সম্বন্ধে বহুতো তথ্য পোৱা হৈছে। তাৰ মূখ্য অংশটো নিম্ন স্থানত তুলি দিয়া হ'ল।

ব্ৰহ্মমুনি ৰামচন্দ্ৰ সদা শকাব্দা।
মাসবাৰ পঞ্চম দিনত্ৰয় মধ্য ॥
ৰাত্ৰৌ বিংশ পলাধিক ত্ৰয়দশ গছা।
সিতদশে ঝম্বোদয়ে বিংশতি তাড়কা ॥

সৌৰবৰ্ণিখন সংস্কৃত ভাষাত লিখা আৰু কথাবোৰো সংক্ষেপ। সংস্কৃতত সংখ্যাবোৰ প্ৰায় একোটা নিৰ্দিষ্ট হিচাবত উল্লেখ কৰা হয়। শ্লোক-টোৰ অৰ্থ এনেকৈ কৰিব পাৰি যেনে ব্ৰহ্ম-১, মূনি-২, বাম-৩, চন্দ্ৰ-১। সংখ্যাবোৰ বহুৱাওঁতে সৌফালৰ পৰা বাওঁফাললৈ ক্ৰমে বহুৱাব লাগে। এনেকৈ বহুৱালে পূৰ্বোক্ত সংখ্যাটো হ'ব ১৩৭১। সংস্কৃত ভাষাত লিখা এক সংখ্যাৰ অৰ্থ এনেকৈ হয় যেনে জগতত পৰম্ব্ৰজাই একমাত্ৰ। সেইবাবে এক-সংখ্যা, পূজন্ত্য, পূজহ, ক্ৰতু, নাৰদ, অঙ্গৰা, ব্যাস আৰু বৰ্ণিত্ত গ্ৰন্থখো এই সাতগৰাকী মূনিৰ হিচাবত সাত সংখ্যা, শ্ৰীৰামচন্দ্ৰ, হৰিহৰম আৰু পৰশুৰাম এই তিনিগৰাকী বামৰ হিচাবত তিনি সংখ্যা আৰু আকাশত একমাত্ৰ চন্দ্ৰৰ হিচাবত এক সংখ্যা ধৰিলে ১৩৭১ শকৰ হিচাবত ওলায়। সেই শকতে শঙ্কৰদেৱৰ জন্ম হৈছিল। “মাস বাৰ পঞ্চম” মানে মাহ পাঁচ আৰু বাৰ পাঁচ জ্যোতিষত বহাগ মাহক শূণ্য ধৰে। এতেকে মাহ পাঁচ হল আহিন মাহ। “বাৰ পাঁচ” মানে বৰিবাৰৰ পৰা হিচাব কৰিলে বৃহস্পতি বাৰটো পাঁচ সংখ্যাত পৰে। “দিন ত্ৰয়মধ্যা” মানে (আহিনৰ) তিনিদিন যাওঁতে, “ৰাত্ৰৌ বিংশ পলাধিক ত্ৰয়দণ্ড গচ্ছা” মানে ৰাতি তিনিদণ্ড বিংশ পল যাওঁতে। “সিতদশে” মানে (সিত শব্দে গুৰু বুজায়) গুৰু দশমী তিথিৰ দিনা। “ৰামোদয়ে” মানে মীন লগ্ন উদয় হওঁতে আৰু “বিংশতি তাড়কা” মানে পূৰ্বৰ্ণাচা নক্ষত্ৰ। এতিয়া সম্পূৰ্ণ অৰ্থ হ'ল গুৰুজনাৰ জন্ম ১৩৭১ শকৰ আহিন মাহৰ তিনি তাৰিখ বৃহস্পতি বাৰ, গুৰু দশমী তিথি, ৰাতি তিনি দণ্ড বিংশ পল যাওঁতে, মীন লগ্ন আৰু পূৰ্বৰ্ণাচা নক্ষত্ৰত। ইংৰাজী মতে ১৪৪৯ খৃষ্টাব্দৰ ১৩ চেপ্তেম্বৰৰ দিনা। সৌৰবৰ্ণিখনত সন্ধ্যা দলৈয়ে ১৩৭১ শকৰ ৮ আহিনৰ দিনা চহী কৰিছে। উক্ত সৌৰবৰ্ণি খনিয়ে চৰিত্ৰ সমূহৰ সকলো আউল ভাঙি আমাৰ মাজত এটি নিৰ্ভুল তথ্য আৱিষ্কাৰ কৰিছে।

পূৰ্বোক্ত শক তাৰিখতে সত্যসন্ধ্যাৰ উদয়ত কুসুম্বৰ ভূঞাৰ ঔৰসত নগাও আলিপুখুৰীত শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰদেৱৰ আৱিৰ্ভাৱ হয়। শিওৰ সহজ সুলভ বাল্য ক্ৰীড়া সন্ত হয়। সৰুকালতে পিতৃ-মাতৃয়ে এৰি থৈ যায়। পিতৃ মাতৃহীন শঙ্কৰে বুঢ়ীমাক খেৰগুতীৰ আদৰ যত্নত ডাঙৰ দীঘল হয় আৰু “ওমলন্তে গৈল দশ বাহুয় বহুৰ”। উপৰি পুৰুষ সকল আছিল “অস্ত্ৰত শস্ত্ৰত, শাস্ত্ৰত পাগত”। বুঢ়ীমাকৰ তাড়নাত শঙ্কৰদেৱে অধ্যাপক মহেন্দ্ৰ কন্দলিৰ টোলত অধ্যয়ন কৰিবলৈ লয়। সহপাঠী আছিল কণ্ঠভূষণ, বিদ্যা পাঠক, বাম সবস্বতী, বাম বামণক আদি তীক্ষ্ণী ছাত্ৰসকল।

অতি সোনকালে শঙ্কৰদেৱ এগৰাকী প্ৰতিভাশালী মেধাবী ওজা ছাত্ৰৰূপে গণ্য হয় আৰু কন্দলিৰ অতি প্ৰিয়পাত্ৰ হৈ পৰে। টোলত থাকোতেই এটি কোমল গীত ৰচনা কৰে সেই কোমল গীতটি হ'ল—

কৰতল কমল কমল দল নয়ন।
ভবদৰ দহন গহন বন শয়ন ॥
নগৰ নগৰ পৰ সতৰত গময়।
সডয় মডয় ভয় মমহৰ শতভয় ॥
খৰভৰ বৰশৰ হতদশ বদন।
খগচৰ নগধৰ ফণধৰ শয়ন ॥
জগদঘমপহৰ ভৱভয়তৰণ।
পৰপদ লয় কৰ কমলজ নয়ন ॥

অতি কম সময়ৰ ভিতৰত শঙ্কৰদেৱ শাস্ত্ৰত পাৰ্গভ হয়। দৈত্যাবি ঠাকুৰে লিখিছে —

বাৰেক দেখাই দিলে এতেক পাৰভ।
অতি অগ্ৰমাসে শুক তাহাঙ্ক পঢ়াত ॥
পড়িলন্ত নিবন্তৰে শাস্ত্ৰ সমস্তয়।
অগ্ৰমাদী পণ্ডিত ডৈলন্ত মহাশয় ॥ শুকচৰিত/দৈত্যাৰিঠাকুৰ

কথাশুক চৰিতত অধ্যয়নৰ বিস্তৃত শাস্ত্ৰ তালিকা এখন ডাঙি ধৰা হৈছে। শেষত কৈছে “আনো শাস্ত্ৰ সবাকৈ পঢ়াই শুক কন্দলিয়ে বোলে, যি খানি জানো পঢ়ালো একা; নাই ও আৰ। আনে শতবৰ্ষ পড়িও নপাৰে একা। মই কাৰণেহে। আপুনি নিশ্চিৰ্মলা শাস্ত্ৰ, তাকো পঢ়া হয়। ছাত্ৰ, এই বুলি বিদায় দিলে”।

শঙ্কৰদেৱৰ বিদ্যাশিক্ষা আৰম্ভ হয় ১৪৬১ খৃষ্টাব্দত বা ১৪৮৩ শকাব্দত। মতাঙ্গৰ ভেদে বিদ্যা শিক্ষা শেষ হয় ১৪৯০ শকাব্দত অৰ্থাৎ তেৰাৰ ঊনৈশ বছৰ বয়সত। এই হিচাবমতে আঠ বছৰ কালৰ ভিতৰতে সৰ্ববিদ্যা পাৰগন্ত হৈ উঠে। কোনো কোনো চৰিতৰ মতে বাইশ বছৰ বয়সতহে শিক্ষা শেষ হয়। বহুতেই ভাবে যে আঠ বছৰৰ ভিতৰতে সৰ্বশাস্ত্ৰাধ্যয়ন শেষ কৰাটো অসাধাৰণ শক্তিৰ পৰিচয়। শঙ্কৰদেৱে যে এগৰাকী সাধাৰণ লোক নাছিল সেই কথা সকলোৱে জনা উচিত। যিহেতু তেৰাই “একবাৰ কৈলে মাত্ৰ সবাকৈ জানন্ত” (শিৱজ ৰমানন্দ) অথবা “একবাৰ

মাত্ৰ দিয়ৈ দেখাই, মাত আখ সবে আছে’ (কথাস্তক চৰিত) এয়া মেধা শক্তিৰ পৰিচয়।

শঙ্কৰদেৱে যোগাভ্যাসো কৰিছিল। প্ৰায় আটাইকেখন চৰিত্ৰই এক-মুখে এই কথা স্বীকাৰ কৰিছে। সেই বাবেই হৰলা তেৰাৰ জীৱনকালত কোনো দৈহিক ব্যাধি হোৱাৰ ইঙ্গিত আমি নেপাওঁ। শেষলৈকে সুঠাম, তেজস্বী, বোগমুক্ত শৰীৰ লৈ ধৰ্ম্ম-কলা-সংস্কৃতি প্ৰচাৰত সবল মনোনিবেশ কৰিব পাৰিছিল। তেৰাৰ যোগাভ্যাস পাঠশালাতে হৈছিল। চৰিত পুথিত সুন্দৰকৈ ইয়াৰ বৰ্ণনা আছে। অৱশ্যে শেষলৈ ইয়াৰ চৰ্চ্চা সাধনা ত্যাগ কৰে আধ্যাত্মিক ভক্তিভক্ত কৈ নিকৃষ্ট বুলি। সেইবাবেই হৰলা তেৰাই কীৰ্ত্তন পুথিত ঘোষণা কৰিছে—

যোগক অভ্যাসে যিটো ভকতিক এৰে।

তাহাৰেই মন দুনাই বিষয়ত পৰে ॥ কীৰ্ত্তন। মুচুকুণ্ড স্ততি

এই প্ৰসঙ্গত যোগাভ্যাস ত্যাগ কৰিবলৈ কোৱা হোৱা নাই। ভকতি নকৰি কেৱল যোগ সাধনা কৰাকে শ্ৰেষ্ঠ বুলি ভবাটোহে অনুষ্ঠিত বুলি কোৱা হৈছে। যোগ সাধনা হ’ল ভক্তিৰ সহকৰ্ম্মী বা আনুষঙ্গিক কৰ্ম্ম। মুখ্য বিষয় হ’ল ভক্তি আৰু গৌণ বিষয় হ’ল যোগাভ্যাস আদি। ভক্তি সাধনাৰ কাৰণে যোগাভ্যাসে মন স্থিৰ কৰাত সহায় কৰে। শঙ্কৰদেৱে প্ৰায় কালত ভগৱৎ চিন্তাত নিমগ্ন হওঁতে পদ্মাসন ভিৰি যোগসাধনাৰে আছিল। শ্ৰীকৃষ্ণ আৰু বলভদ্ৰয়ো যোগসাধনাৰেহে তনুভ্যাগ কৰিছিল। “পাচে বলভদ্ৰ গৈল সাগৰৰ তীৰ। যোগ চিতি এবিলঙ মনুষ্য শৰীৰ” ইত্যাদি।

শিক্ষা সমাপ্ত কৰাৰ পিচত শঙ্কৰ ঠকুৱে চিহ্নযাত্ৰা ভাওনা পাতে। বহুতে তেৰাই তীৰ্থ পৰ্য্যটন কৰাৰ পিচত চিহ্নযাত্ৰা ভাওনা পতা কথা কব খোজে। কিন্তু সেই কথা প্ৰমাণ সিন্ধু নহয়গৈ। কাৰণ তীৰ্থযাত্ৰা কৰাৰ পূৰ্বতে যদি ব্ৰাহ্মণ, ব্ৰাহ্মণেৰে সকলে শঙ্কৰদেৱত শৰণাপন্ন হোৱা বুলি কব খোজা হয়, তেন্তে তাৰো আগতে চিহ্নযাত্ৰা ভাওনা অনুষ্ঠিত কৰাটো হব লাগিব। যিহেতু চিহ্নযাত্ৰাৰ চমৎকাৰ কৌশলত সকলোজন বিস্ময়ান্বিত হৈছে শৰণাপন্ন অৱস্থা প্ৰাপ্ত হৈছিল। তাৰ বহু ব শি ভাৰতৰ নানা স্থান দৰ্শন, স্পৰ্শন কৰি তৱস্থ সঙ্গীত কলা কৌশলৰ আদৰ্শ আহৰণ কৰি শঙ্কৰদেৱে নিজৰ সঙ্গীত কলাৰ মৌচাক ৰচনা কৰা বুলি বহুতৰে ধাৰণা। কিন্তু এইটো পাহৰিলে নষ্টলিৰ যে শঙ্কৰদেৱে সমস্ত ধৰ্ম্মগ্ৰন্থ

অধ্যয়নৰ লগতে সঙ্গীত গ্ৰহণ অধ্যয়ন কৰা নাছিল। যুগ, কাল সাপেক্ষে সঙ্গীতৰ মাধ্যমেৰে ধৰ্ম প্ৰচাৰ কৰাৰ কৌশলখিনি শঙ্কৰদেৱে নিজেই উদ্ভাৱন কৰি লৈছিল। তেওঁৰ নাট্য শাস্ত্ৰ যুগৰ পৰা যি নাট্য পৰম্পৰা চলি আহিছে, সেই নাট্য পৰম্পৰাৰ লগত শঙ্কৰদেৱৰ নাট্য কলা কৌশলৰ কোনো ব্যতিক্ৰম দেখা নাযায়। জনা যায় যে প্ৰাক্ শঙ্কৰী যুগত ভাৰতৰ বিভিন্ন স্থানত নাট্য কলাৰ বিকশিত ৰূপ প্ৰতিফলিত হোৱা নাছিল। সেই কথাৰ বিস্তৃত কাহিনী আৰু শঙ্কৰী সঙ্গীতৰ ধাৰা আৰু দিগদৰ্শন” নামৰ অধ্যয়ন পৰিচালনা কৰি দিয়া হৈছে। অধিক নিঃপ্ৰয়োজন।

চিহ্নযাত্ৰাৰ চমৎকাৰ কলাকৌশল তথা অভূতপূৰ্ব সাংস্কৃতিক অনুষ্ঠান প্ৰদৰ্শনত সৰ্বসাধাৰণ ৰাইজ বিশেষকৈ ব্ৰাহ্মণ সমাজ চমকিত উঠে। অসাধাৰণ শক্তি প্ৰকাশত শঙ্কৰদেৱৰ প্ৰতি সকলোৰে ভক্তি ওপজে। শিক্ষাগুৰু মহেন্দ্ৰকন্দলি, সত্যৰ্থ ৰাম ৰাম গুৰু, চতুৰ্ভুজ, কৰ্ণপুৰ, কবিরঙ্গ, বিদ্যাবত্ত, ৰাম সৰস্বতী আদি ব্ৰাহ্মণ পণ্ডিত আৰু অন্যান্য ব্ৰাহ্মণতৰ সকলে শঙ্কৰদেৱক শুক মানি শৰণ গিলে। ভাগৱতৰ পৰা সাৰ তুলি “উদ্ধৱ সন্বাদ” শাস্ত্ৰ লিখি স্থাপন কৰি সকলোকে শৰণ দিলে। প্ৰথমতে ৰামৰামগুৰু উঠি শৰণ লোৱাৰ কথা চৰিত পুথিত কৈছে যেন -

ৰাম ৰাম শুক আগে বস্ত্ৰ খসাইলন্ত।

পুস্তকক লাগি দন্তবৃত্ত কৰিলন্ত ॥

গুৰু চৰিত। ৰামচৰণ ঠাকুৰ।

পদ্ম পূৰাণ স্বৰ্গ খণ্ডত পদ্যকাৰ সাকৰ্ণভৌম ভট্টাচাৰ্য্যই শঙ্কৰদেৱত শৰণাগমন হোৱা বহুতো নিশাৰ লেখ দিছে যেন -

তৰ্ক ভানু বিদ্যাপতি ভট্টাচাৰ্য্যাবৰ।

ৰাঘৱ আচাৰ্য্য বিভূষণ শ্বে শুধৰ ॥

কবিরঙ্গ, বিদ্যাবত্ত উমা বাসুদেৱ।

সৰস্বতী শ্ৰীকান্ত গজেন্দ্ৰ মহাদেৱ ॥

ৰামচন্দ্ৰ কৃষ্ণদত্ত বিষ্ণু নাৰায়ণ।

গোপাল জৈমিনি দেৱ দেৱ জনাৰ্দন ॥

ভাৰাসৱে আপোন কুশল চিন্তা কৰি।

শুকৰক গুৰু মানি উজিলন্ত হৰি ॥

সূৰ্য্য বিপ্ৰ কালিদাস ভানু হৰিহৰ।

চতুৰ চুড়ামণি জানী বন্ধেশ্বৰ ॥

জ্যোতিষ প্ৰধান শিৱকাম নৰোত্তম ।
 চন্দ্ৰধৰ সূৰ্য্যধৰ সূৰ্য্য শৰ্ম্মা নাম ॥
 স্বৰূপজা বস্ত্ৰধৰ বিজয় খৰি নাম ।
 ধৰ্ম্মধৰ বজ্জধৰ মহীৰ গ্ৰীৰাম ॥
 শ্ৰীগুৰু গণেশ য় গিৰ শৰ্ম্মা নাম ।
 উদিত উদয় খৰি দিবাকৰ নাম ॥
 সৰ্বকালে গ্ৰহ উপাসক সৰ্বজন ।
 শঙ্কৰক গুৰু মানি লৈলন্ত শৰণ ॥
 ক্ষত্ৰিয়ৰ মহাবাজ ৰূপ সনাতন ।
 শঙ্কৰক গুৰু মানি লৈলেক শৰণ ॥

পদ্মপুৰাণ স্বৰ্গখণ্ড । সাৰ্বভৌম ভট্টাচাৰ্য্য

দামোদৰ দেৱৰ এজন শিষ্যৰ পৰা শঙ্কৰদেৱৰ ভালে কেইজন
 ব্ৰাহ্মণ শিষ্য থকাৰ ইলিত পোৱা হৈছে । সেই সকলৰ নাম একাদিক্ৰমে
 উদ্ধৃতি দিয়া হ'ল—

শ্ৰীশঙ্কৰৰ লগে ব্ৰাহ্মণ ভকত ।
 পৰম আনন্দে কথা শুনে সমাজত ॥
 প্ৰথমে দামোদৰ গোপাল বনোৰাম ।
 পৰমানন্দ ভাগৱত ভট্টাচাৰ্য্য নাম ॥
 কবি কণ্ঠ বিভূষণ গুৰু ৰাম ৰাম ।
 সদস্য জনন্ত কন্দলি য়াৰ নাম ॥
 কলাপ কেশৱী হৰিমিশ্ৰ বজ্জাকৰ ।
 শ্ৰীধৰ কন্দলি হৰিমিশ্ৰ হৰিহৰ ॥
 ৰঘুনাথ গোপীনাথ হৰি কৰ্ণপুৰ ।
 জয়দেৱ বংশীবদন দাস সুৰ ॥
 ভাগৱত মিশ্ৰ জয়হৰি নিৰঞ্জন ।
 বনমালী গোপীনাথ মদন মন ।
 শ্ৰীধৰ বিষ্ণু ৰাভা পুৰি ভাগৱত ।
 পদ্মপাণি চতুৰ্ভুজ ৬গম্ভাষ সন্ত ॥
 হৰিগুৰু চিৰিহৰি মাধৱ চৰণ ।
 ৰমানন্দ তুঙ্গসী দাস বিট্টিহানন্দন ॥
 সুৰাৰি দাস নাৰায়ণ কমলজোচন ।
 শিৱানন্দ শতানন্দ গোবিন্দ ৰাম ॥

ইত্যাদি ।

পূৰ্বেৱাক্ত সকলোৱেই ব্ৰাহ্মণ। ইয়াৰ পিচতে “মাধৱক মুখ্য কৰি আছে ভক্ত যত”। বুলি আৰম্ভ কৰি শেষলৈকে সাত কুৰি ব্ৰাহ্মণ, অত্ৰাহ্মণ শিষ্যৰ এখন নাম তালিকা দিয়া হৈছে। পদকৰ্তা গৰাকী দামোদৰ দেৱৰ প্ৰধান শিষ্য বুলি শেষৰ ভণিতাত ধৰা পৰিছে। সাতকুৰি ভক্তৰ লেখৰ পিচত পদকৰ্তাই লিখিছে এনেকৈ —

এহি সাতকুৰি ভক্ত গাই থাকে নাম ।

শঙ্কৰক আবৰিমা থাকে অবিশ্ৰাম ॥

এসম্ভাৰ পদ ৰেণু অভিলাষ মনে ।

একেবাৰে প্ৰণামোহো সবাৰে চৰণে ॥

ভক্তৰ বাক্তৱ মাধৱ দেহহৰি ।

কুসুমৰ ঘৰে আসি অৱতাৰ ধৰি ॥

সংসাৰি লোকক কৃপা কৰিলা অপাৰ ।

কৃষ্ণে স.ম নামধৰ্ম্ম কৰিলা প্ৰচাৰ ॥

হেনয় গুৰুৰ দুই অভয় চৰণে ।

কায় বাক্য মনে তাত পশিলো শৰণে ॥

অনাৰ্দ্ৰ জনমে ষাক কৰ্ণে নুগুনিলো ।

হেনয় দুৰ্লভ বস্তু হাততে লভিলো ॥

গুৰুৰো পৰম গুৰু দেৱতাৰো দেৱ ।

তোমাৰ চৰণে লক্ষ কোটিবাৰ সেৱ ॥

দামোদৰ দাসৰো দাসৰো তাৰ দাস

ৰাম ৰাম ঘৃষ্মিণো ।

বেজবৰুৱা গ্ৰন্থাৱলী। প্ৰথম খণ্ড

১৩৯২ শকত শঙ্কৰদেৱে সূৰ্য্যাবতী আইক বিয়া কৰে। তেতিয়া তেৰাৰ বয়স ঐকশ বছৰ। মনু নামে এটি কন্যা সন্তান হোৱাৰ পিছত পত্নী বিয়োগ হয়। ইতিমধ্যে হৰিভূঞাক কন্যাটি সম্প্ৰদান কৰাও হৈছিল। শঙ্কৰগুৰুৰ মন উদাস আৰু প্ৰসন্ন হ’ল। বিশ্বয় চিন্তাতকৈ ধৰ্ম্ম চিন্তাৰ প্ৰতি অধিক আগ্ৰহ প্ৰকাশ কৰি গুৰুজনাই ১৪০৩ শকত ৩২ বছৰ বয়সত নানা অভিজ্ঞতা লাভৰ মানসেৰে তীৰ্থ ভ্ৰমণলৈ ওলায় যায়। লগতে সোতৰ গৰাকী সঙ্গী গৈছিল। তেৰাই “দ্বাদশ বছৰ ব্যাপি” তীৰ্থ ভ্ৰমণ কৰে। কথা গুৰু চৰিতত সমস্ত তীৰ্থ ভ্ৰমণৰ বিৱৰণ ডাঙি ধৰা হৈছে। তীৰ্থ ভ্ৰমণ কালত নানা সন্তসাদু মহাপুৰুষৰ আৰু নানা দেশ দেশান্তৰৰ আচাৰ ব্যৱহাৰ, নিয়ম শৃঙ্খলা কৌশল আদিৰ সংস্পৰ্শলৈ আহে। লগতে কলা সঙ্গীত বিষয়তো অধ্যয়ন পুষ্ট হয়। বোধহয় ইয়াৰ পিছত শঙ্কৰদেৱে তেৰাৰ ধৰ্ম্ম আৰু

কল্পা সঙ্গীতত নতুন ৰূপ দিছিল অৰ্থাৎ পৰিবৰ্তন আৰু পৰিবৰ্তন কৰিছিল অথবা এৰা ধৰা কিছুমান নীতি গ্ৰহণ কৰিছিল। উদাহৰণ স্বৰূপে অক্ষীয়া নাট সমূহৰ ভাষা আৰু কৌশলৰ কথাকে আঙুলিয়াব পাৰি। তীৰ্থ ভ্ৰমণ কালত তেৰাই সেই ঠাইৰ বহুতকৈ শৰণ প্ৰদান কৰাৰ কথা চৰিত সমূহে ঘোষণা কৰিছে। শুনামতে উৰিষ্যাত এতিয়াও ঠাই বিশেষে শঙ্কৰদেৱৰ আহিত সৰু বাৱস্থা আৰু আচাৰ বাৱহাৰ পালন কৰা লোক আছে হেনো। ভাৰতৰ বিভিন্ন ঠাইত ভ্ৰমণ কৰি তাৰ লোকক শৰণ দিয়াৰ কথা সাৰ্বভৌম ভট্টাচাৰ্য্য বচিত পদ্ম পুৰাণৰ স্বৰ্গ খণ্ডত পোৱা যায় যেনে —

হৃন্দাবন নামে এক মহন্ত আছিল।
 শঙ্কৰক লাগ পাই তেহেস্তে ভজিল ॥
 বমাকান্ত নামে শিষ্য মথুৰাপুৰত।
 শঙ্কৰক শুক মানি শৰণ লৈগন্ত ॥
 বাধা নামে এক সন্ত আছিল গোকুলে।
 শঙ্কৰক শুক মানি সিয়ো ভক্ত ভৈলে ॥
 সন্যাসী ব্ৰিজটা নামে ব্ৰজত আছিল।
 শঙ্কৰক শুক মানি হৰিক ভজিল ॥
 গোপীনাথ নামে সন্ত পুত্ৰক তীৰ্থত।
 সিজনেও শঙ্কৰক শুক মানিগন্ত ॥
 জগন্নাথ পাণ্ডাসুত বিষ্ণুদত্ত নাম।
 ৰমানন্দ হৰিদাস জৈমিনি শ্ৰীৰাম ॥
 কৃষ্ণ যদুনাথ কাম এহি অষ্টজন।
 শঙ্কৰক শুকমানি লৈগন্ত শৰণ ॥

পদ্ম পুৰাণ স্বৰ্গখণ্ড/সার্বভৌম ভট্টাচাৰ্য্য

শঙ্কৰদেৱে ১৪১৫ শকাব্দত তীৰ্থৰ পৰা প্ৰত্যাবৰ্তন কৰে আৰু নানা ঠাইত সন্তানুষ্ঠান পাতি ভক্তিৰ বীজ সিঁচে। শুকজনাই বংগীয় লোকৰ অনু-বোধত পৰি দ্বিতীয় বিবাহ কৰিব লগা হয়। ইয়াৰ মাজতে নানা গীত, পদ, নাটক, শাস্ত্ৰাদি লিখি পুণ্য অৰণ্যত মাধৱৰ নাম সিংহ প্ৰকাশ কৰে। শুকজনাই ইয়াৰ মাজতে তেৰাৰ “শিবোমগি ভুঞা”ৰ বিষয় বাব সোধাই দি একাণপতীয়াকৈ ধৰ্ম্ম চৰ্চ্চাত লাগে। বিভিন্ন ঠাইত ধৰ্ম্মৰ কঠীয়া সিঁচি মাজুলীৰ ধুৱাহাটা নামৰ ঠাইত সৰু পাতি ভকত সকলৰ সৈতে থাকিবলৈ লয়।

শুকজনা জীৱিত আছিল প্ৰায় ছকুৰি বছৰ। উক্ত ছকুৰি বছৰত প্ৰতি বছৰে একো একোটা সংগ্ৰহৰ কাৰণে শুকজনাক বেলেগ বেলেগ ৰাজি সকলে

স্বকীয় অভিকটি মতে নাম দি লৈছিল। সেই বাবে বিভিন্ন শাস্ত্ৰ উল্ঘাটন
কৰোতে তেৰাৰ ছকুৰিটা নাম পোৱা হ'ল যেনে—

যশধৰ শিৰোমণি গুৰু গজাধৰ।
ডেকাগিৰি মহাপুৰুষ বাপ বজ্জাকৰ।।
হৰিদেৱ গোমস্তা গৃহস্থ জগন্নাথ।
স্বামী সন্ত সৰ্বানন্দ আৰু গোপীনাথ ॥
বৰ আতা আচাৰ্য মহন্ত শিৱ দেৱ।
ককাই ভোলাই সূৰ্য্য শ্ৰীশঙ্কৰদেৱ ॥
বৰ পাত্ৰ ইণ্টদেৱ সুন্দৰ নটুৱা।
মদন মোহন কাল আতা বৰভূঞা ॥
মৎস হৰি জগৎ গুৰু মহাযোগেশ্বৰ।
বিশ্বকৰ্ম্মা বাণীনাথ দেৱ চিত্ৰকৰ ॥
মহীমল্ল মহাকবি দেৱ পঞ্চানন।
নৃপ উপকাৰী আউৰ সত্য সনাতন ॥
এহিকপে শঙ্কৰৰ ছকুৰি নাম।
গুৰুক চিত্তত ধৰি বোলা বাম বাম ॥

ইয়াত ছকুৰি নাম সম্পূৰ্ণকৈ দিয়া নাই। আভাস মাত্ৰ দিয়া হ'ল।
তদুপৰি উক্ত নামবোৰ কোনে কোনে দিছিল, তাৰো বিৱৰণ আছে যেনে—

ক, খ পড়ি ৰচিলন্ত অশুভ তোটিয়।
বাণীনাথ নাম ৰাখে ৰাঘৱাচাৰ্য্যই ॥
লৰি য়াৰ ধৰি আনে ধূপুনি চৰাই।
বোলয় গৰুৰ কেতু বুঢ়া কেটাই খাই ॥
কবিগণ নাম ৰাখে দেৱ পঞ্চানন।
আগম নিগম সাৰ মুখৰ বচন ॥
দুশট দৈত্যগণে নিন্দাি বোলে তোল পেটা।
শিটট গণে বন্দি বোলে ব্ৰহ্মাণ্ডৰ নেতা ॥

তদুপৰি সন্নীয়া দলৈয়ে-গজাধৰ, সত্যসঙ্ক্ৰায়ী-সূচান্দ বন্দন, চন্দৰীয়ে
জীৱৰ জীৱন, খেৰশুতীয়ে-মানিক পুত্ৰি, বন গঞাই—ডেকাগিৰি, বেদজ
জ্ঞান সকলে—গৃহস্থ, মাধৱদেৱে—বাপ, জানীসকলে—জগৎ গুৰু, ভক্ত বিশ্বগণে—
মহাপুৰুষ, সাৰ্বভৌম ভট্টাচাৰ্য্যই—নাৰায়ণ, অনন্ত কন্দলিয়ে-নন্দনন্দন, মহেন্দ্ৰ
কন্দলিয়ে—দেৱ, বিহাৰৰ নৰ-নাৰীসকলে—মদন মোহন, বাধিকা শান্তিয়ে—ৰাজক
ৰাজন, কছাৰীসকলে—দেৱ ধনমালী, শিল্পীসকলে—চিত্ৰকৰ, তাঁতীসকলে—বিশ্বকৰ্ম্মা,

মোক্ষকামী সকলে—দেৱ উপকাৰী, সুতাৰ সকলে বিশ্ব খনিকৰ, সহপাঠী সকলে—অতন্ত শয়ন আদি অৰ্থসূচক নাম দি গুৰুজনাব মহৎ গুণৰ পৰিচয় ডাঙি ধৰিছে।

শ্ৰীমন্ত গুৰুজনাই ছাত্ৰ শালাৰ পৰা আৰম্ভ কৰি মহা প্ৰয়ণ পৰ্য্যন্ত অসমকে কেন্দ্ৰ কৰি সমগ্ৰ মানব জাতিলৈ বহুতো মূল্যবান উপদেশ আৰু আদেশমূলক অবদান দি গৈছে। তেৱাৰ জীৱন আদৰ্শ আৰু উপদৰ্শ জীৱন। জীৱনৰ সমস্ত সময় ধৰ্ম্মীয় তথা মানব জাতিৰ কল্যাণৰ হকে উৎসৰ্গা কৰি গল। ননা বিৰোধ সংঘাতৰ চাকনৈয়াত পৰিও অটল অচল ভাৱে হিমাচল গিৰিৰ অৱস্থিতিৰ দৰে থাকি নিজৰ কৰ্ত্তব্য সম্পূৰ্ণ কৰি গৈছে। মহাত্মা গান্ধীয়ে গীতাৰ অনুবাদ কৰোঁতে পাতনিত লিখিছে যে ধৰ্ম্ম, দৰিদ্ৰ সকলোকে সামৰি এটা যুগৰ বাণীয়ে যিজন পুৰুষত মূৰ্ত্ত ধৰে, সেই জনেই সেই যুগৰ অৱতাৰ হয়। সঁচা কথা যে একেশ্বৰবাদী এই মহাপুৰুষ জনাই মানব জাতিৰ সামগ্ৰিক পৰিস্থিতিৰ ওপৰত দৃষ্টিপাত কৰি যুগধৰ্ম্মানুসাৰে অৰ্থাৎ যি সময়ত যি আচৰণ কৰিলে ধৰ্ম্ম, সমাজ, ব্যক্তিৰ কুশল সাধন হয়, সেইমতে কাৰ্য্য সমাধান কল্পে বহুতো উল্লেখযোগ্য বৰঙনি আগবঢ়ালে। তাৰ ভিতৰত ধৰ্ম্মীয় বিশ্বাস প্ৰাৰোপিত তথা অসমৰ সামগ্ৰিক জাতীয় ঐক্য সাধনৰ কাৰণে হাতে কামে লগি প্ৰামাণিক গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিলে। তেৱাৰ গ্ৰন্থ ৰচনা কেইবা ভাগত বিভক্ত। নিম্ন জ্ঞানত সামান্য অভাস এটি দিয়া হ'ল—

(১) পদ্য সাহিত্য :—

মূল ভাগৱতৰ প্ৰথম, দ্বিতীয়, তৃতীয় (অনাদি পাতন), ষষ্ঠ (অজামিল উপাখ্যান), অষ্টম (অমৃত মথন), দশম (আদ্য আৰু শেষৰ কুৰুক্ষেত্ৰ), একাদশ আৰু দ্বাদশ স্কন্ধৰ ভাঙনি। কীৰ্ত্তন ঘোষা, হৰিশ্চন্দ্ৰ উপাখ্যান, নিমিন্দ্ৰ-সিদ্ধ, ভক্ত প্ৰদীপ, কল্পণী হৰণ কাব্য, উত্তৰাকাণ্ড ৰামায়ণ আৰু গুণমালা আদি ধৰ্ম্মগ্ৰন্থ।

(২) গীতি সাহিত্য :—

বৰগীত, অৰুণ গীত, ভোটক, ভট্টিমা আদি।

(৩) নাট্য সাহিত্য :—

পল্লী প্ৰসাদ, কালিয় দমন, কেলি গোপাল, কল্কিণী হৰণ, পাৰিভাণ্ট হৰণ আৰু ৰামবিজয় নাট।

(৪) প্ৰকৰণ সাহিত্য :—

ভাগৱত পুৰাণাদি গ্ৰন্থৰ পৰা মূলোদ্ধৃতি, ভাগৱতী ধৰ্ম্মৰ নীতিমূলক শাস্ত্ৰ ভক্তি বদ্ধাকৰ সংস্কৃত পুথি।

স্বৰচিত গ্ৰন্থৰ পদ্যভাগৰ শেষবৰ্ণিনে থকা তেৰাৰ স্বকীয় ভাষা-
দ্বৈকৰ্ণ অমূল্য উপদেশ আদি— যাক আমি “উপদেশ সাহিত্য” বুলি এটি
পৃথক নামকৰণ কৰিব পাৰোঁক। অসমীয়া জনসাধাৰণ তথা সমগ্ৰ
মানবজাতিৰ আধ্যাত্মিক, সাংস্কৃতিক, সামাজিক জীৱনলৈ মহাপুৰুষজনৰ
যি দান, তাৰ মূল্য নিৰূপণ কৰিবলৈ যোৱাটো খুন্টতা মাত্ৰ। বহু দেৱতাৰ
ঠাইত এজন প্ৰধান দেৱতাৰ সন্ধান বহু সত্যৰ মাজত সনাতন সত্যৰ
উপলব্ধি, ব্যক্তিচাৰী ধৰ্ম্মৰ বিভীষিকা নিবাৰণ, বিশুদ্ধ আধ্যাত্মিক উপলব্ধি
প্ৰতিপাদন, সামাজিক শ্ৰেণী বিভাজন, ব্যৱধান, অপসাৰণ আদি শঙ্কৰদেৱৰ
পবিত্ৰ অৱদানৰ আন এটা দিশ। “সমস্তে আমাৰ শিষ্য” হোৱাতকৈ
“আমি সমস্তৰে শিষ্য” হোৱাটোহে শঙ্কৰদেৱে মনে প্ৰাণে দেখে-কেহে ভাল
পাইছিল। আত্মবৎ সৰ্বভূতেশ্” উপলব্ধি শঙ্কৰী ধৰ্ম্মৰ প্ৰধান অঙ্গ আৰু
আদৰ্শপ্ৰদেণ। সৰ্বপ্ৰাণীত বিষ্ণুবুদ্ধি কৰাই হল নিভাজ বৈষ্ণৱ আদৰ্শ।
এই আত্মবৃত্তা তথা সম্প্ৰীতিৰ বাঞ্ছান বৈষ্ণৱ ধৰ্ম্মাদৰ্শৰ মূল কথা। সচা
কথা বা অদ্বৈত সত্যৰে শঙ্কৰদেৱৰ পূৰ্বোক্ত অৱদানৰ উদাহৰণ চাৰুভৰতো
কথাই নাই, সমগ্ৰ পৃথিৱীৰ অৱতাৰী পুৰুষসকলতো নাখাটে বা তেৰাক
সেইসকলৰ শাৰীত থিয় কৰাব নোৱাৰি। কাৰণ শঙ্কৰদেৱ সূৰ্য্যকিৰণৰ
দৰে বহুমুখী প্ৰতিভা সম্পন্ন মহাপুৰুষ। ম’ধৱদেৱে সেই কাৰণেই গুৰু
ভট্টমাত “সৰ্বগুণাকৰ” বিশিষ্ট শব্দটো ব্যৱহাৰ কৰিছে। দৰ্পণত যাব
যি আকৃতি যেনদৰে দেখে, তিৰু তেনেকৈ বহুমুখী প্ৰতিভাসম্পন্ন সৰ্ব-
গুণাকৰ শঙ্কৰদেৱক সাহিত্য, সংস্কৃত আৰু দৰ্শনাদিৰ সামগ্ৰিক অৱদানত
দেখা পোৱা যায়। শঙ্কৰদেৱ একাদিক্ৰমে সাহিত্যকাৰ, গীতিকাৰ, নাট্যকাৰ,
কলাকাৰ আদি সৰ্বগুণেৰে বিভূষিত হোৱা হেতুকে ভিন্ন কটিৰ লোকে
ভিন্ন ভিন্ন ভাৱেৰে তেৰাক দৰ্শন কৰিব পাৰে। দাৰ্শনিকসকলে দাৰ্শনিক,
সাহিত্যিকসকলে সাহিত্যিক, কবিসকলে কবি, কলাপ্ৰেমীসকলে কলাকাৰ,
গীতিকাৰসকলে গীতিকাৰ, ভাষাপ্ৰেমীসকলে ভাষাবিদ, ধৰ্ম্মপ্ৰচাৰকসকলে
ধৰ্ম্মগুৰু, নাট্যকাৰসকলে নাট্যকাৰ হিচাবে শঙ্কৰদেৱক দেখা পায়। তেৰাক
এটা দিশত চাব নোৱাৰি। বহু দৃষ্টিটিসম্পন্ন লোকেহে তেৰাক পৰিষ্কাৰ-
কৰণত দেখা পায়। শঙ্কৰদেৱক বহুতো পণ্ডিতে দুটা প্ৰধান কাৰণত অৱ-
তাৰ হৈছিল বুলি আৰু সাহিত্য সৃষ্টি কৰিছিল বুলি ক’ব খোজে।

প্ৰথমটো হল যি বিলাক পণ্ডিত আছিল তেওঁলোকে বেদৰ পুষ্টিপত বাক্যত ভোল গৈ বা বেদৰ প্ৰকৃত তত্ত্ব বুজিব নোৱাৰি নানা বাস্তৱত নিজকে বিজ্ঞান কৰি দি নৰকৰ কণ্টকাকীৰ্ণ পথেদি যাবলৈ চেলু চাইছিল। তেওঁ-লোকৰ আৰু দ্বিতীয়তে সৰ্ববিশয়তে অনভিজ্ঞ স্ত্ৰী শূদ্ৰাদিয়ে ধৰ্ম্মাধৰ্ম্ম নেজানি বলৱন্ত জনৰ বা চতুৰ পণ্ডিতৰ চালনাত পৰি ভোল গৈছিল—তেওঁ-লোকৰ মাজত সুপথ দৰ্শনৰ কাৰণেই শঙ্কৰদেৱৰ অৱতাৰ। চৰিত পুথিত তাৰ ইঙ্গিত আছে। বিশেষকৈ নিৰঞ্জন বমানন্দকৃত গুৰু চৰিতত তাৰ আভাস বেছিকৈ আছে। কথাগুৰু চৰিতত উল্লিখিত ভিৰোতাক মেধি পতা আৰু নাতিনী বোৱাৰী কনকলতা আই সগ্ৰাধিকাৰ হোৱা কথাই গুৰুৱে পুৰুষ আৰু মহিলাক সমানাধিকাৰ দিয়াৰ কথাকে সূচাইছে।

শঙ্কৰদেৱে অসমৰ ঠায়ে ঠায়ে ধৰ্ম্ম প্ৰচাৰৰ সূচল হোৱাকৈ সগ্ৰা-নুষ্ঠান পাতি তাত একোজনা প্ৰচাৰক নিয়োগ কৰি থৈ অনুক্ৰমে আগবাঢ়ি গৈ আছিল। মাজে মাজে ৰজাঘৰীয়া শেনচকু, কামৰীয়া প্ৰজাৰ অতাচাৰ, স্বাৰ্থত আঘাত পৰাসকলৰ ঈৰ্ষা কোপানলত পৰি বিতৰ্ত্ত হৈছিল। সেই সকলোবোৰ অতিক্ৰম কৰি গুৰুজনাই নিজক সুখিৰ কৰি লব পাৰিছিল। এনেকৈ ধৰ্ম্ম প্ৰচাৰ কৰি মাজুলীৰ বেঙ্গপুৰীত সন্ন্যাস পাতি কিছুকাল বৈছিল। ইয়াক ধূঞাহাটী বুলিও কয়। সম্ভৱ 'ধূঞাহাট'ৰ পৰাই এই নামটো অপভ্ৰংশ ৰূপত আত্মপ্ৰকাশ কৰিছে। যি কি নহওক বেঙ্গপুৰী সন্ন্যাস গুৰু-জনাই পূৰ্ণোদ্যমে ধৰ্ম্মবস্ত্ৰ বিতৰণ কৰে। ইয়াতেই প্ৰাণবন্ধু বঢ়াৰ পো মাধৱদেৱে গুৰুজনাৰ লগ পায়। ইয়াকে মনিকাঞ্চনৰ সংযোগ বুলি কয়। দুয়োজনা গুৰুৰ আগম আৰু নিগম ধৰ্ম্মৰ প্ৰাধান্য লৈ নানা তৰ্ক হোৱাৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত নিগম ধৰ্ম্মৰ প্ৰতীক শঙ্কৰগুৰুৰ হাতত আগম ধৰ্ম্মৰ প্ৰতীক মাধৱদেৱে পৰাজয় স্বৰ্ণ কৰে। দুয়োজনা গুৰুৰ মিলন হৈছিল ১৪৪৪ শকাব্দত। কথাগুৰুচৰিতৰ ভাষাৰে "গুৰুজনৰ তিনিবি তেৰ বৰ্ষ যাওঁতে শ্ৰীমাধৱদেৱৰ একুৰি বাৰ বৰ্ষত লাগ পাইছে"। নিগমৰ জয় আৰু আগমৰ পৰাজয় বা দুয়োজনা বিদগ্ধ পণ্ডিতৰ পানী নসৰকা তৰ্ক যুদ্ধত আগম শাস্ত্ৰ জাগৰাৰীৰ পণ্ডিত মাধৱদেৱৰ পৰাজয়ে শঙ্কৰগুৰুৰ একশৰণ নামধৰ্ম্মই বিৰাট সাক্ষ্য লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হয়। শাস্ত্ৰ মাধৱদেৱ যেতিয়া এক-শৰণীয়া হল, তেতিয়া তেৰাৰ পিচৰ পালি পহৰীয়া নেতাসকলো বিষয়টো চাগিজাৰি চাই যুক্তিপূৰ্ণ বুলি বিবেচনা কৰি একশৰণীয়া হবলৈ বাধ্য হয়। এনেকৈ ধৰ্ম্মৰ উজ্জল পতাকাখন উৰাই থাকোতে হঠাতে দুয়োজনা গুৰু গুৰুতসকলৰ সৈতে আহোম ৰজাৰ কোপানলত পৰি কোছ ৰাজ্যৰ

অন্তৰ্গত কামৰূপলৈ যত্ন কৰে। আহোম ৰাজ্য গৰুশূণ্য হয়। চুগপৰা ব! চিন পৰা নামৰ ঠাইত সত্ৰ পাতি থাকোতে নাৰায়ণ দস ঠাকুৰ আটাই গুৰুজনাত শৰণ জয়হি। তেওঁৰ নাম আছিল ভৱানন্দ। গুৰুজনাই নাৰায়ণ দাস নাম দি লয়। ঠাকুৰ আতাই প্ৰধান ব্ৰাহ্মী হিচাবে বা সখি হিচাবে লাভ কৰিলে মাধৱদেৱক। এনেকৈ তে কৈইৰাখনো ঠাই সলাই নিগাজিকৈ পাটবাউসীত সত্ৰ পাতি থাকিবলৈ লয়। তাৰ পৰাই ডকতসকলৰ সৈতে দুয়োজনা গুৰু শিৱভীষণৰ তীৰ্থ ভ্ৰমণলৈ যায়। এই ঠাইতো বিৰোধী-সকলৰ অত্যাচাৰত গুৰুজন অতীৰ্ষ হয় আৰু ৰাজৰোষত পৰে। কিন্তু তাত উত্তীৰ্ণ হৈ তেৰাই একশৰণ ধৰ্মৰ খুটি কহালি পুতিবলৈ সক্ষম হয়। পাটবাউসীত থকা অৱস্থাতে স্বাচ্ছন্দ্য গতিত মূল্যবান গ্ৰন্থ লিখিবলৈ সুবিধা লাভ কৰে। ইয়াৰ প্ৰধান কাৰণ হল পণ্ডিত নৰনাৰায়ণ আৰু চিলাৰায় দেৱানৰ আদৰ যত্ন। মুখ্য যিগ্ৰন্থকৈ জ্ঞানী শত্ৰু বেছি ভাল যিহেতু দুয়ো-জনা কোছৰাজ বিদগ্ধ পণ্ডিত আছিল। তেওঁলোক এসময়ত শত্ৰু হৈ উঠিছিল যদিও জ্ঞানী হোৱাৰ কাৰণে মাৰাত্মক ভুলৰ সংশোধন কৰি লৈছিল আৰু লব পাৰিছিল। নৰনাৰায়ণ আৰু চিলাৰায়ৰ অনুৰোধক্ৰমে গুৰুজনাই গুণমালা, লীলামালা, ৰামবিজয় অঙ্কীয়া নাট, বৃন্দাবনীয়া বস্ত্ৰ নিৰ্মাণ কৰি-ছিল। চৰিতৰ মতে গুৰুজনাই ৰামবিজয় নাট লিখিয়েই কাপ কাঠি সামৰিছে। নাটখন লিখা হৈছিল ১৪৯০ শকাব্দত বা ১৫৬৮ খৃষ্টাব্দত। আচৰিত কথা যে গুৰুজনাৰ সৰ্বপ্ৰথম ৰচনা 'চিহ্নযাত্ৰা নাট' আৰু শেষৰ ৰচনা 'ৰামবিজয় নাট'। চিহ্নযাত্ৰা নাট লিখা হৈছিল ১৫৯০ শকাব্দত আৰু ৰামবিজয় নাট লিখা হৈছিল ১৪৯০ শকাব্দত অৰ্থাৎ এশবছৰৰ ইমূৰে সিমূৰে। ইয়াৰ পৰাই গুৰুজনাৰ সমগ্ৰ দীঘলীয়া জীৱন "নাটকীয় জীৱন" বুলি আখ্যা দিব পৰা যায়। মহাপ্ৰয়াণৰ বেজিকাও এটি ভক্তিমূলক গীত গাইহে নবনাট সামৰিছে।

পাটবাউসীত থাকোতে গুৰুজনাই কোছ ৰাজধানীলৈ যাবলৈ ইচ্ছা কৰি নাও মানুহ শুভুতাই শিষ্য সকলক শেষবাৰৰ বাবে দেখা কৰি যোৱাৰ প্ৰবল হেপাহ কৰে। শিষ্যসকলৰ মনস্ত ধাৰণা হৈছিল যে আগতো গুৰুজনা কোছবিহাৰলৈ গৈছিল, কিন্তু এতিয়া এনেকৈ নিয়ন্ত্ৰণ কৰি আজাপ আলোচনাৰ মাজেৰে যোৱা নাছিল। তেওঁলোকৰ মনত এইটোৱেই সিদ্ধান্ত হ'ল যে গুৰু জনাৰ লগত এয়েই শেষ দেখা দেখি। গুৰুজনায়ো সকলোকে দৰ্শন কৰি আজাপ আলোচনা কৰি সকলোকে বিদায় দিয়ে। নাও মানুহৰ প্ৰস্তুতিৰে গুৰুৱে শুভ-দিন শুভবাৰ চাই পাটবাউসী এৰি কোছবিহাৰ অভিমুখে যাত্ৰা কৰে। বাটত

গণককুছী মাধৱদেৱৰ খানত এৰাতি কটাই যায়। তাতে মাধৱদেৱৰ লগত মুক্তভাৱে বহুতো আলাপ কৰে আৰু ভক্তি তত্ত্ব বন্ধৰ “হৃদয় ডাঙৰ খুলি মাধৱক দিলা”। ধৰ্মৰাজ্যৰ সমস্ত সম্ভাৱৰ অধিকাৰ মাধৱদেৱৰ ওপৰত ন্যস্ত কৰা হয়। গুৰুজনাৰ আজ্ঞাপৰ তথা ধৰ্ম বস্তু বিতৰণ কৰোতা ভালে-কিজন প্ৰধান শিষ্যৰ ভিতৰত মাধৱদেৱো অন্যতম আছিল, কিন্তু ৰাকীসকল প্ৰধান শিষ্যতকৈ মাধৱদেৱ বহু ক্ষেত্ৰত স্বাধীন আছিল। মাধৱদেৱ শঙ্কৰদেৱৰ সমানে খোজ মিলাই যাৰ পৰা সামৰ্থ্য যুক্ত ৰাক্তি আছিল, একাগ্ৰতকৈ ভক্তিত নিষ্ঠাৱান, আদৰ্শ পৰায়ণ, হিতৈষী, কবি, সাহিত্যিক আদি সৰ্ব্বগুণেৰে অগ্ৰ-স্কৃত আছিল বাবেই তেৰাৰ প্ৰতি গুৰুজনাৰ স্নেহ দৃষ্টি পৰিছিল। গুৰুৰ আপদে-বিপদ, গুৰুত্বপূৰ্ণ সমস্যাও মাধৱদেৱে যেনেকৈ উদ্ধাৰ তথা সমস্যাৰ সমাধান কৰি দিব পাৰিছিল, আনে যেনেকৈ নোৱাৰিছিল। সেইবাবেই গুৰুৰ উক্তবাধিকাৰী সূত্ৰে মাধৱদেৱে ধৰ্মৰাজ্যৰ ভাৰখন বহন কৰিবলৈ সক্ষম হয়। কেন্দ্ৰই যেনেকৈ ৰাজ্যসমূহক নিয়ন্ত্ৰণ কৰে আৰু ৰাজ্য সমূহেও যেনেকৈ কেন্দ্ৰৰ মূখাপেক্ষী হৈ কেন্দ্ৰৰ অধীনত থাকি ৰাজ্য পৰিচালনা কৰে, ঠিক তেনেকৈ ধৰ্মৰ কেন্দ্ৰীভূত মাধৱদেৱে গুৰুৰ আশীৰ্বাদ পুৰ্ট ধৰ্ম প্ৰচাৰক অন্যান্য আচাৰ্য্য সকলক পৰিচালনা তথা নিয়ন্ত্ৰণ কৰিবলৈ দাঙ্গিহ লাভ কৰে। দেখা যায় যে শঙ্কৰদেৱৰ আজীবন ব্ৰাহ্মণ, অব্ৰাহ্মণ ধৰ্ম্মাচাৰ্য্যসকল ধৰ্মৰ ৰাষ্ট্ৰপতি মাধৱদেৱৰ নিয়ন্ত্ৰণত একেখন ধৰ্মৰ পতাকা তলত থিয় দি অটল অচল ভাৱে একশৰণ ধৰ্মত নিষ্ঠাপৰ হৈ গুৰুৰ আদেশ মানি চলিছিল। ধৰ্মৰ কেন্দ্ৰীয় উত্তৰাধিকাৰী মাধৱদেৱে অসম, কামৰূপ উভয় দেশতে ধৰ্মৰ সূতাদাহ মেলি দিছিল। গুৰুজনাৰ ত্যাজ্য অসম দেশখনতো পুনৰ ধৰ্মৰ খুটি পুতিবলৈ মাধৱদেৱ সমৰ্থ হয়। বদলা পদ্য আতা, বংশীগোপাল দেৱেই তাৰ সাক্ষী। স্থানান্তৰত সেইখনি প্ৰকাশিত হ'ব।

মাধৱদেৱৰ খান গণককুছীত গুৰুজনাই মাধৱদেৱক ধৰ্মৰাজ্যৰ অধিকাৰ পাতি কোছবিহাৰলৈ পুনৰ নৌকাহু হয় আৰু নৌকাখন ডাটিমুখে ডাহি যায়। সেয়া আছিল শঙ্কৰদেৱৰ শেষ যাত্ৰা। কোছবিহাৰৰ কাকত কুটাত থিতাপী লৈ ৰাজবাৰীলৈ অহা যোৱা কৰি থাকে। এনেকৈ কিছুদিন যোৱাৰ পিছত গুৰুজনাৰ পাণ্ডিত্য, সুগভীৰ জগবৎ প্ৰেম দেখি ৰজা নৰনাৰায়ণে মুখ হৈ ভক্তি ধৰ্মত শৰণ দিবলৈ তেৰাক প্ৰাৰ্থনা জনায়। কিন্তু ইপিনে গুৰু-জনাই ৰাজ্য, স্ত্ৰী, কৰ্মকাণ্ডীৰ গুৰু নহবলৈ দৃঢ়সঙ্কল্প হৈ আছে। ঘোৰ শাস্ত নৰনাৰায়ণে জবাবিচাৰি ভক্তি ধৰ্ম একাগ্ৰভাৱে ধৰিব নোৱাৰিব বুলি তেৰাই বিশ্বাস কৰিছিল। কি কৰোঁ আৰু কি নকৰোঁকৈ প্ৰায় ভালে দিন ৰজাৰ ঠাইলৈ

শঙ্কৰদেৱ যোৱা নাই। বজাই এদিন গুৰুজনাৰ মাতী নি পুনৰ একেটা
 প্ৰস্তাৱকে উত্থাপন কৰে। গুৰুজনে নানা বুজনি দিয়াতো বজা সৈমান নে'হো-
 ৱাত “বাক কাইলৈ দেখা যাব” বুলি কৈ চিন্তাম্বিত ভাৱে নিজ বাহৰলৈ
 উভটি আহে। শঙ্কৰদেৱে শেষত পূৰ্বৰ দৃঢ় সঙ্কল্পটো এৰিবলৈ ইচ্ছা নকৰিলে।
 দেহা গলেও বেহা নেৰিব। বজাৰ হাত সাৰিবলৈ দেহত্যাগৰ বাহিৰে আন একো
 উপায় নেদেখি যোগ সাধনাৰে ঈশ্বৰ চিন্তাত নিমগ্ন হয় (শঙ্কৰও পুন, চিত্ত
 নিয়মিতা, লোচন কৈলা মুদ্রিত — গুৰুচৰিত। দ্বিজ ৰমানন্দ)। সামান্য
 ফোঁহোৰা এটা হোৱাৰ অজুহাত দেখুৱাই সকলো শিষ্য প্ৰশিষ্যক কম্বুৱাই
 গুৰুজন ১৩৯০ শকৰ ভাদ মাহৰ শুক্লা দ্বিতীয়া তিথিত কাকতকুটা খানত
 নৰনাট সামৰে। পুত্ৰ ৰমানন্দই গুৰুজনাৰ পাৰলৌকিক কাৰ্য্য সম্পন্ন কৰে।
 কোছবিহাৰৰ পৰা নৌকাযোগে পাটবাউসী পাই পুত্ৰ ৰমানন্দই পোনতে
 মাধৱদেৱক জুগ কৰে। মাধৱদেৱে অনেক দুখ প্ৰকাশ কৰি গুৰুজনাৰ হকে
 তথা তেৰাসকলৰ মঙ্গলৰ হকে দহা কাৰ্য্য আৰু শুদ্ধি কাৰ্য্য সমাপন কৰে।
 শঙ্কৰগুৰুৱে কোছবিহাৰ নগৰ পৱিত্ৰ কৰি তোৰোচা নৈৰ পাৰত নম্বৰ দেহাৰ
 চিন হেৰুৱাই পেলালে। পিচত বৈ গ'ল তেৰাৰ অপৰিসীম প্ৰতিভা, সঞ্জীত,
 সাহিত্য, শিক্ষকতা, ধৰ্ম, সমাজ নীতি, সংভাৱাদৰ্শ, নতুন সংস্কৃতি আৰু
 অন্যান্য। আজি পৰ্য্যন্ত তেৰাৰ সকলো কাৰ্য্য স্থায়ী ৰূপত প্ৰতিফলন হৈ আছে।

(ক-২) মহাপুৰুষ শ্ৰীশ্ৰীমাধৱদেৱঃ—

মহাপুৰুষ সন্ত শ্ৰীশ্ৰীমাধৱদেৱৰ আদি পুৰুষ নামাও চৰিত ভেদে
 মতভেদ আছে। কথাগুৰু চৰিত মতে এনেদৰে হয়

- (১) কৃষ্ণ ভূঞা
- (২) বিষ্ণু ভূঞা
- (৩) গোপাল ভূঞা
- (৪) কৃপাল ভূঞা
- (৫) ৰাম ভূঞা
- (৬) জনাৰ্দন ভূঞা
- (৭) চিৰাম ভূঞা
- (৮) মুকুন্দ ভূঞা
- (৯) গোবিন্দ ভূঞা
- (১০) শ্ৰীশ্ৰীমাধৱদেৱ।

ৰামচৰণ ঠাকুৰ কৃত গুৰু চৰিত্ত মাধৱদেৱৰ বংশাৱলী ক্ৰম নাই
বুলি কব পাৰি। দৈত্য্যি ঠাকুৰৰ খনত মাধৱদেৱৰ আদি পুৰুষৰ নাম
দীঘল পুৰীয়াগিৰি ভূঞা বা গোবিন্দ বুলি কোৱা হৈছে। দিবজ ৰমানন্দৰো
একমত। এওঁক বৰ চানাগিৰি বুলিও কোৱা হৈছে।

মহাপুৰুষ মাধৱদেৱৰ জন্ম সম্পৰ্কেও চৰিত্ত সমূহত মতদ্বৈধ আছে।
জন্মৰ শক তাৰিখ আদি সম্পৰ্কে ৰামচৰণ আৰু দৈত্য্যি ঠাকুৰ নিমিত্ত।
কথা গুৰু চৰিত্তৰ মতে — “জ্যৈষ্ঠ মাহ ৰবিবাৰ অমাবস্যা তিথি, ভৰনী
নক্ষত্ৰ ১৪১১ এদিন স্বাক্ষতে দুই গ্ৰহৰ নিশা ছন্দ নবদেহা বেকত হৈছে
গুৰুজন”। ৰমানন্দ দ্বিজৈ শক তাৰিখৰ কথা উল্লেখ নকৰিলেও মাহ আৰু
তিথিৰ কথা জনাব পাৰিছে যেনে —

শুক্লা নৱমী তিথি বৈশাখ মাসত।

দিবা ভাগে জন্মিলন্ত দুই গ্ৰহবত ॥

মাধৱদেৱৰ পিতৃৰ নাম গোবিন্দগিৰি। তেওঁৰ দুগৰাকী ভাৰ্য্যা
ভিতৰত প্ৰথম ভাৰ্য্যা অনুচিতাৰ গৰ্ভত দামোদৰ ঠাকুৰ বা ৰূপচন্দ্ৰৰ জন্ম
হয় আৰু দ্বিতীয়া ভাৰ্য্যা মনোহাৰী বা মনুৰ গৰ্ভত শ্ৰীশ্ৰীমাধৱদেৱৰ জন্ম
হয়। প্ৰথমভাৰ্য্যা পিতৃৰ ভূমি আছিল বাঙুকা (বৰ্তমান বাংলাদেশাগৰত
ৰংপুৰ নামৰ ঠাইত) পিছত অসমৰ লক্ষীমপুৰত বসতি কৰিবলৈ লয়।
শঙ্কৰদেৱৰ পিতৃ কুসুম্বৰ ভূঞাই মাধৱৰ পিতৃ গোবিন্দ ভূঞাক মাটি ভেটি
দি পাতিছিল। সেই সময়তে আহোম আৰু কছাৰীৰ মাজত বিবাদ হোৱাত
গোবিন্দগিৰি নাম্ন নবস্ত্ৰ হৈ হৰিসিঙা বৰা বা হৰহিং উজিৰৰ ঘৰত আশ্ৰয়
লয়। উজিৰৰ ঘৰ আছিল নাৰায়ণপুৰৰ অন্তৰ্গত নেতেকুণ্ডৰি পুখুৰীৰ
পাৰত। তাতে যথা সময়ত মাধৱদেৱৰ জন্ম হয়। সেই সময়তে দেশত
ঘোৰ দুৰ্ভিক্ষ হোৱাত পিতৃ-মাতৃ সহ মাধৱদেৱে সেই জিলাৰে ঘাঘৰি মাজিৰ
ঘৰত আশ্ৰয় লয়। তাতে উৰংগ্ৰী নামে এটি কন্যাও (মাধৱদেৱৰ ভনী)
জন্ম হয়। তাতে চৈধ্যবছৰ বাস কৰি চাৰিওগৰাকী মাজুলীলৈ আহে আৰু
গোবিন্দগিৰিয়ে কন্যা সন্তানটি ৰামদাসক গতাই দি মাধৱদেৱক লগত লৈ
বাঙুকালৈ স্বাক্ষ কৰে। তাতে মাধৱদেৱে ৰাজেন্দ্ৰ অধ্যাপকৰ ছাত্ৰশালাত বিদ্যা
আয়ত্ত কৰে। কথাগুৰু চৰিত্তৰ ভাষাৰে “একবৰ্ষে সাত ব্যাকৰণ, ভাৰত,
পুৰাণ, ভাগৱতৰো শিক্ষিত হ’ল, একবাৰ ক’লে পুন কব নাগাগে”।
বাঙুকাতে পিতৃ গোবিন্দগিৰি পৰলোক হয়। তাতে খেলি-খোলা, বেহা বেপাৰ
আৰু মাজতে ৰজাঘৰীয়া কাম শ্ৰম কৰি দি জ্যৈষ্ঠ দামোদৰ ঠাকুৰক

সহায় কৰে। বাণ্ডুকাৰ পৰা প্ৰত্যাহৰ্ত্তন কৰোতে বাটত মাতৃৰ টান নৰীয়াৰ বাতৰি পাই মাধৱদেৱে শাৰদীয় দুৰ্গা পূজালৈ এজোৰ বগা পাঠা আগ কৰে। দৈত্যাৰিয়ে লিখিছে —

হেন শুনি তেখনে দেৱীক বৃজিলন্ত ॥

শুভ্ৰ একজোৰ পাঠা দিবো মই য'ই।

নপৰা সকাশ পাৱন্তোক মেৰ আই ॥ (মাধৱদেৱ)

ইপিনে বৈণায়েক ৰামদাসক মাধৱদেৱে বগা পাঠা কিনি আনি দিবলৈ ষাটিনি ধৰি তেওঁ তামোল বেপাৰলৈ ওলাই যায়। কিন্তু ৰামদাসে শ্ৰীমন্ত গুৰুজনাৰ শৰণ লৈ পৰিপক্ক বৈষ্ণৱ হৈ আছে। তেওঁ মাধৱদেৱৰ কথাত মুঠেই কাণসাৰ নিদিলে। এই কথাত দুঃস্বাদজনক মাজত বাকবিতণ্ডা হয় আৰু শাস্ত্ৰীয় তৰ্ক কৰি শক্তি পূজাৰ প্ৰাধান্য বঢ়াবৰ কাৰণে মাধৱদেৱ ৰামদাস আঁঠুৰে সৈতে শঙ্কৰদেৱৰ ওচৰলৈ যাত্ৰা কৰে। শঙ্কৰ মাধৱৰ মাজত দোষোৰ শাস্ত্ৰীয় তৰ্ক হয় আৰু শেষত মাধৱদেৱ পৰাজিত হৈ গুৰুজনাৰ চৰণত শৰণাপন্ন হয়। সেই দিনাৰ পৰা মাধৱদেৱ শঙ্কৰদেৱৰ যোগ্য উত্তৰাধিকাৰী নিৰ্ব্বাচিত হয়। গুৰুজনাৰ সকলো ক্ষেত্ৰতে সহায় সহযোগিতা আগবঢ়াবলৈ সক্ষম হয়। এনেকৈ গুৰুৰ সান্নিধ্যত থাকি গুৰুৰ পৰা প্ৰাপ্য কথা বস্তু আদায় কৰে। গুৰুজন বৈকুণ্ঠী হোৱাৰ আগে আগে গণককুছী থানত মাধৱদেৱ মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱৰ পৰা ধৰ্ম্মৰ গুৰুতাবখন বহন কৰে আৰু গুৰুজনাৰ আদ্য শ্ৰাদ্ধৰ দিনা স্থানিয়মে সৰ্বজন সমক্ষে ৰাজহুৱা ভাৱে ধৰ্ম্মৰ উত্তৰাধিকাৰী পদত অভিষিক্ত হয়। মাধৱদেৱে ধৰ্ম্ম-গুৰু হৈ অসমত কীৰ্ত্ত্যাবে তথা নিভীক ভাৱে ধৰ্ম্মৰ কঠীয়া সিচে। ধৰ্ম্মৰাজ্য পালন কৰি থকা উচটনিত তেৰাই ৰজা ৰঘুনাৰায়ণৰ কোপ দৃষ্টিত পৰে। নানা যাতনা ভোগ কৰিও ধৰ্ম্ম প্ৰচাৰত নিজৰ মন উটুৱাই দিলে। মাধৱদেৱৰ দ্বাৰা কেইবাখনো সন্ন প্ৰতিষ্ঠা হলেও বৰপেটা সন্নই সেই সকলৰ ভিতৰত প্ৰধান হিচাবে পৰিগণিত হয়। মাজে মাজে তেৰাই বিৰোধী সকলৰ উৎপাতত স্থান সলনি কৰিও আছিল। উৎপাতিতো বৰপেটাকে তেৰাই মুখ্য কৰি লৈছিল। তেৰাৰ দিনত কেইবাগৰাকী বিশিষ্ট ভক্তক আৱিষ্কাৰ কৰে। সেই সকলৰ ভিতৰত মথুৰা দাস ষুড়াআতা, ডুবানীপুৰীয়া গোপাল আতা, বৰবিষ্ণু আতা, হৰিহৰ আতা, কেশৱচৰণ আতা; বদমা পদ্ম আতা, বংশী গোপালদেৱ আদিয়েই প্ৰধান। ইয়াৰ আগতে শঙ্কৰগুৰুৰ দিনৰ নাৰায়ণ দাস ঠাকুৰ আতা, শ্ৰীৰাম আতা, দামোদৰ দেৱ, হৰিদেৱ আদি ধৰ্ম্ম প্ৰচাৰৰ প্ৰধান সঙ্গী সকল আছেই।

মহাপুৰুষ মাধৱদেৱে ভেৰাৰ জীৱন কালত কেইবাখনো ধৰ্মপ্ৰহ লিখে। প্ৰহ্ সমূহ যথাক্ৰমে নাম-ঘোষা, উক্তি বজ্জাতলী, নাম মল্লিকা, ৰাজসূয়, ৰামায়ণৰ আদিকাণ্ড, জন্মৰহস্য, বৰগীত, উক্তিমা, দধিমধন, চোৰ ধৰা-পিবৰা, গুচোৱা, জুমি লোটাৱা, ভোজন, ভোজন ব্যৱহাৰ, ৰাস ঝুমুৰা আদি কেইবাখনো অক্ষীয়া নাট। ইয়াৰ বাদে কেইবাখনো অধুনা দৃশ্যপা নাট যেনে ৰাম ৰাজা, নৃসিংহ ৰাজা, জন্ম ৰাজা, পোৱৰ্জ্জন ৰাজা আদিও আছে।

কামৰূপত থাকোতে বিৰোধীৰ ঊৎপাত আৰু ৰঘু নাৰায়ণ ৰজাৰ অত্যাচাৰও গুৰুজনা অতীৰ্ণ হৈ পৰে। শাস্ত্ৰিৰে ধৰ্ম প্ৰচাৰৰ কাৰণে মন মেলি শঙ্কৰগুৰুৰ শেষ বয়সৰ আদৰ্শকে সাৰোপভ কৰি লৈ কোছৰজা লক্ষ্মী নাৰায়ণৰ ৰাজ্যলৈ যাত্ৰা কৰে। ভেলা স্থানতে নাও ৰাখি ভালে নিগাজীকৈ থাকিবলৈ লয়। ইপিনে লক্ষ্মীনাৰায়ণ ৰজাৰ খাদ্ৰী আইখাইৰ আদৰ হস্ত মাধৱদেৱে কিছুদিন সুস্থিৰে ধৰ্মৰাজ্যখন চলাই থাকে। অৱশ্যে মাজতে ৰিকপাক কাজিৰ অত্যাচাৰো চকিছিল আৰু শাস্ত পণ্ডিতৰ লগত ৰাক-বিতণ্ডাও চলিছিল। সেইবোৰ অতিক্ৰম কৰি মাধৱদেৱে ধৰ্মৰ ধ্বজা উকুৱাই আহিল। শতকৰদেৱৰ দুটি আদেশ তেৰাই পালন কৰিব নোৱাৰি মনতে ৰেজাৰ পাই-ছিল। প্ৰথমটো আদেশ আছিল গুৰুৰ ৰচিত কীৰ্ত্তন পুথিখন সংকলন কৰা আৰু দ্বিতীয় আদেশ আছিল উজনিত পুনৰ ধৰ্মপ্ৰচাৰ কৰিবলৈ যোৱা। দুয়োটা কাৰ্যই নিজ হাতে হোৱাটো কাম্য আছিল; কিন্তু বাহ্যক্য আৰু নানা কামৰ হেচাত সি সত্তৰ হৈ নুঠিল। কীৰ্ত্তন পুথিখন সংকলন কৰিবৰ কাৰণে নিজৰ ভাগিন ৰামচৰণ ঠাকুৰৰ ওপৰত ভাৰ দিয়া হয় আৰু ঠাকুৰেও আদেশমতে এবছৰ খাটি কীৰ্ত্তন পুথিখন গোটাই আনে। কথাগুৰু চৰিত্তত লিখিছে—“আৰু ৰামচৰণ বোলে মোৰ গুৰুজনে কীৰ্ত্তন বোমাখানি গোটাৱ দিছিল, নুৱাইলো গুৰুবাক্য ৰাখিব। তই গোটাই নিবি।” আকৌ কৈছে “আৰু ৰামচৰণ ঠাকুৰ গল বেহাৰে। পাই সেৱা কৈলেগৈ। বা বাৰ্তা সবাৰে সুখিলে। সুখি বোলে ৰামচৰণ কীৰ্ত্তন ঘোষা পুথিখন আনিছানে গোটাই? বোলে জনা হৈছে। হৈছেহে, বিজয় পূৰ্ত্তে বগে নুৱাৰি থৈ আহিছোঁ। বোলে যদুমণি, দুজন ডকত দিয়া চাউল লোণ দি বিছানে যাব, দিনতে লৈ পোৱাকৈ দিল। গ'ল বেগাই লৈ, সজ্জা পাঁলেহি। দেখি গুৰু জনে আগবাঢ়ি গৈ মাথাতকৈ আনি থৈ পাচদিনা হৰিগৃহত মেলি চাই দেখে, যি ছোৱা ষ'ত দিব হ'ব লাগে সেই ক্ৰমে হৈছে, দিছে। অমৃত যখনৰ প্ৰেমকলহৰ কীৰ্ত্তনছে জ'ইতা কহাৰীত থাকিল, নেপালে। পাচে প্ৰণংসাকৈ বোলে মোৰ গুৰুজনে গোটাৱ দিছিল, মই নুৱাইলো, গুৰু বাক্য পৰি আছিল সাৰ্থক ভাগিনধন, গুৰুবাক্য ৰাখিলে মোৰ।”

দ্বিতীয়তে ধূঞাহাটা বেলগুৰী খানৰ (উজনি খণ্ডৰ) পৰা ভাটি
 বাজালৈ যাত্ৰা কৰাও উজনিৰ শিষ্য শ্ৰমিস্যসকলে মনত বেজাৰ পাইছিল।
 এইটো শঙ্কৰ গুৰুৰ দিনৰ কথা। উজনিৰ লোকসকলে বাৰজন লোকক
 ডাৰ দি গুৰুজনাক ওভোটাই আনিবৰ কাৰণে পঠাই দিছিল। স্বথাসময়ত
 গুৰুজনাক লগ ধৰি তেওঁলোকৰ প্ৰাৰ্থনি প্ৰকাশ কৰিলে। শঙ্কৰ গুৰুলৈ
 তেৰাৰ হৈ মাধৱদেৱক উজনিলৈ যাবলৈ আদেশ কৰে; কিন্তু সেই সময়ত
 নাৰায়ণ দাস 'তাকুৰ আতাৰ হস্তক্ষেপত মাধৱদেৱ উজনিলৈ আহিব নোৱা-
 ৰিলে। গুৰুজনাৰ প্ৰয়াণৰ পিচত মাধৱদেৱে মৰণত শৰণ দি এবাৰ উজনিলৈ
 আহিবলৈ চেষ্টা কৰি কেশৱচৰণ আতাক নাব মানুহ বিচাৰি পঠাইছিল।
 তদুপৰি মহাপুৰুষজনা সুন্দৰী খানত থকাৰ সময়ত বংশীগোপালদেৱক শৰণ
 দি ধৰ্ম্মাচাৰ্য্য পাতি উজনিলৈ ধৰ্ম্ম প্ৰচাৰৰ কাৰণে পঠাইছিল যদিও সেয়াই
 যথেষ্ট হোৱা নাছিল। এখন বিশাল সমুদ্ৰত এটি অণুৰূপী স্পৰ্শই একো
 বিঘিনি নকৰে বা এপাচি কচুগাকত এটা জালুক দিলে যি ছয়, ঠিক
 তেনেকৈয়ে বংশীগোপালদেৱৰ আগমনত আশা কৰা মতে সমগ্ৰ উজনি খণ্ডটো
 শঙ্কৰী ধৰ্ম্ম প্ৰবাহত প্লাৱন হোৱা নাছিল কাৰণে আৰু এজন্য ধৰ্ম্মাচাৰ্যৰ
 প্ৰয়োজন অনুভৱ কৰা হৈছিল। কেশৱচৰণ আতাই বংশীগোপালদেৱক মহা-
 পুৰুষজমাই উজনি খণ্ডলৈ আহিবৰ কাৰণে ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰা কথা জনায়
 আৰু নাব মানুহ বিচাৰে। গোপালদেৱে স্বথাসময়ত নাব মানুহ যোগাব
 কৰি দিব পৰা নাছিল। মহাপুৰুষজনা উজনি খণ্ডলৈ অহাটো প্ৰায় অনিশ্চিত
 অৱস্থা হল। কেশৱচৰণ আতাই নিজৰ ভনীয়েক মধুৰী আইৰ খবৰ লবলৈ
 গৈ হামৰা নামৰ ঠাইত উপস্থিত হয়। ভনীয়েকৰ তাত পাগ-পাত্ৰ কৰা
 আৰু থকা মেলাৰ অসুবিধা হোৱাত ভনীয়েকৰ পৰামৰ্শক্ৰমে আতাই বদলা
 পদ্য আতাৰ থকা ঠাইলৈ যাত্ৰা কৰে। কথাগুৰু চৰিতত লিখিছে “আসন
 দিলে, বোলে খেৰ পাত্ৰ বাজতে দিয়া। দিলে, বহিল, বৰ্ত্তাবিদ সুখ ভোজ-
 নলৈ যুগুতকৈ বোলে বাপু, চাউল ক'ত হব? পিৰা, চৰাতে নবহাদৰো?
 খা কি? ভোজন ক'ত হয়? বোলে আই, কৰিব নোৱাৰো আত, গৃহ লৰা
 লুবিএ বিয়োগ, নাম গোৱা আত ভকত বৈষ্ণৱ আছেন কতবা? বোলে হৰি
 পুখুৰীৰ পাৰতে বহাকৈ নবনাতি গোঁসাই ভক্তে সমে হৰি গুণ গাই আছে
 তাত্তে। বোলে আমি ওকধৰ্ম্ম ধৰিছোঁ, অসন্তোষ নকৰিবা, তাকৈকে যাওঁ
 তেনো, ইত্যাদি। বদলা আতাৰ পদ চৰিততো লিখিছে

এত বুলি আহা সতী গৃহ কৰ্ম্মবত।

ভাট কুছি আতা সেহি সময়ে বৈকত ॥

দদাক দেখিয়া সতী আনন্দিত মনে ।
 পুহিলা কুশল বাৰ্তা মধুৰ বচনে ॥
 আতা বহিবাৰ থান নাহিকল্প ভাত ।
 বোলে দদা আইৰে থান পুখুৰী পাৰত ॥
 লৰ নাতি গোঁসাই থাকন্ত সেছি ঠাই ।
 পৰম বৈৰাগ্য থাকে হৰিক ধিয়াই ॥
 শুনিয়া আতাৰ বৰ হৰিস্মিত মন ।
 গোঁসাইৰ পৃথক লাগি কবিতা গমন ॥

শ্ৰীশ্ৰীবদলা পদ্য আতাৰ চৰিত—২৬৬, ২৬৭, ২৬৮

ডনীয়েক মধুৰী আইৰ পৰামৰ্শক্ৰমে যেতিয়া কেশৱচৰণ আতাই
 বদলা পদ্য আতাৰ ওচৰলৈ আহে, তেতিয়া সেই সময়তে তেৰাই ভক্তি বস্ত্ৰাবলী
 পদ পুথিৰ পৰা প্ৰতিমিণি এটি কৰি আহিল। চৰিত পুথিত আছে—

বস্ত্ৰাবলী শাস্ত্ৰ লেখি আহন্ত কাথিত ।
 ভাটকুছি আতা গৈয়া ভৈল উগস্থিত ॥
 শাস্ত্ৰক লেখন্তে দেখিলন্ত ছায়া খানি ।
 ভাটকুছি আতা হেন বুলিলন্ত বাণী ॥

ঐ চৰিত পুথি পদ নং ২৬৯

পদ্য আতাই মূৰডাতি দেখে এজন ভকত উপস্থিত হৈছে। বহিবলৈ
 দি পৰিচয় সুধিলে “তেহে চাই বোলে তোমাৰনো কৰতে অহা যায় ?” (কৈবহন্তে
 আতা তুমি আসি ভৈলো এথা ॥ ঐ চৰিত)। আতাই কলে “বোলে এই শাস্ত্ৰ যি
 পুৰুষে কৰিছে তৰে পৰা অহা গৈছে”। পদ্য আতাই আচৰিত হৈ পুনৰ কলে—

শুনিয়া গোঁসাই বাক্য বুলিলা বিনীত ।
 সিজন পুৰুষনেকি আছে পৃথিবীত ॥
 থেকালোক মোক দিয়া সিজনৰ পায় ।
 তাহান চৰণ আমি বাঞ্চোহো সদায় ॥

এহি বুলি সলোতক প্ৰেম উপজিলা। ঐ চৰিত পদ-২৭২

পৰস্পৰে এনেকৈ বাক্যৰ আদান প্ৰদান কৰি শেষত পদ্য আতা মহা-
 পুৰুষ মাধৱদেৱৰ ঠাইলৈ যাবৰ কাৰণে মন খিৰ কৰে। নাৱ মানুহ যুগুতাই
 লৈ দুয়োগৰাকী আতা ভাটিলে নাৱ মেলিলে। এনেকৈ ডালেদিন
 লৈ কোছবিহাৰ ভেলাখান পালেই আক কেশৱচৰণ আতাই পদ্য আতাক

গুৰুৰ ওচৰত ফোটালেগৈ। গুৰুজনাই আতাৰ উপস্থিতিত শৰীৰত নতুন শক্তিৰ লাভ কৰিলে। কাৰণ উজনিৰৈ যোৱাটো তেৰাৰ পক্ষে সম্ভৱ নহলেই। এতেকে খীৰ ছিৰ তেজস্বী পুৰুষ পদ্য আতাকে উজনিৰৈ পঠোৱাটো সিদ্ধান্ত কৰিলে। কথাগুৰু চৰিত্তত লিখিছে “পাচে গুৰুজনে বোলে মোক বাৰে ভূঞা ধৰাত বাউসীতে আমাক পাচিছিল, সখীয়ে বাখিলে গুৰু-বাক্য পৰি আছে, যাব নপাইলোঁ আমাৰ গা বদলে তুমি যোৱা। পদ্য আতাই গুৰুৰ এই আদেশ পালন কৰিবলৈ পোনতে ইচ্ছা কৰা নাছিল। কিন্তু ষাৰঘৰীৰ একে আদেশকে প্ৰকাশ কৰাত আৰু শ্ৰীৰাম আতাৰ অনুৰোধত আতাই উজনিত ধৰ্ম্ম প্ৰচাৰ কৰিবৰ কাৰণে মন দিলে। মহাপুৰুষে তেতিয়া দাতব্য সকলো বস্তু দি আৰু আচাৰ্য্য পাতি উজনি খঙলৈ পঠালে। গুৰুৱে আশীৰ্বাদ কৰি কলে “তুমি যোৱা, তোমাত হস্তে মহাপুৰুষ ভক্তি পহু প্ৰচাৰ হ’ল। তাতে ধৰি অনেক জীৱ উত্তিৰ গুৰুজনৰ পক্ষ পথ বাঢ়ি মুকজি হব, কৰ এতেকে পাচিছোঁ, যোৱাগৈ” (কথাগুৰু চৰিত)।

কোছবিহাৰ ভেলা খানত মহাপুৰুষ জনা (কথাগুৰু চৰিত মতে) ম’ত্ৰ দুবছৰহে আছিল। সেই দুবছৰৰ ভিতৰতে তেৰাই এনেধৰণে ধৰ্ম্ম আৰু সংস্কাৰিত প্ৰচাৰ আনিিলে যে কোছবিহাৰ ৰাজ্যৰ প্ৰজা স্বৰ্ণৰূপে কথাই নাই স্বয়ং ৰজা লক্ষ্মীনাৰায়ণকে আকৃষ্ট কৰিবলৈ সক্ষম হয়। এই ক্ষেত্ৰত ৰাজমাৰ আইধাৰীৰ যত্ন আৰু আন্তৰিকতা ঔল্লেখনীয় আৰু প্ৰশংসনীয়। অৱশ্যে এনে অভূতপূৰ্ব ধৰ্ম্ম প্ৰচাৰনৰ মাজতে বিৰোধী সকলৰ উৎপাত, ঈৰ্ষা, হিংসা, চল চাতুৰ্য্য চলি আছিল। কিন্তু সেই বিলাকে মাধৱদেৱৰ কাৰ্য্যত ইন্ধনহে হোৱালৈ। তেৰাৰ অগাছ পাণ্ডিত্য, বাকপটুতা, শাস্ত্ৰৰ যথাযথ প্ৰামাণ্য উদ্ধৃতি, নিষ্ঠীক মানবতাবাদ তথা সত্য সংলাপ আদিত বিৰোধী পক্ষৰ মত আৰু অপ্ৰামাণ্য উক্তি ক্ষণকতে চূৰ্ণ বিচূৰ্ণ হৈ গৈছিল। বিৰোধী সকলো মহাপণ্ডিত আছিল আৰু তেওঁলোকে শাস্ত্ৰীয় প্ৰবচন তথা জনকল্যাণকৰ কাৰ্য্যতকৈ স্বকীয় স্বার্থ সিদ্ধিতহে বেছি মনোনিবেশ কৰিছিল। এনেবিলাক কাৰ্য্যত কেচু খান্দোতে সাপ ওলাল। মহাপুৰুষীয়া ধৰ্ম্মৰ ধ্বজা উৰিল। নামমালিকা নামৰ সৰু আৰু গুৰুৰ শেষ বচনা পুথি খন যি ধ্বজাৰ অনুৰোধত লেখা হৈছিল, সেইজনী ৰাজবিষয়া বিৰূপাক্ষ কাজিয়ে তেৰাক বৰ ভক্তি কৰিছিল; কিন্তু শেষলৈ বিৰোধী সকলৰ ফুচুলনিত তেওঁ বিৰোধী হৈ পৰে। কিন্তু সকলো বিৰোধী কাৰ্য্যই উদ্ভূত যুগান্তৰ দৰেই নিষ্ফল হ’ল। ৰজাৰ মন উলাৰ নোহাবিলে। ৰজাই এবাৰ ভেলাখানৰ বিশিষ্ট শিল্পী ডকত সকলক যি ৰাজ দৰবাৰত ডাওনা, নৃত্য

গীত আদি দৰ্শন কৰি তুষ্টি লাভ কৰিছিল। গুৰুজনাৰ পাণ্ডিত্য তথা ঐশী শক্তি আৰু নৃত্য গীতত আশ্ৰিত হৈ বজাই মহাপুৰুষীয়া ধৰ্ম্ম গ্ৰহণ কৰিবলৈ ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰে। ইয়াৰ আগতে মহাপুৰুষীয়া ধৰ্ম্ম ৰাজধৰ্ম্ম ৰূপে স্বীকৃতি পাইছিলেই। ৰাজমাৰে এই কথাত আনন্দ প্ৰকাশ কৰে আৰু ভকত সকলৰো আনন্দৰ সীমা নোহোৱা হৈছিল। কিন্তু গুৰুজনাৰ বিষাদ উপ-
জিল। শঙ্কৰ গুৰুৱে যিটো কৰি যোৱা নাই, সেইটো তেৰাই কেনেকৈ কৰে? ধৰ্ম্মত বিদ্ৰাট হোৱাৰ ভয়ন্ত আৰু শ্ৰীগুৰু নিৰ্দিষ্ট পথকে অনুসৰণ কৰি বজাক শৰণ দিয়াৰ পৰা বিৰত থাকি “মুঠে আঢ় পাচ কম এশ বৰ্ষ সবলো থানেমুজি পৃথিৱীত শ্ৰীশঙ্কৰদেৱৰ পাচত শুদ্ধ ধৰ্ম্ম প্ৰবৰ্ত্তাই জীৱক কৃপাকৈ একবি আঠবৰ্ষ বহি মধুপুৰে ভাদ্ৰ মাহে কৃষ্ণা পঞ্চমীত সাভাইশ দিন ষাওঁতে পূৰ্বভদ্ৰ নক্ষত্ৰে মঙ্গলবাৰে ইতি ৰাজশক ১৫১৮। নবনাট সম্বন্ধে পৃথিৱী এৰি”। গুৰুৰ অন্ত্যেষ্টিক্ৰিয়া সম্পন্ন কৰে ৰামচৰণ ঠাকুৰে আৰু তিনিও ৰাজ্যত গুৰুৰ তিথি পালিত হয়।

(ক—৩): - মহাপুৰুষ শ্ৰীশ্ৰীবদলা পদ্ম আতা:

মহাপুৰুষ বদলা পদ্ম আতাৰ আদি পুৰুষৰ নাম কুণ্ডিন মুনি বা কুণ্ডিল মুনি। প্ৰাচীন বিদৰ্ভ ৰাজ্যৰ ৰাজধানী আৰু শ্ৰীকৃষ্ণদেৱৰ প্ৰথম ভাৰ্যা কল্লিণী দেৱীৰ জন্মস্থান সুবিখ্যাত কুণ্ডিল নগৰীয়েই বদলা আতা পূৰ্ব পুৰুষৰ আদি বাসস্থান আছিল। শদিয়াৰ পূবফালে থকা কুণ্ডিল নামৰ নৈ এখনে এতিয়াও অমৰ স্মৃতি বহন কৰি আছে। উক্ত কুণ্ডিল বা কুণ্ডিন নামৰ নৈখনৰ দাঁতিত বাস কৰা কাৰণে তেওঁৰ নামো কুণ্ডিন হয়। তেওঁৰ অন্য নাম আছিল যদিও সেই নামেৰেই প্ৰখ্যাত হৈ পৰে। তেওঁ ৰব ৰাক্ষসিদ্ধ পুৰুষ আছিল আৰু ঋষি মুনিৰ দৰে আচৰণ কৰিছিল কাৰণে কুণ্ডিন মুনি নাম পায়। কথাগুৰু চৰিত মতে আতাৰ পূৰ্ব পুৰুষৰ নাম মুনৈকুণ্ডল। সেইমতে আতাৰ বংশগতা এনে ধৰণে —

- (১) মুনৈকুণ্ডল
- (২) সুৰৰাজ
- (৩) সুৰৰাজ
- (৪) নলকুই
- (৫) সাম চোমদাৰ
- (৬) গোপাল চোমদাৰ

(৭) তিতা চোমদাৰ

(৮) পদ্ম আতা

বদলা আতাৰ খুড়াৰ ফালৰ পৰা বংশলতা বাঢ়ে এনেকৈ—

তিত্ৱা চোমদাৰৰ ভায়েক) (১) নৰ চোমদাৰ

(২) চম্পা চোমদাৰ

(৩) শঙ্কৰ দাস

আনহাতে বদলা পদ্ম আতাৰ পদচৰিত পুথি মতে বংশলতা এনে-
ধৰণেৰে—

(১) ইন্দুস্বৰ

(২) সুবৰাজ

(৩) লৱ

(৪) তিতা চোমদাৰ

(৫) পদ্ম আতা

আকৌ বদলা আতাৰ গদ্য চৰিত পুথি মতে বেলেগ ধৰণেৰে বংশলতা
গোৱা হৈছে। সেইবোৰৰ ক্ৰম স্থানান্তৰত প্ৰকাশ পাব। যি কি নহওক পূৰ্ব
পুৰুষ যে কুণ্ডিনৰ আছিল, সেই কথাত দ্বিষ্মত নাই। পদ পুথিত লিখিছে —

কুণ্ডিনৰ লোক দুই অতি অনুপাম।

ইন্দুস্বৰ বিন্দুস্বৰ বুলি যাব নাম ॥ ২৭

নিভ্যানন্দ আতৈ/বদলা আতাৰ চৰিত

আতাৰ আজুককাক সুবৰাজ বা ইন্দুস্বৰ কুণ্ডিন নগৰীৰ এগৰাকী
লক্ষ্মীৰূপে তথা বিশেষ প্ৰভাৱশালী লোক আছিল। সুবৰাজৰ দিনতে দেশ
বিপ্লৱ হোৱাত অশান্তি পাই কুণ্ডিনৰ পৰা আহি লক্ষ্মীপুৰ জিলাতগত নাৰায়ণ
পুৰৰ সন্তোষ নামৰ ঠাইত নিৰাজিকৈ বসতি কৰে। তাতে ভেওঁৰ পুত্ৰ লৱৰ
থৰা তিতা চোমদাৰৰ জন্ম হয়। উপযুক্ত বয়সত তিতা চোমদাৰে সত্যা নামে
এগৰাকী সৰ্বগুণ সম্পন্ন ৰূপৱতী কন্যা বিবাহ কৰে। সত্যা আইৰ গৰ্ভতে
বদলা আতা পুৰুষৰ আৱিৰ্ভাৱ হয়। চৰিতত লিখিছে —

তেঁহে বিহাইলক্ষ কন্যা সত্যা নামে সতী।

তান গৰ্ভে আতা পুৰুষৰ উতপত্তি ॥

পদ্য চৰিত পুথিৰ মতে সত্যা আইৰ গৰ্ভত তিনিটি সন্তান জন্ম
হয়। তেওঁলোক হল জ্যোৰ্ঠ শঙ্কৰ দাস, পদ্ম আতা আৰু বহুৰমা নামৰ

এটি কন্যা। পিতৃ-মাতৃয়ে সন্তান সন্ততি কেইটিক উপযুক্ত ভাবে ডাঙৰ-দীঘল কৰিবলৈ নৌ পাওঁতেই তেওঁলোকৰ অৱস্থা ছীন হৈ পৰে আৰু সেই সময়তে পিতৃ তিতা গোসদাৰো পৰলোক হয়। নিজৰ বন্ধুবৰ্গই দীৰ্ঘা কৰাত লৰা হোৱাজী তিনিটি বুকুত ৰাখি সন্ত্যাদেৱী পিতৃৰ ঘৰত থাকিবলৈ লয়। পিতৃ আছিল ধলপুৰত, নাম হনুমন্তা ভূঞা। মাতামহৰ ঘৰতে তেওঁলোক লালিত পালিত হয়।

আতাৰ জন্ম শক— চৈধ্যশ আঠষষ্ঠী শক জ্যৈষ্ঠ মাহে মাসৰ।

গুৱা একাদশী তিথি শুক্ল ৰাৱৰ ॥

নানা সুমঙ্গল ভৈলা পূৰ্ণ দশমাস।

সেহি সময়তে আতা ভৈলন্ত ব্ৰহ্ম ॥

বদলা আতাৰ চৰিত

আতাৰ সোঁৱৰণি নাম ‘পন্ন’। চৰিত্ত কৈছে—

অৰবিন্দ নিদ্দি কান্তি জ্বলে কলৈবৰ।

পণি পটি পন্ন নাম থৈল সেইভৰ।।

‘পন্ন’ নামটো সোঁৱৰণিৰ হলেও এই নাম প্ৰকাশ্য নাম। গুপ্ত নাম গোৱিন্দ। আতাৰ দহোটা নাম জীৱনৰ বিভিন্ন কালত ভিন্ন ভিন্ন কাৰণত সন্তসকলে দি লৈছিল। সেই দহোটা নাম যথাক্ৰমে (১) পন্ন (২) গোৱিন্দ (৩) ৰূপধৰ (৪) জৱ নাতি (৫) গোসাই (৬) হৰিৰ পো (৭) মালিক (৮) অমুকাই (৯) উজনিয়া বাপুঘৰ আৰু (১০) বদলা আতা। তদুপৰি কমলাকান্ত আতা নামো অন্যতম।

পদ চৰিত্ত কৈছে— পৰম সুন্দৰ মনোহৰ ৰূপ দেখি।

ৰূপধৰ নাম থৈলা সেই ৰূপ দেখি।।

যিহেতু স্বপ্নত হৰি দেখা দিলা আসি।

হৰি পো নাম জানা ভৈলা সেই ৰাশি।।

কি কি উদ্দেশ্যত কোনে কি নাম দিছিল তাৰ বিৱৰণ এনেদৰে—

(১) পন্ন :- আতাৰ শৰীৰৰ বৰণ গুৱ পদুমৰ দৰে বগা আছিল। সেইবাবে পন্ন নাম হৈছিল।

(২) গোৱিন্দ :- এই নামটো সোঁৱৰণিৰ গুপ্ত নাম আছিল।

(৩) ৰূপধৰ :- মাতৃয়ে দিয়া নাম। ওপৰৰ পদটি দ্ৰষ্টব্য।

(৪) জৱ নাতি :- আতাৰ ককাৰ নাম আছিল জৱ। তেওঁৰ নাতি কাৰখে আতাক ‘জৱ নাতি’ বোলা হৈছিল।

(৫) গোঁসাই :- আহোম বজাই মতা নাম ।

(৬) হৰিৰ বো :- কেশৱচৰণ আতাই মতা নাম । ওপৰৰ পদ্যটি দ্ৰষ্টব্যঃ ।

(৭) মালিক :- আতা মালিকৰ দৰে উজল আছিল বাবে এই নাম হৈছিল ।
এই নামটো নাৰায়ণ দাস ঠাকুৰ আতাই দিছিল ।

(৮) জমুকাই :- নাম ধৰি মাতিবলৈ বেয়া পাই মহাপুৰুষ মাধৱদেৱে দিয়া নাম ।

(৯) উজনিয়া বাপুঘৰ :- মথুৰাদাস বুঢ়া আতাই দিয়া নাম । উজনিত থকাৰ
কাৰণে উজনিয়া বাপুঘৰ বোলা হৈছে ।

(১০) বদলা আতা :- মহাপুৰুষ মাধৱদেৱে নিজৰ গাৰ বদলি উজনিত ধৰ্ম্ম
প্ৰচাৰ কৰিবৰ কাৰণে পঠোৱাত বদলা আতা নামকৰণ কৰা হয়
'বদলা'ৰ ঠাইত এতিয়া 'বদুলা আতা' নামেৰেহে বেছি প্ৰখ্যাত ।

বদলা আতা মাতামহৰ দৰত থাকি লালিত পালিত হৈ বিদ্যা শিক্ষা
কৰে । লগতে স্বভাৱজাত বা সহজাত শিশু সুলভ কৰ্ম্মও কৰে । গৰু বখা,
ঘৰুৱা কাম বন.তা তেৰাই গৃহস্থক সহায় কৰিবলৈ ধৰে । আখিক অৱস্থা
একেবাৰে বেয়া হোৱা কাৰণে যদিও এনেবিলাক কাম কৰিব লগা হৈছিল.
তথাপি তাৰ মাজতে বিদ্যা শিক্ষা কৰি আতাই অলপ দিনৰ ভিতৰতে এগৰাকী
কুতী ছাত্ৰ হিচাবে খ্যাতি অৰ্জন কৰে । আতাৰ তীক্ষ্ণ বুদ্ধি, অধ্যৱসায় আৰু
একাগ্ৰতা দেখি শিক্ষকে বিস্ময় মানিলে । বিদ্যা শিক্ষা আৰু অন্যান্য কামতে
ধনপুৰত আতাৰ পাঁচবছৰ পাৰ হৈ যায় । এনেকৈ নিজৰ খুড়াক গোপাল
চোমদাৰ বা নৰ চোমদাৰৰ অ'প্ৰহ তথা তত্ত্বাৱধানত নিজৰ তিনিটা সন্তান
লগত লৈ পুনৰ সত্যা আই সত্ৰাহলৈ প্ৰত্য'ৱৰ্ত্তন কৰে । তাতে সত্যা আইৰ
বিশ্ৰোগ হয় । ককায়েক শঙ্কৰ দাসৰ বিয়া হৈ যোৱাৰ পিচত নিজৰ ভনীয়েককো
এজন কৰ্ম্মঠ যুৱকক বিয়া দিয়া হয় । উক্ত ভনীয়েকৰ (বহুৰমা আইৰ)
ঘৰাই জগন্নাথ চৰণ আঁঠৈৰ জন্ম হয় । সত্ৰাহিত থকা অৱস্থাতে সেই অধ-
ৰত ঢকলা সকলে নানা অত্যাচাৰ উৎপীড়ন কৰাত থলুৱা ৰাইজ একত্ৰিত হৈ
তেওঁলোকৰ বিৰুদ্ধে থিয় দিয়ে । ৰাইজে প্ৰতি ঘৰৰে এজনকৈ লোক গোটাই
লৈ ৰণযাত্ৰী কৰিলে । এই যাত্ৰাত পদ্ম আতাও ৰণুৱা হিচাবে যাব লগা
হৈছিল । যুদ্ধত অনেক প্ৰাণী নিধন হ'ল আৰু ঘৰবাৰী ভস্মীভূত হ'ল ।
ঘৰৰ পৰা পৰিৱৰ্ত্তী আহোতে পতি-পুত্ৰহাৰা নাৰী সকলৰ কৰুণ বিননি,
বধুহুলত পৰি থকা ক্ষত বিক্ষত তথা মৃত শৱ বিলাক আৰু ভস্মীভূত ঘৰবাৰী

বিলাকৰ কৰণ দৃশ্য দেখি আতাৰ মনত আঘাত লাগে আৰু বৈবাগ্য ভাব
উদয় হয়। তেবাই ভাবিবলৈ ধৰিলে এনেকৈ—

ধন জন পুৰ ভাৰ্য্যা ঘৰবাবী
ইঠাইত সৰে বহিল।
এহি আৰাগনী চন্দ্ৰ হৈয়া আছে
যমপুৰ চলি গৈল ॥
ইটো সৰে মিচা মনৰেসে ইচ্ছা
কৰয় আৰু প্ৰবন্ধ ॥
আগে পিতৃ মাতৃ ভাতৃ মৰি যায়
তাক মেদেখয় জ্ঞান ॥

এনেকৈ ভাবি গুণি আতাৰ মন উদাস হ'ল আৰু ক্ৰমে ক্ৰমে
সংসাৰৰ সকলোকে অসাৰ আৰু অনিত্য বুলি চিন্তা কৰি পৰমেশ্বৰকে এক-
মাত্র সাৰ আৰু নিত্য বস্তু বুলি ভাবি দৃঢ় প্ৰতিজ্ঞ হৈ ঘৰৰ সকলো কাম
বনলৈ গিঠি দিলে। পদ্ম আতা সৰুৰে পৰা কৃষ্ণভক্ত আছিল। কথাগুৰু
চৰিতত “আৰু আৰা সদা সৰ্বদা বালি ধূলি মাটিৰ কৃষ্ণ মূৰ্ত্তি প্ৰতিমাকৈ
ফুলে ধূপে গুজি যেই আছে নামহে গায়। প্ৰসাদ বতৰ বস্তু আম কঠাল,, টেঙা
জৰা দি গাই সবেও বাটি খাই হান্ন” ইত্যাদি। এতিয়া সোণত সুবৰা চৰিল।
সৰু কালৰে পৰা কৃষ্ণ ভক্তি লক্ষণে বিৰাজ কৰা আতা পুৰুষৰু এতিয়া
পূৰ্বোক্ত কৰণ দৃশ্য বিলাকে তেবাৰ কোমল অন্তঃকৰণত বৈবাগ্যৰ সাঁচ
দকৈ বহুৱাই কৃষ্ণ ভক্তিৰ অনুৰাগ প্ৰবল কৰি তোলে। সেই সময়তে
সেই অঞ্চলত ৰামৰমীয়া (ৰামায়ণৰ কাহিনী সম্বলিত গীত পদ) বৈবাগীৰ
দল এটা ওলাই অ'ত ত'ত গীতপদ গাই ফুৰিছিল। আতায়ো কৰতাল বজাই
গাঁৱে ভূঞা দেহু বিচাৰৰ গীত পদ গাই গাই শেষত সেই দলত অন্তৰ্ভুক্ত হৈ
ৰামৰমীয়া গাবলৈ ধৰিলে। চৰিতত কৈছে—

ৰামকৃষ্ণ নামত আকুল ভৈল চিত্ত।
চলন্ত গোঁসাই যৈত নামৰ উদিত ॥
গান্ধ ৰাম ৰামায়ণ একত্ৰে মিলিয়া।
আছন্ত বৈবাগী সৰু ষোড়শ নমিয়া ॥
তৈকে লাগি প্ৰতিদিনে চলন্ত গোঁসাই।
ৰাম নাম আনন্দে বজনী ৰহি স্বয় ॥ বদলা আতাৰ চৰিত

আতাৰ এনেকুৱা মতি গতি দেখি বৰজনা শঙ্কৰদাস আৰু বৌৱেকে
কেবাদিনো বুজনি দিলে, কিন্তু, কৃতকাৰ্য্য নহল। তেওঁলোকে অন্য উপায়

নেদেখি আতাক ঘৰ সংসাৰখন পাতি দি মায়াবদ্ধ কৰাৰ সিদ্ধান্ত ললে।
 বিবাহৰ প্ৰস্তাৱত আতাই দুৰ্য্যোৰ প্ৰতিবাদ আৰু আপত্তি দৰ্শালে।
 বন্ধু বান্ধবে ছোৱা কৰি ধৰাত অনিচ্ছা সত্ত্বেও বাধ্যবাধকতাৰ স্বাজেদি
 বিবাহ কাৰ্য্য সম্পন্ন হ'ল। সুৰ্য্য বাঢ়ে নামৰ এজন সজ বংশৰ লোকৰ
 সুৰ্য্যাবতী নামৰ কন্যাটি আতাই পাণি গ্ৰহণ কৰিলে। কিন্তু ভাৰ্য্যাৰ প্ৰতি
 আতা সম্মতি আসক্ত নহল। বিবাহ কাৰ্য্যৰ দিনা মুখ চন্দ্ৰিকা কৰোতে
 পৰম্পৰা দৰ্শনৰ বাহিৰে বাকী দিনৰ পৰা সিমানতে আঁৰ কাপোৰ পৰিল।
 ক্ৰিষ্টোছিয় আতাই দৃঢ় মনোবল আৰু কঠোৰ সংশ্লেশৰ দ্বাৰা উদাসীন জীৱনৰ
 প্ৰতিষ্ঠাতা আৰু গোবৰ্ণ সম্পূৰ্ণ ৰূপে-ৰক্ষা কৰি চলিল। কথাতক চৰিত্তত
 লিখিছে—“আতা তাক চকুৰে নেচালে। পাচ পৰাৰে সোমালে আতা আগ পৰাৰে
 ওলায়। মহাবিৰকত বৈৰাগ্য হৈ নাম লৈ ফুৰে, খেত কুৰি এৰি ” আতাৰ
 মতি গতি সলনি নোহোৱা দেখি শঙ্কৰ দাস ক্ৰোধান্বিত হৈ পৰে। সকলো
 চেষ্টা ব্যৰ্থ হোৱাত এতিয়া তেওঁ ভাৰ্য্যাক কঠোৰ ডাৱে আতাক খোৱা-বোৱা
 বস্তু নিদিবলৈ আদেশ কৰিলে। কিন্তু কোমল চিত্তীয়া বৌৱেকে নিজৰ দেৱৰেক-
 কনো ভাতপানী নিদিয়াকৈ কেনেকৈ থাকে? আতাই এই আদেশৰ বাতৰি পালে
 আৰু বৌৱেকক ৰক্ষাৰ কাৰণে ঘৰৰ ঢুকতে এটা চকু জুৰি ললে আৰু নিজেই
 পাগ কৰি খাবলৈ ধৰিলে। ইয়াতো বৰজনে ঈৰ্ষা কৰাত ঘৰৰ পৰা বাহিৰৰ
 চ'ৰাঘৰত চকু জুৰিলে আৰু তাতো অত্যাচাৰ চলিলত গৃহ ত্যাগ কৰি কেবা-
 ঠাইতো স্থান পৰিবৰ্ত্তন কৰি ককায়কৰ পৰা ক'তো শান্তি নাপাই মৌন হৈ ভৰা
 চিন্তা কৰি থাকোতে হঠাতে জয় ভাৰতী নামৰ এজন ব্ৰাহ্মণে তেৰাক এফেৰি
 আশ্ৰয় দিলে। তাতো জয় ভাৰতীৰ লগত মতৰ অমিল হ'ল। এবাৰ আতাক
 এঘৰ লোকে হৰি কীৰ্ত্তনলৈ মাতিছিল আৰু ভাৰতীকো মাতিছিল। এনেতে একে
 দিনাই অন্য এজন লোকৰ পুখুৰী উৎসৰ্গালৈকো ভাৰতীক মাতিগৈ। আতাই
 ভাৰতীক একেদিনাই দুয়োটা উৎসৰ্গলৈ কেনেকৈ যাব সোধাত তেওঁ কলে যে,
 হৰি কীৰ্ত্তনলৈ গলে সাধাৰণ মাননি পোৱা হ'ব; কিন্তু পুখুৰী উৎসৰ্গালৈ গলে
 কম্বুতো ধন, সোণ, বস্ত্ৰ-বস্তু পোৱা যায়। এতেকে হৰি কীৰ্ত্তনলৈ যোৱা নহয়।
 এইখিনিতে আতা জয় ভাৰতীলৈ কষ্ট হৈ পৰে। আতাই হৰি কীৰ্ত্তনলৈ
 লৈ যথা সময়ত সমবেত্ত ৰাইজৰ সাক্ষাতে ভক্তি বস্ত্ৰাৱলী পুথিখনি পাঠ
 কৰে। তাত “ভৰত প্ৰমুখ্য কৰি শুনা পুস্ত ৰণ” এইখিনিৰ পৰা আৰম্ভ কৰা
 পদ কেইটি পাই গ্ৰহণ কৰি মহাপুৰুষজনাৰ প্ৰতি ভক্তি ভাৱত বিগলিত হৈ
 তেওঁক ওক মানি ধৰ্ম্ম তত্ত্ব গ্ৰহণ কৰিবলৈ নিশ্চয় কৰে আৰু কেতিয়াকৈ
 পুৰুষ জনাক লগ পাই তাৰ কাৰণে উৎকণ্ঠিত হৈ থাকে। ইদিয়ে ভাৰতীৰ
 তাৰপৰা স্থান পৰিবৰ্ত্তন কৰি হৰি বিষ্ণু নামৰ এজন ব্ৰাহ্মণৰ এনেয়ে পৰি

ধৰ্মা পুখুৰী পাৰৰ মাটি এডোখৰ পাই ভাতে ডাগিন জগন্নাথ চৰণৰ দ্বাৰা
পৰ্জা এটি সজালে। ইয়াকে আতা ধৰ্মা ডেটিভো “হৰি পুখুৰী পাৰ” বুলি
প্ৰচাৰ হবলৈ ধৰে। সেই ঠাইতো আতাই ককায়েকৰ পৰা আতঙ্কিত হৈছিল।
ভাত থাকোতে আতাই যথেষ্ট কষ্টৰ সন্মুখীন হৈছিল। বিশেষকৈ সন্ধ্যা
সময়ে আতাই চাউলৰ ওচাৰত উপবাস কৰি আছিল। ঘৰৰ বৌয়েকৰ
পৰা খুজি অনা ভগা কাচি এখনেৰে তুলনী কাঠ কাটি মালা গুটি কৰি
পুঁঠি বিক্ৰী কৰি তাৰে জীৱিকা চলাইছিল আৰু তাৰে খাৰ-পাচলি কুটাৰ
কামো কৰিছিল। এনেতে বৰজনা (শঙ্কৰ দাসে) ককায়েকে কাচিখনৰ ধৰৰ
লগে। আতাৰ বৌয়েকে আতাই কাচিখন নিয়া বুলি কোৱাত তেওঁ খঙত
অগ্নিশৰ্ম্মা হৈ “এতিয়াই কাচিখন নানিলে সুদাই নেৰিম” বুলি কোৱাত
আই গৰাকীয়ে তুৰন্তে গৈ কাচিখন আনিলেগৈ। এই কথাত আতা অত্যন্ত
বিমৰ্ষ হয়। সেইদিনা অডোজনে থাকিল পিচদিনা সুচলি কমাৰৰ ঠাইলৈ
কটাৰি বিচাৰি জগন্নাথ চৰণক পঠাই দিলে। কথাগুক চৰিতত আছে “সেই
নিশা স্বপ্ন দেখিলে সুচলি ককায়ে, ঈশ্বৰে গৈ এখানি কটাৰী খুজিলে।
পাৰ পাই বোলে পুৱা আজি যাকে দেখোঁ তাকে দিম, এই বুলি প্ৰাতঃসে শাল
পাতি গৰিছেগৈ। আতা পুৱা উঠি বোলে জগন্নাথ সুচলি কমাৰৰ ঘৰলৈ যাব
পাৰা ? এখানি কটাৰী কথা কোৱাগৈ আমাৰ। তেহে আতৈ গৈছে সিও গৰি
উলিয়াই পাগ ধৰিছে। কলে, সিও বোলে ভাবলকেহে গৰিছে। দি বোলে
কালৈ খুটি ধৰি কটাকৈ দা এখানি গাড়ি থম, নিবাহি যোৱাগৈ। আহি
কলেহি দি। পাচে আতা বোলে জগন্নাথ, আমাৰ ছিগা গুলি নহৈছে ? ঈশ্বৰে
দিছে, বন বঢ়াব নেলাগে আৰু, আশা নদীৰ কোনে তৰ পেলাব ? আৰু
মনক হয় মানে নাটে আৰু”। ইয়াৰ দ্বাৰা পশ্চিম আতাৰ ত্যাগ তথা বিৰাগ
ভাৱৰ দৃষ্টান্ত ফুটি উঠিছে। এনেকৈ আতাৰ জীৱনত বহুতো কথা পোৱা হয়।

সেই সময়ত ধৰ্মি আশ্ৰম বা তপোবন তুল্য হৰি পুখুৰী পাৰৰ
আতাৰ পৰ্জা ঘৰটিত থাকি তেৰাই আত্মবিকাশৰ সূচনা কৰিবলৈ সুযোগ
পায়। নিত্যন্নান, সভক্তিৰে পূজা সেৱা, মালা জপ ইত্যাদি কৰি পৰমেশ্বৰ
সেৱা কাৰ্য্যত ব্ৰতী হয়। সেই সময়ত তেৰাই কাৰো পৰা ধৰ্ম্ম বস্তু গ্ৰহণ
কৰিবলৈ পোৱা নাছিল। কিন্তু ঈশ্বৰৰ ইচ্ছাত আতাৰ শৰীৰত ভক্তি ভাৱৰ
চিহ্ন আৰু সজ ওপাৱলীয়ে খিতাপি লয়। তেৰাৰ সজ আচৰণ, সজ
ব্যৱহাৰ, সাদৰ সম্ভাষণ আদিত জনসাধাৰণ মুগ্ধ হৈছিল। আতাৰ আকৰ্ষণ
এনে আছিল যে সেই ঠাইখন সেই সময়ত জনশিক্ষাৰ এটি প্ৰধান কেন্দ্ৰ
ৰূপে পৰিগণিত হৈছিল আৰু জনসাধাৰণে অত্যন্ত শ্ৰদ্ধাশীল হৈ তেৰাক

সন্মানসূচক সম্বোধন আৰু সহায়-সহযোগিতা আগবঢ়াইছিল। আতাই তাত ধৰ্ম্ম কেইদিন নিতৌ শাস্ত্ৰ পঠন আৰু ব্যাখ্যা কৰি শ্ৰোতাক ভক্তিবসামৃত পান কৰাইছিল। চৰিত্ৰত আছে (বদনা আতাৰ চৰিত্ৰৰ পদ ২১৬-২২৪) যে হৰি নামৰ ধ্বনি শুনি হেনো এটা প্ৰকাশ তেজীয়াপতীয়া বাঘে আতাৰ বহাৰ কাষতে (পজাঘৰৰ মূৰত) বহি আতাৰ ব্যাখ্যা শুনি থাকে আৰু শাস্ত্ৰ সমাপনে আতৰি যায়। শ্ৰোতা লোকসকলে ভয় পাই আতাক জনালত আতাই ইচ্ছিত বাক্যেৰে তাক তালৈ আহিবলৈ নিষেধ কৰিলে। তেতিয়াৰে পৰা বাঘটো তালৈ নহা হ'ল। এনে কাণ্ড দেখি লোক সকলে আতাক এগৰাকী ঐশী শক্তিসম্পন্ন মহাপুৰুষ বুলি ভাবিবলৈ বাধ্য হ'ল।

হৰি পুথুৰীত থকা অৱস্থাত আতাই নিজৰ আলমৰা কৰিবলৈ কেইবাটিও ব্ৰাহ্মণৰ ল'ৰা আনিছিল। তাৰ ভিতৰত একেবাৰে শেষৰটি হৰি নামৰ ব্ৰাহ্মণৰ ল'ৰাহে আতাই নিগাজীকৈ ৰাখিবলৈ সক্ষম হয়। এবাৰে পিছত হৰিচৰণ আঁত বুলি কোৱা হ'ল। ইয়াৰ বহুদিনৰ পিছত এবাৰ ভায়েক শ্ৰীৰাম নামৰ ল'ৰা এটিও আনে যিজনে আতাৰ পিছত সৰ্বপ্ৰথম আতাৰ থ'নৰ গাদীত বহিবলৈ তথা ধৰ্ম্মাধিকাৰ হ'বলৈ সুবিধ পায়। কৰুণাৰ অৱতাৰ আতাই নিতৌ যিখন পুথি পঢ়িছিল, সেইখন ভক্তি বজ্জাবলী আছিল। সেইখন আতাই জয় ভাৰতীৰ পৰা খুজি আনি পঢ়িছিল। আতাৰ শাস্ত্ৰ ব্যাখ্যাত মানুহৰ ভিৰ আৰু আতাৰ গুণ, যশ চৌদিশে সম্প্ৰসাৰিত হোৱাত জয় ভাৰতীৰ মনত সঁচা হয়। তেওঁ ভাবিলে যে মোৰ পৰা বজ্জাবলী পুথিখন নি ল'ব নাতি গোসাঁয়ে বৰ খিতাপ কৰিছে। যিবিলাক মানুহ মোৰ ওচৰলৈ আহিব লাগে, সেই বিলাক তেওঁৰ তালৈহে যায়। এতেকে পুথিখন খুজি আনিলেই তেওঁৰ মূদা মৰিব। এই বুলি ভাবি ভাৰতীয়ে নিজৰ এটি সমস্যা দেখুৱাই পুথিখন খুজি লৈ আহিল। আতাই মনতে বেজাৰ পাই অধোবদনে বহি আছিল। এনেতে ভাৰতীৰ ভায়েক হৰি ভাৰতীয়ে আতাক তেনেকৈ বহি থকাৰ কাৰণ সুধিলত আতাই সকলো বিৱৰ্ত্তি ক'লে। তেতিয়া ভাৰতীয়ে আশ্বাস দি ক'লে যে মোৰ ঘৰত বহুতো মুক্তাবান্ পুথি আছে। আপোনাৰ ইচ্ছামতে পুথি আনি থাকিব পাৰিব। আতাই এই কথাত সন্তোষিত হৈ হৰি ভাৰতীৰ ঘৰৰপৰা পুথি আনি পুনৰ আগৰ দৰে ব্যাখ্যা কৰিবলৈ ধৰে। আতাই ভাৰতীৰ ঘৰৰ বৰা দুখন পুথি আনিছিল — এখন ভক্তিৰঙ্গাবলী আৰু আনখন ৰাজসূয়।

এনেকৈ শাস্ত্ৰ পঠন পাঠন কৰি থাকোঁতে এদিন বাতি আতাই এটি ভক্ত স্বপ্ন দেখিবলৈ পালে। স্বপ্নটিৰ কথা চৰিত্ৰ পুথিত এনেকৈ আছে —

বাহি ভাগে মালী জগি জাকত সদায় ।
 নিদ্রাত থাকন্তে স্বপ্ন দেখিলা গোঁসাই ॥
 দিব্যক পুৰুষে দেখা দিলন্ত আগত ।
 চাক প্যাম কায় স্বৰ্গ লাখুটি হস্তত ॥
 শিবে শৰীবে ধৌত বস্ত্ৰ পৰিধান ।
 গুহুজ কমল মুখ পঙ্কজ নয়ন ॥
 আজানু লজ্জিত ভুজ অকণ চৰণ ।
 শিখা নেদেখিয়া গোঁসাই বুলিলা বচন ॥
 কোন তুমি আসিলাহা আমাৰ ঈধান ।
 শুনিয়া পুৰুষে হেন বুলিলা বচন ॥
 বাহুসূৰ্য শাস্ত্ৰক বচিল শিটোজন ।
 বদ্বারনী শাস্ত্ৰক কবিহা নিকপণ ॥
 কৰিয়া আছাহা শিটো ভারত যুমাটি ।
 শিটোজন আমি ছেৰা দেখিযো সম্প্ৰতি ॥
 তোমাক দয়ানে আমি দেখা দিলো আসি ।
 এতেক বোলন্তে আমি পুহাইলেক নিশি ॥
 চেতন লভিয়া প্রভু বসি আসনত ।
 ধ্যেয়ধৰ দৃঢ় ভাব ভৈলেক মনত ॥

বদনা আতাৰ চৰিত-২৫৮—২৬২

স্বপ্নত দিবা পুৰুষজনক দেখাবে পৰা আতাৰ মন উত্তল যুত্তল
 কৰিবলৈ ধৰিলে । ইপিনে হৰি ভাৰতীৰ পৰা নিয়া বদ্বারনী পুথিখনো নকল
 কৰিবলৈ ধৰিছে । কাৰণ জয় ভাৰতীৰ দৰে যদি এসময়ত হৰি ভাৰতীয়েও
 পুথিখন লৈ যায়, তেন্তে আতাৰ শাস্ত্ৰ পঠনত বাধা হ'ব । সেইবাবে পুথি-
 খন লিখিবলৈ সাঁচীপাত, মহী, কলম যুগুত কৰি লৈছে । পুথিখন লিখি
 আতাই স্বতঃস্ফূৰ্ত্ত ভাৱে ৰাখিব । আতাই শুভ মুহূৰ্ত্তত পিচবেলা পিৰালিত
 বহি পূব মুখে পুথিখনৰ আঢ়ৈটা পদ লিখিছে যন্ত্ৰ । এনেতে আতাৰ পিচ-
 ফালে কেশৱচৰণ আতা খিয় দিলেগৈ । কেশৱচৰণ আতাৰ ছাঁটো পদ
 আতাৰ সিহঁত পৰাত তেবাই মূৰ ডাঙি উভটি চাই বহিবলৈ দিলে । খৰিচয়
 সুধিলে । কেশৱচৰণ আতাই পৰিচয় দি কহলৈ ধৰিলে যে ভোমাৰ কি শাস্ত্ৰ
 লিখা গৈছে ? পাত, মহী ভাল হোৱা নাই, আহিত অশুদ্ধ । আতাই কলে
 তেন্তে শুদ্ধ আহিনো ক'ত পোৱা হ'ব ? কেশৱ চৰণ আতাই বোলে শুদ্ধ
 আহি আমাৰ জগতে আছে । এনেকৈ পৰস্পৰে আলোচনা কৰি কেশৱ চৰণ

আতাক ধন্য আতাই আগমনৰ ব'তৰি সুধিলে আৰু তেৰাই সকলো কথা বিবৰি কলে। সেই ছেগতে কেশৱচৰণ আতাই মহাপুৰুষ মাধৱদেৱৰ ওপ লীলা যশ কীৰ্ত্তন কৰিবলৈ ধৰিলে। আৰু কলে যে গুৰুজনাৰ ৰচিত শাস্ত্ৰৰ নকল কৰি পঢ়ি তুপ্ত লাভ কৰাতকৈ তেৰাক লগ কৰি শ্ৰীমুখৰ পৰা ধৰ্ম্ম তত্ত্ব বস্তু পৰমার্থ বস্তু গ্ৰহণ কৰিলে তোমৰা অধিক লাভবান হ'ব ধৰা যাব। এনেকৈ কোৱাত আতাৰ মন গুৰুজনাৰ প্ৰতি ধাৰিত হয় আৰু ৰাতি দেখা স্বপ্ন দিঠ ৰত পৰিণত হোৱা বুলি আৰু জনম সাৰ্থক হোৱা বুলি ভাবিলে। আতাই কলে তেন্তে তেৰাক ক'ত লগ পোৱা হ'ব। তেৰাই কলে আমি তোমৰাক গুৰুজনাৰ পাশত ভেটামগৈ চিন্তা কৰিব নালাগে। মাত্ৰ নান্ন মানুহ যোগাৰ কৰা যাওক, আমি শলখৰ পৰা আহোঁগৈ। এই বুলি আতা শলখলৈ গল।

কেশৱচৰণ আতা যোৱাৰ পিচৰে পৰা পদ্ম আতা গুৰুদৰ্শনৰ কাৰণে ব্যাকুল হৈ পৰে। কেশৱ চৰণ আতাৰ পৰামৰ্শ ক্ৰমে আতাই ইপিনে নাও মানুহো যোগাৰ কৰিলে। সেই সময়তে আতাৰ এটি বিপদ ঘটিল। ককায়েক শঙ্কৰ দাসে তাতো সুখেৰে থাকিবলৈ নিদিলে। তেৰাৰ অনুপস্থিতিৰ সুযোগতে এদিন ককায়েকে হাঁহ ছাগলী অনা এদল মানুহক সেই হৰি পৃথুৰীপাৰৰ পঁজাটিতে থাকিবলৈ পঠালে। হৰি আতৈয়ে বাহিবলৈ আহি আমন জিমনকৈ বহি আছে। পধূলি পৰত আতা আহি সেই কাণ্ড দেখি তবধ মানিলে। তেৰাই মনত বেজাৰ পালে আৰু “বৰজনে আমাক ইয়াতো থাকিবলৈ নিদিয়ে” বুলি ভাবি পৰোপকাৰী আৰু ধাৰ্ম্মিক তমাই ৰাজখোৱাৰ সাহায্যত তেওঁৰ কলনিবাৰী এখন পৰিষ্কাৰ কৰি তাতে বহাঘৰ কৰি থাকিবলৈ ললে। ইয়েই পিচত “কলানি ভেটি” নামে প্ৰখ্যাত হয়। ইপিনে এবছৰৰ মূৰত ঘূৰি গকি আহি কেশৱচৰণ আতাই সেই ভেটিতে পদ্ম আতাক লগ ধৰিলেহি। দুয়ো গৰাকী আতাই জনচেৰেক সঙ্গী লগত লৈ বনমালি কটকীৰ সাহায্যত ভটিয়াই যাত্ৰা কৰিলে। এইদৰে কিছুদিন নৌকাযোগে আহি চৌখু-টিত নান্ন ৰান্ধি কেশৱচৰণ আতাই ভেলা থানত মহাপুৰুষ জনাক লগ পৰেহি। পিচদিনা পদ্ম আতাই গুৰুদৰ্শন কৰি কৃতার্থ মানিলে। গুৰুজনে আতাৰ বংশৰ পৰিচয় সুধিলে আৰু তেৰাৰ কথা কেনেকৈ জানিলে কবলৈ কোৱাত আতাই কলে “আমি স্বপ্নৰ যোগেদি আৰু শাস্ত্ৰৰ যোগেদি আপোনাক জনা হ'ল। সম্প্ৰতি আপোনাৰ অভয়পদ পদ্ধজত আমি বিক্ৰম গনো। নিত্ৰ দাস কৰি আমাক চৰণৰ হস্ত ছান্ধা দিলে যেন

এই ভবসা কৰা হৈছে”। এনেকৈ পদ্ম আতাই গুৰুজনাক কান্তৰ প্ৰাৰ্থনা কৰি জালুকৰ পাৱটি আগবঢ়াই দিলে। মহাপুৰুষে “সেন্না কি বস্তুনা” বুলি সোধাত আতাই কলে “তীৰ্থলৈ বুলি কেবাজনো যাত্ৰী আহিছিল। তেওঁ লোকে আমাক জালুকৰ ভাগ এটি দিছিল। সেইফালে তীৰ্থলৈ যাওঁ বোলা লোক সকলক মানুহে জালুক দি সন্মান জনোৱা নিয়ম এটি আছে। সেয়ে তাৰে ভাগ এটি পোৱা হৈছিল”। গুৰুজনে কলে “তেতিয়া তুমিও তীৰ্থলৈ আহ লাগে”। আতা বোলে “অপোনাৰ নিচিনা মহাতীৰ্থ লাভ কৰি এতিয়া আকৌ বেলেগ শ্ৰেষ্ঠতীৰ্থ হিচাৰি যোৱাটো মহাপাপ। এতেকে আমাৰ তীৰ্থৰ প্ৰয়োজন নাই আমাক তীৰ্থলৈ যাবলৈ কোৱা নহয় যেন”। গুৰুজনে কলে “তোমাৰ তীৰ্থত প্ৰয়োজন নহব পাৰে, কিন্তু তীৰ্থৰ স্তোমাত প্ৰয়োজন আছে।” আতাই বোলে “আপুনি আমাৰ অন্তৰৰ সকলো কথা জানে। আমাক যেন দূৰলৈ ঠেলে নপঠায়”। গুৰুজনে আতাৰ অন্তৰৰ সকলো কথা বুজি পালে। আতাৰ একান্ত শৰণৰ ভাৱ, শ্ৰদ্ধা ভক্তি, দূত সংকল্প আৰু নিশ্চয়তা পূৰ্ণ উজ্জ্বল সন্তোষ পালে। এনেকৈ আলোচনা কৰি গুৰুজনাৰ আশ্ৰয়ত আতা সাতদিন থাকিল।

পদ্ম আতা মহাপুৰুষ জনাৰ ঠাইত সাতদিন থাকি তেৰাৰ ওচৰত আধ্যাত্মিক, পাৰমাৰ্থিক ধৰ্ম তত্ত্ব সমূহ গ্ৰহণ কৰে। আতাৰ শৰীৰত মহাপুৰুষৰ লক্ষণ সমূহ, আলোচনাৰ মাজত অন্তৰৰ শ্ৰদ্ধা ভক্তি, মনৰ দৃঢ়তা, জ্ঞানৰ গভীৰতা, সাংগঠিক নিপুণতা, ধৰ্ম লাভৰ ব্যাকুলতা দেখা পাই মহাপুৰুষ জনাই তেৰাক শৰণ ধৰ্ম বস্তু প্ৰদান কৰে। জীৱনৰ বিয়লি পৰত মহাপুৰুষে আতাৰ নিচিনা এগৰাকী সন্ত, সাধু, মহৎ আৰু সংপাৱ পাই হৃদয় খুলি শেষ বস্তুখিনি অৰ্পণ কৰিলে। আতা পুৰুষে সমৰ্পিত কথা বস্তুৰ পৰা পৰম তত্ত্বৰ সন্ধান, গুৰুৰ প্ৰয়োজনীয়তা, নাম মাহাত্ম্য, ভকতৰ শ্ৰেষ্ঠত্বৰ কথা অন্তৰত অনুভূত কৰিব পাৰিলে। সেইখিনি গুৰুজনাৰ অতি আদৰৰ আৰু অতি গোপনীয় বস্তু আছিল। তেৰাই গোপনে নাৰাধি পদ্ম আতাক আত্মবৎ বা তুল্য জ্ঞান কৰি এটি পাৱৰ পৰা জ্ঞান এটা পান্ধলৈ পানী বাকি দিয়াৰ দৰে তত্ত্ব কথা বস্তুখিনি প্ৰদান কৰিলে। আমি এই প্ৰসঙ্গতে উল্লেখ কৰি অহা হৈছে যে আতা পুৰুষ গুৰুজনাৰ ঠাইত সাতদিনহে আছিল। সেইবাবে তেৰাক “সাত দিনীয়া (সা’দিনীয়া) বাপুঘৰ” বুলিও কয়। আতাৰ দশ নামৰ ভিতৰত মতান্তৰে পূৰ্বোক্ত নামটিও পৰে আৰু লগতে “কমলাকান্ত” নামটিও ধৰা হয়। কোনোৱে পূৰ্বোক্ত দুটি নাম দশ নামৰ অতিৰিক্ত নাম হিচাবেও ধৰে। যি কি নহওক আতা পুৰুষ সাতদিন

যাকি “সাতদিনীয়া বাপুঘৰ” নাম লৈ ধৰ্ম্ম বস্তু গ্ৰহণ কৰি যি অভিজ্ঞতা সঞ্চয় কৰিলে, বোধ হয় আনৰ ভাগ্যত তেনেকুৱা অভিজ্ঞতা সঞ্চিত হোৱা নাছিল। ধৰ্ম্মীয় জগতখনৰ নানা বিষয়ৰ নানা কথা সামান্য সাতদিনৰ ভিতৰতে আৱৃত কৰাটো সম্ভবপৰ নহয় বুলি আনে ধাৰণা কৰিলেও এটা উত্তৰেই ইয়াৰ বাবে যথেষ্ট হব বুলি ভবা হয় যে কৌৰৱ পাণ্ডৱৰ কৃষ্ণকৈৱত বুদ্ধবলীত সমবেত হোৱা অৱস্থাত কৃষ্ণাৰ্জুনৰ মাজত যি প্ৰশ্নোত্তৰ শিতান আৰম্ভ হৈ শ্ৰীমন্তগৱদগীতাৰ জন্ম হৈছিল, তালৈ লক্ষ্য কৰিলেই হয়। বণ-কৈৱত অস্ত পত্ৰ লৈ বুদ্ধ আৰম্ভ হওঁ হওঁ অৱস্থাত অৰ্জুনে শ্ৰীকৃষ্ণক নানা প্ৰশ্ন সুধিছিল আৰু তেওঁ তাৰ যথোচিত উত্তৰ দিছিল। গীতাৰ শ্লোক সাতশ বুলি জনা যায়। সেই শ্লোক সমূহ সম্বন্ধ পাঠ কৰিলে নিশ্চয় দুবটোৰ কমে পাঠ সমাপ্ত হোৱাৰ আশা নাই। এতেকে বণকৈৱত কৃষ্ণাৰ্জুনৰ প্ৰশ্নোত্তৰত দুবটো কাল অতিবাহিত হোৱাটো শুদ্ধ নহয়। তেন্তে কেনেকৈ সেইটো সম্ভৱ হৈছিল? জনা যায় যে শ্ৰীকৃষ্ণই অৰ্জুনক মাত্ৰ সাতোটা শ্লোকত গীতা কৈছিল। সেই বাবেই গীতাখনক সপ্ত শ্লোকি বুলি কয়। সেই সাতোটা শ্লোকতে অৰ্জুনে কৃষ্ণৰ ভাৱখিনি হৃদয়ঙ্গম কৰিবলৈ সক্ষম হ’ল। সেইটো সম্ভৱ হ’ল এইবাবেই যে অৰ্জুন মহাপণ্ডিত আছিল। যি সকলৰ জ্ঞানবোধ থাকে, তেন্তে লোকে ইঙ্গিততে সকলো কথা বুজি পায়। মাধৱদেৱ মহাপুৰুষ মহাপণ্ডিত আছিল কাৰণেই শব্দৰ শুদ্ধৰ যুক্তিপূৰ্ণ উক্তিৰ পৰাজয় মানি গৰণ গ্ৰহণ কৰিছিল। মহামুৰ্খৰ কৈৱত সেইটো কেতিয়াও সম্ভৱ নহলহেতেন। নীতি শাস্ত্ৰত আছে—

নমস্তি ফলিনো বুদ্ধাঃ নমস্তি গুণি নো জনাঃ।

শুভং কাৰ্ণঠক মূৰ্খস্ত ভিদ্যতে ন তু নম্যতে ॥

অৰ্থাৎ—গুণি জনা গছ ওলমি পৰে আৰু গুণীলোক সকল নম্ৰ হয়; কিন্তু শুকান কাঠ আৰু মূৰ্খ মানুহ কেতিয়াও ভাঁজ নলয় আৰু নম্ৰ নহয়।

দেখা যায় যে পশ্চিম আতাৰ কৈৱতো তেনেকুৱাই হৈছিল। সাতদিন অতিবাহিত কৰি কৃষ্ণই অৰ্জুনক সাতোটা শ্লোকেৰে গীতা কোৱাৰ দৰেই মহাপুৰুষে সমস্ত তত্ত্ব প্ৰদান কৰিলে। কায়মনোবাক্যে নিজৰ নিজস্ব পাহৰি আতা পুৰুষে শুকজনাৰ চৰণত নিজক বিলীন কৰি দিয়াৰ ফলত খণ্ডকতে বিদ্যুৎ প্ৰৱাহিৰ দৰে শুকজনাৰ শক্তি ভক্তি বল পৰাক্ৰম তথাগুণাবলী আতা পুৰুষত বিদ্যমান তথা বিভূষিত হৈ পৰিল আৰু একাত্মত পৰিণত হ’ল। আতাপুৰুষে সাতদিন ধৰি নানা ধৰণৰ প্ৰশ্ন কৰি শুকৰ পৰা মনৰ সংশয়বোৰ আঁতৰালে। আতাৰ মনৰ সংশয়, আৰু প্ৰশ্ন থাকি যায় বুলি

গুৰুজনে আতা পুৰুষক চাৰিজনী আতাৰ ওচৰত কথা বস্তু গ্ৰহণ কৰিবলৈ উপদেশ দিয়ে। সেই চাৰিজনী হ'ল (১) নাৰায়ণ দাস ঠাকুৰ আতা, ভুবানী পুৰীয়া গোপাল আতা, মথুৰা দাস বুঢ়া আতা আৰু বৰবিসু আতা। এই চাৰিজনক গুৰুজনে পূৰ্বতে চাৰিটি কথা বস্তু কীৰ্ত্তন কৰি থৈছে। সেই সম্পৰ্কে কথা গুৰু চৰিত্তত কৈছে “বোনে বিষ্ণুত ধৰিব গৈ আহোন্তে বৰ নাও”ৰ আহনচৈ তলে যি সুখ কীৰ্ত্তন কৰিছোঁ চৈ দাজি দেখাব, আৰু মথুৰাত কবাগৈ নেওৰাতলে দোমহাত গুৰা ভোজন কৰোঁন্তে যি বস্তু কৈ.চাঁ, ন’ওৰা চিতাই দেখাব। মোৰ সজ্জিত ব্ৰাহ্মণাকৈ ধৰিবগৈ একাদশীত মজ্জিগু চিৰা ভোজন কৰাত পৰম আনন্দত মজ্জি বহস্য চাল হাৰ অস্থি মজ্জাবে বস্তু কীৰ্ত্তন কৰিছোঁ চাৰিবাৰ ওচাই মাজবো বাৰ দাজি দেখাব। নকলে পদ কৰছে ধৰি নেৰিষা। এতেকে আমাৰ সম্পূৰ্ণে দেখি পাবা যোৱাগৈ”। ইয়াত ভুবানীপুৰীয়া গোপাল আতাৰ নাম নাই যদিও এঠাইত কৈছে “আৰু বোনে বিষ্ণু ঠাই যাবা, মোৰ সখি ঠাই যাবা, বুঢ়া মথুৰা ত’ক যাবা, যদি যোৱা গোপাল ঠাইও যাবা” ইত্যাদি। পূৰ্বোক্ত চাৰিজনৰ পৰা যি চাৰিটি কথা বস্তু গ্ৰহণ কৰিবলৈ কোৱা হৈছে ইয়াক থোৱতে “চাৰি-সুখৰ কথা” বুলি কোৱা হয়। সেই চাৰিসুখৰ নাম হ’ল (১) হৈ তলৰ সুখ, ২) নাওৰা তলৰ সুখ, (৩) মজ্জিগুৰ সুখ আৰু (৪) কলয়াৰ (কলিয়াৰ) সুখ। কলয়াৰ সুখ গোপাল আতাৰ ওপৰত পৰে।

মহাপুৰুষে এনেকৈ আতা পুৰুষক পৰমতত্ত্ব বস্তু ব্যাখ্যা উপদেশ দি একেবাৰে শেষত আতাক উজনি খণ্ডত ধৰ্ম্ম প্ৰচাৰ কৰিবৰ কাৰণে গুৰু ভাৱ অৰ্পণ কৰে। এই আদেশত আতা অতি আচৰিত হৈ উঠে। চৰিত্তত কৈছে —

গুৰুৱে কৈছে—

একদিনা আতাক হে বোলন্ত চাহিয়া ॥

জানা আধুকাই কহোঁ শুনা দিয়া মতি।

যাইবাক লাগল ভব উজানক প্ৰতি ॥

আতাই কলে —

গুৰুৰ শুনিয়া হেন স্বচন প্ৰচুৰ।

গুৰুক প্ৰণামি আতা বোলন্ত মধুৰ ॥

যাইবাক প্ৰতি য়েবে নাহি জামি আসি।

তব পাৰে সদা জামি থাকিবো উপাসি ॥

কথাগুৰু চৰিতৰ ভাষাৰে — “পাচে আতা অনেক কাতৰ তুতি নিবেদন কৈ গুৰুজনত প্ৰাৰ্থনা কৈলে, বোলে বাপ সংসাৰৰ তিনি তাপে দিন হলে পোৰ, নিশি যায় মোহ নিদ্রা মায়া শয্যাত ধৰি। দাবাগি জীৱক দগ্ধ কৈ শ্ৰেষ্ঠা জ্ঞান হৰাল। তযু পাদ পদ্ম স্তেত ছন্ন প্ৰায়। অমৃত বৰিষে সৰ্ব্বদায়। আতে পৰি সতাই ছাঁহি চেতনকো দহো নৌগৰ্ভো, অধম পাপীকনো কেনেই তৈলে তিনিতাপলৈ আকৌ?”। আতাৰ কাতৰ বাক্যত গুৰুজনে কলে জানা অমুকাই। তুমি ইয়াত থকাতো মুঠেই কামনা নকৰিবা। কাৰণ মোৰ শিৰত গুৰুবাক্য আছে। মোৰ গাৰ বদলে তুমি উজনিগৈ যোৱা। আতাৰ চৰিতত লিখিছে —

শ্ৰীশঙ্কৰ গুৰুদেৱে আমাক পাকিলা ।
সখিয়ে কহিয়া নিবঙিয়া যে ৰাখিলা ॥
জ্ঞানাসাৰ গাৱৰ বদল লৈয়া ভাগে ।
উজানে তোমাৰ জানা হাইবাক লাগে ॥

কথাগুৰু চৰিততো লিখিছে “পাচে গুৰুজনে বোলে মোক বাবে ভূঞা ধৰাত বাউসীতে আমাক পাচিছিল, সখী এ ৰাখিলে গুৰু বাক্যে পৰি আছে, হাব নপাইলোঁ আমাৰ গা বদলে তুমি যোৱা”।

শ্ৰীশঙ্কৰ গুৰুৱে এসময়ত তেৰাৰ শিষ্য সকলৰ আগত এটি ভবিষ্যত বাণী কৰিছিল। মাধৱদেৱক কৈছিল “বোলে বৰা পো আৰু পূবদেশৰ দুই ব্ৰাহ্মণ আমাৰ পিছত আহিব জানু পৰাই জ্ঞান কৰা আশ্ৰম নিৰাশ্ৰম, ভাগৱতী ধৰ্ম প্ৰবৰ্ত্তাই জীৱ নিস্তাৰিব, আৰু বেল গাছে খুৱাহাটত মদন গোপাল থৈ আছিছোঁ কৈ দিবা, তানে আতা লৈ অনেক শাখা ৰাতিব আৰু আমাৰ দামোদৰ হস্তে আতা ধৰ্ম লৈ দহ বাহুজনেও প্ৰবৰ্ত্তাব ভাগৱতী চতুৰঙ্গা, আৰু উজানৰতে এজন পুৰুষ আহি শুদ্ধ একশৰ্ম ধৰ্ম প্ৰবৰ্ত্তি অ নকক প্ৰবৰ্ত্তাব, মহাত্মন দিয়া অনেক জীৱ নিস্তাৰিব, মহাধৌত হৈ অনেকে ধৰি তৰিব” (কথাগুৰু চৰিত পৃষ্ঠা ২১২)।

গুৰুজনাৰ বাক্যত আহাই পুনৰ কলে : —

শুনিলো গুৰু আতা বুলিলন্ত বাক ।
লাগয় সংশয় বাপ সিৰাজ্যে হাইবাক ॥
বুজিভে গুৰু বাপ অসম বিষম ।
গুৰু বোলে অসম যে হইষে জানা সম ॥

আতাৰ চৰিত

আতাৰ প্ৰতিটো বাক্যতে মহাপুৰুষে যথোচিত উত্তৰ দি নিছে।
আতাৰ পুনৰুজ্জী নাই। কাৰণ গুৰুজনাৰ উত্তৰবোৰ নিশ্চিত সিদ্ধান্ত।
যেনে “কহিলো তোমাত কথা নকৰা সংশয়। কংসাল গোমৰ বিষ মৰিব
নিশ্চয় ॥” (মাতাৰ চৰিত্ত) ইত্যাদি। আতাই আকৌ কলে যে বাপ।
আমাৰ কোন লগ নাই। আমি উজনিৰ পৈ কাৰ সাহায্যত ধৰ্ম্ম প্ৰৱৰ্ত্তাম।
মহাপুৰুষে উত্তৰ দিলে —

জনা আমুকাই তুমি নকৰা সংশয়।
চাৰি খানি শাস্ত্ৰ জগ দিলোহো নিশ্চয়।
দশম কীৰ্ত্তন গুৰু শঙ্কৰ জানিবা।
ঘোষা বজাবলী শাস্ত্ৰ আমাক মানিবা ॥
চাৰি শাস্ত্ৰ সজ কৰি সুখে চলি যাইবা।
দিলোহো সুগম লোক জয় নকৰিবা।
গুৰুজনে আকৌ কলে —

সেৱক সবৰ অন্ত পাইলো নুমলীয়া।
পাইলোহো তোমাক গুৰু পুত্ৰ শেহতীয়া ॥
জানিবা সেৱক তোমাতেসে ডৈজ সীমা।
শ্ৰীনাম মালিকা শাস্ত্ৰ নামৰ মহিমা ॥
শেষ কালে এহি শাস্ত্ৰ আছোহো বচিয়া।
তুমি শেষ কালে ভালে আছোহা ৰাখিয়া ॥
কলিত ধৰ্ম্মৰ হৈবে এহিমানে অন্ত।
সবাত ৰচস্য আতি এহিসে হৈবন্ত ॥
নামৰ মালিকা শাস্ত্ৰে এৰিলোহো কাপ।
জানিবাহা তোমাতে ধৰ্ম্মৰ থৈলো থাপ ॥

এনেকৈ কোৱাত মাত হৰিল। সেই সুযোগতে গুৰুজনাৰ আদেশত হৰিবল্লভ
আতৈয়ে ভালমালৰ সৰ্ব্বস্ব স্থিতি আনি আগত যোগান ধৰিলেহি। মহাপুৰুষে
কব'ল ধৰিলে—

জনা আমুকাই তুমি অৱধান কৰা।
এহি মাল্য খানি সাৱধান ৰূপে ধৰা ॥
শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰ গুৰু পৰম কৃপালু।
গুণৰ সাগৰ ভৱ ভঞ্জন দয়ালু ॥
কৰিলো গুৰুত্তি কিছু আমি তান পাবৈ।
থাপিলা আমাত ধৰ্ম্ম অতি গুৰু ভাবৈ ॥
গুৰুৰ স্নেহৰ কথা কি কৈবে লাগল।
পুত্ৰত কৰিলো গুৰু মৰ্ম্মক কৰয় ॥

এহি মালা লৈয়া গুৰু জাপ্য কৰিছিল।
 সন্তোষক পায়ো তাৰা আমাক যে দিলা ॥
 এহি মালা আমাক দিলন্ত ধৰ্ম্ম থাপি।
 আমি হৰি নাম লৈয়া আছোঁহো অদ্যাপি ॥
 আমাৰ গাৱৰ বদলেসে অবিশ্ৰাম।
 দিলোহো তোমাক জানা লইবাৰ নাম ॥
 স্নেহে শ্ৰীশঙ্কৰ গুৰু দি আছে আমাক ॥
 গুৰু বাক্যে আমি হেৰা দিলোহো তোমাক ॥
 এহিবুলি গুৰু হাতে আতাক দিলন্ত ॥
 সাৱধান মনে আতা সাদৰে লৈলন্ত ॥
 বুজিলন্ত গুৰু আৰ বচন অমৃত।
 এহিভাল লৈয়া নাম লৈলো প্ৰতিনিভ ॥
 হেমন্ত মজিবা তাল দিলোহো তোমাক ॥
 দিলন্ত আপোন হাতে বুজি হেন বাক ॥
 পৰম সাদৰে আতা লৈলা বঙ্গমনে।
 নমিয়া গুৰুৰ দুই অভয় চৰণে ॥
 পুথি ভালমালা গুৰু দিলা বিদ্যমান।
 সৰ্ব্ব শক্তি ভক্তি গুৰু দিলা বঙ্গ মন ॥

 আতাক ধৰ্ম্মৰ গুৰু আচাৰ্য্য পাতিলা।
 শঙ্কৰ-মাধৱ হৰি সমস্তে ঘোষিলা ॥

এনে ঘোষণা আৰু নিৰ্দ্দেশন আতা গুৰুৰ নিকন্তৰ হ'ল। গুৰুজনাই
 পনৰ কলে আমুকাই। তোমাৰ কিবা প্ৰাৰ্থনা কৰিব লগা আছে যদি কৰা।
 আতাই সেই ফেৰা সুকণ্ঠা পাই কৰিলে ধৰিলে—

পদ্ম আতাই — পাৱে শিৱ ধৈয়্য নমি বোলে বাকি কাম।
 বাপ যেন ভৰত বন্তক আশি পাম ॥
 পুৰিবা কাকত কৰি জোলোঙা পৰিয়া।

আতাৰ এনে নিস্বার্থ তথা উদাৰ চিন্ত দেখি গুৰুজনাৰ চকুৰ পৰা
 সবসৰ্বকৈ ধানী পৰিবলৈ ধৰিলে। তেৱায়ো উদাৰ ভাৱে হৃদয় খুলি
 আশীৰ্বাদ কৰিলে—

জানা আমুকাই যেন বাক্য কৰা মন।
 সেই সিদ্ধি হৈব আমি বুজিলো অচল ॥

মহাপুৰুষে ভবিষ্যতলৈ কোনো ঋষিহ্মাল নথকাঁকৈ তিনি ৰাজ্য অংশ
কৰি দিয়ে। মহাপুৰুষে কলে —

জানা আমুকাই আৰু দেশৰ ব্যৱস্থা।
সোণকোঁহ পৰা কৰতিয়া গজা যথা ॥
এই দুই সীমা কৰি জানিবা আমাৰ।
সোণকোঁহ হস্তে বড় নদীৰ ঘিচাৰ ॥
এহিখানি দেশ জানা মধুৰা দাসৰ।
বৰনদী হস্তে ব্ৰহ্মকুণ্ডৰ গোচৰ ॥
দিলোহোঁ তোমাক আমি কহিনো সকলে।
কৰিবা প্ৰচাৰ তুমি গৱৰ বদলে ॥

গুৰুজনাৰ “তুমি যোৱা, তোমাত হস্তে মহাশুদ্ধ ভক্তি পছ প্ৰচাৰ
হ’ব। ভাতে খৰি অনেক জীৱ উঠিব গুৰুজনৰ পক্ষ পথ ৰাতি মুকলি হ’ব,
ক’ব, এংকে পচিহোঁ, যোৱাগৈ” এই শেষ নিৰ্দেশত আতা পুৰুষে মহা-
পুৰুষৰ সান্নিধ্যত সাতদিন মাত্ৰ থাকি পৰম তত্ত্ব বস্তু গ্ৰহণ কৰি “সাদিনীয়া
ৰাপুঘৰ” নামলৈ, তেৰাৰ গাৰ বদলেৰে বৰনদীৰ পৰা পৰশুৰু পৰ্য্যন্ত
এই বিশাল ভূখণ্ডৰ ধৰ্মৰাজ্যৰ ভাৰ বহন কৰি “বদলা আতা” নামেৰে
অভিহিত হৈ ১৫১৮ শকৰ বহাগ মাহৰ চাৰি তাৰিখে শুক্লা একাদশী তিথিৰ
দিনা ভেলা থানৰ পৰা উজনি খণ্ডলৈ বুলি যাত্ৰা কৰিলে। বহাগ মাহ আৰু
শুক্লা একাদশী তিথি সম্বন্ধে একমত পোৱা গৈছে যেনে —

বৈশাখ যে মাস শুক্লা একাদশী দিন।

প্ৰাতঃ সন্ধ্যাৰ কৰ্ম কৰি তেতিয়গ ॥ আতাৰ চৰিত ৫৭৩

পুনশ্চ — জানা আমুকাই আজি একাদশী ব্ৰত।

জতিবা পৰম দুখ ঘাহন্তে পথত ॥

চৰিত—৬২০

কথাগুৰু চৰিতত কৈছে — “সেইদিনা একাদশী, চিৰা দিছে সাত-
জনলৈ বেজিনি কলেৰে বোলে সৰৈদোৱাৰ মুখতে দুপৰ চাই দণ্ড হৰ্গৈ,
স্নানকৈ ভাতে ভোজনকৈ যোৱাগৈ” ইত্যাদি।

বদলা আতা এনেকৈ গুৰুজনাৰ পৰা বিদায় হৈ আহি সৰৈদোৱাত
গুৰুৰ আদেশমতে চিৰা (বা সান্দহ) ভোজন কৰি পৰমানন্দ সুখত মগ্ন
হৈ কাঠনি ঘাটত নাৱ চপাই বৰবিষ্ণু আতাৰ চমৰীয়া থানত সাতদিন
জতিবাহিত কৰে। বৰবিষ্ণু আতাই উজনিয়া ৰাপুঘৰ আহিছে বুলি

সমাদৰ পূৰ্বক আতাক তাতে গুৰুত্ব কৰে। গুৰুজনাক বাক্যমতে বদলা আতাই বৰবিশু আতাৰ ওচৰত কথাবস্ত্ৰ গ্ৰহণ কৰে। এই কথা বস্ত্ৰকে হৈতলৰ সুখ বুলি কোৱা হয়। আতাই হৃদয় খুলি বদলা আতাক সাজোপায়ে ভক্তি তত্ত্বসমূহ ব্যাখ্যা কৰি শুনায়ে। তাৰ পৰা বদলা আতা বিদায় হৈ নিজৰ ঠাইত থিতাপি লয়গৈ। আতাই ধৰ্ম গ্ৰহণ কৰি ধৰ্মা-চাৰ্য্য হৈ আহিছে বুলি জানি সেই অঞ্চলৰ বহুত গণ্যমান্য আগ্ৰহশীল লোকে আতাক মান কৰিবলৈ ধৰিলে আৰু শৰণ ধৰ্মও গ্ৰহণ কৰিলে। প্ৰথমতে জয়কৃষ্ণ নামৰ এজন ব্যাধ আৰু অতি হিংসুক লোকে আতাৰ হিত উপদেশত মান্তি হৈ হিংসা ধৰ্ম এৰি পৱিত্ৰ হৈ একশৰণ ধৰ্ম গ্ৰহণ কৰে। এৱেঁই পিচত জয়কৃষ্ণ আতৈ নামে প্ৰখ্যাত হয়। আতা তাত ধৰ্ম প্ৰচাৰী (বহানি ভেটিত) কৰি থাকোতে সেই শকৰ ভাদ ৰাহৰ কৃষ্ণা পঞ্চমী তিথিত মাধৱদেৱ বৈষ্ণৱ প্ৰয়াণ কৰে। আতা খেদ যুক্ত হৈ গুৰুজনাৰ প্ৰিভোভাৱ তিথি মহোৎসৱ সাতাদন সাতৰাতি অধিবাম ভাৱে নাম কীৰ্ত্তনেৰে সমাপন কৰে। ইয়াতে কিছুদিন থাকি আতাই পূৰ্বৰ গুৰু বাক্য শিৰত ধাৰণ কৰি তিনিজনা আতাৰ (বুঢ়া আতা, ঠাকুৰ আতা, গোপাল আতাৰ পৰা। পূৰ্বতে বিষ্ণু আতাৰ পৰা কথা বস্ত্ৰ গ্ৰহণ কৰিলে) পৰা ভক্তি পৰমার্থ তত্ত্ব বস্ত্ৰ গ্ৰহণ কৰিবৰ কাৰণে বৰ সন্দিকৈ ৰাজবিশয়াৰ অনুগ্ৰহত এখন বৰ নাও যোগাৰ কৰি বৰপেটা অভিমুখে যাত্ৰা কৰে। প্ৰথমবাৰ গুৰুদৰ্শনৰ কাৰণে যাত্ৰাতে আতাই ৫ জন সঙ্গী লগত লৈ গৈছিল। সেই কেজন হল যথাক্ৰমে (১) জগন্নাথ চৰণ আতৈ (২) কনাৰি মাধৱ চৰণ আতৈ (৩) লোণ্ডটি দামোদৰ আতৈ (৪) ৰামভদ্ৰ আতৈ আৰু (৫) যদুমণি আতৈ। কিন্তু এইবাৰ দ্বিতীয় যাত্ৰাত আতাই চৈধ্যজন সঙ্গী ডকত লগত নিবলৈ সক্ষম হয়। তেওঁলোক হ'ল যথাক্ৰমে (১) যদুমণি আতৈ (২) কাঠআলুৰ বিষ্ণু আতৈ (৩) ৰাজ পালৰ নিৰঞ্জন আতৈ (৪) বাং-কলীয়া গোপাল আতৈ (৫) বাৰ কানু আতৈ (৬) কাঁহি ধোৱা গোপী আতৈ (৭) বৰ পূৰ্ণানন্দ আতৈ (৮) কলাবৰিয়া জৰাম আতৈ (৯) ঢেংৰাকৃষ্ণ আতৈ (১০) বৈৰাগী কৃষ্ণ আতৈ (১১) লহ ঘৰিফালৰ নাৰায়ণ আতৈ (১২) হৰাম আতৈ (১৩) সবসৰীয়া কানু আতৈ (১৪) দেউৰী মধু আতৈ।

বদলা আতা নৌকাযোগে গৈ বৰপেটাৰ ঘাটত নাও চপালে। মথুৰা দাস বুঢ়া আতাই এই ৰাতৰি পাই ডকত সকলৰে সৈতে বাটলৈ গৈ আতাক জাদৰ সৎকাৰ কৰি আনি এখন উপযুক্ত বাসগৃহত বৈষ্ণৱ সঙ্গৰ কীৰ্ত্তনস্বৰ

দক্ষিণ ফালে কাষতে) থাকিবলৈ সুবিধা কৰি দিলে। বদনা আতা
তাতে এবছৰ কাল অতিবাহিত কৰিলে। সেই কালছোৱাত আতাই শঙ্কৰ
গুৰুৰ পত্নী, নাতি পুৰুষোত্তম ঠাকুৰদেৱ, বোৱাৰী আদিক দৰ্শন কৰি
কৃতার্থ মানিলে। দিবলীয়েতে গুৰুৰ আদেশক্ৰমে মথুৰা দাস আতা,
নাৰায়ণ দাস ঠাকুৰ আতা আৰু গোপাল আতাৰ পৰা ক্ৰমে দোমো-
জাৰ সুখ, মজ্জিয়াৰ সুখ আৰু কশ্যাপৰ সুখ কথা বস্তু সমূহ আতা
পুৰুষে গ্ৰহণ কৰে। তৃতীয়তে কলা সঙ্গীতৰ কেন্দ্ৰীয় স্থান বৰপেটা সল্লহ
বিশিষ্ট সঙ্গীতজ্ঞ শিল্পী ভকত সকলৰ পৰা শঙ্কৰ-মাধৱ দুজনা গুৰুৰ পৰা
প্ৰকাশিত, প্ৰচাৰিত, সম্প্ৰসাৰিত কলা-সংস্কৃতি সমূহ লগত নিয়া ভকত-
সকলৰ দ্বাৰা শিক্ষা কৰোৱায়। ইয়াত থকা কাল ছোৱাত বদনা আতাই
তিনিও গৰাণী আতাৰ পৰা প্ৰতিজনৰ ওচৰত সাতদিন বৰবিক্ষ আতাৰ
ওচৰলৈ) মুখ্য ভাৱে কথাবস্তু শিক্ষা কৰে। সেই বাবেও আতাক “সান্ত-
দিনীয়া বাপুঘৰ” বুলি কোৱা হয়। আঠাইশ দিনৰ ভিতৰত তাত্বিক, আধ্যা-
ত্মিক কথা বস্তু গ্ৰহণ আৰু এবছৰৰ ভিতৰত সাংস্কৃতিক বস্তু সমূহ ভকত
সকলৰ দ্বাৰা গ্ৰহণ কৰোৱা হয়। আতা এনেকৈ এবছৰ কাল অন্তৰীন মুখত
নিমগ্ন থাকি পুনৰ নিজ ঠাইলৈ প্ৰত্যাবৰ্ত্তন কৰে। আতা নিজৰ স্থান পোৱাৰ
পিচত স্থানীয় আৰু দূৰদূৰণিৰ লোক সকল আদি বা-বাতৰি শৈ আতাৰ প্ৰতি
আকৃষিত হৈ শৰণ ধৰ্ম গ্ৰহণ কৰিবলৈ ধৰে। আতাৰ ধৰ্ম প্ৰচাৰ এনেকুৱা
কোৱাল পতিৰে চলিল যে বিৰোধীসকল চমকি উঠে আৰু দুজনা গুৰুৰ
দৰেই ৰাজ নিগ্ৰহ পৰিব লগা হয়। বিৰোধী সকলে অসম ৰজাক বৰ
বেয়াকৈ লগালে। ৰজাই তেওঁলোকৰ কথাত পতিয়ন গৈ দূত পঠাই
আতাক ৰাজসভাত উপস্থিত কৰিলে। যথা সময়ত বিচাৰ আৰম্ভ হ’ল।
বিচাৰত আতা জয়ী হ’ল। আতাক খালাচ দিলে। ইয়াৰ পিচতো মহন্ত
ধৰা জগৰ লাগিল। বলভদ্ৰ মহন্তক ৰজাই বিশেষ কাৰণত জগৰ
ধৰিলে। সেই ভয়তে সকলো গোসাঁই মহন্ত পলাই পলাই দিলে।
আতাও সৰৈফৰে আত্মগোপন কৰে। আতা কেবাদিনো কৌশিকৰ
আহতলিত লুকাই আছিল। মহন্তধৰা জগৰ ভাগিলত আতাই
ইয়াৰ পিচত কেইবাখনো ঠাই পৰিবৰ্ত্তন কৰিলে। এই ঠাই বিলাকত
আতাই বহুতো লোকক বিশেষকৈ বহুতো ৰাজবিষয়াক শৰণ দিয়ে।
ভকতৰ সংখ্যাও বেছি হবলৈ ধৰে। আতাৰ ধৰ্ম বিতৰণ আৰু
তেজস্বীতা গুণত দশোদিশ খ্যাতি বিয়পি পৰিল। এই বিলাকত আতাৰ
ওচৰত ধৰ্মপ্ৰাহী লোকৰ আগমণ বৃদ্ধি হবলৈ ধৰে। আতাৰ চৰিত মতে
জনা যায় যে দুজনা গুৰুৰ দিনত একেলগে শিষ্য গোটায়ে যিমান সংখ্যা

ওলাব, বদলা আতাই অকলেই উজনি খণ্ডত সিমানখিনি শিষ্য সংগ্ৰহ কৰি-
বলৈ সমৰ্থ হয়। বিশেষকৈ ৰাজ বিষয়াৰ সংখ্যা বহুতো। এবাৰ পুৰুষোত্তম
বৰুৱাই তেওঁই একমাত্ৰ বদলা আতাৰ ডাঙৰ শিষ্য শুলি গৰ্ব কৰাত আতাই
তেওঁৰ মনোভাৱ জানি তেওঁক এটা হৰি কীৰ্ত্তন কৰিবলৈ কয় আৰু সেই
উৎসৱলৈ বিষয়াসকলক আতাইহে নিমন্ত্ৰণ ধৰিম বুলি কলে। কথামতে
কাম হ'ল। হৰি কীৰ্ত্তনৰ দিনা পুৰুষোত্তম বৰুৱাৰ ঘৰলৈ নিজ নিজ বাহনত
উঠি আতাৰ ডাঙৰ ডাঙৰ বিষয়া শিষ্য সকল উপস্থিত হলহি। ৰাজ-
বিষয়া শিষ্যৰ পয়োভৰ দেখি শিষ্য পুৰুষোত্তম বৰুৱাৰ গৰ্বচূড় হ'ল। আতায়ো
ৰাজবিষয়া শিষ্য সকলৰ সংখ্যা দেখুৱাই আনসকলৰ মনত নিজৰ প্ৰভাৱ
প্ৰকাশ কৰিলে। আতাৰ ব্ৰাহ্মণ শিষ্যও বহুত আছিল। ইয়াৰ ভিতৰত
পুৰুষোত্তম বৰুৱাও (সাহিত্যৰথী বেজবৰুৱাৰ পূৰ্বপুৰুষ) অন্যতম। প্ৰায়
এশজনো ব্ৰাহ্মণ শিষ্যৰ ভিতৰত প্ৰধান প্ৰধান শিষ্য কেজনৰ নাম যথাক্ৰমে
(১) পুৰুষোত্তম বৰুৱা (২) বৃন্দাবনীয়া আতৈ, (৩) বৃন্দাবনৰ পৰা অহা
লোক), (৪) হৰি আতৈ, (৫) বাসুদেৱ গুৰু (৬) বিজয় হৰি আতৈ (৭) বৰ
গুৰু মুকুন্দ আতৈ (৮) যদুগুৰু আতৈ (৯) ৰামগুৰু আতৈ (১০) লখৰঙৰ
গুৰু আতৈ (১১) শ্ৰীৰাম গুৰু আতৈ (১২) হৰাম গুৰু আতৈ (১৩) বলাই
আতৈ (১৪) বৰগুৰু চক্ৰপাণি আতৈ (১৫) কৃষ্ণ আতৈ (১৬) জৰাম আতৈ,
(১৭) অনন্ত কটকী, (১৮) ধৰাধৰ কটকী, (১৯) নাৰায়ণ আতৈ আদি।
আতাৰ বলাই আতৈ নামৰ এজনা নগা সম্প্ৰদায়ৰ আৰু হৰিদাস আতৈ
নামৰ এজনা বনিয়া সম্প্ৰদায়ৰ শিষ্যও আছিল। তদুপৰি অন্যান্য সম্প্ৰ-
দায়ৰো ভালেখিনি শিষ্য থকাৰ প্ৰমাণ চৰিত পুথিৰ পৰা পোৱা যায়।
আতাই উজনি খণ্ডত ইমান সঘনে ঠাই পৰিবৰ্ত্তন কৰিছিল যে থোৰভে
ইয়াক “চন্দা ডেটি” অৰ্থাৎ চৌকিগছন ঠাই বুলি কোৱা হয়। অৱশ্যে
প্ৰধান ভাৱেহে চৌকিগছন ডেটি আছে। গোণভাৱে ভালেখিনি ডেটিৰ
সংখ্যা পোৱা হৈছে। ইম নকৈ ডেটি পৰিবৰ্ত্তন কৰাৰ মূল উদ্দেশ্য হ'ল
আতাই বিজ্ঞত ভাৱে জনসাধাৰণৰ মাজত ধৰ্ম বিতৰণ কৰা। সেই সময়ত
উজনি খণ্ডৰ (দুজনা গুৰুৱে এৰি যোৱাৰ পিচত) জনসাধাৰণ অজ্ঞান
অন্ধকাৰ সমুদ্ৰত ডুব গৈ আছিল। আতাই অন্ধকাৰাচ্ছন্ন লোক সকলক
উদ্ধাৰ কৰিবলৈ যাওঁতে বহুতো কষ্টৰ সন্মুখীন হৈছিল। যি বিলাক
ঠাই অত্যন্ত অন্ধকাৰাচ্ছন্ন আছিল, সেইবিলাক ঠাইতে আতাই খুটি পুতি
বহিছিল। এনেকৈয়ে আতাই বহুতো ঠাইত বাস কৰি ধৰ্মৰ অন্ধকৰ ৰক্তি
গছ জলাই থৈ গৈছে। আতাই বাস কৰা ডেটি বিলাকৰ নাম যথাক্ৰমে

(১) সন্নাহি (২) বিহানি (৩) মকামৰ গুৰি (৪) হাতীশাল (৫) ধনপুৰ
(৬) হৰি পুখুৰী (৭) কান্ধানি (৮) পচতীয়া (৯) চেচুকানি (১০) হামবা
(১১) দেবেৰাপাৰ (১২) বঘুগুৰি (১৩) বদলা (১৪) ত্ৰয়কৃষ্ণ আতৈৰ ভেটি
(১৫) চুখনি (১৬) মুকুন্দ আতৈ ভেটি (১৭) কৰদৈগুৰি (১৮) ফুলনি (১৯) ককলা
ভুঞাৰ ভেটি (২০) নাৰায়ণ আতৈৰ ভেটি (২১) কেচেক গুৰি (২২) চকলা
(২৩) পোতাকা খোৱা (২৪) মোৱামাৰি (২৫) ভাঙগনি (২৬) বামঙক আতৈ
ভেটি (২৭) জয়হৰি মূদৈ ভেটি (২৮) মুৰাৰি মূদৈ ভেটি (২৯) বঘুভেটি আৰু
(৩০) কমলাবাৰী।

আতাই উত্তৰাঞ্চলত এখন সন্ন্যাসীপাতিছিল। সেইখনৰ নাম হ'ল বদলা
স্থান। সেই স্থানখন নিৰ্মাণ কৰি আতাই ভকত সকলক সুধিছিল—
বাপুসকল! স্থান নিৰ্মাণ হ'ল। এতিয়া ইয়াৰ নাম কি ৰখা হ'ব সকলোৱে
আলোচনা কৰা যাওক। ভকত সকলে কলে— আতা! তোমৰাই গুৰু
ঠাইৰ পৰা গাব বদল লৈ উজনি লৈ অহা হৈছিল। সেই কাৰণে ইয়াৰ
নাম “বদলা স্থান” দিয়া হওক। আতাই সেই কথাত হয়ভৰ দিলে আৰু
তেতিয়াৰে পৰা সেই ঠাইৰ নাম “বদলা স্থান” বা “বদলা স্থান” নামেৰে
প্ৰখ্যাত হয়। এই স্থানতে থাকি আতাই বিশেষভাৱে ধৰ্ম্মৰ ধ্বজাখন
উৰুৱাইছিল। ইয়াতে নিগাজীকৈ সাতবছৰ ছমাহ কাল অতিবাহিত কৰি
থাকোতে আতাই নিৰলভাৱে ধৰ্ম্ম চৰ্চা আৰু আলাপ আলোচনা কৰিবৰ
কাৰণে নিচেই ওচৰতে থকা ফুলনি স্থানখনি নিৰ্বাচন কৰি গৈছিল। দিনৰ
ভাগত আতা পুৰুষে ফুলনিত থাকে আৰু ৰাতি হ'লে বদলালৈ আহে।
এনেকৈয়ে দুয়োখন ঠাইত অহা যোৱা কৰি আছিল। এনেতে সেই অঞ্চলত
কোনো উপদ্রৱ হোৱাত আতাই ভকত সমন্বিতে ঠাই পৰিবৰ্ত্তন কৰি কৰি
পৰীক্ষিত মূদৈৰ প্ৰাৰ্থনাক্ৰমে তেওঁ দান কৰা এডাগি ভূমিতে সন্ন্যাসী
কৰে। সেয়ে তাৰ নাম হ'ল “মূদৈ ভেটি”। মূদৈ ভেটিতে সন্ন্যাসীপাতি আতাই
ধৰ্ম্ম প্ৰচাৰ কৰি থাকোতে এবাৰ ৰাজ কৰ্ম্মচাৰী পৰীক্ষিত মূদৈৰ মুখে
আতা পুৰুষৰ স্থিতিৰ বাতৰি পাই অসম ৰজাই তেৰাক মাতি নিছিল।
ৰজাই সুধিছিল :—

কোন ধৰ্ম্ম প্ৰকাশিছে ৰজায়ে সুধিলা।

জনমৰে হৰি গুৰু গীতক ৰাতিলা ॥

বে মন সেৱহ হৰি কহো চৰণা।

এটি গীত শুনি ৰাজা কৰিলা বন্দনা ॥

ৰজাই আতা পুৰুষক বহুতো খাটি-পাম, মাটি-বাৰী, পাইক আদি দিয়াৰ প্ৰস্তাৱ কৰিছিল। কিন্তু আতাই সকলোকে প্ৰত্যাখ্যান কৰি একমাল্ল নিৰাপদে নাম প্ৰসঙ্গ কৰিবৰ কাৰণে অদ্ভয় দান বিচাৰিছিল। আতাই কলে—

আতা ৰোলে অমাক নলাগে সিটো লোক।

অমাৰ ভক্তক কোনো স্থান নধৰোক ॥

গ'ল-মেলি হৰি নাম লৈবো মুখ ভৰি।

নিৰ্ভয় দিয়োক ৰাজা অনুগ্ৰহ কৰি ॥ আতাৰ চৰিত

আতাৰ গদ্যচৰিত পুথিমতে আতাই তৃতীয়বাৰ পুনৰ কামৰূপলৈ গৈছিল। বৰপেটী সত্ৰত থাকি আতা পুৰুষে ধৰ্ম্মালাপ কৰি নিজ ঠাইলৈ পৰিবৰ্তী আতৈ। আতাৰ লগত এইবাৰ চৌক্লিশ =৪) জন ভকত গৈছিল। তেৰাপবৰ নাম যথাক্ৰমে (১) হৰি আতৈ (২) গুৰু আতৈ (৩) জৰাম আতৈ (৪) জগদ্ধাত্ব চৰণ আতৈ (৫) শ্ৰীধাম আতৈ (৬) মোটা নাৰায়ণ আতৈ (৭) দেউৰী বনমালী আতৈ (৮) চাৰিঙ্গীয়া মধু আতৈ (৯) হৈ দাস আতৈ (১০) ধূলীয়া নাম হৰি আতৈ (১১) কমললোচন আতৈ (১২) চক্ৰপাণি আতৈ (১৩) ভগানন্দ আতৈ (১৪) মৰলৰ নাৰায়ণ আতৈ (১৫) বিজয় হৰি আতৈ (১৬) গায়ন মুকুন্দ আতৈ (১৭) ৰায়নৰ নিত্যানন্দ আতৈ (১৮) তেলিয়া কোছা আতৈ (১৯) খৰিয়া মোচাৰামচৰণ আতৈ (২০) ৰমানন্দ আতৈ (২১) কোছ মেহন আতৈ (২২) নিৰঞ্জন আতৈ (২৩) মাছকটা পুত্ৰম আতৈ (২৪) মনুৰ পো আতৈ। ইয়াৰ ভিতৰত ৫ (পাঁচ) জন ব্ৰাহ্মণ আছিল। এই সকলক লৈ আতা পুৰুষে তৃতীয়বাৰ ভাটিৰ ৰাজ্যলৈ নাৱৰে (নাৱ চাৰিখন) যাত্ৰা কৰিছিল।

আতাপুৰুষৰ অলেখ ব্ৰাহ্মণ আৰু অৱাহ্মণ শিষ্যৰ ভিতৰত নামী আৰু দামী শিষ্যৰ লেখ দিয়া হ'ল যথাক্ৰমে (ইয়াৰ ভিতৰত প্ৰথম, দ্বিতীয় আৰু তৃতীয় বাৰ কামৰূপলৈ জগত্ৰ নিন্দা শিষ্য ভকতৰ সংখ্যা ধৰা হোৱা নাই) দক্ষিণকুলীয়া কৃষ্ণ আতৈ, বৃন্দাবনীয়া আতৈ, শতানন্দ আতৈ, মটীয়া বৰীয়া চক্ৰপাণি আতৈ, দীঘল টুপীৰ নিৰঞ্জন আতৈ, গজপুৰৰ ৰামহৰি আতৈ, মাকোৱাৰীৰ কল্ললোচন আতৈ, কুৰুৱাবাহীৰ গোপাল আতৈ, মৌ খোৱাৰ নিৰঞ্জন আতৈ, শীল পোতৰ ৰমানন্দ আতৈ, কমলাবাৰীৰ সৰ্বানন্দ আতৈ, কোছৰ নিত্যানন্দ আতৈ, মাছকটা পুত্ৰম আতৈ, চমুৱা মধাই আতৈ, টেধেলীয়াৰ বিষ্ণু আতৈ, কাকতি ৰাম কৃষ্ণ আতৈ, বাৰ নন্দ আতৈ, দিপ-চিঙিয়া নাৰায়ণ আতৈ, দাড়ি নগজা ৰামচৰণ আতৈ, নটৰ গোৱিন্দ আতৈ, খোৱা ৰমানন্দ আতৈ, নাওবৈহাৰ কৃষ্ণ আতৈ, কছাৰী ৰামদাস আতৈ,

আহোমৰ নৰহৰি আতৈ, নগাৰ বজাই আতৈ, ফুলচোৱা হৰিচৰণ আতৈ, ক'চাক্ষ আতৈ, পানীগুণ্ডা আতৈ, নাহৰ আটীৰ কৃষ্ণ আতৈ, ঔ খোৱা কনাই আতৈ, বনগুণ্ডা কানাই আতৈ, জোঙৰ বিজয় হৰি আতৈ, সকাই-মুখীয়া গোপাল আতৈ, আহ দিপঙ্গীয়া কানাই আতৈ, নাহৰ বাঢ়ৈ আতৈ, ভুটীয়া হৰিচৰণ আতৈ, বেজিৰ ৰমানন্দ আতৈ, তিতৰসোখা ভকতচৰণ আতৈ, বালিপৰীয়া ভকতচৰণ আতৈ চমুৱাৰ ৰঘু আতৈ, ওজা মাধৱচৰণ আতৈ, বহিৰা কানু আতৈ, কৃষ্ণ আতৈ, বজাই আতৈ, হৰাম আতৈ, জীউ-খন আতৈ, সৰ্বধন আতৈ, আলধৰা গোৱিন্দ আতৈ, মূদৰ আতৈ, ভকত-দাস আতৈ, মনুৰ পো আতৈ, জয়হৰি আতৈ, উদ্ধৱ আতৈ, সুন্দৰ বনমালী আতৈ, পৰমানন্দ আতৈ, ৰামচৰণ আতৈ, মুকুন্দ আতৈ, বৈৰাগীকৃষ্ণ আতৈ, বৰজগন্নাথ চৰণ আতৈ, ধূলীয়া ৰামহৰি আতৈ, বৰপুণানন্দ আতৈ, মোহন কোছ আতৈ, বৰমুকুন্দ আতৈ, বাসুদেৱ গুৰু আতৈ, জয়কৃষ্ণ আতৈ, জয়ৰাম আতৈ, যদু আতৈ, কানাই আতৈ, পুৰুষোত্তম বৰুৱা, কৌপতীয়া বৰুৱা, তমাই ৰাজখোৱা, মাধৱ কোঁৱৰ, বৰকোঁৱৰ, প্ৰহ্লাদ মূদৈ, প্ৰহ্লাদ গোঁহাই, তেঁতীয়া হাজৰিকা, অনন্ত কটকী, বিৰিণা কটকী, কমললোচন বৰুৱা, পৰীক্ষিত কোঁৱৰ, কৰুণা ভূঞা আদি। ইয়াৰ বাহিৰে ডাটোকুছীয়া কেশৱ-চৰণ আতাই প্ৰয়াৰণ বেলিকা আতা পুৰুষক সোধোৱা চৌবিশ গৰাকী শিষ্য ভকত আৰু অলেখ নাম থকা শিষ্য ভকত আছে। বাহুগাৰ ভয়ত সেই সকলৰ নাম ইয়াত উল্লেখ কৰিব পৰা নহল।

আতা মূদৈ ভেটিত সন্ন পাতি ধৰ্ম প্ৰকাশ ৰবি থাকোতে এদিনাখন নিজৰ আলধৰা হৰি আতৈয়ে আন্তাক কলে।

গোঁসাই আহন্ত সুখে মূদৈৰ ভেটিত।

হৰি গুৰু বোলে আতা গুনিয়ো যুগুত ॥

মূদৈ ভেটি সংজ্ঞা কৰিবেক সৰ্বজন।

এহিহেতু এৰিবাক কৰো নিবেদন ॥

স্থান এক ভাল চাই কৰিতে উচিত।

গুনি আতা বুলিলন্ত কৰিয়ো যুগুত ॥ আতাৰ চৰিত

পৰীক্ষিত মূদৈৰ ভেটিত সন্ন পাতি থকাত “মূদৈ ভেটি” নামকৰণ হোৱাত সকলো ভকতৰ এটি সন্দেহ হৈছিল। কাৰণ এজন ব্যক্তিৰ নামত সন্ন বহিব নোৱাৰে। গতিকে সুকীয়াকৈ অৰ্থাৎ স্বতন্ত্ৰ ভাৱে সন্ন পত্নাৰ অভিলাষ কৰাত আন্তাৰ পৰামৰ্শক্ৰমে হৰি আতৈ প্ৰধান শিষ্য পুৰুষোত্তম

বকৱাৰ ওচৰলৈ গ'ল। বকৱাক আতাৰ প্ৰাৰ্থনা শুনোৱাত বকৱাই কবলৈ ধৰিঃ—

শুনিয়া বকৱা ৰোলে কিমো ভাগ্য
 বুলিলা সানন্দ মন।
 কঠীয়াতলি মাটি একখণ্ড আছে
 দিলো তাক বঙ্গমনে ॥ তাতাৰ চৰিত

পুৰুষোত্তম বকৱাৰ প্ৰদত্ত উক্ত কঠীয়াতলিতে এখন স্বতন্ত্ৰভাৱে সত্ত্ৰ পতা হল। মাজুলীৰ তাতাৰ এইখনেই নুলিয়া বা শেহতীয়া সত্ত্ৰ। সত্ত্ৰখনি স্থাপন হৈছিল ১৩৯৫ শকৰ আঘোণ সাহৰ শুক্লা একাদশী-তিথিৰ দিনা। সত্ত্ৰখনিৰ নাম ৰখা হৈছিল কমলাবাৰী সত্ত্ৰ। কমলাবাৰী সত্ত্ৰ নামকৰণ সম্বন্ধে পদ চৰিতত প্ৰস্থ কৰ্ত্তাই পুৰুষোত্তম বকৱাৰ দ্বাৰাই কোৱাইছে —

পুৰুষে আমাক ৰাজ্য দি আছে
 কমলা টেঙাৰ বাৰী।
 দত্ত কৰি আমি দিলোহো তাহাক
 অমাৰ স্বত্বক চাৰি ॥ আতাৰ চৰিত

পুৰ্বোক্ত পদত কমলা টেঙাৰ বাৰীত সত্ত্ৰ পতাৰ কাৰণে “কমলাবাৰী সত্ত্ৰ” নামকৰণ হোৱাটো সূচাইছে। জনা যায় যে বদলা আতাই দেহ ৰক্ষা কৰাণেকৈ কমলাবাৰী সত্ত্ৰ নামকৰণ হোৱাটো কোনোপধ্যে বিশ্বাস কৰিব নোৱাৰি। আনহাতে ‘কমলা’ শব্দটোৰ অসমীয়া ৰূপ ‘সুমথিৰা’। কমলা শব্দটো বঙলা শব্দ (হেমকোষ অভিধান, পঞ্চম সংস্কৰণ পৃষ্ঠা ১৭৭) বুলি জনা যায়। “কমলাবাৰী” বুলি নিদি “সুমথিৰা বাৰী” বুলি দিয়াই গুৰুত্ব আছিল যেন লাগে। কিও শুদ্ধ ভাৱে কবলৈ গলে কমলাটেঙাৰ বাৰীত সত্ত্ৰ পতা কাৰণেই কমলাবাৰী সত্ত্ৰ নামকৰণ হোৱা নাই। দৰাচলতে আতাৰ দশনামৰ ভিতৰত বা দশনামৰ বাহিৰত “কমলাকান্ত আতা” নামেৰেও প্ৰখ্যাত আছিল। মহাপুৰুষৰ গাৰ বদলি ধৰ্ম প্ৰচাৰ কৰিবলৈ পেৰাৰ কাৰণে যেনেকৈ ‘বদলা আতা’ নামেৰে জনাজাত হয়, ঠিক তেনেকৈ কমলাকান্ত আতাৰ নামেৰেই ‘কমলা বাৰী’ নামকৰণ হোৱাটো নিৰ্ভুল সত্য। ‘বাৰী’ শব্দটো সংস্কৃত আৰু অসমীয়া দুয়োটাই হয়। তাৰ অৰ্থ হল উপবন অৰ্থাৎ ঘৰৰ চাৰিওফালে গছ থকা ঠাই। কমলাবাৰী মানে কমলাকান্ত আতাৰ বাসস্থান। চৰিতত থকা “কঠীয়া তলি মাটি” শব্দ দুটাই শুদ্ধ। জনা যায় যে পুৰুষোত্তম বকৱাৰ সেই ডোখৰ কঠীয়াতলি মাটি আছিল। চৰিতকাৰ পৰাকীয়ে

সেই কথাটি শুদ্ধকৈয়ে লিখিছে। কিন্তু পিচত “কমলা টেঙাৰ বাৰী” শব্দটো সংযোজনা কৰি চৰিতকাৰ গৰাকীয়ে আমাক বিবুদ্ধিত পেলাইছে। কমলাবাৰী নামকৰণ সম্বন্ধে চৰিতকাৰ গৰাকীয়ে চৰিত্তখনৰ একেবাৰে শেষত পুনৰ এটি নতুন সন্ধান দিবলৈ যত্ন কৰিছে যেনে—

শ্রীকৃষ্ণে কমলা আই যৈসানি হবিয়া যায়
মাথাএ কমল পুষ্প পরি ।

কমলাবাবী নামে খ্যাত ঋষিৰো আশ্রম তাত
নৃত্য গীতে ধৰ্ম্ম থৈলা ভৰি ॥ আত্মৰ চৰিত্ত

কমলাবাবী সত্ত্বখনিতে চাৰি দিশে চাৰি হাটী আৰু সোঁমাজত আতাৰ বাস গৃহ নিৰ্মাণ কৰা হৈছিল। সেই সম্বন্ধে চৰিত্তত কৈছে—

অন্ত পৰে ভক্তে বাহা কৰিলেক
চাৰিফালে চাৰিহাতী ।
মধ্যে কীৰ্ত্তন ঘৰ গুৰু গৃহ সাজি
মধ্যস্থ আতাৰ হাতী ॥ আতাৰ চৰিত

কোন হাতীত কোন কোন মুখ্য ডক্টর আছিল তাবো ইঙ্গিত দিছে যেনে—

পূবে হবি আত জাদি উক্তে বহা
কৰিলা আতি শোভন ।

চক্ৰপাণি আতৈ শ্ৰীৰাম আতৈ
বৰগুৰু বামচৰণ ॥

খবিক কটীয়া বামচৰণ আঁতৈ
 আদি আনো উক্তগণ ।

দক্ষিণত বৈশা শ্রুদে আতে আদি
ভগ্ননাথ যে ভাগিন ॥

দেউবী মধু আতৈ নাৰায়ণ আতৈ
ধনিয়া বাম হটিয়া ।

মোহন আতৈ আৰু বেহেৰীয়া কানু
আমিয়ো তথাতে বৈয়া ॥

পশ্চিমত বৈলা ভকত দাস আঁতে
মাছ কটা পত্তম আঁতে ।

মনুষ্য পো বব জগন্নাথচৰণ
 বব যে অকুন্দ আঁঠে ॥

উত্তৰত জয়

হৰি আতৈ বৈলা

সুন্দৰ বনমালি আদি ।

এহিমতে স্থান

নিৰ্ম্মাণ কৰিয়া

দিন চাই অগ্ৰমাদি ।

[গ্ৰাতা চৰিত]

১৫৯৫ শকাব্দৰ আঘোণ মাহৰ শুক্লা একাদশী তিথিৰ দিনা কমলা-
বাৰী সত্ৰস্থান লোৱা হ'ল । এই খনিয়েই আতাৰ নুহলিয়া স্থান । ইয়াতে আতা
পুৰুষে দেহবন্ধা কৰিবলৈ সংকল্প লয় । আতাই তেৰাৰ পিচতে সত্ৰৰ উত্তৰা-
ধিকাৰী হেচাবে হৰি আতৈৰ নামটি প্ৰস্তাব কৰিছিল । কিন্তু সজ্জকাৰ্য্যত
বিঘ্নান ঘটিিল । হৰি আতৈ অকালতে আতাৰ জীৱন কাহতে দেহত্যাগ
কৰিছে । আতাই মৰ্ম্মাণ্ডক বেজাৰ পালে । এতিয়া কাক ধৰ্ম্মাধিকাৰ
পাতি-ভাৰি চিন্তি মন অস্থিৰ হ'ল । আতাৰ দুখন গদ্য চৰিত পুথিবমতে
আত্ম পুৰুষে হৰি আতৈৰ ভায়েক শ্ৰীৰাম আতৈকে জীৱিত কালতে ধৰ্ম্মৰ
ভাৰখন সোধাই যায় । কিন্তু পদ চৰিতত কৈছে —

এহিমতে আলাচিয়া হৰি বাসৰত ।

ধৰ্ম্মক থাপিলা প্ৰভু বৈষ্ণৱ সৱত ॥ [আতাৰ চৰিত]

একাদশী তিথিৰ দিনা কমলাবাৰী স্থানৰ ভৰিষাত সত্ৰাধিকাৰৰ
পদ নিৰ্ব্বাচন হৈ যোৱাৰ পিচত আতা পুৰুষৰ মনৰ গতি সলনি হ'ল ।
তেৰাই সংসাৰৰ পৰা চিৰ বিদায় কবলৈ স্থিৰ কৰিলে । লাহে লাহে বান্ধকাই
হেচা দিও ধৰিলে । আলধৰা গোবিন্দ আতৈদেৱে আতাক নানা প্ৰকাৰে
শুশ্ৰূষা কৰিবলৈ লাগিল । আতাৰ শেষ সময়লৈকে বন্ধিত বস্ত্ৰ, পদজল আৰু
অন্যান্য সমগ্ৰীবোৰ আশধৰা আতৈয়ে সহভনে আতৰাই ৰাখিলে । আতাৰ
অন্তিম সময় ওচৰ চাপিল । তেৰাই মৌন হৈ একাগ্ৰ চিত্তে গুৰু প্ৰদত্ত নাম-
বন্ত স্মৰণ কৰিবলৈ ধৰিলে । সেইদিনা পৱিত্ৰ ভাদ মাহৰ শুক্লা একাদশী
তিথি । আতাই দেহ ত্যাগ কৰিবলৈ ঠিক কৰিছে । পুৱা বেলা কীৰ্ত্তন ঘৰত
নাম ব্ৰহ্ম সমাপাণ গায়ন বামন সকলে তাল খোজ লৈ অহিৰ ৰাগ দি
“গোবিন্দ চিত্তহ বন গোপাচং” এই গীতটি গাই আছে । এনেতে আতা পুৰুষৰ
অৱস্থা হঠাতে সলনি হোৱাৰ ইতিগত কণাকণি হৈ সত্ৰত বিয়পি পৰাত
কীৰ্ত্তন ঘৰত গীত বাদ্যৰত ভক্তসকলে গীত এৰি দৌৰি আহি আতা পুৰুষক
আৰম্ভ ধৰিলেহি । আতাই ইতেনেকৈ ভৱত সকলক গীত এৰি দৌৰি অহাত
ক্ষণ স্বৰেৰে খং কৰিলে । আতা পুৰুষে সেই গীতটি গাই শেষ কৰি পুনৰ
চিহ্নৰা ৰাগত “জয় জয় নন্দ নন্দন পৰমানন্দ, বন্দো বাজ গোপাচং” এই
গীতটি গাবলৈ নিৰ্দ্দেশ কৰিলে । গান্ধক বায়ক ভক্ত সকলে আতাৰ আদেশ

ক্ৰমে গীতটি শেষ কৰি পিচৰ গীতটি গাবলৈ ধৰিলে। এনেতে গীতটিৰ মাজত “ঠৈলা ঘাত” ধৰিলে। সেই সময়তে আতাই গুৰুচৰণ স্মৰি নৰনাট্য পৰ্য্যাপ্ত কৰিলে। চৰিত্তত কৈছে —

আপোনাক আত্মা পৰমাত্মাতে স্থাপিত।

নিমিষেক আতা নৰনাট্য সম্বৰিলা ॥

পোন্ধৰ শ আঠ'ম্বকৈ শক জ্যোতিষৰ।

ভাদ্ৰ মাস শুক্লা একাদশী সিদিনৰ ॥

সেই দিনা আতা নৰ ভাৱ সম্বৰিলা। আতাৰ চৰিত্ত

আতাই বৈকুণ্ঠ প্ৰয়াণ কৰাত সকলো ডক্তাই খেদযুক্ত হৈ সদল বেলে কাঠ সংস্কাৰ কৰিবৰ কাৰণে টুনীৰ পৰাগৈ নিয়। ক'জত নিলে আলধৰা পোৱিন্দ আতৈ, জগন্নাথচৰণ আতৈ, জয়হৰি আতৈ আৰু মূদৰি আতৈ এই চাৰিজনৈ। আতাৰ আলধৰা জয়হৰি আতৈয়ে মুখাণি কৰিলে। আতাৰ নম্বৰ দেহ চিত্তাণ্ণিত স্থাপিত হ'ল আৰু ক্ষতকৰ ভিতৰতে অগ্নিস্ন আতাৰ শৰীৰ আগুৰি ধৰি ভস্মীভূত কৰি পেলালে। আতাৰ শিষ্য প্ৰশিষ্য সকলোৱেই সহযোগ কৰি কমলাবাৰী স্থানৰ কীৰ্ত্তনঘৰত সৰ্বজন কল'ণৰ হকে আতাৰ তিৰোভাৱ তিথি মহাপয়োভবেৰে উৎথাপিত হ'ল। আতাৰ হৰি-কীৰ্ত্তন ফেৰিও সাতদিন সাতৰাতি ব্যাপি পালন কৰা হ'ল। সেই সময়তে কমলাবাৰী স্থানত আতাৰ ধৰ্ম্মৰ উত্তৰাধিকাৰী হিচাবে হৰি আতৈৰ ভাতৃ শ্ৰীৰাম আতৈক সঙ্গীয়া বা সঙ্গাধিকাৰৰ নিশ্চালি প্ৰদান কৰা হয়।

আতা পুৰুষৰ জন্ম হয় ১৪৬৮ শকৰ জ্যৈষ্ঠ মাহৰ শুক্লা একাদশী তিথি শুকুৰ বাৰৰ দিনা আৰু প্ৰয়াণ হয় ১৫৯৮ শকৰ ভাদ্ৰমাহৰ শুক্লা একাদশী তিথিৰ দিনা। হিচাব কৰিলে দেখা যায় যে আতা পুৰুষৰ পৰ-মান্দু আছিল ১৩০ (এশ ত্ৰিশ বছৰ)। এটি আচৰিত কথা যে আতা পুৰুষক জন্মৰে পৰা প্ৰয়াণ পৰ্য্যন্তে শুক্লা একাদশী তিথিটোৱে লগ এৰা নাই। আকৌ পৰম পুৰুষ দুজনা গুৰুৱে প্ৰয়াণৰ বেলিকা নিৰ্ব্বাচিত কৰি লোৱা ভাদ্ৰ মাহটোকে আতা পুৰুষেও গ্ৰহণ কৰাত ধৰ্ম্মভাৱ প্ৰদানৰ পৰম্পৰা এটি স্বকাৰ কথাকে সূচনা কৰে। এইটি আতা পুৰুষৰ জীৱনৰ মহৎ সফলতা। যি কি নহওক আতাৰ নম্বৰ দেহ অগ্নিত জাহ গলেও তেৰাৰ পুণ্যকীৰ্ত্তি, জীৱন জোৰা সাধনালক্ষ মহৎ অবদান সমূহে তেৰাৰ মহত্ব চিৰকাল জ্বলিকাই ৰাখিছে আৰু ভৱিষ্যতলৈকো ৰাখিব।

বসলা আতাৰ প্ৰয়াণৰ পিচত এই সকল লোকেই কমলাবাৰী সঙ্গৰ ধৰ্ম্মৰ গানী শুৱনি কৰে। তেৰাসকল হল যথাক্ৰমে শ্ৰীৰাম সঙ্গীয়া,

কৃষ্ণ আঠৈ, উদ্ধৱ আঠৈ, মৃদৰি আঠৈ, পৰমানন্দ বাপু, বিনন্দ বাপু বা ওজা সত্তৰীয়া, কমলকোচন বাপু, কৃষ্ণ হৰি বাপু, নাবায়ণ বাপু, বামকৃষ্ণ বাপু, পৰমানন্দ বাপু, মুকুন্দ বাপু, সহজানন্দ বাপু, ৰঘুদেৱ, সত্যবৰদেৱ ভগ্ননাথদেৱ, শত্ৰুনাথদেৱ, কৃষ্ণকান্তদেৱ, লক্ষ্মীকান্তদেৱ, চন্দ্ৰকান্তদেৱ, চন্দ্ৰহাসদেৱ, বদলা আতা পুৰুষৰ পৰা শেষৰ জনাকৈকে সেই গৰাকীয়ে সত্তৰ গাদী অধিকাৰ কৰে। এতিয়াৰ জনা অধিকাৰ শ্ৰীশ্ৰীভৱ-কান্তদেৱ গোস্বামীৰে সৈতে চৌবিশজন হৈছে। শ্ৰীশ্ৰী ৭ চন্দ্ৰহাসদেৱৰ দিনত আতৰি অহা (আগলৈ আছে) মাজুলী কমলাবাহী সত্তৰ প্ৰথমজন অধিকাৰ শ্ৰীশ্ৰী ৭ মনকান্তদেৱ গোস্বামী প্ৰভু আৰু এই গ্ৰন্থ লেখকৰে সৈতে পঁচিশ গৰাকীয়ে সত্তৰ গাদী ৰক্ষা কৰি আহিছে।

কমলাবাহী সত্তৰ ধৰ্ম কাৰ্য্যৰ শাসনকৰ্ত্তা সকলক প্ৰথম কাল হোৱাত সন্নীয়া বা সত্তৰীয়া, আঠৈ, বাপু আৰু দেৱ নামেৰে উপাধিযুক্ত কৰি লোৱা হৈছিল। কিন্তু একেবাৰে শেষৰ চাৰিজনৰ বা শ্ৰীশ্ৰীকৃষ্ণকান্ত দেৱৰ দিনৰে পৰা “সত্তাধিকাৰ গোস্বামী” এই উপাধিযুক্ত শব্দৰ সন্মতি হোৱা হয়। এতিয়ালৈকে এনে নিয়মেৰেই চলি আছে। সময়বিশেষে তাৰ-তম্য হোৱাটো স্বাভাৱিক।

পূৰ্বোক্ত সন্নীয়া বা সত্তাধিকাৰ সকলৰ ভিতৰত (আতা পুৰুষৰ বাদে) চৌধ গৰাকী ব্ৰাহ্মণ আছিল। বাকীসকল কায়স্থ। ব্ৰাহ্মণ আৰু কায়-স্থৰ সাগ-সলনিকৈ সন্নীয়া হোৱাৰ বা নিৰ্বাচন কৰাৰ প্ৰধান কাৰণ হল উপৰোক্ত অহতা সম্পন্ন ব্যক্তিৰ প্ৰয়োজন। যি সময়ত যি জনকে বা যি জনেই উৎকৃষ্ট বুলি সত্তাই আৰু শিষ্য বৰ্গই গণ্য কৰিছিল, সেইজন ব্ৰাহ্মণেই হওক বা কায়স্থই হওক তেওঁৰেই কমলাবাহী সত্তৰ শাসনভাৰ গ্ৰহণ কৰিছিল বা সৰ্বসন্মতি ক্ৰমে তেওঁকৈ নিৰ্বাচিত কৰি লোৱা হৈছিল। এনে নিৰ্বাচন পদ্ধতি শত্ৰুৰ ওকৰ পৰম্পৰা ক্ৰমে চলি আহিছিল। এনে সংস্কাৰপূৰ্ণ নিয়ম অৰ্থাৎ নিৰ্বাচন পদ্ধতি কৃষ্ণকান্ত দেৱ গোস্বামী প্ৰভুজনাৰ দিনত কিছু সলনি হয়। তেৰাৰ দিনত কমলাবাহী সত্তৰ কায়স্থ সত্তাধিকাৰৰ স্বায়ত্ত শাসন সাব্যস্ত কৰি গয় আৰু সৰ্বসন্মতিক্ৰমে সামূহিক স্বীকৃতিৰ লগতে ভণ্ডাৰ সত্তৰ সমূহৰ সত্তাধিকাৰ গোস্বামী সকলৰ সৰ্বজন সমক্ষে ৰাজহুৱা ভাৱে অৰ্থাৎ আড়ম্বৰপূৰ্ণ মুকলি অনুষ্ঠানত তেওঁলোকৰ মান্যদান স্বীকৃতি পদ্ধতি প্ৰবৰ্ত্তন কৰে। তেনে নিয়ম এতিয়াও আছে। এনে পদ্ধতিও ওক পৰম্পৰা নিৰ্বাচন হিচাবে মানি লব পাৰি।

বদলা আতাৰ পিতৃ আৰু শ্ৰীশ্ৰীকৃষ্ণকান্তদেৱ প্ৰজুজনাৰ আগৰ সন্নীয়া সকলৰ জন্ম, মৃত্যু, শাসন কালৰ সময় সীমা আদিৰ শৰু তাৰিখ পাবলৈ নাই। মাত্ৰ শ্ৰীৰাম সতৰীয়া আৰু কৃষ্ণ সতৰীয়া দেৱে প্ৰতিজন আঠ বছৰকৈ সত্তৰ গদীত আছিল বুলি বদলা আতাৰ চৰিতত (সদ কৰ্ত্তাৰ পৰিচয় প্ৰসঙ্গত) পোৱা হৈছে। বাকীসকলৰ নাই। যদিও আছিল নানা দুৰ্যোগৰ সন্মুখীন হৈ বিশেষকৈ মুছলমানৰ অসম আক্ৰমণৰ সময়ত অত্যাচাৰত ছল-ডল দি তিনিফুৰি বছৰ (৬০ বছৰ) কমগাবাৰী সত্তৰ পোসাই ভকত আতৰি থকাত বহুতো আপুৰুগীয়া বস্তু সম্পদৰ আগৈ আখানি হোৱাত ইতিহাসৰ সমলবোৰ হানি হ'ল। ইয়াৰ পিচতে সত্তৰখনি অগ্নিদগ্ধও হৈছিল। আনুষঙ্গিক অন্যান্য প্ৰাকৃতিক দুৰ্যোগবোৰ আছিলেই। এনেবোৰ কাৰণতে ইতিহাসৰ সমলবোৰ পোৱাত আমালোক বঞ্চিত হলে হ'ক।

সতৰীয়া বা সন্নীয়া (সন্ন্যাসিকা) সকলৰ জন্ম শৰু, তাৰিখ, শাসন তাৰ গ্ৰহণ আৰু পৰলোক গমন আদিৰ সবিশেষ বিৱৰণ নাই যদিও কমলাগাৰী সত্তৰ (ছানৰ) যৌথিক পৰম্পৰা আৰু সংক্ষিপ্ত ভাৱে থকা ধাৰাবাহিক ইতিহাসৰ আংশিক বিৱৰণ লিখিত হিচাবে আছে। সত্তৰ সন্ন্যাসিকাৰ সকলৰ ভিতৰত উদ্ধৱ সতৰীয়া আৰু কৃষ্ণকান্ত গোস্বামী প্ৰভুৰ নাম লেখত লব লগীয়া। উদ্ধৱ সতৰীয়াৰ দিনত সত্তৰখনি বিচিন্ন কৰি তোলা হৈছিল। চৰিতকাৰে কৈছে —

তান সদৰ্শম যত উদ্ধৱ শুকবে কৰি

ছান ধৰ্ম প্ৰতিপালিহুত।

বৈষ্ণৱত সন্ত ইষ্ট মহাজন জ্ঞান নিষ্ট

বিষ্ণু ধৰ্মকৰ দাতাৱন্ত ॥

ভক্তি সৰোবৰ আতি থাকন্ত সদায়ে পাতি

আছা প্ৰভু উদাৰ চৰিত্ত।

তাহান দিনত সাধু বাহ্য এক গণিলন্ত

কৰিলন্ত ছানক বিচিন্ন ॥

কেইগৰাকীমান সন্নীয়াৰ দিনত সত্তৰখনিত বিষ্ণুলাৰ সৃষ্টিও হৈছিল। বিনন্দ বাপুৰ (ওজা সতৰীয়াৰ) দিনত তেৰা ৰাজ নিগ্ৰহত পৰে। সত্তৰ তেতিয়ালৈকে বিষ্ণুবিগ্ৰহ আৰু পূজাৰী ব্ৰাহ্মণ নাছিল। আহোম স্বৰ্গদেৱে কুনীতি পৰায়ণ লগনীয়াৰ কথাত পতিয়ন গৈ তেৰাক ৰাজসভালৈ মতা হৈ নিয়ে। সত্তৰ মূৰ্তি আৰু পূজাৰী ব্ৰাহ্মণ আছেনে নাই সোধাত তেৰাই

আছে বুলি কয়। ৰাজনিগ্ৰহৰ ভয়ত হেনেকৈ মিছা মাতিব যদিও অথবা সত্যক গোপন কৰিলে যদিও ৰজাই সকলো কথা বুজি পালে। তেৰা মিথ্যাবাদী বুলি প্ৰমাণিত হৈ ৰজাৰ পৰা নানা লহু লাঞ্ছনা ভোগ কৰে। তেৰা এগৰাকী ব্ৰাহ্মণ সত্ৰীয়া আছিল। ব্ৰাহ্মণৰ ব্ৰাহ্মণত্ব আৰু সত্ৰীয়াৰ সন্মান ক্ষুণ্ণ হোৱাত তেৰাই অত্যন্ত বেজাৰ পালে আৰু কিছুদিনৰ পিচত মনোবেদনাতে গইনা লৈ পৰলোক প্ৰাপ্তি হয়। ইয়াৰ পিচত সত্ৰৰ ভকতৰ মাজত দলিয়াদলি আৰু নানা কাৰণবশতঃ সত্ৰীয়া বা সত্ৰাধিকাৰ ওচা পতা কাৰ্য্য অনিয়মভাৱে চলে। ৰাজ নিগ্ৰহৰ ভয়ত সত্ৰলৈ অপ্ৰধান হিচাবে বিষ্ণু-বিগ্ৰহৰো প্ৰবেশ হয়। কিন্তু সিও প্ৰদৰ্শনি হিচাবে ৰখা হয় আৰু তাত সেৱা পূজা কাৰ্য্য ৰহিত হৈ থাকে। কৃষ্ণহৰি বাপুৰ দিনত ভকতৰ মাজত খাম খিয়ালি আৰু সত্ৰীয়া ওচা পতা লৈ নানা আলোচনা চলাত তেৰাই কমলাবাৰী সত্ৰৰ “সত্ৰীয়াসকলৰ কোনো কালতে সুখ নহব” বুলি অভিশাপ দি সত্ৰীয়া বিষয়বাব এৰি দিছিল। এসময়ত গণতান্ত্ৰিক পদ্ধতিৰে পতা আৰু ৰজানবীয়াৰ পৰা পতা দুজন সত্ৰীয়াই সত্ৰৰ কাম কাজ চলাই আছিল। এনেকৈ কিছুদিন চলাৰ পিচত অসমত মানব আক্ৰমণ চলিল। সেই সময়ত সত্ৰীয়া আছিল সত্যাবৰ দেৱ। মান সকলৰ অমানুষিক অত্যাচাৰ, উৎপীড়নৰ কথা চুকে কোণে নিয়পিছিল আৰু তাৰ ভয়তে সত্ৰীয়া আৰু ভকতসবলৈ সত্ৰৰ কামৰ অৰণ্যত আত্মগোপন কৰিছিল। এনেকৈ আত্মগোপন কৰোতে অৰণ্যত এৰাতি অতি সংগোপনে বাস কৰিব লগত পৰে। সত্ৰৰ সত্ৰাধিকাৰ আৰু ভকতৰ অতি লাগতিয়াল বস্তু কিছুমান তেৰাসকলে লগত লৈ গৈছিল যদিও লৰা ধপৰাৰ কোবত কিছুমান সম্পদ এৰি যোৱাত অনিবাৰ্য্য কাৰণত নষ্টও হৈছিল। সত্যাবৰ দেৱৰ দিনৰ মানব আক্ৰমণত সত্ৰৰ পৰা পলাই গৈ অৰণ্যত আশ্ৰয় লোৱা সময়ত দৈব্য-ক্ৰমে এজন ভকত পলাই সাৰিব নোৱাৰি নিজৰ বহাৰ বৰচাওৰ ওপৰত উঠি ধানৰ দলিত সোমাই আত্মগোপন কৰে। মানে ভকতৰ বহাত পিতা-পিতাকৈ ধনসোণ বিচাৰি চলাথ কৰি ফুৰোতে দুৰ্ভাগ্যক্ৰমে সেই ভকত জনৰ বৰচাওত উঠেগৈ। বহাখন ঘোপমৰা আন্ধাৰ আছিল। মানে দুলিবিলাকত বৰচা মাৰি লুকাই থোৱা ধন সোণৰ সন্ধান কৰিছিল। হঠাতে লুকাই থকা সেই ভকতজনৰ কলাফুলত মানে মৰা বৰচা সোমায়। মানুহ বুলি জানি সেই ভকতজনক তাৰ পৰা তুলি আনি ঔষত পাতি দিছে আৰু মানুহ-বোৰ কলৈ গল তাৰ কথা সোধে। ভকতজনে ভয়তে সকলো কথা বিবৰি কয় আৰু তেওঁক লগত লৈ মানবোৰ ভকত গোঁসাইক বিচাৰি হাবি সোমায়। মানে ঘোৰাও কৰি ধৰা হাবিৰ মাজৰ পৰা ভকত গোঁসাই পলাব নোৱাৰি

আত্মসমৰ্পণ কৰে। মানে গোঁসাই ভকতক একো অপকাৰ নকৰি ধন পালে এৰি থৈ যাব বুলি কয়। সত্ৰীয়া গৰাকী বৰ তেজস্বী আছিল। তেৰাৰ ৰূপ আৰু গুণত মানবীলাক বিস্ময়াভিত্তিত হৈছিল বুলি জনা যায়। তেওঁলোকে জীৱনৰ বৈদায়নত ধন সোণ বিচাৰে যদিও সত্ৰীয়া গোঁসাইৰ হাতত সামান্য মাল্ল ধন থকাত নিকপায় হৈ সত্ৰ, সত্ৰৰ ভকত আৰু নিজেও উদ্ধাৰ হোৱাৰ মানসেৰে সত্ৰৰে দুজন ব্ৰাহ্মণ ভকতৰ ওচৰত সত্ৰৰ শাসন ভাৰ অংশ কৰি দিয়াৰ চুক্তিত দশ টকা ধাৰ কৰি লৈ মান সকলক সন্মান সহকাৰে ধন সোণ দি বিদায় দিয়ে। মানবোৰ সত্ৰ এৰি গল যদিও আন কালৰ পৰা অচিনাকী মান আহি সত্ৰত অপকাৰ কৰাৰ আশঙ্কাত কিছুদিনলৈ সত্ৰৰ চাৰিহাটীৰ চাৰি চুকত চাৰিজন মানক ৰখীয়া দি থৈ যায়।

মান সকল আঁতৰি যোৱাৰ পিচত সত্ৰীয়া সত্যবদেৱে (এওঁ কায়স্থ) পূৰ্বৰ চুক্তি অনুযায়ী দুয়োজন ব্ৰাহ্মণক সত্ৰৰ শাসন ভাৰ অংশ কৰি দিয়ে; কিন্তু সত্ৰৰ প্ৰধান নায়ক বা প্ৰধান শাসক হিচাবে তেৰাই নিজৰ হাততে শাসনৰ বাঘ জ'ৰদাল ধৰি থাকিবলৈ সক্ষম হয়। যি দুজন ব্ৰাহ্মণে শাসনৰ আধাৰণ অংশ লভ কৰিছিল, সেই দুজনৰ নাম হ'ল শত্ৰুনাথদেৱ আৰু জগন্নাথদেৱ। সত্ৰৰ শাসনব্যৱস্থাত তিনিজনীয়া সত্ৰীয়াই এখন মৌখিক সংবিধান ঠিক কৰি লৈছিল। এনেকৈ কিছুদিন যোৱাৰ পিচত সত্যবদেৱৰ সম্পৰ্কীয় শ্ৰীশ্ৰীকৃষ্ণকান্ত দেৱক তেৰাৰ উত্তৰাধিকাৰী হিচাবে সত্ৰলৈ অনা হয়। তেতিয়া কৃষ্ণকান্ত দেৱৰ বয়স আছিল আঠ (৮) বছৰ মাল্ল। সত্যবদেৱ বৈকুণ্ঠী হোৱাত কৃষ্ণকান্ত দেৱ তেৰাৰ উত্তৰাধিকাৰী হিচাবে সত্ৰৰ মালিক হয়; কিন্তু বদুলী আতা কায়স্থ কাৰণে সেই সত্ৰত কায়স্থৰ একাধিপত্য বিস্তাৰৰ অভিলাষ কৰি ব্ৰাহ্মণ দুজনক সত্যৰ পৰা আতৰাবৰ কাৰণে তেতিয়াৰ নৰাগত ইংৰাজ চৰকাৰৰ ওচৰত গোচৰ দাখিল কৰে। গোচৰৰ বিচাৰত কৃষ্ণকান্ত দেৱ জয়ী হয় আৰু দুয়োজন ব্ৰাহ্মণ সত্ৰীয়াই কমলাবাৰী সত্ৰ এৰি সত্ৰৰ উত্তৰফালে চৰকাৰে গ্ৰাণ্ট দিয়া মাটিত শত্ৰুনাথদেৱ আৰু মহাপুৰুষ শঙ্কৰ-মাধৱদেৱৰ মিলন ভূমি ধূঞাহাটা বেলেঙীত অৰণ্য কাটি মাটি উচিয়াই জগন্নাথদেৱ থাকিবলৈ লয়। দুয়োজন দুয়োখন সত্ৰৰ অধিকাৰ হয়। কমলাবাৰী সত্ৰত একছত্ৰী শাসনত কৃষ্ণকান্ত দেৱ থাকে। **

(৩-ক).-শ্ৰীশ্ৰীকৃষ্ণকান্ত দেৱ গোস্বামী প্ৰভু :

শ্ৰীশ্ৰীকৃষ্ণকান্ত দেৱ গোস্বামী প্ৰভুজনাৰ জন্ম হয় লক্ষ্মীমপুৰ জিলাত-
গুৰু সত্ৰাতি সত্ৰত। জন্মশতক ১৭৫৪ শক। পিতৃৰ নাম হৰিবৰ গোস্বামী,

স্নাতক নাম অজ্ঞাত। বদলা স্নাতকৰ পৰিষ্কাৰ বংশত (স্নাতক বংশলতা দৃষ্টব্য) তেবাই জন্ম গ্ৰহণ কৰি কমলাবাৰী সন্নৰ সন্ন্যাসিকাৰ সত্যবদেৱৰ তত্ত্বাবধানত সন্নত লালিত পালিত হয়। শুনামতে আঠ বছৰ বয়সতে তেবাক কমলাবাৰী সন্নলৈ অনা হয়। সত্যবদেৱৰ যত্নত তেবাই প্ৰাথমিক শিক্ষা, সংস্কৃত, সন্নীত বিদ্যা আয়ত্ত কৰে। অলপদিনৰ ভিতৰতে সন্নীয়া কলা-সন্নীওত, সংস্কৃতত অগাঢ় পণ্ডিত হৈ উঠে। মতান্তৰভেদে তেবাই আঠ-বছৰত বা চৌশ্য বছৰ বয়সতে সন্ন্যাসিকাৰ গাদী গ্ৰহণ কৰে। সন্নৰ গাদীত বহি কিছুদিন সন্নৰ কাম কান্ধৰ আলেখ লেখ চাই থাকি আমি পূৰ্বতে উল্লেখ কৰা জগন্নাথ দেৱ আৰু শঙ্কৰনাথ দেৱৰ ওপৰত সন্ন ভ্যাগৰ বাবে তেবাই নিৰ্দেশ জাৰি কৰে। কাৰণ তেবাৰ মতে কমলাবাৰী সন্ন কামৰ সন্ন আৰু বদলা স্নাতক বংশানুক্ৰমিক যোগ্য ব্যক্তিয়েই তাৰ উত্তৰাধিকাৰী হ'ব লাগে। ব্ৰাহ্মণ সকলৰ ইয়াত প্ৰৱেশ মানেই অনাধিকাৰ প্ৰবেশ। তেবাৰ যত্নত সন্নৰ ভকত, শিষ্যবগ আৰু অন্যান্য বিশিষ্ট লোক সকল সপক্ষবাদী হৈ তেবাৰ কাৰুণ্যৰ স্বাধিকাৰ পতাকাৰ তলত একত্ৰিত হয়। কিন্তু কমলাবাৰী সন্নত ভোগদখল কৰি থকা দুজন ব্ৰাহ্মণে এই যুক্তি মানি ল'ব নুখুজিলে। তেতিয়া গোস্বামী প্ৰভুৱে তেতিয়াৰ ইংৰাজ চৰকাৰৰ ওচৰত গোচৰ ওৰে। বিচাৰত প্ৰভুজনা জৰী হয় আৰু দুয়োজন ব্ৰাহ্মণ অধিকাৰক সন্নৰ পৰা উচ্ছেদ কৰি দিয়ে। জগন্নাথ দেৱ বেলগুৰী সন্নৰ লগৰ সকলোৰে সৈতে পুনৰ সন্ন্যাসিকাৰ কৰি তাত সন্ন্যাসিকাৰ হয় আৰু শঙ্কৰনাথ দেৱে কমলাবাৰী সন্নৰ উত্তৰ ফালে চৰকাৰে গ্ৰাণ্ট কৰি দিয়া ভূমিত সন্ন পাতি গাণ্ট সন্ন বা উত্তৰ কমলাবাৰী সন্ন নাম দি তাতে সন্ন্যাসিকাৰ হয়। প্ৰভুজনা অধিকাৰ হৈ সন্নখনি সংস্কাৰ কৰে। নিজেও বাকী থকা শঙ্কৰী কলা সংস্কৃত সমূহ শিক্ষা কৰি লয়। তেতিয়াৰ বিশিষ্ট গায়ক (সন্নৰ বাহিৰৰ) বাঞ্চাবাম আৰু চেনাবাম নামৰ দুজনৰ পৰা যোৰহাট তৰাজানৰ মলোকাই গায়ন বন্ধাই বন্ধাবাগবোৰ শিকিছিল। তেখেতক সন্নলৈ আনি সন্ন্যাসিকাৰ প্ৰভুৱে নিজৰ তত্ত্বাবধানত ৰাখি সন্নৰ চাৰিজন (প্ৰতি নামৰ আগত 'ক' বৰ্ণ থকা) বিশিষ্ট গায়কে বন্ধাবাগবোৰ শিকি লয়। তেখেত-সকলৰ নাম যথাক্ৰমে কৃষ্ণ কান্ত দেৱ গোস্বামী, কিনাবাম ভাগৱতী, কিনাবাম বাহন আৰু কিনাহৰি বুঢ়াভকত। নামৰ আগত 'ক' বৰ্ণ সত্ত্বে আটাইকেজনে সঙ্গীতত পৰিপক্ক হয়। সন্নীয়া গীত মাজ, বাজনী আদিও সন্ন্যাসিকাৰ প্ৰভুৱে শিকে। মূঠতে প্ৰভু জনাৰ সন্নীয়া নৃত্য সন্নীত শিক্ষা কৰিবলৈ বাকী নাথাকিল। তেবাই সেই বিদ্যাসমূহ সংপন্নত দান কৰে। সন্নৰ ঘোষা কীৰ্ত্তন, ওজাপালি দুজনী ওকৰ কীৰ্ত্তন বদলা স্নাতক

কীৰ্ত্তনকে আদি কৰি বহুৰেখীয়া নৈমিত্তিক পৰ্ব সমূহত প্ৰয়োজনীয় সঙ্গীতৰ নবৰূপ দি শৃঙ্খলা কৰে অৰ্থাৎ সুৰ, তাল, মান আদি লগাই সংস্কাৰ তথা আৱিষ্কাৰ কৰি লয়। সত্ৰীয়া সঙ্গীত কলা সংস্কৰ্তা, আৱিষ্কৰ্তা হিচাবে প্ৰভু-জনাৰ খ্যাতি বিকশিত হয় আৰু আজিও ভকতসকলৰ মুখে মুখে শুনা যায়। তেৰাই ৰাজসুয়, কলিগী হৰণ আৰু দূতী সংবাদ নামৰ তিনিখন ফৌজীয়া নাট ৰচনা কৰে। তাতে নিজে শিক্ষা কৰি লোৱা বন্ধাৰাগবোৰৰ আধাৰতে গীতবিলাকত সুৰ বাজে। তেৰাই “ভক্তি ভাৰুৰ” নামৰ এখন কৃষ্ণভক্তি-মূলক গ্ৰন্থও ৰচনা কৰে আৰু ছপা কৰিও উলিয়ায়। শঙ্কৰদেৱৰ “মধু-দানব দাৰণ দেৱবৰং” এই টোটেয়টিৰ আহিত তেৰাই এটি সংস্কৃত ভাষাৰ টোটেয়ো ৰচনা কৰে আৰু এটি দশাৱতাৰ স্তোত্ৰও ৰচনা কৰে। টোটেয় আৰু স্তোত্ৰটি মুখে মুখে বাগৰি আহোতে আৰু ছপাশালৰ বিজুটিত বহুত ছুটি বৈ গৈছে। তাক সংস্কাৰ কৰিবলৈ নগৈ যথা তথা দুয়োটি নিশ্চন স্থানত তুলি দিয়া হ’ল। ইয়াৰ প্ৰাৰম্ভ তেৰাৰ সংস্কৃত ভাষাৰ জান তথা শব্দ বোধ কিমান আছিল, তাৰ সম্পৰ্কে উমান পোৱা যায়।

টোটেয় (১) ভূধৰ ধৰ সাদৰ, কৰসেৱং।

সেৱকাসনি সন্ন পদ্যপদৈৱং ॥

এবং আদি অনাদি বাদি নিগমং।

নিগম পাপাবণ্য নাম সংযমং ॥

যমাধীন কালমায়া জায়াবিধিজং।

যাকৰ চাকৰ সুৰাসুৰ দ্বিজং ॥

দ্বিজ গোপ্তিহাৰী চাৰি চাকৰং।

কৰ শঙ্খ চক্ৰ গদাৰজধৰং ॥

ধৰণী সৰণী ৰিপু বপুদুৰং।

দুৰ দুৰিত ৰিত যশ মধুৰং ॥

মধুৰ মুকতি সতী কটিতনুং।

ভনু ভৱিত পীত বাসেন্দ্ৰ ধনুং ॥

ধনু শাৰঙ্গ জাতঙ্গ ভল্ল ভূত্যং।

ভূত্য কৃত্য শেষ শেষ ধোয় নিত্যং ॥

নিত্যানন্দ কন্দ বন্দ্য পাদবিশ্বং।

বিশ্ব সৃজনৈজ্জ্বল বৰ্জ্জনস্বং ॥

স্বতন্ত্ৰ যন্ত্ৰ যন্ত্ৰ নাম মৃমুক্যং।

মোক্ষদ সদন্তে ৰসেজি ৰহক্ষং ॥

কুক্ষ ববজ যশোদা কৃত্যা মাতৃং ।
 মাতৃতক্ষা নিল বসদিবা ৰাজিঃ ॥
 ৰাহ্মিকৰাবিপ নিবীহ নিৰ্গুণং ।
 গুণধাম শ্যাম অভিধাম পুনঃ ॥
 পুনৰ্জন্ম ন সংশ্লুত যশ উৰুং ।
 উৰুপাস্য হাস্য ভাষ্য সুধা গুৰুং ॥
 গুৰু পুৰুষ প্ৰধান পৰগুণং ।
 গুণাতিতাবজ্জ পাক্ষী আক্ষি অৰুণং ॥
 অৰুণ নিভ কৌন্তুভ কৰ্ণ ভূষণং ।
 ভূষণানিভুষ স্ত্ৰীঅঙ্গ নিযুগং ॥
 যুসতে ছিল ইতটদ দৃষ্ট দত্তং ।
 দত্তবতী অতি ন স্ত্ৰী পুংস যত্তং ॥
 যত্ত বিন্দিতি গুৰু যস্য কুপেশম ।
 পেশাকাৰাকাৰ গতি ধ্যান লেগং ॥
 লেশাং সকল বিহাৰ ভাণ্ড অভং ।
 অভজ্ঞাধিপগ চাক্ষ হনু গণ্ডং ॥
 গণ্ড কুণ্ডল মন্দিত শ্ৰুতি পাণ্ডং ।
 পাণ্ডব ৰিপু ৰাশি নাশি প্ৰকাণ্ডং ॥
 কাণ্ড খাণ্ডৱ দাহক জিষ্ণু ব্যুটং ।
 ব্যুট বিশ্ব মনো পৰিচ্ছিন্ন গুটং ॥
 গুটপাধ্যক্ষ কক্ষ সূতৰ্জ সূপ্তং ।
 সূপ্ত জাগ্ৰত স্বপ্ন জ্ঞানাদি গুপ্তং ॥
 গুপ্ত গোধন সজ্জন অবিৰামং ।
 ৰাম নাম হৰি কৰি পাপ ৰামং ॥
 ৰামন মৎস্য কুৰ্ম আদি বিভূতিং ।
 বিভূতি ভূষণ বিধি িষ্ণু স্ততিং ॥
 স্ততি নতি হীন কক্ষ কান্ত কৰিং ।
 কৰিতা সবিতা বিভাতি পদবীং ।
 পদবিস্বাস আশ হৰি সুকৃতং ।
 কৃত স্তোত্র টোটক ছন্দ প্ৰগীতং ॥

দশাবতাব স্তোত্রঃ

- (২) স্ত্ৰীহৰি মৎস্য বপুসি জগাপে ক্ষোণী নৌ ধৃত্য ।
 সত্যৱতায় মনয়ে বেদানুচ্চৰতে নমঃ ॥

শ্ৰীহৰি কঠিন কমঠ ক্ৰীৰাৰে মন্দৰং ধৃতঃ ।
 মথিত্বামৃত সান্ধিভা দেৱায় তস্মৈ নমঃ ॥
 শ্ৰীহৰি নৃহৰি ভূতা দলিত দানব বপুঃ ।
 স্বভক্ত প্ৰহলাদ পাতু ভীমোগ্ৰমুৰ্ত্তিতে নমঃ ॥
 শ্ৰীহৰি বামন মূৰ্ত্তিং দধাৰ কট্ট মানসম্ ।
 ইন্দ্ৰায় স্বপমাদত্তে বলৈৰধঃ নমতে নমঃ ॥
 শ্ৰীহৰি কল্পদাৰণে পৰ্জ্ববামাখ্যমূৰ্ত্তেহভুৎ ।
 ত্ৰিসপ্ত ক্ৰোণী বিচৰণ নিষ্কল ক্ৰিয়তে নমঃ ॥
 শ্ৰীহৰি হৰিবামোহভুৎ লালল মূল্যমুখম্ ।
 প্ৰলম্বং মুণ্ডিকং কক্ষীং দিববিদং হন্যতে নমঃ ॥
 শ্ৰীহৰি ক্ৰোড় বপু দধাৰ যজ্ঞহতবঃ ।
 বসাত্ উদ্ধৃতমবনিং হিৰণ্যাক্ষ হন্তে নমঃ ॥
 শ্ৰীহৰি শ্ৰীৰাম মূৰ্ত্তিং ভবেৰ বক্ষ দাৰণম্ ।
 ক্ৰীতিভাৰ দাবোদ্ধাৰ দয়িত ক্ৰিয়তে নমঃ ॥
 শ্ৰীহৰি বুদ্ধ বপুঃ বৰ্ত্ততে বৰ্ত্তমানকম্ ।
 বেদমাৰ্গ ভবেচ্ছমঃ হ্যাবোধ বোধতে নমঃ ।
 শ্ৰীহৰি কলিক শৰীৰ বভূব বিশ্ব সৌভগম্ ।
 সীতাৰা ঋগ্ৰ হয় পহ্যধৰ্ম্মিনঃ ক্ৰয়তে নমঃ ॥ ইত্যাদি

প্ৰভুজনাই নিজৰ ভায়েক ধৰ্ম্মকান্ত দেৱক সঙ্গলৈ আনি ডেকা পদত
 বহুৱাইছিল, কিন্তু কালে তেৰাক বেচি দিন জীয়াই নাৰাখিলে। অতি কম
 বয়সতে ডেকাজনা বৈকুণ্ঠী হয়। ডেকাজনাৰ জন্ম আৰু মৃত্যু শক তাৰিখ
 আদি দুষ্প্ৰাপ্য। তেৰায়ো প্ৰভুজনাৰ আৰ্হিত দধি মখন আৰু কংস বধ নামৰ
 দুখন ফৌজীয়া নাট লিখিছিল। সঙ্গত উক্ত দুয়োখন নাট অভিনীত হয়।
 ডেকাজনাৰ মৃত্যুত প্ৰভুজনাই মৰণান্তিক বেজাৰ পালে। সঙ্গৰ পৰম্পৰা
 ৰক্ষাৰ কাৰণে বংশৰ হেমকান্ত দেৱক আনি ডেকা পদত শূণ্য জ্বলাভিষিক্ত
 কৰে। এইজনা ডেকাৰ হাতৰ কাপৰ পৰা নাটক বা অন্য কোনো গ্ৰন্থ বচত
 নহ'ল।

এইজনা প্ৰভুৰ দিনত সঙ্গত প্ৰায় তিনিশ মান উপাসীন ভকত
 আছিল। তাৰ ভিতৰত মুখ্য মুখ্য আৰু শীৰ্ষ স্থানীয় ভকত সকলৰ নাম
 হল যথাক্ৰমে (১) বিষ্ণু দেউৰী আতৈ (এৰা ব্ৰাহ্মণ আৰু গুৰু আতৈৰ বহাৰ
 বুঢ়াভকত) (২) জ্ঞতিৰাম আতৈ বুঢ়া ভকত (আলধৰা আতৈ বহাৰ বুঢ়াভকত)
 (৩) দণ্ডী ওজা আতৈ (ডাগৰভী আতৈ বহাৰ বুঢ়াভকত) (৪) কৃষ্ণৰাম আতৈ

(দক্ষিণকুলীয়া আঁত বহাৰ বুঢ়াভকত) (৫) লবো দেউৰী আঁত (বৰকলীয়া আঁত বহাৰ বুঢ়াভকত) (৬) দূতীৰাম দেউৰী আঁত (চক্ৰপাণি আঁতৰ বহাৰ বুঢ়াভকত)। মুক্তিমাৰ সকল হল — (১) বেথাবাম বৰা আঁত (এওঁ ব্ৰাহ্মণ) (২) ঘিন মুক্তিমাৰ আঁত আৰু (৩) দূতীৰাম পাঠক আঁত। গায়ন বায়ন সকল হল — (১) দেৱাই বায়ন আঁত (২) বাপিৰাম ওজা আঁত (৩) ভোলা বায়ন আঁত (৪) বিষ্ণু ওজা আঁত (৫) কলিয়া গায়ন আঁত। (৬) বাপুৰাম বৰা আঁত (এওঁ ব্ৰাহ্মণ) (৭) ভকতৰাম গায়ন আঁত। বিশেষকৈ সকলো ভকতৰ ওপৰত প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰিব পৰা তিনিজন ভকত হল (১) কিনাহৰি বুঢ়াভকত, (২) কিনাৰাম ভাগৱতী ব্ৰাহ্মণ (৩) কিনাৰাম বায়ন আঁত। তেৰাৰ প্ৰধান আলম্বৰা আছিল ভকত চৰণ আঁত নামৰ এজন ভকত।

সন্ন্যাস ডেকা প্ৰভুজনা পূব হাটীৰ সুকীয়া বহাত থাকে। সময় বিশেষে সন্ন্যাসিকাৰ জনীক তেওঁ সহায় বৰে। তেওঁৰ আলম্বৰাও সুকীয়া আৰু উপাৰ্জ্জনো সুকীয়া। হেমচন্দ্ৰদেৱ ডেকা প্ৰভুজনা থকা অৱস্থাতে তেৰাই ভাবী ডেকাধিকাৰ হিচাবে নিজৰ গুৰুত্বা লক্ষ্যীকান্তদেৱক সৰ্বতে আনি নিজৰ লগতে ৰাখি লালন-পালন, শিক্ষা-দীক্ষা দিছিল। হেমচন্দ্ৰদেৱৰ জন্ম আৰু মৃত্যু শক তাৰিখ আদি পাবলৈ নাই। এনেক প্ৰভুজনাই এটি শকত অথচ গুণী জানী ভকতৰ দল আৰু ডেকাজনা তথা ভাবী ডেকাজনাক পাই সগৌৰৱে সন্নত বাস কৰি আছিল। প্ৰভুজনাৰ শৰীৰ নিপো ল আছিল। উন্নত শৰীৰ আৰু মিঠা বৰণীয়া আছিল। তেৰাৰ দুয়োটা চকু বঙা আৰু দেখিলেই সকলোৰে বৰ ভয় কৰি চলিছিল। ভকত আৰু শিষ্য প্ৰশিষ্যই তেৰাৰ কোনো ক্ষেত্ৰতে আসৈ নাপাইছিল। প্ৰভুৰ সাহস আৰু উদ্যম সিংহ-তুল্য আছিল। ৰাজদত্ত সম্পত্তি লৈ তেৰা এবাৰ ইংৰাজ চৰকাৰৰ কোপ দৃষ্টিত পৰিছিল। তেৰাৰ অশ্বত্থ কৌশল আৰু বুদ্ধি বিক্ৰমত চৰকাৰ সেও মানে আৰু পুৰুষৰ দেবোত্তৰ সমূহ স্থিতিবস্থাতে ৰাখিবলৈ সমৰ্থ হয়। সকলো ফালৰ পৰা সন্ন্যাসিনীক সমুদ্ৰিশালী কৰি, সংস্কাৰ সাধন কৰি সন্ন্যাসিকাৰ প্ৰভুৱে সন্ন্যাস প্ৰাচীন নীতি পৰম্পৰা ঐতিহ্য বৰ্দ্ধা কৰি সকলোৰে প্ৰশংসা ভাজন তথা অভিধেয় স্থাপন কৰিবলৈ সক্ষম হৈছিল বুলি থোৱতে কব পৰা হয়। সেই কালত এনে সন্ন্যাসিকাৰ খুব কমই আছিল।

ভাৰতবৰ্ষৰ পৰা ইংৰাজ জাতিক খেদি দেশৰ স্বাধীন শাসনৰ কাৰণে ভাৰতীয় জনসাধাৰণে আন্দোলন কৰা সময়ত অসমতো তাৰ ঢৌ উঠে। অসমৰ মুকুট মণি আৰু সিংহ পুৰুষ মণিৰাম দত্ত দেৱানে অসমীয়া জাতিৰ

হৈ সৰ্ব্ব প্ৰথম আন্দোলন জাৰত কৰোঁতে সন্নাধিকাৰ প্ৰভুজনাই তাত সক্ৰিয় সহযোগ আগবঢ়াইছিল। অসমৰ স্বাধীনতাৰ হকে আশান্ত্ৰীয়া ভাৱে কাম কৰা সেই সময়ত তেৰাইহে একমাত্ৰ সন্নাধিকাৰ আছিল। মণিৰাম দত্ত দেৱানৰ লগত প্ৰভুৰ ঘনিষ্ঠ সম্পৰ্ক আছিল। কমলাবাৰী সত্ত্বলৈ দেৱান আহিছিল আৰু প্ৰভুৰ ৰাজবিষয়াঙ্গনক যথোপযুক্ত ভাৱে আতিথ্য সংকাৰ কৰিছিল। প্ৰভুৰ বাহৰতে আঁৰ কাপোৰ তৰি দি খোৱা বোৱাৰ ঠিকঠাক কৰি দিছিল। প্ৰভুৰ পৰা অৰ্থাৎ কমলাবাৰী সত্ত্বৰ পৰা দেৱানে ভঞ্জনভক্তি তত্ত্বও গ্ৰহণ কৰিছিল বুলি জনা যায়। “বেণুধৰ শৰ্ম্মাই “মণিৰাম দেৱান” নামৰ কিতাপত লিখিছে “কমলাবাৰী সত্ত্বলৈয়ো মণিৰামৰ প্ৰগাঢ় ভক্তি আছিল। তাতো তেওঁ নাম কথা লৈছিল। শেষৰ বৰ দেৱান কলিকতালৈ যাওঁতে সত্ত্বৰ পৰা মানুহ আৰু ভালেমান সময় দি তেওঁক সহায় কৰা হৈছিল। কলিকতাৰ পৰা দেৱানে কমলাবাৰী গোঁসাইলৈও বিদ্ৰাহৰ বিষয়ে চিঠিপত্ৰ লেখিছিল” ইত্যাদি, (মণিৰাম দেৱান, প্ৰথম প্ৰকাশ, পৃষ্ঠা ২০৫)।

“বেণুধৰ শৰ্ম্মাৰ দ্বাৰা লিখিত “সাত্ৰাজ্ঞ ছাল বা স্বাধীনতাৰ প্ৰথম যুদ্ধ” নামৰ পুস্তকৰ ৩২ পৃষ্ঠাত আছে “হিন্দুস্থানত হোৱা চহা চিপাহীৰ বিদ্ৰোহ আৰু ৰাজনাবৰ্গৰ স্বাধীনতা সংগ্ৰামৰ কথা ভেওঁ কলিকতাৰ পৰা নানান ভজিয়া আৰু তাঁৰে চিয়াৰে বজা আৰু বিষয়া সকললৈ লেখিবলৈ ধৰিলে। কমলাবাৰীয়া গোঁসাই, মধুৰাম কোঁচ, পিয়লী বৰুৱা, ময়াৰাম বৰবৰা, চিত্ৰসেন বৰবৰা, গণেশ চন্দ্ৰ বৰুৱা, মৰজীখোৱা গোঁসাই এইসকল মুখীয়াল লোকলৈ বহল পৰামৰ্শ দি গাই গুটিয়াকৈও একোখন চিঠি দি পঠিয়ালে। চিঠিবোৰ পঠিয়াইছিল বিদ্ৰোহৰ বাতৰি অনা নিয়া কৰা ভাটৰ হাতত” (সাত্ৰাজ্ঞ ছাল দ্বিতীয় প্ৰকাশ)

মণিৰাম দেৱানৰ লগত প্ৰভুৱে হাত মিলোৱা বা সহযোগ কৰা কথা ইংৰাজ চৰকাৰে খবৰ পালে। তেতিয়া বিদ্ৰোহী সকলৰ বিপক্ষে শ্বাক ইংৰাজৰ সপক্ষে থকা হৰনাথ পৰ্বতীয়া বৰুৱাই এই কথা চৰকাৰক অৱগত কৰে। ইংৰাজে অন্য একো শাস্তি বিধান নকৰি সন্নাধিকাৰ প্ৰভুক সত্ত্বতে নজৰ বন্দি কৰি ৰাখে। সেই সম্পৰ্কে “শৰ্ম্মাই আমালৈ লিখিছিল এনেকৈ “গোস্বামী দেৱলৈ দিহা চিঠিখনৰ মৰ্ম্মটো হৰনাথ পৰ্বতীয়া বৰুৱাই কাপ্তান লুথাৰক বুজাই দিয়াত গোঁসাইক গ্ৰোণ্ডাৰ কৰে, কিন্তু সত্ত্বতে ৰাখে আৰু সত্ত্বৰ বহু মাল বস্তু ক্ৰোক কৰি লৈ আহে”—

বিদেশী ইংৰাজ সকলে প্ৰভুজনাৰ ওপৰত তেতিয়াৰ পৰা সন্দেহৰ চকুৰে চাবলৈ ধৰে। অৱশ্যে প্ৰভুৱে বিদ্ৰোহী মনক আতৰাই ৰখা

নাছিল। দেৱানৰ লগত বহুসংখ্যক চিঠি পত্ৰ আৰু অন্য যোগাযোগ সম্পূৰ্ণ ৰাখিছিল। সন্ন্যাসিকাৰ প্ৰভুৱে দেৱানৰ মৃত্যু দণ্ডত বহুত বেজাৰ কৰিছিল। মনে মিনা এজন ব্যক্তিৰ হেঁচুৱাই আৰু দেশৰ এজন হিঁচুৱী লোকৰ বিয়োগ বেদনাত চট্‌কটাই আছিল। প্ৰভুৱে দেৱানে দিয়া চিঠিৰ নকলটো এনেকুৱা আছিল—

‘ভগৱন্তৰ অপাৰ মহিমা। হৰিৰ কৃপা হলে বেজী এটিৰেও পৰ্বত ফুটাব পাৰি। চিন্তা ভাবনা কৰি কৰি মোৰ মন কেনেকুৱাকৈ অস্থিৰ হৈছে, তাক বুজাবৰ সাধ্য নাই। এনেকুৱাই হৈছে বৰ্ত্তমান দেশৰ অৱস্থা। গোটেই শৰীৰ মৰিল, ওপৰছোৱাতহে মথোন জীৱাটো চিমিক চামাককৈ লাগি আছে। ইংৰাজৰ দুৰ্গতি এনেকুৱাই হৈছে। চোণ, কৰ্ণৰ সদৃশ ৰথী মহাৰথীসকল মৃত্যু হ’ল। মৃত্যুত মজলেই হ’ল। সেইসকল আৰু দুনাই আহিব নোৱাৰে। ফিৰজীহ’তৰ কাণ্ডোৱাৰ দেখি ভাবি গুণি চাইছোঁ বিষ্ণু-কৰ্ম্মাৰ শালখন সচকৈয়ে অদ্ভুত সৃষ্টি—যি ৰজাৰ দিনত ৰাজ্যচাৰিত চোৰ ডকাইতৰ সঞ্চাৰ নাছিল। বিধাতাৰ লিখন কেতিয়াও অথলে নেযায়। কথা বিজ্ঞাসী গুপ্ত ৰাখিব। ৰজাৰ হুকুম বৰ কঠোৰ। আমাৰ চাৰিও-পিনে শত্ৰু পিয়াপি দি ফুৰিছে। সিহঁতৰ গৰ্ব-অহংকাৰ দিনে দিনে বাঢ়ি গৈছে। ৰজাবিলাক (ফিৰজীহ’ত) বৰ চিন্তাশ্বিত হৈ পৰিছে। ভৱিষ্যতলৈ কি হয় ক’ব নোৱাৰি।’

মণিৰাম দেৱান নিৰতীয়বাৰ কলিকতালৈ (গভৰ্ণৰ জেনেৰেলক সাক্ষাত কৰি অসমৰ মান মৰ্য্যদা ৰক্ষা কৰিবলৈ খাটনি ধৰিবলৈ) যাওঁতে তেওঁৰ সঙ্গী হিচাবে কেইজনমান কমলাবাৰী সন্ন্যাস ডকতকো লগত লৈ গৈছিল (মণিৰাম দেৱান—পৃষ্ঠা-১৬৩)। ইয়াৰ পৰা জাতীয় অন্তিহ ৰক্ষাত সন্ন্যাসিকাৰ প্ৰভুজনাৰ অমূল্য ৰবণিৰ কথা পৰিষ্কাৰ ভাৱে প্ৰতিফলিত হৈছে। সন্ন্যাসিকাৰ জনাৰ লগতে সন্ন্যাস ডকতসকলৰো জাতীয় অন্তিহ ৰক্ষাৰ চেতনা জাগৃত হোৱাৰ উমান পোৱা যায়।

মণিৰাম দেৱানৰ মৃত্যুদণ্ড হোৱাৰ পিচত প্ৰভুজনাৰ মনত বিষাদৰ মেঘে আৰম্ভি ধৰে। কি কৰোঁ কি নকৰোঁ ইত্যাদি ভাবৰেৰে জুমুৰি দি থাকিল। ‘কিন্তু সন্ন্যাস অভাৱত বিদ্রোহৰ জুইকুৰা জলাবলৈ সুচল নাছিল। ইপিনে চৰকাৰৰ পক্ষৰ পৰা নজৰবন্দী অৱস্থাত থাকি নিজকে পৰাধীন বুলি গণ্য কৰিও লৈছিল। এতেকে বন্দী হৈ থকাতকৈ মৰণেই শ্ৰেয় : এই ভাৱকে প্ৰভুজনাই মনতে ঠিক কৰি লৈছিল। তেৰাই নিজৰ মৰণ

আসন্ন বুলি ঠাহৰ কৰিছিল। সেই সময়তে সত্ৰৰ ডেকাজনা হেমকান্তদেৱে ভাৰতৰ তীৰ্থ ভ্ৰমণ কৰিবলৈ ওলাল। প্ৰভুজনাক আধলি এটিৰে সেৱা জনাই নিজৰ মনৰ কথা ব্যক্ত কৰিলে প্ৰভুজনাই কলে—মোৰ অৱস্থা বৰ ভাল নহয়, মোৰ মৃত্যু অনিবাৰ্য্য। এতেকে মোক এৰি নাযাব। মোৰ মৃত্যুৰ পিচতো তীৰ্থভ্ৰমণ কৰিব পাৰিবা। এনেকৈ কোৱাত ডেকাজনাই নিজৰ তীৰ্থ যাত্ৰা সম্পৰ্কীয় অবিচলিত মনৰ কথা পুনৰ দোহাৰি কয়। প্ৰভুজনাই শেষত কহে—মোক এৰি যাব পাৰিবা; কিন্তু মোক হলে তুমি লগ নপোৱা” এই বুলি কৈ আধলিটো আন এজন ভকতৰ হতুৱাই পৃথুৱীত পেলোৱালে। ইপিনে ডেকাজনা তীৰ্থলৈ গ’ল।

প্ৰভুজনাক বয়সে হেচা দিলেও মানসিক সবলতা তথা উদামী ভাৱে লগ এৰা দিয়া নাই। প্ৰভুৱে সত্ৰীয়া আৰু ব্যক্তিগত কাৰণত নৌকা যোগে (খেল নাৱত) গুৱাহাটীলৈ ১৭৭৯ শকৰ জ্যৈষ্ঠ মাহত সত্ৰৰ পৰা যাত্ৰা কৰিছিল। তাতে বাহৰ কৰি থকা অৱস্থাত প্ৰভুজনাক পৃষ্ঠাঘাত (এবিধ মাৰাত্মক ঋজুজাতীয় ব্যাধি) ব্যাধিয়ে লগ লয়। চিকিৎসকৰ পৰামৰ্শক্ৰমে দিনে নিশাই নাৱেৰে সত্ৰলৈ অনা হয়। কিন্তু সত্ৰ পোৱাৰ আগে আগে নৈৰ বুকুতে প্ৰভুজনা বৈকুণ্ঠী হয়। প্ৰভুৱে হেনো ভকতসকলক সুখি আহিছিল “আমাৰ দেবোত্তৰ ভূমি পাইছোঁহিনে?” ইয়াৰ অৰ্থ হল আনৰ ভূমিত থাকি মৰাতকৈ সত্ৰ নাপালেও নিজৰ ভূমিতে মৰা ভাল। এয়ে তেৰাৰ আশা আছিল। আশা ফলবতী হ’ল। সত্ৰ লাওঁ পাওঁ অৱস্থাতে নিজৰ দেবোত্তৰ ভূমিতে ১৯৭৯ শকৰ জ্যৈষ্ঠ মাহৰ কৃষ্ণা ষষ্ঠী তিথি ৰাতি নাৱ আৰু টুনী নৈৰ বুকুত ইহলীলা সম্বৰণ কৰে। প্ৰভুৰ তেতিয়ালৈকে বয়স হৈছিল পয়সত্তৰ (৭৫) বছৰ। সত্ৰাধিকাৰ পদত থাকে ৬৭ বছৰ। সত্ৰৰ ঘাটত নাৱ চপাই ভকত সকলক খবৰ দিয়া হয়। প্ৰভুৰ লগত তেতিয়া শ্ৰীশ্ৰীলক্ষ্মীকান্ত দেৱ ভাৰী ডেকা জনা আছিল। কিন্তু নিজৰ লগত লৈ যোৱা নাছিল, সত্ৰতহে আছিল। ভাৰী ডেকা জনা আৰু ভকতৰ মাজত প্ৰভু বৈকুণ্ঠী হোৱাৰ বাতৰি প্ৰচাৰ হোৱাত সকলো জনৰে মূৰত বিনা মেখে বজ্জপাত পৰে। স্বতন্ত্ৰৰীয়া শাসনৰ প্ৰথম সত্ৰাধিকাৰ জনৰ বিয়োগৰ বাবে যিয়ে সমগ্ৰ অঞ্চলতে ক্ষতকৰ ভিতৰতে বিয়পি পৰে আৰু সকলোৱে স্তিমমান হৈ প্ৰভুৰ কাঠ সংস্কাৰ কাৰ্য্যত যোগ দিয়েহি। প্ৰভুক ৰামলৈ তোলা হয়। সত্ৰৰ ডেকা জনা হেমকান্ত দেৱৰ অনুপস্থিতিৰ কাৰণে ভাৰী ডেকা লক্ষ্মীকান্ত দেৱেই প্ৰভুৰ মুখাণ্ডি কৰে তথা অভ্যুপস্থিতি ক্ৰিয়া সম্পন্ন কৰে। প্ৰভুৰ আদ্য ব্ৰাহ্মৰ ওচৰ চাপিল। সকলো শিষ্য আৰু সত্ৰৰ ভকত সমবেত হৈ সত্ৰাধিকাৰৰ নিৰ্ম্মালি গ্ৰহণৰ বিষয়ে আলোচনা কৰে। আদ্য ব্ৰাহ্মৰ

দিনা সন্ন্যাসীক নিম্নলিখিত গ্ৰহণ কৰাটো এটি সন্ন্যাসী নিয়মৰ দ্বিতীয় আছিল। শঙ্কৰ গুৰুৰ আদ্য শ্রাদ্ধৰ দিনা মাধৱদেৱকো তেনেকৈ গুৰুভাৱ দায়িত্ব সৰ্বজন সমর্থনত অৰ্পিত কৰা হৈছিল। এতিয়াও সেই নীতি অক্ষুণ্ণ ৰাখিবলৈ সকলোৱে মত প্ৰকাশ কৰে। ইণ্ডিয়ে প্ৰভুজনা বৈকুণ্ঠী হোৱাৰ পিচত সন্ন্যাসীক নিম্নলিখিত গ্ৰহণ কৰাৰ দায়িত্ব নীতিগত ভাবে ডেকা হেমকান্ত দেৱৰহৈ আছিল। পিচে প্ৰভুৰ হকা বাধা সত্ত্বেও তেওঁ নিজৰ মত সলনি নকৰি তীৰ্থলৈ ওলাই যোৱাত প্ৰভুৰ লগতে সন্ন্যাসীৰ ভকত সকলেও ভাল নাপাইছিল। প্ৰভুজনাই সন্ন্যাসী আৰু অসুস্থ অৱস্থাত গুৱাহাটীৰ পৰা আহি থকা কালত সন্ন্যাসীক পদবীৰ যোগ্যতম ব্যক্তি হিচাবে অতি বিনয়ী, শুশ্ৰূষাপৰায়ণ ভাবী ডেকা লক্ষ্মীকান্ত দেৱৰ নামটোকে প্ৰস্তাৱ কৰিছিল। হেমকান্তদেৱ অতি প্ৰথমে, চঞ্চল তথা অহঙ্কাৰী আছিল। সেই কথাটো প্ৰভুজনা সন্তুষ্ট নছিল। লক্ষ্মীকান্তদেৱৰ মহানতা, উদাৰতা, বিনয়ী আদি গুণ থকাত প্ৰভুজনাই তেৰাক নিৰ্বাচন কৰি যায়। প্ৰভুজনাৰ বহুমুখ ৰোগ আছিল। ৰাতি বহুৱাৰ প্ৰস্তাৱ কৰি থাকিব লগা কাৰণে শৰীৰ শুকাই গৈছিল। সেই কাৰণে ৰাতি সিন্ধুৰ ভোজনৰ পিচতো প্ৰভুজনাই লক্ষ্মীকান্ত দেৱৰ পৰামৰ্শ তথা সহ্যতানে ৰক্ষিত সান্ধহৰ জলপান ভোজন কৰে। লক্ষ্মীকান্তদেৱৰ গুৰু শুশ্ৰূষা অতুলনীয় আছিল। “অৰুপটে গুৰুসৱা যি জন কৰয়। গুৰুৰ সমান শক্তি শিষ্যত লভয়” এই আদৰ্শ বাক্য আখৰে আখৰে ফলিয়ালে। প্ৰভুজনাৰ মনোনীত সন্ন্যাসীক বাচনিত লক্ষ্মীকান্তদেৱ উঠিল আৰু সমূহ শিষ্য বৰ্গই তাকে সমর্থন কৰে। ইয়াকো আলোচনা কৰিছিল যদি হেমকান্ত দেৱ সন্ন্যাসী আছে, তেন্তে তেওঁক ডেকা পদতে ৰখাৰ ব্যৱস্থা কৰা হয় ইত্যাদি। সেইমতে প্ৰভুৰ মহা পয়োভবেৰে উৎসাহিত আদ্যশ্রাদ্ধৰ দিনা সৰ্বজন সমক্ষে সন্ন্যাসী সমূহ বৈষ্ণৱ হৈ সৰ্ব প্ৰথমে গুৰু আত্মৰ বহাৰ বৃত্তান্তকত বিষ্ণু-দেউৰী আত্মস্বৈ নিম্নলিখিত প্ৰদান কৰে। তাৰ পিচতে সমবেত সন্ন্যাসীক সকলে লক্ষ্মীকান্ত দেৱক একাদিক্ৰমে সন্ন্যাসীক নিম্নলিখিত প্ৰদান কৰি সন্ন্যাসী গদীত বহুৱায়। এনেকৈয়ে অতি উল্লেখ্য মালহেৰে আদ্যশ্রাদ্ধ তথা সন্ন্যাসীক নিম্নলিখিত প্ৰদান উৎসৱ পালন তথা সমাধান হয়। শ্ৰীশ্ৰীকৃষ্ণকান্ত দেৱ গোস্বামী প্ৰভুজনাৰ নম্ৰৰ দেহ টুনি নদীৰ পাৰত চিতাঘিৰ মাজত ভস্মীভূত হলেও তেৰাৰ অৱদান কমলাবাৰী আৰু তৎসংজ্ঞাৰ সন্ন্যাসী সমূহ তথা অসমৰ সংস্কৃতিপ্ৰেমী ব্যক্তি সকলে পাহৰিব নোৱাৰে আৰু সেই অৱদান সমূহে তেৰাক চিৰ জ্যোতিৰ্জ্বলমান কৰি ৰাখিছে।

(৩-খ) শ্ৰীশ্ৰীলক্ষ্মীকান্ত দেৱ গোস্থামী প্ৰভু :

শ্ৰীশ্ৰীলক্ষ্মীকান্ত দেৱ সন্তাধিকাৰ প্ৰভুৰ জন্ম হয় পবিত্ৰ বদনা পদ্ম আতাৰ বংশত, লক্ষ্মীমণ্ডৰ জিলাসংগত সন্তাহি সন্তত । জন্ম শক ১৭৫৫, জ্যৈষ্ঠ মাহ মংগলবাৰৰ দিনা । পিতৃৰ নাম শ্ৰীকিনাৰাম দেৱ গোস্থামী । মাতৃৰ নাম অজ্ঞাত । প্ৰভুজনা সন্তাহি সন্ততে ডাঙৰ দীঘল হ'লত প্ৰায় ১০ বছৰ বয়সত কমলাবাৰী সন্তলৈ নিজৰ খুড়াদেৱ সন্তাধিকাৰ শ্ৰীকৃষ্ণকান্ত দেৱে আনি ল'লন পালন কৰে । শিক্ষা দীক্ষা সকলো শেষ হ'লত সঙ্গীয়া সংগীত কলাত মনোনিবেশ কৰে । কমলাবাৰী সন্তত সন্তাধিকাৰ আৰু ডেকা সন্তাধিকাৰ সুকীয়া সুকীয়া বহাত থাকে । কিন্তু লক্ষ্মীকান্ত দেৱক ভাবী ডেকা সন্তাধিকাৰ হিচাবে অন্যত সন্তাধিকাৰ প্ৰভুৱে নিজ বহাতে নিজৰ তত্ত্বাৱধানত ৰাখে । তেতিয়াৰে পৰা প্ৰাচীন নীতি এৰি সন্তাধিকাৰৰ বহাতে ডেকা ধকাৰো থাকিলৈ লয় । এতিয়াও তেনে নিয়মেই চলি আছে । কৃষ্ণকান্ত দেৱৰ আদৰ্শতে তাদশ পৰামৰ্শ হৈ প্ৰভুজনা অতি সুখে সন্তোষে শিক্ষা দীক্ষা সজ্ঞ আচৰণ আদি কৰি নিজেও এগৰাকী চৰিত্ৰবান্ প্ৰজ্ঞাবান্ ব্যক্তি হিচাবে সকলোৰে প্ৰিয়পাত্ৰ হৈ পৰে । তেৰাৰ সজ্ঞ চৰিত্ৰই ডেকা সন্তাধিকাৰ শ্ৰীহেমকান্ত দেৱক সন্মান কৰি পেলালে । প্ৰভুজনা মিঠা বৰণীয়া আৰু হাস্ত পুট আছিল । শান্ত, শিষ্ট, বিনয়ী, মধুৰভাষী আছিল । সন্তাধিকাৰ দেৱক শুশ্ৰূষা কৰাত তেখেতে সমগ্ৰ দিনটোৰ বেছিভাগ সময় অতিবাহিত কৰিব লগা হৈছিল । তেৰাৰ পাগ পাত্ৰ কৰা, নিৰ্দেশমতে কাম সমাপণ কৰা আৰু ইঙ্গিত মতে বা প্ৰভুৰ মন বুজি কাম কৰি দিয়াৰ কাৰণে তেখেত সন্তাধিকাৰ দেৱৰ অতি প্ৰিয় হৈ উঠিছিল । সন্তাধিকাৰদেৱৰ আদৰ্শ গ্ৰহণ কৰাৰ কাৰণে তেৰা শেষ সময়লৈকে অতি সুখেৰে আৰু অতি গৌৰৱেৰে সৈতে দিন অতিবাহিত কৰিব পাৰিছিল । প্ৰভুজনাই সন্তাধিকাৰ দেৱৰ অনুকৰণ কৰাতকৈ অনুসৰণহে বেছিকৈ বৰিছিল । তেখেতৰ লগত মুখামুখিক কোনো কালতে প্ৰভুজনাই অজ্ঞাপ কৰা নাছিল । অন্যকি সিদ্ধান্ত ভোজনৰ বেজিকাত সন্তাধিকাৰদেৱৰ ভোজনৰ পিচতহে নিজেও ভোজন কৰিছিল । সকলো-বিলাক আদৰ্শ এতি সন্তৰ্গনে আৰে আৰে গ্ৰহণ কৰি উজ্জল ভৱিষ্যতৰ অধিকাৰী হৈছিল । সন্তোষপতে কবলৈ হলে প্ৰভুজনা সন্তাধিকাৰদেৱৰ হাঁ সদৃশ আছিল ।

শ্ৰীকৃষ্ণকান্তদেৱৰ তত্ত্বাৱধানত সকলোপিনে পাবদশিতা লাভ কৰি তেৰাৰ প্ৰয়াণৰ পিচত ১৭৭৯ শকৰ জ্যৈষ্ঠ মাহৰ ষাঢ়াশ্ৰাদ্ধৰ দিনা চৌবিশ বছৰ (২৪) বয়সত সন্তাধিকাৰৰ নিশ্ৰ্মালি গ্ৰহণ কৰে । পদ গ্ৰহণ কৰাৰ কিছুদিনৰ

গিহত তেৰা এটি মোকদ্দমাৰ সম্মুখীন হয়। কৃষ্ণকান্তদেৱৰ দিনতে তীৰ্থলৈ ওলাই যোৱা শ্ৰীশ্ৰীহেমকান্তদেৱে বহুদিন তীৰ্থ ভ্ৰমণ কৰি গ্ৰাহি ভৱাহাতী পাই প্ৰভুৰ লোকান্তৰৰ বাতৰি আৰু লক্ষ্মীকান্তদেৱৰ সন্তাধিকাৰ পদবী গ্ৰহণৰ বাতৰি পাই মৰ্মাহত তথা চিত্তিত হৈ পৰে। সন্ত্ৰলৈ নাহি পোনে পোনে প্ৰভুজনাৰ ওপৰত গোটেৰে ভৰে। বিচাৰত হেমকান্তদেৱ পৰাজয় হয়। উচ্চ ন্যায়ালয়তো পুনৰ আপত্তি কৰাত তাতো পৰাজয়বৰণ কৰে। এতিয়া ধৰণী ধৰিকলৈ থল নোহোৱা হয়। অ'ত ত'ত অনাই বনায় জুৰি থাওঁতে প্ৰভুজনাৰ কৰুণা ওপজে। কাৰণ হেমকান্তদেৱ তেৰাৰ বংশৰ কক'লৈকে। নিজৰ বংশৰে এজনক কেনেকৈ নো দিগ্ৰাই পেলাই? সকলো শিষ্য ভকতৰে সৈতে আলোচনা কৰি সন্ত্ৰৰ তেখেতক অন্যটোকে সিদ্ধান্ত লয়। সেইমতে তেখেতক আনি সন্ত্ৰৰ আগৰ বহাখনতে থাকিবলৈ দিয়া হয়। সন্তাধিকাৰৰ বিষয়বাবো তেখেতক দিয়া হল। সন্ত্ৰৰ কীৰ্ত্তনৰৰ নিদিষ্ট গাদীত দুয়োগৰাকী সমানে বহে আৰু সমানে নিৰ্ম্মালি প্ৰসাদ গ্ৰহণ কৰে। এনেকৈ বহুদিন যোৱাৰ পিচত এসময়ত সন্ত্ৰৰ এজন ভকতৰ হৰি-কীৰ্ত্তন হৈছিল। হৰিকীৰ্ত্তনৰ দিনা পূৰ্বৰ ৰীতিমতে সন্তাধিকাৰ প্ৰভুজনাৰ পাটৰ চুৰিয়া, পাটৰ কাপোৰ, পাটৰ গামোচা আৰু অন্যান্য অৰিহণা দি সেৱা জনায়; কিন্তু শ্ৰীশ্ৰীহেমকান্তদেৱক পাটৰ চুৰিয়া আদিৰ পৰিবৰ্ত্তে কপাহী চুৰিয়া, কাপোৰ আদি অৰিহণা দিয়াত 'সিজনাত'ক তেখেতক হীন ভাৱ পোষণ কৰাত অন্ত্যন্ত ক্ষুণ্ণ হয়। এই কাৰ্য্যত হেমকান্তদেৱ বেজাৰ আৰু ৰোষান্বিত হৈ সেইদিনাই সন্ত্ৰ ত্যাগ কৰে আৰু নানা ঠাইত আশ্ৰয় লৈ পূৰ্বৰ বদলা আতাৰ ভেটি "বদলা স্থান" ৰ ভটৰা অৰণ্য কাটি নতুনকৈ সন্ত্ৰখনি সংস্কাৰ কৰি তাতে সন্তাধিকাৰ পদবী লৈ তেখেত বাস কৰে।

লক্ষ্মীকান্তদেৱ প্ৰভুজনা নামে কামে মিলা আছিল। তেৰাৰ বহুত লক্ষ্মীদেৱীয়ে বিনা চৰ্ত্তে বাস কৰিছিল। খনে-খানে, ঐশ্বৰ্য্য-বিভূতিয়ে নদন-বদন আৰু জয়স্বয় মনমম অৱস্থা আছিল। দেৱোত্তৰৰ পৰা হোৱা আয় অপৰিণীম। হাতীও আছিল সাতোটা। খেল নাৰ দুখম আৰু অন্যান্য নাৰ অজস্ৰ। আশৰবা আছিল চৈধ্যজন। তাৰ ভিতৰত ৭ জন মুখ্য আছিল। তেওঁলোকৰ নাম যথাক্ৰমে (১) গুণাৰাম বৰআলধৰা (২) সোণাৰাম বৰ-আলধৰা (৩) থোলোক আলধৰা (৪) মণিৰাম আলধৰা (৫) সভাৰাম আল-ধৰা (৬) খগেশ্বৰ গায়ন আলধৰা আৰু (৭) নবীন বায়ন আলধৰা। মুক্তি-স্বৰ আছিল তিনিজন। যথাক্ৰমে (১) বিশ্ব মুক্তিস্বাৰ (২) চক্ৰপাণি মুক্তিস্বাৰ আৰু (৩) বাপিবাম (শৰ্মা) মুক্তিস্বাৰ। তেৰাৰ দিনত সন্ত্ৰৰ খুখিয়াল ভকত

আছিল যথাক্ৰমে গুৰু আতৈ বহাৰ জয়ৰাম আতৈ, দেহিৰাম আতৈ আৰু লক্ষ্মী দেউৰি আতৈ, ভাগৱতী আতৈৰ বহাৰ "ভকতৰাম ওজা আতৈ আৰু অন্যান্য ভকত যেনে ভোলা বায়ন আতৈ, পুনৰাম বায়ন আতৈ, চন্দ্ৰ ওজা আতৈ, বসেশ্বৰ বায়ন আতৈ, বাৰ্দ্ধি ওজা আতৈ স্বৰূপ বায়ন আতৈ, দাসী বৰা বায়ন আতৈ, ভকতি বায়ন আতৈ, কোষ বায়ন আতৈ, মণিৰাম বায়ন আতৈ, দণ্ডী গায়ন আতৈ, ৰতি গায়ন আতৈ, হৰনাথ গায়ন আতৈ, হাহিৰাম গায়ন আতৈ, ভকতৰাম গায়ন আতৈ, লোকাই গায়ন আতৈ, বেখাই বৰা আতৈ, দেৱাই আতৈ, কৃষ্ণৰাম আতৈ, সোণাই ভৰালী আতৈ, দুলীৰাম শৰ্মা আতৈ, সাধি বৰা আতৈ আদি।

প্ৰভুজনাক তিনিটা বস্ত্ৰে মৰণৰ সময়লৈকে এৰা নিদিলে। সেই কেইটা হ'ল মাণিকিমধুৰী জহা চাউলৰ ভাত, মগু মাছ, ঘিউ আৰু চেনি মিশ্ৰিত অঞ্জা। প্ৰত্যহ পূৰ্বে জ্ঞাপকাৰে ভোজন কাৰ্য্য সমাধা কৰিছিল। ইয়াৰ ব্যতিক্ৰম কোনো দিনাই হোৱা নাছিল। এবাৰ কিবা এটি কাৰণত এসাজৰ ব্যতিক্ৰম হোৱাত কৈছিল "আমাৰ বেছিদিন নাই। সকলো সাজু হৰৰ হ'ল"।

প্ৰভুজনাই "অঘাসুৰ বধ, ভোজন ব্যৱহাৰ আৰু ব্ৰহ্ম মোহন" নামে এখন নাটক লিখিছিল। নাটকৰ ভাষা ব্ৰজাৱলী। নাটকখনি অঙ্গীয়া নাটকৰ লেখতে ধৰিব পৰা হয় যদিও দুজন গুৰুৰ নাটকৰ মান্যতা সৰ্ব্বাধিক কাৰণে পূৰ্বোক্ত নাটখন ফেঁজীয়া নাটকৰ পৰ্যায়ত বৰা হৈছে বুলি পূৰ্বতে কৈ অহা হৈছে। নাটখনিৰ গাঁঠনি প্ৰাচীন ৰীতিৰ যদিও নিজস্ব কাল্পনিক চিত্ৰ প্ৰতিফলিত হোৱাত নাট্যকাৰ প্ৰভুজনাই পাণ্ডিত্য আৰু প্ৰবীণ নাট্যকাৰ হিচাবে নিজক প্ৰকাশ কৰিব পাৰিছে। এইখনেই তেৰাৰ একমাত্ৰ নাট আৰু তেৰাৰ শেষ বয়সৰ ৰচনা বুলি জানিব পাৰি। সন্ধ্যাধিকাৰ সকলৰ নাট ৰচনাৰ পৰম্পৰা বৰ্দ্ধা কৰাত প্ৰভুজনা সফল হৈছে।

প্ৰভুজনাৰ দিনত ভাওনা-সবাহ, গোৱা-বোৱা আদি কাৰ্য্য অতি ক্ষীণ অথচ সঙ্ঘৰ্ণে চলিবলৈ ধৰে। "কৃষ্ণকান্ত প্ৰভুৰ ৰচিত "ৰাজসুয় নাট" খনে সেই সময়ত বৰ প্ৰশংসা পাইছিল। নাটখন কেইবা ঠাইতো কেইবাবাৰো চৰকাৰী আৰু বেচৰকাৰী ভাবে নিমন্ত্ৰিত আৰু অভিনীত হৈছিল। এবাৰ এজন শিৱসাগৰীয়া বিষয়াই নাটক চাই সন্তোষ লাভ কৰি এটি হাতী উপহাৰ স্বৰূপে দান দিয়া কথা জনা যায়। হাতীটোৰ নাম ৰাখিছিল "তিককলি"। নাটখনৰ চমৎকাৰিত্ব অভিনয়ৰ কথা অসমৰ চুকে কোণে বিয়পিছিল। ডঃ হৰিশ্চন্দ্ৰ ভট্টাচাৰ্য্যৰ দ্বাৰা লিখিত "অসমীয়া নাট্য সাহিত্যৰ জগিত"।

নামৰ কিতাপত তেখেতে লিখিছে “১৮৮৭ খৃষ্টাব্দত বাণী ভিক্টোৰিয়াৰ সোণালী জয়ন্তী উপলক্ষে শিৱসাগৰত এখন ডাঙনা পঠা হৈছিল। উৎসৱ উপলক্ষে জুবিলিৰ দিনা নিশা কমলাবাৰী সত্ৰৰ বিখ্যাত শিল্পী হুন্দই “ৰাজসুয় যত্ৰ” ডাঙনা পাতে। এই বিষয়ে আমোদজনক কথা এয়াৰ শুনা যায়—ডাঙনাৰ কোনোবা এটা দৃশ্যত ভীমে জৰাসন্ধৰ গাত এনে এটা বাঘতকা মাৰিলে যে জৰাসন্ধ থিতাতে লুটি খাই বাগৰি পৰিল আৰু মূৰ্ছা গল। ডাঙনাৰ দৰ্শক হুন্দৰ মাজত নকচাৰি চাহ ৰাগচাৰ ডাক্তৰ মিঃ গ্ৰে নামৰ এজন চাহাবো আছিল। জৰাসন্ধক মূৰ্ছা যোৱা দেখি ডাক্তৰ চাহাব তৎক্ষণাৎ মঞ্চলৈ লৰ মাৰি আহিল আৰু জৰাসন্ধৰ হাতত ধৰি নাভী জ্ঞান কৰিব ধৰিলে। বেচাৰা চাহাবে পাহৰিলে যে সেইখন ডাঙনাহে, ডাক্তৰখানা নহয়। দৰ্শকৰ মাজত হাঁহিৰ গিজ্জনি উঠিল।” (ঐ পৃষ্ঠা-১৯৯)

কমলাবাৰী সত্ৰৰ নাট গানৰ বিষয়ে ‘বুৰঞ্জী বিবেক বৰু’ নামৰ গ্ৰন্থত ‘মণিৰাম দত্ত’দেৱানোঙ লিখিছে “কমলাবাৰী ভকতৰ উঠা নাচ, গান কৰাতো অতি প্ৰেমৰ দ্বাৰা চকুৰ লোতক বাৰে, প্ৰেমত মুগ্ধ হয়, দেখা শুনাৰো প্ৰেম উপজি মগ্ন হয়, সৰ্ব্ব বিদ্যা পাৰগ সকল ভক্তলোক গান দেখিলে মূৰ্ছাৰো প্ৰেম ঝৰে।”

বুৰঞ্জী বিবেক বৰু—‘মণিৰাম দেৱান

প্ৰভুৰ দিনত দুটা প্ৰাকৃতিক দুর্যোগ হৈছিল। প্ৰথমটো হল সত্ৰৰ আতাৰ গৃহটি (ডৰালঘৰ) আংশিক অগ্নিদগ্ধ আৰু দ্বিতীয়টো হ’ল সত্ৰখন ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ পৰা খহনীয়া। পুৰুষোত্তম বৰুৱাৰ দান আৰু বদলা আতাৰ দ্বাৰা স্থাপিত প্ৰাচীন পুত্ৰ স্থানখনি ২০৫ দুশ পাঁচবছৰ বহুৰত ভৰি দিয়াৰ পিচতে ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ কৰাল প্ৰাসত পৰি নিঃ চিহ্ন হৈ যায়। সত্ৰখনি নৈৰ বুকুত বিলীন হয় ১৮১০ শকাব্দত। অস্থায়ী ভাৱে পমুৱা হিচাবে কিছুদিন নৈৰ পৰা কিছু আতৰত বাস কৰিব লগা হৈছিল। ইয়াৰ আগতে আতাৰ গৃহত থকা ঘাই বস্তিৰ পৰা জুই জলি ডৰাল ঘৰটি আংশিক ভাৱে অগ্নি দগ্ধ হৈছিল। অৱশ্যে অধিক তৎপৰতাৰ ফলত অগ্নি সম্প্ৰসাৰিত হব নোৱাৰিলে। প্ৰথমটো দুৰ্যোগতকৈ দ্বিতীয়টো দুৰ্যোগত সত্ৰাধিকাৰ জনাই বেছি আঘাত পায়। ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ বিধান মানুহে খণ্ডাৰ নোৱাৰে। “গতস্য শোচনা নাস্তি” এই ভাৱকে লৈ সত্ৰাধিকাৰ প্ৰভুৱে নতুন উদ্যমেৰে ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ পৰা (পৰাখহনীয়া ঠাইৰ পৰা) প্ৰায় ১০ মাইল মানৰ দূৰত্বত নতুনকৈ মাটি নিৰ্বাচন কৰি সত্ৰখনি পুনৰ প্ৰতিষ্ঠা কৰে। দ্বিতীয় খনি সত্ৰ নিৰ্মাণ তথা সম্পূৰ্ণ ভাৱে সঙ্গীৰ হৈ উঠে ১৮১৫ শকাব্দত। সেই শকৰে ২৪ মাঘ মাহ শুক্লা ত্ৰয়োদশী তিথিৰ দিনা সত্ৰ খনিৰ উদ্বোধনী

উৎসৱ উৎসাহিত হয়। তেতিয়াৰে পৰা সঙ্গীয়াধিকাৰ প্ৰভু আৰু ভক্তসকলে অতি সুখেৰে আৰু নিৰ্ভয় মনেৰে তাত নিগাজীকৈ বসতি কৰে।

সঙ্গৰ প্ৰাচীন পৰম্পৰা নীতি অনুসৰি তেৰাৰ উত্তৰাধিকাৰী হিচাবে নিজৰ ভগ্নী পুত্ৰ শ্ৰীশ্ৰীচন্দ্ৰকান্ত দেৱক ১৭৯৬ শকাব্দত সঙ্গলৈ আনে আৰু নিজৰ লগতে ৰাখে। তেখেতক সংস্কৃত শিক্ষা দিয়ে মুহিৰাম ভট্টাচাৰ্য্যদেৱে। সংস্কৃত শিক্ষাৰ লগতে সঙ্গীয়া সঙ্গীত শিক্ষাও কৰে। প্ৰভুজনাই সঙ্গখনি নৈৰ দুকুত নিচিহ্ন হৈ যোৱাৰ পিচত সঙ্গৰ পৰা প্ৰায় তিনিবছৰ পাল আঁহৰত আছিলগৈ। সেই সময়ত স্থায়ীভাৱে সঙ্গখনি নিৰ্মাণ কৰিবলৈ ল'ওঁতে কীৰ্ত্তনবৰ নিৰ্মাণৰত (সঙ্গৰ ভকতসকলে নিজেই মন্দিৰ নিৰ্মাণ কৰিছিল) অসহ্যত কাক শিল্পী ভকত সকলৰ মাজত মতভেদ হয়। কীৰ্ত্তনঘৰ নিৰ্মাণ আঁচনি খনত তেনেকৈ মতভেদ হোৱাত প্ৰভুজনাই নিজে তাৰ দিহা দিয়ে যদিও ভকত সকলে তাক গ্ৰহণ নকৰাত তথা অন্যান্য আনুষঙ্গিক কাৰণত প্ৰভুজন 'ডেকা সঙ্গাধিকাৰ আৰু পোন্ধৰজন ভকত লগত লৈ বিষাদ মনেৰে খেল নাৱেৰ কামৰূপলৈ যাত্ৰা কৰে। ১৮১১ শকাব্দত সঙ্গৰ পৰা যাত্ৰা কৰি গৈ পোন্ধৰ বৰপেটা সঙ্গত ৰয়গৈ। তাতে কিছুদিন থকাৰ পিচত প্ৰভুজনাক থাকিবলৈ দিয়া ঘৰ খনিত অনিবাৰ্য্য কাৰণবশতঃ জুই লাগে। অমঙ্গলীয়া ঠাইত নাথাকো বুলি প্ৰভুজনা সুন্দৰী দিয়া সঙ্গলৈ আহি তাতে ভালে দিন বাস কৰে। তাতে বহুলোকে তেৰাত শৰণাপন্ন হয় আৰু সেই অঞ্চলত প্ৰভুজনাই, প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰিবলৈ সমৰ্থ হয়। তাৰ পৰা ক্ৰমে মধুপুৰ সঙ্গ, ব্ৰজনাট্য গোৱালপাৰা, নগাওঁ কলিয়াবৰ, বালিপাৰা আদিত পদাৰ্পণ কৰেহি। এই বিলাক ঠাইতো শৰণ ভজন ভক্তি দান কৰি সেই সেই অঞ্চলত ভক্তি ধৰ্ম্মৰ বীজ সিচে। এনেকৈ অ'ত ত'ত ভ্ৰমণ কৰি প্ৰভুজনা তিনিবছৰ ছমাহ কাল অতিবাহিত কৰিলত সঙ্গত তোলপাৰ লাগে। কাতাৰীহীন নাৱৰ দৰে ভক্তৰ দুৰ্গতি কলাই পাচিয়ে নধৰা হ'ল। সকলো শিষ্য ভকত একত্ৰিত হৈ অলোচনা কৰি প্ৰভুজনাক ঘূৰাই আনিবৰ কাৰণে বহু ভকত কামৰূপ যাত্ৰা কৰে। প্ৰভুজনাক নানা প্ৰকাৰে ব্ৰজেন দি দোষৰ দণ্ড জৰিমনা আদায় কৰি কামৰূপৰ পৰা ওভোতাই আনিবলৈ সমৰ্থ হয়। প্ৰভুজনা ১৮১৫ শকত সঙ্গলৈ প্ৰত্যাহৰ্ত্তন কৰে। সেই শকতে সঙ্গখনি আকত জিলিকাকৈ নিৰ্মাণ কৰি সঙ্গৰ উদ্বোধনী উৎসৱ পাতে।

প্ৰভুৰে পুনৰ ১৮১৯ শকাব্দত নগাওঁ চহৰলৈ যায় আৰু তাত ভালে দিন বাহৰ কৰি শৰণ ভজন ভক্তিতত্ত্ব বীজ সিচে। তাতে 'তৰাৰ ভ্ৰাহৰ পুত্ৰ (ভক্তিজাক - আমাৰ "শ্ৰীশ্ৰীখনকান্ত দেৱ গোৱামী প্ৰভু অধ্যায় প্ৰণেতা)

শ্ৰীশ্ৰীঘনকান্ত দেৱ গোস্বামী প্ৰভুজনাক ভাৰী ডেকাধিকাৰ হিচাবে লগতে সন্তালৈ লৈ আহে। তেৰাকো নিজৰ তত্ত্বাৱধানতে লগতে ৰাখে আৰু সংস্কৃত আৰু সন্ন্যাস সঙ্গীতৰা শিক্ষা দিয়ে। এনেকৈ প্ৰভুজনা সন্তাধিকাৰ হিচাবে বাৱৰ বহুৰ অতিবাহিত কৰি শঙ্কৰী ধৰ্ম আৰু সংস্কৃতিৰ ওৰি ধৰি থাকোঁতে এদিনাথৰ দিনৰ ভাগত (পুৱাবেলা) সিদ্ধান্ত ভোজন কৰি থকা অবস্থাতে আধা ভোজনতে এৰি গৌচাচাৰলৈ যায়। বাকীসকলে খোৱা বোৱা কাৰ্য্য চলোৱাই আছে। গৌচাচাত পিচফালৰ দুৱাৰ মুখত বৈ ডেকাজনাক মাত লগাই কলে বাপা! বুদ্ধলোকৰ গ্ৰহণী ৰোগ হলে জীয়াই নাথাকে। আমাৰো সেয়ে অৱস্থা। এতেকে সকলো সাজু হোৱাহঁক। কথাষাৰ কোনেও বিশ্বাস কৰা নাছিল। কাৰণ তেতিয়াও তেৰাৰ স্বাস্থ্য ভালৈ আছিল। কিন্তু কথামতেই কাম। প্ৰভুজনা পৰিল যি পৰিলেই, আৰু নুঠিল। সেইদিনা আছিল ১৮৩১ শকাব্দৰ ২৩ জ্যৈষ্ঠ মৌসমাৰ। নানা চিকিৎসা কৰা সত্ত্বেও আৰোগ্যৰ ফাললৈ নাছিল। নিঙৰু শিষ্য বেজবৰুৱা বংশধৰ সকলে প্ৰভুজনাৰ প্ৰতি লোৱা চিকিৎসা বাৰহু। এই ক্ষেত্ৰত উল্লেখনীয়। প্ৰভু নৰীয়া পাতিত পৰি থকা অবস্থাতে ডেকাজনা শ্ৰীশ্ৰীচন্দ্ৰকান্ত দেৱক সন্তাধিকাৰৰ নিৰ্মালি প্ৰদান কৰে আৰু শ্ৰীশ্ৰীঘনকান্ত দেৱক ডেকা সন্তাধিকাৰ হিচাবে নিয়োগ কৰে। এনেকৈ কৰণাৰ অৱতাৰ প্ৰভুজনা সৰ্বমুঠ চৌব্বিশ দিন নৰীয়া পাতিত পৰি থাকি ১৮৩১ শকাব্দৰ ১৪ জ্যৈষ্ঠৰ বুধবাৰৰ দিনা পুৱা ৫ বজাত শুক্ল প্ৰদাণী স্থিতিত বাৱৰ বহুৰ সন্তাধিকাৰৰ গাদী গুৱনি কৰি সকলোকে কমুৱাই নবনাট্য সামৰে। তেতিয়া তেৰাৰ প্ৰয়াণৰ বাতৰি সমগ্ৰ অঞ্চলতে বিয়পি পৰে। সন্তৰ ভিতৰত শিষ্য ভকতসকলে হৰিধ্বনি, দবা, শঙ্খ আদি বজাই প্ৰভুজনাৰ প্ৰয়াণৰ শুভ সূচনা কৰে। সন্ন্যাস পাণ্ডৰি, মালা সিদ্ধাই সুশোভিত কৰি বাদ্যভণ্ডাদিৰে বজ্জনাৰ অসংখ্য শিষ্য ভকতেৰে সৈতে পৰিবেষ্টিত হৈ বিচিহ্ন খাটত প্ৰভুৰ নম্বৰ দেহ থাপি লৈ দুয়োজনা প্ৰভু টুনি নদীৰ পাৰলৈ আহে। প্ৰভুজনাক কান্ধত বহন কৰি নিছিল ক্ৰমে (১) ব্ৰাহ্মবাম ভৰালী আঁঠে, (২) ভকত ৰাম ওজা আঁঠে (৩) নোমল দেউৰী আঁঠে আৰু (৪) হৰনাথ গায়ন আঁঠে। মুখাণ্ণি কৰে শ্ৰীশ্ৰীচন্দ্ৰকান্ত দেৱ অধিকাৰ প্ৰভুৱে। প্ৰভুজনাৰ নম্বৰ দেহ চিতাগ্নিত উস্মীভূত হয়। তেৰাৰ ধাৰলৌকিক কাহ্নও অতি সুন্দৰ ভাৱে সমাধা কৰা হ'ল। আদ-শাক্তৰ দিনা আৰম্ভৰপূৰ্ণ ভাৱে আনুষ্ঠানিকৰূপে সমূহ বৈষ্ণৱ তথা সমবেত উপস্থিত শিষ্য ৰাইজ বৰ্গৰ হৈ মালা নিৰ্মালি প্ৰদান কৰে শুক আঁঠেৰ বহাৰ শ্ৰীৰূপৰাম বুঢ়াভকতে। সেইদিনা নিৰ্মালি গ্ৰহণ কৰি শ্ৰীশ্ৰীচন্দ্ৰকান্ত দেৱ কমলাবাৰী সন্তৰ সন্তাধিকাৰ হয়।

(৩-গ):— শ্ৰীশ্ৰীচন্দ্ৰকান্ত দেৱ গোস্থায়ী প্ৰভু :

শ্ৰীশ্ৰীচন্দ্ৰকান্ত দেৱৰ জন্ম হয় ১৭৮৯ শকাব্দৰ পূণ্য ভাদ্ৰমাস বুধবাৰে । মাতৃৰ নাম পিয়লী (লক্ষ্মীকান্ত দেৱৰ ভনীয়েক) । পিতৃৰ নাম অম্ৰাত । জন্ম-স্থান নগাওঁ জিলাগুৰুত বান্দিপত্ৰ (গুৰিয়া সত্ৰ) । ১৭৯৬ শকাব্দত সাত বছৰ বয়সতে তেওঁক মোমায়েক শ্ৰীশ্ৰীলক্ষ্মীকান্তদেৱে সত্ৰলৈ আনে । প্ৰাথমিক শিক্ষা লাভ কৰাৰ পিচতে অগাঢ় পণ্ডিত “মুহিবাম ভট্টাচাৰ্য্যদেৱৰ ওচৰত সংস্কৃত শিক্ষা কৰিবলৈ দিয়া হয় । অল্পদিনৰ পিচত শাস্ত্ৰত পাৰ্গত হৈ উঠে । ইয়াৰ লগে লগে সন্ন্যাসী গীত, বাণ্যাদি শিক্ষা কৰি তাৰ পৰা প্ৰচুৰ অভিজ্ঞতা সংকলন কৰে । “লক্ষ্মীকান্ত দেৱৰ তত্ত্বাৱধানত থাকি প্ৰভুজনা সকলো ফালৰ পৰা পাবশ্ৰুত হৈ পৰে । শাস্ত্ৰ, শিষ্ট, বিনয়, মধুৰ ভাষণ, সৰ্বপ্ৰাণীৰ প্ৰতি কৃপা পৰায়ণ, সুহৃদ বৎসল আদি গুণবিলাক তেৰাৰ নিত্য সহচৰ আছিল । এই বিলাক বিশিষ্ট শাস্ত্ৰাধ্যায়নৰ ফল । “লক্ষ্মীকান্তদেৱৰ লগত এসময়ৰ বিভিন্ন অঞ্চলত ভ্ৰমণ কৰি পোৱা অভিজ্ঞতাই তেৰাৰ সহায়ক হয় । উপনয়ন সংস্কাৰ, শিক্ষা, শৰণ, ভজন মালা মন্ত্ৰ গ্ৰহণ আদি সম্পূৰ্ণ সত্ৰতে সম্পাদন হোৱাৰ পিচত ডেকা পদতো অভিশিষ্ট কৰা হয় । “লক্ষ্মীকান্ত দেৱৰ প্ৰয়াণৰ পিচত তেৰাই সত্ৰাধিকাৰৰ পদবী গ্ৰহণ কৰি গাদী গুৱনি কৰে । কিন্তু বৈকুণ্ঠী প্ৰভুজনাৰ দৰে ঐশ্বৰ্য্যশালী আৰু আমোদ প্ৰমোদ আদিৰ পৰা বিৰত থাকে । নিজে এগৰাকী গৃহা সন্যাসীৰ দৰে আচৰণ কৰিবলৈ লয় । এবাৰ খেল নৌকা যোগে ভ্ৰমণ কৰিবলৈ গৈ প্ৰবল বন্যা বিপৰ্য্যায়ত পৰি সৰ্বস্বান্ত হয় । প্ৰভুজনাৰ দিনত বিশেষ কৃতিত্ব হ’ল কীৰ্ত্তন ঘৰত, আতাৰ গৃহ, মণিকুট আদি উপাস্য স্থান বিলাক পুনৰ নিৰ্মাণ ? সেইবোৰ পকা কৰি ওপৰত খেৰৰ পৰিবৰ্ত্তে টিনপাত লগোৱা হৈছিল । ইয়াৰ কাৰণে তেৰাই ভালেদিন কামৰূপত (গুৱালকুছীত) থাকি লৈ দান বৰঙনি বিচাৰিব লগা হৈছিল । সত্ৰ পুনৰ সংস্কাৰ কৰি প্ৰভুজনাক আনন্দিত আৰু নিশ্চিত হোৱা দেখা গৈছিল । প্ৰভুজনাৰ আলম্বা আছিল সাতজন । তেৰাসকল হ’ল যথাক্ৰমে সভাবাম (সভাই) আলম্বা, বামচৰণ, খগেশ্বৰ গায়ন, নবীন বায়ন, কণ্ঠী আলম্বা, বাম হৰি আতৈ আৰু বঙ্গেশ্বৰ আলম্বা । মোক্তাৰ আছিল “নন্দী নাথ গায়ন, “সকৰাম মোক্তাৰ আৰু “মণিবাম দত্ত বায়ন মোক্তাৰ । তেৰাৰ দিনত মুখীয়াল ভকত আছিল যথাক্ৰমে (মোক্তাৰ কেজনৰ বাদে) নোমল আতৈ বুঢ়াভকত, সোণাৰাম ভাগৱতী, কণ আতৈ বুঢ়াভকত, ৰূপৰাম বুঢ়াভকত, ভকতৰাম ওজা আতৈ, বাপুৰাম আতৈ বুঢ়াভকত, গোপীনাথ বায়ন আতৈ, দণ্ডী গায়ন আতৈ, বেথাই বৰা আতৈ, বালোৰাম ভৰালী আতৈ, গেলুৰ গায়ন আতৈ,

পানীৰাম মহাজন আতৈ, লোকাই গায়ন আতৈ, ভাবিৰাম বায়ন আতৈ, বাপুৰাম বায়ন আতৈ, বাপুৰাম গায়ন আতৈ, মণিৰাম গায়ন আতৈ আদি।

প্ৰভুজনা সন্তাধিকাৰ হোৱাৰ পৰা এবছৰৰ পিচত “লক্ষ্মীকান্তদেৱৰ দিনঃ ভাবি ডেকাধিকাৰ হিচাবে অনা আৰু লাগিত পালিত হোৱা শ্ৰীশ্ৰীঘন-কান্তদেৱৰ লগত তেৰাৰ মতবিৰোধ হয়। সন্তাধিকাৰ জনাৰ লগত মত বিৰোধ হৈ থকাতকৈ সসন্মানে আতৰি অহাটোকে সিদ্ধান্ত কৰি লগত ভালেজিজন ভকত লৈ ১৮৩২ শকৰ আহিন মাহত শ্ৰীশ্ৰীঘনকান্তদেৱে বদলা আতাৰ প্ৰথম শিষ্য সাৰজনীয়া কৃষ্ণ আতৈৰ বাসস্থান (তাতি দিনচেৰেক বদলা খাঙাও আছিল) কৃষ্ণ আতৈৰ ডেটি চাই অটব্য অৰণ্য কাটি নতুনকৈ সন্ত এখনি আৱিষ্কাৰ কৰে। সেইখন সাৰজান সন্ত নামেৰে অভিহিত হয়। সন্তখনি মাজুলী গড়ম্বৰ সন্তৰ নিচেই কাষতে।

সন্তাধিকাৰজনাই প্ৰাচীন পৰম্পৰা ৰক্ষা কৰি নিজহাতে কেবাখনিও নাট লিখে। তাৰ ভিতৰত মুকুতা হৰণ, কৰ্ণপৰ্ব আৰু শঙ্খচূড় বধ নামৰ নাটক কেইখনেই প্ৰধান। এই কেইখন নাট ফৌজীয়া নাট বুলি কোৱা হয়। তদুপৰি অন্যান্য ভকতৰ দ্বাৰা ৰচিত নাটবিলাকত গীত, গান, ধুৰা আদি সংযোগ কৰি নিজৰ সঙ্গীত নিপুণতাৰ পৰিচয় দিয়ে। প্ৰভুজনা বায়ন বদ্যাত সঙ্গহস্ত আছিল। নিজে খোজ ধলুকী আদি সুন্দৰকৈ বজাব পাৰিছিল। সমগ্ৰ মেলাৰাগ আৰু ৰক্ষাৰাগবোৰ, বৰগীতবোৰ আৰু অক্ষীয়া গীতবোৰ নিখুঁতভাৱে গাব পাৰিছিল। শ্লোক ভাগৱত ব্যাখ্যা কৰাত প্ৰভুজনা সিদ্ধ-হস্ত আছিল। সেই সময়ত সংস্কৃত শাস্ত্ৰত সন্মান বৃদ্ধপতি থকা সন্তাধিকাৰ প্ৰায় নাছিল। প্ৰভুজনাৰ দিনত অসমীয়া আৰু অনা-অসমীয়া বহুতো সংস্কৃত পণ্ডিত আহি তেৰাৰ লগত একোটা বিষয়ত ভীষণ তৰ্কযুক্ত কৰিছিল। প্ৰভুজনা অৱহেলে পণ্ডিতক পৰাস্ত কৰি নিজৰ মন্ত্ৰ প্ৰতিষ্ঠিত কৰিবলৈ সমৰ্থ হৈছিল। তেৰাই পণ্ডিত সকলক বৰ মান আৰু জাদৰ সাদৰ কৰি টকা পইচা, কাপোৰ গামোচা দি বিদায় দিছিল। প্ৰভুৰ এনে সজ ব্যৱহাৰত পণ্ডিত সকলৰ শিৰ অৱনত হৈছিল আৰু তেৰাক শ্ৰেষ্ঠতম পণ্ডিত শিৰ অৱনত হৈছিল আৰু তেৰাক শ্ৰেষ্ঠতম পণ্ডিত বুলি মান্য কৰি বিভিন্ন জনৰ আগত গুণ বৰ্ণনাস্বৰূপী ব্যক্ত কৰিছিল। প্ৰভুজনাৰ হিন্দী ভাষাতো দখল আছিল। হিন্দী ভাষাতো তেৰাই কথা পাতিব পাৰিছিল।

শ্ৰীশ্ৰীঘনকান্তদেৱ গোস্বামী ডাৰী ডেকা সন্তাধিকাৰজনাই সন্তৰ পৰা আতৰি গৈ সাৰজানত সন্ত স্থাপন কৰি সেই সন্তৰ সন্তাধিকাৰ হোৱাত প্ৰভু জনাই নিজৰ ভতিজা শ্ৰীশ্ৰীচন্দ্ৰহাস দেৱ গোস্বামীক সন্তলৈ আনি ডেকা

পদত বাখি লানন পানন কৰি শিক্ষা-সীক্ষা দি নিজৰ বহাতে ৰাখে। ডেকা জনাক সন্নীলৈ আনিছিল ১৮৩৯ শকাব্দত। তেতিয়া তেখেতৰ বয়স হৈছিল বাৰ বছৰ। এনেকৈ প্ৰভুজনাই কমলাবাৰী সন্নৰ গাদীত বহি নানা জীৱ সমূহক শৰণ ভজন তত্ত্ব বস্তু দি থাকোঁতে হঠাতে এদিন নিজৰ বাওঁভৰিত জুই লাগি দগ্ধ হয়। সেই আঘাত সামান্য আছিল যদিও “কুণাগ্ৰেনৈৱ সংস্পৃষ্টঃ প্ৰাপ্তকালো ন জীৱতি” প্ৰবচন সাৰ্থক হ’ল। সেই আঘাতেই ফিৰিঙতিয়ে খাণ্ডৰ দাহ কৰিলে। ১৮৫৬ শকৰ ২৯ মাঘ বুধবাৰ শুক্লা নৱমী তিথিৰ দিনা ৰাতি ৯ বজাত ৬৭ বছৰ বয়সত ইহ সংসাৰত্যাগ কৰি বৈকুণ্ঠ প্ৰাপ্ত হ’ল। তেৰাৰ প্ৰয়াগৰ ৰাতৰিয়ে জাতিবৰ্ণ নিৰ্বিশেষে সকলোজনে দুখ অনুভৱ কৰিলে। কাৰণ প্ৰভুজনা সকলোৰে বৰ প্ৰিয় আছিল। বিশেষকৈ দৰিদ্ৰ শ্ৰেণীৰ লোক সকল বেছি মৰ্মাহত হয়। যিহেতু তেৰা দৰিদ্ৰবৎসল আছিল। সন্নৰ দেবোত্তৰ মাটি ভোগ কৰা মিচিং কৈৱৰ্ত্ত তথা অন্য সম্প্ৰদায়ৰ লোক সকলে সন্নত প্ৰতিবছৰে খাজনা আদায় দিব লগা হৈছিল। কিন্তু প্ৰভুজনাই সন্নীয়া পদবী গ্ৰহণ কৰাৰ পিচত সেই সকলে খাজনা দিব নোৱাৰি তেৰাক আবেদন কৰিলে তেৰাই অকুৰ্চতিতে খাজনা বেহাই দিছিল। সেইবাবে সকলোৱে তেৰাক দেৱতা জ্ঞান কৰি চলিছিল। খাজনা বেহাই দিয়াৰ ফলত সন্ন চলোৱা একপ্ৰকাৰ বৰ কঠিন হৈছিল। সেয়ে প্ৰভুজনাই সন্ন চলাবলৈ প্ৰায় ধাৰ কৰিব লগীয়া হৈছিল।

প্ৰভুজনা প্ৰয়াগ হোৱাত তেৰাক খাটত তুলি টুনীৰ পাৰলৈ নিয়া হয়। কাকত নিয়ে শ্ৰীশ্ৰীঘনকান্ত দেৱ, শ্ৰীশ্ৰীচন্দ্ৰহাস দেৱ, শ্ৰীশ্ৰীবাপুকান্ত দেৱ আৰু ৰাজ্জ্বৰ কৃষ্ণ মহন্তদেৱে। মুখাণি কৰে শ্ৰীশ্ৰীচন্দ্ৰহাসদেৱে। তেৰাৰ অন্ত্যোষ্ঠিট ক্ৰিয়া সমাধা হোৱাৰ পিচত (আদ্যত্ৰাঙ্কৰ দিনা) সন্নৰ প্ৰাচীন পৰম্পৰা ৰক্ষা কৰি সন্নৰ মান্যৱন্ত গুৰু আতৈৰ বহাৰ বুঢ়াভকত ৰূপৰাম বুঢ়াভকতে সন্নৰ, ৰাইজৰ হৈ সন্নীয়া নিৰ্ম্মালি প্ৰদান কৰি শ্ৰীশ্ৰীচন্দ্ৰহাস দেৱ গোম্ৰামীক কমলাবাৰী সন্নাদিকাৰ নিৰ্ব্বাচিত তথা অধিষ্ঠিত কৰে।

প্ৰসঙ্গৰূমে উল্লেখনীয় যে সন্নাদিকাৰ প্ৰভুজনাৰ প্ৰপন্ন শিষ্য তথা কমলাবাৰী সন্নৰ এজনা পণ্ডিত ভকত শ্ৰীযুত ধৰ্ম্মেশ্বৰ নাথলগোৱা আতৈয়ে নিজ হাতে ৰচনা কৰা শ্ৰীশ্ৰীচন্দ্ৰকান্ত দেৱৰ জীৱন চৰিত্ৰ আৰু ব্যক্তিত্ব পৰিচয় শ্বিনিৰ পদ্যভাগ সিজনাৰ একান্ত আগ্ৰহ তথা আৰিও কিঞ্চে মাত্ৰ লোভ সামৰিব নোৱাৰি বাহুল্য হলেও ইয়াত তুল দিবলৈ বাধ্য হোৱা।

শ্ৰীশ্ৰীচন্দ্ৰকান্ত দেৱৰ জীৱন-চৰিত্ৰ আৰু ব্যক্তিত্ব :

পদ্য ভাগ

জন্ম নমো নাৰায়ণ নিত্য নিৰঞ্জন।

দেৱকী নন্দন জন্ম ব্ৰহ্ম সনাতন ॥

স্বাহাৰ স্ৰজনা ইটো চৈধ্যয় ভুবন ।
 হেন ব্ৰহ্মকপী পদে কৰোহো বন্দন ॥
 নমো নমো জয়গুৰু শঙ্কৰৰ পাৰ ।
 কৃষ্ণ অংশে অৱতাৰ ভৈলা নৰভাৰ ॥
 কৰিলাবেকত ধৰ্ম্ম শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন ।
 জয় নমো মাধৱৰ বাতুল চৰণ ॥
 কৰিলা গুৰুত দাস্য অতি ভক্তিভাৰ ।
 অভেদ ঈশ্বৰ দুয়ো নমো তান পাৰ ॥
 বদলা আতাৰ পাৰে কৰোহো প্ৰণাম ।
 স্বাহাৰ বদনে ব্যক্ত সদা ৰাম নাম ॥
 মাধৱত ভক্তি কৰি ধৰ্ম্মাচাৰ্য্য ভৈলা ।
 কমলাবাৰী সত্ৰ পাতি বৈকুণ্ঠে চলিলা ॥
 তানে নাতি পৰিনাতি সত্ৰে আছিলন্ত ।
 সতৰীয়া ৰূপে তেহো ধৰ্ম্ম পালিলন্ত ॥
 তানে পৰিনাতি কৃষ্ণকান্ত নাম স্বাৰ ।
 বাৱল্য বছৰ ভৈলা সত্ৰে অধিকাৰ ॥
 নৰ নাট্য ধৰিয়া কৰিয়া নানা লীলা ।
 কৃষ্ণাষাঢ়ী জ্যৈষ্ঠ মাসে বৈকুণ্ঠে চলিলা ॥
 তাহান ভাতিজ লক্ষ্মীকান্ত দেৱবৰ ।
 সতৰীয়া ৰূপে ধৰ্ম্ম প্ৰচাৰি বিস্তৰ ।
 নিজৰ ভাগিন চন্দ্ৰকান্ত নাম স্বাৰ ।
 বৈকুণ্ঠে চলিলা পাতি ধৰ্ম্ম অধিকাৰ ॥
 প্ৰথম পণ্ডিত সৰ্ব্বগুণৰ আলয় ।
 মহা যশৱন্ত গুৰু গুণধৰ নয় ॥
 তাহান চৰিত্ৰ কিছু কৰোহো বিদিত ।
 জানিয়া পিয়োক তান চৰিত্ৰ অমৃত ॥
 মহা সদাচাৰী কৃষ্ণ ভকত প্ৰধান ।
 পৰমাত্মা বোধে কৰে সবাকৈ সন্মান ॥
 কৰমালা জাপা কৰে ভোজনে গমনে ।
 অজপা জপৰ নাম নেৰে সৰ্ব্বৰূপে ॥
 সেহি চন্দ্ৰকান্ত পিয়লীত ভৈলা জাত ।
 মাতৃ নাম ৰৈলা পিতৃ নামক অজাত ॥
 নগাওঁ জিলাৰ এলেকাৰী বাজি সত্ৰ ।
 সিদ্ধ বসু ঋষি চন্দ্ৰ শাকে জন্মে তৰ ॥

ভাদ্ৰ মাস বুধবাৰে ডৈলী পৰকাশ ।
 শশধৰ তুল্য হেন নিম্মল আকাশ ॥
 শিশুকাল হস্তে হস্ত সুশীল সুন্দৰ ।
 আজানু লক্ষিত বাহু অতি শ্ৰেষ্ঠতৰ ॥
 সপ্তম বছৰে সন্ত্ৰে কৰে আনয়ন ।
 লক্ষ্মীকান্তে কৰাইলন্ত বিদ্যা উপাৰ্জন ॥
 উত্তৰী দিয়াইলা প্ৰভু প্ৰবাদৰ বছৰে ।
 যিবা শিক্ষা দেই তাক লবয় সন্ত্ৰেৰে ॥
 পৌতাণ্ড বয়সে দিলা শৰণ ভঞ্জন ।
 সন্নীয়া সংস্কৃতি কৰিলন্ত অধ্যয়ন ॥
 দূতীৰাম পাঠকত সন্নীত শিকিলা ।
 নাম, পাঠ প্ৰসঙ্গত প্ৰসিদ্ধি লভিলা ॥
 খুলুকি তবলা খোল বেহেলা আদিত ।
 নোহে গুণে ছীন সৰ্ব বিদ্যাতে পণ্ডিত ॥
 মুছিবাম ভট্টাচাৰ্য্য বিদ্যাবদ্ব নাম ।
 তাহাত শিকিলা ব্যাকৰণ অনুপাম ॥
 সান্নোপাঙ্গে কৰিলন্ত শাস্ত্ৰ অধ্যয়ন ।
 ডেকা অধিকাৰ পদ কৰিলা গ্ৰহণ ॥
 পৰলোক গৈলে লক্ষ্মীকান্ত অধিকাৰ ।
 লভিলন্ত আদ্যাশ্ৰমে ধৰ্ম্ম গুণ ভাৰ ॥
 নৃত্য গীত যাত্ৰা নাট কৰ্ম্ম কৰি সাঙ্গ ।
 বৎসবাস্তে কৰি হৰিকীৰ্ত্তন সুসাজ ॥
 সন্ত্ৰে বহিলন্ত ভকতক প্ৰতিপালি ।
 প্ৰচাৰিলা নামধৰ্ম্ম অধৰ্ম্ম নিকালি ॥
 এহিমতে চন্দ্ৰকান্ত দেৱ কৰে বাস ।
 বোলে ধৰ্ম্মস্বৰ কৰো চৰণক অশি ॥

ছবি

গুৰু চৰিত্ৰ চয়

পৰম অমৃতময়

ধ্যানৰ মুক্তি গুৰুদেৱ ।

যিবা আছে আৰু কথা বৰ্ণাইবোহো যথা তথা

তান পাৰে পৰি কৰি সেৱ ॥

প্ৰান্তসতে স্নান কৰি কৃষ্ণ ৰূপ হিয়ে ধৰি
 কৰমালা জপন/ সঘন ।
 মহাপুৰুষৰ ধৰ্ম্ম আচৰিয়া জানি মৰ্ম্ম
 কৃষ্ণৰ উদ্ভিত দিয়ে মন ॥
 মালা মন্ত্ৰ সহবিয়া ভাগৱত শাস্ত্ৰ লৈয়া
 পিৰালিক কৰয় গমন ।
 বসে তাত কঠ পাৰি হাতে শাস্ত্ৰ তুলি ধৰি
 তাৰ লোক কৰয় পঠন ॥
 গাহে চাৰিদাঁৰ মাৰে ভক্তে পুৰা শীত ধৰে
 কৃষ্ণ ডাকি গাহে ভাল ধৰে ।
 ভাগৱত শাস্ত্ৰ থৈয়া কৰে কৰমালা লৈয়া
 যাজ্ঞ কৰে হৰিৰ মন্দিৰে ॥
 সুললিত স্বৰ আতি ঘোষা গায় হুৰ্হে মাতি
 নয়নৰ প্ৰেমাস্ফুট নিগড়ে ।
 অনন্তৰে নাম থয় পাছে গুৰু কৃপাময়
 ভাগৱত কয় সুমধুৰে ॥
 প্ৰসঙ্গৰ অৱগানে কৰমালা ধৰি ধানে
 নিজ বাসা প্ৰবেশ কৰয় ।
 বন্ধনৰ কাৰ্য্য কৰি অগ্নে উদৰক পুৰি
 কিছু কাল বসিয়া থাকয় ॥
 তাত পাছে গুৰু সবে ভক্তি কথা সোধে য়েবে
 যাক যেন কহে জন্মিত ।
 নাহি আউল পৰিপাটী নাহিকয় খুটি নাটি
 শাস্ত্ৰ শ্ৰুতি দেখাৰে সতত ॥
 তাত পাছে দবা মাৰে বিয়লি প্ৰসঙ্গ কৰে
 গুৰুদেৱ চলে ধীৰে ধীৰে ।
 গীত যে ভট্টীয়া স্তোত্ৰ ঘোষা বজাবলী শাস্ত্ৰ
 পাঠকে শ্ৰেষ্ঠীয়া পাঠ কৰে ॥
 গুৰুদেৱে ব্যাখ্যা কৰে আনন্দে চিত্ত নধৰে
 সমস্তৰে প্ৰেমাস্ফুট বহয় ।
 এহিমতে শাস্ত্ৰ চৰ্চা কৰয় হৰিক অৰ্চা
 উপদেশী কথা সদ্যবয় ॥

এহিমতে গুৰুদেৱে সদা ভক্তি দান দিয়ে
 স্বাৰা সবে যিবা প্ৰশ্ন কৰে ।
 দুখী সবে যিবা খোজে সবাবো মনক বুজে
 কোনোজনে বিমুখ নকৰে ॥
 স্বাক যিটো বাক্য বোলে থিতাতে সেইতো কলে
 সৰ্বলোকে পৰি কৰে সেৱ ।
 যত আসে শিষ্যগণ প্ৰশ্ন কৰে অগণন
 সমিধান দিয়ে গুৰুদেৱে ॥
 ভক্তি দানি গুৰুবৰে নাট গীত ৰচনাৰে
 কবিতাছা যাত্ৰা অভিনয় ।
 চপল টোটিয় হুন্দে লিখি অতি চন্দে বন্ধে
 তিনিখান নাটক ৰচয় ॥
 কিছুকাল অনন্তৰে নৌকা জৈয়া ভক্ত নৰে
 কামৰূপ জিলাক গমন ।
 বহু শিষ্য কবিলন্ত তত্ৰ কথা শিকাইল
 দিলা তাত শৰণ ভজন ॥
 তাত পাছে মন্দিৰৰ হেতু গুৰু নিৰন্ত
 ধন বিত্ত বিচাৰি প্ৰচুৰ ।
 পাইলন্ত বহুত ধন সবে আনন্দিত ম
 ভ্ৰমিলন্ত আক বহু দূৰ ॥
 অনন্তৰে সগ্ৰ পাইলা সবে মিলি আলোচি
 নিম্নলন্ত হৰিৰ মন্দিৰ ।
 পৰিষ্কাৰ কৰি আভি সন্নাখন পৰিপাটি
 কবিলন্ত বেষ্টনী প্ৰাচীৰ ॥
 কতো দিন অনন্তৰে ভকত পঠাই ঘৰে
 ভতিজাক আনিলা এজন ।
 তান নাম চন্দ্ৰহাস অধিকাৰী অভিল্য
 আনি সগ্ৰে কবিতা প্ৰাপন ॥
 পঢ়াই শিক্ষা দীক্ষা দিয়া শৰণ ভজন দিয়া
 ভেকা পাতি থৈলা কতো দিন ।
 তিনিবুৰি সাত বৰ্ষে প্ৰভুদেৱ আছে ফৰ্ষ
 দেহৰ অৱস্থা ভৈল হীন ॥

শয়্যাগত ভৈলা ক্ৰমে বুঢ়াভক্ত মণিৰামে
 কৰিলন্ত শুশ্ৰূষা বিস্তৰ ।
 ডেকাজনা সত্বে কৰি সুধিলন্ত ভক্তি কৰি
 পৰমার্থ কথা শুকতৰ ॥
 অষ্টাঙ্কৰী চাৰি নাম জপি পাই হৰিধাম
 প্রভুদেৱে সবে কৈলা খুলি ।
 'মাঘ মাস নৱমীত অষ্টাদশ চাপন্নত
 নিবন্তৰে কৃষ্ণ হৰি বুলি ॥
 ডেকাক নিশ্ৰ্মালি দিল নৱনাট্য সম্বৰিল
 ভক্ত সবে আসি আবৰিলা ।
 গুৰু পক্ষ বুধবাৰ জপি নাম বাৰম্বাৰ
 গুৰুদেৱ বৈকুণ্ঠে চলিলা ॥
 পাহে বেথাই বৰা আতৈ প্রতি ঘৰে ঘৰে মাটে
 ভক্ত সব শুক পাশে গৈলা ।
 সবেও দৰ্শন কৰি পৰিয়া কান্দে বাগৰি
 পাহে শব টুনী পাৰে নিলা ॥
 চন্দ্ৰহাস ঘনকান্ত বান্ধৱকৃষ্ণ বাপুকান্ত
 কঙ্কে নিশা চৌদোলে চৰাই ।
 চিত্তাক নিশ্ৰ্মাণ কৰি চন্দ্ৰহাসে মুখান্নি কৰি
 কাঠ সব দিলন্ত দ'মাই ॥
 আকাশ লভিল জুই সবে স্নানি শুদ্ধি হই
 তিলনী দশাহ কৰিলন্ত ।
 অপৰ্য্যাপ্ত ধনধান দিলা সবে পাৰে মান
 আদ্যশ্ৰদ্ধ গুচৰ পাইলন্ত ॥
 নাম সংকীৰ্ত্তন কৰি খাই সবে ভৰি পুৰি
 মহানন্দে স্বত প্রজাগণ ।
 চন্দ্ৰহাসে সন্তোষিলা বহুত দক্ষিণা দিলা
 আসিছিল বহুত ব্ৰাহ্মণ ॥
 স্নান কৰি তাত পাহে বসিলা শাদীৰ ধাশে
 নামঘৰে পাতিয়া সমাজ ।
 কপৰাম বুঢ়া ভক্তে দিলা মালা প্রথমতে
 হৰিশ্ৰুনি কৰে সাম্বাজ ॥

তৈলা প্ৰভু অধিকাৰী গৈলা প্ৰজা ঘৰাঘৰি
 বাগ্নি ভাগে ভাওনা কৰিলা ।
 এহিমতে অৰ্চি হৰি আদ্য শ্ৰাস্ত সাজ কৰি
 বংসবাণ্ডে উৎসৱ পাতিলা ॥
 হৰিৰ কীৰ্ত্তন বুলি বহু ধনধান্য তুলি
 মহোৎসৱে যাত্ৰা সমাপন ।
 সাতদিন সাতৰাতি ভাওনা উৎসৱ আতি
 নৃত্য গীতে সন্তোষিত মন ॥
 এহিমতে চন্দ্ৰহাঁস পুৰি মনোৰথ আশ
 বহিলন্ত কমলাবাবীভ ।
 দীন ধৰ্ম্মেশ্বৰে কয় দিয়া মোক পদাপ্ৰস
 হোক যেন হৰি হাদি স্থিত ॥

০ ০ ০

(১-২)—শ্ৰীশ্ৰীচন্দ্ৰহাঁস দেৱ গোস্বামী সন্ন্যাসিকৰ প্ৰভু:

শ্ৰীশ্ৰীচন্দ্ৰহাঁস দেৱ সন্ন্যাসিকৰ গোস্বামীৰ জন্মস্থান নগাওঁ জিলাৰ
 এলেকা বালি সত্ৰ (বৰবাৰজনীয়া সত্ৰ)। জন্ম শক ১৮২৭ বহাগ মাহ। বাৰ
 বছৰ বয়সতে বৰ দেউতাক কমলাবাবী সত্ৰৰ সন্ন্যাসিকৰ শ্ৰীশ্ৰীচন্দ্ৰকান্তদেৱে
 উত্তৰাধিকাৰী হিচাবে আনি নিজৰ লগতে ৰাখে। সংস্কৃত, হিন্দী, ইংৰাজী
 আদি ভাষাজ্ঞান উপলব্ধি হোৱাৰ পিচত সন্নীয়া নীতি নিয়ম শিক্কাৰে
 পৰিপক্ক হয়। গুৰুৱী দৰ্শন আদিতো তেৰাই পাবদশিতা লাভ কৰে। সৰুৰে
 পৰা তেৰা ভীক্ষুবৃত্তি আৰু উপস্থিত বুদ্ধি সম্পন্ন ব্যক্তি আছিল। সন্ন্যাসিকৰ
 ৭৫শ্ৰবৰ্ষকান্ত দেৱে উপবীত, শৰণ, ভজন উক্তি তত্ত্ব প্ৰদান কৰে আৰু তেৰাৰ
 প্ৰয়াণৰ পিচত ২৯ বছৰ বয়সত (১৮৫৬ শকত) অধিকাৰী নিৰ্ম্মালি গ্ৰহণ
 কৰি কমলাবাবী সত্ৰৰ ধৰ্ম্মৰ গুৰুতাবধান বহন কৰে। ১৮৫৭ শকত সত্ৰত
 (প্ৰায় এবছৰৰ পিচত) বিপৰ্য্যয় হ'ল। সন্ন্যাসিকৰ শ্ৰীশ্ৰীচন্দ্ৰহাঁস দেৱৰ লগত
 সান্ন্যাস কথাতো মনোমালিন্য হৈ দুশ ভকতৰ ভিতৰত ১২০ (এৰ বিশজন)
 ভকত সত্ৰ ত্যাগ কৰি সত্ৰৰ পৰা প্ৰায় দুমাইল দূৰত্বত টুনী নদীৰ
 পাৰত নতুনকৈ এখন সত্ৰ স্থাপন কৰে। সত্ৰ খনিৰ নাম হয় শ্ৰীশ্ৰীনতুন
 কমলাবাবী সত্ৰ। সেই সত্ৰৰ প্ৰথম সন্ন্যাসিকৰ হয় শ্ৰীশ্ৰীধনকান্ত দেৱ
 গোস্বামী প্ৰভু।

(৩-৬)—শ্ৰীশ্ৰীঘনকান্ত দেৱ গোন্ধামী সন্ন্যাসিকৰ প্ৰভু :

শ্ৰীশ্ৰীঘনকান্তদেৱ প্ৰভুজনৰ জন্মস্থান নগাওঁ জিলাৰ মাধৱত্যাৰি সন্নত ।

জন্ম শক ১৮০৫, আহাৰ মাহ, কৃষ্ণাপক্ষমী তিথি সোমবাৰে । বাল্য কালতে

বালকৰ সহজাত ক্ৰীড়া প্ৰযুক্তিবোৰ সমাপ্তিৰ পিচত প্ৰাথমিক শিক্ষা শেষ কৰি ঘৰুৱা আৰ্থিক অভাৱ অনাটন তথা অৱস্থা সুস্থিৰ নোহোৱাৰ কাৰণে বহুদিন ঘৰতে বহি থাকিব লগা হয় । এনেতে প্ৰভুজনৰ ভাগ্য ৰবি উদয় হয় । কমলাবাৰী সন্ন্যাসিকৰ শ্ৰীশ্ৰীলক্ষ্মীকান্ত দেৱ গোন্ধামী প্ৰভু (সম্বন্ধত প্ৰায় তেৰাৰ বৰদেউতাক) দ্বিতীয়বাৰ ১৮১৯ শকান্ত নগাওঁলৈ নৌকাযোগে যাওঁতে নিজৰে সম্বন্ধীয় শ্ৰীশ্ৰীঘনকান্ত দেৱৰ ওপৰত চকু পৰে । ঘৰুৱা অৱস্থা ৰেয়া হোৱাত তথা ল'ৰাটিৰ চেহেৰা পাতি ভাল দেখি “প্ৰভুজনাই সন্ন্যাস উভটি আঁহোতে বহাগৰ ১৫ তাৰিখে নাৱতে লৈ আহে । সেই সময়ত তেৰাৰ বয়স চৈধ্য বছৰ আছিল । সন্ন্যাস বিধিমেতে সংস্কাৰ আদি কৰি নিজৰ বহাতে ভাৰী ডেকাধিকাৰ হিচাবে ৰাখে আৰু তেতিয়াৰ ডেকা সন্ন্যাসিকৰ শ্ৰীশ্ৰীচন্দ্ৰকান্ত দেৱৰ ওচৰত সংস্কৃত শিক্ষা আৰু “ৱন্তি গায়ন আতৈৰ গুচৰন্ত বৰগীত, অক্ষয়া গীত শিকিবলৈ দিয়া হয় । প্ৰভুজনাই এই-খিনি বিদ্যা আয়ত্ত কৰাৰ পিচত নামলগোৱা আৰু পাঠকৰ বিদ্যা শেষ কৰি সন্ন্যাসী সকলৰ ভিতৰত এজন অৰ্হতাসম্পন্ন ব্যক্তি হৈ উঠে । প্ৰভুজনা মিঠা বৰণীয়া আছিল যদিও দৈহিক অঙ্গ-প্ৰত্যঙ্গ সবল তথা হাল্ট পুট আছিল । প্ৰভুজনা দিনে দিনে শকত আৱত হৈ যোৱাৰ কাৰণে ডেকাজনা চন্দ্ৰকান্তদেৱে হেনো এদিন কৈছিল - “তোমাৰ কাৰণে আমাৰ বহাৰ দুৱাৰ মুখখন বহুলাব লাগিব যেনেই পালো” ইত্যাদি ।

প্ৰভুজনা “লক্ষ্মীকান্ত দেৱৰ বৰ প্ৰিয়পাত্ৰ আছিল । গৃহ কৰ্ম কেনেকৈ কৰিব লাগে, তাৰ পদ্ধতি কি ইত্যাদি কাম বিলাক অতি নিয়াৰিকৈ তেৰাক শিকাইছিল । প্ৰভুজনা ৰন্ধন কাৰ্য্যত বৰ পাকৈত আছিল । সেই বিলাক লক্ষ্মীকান্ত দেৱেই শিক্ষা দিছিল । তেখেতৰ মুখে উচ্চাৰিত বহুতো শ্লোক প্ৰভুজনাই গোপনে লিখি ধৰি ৰাখিছিল আৰু লিখাৰ পিচত সেইবোৰ দেখুওৱাত লক্ষ্মীকান্তদেৱে বৰ প্ৰশংসা কৰিছিল আৰু শ্লোকবোৰ শুধৰাই দিছিল । এনেকৈ তেৰাৰ সান্নিধ্যত ৰাৱ বছৰ কাল অতিবাহিত কৰি সন্ন্যাসী সন্নীত কলা, ঘৰুৱা কাম বন শিক্ষা কৰি এগৰাকী প্ৰতিভাশালী ব্যক্তি হিচাবে গঢ় দি লয় ।

কমলাবাৰী সন্ন্যাসী ভালেকেজন প্ৰভুৰ হিতাকাংক্ষী ভকতে তেঁৱা এনে দুৰাৰোগ্য ৰোগত তাত থকাটো উচিত নহয় বুলি চিন্তা কৰি (এই ক্ষেত্ৰত “ডাবিৰাম ৰায়ন আতৈব পৰামৰ্শ উল্লেখনীয়) তেতিয়াৰ সন্ন্যাসীক “চন্দ্ৰকান্ত দেৱক ভেৰাক সন্ন্যাসী ঘূৰাই আনিবৰ কাৰণে খাটনি ধৰে। ভকত সকলৰ পৰামৰ্শ, “চন্দ্ৰকান্ত দেৱৰ আগ্ৰহ আৰু প্ৰভুজনাৰ উৎকট ব্যাধিত নিজৰ মনক পুনৰ কমলাবাৰী সন্ন্যাসী অহাটোকে বুজনি দি ১৮৫৩ শকত কমলাবাৰী সন্ন্যাসী হিতাপী হয়। হিচাব কৰি দেখা যায় যে প্ৰভুজনা সাৰজান সন্ন্যাসী একৈশ বছৰ ৰাস কৰে। প্ৰভুজনাই সেই সন্ন্যাসীৰ ভাৰ নিজৰ আজখৰা শ্ৰীযুত কম্পুৰা ৰায়নৰ ওপৰতে ন্যস্ত কৰি আহে, কিন্তু মাজে মাজে খা-খবৰ লৈ অহা যোৱা কৰি থাকে। চন্দ্ৰকান্তদেৱে পূৰ্বৰ কপটতা ত্যাগ কৰি নিজৰ বুলি ধৰি লৈ প্ৰভুজনাক অশেষ মৰম কৰিছিল। এনে সৌহাৰ্দ্যপূৰ্ণ মনেৰে কিছুদিন চলাব পিচত “চন্দ্ৰকান্ত দেৱ বৈকুণ্ঠী হয় আৰু তেঁৱাৰ ঠাইত সন্ন্যাসীক হিচাবে বহু চন্দ্ৰহাসদেৱ। ভগৱানৰে অকৃপা অথবা ভগৱানৰে মহিমা বিস্তাৰ তথা ধৰ্ম বন্তি অধিক সম্প্ৰসাৰণ কৰিবৰ কাৰণ তেঁৱাৰ ইচ্ছানুকূলে সন্ন্যাসীক “চন্দ্ৰহাসদেৱ আৰু ভকত সকলৰ মাজত সামান্য কাৰণতে ১৮৫৬ শকত মনোমালিন্য হয়। সেই সময়ত কমলাবাৰী সন্ন্যাসী ভকতৰ সংখ্যা দুশ আছিল। তাৰ ভিতৰৰ ছকুৰি (১২০ জন) ভকত সেই মনোমালিন্য প্ৰতিকূলৰ বুলি হৰ লগা হল। পূৰ্বোক্ত সংখ্যক ভকত সকল সন্নিৱিষ্ট হৈ কমলাবাৰী সন্ন্যাসী ত্যাগ কৰি পৃথকে এখন সন্ন্যাসী প্ৰতিষ্ঠাৰ সন্ধান ৰচনা কৰে। সিদ্ধান্ত স্থিৰ হয় আৰু সেই সময়ৰ (১৮৫৮ শকৰ) শিৱসাগৰ জিলাৰ উপায়ুক্ত “ফ্ৰেচাৰ” চাহাব ৰাহাদুৰৰ অনুগ্ৰহ আৰু মাজুলী চক্ৰৰ তহচিলদাৰ (এচ. ডি. চি) শ্ৰীযুত শশীধৰ বৰুৱাৰ পৃষ্ঠপোষকতা তথা পৰামৰ্শ ক্ৰমে ভগৱন্তৰ নামধৰ্ম বিস্তাৰ্থে কমলাবাৰী সন্ন্যাসী দুটা শাখাত বিভক্ত হোৱা বিচ্ছিন্ন বিভাগটিয়ে সন্ন্যাসী সংস্থাপনৰ নিমিত্তে চাৰিগু চক্ৰিগ বিঘা মাটি চৰকাৰৰ পক্ষৰ পৰা লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হয়। উক্ত মাটিৰ চাৰিসীমা হ’ল পূবে টুনি নৈ, পশ্চিমে ভেৰেক বিল, উত্তৰে আচাৰিখনা জান আৰু দক্ষিণে কমলাবাৰী সন্ন্যাসী বা সাপকুহ। ইয়াৰ মধ্যস্থানতে দহবিঘা মাটি সন্ন্যাসী মধ্য কৰি প্ৰায় পঞ্চাশ বিঘা মাটি সামৰি লৈ নতুন কমলাবাৰী সন্ন্যাসী স্থাপন কৰা হয়। সন্ন্যাসী স্থাপনত তহচিলদাৰ হাকিম শ্ৰীযুত শশীধৰ বৰুৱাৰ সাহায্য, উপদেশ আৰু পৰামৰ্শৰ কথা সন্ন্যাসী কোনেও পাহৰিব নোৱাৰে। সন্ন্যাসী স্থাপনত প্ৰথমবাৰৰ বাহা বিহিনিয়ে দেখা দিছিল; কিন্তু ভগৱন্তৰ কৃপাত সেই বাহা নেওচি অৱহেলে সন্ন্যাসী স্থাপন কৰিব পৰা হল। সন্ন্যাসী মাটিখিনি চৰকাৰী আছিল যদিও সেই মাটিৰ আশে পাশে থকা

সামকটনী আৰু ওপৰ কাটনী গাৱঁৰ ডালেকেজন ব্যক্তিৰ নিজা ববীয়া পট্টাৰ মাটিও আছিল আৰু ঘৰ-দুৱাৰো আছিল। সেই সকল ৰাডিয়ে সেই মাটি এৰি ঘৰ-দুৱাৰ ডাঙি অন্য ঠাইত সাজি নৈ সত্ৰখনি নিৰ্মাণত সহায় সহযোগিতা আগবঢ়োৱাৰ কাৰণে তেওঁসকলৰ ওচৰত সত্ৰই কৃতজ্ঞতা জ্ঞাপন কৰি আছে। তেওঁসকলৰ ভগৱন্তকৈ প্ৰশংসনীয়। উক্ত কৃতজ্ঞতা লাভ কৰিব পৰা আৰু মৰণ হলেও অমৰত্ব লাভ কৰা ব্যক্তি সকল হল যথাক্ৰমে আশাৰ সত্ৰৰ সত্ৰাধিকাৰ শ্ৰীশ্ৰী বহুনাথ দেৱ গোস্বামী, 'মোহন বৰা, 'কুশাই হাজৰিকা, 'মৰেলা শইকীয়া, 'মদুৰাপু, 'ফেগেক মুক্তিৱাৰ আৰু শ্ৰীপোৱাল শইকীয়া আদি।

সত্ৰখনিৰ কাৰণে মাটি লাভ কৰি তাত অস্থায়ীভাৱে বসবাস কৰি মাটিকণ বন্ধা কৰি থকা ভকতসকল হল যথাক্ৰমে 'বেথাই বৰা আতৈ, 'নন্দী গায়ন আতৈ, 'ভকতি বায়ন আতৈ, 'বাৰ্দ্ধিৰাম ওজা আতৈ, 'সোনাৰাম গায়ন আতৈ 'সোনাৰাম দেউৰী আতৈ 'গোপীনাথ দেউৰী আতৈ, 'খগি পাচনি আতৈ, 'গোপাল ওজা আতৈ, শ্ৰীমণিৰাম হাজৰিকা, শ্ৰীহৰি পাঠক, শ্ৰীৰূপাই নামলগোৱা আৰু শ্ৰীভোলাৰাম বায়ন। পিচৰ চাৰিগৰাকী এতিয়াও জীৱিত আছে।

আদিত্তে বিভক্ত সত্ৰখনিৰ পৰা ওলাই অহা এশ বিশজন ভকতৰ নাম যথাক্ৰমে (১) 'বাৰ্দ্ধি ওজা আতৈ (২) ৰূপৰাম বায়ন আতৈ, (৩) 'নাৰায়ণ বায়ন আতৈ (৪) 'খগেশ্বৰ গায়ন আতৈ (৫) 'গজাই বায়ন বুঢ়াভকত (৬) 'পৰমানন্দ বায়ন আতৈ (৭) 'গোলোক আতৈ (৮) 'নন্দী গায়ন আতৈ (৯) 'হৰি পাঠক আতৈ (১০) 'লবো গায়ন আতৈ (১১) 'গেৰাই আতৈ (১২) 'দীনাই মণ্ডল আতৈ (১৩) চন্দ্ৰেশ্বৰ বায়ন (১৪) 'চেন্না বায়ন আতৈ (১৫) 'কোষ বায়ন আতৈ (১৬) 'ভাৰ্দ্ধিৰাম বায়ন আতৈ (১৭) 'নন্দ বায়ন (১৮) 'ৰূপৰাম বুঢ়াভকত (১৯) 'গুণাৰাম আলধৰা (২০) 'লীলাই গায়ন (২১) 'ভকতৰাম বৰা (২২) 'চন্দ্ৰনাথ শৰ্ম্মা (২৩) 'ৰূপৰাম হাজৰিকা (২৪) 'ভদ্রক আতৈ (২৫) 'সৰ্বানন্দ বৰুৱা (২৬) 'গোপীনাথ দেউৰী (২৭) 'পানীৰাম মহাজন (২৮) 'নন্দনাথ ফু হন (২৯) 'ভূগী ওজা (৩০) 'খগি পাচনি (৩১) 'বলোৰাম ভৰালী (৩২) 'সোনাৰাম দেউৰী (৩৩) 'মিঠাৰাম নামলগোৱা (৩৪) 'বলো গায়ন (৩৫) 'ঔগি সংহিতা (৩৬) 'ৰূপৰাম গায়ন (৩৭) 'সোনাৰাম গায়ন (৩৮) 'বেথাই বৰা (৩৯) 'ঘনশ্যাম ওজা (৪০) 'দয়্যাম বায়ন (৪১) 'লোকাই গায়ন (৪২) 'বংশী ওজা (৪৩) 'দণ্ডী গায়ন (৪৪) 'ভদ্রাম ৰাজমেধি (৪৫) 'কিনাৰাম মিস্ত্ৰী (৪৬) 'গোপীনাথ বায়ন

(৪৭) শ্ৰীমন্ত গায়ন (৪৮) শ্ৰীমন্ত ওজা (৪৯) শ্ৰীগোপাল আতৈ (৫০) শ্ৰীস্বৰ্ণেশ্বৰ গায়ন (৫১) শ্ৰীগোপাল ভূঞা (৫২) শ্ৰীনোমল আতৈ বুঢ়াভকত (৫৩) শ্ৰীশ্ৰীশ্ৰীশ্বৰ বুঢ়াভকত (৫৪) শ্ৰীমণি বায়ন (৫৫) শ্ৰীবাপুৰাম ভূঞা (৫৬) শ্ৰীভকতি বায়ন (৫৭) শ্ৰীগোপাল ওজা (৫৮) শ্ৰীকণ গায়ন (৫৯) শ্ৰীদীনবাম গায়ন (৬০) শ্ৰীবাপুৰাম গায়ন (৬১) শ্ৰীধনেশ্বৰ ওজা (৬২) সৰ্বস্বামী বোমেশ্বৰ শৰ্মা ভাগৱতী বুঢ়াভকত (৬৩) দেবেন্দ্র নাথ বুঢ়াভকত (৬৪) ৰূপাই বুঢ়াভকত (৬৫) কমল গায়ন বুঢ়াভকত (৬৬) উমাবাম বৰা (৬৭) উণাবাম দেউৰী (৬৮) মুহি শইকীয়া (৬৯) তুলসী (৭০) পদ্ম বায়ন ৭১) মণিৰাম পাঠক (৭২) খগেশ্বৰ বায়ন (৭৩) ৰূপাই আতৈ ৭৪) অকন (৫) নাৰায়ণ বৰা (৭৬) ইন্দ্র (৭৭) কমল বায়ন আতৈ (৭৮) ইন্দ্রেশ্বৰ (৭৯) কেশ (৮০) মনশ্যাম (৮১) মনিৰাম হাজৰিকা (৮২) লোকাহ বৰা (৮৩) শান্তি শইকীয়া (৮৪) পানীৰাম আতৈ (৮৫) সৰু ভকত (৮৬) বৃন্দ বায়ন (৮৭) বলোৰাম বাণ্ডে (৮৮) বৃন্দ ভকত (৮৯) হৰিচৰণ শইকীয়া (৯০) কোষ (৯১) বগাই বায়ন (৯২) শান্তিৰাম গায়ন (৯৩) খগ গায়ন (৯৪) তুলসী দেউৰী (৯৫) বামনাথ বায়ন (৯৬) যোগ গায়ন (৯৭) ভোলাৰাম বায়ন (৯৮) গোপচন্দ্র গায়ন (৯৯) উদ্বক নামলগোৱা (১০০) ডিহেশ্বৰ গায়ন (১০১) কমল চন্দ্র বৰুৱা বায়ন (১০২) লক্ষ্মীভকত (১০৩) উমাবাম বায়ন (১০৪) চিদানন্দ বায়ন (১০৫) ভোগৰাম বায়ন (১০৬) পানীৰাম আলধৰা (১০৭) কমল আলধৰা (১০৮) হৰিপদ বায়ন (১০৯) নিত্যানন্দ বায়ন (১১০) মন বৰা (১১) কণ্ঠিৰাম বায়ন (১১২) হৰি পাঠক (১১৬) কৃশৰাম গায়ন (১১৪) বাপাই নামলগোৱা (১৩) দেৱানন্দ বায়ন (১১) সোমেশ্বৰ বৰুৱা ১১৭ সৰুৰাম শইকীয়া (১৮) হেম আলধৰা ১১৯) সৰুকন গায়ন (১২০) গোন।

শ্ৰীলক্ষ্মীকান্তদেৱৰ পিতৃত ধৰ্ম্মগানী লাভ কৰা চন্দ্রকান্তদেৱৰ উত্তৰাধিকাৰী হিচাবে শ্বশনকান্তদেৱ অধিষ্ঠিত হব বগটো উচিত আছিল যদিও পৰমেশ্বৰৰ সদিচ্ছাত সেই সন্তত তেৱাক থাকিবলৈ নিদিলে। নতুনকৈ স্থপিত হব খোজা অথবা সন্তৰ পৰা বিচ্ছিন্ন হব খোজা সবহ সংখক (১২০ জন) ভকতৰ লগত প্ৰভুজনাৰ পৰস্পৰে হৰিগণি আৰম্ভ হ'ল। উভয়ৰ আলোচনা আলোচনা বৰ বহুতা ভাৱে হবলৈ ধৰে। আলোচনা বোৰ নৈৰ মাজত নাৱত বহি মাজৰাতি কৰা হৈছিল। এনেকৈ আলোচনা কৰি থাকি ১৮৬৪ শকৰ শাওণ মাহৰ শুক্লা একাদী তিথিৰ দিনা তেৱাই নতুন কমলাবাণী সন্তৰ ধৰ্ম্মগদী শুৱনি কৰে। নিৰ্ম্মালি প্ৰদান কৰে শুক আতৈৰ বহাৰ শ্ৰীৰাম বুঢ়াভকতে।

যথা সময়ত সঙ্গাধিকাৰৰ দায়িত্ব বহন কৰি এখন কান্ধ প্ৰভুজনাই হুকুৰি ভকতৰ
পালনৰ তথা নিজৰ এখন বহল স-সাৰত সোমাই পৰিল। পূৰ্বতকৈ
এতিয়া কামৰ দায়িত্ব বাঢ়িল।

বৰনা আঠাৰ খৰাৰ ১৫৯৫ শকাব্দৰ স্থাপিত কমলবাৰী সঙ্গখনি
১৮৫৮ শকাব্দ পৰ্য্যন্ত দুখ ত্ৰৈমস্তী বছৰ কাল অব্যাহত গতিৰে বৈ থাকি নাম-
ধৰ্ম্মামৃত নদীখনে গতি সঙ্গনি কৰি সেই শত্ৰুৰে (১৮৫৮ শকাব্দৰে) কাত মাহৰ
৯ তাৰিখ মোমবৰ (১৯৩৬ চন) পূণ্য শুক্লা একাদশী তিথিৰ দিনা শুভংগত
স্থাপিত হলেও সঙ্গখনি সৰ্ব্বদা সুন্দৰ আৰু অনুষ্ঠানটোৰ কৰ্ম সম্পূৰ্ণ হবলৈ
বহু বাকী আছিল। সঙ্গাধিকাৰ প্ৰভু "স্বাভাৱতঃ দায়িত্ব মোৱাৰ পিছত
কামবোৰ ক্ষোভ গতিৰে সম্পন্ন কৰা হয়। সঙ্গখনি নিৰ্মাণৰ কাৰণে ৰাইজ-
সকলৰ পৰা দান বৰঙণি তুলিবৰ কাৰণে সৰ্ব্বশ্ৰী শুভ্ৰাম ৰাজমেধি আতৈ,
"মঠাৰাম নামলগেৱা আতৈ, "বাপুৰাম বায়ন আতৈ, "দীনাৰাম গায়ন
আতৈ, "ৰূপৰাম হাজৰিকা আতৈ, কমল বৰুৱা বায়ন আতৈ, আৰু সৰুৰাম
শইকীয়া আতৈক পঠোৱা হয়। দান বৰঙণি তুলি সঙ্গ নিৰ্মাণত অধিক
সহদান দিয়াৰ ক্ষেত্ৰত শুভ্ৰাম ৰাজমেধি আতৈৰ নাম সৰ্ব্বাপেক্ষ স্মৰণ কৰিব
লাগিব। সঙ্গ নিৰ্মাণৰ কাৰণে ৰাজহুৱা কাম্যত সকলোকে উৎসৰ্গা তথা
হাতে কামে লাগিবলৈ আহবান কৰি অনাৰ ক্ষেত্ৰত শুভকৰাম বৰা আতৈৰ
নাম চিৰ স্মৰণীয় হৈ থাকিব। তেখেতে সঙ্গৰ ৰাজহুৱা কামত বাৰাবক
গাল শপনৰে, কাৰাবক মৰেমৰে, কাশোবাক খঙেৰে আহবান কৰি
কামৰ আটল নলগাকৈ শৃংখলাবদ্ধ ভাৱে কাম কৰোৱাইছিল। প্ৰথমতে
অস্থায়ীভাৱে খেৰ, বেত, বাঁহেৰে কীৰ্ত্তনঘৰ নিৰ্মাণ কৰা হৈছিল যদিও
পিছত ৰাইজৰ দান বৰঙণি তুলি ঘোৰহাটৰ দানী পুৰুষ প্ৰবণ সিঙৰ
পৰা ইটা গানি ঘোৰহাট নাও বৈছাৰ ধনাই মিস্ত্ৰীক প্ৰধান মিস্ত্ৰী হিচাবে
লৈ সত্ত্বে সৰ্বশ্ৰী পানীৰাম গায়ন সোমেশ্বৰ বৰুৱা আৰু "কিনাৰাম মিস্ত্ৰী
আদি পালি মিস্ত্ৰীৰ সহযোগত কীৰ্ত্তন ঘৰৰ পকা কাম কৰা হয়। শুভকত
ৰাম বৰা আতৈৰ গগত সত্ত্বে শ্ৰীটমাৰাম বৰা আতৈয়ে সত্ত্বে কাৰ্য্যত বহুতো
সহায়-সহযোগ আগবঢ়ায়। সত্ত্বে পলি মিস্ত্ৰী আৰু বৰা কাম কৰা দুয়োজন
ভকতে অবৈতনিক ভাবে কাম কৰিছিল। সত্ত্বে ধন ভৰালী আছিল শ্ৰীযুত
দেবেন্দ্ৰ নাথ বুঢ়াভকত। তেখেতে ধনৰ জমা খৰছ নিয়াৰিকৈ ৰাখিছিল।
দক্ষিণপাট সত্ত্বে কৰৈকাঠ অনা হৈছিল আৰু গড়মুৰ সত্ত্বে হাতীৰে কাঠ
টনোৱা হৈছিল। দক্ষিণপাট সঙ্গাধিকাৰ "হৰিদেৱ আৰু গড়মুৰ সঙ্গাধিকাৰ
"গীতাম্বৰ দেৱে "ধনকান্ত দেৱৰ প্ৰতি দেখুওৱা সহানুভূতি সদা স্মৰণীয়।
কাঠখিনি নিজ সত্ত্বে অনাৰ ক্ষেত্ৰত মাজুলীৰ ভোগপুৰ সত্ত্বে ভকতৰ অহদান

উল্লেখনীয়। সন্ন্যাসিনী নিৰ্মাণত সেই সময়ৰ হিচাবত ২৪০০ :০০ (চৌবিশ হাজাৰ) টকা ব্যয় হৈছিল। সেই ধনৰ শতকৰা নকৈ ভাগ বাহিৰৰ লোকৰ দান আৰু বাকী দহ ভাগ সন্ন্যাসিকাৰ প্ৰভু আৰু ভকতসকলৰ। তথাপি কীৰ্ত্তনঘৰৰ কাম তেতিয়াও অসম্পূৰ্ণ হৈ আছিল। সিহঁত অসমৰ দ্বিতীয়-জনা ৰাজ্যপাল শ্ৰীজয়ৰাম দাস দৌলতৰাম মহোদয়ৰ পৰা শ্ৰীশ্ৰীসন্ন্যাসিকাৰ ঘনকান্তদেৱে কুৰি হাজাৰ টকা আৰু অসম্পূৰ্ণ কীৰ্ত্তনঘৰটি সম্পূৰ্ণ কৰে। সন্ন্যাসী কীৰ্ত্তন ঘৰৰ টিপাতখিনি আবেদন কৰি আনিবৰ কাৰণে সন্ন্যাসিকাৰ প্ৰভুক সহায় কৰে তেতিয়াৰ অসম বিধান সভাৰ সদস্য শ্ৰীশ্ৰীমণি কুকনদেৱে। ৰাণেশ্বৰ কুকনদেৱৰ দিহা পৰামৰ্শ, সহায় সহযোগ ৰিলাকে সেই সময়ত সন্ন্যাসিকাৰ প্ৰভুক অনুপ্ৰাণিত তথা উৎসাহিত কৰিছিল। বাৰানাথ কুকন বৈদান্ত ৰাচস্পতিদেৱ, তেখেতৰ সুযোগ্য পুত্ৰ শ্ৰীযুত নীলিনি নাথ কুকন অধিবক্তা ডাঙৰীয়া আৰু আমাৰ মানস পটত ভাহি নুঠা অলেখ গণ্যমান্য লোকৰ সহায় সহযোগিতাই সেই সময়ত সন্ন্যাসিকাৰ প্ৰভুক অনুপ্ৰাণিত কৰিছিল। তদুপৰি অৱস্থাপন্ন কেই ঘৰমান ভকতে আধৰুৱা কিছুমান কাম স্বেচ্ছাই নিজ অৰ্থব্যয়েৰে সম্পূৰ্ণ কৰি দি সন্ন্যাসিকাৰ আৰু ভকতৰ শুভাশীৰ্শ্ব প্ৰদান কৰি ধন্য হৈছিল। কীৰ্ত্তন ঘৰৰ শেষৰ ফালে দুটা খোটাখিৰ টিপাতখিনি শ্ৰীসৰ্বনন্দ বৰুৱাই আৰু কীৰ্ত্তনঘৰৰ টিপৰ টিপাতখিনি শ্ৰীগণৰাম আলধৰাই দান কৰে। তদুপৰি শ্ৰীদয়্যৰাম আতৈ, শ্ৰীপৰমানন্দ বায়ন আতৈ, শ্ৰীমিঠাৰাম নামলগোৱাই আতৈয়ে নিজ অৰ্থেৰে ক্ৰমে আতাৰ গৃহ আৰু সিংহাসনখন, পদশীলা (গুৰু গৃহ) আৰু মলিকৃষ্ণ গৃহটি নিৰ্মাণ কৰি দিয়ে। আতাৰ গৃহটি ভগ্নাৱস্থা প্ৰাপ্ত হোৱাত ১৯০৩ শকত (১৯৮১ চন) গুৰু আতৈ বহাৰ শ্ৰীযুত ৰসেশ্বৰ শৰ্ম্মা ভাগৱতী বুঢ়াভকতে পঁচিশ হাজাৰ টকা ব্যয় কৰি আতাৰ গৃহটি নতুনকৈ সাজি উলিয়াই দিয়ে আৰু জৰাজীৰ্ণ পদশীলা ঘৰটি নতুনকৈ নিৰ্মাণ কৰি দিয়ে শ্ৰীসোমেশ্বৰ হাজৰিকা নামলগোৱাই। আতাৰ গৃহৰ মিস্ত্ৰী আছিল সৰ্বশ্ৰী গোপাল চন্দ্ৰ গায়ন, সোমেশ্বৰ বৰুৱা, পানীৰাম আতৈ আৰু পদশীলাৰ মিস্ত্ৰী আছিল সৰ্বশ্ৰী সোমেশ্বৰ বৰুৱা আৰু শান্তিৰাম গায়ন। শ্ৰীদয়্যৰাম আতৈৰ দান কাঠৰ সিংহাসনখন এতিয়াও সুন্দৰ অৱস্থাত আছে। সন্ন্যাসী ৰাট'ৰা ঘৰটি দান কৰিছিল শ্ৰীকৃষ্ণ সাতোলাই (এওঁ মিচিং মানুহ) আৰু সেই-ঘৰটি ভগ্ন হোৱাত পুনৰ শ্ৰীভোলাৰাম শইকীয়া আতৈয়ে নিৰ্মাণ কৰাই দিয়ে। মিস্ত্ৰী আছিল শ্ৰীশান্তিৰাম গায়ন আৰু সোমেশ্বৰ বৰুৱা আৰু নিৰ্মাণ কৰা হৈছিল ১৮৯৯ শক ৫ শাওণ (১৯৭৭/জুলাই) মাহত। শ্ৰীবাপুৰাম বায়ন আতৈয়েও সন্ন্যাসী কাৰণে এখন ডাঙৰ শৰাই আৰু এটি

কাপৰ কৰণি দান দিয়ে। বৰপেটাৰ সুন্দৰীদিয়া সন্নৰ পৰাও এই গ্ৰন্থ লেখক আৰু 'বান্ধন আঁতৰ যোগে সন্নখনিৰে এটি লোহাৰ গহা, তেল খোৱা পিতলৰ কলহ আদি দান সূত্ৰে পাইছিল। আউনীঘাটীৰ সন্ন-ধিকাৰৰ পৰাও বৰতাল আৰু এটি দৰা দান সূত্ৰে পোৱা হৈছিল। এনেকৈয়ে দান বৰঙণি আৰু অন্যান্য সূত্ৰে বহুতো আবশ্যকীয় সমল পাই সন্নৰ বাজকীয় ভণ্ডাৰ পৰিপূৰ্ণ হৈছিল। সিংহাসন, পাঠ, ভাগৱত, আতাৰ গৃহ, মলিকুট, পদনীলাত ব্যবহাৰোগমোগী সৰু ডাঙৰ বহুতো কাঁহ-পিতলৰ মোটা, কাপোৰ, গামোছা সন্নৰ ভকতে পতা হৰি কীৰ্ত্তন আৰু সন্নৰ বাহিৰৰ মোক কৰা দানৰ পৰাই পৰিপূৰ্ণ হৈছে।

১৮৭১ শকাব্দৰ বহাগ বিহুৰ দিনা অনাড়ম্বৰভাৱে সন্নখনিৰ উদ্‌যোজনী উৎসৱ উদ্‌যাপন কৰা হয়। সেইদিনা পুৱা নাম প্ৰসঙ্গ, বিহাৰ নাচ, বিয়লি বিহাৰ নাচ আৰু বাতিগৈ ভীষ্ম পৰ্ব ডাঙনা পতা হয়। ১৮৭০ শকলৈকে কীৰ্ত্তনঘৰত গুৰুৰ সিংহাসন স্থাপিত হোৱাই নাছিল। অসন্নী আতাৰ গৃহত সিংহাসন আছিল আৰু তাতে নাম প্ৰসঙ্গ চলিছিল।

প্ৰভুজনাই কমলাবাৰী সন্নৰ পৰা ভূমি আদি স্থাবৰ বা অস্থাবৰ সম্পত্তি আৰু শিষ্যৰ ভাগ আদি অনা নাছিল। কাৰণ সেইবিলাকৰ অংশ বিচাৰিবলৈ ঘাওঁতে আইনৰ আশ্ৰয় লোৱা, প্ৰাৰ্থনা ক্ৰমেও প্ৰত্যাখ্যান কৰা আদি লঘু কথাবোৰ আছেই। লগতে সেইবোৰৰ অংশ অনা মানেই সেই-সকলৰ অধীন হোৱা। স্বাধীনভাৱে সন্নখনি স্থাপন কৰা হৈছে আৰু অৱশ্য কৰ্ত্তব্য, সদাচাৰ নীতি তথা কলা সন্নীতৰ বাদে বাকীবোৰ বৰ্জ্জন কৰা হয়। মুঠতে কমলাবাৰী সন্নৰ লগত ধৰ্ম্ম আৰু সংস্কৃতিৰ সম্পৰ্কৰ বাদে বাকীবোৰৰ লগত কোনো দিনে সম্পৰ্ক বন্ধা কৰা নহ'ল। এই সন্নৰ ওপৰত সেই সন্নৰ হস্তক্ষেপ, উপদেশ, আদেশ, পৰামৰ্শ আদি কোনোটোৱেই নাট। সেই সন্নখনি যেনেকৈ স্বাধীন বা সন্ন্যাসিকাৰ গৰাকী যেনেকৈ স্বাধীন, তিক তেনেকৈ এই সন্ন আৰু সন্ন্যাসিকাৰ গৰাকীও স্বাধীন। কমলাবাৰী সন্নৰ অধিকাৰ আৰু ভকতসকল প্ৰাচীন কালৰে পৰা স্বাৱলম্বী ভাৱৰ। সকলোৱেই কৃষিজীৱী। কোনোও কাৰো ওপৰত ভাৱমা কৰাৰ নীতি নাই। এনেকৈয়ে অভিজৰে পৰা অব্যাহত গঢ়িৰে এই নীতি নৈখন বৈ আহি আছে। কৃষি আৰু সংস্কৃতি দুয়োটা দুটা হাতেৰে খামোছা মাৰি ধৰি মাজতে ধৰ্ম্মক নীতিগত ভাৱে বাধি চলাটো কমলাবাৰী সন্নৰ অধিকাৰ আৰু ভকত সকলৰ প্ৰাচীন সুস্থ নীতি। পূৰ্বে সেই সন্নৰ পৰা আতৰি অহাতে শাখা হিচাবে বা পৰাধীন চুক্তিত এই সন্ন আতৰি অহা নাই। উভয়ৰে ক্ষমতা নিজা নিজা আৰু সমান।

প্ৰভুজনাই সন্ন্যাস দায়িত্ব গ্ৰহণ কৰাৰ পিচত যিবিলাক লোকক শিষ্য কৰিছিল, সেইবোৰক কমলাধাৰী সন্ন্যাসী প্ৰমুখ্যে অন্যান্য সন্ন্যাসীৰ ভাৱী শিষ্য আছিল। তেওঁলোক সন্ন্যাস প্ৰতি বিশেষ আকৰ্ষিত হৈ প্ৰভুজনৰ শিষ্যত্ব গ্ৰহণ কৰে। তেৰাই কিমান শিষ্য কৰিছিল তাৰ লেখ দিয়া টান। তেৰাই সন্ন্যাসিত সময়ৰ খোজত খোজ মিলাই গোটাচেৰেক নতুন নীতিও প্ৰবৰ্ত্তন কৰিছিল। প্ৰভুজনাই সন্ন্যাস দায়িত্ব গ্ৰহণ কৰাতে তেতিয়া তেৰাৰ বয়স হৈছিল ৫৯ বছৰ। লগত এটি শিষ্য ব্যাধি থকাৰ কাৰণ সন্ন্যাস পৰা দুৰ দূৰত যাব পৰা নাছিল। তথাপি মৰণত পৰণ দি এবাৰ লক্ষীমপুৰ জিলা উপত্যকাত শ্ৰীশ্ৰী বদলা সন্ন্যাসী চৰাই দলনি গাওঁ আৰু খনচেৰেক গাঁৱত ভ্ৰমণ কৰিছিল। ১৮৭৭ শকাব্দত পুহ মাহত তেতিয়াৰ ৰাজ্যপালক সাক্ষাত কৰি কীৰ্ত্তনঘৰ নিৰ্মাণৰ কাৰণে সাহায্য বিচাৰি চিলং আৰু গুৱাহাটীলৈ কম দিনৰ কাৰণে গৈছিল। প্ৰভুৰ যাত্ৰা সফল হৈছিল। ৰাজ্যপাল ডাঙৰীয়াই প্ৰভুৰ হাতত লক্ষ্যদেহ হাজাৰ টকা দিছিল। সেই টকাৰে প্ৰভুজনাই আধৰুৱা হৈ থকা কীৰ্ত্তনঘৰটি সম্পূৰ্ণ কৰিছিল। ইয়াৰ পিচতো ১৮৭৮ শকাব্দৰ লক্ষ্যদেহ ৰাজ্যপাল ডাঙৰীয়া সন্ন্যাসী আহি প্ৰভুক পঁচাশ টকা দি দেৱা জনায় আৰু উত্তৰি গৈ পুনৰ দেহ হাজাৰ টকাৰ এখন চেক পঠাই দিছিল। পূৰ্বোক্ত টকাৰে সন্ন্যাসী কীৰ্ত্তনঘৰৰ গুটা প্লাষ্টাৰ, হাফ ওৱাল, টুপৰ পকা বেৰ, শ্ৰনিয়াল বেৰ আদি কামবোৰ সমাধা কৰা হৈছিল। উক্ত টকাখিনি সন্ন্যাসী ধন ভৰালী শ্ৰীযুত দেৱেন্দ্ৰ নাথ বুঢ়াভট্টৰ হাতেদি থৰহ কৰা হৈছিল। ৰাজ্যপালৰ ধনেৰে সন্ন্যাসী আধৰুৱা কামখিনি সম্পূৰ্ণ কৰি প্ৰভু নিশ্চিন্ত হয় আৰু সন্ন্যাসীও সেপায় হৈ উঠে।

প্ৰভুজনৰ বয়স ভাটি 'দলে। এতিয়া এই সময়ত তেৰাক প্ৰতিপালন কৰা আৰু সন্ন্যাসী ভাষাত উত্তৰাধিকাৰী হিচাবে এজন গোসাঁই ল'ৰা প্ৰয়োজন হ'ল। প্ৰভুজনাই ভকত সকলক মাতি আনি সেই বিষয়ে আলোচনা কৰিলে। প্ৰভুৰ নিজৰ ভতিজা ল'ৰা আছিল য'দও বিশেষ কাৰণত অনাৰ পক্ষপাতী নহ'ল। সেই আলোচনা কৰা পিচত এদিন সৌভাগ্যক্ৰমে মাজুলীৰ মেখেণী গাওঁৰ 'কৰ্ণীৰাম ৰাজগোৱাৰ মুখে চামঙৰি সন্ন্যাসী সন্ন্যাসীৰ এটি ল'ৰা আছে বুলি খবৰ পাই প্ৰভুৱে সন্ন্যাসী ভকত শ্ৰীযুত দেৱানন্দ বায়নক পঠাই দিলে। বায়নে চামঙৰি সন্ন্যাসীৰ শ্ৰীশ্ৰীৰামেশ্বৰ দেৱ গোস্বামী প্ৰভুৰ ওচৰত খবৰ কৰি আগাপ আলোচনা কৰি তেৰাৰ একেধাৰে নুমলীয়া সৰু ল'ৰাটিকে দিবলৈ আৰু আনি লৈ উভয়ে মত বিনিময় কৰে। বায়ন আহি সন্ন্যাসী প্ৰভু আৰু ভকতৰ সেই সন্মত দিয়াৰ পিচত সৰ্বশ্ৰী 'বাণপুৰাণ

বায়ন, ঞ্মিঠাৰাম নামলগোৱা আঠে প্ৰমুখো ভকত সকলে গোঁসাই ল'ৰা চাবলৈ আৰু বন্দবস্ত কৰিবলৈ গৈছিল। শুভ বাৰ শুভ দিন চাই ১৮৭০ শকৰ জ্যৈষ্ঠ মাহত সত্তৰ ভকতসকলে হাতী লৈ গৈ চামন্তবী সত্তৰ সত্ত্ৰাধিকাৰ দেৱৰ নুমলীয়া পুত্ৰ শ্ৰীনাৰায়ণ চন্দ্ৰ গোস্বামীক (এই প্ৰত্ৰকাৰ) সদলবলে হাতীত তুলি সত্ত্ৰলৈ অনা হয়। অ'হাতে বাটত ভোগপূৰ সত্ত্ৰতো সোমাই আহিছিল। ভাবী ডেকাধিকাৰ হিচাবে শ্ৰীনাৰায়ণ চন্দ্ৰ গোস্বামীক আনি (তেতিয়া বয়স আছিল ৬ই বছৰ) সত্ত্ৰাধিকাৰ প্ৰভুৰ বহাতে ৰখা হয়। সত্ত্ৰাধিকাৰ প্ৰভুৰ তত্ত্বাৱধানত লালিত পালিত, শিক্ষা দীক্ষা, শৰণ, ভজন, উপবীত আদিও দিয়া হয়। ১৮৭৮ শকত ডেকা সত্ত্ৰাধিকাৰৰ নিৰ্ম্মালিত দিয়া হ'ল। প্ৰভুজনাই ১৯৫৯ চনত সত্ত্ৰত স্থায়ীভাৱে এগনি সংস্কৃত বিদ্যা-লয়ো প্ৰতিষ্ঠা কৰে। তাৰ নাম দিয়ে "নতুন কমলাবাৰী সত্ত্ৰ সংস্কৃত টোল"।

প্ৰভুজনাৰ লগত তেতিয়াৰ অসম বিধান সভাৰ অধ্যক্ষ পিতৃ মন্ত্ৰী ঞ্মহেন্দ্ৰ মোহন চৌধুৰী, ঞ্মহোৰেন শইকীয়া, ঞ্মৰাধানাথ ফুকন, ঞ্মনীলমণি ফুকন, ঞ্মকুলধৰ চলিহা, ঞ্মবিমলা প্ৰসাদ চলিহা আদি গুণী জ্ঞানী, ভক্তি পৰায়ণ লোকসকলৰ বেচ মানিষ্ঠ সম্পৰ্ক আছিল। তেখেতসকল কেইবাবাৰো সত্ত্ৰলৈ আহিছিল। প্ৰভুৰ অমায়িক, ধীৰ, স্থিৰ, মৃদু ভাষণ আদি শুনত তেখেতসকল মুগ্ধ হৈছিল। তেখেতসকলে সময়ে সময়ে ধনে জনে প্ৰভুক বহুতো সহায় কৰিছিল। প্ৰভুজনাৰ আৰ্থিক অৱস্থা বৰ ভাল নাছিল যদিও কাৰো ওচৰত বিশেষভাৱে হাত পতাও নাছিল। সেই বাবে সেই প্ৰসঙ্গত এবাৰ ঞ্মহেন্দ্ৰ মোহন চৌধুৰী ডাঙৰীয়াই কৈছিল "আন আন সত্ত্ৰলৈ গলে গোঁসাই সকলে দ্বাৰ্থৰ বাবে কথা কয়; কিন্তু নতুন কমলাবাৰীৰ প্ৰভুৱে ৰাইজৰ কাৰণে কয়" ইত্যাদি। ঞ্মচৌধুৰী, ঞ্মশইকীয়া প্ৰভুজনাৰ বৰপুত্ৰ তুল্য আৰু সোঁহাত স্বৰূপ আছিল। তেখেত সকলে প্ৰভুজনাক বৰ ভক্তি কৰিছিল। দুয়োজনে প্ৰভুলৈ দিয়া চিঠি বিলাকৰ পৰাই নেই কথা বুজিব পাৰি। মাজুলীলৈ আহিলে তেখেতসকল সত্ত্ৰ নোসোমোৱাকৈ নাযায়। আলাপ কৰোত "চৌধুৰী বোপা" আৰু "শইকীয়া বোপা" আদি 'তুমি' সম্বন্ধাত্মক শব্দহে ব্যৱহাৰ কৰা দেখা যায়। তদুপৰি প্ৰভুজনাৰ লগত তেতিয়াৰ গড়কাপ্তানি মন্ত্ৰী ঞ্মৰামনাথ দাস ডাঙৰীয়াৰো ভাল সম্পৰ্ক আছিল। ঞ্মমন্ত্ৰী দাসৰ ইমানবোৰ চিঠি আছে যে পঢ়ি শেষ কৰিব নোৱাৰি। প্ৰভুৰ সৰলতা, নম্ৰতা, উদাৰতা, মহানতা শুনত সকলৰ পৰা বৰলৈকে সকলো লোকেই আকষিত তথা অভিভূত হৈ পৰিছিল। প্ৰভুৰ পুৰ্বোক্ত গুণবিলাকৰ সম্পূৰ্ণ ব্যাখ্যা কৰিবলৈ যোৱাটো ধুটতা মাত্ৰ। আমাৰ নিচিনা সামান্য জনৰ তাত অধিকাৰ নাই।

প্ৰভুজনাই জীৱনকালত নাটকো লিখিছিল। নাটকৰ ভিতৰত “কীচক বধ” আৰু “মাক্সাতাৰ দান পৰীক্ষা”ই প্ৰধান। ইয়াৰ বাদেও প্ৰভুৰ দ্বাৰা ৰচিত আৰু নাট আছিল; কিন্তু হেৰাল। পূৰ্বোক্ত নাট দুখনো এতিয়া দুষ্প্ৰাপ্য। প্ৰভুজনাই সগ্ৰত ব্যৱহাৰ কৰিব পৰাকৈ ভক্তিৰত্নাকৰ পদ পুথি আৰু তেনেকুৱা দুই এখন সাঁচীপতীয়া পুথি লিখি গৈছে। সেইবোৰ এতিয়াও সগ্ৰত ব্যৱহাৰ হয়। সগ্ৰ প্ৰতিষ্ঠাতা অধিকাৰ গৰাকীয়ে জীৱন কালত আৰু কি কি উল্লেখযোগ্য আৰু অভিলেখপূৰ্ণ কাৰ্য্য কৰি গল সেইবিলাক কালৰ গৰ্ভত লীন গ’ল। মাত্ৰ এটি কাৰ্য্য আজিও জাকত জিলিকা হৈ বুলি—সেয়া হল তেৰাই নিজ হাতে প্ৰতিষ্ঠা কৰা দুখনি সগ্ৰ সাৰজ্ঞান সগ্ৰ আৰু নতুন কমলাবাৰী সগ্ৰ। সাৰজ্ঞান সগ্ৰখনি গৃহস্থী সগ্ৰ। তাত এতিয়াও কন্দুৰা বায়ন, পানীৰাম ভূঞা আদি গৃহস্থী ভকতসকলে বিখি চলাই আছে।

প্ৰভুজনাৰ লগত কেইবাজনো আলম্বৰা আছিল। তাৰ ভিতৰত “চেঙা বায়ন, পানীৰাম ভূঞা, কমল ভূঞা, ঋমেশ্বৰ ভূঞা, কৃষ্ণৰাম কলিতা, সতানন্দ শইকীয়া, যোগেন পাঠকেই সৰ্ব্ব প্ৰধান। পিচৰ দুজনৰ বাদে বাকী সকল গৃহস্থী হ’ল আৰু এজনৰ মৃত্যু হৈছে।

প্ৰভুজনাক বাৰ্দ্ধক্যই হেচা দিলে। ইপিনে বৃদ্ধৰ স্বভাবজাত বহুমুখ ব্যাধিয়ে লগ লোৱাত প্ৰভু দিনে দিনে কৃশতা হৈ যাবলৈ ধৰিলে। মানুহৰ জন্মিলেই মৰণ আছে, ই অবধাৰিত। তেৰাৰ অৱস্থা বেয়াৰ ফাললৈ ভাল খালে। ভোজন পাতিত বৰ মনোযোগ নাইকীয়া হ’ল। ১৮৯০ শকৰ ৮ আঘোণ বৃহস্পতিবাৰে বিয়লি প্ৰসঙ্গৰ পিচত (১ বজা মানত) ডিৱৰ জুহালত জুইৰ সেক লৈ থকা অৱস্থাতে অনবধানবশতঃ হঠাতে দুৰ্ভাগ্যক্ৰমে তেৰাই গাত লৈ থকা কাপোৰত জুই ল’গিল। সীমাতে থকা “গোবিন্দ আত্মস্নেহ লম্বাৰিকৈ আছি কাপোৰখন আতৰাই দিলেহি। সামান্য অগ্নিদগ্ধ আঘাততে প্ৰভুজনাৰ অৱস্থা ক্ৰমে বেয়ালৈ যায়। চিকিৎসা পাতি কৰা হৈছিল যদিও অগ্নিদগ্ধ যা বোৰৰ কোনো ব্যতিক্ৰম নহল যদিও প্ৰভুজনা শয্যাশায়ী হ’ল। কথাত কয় বোলে “অন্তকালে সবে বিসঙ্গতি” পিচদিনা ৯ আঘোণ শুক্লাৰে বিয়লি ১ বজাত সগ্ৰাধিকাৰ প্ৰভুজনাৰ ইচ্ছা সাপেক্ষে সৰ্বপ্ৰী ৰোষেশ্বৰ শৰ্মা ভাগৱতী বুঢ়াভকত, দেবেন্দ্ৰ নাথ বুঢ়াভকত, ৰূপৰাম বুঢ়াভকত, ভাবিৰাম বায়ন আতৈ, বাপুৰাম বায়ন আতৈ, কমল গায়ন আতৈ, সোনাৰাম গায়ন আতৈ, খগেশ্বৰ গায়ন আতৈ, দেৱানন্দ বায়ন আতৈ, কমল বৰুৱা বায়ন আতৈ, সৰুৰাম শইকীয়া আতৈ,

নিত্যানন্দ বায়ন আঁতৈ, কমলচন্দ্ৰ নেওগ বায়ন আঁতৈ, ঠগি পাচনি আঁতৈ, খগেশ্বৰ আঁতৈ, সোমেশ্বৰ বৰুৱা আঁতৈ, মণিয়াম হাজৰিকা আঁতৈ প্ৰমুখ্যে সগ্ৰৰ মুখীয়াল আৰু ভালেমান সৰুৰ ডকতৰ উপস্থিতিত ভেকা সঙ্গাধিকাৰ শ্ৰীনাৰায়ণ চন্দ্ৰ গোস্বামীক তেৰাই নিজ হাতে সঙ্গাধিকাৰ নিৰ্ম্মালি প্ৰদান কৰা হয়। এটি আচৰিত কথা যে নিৰ্ম্মালি প্ৰদান অনুষ্ঠানৰ পিচৰেপৰা প্ৰভুজনাক আলস্য, অৱশ ভাব দেখা পোৱা হয়। ভোজনৰ ভিতৰত, সুমথিৰা, গাখীৰ আদিহ আছিল। প্ৰভুৰ শঙ্কটজনক অৱস্থা দেখি সমগ্ৰ ৰাতি নাম ঘোষা আৰু কীৰ্ত্তন ঘোষা পাঠ আৰু পৰ দিয়া হয় ১০ আঘোণৰ দিনা বিয়লি উত্তৰ কমলাবাৰী সঙ্গাধিকাৰ শ্ৰীশ্ৰীকমলাকান্ত গোস্বামীদেৱে সৰৈফেৰে প্ৰভুৰ খবৰ লবলৈ আহে। দুয়োজনা সঙ্গাধিকাৰে আলাপ কৰে। ১১ আঘোণ বিবিবাৰ শুক্লা একাদশী তিথিৰ দিনা ক্ৰমে প্ৰভুৰ অৱস্থা শঙ্কটজনক হয়। ৰাতি ১০ই মান বজাত প্ৰভুৱে সকলোকে কন্দুৱাই ৮৮ বছৰ পৰমায়ু লাভ কৰি অশাস্ত্ৰত শৰীৰ এৰি পৰমধাম প্ৰাপ্ত হয়। প্ৰভুজনাৰ মুখাগি কৰে শ্ৰীনাৰায়ণ চন্দ্ৰ গোস্বামীয়ে আৰু শব বহন কৰে সৰ্ব্বশ্ৰী ৰূপৰাম বুঢ়া-ভকত, কমল গায়ন বুঢ়াভকত, সৰুৰাম বুঢ়াভকত আৰু হৰিগ্ৰন্থসাদ পাঠক আঁতৈয়ে। শব দাহন কৰি ৰাতিটো তাতে কটাই (টুনী নৈৰ পাৰত) ভকত-সকলে ঘোষা কীৰ্ত্তন কৰি থাকে। প্ৰভুৰ প্ৰয়াণৰ লগে লগে হৰিধ্বনী আৰু দবা, শঙ্খ বাক্সি উঠাত এটি স্বৰ্গীয় আনন্দ অনুভৱ হৈছিল। যদিও এজনী সৎপুৰুষৰ বিয়োগত সগ্ৰৰ এগছি উজ্বল বস্তিৰ অৱসান হোৱাত সেই আনন্দ ক্ষণেকতে শূন্য হৈ গৈছিল। প্ৰভুক চিতাত তোলাৰ আগে আগে সকলো ভকতে প্ৰভুৰ শ্ৰীমুখ শেষবাৰৰ কাৰণে দৰ্শন কৰি লয় আৰু সকলোৱে সভক্তিৰে সেৱা জনাই অশ্রু মোচে। প্ৰভুৰ শৱদেহ ক্ষণেকতে অগ্নিয়ে আবৰি লয়।

পিচদিনা ১২ আঘোণ সোমবাৰে শব সংস্কাৰকৰণৰ পিচৰ কৰণীয় কাৰ্য্য সমাপন কৰি প্ৰভুজনাৰ প্ৰয়াণৰ বাতৰি বিভিন্ন স্থানলৈ দিয়াৰ ব্যৱস্থা কৰা হয়। প্ৰভুৰ প্ৰয়াণৰ বাতৰি পোৱাৰ লগে লগে প্ৰভুৰ গুণমুগ্ধ সকলে খা-খবৰ লয়হি। খা-খবৰ লোৱাৰ ভিতৰত সৰ্ব্বপ্ৰথমে আহে আউনীআট্ট হেমচন্দ্ৰ হাইস্কুলৰ প্ৰধান শিক্ষক শ্ৰীযুত কৃষ্ণকান্ত গোস্বামী, সহশিক্ষক টুনীৰাম সভাপতিত আৰু অৱসৰপ্ৰাপ্ত কাননগো দেবেন বৰদলৈ ডাঙৰীয়া। তাৰ পিছৰ পৰা প্ৰভুৰ প্ৰয়াণৰ বাতৰি লোৱা ব্যক্তি সকলৰ সোঁত বৰলৈ লয়। সেইদিনাই কমলাবাৰী সগ্ৰৰ শ্ৰীযুত কণ্ঠীৰাম শৰ্মা বুঢ়াভকত, বক্তৃতাৰ বৰ আনন্দৰ আদি কৰি ৫/৬ জন ভকত আহি খবৰ লৈ যায়হি। তদনুক্ৰমে সাবজান সগ্ৰ, চামগুৰী সগ্ৰ, উত্তৰ কমলাবাৰী সগ্ৰ, কমলাবাৰী সগ্ৰ বেলসিদ্ধি সগ্ৰ,

ভোগপুৰ সত্ৰ, গড়মূৰ সত্ৰ, বেলগুৰী সত্ৰ, আধাৰ সত্ৰ, বদলা সত্ৰ, বেঙেনা-
আটী সত্ৰ, বৰ এলেনগী সত্ৰ, বিহিমপুৰ সত্ৰৰ সমূহ সত্ৰাধিকাৰৰ পক্ষৰ
পৰা মাত্ৰ দগায়তি। গড়মূৰ সত্ৰতৰ ওপৰ কাটনি, নাম কাটনি, বুঢ়া
কলিতা, কমনপুৰ, বগাতাহী, তেঁকুলীমাৰি, গোপালপুৰ, ভোগপুৰীয়া (লক্ষীম-
পুৰৰ), দৰিয়া, সোনাৰীআটী, নাৰায়ণপুৰ আদিৰ জাত অজাত গাওঁৰ
বাইজ, অন্যান্য ঠাইৰ এনেখ ব্যক্তিয়ে প্ৰভুৰ প্ৰয়াণৰ বাতৰি ল'বলৈ আহে।
সকলো লোকৰ নাম ইয়াত উল্লেখ কৰাটো সম্ভৱপৰ নহয়। গতিকে উল্লেখ
নহ'ল। বহুত লোকে মণি এডাৰ যোগে প্ৰভুৰ অন্তেটিটুকিয়ালৈ অৰিহণা
পঠাইছিল।

প্ৰভুজনাৰ পৰলোক পমণৰ বাতৰি পাই অসমৰ ৰাজ্যপাল ডাওৰীয়া,
মুখ্যমন্ত্ৰী মহেন্দ্ৰ মোহন চৌধুৰী, বিত্তমন্ত্ৰী কামাখ্যাপ্ৰসাদ ত্ৰিপাঠী, আইনমন্ত্ৰী
যোগেন শইকীয়া, বাণিমৰ নীলমণি ফাৰুন, অসম সংস্কৃত শিক্ষা পৰিষদৰ
সম্পাদক তথা সহ পৰিচালক শ্ৰীশিৱনাথ শৰ্মা, মাজুলী চক্ৰৰ উপপ্ৰতি
সমাহৰ্তা শ্ৰীহৰিপ্ৰসাদ চলিচা প্ৰমুখ্যে কামৰূপীৰুদ, অসম শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰদেৱ সত্ৰৰ
পদাধিকাৰ শ্ৰী সোনাৰাম চুতীয়া, যোৰহাট আইন কলেজৰ অধ্যক্ষ শ্ৰীমন্তীনি
নাথ ফুকন, মাজুলীৰ অগ্ৰণী নেতা বেথোৰাম বৰা আৰু অন্যান্য বিশিষ্ট
ব্যক্তিসকল আৰু সত্ৰাধিকাৰ সকলৰ স্তিতৰত বেলগুৰী সত্ৰাধিকাৰ শ্ৰীশ্ৰীচন্দ্ৰ
কান্ত দেৱ গোস্বামী, গড়মূৰীয়া সত্ৰাধিকাৰ শ্ৰীশ্ৰীকৃষ্ণচন্দ্ৰ দেৱ গোস্বামী,
শ্ৰীশ্ৰীবৰএলেনগী সত্ৰাধিকাৰ গোস্বামীদেৱ, শ্ৰীশ্ৰীদক্ষিণপাত্ৰীয় সত্ৰাধিকাৰ
দেৱ গোস্বামী, শ্ৰীশ্ৰীবদলা সত্ৰাধিকাৰ দেৱ গোস্বামী প্ৰমুখ্যে আগশাৰীৰ
অধিকাৰ সকলে প্ৰভুৰ বিয়োগ নুখত সমবেদনা জনাই একোটি শোকবাৰ্তা
পঠায়। প্ৰভুমে এজন সাধু পুৰুষ আছিল সেই কথা সবহ সংখ্যক চিঠিত
প্ৰকাশ পাইছে। শ্ৰীযুত শিৱনাথ শৰ্মাডাওৰীয়াই লিখিছে “প্ৰাণনাথ ধৰ্ম
প্ৰাণনাথ তথা ক্ৰিয়া প্ৰাণনামাদশ পুৰুষানাং বিয়োগেন ভক্ত হৃদানাং কুতে
যা হানিঃ সংবৃত্তা সা সৈব অপূৰণীয়া বৰ্ত্ততেতৰাম্। অতঃ প্ৰাৰ্থনামহে
তেষাং মহাপুৰুষানাং পৰমাত্মা শ্ৰীবিষ্ণুপাদ পদৈঃ সহ মিলিত্বা চিৰ শান্তিং
লভতামমিতিশম্”। শ্ৰীশ্ৰীবৰএলেনগী সত্ৰাধিকাৰ—“স্বৰ্গীয় সত্ৰাধিকাৰ এজন
সুবিজ্ঞ ও অসাধাৰণ শক্তিৰ লোক বুলি পৰিগণিত। সত্ৰাধিকাৰ হিচাবে তেখে-
তেই বহুতদিন সত্ৰ পৰিচালনা কৰিলে।” শ্ৰীশ্ৰী, বেলগুৰী সত্ৰাধিকাৰ—“আমাৰ
ৰাষ্ট্ৰ জীৱনত তেৰাই দিয়া জ্ঞান আৰু কৰণৰ স্নেহ পাহৰিব নোৱাৰো।
শেষান্তৰত তেৰাক দৰিগণ হ'বলৈ নাপাই ভৱিষ্যত দুখীত। তেখেত যেনে
অখণ্ডিত সাধু আছিল” ইত্যাদি। “বেথোৰাম বৰা “এনে এজন সাধুক
ধৰ্ম পৰম্পৰা লোকৰ পৰলোক প্ৰাপ্তিত দুখীত হৈছে আৰু শোক পাইছোঁ।”

শ্রীমদীনী নাথ ফুকন—“প্ৰভুৰ নিচনা মানুহ সংসাবত বিবল, তেখেতকেই আদৰ্শ কৰি আমি আশা কৰোঁ আপুনি সৰুৰ কাম ভৱিষ্যতলৈ কৰিব।”

শ্রীমদীনী ফুকন—“এজনজন সৰু সঙ্গীয়া ধৰ্ম্মগুৰুৰ আত্মাই এতিয়া সম্পত্তি পাই পৰমানন্দ লোকৰ সুখ শান্তি লাজ কৰিছে সেই কথা নকলোও হ’ব।”

শ্রীগোপেন শইকীয়া—“শ্রীশ্রীসঙ্গাধিকৰ প্ৰভুৰ দৰে এজন সৰল আৰু প্ৰকৃত ভগৱদ ভক্ত গুৰু। হেৰুবাটো অকল আপোনাৰে মহা আমাৰো নিতাওই দুখ আৰু বেজাৰৰ বিষয়” ইত্যাদি। এনেধৰণে ব্যক্তি সকলে ব্যক্তিগতভাৱে প্ৰভুৰ ভগৱতী ব্যাখ্যা কৰি শোকবাত্তা পঢ়োৱাৰ উপৰিও তেঁৱাৰ অনুমুখ কিছামানে মৌখিক ভাৱেও গুণকীৰ্ত্তন কৰি আশ্ৰয়ক অৰ্ঘ্য অৰ্পণ কৰিছিল। প্ৰভুৰ সৰল মন, সাধুতা, মহানতা, গম্ভীৰ্য্যতাত সকলোৱেই আকৃষ্ট হৈছিল। প্ৰভুক এবাৰ যি দৰ্শন কৰিছে, তেওঁ তেঁৱাৰ এনেকৰা অকৰ্ণনত পৰে যে তেওঁ বাককৈয়ে ভোল যায়। সেই বাবে প্ৰভুজনাৰ সজ কৰ্ম্মত এফেৰি খবৰ লগাবৰ কাৰণে বহুলোকৰ অতিলাষ হৈছিল আৰু সেই মতে প্ৰভুৰ দশা কৰ্ম্মতে বহুত মণিঅৰ্ঘ্য আৰু ব্যক্তিগত ভাৱে সাক্ষাৎ কৰিও অলপ খবৰ আশংক হৈছিল।

১৫ অগোণ মঙ্গলবাৰে বিয়লি ডেকা সঙ্গাধিকাৰে কীৰ্ত্তনমন্ত্ৰৰ টুপত সকলো গুৰুতৰে (পুৰুষ নীতিমতে) একত্ৰ কৰি প্ৰভুজনাৰ পাৰলৌকিক কাৰ্য্য সম্পন্ন কৰিবৰ বাবে তৈয়াৰ। সমূহ বৈষ্ণৱ আৰু সঙ্গাধিকাৰৰ আলোচনাক্ৰমে সকলো কাৰ্য্য সম্পাদন কৰিবলৈ এখন শক্তিশালী সমিতি গঠন কৰা হয়। সমিতিখনত বিষ্ণুৰবীয়া একল হল যথাক্ৰমে সভাপতি— শ্রীনাৰায়ণ চন্দ্ৰ গোস্বামী, সম্পাদক— শ্রীভিষ্মেশ্বৰ গোস্বামী, সভাসকল হল যথাক্ৰমে মণিৰাম গায়ন, কপৰাম শইকীয়া, পুনাৰাম গায়ন, তুলসী দেউৰা, শৈলেন্দ্ৰ শইকীয়া, সোমেশ্বৰ বৰুৱা, সোমেশ্বৰ হাজৰিকা, কৃষ্ণৰাম বৰুৱা, ভোলাৰাম শইকীয়া। সমিতিয়ে যথাযোগ্য কৰ্ম্ম সম্পাদনত ব্ৰতী হয়। দশা আৰু আদ্যশ্ৰাদ্ধৰ কাৰণে বহুত বিষয় শুকত সকলোৰে মতে বৰঙনি আগবঢ়ায়। একেদিনাই সৰুৰ বিষয় শুকত সকলৰ পৰা বৰঙনি হিচাবে ১৫৭৫.০০ (পোন্ধৰ শ পয়সতৰ টকা), চাউল তেজিণ পুৰা দুদোন আৰু ধান এণ তেপল পুৰা পোৱা হয়। এইখিনি অৰিহণা সৰুৰ চাৰিহালি শুকত বৰুৱাৰ পৰা পোৱা হৈছিল।

২০ অগোণ মঙ্গলবাৰে প্ৰভুজনাৰ দশা (দহা) কাৰ্য্য পৰিল। ২১ অগোণৰ দিনা ভোগপুৰ সঙ্গাধিকাৰ গোস্বামীয়েৰে আছে উৎসৱত যোগদান কৰিবলৈ। দহা কাৰ্য্য দিনা পুৱা ৯ বজাত জাতি ভোজন কৰাৰ

পিচত নাম প্ৰসঙ্গ সমাপণ কৰি সাংস্কৃতিক অনুষ্ঠানৰ আয়োজন কৰা হয়। উত্তৰ কমলাবাৰী সত্ৰৰ ভকত সকলৰ দ্বাৰা বিহাৰ নাচ, ওজাপালি, ছালি নৃত্য প্ৰদৰ্শন আৰু ৰাতিলৈ তেখেত সকলৰ দ্বাৰা “ৰাজসূয়” নাট-অভিনীত কৰা হয়। তেনেকৈয়ে সেইদিনাৰ দহাকাৰ্য্য সম্পন্ন কৰা হয়। অতিথি অভ্যাগত সকলক যথাযোগ্য জনযোগৰ ব্যৱস্থা ভালধৰণে কৰা হৈছিল। ভকত সকলকো ভগৱৎ অৰ্পিত নৈবেদ্য, চিৰা, দৈ আদিৰে আপ্যায়ণ কৰা হয়। বদুলা সত্ৰত আৰু বেলগুৰী সত্ৰতো এখনি শৰাই দিয়া হৈছিল।

৯ পুহৰ দিনা মুখ্যমন্ত্ৰী মহেন্দ্ৰ মোহন চৌধুৰীদেৱে তেখেতৰ কটকী বা প্ৰতিনিধি হিচাবে প্ৰভুৰ বিয়োগত মাত একাষাৰ লগাবৰ কাৰণে আইন মন্ত্ৰী যোগেন শইকীয়াদেৱক সত্ৰলৈ পঠায়। শ্ৰীশইকীয়াই সেইদিনা তেখেতৰ মাতৃ আৰু পৰিবাৰক লগত লৈ দিনৰ ১২ বজাত সত্ৰত উপস্থিত হয়হি। হাতত আনিছিল এপাটি সুমথিৰা। নৱনিৰ্বাচিত সত্ৰাধিকাৰ শ্ৰীনাৰায়ণ চন্দ্ৰ গোস্বামীক সাক্ষাত কৰি মুখ্যমন্ত্ৰীৰ সমবেদনা জ্ঞাপন কৰি তেখেতে পঠোৱা ৫০০'০০ (পাঁচশ) টকা আৰু নিজৰ ফালৰ পৰা ২০০'০০ (দুশ) টকা আগবঢ়াই দি সেৱা জনায়। মুখ্যমন্ত্ৰী হিচাবে চৌধুৰী ডাঙৰীয়াই আৰু আইন মন্ত্ৰী হিচাবে শ্ৰীযুত শইকীয়াই প্ৰভুৰ প্ৰতি আনুগত্য প্ৰকাশ আৰু সত্ৰাধিকাৰৰ প্ৰতি দেখুউৱা ভক্তি তথা স্নেহত গোঁৱৰবোধ আৰু কৃতজ্ঞতা জ্ঞাপন কৰা হয়। অসমৰ দুজন কেবিনেট মন্ত্ৰীয়ে সত্ৰত এষাৰ মাত লগোৱাটো চিৰস্মৰণীয় কথা আৰু ভৱিষ্যতলৈকে সেই সম্পৰ্কে সোণালী আখৰেৰে লিখা থাকিব বুলি সত্ৰাধিকাৰে কয়। শ্ৰীযুত শইকীয়াই সত্ৰাধিকাৰৰ লগত প্ৰায় এঘণ্টা সময় কথা পাতি বিদায় লয় আৰু চাৰিও চাটী পৰিবেষ্টন কৰি যায়গৈ।

১২ পুহ মঙ্গলবাৰৰ দিনা শুক্লা একাদশী তিথিত প্ৰভুজনাৰ আদ্য শ্ৰাদ্ধ মহোৎসৱ। ১০ পুহ ৰবিবাৰৰ দিনা বদুলা সত্ৰাধিকাৰ দেৱ গোস্বামী, ১১ পুহ সোমবাৰৰ দিনা ভোগপুৰ সত্ৰাধিকাৰ দেৱ গোস্বামী আৰু আদ্য শ্ৰাদ্ধৰ দিনা উত্তৰ কমলাবাৰী সত্ৰাধিকাৰ দেৱ গোস্বামীয়ে আদ্য শ্ৰাদ্ধত যোগদান কৰিবৰ নিমিত্তে নিমন্ত্ৰণক্ৰমে উপস্থিত হয়হি। তেখেত সকলক যথাযোগ্য বাসগৃহ আৰু ভোজনাদিৰ ব্যৱস্থা কৰি দিয়া হৈছিল। প্ৰাচীন নীতিমতে বদুলা সত্ৰাধিকাৰক আলধৰা আতৈৰ বহাত আৰু উত্তৰ কমলাবাৰী সত্ৰাধিকাৰক চক্ৰপাণ আতৈৰ বহাত থাকিবলৈ দিয়া হয়। তেনেকৈ ভোগপুৰ সত্ৰাধিকাৰক উত্তৰ হাতীৰ কমল বাগ্ন আতৈৰ বহাত থাকিবলৈ দিয়া হৈছিল। সমীপবৰ্ত্তি আধাৰ সত্ৰাধিকাৰ শ্ৰীশ্ৰীবাসুদেৱ দেৱ গোস্বামীয়েও

উৎসৱত যোগদান কৰিছিল। সেইদিনা যথা সময়ত নৈবেদ্য অৰ্পণ, নাম প্ৰসঙ্গ, সাংস্কৃতিক অনুষ্ঠান আদি হৈছিল। হাজাৰ সংখ্যক সমাগত অতিথি অভ্যাগত সকলক জলযোগেৰে আপ্যায়িত কৰা হয়। ব্ৰাহ্মণ সকলক যথা-বীতি দান দক্ষিণাও কৰা হয়। সন্ত্ৰাধিকাৰৰ দুৱাৰমুখত এখন প্ৰকাণ্ড ৰতা দিয়া হৈছিল। দিনৰ ভাগত উত্তৰ কমলাবাৰী সন্ত্ৰৰ ভিত্তত সকলৰ দ্বাৰা বিহাৰ নাচ, ওজাপালি আৰু “পাৰিজাত হৰণ” অকীয়া নাট আৰু ৰাতিলৈ সন্ত্ৰৰ ভিত্তত সকলৰ দ্বাৰা “কালষৰণ বধ” নাটখন অভিনীত কৰা হয়। বিহাৰ নাচৰ পিচতে প্ৰাচীন নীতি অনুসৰি শ্ৰীনাৰায়ণ চন্দ্ৰ গোস্বামীক সন্ত্ৰৰ ভিত্ত আতৈৰ বহাৰ বুঢ়াভকত শ্ৰীযুত বোধেশ্বৰ ভাগৱতীদেৱে শুক বংশাৱলী ব্যাখ্যা কৰি বদলা আতাৰ গৃহৰ পৰা গায়ন বাঘন আদি সদল বজা আনীত নিশ্ৰ্মালি দি সন্ত্ৰাধিকাৰৰ গাদীত বহুৱায়। নিশ্ৰ্মালি প্ৰদান আদিৰে দিনতীয়া উৎসৱ সেইদিনা সমাধা হয়। ১৩ পুহৰ দিনা জাতান ভোজ আৰু ১৪ পুহৰ দিনা সন্ত্ৰাধিকাৰে নিজৰ বহুত একাষাৰ নাম পাতে। উৎসৱৰ সমাপতি হোৱাৰ পিচত সকলো সন্ত্ৰাধিকাৰক বিদায় দিয়া হয়। পূৰ্বৰ নীতি অনুসৰি সন্ত্ৰাধিকাৰে সন্ত্ৰৰ সকলো ভকতকে ২৪ পুহৰ দিনা নিজ হাতে এটি ভোজ ৰান্ধি খুৱায়।

প্ৰভুৰ মান্বাসিক (ছমহীয়া) তিথিও উলহ মালহেৰে পালন কৰা হয়। ১৮৯৪ শকৰ ৯ চেঠ শুক্ল একাদশী তিথিৰ দিন নাম প্ৰসঙ্গ, প্ৰসাদ বিতৰণ, বিহাৰ নাচ, ফৌজীয়া দক্ষিণমখন ভাওনা, ঘোষা কীৰ্ত্তন, ওজা পালি, চালি নাচ আদিৰে দিনতীয়া কাৰ্য্যসূচী সম্পাদন কৰা হয়। অতিথি অভ্যাগত আৰু ভকত সকলক জলযোগেৰে আপ্যায়ন কৰা হয়।

যথানিয়মে ১৮৯৪ শকাব্দৰ ৯ আষাঢ় শুক্লবাৰ শুক্ল একাদশী তিথিৰ দিনা প্ৰভুৰ বছেৰেকীয়া তিথিও বৰ পয়োভৰেৰে পালন কৰা হয়। পুৰা নাম প্ৰসঙ্গ, প্ৰসাদ বিতৰণ, জলযোগেৰে আপ্যায়ন, বিহাৰ নাচ, ঘোষা কীৰ্ত্তন, ওজা পালি, চালি নাচ আৰু ৰাতিলৈ “সীতা বনবাস” ভাওনা পতা হয়। এই তিথিলৈ ককা নীলমনি ফুকন প্ৰমুখ্যে বাহিৰৰ ভাগ্নেকজন গণ্যমান্য লোক আহি যোগদান কৰি সন্ত্ৰক আনন্দ দিয়ে। এনেকৈ সেই দিনাৰ বছেৰেকীয়া তিথি অতি উলহ মালহেৰে পালন কৰা হয়। প্ৰতি-বছেৰে প্ৰভুজনাৰ তিথি নাচ, ভাওনা আদি সাংস্কৃতিক অনুষ্ঠানেৰে পালিত হৈ আহি আছে।

অতি সুখৰ বিষয় যে আমা, নতুন কমলাবাৰী সন্ত্ৰৰ চৰুপানি আতৈৰ বহাৰ বুঢ়াভকত শ্ৰীযুত বেবেন্দ নাথ বুঢ়াভকতে আমাৰ পৰামৰ্শক্ৰমে

প্ৰভুজনাৰৰ প্ৰতি সন্তুষ্টিৰে তেৰাৰ জীৱনী পদ্যছন্দেৰে ৰচনা কৰি আমাৰ হাতত কেতিয়াবাই অৰ্পণ কৰি থৈছিল। বৃত্তান্তকতৰ ইচ্ছা আৰু আমাৰো আকৰ্ষণ সাপেক্ষে প্ৰভুজনাৰ জীৱনী দীঘলিয়া হ'লেও এই প্ৰসংগতে সেই পদ্য ভাগ তুলি দিয়া হ'ল।

শ্ৰীশ্ৰীঘনকান্তদেৱ সত্ৰাধিকাৰ প্ৰভুৰ জীৱন বৃত্তান্তঃ

পদ্য ভাগ

জন্ম নমো শঙ্কৰ মাধৱদেৱ হৰি।
 দিবধাৰুপে পবনসুক্ষ্ম আসি অৱতৰি ॥
 পাপী তাপি সমস্তক উদ্ধাৰ কৰিলা।
 পবিত্ৰ কৰিয়া ভূমি বৈকুণ্ঠে চলিলা ॥
 মাধৱদেৱৰ শিষ্য পদ্ম আতা নাম।
 পদ্মৰ সদৃশ বৰ্ণ অতি অনুপাম ॥
 ধৰ্ম্মাচাৰ্য্য হুৱা তেন্তে ভক্তি প্ৰচাৰিলা।
 অন্ত ভাগে কমলাবাৰী সত্ৰক স্থাপিলা ॥
 শতাব্দিক ত্ৰিশ বৰ্ষ থাকি পৃথিৱীত।
 লোকক ভাৰিয়া ভৈলা বৈকুণ্ঠত থিত ॥
 তাহান বংশৰ লোক পবিত্ৰ পৰম।
 কমলাবাৰীক পালি চক্ৰালি উত্তম ॥
 আছিলন্ত কতোদিন ধৰ্ম্মাচাৰ্য্য হই।
 তাৰ কিছু লেখা দেওঁ তাত দোষ নুই ॥
 বদনা আতাৰ নাতি কৃষ্ণকান্ত ন'ম।
 তাহন ভতিজা লক্ষ্মীকান্ত অনুপাম ॥
 কমলাবাৰীত দুয়ো শ্ৰেষ্ঠ অধিকাৰ।
 বৈকুণ্ঠে চলিলা কৃষ্ণকান্ত দিয়া ভাৰ ॥
 লক্ষ্মীকান্তে কিছুদিন ধৰ্ম্মক পালিলা।
 চন্দ্ৰকান্তে ভাৰ দিয়া বৈকুণ্ঠে চলিলা ॥
 লক্ষ্মীকান্তে গুৰুৰ যে ভাতৃ পুত্ৰ হয়।
 নাম ঘনকান্তদেৱ অতি শুভ নয় ॥
 তাহাৰ জীৱিত কালে অন্ধ আনিলন্ত।
 অতি প্ৰীত ভাৱে নিজ সঙ্গ ৰাখিলন্ত ॥
 ধীৰ হিৰ মতি সিটো সকলে কহয়।
 ওঠৰ শ পাঁচ শকে তেৰা জন্ম হয় ॥

নাম বনকান্তদেৱ দেখিতে সুন্দৰ ।
 প্ৰহীন গম্ভীৰ স্থলন্তৰ কলহৰ ॥
 ওঠৰ শ উনৈশ শকে বৈশাখ মাসৰ ।
 পোন্ধৰ ওৰিখে আনে কৰি সমাদৰ ॥
 সেই কালে চতুৰ্দশ বৰষ তাহান ।
 নৌকা যোগে আনি প্ৰভু পাইলা নিজ থান ॥
 সতৰীয়া বিদ্যা প্ৰভু আয়ত্ত কৰিলা ।
 অনুক্ৰমে ধৰ্ম্ম শাস্ত্ৰ সবাকৈ শিকিলা ॥
 বৰাক্ষৰ যুক্তাক্ষৰ পূৰ্বৈ শিকি আছে ।
 সংস্কৃত শিকাইলন্ত চন্দ্ৰকান্তে পাছে ॥
 গীতা ভাগৱত গীত বাপ অপৰ্য্যন্ত ।
 শিকিলা সবাকৈ প্ৰভু ঘনকান্ত সন্ত ॥
 বয়স অধিক ভৈল দেৱ লক্ষ্মীকান্ত ।
 নগৰা দৰ্শাই প্ৰভু অসুস্থ ভৈলন্ত ॥
 ভকত সত্ত্বক পাছে একত্ৰ কৰিলা ।
 গুৰুভাৰ চন্দ্ৰকান্ত দেৱত অপিলা ॥
 ডেকাপদে ঘনকান্তে কৰিলা ইজিত ।
 ৰাম নাম স্মৰি ভৈলা বৈকুণ্ঠত থিত ॥
 অন্ত্যোষ্টি কৰ্ম্মক কৰি কতো দিন আছে ।
 দৈব্যৰ বিপাক আসি মিলিলেক পাছে ॥
 চন্দ্ৰকান্ত ঘনকান্ত দুইহানো মধ্যত ।
 সামান্যতে মতভেদ জন্মিল মনত ॥
 শ্ৰুবাধিপ ঘনকান্তে স্থিৰ কৰি মন ।
 পৃথক কৰিয়া সত্ত্ব কৰিল গঠন ॥
 সাৰজান নাম স্থানে সত্ত্বক পাটিল ।
 ভক্তে সমে প্ৰীতি ভাৱে তথাতে থাকিল ॥
 ওঠৰশ বজ্জিশত আহিন মাহত ।
 সত্ত্ব হন্তে সাৰজানে হোৱে উপগত ॥
 চাৰীহাটী মধ্য, নিৰ্ম্মলন্ত নামঘৰ ।
 মণিকুট বাটচ'ৰা দেখিতে সুন্দৰ ॥
 চৈধ্যটি প্ৰসঙ্গ নিতে ভকতে কৰন্ত ।
 হৰিগুণ গায়ী প্ৰভু আনন্দে মজন্ত ॥

শিষ্য ভক্তে আলোচিয়া কৰিলে সিদ্ধান্ত ।
 বৰপেটা স্থান হস্তে বস্তু আনিবন্ত ॥
 নৌকা যানে চড়ি গুৰু মঙ্গল লগত ।
 দ্বাদশ সংখ্যক ভক্ত গৈলন্ত লগত ॥
 গুনিয়োক তাবাসব নাম তিল তিল ।
 গুৰুৰ 'সবাত' সবে কাৰ্য্যত নিপুণ ॥
 বাসুৰাম শৰ্ম্মা বস্তু গায়ন কন্দুৰা ।
 ফণিধৰ নন্দেশ্বৰ হেম অ'লম্বনা ।
 শত্ৰুধাম ভূধৰ নন্দী যে কমল ।
 বসেশ্বৰ মেহৰ ভকত সকল ॥
 পহিমতে শাৰঙ্গন ভকত সহিত ।
 নৌকা যানে চলিলন্ত ছয়া আনন্দিত ॥
 অলম্বনে পাঠিলন্ত বৰপেটা স্থান ।
 শৰ্ম্মা সুদ সমস্তকে কৰিল সম্মান ॥
 সঙ্গীয়া গোবিন্দ মিশ্র সিন্ধালে আছিল ।
 প্রভু যি কাৰণে আইলা সবে নিবেদিল ॥
 গুনি সন্তৰীয়া ভক্তে কৰি আলোচন ।
 শাস্ত শলা বস্তু আনি দিল তেতিফণ ॥
 তাত পাছে অন দিনা দিনন্ত নিশ্চৰ্ম্মালি ।
 হৰিধ্বনি কৰিলন্ত জয় জয় বুলি ॥
 সান্বজান সন্তৰীয়া তৈল ঘনকান্ত ।
 শাস্ত বস্তু লৈয়া তৈল পাছে আসিলন্ত ॥
 পছে বাতে বহ লোক শৰণ কৰাইলা ।
 ধৰ্ম্ম প্ৰকাশিয়া আস নিজ স্থান পাইলা ॥
 শেষা ভক্ত আদৰিলা কৰি কৌতুহল ।
 শাস্ত বস্তু থাপিলন্ত ভকত সকল ॥
 যাত্ৰা মেহাৎসৱ কৰি থাপিলা শাস্তক ।
 বহিলন্ত প্ৰতিপালি ভকত সবক ॥
 সিটো সৰজান সন্ত পৰম সুন্দৰ ।
 কহো তাৰ ইতিহাস অতি শ্ৰেষ্ঠতৰ ॥
 পূৰ্ব্ব সেই স্থানে এক ভক্ত অনুপাম ।
 বদনা জাতাব শিষ্য কৃষ্ণ আটে নাম ॥

বঙালৰ উপদ্রৱ ভৈল সিকালত ।
 সৰ্বলোক লুকাইলন্ত প্ৰাণৰ উন্নত ॥
 হেন অনন্তৰ বাণী আতা আকলিল ।
 নৌকা যানে উত্তে সান গোপনে চলিল ॥
 তুনি নদী এৰি পাছে সাৰজানে গৈলা ।
 বাৰ্তা পান্ন কৃষ্ণ অতৈ লোক সয়ে আটলা ॥
 বদনা আতাক পাছে তথা অনিলন্ত ।
 বাসায়ৰ দিয়া আতৈ শুশ্ৰষা কৰন্ত ॥
 কিছুদিন থাকি আতা ভৈলন্ত বিদায় ।
 সেই দিনা হন্তে সিটো ভৈল ভাল ঠাই ।
 এখাত থাকন্তে পাছে ভৈল অখন্তৰ ।
 বৃদ্ধ বৃদ্ধ ভক্ত ভৈল মৰণ সবাৰ ॥
 কতো ভক্তে পুনৰপি কমলাবাবীক ।
 আসিবাক স্থৰ কৈলা আপোন মাতক ॥
 এহিমতে কিছু ভক্তে সাৰজান এৰি ।
 যাৰ যেন ইচ্ছা স্থানে গৈলন্ত আতৰি ॥
 থাকলন্ত সেইস্থানে ভক্ত আঠজন ।
 নিত্য প্ৰসঙ্গাদি তেৰা কৰে অনুক্ষণ ॥
 ইটো কথা সংহৰিলো বাহন্যক ভবে ।
 ভৈল যেন কথা পাছে আত অনন্তৰে ॥
 কমলাবাবীৰ ইটো গুৰুৰ চৰিত্ৰ ।
 আক শুনি ভনি হোক জীৱন পাবিত্ৰ ॥
 সন্ত ভক্ত মুখে অ'মি যি কথা শুনিলো ।
 বাল্য কাল হন্তে আমি কথা দেখিলো ।
 সেইমতে যথাক্ৰমে নিবন্ধিলো পদ ।
 বঢ়া টুটা ক্ষমা কৰা ওচোক আপদ ॥
 পদত দুষণ বহ ক্ষমিয়োক মোক ।
 কহয় দেবেন্দ্র হৰি বোলা সাধুলোক ॥

দুলভি

আত অনন্তৰে শুনা সবে নৰে
 যেন কথা ভৈলা পাছে ।
 কমলাবাবীত চন্দ্ৰকান্ত ধীৰ
 সন্ধানিপে ডাবি আছে ।

স্বভাৱে গম্ভীৰ অতি ধীৰ স্থিৰ
 ঘনকান্তে গৈল এৰি ।
 আনিবো কিমতে সেই স্থান হস্তে
 ভাৱে চিন্ত স্থিৰ কৰি ॥
 সেই সময়তে সমূহ ভকতে
 প্রাৰ্থনা শুক্লৰ প্ৰতি ।
 শুক্ল কুপাময় হস্তোক্ত সদয়
 ডেকাজনা বাল্যমতি ॥
 স্থান এৰি ভৈৰৱ ভকত সহিত
 সাৰজান সত্ৰে আছে ।
 আনোক স্থানক বাসা দিয়ো তাক
 ইমতে প্রাৰ্থনা পাহে ॥
 শুক্ল গুণে স্থিৰ বচন গম্ভীৰ
 বুলিলা মধুৰ বাণী ।
 তোমৰা সকলে যিবা দেখা ভালে
 খাপিয়োক পুনু আনি ॥
 হেন মৃদু বাণী ভক্তসবে শুনি
 আনন্দিত ভৈল বৰে ।
 সাৰজানে স্থানে যায় ভক্তগণে
 কহন্ত অতি সাদৰে ॥

০ ০ ০

পদ

কি কাৰ্য্যে আসিলো আমি শুনিয়োক কথা ।
 নিবাক পঠালে গুৰু তোম্বাসব এথা ॥
 নলাগে আশ্ৰয় হীন এথা বন্ধিবাক ।
 হেন অনুমতি প্ৰভু কৰিলা আমাক ॥
 শুক্ল আজ্ঞা শুনি প্ৰভু ঘনকান্ত ধীৰ ।
 আনন্দে আকুল ভৈল চক্ৰে বহে নীৰ ॥
 ধৈৰ্য ধৰি ক্লগপৰে বুলিলা বচন ।
 শুক্ল আজ্ঞা হোৱে যেনে কৰিবো গমন ॥

যামো এতিফ্লে তোৰা প্ৰগতি আমাৰ ।
 নিবেদিব গুৰু কাছে যত সমাচাৰ ॥
 বিদায় কৰিয়া পাছে উকত আসিল ।
 শ্ৰীগুৰু চৰণে যথাযথ নিবেদিল ॥
 বুলিল উকতে প্ৰভু নিয়ো বাসা থানি ।
 কোন স্থানে থাকিবন্ত বুলিয়োক বাণী ।
 ভক্তৰ বিনয় বাণী গুৰু আদৰ্শনা ।
 ঘনকান্তে আনিবাক প্ৰভু আদেশিল ॥
 পূব হাতী মধ্যে বহা বিচাৰিয়া পাছে ।
 বাপিৰাম ওজা আঁঠেৰ বহাখানি আছে ॥
 তথাতে বহোক আমি বুলিলো বচন ।
 পাছে সাবজানে গৈলা উক্ত দুইজন ॥
 যথাক্ৰমে গুৰু আজ্ঞা বাণী নিবেদিল ॥
 শুনি পাছে ঘনকান্ত আনন্দিত ভৈলা ॥
 কন্দুৰা বায়ন সমে যত ভক্তগণ ।
 সগ্ৰ পালিবাক ভাব কৰিলা অৰ্পণ ॥
 শুভক্ষণে সলোতকে নৌকাত উঠিল ॥
 সৰ্ব্বস্ব সহিতে প্ৰভু গমন কৰিলা ॥
 গুৰুৰ তেপন্নৰ প্ৰাৰণ মাসত ।
 সাবজান এৰি প্ৰভু আসিল সগ্ৰত ॥
 ইটো কথা অনন্তৰে সংহৰিয়া থৈলো ॥
 চন্দ্ৰহাস প্ৰভুৰ যে বৃত্তান্ত লিখিলো ॥
 ইতিপূৰ্বে চন্দ্ৰকান্তদেৱ অধিকাৰী ।
 ভাতৃ পুত্ৰ আনিজন্ত পৰম সাদৰি ॥
 নাম চন্দ্ৰহাস তান তেজস্বী পুৰুষ ।
 দেখিতে সুন্দৰ আতি কোমল বয়স ॥
 চন্দ্ৰকান্তে দিলন্ত সংস্কৃত বিদ্যা দান ।
 ভাগৱত পঢ়াইলন্ত পাইল দিব্য জ্ঞান ॥
 সেই সময়ত প্ৰভু দেৱ চন্দ্ৰকান্ত ।
 নপৰা দৰ্শাই তেৰা বৈকুণ্ঠী ভৈলন্ত ॥
 ভাতৃ পুত্ৰ চন্দ্ৰহাস ভৈল অধিকাৰ ।
 স্বৰলোক কৰ্ম্ম সাক্ষ কৰিল জাহাৰ ॥

এক বৎসৰৰ অন্তে দুই হানো মধ্যত ।
 সামান্য বিবাদ লাগি বিবাদ মনত ॥
 ঈশ্বৰৰ ইচ্ছা তান গুণ বৃদ্ধি কৰি ।
 আসিলন্ত ভক্ত সব দোহি সন্ত এৰি ॥
 ভৈল সঙ্গবৰ্তী ঘনকান্ত গুৰুবৰ ।
 সন্তহন্তে তাৰা সব ভৈল স্থানান্তৰ ॥
 অনন্তৰে শুভক্ৰমে মৃত্যুকাক চাইলা ।
 চৰকাৰ হন্তে শুদ্ধ মৃত্যুকাক পাইলা ॥
 ফেচাৰ চাহাব নাম পৰম উদাৰ ।
 স্থান চাহি ভূমি দিল অতি চমৎকাৰ ॥
 পূবত বাশিষ্ঠি গঙ্গা টুনী নদী নাম ।
 পশ্চিমে ভেৰেক বিল আতি অনুপাম ॥
 উত্তৰে আচাৰিখনা জান নাম যাৰ ।
 দক্ষিণে সাপৰকুহ অৰণ্য দুৰ্ব্বাৰ ॥
 সেই মধ্য স্থানে ভূমি ধাৰ্য্য কৰিলন্ত ।
 চাৰি হাতী কৰি সন্তখনি নিৰ্ম্মলন্ত ॥
 ওঠৰশ আঠাৰশ শকত তথাত ।
 এক'দশী সোমবাৰ নৱ কাৰ্ত্তিকত ॥
 ঊনবিংশ দশ গতে মধ্যাহ্ন সময় ।
 সেইদিনা নৱস্থান স্থাপিত হোৱায় ॥
 ভৈলা অধিকাৰ দেৱ প্রভু ঘনকান্ত ।
 স্থানৰ ঐতিহ্য ৰাখি ধৰ্ম্ম প্ৰবৰ্ত্তান্ত ॥
 পাতিলন্ত চাৰিহাতী ভক্ত বাসা ঘৰ ।
 মধ্য দশ বিঘা মাটি ৰাখিলা বিস্তৰ ॥
 নাম ঘৰ মণকট ভৰাল পদশীলা ।
 চাৰিফালে চাৰিখন বহাক ৰাখিলা ।
 নতুন কমলাবাৰী সন্ত নামে খ্যাত ।
 শঙ্কৰী সন্নীতে ভৈলা জগত বিখ্যাত ॥
 এহিমতে নামঘৰ কাম আৰম্ভিলা ।
 যথায়োগ্য প্ৰজাবৰ্গে দানক কৰিলা ॥
 ঘনকান্ত প্রভু ভক্তে সমে যুক্তি কৰি ।
 দান তুলিবাক পঠ ইলেক তৰাতৰি ॥
 ভদ্রাম ৰাজমৈধি আন্তে বাপুৰাম ।
 কমল ৰায়ন দীনৰাম মিঠাৰাম ॥

সৰুৰাম কপৰাম এহি সাতজন ।
 দান তুলি আনি দিলা সত্ত্বে বহু ধন ॥
 ঘনকান্তে নিৰোদনা তদম চৰকাৰে ।
 বহু কাঠ টিনপাত দিলা সমাদৰে ॥
 মহামান্য অসমৰ ৰাজ্যপাল জনে ।
 বিংশতি হাজাৰ টকা দিলা এজমানে ॥
 এহিমতে সত্ৰীয়া প্ৰভু ঘনকান্তে ।
 পাঁচলা বহু ধন দান হৰিৰ কৃপাতে ॥
 চতি মাৰলি যত সৰাকৈ আনিলা ।
 দক্ষিণপাটৰ অধিকাৰক খুজিলা ॥
 গড়মূৰ অধিকাৰে হাতী গোট দিলা ।
 বৃহত আকাৰ কাঠ টানিয়া আনিলা ॥
 ভোগপুৰ ভক্ত সবে কৰিলা সহায় ।
 সজ কাৰ্য্যো সজলোক পাৰে সৰ্বদায় ।
 ভকত্ৰাম উমাৰাম বৰা দুয়োজন ।
 কৰাইলেক কৰ্ম্ম সব কৰিয়া যতন ॥
 ধনৰ ভৰালী বুঢ়াভকত দেবেন্দ্ৰ ।
 আদান প্ৰদান কৰে নাহি কোনো মন্দ ॥
 যোৰহাট হন্তে ভাল ভাল ইটা আনি ।
 নাৰবৈছা গ্ৰাম মিস্ত্ৰী কৰে কৰ্ম্ম খানি ॥
 নামঘৰ দুখোটালি টুপৰ টিনপাত ।
 সৰ্বানন্দ গুণাৰামে দিলা কৰি দাঠ ॥
 আতাগৃহ টিনপাত আৰু সিংহাসন ।
 দয়াৰামে দানিলন্ত ভাঙি নিজ ধন ॥
 পৰমানন্দে দানিলন্ত পদশীলা ঘৰ ।
 মিঠাৰামে মণিকট দিলা শ্ৰেষ্ঠতৰ ॥
 এগোটা চৰিয়া দিলা গোলোক ভকতে ।
 প্ৰসাদ সানিতে তৈল সুবিধা তহিতে ॥
 ডাঙৰ শৰাই আৰু ৰূপৰ কৰনি ।
 বাপুৰাম আতৈ দান দিলা মনে গুনি ॥
 আউনীজাটী অধিকাৰে দিলা দৰা তাল ।
 আনো আনো লোকে দ্ৰব্য দিলা ভাল ভাল ॥

দিৱাক নপাৰো তাৰ যত বিহবণি ।
 কতক লিখিবো দান নচলে লিখনি ॥
 এহিমতে সগ্ৰখনি ভৰপূৰ ভৈলা ।
 যাক যৈতে থৈবে লাগে সবাকৈ থাপিলা ॥
 চৌষিংশ হাজাৰ ধন তাত বায় কৰি ।
 সাজিলা যতনে তাক আতি ভৰিপূৰি ॥
 নাওবৈছা মুখ্য মিস্ত্ৰী ধনাই তান নাম ।
 সোমেশ্বৰ পানীৰাম আৰু কিনাৰাম ॥
 সবে কৰ্ম সাজ কৈলা সাজিলা যতনে ।
 কিনাৰামে ভেটি বান্ধি দিলা বঙ্গমনে ॥
 দেখিতে সুন্দৰ ঘৰ যেন হেমগিৰি ।
 পূৰ্ণ্যৰ কিৰণে জ্বলে তিৰবিৰ কৰি ॥
 চৈধ্যটি প্ৰসঙ্গ নিতে কৰে সমাপন ।
 নৈমিত্তিক পৰ্ব মুখ্য গুৰুৰ কীৰ্ত্তন ॥
 ভাদ্ৰমাসে মহাৰঙে পালন কৰয় ।
 ৰাসোৎসৱ ফল্গুৎসৱ জ্যৈষ্ঠোৎসৱ হয় ॥
 আৰু বিহপৰ্ব তিথি আতা সকলৰ ।
 বছৰি কৰয় তিথি সগ্ৰাধিকাৰৰ ॥
 এতিমতে মহানন্দে ভকত সহিত ।
 সতৰীয়া প্ৰভু বঞ্চে হয় মহাপ্ৰীত ॥
 পাছে একদিনা প্ৰভু ভক্তৰ লগত ।
 আলোচিলা এক কথা অতীব প্ৰশস্ত ॥
 প্ৰভুৰ পিচত লাগে হুইবে অধিকাৰ ।
 প্ৰতিপাল কৰিবাক আৰু গুৰু ভাৰ ॥
 মেখেলা গাওঁৰ এক কণ্ঠিৰাম নাম ।
 তেহো ৰোলে সৰিনয়ে কৰিয়া প্ৰণাম ।
 আছে এক ৰাজক পৰম ৰূপৱন্ত ।
 চামণ্ডৰী অধিকাৰ পুত্ৰ গুণৱন্ত ॥
 শুনি ভক্তে সমে প্ৰভু আলোচ কৰিলা ।
 দেৱানন্দ ৰামনক তথাক পঠাইলা ॥
 মাজুলীৰ চামণ্ডৰী সন্ন অনূপাম ।
 আছে সতৰীয়া এক বোম্বকান্ত নাম ॥

তাহান পঞ্চম পুত্ৰ নাৰায়ণ চন্দ্ৰ ।
 ৰূপ কান্তি বিতোপন বয়ন সুচান্দ ॥
 শুক্লবৰ্ণ মধ্যাক্ষীণ বহন হৃদয় ।
 মুখকান্তি চন্দ্ৰাকৃতি অতি শোভনয় ॥
 সন্তম বৰ্ষে তেহো উমলি ফুৰন্ত ।
 দেখিলেক পছে গৈয়া বালক মহন্ত ॥
 দেৱানন্দে গৈলা পাছে সতৰীয়া স্থান ।
 বসিলা বায়নে কৰি গুৰুক সন্মান ॥
 অনন্তৰে দেৱানন্দে বৰষোৰ কৰি ।
 নিবেদিলা গুৰু আগে ভয় পৰিহৰি ॥
 যিহেতু আসিলো আমি শুনিলো ভাৰতী ।
 সতৰীয়া ভক্তে সমে কৰিয়া মৃগুতি ॥
 বিচাৰিবে চাহে তথ পুত্ৰ একজন ।
 ডেকাপদে ৰাখিবাক তাসম্বাৰ মন ॥
 দিয়োক কনিষ্ঠ পুত্ৰ নকৰি বিমন ।
 সসন্মানে বিদ্যাদানে কৰিবো পালন ॥
 শুনি সতৰীয়া প্ৰভু হয় মন প্ৰীত ।
 পুত্ৰক দিবাক লাগি ভৈলা শুদ্ধ চিত্ত ॥
 দেৱানন্দে আসি প্ৰভু ভক্তক জনাইল ।
 বালক থানিতে পাছে দ্ৰব্য যুগুতাইল ॥
 দুই হস্তী ক্ৰমে কতো ভক্ত গৈল চলি ।
 কতো ভক্ত গৈল আনন্দতে পাৰে বুলি ॥
 অনন্তৰে পাইলা গৈয়া চামণ্ডৰী থান ।
 প্ৰণামিলা আগবঢ়াই গুৰা শৰাই স্থান ॥
 ভক্তে বোলে তথ পুত্ৰ নিবাক লাগয় ।
 আসিলোহে সমদলে ঐত ভক্ত চয় ॥
 শুনি গুৰুদেৱ ভৈল সজল নয়ন ।
 সবাকো আশ্বাসি প্ৰিয় বুলিলা বচন ॥
 মাতৃহীন ভৈল শিশু অতি বাল্যকালে ।
 দিলো তোমাসক ৰাখিবাহা প্ৰতিপালে ॥
 আজি ধৰি তোৰাসব পিতা মাতা ভৈল ।
 ভাল মন্দ সুখ দুখ তোমাসাত বৈল ।

এহি বুলি পুত্ৰে কোলে ধৰিলা সাবটি ।
 বিগৰিল নয়নাশ্ৰু দিলা জ্ঞান নীতি ॥
 বিদায় ভৈলন্ত শিশু পিতৃৰ চৰণে ।
 হস্তীকক্ষে আৰোহিলা অতি বজমনে ॥
 হস্তীয়ো প্ৰণাম কৈল শুভ গোট তুলি ।
 ধীৰে ধীৰে লৰিলন্ত পাশ্চিমক বুলি ॥
 ওঠৰণ সন্তৰ শকত জ্যৈষ্ঠ মাসে ।
 ভক্তে সমে নাৰায়ণ চন্দ্ৰ সন্নে আসে ॥
 অনুক্ৰমে পাইলা পাছে কমলাবাৰী থান ।
 পিক্কাই খুৱাই বসাইলন্ত কৰি জল স্নান ॥
 সতৰীয়া গুৰুদেৱে পুত্ৰাধিক কৰি ।
 পালিতন্ত তাক পাছে পৰম সাদৰি ॥
 প্ৰাথমিক বিদ্যালয়ে ভৰ্তি কৰিলন্ত ।
 বাপুৰাম ফুকন পণ্ডিতে পঢ়াইলন্ত ॥
 ব্ৰহ্মোদশ বছৰ যে ভৈল উপসন ।
 উপবীত দিলা প্ৰভু কৰিয়া যতন ॥
 নানা নৃত্য গীত বাদ্য ভাওনা পাতিলা ।
 সেহিদিনা ডেকা পদে তাহাক থাপিলা ॥
 নিৰ্ম্মালি প্ৰদান কৰে সত্ৰাধিপ জনে ।
 হৰিধ্বনি কৰিলন্ত সন্তাসদ গণে ।
 সভা বিসৰ্জিয়া সবে ঘৰাঘৰি গৈল ।
 মহানন্দে সতৰীয়া নিজস্থানে বৈল ॥
 অনন্তৰে ঘনকান্ত সন্ত কৃপাময় ।
 তাক দিলা স্বৰণ ভজন ওত্থয় ॥
 অঞ্জনীয়া শুভজনে গুৰুক চিনাইলা ।
 চাৰি নাম উচ্চাৰিয়া শৰণ কৰাইলা ॥
 লভিলন্ত তত্ত্বজ্ঞান সন্তৰ কৃপাত ।
 নাৰায়ণ বহিলন্ত আনন্দে তথাত ॥
 প্ৰাথমিক বিদ্যালয় শেষ কৰিলন্ত ।
 তাত পাছে হিন্দী দেৱভাষা শিকাইলন্ত ॥
 সৰ্ব্বেশ্বৰ ফুকন যে শৰ্মা ৰোমেশ্বৰ ।
 শিকে তাত হস্তে হিন্দী সংস্কৃত সম্বৰ ॥

খগেশ্বৰ গায়নে শিকাইলা বৰগীত ।
 ৰাগ ভাল মান শিকি ডৈলা মন প্ৰীত ।
 পাছে ঘনকান্তে একদিনা চিন্তিলন্ত ।
 সংস্কৃত বিদ্যালয় যেন থাপিবন্ত ॥
 ভকত সবৰ সঙ্গৈ আলচ কৰিলা ।
 শুভবাৰ শুভযোগ দিনবাৰ চাইলা ॥
 উনৈশ শ উনষাঠী শকে অষ্টম চত'ত ।
 আৰম্ভিলা পাঠদান মঙ্গল যোগত ॥
 টোলাধ্যক্ষ ভৈলন্ত গিৰীশ মহাশয় ।
 নাৰায়ণ চন্দ্ৰ তাতে শাস্ত্ৰক পঢ়য় ॥
 আনো আনো ভকতে পঢ়িলা তাৰ কাহে
 এহিমতে কিছুদিন শিক্ষা কৰি আছে ॥
 সংস্কৃত বিভাগৰ শৰ্ম্মা জীৱেশ্বৰ ।
 হোৱয় পৰিদৰ্শক সমস্ত টোলৰ ॥
 কাৰণ অনুমোদন সিটো টোল খান ।
 সঙ্গীয়া প্ৰভুৰ তাত মহা অৱদান ॥
 আদ্য মধ্য উপাধিক দিলা নাৰায়ণ ।
 ছয়া ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰী আনন্দিত মন ॥
 গীতা-ভাগৱত আদি ধৰ্ম্ম শাস্ত্ৰ চাই ।
 নানা জ্ঞান সু-পণ্ডিত ভৈলন্ত গোসাঁই ॥
 ঘনকান্ত প্ৰভুদেৱে সন্তোষ পাইলন্ত ।
 নানা সময়ত তাক উপদেশ দৈন্ত ॥
 অনন্তৰে লিখিলন্ত নাটক দুখন ।
 কহো তাক ভিন্ন ভিন্ন নামক ব্যাখ্যান ॥
 মাকাতা ধৰ্ম্ম পৰীক্ষা কীচকৰ বধ ।
 অভিনয় দেখি সবে ভৈলন্ত তবধ ॥
 এহিমতে ঘনকান্তে নাটক লেখিল ।
 আৰু যিবা লেখিছিল সবে লুপ্ত ভৈল ॥
 নাৰায়ণ চন্দ্ৰে লিখে নাটক বহুত ।
 অভিনয় দেখি যাক মানিল অদ্ভুত ।
 গঙ্গাসুৰ হৰি পদলাভ বাসলীলা ।
 নবাপৰৰ দৰ্পচূৰ্ণ নাটক লিখিলা ॥

প্ৰহলাদ বৈকুণ্ঠ অভিযান নাম যাৰ ।
 অন্ধক অসূৰ বধ অবন্তী উদ্ধাৰ ॥
 এহিতো প্ৰধান নাট আৰু নিখিলন্ত ।
 হতাহতি হোন্তে সেই লুপ্ত ভৈলন্ত ॥
 সঙ্গীত বিদ্যাক গুৰু শিকাইলা যতনে ।
 সৰ্ত্ত নামসগোৱা ভৈলন্ত কিছুদিনে ॥
 বায়ন পৰমানন্দ আৰু খগেশ্বৰ ।
 আন্ত শিকিলন্ত বিদ্যা অতি শ্ৰেষ্ঠতৰ ॥
 সতীশ শৰ্ম্মাত হন্তে ইংৰাজী শিকিল ।
 পৰমার্থ কথা যন্ত সবাকৈ পাৰিল ॥
 ঘনকান্ত প্ৰভু শিষ্য কৰিল অপাৰ ।
 তাৰ লেখা কৰিবাক শকতি কাহাৰ ॥
 আন্ত অনন্তৰে যেন কথা ভৈলা পাছে ।
 ঘনকান্ত প্ৰভু জৰাগন্ত হয় আৰ্হে ॥
 ইদিন সিদিন কৰি অসুস্থ ভৈলেক ।
 সমূহ ভকতে তান সেৱা ধৰিলেক ॥
 ডেকাজনা প্ৰভুদেৱে বিষাদিত মনে ।
 কৰিলা গুপ্তচাৰি নিতে গুৰুৰ চৰণে ॥
 গুৰুদেৱে ধৰ্ম্মভাৰ দিতে ইচ্ছা কৰি ।
 ডেকাক অপিলা তাৰ নীতি অনুসৰি ॥
 গুৰুতৰ সাক্ষাতে কৰিলা মালাদান ।
 কৰিলন্ত গুৰুদেৱে বৈকুণ্ঠ প্ৰমাণ ॥
 গুৰুৰ শ তিৰাম্ভৈব শক জ্যোতিষৰ ।
 এঘাৰ তাৰিখ আৰু আঘোণ মাসৰ ॥
 গুৰু একাদশী দিনা দশ ষষ্ঠীকাত ।
 সন্তৰিলা নৰনাট্য দেহ সিবেনাত ॥
 সলোতকে প্ৰভু অ'ক সমূহ ভকতে ।
 হৰিধ্বনি কৰি দেহা থাপিলা চিন্তাতে ॥
 খোল তাল আনো নানা বাদ্য বজাইলন্ত ।
 দেহ ভস্ম ভৈলে পাছে প্ৰভাত ভৈলন্ত ॥
 পাগ পাগ দূৰ কৰি বন্দক জিজাই ।
 গৃহ গুৰু কৰিলন্ত ভক্তসবে যায় ॥

তৃতীয় দিনাৰ কাৰ্য্য সবে সঞ্চালিতা ।
 অনন্তৰে দশা কৰ্ম্ম আসিয়া মিলিতা ॥
 শিষ্য ভক্ত সবে মিলি মহামহোৎসবে ।
 পাতিলন্ত দশা কৰ্ম্ম পৰম গৌৰবে ॥
 দশা কৰ্ম্ম অন্তে আদ্যশ্রদ্ধ আসি ভৈল ।
 নানা স্থান হতে ধন-ধান দান কৈল ॥
 সমূহ ভকতে দান যাৰ যিবা চলে ।
 শক্তি অনুসৰি সবে খৰছা কৰিলে ॥
 অসমৰ মুখ্যমন্ত্ৰী আইনমন্ত্ৰী দ্বয় ।
 সপ্তশত টকা দিয়া সাহায্য কৰয় ॥
 উত্তৰ কমলাবাৰী আৰু ভোগপুৰ ।
 আসিলন্ত সতৰীয়া ভকত প্রচুৰ ॥
 আধাৰ বদল স্তম্ভ গোসাঁই আসিল ।
 যথাৰীতি স-সন্মানে বাসা সিধা দিল ॥
 আদ্যশ্রদ্ধে প্রদত্ত প্রসাদ অভ্যুদয় ।
 নাটনৃত্য জলপান প্রচুৰ গিলয় ॥
 বহানাচ অঙ্কীয়া নাটক কৰিলন্ত ।
 বান্ধি ভাগে মাতৃভাষা নাটক ভৈলন্ত ॥
 ঈশ্বৰসাধো তুমিলন্ত ভক্ত গুৰুজনে ।
 দিলা দান দক্ষিণাদি ব্রাহ্মণ সঙ্কনে ॥
 পাছে গুৰু সময়ত কীৰ্ত্তন ঘট ।
 ডেকাজনা বসিলন্ত গাদীৰ মধ্যত ॥
 বাদ্য ভণ্ড বায়া পাছে যন্ত্ৰল আচৰি ।
 সমাজে দানিল মালা পূৰ্ব্বৰীতি স্মৰি ॥
 উপস্থিত সাধুসন্তে আশীৰ্ব্বাদ কৰি ।
 দানিলন্ত ধৰ্ম্মমালা গুৰুক স্মৰি ॥
 জনগণ আত্ম গৈয়া বেথাৰাম বৰা ।
 গুৰুমানি সেৱিলন্ত কৈ পূৰ্ব্বধাৰা ।
 বিষ্ণুৰাম বৰুৱা অঞ্চলিক সঙ্কপতি ।
 অঞ্চলৰ হকে ভেহো কৰিয়া প্রগতি ॥
 আজি ধৰি গুৰু প্রভু ভৈলেক আমাৰ ।
 এহি বুলি হৰিধ্বনি কৰে বংহেবাৰ ॥

এহিমতে আদ্যশ্ৰাৱ সাঙ্গ কৰিলন্ত ।
 সমাপণে সৰ্বলোক গৃহক গৈলন্ত ॥
 সন্তাধিপ পদে তথা বসি নাৰায়ণ ।
 নাট্য নৃত্য প্ৰকাশিবে তান ভৈলা মন ॥
 উনৈশ শ পয়সন্তৰ চনে দিল্লী নগৰীত ।
 বাম বজয়ৰ যাত্ৰা দেখাইলা তহিত ॥
 যোগেন শইকীয়া তাত সহায় ভৈলন্ত ।
 প্ৰভুৰ সহিত তান মিত্ৰতা আছন্ত ॥
 হেন নাট নৃত্য দেখি ৰাষ্ট্ৰপতিজনে ।
 ভাৰতৰ বাহিৰক নিবো বুলি মনে ॥
 পঠাইলন্ত বাৰ্তা সন্তে টেটিগ্ৰাম কৰি ।
 ৰোষেশ্বৰ শইকীয়া আইল তৰাতৰি ॥
 পাছে প্ৰভু শিল্পী ভক্ত দিলা চাৰিজন ।
 ভাস্কৰ নাম কহো কৰিয়ো শ্ৰৱণ ॥
 বিজয় গোস্থামী আৰু তিলেশ্বৰ বৰা ।
 পূৰ্ণানন্দ কলিতা যতীন্দ্ৰ চন্দ্ৰ বৰা ॥
 এহি চাৰিজন শিল্পী কৰিয়া মুগ্ধত ।
 বিদায় দিলন্ত প্ৰভু হুয়া আনন্দিত ॥
 ইণ্ডোনেচীয়াক পাছে নিলা ৰাষ্ট্ৰপতি ।
 বিমানত আৰোহিয়া কৰিলন্ত গতি ॥
 তাত পাছে নাট্য নৃত্য সবে প্ৰকাশিলা ।
 দৰ্শক প্ৰজাৰ মনে সন্তোষ মিলিলা ॥
 নাট ৰাম বিজয় কৰিলা চালি নৃত্য ।
 ভাৰতৰ খ্যাতি বৈল ভৈল কৃতকৃত্য ॥
 বিদেশৰো নৃত্য কলা কৰিলা দৰ্শন ।
 তথাৰহি নানা স্থান কৰিলা ভ্ৰমণ ॥
 দুয়োজনা ৰাষ্ট্ৰপতি বহু ধন দিলা ।
 তথা হস্তে শিল্পী সব পৰিবৰ্তী আইলা ॥
 এহিমতে প্ৰভুদেৱে অন্যান্য স্থানত ।
 প্ৰকাশিলা নৃত্য কলা সঙ্গীত সমস্ত ॥
 অসমৰ বাহিৰতা হুয়া নিমন্ত্ৰণ ।
 শঙ্কৰী সখীত প্ৰভু ৰূপে প্ৰদৰ্শন ॥

কাশী দিল্লী মাদ্ৰাজ পাজাৰ প্ৰদেশত ।
 শঙ্কৰদেৱৰ কৃত্য কৰিলা বেকত ॥
 বাপুৰাম ৰায়নকো ৰাষ্ট্ৰপতি জনে ।
 একাডেমী পুৰস্কাৰ দিলা বঙ্গমানে ॥
 পঞ্চ হাজাৰেক ধন আৰু তাম্ৰ পত্ৰ ।
 ভাওনা সৰাহ কৰি আনিলেক সত্ৰ ॥
 এহিমতে প্ৰভু নৃত্যকলা প্ৰচাৰিলা ।
 সভা সমিত্ত বহু বক্তৃতা কৰিলা ॥
 একশৰণৰ কথা লোকক বুজাইলা ।
 সেই দিনা হস্তে সত্ৰ উদ্ধলিত ভৈলা ॥
 অদ্যাপিও অসমত আনো আনো স্থানে ।
 নিমন্ত্ৰণী পায়৷ যাত্ৰা কৰে পাৰে মানে ॥
 সমস্ত লোকৰ উচ্চ প্ৰশংসা লভিলা ।
 নানা স্থান হস্তে লোকে ধন্যবাদ-পত্ৰ দিলা ॥
 ৰাষ্ট্ৰপতিৰ পত্ৰ অদ্যাপিও আছে ।
 প্ৰশংসা বাণীৰ লিপি পাই প্ৰভু কাছে ॥
 নানান কিতাপ লিখি ধৰ্ম প্ৰচাৰিয়া ।
 আছে প্ৰভুদেৱ সত্ৰ অদ্যাপি ৰহিয়া ॥
 তাহান অনুজ্ঞা আৰু পৰামৰ্শ পাই ।
 বিৰচিলো পদ নখৰিব দোষ দাই ॥
 তেৰা সমস্তৰ আছে চৰিত্ৰ অপাৰ ।
 মই মহামুঢ় কেনমতে পাওঁ পাৰ ॥
 সংক্ষেপতে মাত্ৰ বিৰচিলো পুথিখান ।
 থাকিল বহুত কথা এৰিলো ব্যাখ্যান ॥
 মোৰ মত দোষ ক্ষমিয়োক কুপাময় ।
 চৰণে মিনতি কৰো হম্বোক সদয় ॥
 ভকতৰ পদধূলী শিৰে লৈলো তুলি ।
 চৰণে প্ৰণামো মই জয়গুৰু বুলি ॥
 কহয় দেবেন্দু নাথে এৰা আন কাম ।
 পাতক চাৰোক ডাকি বোলা ৰাম ৰাম ॥ ০০

প্ৰভু যমকান্তদেৱৰ জীৱন বৃত্তান্তৰ পিচতে আমাৰ কাম প্ৰায় শেষেই হৈছিল । কিন্তু সত্ৰৰে এজন্য পুৰিদ্ধ ভকত শ্ৰীযুত ধৰ্মেশ্বৰ নাম-লগোৱা আন্তেয়ে তেখেতৰ প্ৰবল আগ্ৰহ আৰু নেৰানপেৰাভাৱে আমাৰ জীৱন বৃত্তান্ত লিখিবলৈ কোৱাত সেই খণ্ডটিও ইয়াত তুলি দিয়া হ'ল । নামলগোৱা আন্তেয়ে আমাক প্ৰতিদিনে এনেকৈ হেচা দিবলৈ লাগিল যে আমি আমাৰ কিছু কাম পিচ পেলাই থৈ আমাৰ বিগত জীৱনৰ কাজ ছোৱাৰ তথ্যপাতিখিনি যোগাৰ কৰি দিব লগা হয় । তেখেতৰ লিখাখিনি আমাক দেখুওৱাত আমি পাৰ্থমানে সংক্ষিপ্ত কৰিবলৈ অথবা এৰাধৰা কৰি দিবলৈ বাধ্য হওঁ । আন্তেৰ লিখাখিনিত দোষ ধৰিবলৈ থল নাই । তেখেত লিখাত সিদ্ধহস্ত । এতেকে সামান্য সংশোধনেৰে অনিয়ম হলেও এই খণ্ডটোত আমাৰ জীৱন বৃত্তান্তখিনি তুলি দিয়া হ'ল ।

(৩-চ)-সন্নাধিকাৰ শ্ৰীশ্ৰীনাৰায়ণ চন্দ্ৰ গোস্বামী

মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱৰ জীয়াৰী নাতি বুলি প্ৰখ্যাত চক্ৰপাণি আতাৰ বংশত সন্নাধিকাৰ শ্ৰীশ্ৰীনাৰায়ণ চন্দ্ৰ দেৱ গোস্বামী প্ৰভুৰ জন্ম হয়। জন্ম হয় ১৮৬৭ শক, আহিন মাহ, বৃধবাৰ শুক্লাচতুৰ্থী তিথিৰ দিনা। পিতৃৰ নাম 'বোমেশ্বৰ দেৱ গোস্বামী। জন্মস্থান মাজুলীৰ চামগুৰী সত্ৰ। চাৰিগৰাকী বায়েক আৰু তিনিজন ককায়েক। তেখেত নিচেই পেটমোচা নুমলীয়া। সোঁৱৰণিৰ গুপ্ত নাম শ্ৰীতৰণি চৰণ গোস্বামী আৰু ব্যক্ত নাম বা প্ৰখ্যাত নাম শ্ৰীনাৰায়ণ চন্দ্ৰ গোস্বামী। ১৯৪৭ চনতে তেখেতৰ ছবছৰ বয়সতে মাতৃবিয়োগ হয়। পিতৃ আছিল চামগুৰী সত্ৰৰ সন্নাধিকাৰ। সৰুকালতে মাউৰা হৈ পৰিল। ঘৰুৱা অৱস্থাও বৰ সুবিধাজনক নাছিল। ইয়াৰ মাজতে এজন ককায়েকৰ মৃত্যু হৈছিল আৰু চাৰিগৰাকী বায়েককো উলিয়াই দিয়া হৈছিল। এনে সমস্যাতে ককায়েক শ্ৰীযুত কোষকান্ত দেৱ গোস্বামীৰ তত্ত্বাৱধান আৰু পিতৃদেৱৰ লালন-পালনত ডাঙৰ-দীঘল হয়। সৰুতে মাতৃহীন আৰু নিচেই নুমলীয়া হোৱাৰ কাৰণে ঘৰৰ সকলোৰে বৰ আদৰৰ পাত্ৰ হৈ পৰে। শিশুসুলভ কামবোৰ যেনে খেলা-ধুলা, ৰং-তামচা আদি কৰি দিন নিয়াইছিল। আমকঠালৰ বাৰীত সোমাই আম পাৰি, কঠাল চুৰ কৰি খেৰৰ ঘৰত সুমুৱাই থৈ পকিলে লগৰ ল'ৰাবোৰে সৈতে খীতি ভোজন কৰা নিয়ম এটি বা অভ্যাস এটি গৰম কেইদিনত প্ৰভুৰ বাল্য জীৱনৰ চিৰ সহচৰ আছিল। চামগুৰীৰ গোসাঁইসকল খোল-তাল, গীত-মাত, ভাওনা-সৰাহ, হস্ত শিল্প কৰ্মত পাকৈত আছিল। এই গুণবিলাক গুৰুজনাৰ দিনৰেপৰা পৰম্পৰা ক্ৰমে গুৰি লাগি অহা বিদ্যা। সৰুৰেপৰা শিশু নাৰায়ণ চন্দ্ৰৰ খোল-তালৰ বিদ্যাত অভ্যাস আছিল। এনেতে চামগুৰী জন্ম ভূমিতে বাল্য জীৱন অতিবাহিত কৰি থাকোতে তেখেতৰ ভাগ্যচক্ৰখন ঘূৰি গ'ল। নতুন কমলাবাৰী সত্ৰ প্ৰতিষ্ঠাতা সন্নাধিকাৰ শ্ৰীশ্ৰীমনকান্ত গোস্বামী প্ৰভু ঈশ্বৰৰ উত্তৰাধিকাৰী এজনৰ আৱশ্যক হল। তেখেতে সেই সত্ৰৰ শিষ্য ভকত সকলৰে সৈতে আলোচনা কৰি মাজুলীৰ মৈখেলী গাৱঁৰ 'কণ্ঠিৰাম ৰাজখোৱাৰ মুখে চামগুৰী সত্ৰত এটি গোসাঁই ল'ৰা থকাৰ সংবাদ পাই সত্ৰৰে ভকত শ্ৰীদেৱানন্দ বায়নক ল'ৰা চাবলৈ পঠাই দিয়ে। তেওঁ ল'ৰা চাই আহিল। সেই ল'ৰাজনই হ'ল শিশু নাৰায়ণ চন্দ্ৰ। সকলো ভকতৰ মাজত আলোচনাক্ৰমে ১৮৭০ শকৰ জ্যৈষ্ঠ মাহত সন্নাধিকাৰ 'বোমেশ্বৰ গোস্বামী প্ৰভুক'ৰ জুজি নতুন কমলাবাৰী সত্ৰৰ উত্তৰাধিকাৰী হিচাবে সত্ৰলৈ হাতীত তুলি অনা হয়। ল'ৰাটিক কমলা-

বাৰী সঙ্গীত দিয়াত পিতৃদেৱকৰ বাহিৰে বংশৰ আন সকলৰ বৰ ইচ্ছা নাছিল। কিন্তু চৰণেহে জানে মৰণৰ ঠাই। ল'ৰাটিৰ তেতিয়া বয়স আছিল ছবছৰ ছমাহ মান। সঙ্গৰ প্ৰাথমিক বিদ্যালয়ত পঢ়িবলৈ দিয়া হয়। তেখেতৰ শিক্ষক আছিল একাদিক্ৰমে শ্ৰীৰাম ফুকন, শ্ৰীবংশীধৰ দত্ত আৰু শ্ৰীপদ্মপানি গোস্বামী। তিনিওজন শিক্ষকৰ ওচৰত পঢ়ি তেখেতে প্ৰাথমিক বিদ্যা শেষ কৰে। ইয়াৰ পিচতে মাজুলীৰ হাইস্কুলত নাম লগোৱা সম্পৰ্কত নানা আলোচনা হয়। নিজৰ ককায়েক শ্ৰীমন্ত কৌশলক গোস্বামীয়ে হাই-স্কুলত নাম ভৰ্তি কৰাবলৈ টানি ধৰে, কিন্তু সঙ্গৰ ভিতৰৰ ভকতৰ মাজত দুটা দল হয়। সৰহ ভকতৰ মতে সঙ্গতে তেখেতক আৱদ্ধ ৰাখি পঢ়ুৱাব লাগে। সেইটোৱেই সিদ্ধান্ত হ'ল। তেতিয়াৰ সহশিক্ষক শ্ৰীমন্ত সৰ্বেশ্বৰ ফুকন আৰু শ্ৰীমন্ত ৰেশ্ম শৰ্মাক মাহিলি সামান্য বেতন দি সঙ্গতে তেখেতক সংস্কৃত, হিন্দী আৰু ইংৰাজী বিদ্যা শিকোৱা হয়। শিক্ষাৰ বেতন দিছিল সঙ্গাধিকাৰ প্ৰভু ঈশ্বৰে। ইয়াৰ কিছুদিনৰ পিচত তেতিয়াৰ মন্ত্ৰী মহেন্দ্ৰ মোহন চৌধুৰী, ককা নীলমণি ফুকনে অসমৰ বাহিৰত (হাসীকেশত) সংস্কৃত শিকাৰ কাৰণে তেখেতক পঠাবলৈ প্ৰভু ঈশ্বৰক পৰামৰ্শ দিছিল আৰু তাৰ গোটেই খৰছ চৰকাৰে বহন কৰিব বুলিও কৈছিল। কিন্তু প্ৰভু-ঈশ্বৰৰ বয়সে ডাটি দিলে কাৰণে পঠাবলৈ ইচ্ছা নকৰিলে। এনেকৈ তেখেতে সঙ্গতে লাগতিয়াল বিদ্যা অভ্যাস কৰে।

শ্ৰীশ্ৰীনাৰায়ণ চন্দ্ৰ গোস্বামী প্ৰভুক ১৮৭৬ শকৰ ১৯ মাঘ বুধবাৰৰ দিনা উপনয়ন সংস্কাৰ কৰা হয়। সেইদিনা সঙ্গীয়া প্ৰাচীন নীতি মতে ডেকাধিকাৰৰ নিৰ্ম্মাণও দিয়া হ'ল। তেতিয়া তেখেতৰ বয়স আছিল তেৰ বছৰ। সেই শকৰে শাওণ মাহত শুক্লা তৃতীয়া তিথিৰ দিনা পিতৃও হানি হৈছিল।

প্ৰভুৰ সৰুৰে পৰা ভাওনা সবাহ আদিত বৰ ৰাপ আছিল। ভাওনা চালে মাজত উঠি অহাটো অভ্যাস নাছিল আৰু একে খৰে বহি চাই থাকিব পাৰিছিল। ভাওনা, নাচ গান বুলিলে খোৱা বোৱাকো এৰিছিল। নিজে সৰুতে প্ৰায় ১০ বছৰ বয়সৰ পৰা লগৰ লগৰীয়া ভকতৰ ল'ৰাৰে সৈতে ধেমালিতে ভাওনা পাতে। ভাওনাখনত জীম, দুযোধান, হনুমান, জাম্বুবান, ৰাৱণ, কৃষ্ণ, বলভদ্ৰ আদি একেলগে ওলায় আৰু সকলোৱে যুদ্ধ কৰাত লাগে। তেখেতে ল'ৰামতীয়া ভাৱেৰে দুখন নাটক লিখিছিল। সেই দুখন নাট হ'ল নৰকাসুৰ বধ। শ্ৰীকৃষ্ণৰ পোছাকখিনি তেখেতে নিজে তৈয়াৰ কৰি লৈছিল। পোছাকখিনি (চুৰিয়াৰ বাদে) কাগজৰ আছিল। ৰাৱণৰ মুখা সাজিছিল কলপতৰা চুটিকৈ কাটি দহদাল বাঁহৰ শলাত সুমুৱাই তাত মাটিৰে চকু, কাণ, নাক লগাই দি পিঠিত বান্ধি লৈছিল। নিজেই ৰাৱণো হৈছিল। কেতিয়াবা নিজে খোল বজাই (প্ৰবেশ, প্ৰস্থান, যুদ্ধৰ বাজনা মাৰি) ভাওনা

পৰিচালনা কৰিছিল। ডাঙনা পতা হৈছিল নিজৰ দুৱাৰমুখত নাইবা মণিকূটত। এনেকৈ ধেমালিতে ডাঙনা পাতি সন্তোষ লাভ কৰিছিল। প্ৰভুৱে সৰুতে বিষ্ণু মূৰ্ত্তি স্থাপনা কৰি দৈনিক নাম-প্ৰসঙ্গও ধেমালিতে কৰিছিল। বয়স হৈ অহাৰ লগে লগে সেই ধেমালিবোৰে লগ এৰিবলৈ ধৰে।

শিক্ষাৰ কাৰণে শিক্ষক নিয়োগ কৰিলেও তাৰ পৰা কোনো ভাল ফল নোপোৱাত স্থায়ীভাৱে এখন সংস্কৃত টোলত প্ৰথমতে প্ৰধান অধ্যাপক হিচাবে শ্ৰীযুত গিৰীশ চন্দ্ৰ শাস্ত্ৰীদেৱ নিযুক্তি হয়। তাৰ পৰা ক্ৰমে সৰ্ব্বশ্ৰী সুৰেশ শৰ্মা শাস্ত্ৰী, ব্ৰহ্মেন্দ্ৰ কুমাৰ ভট্টাচাৰ্য্য, নৃপেন শৰ্মা শাস্ত্ৰী, সতীশ শৰ্মা শাস্ত্ৰীয়ে কাৰ্য্য চলায়। এই কেইজনেই প্ৰভুক সংস্কৃত শিক্ষা দিয়ে। বিশেষকৈ ব্ৰহ্মেন্দ্ৰ কুমাৰ ভট্টাচাৰ্য্য স্মৃতি ব্যাকৰণ তীৰ্থ আৰু শ্ৰীযুত গিৰীশ চন্দ্ৰ শৰ্মা ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰীদেৱৰ পৰা সংস্কৃত শিক্ষাত বিশেষ অৰিহণা পোৱা বুলি প্ৰভুৱে কয়। সতীশ শাস্ত্ৰীৰ পৰা ইংৰাজী শিক্ষাও লয়। ১৯৬২ চনৰ সংস্কৃতৰ আদ্য পৰীক্ষাত প্ৰভুৱে অধ্যাপকৰ মাননি সহ উত্তীৰ্ণ হয়। সেইদৰে ১৯৬৭ চনত চৰকাৰী বৃত্তি লৈ মধ্য আৰু ১৯৭১ চনত সংস্কৃতৰ উপাধি পৰীক্ষাত উত্তীৰ্ণ হয়। ইয়াৰ মাজতে অধ্যাপকৰ অভাৱত প্ৰভু তালোচিন এনেয়ে বহি থাকিবলগীয়াও হৈছিল। প্ৰভুৰ উত্তীৰ্ণত সঙ্গ্ৰাহিকাৰ গৰাকীয়ে অশেষ আনন্দ লাভ কৰে। কাৰণ যি উদ্দেশ্যত টোলখনি পতা হৈছিল, সেই উদ্দেশ্য পূৰ্ণ হ'ল। "প্ৰভু ঈশ্বৰে যেনো তেখেতৰ ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰী উপাধিত সন্তোষ প্ৰকাশ কৰি কৈছিল "মই এতিয়া মৰিলেও দোষ নাই। কাৰণ শেষ বয়সত মৰাৰ আগতে ভাল খবৰটো পালো।" প্ৰভুৱে সংস্কৃত শাস্ত্ৰত উপাধি গ্ৰহণ কৰি বহুত সংস্কৃত কিতাপ মগাই আনি অধ্যয়ন কৰে। তাৰ কাৰণে আগৰজন মুখামন্ত্ৰী বিমলা চলিহাই প্ৰভুক পাঁচশ টকা দিছিল। প্ৰভুৰ এতিয়াও তিনিটা আলমাৰি কিতাপেৰেই ভৰি আছে। সংস্কৃত, হিন্দী, অসমীয়া, বঙলা ভাষাৰ কিতাপ আছে।

১৮৯৩ শক (১৯৭১ চন) আঘোণ মাহত নতুন কমলাবাৰী সঙ্গ্ৰাহিকাৰ শ্ৰীশ্ৰীমদকান্ত গোস্বামী প্ৰভু ঈশ্বৰ বৈকুণ্ঠ গমন কৰাত তেৰাৰ উত্তৰাধিকাৰী হিচাবে আৰু দ্বিতীয়জনা অধিকাৰ হিচাবে শ্ৰীশ্ৰীনাৰায়ণ চন্দ্ৰ গোস্বামী প্ৰভুৱে গাদীত বহে।

প্ৰভুৱে প্ৰায় ১১ বছৰ বয়সৰ পৰা "খগেশ্বৰ গায়ন আতৈৰ ওচৰত বৰগীত আৰু অক্ষীয়া নাটৰ গীত শিক্ষা কৰে। অক্ষীয়া গীতৰ ক্ষেত্ৰত

সন্নীয়াৰ প্ৰভু উপস্থিত থাকি ভুল শুদ্ধ চাইচিতি দিছিল। প্ৰভু ও
এজন ভাল সন্নীতজ পুৰুষ আছিল। প্ৰভুৱে ১৮৮৯ শকত নামলগোৱা
আৰু পাঠক বিদ্যা শিকি সেই মহলাত উত্তীৰ্ণ হয়। নামলগোৱা বিদ্যা আৰু
পাঠক বিদ্যা শিকাইছিল ক্ৰমে ঋগ্বেদৰ গায়ন আঠে আৰু পৰমানন্দ
বায়ন আঠৈয়ে। ১৬ দিনৰ ভিতৰত নামলগোৱা আৰু ১৫ দিনৰ ভিতৰত
পাঠকৰ মহলাত উত্তীৰ্ণ হয়।

প্ৰভু উপাধি গ্ৰহণ কৰে ১৯২১ চনত আৰু সেই চনৰ অক্টোবৰ
মাহৰ পৰা অস্থায়ীভাৱে নতুন কমলাবাৰী সন্নী সংস্কৃত টোলত দ্বিতীয় অধ্যা-
পক ৰূপে অধ্যাপনা কাম কৰে। ১৯৭৪ চনৰ পৰা স্থায়ী ভাৱে এতিয়ালৈকে
প্ৰধান অধ্যাপকৰূপে টোলত কাম কৰি আছে। এখন সন্নীৰ সন্নীধিকাৰ
হিচাবে থাকোতে চৰকাৰী চাকৰি কৰাটো ভাল নহয় বুলি বহুতে প্ৰভু
ঈশ্বৰৰ ওচৰত নিবেদন কৰিছিল। কিন্তু তেখেতে উত্তৰ দিছিল যে অসমৰ
শঙ্কৰী ধৰ্মৰ অসমীয়া পুথিবিলাক মূল সংস্কৃত শাস্ত্ৰৰ পৰা ওলোৱা।
মূল শাস্ত্ৰ নপঢ়িলে শঙ্কৰী দৰ্শনৰ মহাপুৰুষাৰ্য্য শাস্ত্ৰৰ নিগূঢ় তত্ত্ব উপলব্ধি
কৰাটো সহজ নহয়। এতেকে উঠি অহা যুৱক সকলক সংস্কৃত শিক্ষা দি
তেওঁলোকক শঙ্কৰী শাস্ত্ৰ বুজিবলৈ সুবিধা দিয়াটো উচিত। তদুপৰি হিন্দু
ধৰ্মৰ মূলতে সংস্কৃত ভাষাৰ বেদ, বেদান্ত, পুৰাণ, মহাভাৰত, ৰামায়ণ
আদি মূল্যবান গ্ৰন্থসমূহ। আমি একোজন ধৰ্ম প্ৰচাৰক কাৰণে ধৰ্মৰ
কেন্দ্ৰভূত সংস্কৃত ভাষা শিক্ষা দিয়াটো আমাৰ কৰ্ত্তব্য। ধৰ্মৰ লগত সংস্কৃত
ভাষাৰ নেৰানেপৰা সম্পৰ্ক। চাকৰি হলেও ই এটা ধৰ্মৰে অঙ্গ।
লোকক সংস্কৃত শিক্ষা দিয়াৰ লগতে নিজৰ কাৰণেও ই এটা ভাল
সুবিধাজনক উপায় ইত্যাদি।

সন্নীধিকাৰ প্ৰভু ঈশ্বৰে এতিয়ালৈকে কেইবাটিও মূল্যবান ধৰ্মমূলক
প্ৰবন্ধ বিভিন্ন আলোচনীত নিজে লিখি প্ৰকাশ কৰিছে। ইয়াৰ ভিতৰত দুটা
কবিতাও আছে। তেখেতে চৌবিশ বছৰ বয়সত লিখা প্ৰথম প্ৰবন্ধটো হ'ল
“আৰ্যজাতি কায়স্থ”। যোৰহাটৰ পৰা প্ৰকাশিত “পাঞ্চজন্ম” নামৰ গীতাখী সমাজ
পত্ৰিকাত উক্ত প্ৰবন্ধটো প্ৰকাশ হৈছিল। সেইখন পত্ৰিকাতে প্ৰকাশ পোৱা
দ্বিতীয়টো প্ৰবন্ধ হ'ল (১৮৮৮ বহাগ ১২শ বছৰ ১ম সংখ্যা) “মহাপুৰুষ
শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰদেৱৰ অদ্বৈতবাদ বা একশৰণ নাম ধৰ্ম”। তাৰ পিছৰে পৰা
প্ৰকাশিত প্ৰবন্ধবোৰ হ'ল একাদিক্ৰমে (১) চেমনীয়া সকলৰ যুগোপযোগী
কৰ্ত্তব্য (বৰ্ণালী-১৯৭৩) (২) সন্নীয়া সংস্কৃতিৰ লগত চেমনীয়া সকলৰ
সহযোগিতা (বৰ্ণালী-১৯৭৩) (৩) শঙ্কৰদেৱৰ কীৰ্ত্তন-ঘোষাত উৰেঘা বৰ্ণন

প্ৰসঙ্গ (নামধৰ্ম—১৯৭৪) (৪) শঙ্কৰ চৈতন্যৰ সাক্ষাতি প্ৰসঙ্গ (নামধৰ্ম—১৯৭৫) (৫) নামঘৰৰ দুৰ্দৰ্শা (কবিতা) (নামধৰ্ম—১৯৭৬) (৬) কীৰ্ত্তন ঘোষাৰ অন্তৰ্গত “হৰমোহন” অধ্যায় (জ্যোতি গ্ৰীষ্ম সংখ্যা—১৯৭৭ আৰু প্ৰাগ্জ্যোতিষ স্মৃতি গ্ৰন্থ - ১৯৭৮) (৭) গুৰুচৰিত সমুহৰ সামান্য বিচাৰ বিশ্লেষণ (শঙ্কৰজ্যোতি স্মৃতিগ্ৰন্থ - ১৯৭৯) (৮) বৰ্ত্তমান অসমীয়া সমাজৰ দুৰৱস্থা (নামধৰ্ম - ১৯৮০) (৯) ডকতৰ ডগামি (কবিতা) (নামধৰ্ম - ১৯৮১) (১০) শঙ্কৰদেৱ আৰু অসমীয়া সংস্কৃতি (স্মৃতিগ্ৰন্থ শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰদেৱ সভা—১৯৮২) (১১) গুৰু কোন? (শ্ৰীমন্তত প্ৰকাশিত ধাৰাবাহিক প্ৰবন্ধ। এতিয়ালৈকে পাঁচটা খণ্ড প্ৰকাশ হৈছে)। কিতাপ আকাৰে প্ৰকাশিত গ্ৰন্থ (১) দামোদৰদেৱৰ গুৰু কোন? (১৯৭৭—দামোদৰদেৱৰ বিষয়ে প্ৰতিবাদ প্ৰবন্ধ) (২) শঙ্কৰী ধৰ্ম সংস্কৃতিত অৰ্জুণ (১৯৭৪—শ্ৰীযুত আনন্দ চন্দ্ৰ বৰুৱাৰ (সাহিত্য সভাৰ প্ৰাক্তন সভাপতিৰ) ধৰ্মমূলক চিন্তিৰ প্ৰত্যুত্তৰ প্ৰবন্ধ) (৩) অস্পৃশ্যতা বৰ্জন (১৯৭৬—অসম ৰাজ্যিক সংহতি পৰিষদৰ দ্বাৰা প্ৰকাশিত প্ৰভুৰ সভাপতিৰ ভাষণ) আৰু বৰ্ত্তমানে প্ৰভুৰ সাধনালব্ধ ধৰ্ম আৰু সংহতিমূলক সূৰহে গ্ৰন্থ সন্নীয়া সংস্কৃতিৰ স্বৰ্ণৰেখা—(যন্ত্ৰ)। তদুপৰি তেৰাৰ হাতেদি প্ৰকাশ পাব লগা আৰু আশা কৰি থকা গ্ৰন্থ হ’ল “ব্ৰজৱলী ভাষাৰ অভিধান”। সম্পাদনা কৰিব লগা গ্ৰন্থ হ’ল (১) অক্ষীয়া নাটকৱলী (২) বৰগীত (৩) কীৰ্ত্তন-ঘোষা আৰু (৪) নামঘোষা। প্ৰভু ঈশ্বৰে মূল ৰামায়ণ আৰু মূল বিষ্ণু পুৰাণৰ পৰাও পদ্যানুবাদ কৰিছিল। দুয়োখন অসমাপ্ত হৈ আছে। ভবিষ্যতে ৰাইজে সেই দুখন ৰূহে পদ্য গ্ৰন্থ প্ৰকাশ পোৱাৰ আশা ৰাখিছে। প্ৰভুৱে বিভিন্ন ঠাইত দিয়া অভিভাষণবোৰ অসমৰ একশৰণ নামধৰ্মৰ অমূল্য সম্পদ। বাতৰি কাকততো তেৰাই লিখনী চলাইছে। ধৰ্ম আৰু সংস্কৃতিমূলক চিন্তিৰ উপৰিও সুকীয়াকৈ মুকলি চিন্তিও প্ৰকাশ কৰিছে। প্ৰভু ঈশ্বৰে শঙ্কৰ-মাধৱদেৱৰ বিষয়ে ক’ববাত কাৰোবাৰ হাতে বিৰূপ সমালোচনা হোৱা দেখিলে লেখনী অস্ত্ৰ ডাঙি ধৰি অপ্ৰতিহত প্ৰহাৰ কৰে। উদাহৰণ স্বৰূপে আউনীয়াটী সত্ৰৰ বুৰঞ্জীত শঙ্কৰদেৱৰ বিষয়ে হোৱা বিৰূপ মন্তব্যত সাহিত্য সভাৰ প্ৰাক্তন সভাপতি শ্ৰীতীৰ্থনাথ শৰ্মালৈ অকাটা যুক্তিৰে লিখা “মুকলি চিন্তি, ১৮৯৭ শক ৩৫৩ সংখ্যাৰ সাপ্তাহিক নীলাচলত শ্ৰীৰামেশ্বৰ শইকীয়াৰ “বিপ্লৱী গুৰু পীতাম্বৰ গোস্বামী” সম্বন্ধে প্ৰকাশিত চিন্তিৰ প্ৰতিবাদ টোকা আৰু অন্যান্য প্ৰতিবাদ চিন্তিৰ কথা এইখিনিতে উল্লেখ কৰিব পাৰি। ১৯৭৯ চনৰ পৰা আৰম্ভ হোৱা বিদেশী বহিষ্কাৰ আন্দোলনত সক্ৰিয় সহযোগ, সমৰ্থন, যোগদান, চিন্তি প্ৰকাশ আদিৰ কথাও উল্লেখ যোগ্য।

তেখেতৰ কাপৰ পৰা কেবাখনো অসমীয়া মাতৃভাষাৰ নাট আমি ওলোৱা দেখিছোঁ। তাৰ ভিতৰত (১) গল্পাসুৰৰ হৰি পাদপদ্ম লাভ (২) বাসলীনা (৩) দ্বাপৰৰ দৰ্পচূৰ্ণ (৪) প্ৰহলাদৰ বৈকুণ্ঠ অভিযান (৫) অন্ধকাসুৰ বধ (৬) অৱন্তী উদ্ধাৰ কেইখনিয়েই প্ৰধান। সৰু কালত লিখা নাট এতিয়া পোৱা নাযায়। পূৰ্বোক্ত নাটকেইখন সত্ত্বে অতিনিত হৈছে।

প্ৰভু ঈশ্বৰে অসমৰ বিভিন্ন ঠাইৰ সভা-সমিতিত ভাষণ দিছে। শঙ্কৰ মাধৱদেৱৰ জন্মোৎসৱ, ধৰ্ম্মলোচনী সভা, শিল্পী সম্বন্ধন সভা আৰু অন্যান্য বিষয়ৰ সভাত সভাপতি, উদ্বেোধক, বিশিষ্ট অতিথি হিচাবে যোগদান কৰিছে। তেখেতে ১৯৬২ চনতে শিৱসাগৰ সমাজৰ দ্বাৰা আয়োজিত শঙ্কৰদেৱৰ জন্মোৎসৱত উদ্বেোধন কৰি সভা সমিতিত ভ্ৰমণৰ পাতনি মেলে। তেতিয়াৰে পৰা এতিয়ালৈকে ভালেকেইখন সভাত যোগদান কৰিছে। সভাৰ স্থান, বিষয়, তাৰিখ, চন আদি তলত উল্লেখ কৰা হ'ল—

- (১) ১৯৬২ চন উদ্বেোধন—শিৱসাগৰ জন্মোৎসৱ সভা।
- (২) ১৯৬৮ „ সভাপতি—সোণাৰিআটি গাওঁ (মাজুলী), জন্মোৎসৱ (মন্তব্য-১৯৬৫-৬৭ চনৰ ভিতৰৰ সভাৰ বিৱৰণ লিখি ৰখা নহল)
- (৩) „ চন উদ্বেোধন—গড়মুৰ সৰু সত্ত্বে (মাজুলী), জন্মোৎসৱ
- (৪) „ „ সভাপতি—মাজুলী জেংৰাইমুখ, জন্মোৎসৱ
- (৫) ১৯৭০ „ সভাপতি—মাজুলী গড়মুৰ সত্ত্বে, জন্মোৎসৱ
- (৬) „ „ উদ্বেোধন—যোৰহাট নাওবৈছা, ধৰ্ম্মলোচনী সভা
- (৭) ১৯৭১ „ সভাপতি—মালৌ আলি যোৰহাট, শঙ্কৰ সত্ত্বে অধিবেশন
- (৮) „ „ সভাপতি—কেদুঙৰি চেঙেলীগাওঁ, ধৰ্ম্মলোচনী সভা
- (৯) „ „ সভাপতি—যোৰহাট পদুমনি মাজুলী, জন্মোৎসৱ
- (১০) „ „ সভাপতি—মাজুলী ৰতনপুৰ গাওঁ, „
- (১১) „ „ সভাপতি—যোৰহাট দুলীয়া গাওঁ, „
- (১২) ১৯৭২ „ উদ্বেোধন—মাজুলী কমলাবাৰী, সমবায় মিল উদ্বেোধন
- (১৩) „ „ সভাপতি—যোৰহাট কেদুঙৰি, জন্মোৎসৱ
- (১৪) „ „ উদ্বেোধন—যোৰহাট জিলা পুথিভঁৰাল, জন্মোৎসৱ
- (১৫) ১৯৭৩ „ উদ্বেোধন—চকীয়াখোৱা নামঘৰ, মাধৱদেৱ জন্মোৎসৱ
- (১৬) „ „ সভাপতি—তিনিকোৰীয়া যোৰহাট, ধৰ্ম্মলোচনী সভা
- (১৭) „ „ সভাপতি—কমলাবাৰী মিলন সত্ত্বে, কৈৱৰ্ত্ত সন্মিলন
- (১৮) „ „ সভাপতি—মাজুলী গোপালপুৰ, ৩পীতাম্বৰদেৱৰ তিথি
- (১৯) „ „ সভাপতি—যোৰহাট খজুৰীঙৰি, ধৰ্ম্মলোচনী সভা

- (২০) ১৯৭৩ চন সভাপতি—চামগুৰী সন্ন মাজুলী, ধৰ্ম্মালোচনী সভা
 (২১) ১৯৭৪ „ সভাপতি—কমলাবাৰী মিলন সন্ম, শিক্ষক দিবস
 (২২) „ „ সভাপতি—মাজুলী গড়মূৰ সন্ন, ৭০ীতাম্বৰ দেৱৰ তিথি
 (২৩) „ „ সভাপতি—যোৰহাট গড়মূৰ, জন্মোৎসৱ
 (২৪) „ „ সভাপতি—যোৰহাট তিতাবৰ, মাধৱদেৱৰ জন্মোৎসৱ
 (২৫) „ „ সভাপতি—যোৰহাট কমাৰখাটোৱাল, ধৰ্ম্মালোচনী সভা
 (২৬) „ „ সভাপতি—মাজুলী সোণাৰিগাওঁ, „
 (২৭) ১৯৭৫ „ উদ্বোধন—যোৰহাট কেন্দ্ৰগুৰি, শাখা সাহিত্য সভা অধিবেশন
 (২৮) ১৯৭৬ „ সভাপতি—কমলাবাৰী মিলন সন্ম, ৰাজ্যিক সংহতি পৰিষদ
 (২৯) „ „ সভাপতি—চাৰিগাওঁ, শঙ্কৰদেৱ জন্মোৎসৱ
 (৩০) „ „ সভাপতি—বঙালমুখুৰী যোৰহাট, জন্মোৎসৱ
 (৩১) „ „ সভাপতি—কাকজান সোণাৰি গাওঁ, জন্মোৎসৱ
 (৩২) „ „ সভাপতি—কমলাবাৰী. ইউনাইটেড শাখা উদ্বোধন
 (৩৩) ১৯৭৭ „ সভাপতি—কমলাবাৰী মিলন সন্ম, নিখিল ভাৰত লোকস্বামী
 অৰ্থাৰ্থনা সভা
 (৩৪) „ „ উদ্বোধন—গড়মূৰ বংশীগোপাল নাট্য সমিতি, সন্নৰ্জনা সভা
 (৩৫) „ „ সভাপতি—হেজাৰি মৌজা নাওঁ বৈছা গাওঁ, জন্মোৎসৱ
 (৩৬) „ „ সভাপতি—লগুৱাবৰা হৰিমন্দিৰ, জন্মোৎসৱ
 (৩৭) „ „ সভাপতি—নামৰূপ সাৰকাৰখানা, জন্মোৎসৱ
 (৩৮) ১৯৭৮ „ সভাপতি—নাজিৰা, শঙ্কৰ সন্ম জিলা অধিবেশন
 (৩৯) „ „ সভাপতি—মাজুলী ডে ফীয়াজুলি, ধৰ্ম্মালোচনী সভা
 (৪০) „ „ সভাপতি—সঙ্কীৰ্মপুৰ চবাইদলনি গাওঁ, জন্মোৎসৱ
 (৪১) „ „ সভাপতি—মাজুলী ৰাণাপাৰ, জন্মোৎসৱ
 (৪২) „ „ সভাপতি—যোৰহাট ফেটাগাওঁ (দেবগাওঁ) জন্মোৎসৱ
 (৪৩) „ „ সভাপতি—যোৰহাট কবঙা, জন্মোৎসৱ
 (৪৪) ১৯৭৯ „ সভাপতি—টুটয়া মিলন কৃষ্টি মন্দিৰ, সাংস্কৃতিক সমাৰোহ
 (৪৫) „ „ উদ্বোধন—গড়মূৰ নাট্য মন্দিৰ, সাংস্কৃতিক সমাৰোহ
 (৪৬) „ „ সভাপতি—কমলাবাৰী মিলন সন্ম, 'সঙ্গীতা'ৰ বঁটা
 বিতৰণ সভা
 (৪৭) „ „ সভাপতি—সঙ্কীৰ্মপুৰ ঢকুৱাখানা, জন্মোৎসৱ
 (৪৮) „ „ সভাপতি—টীয়ক দুইনৈমুখ, জন্মোৎসৱ
 (৪৯) „ „ সভাপতি—মালৌ আলি : যোৰহাট, জন্মোৎসৱ

- (৫০) ১৯৮০ চন সভাপতি—মাজুলী যুগ্মনীধাৰী গাওঁ, জন্মোৎসৱ
- (৫১) „ „ সভাপতি—ঘোৰহাট দহোতীয়া, জন্মোৎসৱ
- (৫২) „ „ সভাপতি—মাজুলী টিটগা মিলন কুঠি মন্দিৰ, সম্বৰ্দ্ধনা সভা
- (৫৩) ১৯৮১ „ সভাপতি—মাজুলী নাম কাটনি গাওঁ, পুথিভঁৰালৰ বাৰ্ষিক
অধিবেশন
- (৫৪) „ „ বিশিষ্ট অতিথি—তিতাবৰ বৰহোলা, শঙ্কৰ সত্ৰৰ জিলা
শাখা অধিবেশন
- (৫৫) „ „ উদ্বেোধন—ডিব্ৰুগড়, ডিব্ৰুগড় হিন্দু সম্মিলন
- (৫৬) „ „ সভাপতি—কমলাবাৰী মিলন সত্ৰ, “সঙ্গীতা”ৰ বটী-
বিতৰনি সভা
- (৫৭) „ „ উদ্বেোধন—ঘোৰহাট জিলা পুথিভঁৰাল, সাংস্কৃতিক
কাৰ্য্যক্ৰম
- (৫৮) „ „ উদ্বেোধন—গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়, সাংস্কৃতিক সভা
(জন্মোৎসৱ)
- (৫৯) „ „ সভাপতি—আগিয়া (গোৱালপাৰা), জন্মোৎসৱ
- (৬০) „ „ সভাপতি—শামৰায় সত্ৰ (গোৱালপাৰা), জন্মোৎসৱ
- (৬১) ১৯৮২ „ সভাপতি—কেন্দুগুৰি ঘোৰহাট, ডঃ ভূপেন হাজৰিকা
সম্বৰ্দ্ধনা সভা
- (৬২) „ „ সভাপতি—কমলাবাৰী মিলন সত্ৰ, “সঙ্গীতা”ৰ বটী-
বিতৰনি সভা
- (৬৩) „ „ সভাপতি—কমলাবাৰী পাৰঘাট, জন্মোৎসৱ
- (৬৪) „ „ সভাপতি—কাকজান (ঘোৰহাট), জন্মোৎসৱ

প্ৰভু ঈশ্বৰে পূৰ্বোক্ত হিচাবত নোষষ্ঠীখন সভাত যোগদান কৰিছে। ইয়াৰ মাজত সৰুসুৰা বহুত সভাৰ হিচাব বাদ পৰিছে। বিশেষকৈ ১৯৬৩ চনৰ পৰা ১৯৬৭ চনৰ মাজৰ ছোৱাৰ হিচাব এৰিব লগা হল। সেই সময়ৰ সভা ভ্ৰমণৰ লিখাখিনি হেৰাল। তদুপৰি ১৯৬৯ চনত প্ৰভুৱে ইচ্ছা-কৃতভাৱে জন্মোৎসৱৰ সভা বাতিল কৰিছিল। কোনো সভাতে যোগদান নকৰো বুলি সিদ্ধান্ত লৈছিল যদিও বাহিৰৰ বহুলোকে সেই সিদ্ধান্ত উঠাই লবলৈ অনুৰোধ কৰাত প্ৰভুৱে ১৯৭০ চনৰ পৰা একাদিক্ৰমে সভাত যোগদান কৰিবলৈ লয়। তদুপৰি অসমৰ বিভিন্ন স্থানত (নগৰ আৰু গাঁও অঞ্চলত) ভ্ৰমণ কৰি তেবাই শঙ্কৰী হৰ্ম্য দৰ্শন আৰু সংস্কৃতি দৰ্শন প্ৰচাৰত গুৰুত্ব

দিয়ে। প্ৰভুৱে নিজৰ অভিজ্ঞতা লাভৰ কাৰণে অসমৰ থান সত্ত্ৰতো ভ্ৰমণ কৰে। তেওঁহি বৰপেটা, সুন্দৰীদিয়া, গণককুছি, পাটবাউসী, কুমাৰকুছি, চুণপৰা, বাবাদী, মধুপুৰ, বটদ্ৰৱা, বদলা, বেগুৰী, সত্ৰাহি, হৰিপুখুৰী, ফুলনী, ভোগপুৰ, উত্তৰ কমলাবাৰী, আউনীআটী, দক্ষিণপাট আৰু গড়মুৰ আদি সত্ত্ৰবোৰ পৰিদৰ্শন কৰে। ইয়াৰ পৰা প্ৰভুৱে বহুত ধাৰণা লাভ কৰে। ইয়াৰ বাবে ১৯৭৫ চনৰ পৰা ১৯৮২ চনলৈকে অসমৰ বাহিৰতো ভ্ৰমণ কৰিবলৈ সুবিধা পায়। অনুক্ৰমে দিল্লী, পাজাৰ, কাশী, বৃন্দাবন, মথুৰা আদিলৈ যায়। প্ৰভুৰ ১৯৭৬ চনৰ পাজাৰ ভ্ৰমণ অতি সমৰণীয় আৰু মধুৰ বুলি তেওঁহি কয়। তেতিয়াৰ অসমৰ প্ৰাক্তন মুখ্যমন্ত্ৰী, শঙ্কৰী সেনৰু শ্ৰদ্ধেয় মহেন্দ্ৰ মোহন চৌধুৰীদেৱ পাজাৰৰ ৰাজ্যপাল আছিল। ৰাজ্যপালৰ পদ গ্ৰহণ কৰাৰ পৰা প্ৰভু ঈশ্বৰলৈ তেখেতে ৩৮ খন চিঠি দিয়ে। তেখেত প্ৰভুৰ সোঁ বাহু স্বৰূপ আছিল আৰু সততে দুয়োজনৰ মাজত সৌহাদ্যপূৰ্ণ মনোভাৱ চিৰস্থায়ীৰূপে প্ৰতিষ্ঠিত হৈছিল। ইয়াৰ প্ৰেৰণা হল ঘনকান্তদেৱ সত্ত্ৰাধিকাৰ প্ৰভুঈশ্বৰ। চৌধুৰী ডাঙৰীয়াই প্ৰভু ঈশ্বৰক পাজাৰ ভ্ৰমণৰ কাৰণে নিমন্ত্ৰণ কৰে। এই নিমন্ত্ৰণ চৌধুৰী ডাঙৰীয়াৰ প্ৰভুলৈ থকা ভক্তি আৰু মৰমৰ চিন। ঘনকান্ত প্ৰভু ঈশ্বৰৰ পৰাই যে সেই ভক্তি আৰু মৰম লাভ হৈছিল, সেই কথা প্ৰভু ঈশ্বৰে আমাক কৈছিল। চৌধুৰীদেৱে ২৮।১৭।৭৬ তাৰিখে দিয়া চিঠি এখনিত সেই কথা পৰিষ্কাৰ হৈছে। তেখেতে লিখিছে—“আপুনি সত্ত্ৰলৈ অহাৰ আগতো মই আপোনালোকৰ সত্ত্ৰলৈ অহা যোৱা কৰিছিলো। তেতিয়া ১৯৬৪ চনত সত্ত্ৰৰ প্ৰভু অধিগ্ৰহণ সংক্ৰান্তত আমাৰ গোটেইটো কমিটিয়ে সত্ত্ৰলৈ গৈছিলো। তেতিয়াহে আপোনাক মোৰ লগত আগবজনা সত্ত্ৰাধিকাৰ প্ৰভুৱে পৰিচয় কৰি দিছিল। আপোনাৰ মৰম স্নেহ মোৰ প্ৰতি যে আছে, সেইগোত মোৰ অলপো সন্দেহ নাই। আৰু সেই সম্বন্ধ গোটেই জীৱনতে ৰাখি চলিবলৈ চেষ্টা কৰিম”। ১৬।১২।৭৫ তাৰিখৰ চিঠি এখনতো একে কথাকে দোহাৰিছে “বোধকৰো যেতিয়া আপোনাৰ জন্ম হোৱা নাছিল, তেতিয়াৰ পৰাই মই আপোনালোকৰ সত্ত্ৰৰ লগত সম্বন্ধত আছিছিলো। এসময়ত এনেকুৱা এটা বছৰ নাছিল, যি সময়ত বছৰত অন্ততঃ দুবাৰ মই আপোনালোকৰ সত্ত্ৰলৈ যোৱা নাছিলো। আপোনাৰ পূৰ্বৱৰ্তী পৰম আৰাধ্য অধিকাৰ প্ৰভুৰ মোৰ প্ৰতি থকা মৰমৰ টানতে মই তেনেকৈ ঘনাই আপোনা-লোকৰ সত্ত্ৰলৈ অহা যোৱা কৰিছিলো। কিন্তু সেইবিলাক কথা এতিয়া পাহৰণিত নাইকীয়া হৈ গ’ল” ইত্যাদি।

চৌধুৰীদেৱে প্ৰভু ঈশ্বৰক কেনেকুৱা ভাৱত ধৰি ৰাখিছিল, সেই বিষয়ে ২৮।১।৭৬ তাৰিখৰ চিঠিৰ চতুৰ্থ স্তম্ভত লিখিছে” ম’নুহৰ গোটেই জীৱনটো যে শিক্ষাত ব্যয় কৰিব লাগে, সেই-৷ বতঃসিদ্ধ কথা। বয়সে মানুহক শ্ৰেষ্ঠ বা জ্যেষ্ঠ নকৰে। জ্ঞান আৰু আচাৰ ব্যৱহাৰে মানুহক শ্ৰেষ্ঠ বা জ্যেষ্ঠ কৰে। আপুনি এগৰাকী প্ৰাচীন সত্ৰৰ সত্ৰাধিকাৰ। সেই হিচাবে আপুনি বহুসত জ্যেষ্ঠ নহলেও গুণ আৰু জ্ঞানত যে জ্যেষ্ঠ তাত কোনো ভুল নাই” প্ৰভু ঈশ্বৰক এসময়ত চৌধুৰীদেৱ, যোগেন শইকীয়া, নীলমণি ফুকন আৰু শশীচন্দ্ৰ বৰবৰুৱা আদিয়ে হৰিদ্বাৰ বা কাশীত সংস্কৃত পঢ়ুৱাবলৈ যত্ন কৰিছিল। সম্পূৰ্ণ চৰকাৰী খৰছত পঢ়ুৱা হ’ব বুলি চৌধুৰীদেৱে মোখিক ভাৱে ঐশ্বৰক কৈছিল। সেইটো কিন্তু হৈ নুঠিল। সেই সময়তে ১৬।১২।৭৫ তাৰিখৰ চিঠিত তেখেতে লিখিছিল “আপুনি এগৰাকী পণ্ডিত আৰু বিজ্ঞলোক। নিচই সৰু কালতে সংসাৰৰ সকলো বান্ধ চিঙি সত্ৰলৈ আহিছে। মই আপোনাক এসময়ত কাশীলৈ আহি সংস্কৃত পঢ়িবলৈ কৈছিলো। তেতিয়া সেই সময়ৰ অধিকাৰ প্ৰভুৰ শৰীৰ অৱশ্যেই অহাৰ কাৰণে আপুনি আহিব নোৱাৰিলে” ইত্যাদি। ১৯৭৬ চনত প্ৰভু পঞ্জাবলৈ যাওঁতে চৌধুৰীদেৱে সেই একেটা কথাকে পুনৰাবৃত্তি কৰিছিল। প্ৰভুৱে তেখেতক কৈছিল “যদি আপুনি সহায় কৰে, তেন্তে মই পঢ়িবলৈ এতিয়াও আহিব পাৰোঁ”। চৌধুৰীদেৱে কলে “আপুনি এতিয়া সত্ৰৰ ধৰ্ম আৰু সংস্কৃতিৰ গুৰিয়াল। ধৰ্ম আৰু সংস্কৃতিৰ প্ৰচাৰ প্ৰসাৰ এৰি আহিব পাৰিব বুলি মোৰ মনে নধৰে। যদি আহিব পাৰিম বুলি আপুনি ভাবে, তেন্তে মই ইয়াতে সংস্কৃত পঢ়াৰ ব্যৱস্থা কৰিব পৰা হ’ব”। কথামতে কাম হ’ল। পাজাৰৰ হোছিয়াৰপুৰ নামৰ ঠাইত সংস্কৃত শিক্ষাৰ ভাল চৰ্চ্চা কেন্দ্ৰ এটাৰ লগত যোগাযোগ কৰিলে। পুনৰ এদিন প্ৰভুক লগ কৰি জনালে যে “ইয়াৰ হোছিয়াৰপুৰতে প্ৰভুৰ বাবে এটা চিট বখাৰ ব্যৱস্থা কৰা হৈছে। সেই সংস্কৃত কেন্দ্ৰৰ কৰ্তৃপক্ষই প্ৰভুক মাহিলি এটি ৱৃত্তি দিব আৰু মোৰ পক্ষৰ পৰা প্ৰভুক যি দিলে মাহিলি খৰছ বৰ্তিব পাৰে, সেইমতে দিয়া হ’ব। সেই ৱৃত্তি মই ইয়াৰ পৰা অসমলৈ ঘূৰি যোৱাৰ পিচতো বৰ্তি থাকিব, সন্দেহ নাই” ইত্যাদি।

প্ৰভু ঈশ্বৰ আৰু চৌধুৰীদেৱৰ মাজত ধৰ্ম আৰু সংস্কৃতি সম্পৰ্কেও চিঠি পত্ৰৰ আদান প্ৰদান আছিল। প্ৰভু ঈশ্বৰে তেখেতৰ ল’ৰা বহুতো পৰামৰ্শ লাভ কৰে বুলি আমাক কৈছিল। ১৬।১২।৭৫ তাৰিখৰ চিঠিত তাৰ এটি আংশিক আভাস পোৱা যায় যেনে “মোৰ এটা কথা জনাবলগীয়া আছে। সেইটো হ’ল মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱৰ সম্পৰ্কে। মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱৰ কোনো কাম উদ্দেশ্য নোহোৱাকৈ কৰা নাছিল। তেখেতৰ সকলো কাম উদ্দেশ্যপূৰ্ণ আছিল আৰু সেই উদ্দেশ্য আছিল মই বিচাৰি পোৱামতে এটা বিৰাট সৰ্ব

সজ্জিমান আৰু সকলো সু-অভিজ্ঞ অসমীয়া জাতি গঢ়ি তোলাতো। তেৰাৰ উত্তৰাধিকাৰী সকলে এইখিনি কথা বুজিব নোৱাৰিলে আৰু সগৰিলাকত এটা পৃথক অনুষ্ঠান কৰি সেইখনকে পৃথিবী বুলি গ্ৰহণ কৰি তাতেই পুৰণি কলীয়া নীতি-নিয়ম বিলাক সংৰক্ষিত কৰি বাখি পৃথিবীৰ বাহিৰৰ মানুহৰ লগত ক্ৰমে ক্ৰমে সম্পৰ্ক বিচ্ছিন্ন হৈ গ'ল। ফলত বাহিৰৰ মানুহৰ সন্মুখত প্ৰতি আগৰ আস্থা নাইকীয়া হ'ল। আপুনি শঙ্কৰী সংস্কৃতি প্ৰসাৰৰ বাবে চেষ্টা কৰিছে। কিন্তু তাৰ উদ্দেশ্য কি বোধকৰো আপোনাকোৰ এই বিষয়ে সম্পূৰ্ণ ধাৰণা নাই। মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱ আৰু মাধৱদেৱে সঙ্গীত, নৃত্য আৰু অভিনয় আদিৰ বিকাশ সাধন কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল তেখেতসকলৰ প্ৰচাৰিত ধৰ্ম্মটো সৰ্বসাধাৰণ লোকৰ মাজত জনপ্ৰিয় কৰিবলৈ আৰু তাৰ বিস্তাৰ সাধন কৰিবলৈ। তেবাসকলে সংস্কৃতিৰ বাবে সংস্কৃতিৰ আৱিষ্কাৰ কৰা নাছিল। আৰু সেই কাৰণে আজি যিসকল ভকতে সংস্কৃতিত মনোযোগ দিছে, তেওঁলোকৰ বহুতে নাম গাব নেজানে। বৰগীত চৰ্চা তেওঁলোকৰ নাইকিয়া হ'ল। বৰগীতৰ ৰাগ-ৰাগিনী পাহৰি গ'ল। আৰু তেবাসকলৰ সংস্কৃতিক এটা মনোৰঞ্জনৰ বস্তু বুলি গ্ৰহণ কৰিলে। তাৰ দ্বাৰা সংস্কৃতিৰ বিকাশ নহ'ল বৰং ধ্বংসমুখী হল। এই কাৰণে মই আপোনাক কব খোজো - পাৰিলে শঙ্কৰী সংস্কৃতিক আশ্ৰয় কৰি আমাৰ ৰাজ্যত বা অন্য ৰাজ্যত আপোনাকোকে ধৰ্ম্ম প্ৰচাৰৰ ব্যৱস্থা কৰিব লাগে। ধৰ্ম্মৰ পুনৰ জাগৃতিয়ে আজি আমাৰ ধোয় হোৱা উচিত। তেনেহলে আমাৰ সমাজখন পবিত্ৰ আৰু দোষমুক্ত হ'ব পাৰে। সত্ৰৰ বাহিৰৰ মানুহ বিলাকে যিবিলাক সংস্কৃতি কৰিছে, সেই সকলৰ প্ৰতি মোৰ কব লগীয়া নাই। কাৰণ সেইটো তেওঁলোকৰ এটা আজৰি সময়ত ব্যস্ত থকাৰ আহিলা মাত্ৰ। এইটো তেওঁলোকৰ ব্যৱসায়ো। কিন্তু সত্ৰ বিলাকৰ পক্ষে তেনে উদ্দেশ্যে সংস্কৃতি চৰ্চাটো উচিত হ'বনে নহয়, সেইটো বিচাৰ কৰি চাবৰ সময় হৈছে" ইত্যাদি। তেখেতে ২৯/৯/৭৪ তাৰিখে দিয়া চিঠি এখনতো এটি পৰামৰ্শ আগবঢ়াইছিল। তেখেতে লিখিছে "আমাৰ প্ৰত্যেকৰে কথা হল যে অ'ৰিয়াঅ'ৰি ভাৱ আমাৰ ভিতৰত থকাৰ কাৰণে আমাৰ সংস্কৃতিৰ পূৰ্ণ বিকাশ আমি আনিব পৰা নাই। আজি প্ৰত্যেক ৰাজ্যতে বিশ্ববিদ্যালয় বিলাকে তেওঁলোকৰ নিজ নিজ সংস্কৃতিৰ প্ৰসাৰৰ কাৰণে আৰু প্ৰচাৰৰ কাৰণে চেষ্টা চলাইছে। আমাৰ দৰে নানান কামত ব্যস্ত থকা তিনি চাৰিজন এনেকুৱা মানুহ গোটাই লৈ কুষ্টি প্ৰচাৰ কৰাৰ কাৰণে চেষ্টা কৰাৰ ফলত আজি আমাৰ কুষ্টি ভাৱতৰ কুষ্টিত যি স্থান অধিকাৰ কৰিব লাগিছিল, তাৰ পৰা বঞ্চিত হৈছে। আৰু যেতিয়ালৈকে

শক্তৰী কৃষ্টিট বৈজ্ঞানিক দৃষ্টিভঙ্গীৰে আৰু গবেষণাৰে প্ৰভাৱান্বিত কৰিব নোৱাৰি তেতিয়ালৈকে চিৰাচৰিতভাৱে সগ্ৰত চলি থকা কৃষ্টিয়ে চলি থাকিব। নানানভাৱে কৰ্ম বাস্তৱতাৰে জীৱন যাপন কৰি কোনো মানুহ কলাৰ সাধনৰ ক্ষেত্ৰত অগ্ৰসৰ হ'ব নোৱাৰে। আজি অসমৰ ভাগ্যই তেনে-কুৱা এটা পৰিস্থিতি লৈছে" ইত্যাদি।

সগ্ৰবিলাকৰ অনাৱশ্যকীয় খামখিয়ালিৰ ফলত যে আমাৰ শক্তৰী সংস্কৃতিত ডাঙৰ অন্তৰায়ৰ সৃষ্টি হৈছে, সেই বিষয়ে চৌধুৰীদেৱে ২০।২।৭৫ তাৰিখৰ চিঠিৰ উল্লেখ কৰিছে "আমাৰ সগ্ৰবিলাকৰ প্ৰ'বিঞ্চাৰ্ম'ৰিও আমাৰ সংস্কৃতি সভ্যতাৰ এটা ডাঙৰ অন্তৰায়। সেই কাৰণে সগ্ৰ বিলাকৰ প্ৰতি শিষ্যবিলাকৰ শ্ৰদ্ধা ভক্তি কমি গৈছে। আৰু যিখিনি আছে, সেইখিনিও লাহে লাহে যে নাইকীয়া হৈ যাব, সেইটোও স্পষ্টভাৱে আমি দেখা পাইছোঁ। তথাপি আপোনাক যি সকলে নিজৰ জীৱনৰ সকলো সুখ সম্ভোগ্য প্ৰাপ্তি দ আধ্যাত্মিক জীৱন যাপন কৰিবলৈ এাৰ্শ্ব হিচাবে গ্ৰহণ কৰিছে, সেই সকলে যিমান পাৰে চেষ্টা কৰি থকা উচিত। নহলে আমাৰ সভ্যতা সংস্কৃতিৰ চিনচাব লোপ পাব" ইত্যাদি।

চৌধুৰীদেৱে প্ৰভু ঈশ্বৰক পাজাৰ ভ্ৰমণৰ কাৰণে কেইবাখনো চিঠিযোগে আমন্ত্ৰণ জনাইছিল। সেই আমন্ত্ৰণৰ উদ্দেশ্য ২৩।২।৭৬ তাৰিখৰ চিঠিত ব্যক্ত কৰা হৈছে। তেখেতে লিখিছে "কিন্তু ইয়াত কিছুমান ধৰ্মীয় অনুষ্ঠান আছে। অৱশ্যে সেইবিলাক শিখ ধৰ্ম্মৰ যিবিলাক সকলোৱে দৰ্শন কৰা উচিত। সেই বিলাকৰ পৰিচালনা, সেইবিলাকৰ প্ৰতি ৰাইজৰ অসীম শ্ৰদ্ধা, তাৰ দৈনন্দিন কাৰ্য্যাবলী আৰু পয়োভৰ সচাকৈয়ে মুগ্ধকৰ। দুই এজন নাম প্ৰসঙ্গ কৰিব পৰা, গীত পদ গাব পৰা আৰু নৃত্য আদিত ব্যুৎপত্তি থকা ল'ৰা ভকত লৈ আপুনি নিজে এবাৰ আহিলে বহুতো শিকিব পাৰিব। হৰিদ্বাৰ, কুৰুক্ষেত্ৰ আদি দৰ্শন কৰাৰো হয়তো বাৱস্থা কৰিব পৰা হ'ব" ইত্যাদি। তেখেতৰ নিমন্ত্ৰণ গ্ৰহণ কৰি প্ৰভু ঈশ্বৰে তেখেতৰ লগত সৰ্বশ্ৰী অৰুণ চন্দ্ৰ গায়ন, মলিৰাম পাঠক আৰু গুণকান্ত দত্ত বায়নক লৈ ১৯৭৬ চনৰ ১২ নবেম্বৰ, ১৮৯৮ শক ২১ কাতি শুক্লাৰে শুভক্ষণত পাজাৰ অভিমুখে যাত্ৰা কৰে। প্ৰভু ঈশ্বৰ ১৭ নবেম্বৰ ১ আঘোণৰ দিনা বিয়লি বেলা পাজাৰ ৰাজ্যত পদাৰ্পণ কৰেগৈ আৰু তাত ১৬ দিন থাকে। ৰাজভৱনৰ নাতিদূৰতে এটা ৰাজভৱনৰ অতিথি শালাত প্ৰভুক থাকিবলৈ দিয়া হয়। তাত থকা কেইদিনত প্ৰভু-ঈশ্বৰৰ পৰিচৰ্যাৰ কাৰণে ৰাজভৱনৰ পৰা ৮ জন কৰ্মচাৰী নিষ্কৃত কৰা

হৈছিল। প্ৰভুৰ ভ্ৰমণৰ সময়ত সহায়ক হিচাবে এজন, চিকিৎসক এজন, গাড়ীৰে সৈতে চালক এজন, বাচন-বৰ্ডন ধোৱা এজন, ধোৱা এজন, ঠাই পৰিষ্কাৰ কৰা এজন আৰু বস্তু যোগান ধৰা দুজন। প্ৰভু ঈশ্বৰক সহায়ক হিচাবে আৰু ঠাই দেখুৱাবৰ কাৰণে ৰাজ্যপালৰ দেহবন্ধক শ্ৰীঅমৰদীপ সিং আৰু (সলনি হিচাবে) ৰাজ্যপালৰ ব্যক্তিগত সচিব শ্ৰীযুত ৰমণী মালাকৰক দিয়া হৈছিল। প্ৰভুৰ অন্যান্য সহায়ক কশ্মীৰ ভিত্তৰ গুৰুদ্বাৰী ডালিম তালুকদাৰ, কনক ডেকাও আছিল। প্ৰভুৰ আন এজন সহায়ক সহযোগী হল শ্ৰীযুত কনক ঠাকুৰীয়া। প্ৰভু ঈশ্বৰে কৈছিল যে পাঞ্জাবত যি যোদ্ধাদিন বাস কৰি আছিল সেই কেইদিন অত্যাৱতী সুখতে থকা দি থাকিছিল আৰু নিজকে পাঞ্জাবৰ উপৰাজ্যপাল যেন লাগিছিল হেনো। প্ৰভুৰ নিজ বাহুবত ৰাজ্যপাল চাৰিদিন দেখা কৰেহি। প্ৰভু ঈশ্বৰে অতিথিশালাতে ৮ দিন জিৰণি লৈ ২৫।১১।৭৬ তাৰিখে ৰাজত্বতৰণৰ গাড়ীৰে ভাৰুনাঙল জংলিদ্ৰাং প্ৰবল্ল, আনন্দ-পুৰ চাহিব (গুৰুদ্বাৰ) পৰিদৰ্শন কৰে। ২৬ তাৰিখে জিৰণি লৈ ২৭।১১।৭৬ তাৰিখে পাটিয়ালা বিশ্ববিদ্যালয়লৈ যায়। তাতে শঙ্কৰদেৱ আৰু গুৰু নানকৰ তুলনামূলক অধ্যয়ন কৰি থকা অধ্যাপক ডঃ কেশৱানন্দ দেৱ গোস্বামীদেৱৰ সহায়ত বিশ্ববিদ্যালয়, ৰাজ্যিক সংগ্ৰহালয় আদি চালে চকুৰোৱা অনুষ্ঠান-বোৰ দৰ্শন কৰে। অসমতকৈ যে এই অনুষ্ঠানবোৰ বহু উন্নত, সেই সম্বন্ধে প্ৰভুৱে দ্বিমত নাই বুলি কয়। ২৮ তাৰিখে নগৰ পৰিদৰ্শন কৰা হয়। ২৯ তাৰিখে অমৃতসৰলৈ যাত্ৰা কৰি সেই ৰাতি অমৃতসৰ চাকুইট হাউচতে থাকি পিচদিনা ৩০ তাৰিখে অমৃতসৰ স্বৰ্ণমন্দিৰ পৰিদৰ্শন কৰে। লগত গৈছিল কেণ্টেইন অমৰদীপ সিং। মন্দিৰ পৰিচালনা, পৰিবেশ, নিষ্ঠা দেখি প্ৰভু ঈশ্বৰ মুগ্ধ আৰু অভিভূত হৈ পৰে। অসমৰ সত্ত্ৰ সমাজ বা অন্যান্য ঋঠ-মন্দিৰ বিলাকত তেনেকুৱা পৰিচালনা, পৰিবেশ আৰু মানুহৰ একনিষ্ঠ ভাৱ এতিয়াও হোৱা নাই বুলি প্ৰভু ঈশ্বৰে কব খোজে। অসমৰ সত্ত্ৰ সমাজত এতিয়াও ৰাৱজত হৈ থকা কেইপদমান বস্তু স্বৰ্ণ মন্দিৰত দেখা পাই প্ৰভু আচৰিত হয়। স্পষ্টভাৱে দেখা পোৱা বস্তু কেইপদ হল দবা আৰু বস্তি। মন্দিৰত দবা মাৰে উষা সময়ত। আমাৰ কমলাবাৰী সত্ত্ৰত উষা সময়ত চৌপৰ দবা মাৰে। উদ্দেশ্য হ'ল সকলোকে জাগৰণ কৰি হৰি নাম উচ্চাৰণ কৰিবলৈ সূচাই দিয়া। তাৰ পৰিচালকজনক দবাটো কিয় উষা সময়ত মাৰা হয় প্ৰভুৱে সুধিছিল। তেওঁ তাৰ কাৰণটো পূৰ্বোক্ত প্ৰকাৰেই কয়। শঙ্কৰদেৱ আৰু গুৰু নানকৰ মাজত ধৰ্ম সম্বন্ধ থকা বুলি প্ৰভু ঈশ্বৰে ভাৱে। সেই কাৰণেই অসমৰ মহাপুৰুষীয়া ধৰ্মৰ লগত শিখ ধৰ্মৰ বহুতো মিল আছে। বিশেষকৈ বিষ্ণু বিগ্ৰহৰ পৰিৱৰ্ত্তে শিখ ধৰ্ম মন্দিৰত "গুৰু গ্ৰন্থ চাহেব"

শাস্ত্ৰ প্ৰতিষ্ঠাৰ লগত আমাৰ মহাপুৰুষীয়া সঙ্গ সমাজত কীৰ্ত্তন ঘৰত ভাগৱত প্ৰতিষ্ঠাৰ কথা তুলনা কৰিব পাৰি। মহাপুৰুষীয়া সঙ্গ সমাজত যেনেকৈ মূৰ্ত্তিৰ প্ৰাধান্য নাই, ঠিক তেনেকৈ শিখ ধৰ্ম্মতো মূৰ্ত্তিৰ ব্যবস্থা নাই। উভয়ৰ ধৰ্ম্মতে চৈতন্য উপাসনা বা পৰম্ব্ৰজ (একমাত্ৰ) উপাসনা থকাত মহাপুৰুষীয়া আৰু শিখ ধৰ্ম্মৰ সমন্বয় থকা পৰিলক্ষিত হয়। অসমৰ মহাপুৰুষীয়া সঙ্গত চাৰিহাটী থকাৰ দৰে স্বৰ্ণ মন্দিৰতো চাৰিহাটী দেখিবলৈ পাইছিল। এটা প্ৰকান্ত ঘৰত এজন বঙাই এহু চাহেবৰ বানী মাইকত ব্যাখ্যা দি থকা আৰু কিম্বান পুৰুষ মাহলাক শ্ৰোতা হৈচাবে তাত বহি থকা দেখা পোৱা গৈছিল। তদুপৰি মন্দিৰ দৰ্শনৰ কাৰণে অহা যাত্ৰীসকলৰ আপ্যায়নৰ কাৰণে ১০/৫০ জনমান লোকে কটি, দাইল, ভাজি তৈয়াৰ কৰি থকা অৱস্থাত প্ৰভুৱে দৰ্শন কৰিছিল। ওমানতে তাত দিনে হেজাৰ সংখ্যক যাত্ৰীৰ সমাগম হয়। এনেকৰা আচৰিত পৰিবেশ অসমত এটিয়াও হোৱা নাই আৰু নহয় বুলিও প্ৰভু ঈশ্বৰ কয়। এই মন্দিৰ দৰ্শনে প্ৰভু ঈশ্বৰৰ অন্তৰত ৰেখাপাত কৰিলে আৰু ইয়াৰ কিছু আদৰ্শ অসমৰ গোসাঁইসকলে গ্ৰহণ কৰা উচিত বুলি প্ৰভু ঈশ্বৰ ভাৱে। স্বৰ্ণ মন্দিৰ দৰ্শন কৰি বৰ আনন্দ মনেৰে প্ৰভু ঈশ্বৰ তাৰ পৰা বিদায় হয় আৰু ক্ৰমে ৰামতীৰথ (বাৰ্মীকি, আশ্ৰম), ৰাধা কৃষ্ণ মন্দিৰ, ঐতিহাসিক জালিৱানাবাগ হত্যাকাণ্ড স্থান, ফতেগড় চাহেব গুৰুদ্বাৰ আদি স্থান পৰি-দৰ্শন কৰি পুনৰ ৰাজভৱনলৈ পৰিবৰ্ত্তি আহে।

পাঞ্জাৰ ভ্ৰমণ সমাপ্ত কৰি ৰাজ্যপাল মহোদয়ৰ ওচৰত বিদায় লোৱা হয়। প্ৰভু ঈশ্বৰৰ খোৱা বোৱা, থকা মেলা, যাতায়াত আদিৰ সকলো ব্যয় ৰাজ্যপালে নিজে কৰিব লগীয়া হৈছিল। আহিবৰ সময়ত প্ৰভু ঈশ্বৰক এটি মাননিও দিয়া হৈছিল। পাঞ্জাৰৰ পৰা ৩১২১৭৬ তাৰিখে বিদায় হৈ প্ৰভু ঈশ্বৰ কুৰুক্ষেত্ৰলৈ (হাৰিয়ানা ৰাজ্যলৈ) আহে আৰু তাতে কুৰুক্ষেত্ৰ বিশ্ববিদ্যালয়ৰ অসমীয়া উপাচাৰ্য্য শ্ৰীযুত শৰৎ চন্দ্ৰ দত্তৰ সহায়ক নোক-জনৰ তত্বাৱধানত জিৰণি বাহৰতে ৰাতিটো থাকি ব্ৰহ্মকুণ্ড, বৈপাৱন হ্ৰদ, বিৰলা ভৱন, লক্ষ্মী নাৰায়ণ মন্দিৰ আদি দৰ্শন কৰে। ৪/১২/৭৬ তাৰিখে তাৰ পৰা আহি দিল্লী পাইহি। অসম ভৱনতে প্ৰভু পাঁচ ৰাতি থাকে আৰু ৮/১২/৭৬ তাৰিখে তেতিয়াৰ ৰাষ্ট্ৰপতি শ্ৰীকক্কাৰ্দ্দিন আলি আহমদক সাক্ষাৎ কৰে। তেখেতৰ লগত প্ৰায় ৩০ মিনিট সময় ধৰ্ম্ম আৰু সংস্কৃতি সম্পৰ্ক আলাপ কৰি প্ৰভু ঈশ্বৰ তাৰ পৰা বিদায় হৈ ১১২১৭৬ তাৰিখে অদমলৈ বুলি বেগত উঠে। গুৱাহাটী পাই তাতো ৪ ৰাতি থাকি প্ৰভু সগলৈ ঘূৰি

আহে ১৫।১২।৭৬ তাৰিখে। প্ৰভু ঈশ্বৰ পাজাৰৰ পৰা পৰিবৰ্ত্তি আহি যোৰহাটত এৰাতি বঙ'তে দৈনিক জনমভূমিৰ পক্ষৰ পৰা এটি সাক্ষাৎকাৰ লোৱা হৈছিল। সেই সাক্ষাৎকাৰ ১৫।১২।৭৬ তাৰিখে বাতৰিত প্ৰকাশ হৈছিল। এডু ঈশ্বৰে পাজাৰ ভ্ৰমণ কৰি যি অভূতপূৰ্ব্ব অভিজ্ঞতা সঞ্চয় কৰিলে, তাৰ মূলতে চৌধুৰীদেৱৰ অৱদান আৰু ঋণ চিৰদিন স্মৰণযোগ্য বুলি তেৱাই কয়। সেই ভ্ৰমণে ধৰ্ম্ম আৰু সংস্কৃতিৰ এটি ওখ ডেটি প্ৰতিষ্ঠা হ'ল ব'লি প্ৰভু ঈশ্বৰে ভাৱে।

প্ৰভু ঈশ্বৰৰ বিশেষ সাংস্কৃতিক জীৱন আৰম্ভ হয় ১৯৭৩ চনৰ পৰা। সেই চনৰে ২৭ অক্টোবৰ তাৰিখে কেন্দ্ৰীয় ৰাজ্যিক আইন আৰু কোম্পানী পৰিক্ৰমা মন্ত্ৰী শ্ৰীযুত নীতিৰাজ সিং চৌধুৰী ডাঙৰীয়া সপৰিয়ালে সত্ৰলৈ আহিছিল। বিশেষভাবে নতুন কমলাবাহী সত্ৰ আৰু গড়মূৰ সত্ৰত শুভ পৰিদৰ্শন আৰু সাংস্কৃতিক কাৰ্য্যক্ৰম দৰ্শন কৰাই তেওঁৰ উদ্দেশ্য। ইয়াৰ শুৰি ধৰিছিল অসমৰ প্ৰাক্তন আইন মন্ত্ৰী তথা দিল্লীত আইন বিভাগৰ সদস্য হৈ থকা খ'যোগেন শইকীয়াদেৱে। শইকীয়াদেৱৰ ১৯৮০।৭৩ তাৰিখৰ চিঠিত আছে “আজি এটি বিশেষ অনুৰোধেৰে এই চিঠি লিখিলো। আমাৰ আইন বিভাগৰ কেন্দ্ৰীয় মন্ত্ৰী শ্ৰীনীতিৰাজ সিং চৌধুৰী এজন বয়সস্থ আৰু আগৰ ৰাজবংশৰ বৰসং আৰু উচ্চ ডাৱৰ লোক। কথাই কথাই শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰদেৱৰ কথা আৰু সত্ৰসমূহৰ কথা ওলালত তেখেতে বৰ ভাল পালে। বিশেষকৈ ৫০০ বছৰৰ আগতে যে অসমত তেনে এজন লোক ওলাই অস্পৃশ্যতা দূৰ কৰিবৰ যত্ন কৰি বহুখিনি কৃতকাৰ্য্য হ'ল সেই কথাত তেখেতে বৰ অনুপ্ৰাণিত হ'ল আৰু সত্ৰসমূহৰ দুই এখন চাবৰ ইচ্ছা কৰিলে। সেইমতে ২৭ তাৰিখৰ দিনা গধূলি গড়মূৰত আৰু ২৮ তাং গধূলি প্ৰভুৰ সত্ৰত তেখেতৰ বাবে দুটি সাংস্কৃতিক কাৰ্য্যক্ৰম ব্যৱস্থা কৰি দিম বুলি মই তেখেতক প্ৰভুৰ সাততে কথা দিলো। এতিয়া প্ৰভুৰ আৰু বৈষ্ণৱসকলৰ ওচৰত প্ৰাৰ্থনা যেন ২৮ তাং গধূলিতে ২২ ঘণ্টামানৰ ভিতৰত শেষ হোৱাকৈ সঙ্গীয়া নৃত্য-গীতৰ অনুষ্ঠান এটি ব্যৱস্থা কৰিব, যাতে তেখেতে আমাৰ সঙ্গীয়া সংস্কৃতি সংস্কৃতি সম্বন্ধে ভাল ধাৰণা এটা লৈ আহিব পাৰে”। কথামতে কাম হ'ল। মন্ত্ৰীজনা সত্ৰলৈ সপৰিয়ালে আহি (২৭।১০।৭৩ তাং) সঙ্গীয়া নৃত্য যেনে ন-ধেমালি, সুত্ৰধাৰ, ঝুমুৰ নাচ, চালি নাচ,, দশাৱতাৰ, ৰামবিজয় নাট (খণ্ড দৃশ্য), গোপবালকৰ নৃত্য পৰিবেশন দৰ্শন কৰে। শইকীয়াদেৱ মন্ত্ৰীৰ লগত আহি সত্ৰক সহায় সহযোগিতা আগবঢ়াইছিল। মন্ত্ৰীৰ সাংস্কৃতিক কাৰ্য্যক্ৰম পৰিদৰ্শন আৰু প্ৰভু ঈশ্বৰলৈ শইকীয়াদেৱে দিয়া চিঠি:য়েই প্ৰভু ঈশ্বৰৰ সাংস্কৃতিক জীৱনৰ

সুপ্ৰসাত কৰে। শইকীয়াদেবে দিল্লীলৈ গৈ নিখিলে “প্ৰভু ঈশ্বৰৰ আশীৰ্বাদ হলে সন্তসমূহৰ পৰা সকলক হলেও এটি দল এইফালে অনাটো সম্ভৱ হব বুলি ভবা হৈছে। প্ৰাৰম্ভিক ভাবে আলোচনা কৰা হৈছে আৰু সিদ্ধান্ত হলেগৈ প্ৰভু ঈশ্বৰক জনোৱা হ’ব। দলত প্ৰভু ঈশ্বৰৰ সন্তৰ বিশিষ্ট স্থান থাকিব বুলি ভবা হৈছে” (চিঠিৰ তাং ১৫।১১।১০)। পূৰ্বৰ ২৪।৩।১৩ তাৰিখৰ চিঠিত উল্লেখিত বিষয়টি ভালকৈ পৰীক্ষা কৰি চাই প্ৰভু ঈশ্বৰে ডাঙনা সম্বন্ধে এটি ভাল ধাৰণা লবলৈ সক্ষম হয়। শইকীয়াদেবে নিখিলে— “সন্নীয়া সাংস্কৃতিক দল এটি এনা সম্পৰ্কে প্ৰভুৰ পৰামৰ্শ পাই বৰ আনন্দিত হৈছোঁ। প্ৰভুৰ পৰামৰ্শমতেইহে কৰিবগৈ লাগিব। তথাপি পৰহীয়া দল এটি দেখুৱাই কিছু টকা চৰকাৰৰ পৰা পোৱাৰ যত্ন কৰি থকা হৈছে। টকা পোৱাৰ খাটাং বাবস্থা এতিয়াও হোৱা নাই বাবে প্ৰভুলৈ একো লিখা নাই। চলৈ বিতং বাবস্থা কৰা হ’ব চৌধুৰীদেৱৰ লগত আলোচনা কৰি আৰু প্ৰভুক জনোৱা হ’ব। প্ৰভুৰ সন্তৰ ফালৰ পৰা নিচেই তাকৰীয়া দল অনাৰ কথা হোৱা নাই, যিমান পাৰি বহল কৰাৰ যত্নতে আছোঁহ’ত। ৰামবিজয় নাটকখনি দেখুৱাব পাৰিলে ভাল। শিৱসাগৰৰ দল এটাই আহি দেখুৱাই কিছু সুনাম অৰ্জন কৰি গৈছে। কিন্তু অভিনয়েত প্ৰকৃত কথাখনি ফুটাই তুলিব পাৰিব লাগিব কাৰণ ইয়াত আমাৰ ভাষা নুবুজে। কথাৰে বুজালে একো নুবুজিব, বচন বিলাকৰ মূল্য ইয়াত বিশেষ নাথাকিব, কেৱল নৃত্য, অভিনয়, ভজিমা, গীতৰ সুৰ আদিৰে গোটেই কথাখনি বুজাব পৰাকৈ তাক সংগঠন কৰিব লাগিব— গতানুগতিক চলি থকা দৰে কৰিলে ইয়াত বদনামহে গোটোৱা হ’ব। কাৰণ ইয়াৰ দৰ্শক সকল বৰ সমালোচনাৰ চকুৰে চোৱা মানুহ। তাত উত্তীণ হ’ব পৰাটোহে কথা। সেমেকা অভিনয়েৰে ইয়াত কেতিয়াও প্ৰশংসা অৰ্জন কৰিব নোৱাৰে আৰু প্ৰশংসা অৰ্জন কৰিব নোৱাৰিলে আমাৰ লক্ষ্য কৃষ্টি প্ৰচাৰৰ মূল উদ্দেশ্যতে ব্যাঘাত জন্মিব”।

পূৰ্বোক্ত চিঠিখন পাই প্ৰভু ঈশ্বৰে এটি ডাঙনাৰ দল গঠন কৰে। ইতিমধ্যে আখৰাও আৰম্ভ হ’ল। আখৰা আৰম্ভ হল ১৯৭৪/৭৫ জানুৱাৰী তাৰিখে। এনেকৈ ভালোদন আখৰা চলিল। ৰামবিজয় ডাঙনাখনকৈ দিল্লীত পাতিললৈ সিদ্ধান্ত কৰা হয় অৰু নাটখন ২৫ ঘণ্টা মানতে শেষ হোৱাকৈ প্ৰভু ঈশ্বৰে নিজে চমুকৈ সজাই পৰাই লিখে। প্ৰয়োজনীয় অংশবোৰ ৰাখি অপ্ৰয়োজনীয়বোৰ বাদ দিয়া হয়। এই কামত বহুতো ভকতে পেটতে ভাল নাপাইছিল। কাৰণ শুকজনাৰ লিখনৰ ওপৰত হস্তক্ষেপ বাঞ্ছনীয় নাছিল। এজন ভকতে এইটো গুৰুদ্বাহী কাম বুলিহেই প্ৰগাফভাবে প্ৰভু ঈশ্বৰৰ ওচৰত ব্যস্ত কৰিছিল; কিন্তু প্ৰভু ঈশ্বৰে হাঁহিমুখে তাৰ প্ৰত্যুত্তৰ

দিছিল এনেকৈ—প্ৰভু ঈশ্বৰে কয় অপ্ৰয়োজনীয় অংশবোৰ বাদ দিয়াটো গুৰু-
দ্রোহী বা তেৰাৰ ৰচনাত হস্তক্ষেপ নুবুজায়। গুৰুজনাক চাৰিবেৰৰ মাজত
ৰখাটোৱে গুৰুদ্রোহী। কাৰণ গুৰুজনাই অসমৰ বাহিৰতো অৰ্থাৎ বিদেশতো
ধৰ্ম প্ৰচাৰ কৰিছিল। এতিয়া বিদেশৰ কথাই নাই, নিজৰ দেশতে থকা
মানুহেই গুৰুজনাক চিনি নেপায়। আপুৰুগীয়া অক্ষীয়া নাট, সঙ্গীত আদি
সঙ্গতে আৱদ্ধ ৰাখি গতানুগতিকভাৱে কীৰ্ত্তনঘৰত পৰিবেশন কৰি গুণানু-
কীৰ্ত্তন কৰিব নোৱাৰা, ভাল মন্দ বিচাৰ কৰিব নোৱাৰা, অসম্প্ৰসাৰণবাদী
এচাম মানুহৰ মাজত দেখুৱালেই পৃথিৱীৰ মানুহৰ মাজতে প্ৰচাৰ কৰিলে
বুলি ভবাটো ভুল। কীৰ্ত্তন ঘৰৰ বৰ বৰ খুটা কেইটাৰ মাজত ভাওনা
দেখুৱালেই বিশ্বজোৰা আলোড়ন নহয়। শঙ্কৰদেৱক আমি কাষিকভাৱে
নেদেখো। কিন্তু তেৰাৰ ৰচনাৱলীৰ যোগেদি অথবা অক্ষীয়া নাট সমূহৰ
যোগেদি তেৰাৰ আচল চিত্ৰখন প্ৰকট হোৱা দেখা পাত বা পাব লাগে।
এতেকে গুৰুৰ সেই আপুৰুগীয়া বা দুস্তপ্ৰাপ্য চিত্ৰখন নিজৰ ঘৰৰ ভিতৰতে
ওলোমাই নথৈ বাহিৰৰ বেৰত লগাই দি নিজে চাই ধন্য হোৱাৰ উপৰিও
আনকো দেখুৱাই ধন্য কৰাব লাগে। আজি শ শ বছৰ ধৰি শঙ্কৰক
বৰপেৰাৰ ভিতৰত সুমুৱাই থৈ শেলাই ধৰা অৱস্থাত ৰাখি যি অন্যান্য
আপোনালোকে কৰিছিল, কৰি আছে আৰু কৰি থাকিব, তাতকৈ মহাপাপ
আৰু গুৰুদ্রোহ বুলেগে নহব বুলিয়েই মই ভাবোঁ। মই যি আঁচনি লৈছোঁ,
এই আঁচনি ভৱিষ্যতলৈ সুখকৰ হ'ব। আপোনালোকে ভৱিষ্যতলৈ এই
কাৰ্য্যৰ শলাগ লব লাগিব। ইত্যাদি। এনেকৈ কিছুমান যুক্তিপূৰ্ণ কথা
কোৱাত সেই সকলৰ মাত হ'বিল। পুতুৱে জানিছিল যে কীৰ্ত্তনঘৰত গতানু-
গতিক কৰাৰ দৰে ভাওনা কৰিলে ভাওনাই সুনাম অৰ্জন কৰিব নোৱাৰে।
এখন অক্ষীয়া নাট সম্পূৰ্ণ পৰিবেশনত প্ৰায় নাট বিশেষে ৪/৫ ঘণ্টা লাগে।
সেই দীঘলীয়া সময় আজিৰ দিনৰ কৰ্ম্মবহল আৰু চিনেমা জগতৰ
দিনত অযথা ব্যয় কৰাটো দোষণীয়। আজিকালি মানুহ তিনিঘণ্টাতকৈ
বেছি সময় এটা কামত (ভাওনাত) সময় ব্যয় কৰিব নোখোজে। এতেকে
যুগৰ লগত খাপ খোৱাকৈ নাটবোৰ সংক্ষেপ কৰি লোৱাৰ প্ৰয়োজন আছে।
এনে কৰিলে শঙ্কৰ-মাধৱক অৱহেলা কৰা বা দ্ৰোহ কৰা নুবুজায়। শঙ্কৰ-
মাধৱক বাহিৰ কৰিবলৈ হ'লে সময় বিশেষে স্থান-কাল-পাত্ৰ ভেদে বহুতো
পৰিবৰ্ত্তনৰ আৱশ্যক হয়।

নানাজনৰ নানা মত, নানা প্ৰতিবাদ, নানা অভিযোগ আৰু নানা
বাধা বিঘিনি অতিক্ৰম কৰি প্ৰভু ঈশ্বৰে ভাওনাৰ দলটো ঠিকমতে ৰাখিবলৈ

সক্ষম হয়। যাৰ মাজতে ভাওনাৰ দুই এগৰাকী শিল্পী আনৰ ফুচুননীত ভোল গৈ দলৰ পৰা আতৰিছিল; কিন্তু সেই সকলৰ সমৰ্থক আন শিল্পীক প্ৰভু ঈশ্বৰে দলত অন্তৰ্ভুক্ত কৰি থালি ঠাই পূৰ্ণ কৰি লৈছিল। এনে ভাবে ভাওনাৰ আখৰা কাৰ্য্য চলি থাকোঁতে হঠাতে অনবৰ্য্য কাৰণবশতঃ এবছৰলৈ দিল্লী যাত্ৰা স্থগিত থাকে। ইয়াৰ প্ৰধান কাৰণ হ'ল 'যোগেন শইকীয়াদেৱৰ পত্নীৰ স্বাস্থ্য আৰু মাতৃ বিয়োগ। লগতে অন্যান্য অসুবিধা হ'ল। অৱশ্যে ভাওনাৰ আখৰা মজে মাজে চলি আছিল। এই কাৰ্য্যত সত্ৰৰে উদীয়মান যুৱক সৰ্বশ্ৰী প্ৰফুল্ল শইকীয়া আৰু গৈলেন্দু নাথ শইকীয়া সাহায্য আৰু মনোযোগ প্ৰভু ঈশ্বৰে পাহৰিব নোৱাৰে; এই এবছৰীয়া বিৰতিত দিল্লীৰ বাবে আখৰা কৰা ভাওনাটিত সুবিধা বুজি বহুতে বিমিথ্যাকি দিছিল, কিছুমানে অনিশ্চিত ভৱিষ্যতৰ আশংকা প্ৰকাশ কৰিছিল কিছুমানে সত্ৰীয়া পেৰাত ভৰাই থোৱা বস্তুখিনি বাহিৰলৈ শঙ্কৰদেৱে কেতিয়াও ওলাব নিদিব বুলি অন্ধবিশ্বাসৰ ভাওনাখনৰ আখৰা কৰি আছিল। আকৌ কিছুমানে প্ৰভু ঈশ্বৰক বিশ শতিকাৰ এটা মহা কলঙ্কস্বৰূপ বুলি আখ্যা দি শাও-শপনিও দিছিল। এই সকলো বিলাকেই পানীৰ ওটেঙা হ'ল। প্ৰভু ঈশ্বৰৰ আশা অভিলষ আৰু সপোন দিঠকত পৰিণত হ'ল। প্ৰভু ঈশ্বৰৰ উদ্যম আৰু 'শইকীয়াদেৱৰ যত্নত দিল্লী যাত্ৰাৰ পাৰিজাত বৃক্ষ জোপা ফলে ফুলে জাতিস্কাৰ হ'ল। শইকীয়াদেৱৰ অশেষ পৰিশ্ৰমৰ ফলত দিল্লীত "শ্ৰীশঙ্কৰদেৱ গবেষণা আৰু সাংস্কৃতিক প্ৰতিষ্ঠান" নামৰ এটি অনুষ্ঠানৰ জন্ম হয়। সেই অনুষ্ঠানটোৰ শুভ উদ্বোধন ১৯৭৫ চনৰ ১৫ মাৰ্চত তেতিয়াৰ ৰাষ্ট্ৰপতি ফকৰুদ্দিন আলি আহমদে কৰিব। সেই খাটাং সিদ্ধান্ত 'শইকীয়াদেৱৰ পৰা পাই প্ৰভু ঈশ্বৰে সত্ৰত ভাওনাৰ আখৰা পূৰ্ণোদ্যমে চলালে। আখৰাত দিহা পৰামৰ্শ আৰু খুটি নাটি মাৰি দিয়াত মাজুলী কলেজৰ উপাধ্যক্ষ শ্ৰীযুত মানিক বেঙণ (এম, এ) দেৱ আৰু গড়মূৰ সৰু সত্ৰৰ শ্ৰীযুত দ্ৰোণকান্ত ভাগৱতীদেৱৰ নাম সততে স্মৰণযোগ্য বুলি প্ৰভু ঈশ্বৰে কয়। সেই সময়ত অসমৰ বাহিৰ যাত্ৰাত অনভিজ্ঞ আৰু ভাওনাৰ পোছাক পৰিচ্ছাদি কিনিবলৈ প্ৰভু ঈশ্বৰৰ হাতত টকাৰ অভাৱ আছিল। কিন্তু ভগৱানৰ অশেষ কৰুণাৰ ফলত দিল্লীলৈ নিব লগা দলটোৰ সকলো প্ৰকাৰ বন্ধনাবেন্ধন আৰু বেলৰ আসন সংৰক্ষণ কৰিবৰ কাৰণে যোৰহাট ভকেচনেজ কলেজ বিষ্ণুী প্ৰতিষ্ঠাতা অধ্যক্ষ বৈষ্ণৱপ্ৰাণ শ্ৰীযুত দেৱানন্দ ভৰালীদেৱৰ ওপৰতে ভাৱ পৰে। প্ৰভু ঈশ্বৰে 'শইকীয়াদেৱৰ যোগেদি তেখেতৰ লগত পৰিচয় হয়। তেখেত ১৯৭৫/৭৭ ফেব্ৰুৱাৰী তাৰিখে প্ৰভু ঈশ্বৰক সত্ৰতে দেখা কৰি দিল্লী যাত্ৰাৰ বাবে সকলো দিহা পৰামৰ্শ দি যায় আৰু ভাওনাত হ'ব লগা খৰছৰ বাবদ তেখেতৰ ব্যক্তিগত পুঁজিৰ

পৰা ৫০০'০০ (পাঁচশ) টকা দান দিয়ে। সেই টকাখিনি পাই প্ৰভু ঈশ্বৰৰ মন উৎফুল্লিত হয় আৰু ভাওনাৰ কাৰণে গোছাক পৰিচ্ছদ কিছুমান নিৰ্মাণ কৰোৱায়। ভাৰালীদেৱৰ এই অনুদান প্ৰভু ঈশ্বৰে কেতিয়াও নাপাহৰে বুলি কয়। প্ৰভু ঈশ্বৰ তেখেতৰ ওচৰত সদায় খণী বুলি কৈছে। ইয়াৰ কিছুদিনৰ আগতে অৰ্থাৎ ১৯৭৫/৭৬ জানুৱাৰীত অসমৰ সাংস্কৃতিক সঞ্চালক ৰূপ বৰুৱী আৰু তেতিয়াৰ শিৱসাগৰ জিলাৰ অতিৰিক্ত উপায়ুক্ত মেদিনী মোহন চৌধুৰীদেৱ যু য়াভাৰে শইকীয়াদেৱৰ পৰামৰ্শ আৰু অনুৰোধক্ৰমে ভাওনাৰ আখৰাও চাবলৈ আহিছিল।

শইকীয়াদেৱৰ এটি ইচ্ছা আছিল। সেই ইচ্ছা হল মাজুলীৰ আটাইকেইখন সত্ৰৰ সন্মিলিত প্ৰচেষ্টাত দিল্লীলৈ সাংস্কৃতিক দহটো আহিব লাগে। ভাওনাত প্ৰতি সত্ৰৰে বচা বচা শিল্পী সুমাব লাগে। সেই সম্পৰ্কে প্ৰভু ঈশ্বৰৰ ওপৰতে সকলো দায়িত্ব দিয়া হৈছিল। কিন্তু কম সংখ্যক দলত সকলো সত্ৰৰ শিল্পী অন্তৰ্ভুক্ত কৰাটো সম্ভৱপৰ নহয় বুলি প্ৰভুৱে তেখেতক জনালে। অৱশ্যে ভাওনাটো নতুন কমলাবাৰী সত্ৰৰ কাৰণে আত্মত্যাগ হিচাবে ৰখা হৈছিল আৰু প্ৰভুৰ ইচ্ছা সাপেক্ষে তাত সকলো সত্ৰৰে শিল্পী চৰ্ত্তক অন্তৰ্ভুক্ত কৰিবলৈ ক্ৰমতা দিয়া হৈছিল। প্ৰভু ঈশ্বৰ বহল দৃষ্টিৰে চাই এখন সমিতি গঠন কৰাৰ অভিপ্ৰায়েৰে ৮।১৭৫ তাৰিখে এখন “মিলিত পত্ৰ সমূহৰ বৈষ্ণৱ বৃন্দৰ বৈঠক” আহ্বান কৰিছিল। তালৈ গড়মূৰ সত্ৰ, উত্তৰ কমলাবাৰী সত্ৰ, পূবণা কমলাবাৰী সত্ৰৰ ভকতসকলৰ বাদে আন সকল নাছিল। পূৰ্বোক্ত তাৰিখৰ বৈঠকত শ্ৰীশ্ৰীনাৰায়ণ চন্দ্ৰ গোস্বামী সঙ্গাধিকাৰ প্ৰভুক সভাপতি, মানিক নেওগদেৱক সম্পাদকৰূপে লৈ এখন সমিতি গঠন কৰা হয়। তিনিখন বৈঠকত হোৱা সিদ্ধান্তক্ৰমে নতুন কমলাবাৰী সত্ৰক ৰামবিজয় নাট, গড়মূৰ সত্ৰক ৰাসজীলা, কমলাবাৰী সত্ৰক গলিনাচ আৰু উত্তৰ কমলাবাৰী সত্ৰক ঝুমুৰা নাচৰ দায়িত্ব লবলৈ কোৱা হয়। ইতিমধ্যে কমলাবাৰী সত্ৰই চালিনাচৰ দায়িত্ব নিয়মিতভাৱে গ্ৰহণ নকৰাত উত্তৰ কমলাবাৰী সত্ৰকে সেই নাচখনে জাপি দিয়া হয়। দিন এমুচাপি অহাৰ লগে লগে ভাওনাৰ আখৰাও ক্ষীণ গতিৰে চলিবলৈ ধৰে। শুৱাহাটী সঙ্গীত সত্ৰৰ অধ্যক্ষ তথা সঙ্গীয়া সঙ্গীতৰ এগৰাকী প্ৰসিদ্ধ ওজা শ্ৰীমত বোমেশ্বৰ শইকীয়া বায়ন ১।৩।৭৫ তাৰিখে সত্ৰলৈ আহি তিনিদিন থাকি ভাওনাৰ আখৰা পৰিচালনা কৰি খুটিনাটি মাৰি ঠিকঠাক কৰেহি। ভাওনাৰ প্ৰস্তুতি শেষ হ’ল আৰু ১৮.৯.৭৬ শক ১৯ ফাগুন ১৯৭৫ চন ১০ মাৰ্চ

সোমবাৰৰ দিনা দিল্লীলৈ যাব লগা দলটোৰ নেতৃত্ব দি পুৱা বেলা দিল্লী অভিমুখে প্রভু ঈশ্বৰে যাত্ৰা কৰে। গড়মূৰ সত্ৰ এই যাত্ৰাত নগণ্য অসুবিধাবশতঃ। উত্তৰ কমলাবাৰী সত্ৰৰ শিল্পী ডকতে সহযোগ কৰিলে। প্রভু ঈশ্বৰৰ লগত সত্ৰৰ ডকত গোন্ধৰজন গৈছিল। উত্তৰ কমলাবাৰী সত্ৰৰ স্কীয়া। সৌভাগ্যক্ৰমে মাজুলীৰ চামঙৰী সত্ৰয়ো এই যাত্ৰাত সহযোগ কৰি দিল্লীলৈ ওলায়। নানা অসুবিধা আৰু খেলিমেল অতিক্ৰম কৰি ১৫।৩।৭৫ তাৰিখে দিল্লী পায়গৈ আৰু সেইদিনাই উদ্‌ঘোষনী উৎসৱত শিল্পী ডকতসকলে নৃত্য প্ৰদৰ্শন কৰে। সেইদিনাৰ উৎসৱত ৰাষ্ট্ৰপতি আহমেদ ডাওৰীয়াই উদ্‌ঘোষনী ভাষণ দিয়ে। সভাত উপস্থিত থাকে পাজাবৰ ৰাজ্যপাল সৰ্ব্বশ্ৰী মহেন্দ্ৰ মোহন চৌধুৰী, নীলমণি ফুকন, কৃষ্ণক্ৰেত বিশ্ববিদ্যালয়ৰ অসমীয়া উপাচার্য শৰৎ কুমাৰ দত্ত, শ্যামাধীশ পাণ্ডী কুমাৰ গোস্বামী, কেন্দ্ৰীয় মন্ত্ৰী বিপিন পাল দাস আদি গণ্যমান্য সুধীৰুন্দ। পিচদিনা ১৬।৩।৭৫ তাৰিখে ৭-১০ বজাৰ পৰা অক্ষীয়া ৰামবিজয় নাট পৰিবেশন কৰা হয়। পৰিচালনা কৰে প্রভু ঈশ্বৰে। নাট শেষ হয় ৯ বজাত। দুয়োদিনাৰ সাংস্কৃতিক অনুষ্ঠান ইমান মনোগ্ৰাহী হৈছিল যে দৰ্শকসকলে নাচ আৰু নাটৰ শেষত ভাৱবীয়া সকলক কৰমৰ্দন কৰা দেখা গৈছিল বুলি প্রভু ঈশ্বৰে কয়।

সুখ্যাতিৰে দিল্লীৰ মাডলক্ষা হলত অসমৰ প্ৰাচীন শঙ্কৰী নাট ৰামবিজয় পৰিবেশন কৰি প্রভু ঈশ্বৰে হৃদয়ত আনন্দ জোঁৱাৰ তুলিছিল। পোন প্ৰথম বাৰৰ বাবে প্রভু ঈশ্বৰে নিজ সত্ৰক দিল্লীৰ মাজ মজিয়াত উলিয়াবলৈ সক্ষম হোৱাত আনন্দত প্ৰকাশ কৰে আৰু সেইফৰা সুবিধা দিয়া বাবে শইকীয়া দেৱক ধন্যবাদ জনায়। ইয়াৰ পিচৰ দুদিন অৰ্থাৎ ১৭ আৰু ১৮ মাৰ্চত প্রভু ঈশ্বৰে সৰ্বফলৰে দিল্লী পৰিদৰ্শন আৰু বৃন্দাবন, মথুৰা আদি দৰ্শন কৰিলে। ১৯ মাৰ্চত সঙ্গীত নাটক অকাডেমীৰ সত্ৰপাদক শ্ৰীযুত সুৰেন্দ্ৰ ব্ৰহ্ম আৰু বাতৰি কাকতৰ সাংবাদিকসকলে পুনৰ নৃত্য আৰু নাটক চাম বুলি কোৱাত সেইদিনা অগম ভৱনৰ চোতালতে নাচ ডাওনা পুনৰ পৰিবেশন কৰা হয়। ২০ মাৰ্চত প্রভু ঈশ্বৰে সৰ্বফলৰে ৰাষ্ট্ৰপতি আহমেদ ডাওৰীয়াক সাক্ষাৎ কৰে আৰু সেইদিনাই দিল্লীৰ পৰা অসম অভিমুখে যাত্ৰা কৰা হয়। সৌভাগ্যৰ বিষয় যে সেই চনৰে 'মে' মাহত ৰাষ্ট্ৰপতি গৰাকী ইণ্ডোনেচীয়ালৈ যাব লগা হল। সেই যাত্ৰাত প্রভু ঈশ্বৰৰ পৰিচালনাত দিল্লীত পৰিবেশিত ৰামবিজয় অক্ষীয়া নাটখন বিদেশলৈ নিবলৈ ৰাষ্ট্ৰপতিয়ে ইচ্ছা কৰিলে। ইতিমধ্যে ৩০।৪।৭৫ তাৰিখে শইকীয়াদেৱৰ পৰা প্রভু ঈশ্বৰে এখন

টেলিগ্ৰামো পালে। লগে লগে সেই একেদিনাই চৰকাৰৰ হৈ প্ৰভু ঈশ্বৰৰ ওচৰত সৰ্ব্বশ্ৰী বোমেশ্বৰ শইকীয়া বামন আৰু আনন্দ মোহন ভাগৱতীদেৱ উপস্থিত হৈ ইণ্ডোনেচিয়ালৈ ভাওনা নিষাৰ বিষয়টো ডাঙি ধৰে। সেইমতে দলটো ঠিক কৰি দিয়া হয় যদিও ৰাষ্ট্ৰপতিৰ স্বাস্থ্য-জনিত কাৰণত সেইবাৰলৈ যাত্ৰা স্থগিত থাকে আৰু পুনৰ ১৯ মে' তাৰিখে দলটো মাজুলীৰ পৰা যাত্ৰা কৰে। যথা সময়ত ৰাষ্ট্ৰপতিৰ লগত ইণ্ডোনেচিয়ালৈ দলটো যায় আৰু দুঠাইত ভাওনা আৰু নৃত্য পৰিবেশন কৰে। এই যাত্ৰা অসমৰ বাবে গৌৰৱৰ কথা। কাৰণ ৰাষ্ট্ৰপতিৰ লগত বিদেশলৈ যাওঁতে দলটোৱে ভাৰতক প্ৰতিনিধিত্ব কৰিব লগা হৈছিল। বিদেশলৈ যাওঁতে প্ৰভু ঈশ্বৰে ৰাষ্ট্ৰপতিলৈ এখন হাত চিঠি দিছিল। বিদেশৰ পৰা যুৰি আহি ৰাষ্ট্ৰপতিয়ে প্ৰভু ঈশ্বৰলৈ চিঠিখনৰ প্ৰত্যুত্তৰো দিলে। চিঠিখনত বিদেশত পৰিবেশিত ভাওনাটিৰ উচ্চ প্ৰশংসা কৰা হৈছে। অসমৰ সন্নীয়া সংস্কৃতিৰ দল-টোৱো সুনাম অৰ্জুন কৰি উভটি অহাত প্ৰভু ঈশ্বৰ আনন্দিত হয়। ১৯৭৪ চনতে অতি কষ্ট কৰি সাংস্কৃতিক দলটো গঠন কৰি ১৯৭৫ চনত দিল্লীত নানা অসু-বিধা আৰু নিৰ্মাণতন ভোগ কৰি, ভাওনা পাতি একেবাৰে শেষত তাৰ মধুময় ফল ভোগ কৰিবলৈ পোৱাত প্ৰভু ঈশ্বৰৰ ওচৰত অসমৰ সংস্কৃতিপ্ৰেমী সকলো ৰাইজ কৃতজ্ঞ আৰু ধৰ্মী। সেই সময়লৈ শইকীয়াদেৱৰ ১৯৮৭৫ তাৰিখৰ চিঠিত কথাটো স্পষ্ট হৈছে। তেখেতে লিখিছে — যি কি নহওক মহাপুৰুষৰ কৃপাত যে কৰ্মফলৰ সুকলমে সম্পন্ন হ'ল, সেয়েই আমাৰ সকলোৰে সৌভাগ্য বুলি ভাবিছোঁ। শ্ৰীচৰণে আৰু বৈষ্ণৱবৃন্দই যি কষ্ট কৰি আৰু যেনেকৈ নিজৰ গাঁঠিৰ বিত ব্যয় কৰি আহি মহাপুৰুষৰ বক্তিত জ্বলোৱাৰ কাৰ্য্যটি আগবঢ়াই থৈ গলিহি, তাৰ কথা আমি পাহৰিব নোৱাৰোঁ। ইয়াৰ প্ৰতিদান দিয়া দূৰৰ কথা, কৃতজ্ঞতা জনাবৰো আমাৰ ভাষা নাই। প্ৰভুৰ এই বিষয়াত কেইবামাহ জোৰা যত্ন আৰু পৰিশ্ৰমৰ কথা ভৱিষ্যতে সকলোৱে সুঁৱৰিব লাগিব। অকৃতজ্ঞতা আমাৰ মানুহৰ স্বভাৱ, কিন্তু শেহত গৈ সত্যৰেই প্ৰতিষ্ঠা হয়" ইত্যাদি।

সেই চনৰে অক্টোবৰ মাহত প্ৰভু ঈশ্বৰৰ প্ৰযোজনাতে দিল্লীত পুনৰ গালি নাচ, ওজাপালি আদি নৃত্যানুষ্ঠান হয়। শইকীয়াদেৱেই দিল্লীত সাং-স্কৃতিক অনুষ্ঠানটোৰ গুৰি ধৰিছিল। তেতিয়াৰে পৰা আৰম্ভ কৰি এই পৰ্য্যন্ত দিল্লী, মাদ্ৰাজ, বাৰানসী, পাজাৱ আদিত আৰু অসমৰ গাঁৱে-ভূঞা, নগৰে-চহৰে অক্ষীয়া নাট, নৃত্য, ওজাপালি আৰু অন্যান্য সাংস্কৃতিক অনু-ষ্ঠান সমূহ পৰিবেশন হৈ আহিছে। সাম্প্ৰতিক কালত অসমৰ জনসাধাৰণৰ

অঙ্গীয়া নাটৰ প্ৰতি আকৰ্ষণ হোৱা পৰিলক্ষিত হৈছে আৰু আদৰ বাঢ়িছে। পৰ্বতে এনে আকৰ্ষণ নাছিল বুলিয়েই জনা যায়। প্ৰভু ঈশ্বৰে কৈছে যে অসমৰ বাহিৰত আৰু অসমৰ ভিতৰত সঙ্গীয়া নৃত্য নাট্য প্ৰচাৰ কৰি তেখেতৰ যিখিনি অভিজ্ঞতা সঞ্চিত হৈছে, সেই অভিজ্ঞতা সত্ত্বেও আবদ্ধ হৈ থকা হলে নহলহেঁতেন। সত্ত্বেও প্ৰথমবাৰৰ বাবে অঙ্গীয়া নাটৰ প্ৰতি প্ৰভু ঈশ্বৰে বেছি মনোযোগ দিব পৰা নাছিল। নাটবোৰ সত্ত্বেও কীৰ্ত্তন ঘৰত গতানুগতিক ভাবেই অভিনীত হৈছিল আৰু তাত কিছুমান সংশোধন কাৰণলৈ দল আছিল। দিল্লীলৈ নাটখন নিবৰ কাৰণে বাৱস্থা কৰোঁতে বহুতাই সংশোধন কৰিব লগা হৈছিল। এই ক্ষেত্ৰত শ্ৰীযুত ৰোমেশ্বৰ শইকীয়া বায়েনৰ ওচৰত প্ৰভু ঈশ্বৰ কৃতজ্ঞ বুলি কৈছে।

প্ৰভু ঈশ্বৰে ১৯৭৬ চনত আকাশবাণী ডিব্ৰুগড় কেন্দ্ৰ যোগে ৰাম-বিজয় আৰু কৰ্ণীয়া হৰণ অঙ্গীয়া নাট আৰু বৰগীত, ওজাপালি, নাম-প্ৰসঙ্গ, ৰজাঘৰীয়া গীত প্ৰচাৰ কৰে। ইয়াতো ক্ষান্ত নাথাকি ঘোৰহাটৰ তথ্য আৰু জনসম্পৰ্কৰক্ষী বিনোদ শ্ৰীযুতজগন্ত ৰকৰা আৰু শ্ৰীযুত ভোলানাথ দত্ত কাকতিদেৱৰ লগ লাগি ৰামবন্ধু নাটখনি ডকুমণ্টৰী কথাছবিলৈ ৰূপান্তৰ কৰে। সঙ্গীয়া নৃত্য নাটক স্থায়ীৰূপে ৰাখিবলৈ আৰু প্ৰাচীন সাজ-পোছাক (ভাৱৰীয়াৰ) উদ্ধাৰ কৰাৰ পৰিকল্পনালৈ চৰকাৰী সাহায্য লাভৰ সুবিধা হোৱাকৈ ১৯৭৪ চনতে “শঙ্কৰী কলাকৃষ্টি বিকাশ সমিতি” নাম দি এটি সঙ্গীতানুষ্ঠান প্ৰতিষ্ঠা কৰি চৰকাৰী পঞ্জীয়নভুক্ত কৰে। অনুষ্ঠানটোৱে চৰকাৰৰ আৰ্থিক সাহায্য লাভ কৰে আৰু প্ৰাচীন সাজ পোছাক পুনৰুদ্ধাৰ কৰাত প্ৰভু ঈশ্বৰে সুবিধা পায়। প্ৰভু ঈশ্বৰৰ সপোন দীৰ্ঘকাল পৰিণত হল। তদুপৰি প্ৰভু ঈশ্বৰে “শঙ্কৰী কলাকৃষ্টি বিকাশ সমিতি”ৰ যোগেদি ১৯৮০ চনত সত্ত্বেও বাহিৰত এটি স্থায়ী ৰঙ্গমঞ্চ প্ৰতিষ্ঠা কৰে। সেই চনতে আৰম্ভ হোৱা ৰঙ্গমঞ্চটি ১৯৮২ চনৰ ৰাস পূৰ্ণিমাৰ দিনা উদ্বোধন কৰা হয়। সেই অনুষ্ঠানটিয়ে চৰকাৰৰ পৰা এটি শতক আৰ্থিক অনুদানো লাভ কৰে। প্ৰভু ঈশ্বৰে সঙ্গীয়া বা শঙ্কৰী কলা নৃত্য নাট্য সমূহ সত্ত্বেও ভকতৰ মাজতে আবদ্ধ নাৰাখি অসমৰ উত্তী অহা যুৱক-যুৱতী সকলকো (সকলো সম্প্ৰদায়ৰ লোককো) তাৰ সোৱাদ দিয়াৰ অভিপ্ৰায় কৰি আৰু ইচ্ছা কৰিলে অসমৰ বাহিৰত আনকি ভাৰতৰ বাহিৰৰ লোক

১০৬২। সঙ্গীতা সংস্কৃতিৰ বৰ্ষবেৰা

সকলেও শঙ্কৰী সঙ্গীত শিক্ষা গ্ৰহণ কৰিব পৰাকৈ ১৯৮১ চনৰ ১৯ এপ্ৰিল তাৰিখে “মাজুলী সঙ্গীতা সঙ্গীত মহাবিদ্যালয়” নাম দি এখনি সঙ্গীতানুষ্ঠান প্রতিষ্ঠা কৰে। উক্ত অনুষ্ঠানটোৰ প্রতিষ্ঠাপক সভাপতি হিচাবে প্রভুৱে এতিয়াও অনুষ্ঠানটোৰ গুৰি ধৰি আছে।

প্রভু ঈশ্বৰ মহাশয়া গান্ধীৰ প্রতিও অনুবক্ত। গান্ধীক প্রভু ঈশ্বৰে কলি-
যুগবৰ্ত্তাৰ মহাপুৰুষ বুলি কয়। তেখেতৰ প্রতি অনুবক্ত হৈ প্রভু ঈশ্বৰে
১৮৯১ শকত (১৯৬৯ চনত) গান্ধী শতবাৰ্ষিকী পালন কৰে। উৎসৱলৈ
গড়মূৰীয়া সঙ্গাধিকাৰ শ্ৰীশ্ৰীকৃষ্ণ চন্দ্ৰ দেৱ গোস্বামী, ককা নীলমণি ফুকন,
চামগুৰী সঙ্গাধিকাৰ শ্ৰীশ্ৰীকমল চন্দ্ৰ দেৱ গোস্বামী, গান্ধীবাদী পুৰুষ কাকা
চাহেব কালেলকাৰ, তেতিয়াৰ যোগান মন্ত্ৰী শ্ৰীযুত ৰমেশ চন্দ্ৰ বৰুৱা,
বৈষ্ণৱ পণ্ডিত সোমনৰাম চুতীয়া আদি মহান লোক সকলক নিমন্ত্ৰণ কৰা
হৈছিল। ১৯৭২ চনতো মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱৰ জন্মোৎসৱো নিজৰ সন্তো
আঞ্চলিক ভিত্তিত পালন কৰিছিল। পূৰ্বোক্ত দুয়োটা উৎসৱৰ গুৰি ধৰিছিল
প্রভু ঈশ্বৰে নিজে। ধৰ্ম আৰু সংস্কৃতিৰ প্রতি প্রভু ঈশ্বৰৰ নিষ্ঠা শলাগিব-
লগীয়া। এই পৰ্য্যন্ত সংস্কৃতি বিকাশৰ প্রতি অধিক মনোযোগ তাক যত্ন
কৰি আছে। ৰাম বিজয় নাটখন চিনেমালৈ ৰূপান্তৰ কৰিবলৈ প্রভু ঈশ্বৰে
অশেষ চেষ্টা কৰি আছে। গুণী জ্ঞানী আৰু সংস্কৃতিৰ ওজাসকলক প্রভু
ঈশ্বৰে বৰ শ্ৰদ্ধা কৰে। নিজে মান লোৱাতকৈ আনক মান কৰি প্রভু ঈশ্বৰে
আনন্দ পায়। ১৯৭৯ চনত আৰু ১৯৮১ চনত ক্ৰমে “বাপুৰাম ৰায়ন
আতৈক আৰু শ্ৰীযুত ৰোমেশ্বৰ শইকীয়াদেৱক সঙ্গীত নাটক একাডেমীৰ
ৰাষ্ট্ৰীয় পুৰস্কাৰ দিবলৈ লিখালিখি কৰি প্রভু ঈশ্বৰে সফল হোৱাত তাৰেই
সূচনা কৰে। ১৯৭৭ চনত হোৰহাটত চৰকাৰৰ পৰা মাটি অনুমোদন কৰি
তাত সন্ত পাণ্ডি ধৰ্ম আৰু সংস্কৃতি প্ৰচাৰৰ কাৰণে যত্ন কৰি আছে। প্রভু
ঈশ্বৰ এতিয়াও কৰ্মক্ষম হৈ আছে। ভবিষ্যতলৈ ধৰ্ম আৰু সংস্কৃতিৰ
বহল প্ৰচাৰ আৰু উন্নতিৰ কাৰণে অসমৰ জনসাধাৰণে প্রভু ঈশ্বৰৰ পৰা কিবা
পাবলৈ আশা কৰি আছে।

প্রভুজনা উদাৰতাৰ প্রতিমূৰ্তি। যেনে যি ৰাফা কৰে কাকো বিমুখ নকৰে।
তেখেতৰ সান্নিধ্যলৈ এবাৰ যি আহিছে, তেওঁ প্রভুজনাক পাহৰি যাব নোৱাৰে।

মানুহক মানুহ হিচাবে দেখা প্ৰভু অতিথি-সৎকাৰ পৰায়ন। তেখেতে অন্ধ-
মান কি হক বোলে তাৰ খবৰকে নলয়। আগৰ অধিকাৰসকলে চাৰি-
খনীয়া পাৰি নিজৰ বহাৰ বুকুজত বহি আৰম্ভ দুই তিনিখনো শৰাই লৈ
বহি থকা আমি দেখিছিলো। কিন্তু বৰ্ত্তমান প্ৰভুজনাই এখন খনীয়া কঠুত
বহিয়েই ধৰ্ম্মকৰ্ম্ম সাধনা কৰা দেখিবলৈ পোৱা গৈছে। সপ্তৰ পৰা বাহিবলৈ
ওলাই যাওঁতে পৰিভ্ৰমণ কালত সাধাৰণ লোকৰ মাজলৈ বহি গল্প কৰি
অহাযোৱা কৰি ফুৰা দেখা যায়। এনেকৈ প্ৰভুজনাৰ চাৰিটিক বৈশিষ্ট্যৰ
কথা কব পাৰি। আমাৰ ভাব ভ্ৰাম্য নাই কাৰণে বহলাই লিখিব পৰা
নহল। প্ৰভুজনাৰ উপনয়ন সংস্কাৰৰ তাৰিখৰ পৰাই আমাৰ লগত সন্মিল
ঘটে। ধাৰাবাহিক ৰূপে তেখেতৰ সঙ্গ স্পৰ্শত এৰা এৰি নোহোৱাত পৰিল।
প্ৰভুজনাই নিজে লিখা পুথিত নিজৰ জীবনী নিদিলে পুথিখনি অসম্পূৰ্ণ হয়।
এতেকে তেখেতৰ অনিচ্ছা সত্ত্বেও আমি প্ৰভুজনাৰ জীৱনীকেৰা লিখি পুথি-
খনি সম্পূৰ্ণ কৰি ধন্য হলো। প্ৰভু ঈশ্বৰ দীৰ্ঘজীবি হওক এয়ে মহাপুৰুষৰ
চৰণত ভাৰসা।

০ ০

শ্ৰীধৰ্ম্মেশ্বৰ হাজৰিকা নামলগোৱা

কমলাবাৰী সত্ৰ।

(৩—ছ) গুৰু আতৈ বহা :—

কমলাবাৰী সগ্ৰৰ মুখ্য আৰু মান্যৱন্ত বহাকেইখনৰ ইতিৱন্ত ব্যাখ্যা-
যোগ্য হোৱাত ইয়াত সেই সেই বহাকেইখনৰ পৰম্পৰা ক্ৰম আৰু সেই
সকলৰ নাম উল্লেখ কৰা নহল। শক তাৰিখ আদিৰ অভাৱত ইতিৱন্ত
খন নিৰ্ভুল কৰিব পৰা নহল। মাত্ৰ সগ্ৰত চলি অহা ধাৰামতে আৰু
বহা কেইখনৰ আদি পুৰুষজনাৰ সামান্য জীৱনী এফেৰা ইয়াত ডাঙি
ধৰা হ'ল।

গুৰু আতৈ বহাখন আটাইকেখন বহাতকৈ শ্ৰেষ্ঠ আৰু মান্য।
ইয়াৰ প্ৰধান কাৰণ হ'ল কমলাবাৰী সগ্ৰৰ সগ্ৰাধিকাৰ প্ৰভুসকলে এইখন
বহাৰ বুঢ়াভকতত কথাবস্ত শিকে আৰু সগ্ৰাধিকাৰৰ বৈকুণ্ঠী হলে সেই
বহাৰ বুঢ়াভকতেই সকলোৰে হৈ মালা নিশ্ৰ্মালি দি ডেকাধিকাৰ পদৰ
পৰা সগ্ৰাধিকাৰৰ পদলৈ উন্নীত কৰে। তদুপৰি বহাৰ বুঢ়াভকতসকল
ব্ৰাহ্মণ প্ৰধান। ইত্যাদি কাৰণত গুৰু আতৈ বহাখন মান্যৱন্ত। এই বহাখনৰ
আদি পুৰুষজনাৰ নাম গোৱিন্দ। এখেত ব্ৰাহ্মণ। পিচত এখেত "গুৰু
আতৈ" নামে জনাজাত হয়। গুৰু আতৈৰ আদি পুৰুষৰ বাসস্থান নল-
কুছি নামৰ ঠাইত আছিল। পিতৃৰ নাম কৃষ্ণ পণ্ডিত আৰু মাতৃৰ নাম
শয়নী। এসময়ত ফলগুণসৰত পিতৃ বৃক্ষপণ্ডিতে বৰ আড়ম্বৰপূৰ্ণ ভাবে
পালন কৰাত কিছুমান খল প্ৰকৃতিৰ লোকে বজাক তেওঁক চেৰপেলাই
যাব খুজিছে বুলি লগোৱাত বজাই ক্ৰোধ কৰি ধৰি নিবলৈ মানুহ পঠালে।
কৃষ্ণ পণ্ডিতে এই বাতৰি পাই সপৰিয়ালে পলাই লক্ষবঙ পালেগৈ আৰু
তাতে হাহিনীপাৰ নামৰ ঠাইত বাস কৰি থাকিল। গুৰু আতৈ নলকুছিতে
জন্ম। হাহিনীপাৰতে থাকোতে তেৰাই বিশিষ্ট গুৰু বিচাৰিবলৈ লাগিল।
এনেতে ভগৱান গুৰুৰ মুখেদি বদলা পদ্ম আতাৰ বাতৰি পাই গুৰু আতৈ
আহি আতাত শৰণ ধৰ্ম গ্ৰহণ কৰে। হাহিনীপাৰ নামৰ ঠাইত বান
বিধ্বস্তত থাকিব নোৱাৰি গুৰু আতৈ মাজুলীৰ মেৰাগড় নামৰ ঠাইতে
বাস কৰিবলৈ লয়হি। ইয়াৰ আগতে বদলা আতাৰ বৈকুণ্ঠ প্ৰমাণৰ পিচ-
লৈকে কমলাবাৰী সগ্ৰত আছিল। আতাৰে সৈতে হৰি কথা চৰ্চা কৰি
থাকে। আতা বৈকুণ্ঠী হোৱাৰ পিচত শ্ৰীৰাম সতৰীয়াই (সগ্ৰাধিকাৰ গৰাকীয়ে)
গুৰু আতৈক হিংসা কৰাত তেৰাই মেৰাগড়লৈ যায়। তাতে উদাসভাৱে
শেষ বয়সলৈকে অতিবাহিত কৰি থাকি আহিন মাহৰ কৃষ্ণ পঞ্চমী তিথিত
বৈকুণ্ঠী হয়। তেৰা কমলাবাৰী সগ্ৰত যিখন বহা সাজি বাস কৰি হৰি

কথা চৰ্চা কৰি আছিল, সেই বহাখনকে “গুৰু আতৈ বহা” নামেৰে
 প্ৰধান অঙ্গনীয়া ভাগৰ বহা হিচাবে প্ৰখ্যাত হয়। তেৰাৰ পৰা এতিয়ালৈকে
 ১৬ জনে বহাখনৰ বুঢ়াভকত হিচাবে কাৰ্য্য চলাই আহিছে। তেৰাসকলৰ
 নাম যথাক্ৰমে (১) গুৰু আতৈ (২) হ'ৰাম আতৈ (৩) বলাই আতৈ
 (৪) ৰাম কানাই আতৈ (৫) হৰি নাথ আতৈ (৬) বৰভঁৰালী আতৈ
 (৭) মখন আতৈ (৮) বুকু দেউৰী আতৈ (৯) বুদ্ধ ভৰালী আতৈ (১০) জয়ৰাম
 দেউৰী আতৈ (১১) দয়্যাম দেউৰী আতৈ (শূদ্ৰ) (১২) জাতিৰাম দেউৰী
 আতৈ (শূদ্ৰ), (১৩) শঙ্কু দেউৰী আতৈ (শূদ্ৰ) (১৪) লক্ষ্মী বৰদেউৰী আতৈ
 (১৫) ৰূপৰাম বুঢ়াভকত আৰু (১৬) শ্ৰীমত ৰোমেশ্বৰ শৰ্ম্মা ভাগৱতী বুঢ়া-
 ভকত। এখেত বৰ্ত্তমান জীৱিত। জন্ম ১৮২৬ শক, শাওণৰ ১৫ তাৰিখ,
 গুৱা পঞ্চমী সোমবাৰ। পিতৃৰ নাম “লক্ষ্যদৰ শৰ্ম্মা, মাতৃ “অম্বিকা দেৱী।
 জন্ম ঠাই শিৱসাগৰ জিলাৰ নামটি কাকতি গাঁও। “ৰূপৰাম বুঢ়াভকত
 মোমায়েক হয়। ৫ বছৰ বয়সতে মোমায়েক বুঢ়াভকতে সন্তান আনে। সঙ্গীয়া
 শিক্ষা আৰু সংস্কৃত শিক্ষা লাভ কৰে। “চন্দ্ৰকান্ত দেৱ গোহালী সন্তানিক
 প্ৰভুজনাৰ ওচৰত সংস্কৃত শিক্ষা লাভ কৰি ২৫ বছৰ বয়সৰ পৰা ভাগৱতী
 হয়। “ৰূপৰাম বুঢ়াভকতৰ পৰলোকৰ পিচত এখেতেই সন্তৰ সমূহীয়া
 বুঢ়াভকত, আশীৰ্বাদীয়া, চৰিত তোলা বুঢ়াভকত হিচাবে সৰ্বমান্যতা লাভ
 কৰে। এতিয়া এখেতৰ বয়স ৭৮ বছৰ। সূতাৰ দেহ লৈ সন্তৰ পুৰোজ
 কৰ্ম্মসমূহ সুসম্পাদন কৰি আছে। গুৰু আতৈৰ মৃত্যু তিথি সেই বহাৰ
 পৰা এতিয়াও পালন কৰা হয়।

(৩-জ)- দক্ষিণকুলীয়া কৃষ্ণ আতৈৰ বহা :-

দক্ষিণকুলীয়া কৃষ্ণ আতৈৰ জন্মস্থান গোলাঘাট অঞ্চলৰ বৰকলা
 নামৰ ঠাইত। পিতৃৰ নাম পুত্ৰ আতৈ। এখেত বদলা আতাৰ বংশৰ
 লোক আছিল। বদলাআতাৰ খুড়াক সাম চোমদাৰৰ নাতি হয়। সেই
 হিচাবে এখেত বদলা আতাৰ ভতিজা সম্বন্ধ লাগে। কমলাবাৰী সন্ত
 ‘কৃষ্ণ’ নামেৰে কেবাজনো ভকত আছিল। এৰা দক্ষিণ অঞ্চলত জন্ম গ্ৰহণ
 কৰা বাবে বা বসতি কৰা বাবে দক্ষিণকুলীয়া কৃষ্ণ আতৈ নামেৰে প্ৰখ্যাত
 হয়। বদলা আতাৰ প্ৰয়াণৰ পিচত আৰু শ্ৰীৰাম সতৰীয়াৰ কোপানলত
 পৰি যেতিয়া গুৰু আতৈ মাজুলীৰে মেৰাগড়লৈ উঠি গ’ল তেতিয়া কমলাবাৰী
 সন্ত পৰমাৰ্থিক তত্ত্ববস্ত্ৰ ব্যাখ্যা দিওঁতা লোকৰ অভাৱ হোৱাত আলখৰা
 গোবিন্দ আতৈ আৰু মৃদৰি আতৈ প্ৰমুখো ভকতসকলে আলোচনা কৰি

পুনৰ গুৰু আতৈক সত্ৰলৈ ওলোটাই আনিবলৈ যায়। গুৰু আতৈয়ে পুনৰ সত্ৰলৈ নাহো বুলি কোৱাত আৰু তেৰাৰে পৰামৰ্শক্ৰমে ডকতসকলে বৰ-ক'লাত থকা কৃষ্ণ আতৈক সত্ৰলৈ লৈ আহে। তেৰাই কমলাবাৰী সত্ৰত শুদ্ধ কথাবস্তু ব্যাখ্যা কৰিবলৈ গুৰু আতৈৰ আজ্ঞাক্ৰমে আহি সত্ৰত মুদৰি আতৈৰ বহাতে থাকিবলৈ লয়। মুদৰি আতৈৰ বহাখন বৰ ডাঙৰ দীঘল আছিল। তেৰা আহিয়েই দুৱাৰ মুখত স্থিতি হৈ খুটাতে হাত দি কলে “এইখন বৰবহা”। সেইদিনাৰ পৰা দক্ষিণকুলীয়া কৃষ্ণ আতৈৰ বহাখন “বৰবহা” নামেৰেও জনাজাত হয়। তেৰাই তাতে থাকি কথাবস্তু কীৰ্তন কৰি সকলোকে সোৱাদ দি আছিল। এনেকৈ কিছুদিন থকাৰ পিচত দক্ষিণকুলত থকা মনুৰপো আতৈৰ নবীয়া হোৱাত খবৰ লবৰ কাৰণে মুদৰি আতৈ আৰু আলধৰা আতৈ যাবলৈ ওলাল। এই বাতৰি পাই কৃষ্ণ আতৈয়ো যাবলৈ ইচ্ছা কৰে। কিন্তু তেৰা বুদ্ধাৱস্থা কাৰণে দুয়োজনে তেৰাক ঐৰিখে মনে মনে পিচদিনা দক্ষিণালৈ যায়। কৃষ্ণ আতৈয়ে এই বাতৰি পাই মনে মনে বেজাৰ কৰি কলে “আমি যাওঁ বোলাতো তেৰাসকলে নিনিজে। এতেকে আমি বুলিছোঁ — তাত মনুৰপোকো নাপায় আৰু ইয়াত আমাকো নাপায়”। এই বাক্য বুলি কৃষ্ণ আতৈয়ে ইচ্ছামৃত্যু হবলৈ মন কৰি বহাগৰ কৃষ্ণ একাদশী তিথিৰ দিনা দেহ ত্যাগ কৰে। তেৰাৰ বাক্য লাগিল। দুয়োজনে দুই ঠাইত দুজন ভকতক মৃত্যুৰ সময়ত লগ পাব নোৱাৰিলে। তেতিয়াৰে পৰা সেইজনাৰ তিথি দক্ষিণকুলীয়া কৃষ্ণ আতৈৰ বহাত এতিয়াও পালন কৰা হৈ আছে। তেৰাৰ নামেৰেই বহাখনৰ নাম হয় আৰু “বৰবহা” নামেৰেই বেছি প্ৰখ্যাত হৈ আছে। বহাগ বন্তিগছ পৰম্পৰাগতভাৱে বুঢ়া-ভকত সকলৰ নাম যথাক্ৰমে এনেদৰে (১) দক্ষিণকুলীয়া কৃষ্ণ আতৈ (২) সৰ্বানন্দ আতৈ (৩) গোপীনাথ আতৈ (৪) ৰঘু আতৈ (৫) যদু আতৈ (৬) নিশ্মল আতৈ (৭) বামচৰণ আতৈ (৮) দেক্কী আতৈ (৯) কৃষ্ণবাম আতৈ (১০) সিন্ধুৰাম আতৈ (১১) কলিয়া আতৈ (১২) জয় আতৈ (১৩) নোমল আতৈ (১৪) ইন্দ্ৰেশ্বৰ আতৈ আৰু (১৫) ৰূপবাম আতৈ বুঢ়াভকত। এখেত বৰ্ত্তমান জীৱিত। সত্ৰৰ নামাজনীয়া কৰ্ম্মত বৰ্ত্তি আছে।

(৩-বা)-আলধৰা আতৈৰ বহা :—

আলধৰা আতৈৰ বহাৰ প্ৰথম প্ৰতিষ্ঠাপক পুৰুষ গৰাকীৰ নাম গোবিন্দ আতৈ। জন্ম শক ৯৫৮০। স্থান—গোলাঘাট মহকুমাৰ গুৰুযোগনীয়া নৌড়াৰ বৰচোমনী গাওঁ। পিতৃৰ নাম সৰ্বানন্দ, মাতৃৰ নাম সুমিত্ৰা।

আতৈৰ বাল্যজীৱনত ঈশ্বৰ লক্ষণ আৰু সাধু প্ৰকৃতিৰ গুণ দেখা গৈছিল। সংস্কৃত বিদ্যাত পাৰদৰ্শিতা লাভ আৰু শ্ৰোত্ৰীয় বিদ্যাত আগ্ৰহী হৈ অধ্যয়ন আদি কৰিছিল। পিতৃ-মাতৃ সকলৰ পৰা আদৃত আৰু লালিত পালিত হৈ বাৰবছৰ বয়সতে আজীৱন উদাস ব্ৰত পালন কৰি থকা ঢেকেৰা কৃষ্ণ আতৈক অসহায় আৰু জৰা অৱস্থাত প্ৰতিপালন কৰি আশীষভাগী হয়। আতৈক মৃত্যুৱস্থাত শুশ্ৰূষা কৰা কথা বদলা আতাই গুনিবলৈ পাই তেৰাৰ প্ৰতি আতাৰ আকৰ্ষণ বাঢ়ে। এসময়ত দক্ষিণৰ বাববুঢ়া বদলা আতাৰ ওচৰলৈ (মুদৈ ভেটিলৈ) আহোঁতে মাতৃ সুমিদ্ৰাদেবীয়ে গোবিন্দ আতৈকো তেওঁলোকৰ লগত পঠাই দিয়ে আৰু কয় যে “বদলা আতাই যদি তোমাক ৰাখে থাকিব”। অদেৰ্শমতেই কাৰ্য্য হল। আগতে আতৈৰ কথা গুনিয়েই আছিল। এতিয়া তেৰাক লগ পাই আতাই আনন্দ প্ৰকাশ কৰিলে আৰু শৰণ ভজন তন্ত্ৰ তত্ত্ববস্তু দি সন্তোষ ৰাখিলে। আতৈয়ে আতাৰ আলপৈচান ধৰা কামত নিযুক্ত হল। আতাক গৰম জলেৰে স্নান কৰোৱা, বস্ত্ৰ যোগান ধৰা, কীৰ্ত্তন ঘৰলৈ নি নামত বহুউৱা, পৰ্ৱান ভোজন কৰোৱা, শয়নত পাৰিপাটিকা, জ্ঞান পিপাসু সকলক আতাৰ সৈতে সাক্ষাত কৰোৱা আদি দৈনন্দিন কাৰ্য্য সমূহ আতৈৰ ওপৰতে ন্যস্ত হয় আৰু শেষ সময়ত আতাৰ পৰা জাণিব লগীয়া কথাবস্তু সমূহো আয়ত্ত কৰে। “অকপটে গুৰুসেৱা যিজনে কৰয়, গুৰুৰ সমান শক্তি শিষ্যত লভয়” বাক্য আতৈত বিদ্যমান হয়। বদলা আতাৰ মহাপ্ৰয়াণৰ পিচত সতৰীয়া সকলক দিহাবুদ্ধি, সহায় আদি কৰাত গোবিন্দ আতৈ আৰু মুদৰি আতৈৰ অৱদান চিৰস্মণীয় তথা উল্লেখনীয়। বদলা আতাৰ আলমৰা কাম কৰাত তেৰা আলমৰা গোবিন্দ আতৈ নামে প্ৰখ্যাত হয়। তেৰাই প্ৰতিষ্ঠা কৰা বহাখনৰ নামো “আলমৰা আতৈ বহা” নামেৰেই প্ৰসিদ্ধি লাভ কৰে। তেৰা ১৬৫৯ শকাব্দৰ ভাদৰ পূৰ্ণিমা তিথিৰ দিনা ৭৯ বছৰ বয়সত হৰিক চিন্তি বৈকুণ্ঠী হয়। তেৰাৰ তিথি সেই বহাৰ উপাৰ্জ্জনেৰে আৰু শিষ্য প্ৰশিষ্যৰ পৰা তোলা বৰঙণিৰে পালন কৰা হয়। সেই বহাখনৰ শলা বস্তু নি (জাতিৰাম আতৈ বুঢ়াভকতৰ দিনত) লক্ষ্মীপুৰৰ খ্ৰীষ্টীবদলা স্থানত সুকীয়াকৈ প্ৰতিষ্ঠা কৰি সম্প্ৰসাৰিত কৰা হয়। ১৮৯৬ শকত বন্যা বিপৰ্য্যায়ত কমলাবাৰী সন্ত স্থানান্তৰ হওঁতে সেই বহাখন নতুন কমলাবাৰী সন্তলৈ অস্থায়ীভাৱে স্থানান্তৰ হয় আৰু এতিয়া (শ্ৰীযুত ভাৰ্জিৰাম আতৈ বুঢ়াভকত) মাজুলীৰ দেওদিয়াআটি নামৰ ঠাইত প্ৰতিষ্ঠা কৰিছে। নতুন কমলাবাৰী সন্ত সুকীয়াকৈ সেই নামৰ বহা আছে। তাৰ বুঢ়াভকত আছিল “গঙ্গাধৰ আতৈ বুঢ়াভকত। বহাখনত একাদিক্ৰমে হোৱা বুঢ়াভকত সকলৰ নাম তালিকা এনেকৈ—

- (১) আলম্বৰা গোবিন্দ আতৈ
- (২) মুকুন্দ আতৈ
- (৩) অভীয়া আতৈ
- (৪) ভোলাই আতৈ
- (৫) বেথাই ভৰালী আতৈ
- (৬) শিশুৰাম আতৈ
- (৭) কিল্লুৰাম আতৈ
- (৮) জাতিৰাম আতৈ
- (৯) ৰাপুৰাম আতৈ

|

 শ্ৰীযুত ভালিৰাম বুঢ়াভকত ঔগন্ধাধৰ বুঢ়াভকত
 - (কমলাবাৰী সন্ন্যাস) (নতুন কমলাবাৰী সন্ন্যাস)

(৩ ঞ)- চক্ৰপাণি আতৈ বহা :-

মহাপুৰুষ বদলা আতাৰ আলম্বৰা আৰু শিষ্য ৩হৰি আতৈ (ব্রাহ্মণ) পুৰুষৰ তত্ত্বানুধানত লালিত পালিত হয় শ্ৰীশ্ৰীচক্ৰপাণি আতৈ পুৰুষ । তেৰা হৰি আতৈৰ আলম্বৰা আছিল । অকালতে হৰি আতৈ লোকান্তৰ হোৱাত তেৰা সেই বহাৰ মূৰব্বী হয় আৰু সেই বহাখনি চক্ৰপাণি আতৈ বহা নামে জনাজাত হয় । তেৰা ব্রাহ্মণ আছিল । তেৰাৰে পৰা আৰম্ভ কৰি ঐতিহ্যলৈকে এঘাৰজনা পুৰুষে বহাৰ বুঢ়াভকত হৈছে । তেৰা সকলৰ নাম যথাক্ৰমে (১) চক্ৰপাণি আতৈ (২) পৰমানন্দ আতৈ (৩) জীউৰাম আতৈ (৪) কুগাময় আতৈ (৫) বিক্ৰয় আতৈ (৬) ব্ৰাহ্মৰাম আতৈ (৭) আত্মা আতৈ (৮) দূতীৰাম দেউৰী আতৈ (৯) কণ আতৈ (শূদ্ৰ) (১০) সোনাৰাম ভাগৱতী আতৈ আৰু (১১) শ্ৰীযুত দেবেন্দ্রনাথ বুঢ়াভকত (শূদ্ৰ) । বাকী কেইজন ব্রাহ্মণ । এই বহাখনিৰ জৰিয়তে পূৰ্বোক্ত স্বৰ্গগত বুঢ়াভকত সকলৰ মৃত্যু তিথি পালন কৰা হৈ আছে । বৰ্ত্তমান শ্ৰীযুত দেবেন্দ্রনাথ বুঢ়াভকত জীৱিত আছে আৰু বহাখনিৰ নিত্য উপাস্য বস্তু বন্তি জ্বলাই বহাখনিৰ সম্পূৰ্ণ দায়িত্ব অঙ্কুশে পালন কৰি আছে ।

(৩-ট) ভাগৱতী আতৈ বহা:-

ভাগৱতী আতৈ বহাখনি পৰমানন্দ আতৈ নামে এজন ভকত প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল । তেৰা ব্রাহ্মণ বা ভাগৱত ব্যাখ্যা কৰোতা লোক নাছিল ।

মাত্ৰ তেৰা অতি বুদ্ধিমান আৰু বৰ কথকী লোক আছিল। উপস্থিত বুদ্ধি সম্পন্ন তথা চতুৰ মন্থবজ্জা কাৰণে সত্তৰ ভকত সকলে উপৰুৱাকৈ ভাগৱতী নাম দি গয়। তেতিয়াৰে পৰা তেৰাৰ নাম পৰমানন্দ ভাগৱতী আঁতৈ নামে জনাজাত হয় আৰু তেৰাৰ উপাধিস্বত্ব নামেৰেই বহাখনি প্ৰতিষ্ঠা তথা প্ৰখ্যাত হয়। উক্ত বহাখনিত এতিয়ালৈকে চৌদ্ধ পুৰুষে বৃঢ়াভকতৰ গাদী অধিকাৰ কৰিছে। মাহুলীৰ কমলাবাৰী সত্ত্বখন এন্যা বিপৰ্য্যয় তথা ব্ৰহ্ম-পুত্ৰৰ গৰাখহনীয়াত স্থানান্তৰ হোৱাত বৰ্ত্তমান যোৰহাটৰ টীয়ক অঞ্চলত মুদৈজানত সেই বহাখনিৰ এতিয়াৰ বৃঢ়াভকত শ্ৰীমুখ দামোদৰ আঁতৈয়ে ধৰ্ম্ম প্ৰচাৰৰ সুবিধা হোৱাকৈ স্থায়ীভাৱে প্ৰতিষ্ঠা কৰা শলা বন্তি জ্বলাই আছে। নতুন কমলাবাৰী সত্ত্বতো শ্ৰীমুখ কমল চন্দ্ৰ গায়ন আঁতৈক সেই বহাৰ বৃঢ়াভকত হিচাবে লৈ বহাৰ দায়িত্ব পালন কৰিবলৈ দিয়া হৈছে। একাদি-ক্ৰমে বৃঢ়াভকত সকলৰ নাম উল্লেখ কৰা হল:—

- (১) পৰমানন্দ ভাগৱতী আঁতৈ
- (২) ভদ্ৰ সন্তোষ আঁতৈ
- (৩) বতন যদু আঁতৈ
- (৪) ভকত দাস আঁতৈ
- (৫) নিশ্ৰয়ল আঁতৈ
- (৬) গোপীনাথ আঁতৈ
- (৭) কৃষ্ণ আঁতৈ
- (৮) প্ৰাণনাথ আঁতৈ
- (৯) বেখাই আঁতৈ
- (১০) দণ্ডী ওজা আঁতৈ
- (১১) ভকতৰাম ওজা আঁতৈ
- (১২) গোবিন্দ আঁতৈ
- (১৩) শ্ৰীদামোদৰ ভৰালী আঁতৈ
- (১৪) শ্ৰীকমল চন্দ্ৰ গায়ন আঁতৈ

(৩-৪) কমলাবাৰী সত্ত্বৰ ভৰালীৰ লেখ :—

শ্ৰীশ্ৰীবদনা পদ্ম আঁতাৰ দিনৰে পৰা এতিয়ালৈকে ভৰালী হোৱা ভক-
তৰ সংখ্যা ৩০ জন পোৱা হৈছে। সেই সকলৰ নাম যথাক্ৰমে উল্লেখ কৰা হল।

- (১) জয়হৰি আতৈ
- (২) ভকতদাহ আতৈ
- (৩) আলমৰা আতৈ
- (৪) পৰীক্ষিত আতৈ
- (৫) গুৰুমন আতৈ
- (৬) বাম ভৰালী আতৈ
- (৭) বৰ ভৰালী আতৈ
- (৮) মনোহৰ ভৰালী আতৈ
- (৯) মাকৰি ভৰালী আতৈ
- (১০) ৰূপাই ভৰালী আতৈ
- (১১) বটালি গায়ন আতৈ
- (১২) প্ৰাণনাথ ভৰালী আতৈ
- (১৩) মোলোকা ভৰালী আতৈ
- (১৪) ভৰত ভৰালী আতৈ
- (১৫) কোঙা ভৰালী আতৈ
- (১৬) কাতিৰাম ভৰালী আতৈ
- (১৭) বৃন্দু ভৰালী আতৈ
- (১৮) পৰীক্ষিত ভৰালী আতৈ
- (১৯) বেথাবাম ভৰালী আতৈ
- (২০) বেথাই ভৰালী আতৈ
- (২১) সুখিৰ ভৰালী আতৈ
- (২২) সোণাই ভৰালী আতৈ
- (২৩) বামহৰি ভৰালী আতৈ
- (২৪) গ্ৰাহিবাম ভৰালী আতৈ
- (২৫) বংশী বাপু ভৰালী আতৈ
- (২৬) দামোদৰ ভৰালী আতৈ
- (২৭) শ্ৰীভোগেশ্বৰ আতৈ
- (২৮) শ্ৰীভোগেশ্বৰ দেউৰী আতৈ
- (২৯) শ্ৰীলো ভৰালী আতৈ
- (৩০) শ্ৰীভূজসী দেউৰী আতৈ

(৩—৬) কমলাবাৰী সত্ৰৰ সাংবিধানিক নীতিঃ

দুজনা মহাপুৰুষে জনসাধাৰণক হৰিভক্তি কৰিবৰ কাৰণে নিজে নিজে আঞ্চলিক ভাষাত ধৰ্ম গ্ৰন্থ ৰচনা কৰি অৰ্থাৎ ধৰ্মীয় সংবিধান ৰচনা কৰি দি গৈছে। সেই ধৰ্মগ্ৰন্থ বোৰেই আমাৰ মহান সংবিধান — যি বিলাকতকৈ আৰু উচ্চ পৰ্যায়ৰ সংবিধান পাবলৈ নাই। কিন্তু সত্ৰ পৰিচালনা সম্পৰ্কীয় আৰু অন্যান্য বিষয়ঃ গুৰু দুজনাই কোনো সংবিধান ৰচনা কৰা নাই। যেতিয়া তেৰাসৰে ঠায়ে ঠায়ে ধৰ্ম প্ৰচাৰৰ ক্ষেত্ৰ পাতিছিল, সেই সেই কেন্দ্ৰবোৰৰ পৰিচালনা পদ্ধতিৰ বাবে তেৰাসৰে কোনো সংবিধান ৰচনা কৰাৰ ওপৰত গুৰু নিদিছিল। বোধহয় মৌখিক ভাৱেই কামবোৰ পৰিচালনা কৰি আছিল। তেৰাসৰৰ পিছৰ কালতো আতা সকলৰ দিনত কোনো সংবিধান ৰচিত হোৱা নাই। পিচত কালক্ৰমে দিন বাগাবি আহোতে আহোতে মানুহৰ বুদ্ধি স্তম্ভৰ ওপৰত নিভৰ কৰি একোটা অনুষ্ঠান পৰিচালনা কৰিবৰ কাৰণে একোখন সংবিধানৰ প্ৰয়োজন হ'ল। সাম্প্ৰতিক কালত প্ৰতিখন দেশতে, প্ৰতিখন ৰাজ্যতে, প্ৰতিখন জিলাতে, প্ৰতিখন মহকুণ্ডাতে, প্ৰতিখন অঞ্চলতে, প্ৰতিখন গাঁৱতে আৰু প্ৰতিখন অনুষ্ঠানতে পৰিচালনাৰ বাবে একোখন সংবিধানৰ নীতি আছে বা লিখি বিধান কৰি ল'ব লগা হৈছে। কমলাবাৰী সত্ৰ প্ৰতিষ্ঠাতা বদলা আতা আৰু পৰবৰ্তী কালতো লিখিত কোনো সংবিধান নাছিল। সত্ৰ পৰিচালনাৰ কামবোৰ মৌখিকভাৱে চলি আছিল। সেই পৰিচালনাৰ সাংবিধানিক কামবোৰ এনেকৈ মনত আৰু মুখত দ সাঁচ ৰহিল যে বেলেগে লিখি লোৱাৰ প্ৰয়োজনই নাছিল। সেইবোৰ পৰিচালনাৰ সাংবিধানিক নীতি সত্ৰৰ সত্ৰাধিকাৰ আৰু তেখেতৰ প্ৰতিনিধি মোস্তাৰ তথা সত্ৰৰ চাৰিখন বহাৰ বুঢ়াকত সকলৰ মাজত আলোচিত হৈ সমাধা কৰা হৈছিল আৰু সত্ৰাধিকাৰৰ কৰ্তৃত্বত চলিছিল। সত্ৰৰ সৰ্ব্বময় কৰ্ত্তা সত্ৰাধিকাৰ নিজে অৰ্থাৎ সত্ৰাধিকাৰ শাসক আৰু ভকত আৰু শিষ্য-বৰ্গ শাসিতৰ। কালক্ৰমত যুগ সাপেক্ষে সত্ৰবোৰত একোখন পৰিচালনা সভা পাতি তাৰ সাংবিধানিক নিয়ম লিখি সৰ্বজন স্বীকৃতি স্বাক্ষৰ কৰি সত্ৰৰ পৰিচালনা কৰা দেখা গৈছে। এই নিয়ম খুব ভাল। কমলাবাৰী সত্ৰতো ইয়াৰ চৌ নুঠাকৈ থকা নাই। তলত সত্ৰৰ সাংবিধানিক নীতি কিছুমান উল্লেখ কৰা হ'ল।

(১)— মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱে ধৰ্মৰ উত্তৰাধিকাৰী নিজৰ পুত্ৰক দিয়া বা পতা নাছিল। পাৰ্থিব সম্পত্তিৰ উত্তৰাধিকাৰীহে পাতিছিল। তেৰাই গণভাৱিক

পদ্ধতিৰে সকলো শিষ্যৰ মনোনীত তথা নিজৰ মনৰ পৰা নিৰ্বাচিত কৰি মাধৱদেৱকে ধৰ্ম্মীয় গুৰুভাৰখন সোধাই যায়। মাধৱদেৱও নিজৰ ভাগিন ৰামচৰণ ঠাকুৰক ধৰ্ম্ম ভাৰ নিদি গণতান্ত্ৰিক পদ্ধতিৰে অঞ্চল বিশেষ একোজন পুৰুষক (বদলা আতা , গোপাল আতা আদিক) সেই সেই অঞ্চলৰ দায়িত্ব দি ধৰ্ম্মৰ ভাৰখন দি যায়। বদলা আতাহো প্ৰাণ প্ৰয়াণৰ সময়ত সত্ত্ৰৰ ভকত সকলৰ ওপৰতে বা শ্ৰীমান সতৰীয়াৰ ওপৰতে সত্ত্ৰৰ ধৰ্ম্মীয় দায়িত্ব অৰ্পণ কৰে। তেৰাই নিজৰ আলম্ব্য হৰি আতৈকে সত্ত্ৰাধিকাৰ পাতিব খুজিছিল; কিন্তু তেৰাৰ অকাল বিয়োগত মৰণান্তিক বেজাৰ পায়। পিছত তেৰাৰ ভায়েক শ্ৰীৰাম সতৰীয়াই বদলা আতাৰ ধৰ্ম্মীয় গুৰু ভাৰখন লাভ কৰে। তেতিয়াৰে পৰা সত্ত্ৰৰ একোজন ভকতকে সত্ত্ৰ পৰিচালনাৰ কাৰণে নিৰ্বাচিত কৰি লোৱা হৈছিল গণতান্ত্ৰিক পদ্ধতিৰে। কিন্তু প্ৰায় দুশ বছৰৰ পূৰ্বে সেই গণতান্ত্ৰিক পদ্ধতিৰ কিছু সংস্কাৰ কৰা হ'ল। সত্ত্ৰৰ ভকতৰ মাজত সত্ত্ৰাধিকাৰ নিৰ্বাচিত পদ্ধতি আতৰাই বদলা আতাৰ বংশীয় বা সেই সংজাৰ বা মনোমিলা একোজন গোঁসাই মহন্ত বিচাৰি নিৰ্বাচন কৰি আনি সত্ত্ৰাধিকাৰ পতা হ'ল। আকৌ সত্ত্ৰাধিকাৰ জনৰ জীৱিতাবস্থাতে এজন বংশৰ বা অন্য গৃহস্থী সত্ত্ৰৰ গোঁসাই ল'বা আনি ডেকাধিকাৰ হিচাবে সত্ত্ৰাধিকাৰৰ খালি ঠাই পূৰাবৰ কাৰণে ৰখা হ'ল। সত্ত্ৰাধিকাৰ নিৰ্বাচন পদ্ধতিৰো সালসলনি কৰা হ'ল।

(ক) সত্ত্ৰাধিকাৰৰ প্ৰাণ প্ৰয়াণৰ আগে আগে তেখেতে নিজ হাতে ডেকা সত্ত্ৰাধিকাৰক সত্ত্ৰাধিকাৰ হিচাবে বা তেখেতৰ ধৰ্ম্মীয় উত্তৰাধিকাৰী হিচাবে মালা নিৰ্ম্মালি দি যাব। স্বৰ্গগত সত্ত্ৰাধিকাৰৰ আদ্যশ্ৰাদ্ধৰ দিনা শিষ্য প্ৰশিষ্য ৰাইজ বৰ্গক দেখুৱাবৰ বাবে আনুষ্ঠানিকভাবে সৰ্বজন সমক্ষে সত্ত্ৰৰ সমূহৰ বুঢ়াভকতজনে মালা নিৰ্ম্মালি দিব আৰু ইচ্ছা কৰিলে সেই সংজাৰ অন্য সত্ত্ৰাধিকাৰকো নিৰ্ম্মালি দিবৰ কাৰণে নিমন্ত্ৰণ কৰিব পাৰে। সত্ত্ৰাধিকাৰে নিৰ্ম্মালি নিদিলেও চলে। সত্ত্ৰৰ সমূহৰ বুঢ়াভকতে যি নিৰ্ম্মালি দিয়ে, সেই নিৰ্ম্মালি উপস্থিত সমজুৱা সকলৰ স্বীকৃতি অৰ্থাৎ সেইজনেই সেই সত্ত্ৰৰ সৰ্ব্বসৰ্ব্ব বা সৰ্ব্বময় কৰ্ত্তা হয় এই ভাব মনতে অনা। নিৰ্ম্মালি দিয়া দিনৰে পৰা নবনিৰ্বাচিত সত্ত্ৰাধিকাৰ গৰাকী সত্ত্ৰাধিকাৰৰ গাদীত বহিব আৰু সত্ত্ৰ পৰিচালনাৰ ভাৰ গ্ৰহণ কৰিব।

(খ) - সত্ত্ৰাধিকাৰৰ দায়িত্ব গ্ৰহণ কৰা দিনৰে পৰা তেখেতৰ কাৰ্য্যকাল দীৰ্ঘম্যাদি হ'ব অৰ্থাৎ বৈকুণ্ঠী হোৱাৰ সময়লৈকে তেখেতৰ ওপৰত গুৰু দায়িত্ব বৰ্ত্তি থাকিব। তেখেতক সত্ত্ৰাধিকাৰৰ পদবীৰ পৰা কোনেও অপসাৰণ কৰিব নোৱাৰিব। সত্ত্ৰাধিকাৰৰ কাৰ্য্যকাল স্থায়ী হ'ব। সত্ত্ৰৰ সৰ্ব্বময়

কৰ্ত্তা হিচাবে তেখেতে সঙ্গৰ স্বাৰতীয় বিভাগ চলাব। তেখেতৰ সহায়ক বাবে জনচেৰেক মোক্তাৰ বা প্ৰতিনিধি পাতি লব আৰু লগত চাৰিখন বহাৰ বৃত্তান্তকতো সহায় থাকিব। সঙ্গৰ ভুক্তি বা শিষাই দায় দোষ লগালে বা সঙ্গৰ ভুক্তীয়া কৰ্ম্মৰ বিপৰীতে অসৎ কৰ্ম্মত লিপ্ত হলে অপৰাধ বিশেষে দণ্ড জৰিমনা বা সঙ্গৰ পৰা খেদি পঠাব পাৰিব বা তেওঁক সঙ্গৰ খেৰা বোৱা কাৰ্য্যত কিম্বা সামাজিক বিষয়ত জুই পানী নিষেধ হ'ব। সঙ্গত পৰিচালনা সভা থাকিলে সঙ্গাধিকাৰজন স্থায়ী সভাপতি, ডেকাধিকাৰজ-স্থায়ী উপসভাপতি আৰু মুখ্য বৃত্তান্তকত সকল তথা বিজ্ঞ ভুক্ত সকল সদস্যৰূপে থাকিব। সংবিধান মতে সভা চলিব।

(গ) সঙ্গাধিকাৰ আৰু ভুক্ত সকলৰ যোথ প্ৰচেষ্টা তথা আলোচনাক্ৰমে সেই সংজ্ঞাৰ বা মনোমিলা গৃহস্থী সঙ্গৰ পৰা স্বাস্থ্যবান, সুদৰ্শন, ভৱিষ্যত আশাৰ স্থলী ডেকাসঙ্গাধিকাৰ হ'ব পৰা যোগ্যৱান, গোঁসাই ল'ৰা আনিব। সঙ্গাধিকাৰে নিজৰ তত্ত্বাবধানত ৰাখিব আৰু ল'ৰাজনৰ ক্ষেত্ৰত যাৱতীয় ব্যয় বহন কৰিব তথা শিক্ষা দীক্ষা, উপনয়ন সংস্কাৰ, শৰণ-ভজন, সাংস্কৃতিক সাধনা কৰাব। সকলো বিষয়তে পৰিপক্ক হৈ উঠিলে সঙ্গাধিকাৰ জনৰ হৈ সকলো কাম কৰিব পাৰিব আৰু বৈকুণ্ঠী হোৱাৰ পিচত তেখে-তেই সঙ্গাধিকাৰৰ দাৰ্জিত ব'হন কৰিব। ডেকাজনাৰ স্বভাৱ-চৰিত্ৰ, চলন ফুৰণ, আচৰণ গতিবিধি বিপৰীতফালে গলে সঙ্গাধিকাৰে তেওঁক অপসাৰণ কৰি তেওঁৰ ঠাই অন্য এজনক আনি তৎক্ষণাতিভিত্তি কৰিব পূৰ্বৰ দৰে।

(ঘ)—সঙ্গৰ বিষয়ববীয়া যেনে ভাগৱতী, পাঠক, নামলগোৱা, দেউৰী বিলনিয়া, ভৰালী, ঘাই দেউৰী, ৰবা, আনহী আলখৰা আদিক সঙ্গাধিকাৰে নিয়োগ কৰিব। বহুৰেকীয়া কব বৰঙণি শিষ্যসকলৰ পৰা নিবৰ কাৰণে সঙ্গা-ধিকাৰে ৰাজমেধি পাতি এজন ভুক্তক গাঁৱলৈ পঠাব। এনেকৈয়ে সঙ্গৰ সমস্ত কাৰ্য্য সঙ্গাধিকাৰৰ দ্বাৰা পৰিচালিত হ'ব। শৰণ-ভজনো সঙ্গা-ধিকাৰেহে দিব।

(২)—মহাপুৰুষ মাধৱদেৱ উদাসীন আছিল। শঙ্কৰগুৰুৰ ওচৰত শৰণাপন্ন হোৱাৰ পিচত জোৰোণৰ কন্যা পৰিহাৰ কৰি ভুক্ত হৈছিল আৰু এবাৰ শঙ্কৰদেৱ মহাপুৰুষে তেৰাক বিয়া কৰাবলৈ জোৰদি ধৰা সত্ত্বেও নিজৰ মতৰ ওপৰত অচল অটল হৈ থাকিল। তদুপৰি মহাপুৰুষ বদলা পদ্য আতায়ো নৱ বিবাহিতা কন্যা পৰিত্যাগ কৰি একনিষ্ঠভাৱে ভুক্ত হল। দুয়োজনা পুৰুষৰ আঁহিকে লৈ কমলাবাবী সঙ্গখনি উদাসধৰ্ম্মী। উদাস মানে ত্যাগ। গৃহৰ পিতৃ-মাতৃ, ভাতৃ, ভনী আৰু বংশীয় কুটুম্ব সকল আৰু

পাৰ্থিৱ স্বাৰৱ অস্বাৰৱ সম্পত্তি ত্যাগ কৰি আহি সত্ত্ব শৰণ ভজন ভক্তি তত্ত্ববশ্ত গ্ৰহণ কৰি ভকত হৈ সঙ্গীয়া ৰীতি নীতি সদাচাৰ ধৰ্ম পালন কৰি সঙ্গীয়া সাংস্কৃতিক কাৰ্য্যত ব্ৰতী হৈ জীৱনৰ সমস্ত কালছোৱা সত্ত্বতে অভিৰাহিত কৰি থাকিব লাগিব। মানৱ সেৱা কৰাই সত্ত্বৰ ভকতৰ একমাত্ৰ কাম। বৰপেটা আৰু কমলাবাৰী সত্ত্ব নিকাসংহতিৰ সত্ত্ব। নিকা মানে পৰিষ্কাৰ, পৰিচ্ছন্ন, সংস্কাৰ আদি বুজায় আৰু সংহতি মানে গোট, সমষ্টি আদি বুজায়। যদিও সংহতি বিভাজন দুজনা গুৰু, আভা, আতৈ সকলৰ দিনৰ নহয়, তথাপি তো পৰবৰ্তী কালৰ হলেও তাক ব্যৱহাৰ হল যেতিয়া আৰু মানুহৰ মনত সেইবিলাকো দৰ্শাৎ বহুৱালে যেতিয়া সি সকলোতে খোপনি পিতি আছে আৰু তাক হঠাতে লৰচৰ কৰা টান। নিকাসংহতিৰ কথা খুলমুলভাবে কোৱা হৈছেই। কমলাবাৰী সত্ত্ব নিকাসংহতিৰ কাৰণে সত্ত্বৰ গোঁসাই, ভকতসকল বৰ নীতি সদাচাৰসম্পন্ন। কঠোৰ নিয়ম সংসমবোৰ এখেতসকলৰ কাৰণে বৰ সহজ যেনেই লাগে। স্নান, পান, আচমন, ভোজন, গমন, উপবেশন, স্পৰ্শন, শয়ন আদিত সদায় কঠোৰ নীতি পালন কৰিব লাগে। সকলোৰে পৰা এনেকৈ চলি আহোঁতে আহোঁতে এনেকুৱা হয়গৈ যেন সেই কঠোৰ নিয়ম সদাচাৰবোৰো সহজেই। এই সত্ত্বখনলৈ ভকত হবলৈ বা ভকত কৰিবলৈ কেনেদৰে ল'ৰা অনা হয়, তাৰ সামান্য বিৱৰণ ডাঙি ধৰা হল।

(ক) সত্ত্বৰ ধৰ্ম, কলা সঙ্গীত, আগাৰ-ব্যৱহাৰ, নীতি-সদাচাৰ সংস্কৃতি আদি ৰক্ষা কৰিবলৈ অথবা সত্ত্বৰ পৰম্পৰা ৰক্ষা কৰিবলৈ ভকতৰ আৱশ্যক আৰু সেই ভকত সকল হব লাগিব মহান, উদাৰ, শিক্ষিত আৰু অন্যান্য দিশত নিপুণ। সেই কাৰণে প্ৰথম অৱস্থাতে ভকত কৰিবলৈ অনা ল'ৰা-জন সকলো প্ৰকাৰে পৰীক্ষিত হোৱা উচিত। কোমল অৱস্থাত তৃণতৰু-ৰাজীক যেনেকৈ বক্ৰতা, ছেদন, বা সমূলক্ষে উৎপাতন কৰিব পাৰি, ঠিক তেনেকৈ কোমল বয়সতে শিশু সকলৰ চৰিত্ৰ গঠনত মনোনিবেশ কৰিব পাৰিলে ভৱিষ্যতলৈকো শিশুটিৰ একে হিচাবে জীৱন ৰথখন চলি যাব আৰু গুণলক্ষণ বিৰাজ কৰিব। তেনেকুৱা একোটি স্বাস্থ্যৱান, চৰিত্ৰৱান, ৫ বছৰ বয়সৰ পৰা ১৩/১৪ বছৰ বয়সীয়া ল'ৰা সত্ত্বলৈ ভকত কৰিবৰ কাৰণে আনিব পাৰে। বিশেষ কাৰণত সত্ত্বৰ ভকত আন্তৰৰ বা গুচৰৰ গাওঁ-ভুঁইলৈ যাওঁতে কোনো এঘৰ মানুহৰ ল'ৰা থকা সন্দেহ পালে বা কাৰোবাৰ মুখে সেইঘৰত ল'ৰা থকাৰ বাতৰি পালে গৃহস্থৰ মাক বাপেক, ভায়েক, ককায়েকৰ লগত আলোচনাক্ৰমে সন্মত হলে দিনবাৰ চাই ভকতৰ গছৰ পৰা চোলা চুৰিয়া পিন্ধাই সত্ত্বলৈ লৈ আহিব। কোনো

সম্বন্ধীয় ডাই, ডতিজা, ডাগিন, নাতি ল'ৰাও আনিব পাৰিব। এজন ব্ৰাহ্মণ ডকতেও তেওঁৰ লগলৈ কোঁহ, কলিতা, কেওঁট সম্প্ৰদায়ৰ ল'ৰা আনিব পাৰে। ল'ৰাজন অনাৰ পিচদিনা সঙ্গীয়া নীতিমতে নাম-প্ৰসঙ্গৰ সমাপনে কীৰ্ত্তন ঘৰত সেৱা কৰাৰ আৰু স্তবৰ অন্যান্য উপাস্য-স্থলত আৰু সন্তাধিকাৰজনাক সেৱা কৰোৱাব। এনেকৈ কৰাৰ পিচত সেই ল'ৰাজনৰ নামগ্ৰাম ভৰালৰ বৰবহীত ভৰালীয়ে তুলি থব। ল'ৰাজনক প্ৰথমতে এজন গুণী বুঢ়াডকতৰ ওচৰত গুৰুভটিমা শিকিবলৈ দিব আৰু সঙ্গীয়া নীতি সদাচাৰ কোমলভাৱে নিয়মীয়াকৈ শিকাব। লগতে বুঢ়াডকত জনে ল'ৰাটিৰ চৰিত্ৰ গঠনতো চকু দিব। গুৰুভটিমা, চপয়, টোটিয়, দেৱভটিমা আদি শিকা শেষ হলে সঙ্গীয়া বাধ্যতামূলক শিক্ষা যেনে গায়ন, বায়ন, পাঠক, নামলগোৱা, ওজাপালি, কীৰ্ত্তনীয়া বিদ্যা স্তব বিশেষে আৰু বয়স বিশেষে শিকিবলৈ দিব। ল'ৰাটিৰ মাত বা গলা ভাল হলে গায়ন, ওজাপালি, পাঠক বিদ্যা শিকাৰ নতুবা বায়ন বিদ্যা শিকাৰ। ল'ৰাটিৰ ইচ্ছাৰ ওপৰতো বিদ্যা শিক্ষা নিৰ্ভৰ কৰিব। ল'ৰাটিয়ে যি বিদ্যা শিকিবলৈ ভাল পায় বা যি বিদ্যাৰ বাবে ল'ৰাটি উপযুক্ত বুলি গণ্য হব, সেইমতে শিকাব। সঙ্গীয়া বিদ্যাৰ লগে লগে বিদ্যালয়ৰ শিক্ষাও চলি থাকিব। ল'ৰাটিক সঙ্গীয়া নৃত্যও শিকাৰ আৰু ধৰ্ম চৰ্চ্চাত মনোনিবেশ কৰাব। এনেকৈ সঙ্গীয়া সঙ্গীত কলা বিদ্যা শিক্ষা আৰু বাহিৰা বিদ্যালয়ৰ শিক্ষা কৰি ডকতৰ ল'ৰাজন পৰিপক্ক হব আৰু স্তবৰ বিষয়বাব চলাই আজীৱন উদাসী হৈ স্তবতে সেৱা বন কৰি প্ৰাচীন পৰম্পৰা ৰক্ষা কৰি তাতে তেওঁ দেহ বিসৰ্জন দিব। তেওঁৰ মৃত্যুৰ পিচত তেওঁৰ কুলৰ এজনে পাৰলৌকিক কাৰ্য্য সম্পন্ন কৰিব।

(খ)— স্তবলৈ ডকত কৰিবলৈ ল'ৰা আনোঁতে পিতৃ-মাতৃ সকলৰ একোটি চুক্তি থাকে। সেই চুক্তি হ'ল ধৰ্মীয়। তেওঁলোকে ভাবে যে গৃহস্থী ধৰ্ম আচৰণ কৰি তেওঁলোকে পাপ সঞ্চয় কৰিছে মাত্ৰ। গতিকে পৱিত্ৰ স্থান উদাসীন স্তবলৈ ল'ৰাটি দিলে তেওঁ তাতে শঙ্কৰী ধৰ্ম ক'লা সঙ্গীত চৰ্চ্চা কৰি এজন ভাল ডকত হব আৰু তেওঁৰ যোগেদি পিতৃ পিতামহ তথা উপৰি পুৰুষ সকলো উদ্ধাৰ হব ইত্যাদি। পিতৃ-মাতৃৰ সেই ধৰ্ম ভাৱৰ লগত মিলাই বুঢ়াডকত অভিভাৱকজনে আৰু সেই বাল্যাবস্থাৰ পৰা বৃদ্ধ হোৱা ডকতজনে সততে সং চৰিত্ৰৱান হৈ তেওঁলোকৰ অজিলাষ পূৰ্ণ কৰিবলৈ যত্ন কৰিব।

(গ)— কোনো কোনো ভক্তিমান্ লোকে ভক্তি ভাবেৰে তেওঁৰ ল'ৰা এটি সৰলৈ আগবঢ়াই ধন্য হয় আৰু যথাদময়ত ল'ৰাটি সৰত সোধায় দিয়েহি। আকৌ কেতিয়াবা কাৰোবাৰ ল'ৰা এটি মৃত্যুমুখী হলে তেওঁৰ জীৱন ৰক্ষা পৰিবৰ কাৰণে ভামোল-পাণৰ টোপোলা এটি বান্ধি সৰলৈ ল'ৰাটি আগবঢ়াই দিয়ে। ল'ৰাটি ভাগ হয় আৰু উপযুক্ত বয়সত ল'ৰাটি সৰত সোধাই দিয়েহি আৰু সেইজনৰ যদি সেই ল'ৰাটিয়েই হে একমাত্ৰ, আন ল'ৰা নাই, তেন্তে সৰত সেৱা কৰাই সৰৰ পৰা খুজি আনিবও পাৰে। তেনেকুৱা আগবঢ়োৱা ল'ৰা সৰত ৰাখিব আৰু আনৰ দৰেই শিক্ষা দীক্ষা দি পৈণত কৰাব। ভকত ল'ৰাক ১২ বছৰৰ ভিতৰত শৰণ আৰু ২০ বছৰৰ ভিতৰত ভজন ভক্তি দিয়াব। ভজন ভক্তি গ্ৰহণ কৰাৰ পিচত বিশ্বাসী হলে তেওঁক বুঢ়াভকতজনে বান্ধনি কাৰ্য্যত নিযুক্ত কৰিব। ল'ৰাজনৰ স্বভাব চৰিত্ৰ, নীতি সদাচাৰৰ ওপৰত সকলো কথা নিৰ্ভৰ কৰিব।

(ঘ)—উদাসীন সন্ত্ৰসমূহত জ্যোষ্ঠানুক্ৰমে স্থাৱৰ অস্থাৱৰ সমস্ত সম্পত্তিৰ ওপৰত উত্তৰাধিকাৰী স্বত্ব সাব্যস্ত হব। একেখন বহাতে ব্ৰাহ্মণ, মহন্ত, কলিতা, কেওঁট, কোছ সম্প্ৰদায়ৰ ভকত থাকিব পাৰিব আৰু থাকেও। সেই সকলৰ ভিতৰত যি জনেই বয়োজ্যোষ্ঠ থাকিব, তেৱেঁই বহাৰ মুৰব্বী হব আৰু সমস্ত সম্পত্তিৰ স্বত্ব লাভ কৰিব। এখন বহাত যদি এজন ব্ৰাহ্মণ বুঢ়াভকতৰ পিচতে (বয়সানুপাতে সৰু) এজন কোছ সম্প্ৰদায়ৰ ভকত থাকে, তেন্তে সেই ব্ৰাহ্মণজনৰ মৃত্যুৰ পিচত জ্যোষ্ঠানুক্ৰমে কোছজনহে বহাৰ আৰু সম্পত্তিৰ মালিক হব। ব্ৰাহ্মণজনৰ লগত এজন বংশীয় বা অন্য বংশৰ ব্ৰাহ্মণ থাকিলেও বা মৃতকৰ কাজ কৰ্ম কৰি পিণ্ড কাৰণ দিলেও তেওঁ বংশানুক্ৰমে সম্পত্তি আৰু বহাৰ মালিক হ'ব নোৱাৰিব আৰু তেওঁৰ নামত মাটিৰ নামজাৰি পট্টা আদি হ'ব নোৱাৰিব। সকলো ক্ষেত্ৰতে তেনেদৰে নীতি চলি থাকিব।

(ঙ)—দৈৰ্ঘ্যক্ৰমে বা অনিবাৰ্য্য কাৰণবশতঃ এজন আলমৰা সেই বহাৰ পৰা পৃথক হৈ নিজ স্বাধীনেৰে বা স্বাৱলম্বীভাৱে চলিব খুজিলে বুঢ়াভকত জনে নিজৰ সমৰ্থ অনুসৰি আৰু নিঃ ইচ্ছামতে সম্পত্তি (স্থাৱৰ অস্থাৱৰ) ভাগ কৰি দিব। ইয়াত আনৰ হস্তক্ষেপ নাথাকিব। জ্যোষ্ঠানুক্ৰমে উত্তৰাধিকাৰী সাব্যস্ত হোৱাজনেই বহাৰ সৰ্ব্বসৰ্ব্বা হোৱা কাৰণে তেওঁৰ ইচ্ছা সাপেক্ষেই সকলো কাৰ্য্য চলিব। সৰৰ সকলো স্বাৱলম্বী হ'ব। নিজৰ উৎপন্ন সামগ্ৰীৰ ওপৰতহে নিজৰ স্বত্ব সাব্যস্ত হ'ব; আনৰ ওপৰত হস্তক্ষেপ নচলিব, কিন্তু সামাজিক বা সামূহিক ক্ষেত্ৰত সন্তাধিকাৰ আৰু ভকত সকলৰ যৌথ

হিচাবত সত্তৰ প্ৰতিঘৰ ভকতৰ স্বাধীনতা স্বৰ্ণ হব অৰ্থাৎ সমাজৰ স্বাৰ্থৰ খাটিবত বহাৰ মালিক বা বুঢ়াভকত সকলে সম্পত্তিৰ ওপৰত বেছি স্বত্ব বজাই ৰাখিব নোৱাৰিব। সমাজৰ ইচ্ছা সাপেক্ষেও স্বত্ব এৰাধৰা হব ইত্যাদি।

এনেবিলাক বিধি খুলমূলকৈ ইয়াত প্ৰকাশ কৰা হ'ল। সঙ্গীয়া সাংবিধানিক বিধি প্ৰধান আৰু অপ্ৰধানভাবে বহুতো আছে। ইচ্ছাকৃত ভাবে এই প্ৰসঙ্গত সন্নিবেশ কৰা হ'ল।

(৩-ত)-সত্তৰ দৰ্শনৰ কাৰণে অহা বিশিষ্ট ব্যক্তিৰ তালিকা :-

নতুন কমলাবাৰী সত্তৰখনি দৰ্শনৰ কাৰণে এতিয়ালৈকে অসমৰ, অসমৰ বাহিৰৰ আৰু বিদেশৰ বহুতো গণ্যমান্য আৰু সৰ্বসাধাৰণ ৰাইজৰ আগমনে সত্তৰখনিক ধন্য কৰিছে। সকলোৰে নাম গ্ৰাম লিখা কঠিন। মাত্ৰ প্ৰধান প্ৰধান ব্যক্তিসকলৰ নাম উল্লেখ কৰা হ'ল।

- (১) শ্ৰীশ্ৰীচন্দ্ৰহাস দেৱ গোস্বামী, কমলাবাৰী সত্ত্ৰাধিকাৰ
- (২) শ্ৰীশ্ৰীভৰকান্ত দেৱ গোস্বামী, কমলাবাৰী সত্ত্ৰাধিকাৰ
- (৩) শ্ৰীশ্ৰীকমলাকান্ত দেৱ গোস্বামী, উত্তৰ কমলাবাৰী সত্ত্ৰাধিকাৰ
- (৪) শ্ৰীশ্ৰীবাপুৰাম দেৱ গোস্বামী, বেলঙৰী সত্ত্ৰাধিকাৰ
- (৫) শ্ৰীশ্ৰীভদ্ৰাকান্ত দেৱ গোস্বামী, বেলঙৰী সত্ত্ৰাধিকাৰ
- (৬) শ্ৰীশ্ৰীমহীকান্ত দেৱ গোস্বামী, বদলা সত্ত্ৰাধিকাৰ
- (৭) শ্ৰীশ্ৰীচন্দ্ৰকান্ত দেৱ মিশ্ৰ, বৰপেটা সত্ত্ৰাধিকাৰ
- (৮) শ্ৰীশ্ৰীভীমকান্ত দেৱ গোস্বামী, ভোগপুৰ সত্ত্ৰাধিকাৰ
- (৯) শ্ৰীশ্ৰীৰোহেশ্বৰ দেৱ গোস্বামী, চামঙৰী সত্ত্ৰাধিকাৰ
- (১০) শ্ৰীশ্ৰীকমলচন্দ্ৰ দেৱ গোস্বামী, চামঙৰী সত্ত্ৰাধিকাৰ
- (১১) শ্ৰীশ্ৰীৰংশীধৰ দেৱ গোস্বামী, চামঙৰী সত্ত্ৰাধিকাৰ
- (১২) শ্ৰীশ্ৰীবাসুদেৱ দেৱ গোস্বামী, আধাৰ সত্ত্ৰাধিকাৰ
- (১৩) শ্ৰীশ্ৰীদেৱকান্ত দেৱ গোস্বামী, লেটুগ্ৰাম সত্ত্ৰাধিকাৰ
- (১৪) শ্ৰীশ্ৰীগৌৰীকান্ত দেৱ গোস্বামী, জৰাৰাৰী সত্ত্ৰাধিকাৰ
- (১৫) শ্ৰীশ্ৰীলক্ষ্মীকান্ত আতৈ, মধুপুৰ সত্ত্ৰাধিকাৰ
- (১৬) শ্ৰীশ্ৰীপীতাম্বৰ দেৱ গোস্বামী, গড়মূৰ সত্ত্ৰাধিকাৰ
- (১৭) শ্ৰীশ্ৰীকৃষ্ণচন্দ্ৰ দেৱ গোস্বামী, গড়মূৰ সত্ত্ৰাধিকাৰ
- (১৮) শ্ৰীশ্ৰীকপ্ৰকান্ত দেৱ গোস্বামী, চামঙৰী ডেকাধিকাৰ
- (১৯) শ্ৰীশ্ৰীপৰমানন্দ দেৱ গোস্বামী, বেঙ্গেনাআটী ডেকাধিকাৰ

- (২০) শ্ৰী শ্ৰীবিষ্ণুচন্দ্ৰ দেৱগোস্বামী, অ'উনীত্ৰাটী ডেকাবিকাৰ
- (২১) "জয়ৰাম দাস দৌলতৰাম, ৰাজ্যপাল, অসম
- (২২) "বিমলাপ্ৰসাদ চলিহা, মুখ্যমন্ত্ৰী, অসম
- (২৩) "মহেন্দ্ৰমোহন চৌধুৰী, মুখ্যমন্ত্ৰী, অসম
- (২৪) "যোগেন চন্দ্ৰ শইকীয়া, আইন মন্ত্ৰী, অসম
- (২৫) শ্ৰীনীতিৰাজ সিং চৌধুৰী, কেন্দ্ৰীয় উপমন্ত্ৰী, আইন, কোম্পানী পৰিক্ৰমা
- (২৬) শ্ৰীৰমেশ চন্দ্ৰ বৰুৱা, যোগান মন্ত্ৰী, অসম
- (২৭) শ্ৰীগজেন তাতী, যোগান মন্ত্ৰী, অসম
- (২৮) "ৰামনাথ দাস, গড়কাপ্তানী মন্ত্ৰী, অসম
- (২৯) "কুণধৰ চলিহা, অধ্যক্ষ, অসম বিধান সভা
- (৩০) শ্ৰীহৰেণ তালুকদাৰ, শিক্ষা মন্ত্ৰী, অসম
- (৩১) "কাকা চাহেব কালেলকাৰ, বিশিষ্ট গান্ধীবাদী ধৰ্ম প্ৰচাৰক
- (৩২) শ্ৰীবিষ্ণু প্ৰসাদ, ৰাজ্যিক মন্ত্ৰী, অসম
- (৩৩) ,, মহেন্দ্ৰ চন্দ্ৰ পাঠক, মুখ্য ন্যায়াধীশ, অসম উচ্চ ন্যায়ালয়
- (৩৪) ,, যোগেশ সিং ছেত্ৰী, সহকাৰী ন্যায়াধীশ, যোৰহাট
- (৩৫) ,, ভূপেন্দ্ৰ সিং চাৰাও, আয়ুক্ত, উজনি অসম
- (৩৬) "পাৰ্থসৰথি, আয়ুক্ত, উজনি অসম
- (৩৭) শ্ৰীনগেন হাজৰিকা, ন্যায়াধীশ, ডিব্ৰুগড়
- (৩৮) ,, দেৱকান্ত কাকতি, আই, জি, পি, অসম
- (৩৯) ,, উপায়ুক্ত, লক্ষীমপুৰ জিলা
- (৪০) ,, ধৰ্মানন্দ দাস, উপায়ুক্ত, ডিব্ৰুগড়
- (৪১) ,, আৰ, ভিপিল্লাই, উপায়ুক্ত, শিৱসাগৰ
- (৪২) ,, দিলীপ কুমাৰ গঙ্গোপাধ্যায়, উপায়ুক্ত শিৱসাগৰ
- (৪৩) ,, ড° কেশৱানন্দ দেৱ গোস্বামী, সহপ্ৰাধ্যাপক, ডিব্ৰুগড় বিশ্ববিদ্যালয়
- (৪৪) ,, ড° বীৰেন্দ্ৰ নাথ দত্ত, প্ৰধানাধ্যাপক, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়
- (৪৫) ,, ডৱ প্ৰসাদ চলিহা, অধ্যাপক, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়
- (৪৬) ,, প্ৰভাত চন্দ্ৰ দাস, যুটীয়া শিক্ষাধিকাৰ, অসম।
- (৪৭) "নীলমণি ফুকন ককা, প্ৰাক্তন সদস্য, অসম
- (৪৮) "ৰাধানাথ ফুকন, প্ৰাক্তন জিলা ন্যায়াধীশ
- (৪৯) শ্ৰীমেদিনী মোহন চৌধুৰী, অতিৰিক্ত উপায়ুক্ত, শিৱসাগৰ
- (৫০) ,, জিতেন শৰ্ম্মা, অতিৰিক্ত উপায়ুক্ত, শিৱসাগৰ
- (৫১) ,, উমেশ নেওগ, অতিৰিক্ত উপায়ুক্ত, শিৱসাগৰ
- (৫২) ,, ভক্ত দাস, অতিৰিক্ত উপায়ুক্ত, শিৱসাগৰ

- (৫৩) শ্ৰীজিনটৰাজন, উপদেষ্টা, ৰাজ্যপাল, অসম
 (৫৪) „ জাফা, আয়ুৰ্ভ, উজনি অসম
 (৫৫) ৩ৰুদ্র বৰুৱা, সঞ্চালক, সাংস্কৃতিক বিভাগ, অসম
 (৫৬) শ্ৰীধৰণীধৰ চৌধুৰী, সঞ্চালক, সাংস্কৃতিক বিভাগ, অসম
 (৫৭) „ আনন্দ মোহন ভাগৱতী, উপ সঞ্চালক, সাংস্কৃতিক, বিভাগ অসম
 (৫৮) „ গোবিন্দ বিদ্যার্থী, সঞ্চালক, কথক কেন্দ্ৰ, নতুন দিল্লী
 (৫৯) „ প্ৰফুল্ল চন্দ্ৰ বৰুৱা, প্ৰাক্তন সংসদী সদস্য, শিৱসাগৰ
 (৬০) „ জজ্জ গিলেস্পী, অধ্যাপক, খুস্তান কলেজ, মোৰহাট

সামান্যভাৱে এইখিনি উল্লেখ কৰা হ'ল। আৰু বহুতো ব্যক্তিৰ আগমণ হৈছিল-যিবোৰৰ নাম উল্লেখ কৰিলে প্ৰসঙ্গটো দীঘলীয়া হয়।

(৬-ন) সত্ৰৰ প্ৰতি বিশিষ্ট ব্যক্তিৰ শুভেচ্ছা আৰু প্ৰশংসা বাণীঃ

● আজি নতুন কামলাবাৰী সত্ৰলৈ আহি সত্ৰাধিকাৰ প্ৰভু আৰু ভকত সকলৰ অতিথি সেৱাত মুগ্ধ হ'লো। এই সত্ৰৰ শিল্পীসকলে আমাৰ সঙ্গীয়া ঐতিহ্য অক্ষুণ্ণ ৰাখি নানা ঠাইত নৃত্য, নাট আদি প্ৰদৰ্শন কৰি আহিছে। সত্ৰাধিকাৰ শ্ৰীযুত নাৰায়ণ চন্দ্ৰ গোস্বামীদেৱৰ নেতৃত্বত এই সত্ৰই সকলো দিশতে উন্নতি কৰি ধৰ্মমায় আৰু কলা কৃষ্টিৰ ক্ষেত্ৰত পথ প্ৰদৰ্শন কৰিব পাৰিব। অসমবাসী ৰাইজে তেৰাসত্ৰক উৎসাহ দিয়া উচিত। আৰ্থিক দিশতো এই সত্ৰই ৰাইজ আৰু চৰকাৰৰ সহায় সহানুভূতি পোৱা উচিত। শেষত সত্ৰাধিকাৰ প্ৰভুলৈ মোৰ ভক্তিপূৰ্ণ প্ৰজ্ঞা নিবেদন কৰিলো। ০

স্বাঃ/ জিতেন শৰ্মা,
 অতিৰিক্ত উপায়ুক্ত, শিৱসাগৰ

● মাজুলীৰ সত্ৰ সমূহ চাবলৈ অহাৰ উদ্দেশ্য তল সত্ৰ-সংস্কৃতিৰ অধ্যয়ন আৰু দৰ্শন। সত্ৰ সমূহৰ ঐতিহ্য আৰু সমস্যা জনাৰ আগ্ৰহই হ'ল অহাৰ উদ্দেশ্য। সত্ৰ দৰ্শনত অতি মুগ্ধ হৈছোঁ। পৰিচ্ছন্নতা আৰু পৰিশ্ৰমৰ স্বাক্ষৰ পাই বিমোহিত হৈছোঁ। ভিতৰ চ'ৰা জনাৰ আৰু আগ্ৰহ আছে। সত্ৰৰ অৰ্থনৈতিক সমস্যা অনুভৱ কৰি কষ্ট পাইছোঁ। সকলো দিশলৈ লক্ষ্য কৰি বুজিলো—চৰকাৰৰ অৰ্থনৈতিক যথেষ্ট অনুদানৰ বাহিৰে সত্ৰ-সংস্কৃতি বৰ্দ্ধা কৰা সম্ভৱ নহয়। চৰকাৰে অনতি বিলম্বে চকু দিয়া উচিত। ০

স্বাঃ/ নিশ্ৰ্মল প্ৰভা বৰদলৈ
 গুৱাহাটী - ৩

● পৰমেশ্বৰৰ কৃপাত মাজুলীলৈ অহা হল আৰু সৌভাগ্যবশতঃ শত জনমৰ আৰাধনাৰ বস্তু গুৰুজনাৰ সন্নীয়া শ্ৰীশ্ৰীকমলাবাৰী সন্নীয়া পদাৰ্পণ কৰি জীৱন ধন্য হল। সন্নীয়া সোমাই কিবা যেন আমাৰ মন সঁত পৰিল। সন্নীয়া মহন্তসকলৰ লগত কথা পাতি কিবা যেন এক স্বৰ্গ ৰাজ্যত থকা যেন লাগিছিল—য'ত নাই সংসাৰৰ হাই উৰুমি, নাই বিষাদৰ ভাব, নাই চিন্তা। সচাকৈয়ে ইয়াৰ পৰিবেশ মই বহুত সন্নীয়া দেখিছোঁ, কিন্তু ইয়াতকৈ ভাল পৰিবেশ ক'তো দেখা নাই।

সন্নীয়া মহন্ত সকলৰ যত্নত অসমীয়া তথা বৈষ্ণৱৰ আপুৰুগীয়া নৃত্য গীত যাতে প্ৰচাৰ হয় তাৰ উদ্দেশ্যে অশেষ যত্ন লোৱাত আৰু সেই উদ্দেশ্যে এটি বিদ্যালয় পতাত আমি সন্তোষ পাইছোঁ। আশা ৰাখিছোঁ গুৰুজনাৰ আশীৰ্বাদত অচিবেই এই অনুষ্ঠানে ইয়াৰ উদ্দেশ্যত সফলতা লাভ কৰিব। ০

স্বাঃ/ প্ৰভাত চন্দ্ৰ দাস,
যুটীয়া শিক্ষাধিকাৰ, অসম

০ ০

● মহাপুৰুষ শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰদেৱৰ সন্নীয়া কলা সংস্কৃতিৰ অন্যতম তীৰ্থমিভূ-
ত্বৰূপ নতুন কমলাবাৰী সন্নীয়া সন্নীয়াধিকাৰ শ্ৰীনাৰায়ণ চন্দ্ৰ গোস্বামী দেৱৰ
সমীপলৈ আহি তেখেতৰ প্ৰতিভাৰ পোহৰত মই আপোন পাহৰা হৈ পৰিছোঁ। ০

স্বাঃ/ গুনমুগ্ধ—“অঘৰী
কলা সাংবাদিক

● আমি আমাৰ ভক্তি অৰ্পণ কৰিবৰ বাবেই আৰু সংসদ লভিবৰ
বাৰেই কমলাবাৰী সন্নীয়া আহিছিলো। আমি আহি বৰ আনন্দ লভিলো।
ভৱিষ্যতে আহিবৰ আশা ৰাখিলো। ০

স্বাঃ/ শ্ৰীদেৱকান্ত কাকতি
গুৱাহাটী
(আই, জি, পি,)

০ ০

● নতুন কমলাবাৰী সন্নীয়া এইয়ে মোৰ প্ৰথম অহা। সন্নীয়াধিকাৰ প্ৰভু
শ্ৰীনাৰায়ণ চন্দ্ৰ গোস্বামী, ডেকা সন্নীয়াধিকাৰ প্ৰমুখ্যে ভকত সকলৰ সাধু-
সন্নীয়া লাভ কৰিলো আৰু ভাল লাগিল। নতুন কমলাবাৰী সন্নীয়া শ্ৰীমন্ত
শঙ্কৰকৃষ্ণ চৰ্চ্চাৰ এটা উল্লেখযোগ্য অনুষ্ঠান। সেয়ে আমি ৰাইজে চৰকাৰে

এই মহৎ অনুষ্ঠানখনৰ বক্ষণাবেক্ষণৰ কামত সক্ৰিয় সহযোগ কৰিব লাগিব। এই সন্ত্ৰখনৰ উত্তৰোত্তৰ উন্নতি কামনা কৰিলো। ০

স্বাঃ/ দিলীপ কুমাৰ গঙ্গোপাধ্যায়
উপায়ুক্ত, শিৱসাগৰ।

● মাজুলী অঞ্চলত বাস চোৱাৰ উদ্দেশ্যে আহি নতুন কমলাবাৰী সন্ত্ৰ চোৱাৰো সুবিধা গ্ৰহণ কৰোঁ। পৰম্পৰা ৰক্ষা কৰি নিৰ্মিত সন্ত্ৰৰ হাতী সমূহ চাই ভক্ত সমন্বিতে সন্ত্ৰাধিকাৰ প্ৰভুক জগ পাই পৰম কৃতাত্ম হলো। সন্ত্ৰৰ উন্নতি কামনা কৰিলো। ০

স্বাঃ শ্ৰীকান্ত বৰুৱা, সঞ্চালক,
সাংস্কৃতিক বিভাগ।

● নতুন কমলাবাৰী সন্ত্ৰৰ ঐতিহ্যমণ্ডিত ইতিহাস জানি আৰু সাংস্কৃতিক অৱদানৰ উল্লেখ্য ইতিৱ্তি পঠন কৰাৰ পৰাই এই সন্ত্ৰখনত আহিবৰ সৌভাগ্য বিচাৰিছিলো। আজি সেই পবিত্ৰ সন্ত্ৰত আহিবলৈ পাই আনন্দিক সুখ আৰু আনন্দ লাভ কৰাৰ পৰম ভাগ, হ'ল। পৰম পুৰুষৰ আশীৰ্বাদ ধন্য এই অনুষ্ঠানৰ উন্নতি কামনা কৰাৰ আৰু সাৰ্বজনিক আধ্যাত্মিক উন্নতিত তেওঁলোকক পথ প্ৰদৰ্শক হিচাবে পোৱাৰ বাসনা জনাই সন্ত্ৰাধিকাৰ প্ৰভু আৰু ভক্তসকললৈ মোৰ প্ৰণাম জনালোঁ। ০

স্বাঃ/ এচ, কে, চক্ৰবৰ্তী,
উপায়ুক্ত, শিৱসাগৰ জিলা।

● অতি কম সময়ৰ ভিতৰতে আয়োজিত আপোনাসকলৰ নৃত্য, গীত অভিনয়ৰ পৰিবেশনে আমাক অভিভূত কৰিলে। নতুন কমলাবাৰী সন্ত্ৰৰ সাংস্কৃতিক অৱদানে অসমবাসীক বিশ্বৰ দৰবাৰত মহিমাম্বিত কৰিছে আৰু ভৱিষ্যতেও কৰি থাকিব বুলি আমাৰ বিশ্বাস। আপোনা সকলৰ সংস্কৃতি সাধনা উত্তৰোত্তৰ বৃদ্ধি পাবক এয়ে আমাৰ কামনা। ০

স্বাঃ-শ্ৰীভৱপ্ৰসাদ চলিহা
অধ্যাপক, অসমীয়া বিভাগ
গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়।

● আজি ২৩।৪।৭৮ তাৰিখে মই সপৰিবাৰে শ্ৰীশ্ৰীনতুনকমলাবাৰী সন্ত্ৰ ও শ্ৰীশ্ৰীসন্ত্ৰাধিকাৰ প্ৰভুৰ দৰ্শন লাভ কৰি পৰম উৎকৃত ও আকৃষ্ট হলো। এই সন্ত্ৰৰ উন্নতি কামনা কৰি ঈশ্বৰৰ ওচৰত প্ৰাৰ্থনা কৰিলো। ইতি,

স্বাঃ/ শ্ৰীযোগেশ সিং চেণ্টী
সহকাৰী জিলা ন্যায়াদীপ
ষোৰহাট : অসম

● আমাৰ দুই পুত্ৰ শ্ৰীমান জয়ন্ত কুমাৰ আৰু শ্ৰীমান ৰজিৎ কুমাৰ
সহ আজি প্ৰথমবাৰলৈ শ্ৰীশ্ৰীকমলাবাৰী সন্ন্যাসী আৰু সন্ন্যাসিকাৰ প্ৰভু
ঈশ্বৰৰ দৰ্শন লাভ আৰু সেৱা কৰিবলৈ পাই ধন্য মানিছোঁ। অসমৰ
বিশেষকৈ অসমীয়া সমাজত সন্ন্যাস সমূহৰ কি ভূমিকা তাৰ পৰা অসমীয়া
সমাজ কিমান উপকৃত তাক কোৱাৰ প্ৰয়োজন নাই। আমি ঈশ্বৰৰ ওচৰত
প্ৰাৰ্থনা জনাওঁ যেন শ্ৰীশ্ৰীকমলাবাৰী সন্ন্যাসী উত্তৰোত্তৰ বৃদ্ধি পায়। গীতবাদা
নত্যাৰে সাংস্কৃতিক ক্ষেত্ৰত অসমক উচ্চ আসনত প্ৰতিষ্ঠিত কৰে ইয়াকে
কামনা কৰা হ'ল।

শেহত শ্ৰীশ্ৰীনাৰায়ণ চন্দ্ৰ দেৱগোস্বামী সন্ন্যাসিকাৰ প্ৰভু ঈশ্বৰৰ শ্ৰীশ্ৰীচৰণ
কমলত সেৱা জনাই কৃতার্থ মানিলো।

ইতি,

সেৱকাধম

স্বাঃ/ শ্ৰীপ্ৰফুল্ল চন্দ্ৰ বৰুৱা।

● শুৱাহাটীৰ সন্ন্যাসী সন্ন্যাসীৰ তৰফৰ পৰা বৰগীতৰ সংৰক্ষণ আৰু গবেষণা
সংক্ৰান্তত নতুন কমলাবাৰী সন্ন্যাসী সন্ন্যাসীৰ কিছু সমল বাণীবদ্ধ
কৰা হল। এই ক্ষেত্ৰত গোসাঁই ঈশ্বৰৰ সাগ্ৰহ সহযোগ আৰু সহায়
অতিথি পৰায়নতাই আমাক যুগ্ম আৰু অভিতৃত কৰিছে। লগতে বয়ো-
বৃদ্ধ শ্ৰদ্ধেয় কমল গায়ন আৰু তেখেতৰ সহযোগী সকলে পৰম্পৰাগত
সন্ন্যাসী সন্ন্যাসীৰ ঐশ্বৰ্য্যৰ প্ৰত্যক্ষ আভাস পাই বিচ্বিত আৰু হৰ্ষিত হৈছোঁ।
হাতত সময় তাকৰ হোৱাত সোনকালে যাবলগীয়া হোৱাত নিজৰে দুৰ্ভাগ্য
যেন লাগিছে। আকৌ সৰহীয়াকৈ সময় হাতত লৈ এই অসাধাৰণ
সাংস্কৃতিক পৰিবেশৰ লগত নিজকে যেন যুক্ত কৰিব পাৰে এই আশা
আৰু প্ৰাৰ্থনা কৰিছোঁ।

০

স্বাঃ/শ্ৰীবীৰেন্দ্ৰ নাথ দত্ত।

● কমলাবাৰী নতুন সন্ন্যাসী আমন্ত্ৰণক্ৰমে মই আজি এই সন্ন্যাসী উপস্থিত
হৈছিলো। তেওঁলোকে তেখেতসকলৰ বিভিন্ন সমস্যা মোৰ আগত ডাঙি
ধৰিছিল আৰু এই সমস্যা সমাধানৰ কাৰণে সহানুভূতিৰে চাম কিমানদূৰ
সমাধান কৰিব পাৰি।

এই সন্ন্যাসী উন্নতি সম্পৰ্কে মই আশা ৰাখিলো।

০

স্বাঃ/- শ্ৰীভূপেন্দ্ৰ সিং চাৰাও

আমৃত, ভৈয়াম।

● চৰকাৰী কামত মাজুলীলৈ আহোতে সগ্ৰখনি আৰু সগ্ৰাধিকাৰ শ্ৰীশ্ৰীপদু ঈশ্বৰ দৰ্শন লাভৰ সুবিধা পাই ধন্য মানিছোঁ। সগ্ৰখনিৰ পৰিবেশ আৰু পৰিচালনাৰ যিকণ আভাস পাইছোঁ তাক জানি সন্তোষ পাইছোঁ। ভকত সকলৰ অমায়িক ব্যৱহাৰ আৰু সগ্ৰাধিকাৰ প্ৰভুৰ আদৰ আপ্যায়নৰ বাদে আমি কৃতার্থ।

মহাপুৰুষ সকলৰ দিনৰ কৃষ্টিকলা আৰু ধৰ্ম্মৰ মূল নীতিসমূহ পূৰ্বাপৰ নীতিমতে প্ৰতিপালন কৰি অসমীয়া জাতিৰ অস্তিত্ব বজাই ৰখাত অসমৰ সগ্ৰ সমূহৰ যি বৰঙণি এই সগ্ৰখনিয়েও নিশ্চয় তাকে কৰিব পাৰিছে। শ্ৰীপদু ঈশ্বৰ আৰু সদৌ ভকতসকলক আমাৰ কৃতজ্ঞতা জনালো। ০

স্বাঃ/ হীৰেন্দ্ৰ কুমাৰ বৰুৱা
মহকুমাধিপতি, সদৰ যোৰহাট।

স্বাঃ/ গণেশ চন্দ্ৰ ৰাজকোঁৱৰ
অতিৰিক্ত সহ আয়ুক্ত, যোৰহাট।

● শ্ৰীশ্ৰীবদলা আতা পুৰুষৰ থান কমলাস্বামীলৈ আহি আশ্বি পৰম কৃতার্থ হলো। সগ্ৰলৈ অহাৰ আমাৰ প্ৰধান উদ্দেশ্য আছিল বৰ্ত্তমান অসমৰ সগ্ৰ সমূহৰ মাজত থকা কলা-সংস্কৃতিৰ বিভিন্ন দিশৰ তথ্য-পাতি সংগ্ৰহ, সংৰক্ষণ, উদ্ধাৰ আৰু প্ৰদৰ্শন কৰা। এই ক্ষেত্ৰত সগ্ৰৰ ভক্ত আতৈ সকলে আৰু শ্ৰীশ্ৰীকমলাস্বামী সগ্ৰৰ ডেকা অধিকাৰ গোসাঁই প্ৰভুৱে আমাক বিবিধ তথ্য-পাতি দি সহায় কৰাৰ উপৰিও যি আতিথেয়ৰে আমাক আপ্যায়িত কৰিলে এই কথা আমি জীৱনত পাহৰিব নোৱাৰিম। পৰম প্ৰভুৱে সগ্ৰখনিৰ গুণ গৰিমা শ্ৰীৱক্তি কৰি মহান্ আদৰ্শৱান্ পুৰুষ শ্ৰীশ্ৰীবদলা আতা পুৰুষৰ আদৰ্শৰ অক্ষয় বন্তি গছি জ্বলাই ৰাখক। এই আশাৰে সেই মহান পুৰুষৰ আদৰ্শৰ প্ৰতি আমি নতজানু হৈ সেৱা জনালো। এই সগ্ৰত আমাৰ ৪ জনীয়া দলটি ৫ দিনেই থকা হ'ল। ইতি

স্বাঃ/শ্ৰীখগেন্দ্ৰ নাথ বড়া
অধিকাৰ আৰু পৰিচালক,
কুজিৰ্দাহ ৰংঘৰ কলাপৰিষদ
পোঃ হাতীচোং, নগাঁও (অসম)।

● শঙ্কৰদেৱৰ দৰ্শন ও ভাগৱত সম্বন্ধে বিস্তাৰিত জ্ঞান কৰ্ম্মজ্ঞান ও ভক্তিৰ মাধ্যমে সেই পৰম পুৰুষৰ ভাগৱত ধৰ্ম্ম ও কীৰ্ত্তন-মোহা এটি কলিমুগেৰে ত্ৰিতাঈদগ্ধ জীৱকুলেৰ পৰম শান্তিৰ কাৰণ হইবে। অপ্পনাদেৰ

আতিথেয়তায় ও দয়া ধৰ্ম্ম আমি সত্যই মুগ্ধ। সন্ত্ৰৰ উদ্দেশ্য ও শঙ্কৰদেৱ, মাধৱদেৱ ও বদলা আতাৰ জীৱন দৰ্শন সম্বন্ধে সংক্ষিপ্ত বিৱৰণী পুস্তিকা জনগণেৰে অধিকতৰ কল্যাণ আনয়ন কৰিব বুলিয়া আমি বিশ্বাস কৰি।

স্বাঃ/ বেবেন্দ্ৰ চন্দ্ৰ বসাক
শিক্ষক.

গঙ্গানগৰ মধ্যম গ্ৰাম

পোঃ খড়্গপুৰ

জিলা—মেদিনীপুৰ।

● বদলা আতাৰ তিথিত মহাপুৰুষীয়া পূৰ্ণ পৰ্যায়ৰ সংস্কৃতি পুনৰ চাবৰ উদ্দেশ্যে আহিছিলোঁ। ইয়াৰ বিষয়ে এখন পুস্তক প্ৰণয়ন কৰাৰ চেষ্টাত আছোঁ। তাৰ কাৰণে পুনৰ বিস্তৃত সম্বল সংগ্ৰহ কৰিলোঁহি। উদ্দেশ্য সফল হ'ল। আহৰণ কৰা হ'ল। বয়স্ক বায়ন গায়ন সকলত সংস্কৃতি সূচক "লীলা পজগতি"ৰ এতিয়াও পূৰ্ণ প্ৰকাশতে দেখা পোৱা হ'ল। ডেকা গায়ন বায়ন বৃন্দয়ো সুন্দৰ শিকনি লৈছে আৰু আশা কৰিছোঁ—গৌৰৱময়ী মহাপুৰুষজনৰ দিনৰ পৰা উদ্ভাসিত হোৱা সংস্কৃতিৰ পৰম্পৰা সূঁতি অচ্যুত হৈ নিশ্চয় থাকিব। ইয়াতে আমাৰ পৰম আনন্দ। গুৰুজনাৰ কৃপা হক।
ইতি,

স্বাঃ/ শ্ৰীশশীচন্দ্ৰ বৰবৰুৱা
,, শ্ৰীকমলচন্দ্ৰ শইকীয়া

● মই নিজে শাক্ত ধৰ্ম্মত দিক্ষীত হলেও বৈষ্ণৱ ধৰ্ম্ম বিশেষকৈ অসমৰ মহাপুৰুষীয়া বৈষ্ণৱ মাৰ্গৰ ওপৰত সম্পূৰ্ণ আস্থাবান। সেই হেতু মাজুলীৰ মহাপুৰুষীয়া সন্ত্ৰ সমূহত তিথি মহোৎসৱত প্ৰায়ে আহো। মই বিশ্বাস কৰোঁ অসমীয়া সংস্কৃতি ৰক্ষা কৰিবলৈ হ'লে এই সন্ত্ৰ কিখনিৰ সৰ্বস্বাঙ্গীণ উন্নতি সাধনত অসমীয়া জাতি তৎপৰ হ'ব লাগিব।

স্বাঃ/শ্ৰী গোবীচৰণ বৰকটকী।

● আজি ২০ ভাদ ১৯৭৪ তাৰিখে শ্ৰীশ্ৰীনতুন কমলাবাৰী সন্ত্ৰত মহাপুৰুষ শ্ৰীশ্ৰীমাধৱদেৱৰ তিথিৰ উদ্দেশ্যে থকা হ'ল। অন্যান্য সন্ত্ৰৰ দৰেই ইয়াতো তিনি কীৰ্ত্তন চাৰিদিনকৈ পালন কৰা হয়। মূল তিথিৰ বহা নাচ (বিহাৰ) উপভোগ্য হৈছিল। ইমানখিনি নতুৱা গায়ন বায়ন একেলগে কোনো সন্ত্ৰতে বৰ্ত্তমানে পোৱা নাযায়। শ্ৰীদেৱানন্দ বায়নে বয়সক পিচ

পেলাই সকলোকে মুগ্ধ কৰিছে যিদৰে সজ্জাৰ ন-ধেমালিত শ্ৰীনিত্যানন্দ বায়ে এই বয়সতো খোলৰ শক্তিশালী চাপৰেৰে কীৰ্ত্তনঘৰ ৰজনজনাই তুলিছে। নতুবাখিনিৰ অভ্যাস কৰা ভাল হোৱা নাই যদিও বসন্ত নৃত্যত হোৱা নাই। নৃত্যৰ গীত উচ্চস্তৰৰ হৈছিল। নতুবা কেইজনৰ সাজ-পোচাকখিনিৰ প্ৰতি যত্ন লোৱা প্ৰয়োজন যিহেতু গায়ন বায়নৰ সাজ সজ্জাৰ তুলনাত নিম্ন পৰ্যায়ৰ হৈছে। সাজ-পোচাকখিনি নৃত্য ভেদে কিছু সালসলনি কৰি যুগৰ লগত খাপ খুৱাই সংস্কৃতি সম্পন্ন কৰাটো অতি প্ৰয়োজন বুলি মই ভাবো। শুক-বীৰ্ত্তনৰ দিনা বীৰ্ত্তন ঘৰত গায়ন বায়ন আদি নৃত্য কাৰ্য্য চল থাকোঁতে সত্ৰৰ ভকতসকল সত্ৰৰ বাহিৰত বজাৰে সমাৰে ফুৰা, ৰেদিঅ', খোল, হাৰমনিয়াম আদি বসাই থকাতোৱে সত্ৰৰ ঐতিহ্যতা ক্ষুণ্ণ কৰে। এই সম্পৰ্কে সকলো সজ্জাগ হোৱা প্ৰয়োজন।

আজি সত্ৰৰ চাৰিও ফালে ৪৫ খন বহা বানপানীত ক্ষুণ্ণ হোৱা দেখিবলৈ। নাটঘৰ জৰাজীৰ্ণ, কীৰ্ত্তন ঘৰো পিৰালি খহাইছে, সত্ৰৰ চৌবেৰত পানী। সত্ৰৰ পৰা অহা যোৱা কৰা বাট-পথবোৰ পানীত ডুবি আছে। সত্ৰত ৫১৬ জন ৮০ বছৰৰ ওপৰ হোৱা লোক আছে। শ্ৰীভাৰিষাম বৰুৱাৰ ১০ বছৰ প্ৰায়। তেখেতসকলৰ পৰা সত্ৰৰ পুৰণা বুৰঞ্জী পালো। শ্ৰীশ্ৰীবদলা আতাই পতা সত্ৰত থকা ভকতো এই সত্ৰত বৰ্ত্তমানে আছে। মৃত্যুতে শ্ৰীশ্ৰীকমলাবাৰী সত্ৰ বুলি যদি প্ৰাচীন কৃষ্টি সংস্কৃতি কিবা বিচনা যায় বাকী কেইখন সত্ৰতকৈয়ো ইয়াত পুৰণি সঁচতে পোৱা অৱস্থাত বৰ্ত্তমানে আছে। এইখিনি সংৰক্ষণ আৰু সজীৱিত কৰি ৰখাত বিশেষ ইচ্ছা যোগাব লাগিব আমাৰ জাতীয় চৰকাৰ আৰু অসমবাসী ৰাইজে। শ্ৰীশ্ৰীসত্ৰাধিকাৰ, শ্ৰীশ্ৰীডেকা সত্ৰাধিকাৰ আৰু সমূহ ভক্ত বৃন্দৰ উত্তৰাত্তৰ মজল কামনা কৰিলো যাতে মহাপুৰুষ গুৰুজনাৰ কৃষ্টি সংস্কৃতি জীয়াই ৰাখিবলৈ ইশ্বৰে সকলোকে শক্তি দিয়ে।

০

স্বাঃ/ শ্ৰীপ্ৰফুল্ল প্ৰাণ মহন্ত

প্ৰধান সম্পাদক,

সদৌ অসম শিল্পী সমাজ

৬১১৭৪।

● অসমীয়া কলাকৃষ্টিৰ কেন্দ্ৰ নতুন কমলাবাৰী সত্ৰত উপস্থিত হৈ বান পানীত ডুকা হৈ থকা সত্ৰৰ ভকত বৈষ্ণৱক দেখি মনত দুখ পালো। শঙ্কৰী ধৰ্ম্মৰ গুৰি বঠা ধৰা সত্ৰৰ ঐতিহ্যৰ কথা কোনো অসমীয়াই নাই

কৰিব নোৱাৰে। সমবায় আহিবে পৰিচালিত এই সত্ত্ৰৰ আহি শলাগিবলগীয়া।
তথাপি দুই এটা খুঁট থাকিলেও বৈজ্ঞানিক যুগত বিজ্ঞানৰ পোহৰে তাক
হেৰুৱাই পেলাব। সত্ত্ৰৰ নাম-কীৰ্ত্তন, পাঠ প্ৰসঙ্গই মহাপুৰুষ শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰ
গুৰুজনাৰ জীয়াই ৰাখিছে। বৰগীতৰ তাল সুৰ আদি আৰু খোল
বাদ্যৰ চৰ্চা এই সত্ত্ৰৰ আপুৰুগীয়া সম্পদ। এইখিনি হেৰাই গ'লে অসমীয়া
জাতিৰ এটা অঙ্গ হেৰাই যাব। উক্ত-বৈষ্ণৱ প্ৰচেষ্টাত বহুল প্ৰচাৰৰ চেষ্টা
কৰা কৰ্ত্তব্য। সত্ত্ৰৰ চাৰিহাটীৰ মাজত আবদ্ধ নাথাকিলে ভাল।

শঙ্কৰ-মাধৱ দুজনা গুৰু কৃপাৰ বলত সত্ত্ৰৰ উন্নতি কামনা কৰে।
কৰ্ত্তৃত্বশীল মহলে এই সত্ত্ৰৰ উন্নতি কৰে ইয়াত সহানুভূতি দেখুৱাব বুলি
আমাৰ পৰম আশা।

প্ৰদ্ধাৰে

স্বাঃ/শ্ৰীগোলাপ বৰুৱা, সভাপতি

অসম শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰদেৱ সত্ৰ,

কমাৰখাটোৱাল প্ৰাথমিক শাখা সমিতি।

● আমি যোৱা সোমবাৰে ইংৰাজী ১৭২৭৫ তাৰিখে নতুন কমলাবাৰী
সত্ত্ৰলৈ আহিছিলো। দিল্লীত গুৰুজনাৰ নামত নামঘৰ অকণমান প্ৰতিষ্ঠা
কৰা বিষয় লৈ শ্ৰদ্ধেয় শ্ৰীযুত যোগেন শইকীয়াদেৱে দিল্লীৰ পৰা সন্ত্ৰাধিকাৰ
প্ৰভুৰ লগত সাংস্কৃতিক দল এটি সত্ত্ৰৰ ফালৰপৰা নিয়াৰ বিষয়ে প্ৰভু ঈশ্বৰৰ
লগত যোগাযোগ কৰিবলৈ আমাক নিৰ্দেশ দিছিল। সেই উদ্দেশ্য লৈয়ে আমি
ইয়ালৈ আহিছিলো।

সত্ত্ৰৰ আতিথ্যত আমি আত্মহাৰা হৈ পৰিছিলো। বিশেষকৈ অধিকাৰ
প্ৰভুৱে ব্যক্তিগতভাৱে যি আতিথ্য গুৰুমাৰ ভাৱ গ্ৰহণ কৰিছিল তাৰ বাবে
আমি চিৰ কৃতজ্ঞ। ডেকা সন্ত্ৰাধিকাৰ গৰাকীয়ে আমাক চাৰিহাটী বৈষ্ণৱ
সকলৰ বহা গৃহ দেখুৱাই আৰু ভাগৱতী বাপক লগ কৰাই দিয়ে। আমি
ইয়াত আহি গুৰু দুজনাৰ স্থাপিত সত্ত্ৰ আৰু চাৰিহাটীৰ নিৰ্ম্মাণ আদি
যেন এতিয়াও জলন্ত হৈ আছে, এনে যেন লাগিল।

আমি সেৱা জনাই পাচদিনা ১৮১০৭৫ সত্ত্ৰৰ পৰা বিদায় ললো। ০

স্বাঃ/শ্ৰীদেৱানন্দ ভৰালী

প্ৰাক্তন অধ্যক্ষ,

ভূকেচনেল ট্ৰেইনিং কলেজ, যোৰহাট।

নতুন কমলাবাৰী সৰলৈ আৰু ইয়াৰ সন্ধানিকাৰ আৰু ডকুমেণ্ট সকলৰ
দৰ্শন পাই নিজকে ধন্য মানিলোঁ। অসমীয়া প্ৰাচীন সংস্কৃতিৰ বাহক স্বৰূপে
এই সৰল উত্তৰোত্তৰ উন্নতি কামনা কৰিলোঁ। ইতি,

স্বাঃ শ্ৰীকমলেশ্বৰ বৰুৱা

আঞ্চলিক পৰিচালক,

ভাৰতীয় খাদ্য নিগম, অসম

স্বাঃ শ্ৰীজগদীশ বায়চৌধুৰী

স্বাঃ শ্ৰীলোকেশ্বৰ গগৈ

সহ পৰিচালক,

ভাৰতীয় খাদ্য নিগম

স্বাঃ/ জেইদুৰ ৰহমান, পৰিদৰ্শক

ভাৰতীয় খাদ্য নিগম, কমলাবাৰী।

● আজি ইং ২৬.০৬.৮১ তাৰিখে মই লগত সীমান্ত শাখাৰ পৰিদৰ্শক,
যোৰহাট চাৰ্কোজ পৰিদৰ্শক আৰু মাজুলী থানাৰ ভাৰপ্ৰাপ্ত বিষয়া সকলেৰে
সৈতে নতুন কমলাবাৰী সন্ধানিকাৰ মহোদয়ৰ ওচৰত বাংলাদেশী অনু-
প্ৰৱেশ সম্বন্ধে জানিবৰ কাৰণে আহিলোঁ। সন্ধানিকাৰ শ্ৰীনাৰায়ণ গোস্বামী
দেৱৰ লগত পৰামৰ্শ কৰি বাংলাদেশী বহিষ্কাৰ ও স্থিতিৰ সম্বন্ধে বুজি
লোঁ।

○

স্বাঃ/ শ্ৰীনাৰায়ণ বড়া

উঃ আঃ অধীক্ষক।

● মোৰ ইয়াত অহাৰ উদ্দেশ্য মহাপুৰুষ জগতগুৰু শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰ-
মাধৱদেৱৰ বিষয়ে জানিবৰ ইচ্ছুক ক্ষুধা নিৰুত্তি হেতু। ইয়াত আহি
মই পৰ্যবেক্ষণৰ পৰা পালো ইয়াৰ লোকসকল সৰল সহকৰ্মীপ্ৰাণ আৰু
শঙ্কৰদেৱৰ প্ৰতি প্ৰগাঢ় ভক্তি পৰায়ণ। ভাৰতভূদণী। শঙ্কৰ দামোদৰ আৰু
হৰিগুৰু আটাইৰে প্ৰতি সমদৰ্শী। ইয়াৰ জীৱিকাৰ একমাত্ৰ সম্বল কৃষি।
মানুহখিনিৰ শঙ্কৰী কৃষ্টিকলা যেনে দৰ্শন, সাহিত্য, সঙ্গীত নৃত্য শিল্পৰ
প্ৰতি অনুৰক্ত। ইয়াৰ হস্ত শিল্পৰ বেজীৰে তৈয়াৰ ফুলাম কাপোৰে মোক
মন্ত মুগ্ধ কৰি তোলে।

○

স্বাঃ/ শ্ৰীদেৱেশ্বৰ পাঠক

কামৰূপ (অসম)।

● অসমৰ সংস্কৃতিৰ প্ৰাণকেন্দ্ৰ স্বৰূপ কমলাবাৰী সত্ৰলৈ আহিবলৈ পায় নিজকে পৰম সৌভাগ্যৱান বুলি গণ্য কৰিছো আৰু সত্য সুন্দৰৰ সাধক পূজাৰী সন্ন্যাসীলৈ আমাৰ আন্তৰিক শ্ৰদ্ধা আৰু সেৱা আগবঢ়াইছোঁ। ০

ইতি

স্বা/ শ্ৰীকমলেশ্বৰ শৰ্মা

২৫।৮।৮১

পৰিদৰ্শক,

শিৱসাগৰ জিলাৰ স্কুল বিভাগ।

● ডিব্ৰুগড় বিশ বিদ্যালয়ৰ অসমীয়া স্নাতকোত্তৰ মহলাৰ ছাত্ৰ-ছাত্ৰী সকলৰ ক্ষেত্ৰ কৰ্মৰ সন্দৰ্ভত ২১ ফেব্ৰুৱাৰী' ৮২ তাৰিখৰ পৰা এসপ্তাহ জোৰা দিন লৈ অসমৰ বৈষ্ণৱ সংস্কৃতিৰ প্ৰাণকেন্দ্ৰ মাজুলীত ৪৮ জনীয়া এটি দলে পৰিভ্ৰমণ আৰু অধ্যয়নৰ উদ্দেশ্যে প্ৰথমে নতুন কমলাবাৰী সত্ৰ দৰ্শন কৰে। আগতীয়াকৈ পঠোৱা বাতৰি সময়ত নোপোৱাত আৰু ভ্ৰমণৰ কাৰ্য্যসূচীও হঠাৎ সাল-সলনি হৈ পৰাত কমলাবাৰী সত্ৰত ইয়াৰ ঐতিহ্য-মণ্ডিত বিশ্ববিশ্ৰুত সাংস্কৃতিক সম্ভাৰৰ সোৱাদ লবলৈ সুযোগ সুবিধা নঘটিল যদিও সত্ৰৰ চৌহদত সেমোয়েই চকুত পৰা নৱনিৰ্ম্মিত সঙ্গীত বিদ্যালয়ৰ আড়ম্বৰে আমাক তথা উত্তৰ পুৰুষক আশ্বস্ত কৰিছে। লুইতৰ প্ৰবল গৰা খহনীয়াই পৃথিৱীৰ এই বৃহত্তম নদী ধৰীপক খহাই উটুৱাই নিলেও অসমীয়া সংস্কৃতিৰ গৌৰৱময় ধাৰা সত্ৰ তথা বৈষ্ণৱ সংস্কৃতিক কোনেও নিচিহ্ন কৰিব নোৱাৰিব; বৰং এনে অনুষ্ঠানৰ যোগে ধিকীড়িত কৰা প্ৰভাই উত্তৰ পুৰুষক ইয়াৰ সংৰক্ষণ সংৰক্ষনৰ বাবে সদাই অনু-প্ৰানিত কৰিব।

ইতি,

স্বাঃ/ ডঃ কেশৱানন্দ দেৱ গোস্বামী

শ্ৰীহিতেশ বৰদলৈ (গবেষক)

প্ৰমুখ্যে ৪৮ জন ছাত্ৰ-ছাত্ৰী।

● কটন মহাবিদ্যালয়ৰ অসমীয়া স্নাতকোত্তৰ আৰু অনাহৰ এটি কুৰিজনীয়া দল দুগৰাকী অধ্যাপকৰ লগত মাজুলীলৈ আহি বিভিন্ন সত্ৰ দৰ্শন কৰি নৱ-বৈষ্ণৱ ধৰ্ম আৰু শঙ্কৰী কলা সংস্কৃতিৰ বিভিন্ন দিশ অধ্যয়ন কৰাৰ প্ৰয়াস কৰিলে। দক্ষিণপাট, গড়মুৰ, আটনীআটী আৰু বেঙেনাআটী সত্ৰ দৰ্শন কৰা হয়। গড়মুৰ সত্ৰৰ বাহিৰে গুৱাখিকাৰ প্ৰভু সকলক লগ পোৱা নহল।

● নিশা ৮-৩০ বজাত নতুন কমলাবাৰী সত্ৰলৈ অহা হল। সঙ্গী
ধিকাৰ সুদৰ্শন শ্ৰীশ্ৰীমাৰাণ চন্দ্ৰ দেৱ গোস্বামীৰ লগত আমাৰ ছাত্ৰ-ছাত্ৰী
সকলে বিভিন্ন বিষয়ে আলোচনা কৰিলে। তেৱাৰ স্পষ্ট উত্তৰ আৰু
প্ৰগতিশীল চিন্তাৰ লগত আমাৰ পৰিচয় ঘটিগৈ। আমাৰ আশা আছে
তেৱাৰ বৈপ্লৱিক মণ্ডাদশই ভৱিষ্যত অসমীয়া জাতিৰ সংস্কৃতিৰ সংজ্ঞা
বহনাই নিব পাৰে।

স্বাঃ/ শ্ৰীভুবনেশ্বৰী বৈশ্য

মুখ্য অধ্যাপিকা

কুজলতা দেৱী প্ৰমুখো কুৰিজনীয়া দল

স্বাঃ/ শ্ৰীপৰন বৰুৱা

২৪.০৮.২০

ভাৰপ্ৰাপ্ত অধ্যাপক,

অসমীয়া বিজ্ঞানৰ শিক্ষামূলক ভ্ৰমণ,

কটন মহাবিদ্যালয়।

● সঙ্গীয়া সংস্কৃতিৰ প্ৰাণকেন্দ্ৰ নতুন কমলাবাৰী সত্ৰৰ গীত মাত সঙ্-
গ্ৰহৰ উদ্দেশ্যে আহি সঙ্গীধিকাৰ প্ৰভুৰ উদাৰ ও সংস্কৃতিৰ প্ৰতি গভীৰ অধ্যা-
য়নে আমাক মোহিত কৰিলে।

স্বাঃ/ শ্ৰীপূন্যৱত দেৱ গোস্বামী

তেজপুৰ ২৮/০৮/২০

স্বাঃ/ শ্ৰীগোপাল কৃষ্ণ গোস্বামী

২৮/০৮/২০

● নিজে এজন আজন্ম শিল্প কৰ্মী হিচাবে আৰু চৰকাৰৰ সাংস্কৃতিক
বিভাগৰ বিষয়া হিচাবে অসমীয়া সংস্কৃতিৰ প্ৰাণকেন্দ্ৰ স্বৰূপ সত্ৰ সমূহৰ
সাংস্কৃতিক বিকাশ আৰু সম্পদৰাজীৰ সাৰ্বভৌম গ্ৰহণৰ বাবে মাজে মাজে সত্ৰ
সমূহ ভ্ৰমণ কৰোঁ। শাস্ত্ৰজ্ঞ আৰু সাংস্কৃতিক জ্ঞানেৰে পূৰ্ণ শ্ৰীশ্ৰীনতুন
কমলাবাৰী সঙ্গীধিকাৰ প্ৰভুৰ পৰা উক্ত বিষয়ে দুঃষাৰ অমৃত বাক্য শুনাৰ
বাবেই এইবাৰো সত্ৰলৈ অহা হৈছিল। আহি অতিশয় আনন্দ পালো।

স্বাঃ/ আনন্দ মোহন ভাগৱতী

উপ-সঞ্চালক,

সাংস্কৃতিক বিভাগ, অসম

১৩/০৮/২০

● অন্তৰ শুদ্ধ কৰি শোধান হবৰ অভিপ্ৰায়ে সৎসঙ্গৰ মাজেৰে শান্তি
পাবৰ বাবে আহছিলো। আমাৰ মনত আনন্দ আছিল। আমি ইয়াত সৎ-
সঙ্গ পালো। আশীৰ্বাদ আমাক দিব। আশাবে আৰু প্ৰদ্বাবে সেৱা
জনালো।

প্ৰ. সচ প্ৰণামেৰে—

স্বাঃ/ শ্ৰীবুদ্ধান্দ্ৰ নাথ দত্ত

উপ-সঞ্চালক,

অসম শিক্ষা বিভাগ, গুৱাহাটী ১৯

২১/০৮/২০

● নতুন কমলাবাৰী সত্ৰৰ সত্ৰাধিকাৰ প্ৰভুৰ অনুগ্ৰহত ইয়াৰ আগতেও দুবাৰ এই সত্ৰলৈ আহি ইয়াৰ সাংস্কৃতিক সম্পদৰ তুলোৱাৰ লগতে সত্ৰৰ অসাধাৰণ আতিথ্য আৰু সৌজন্য লাভ কৰাৰ সৌভাগ্য আমাৰ হৈছিল। এইবাৰ মাধৱদেৱৰ কীৰ্ত্তন উপলক্ষে চাউল ভোজনিৰ দিনাৰ পৰাই সত্ৰৰ আলহীৰূপে থাকি ক্ৰম অনুসৰি কীৰ্ত্তনৰ সকলোখিনি কাৰ্য্যসূচী প্ৰভাৱ কৰা আৰু লগতে সেইবোৰক ভৱিষ্যতৰ গবেষণা কাৰ্য্যত লগাব পৰাকৈ গ্ৰহণ কৰাৰ বাবে সত্ৰাধিকাৰ প্ৰভুৱে যি উদ্যোগত আমাৰ বাবে ব্যৱস্থা কৰি দিছে, তাৰ বাবে আমি তেখেতৰ ওচৰত আন্তৰিকভাৱে কৃতজ্ঞ। সঙ্গীয়া সংস্কৃতিৰ সংৰক্ষণ, সংবৰ্ধন আৰু উপযুক্ত সম্প্ৰসাৰণৰ ক্ষেত্ৰত তেখেতৰ আগ্ৰহ আৰু সক্ৰিয় সহযোগৰ বাবে তেখেত আমাৰ সকলোৰে শ্ৰদ্ধাপূৰ্ণ কৃতজ্ঞতাৰ পাত্ৰ। লগতে ভকতসকলৰ অকৃত্ৰিম আদৰ আপ্যায়নতো আমি মুগ্ধ আৰু অভিভূত হৈছোঁ।

স্বাঃ/ শ্ৰীবীৰেন্দ্ৰ নাথ দত্ত
লোকসংস্কৃতি গবেষণা বিভাগ
গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়
২৮ আগষ্ট, ১৯৮৩

● সঙ্গীয়া সংস্কৃতিৰ বৈচিত্ৰ অনুধাবন কৰিবলৈ মাজুলীলৈ আহিছিলো। মাধৱদেৱ পুৰুষৰ তিথি উপলক্ষে তিনিদিনৰ কাৰ্য্যসূচী প্ৰায় সম্পূৰ্ণকৈ দেখাৰ সুযোগ আৰু সৌভাগ্য ঘটিল — যাৰ বাবে নতুন কমলাবাৰী সত্ৰৰ সত্ৰাধিকাৰ প্ৰভুৰ কাষত আমি কৃতজ্ঞ। বস্তুতঃই আমাক চৌদিশে গ্ৰাস কৰাৰ মাজত সকলো প্ৰাকৃতিক প্ৰতিকূলতাৰ মুখামুখি হৈ মাজুলীৰ সত্ৰ সমূহে বিশেষকৈ কমলাবাৰী সত্ৰই ঐতিহ্য আৰু পৰম্পৰাক সাৱটি নিষ্ঠা আৰু বিৰল ত্যাগেৰে সঙ্গীয়া সংস্কৃতিৰ সংৰক্ষণ আৰু সংবৰ্ধনৰ বাবে যিদৰে ব্ৰতী হৈ আছে, সি সদৌ অসমীয়া ৰাইজৰ বাবে অনুপ্ৰেৰণাৰ বিষয়। ০

স্বাঃ/প্ৰদীপ জ্যোতি মহন্ত
দক্ষিণ কামৰূপ কলেজ, মিৰ্জা
২৮/৮/৮৩

শ্ৰীশ্ৰীনতুনকমলাবাৰী সত্ৰৰ অধিকাৰ প্ৰভুস্বৰৰ অনুগ্ৰহত শ্ৰীশ্ৰীমাধৱদেৱ পুৰুষৰ কীৰ্ত্তনভাগি আৰু সেই প্ৰসঙ্গৰ সেৱা নৃত্য সমূহ চোৱাৰ সৌভাগ্য হয়। আমি সত্ৰত কেইবাবাতিও থাকোঁ। প্ৰতিভাগ সেৱাত পৰিপাটি আছে আৰু সকলোকে ই মুগ্ধ কৰিব পাৰে। নৃত্য সমূহ অধিক শৃঙ্খলাবদ্ধ কৰিব

পাৰি আৰু গবেষক সকলে নৃত্য সমূহৰ কৰণ কৌশলগত জ্যামিতি সহজভাৱে অনুধাবন কৰিব পাৰে। নৃত্যৰ আহাৰ্য্য ভাগ নিশ্চুত কৰিব পাৰি আৰু পৰিচ্ছন্ন কৰি ভোগ্যৰ সুবিধাও আছে। প্ৰায় তিনিশ বছৰৰ আগৰ অসমত ব্যৱহাৰ কৰা নটুৱাৰ পোছাক ইয়াত দেখিবলৈ পাইছোঁ। এনে পোছাকৰ ছবি বিষ্ণুৰাম আতাই পুতলা কৰি লেখা সজামিলি উপাখ্যান নাটত আছে। প্ৰভু ঈশ্বৰে প্ৰাচীনকো অক্ষত ৰখাত যি অনুৰাগ দেখুৱাইছে, তাৰ কাৰণে আনন্দ পাইছোঁ। প্ৰভু ঈশ্বৰলৈ সেৱাৰে—

স্বাঃ/ শ্ৰীমৰণ কলিতা

নগাও এ.ডি.পি কলেজ.

২৮।৮।৮৩

৩০।৮।৮৩—মঙ্গলবাৰ:

শ্ৰীমান নৰেন কলিতাৰ লগত অক্ষীয়া নাটৰ সম্পাদনা সম্পৰ্কে আলোচনা কৰোঁতে তেওঁ নিজা কামত মাধৱদেৱৰ তিথিত কমলাবাৰী সত্ৰলৈ যোৱাৰ সিদ্ধান্ত কৰাৰ কথা জনালে। তেওঁ প্ৰাচীন অসমৰ পুথি চিত্ৰ সম্পৰ্কে চৰ্চা কৰাৰ কথা জনোঁ। মোৰ ওপৰত প্ৰকাশন পৰিষদ অসমীয়া নাট সম্পাদনাৰ কাৰণে দিয়া দায়িত্বৰ কথাও তেওঁ জনে। গতিকে তেওঁৰ লগতে মোকো নিয়াৰ কথা কোৱাত তেওঁ বৰ বং পালে। যি কি নহওক মহাপুৰুষৰ ৰূপাত মাধৱদেৱৰ তিথি উপলক্ষে চাৰিদিন চাৰি ৰাতি সত্ৰত সন্তাধিকাৰ প্ৰভুৰ আতিথ্য লৈ তিথিৰ অনুষ্ঠানখিনি উপভোগ কৰিলোঁ। ডঃ বীৰেন্দ্ৰ নাথ দত্তদেৱ আৰু শ্ৰীযুত বোম্বন্ধৰ শত্ৰুকীয়া বায়ন—এওঁ দুজনৰ সঙ্গ পাই নথি আনন্দ পালোঁ।

সত্ৰৰ কাৰ্য্য প্ৰণালী, ভকতৰ বচা, ৯০ বছৰৰ পৰা ৪৫ বছৰীয়া ল'ৰালৈকে ভকত সকলৰ জীৱনযাত্ৰা প্ৰণালীয়ে মুগ্ধ কৰি পেলাইছে। নাম-ব্ৰহ্ম, খোল-তাল, নৃত্য-গীতৰ উপৰিও ভকতসকলে শাৰীৰিক কৰ্ম সূচাকৰূপে কৰিব লাগে—বন্ধা-বঢ়া, ধোৱা-পখলা, খেতি-ৰাতি লগতে চিত্ৰ-কলা শিক্ষকলাৰ চৰ্চাও এই সত্ৰত পৰম্পৰাগত ৰূপে ৰক্ষা কৰা হৈছে। মহাত্মা গান্ধী বা বিনোৱাভাৱেই যদি কমলাবাৰী সত্ৰত এদিনো থাকিব পাৰিলেহেঁতেন তেনেহলে এই কথাটোৱে তেওঁলোকক শান্তি দিলেহেঁতেন যে তেওঁলোকে যিখন আদৰ্শ সমাজৰ কাৰণে জীৱন উত্তৰ্গা কৰি গল—সেই সমাজখন যোৱা অন্ততঃ চাৰিশ বছৰ ধৰি কমলাবাৰী সত্ৰত বাস্তৱত ৰূপায়িত হৈ আহিছে মোৰ এনে ধাৰণাই হয়। সত্ৰত সংস্কৃত চৰ্চাৰ ব্যৱস্থা

আছে শ্ৰীশ্ৰীসন্নীয়াধিকাৰ প্ৰভু ঈশ্বৰে স্বল্প অধ্যাপনাৰ দায়িত্ব লৈছে। এই ব্যৱস্থা আমাৰ মহাপুৰুষীয়া সংস্কৃতিৰ ভৱিষ্যতৰ কাৰণে আশাপ্ৰদ।

শ্ৰীশ্ৰীসন্নীয়াধিকাৰ প্ৰভু বহুসত তৰুণ, সংস্কৃত ভাষাত উপাধিধাৰী হোৱাৰ উপৰিও গভীৰ শাস্ত্ৰজ্ঞানৰ অধিকাৰী। তেখেতৰ নীতি সদাচাৰৰ বাবে পৰিচালিত জীৱন আৰু মানসিক পৰিস্থিতিতাই প্ৰথম দৰ্শনতে যি কোনো লোকৰ অন্তৰত ভক্তিৰ উদ্বেক কৰে। অন্ততঃ মোৰ হৈছিল। কিতাপে পঢ়ই সন্ন বা সন্নীয়াধিকাৰ সম্পৰ্কে সৰুৰে পৰা যিবিলাক পঢ়ি আহিছিলোঁ তাৰ বাবে সন্নলৈ যাবলৈ বা সন্ন চাবলৈ মোৰ মন সৰুৰে পৰা প্ৰবোধপ্ৰস্তু হৈ আছিল। কিন্তু সেইদিনা সন্নত ভৰি দিয়াৰ লগে লগেই প্ৰভু ঈশ্বৰৰ পৰা পোৱা ব্যৱহাৰত মোৰ সকলো প্ৰবোধ সংকোচ দূৰ হ'ল।

আজি অসমৰ সংস্কৃতিৰ মূল কেন্দ্ৰ স্বৰূপ হৈ পৰিছে কমলাবাৰী সন্ন। অসমৰ বাহিৰত, ভাৰতবোৰ বাহিৰত কমলাবাৰী সন্নই আমাৰ সাংস্কৃতিক সম্পদৰ প্ৰতি আনৰ দৃষ্টি আকৰ্ষিত কৰিছে।

বৰ্তমান সন্নীয়াধিকাৰ প্ৰভুৰ উদাৰ আৰু গতিশীল দৃষ্টিভঙ্গী, ৰাইজৰ সহযোগ, ভকত সকলৰ আন্তৰিকতা, এই সকলোৱে মিলি আমাৰ মহামূল্য-বান্ সম্পদৰাজি নিখুঁট ৰূপত ৰক্ষা কৰিব পাৰিব—এই বিশ্বাস মোৰ দৃঢ়।

আধ্যাত্মিক দৃষ্টিৰে কবলৈ গ'লে—মোৰ নিশ্চয় কোনো সন্ধিত পুণ্যৰ ফলত এই দিন কেইটা সন্নৰ পুণ্যবান্ ভকত সমাজৰ সান্নিধ্য লাভ কৰিব পাৰিলোঁ।

আনহাতে সন্নীয়াধিকাৰ প্ৰভুৰ শ্ৰীহস্তৰ অন্নব্যঞ্জন গ্ৰহণ কৰি তেখেতৰ আতিথ্য লাভ কৰাত বহুখিনি পুণ্য অৰ্জন কৰিলোঁ—লগতে তেখেতে আমাৰ প্ৰতি কৰা কণ্ট শ্ৰীকাৰৰ কাৰণে মই নিজকে বৰ অপৰাধীও অনুভৱ কৰিলোঁ। প্ৰভুৱে অন্তৰৰ পৰা আশীৰ্বাদ নকৰিলে এই অপৰাধবোধ দূৰ নহ'ব।

স্বাঃ/ মহিম বৰা, অধ্যাপক,
অসমীয়া বিভাগ
নগাওঁ কলেজ
নগাওঁ, অসম

৩০।৮।৮৩

● নতুন কমলাবাৰী সন্নলৈ অহাৰ প্ৰয়াস বহুত দিনৰ পৰাই আছিল। শ্ৰীক ৰূপান্তৰিত কৰিবলৈ সুবিধা পালে শ্ৰীশ্ৰীমহাপুৰুষ মাধৱদেৱ গুৰুজনাৰ ভিক্ষি মহোৎসৱত।

এই সঙ্গৰ সন্নাধিকাৰ প্ৰবীন মহাপ্ৰভুৰ সৌজন্যত ইয়াত তিনিদিনীয়া কাৰ্হসূচীৰে আয়োজিত ত্ৰিদি মাহোৎসৱত বিভিন্ন সময়ৰ বিভিন্ন অনুষ্ঠান দেখি শুনি বৰ সন্তোষ পালো আৰু আমি অহাৰ সাৰ্থক যেন লাগিল। পুৰণি মহাপুৰুষীয়া কলা কৃষ্টিৰ বক্ষাৰ উচ্চ নিদৰ্শন ইয়াত পোৱা হল। ওজাপালি, চালি নৃত্য, কৃষ্ণনাচ, সুব্ৰধাৰী নাচ, ঘোষা, বৰগীত আদিত সঙ্গীয়া সাঁচ আৰু মহাপুৰুষীয়া ধৰ্মৰ ওপৰত সুপ্ৰতিষ্ঠিত সুৰ - স্নয়-মান অতি আকৰ্ষণীয় হৈছে। অৱশ্যে আৰু উন্নত হোৱাৰ বা কৰাৰ খণ নোহোৱা নহয়।

ইয়াত এই কেইদিন থাকি ভকতীয়া ভাৱৰ সৃষ্টি হৈছে আৰু এটা ঘৰুৱা পৰিৱেশ পাম বৰ সন্তোষ পালো।

উষ্টি অহা মুখোজ্জ্বল ডেকাসকলৰ মুকলিমূৰীয়া আৰু ধৰ্ম চৰ্চাৰ লগতে কৃষ্টি সংস্কৃতি চৰ্চাৰ অদম্য হেপাহ আৰু আগ্ৰহ শলাগিবলগীয়া।

মহাপ্ৰভুৰ ৰূপাত এই সঙ্গই কলাকৃষ্টিৰ শিক্ষা, নৈতিক শিক্ষা, ক্ষুদ্ৰ কলেজীয়া শিক্ষা আদি বিভিন্ন দিশত অদূৰ ভৱিষ্যতে বিশেষ উন্নতি লাভ কৰিব বুলি আশা হয়- যাৰ দ্বাৰা আমাৰ সমাজ তথা দেশবাসী উপকৃত হ'ব। প্ৰভু-ঈশ্বৰে প্ৰাচীনতা বক্ষা কৰি নতুনত্ব দি সকলো দিশতে যাতে দেশৰ দ্বিতৰত অন্যতম এখন সঙ্গ হিচাবে পৰিগণিত হব পাৰে তাকেই কামনা কৰোঁ। তেৰাৰ ৰূপাত আমি ইয়াত থাকি পৰম সন্তোষ পালো। এই সঙ্গৰ উত্তৰোত্তৰ মজল আৰু উন্নতি কামনা কৰোঁ।

মহাপ্ৰভুৰ ৰূপা ৰক্ষণা যাতে প্ৰভু ঈশ্বৰে লাভ কৰি শাৰীৰিক, মান-সিক আৰু আধ্যাত্মিক উন্নতি লাভ কৰিব পাৰে তাৰেই কামনাৰে। ০

স্বাঃ/ শ্ৰীপ্ৰফুল্ল কুমাৰ শইকীয়া
(সহকাৰী বিদ্যালয় পৰিদৰ্শক)

স্বাঃ/ শ্ৰীনবীন শইকীয়া

স্বাঃ/ শ্ৰীকামেশ্বৰ শইকীয়া

পুৰণিগুৰাম, মিতিৰ হাট

হাতীৰ গাওঁ

নগাওঁ, অসম।

R. V. Pillai.

Deputy Commissioner,
Sibsagar District.
Jorhat.

I am to pay my regard and seek the blessings of the Satradhikar. I believe that the satra stands out as one of the foremost institution propagation Sri Sankar Deva's Philosophy of Hindu Dharma. o

Sd/ R. V. Pillai

23 3. 71

I come here having heard briefly about Sankar Deb I leave impressed by the calm and quiet here. I have also much to think about — how the life of one who travels constantly and one who travels not at all, can mean the same. o

Keith Ogborn

Australian history student

11 th January, 1975

Thank you for welcoming me so well and inviting me to your dance tonight. It is a pity that I cannot speak your language so that I may find out more about the ways you live in such seeming peace It is a pity much of the rest of the world could not also so deem. o

Mark Piddington 30 476

120 Victoria Rd Sydney

Australia.

Thank you for telling me to have a close look at the way you live here. It was very pleasant to meet such friendly people.

EDDY DEWIELDE

HOLLAND—26 Feb. '78

I had the prestige of visiting this ancient satra and witness some of the activities towards the propagation of this great heritage Sankardeva. This was the most catholic of all faiths which integrated men belonging to divergent cultures. I wish the Satra all success in this noble task and would like to invoke the blessings of the Lord for all Sound Peace and prosperity. o

E S Parthasarathy

26 th August' 79

Commissioner, Upper Assam.

I had the privilege and honour of visiting the satra at Kamalabari in Mijuli island today. This spiritual and religious outpost established by Sri Sri Sankar Dev gave me an interlude of peace and spiritual satisfaction. My thanks are due to the present Satradhikar, Deka Satradhikar and other disciples for this honour and immense experiences. o

Sd/ V. Natarajan

21.7.81

Adviser to the Governor
of Assam.

This my second visit to Natun Kamalabari Satra. I was delighted to see the new steps being taken for the promotion of Bhaona Ankia nat and Satriya Dance under an enlightened and energetic Satradhikar and his able followers, what I did not see last time. I saw this time. The Satra is running a Sanskrit School and a dance-music school where about 50 young students are getting training. These efforts of the Satradhikar are going to help very much in the promotion of this cultural tradition established by the great Guru Shankar Deva.

I wish all success.

Sd/ (Gobind Vidyarthi).

8.9.81

● आगमन का उद्देश्य और मन्तव्य

आजकी सध्या नवीन कमलाबारी सत्रम में जिस आनन्द से कटी वह भुलाई नहीं जा सकती। यहाँ सस्कृति की रक्षा की जा रही है। ईश्वर इसमें सहायक हो ऐसी मेरी कामना है।

○

नीतिराज सिंह

27-10-73

● सूत्रिय सस्कृति को जीवित रखने में माजुली के सत्रों का बड़ा योगदान है। आज नतुन कमलाबाड़ी सत्र में आकर श्रीमन्नाधिकार के दर्शन करने का सौभाग्य मिला। सत्रकी कार्यविधि के सम्बन्ध में जानकारी मिली। मेरे लिये यह एक चिर स्मरणीय यात्रा रही।

○

भवानी दत्त खेवाल

15.11.78

● आगमन का उद्देश्य और मन्तव्य

भावना व सत्रिया नाच के प्रति मेरी श्रद्धा बरसों पहले से थी। आज से २०-२२ बरस पहले मुझे माजुली आने तथा कमलाबाड़ी सत्रमें रहनेका सौभाग्य प्राप्त हुआ था। उस वक्त मैंने सत्रिया नृत्यकी फिल्म बनाई थी तथा भावना, बङ्गीत आदिकी रेकार्डिंग की थी। उसी अनुभव के प्रभाव से भावना देखने की प्रबल इच्छा मेरे अंदर बनी रही। कुछ वर्ष पहले जामागुड़ी में बारासहरिया भावना देखने को भी मैं आया था। यही उद्देश्य मेरे इस वक्त मेरे मित्र श्रीबसल तथा श्रीमल्होत्रा के साथ इस समय यहाँ आनेका है। मुझे अल्प समय के भीतर रामविजय भावना के कुछ अंशों की तस्वीरे खींचने की जरूरत पड़ी। इसलिए सिर्फ एक दिन के लिए माजुली आया। फिरसे शंकरदेव तिथि के समय माजुली आने तथा सब सत्रों में जाकर भावना की परम्परा का अध्ययन करने की बड़ी इच्छा है। इस इच्छा को लेकर कल सुबह वापस जा रहा हूँ। आशा है जल्दी ही यहाँ आने का अवसर प्राप्त होगा।

○

शोविन्द विद्यार्थी

19.5.77

(৩-ত) সাংগীতিক কাৰ্য্যক্ৰমৰ সংখ্যা আৰু স্থান :

কমলাবাৰী সত্ৰখনি য়ে শঙ্কৰী ধৰ্ম্ম আৰু সংস্কৃতি সম্পৰ্কত অসমৰ সমূহ সত্ৰৰ ভিতৰতে আগবঢ়া সেই কথা দোহাৰিবৰ প্ৰয়োজন নাই। সেই সম্পৰ্কৰ ভূমিকা কেনে আমি নিজে দিব খোজা নাই। যি সকলে দেখিছে, শুনিছে, বুজিছে, সেই সকলেই দিব। মাত্ৰ সত্ৰখনিয়ৈ আগৰ কথা বাদদি ১৯৭৫ চনৰেপৰা অসমৰ বাহিৰে ভিতৰে কিমান স্থানত কিমান সংখ্যক সাংস্কৃতিক কাৰ্য্যক্ৰম প্ৰকাশ কৰিছে, তাৰ আভাস এটি দিয়া হ'ল। সত্ৰখনি স্থাপন হোৱাৰে পৰা ১৯৭৪ চনলৈকে সত্ৰৰ সাংস্কৃতিক ভূমিকাৰ কোনো লিখিত অভিলেখ পোৱা নগল। আমি ১৯৭৫ চনৰ পৰা নিজে হিচাব ৰাখিবলৈ পৰো। তাৰ এটি সন্তুষ্কৃত বিৱৰণ দিয়া হ'ল। এই হিচাব অক্ষীয়া নাটৰ ক্ষেত্ৰতহে প্ৰযোজ্য হ'ব। লগতে নৃত্য আদিও।

(১)	১৬।৩।৭৫	ৰামবিজয় নাট	নতুন দিল্লী, মাতলক্ষা হল
(২)	১৯।৩।৭৫	" "	অসম ভৱন, নতুন দিল্লী
(৩)	২৯।৩।৭৫,	" "	ইণ্ডোনেচীয়া।
	৩০।৩।৭৫	" "	
(৪)	৯।৯।৭৫	" "	দিগপুৰ জনতাভৱন
(৫)	১৩।১০।৭৫	" "	শ্ৰীলমণি ফুকনৰ সাক্ষৰজনি নামঘৰ উদ্‌যোজনী উৎসৱ
(৬)	১৪।১০।৭৫	" "	যোৰহাট শঙ্কৰ মন্দিৰ
(৭)	২৫।১০।৭৫	চালিনাচ, ওজাপালি	নতুন দিল্লী, নেচনেল থিয়েটাৰ হল
(৮)	৭।১১।৭৫	ৰামবিজয় নাট	যোৰহাট জিলা পুথিভঁৰাল
(৯)	৯।১১।৭৫	" "	যোৰহাট কেন্দ্ৰস্থৰী সাহিত্য সভা
(১০)	১৬।১১।৭৫	দশাৱতাৰ নৃত্যাদি	যোৰহাট বি. টি. কলেজ
(১১)	১৫।৪।৭৬	ৰামবিজয়	যোৰহাট বিহু সম্মিলন
(১২)	১৩।৩।৭৬	কলিঙ্গী হৰণ	যোৰহাট শঙ্কৰ মন্দিৰ
(১৩)	২০।৬।৭৬	চালিনাচ, দশাৱতাৰ	যোৰহাট বি. টি কলেজ
(১৪)	২৭।৭।৭৬	ৰামবিজয় নাট বাণীবদ্ধ	ডিব্ৰুগড় আকাশবাণী কেন্দ্ৰ
(১৫)	২।১০।৭৬	কলিঙ্গী হৰণ	যোৰহাট বঙ্গাল পুথুৰী
(১৬)	৫।১০।৭৬	"	টীয়ক সোণাৰি গাওঁ
(১৭)	৮।১০।৭৬	"	কমলাবাৰী (মাজুলী)
(১৮)	১৪।২।৭৭	ৰামবিজয়	মাদ্ৰাজ
(১৯)	৪।৩।৭৭	"	নগাওঁ কুজিদিহ

॥১০৯৮॥ সঙ্গীয়া সংস্কৃতিৰ স্বৰ্ণবেধা

(২০)	১৭১৪। ৭৭	ৰামবিজয়	যোৰহাট বিহু সন্মিলন
(২১)	১০১৪। ৭৭	চালিনাচ, দশাৱতাৰ	ডিব্ৰুগড় ইন্ডিয়া ক্লাব
(২২)	১২১৪। ৭৭	কল্লিগী হৰণ নাট	বাণীবন্ধ আকাশবাণী, ডিব্ৰুগড় কেন্দ্ৰ
(২৩)	১৪১৪। ৭৭	ৰামবিজয়	ডিব্ৰুগড়, বৰবৰুৱা
(২৪)	৭১৬। ৭৭	চালি নাচ, দশাৱতাৰ	ডকুমেণ্টৰী কলিকতা, বোম্বাই
(২৫)	৫৭৭। ৭৭	ৰামবিজয়, চালি, বুমুৰা	চিত্ৰ গ্ৰহণ পাব্লিচিটি বিভাগ (অসম)
(২৬)	২৪৭। ৭৭	ৰামবিজয়	নামৰূপ (ডিব্ৰুগড়)
(২৭)	২৯১০। ৭৭	,,	গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়
(২৮)	৪। ১২। ৭৮	,,	চাহ বাগিচা (৭ খনত)
(২৯)	১১১০। ৭৮	,,	অসম সাহিত্য সভা (গোলঘাট)
(৩০)	২১১৫। ৭৮	পাৰিজাত হৰণ	লেটুগ্ৰাম সত্ৰ, যোৰহাট
(৩১)	১২১১১। ৭৮	,, ,,	মৰিয়নি, যোৰহাট
(৩২)	২। ১১১। ৭৮	কেলিগোপাল	যোৰহাট শঙ্কৰ মন্দিৰ
(৩৩)	২৯১১২। ৭৮	ৰামবিজয়	দিনজান, ডিব্ৰুগড়।
(৩৪)	৬। ১। ৭৯	,,	আঞ্চলিক গৱেষণাগাৰ, যোৰহাট
(৩৫)	১১১০। ৭৯	,,	ৰবীন্দ্ৰভৱন, নতুন দিল্লী
(৩৬)	২১১০। ৭৯	,,	চাউলখোৱা, লক্ষীমপুৰ
(৩৭)	৫। ১০। ৭৯	চালিনাচ, দশাৱতাৰ	টীয়ক দুই নৈ মুখ
(৩৮)	২১১১। ৮০	চালিনাচ, দশাৱতাৰ আদি	জামুগুৰী, লক্ষীমপুৰ
(৩৯)	১১১১০। ৮০	ৰামবিজয়	দেৰগাওঁ (যোৰহাট)
(৪০)	২৪১১১। ৮০	,,	যোৰহাট তৰাজান।
(৪১)	২১১২। ৮১	কল্লিগীহৰণ	যোৰহাট চেঙেগী গাওঁ
(৪২)	২৬১২। ৮১	ৰামবিজয়	যোৰহাট বঙালপুখুৰী
(৪৩)	৬। ১৪। ৮১	,,	যোৰহাট কৃষি বিশ্ববিদ্যালয়
(৪৪)	২৬। ১৪। ৮১	,,	ডিব্ৰুগড় বিশ্ব হিন্দু সন্মিলন
(৪৫)	৮। ১০। ৮১	,,	গুৱাহাটী শঙ্কৰ মন্দিৰ
(৪৬)	৯। ১০। ৮১	,,	গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়
(৪৭)	১০। ১০। ৮১	,,	গুৱাহাটী, নাৰেঙ্গী
(৪৮)	১১। ১০। ৮১	,,	গোৱালপাৰা আগিয়া
(৪৯)	১২। ১০। ৮১	,,	গোৱালপাৰা শ্যামৰায় সত্ৰ
(৫০)	১৭। ১০। ৮১	,,	গুৱাহাটী ৰূপনথৰ
(৫১)	২৩। ১০। ৮১	কল্লিগী হৰণ	কাশী বিশ্ব সংস্কৃত সন্মিলন

(৫২)	৪১৯৮৮ ১	ৰামবিজয়	কমলাবাৰী মিলন সঙ্ঘ
(৫৩)	২৭১৯৮৮	,,	ছোৰহাট নৰ্মাল স্কুল
(৫৪)	১৯২৮৮ ২	কল্যাণীহৰণ	পূৰ্বাঞ্চল হিন্দু সন্মিলন, গুৱাহাটী
(৫৫)	৩৮৮ ২	কালিয় দমন	মাজুলী সাৰজান সন্থ
(৫৬)	৮৮৮ ২	কল্যাণীহৰণ	মাজুলী চামঙৰী সন্থ
(৫৭)	২২১০৮২	ৰামবিজয়	পাঞ্জাবী বিশ্ববিদ্যালয়
(৫৮)	২৩১০৮২	,,	চণ্ডীগড় পাঞ্জাব
(৫৯)	২৭১০৮২	চালিনাচ, সুপ্ৰধাৰ আদি	চণ্ডীগড়
(৬০)	১২১২৮ ২	চালিনাচ আদি	বৰীন্দ্রভৱন গুৱাহাটী
(৬১)	২০৭৮৮, ২৩৭৮৮	ৰামবিজয়	উৰিষ্যাৰ কটক আৰু পশ্চিমবঙ্গ

মন্তব্য— এই হিচাবটো ১৯৭৪ চনৰ পৰা ধৰা হৈছে। সন্থ স্থাপন হোৱা তাৰিখৰ পৰা ১৯৭ চনলৈকে ক’ত ক’ত কি কি সাংস্কৃতিক অনুষ্ঠান প্ৰদৰ্শন কৰা হৈছিল, তাৰ অভিলেখ নথিকাত উল্লেখ কৰিব পৰা নহল। পূৰ্বোক্ত হিচাবত আকৌ কিছুমান সাংস্কৃতিক কাৰ্য্যক্ৰমৰ হিচাব বাদ দিয়া হৈছে। বাসলীলা, অসমীয়া ভাওনা আদি এই অক্ষীয়া ভাওনাৰ মাজত ধৰা হোৱা নাই।

(৩) ৪) ৰাষ্ট্ৰীয় পুৰস্কাৰপ্ৰাপ্ত বাদ্যবিদ, সকলৰ চমু জীৱনী :-

মহাপুৰুষ দুজনা গুৰুৰ দ্বাৰা বিকশিত আৰু বদকা পদ্ম আতাৰ দ্বাৰা গৃহীত তথা সম্প্ৰসাৰিত সাংস্কৃতিক অনুষ্ঠানৰ কেন্দ্ৰস্থান শ্ৰীশ্ৰীকমলাবাৰী সন্থ। শ শ বছৰ ধৰি কমলাবাৰী সন্থত প্ৰখ্যাত ওখা প্ৰবীন মহান শিল্পী সকলে শঙ্কৰী নাট্য, নৃত্য কলা অতি সমতনে শিক্ষা আৰু ৰক্ষা কৰি আৰু আনকো শিক্ষা দি কৃষ্ণৰ চৰণত ভক্তি অৰ্হ্য প্ৰদান কৰি আহিল। কিমানজন গুণী জ্ঞানী সঙ্গীতজ্ঞ শিল্পী ভকত আছিল, তাৰ নাম আৰু সংখ্যা ইলৈখ কৰা এতিয়া অতি কঠিন হ’ল। কাৰণ সেই সময়ত সেই সকলৰ মহৎ কাৰ্য্যৰ অভিলেখ ৰচনা কৰাত গুৰুত্ব দিয়া নহৈছিল। চৰকাৰী ভাবেও সেই সকলক স্বীকৃতি দিয়াৰ কোনো নীতি নাছিল। সন্থত সামূহিকভাৱে স্বীকৃতি লাভ কৰিছিল আৰু তেওঁলোকৰ বিদ্যা সমূহ সময়ে সময়ে কাৰ্য্য বিশেষে উৎসৰ্গ কৰি আনন্দ পাইছিল তথা সেই বিদ্যাসমূহ ভক্তিৰ কাৰণে “কৃষ্ণাৰ্ণবমুখ” হৈছিল। কিন্তু ক্ৰমে ক্ৰমে নাট্য নৃত্য কলাৰ প্ৰতি চৰকাৰেও মনোযোগ দিবলৈ ধৰে আৰু সাংস্কৃতিক বিভাগ এটি খুলি গুণী শিল্পীক স্বীকৃতি দিয়াৰ সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰে। কমলাবাৰী সন্থৰ সাংস্কৃতিক পাৰিজাত বহুৰ কতজন প্ৰস্তুতিত পুষ্প ৰূপ গুণী জ্ঞানী শিল্পী ভকত মৰহি শুকাই গ’ল তাৰ সীমা নাই। কিন্তু সৌভাগ্যৰ কথা যে

কমলাবাৰী সত্ৰৰ সংস্কৃতি পাৰিজাত বৃক্ষৰ তিনিটি প্ৰস্ফুটিত পুষ্প অকালতে বা বিনা কাৰণতে মৰহি নগৈ সি স্থায়ীভাৱে বৈ গ'ল। প্ৰান্তন প্ৰয়াত গুণী শিল্পীসকলৰ মান মৰ্যাদা ৰক্ষা হ'ল। সেই বৃক্ষৰ তিনি পাহি পুষ্প হ'ল স্বাক্ষৰম্ৰমে "মণিৰাম দত্ত বায়ন মোক্তাৰ, "বাপুৰাম বায়ন আতৈ আৰু শ্ৰীযুত বোম্বেষ্টাৰ "শইকীয়া বায়ন। কমলাবাৰী সত্ৰৰ বিশিষ্ট বাদ্যবিদ, নৃত্যবিদ মহান শিল্পী তিনিগুৰাকীয়ে ৰাষ্ট্ৰীয় সঙ্গীত নাটক একাডেমীৰ ৰাষ্ট্ৰপতি পুৰস্কাৰ লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে। এই সংবাদ কমলাবাৰী সত্ৰ তথা অসমৰ সঙ্গীয়া সঙ্গীত জগতৰ কাৰণে গৌৰৱৰ কথা। এই মহান তিনি গৰাকীৰ সঞ্চিন্তিত জীৱনী একোটি লিখি তেখেতসকলৰ কলা সঙ্গীতৰ অৱদানৰ সামান্য মাত্ৰ স্বৰ্ণ পৰিশোধ কৰিবলৈ বিচৰা হৈছে। বয়স অনুপাতে, পুৰস্কাৰপ্ৰাপ্ত অনুপাতে শিল্পী তিনিজনৰ জীৱনী লিখা হৈছে।

ক) — "মণিৰাম দত্ত বায়ন মোক্তাৰ আতৈ : —

"মণিৰাম দত্ত বায়ন মোক্তাৰ আতৈৰ জন্ম ১৮০৩ শকৰ বাইশ জ্যৈষ্ঠ শুক্লাৰ দিনা। পিতৃৰ নাম "যোগাই বৰমেধি। জন্ম স্থান গোলাঘাট মহকুমাৰ গুড় যোগনীয়া মোক্তাৰ খাজীয়া গাওঁ। তেতিয়াৰ কমলাবাৰী সত্ৰৰ এজনা প্ৰসিদ্ধ সংগীতবিদ "ৰূপাই পাঠক আতৈয়ে ১৮০৭ শকত মোক্তাৰ আতৈক সত্ৰলৈ আনি নিজৰ তত্ত্বাৱধানত ৰাখি গুৰু ভট্টীমা, দেৱ ভট্টীমা, গুণমালা, লীলা মালা আৰু স্তৰ ক্ৰমে সঙ্গীয়া গীত, বাদ্য, নৃত্য, ওজাপালি, নাম-লগোৱা, পাঠক বিদ্যা শিক্ষা দিয়ায়। অলপ দিনৰ ভিতৰতে (প্ৰায় বাৰবছৰৰ ভিতৰতে) সত্ৰৰ সমস্ত বিদ্যা মোক্তাৰ আতৈয়ে আয়ত্ত কৰিবলৈ সক্ষম হয়। ১৮১৯ শকত মোক্তাৰ আতৈয়ে সঙ্গীয়া বিদ্যা শেষ কৰে আৰু স্তৰ ক্ৰমে সত্ৰৰ বিষয় বাৰ চলায়। ১৮৩৪ শকত তেতিয়াৰ সত্ৰাধিকাৰ শ্ৰীশ্ৰী "চন্দ্ৰকান্ত দেৱ গোস্বামী প্ৰভুৰ মোক্তাৰ হয় আৰু মৃত্যু পৰ্য্যন্ত সেই পদতে থাকে। মোক্তাৰ আতৈৰ সঙ্গীয়া বিদ্যা সত্ৰতে আৱদ্ধ হৈ নাথাকিল। তেখেতৰ বায়ন বিদ্যাৰ গুৰু "ভোলা বায়ন আতৈৰ সন্মান বৃদ্ধি হয়। "অকপটে গুৰুসেৱা যি জনে কৰয়। গুৰুৰ সমান শক্তি লিখাত লভয়" বাণী সাৰ্থক হল। তেখেতৰ গুণ গৰীমা চৌদিশে বিয়পি গ'ল। গুণীৰ মোল বুজা মানুহ আছে। "সবিতা ৰাভা বাণী, ওঃ মহেশ্বৰ নেওগ, ৰোবিন্দ বিদ্যাখী, প্ৰদীপ চলিহা, পুৰুষোত্তম দাস, বীৰেণ ফুকন আদি কনাপ্ৰেমীসকলে মোক্তাৰ আতৈক সত্ৰৰ চৌহদৰ পৰা বাহিৰ উলিয়াই নিজে। মোক্তাৰ আতৈয়ে দিল্লী, চিলং, চিলচৰ, গুৱাহাটী, কোকৰাঝাৰ, নগাওঁ, তেজপুৰ, লক্ষীমপুৰ, বোৰহাট, শিৱসাগৰ, ডিব্ৰুগড় আদিত সঙ্গীয়া বাদ্য নৃত্য প্ৰচাৰ কৰিবলৈ

সুবিধা পালে। ১৯৭৭ আৰু ১৯৭৯ শত দিল্লী ৰাজধানীত সঙ্গীতা নৃত্য দেখুৱাই মোস্তাৱ আঁঠে সকলোৰে প্ৰসংসাজনক হ'ল। এনেকৈ মোস্তাৱ আঁঠেয়ে অসমৰ বাহিৰে ভিতৰে সঙ্গীতা নৃত্য গীত প্ৰচাৰ কৰি অসমীয়া সংস্কৃতিৰ ঘাই সুঁতিটো বোৱাই দিছিল। তেতিয়াৰ অসম সঙ্গীত নাটক একাডেমীৰ যোগেদিও মোস্তাৱ আঁঠেয়ে সঙ্গীতা সঙ্গীত কলা প্ৰচাৰ আৰু বিকাশ কৰিবলৈ সুবিধা পাইছিল। মোস্তাৱ আঁঠেয়ে সকলো প্ৰকাৰে দিশা পৰামৰ্শ, সহায়-সহযোগিতা কৰাৰ ক্ষেত্ৰত ডঃ মহেশ্বৰ নেওগ ডাঙৰীয়াৰ বৰঙণি সততে উল্লেখনীয়। নেওগদেৱৰ অভাৱে বোধহয় সঙ্গীতা সংস্কৃতি আয়ে ওৰণি ওচাব নোৱাৰিলেহেতেন। সৌভাগ্যৰ বিষয় যে ৰাইজৰ অকৃত্ৰিম স্বীকৃতি পোৱাৰ পিচতে মোস্তাৱ আঁঠেয়ে মহৎ গুণত ভাৰত চৰকাৰেও (সঙ্গীত নাটক একাডেমীয়ে) চৰকাৰী স্বীকৃতি দিবলৈ ৰাখা হয়। সেয়ে ডঃ নেওগ ডাঙৰীয়াৰ অপৰিসীম প্ৰচেষ্টাৰ ফলত ১৯৬৩ চনৰ ১০ নবেম্বৰ তাৰিখে বিয়লি বেলা সঙ্গীতা নৃত্যৰ ক্ষেত্ৰত তেতিয়াৰ ভাৰতৰ দ্বিতীয়জনা ৰাষ্ট্ৰপতি ডঃ ৰাধা কৃষ্ণণৰ পৰা সঙ্গীত নাটক একাডেমীৰ সৰ্ব্বপ্ৰথম পুৰস্কাৰ নতুন দিল্লীত মোস্তাৱ আঁঠেয়ে গ্ৰহণ কৰে। পুৰস্কাৰৰ ভিতৰত এখন তাম্ৰ পত্ৰ, পাঁচ হাজাৰ টকাৰ এখন চেক আৰু চন্দন কাঠৰ কুন্দোৱা এটি দীঘলীয়া টোমাত ভৰোৱা এখন প্ৰশংসা - পত্ৰ। লগতে অন্যান্য। দিল্লীৰ পৰা পৰিবৰ্তী আহি আঁঠেয়ে বিভিন্ন ঠাইত প্ৰশংসা, অভিনন্দন লাভ কৰে। তাৰ ভিতৰত আমাৰ হাতত পৰা দেৱগুৰুৰ অভিনন্দন পত্ৰ খনিৰ অধিকল শুদ্ধ পাঠটি ইয়াত তুলি দিয়া হ'ল।

ৰাষ্ট্ৰীয় পুৰস্কাৰপ্ৰাপ্ত শ্ৰীমণিৰাম দত্ত মুক্তিগাৰ দেৱলৈ

আমাৰ হিমা ডৰা অভিনন্দন

প্ৰজ্ঞাজন দেৱ।

আপুনিয়ৈই মহাপুৰুষ শ্ৰীশ্ৰীগুৰুদেৱৰ কৃষ্টি আধুনিক যুগত সৰ্ব্ব ভাৰতীয় ৰাস্ত অসমৰ বাহিৰত প্ৰদৰ্শন কৰি অসমৰ নিজস্ব কলা কৃষ্টি ভাৰতবৰ্ষৰ অন্যান্য প্ৰদেশৰ মানুহক দেখুৱাই অসমক আগবঢ়াই নিছে। আপোনাৰ কাৰণেই আজি আমি অসমবাসী এই বিষয়ত গৌৰৱান্বিত।

আজি আমি দেৱগুৰু ৰাইজে আপোনাক দিবলৈ একো নাই-আছে মাথো অস্তৰৰ শুভেচ্ছা আৰু অভিনন্দন।

হে দেৱ।

আপোনাৰ এই মহান প্ৰচেষ্টা আৰু সদা ইচ্ছাত অসমৰ সী অসমৰ ওচৰত কৃতজ্ঞ। আপোনালৈ শত কোটি ধন্যবাদ আৰু শুভেচ্ছাবে—

আপোনাৰ গুণমুগ্ধ “দেবগাওঁ ইউনাইটেড থেটজ আৰ্টিষ্ট” আৰু
“কল্পতৰু” সাংস্কৃতিক অনুষ্ঠানৰ শিল্পী সকলৰ হৈ—

শ্ৰীখনীন কাকতী
শ্ৰীদুলাল বৰদলৈ
দেবগাঁও ২৬।৬।৬৬

০ ০

মোক্তাৰ আঁঠৈয়ে ১৯৬৪ চনৰ প্ৰথম ভাগতে সন্ন্যাস নৃত্যৰ বোল
বিলাক লেখাবলৈ আৰম্ভ কৰে ইয়াৰ গুৰি ধৰিছিল ডঃ মহেশ্বৰ নেওগ
ডাঙৰীয়াই। তাৰে ফলশ্ৰুতি ‘স্বৰূপে সন্ন্যাস নৃত্য আৰু সন্ন্যাস নৃত্যৰ তাল’
নামৰ ডঃ নেওগৰ দ্বাৰা সম্পাদিত অসমৰ প্ৰথম আৰু বৃহত্তম গ্ৰন্থখিনিয়ে
আত্মপ্ৰকাশ কৰে। মোক্তাৰ আঁঠৈৰ ভালেকিজন গুণী-জানী মহাশিল্পী শিষ্য
আছিল আৰু ত্ৰুটিয়াও ভালেকিজন জীৱত। সিজনাৰ শিষ্যসকলৰ ভিতৰত
সৰ্বপ্ৰধান আছিল ক্ৰমে সৰ্বশ্ৰী নিত্যানন্দ বায়ন, ‘পৰমানন্দ বায়ন (এখেত
আজধৰাও আছিল, দেৱানন্দ বায়ন, শ্ৰীধৰ বৰুৱা, ৰোমেশ্বৰ শইকীয়া বায়ন,
ঘনকান্ত বৰা বায়ন (এখেতো ‘মালধৰা আছিল) আদি। এখেতসকলৰ উপৰিও
মোক্তাৰ আঁঠৈৰ অনেক শিষ্য সত্ত্বে ভিতৰে বাহিৰে পৰিপূৰ্ণ আছিল। এখেতে
জীৱত কালতে সন্ন্যাস বিদ্যাখিনি পৰবৰ্তী সকলক দি যাহলৈ বৰ ইচ্ছা
কৰিছিল আৰু নিজৰ বৰপুত্ৰৰ দৰে ভবা ডঃ মহেশ্বৰ নেওগ ডাঙৰীয়াক
কথাটো জনাইছিল। কিন্তু কালৰ কুটিল গতি। সেই আশা সম্পূৰ্ণে
ফলৱতী নহল। মোক্তাৰ আঁঠৈয়ে ৮৫ বছৰ পহমায়ু লাভ কৰি
১৮৮৮ শকৰ আঘোণ মাহত সৰুনো শিল্পী কলা প্ৰেমিকক কন্দুৱাই চিৰ-
দিনৰ কাৰণে বিদায় ললে। কিন্তু থৈ গল সিজনাৰ কীৰ্ত্তি। সেইবাবেই
শাস্ত্ৰত ধৰ্মিত হৈছে “কীৰ্ত্তিস্য স জীৱতি” অথাৎ যিজনাৰ কীৰ্ত্তি আছে,
তেৱেই জীয়াই আছে।”

(খ) — ‘বাপুৰাম বায়ন আঁঠৈ : -

প্ৰসিদ্ধ সন্ন্যাস সঙ্গীত শিল্পী ‘বাপুৰাম বায়ন আঁঠৈ মাজুলীৰ
কমলাবাৰী সত্ত্বে ওচৰৰ বায়ন গাঁৱত ১৮১০ শকৰ শাওণ মাহৰ
১৫ তাৰিখ শুক্লাৰে জন্ম হৈছিল। তেখেতৰ পিতৃৰ নাম আছিল ‘কৃষ্ণৰাম
ঘিউঁবৰুৱা আৰু মাতৃৰ নাম আছিল ‘ভগব বৰুৱা। বায়ন আঁঠৈৰ
জন্মৰ এঘাৰ মাহৰ পিচতেই মাতৃবিয়োগ হয়। পাঁচ বছৰ বয়সতে
তেখেতৰ মোমায়েক ‘লক্ষ্মীকান্ত আঁঠৈয়ে কমলাবাৰী সত্ত্বে আনি নিজৰ
বহাতে ৰাখে আৰু নিজৰ তত্ত্বাবধানত পোহপাল দিয়ে। সেই সময়ত

কমলাবাৰী সত্ৰৰ অধিকাৰ আছিল বৈষ্ণৱ ধৰ্ম আৰু কলা সংস্কৃতিৰ পৃষ্ঠপোষক শ্ৰীশ্ৰীশ্ৰীলক্ষীকান্ত দেৱ গোস্বামী প্ৰভু। বায়ন আতৈক সঙ্গী-
ধিকাৰ প্ৰভুৱে বৰ মৰম কৰিছিল।

শিশৱ অৱস্থাত ল'ৰাবিলাক খেলা-ধুনাত ৰাপ থাকিলেও বায়ন আতৈক নিজৰ মোমায়েকে তেনে কাৰ্য্যত বেছিভাগ সময় কটাবলৈ দিয়া নাছিল। সত্ৰলৈ অনাৰ পিচত সত্ৰৰ পৰম্পৰা নীতি অনুসৰি সৰু অৱস্থাৰ পৰাই গুৰু ভট্টীমা, গুণমালা, লীলামালা, চপয়, টোটিয় আৰু অন্যান্য শিক্সা দিয়া হৈছিল। সেই সময়ত অসমত বিদ্যালয়ৰ সংখ্যা আঙুলিৰ মূৰত নৈথিব পৰা অৱস্থাত আছিল। এতেকে প্ৰাথমিক বিদ্যা শিকিবৰ কাৰণে সঙ্গীয়া ইচ্ছুক ভকতৰ ল'ৰাক সত্ৰৰ যি কোনো এজন নিপুণ ভকতৰ ওচৰত বৰ্ণমালা শিকোৱা হৈছিল। সেইমতে বায়ন আতৈক সেই সম-
য়ৰ বিখ্যাত সঙ্গীতজ্ঞ পুৰুষ আৰু অসমৰ ৰজা পুৰন্দৰ সিংহৰ পৰা পুৰস্কাৰপ্ৰাপ্ত 'ৰূপিবাম ওজা আতৈৰ ওচৰত বৰ্ণমালা শিকিবলৈ দিয়া হৈছিল। এনেকৈ প্ৰাথমিক বিদ্যা শেষ কৰি বায়ন আতৈক সঙ্গীয়া সঙ্গীত কলা বিদ্যা 'ওজা আতৈৰ ওচৰতে শিকিবলৈ দিয়া হয়। ইয়াৰ পিচত ক্ৰমানুসাৰে 'ভকতৰাম ওজা আতৈ আৰু 'লোকাই গায়ন আতৈৰ ওচৰত সূত্ৰধাৰ আৰু ওজাপালি বিদ্যা আয়ত্ত কৰে। সত্ৰৰ সমস্ত ধেমালি যেনে বৰ-ধেমালি, ঘোষা-ধেমালি, ৰাম-ধেমালি, ন-ধেমালি, চো-ধেমালি প্ৰমুখ্যে বৰ আৰু সৰু ধেমালিবোৰ আৰু শঙ্কৰ-মাধৱদেৱৰ ৰচিত বাৰছোৱা অঙ্গীয়া নাট সমূহ আয়ত্ত কৰে আৰু তাৰ ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ লিকে। তদুপৰি সত্ৰাধিকাৰ সকলে ৰচনা কৰা ফৌজীয়া নাট সমূহ আয়ত্ত কৰে। এনেকৈ নাট, গীত, বাদ্যাদি শিকি আতৈ পৰিপক্ক হয় আৰু সেইবিলাক আগত নৰখা-
কৈয়ে বায়ন আতৈয়ে নাট পৰিচালনা কৰিব পৰা শক্তি আহৰণ কৰে। সঙ্গীয়া গীত বাদ্য নৃত্যাদিত আতৈৰ পাণ্ডিত্যৰ কথা নকলেও হয়। দুজন গুৰু ৰচিত মহাপুৰুষীয়া শাস্ত্ৰৰাজীৰ ওপৰতো বায়ন আতৈৰ সৰ্ব্বতোপ্ৰকাৰ দখল আছিল। সকলো গীত পদ আতৈয়ে (শ্লোক সমন্বিতে) অনৰ্গল মুখস্থ মাতিব পাৰে। বায়ন আতৈৰ বাক শক্তিও আছিল বিস্ময়কৰ। বায়ন আতৈ ডাও দিয়াটো আছিল পাকৈত। সত্ৰৰ সকলো নাটতে মুখ্য ভাও দিয়াৰ ঠুংৰিও অঙ্গীয়া, ফৌজীয়া আৰু খুৰা ভাওনাত সূত্ৰধাৰৰ ভূমিকাত সৰহ-
ভাগ অৱতীৰ্ণ হৈছিল। এনেকৈ বায়ন আতৈয়ে সঙ্গীয়া সাংস্কৃতিক জীৱনত ওতঃপ্ৰোতঃভাৱে জড়িত হৈ সকলো কাৰ্য্যতে অগ্ৰণী হোৱাৰ সুবিধা লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হয়।

বায়ন আঁতৈয়ে ১৯১৭ চনত এটি চাৰ্কাছ দল (পাৰ্টি) সংগঠন কৰে। সেই সময়ৰ মাজুলী আৰক্ষী থানাৰ ভাৰপ্ৰাপ্ত বিষয়া শ্ৰীগোলাপ চন্দ্ৰ হাজৰিকাৰ অনুৰোধক্ৰমে আৰক্ষী চাহাব বাহাদুৰৰ সন্মানাৰ্থে বায়ন আঁতৈৰ দলটোৱে ২৮।১২।১৯১৮ তাৰিখে বাতি চাৰ্কাছ প্ৰদৰ্শন কৰি ভূয়সী প্ৰশংসা লাভ কৰে। এনেকৈ সত্তৰ ডিৱত আৰু সত্তৰ বাহিৰত চাৰ্কাছ প্ৰদৰ্শন কৰি নাশুত নাভুত কৌশল দেখুৱাই সকলোকে চমক লগাইছিল। দলটোৰ লোকখিনি সত্তৰ ভকতেই আছিল।

বায়ন আঁতৈ কেৱল নিজেই সঙ্গীতজ্ঞ হৈ নিজৰ মাজতে সম্পদখিনি আৱদ্ধ নাৰাখি আনকো তাৰ সোৱাদ উপভোগ কৰিবলৈ দিছিল। তেখেতে সত্তৰ সৰ্ব্বশ্ৰী দেবেন্দ্ৰ নাথ বৃডাভকত, ভূপৰাম শইকীয়া, নাৰায়ণ বায়ন, সোমেশ্বৰ নামলগোৱা, চেনীৰাম শইকীয়া, মণিৰাম পাঠক, গোপীনাথ বায়ন, হৰিনাথ শইকীয়া, সুন্দৰ গায়ন, প্ৰফুল্ল শইকীয়া, শৈলেন্দ্ৰ শইকীয়া, চন্দ্ৰ নাথ বৰা আদিক বায়ন বিদ্যা, ওজাপালি বিদ্যা আৰু সূত্ৰধাৰী নৃত্য শিক্ষা দিয়ে। তদুপৰি আঁতৈয়ে কামৰূপ জিলাৰ বৰগেটাৰ সুন্দৰীদিয়া সত্তৰ নিমন্ত্ৰণক্ৰমে '১৮৮৬ শকত সেই' সত্তৰলৈ গৈ তাত তিনিমাহ থাকি সত্তৰ সাতজন ভকতক ওজা পালি শিক্ষা দিয়েগৈ। সেই সাতজন ভকতৰ নাম বৰাক্ৰমে সৰ্ব্বশ্ৰী বনভদ্ৰদেৱ অধিহাৰী, সুৰেন্দ্ৰ নাথ ওজা, দয়াল দেউৰী, কুলধৰ দাস, মহানন্দ দেউৰী, খনীন্দ্ৰ নাথ ওজা আৰু গুণীন্দ্ৰ নাথ ওজা। শ্ৰীযুত অধিকাৰীয়ে তামালৈ লিখিছিল এনেকৈ (৩০।৭।১৯১৭ তাং) "আমি পোনতে শ্ৰদ্ধাভাজন শ্ৰীযুত বায়ন বৃডাভকতলৈ আমাৰ সত্তৰ বিশেষকৈ সাতজনৰ হৈ আমি শ্ৰদ্ধা যাচিছোঁ। তেওঁ আমাক স্বৰগৰ বস্ত্ৰৰ আভাস দিছিল। আমাৰ যোগ্যতা নোহোৱা বাবে আমি ৰাখিব নোৱাৰিলোঁ। এতিয়াও কিঞ্চিৎমান হলেও শ্ৰদ্ধাশব্দ বৃডাভকতৰ নাম স্মৰি তিথি মহোৎসৱ, বিহু পৰ্ব আদিৰ ওপৰকিকৃত বিষয় হিচাবে বিয়লি প্ৰসঙ্গৰ আগতে ওজা-পালি গাই থকা হয়।" ইত্যাদি।

১৯২০ চনত বায়ন আঁতৈক মাজুলীৰ ভোগপুৰ সত্তৰলৈকে সাংস্কৃতিক শিক্ষা দিবৰ কাৰণে নিমন্ত্ৰণ ৰক্ষা কৰি গৈছিল। তাত তেখেতে 'মুহিৰাম ওজাক ওজাপালি 'পোৱাল আঁতৈক বায়ন শিক্ষা আৰু শ্ৰীৰত্ন আঁতৈ প্ৰমুখে অন্যান্য ভকতক সঙ্গীত বিদ্যা শিক্ষা দিছিল। ইয়াতেই আৱদ্ধ নাথাকি তেখেতে গড়মুৰ সত্তৰো ৰাসী-লীলা, সূত্ৰধাৰ নৃত্য আদি শিক্ষাইছিল। তেখেতলৈ সত্তাধিকাৰ 'পীতাহৰ দেৱ গোস্বামী আৰু শ্ৰীচাক কাকতিয়ে দিয়া নিমন্ত্ৰণী পত্ৰৰ পূৰ্ণ পাঠ তলত দিয়া হ'ল।

(১) শ্ৰীহৰিঃ

গুডাশীৰ্ৱাদ

শ্ৰীযুত বাপুৰাম বায়ন আতৈ মহোদয়েষু,

প্ৰিয় আতৈ ! পত্ৰ বাহক বায়নৰ মুখে সকলো বুজি আহি সহায় কৰিবহি। লগতে অন্যান্য কথাও অলপ আছে।

ইতি,

স্বা/ শ্ৰীগড়মুৰীয়া গোস্বামী

২৪ বহাগ, ১৮৭৩।

(২) মাননীয় শ্ৰীযুত বাপুৰাম বায়ন আতৈৰ সমীপেষু,

বিশেষ আমাৰ গড়মুৰ বংশীগোপাল নাট্য সমিতিৰ যোৱা ২১।১১।৬০ তাৰিখৰ সভাৰ সিদ্ধান্ত অনুসৰি আগন্তুক বাস উৎসৱলৈকে ধৰি আপোনাক থাকী থকা সাংস্কৃতিক গায়ন বায়ন নৃত্যশিক্ষা দিবৰ কাৰণে আপোনাক সমিতিয়ে অনুৰোধ জনাইছে। এই বিষয়ে আপোনাৰ ওচৰলৈ সত্ৰৰ পৰা ৩ জন প্ৰতিনিধি পঠোৱা হ'ল। আপোনাৰ থকা খোৱা সম্পূৰ্ণ খৰছ নাট্য সমিতিয়ে বহন কৰিব। আৰু তদাৰক কৰিবৰ আৰু পৰিচৰ্যা কৰিবৰ কাৰণেও ব্যৱস্থা কৰা হৈছে।

সেই গতিকে আপোনাক বিনীতভাৱে অনুৰোধ জনাওঁ অন্ততঃ ২ দিনৰ পৰা ধৰি বাসলৈকে এই সম্পূৰ্ণ কেইদিনৰ কাৰণে আহি আবশ্য-কীয় শিক্ষাদান দি অনুগৃহীত ও কৃতৰ্থ কৰেহি যেন।

ইতি,

বিনীত

স্বা:/শ্ৰীচাক চন্দ্ৰ কাকতি

চেফ্ৰেটৰী,

বংশীগোপাল নাট্য সমিতি

পোঃ গড়মুৰ—মাজুলী

২১।১১।৬০।

বায়ন আতৈয়ে সত্ৰত দুবাৰ কি তিনিবাৰমান থাকি বাসলীলা, গায়ন-বায়ন, নৃত্যাদিৰ শিক্ষা দিছিল। গড়মুৰ সত্ৰৰ লগত সেই বাবেই আতৈৰ অতি ঘনিষ্ঠ সম্পৰ্ক গঢ়ি উঠিছিল। গড়মুৰ সত্ৰত ১৯৬০ চনত উৎসাপিত শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰদেৱৰ জন্মোৎসৱ সভাত গুৰুজনাৰ চৰিত পাঠ কৰিবৰ কাৰণেও বায়ন আতৈ নিৰ্ব্বাচিত হৈছিল। সেই সম্পৰ্কে নিমন্ত্ৰণি পত্ৰৰ পূৰ্ণ পাঠ তুলি দিয়া হ'ল।

মাননীয়

শ্রীমুত বাপুবাম বায়ন আতাদেবৰ সমীপেৰু,
শ্রদ্ধেয় আতাদেব ।

আগন্ত ১৪ জাহিন ইং ৩০ চেপ্তেম্বৰ শুক্ৰবাৰে শ্রীমন্ত শঙ্কৰ গুৰুৰ
৫১২ তম জন্মবাৰ্ষিকী উৎসৱ গড়মুৰ হৰিমন্দিৰত প্ৰামাণ্যক ১৭ খন গান্ধী
বাইজে সন্মিলিতভাৱে পাতিবলৈ স্থিৰ কৰা হৈছে ।

এই উৎসৱৰ ৰাজহুৱা সভাত গুৰুজনাৰ চৰিত্ৰ পাঠ কৰিবৰ
আশাৰে আমাৰ অভ্যর্থনা সমিতিয়ে আপোনাক নিমন্ত্ৰণ জনালো । আশা-
কৰো এই গুৰুভাৰ গ্ৰহণ কৰি আমাক উৎসাহিত কৰিবহি ।

ইতি

বিনীত

স্বাঃ / শ্রীদেৱকান্ত ভূঞা,

সম্পাদক

স্বাঃ/ শ্রীকনক চন্দ্ৰ দত্ত } মুঃ সঃ
,, শ্রীগজেন তামূলী }

অভ্যর্থনা সমিতি

শ্রীমন্ত শঙ্কৰদেৱ জন্মোৎসৱ সমিতি

গড়মুৰ সন্ন, ৭ জাহিন

২০১৯৬০ ।

বায়ন আতৈৰ সংস্কৃতিৰ পাণ্ডিত্য চৌদিশে বিয়পি পৰিছিল ।
অসমৰ উল্লেখযোগ্য সন্ন কেইখনত শঙ্কৰী নাট্য নৃত্য কলাৰ বিকাশ তথা
শিক্ষা দিয়াৰ কাৰণে বায়ন আতৈৰ গুণ ঘৰ অসমৰ ইমূৰৰ পৰা সি-
মূৰলৈকে বিয়পি গল । গুণীলোকৰ মান সদায় আছে । গুণৰ মোল বুজি
তেতিয়াৰ অসম সঙ্গীত নাটক একাডেমীয়ে বায়ন আতৈক সক্ৰিয় সদস্য
কৰি লয় । নতুন কমলাবাৰী সন্নতো তেখেত সঙ্গীত কলা সমিতিৰ
সম্পাদক আছিল । সেই সুযোগতে বায়ন আতৈয়ে ১৯৫৩ চনৰ ১৪ জুন
তাৰিখে আৰু ১৯৫৪ চনতে অনুষ্ঠিত সঙ্গীত নাটক একাডেমীৰ ছিলিং
আৰু নগাওঁ অধিবেশনত সন্নৰ পৰা এটি সাংস্কৃতিক দল নি নৃত্যগীত
প্ৰকাশ কৰিছিল । নগাঁৱৰ সাংস্কৃতিক প্ৰতিযোগিতাতো তেখেতে প্ৰতিযোগী
হিচাবে গৈছিল । সেই সময়তে বায়ন আতৈয়ে প্ৰখ্যাত সঙ্গীত শিল্পী
শুউদয় শঙ্কৰক লগ পায় । বায়ন আতৈৰ প্ৰতিভা দেখি উদয় শঙ্কৰ
অভিজ্ঞত হৈ পৰে আৰু তাতেই বায়ন আতৈৰ ভবি চুই সেৱা জনাই

সকলোকে আচৰিত কৰি তোলে। এই কাৰ্য্য ঘটিছিল ছিলং অধিবেশনত। সেই অধিবেশনত বায়ন আঁতৈয়ে ওজাপালি নৃত্য নিজে পৰিবেশন কৰি সকলোকে মোহিত কৰে। তেতিয়াৰ একাডেমীৰ অৰ্থনৈতিক সম্পাদিকা বিজনী বাণী সৰিতা বালু দেৱীৰ নিমন্ত্ৰণক্ৰমে বায়ন আঁতৈ ১৯৫৫ চনৰ ৭ জুলাই তাৰিখে ছিলঙলৈ গৈ তাত সঙ্গীয়া ওজাপালি পৰিবেশন কৰিছিল আৰু সেইবিলাক বিভাগীয় তৰফৰ পৰা বাণীবদ্ধ কৰি ৰখা হৈছিল। এনেকৈ বায়ন আঁতৈয়ে সঙ্গীয়া সঙ্গীতৰ দিশত বহুতো অৰিহণা যোগালে। নিজেও বাহিৰলৈ ওলায় গৈ তাৰ সোৱাদ আনকৈ বিলাই দিলে। নতুন কমলাবাৰীৰ সাংস্কৃতিক দিশত বায়ন আঁতৈৰ অৰিহণা অবিম্ৰমণীয়। বায়ন আঁতৈৰ সঙ্গীয়া সঙ্গীত প্ৰতিভা আৰু সত্ত্বৰ হৈ প্ৰদৰ্শন কৰা সঙ্গীতানুষ্ঠানত মুগ্ধ হৈ নতুন কমলাবাৰী সত্ত্বক অসম সঙ্গীত নাটক একাডেমীয়ে এখন প্ৰমাণ-পত্ৰও দিছিল। অসম সঙ্গীত নাটক একাডেমী কিবা কাৰণত বন্ধ হৈছিল যদিও বায়ন আঁতৈয়ে কলা সঙ্গীতৰ বিকাশত নতুন কমলাবাৰী সত্ত্বক অৰিহণা যোগাই আহিছিল।

বায়ন আঁতৈৰ এটা মূৰমূৰপা ব্যাধিৰ বাদে অন্য ব্যাধি প্ৰায় নাছিলেই। কিন্তু ১৯৭৮ চনত প্ৰস্তাৱত তেজ পৰা ব্যাধি এটাই লগ লৈছিল। পিচে সৌভাগ্যৰ কথা যে যোৰহাটৰ দৈনিক জনমভূমি কাকতৰ কলা সাংবাদিক শ্ৰীযুত প্ৰমোদ বৰদলৈৰ (চন্দ্ৰ নাম অঘৰী) যত্নত তথা কলা প্ৰেমৰ গুণত বায়ন আঁতৈৰ সূচিকিৎসাৰ কাৰণে তেতিয়াৰ যোৰহাটৰ চিকিৎসা বিশ্ববিদ্যালয় গৰাকী (চিভিল চাৰ্জ) আৰু উপায়ুক্ত গৰাকীয়ে ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰে। সত্ত্বলৈ দুবাৰ চৰকাৰীভাৱে দুজনকৈ চিকিৎসকো পঠোৱা হৈছিল আৰু যোৰহাটতো বিনামূলীয়া চিকিৎসাৰ ব্যৱস্থা কৰা হৈছিল। সূচিকিৎসাৰ কাৰণে বায়ন আঁতৈৰ সেই ব্যাধি নিৰ্মূল হৈছিল। বায়ন আঁতৈৰ আবেগ লাভত পূৰ্বোক্ত তিনিও গৰাকী সদাশয় ব্যক্তিৰ অৰিহণা উল্লেখনীয় আৰু সেই সহায় সত্ত্বই কেতিয়াও পাহৰিব নোৱাৰে। ১৯৭৬ চনত বায়ন আঁতৈক কলা সাংবাদিক শ্ৰীযুত বৰদলৈয়ে সত্ত্বতে লগ ধৰিছিল আৰু আঁতৈৰ সঙ্গীত প্ৰতিভাত মুগ্ধ হৈ আঁতৈক বাতৰি কাকতৰ পোহৰলৈ অনাৰ চেষ্টা কৰে। আঁতৈৰ পূৰ্বৰ কলাসঙ্গীতৰ অৰিহণাৰ ওপৰত ভেজা দি শ্ৰীযুত বৰদলৈয়ে দৈনিক জনমভূমিত চোকা লেখনী ধৰে। ৰজাঘৰে আৰু প্ৰজাঘৰে আঁতৈৰ প্ৰতিভা মহত্ব অতি সুন্দৰকৈ তেতিয়া বুজিবলৈ সুবিধা পালে। অসমৰ সাংস্কৃতিক বিভাগে আৰু চিকিৎসা বিভাগে বায়ন আঁতৈৰ ওপৰত চকু দিবলৈ বাধ্য হয়। বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ গছ-গছনিৰে ভৰা জৰণ্যৰ মাজত যদি এজোপা চন্দন গছ বা এজোপা সুগন্ধী ফুল গছ থাকে, তাৰ

মোল বৃজা মানুহে সকলো গছ এৰি, তালৈ পিঠি দি সেই চন্দন বা সেই ফুল কাটি চিঙি তাৰ সুঘ্ৰাণ উপভোগ কৰে। ঠিক বায়ন আতৈৰ ক্ষেত্ৰতো তেনেদৰেই হ'ল। অসমৰ বিভিন্ন সাংস্কৃতিক অনুষ্ঠান ভাৰত আৰু ভাৰতৰ বাহিৰৰ অনুষ্ঠানেও বায়ন আতৈৰ প্ৰতিভা বুজি পালে আৰু তেখেতক মান-পত্ৰ, ফুলাম গামোচা আৰু ধনেৰে সম্বৰ্দ্ধনা জনালে। বায়ন আতৈক সৰ্বপ্ৰথম সন্মান জনোৱা অনুষ্ঠানটোৰ নাম হল মাজুলী কমলাবাৰীৰ 'সঙ্গীতা' নামৰ সাংস্কৃতিক অনুষ্ঠান। উক্ত অনুষ্ঠানটোৰ গুৰি ধৰিছিল স্থানীয় সঙ্গীত-সেৱী শ্ৰীযুত তৰুণ বৰুৱা আৰু শ্ৰীযুত মনেৰঞ্জন সেনে। মাজুলী মিলন সমন্বিত আনুষ্ঠানিকভাৱে "সঙ্গীতা" ই বায়ন আতৈক ২১০১৭৭ তাৰিখে এখন মান-পত্ৰ আৰু এখন ফুলাম গামোচাৰে সম্বৰ্দ্ধনা জ্ঞাপন কৰে। বায়ন আতৈৰ সেয়ে সম্বৰ্দ্ধনাৰ শুভাৰম্ভ। বায়ন আতৈক সম্বৰ্দ্ধনা জনাই 'সঙ্গীতা' ধন্যবাদৰ পাত্ৰ হল। তাৰ কাৰণে সত্ত্বে 'সঙ্গীতা'ৰ ওচৰত চিৰঞ্চলী হৈ ৰ'ল।

দ্বিতীয়তে যিখন গড়মূৰ সত্ত্ৰ বায়ন আতৈয়ে ৰাসলীলা আৰু গায়ন বায়ন নাচ গীত মাত শিকাই সত্ত্ৰৰ শিল্পী সকলক জাকত জ্বলিকা কৰিলে সেই গড়মূৰ সত্ত্ৰৰ সমূহ বৈষ্ণৱ, শিল্পীপ্ৰাণ ব্যক্তিসকলে বংশীগোপাল নাট্য সমিতিৰ যোগেদি ১১১৭৮ তাৰিখে বায়ন আতৈক এখন মান-পত্ৰ আৰু এখন ফুলাম গামোচাৰে সম্বৰ্দ্ধনা জনায়।

তৃতীয়তে "সদৌ অসম শিল্পী দিবস সমিতি"য়ে গুৱাহাটী ৰবীন্দ্ৰ ভৱনত বায়ন আতৈক (২০১৭৮ তাং) এটি ৰৌপ্য প্ৰতীকৰে সম্বৰ্দ্ধনা জনায়। সমিতিৰ উপদেষ্টা আন্তৰ্জাতিক খ্যাতিসম্পন্ন গীতিকাৰ সুৰকাৰ ডঃ ভূপেন হাজৰিকাই নিজে সেই প্ৰতীক প্ৰদান কৰি বায়ন আতৈৰ গুৰি চুই সেৱা জনোৱাটো সকলোৰে কাৰণে এটি বিস্ময়জনক কথা। সমিতিৰ সভাপতি শ্ৰীযুত ফণী তালুকদাৰ আৰু সম্পাদক শ্ৰীযুত সুৰেন দত্তই অনুষ্ঠানৰ গুৰি ধৰিছিল।

চতুৰ্থতে গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ অধ্যাপক আৰু ছাত্ৰ-ছাত্ৰী সকলে ২৪১৭৮ তাৰিখে বায়ন আতৈৰ সঙ্গীত প্ৰতিভাৰ মূল্য বুজি পাই এখন পিতলৰ দ'ল শৰাই আৰু এখন ফুলাম গামোচাৰে সন্মান জনাই সম্বৰ্দ্ধনা জ্ঞাপন কৰে। এই অনুষ্ঠানৰ গুৰি ধৰিছিল ডঃ মহেশ্বৰ নেওগ ডাঙৰীয়াই।

পঞ্চমত এনেকৈ বায়ন আতৈ সম্বৰ্দ্ধিত হোৱাত অসমৰ সাহিত্য সংস্কৃতিৰ অদ্বিতীয় অনুষ্ঠান "অসম সাহিত্য সভা"ৰ দৃষ্টিগোচৰলৈ আহে আৰু বায়ন আতৈৰ সংস্কৃতিৰ অমূল্য অৰিহণাৰ বিনিময়ত সাহিত্য সভাৰ

গোলাঘাট অধিবেশনত এখন মান-পত্ৰ আৰু এখন ফুলাম গামোচাৰে সম্বৰ্দ্ধনা জ্ঞাপন কৰে। লগত ৭ খন কিতাপো আছিল, কিতাপবোৰ এটা টোপোলা কৰি বান্ধি দিয়া হৈছিল। কিতাপবোৰ হ'ল (১) অসমীয়া সঙ্গীতৰ ইতিহাস (২) নৃত্যৰ চমু আভাস (৩) অনন্দৰাম চৌধুৰীৰ ফুকন (৪) কানকণীয় লোকগীত সংগ্ৰহ (৫) অসমৰ খনিজ সম্পদ (৬) বাতৰিৰ বিভূতি আৰু (৭) বাসায়নিক আৱিষ্কাৰ আৰু আমি। কিতাপবোৰ অসম সাহিত্য সভাৰ দ্বাৰা প্ৰকাশিত।

বৰ্ষত ১৯৪৭ চনত মাজুলীৰ নতুন কমলাবাৰী সত্ৰৰ সমূহ বৈষ্ণৱে বিখ্যাত “শঙ্কৰী কলাকৃষ্টি বিকাশ সমিতি”ৰ জৰিয়তে এখন মান-পত্ৰ আৰু এখন ফুলাম গামোচাৰে সম্বৰ্দ্ধনা জ্ঞাপন কৰে। ইয়াৰ শুৰি ধৰিছিল সমিতিৰ সভাপতি শ্ৰীনাথৰায় চন্দ্ৰ গোস্বামী আৰু সম্পাদক শ্ৰীশ্ৰীকণ চন্দ্ৰ গায়ন। মান-পত্ৰ প্ৰদান কৰিছিল ডিগ্ৰুগড় বিশ্ববিদ্যালয়ৰ অসমীয়া বিভাগৰ অধ্যাপক ডঃ কেশৱানন্দ দেৱ গোস্বামীয়ে।

সপ্তমত ৪:১০:৭৮ চনত চাৰিগাঁও প্ৰাথমিক শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰদেৱ সত্ৰৰ বায়ন আতৈক এখন সম্বৰ্দ্ধনা মান-পত্ৰ আৰু এখন ফুলাম গামোচাৰে অভিনন্দিত কৰে। ইয়াৰ শুৰি ধৰিছিল সৰ্বগ্ৰী জগন্নাথ বৰুৱা, দুৰ্বা বৰা, হেমচন্দ্ৰ দত্ত, মোক্ষেশ্বৰ শইকীয়া, সোমনাথ বৰা আৰু চন্দ্ৰনাথ বৰাই।

অষ্টমত ১৯৮১ চনত চাৰিগাঁও প্ৰাথমিক শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰদেৱ সত্ৰৰ বায়ন আতৈক এখন সম্বৰ্দ্ধনা মান-পত্ৰ আৰু এখন ফুলাম গামোচাৰে অভিনন্দিত কৰে। ইয়াৰ শুৰি ধৰিছিল সৰ্বগ্ৰী জগন্নাথ বৰুৱা, দুৰ্বা বৰা, হেমচন্দ্ৰ দত্ত, মোক্ষেশ্বৰ শইকীয়া, সোমনাথ বৰা আৰু চন্দ্ৰনাথ বৰাই।

নৱমত অসমৰ খ্যাতিসম্পন্ন ভাষা সাহিত্য সংস্কৃতিৰ অনুষ্ঠান সমূহে এনেকৈ বায়ন আতৈক অভিনন্দন জ্ঞাপন কৰাত তাৰ প্ৰতিধ্বনি দিল্লীত উঠেগৈ। সেয়ে সৌভাগ্যৰ কথা যে নতুন কমলাবাৰী সত্ৰৰ এই বয়োদ্ব্যস্ত মহান শিল্পীজনাক ৰাষ্ট্ৰীয় সঙ্গীত নাটক একাডেমীয়ে তেতিয়াৰ ৰাষ্ট্ৰপতি নীলম সঞ্জীৱা ৰেড্ডীৰ হাতৰে এখন ভাৱ-পত্ৰ আৰু নগদ পাঁচ হাজাৰ টকাৰে সম্বৰ্দ্ধনা জনায়। মুকলি সভা বাহিৰে দিল্লীৰ ৰবীন্দ্ৰ উদ্যানত। বায়ন আতৈক সঙ্গীয়া নৃত্যত আগবঢ়োৱা অৰিহণাৰ বিনিময়ত এই পুৰস্কাৰ প্ৰদান কৰা হৈছিল। এই সন্মান সমগ্ৰ অসমৰ সন্মান। এই পুৰস্কাৰ প্ৰদান অনুষ্ঠানতে আন আন ৰাজ্যৰ (বায়ন আতৈৰে সৈতে) যোদ্ধাজনক ৰাষ্ট্ৰীয় পুৰস্কাৰ প্ৰদান কৰা হয়। সেইসকল হ'ল যথাক্ৰমে সৰ্বগ্ৰী পুণ্ডাচাৰ্য, সুব্ৰহ্মণ্য পিল্লী, খাদিম

হুছেইন খাঁ, মাদুৰাই এচ, সোনসুন্দৰম, লালগুডি জি, জয়ৰামন, পুষ্ক-
শোভন দাস, দত্তাবাম নাৰায়ণ বলৱইকৰ, বাইচান্দ বৰাল, সন্ধ্যাবন্দনম
শ্ৰীনিবাস ৰাও কল্যাণিকুটী আশ্মা, চিলকমাৰী ৰামাচাৰ্য্যলু, জবাব বজাক
পেটেল, এন, কৃষ্ণ পিল্লাই, টি, কুজ কিশোৰ সিংহ, কাশিনন্দ দাস।

ৰাষ্ট্ৰীয় পুৰস্কাৰ গ্ৰহণ কৰিবলৈ যাওঁতে বায়ন আঁতৈয়ে সম্পূৰ্ণ
সঙ্গীয়া ধৰণেৰে সাজ পিন্ধি গৈছিল। আচৰিত কথা যে সেই অশুভত সাজ
দেখি মোহিত হৈ তথা সকলো পুৰস্কাৰ বিজয়ী লোকতকৈ বায়ন আঁতৈ
বুয়াঁজোৰ্ত্ত হোৱাৰ কাৰণে লগেৰে একাডেমী পুৰস্কাৰ লওঁতা শ্ৰীচিল কমাৰী
ৰামাচাৰ্য্যলু মহোদয়ে বায়ন আঁতৈৰ ভৰি চুই সেৱা জনোৱা দৃশ্য অতি
চমৎকাৰ আছিল। সেই দৃশ্য আমি নিজে দেখিছিলো। বায়ন আঁতৈয়ে
ববীন্দ্ৰ ভৱনত সত্ৰৰ পৰা নিজৰ শিষ্যবৰ্গৰ হতুৱাই ৰামবিজয় নাট পৰিবেশন
কৰিছিল। অসম চৰকাৰৰ সাংস্কৃতিক মন্ত্ৰী শ্ৰীযুত লক্ষ্যধৰ চৌধুৰীদেৱে
আঁতৈৰ লগত সাংস্কৃতিক বিভাগৰ বিষয়া শ্ৰীযুত কৃষ্ণ মুৰ্ত্তি হাৰিৰিকাক
পঠাইছিল। বিশিষ্ট বৈষ্ণৱ শ্ৰীযুত দেৱানন্দ ভৰালী ডাঙৰীয়াও গৈছিল।

দশমত ২৭।৩।৭৯ তাৰিখে সদৌ মাজুলী ছাত্ৰসন্থাৰ পক্ষৰ পৰা
আনুষ্ঠানিকভাৱে মাজুলী কমলাবাৰী মিলন সভাত বায়ন আঁতৈক এখন
মান-প্ৰদ আৰু এখন ফুলাম গামোচাৰে সম্বৰ্দ্ধনা জনায়। ইয়াৰ ভূমি
ধৰিছিল সদৌ মাজুলী ছাত্ৰ সন্থাৰ সভাপতি শ্ৰীযুত কৃষ্ণকান্ত গোস্বামী আৰু
সম্পাদক শ্ৰীযুত যতেন্দ্ৰ বৰাই।

বায়ন আঁতৈৰ কীৰ্ত্তি অকল ভাৰততে সীমাবদ্ধ হৈ নাথাকিল।
ইংলেণ্ডৰ “International Biographical centre, cambridge
CB2 3CP England” এ বায়ন আঁতৈৰ জীৱনী বিচাৰি চিঠি দিলে। জীৱনী
পঠোৱাও হল; কিন্তু পিচত তেওঁলোকে কি কৰিলে জনা নাযায়।

মানুহৰ যেতিয়া মৃত্যু আহে তেতিয়া স্বয়ং ধৰ্ম্মন্তৰী দেৱতা আহি-
গেও তেওঁক ৰক্ষা কৰিব নোৱাৰে। কাৰণ মানুহৰ জন্ম মাত্ৰেই মৃত্যু
অনিবাৰ্য্য। ঔষধৰ ব্যৱস্থা হল কেইটামান দিনৰ কাৰণে সাময়িক সুখৰ
ব্যৱস্থাহে, ই মৃত্যুক ৰাধা দিব নোৱাৰে। বায়ন আঁতৈয়ে ৯৩ বছৰত
ভৰি দিলেহে। তেতিয়াও বায়ন আঁতৈ কৰ্ম্মৰ্ত্ত পুৰুষ। খোজ কাটোৱাত নতুন
পুৰুষে আগবাঢ়িব নোৱাৰে। ৰক্ষা-বঢ়া কাৰ্য্য আৰু গৃহৰ ভিতৰৰ স্বাভাৱীয়
কাৰ্য্য কৰিব পৰা অৱস্থাত আছে। কিন্তু “জৰে এৰিলেও কপটিয়ে নেৰে”।
যদিও বহুসে বায়ন আঁতৈক জলাকলা কৰিব পৰা নাই, তথাপি
মৃত্যু কাম চাপি অহাত বায়ন আঁতৈ পূৰ্বৰ মূৰ ঘূৰণি ব্যাধিয়ে লগ লগে

আৰু লগতে অসমীয়া প্ৰগতি বৰি থকাৰ ব্যাধি এটিয়েও পোহ দিলে। ১৪৭৮১ তাৰিখে যোৰহাটৰ পৰা দুজন চিকিৎসকে চৰকাৰীভাৱে পঠোৱা হ'ল আৰু ঔষধ পাতিলে বিনামূল্যে যোৰহাটৰ পৰা যোগান দিয়া হ'ল। কিন্তু সকলো ব্যৰ্থ হৈ গ'ল। পায় দেড়মাহ কাল বিচিনাত পৰি থাকি সঙ্গীয়া সংস্কৃতিৰ কৰ্ণধাৰ পুৰুষজনাই সকলোকে কন্দুৱাই ১৪৮৮১ তে (২৯ শাওণ) শুক্লাৰ শুক্লা চতুৰ্দশী তিথিৰ দিনা ৰাতি ১১ বজাত ইহলীলা সম্বৰণ কৰে। মুখাগ্নি কৰিলে নুমণীয়া আনধৰা শ্ৰীমান স্বাদব বৰুৱাই। সঙ্গীয়া সংস্কৃতিৰ দিক্‌পাল পুৰুষজনৰ বিয়োগৰ লগে লগে সঙ্গীয়া সঙ্গীতৰ ঐতিহ্যপূৰ্ণ ইতিহাসৰ এটি প্ৰাচীনতম অধ্যায়ৰ যন্ত্ৰনিকা পৰিল। সেই সম্বন্ধে দৈনিক জনমভূমিৰ কলা মাংবাদিক অম্বৰীয়ে ১৪৮৮১ তাৰিখে কাকতত লিখিছে “যোৱা ১৪ আগষ্ট তাৰিখে ৰাতি দহ বজাত মাজুলীৰ নতুন কমলাবাৰী সত্ৰত অসমৰ সঙ্গীয়া নৃত্য গীতৰ অন্যতম দিক্‌পাল ১৩ বছৰীয়া বাপুৰাম বায়ন আতৈৰ পৰলোক প্ৰাপ্তি ঘটে। বায়ন আতৈৰ পৰলোকৰ লগে লগে অসমৰ সঙ্গীয়া নৃত্য-গীতৰ ঐতিহ্যপূৰ্ণ ইতিহাসৰ এক প্ৰাচীনতম অধ্যায়ৰ যন্ত্ৰনিকা পৰিল। দৈনিক জনমভূমিৰ তৰফৰ পৰা আমি এই স্বৰ্ণীয় শিল্পীজনালৈ শ্ৰদ্ধাঞ্জলী জনাইছোঁ। বিশ্ববাসিত নৃত্য শিল্পী উপৰ শতকৰে সঙ্গীয়া নৃত্যৰ দিশত গুৰু বুলি স্বীকাৰ কৰা বাপুৰাম বায়ন আতৈয়ে যোৱা ১৯৭৯ চনত সঙ্গীত নাটক একাডেমীৰ দ্বাৰাও পুৰস্কৃত হৈছিল। অনন্ত শিল্পী দিবস সমিতিয়েও বায়নক মুকলি সন্মান জনাইছিল শুভাহাতিত। বায়ন আতৈক হেৰুৱাই আমি পতীৰ শোক অনুভব কৰিছোঁ। যুগে যুগে যেন পৃথিৱীৰ শিল্পী প্ৰাণৰ আত্মাই চিঞৰি চিঞৰি কৈ আহিছে “তুমি মোক জীয়াই থাকিবলৈ দিয়া। এই তোমাক অমৃতৰ সন্ধান দিম।” বাপুৰাম বায়ন আতৈৰ স্বৰ্গগত আত্মাইও যো আমাক ভাকেই কৈছে ” ইত্যাদি।

“বায়ন আতৈৰ পৰলোক গমনত শোক প্ৰকাশ কৰি বহুতো অনুষ্ঠানে শোক - বাণী পঠিয়াল। বাতৰি কাকতৰ যোগেদিও পোতা হয়। শোক প্ৰস্তাৱৰ প্ৰতিলিপি পঠোৱা সকলৰ ভিতৰত আছে (১) মণিপুৰত থকা সঙ্গীত নাটক একাডেমীৰ বিষয়া শ্ৰীযুত গোবিন্দ সিদাখী, (২) কেন্দ্ৰ-শুৰী সাহিত্য সভা (৩) মাজুলী আউনীআলী হেমচন্দ্ৰ হাইস্কুল (৪) নতুন কমলাবাৰী সত্ৰৰ শতকৰী কলা কুষ্টি বিকাশ সমিতি (৫) মাজুলী সঙ্গীয়া

সন্নীত মহাবিদ্যালয় (৬) নতুন কমলাবাৰী সন্নৰ শ্ৰীমন্ত মইনা পাৰিজাত (৭) ব্যক্তিগতভাৱে আৰু বহুতো। কেন্দ্ৰগুৰি সাহিত্য সভাৰ পক্ষৰ পৰা দিয়া শোক প্ৰস্তাৱত কোৱা হয় “অসমৰ সন্নীয়া কলা সংস্কৃতিৰ কৰ্ণ-ধাৰ মহাপুৰুষীয়া ঐতিহ্য পৰম্পৰাৰ বৰ্ত্তমান কালৰ শ্ৰেষ্ঠ প্ৰতিভা, মহাপুৰুষীয়া ধৰ্ম্মাদৰ্শ আৰু সন্নীয়া আধ্যাত্মিকতাৰ অন্যতম অগ্ৰণী ব্যক্তি ভাৰত চৰকাৰৰ ৰাষ্ট্ৰপতিৰ দ্বাৰা শ্ৰেষ্ঠ সন্নীয়া শিল্পীৰূপে পুৰস্কৃত, সন্ন সংস্কৃতিৰ বিভিন্ন দিশত বিদগ্ধ পণ্ডিত, নৃত্য-নাট্য, গায়ন, বায়ন, সৰ্ববিদ্যা বিশাৰদ নতুন কমলাবাৰী সন্নৰ বুঢ়াভকত শ্ৰীবাপুৰাম বায়ন আতৈৰ পৰলোক প্ৰাপ্তিত অৰ্জি কেন্দ্ৰগুৰি সাহিত্য সভাই গভীৰ শোক প্ৰকাশ কৰে আৰু মৃতকৰ পৰলোকগত আত্মাৰ চিৰশান্তি কামনা কৰি ভগৱন্তৰ চৰণত প্ৰাৰ্থনা জনায়” ইত্যাদি।

“বায়ন আতৈৰ পৰলোক গমনৰ পিচত সিজনাৰ দহা কৰ্ম্ম আৰু আদ্যশ্ৰাদ্ধৰ কাম সুকলমে সমাপণ কৰা হয়। বায়ন আতৈৰ বৰ আত্মদান শ্ৰীমুত তুলসী বৰ দেউনী আতৈয়ে সিজনাৰ পাৰলৌকিক কামৰ গুৰি ধৰে। বায়ন আতৈৰ হুমহীয়া আৰু বহুৰেকীয়া কাৰ্য্যও শেষ হয়।

বায়ন আতৈৰ প্ৰতি শ্ৰদ্ধা প্ৰদৰ্শন কৰি যিকেইটা অনুষ্ঠানে অভিনন্দন-পত্ৰ দিছিল, তাৰ প্ৰতিলিপি কেইটা ইয়াত তুলি দিয়া হ'ল।

(নং-১) ওঁ নমো ভগৱতে বাসুদেবায়

অসমৰ বয়োজ্যেষ্ঠ শ্ৰেষ্ঠ সন্নীয়া শিল্পী শ্ৰীমুত বাপুৰাম বায়ন
আতৈৰ প্ৰতি সাদৰ অভিনন্দন

পৰম শ্ৰদ্ধাভাজন বায়ন আতৈ,

আৰ্য্য ঋষিসকলৰ গুৰুকুলৰ পৰম্পৰা বহনকাৰী আধুনিক ভাৰত-বৰ্ষৰ একমাত্ৰ অনুষ্ঠান হল অসমৰ মহাপুৰুষ দুজনাৰ দ্বাৰা প্ৰবৰ্ত্তিত সন্ন সমূহ। অসমৰ মহাপুৰুষীয়া চাৰি সন্নৰ অন্যতম প্ৰধান সন্ন শ্ৰীশ্ৰীপদ্ম আতা (বদুহা আতা)ৰ দ্বাৰা প্ৰতিষ্ঠিত শ্ৰীশ্ৰীকমলাবাৰী সন্নত পাঁচ বছৰ বয়সৰে পৰা লালিত হৈ আজীৱন ব্ৰহ্মচৰ্যাৱলম্বী উদাসীন জীৱনৰ দুক্ষৰ ব্ৰত গ্ৰহণ কৰি বিগত শতবৰ্ষপ্ৰায় সন্নীয়া নৈষ্ঠিকতাৰে জীৱন যাপনৰ মাজেদি

মহাপুৰুষীয়া কলা সমূহৰ অনুশীলন, চৰ্চা আৰু প্ৰচাৰৰ লগতে মহাপুৰুষীয়া সাংস্কৃতিক ধৰ্মচৰ্চাৰ আদৰ্শ আৰু ঐতিহ্যৰ সাৰ্থক উত্তৰাধিকাৰী আপোনাৰ দৰে স্থিতিশীল প্ৰজ্ঞাবান সুমহান শিল্পী শ্ৰেষ্ঠক আজি আমাৰ মাজত পাই কেন্দ্ৰস্থৰী সাহিত্য সভাৰ লগতে স্থানীয় সকলো কলাকৃষ্টি শিক্ষা সংস্কৃতিমূলক অনুষ্ঠানৰ লগত সংশ্লিষ্ট কলামোদী সংস্কৃতিপ্ৰেমী বাইজে নিশ্চয় কৃতকৃত্য মানিছে বুলি আমি নথৈ গৌৰৱ অনুভৱ কৰিছোঁ। হে আৰ্য্য, আমাৰ সম্ভৱ প্ৰগতিপাত গ্ৰহণ কৰি কৃতার্থ কৰক।

হে কলা সাধক,

মহাপুৰুষ শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰদেৱৰ পূণ্য কীৰ্ত্তি বিমণ্ডিত কনা ক্ষেত্ৰস্বৰূপ অসমৰ মহাপুৰুষীয়া সঙ্গীত কলাৰ মন্দাকিনী প্ৰবাহক জাৰতীয় সঙ্গীতৰ স্বীকৃতিপ্ৰাপ্ত অন্যতম ধাৰাকপে পৰিগণিত কৰাৰ অন্তৰালত আপোনাৰ দৰে কলাকুশল মহান শিল্পীসকলৰ আজন্ম সাধনাৰ অনৱদ্য স্বাক্ষৰ অসমৰ জাতীয় সংস্কৃতিৰ বৰঙণিত অবিস্মৰণীয় হৈ ব'ব। শ্ৰীশ্ৰীকমলাখাৰী সন্ত স্নিতয়ৰ লগতে শ্ৰীশ্ৰীপীতাম্বৰদেৱ অধিকাৰ গোস্বামী প্ৰভুজনাৰ তত্ত্বাবধানত আপোনাৰ প্ৰশিক্ষণৰ দ্বাৰা পৰিপুষ্ট অসমৰ অন্যতম লক্ষ্যপ্ৰতিষ্ঠ শিল্পকেন্দ্ৰ শ্ৰীশ্ৰীগড়মুৰ সন্তৰ বাসলীলা অনুষ্ঠানে আপোনাৰ শিল্পসাধনাৰ যুগ-মীয়া কীৰ্ত্তি বহন কৰিব। বৰপেটা সুন্দৰীদিয়া, পাটবাউসী, ভোগপুৰ প্ৰভৃতি অসমৰ বিভিন্ন থান সন্ত শঙ্কৰী কলা বিদ্যাৰ শিক্ষা প্ৰদানৰ যোগেদি মহাপুৰুষীয়া সাংস্কৃতিক ঐতিহ্য পৰম্পৰাৰ অবিচ্ছিন্নভাক সৰ্ব্বভাৰতীয় মৰ্যাদা প্ৰদান কৰি আন্তৰ্জাতিক মঞ্চলৈ আগবঢ়াই নিয়াৰ ক্ষেত্ৰত আপোনাৰ দৰে এচাম সঙ্গীত শিল্পীৰ আত্মোৎসৰ্গৰ মহান আদৰ্শই জাতীয় সংস্কৃতিৰ উত্তৰ সাধক সকলৰ অনুপ্ৰেৰণাৰ ইন্ধন যোগাব। আধুনিক যুগৰ আন্তৰ্জাতিক খ্যাতিসম্পন্ন বিশিষ্ট শিল্পী কলা বসিকৰ সামিধ্য, সৰ্ব্বভাৰতীয় সঙ্গীতানুষ্ঠানৰ সংস্পৰ্শ তথা অসমীয়া জাতীয় অনুষ্ঠান প্ৰদত্ত সম্মান সম্বৰ্দ্ধনাই আপোনাৰ প্ৰতিভাক সমুজ্জ্বল কৰি তুলিছে।

মহাপুৰুষ দুজনাৰ উত্তৰকালত জাতীয় সংস্কৃতিৰ গতি নিৰ্দেশক-সকলৰ ভিতৰত প্ৰমথেন বৰুৱা, জ্যোতি প্ৰসাদ আগৰৱালা, বিষ্ণু প্ৰসাদ ৰাভা প্ৰভৃতিৰ নাম জাতিৰ মানসত অজানিতে ভাঁহি উঠে। সেই সকলোৰে ওপৰত আপোনাসন্তৰ দৰে সন্তৰ অভ্যন্তৰত থাকি পুৰুষানুক্ৰমে জাতীয় সংস্কৃতিৰ অঞ্চল প্ৰদীপগছি অনিৰ্ব্বাপিতভাৱে সংৰক্ষিত কৰি তাৰ পোহৰ জগতত বিতৰণ কৰাৰ বিনিময়ত আমি অসমীয়া জাতিৰ উত্তৰ পুৰুষৰ হৈ আপোনালৈ ওলগ সন্মানে জ্ঞাপন কৰিছোঁ।

হে সন্ত, হে কলাগুৰু,

আপোনাৰ ধৰ্মনিষ্ঠা কলাজ্ঞান আৰু সাধুক জীৱনাদৰ্শই উল্লিখিত
অসমীয়া জাতিৰ কলা সংস্কৃতিৰ গতি প্ৰবাহক প্ৰভাৱান্বিত কৰক তাৰ বাবে
আপোনাক শতায়ু কৰি মঙ্গল বিধান মানসে ভগৱন্তক প্ৰাৰ্থনা জনালো। ইতি,

শ্ৰীউপেন্দ্ৰ নাথ বৰা,	সেৱাৰে
সভাপতি	শ্ৰীনৰেন্দ্ৰ নাথ দত্ত,
শ্ৰীসুৰেন্দ্ৰনাথ ড'বালী,	সভাপতি
সম্পাদক	শ্ৰীলীলাধৰ বৰা,
কেন্দুগুৰী সাহিত্য সভা,	সম্পাদক
যোৰহাট	অভ্যুত্থান সমিতি
	১নং ৰামুণ গাওঁ

১৯ নবেম্বৰ, ১৯৭৮চন

৩ আষাঢ়, ১৯০০ শক

(নং ২-)

ৱসে মহাপুৰুষ হে চৰণাৰাধিন

সঙ্গীয়া শিল্পী শ্ৰেষ্ঠ শ্ৰীযুত বাপুবাম বায়ন আতৈ বুঢ়াভকতৰ কৰকমলেন্স
শ্ৰদ্ধেয় বায়ন আতৈ !

আজি চাৰিগাওঁ শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰদেৱ সত্ৰৰ সৌজন্যত স্থানীয় সকলো
সংস্কৃতিমুকল অনুষ্ঠানৰ প্ৰতিনিধিত্ব কৰা সমূহ কলামাদী সংস্কৃতিপ্ৰেমী
ৰাইজৰ তৰফৰ পৰা আপোনাক সশ্ৰদ্ধ সন্তাষণ জনাবলৈ পাই আমি নথৈ
কৃতার্থ মানিছোঁ। আমাৰ অকল্পিত ওলগ অভিনন্দন গ্ৰহণ কৰক।

হে সঙ্গীয়া কলা-সংস্কৃতিৰ গুৰু !

আপুনি আপোনাৰ দমগ্ৰ জীৱন সঙ্গীয়া শিক্ষানুষ্ঠানৰ প্ৰতি আনু-
গত্য প্ৰকাশ কৰি অসমৰ বিভিন্ন সত্ৰ সমূহত মহাপুৰুষ শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰদেৱৰ
কলাকৃষ্টিৰ শিক্ষাদানৰ যোগেদি মহাপুৰুষৰ নৃত্য-গীত-বাদ্যৰ বিশিষ্ট ধাৰাটিক
সৰ্বভাৰতীয় মহিমামণ্ডিত ৰূপত প্ৰতিষ্ঠা কৰিলে। ভাৰতীয় সঙ্গীতৰ বুৰঞ্জীত
মহাপুৰুষৰ গীত, মাত, পট, ডাওনা, গায়ন, বায়নৰ অনুষ্ঠানক স্বকীয়
ৰূপত অধিষ্ঠিত কৰি অসমীয়া জাতীয় সংস্কৃতি তথা মহাপুৰুষৰ শিল্প পৰিমাণ
বিশ্ববৰ্ণনা মৰ্য্যদা প্ৰদানৰ ক্ষেত্ৰত আপোনাৰ অনবদ্য অৱদান অনস্বীকাৰ্য্য।
বিশ্ববিশ্ৰুত নৃত্যশিল্পী উদয় শঙ্কৰে আপোনাৰ পৰা গুৰু মানি শিক্ষাগ্ৰহণ
কৰাৰ ফলস্বৰূপে মহাপুৰুষীয়া কলা সংস্কৃতিৰ স্বীকৃতিও মহাত্মা মহীয়ান
হে সৰ্বভাৰতীয় সমুজ্জল ৰূপত ডাঙৰ হৈ ব'ল।

হে ক্লান্তদশী কলা সাধক !

পাঁচবছৰ বয়সৰ পৰা মহাপুৰুষ পদ্য আতাৰ (বদুলা আতা) প্ৰতিষ্ঠিত কমলাবাৰী সত্ৰত থাকি স্বৰ্গীয় বাৰীৰাম ওজাৰ তত্ত্বাবধানত বিজ্ঞা গ্ৰহণ কৰি অৰ্হা ঋষিসকলৰ দৰে আগ্ৰহ সূত্ৰত উদাসীন জীৱন যাপনৰ মাজেদি মহাপুৰুষীয়া সাধিত অমাড়ম্বৰ আদৰ্শ, ধৰ্মনিষ্ঠা, কলা-সংস্কৃতিৰ অনুশীলনেৰে নিজৰ জীৱনক মণ্ডিত কৰাৰ লগতে অসমৰ মহাপুৰুষীয়া মতাদৰ্শক এক সুদৃঢ় ভূমিকাত অভিষিক্ত কৰি আপুনি আপোনাৰ জীৱন জোৰা সাধনাৰে জাতীয় সংস্কৃতিৰ প্ৰতি আগবঢ়োৱা সেৱাৰ বিনিময়ত অকিঞ্চন উত্তৰ পুৰুষৰ সশ্ৰদ্ধ ভক্তিৰ অঞ্জলী গ্ৰহণ কৰি আমাক কৃতাৰ্থ কৰে যেন। আপোনাৰ জীৱনাদৰ্শ উত্তৰ সাধকৰ অনুপ্ৰেৰণাৰ উৎসৰূপে পৰিগণিত হওক।

হে আৰ্হা !

সাৱশেষত পৰম পিতা পৰমেশ্বৰৰ চৰণত আপোনাৰ জাহ্ন্য আৰু মঙ্গলৰ কাৰণে প্ৰাৰ্থনা জনালোঁ।

ইতি,

সেৱাৰে—

শ্ৰীজগন্নাথ বৰুৱা

শ্ৰীমোক্শৰ শইকীয়া

শ্ৰীদুৰ্গা বৰা

শ্ৰীসোমনাথ বৰা

শ্ৰীহেমচন্দ্ৰ দত্ত

শ্ৰীচন্দ্ৰ নাথ বৰা

৪১০১৭৮।

চাৰিগাওঁ প্ৰাথমিক শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰদেৱ সঙ্ঘৰ হৈ

(নং-৩) খ্যাতনামা সত্ৰীয়া শিল্পী শ্ৰীমুত ৰাপুৰাম বৰা ৰায়ন আতৈলৈ
অভিনন্দন

হে চিৰ-সুন্দৰৰ পূজাৰী,

মহাপুৰুষৰ মহান ভীৰ্থক্ৰেত কমলাবাৰী নতুন সত্ৰত সৰুতে নিজ পৰিয়াল পৰিজন বিসৰ্জন দি আহি বৈষ্ণৱ ধৰ্ম আৰু অসমীয়া কলা-সংস্কৃতিকে জীৱনৰ ৰত হিচাবে লৈ আজি আপুনি সমগ্ৰ ৰাষ্ট্ৰৰ সন্মানিত ব্যক্তি হিচাবে ৰাষ্ট্ৰীয় সন্মান লাভ কৰাৰ মাজুগী আই আপোনাক লৈ গৌৰৱান্বিত। আপোনাৰ নীৱৰ সাধনা সফলকাম হৈছে—চিৰ সুন্দৰৰ পূজা পূৰ্ণ হৈছে। আজি আপোনাৰ গুণমুগ্ধ। আপুনি মাজুলী আইৰ বাবে যিখিনি দিলে একে মাজুলী সন্তান হিচাবে আপোনাৰ ওচৰত জামি ঋণী, চিৰ কৃতজ্ঞ।

হে মহান্ !

অগ্ৰজ জন হিচাবে আপোনাক আমি সদৌ মাজুলী ছাত্ৰ সন্থাৰ তৰফৰ
পৰা হিয়াভৰা ওলগ জনোৱাৰ বাহিৰে দিবলৈ আৰু আছেটো কি ? ভগৱানে
আপোনাৰ সুন্দৰ জীৱন দীৰ্ঘানু কৰক এয়ে আমাৰ আন্তৰিক কামনা।

ইতি,

ভৱদীয়

স্থান—কমলাবাৰী

শ্ৰীকৃষ্ণকান্ত গোস্বামী,

দিনাঙ্ক—২৭ মাৰ্চ '৭৯ চন

সভাপতি

সদৌ মাজুলী ছাত্ৰ সন্থা

শ্ৰীমন্তেশ্বৰ বৰা,

সাধাৰণ সম্পাদক

সদৌ মাজুলী ছাত্ৰ সন্থা।

(গ)— শ্ৰীৰোমেশ্বৰ শইকীয়া বায়ন মোক্তাৰ :

অসমৰ সঙ্গীতা সংস্কৃতিৰ দিশত অন্য এজন দিক্‌পাল শিল্পীৰ নাম
শ্ৰীৰোমেশ্বৰ শইকীয়া বায়ন মোক্তাৰ : ১৯২৮ চনতে চীফকৰ টিওৰ গাঁৱত
জন্মলাভ কৰা বায়নে ৫ বছৰ বয়সতে কমলাবাৰী সত্ৰলৈ আহিবলৈ সুযোগ
পায়। নিজৰ পিতৃ কনকেশ্বৰ শইকীয়াই ভক্তিৰ অৰ্ঘ্যৰূপে 'বাপুকান্ত মহন্তৰ
(পিতৃত বেলেঙৰি সত্ৰাধিকাৰ) বহাত ল'ৰাটি সোধাইগৈ। ৫ বছৰ বয়সৰ
পৰা 'মহন্তদেৱৰ লগত আলখৰা হিচাবে থাকি বায়ন ডাঙৰ দীঘল হয়।
কমলাবাৰী সত্ৰৰ সঙ্গীতা নীতিমতে স্তৰ বিশেষে ওটুমা শিক্ষা শেষ কৰি
দ্বিতীয়তে সত্ৰৰে বিশিষ্ট গায়ক শিল্পী 'বাপুৰাম গায়ন আঁতৈৰ পৰা এবছৰ
গায়ন বিদ্যা শিকি তাৰ পিচতে শ্ৰীযুত দেবেন্দ্ৰ নাথ বুঢ়াভকতৰ (বৰ্তমান
নতুন কমলাবাৰী সত্ৰৰ) পৰা বায়ন শিক্ষা কৰে আৰু কমলাবাৰী সত্ৰৰ
ঘাই বায়ন তথা অসমৰ সঙ্গীতা নৃত্যত সৰ্ব্বপ্রথম ৰাষ্ট্ৰীয় পুৰস্কাৰ লাভ
কৰোঁতা প্ৰবীন শিল্পী 'মণিবাম দত্ত বায়ন মোক্তাৰ আঁতৈৰ ওচৰত সঙ্গীতা
নৃত্য শিক্ষা কৰিবলৈ লয়। বায়নে একাদিক্ৰমে ইয়াৰ পিচত 'সকৰাম
মোক্তাৰ আঁতৈৰ পৰা ওজাপালি বিদ্যা আৰু শ্ৰীৰাম চন্দ্ৰ শৰ্মা আঁতৈৰ
পৰা নামলগোৱা বিদ্যা আয়ত্ত কৰে। এনেকৈ বায়নে সত্ৰৰ কেইবাগৰাকী
গুণী ডানী প্ৰবীন শিল্পী ভকতৰ পৰা সঙ্গীতা হাৱতীয় বিদ্যা আহৰণ কৰি
নিচেই কম বয়সতে সঙ্গীতা সঙ্গীতত পৰিপক্ব হৈ উঠে। বায়নে কেইবা-
গৰাকী শিল্পীভকতৰ পৰা নানা বিষয়ৰ শিক্ষা গ্ৰহণ কৰিলেও একেবাৰে

শৈশৱকৈ বাদ্য আৰু নৃত্য বিদ্যাত শিক্ষা গ্ৰহণ কৰা প্ৰধান গুৰু হল মণিৰাম দত্ত বায়ন মোক্তাৰ আত্ম। সঙ্গীয়া সঙ্গীতত নিজৰ প্ৰতিভা বিকাশ কৰাৰ উপৰিও বায়নে সঙ্গীতৰ ওজা স্বৰূপে সঙ্গীয়া স্বীকৃতি লাভ কৰে। বায়নে জীৱনৰ আগছোৱা সঙ্গত থাকিয়েই অসমৰ বিভিন্ন সঙ্গত আৰু সঙ্গৰ বাহিৰত। সঙ্গীয়া সঙ্গীত কলা প্ৰচাৰৰ বাবে এক উৎসৰ্গিত জীৱন যাপন কৰে। প্ৰায় দহবছৰ কাল বায়নে সঙ্গৰ সেৱা কাৰ্য্যত নিজক নিয়োজিত কৰি সেই সংস্কৃতিৰ মৌ-কোহকণৰ আনকো বসাস্বাদন কৰাৰ অভিপ্ৰায়েৰে মাজুলীৰ গড়মুৰ সঙ্গৰ, গড়মুৰ সৰু সঙ্গৰ আৰু মাজুলী বনগাঁৱৰ নিমন্ত্ৰণক্ৰমে তাতো বয়স্কৰ ব্যৱহাৰোপযোগীকৈ সঙ্গীয়া নৃত্য গীত শিক্ষা দিয়ে। এনেকৈ তাত চাৰিবছৰ কাল সঙ্গীয়া নৃত্যৰ শিক্ষা দি বায়নে ১৯৬০ চনত তিনিচুকীয়াত যান আৰু তাৰ “প্ৰাগজ্যোতিষ কলা পৰিষদ”ত সঙ্গীয়া নৃত্য আৰু নাট্যৰ অধ্যাপনা কৰে। এই অনুষ্ঠানত কলাগুৰু খিষ্ণু ৰাভাত জড়িত আছিল। তিনিচুকীয়াতে এইগৰাকী শিল্পীৰ যত্নতে, দেউগাঁৱৰ মহান শিল্পী শ্ৰীযতীন্দ্ৰ নাথ গোস্বামীৰ পৃষ্ঠপোষকতাত “শঙ্কৰী কলা পৰিষদ” নামৰ এটা অনুষ্ঠান প্ৰতিষ্ঠা হয় আৰু বায়নে তাত সঙ্গীত শিক্ষা দিয়ে। বায়নৰ প্ৰচেষ্টাত গড় উঠা এই সঙ্গীতানুষ্ঠানটোৰ সভাপতি আৰু সম্পাদক আছিল ক্ৰমে প্ৰাক্তন বিধানসভাৰ সদস্য ৰত্ননাথ ভূঞা আৰু ৰাজেন ফুকন। প্ৰায় ৫ বছৰ কাল তাত অধ্যাপনা কৰি বায়নে ১৯৬৭ চনত তিনিচুকীয়া এৰি গুৱাহাটীত প্ৰবীন কলাকাৰ যুগল দাসৰ যত্নত গঠিত “সৌম্যৰ জ্যোতি কলা পৰিষদ”ৰ সৌজন্যত সঙ্গীয়া সঙ্গীত প্ৰশিক্ষণ কেন্দ্ৰত অধ্যক্ষ হিচাবে কাৰ্য্যতাৰ গ্ৰহণ কৰে। ডঃ প্ৰফুল্ল দত্ত গোস্বামীৰ সভাপতিত্বত বহা সভাই অনুষ্ঠানটিৰ নাম ৰাখে “বায়নৰ স্কুল”। ১৯৬৯ চনৰ জানুৱাৰীত ডঃ মহেশ্বৰ নেওগ ডাঙৰীয়াৰ সভাপতিত্বত বহা সভাই অনুষ্ঠানটিৰ নাম ৰাখে “সঙ্গীত সঙ্গ”। এই ক্ষেত্ৰত বিশিষ্ট সেৱা, ভাগ স্বীকাৰ আৰু বৰঙণি দিয়া লোকসকল হ’ল ডঃ বীৰেন্দ্ৰ নাথ দত্ত আৰু কল্প বৰুৱা আদি। সঙ্গীত সঙ্গই এতিয়া ৰাষ্ট্ৰীয় সঙ্গীত নাটক একাডেমীৰ বহুৰেকীয়া অনুদান লাভ কৰি আহিছে আৰু এতিয়াও তাৰ অধ্যক্ষ শইকীয়া বায়নেই হৈ আছে। উক্ত সঙ্গীতানুষ্ঠানৰ পৰা ভালে কেগৰাকী শিক্ষিত আৰু শিক্ষিতা যুৱক-যুৱতী সঙ্গীয়া সঙ্গীত শিকি যথেষ্ট উপকৃত হোৱা দেখা গৈছে। তাৰ ভিতৰত উল্লেখযোগ্য কেইগৰাকীমান ছাত্ৰ-ছাত্ৰী হ’ল সৰ্ব্বশ্ৰী ঘনকান্ত বৰা বায়ন, গোবিন্দ শইকীয়া (এওঁলোক দুয়ো এতিয়া ৰাজ্যিক সঙ্গীত মহাবিদ্যালয়ৰ অধ্যাপক), জীৱন জিৎ দত্ত (তথা- আৰু জনসংযোগ বিভাগৰ শিল্পী), ৰীতা দেৱী (বৰ্তমান আমেৰিকাত), শাৰদী শইকীয়া (যোৰহাট বাহনা কলেজৰ অধ্যাপিকা), ৰীথা দেৱী (বৰ্তমান আমেৰিকাত) আদি।

শইকীয়া বায়নক একালৰ আকাশবাণী কেন্দ্ৰৰ বিষয়া শ্ৰীযুত পুৰুষোত্তম দাসে তিনি পাৰ্শ্ব আৰু অন্তৰ্ভুক্ত কেন্দ্ৰ যোগে তেখেতক সঙ্গীয়া সংগীত প্ৰকাশৰ সুবিধা কৰি দিয়ে। বায়নে কৰ্ণাটকী সঙ্গীত আৰু হিন্দুস্থানী সঙ্গীতৰ লগত সঙ্গীয়া সঙ্গীতৰ সমন্বয় সাধন কৰি পৰিবেশন কৰা অনুষ্ঠানটোৱে আকাশবাণী কেন্দ্ৰ যোগে শ্ৰোতাই শুনিবলৈ পাই সমাদৰ লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হয়। বায়নে বহুবাৰ অসমৰ বাহিৰত সঙ্গীয়া নৃত্য প্ৰদৰ্শন কৰিবলৈ সুবিধা পাইছিল আৰু বিশেষ খ্যাতি অৰ্জন কৰিছিল। একাদিক্ৰমে, ১৯৫৮ চনত ৰাষ্ট্ৰীয়-সঙ্গীত নাটক একাডেমীৰ দিল্লী অধিবেশনত, ১৯৭৩ চনত দিল্লীৰ অসম এচোছিয়েচনত, ১৯৭৫ চনত দিল্লী আৰু ইণ্ডোনেচিয়াত, ১৯৭৬ চনত উৰিষ্যাৰ পূৰ্বাঞ্চলীয় লোক নৃত্য সমাবেশত, ১৯৭৭ চনত মাদ্ৰাজত আৰু অন্যান্য ঠাইত বায়নে সঙ্গীয়া নৃত্য, গীত, বাদ্য পৰিবেশন কৰি অসমৰ সঙ্গীয়া সংস্কৃতিক বাহিৰৰ লোকক জানিবলৈ বুজিবলৈ সুবিধা দিয়াৰ উপৰিও নিজেও প্ৰশংসাভাজন হৈছিল। ৰাষ্ট্ৰপতি ফকৰুদ্দিন আহমেদ, পোন্ধ্ৰদ বিদ্যার্থী, ইন্দ্ৰানী বহমান, পণ্ডিত ডঃ কপীলা বাহাদুৰ, ডঃ উষা উগত, গুৰু গোপীনাথ আদি বিশ্ববিখ্যাত শিল্পী হিন্দিয়া সকলৰ উপৰিও বিদেশৰ বহুজন কলা সংস্কৃতিৰ কৰ্ণধাৰে শইকীয়া বায়নক সঙ্গীয়া সঙ্গীত কলাৰ সৃষ্টি প্ৰতিভাক প্ৰশংসা চকুৰে গ্ৰহণ কৰিছিল। বায়নে সঙ্গীয়া সংগীত কলা সম্পৰ্কে বহুখিনি মূল্যবান প্ৰবন্ধ বিভিন্ন কাকত আৰু আলোচনীত লিখি সকলোকে তাৰ সোৱাদ দিছে। ডঃ মহেশ্বৰ নেওগ ডাঙৰীয়াৰ দ্বাৰা সম্পাদিত “সঙ্গীয়া নৃত্য আৰু সঙ্গীয়া নৃত্যৰ তাল” নামৰ সুবহু প্ৰস্তুত আৱশ্যকীয় সমসংবাদ শইকীয়া বায়নে দি সঙ্গীতৰ সেৱা আগবঢ়ায়। ডঃ নেওগে এঠাইত লিখিছে “অসম সঙ্গীত নাটক একাডেমীৰ গবেষণা সমিতিৰ জৰিয়তে কমলাবাৰী সত্ৰৰ প্ৰায় সকলো নৃত্যৰ তাল মণিৰাম বায়ন মোজাৰ আৰু শ্ৰীশইকীয়াৰ পৰা আৰ্হী কৰি লেখা হৈছিল”। আৰু এঠাইত আছে “কমলাবাৰী সত্ৰৰ সকলো বোল পুণ্যমুখি মণিৰাম বায়ন মুক্তিলাৰ আৰু শ্ৰীৰামেশ্বৰ শইকীয়াৰ পৰা লোৱা” ইত্যাদি। এনেকৈ বায়নে সঙ্গীয়া নৃত্য কলাৰ প্ৰতি বিশিষ্ট সেৱা আগবঢ়াই আহিছে।

১৯৮১ চনৰ মে’ মাহত অনুষ্ঠিত অসম সাহিত্য সভাৰ তিনি-চুকীয়া অধিবেশনৰ সাংস্কৃতিক সন্মিলনত উদ্বোধকৰূপে শইকীয়া বায়ন নিৰ্বাচিত হয় আৰু সেই সন্মিলনত বায়নে উদ্বোধক ৰূপে দিয়া প্ৰাঙ্গণ ভাষণত সঙ্গীয়া নৃত্য সম্বন্ধে যি কথা ডাঙি ধৰিছে, সেই কথা প্ৰতিজন কলা প্ৰেমীৰ কাৰণে অতীব প্ৰয়োজন। বায়নে এঠাইত ক্লোড আৰু হতাশাৰে লিখিছে “এই ক্ষেত্ৰত আমি এটা কথা কব খোজো যে আমাৰ শিক্ষিত সমাজৰ এই

ক্ষেত্ৰত দায়িত্ব গধুৰ। কাৰণ আমাৰ শিক্ষিত সমাজে যেতিয়া ইয়াক ধৰ্ম্ম-
মিশ্ৰপদ্ধতিৰে কলা সংস্কৃতি বুলি গ্ৰহণ কৰিছে, তাক উপযুক্ত আৰু
বিজ্ঞানসন্মত ভাৱে চৰ্চা আৰু প্ৰচাৰ কৰিবলৈ আগবাঢ়ি আহিব লাগে।
কিন্তু দুখৰ বিষয় যে আমাৰ সমাজত সেইটোৱেই হৈ উঠা নাই। মণিপুৰী
নৃত্যক যেতিয়াই ববীন্দ্ৰনাথ ঠাকুৰে কলাসূলভ মনোভাৱেৰে মণিপুৰৰ পৰা
নি শান্তিনিকেতন পোৱালৈগৈ, তেতিয়াৰ পৰাই মণিপুৰী নৃত্যই ভাৰতত খ্যাতি
লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হ'ল। আমাৰ মাজতো তেনেকৈ এজন ববীন্দ্ৰ নাথ
ঠাকুৰ ওলাব লাগিব। আনহাতে আমাৰ চৰকাৰেও আমাৰ জাতীয় এই
নৃত্য গীত বাদ্যৰ প্ৰতি যি মাহী আইৰ নৰম দেখুৱাই আহিছে, সি অতি দুখ-
লগা বিষয়। উদাহৰণ স্বৰূপে ক'ব পাৰি স্বাধীনতাৰ পৰৱৰ্তী ৩৪ বছৰেও
আমাৰ চৰকাৰে শিক্ষা বিভাগৰ ফালৰ পৰা নৃত্য গীত বাদ্য শিক্ষাৰ ক্ষেত্ৰত
যি জলপানী দি আহিছে সেই জলপানী ভাৰতীয় অন্যান্য সঙ্গীতৰ শিক্ষাৰ
বাবেহে দি আহিছে। আমাৰ এই সঙ্গীয়া নৃত্য, গীত, বাদ্যৰ ক্ষেত্ৰত দিয়া
হোৱা নাই। ই দুখ আৰু পৰিতাপৰ কথা। এই বিষয়ে সাহিত্য সভায়ো
সজাগ দৃষ্টিৰে চোৱা উচিত বুলি ভাৰো"। ইত্যাদি।

সৌভাগ্য আৰু আনন্দৰ বিষয় যে ৰাষ্ট্ৰীয় সঙ্গীত নাটক একাডেমীয়ে
শইকীয়া বায়নৰ সঙ্গীয়া সঙ্গীত কলাৰ প্ৰতি আগবঢ়োৱা বিশিষ্ট বৰঙনি
আৰু সেৱাৰ বিনিময়ত ১৯৮১ চনৰ ১১ ফেব্ৰুৱাৰীৰ দিনা ধিয়ালি নতুন
দিল্লীৰ ববীন্দ্ৰভৱনত সঙ্গীয়া নৃত্যত নগদ পাঁচ হাজাৰ টকাৰে সৈতে এখন
তাম্ৰ পত্ৰৰে পুৰস্কৃত কৰে। সেই সময়ত ৰাষ্ট্ৰপতি নীলম সঞ্জীৱ ৰেড্ডীৰ
মাতৃ বিয়াগ হোৱাত তেওঁৰ হৈ একাডেমীৰ সভানেত্ৰী গ্ৰীষ্মতী কমলাদেৱী
চট্টোপাধ্যায়ে ভাৰতৰ মূৰ্ত্তি ওৰ্ত্তৰ গৰাকী শিল্পীক (বায়নৰে সৈতে) পুৰস্কাৰ
প্ৰদান কৰে। শইকীয়াই পুৰস্কৃত শিল্পীসকলৰ দ্বাৰা সম্প্ৰদায় জুৰি কৰা সাং-
স্কৃতিক সজ্জিয়াৰ সংস্কৃতি সমাবোহত সঙ্গীয়া নৃত্য গীত প্ৰদৰ্শন কৰি তুঙ্গী
প্ৰশংসা লাভ কৰে। অতি গৌৰৱৰ বিষয় যে সঙ্গীয়া নৃত্যত এতিয়ালৈকে তিনি-
গৰাকী কমলাবাৰী সঙ্গৰ শিল্পীভকতে ৰাষ্ট্ৰীয় পুৰস্কাৰ লাভ কৰিবলৈ সক্ষম
হৈছে। সেই সৰ্জন ৩ঃ মহেশ্বৰ নেওগ ডাঙৰীয়াই ১৯৮০/২৫ ডিচেম্বৰ তাৰিখত
আমালৈ লিখিছিল "প্ৰভু ঈশ্বৰ। ৮ তাৰিখৰ পত্ৰখন সময়মতে পোৱা গ'ল।
প্ৰীশইকীয়াই এইবাৰ পুৰস্কাৰ পোৱাত গুৱাহাটীৰ সংশ্লিষ্ট সকলো আনন্দিত
হৈছে। একাডেমীয়ে মোৰ প্ৰস্তাৱ গ্ৰহণ কৰাত মনো ভাল পাইছোঁ। কমলাবাৰীৰ
তিনিজন ভকতে সঙ্গীয়া নৃত্যৰ ৰাষ্ট্ৰীয় পুৰস্কাৰ পোৱাটো আনন্দৰ কথা।
ইয়াৰ পৰা হয়তো ভৱিষ্যতলৈ মহাপুৰুষৰ সাংস্কৃতিক দান ভাগি বদলা
আতাৰ থানতে সুসংৰক্ষিত হৈ থকাটো প্ৰতীক্ষমান হ'ব। এতিয়া বাস্তৱ

পৰা সাজ পোছাকলৈকে প্ৰাচীনতম বীতিত সংৰক্ষণ কৰাৰ কঠোৰ যত্ন লব লাগে। কলি কতীয়া বা মাথোন চক্ৰকীয়া চকুত লগা বুলি যেন কোনো পদ সাজ বা নাচৰ চাচ যেন গ্ৰহণ কৰা নহয়। সেই সংৰক্ষণশীলতাতে সঙ্গীয়া নৃত্যৰ গৌৰৱ বৰ্ত্তি ব'ব।" ইত্যাদি।

বায়নক অসমৰ বিভিন্ন স্থানৰ সাংস্কৃতিক অনুষ্ঠানে ৰাষ্ট্ৰীয় পুৰস্কাৰ প্ৰাপ্তিৰ আগে পচে অৰ্থনৈতিকভাবে সম্বৰ্দ্ধনা-পত্ৰ প্ৰদান কৰি তেখেতৰ কৰ্ম কুশলতাৰ শলাগ লৈছে। নতুন কমলাবাৰী সত্ৰৰ “শঙ্কৰী কলাকৃষ্টি বিকশু সমিতি” য়ে ১৯৮১ চনৰ ১৯ এপ্ৰিল তাৰিখে তেখেতক এখন মান-পত্ৰ আৰু এখন ফুগাম গামোচাৰে সম্বৰ্দ্ধনা জনায়। ইয়াৰ আগে পিচে অসমৰ কোন কোন সাংস্কৃতিক অনুষ্ঠান বায়নক সম্বৰ্দ্ধনা জ্ঞাপন কৰিছিল, তাৰ অভিযোগ আমাৰ হাতত নথকাত সম্বৰ্দ্ধনা-পত্ৰ আৰু তাৰ পূৰ্ণ পাঠ উদ্ধৃতি দিব পৰা নহলু। যিকি নহওক শইকীয়া বায়নে এতিয়া ৫৩ বছৰত ভৰি দিছে। তেখেতৰ এতিয়াও ধৈৰ্য্য, সাহস আছে, পৰিশ্ৰম কৰিব পৰা বয়স আছে। সঙ্গীয়া সংস্কৃতি সাধনাত ব্ৰতী হৈ থকা এইগৰাকী মহান শিল্পীয়ে এতিয়াও ডাঙ দিয়ৈ, খোল লৈ কৌশল প্ৰদৰ্শন কৰে, নাটক পৰিচালনা কৰে আৰু আনকো শিকায়। এই গৰাকী সংস্কৃতি সাধকৰ পৰা সঙ্গীয়া সংস্কৃতিৰ বাকী বৈ থকা কাৰ্য্যখিনি সমাধান আৰু অদূৰ ভবিষ্যতে আৰু কিবাকিবি পোৱাৰ আশা ৰাখিছোঁ—বায়ন চিৰজীৱি হওক।

(৩—দ)—মৃত আৰু জীৱিত সঙ্গীত বিদ্ ভকতসকল :—

ম'জুলীৰ নতুন কমলাবাৰী সত্ৰত এতিয়ালৈকে ভালেকেইজন সঙ্গীতজ্ঞ শিল্পী ভকতৰ পৰলোক হৈছে আৰু ভালে কেইজন এতিয়াও জীৱিত আছে। পৰলোকগত মহান শিল্পী ভকতৰ নাম যথাক্ৰমে (গায়নত) “ৰূপৰাম শৰ্ম্মা বুঢ়াভকত, “নন্দী গায়ন আতৈ, “ৰূপৰাম গায়ন, “কণ গায়ন, “ঘনশ্যাম গায়ন, “সোনাৰাম গায়ন, “গোপাল ওজা আতৈ, “সৰ্বেশ্বৰ গায়ন, “বলোৰাম গায়ন, “দীনাবাম গায়ন, “খগেশ্বৰ গায়ন, “হলিৰাম পাঠক আৰু বায়নত—“পৰমানন্দ বায়ন, “গোপীনাথ বায়ন, “ভাৰিৰাম বায়ন, “সোণাই দেউৰী আতৈ, “গোপীনাথ দেউৰী আতৈ, “ভকতৰাম বৰা বায়ন, “ৰূপৰাম বায়ন আতৈ, “নাৰায়ণ বায়ন, “ভকতি বায়ন আতৈ, “মণি বায়ন আতৈ আদি। এইখিনি মুখ্য বায়নহে। পালিনেতাৰ নাম দিয়া হোৱা নাই।

জীৱিত সকলৰ নাম যথাক্ৰমে সৰ্বশ্ৰী কমল চন্দ্ৰ বৰুৱা বায়ন (বয়স ৯০) কমল চন্দ্ৰ নেওগ বায়ন (বয়স ৮৪) নিত্যানন্দ বায়ন (বয়স ৮০) দেৱানন্দ বায়ন (বয়স ৭৩) দেবেন্দ্ৰ নাথ বুঢ়াডকত (বয়স ৭০) কণ্ঠিৰাম বায়ন (বয়স ৬৮) খগেশ্বৰ বায়ন (বয়স ৬৭) ভোলাৰাম বায়ন (বয়স ৬৫) উমাৰাম কাকতি বায়ন (বয়স ৬৪) হৰিচৰণ শইকীয়া বায়ন (বয়স ৫৭) হেম বৰুৱা বায়ন (বয়স ৫০) গুণকান্ত দত্ত বায়ন (বয়স ৪৭) হৰিনাথ বৰা বায়ন (বয়স ৪৫) বিশ্ব ফুকন (বয়স ৪৫) আদি। গায়নত সৰ্বশ্ৰী কমল চন্দ্ৰ গায়ন (বয়স ৮৩) হৰিপ্ৰসাদ পাঠক (বয়স ৬৮) শান্তি গায়ন (বয়স ৬৭) বাপাই নামলগোৱা (বয়স ৬৫) মধুৰাম গায়ন (বয়স ৬৪) ডিম্বেশ্বৰ গায়ন (বয়স ৬৩) নাৰায়ণ বৰা (বয়স ৬২) গুণাবাম দেউৰী (বয়স ৫৭) অৰুণ চন্দ্ৰ গায়ন (বয়স ৫৫) মণিৰাম পাঠক (বয়স ৫২) সোমেশ্বৰ নাম-লগোৱা (বয়স ৫০) পুনাবাম ওজা (বয়স ৫০) গোপাল চন্দ্ৰ গায়ন (বয়স ৪৮) ভদ্ৰেশ্বৰ গায়ন (বয়স ৪৮) চন্দ্ৰ নাথ ডবালী (বয়স ৪৭) যোগেশ্বৰ পট্টগীয়া (বয়স ৪৭) ৰূপৰাম শইকীয়া (বয়স ৪৭) ডকতৰাম গায়ন (বয়স ৪৬) গোপীনাথ পাঠক (বয়স ৪২) মুহিৰাম গায়ন (বয়স ৪২) ভোলাৰাম শইকীয়া (বয়স ৪৬) আদি।

(৩-খ)—উদীয়মান শিল্পী ডকতসকল:—

নতুন কমলাবাৰী সগ্ৰত এতিয়া উদীয়মান শিল্পী ডেকা ডকত ডালে কেইজন আছে। গাঁৱ ভিতৰত মনত পৰা গায়ক বায়কৰ নামবোৰ ইয়াত উল্লেখ কৰা হ'ল। যথাক্ৰমে (বায়নত) সৰ্বশ্ৰী পদ্মধৰ বায়ন, কমল বৰুৱা, হৰি নাথ শইকীয়া, ৰত্ন বৰা, বৰীন কলিতা, ৰামেশ্বৰ শইকীয়া, গোৱিন্দ বৰা, ৰমা মূদৈ, যোগেন বৰা, বদন বায়ন, প্ৰেমধৰ ওজা, ফণীধৰ বায়ন, দণ্ডী বায়ন, গোলাপ বায়ন, জনাৰ্দন ভূঞা, যতীন বৰা, দীনকান্ত শইকীয়া, হৰি চৰণ শইকীয়া, তিলেশ্বৰ বৰা, কৃষ্ণৰাম বায়ন, দেৱেশ্বৰ ফুকন, সনাতন বায়ন আদি। গায়নত সৰ্বশ্ৰী সু-নন্দ গায়ন, প্ৰভাত বৰা, কৃষ্ণ চৰণ শইকীয়া, ৰূপৰাম গায়ন, মণিৰাম গায়ন, লক্ষণ গায়ন, মুহিৰাম গায়ন, পূৰ্ণানন্দ গুণকান্ত ওজা, নগেন শইকীয়া, খগেশ্বৰ গায়ন, ভূপেন গায়ন, ভোগৰাম কলিতা, বীৰেন গায়ন, নবেন হাজৰিকা, প্ৰফুল্ল বৰুৱা, নন্দেশ্বৰ বৰা, হৰেশ্বৰ গায়ন, পৰমা কাকতি, সু-নন্দ বৰা, ৰামনাথ বৰুৱা আদি।

(৩--ন)--উপসংহাৰ :-

শ্ৰীশ্ৰীকমলাবাৰী সত্ৰৰ এই খিনি নিচেই সমান্য মান ইতিহাস আমাৰ দ্বাৰা লেখা হ'ল। আমি কোনো উল্লেখযোগ্য বুৰঞ্জীবিদ্ নহওঁ। সীমিত জ্ঞানেৰে হাতত থকা সামান্য তথ্যপাতিৰ সহায়ত এইখিনি লেখা হ'ল। দৰা-চলতে কবলৈ গলে গ্ৰন্থ খনৰ সমস্ত বিষয় বস্তুৱেই কমলাবাৰী সত্ৰৰ সম্পূৰ্ণ ইতিহাস বুলি কোৱাৰ স্থল আছে। কাৰণ কোনো এখন স্থানৰ বা কোনো এজন ব্যক্তিৰ জন্ম লগ্নৰ পৰা শেষলৈকে ঘটা ভাল মন্দ ঘটনাবলী-য়েই ইতিহাস নহয়। সেইখন স্থানৰ সেইজন ব্যক্তিৰ সাংস্কৃতিক, সামাজিক ধৰ্মীয় বিষয়-বস্তুবোৰ সামৰিহে এখন ইতিহাস হ'ব পাৰে। মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱৰ পৰা আৰম্ভ কৰি মাধৱদেৱলৈকে আৰু মাধৱদেৱৰ পৰা আৰম্ভ কৰি বদলা আতালৈকে পৰম্পৰা ক্ৰম চলি আহি আহি আজিৰ এই অৱস্থা পাইছেহি। কমলাবাৰী সত্ৰৰ সাংস্কৃতিক, ধৰ্মীয় দিশবোৰ শঙ্কৰ-মাধৱ দুজনা মহাপুৰুষৰ আদেশ, উপদেশ, আদৰ্শনীতিৰ পৰা পোৱা। দুজনা গুৰুৰ পৰা পৃথক বস্তু ই নহয়। দুজনা গুৰুৰ আদৰ্শনীতি লব্ধ বদলা আতাৰ সমগ্ৰ জীৱনেই ধৰ্ম আৰু সংস্কৃতিৰে ভৰা আৰু সেই আদৰ্শ লাভ কৰিছে শ্ৰীশ্ৰীকমলাবাৰী সত্ৰই। দুজনা মহাপুৰুষক আগত ৰাখি বদলা আতাৰ সাংস্কৃতিক আৰু ধৰ্মশিক্ষা লাভ কৰি কমলাবাৰী সত্ৰই দেশ, কাল, পাত্ৰ-ভেদে কিছু এৰাধৰা মনোভাৱেৰে সন্নীয়া কাৰ্য্য চলাই আছে। সমগ্ৰ অসমেই সাংস্কৃতিক আৰু ধৰ্মীয় দিশত কমলাবাৰী সত্ৰৰ ওচৰত খনী বুলি কবলৈ স্থল আছে। সেই ব্যাখ্যাএ প্ৰসঙ্গত দিয়াৰ অভিলাস আমাৰ নাই। কাৰ্য্য বিশেষ আৰু সময় বিশেষে অসমৰ জনসাধাৰণে লাভ কৰি আহিছে, লাভ কৰি আছে আৰু লাভ কৰি থাকিব। ভবিষ্যতলৈ কোনোবা বুৰঞ্জীবিদ্ লোকে কমলাবাৰী সত্ৰৰ ওপৰত ইতিহাস লিখিব খুজিলে তেওঁ যদি নিৰপেক্ষ হয়, তেন্তে সত্ৰৰ সাংস্কৃতিক আৰু ধৰ্মীয় শক্তিৰ প্ৰভাৱ দেখা পাব বুলি ভবা হয়। আমি সংক্ষিপ্ত ভাবে ইয়াকে মাত্ৰ লিখি ইতিহাসৰ ওৰি ধৰা হল। কৃষাৰ্ণমস্ত।

মহাপুরুষ শ্রীশ্রীবদনা আতাব বংশলতা (জন্ম ১৪৬৮ শক. জেঠ মাহ শুক্লা একাদশী,

প্রয়াণ-১৫৯৮ শক ভাদ মাহ, শুক্লা একাদশী

(ক) — বদনা আতাব বংশলতা ॥

সুদুদাক্ষগিৰি (আদি পুৰুষ)

যমুনা (কন্যা)

↓

কুণ্ডিন মূনি

↓

(২) বিন্দুচৰ

↓

মুৰবাজ

↓

কুশ

↓

শাম চোমদাৰ

(১) ইন্দুচৰ

↓

সুৰবাজ

↓

লব

↓

(১) তিতা চোমদাৰ

↓

(২) শঙ্কৰদাস আতা

↓

কবুৰময় আতৈ

↓

(২) বাকানু বাপু

↓

(২) নিত্যানন্দ বাপু

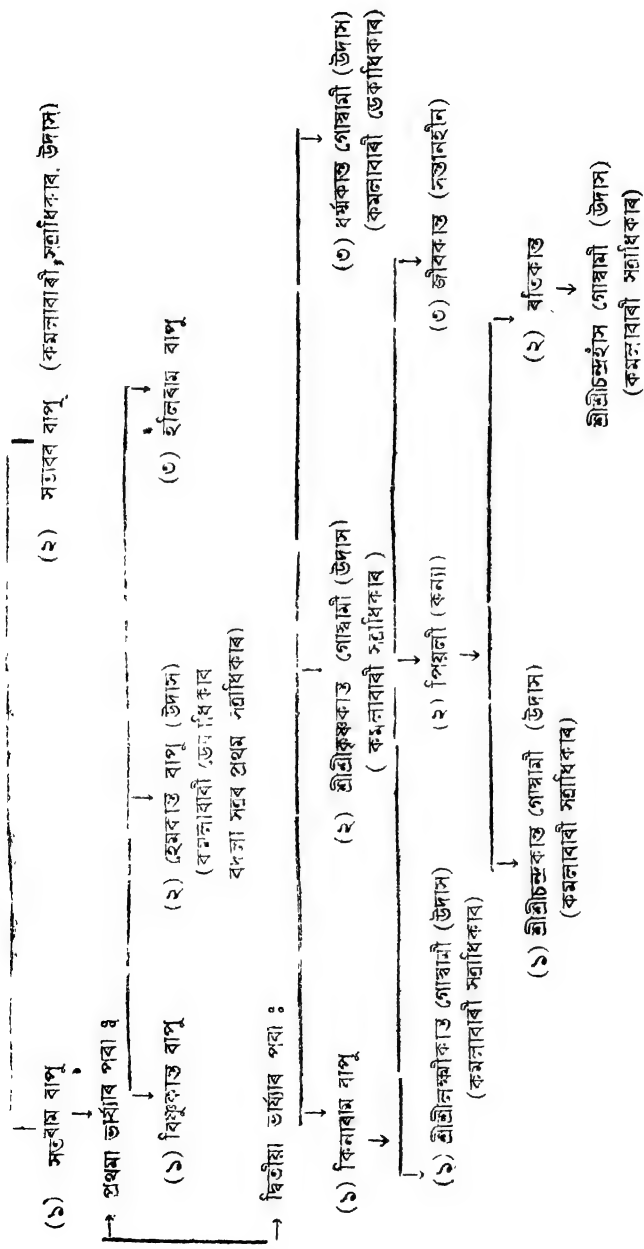
↓

(২) শতানন্দ বাপু (উদাস)

↓

(২) শতানন্দ বাপু (উদাস)

[সিঁপঠিত]

সংগ্রাহক

শ্রীনাথায়ণ চন্দ্র গোস্বামী, সত্ৰাধিকাৰ্

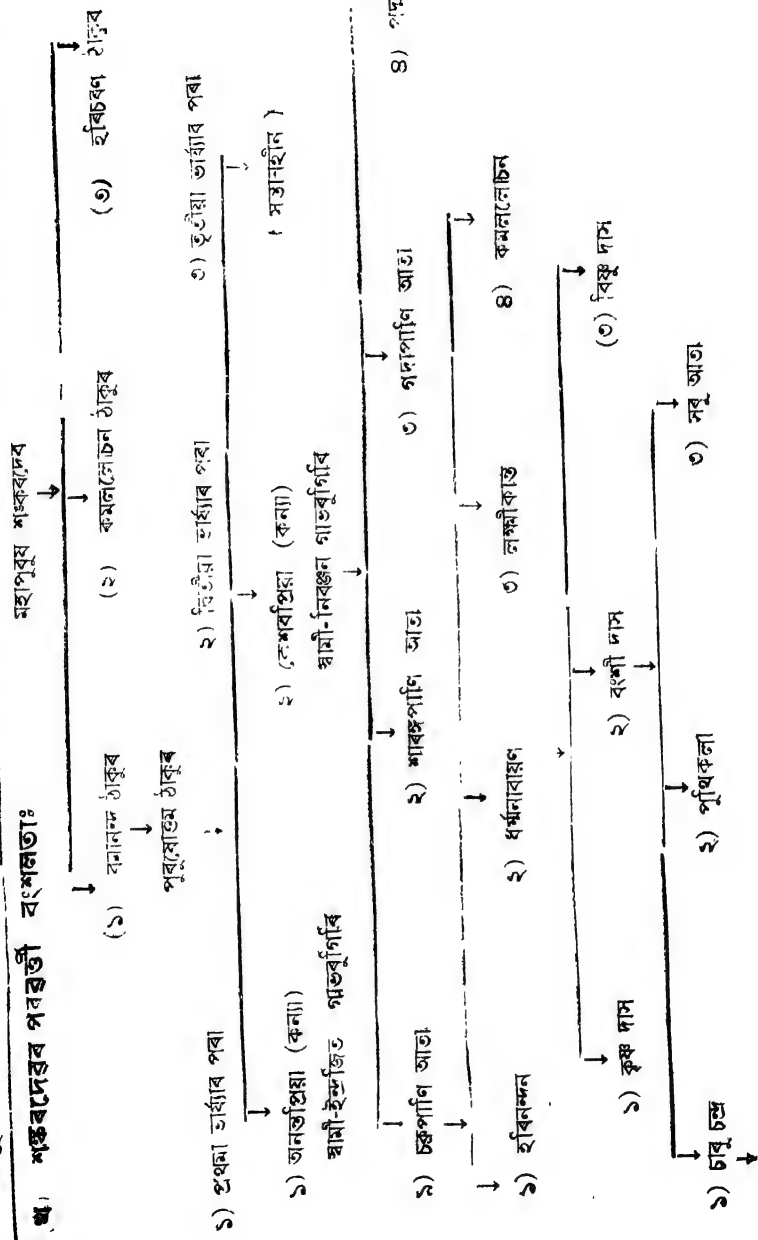
মাজুলী কামলাবাৰী সত্ৰ. মাজুলী

ଆଃ ୧୨।୧।୧୯୯୮ ।

(বদলা আতাব বংশানুক্ৰম প্ৰকাশ কৰা হ'ল)

মহাপুরুষ
শ্রীশ্রীশঙ্করদেবের
পৰবর্তী বংশসত্তা। মহাপুরুষের জন্ম - ১৩৭১ শকাব্দ, প্রায় ১৪৯০ শকাব্দ ॥

১৭। শঙ্কৰদেৱৰ পদব্রতী বংশনতাঃ

(ସିମ୍ଭିଷ୍ଟିତ)

বাস্তবায়ন আত্ম

↓
প্রথম ভাৰ্খাৰ পৰা

দ্বিতীয়া ভাৰ্খাৰ পৰা

↓
১) কমলাদেৱী (কন্যা) ১) দ্ৰাষ্টা ২) বুদ্ধ ৩) হলাধৰ ৪) কয়ুৰ্জ ৫) ভদ্ৰকান্ত

↓
বসন্তৰ আত্ম

→ প্রথম ভাৰ্খাৰ পৰা :

১) স্বপ্নদেৱী ২) মন্মাকিনী :

↓
দ্বিতীয়া ভাৰ্খাৰ পৰা

↓
১) জগদা ২) মহেশ্বৰ ৩) টকেশ্বৰ ৪) মুখেশ্বৰ ৫) গুণেশ্বৰ ৬) বোমেশ্বৰ ৭) চৈতন্য ৮) চন্দ্ৰকান্ত

→ প্রথম ভাৰ্খা বিদ্যাবতী দেৱীৰ পৰা :

↓
১) কেশৱ কান্ত ২) বীৰকান্ত

→ দ্বিতীয়া ভাৰ্খা বসন্তদেৱীৰ পৰা :

↓
১) গোবীৰ্জনা (কন্যা) ২) হৰিণী (কন্যা) ৩) প্রভাৱতী (কন্যা) ৪) কুশকান্তি (কন্যা) ৫) শ্ৰীকেশৱকান্ত দেৱ গোৱামী ৬) শ্ৰীনাৰায়ণ চন্দ্ৰগোৱামী
(উদাস, বৰ্তমান সন্মতিকৰ)

সংগ্ৰাহক.

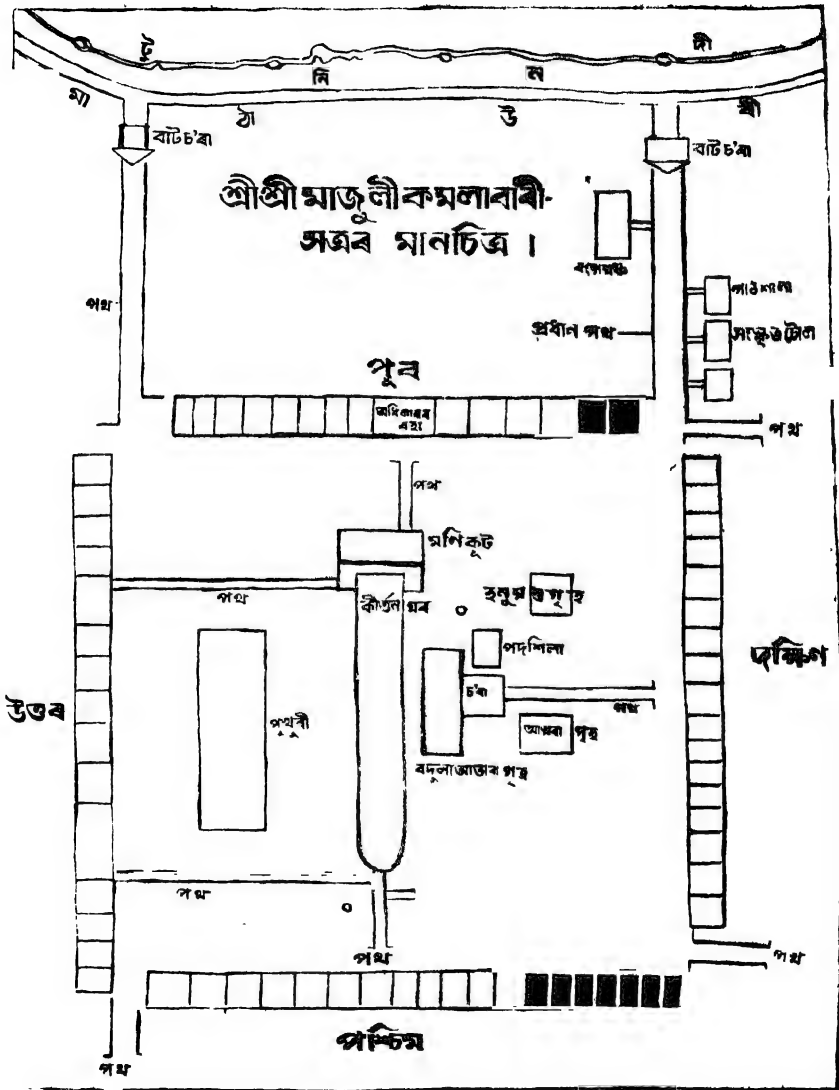
শ্ৰীনাৰায়ণ চন্দ্ৰ গোৱামী. সন্মতিকৰ

নতুন কমলাবাৰী সত্ৰ, মাজুলী,

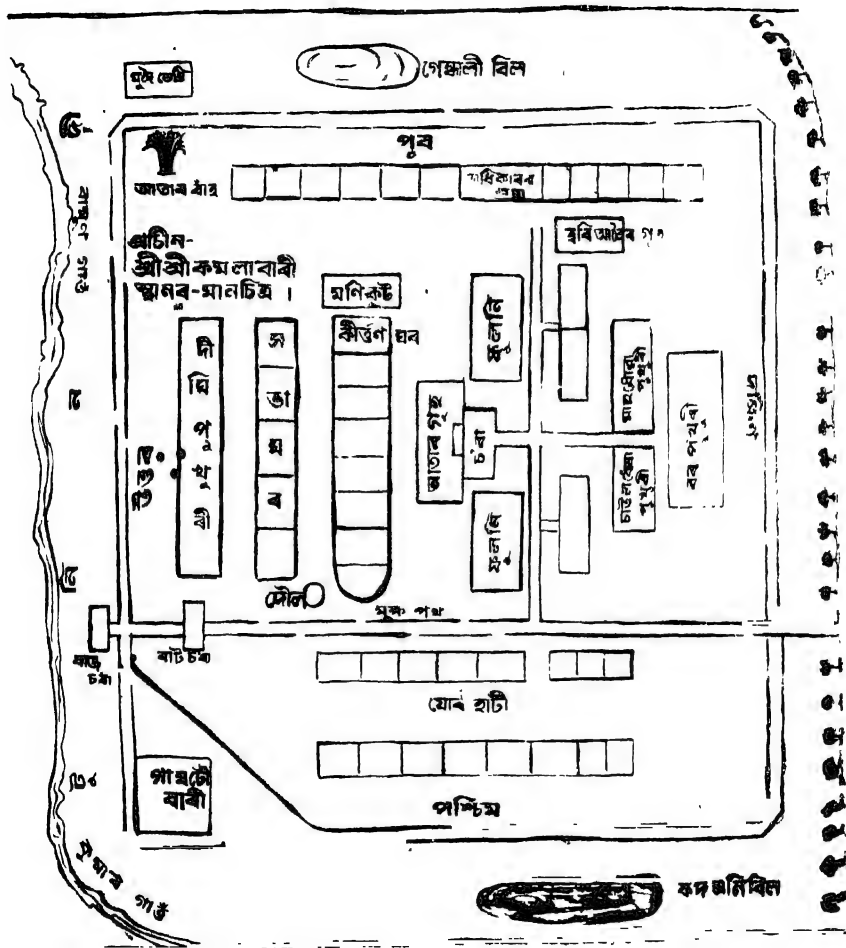
তাৰ ১৭৩৮৫।

মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱৰ পৰৱৰ্তী বংশলতা)

(গ) প্রাচীন কমলাবাৰী সত্ৰৰ মানচিত্ৰ

(ঘ) — শ্ৰীশ্ৰীনতুন কমলাবাৰী সত্ৰৰ মানচিত্ৰ

Handwritten text in Odia script, oriented vertically on the right side of the page.

Handwritten text in Odia script, likely a title or a section header, located below the seal.

Handwritten text in Odia script, consisting of several lines of prose or a list, located below the title.

THE SINGH NATAK

(THE ANAM NATA PARISHAD)

FEST. SEPTEMBER 29, 1952

ACADEMY

Certificate of Ijjilation

Natun Kanulabari Satra

Majuli

This is to certify that

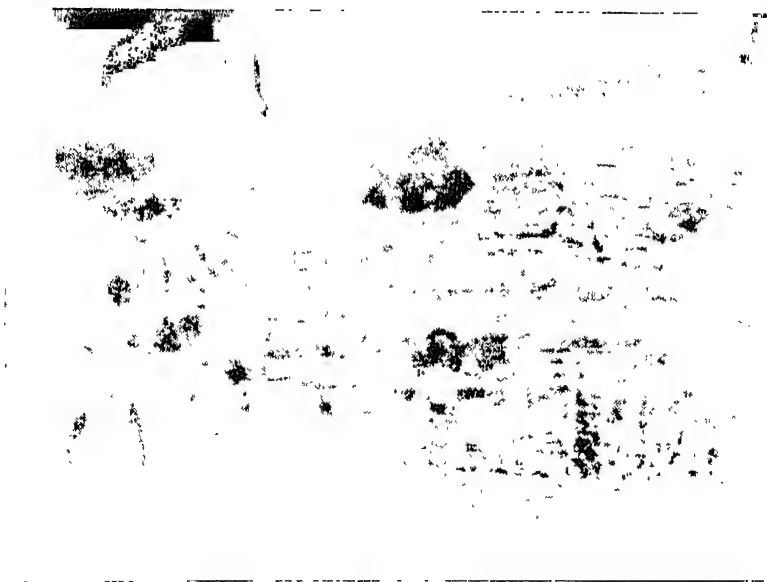
to the Anam Singht Satra, Natun Kanulabari Satra, Parishad, under the Constitution, Natun Kanulabari Satra, Majuli.

6.5.84

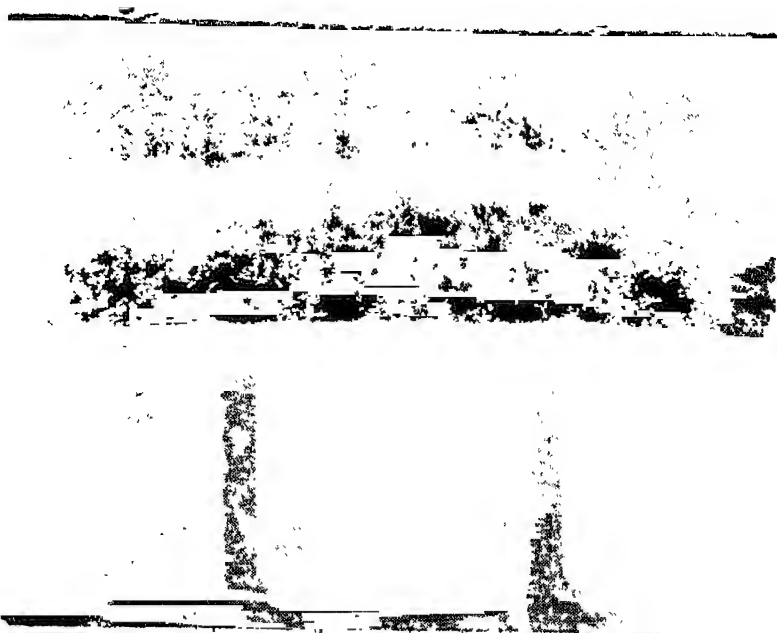
SUPPLONG

Sd/

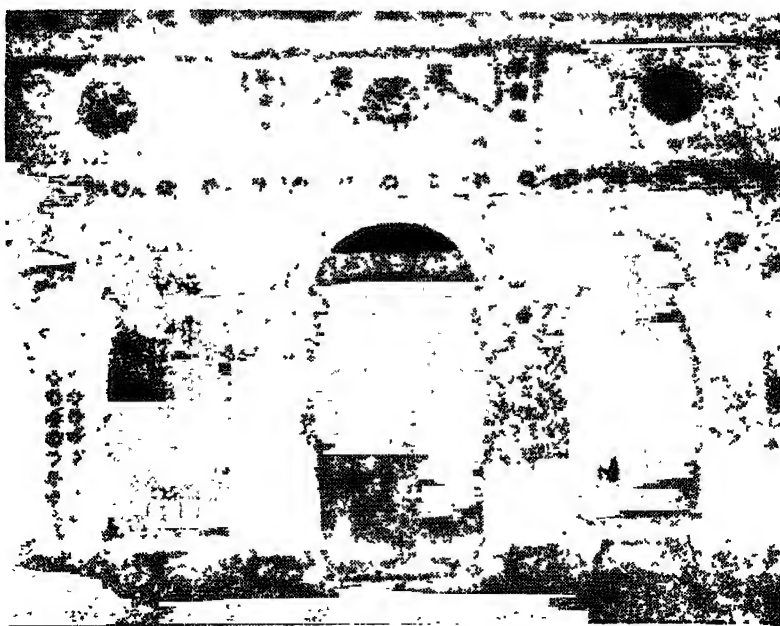
Sd/

সত্ত্বৰ কীৰ্ত্তন ঘৰৰ সিংহাসন

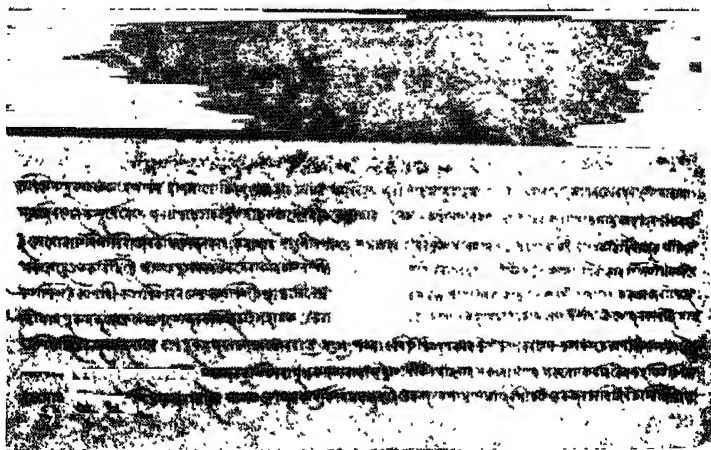
সত্ৰৰ কীৰ্ত্তন ঘৰৰ টপ

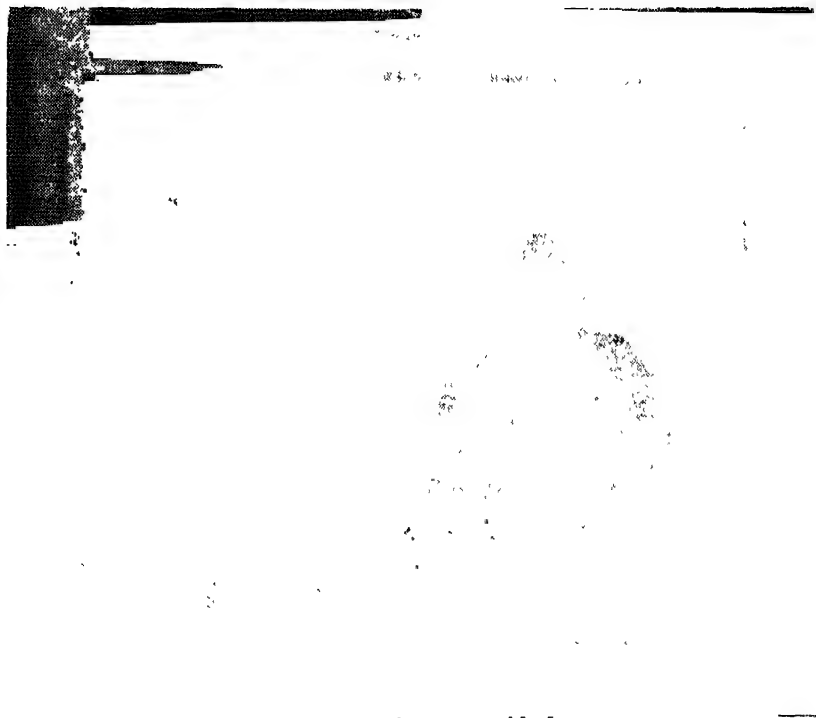
সত্ৰৰ কীৰ্ত্তন ঘৰৰ (পশ্চিম ফালৰ) পকাৰ বেৰ।

কমলাবাসী সদ্ধাধিকাৰ শ্ৰীশ্ৰী চন্দ্ৰকান্ত দেৱ গোস্বামী ব্ৰহ্মজনা ।

কথনামাৰী সন্মাদিকাৰ "ওলকাট দেৱ গোহালী প্ৰভুজনাৰ নিজ হস্তলিপি

নতুন কমলাবাৰী সত্ৰৰ প্ৰথম সত্ৰাধিকাৰ শ্ৰীশ্ৰী ৬ঘনকান্ত গোস্বামী
প্ৰভুজনাক সত্ৰীয়া পৰিবেশত থকা দেখা গৈছে।

নতুন দিল্লীৰ ৰাষ্ট্ৰপতি ভৱন (১৭৫ চন, মঞ্চ ম-) শ্ৰীমন্তাদিকাৰ
 প্ৰভুক তেতিয়াৰ ৰাষ্ট্ৰপতি ৭ কৰুদ্দিন খানি অহমদৰ সৈতে দেখা
 গৈছে। সন্মতিকৰণ বৰ্ত্তমানে তেতিয়াৰ উপবৈদেশক মন্ত্ৰী শ্ৰীযুত বিপিন
 পাল দাস আৰু সৌফালে প্ৰাক্তন মন্ত্ৰী ৭যে'গন শইকীয়া আৰু শ্ৰীযুত ভূৱন
 বৰুৱাক (বৰ্ত্তমান দিল্লীস্থ) দেখা গৈছে। ৰাষ্ট্ৰপতিৰ পিছফালে তেওঁ দেহ-
 বন্ধকজন আছে।

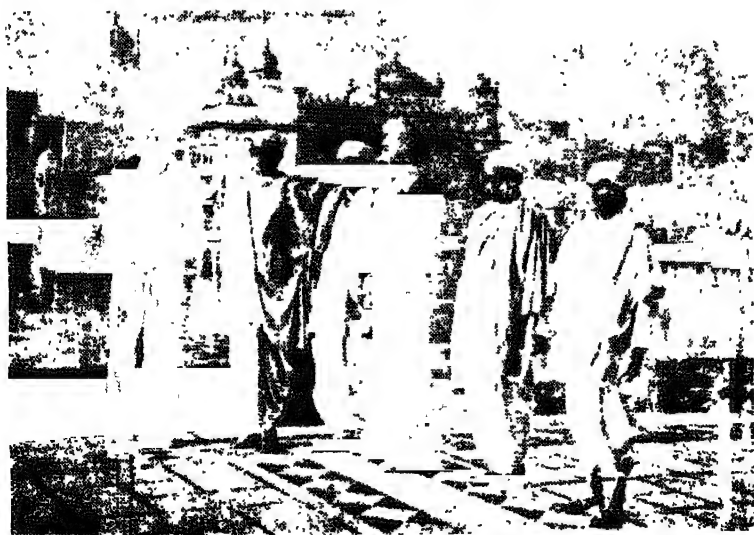
নতুন দিল্লীৰ ৰাষ্ট্ৰপতি ভৱনত (১৯৭৬, চন) তেতিয়াৰ ৰাষ্ট্ৰপতি ফককদ্দিন আলি আহমদৰ লগত শ্ৰীশ্ৰীসন্নাধিকাৰক বহি থকা অৱস্থাত দেখা গৈছে।

১৯৭৬ চনত পজাৰ প্ৰমণৰ সময়ত জালিৱালাবাগ হত্যাকাণ্ড স্থান দৰ্শন কৰা অৱস্থাত সন্নাধিকাৰক দেখা গৈছে। তেখেতৰ আগে আগে চলন্ত অৱস্থাত আছে পজাৰৰ ৰাজ্যপাল মহেন্দ্ৰ চৌধুৰীৰ দেহৰক্ষক শ্ৰীঅমৰ দীপ সিং আৰু পিচত আছে সঙ্গী ডক্টৰসকল কমে অৰুণ চন্দ্ৰ গান্ধন, মণিৰাম পাঠক আৰু গুণকান্ত দত্ত বাহন।

১৯৭৬ চনত ৰাষ্ট্ৰপতি ভৱনত ভেতিয়াৰ ৰাষ্ট্ৰপতি ৭ফকৰুদ্দিন আলি
আহমদৰ লগত সঙ্গী ডকতসকলৰ সৈতে সন্মাদিকাৰক দেখা গৈছে।

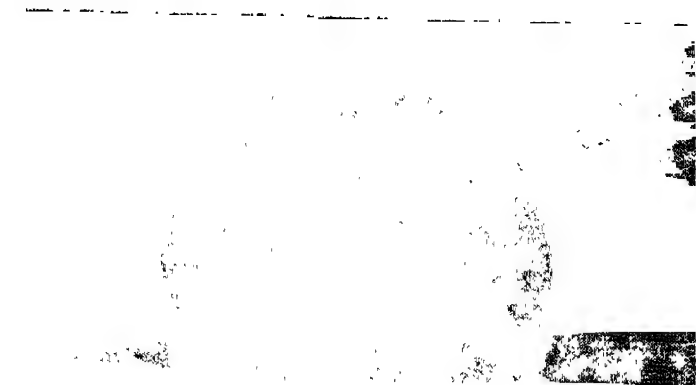

পঞ্জাবৰ অমৃতসৰ স্বৰ্ণ মন্দিৰৰ চোতালত সন্মাদিকাৰ, ডকতসকল আৰু
অমৰ দীপ সিংহ (ৰাজ্যপালৰ দেহৰক্ষকৰ) সৈতে স্বৰ্ণ মন্দিৰৰ কৰ্মী
এজনক দেখা গৈছে।

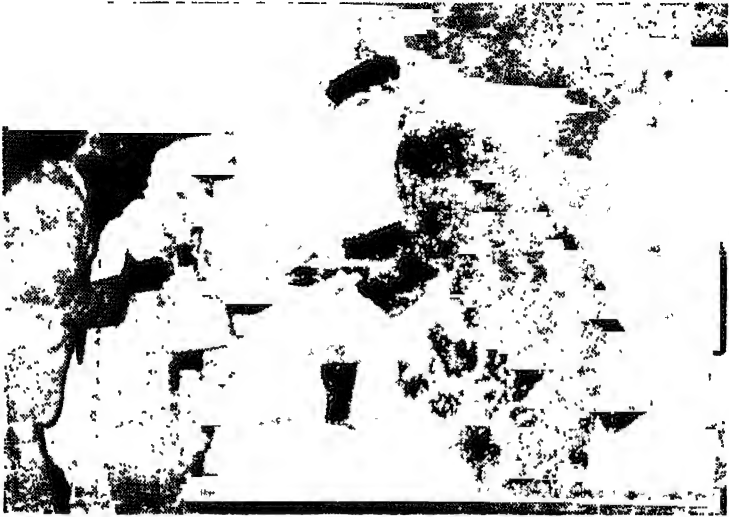
পঞ্জাবৰ বাসভৱনত সন্নাধিকাৰ ব্ৰীট্টীনাৰায়ণ
চন্দ্ৰ গোস্বামী। তেখেতৰ বাওঁফালে ৰাজ্যপাল
ত্ৰীমুত মহেন্দ্ৰ মোহন চৌধুৰী আৰু সোঁফালে
ৰাজ্যপালৰ পত্নী ব্ৰীমতী চৌধুৰীক দেখা গৈছে।

পঞ্জাবৰ জালিৰী শগত সাধিকাৰ শ্ৰীনাৰায়ণ চন্দ্ৰ গোস্বামী, ৰাজ্যপাল
চৌধুৰীক দেহবদ্ধত শ্ৰীমতৰ দীপ সিং আৰু সন্নাধিকাৰৰ লগৰ
ভক্ততনৱন দেখা গৈছে।

ৰাষ্ট্ৰীয় সঙ্গীত নাটক অকাডেমী বঁটা বিজয়ী
 “বাপুৰাম বান্নন আতৈক পুৰস্কাৰ গ্ৰহণৰ
 সময়ত বহি থকা অৱস্থাত দেখা গৈছে।
 (ফটো—সঙ্গীত নাটক অকাডেমীৰ সৌজন্যত)

নতুন দিল্লীৰ ৰবীন্দ্ৰ উদ্যানত (১৯৭৯ চন) তেতিয়াৰ ৰাষ্ট্ৰপতি
নীলম সঞ্জীৱা ৰেড্ডীৰ পৰা “বাপুৰাম ৰায়ন আভৈয়ে সজীভ
নাটক জকাডেমীৰ পুৰস্কাৰ (ডায়পল) গ্ৰহণ কৰা হুখিত দেখা
গৈছে। “ৰায়নৰ সোঁফালে আছে জকাডেমীৰ সহঃ সম্পাদক শ্ৰীজীৱন
পালী মহাপন্ন।

অসম শিল্পী দিবস সমিতিৰ হাক ড॰ ভূপেন হাজৰিকাৰ পৰা
শ্বাপুৰাম বায়ন আভিলে বোপ্য প্ৰতীক গ্ৰহণ কৰা দেখা গৈছে।
তেখেতৰ বাবে আছে মন্ত্ৰী হিতেন্দ্ৰ শইকীয়া আৰু সোঁতে আছে সৰ্বগ্ৰী
ফণী ভালুকদাৰ, বোধেন্দ্ৰ শইকীয়া বায়ন আৰু অন্যান্য সকল।

১৯৭৫ চনত নতুন দিল্লীৰ অসম ভৱনত তোলা সামূহিক ছবি (দৃশ্য ফটো)। ছবিত
ভেটিয়াৰ কেন্দ্ৰীয় উপ-পৰবাসী মতী বিপিন গাঙ্গু দাস আৰু “যোপেন শইকীয়া” অনুৰাধা
সহান্না শিল্পী ভকত নকলক দেখা গৈছে।

ৰাষ্ট্ৰীয় সঙ্গীত নাটক অকাডেমীৰ সৌজন্যত (১৯৭৯ চনৰ মাৰ্চ মাহ)
অনুষ্ঠিত নতুন দিল্লীৰ ৰবীন্দ্ৰ জবনৰ বঁটা বিতৰণি সভাত পুৰস্কাৰ
বিজ়েতা সকলৰ লগত “বাপুৰাম বায়ন আতৈক (বাওঁফালৰ পৰা
তৃতীয়জন—পাণ্ডি মাৰি থকা সন্মুখত) দেখা গৈছে।

(ফটো—সঙ্গীত নাটক অকাডেমীৰ সৌজন্যত)

১৯৮১-৮২ চনৰ কুৰুদেৱী মাহত সঙ্গীত নাটক অকাডেমীৰ পুৰস্কাৰ বঁটা গ্ৰহণ
কৰা অৱস্থাত শ্ৰীযুত বোম্বাৰ শইকীয়া বৰ্মনক দেখা গৈছে। বাওঁপাতিৰ হৈ অকা-
ডেমীৰ সভানেত্রী শ্ৰীমতী কমলা দেৱী চট্টোপাধ্যায়ে বঁটা প্ৰদান কৰিছে।

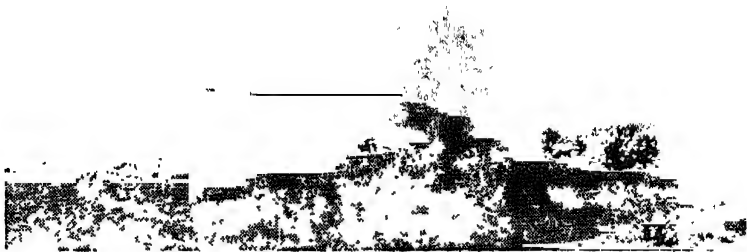
(ফটো:-সঙ্গীত নাটক অকাডেমীৰ সৌজন্যত)

সম্ভব বৰ্ত্তমান গুৰু আট্টে বহাৰ বুঢ়াডকত শ্ৰীযুত ৰোষেখৰ শৰ্মা ভাগৱতী বুঢ়াডকত

সম্ভব পূব হাটীৰ ডকতৰ বহা বিলাক

সন্ন্যাস চক্ৰপাণি আঁঠে বহাৰ বুঢ়াভকত শ্ৰীযুত দেবেন্দ্র নাথ বুঢ়াভকত ।

সন্ন্যাস ভাণ্ডাৰী আঁঠে বহাৰ বুঢ়াভকত শ্ৰীযুত কমল গান্ধন আঁঠে বুঢ়াভকত

যাতনি (মাটি আখৰা)

বাওংফালৰ পৰা ক্ৰমে সৰ্বশ্ৰী (১) কৃষ্ণকান্ত ষায়ন (২) আনন্দ ষায়ন
(৩) নৰেণ গায়ন আবু (৪) প্ৰফুল্ল গায়ন ।

তমাল মোড়ৰা (মাটি আখৰা)

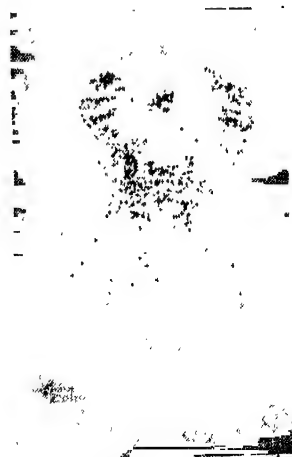
শ্ৰীমান বীৰেণ গায়ন । বহা অৱস্থাত নিত্যানন্দ ষায়ন, গুণকান্ত দত্ত ষায়ন ।

খোল বাদনৰ বিভিন্ন হস্ত
—চালনাত শিল্পী ৰাপুৰাম বায়ন

আৰু

শিল্পী গুণকান্ত বায়ন

দিহাৰ বৰীন্দ্র ভৱনত অনুষ্ঠিত নতুন কমলাবাৰী
সঙ্গৰ বামবিক্ৰম ভাওনাত (সুভাষৰ বহি থকা
অৱস্থাত) বিশ্বামিত্ৰ, বাম, গল্পৰ আৰু জনক
ৰজাক দেখা গৈছে।

বামবিক্ৰম অকীয়া ভাও-
নাৰ তাড়কাৰ গুণা।
১৯৭৯ চন। বৰীন্দ্র ভৱন,
নতুন দিল্লী।

[ফটো- সঙ্গীত নাটক
অকাডেমীৰ সৌন্দৰ্য্যত]

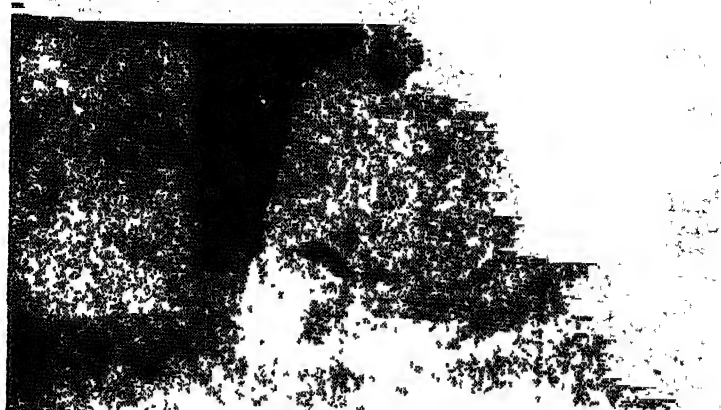
নতুন দিল্লীৰ বৰীন্দ্র ভৱনত সন্মতি নাট অকাডেমীৰ
সৌজন্যত অনুষ্ঠিত বাম বিজয় ভাণ্ডাৰ এটি দৃশ্য। ডাক্তৰ
আছে বিশ্বানন্দ প্ৰফুল্ল শইকীয়া, বাম—প্ৰভাত গান্ধন,
লক্ষণ-গোলাপ বামন, জনক বজা- সোমেশ্বৰ নামজগোৱা।

বাম বিজয় ভাণ্ডাৰ ধনুভঙ্গ অৱস্থাত বামচন্দ্ৰ আবু ত্ৰোখাৰিত
বজাসকলক দেখা গৈছে। ১৯৭৯ চন। বৰীন্দ্র ভৱন, নতুন দিল্লী।
(ফটো-সন্মতি নাটক অকাডেমীৰ সৌজন্যত)

শ্রীধৰ্মেশ্বৰ হাজৰিকা। নামলগোৱা। বিভিন্ন ধৰ্মমূলক
সাহিত্যৰ সম্পাদনা কৰি বৈষ্ণৱ সাহিত্যৰ এজন একনিষ্ঠ
সেৱক হিচাবে পৰিচিত আৰু সমাদৃত ব্যক্তি।

সন্ন্যাস আজম্বা গোবিন্দ আত্মের বহাৰ বুঢ়াভকত শ্ৰীমন্ত ভালিৰাম বুঢ়াভকত ।

সন্ন্যাস দক্ষিণ কুলীয়া কৃষ্ণ আত্মের বহাৰ বুঢ়াভকত শ্ৰীমন্ত কপৰাম বুঢ়াভকত ।

আঠুলন (মাটি আখৰা শ্ৰীমান পৰমা গায়ন (বাঁৰে) শ্ৰীমান দেবেন বায়ন (সোৰে)
বহি থকা অৱস্থাত অধ্যাপক শ্ৰীনিত্যানন্দ বায়ন আৰু শ্ৰীগুণকান্ত দত্ত বায়ন।

ভেলতুপি (মাটি আখৰা)

বাণেশ্বৰ পৰা ক্ৰমে সৰ্বশ্ৰী দীন বায়ন আৰু যতীন বায়ন

বহি— নিত্যানন্দ বায়ন, গুণকান্ত বায়ন।

সূত্রধাৰ নৃত্যৰত অৱস্থাত
সঙ্গীয়া শিল্পী শ্ৰীশৈলেন্দ্ৰ
শইকীয়া। (প্ৰদৰ্শন—
ৰামবিজয় নাট ১৯৭৯,
ৰবীন্দ্ৰ ভৱন, নতুন দিল্লী)

[ফটো—সঙ্গীত নাটক
অকাডেমীৰ সৌজন্যত]

সীতাৰ দ্বাৰা ৰামচন্দ্ৰক মাল্যদান। ৰজাসকলৰ
ভীৰ ক্ৰোধ। ৰাম—প্ৰভাত গায়ন, সীতা—বীৰণ
গায়ন, ৰজা ক্ৰমে সৰ্বশ্ৰী সনন্দ গায়ন, ৰবীন
বায়ন, বিমান বায়ন আৰু ৰামনাথ গায়ন।
(ফটো—সঙ্গীত নাটক অকাডেমীৰ সৌজন্যত।)

চালি নাজে নতুয়া শিল্পী বাও'ফালে—গ্রীমান গোলাপ বায়ন
সো'ফালে—গ্রীমতীন বায়ন। খোল শিল্পী—গ্রীমত গুণকাস্ত বায়ন।

তিলক ধারণ ভঙ্গিমাত গ্রীমান গোলাপ চন্দ্র বায়ন।

তিয়লন- (মাটি আখৰা)

ৰাও ফালৰ পৰা-সৰ্বশ্ৰী আনন্দ বায়ন আৰু কৃষ্ণকান্ত বায়ন।

— নিৰ্জানন্দ বায়ন জগদকান্ত বায়ন।

গছকা (মাটি আখবা আবছাণি) গবি থকা অৱস্থাত শ্ৰীমান দীন বায়ন।
গছকি থকা অৱস্থাত শ্ৰীমুগকান্ত দত্ত বায়ন আৰু বহি থকা অৱস্থাত
শ্ৰীনিয়ানন্দ বায়ন

কামিটনা (মাটি আখবা) বহি থকা অৱস্থাত সঙ্গীয়া নৃত্য অধ্যাপক সৰ্বশ্ৰী নিয়ানন্দ
বায়ন আঁতৈ আৰু মুগকান্ত দত্ত বায়ন আঁতৈ কৰ্তব্যবত অৱস্থাত শ্ৰীমান প্রকুল গায়ন।

বুদ্ধ চোয়া (মাটি আখৰা)
 বাওঁফালৰ পৰা ক্ৰমে সৰ্বশ্ৰী গোলাপ বায়ন আৰু দণ্ডী বায়ন
 বাঁহি—নিভালন্দ বায়ন, গুণকান্ত বায়ন

উৰ্জলন (মাটি আখৰা)
 শ্ৰীমান দীন বায়ন।
 বাঁহি—গিতানন্দ বায়ন, গুণকান্ত বায়ন।